Hürriyet

Anabritannica

2

Alm
Ara

AnaBritannica

GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

***Encyclopædia Britannica*'nın hazırlanmasına katkıda bulunan üniversite danışma komiteleri:**

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Chicago Üniversitesi
Hellmut Fritzsche, *Başkan*
Donald W. Fiske, *Başkan Yardımcısı*
Edward Anders
Jack D. Cowan
Mihaly Csikszentmihalyi
Jack Halpern
Eric P. Hamp
Saunders Mac Lane
Janet D. Rowley

AVRUPA

Leiden Üniversitesi (HOLLANDA)
Hans Daalder, *Başkan*

Floransa Üniversitesi (İTALYA)
Mauro Cappelletti

Madrid Özerk Üniversitesi (İSPANYA)
Pedro Schwartz

Marburg Üniversitesi (ALMANYA)
Otfried Madelung

Max Planck Biyofiziksel Kimya Enstitüsü (ALMANYA)
Manfred Eigen

Ruhr Üniversitesi, Max Planck Kömür Araştırmaları Enstitüsü (ALMANYA)
Günther Wilke

Sosyal Bilimler Yüksek Okulu (FRANSA)
Marc Augé

Yeni Lizbon Üniversitesi (PORTEKİZ)
Fernando Gil

Jacques Bersani, *Sekreter*

AVUSTRALYA

Avustralya Ulusal Üniversitesi
Brian D. O. Anderson, *Başkan*
John Douglas Ritchie

Adelaide Üniversitesi
Robert Eugene Bogner

Melbourne Üniversitesi
Warren A. Bebbington
Geoffrey Blainey
Frank Graham Little

La Trobe Üniversitesi
Eric L. Jones

Sidney Üniversitesi
David R. Fraser
Dame Leonie Judith Kramer

Batı Avustralya Üniversitesi
Charles E. Oxnard

BİRLEŞİK KRALLIK

Cambridge Üniversitesi
Sir Brian Pippard, *Başkan*
Sir Geoffrey Elton
Kurt Lipstein
Sir John Lyons

Edinburgh Üniversitesi
Ian G. Stewart
C. Barrie Wilson

Londra Üniversitesi
Maurice Cranston
Donald Gunn MacRae
David Alfred Martin
Donald M. Nicol

Oxford Üniversitesi
Uwe W. Kitzinger
C. Anthony Storr
Sir Keith Thomas

Sussex Üniversitesi
H. Christopher Longuet-Higgins

KANADA

İngiliz Kolumbiyası Üniversitesi
William E. Fredeman, *Eş-Başkan*

Simon Fraser Üniversitesi
J. L. Berggren
Peter Kennedy
Edward McWhinney
Grant Strate

Toronto Üniversitesi
A. Edward Safarian, *Eş-Başkan*
Calvin C. Gotlieb
A. Douglas Tushingham

Montreal Üniversitesi
François Duchesneau

Victoria Üniversitesi
Donovan W. M. Waters

Waterloo Üniversitesi
Frederick R. W. McCourt

York Üniversitesi
John T. Saywell

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.

IMPRIMATUR

Bu ansiklopedi, büyük bölümüyle *Encyclopædia Britannica* çevirisinden ve editörlerce hazırlanmış ek bilgi ve maddelerden oluşmuştur. İçeriği *Encyclopædia Britannica, Inc.* tarafından incelenmiş, yansız, önyargısız, doğru ve geçerli olduğu ve *Encyclopædia Britannica*'nın geniş ve kapsamlı bir ansiklopedi için koyduğu standartlara uygunluğu onaylanmıştır.

AnaBritannica

GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 2

HÜRRİYET'İN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ANA YAYINCILIK A.Ş. VE ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.
İŞBİRLİĞİ İLE YAYIMLANMAKTADIR

Encyclopædia Britannica *(Chicago)*

Robert P.Gwinn
Yönetim Kurulu Başkanı

Peter B.Norton
Başkan

Fred H.Figge, Jr.
Başkan Başyardımcısı

AnaBritannica *(İstanbul)*

Nazar Büyüm
Yönetim Kurulu Başkanı

Sadun Sönmez
Genel Müdür

Dr.Cihan Belen
Genel Müdür Yardımcısı

Encyclopædia Britannica

First Edition 1768-1771
Second Edition 1777-1784
Third Edition 1788-1797
Supplement 1801
Fourth Edition 1801-1809
Fifth Edition 1815
Sixth Edition 1820-1823
Supplement 1815-1824
Seventh Edition 1830-1842
Eighth Edition 1852-1860
Ninth Edition 1875-1889
Tenth Edition 1902-1903

Eleventh Edition
© 1911
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Twelfth Edition
© 1922
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Thirteenth Edition
© 1926
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fourteenth Edition
© 1929, 1930, 1932, 1933, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fifteenth Edition
© 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993
By Encyclopædia Britannica, Inc.

© 1993
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Copyright under International Copyright Union
All rights reserved under Pan American and
Universal Copyright Conventions
by Encyclopædia Britannica, Inc.

AnaBritannica

© 1986, 1992, 1993

Her hakkı saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler, izin alınmadan, tümüyle ya da kısmen yayımlanamaz, kullanılamaz. Süreli yayınlarda (günlük, haftalık, onbeş günlük, aylık gazete ve dergiler) kısa alıntılar, kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ISBN 975-7760-01-3

93.34.Y.0012.3

Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünlerini Pazarlama Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Üçyol Mevkii, 57, 80725 Maslak, İstanbul

Yapım ve Baskı: Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik AŞ, İstanbul
R. Oldenbourg Graphische Betriebe, Münih

AnaBritannica
Ana Yayıncılık AŞ Adına Sahibi
Nazar Büyüm

EDİTÖRLER KURULU
Philip W. Goetz, *Başkan*
Encyclopædia Britannica Genel Yayın Yönetmeni, Chicago
Prof.Dr.Çiğdem Kağıtçıbaşı
Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul
Dr.Andrew Mango
BBC Fransa ve Güneydoğu Avrupa Yayınları Eski Müdürü, Londra
Prof.Dr.İlhan Tekeli
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof.Dr.Nur Yalman
Harvard Üniversitesi, Cambridge (ABD)

DANIŞMA KURULU
Prof.Dr.Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Başkan*, Doç.Dr.Murat Belge, Prof.Dr.Şerif Mardin, Prof.Dr.İlhan Tekeli

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Dr.Gürel Tüzün

GENEL YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Cenap Nuhrat

YAYIN KURULU
Dr.Gürel Tüzün, *Başkan*, Mehmet Aközer, Hasan Kuruyazıcı, Cenap Nuhrat, Ayla Ortaç

YAZI KURULU
Aydan Bulutgil, Fahrettin Çiloğlu, Nurettin Elhüseyni, Çiğdem Karabağlı, Muhittin Karkın

YAYIN KURULU SEKRETERİ
Hüsniye Özdemir

REDAKSİYON KURULU
Atilla Aksel, Engin Alçora, Vesile Buket, Atay Eriş

ARAŞTIRMA
Nalan Barbarosoğlu, Uğur Canbilen, Gülay Eriş, Şevki Evrendilek, Celal Kolay, Sema Köksal, Eray Oral

DİL VE YAZIM DANIŞMANLARI
Ömer Asım Aksoy, Memet Fuat

GÖRSEL MALZEME
Şükran Ayyıldız, Haydar Çalkın, Ferda Erentürk, Mustafa Kaşıkçı, Erol Taşkent

ARŞİV
Yasemin Eraygen, Uygur Erol

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Çiğdem Karabağlı

YÖNETİM SEKRETERİ
Özcan Akkan

SANAT DANIŞMANI
Bülent Erkmen

TEKNİK DANIŞMAN
Yücel Uzmen

TEKNİK KOORDİNATÖR
Sefa Esenyel

BİLGİ İŞLEM
Derya Köroğlu, *Danışman*, Hakan Gönenli

BİLGİ İŞLEM-DİZGİ
Mustafa Balaban, Saliha Bilginer, Ali Türkmen, Demet Yılmaz

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Selçuk Onur, Nurettin Pirim, Ecmel Tanyel, Eyüp Yıldırım

TİCARET MÜDÜRLÜĞÜ
Nusret Şumlu, *Müdür*
Mehmet Altuntaş, Gürsel Geyik, Zerin İçli, Alaattin Okurcan, Adnan Saatçi, Gülten Sadef, Aliye Şimşek

MUHASEBE MÜDÜRLÜĞÜ
Rana Rendantiyen, *Müdür*
Nilgün Aydın, Alihan Ereörnek, Olcay Işık, Sema İşçen, Soner Ünlüer

GENEL HİZMETLER
Filiz Erol, Mustafa Turan

ANABRITANNICA'NIN HAZIRLANMASINA VE YAYIMINA KATKIDA BULUNANLAR

DANIŞMANLAR

Dr. Turan Akay, Prof.Dr. Erdem Aksoy, Doç.Dr. Ömür Akyüz, Prof.Dr. Ali Alpaslan, Prof.Dr. Necla Arat, Prof.Dr. Zeki Aslan, Prof.Dr. Ülkü Azrak, Prof.Dr. İsmet Baran, Prof.Dr. Cem Behar, Dr. Halil Berktay, Dr. Kürşat Bozkurt, Prof.Dr. Önder Bilgi, Doç.Dr. Çetin Bolcal, Doç.Dr. Reşit Canbeyli, Prof.Dr. Nezihi Canıtez, Prof.Dr. Cevat Çapan, Doç.Dr. Yavuz Çotuk, Doç.Dr. Jale Erzen, Doç.Dr. Caner Fidaner, Memet Fuat, Doç.Dr. Semra Germaner, Prof. Gönül Gökdoğan, Doç.Dr. Güney Gönenç, Prof.Dr. Dinçer Gülen, Suna Güler, Doç.Dr. Osman Gürel, Prof.Dr. Bozkurt Güvenç, Doç. Özer Kabaş, Fikret Karakaya, Doç.Dr. Dursun Koçer, Hayim Eliyezer Kohen, Mangeli Kiokosky, Doç.Dr. Nurettin Meriç, Atilla Odabaş, Prof.Dr. Eren Omay, Prof.Dr. Oğuz Onaran, Prof.Dr. Oğuz Oyan, Prof.Dr. Ayla Ödekan, Ahmet Özalp, Sarper Özsan, Kevork Pamukciyan, Ali G. Pasiner, Dr. Mehmet Rifat, Prof.Dr. Kemali Saybaşılı, Selim Somçağ, Dr. Sotiri Tataridis, Prof.Dr. Metin Tuncel, Dr. T. Bedirhan Üstün, Doç.Dr. Ayşegül Yüksel

YAZIM VE ARAŞTIRMA

Prof.Dr. Haluk Abbasoğlu, Erhan Acar, Seyit Ali Ak, M.Nuri Akbayar, Renan Akman, Burçin Aktan, Prof. Filiz Ali, Erdal Alova, Dr. Şahin Alpay, Dr. Üstün Alsaç, İbrahim Altınsay, Çağatay Anadol, Fahri Aral, Emine Özden Arıkan, Prof.Dr. Güven Arsebük, Hilmi Artan, Dr. Oruç Aruoba, Dr. Zeynep Aruoba, Hasan Ataol, Itır Ay, Osman Bahadır, Levon Balıkçıoğlu, Haluk Barışcan, Taciser Belge, Murat Buket, Nurtan Bulutgil, Sema Bulutsuz, Cüneyt Cebenoyan, Doç.Dr. Nur Centel, Doç.Dr. Tankut Centel, Binnur Çakır, Vural Çakır, Vedat Çakmak, Raşit Çavaş, Sevda Çavaş, Besim Çeçener, S. İnci Çelikkıran, Dr. Feride Çiçekoğlu, Yusuf Çotuksöken, Özden Dilek, Prof.Dr. Ali Dinçol, Kemal Doğan, Kemal Durmaz, Ayşe Efe, Peri Efe, Dr. Levent Efe, Alev Er, Oktay Etiman, Sermin Evrendilek, Şevki Evrendilek, Yaşar Gedikoğlu, Ülge Göker, Dr. Ergun Gökten, Dr. Orhan Gölbaşı, Alper Görmüş, Doç.Dr. Adil Güner, Nurdan Gürbilek, Keremcan Gürses, Roza Hakmen, Doç.Dr. Şükrü Hanioğlu, Prof.Dr. Doğan Hasol, Dr. Levent Kayaalp, Zühal Kayaalp, Dr.Mine Kazmaoğlu, Zeynep Kınık, Remzi Hakan Kır, Orhan Koçak, Ahmet Kotil, M. Sabri Koz, Sema Köksal, Yavuz Kösemen, Murat Kural, Turgay Kurtsoy, Prof.Dr. Nilüfer Kuruyazıcı, Dr. Şule Kut, Dr. Gün Kut, Ertuğrul Kürkçü, Ardaş Margos, Doç.Dr. Barış Mater, Tacettin Neciboğlu, Tan Oral, Dr. Baskın Oran, Semih Orcan, Doç.Dr. Sinan Ömeroğlu, Muzaffer Öktem, Metin Özet, Doç.Dr. Mehmet Özdoğan, Ülkü Özen, Dr. Şirin Özesen, Koral Özgül, Rüya Özkalkan, Doç.Dr. Yılmaz Özkan, Sedef Öztürk, Dilek Paksoy, Ayşegül Parmaksızoğlu, Gülin Pazaroğlu, Hilda Hülya Potuoğlu, Doç.Dr. Yavuz Sabuncu, Necdet Sakaoğlu, Yurdanur Salman, Dr. Nail Satılgan, Şebnem Sayhan, Erhan Sertbaş, Prof.Dr. Veli Sevin, Işık Sirman, Tarık Sipahi, Gün Soysal, Prof.Dr. Sinan Sönmez, M.Halim Spatar, Şen Süer, Doç.Dr. Sabri Sümer, Cemal Süreya, Doç.Dr. Gencay Şaylan, Doç.Dr. Ataman Tangör, Özkan Taner, Doç.Dr. Bülent Tanör, Emin Tanrıyar, Dr. Uğur Tanyeli, Dr. İştar Tarhanlı, Yrd.Doç.Dr. Turgut Tarhanlı, Melek Taylan, Sabri Tekay, Aygen Tezcan, Prof. Dr. Zafer Toprak, Meltem Tulgar, Sevgi Tuncer, Doç.Dr. Mete Tunçay, Kemal Tunusluoğlu, Harun Turgan, Dr. Aydın Uğur, İnci User, Oral Ülkümen, Özer Üstel, Galip Yalman, Füsun Yaraş, Nuran Yavuz, İsmail Yerguz, Ayfer Yıldırım, Doç.Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu, Necmi Zeka

DESTEK HİZMETLERİ

Davut Akbayır, Canset Aksel, Huriye Alpdoğan, Mehmet Altun, Ömer Arakon, Mehmet Atay, Mehmet Babacan, Serap Bahadır, Şöhret Baltaş, Ahmet Birsin, Murat Cankoçak, Nazan Ciniç, Bülent Coşkun, Fatma Çaylak, Münevver Çaylak, Hatice Çelebi, Seyhun Çelik, Ergül Çetin, Nuray Çobancaoğlu, Kevser Çoruh, Yavuz Dalar, Rıza Doğan, Canan Duran, Gönül Engin, Sevinç Engin, Elif Erim, Dursun Eser, Hatime Eser, Serpil Eyidoğan, Gül Genç, Erdoğan Geyik, Gürsel Geyik, Levent Geylan, Ercan Güngöroğlu, Kamile Gürgül, Dursun Hatko, Mahmure İleri, Suphi İleri, Derya Yücel İncesağır, Hüseyin Karayılmaz, Kralbi Karden, Kudret Köksal, Ülkü Nugay, Cengiz Okatan, Hakkı Oran, Meltem Öneş, Celal Özcan, Songül Özdemir, Nimet Özdemir, Dilek Özdinç, Şermin Öztürk, Muazzez Pervan, Birol Sancar, Gürhan Sodan, Mustafa Şahin, Nurten Şenay, Elvan Şenlen, Ali Şimşek, Aliye Şimşek, Hilmi Şimşek, İbrahim Şimşek, Gül Şirin, Ayten Targan, Akif Toprak, Şahika Tosuner, K. Tülin Turan, Ali Türkmen, Nihal Uygur, Sermet Ünel, Emre Ünsev, Kadir Ünver, Dalita Yazıcıyan, Ayşe Yetmen, Nuriye Yıldırım, Filiz Yıldız, Gülay Yılmaz

ANSİKLOPEDİNİN DÜZENLENMESİNE İLİŞKİN AÇIKLAMALAR

Madde başlıklarının yazımı

Latin alfabesi kullanan ülkelerdeki kişilerin, doğal oluşumların ve kentlerin adları kural olarak özgün yazımlarıyla verilmiş, bu yazımda Türkçede kullanılmayan ayırt edici işaretler de korunmuştur.

Türkiye'de yaygın biçimde bilinen adın özgün addan farklı olması durumunda (Londra/London, Brüksel/Bruxelles örneklerinde olduğu gibi), yaygın olarak bilinen ad kullanılmıştır.

Latin alfabesi kullanmayan ülkelerdeki kişi, doğal oluşum, kent ve kurumların yazımında kural olarak, sözkonusu alfabelerdeki harflerin Türkçedeki fonetik karşılıklarını temel alan transkripsiyon yöntemi uygulanmıştır.

Kiril alfabesi ile yazılmış özel adların Latin alfabesi ile yazımında, bir alfabedeki harflerin öbüründeki alfabetik karşılıklarını temel alan transliterasyon yöntemine başvurulmuştur.

Çince kökenli sözcüklerin Latin harfleriyle yazımında, günümüzde yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanan Pinyin sisteminden yararlanılmış, eskiden kullanılmakta olan Wade-Giles sistemine göre yazımları gönderme maddesi olarak düzenlenmiştir. Örnek:

A-pao-chi *bak.* Abaoji
Abaoji

Çince sözcüklerin okunuşu konusunda okura yardımcı olmak amacıyla, her iki transkripsiyon sistemindeki hecelerin nasıl okunacaklarını gösteren tablo **Çin dilleri** maddesinde verilmiştir.

Kişi adları kural olarak önce soyadı, sonra ilk ad olarak verilmiş, ikisi birbirinden virgülle ayrılmıştır.

Osmanlı döneminin ünlü kişileri ilk adlarına göre sıralanmış, lakapları ayraç içinde büyük harfle verilmiştir. Örnek:

Abdullah Cevdet
Abdullah Efendi (YENİŞEHİRLİ)

Uzakdoğulu (Çinli, Japon, Vietnamlı vb) ünlü kişilerin soyadı önce, ilk adı sonra verilmiş, bunlar virgülle ayrılmamıştır. Örnek:

Abe Isoo
Abe Masahiro

Kişi adlarının kullanılmayan parçaları soyadını izleyen virgülden sonra ayraç içinde verilmiştir. Örnek:

Aalto, (Hugo) Alvar (Henrik).

Soyadı soyluluk unvanı ile ilgili olan kişilerde soyluluk unvanı, kural olarak kişinin soyadından sonra ayraç içinde verilmiştir. Örnek:

Aberdeen (4.Kontu), George Hamilton-Gordon
Alba (3.Düklü), Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel

Günümüzde varlıklarını başka bir adla sürdüren tarihi yerleşim yerleri bugünkü adlarıyla verilmiş, geçmişteki özgün adları gönderme başlığı olarak düzenlenmiş, bugün var olmayanlar ise geçmişteki adlarında verilmiştir.

Yön belirten sıfatlar özgün adın bir parçası ise özgün yazımıyla verilmiş, değilse Türkçeleştirilmiştir (**East Lansing, East Chicago**, ama East Africa değil **Doğu Afrika**).

Eğitim ve sanat kurumları ile uluslararası kuruluşların adları, çeviri anlam kaybına neden olmuyorsa Türkçeleştirilerek maddeler Türkçe başlık altında verilmiş, özgün yazımlar gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir. Bu tür kurum ve kuruluşlar metin içinde de başlıktaki biçimleriyle yer almış, ayraç içinde bilinen özgün kısaltılmış ad verilmiştir. Örnek:

British Museum
Museo Nacional de Historia *bak.* Ulusal Tarih Müzesi
Ulusal Tarih Müzesi

Şirketler kural olarak özgün adlarında verilmiş, gerektiğinde ayraç içine Türkçe çevirisi konmuştur.

Metinlerde öykü, şiir, makale, resim, heykel, şarkı gibi yapıtlar (" ") işaretleri arasında ve resim, heykel dışında kalanlar özgün yazımlarıyla verilmiş, yayın tarihleri ile Türkçe çevirileri ayraç içine alınmıştır. Yapılar kural olarak Türkçe verilmiştir. Bütün öbür yapıtlar özgün adlarıyla ve italik olarak yazılmış, yayım tarihleri ile Türkçe karşılıkları ayraç içine alınmıştır. Türkçeye çevrilip yayımlanmış yapıtların adı italik olarak, yayım tarihi de ayraç içinde en sonda verilmiştir. Örnek:

Fri Felt (1905; Özgür Çayırlar)
Leyendas de Guatemala (1930; *Guatemala Efsaneleri*, 1967)

Metinlerde, kişilerin doğum ve ölüm yerleri yaşadıkları çağdaki özgün adlarıyla, bütün tarihler miladi takvime göre verilmiştir.

Alfabetik sıralama

Ansiklopedide yer alan kişi, yer, kavram ve kurumlara ilişkin maddelerin başlıkları Türkçe alfabetik sırada verilmiş, Türkçe alfabede bulunmayan harfler Latin alfabesindeki sıralarında alınmıştır. Bu sıralamada kesme işareti ('), aksanlar ve öbür ayırt edici işaretler dikkate alınmamıştır.

İki başlık arasındaki tek fark bir ayırt edici işaret ise, bu işaretin olmadığı başlık sıralamada öne alınmıştır. Tireli (-) sözcükler iki ayrı sözcük olarak alınmış ve ilk sözcüğe göre sıralanmıştır.

Bir sayı ile başlayan başlıklar, sayı açık olarak yazılmış gibi alfabetik sıraya konmuştur. Sayının başlığın sonunda olması durumunda, sıralama küçük sayıdan büyüğe doğru yapılmıştır.

"Mac", "Mc" ya da "M'" ile başlayan özel adlar "Mac" olarak alınmış ve adın "Mac"ı izleyen parçasına göre sıralanmıştır.

McCarey, (Thomas) Leo
MacCarthy Adası
M'Clure Boğazı
McCoy, Sir Frederick

Aynı biçimde yazılan başlıkların sıralanması kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde yapılmıştır. Aynı adı taşıyan kişiler hükümdarlar, papalar, azizler ve öbür kişiler biçiminde sıralanmıştır. Yazımları aynı olan hükümdarlar ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde tahta çıkış sıralarına göre, öbür kişiler ise doğum tarihlerine göre sıralanmıştır.

Yazımı aynı olan yerleşim yerleri ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde yönetim birimleri sıralamasındaki yerlerine göre büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır.

Alfabetik sıralama harf değil, sözcük esasına göre yapılmıştır. Bir ya da daha çok harften oluşabilen sözcük kendisinden sonra gelen sözcükten bir boşlukla ayrılmıştır. Bu sıralamada tire (-) ve bölü (/) işaretleri de boşluk olarak değerlendirilmiştir. Nokta (.) sözcüğün parçası sayılmış ve alfabetik sıralamada Z'den ve onu izleyen (&) işaretinden sonra alınmıştır.

a cappella
A-cheng
A-erh-chin Shan
a posteriori bilgi
A vitamini
A&P
A. Kadir
AA
Aachen

Göndermeler

Gönderme maddeleri, okurun herhangi bir madde metnini daha iyi anlamasına, o konuda daha fazla bilgi edinmesine yardımcı olacak biçimde düzenlenmiştir. Bir metinde geçen ve ansiklopedide ayrı bir başlık olarak bulunan sözcük ya da özel ad bu açıdan önem taşıyorsa, arkasına (*) işareti konmuş, tamamlayıcı ve ek bilginin hangi başlıklar altında bulunacağı metin içinde ya da sonunda ayrıca belirtilmiştir. Okurun konuyla ilgili bilgilere kolayca ulaşmasını sağlamak amacıyla, bir sözcüğün ya da özel adın farklı yazımları da gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir.

KISALTMALAR

AB	Limited Şirket (*İsveçce: aktielbolag, aktielbolaget*)
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADC	Alman Demokratik Cumhuriyeti
AFC	Almanya Federal Cumhuriyeti
AG	Anonim Şirket (*Almanca: Aktiengesellschaft*)
age	adı geçen eserde
AM	Genlik Modülasyonu
AO	Anonim Ortaklık
AŞ	Anonim Şirket
ay	aynı yerde
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
bak.	bakınız
bas.	baskı, basım
baş.	başlangıç tarihi
BG	Beygir Gücü
bit.	bitiş tarihi
BK	Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı
BM	Birleşmiş Milletler
Bşk.	Başkan
C	Celsius
c.	cilt
Cia	Şirketi (*İspanyolca: Compañia; İtalyanca: Compagnia Portekizce: Companhia*)
Cie	Şirketi (*Fransızca: Compagnie*)
Co.	Şirketi (*İngilizce: Company*)
cm	santimetre
çev.	çeviri, çeviren
çız.	çizim için bakınız
d.	doğumu
da	dakika
D.C.	District of Columbia
dB	desibel
der.	derleyen, derleme
dev/da	dakikada devir
Doç.	Doçent
Dr.	Doktor
emk	elektromotor kuvveti
Ens.	Enstitü, Enstitüsü
eö	evlenmeden önce
es	evlendikten sonra
eV	elektron Volt
etk.	etkin olduğu yıllar
F	Fahrenheit
Fak.	Fakültesi
FM	Frekans Modülasyonu
ft	foot, feet
ft-lb	foot-libre
gal	galon
geç.	geçici sonuçlar
GmbH	Limited Şirket (*Almanca: Gesellschaft mit beschränkter Haftung*)
gr	gram
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
H.	Hicri
ha	hektar
har.	harita için bakınız
hd	hüküm sürdüğü dönem
Hz.	Hazreti
Inc.	Şirketi (*İngilizce: Incorporated*)
ıy	ışık yılı
İÖ	İsa'dan Önce
İS	İsa'dan Sonra
Jr.	Junior
K	Kelvin
karş.	karşılaştırınız
kg	kilogram
KG	Komandit Şirket (*Almanca: Kommandit Gesellschaft*)
kHz	kilohertz
KK	Limited Şirket (*Japonca: Kabuşiki Kaişa*)
km	kilometre
km/saat	saatte kilometre
kol.	koleksiyon
Kol.Şrt.	Kollektif Şirket(*i*)
Kom.Şrt.	Komandit Şirket(*i*)
Ktp.	Kütüphanesi
kW	kilowatt
kW-sa	kilowatt saat
Ltd.	Limited
lb	libre
lt	litre
m	metre
m.	madde
mbH	Limited (*Almanca: mit beschränkter Haftung*)
mg	miligram
MHz	megahertz
MW	megawatt
Mij	Şirketi (*Hollandaca: Maatschappij*)
ml/sa	saatte mil
ml	mililitre
mm	milimetre
no.	numara
NV	Limited Şirket (*Hollandaca:Naamloze Vennootschap*)
op.	opus
oz	ons
ö.	ölümü
örn.	örnek, örneğin
ös	ölümünden sonra
ÖSSC	Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
pA	Limited (*İtalyanca: per Azioni*)
pH	asitlik-alkalilik faktörü
PLC	Kamu Limited Şirketi (*İngilizce: Public Limited Company*)
Prof.	Profesör
Rev.	Reverend
res.	resim için bakınız
S.	Aziz, Azize, Kutsal (*Özgün dilinde: Saint, San, Santo, Santa, Sant'*)
s.	sayfa
sa	saat
SA	Anonim Şirket (*Fransızca: Société Anonyme; İtalyanca: Società Anònima; Portekizce: Sociedade Anónima; İspanyolca: Sociedad Anónima*)
SFSC	Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti
sn	saniye
SpA	Limited Şirket (*İtalyanca: Società per Azioni*)
SS	Azizler, Azizeler, Kutsal (*İtalyanca: Santissimo, Santissima*)
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
St.	Aziz, Azize, Kutsal (*Özgün dilinde: Saint, Sankt, Sint*)
Sta.	Azize (*İtalyanca: Santa*)
Ste.	Azize (*Fransızca: Sainte*)
sür.	sürüyor
Şb.	Şubesi
tab.	tablo için bakınız
tah.	tahmini
TAO	Türk Anonim Ortaklığı
TAŞ	Türk Anonim Şirketi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
ty	tarihi yok
ü.	ünlendiği, ürün verdiği dönem
v.	vaftizi
vb	ve benzeri
vd	ve devamı
vö	ve öbürleri
W	watt
y.	yaklaşık
Yar.Doç.	Yardımcı Doçent
Yar.Prof.	Yardımcı Profesör
yay.	yayımlayan
yay.haz.	yayıma hazırlayan
yazm.	elyazması
yb	yenilenmiş basım
yık.	yıkılmıştır
yük.	yükseklik
yy	yüzyıl

1969'da iktidar olmayı başaran SPD bugün yeniden birleşme programının eksiksiz uygulanmasını, Doğu Avrupa'daki yeni demokratik yönetimlerle işbirliğini, toplumda ve sanayide reformu ve AT aracılığıyla Avrupa birliğinin kurulmasını savunmakta, NATO'yu desteklemektedir. Serbest piyasa sistemine de artık karşı değildir.

Koalisyon ortağı olabilecek kadar oy toplayan Hür Demokratik Parti (FDP) liberal partilerin devamı niteliğindedir. Çoğunlukla genç çevre korumacı ve barış yanlılarından oluşan Yeşiller savaş sonrasında kurulmuş, tümüyle yeni tek başarılı partidir. Yeşiller 1983'te yüzde 5 barajını aşarak Federal Meclis'e girmeyi başarmış, 1987'de bu meclise 40'tan fazla genç temsilcisini sokmuştur.

1956'da Federal Anayasa Mahkemesi'nin kapattığı Almanya Komünist Partisi'nin (KPD) yerine kurulan Alman Komünist Partisi (DKP) önemsizdir. Aşırı sağı temsil eden birkaç küçük parti vardır. Bunlardan Cumhuriyetçiler 1989'da bazı yerel seçimlerde yüzde beş barajını aşmış, ama Federal Meclis'e girememişlerdir.

Demokratik Almanya'nın Sosyalist Birlik Partisi (SED) 1946'da Almanya Sosyal Demokrat Partisi'yle (SPD) Almanya Komünist Partisi'nin (KPD) birleşmeye zorlanması sonucunda ortaya çıkmıştı. Ülkede gerçek iktidar SED Merkez Komitesi Sekreterliği ile Politbüro'nun elindeydi; Merkez Komitesi birinci sekreteri ve SED lideri her iki organın da başkanıydı. 1971-89 arasında Erich Honecker bu konumdaydı. SED her düzeyde yönetime, ekonomiye, üniversitelere, sendikalara ve öbür kurumlara nüfuz edecek biçimde örgütlenmişti.

SED'i yerinden eden 1989 olayları Nazi döneminden beri Almanya'nın doğusunda ilk serbest seçimlerin yolunu açtı. Çok sayıda parti kuruldu. Mart 1990'da yapılan seçimler Hıristiyan Demokratik Birlik'in önderliğinde çokpartili bir koalisyon hükümetiyle sonuçlandı. Adı Demokratik Sosyalizm Partisi olarak değiştirilen SED ise koalisyona giremedi. Birleşme sonrasındaki yerel yönetim ve eyalet seçimlerinde Başbakan Helmut Kohl'un Hıristiyan Demokratik Birlik'i kesin üstünlük sağladı.

SİLAHLI KUVVETLER. Almanya Federal Cumhuriyeti Mayıs 1955'ten beri NATO üyesidir. Bütün Bonn hükümetleri NATO'ya bağlı kalmayı ve destek vermeyi sürdürmüş, Federal Almanya'nın NATO üyeliğinin sürmesi 1990'da birleşme anlaşmasının temel ilkelerinden biri olmuştur.

Topraklarındaki NATO birliklerine de katkıda bulunan Almanya'nın federal ordusu (*Bundeswehr*) Avrupa'daki en büyük NATO kuvvetini oluşturur. Kara, deniz ve hava kuvvetlerini içeren ordu Federal Meclis aracılığıyla sivil yönetimin denetiminde tutulur. Erkekler için zorunlu askerlik hizmeti 18 aydır; askeri yükümlülük dönemi 18-35 yaş arasıdır. Temel Yasa'nın 4. maddesine dayanarak inançları nedeniyle askere alınmayı reddedenler askerlik yerine 20 ay toplum hizmetlerinde çalışırlar.

Eski Doğu Alman sistemi. Tıpkı batı kesimindeki gibi askerlik hizmetinin erkekler için zorunlu olduğu Doğu Almanya'da ordu Sovyet silahlarıyla donatılmış ve Sovyet örneğinde eğitilmişti. 1990'da ülkedeki Sovyet askerlerin sayısı hâlâ 380 bin düzeyindeydi. 1989 sonlarının olayları askeri örgütlenme ve morali çok sarstı. Berlin Duvarı'nı ve Batı Alman sınırını koruyan özel birlikler işlevini yitirirken fabrika milisleri de silahsızlandırılarak dağıtıldı.

Temmuz 1990'da Federal Almanya ile SSCB arasında Sovyet birliklerinin çekilmesine ilişkin bir antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre birlikler 3-4 yıl içinde çekilecek ve Almanya geçiş dönemi için mali yardımda bulunacaktı. Buna karşılık bölgeye yabancı NATO birlikleri yerleştirilmeyecek, yalnızca ara dönemde Berlin'de bulunan Batılı Müttefik kuvvetleri bunun dışında tutulacaktı.

Birleşik Almanya'nın potansiyel askeri gücü konusundaki kaygılara hükümet, dört yıl içinde toplam silahlı kuvvetlerin 370 bin kişiyle sınırlanacağını bildirerek karşılık verdi.

GÜVENLİK KUVVETLERİ. Almanya'da polis ülke çapında değil, eyaletler düzeyinde örgütlenmiştir. Acil durumlarda federal hükümet çeşitli eyaletlerin polis birliklerinden yararlanabilir. Devletin güvenliğini ilgilendiren eylemler ya da eyalet sınırlarını aşan suçlar ise federal düzeyde ele alınır.

Demokratik Almanya'nın muhalefeti bastırmakla görevli Devlet Güvenlik Polisi (Stasi) Honecker yönetiminin çökmesiyle birlikte ortadan kalktı. Birleşme öncesinde serbest seçimle yönetime gelen hükümet döneminde Alman Halk Polisi düzenli polis kuvveti olarak yasalara uygun etkinliğini sürdürdü.

EĞİTİM. Bütün Almanlar için 6-18 yaşları arasında eğitim zorunlu ve parasızdır. Gençlerin çoğu 15-16 yaşlarından başlayarak okul programının yanı sıra mesleki eğitim programı izler. Eğitim eyalet yönetimlerinin denetiminde olmakla birlikte, ders programlarında belli bir uyum ve standart bir düzey tutturulmasına çalışan sürekli bir komisyon vardır.

Okulöncesi eğitim (*Kindergarten*) üç yaşında başlayabilir. Altı yaşında bütün çocuklar dört yıllık ilkokula (*Grundschule*) başlar. Yaklaşık yarısı 15-16 yaşına değin eğitimini *Hauptschule* denen ortaöğretim kurumlarında sürdürür; bu yaşta bir meslek okuluna (*Berufsschule*) ayrılarak okuldaki derslerinin yanı sıra mesleki eğitim de görmeye başlar. Çocukların yaklaşık üçte biri ilkokuldan sonra uygulamaya dönük eğitim veren ortaöğretim kurumlarına (*Realschule*) gider ve aldıkları sertifikayla *Fachschule*'ye (teknik ya da özel alanlarda eğitim veren yüksekokul) devam eder; iş dünyasında ve devlet hizmetinde orta kademelere yükselebilmek için bu tür bir eğitim zorunludur. İlkokuldan sonra çocukların dörtte biri *Gymnasium* denen dokuz yıllık ortaöğretim kurumlarına gider ve olgunluk sınavını geçtikten sonra üniversiteye girmeye hak kazanır.

Üç düzeye ayrılmış bu eğitim sistemi katılığı ve çocuğun geleceğinin çok küçük yaşta belirlenmesinin sakıncaları yüzünden sık sık eleştirilmiştir. Bugün ülkede bulunan az sayıdaki *Gesamtschule*, genel eğitim veren ve üçlü sistem dışında bir seçenek olarak düşünülen ortaöğretim kurumlarıdır.

Almanya'nın dünyaca ünlü saygın üniversiteleri, hızla artan öğrenci sayısı ve değişen toplumsal koşulların etkisiyle çok ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Üniversitelerin kapasitelerini çok aşan bir yük taşımak zorunda kalması öğrencilerin istedikleri gibi bir üniversiteden öbürüne geçerek öğrenim sürelerini istedikleri kadar uzatma özgürlüğünün de sınırlanmasına yol açmıştır. Hükümet yeni üniversiteler kurarak, eski kurumların düzeyini yükselterek ve teknik yüksekokullar açarak artan talebi karşılamaya çalışmaktadır. En eski üniversite 1386'da kurulan Heidelberg'dir. 1960'tan sonra açılan 20'den fazla üniversiteyle ülkedeki üniversite ve yükseköğretim kurumlarının sayısı 90'ı aşmıştır. Doğu Almanya'da eskiden araştırma enstitüleri genellikle üniversitelerden ayrı tutulurken, birleşmeden sonra araştırma ve öğretimi birlikte yürüten Batı Alman sistemi bütün ülkeye yayılmıştır.

Ülkede yetişkinlere öğrenimlerini sürdürme olanağı sağlayan 1.500'den çok halk üniversitesi (*Volkshochschule*) vardır. Bu kurumlara yaklaşık 2 milyon yetişkin kayıtlıdır.

Eski Doğu Alman sistemi. Bütün kadınların çalışması beklendiğinden Demokratik Almanya'da yaygın bir kreş, anaokulu ve 6-10 yaş grubu için okul saatleri sonrası kurumlar sistemi vardı. İlke olarak herkese eşit olanaklar sağlayan tek bir eğitim sistemi geçerliydi. Sistemin çekirdeğini 6-16 yaşlarındaki bütün çocuklara genel eğitim veren 10 yıllık politeknik okulları (*Oberschule*) oluşturuyordu. Üniversiteye gidecek öğrenciler 10'uncu sınıfta ayrılır, iki yıl sonra diploma alarak yükseköğrenime başlardı. Üniversite mezunlarının sayısı ülkenin gereksinimlerine göre belirlendiğinden bu aşamada rekabet yoğundu. Çoğunluk politeknikten sonra iki yıllık mesleki eğitimle öğrenimini sürdürür, bir yıllık çalışma deneyiminden sonra bunların bir bölümü teknik eleman ve mühendis yetiştiren yüksekokullara (*Fachschule*) geçerdi.

SAĞLIK VE SOSYAL GÜVENLİK. Almanya'daki sağlık ve sosyal yardım hizmetleri dünyanın en gelişmiş ve kapsamlı sistemlerinden biridir. Sağlık, kaza, emeklilik sigortaları gibi çeşitli sosyal güvenlik programları ilk kez 1880'lerde yasal düzenleme konusu olmuş ve Alman sistemi başka ülkeler tarafından örnek alınmıştır.

Sağlık ve emeklilik sigortası belli bir gelir düzeyinin altındaki bütün işçi ve memurlar için zorunludur. İş yasası işçi ile memur arasında kesin bir ayrım yapar. Yüksek maaşlı memurların ve kendi hesabına çalışanların neredeyse hepsi, hükümet programları kadar geniş kapsamlı özel sigortadan yararlanır. Federal Almanya sağlık hizmetlerine en yüksek oranda kaynak ayıran ülkelerden biridir; bütün sağlık harcamalarının yüzde 90'ını sigorta karşılar. Ücret ve maaşlardan yapılan kesinti yüzde 8-13 arasındadır. Sağlık hizmetlerinin düzeyi yüksektir. Kırsal alanlara yaygın hizmet götürülür. Halk sağlığı çalışmalarına verilen ağırlık eskiden yaygın olan vereme artık çok seyrek rastlanmasına yol açmıştır.

Kaza ve emeklilik sigortaları sağlık ve tıbbi bakım programlarına bağlanmıştır. Başlıca üç emeklilik programı yürürlüktedir. Bunlardan biri işçileri, biri memurları ve biri de maden işçilerini kapsar; içlerinde en eskisi, Bismarck döneminde çıkarılan yasalara dayanan maden işçileri sigortasıdır. Emeklilik yaşı erkekler için 65, kadınlar için 60'tır, ama özel durumlarda daha erken ya da daha geç emekli olunabilir. Öbür sosyal yardımlar arasında savaş dul ve yetimleriyle çiftçilere yönelik programlar, işsizlik sigortası, çocuklu ailelere, ayrıca savaşta sakatlanmış asker ve sivillere yapılan ödemeler yer alır.

Eski Doğu Alman sistemi. Devletin yaygın bir sağlık hizmetleri sistemi geliştirdiği Demokratik Almanya'da bütün yurttaşlara ücretsiz bakım, ilaç ve tıbbi yardım sağlanmıştı. Yaşlılar için emeklilik sigortası da vardı. 1989'un sonlarında hekim ve hemşirelerin Batı'ya göç etmesi sağlık hizmetlerinin çökmesine yol açtı. Eskiden sendikaların yönetimindeki sosyal güvenlik sistemi birleşmeden sonra Federal Almanya'nın iş, sağlık ve emeklilik gibi ilgili programlarına bağlandı.

Savaş tazminatları. II. Dünya Savaşı'ndan sonra 12 Avrupa ülkesiyle imzaladığı anlaşmalar uyarınca Federal Almanya bu ülkelerde Nazi baskısından zarar görenlere ve onların ailelerine tazminat ödedi. Nazi döneminde el konan mülkler üzerindeki hak iddialarını tanıdı; Nazi döneminde göç etmiş

ya da sürülmüş bulunan ve çoğu Almanya'ya dönmeyen Yahudilere gelir bağladı ve tazminat ödemeleri yaptı. İsrail Devleti'ne çok büyük tazminatlar ödedi. 1990'da ilk kez Demokratik Almanya da benzer ödemeler yapmaya yöneldi.

KONUT. Ülkedeki konut arzı tam olarak talebi karşılamamaktadır. Orta boy ve fiyattaki konut sayısı yetersiz, yüksek fiyatlı lüks konutlar ise çoktur. Konut yapımını büyük ölçüde özel sektör üstlenmiştir. Hükümet de konut kredisi sağlar. Devlet sübvansiyonuyla yapılan sosyal konutlar düşük fiyatla çok çocuklu ailelere, yaşlı, özürlü ve dar gelirlilere kiralanır.

Doğu Almanya'da sosyalist yönetim sanayi yatırımlarına öncelik verdiğinden büyük çaplı konut blokları yapımına ancak 1970'lerde girişmişti. Kira, elektrik ve ısınma ödemeleri son derece düşük tutulmuştu. 1989'da işçi ve memur maaşlarıyla birlikte kiraların da gerçek piyasa değerine yükseltilmesi öngörülüyordu.

YAŞAM DÜZEYİ. Servet dağılımının öbür sanayileşmiş ülkelerden daha eşitlikli olduğu Federal Almanya yaşam düzeyi açısından dünyada ilk sıralarda gelir. Devlet etkili politikalarla tasarrufu özendirir. İşçi ve memur maaşları yeterli düzeydedir. Fabrika işçileriyle büro çalışanlarının gelirleri arasında aşırı fark yoktur. Üst düzey yönetici gelirleri ise çok daha yüksek olmakla birlikte bu fark ABD ve İngiltere'deki kadar büyük değildir. Vergi gelirlerinin önemli bir bölümünü dolaylı vergiler ve katma değer vergisi oluşturduğundan vergi yükünün büyük bölümünü düşük ve orta gelir grubu taşır.

Demokratik Almanya'da yaşam düzen, disiplin, otoriteye saygı ve çalışma gibi geleneksel Alman değerlerini yansıtıyor, ama Sovyet etkisinin de izlerini taşıyordu. Üretim yaşamın merkezinde yer alıyor, bütün öbür etkinlikler onun çevresinde biçimleniyordu. Bu yaklaşım kadınların konumunda somut biçimde dile gelmişti. Kadınlar hemen her işe girebilmekle birlikte daha çok büro işlerinde, perakende satışta, eğitim ve tıpta toplanmıştı, ama bu alanlarda bile en üst konumlardakiler genellikle erkekti. Çocuklara ve gençlere ortak sorumluluk bilinci aşılanıyor, devlet gençlik ve spor kulüplerine büyük destek sağlıyordu. Genel olarak yurttaşlar iş güvencesine ve devletin temel gereksinimlerini karşılamasına alışmıştı. Birleşmeden sonra toplumun ortak sorumluluk gibi olumlu özelliklerinin Batı kapitalizminin etkisiyle yok olmasından korkanlar vardı.

KÜLTÜREL YAŞAM

Almanya ikiye bölündüğünde ülkenin daha eski tarihsel bölgeleri üzerinde kurulan Federal Almanya zengin kültürel mirastan daha büyük bir pay almıştı. Roma, ortaçağ romanesk ve Alman barok mimarlığının anıtsal ürünleri gibi birçok büyük kütüphane, arşiv, tiyatro ve gösteri salonu da sınırları içinde kalmıştı. Buna karşılık Luther'in Wartburg'u, Goethe'nin Weimar'ı, Bach'ın Leipzig'i Doğu Almanya'daydı; sanat hazinelerinin büyük bölümü de Doğu Berlin'deki Pergamon Müzesi ve Dresden'deki Zwinger ve Semper Galerisi gibi müzelerdeydi. Bölünmeden sonra Doğu'daki kültür varlıklarının pek çoğu Batı'ya aktarıldı. Sanatçılar, yazarlar Batı'ya yerleşti; yayınevleri gibi kurumlar Batı'da yeniden örgütlendi.

Demokratik Almanya'da kültürel yaşam zengin Alman geleneğinin özelliklerini taşıyordu, ama sosyalist ideoloji doğrultusunda biçimlenmişti. Sanatın gerçekçi olması ve halka seslenmesi gerekiyordu.

Kırk yıllık siyasal ayrılığa karşın Alman kültürü ve sanatı bir bütün oluşturur. Avusturya, İsviçre ve Liechtenstein da aynı geleneği paylaşır. Sanat ve edebiyatta "Alman" nitelemesi siyasal sınırları aşar. Avusturyalı besteci Gustav Mahler ve İsviçreli oyun yazarı Friedrich Dürrenmat Alman kültür geleneği içinde yer alır.

Köln Katedrali
Füsun Ertuğ-Yaraş

Alman sanatı dört yüzyıldır devlet ve çeşitli düzeyde yönetimler tarafından desteklenmekte, korunmaktadır. Bugün Almanya'da federal hükümetin sübvansiyon sağladığı yüzlerce tiyatro vardır. İzleyici kitlesi aydınlarla ya da seçkinlerle sınırlı değildir. Almanya'da tiyatroya ya da operaya gitmek başka ülkelerde sinemaya gitmek gibidir. Bütün büyük kentlerde en az bir senfoni orkestrası bulunur; her hafta pek çok konser ve resital verilir. Küçük kent ve kasabalarda bunların sayısı daha azdır.

GELENEKSEL SANAT VE ZANAATLAR. Yeni yaşam biçimleri Almanya'nın bölgesel ve kırsal sanat geleneğini, eğlence biçimlerini ve göreneklerini olduğu gibi sürdürmesine izin vermemiştir. Ama ülkenin güneyinde yavaş yavaş çağdaş yaşam biçimine geçilirken gelenekler yok olmamış, eski ve yeni aykırı bir uyum içinde yan yana gelmiştir. Gençler hem köy meydanında, hem de disko müziği eşliğinde dans eder. Yukarı Bavyera'da tahta oymacılığı, keman ve silah yapımcılığı bütün ekonomik güçlüklere karşın sürmektedir, çünkü ustalar uğraşlarının önemine inanmaktadırlar. Halk şenlikleri yaygındır. Güneyde yüzlerce kasaba ve köy Otuz Yıl Savaşları'nın anısına 17. yüzyıl giysileriyle geçitler düzenler.

EDEBİYAT VE TİYATRO. Alman edebiyatı dünya edebiyatı içinde hak ettiği yere kavuşamamıştır. Bunun bir nedeni şiirindeki lirizmin ve düzyazı sanatındaki inceliklerin en başarılı çevirilere bile tam yansıtılamamasıdır. Goethe ve Schiller gibi edebiyat devleri bile Alman bölgeleri dışında çoğunlukla yalnızca haklarında söylenenlerden bilinir. 20. yüzyılın ilk yarısında Almanca yazıp dünya edebiyatında kalıcı yer edinen dört yazar ve şairden söz edilebilir: Franz Kafka, Thomas Mann, Rainer Maria Rilke ve Bertolt Brecht. Romanları başka dillere çevrilerek çeşitli ülkelerde yayımlanan Heinrich Böll ve Günter Grass'tan başka Siegfried Lenz, Peter Weiss, Uwe Johnson, Hans Magnus Enzensberger, Walter Kempowski, Peter Handke ve Gabriele Wohmann da yaygın üne kavuşmuştur. Batı'ya geçmek yerine Doğu Almanya'da kalan önemli yazarlar içinde Anna Seghers ve Christa Wolff sayılabilir.

Alman tiyatrosu uzun süredir bir ikilemle karşı karşıyadır. Bir seçenek 18. ve 19. yüzyılın klasik Alman repertuvarına dayanarak buna sınırlı sayıda 20. yüzyıl Alman oyunuyla çağdaş İngiliz, Amerikan ve Fransız oyunlarının çevirilerini eklemektir. Öbür seçenek ise cüretli ve yenilikçi oyunları sahnelemektir. Küçük deneysel tiyatrolar büyük kentlerde canlı bir varlık gösterir; genellikle uzun süreli olamayan bu tiyatrolar Almanya'nın eski ve hâlâ canlı siyasal kabare geleneğiyle de benzerlikler taşır.

Bütün tiyatroların devlete ait olduğu Demokratik Almanya'da Eylül 1945'te Berlin'de yeniden açılan Alman Tiyatrosu (Deutsches Theater), Nazi iktidarının çökmesinden sonra perdelerini açan ilk Alman tiyatrosudur. 1945'ten sonra yeniden yapılan ilk tiyatro da Weimar'daki eski Alman Ulusal Tiyatrosu'dur. Berlin'in tiyatronun gelişimine önderlik etmesinde çalışmalarını bu kentte sürdüren Bertolt Brecht'in (1884-1977) ve oyunlarını Theater am Schiffbauerdam'da sahneleyen Berliner Ensemble'ın büyük rolü vardır.

MÜZİK VE DANS. Almanya'da konser salonları da tıpkı tiyatrolar gibi 18., 19. ve erken 20. yüzyıl bestecilerini yeğleyen halkın beğenisini gözetmekle çağdaş yapıtlara daha çok yer vermek arasında bir seçim yapmak zorundadır. Hanz Werner Henze, Gottfried von Einem ve Karlheinz Stockhausen en çok tanınan çağdaş Alman bestecilerdir. Berlin Filarmoni, Münih Filarmoni, Bamberg Senfoni ve Stuttgart Oda orkestraları dünyanın önde gelen orkestralarındandır. Alman operasından sayısız büyük ses yetişmiş, devletin desteklediği sistem pek çok genç İngiliz ve Kuzey Amerikalının da Almanya'da şan eğitimi görmesine olanak vermiştir. Hamburg, Berlin, Köln, Frankfurt ve Münih operaları dünyanın en büyük opera binalarındandır.

Müzikte dünya çapında üne kavuşan Demokratik Almanya'da Kurt Masur'un yönettiği Leipzig Gewandhaus Orkestrası, Leipzig St. Thomas Kilisesi Korosu gibi çok başarılı topluluklar ve tenor Peter Schreier gibi üstün yetenekli sanatçılar vardı. Devlet Berlin Operası gibi binaları onarmış, adı Schiller'le birlikte anılan Berlin Schauspielhaus'u konser salonuna dönüştürmüş, yeni opera ve konser salonları yapmıştı.

Stuttgart Balesi Güney Afrika doğumlu John Cranko'nun yönetiminde dünyaca ünlenmiş bir topluluktur. 1973'te Cranko'nun ölümünden sonra topluluk Marcia Haydee'nin yönetiminde başarısını sürdürmüştür. Wuppertal'de koreograf Pina Bausch'un *Tanztheater* (dans tiyatrosu) gibi öncü dans çalışmaları yapılmıştır.

GÖRSEL SANATLAR VE MİMARLIK. 20. yüzyılın başlarında Alman sanatını etkileyen dışavurumcu akım ile savaşı izleyen onyıllar arasında bir boşluk oluşmuş, zamanla bu boşluğu yeni dönem gerçeküstücüler doldurmuştur. Bu sanatçılar arasında Edgar Ende, Mac Zimmermann ve Richard Oelze sayılabilir. Grafik sanatlarda Horst Janssen, Anselm Kiefer ve Hans Bellmer öne çıkmıştır. Dışavurumcu geleneği sürdüren *Neue Wilde* (Yeni Vahşiler) gibi gruplar oluşmuş,

Opera binası, Dresden
Peter Schmid - Shostal Associates

Elvira Bach ve Jorg Immendorf gibi ünü ülke dışına taşan sanatçılar yetişmiştir. Immendorf ayrıca heykelci olarak ünlenmiş, Karl Hartung, Rolf Szymanski, Erich Hauser, Otto Herbert Hajek, Ulrich Rückriem, Norbert Kricke ve Joseph Beuys da önemli heykelciler arasında yer almıştır. Sanatta öğreticiliğe ve propagandaya ağırlık verilen Demokratik Almanya'da bazı dev boyutlu heykeller yapılmıştır, ama daha insani ölçekli olanlar da çoktur.

Çağdaş Alman mimarlığı, hatta çağdaş dünya mimarlığı büyük ölçüde Bauhaus okulundan(*) kaynaklanmış bir olgudur. 1920'lerde Weimar ve Dessau'da gelişen bu okulun büyük mimarları arasında Walter Groplus ve Ludwig Mies van de Rohe yer alır. Bu okulun ilkeleri uzun yıllar sayısız kente, sayısız yapıya yansımış, ama 1970'lerde ve 1980'lerde yerini post-modernizmin göreli özgürlüğüne bırakmıştır. Uluslararası üslubun ödünsüz dik açılarından kurtulmayı amaçlayan bu yeni okulun önde gelen adları Josef Paul Kleihues ve Oswald Mathias Ungers ile Avusturyalı Robert ve Léon Krier kardeşlerdir.

Savaştan hemen sonraki yıllarda Demokratik Almanya'da mimarlık da öbür sanatlar gibi Sovyetler'i örnek alan sosyalist ideolojinin etkisinde kalmıştır. Daha sonra kentsel yapılanmada çağdaş Batı mimarlığına yaklaşan ilkeler benimsenmiş, ama oldukça monoton bir görünüm yaratılmıştır. İdeolojik etkenlere bağlanabilecek Berlin Sarayı'nın yıkılması gibi aykırı örnekler dışında Demokratik Almanya eski yapıları korumada hayranlık uyandırıcı bir özen göstermiştir.

SİNEMA. I. Dünya Savaşı'nın ardından pek çok yeni sanat biçimine, özellikle de sinemaya yön veren Almanya'nın ikiye bölündükten sonra sinemada kendi yolunu çizmesi zaman almıştır. 1920'lerde ve 1930'larda sinema sanatını belirleyen Fritz Lang, Ernst Lubitsch, F. W. Murnau ve G. W. Pabst gibi bir kuşak hemen ortaya çıkmamış, Doğu ya da Batı kesiminde Alman sinemasını Nazi döneminin niteliksizleştirici etkisinden çok çabuk kurtaramamıştır. 1960'larda ise Batı Almanya genç bir yapımcı ve yönetici kuşağın çalışmalarıyla yeniden bu sanatta önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Alexander Kluge, Volcker Schlöndorf, Werner Herzog, Wim Wenders, Hans-Jürgen Syberberg ve Wolfgang Peterson hem yabancı eleştirmenlerin övgüsünü toplamış, hem de ticari başarı kazanmış sinemacılardır. Reiner Werner Fassbinder'in 1982'deki zamansız ölümüyle sinema büyük bir dehadan yoksun kalmıştır. Çağdaş Alman sinemasında Margarethe von Trotta, Marianne Rosenbaum ve Helma Sanders-Brahms gibi kadın yönetmenler de özellikle başarılı olmuştur.

FESTİVALLER. Sanatı geliştirme ve anısını koruma açısından Almanya'yla yarışabilecek bir başka ülke düşünmek zordur. Yalnızca büyük kentlerde değil, pek çok küçük kasabada ve köylerde de müziğin her türünü, sinema ve görsel sanatları kapsayan festivaller düzenlenir. Bunların en ünlüsü, hâlâ Richard Wagner'in ailesinin yönetiminde sürdürülen Bayreuth Festivali'dir. En eskisi ise 1634'ten beri her 10 yılda bir Oberammergau'nun vebadan kurtuluşu anısına Güney Bavyera'da düzenlenen pasyon oyunudur.

Yalnızca Berlin her yıl beş büyük festivale sahne olur. Münih'teki opera festivalinde Richard Strauss'un yapıtlarına ağırlık verilir. Würzburg ve Augsburg festivalleri Mozart'a, Ansbach'ınki Bach'a, Bonn'unki Beethoven'a ayrılmıştır. Wiesbaden'de Uluslararası Mayıs Festivali, Donaueschingen'de Çağdaş Müzik Festivali düzenlenir. Alman müziğinin en büyük olayı ise Avusturya'da düzenlenen Salzburg Festivali'dir.

YAYIMCILIK. Almanya yayımcılık ürünleri açısından dünyanın önde gelen iki üç ülkesinden biridir. İlk sırada ABD yer alır; eskiden onu izleyen SSCB ise 1991'de dağılmıştır. Almanya'da geleneksel olarak küçük ve orta boy yayınevleri yaygındır, ama Bertelsmann grubu Avrupa'nın en büyük yayımcılık kuruluşudur. Doğu Almanya'da Leipzig yayımcılığın merkezi olmuş, Batı'da ise bu etkinlik Berlin, Hamburg, Köln, Frankfurt, Stuttgart ve Münih'e oldukça eşit biçimde dağılmıştır. Gotha harita ve atlaslarıyla ünlüdür.

BASIN. Gazete ve dergi okuma alışkanlığının yerleşmiş olduğu Almanya'da basın özgürlüğü yasaların güvencesi altındadır. Yüzlerce gazete ve yüzlerce dergi kıskançlık uyandıracak kadar sağlıklı mali koşullarda yayımlanmaktadır. Hemen her kentte en az bir günlük gazete çıkar. Basında hükümet denetimi yoktur. Hiçbir gazete de bir siyasal partiye ait değildir. 1968'de çıkarılan bir yasayla herhangi bir şirketin ya da grubun ulaşabileceği gazete ve dergi tirajı sınırlanmıştır. Ama basında tekeli önlemeye yönelik bu girişime karşın ülkede satılan gazete toplamının beşte biri Axel Springer AG grubunun denetimindedir. 1956'da kurulan Alman Basın Konseyi temel ilkeleri belirler ve basına yöneltilen suçlamaları değerlendirir. Ulusal düzeyde en önemli günlük gazeteler *Die Welt*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* ile *Stuttgarter Zeitung* ve *Süddeutsche Zeitung*, ayrıca *Frankfurter Rundschau*'dur. Tabloid boyutlu *Bild-Zeitung* da bütün ülkede dağıtılır. *Die Zeit* haftalık gazetelerin en saygını ve etkilisidir. Haftalık haber dergisi *Der Spiegel* kuruluşundan bu yana kamuoyunu biçimlendiren başlı başına bir güçtür. *Stern*, *Quick* ve *Bunte* parlak renkli, popüler dergilerdir.

1989 olaylarından sonra Doğu Almanya'da bağımsız gazeteler ortaya çıkmış, iktidar partisinin gazetesi *Neues Deutschland*'ın bile içeriği değişmeye başlamıştır.

RADYO VE TELEVİZYON. Günümüzde radyo ve televizyon yayımcılığı devlet denetiminde değildir, ama 1980'lerin ortalarına değin Almanya'da yalnızca kamu kuruluşlarının yayın yapmasına izin verilmiştir. Kamu yayınlarını ticari kanalların tamamladığı bugünkü ikili sistem Federal Anayasa Mahkemesi'nin 1986 tarihli kararına dayanır. Kamu kuruluşlarının kendi yayın politikalarını belirlemede çok geniş bir özgürlüğü vardır ve çoğu kez hükümete karşı eleştirel bir tutum alırlar. Hükümetler ise bu kuruluşların yayın politikalarına müdahale girişimlerinde sürekli başarısız kalmıştır. Bölünmüşlük yıllarında Batı Alman ve Batı Berlin televizyonlarının izlenebildiği Doğu Almanya, radyo televizyon yayımcılığının devlet denetiminde tutulduğu Sovyet örneğini benimsemiş öbür ülkelerden farklı olmuştur.

Karl Marx Anıtı, Chemnitz (Karl-Marx-Stadt)
ABC Ajansı

Radyo ve televizyonda kamu yayıncılığı bölgesel ağlar aracılığıyla yapılır. Dokuz kuruluş bölgesel düzeyde 2-4 radyo programı sunar ve akşam saatlerinde tek bir televizyon programı oluşturur; bu ortak program 1. Kanal ya da ARD yayınlarıdır. ZDF olarak da bilinen 2. Kanal yayınlarının merkezi Mainz'dır. Ayrıca ARD'nin bölgesel ve yerel olaylarla eğitime ağırlık verdiği üçüncü bir program vardır. Radyo ve televizyonda haber yayıncılığı çok nitelikli ve kapsamlıdır.

KÜLTÜREL KURUMLAR. Federal Almanya kültürel, eğitsel ve bilimsel birikime kamu fonlarıyla destek sağlayan kurumlara büyük önem vermiştir. Dünya kamuoyuna Alman kültürünü, yaşam biçimini ve dilini tanıtmaya, Alman halkını da başka kültürler konusunda bilgilendirmeye yönelik geniş bir kurumsal ağ vardır. Gelişmekte olan ülkelerle eğitim ve kültür bağlarının kurulmasına özellikle ağırlık verilir. Sanayileşmemiş ülkelere teknoloji ve sermaye yardımında bulunan Almanya, bu ülkelerin öğrenci gönderdiği başlıca eğitim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kültür kurumları arasında Münih'teki Goethe Enstitüsü ayrı bir yer tutar. 1951'de kurulan enstitünün bütün dünyaya yayılmış 150 kadar şubesi, Almanca dil okulları ve kütüphaneleri vardır; enstitü ayrıca sergi, film, müzik ve tiyatro etkinlikleri düzenler.

Almanya'da küçüklü büyüklü binlerce müze vardır. Bazısında eşsiz koleksiyonlar ya da bilimsel sergiler yer alır; bazısında ise çok özel, küçük nesneler sergilenir. Stuttgart'taki iskambil kâğıdı müzesi ikinci gruba örnektir. Büyük müze ve galerilerin en önemlileri Münih'teki Eski Pinakotek, Yeni Pinakotek ve Alman Müzesi, Berlin'deki Pergamon Müzesi ve Prusya Kültür Varlıkları Vakfı'na bağlı müzeler, Nürnberg'deki Germen Ulusal Müzesi, Mainz'daki Roma-Germen Merkez Müzesi, Frankfurt am Main'daki Senckenberg Doğa Bilimleri Müzesi ve Stuttgart'taki Devlet Galerisi'dir.

Ülkenin en büyük kütüphanesi Münih'teki Bavyera Devlet Kütüphanesi'dir. Berlin'de Prusya Kültür Varlıkları Vakfı'nın kütüphanesi (eskiden Prusya Devlet Kütüphanesi) yer alır. Frankfurt'taki Alman Kütüphanesi ülkeninin bibliyografya merkezidir. Hannover'deki Teknik Kütüphane yabancı dillerdeki bilim ve mühendislik yapıtlarının çevirilerini de içeren ülkenin en önemli bilim ve teknoloji kütüphanesidir. Heidelberg, Köln, Göttingen, Tübingen ve Münih'in büyük üniversite kütüphanelerinden başka eski yazma, belge ve ilk baskıların toplandığı pek çok koleksiyon vardır. Büyük araştırma kütüphanelerini ödünç kitap veren eyalet, belediye ve kilise kütüphaneleri tamamlar. Birleşmeden önce Doğu Almanya'da yaygın hizmet veren kütüphanelerin başında Berlin'deki Alman Devlet Kütüphanesi ile Leipzig'deki Alman Kütüphanesi gelir.

Baden-Württemberg Eyaleti'nde karnaval
Almanya Büyükelçiliği

TARİH

Germen halkları Hint-Avrupa ailesinden Germen dillerini konuşan halklar olarak tanımlanır. Tarihleri de birinci ünsüz değişmesi (ya da Grimm Yasası) denen gelişmeyle dillerinin ayrı bir öbek durumuna geldiği dönemden başlatılır. Ama bu değişmenin kesin tarihini saptamak olanaksızdır; Kuzey Almanya ve İskandinavya'da İÖ 1700 ile İÖ 450 arasındaki Kuzey Tunç Çağına rastlamış olabileceği gibi, aynı yörede yaşanan erken Demir Çağı kültürlerinden birinde (örn. İÖ 800-600 arasındaki Wessentadt ya da İÖ 600-300 arasındaki Jastorf) ortaya çıkmış da olabilir. Güvenilir tarihsel bilgiler İÖ y. 50'de başlar.

İLKÇAĞ. Julius Caesar Galya seferleri sırasında yalnız Keltlerle değil, Germenlerle de karşılaştı. İÖ 55 ve İÖ 53'te Ren Irmağını geçti, ama oluşturduğu Galya eyaleti ırmağı sınır alıyor ve Germenlerin çoğu ırmağın ötesinde yaşıyordu. Romalıların Germen kabilelerine doğrudan saldırıları Nero Claudius Drusus Germanicus döneminde başladı. Ren ve Orta Tuna bölgesindeki şiddetli çarpışmalardan ve İS 9'da Teutoburger Ormanı'ndaki ünlü Germen zaferinden sonra Roma sınırı Ren ve Tuna'nın ötesine geçmedi. Bununla birlikte Roma denetimi zaman zaman kuzeyde Frizya ve doğuda Ren'le Tuna'nın birleştiği noktanın ötesine kadar uzandı; örneğin İmparator Domitianus'un İS 83 ve 88'deki seferleri böyle bir sonuç doğurdu.

Bu dönemde Germen kültürleri İskandinavya'dan güneyde Karpatlar'a kadar yayılmıştı. Yerleşik tarım toplulukları oluşturan Germenler karma tarım yapıyor, ahşap evlerde oturuyor, çömlekçi çarkını ve yazıyı bilmiyor, para kullanmıyorlardı. Toplum farklılaşmış, varlıklı bir savaşçı-şef sınıfı belirmeye başlamıştı. Bir savaş tanrısına (Tiu ya da Wodan) tapan bu savaşçı sınıf siyasal örgütlenmenin temelini oluşturuyordu. Germenler pek çok kabileye bölünmüş, kabileler ortak tanrılar çevresinde birleşmişlerdi. Bu tür birlikler içinde yer alan kabileler yıllık şenlikler için bir araya gelir, silahların bırakıldığı bu dönemde yalnızca dinsel değil, ekonomik ve toplumsal etkinlik de artar, anlaşmazlıklar çözülürdü.

İS 350'ye değin Roma'yla ilişkiler. Roma'nın sınırlarını belirlemesinden sonra ticaret ve kültür ilişkileri de en az çatışmalar kadar önem kazandı. Güçlü kalelerle korunmasına karşın sınır hiçbir zaman ticareti ve insanları engellemedi. İS y. 50'de Ren kıyılarındaki kabileler Roma parasını kullanmayı öğrendi. Seramik, cam ve metal işi gibi lüks Roma malları Germen zenginlerine, kehribar, deri gibi hammaddelerle pek çok köle de Roma'ya ulaşmaya başladı. Roma ordularında Germen askerler yer aldı.

Sınır çatışmalarıysa zaman zaman büyük hareketlere dönüştü. 150'de Germen kabilelerinden Markomanlar güneye, Orta Tuna boylarına ilerlediler; hatta 167'de İtalya'ya akın ettiler. Bu hareket tekil bir olay değildi. 150-200 yılları arasında Germen kabileleri akın akın Orta ve Doğu Avrupa'ya ilerlediler ve 3. yüzyılda sınır boyunda yıkıma yol açtılar. Galya büyük zarar gördü. Gotlar Tuna bölgesini yağmaladılar, hatta 251'de İmparator Decius'u öldürdüler. Yaklaşık 280'de Ren ve Tuna havzalarında yeniden istikrar sağlandı. Roma ordusu ve başını Frankların, Alamanların ve Gotların çektiği bir Germen ittifakı yaklaşık 370'e değin sınırı korudu.

Bu arada Germen dünyası dönüşüme uğruyordu. Avrupa'daki güç dengeleri açısından bu gelişmelerin en önemli yanı, daha büyük ve tutarlı Germen siyasal birimlerinin ortaya çıkmasıydı. Roma'yla savaşlar Germenlere büyük toplulukların yaşama şansının daha fazla olduğunu öğretmişti. 4. yüzyılda iki güçlü Germen konfederasyonu vardı:

Köln'de Ludwig Müzesi, geride katedral
Füsun Erluğ-Yaraş

10. ve 11. Yüzyılda Almanya

Ren boylarında Alamanlar ve Tuna boylarında Gotlar. Bunları ayakta tutan savaşçı sınıfın kabile halkı üzerindeki denetimi gittikçe artıyordu. 3. yüzyılda Germenler Romalılardan yeni tarım teknikleri ve çömlekçi çarkını öğrendiler. Germen edebiyat dillerinin en eskisi olan Got dili, yaklaşık 350'de Ulfilas'ın çalışmalarıyla ortaya çıktı. Roma'nın desteklediği bir misyoner olan Ulfilas Kitabı Mukaddes'in Got diline çevirisini yaptı.

Kavimler Göçü (Völkerwanderung). Hunların batıya doğru hareketinin yol açtığı Kavimler Göçü Germen kabilelerini dalgalar halinde Roma İmparatorluğu'nun içlerine itti. İlk kez 376'da İmparator Valens, isteksizce de olsa Vizigotlara sığınma hakkı tanıdı, ama çok geçmeden aralarında çatışma çıktı. 378'de Vizigotlar Adrianopolis'te (Edirne) kesin bir zafer kazanarak Valens'i öldürdülerse de izleyen dört yıl içinde Roma'ya boyun eğmek zorunda kaldılar. Hunlar batıya ilerledikçe Roma sınırları Germenlerin ve başka halkların artan baskısı altında kaldı; 386, 395, 405 ve 406 yıllarında büyük akınlar yaşandı. Germen halklarından Vandallar ve Suevler İspanya ve Kuzey Afrika'da güçlendiler. Karışıklıktan yararlanan Vizigotlar ayaklandılar; İtalya'ya yürüyerek daha iyi koşullarda anlaşma istediler ve istekleri yerine getirilmeyince 24 Ağustos 410'da Roma'yı yağmaladılar.

Roma İmparatorluğu'nun hâlâ Avrupa'da önemli bir güç olması Hunlardan kaçan Germenleri barış istemeye yöneltti; 418'de Vizigotlar bile Galya'ya yerleştirilmeyi kabul etti. Bu dönemde Germen kabilelerinde bir "ulus" bilinci yoktu; dolayısıyla da birbirlerine karşı kullanılabiliyorlardı. Yaklaşık 450'ye değin Hun korkusu Roma'nın hiç değilse Vizigotları, Frankları ve 439'da Galya'ya yerleştirilen Burgonları kendi savunması için seferber etmesine olanak verdi. 453'te Attila'nın ölmesinden ve Hun İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra ise Roma bu diplomatik silahını yitirdi. Ayrıca toprak kayıplarıyla gelirleri azaldı. Koşulların yardım ettiği Germenler zamanla Roma'dan bağımsızlaştı. 470'lerde Galya'nın güneybatısında Vizigot, güneydoğusunda Burgonya krallıkları kuruldu. Kuzeyde Clovis Frank Krallığı'nı kurdu. Kuzey Afrika Vandalların, İspanya'nın bir bölümü Suevlerin denetimindeydi. 489-493 arasında Ostrogotlar İtalya'yı fethetti. Tuna boylarına Gepid ve Lombard krallıkları egemen oldu. Böylece Batı Roma İmparatorluğu ortadan kalktı.

Roma ve Hun tehlikesi karşısında Germen siyasal birimleri daha da büyümüştü. Ayrıca Roma İmparatorluğu güçsüzleştikçe eyalet halkları çoğu kez oralara yeni yerleşen Germenlerin korumasına sığınmış, bu arada Germenler de egemen oldukları Romalı nüfusun etkisinde kalmaya başlamıştı. Romalıların eğitim düzeyi Germen krallarının düzenli vergi toplamasına ve yasal iktidarlarını genişletmesine olanak verdi. Böylece Batı Roma İmparatorluğu'nun yerini alan Germen krallıkları, Germen askeri gücüyle Roma eyaletlerindeki soylu sınıfın yönetim bilgilerinin birleştiği siyasal birimler oldu. Germen askeri sınıfıyla Romalı eyalet seçkinleri arasındaki evlilikler de dönüşüm sürecini tamamlayarak ortaçağ Avrupa'sını biçimlendirecek yeni bir aristokrasinin doğmasını sağladı.

MEROVENJLER VE KAROLENJLER. 476'da Batı Roma İmparatorluğu yıkıldığında Ren'in batısındaki Germen toplulukları arasında siyasal bir birlik yoktu. Ama bu Germen kabileleri ortak bir dilin lehçelerini konuşuyor, aynı siyasal ve toplumsal geleneği paylaşıyorlardı. Yüzyıllarca Roma dünyasıyla ilişki içinde yaşamaları geleneklerini etkilemişti. İmparatorluğa bağlı kabilelerde güçlü askeri yapılı, başında kral ya da dük denen bir komutanın yer aldığı bir toplumsal örgütlenme ortaya çıkmış, bu yapı imparatorluk sınırlarının dışındaki Germen kabileleri arasında da yaygınlaşmıştı. Benzer biçimde İtalya'daki Ostrogot kralları da Alpler'in kuzeyinde kalan Germen topraklarının büyük bölümünü etkileri altına almıştı.

Merovenj Almanyası. Romalılaşmış Galya ve Batı Almanya'da yerleşmiş bulunan Franklar Ostrogotların liderliğini tanımayarak krallıklarını doğuya doğru genişletmeye başladılar. Clovis'in Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemesi hem doğudaki Ostrogot egemenliğine, hem de güneydeki Vizigotlara açıkça meydan okuyan bir tutumu yansıtıyordu. Clovis ve ardılları, özellikle de I. Theodebert (hd 534-548) daha sonra Almanya'yı oluşturacak toprakların büyük bölümü üzerinde Frank denetimini kurmayı başardı; Orta Almanya'daki Thüringlilerle güneydeki Alaman ve Bavyeralılar gibi çe-

şitli topluluklara üstünlük sağladı. Bu toplulukları yöneten yerel dükler Frank kralını temsil ediyor, ama merkezi iktidarın iç savaş ve çekişmelerle zayıfladığı dönemlerde büyük ölçüde özerk davranabiliyorlardı. Örneğin İtalya'daki Lombard kraliyet ailesiyle yakın akraba olan Bavyeralı yöneticiler 8. yüzyıla gelindiğinde krallar kadar başına buyruktu. Kuzeyde Frizler ve Saksonlar 8. yüzyılın başlarına değin Frank denetiminin dışında kaldılar; siyasal ve toplumsal yapılarını korudukları gibi, genellikle Hıristiyanlığı da benimsemediler. Frank bölgesinde ise Hıristiyanlık İrlandalı misyonerlerin, Alpler'de yerli Raetialıların ve manastır kuruluşlarını destekleyen Frank soylularının etkisiyle yaygınlaştı.

Karolenjlerin yükselişi ve Bonifatius. 7. yüzyılın sonuna gelindiğinde Frank dünyasında Merovenjlerin iktidarı sona ermişti. Çeşitli aristokratik aileler Merovenjlerin yerini almak için mücadele ediyordu. Sonunda ülkeye egemen olan Karolenjler 730'larda iktidarı, 751'de de tahtı ele geçirdiler. Roma kilise hiyerarşisinin desteklediği Karolenj hanedanı gücünü Meuse ve Ren ırmakları arasında uzanan geniş mülklerden ve buraların sadık soylu sınıfından alıyordu. Ren'in doğusundaki düklüklerin denetim altına alınmasında ise Karolenjler siyasal merkezileşme yanlısı Roma kilisesinin misyonerlik çalışmalarından yararlanarak İrlandalı misyonerlerin ve yerel kilise örgütlerinin gücünü kırdı. Frankların yayılma düzeni hep aynıydı: Ormandan ya da bataklıktan kazanılarak yerleşime uygun duruma getirilen topraklar, Karolenj yönetimince korunan topluluklara veriliyor, buralarda küçük yerleşimler ya da kilise cemaatleri kuruluyordu. Böylece kuzeyde Frizya'dan güneye Bavyera'ya kadar siyasal, dinsel ve ekonomik yayılma bir arada sürdürüldü. Frank dünyasını bir yandan kendi kiliselerinin yüksek kültürüne, bir yandan da Roma'ya bağlamada önemli bir rol üstlenen Anglosakson misyonerler arasında, Alman kilise örgütlenmesinin kurucusu Bonifatius da vardı. Charles Martel'in desteklediği Bonifatius Franken (Franklar ülkesi), Thüringen (Thüringliler ülkesi) ve Bavyera'da Roma'yı örnek alan ilk piskoposlukları kurdu ya da yeniden örgütledi. Ama bütün bunlar yalnızca bir başlangıçtı. Putperestlik hâlâ büyük ölçüde egemendi ve Sakson kabilelerinin yaşadığı kuzey, düşmanca tavrını koruyordu. Bonifatius, sonunda manastırını terk edip Kuzey Frizler arasında Hıristiyanlığı yaymaya girişti ve orada öldürüldü. Ama öldüğünde Saksonlar dışındaki bütün gruplar Roma-Frank kilise örgütlenmesi içinde bütünleşme yolundaydı.

Charlemagne. Charles Martel ve Bonifatius'un attığı temeller üzerine Charlemagne bir imparatorluk kurdu. Doğu Frizler ve Saksonlar arasında misyonerlik çalışmalarına girişti. Misyonerlerin hemen ardından Frank kontları ve öteki görevliler Kuzeydoğu Frizya'ya giderek, kraliyet için asker toplama ve yönetim işlerini yürütmeye başladılar. Ren Bölgesinde ise durum farklıydı; bölge zenginleştikçe, hinterlandı olan Franken ve Thüringen'i Sakson akınlarına karşı savunmak gereği artıyordu. Saksonların ardında tutulabileceği doğal engeller bulunmadığı için de savunma zordu. Charlemagne'ın, fırsat buldukça ayaklanan Saksonları cezalandırmayı amaçlayan seferleri zoraki din değiştirmelerle, tehcirlerle ve toplu kıyımlarla geçti. Charlemagne'ın Saksonlara karşı tutumu salt siyasal kaygılardan kaynaklanmıyordu; Hıristiyanlığın önderlerinden biri olarak belirli bir misyonu olduğuna da içtenlikle inanıyordu. Saksonlar direnişleri boyunca, hiçbir zaman yitirmeyecekleri bir ırk birliği bilinci kazandılar, ama henüz ne kendi aralarında, ne de öteki Germenlerle siyasal birlik kurabilmişlerdi. Orman aralarındaki toprakları üstünde, soylu (*edhelingi*), özgür (*frilingi*), yarı özgür (*lazzi*) ve özgür olmayan gruplardan oluşan, toprağa bağlı, ortak davranışa pek yönelmeyen hiyerarşik bir toplum olarak yaşıyorlardı. Franklara karşı Sakson askeri şeflerin çoğunu birleştirmeyi başaran önderleri Widukind de sonunda teslim oldu ve Hıristiyanlığı kabul etti. Danların desteğini almış olan en kuzey kesimler Frank denetiminin dışında kalmakla birlikte, Saksonya'nın büyük bölümü yavaş yavaş birleşen Frank dünyasına katıldı.

Charlemagne Bavyera'da da Saksonlar kadar bağımsız, ama daha uygar bir halk buldu. Lombardlarla kurdukları ticaret ve hanedan ilişkileri ile güneye dönük yaşayan bu topluluklar doğudaki Avarlarla da barış içindeydi. Charlemagne'ın 774'te Lombardlara boyun eğdirmesi Bavyera'yı yalnızlığa itti. 788'de Karolenj yönetimi Bavyeralı Agilolfing hanedanına son verdi. Artık Franklar için Kuzey Frizya Danlara, Saksonya Slavlara ve Lombardiya'yla birlikte Bavyera da Avarlara karşı bir sınır olmuştu.

Almanya'nın doğuşu. Charlemagne geniş imparatorluk topraklarını tek elden yönetmek yerine her Germen bölgesinin yönetimine kont ve piskoposlarını getirmekle yetindi. Oğlu I. Ludwig (Dindar) 825'te Bavyera'nın yönetimini kendi oğlu Ludwig'e (Alman) bıraktı. Egemenlik alanını zamanla bütün Karolenj Almanyası'na yayan Ludwig, Germen halklarının otoritesi Germen topraklarıyla sınırlı ilk hükümdarı oldu. Bütün Karolenj ülkesini ele geçirme isteğini korumakla birlikte Alman dilini ve edebiyatını ilk kez kültürel ve siyasal kimliğin aracı olarak geliştirdi. Kitabı Mukaddes'i Alman lehçelerine çevirtti; şiiri özendirdi. Doğu Frank kralı olarak nitelenen Ludwig'in hükümdarlığı daha çok Slavlara karşı yapılan seferlerle geçti. 870'e gelindiğinde yönetimindeki topraklar hemen hemen Almanya'nın ortaçağdaki sınırlarına eşitti. Doğuda Elbe Irmağı ve Bohemya Ormanıyla sınırlanıyor, batıda ise Ren'in ötesinde sonradan Alsace ve Lorraine olarak anılan bölgeleri içine alıyordu. Charlemagne'ın torunları arasındaki kan bağı ve rekabet ilişkileri hâlâ Frank ülkesinin doğusuyla batısını birbirine bağlamakla birlikte doğuda Alman kimliği yerleşmeye, batıda ise geleceğin Fransa'sı belirmeye başlamıştı.

Ludwig'in uzun hükümdarlık dönemi ülkede belli bir birlik duygusu yarattı. 9. ve 10. yüzyıllarda Danların, Müslümanların ve Macarların bitmek bilmeyen saldırıları Karolenj ülkesinde bütünleşmeyi engelleyici bir rol oynadı. Yalnızca Karolenjler değil, onları izleyen hanedanlar da düşmanla uzlaşmaya ve birbirinin topraklarından koparabildiklerini almaya bakıyorlardı.

Alman düklüklerinin doğuşu. Karolenjlerin krallığı merkezden savunacak durumda olmaması saldırıya uğrayan bölge ve toprakların savunmasını yerel önderlerin üstlenmesini zorunlu kıldı. Askeri yönetim tek merkezden çok merkeze yayılırken, kaçınılmaz olarak, krallık yetkilerinin bir bölümü de yerel dükler geçti. Yeni dükler ne bir zamanlar sanıldığı gibi yöre halkınca seçilmekte, ne de göç sonrası dönemin kabile şeflerinin soyundan gelmekteydi. *Stamm* (kabile) düklükleri denen toprakları yeni siyasal ve dolayısıyla toplumsal birimlerdi. Bunlar savunmayı yerel ölçekte örgütlemek üzere öne çıkmış Karolenj kontları, yani imparatorluk aristokrasinin bir parçasıydı. Halkın Charlemagne hanedanına bağlılığını sarsmak gibi bir amaçları yoktu. Gene de daha başlangıçta kazandıkları başarılar, halkın bu yeni koruyuculara bağlanmasını sağladı. İmparatorluk aristokrasisi zamanla yerel seçkinlere dönüştü ve vasallık ilişkileriyle bağlı bir toplum yapısı ortaya çıktı. Ama bu süreç Fransa'daki kadar ilerlemedi; Alman toplumsal örgütlenmesinde bölgesel farklar ve Karolenj etkileri sürdü.

911-1250 DÖNEMİNDE ALMANYA. I. Konrad (911-918). Doğu Frank Karolenjlerinin son kralı IV. Ludwig (Çocuk) 911'de erkek väris bırakmadan ölünce, krallığının parçalanması kaçınılmaz gözüküyordu. Dört *Stamm* düklüğüne ayrılmış toprakların en az üçünde (Bavyera, Saksonya ve Franken) düklük aileleri halk üzerinde egemenlik kurmuştu. Schwaben'de (Alemannia) iki aile arasında çatışma sürüyordu. Monarşinin geleceğinden tek kaygılanan, elindeki varlığı yitirmekten korkan kiliseydi. Düklerin giderek artan güçlerine ve kabileler arasındaki lehçe, görenek ve toplumsal yapı farklılıklarına yalnızca Karolenj krallık geleneği karşı duruyordu. Batı Frank tahtında III. Charles (Saf) bulunduğu için, bu gelenek de artık güçlü değildi. Yalnızca Lorraine (Lothringen) düklüğü, batıya ve batının kralı olan Charles'a bağlılık duyuyordu. Doğu Frank krallığının öteki bölümleri ise bu yolu izlemedi.

10. yüzyıl başlarında Ren'in doğusu ile Elle, Saale ve Bohemya Ormanının batısında yaşayan Germen kavimleri başta Macarlar olmak üzere topraklarını doğudan zorlayan daha ilkel ve putperest gruplara karşı koymak zorunda kaldılar. Sınırları en çok zorlananlar Saksonlardı. 10 Kasım 911'de Sakson ve Frank kabile önderleri, Frankların dükü Konrad'ı kendilerine kral seçtiler. Saksonlar için gücünü daha da batıdaki kaynaklardan alan bir kral, Franklar için ise öncü konumlarını ve krallar yetiştirme geleneğini korumak önemliydi.

Kısa sürede Bavyera dükü Arnulf ve Schwaben kabileleri de Konrad'ın krallığını tanıdı. Ama soyluluk, unvan ya da zenginlik açısından Konrad'ın, krallığını tanıyan düklerden farkı yoktu. Bu dönemde siyasal kararlar Alman kralları ile çok az sayıda varlıklı ailenin tekeline girdi. Bu iktidar yoğunlaşmasının ardında Alman krallık geleneğinin her zaman soy, zenginlik ve askeri başarıya dayanmış olması yatıyordu. Varlıklı ailelerin toprakları yarı-özgür köylülerce işleniyordu. Hizmet ve bağlılıkla yükümlü oldukları efendileri, köylülerin topraklarını da denetliyordu. Frizya ve Saksonya'nın bazı bölgeleri dışında soylular, kral ya da dükle sıradan insanlar arasında bir konum elde ettiler. Yönetimde görev almak ya da kilise görevlerinde yükselmek, salt onların hakkıydı. Yönetim, yargı ve savaşta komutanlık yetkisi düklerden hemen sonra kontların ve *markgraf* denen sınır kontlarının elindeydi; yetkiler giderek babadan oğula geçen haklara dönüştü. Halk kamu yaşamındaki önemli işlevini yitirdi; yerel meclislere yalnızca ödemelerini yapmak, emir almak, adalet istemek ya da cezalandırılmak için katılır oldu. Güçlü beylerin koruması altında birçok insan toplanıyor, böylece bu beyler, düşmanları ve öteki özgür insanlar için daha da korkutucu bir konum kazanıyorlardı. Yönetmek de yönetilmek de babadan oğula geçer oldu. Bağımlı sınıfların daralan ufuklarında artık tek güç simgesi feodal bey ve onun yetkili kıldığı yöneticilerdi. Bağımlı nüfusun çoğunun silahları da ellerinden alındı.

Saksonların yükselişi. I. Konrad Almanya'da duruma egemen olabilecek bir kral

Doğuya Doğru Alman Yayılması, 800-1400

J.R. Strayer ve D.C. Munro, *The Middle Ages 395-1500*, 5. baskı, 521'den adapte edilmiştir.

© 1970 Appleton Century Crofts, Educational Division, Meredith Corporation, Scott Foresman & Company, Illinois izniyle

değildi. 918'de ölürken, 911'de Frankların olan krallık tacının Saksonya'nın önderi Heinrich'e verilmesini vasiyet etti. Yeni kral 919'da Saksonlar ve Franklar tarafından seçildi ve Saksonlar, ülkeye kral veren halk olmanın yükünü de nimetlerini de devraldılar.

Krallığın Franklardan Saksonlara geçişi, bir süre için güneydeki Germen kabilelerinin kendine yeterliliğini artırdı. Schwaben'li ler seçimlere katılmadı. Karolenj mirası üzerinde Saksonlardan daha çok hakları olduğuna inanan Bavyeralılar ise, kendi dükleri Arnulf'u kral ilan ettiler. I. Heinrich'in krallığı tümüyle askeri nitelikteydi. Saygınlığını başarılı seferlerle kazanmak istiyordu. Genç Sakson hanedanı bu yolla batıda ve güneybatıda, en azından 11. yüzyılın ortalarına değin süren bir egemenlik kazandı. Burgonya kralları Lorraine'i ele geçiren Saksonların vasalı durumuna düştü. Bir zamanlar Karolenjlerin anayurdu olan eski yerleşimlerle dolu bu bölge, Ren'in doğusuna oranla hem daha yoğun nüfusa sahipti, hem de daha zengindi. Lorraine'li tüccarlar, Saksonya sınırlarından Córdoba'ya kadar köle ticaretini ellerinde tuttular.

Sakson hükümdarları, Macar akınlarının hızını kesince daha da çok saygınlık kazandılar ve imparatorluk üzerinde daha çok hak talep eder oldular. 955'te I. Otto'nun (hd 936-973) Augsburg yakınlarında büyük bir Macar ordusunu yok ettiği savaşa hemen hemen bütün kabilelerin süvarileri katıldı.

Tahta bir Sakson geçince Saksonyalı soylular da güç ve mevki elde ettiler; doğuda ırmakların çizdiği sınırlar boyunca fetihlere girişme olanağı kazandılar. I. Otto'nun Doğu politikası köle, ganimet ve haraçtan fazlasını amaçlıyordu. Otto 955-972 arasında Magdeburg'da bir başpiskoposluk kurdu ve ona geniş olanaklar tanıdı. Amacı, Elbe'nin ötesindeki putperest Slavları denetimine almak ve orada geniş bir eyalet kurmaktı. Ama Saksonyalı beylerin acımasız yöntemleriyle kilisenin daha barışçı yaklaşımlarla nüfuz kazanma çabaları çelişiyordu.

10. yüzyılda Elbe'nin ötesinde Germenlerin hemen hiçbir tarımsal yerleşmesi yoktu. Dahası, Brandenburg ve Lausitz'teki Slav halklarının yanı sıra yeni Slav güçleri ortaya çıkıyordu. I. Mieszko'nun yönetimindeki Lehler ve güneyde Premysl'lerin yönetimindeki Çekler bunlar arasındaydı. Bu güçler Passau ve Magdeburg misyonerlerini kabul ettiler, ama kalıcı olarak Bavyeralıların ve Saksonların siyasal ve dinsel egemenliğine girmediler. 10. yüzyılda doğuya doğru genişleme çabaları tam bir fiyaskoyla sonuçlandı ve Elbe'nin ötesindeki kabileler, çevredeki kiliseler için Hıristiyanlaştırılmamış ve yenilememiş düşmanlar olarak kaldı. 1140'tan sonra yerli Slavların yerine Germen göçmenlerin yerleştirilmesi kilise ve prenslerin ortak amacı haline geldi.

Dükler, kontlar ve "vekiller". I. Konrad ve I. Heinrich'in krallıkları kabilelerin, daha doğrusu kabile önderleri ile üst düzey aristokratlarının iradelerine dayanıyordu. Franklar ve Saksonlar arasındaki bu anlaşmayı Bavyera ve Schwaben dükleri tanımıştı, ama hangi hanedandan gelirse gelsin Alman krallarının Frank yasalarına uyması zorunluydu. Krallar düklükleri ellerinde tutarak ve yeni oluşturdukları düklüklerin başına akrabalarını getirerek kontları doğrudan tahta bağlamaya çalıştılar. II. Konrad (hd 1024-39) ve III. Heinrich de (tek başına hd 1039-56) düklerle mücadele ettiler, ama ne bunları yok edebildiler, ne de sistemi değiştirebildiler. Eskiden olduğu gibi 11. yüzyılda da dükler, zümre meclisleri toplamayı, savaşta kabilelerinin başına geçmeyi ve barış sağlama işlevlerini sürdürdüler.

Ağır suç davalarında yargı yetkileri olan kontlar, düklerin buyruklarına uymakla birlikte, "kana kan" yargısını gerektiren davalara bakma yetkisini kraldan alıyorlardı. Bunların *fief*'leri ve geleneksel yetkileri babadan oğula geçen bir nitelik kazanmakla kalmadı; zamanla kral ve dük de dahil, kimsenin el uzatamayacağı bir hak olarak görülmeye başladı. Gene de birçok ailenin soyu kurudu ve toprakları yeniden kralın eline geçti. III. Otto döneminden (983-1002) başlayarak da krallar bunları yeniden başka ailelere vermektense kiliseye vermeyi yeğlediler. Ama piskoposlar, kontların tüm işlevlerini yerine getiremiyor, örneğin dinsel buyruklar ve inançları nedeniyle ölüm cezası veremiyorlardı. Böylece üst yargı işlevi görmek için "vekil" (*Vogt*) denen görevlilere gereksinim doğdu. Sıradan özgür kişiler yargılamada ağır cezalar veremeyeceğine ya da kilisenin ayrıcalıklarını silahlı saldırılara karşı koruyamayacağına göre, bu vekillerin soylular arasından seçilmesi zorunluydu.

Böylece Almanya'nın her tarafında, dükluk makamı ister dolu ister boş olsun, kilisenin (ve kralın) kesesinden zengin olan ve birbirleriyle yarışan güçlü sınır kontları, kontlar ve vekiller ortaya çıktı. Bu ailelerin daha yetenekli, daha şanslı ve daha uzun ömürlü olanlar 12. ve 13. yüzyılda yönetimin pek çok yetkisini devralarak bölgesel prensliklere dönüştü.

Kral kişisel olarak bütün beylerin üstündeydi. Kralın sarayı yönetimin merkeziydi ve kral nereye giderse merkez de orada kurulurdu. Alman kralları güçlerini kabul ettirmek için öbür ortaçağ hükümdarlarından çok daha fazla gezer, düklükten düklüğe, sınırdan sınıra dolaşırlardı. Konakladıkları yerde yetkileri, orada geçerli olan dük, kont ve vekil yetkisinin yerini alırdı.

Alman kilisesinin gelişimi. Krallıyet gelirleri, kralın mülk topraklarından ve Polonyalıların, Çeklerin, putperest Slavların ve Danların ödediği vergilerden oluşurdu. Kralın mülkleri, işletme sermayesiydi. Ülke içindeki gezileri sırasında kendisi ve ailesi bu mülkün geliriyle geçinir, bu gelir ayrıca kiliseler kurmasına, özellikle savaşta kendisine sadakatle hizmet edenleri ödüllendirmesine olanak verirdi.

Karolenjlerden Alman krallarına miras kalan tek merkezi yönetim kurumu, krallıyet şapeli ve ondan çok da ayrı bir kurum olmayan mahkemeydi. Burada ayin yönetmek, soylu kökenli papazlar için piskoposluk yolunun açılması demekti. 11. yüzyılda yüksek kilise görevlileri savaşta bile, yönetimde sıradan beylerden daha çok rol oynuyordu. Ülkenin diplomatları ve elçileri de onlardı. I. Otto ve ardılları, piskoposların dükler karşı hiçbir sorumluluk taşımamasını sağladılar; piskoposlar kral tarafından

atanıyor ve yalnızca, gene Tanrı'nın seçtiği krala itaat etmekle yükümlü sayılıyorlardı.

Böylece Alman krallığının dağınık yapısının ve gevşek birliğinin yanında çok daha derli toplu ve imparatorlukta çok daha büyük çıkarları olan ikinci bir kurum oluştu: Alman kilisesi. Büyük kiliseler hükümdarlara atlı asker, barınak ve para sağlayarak hizmet vermek zorundaydı. Piskoposluk ya da manastır kurup geliştirmek için yapılan kraliyet bağışları, elden bir şey çıkartmak anlamına gelmiyordu; piskopos ve başkeşişleri atama yetkisi kralda olduğu sürece bu bağışlar kiliseyi denetleme olanağı veren bir dinsel yatırım demekti. Kiliseye yalnız yerleşmek ve işletmek için toprak bağışlanmakla kalmıyor, bu yörelerde yaşayanlar üzerinde yönetim ve yargı erki de veriliyordu.

Evrensel bir kurum olan kiliseyi, belirgin sınırları olan bir devlete bağlama siyasetini I. Otto'nun başlattığı kabul edilir. Onun ardılları zamanında hızlanan süreç II. Heinrich döneminde doruk noktasına ulaştı. Böylece egemenlik alanlarını belirlemede piskoposlar ve manastır başkeşişleri prenslerin rakibi haline geldi; bu rekabet de yüzyıllar boyunca Almanya'nın bütün bölgelerinde sürüp giden çatışmaların, iç savaşların başta gelen nedeni oldu.

Otto'nun İtalya'yı fethi ve imparator olması. I. Otto'nun Burgonya prensesi Adelaide (Adelheid) ile evlenmesi, ayrıca ilk karısından olan oğlu Schwaben dükü Liudolf ile kardeşi Bavyera dükü I. Heinrich'in İtalya konusundaki rekabetleri güneye yönelmesine yol açtı. 951'den sonra İtalya seferleri artık yalnızca Güney Germen kabilelerinin yayılma girişimleri olmaktan çıkmış, hükümdarının önderliğinde bütün Almanya'nın ilgilendiği bir konu olmuştu. Sakson asker zümresi için İtalya, Elbe ötesindeki el değmemiş ormanlardan ve bataklıklardan daha çekiciydi. Alman kralları üstün güçleriyle İtalya'daki Lombard Krallığı'nı ele geçirdiler.

955'te Macarlara karşı kazandığı zaferden sonra I. Otto batıda mutlak bir egemenlik kurdu. Sakson vakayiname yazarı Widukind'e göre, başka halkları kendine bağladığı ve birden fazla krallıkta egemenlik kurduğu için, artık zaten imparatordu. Ama imparatorluk tacını giydirmek ve bir kralı imparatorluk mevkiine getirmek yetkisi, Charlemagne ve ardıllarının çoğunu kutsamış olan papalıktaydı. 10. yüzyılda, batıdaki Karolenj düzeni, bir çeşit siyasal ülküydü. Charlemagne'a benzemek ve yeni konumuna gelenekleşmiş biçimde yerleşebilmek için Otto imparatorluk tacını papanın elinden giydi (962). İmparatorluk yetkisinin özü, askeri güçten ve savaşta başarıdan geliyordu; ama Hıristiyanlık ülküleri de tahtın dokusuna işlemişti. Öğreti ve ayin konularına karışmamakla birlikte imparator olarak Alman kralları, yüz yıla yakın bir süre, Roma Kilisesi'nin siyasal efendileri oldular.

Saller, papalık ve prensler, 1024-1125. Sal hanedanı olarak bilinen Batı Frank hanedanının ilk imparatoru II. Konrad (1024-39) döneminde Burgonya Krallığı da Alman tahtının denetimine girdi. Konrad İtalya'daki Germen egemenliğini yeniden kurdu. II. Konrad'ın oğlu III. Heinrich (hd 1039-56), imparatorluğu, papalıkta reform yapması ve vasallara barış içinde yaşamayı öğretmesi için kendisine verilmiş bir görev olarak algıladı ve elinde yeni bir iktidar kaynağı da olmadan, yetkilerine abartılmış bir dinsellik kattı. Batı Avrupa'da egemenliğini koruyabilen bu son Alman imparatoru, papaları neredeyse imparatorluk piskoposları düzeyine indirdi. Dört Almanı papalığa getirdi. Ama hükümdarlığının son yıllarında, toplumun kilise dışı kesimlerinin hoşnutsuzluğu ve imparatorun kiliseye ilişkin tutumuna yönelik eleştiriler arttı.

Erken ortaçağ Avrupa'sında, papalıkta reform yapılmasına yönelik öneriler yüzünden en çok bölünmeye uğrayan feodal toplum Almanya idi. Heinrich'in papalığa getirdiği IX. Leo'dan başlayarak kilise reformunun en ateşli sözcüleri papalığın hizmetine girdiler. Ruhban olmayan yöneticilerin, mülkiyet hakkına dayanarak kilise üzerinde egemenlik kurmasına karşı çıkmaya başladılar; bu kışkırtmalar imparatorluğun her yanına yayıldı. Yenilikçilerin programı, Alman kilisesinin artık alışmış olduğu, kralların da bel bağladığı bir düzeni temelden sarsıyordu. Dolayısıyla, hareketin önderleri, iktidar mücadelesine doğrudan katılmak zorunda kaldılar. Yeni düşünceler baskın çıkarsa, IV. Heinrich'in öncellerinin kiliseye yağdırdığı büyük servet kralın denetiminden çıkacak, onun atamadığı din adamlarının eline geçecekti. Roma'nın niyeti, tahtın korumasının getirdiği külfetlerden kurtulmak, ama yararlarını yitirmemekti. Yenilikçilerin önderi, daha sonra VII. Gregorius adıyla papa olan (1073-85) Hildebrand, imparatorlukla çatışmayı göze aldı. Gregorius'un talepleri, bir Sakson ayaklanmasının yanı sıra Güney Alman prenslerinin kıpırdanmaya başladığı, tahtta ise altı yaşında bir çocuğun bulunduğu bir zamana rastladı. Böylece ortaçağ Alman tarihinin en bunalımlı dönemine girildi.

IV. Heinrich'in küçük yaşta oluşu, kilise dışındaki feodal beylere de hırslarını ortaya dökme fırsatını verdi. III. Heinrich'in sarayında yüksek din adamlarının etkili olması ve kiliseye yeniden bağış akıtılması, prensleri imparatorluktan soğutmuştu; prensler tarımsal gelir kaynaklarını geliştirmekte piskoposların gerisinde kalmışlardı. Çıkarları dolayısıyla barıştan yana olan yüksek kilise görevlileri tahtın koruması altında ormanları tarım alanına dönüştürerek ve bağlanacak bir toprak beyi arayan özgür köylülere daha iyi koşullar sunarak varlıklarını ve mülklerini genişlettiler. Pazaryeri ve geçiş hakkı ayrıcalıkları da prenslerin çoğunda olmayan gelir kaynaklarıydı. Prenslerin başlıca üstünlüğü olan askeri güçlerine o güne değin kimse karşı çıkmamıştı; bu durumda ilk kez, kendi eylem alanları içinde rakiplerle karşılaşıyorlardı. 11. yüzyılın başlarından beri kraliyet ve kilise mülklerinde çeşitli görevler verilen özgürlüğünden yoksun şövalyeler (*ministeriales*) bu dönemde savaş alanında önem kazandı.

Bir grup Sakson soylusu, bazı din adamları ve krallık kalelerini inşa etmek için konan angarya uygulamasından şikâyetçi Ostfalyalı özgür köylüler Heinrich'in Frank ve Schwaben'li yöneticilerine karşı 1073'te ayaklandılar. Bu beklenmedik dayanışmaya karşı koyabilmek ve kalelerini koruyabilmek için kralın güneydeki prenslerin yardımına gereksinimi vardı. Prenslerin Heinrich'in Saksonları yenmesini sağladılar (Haziran 1075), ama altı ay sonra Roma ile belirleyici bir savaşa girildiğinde imparatora sırt çevirerek Saksonlar ve birkaç piskoposla birlikte VII. Gregorius'un saflarında yer aldılar.

Papa 22 Şubat 1076'da Heinrich'i aforoz etti. Bunun üzerine Heinrich'e karşı başlayan iç savaş 20 yıldan fazla sürdü. Kralın en önemli düşmanlarından Rudolf von Rheinfelden savaşta öldü (1080). Gene kralın düşmanlarından Hermann von Salm'ın eceliyle ölmesinden sonra savaş, piskoposlukların ve manastırların ele geçirilmesi için çıkan yerel çatışmalara dönüştü. Bu yıllar boyunca saray, kilise ve soylular atlı savaşçılarını artırmak için özgür olmayan şövalyelere gittikçe daha çok dayanmak zorunda kaldılar. Bu yolla savaşçı toplanması ve savaşın yol açtığı yıkım pek çok soylunun servetini tüketti, ama soylular topraklarını piskoposluk ve manastır mülkleri aleyhine genişlettikleri için bundan gene kilise zararlı çıktı. Dolayısıyla iç savaşın yükünü çeken bölünmüş Alman kilisesi barışı en çok isteyen taraf oldu.

IV. Heinrich'in oğlunun, babasına karşı son bir ayaklanmanın önderliğini bizzat üstlenmesi (1105), Sal hanedanının ve uğrunda savaştığı ayrıcalıkların kurtarıcısı oldu. V. Heinrich (hd 1106-25) tahtın imparatorluk sınırları içindeki kiliseler üzerindeki ayrıcalıkları için verdiği mücadeleyi bu manevra ile sürdürebildi. Bu dönemde çatışma, piskoposlara ve manastır yöneticilerine paye ve kilise dışı mülk verilmesiyle ilgili hukuksal bir tartışmaya dönüşmüştü. Sonunda prensler arabulucu oldu; 1122'de Worms Konkordatosu ile Vatikan'dan bazı ödünler koparmayı başardılar.

V. Heinrich 1125'te ardında çocuk bırakmadan öldüğünde Almanya artık Avrupa'daki en önemli siyasal güç olmaktan çıkmıştı. İngiltere ile Sicilya'da fetihler peşinde koşan Norman devletleri ve Fransa kral-larının sabırlı, adım adım gelişen çabaları, yaşlı imparatorlukta bulunmayan ekonomik ve askeri güç yoğunlaşmalarına, yeni yönetim biçimlerinin doğmasına yol açıyordu. Papalık imparatorluğun saygınlığını gölgede bırakmış, Roma evrensel çıkarların gerçek merkezi haline gelmişti.

Hanedanlar arasında mücadele, 1125-52. V. Heinrich'in en yakın akrabaları Hohenstaufen soyundan yeğenleri Friedrich ve Konrad'dı. Kralın tahta geçebilmesi için her zaman bir tür seçim yapılırdı. Ama iç savaş öncesinde birinci dereceden vâris olmadığı durumlarda kan bağı yakınlığına bakılırdı. 1125'te ise Heinrich'in can düşmanı Mainz başpiskoposu Adalbert'ın önderliğindeki prensler, kan bağından gelen haklara karşı çıktılar ve Friedrich yerine Saksonya dükü Lothar'ı tahta geçirdiler. Arkasında Northeim ve Bruno soylarının çok büyük mirasları bulunan, kızını verdiği güçlü Welflerin de yakın desteğine sahip olan III. Lothar ölünce (1137), kilisenin ve bazı prenslerin Welflere karşı duydukları kuşku nedeniyle İmparatorluk o sırada Saksonya ve Bavyera ile Matilda'nın İtalya'daki topraklarını elinde tutan damadı Heinrich'e değil, Hohenstaufen hanedanından rakibi Konrad'a kaldı.

III. Konrad'ın ölümü üzerine (1152) yapılan seçim, ondan sonraki 30 yıl için Almanya'daki yönetimi ve siyasal ortamı belirledi. Tahta Konrad'ın ağabeyinin oğlu I. Friedrich (Barbarossa) getirildi ve iktidarı Welf soyundan kuzeni III. Heinrich (Aslan) ile paylaşmayı kabul etti. Bu seçim Almanya'da ikili bir yönetimin ortaya çıkmasına yol açtı.

Doğunun kolonileştirilmesi. Almanya 12. ve 13. yüzyıllarda sürekli genişledi. Holstein'dan Sliezya'ya kadar bir fetih ve kolonileştirme hareketi yaşandı; bütün ırmak sınırları aşılıp ormanlık ve bataklık alanlara ulaşıldı. Elbe ve Oder arasındaki Slav kabilelerine boyun eğdirildi. Alman toplumunun bütün kesimleri, prensler, piskoposlar, tarikat üyeleri, şövalyeler, kasabalılar ve göçmen köylüler bu harekete katıldı. Nüfus arttıkça batıda tarıma açılabilecek alanlar da azalmıştı. Tarım topraklarının fazla bölünmesi ise kimsenin işine gelmiyordu. Toprak bulmakta sıkıntı çeken kırsal nüfus, emeğinin karşılığını kolonilerde çok daha iyi alabiliyordu. Koloniciler elde edilen yeni

toprakları disiplinli bir hayvancılık düzeni, verimli bir tarım tekniği ve yerleşme yerlerinin seçilerek köylerin planlanmasında uygulanacak kurallar getirdiler. Kısa süre sonra Bohemya ve Silezya'nın Slav yöneticileri, göçmenleri kendi topraklarına çekebilmek için birbirleriyle yarışır oldular. Öte yandan, ülkenin eski kesimlerinde yalnızca köylü fazlası değil, şövalye fazlası da vardı. Bu askerlerin rütbelerini koruyabilmesi topraklarının olmasına bağlıydı; bu da Elbe'nin öbür yakasında, başarılı prenslerin yönetimi altında elde edilebilirdi. Böylece 13. yüzyılda Germenleştirilen doğu oldukça büyük ölçekli prenslikler ülkesi haline geldi.

İmparatorluğun kendisi de doğuda mülkler edindi ve Hohenstaufen hanedanından kral-lar kolonileştirme hareketine katıldılar. Ama bu konuda da yaptıkları, prenslerle yarışmaktı; doğu hareketini bir bütün olarak denetim altına alamadılar.

İtalya'da Hohenstaufen siyaseti. 12. yüzyılda ikinci büyük Germen yayılma alanı Lombardiya ve Orta İtalya oldu. Gelişen Lombard kentleri üzerindeki hükümdarlık haklarını geri almak ve kullanmak için sürdürülen savaşlarda Almanya'nın kırsal nüfusunun doğrudan hiçbir çıkarı yoktu. Alman tahtı ve imparatorlukla İtalya egemenliği arasında bağ kurulması ve Hohenstaufen hanedanının güneyle gittikçe daha çok ilgilenmesi Almanya tarihinin en trajik dönemine yol açtı. İtalya'daki Germen varlığı, yoksul ve ilkel kabilelere yarar sağlamadı. Saldırdıkları ekonomik bakımdan ileri ve daha gelişmiş topluluklardan istedikleri vergiler ve ayrıcalıklar karşılığında da sunabilecekleri bir şeyleri yoktu. Lombardiya'daki başlıca üstünlükleri askeri güçleriydi; onu da acımasızca kullandılar.

1177'de Lombard Birliği karşısında geri çekilmek zorunda kalan I. Friedrich (Barbarossa) suçu kuzeni III. Heinrich'te (Aslan) bulunca araları açıldı. Almanya'da ikili iktidar dönemi artık sonuna gelmişti. Savaş alanında yenik düşen, 1180'de yargılanıp unvanları elinden alınan ve vasalları tarafından terk edilen Heinrich, teslim olup sürgüne gitti (1182); düklükleri ve toprakları imparatorluğa kaldı.

Heinrich'in düşüşüyle bir grup prens, saygınlığı olan ve tahta çıktığından beri kaynakları çok artmış bulunan bir imparatorla karşı karşıya geldiler. Gene de 1180 olaylarından en kazançlı çıkan prensler oldu. 1216'da imparatorun prenslikleri kaldıramayacağı ve rasgele yenilerini kuramayacağı kararı alındı.

Bütün imparatorlukta düklüklerin paylaşılması, para basma, panayır gelirleri, geçiş hakları ve kendi kendini yönetme gibi ayrıcalıklar prenslerin gücünün temelini oluşturuyordu. Güçlü piskoposlar ve feodal beyler de bu ayrıcalıklara sahip olmaya çalışıyordu.

Hohenstaufen-papalık çatışması, 1159-1215. İtalya'da doğrudan bir imparatorluk yönetimi kurma girişimi, bir kez daha papalığın tepkisini çekti ve Lombard kentlerinin yandaşı olan Roma ile imparatorluk arasında yeni bir çatışmaya yol açtı. Dinsel çıkarlardan çok siyaset ve toprak çıkarları tehlikedeydi. Ama papalar ancak başı oldukları evrensel kilisenin özgürlüğünü korumak için savaşabilirlerdi; bu yoldaki tipik silahları da aforoz, propaganda ve entrikaydı. Bununla birlikte Alman piskoposlar Papa III. Alexander'a karşı imparatoru destekledilerdi. I. Friedrich'in oğlu ve seçilmiş ardılı VI. Heinrich, Sicilya Krallığı'nın tek yasal vârisi Konstanz ile evlenince papalar daha da güç durumda kaldılar ve Hohenstaufenlerin karşıtlarından olabildiğince yararlanmaya baktılar. Zamansız ölen VI. Heinrich'ten sonra çıkan taht kavgasında, papalık geri aldığı İtalya'daki toprakları elinde tutabilmek için seçim çekişmesinde taraf olmak zorunda kaldı. Adaylar taht çekişmesinde kendilerine destek sağlamak için imparatorluğun mülklerinden ve kiliseye karşı elde ettiği yetkilerden ödün verdiler.

II. Friedrich ve prensler. 1215'te taç giyen VI. Heinrich'in oğlu II. Friedrich, mirasını bölüştürmeye söz verdiği halde sözünü yerine getirmedi ve Sicilya Krallığı ile imparatorluğu bir arada tutarak papalıkla kaçınılmaz bir ölüm kalım mücadelesine girdi. 1235'teki büyük barış yasasından anlaşıldığına göre toprak kazanma yarışında imparator yalnızca yarışçılardan biri olmakla kalmamış, prenslerle piskoposları da topraklarının geleceği için birbirleriyle savaşmakta serbest bırakmıştı. Çıkardığı yasalarla kraliyet mülk görevlilerine karşı dinsel prenslere ve giderek de bütün toprak sahiplerine güvence vermiş ve imparatorluk kentlerinin (*Reichsstädte*) büyümesini kısıtlamıştı. Gene de 1250'ye değin imparatorluğun Güney Almanya'daki gücü çok büyüktü.

Hohenstaufen hanedanının çöküşünden sonra imparatorluk. II. Friedrich papayla olan çatışması sonuçlanmadan ölünce (1250) oğlu IV. Konrad ertesi yıl babasının İtalya'daki toprakları için dövüşmek amacıyla yola çıktı. Papanın girişimiyle kral seçilerek 1247-56 arasında karşı-kral olan Hollandalı Wilhelm, hükümdarlarına karşı ilgisini yitirmiş olan Almanya'da böylece rakipsiz kaldı. Çoğu krallık mülkleri üstünde kurulu olan piskoposluk kentlerine ve kasabalarına dokunmak olanaksızdı. Bunların ekonomik gücü, Alman toplumunun eskilere dayanan aristokrat düzenini zorluyordu. Kralın korumasından yoksun kalınca bu kentler özerkliklerini koruyabilmek için bir araya toplanmaya başladılar. Soylular arasındaki her katman bir üstündekinin kişisel haklarının bir bölümünü ele geçirmeye yöneldi. Özgür olmayan şövalyeler de artık eskisi gibi imparatorluğun güvenilir emir kulları değildi. Özgür soyluların birçoğu gönüllü olarak onların arasına katılınca, bu şövalyeler özgür aristokratların haklarını da ele geçirdiler ve sınır eyaletlerinin yöneticisi durumuna geldiler.

1250'ye gelindiğinde Almanya'da merkezi otorite kalmamıştı. 13. yüzyılda süregiden iç çatışmalar, kargaşa ve güvensizlik, gene de Almanların tükenmez enerjisini etkilemedi; prenslerin ve Töton Şövalyeleri'nin önderliğinde doğuya doğru yayılmayı sürdürdüler. Onlar Prusya içlerine doğru ilerlerken Lübeckli tüccarlar da Baltık kıyılarını ticarete açıyordu. Üç yüzyıl boyunca dış saldırılara uğramadan yaşamak Alman aristokrasisinin siyasal disiplin ve boyun eğmeyi öğrenmesine gerek bırakmamıştı. Ama Hohenstaufen Almanyası'nın tek özelliği siyasal ve yönetsel birliği sağlayamamış olması değildi.

1250-1493 DÖNEMİNDE ALMANYA. Hohenstaufen hanedanının sonu. 1250'de II. Friedrich'in, 1254'te de oğlu IV. Konrad'ın ölümü, Hohenstaufenlerin gücünün Almanya ile Napoli ve Sicilya birleşik krallıklarında kaçınılmaz biçimde azalmasına yol açtı. Konrad'ın Napoli ve Sicilya'nın vârisi olan oğlu Konradin, yaşı küçük olduğu için Almanya'da annesinin yanında kaldı. Her iki krallığın yönetimini de ele alan amcası Manfred (Manfredi) 1258'de taç giyerek resmen Konradin'in yerine geçti. Manfred'in Fransızlara yenilip öldürülmesinden sonra Almanya'daki yandaşlarını toplayan Konradin, İtalya krallıklarına egemen olmak istediyse de bunda başarı sağlayamadı. Roma'ya doğru kaçarken tutsak edildi, ihanetle suçlanarak Napoli'de idam edildi.

Yönetim boşluğu (Interregnum) dönemi. Almanya'da II. Friedrich'in ölümüyle Büyük Interregnum diye anılan yönetim boşluğu dönemi başladı (1250-73). Bu, bir iç kargaşalıklar ve siyasal sorunlar dönemiydi. Thüringenli Heinrich Raspe (hd 1246-47) ve Hollandalı Wilhelm (hd 1247-56) papanın onayı ile kral seçilmişlerdi. Krallığı önce yalnız Aşağı Ren Bölgesinde tanınan Wilhelm 1252'de Braunschweig'li Elisabeth'le evlendikten sonra Kuzey Almanya'da akraba olduğu prenslerce de tanındı. IV. Konrad ölünce Almanya'da rakibi de kalmadı. Gücünün giderek artması, kiliseye bağlı elektör prenslerin vesayetinden kurtulup kendini bütünüyle hükümdarlık politikalarına verebilmesini sağladı.

Papa IV. Alexander, Hohenstaufen hanedanından birinin seçilmesini yasaklamanın ötesinde tahta kimin geçeceğine karışmadı. Bu konuda ağırlık, kendi çıkarlarını ön planda tutan bir grup etkin Alman prensinin elindeydi. Bunların hiçbiri, kendi bağımsızlıklarını kısıtlayacak güçte bir kraldan yana değildi. Sonunda İngiltere kralı III. Henry'nin kardeşi Richard kral olarak taç giydi. Richard Köln ve Mainz başpiskoposları ile Pfalz elektörü ve Bohemyalı II. Otokar'ın desteği ile seçilmişti. Ama üç ay sonra, İtalya'daki varlığını sağlamlaştırmak için imparator olmak isteyen Kastilyalı X. Alfonso, Trier başpiskoposunun, Saksonya dükünün, Brandenburg kontunun ve saf değiştiren II. Otokar'ın desteğiyle kral seçildi.

Bu arada her iki kral da dikkatlerini kendi ülkelerindeki aristokratlar arasındaki çalkantılara yöneltmişlerdi. Richard Almanya'ya dört kısa ziyaret yaptı. Alfonso ise Almanya'ya hiç gitmedi. Ama ikisi de kral seçilmelerinin onaylanması için papaya başvurdular. Papa, birinci seçimi yasal sayarak Richard'ın krallığını onayladı.

Habsburg ve Lüksemburg hanedanlarının yükselmesi. 1272'de Richard ölünce papa elektör prensleri harekete geçirerek Kutsal Topraklar'ın geri alınması için yapılacak yeni bir Haçlı seferini destekleyecek bir Alman hükümdarının seçilmesini sağlamaya çalıştı. Kralın çok da güçlü olmasını istemeyen prensler, Habsburg hanedanından Rudolf'u seçtiler (1273). Rudolf, Bavyera'nın Wittelsbach ailesini yanına alarak Avusturya ve Steiermark düklüklerini sahipsiz ilan etti ve ikisini birlikte oğulları Albrecht'le Rudolf'a verdi (1282). Elde edilen bu kazançlar Habsburgları, mülk sahibi prenslerin en önemlileri arasına sokarken, siyasal ağırlık merkezinin Ren Bölgesinden Doğu Almanya'ya kaymasına da yol açtı. Ama Habsburgların gücünün gittikçe artmasına kızan elektör prensler, kralın 1287'de büyük oğlu Albrecht'in, 1290'da da küçük oğlu Rudolf'un seçilmesini güvenceye alma girişimlerine karşı çıktılar.

Rudolf 1291'de ölünce, miras yolu ile geçen bir Habsburg monarşisi tehlikesini önlemek isteyen elektörler, onun yerine Nassau kontu Adolf'u seçtiler. Tek varlığı Lahn Irmağının güneyindeki küçük bir prenslik olan Adolf, İngiliz-Fransız Savaşı'nda her iki tarafa da askeri destek vaat ederek aldığı paralarla mali gücünü artırdı. Meissen'i ele geçirdikten sonra 1295'te Thüringen'i satın alarak kendini seçenlere karşı daha bağımsız davranabilecek duruma gelebildi. 23 Haziran 1298'de elektör prenslerden beşi, ülkeyi yönetmekten aciz ilan ettikleri Adolf'u azlederek ertesi gün yerine Avusturyalı Albrecht'i geçirdiler.

Tahta Habsburg hanedanından bir kral seçmekle elektörler kendilerini tehlikeye atmıştı. Yeni kral, ardındaki Avusturya topraklarının sağladığı zengin kaynaklar nedeniyle kendinden önce gelenlerin hepsinden hem daha güçlü, hem de daha acımasız olmuştu. Elektör prenslerin bazı komplolarını bozduktan başka, 1303'te papalığa o zamana değin görülmemiş biçimde feodal bağlılık yemini ederek karşılığında seçimini onaylattı; böylece prenslere karşı üstünlüğünü daha da pekiştirdi. Bir süre için elektör prensleri denetimi altına aldı, papalığı yumuşattı ve İtalya'ya müdahaleden vazgeçti. Elektör prensler Alman krallığı üzerindeki etkili konumlarını ancak Albrecht'in öldürülmesinden sonra yeniden elde ettiler.

Albrecht'in sert tutumundan kurtulan prensler, kendilerine bir efendi gibi davranmak yerine hizmet edecek bir kral aramaya giriştiler. Sonuçta Trier başpiskoposunun aday gösterdiği kardeşi, 1308'de VII. Heinrich adıyla tahta çıkarıldı. Lüksemburglu olan bu hanedan büyük toprak sahibi değildi. Heinrich elde ettiği konumu kullanarak hemen mülklerini artırmaya başladı. 1310'da da onun emri ve yerel toprak sahiplerinin de onayıyla Bohemya krallığı oğlu Johann'a verildi. Böylelikle Habsburglarla birlikte Lüksemburg çıkarlarının merkezi de doğuya doğru kaymaya başladı. Ama Heinrich, Habsburg soyundan öncellerinden farklı olarak, imparatorluğun İtalya'daki eski egemenliğini canlandırma düşleri de kuruyordu. 1310-13 arasındaki İtalya seferi çok parlak başladı ve Heinrich 1312'de Roma'da Kutsal Roma-Germen imparatoru olarak taç giydi. Ama Alman egemenliğinden duyulan geleneksel korku, İtalyan devletlerinin direnişine yol açtı. Heinrich'in papalık *fief*'i olan Napoli Krallığı'nı zapt etme hazırlıklarından ürken papa, onu aforozla tehdit etti. 1313'te Heinrich ölürken, yeni bir papalık-imparatorluk çatışması kaçınılmaz gibi görünüyordu.

Prensler ve bölgeciliğin gelişmesi. Almanya'da Hohenstaufen etkisinin zayıflaması ve hanedanların sık sık değişmesi ruhban sınıfından olan ve olmayan bütün bölgesel prenslerin güçlerinin artmasına elverişli bir ortam yaratmıştı. Krallık yetkilerinin prenslerin egemenlik alanlarında doğrudan uygulanabilmesi gittikçe olanaksız hale geldi. Prensler kaleleri ve geçit hakkı alınan durakları artırmakta, madenleri işletmekte, para basmakta ve imparatorluk mahkemesinde temyiz edilen davalar dışındaki uzlaşmazlıkları çözmekte özgür oldular. Prensliğin din adamları, soylular ve kentlilerden oluşan üç zümresi de bu ortamı fırsat bilerek hoşnutsuzluklarını belli etmeye ve prenslere akıl öğretmeye başladılar. Böylelikle ortaya çıkan sınırları az çok belirli bölgesel devletçik prensle zümrelerin ikili yönetimi altına girdi. Güç dengesinin bu iki odak arasında gidip gelmesi, bölgesel devletçiğin gelişme çizgisini önemli ölçüde etkiledi.

14. yüzyılın anayasal çatışmaları. VII. Heinrich'in ölümü, sonucuna karşı çıkılan yeni bir seçime ve bir iç savaşa yol açtı. Elektör prenslerin yeniden zayıf bir kontu kral yapma isteğini, seçimin kendi adayları arasından yapılmasında direten Habsburg ve Lüksemburg hanedanları engellediler. Habsburg yanlısı çoğunluk Avusturya dükü III. Friedrich'i (Güzel) seçti. Azınlık ise VII. Heinrich'in oğlu Johann'ı seçtirmekten vazgeçerek, çok daha güçlü bir aday olan Wittelsbach hanedanından Bavyera dükü Ludwig'e destek oldu. Seçim geleneğinde henüz çoğunluk ilkesi yoktu. İtirazlı durumları sonuçlandırma yetkisi o sırada boş olan papalık makamına aitti. Sonunda iki taraf sorunlarını zor kullanarak çözdüler. Mücadeleyi 1322'de Ludwig kazandı, ama bu papalıkla uzun süren bir anlaşmazlığın başlangıcı oldu.

Papalık, seçimleri onaysız olduğu sürece geçersiz sayıyor, Ludwig ise çoğunluğun desteğinin unvanını yasal kıldığını, papalık onayına gerek olmadığını savunuyordu. 1338'de altı elektör Rhens Bildirgesi'yle Ludwig'in yanında yer aldı; Frankfurt'ta toplanan bir sonraki meclis de çoğunluk ilkesini imparatorluk yasası olarak benimsedi. Buna karşılık Papa VI. Clemens 1343'te Bohemya tahtının vârisi Lüksemburglu Karl'la ilişki kurarak, onu Ludwig'in yerine Alman tahtına geçirme hazırlıklarına girişti. Elektör prensler de birer birer Ludwig'i tutmaktan vazgeçmeye başladılar. Papa yeni bir seçimin yapılmasında direterken 1346'da Ludwig'in yanında yalnızca iki elektör kalmıştı. Öbür beş elektör 11 Temmuz'da Rhens'de toplanarak Karl'ı kral seçtiler.

IV. Karl iç savaşa dönüşen seçim anlaşmazlıklarının Alman siyasal yaşamının 1198'den beri süregelen bir hastalığı olduğunu, Alman monarşisinin sağlamlığının büyük ölçüde bölgesel prenslere, özellikle de elektör prenslerin işbirliğine bağlı olduğunu görmekte gecikmedi. 1355'te Kutsal Roma-Germen imparatoru olarak taç giyip ülkesine dönünce, Alman zümreler meclisinin de (*Diet*) onayı ile temel bir anayasal belge çıkarttı. Üstündeki altın mühürden dolayı bu belge Altın Ferman adıyla anıldı. Karl'ın iki temel amacı, gelecek seçimlerde anlaşmazlık alanını daraltmak ve elektörlerle olan bağlarını güçlendirmekti. Her zaman oybirliğini sağlamak çok güç olduğundan Rhens Bildirgesi'nde benimsendiği gibi çoğunluk oyu geçerli kabul edildi. Kilise dışı elektör prenslerin topraklarının bölünemeyeceği ve yalnızca en büyük erkek çocuğa kalabileceği kabul edilerek, elektörlük hakkının kime geçeceğine ilişkin sorunlar çözüldü. Elektör sayısı yedi olarak korundu; Mainz, Köln ve Trier başpiskoposları ile Ren-Pfalz kontu, Bohemya kralı, Brandenburg sınır kontu ve Saksonya dükü yedi elektörü oluşturdu.

Altın Ferman elektörlerin kendi sınırları içindeki güçlerini çok artırdı ve imparatorluk içinde onlara geniş ayrıcalıklar tanıdı. Elektörlere öykünen öbür bölgesel prensler de aynı ölçüde bağımsızlık kazanma mücadelesine giriştiler.

IV. Karl'ın gücü temelde, Lüksemburg hanedanının elinde bulunan ve Brandenburg'un da satın alınmasıyla (1373) büyük ölçüde genişleyen topraklardan geliyordu. Alman tahtı bir saygınlık ve etki kaynağıydı; ama gelir ve toprak açısından Karl'ın doğu ve kuzeydoğudaki mülkleriyle karşılaştırılamazdı. Elektörlere tanınan ayrıcalıklarla dolu olan Altın Ferman, azalan taht toprakları, yetersiz gelir, bir ordunun ve uzman memurların olmaması gibi monarşinin temel sorunlarından hiçbirini ele almamıştı.

Mali sorunlar çok ciddiydi ve öteden beri süregeliyordu. 1198-1257 arasında yaşanan sorunlu seçimlerde destek kazanmak amacıyla krallık toprakları ve hazinesi cömertçe dağıtılmıştı. Rudolf zamanında imparatorluk kentlerine ağır vergiler konmuş, Avusturya alınana değin gelirlerin önemli bölümünü bu kentler sağlamıştı. Ama Rudolf'tan sonraki hükümdarlar zaman zaman bunları yerel prenslere ipotek ettiği için, vergileme hakkı da kalmamıştı.

Alman krallarının topluma barış getirme vaadi bir türlü gerçekleşmiyordu. Zaten ellerinde barışı sağlayacak kurum ve olanaklar da yoktu. Bu işlev giderek bölgesel kent birliklerince ve yerel prenslerce yerine getirilmeye başladı. Kısacası Alman kralları aynı zamanda hem feodal süzeren, hem kilisenin koruyucusu, hem de barışın bekçisi olma gibi üçlü rollerini giderek yitiriyorlardı.

Prenslerin sürekli yükselişi. 1378'de IV. Karl öldüğü zaman Almanya'nın prensliklere ayrılması oldukça ileri bir aşamaya ulaşmıştı.

Güney Almanya'da, Schwaben'deki Hohenstaufen düklüğünün dağılması, asıl toprakları Alsace, Breisgau, Vorarlberg ve Tirol'de bulunan Habsburglara büyük üstünlük sağladı. Rudolf'un 1282'de Avusturya ve Steiermark'ı almasıyla Habsburg toprakları iki katının üzerine çıkmıştı. Habsburgların kuzey komşuları ve rakipleri olan Württemberg kontları, 1495'te düklük statüsüne yükseldiler. Baden sınır kontları ise daha çok topraklarını güneye doğru genişletmeye çalışıyorlardı. Bu üç büyük birimin içinde her an evlenme, satın alma ya da çatışma yoluyla varlıklarını kaybetme kaygısında olan daha küçük beyler yer alıyordu.

Orta Almanya'da Wettin hanedanından Meissen kontları güney bölgelerini sürekli zorlayarak 1423'te Saksonya elektörlüğünü ele geçirdiler. Batıda ise 1263'te aldıkları Thüringen'i tahta bırakmamayı başardılar. Hessen kontları, güçlü komşularla çevrili

Heidelberg Şatosu, 14. yy
Ara Güler

olmakla birlikte, Wettin hanedanından toprak almayı başardılar. Hessen'in doğu ve güneyindeki Ren Bölgesi Mainz, Trier ve Köln başpiskoposları gibi büyük dinsel prenslerin ülkesiydi. Ayrıca dört tane elektörlüğü içeren bu bölge siyasal bakımdan çok önemliydi.

Doğuda Mecklenburg Düklüğü iyice İskandinav sorunlarının içine çekilmişti. 1363'te de Albrecht ile İsveç'te yeni bir kraliyet hanedanı başladı. Brandenburg elektörlüğü 1415'te Nürnberg kontu Friedrich'e verildi. Bohemya Krallığı'nın, Lüksemburg egemenlik alanının merkezi olma konumu sürüyor, gümüş madenleri de krallık gelirlerinin artışına önemli katkıda bulunuyordu. Bu bölgede Slavların Alman azınlığın ekonomik ve kültürel etkilerine duyduğu tepki gittikçe arttı ve monarşi için huzur bozucu bir düşmanlık haline geldi.

Çeşitli prenslik toprakları içinde prenslerin otoritesi tam olarak kurulmamıştı. Çoğu kez prenslikler birbirinden kopuk toprak parçalarına yayılmıştı ya da dağınık bütünler oluşturuyorlardı. Her yerde daha alt kademelerdeki soylular, prensin gücüne karşı çıkıyor, haklarını ve *fief*'lerini korumak için birlikler oluşturuyorlardı. Özyönetimli kentler de prenslerin karşısına çıkıyordu. Bu durumda prenslerin yetkilerini kullanma çabaları, muhalefetin birleşmesine, düşmanlıkların doğmasına yol açıyordu.

Bu arada ruhban olmayan büyük prensler, topraklarını yalnızca en büyük oğullarına bırakmak yerine eski Germen geleneğine göre bütün oğulları arasında bölüştürmekte direndiler ve kendi güçlerini sarstılar. Katedral kurullarınca seçilen ruhban prensler arasında sorun ise dinsel nedenlerle evlenememeleri sonucunda vârislerinin olmamasıydı.

Kentler ve prensler arasında sürtüşme. IV. Karl'ın hükümdarlığı döneminde elektör prensler, Lüksemburg hanedanının bir monarşiye dönüşmesini önleme kaygısıyla, çok da istekli olmadıkları halde oylarını Wenzel'e (Wenceslas) verdiler. Öbür prenslerin çoğu da bu kaygıyı paylaşıyordu.

Wenzel (hd 1378-1400) babasının güçlü yönetiminin ardından ortaya çıkan pek çok sorunu devralmıştı. Kaba bir insandı, genellikle içkili dolaşıyordu. Zamanının çoğunu Bohemya'da geçirmesi, Almanya'nın sorunlarıyla yeterince ilgilenmediği görüşünün yayılmasına yol açmıştı. Bunun sonucunda prensler, kentler ve soylular arasındaki sürtüşmeler açık bir savaşa dönüştü.

Bu çatışmaların arkasında uzun zamandır var olan sorunlar yatmaktaydı: Kırsal nüfusun toprağa bağımlı yaşamaktansa kentlerin özgür havasına kaçması, işgücünü azaltıp gelir akışını aksatıyordu. Kırsal kesimde kalanlar da komşu kentlerin koruma ve yönetimini benimseyerek kendilerini ve topraklarını beylerin denetimi dışında bırakıyorlardı. Kentler ise bir ölçüde kırsal üretimin kentlerdeki loncalarla rekabet etmesini önlemek amacıyla, etki alanlarını yerel beylerin zararına genişletmeye çalışıyorlardı.

İkinci temel sorun, feodal beylerin kendi topraklarından geçen kent mallarından geçiş ücreti almakta direnmeleriydi. Aslında yol ve ırmaklardan geçiş için alınan ücretler, tüccarlarla mallarının güvenliğinin sağlanmasının karşılığı idi. Ama yol boyunca durak sayısının, dolayısıyla geçiş parasının artırılması ticareti engelliyor, birçok anlaşmazlığın doğmasına ve beylerin mallara el koymasına yol açıyordu.

Bunalımın üçüncü ve en önemli nedeni Wenzel'in izlediği mali politikada yatıyordu. Bohemya'dan elde edilen gelirler çok olmakla birlikte bunlar büyük oranda Wenzel'in seçilmesini sağlayanlara aktarılmış, yeni kaynak sağlamak için de imparatorluk kentlerine ağır vergiler konmuştu.

4 Temmuz 1376'da Schwaben'deki 14 imparatorluk kenti, Ulm ve Konstanz kentlerinin öncülüğünde toplanıp adil olmayan vergilere karşı durmak amacıyla bir birlik oluşturdular. 1385'e gelindiğinde Schwaben Birliği'nde 40 üye toplanmıştı ve bunlar Alsace, Ren Bölgesi ve Saksonya'daki benzer ittifaklarla bağlantı içindeydi. Katılanların sayısı arttıkça Wenzel'in başlangıçta birliğe duyduğu düşmanlık da azaldı, birliği resmen değilse de sözlü olarak onayladı. Resmi onayın prensleri kızdıracağından korkuyordu; ayrıca Altın Ferman'da, bütün kent birliklerinin yasadışı olduğuna ilişkin bir madde vardı. Ağustos 1388'de Schwaben ve Franken prensleri, Schwaben Birliği'nin çoğu paralı asker olan güçlerini Stuttgart yakınlarında kuşattılar. Bunu izleyen kuşatmalara kentler başarıyla direndi; ama bu olaylar onların ekonomik durumunu sarsmıştı. Uzayan mücadele, prenslerin kaynaklarını da zorluyordu. 1389'da Wenzel işe karıştığında her iki taraf da barış yapmaya hazır duruma gelmişti. Sonunda kent birlikleri dağıtıldı.

Wenzel'in başlangıçta kentleri desteklemesi, elektörlerin gözünden düşmesine neden oldu. Tahttan uzaklaştırılması için çeşitli yollar önerilmeye, hatta denenmeye başladı. 1399'da elektörler Wenzel'i azletmek niyetinde olduklarını açıkça ilan ettiler. Bu kez de onun yerini kimin alacağı konusunda önemli görüş ayrılıkları çıktı. Sonuçta, çoğunluğu ancak kendi oyuyla sağlayabilen III. Ruprecht seçildi.

1400-10 arasında tahtta kalan Ruprecht, Alman monarşisinin gücünü canlandıracak beceriden ve kaynaklardan yoksundu. Prenslerin ve kentlerin onu tanıması zaman aldı. Bir kralı ancak papanın azledebileceğini iddia eden papa da Ruprecht'i onaylamayı geciktirdi. Wenzel'e karşı düzenlediği sefer Prag surları önünde yenilgiyle sonuçlanan, tacı papanın elinden giyme hayali ile gittiği İtalya seferinden eli boş dönen kral için en büyük tehlike ise Ren elektörleriyle ilişkisinin bozulmasından kaynaklandı. 18 Mayıs 1410'da Ruprecht ölünce, çok yaklaşan iç savaş da önlenmiş oldu.

Yeni kral seçimi gündeme gelince, güçlü Lüksemburg hanedanının kendilerinden olmayan bir adaya karşı çıkacağı anlaşıldı. Dört elektörün, adaylarının değişmesi koşuluyla Lüksemburglu bir kralın seçilmesini onaylamaları üzerine 20 Eylül 1410'da Wenzel'in kardeşi Sigismund seçildi. Bundan 11 gün sonra ise başka bir grup da Wenzel'in kuzeni Moravyalı Jost'u kral seçti. Jost ertesi yıl ölünce Sigismund tartışmalı unvanına yeniden kavuştu.

Sigismund enerjik, çok yönlü ve akıllıydı. Ama uzun yılların deneyimleri bile yeni tasarılara yönelmekteki aceleci tutumunu törpüleyemedi; mali konulardaki yetenek-sizliği çevresini her zaman şaşırtı. Kişisel gücünü artırma ve hanedanına servet kazandırma hırsıyla dolu Sigismund'un kafasında öncelikle kendi krallığı Macaristan ve daha sonra ele geçirdiği Bohemya yer alıyordu; bunlar sürekli olarak Almanya'ya ilişkin konuların önüne geçiyordu.

Hus anlaşmazlığı. Sigismund'un Almanya'dan uzun süreler uzak kalmasının bir nedeni de Bohemya'daki Hus sorunuydu. Bohemya'daki Çek Kilisesi kendine özgü bir kimlik kazanmış ve uygulamalarında büyük ölçüde özerk davranmaya alışmıştı. Dinsel konulardaki bu bağımsızlık ruhu 14. yüzyılda Çekler arasında yavaş yavaş kendini gösteren bir milliyetçilik duygusuyla birleşmeye başladı. Bu duygu Alman azınlıktan nefret etmek gibi olumsuz bir biçime yöneldi. Bohemyalı din adamlarının lüks düşkünlükleri ve ahlaka aykırı davranışları ise, öğretileri giderek güçlü bir puriten nitelik kazanan dinsel reformculara hoş gözükmüyordu. Bu üç hareket Jan Hus'un kişiliğinde birleşti.

Prag Üniversitesi'nin İlahiyat Bölümü'nden mezun olan Hus, Prag'daki Betlehem Kilisesi'ne atandı ve verdiği vaazlarla kısa sürede büyük ilgi topladı. 1410'da Prag başpiskoposu Zbyněk'in aforoz ettiği Hus papalık mahkemesine çıkmayı reddetti ve vaaz vermeyi sürdürdü. Bir süre sonra Wenzel'in isteği üzerine başkentten ayrıldı, ama ülkenin her yerinde vaazlar vererek cemaatini genişletti. Halk kitleleri, Hus'un öğretilerini gündelik dille açıklayan Çek rahiplerinden Alman azınlığın istilacı ve gerek Bohemya'nın, gerekse gerçek dinin düşmanı olduğunu öğreniyordu. Topraklarını satış ya da ipotek yoluyla kentlerdeki zengin Almanlara kaptırmış olan güçsüz soylular hızla bu görüşlere yöneldi. Kilisenin zengin mülklerini ele geçirmeyi umanbazı yüksek soylular da Hus'un, Çek Kilisesi'ni havarilerin yoksulluğu düzeyine indirme önerisini benimsiyordu.

Bohemya'daki huzursuzluğu gören veliaht Sigismund Hus'u düşüncelerini Konstanz Konsili önünde açıklayıp kanıtlamaya davet etti. Bunu kabul eden, ama sorgulamada görüşlerini değiştirmeyen Hus, 28 Kasım 1414'te tutuklandı ve 6 Temmuz 1415'te yakılarak öldürüldü. Sigismund'un, Hus'u meclise çağırdığı sırada yaptığı protokole uyulmadığı yönündeki protestoları ise, hüküm giymiş zındıklarla yapılan anlaşmaların bağlayıcı olamayacağı ileri sürülerek önemsenmedi.

Hus'un ölümü onu, Çekler arasındaki izleyicilerinin gözünde bir şehit ve milli kahraman konumuna getirdi. Bunlar Sigismund'a lanetler yağdırıp papazlara ve kiliselere saldırarak öfkelerini gösterdiler. Katolikler de aynı biçimde karşılık verdiler. Bütün bunlar Sigismund'un tahta çıktığı sırada Bohemya'da adeta bir iç savaş havasının egemen olmasına yol açtı. Yeni kralın yatıştırıcı ve uzlaştırıcı tutumu da bu karmaşık dinsel ortamda yararlı olamadı. Papa, kralı Husçuların üzerine gitmeye yönelterek, karşılığında ona imparatorluk tacını vaat ettı. Sigismund'un, Almanya içinden kaynak sağlayamadığı için, daha çok paralı askerlerle yaptığı saldırılar bir sonuç vermedi; bu seferlere mali güç oluşturmak için konan yeni vergiler de hoşnutsuzluk yarattı. 1429-30'da Husçular Saksonya, Thüringen ve Franken'e saldırdılar. Deneyimli Husçuların kaba kuvvetle yenilemeyeceği anlaşılınca Sigismund kiliseyle onları uzlaştırmayı Basel Konsili'ne bıraktı. Uzun süren zorlu görüşmeler sonucunda belirli bir anlaşma sağlandı ve ayaklanmacılar kraldan, kiliseden aldıklarından da çok şey kopardılar.

Habsburglar ve imparatorluk. Sigismund, erkek vârisi bulunmadığı için yerine damadını, Habsburglardan Avusturya dükü II. Albrecht'i aday gösterdi. İki hanedanın topraklarının birleşmesiyle gücü artan Albrecht yetenekli ve etkili biriydi. Alman siyasal yaşamında öne çıkarak tahta oybirliğiyle getirildi. Elektörlerin reform adı altında önerdikleri, prenslerin yetkilerini artırıcı tasarıları ise benimsemedi. Albrecht, Osmanlılara karşı savunmak için gittiği Macaristan'da öldü (27 Ekim 1439).

II. Albrecht'in oğlu yaşça küçük olduğu için, kuzeni Steiermark dükü Friedrich Habsburg hanedanının başına geçti. III. Friedrich kayınbiraderi Saksonyalı Friedrich'in

desteği sonucu gene oybirliği ile Almanya krallığına seçildi. Bu seçim Habsburglarla Alman Krallığı arasındaki ilişkiyi daha da pekiştirmişti, ama tahta da Almanya ile pek ilgilenmeyen, daha çok hanedan ve astrolojiyle uğraşan bir kralın geçmesine yol açmıştı. Bu dönemde prensler arasındaki düşmanlıklar, yıkım ve yağmalarla sonuçlanan kanlı savaşlara dönüştü. Herkes barışın gerekliliğinden söz ediyordu, ama barışı kimin sağlayacağı belli değildi. Sürekli bir barışın yapılması, bunu sağlayabilen için önemli bir güç kaynağı olacaktı; bu nedenle de III. Friedrich'le prensler arasındaki mücadele uzun, şiddetli, ama sonuçsuz oldu.

Osmanlıların Varna ve Kosova zaferlerinden sonra hızla batıya doğru ilerlemeleri bir bunalım daha yarattı. Habsburgların Macaristan krallığı ve III. Friedrich'in kendi düklüğü Steiermark Osmanlı ordusunun yolu üzerindeydi. 1453'te Konstantinopolis'in (İstanbul) düşmesi Doğu Roma İmparatorluğu'nu yok etmişti ve Almanya'da Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun da aynı sona uğramasından korkuluyordu. Kral bu fırsatı değerlendirerek meclisten Osmanlılara karşı durmak için mali yardım istedi. Başta prensler olmak üzere meclis de krala, içteki karmaşa nedeniyle Almanya'nın savunma gücünün zayıfladığını hatırlattı.

III. Friedrich düşürülmeden önemli reformların sağlanamayacağına inanan prenslerin sayısı giderek artıyordu. Yerini yitirmekten korkan Friedrich küçük reformlar yapmaya başladı. Kralın sonunu getiren, kardeşi Albrecht'in ölümüyle 1463'te Avusturya'yı da elde etmesi oldu. Dikbaşlı Avusturya soyluları kısa zamanda Friedrich'i değerlendirdiler ve otoritesini görmezden geldiler. Bu arada Avusturya'yı doğuda ve güneyde Macaristan'ın toprağa doymaz hükümdarı I. Mátyás tehdit ediyor, güney sınırlarından da Osmanlılar saldırıyordu. Friedrich'in sürüp giden kararsızlığını gören ve zaten Bohemya'nın bir bölümünü zapt etmiş olan I. Mátyás Avusturya'ya karşı bir saldırıya geçti ve 1485'te Viyana'yı ele geçirdi. Friedrich Almanya'ya kaçarak prenslerden yardım almaya çalıştı. Böylece reform yanlılarına uzun süredir bekledikleri fırsatı verdi; tahtı oğluna bırakmaya zorlanan Friedrich krallığın Habsburglarda kalmasıyla avunarak, pek de istekli olmadan bu öneriye uydu ve 1486'da Maximilian kral seçildi. Friedrich 1452'de Roma'daki taç giyme töreninden beri sahip olduğu imparator unvanını korudu, ama Almanya yönetiminde hiçbir rol oynamadı.

1500 öncesinde bölgesel devletçiklerdeki gelişmeler. 1500'e gelindiğinde birçok prenslikte, prenslerle yerel zümre meclisleri (*Landstände*) arasındaki mücadelenin sonucu açıklık kazanmamıştı. Çatışma biraz da tarafların hükümet anlayışındaki farklılıktan kaynaklanıyordu. Ruhban olmayan prensler topraklarını, oğulları arasında anlaşmayla paylaştırabilecekleri özel mülkleri olarak görüyor, özel ve resmi gelirleri arasında ayrım yapmıyorlardı. Üç zümre (ruhban, soylular ve kentliler) ise toplumu yerel meclislerin temsil ettiğini ileri sürüyorlardı. Bu nedenle de prenslerin davranışlarıyla zümre çıkar ve ayrıcalıklarına zarar vermemeleri için meclislerin onayını almaları gerektiğinde direniyorlardı. Benzer biçimde, toprakların aile anlaşması ile prensin oğulları arasında bölünmesine karşıydılar. Sonunda prensliklerin küçük beyliklere bölünmesinin doğru olmadığı daha sağduyulu prenslerce de benimsendi. Mali alanda ise olağanüstü vergilerin konması, prenslerle zümreler arasında en önemli konu olarak kaldı. Bu yerel meclislerin amacı, üç zümrenin de ayrıcalıklarını korumak, prensin yetkilerini sınırlı tutmak ve vergilendirmeyi kısıtlamaktı. Ama aynı zamanda, iyi yönetimden yanaydılar ve aydın prensler genellikle karar almadan önce onlara danışırdı.

Prensler bu güçlü ve çoğu kez kavgacı kurumlara karşı dikkatli davranıyor ve sürekli olarak meclislerin ancak prens çağırdığı zaman toplanabileceğini ileri sürüyorlardı.

Meclisin duvarları dışında ise prenslerin güçlü uyruklarını dizginleme çabaları şiddetli direnişlere yol açıyordu. Gururlu ve dikbaşlı soylu vasallar, özgürlükleri ile oynamaya kalkan herhangi bir prense karşı kolayca birleşebiliyorlardı. Prenslik topraklarındaki kentler de bağımsızlıklarını korumada aynı ölçüde kararlıydılar. En yoğun mücadele Brandenburglu Hohenzollern hanedanının yerel özgürlüklerin başdüşmanı olarak ortaya çıktığı doğu bölgesinde, bir de kuzeyde geçiyordu. Güneyde ise prenslerin, İtalya ticareti ile zenginleşen kentlerle başa çıkmasına zaten olanak yoktu.

1300-1500 dönemi bölgesel devletçiklerde merkezi hükümet organlarının yavaş yavaş çeşitlenip uzmanlaştığı yıllar oldu. Ana kurum, üst tabaka soylularla din adamlarından oluşan ve prensin istedikçe başvurduğu danışma meclisiydi (*Hofrat*). Meclisin işleri belirlenmiş değildi ve üyeleri arasında herhangi bir işbölümü yoktu. Üyeleri de kesin değildi ve bazıları toplantıya ancak özel davetle katılırdı. Böyle uzmanlaşmamış ve oturmamış bir organ, merkezi hükümetin gittikçe karmaşıklaşan sorunlarının üstesinden gelemiyordu. Bu nedenle 14. ve 15. yüzyıllarda "günlük" ya da sürekli meclis üyeliği biçiminde bir profesyonel öğe devreye sokuldu. Bu üyeler genellikle İtalya'da ya da Prag (1364), Viyana (1365), Heidelberg (1386), Rostock (1419) ve Tübingen (1477) gibi yeni açılmış üniversitelerde eğitilmiş ve Roma hukukunu çok iyi bilen hukukçulardı. Roma hukukunun merkezileştirici, otoriter hükümleri geleneklerin çok köklü olduğu Saksonya ve Schleswig-Holstein dışındaki her yerde prenslerin gücünün artmasına elverişli bir ortam oluşturdu. Özel beceriler gerektiren mali yönetim, hükümetin ayrı bir bölümüne (*Hofkammer*) verilmişti. Prense devlet işlerinde yardımcı olması için de gözde danışmanlardan oluşan özel bir kurul (*Geheimrat*) vardı. Yeni yönetsel yapının en zayıf yanı maliye konusuydu. Hohenzollernleri örnek alarak yıllık bütçeyi hazırlamak ve düzenli olarak hükümete hesap sunacak maliye görevlileri kullanmak gibi düzenlemelere pek az prens girişmişti.

14. ve 15. yüzyıllarda Alman toplumu, ekonomisi ve kültürü. Ticaret ve el sanatlarında görülen büyük ilerlemelere karşın ortaçağ sonlarında Alman toplumu hâlâ tarıma dayanıyordu. 1500'de 12 milyon olduğu tahmin edilen nüfusun yalnızca 1,5 milyonu kent ve kasabalarda yaşıyordu. Tarımın örgütlenmesi bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyordu. Kuzey ve kuzeydoğunun yeni yerleşilmiş topraklarına özgü büyük çiftliklerle geniş malikânelerde üretilen tahılın fazlası Baltık limanlarından ihraç ediliyordu. Daha yoğun nüfuslu güney ve güneybatı bölgeleri ise birçok küçük köyün ve küçük soyluların "cüce" malikânelerinin bulunduğu bir kesimdi. Kuzeydoğuda Töton Şövalyeleri'nin başını çektiği büyük toprak sahipleri başlangıçta özgür olan çiftçiler üzerindeki denetimlerini sıkılaştırdılar; dolaşım özgürlüklerini kısıtlamakla başlayıp giderek onları toprağa bağlı serflere dönüştürdüler. Güneyde, kentlerden gelen yoğun tahıl talebi, toprak sahibi büyük köylülere yaradı; bunlar üretim fazlalarını en yakın kentte satarak kazançlarını toprak alımına yatırdılar. Küçük çiftçi ve köylüler ise ancak kendilerine yetecek kadar üretim yapabiliyor, üretim fazlaları olmadığı için de büyüyen kentsel talepten yararlanamıyorlardı. Babadan kalan toprakların varisler arasında bölünerek çok küçülmesi kentlere akın edilmesine yol açıyordu.

Güney Almanya'da kırsal toplumdan kentsel topluma geçişin sancıları, ruhban ve kilise dışı toprak sahiplerinin izlediği politikalarla daha da arttı. İşgücü kıt, maliyetler yüksekti. Kendi çıkarlarını önde tutan beyler, topraklarında yaşayanlardan isteklerini artırmaya başladılar. Ama bu uygulamalarla birlikte hoşnutsuzluklar da belirdi. Gözü en zor doyanlar ruhban toprak sahipleri olduğu için hoşnutsuzluklar giderek kiliseye yöneldi ve Gotha (1391), Bregenz (1407), Rottweil (1420) ve Worms'de (1421) yerel ölçekte karışıklıklar çıktı. 15. yüzyılda Yukarı Ren Bölgesinde, Alsace'da ve Kara Ormanlar'da da kargaşalıklar gittikçe artıyordu. Köylülerin haklı, ama çoğu kez karşılanamayacak ölçüdeki isteklerine toprak sahiplerinin sert biçimde karşı çıkışı ise yangını körükleyerek 1524-25'teki büyük ayaklanmalara yol açtı.

Soyluların alt tabakası iki belirgin gruptan oluşuyordu: Topraklarını doğrudan tahttan alan imparatorluk şövalyeleri (*Reichsritter*) ve tahtla doğrudan bağlantılarını yitirerek yerel prenslerin vasalı durumuna girmiş taşra soyluları (*Landesadel*). İmparatorluk şövalyeleri Hohenstaufen hanedanından imparatorlar tarafından askeri ve yönetsel görevlere getirilmişlerdi; daha çok Schwaben, Franken, Alsace ve Ren Bölgesindeki Hohenstaufen topraklarında yaygındılar. Hohenstaufen hanedanı yok olunca bunlar işlevlerini ve kazançlarını yitirdiler. Artan fiyatlar karşısında küçük topraklarının gelirinin alım gücü kalmadı. Sınıfsal önyargıları nedeniyle bir ticaret ya da üretim etkinliğine de girişmediler. Talihlerinin tersine dönmesinin yarattığı öfkeyle ellerinde kalan vergi bağışıklığı ve savaşma hakkı gibi ayrıcalıklara daha çok sarıldılar. Prenslerin onları sıradan uyruk konumuna indirmek için yaptığı baskılara karşı koydular ve taşra soylularıyla güçlü birlikler oluşturarak yerel çatışmalara karıştılar. Bunun sonucunda şövalyelerin bir bölümü basit haydutlar haline geldi, bir bölümü de İtalya ya da Almanya'da paralı asker (*Saldritter*) oldu. Doğu Almanya'daki şövalyeler aynı ölçüde dikbaşlı, ama çok daha varlıklıydılar; malikâneleri (*Rittergut*) daha büyüktü, ellerinde kazanç sağlayacak kadar üretim fazlası kalıyordu. Yerel zümre meclislerine katılıyorlardı. Bu nedenle prenslerin gücü karşısında daha sağlam bir durumdaydılar.

15. yüzyılda Almanya'da kentsel nüfus yaklaşık 3 bin kentle kasabada toplanmıştı. Bunların 2.800 kadarında nüfus 100 ile 1.000 kişi arasındaydı. Nüfusu 10 bini aşan kent sayısı 15'i geçmiyordu. Bu küçük grup içinde Köln, Augsburg ve Nürnberg öne çıkmıştı. Köln'ün en kalabalık nüfusu 13. yüzyılda 60 bindi. Ama iç çatışmalar, kovulmalar ve dış göçlerle bu sayı 1500'de 40 bine düştü. 1500'de en kalabalık Alman kenti, 50 bin kişiyle Augsburg'du. Üçüncü sırada 30 bin kişiyle hızla büyüyen Nürnberg vardı. Kentsel nüfus arasında toplumsal birlik duygusu en çok 13. yüzyılda ortaya çıktı: Loncalar nüfuzlu kentli ailelerle birleşerek beylerinden bağımsız bir kent meclisi (*Stadrat*) kurma yetkisi aldılar. 14. yüzyılda kentli oligarşi sistemli olarak lonca ustalarını bu meclisin dışında tutmaya başlayınca birçok yerde ayaklanma çıktı. Çatışmanın temelinde üretici lonca üyelerinin kentsel üretimi

tüccarların sıkı denetiminden kurtarma isteği yatıyordu.

Bu arada ustalar rekabeti azaltmak için yeni üyelerin katılmasını engelledikçe, loncalar da giderek daha oligarşik ve kapalı bir yapıya büründü. Çırak ve kalfalıktan ustalığa geçebilmek için büyük paralar ödenmesi gerekiyordu ve birçok loncaya hemen hemen yalnızca ustaların oğulları üye kabul ediliyordu. Kalfalar zamanla daha fazla ücret ve daha kısa iş saati isteklerini kabul ettirebilmek için kendi birliklerini oluşturmaya başladılar. Ustalar ise bu birlikleri yasadışı ilan edip elebaşlarını kara listeye aldılar ve düşük ücret uygulamasını sürdürmek için birleştiler. Lonca dışında günlük ya da geçici çalışan işçilerin hiçbir güvencesi yoktu. Alman kentlerinin bugüne kalan vergi kayıtlarına göre kentlerde hem aşırı zenginlik, hem de aşırı yoksulluk vardı.

Almanya'da laik toplumun güçlenmesi ve kendini kabul ettirmesi kilisenin zararına gerçekleşiyordu. Üst düzey din adamlarının arasında siyasal önderliği de yürüten 100'den fazla başpiskopos, piskopos ve başkeşiş vardı. Piskoposlar genellikle aristokrat ailelerden geliyorlardı ve kilise görevine seçilmiş olmaları, bunların savaşa ve toprak edinmeye yönelik tutkularını engellemiyordu. Kilisede alt kademeler de dünyevi çıkarlara yöneliyordu. 1348-49'daki veba salgınında, kaçmak yerine hastalara bakmayı seçen birçok değerli papaz ölmüştü. Boşalan yerlere gelenler ise ruhsal bakımdan yetersiz, kendi çıkarlarını kollayan kişilerdi. Bunların sayısı çoğaldıkça görevlendirilmeleri ve ödenek bulmaları da zorlaştı.

1200-1500 döneminde Alman ekonomisinin en önemli başarısı ticaret ve tarım dışı üretimde oldu. Kuzeye yönelik Akdeniz ticaretinin, Yüz Yıl Savaşları nedeniyle geleneksel geçiş yolu olan Rhône Vadisinden doğuya, Alp geçitlerine kayması, iç çatışmalar sonucu İtalyan kent devletlerinin uzak ülkeler ticaretindeki üstünlüklerinin zayıflaması ve Baltık'la Tuna arasındaki Doğu Avrupa kolonilerinde ekonominin hızla gelişmesi Alman ticaretine büyük kazançlar sağladı. Almanya'da ticaret kuzeyde genel olarak tahıl, balık, tuz, maden gibi temel maddelerle sınırlıyken, güneyli Alman tüccarlar İtalya ile Avrupa'nın başka yerleri arasındaki ticarete aracılık ederek 15. yüzyılın sonunda üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Schwaben keteni üretip ihraç eden Büyük Ravensburg Ticaret Kumpanyası'nın (1380-1530) etkinlikleri ticaretle üretimi birleştirdi. Böylece Höchstetter, Herwart, Adler, Tucher ve Imhof gibi ailelerin servetlerinin temeli atıldı. Bağımsız girişimcilerin en önemlisi Augsburglu dokumacı Hans Fugger'in aile kuruluşuydu. Fugger ailesinin biriktirmi tefecilik ve bankacılık için sermaye oluşturdu.

Odak noktası işlevi yüklenecek güçlü bir merkezi monarşi olmadığı için, Alman kültürü bölgesel niteliğini ve çeşitliliğini sürdürdü. Meister Eckhart, Johann Tauler ve Heinrich Suso'nun tüm insanları Tanrı'nın krallığını kendi içlerinde aramaya çağıran mistisizmi, özellikle kiliseden yeterli ilgiyi göremeyen insanların kendi iç değerlerine yöneldiği Ren Bölgesindeki kentlerde gelişti. Aynı bölgede toplumsal ve ahlaksal yergi edebiyatı da canlı bir gerçekçiliğe ulaştı. Strassburg (Strasbourg) doğumlu Sebastian Brant (1458-1521) insanın akıl yoksunluğunu işlediği *Narrenschiff*'te (1494; Deliler Gemisi) hiçbir sınıfı eleştiriden uzak tutmadı. İtalyan hümanizminin etkisinin henüz pek ulaşmadığı zengin Güney Almanya kentlerinde geç gotik kültürü mimarlık ve heykel sanatlarında olağanüstü güzellikler yarattı.

DEVLET VE DİNDE REFORM, 1493-1555. I. Maximilian'ın hükümdarlık döneminde (1493-1519) Kutsal-Roma Germen İmparatorluğu'nun geleceğini belirleyecek üç büyük sorun vardı: Avusturyalı Habsburg hanedanının uluslararası önem kazanması, imparatorluğun yönetsel kurumlarında reformun zorunlu hale gelmesi ve Reform hareketi olarak bilinen dinsel ve toplumsal hareketin oluşmaya başlaması. Enerjik ve yaratıcı Maximilian'ın tahta çıkması pek çok Almanda, özellikle de hümanistlerde Tanrı'nın elçisi imparatorun yönetiminde barış ve düzen içinde yaşayan birleşik bir Hıristiyan dünyası umudunu canlandırdı. Habsburglar tarih sahnesine çıktıklarından beri imparatorluğun birliğini savunmuş, ama bunu sağlayacak kurumları yaratamamışlardı. Dolayısıyla Maximilian'dan beklenen geniş çaplı bir yeniden yapılanmaydı.

Maximilian İmparatorluğa ilişkin düşleri gerçekleştiremedi, ama Habsburgların gücünü önemli ölçüde artırmayı başardı. Geniş gümüş madenleri bulunan Tirol düklüğünü ele geçirdi. Topraklarını genişletmek için evlilik yoluyla ittifaklara girişti. Ama kurduğu aile bağları yalnızca iç ve dış sorunlarını artırmaya yaradı. Dış siyaseti çoğunlukla imparatorluğa felaket getirdi. 1499'da İsviçre elinden çıktı. İtalya seferleri püskürtüldü. Burgonya düklüğüne el atması Fransa'nın düşmanlığına ve Milano'nun yitirilmesine yol açtı. Maximilian imparatorluk tacını giymek için gittiği Roma yolundan bile eli boş döndü.

Bütün bu olaylar imparatorluk zümrelerinin (*Stände*) önde gelen üyeleri arasında reform yanlılarının güçlenmesine neden oldu. İmparatorlukta yapılacak reform konusunda zümrelerle imparator arasında derin görüş ayrılıkları vardı. Zümreler kendilerine karşı sorumlu olacak bir merkezi yönetim istiyor, imparator ise yönetim organlarının tahta bağımlı, bürokratik kurumlar olmasında direniyordu. 1495'te Worms'de toplanan İmparatorluk Meclisi'nde zümreler isteklerini kabul ettirdiler. Meclisin benimsediği reform önlemleri büyük ölçüde imparatorun gücünü sınırlamaya yönelikti. Gerçek gücün böylece bölgesel hükümdarlarla onların memurlarına ve büyük kentlerin yöneticilerine kayması Almanya'da dinsel Reform hareketinin yönünü de belirledi.

Protestan Reform hareketini Martin Luther'in kişiliğinden ayrı düşünmek her ne kadar olanaksızsa da böyle çarpıcı bir değişimin toplumsal ve düşünsel önkoşulları da olmalıydı. Bunların en önemlileri şunlardı: 1) Herkes Katolik Kilisesi'ndeki yozlaşmanın giderilmesi gerektiği görüşündeydi. 2) İnsanların dinsel gereksinim ve beklentileri değişmiş, Tanrı'yla doğrudan bir bağ kurma isteği belirmişti. 3) Erasmus'un önderlik ettiği hümanistler Katolik Kilisesi'nin Kitabı Mukaddes'in temel ilkelerine uymadığını savunuyorlardı. 4) Avrupalı hükümdarlar yönetsel, hukuksal ve mali egemenliklerini tamamlamak için topraklarındaki kilise kuruluşlarını denetim altında tutmak zorundaydı. 5) Alman toplumunun bütün kesimleri, özellikle de yoksullar adaletsizliklere ve sömürüye karşı seslerini yükseltmeye başlamıştı. 1500'lerin başlarına gelindiğinde ayaklanmalar artık toplumun yerleşik bir öğesiydi.

Luther Ekim 1517'de endülcanslara karşı Doksan Beş Tez'ini yazdığında amacı başkaldırmak değil, kilisenin yozlaşması karşısında bir papaz ve ilahiyatçı olarak görevini yapmaktı. Ama Latince yazdığı bu tezler hızla Almancaya çevrilerek basıldı ve ülkeye yayılarak büyük yankı uyandırdı. Luther Alman prenslerini inanç uğruna kilise reformuna yönelmeyi çağırdı. Tanrı'nın aracıya gerek duymadığına, inancın her insanı din adamı yaptığına, dolayısıyla da kilisenin gereksizliğine varan "salt inanç yoluyla kurtuluş" ilkesi Luther'in Haziran 1520'de aforoz edilmesine yol açtı.

V. Karl'ın imparator seçilmesi ve Worms Meclisi. Luther sorunu imparatorluğun tarihinde sıradan bir döneme rastlamamıştı. Maximilian 1519'da torunu ve varisi, Kastilya ve Aragon kralı I. Carlos'un imparator seçilmesini güvenceye alamadan ölmüştü. Elektörler ancak ayrıcalıklarını koruma konusunda yemin etmesinden ve 36 maddelik bir "kapitülasyon"a razı olmasından sonra Maximilian'ın torununu imparator seçtiler. 1520 sonunda V. Karl (Şarlken) adıyla tahta çıkan yeni hükümdar halk arasında milliyetçi duyguların canlanmasına, geleceğe umutla bakılmasına yol açtı. Bu siyasal gelişmelerle aynı zamana rastlayan Luther sorunu da siyaset sahnesine itilerek ulusal bir dava niteliğine büründü.

V. Karl imparatorluk zümrelerinin temsil edildiği meclis toplantısına katılmak üzere 1521'de Worms'e gitti. Worms Meclisi Saksonya elektörü Friedrich'in (Akıllı) girişimiyle Luther'in davasını dinlemeye karar verdi. Seçilmesini sağlayan kapitülasyonlar kimsenin yargılanmadan yasadışı ilan edilemeyeceğini öngördüğünden V. Karl Luther'e serbest yolculuk izni vermek zorunda kaldı. Yol boyunca halkın büyük coşkusuyla karşılaşan Luther imparator ve meclisteki temsilciler önünde görüşlerini değiştirmeyi reddetti. Bunun üzerine Luther'in öğretisini yasaklayan, kendisini ve yandaşlarını yasadışı ilan eden Worms Fermanı çıkarıldı. Friedrich'in (Akıllı) Wartburg'daki şatosuna sığınan Luther burada Yeni Ahit'i Almancaya çevirmeye başladı.

İmparatorluk fermanına karşın pek az yönetici Luther'e konan yasakları uyguladı; buna kalkıştıklarında halkın güçlü direnişiyle karşılaşacaklarını biliyorlardı. Ayrıca bölge ve kent yönetimleri kiliseyi siyasal denetim altına alma isteklerini meşrulaştırmak için Luther'in düşüncelerinden yararlandılar. 1520'lerin ortalarına gelindiğinde birçok Alman kenti ve devletçiği resmen Lutherciliği benimsemiş, Roma'yla bağlarını kopararak kendi dinsel kurumlarını ve öğretilerini oluşturmaya başlamıştı.

1525 devrimi. O dönemde ve hatta yakın zamanlarda "köylü ayaklanması" olarak nitelenen 1524-25 olayları gerçekte devrim boyutlarında bir toplumsal hareketti. Lutherci kilise örgütlenmesi gereğini ikinci plana iten bu harekete on binlerce köylü katıldı. Hareket 15. yüzyılın ortalarından beri Almanya'yı saran genel hoşnutsuzluğun ifadesiydi. Temelinde nüfus baskısı ve buna bağlı ekonomik ve siyasal sarsıntılar yer alıyordu. Ezilen köylülerin daha önce de dile getirdiği talepler bu kez sömürüye karşı çıkan kentsel grupların Hıristiyan cemaatçiliğine dayalı toplumsal reform önerileriyle birleşmişti. Lutherci Reform hareketi eski direniş kalıplarının yeni bir ideolojik yön bulmasını sağlamıştı. Evanjelik vaizlerden birinin Schwaben köylüleri için hazırladığı "On İki Madde"de Kitabı Mukaddes'e göre özgür olan insanların özgürlük istediği, her cemaatin kendi görevlilerini seçme hakkı bulunduğu belirtiliyordu.

Hareketten etkilenen Franken, Schwaben, Yukarı Ren ve Alsace, Thüringen ve Tirol bölgelerinde büyük köylü kuvvetleri şatolara, manastırlara ve bazı kentlere saldırdı. Ardından kentsel gruplar oligarşik kent yönetimlerine karşı ayaklandı. Hatta sıradan, ayrıcalıksız insanların birleşik bir dev-

rimci cephe oluşturma olasılığı belirdi. Ama çok geçmeden ayaklanma en acımasız yöntemlerle bastırıldı. Mayıs 1525'te Thomas Müntzer'in kuvvetlerinin Frankenhausen'de uğradığı yenilgiyle eski düzen kesin bir zafere ulaştı. Devrimin başarısızlığa uğramasında bu dünya ile ruhsal dünya arasında katı bir ayrım yapan Luther'in önemli rolü oldu. Görüşlerinin meşru yöneticilere karşı halkı ayaklandırdığını fark eden Luther, hareketle bütün ilişkisini kesti, hatta ayaklananlara karşı şiddet kullanılmasını savundu. Bu arada Lutherci yönetimler de başta vaaz verme olmak üzere her türlü dinsel davranışın denetim altında tutulması gerektiğini öğrendiler. Bu amaca yönelik yeni yasalar ve bürokrasiler her yerde oluşmaya başladı.

Lutherci kilise örgütlenmesi ve "itikatçılık". 1525 devrimi dönemin tek karışıklığı değildi. 1522'de bir grup imparatorluk şövalyesi kutsal metinlere dayandırdıkları hak iddialarıyla Trier başpiskoposuna savaş açtı. Wittenberg'de reformcu Spiritualistler kent meclisini pek çok Katolik uygulamayı kaldırmaya zorladı. 1520'lerin ortalarında İsviçre'den bulaşan Anabaptist hareket de yöneticilerin kaygısını artırdı. Bütün bunlar ve 1525'in olayları, otoriteyi yeniden kuracak sağlam yapıların ve kesin öğretilerin gerektiği kararına varılmasına yol açtı. İmparatorluğun dış ilişkilerinin iç siyaset üzerindeki etkisi de Lutherci devletçiklerin bu kararı uygulayabilmesine yardımcı oldu. V. Karl Fransa'yla savaşa girişmiş, Avrupa'da Habsburg egemenliğini kırmak için Kutsal Cognac Birliği kurulmuş, Osmanlılar Mohaç Savaşı'nı kazanıp ardından Budapeşte'yi almış, Viyana kapılarına dayanmıştı. Bu durumda V. Karl Fransa'yla barış yaptı ve Bologna'da imparatorluk tacını giydikten sonra Almanya'ya döndü.

Lutherci kilise örgütlenmesi bu siyasal ortamda gerçekleşti. V. Karl'ın sefere çıkarken Almanya'da vekil bıraktığı kardeşi Ferdinand Worms Fermanı'nı uygulamaya koymadı; 1526'da toplanan Speyer Meclisi'nin bildirisine uyarak her topluluğun Worms Fermanı konusunda Tanrı ve imparator önünde savunabileceği biçimde davranmasını kabul etti. Böylece Lutherci hükümdarlar tasarladıkları yasal, yönetsel, mali ve ayin usullerine ilişkin reformları gerçekleştirmeye yöneldiler. Lutherci bölgelerde devlet kiliseleri kuruldu ve başlarında hükümdar prensler yer aldı. 1526'da gene Speyer'de toplanan mecliste Ferdinand din sorununu karara bağlayacak bir genel meclis toplantısına değin Luthercilerin ayrılmalarına son vermesini istedi. Bir önceki Speyer kararını çiğneyen bu isteği bazı prensler ve kentler protesto etti; Luthercilere verilen Protestan adı da bu olaydan kaynaklandı.

Bu tarihte artık Protestanlar bölünmeye başlamıştı. Luther ve İsviçreli Huldrych Zwingli arasında Komünyon konusunda görüş ayrılıkları vardı. Hümanist Philipp Melanchthon'un parçalanmayı önlemeye yönelik ılımlı Lutherci programı 1530'da imparatorun da katıldığı Augsburg Meclisi'ne sunuldu. Augsburg İtikatnamesi olarak bilinen bu belge Lutherci inancın temelini ortaya koyuyor ve Katoliklerle hâlâ uzlaşılabileceğini varsayıyordu. Augsburg İtikatnamesi reddedildi ve Luthercilik bir kez daha yasaklandı. Bu karar Luthercilliğin siyasal bir parti olmanın da ötesine geçerek askeri bir güce dönüşmesine yol açtı. Hessen dükü Philipp'in önderlik ettiği militan Protestanlar 1531'de Schmalkalden Birliği adlı direniş örgütünü kurdular.

Aynı yıllarda dinsel öğretiye bağlılık konusunda eskisinden çok katı kurallar getirildi. Bazı tarihçilerin "İtikatçılaşma" adını verdiği bu gelişmeyle ortaçağın sonlarında başlayan ve din siyasetiyle devletin amaçlarını kaynaştıran süreç tamamlanmış oldu. Her bölgenin uyrukları resmî bir itikatnameyle inanç bildiriminde bulunuyordu; uygulamayı üstlenen yerleşik kilise ise hükümdara (ya da kent yöneticisine) karşı sorumluydu. Dışa kapalı, dolayısıyla da hoşgörüsüzlüğe yatkın olan bu sistem 1530'dan sonraki savaş ortamını hazırlayıcı bir rol oynadı. Ama uzun dönemde daha da önemlisi insanların hem kamu, hem özel yaşamında disiplin ve düzen ilkelerinin yerleşmesine toplumsal bir dürtü oluşturdu. Devlet ve kilise toplumu Protestanlığın amaçları doğrultusunda yeniden yapılandırmaya girişti. Bunun zaman almasına ve tam başarıya ulaşamamasına karşın, itikatçı süreç aracılığıyla Protestanlık Alman kişiliğinde derin bir iz bıraktı.

Din savaşı ve Augsburg Barışı. 1530 meclisinden sonra 10 yıldan fazla Almanya dışında kalan ve dış sorunlarla uğraşan V. Karl ancak 1544'te Fransa'yla imzaladığı Crepy Barışı'ndan ve 1545'te Osmanlılarla ateşkes anlaşmasına vardıktan sonra Protestan Almanlara karşı kesin bir tutum alabildi.

V. Karl'ın Protestanlara karşı izlediği politikaya yön veren, imparatorluk kavramıydı. Evrensel hükümdarı olmak istediği ülkenin birliğini ve düzenini tehdit eden en önemli güç olarak Protestanlık kalmıştı. 1546'da Protestanlara savaş açan V. Karl 1547'deki Mühlberg Çarpışması'nı kazandı ve bu güçlü konumundan yararlanarak 1548'de Augsburg Meclisi'nde zümreleri geçici bir dinsel çözümü (Augsburg İnterimi) kabul etmeye zorladı. Ama bu anlaşma, V. Karl'ın zümrelerin siyasal özerkliğini kalıcı biçimde sınırlayacak taleplerini de içeriyordu ve bu nedenle savaş yeniden başladı. Prensler Savaşı olarak bilinen savaş kısa sürdü (1552-53) ve iki taraf da üstünlük sağlayamadı. 1555'te gene Augsburg'da toplanan İmparatorluk Meclisi'nde barış imzalandı.

Augsburg Barışı'yla Alman tarihinde yeni bir dönem açıldı. Luthercilik yasal hale geldi; *cuius regio, eius religio* (yönetenin dini ülkenin dinidir) deyişiyle özetlenen ilke kabul edildi. Buna göre her prens ya da kent ister Katolikliği, ister Luthercilliği seçebilecek ve bu seçim yönetilen bütün topluluk üyeleri için bağlayıcı olacaktı. Belli bir prenslik ya da kentte yalnızca bir yasal mezhep olabilirdi; bu da Zwinglici, Kalvenci ya da Anabaptist olamazdı. Seçilen mezhebi kabul etmeyenler o yöreden ayrılabilirdi. Yönetimlerin el koyduğu kilise mallarının da onlarda kalması kabul edilmişti. Savaştan ve Reform hareketinden asıl kazançlı çıkanlar prensler oldu. V. Karl ise tahttan feragat ederek İspanya'da bir manastıra çekildi; İspanya ve Burgonya tahtlarını oğlu Philipp'e, imparatorluğu da kardeşi Ferdinand'a bıraktı. Her ikisi de azimli birer Katolik olan II. Philipp ve I. Ferdinand, Augsburg Barışı'nın ardından Avrupa'yı saran Karşı Reform hareketinde önemli rol oynadı.

İTİKATÇI DÖNEM, 1555-1648. Devletin yapılanması ve Reform hareketi sıradan insanların yaşam koşullarında gerçek bir iyileşme sağlamadı. Bu arada hızlı nüfus artışının ve Yeni dünya'dan gelen değerli metallerin etkisiyle fiyatlar çok yükseldi. Kentlerin pazarı daralıp gelirleri düştükçe siyasal etkileri de azaldı. Kapitalizmin ilk uygulamalarıyla üretim, eve iş verme biçiminde kentlerden kırsal kesime kaymaya başladı. Zenginler daha da zenginleşirken yoksullar iyice yoksullaştı. Siyasal ve ekonomik güç küçük bir azınlıkta toplandı. Toplumsal kutuplaşma açıkça görülür duruma geldi.

1555-1618 arasında din ve siyaset. Augsburg Barışı sonrasında imparatorlukta üstünlük sağlamak için çekişen dört güç vardı: Almanya'nın Katolik kalmış bölgelerine yayılmak isteyen Lutherci yönetimler, tanınmak için mücadele eden Kalvenciler, güçlü yönetimlerle işbirliğine girerek Protestanları durdurmaya çalışan Katolikler ve Katolik davasına hizmet etmeyi amaçlayan Habsburg imparatorları. 16. yüzyılın ikinci yarısında iki önemli etken bu durumda değişikliğe yol açtı. Bunlar Katolik Kilisesi'nde reforma aracılık eden Trento Konsili (1545-63) ve Cizvitlerdi. Katolik Reform hareketi Trent Konsili'nin kararlarına dayanıyordu. Bu kararların başlıca uygulayıcısı olan Cizvitler de daha çok Karşı Reform olarak bilinen bu hareketin eylemci aşamasında öne çıkan tarikattı. Almanya'da iyi örgütlenen Cizvitler, çoğu kendilerine itikat bildirisinde bulunmuş Katolik hükümdarlarla işbirliği yaptılar.

Protestanların eylemci kanadını ise Kalvenciler oluşturdu. Alman toplumunu derinden etkilemesi yüzünden bazı tarihçilerin "İkinci Reform" hareketi adıyla andığı Kalvencilik öbür Protestanların inançta reform yaptığını reddediyor, dolayısıyla kendini tek gerçek "Reform Kilisesi" olarak görüyordu. Pfalz elektörünün inançlarını benimsemesiyle Kalvenciler bu elektörlüğü ele geçirdiler. Almanya'da başka elektörlük, bölge ve kentlere de girmeyi başardılar. Cenevre Kalvenciliğinden farklı olarak otokratik devlet kilisesine kolayca uyum sağlayan Alman Kalvenciliği prensler tarafından saldırgan bir ilahiyat ve etkili bir siyasal silah olarak görüldü.

Mezhep çatışmalarının alevlendiği, itikat ve siyasetin iç içe geçtiği bu dönemde herhangi bir olay savaşa yol açabilirdi. 1582'de Köln elektör başpiskoposu Kalvenciliği benimsedi ve 1555 barışının koşullarına meydan okuyarak unvanını bırakmayı reddetti. Bu tutumu elektörler arasında Protestanların çoğunluk olarak imparator seçimini belirlemesi anlamına geliyordu. 1583'teki Köln Savaşı'nda İspanyol birliklerine yenilen Köln başpiskoposu çekilmek zorunda kaldı. Bu arada Habsburglar da Katolik davasına hizmet çabalarında engellerle karşılaştılar. Sorunlu bir kişiliği olan II. Rudolf yönetimi (ve 1612'de de tahtı) kardeşi Matthias'a bıraktı. Habsburgların Avusturya'da giriştikleri kapsamlı Karşı Reform köylü ayaklanmalarına yol açtı; Macar ve Bohemyalı soyluların direnişiyle karşılaştı. İmparatorun Donauwörth kentindeki Katolik azınlığı korumakla görevlendirdiği Bavyera dükü Maximilian'ın birlikleri bu kenti işgal etti. Donauwörth olayını bahane eden Lutherci ve Kalvenci prensler 1608'de Protestan Birliği'ni kurdular. Buna karşılık olarak 1609'da Bavyera dükünün önderliğinde Katolik Birliği oluşturuldu. Her iki taraf da silahlandı ve dış güçlerle ittifaka girdi. II. Rudolf ve Matthias vâris bırakmadan ölünce Habsburg hanedanının topraklarını acımasız bir Karşı Reformcu olan Arşidük Ferdinand'a (sonradan İmparator II. Ferdinand) kaldı. Ferdinand önceki imparatorun 1609'da Bohemya'ya tanımış olduğu din özgürlüğünü sınırladı. Bohemyalılar buna şiddetle karşı çıktılar ve militan temsilcileri 1618'de iki imparatorluk danışmanını Prag'da bir şato penceresinden aşağı atarak geleneksel protesto gösterisinde bulundular. Ferdinand savaşa hazırlanırken Bohemyalı soylular da bir Kalvenci olan Pfalz elektörü V. Friedrich'i kral seçtiler. Böylece Otuz Yıl Savaşları başladı.

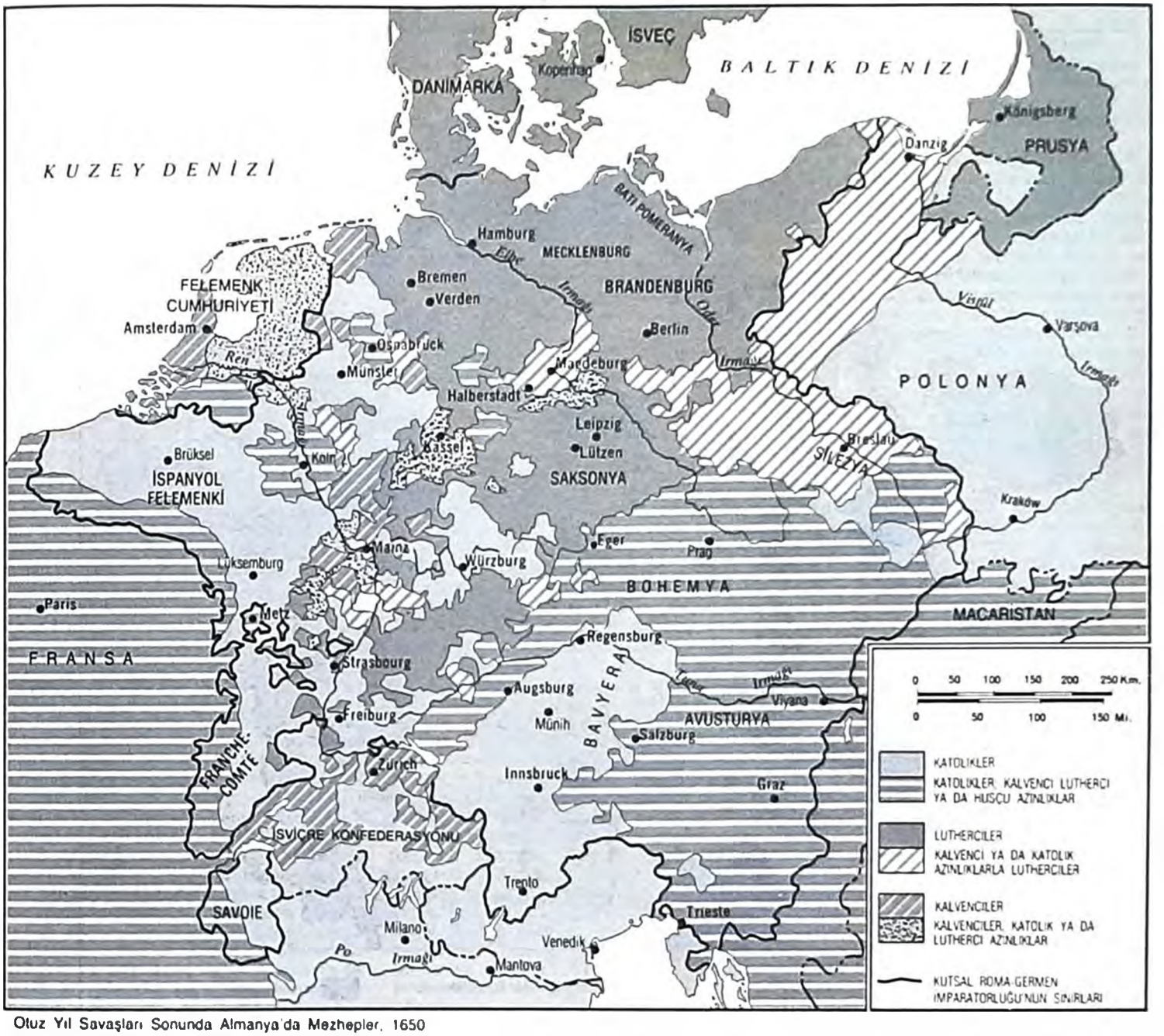

Otuz Yıl Savaşları Sonunda Almanya'da Mezhepler, 1650

Otuz Yıl Savaşları ve Vestfalya Barışı. İmparatorun ve Katolik Birliği'nin orduları Bohemya ayaklanmasını hızla bastırdı. Bohemya kralı Friedrich yenildi. Bohemya'da katı Katolik inanca ve otoriter yönetime dayalı "itikatçı mutlakıyet" kuruldu. İspanyol ve Bavyera birlikleri Pfalz'ı ele geçirdi; 1623'te Bavyera dükü Maximilian Pfalz elektörü oldu. Savaş yayılıp Katolikler zafere yakın görününce Habsburg egemenliğinden korkan Avrupalı güçler bir ittifak kurarak II. Ferdinand'la savaşa girdiler. Bütün Avrupa'yı kaplayan savaşın ilk 10 yılında imparator gittikçe güçlendi ve 1629'da bir ferman çıkararak Protestan yönetimlerin 1552'den sonra el koyduğu bütün kilise mülklerinin geri verilmesini istedi. Savaşın ikinci aşamasında ise iç ve dış düşmanları bir kez daha imparatora karşı birleşti; özgürlüklerini yitirmekten korkan Katolik Alman yönetimler de Protestanlara katıldı. Bu aşamada savaşın vahşeti görülmedik boyutlara ulaştı. Örneğin imparatorluk birlikleri uzun süre direnen Magdeburg kentinde halkın üçte ikisini katletti. 1635'te dış müdahaleye son vermeyi amaçlayan Saksonya ve Brandenburg gibi Protestan yönetimler imparatorla Prag Barışı'nı imzaladılar ve 1629 fermanının kaldırılmasını sağladılar. Ama İspanya'nın güçlenmemesi için savaşın sürmesini isteyen Fransa İsveç'e ve Alman prenslerine büyük para yardımlarında bulundu; 1638'de de İsveç'le birlikte saldırıya geçti. Almanya'da savaş 10 yıl kadar daha sürdü, ama artık tarafların çoğu gücünü tüketmiş, pazarlık şansını artırma umuduyla askeri harekâtları sürdürür olmuştu. 1648'de Vestfalya'da biri imparatorun, Alman yönetici zümrelerinin, İsveç'in ve Fransa'nın temsilcileri, öbürü İspanya ile Felemenk arasında iki barış antlaşması imzalandı; Fransa'yla İspanya ise 1659'a değin barış yapmadı.

Vestfalya Barışı'yla Fransa ve İsveç toprak kazandı; Bavyera bir elektörlük elde etti; Protestan yönetimler 1624'teki durum temelinde el koymuş bulundukları kilise mülklerini korudular; Kalvenciler tanındı; Felemenk İspanya'dan, İsviçre de imparatorluktan bağımsızlaştı. Ama en önemlisi Alman prensleri neredeyse sınırsız bir egemenliğe kavuştu ve imparatorluğu merkezi yönetimli "modern" bir devlete dönüştürme çabası boşa çıktı. 1648'de yüzlerce özerk siyasal birime bölünen Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu 19. yüzyılda Alman birliği kurulana değin bu yapısını korudu. Barış ayrıca Avrupa'da dinsel sorunların öne çıktığı son büyük itikat savaşını da geride bıraktı. Prensin itikat değiştirmesiyle ülkesinin de yeni inancı benimsemesi kuralını kaldırdı; isteksizce de olsa dinde çoğulculuğun ve hoşgörünün yolunu açtı.

MUTLAK KRALLIKLAR DÖNEMİNDE BÖLGESEL DEVLETLER, 1648-1760. Vestfalya Barışı'ndan sonraki imparatorluğu anlatmak için bazı tarihçiler "ucube" nitelemesini kullanmıştır. Çağdaş araştırmacılar ise bunu gevşek bağlarına karşın işlerliği olan, federasyona benzer bir yapı biçiminde değerlendirme eğilimindedir. Küçüklü büyüklü 300 prenslik, 51 imparatorluk kenti ve yaklaşık 2 bin imparatorluk kontuyla şövalyesi bu yapı içinde var olabilmiş, hepsine de kendi topraklarında bir elektör ya da dük kadar egemenlik hakkı tanınmıştı. İmparator hâlâ bütün ülkenin süzereniydi, ama gerçek bir gücü kalmamıştı. İmparatorluğu oluşturan bütün birimlerde yönetici zümreler yerleşik hiyerarşi ve geleneklerin koruyucusuydu.

Almanya, 1648

Ülke düzeyinde imparatorluğun işlevi de buydu. Sistemin doğasında tutuculuk vardı.

Brandenburg-Prusya ve Avusturya. Statükoyu korumaya yönelik genel eğilime karşın imparatorluğu oluşturan büyük birimler sürekli bir genişleme politikası izledi. 1618 sonrasının devletleşmeye elverişli ortamı da bu politikaya uygun düştü. Ekonominin derin sorunları merkezi yönetim ve müdahalenin tek çıkış yolu olarak görülmesine yol açmış, savaş vergileri hükümdarların mali gücünü artırmış, vergilere karşı çıkan yerel meclisler gittikçe karar alma sürecinin dışına itilmiş, soyluların prense bağımlılığı artmış, toplumun esenlik umutları hükümdarlara bağlanmıştı. Bütün bu gelişmeler en çok imparatorluğun iki büyük birimi olan Brandenburg-Prusya ile Avusturya'nın işine yaradı.

Brandenburg-Prusya'nın tarihi olumsuz koşulların siyasal beceri ve cesaretle aşılmasının örneği oldu. Seyrek nüfuslu ve kıt kaynaklı Brandenburg'un toprakları 1648'de çok dağınıktı. 1619'da miras yoluyla edinilen Prusya dükülğü coğrafi olarak elektörlükten kopuk ve Polonya'nın vasalı durumundaydı. Ren ve Vestfalya bölgelerindeki Kleve (Cleves), Mark ve Ravensberg kontlukları da uzakta ve ortak sınırdan yoksundu. Brandenburg elektörlüğü bunlar ve 1648 barışıyla ele geçirdiği Doğu Pomeranya ile bazı küçük piskoposluklar ve arazilerden oluşuyordu. Ama hükümdarı Friedrich Wilhelm (hd 1640-88) çeşitli siyasal manevralarla ülkesini bütünleştirmeyi başardı; Prusya'nın dükü ve doğrudan yöneticisi oldu; Magdeburg piskoposluk bölgesini ele geçirdi. Bütün bu başarılarından dolayı da "Büyük Elektör" adıyla anıldı.

Friedrich Wilhelm'in başarısı 30 bin kişilik düzenli profesyonel ordusuna dayanıyor, yönetiminin bütün yönlerini de bu ordu belirliyordu. Vergi gelirlerini yüksek tutmak için ekonomi canlandırıldı. Friedrich Wilhelm'in son yıllarında XIV. Louis'nin Nantes Fermanı'nı yürürlükten kaldırması (1685) 20 bin Fransız Protestanın ülkeye göç etmesine yol açtı; bunlar ve Felemenkli göçmenler ekonominin büyümesini hızlandırdı. Friedrich Wilhelm ayrıca profesyonel bir bürokrasi kurarak zümreler meclisini büyük ölçüde yönetimin dışında bıraktı. Köylüyü istedikleri gibi sömürme özgürlüğü karşılığında toprak sahibi soyluların desteğini sağladı. Böylece sağlam bir ekonomi, sıkı bir yönetim, etkili bir mali örgütlenme ve güçlü bir orduya dayanan otokratik devletin temellerini attı.

Friedrich Wilhelm'in ardılı III. Friedrich (hd 1688-1713) İspanya Veraset Savaşı'nda Brandenburg ordusuna gereksinim duyan imparatordan "Prusya kralı" unvanını taşıma izinini aldı. 1713'te savaş sona erdiğinde uluslararası düzeyde tanınan bu unvan Brandenburg'un kuzeyde Saksonya'yla rekabeti açısından önemliydi ve Saksonya

hükümdarı 1697'de Polonya kralı olmuştu. Prusya'nın devlet yapısı ile üretkenliğini ve ahlakını kusursuz bir biçimde bütünleştiren ise III. Friedrich'in oğlu oldu. Kral unvanı taşıma hakkı elde edildikten sonra sıralamanın yeniden başlatılması yüzünden I. Friedrich Wilhelm (hd 1713-40) adıyla tahta çıkan yeni kral, düzenli ordusunu 80 bin kişiye çıkardı. Böylece Avrupa'nın Fransa, Rusya ve Avusturya'dan sonra dördüncü büyük ordusu nüfus açısından 13. sırada gelen ülkede oluştu. I. Friedrich Wilhelm yüksek vergi gelirlerini korumak için hırslı bir ekonomi politikası izledi. Tarımı ve imalatı özendirdi; sarayda bile gereksiz harcamaları kıstı; hammaddelere ihracat yasağı getirdi; hiçbir lükse izin vermedi. Kent yönetimlerinin yetkilerini devralan kraliyet görevlileri kentsel üretimi denetlemeye başladı. Kalvenci kralın çalışma ahlakı Pietist din adamları aracılığıyla Lutherci uyruklara aşılandı; çok çalışan, sade yaşayan ve devlete boyun eğmeyi görev bilen bir toplum oluştu. I. Friedrich Wilhelm dedesinin başlattığı merkezi örgütlenmeyi büyük bir başarıyla tamamladı. 1740'ta Prusya artık Avrupa'nın büyük güçlerinden biriydi.

Avusturya'da devletin işleyişiyle ilgili bütün sorunlarda iktidardaki Habsburg hanedanının Fransa ve Osmanlı Devleti'yle süregelen çekişmesi belirleyici oldu. İmparator olarak güçlerini büyük ölçüde yitiren I. Leopold (hd 1658-1705), oğlu I. Joseph ve onun kardeşi VI. Karl (hd 1711-40) öncelikle Orta ve Doğu Avrupa'daki hanedan ve taht topraklarında otoritelerini pekiştirmekle uğraştılar. Prusya gibi bir yapı oluşturamamakla birlikte Avusturya önemli bir Avrupa devleti olmayı başardı. Habsburg toprakları Avusturya düklüklerini (Avusturya, Steiermark, Kärnten, Krain [Kramjska] ve Tirol kontluğu), Bohemya eyaletlerini (Bohemya Krallığı, Moravya ve Silezya), Macaristan Krallığı'nı ve İspanya Veraset Savaşı'nın ardından 1714'ten sonra Felemenk'in güneyi (Brabant, Lüksemburg, Flandre) ile Milano düklüğünü kapsıyordu. Bu kopuk toprak parçalarını yalnızca Habsburg monarşisi bir arada tutuyordu; Habsburgların imparatorluk ve hanedan kaygıları bütünleşmeyi önlüyordu. Maria Theresia döneminin (1740-80) reformlarına değin Avusturya'da etkili bir yönetim kurulamadı ve maliye düzene kavuşmadı. Avusturya ordusu büyüktü (100 bin kişi), ama savunulacak toprakları da büyük ve dağınıktı. Erkek vârisi olmayan VI. Karl Avusturya'nın parçalanmasını önlemek için *Pragmatische Sanktion* denen özel bir veraset yasasını ülkedeki bütün zümre meclislerine onaylattı. Avrupa'daki güç dengesinin bozulmasını ve Fransa'nın bundan yararlanmasını istemeyen öbür Avrupalı hükümdarlar da buna razı oldu. 1713'te yürürlüğe giren bu yasaya göre Habsburg toprakları parçalanamayacak ve VI. Karl'ın büyük kızı Maria Theresia'ya kalacaktı. Bu arada Avusturya doğuda Osmanlılardan, batıda da Fransa'dan gelen bir dizi saldırıya başarıyla karşı koymuştu.

XVI. Louis dönemi. Vestfalya Barışı'nı izleyen yarım yüzyıl boyunca Fransa kralı XIV. Louis'nin güçlü kişiliği imparatorluk üzerinde biçimlendirici bir etki yarattı. Tahta çıktığı 1661'den 1715'te ölümüne değin Fransa'yı Avrupa'nın en güçlü devleti yapmaya çalışan XIV. Louis doğuda Osmanlılarla ittifak içindeydi. 1683'te Osmanlıların üç ay süren Viyana kuşatmasına son verdikten sonra Avusturya'nın imparatorluk orduları saldırıya geçti. 1699 Karlofça Antlaşması'yla da Osmanlılardan Macaristan'ın büyük bölümünü, Transilvanya (Erdel), Slovenya ve Hırvatistan'ı aldı. Batıda ise durum çok farklıydı. Habsburgların İspanya kolunun II. Carlos'la son bulması bekleniyor, İmparator I. Leopold, bir İspanyol prensesin kocası ve Fransa kralı XIV. Louis İspanya tahtı üzerinde hak iddia ediyordu. Louis İspanya tahtının boşalmasını beklerken kuvvetlerini Almanya'ya doğru sürdü. Doğu sınırını Ren Irmağına dayamak amacıyla Flandre ve Lorraine'i işgal etti; Kleve'ye (Cleves) saldırdı; Felemenk'e girdi; 1679'da Alsace'a nüfuz etmeye başladı; 1681'de imparatorluk kenti Strassburg'u (Strasbourg) işgal etti. Askeri gücü bütün imparatorluğu dize getirmeye yetmediğinden Alman devletlerinin yardımını ya da tarafsızlığını parayla satın aldı. XIV. Louis'ye karşı muhalefetin önderliğini Felemenk üstlendi ve daha sonra İngiltere kralı (III. William) olan Oranje prensi Willem İngiltere'nin Fransa yanlısı politikasını değiştirdi. II. Carlos'un ölümünden (1700) sonra Fransa'ya karşı resmen kurulan Büyük İttifak (1701) 1648 ve 1659 barışlarının Avrupa'ya getirdiği dengeyi yeniden sağlamayı amaçlıyordu.

Çatışmanın Almanya'da Pfalz Savaşı adıyla bilinen ilk aşaması Pfalz ve Schwaben'de büyük yıkıma yol açmış, ama kesin sonuç vermemişti. 1701'de çoktandır beklenen İspanya Veraset Savaşı başladı. Aynı yıllarda İsveç'in Danimarka, Rusya ve Saksonya'ya karşı başlattığı Kuzey Savaşı'na Brandenburg-Prusya'yı da katmak isteyen XIV. Louis bu çabasında başarısız kaldı. Avusturya İngiliz kuvvetleriyle birlikte İtalya'da, Fransızlarla Bavyeralılar Güney Almanya'da savaştı. İki taraf da kesin üstünlük sağlayamadı, ama müttefiklerin gücü yavaş yavaş arttı. Bu noktada I. Joseph'in ölmesi ve VI. Karl'ın imparator olması ittifakın parçalanmasına yol açtı; VI. Karl bir süre önce İspanya kralı ilan edilmişti ve Kutsal Roma-Germen ile İspanyol imparatorluklarının yeniden birleşmesi Avrupalı güçler açısından en az Fransız üstünlüğü kadar tehlikeliydi. 1712'de başlayan barış görüşmeleri 1713-14 yıllarında Utrecht ve Rastatt'ta imzalanan bir dizi antlaşmayla sonuçlandı. İspanya parçalandı. Avusturya toprak kazandı. İspanya tahtına XIV. Louis'nin torunu V. Felipe çıkarıldı. Fransa amaçladığı egemenliği kuramadıysa da Polonya Veraset Savaşı'nın (1733-35) ardından Lorraine'in denetimini ele geçirdi.

Prusya ve Avusturya arasında çekişme. İmparator VI. Karl'ın ölmesi Almanya'da XIV. Louis savaşlarından sonraki en şiddetli çatışmanın başlangıcı oldu. VI. Karl'ın 1713 Veraset Yasası'yla tahtı bıraktığı kızı Maria Theresia'nın hükümdarlığını tanımayan rakiplerini Fransa da destekledi. Ama bu kez çatışmayı başlatan yeni Prusya kralı II. Friedrich (hd 1740-86) oldu. Friedrich yönetimi devraldıktan kısa bir süre sonra babasının temkinli politikasını bir yana bırakarak Brandenburg-Prusya'nın askeri olanaklarını genişletmek yerine kullanmaya yöneldi. Zengin mineral kaynakları, yoğun nüfusu ve gelişmiş ekonomisi yüzünden Prusya'nın çoktandır ele geçirmek istediği Silezya'ya saldırdı. Avusturya'nın Silezya'yı Prusya'ya bırakması karşılığında da Maria Theresia'nın kocası Franz Stephan'ı imparator adayı olarak desteklemeyi önerdi. Ama Avusturya Habsburglarının başına geçen Maria Theresia kararlı bir kadındı ve ülkesinin parçalanmasına izin vermeye yanaşmadı. 1740'ta başlayan Avusturya Veraset Savaşı'nda Avusturya Macar ordusundan askeri yardım gördü; ayrıca İngiltere'den mali destek aldı. Prusya'ya ise İmparatorluk içinden Bavyera ve Saksonya ile Fransa ve İspanya katıldı. Rus ve İsveç askerlerini de içeren Avusturya ordusunun çok daha büyük olmasına karşın çok iyi eğitilmiş ve donatılmış Prusya ordusu yetenekli komutanların önderliğinde üstünlüğünü ortaya koydu. 1763'te imzalanan Hubertusburg Antlaşması'yla Prusya Silezya'yı aldı. Ama II. Friedrich 1756'da istila ettiği Saksonya'yı elinde tutamadı.

Avusturya Veraset Savaşı (1740-48) bir anlamda imparatorluk içindeki dengelerin nasıl kurulacağı konusunda Alman devletleri arasındaki pek çok çekişmeden biriydi. Ama bununla kalmayıp uluslararası bir mücadelenin de parçası olmuştu. Fransa ile İngiltere'nin Batı ve Güney Avrupa'nın yanı sıra sömürgelerdeki çıkarlarının da çatışması yeni ittifaklara girmelerine yol açmış, Avusturya Veraset Savaşı biterken Yedi Yıl Savaşı'nın (1756-63) hazırlıkları başlamıştı. İngiltere'nin Prusya, Fransa'nın da geleneksel düşmanı Avusturya ile aynı tarafta yer aldığı Yedi Yıl Savaşı dünya ölçeğinde çıkarlarla ilgiliydi. En önemli sonucu da 1763 Paris Barışı'yla Fransa ve İngiltere arasındaki sömürge ve deniz çarpışmalarının bir süre için durdurulması oldu.

Avusturya savaşı fazla zarar görmeden atlatmış, Prusya da savaştan hem toprak, hem büyük saygınlık kazanarak çıkmıştı. İkisi de çok güçlüydü ve birbirleri üzerindeki tek yıldırıcı etken durumuna gelmişti. Alman dünyasına artık gerilim içindeki bu iki güç egemendi. Genellikle "Alman İkiliği" olarak nitelenen bu koşullarda her iki ülkenin hükümdarı da önemli reformlara girişti. İçişleri bakanı Kont Friedrich Wilhelm Haugwitz'in yol gösterdiği Maria Theresia yönetsel yapıda Prusya'yı örnek alan düzenlemeler yaptı. Zümre meclislerinin kalan yetkilerini de kıstı; merkezileşmeyi mutlak biçimde kurumlaştırdı; ama Prusya sistemindeki bütünselliği tam sağlayamadı. Bu modernleşme programını oğlu II. Joseph (hd 1765-90) tamamladı. Prusya'da ise II. Friedrich kamu yaşamını bütün yönleriyle sıkı denetim altına aldı. Bununla birlikte usçu hoşgörüye kişisel bağlılığı ve sorgulayıcı düşünsel yaklaşımı gereği geniş çaplı hukuk reformuna da yöneldi; yargıdan işkenceyi kaldırdı; en yoksul halkın vergi yükünü hafifletti; dinsel hoşgörüyü devlet politikası haline getirdi; Prusya Akademisi'nde bilimsel çalışma ve araştırmayı özendirdi. Babası gibi ekonomik kalkınma ve kolonileşmeye büyük önem verdi. Fransız Aydınlanma düşüncesine yakınlığı, müzik ve edebiyattaki yaratıcılığıyla acımasız güçlü iktidarına bir filozof-kralın etkisini kattı. Savaş ve barıştaki başarıları yüzünden Büyük Friedrich adıyla anılan bir ulusal kahraman oldu.

1760-1815 ARASINDA ALMANYA. 18. yüzyılın ortasında Almanya, yüzyılı aşkın bir süredir Avrupa siyasetinin gelgitlerine kapılmış bir ülkeydi. Ekonomik kaynakları ve ticaret ilişkileri askeri güçlerine sağlam bir temel oluşturan Fransa, İngiltere ve İspanya gibi büyük güçler, kıtanın yazgısında belirleyici rol oynuyordu. Bu arada Orta Avrupa devletleri ise bölgeci saplantılar içindeydi. Ren Irmağının batısında güçlü monarşilerin ortaya çıkmasında rol oynayan etmenlerin hiçbirine ırmağın doğusunda rastlanmıyordu. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda merkezi hükümet güçlenmek yerine gücünü yitirmekte, prensler tahtın aleyhine yetkilerini genişletmekte, siyasal birlikten yoksunluk ve belli başlı ticaret yollarından uzaklık da ekonomik girişimleri engellemekteydi.

Otuz Yıl Savaşları ile Fransız Devrimi arasındaki dönemde Almanya'nın tarihini her biri fiilen tam egemenlik haklarına sahip

düzinelerle küçük siyasal birimin tarihinin toplamı oluşturmuştu. Her küçük prens Fransa ya da Avusturya hanedanlarına öykünerek Versailles ya da Schönbrunn örneği pahalı saraylar yaptırmış, yoksul köylüler bu yükün altında ezilmişlerdi. Batı Avrupa'da ulusal birliğin aracı olan hükümdarlık kurumu Orta Avrupa'da ulusal bölünmenin kaynağıydı. Almanya'nın küçük prensleri istedikleri yasaları çıkardılar, vergi koydular, birlikler oluşturdular ve gerek birbirlerine, gerekse imparatora savaş ilan ettiler. Münih'te, Dresden'de, Stuttgart'ta ya da Darmstadt'ta izlenen politikalar Paris, Viyana, Londra ya da Madrid kökenli politikaları yansıtıyordu, ama tek tek kendi çıkarlarını korumanın ötesinde hiçbir amaç gütmüyordu.

Kuramsal olarak halkın iradesini yansıtmayı amaçlayan siyasal kurumlar yalnızca biçimsel olarak işlevlerini sürdürdüler. Kutsal Roma-Germen imparatoru gene gelenekselleşmiş yöntemlerle Caesar ve Augustus'un

Yeni Saray (1746-1807), Stuttgart
Almanya Büyükelçiliği

ardılı olarak seçiliyor, ama Frankfurt am Main'daki parlak taç giyme töreni, bu mevkiye gelmenin artık yalnızca bir saygınlık konusu olmaktan öteye geçmediği gerçeğini gizlemeye yetmiyordu. VII. Karl dışındaki bütün imparatorlar ya doğrudan ya da evlilik dolayısıyla Habsburglardan geldikleri için, saygı görüyorlardı. Ama bu saygının temelinde imparatorluk yetkesi değil, batıda Anvers'ten doğuda Debrecen'e kadar uzanan toprakların mülkiyeti yatıyordu. Kutsal Roma-Germen imparatorları Alman dünyasında Almanya dışı kaynakları dolayısıyla önemli bir rol oynayabiliyorlardı. Almanya güçlerinin temel kaynağı olmadığı için, ilgi alanlarının odağını da oluşturmuyordu. Regensburg'da toplanan İmparatorluk Meclisi bütün ciddi havasına karşın, ne yetkesi, ne de etkisi kalmış bir tartışma kulübüne dönüşmüştü. Burada ulusal refah gözetileceğine ayrımcı çıkarlar pekiştiriliyordu. Prensler artık toplantılara katılmıyor, sorunların tartışılması, çözüm getirecek yetkiden yoksun diplomatik temsilcilerin eline kalıyordu. Yaklaşık 1760'tı Almanya anayasal ve siyasal açıdan Polonya'yı andırıyordu; iç çatışmalar, bir zamanların gururlu ve güçlü devletini artık daha güçlü komşularının müdahalesini isteyecek kadar zayıf düşürmüştü.

Almanya'yı Polonya'nın durumuna düşmekten koruyan, imparatorluktaki devletlerden birinin onu saldırılara karşı savunabilmesi oldu. İki yüz yıl boyunca Avusturya, Fransız yayılmacılığına karşı Orta Avrupa'nın kalkanı rolünü üstlendi. Habsburgların sürekli olarak imparator seçilmelerinde, Almanya'nın savunulmasında oynadıkları yaşamsal rolün de payı vardı. Ayrıca batıdaki ülkeler kadar büyük kaynakları bulunan Avusturya siyasal modernleşme politikalarında prensliklerden daha büyük başarı sağlayabiliyordu. Habsburglar ekonomiyi güçlendirdiler, yönetim yapısını düzelttiler ve hükümeti merkezileştirdiler. 18. yüzyılın ortalarına değin Avusturya, Ren Irmağının doğusundaki tek büyük güç olarak kaldı.

Prusya'nın yükselişi ve Hohenzollernler. Hohenzollern hanedanının Habsburgların rakibi olarak ortaya çıkması ve Avusturya-Prusya çekişmesinin başlamasıyla ortaçağ sonlarından beri Orta Avrupa'da yaşanan ademimerkeziyetçi sürecin tersine çevrilme olasılığı belirdi. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun yerel prensleri çıkarları gereği ayrımcı bir siyaset izliyordu; Felemenk'te, İtalya'da, Slav ve Macar topraklarında çeşitli halkları yönetimi altında tutan Avusturya da Alman birliğine aracılık edemezdi. Oysa askeri açıdan yeterince güçlü ve etnik yönden yeterince türdeş olan Prusya, ulusal bütünleşmeyi temel devlet politikası yapabilecek konumdaydı. Gerçekten de Almanya'nın birleştirilmesi görevi Prusya'ya düştü, ama Prusya başlangıçta bu görevi isteyerek ve hatta bilerek üstlenmedi. II. Friedrich gibi II. Friedrich Wilhelm ve III. Friedrich Wilhelm de ulusal değil, hanedan çıkarlarını gözetmeyi amaçlıyorlardı. Öbür Orta Avrupa prensleri gibi, onların da bütün istediği imparatorun üstünlük iddiası karşısında kendi yetkilerini korumak ve genişletmekti. Almanya'nın parçalanmışlığını ortadan kaldırmayı değil, bu durumu uzatarak ondan yararlanmayı düşünüyorlardı. Amaçları ya da çıkarlarıyla başka prenslerden farklı değil, ama onlardan çok daha yetenekli ve güçlüydüler.

II. Friedrich Almanya'nın değil, kendi devletinin çıkarlarını gözettiğini Yedi Yıl Savaşı'ndan sonra Habsburglara karşı benimsediği stratejiyle ortaya koydu. Hükümdarlığının ilk yarısında imparatorluk yetkesini sınırlamak ve gölgelemek için askeri gücüne dayanırken, ikinci yarısında aynı amaç için diplomatik silahları kullanmayı seçti. 1777'de Maximilian Joseph'in ölümüyle Bavyera'nın hükümdarlık hanedanı sona erdi ve Pfalz elektörü Karl Theodor, Wittelsbach hanedanının her iki kolunun topraklarının da yönetimini üstlendi. Ne meşru bir varisi olan, ne de eline yeni geçen doğudaki topraklara fazla bir ilgi duyan Karl Theodor, İmparator II. Joseph'in, Bavyera'nın bir bölümünü Avusturya'ya bağlayan planını kabul etti. Habsburgların hiçbir biçimde güçlenmesini istemeyen II. Friedrich, prenslerin çoğunun sessiz onayı ve Orta Avrupa'nın başka devletlerinin de kendine katılacağı umuduyla 1778'de Avusturya'ya savaş ilan etti. Bu umudu gerçekleşmedi, ama savaş II. Joseph için de beklenenden sorunlu oldu; kolay bir başarı umulurken, 1778 yazından 1779 ilkbaharına değin sürdü. Aç kalan askerlerin yiyecek yağmasına girişmesi yüzünden "Patates Savaşı" adını alan Bavyera Veraset Savaşı, Teschen Antlaşması ile sona erdi (Mayıs 1779). Bu antlaşmaya göre Avusturya, Inn Irmağı kıyısındaki dar bir şerit dışında, Bavyera toprakları üzerindeki bütün isteklerinden vazgeçti. Friedrich önemli bir askeri zafer kazanmamış, ama Avusturya'nın emellerini boşa çıkarmıştı.

1785'te II. Joseph bu kez Wittelsbach topraklarının ele geçirilmesine ilişkin daha da iddialı bir planla ortaya çıktı. Karl Theodor'a Avusturya Felemenkl'ni vererek karşılığında Bavyera'nın tümünü almaya önerdi. İmparator Kuzey Denizi kıyısındaki savunulması zor toprakları, hemen yanıbaşında bulunan ve halkını kendi halkı içinde eritebileceği topraklar karşılığında elden çıkarmaya razıydı. Ama II. Friedrich bu öneriyi Orta Avrupa'daki güç dengesini bozmaya yeltenmek olarak yorumladı ve kesinlikle karşı çıktı. Bu konuda Fransa ve Rusya'dan diplomatik yardım umuyordu ve bunu sağladıktan başka Almanya'daki belli başlı prenslerden 17'sinin katıldığı Prensler Birliği'ni (*Fürstenbund*) kurmayı başardı. Bu muhalefet karşısında Bavyera'yı almanın yarardan çok zarar vereceğini gören Joseph planından vazgeçti. Friedrich bir kez daha siyasette ustalığını kanıtlarken tek amacı imparatorluk yetkesine karşı prenslik yetkilerinin savunulması olan birlik de var oluş nedenini yitirdi ve dağıldı. Sonradan bu birliği Alman İmparatorluğu'nun öncüsü olarak yorumlayan bazı milliyetçiler çıktı. Ama birlik, Orta Avrupa'da ademimerkeziyetçi yönetim biçiminin sürdürülmesi için verilen mücadelenin silahlarından biri olmaktan öte bir işlevi hiçbir zaman yüklenmemişti.

Hohenzollernler Polonya'nın parçalanması sırasındaki tutumlarıyla da hanedan çıkarlarını ön planda tuttuklarını gösterdiler. 1772'deki ilk paylaşmanın düzenleyicisi II. Friedrich'ti. Bu paylaşma ile Polonya topraklarının dörtte biri, nüfusunun da yaklaşık beşte biri Prusya, Rusya ve Avusturya'ya geçti. II. Friedrich Wilhelm 1793'te Prusya ve Rusya, 1795'te de Prusya, Rusya ve Avusturya arasındaki paylaşmaları gerçekleştirerek Polonya'nın yıkılışını tamamladı. Prusya aldığı bu toprakları ve nüfusu koruyabilseydi zamanla Avrupa'da daha önemli, buna karşılık Almanya için daha önemsiz bir rol oynayacaktı. Ama Polonya'dan aldığının çoğunu ileriki yıllarda bırakmak zorunda kaldı ve Alman siyasetinde çok önemli bir rol oynamaya devam etti.

Kültür ortamı. İngiltere'de Kraliçe I. Elizabeth dönemindeki görkemli edebiyat geleneği, ticaretin yaygınlaşıp donanmanın gelişmesiyle aynı zamana denk gelmişti. Fransa'da da klasikçiliğin altın çağı XIV. Louis'nin askeri zaferlerine renk katmıştı. Almanya'da ise sanat ve edebiyat, Ren'in batısındaki güçlü monarşilere ancak gıpta edebilen küçük prensliklerde ve durgun kentlerde gelişti. Ayrıca, kamuoyunun hükümet üzerinde güçlü etkisinin bulunduğu İngiltere ve Fransa'da siyasal ve toplumsal sorunlar canlı tartışmalara konu olurken, Almanya'da her türlü tartışmanın yazgısı bütünüyle kuramsal kalmaktı. Böyle bir ortamdan Voltaire, Rousseau ya da Burke gibi düşünürlerin çıkması zordu. Almanya'da kültür, mutlakıyetçiliğin dar dünyasından bir kaçış yoluna dönüştü. Toplumda reform yapamayan düşünsel enerji, kendini arındırma ve yetkinleştirme yoluyla bireyi özgürleştirmeye yöneldi.

Ahlak ve estetiği deneysel bilginin zincirlerinden kurtarmayı amaçlayan Alman idealizmi bu ortamda doğdu. Orta Avrupa felsefesi giderek, onu batıdaki felsefenin güçlü pragmatizminden ayıran metafizik bir renk kazandı. 18. yüzyılın ortasında Almanlar ülkelerini "düşünürlerin ve şairlerin vatanı" olarak görmeye başladılar.

Edebiyattaki canlanmada da felsefe alanındaki iç gözlemci idealizm vardı. Alman edebiyatının büyük dehası Johann Wolfgang von Goethe, var olan toplumsal ve siyasal değerleri gönülden kabullendi, ülkesinin parçalı yapısını onun tarihsel kişiliğinin bir yansıması gibi gördü ve küçük prenslerin yetkilerini, iyi yönetimin bir aracı olarak savundu. Ülkesinin insanlarını yüceliği toplu harekette değil, bireysel kusursuzlukta aramaya yöneltti. Daha fırtınalı bir kişiliği olan Friedrich Schiller ise siyasal haksızlıklara ve zayıflıkları karşı belirli bir hınç duydu. Oyun ve şiirlerinde yer yer öfke patlamaları ve reform istekleri görülüyor, ama tarihin Alman halkının sırtına yıktığı toplumsal etkisizlik yükünün karamsar ha-

İmparatorluk nişanlarının Nürnberg'den Frankfurt'a taşınması, 1790
Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz

vası ve teslimiyetçiliği de seziliyordu. Sonunda Schiller de dünyadan kaçmanın yolunu, şairin kişisel dünyasına dönmekte buldu. 18. yüzyılın sonlarında yerleşik edebiyat kalıplarını kırmak isteyen bir grup genç yazar "coşkunluk akımı" (*Sturm und Drang*) adıyla bilinen yenilikçi hareketi başlattı, ama bu hareket de daha çok şiirin kuralları ve beğeni sorunlarıyla sınırlı kaldı; siyasal ya da toplumsal sorunlarla uğraşmadı (*bak.* Alman edebiyatı).

Kültürel başarılar ulusal parçalanmışlığın ve otokratik yönetimin gerçeklerini değiştiremedi, ama Aydınlanma'nın bütün kıtaya yaydığı uşçu reform ve toplumcu ilerleme ülkülerini destekledi. 18. yüzyıl başka ülkelerde olduğu gibi, Almanya'da da mutlak krallıklar çağıydı ve mutlak iktidarın yüce bir gerekçesi vardı. Buna göre prenslik yetkisi, kişisel çıkarlar için değil, devleti yüceltmek ve halka refah sağlamak yolunda kullanılırdı ve cömertliğin sınırsız olabilmesi için de bu güç kısıtlanmamalıydı. Çevrelerindeki bilimsel buluşları ve maddi ilerlemeleri gördükçe insanlar, toplumu saran önyargı ve haksızlıkların zaman içinde aklın gücü ile yok olacağına inanmaya başladılar.

Aydınlanma reformu ve aydın despotizmi. Aydınlanma reformunun temel kaynağı taht oldu. Ama maddi olanakları bulunan ve eğitim görmüş birçok iyi niyetli insan da başka insanlarla olan ilişkilerinde yeni davranış ölçütleri benimsemeye başladılar. Din konusundaki düşmanlıklar azaldı. Orta Avrupa'nın varlıklı sınıflarında Protestanlarla Katolikler arasındaki ilişkiler başka hiçbir dönemde, Fransız Devrimi arifesindeki kadar kinden uzak olmamıştı. Bu dönem aynı zamanda Yahudilerin de derinlere işlemiş bir hoşgörüsüzlükle itildikleri kapalı ortamlardan çıkma dönemi oldu. Yahudiler, içinde yaşadıkları Hıristiyan toplumun tutumu, düşüncesi ve konuşma tarzıyla özdeşleşmeleri halinde, gettolarından kurtulma olanağına kavuşacaklardı. Bundan sonraki 150 yıl boyunca bu olanak, Almanya'daki Yahudi azınlığa gittikçe daha çekici geldi. Aydınlanma düşüncesinin tek boyutu dinsel hoşgörü değildi. Daha mutlu bir geleceğe, eğitimde reform yapılacağına, yoksulluğun ortadan kaldırılacağına, hastalıkların önleneceğine ve haksızlığın yok edilebileceğine de inanılıyordu. İyi niyetli kişiler okullar, yetimhaneler, hastaneler yaptırdılar; tarım ve üretim tekniklerini yenileştirdiler; kitlelerin yaşam düzeyini yükseltmeye çalıştılar. 18. yüzyılın aydın reformcularının beklentileri başarılarının çok ötesindeydi. Ama üstesinden geldikleri işler de küçümsenecek gibi değildi.

Bununla birlikte aydın despotizmi anlayışına göre, toplumun iyileştirilmesinin temel aracı kişilerin yardımsever girişimleri değil, devlet müdahalesiydi. Başka yerlerde olduğu gibi Orta Avrupa'da da devlet politikalarının uşçu kurama ne ölçüde uygun düşeceği yöneticilerin kişilik ve yeteneğine bağlıydı. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun iki lideri de aydın despotizmi öğretisini izlediler, ama elde ettikleri sonuçlarda büyük fark vardı. İyi niyetli, ama katı bir yenilikçi olan İmparator II. Joseph, geleneğe sıkı sıkıya sarılmış güçlü muhalefete karşın tepeden inme değişiklikler yapmayı denedi. On yıl içinde hükümeti merkezileştirmeye, kilisenin etkisini azaltmaya, dinsel hoşgörüyü yerleştirmeye ve serflerin yükünü hafifletmeye çalıştı. Ama II. Joseph'in uzlaşmasız reform programı, hükümetin çalışabilmesi için desteğine gerek duyduğu toprak sahibi aristokratları ondan uzaklaştırdı. İmparator 1790'da ölünceye değin gittikçe büyüyen huzursuzluklarla karşı karşıya kaldı ve yürürlüğe koyduğu reformların çoğu ölümünden sonra terk edildi.

II. Friedrich daha dikkatli davrandığı için aydın bir despot olarak daha başarılıydı. Yönetimi yeniden örgütlerken aşırıya gitmedi; dinsel hoşgörüde ölçülü davrandı; soyluların köylülerin topraklarını almasını yasaklamakla yetindi. Tarıma açılan toprakları işlemek üzere göçmen kabul etti ve Prusya'nın üretim kapasitesini artıracak girişimcileri destekledi. En büyük başarısı, mutlak yönetim ve korporatif toplumun ilkelerini tanımlayan ve ölümünden sonra tamamlanan Prusya Medeni Hukuku oldu. Friedrich Prusya'nın toprak sahibi aristokratları *Junker*'leri devletin belkemiği olarak gördüğünden krallığının temel taşı olan taht-aristokrasi ittifakını da korudu.

Aydın despotizmi Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun küçük birimlerinde birbirinden çok farklı gelişmelere yol açtı. Ama Aydınlanma düşüncesi en iyi uygulandığı durumlarda bile, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun siyasal yaşamının temelini değiştirebilmekten uzak kaldı. Bir ölçüye kadar yumuşama sağlayan ve yenilik getiren bu görüşler, hiyerarşik toplum yapısına dayalı çok odaklı egemenlik ve mutlakıyetçi yetke sistemini değiştiremedi. Ne ulusal bütünleşmenin, ne de temsili yönetimin aracı olabildi.

Fransız Devrimi ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun sonu. Bourbon monarşisini anayasal bir devlete dönüştüren Fransız Devrimi, Ren Irmağının doğusunda güçlü bir etki yarattı. Alman aydınlarının çoğu, Batı Avrupa'da uğradığı yenilgiden sonra mutlakıyetçi krallığın Orta Avrupa'da da yenileceği beklentisiyle, Fransa'daki yeni düzene yakınlık duydular. Prensler ise devrime, Almanya'da da benzer istekler yaratabileceği korkusuyla, ciddi bir tehlike olarak bakıyorlardı. Paris'teki yönetimle Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun prensleri arasında giderek büyüyen düşmanlık, 1792 ilkbaharında I. Koalisyon Savaşı'nın (1792-97) başlamasına neden oldu. Çatışmanın görünüşteki nedeni, Alman prenslerinin Fransa'da bulunan mülkleri üzerindeki haklarına ilişkin anlaşmazlıklarla Almanya'daki Fransız göçmenlerin propaganda etkinlikleriydi. Temeldeki neden ise, siyasal ve toplumsal adalet konusunda çok farklı iki yönetim anlayışının çatışmasıydı. 1793'ten sonra Ren'in batı yakası Fransız denetimine geçti ve burada yaşayan halk 20 yıl süreyle Paris'ten yönetildi. Batıdaki yenilgilerden bezmiş ve gözlerini doğuda Polonya'da alacakları ganimetlere çevirmiş olan Prusyalılar 1795'te Basel'de ayrı bir barış imzalayarak Ren Bölgesini Fransa'nın almasını fiilen tanıdılar. Avusturyalılar iki yıl daha direndilerse de sonunda Campo Formio Antlaşması'yla (17 Ekim 1797) genç Napoléon'un zaferini ve Ren'in batı yakasının ellerinden gittiğini kabul ettiler.

Barış kısa sürdü; 1798 sonunda Fransa'ya karşı yeni bir birlik oluşturularak II. Koalisyon Savaşı (1798-1802) başlatıldı. Prusya bu kez tarafsız kaldı. Avusturya ise II. Koalisyon Savaşı'nda da aynı öncü rolü oynayıp aynı acı sonucu aldı ve İmparator II. Franz, Ren Bölgesinin Fransa'ya bağlanmasını pekiştiren Lunéville Antlaşması'nı (9 Şubat 1801) imzalamak zorunda kaldı. Antlaşmada ayrıca buradaki topraklarını kaybeden prenslere imparatorluk içinde başka yerler verilmesi öngörüldü. İmparatorluk Meclisi bu toprakların yeniden dağıtılması görevini prenslerin oluşturduğu bir komiteye (*Reichsdeputation*) verdi. Ama görüşmeleri asıl etkileyen Fransa oldu. Bu fırsattan yararlanarak Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun yapısını temelinden değiştirmeye kararlı olan Napoléon amacına ulaştı ve Şubat 1803'te Almanya'nın eski düzeni son buldu, yeni bir Orta Avrupa dokusu ortaya çıktı.

Fransa'nın baskıları sonucu Orta Avrupa'nın küçük ve etkisiz siyasal birimleri ortadan kalkarken, hiç amaçlanmadığı halde Almanya'nın bütünleşmesine yönelik ilk adımlar atılmış oldu. Görüşmelerden en kârlı çıkan Bavyera, Württemberg, Baden, Hessen-Darmstadt ve Nassau Napoléon'un değerli vasalları olabilecek kadar güçlü, ama onu tehdit edemeyecek kadar güçsüzdü. Eski düzenin yıkılışı sırasında hiçbir prens Almanya'nın genel refahı adına bu dağılışa karşı çıkmadı.

İmparatorluk meclis komitesinin Şubat 1803'te bir daha toplanmamak üzere dağılması (*Hauptschluss*) Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun tarihinde sondan bir önceki sahne oldu. İmparatorluğun sonu da 3 yıl sonra geldi. 1805'te Avusturya Fransa'nın üstünlüğünün kısıtlanması amacıyla Avrupalı güçlerin oluşturduğu ittifaka katıldı. Bunu izleyen III. Koalisyon Savaşı (1805-07) Avusturya için ilk ikisinden çok daha kötü bir sonuç getirdi. Napoléon, Habsburg ordusunu Almanya'da teslime zorladı (17 Ekim 1805) ve Viyana üzerine yürüyerek başkenti işgal etti. Birleştirilmiş Rus ve Avusturya ordularını Austerlitz'te yenerek

2 Aralık 1805'te kesin bir zafer kazandı. II. Franz aralık sonunda, hanedanın Orta Avrupa'daki egemenliğinin sona erdiğini gösteren Pressburg Antlaşması'nı imzalamak, Batı Almanya'daki topraklarını Württemberg'le Baden'e, Tirol'ü de Bavyera'ya bırakmak zorunda kaldı. Napoléon'un uyguladığı prenslerin hırslarıyla imparatorluğun hırslarını karşı karşıya getirme stratejisi parlak bir sonuç vermişti. Avusturya'ya karşı savaşta Napoléon'u destekleyen prensler barışta da ödüllerini fazlasıyla kazandılar. Bavyera ve Württemberg dükleri sonunda tam bağımsız olduklarını ilan ederek kral unvanını aldılar. Baden ve Hessen-Darmstadt ise grandüklük oldu. İmparatorluk düzeninin son kalıntıları böylelikle silinirken, Orta Avrupa silah zoruyla yaratılmış güç dengelerini yansıtan yeni bir siyasal örgütlenmeye hazır hale geldi.

1806 yazında ikincil Alman devletlerinin 16'sı Fransa'nın da desteği ve kışkırtmasıyla Ren Konfederasyonu adı altında yeni bir birlik oluşturdular. Birliğin ortak yönetim gibi bazı girişimleri olmakla birlikte, bunlar artık Orta Avrupa'da var olan yabancı egemenliğini gizlemeye yetmiyordu. Napoléon, Ren Konfederasyonu'nun "koruyucusu" ilan edildi; üye ülkeler Fransız İmparatorluğu'yla kalıcı ittifakları çerçevesinde önemli bir ordu beslemekle yükümlü tutuldu.

1 Ağustos 1806'da konfederasyon devletleri imparatorluktan ayrıldıklarını, 6 Ağustos'ta da II. Franz imparatorluk tacını bıraktığını ilan etti. Bin yıllık tarihiyle Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu resmen sona ermişti.

Almanya'da Fransız egemenliği. İmparatorla uzun süren çatışmanın galibi prensler çok geçmeden bağımsızlık kazanmadıklarını, yalnızca bağlandıkları kişiyi değiştirmiş olduklarını anladılar. Napoléon zaman içinde Avusturya ve Prusya dışında, toplam 36 prensliği bazen zor kullanarak birliğe kattı ve Ren'le Elbe arasındaki bölgede hüküm sürer duruma geldi. Öbür Avrupa devletleriyle İngiltere arasındaki ticarete ambargo koyabilmek için Kuzey Denizi kıyısını tümüyle kendine bağladı; bununla yetinmeyerek Baltık kıyısındaki Lübeck'i de Fransız İmparatorluğu'na kattı.

Ren Konfederasyonu'nun kuruluşundan sonra Fransız denetimine girmeye zorlanmayan tek Orta Avrupa devleti olarak Prusya kalmıştı. Uzun süre kararsız kalarak III. Koalisyon Savaşı'nın sağladığı çıkarlardan pay alma şansını da yitiren Prusya, o sırada Avusturya'yla Rusya'nın yanında yer alsaydı, Napoléon'un Almanya'ya egemen olması engellenebilir, Napoléon'un yanında yer alsaydı Main Irmağının kuzeyindeki bölgede etkili bir duruma gelebilirdi. Arada kalan Prusya Avusturya teslim olduktan, Rusya çekilmeye başladıktan ve küçük prensler Napoléon'a bağlandıktan sonra Fransa'ya savaş ilan etti (Ekim 1806). Ama Hohenzollern orduları büyük bir yenilgiye uğradı ve Berlin 27 Ekim'de işgal edildi. III. Friedrich Wilhelm'in imzalamak zorunda kaldığı antlaşmayla Prusya, topraklarının ve nüfusunun yaklaşık yarısını yitirdi. Büyük Friedrich'in kendine güvenen krallığı böylece Almanya'nın ikincil devletleri arasına katıldı.

Orta Avrupa 10 yıldan fazla Fransa'nın etkisi altında yaşadı. Önceleri sınırlı ve dolaylı olan bu etki, gittikçe yaygın ve yıldırıcı olmaya başladı. Ama yabancı baskısı aynı zamanda Almanya'da liberalizm ve milliyetçilik duygularının ilk kıpırdanmalarına da yol açtı. Napoléon'un uyduları olan sözde bağımsız devletler ya ona yaranmak için, ya da onu örnek alarak değişmeye başladılar. 18. yüzyılın kozmopolit bireyciliği, yerini giderek gelişen bir ulusal kimlik bilincine bırakıyordu. Ama anayasal özgürlük ve ulusal birlik kavramlarının doğal olarak değil, yabancı egemenliğine tepki biçiminde ortaya çıkması bunların Orta Avrupa'daki biçimlenişini önemli ölçüde etkiledi.

Napoléon Döneminde Almanya, 1807

R. Treuarne ve H. Fullard (der.), *Muir's Historical Atlas Ancient, Medieval and Modern*, 9. baskıdan (1964) uyarlanmıştır. George Philip & Son Ltd., Londra

Devrim sonrası Fransız egemenliğinin getirdiği yeni yönetim ve ekonomi anlayışının etkisi bütün Alman devletlerinde duyuldu. Bu etkinin en güçlü ve yaratıcı olduğu yer ise Prusya'ydı. 1806-13 arasında Berlin'deki devlet adamları katı bir despotizmi, özgür yurttaşların bağlılığı ile desteklenmiş popüler bir monarşiye dönüştürecek reformları başlattılar; ülkenin yeniden canlandırılması için adımlar atıldı; yeni önderler ortaya çıktı. Başarıların en önemlilerinden biri serfliğin kaldırılmasıydı. Ama köylülere kişisel özgürlüklerini kazandıran devlet, onların ekonomik bağımsızlığını sağlayamadı. Toprakların çoğunu hâlâ elinde tutan soylular, kırsal kesimde toplumsal ve siyasal egemenliklerini sürdürdüler. Yerel yönetimlerin oluşmasını öngören yasal düzenlemeler daha başarılı oldu. Kentlerin yönetimi, merkezi bürokrasinin atadığı kişilerden kentli mülk sahiplerinin temsilcilerine geçti. Kentler özerkliklerini kazandıkça, siyasal bilince sahip etkin bir orta sınıfın yetişeceği düşünülmüştü. En etkili reform ise silahlı kuvvetlerde yapıldı. Askeri sistem tümüyle yeniden düzenlendi.

Koşulları giderek ağırlaşan Fransız egemenliğinin yarattığı tepkiler çeşitliydi. İkincil devletlerin yöneticileriyle bunların ordu ve bürokrasi içindeki uzantıları kazandıkları yeni önemin Napoléon sayesinde etkili olacağı görüşündeydi. Güneydeki reformcuların birçoğuna göre Almanya'da yönetim ancak Fransız etkisiyle çağdaşlaşabilmişti. Bazı kişiler siyasal bölünmüşlüğün ülkenin tarihsel deneyiminin bir sonucu ve temel kişiliğinin bir yansıması olduğunu savunuyor, bazılarıysa eski düzenin olduğu gibi geri getirilmesini istiyordu. Yabancı egemenliğine karşı çıkanlar kabullenenlerden kalabalık bir gruptu, ama bu grup içinde de ülkenin gelecekteki siyasal yapısı konusunda görüş birliği yoktu. Orta Avrupa'nın sömürülen, okuryazar olmayan, bilgiden yoksun geniş halk kitlelerinin tek kaygısı ise daha iyi yaşamak ve kendi yaşam tarzlarını korumaktı.

Yabancı boyunduruğundan kurtulmayı amaçlayan ilk ciddi girişimde birlik ve özgürlük ülkülerinin pek hızlı gelişmediği anlaşıldı. Avusturya hükümeti Napoléon'un 1809'da İspanya'da karşılaştığı zorlukların Avrupa'da Fransız egemenliğine karşı genel bir ayaklanmanın habercisi olduğu düşüncesiyle bir kurtuluş savaşı girişiminde bulundu, ama Habsburg birlikleri dördüncü kez Napoléon'un karşısında yenildi. Viyana'dan Alman halkına yapılan çağrıya Tirol ve kuzeydeki birkaç milliyetçi merkezden başka karşılık veren olmadı. Prensler kesin zaferden emin olmadıkça Fransa'nın öfkesini üstlerine çekmeye çekindiler; halk ise prenslerin onayı olmadan Fransa'ya karşı ayaklanmaya yanaşmadı. Bu durumda Orta Avrupa'daki savaş İspanya'daki gibi gerilla kuvvetleriyle değil, düzenli orduyla yapıldı. 14 Ekim'de imzalanan Schönbrunn Antlaşması'yla Salzburg Bavyera'ya, Batı Galişya Varşova grandüküne, Adriyatik kıyıları da Fransa'ya verildi. Bu yenilgi üzerine direnmenin gelecekte de boşuna olacağına inanan Avusturya imparatoru I. Franz (daha önce Kutsal Roma-Germen İmparatoru II.

Franz) Fransa'yla işbirliği politikasını benimsedi ve kızını Napoléon'la evlendirdi.

Kurtuluş savaşları. Napoléon'un ordusu üç yıl sonra Rusya'da yenik düşünce Almanya'da bağımsızlık için yeni çabalar belirmeye başladı. Aralık 1812'de Çarlık orduları batı sınırlarını geçtiğinde Rusya henüz Orta Avrupa hükümdarlarının ve halkının nasıl davranacağını bilmiyordu. Prusya, Fransa ile bağlarını ilk koparan devlet oldu. Ruslarla işbirliği yapmayı kararlaştıran ise kral değil, Ludwig Yorck von Wartenburg'du. 1813'te Fransa'ya savaş açıldığında Kral III. Friedrich Wilhelm kararsız ve çekingen, halk ise coşkuluydu. İlk başlarda, Orta Avrupa'nın öbür yöneticileri Prusya'nın yolunu izlemeyi reddetiler. Ren Konfederasyonu üyelerine göre Napoléon hâlâ yenilmezdi. Avusturya ise iki tarafın birbirini yıpratmasını bekliyor, arabuluculuk rolünü üstlenmeye hazırlanıyordu. Avusturya dışişleri bakanı Klemens Lothar von Metternich'in kaygısı ise Orta Avrupa'daki Fransız egemenliğinin yerini Rus egemenliğinin almasıydı. Bu nedenle Rus çarı I. Aleksandr ile Napoléon arasında denge sağlayacak bir orta yolu her iki tarafa benimsetmeyi umuyordu. Napoléon'un dış politikada ödün vermesi durumunda Fransa'nın içişlerini daha zor denetleyeceği düşüncesiyle Rusya'yla Prusya'nın yanında savaşa katıldı (Ağustos 1813). Böylelikle askeri güç dengesi, Fransa'nın aleyhine bozuldu. Küçük devletlerin Napoléon'a inancı da sarsılmaya başlamıştı. Ren Konfederasyonu'ndan önce Bavyera ayrıldı. Tek bir zafer, Almanya'nın tümünü Fransa'ya karşı mücadelenin içine sokabilirdi.

Bu zafer 16-19 Ekim 1813'te Leipzig'de kazanıldı. Yıl sonu gelmeden Napoléon Ren Irmağının ötesine çekildi ve Almanya'daki topraklarından yalnızca Ren'in batı yakası Fransa'nın denetimi altında kaldı. Ren Konfederasyonu tümüyle çöktü ve üyeleri hemen kazanan tarafa katıldı. 1814'te müttefiklerin Fransa'ya saldırısı ile Ren Bölgesi de geri alındı. 1814 ilkbaharında Paris düştü. Bourbonlar yeniden tahta çıkarıldı ve ilk Paris Antlaşması'yla (Mayıs 1814) kurtuluş savaşının sonu belirlendi; kesin sonuç Napoléon'un aradaki 100 günlük iktidar döneminin de Waterloo yenilgisiyle kapanması oldu. Orta Avrupa'yı yönetenler bir ölçüde yenilikçiliğe, bir ölçüde de geleneğe dayanarak kendilerini yabancı egemenliğinden kurtarmayı başarmışlardı. Şimdi sorun, bu özgürlüğün nasıl kullanılacağıydı. Birçok reformcunun önerdiği gibi birlik ve özgürlük üzerine kurulmuş yeni bir siyasal yapı mı yaratılacaktı, yoksa tutucu kesimlerin özlemi olan eski, mutlakıyetçi ve ayrılıkçı yapı yeniden mi kurulacaktı? Yirmi yıldır süren savaşların acısını çeken Avrupa'ya barışı getirebilmek için 1814'te Viyana'da toplanan devlet adamları Almanya'da kalıcı bir yönetim biçimi oluşturma sorunuyla karşı karşıyaydı.

Viyana Kongresi'nin sonuçları. Eylül 1814'ten Haziran 1815'e değin Avrupa'nın yeni haritasını belirlemeye çalışanların tümü, 18. yüzyılın düşünsel mirasını taşıyan, eski gelenekten diplomatlardı. Fransız Devrimi'nin ilkelerinden korkan, demokratik yönetim kuramlarını küçük gören ve ulusların kendi geleceklerini belirleme hakkına karşı çıkan bu grup, aynı zamanda 1789'un sınırlarına ve yönetimlerine geri dönülemeyeceğinin de farkındaydı. Viyana görüşmeleri sırasında alınan Almanya'ya ilişkin kararlarda yenilikçilikle tutuculuk, aşırı bölünmeyle katı merkeziyetçilik arasında bir orta yol izlendi. Ren Konfederasyonu korunmadı, ama Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu da yeniden kurulmadı. Ne eskiye özenenler, ne de yeniyi özleyenler tam istediklerine kavuştu, ama barış görüşmelerini yürütenler Orta Avrupa'da yarım yüzyıl sürecek yeni bir siyasal düzen kurmayı başardılar.

1815 Viyana Kongresi'nde ortaya çıkan Almanya büyüklü küçüklü 39 siyasal birimden oluşuyordu. İçlerindeki iki büyük devlet Avusturya ve Prusya'ydı. Bavyera, Württemberg, Saksonya ve Hannover'in küçük krallıkları, Baden, Nassau, Oldenburg ve Hessen-Darmstadt gibi daha küçük düklükler, Schaumburg-Lippe, Schwarzburg-Sondershausen ve Reuss-Schleiz-Gera gibi çok küçük prenslikler ve Hamburg, Bremen, Lübeck, Frankfurt am Main gibi özgür kentler bunların ardından geliyordu. Yeni sınırlar imparatorluk döneminin karmaşık mozayiğinden çok farklı bir düzen getirmekle birlikte, ateşli milliyetçileri doyurmayacak ölçüde çok parçalı bir Orta Avrupa yaratmıştı. Gene de belirgin bir gelişme söz konusuydu. Barış görüşmecileri daha bütünleşmiş ve işlerliği olan siyasal birimler oluşturmakla kalmadılar, bu birimlerin ulusa ilişkin konularda oynayacağı rolleri de değiştirdiler. Prusya, Almanya içinde belirleyici bir konuma geldi. Savaşın galipleri Fransız saldırılarının yinelenmesinden korkarak, Berlin'in Orta Avrupa'nın batı sınırının koruyuculuğunu üstlenmesine karar verdiler. İleride Avrupa'nın en büyük sanayi merkezi durumuna gelecek iki bölge Ren ve Vestfalya, Hohenzollern eyaletleri oldu. Bunun da ötesinde, Çar I. Aleksandr'ın Saksonya'nın bir bölümüne karşılık Polonya topraklarının Rusya'ya verilmesi önerisini Prusya kralı kabul etti. Böylelikle 18. yüzyıl sonunda iki uluslu bir devlet olma sürecine giren Prusya, yeniden Almanya'ya yöneldi ve ülkenin her iki cephesinde de stratejik konumlar elde etti. Avusturya'nın çekim merkezi ise doğuya doğru kaydı. I. Franz, coğrafi açıdan bütünlük, askeri açıdan da savunulabilirlik uğruna, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Bourbonlara karşı tarihsel koruyucusu rolünden vazgeçti. Adriyatik'teki Venedik topraklarına karşılık Avusturya Felemenki ile birlikte Güney ve Batı Almanya'daki toprakları geri verdi. Böylelikle ilgi alanı İtalya ve Balkanlar'a kayan Habsburg İmparatorluğu'nun Germen niteliği azaldı. Viyana Kongresi'nin yol açtığı yeni toprak dağılımı ileride çok önemli sonuçlar doğuracaktı.

METTERNICH DÖNEMİ VE BİRLEŞME ÇAĞI 1815-71

Reform ve gericilik. Viyana Kongresi sonucunda Orta Avrupa'da Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun yerini yeni kurulan Alman Konfederasyonu aldı. Bu, egemenlik haklarının çoğunun üye hükümetlere bırakıldığı gevşek bir siyasal birlikti. Yürütme ve yargıya ilişkin merkezi kurumlar yoktu, yalnızca Frankfurt am Main'da ortak yasaların görüşüldüğü bir Federal Meclis vardı. Konfederasyonun, kuramsal olarak, ülkenin ekonomik ve siyasal ilişkilerini güçlendirecek önlemleri yürürlüğe koyma yetkisi vardı. Uygulamada ise merkezi iktidarın oluşturulabilmesi için yerel özerkliklerden vazgeçilmesini savunmadı; bölgeciliği destekledi. Kuruluşunun temel amacı, kazandıkları bağımsızlığı ve önemi yitirmek istemeyen ikincil devletlerle Almanya dışı çıkarlarının devamını ancak ademimerkeziyetçi bir siyasal birlikte gören Habsburgların bu konumlarını korumaktı. Dolayısıyla kuruluşundan başlayarak gelenekselliğin ve yerelliğin destekçisi oldu. Kurtuluş savaşı sırasında umutları artan milliyetçiler ise konfederasyonu körü körüne bir gericiliğin aracı olarak görüyorlardı. Gerçekte 1815'te oluşturulan yapı Orta Avrupa'da toplum bilincinin ve ekonomik bütünleşmenin gelişmesindeki yavaşlığı tam olarak yansıtıyordu. Yönetimin merkezileşmesini savunan militan reformcular sesini duyurabilen, ama küçük bir azınlıktı. Toplumun alt sınıfları Viyana Kongresi sonuçlarını sessizce kabullenmişti. Barış antlaşması-

Alman Konfederasyonu, 1815

R. Treharne ve H. Fullard (der.), Muir's Historical Atlas: Ancient, Medieval and Modern, 9. baskı dan (1964) uyarlanmıştır. George Philip & Son Ltd., Londra

nın zayıf noktası, var olan gerçeklikleri kapsayamaması değil, gelecekteki değişikliklere uyarlanabilecek nitelikte olmamasıydı. Temelde kırsal ve tarımsal olan bir toplumun siyasal gereksinimleri için yeterli gibi görünen bu düzenleme, 50 yıl sonra, fabrikalar ve demiryolları çağında eskinin işlevsiz bir kalıntısına dönüştü.

Fransız egemenliğinin etkisi altında başlayan reform hareketi Napoléon'un düşmesiyle son bulmadı. Baskıcı ve bölgeci güçler tarafından ezilene değin, birkaç yıl daha devlet yönetimini etkiledi. Bu etki en çok batı örneğinin derin izler bıraktığı Güney Almanya'da görüldü. Güneyde kamu ve saray görevlilerinin, subayların, hatta toprak sahibi soyluların çoğu devletin geleceğinin liberal kuramlar çerçevesinde yapılacak toplumsal reformlarda yattığına inanmaya başladılar. Waterloo Savaşı'ndan sonra güneydeki devletler birbiri ardından, mülk sahibi yurttaşların seçtiği yasama meclislerini öngören anayasalar yürürlüğe koydu. Amaçları eğitim görmüş sınıfların tahtı desteklemesini sağlamak olduğu kadar, hâlâ farklı gelenekleri ve çıkar bağları olan kitlelerde birlik bilinci yaratmaktı. Reform hareketinin yansımaları kuzeyde de sürekli olarak duyuluyordu.

Prusya'da Fransız egemenliği döneminin reformcularından Karl vom Stein'ı destekleyenler hâlâ etkiliydi ve başlangıçta Kral III. Friedrich Wilhelm, 1815'te anayasal bir hükümet kurmak için verdiği sözü tutmayı tasarlıyordu. Siyasal yeniden örgütlenmenin en ateşli propagandasını yapanlar ise *Burschenschaft* denen yurtsever gruplarda toplanan üniversite öğrencileriydi. Bu gruplar konfederasyonun kaldırılmasını, daha güçlü bir birliğin oluşturulmasını ve ulusal bir iktidarın kurulmasını istiyordu. 1817'de Wartburg Şatosu'nda toplanarak var olan düzeni reddetme anlamına gelen görüşmeler yapılar; geleneksel otoritenin simgelerini yakıtlar. Yasal hükümete karşı alınan bu açık tutum, Alman hükümdarlarını huzursuz etmeye başlamıştı.

Reforma karşı olan güçlerin strateji öncüsü Metternich'ti. İlke olarak liberalizme ve milliyetçiliğe karşı olan Metternich, Habsburgların önde gelen bir devlet adamı olarak da Almanya'da merkezi bir otoritenin, Avusturya hükümetinin Macaristan, İtalya ve Balkanlar'da yürüttüğü politikaları engelleyeceğini biliyordu. 23 Mart 1819'da tutucu bir yazar olan August von Kotzebue akıl hastası bir öğrenci tarafından öldürülünce, Viyana hükümeti Alman Konfederasyonu prenslerini, Orta Avrupa'da var olan düzeni hedef alan tehlikeli bir girişimle karşı karşıya bulunduklarına inandırdı. 20 Eylül 1819'da Federal Meclis'in kabul ettiği bir dizi baskı önlemi getirildi. Karlsbad Kararları denen bu hükümler uyarınca genel sansür kondu ve *Burschenschaft*'lar yasadışı ilan edildi. Tutuculuğun bu zaferi hükümetlerde reform yanlılarıyla karşıtları arasındaki mücadeleyi önemli ölçüde etkiledi. Prusya'da hükümetin liberal üyeleri istifa etmek zorunda kaldılar. Krallık için bir anayasa oluşturma planı reddedildi. Berlin'deki bu sağa kayış, kuzeyin ikincil devletlerindeki baskıcı eğilimleri de körükledi ve kısa sürede bunlar da anayasa yapma girişimlerinden vazgeçtiler. 1820'nin sonuna gelindiğinde yaklaşık 15 yıl önce başlatılan reform hareketi bütünüyle durmuştu. Hareket toplumun siyasal ve ekonomik yapısını değiştirmeyi başarmış, ama Orta Avrupa'da liberal yönetim ve ulusal bağlılık geleneğini oluşturamamıştı. İngiliz ve Fransız kurumlarının dayanağı olan burjuva toplum bilinci, Ren Irmağının doğusunda hâlâ görülmüyordu. Almanya özgür yönetim düşüncesine ne bir sanayi devriminin, ne de bir siyasal devrimin sonucunda varmıştı; temelinde yabancı bir örneğin taklidi ve yabancı egemenliğine tepki vardı.

Haziran 1830'da Fransa'da Bourbonların düşürülmesi bütün Avrupa'yı etkiledi. Orta Avrupa'da ve bazı kuzey devletlerinde destekleyici ayaklanmalar görüldü. Braunschweig, Saksonya, Hannover ve Hessen-Kassel'in yöneticileri daha ağır isteklerle karşılaşma korkusu içinde liberal anayasaları yürürlüğe koymayı kabul ettiler. Güneyde radikaller 1832'de Pfalz'daki Hambach Şatosu'nda bir kitle toplantısı düzenleyerek ulusal bütünlüğü, cumhuriyet yönetimini ve halk egemenliğini desteklediklerini ilan ettiler. Bir grup militan öğrenci Frankfurt am Main kentini ele geçirip, Federal Meclis'i dağıtarak, bir Alman cumhuriyeti ilan etmeye bile kalkıştı. Bu tür girişimlerin sonucu belliydi. Konfederasyonun prensleri, devrimci hareketin doğurduğu ilk korkuyu üstlerinden atınca, var olan yönetim biçimini değiştirmeye yönelik planlara artan bir şiddetle karşı çıkmaya başladılar. Liberalizm ve milliyetçiliği ezme girişimlerinin başını gene Metternich çekti. Onun yönlendirmesiyle Federal Meclis tahtın devlet politikası içindeki yerini sağlamlaştıran, yasama organının gücünü kısıtlayan, toplantı özgürlüğüne sınırlama getiren, polisin yetkilerini genişleten ve sansürü artıran ek baskı önlemlerini benimsedi. Birkaç yıl içinde muhalefet sindirilmişti. Viyana Kongresi'nin kurduğu sistemi sarsan çok daha şiddetli siyasal patlamalar yüzyılın ortalarına değin görülmedi.

Partilerin ve ideolojilerin oluşumu. Var olan düzeni eleştirenler yenik düştülerse de susturulamadılar. İkincil devletlerin yasama organlarındaki reform yanlıları toplanmaya, planlar yapmaya, örgütlenmeye ve propagandaya başlayınca düzen yanlıları da stratejilerini oluşturmak ve programlarını tanıtmak zorunda kaldılar. Henüz ne anayasaları, ne de parlamentoları bulunan Avusturya ve Prusya'da bile kulüpler, toplantılar, gazeteler, broşürler ve dilekçeler aracılığıyla dolaylı yollardan siyasal eleştiri görülüyordu. Bu gelişmelerin sonucunda devletin ve toplumun niteliği konusundaki görüşleri temelinde birleşen, tam biçimlenmemiş bir dizi toplumsal birlik ortaya çıktı. Bu ilkel gruplaşmalar yüz yıl boyunca yavaş yavaş biçimlenen disiplinli siyasal partilerin çekirdeğini oluşturdu ve yeni toplumsal tutumların, aydın despotizmi dönemindekilerden farklı olduğunu gösterdi. Şimdi Orta Avrupa'da özgürlüğü yalnızca kendi ruhlarının derinliğinde arayıp prenslik otoritesine kayıtsız şartsız boyun eğmeyi reddeden insanlar da vardı. Sanayileşmenin başlamasıyla ekonomik ve toplumsal yapının değişmesi, siyasal sistem ve örgütlenmede değişmelere yol açtı.

Hanedan çıkarlarını güdenlerin ve bölgeci eğilimlerin başlıca karşıtları liberaller ve ılımlılardı. Başlıca desteği sanayicilerden, tüccarlardan, bankerlerden, maden sahiplerinden, kamu görevlilerinden ve üniversite profesörlerinden alan bu grup, yetenek yerine soyluluğun üstün tutulduğu bir yönetim biçimine karşı varlıklı burjuvaziyi temsil ediyordu. Monarşiden yanaydılar, ama kralın iktidarı mülk sahipleri tarafından seçilen bir parlamento ile paylaşmasını istiyorlardı. Liberaller yalnız soyluların ayrıcalıklarından rahatsız değildi, oluşan işçi sınıfından da korkuyorlardı. Siyasette servet ve eğitim edinebilmiş "yetenekli" kişilerin söz sahibi olmasını, ekonomide de servetin iş becerisinin ödülü olacağı sınırsız bir rekabeti savunuyorlardı. Bu grubun daha solunda küçük tüccarlar, küçük dükkân sahipleri, vasıflı işçiler, bağımsız çiftçiler, siyaset yazarları, gazeteciler, avukatlar ve hekimlerin oluşturduğu demokratlar ya da radikaller vardı. Bunlar halkın egemenliğine dayanan eşitlikçi bir yönetim istiyordu. Esin kaynakları İngiltere ya da Amerika değil, Fransız Devrimi'ydi. Küçük burjuva düşünce yapıları içinde ideal demokrasinin en iyi örneği olarak 1793'ün Jakoben cumhuriyetini görüyorlardı. Halkın enerjisini ve beklentilerini siyasal ve toplumsal reforma dönük düzenli bir güce ancak böyle bir yönetim dönüştürebilirdi. Hapse girmeyi göze almadan monarşik kurumların kaldırılmasını açıkça isteyemediklerinden tahtın varlığını kabul ediyor, ama kralın gücünün bütün erkeklerin eşit oyuyla seçilecek bir parlamentoya aktarılmasına çalışıyorlardı. Böylelikle kitleler siyasette son sözün sahibi olacaktı. Özel mülkiyeti liberaller kadar kutsal sayan demokratlar, alt sınıfların ekonomik koşullarının düzelebilmesi için hükümetin ekonomiye müdahalesini de kabul ediyorlardı. Ama ulusal birliği savunurken kraliyet hak ve yetkilerinin korunmasında liberaller kadar istekli değildiler. Radikaller sayıca liberaller ve ılımlılardan küçük, ama önemli bir muhalefet grubu oluşturuyordu.

Restorasyon döneminin siyasal sistemine yönelik eleştiriler arttıkça, sistemin savunucuları da ideolojik konumlarını daha belirgin olarak tanımlamak zorunda kaldılar. Tann'dan gelen yönetme hakkı ve aydın despotizmi artık liberal ve demokratik talepler karşısında yetersiz kalmıştı. Çoğunlukla toprak sahibi soylular, saray aristokrasisi, subaylar, yüksek bürokratlar ve kiliseden gelen düzen savunucuları bireylere ve topluma ilişkin tutucu önyargılara dayalı yeni görüşler geliştirmeye başladılar. Onlara göre kişilerle hükümetler arasındaki ilişkiler katı bir bireyciliğe dayalı anayasalarla sağlanamazdı. Hayalci reformcuların işlevsellikten uzak kuramları geçmişin ve bugünün yarını biçimlendirdiği organik gelişmenin tarihsel güçlerini hesaba katmıyordu. Bütün insanlar eşittir demek, aile, sınıf, içinde yetişilen ortam, eğitim ve gelenek farklılıklarını görmezden gelmekti. Kalıcı bir yönetim biçimi ancak insanların zaman içinde benimsemeyi öğrendikleri taht, kilise, soyluluk ve ordu gibi toplumun geleneksel kurumları üzerine kurulabilirdi. İnançlılar tanrıtanımazlara, işçiler sömürüye, yurttaşlar devrime karşı ancak yasaların ve tarihin meşru kıldığı bir iktidarla korunabilirdi. Böyle olunca da Alman Konfederasyonu'nun siyasal kurumları geçerliydi.

Gümrük Birliği (Zollverein). Restorasyon döneminin parti ve ideoloji mücadelesi gerçekte ekonomideki ve toplumdaki çok önemli değişimleri yansıtıyordu. Bunların en önemlisi, Orta Avrupa'da büyük ölçekli sanayinin gelişmeye başlamasıydı. Dokuma tezgâhlarına ve kömür madenlerine giren makineleşme imalatın öbür dallarına da yayıldı ve ekonomik yaşamın tümü üzerinde bir baskı oluşturdu. Demiryollarının, buharlı gemilerin, yeni karayollarının ve daha iyi kanalların yapılmasıyla ulaşım ağı gelişti. Bankerler ve özel yatırımcılar hükümet bonoları ve ticaret yerine imalat girişimlerine yöneldiler. Serveti sanayi etkinliklerinden gelen yeni bir orta sınıf oluşmaya başladı. Bu sınıfın giderek artan ekonomik önemi, daha etkili bir siyasal konum isteklerine yol açtı. Kentlerdeki çalışan nüfusun çoğunluğunu oluşturan vasıflı zanaatçılar, fabrikalarla rekabet edemediler. Viyana Kongresi'ni izleyen dönemdeki demografik değişiklikler, sanayi ile sanayi öncesi üretim

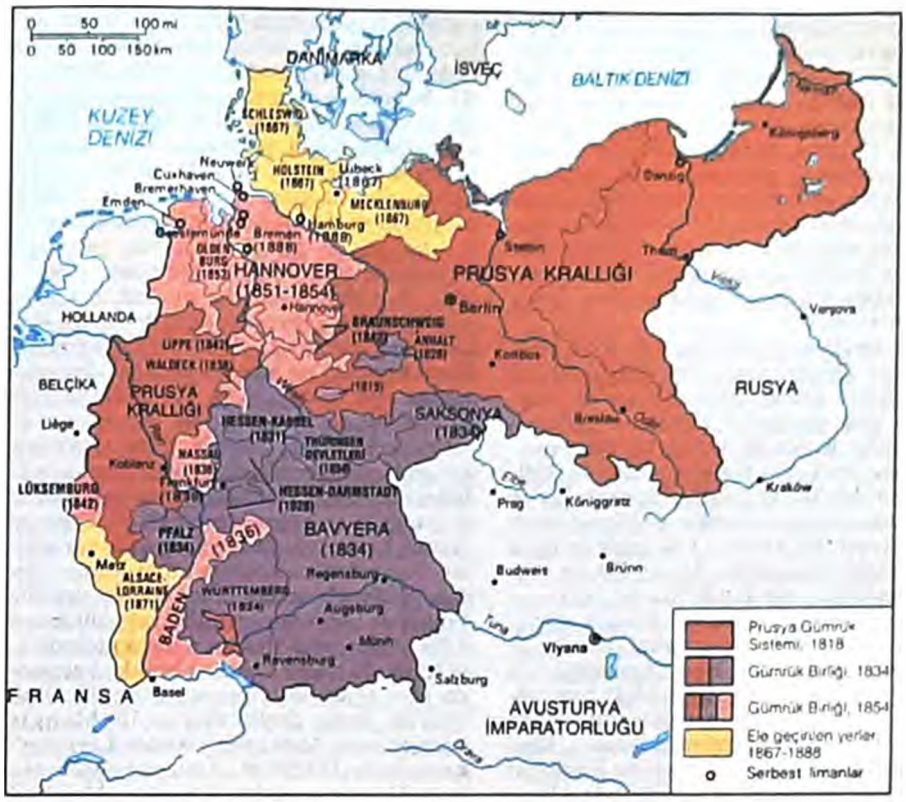

Alman Gümrük Birliği'nin Gelişimi

biçimleri arasındaki çelişkiyi artırdı. Alman Konfederasyonu nüfusunun büyük bölümü kırsal alanlarda yaşamayı sürdürdüyse de, kırdan kente önemli göçler olmaya başladı.

Sanayi gibi tarımda da yeniden örgütlenme ve modernleşmenin sıkıntıları yaşandı. Elbe'nin doğusunda serfliğe son verilmesi, soylulara ait, ama tarım işçileri tarafından işlenen büyük mülkler doğurmuştu. Prusya'da serflerin azat edilmesi, küçük çiftçilerin topraklarını da alan *Junker*'lerin topraklarını genişletmişti. Bunun sonucunda Hohenzollern ülkesinin doğusundaki köyler soyluların ekonomik, toplumsal ve siyasal egemenliği altına girdi. Pomeranya, Brandenburg, Silezya ve Doğu Prusya'nın toprak sahipleri tarımı denetliyor, orduyu ve bürokrasiyi yönetip sarayı etkiliyordu.

Elbe'nin batısında ise temel sorun topraksızlık değil, nüfus fazlalığıydı. Ren ve Tuna boyunca soylular çok yüksek paralar karşılığında toprağın tasarrufunu köylülere veriyorlardı. Bu da çiftçileri ağır bir mali yük altına sokuyordu. Pek çokları yoksulluktan kaçışın yolunu Yenidünya'ya göç etmekte buldu. Kalanlar ise hızlı nüfus artışı karşısında toprakların kâr getirmeyecek ölçüde bölünmesinin zorluklarını yaşadı. Sanayide iş bulamayan yoksullaşmış köylüler arasında huzursuzluk arttı.

Alman Konfederasyonu'nun siyasal yapısını zanaatçıların makineleşmiş sanayiye karşı mücadelesi, toprağa aç köylülerin hoşnutsuzluğu ve hepsinin de ötesinde çeşitli parasal sistemleri, ticaret yasaları ve iç vergileriyle çok sayıda devletçiğin varlığının sıkıntısını çeken işadamlarının yakınmaları sarsmaya başladı. Bu koşullar altında Orta Avrupa burjuvazisinin gittikçe liberalizm ve milliyetçiliğe yönelmesi doğaldı. Ama hükümetler de işadamlarının isteklerini karşılamak için önemli bir girişimde bulundu. Küçük devletlerin en önemlilerinden bazılarının Prusya ile yaptığı anlaşmalar sonucunda, Orta Avrupa'nın merkezinde oldukça büyük bir serbest ticaret bölgesi oluşturuldu.

1834'te Alman Konfederasyonu devletlerinin çoğunu kapsayan Gümrük Birliği (*Zollverein*) kuruldu. Yalnızca Avusturya ve kuzeybatı kıyısı devletleri buna ilgisiz kaldı. Ürünlerinin dış rekabetten korunmasını isteyen Avusturyalı sanayicilere göre yeni birliğin gümrük tarifeleri çok düşük, kıyı bölgesinin ithalata bağımlı tüccar ve bankacılarına göre ise çok yüksekti. Oysa yaklaşık 25 milyon Alman için Gümrük Birliği, siyasal birleşmenin yardımı olmadan sağlanan bir ticaret birliğiydi. Ayrıca Prusya hükümeti Orta Avrupa'da üstünlük sağlama mücadelesinde Avusturya'ya karşı yeni ve güçlü bir silah da kazanmış oluyordu. Gümrük Birliği orta sınıfın ekonomik bütünleşmeye ilişkin en acil isteklerine karşılık vermekle birlikte, gevşek bir konfederasyonun yol açtığı maddi sakıncaların tümünü gideremedi. Varlıklı ve eğitilmiş kesimin yakınmaları sürerken, toplumsal konumları değişen kitleler gitgide huzursuzlaşıyordu.

1848-49 Devrimleri. Alman Konfederasyonu'ndaki yaygın hoşnutsuzluk, 1840'ların sonunda Avrupa'yı saran hareketin etkisiyle büyük bir patlamaya dönüştü. Büyük ekonomik bunalım sanayideki gelişmeyi durdurmuş, kentlerde işsizliği artırmıştı. Kötü hasat mevsimlerinin birbirini izlemesi de İrlanda Denizinden Rus Polonyası'na kadar geniş bir alanda büyük bir kıtlığa yol açmıştı. Orta Avrupa'da 1840'larda görülen açlık, sanayi ve tarımdaki modernleşmenin doğurduğu işsizliğe eklenince, yoksul sınıfları açık başkaldırıya itti. Birçok ülkede açlık yüzünden önce tekil ayaklanmalar görüldü; ama 1848 başında Paris'teki ayaklanmayla Kral Louis-Philippe'in devrilmesi (Şubat 22-24) bir dizi ayaklanmanın ilk işareti oldu. Alman Konfederasyonu'na bağlı hükümetlere karşı da genellikle ılımlı, ama Berlin'de olduğu gibi bazen kanlı ayaklanmalar patlak verdi. Kurulu düzenin gururlu simgesi Metternich 13 Mart'ta istifa etmek zorunda kalınca, Fransa'dakilere benzer gelişmelerin önünü alma telaşına düşen prensler hemen muhalefetle barış yoluna gittiler. Bakanlıklara ünlü liberaller getirildi, yurttaş hakları ile yasama organının yetkilerini koruyan siyasal reformlar yapıldı. Daha da önemlisi, Almanya'nın tümünü temsil eden bir ulusal meclis oluşturularak siyasal bütünlüğü sağlama çabalarına girişildi. İlkbahar ayaklanmaları yatışır yatışmaz seçimler yapıldı ve Frankfurt Ulusal Meclisi 18 Mayıs'ta toplanarak özgür ve birleşik bir Almanya kurmak amacıyla hazırlıklarına başladı. Almanya'nın bölünmüşlüğüne karşı uzun süredir mücadele edenler, birkaç hafta içinde kendilerini iktidarda buldular.

Düzeni yıkmayı başaran güçler bu başarıdan nasıl yararlanılacağı konusunda görüş birliği içinde olmadıklarını kısa sürede fark ettiler. Yasama organlarında çoğunluğu kazanmış olan liberallerle daha radikal yöntemleri savunarak mücadeleyi sürdüren demokratlar arasında önemli ayrılıklar vardı. Birliğin nasıl sağlanacağı, hükümdarları 400 yıl boyunca Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun tacını giymiş Avusturya'nın mı, yoksa siyasal gücü ve merkezi konumuyla Prusya'nın mı önderliği yürüteceği temel anlaşmazlıklardan biriydi. Bir grup Avusturya'nın önderliğinde Büyük Alman (*Grossdeutsch*) birliğini bir grup ise Habsburg topraklarındaki öbür etnik topluluklara dikkati çekerek Prusya önderliğinde Küçük Alman (*Kleindeutsch*) hareketini destekliyordu. Öte yandan kırsal yoksullaşmaya ve makineli üretime karşı korunma isteyen işçi sınıfıyla kazandığı siyasal gücü, girişim özgürlüğüne dayalı bir sanayi kapitalizmini yerleştirme yönünde kullanmak isteyen burjuvazi arasında da temel bir çatışma vardı. Frankfurt Meclisi anayasa tartışmalarını sürdürürken desteği giderek azaldı ve otoritesi zayıfladı. Devrimin yarattığı sarsıntıdan kurtulan sağ güçler ise bir karşıdevrim hazırlığı içindeydi. Her Alman devleti değişik ölçüde sağa kaydı. 1849 ilkbaharında Frankfurt Meclisi görüşmelerini tamamladığında devrimin hızı kesilmişti. Meclis, halk tarafından seçilecek bir meclisle yetkileri sınırlanmış bir imparatorun başında bulunduğu federal bir birlik öneren anayasa taslağını ortaya koydu. İmparatorluk tacı Prusya kralına önerildi. Yetkilerini çok kısıtlı bulduğu bu unvanı IV. Friedrich Wilhelm'in reddetmesiyle liberal anayasa altında birleşme olasılığı ve devrimci akımın da son şansı ortadan kalktı. Ilımlılar yenilgiyi kabul edip sahneden çekilirken, radikaller halk kitlelerinden çok aydınlar, öğrenciler, radikal siyaset adamları ve profesyonel devrimcilerin desteklediği bir dizi yeni ayaklanmaya önderlik ettiler. 1849 yazına gelindiğinde devrim tümüyle bastırılmıştı.

1850'ler: Siyasal gericilik ve ekonomik büyüme yılları. Ulusal birliği liberal reformlarla sağlama girişimini aynı hedefe tutucu devlet politikalarıyla ulaşma çabaları izledi. Parlamenter yönetimin yetkisiz imparatoru olmayı reddeden IV. Friedrich Wilhelm krallıyet yetkilerinin zedelenmeden korunacağı bir ulusal federasyonun başına geçmeye hazırdı. Avusturya orduları Macaristan'da devrimle uğraşırken Berlin, Prusya Birliği olarak adlandırılan yeni bir federasyon oluşturulması yönünde küçük devletlere diplomatik baskı uygulamaya başladı. Ama Friedrich Wilhelm bu konuda yeterince kararlı davranamadı; 1849'da Macaristan zaferini kazanan Avusturya imparatoru I. Franz Joseph, eski Federal Meclis'in yeniden oluşturulması önerisiyle ortaya çıktı ve birçok devletin desteğini kazandı. Böylece ülke bir yanda Prusya Birliği, öbür yanda da Alman Konfederasyonu arasında ikiye bölündü. Bir iç savaş tehlikesi son anda önlendi ve Prusyalılar Kasım 1850'de Al-

man Konfederasyonu'nun yeniden kurulmasını kabul ettiler. Eski düzen bütün yetersizliği ile yeniden kuruldu. Tam bir gericilik dönemine girildi. Alman Konfederasyonu bu son yıllarında devrimin açıkça ortaya koyduğu reform gereksinmesine gözlerini kapadı.

1850'ler siyasal açıdan ne kadar kısırsa, ekonomik bakımdan da o kadar önemli yıllar oldu; Orta Avrupa'da sanayi kapitalizminin büyük yükselişi bu dönemde gerçekleşti. Siyasal ve toplumsal reformlarda başarısız kalan ulusal birikim, bütün gücünü maddi ilerlemeye yöneltti. *Zollverein* içindeki sanayi üretimi ve dış ticaret hacmi 10 yıl içinde iki katını aştı. Ama Amerika'dan ve Avustralya'dan altın akışıyla da körüklenen enflasyonist ve spekülatif eğilimler 1857'de bütün kıtayı etkileyen bir mali çöküşle noktalandı. Gene de Almanya sanayi öncesi ekonomik yapıyı artık geride bırakmıştı. Gerçi kırsal nüfus hâlâ çoğunluktaydı, ama sanayileşme ve kentleşme süreci dönüşü olmayan bir yola girmişti. Bunun siyaset üzerinde de belirgin bir etkisi oldu. Ekonomik güç tarımdan imalata, kırdan kente ve aristokrasiden burjuvaziye kaydıkça iktidarın da yeniden paylaşılması yönündeki baskılar arttı. Dönemin sonunda liberalizmle tutuculuk arasında yeni bir mücadele gündeme gelmişti.

1860'lar ve Bismarck'ın zaferi. Liberal reform ve ulusal birlik hareketinin 1850'lerin sonunda yeniden doğuşu Alman tarihinin "yeni dönem"ini başlattı. Gericilik artık son günlerini yaşıyordu. Avusturya 1859'da Fransa ve Piemonte'yle girdiği savaştan yenik çıktı. Viyana'daki otoriter rejimin varlığı askeri saygınlığına bağlı olduğu için bu olay Orta Avrupa'da büyük etki yarattı. 1860'ta Avusturya imparatoru parlamenter bir sisteme geçmeye karar verdi ve bir anayasa ilan etti; iki meclisli bir parlamento ve burjuvaziye ağırlık veren bir seçim sistemini benimsedi. Avusturya'daki bu değişiklik ve İtalyan birliğinin sağlanması Almanya'da da ulusal bilincin yeniden uyanmasına yol açtı. Ama bu kez liberallerin 10 yıl öncesindekinden tutumu çok farklıydı. Birlik ve özgürlük, kuramlarla ve söylevlerle değil, görüşme ve uzlaşmalarla kazanılabilirdi. Kurulu düzenin güçleri ürkütülerek körü körüne direnmeye itilmemeliydi. Bu yeni siyasetin adı *Realpolitik*'ti.

Prusya'da tahtla parlamento arasındaki çatışma, ödün vermez bir tutucu olarak tanınan Otto von Bismarck'ın başbakanlığa getirilmesiyle tutucuların iktidarı sonuna kadar savunacağı anlaşılan bir mücadeleye dönüştü. Bismarck'ın amacı otoriter hükümet biçimini, bu biçimi gizleyecek parlamenter kurumların ardında sürdürmekti. Ulusal birlik isteği özgürlüklerin kısıtlanması için, milliyetçilik de liberallerin yola getirilmesi için kullanılabilirdi. Bismarck'a göre uzun dönemde Almanya'da ulusal birliğin doğması kaçınılmazdı. Bunu kurulu düzen sağlayamazsa, o zaman reformculara, demokratlara ve devrimcilere fırsat verilmiş olacaktı.

Uluslararası koşullar Alman Konfederasyonu'nda bir "ulusal birlik" programının uygulanmasına elverişliydi. Kırım Savaşı (1853-56) yenilgisinden beri Rusya'nın Avrupa'da belirleyici etkisi kalmamıştı. İngiltere iç reformlarla uğraşıyordu. III. Napoléon'un ise Fransa'nın sınırlarını genişletmesine olanak vereceği için Ren'in doğusunda çıkabilecek bir iç savaşa itirazı yoktu. Bu durumda Bismarck dış müdahaleden korkmadan Avusturya ile savaşa girişebilirdi.

1866 ilkbaharı boyunca iki taraf da savaş hazırlıklarını hızlandırdı. Bismarck İtalya'yla anlaştı ve Habsburg'lara karşı yanında yer alırsa, savaş sonrasında İtalya'ya Venedik'i vermeyi önerdi. Alman Konfederasyonu içinde kamuoyu oluşturmak amacıyla da Federal Meclis'e, bütün erkek yurttaşların oy kullanabileceği genel seçimlerle oluşacak bir parlamento kurulması yönünde önerge verdi. Avusturyalılar ise Fransa'nın tarafsız kalmasını sağlayarak Alman devletlerinin desteğini kazanmaya çalışıyorlardı. Son barış çabaları da yarar getirmeyince savaş kaçınılmaz oldu.

Prusya ile Avusturya arasındaki Yedi Hafta Savaşı (Haziran-Ağustos 1866) 50 yıl önce Viyana Kongresi'yle Avrupa'da oluşturulan güç dengesini bozdu ve yabancı diplomatlar henüz ne olduğunu anlayamadan sona erdi. Prusyalıların safında Helmuth von Moltke gibi üstün bir stratejist ve kuyruktan dolma top gibi güçlü bir silah vardı. Avusturya komuta kademesi ise daha çarpışmalar başlamadan kararsızlık ve moral bozukluğu içindeydi. Savaşı kazanan Bismarck onurlu bir barışa yönelik görüşmelerin hızla tamamlanmasını istedi. 23 Ağustos'ta imzalanan Prag Antlaşması'yla Franz Joseph'in Venedik dışındaki tüm topraklarını elinde tutmasına izin verildi. Buna karşılık imparator Hannover, Nassau, Hessen-Kassel, Schleswig-Holstein ve Frankfurt am Main'in Prusya'ya bağlanmasıyla Alman Konfederasyonu'nun dağılmasını ve Main Irmağının kuzeyinde, Hohenzollern önderliğinde yeni bir federal birliğin oluşturulmasını kabul ediyordu. Yüzyılı aşkın süredir Orta Avrupa tarihini belirleyen Berlin-Viyana yarışması bitmişti.

Bismarck'ın askeri zaferi ülkesindeki anayasal çatışmayı da kazanmasını sağladı. Savaş sırasında yapılan seçimler sağa önemli kazançlar getirmişti. Ama barıştan sonra Bismarck aşırı tutucuların umduğu gibi anayasayı askıya almak ve otoriter bir rejim kurmak yerine uzun vadeli olabilecek çözümleri yeğledi. Liberalizmi bastırmaya çalışmadı. Yasama meclisindeki muhalefeti bölerek amacına ulaştı. Reformcu güçleri bölmeyi ve amaçlarından uzaklaştırmayı başaran Bismarck, ülke içi sorunlar karşısında savaş alanındakinden farksız bir zafer kazandı.

Ulusal birliğin sağlanmasıyla özgürlük istemlerinin yatışacağına uzun süredir inanan başbakan, Prusya ordusunun başarısı üzerine bu varsayımını sınama olanağını buldu. Avusturya sindirildikten sonra Main'ın kuzeyindeki devletlerin de Kuzey Alman Konfederasyonu'nda Berlin'e katılmaları sağlandı. Prusya Krallığı, konfederasyon topraklarının ve nüfusun yaklaşık beşte üçünü kapsadığından bu çok dengesiz bir birleşmeydi. Yürütme yetkisi veraset gereği Prusyalı hükümdarlara, yasama yetkisi ise üyeleri devletlerin yönetimince atanan Federal Konsey (*Bundesrat*) ile eşit erkek oylarıyla seçilen İmparatorluk Meclisi'ne (*Reichstag*) verilmişti. Bismarck böl ve yönet stratejisiyle programını yürütebilmeyi sağlayacak bir çoğunluk elde etmekte güçlük çekmedi. Federal anayasa haklar bildirisine ve bakanların sorumluluğuna yer vermiyor, ordu üzerinde sivil bir denetim kurmuyordu. Ama para, ölçü, ticari uygulama, sanayi yasaları ve mali kurallarda birlik sağlayarak orta sınıfın çoktandır istediği ekonomik düzeni gerçekleştirdi; siyasal özgürlük isteklerinde uğradıkları yenilgiyi bir ölçüde unutturdu.

Fransız-Alman Savaşı ve yeni Alman Reich'ı. Yedi Hafta Savaşı Avrupa'daki her ülkeyi Kuzey Alman Konfederasyonu'nun varlığını göz önünde tutarak diplomatik ve askeri konumunu yeniden değerlendirmek zorunda bıraktı. Ama hiçbir ülke Hohenzollern ordularının zaferinden Fransa kadar doğrudan etkilenmedi. Fransa imparatoru III. Napoléon, Avusturya-Prusya çatışmasının her iki tarafı da zayıf düşürerek Fransa'nın doğuya doğru yayılmasını kolaylaştıracağını düşünmüştü. Oysa şimdi Fransa'nın karşısında, çıkarları için ciddi bir tehlike oluşturan güçlü bir birleşmiş Almanya vardı. Er ya da geç iki ülkenin çatışması kaçınılmaz görülüyor, birliğe güney devletlerini de katmayı amaçlayan Bismarck'a bu olasılık çekici geliyordu. Güç denemesi için beklenen fırsat, I. Wilhelm'in akrabası Prens Leopold'un İspanya tahtına aday gösterilmesiyle çıktı ve 19 Temmuz 1870'te Fransa Prusya'ya savaş ilan etti.

Bismarck'ın III. Napoléon'un yayılmacı girişimleri karşısında güneydeki Alman devletlerinin birliğe katılacağı yolundaki hesabı doğru çıktı ve güney devletleri de Fransız-Alman Savaşı'nda kuzeyin yanında yer aldılar. Napoléon'un komuta ettiği Fransız ordusu Sedan'da teslim oldu. Bunun üzerine Fransa'da kurulan cumhuriyet hükümeti 1793'ün devrimci ülküleri uğruna mücadeleyi sürdürdü. Ama General Moltke karşısında yeni rejim de direnemedi ve 28 Ocak 1871'de Paris düştü. Savaş 10 Mayıs'ta imzalanan ve Almanya'ya Alsace-Lorraine'i kazandıran Frankfurt Antlaşması'yla sona erdi. Daha çatışmalar bitmeden Almanya'da ulusal birliğin kuruluşu başarıyla tamamlanmıştı. Main'ın güneyindeki hükümetler, Hohenzollernlerin yönetiminde güçlü bir imparatoluk (*Reich*) oluşturmak üzere Kuzey Almanya Konfederasyonu'na katılmış, 18 Ocak'ta Prusya topları Paris'i ateşe tutarken I. Wilhelm imparator ilan edilmişti. Böylece Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ndan, Alman İmparatorluğu'na geçiş tamamlandı.

ALMAN İMPARATORLUĞU, 1871-1918. 18 Ocak 1871'de kurulan Alman İmparatorluğu kitlelerden gelen milliyetçi duyguların değil, askeri zaferleri izleyen geleneksel diplomatik girişimlerin ürünüydü. Kuzey Alman Konfederasyonu'na üye devletlerin liderleriyle Bavyera, Baden, Hessen ve Württemberg'in hükümdarları arasında bir anlaşmaya varılmıştı. O tarihte Alman topraklarının ve nüfusunun yaklaşık beşte üçünü kapsayan Prusya, İmparatorluğun I. Dünya Savaşı'nın ardından çöküşüne değin birliğin egemen gücü olarak kaldı.

İmparatorluk oluştuğunda 540.857 km²'lik bir alanı kaplayan Almanya'nın nüfusu 1871-1914 arasında 41 milyondan 67 milyona çıktı. Nüfusun yüzde 63'ü Protestan, yüzde 36'sı Katolik, yüzde 1'i Yahudiydi. Polonyalı, Danimarkalı ve Fransızlardan oluşan küçük azınlık gruplarının dışında nüfus tümüyle Germen kökenliydi. Kırsal nüfus yüzde 67 kadardı; geriyi kasaba ve kentlerde yaşıyordu. 1820'lerde ve 1830'larda çıkarılan zorunlu eğitim yasaları nedeniyle nüfusun neredeyse tümü okuryazardı.

İç sorunlar. Alman İmparatorluğu'nun anayasası Kuzey Alman Konfederasyonu'ndan devralınmıştı. Bismarck'ın 1867'de hazırladığı bu anayasa Almanya'nın kırsal ağırlıklı yapısını ve *Junker* kökenli Bismarck'ın otoriter eğilimlerini yansıtıyordu. Biri halkı, öbürü 25 eyaleti temsil eden iki meclis vardı. Erkek yurttaşların gizli oyuyla seçilen İmparatorluk Meclisi (*Reichstag*) 397 üyeliydi. Parlamentonun eyalet temsilcilerinden oluşan üst kanadı ise *Bundesrat* adını taşıyordu. 1867 ve 1871'de belirlenen seçim bölgeleri hiçbir zaman nüfustaki değişiklikleri yansıtacak biçimde değiştirilmedi. Dolayısıyla da kentleşme ilerledikçe kırsal kesimin meclisteki ağırlığı ülkedeki oranının

çok üstüne çıktı. Kuramsal olarak alt meclis her yasayı geri çevirebilirdi, ama gerçekte yetkileri sınırlanmıştı. Ayrıca bakanlar da meclis değil, imparator tarafından seçiliyor ve ona karşı sorumlu tutuluyorlardı. İmparatorluk bütün varlık süresince imparatorluğun siyasal sistemi ile Prusya'nın siyasal sistemi arasındaki uyuşmazlığın etkisinde kaldı. Prusya'da alt meclis üç sınıflı bir seçim sistemiyle belirleniyor, erkek nüfusun yüzde 15'ini oluşturan mülk sahipleri temsilcilerin yaklaşık yüzde 85'ini seçiyordu. Dolayısıyla tutucular Prusya'da her zaman çoğunluğu sağlayabiliyor, oysa imparatorluk sistemi merkez ve sol partilere büyüyen bir çoğunluk olanağı veriyordu. İmparator aynı zamanda Prusya kralıydı. İki kısa dönem dışında Prusya başbakanı da hep imparatorluk şansölyesi oldu. Bu durumda yürütme, iki ayrı mecliste çoğunluk sağlama gibi bir sorunla karşı karşıyaydı. Genellikle bürokrasi ya da asker kökenli olan bakanların da çoğu kez parlamento ve dış politika deneyimleri yoktu.

Bismarck kırsal nüfusun liberal eğilimli ilerici partiye değil, Muhafazakâr ve Bağımsız Muhafazakâr partilere oy vereceğini düşünerek erkekler için genel oy hakkını kabul etmiş, kurulacak yeni partileri hesaba katmamıştı. Ama 1870'lerin başında Prusya'da seçimlere katılmaya başlayan, Katolik inanç temelinde örgütlenmiş Merkez Partisi ve Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) önemli oranda oy aldı. 1871'de Bismarck Liberaller'le birleşerek Merkez Partisi'ni yok etmeye yönelik *Kulturkampf*'ı (kültür savaşı) başlattı. Katolik Kilisesi'ni hedef alan bir dizi yasa çıkarıldı; medeni nikâh kabul edildi; papazların yer değiştirmesi yasaklandı; tarikatlar dağıtıldı. Ama *Kulturkampf* amacına ulaşamadı. Tersine Katolik azınlığın bir siyasal partiye gereksinimleri olduğunu anlamalarına yaradı. 1870'lerin sonunda *Kulturkampf*'tan vazgeçen Bismarck bu kez muhafazakâr partiler ve Ulusal Liberaller'in birçok üyesiyle birleşerek SPD'ye karşı bir kampanya başlattı. Hızla sanayileşen Almanya'da tehlikeli olabilecek bu partinin anayasa gereği seçimlere katılmasını önleyemediyse de, 1878-90 arasında yasadışı ilan edilmesine yol açan meclis çoğunluğunu sağladı. Pek çok sosyalist İsviçre'ye kaçtı. 1880'lerde Bismarck işçileri sosyalizmden caydırmak için bazı sosyal güvenlik uygulamaları başlattı; ülke çapında sağlık hizmetleri sistemi kurdu. Ama Katolikler karşısında olduğu gibi, sosyalistler karşısında da başarısızlığa uğradı. 1890 seçimlerinde Bismarck'ın deyimiyle "imparatorluk düşmanı" bu iki parti çok büyük kazançlar sağladı. Yeni imparator II. Wilhelm (1859-1941) 74 yaşındaki başbakanın istifasını istedi.

1870-90 arasında ekonomi. İmparatorluk 20 yıllık hızlı ekonomik büyüme döneminin sonuna doğru kurulmuş, Alman devletleri çelik üretiminde ve demiryolu yapımında Fransa'yı geride bırakmıştı. 1867'de Kuzey Alman Konfederasyonu'nun kurulması ekonomik büyümenin önündeki engelleri yok etti. Tefecilik yasaları ve iç göç sınırlamaları kaldırıldı. Bismarck ve müttefiki Ulusal Liberaller'in girişimiyle altına dayalı tek bir para kabul edildi. İmparatorluk bankası kuruldu. Çok ortaklı şirketlerin oluşmasını önleyen katı kurallar bir yana bırakıldı. Sonuçta 1870-73 arasında toplam 1,4 milyar taler sermayeyle 857 yeni şirket kuruldu; bu sayılar önceki 20 yılın toplamının üzerindeydi. 1865-75 arasında demiryolu ağı iki katına çıktı. On binlerce Alman ilk kez hisse senedi almaya başladı.

Bu çılgınca büyüme 1873'te bütün dünyayı saran ekonomik bunalımla sona erdi. Tarım ve sanayi ürünlerinin fiyatları düştü; net milli hasılanın düşüşü altı yıl durdurulamadı. Yeni kurulan çok ortaklı şirketlerin yaklaşık yüzde 20'si iflas etti. Borç içindeki *Junker*'ler Alman pazarına dolan Amerikan ve Rus tahıl fazlasının rekabetiyle karşılaştı. Kırsal Prusya nüfus kaybetti. 1870'lerde 600 bini bulan Kuzey ve Güney Amerika'ya göç edenlerin sayısı 1880'lerde bunun iki katını aştı. Gene de 1870-90 arası sürekli bir bunalım dönemi olmadı. 1880'lerde tarımda değilse bile, sanayide önemli canlanmalar görüldü ve İngiltere bu yeni rakibinin gücünü tanımaya başladı.

Bunalımı koşulları Alman liderleri 20 yıllık serbest ticaret uygulamasından denetimli ekonomiye dönmeye yönelttı. Yeni döneme damgasını vuran yoğunlaşma oldu. Almanya büyük sanayi, büyük tarım, büyük bankacılık ve büyük yönetim ülkesi haline geldi. Devlet korumasındaki kartel anlaşmalarıyla pazar bölüşüldü; mamul mallarda standartlaşmaya gidildi, sabit fiyat uygulamasına geçildi. Kartelleşme çelik, kömür, cam, çimento, potas ve kimya sanayilerinde hızla yayıldı. 1882-95 arasında toplam işyeri sayısı yüzde 4,6, ama 50'den fazla işçi çalıştıran işyeri sayısı yüzde 90 arttı. 1878-79'da muhafazakâr partilerle birleşip Ulusal Liberaller'e sırt çeviren Bismarck ayrıca sanayi ve tarımın gümrük duvarlarıyla korunmasını öngören bir ekonomi politikasını benimsedi. Tarım ürünlerinde gümrük iki kez yükseltildi ve toprak sahibi *Junker*'lere sübvansiyon sağlandı. Böylece toprak sahipleri, büyük sanayi, ordu ve sivil bürokrasinin üst kademeleri arasında sosyal demokrasiyi ve siyasal özgürleşmeyi önlemeye, ayrıca piyasadaki dalgalanmalardan korunmaya yönelik bir ittifak oluştu.

1870-90 arasında dış politika. 1890'daki istifasına değin Bismarck dış politikaya neredeyse istediği gibi yön verdi. Üç askeri zaferden sonra görevi barışı yerleştirerek zaman kazanmak, böylece Orta Avrupa'da güçlü bir Alman İmparatorluğu'nun doğal kabul edilmesini sağlamaktı. En büyük sorunları ise Balkanlar'da ve Fransa'da görüyordu. Osmanlı Devleti'nin çöküşü Balkanlar'da Avusturya ile Rusya arasında çatışmaya yol açabilir, gerek bu olay, gerekse Fransa'nın Almanya'dan öç almak istemesi Avrupa'yı yeniden savaşa sürükleyebilirdi.

Bismarck her ne kadar *Realpolitik* uygulamasının büyük ustası kabul edilirse de temelde monarşilerle ilişki kurmayı seçen, buna karşılık parlamenter hükümetleri küçük gören bir politikacıydı. 1873'te Rusya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarıyla anlaşarak Üç İmparator Birliği'ni kurdu. Ama 1870'lerin ortalarında Osmanlıların Slav eyaletleri ayaklanınca birlik dağıldı. 1877'de Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açınca İngiltere ve Avusturya-Macaristan Rus yayılmacılığından kaygılanmaya başladı. Bismarck ise Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'yla Osmanlılara kabul ettirdiği ağır koşulların 1878 Berlin Kongresi'nde yeniden görüşülmesini sağladı. 1879'da da Habsburglarla İkili İttifak'ı oluşturdu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılması durumunda Rusya'nın Polonya, Çekoslovakya ve öbür Slav topraklarına egemen olmasından korkuyordu; ayrıca bu durumda Almanya'ya göç edebilecek ve Merkez Partisi'ni güçlendirecek 7 milyon Germen kökenli Avusturyalı Katoliği de istemiyordu.

Bismarck sağlam bir müttefik bulduktan sonra 1881'de Üç İmparator Birliği'ni canlandırarak usta politikacılığını ortaya koydu. Artık Balkanlar'da bir çatışmayı önlemek için Viyana kadar Petersburg'da da etkili durumdaydı. 1882'de Fransa'dan korkan İtalya'nın da katılmasıyla İkili İttifak Üçlü İttifak'a dönüştü. Görünüşte Bismarck kazanmıştı. Fransa'nın müttefiki yoktu. Balkanlar'daki iki büyük karşıt güç de etkisi altındaydı. Ama çok geçmeden Bulgaristan nedeniyle Avusturya ve Rusya'nın arası açıldı ve birlik yeniden dağıldı. Bismarck'ın müdahalesiyle savaş önlenmekle birlikte Habsburglarla Romanovların ilişkileri artık düzelemeyecek kadar bozulmuştu. Bismarck 1887'de Rusya'yla ayrı bir antlaşma imzaladı, ama o daha başbakanlıktan ayrılmadan Fransa'yla Rusya yakınlaşmaya başladı.

Alman İmparatorluğu, 1871-1918

Bismarck barışçı politikalarıyla Avrupalı liderlerin saygısını kazandı. Sorun *Junker*'lerin ve sanayi burjuvazisinin yönlendirdiği bu gelişen sanayileşmiş gücün öbür Batılı güçlerin kurduğu sömürge imparatorlukları karşısında aynı politikayı sürdürüp sürdüremeyeceğiydi.

1890-1914 arasında siyaset. Bismarck'ın kurduğu siyasal yapı pek az değişiklikle 1918'e değin korundu. Ama ardılı Leo von Caprivi iç politikada farklı bir yol tuttu. İlk kez siyaset sahnesine çıkan Caprivi askerdi. Şaşırtıcı bir kararla merkez ve sol partilerle çalışmayı seçti; onların desteğiyle tahıldan alınan gümrük vergilerini indirdi; Rusya, Avusturya-Macaristan ve Romanya'yla uzun vadeli ticaret anlaşmaları yaptı. Bunların sonucunda gıda maddeleri fiyatları düştü ve sanayi gelişti. Ulusal zenginlikle birlikte sanayi işçilerinin yaşam düzeyi de yükseldi. Caprivi, çıkarları zedelenen *Junker* aristokrasisi tarafından istifaya zorlandı ve onun düşüşü, izleyen başbakanlara toprak sahiplerine muhalefetin tehlikelerini öğretti. 1900-09 arasında başbakan olan Bernhard von Bülow, Caprivi'nin ticaret politikasını terk etti ve büyük sanayiyle büyük tarım arasındaki ittifakı yeniden kurdu.

20. yüzyıla girerken imparatorluk büyük bir bunalımın eşiğinde görünüyordu. Avrupa'nın en canlı ekonomisine sahip ülkenin otoriter siyasal sistemi felce uğramıştı. Kentsel seçmen kitlesinin büyümesiyle her seçimde oylarını artıran SPD 1890'da çoğunluk sağlayamamakla birlikte birinci parti durumuna geldi; 1891 Erfurt Kongresi'nde devrimci Marksist bir program benimsedi; 1912'ye gelindiğinde seçmen desteği izleyen iki büyük partinin toplam seçmen desteğini aşmıştı. SPD gibi Merkez Partisi'nin de kitle tabanı vardı. Muhafazakârlar, Ulusal Liberaller ve İlericiler ise geleneksel seçkinlerin önderlik ettiği, sürekli gerileyen partilerdi. Liberaller ve Muhafazakârlar *Reichstag*'daki ağırlığını yitirirken toplumda ilk kez parlamento dışı çıkar grupları belirdi. Pan-Germen Birliği, Donanma Birliği, Çiftçiler Birliği ve Sömürgeler Birliği gibi bu gruplar otoriter bir siyaseti ve yayılmacı bir dış politikayı savunuyordu. Çiftçiler Birliği dışında hepsi eğitimli orta sınıfa dayanıyor, önderleri arasında profesörler bulunuyordu. Bu gruplar karar alma sürecini etkilemekte olağanüstü başarı gösterdi.

İmparatorluk döneminin son seçimlerinde (1912) SPD oyların yüzde 34,8'ini ve meclis üyeliklerinin 110'unu alarak büyük bir zafer kazandı. Güneyde Württemberg tam bir parlamenter yönetime yöneliyordu; Alsace-Lorraine'e de şaşılacak kadar geniş bir özerklik tanınmıştı. Dolayısıyla imparatorlukta temsili demokrasiye doğru bir evrimin belirtileri vardı. Buna karşılık Saksonya ve Hamburg Prusya'dan da kısıtlayıcı bir seçim yasası benimsemişti. Hepsinden önemlisi *Junker*'lere, askeri ve sivil bürokrasiye dayanan, çoğu profesör tarafından da desteklenen Prusya daha fazla demokrasiye kesinlikle karşı çıkıyordu.

1890-1914 arasında ekonomi. Alman sanayisi 1890 sonrasında soluk kesici bir hızla olgunluğa erişti. 1895-1907 arasında makine sanayisinde işçi sayısı iki katına çıktı. Amerika'ya göç 1880'lerde yılda 130 binden 1890'ların ortalarında yılda 20 bine düştü. Prusya'nın doğusundaki nüfus fazlası Ruhr Havzasındaki fabrikalara yöneldi. Alman malları Fransa dışında kıtadaki bütün büyük pazarları ele geçirdi.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde hem ulusal gelirin, hem de nüfusun ağırlığı kentsel sanayi sektörüne kaydı. 1910'da nüfusun yüzde 60'ı kentlerde yaşıyordu. 1913'te gayri safi milli hasılanın yüzde 60'ı sanayiden kaynaklanıyordu. 1912'de toplam sendikalı işçi sayısı 3,7 milyon, sosyalist sendika üyeleri 2,5 milyondu. 1911'de 13,2 milyon işçi sosyal güvenlik kapsamındaydı. İşverenlerin bütün otoriterliğine karşın işçiler önemli kazanımlar elde etti; 1867-1913 arasında günlük çalışma saatleri yüzde 14 kısaldı. Kişi başına ulusal gelir 1871'de 352 marktan 1914'te 728 marka çıktı. Ama siyasal hakların birçoğundan yoksun olduklarından sanayi işçileri, çoğu kez Katolik bile olsalar, devrimci sosyalist partiye oy verdiler.

Sanayileşme hızlı olmakla birlikte yalnızca belli sektörlerde gerçekleşti, ekonominin öbür alanlarını çok etkilemedi. Almanya bir sanayi devine dönüşürken iki milyon Alman geleneksel zanaat dallarında çalışmayı sürdürdü. Büyük *Junker* mülklerinin ve kartellerin yanında cüce çiftlikler ve küçük atölyeler de var oldu. Çiftçilerin yüzde 60'ının iki hektardan az toprağı vardı. Alman fabrikaları İngiliz ve Fransızlarınkinden daha büyük, daha modern di, ama kapitalizm öncesi sektörler bu ülkelerdekinden geriydi. Bunalım dönemlerinde geleneksel meslek sahipleri hem yurtsever, hem antikapitalist bir ideoloji olarak çoğu kez Yahudi düşmanlığına yöneldiler.

1890-1914 arasında dış politika. Bismarck'ın ardılları onun dış politika ilkelerinden hemen vazgeçtiler. Rusya'yla 1887'de imzalanmış olan antlaşmayı kaldırdılar. 1894'te Rusya Fransa'nın müttefiki oldu. Fransa yalnızlıktan kurtulurken, Almanya'nın Balkanlar'daki etkisi azaldı; İngiltere'yle yakınlaşma çabaları ise çok önemsiz kaldı.

1897-1912 arasında II. Wilhelm, kurnaz bir politikacı olan donanma danışmanı Alfred von Tirpitz'le birlikte *Weltpolitik* (dünya politikası) adıyla bilinen yayılmacı politikayı uygulamaya koydu. Almanya'nın önemsiz deniz gücü 10 yıldan biraz fazla zaman içinde İngiltere'den sonra ikinci sıraya yükselmiş, okyanuslarda öteki ülkelere meydan okuyabilecek yeni savaş gemileri yapılmıştı. Tirpitz usta bir propagandacıydı; güçlü imparatorluk düşünü tüccar ve sanayici orta sınıfa aşıladı. Donanma onların ticaret gemilerini de koruyacak, ayrıca tahta bağlılığı artırarak sol partilerin büyümesini önleyecekti. *Weltpolitik* büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. Emperyalist dünyaya geç gelen Almanya en değerli sömürgeleri rakiplerine kaptırmıştı. Ele geçirdiği birkaç küçük yer donanmaya akıtılan paranın karşılığı olarak görülemezdi. Üstelik Tirpitz'in planı İngiltere'nin Almanya tehlikesine karşı önlem almasına yol açtı. İngiltere 1902'de Japonya'yla ve 1904'te Fransa'yla birer anlaşma imzaladı. 1907'de ise Rusya'yla anlaşmazlıklarını gidererek Fransa'nın da katılımıyla Üçlü İtilaf'ı oluşturdu. Böylece Almanya kendini üç büyük güçle çevrilmiş buldu.

Bismarck yönetiminde 20 yıl çatışmadan kaçınan Almanya izleyen dönemde hemen her yere karışmaya başladı. 1890'larda Çin'e müdahalesi Japonya'nın tepkisini çekti. Rusya'yı ilgilendiren Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi, Fransa'nın unutamadığı ise 1870 yenilgisiydi. Almanya İngiltere'nin de düşmanlığını kazanınca Bismarck'ın kâbusu olan koalisyon gerçekleşti. Alman yönetimi 1905 ve 1911'de iki kez Fas sorunundan yararlanarak koalisyonu dağıtmayı denedi, ama bazı ödünler almakla birlikte Üçlü İtilaf'ı bozamadı. 1912'de Başbakan Theobold Bethmann Hollweg ve bakanları *Weltpolitik*'in başarısızlığını kabul ettiler. 1894'ten beri genişletilmeyen orduya yeniden ağırlık verildi. İtalya güvenilir olmaktan çıktığı için artık tek sağlam müttefik Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ydu ve onun istikrarının bozulması Almanya'yı tam bir yalnızlığa itecekti.

Avusturya veliahtı Arşidük Franz Ferdinand Haziran 1914'te bir Sırp teröristi tarafından öldürüldü. Böyle bir olayın üstüne kararlılıkla gitmeyen bir Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun geleceği parlak olamazdı. II. Wilhelm ve başbakanı Sırbistan'a karşı sert önlemler alınmasında direttiler ve savaş çıkacak olursa Avusturya'ya koşulsuz bağlılıklarını bildirdiler.

I. Dünya Savaşı. I. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde Almanya'da bütün sınıf, din ve siyasal görüş ayrılıkları unutuldu. Bütün partiler ve hatta SPD savaş harcamalarını onayladı. Oysa Almanya tehlike içindeydi. İtilaf Devletleri denizlerde güçlüydü; nüfusları Almanya'nınkinin üç katıydı; sömürge imparatorlukları ve ABD aracılığıyla ulaşabildikleri zengin doğal kaynakları vardı. Hemen abluka altına alınan Almanya ise yalnızca kendi kaynaklarından ve savaşa katılmayan Hollanda, Danimarka ve İsviçre gibi komşularının kaynaklarından yararlanabilirdi. Buna karşılık iki cepheli bir savaşta büyük önem taşıyacak iç geçitlere ve birleşik komuta yapısına sahipti. İtilaf Devletleri birleşik komutadan yoksundu.

Alman genelkurmay başkanı Alfred von Schlieffen'in planı Belçika üzerinden Fransa'ya büyük bir orduyla saldırmak ve altı-sekiz hafta içinde Paris'e ulaşmaktı. Doğuda Rusya'ya karşı küçük bir ordu bırakılacak, Fransa yenildikten sonra asıl ordu doğuya dönüp Rusları Doğu Prusya'dan çıkaracaktı. Schlieffen savaş başlamadan öldü; yerini Helmuth von Moltke aldı. Batıda Alman ordular Belçika'yı geçti, ama Marne Çarpışması'nda (Eylül 1914) durdurulduğu. Bu arada Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa girdi. Yeniden görev verilen 67 yaşındaki Paul von Hindenburg, Tümgeneral Erich Ludendorff'la birlikte doğuya gönderildi ve Tannenberg'de Rus ordularını yendi (Ağustos 1914). Batı cephesi uzun ve yıpratıcı bir savaşa sahne oldu. Verdun, Somme ve Ypres'deki büyük çarpışmalara karşın iki taraf da İsviçre sınırından Manş Denizine kadar uzanan siperlerinden 50 km'den fazla uzaklaşamadı. Doğuda ise Müttefikler Rusya'ya karşı bir dizi zafer kazandılarsa da 1917 Ekim Devrimi'ne değin Rusya'yı savaş dışı bırakamadılar.

Moltke'den sonra genelkurmay başkanlığına getirilmiş olan Erich von Falkenhayn 1916'da görevden alındı. Ludendorff'la birlikte onun yerine getirilen Hindenburg da tıpkı Falkenhayn gibi savaşın sonucunu batı cephesinin belirleyeceğine inanıyordu. Ama 1915'te İtalya'nın, 1916'da da Romanya'nın İtilaf Devletleri'ne katılmasıyla Müttefiklerin yıpratma savaşında hiçbir şansı kalmamıştı. Hindenburg ve Ludendorff fiilen Almanya'nın hükümdarları durumuna geldiler ve bütün toplumu seferber ettiler. Nüfusun yüzde 18'i askere alındı; bu 11 milyon askerin yaklaşık 2 milyonu öldü. Ülkede açlık baş gösterdi. 1916'da bağımsız bir Polonya devletinin oluşturulması o sıralarda beliren Rusya'yla ayrı bir antlaşma yapma olanağını yok etti. 1917'de ABD'yi savaşa katacağını bile bile "sınırsız" denizaltı savaşı başlatıldı. Nisan 1918'de Ludendorff ABD başkanı Woodrow Wilson'ın önerdiği On Dört Madde'yi reddederek büyük bir saldırıya geçti. Askeri ve sivil liderler *Reichstag*'ın 1917'de kabul ettiği toprak ilhakına yer vermeyen barış kararını hiçe sayarak 1917-18'de Rusya ve Romanya'ya ağır barış koşullarını kabul ettirdiler.

Nisan 1918'deki Ludendorff saldırısı batıda büyük engeller aştı. Ama ilk başarıların

(Soldan sağa) General Hindenburg, İmparator II. Wilhelm ve General Ludendorff
I. Dünya Savaşı sırasında
Ewing Galloway

sürdürülmesini sağlayacak yedek güçler yoktu. Yaklaşık bir milyon ABD askeriyle birlikte karşı saldırıya geçen İtilaf Devletleri kısa sürede inisiyatifi ele aldılar. Alman kuvvetleri yavaş yavaş çekilmeye başladı ve 8 Ağustos'ta Kuzey Fransa'da ağır bir yenilgiye uğradı. II. Wilhelm Prens Maximilian von Baden'in başkanlığında daha liberal bir hükümeti işbaşına getirdi. Yeni hükümet ateşkes istedi. Ama görüşmeler sonuçlanmadan donanmada devrimci ayaklanma başladı; devrim orduda ve kentsel işçi sınıfı arasında da yayılınca II. Wilhelm krallık ve imparatorluk tacını bırakmak zorunda kaldı. Yenilmiş Almanya'da iktidarı Sosyal Demokratlar üstlenirken, savaşın askeri ve sivil liderleri sorumluluktan kaçtı. Almanya adına Merkez Partisi'nden bir sivilin, Matthias Erzberger'in imzaladığı ateşkes 11 Kasım 1918'de yürürlüğe girdi. *Ayrıca bak.* I. Dünya Savaşı.

ALMAN CUMHURİYETİ, 1918-33. 9 Kasım 1918'de Almanya'da "kaza sonucu" bir cumhuriyet ilan edildi. Prens Maximilian başbakanlığı "Çoğunluktaki Sosyalistler" olarak adlandırılan kesimin önderi Friedrich Ebert'e devretti. Başlıca görevi devrimi önlemek olan Ebert bunun ancak Almanya'yı bir anayasal monarşiye dönüştürmekle sağlanabileceğine inanıyordu. Dolayısıyla yeni anayasayı yapacak kurucu meclisin oluşturulması için seçime gitmek gerekiyordu.

Devrimin yenilgisi, 1918-19. Ama Ebert'i zor günler bekliyordu. Savaş yorgunu Almanya'da imparatorluk düzeninin ve imparatorun saygınlığı kalmamıştı. Ülkenin her yanında yakıt ve yiyecek sıkıntısı çekiliyordu. Bütün Avrupa'yı saran grip salgını Almanya'da daha da etkili oluyordu. Yalnızca 18 Ekim'de Berlin'de 1.700 ölüm bildirilmişti. Münih'teki Bağımsız Sosyalistler 8 Kasım'da Bavyera kralı III. Ludwig'i tahtı bırakmaya zorlamışlar ve Bavyera'da bir sosyalist cumhuriyetin kuruluşunu ilan etmişlerdi. Kasımın başlarında, Kiel'deki donanma ayaklanmasından önce Kuzey Denizi ve Baltık Denizi kıyılarındaki liman kentleri denizci, işçi ve asker konseylerinin (*Räte*) eline geçmişti. Berlinli radikal önderler Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg Rusya örneğini izleyerek Almanya'da bir işçi ve asker konseyleri cumhuriyeti (*Räterepublic*) kurmak istiyorlardı. Ebert 9 Kasım'da *Reichstag*'da hükümetin sorumluluğunu üstlenirken, Liebknecht 1,5 km ötedeki terk edilmiş imparatorluk sarayının önünde taraftarlarını ayaklanmaya çağırıyordu.

Liebknecht'in konuşması sürerken *Reichstag* önünde kızgın bir kalabalık toplanmaya başladı. Ebert binadan ayrılmış olduğu için arkadaşı Philipp Scheidemann bir konuşma yapmak zorunda kaldı ve kalabalığın değişim isteklerine yanıt vermek için konuşmasının bir yerinde, "Yaşasın Alman Cumhuriyeti!" demiş bulundu. Ebert arkadaşının "kazayla" ilan ettiği cumhuriyeti duyunca çılgına döndü, ama artık geri dönüş yoktu. Kuracağı geçici hükümete destek sağlamak için Bağımsız Sosyalistler'e üç üyelik verdi; geçici hükümeti Halk Komiserleri Konseyi olarak adlandırmayı ve Almanya'yı anlamı pek belirgin olmayan bir sosyal cumhuriyete dönüştürmeyi kabul etti. Bir yandan da kurucu meclis seçiminin ülkede ılımlı demokratik bir cumhuriyetin yolunu açacağını umuyordu.

Çöküşün eşiğine gelmiş Almanya'da Çoğunluktaki ve Bağımsız Sosyalistler geçici bir yönetim için birleştiler. 11 Kasım'daki ateşkes savaşa son vermiş, ama İtilaf Devletleri'nin ablukası kalkmamıştı. 1918-19 kışı bütün sıkıntılarıyla sürüyordu; cepheden dönen yüz binlerce asker kırgın, aç ve işsiz kalabalıklar oluşturuyordu.

Liebknecht'in ve onun kadar istekli olmayan Luxemburg'un önderlik ettiği devrim 6 Ocak 1919'da başladı. Artık resmen Almanya Komünist Partisi adını almış olan Spartakistler Berlin'de kitle gösterilerini başlattılar ve kısa zamanda yönetim ve iletişim merkezlerini ele geçirdiler.

Ama "Spartakist Hafta"nın olayları Almanya'nın henüz devrime hazır olmadığını ortaya koydu. Luxemburg'un korkusu gerçekleşti ve Alman işçilerinin komünizmi kitlesel olarak desteklemediği, çoğunun Bağımsız Sosyalistler'den yana olduğu ya da Ebert'in daha ılımlı demokratik sosyalist görüşlerini benimsediği anlaşıldı. Ayrıca, Alman ordusu toparlanmaya başlamış ve sola kayış önlenmişti. Aralıkta *Freikorps* (Özgür Birlikler) olarak bilinen ve gönüllülerden oluşan sağcı birlikler gizlice eğitilmeye başlamıştı. Bu birlikler sonraki yıllarda ülkedeki karşıdevrimin vurucu gücünü oluşturdu. Spartakistlerin Berlin'le sınırlı kalan ayaklanması 3 bin kadar *Freikorps* üyesi tarafından bir haftada bastırıldı. Liebknecht ve Luxemburg 15 Ocak'ta yakalanarak kurşuna dizildiler. Sonraki aylarda Almanya'nın çeşitli yerlerinde ayaklanmalar görülmekle birlikte Berlin'deki yenilgi devrimin yazgısını belirlemişti. 4 Nisan 1919'da Bavyera'da ilan edilen *Räterepublic* radikal umutları kısa bir süre için canlandırdıysa da, *Freikorps* Bavyera Cumhuriyeti'ni ay sonunda yok etti.

Spartakistlerin başarısızlığı Ebert'in şansını artırdı. 19 Ocak 1919'da yapılan ve ilk kez kadınların da oy kullandığı seçimde Ebert'in demokrasi anlayışı büyük bir zafer kazandı. Seçmenlerin yüzde 75'i Almanya'da demokratik bir sistemin kurulmasından yana olan partilere oy verdiler. Meclis 6 Şubat 1919'da Berlin'in radikal siyasal ortamından uzakta, daha güvenli bulduğu Weimar'da toplandı. Ebert cumhurbaşkanlığına, Scheidemann başbakanlığa seçildi.

18 Ocak 1919'da I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkan ülkelerin temsilcileri barış görüşmeleri için Paris'te toplandı. Almanya'nın yeni yönetimi bu görüşmelere büyük umut bağlamıştı. Woodrow Wilson'ın On Dört Madde'sinin kendi kaderini belirleme ve demokrasiye geçme gibi iki temel konuda Almanya'nın yararına hükümler getirdiğini düşünüyorlardı. Ama beklenen olmadı. Alman heyeti ancak nisan başında Paris'e çağrıldı ve Almanya'nın kardeş bir demokrasi olarak değil, hâlâ Avrupa'nın "kötü huylu çocuğu" gibi görüldüğü ortaya çıktı. Barış görüşmesi olmayacaktı; Almanya eline tutuşturulan antlaşma metnini imzalamak zorundaydı.

Versailles Antlaşması. Antlaşma metnindeki birçok hüküm Almanların beklediği gibiydi. Alsace-Lorraine'in Fransa'ya geri verilmesi ve Belçika sınırında yapılan birkaç küçük değişiklik sürpriz sayılmazdı. Kuzey Schleswig'deki Danimarkalı nüfusun Danimarka'ya katılması ya da Almanya'da kalması için plebisit yapılması da ulusların kendi kaderini belirleme ilkesiyle uyum içindeydi. Ama aynı ilkenin Avusturya'daki Almanlar için de uygulanması beklenirdi. Almanya için daha ciddi sonuçlar doğuran hüküm, zengin kömür madenlerinin bulunduğu Saarland'ın Milletler Cemiyeti'nin denetimine geçmesi ve buradan çıkarılan kömürün savaş sonrası inşa giderlerine katkıda bulunmak için Fransa'ya verilmesiydi.

Almanya doğuda Batı Prusya eyaletini yeni kurulan Polonya'ya vermek zorunda kaldı. Danzig (Gdańsk) Milletler Cemiyeti'nin sürekli denetimi altında özgür kent ilan edildi. Posen eyaletinin büyük bölümü gene Polonya'ya verildi. Almanya daha sonra yapılan bir plebisit sonucunda zengin kömür madenlerinin bulunduğu Yukarı Silezya'nın önemli bir bölümünü yitirdi.

Almanya ayrıca denizaşırı sömürgelerinden vazgeçmek zorunda bırakıldı. Yabancı ülkelerdeki mali kuruluşlarının çoğu elinden alındı; ticaret filosu da savaş öncesindeki hacminin onda birine indirildi.

Almanya'nın silahtan arındırılmasına ilişkin antlaşma hükümleri ise, İtilaf Devletleri önderlerine göre, dünya ölçeğindeki bir silahsızlanma sürecinin ilk adımını oluşturuyordu. Alman ordusu 100 bin kişiye indirildi; tank, zehirli gaz ve savaş uçağı üretimi yasaklandı. Alman-Fransız sınırında sürekli olarak askerden arındırılmış bir bölge bulunacak, Alman silahlı kuvvetleri Ren'in 50

km doğusundaki bir hattın gerisinde kalacaktı. Donanmadaki asker sayısı 15 bine indirildi; 6 savaş gemisine ve 30 daha küçük gemiye izin verildi. Ayrıca Alman genelkurmayı dağıtıldı.

Gene de Almanlar için en yaralayıcı hükümler onur maddeleri olarak bilinen 227-230. maddelerdi. Buna göre İtilaf güçleri imparator dahil tek tek Almanları savaş suçlusu olarak yargılayabilecekti. Almanya ayrıca 132 milyar altın mark savaş tazminatı ödeyecekti.

Antlaşma hükümleri Weimar'daki geçici hükümeti ayağa kaldırdı. Scheidemann ve ordunun yeniden savaşacak gücü olmadığını açıklayan ordu komutanı Paul von Hindenburg istifa ettiler. Ama İtilaf Devletleri'nin verdiği bir ültimatomdan sonra Almanya 28 Haziran 1919'da antlaşmayı imzalamak zorunda kaldı.

Weimar Anayasası. Versailles Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay sonra Weimar kurucu meclisi yeni anayasa taslağını hazırladı. Ortaya çıkan metin o dönemin en demokratik anayasası olarak geniş ilgi gördü. Anayasaya göre dış politika ve silahlı kuvvetler üzerinde dikkate değer bir yetkisi olan cumhurbaşkanını halk seçiyordu. Başbakan cumhurbaşkanınca atanıyordu ve hükümet nispi temsille seçilen millet meclisinden (*Reichstag*) güvenoyu almak zorunda-ydı. Üst meclis (*Reichsrat*) federal eyalet hükümetlerinin belirlediği delegelerden oluşuyordu.

Weimar Anayasası'nın en yenilikçi özelliklerinden biri halk inisiyatifi ve referanduma ilişkin hükümleriydi. Buna göre seçmenler *Reichstag*'a yasa önerisinde bulunabilecek ve meclisi öneriyi oylama konusunda zorlayabilecekti. Öneri mecliste kabul edilmezse referanduma gidilerek, *Reichstag*'ın iradesine karşın yasalaşması sağlanabilecekti.

Weimar Anayasası 11 Ağustos 1919'da resmen yürürlüğe girdi. Eylülde hükümet Berlin'e taşındı. Ama cumhurbaşkanı ve *Reichstag* seçimleri için ortamın henüz yeterli ölçüde güvenli olmadığı düşünülüyordu. Ebert'in geçici cumhurbaşkanlığı dönemi üç yıl uzatıldı; *Reichstag* seçimi Haziran 1920'ye ertelendi.

Bunalım yılları, 1920-23. Yeni Alman demokrasisi ilk yıllarını büyük çalkantılarla geçirdi. Savaşın getirdiği düş kırıklığı Versailles Antlaşması'yla daha da pekişti. Antlaşmanın uyandırdığı nefret cumhuriyetin sosyalist ve demokrat kuruculanna yöneltildi; bunların savaşın son aşamalarında Almanya'yı arkadan vurdukları iddia edildi. Saldırgan *Freikorps* birlikleri Alman siyasal yaşamına vahşeti getirdi. Mart 1920'de bu birliklerden biri Berlin hükümetini kısa bir süre için ele geçirdi. Darbeyi tutucu siyaset adamı Wolfgang Kapp planlamıştı, ama Kapp darbesi Berlinli sosyalist ve komünist işçilerin genel grevi sonucu başarısızlığa uğradı. Benzer bir sağcı darbe ise Bavyera'da başarıya ulaştı. 1922 sonuna gelindiğinde ülkede 400 siyasal cinayet işlenmişti.

Bunalımın etkileri Haziran 1920 seçiminde açıkça görüldü. Daha önce oyların yüzde 75'ini almış olan ve sosyalist SPD, Katolik Merkez Partisi ile Demokratlardan oluşan Weimar koalisyon partileri ancak yüzde 43,5 oranında oy toplayabildiler. Hızla yükselen enflasyon da bunalımı derinleştiren nedenlerden biriydi. Enflasyonun temelinde Almanya'nın savaş giderlerini karşılamak için girdiği ağır borç yükü yatıyordu, ama 1923'teki hiperenflasyon Fransız-Belçika birliklerinin şubatta sanayi merkezi Ruhr Havzasını işgal etmesiyle başladı. Hükümet işgale boyun eğmedi ve bölgedeki fabrikaların kapatılmasını istedi. Boşta kalan işçilerin ücretleri sonraki aylarda değeri her an düşen paralarla ödendi. 1923'ün ortasına gelindiğinde Alman Markı her dakika değer kaybetmeye başladı. Sabah 20 bin mark olan ekmeğin fiyatı akşamüstü 5 milyon marka çıkıyordu. Her şeyin çöktüğü 15 Kasım'da 1 Amerikan Doları'nın değeri 4,2 trilyon Alman Markı idi.

Hiperenflasyon sağ ve sol radikalizmi ateşledi. Komünistler devrim için uygun bir ortamın doğduğunu düşünüyorlardı. Münih'te Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi adlı küçük bir örgütün önderi Adolf Hitler öteki sağcı grupları birleştirmeye çalışıyordu. Hitler Kasım 1923'te başarısız bir darbe girişiminde bulundu; amacı Bavyera'dan

Almanya, 1914-90

Berlin'e milliyetçi bir yürüyüşü örgütlemekti. Ama sağ ve sol radikalizm umduğunu bulamadı. Hükümet bir para reformu yaptı, Ruhr'daki işgali sona erdirmek için savaş borçlarını yeni bir takvime bağladı ve Ruhr'da pasif direniş politikasına son verdi.

Weimar Rönesansı. 1920'lerin başlarındaki siyasal ve ekonomik kargaşaya karşın Almanya'nın kültürel ve düşünsel yaşamında önemli gelişmeler oldu. 19. yüzyıl sonundan başlayarak Avrupa'daki estetik duyarlığı dönüştürmeye başlayan modernist devrim Weimar Rönesansı olarak adlandırılan bu dönemde Almanya'da yankı buldu. Modernizmin geleneği reddeden yaklaşımıyla Almanların savaşta yok olanların yerine yeni anlam ve değerler bulma gereksinimi tam olarak uyuşuyordu. 1918'in sonlarında cepheden dönen genç mimar Walter Gropius, "Bir dünya yıkıldı; şimdi radikal bir çözüm bulmalıyız," diyordu. Gropius 1919'da Weimar'daki Bauhaus tasarım okulunun kurucusu ve ilk yöneticisi oldu. Bu okul Almanya'da modernizmin estetik ve kültürel görüşünü dile getiren en önemli kurumdu. Bauhaus sanatçıları bir önceki yüzyılın sanatsal üsluplarını bütünüyle reddediyorlardı.

Bauhaus'un dışında George Grosz, Max Beckmann ve Otto Dix gibi ressamlar dışavurumculuğu benimsediler; gerçeğin kendisi yerine gerçek karşısındaki duygusal yanıtlarını tuvale dökmek istiyorlardı. Arnold Schoenberg, Anton von Webern ve Alban Berg gibi besteciler yüzyıllardır süregelen geleneği kırarak tonal müziği reddettiler. Popüler ve ciddi müziğin buluşma noktasında besteci Kurt Weill şair Bertolt Brecht'le işbirliği yaparak *Die Dreikroschenoper*'in (1928; *Üç Kuruşluk Opera*) yaratılmasına katkıda bulundu. *Das Kabinet des Dr. Caligari* (1919; *Dr. Caligari'nin Muayenehanesi*) gibi filmlerde yaşamın yüzeysel görünümlerinin arkasındaki rahatsız edici gerçekleri araştırmak için çarpıtılmış dekorlar ve alışılmamış kamera açıları kullanılmıştı.

Ama geleneğe yönelen modernist saldırıdan herkes hoşnut değildi. Operalar ve tiyatro oyunları çoğu zaman öfkeli seyircilerce yarıda kesiliyordu. Richard Wagner'in oğlu Siegfried Wagner, babasının *Der fliegende Holländer* (1843; *Uçan Hollandalı*) yapıtının modernist uyarlamasını kınayarak bu uygulamayı "kültürel Bolşevizm" olarak niteledi. Bu hareketli ortamın dışında kalmayı yeğleyen sanatçılar da vardı. Örneğin romancı Thomas Mann dünyayı Alman kültürünün yüce doruklarından gözlemeyi seçmişti. Bu çabası ona 1929 Nobel Edebiyat Ödülü'nü getirecekti.

Ekonomik ve siyasal istikrar yılları. 1923'ün sonlarında Alman parasının istikrar kazanmasının ardından 1924'te Ruhr bölgesinin işgaline son verildi ve daha gerçekçi bir ödeme planı yapıldı. Dawes Planı çerçevesinde gerçekleştirilen bu uygulamalara ek olarak Almanya'ya 800 milyon altın mark borç verildi. Bu önlemlerin etkisi kısa sürede görüldü ve 1927'de Alman sanayi üretimi 1913 yılı düzeyinde gerçekleşti. Gene 1927'de *Reichstag*'ın zorunlu işsizlik sigortası uygulamasını kabul etmesiyle toplumsal uzlaşma yolunda önemli bir adım atıldı. Siyasal uzlaşmanın bir göstergesi ise ölen Friedrich Ebert'in yerine 1925'te 77 yaşındaki Hindenburg'un seçilmesiydi. Bir demokrat olmamakla birlikte, yaşlı feltmareşal anayasayı ve cumhuriyeti koruma görevini ciddiyetle yerine getirdi.

1924'ten 1929'a değin Alman dış politikasına Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann yön verdi. Stresemann Versailles'ın etkisini, antlaşmanın hükümlerine inatla karşı çıkarak değil, koşullarını yerine getirerek hafifletmek gerektiğine inanıyordu. Bu anlayışın ilk örneği Aralık 1925'te imzalanan Locarno Paktı antlaşmalarında görüldü. Almanya savaş sonrası belirlenen Fransa ve Belçika sınırlarını kabul ediyor, doğuda Polonya ve Çekoslovakya ile çıkacak sınır anlaşmazlıklarında uluslararası hakemliği tanıyacağını belirtiyordu. Eylül 1926'da Almanya Milletler Cemiyeti'ne kabul edildi. 1928'de saldırgan savaşa başvurmayı yasadışı ilan eden Kellogg-Briand Paktı'nı imzaladı.

Ülkedeki ekonomik ve siyasal istikrarın etkisi Mayıs 1928'de yapılan *Reichstag* seçimlerinde görüldü. Sistem karşıtı partiler toplam oyların yüzde 13'ünü alabildi (Naziler yüzde 2,6, komünistler yüzde 10,6). 1929'daki Young Planı'yla Almanya'nın savaş tazminatı 37 milyar altın marka indirildi ve ödeme süresi 1988'e değin uzatıldı. Bu miktar 1921'deki toplam borcun üçte birinden azdı. Young Planı ayrıca İtilaf Devletleri Tazminat Komisyonu'nun dağıtılmasını öngörüyordu.

Alman hükümeti Ağustos 1929'da Young Planı'nı resmen onayladı. Ama bu planı Almanya'nın aşağılanmasının başka bir biçimi olarak gören sağ kanat partileri, Alman Ulusal Halk Partisi (DNVP) ve bu partinin başkanı Alfred Hugenberg önderliğinde anayasanın halk inisiyatifi ve referandum hükümlerini işletmek üzere harekete geçtiler. Basın ve sinema sanayisi kralı Hugenberg milliyetçi kampanyayı yürütmek üzere Adolf Hitler'i görevlendirdi. Ama halkoylamasında sağ kanat ancak yüzde 13,8'lik bir destek bulabildi.

Cumhuriyetin sonu. Young Planı'na karşı yürütülen kampanyanın öngörülmeyen bir sonucu, o zamana değin adı pek duyulmamış olan Hitler'in, Hugenberg'in denetimindeki gazeteleri ve sinema haberlerini kullanarak yaygın bir propaganda etkinliği yürütmesiydi. Hitler'in işine yarayan ikinci gelişme ise 29 Ekim 1929'da Wall Street'te borsanın çökmesiydi. Büyük Bunalım'la birlikte ABD'li yatırımcılar Almanya'ya verdikleri toplam 15 milyar mark tutarındaki borcu geri çekmeye başladılar. 1929'un son ayında hisse senedi fiyatları hızla düştü, iflaslar birbirini izledi. İşsiz sayısı 1930'da 3 milyona, 1932 kışında 6 milyona çıktı. Alman sanayisi yüzde elli kapasiteyle çalışıyordu ve dış ticaret hacmi 1929'dan 1932'ye değin üçte iki oranında azaldı.

Ekonomik bunalımın ilk ciddi etkisi Mart 1930'da görüldü. 1927'de uygulamaya konan işsizlik sigortası programının artan yükü koalisyonun dağılmasına yol açtı. Yeni bir koalisyon kurulamayınca Almanya'da parlamenter demokrasi son buldu.

Cumhurbaşkanı Hindenburg anayasanın 48. maddesinin kendisine tanıdığı acil durum yetkilerini kullanarak Katolik Merkez Partisi başkanı Heinrich Brüning'i başbakanlığa getirdi. Brüning 30 Mayıs 1932'ye değin arkasında parlamento çoğunluğu olmadan hükümeti yürüttü. İyi niyetli deflasyonist politikaları bir sonuç vermedi. Eylül 1930'da seçime gitmesi ise Nazilerin (yüzde 18) ve komünistlerin (yüzde 13) oylarını artırmalarını sağladı.

Naziler ve komünistler birbirlerinin can düşmanıydı, ama her iki grup da sonraki iki yıl boyunca Büyük Bunalım'ın getirdiği siyasal ve ekonomik hoşnutsuzluktan yararlandı. Hitler'in aşırı milliyetçi ve ırkçı görüşleri, partisinin genç kadroları ve bir günah keçisi arayan halka her şeyin sorumlusu olarak Yahudileri göstermesi birçok taraftar bulmasını sağladı. Partisinin üye sayısı 1929'da 170 binden 1932'de 1 milyon 378 bine çıktı; yarı askeri SA (*Sturmabteilung*) örgütü de hızla büyüdü. Komünistler ise Hitler'in tersine etki alanlarını işçi sınıfının dışına yayamadılar. Stalin'in parti üzerindeki denetiminin artmasıyla siyasal esneklikleri sınırlandı. Hitler'i ve Nasyonal Sosyalizmi ise kapitalizmin son aşamasının bir ürünü olarak görüyorlardı.

1931-32 kışında bunalım bütün şiddetiyle sürdü. 1932 eyalet seçimleri ve cumhurbaşkanlığı seçimi kampanyalarıyla geçti. Yeniden adaylığını koyması için zorla ikna edilen 84 yaşındaki Hindenburg seçimi kazandı. Rakibi Hitler ise oyların yüzde 37'sini aldı. Hindenburg Mayıs 1932'de Franz von Papen'i başbakanlığa getirdi. Papen parlamentoda destek bulmak için temmuzda seçime gitti, ama ağır bir yenilgiyle karşılaştı; oyların yüzde 37'sini Nazi partisi, yüzde 15'ini de komünistler aldı. Kasımda Papen ikinci bir seçime gitti. Ama gene başarılı olamadı. Nazi oyları yüzde 33'e düşmüş, komünistlerinki ise yüzde 17'ye yaklaşmıştı. Hindenburg aralıkta Papen'in yerine ordudan arkadaşı General Kurt von Schleicher'i atadı. Hitler gene başbakanlığı elde edememişti.

1932'nin sonunda Nazi kampında büyük bir düş kırıklığı yaşanıyordu. Parti borç içindeydi ve seçim yoluyla iktidar olabileceklerine inanmayan darbeci unsurlar gittikçe daha huzursuz oluyorlardı. 7 Aralık'ta Hitler'den sonraki ikinci adam Gregor Strasser partiden ayrıldı ve politikadan çekildi.

ÜÇÜNCÜ REICH, 1933-45. Nazi devrimi. Hitler 30 Ocak 1933'te halkın desteğiyle değil, Schleicher, Papen ve cumhurbaşkanının oğlu Oskar von Hindenburg'un yürüttükleri siyasal entrikayla başbakan oldu. Bu kişiler Hugenberg'in DNVP'si ve bir olasılıkla Merkez Partisi'nin de katılımıyla parlamentoda çoğunluğu sağlayacak bir koalisyonu ancak Hitler'in kurabileceğine inanıyorlardı. Cumhurbaşkanını Hitler'in aşırı eğilimlerinin denetim altına alınacağına ikna ettiler. Papen başbakan yardımcısı olacak, savaş, dışişleri ve ekonomi bakanlıklarına muhafazakârlar getirilecekti. Naziler ise başbakanlığı ve etkisiz içişleri bakanlığını alacaktı. Herhangi bir bakanlığın başına getirilmeyen Hermann Göring'e bakan statüsü ve Prusya eyaletinin içişleri bakanlığı verildi. Ama böylelikle Göring Almanya'nın en geniş polis örgütünün denetimini eline geçirmiş oldu.

Nazileri küçük adamı yücelten ve onu Yahudilerin denetlediği bir dünyada kurban olarak gösteren bir ideoloji getirdiler. Bu ideolojinin özü Yahudi düşmanlığına ve Alman ırkının üstünlüğüne dayanıyordu. Ayrıca Kasım 1918'den sonra gittikçe biriken kırgınlıklar peşpeşe sıralanıyordu. Versailles'ın getirdiği aşağılanmanın hemen ardından büyük işletmelerden, büyük bankalardan, büyük mağazalardan, büyük sendikalardan, siyasal partilerin neden olduğu bölünmüşlükten kaynaklanan hoşnutsuzluklar geliyordu.

Ne 25 maddelik parti programı (1920) ne de Hitler'in otobiyografik *Mein Kampf* (1925-27; *Kavgam*, 1940) kitabı Almanya'nın Nazi yönetimi altında nasıl bir biçim alacağına ilişkin bir açıklık getiriyordu. Ama Hitler ve propagandacıları köklü değişiklikler olacağını açıkça belirtmişlerdi. Üstün ırktan Almanlar *Volksgemeinschaft* (ırk topluluğu) içinde birbirlerine sıkı sıkıya bağlanacaklardı. Bu toplumda parti ve sınıf ayrımları ırksal bir uyum içinde aşılacaktı. Bu uyum içinde aşağı ırktan insanlar bulunamazdı. Bu yapılanmanın mantığı "Yahudi sorunu"nun çözülmesini gerekli kılıyordu. Uluslararası planda ise Hitler uzun süredir doğuda bir yaşam alanı (*Lebensraum*) gereksiniminden söz ediyordu. Ama ilk önce Versailles'ın zincirlerinin kırılması gerekiyordu.

Merkez Partisi Ocak 1933'te kurulan Nazi-DNVP koalisyonuna katılmayı reddedince Hitler 5 Mart'ta seçime gitti. Naziler çok şiddetli bir kampanya yürüttüler. 27 Şubat'taki *Reichstag* yangınını fırsat bilen Hitler özgürlükleri askıya aldı, komünistlerle birlikte öteki muhalefet önderlerini tutuklattı. Seçimde oyların yüzde 43,9'unu alan Naziler yüzde 8 oy alan DNVP ile bilikte meclisteki çoğunluğu sağladılar. Bu meclis 23 Mart'taki ilk oturumunda SA'nın ve Heinrich Himmler'in komutasındaki SS'in (*Schutzstaffel*) büyük baskısı altında Hitler'e anayasayı askıya alma ve kanun gücünde kararname çıkarma yetkisini verdi.

Birkaç ay içinde Naziler bütün ülkeye egemen oldular. Federal eyaletler kaldırıldı; demokratlar, sosyalistler ve Yahudiler devlet dairelerinden ve üniversitelerden temizlendi; sendikalar kapatılarak yerine İşçi Cephesi oluşturuldu; Göring Prusya siyasal polisini gizli bir polis örgütüne dönüştürerek Gestapo'yu (*Geheime Staatpolizei*) kurdu; aynı işi Himmler Bavyera'da yaptı. Hitler iktidarını pekiştirmek için 30 Haziran 1934'te başta Ernst Röhm olmak üzere bütün SA yöneticilerini Himmler'e öldürttü. Cumhurbaşkanı Hindenburg ölünce Hitler 2 Ağustos 1934'te bütün cumhurbaşkanlığı yetkilerini devraldı; son adım olarak da Şubat 1938'de bütün Alman ordusunun komutasını üstlendi.

Totaliter devlet. Amaçlanan ırk birliğine dayalı topluma ulaşmak Alman ırkının arındırılmasını ve nüfusunun artırılmasını gerektiriyordu. Naziler bu çabalarında öjenik denen ve insan soyunun genetik yardımıyla geliştirilmesini amaçlayan yeni bilim dalına da yaslanabildiler. 14 Temmuz 1933'te çıkarılan Kalıtsal Sağlığı Koruma Yasası "değersiz" görülen yaklaşık 2 milyon kişinin kısırlaştırılmasına olanak verdi. Aynı ay yeni evlilere borç verilmesini ve her doğan çocukla borcun yavaş yavaş silinmesini öngören bir yasa çıkarıldı. Analık yüceltildi. 1935'te çıkarılan Nürnberg Yasaları'yla Yahudiler ikinci sınıf yurttaş ilan edildi ve Almanlarla evlenmeleri ya da cinsel ilişkide bulunmaları yasaklandı.

Naziler Yahudilere karşı gittikçe ağırlaşan bir baskı uyguladılar. SA'ların şiddet eylemleri, Yahudileri üniversitelerden ve devlet memurluğundan çıkaran yasalar, Yahudi dükkân ve meslek sahiplerinin boykot edilmesi ve sonunda Yahudi mallarına el konması 1933-38 arasında 250 bin kadar Yahudinin göç etmesine yol açtı. *Kristallnacht* (9-10 Kasım 1938) olarak bilinen Yahudilere ve Yahudi mallarına yönelik büyük şiddet gösterisinden sonra Hitler, Herman Göring'i Yahudi politikasının başına getirdi. Böylece Göring Yahudilere zulmetme yoluyla üstünlük ve çıkar sağlama yarışına giren pek çok parti ve hükümet kuruluşu arasında eşgüdümün sağlanmasını üstlendi.

Yahudileri ırk topluluğunun dışında tutmak ne kadar önemliyse Alman işçi sınıfını da bunun içine çekmek o kadar önemliydi. Böylece sosyalizme yatkın işçiler milliyetçi görüşe katılacaktı. Başarının anahtarı ise milyonlarca işçiye iş bulunmasıydı. Hükümetin silahlanma ve otoyol (*Autobahn*) yapımı gibi bayındırlık işlerine fon ayırması yeni iş alanları açtı. Hatta 1937'ye gelindiğinde Almanya'da işgücü sıkıntısı çekilmeye başladı. Naziler işçilerde ırk bilinci ve milliyetçilik duyguları yaratmak için kamu fonlarıyla desteklenen geniş bir eğlence-tatil programını da yürürlüğe koydular. O zamana değin otomobil üst sınıfların ayrıcalığı ve bir statü simgesiyken işçilere otomobil (Volkswagen) sahibi olma fırsatını verdiler. Amaç toplumsal sınıf ayrımlarının öne çıkmasını engellemekti.

Dış politika. Hitler dış politikayı kendisi belirledi. İlk amacı Almanya'yı dünya olaylarında yeniden söz sahibi yapmak, Versailles Antlaşması'nın utancından kurtarmaktı. Daha uzun vadeli amacı ise Almanya için bir yaşam alanı (*Lebensraum*) ele geçirmekti. Bu alan doğuda Sovyetler'den kazanılacak, Ukrayna Almanya'nın tahıl ambarı olacaktı. Hitler'e göre Alman ırkı Slav halklarından üstün, Bolşevikler de dünya çapındaki Yahudi komplosunun öncüsüydü. Almanya bu toprakları ele geçirerek Avrupa'da ekonomik ve askeri egemenlik kuracak, hatta sonunda dünyaya egemen olabilecekti.

Hitler bunun savaş anlamına geldiğini biliyordu. 1933'te gizlice başlattığı silahlanmayı Mart 1935'ten sonra açıkça sürdürdü. Ertesi yıl Alman kuvvetlerini askerden arındırılmış Ren Bölgesine yerleştirdi. Versailles Antlaşması ölmüştü. İngiltere ve Fransa da antlaşmayı savunmak yerine hükümlerine açıkca ters düşen anlaşmalar imzaladılar. 5 Kasım 1937'de Hitler kurmaylarını toplayarak en geç beş yıl içinde doğuda başlayacak savaşa hazırlanmalarını istedi. Bütün bunlara karşılık iktidarının ilk yıllarında sık sık barıştan söz etti. Ocak 1934'te Polonya'yla 10 yıllık bir saldırmazlık paktı imzaladı. Propaganda bakanı Goebbels'in yardımıyla Fransa, İngiltere ve ABD'yi Almanya'nın Bolşevik yayılmasına karşı Batı'nın son kalesi olduğuna inandırdı. 1936'da Japonya'yla Anti-Komintern Pakt'ı imzaladı. Almanya'yla birlikte İspanya İç Savaşı'nda Franco'nun yardımına koşan İtalya da 1937'de pakta katıldı.

Hitler 1938'de dış politikada iki önemli adım atarak niyetinin pek barışçıl olmadığını ortaya koydu. Martta Avusturya'yı ilhak etti ve bunu Alman halkının kendi kaderini belirleme hakkına dayandırdı. Fransa ve İngiltere ses çıkarmadı. Ardından Südetler'de Alman azınlığa kötü davranıldığı gerekçesiyle Çekoslovakya ile Almanya arasında bir diplomatik bunalım yarattı. İngiltere başbakanı Neville Chamberlain'ın girişimiyle savaş önlendi. Ama Chamberlain'ın müdahalesi Eylül 1938'de Südetler bölgesini Almanya'ya bırakan Münih Anlaşması'yla sonuçlandı.

İngiltere ve Fransa'nın kendisini durdurmaya çalışmayacağından emin olan Hitler Mart 1939'da geri kalan Çekoslovak topraklarını aldı. Litvanya'nın Memel kentini ilhak etti. Polonya sorununun çözümünde müttefik bulmak için Mayıs 1939'da Mussolini'yle Çelik Pakt'ı imzaladı. Hemen ardından büyük bir diplomatik manevraya girişerek Polonya'yla birlikte Doğu Avrupa'nın Alman ve Sovyet nüfuz alanlarına bölünmesi konusunda Stalin'in nabzını yokladı. 24 Ağustos'ta Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın imzalanmasından sonra 1 Eylül'de Polonya işgalini başlattı. İki gün sonra da İngiltere ve Fransa Almanya'ya savaş ilan etti.

II. Dünya Savaşı. Hitler savaşın ilk yıllarında çarpıcı zaferler kazandı. Bir ay içinde Polonya'yı teslim aldıktan sonra batıya yöneldi. Nisan 1940'ta birkaç günde Danimarka ve Norveç'i alarak mayısta Fransa, Lüksemburg, Belçika ve Hollanda'ya saldırdı. Haziranda batıdaki mutlak zaferinin önünde duran tek engel İngiltere'ydi. İngiltere'yi de hava saldırılarıyla savaş dışı bırakabileceğini düşünen Hitler kurmaylarından Sovyetler Birliği'ni işgal için hazırlanmalarını istedi; işgal tarihini de 15 Mayıs 1941 olarak belirledi.

SSCB'nin işgali Yunanistan ve Kuzey Afrika'da askeri sorunlarla karşılaşan Mussolini'ye destek sağlanması yüzünden gecikti. Hitler Şubat 1941'de Kuzey Afrika'ya Rommel'in komutasında bir zırhlı tümen gönderdi. Balkan ülkelerini Alman birliklerine geçiş izni vermeye zorlayarak Yunanistan'a girdi. 22 Haziran 1941'de SSCB'yi işgal etmeye başladığında batıda ve güneyde savaş sürüyordu. Alman orduları SSCB'de hızla ilerledi, ama Moskova'ya yürümekte gecikince bastıran kışın etkisiyle Moskova önlerinde durmak zorunda kaldı. 6 Aralık 1941'de SSCB karşı saldırıya geçti. Ertesi gün Japonya ABD'nin Pearl Harbor'daki deniz üssüne saldırdı. Olayı sevinçle karşılayan Hitler, 11 Aralık'ta ABD'ye savaş ilan etti. SSCB zaferi umduğu kadar çabuk kazanılmamıştı, ama 1941 sonunda SSCB'nin Avrupa toprakları hemen hemen tümüyle Alman ordularının denetimindeydi. 1942'nin büyük bölümünde de sonul Alman zaferi olası görünüyordu.

Nazi ordularının başarıları Almanya'da sivil halkı I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı yoksulluk ve özveriden korudu. İşgal edilen yerlerden ülkeye yiyecek ve hammaddeler akıtıldı. Savaşın son yıllarına değin Almanya'da yiyecek sıkıntısı yaşanmadı. Kadınların evlerinde oturması sağlandı; işçiler sınırlarını zorlayacak ölçüde çalıştırılmadı. Yedi milyon savaş tutsağının emeği onların yükünü hafifletti. Hitler iç cephede 1918'de yaşanan çöküşün yinelenmesine izin vermek niyetinde değildi.

1943 başlarında ise artık savaşın yazgısının değiştiği görülüyordu. Hitler ilk büyük yenilgisini Aralık 1942'de Stalingrad Çarpışması'nda aldı. Mayıs 1943'te Kuzey Afrika'daki Alman ve İtalyan askerleri teslim olmak zorunda kaldı. Müttefikler Atlas Okyanusundaki denizaltı savaşında Alman gücünü kırdılar; 10 Temmuz'da Sicilya'ya çıkıldılar. İki hafta sonra Mussolini devrildi ve İtalya savaştan çekildi.

İtalya'da yeni bir cephenin açılması Alman ordularının bütün cephelerde gerileme olasılığını artırmıştı. Ordu SSCB'de 4.000 km boyunca uzanan bir cepheye yayılmış, hava üstünlüğü Müttefiklere geçmiş, Alman kentleri bombardımanın yanı sıra yokluklarla karşılaşmaya başlamıştı. Alman kuvvetleri 1944 boyunca geriledi. Batıda Haziran 1944'te Normandiya Çıkarması'nı gerçekleştiren Müttefikler Fransa'ya girdi. Doğu cephesinin tümünde ilerleyen Sovyet orduları yıl sonunda Almanya'nın savaştan önceki doğu sınırına ulaştı. 20 Temmuz'daki suikast girişimini atlatmış bulunan Hitler Ocak 1945'te Berlin'deki yeraltı sığınağına çekildi. 30 Nisan 1945'te intihar ettiğinde Sovyet askerleri dalga dalga Berlin'e giriyordu. Batılı Müttefikler de hemen saldırabilecek kadar yakındı.

Hitler'in ardılı Karl Dönitz teslim koşullarını Batılılar ve Sovyetler'le ayrı ayrı görüşmeyi denedi, ama bunu başaramadı. Alman delegasyonu 7 Mayıs 1945'te Rheims'de bütün Müttefiklerin temsilcileriyle birlikte teslim belgelerini imzaladı. SSCB'nin de bu törende temsil edilmesine karşın Stalin'in ısrarı üzerine aynı gün öğleden sonra Sovyet işgali altındaki Berlin'de imza töreni tekrarlandı. *Ayrıca bak.* II. Dünya Savaşı.

İKİ ALMANYA DÖNEMİ. Almanya II. Dünya Savaşı'nın ardından dört işgal bölgesine ayrıldı. Ülkenin güneybatısı Fransa'nın, kuzeybatısı İngiltere'nin, güneyi ABD'nin, doğusu da SSCB'nin denetimine verildi. Tümüyle Sovyet bölgesinde kalan Berlin kentinin de dört işgal bölgesine ayrılması kararlaştırıldı. 1949'da İngiltere, Fransa ve ABD işgal bölgelerinin birleştirilmesiyle Almanya Federal Cumhuriyeti (AFC) oluşturuldu. Genellikle Batı Almanya olarak bilinen bu yeni devletin başkentinin Bonn olması kararlaştırıldı. Aynı yıl Sovyet işgal bölgesinde Alman Demokratik Cumhuriyeti adıyla ye-

ni bir Alman devleti kuruldu. Sovyetler Birliği'nin Berlin'deki işgal bölgesini oluşturan Doğu Berlin bu yeni Alman devletinin başkenti ilan edildi. Müttefik ülkeleri bu iki devletin kurulmasından sonra da bölgede belirli hakları ellerinde tuttular.

Batı Almanya kısa zamanda savaşın yol açtığı zararların üstesinden gelmeyi başararak 1950'lerde "ekonomik mucize" olarak adlandırılan bir canlanma dönemi yaşadı. Bunun sonucunda ABD, Sovyetler Birliği ve Japonya'dan sonra dünyanın ekonomik bakımdan dördüncü güçlü ülkesi durumuna geldi. Sosyalist yönetimli Doğu Almanya ise en yüksek yaşam düzeyini gerçekleştiren Doğu Bloku ülkesi olmasına karşın, hiçbir zaman Batı Almanya'nın ekonomik düzeyine ulaşamadı.

Doğu ve Batı Almanya'yı ayıran sınır Doğu Avrupa'da demokrasi yanlısı gösterilerin yaygınlaştığı 1989'a değin kapalı kaldı. Doğu Alman hükümeti artan baskılar karşısında 9 Kasım 1989'da Batı Almanya'yla olan sınırını açma kararı aldı. Ertesi yıl 3 Ekim'de de iki ülkenin birleştiği ilan edildi.

Almanya Federal Cumhuriyeti. 5 Haziran 1945'te yayımlanan bir bildirgeyle Almanya'nın yönetimi ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin oluşturacağı askeri yönetimlere bırakıldı. Bu ülkelerden her biri kendi işgal bölgesini özgürce yönetecek, Almanya'nın bütününü ilgilendiren konularla ise Müttefikler Kontrol Konseyi ilgilenecekti. Temmuz-Ağustos 1945'te toplanan Potsdam Konferansı'nda da Almanya'nın üç işgal bölgesine ayrılması konusunda görüş birliğine varıldı. Sonradan Fransa'nın da bir işgalci güç olarak kabul edilmesiyle işgal bölgelerinin sayısı dörde çıkarıldı. Bir süre sonra işgal bölgelerinde eski siyasal partiler yeniden kurulmaya ve eyalet yönetimleri oluşturulmaya başladı.

Müttefiklerin ilkesel olarak Almanya'nın bütünlüğünü korumaya kararlı olmalarına karşın bir süre sonra Batılı işgal güçleriyle Sovyetler Birliği arasında görüş ayrılıkları çıktı. Anlaşmazlık yaratan konuların başında Almanya'nın savaş tazminatlarını nasıl ödeyeceği ve yeni ekonomik yapılanmasını nasıl gerçekleştireceği geliyordu. İngiltere, ABD ve Fransa 1948'de kendi işgal bölgelerini tek bir ekonomik birim halinde birleştirdiler. Aynı yıl Berlin'deki işgal bölgelerini de birleştirerek, Batı Berlin adıyla anılan Berlin eyaletini (*Land*) oluşturdular. Bütün bu gelişmelere büyük tepki gösteren Sovyetler Birliği, 20 Haziran 1948'de batı bölgelerinde bir para reformunun uygulamaya konması üzerine Batı Berlin'i abluka altına aldı. Batılılar da Sovyet bölgesine karşı ambargo uyguladılar ve Batı Berlin'e gerekli malzemeyi sağlayacak bir hava koridoru oluşturdular. Sovyetler Birliği bu gelişmeler karşısında Mayıs 1949'da ambargo uygulamasına son vermek zorunda kaldı.

Almanya Federal Cumhuriyeti'nin Temel Yasası (*Grundgesetz*) 8 Mayıs 1949'da Parlamento Konseyi'nde kabul edildi. Dört gün sonra da 12. eyalet olarak önerilen Berlin'in dışarıda bırakılması koşuluyla Batılı işgal devletlerinin askeri valileri tarafından onaylandı. O tarihteki 11 eyalet Schleswig-Holstein, Hamburg, Bremen, Aşağı Saksonya, Kuzey Ren-Vestfalya, Rheinland-Pfalz, Hessen, Bavyera, Baden, Württemberg-Baden ve Württemberg-Hohenzollern'di. Bu eyaletlerden son üçü 1952'de birleşerek Baden-Württemberg adını aldı. 1957'de de Saarland 10. eyalet oldu.

Bonn hükümet merkezi
Almanya Büyükelçiliği

Eylül 1949'da İşgal Tüzüğü'nün yürürlüğe girmesiyle, Müttefiklerin askeri hükümetlerinin yerini, gene bu üç ülkenin oluşturduğu Müttefikler Yüksek Komisyonu aldı. Kasımda imzalanan Petersburg Antlaşması'yla sanayi tesislerinin sökülmesi konusundaki hükümler yumuşatıldı ve AFC'nin bir ticaret filosu oluşturmasına izin verildi. Ruhr İdaresi'nin ve Avrupa Konseyi'nin doğrudan üyesi olan AFC yabancı ülkelerle ticari ve diplomatik ilişkiler kurabilecekti.

İlk genel seçimler 14 Ağustos 1949'da yapıldı. Seçimlerde en çok oyu Konrad Adenauer'ın başkanlığındaki Hıristiyan Demokratik Birlik (CDU) ile Hıristiyan Sosyal Birlik'in (CSU) oluşturduğu CDU-CSU koalisyonu aldı. Almanya Sosyal Demokrat Partisi (SPD) ise seçimlerden ikinci parti olarak çıktı. Federal Meclis'te temsil edilen öteki sekiz partinin en önemlileri Hür Demokratik Parti (FDP), Alman Partisi ve Komünist Parti'ydi. CDU-CSU koalisyonunun FDP ve Alman Partisi'yle yaptığı ittifak sonucu Adenauer başbakan oldu. Eylülde de FDP'nin adayı Theodor Heuss ülkenin ilk cumhurbaşkanı seçildi.

1951'de başbakanlığın yanı sıra dışişleri bakanlığını da üstlenen Adenauer, bu göreve başkalarının getirilmesinden sonra da dış politikada belirleyici olmayı sürdürdü. Adenauer iki Almanya'nın birleştirilmesini amaçlıyor, ama bunun Müttefiklere bırakılması gerektiğine inanıyordu. Ayrıca ABD'nin önderliğinde bir Avrupa ittifakı oluşturulmasını ve Batı Avrupa'da federasyona benzer bir örgütlenmeye gidilmesini savunuyordu. SPD ise hem Adenauer'ın bu görüşlerine, hem de ABD'nin dayattığı, AFC'nin yeniden silahlanması görüşüne karşı çıkıyordu. Adenauer 1953 seçimlerinde üçte iki çoğunluğu sağladıktan sonra, ülkenin yeniden silahlanması için gerekli olan anayasa değişikliğini yapabildi. AFC Mayıs 1955'te egemen bir devlet oldu ve aynı yıl kendi ordusunu kurarak NATO'ya girdi. Avrupa'nın bütünleşmesi için sürdürülen bütün çalışmalara katılan Adenauer, 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulmasıyla sonuçlanan Roma Antlaşması'nın imzalanmasında önemli rol oynadı.

Bu dönemde Afrika ve Asya'nın bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerine ekonomik yardımda bulunan AFC, Yahudilerin Nazi yönetimi sırasında karşı karşıya kaldığı baskılar nedeniyle İsrail'e de 3 milyar Alman Markı'nı aşan tazminat ödedi. 1950'lerde AFC ve ABD arasındaki ilişkiler gitgide yakınlaştı. 1955'te Moskova'ya giden Adenauer, SSCB'de bulunan 10 bin Alman tutsağın serbest bırakılması karşılığında bu ülkeyle diplomatik ilişki kurmayı kabul etti. Ama ADC'nin varlığı iki ülke arasındaki en önemli sorun olmayı sürdürdü. SSCB iki Alman devleti olduğu görüşünü savunurken, AFC yönetimi ADC'nin yasal varlığını kabule yanaşmıyordu. SSCB 1958'de Batılı askeri güçlerin Berlin'den çekilmesini isteyince çıkan bunalım, 1961'de Berlin Duvarı'nın kurulmasıyla sonuçlandı.

Adenauer'ın iç politikada karşılaştığı ilk önemli sorun Polonya'dan, Balkanlar'dan ve Doğu Almanya'dan gelen milyonlarca mültecinin yerleştirilmesi oldu. CDU-CSU koalisyonunun Federal Meclis'teki sandalyelerin yaklaşık yarısını kazandığı Eylül 1953'teki seçimlerin ardından Adenauer Hür Demokratlar, Alman Partisi ve Alman Bloku ile yeni bir koalisyon hükümeti kurdu. Temmuz 1954'te de Heuss yeniden cumhurbaşkanı seçildi. 1956'da Zorunlu Askerlik Yasası çıkarıldı. Ertesi yıl da ilk askeri birlikler oluşturulmaya başladı. Bu dönemde koalisyonda yer alan küçük partiler Adenauer'dan desteklerini çektiler. Bu olayın yarattığı bunalım gitgide derinleştiyse de, dış olaylar hükümetin düşmesini engelledi. 1956'da Sovyetler Birliği'nin Macaristan'a müdahalesi hükümetin durumunu yeniden güçlendirmesini sağladı. CDU-CSU koalisyonunun Federal Meclis'teki sandalye sayısını artırarak çıktığı 1957 seçimlerinin ardından Adenauer, Alman Partisi ile üçüncü koalisyon hükümetini kurdu. 1959'da cumhurbaşkanlık dönemi sona eren Heuss'un yerine Hıristiyan Demokratların adayı Heinrich Lübke seçildi.

Kasım 1959'da Bad Godesberg programının kabul edilmesiyle SPD'nin politikasında önemli değişiklikler oldu. Marksizmden tümüyle uzaklaşan parti başbakan adayı olarak Batı Berlin belediye başkanı Willy Brandt'ı benimsedi. 1961 seçimlerinde Federal Meclis'e yalnızca CDU-CSU koalisyonu, SPD ve FDP girebildi. Seçimlerin ardından Hür Demokratlarla CDU-CSU koalisyonunun katıldığı yeni bir koalisyon hükümeti kuruldu. Hür Demokratların lideri Erich Mende başbakanın değişmesi konusunda ısrar edince, Adenauer'ın yasama dönemi sona ermeden başbakanlıktan çekilmesi kararı bağlandı.

Ekim 1963'te istifa eden Adenauer'ın yerine Alman ekonomik mucizesinin mimarı olarak tanınan Ludwig Erhard geçti. Erhard, Adenauer'ınkine benzer bir koalisyon hükümeti kurarak başbakan yardımcılığına Mende'yi getirdi. Temmuz 1964'te de Lübke yeniden cumhurbaşkanı seçildi. Erhard'ın başbakanlık dönemi NATO ve AET içindeki anlaşmazlıkları çözme çabaları ile geçti. Koalisyon partilerinin 1965 seçimlerindeki başarısı Erhard'ın kişisel zaferi olarak nitelendirildi. Ama Erhard hükümeti

çok geçmeden önemli ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ekonomik bunalımın iki önemli sonucu oldu: Koalisyon ortağı FDP Ekim 1966'da hükümetten çekildi ve Yeni Nazilerin kurduğu Almanya Ulusal Demokratik Partisi (NDP) güçlenmeye başladı.

Hür Demokratların hükümetten çekilmesiyle ortaya çıkan bunalım Aralık 1966'da CDU-CSU-SPD koalisyonunun kurulmasıyla sonuçlandı. "Büyük Koalisyon" denen bu yeni koalisyon hükümetinin başkanlığına Kurt Georg Kiesinger getirildi; Brandt ise başbakan yardımcısı ve dışişleri bakanı oldu. Kiesinger başbakanlığı sırasında ülkesinin Doğu ile olan ilişkilerini yumuşatmaya ve Fransa ile yeniden yakın ilişkiler kurmaya çalıştı. 1967'de SSCB ve AFC karşılıklı olarak büyükelçi atadılar. Ama SSCB'nin 1968'de Çekoslovakya'yı işgali iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden gerginleşmesine yol açtı. 1967'de Lübke cumhurbaşkanlığından istifa edince yerine SPD'li Gustav Heinemann geçti. 1969'daki Federal Meclis seçimlerinde sol eğilimli partiler oylarını büyük ölçüde artırdılar.

21 Ekim 1969'da ülkesinin ilk Sosyal Demokrat başbakanı olarak göreve başlayan Willy Brandt Hür Demokratların desteğiyle bir koalisyon hükümeti kurdu. Brandt'ın en önemli başarısı *Ostpolitik* (Doğu Politikası) olarak bilinen politikayı yürürlüğe koymak oldu. AFC'nin SSCB, ADC ve Doğu Avrupa ülkeleriyle olan ilişkilerini geliştirmeyi amaçlayan bu politika uyarınca 1970'te SSCB ile bir antlaşma imzalandı. AFC'nin Avrupa'daki bütün ülkelerin sınırlarını resmen tanıdığı bu antlaşmayla, iki ülke birbirlerine karşı kuvvete başvurmayacakları konusunda güvence veriyorlardı. Ayrıca 1970'te Polonya, 1973'te de Çekoslovakya ile imzalanan antlaşmalarla AFC'nin bu ülkelerle olan sınırları onaylandı. Brandt 1970'te iki kez ADC başbakanı Willi Stoph ile buluştu. 1972'de iki ülke arasında imzalanan antlaşmayla bölünmüş ailelerin birbirlerini ziyaretine izin verildi ve karşılıklı olarak tutuklular serbest bırakıldı. Brandt 1972 seçimlerinin ardından da başbakanlık görevini sürdürdü. Ama yardımcılarından birinin casuslukla suçlanması üzerine Mayıs 1974'te başbakanlıktan istifa etti.

Brandt'ın yerine geçen Helmut Schmidt, 16 Mayıs 1974'te, petrol fiyatlarındaki yükselmenin dünya çapında bir ekonomik durgunluğa yol açtığı bir dönemde göreve başladı. Aynı yıl görev süresi sona eren Cumhurbaşkanı Heinemann'ın yerine Walter Scheel geçti. 1976 ve 1980 seçimlerinden sonra da işbaşında kalan Schmidt, ekonomik durgunluğun üstesinden gelebilmek için cesurca önlemler aldı. Dış politikada ise NATO'ya tam destek sağladı ve Doğu'yla olan ilişkilerin yumuşatılmasını öngören politikayı sürdürdü. Bu arada ortaya çıkan ve Yeşiller adıyla bilinen çevreci parti AFC'deki siyasal atmosferi büyük ölçüde değiştirmiş, 1979'da görev süresi biten Scheel'in yerine Karl Cartens geçmiş ve Schmidt'in Avrupa'ya nükleer füzelerin yerleştirilmesini onaylaması SPD içinde tepkilere yol açmıştı. Ekonomik durgunluğun bir sonucu olarak 1981'de işsizliğin yüksek boyutlara ulaşması Schmidt hükümetindeki bunalımı daha da derinleştirdi. FDP'nin koalisyondan ayrılmasından sonra yapılan ve bazı hukukçular tarafından anayasaya aykırı bulunan güvenoylamasında hükümet güvensizlik oyu alınca Schmidt başbakanlıktan istifa etti. Yerine CDU'dan Helmut Kohl geçti.

Kohl'un başbakanlığındaki CDU-CSU-FDP koalisyonu 1983 seçimlerini kolaylıkla kazandı. Aynı yıl Hıristiyan Demokrat Richard Weizsacker cumhurbaşkanı seçildi. Kohl başbakanlığı sırasında ülkesinin Batı ile olan ilişkilerini güçlendirmeye ve piyasa ekonomisini yerleştirmeye çalıştı. 1987'deki seçimlerde koalisyon partileri oy yitirdiyse de Kohl hükümeti işbaşında kaldı. Doğu ve Batı Almanya arasındaki ilişkileri yumuşatmayı amaçlayan *Ostpolitik* bu dönemde de sürdürüldü. ADC Devlet Konseyi başkanı Erich Honecker Eylül 1987'de AFC'yi ziyaret etti. Ama bu ziyaret sırasında yapılan görüşmelerden önemli bir sonuç alınamadı.

Alman Demokratik Cumhuriyeti. Haziran 1945'te Almanya işgal bölgelerine ayrıldığında, ülkenin doğu kesiminin yönetimi Sovyet Askeri Yönetimi'ne bırakıldı. Yeni yönetim önce özel bankaları ve şirketleri tazminat ödemeksizin devletleştirdi. Herkesin elindeki paraları, külçe altınları, senetleri ve değerli eşyaları teslim etmesi istendi. Sökülen fabrikalar, vagonlar, lokomotifler ve hatta raylar savaş tazminatı olarak SSCB'ye götürüldü. Ayrıca 100 ha'nın üzerindeki bütün topraklara karşılıksız olarak el kondu. Böylece eskiden yaklaşık 3 bin büyük toprak sahibinin elinde bulunan topraklar tarım işçilerinin, küçük işletmecilerin ve mültecilerin eline geçti.

1945 yazında bütün antifaşist partiler serbest bırakıldı. Nisan 1946'da Komünist ve Sosyal Demokrat partilerin birleşmesiyle Almanya Sosyalist Birlik Partisi (SED) kuruldu. O yılın sonunda yapılan yerel seçimlerde SED oyların büyük çoğunluğunu aldı. Batılı ülkelerin denetimindeki işgal bölgelerinde Batı Almanya'nın kurulmasıyla sonuçlanan adımlar sıklaştıkça, Sovyet bölgesinde de benzer düzenlemelere gidildi. SED'in 1948'de toplanan kongresinde yeni anayasayı hazırlamakla görevli bir Halk Konseyi (*Volksrat*) oluşturuldu. Yeni anayasa Ekim 1949'da, AFC'nin kurulmasından sonra yürürlüğe girdi. Halk Konseyi Halk Meclisi (*Volkskammer*) adını aldı ve ayrıca bir Eyaletler Meclisi (*Länderkammer*) oluşturuldu. 11 Ekim 1949'da Wilhelm Pieck devlet başkanlığına getirildi. Ertesi gün Otto Grotewohl başbakanlığa seçildi. Bununla birlikte gerçek güç başbakan yardımcısı ve SED birinci sekreteri Walter Ulbricht'in elinde kaldı. Temmuz 1952'de ülkedeki beş eyalet (*Land*) 15 ile (*Bezirk*) ayrıldı ve Eyaletler Meclisi kaldırıldı.

Bu dönemde ağır sanayiye öncelik tanıyan planlı bir ekonomi yürürlüğe kondu. Sanayi üretimi hızla artarken, yaşam düzeyi Batı Almanya'dakinin çok gerisinde kaldı. Doğu Almanya 1952'de AFC ile olan sınırlarını kapattı. İşçilerin ulaşması gereken üretim hedeflerinin yükseltilmesi üzerine 17 Haziran 1953'te başlayan grev dalgası kısa zamanda bütün ülkeyi saran bir ayaklanmaya dönüştü. Sovyet birliklerinin yardımıyla bastırılan bu ayaklanma sırasında en az 21 kişi öldü, yüzlerce kişi de yaralandı.

1954'te ADC'nin egemen bir ülke olduğu ilan edildi. ADC ertesi yıl kurucu üye olarak Varşova Paktı'na katıldı. 1960'ta Pieck ölünce devlet başkanlığı kaldırıldı ve yerine Devlet Konseyi oluşturuldu. Devlet Konseyi başkanlığına da Ulbricht getirildi. Bu arada yönetimin yarattığı hoşnutsuzluk çok sayıda kişinin Batı'ya göç etmesine yol açmış ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaklaşık 3 milyon kişi Batı'ya kaçmıştı. Sonunda bu kaçışları önlemek için 13 Ağustos 1961 gecesi Doğu Berlin'i Batı'dan ayıran Berlin Duvarı inşa edildi. Doğu Almanya hükümeti, üzeri dikenli tellerle çevrili bu beton duvarın nitelikli işgücünün Batı'ya kaçmasını engelleyeceğini umuyordu. Aynı dönemde yürürlüğe konan ekonomik reformlar üretimin artmasına ve tüketim mallarının bollaşmasına yol açtı. ADC bunun sonucunda yaşam düzeyi en yüksek Doğu Avrupa ülkesi durumuna geldi. AFC'ye karşı uzlaşmaz bir tutum takınan Ulbricht 1971'de SED birinci sekreterliğinden çekilmek zorunda kaldı ve yerine Erich Honecker geçti.

AFC'nin 1972'de *Ostpolitik*'i benimsemesinden sonra iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması karara bağlandı. Ardından öteki Batılı ülkeler de ADC ile diplomatik ilişkiler kurdular. ADC 1973'te BM'ye kabul edildi. İki Almanya arasındaki ilişkiler gitgide yumuşarken ADC'deki seyahat kısıtlamaları da büyük ölçüde kaldırıldı. Böylece duvarın iki yanındaki parçalanmış aileler birbirlerini ziyaret etmeye başladılar. 1981'de AFC başbakanı Helmut Schmidt Doğu Almanya'ya resmi bir ziyarette bulundu. 1987'de de Honecker Batı Almanya'da Helmut Kohl ile görüştü. ADC hükümeti 1980'lerin sonlarında SSCB'de başlayıp sonradan öteki Doğu Avrupa ülkelerini de saran reform hareketine başlangıçta şiddetle karşı çıktı. Hatta 1988'in sonunda ülkede Sovyet dergilerinin satılması ya-

Berlin Duvarı'nın açılması, 9 Kasım 1989
Jacques Witt - SIPA

saklandı. Oysa bu gelişmeler Doğu Almanya'nın sonunun hazırlayıcısı olacaktı.

ALMANYA'NIN YENİDEN BİRLEŞMESİ. Doğu Avrupa'da 1989 yılının gelişmeleri iki Almanya arasındaki ilişkilere yeni bir yön verdi. Yıl ortasında Doğu Almanya Batı'ya göç kısıtlamalarını yumuşattıysa da bu düzenleme ülkeyi terk etmek isteyenlerin çokluğu karşısında yetersiz kaldı. Ardından öbür Doğu Avrupa ülkeleri üzerinden Batı yolu açıldı ve Doğu Alman yönetimi Batı'ya akını dizginlemek için hem diplomatik yollara, hem de güvenlik önlemlerine başvurdu. Doğu Almanya'nın Ekim 1989'daki 40. kuruluş yıldönümü kutlamaları bu gergin ortamda yapıldı ve ülkeyi ziyaret eden SSCB lideri Mihail Gorbaçov acil reform çağrısında bulundu.

Yeni Forum adıyla bilinen bir grup aydının başını çektiği örgütlü siyasal muhalefet Leipzig, Berlin ve başka kentlerde barışçıl kitle gösterileri düzenledi. Ekimde devrilen Erich Honecker'in yerini alan Egon Krenz de iki ay sonra istifa etti. Manfred Gerlach ve Sabine Bergman-Pohl'un kısa süreli görev dönemlerinin ardından kasımda başbakanlığa getirilen Hans Modrow reformcu bir politikayı benimsedi. Yıl sonuna gelindiğinde özgürleşme yönündeki hemen bütün talepler karşılanmıştı. Yönetimde komünistlerin tekeline son verilmesi, parti ve yönetimdeki yolsuzlukların soruşturulması, güvenlik polisinin dağıtılması kararı, seyahat sınırlamalarının kaldırılması ve simgesel önemi büyük Berlin Duvarı'nın 9 Kasım'da açılması bu gelişmeler arasındaydı. Ama bütün bunlara karşın Batı'ya göçün hızı kesilmedi ve hem Batı Alman ekonomisini, hem de iki Almanya'nın düzelen ilişkilerini zorlayan bir etken oldu.

Doğu Alman tarihindeki ilk serbest seçimlere katılan çok sayıdaki yeni siyasal parti, artık hem iki Almanya'da, hem de dış dünyada kaçınılmaz gözüyle bakılan yeniden birleşme sorununa, özellikle de bunun takvimine ağırlık verdi. Hemen birleşmeyi savunan ve Federal Almanya başbakanı Helmut Kohl'un partisi CDU tarafından desteklenen partilerin oluşturduğu birlik 18 Mart 1990'da yapılan seçimlerde kesin bir üstünlük sağladı. Gene martta iki Almanya ile II. Dünya Savaşı'nın Müttefikleri ABD, SSCB, İngiltere ve Fransa'nın temsilcileri Bonn'da toplanarak birleşme sürecini görüşmeye başladılar. Nisanda Başbakan Lothar de Maizière başkanlığında kurulan büyük koalisyon hükümeti Doğu'da iktidarı devraldı; hükümet Halk Meclisi'nde dörtte üçü aşan bir çoğunluğa dayandığından anayasayı değiştirebilecek durumdaydı.

Mayısta imzalanan bir antlaşmayla iki Almanya arasında para birliği sağlandı ve haziranda meclislerce onaylanarak 1 Temmuz'da yürürlüğe girdi. Buna göre Doğu Alman Markı'nın yerini Batı Alman Markı aldı. Ekonomide olduğu gibi vergi, sosyal güvenlik, çalışma yaşamı ve bankacılık yasaları alanlarında da Batı Alman sistemi bütün ülkeyi kapsar duruma geldi; bütün sınır kısıtlamaları kalktı.

Ekonomik birlik tam birleşme yolunda atılmış dönüşü olmayan bir adımdı, ama hâlâ iki büyük engel vardı: Askeri ittifak ve Almanya-Polonya sınırı. Her iki sorunda da sorumluluğun bir bölümü Almanya'nın bölünmesine yol açan Müttefikler'e aitti. Federal Almanya ve Batılı müttefikleri birleşik Almanya'nın NATO üyesi olmasından yanaydı. Başlangıçta tarafsızlık ve askerden arındırma önerilerinde bulunan SSCB ise daha sonra Almanya'nın hem NATO, hem Varşova Paktı üyesi olmasını savundu. Başbakan Kohl ile SSCB başkanı Gorbaçov 16 Temmuz'da Almanya'nın NATO üyeliği konusunda anlaştılar; anlaşma Doğu Almanya'daki Sovyet birliklerinin çekilmesine ve Alman ordusunun küçülmesine ilişkin hükümler de içeriyordu. Ertesi gün iki Almanya'nın, dört Müttefik gücün ve Polonya'nın temsilcileri var olan Polonya sınırlarının korunması konusunda anlaşmaya vardılar. Bu son engeller de aşılınca Doğu Alman Halk Meclisi Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin ortadan kalkacağı günü tartışmaya açtı.

İki Alman devleti arasında birleşmenin siyasal ve toplumsal koşullarını belirleyen antlaşma 31 Ağustos'ta imzalandı. Antlaşmayla Berlin yeniden başkent olarak belirlendi ve birleşmenin resmileşeceği 3 Ekim ulusal bayram ilan edildi. 12 Eylül'de Müttefikler iki Alman devletinin temsilcileriyle bir antlaşma imzalayarak bütün işgal haklarını ve sorumluluklarını bıraktılar; böylece birleşik Almanya'nın tam egemenliğini tanıdılar. 3 Ekim 1990'da, Berlin Duvarı'nın açılmasının henüz birinci yılı dolmadan Almanya resmen birleşti.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

Almanya Federal Cumhuriyeti (AFC), Almanya'nın resmî adı. 1949-90 arasında Almanya'nın batı kesiminde varlığını sürdüren ve Batı Almanya olarak da bilinen devlet de aynı adla anılmıştır. *Ayrıca bak.* Almanya.

Almanya Sosyal Demokrat Partisi, Almanca SOZIALDEMOKRATISCHE PARTEI DEUTSCHLANDS (SPD), Avrupa'nın işçi sınıfına dayanan en köklü siyasal partilerden biri. Sosyalist Enternasyonal'in başlıca kurucuları ve en etkili partileri arasında yer alır. Başlıca yayın organı haftalık *Vorwärts* dergisidir.

Ferdinand Lassalle'nin Alman İşçi Birliği ile Marksist siyaset adamları August Bebel ve Wilhelm Liebknecht'in Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 1875'te Gotha'da birleşmesiyle kurulan Sosyalist İşçi Partisi'nin adı, 1890'dan sonra Almanya Sosyal Demokrat Partisi olarak değiştirildi. Başında Otto von Bismarck'ın bulunduğu Prusya hükümeti tarafından 1878'de yasaklanmasına karşın parti hızla gelişti ve 1889'da II. Enternasyonal'in kurulmasına katkıda bulundu. 1890'da yasallaştıktan sonra parlamento (*Reichstag*) seçimlerinde oyların yüzde 19,7'sini aldı. Bu oran 1912'de yüzde 34,8'e yükseldi ve SPD parlamentodaki 397 sandalyeden 110'unu kazandı. Ama 1914'te savaş harcamaları için olumlu oy kullanması ve I. Dünya Savaşı felaketi SPD'nin ikiye bölünmesine yol açtı. Karl Kautsky önderliğindeki merkezciler Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'yi oluştururken, Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht önderliğindeki sol kanat da ilerde Alman Komünist Partisi'ne (DKP) dönüşecek olan Spartakus Birliği'ni kurdu.

SPD'nin Friedrich Ebert önderliğindeki sağ kanadı, 1918'de krallığı kurtarmayı başaramadı; 1918-20 arasındaki komünist ayaklanmalarını bastırmak için ise liberal ve muhafazakârlarla birleşti. 1919 seçimlerinde oyların yüzde 7,6'sını Bağımsız Sosyal Demokratlar, yüzde 37,9'unu ise SPD aldı. Partinin Versailles'da imzalanan antlaşmada olumlu sonuçlar elde edememesi ve karşılaştığı ciddi ekonomik sorunlar, gördüğü desteğin azalmasına yol açtı. Bağımsızlarla yeniden birleştikten sonra bile Sosyal Demokratlar 1924'te oyların ancak yüzde 20,5'ini alabildiler. Parti bu tarihten sonra belli bir ilerleme gösterdiyse de, 1929'daki Büyük Bunalım nedeniyle sağda Naziler, solda Komünistler karşısında yeniden geriledi. 1933'e gelindiğinde Nazilerin 288, Komünistlerin ise 81 sandalyeye sahip olduğu 647 üyeli parlamentoda SPD'nin yalnızca 120 sandalyesi vardı.

1933'te Naziler tarafından yasa dışı ilan edilen SPD, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden canlandı. Doğu'da kurulan Alman Demokratik Cumhuriyeti'ndeki (ADC) kanadı Almanya Komünist Partisi'yle birleşerek iktidardaki Almanya Sosyalist Birlik Partisi'ni (SED) oluşturdu. Batı'daki Almanya Federal Cumhuriyeti'nde ise partinin oyları 1953'ten (yüzde 28,8) 1972'ye kadar (yüzde 45,9) düzenli olarak yükseldi. 1966'da Hıristiyan Demokratlarla bir koalisyon hükümeti kuran SPD, 1969'da Hür Demokratlarla oluşturulan bir koalisyon hükümetinin büyük ortağı oldu. Bu hükümet, Hür Demokratların koalisyondan ayrılarak Hıristiyan Demokratlarla yeni bir hükümet kurduğu 1982'ye değin iktidarda kaldı.

SPD'nin politikası II. Dünya Savaşı ertesinde sürekli olarak sağa kaydı. Bu gelişme 1959-60'ta Marksizmin ve sınıf mücadelesinin reddedilmesi ve SPD'nin bir işçi partisi olmaktan çok bir halk partisi olarak tanımlanmasıyla en üst noktasına ulaştı. Buna karşılık SPD, 1964-87 arasında parti başkanlığını yürüten Willy Brandt'ın 1969-74 arasındaki başbakanlık döneminde Doğu Avrupa ülkeleri ve eski Sovyetler Birliği'ne yönelik olarak geliştirdiği *Ostpolitik* (Doğu politikası) ile iki blok arasındaki ilişkilerin yumuşamasına önemli katkılarda bulundu. Brandt parti başkanlığını sürdürürken 1974'te başbakanlık görevini ondan devralan Helmut Schmidt de 1982'ye değin bu politikayı sürdürdü. Brandt'ın 1987'de başkanlıktan çekilmesi üzerine bu göreve Hans-Jochen Vogel getirildi.

ADC'de sosyalist yönetimin sona ermesi ve iki Almanya'nın birleşmesiyle SPD de yeni bir döneme girdi. Birleşme öncesinde Mart 1990'da ADC'de, Batı'daki partilerin Doğu'da yeni örgütlenen kollarının da katılımıyla yapılan Halk Meclisi seçimlerinde SPD oyların ancak yüzde 21,8'ini alabildi. Ekimde, Doğu'da oluşturulan yeni beş eyalette yapılan seçimlerde yalnızca Brandenburg'da birinci parti olabildi. Aralıkta birleşik Almanya'nın yeni parlamentosu için yapılan seçimlerde ise SPD Batı'daki oyların yüzde 35,9'unu alırken, Doğu'da ancak yüzde 23,6 oranında oy elde edebildi; toplam oy oranı yüzde 33'tü. 1989 ve 1990'da partinin şansölyeliğe aday gösterdiği Oskar Lafontaine parti başkanlığından ayrıldı ve yerine Björn Engholm seçildi.

Almeida, Francisco de (d. y. 1450, Lizbon - ö. 1 Mart 1510, bugün Cape Town'da bulunan Masadağı Körfezi), asker, kâşif ve Hindistan'ın ilk Portekizli genel valisi.

Magriplilere karşı savaşta ün kazandıktan sonra Mart 1505'te I. Manuel tarafından yeni fethedilen Hindistan topraklarının genel valiliğine atandı. Yirmi bir gemiden oluşan güçlü bir donanmayla yola koyuldu. Ümit Burnunu dolaşarak Afrika'nın doğu kıyısı boyunca ilerledi. Bu sırada Kilwa'yı (bugün Tanzanya yakınlarında Kilwa Kisiwani) alıp burada bir kale inşa ettirdi. Mombasa kentini yakıp yıktıktan sonra Hindistan'a ulaştı ve Koçin'e yerleşti. Portekiz'i Doğu'daki en büyük güç durumuna getirmeye ve baharat ticaretini tekelleştirmeye kararlı olan Almeida, bir dizi müstahkem ticaret yeri inşa ettirdi. Güçlü yönetimi sırasında Malakka'yla (bugün Malezya'da Melaka) bir ticaret antlaşması imzaladı. Oğlu Lourenço yeni keşiflere girişti. Almeida, Hindistan'daki Portekiz egemenliğine

meydan okuyan Araplarla onların Mısırlı müttefiklerinin limanlarını yakıp yağmaladı ve birleşik donanmalarını Şubat 1509'da Diu (Hindistan'da) açıklarında bozguna uğrattı.

Afonso de Albuquerque onun yerini almak üzere Koçin'e geldiğinde, atama emrinin yasal olmadığından kuşkulanan Almeida, Albuquerque'i hapsetti. Ama Kasım 1509'da onun otoritesini kabul etmek zorunda kaldı ve ertesi ay Portekiz'e gitmek üzere yola çıktı. Masadağı Körfezinde denize açıldığı sırada Koikoilerle giriştiği bir çatışma sırasında öldürüldü.

Almeida, José Américo de (d. 10 Ocak 1887, Paraíba - ö. 10 Mart 1980, Rio de Janeiro, Brezilya), Brezilya'nın kuzeydoğu bölgesindeki bölgesel edebiyatçılar kuşağının ilk önemli romancısı. Bu kuşağın ürünleri, Brezilya'nın en yoksul ve kurak bölgesindeki yaşamın daha çok sosyoekonomik bir yorumudur.

Almeida'nın yazarlık yaşamı, siyasal yaşamıyla birlikte yürüdü; başkan Getúlio Vargas'ın ilk kabinesinde bayındırlık ve ulaştırma bakanlığı (1930-34), sonra Paraíba eyaleti valiliği (1951-54) yaptı.

İç bölgelerdeki eşkıyalık, daha verimli kıyı kesiminde ise şekerkamışı işçilerinin cehalet ve yoksulluğu gibi Brezilya'nın kuzeydoğusuna özgü yerel sorunlar Almeida'nın romanlarının odak noktasını oluşturur. En tanınmış yapıtı *A Bagaceira* (1928; Şekerkamışı Özü), kuraklık yüzünden büyük çiftliklerini terkedip tropik şekerkamışı tarlalarında kölelerinkine benzer koşullarda çalışmak zorunda kalan bir grup *sertanejos*'u (bağımsız küçük toprak sahibi) anlatır. Almeida *Boqueirão* (1935; Kanyon) ve *Coiteiros* (1935; Eşkıya Yatakları) adlı yapıtlarında da aynı temayı işler.

Almeida, José Valentim Fialho de (d. 1857, Vila de Frades - ö. 4 Mart 1911, Alentejo, Portekiz), Portekizli öykü yazarı ve gerçekçi-doğalcı dönemin siyasal denemecisi. Öykü dizisi *Os Gatos*'ta (1889-93; Kediler) Lizbon'daki yaşamı ve dönemin âdetlerini yergili bir dille ve karikatürize ederek anlatır. *O País das Uvas*'ta (1893; Bağlar Ülkesi) ve başka derlemelerinde Portekiz'deki canlı ve kaba kırsal yaşamı kentlerdeki yozlaşmayla karşıtlığı içinde sergiler. Yergi türündeki öteki kısa anlatıları *Pasquinadas* (1890; Yergiler), *Vida Irónica* (1892; Alaycı Yaşam) ve *Lisboa Galante* (1890; Kibar Lizbon) adlarıyla yayımlanmıştır.

Almeida, Manuel Antônio de (d. 1831, Magé, Rio de Janeiro - ö. 28 Kasım 1861, Brezilya açıklarında denizde), bugün Brezilya edebiyatının ilk büyük romanı kabul edilen *Memórias de um Sargento de Milícias*'ın (Bir Milis Çavuşunun Anıları) yazarı. Bazı bölümlerini 1853'te tamamladığı, roman biçiminde 1854-55'te yayımlanan bu kitap Almeida'nın tek kurmaca yapıtıdır. Gerçekçilik anlayışı açısından yalnız o dönem Brezilyalı yazarların romantizminin değil, aynı zamanda Avrupa'daki doğalcılık üslubunun da birkaç yıl ilerisindedir. 20. yüzyılda "modernistler" tarafından keşfedilinceye kadar eleştirmenlerin ve okurların pek ilgisini çekmemiştir.

Almeida önce sanat, daha sonra da tıp öğrenimi gördü. Bu arada parasızlık yüzünden okumaya sık sık ara vererek çevirmenlik ve gazetecilik yaptı. Ulusal Basın Kurumu'nu yönetti. Burada genç bir dizgici ve aynı zamanda hevesli bir yazar olan Machado de Assis'le dostluk kurdu (De Assis daha sonra Brezilya'nın en ünlü edebiyatçılarından biri oldu).

Memórias, 19. yüzyılın başlarında Rio de Janeiro'daki günlük yaşamı gerçekçi bir biçimde yansıtır ve içtenlikli bir konuşma diliyle yazılmıştır. Yapıtın kahramanı Leonardo dilenciler, kadınlar, rahipler, gemiciler arasında serüven arayan, toplumsal durumu pek sağlam olmayan bir gençtir. Roman, Leonardo'nun gözünden görenekler, kişilikler ve saray entrikalarına ilişkin canlı tablolar sunar.

Almeida'nın umut veren yazarlığı çok kısa sürdü. Bir gazete adına görevdeyken Brezilya açıklarında geçirdiği bir deniz kazasında 31 yaşında yaşamını yitirdi.

Almelo, Hollanda'nın doğusunda, Overijssel ilinde (*provincie*) belediye (*gemeente*). Twente Kanalının Almelo-Nordhorn koluyla Overijssel Kanalının kesiştiği noktada bulunur. Eskiden belediye olan Ambt-Almelo'yu, Stad-Almelo'yu ve Vriezenveen'i kapsar.

Van Rechteren ailesine ait bağımsız bir baronluk olan Almelo, 1350'de evlilik yoluyla Heeckeren senyörlerinin eline geçti. Bu senyörler 1711'de Limburg Kontluğu'nun da sahibi oldular. Burası ve Huis te Almelo Şatosu (1662-64) hâlâ bu ailenin bir kolunun elindedir.

19. yüzyılın sonlarında Twente bölgesinin hızla büyümesinden Almelo da yararlandı. Bugün bir tekstil ve metalürji merkezi olan kent, aynı zamanda bir demiryolu kavşağıdır. 17. yüzyıl Felemenk Reform Kilisesi, 16. yüzyıl belediye binası (bugün bir turizm bürosu) ve içinde bir sanat galerisi bulunan Weighhouse kentin önemli yapılarındandır. Nüfus (1983 tah.) 63.080.

Almendares Irmağı, İspanyolca RÍO ALMENDARES, Küba'nın batısında La Habana ilinde ırmak. Bejucal Tepelerinden, yaklaşık 225 m yükseklikten doğar, bir yarım daire çizerek önce kuzeye ve batıya, sonra da Küba kıyı ovasından ve Havana kentinden geçerek kuzeye yönelir; 47 km aktıktan sonra Florida Boğazında denize dökülür. Havana'nın su gereksiniminin bir bölümünü karşılayan Almendares Irmağının kıyısında Almendares Parkı vardır.

Almendros, Nestor (d. 30 Ekim 1930, Barselona, İspanya - ö. 4 Mart 1992, New York kenti, ABD), özellikle Eric Rohmer ve François Truffaut'nun yapıtlarına katkısıyla tanınan görüntü yönetmeni. 1978'de *Days of Heaven* (Cennet Günleri) filmindeki çalışmasıyla en iyi görüntü dalında Oscar Ödülü kazanmıştır.

1948'de İspanya'dan Küba'ya göç eden Almendros, orada birkaç yıl çalıştı. Tomás Gutiérrez Alea ve Kübalı başka genç sinemacılarla birlikte amatör filmler çekti. Bir yıl Roma'daki Centro Sperimentale di Cinematografia'da (*bak.* sinema okulları) bulundu; daha sonra bir süre ABD'de ders verdi. Orada, yeraltı sinemacıları Maya Deren, Adolfas ve Jonas Mekas'la dost oldu. 1959 Devrimi'nden sonra Küba'ya döndü ve Castro yönetiminin ilk yıllarına ilişkin çeşitli belgesel film çalışmaları yaptı. Ama sinema sanayisinin işleyişini fazla bürokratik bulduğu için Küba'dan ayrılarak 1961'de Fransa'ya gitti; orada kısa metrajlı filmler ve televizyon filmleri çekti.

Uzun metrajlı ve 35 mm'lik ilk çalışması Eric Rohmer'in *La Collectionneuse* (1966; Koleksiyoncu Kız) adlı filmiydi. Görüntü yönetmenliğini üstlendiği Rohmer'in öbür filmleri *Ma nuit chez Maud* (1968; Maud'nun Evindeki Gecem), *Le Genou de Claire* (1970; Claire'in Dizi) ve *L'amour l'après-midi*'ydi (1972; Öğleden Sonra Aşk). François Truffaut ile birlikte *L'enfant sauvage* (1970; Vahşi Çocuk), *Domicile conjugal* (1970; Aile Yuvası) ve *Les Deux Anglaises et le continent* (1971; İki İngiliz Kızı Avrupa'da) filmlerinde çalışan Almendros daha sonra, aralarında gene Truffaut'nun çok tutulan filmi *L'amour en fuite*'nin de (1979, Kaçak Aşk) bulunduğu çeşitli filmlerde görüntü yönetmenliği yaptı.

Almendros'un çalışmalarının en belirgin özelliği (eski İsveç filmlerini anımsatır biçimde kullandığı) karakterlerin fiziksel çevreyle ilişkisini güçlendiren parlak ışıklandırma tekniğidir.

Almería, İspanya'nın güneydoğusunda, Akdeniz kıyısında, Andalucia özerk bölgesinde il. 1833'te oluşturulan ilin yüzölçümü 8.774 km²'dir. Penibético Sıradağlarının uçları, genelde dağlık olan il topraklarını

Almería kentinin eski kuzeybatı kesimi, İspanya
Richard Wilbur-Black Star/EB Inc.

boydan boya geçer. Bu dağlık alanı kesen Adra, Almanzora ve Andarax ırmak vadileri, ilin tek verimli topraklarını oluşturur. Yağış miktarının düşüklüğüne karşın bazı büyük sulama sistemleri, ekim alanını belirgin ölçüde artırmıştır. İlin üstünde bulutların seyrek görülmesi nedeniyle (Avrupa'da az rastlanır bir özellik) 1979'da il sınırları içindeki Calar Alto'da büyük bir İspanyol-Batı Alman gözlemevi kurulmuştur. Meyvecilik ildeki temel tarım etkinliğidir. Büyük miktarlarda portakal ve beyaz üzüm ihraç edilir. Zeytinyağı, şekerkamışı, şeker pancarı, badem ve alfa da üretilir.

Başta koyun olmak üzere hayvancılık yapılır. İlin maden kaynakları arasında demir, kurşun ve altın vardır. Sierra Nevada'dan ise kaliteli mermer çıkartılır. Níjar'da gelişmekte olan bir seramik sanayisi vardır. Akdeniz kıyısındaki yıl boyunca hizmet veren sayfiyeleriyle Almería turistik bir önem taşır. Tabernas köyünde, inşaatı 1980'de başlayan 1.000 kilovat gücündeki iki güneş enerjisi santralı, tamamlandıklarında dünyadaki benzerlerinin en gelişmiş örnekleri olacaktır.

İletişim olanakları, ilin merkezi ve limanı olan Almería kentinde odaklanır. Başka önemli kentler Adra, Berja, Cuevas del Almanzora, Huércal-Overa ve Garrucha'dır. Nüfus (1982 tah.) 389.922.

Almería (Arapça: el-Meriye "denizin aynası"), İspanya'nın güneyinde, Andalucia özerk bölgesinde, Almería ilinin merkezi olan liman kenti. Akdeniz'deki Almería Körfezindedir. Romalılarca Urci ya da Portus Magnus olarak bilinen Almería, 1489'da Katolik Kral Fernando ve karısı Kastilyalı İsabel tarafından zaptedildi. Kentteki tarihsel yapıtlar arasında kale biçiminde inşa edilmiş bir gotik katedral (1524-43), Kurtuba (Córdoba) emiri I. Abdurrahman'ın 773'te bir Fenike yerleşmesinin üstüne yaptırdığı Magribi Alcazaba'sının (kale) içinde yer alan piskopos sarayı ve ruhban okulu ile

kente ve limana tepeden bakan San Cristóbal Şatosu kalıntıları bulunur.

Mimari yapısı ve göz kamaştıran parlaklığıyla Almería, bir Avrupa kentinden çok bir Fas kenti görünümündedir. Deniz mevsiminin bütün yıla yayılmasını sağlayan ılıman ve güneşli iklimi Almería'yı İspanya'nın Akdeniz kıyısının bir bölümü olan Costa de La Luz'un tatil merkezi haline getirmiştir. 1960 sonrasında film yapımcıları için gözde bir mekân oluşu da kentte otellerin yapılmasını ve hava ulaşımının gelişmesini hızlandırmıştır.

Sanayi etkinlikleri arasında maden işleme, balık konserveciliği, petrol, kükürt ve kimyasal madde üretimi bulunur. 1970'lerin sonlarında Carboneras Plajı denen kıyıda taş ocağı, fabrika ve liman tesislerini içeren büyük bir çimento kompleksi kurulmuştur. Modern tesislerle donatılmış olan liman, portakal ve üzüm ihracatı nedeniyle özellikle ağustos ile aralık ayları arasında çok canlıdır. Nüfus (1990 tah.) 161.566.

Almetyevsk, ALMETEVSK olarak da yazılır, Rusya Federasyonu'na bağlı Tatar Özerk Cumhuriyeti'nde bir kent. Stepnoy (Bozkır) Çayının sol yakasındadır. Yörede petrol bulunmasından sonra 1950'de kuruldu. Almetyevsk'ten Perm ve Gorki yakınlarındaki Kstovo rafinerilerine petrol taşıyan boru hatları 1957'de tamamlandı. Doğu Avrupa'ya ham petrol pompalayan başlıca kaynak Almetyevsk'tir. Kentte oto lastiği ile betonarme inşaat malzemeleri de üretilir. Nüfus (1989) 129.000.

Almirante Brown, Arjantin'de, Büyük (*Gran*) Buenos Aires kentinin güney kesimini oluşturan tümüyle yapılaşmış alan (*cabecera*) ve siyasal alt-birim (*partido*). Siyasal alt-birim 1873'te kuruldu. Yapılaşmış alan ise daha çok kurucusu Adroqué'nin adıyla anılır. Demiryolu istasyonu da aynı adı taşır. Esteban Adroqué, yeni bir siyasal alt-birim kurmak amacıyla, eyalet hükümetinden, San Vicente ve Quilmes alt-birimlerinden bir miktar alanın kamulaştırılmasını talep etti. Yörenin asıl sakinleri bir sarıhumma salgını sırasında başkent Buenos Aires'i terkedenlerdi. Alt-birim 122 km²'lik bir alan kaplar ve kuzeyde Lomas de Zamora, doğuda Quilmes ve Florencio Varela, güneyde San Vicente, batıda da Esteban Echeverría alt-birimleriyle sınırlanır. Alt-birim içinde Almirante Brown yapılaşmış alanının yanı sıra, Burzaco, Longchamps, Glew, Ministro Rivadavia, Claypole, Rafael Calzada ve José Mármol yerleşimleri de yer alır. 1886'da Adroqué, kentin ana meydanına, 1827'de Arjantin savaş gemilerinin Brezilya filosunu yendiği Juncal deniz savaşının kahramanı Amiral Guillermo Brown'ın bir heykelini yaptırdı. Yapılaşmış alan ve siyasal alt-birim 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında yavaş yavaş büyüdü. 1947'ye gelindiğinde, Buenos Aires kentinin çevredeki alt-birimlere taşmaya başlamasıyla, bölgenin büyüme hızı da arttı. O günden beri, Almirante Brown, Büyük Buenos Aires'in güney saçaklanma bölgesinin bir parçası oldu. Alt-birimin yaklaşık yarısı Büyük Buenos Aires kentsel alanının içindedir. Yerleşim yoğunluğu, daha fazla kentleşmiş başka alt-birimlere göre düşüktür. Bölgede hayvan yetiştirilir; dokuma atölyeleri ve mandıralar da vardır. Nüfus (1980) siyasal alt-birim 332.548.

Almon, John (d. 17 Aralık 1737, Liverpool - ö. 12 Aralık 1805, Boxmoor, Hertfordshire, İngiltere), parlamento muhabiri ve siyasal makale yazarı. Parlamento haberlerini yayımlama hakkı için basının parlamentoya karşı verdiği mücadeleye katılmıştır.

Reformcu John Wilkes'in arkadaşı olan Almon, 1760'ların başında Whig'leri destekleyen broşürler yazmasıyla ve Londra'daki kitapçı dükkanından siyasal yayınlar dağıtmasıyla tanındı.

London Evening Post'da yayımladığı parlamento haberleri, 1771'de basınla parlamento arasında doğan bunalımı hızlandırdı. Öteki gazeteler de *Post*'u örnek aldılar. Londra Kenti Belediye Meclisi üyesi olan Wilkes, basın mensuplarının tutuklanmasını önlemek ve parlamentonun, parlamento muhabirliği yapan gazetecileri cezalandırma yetkisine son vermek için ayrıcalıklı konumundan yararlanıyordu. Almon'un 1773'te *Post*'ta yayımlanan ve Sandwich 4. Lordu John Montagu'yu bir memuriyeti parayla satmakla suçlayan makalesi gazetenin sahibine 2000 sterlinlik bir para cezasına mal oldu. Almon'un kendisi de bir kez hakaret suçundan hapis yattı, bir kez de ülkeden kaçmak zorunda kaldı. 1774'te yayımlamaya başladığı aylık parlamento haberleri dergisi *The Parliamentary Register*'ın yayımı 1813'e değin sürdü. 1780'lerde William Pitt'e yönelttiği yazılı saldırılar nedeniyle 1792-93 arasında 14 ay hapis yattı. Kefaletle salıverildikten sonra yaşamının geri kalan bölümünde genel gözetim altında tutuldu.

Almond, Gabriel A(braham) (d. 12 Ocak 1911, Rock Island, Illinois, ABD), ABD'li siyaset bilimci. Karşılaştırmalı siyaset ve siyasal gelişme üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır.

Almond doktorasını 1938'de Chicago Üniversitesi'nde tamamladı. ABD Savaş Haberalma Dairesi'nde askerlik yaptığı yıllar (1942-45) dışında 1939'dan 1946'ya değin öğretim görevlisi olarak Brooklyn College'da çalıştı. 1947-51 ve 1959-63 arasında Yale Üniversitesi'nde, 1951-59 arasında da Princeton Üniversitesi'nde ders verdikten sonra 1963'te, California'daki Stanford Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörü oldu. 1964'ten 1968'e değin aynı üniversitenin siyaset bilimi bölümünün başkanlığını yaptı. 1965-66 döneminde Amerikan Siyaset Bilimi Derneği'nin başkanlığına seçildi. 1980'lerde bu derneğin James Madison kürsüsünde ders verdi.

Almond'un başkalarıyla birlikte yazdığı ve derlediği *The Struggle for Democracy in Germany* (1949; Almanya'da Demokrasi Mücadelesi) kitabından başka, *The American People and Foreign Policy* (1950; Amerikan Halkı ve Dış Politika) ve *The Appeals of Communism* (1954; Komünizmin Çekicilikleri) adlı çalışmaları vardır. Siyasal sistemlerin incelenmesine işlevsel bir yaklaşım getirdiği ve gene başkalarıyla birlikte yazıp kendisinin derlediği *The Politics of the Developing Areas* (1960; Gelişmekte Olan Bölgelerde Siyaset), Sidney Verba ile birlikte yazdığı ve beş toplumda yurttaşların devlete karşı tutumlarını kültürel açıdan ve karşılaştırmalı olarak inceleyen *The Civic Culture* (1963; Yurttaşlık Kültürü) ve *Political Development* (1970; Siyasal Gelişme) öteki yayınlarıdır. *Comparative Politics: System, Process, Policy* (1978; Karşılaştırmalı Siyaset: Sistem, Süreç, Siyasa), *The Civic Culture Revisited* (1980; Yurttaşlık Kültürüne Dönüş) ve *Progress and Its Discontents* (1982; İlerleme ve Yarattığı Hoşnutsuzluklar) başkalarıyla yazdığı son kitaplarıdır.

Almora, Hindistan'ın kuzeyinde, Uttar Pradesh eyaletindeki Almora ilinin yönetim merkezi kent. Himalaya Sıradağlarının eteklerinde bir tepenin üzerine kurulmuştur. 1815'te Almora yakınlarında İngilizler tarafından bozguna uğratılan Gurkhalar, 1790'da Almora'yı ele geçirdikten sonra tepenin doğu ucunda bir kale inşa etmişlerdi. Tepenin batı ucunda da bir başka kale vardır. Tarımsal bir ticaret merkezi olan Almora'da imalat sanayisi de vardır. Kumaun Üniversitesi'ne bağlı bir yüksekokulun bulunduğu kent, güneydeki kentlere karayolu ile bağlıdır.

Yüzölçümü 5.400 km² olan Almora ili Himalayalar'dadır ve Nepal'le sınır oluşturur. Arazisinin büyük bölümü ormanlarla kaplıdır. Düzensiz topografyası nedeniyle tarım çoğunlukla ırmak vadilerinde yapılır. Yetiştirilen ürünler arasında pirinç, buğday, meyve, kumdan ve çay başta gelir. Bölgede bakır ve magnezyum bileşikleri yatakları bulunur. İlin en büyük kentleri Almora ve Ranıkhet'tir. Nüfus (1981) kent, 20.758; metropoliten alan, 22.705; il, 757.373.

Almqvist, Carl Jonas Love, ALMQUIST olarak da yazılır (d. 28 Kasım 1793, Ed, Stockholm yakınları - ö. 26 Eylül 1866, Bremen, Almanya), İsveçli yazar. Olağandışı öğeleri vurgulayan bir romantizm yorumundan gözüpek gerçekçiliğe kadar çok çeşitli üsluplardaki pek çok yapıtıyla İsveç edebiyatının gelişimini büyük ölçüde etkilemiştir. Ürünlerinin hepsi aynı düzeyde olmamakla birlikte, İsveç edebiyatının düzyazı ustalarından biri kabul edilir.

Upsala'da eğitim gördü. 1823'te bir grup arkadaşı ile birlikte Rousseau'nun görüşleri çerçevesinde ideal bir köylü yaşamı sürdürmek üzere İsveç'in batısına gitti. İki yıl sonra Stockholm'e döndü. 1829'dan 1841'e değin ortaöğrenim veren bir deneme okulunun yöneticiliğini yaptı. 1851'de dolandırıcılıkla ve bir tefeciyi öldürmeye teşebbüsle suçlanması üzerine Amerika'ya kaçtı. Avrupa'ya 1865'te döndü.

Almqvist 1830'un ortalarına değin tanınmış bir yazar değildi. Bu tarihte düzyazı ve şiirlerini art arda yayımlamaya başladı. Roman, öykü, şiir ve manzum oyunlardan oluşan bu yapıtlarının çoğu *Törnrosens bok* (1832-40, 13 cilt; 14. cilt 1851, 2. dizi 1839-50; Yaban Gülü Kitabı) adlı bir dizide toplanmıştır. Özellikle önemli iki romanı yaklaşık 1821'de yazdığı *Amorina* ile (1839'da yeniden yazıldı ve basıldı) *Drottningens Juvelsmycke*'dir (1834; Kraliçenin Elmas Takısı). Bunlardan ikincisinin kadın kahramanı Tintomara esrarengiz bir hünsadır. Almqvist'in en büyüleyici kurmaca kişisi olan bu hünsa onun edebi yapıtlarının ana simgesidir. *Det går an* (1838) aşkın ve evliliğin özgürleşmesini savunan parlak, gerçekçi bir öyküdür. Bu yapıt, Strindberg'in tartışma amacıyla sorunu ortaya atma yönteminin habercisidir. Müzikle de uğra-

Almqvist, C.P. Mazer'in bir yağlıboya çalışması, 1836, Nordiska Müzesi, Stockholm
Nordiska Museet, Stockholm

şan Almqvist kimi kısa şiirlerini bestelemiştir.

Almqvist çok yönlü bir yazardır. Geleneksel evliliğe saldırmış, 1837'de papaz payesi aldığı halde Lutherci Kilise'nin inançlarını yermiş, hem gazete yazılarında, hem de edebi yapıtlarının birçoğunda ahlaki ve toplumsal reform için savaşmıştır. Ama bütün bunların ardında, kendisini insanlardan uzakta tutan güçlü bir benmerkezcilik sezilir. Kişiliği özünde Hıristiyan mistisizminin ve Swedenborgcu öteki dünyacılığın etkisindedir.

almukantarat (Arapça *el-Mukantarat* "usturlab"), tekil ALMUKANTAR, YÜKSEKLİK DAİRESİ olarak da bilinir, astronomide, gökküre'nin ufka paralel olan daireleri, iki gökcismi aynı almukantar üzerinde bulunduğunda yükseklikleri de (ufuk düzleminden yukarıya doğru açısal uzaklıkları) aynıdır. Latinceye Arapçadan aktarılmış olan bu terim tek bir yükseklik dairesi söz konusu olduğunda bile genellikle çoğul biçiminde kullanılır. ABD'li astronom Seth Carlo Chandler'in buluşu olan ve yıldızların sabit bir almukantardan kaç kez geçtiğini gözlemleyerek enlemi ya da zamanı belirlemeye yarayan gözlem araçlarına da "almukantarat" adı verilir.

Almus, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde, Tokat iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 704 km² olan Almus ilçesi doğu ve güneyde Sivas ili, batıda Merkez ilçe, kuzeyde de Niksar ve Reşadiye ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe dağlık ve engebeli bir alanda yer alır. Yükseltiler güney ve doğuda yer yer 2.000 m'yi aşar. İlçenin en yüksek noktası doğu kesimde 2.416 m'ye erişen Asmalıdağ'dır. Doğudan batıya akan ve Yeşilırmak'ın başlangıç kolu olarak kabul edilen Tozanlı Çayı üzerindeki Almus Baraj Gölü de ilçe sınırları içindedir. Nüfus ve yerleşimler Tozanlı Çayı boyunda ve baraj gölü çevresinde yer alan düzlüklerde yoğunlaşmıştır.

Tarıma elverişli alanların azlığı üretimi sınırlar; en çok arpa ve buğday ekilir. Akarsu boylarında, aile tüketimine yönelik sebzecilik yapılır, az miktarda pancar yetiştirilir. Baraj gölünde tatlı su balıkçılığı vardır.

Almus, İÖ 550'lerde Anadolu'yu ellerine geçiren Persler tarafından kuruldu. Daha sonra İÖ 301'de kurulan Kapadokya Krallığı'nın topraklarına katıldı. Kısa bir süre sonra da Pontus Krallığı'na geçti. İÖ 66'da Roma'ya bağlandı. Almus, Malazgirt Savaşı'nın ardından Danişmendlilerin egemenliğine girdi. Beylikler döneminde Eretna Bey ve Kadı Burhaneddin tarafından yönetildi. 1399'da I. Bayezid (Yıldırım) Almus'u Osmanlılara bağladı.

1402'deki kısa süreli Moğol egemenliğinden sonra 1413'te kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. 1890'da Tokat Merkez kazasının bir nahiyesiydi. Cumhuriyet döneminin başlarında da Merkez ilçeye bağlı bucak konumunu korudu. 1954'te ilçe merkezi yapıldı.

Almus kasabası, Almus Baraj Gölünün kenarında yer alır. Tokat kentine yakınlığı (35 km), ticaret ve hizmet merkezi olarak gelişimini sınırlamıştır. Gerçekten de, ekonomisi küçük ölçekli ve durağan olan kasaba, nüfusunun önemli bölümünü yitirmektedir.

Almus Belediyesi 1954'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 36.328; kasaba, 5.901.

Almus Barajı ve Hidroelektrik Santralı, Tokat iline bağlı Almus ilçesinde Yeşilırmak üzerinde kurulu baraj ve hidroelektrik santral. 1957'de temeli atılan tesis 1966'da üretime geçti. Yıllık elektrik üretim kapasitesi 86 milyon 220 bin kilowatt saattir. Elektrik üretiminin yanı sıra, Kazova, Amasya ve Turhal bölgelerinde sulama sorununu çözmek ve taşkınları önlemek amacıyla kurulmuştur. Günümüzde sulama işlevi elektrik üretimine göre daha önemlidir.

Alnar, (Hasan) Ferit (d. 11 Mart 1906, İstanbul - ö. 26 Temmuz 1978, Ankara), geleneksel Türk müziği öğeleriyle Batı müziği tekniklerini bağdaştırma çalışmalarıyla

Alnar
Ara Güler

tanınan besteci ve orkestra şefi. Türk Beşleri diye adlandırılan ilk kuşak bestecilerdendir.

Küçük yaşta kanun dersleri almaya başladı. On iki yaşındayken bir kanun virtüözü olarak ünlendi. 1922-26 arasında Darüttalim-i Musiki topluluğunda kanun çaldı. Hüseyin Saadettin Arel'den armoni, Edgar Manas'tan kontrpuan ve füg dersleri aldı. 1927'de Viyana'ya giderek 1927-29 arasında Devlet Müzik ve Görsel Sanatlar Akademisi'nde, 1929-32 arasında da Viyana Müzik Akademisi'nde Joseph Marx'la bestecilik, Oswald Kabasta'yla orkestra şefliği çalıştı. Türkiye'ye döndükten sonra Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın 1936'da şef yardımcılığını, 1946-52 arasında da şefliğini üstlendi. Ayrıca, 1937-46 arasında Ankara Devlet Konservatuvarı'nda önce bestecilik, sonra da kompozisyon, armoni ve orkestrasyon dersleri verdi. Kısa bir süre Ankara Devlet Opera ve Balesi genel müdürlüğü de yapan Ferit Alnar, yurtdışında çeşitli kentlerde konserler verdi.

1922'de Türk makamlarını kullandığı teksesli bir operetle besteciliğe başladı. 1930'dan sonra H. S. Arel'in etkisinde saz semaileri besteledi: *Türk Sütü* (1930), *Romantik Uvertür* (1932), halk müziği temalarından yararlanarak yazdığı *Prelüd ve İki Dans* (1935), *İstanbul Sütü* (1937-38) ve *Viyolonsel Konçertosu* (1943) adlı ünlü bestelerinde, geleneksel Türk müziği öğeleriyle Batı müziği tekniklerini bağdaştırmaya çalıştı. 1946'da bestelemeye başladığı *Kanun Konçertosu*'nda ise, klasik Batı müziği orkestrasında bir klasik Türk müziği çalgısına solist olarak yer vermiştir.

alniko, temel bileşenleri alüminyum, nikel ve kobalt olan alaşımların ortak adı. Çeşitli oranlardaki alüminyum, nikel ve kobalta az miktarda bakır, demir ve titan elementinin katılmasıyla hazırlanan bu alaşımlar güçlü ve kalıcı mıknatısların yapımında kullanılır. Çok sert olan alniko alaşımlarına biçim vermek oldukça güçtür; bu yüzden, genellikle imal edilecek ürünün biçimine uygun bir kalıba döküldükten sonra kuvvetli bir magnetik alan ve ısıl işlem uygulanır.

Alnus *bak.* kızılağaç

Alnwick, İngiltere'nin kuzey kesiminde, Northumberland ilinde (*county*) ilçe (*district*). Kuzeybatıda İskoçya, doğuda da Kuzey Denizi ile sınırlanan 1.080 km²'lik bir alan kaplar. İlçe toprakları İskoçya sınırı boyunca uzanan Cheviot Tepelerinin (610 m'nin üzerinde yükseltiler) turbalı kırlıklarıyla başlar. Doğuya doğru alçalarak yukarı Aln ve Coquet ırmak vadilerinden ve Rothbury Ormanı (240-420 m) olarak bilinen alanın kumtaşlı, dağlık bölgelerinden geçip verimli kıyı ovasına kadar uzanır. İlçenin Kuzey Denizi kıyıları alçak tepeler ve kumullarla çevrili sığ koylardan oluşur.

Bölgede bulunan ortaçağa ait şatolarla köylünün hem kendisi, hem de hayvanları için korunak olarak kullandığı küçük kule kalıntıları, İskoçya ile İngiltere arasında hemen hemen kesintisiz sürmüş eski sınır savaşlarının tanığıdır. Alnwick Kalesi ilçe merkezinin yakınındaki kıyı ovasının ortasında yer alır. 14. yüzyıl nöbetçi binası ve gözetleme kulesi ile görkemli bir yapı olan kale onarılmıştır.

Yörede yetiştirilen en önemli koyun türü sert koşullara dayanıklı olan Cheviot'lardır. Yukarı Aln ve Coquet vadilerinde ve kıyı ovasında bir miktar inek ve sığır da yetiştirilir. Büyük çiftliklerde, özellikle kıyı ovasında ekilen başlıca ürünler yulaf, arpa, tırfıl, şalgam ve lahanadır. Yerel kullanım için balıkçı takımı, kano ve dağcılık gereçleri imal edilir. Küçük bir kıyı köyü olan Craster, tütsülenmiş ringa balığıyla tanınır. Northumberland kömür yataklarının, Alnwick ilçesinin güneydoğusundaki uzantısı giderek önemini yitirmektedir. Nüfus (1986 tah.) 29.800.

Alnwick, İngiltere'nin Northumberland ilinde (*county*), Alnwick ilçesinde (*district*) kasaba. Cheviot Tepeleri ile deniz arasında, Aln Irmağının güney kıyısında yer alır.

Percy ailesinin (sonradan Northumberland kontları) 1309'dan beri yönetim merkezi olan Norman şatosu kasabaya egemen bir konumdadır. Malikane 18. yüzyılda Robert Adam'ın yönetiminde onarıldı; çevresindeki park ise Lancelot Brown tarafından düzenlendi. Adam'ın gotik üsluptaki bir-

Alnwick Şatosu, Northumberland
A.F. Kersting

çok çalışmasının yerini, 1855'lerde, Anthony Salvin'in iç mimaride kullandığı, İtalyan Rönesans sarayı üslubundaki çalışmaları aldı.

Hulne Park ve Kuzey Demesne, sınır lordlarının eski avlanma bölgelerinin kalıntılarıdır. Ortaçağda yapılmış surların bir bölümü (özellikle Hotspur Kulesi), Alnwick Abbey nöbetçi binası (1147) ve 15. yüzyıldan kalma bir orta dereceli, üniversiteye hazırlık okulu (grammar school) bugüne değin ayakta kalabilmişlerdir. Nüfus (1981) 7.188.

Alobrojlar, ALOBROKSLAR olarak da bilinir, Latince ALLOBROX, çoğul ALLOBROGES, Gallia Narbonensis'in (Fransa'nın Rhône ve Isère ırmaklarıyla çevrili güneydoğu kesimi) kuzeydoğusunda ve Cenevre dolaylarında yaşamış eski Kelt kabilesi. "Yabancılar" anlamına geldiği sanılan "Allobroges" adı, bu kabilenin, bölgenin ilk sakinlerini yerlerinden etmiş olduğunu akla getirir. İlk kez, Hannibal'ın o yöreden geçtiği yıl olan İÖ 218 tarihli kayıtlarda sözü geçer. Daha sonra Romalıların saldırısına uğrayan Alobrojlar İÖ 121'de Rhône ile Isère'in birleştiği yerde Roma ordusuna yenik düştüler ve Alpötesi Galya'ya bağlandılar.

Aloe *bak.* sırısabır

Aloeusoğulları, Yunanca ALOADA ya da ALOEIDA. Yunan söylencesinde Aloeus'un karısı İphimedeia'nın tanrı Poseidon'dan olma ikiz oğulları Otos ve Ephialtes'e verilen ad. Olağanüstü güçlü ve heybetliydiler. Olympos tanrılarına savaş açan bu iki kardeş, göğü altüst etmeye kalkışınca, Apollon tarafından erkeklik çağına gelmeden yok edildiler. Daha sonraki bir söylencede ise Otos ve Ephialtes, Bereket Tanrıçası Artemis ve Zeus'un karısı Hera ile evlenmek isterler. Vahşi hayvanların ve bitkilerin de tanrıçası olan Artemis bunun üzerine ikisinin ortasında bir geyik olarak belirir. İki kardeş geyiği öldürmek isterler, ama onun yerine birbirlerini öldürürler.

alofan, kaolinit grubundan bir kil minerali. *Ayrıca bak.* kaolinit.

alofon *bak.* sesbirimsel değişke

Alok, Ersin (d. 18 Ağustos 1937, İstanbul), daha çok doğayı yansıtan fotoğrafları ve belgesel filmleriyle tanınan fotoğrafçı, ressam ve yazar.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü ile İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne bağlı Gazetecilik Yüksekokulu'nu bitirdi. 1957-65 arasında 17 resim ve 4 heykel sergisi açtı. 1966'dan sonra çalışmalarını fotoğraf ve film sanatı üzerine yoğunlaştırdı. 1985'e değin açtığı 38 fotoğraf sergisi (örn. *Kayaüstü Resimleri*, 1973; *Çıplak Doğada İnsan*, 1976; *Zonia ve İnsanları*, 1977; *Dağ'a Sevgi*, 1981) ve yaptığı 10 filmde (örn. *İshak Paşa Sarayı*, 1972; *Türkiye'nin Kuş İnsanları*, 1980; *Çölde Fırtına*, 1981) doğayı ve doğa-insan ilişkisini yansıtmaya özen gösterdi. "Absurd" (1967), "Ormanlar Üzerine Çeşitlemeler" (1970), "Doğa" (1971) ve "Yalnız İnsan" (1974) adlı fotoğraflarıyla yurt dışında birincilik ödülleri aldı. *Zonia* (1979) adlı filmiyle de Berkeley'de antropoloji dalında birincilik ödülünü kazandı. Dağcılıkla ilgilenen, ilkçağ sanatı alanında araştırmalar yapan, özellikle de belgesel çalışmalarıyla dikkati çeken Ersin Alok, *Evlerin Dünyası* (1972), *Para Keseleri* (1973), *Hanlarımız* (1975), *Kilimler* (1981) ve *Anadolu'da Kaya Üstü Resimleri* (1988) adıyla yayımladığı yapıtlarında, Anadolu'nun tarihsel ve kültürel değerlerini yansıttı.

Alok

alomorf *bak.* biçimbirimsel değişke

Alompra (Birmanya kralı) *bak.* Alaungpaya

Alonso, Alicia, eö ALICIA ERNESTINA DE LA CARIDAD DEL COBRE MARTINEZ HOYO (d. 21 Aralık 1921, Havana), Küba Ulusal Balesi'nin kurucularından ve klasik balenin tanınmış yorumcularından Kübalı balerin ve bale yönetmeni.

Havana'da başladığı bale eğitimini New York'ta Vilzak-Schollar Bale Okulu'nda ve Amerikan Bale Okulu'nda sürdürdü. Bir süre Broadway müzikallerinde dans ettikten sonra 1941'de Bale Tiyatrosu topluluğuna (1975'ten sonra Amerikan Bale Tiyatrosu) katıldı. Ayrıca Havana Pro-Arte Müzik Topluluğu'nda da dans etti. Bu sırada, tüm yaşamı boyunca etkisinde kalacağı görme bozukluğu yüzünden dansa bir süre ara verdi. 1943'te yeniden Bale Tiyatrosu'nda dans etmeye başladı ve 1948'de Havana'da, o sıradaki kocası, bale yönetmeni ve dansçı Fernando Alonso ile birlikte kendi bale topluluğunu oluşturdu. Daha sonra da bu topluluğa bağlı bir bale okulu kurdu. 1959'da Küba Ulusal Balesi adını alan bu toplulukta aynı yıl başbalerin ve bale yönetmeni oldu.

Alonso, Rus klasik bale okulundan başka ABD'deki yeni-klasik okulun da etkisinde katışıksız bir klasik üslup geliştirmiştir. *Giselle* de (1966) içinde olmak üzere birçok klasik balenin yanı sıra çağdaş bale yapıtlarındaki yorumlarıyla da büyük bir başarı kazanmış ve balet İgor Yuskeviç ile başarılı bir çift oluşturmuştur. En ünlü yorumlarından biri Alberto Alfonso'nun *Carmen Suite*'indeki (1967) Carmen rolüdür. Rol aldığı öteki yapıtlar arasında Balanchine'in *Theme and Variations* (1947), Alberto Alonso'nun *Romeo and Juliet* (1946) ve A. Mendez'in *Nous nous verrons hier soir* (1971) adlı yapıtları vardır. Ayrıca koreografi çalışmaları da olan Alonso, Fransız koreograf Jules Perrot'nun *Pas de Quatre* (1845) adlı yapıtını 1970'te yeniden düzenleyerek sahnelemiştir. Alonso'nun aldığı ödüller arasında Carlos Mendez de Cespedes Madalyası (1947), *Dance Magazine* ödülü (1958), Paris Kenti Madalyası (1966) ve Pavlova Ödülü (1966) vardır. Alonso 1983'te topluluğu ile birlikte Uluslararası İstanbul Festivali'ne katılmıştır.

Alonso, Dámaso (d. 22 Ekim 1898, Madrid - ö. 24 Ocak 1990, Madrid, İspanya), İspanyol şair, edebiyat eleştirmeni ve araştırmacı. 1927 Kuşağı olarak bilinen şairler grubunun üyesidir.

Madrid Üniversitesi'nde öğrenim gören Alonso 1923-36 arasında Madrid'deki Tarihsel Araştırmalar Merkezi'nde ders verdi. Valencia Üniversitesi (1933-39) ile Madrid Üniversitesi'nde (1939-68) profesörlük yaptı. Ayrıca Almanya, İngiltere ve sık sık da ABD'deki üniversitelerde konuk profesör olarak bulundu.

İlk şiir yapıtı olan *Poemas puros* (1921; Saf Şiirler) imgeleme ve özlü bir anlatıma dayanıyordu. Ama Alonso sonradan daha özgür ve karmaşık bir üslup geliştirdi; bu, özellikle en ünlü şiir kitapları olan *Oscura noticia* (1944; Karanlık Mesaj) ve *Hijos de la ira*'da (1944; Gazap Çocukları) görülüyordu. *Poesías escogidas* (Seçilmiş Şiirler) adlı kitabı 1969'da yayımlandı.

Bir edebiyat eleştirmeni olarak Alonso 17. yüzyılın barok şairi Luis de Góngora y Argote'nin *Soledades* (1927; Yalnızlıklar) adlı yapıtını yayıma hazırlayarak ve *La lengua poética de Góngora* (1935; Gongora'nın Şiir Dili) gibi çeşitli deneme kitapları yayımlayarak bu şairin yeniden ünlenmesine katkıda bulundu. Eleştirideki ustalığını en çok *Poesía española* (1950; İspanyol Şiiri) adlı yapıtında ortaya koyan Alonso, ayrıca James Joyce, Gerard Manley Hopkins ve T. S. Eliot gibi yazarlardan da çeviriler yapmıştır.

alopürinol, gut (damla) hastalığının tedavisinde kullanılan organik bileşik. Alopürinol, gut hastalarının kanında normalden çok fazla miktarda bulunan ve eklemlerde, böbreklerde, başka dokularda katı birikintiler oluşturan ürik asitin yapımını engelleyici bir maddedir.

Kronik gut hastalığının alopürinolle tedavisi genellikle çok uzun zaman alır. Kan serumundaki ürik asit miktarı ilacı kullanmaya başladıktan hemen sonra düşerse de, katı birikintilerin vücuttan atılması 6-12 aylık bir tedaviyi gerektirir. Probenesit ya da sülfinpirazon kullanımının alerji tepkilerine yol açtığı kişilerde, böbrek işlevlerinin hastalık nedeniyle ya da başka ilaçların yan etkileriyle zarar gördüğü durumlarda alopürinol tercih edilir.

Alor Adaları, Bahasa Endonezya dilinde KEPULAUAN ALOR. Endonezya'daki Küçük Sunda Adaları içinde yer alan adalar grubu. İki büyük, birkaç küçük adacıktan oluşur ve Doğu Nusa Tenggara iline (*propinsi*) bağlı Alor ilçesini (*kabupaten*) oluşturur. Flores ve Sawu denizlerinin arasında yer alan adaların en büyüğü, 2.330 km²'lik yüzölçümüyle Alor'dur. Başlıca yükseltileri olan Kolana (1.765 m) ve Muna (1.440 m) eski birer yanardağdır. Dik koyaklarla parçalanmış olan Alor'da yalnızca bir plato ve birkaç küçük kıyı ovası vardır. Delaki Dağının (1.318 m) yer aldığı Pantar ise, kıyıları girintili çıkıntılı, yüksek bir adadır. Adalarda Malezya-Polinezya dil ailesine bağlı diller konuşulur. Kıyılarda yaşayan bazı Hıristiyan cemaatlerle Müslümanlar dışında kalan halk animisttir. Şenliklerde genellikle domuz, gong ve *mokos* (kökeni bilinmeyen bir çeşit dökme bronz davul) değiş tokuşu yapılır. Nüfus (1980) 124.948.

Alor Setar, ALOR STAR olarak da yazılır, Batı Malezya'nın kuzeybatısında, Kedah eyaletinin başkenti. Kedah Irmağı (*sungai*) kıyısında kuruludur. Düzgün bir kent planıyla daha çok ırmağın batı yakasında toplanmış olan kasaba, aynı zamanda Kedah sultanının konutunun bulunduğu yerdir. Alor Setar, yönetsel işlevlerinin yanı sıra, çeltik bölgesi olan Kedah Ovasının kuzey kesiminin dağıtım merkezidir. Arada bulunan bataklık orman nedeniyle, 19 km batısına düşen denizle bağlantısı yoktur. Ama, kara ve demiryoluyla kuzeyde Tayland'a, güneyde de Pinang'a bağlanır. Ayrıca 10 km kuzeydoğusuna düşen Kepala Batas'ta bir havaalanı vardır. Nüfus (1980) 69.435.

Alost (Belçika) *bak.* Aalst

Aloş *bak.* Germaner, Ali Teoman

Alotau, Papua Yeni Gine anakarasının güneydoğu ucundaki Milne Bay ilinin limanı ve yönetsel merkezi (1968). Milne Körfezinin kuzey kıyısında yer alan kent, Owen Stanley Sıradağlarının doğuya uzanan ormanlık eteklerinde kurulmuştur. Çevresinde kakao ve sebze tarımı yapılır; doğusundaki kıyı boyunca da hindistancevizi yetiştirilir. 1975'te tamamlanan açıkdeniz ve kıyı taşımacılığına yönelik rıhtım ve iskeleler, Alotau'yu ilin ana limanı haline getirmiştir. Getirilen kopra, buradan açıkdeniz gemilerine yüklenir. Balıkçı tekneleri liman dışında avlanır. Milne Bay karayolu Alotau'yu kuzeybatıdaki Dogura'ya bağlar; yakınındaki Gurney'de bir havaalanı vardır. Nüfus (1980) 4.311.

alotropi *bak.* ayrı biçimlenme

Aloysius GONZAGA (AZİZ) (d. 9 Mart 1568, Castiglione delle Stiviere, Venedik Cumhuriyeti - ö. 21 Haziran 1591, Roma; azizler listesine kabulü 1726; yortu günü 21 Haziran), Katolik gençlerin koruyucu azizi. En çok saygı gören azizlerden biridir.

Aloysius, Castiglione markizi Ferrante'nin oğullarından biriydi. Floransa ve Mantova düklerinin saraylarında ve Kral II. Felipe'nin oğlu Diego'ya paj (sarayoğlanı) olarak hizmet ettiği Madrid kraliyet sarayında eğitim gördü. 1585'te miras hakkından vazgeçerek Roma'daki Cizvitlere katıldı. Burada tanınmış ilahiyatçı Robert Bellarmine ona yol gösterdi. Kutsanma töreninden az önce veba kurbanlarının bakımı ile ilgilenirken mikrop kaparak öldü.

Papa XIII. Benedictus Aloysius'u 1729'da gençliğin koruyucu azizi ilan etti. Karar, 1926'da Papa XI. Pius tarafından da onaylandı.

alp, kahraman, cesur, yiğit, savaşçı, zorlu anlamlarında Türkçe sözcük. Bugünkü dilde soyut olarak taşıdığı bu anlamların gerisinde, kökleri Tarihöncesi'ne dayanan bir toplumsal gelişme yatar. Orhun ve Uygur alfabeleriyle birçok Türkçe yapıtta alp sözcüğüne özel ad, sıfat ya da unvan olarak rastlanmaktadır (örn. Alp-Tuğrul, Alp-Tuluk Üge). Orhun Yazıtları'nda, *Kutadgu Bilig*'de, *Divanü Lugati't-Türk*'te de geçen sözcük, İslam dini Türkler arasında yerleştikten sonra "alp-gazi", "gazi-alp" biçimine dönüşmüş, tarikate bağlı olanlar da "alp-erenler" (savaşçı dervişler) adıyla anılmışlardır. Selçuklularda sözcük, resmi bir unvan olarak kullanılmaya başlamış ve özellikle hükümdarlar, büyük emirler bu unvanı taşımışlardır. Sonradan onların kurdukları çeşitli devletlerde de "alp" unvanı, "inanç", "kutlug", "bilge" gibi eski Türk unvanlarıyla birlikte hükümdarların resmi lakapları arasına girmiştir. Harezmşahlarda, Atabeglıklerde ve Artuklularda da "alp-kutlug", "alp-inanç-kutlug", "alp-gazi" unvanları kullanılmıştır. Bu gelenek, Gurlularda ve Hindistan'daki Türk devletlerinde de sürmüş, büyük emirlere hükümdarlar tarafından "alp-han" unvanı verilmiştir.

Alplerden, eski Türklerdeki kabile örgütlenmesinde, oymak başkanının (aşiret reisinin) çevresinde, özellikle savaşlardaki yiğitlik ve yararlıklarıyla öne çıkan bireylerin oluşturduğu bir çeşit ayrıcalıklı sınıf olarak söz edilebilir. Bu niteliğiyle alplık, Roma'nın ilk dönemlerindeki *comitatus*(*) ya da Germen krallarının çevresindeki "silah arkadaşlıkları" ile karşılaştırılabilir. Beye, savaş önderine kişisel sadakat bağıyla bağlı bu savaşçı maiyetler, bir sonraki aşamada yerleşik toprak aristokrasisinin esasını oluşturdu. Bu göçebe soyluluğunun oluşumunda, babadan oğula geçen ayrıcalıkların katkısı olmakla birlikte, kişisel yetenek ilk koşuldu. Çocukluğundan başlayarak avlarda, akınlarda, savaşlarda kahramanlık gösteremeyenler bu sınıfa giremezlerdi. Toplumsal konumlarına göre az ya da çok sayıda hayvana sahip olan alplerin, ayrıca hizmetçileri, köleleri de bulunurdu. Büyük başkan ile çeşitli oymak önderlerinin kendi alpleri ile olan karşılıklı ilişkileri belli kurallarla düzenlenmişti.

Dede Korkut Kitabı'nda, Türk töresinde bir çocuğa ad konabilmesi için onun bir yiğitlik göstermesinin şart olduğundan söz edilir. Aşık Paşa da *Garibname*'de, bir alpte sağlam yürek, pazu kuvveti, gayret, iyi bir at, özel bir giysi, yay, iyi bir kılıç, süngü ve uygun bir arkadaş olmak üzere dokuz niteliğin bulunması gerektiğini söyler. Alperenlikte ise ideal olarak erenlik, riyazet, gayret, aşk, tevekkül, şeriata uyma, bilgi, himmet ve iyi bir arkadaş olmak üzere gene dokuz koşul aranmaktaydı.

Alp, Hüseyin (d. 1935, Kangal, Sivas - ö. 9 Ocak 1983, İstanbul), Türk basketbolcu. Spora çok geç yaşta başlamasına karşın 2.14'lük boyu ve dev cüssesiyle Türkiye'nin en başarılı pivotları arasına girmiştir.

Basketbola Sivas 4 Eylül Gençlik Spor Kulübü yöneticilerinin çabalarıyla, 26 yaşında İstanbul'da başladı ve İstanbul Teknik Üniversitesi'ne (İTÜ) transfer oldu. 1961-65 arasında İTÜ'nün başarılarına katkıda bulundu. Daha sonra İzmir'in Altınordu Kulübü'ne geçti. Basketbol Milli Takımı'nda 73 kez yer aldı. Sporu 1974'te bıraktı. Anılarını *Potaların Altında 13 Yıl* adlı kitabında topladı. Bu arada bazı filmlerde de rol aldı.

Alp, Sedat (d. 1913, Karaferye, Selanik), yaklaşık 30 yıldır önemli bir Hitit yerleşimi olan Konya'daki Karahöyük kazılarını sürdüren arkeolog. İlk Türk Hititologlarındandır.

İstanbul'daki ortaöğreniminden sonra 1932'de devlet bursuyla Almanya'ya giderek Leipzig ve Berlin üniversitelerinde eskiçağ tarihi, eski Anadolu dilleri ve kültürleri, Hititoloji, Sümeroloji ve arkeoloji öğrenimi gördü. 1940'ta doktorasını tamamlayarak Türkiye'ye döndü ve 1941'de Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde (DTCF) Hititoloji asistanı oldu. Aynı yıl doçentlik sınavını veren ve 1949'da profesörlüğe, 1959'da da ordinaryüs profesörlüğe yükselen Alp, 1956-58 arasında DTCF'nin dekanlığını yaptı. 1953'te Almanya'da Münster Üniversitesi'nde, 1979'da Münih Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak bulundu. Yurtdışında çeşitli üniversitelerde konferanslar verdi.

Alp, 1953'te Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara Üniversitesi ve Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Karahöyük'te başladığı kazıları çeşitli aralıklarla 1986'ya değin sürdürdü. Kazılara başlandığında, bu yöredeki Hitit uygarlığına ait Orta Tunç Çağı ile (İÖ 2000-1500) bir önceki İlk Tunç Çağına (İÖ 3500-2000) ait yüzey araştırmaları dışında hiçbir bilgi yoktu. Kazılar Karahöyük'te 27 yerleşim katının varlığını gösterdi. Hitit döneminden kalma ilginç buluntuların yanı sıra Hitit kent mimarisine ilişkin önemli saptamalar yapıldı. İÖ 1750'lere tarihlenen kerpiç bir saray, yolları ve meydanlarıyla düzenli bir kent, anıtsal bir kent surı, mezarlık ve sarayın bulla (mühür) arşivi ile daha eski kültür katlarına ait bir tapınak Karahöyük'ün ilginç buluntularındandır. Mermer idoller, bezemeli kemik parçalar, çok sayıda silindir ve damga mühür, bu kentin Eski Anadolu kültürleri içindeki özgün yerini belirlemekte ve kronolojik saptamalara olanak vermektedir.

Alp, Hitit metinlerinden yola çıkarak Hititlerin yasaları, sanatları ve toplumsal yapıları konusunda 60'tan çok makale yayımlamıştır. Tahsin Özgüç tarafından kazılan Maşathöyük'te bulunan saray arşivi bulgularını araştıran Alp, Hitit çiviyazılı metinlerinde, burarın "Tapigga" olarak adlandırıldığını saptamıştır.

1946'da TTK üyeliğine seçilen Alp, 1982'de bu kurumun son başkanlığını da yapmıştır. Pek çok bilimsel enstitü ve kuruluşun üyesidir. İtalya ve Federal Almanya cumhurbaşkanlarının en yüksek liyakat nişanıyla onurlandırılmıştır.

Başlıca yapıtları arasında *Untersuchungen zu den Beamtennamen im Hethitischen Festzeremoniell* (1940; Hitit Protokolündeki Memur Adları Üzerine İncelemeler), *Hitit Hiyeroglif Mühür ve Kitabelerindeki Bazı Şahıs Adlarının Okunuşları Hakkında* (1950), *Konya Civarında Kara Höyük'te Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri* (1972) ve *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte* (1983; Hitit Tapınağındaki Kült Bölümlerinin Araştırılmasına Çiviyazılı Metinler Işığında Katkılar) sayılabilir.

Alp Arslan, asıl adı ADUDÜ'D-DEVLE EBU ŞÜCA MUHAMMED BİN DAVUD ÇAĞRI BEY (d. 20 Ocak 1029 - ö. 25 Kasım 1072, Barzam Kalesi), Büyük Selçukluların ikinci hükümdarı (1063-72). Saltanatı devraldığında Horasan ve Batı İran'dan oluşan Büyük Selçuklu topraklarına Gürcistan, Kafkasya ve Anadolu'nun büyük bir bölümünü kattı.

Alp Arslan, Horasan valisi Çağrı Bey'in (*) oğlu ve ilk Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in(*) yeğeniydi. 1059'da babası, 1063'te amcası öldü. Amcası çocuksuz olduğundan Alp Arslan, İran'ın güneyindeki Kirman dışında, hanedanın tüm mülkünün tek vârisi oldu; çok geçmeden kardeşlerinden birinin elinde bulunan Kirman'ı vasal devlet biçiminde kendine bağladı. Kuzeni ve rakibi olan Kutalmış ile Tuğrul'un eşlerinden birinin oğlunu da kolayca saf dışı etti.

Sonradan egemen olduğu geleneksel İslam topraklarının dışında doğmuş olan Alp Arslan, buraların yönetimini veziri Nizamülmülk'e bıraktı; Nizamülmülk, Melikşah zamanında da aynı görevi sürdürecekti. Alp Arslan Irak üzerindeki denetimini korumakla birlikte, halifeliğin merkezini barındıran bu ülkeden uzak durdu. Amacı, halifelikle çıkar çatışmalarına fırsat vermemek, Tuğrul'un son dönemindekilere benzer karışıklıklardan kaçınmaktı.

Alp Arslan kendinden önceki Büyük Selçuklu hükümdarıyla aynı doğrultuda bir politika izledi. Orta Asya'da, Hindistan'ın dağlık bölgelerindeki üslerinde kıstırılmaları zaten pek güç olan Gazne hükümdarlarıyla barışçı bir ilişki sürdürürken Maveraünnehir'deki Karahanlılara karşı zor kullanıyordu. Asıl başarının kendisini beklediği batıda ise, daha karmaşık bir durumla karşı karşıyaydı. Bir yandan, koruyucusu olduğu, Bağdat'taki Sünni Abbasi halifesinin kabul etmediği İsmaili Fatımi sapmasını bastırmak üzere Mısır'a yürümek kararındaydı. Öte yandan, askeri gücünün, Türkmenler üzerindeki etkinliğinin sürmesine bağlı olduğunun farkındaydı. Türkmenleri ise her şeyden önce kâfirlere karşı açılacak cihadın başarısı ve Hıristiyan topraklarına düzenlenecek akın-

lar ilgilendiriyordu. Alp Arslan'ın Bizans ve doğusundaki komşuları üzerine düzenlediği seferler özerk Türkmen gruplarının saldırılarıyla genişledi. 1064'te Ani'yi ve Kars'ı alarak sınırları bir ölçüde belirginleştirdi ve Türkmenlerin Aras Irmağı boylarındaki otlaklarda kesin denetimini sağladı. Türkmenlerin ganimetlerini yığmak üzere her seferinde İslam topraklarına dönmelerine karşın, Türkmen akınları Bizans savunma sistemini zayıflattı ve Türklerin Anadolu'yu fethetmelerine ortam hazırladı. Öte yandan, bu akınlara tepki olarak Bizans da Suriye ve Kafkasya'da karşı hareketlere girişti ve sonunda taraflar görüşme masasına oturdu.

Artık Bizans cephesinin yeterince güvenlikte olduğu kanısını edinen Alp Arslan, Mısırlı isyancıların ve Sünni Abbasi halifesinin isteğiyle Fatımilere karşı büyük seferini başlatmaya karar verdi. Abbasi tarafına geçmekte geç kalan Mirdasilerin elindeki Halep'e saldırmaya ardından da Suriye'yi işgal etmeye hazırlanırken, Bizans imparatoru Romanos IV. Diogenes'in güçlü bir orduyla Kafkasya'daki artçı güçlerine saldırmakta olduğunu öğrendi. Hemen geldiği yoldan dönerek, Ağustos 1071'de, Malazgirt'te rakibinin karşısına çıktı. Sayısal üstünlüğüne karşın moral bozukluğu içinde olan Bizans ordusu, küçük ama inançlı Büyük Selçuklu kuvvetleri karşısında bozguna uğradı. Akşam olduğunda, Bizans ordusu yenilmiş ve tarihte ilk kez bir Bizans imparatoru bir İslam hükümdarına tutsak düşmüştü. Alp Arslan'ın amacı Bizans İmparatorluğu'nu yıkmak değildi; sınırların yeniden tanımlanması, imparatordan düzenli haraç ve ittifak sözü kendisi için yeterliydi. Ama, Malazgirt Savaşı'yla(*), Anadolu Türkmen fetihlerine açılmış oldu.

Alp Arslan 1072'nin sonunda Karahanlı sınırına döndü ve Barzam Kalesi'nde bir tartışma sırasında tutsaklardan biri tarafından ölümcül biçimde yaralandı. Parlak Malazgirt zaferinin ardından bir tutsağın eliyle gelen ölümü, ahlakçılara iktidarın yalnız Tanrı'ya ait olduğunu söylettirecek kadar sıradandı. O sıralar 17 yaşında olan oğlu Melikşah'ın Nizamülmülk'ün gözetimi altında yerini almasını vasiyet etmişti.

Adını çevreleyen görkeme karşın, Alp Arslan'ın değerlendirilmesi güç bir kişiliği vardı. Müslümanların gözünde büyük bir önder, bir eğitici, dürüst ve hiyanete asla göz yummayan bir insandı. Hıristiyanlarsa, ününü oğlu Melikşah'ınkiyle karşılaştırarak, Alp Arslan'a daha olumsuz yaklaşırlar. En gözde uğraşının fetih olduğu, ilim ve ülkenin yönetimi gibi konuları vezirine bıraktığı anlaşılmaktadır.

Alp boynuzu *bak.* alphorn

Alp buzulu, VADİ BUZULU ve DAĞ BUZULU olarak da bilinir, bir su toplama havzasından ya da kar örtüsünden bir vadiye doğru akan buz kütlesi. İlk kez Alpler'de incelendiği için Alp buzulu diye adlandırılan bu tip buzullar Avustralya dışındaki bütün kıtalarda, genellikle kutuplara yakın enlemlerde ve Ekvator bölgesindeki yüksek dağlarda görülür. Ya tek bir akıntı halinde ya da ana akıntıya bağlı kollar biçimindedir. Bazı Alp buzulları oldukça incedir ve 1 km²'den daha küçük bir alanı kaplar. Ancak, Antarktika'daki Beardmore buzulu (uzunluğu 190 km, eni 40 km) ve Alaska'daki Hubbard buzulu (uzunluğu 120 km) gibi çok büyük örnekleri de vardır. Büyük Alp buzullarının kalınlığı genellikle 300-900 m arasındadır. Alp buzulluşması geçirmiş alanlar, Alpler'e özgü bir topografya yapısı gösterir; yüzey biçimleri sivri ve engebelidir; sivri doruklu sırtlar, geçitler (doruklar arasında yer alan eyer biçimli çöküntüler), boynuz biçiminde çıkıntılar, buzul tekneleri ve buz yalakları (derin, yarım taş biçiminde havzalar) bulunur.

Alp dağ keçisi (*Capra ibex*). *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından, daha çok Avrupa Alpleri'nde yaşayan dayanıklı, çevik bir yabanıl keçi türü. Alp dağ keçisinin omuz yüksekliği 80-90 cm, postu kahverengi-boz, karnı ak, bacakları ve karnının kenarları siyaha yakın koyu renktedir. Tekenin, ön yüzeyi geniş ve çaprazlamasına çıkıntılı çizgilerle kaplı olan yarım daire biçiminde boynuzları, ayrıca kısa bir sakalı vardır. Dişinin boynuzları çok daha küçüktür. Alp dağ keçisi sürekli kar bölgesinin sınırında, genellikle sürüler halinde yaşar; yalnız yaşlı tekeler sürüye katılmayarak tek başına dolaşır. Eskiden Alpler'in yüksek bölgelerinde yaygınken, bugün sayıları büyük ölçüde azalmış olan bu hayvanlar İtalyan Alpleri'ndeki Gran Paradiso Ulusal Parkı'nda koruma altına alınmıştır; başka bölgelerde de yeniden yerleşmesine çalışılmaktadır.

Alp Dağları, Orta Avrupa'nın güneyinde, Akdeniz kıyısındaki Cenova Körfezinden başlayıp 1.200 km uzunluğunda bir yay çizerek Viyana'ya kadar güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan ve 207.000 km²'lik bir alanı kaplayan sıradağlar. Bölgenin belkemiği görünümündeki bu dağ sırası, Afrika'daki Atlas Dağlarından başlayıp Avrupa'nın güneyinden Asya'daki Himalayalar'a kadar kesintili olarak uzanan ve yerkabuğunun yaklaşık dörtte birini kaplayan dağ kuşağının bir bölümünü oluşturur. Avrupa'nın başlıca ırmakları olan Rhône, Ren, Adige ve Po ile Tuna'nın pek çok kolu Alp tepelerinden ve yaylalarından doğar. Ulaşım, vadileri ve yükseklerdeki sarp geçitleri dolanan yollar ve dağları geçen tünellerle sağlanır. Alpler Avrupa tarihinde kimi zaman ayırıcı, kimi zaman birleştirici bir rol oynarken bölgedeki yaşam biçimlerini derinden etkilemişlerdir. Fransa, İsviçre, Almanya, Avusturya, Slovenya ve İtalya'nın bir bölümünü oluştururlar; ama bu altı ülkenin hiçbiri tümüyle bir Alp devleti değildir.

Avrupa kıtasının başlıca coğrafi değişimleri Alpler'den kaynaklanır. Akdeniz'e ve Atlas Okyanusuna özgü iklim özellikleri ile kuzey ve doğudaki toprakların iklim yapıları, aralarında coğrafi bir engel oluşturan bu sıradağlar nedeniyle birbirinden farklıdır. Tarihöncesi çağlardan beri bu dağların vadilerinde yaşayagelmiş insanlar, aralarındaki siyasal, dilsel, dinsel ve benzeri farklılıklara karşın, üretim ve yaşam biçimleri açısından önemli benzerlikler gösterirler.

Alp kültürleriyle çevredeki ovalarda yaşayanların kültürleri arasında sürekli bir etkileşim olmuştur. Tarih boyunca kesintisiz olarak insan yerleşmelerine sahne olan Alpler, belki de dünyanın en "insancıllaşmış" dağlarıdır. Geçmişte yerli halk, Alpler'in soğuk kışlarından, toplumsal ve ekonomik geriliğinden kaçmışsa da, şimdilerde Alpler sağlık kuruluşları, dağcılık, kayak ve turizm tesisleri ile dünyanın başta gelen dinlence merkezlerinden biri haline gelmiştir; hidroelektrik kaynakları da sanayinin gelişimi için zengin olanaklar sağlar.

Fiziksel özellikleri. Alpler, batı, doğu ve orta Alpler olmak üzere her biri çeşitli sıradağlardan oluşan üç bölüme ayrılır. Batı Alpler, Akdeniz kıyısından başlayıp Fransa'nın güneydoğusuyla İtalya'nın kuzeybatısı üzerinden geçerek İsviçre-İtalya sınırındaki Büyük St. Bernard Geçidine kadar uzanır. Alpler'in en yüksek doruğu olan Mont Blanc (4.807 m) bu kesimde yer alır. Gene İsviçre-İtalya sınırındaki Splügen Geçidinden ve Kuzey İtalya'nın orta kesimlerindeki Como Gölünden doğuya doğru uzanan Orta Alpler, daha yüksek bir kitle oluşturur. Doğu Alpler ise, kuzeyde Almanya'ya, güneyde Slovenya'ya doğru uzanır ve Avusturya topraklarının büyük bir bölümünü kaplar.

Alpler'in Fransa'daki en batı ucu ile kuzeydoğuda, Avusturya'nın kuzeyindeki Salzburg ve Viyana kesimlerinde uzanan bölümü Ön Alpler olarak adlandırılır; Ön Alpler alçak tepelerden meydana gelir. Jeolojik açıdan çökelti niteliğindeki bu bayırlar, iki, bazen üç katlı sıralar halinde yükselen İç Alpler'in billurlaşmış sert kaya yapısının tam karşıtı bir görünümdedir. Bu oluşum yeryüzünün iç katmanlarındaki billurlaşmış maddenin sıkışarak yukarı ve dışarı itilmesi sonucu, üstteki çökelti katmanının kaymasına ve çevreye yayılmasına bağlanmaktadır. Ön Alpler'in batı ucu, Mont Blanc'ı da içeren sert billur kütlenin yerkabuğunu yarıp çıkması sonucu çevreye bir örtü gibi yayılan üst çökelti katmanından oluşmuştur. Ama, Orta Alpler'in daha karmaşık yapısı, bu oluşum kuramı ile açıklanamamakta, Doğu Alpler'in yapısı da bilimsel soruları gündeme getirmektedir.

Avusturya Alpleri, Tirol
Avusturya Kültür Ofisi'nin izniyle

1780'lerde Cenevre Üniversitesi'nden Profesör Horace Benedict de Saussure'ün başlattığı bilimsel keşif gezileri ve gözlemlerden bu yana, Alp Dağlarının jeolojik yapısı ayrıntılı olarak incelenmektedir. Özellikle Grenoble ve Innsbruck üniversitelerinde sürdürülen araştırmalar sonucu, Alp Dağları, iklimi, bitki örtüsü, hayvan türleri ve insan coğrafyasıyla dünyanın, üzerinde en çok çalışılmış dağlar sistemi niteliğini kazanmıştır.

Alpler'deki en yüksek noktaları billur kütleler oluşturur. Mont Blanc'ın yanı sıra Dufourspitze'de 4.634 m'yi bulan Pennine Alpleri, Aar Masifi (4.272 m), Bernina (4.049 m), Ötztal (3.774 m) ve Avusturya'daki Hohe Tauern (3.794 m) bunlar arasındadır.

Alpler'deki engebeler, akarsulardan çok, don ve buzulların etkisiyle oluşmuştur. Sarp tepeler, iğne diye adlandırılan sivri doruklar ve düz duvarlar halinde yükselen billurlaşmış yapı, çok çarpıcı ve yalnız görünümlü Matter Doruğunda 4.478 m'ye ulaşır. Dolomit Alpler'inde olduğu gibi kireçtaşı oluşumlu kesimlerde yüksek uçurumlar ve kanyonlar egemenken, özellikle Fransa ve Avusturya'daki yumuşak kaya nitelikli yörelerde geniş vadiler oluşmuştur. Buzullar, vadi tabanlarını, yanı başlarındaki doruklarla aralarında çok büyük yükseklik farklılıklarına yol açacak biçimde aşındırmıştır. Maggiore, Como, Garda gibi Alp göllerinin tabanları, bu nedenle deniz düzeyinin altındadır. Buzulların neden olduğu aşınma, kütlenin alçak sırtlarında ulaşıma elverişli geçitlerin oluşmasını sağlamıştır.

Alpler'de sıcaklık her 200 m'de yaklaşık 1°C düşer; 2.000 m'de yıllık ortalama sıcaklık 0°C'dir. Yüksekliklerin gölgesinde kalan pek çok vadi, kış ayları boyunca güneş görmez. İklim genellikle nemlidir; ama dış kesimlerdeki dağların yılda 2.000 mm yağış almasına karşılık, İç Alpler, daha yüksek oldukları halde daha az yağış alır (500 mm); buralarda ekim için sulama gerekir. 3.200 m'den yüksek kesimler yıl boyu erimeyen karlarla örtülüdür. Buralarda sıkışma ve dönüşümlü olarak çözülüp donma sonucu kar, önce *névé* olarak adlandırılan buz öncesi oluşuma, ardından buza dönüşür. Bunun sonucunda da yarlarda ve vadi yamaçlarında kubbe, amfi ve duvar biçiminde buzullar oluşur. Buzullar toplam 2.500 km² dolayında bir alan kaplar. Bunların en büyüğü, 80 km² genişliğinde bir alana yayılan, İsviçre'nin güneybatısındaki Aletsch buzuludur. Yağışların bol ve buharlaşma düzeyinin düşük oluşu, Alpler'den doğan akarsuları, kış ayları dışında, hidroelektrik güç üretimine son derece elverişli kılar. Alpler üzerinde inşa edilen barajlar, karların erime dönemlerinde selleri engelleyip kış aylarında azalan suları dengeleyen bir sistem oluşturur.

Alçak kesimlerin ormanlık olmasına karşılık, yüksek Alp otlaklarında hemen hemen hiç ağaç yoktur. Ormanlık yörelerin alt kuşağında kayın, daha yukarılarda ladin ve göknar. İç Alpler'deyse öteki iğneyapraklılar görülür. Çeşitli ot ve çalılarla kır çiçeklerinden oluşan bitki örtüsünün sıklığı, toprağın türüne göre farklılık gösterir ve yüksek kesimlerde giderek seyrelir.

Yüksek dağlardaki yaşama uyum sağlamış birkaç hayvan türü vardır. Ayı artık yok olmuşsa da, olağanüstü çevik bir hayvan olan Alp dağ keçisi korunabilmiştir. Dağ sıçanları yeraltındaki kovuklarda kış uykusuna yatar. Tavşanlar ve kartavukları kışları tüy değiştirip beyaz tüylere bürünür. Yerel hayvanlar çeşitli ulusal parklarda korumaya alınmıştır.

Halklar ve ekonomi. Altı Avrupa ülkesinin topraklarına yayılmış olan Alp Dağlarında yaşayan halklar, genellikle özgün ve ortak bir kültürü paylaşırlar. Kırsal nitelikli Alp kültürünün belirleyicisi, Almanca *Alp* ya da *Alm*, Fransızca *alpage* olarak adlandırılan geniş otlaklardır. İsviçre'nin dörtte biri, Avusturya'nın beşte biri bu tür yüksek yaylalardan oluşur. Bu otlaklardan yararlanma, sürülerin mevsiminde sürekli yerleşimlerden buralara çıkarılması biçiminde gerçekleşir; mevsim bitiminde geri dönülür.

Dağlar arasındaki bol yağış alan ve ekime uygun olmayan serin vadilerde büyükbaş hayvan beslenir, süt ürünleri elde edilir; güneş alan, geniş ve daha kuru vadilerdeyse tarımsal üretim yapılır.

Alp halkları arasında tarihsel, ırksal, dinsel ve dilsel farklılıklar vardır. Kullanılan başlıca diller Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Slovencedir. Alpler'de yaşayanların çoğu Katoliktir; Vaud, Bern, Glarus gibi İsviçre kantonları ile Fransız, İtalyan ve Avusturya Alpleri'nde bazı Protestan topluluklara da rastlanır.

Alplilerin kültürünü siyasal, ırksal, dinsel ya da dilsel özelliklerden çok, ekonomik uğraşın biçimi belirler. En büyük zıtlık, büyükbaş hayvancılık ve mandıracılığın tümüyle ya da büyük ölçüde egemen olduğu kuzey ve doğu kesimler ile hayvancılık ve tarımın birlikte yürütüldüğü kendine yeterli bir ekonomi türü yaygın olan iç ve güney kesimler arasındadır. Koyun sürülerinin yazın yüksek Alp otlaklarına çıkarıldığı, kışın ise Akdeniz bölgesindeki alçak düzlüklere indirildiği kesimler ise daha farklı bir kültüre sahiptir.

Ekonomik uğraşın türüne göre Alpler dört bölgeye ayrılabilir: 1) yalnızca büyükbaş hayvancılık ve mandıracılık yapılan Fransa'daki Savoie'un kuzey kesimleriyle İsviçre'deki Gruyère, Bern Alpleri, Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern, Glarus ve Appenzell kesimleri; 2) hayvancılık ve mandıracılığın büyük ölçüde egemen olduğu Almanya'nın Allgäu, Yukarı Bavyera ve Berchtesgaden, Avusturya'nın Vorarlberg, Tirol, Salzburg, Salzkammergut, Kärnten ve Steiermark bölgeleri ile Slovenya'daki Yukarı Kranjska kesimi; 3) hayvancılıkla tarımın birlikte ve dengeli yürütüldüğü kendine yeterli ekonomi tipinin yaygın olduğu Fransa'daki Dauphiné ve Savoie'un güney kesimleri, İsviçre'nin Valais, Ticino ve Grisons kesimleri ve İtalya'daki Piemonte, Alto Adige ve Friuli yöreleri; 4) göçebe hayvancılık bölgeleri olan Güney Fransız Alpleri ile İtalya'daki Orobie Alpleri ve Piemonte'un bazı bölümleri.

Eski Alp kültürlerine özgü araç ve gereçlerin pek çoğu bugün bile bu yörelerde kullanılmaktadır. Tahtadan yapılmış uzunluk ölçülerine, çeşitli çanak, çömlek ve lambalara, sabuntaşından ocaklara, çalı çırpıdan yapılmış oyuncak ineklere, çayırlarda ve kar üstünde kullanılan kızaklara, tahta tekerlekli el arabalarına sık sık rastlanır. Alplilerin yerel lehçeleri eski dillerin izlerini taşır. Otlakların ortak mülk sayılışı, miras, çeyiz gibi toplumsal yaşama ilişkin pek çok gelenek ve görenek hâlâ yaygındır.

Alpler'de doğal koşulların yarattığı yaşam güçlükleri, aileler arası rekabetin, kaçınılmaz bir işbirliğiyle bir arada sürmesini zorunlu kılar. Bir Alp deyişine göre, dağlılar mecbur kalmadıkça birbirlerine yardım etmezler; ama sık sık da mecbur kalırlar. Alp halkları Romalılar döneminden bu yana özgürlük ve bağımsızlık savaşçıları olarak bilinir. Derebeylik bu dağlarda hiçbir zaman aşağıdaki ovalarda olduğu ölçüde tutunamamış, Alpler savaş zamanlarında özgürlük arayanların barınağı olmuştur. Tarih boyunca Avrupa düzlüklerinde büyük merkezi devletler kurulduğu halde, Alp toplulukları bir ölçüde kendi özerkliklerini korudukları konfederasyonlarda birleşmişlerdir (Tirol; Uri, Schwyz, Underwalden, Luzern kantonları; Valais; Savoie; Valle d'Aosta; Briançonnais gibi). Nüfuslarının çok küçük bir kesimi Alp çobanı ve köylüsü olmasına karşın İsviçre ve Avusturya'da, Alp kültürü ulusal kültürün önemli bir bölümünü oluşturur. Bedensel güç, dayanıklılık, hastalık ve acıya aldırmama Alplilerin önem verdiği niteliklerdir. Bildik ve denenmiş yöntemler yeniliklere yeğlenir. Yaşamın hata kabul etmediği bu ortamda geleneğe saygı büyüktür. Alpliler özellikle geçime ilişkin konularda tutucudurlar. Acımasız doğa koşullarının yönlendirdiği güçlü dinsel inançları vardır; ancak bu kaderciliğe değil, tam tersine yaşama sıkıca bağlanmaya yol açmıştır.

Çağdaş gelişmeler. Alplilerin tarıma dayalı yaşam biçimi 19. yüzyıla değin hiç değişmeden süregeldi. Sınırlı bir teknoloji ile belli bir sosyoekonomik düzeye ulaşmayı başaran köy topluluklarında, oğulların babalarının yaşam ve çalışma biçimlerini benimsemeleri geleneğin baskısı ile sağlandı. İnsan ve hayvan sayısının birbirine oranı, ekilebilir toprağın boyutları, geç yaşta evlenme, mevsimlik ya da sürekli göçler gibi toplumsal yöntemlerle dengelendi. Tüm gelenek ve ahlak anlayışları düzeni sürdürmeye yönelik olan Alp halkları, Reform ya da Fransız Devrimi gibi büyük tarihsel çalkantılardan bile çok etkilenmediler. Ancak Sanayi Devrimi köklü değişikliklere yol açtı; kara ve demiryollarının yapımı, telgraf ve telefon hatlarının döşenmesiyle bu dağlar, turizme ve sanayiye açıldı. Kendilerininkinden çok ayrı yaşam düzeylerinin farkına varan Alplilerin bir bölümü, yamaçlarda yeni yeni kurulan fabrikalarda çalışmaya, fabrika işçiliğini çiftçilikle bir arada sürdürmeye başladı. Yol yapımı ve bakımı, ormancılık, çığdan korunma projeleri, hidroelektrik enerji tesislerinin kurulması gibi geçici işlerde çalışanlar Alp vadilerine giren toplam gelirin artmasını sağladılar. Bunlara çocuk yardımı, emekli aylığı gibi sosyal yardımlar da eklenince, Alp ekonomisinde makineleşme olanakları ortaya çıktı. Bu arada, dağ tarımının ovalardaki tarımsal üretimle asla yarışamayacağı da açıkça anlaşıldı; ekim yapılan dağ vadilerini terkederek ovalara inenlerin sayısı giderek arttı. Günümüzde babalarının işçi ya da çiftçi olarak sürdürdükleri yaşam biçimini benimsemeyip köylerini tümüyle terkedenlerin sayısı, özellikle Güney ve İç Alpler'de çok yüksektir. Daha zengin otlakların bulunduğu kuzey kesimlerde bile, çobanların çok yüksek aylıklar istemesi ve buralarda üretilen süt ürünlerinin fabrika ürünlerine göre çok daha pahalıya mal olması, hayvancılığın giderek daha güç koşullarda sürdürülen bir uğraş haline gelmesine yol açmıştır.

Sanayinin dağ köylerine girmesi sonucu ortaya çıkan nüfus azalması sorununa en ivedi çözüm turizmin geliştirilmesi gibi görünmektedir. Ama, geleneklerine çok bağlı olan Alp insanları turizme yatkın olmadığı gibi, ne yerel sermaye, ne de mesleki eğitim buna elverişlidir. Şimdilerde Alpler'in bir bölümü, dışardan gelenlerin girişimleriyle ve teknokrat bir anlayışla lüks dinlence merkezlerine dönüştürülmekte, Alpliler, kendileri için geleneksel bir gurur kaynağı olan toprak sahipliğini, dağda dinlence için

bir ev yaptırmak isteyen kentlilere bırakmaktadır. Alp çobanlarının ve köylülerinin geleneksel giysileri, Alpler'e özgü müzik ve danslar, yerel görenekler turizme yönelik eğlencelerin bir parçası olmuş, kitle iletişim araçlarıyla da uluslararası düzeyde tanınmaya başlamıştır.

Alp dağoluşumu, Tersiyer (Üçüncü) Dönemin (y. 65-2,5 milyon yıl önce) ortalarında Güney Avrupa'nın geniş bir bölümünü ve Akdeniz yöresini etkileyen dağoluşum süreci. Alp dağoluşumu, var olan kayaçlarda yoğun bir başkalaşıma, kıvrılmalara, hem normal, hem ters kırılma gösteren yükselmelere yol açtı. Bugünkü Alp dağ sisteminin yükselmesi, Balkan Yarımadasındaki, Korsika ve Sardinya adalarındaki platoların yükselmesi, İngiltere, Fransa, İzlanda ve İtalya'nın bazı kesimlerindeki volkanik etkinlikler hep Alp dağoluşumu sırasında meydana geldi.

Alp disiplini, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Orta Avrupa'da Alp Dağları bölgesinde geliştirilen kayak tekniği. Modern Alp disiplini yarışları, iniş yarışından ve bir dizi bayrak direği arasından zikzaklı biçimde kayarak yapılan slalomdan oluşur. Bu iki yarışın ortak sonucu (bazen buna büyük slalom da eklenir) kombine Alp disiplini olarak adlandırılır.

İlk kez 1928'de düzenlenen Arlberg-Kandahar yarışı, iniş ve slalom yarışlarının ortak sonucunu temel alan ilk uluslararası açık yarışmadır. Bugün bu yarışlar dönüşümlü olarak İsviçre'nin Mürren, Avusturya'nın St. Anton, Fransa'nın Chamonix, İtalya'nın Sestriere ve Batı Almanya'nın Garmisch-Partenkirchen kentlerinde düzenlenir. Kayak sporunun uluslararası yönetim organı olan Uluslararası Kayak Federasyonu, iniş yarışını ilk kez 1930'da resmen kabul etmiş, ilk iniş ve slalom şampiyonası 1931'de düzenlenmiştir. Alp disiplini yarışmaları 1936'da Olimpiyat Oyunları'na alınmıştır.

Dünya şampiyonları için *bak.* spor ve oyunlar: sonuçlar. *Ayrıca bak.* Olimpiyat Oyunları.

Alp Er Tunga, ALP ER TONGA, TONGA ALP ER olarak da bilinir (ö. İÖ 7.yy), söylenceye göre İskitlerin ilk büyük hakanı. Destansal kaynaklardaki bilgilere göre tüm Orta Asya'yı egemenliği altına aldıktan sonra Kafkasya'yı aşıp güneye doğru ilerledi. Anadolu ve Mısır'ı da topraklarına katarak büyük bir imparatorluk kurdu. Yaşamı boyunca hep İranlı hükümdarlarla savaştı. Bu savaşların birçoğunu kazandı. İranlıların ulusal destanı *Şehname*'de Alp Er Tunga ile yapılan savaşlar ayrıntılı biçimde anlatılır. Sonunda Med hükümdarı Keyhüsrev (Kyaksares) tarafından çağrıldığı bir şölende öldürtüldü (İÖ 625 ?).

Alp Er Tunga çeşitli kaynaklarda değişik adlarla anılır; Firdevsi *Şehname*'de "Efrasiyab", Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lugati't-Türk*'te ve Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*'de "Tonga Alp Er" derler. Asur kaynaklarında "Maduva", Herodotos'ta "Madyaes", Cüveyni'nin *Tarih-i Cihangüşa*'sında "Buku Han" olarak geçer.

Alp Er Tunga'nın yaşamı ve savaşları çevresinde gelişen olayların İslamiyetin Türklerce kabulünden önce destanlaştığına ilişkin belirtiler vardır. *Divanü Lugati't-Türk*'te yer alan bir sagu(*) onun ölümünden duyulan acıyı dile getirir. Zeki Velidi Togan'ın *Camiü't-Tevarih*'ten aktardığı Oğuz Kağan Destanı'nın ilk bölümünde de Alp Er Tunga'nın yaşamı ve savaşları anlatılır. Buna göre, büyük bir olasılıkla, Alp Er Tunga'nın yaşamı ve savaşları o dönemde destanlaştırılmış, ancak birçok destan gibi bu da günümüze ulaşamamıştır.

Alp göçebeliği (Almanca ALPWIRTSCHAFT/ALMWIRTSCHAFT, *Alp/Alm* "dağ otlağı" ve *Wirtschaft* "ekonomi"), Alp bölgesine özgü bir ekonomik sistem oluşturan göçebe hayvancılık türü. Alp göçebeliğinde hayvanlar, sıcak aylarda dağ otlaklarına, yılın geri kalan bölümünde ise alçak yamaçlara götürülür. Bazı bilim adamları Alp göçebeliğinin, bölge içi ve bölgelerarası göçü içeren, daha geniş kapsamlı mevsimlik göçerliğin sınırlı bir türü olduğu görüşündedirler.

Eski dağ ekonomisi de denen Alp göçebeliği, köylerle ve ekili alanlarla kaplı dağ vadilerinde genellikle hayvan otlatmaya yetecek toprak bulunmaması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Dağ eteklerindeki otlakların yetersizliği nedeniyle hayvanları yıl içinde mevsimlere göre farklı yükseltilerde otlatma yoluna gidilmiştir. Hayvanlar kış boyunca samanla beslenir ve alçak vadideki bir çiftlik evi ile daha yüksekçe bir dağ çiftliği arasında sürü halinde dolaştırılır. İlkbahar, yaz ve sonbaharda ise dağ eteğindeki bir çiftlik ile yayla çiftlikleri ve daha yüksek yerlerdeki otlaklar arasında dolaştırılır. Otlaklar özel mülk, komşu ailelerin ortak mülkü ya da bir yerleşim biriminin ortak malı olabileceği gibi, kiralanmış da olabilir. Dağların yüksek kesimlerinde otlatmaya yeterli bitki örtüsünün bulunmasına karşılık, alçak kesimlerde, otlatmanın yanı sıra hayvanlara saman da verilir. Otlakların bulunduğu değişik yükseltilerde çiftçilerin, çobanların ve ailelerinin kısmen ya da toptan göç etmelerine olanak sağlayan köyler ve küçük yerleşim birimleri kurulmuştur.

Birçok dağ vadisinde yeni sanayi dallarının kurulması, pek çok ailenin, dağlardaki yerleşimlerinden ayrılmadan sanayide iş aramasına yol açmıştır. Bunun sonucunda, mevsimlik göçe katılan aile sayısı giderek azalmış ve otlakların çoğu terkedilmiştir. Göçe daha az elverişli otlaklar da gezinti yerlerine dönüştürülmüştür.

Alp gölleri, Alpler'in oluşturduğu büyük dağ kütlesinin çevresinde sıralanmış 11 önemli Avrupa gölü. Olağanüstü doğal güzellikleriyle, önemli yerleşim odakları ve canlı turizm merkezleri olmanın yanı sıra bilimsel açıdan da büyük ilgi toplarlar.

Alp göllerinin çoğu Alp dağ dizisinin yükselmesi sırasında oluşan vadilerde yer alır. Yaklaşık 2 milyon yıl önce, Pleyistosen Bölümün Buzul Çağı içinde bu vadilere taşan buzullar, toprağı oyarak derinleştirdiler; Buzul Çağının sonunda da geride buzultaşları bırakarak çekildiler. Sonraları oyukların suyla dolması ya da buzultaşlarının su yollarını kapatmasıyla göller oluştu.

Dağ vadilerinde oluşan göller dar, uzun ve genellikle çok derindir. Alpler'den çevredeki ovalara inen buzullar ise yelpaze biçiminde açıldığından bu yolla oluşan göllerde, uca doğru bir genişleme ya da çatallaşma görülür.

Batıdan doğuya uzanan Alp su bölümü çizgisi bu gölleri kuzey ve güney gölleri olmak üzere iki gruba ayırır. Alp ortamında yer alan güney grubunu, Cenevre Gölü ile İnsubria (Keltler döneminde Kuzey İtalya'ya verilen ad) gölleri olarak bilinen Maggiore, Lugano, Garda ve Como oluşturur. Kuzey gölleri Neuchâtel, Luzern, Zürich, Konstanz, Chiemsee ve Atter ise Alpler'in eteklerinde, hatta bazen daha da uzağındadır.

İsviçre'nin Alp göllerinde ilk bilimsel araştırmaları başlatan F. A. Forel, rüzgârın su yüzeyinde yarattığı salınımları inceledi; göllerdeki fiziksel ve biyolojik süreçlerin karşılıklı etkileşimleri üzerine klasik gözlemler de bulundu. *Le Léman* (1892-1904) adlı yapıtında ilk kez limnoloji (gölbilim) terimini kullandı.

Doğu Alpler'deki göllerde termoklin olgusu (yazın sıcak yüzey katmanının altında ısının hızla düştüğü bölge) ilk kez Wörth Gölünde incelendi (1891). 1931'de, aynı gölde, yapılan gözlemler sonucunda rüzgârdan korunan göllerde kışın toptan su dolaşımının olmadığı keşfedildi. Böylece bu göller, eksik dolaşımlı (*meromictic*) ayrı bir tür olarak nitelendirildi. Ren Irmağının Konstanz Gölü'ne dökülmesiyle oluşan akıntılar 1926'da araştırıldı. Zürich Gölünde artan çevre kirlenmesi, kimyasal ve biyolojik değişimler üzerinde durulmasını gerektirdi. 20. yüzyılın ikinci yarısında bir dizi kurum, Alp göllerindeki çevre kirlenmesini incelemeye koyuldu.

Alp göllerinin su bileşimi oldukça büyük bir benzerlik gösterir. Göl sularının başlıca eriyik maddesi kalsiyum, daha az ölçüde de, magnezyumla birlikte bulunan bikarbonattır. Bileşim oranı yüzde 96'ya kadar varır. Organik çürüme sonucu oluşan çeşitli miktarlardaki kahverengi humuslu madde, yeşile çalan maviden zeytuni ya da haki-yeşile kadar değişen renk oynamalarına neden olur.

100 yıl öncesine değin, Alp gölleri bitkilerinin hemen hemen tümü besleyici maddeler, özellikle de fosfatlar bakımından yoksuldu. 20. yüzyıl içinde birçok göl, evlerden ve otellerden gelen atık sularla gübrelenmiş oldu. Fosfor oranının yükselmesi, fitoplankton denen alglerin çoğalmasına, dolayısıyla da ötrofikasyon olarak bilinen sürece yol açtı. Fitoplanktonların aşırı çoğalmasıyla su bulanıklaşır ve suya girmek güçleşir. Ölü alglerin giderek daha çok ayrışması sonucunda gölün derin katmanlarındaki oksijen tüketimi de artar. Bu olayın aşırı ölçülere

Alp Gölleri

göl	yüzölçüm (km²)	uzunluk (km)	derinlik (m)	yükseklik (m)	bölge
Cenevre	581	72	310	372	İsviçre-Fransa
Konstanz	541	66	252	396	Almanya-İsviçre
Garda	370	54	346	65	İtalya
Neuchâtel	218	38	153	429	İsviçre
Maggiore	212	54	372	194	İtalya-İsviçre
Como	146	50	410	198	İtalya
Luzern	114	38	214	434	İsviçre
Zürich	88	29	143	406	İsviçre
Chiemsee	82	15	74	518	Almanya
Lugano	51	35	288	271	İtalya-İsviçre
Atter	46	20	171	467	Avusturya

ulaştığı durumlarda, dibe yakın yaşayan bazı balık türlerinin soyu tükenebilir.

Günümüzde, ötrofikasyonu önlemek için iki yöntem kullanılmaktadır. İsviçre'de atık sular mekanik ve biyolojik arıtma yoluyla organik maddelerden arındırılmakta, fosfat ek işlemlerle yok edilmektedir. Almanya'da ise, atık sular göl kıyısı boyunca döşenen borularda toplanmakta, böylece göl suyuna karışmaları önlenmektedir.

alp tipi çayırlar, ALP MERALARI ya da OTLAKLARI olarak da bilinir, dağ bitki örtüsü türü. Genellikle ot türü bitkilerden oluşur ve dağların 2.000 m'nin üstündeki, iklim koşullarının orman yetişmesine uygun olmadığı kesimlerinde yer alır. Daha çok çam türü ağaçların oluşturduğu orman katının üst düzeylerinden başlayarak sürekli kar sınırına kadar çıkar. Zaman zaman Alp altı orman katındaki ağaç topluluklarının arasındaki boş alanlara da yayılır. Alp tipi çayır katının üzerinde likenler yetişir.

Alp tipi çayırlar her zaman yeşilliğini korur; yılın önemli bir bölümünde de kar altında kalır. Bu çayırları oluşturan ot ve çiçek türleri çok çeşitlidir. Bazı kesimlerde bu ot ve çiçeklerden bir ya da birkaçı çoğunluğu oluşturarak kendi adlarıyla anılan gruplar meydana getirir. Bu gruplanmadaki başlıca etken yüzey doğasıdır. En iyi çayırlara kalkerli topraklarda rastlanır; bu topraklarda bitki örtüsü hem daha sık, hem de daha çeşitlidir. Silisli kayaçlarda yayılan çayırlar daha seyrek ve az çeşitlidir.

Alp tipi çayır bitkileri arasında Alp çiçekleri başta gelir. Bunlar, ilkbahar, yaz ve hatta sonbaharda rengarenk çiçek açarlar. En bilineni İsviçre Apleri'nin simgesi gibi olan edelvays *(Leontopodium alpinum)* çiçeğidir. Alp çiçeklerinin bazıları çok yükseklere kadar çıkar, taş ve kaya çatlakları arasında, hatta taş yığınları üzerinde yetişir.

alpaka (*Lama pacos*), *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Camelidae* (devegiller) familyasından, Güney Amerika'da yaşayan ve lama, guanako ve vikunya ile yakın akraba olan bir memeli türü. Devenin başlıca özelliklerinden biri olan hörgüç, alpaka, lama, guanako ve vikunyada bulunmaz. İnce yapılı hayvanlar olan alpaka ve benzerlerinin bacakları ve boyunları uzun, kuyrukları kısa, kafaları küçük, kulakları büyük ve sivri uçludur. Bu dört tür kendi aralarında çiftleşebilir ve kısır olmayan döller verir. Lama gibi alpaka da doğada yabanıl örnekleri bulunmayan evcil bir hayvandır. Her iki türün de İnka uygarlığı sırasında ya da daha önce evcilleştirilmiş olduğu sanılmaktadır.

Omuz yüksekliği 90 cm olan alpaka, yünü için beslenir; bu hayvanın "suri" adıyla bilinen çeşidinde tüyler yere değecek kadar uzundur. Hafif ve ısı yalıtımı yüksek olan bu yün parkalarda, uyku tulumlarında ve ince palto astarlarında kullanılır. İnka Krallığı'nda alpaka yününden kaftanlar dokunmuştur. Alpakanın huakaya ve suri çeşitlerinden elde edilen lifler, özel dokuma elyafı grubu arasında sayılır. Alpaka, Kolomb öncesi zamanlardan bu yana Güney Amerika'nın And Dağları yöresinde önemli bir dokuma elyafı kaynağıdır. İki yılda bir kırkılan bu hayvanların suri çeşidinden hayvan başına yaklaşık 3 kg ince yün, huakayalardan ise 2,5 kg kadar daha kaba yün elde edilir. Liflerin kırkım sırasındaki uzunluğu 20-40 cm arasında değişir. Liflerin arasında yer yer kaba kıllar olmakla birlikte, hayvanın vücudunu dıştan saran koruyucu bir yapağı tabakası yoktur. Çapı yaklaşık 22-30 mikron arasında değişen lifin üst yüzeyinde belirsiz pulcuklar ve çizgili bir dış kabuk bulunur. Daha kaba olan lifler düzdür ve içleri boydan boya oyuk olduğundan, aynı çaptaki koyun yününden daha hafiftir. Genellikle yapağının büyük bir bölümü, oldukça esnek olan ve pek azının içinde oyuk bulunan daha ince liflerden oluşur.

Alpaka yünlerinin rengi, açık kestaneden koyu kestaneye kadar uzanan kahverengi tonları ile gri, siyah, beyaz ve alaca arasında değişir; yünler niteliğine göre sınıflandırılırken de rengi temel olarak alınır. Bu tür dokuma elyafı arasında üretim açısından ön sırayı alan huakaya lifleri, kabarık bir yün yığını oluşturacak biçimde kıvrık ve oldukça serttir. Gümüşi parıltısı koyun yünününkini andırır. Düz ya da daha iri dalgalı olan suri yünü ise, huakaya yününden daha az parlak, daha ince ve kaygan liflerden oluşur. Alpaka yünü koyun yününden daha sert ve genellikle daha kalındır. Huakaya yünü kimyasal maddelerden koyun yünüyle aynı derecede etkilenirken, suri yünü bu maddelere karşı daha duyarlıdır. Alpaka yünü koyun yününden daha geç keçeleşir, nem emme ve tutma özelliği ise koyun yünüyle hemen hemen aynıdır. Bazen başka liflerle karıştırılan alpaka yününden giysilik hafif dokumalar ve hem kumaş, hem astar olarak kullanılan tüylü dokumalar yapılır. Başlıca üreticisi Peru'dur.

Alpdündar, Mehmet (d. 1 Eylül 1928, Of, Trabzon), Türk sendikacı. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurucularından biridir.

Zonguldak'ta maden işçisi olarak çalışmaya başladı (1940). Uzun süre işçi ve sendika temsilciliklerinde bulundu. 1955'te Zonguldak Maden İşçileri Sendikası'nın genel başkanlığına seçildi. Daha sonra Türk-İş'e bağlı Türkiye Maden İşçi Sendikaları Federasyonu'nun kurucuları arasında yer aldı. 1959'da, Zonguldak kömür havzasında düşük ücretlerin ve kötü çalışma koşullarının adaletsizliğe yol açtığını öne sürdüğü için işine son verildi ve temsilciliği iptal edildi. 1962'de bağımsız Türkiye Maden İşçileri Sendikası'nı kurdu. 1965'te, Kozlu'da meydana gelen olaylar sırasında işçileri kışkırttığı gerekçesiyle tutuklandı, ama açılan davada beraat etti. 1967'de DİSK'in kurucuları arasında yer alan Mehmet Alpdündar, sendika çalışmaları sırasında, özellikle yeraltı maden işçilerinin daha iyi yaşam koşullarına kavuşmaları için mücadele etti.

Alpes (Latince), Roma İmparatorluğu'nda Alp Dağlarının batı kesiminde kurulmuş olan ve günümüzde Fransa, İtalya ve İsviçre sınırları içinde kalan topraklardaki küçük eyaletler. Alpes Maritimae İÖ y. 14'te eyalet haline getirildi. İtalyan Alpleri'nin eteklerindeki Pedo (Piemonte'de Borgo San Dalmazzo) ile birlikte Cemenelum'u da (Nice bitişiğindeki Cimiez) kapsıyordu. Bu eyaletler önceleri, başlıca görevi Iulia Augusta yolunu korumak olan bir *praefectus*(*) eliyle, daha sonraları ise bir *procurator*(*) tarafından yönetildi.

Alpes Maritimae'nin bitişiğinde Alpes Cottiae eyaleti yer alıyordu. Başkenti Segusio (Piemonte'de Susa) olan bu eyalet batıya doğru Eburodunum'a (Embrun) kadar uzanıyordu. Alpes Cottiae İÖ 1. yüzyılın başlarında önceleri Kral Cottius ve oğlu tarafından yönetilirken sonra buraya da bir *procurator* atandı.

Daha kuzeyde Savoie'da, zaman zaman Alpes Graiae, Atrectianae ya da Centronicae olarak adlandırılan ve başkenti Forum Claudii Ceutronum (Aime) olan bir eyalet daha vardı. Bu eyalet tümüyle, o zamanki adı Alpes Graia olan Küçük St. Bernard'ın kuzey kesiminde yer alıyordu. Bu sınır bölgelerinde Roma hakları tanınan kentler vardı. İS 63'te Alpes Maritimae'nin bütünü resmen bu statüye kavuştu.

Alpes-de-Haute-Provence, eskiden (1970'e değin) BASSES-ALPES, Fransa'nın güneydoğusunda, Provence-Alpes-Côte-d'Azur planlama bölgesinde (*région de programme*) il (*département*). 1790'da Provence'ın kuzey kesimlerinden oluşturulan il, tümüyle Alpes de

Durance Vadisi,
Alpes-de-Haute-Provence ili, Fransa
Almasy, Paris

Provence içinde kalan 6.944 km²'lik bir alan kaplar. Kuzeyde Hautes-Alpes ili doğuda İtalya ve Alpes-Maritimes iliyle sınırlanır. Alpes-de-Haute-Provence'ın yüksek ve dağlık toprakları Fransa'nın en seyrek nüfuslu yerlerindendir. Yükseklik yalnızca Durance Vadisinde 300 m'nin altına düşer. İtalya sınırına yakın dağların yükseklikleri ise 3.000 m'yi aşar. İlin daha batı kesimlerinde engebeli, kireçtaşı oluşumlu Ön Alpler yer alır. Durance Irmağı ve kollarının (Ubaye, Bés, Bléone, Asse ve Verdon) dışarı açıldığı, dağlarla çevrili havzalar arasında, bölgeyi ayrı parçalara bölen, geçilmesi neredeyse olanaksız boğazlar vardır. 20. yüzyılda iyileştirilen ve aralarında Route Napoléon ile Briançon-Nice bağlantısının da bulunduğu ve genellikle yaz turistlerinin gelişiyle canlanan yollar yöreyi dışa kapalılıktan kurtarmıştır.

Vadilerde meyve bahçeleri ve bağlardan başka tahıl ve sebze üretimi de vardır. Sulanan çayırlarda koyun beslenir. İlin en güney ucunda, yukarı Verdon Irmağı üstündeki Castillon ve Chaudanne barajları sulama suyu ve hidroelektrik enerji sağlar; ırmağın iki baraj arasında kalan bölümündeki boğaz turizm açısından önemlidir.

Alpes-de-Haute-Provence'in aynı zamanda il merkezi de olan Digne(*), Barcelonnette, Castellane ve Forcalquier adlı 4 ilçesi (*arrondissement*) vardır. İl, eğitim ve temyiz mahkemesi açısından Aix'e bağlıdır. Nüfus (1990) 130.800.

Alpes-Maritimes, Fransa'nın güneydoğusunda Provence-Alpes-Côte-d'Azur planlama bölgesinde (*région de programme*) il (*département*). Kuzeydoğudan İtalya, güneyden Akdeniz, batıdan da Alpes-de-Haute-Provence ve Var illeriyle sınırlanır. Yüzölçümü 4.294 km²'dir. Alpes-Maritimes, aynı zamanda il merkezi olan Nice ile Grasse adlı iki ilçeye (*arrondissement*) ayrılır. 1860'ta, o zamana değin Savoie hanedanına ait olan Nice ili, önceden Var iline bağlı olan Grasse ilçesi ve Monako prensinden satın alınan Menton'un birleştirilmesiyle oluşturuldu. Fransız-İtalyan barış antlaşması (1947) uyarınca İtalya'nın boşalttığı sınır kesimlerinin de eklenmesiyle, ilin sınırları Deniz Alpleri'nin zirveleri boyunca,

kuzey yönünde genişledi. Alpes-Maritimes, Monte Carlo ve La Condamine ile birlikte bağımsız bir prenslik oluşturan dağlık Monako arazisini çevreler.

İlin büyük bölümü kıyıya kadar kayalık burunlar halinde uzanan kireçtaşı dağlarından oluşur. Var Irmağının doğusundaki Deniz Alpleri ve batısındaki Provence Alpleri bu dağlardandır. Villefranche deniz üssünün bulunduğu Ferrat ve Antibes ise burunlardan ikisidir.

Batıda Cannes'dan, doğuda İtalya sınırına kadar uzanan kıyı şeridi, Fransız Rivierası adıyla tanınan turistik bir bölgedir. Nice, Cannes, Menton, Antibes, Monte Carlo, Juan-les-Pins gibi turistik merkezlerin yanında yeni yeni gelişen pek çok yerleşim yeri vardır. Kıyıdan biraz içerde kalan Grasse, parfümleriyle ünlüdür. Büyük ölçüde dar kıyı şeridiyle sınırlanan tarımsal etkinlikler, parfüm sanayisi için yetiştirilen lavantanın yanı sıra, üzüm zeytin ve meyve üretimini içerir. İlde sanayi gelişmemiş olmakla birlikte elektronik sanayisi vardır. Nüfus (1990) 975.900.

Alpheios Irmağı *bak.* Alfios Irmağı

alphorn, ALPENHORN ya da ALP BOYNUZU olarak da bilinir, Alpli çoban ve köylülerin, birbirleriyle haberleşirken ya da gündelik törenler ve mevsimlik şenlikler sırasında çaldıkları uzun boru. İçi oyulan ya da yer yer delinen ahşap, huşağacı kabuğu ile kaplanır. Düz olanların uzunlukları 4 m'yi bulur. 19. yüzyıl ortalarından beri, özellikle

İsviçre'de Alp festivalinde çalınan alphorn
Swiss National Tourist Office

İsviçre'de yapılanların çan biçimindeki uç bölümleri yukarıya doğru kıvrıktır. Ötekiler, özellikle Doğu Alpler'de yapılanlar ise trompet biçimindedir. S biçiminde olanlarına da rastlanır. Ses alanı bakımından genellikle doğal (pistonsuz) F-kornoya (bas portesinin altına yazılan *fa*'dan yaklaşık üç oktav yukarı) benzer.

Romalı tarihçi Tacitus (IS y. 56-120), yazılarında alphorndan söz eder. İskandinavya, Litvanya, Karpatlar ve Pireneler'de de benzer müzik aletleri kullanılır.

Alpini, Prospero, soyadı ALPINO olarak da yazılır (d. 23 Kasım 1553, Marostica, Vicenza - ö. 23 Kasım 1616 ya da 6 Şubat 1617, Padova), kahve ve muz bitkilerini Avrupa'ya tanıtmış olan botanikçi ve hekim. 1580-83 arasında Venedik'in Kahire konsülü olan Giorgio Emo'nun tıbbi danışmanıyken, Mısır ve Akdeniz bitki örtüsü üzerine geniş bir araştırma yaptı. Hurma ağaçlarında yapay döllenmeyi de ilk kez Alpini gerçekleştirdi.

1593'te Padova Üniversitesi'nde botanik profesörlüğüne atanan Alpini, *De plantis Aegypti liber* (1592; Mısır Bitkileri Kitabı) adlı yapıtında tanımladığı Doğu bitkilerinden birçok türü bu üniversitenin botanik bahçesinde yetiştirmeyi başardı. Sonraları

Alpini, oymabaskı
Ashmolean Museum, Oxford

Alpinia olarak adlandırılan, zencefilgiller (*Zingiberaceae*) familyasından bir bitki cinsi ile kahve ve muz bitkilerine ilişkin botanik bilgilerini Avrupa ilk kez Alpini'nin bu yapıtıyla tanımıştı.

O çağdaki Mısır tıbbını ve uygulamalarını değerlendirdiği *De medicina Aegyptorum* (1591; Mısır Tıbbı Üzerine) adlı yapıtı ise, tıp tarihi araştırmalarına değerli bir katkıdır. Mısır'da sık rastlanan hastalıklara ilişkin çalışmaları, 1601'de *De praesagienda vita et morte aegrotantium* (İngilizce çev. *The Presages of Life and Death in Diseases*, 1746; Hastalıklarda Yaşam ve Ölüm Belirtileri) adıyla yayımlanan ve çok övgü almış olan yapıtında geniş bir biçimde sunulmuştur.

Alpöge, Attila (d. 29 Mayıs 1935, İstanbul), oyun yazarı ve şehircilik uzmanı. Yazdığı *Çürük Elma* (1962) oyunuyla ünlendi. Teknik Üniversite Tiyatrosu ve Genç Oyuncular topluluğunun kurucuları arasında yer aldı.

Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı. İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi'ni bitirdi (1961). 1957'de kurulan Genç Oyuncular adlı amatör tiyatronun en etkin üyelerinden biri olan Alpöge burada oyun yazarlığına yöneldi. *Tavtalı Kütüpalı* (1959) ve *Vatandaş Oyunu* (1962) adlı oyunların toplu yazımına katıldı. *Çürük Elma* adlı oyunu, sahnelenmesindeki sadelik, oyun kişilerinin azlığı ve konunun ilginçliği nedeniyle birçok amatör tiyatro topluluğu tarafından oynandı. Bir süre kaldığı ABD'den döndükten sonra kuruluşuna katıldığı Dostlar Tiyatrosu'nda sahnelenmek üzere *Ha Me Ka Ha Ha Pe* adlı oyunu yazdı. Bir süre İstanbul belediyesinde danışmanlık yaptı. Halen (1992) Paris'te, OECD Teknik İşbirliği Servisi'nde görevlidir.

Alptigin, ALPTEĞIN, ALPTEKIN, ALPTİGİN olarak da bilinir (ö. 963, Gazne), Gaznelileri Devleti'ni kuran Türk hükümdarı. Samanilerin hassa ordusunda görev yapan Türk asıllı bir köleydi. Kısa zamanda hassa komutanlığına kadar yükseldi. Genç yaşta hükümdar olan I. Abdülmelik'in saltanatı sırasında ülkeyi fiilen yönetir duruma geldi. Yetenekli köleleri disiplinli bir eğitimden geçirerek 1.700 kişilik özel bir koruma birliği oluşturdu. Bu kuvvet, devlet üzerindeki etkisinin de başlıca dayanağıydı. 961'de I. Abdülmelik onu Horasan valiliğine atadı. Aynı yıl ölen I. Abdülmelik'in yerine Mansur bin Nuh'un tahta çıkmasına karşı çıkınca görevinden alındı. Bunun üzerine Belh kentine çekilerek savunma hazırlıkları yaptı. 962'de Samanilerin üzerine gönderdiği orduyu bozguna uğrattıktan sonra Gazne kentini ele geçirdi. Bu kenti yöneten yerel hanedanı uzaklaştırarak Gaznililer Devleti'ni kurdu (963). Kısa bir süre sonra Gazne'de öldü. Komutanları bir süre oğlu Ebu İshak İbrahim'i emir tanıdılar. Bunlardan Sebüktigin, Ebu İshak'ın egemenliğini onaylamadı ve onunla mücadeleye girişerek 977'de yönetimi ele geçirdi.

Alpu, büyük bölümü İç Anadolu Bölgesi, kuzey kesimi Karadeniz Bölgesi sınırları içinde kalan, Eskişehir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Merkez ilçeye bağlı bir bucak olan Alpu, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Alpu Belediyesi 1955'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 18.679; kasaba, 5.087.

Alpujarra halısı, İspanya'da Granada'nın güneyindeki Alpujarras bölgesinde elde dokunan yaygı. Yapısı gereği, yere serilmekten çok yatak ya da sofra örtüsü olarak kullanılmaya uygundur.

Çözgüleri ketendendir; hav malzemesi atkıyla birlikte dokunur. Desenin gerektirdiği yerlerde renkler tek tek ilmekler biçiminde kilimin yüzüne çıkartılır. Yörede bu yöntem

İspanyol Alpujarra halısı, 1766
Amerika İspanyol Derneği, New York
Hispanic Society of America, New York
Margaret E. Jackson & Ann Seibert

çok eskiden beri uygulanıyor olabilir; ama günümüze kalan örneklerin 18. yüzyıldan sonra dokunduğu sanılmaktadır. Çok çeşitli desenlerin ve canlı renklerin kullanıldığı bu halılar tipik halk sanatı örnekleridir.

alpwirtschaft *bak.* Alp göçebeliği

Als, Almanca ALSEN. Danimarka'da Sønderjyllands ilçesine (*amtskommune*) bağlı. Küçük Boğazda (Lille Bælt) yer alan ada. Jutland'ın güneyindeki Sundeved Yarımdasından oldukça dar olan Als Boğazı ile ayrılır. Yüzölçümü 312 km²'dir. Verimli killi toprakları her türlü tarıma, meyvecilige ve mandıracılığa elverişlidir. Kuzey Avrupa teknelerinin bilinen en eski (10. y. 300) örneği burada bulunmuştur. 1864'te Kuzey Schleswig ile birlikte Almanya'ya geçmiş, 1920'de yapılan halk oylaması sonucunda Danimarka'ya geri verilmiştir. 12. yüzyıldan kalma Sønderborg, adanın en önemli kentidir. Öteki kentler Nordborg ve Augustenborg'dur. Isıtma ve soğutma tesisleri üreten ve Danimarka'nın önde gelen sanayi kuruluşlarından biri olan Danfoss

şirketi Nordborg'dadır. Nüfus (1987 tah.) 55.781

Alsace, Fransa'nın kuzeydoğusundaki Haut-Rhin ve Bas-Rhin illerini (*département*) kapsayan ve tarihi Alsace bölgesiyle kabaca çakışan planlama bölgesi (*région de programme*). Başkenti Strasbourg'dur. Yüzölçümü 8.310 km² olan bölge batıdan Moselle, Meurthe-et-Moselle ve Vosges illeriyle sınırlanır. Güneybatısında Belfort Toprakları, güneyinde İsviçre, doğu ve kuzeydoğusunda ise Almanya yer alır.

İS 1. yüzyılda Romalılarca işgal edilen Alsace, 5. yüzyılda bir Frank dükalığına dönüştü. 10. yüzyıldan 17. yüzyıla değin Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun parçasıydı. Bu dönemde toprakları, Fransız Devrimi'ne değin önemini koruyan ve bir bölümü kilise yönetiminde olan feodal derebeylik ve belediyelere bölündü. Ayrıca ortaçağda kentlerinin önemi de giderek arttı. Bu kentlerin en önemlileri, imparatorların desteğiyle zamanla feodal derebeylerinden kurtulan Strasbourg, Colmar ve Haguenau'dur.

Reform döneminde, Protestanlık Alsace'da çok sayıda yandaş topladı. Reformcu Martin Bucer'in etkinlik gösterdiği Strasbourg hümanist öğretinin merkezlerinden biri haline geldi. Katoliklik ise Alsace'ın Habsburglar yönetimindeki yörelerinde gücünü korudu; sonraları da Fransa tarafından yaygınlaştırılmaya çalışıldı.

İlk kez 16. yüzyılda önem kazanan Fransız etkisi, 17. yüzyılda belirleyici oldu. Vestfalya Barışı ile (1648) Fransa'ya bölge üzerinde gayri resmi bir vesayet tanındı; XIV. Louis döneminde de bölgede tam anlamıyla egemenlik kuruldu. Alsace 18. yüzyılda Fransız yönetiminde belirgin bir özerkliğe kavuştu. Fransız Devrimi'yle Alsace'ın ayrı bir eyalet olarak varlığı sona erdi ve Fransa'yla yönetsel bütünleşmesi tamamlandı.

Bölgenin batısında uzanan Vosges Dağları doğuya doğru alçalarak Alsace Ovasıyla birleşir. Haut-Rhin'in güney kesimindeki Sundgau bölgesi, Jura Dağlarının bir parçasıdır. Görece düşük olan yıllık yağış 500 ile 700 mm arasında değişir.

Alsace'ın nüfus yoğunluğu yüksektir. Tarıma ve hafif sanayiye dayanan gelişmiş bir ekonomik yapısı olmasına karşın, 1921-46 arasında, büyük ölçüde II. Dünya Savaşı nedeniyle nüfus yalnızca yüzde 2 oranında arttı. Ama nüfus artışı savaş sonrasında Fransa'nın genel ortalamasının üstüne çıktı. Bu artışın nedeni, çekici özellikleri nedeniyle yöreye göç ve doğum oranının görece yüksek olmasıdır. Nüfusun yaklaşık yarısı üç ana kentte, Strasbourg, Colmar ve Mulhouse'da yoğunlaşmıştır. Vosges Dağları dışında kalan kırsal kesimde de nüfus yoğunluğu yüksektir. Bu nedenle çiftlikler ve başka tarımsal işletmeler küçük ölçeklidir.

Bağcılık bu küçük çiftliklerde gelişmiştir; Riesling ve Gewürztraminer beyaz şarapları dünyaca ünlüdür ve dışsatım için üretilir. Vosges Dağlarını çevreleyen tepelerde yoğunlaşmış olan şarap üretim bölgesinin merkezi Colmar'dır. Başta şeker pancarı, şerbetçiotu ve tütün olmak üzere sanayi bitkileri üretimi de yaygındır.

Ağır sanayi Haut-Rhin'de yoğunlaşmıştır. Ulaşım ve hidroelektrik enerji için Ren Irmağını düzenleyen Büyük Alsace Kanalı, Alsace Ovasında sanayinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Dokuma, elektrik donanımları ve kimyasal ürünler başlıca imalat sanayisi kollarıdır. Haut-Rhin'deki Fessenheim'da bir nükleer enerji santralı vardır. Nüfus (1988 tah.) 1.609.100.

Alsace Kanalı *bak.* Büyük Alsace Kanalı

Alsace-Lorraine, Almanca ELSASS-LOTHRINGEN. Fransa'nın bugünkü Haut-Rhin, Bas-Rhin ve Moselle illerini (*département*) kapsayan alan.

1871'den 1945'e değin Alsace-Lorraine Fransa ve Almanya arasında uyuşmazlık konusu idi. Eski Alsace eyaletinin tümünü ve Lorraine'in bir bölümünü kaplayan bu topraklar, Almanca konuşan nüfusun sayıca çokluğu nedeniyle Fransa'nın Fransız-Alman Savaşı'ndaki (1870-71) yenilgisinin ardından, Alman İmparatorluğu'na bağlandı. Bu kayıp 1871-1914 döneminde Fransa'daki Alman düşmanlığının temel nedeni oldu.

Alman yönetimi Alsace-Lorraine'de iyi karşılanmadı ve kendilerini Fransız sayan çok sayıda insan başka yerlere göç etti. İmparatorluk eyaleti (*Reichsland*) statüsü tanınmasına karşın bölgede 1902'ye değin etkili bir özyönetim görülmedi. Daha sonra, özellikle 1911'de bir anayasaya kavuşmasının ardından, Almanlaştırma yolunda bazı gelişmeler sağlandı.

Alsace-Lorraine, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1919'da Fransa'ya geri verildi. 1920'lerde Fransa Cumhuriyeti içinde kalarak özerklik talep eden güçlü bir hareket geliştiyse de bu hareket başarıya ulaşamadı. Cumhuriyetin kilise karşıtı siyaseti özellikle Alsace'lı Katolikler arasında hoşnutsuzluğa yol açtı. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın yeniden ilhak ettiği Alsace-Lorraine 1945'te Fransa'ya geri verildi. O zamandan bugüne, bölgenin özel durumuyla çatışan pek çok savaş öncesi hükümet politikası değiştirildi ve özerklik hareketi büyük ölçüde ortadan kalktı.

Alsen (Danimarka) *bak.* Als

Alster Irmağı, Elbe Irmağının Almanya'nın kuzeyinde yer alan kolu. Kaltenkirchen'in 6 km güneydoğusundan doğar ve genelde güneye doğru akarak Hamburg'un 48 km yakınına, ortaçağ başlarında kurulmuş bir baraja ulaşır. Daha sonra iki paralel kanalla Elbe'ye yönelir. Bu kanallar Hamburg kentinin 17. yüzyıldan sonra kurulan batıdaki yeni bölümünü doğudaki eski bölümünden ayırır. Barajın arkasında oluşan göl, Otuz Yıl Savaşları (1618-48) sırasında kentin bağımsızlığını korumak amacıyla inşa edilen surlarla ikiye bölünmüştür. Güneyde kalan bölüme Binnenalster (İç Alster), kuzey bölüme ise Aussenalster (Dış Alster) denir.

alstonit, baryum ve kalsiyum karbonat [$CaBa(CO_3)_2$] yapısında, renksiz, saydam ile yarısaydam arası, bileşiminde az miktarda stronsiyum bulunan karbonat mineralı. Yapısı aragonite(*) benzeyen alstonit, düşük ısılı sıcak su çökellerinde kalsit, barit ve viterit ile birlikte bulunur. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için, *bak.* karbonat mineralleri (tablo).

alşimi *bak.* simya

alt kira, kiralananın, kiracı tarafından, kiralayana zarar verecek bir değişikliği gerektirmemek koşuluyla, kısmen ya da tümüyle başkasına kiraya verilmesi. Buna kiracının kiracısı da denir. Bu durumda, biri kiralayan ile kiracı, öbürü ise kiracı ile kiracının kiracısı arasında olmak üzere iki sözleşme ilişkisi vardır.

İlk kiracının kiralananı bir başkasına kiraya vermiş olması, onun kiralayan ile sözleşme bağlantısını ortadan kaldırmaz; kira sözleşmesi tüm hükümleriyle sürer. Kira bedelini ödemek ve kiralanana özen göstermek borcu da gene kiracıdadır.

Ama bunların yanı sıra, kiralayan ile aralarında hiçbir sözleşme bağlantısı bulunmayan kiracının kiracısı da, kiralayanı karşı kiralanana özen gösterme ve onu amacı dışında kullanmama borcu altındadır. Kiralayan, ikinci kiracıyı kira bedelini ödemeye zorlayamaz, ama birinci kiracının kira borcu nedeniyle onun kiralanandaki eşyası üzerinde hapis hakkını kullanabilir; ikinci kiracının eşyaları üzerindeki hapis hakkı da ancak kiracının birinci kiracıya borcu olduğu durumlarda ve borç miktarınca söz konusu olabilir.

İkinci kiracının kiralayanda yapacağı zarardan ilk kiracı da sorumlu olur. İkinci kiracının kusurlu olması, birinci kiracıyı sorumluluktan kurtarmaz. İkinci kiracının sözleşmeye aykırı davranışlarından hem birinci, hem ikinci kiracı kiralayana karşı zincirleme sorumludur. İkinci kiracı kira bedelini ilk kiracıya ödemek zorundadır. Mal sahibi sonradan ikinci kiracı ile anlaşmış olsa bile, ilk kiracıya karşı olan sorumluluklarından kurtulmaz.

alt vasiyet, miras bırakanın, vasiyet alacaklısını, vasiyet borçlusu atayarak, başka bir vasiyeti yerine getirme borcunu yüklediği belirli mal vasiyeti. Vasiyet alacaklısının bu borcu, en çok kendisine vasiyet edilen mallar kadar olabilir. Aksi halde kendisine bağışlanan miktarı aşan vasiyetlerin uygun bir biçimde indirilmesini isteyebilir.

Mal vasiyetini yerine getirmekle yükümlü mirasçı ya da vasiyet alacaklısı, mirası ya da vasiyeti reddederse ya da herhangi bir nedenle mirası ya da vasiyet olunan malı iktisap edemezse, vasiyet alacaklısının hakkı varlığını sürdürür; o da hakkını geriye kalan mirasçıdan ya da son olarak yasal mirasçı olan devletten isteyebilir.

Alta Verapaz, Orta Guatemala'nın kuzey kesiminde il. Batıda Salinas Irmağı ile çevrilidir. 8.686 km²'lik alanının büyük bölümü Chamá ve Minas dağlarıyla kaplıdır. Güneyde bu iki sıradağ arasında ve kuzeyde düzlükler de vardır.

19. yüzyıl sonunda Alman göçmenlere bu yörede kahve ekimi için toprak verildi. Göçmenler kısa sürede ticarete egemen oldularsa da, Guatemala II. Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin yanında yer alınca, Alman yurttaşlığını bırakmamış olanlar sınırdışı edildi ve plantasyonları millileştirildi. Guatemala Yerlileriyle Almanlar arasındaki evliliklerden doğan melezlerin ayırt edici

Panajachel yakınlarında bir plato, Alta Verapaz İli, Guatemala
Carl Frank

özellikleri zamanla kaybolma yolundadır. Nüfusun çoğu kahve plantasyonlarının bulunduğu dağlık yerlerde yaşar. Öteki ürünler arasında mısır, fasulye, şekerkamışı ve kakao yer alır. Sığır yetiştiriciliği de yaygındır. Kuzeydeki ormanlardan çikle, vanilya ve çeşitli keresteler elde edilir. Rubelsanto

yakınlarında petrol bulunmuştur. İlin başkenti Cobán ve öteki yerleşim birimlerine ulaşım, önce kara ve demiryolu ile Polochic Irmağına, sonra da ırmak yoluyla İzabal Gölü üzerinden Amatique Koyundaki Livingston'a erişerek sağlanır. 1976'daki deprem, bina ve yollara büyük zarar vermiş, ama can kaybı çok olmamıştır. Nüfus (1989 tah.) 556.282.

Altagracia, La, Dominik Cumhuriyeti'nin güneydoğusunda il. Kuzeydoğuda Atlas Okyanusu, doğuda Mona Boğazı ve güneyde Antil Denizi ile çevrilidir. Yüzölçümü 3.084 km²'dir. Dominik Cumhuriyeti'nin en doğusundaki dalgalı ovaları ve Antil kıyıları yakınlarındaki Saona Adasını kapsar. Önde gelen bir şeker üretim ve pamuk ekim merkezidir. İl merkezi Higüey'dir(*). Nüfus (1990 tah.) 111.241.

Altair *bak.* Uçucu

Altamira, Kuzey İspanya'da, Santander'in 30 km batısında, görkemli Tarihöncesi duvar resimleri ve duvar kazımalarıyla ünlü mağara. 1868'de bir avcı tarafından keşfedildi.

Magdalenien dönemden duvar resmi, Altamira, İspanya
Archivo Mas, Barselona

1875'te Santander'in soylularından Marcelino de Sautuola buraya yaptığı bir gezi sırasında hayvan kemikleri ve çakmaktaşından yapılmış aletler buldu. Sautuola 1879 yazında küçük kızı Maria ile birlikte mağaraya bir kez daha geldi. Tavandaki boğa (gerçekte bizon) resimlerini ilk kez Maria fark etti. Resimlerin ve nesnelerin eski çağlardan kalma olduğuna inanan Sautuola 1880'de bulgularını betimleyen bir belge yayımladı. Ama İspanyol ve yabancı uzmanlar resimlerin sahte olduğunu ileri sürerek ilgi göstermediler. Böylece 1910'lara değin resimlerin özgün olduğu kabul edilmedi.

Altamira Mağarası'nın uzunluğu 270 m'dir. Giriş bölümünde Üst Paleolitik Çağdan (y. 40-10 bin yıl önce) Aurignacien (Perigordien), Üst Solutreen, Alt ve Orta Magdalenien kültürlere ait tören değnekleri, üzerine desenler oyulmuş hayvan kemikleri gibi birçok arkeolojik kalıntı bulunmuştur. Resimlerin çoğu 18 m'ye 9 m boyutlarındaki yandaki büyük odadadır. Tavan yüksekliği 1,15 m ile 2,65 m arasında değişir. Odanın tavanı canlı kırmızı, siyah ve mor tonların kullanıldığı oldukça gerçekçi bizon figürleriyle kaplıdır. Ayrıca iki yaban domuzu, bir dişi geyik, birkaç at ve yalın bir üslupla yapılmış bazı başka figürler de vardır. Hayvan figürleri dışında sekiz tane kazıma antropomorfik figür, el dış çizgileri ve el izleri bulunmaktadır. Öteki galerilerde de siyaha boyanmış ya da duvara kazınmış çok sayıda figür yer alır. Mağaradaki figürlerin yaratıcısı bu figürleri yerleştirirken kaya yüzeyinin doğal biçiminden ustaca yararlanmıştır.

Altamura (İtalyancada "eski duvar"), İtalya'nın güneydoğusunda Puglia yönetim bölgesinde bulunan Bari iline bağlı kent. Bari'nin güneybatısında, deniz düzeyinden 473 m yüksekliktekî Murge Platosu üzerinde yer alır. Baronlara karşı mücadelesinde kendisine yardım eden Sarazenler ile Yahudileri çeşitli ayrıcalıklarla, Puglia'da oluşturduğu yeni kentlere çeken İmparator II. Friedrich tarafından y. 1200'de kuruldu. Kent, adını çevresini kuşatan yüksek ortaçağ duvarlarından almıştır. 1232'de II. Friedrich'in kentte yapımını başlattığı romanesk üsluptaki Assunzione Katedrali birçok kez onarım görmüştür. Katedralin zengin oymalı portali ve önyüzünün ortasında bulunan gülpencere dikkate değer. Kentin 6 km kadar uzağındaki kireçtaşı oluşumlu Pulo di Altamura yarığı 495 m uzunlukta ve 75 m derinliktedir.

Yörede başlıca tahıl ekilir ve sığır yetiştirilir. Ayrıca badem ve şarap da üretilir. Kentte bir yün pazarı vardır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 51.328.

Altan, ANDA olarak da bilinir (ö. 1583, Moğolistan), 16. yüzyıl boyunca Çin'e dehşet salan Moğol hanı. Moğolları, Tibet Budacılığının yeniden düzenlenen Dge-lugs-pa (Sarı Şapka) mezhebine soktu. 1543'te Doğu Moğolların hanı olduktan sonra Ming hanedanının (1368-1644) egemenliği altındaki Çin'in kuzey sınırları için sürekli bir tehdit oluşturdu. 1550'de ordularıyla Çin'in kuzeybatı sınırını belirleyen Çin Seddi'ni aşarak, başkent Pekin'in dış kesimlerini yağmaladı. Ama, birkaç gün sonra Moğolistan'a geri çekilmek zorunda kaldı.

Altan kısa bir süre sonra anayurdunda istikrarlı bir hükümet sistemi oluşturma çabalarına girişti. Çinli asker kaçaklarından yararlanarak Çin tarzında bir bürokratik yönetim geliştirdi ve Çin Seddi'nin hemen arkasında, başkenti Kuku-khoto'yu (Mavi Kent) kurdu. 1571'de Çinlilerle barış antlaşması imzaladı; bu antlaşmaya göre Altan, at karşılığında dokuma ürünleri alabilecekti. Ayrıca Çinliler tarafından Shun-yi Wang (İtaatkâr ve Adil Prens) unvanıyla onurlandırıldı.

1580'de Altan, Dge-lugs-pa mezhebinin önderini ülkesinde ağırladı. Bu mezhep Altan hükümdarlığının resmi dini oldu ve mezhebin önderine, ruhani üstünlüğü ifade eden "Dalay Lama" sanı verildi. Dge-lugs-pa'nın önderi ölünce Altan'ın torunu yeni Dalay Lama oldu. Daha sonraki Dalay Lama'lar, Tibet'te Dge-lugs-pa'ya göre çok daha fazla kurumlaşmış olan Karma-pa (Kızıl ya da Siyah Şapka) mezhebini Moğolların askeri yardımıyla yıkarak, ülkenin önce dinsel, sonra da dindışı yöneticileri oldular.

Altan, Çetin (d. 22 Haziran 1927, İstanbul), Türk gazeteci, romancı ve oyun yazarı. Daha çok günlük fıkralarıyla tanınır.

Galatasaray Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Öğrenciliğ yıllarında *Ulus*'ta başladığı gazeteciliğin çeşitli kademelerinde çalıştı; *Yeni Gazete, Milliyet, Akşam, Hürriyet,* yeniden *Milliyet* ve *Güneş*'te, daha sonra *Sabah*'ta fıkra yazdı. 1965'te, Türkiye İşçi Partisi (TİP) listesinden bağımsız milletvekili olarak TBMM'ye girdi; kısa bir süre sonra TİP'e katıldı. Bu dönemdeki siyasal anılarını *Ben Milletvekiliyken* (1971) adlı kitapta topladı. 12 Mart 1971'den sonra bir yazısından dolayı mahkûm oldu; hapisteyken sağlığının bozulması nedeniyle özel affla serbest bırakıldı (1973).

Çetin Altan
Ara Güler

Çetin Altan şiirle (*Üçüncü Mevki*, 1946) başladığı edebiyat çalışmalarını oyun ve roman yazarlığıyla sürdürdü. İnsanın, toplumun katı gerçekleri karşısındaki açmazlarını ele aldığı *Çemberler* (1964), *Mor Defter* (1965) ve *Suçlular* (1965) gibi oyunları çeşitli tiyatrolarda sahnelendi. İlk romanı *Büyük Gözaltı* ile (1972) 1973 Orhan Kemal Roman Armağanı'nı kazanan Çetin Altan, romanlarında ilerici aydının, özellikle cinsel, düşünsel ve duygusal bunalımlarını ele aldı. 1974'te 12 Mart sonrası tutuklamaları konu alan *Bir Avuç Gökyüzü* romanını yazdı. Daha sonraki romanları *Vaski* (1975) ve *Küçük Bahçe*'de (1978) toplumsal çevrenin bireye etkisini ele aldı. *Bir Yumak İnsan* (1977) adlı kitabıyla 1978'de TDK deneme ödülünü kazandı. *Güneş* gazetesinde yayımlanan günlük yazılarını *2027 Yılının Anıları* (1985) adı altında topladı.

Altan, Özdemir (d. 8 Ağustos 1931, Konya), özellikle fotoğraf ve baskı tekniğinden yararlanarak gerçekleştirdiği soyut

Özdemir Altan
Ana Yayıncılık Arşivi

ve yarı mekanik düzenlemeleriyle tanınan ressam.

1949-56 arasında Güzel Sanatlar Akademisi (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) Resim Bölümü'nde Zeki Faik İzer ve Halil Dikmen'in öğrencisi oldu. Bir süre serbest çalıştıktan sonra 1961'de aynı kuruma öğretim üyesi olarak girdi. 1966'da Türkiye Çağdaş Ressamlar Derneği'nin Yılın En Başarılı Ressamı Ödülü'nü, gerçekleştirdiği 24 m²'lik iki duvar halısı ile 1969'da TRT Sanat Ödülleri Yarışması'nı, "Gerekçe" (İzmir Devlet Resim ve Heykel Müzesi) adlı yapıtıyla 1971'de 33. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde ikincilik ödülünü, 1974'teki 36. sergide de başarı ödülünü kazandı.

Altan sanat ve teknolojinin bir bütün olduğunu savunarak teknolojinin getirdiği yenilikleri yapıtlarında uyguladı. Başlangıçtan beri çağdaş sanat akımlarını yakından inceledi.

biçim olarak kendi üslubuna yakın bulduklarını benimsedi. İlk dönemlerde figüratif anlatımı temel alarak Uzakdoğu sanatından etkilendi. 1960'ların başında dışavurumcu eğilimde figüratif yapıtlar üretti. 1965'ten başlayarak Anadolu mitolojisine yöneldi ve "Sinek Kral ve Kraliçeleri" gibi yarı soyut dizi resimler yaptı. 1960'ların sonlarına doğru ise yapıtlarında simgesel öğeler belirginlik kazanmaya başladı. Bu dönemde, önce öğretmeni Zeki Faik İzer, ardından da Fransız sanatçı Jean Lurçat'dan esinlenerek duvar halısı çalışmalarına yöneldi. Bu uygulamalarında yağlıboya ve akrilik resimlerindeki tavrını sürdürdü. 1970'lerden sonra endüstrileşme ve bunun insan üstündeki yoğun etkisinden hareketle, makineleşmiş insan resimleri yapmaya başladı; üslubu da yarı soyut, mekanik bir anlatıma ulaştı. Yağlıboya, akrilik, kolaj ve karışık teknikler kullandığı resimlerinde zaman zaman foto gerçekçiliği anımsatan bir ayrıntıcılık ortaya koyar.

altar, EVKARİSTİYA MASASI ya da KOMÜNYON MASASI da denir, Hıristiyanlığın, kilise gibi dinsel yapılarında, şarap-ekmek ayininde (*bak.* Evkaristiya) kullanılan masaya benzer yapı öğesi ya da yapıdan bağımsız bir eşya. Altarın arkasında, "altar tablası" (*retable*) olarak bilinen rafın üstünde çarmıha gerilmiş İsa heykeli, mumlar ve başka litürjik nesneler bulunur. Daha az önem taşıyan bazı kutsal emanetler de altarın çeşitli yerlerine konabilir. Altarın arkasındaki duvarda yer alan altar panosunda(*) ya da altarın bir parçası olan kanatlarda çeşitli dinsel sahneler betimlenir. Kiliselerde birkaç altar olabilir. Bunlardan bir tanesi ana altardır ve genellikle koroyerinin ucunda bulunur. *Ayrıca bak.* sunak.

Altar, Cevat Memduh (d. 1902, İstanbul), Türk müzikçi ve sanat tarihçisi. Her iki alana da eğitimci ve yönetici olarak katkılarda bulundu.

Ortaöğrenimini Alemdar Numune Mektebi ve Nişantaşı Sultanisi'nde tamamladıktan sonra, 1922'de Almanya'ya gitti. Leipzig Eyalet Konservatuvarı'nda müzik ve sanat tarihi öğrenimi gördü. 1927'de yurda döndü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni bitirerek Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde müzik kuramı, sanat ve opera tarihi dersleri verdi. 1929-43 arasında üstlendiği Gazi Eğitim Enstitüsü müdür yardımcılığının ve sanat tarihi öğretmenliğinin yanı sıra, 1935'ten başlayarak Milli Eğitim Bakanlığı Güzel Sanatlar şube müdürlüğünü de yürüttü. Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kuruluş çalışmalarına da katılan Cevat Memduh Altar, sırasıyla Radyo Dairesi müdürlüğü (1943-51), Devlet Tiyatroları (1951-54) ve Güzel Sanatlar genel müdürlüğü görevlerinde (1954-60) bulundu.

Türkiye radyolarında ilk açıklamalı konser programını hazırlayan Altar'ın, *Goethe ve Sanatı* (1944), *Georges Bizet ve Carmen Operası* (1948), *Ludwig van Beethoven* (1952), *Opera Tarihi* (1970-82, 4 cilt) gibi yapıtlarıyla Johannes Merkel'den yaptığı *Armoni ve Kontrpuan* adlı çevirileri vardır. Ayrıca beste lediği çeşitli marşlar, müziğe ilişkin çok sayıda makalesi ve önemli belgeler içeren özel bir müzik arşivi bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu'nun (UNESCO) Türkiye Milli Komisyonu kurucuları arasında yer alan Altar, bilimsel çalışmaları dolayısıyla Fransa'nın Officier d'Académie ve Almanya'nın Schiller madalyalarını almıştır.

altar panosu, altar masasının üst gerisinde yer alan ve kutsal kişiliklere, azizlere ve İncil'de geçen konulara ilişkin resimlerle bezenmiş pano. Altar panolarının iki kanatlılarına "diptik", üç kanatlılarına "triptik", dört ya da daha çok kanatlılarına "poliptik" denir. Altar masasına doğrudan bağlı olmayıp arkasındaki duvara tutturulan, bezemeli perde ya da bölme içinse "altar arkalığı" (*reredos*) terimi kullanılır.

Genellikle ahşap ya da taştan, bazen de metalden yapılan altar panosu, Çarmıha Geriliş ve benzeri dinsel konuları betimleyen resimler, heykeller ya da mozaiklerle bezenirdi. Özellikle geç gotik dönemde, çoğunlukla kilisenin mimari yapısının bir parçasını oluşturmasına karşılık, sonradan eklendiği durumlar da vardı. Hatta Hubert ve Jan van Eyck tarafından 1432'de yapılmış 12 parçalı bir poliptik olan ve Gent'teki (Belçika) Saint-Bavon Katedrali'nde bulunan (bu nedenle "Gent Altar Panosu" diye de bilinir) "Tanrı'nın Kuzusu'na (İsa) Tapınma" adlı ünlü altar panosu gibi yalnızca tek bir tablo da olabiliyordu.

Altar panolarında resim, kabartma ve heykellerin en güzel örnekleri kullanılmıştır. Bilinen en eski resimli panolardan biri, İtalya'da Tivoli'deki katedralde bulunan ve 11. yüzyılda yapıldığı sanılan "İsa, Meryem ve Aziz Yahya Arasında" adlı triptiktir. En ünlü altar panosu ise, kuyumculuk ve altın işçiliği açısından en yetkin örneklerden biri olan Venedik'te San Marko Bazilikası'ndaki panodur. 976 yılında yaptırılmış olan bu pano, 13. yüzyılda büyütülüp zenginleştirilmiştir.

Altare cam işi, Cenova yakınlarındaki Altare'de 11. yüzyıldan başlayarak üretilen İtalyan cam işi. *Ayrıca bak.* Venedik cam işi.

Altavilla AİLESİ *bak.* Hauteville AİLESİ

Altay, ALTAI olarak da yazılır, Rusya Federasyonu'nda, Sibirya'nın güneybatı kesiminde bölge (*kray*). Yukarı Obi Irmağı ile onun iki ana kolu olan Biya ve Katun ırmaklarının oluşturduğu havzada 261.700 km²'lik bir alanı kaplar. Güneydoğuda Moğolistan ve Çin sınırlarına kadar uzanır.

Bir zamanlar Çungarya hanlığının bir parçası olan bölge, 18. yüzyıldan başlayarak Rusların egemenlik alanına katıldı. Kuzey ve kuzeybatı kesimleri, bozkır ve ormanbozkır bitkileriyle kaplı dalgalı ovalardan ve dağ eteklerinden oluşur. Gorno-Altay özerk yönetim birimini (*oblast*) oluşturan güney kesimi ise, ormanlarla kaplı sıradağların ve yüksek platoların arasındaki geniş havzalar ve derin oyulmuş vadilerden oluşur. Kuzey bozkırlarının hemen hemen tümünde tarım yapılır; başta buğday, yulaf ve kumdan olmak üzere ayçiçeği, keten, kenevir ve şeker pancarı yetiştirilir. Dağlar büyük sığır ve koyun sürülerine yeterli otlak sağlar. Özellikle Zmeinogorsk ve Gornyak çevresinde bakır, çinko, kurşun, gümüş, civa, baryum, tungsten ve altın gibi demir dışı madenler işletilir. Bellibaşlı kentlerde, özellikle de bölgenin yönetsel merkezi olan Barnaul'da(*), hafif sanayi, kimya sanayisi ve kerestecilik gelişmiştir. Kulunda Stepinin büyük bölümünün sulanmasını sağlayacak baraj ve hidroelektrik santralının yeri olarak Kamen-na-Obi seçilmiştir. Nüfus (1983 tah.) 2.712.000.

Altay, Fahrettin (d. 1880, İşkodra - ö. 25 Ekim 1974, İstanbul), Kurtuluş Savaşı'nda yönettiği süvari harekâtıyla Büyük Taarruz'un başarıyla sonuçlanmasında büyük katkısı olan ve İzmir'e ilk giren birliklerin komutanı. 1899'da Harbiye Mektebi'ni, 1902'de Erkân-ı Harbiye (Kurmay) Mektebi'ni bitirdi. 1. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale, Galiçya ve Filistin cephelerinde savaştı. Kurtuluş Savaşı başladığı sırada miralay (albay) rütbesiyle Konya'da 12. Kolordu komutanlığı görevini yürütüyordu. Ege'deki Kuva-yı Milliye direnişçileriyle, özellikle Demirci Mehmed Efe ile yakın ilişkiler kurdu. Bu nedenle İstanbul Hükümeti'nin Harbiye Nezareti'yle arası açıldı. Açıkça Mustafa Kemal'in yanında yer alınca İstanbul Hükümeti'nce ölüm cezasına çarptırıldı. Eskişehir-Kütahya Savaşları'ndan sonra Ankara Hükümeti'nce generalliğe yükseltildi ve 5. Kolordu komutanlığına getirildi. Ağustos 1922'de Büyük Taarruz sırasında komuta ettiği süvari kolordusuyla Yunan hatlarının gerisine sızarak düşmanın yenilmesinde önemli rol oynadı. 9 Eylül 1922'de süvari birliklerinin başında Büyük Taarruz'un hedefi olan İzmir'e girdi. TBMM'nin ilk döneminde Mersin, ikinci döneminde İzmir milletvekilliği yaptı. Ekim 1924'te milletvekilliğinden çekilerek 2. Ordu, 1933'te de 1. Ordu müfettişi oldu ve 10 yıl süreyle bu görevde kaldı. 1945'te

Altay
Ara Güler Arşivi

orgeneralken emekliye ayrıldı. 1946-50 arasında Burdur milletvekilliği yaptı, daha sonra siyasal yaşamdan çekildi. *Türkiye İstiklâl Muharebatı'nda Süvari Kolordusu'nun Harekâtı* (1925), *İstiklâl Harbimizde Süvari Kolordusu* (1949), *On Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası* (1970) adlı yapıtları vardır.

Altay Dağları, Orta Asya'da Gobi Çölünden Batı Sibirya Ovasına doğru güneydoğu-kuzeybatı yönünde, Çin, Moğol, Kazakistan ve Rusya Federasyonu toprakları boyunca yaklaşık 1.600 km uzanan karmaşık dağ sistemi. Adını "altın" anlamına gelen Türkçe-Moğolca *altan* sözcüğünden alır.

Sivri tepelerden oluşan bu dağ sistemi, Kuzey Buz Denizine doğru akan Obi gibi büyük ırmakları, sularını uçsuz bucaksız Orta Asya iç havzasına boşaltan öteki ırmaklardan ayırır. Sistemin güneyden kuzeye doğru üç ana kolu vardır: Gobi, Moğol ve Sovyet Altayları. 4.000 m'yi aşan en yüksek sırt, sıradağın Rusya Federasyonu'ndaki bölümünün orta ve doğu kesiminde doğu-batı doğrultusunda uzanır. Rusya Federasyonu'ndaki Beluha Doruğu 4.506 m ile Altay Dağlarının en yüksek noktasını oluşturur.

Sovyet ve Moğol Altayları'nda eriyen kar suları ve yaz yağmurlarıyla beslenen burgaçlı ve hırçın birçok ırmak vardır. Bunların en büyükleri Katun, Buhtarma ve Biya'dır. Gobi Altayları'nın ırmakları daha kısa ve sığdır; bunlar kışın donar, yazın kururlar. Sıradağlar boyunca yer ya da buzul hareketleriyle oluşmuş 3.500'den fazla göl bulunur. Bölgede, son derece soğuk uzun kışlar ve

alçak bölgelerde çok sıcak yazlarla tam bir kara iklimi egemendir. Batıdaki yüksek sırtlarda yıl boyunca çok yüksek olan yağış miktarı, doğuya doğru giderek azalır.

Altaylar'da birbirinden oldukça farklı bitki örtüsüyle kaplı dört ayrı bölge vardır: Çölaltı, bozkır, orman ve Alp tipi çayırlar. Rusya Federasyonu'nda kalan Altay topraklarının yaklaşık yüzde 70'lik bölümü başta kara çam olmak üzere iğneyapraklılar, huş ve kavak ormanlarıyla kaplıdır. Moğol ve Gobi Altayları'nda ise orman örtüsü yok gibidir. Hayvan varlığı da bitki örtüsüyle aynı özellikleri gösterir. Çölaltı ve bozkır bölgelerinde çok sayıda küçük kemirgen türü yaşar. Nemli iğneyapraklı ormanlarda ayı, vaşak ve misk geyiği gibi Sibirya hayvanları vardır. Alp tipi çayırlarda ise dağ keçisi, kar parsı ve dağ koyunu bulunur.

Altaylar'da ırmaklar hidroelektrik enerji sağlamaya elverişlidir. Dağlarda ticaret değeri yüksek, işlenmeye elverişli demir, cıva, altın, manganez ve tungsten yatakları vardır. Moğol Altayları'nın kurak güney kesiminde tarım ve hayvancılığın gelişmesi, özellikle hayvancılıkla uğraşan göçebelerin giderek yerleşik yaşama geçmesini sağlamıştır. Bölgenin madensuyu kaynakları çevresinde kurulan sağlık tesislerinin sayısı sürekli artmakta, güzel manzaralı doruklar ve göller her yıl daha çok turisti yöreye çekmektedir.

Altay dilleri, sözcük dağarcığı, dilbilgisel yapı ve kimi ses özellikleri bakımından benzerlikler gösteren Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz ailelerinin oluşturduğu dil öbeği. Birçok dilbilimci bu üç aileyi köken bakımından akraba sayar. Kırkı aşkın Altay dilini konuşanların sayısı 90 milyonun üstündedir. Öbeğin en tanınan dili Türkçedir.

Altay dilleri, Asya kıtasında çok geniş bir alan kaplayan çeşitli bölgelerle Avrupa'nın bazı kesimlerinde yaşayan halkların anadilleridir. Asya'da eski SSCB, Moğolistan, Çin, İran ve Afganistan gibi ülkelerin geniş kesimlerinde ve Türkiye'de Altay dilleri konuşulur. Bu dillerden bazılarının soyağacı tartışmalıdır ve gerçekten daha büyük bir dil ailesi oluşturup oluşturmadıklarına ilişkin sorular hâlâ yanıtlanamamıştır. Ama ister köken açısından isterse, yalnızca tarihsel bakımdan yakın olsunlar, adlarını Altay Dağlarından alan bu diller, sözü edilen üç temel dil ailesini içine alır.

Türk dilleri(*) Altay halklarının çoğunluğu tarafından konuşulur. Türk dilleri ailesinin ve tüm Altay dillerinin en önemli dili olan Türkçe, Türkiye'nin yanı sıra Balkanlar, Kıbrıs, eski SSCB, Arap ülkeleri ve başka bazı ülkelerin de belirli kesimlerinde konuşulur. Özbekçe, Uygurca, Azerice, Tatarca ve Kazakça, Türk dilleri öbeğinin öteki önemli dilleridir. Türk dilleri arasında belirgin bir yakınlık olmakla birlikte, değişik dilleri konuşanların birbirlerini anlamaları, en azından güç, çoğu kez de olanaksızdır.

Moğolca, Buryat ve Kalmuk dilleri gibi çağdaş Moğol dillerini(*) konuşanlar birbirlerini anlayabilir; ancak özellikle yalıtılmış ve yazılı dili olmayan lehçelerin konuşulduğu bölgelerde karşılıklı anlaşma olanağı azalmaktadır.

Yaklaşık 2,8 milyon kişi tarafından konuşulan Mançu dili, Mançu-Tunguz dillerinin(*) ve lehçelerinin en önemlisiydi. Ama bu sayı etnik araştırmalara dayalıdır ve Mançu dilinin artık neredeyse yok olduğu düşünülmektedir. Mançu-Tunguz ailesinin Mançu ya da Güney öbeğinin öbür dilleri Çin ve eski SSCB'nin bazı bölgelerinde konuşulur. Ailenin öteki kolunu oluşturan Tunguz ya da Kuzey öbeğine bağlı diller ise, çoğu eski SSCB ve Çin'de yaşayan birkaç bin kişi tarafından konuşulur. Mançu ve Tunguz öbekleri arasında çok büyük farklar vardır.

Altay dillerinin özelliği, ünlülerin zenginliği ile ünlülerden ya da ünlü ve ünsüzlerden oluşan bileşimlerin yalnızca özgül durumlarda ortaya çıkmasıdır. Bu özelliğin sağladığı ses uyumu en çok Türk ve Moğol dillerinde farkedilir. Dilbilgisine ilişkin özellikler arasında, köklere sonek ekleyerek sözcük oluşturma, yani bitişim sayılabilir. Eklenebilecek seneklerin düzenini belirleyen özgül kurallar vardır. Bu dillerde, tanımlık ve cins ayrımı yoktur. Sözdizim kuralları çok farklı olan üç Altay dil ailesinin gene de ortak özellikleri vardır. Mançu-Tunguz dilleri sözdizim kuralları yönünden Türk ve Moğol dillerine göre çok daha serbesttir. Üç dil ailesi içinde sözcük dağarcığı bakımından en belirgin ilişki, Türk ve Moğol dilleri arasındadır.

Altay halklarının önce Tibet ve Çin arasında, kuzeyde Sibirya'ya kadar uzanan bir bölgede yaşamış oldukları sanılır. Bu göçebe halklardan Türk ve Moğolların, Mançu-Tunguzlara oranla çok daha uzak yerlere eriştikleri kesindir. Altay dillerine ilişkin ilk kayıtlar İS 8. yüzyıla aittir. Bu nedenle söz konusu dillerin önceki dönemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi çok güçtür. Değişik yazı sistemlerinin kullanılmış olduğunu gösteren kanıtlar vardır. Bunlardan ilki Türk kavimlerine aittir ve Sami kökenli olduğu sanılmaktadır. Türk dillerine ait en eski kayıtlar olan Orhun Yazıtları, İç Asya kökenlidir. Moğol dillerine ilişkin ilk kayıtlar 1225'ten kalmadır; önemli bir belge olan *Moğolların Gizli Tarihi* de aynı yüzyılda yazılmıştır. Mançu-Tunguz ailesinden yalnızca Mançu diline ait kayıtlar vardır. En eski belge 17. yüzyıldan kalmadır ve Çin'de, o dönemden 20. yüzyıla değin sürecek olan güçlü Mançu egemenliğini yansıtır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Altay dillerinde çarpıcı değişiklikler olmuştur. Savaş sonrasında yeni siyasal birimler kurulmuş ve bunların yaşaması için dillerinde yazı reformları yapılması kaçınılmaz olmuştur. Halkın okuma yazma bilmediği yerlerde yeni yazı dillerinin geliştirilmesi gerekmiştir; örneğin Moğol ailesinden Buryat dilinin bir edebiyat dili olarak gelişmesi 1930'ları bulmuştur. Altay dillerinin konuşulduğu ülkelerin tümünde dilleri geliştirmek ve sağlamlaştırmak amacıyla uygulamalara girişilmiştir. Moğolistan, eski SSCB ve Türkiye'de sağlanan değişmeler bugün özellikle belirgindir.

Yazımı aynı olan başlıklar kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde sıralanmıştır.

Altayski Doğal Koruma Alanı, Rusya Federasyonu'nda Altay Dağlarının kuzeyinde doğa bilimleri araştırmaları için ayrılmış alan. Doğuda Teletski Gölü ile sınırlanır. 1932'de kurulmuştur. 1963'te belirlenen şimdiki sınırları içinde 863.900 hektarlık bir alanı kaplar. Buzulların oluşturduğu yer şekilleri, yüksek dağ ormanları ve dağ stepleri gibi fizyografik özelliklere sahiptir. Bitki örtüsü genellikle Sibirya göknarından ve çamdan oluşur; melez ve kavak ormanları da vardır. Yüksek bölgelerde Alp çayırları ve sık ormangülü çalılıkları bulunur. Yabanıl hayvanlar arasında dağ steplerinde Altay pikası, Sibirya orman gelengisi ve kutup yer sincabı, dağlık kesimlerde samur ve bayağı geyik, yüksek kesimlerde ren geyiği ve yaban koyunu bulunur. Koruma alanı zaman zaman rehber gözetiminde olmak koşuluyla turistlere açılır.

Altdorf, Orta İsviçre'deki Uri kantonunun başkenti. Reuss Irmağı ile Schächen sel akıntısının buluştuğu yerin yakınında, Luzern'in güneydoğusundadır. Kentin merkezindeki bronzdan Wilhelm Tell heykeli (1895), söylenceye göre Wilhelm Tell'in okuyla oğlunun başında duran elmayı vurduğu yeri belirtir.

1899'da kentte her yıl Friedrich Schiller'in *Wilhelm Tell* oyununu sahnelemek üzere bir tiyatro açılmıştır. Tell'in, yakındaki Bürglen'de doğduğu söylenir. Kentin önemli yapıları 1581'de kurulmuş bir Fransisken manastırı, ortaçağdan kalma bir kule, ikisi de 1799'dan sonra yeniden yapılmış kent kilisesi ve belediye sarayıdır. St. Gotthard

Wilhelm Tell heykeli, Altdorf, İsviçre
Swiss National Tourist Office

demiryolu hattı üstünde olan Altdorf'ta kablo ve lastik fabrikaları ile bir cephane fabrikası vardır. Nüfusun büyük bölümü Katoliktir ve Almanca konuşur. Nüfus (1980) 8.230.

Altdorfer, Albrecht (d. y. 1480 - ö. 1538, Regensburg), manzara resminin öncülerinden Alman ressam ve oymabaskı sanatçısı.

Altdorfer yaşamının büyük bölümünü 1505'te vatandaşı olduğu, daha sonraki yıllarda da resmi kent mimarlığına ve kent meclisi üyeliğine getirildiği Regensburg'da geçirdi. Tuna okulu resminin öncüsü olarak ormanların, günbatımının ve etkileyici yıkıntıların resmini yapan ilk Avrupalı ressamdır. Bu yapıtlarında insanı ağaçlar, kayalar, dağlar ve bulutlarla birlikte doğanın bir parçası olarak, çoğu kez de bu öğelere benzeterek betimlemiştir. İsa'nın Çektikleri, Azız Sebastian'ın Şehit Edilmesi gibi konuları işlediği ve 1518'de tamamladığı Linz yakınlarındaki St. Florian Kilisesi altar panolarının birçoğundaki gece sahnelerinde meşale ışığı, yıldız parıltısı ve şafak aydınlığı gibi öğeleri olağanüstü bir ustalıkla kullanmıştır. Işıktan dramatik etki yaratma amacıyla yararlandığı resimleri arasında en iyisi "İskender'in İssos Çarpışması" adlı yapıttır (1529, Eski Pinakotek, Münih). Yağlıboya resimlerinde yaygın olan düşsel öğeler, pek çoğunu kahverengi ya da mavi gri kağıtlara siyah ve beyaz çizgilerle yaptığı desenlerinde de öne çıkar. Genellikle minyatür turun-

de olan oymabaskıları ve ağaçbaskıları neşeli bir düş gücünün izlerini taşır. Bunların en önemlisi 40 parçadan oluşan "İnsanoğlunun Düşüşü ve Kefareti" adlı yapıttır. 1530'da yaptığı dokuz manzara resminde yeni bir yöntem olan aside yedirme tekniğini kullanmıştır.

"Meryem'in Doğumu," Albrecht Altdorfer'in tablosu, Eski Pinakotek, Münih
Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Münih

Altenburg, Almanya'nın doğusunda, Leipzig ilinde (*Bezirk*) kent. Leipzig'in güneyinde, Orta Almanya linyit yataklarının güney ucunda, Pleisse Irmağı üstünde yer alır. 976'da adı, eski bir Slav kalesinin yakınında bir gözetleme noktası olarak geçen kent, 12. yüzyılda ticaret merkezi ve krallık ikametgâhı oldu. 1243'te Saksonyalı Wettin hanedanının eline geçti. 1603-72 ve 1826-1918 arasında Saksonya-Altenburg Düklüğü'nün başkenti oldu. Altenburg, üç kişiyle oynanan bir kâğıt oyunu olan skatın doğduğu yer olarak bilinir. Eski düklük şatosunda, bir oyun kâğıtları müzesi ve skat oyuncularının heykelleriyle süslenmiş bir çeşme vardır. Şato kilisesi, belediye binası (1562-64) ve 15. yüzyıldan kalma St. Bartholomeus Kilisesi, kentin dikkati çeken yapıları arasındadır. Lindenau Müzesi'nde zengin bir sanat koleksiyonu bulunmaktadır.

Kentte, öğretmen, kâğıt yapım ustası ve demiryolu teknisyeni yetiştiren okullar vardır. Oyun kâğıdından başka dikiş makinesi, şapka ve puro üretilir. Kentte bir de davul derisi tabaklama tesisi vardır. Nüfus (1989 tah.) 53.288.

alternatif akım, DEĞİŞKEN AKIM olarak da bilinir, periyodik (devirli) olarak yön değiştiren elektrik akımı. Sıfırdan başlar, sürekli artarak bir maksimum değere ulaştıktan sonra yeniden sıfır olacak biçimde azalır, ardından ters yönde maksimum değerine ulaşıp tekrar sıfıra döner ve bu çevrim sürekli olarak yinelenir. Akımın, art arda iki çevrimde belli bir değere ulaşması için gereken zaman aralığına periyot ya da devir, bir saniyedeki periyot ya da devir sayısına frekans, hem artı, hem eksi yönündeki maksimum değerine de genlik adı verilir. Saniyedeki devir sayısı (hertz) 50 ya da 60 kadar olan düşük frekanslı alternatif akım konutlarda ve işyerlerinde kullanılır. Frekansı 100 megahertz (saniyede 100 milyon devir) dolayında olan alternatif akımın kullanım alanı televizyon sistemleri, frekansı 1.000 megahertz ya da daha fazla olan alternatif akımın kullanım alanı ise radar ve mikrodalgayla haberleşme sistemleridir. *Ayrıca bak.* doğru akım; elektrik akımı.

alternatör, ALTERNATİF AKIM ÜRETECİ olarak da bilinir, alternatif akım ya da gerilim üreteci. Bir mıknatısın kutupları arasındaki kuvvet çizgilerini kesecek biçimde hareket eden bir iletkenin içinde doğan elektromotor kuvvetinden yararlanarak akım üretir.

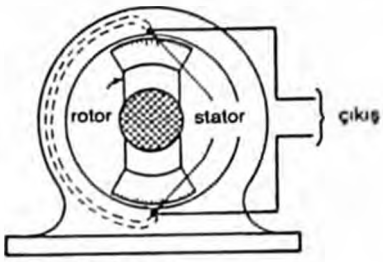

Basit alternatör

Alternatörün ana parçaları, magnetik alanı doğuran rotor ve bu alanın değişmesiyle indüklenen statordur. Rotor doğru akımla beslenen bir elektromıknatıstır; kutup sayısı alternatörün türüne bağlı olarak değişir. Stator ise genellikle üç iletken telden oluşan bir bobindir. İlke olarak, sabit bir magnetik alanın kuvvet çizgilerinin hareketli bir iletken tarafından kesilmesi ile bir magnetik alanın, kuvvet çizgileri iletken tarafından kesilecek biçimde hareket ettirilmesi arasında, indükleme açısından bir fark yoktur. Başka bir deyişle, iletken sabit, magnetik alan hareketli olduğunda da bir elektromotor kuvveti doğar. Kullanım kolaylığı sağlayan bu ilkeye dayanarak, alternatörlerde genellikle sabit bir stator ve statorun içinde dönen hareketli bir rotor kullanılır.

Rotorlu su türbiniyle döndürülen alternatörler, genellikle çapı büyük, uzunluğu az, çok sayıda kutbu olan düşük devirli aygıtlardır. Su buhartyla döndürülen alternatörler ise daha uzun, daha küçük çaplı, daha az sayıda (çoğu kez iki) kutbu olan yüksek devirli üreteçlerdir. Alternatörlerin dakikadaki devir sayısı 1.200 ile 3.000 arasında değişirse de daha çok dakikada 1.800 devirli alternatörler kullanılır. Paralel bağlanacak alternatörlerin ürettiği gerilim, eşit ve eş fazda olmalıdır.

Altgeld, John Peter (d. 30 Aralık 1847, Niederselters, Prusya - ö. 12 Mart 1902, Joliet, Illinois, ABD), Illinois'un reformcu Demokrat valisi (1893-97). 4 Mayıs 1886 Haymarket Ayaklanması'na adı karışan Alman asıllı Amerikalılar için verdiği af kararıyla (26 Haziran 1893) tanınmıştır. Chicago'da Haymarket Square'de işçilerin düzenlediği bu protesto mitingi, yedi polisin ölümüyle sonuçlanmıştı.

Altgeld, annesiyle babasının Almanya'dan gelip yerleştikleri Ohio'da yetişti. 1870'lerde Chicago'ya gitti. Çok geçmeden emlak sahibi olarak küçük bir servet edindi. Yoksul ve muhtaç insanlara karşı duyduğu yakınlığı, suç konusunda yazdığı *Our Penal Machinery and Its Victims* (1884; Ceza Mekanizmamız ve Kurbanları) adlı küçük bir bilimsel inceleme ile daha o günlerde ortaya koydu. Demokrat Parti'de siyasete atılarak Cook İli Yüksek Mahkemesi'ne seçildi (1886-91). Kamuoyunun, reform yasaları çıkarılmasına ilişkin isteğini benimsemesi nedeniyle partisinin vali adaylığı seçimini kazandı (1892), ardından da çiftçilerin ve işçilerin oylarıyla vali seçildi.

Ertesi yıl, aralarında tanınmış ceza avukatı Clarence Darrow'un ve işçi önderlerinin de bulunduğu bir grup, Haymarket Ayaklanması'na katılmaktan hüküm giyenlerin üçü hakkında af yetkisini kullanması için Altgeld'e başvurdu. Duruşma tutanaklarını inceleyen Altgeld, yargıcın önyargılı, jürinin de belli kişilerden seçilmiş olduğu gerekçesiyle, tutukluların adil olarak yargılanmadıklarına, bir kimseyi "mahkemenin yorumuyla" cinayete teşvikten mahkum etmenin adli bir hata olduğuna karar verdi. Bu karar işçi önderleri tarafından övgüyle karşılanarak o tarihten bu yana yargı çevrelerinde geniş ölçüde benimsenmekle birlikte, gerek iş çevrelerinde, gerekse tutucu basında gürültülü protestolara yol açtı. Altgeld anarşistlerin dostu olmakla suçlandı. Bir yıl sonra, Pullman grevinde federal birliklerin kullanılması üzerine Altgeld'in Başkan Grover Cleveland'ı protesto etmesi, saldırıların daha da şiddetlenmesine neden oldu. Bu olayların halkta yarattığı öfke, ceza sisteminin geliştirilmesi, çocuk işçiler yasasının çıkarılması gibi Altgeld'in valilik dönemindeki başarılarının üzerine gölge düşürdü ve onun 1896'da yapılan seçimleri yitirmesine yol açtı. Altgeld görevden ayrıldıktan sonra, Clarence Darrow ile ortak olarak avukatlık mesleğine döndü. Harry Barnard'ın, *Eagle Forgotten: The Life of John Peter Altgeld* (1938) adlı yapıtında Altgeld'in yaşamöyküsü anlatılmıştır.

Althiburos, bugün EDDA KUSUR, Kuzey Afrika'da eski Numidia kenti. IS 123'te Hadrianus tarafından Kartaca ile bugünkü Tunus'ta Theveste (Tébessa) arasında yaptırılan yol üzerindedir. Başlangıçta yerli halkın bir yerleşim yeri olan kente Hadrianus yönetim yetkisi verdi.

Althiburos İS 2. ve 3. yüzyıllarda oldukça büyük bir gelişme gösterdi. 400'den 700'e değin bir piskoposluk merkezi oldu. Hâlâ sağlam durumdaki bir zafer takı ile çevresinde iki tapınağın, Hadrianus'un onuruna dikilmiş bir takın ve bir tiyatronun bulunduğu eski forum, arkeolojik kazılarla ortaya çıkartılmıştır.

Althorp, John Charles Spencer, Vikont *bak.* Spencer, John Charles Spencer, 3. Kont

Althusius, Johannes (Latince), Almancası JOHANNES ALTHAUS (d. 1557, Diedenshausen, Wittgenstein-Berleberg - ö. 12 Ağustos 1638, Emden, Hollanda), çağdaş federalizmin babası ve halk egemenliğinin savunucusu Hollandalı Kalvenci siyaset kuramcısı.

İsviçre'de felsefe ve hukuk öğrenimi gördükten sonra Althusius, 1604'e değin Nassau'daki Herborn Üniversitesi'nde profesörlük yaptı. O yıl, sonradan Almanya'ya katılan Frizya'daki Emden kasabasında sulh yargıcı oldu. Roma hukukuyla ilgili seçkin bir bilimsel incelemenin, ayrıca hukuk konusunda daha başka denemelerin de yazarı olan Althusius'un en önemli yapıtı, insan ilişkilerinin biçimleri üzerine sistemli bir dinsel risale olan *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata*'dır. (1603; genişletilmiş baskısı 1610 ve 1614). Siyaset incelemesini Kalvenci öğretiyle bağdaştırmak isteyen Althusius, siyaset kuramının geliştirilmesinde özellikle Eski Ahit'ten yararlandı.

Kalvenci Püritenliği açıklarken, Althusius, her toplumsal grubun, kendi üyelerine eksiksiz ve mutlu bir yaşam sağlamakla meşruiyet kazanacağını savunuyordu.

20. yüzyıl başlarında Otto von Gierke tarafından yeniden keşfedilinceye değin Althusius'a duyulan ilgi sönük kalmıştır.

Althusser, Louis (d. 1918 Birmandries, Cezayir - ö. 22 Ekim 1990, Paris, Fransa), Marksist felsefeci ve siyasal eylem adamı. Marx'ın yapıtlarına getirdiği yeni yorumlar ve Fransız Komünist Partisi (PCF) içindeki etkinlikleriyle tanınmıştır.

Gençliğinde Katolik gençlik ve öğrenci örgütlerinde yer alan Althusser, Nazi işgali sırasında Fransız Direniş Hareketi'ne katıldı; Almanlar tarafından toplama kampına gönderildi. Savaştan sonra Yüksek Öğretmen Okulu'nda (École Normale Supérieure) felsefe öğrenimi gördü; aynı okulda 1980'e değin öğretmenlik etti. 1948'de PCF'ye üye olan Althusser, 1960'lardan başlayarak çeşitli dergilerde yayımladığı yazılarıyla Fransız solu içinde etkili olmaya başladı.

Althusser, kökeninin toplama kampı dönemine değin uzandığı sanılan manik-depresif psikoz nöbetleri nedeniyle 1962'den sonra sık sık ruhsal tedavi gördü; ancak 1980'de geçirdiği bir depresyon sırasında 30 yılı aşkın süredir yaşamını paylaştığı karısı Hélène Rytman'ı öldürdü. Psikiyatrik inceleme sonucunda suçundan sorumlu tutulamayacağı saptanınca Paris'te Sainte-Anne ve Soisy-sur-Seine'de Eau-Vie hastanelerine kapatıldı. 1984-86 arasında zaman zaman hastaneden evine çıktı. Felsefeyle ilgisini çok güç de olsa sürdürdü. 1987'de yeniden depresyona girerek hastaneye kaldırıldı. Orada bir zatürree sonucunda kalp krizinden öldü.

Bilgi felsefesi ve Fransız yapısalcılık akımının etkisinde kalan Althusser, sonradan *Pour Marx* (1965; Marx İçin) adı altında topladığı ve 1960-64 arasında yayımlanan yazılarında, Marx'ın düşünsel gelişimini ele aldı. Genellikle sanıldığı gibi Marx'ın Hegel'in etkisinde pek fazla kalmadığını, bu etkiyi daha gençliğinde üzerinden attığını, sonradan daha çok Feuerbach'ın etkisiyle kapıldığı "hümanist" eğilimlerden de *Kapital*'i yazdığı dönemde sıyrıldığını ileri sürdü. Althusser'e göre Marx önceki ideolojik eğilimlerinden uzaklaşarak *Kapital* ile yeni bir bilim kurmuş, böylece görüşlerinde bir "kopuş" gerçekleşmişti. Althusser'in "epistemolojik kopuş" (*coupure épistémologique*) adını verdiği bu noktadan sonra Marx, "hümanist" konumunu belirleyen "yabancılaşma" gibi ideolojik düşünceleri bırakarak, "üretim tarzı" ve "toplumsal formasyon" gibi kavramlara dayalı bir tarih bilimi olan tarihi maddeciliğe yönelmişti. Althusser bu tezi, Balibar ile birlikte yazdığı *Lire le Capital* (1968; Kapital'i Okumak) adlı yapıtında ortaya koydu.

Stalin sonrası dönemde beliren "hümanist" ve "revizyonist" eğilimlere bu düşünce doğrultusunda PCF içinde de karşı çıkan Althusser, *Kapital*'deki bilimsel kurama tam olarak bağlı kalınması gerektiğini savunarak, çağdaş Marksist felsefenin bu kuramın gerisinde kaldığını öne sürdü. Genç Marx'ın düşüncelerine dayanarak Marksizme onun çoktan geride bıraktığı bazı kavramların sokulduğunu, çeşitli öğeler katılarak çarpıtılan Marksizmin bozulmamış kuramsal özüne ancak Marx ve Lenin'i sistemli olarak "okuma" yoluyla kavuşturulacağını savundu.

Althusser, 1974'te yaptığı özeleştiride, eski görüşlerindeki bazı yanlışların sanıldığı gibi yapısalcılıktan değil, kuramsalcılıktan kaynaklandığı söyledi. Diyalektik maddeciliği "bilimlerin bilimi" olarak görmek, olguculuğa düşme anlamına gelirdi. Oysa, felsefe, politikanın kuramsal alana müdahalesi olmalıydı. Nitekim, Marx da, epistemolojik kopmayı, çağının işçi sınıfı politikasının sonucu olarak gerçekleştirmişti. Althusser, daha önce varlığını öne sürdüğü "kuramsal pratik"in özerkliğini de böylece reddediyordu.

Althusser, 1960'larda Batı Marksizminde başlayan kuramsal arayış ve eleştiri hareketinde önemli bir rol oynadı ve kendisinden çok farklı temellerden yola çıkan Marksist kuramcılara da "ekonomizm", "hümanizm", "historisizm" konularında, tartışılacak özgün malzeme üretti.

Althusser'in öbür yapıtları arasında *Montesquieu, la politique et l'histoire* (1960; Montesquieu, Siyaset ve Tarih), *Lénine et la philosophie* (1968; *Lenin ve Felsefe*, 1976), *Réponse à John Lewis* (1973; *John Lewis'e Yanıt*, 1978) ve *Éléments d'autocrítique* (1974; *Özeleştiri Öğeleri*, 1991) sayılabilir. Bazı yazıları Türkçede *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* başlığıyla derlenmiştir.

Altı Hanedan (İS 220-589), Çin'de Han hanedanının sonu ile (İS 220) Sui hanedanının kuruluşu (581; güneyin fethi, 589) arasındaki dönem. Adını, Çin'in orta kesimindeki Nanjing kentinde peşpeşe hüküm süren altı hanedandan almıştır: Wu (222-280), Doğu Jin (317-420), Liu Song (420-479), Güney Qi (479-502), Güney Liang (502-557) ve Güney Chen (557-589). Aynı dönemde Kuzey Çin, Orta Asyalı istilacıların birbiri arkasından kurdukları krallıklarca yönetilmekteydi. 386'dan 534/535'e değin hüküm süren ve merkezi Luoyang olan Kuzey Wei (Tabgaçlar); 534-550 arasında, merkezi Anyang olan Doğu Wei; 535-556/557 arasında, merkezi Changan olan Batı Wei; 550-577 arasında, merkezi Anyang olan Kuzey Qi ve 557-581 arasında, merkezi Changan olan Kuzey Zhou krallıkları bunların en önemlilerindendir. Dönemin adını Nanjing devletlerinden alması, Çin uygarlığının yavaş yavaş kuzeydeki eski merkezinden nüfusun oldukça az olduğu güney bölgesine kaydığını gösterir. Güney bölgesinin merkezi, Yangtze Irmağıyla kuzeydeki istilacılardan ayrılmıştı.

Toplumun çözülmesi, ardı arkası kesilmeyen dış akınlar ve yabancıların Kuzey'in tümüne egemen olması, Çin'de bu dönem boyunca birçok temel değişikliğe yol açtı. Toplumun düzenini sağlayan Konfüçyüsçü sistem çökmekteydi. Taoculuğun artan etkisi ve Budacılığın ülkeye girmesi her yerde büyük değişmelere yol açtı. Budacılık halk arasında çok yaygın bir din durumuna geldi; krallık kavramıyla iktidarlarının pekişmesine yardımcı olduğu kuzeyli istilacılar tarafından da benimsendi. Budacılık iman ve iyilik konularına verdiği ağırlıkla, ortaçağ başlarında kilisenin Avrupa'daki etkisine benzer bir etkiye sahipti. Öte yandan Taoculuk, küçük bir azınlığın dini olmaktan çıkıp çok yaygın bir hale geldi.

Genel kargaşa ortamına karşın bu dönemde tıp, astronomi, botanik ve kimya alanlarında önemli gelişmeler oldu. Tekerlekli el arabası ve uçurtma bulundu; kömür ilk kez yakıt olarak kullanıldı. Çin toplumunda büyük aristokrat ailelerin ortaya çıkışı da Altı Hanedan dönemine rastlar. Bu süre boyunca bu ailelerin kurduğu denetim, daha sonraki Tang hanedanının (618-907) ortasına ya da sonlarına değin toplum üzerindeki egemenliklerini sürdürmelerine yetecek ölçüde sağlamlaşmıştı.

Dönemdeki değişmeler ve belirsizlikler, kaçınılmaz olarak sanatı da etkiledi. Sanat, dönemin siyasal yapısındaki kargaşayı aşarak büyük bir gelişme gösterdi. Budacı metinlerin Çinceye çevrilmesi sonucunda, edebiyat ve kaligrafiye duyulan ilgi yoğunlaştı. Şiir gelişti, aşk şarkıları her yerde duyulur oldu. Savaşın her an gündemde olduğu kuzeyde, erkek kılığına girmiş bir kızın kazandığı zaferi anlatan "Mu Lan'ın Baladı" gibi, savaşın etkilerini yansıtan şiirler yazılmaya başladı. Lirik Cao Jie (3. yy) ve büyük Tao Qian'in (4. ve 5. yy) temsil ettiği şiir anlayışı çok tutuldu ve yaygınlık kazandı. Dönemin bellibaşlı yazarları, eski ustalara öykünmeyi bırakıp, Taoculuğun etkisiyle, anlatımda bireyselliğe yöneldiler. Diyalog ve entelektüel tartışmalar moda oldu. Sanat gündelik yaşama girdi. Yang Xianzhi'nin yazdığı *Luoyang Jialan Ji* (Luoyang'daki Budacı Tapınakların Kaydı), taşıdığı belgesel nitelikten başka, gündelik olayları ve halk kültürünü de hoş ve incelikli bir biçimde anlatıyordu. Çinlilerle kuzeyli istilacılar arasındaki karşıtlık kültürel rekabeti harekete geçirdiği gibi, eski edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına gösterilen özeni de artırdı. Kuzeyde, Tatar istilacıların işaretleşme amacıyla kullandığı borular, davullar ve çift kamışlı nefesli çalgılar müzikte kullanılır oldu.

Kuzeyde Weiler, son derece kısa sürede kurdukları Budacı tapınaklarla halkın desteğini kazanmakla kalmadılar, görsel sanatların gelişimini de hızlandırdılar. Güneyde daha yavaş olan bu gelişme, 4. yüzyılda kuzeyden gelen mülteciler ve Çin Hindi'nden gelen misyonerler eliyle hız kazandı. Pek çok büyük ressam, kaligrafi ustası, şair ve sanat eleştirmeninin toplandığı Nanjing zamanla Çin kültürünün gerçek merkezi oldu. Ressamlıktan eleştirmenliğe geçen Xie He, Çin resminin "Altı İlke"sini belirledi. Bu dönemin ilk ressamları, doğal olarak Budacı ve Taocu konulara yöneldiler. Şiir, müzik, resim ve heykelle uğraşmış

çok yönlü sanatçılar olan Dai Kui ve Gu Kaizhi, Wenren ressamları(*) geleneğini başlattılar.

Mimarlık, 4. ve 5. yüzyılların büyük anıtlarının, tapınak ve manastırların (*vihara*) yapılmasıyla gelişti. Kuzeydeki Wei hanedanı merkezini 495'te Luoyang'a taşıdı. Mimarlar burada görkemli bir kent kurdular. Hem kuzeyde, hem de güneyde taş ve tuğladan, çok katlı pagodalar yapıldı. Kuzeydeki pagodaların ayırt edici özelliği Hint *stupa*'larını andıran süslemeleri, güneydekilerin ise uçları yukarı kıvrık çatılarıydı. Tapınak duvarlarına, mağaralara freskler ve kabartma figürler yapıldı. Kuzeyde bazı mağaralarda bu dönemden kalma Budacı freskler bugün de durmaktadır. Heykelde, Han geleneğinin büyük hacimli figürleri, yerlerini kanatlı aslan gibi daha ince figürlere, başka anıtsal yapıtlara bıraktı. Günümüzde Yungang(*), Longmen(*) ve Dunhuang(*) gibi mağara tapınaklarında çok sayıda Budacı heykel örnekleri görülür. Edebiyat alanında bireysellik ve zarafet belirgin hale gelirken, yeni bir biçim inceliği, Altı Hanedan döneminin görsel sanatlarının tümüne damgasını vurdu. Güneyde, 5. yüzyılın saray resmi üslubu, 6. yüzyılda değişerek yerini daha ince bir üsluba bıraktı.

Güneyde nüfus çoğaldıkça, Aşağı Yangtze Vadisinde cenaze törenleri ve daha başka amaçlar için kullanılan kavanoz ve ibrik türünden Yue işi çanak çömlek yapımı arttı. Günümüze ulaşan ilk Çin seladonları(*) bu dönemdendir (*bak.* Yue seramiği). Hebei ile, Hunan'da, kuzeyli ve batılı fatihlerin getirdiği sanat üsluplarının egzotik yankılarını taşıyan "kuzey seladonları" ortaya çıktı.

Çin'in, sonraları Sui hanedanının yönetimi altında yeniden birleşmesini hazırlayan etken de bu dönemin kültürel yaşamı oldu. Birbirini izleyen kuzeyli fatihler, ele geçirdiklerini güvence altına alma arayışı içine girdiler. Bu çerçevede egemenliklerinin temellerini sağlamlaştırmak amacıyla, Çin deyişlerini ve imgelerini kullandılar; böylece zamanla Çinli nüfus arasında eriyip yok oldular. Kuzey Wei örneğinde ise istilacılar, sonunda kendi özgün giysilerini bile yasaklayacak kadar değişime uğrayarak, yüz yıldan kısa bir süre içinde nüfusun içinde tümüyle eridiler.

Altı Ok, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yönlendirici ilkelerini belirten simge. Bu altı ilke cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılıktır. CHP'nin 1931 Kurultayı'nda benimsenen altı ilke 1937'de anayasaya alındı.

CHP'nin 1927'deki II. Kurultayı'nda kabul edilen tüzüğünde, CHP cumhuriyetçi, laik, halkçı ve milliyetçi bir parti olarak tanımlanıyordu. Tüzüğün ikinci maddesinde istibdat yönetimini engelleyebilecek, ulus egemenliğini ifade edebilecek tek yönetim biçiminin cumhuriyet olduğu belirtiliyordu. Üçüncü maddede devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması, inanç ve vicdan sorunlarının siyasetten uzak tutulması, ulusa bilim ve fen ilkelerinin yön vermesi, kısaca adı konulmadan laiklik ilkesi savunuluyordu. Dördüncü maddede yasa önünde mutlak eşitlik, hiçbir birey, aile, sınıf ya da cemaate ayrıcalık tanınmaması ve her şeyin halk için halk tarafından yapılması biçiminde tanımlanan halkçılık ilkesi ortaya konuluyordu. Milliyetçilik ilkesini açıklayan beşinci maddede dil, duygu ve düşünce birliğinin, Türk dili ve kültürünün geliştirilmesinin gerekliliği vurgulanıyordu.

Tek parti yönetiminin yerleşmesi, Atatürk devrimlerinin gerçekleştirilmesi ve devletçiliğe yönelmeyle belirginleşen 1927-31 döneminin sonunda, 1931'de CHP'nin III. Kurultayı'nda kabul edilen partinin ilk programında bu dört ilkeye, iki yeni ilke daha eklendi. Bu ilkeler devletçilik ve inkılapçılıktı. Programa göre, cumhuriyetçilik ulusal egemenlik ülküsünü en iyi ve güvenilir biçimde temsil eden ve uygulayan devlet biçimi olarak cumhuriyetin savunulması demekti. Milliyetçilikten anlaşılan, çağdaş uluslarla eşit olan ve onlarla uyum içinde yürüyen Türk toplumunun özel niteliklerini, bağımsız kimliğini korumaktı. Halkçılık, irade ve egemenliğin kaynağının ulus olması, devletin vatandaşa, vatandaşın devlete karşı görevlerini yerine getirmesi, yasalar önünde mutlak eşitliğin sağlanması, hiç kimseye ayrıcalık tanınmaması anlamını taşıyordu. Ayrıca, bir başka maddede halkın ayrı ayrı sınıflardan oluşmaması, işbölümü temelinde çeşitli mesleklere ayrılmış bir topluluk oluşturması, sınıf mücadelesi yerine toplumsal düzen ve dayanışmanın sağlanması, çıkarlar arasında uyum sağlanmasının gerekliliği biçiminde dayanışmacı ve korporatist bir halkçılık anlayışı ortaya konuyordu. Devletçilik ilkesine göre, temel olan kişisel girişim ve etkinlikti, ama ülkeyi hızla kalkındırmak ve refaha kavuşturmak için ulusun genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlerde, özellikle ekonomik alanda, devletin fiilen müdahalesi gerekliydi. Laiklik ilkesi, devlet yönetiminde bütün yasa ve kuralların bilim ve fennin sunduğu ilke ve biçimlere, dünya gereksinmelerine göre yapılması ve uygulanması olarak açıklanıyor; ulusun ilerlemesi için dinsel düşüncelerin devlet ve dünya işlerinden, siyasetten ayrı tutulmasının gerekliliği vurgulanıyordu. İnkılapçılık ilkesinden anlaşılan, daha önce gerçekleştirilmiş Atatürk devrimlerine ve bu devrimlerle doğan ve gelişen ilkelere bağlı kalınması, bunların korunmasıydı.

Bu altı ilke belli bir tarihsel sürecin ürünüydü ve belli bir uygulamalar bütününe yaşam verdi. Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve yeni Türk Devleti'nin kurulması sürecinde oluştu, çağdaş Türk ulus-devletinin ve toplumunun biçimlendirilmesinde yönlendirici oldu.

Cumhuriyetçilik ilkesi, padişaha kişisel bağlılığa dayanan Osmanlı yönetim ilkesinin yerini alıyordu. Meşrutiyet ve Kurtuluş Savaşı aşamalarından geçerek biçimlenen ulusal egemenlik ve temsil anlayışını tam olarak yerleştiriyordu.

Milliyetçilik ilkesi, modern bir ulus-devletin ideolojik temeli olarak Türk milliyetçiliğini tanımlıyordu. Osmanlı döneminde azınlıkların milliyetçiliğinden esinlenerek ve onlara tepki olarak, ayrıca imparatorluğun birliğinin korunmasında Osmanlıcılık ve İslamcılığın başarısızlığıyla ilişkili olarak, bir ölçüde de Rusya'daki Türkçülük akımının etkisiyle oluşan ve gelişen Türk milliyetçiliği, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tam anlamıyla yaşama geçirilme olanağı buldu. Ülke, etnik yapısının türdeşleşmesiyle, milliyetçiliğin gelişmesi için daha da elverişli bir ortama kavuştu. Bu ilke, imparatorluk emellerini terketmiş ve egemenliğe kavuşmuş bir ulus-devletin dil, tarih, kültür alanındaki bilincini güçlendirmeye yönelik çalışmalar yoluyla uygulamaya geçirildi.

Halkçılık ilkesinin kökleri ise, İttihat ve Terakki dönemine değin uzanır: Geleneksel aydın-halk karşıtlığını aşmak amacıyla aydının halka yönelmesi gerekliliği, sınıf çatışmasının reddi ve toplumsal dayanışmanın düzenleyici ilke olarak benimsenmesi, mesleki temsil görüşleri bu dönemde gelişti. Bu ilke, Kurtuluş Savaşı'nda bürokrasi-eşraf-halk ittifakıyla canlılık kazandı. Kurtuluştan sonra Mustafa Kemal söylevlerinde imtiyazsız-sınıfsız-kaynaşmış bir kitle olarak gördüğü halkın kendi kendini yönetmesini savundu, aydınların halktan esinlenmesini ve halka inmesini önerdi. Halkçılık ilkesi, yurttaşlar arasında yasal eşitliği sağlamaya yönelik girişimler, sınıf mücadelesinin reddi, özellikle 1930'larda devrimleri halka benimsetmeye yönelik etkinlikler (örn. Halkevleri) ve kimi korporatist önlemlerle yaşama geçirilmeye çalışıldı. Ancak bu ilke geleneksel seçkinciliğin aşılmasını sağlayamadı, "halk için halk tarafından" sloganı uygulamada zaman zaman "halk için halka rağmen" görünümünü aldı.

Devletçilik ilkesi, Batı'ya göre geri kalmış bir toplum olan Türkiye'nin, ekonomik bakımdan devlet katkısı ve müdahalesiyle kalkınabileceğini belirtiyordu. Osmanlı devletçi geleneği ve 1929 Büyük Bunalımı bu ilkenin uygulanabilmesi için elverişli bir temel oluşturuyordu. Bu ilke, 1930'larda korumacılık, devletin piyasaya etkin müdahalesi ve devlet işletmeciliği biçiminde uygulandı; daha sonra da oldukça azalmakla birlikte, ekonomik yaşamda devlet belirleyici bir rol oynamayı sürdürdü.

Laiklik ilkesi, İslamın devlet yaşamı üzerindeki etkisini silmeye, yenilikçi-Batılılaşma yanlısı bürokratik merkeze karşı İslamcı bir muhalefet olasılığını zayıflatmaya yönelikti. Osmanlı Devleti'nde bağımsız bir dinsel kurumun olmayışı ve 19. yüzyıldaki Batılılaşmaya yönelik reformlar bu ilkenin uygulanabilmesi için elverişli bir temeldi. Laiklik ayrıca, kültürel Batılılaşmanın aracı olarak görülüyordu. Hilafetin kaldırılması, eğitimin devlet tekeline alınması, dinci hareketlerin bastırılması ve Batılılaşmaya yönelik bir dizi reform bu yönde atılan adımlardı.

İnkılapçılık ilkesi, böylesine radikal değişikliklerin ancak devrimler yoluyla gerçekleştirilebileceği anlamına geliyordu. Ancak değişiklikler ani bir kopmayla değil, pragmatik bir biçimde, adım adım, oldukça az şiddete başvurularak ve bürokratik aygıtın radikal amaçlarla kullanılması yoluyla gerçekleştiriliyordu. Sosyoekonomik reformlardan çok sosyokültürel reformlara ağırlık veriliyordu.

Altı Ok 1981'de kapatılana değin CHP'nin de amblemi olmuş, değişik bir biçimi Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin ambleminde de yer almıştır.

Altı-Yedi Eylül Olayları, Eylül 1955'te patlak veren ve özellikle Rum yurttaşlara yönelik saldırılar biçimine dönüşen olaylar.

1950'lerin ortalarında Türkiye'de Demokrat Parti (DP) iktidardayken, Kıbrıs sorununun uluslararası alanda yeniden gündeme gelmesi Türk kamuoyunu tedirgin etmiş, Yunanlılara karşı duyarlılık artmıştı. Bunun yanı sıra, 1950-54 arasında ülkede yaşanan ekonomik canlanma durgunlaşmış, bunalım başgöstermişti. Hükümet-muhalefet ilişkileri gittikçe gerginleşmiş ve DP'nin otoriter eğilimleri belirginleşmeye başlamıştı.

Olaylar, 6 Eylül günü Selanik'te Atatürk'ün evinin bombalandığı haberi üzerine patlak verdi. İstanbul'un çeşitli semtlerinde toplanan kalabalıklar Yunanistan'a karşı protesto gösterilerine başladılar. Olayların birçok semtte aynı anda başlaması, önceden planlanmış olduğu izlenimini güçlendirmekteydi. Protesto gösterileri, kısa zamanda azınlıkların, özellikle Rumların ev ve işyerlerine yönelik saldırı ve yağmalama eylemlerine dönüştü. Güvenlik güçleri önce müdahale etmedi. Eylemler daha sonra kilise ve mezarlıkları da hedef aldı. Aynı anda

İzmir'de ve Ankara'da da olaylar çıktı. İzmir'deki Yunan Konsolosluğu yakılmaya çalışıldı. Olayların bastırılması için polis yeterli olamayınca, askeri birlikler duruma müdahale etti. Saldırılar sonucunda 5 bin kadar ev ve işyeri yağmalandı, tahrip edildi. Binlerce kişi gözaltına alındı. Bunların bü-

Altı-Yedi Eylül olaylarından sonra İstanbul'dan bir görünüm
İletişim Yayıncılık Arşivi

yük bölümü daha sonra serbest bırakıldı, bir bölümü de askeri mahkemelerde yargılandı. Hükümet önce İstanbul ve İzmir'de, ardından Ankara'da sıkıyönetim ilan etti. İçişleri Bakanı Namık Gedik görevinden istifa etti. Muhalefet can ve mal güvenliği kalmadığı gerekçesiyle hükümeti sert biçimde eleştirdi. İktidar-muhalefet ilişkileri daha da gerginleşti. Cumhuriyet Halk Partisi'nin yayın organı *Ulus* gazetesi bir süre kapatıldı.

Olaylarda, Yunanlılara, dolayısıyla yerli Rumlara karşı duyulan kuşkunun planlı bir biçimde kullanılmasının yanı sıra, ekonomik bunalım da etkili oldu. Nitekim, olaylar bir bakıma genel bir servet düşmanlığına dönüştü. Hükümet komünistleri suçladı, ama bu suçlama kanıtlanamadı. Olaylar ayrıca, hükümetin otoriter tutumuna gerekçe olarak da kullanıldı.

27 Mayıs 1960 sonrasındaki Yassıada yargılamalarında, bu olaylardan sorumlu sayılan yöneticiler yargılandı ve çeşitli cezalara çarptırıldı.

altıgen sistem (mineraloji) *bak.* heksagonal sistem

altılı ölçü (Yunanca *heksametros*), genellikle bir uzun, iki kısa heceden (*daktylos*; ˘ ˘ ˘) oluşan altı ayak içeren şiir dizesi. Yunan şiir sanatının bilinen en eski kalıbıdır. Yunan ve Latin didaktik ve öykülü şiirinin en seçkin ölçüsü kabul edilir. Homeros ve Vergilius'un destanları bu ölçüyle yazılmıştır. Altılı ölçü, Arthur Hugh Clough ve Henry Wadsworth Longfellow (özellikle *Evangeline* adlı yapıtında) gibi 19. yüzyıl İngiliz şairlerince kullanılmışsa da, vurguların dile uyarlanmasının zorluğu nedeniyle fazla yaygınlaşmamıştır.

altılık (astronomi) *bak.* sekstant

altın (Au), kimyasal element; periyodik tablonun Ib grubunda yer alan yoğun, parlak sarı renkte, ışıltılı ve değerli bir metaldir.

Özellikleri ve bulunduğu yerler. İyi bir ısı ve elektrik iletkeni olan altın yumuşak ve çok sünek bir metaldir; dövülmeye ve haddelenmeye elverişli metaller arasında ilk sırayı alır. Yaklaşık 10 gr ağırlığında bir altın kütlesi, 11 m^2 kadar bir alanı kaplayacak büyüklükte levha haline gelinceye değin dövülebilir. Varak denilen zar inceliğindeki altın levhalar yeşil ışığı geçirir.

Doğada oldukça az, ama hemen hemen saf halde bulunan, rengi ve parıltısı göz alıcı, işlenmesi kolay olan, havadan ve sudan etkilenmediği için kararıp paslanmayan altın, bu özellikleriyle insanın ilgisini çeken ilk metallerden biri olmuştur. Mısırlı, Eski Yunanlı, Asurlu ve Etrüsklü zanaatçılar altından çok güzel ve özenle işlenmiş sanat ürünleri yaratmışlar, daha o çağlarda insanlar altını, mal ve hizmet karşılığı kabul edilecek değerli bir madde olarak görmüşlerdir.

Kimya tarihinin erken dönemlerindeki ilerlemelerden pek çoğu, adi metallerden altın üretmenin yollarını arayan simyacıların çabalarından doğmuştur ve insan doğada altın aramaktan hiçbir zaman vazgeçmemiştir.

Elementlerin çoğu gibi altın da, az miktarda da olsa bütün kırkayaçların yapısında, genellikle başka elementlerle kimyasal bileşikler oluşturmaksızın, yalın halde bulunur; yalnız tellürle, bazen de selenyum ve bizmutla birleşmiş olabilir. Doğadaki altının tümü katışıksız altın-197 izotopudur. Cevher sayılabilecek ölçüde altın içeren büyük kayaç kütlelerine çok ender rastlanır. Bu kayaçların dışında, anlamlı miktarda altın içeren başlıca iki tür oluşum vardır: Altının kuvars ve pirit ile bir arada bulunduğu hidrotermal damarlar ve altınlı kayaçların ufalanmasıyla oluşan, katılaşmış ya da katılaşmamış haldeki alüvyonlu çökeller (plaser).

Zengin altın damarlarının nasıl oluştuğu tam olarak bilinmemekle birlikte, altının öteki minerallerle birlikte Yer'in derinliklerinden üst katmanlara doğru, hiç değilse yarı katı çözeltiler halinde taşındığı ve sonradan bu katmanlarda çökeldiği sanılmaktadır. Kayaçların yapısındaki altın genellikle gözle seçilemeyen dağınık tanecikler, bazen gözle görülebilecek büyüklükte pullar, çok ender olarak da damar ya da kütleler halinde bulunur. California'da 2,5 cm'den daha büyük altın kristalleri bulunmuş, Avustralya'da ise 90 kg ağırlığında altın kütlelerine rastlandığı bildirilmiştir. En önemli altın cevherleri, bileşiminde yüzde 40 oranında altın bulunan ve kırmızımsı sarı renkte bir altın-tellür bileşiği olan kalaverit ile yüzde 28'den fazla altın içeren ve çelik grisi renginde bir altın-gümüş bileşiği olan silvanittir.

Madenciliği. Altın çıkarımında en çok kullanılan yöntemler, alüvyonlu çökellerde uygulanan plaser madenciliği ile damar madenciliğidir. Bu yöntemlerin en eskisi olan plaser madenciliğinin dayandığı ilke, altının özgül ağırlığının, bir arada bulunduğu öbür çökel maddelerden çok daha yüksek olmasıdır. 19. yüzyıldaki altına hücum dönemlerinde altın arayıcılarının kullandığı tavada yıkama yöntemi plaser madenciliğin en basit biçimidir.

Altın yıkamada kullanılan tava, oluklu yuvarlak bir kaptır. Bu kabın içine altın içeren birkaç avuç toprak ya da çakıl ve bol su konur. Tavanın sallanarak döndürülmesi sırasında, hafif olan silisli maddeler tavanın yanlarından dışarı atılırken gende altın ve başka ağır madenler kalır. Sonraları, aynı ilkeye dayanan, beşik ya da sarsıntı masası olarak bilinen ve daha kısa sürelerde daha büyük miktarlarda çökelin yıkanmasını sağlayan aygıtlar geliştirildi. 19. yüzyılın sonlarına doğru, ABD'de, California'da hidrolik madencilik adı verilen bir yöntem kullanıldı. Plaser madenciliğin bir türü olan hidrolik madenciliğin temeli, dağ yamaçlarındaki kalın çakıl kütlelerini, son derece yüksek basınçlı su püskürterek parçalamak ve aynı suyla yıkamaktır. Çok fazla miktarlarda su ve dev boru hatları gerektiren bu yöntem, tarımda kullanılacak su stoklarını tükettiği için pek çok yerde terkedildi.

20. yüzyılın başlarında, plaser madenciliğin günümüzde de en çok kullanılan türü olan tarama yöntemi geliştirildi. Tarama genellikle, sürekli dönen kepçelerden oluşan bir aygıtla yapılır. Bu aygıt ırmakların ve limanların derinleştirilmesinde kullanılan aygıtların benzeridir (*bak.* plaser madenciliği).

Yeraltı altın cevheri damarlarının aranması ve işletilmesiyle ilgili yöntemler, başka metaller için kullanılan yeraltı madenciliği yöntemlerinden farksızdır. En yaygın biçimi damara kadar inen bir kuyu kazılması, ardından da yatay kazıya geçilmesidir. Genellikle çok düşük oranlarda altın içeren bu damarlarda, 30-40 gram altın elde etmek için tonlarca cevherin işlenmesi gerekir.

Arıtma. Altının cevher kütlelerinden ayrıştırılmasında ve arıtılmasında kullanılan en eski yöntem amalgamlaştırmadır. Bu yöntemin temeli, cıvayla çalkalanan altın parçacıklarının birbirlerine ve cıvayla kaplı bakır levhalara yapışma özelliğine dayanır (*bak.* amalgam). İşlenen cevhere bağlı olarak değişen, ama genellikle düşük bir verim sağlayan amalgamlaştırmanın yerini 19. yüzyıl sonlarında yeni yöntemler almaya başladı. Bu yöntemlerden Güney Afrika'da

Altın kütlesinde yapraksı katman oluşumu, Mother Lode, Nevada, California
Dimitri Collection, Mary A. Rouse EB Inc.

geliştirilen siyanür işlemenin ilk aşamasında, altın cevheri iyice öğütüldükten sonra, çok seyreltik sodyum siyanür ya da kalsiyum siyanür, kireç ve havanın oksijeni yardımıyla çözündürülür. Oluşturulan karışım, tepkimenin sürmesini sağlayacak karıştırıcılarla donatılmış depolarda bekletilir. Bu bekletme sırasında gerçekleşen tepkimeler sonucunda oluşan sulu altın siyanür ve sodyum siyanaurat çözeltisi oksijenden arıtıldıktan sonra altının ve beraberindeki gümüş ve bakır gibi başka metallerin çökmesini sağlayan çinko tozuyla karıştırılır. Çökelti, artık çinkoyu ve bakırın büyük bölümünü çözen seyreltik sülfürik asitle işlendikten sonra yıkanır, kurutulur ve özel eriticilerle eritilir. Altın ile gümüşün kaynaşmasını ve kalan bakırın çözünmesini sağlayan bu eritme işlemi, istenirse yinelenebilir.

Siyanürleme işlemi tek başına kullanılabileceği gibi, amalgamlaştırmanın ardından da uygulanabilir. Güney Afrika'daki altın madenlerinin hemen hepsinde kullanılan bu yöntem, ABD'de kimi madenlerde altının yüzde 60 ya da 65'ini ayıran amalgamlaştırmanın ardından uygulanmakta ve verimi yüzde 90 ya da 95'e çıkarabilmektedir. Organik maddelerin varlığı, siyanürleme işleminin verimini düşüren bir etkendir. Organik maddelerin parçalanmasında çoğu zaman havalandırmadan yararlanılır. Ayrıca, yatağın derinlerindeki organik maddelerin de oksitlenmesini sağlayan bir elektroliz yöntemi geliştirilmiştir.

Günümüzde, bakırlı ve bakır-nikelli cevherlerden elektrolitik arıtma yoluyla ve hurdaların değerlendirilmesiyle de önemli miktarlarda altın elde edilmektedir. Hurdadan altın elde etmekte kullanılan yöntem, hurdanın bileşimine bağlı olarak seçilir. Hurdanın yükseltgeyici koşullarda eritilmesi, çinkonun bir bölümünün uçmasını ve demirin bir bölümünün cürufa geçmesini sağlar. Kalan metal yüzde 20 dolayında altın içeriyorsa küçük parçacıklara ayrıldıktan sonra nitrik asitle işlenerek, katışkı metallerden arındırılır. Parçacıklar düşük oranda kurşun içeriyorsa, sıcak sülfürik asitle işlemek yeterlidir. Ancak, sülfürik asitle işlemenin yinelenmesi gerekir. Bu yöntemler, platin içeriği düşük hurdalar için elverişlidir. Düşük oranlarda altın içeren hurdalar ise, eritildikten sonra sülfat çözeltisinde elektrolizlenen anotlara dökülür. Anot çamurunda biriken altın, altın klorüre dönüştürüldükten sonra demir (II) sülfat eklenmesiyle çökeltilir.

Wohlwill işleminde, olağan maden çıkarımı ve eritme işlemleriyle elde edilen altın gümüş alaşımı bir klorür çözeltisinde elektrolizlenir. Doğru ve alternatif akımların birlikte kullanıldığı bu elektroliz işleminde, alaşımın içerdiği altın çözünür ve katotta toplanır. Klorüre dönüşen ve bir bölümü anota yapışan gümüş zaman zaman dışarı alınır; ancak bu madde de altın içerdiğinden yeniden işleme sokulmalıdır. Anottaki platin ve palladyum çözünür ve elektrolitin işlenmesi sonucunda kazanılabilir. Yaygın biçimde kullanılan Wohlwill işlemi en az yüzde 99,95 oranında katışıksız altın elde edilmesini sağlar.

Wohlwill işlemi, başta yavaşlığı olmak üzere birkaç nedenden ötürü yerini büyük ölçüde Miller işlemine bırakmıştır. Bu işlem, eritilen altın gümüş alaşımının içine, cevheri oluşturan asıl metalleri klorüre dönüştüren ve bir bölümünün uçmasına neden olan klor kabarcıklarının gönderilmesine dayanır. Bu işlem sırasında gümüş, eriyerek dışarıya alınan gümüş klorüre dönüşür. Miller işlemiyle saflığı yüzde 99,5'i aşan altın elde edilebilir.

Kullanımı. Bugüne değin yeryüzünden çıkarılan tüm altının yaklaşık yüzde 60'ı hükümetlerin ve merkez bankalarının elindedir. Gerek her ülkede kâğıt para emisyonunun güvencesi olarak, gerek uluslararası bir ödeme aracı olarak öteden beri büyük önem taşıyan altın, metalle çalışan sanatçıların gözünde de değerini korumaktadır. Kuyumculukta altının genellikle gümüşlü, palladyumlu ya da platinli alaşımları kullanılır. Bu alaşımlardaki altın miktarı, ayar (ya da kırat) denilen 24 birim üzerinden hesaplanır; örneğin 12 ayar altın alaşımında yüzde 50 altın bulunur, 24 ayar altın ise katışıksızdır.

Elektrik iletkenliği yüksek (bakırın yüzde 71'i oranında) olan ve kolayca kimyasal tepkimelere girmeyen altın en çok elektrik ve elektronik sanayilerinde, bağlantıların, terminallerin, baskı devrelerinin, transistörlerin ve yarı iletken sistemlerin kaplanmasında kullanılır. Üstüne düşen kızılötesi ışınların yaklaşık yüzde 98'ini yansıtarak geri çevirebilen ince altın levhalar, uzay elbiselerinin başlığındaki göz deliklerinde zararlı ışınlardan korunmayı ve yapay uyduların yüzeylerinde sıcaklığın denetlenebilmesini sağlar. Büyük büro binalarının pencerelerinde de gene ince levhalar halinde altın kullanılması, yalnız estetik arayışından değil, bu yansıtıcı yüzeyin çevreyle ısı alışverişini büyük ölçüde azaltmasından kaynaklanır. Ayrıca diş dolgularında ve kaplamalarında çok eskiden beri altın kullanılmaktadır. Lal camlara parlak kırmızı rengini veren de, çamsı kütlenin içinde asıltı halinde dağılmış olan çok az miktarda altındır.

Bileşikleri. Altının temel yükseltgenme durumları +1 ve +3'tür. Tek değerli altın bileşikleri genellikle katı, üç değerli altın bileşikleri ise daha çok sıvı halde bulunur. Altın, elektrokimyasal dizinin en alt sırasında yer alır; platin bile Au^{+3} iyonlarını kolayca metal haline indirgeyebilir. Altın oksijenle, kükürtle ya da kuru halojenlerle (klor, brom, flüor) tepkimeye girmez ve tek başına hiçbir asit altını etkileyemez. Buna karşılık bu soy metal, su buharıyla yüklü halojenlerden, özellikle de 3:1 oranındaki hidroklorik ve nitrik asit karışımından (kral suyu) etkilenir.

Çeşitli uygulamalarda kullanılan oldukça az sayıdaki altın bileşikleri arasında en önemlileri altın (I) klorür (AuCl), altın (III) klorür ya da altın triklorür ($AuCl_3$) ve kloraurik asittir ($HAuCl_4$). Potasyum siyanaurat $K[Au(CN)_2]$, altın kaplama banyolarından (altın kaplamada kullanılan çözeltilerden) çoğunun temel maddesidir. Çözünebilir bir tuz olan sodyum auriklorür ($NaAuCl_4 \cdot 2H_2O$), romatoit artritin tedavisinde kullanılır. Altının organik bileşiklerinden birçoğunun sanayide uygulama alanı vardır. Örneğin sülfürlenmiş terpenden elde edilen altın merkaptitlerin bazı organik çözücüler içindeki çözeltileri porselen ve cam eşyanın süslenmesinde kullanılır.

Altın cevherinin üretimi, arıtımı, altın rezervleri (ya da üretim kapasitesi), dünya altın ticareti ve altın sanayisinin önde gelen ülkeleriyle ilgili istatistik veriler için *bak.* madencilik (tablo).

atom numarası	79
atom ağırlığı	196,967
erime noktası	1,063° C
kaynama noktası	2,966° C
özgül ağırlığı	19,3 (20° C)
birleşme değeri	1 ve 3
elektronların yerleşimi	2-8-18-32-18-1 ya da $(Xe)4f^{14}5d^{10}6s^1$

altın algler, *Chrysophyta* bölümünden, denizlerde ve tatlı sularda yaşayan 300 kadar altın sarısı-kahverengi alg türünün ortak adı. Değişik biçimlerde, ama genellikle ilkel, tek hücreli organizmalar olan altın alglerin ayırt edici özelliği, fukoksantin pigmentinin ve yedek besin deposu olan yağ damlacıklarının varlığıdır. Eşeyli üreme oldukça seyrektir; eşeysiz üreme ise hareketli ya da hareketsiz sporlarla ve hücre bölünmesiyle gerçekleşir.

altın buzağı, İbranilerin İÖ 13. yüzyılda, Mısır'dan Çıkış (*Exodus*) döneminde ve İÖ 10. yüzyılda İsrail kralı I. Yeroboam zamanında taptıkları put. Altın buzağıya tapınma, Eski Ahit'in Çıkış 32 ve I. Krallar 12 bölümlerinde, daha önce iman edilenlerin reddedilmesi ve büyük bir din değiştirme hareketi olarak yorumlanır. Figür, büyük bir olasılıkla eski Mısır'ın boğa biçimli tanrısı Apis ve Kenan'ın Bereket Tanrısı Baal'den esinlenmiştir.

Çıkış bölümü 32'de, Mısır'dan kaçan İbranilerin, Sina Dağına giden Musa'nın uzun süren yokluğu sırasında onun erkek kardeşi Harun'dan bir altın buzağı yapmasını istedikleri anlatılır. Sina Dağından On Emir levhalarıyla dönen Musa, halkının altın buzağıya taptığını görünce, levhaları kırar (bu, Tanrı'yla olan ahdin simgesel biçimde bozulmasıdır), putu eritir, ezer ve suyla karıştırır. İnsanlardan, bu karışımı içmeleri istenir. Böylece iman edenlerle etmeyenler birbirinden ayrılacaktır. Gerçekten de iman etmeyenler daha sonraki bir veba salgınında ölürken, iman edenler kurtulur. Tanrı'nın Musa'ya vahyettiği dini, buzağıya tapınlara karşı savunan Levililer daha sonra din adamları sınıfını oluşturmuşlardır.

Altın Çağ, İspanyolca SIGLO DE ORO, İspanyol edebiyatının 16. yüzyıldan 17. yüzyıl sonlarına değin süren parlak dönemi. 1500 dolaylarında İspanya'nın belirli bölgelerinde siyasal birliğin kurulmasıyla başlamıştır. Ateşli bir yurtseverlik, koyu bir dindarlık, keskin bir gerçekçilik, eski destan ve baladlara karşı artan bir ilgi gibi nitelikleriyle belirginleşen bu dönem edebiyatında hümanizm ve Yeni-Platonculuğun izlerine de rastlanır.

Ortaçağ sonlarıyla Rönesans başlarının sevilen edebiyat türleri olan şövalye romanları ve pastoral romanlar Altın Çağ'da sona erdi. Bunların yerini, aylak serserilerin gülünç serüvenlerini anlatan pikaresk roman aldı. Yazarı bilinmeyen *Lazarillo de Tormes* (1554) ile Mateo Alemán ve Francisco Gómez de Quevedo y Villegas'ın yapıtları bu türün en iyi örnekleriydi. Miguel de Cervantes'in çağa aykırı şövalye ideallerini yeren, pastoral, pikaresk ve romantik öğelerin yer aldığı anıtsal romanı *Don Quijote* (1605-15; *Don Kişot*, 1933) Altın Çağ'ın en önemli, en özgün yapıtı oldu. İspanyol şiiri bu dönemin başlarında İtalyan şiirinden etkilendi, özellikle şair Garcilaso de la Vega'nın ölçü ve nazım biçimleri benimsendi. Sonunda, incelikli benzetmelere, söz oyunlarına dayanan *culteranismo*(*) ve *conceptismo*(*) adlı barok akımlar İspanyol şiirine damgalarını vurdular. Bu alanda en önde gelen yazarlar Luis de Góngora y Argote ile Quevedo idi. Altın Çağ'da, alabildiğine üretken bir oyun yazarı olan Lope de Vega'nın, İspanyol ulusal tiyatrosunu neredeyse tek başına yaratmasına da tanık olundu. Onun, İspanya'ya özgü tema, değer ve konuları kullanarak kurduğu tiyatro geleneğini, sonraları Tirso de Molina ile Pedro Calderón de la Barca geliştirdiler. Dönemin dinsel edebiyatının başlıca ürünle-

ri arasında Avila'lı Azize Teresa, Luis de León ve Aziz Juan de Yepes y Alvarez'in dinselliği gizemli bir biçimde yücelten yapıtları sayılabilir. 1681'de Calderón'un ölümüyle Altın Çağ da sona ermiştir.

Altın Çağ, Latin edebiyatında İÖ y. 70'ten İS 18'e değin süren dönem. Latincenin bir edebiyat dili olarak yetkinleştiği, klasik başyapıtların pek çoğunun yazıldığı Altın Çağ başlıca iki döneme ayrılır: Cicero'nun damgasını vurduğu Cicero dönemi(*) (İÖ y. 70-43) ve Vergilius, Horatius, Livius gibi yazarların olgun yapıtlar verdikleri Augustus dönemi(*) (İÖ y. 43-İS 18). *Ayrıca bak.* Gümüş Çağ.

altın dövmecilik *bak.* varakçılık

Altın Eldiven, *Chicago Tribune* gazetesinin spor sorumlusu Arch Ward'un başlattığı amatör boks yarışması. İlk kez 1926'da *Tribune*'un desteğiyle düzenlendi. Ertesi yıl Chicago ve New York takımları arasında yapılan yıllık turnuvalar biçimini aldı. New York organizatörü *New York Daily News* gazetesinden Paul Gallico'ydu. Daha sonra başka kentlerin de benimsemesiyle ulusal turnuvalar düzenlenmeye başladı. 1930'larda ve II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda ABD'li Altın Eldiven şampiyonları Avrupa karmalarıyla karşılaşmalar yaptılar. Altın Eldiven şampiyonlarının çoğu daha sonra profesyonel dünya şampiyonu oldular. Joe Louis, Sugar Ray Robinson, Barney Ross, Floyd Patterson ve Sugar Ray Leonard bunların başında gelir. Muhammed Ali Altın Eldiven'i, ilki 14 yaşında olmak üzere altı kez kazandı.

Altın Erik Kâsesi *bak.* Jin ping mei

Altın Ferman (1222), ALTIN YASA olarak da bilinir. Macar soylularının ve din adamları sınıfının temel hak ve ayrıcalıklarıyla kralın gücünün sınırlarını belirleyen ferman. II. András tarafından 1222'de çıkarılmıştır. András'ın zulüm ve israfına dayanamayarak harekete geçen Macar soyluları onu Altın Ferman'ı çıkarmaya zorladılar. Ferman, daha önceden verilmiş hakları pekiştiren ve yeni haklar bağışlayan 31 maddeden oluşuyordu.

Bu fermanla, krala meclisi düzenli olarak toplama zorunluluğu getirildi, soyluları yargılamadan hapse attırması yasaklandı, kilisenin ve soyluların mallarından vergi isteme hakkı elinden alındı. Soyluların, kralın ordusunda ülke dışında parasız görev yapma zorunluluğu kaldırıldı. Yabancıların taşınmaz mal sahibi olmaları, Yahudi ve Müslümanların kamu görevinde bulunmaları yasaklandı (bu son hüküm 1231'de eklendi).

Bu ferman aynı zamanda soyluların kontluklardaki yetkilerini artırdı. Buna göre, kralın kontluklardaki resmi görevlileri (*föispan*), kötü yönetimlerinden dolayı işten uzaklaştırılabilecek ve bu mevkiler babadan oğula geçmeyecekti. Ayrıca kral ya da onun yerine geçenler, Altın Ferman'a uymadıkları zaman, soylularla piskoposlar onlara karşı çıkabilecekler (*jus resistendi*), bu davranışları nedeniyle de vatana ihanetle suçlanıp cezalandırılamayacaklardı. 1222'den sonra tahta çıkan bütün Macar kralları, Altın Ferman'a uyacaklarına yemin ettiler.

Altın Ferman (1356), ALTIN YASA olarak da bilinir, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun anayasası niteliğindeki ferman. Papanın Alman siyasetine karışmasını engellemek ve prenslerin, özellikle de elektörlerin önemini kabul ettirmek amacıyla 1356'da IV. Karl tarafından çıkarılmıştır. Adını, üstündeki altın mühürden alır.

1355'te Roma'da imparator olarak taç giyip Almanya'ya dönen IV. Karl, prensleri Nürnberg'de bir toplantıya çağırdı. Görüşmeler 10 Ocak 1356'da Altın Yasa'nın ilk 23 maddesinin yürürlüğe konmasıyla sonuçlandı. Son sekiz madde, 25 Aralık 1356'da, Metz'de prenslerle yapılan yeni görüşmeler sonunda eklendi. Amaç, imparatoru seçme hakkını yedi elektöre bırakmak ve çoğunluğun oylarıyla seçilen adayın tartışmasız kabul edilmesini sağlamaktı. Üç başpiskopos ve dört prensten oluşan elektörler kurulu 1273'te kurulmuştu; ama bu yedi kişinin arasında kimlerin olacağı her zaman açıkça belli değildi. Böylelikle Saksonya'ya ait oy Sakson hanedanının Lauenburg koluna değil, Wittenberg koluna verildi; Bavyera dükünün değil de, palatin(*) kontunun elektör olması kabul edildi. IV. Karl'ın hüküm sürdüğü Bohemya'nın kendine özgü konumu açıkça tanındı. Karl ayrıca, unvanın en büyük çocuğa geçmesi kuralını getirdi. Seçme hakkını belirli toprakların sahiplerine verirken, bu toprakların bölünemeyeceğini ilan etti. Çoğunluğun oyları ile seçilen adayın oybirliğiyle seçilmiş sayılması kabul edildi; ayrıca imparatorluğa seçilen aday, bütün haklarını derhal uygulamaya yetkili kılındı. Böylece papanın rakip adayları inceleme ve seçimi onaylama hakkı göz önüne alınmıyordu. İmparatorun seçilememesi halinde, Saksonya dükünün ve palatin kontun naip olması kabul edilerek, papanın imparatora vekâlet etme iddiaları tanınmamış oluyordu.

Bu sonuçlar ancak, elektörlere, kendi prensliklerinde para basmak ve vergi almak gibi mutlak haklar veren çeşitli ayrıcalıkların tanınmasıyla sağlanabildi. Uyrukların yasal başvuru hakkı önemli ölçüde kısıtlandı. Elektörlere karşı girişilen suikastlara karışanların vatan haini olarak cezalandırılması kabul edildi. Bundan başka, kentlerin bağımsızlaşma çabaları bastırıldı. Bu baskılar Alman orta sınıfını uzun vadede etkileyecek ciddi sonuçlar doğurdu. Kuramsal olarak yalnızca yedi elektöre tanınan ayrıcalıklar, uygulamada tüm prensler tarafından kullanıldı.

Altın İlke, Matta İncili'ndeki "İnsanların size ne yapmalarını istiyorsanız, siz de onlara öyle yapın" biçimindeki öğüt (7: 12). Bu ilke, bir Hıristiyanın komşusuna nasıl davranması gerektiğinin bir özeti olup, aynı zamanda temel bir ahlak ilkesini belirtir. Cümlenin "Sana yapılmasını istemediğini başkalarına yapma" biçimindeki olumsuz hali *Didakhe* ve "Aristidas'ın Savunması" adlı 2. yüzyıl belgelerinde görüldüğü gibi, aynı zamanda dinsel içerikli ilk soru-cevap kitapçıklarında da yer almış olabilir. Eski Ahit'in Tesniye Kitabı'ndaki "Yabancıyı (konuğu) sev" biçimindeki buyruğu da anımsatır. Ama bu öğüt yalnızca Hıristiyanlığa özgü değildir. Gene bu biçimiyle Tobit Kitabı'nda (4: 15), Hillel (İÖ 1. yy) ve İskenderiyeli Philon (İÖ ve İS 1. yy'lar) gibi büyük Yahudi bilginlerinin yazılarında ve Konfüçyüs'ün (İÖ 6. ve 5. yy'lar) *Lun yu*'sünde (Söyleşiler) yer alır. Ayrıca, Platon'un, Aristoteles'in, İsokrates'in ve Seneca'nın yapıtlarına da girmiştir.

altın İşi, altından yapılan heykel, kap kacak, mücevher, süsleme ve paraların tümüne verilen ad. Altın genellikle saf ya da küçük bir oranda gümüş ve bakırla karışık olarak bulunur. Metallerin en yumuşağı ve en kolay biçimlendirilebilenidir. 10 gr altın dövülerek 11 m²'lik ince bir levha ya da çekilerek 570 m uzunluğunda ince bir tel elde edilebilir. Kimyasal reaksiyonlara girmeme özelliği nedeniyle, yüzyıllarca aşındırıcı koşullar altında kalsa bile parlak rengini korur. En rahat çalışılabilen metal olarak kalemle işlenerek, kakılarak, dövülerek, oyularak, kabartılarak, dökülerek, varak haline getirilip ahşap, metal, deri ve parşömen gibi başka malzemeyi kaplamada da kullanılmıştır. Altın tel ise, brokar yapımında ve başka malzemelerin bezenmesinde geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

İlk çağlardan bu yana altın, çoğunlukla bir tanrısallık simgesi olarak saygı uyandırdı ve bu nedenle de dinsel nesnelerde yeğlenen, en çok kullanılan malzeme oldu. Ortaçağ boyunca haç, altar, kapı, kupa, rölik ve çok çeşitli dinsel sanat ürününün yapımında geniş ölçekte kullanıldı. Bu tanrısal bağlam giderek krallığa ilişkin bir bağlama dönüştü. Örneğin Eski Mısır'da ülkedeki bütün altın firavunun malıydı. Günümüzde bile kraliyet süs ve giysilerinde genellikle altın egemendir. Büyük boyutlu altın nesneler her zaman zenginlerin elinde olmuştur; ama altın kaplama işçiliğinin gelişmesi, altından sanat ürünlerini ve mücevherleri orta sınıflar için de erişilebilir durumuna getirmiştir. Ayrıca ince varakların yapılması altın kullanımını daha yaygınlaştırdığı gibi, mobilyaların ve kubbe, çatı gibi yapı öğelerinin başka metallerin yanı sıra altınla da kaplanabilmesine olanak vermiştir. *Ayrıca bak.* varakçılık.

altın kambiyo sistemi, bir ülkenin para birimiyle altın arasındaki panteyi başka bir ülkenin parası yoluyla kuran sistem. Altın kambiyo sistemini uygulayan ülkenin kambiyo senetleri, belirli bir oran üzerinden altına çevrilebilen bir yabancı parayla değiştirilebilir. Böylece bu sistemi uygulayan ülke, altın standardındaki kadar büyük miktarda altın rezervleri tutmak zorunda kalmadan, kendi parasını altın pantesine bağlayabilir.

Altın kambiyo sistemi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, rezerv amaçlı altın arzının yetersiz kalması nedeniyle önem kazandı. İngiliz sterlini ve dolar en yaygın kabul gören rezerv paralar oldular. Rezerv paraların belirli değişim oranlarını korumaları koşulu, bu paraları çıkaran ülkelerin, kendi iktisadi sorunlarını çözmede para politikası önlemleri uygulama olanaklarını daraltır. Bugün altın rezervlerinin kullanımı, hemen hemen yalnızca uluslararası işlemlerde hesapların kapatılmasıyla sınırlıdır.

altın kedi, *Felidae* (kedigiller) familyasından iki memeli türü: Afrika altın kedisi (*Felis aurata*) ve Temminck kedisi adıyla da bilinen Asya altın kedisi (*F. temmincki*).

Afrika altın kedisi, tropik ormanlarda tek başına yaşayan bir gece hayvanıdır. 20-25 cm'lik kuyruğuyla birlikte uzunluğu 90-100 cm, omuz yüksekliği 40 cm'dir. Postunun üst bölümleri kızılımsı kahverengi ya da grimsi kahverengi, alt bölümleri ise beyaz üstüne koyu renk beneklidir.

Hindistan'da ve Güneydoğu Asya'da bulunan Asya altın kedisi de ormanlarda yaşar. Hiç lekesiz ve kalın olan postunun üst bölümleri koyu kızıl-kahverengi, alt bölümleri daha soluktur; yüzünde beyaz ve siyah benekler bulunur. Ancak, bu türün kahverengi ya da gri postlu olanları da vardır; hatta Çin'de koyu renk benekli örneklerine rastlandığı bildirilmiştir. Yetişkinlerinin uzunluğu, 40-48 cm'lik kuyruğu dışında 75-85 cm'dir. Kuşları ve küçük memelileri avlayarak beslenir; doğumdan önce ağaç kovuklarına ya da korunaklı yerlere sığınarak iki ya da üç yavru doğurur.

altın kesit *bak.* altın oran

Altın Kesit, Fransızca SECTION D'OR, geometrik biçimlerin oran ve düzeniyle ilgilenmiş olan kübist ressamlar topluluğu. Jacques Villon'un önderliğindeki topluluğun en önde gelen üyeleri Robert Delaunay, Marcel Duchamp, Raymond Duchamp-Villon, Albert Gleizes, Juan Gris, Roger de la Fresnaye, Fernand Léger, André Lhote, Louis Marcoussis, Jean Metzinger, Francis Picabia ve André Dunoyer de Segonzac'tı. Topluluk ilk ortak sergisini 1912'de Paris'teki Galerie La Boétie'de düzenledi; aynı yıl Gleizes ve Metzinger, kübist estetik üzerine yazılmış ilk kitap olan *Du Cubisme*'i (Kübizm Üzerine) yayımladılar.

Altın Kıyısı, Afrika'da, Gine Körfezi kıyısının bir bölümü. Batıda, Gana'da bulunan Axim'den ya da Three Points Burnundan doğuda Volta Irmağına kadar uzanır. Buraya Altın Kıyısı denmesinin nedeni, önemli altın rezervlerinin bulunmasıdır. 17. yüzyıldan beri sömürgecilerin yoğun rekabetine sahne olan bölgeyi 19. yüzyılda İngilizler ele geçirdi. Altın Kıyısı 6 Mart 1957'de Gana adıyla İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi bir dominyon oldu; 1960'ta da Gana Cumhuriyeti adıyla bağımsızlığına kavuştu.

Altın Koza Film Şenliği *bak.* Adana Altın Koza Film Şenliği

Altın Mahmuzlar Savaşı, COURTRAI SAVAŞI ya da KORTRUK SAVAŞI olarak da bilinir. Flandre'da Kortrijk yakınlarında lonca üyesi zanaatçılardan, özellikle de dokumacılardan oluşan eğitimsiz bir Flaman piyade milis gücünün, Fransız askerleriyle soylu Flamanlardan kurulu bir süvari birliğini yenerek bölgede Fransız egemenliğinin yayılmasına engel olduğu çarpışma (11 Temmuz 1302). Çarpışmanın adı, yenilenlerden ele geçirildiği söylenen mahmuzlardan gelmektedir. Milisler, iyi silahlanmamış olmalarına karşın, mevzilendikleri dereler ve hendeklerle çevrili arazinin hızlı bir süvari hücumuna elvermemesi nedeniyle zafer kazandılar. Arazinin bataklık olması süvarilerin başka çabalarını da engellemişti. Bu zaferle dokumacılar loncası kent merkezlerinde siyasal üstünlüğü ele geçirerek Fransızların bölgeyi ilhak tehditlerine son verdi. Ama bu zafer, Flandre'daki Fransız etkisini kırmaya ve soylular sınıfının kentlerdeki ekonomik egemenliğine son vermeye yetmedi.

altın oran, ALTIN KESİT olarak da bilinir, $(1+\sqrt{5})/2$'ye (yaklaşık 1,618) eşit oran. Doğada ve klasik sanatta pek çok uygulamasına rastlanılan bu oranın en iyi bilinen örneği "altın dörtgen"dir. Altın dörtgen çizme işleminin ilk adımı, bir kare çizmektir. Ardından, bu kareyi iki eş parçaya ayıran bir eksen çizilir. Çizimde, sözü edilen eksen, PO doğrusuyla gösterilmiştir. O merkezli, OC yarıçaplı çember yayının, AD'nin D yönündeki uzantısını kestiği F noktası aranan dörtgenin bir köşesidir. | AF | : | AB | altın orana eşittir. Böylece elde edilen AFEB dörtgeninin yanı sıra, CDFE dörtgeni de bir "altın dörtgen"dir. Altın dörtgen ve altın oran, klasik sanatta, Atina'daki ünlü Parthenon Tapınağı'nın ön yüzünde olduğu gibi, oldukça başarılı biçimde kullanılmıştır. Ancak bu kullanımın ne derecede bilinçli olduğu bilinmemektedir. 20. yüzyılın başlarında Paris'te oluşturulan Altın Kesit grubu çalışmalarını bu oran üstüne temellendirmiştir. *Ayrıca bak.* Leonardo Pisano.

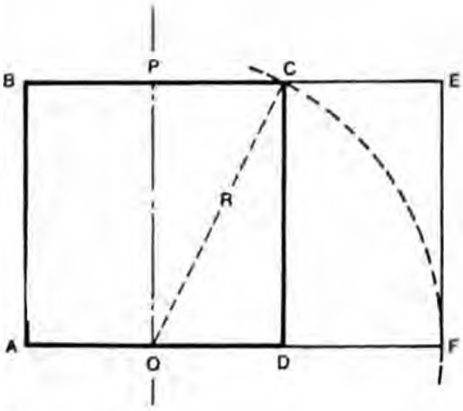

Altın dörtgen çizimi

Altın Orda Devleti, 1242-1501 arasında varlık gösteren, Moğol İmparatorluğu'nun Kuzeybatı Asya ve Doğu Avrupa'daki, daha çok Kıpçaklara dayalı kolu olan devlet. Bu ismin kökeninde, etrafındaki hükümdarlık ve koruma örgütüyle birlikte büyük hanların "altın çadır"ları için kullanılan *altın orda* deyimi yatar.

Cengiz Han İmparatorluğu'nun sınırları belirsiz batı parçası, en büyük oğlu Cuci'ye verilen topraklardı. Cuci 1227'de babasından önce öldü. Onun oğlu Batu Han 1236'da başlatılan büyük batı seferinin komutanıydı; Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyinde kalan geniş bozkırları aldı. Bulgarları, Kıpçakları ve Macarları Moğol egemenliğine soktu; 1240'ta Kiev kentini yakıp yağmaladı. 1241'de Ögedey Kağan ölünce, Macaristan ve Balkanlar'a kadar inmiş olan Batu Han, bir olasılıkla o çağın ormanlarla kaplı Avrupa'sında Moğol tümenlerinin atları ve yedek sürüleri için yeterli otlak bulamamanın da etkisiyle, ileri harekâtı durdurdu. Batu Han'ın ele geçirdiği ülkeler "Cuci Ulusu" adını aldı. Ama, bu ulus kısa bir süre sonra ikiye bölünerek, doğuda kalan bölgeler Cuci'nin öteki oğlu Orda'ya verildi ve Gök-Orda adını aldı. Batıdaki bölgeler ise Ak-Orda, daha sonra da Altın-Orda adıyla Batu Han'da kaldı. (*Ayrıca bak.* orda.) Batu Han töre gereği Moğol İmparatorluğu'na bağlı kalmakla birlikte, merkezi Aşağı Volga'da olmak üzere bağımsız bir bozkır göçebe devleti kurdu, Harezm ve Kafkas ülkelerini ele geçirdi. Rus knezliklerini, Lehistan ve Litvanya'yı vergiye bağladı.

Batu Han'dan sonra Müslümanlığı benimseyen kardeşi Berke Han (hd 1256-66), böylece Altın Orda'yı esas Moğol İmparatorluğu'ndan daha özerk kıldığı gibi, halifeliğe karşı açılan seferlere katılmak konusunda da isteksiz davrandı. Azerbaycan'ı ele geçirdi. Azerbaycan üzerinde hak iddia etmesi nedeniyle İlhanlı hükümdarı Hülâgu'yla arası açıldı; onunla yaptığı savaşı kazandı ve İlhanlılara karşı Mısır Memlûkleriyle anlaştı. Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki bu çekişme bir yüzyıl kadar sürdü. Avrupa'nın Hıristiyan devletlerine yakınlık gösteren İlhanlılara karşı, Altın Orda ile Memlûkler arasında bir Müslüman kuzey-güney ekseninin kurulması, Rusya üzerindeki Avrupa etkisini zayıflatıcı ve Asya etkilerini artırıcı bir rol oynadı. Rusya'nın gelecekteki ağırlık merkezinin, Kiev'den, Avrupa'ya daha uzak ve kapalı Moskova'ya kaymasının zemini oluştu. Berke Han zamanında, vergilerin belirlenmesi için ilk nüfus sayımı yapıldı. Rus knezlikleri vergiye bağlandı. Berke Han'dan sonra, etkin bir komutan olan Nogay'ın devlet içindeki gücü arttı, hanların belirlenmesinde etkili oldu; Tula-Buka Han'ı öldürttü. Ancak Nogay'ın kurduğu baskı, beylerin Tokta Han'a (hd 1291-1313) katılmasına yol açtı ve Tokta Han Nogay'ı öldürttü.

Özbek Han döneminde (1313-41) Altın Orda en güçlü çağını yaşadı. Trakya'ya, Litvanya'ya akınlar yapıldı. Gök-Orda hanedanı sona erdirildi. İlhanlılara karşı sefer açıldı. Ancak bu sıralarda, sonraları Altın Orda'ya rakip olacak Moskova Büyük Knezliği de güçlenmeye başlamıştı. Özbek Han 1320'de Müslümanlığı kabul etti ve ülkesine yaydı. Canı-Bek Han döneminde (1341-57) Altın Orda gücünü sürdürdü. Canı-Bek Han'ın Azerbaycan'ı almasıyla yüzyıllık Altın Orda-İlhanlı çatışması Altın Orda lehine çözülmüş oldu. Altın Orda Devleti'nin sınırları, bu en güçlü döneminde Urallar'dan Karpat Dağlarına kadar Avrupa Rusyası'nın büyük bölümünü kapsıyor, doğuda Sibirya'nın içlerine uzanıyor, güneyde Karadeniz ve İran'a ulaşıyordu.

1346-47'de gelen büyük veba salgını ve Canı-Bek Han'ın öldürülmesiyle (1357) birlikte, Altın Orda Devleti zayıflamaya ve dağılmaya başladı. Beyler arasında yapılan savaşlar Podolya'nın Altın Orda egemenliğinden kurtulması, Moskova ve Litvanya'nın güçlenmesi, Kıpçak ülkesinin batı bölgesinde Tatar beyliklerinin ortaya çıkması sonucunu doğurdu. 1380'de Mamay komutasındaki Altın Orda kuvvetleri, Kalikovo çarpışmasında Rus prensleri karşısında yenildi. Timur'dan destek gören Toktamış Han (hd 1380-96) devleti yeniden toparlamayı başardı. Kalikovo'ya misilleme olarak Moskova'yı yakıp yıktı (1382), ancak Timur'la arası açıldı. Timur 1391 ve 1395'te Altın Orda topraklarına yaptığı seferlerde, bu devletin gücünü iyice kırdı; başkent Saray Berke'yi yıktı, bölgenin en usta zanaatçılarını Orta Asya'ya sürerek Altın Orda'yı, gelişen Moskova Knezliği karşısında büsbütün zayıf düşürdü. Bundan sonra hanlar ve mirzalar arasındaki savaşlar ülkenin giderek parçalanmasına, başta Kazan ve Kırım hanlıkları olmak üzere çok sayıda beyliğin kurulmasına yol açtı. Ama Küçük Muhammed Han (hd 1427-40) ve Seyyid Ahmed Han (hd 1445-81) dağılmayı bir ölçüde durdurabildiler; Rus knezlikleri ve Kırım Hanlığı'yla başarılı savaşlar yaptılar. 1475'te Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1481'de Seyyid Ahmed Han'ın öldürülmesinden sonra, karışıklıklar yeniden başladı. Rusya Altın Orda Devleti'nin elinden çıktı, Astrahan, Kazan, Kırım, Nogay ve Sibirya olmak üzere beş ayrı hanlığa bölündü. 1502'de eski Altın Orda merkezinin ayakta kalan son kalıntısı da gene bu devletin devamı olan Kırım Hanlığı tarafından yıkıldı.

Altın Orda 13. ve 14. yüzyıllarda hemen hemen bütün Doğu Avrupa'ya egemen olmuştu. Altın Orda ulusu giderek Türkleşti ve İslamlaştı. Ancak devlet yıkılana değin küçük bir azınlık olan Moğol soylu sınıfı ve gelenekleri varlığını sürdürdü. Yönetim ve ordu örgütü değişmedi. Soyluların ülke sorunlarını tartışıp bir karara bağladığı kurultay en yetkili organdı. Türk kökenli kabileler daha çok steplerde hayvancılıkla uğraşırdı; soyluların otlak ve yaylakları vardı. Aileler bağlı oldukları beyin gösterdiği otlakta çalışmak ve beye belli bir vergi ödemekle yükümlüydüler; geri kalan ürünü pazarda satabilirlerdi. Göçebeleri yerleşik düzene geçirmek isteyen beyler bütün ülkede, ama özellikle Aşağı Volga'da 20-30 kadar kent kurdurdular. Bunların en büyüğü 100 bin nüfuslu Saray-Berke kentiydi. Kentlerde zanaat gelişmişti. Altın Orda Devleti'nde uyruk durumda bulunan Ruslar, Moldavyalılar, Yunanlılar, Gürcüler ve

Ermeniler dinsel özgürlüğe sahip olmakla birlikte, devlete sürekli vergi vermekle yükümlüydüler. Bu hoşgörüye karşın, Hıristiyan-Müslüman ayrımı, Türk ve Moğolları Slavlardan ayrı tutuyor, kaynaşmayı engelliyordu. Bir süre sonra, başta Moskova olmak üzere, Rus prensleri *yarlığ* denen beratlarla vergi toplama yetkisini elde ettiler. Bu, giderek bağımsızlaşmaları, buna karşılık Altın Orda'nın zayıflaması açısından önemli bir dönüm noktası oldu.

Altın Orda Akdeniz'deki halklarla, özellikle de müttefikleri olan Mısır Memlükleri ve Cenevizlerle yoğun ticaret ilişkisi içindeydi. Köle ticareti de önemliydi. Mısır ve Suriye tüccar ve zanaatkârlarının gelip yerleştiği kentler, İslam uygarlığı ile Orta Asya kültürlerinin ilginç bir karışımını yansıtıyordu.

Altın Orda devlet örgütü, özellikle ordu, vergi ve para sistemleri, kurulmakta olan Rusya'ya esin kaynağı oluşturdu. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra birçok Altın Orda devlet görevlisi Rus uyruğuna geçti.

Altın Portakal Film Şenliği *bak.* Antalya Altın Portakal Film Şenliği

altın sayı, bir güneş ya da takvim yılının, 19 yıllık bir Meton çevrimi(*) içindeki yeri; bu tarihten sonra, Ay'ın evreleri güneş yılıyla aynı zamana rastlar. Paskalya tarihini saptamaya yarayan altın sayılar dizisi, yeni Ay'ın 1 Ocak'ta göründüğü her yılın (örn. 1976) ilk günü başlar.

altın standardı, standart para biriminin, belirli bir ağırlıkta altın olarak kabul edildiği ya da para değerinin belli ağırlıkta altının değerine denk tutulduğu para sistemi. Ülke içinde altın standardının benimsenmesi, uluslararası düzeyde de altın standardının uygulanması sonucunu getirir. Altın standardında ya altın sikkeler yasal para olarak dolaşıma girer ya da kâğıt para, istendiğinde sabit bir fiyatla altına çevrilebilir.

Hiçbir ülkede altın standardı uygulanmasa da uluslararası düzeyde altın standardı sistemi yürürlükte kalabilir. Bu durumda, ya altının kendisi ya da sabit fiyat üzerinden altına çevrilebilen bir para birimi uluslararası ödeme aracı olarak kullanılır. Bu sistemde, ülkeler arasındaki döviz kurları sabittir. Döviz kurları, altının bir ülkeden ötekine taşınma maliyetini aşarak sabit altın paritesinin üzerine çıkar ya da altına düşerse, kurlar resmi düzeye dönünceye değin, ülkeden ülkeye büyük miktarlarda altın sikke ve külçe giriş ya da çıkışı gerçekleşir.

Altın standardı ilk kez İngiltere'de, 1821'de yürürlüğe kondu. 1871'de Almanya, 1878'de Fransa, İsviçre, Belçika ve İtalya, 1893'te de Rusya altın standardını kabul etti. ABD'nin de bu sistemi uygulamaya başladığı 19. yüzyılın sonunda Hindistan ve Japonya'nın da içinde olduğu birçok ülkede altın standardına geçilmişti. 1914'e değin, ülke içi ve uluslararası tam altın standardı sistemlerinde, altının eşit ağırlıktaki altın sikkelerle değişimi ve altın sikkelerin altın elde etmek amacıyla eritilmesi olanaklıydı. Altın külçe ve sikkeler, serbestçe ithal ya da ihraç edilebiliyordu.

Tam altın standardı sistemi, ancak 1870'lerden I. Dünya Savaşı'nın başlamasına değin uygulanabildi. Ama, pek çok ülkede altın sikkeler dolaşımdan çekilmiş olduğu halde, 1928'e gelindiğinde gerek ülke içi gerek uluslararası altın standardı sistemleri yeniden yürürlüğe girmişti. Altın kambiyo sistemi de(*), 1914 öncesine göre daha yaygın ölçüde uygulanıyordu. Altın standardı sistemi, 1930'lardaki Büyük Bunalım sırasında yeniden çöktü. 1937'ye gelindiğinde, tam altın standardını sürdüren hiçbir ülke kalmamıştı.

II. Dünya Savaşı sonrasında, döviz kurlarının çoğunlukla dolara ya da altına göre ayarlandığı bir sisteme geçildi. 1958'de yeniden bir tür altın standardı sistemine dönüldü. Buna göre, önde gelen Avrupa ülkeleri uluslararası ödemelerde kendi paralarının altına ya da dolara serbestçe çevrilebilirliğini garanti ediyorlardı. Ulusal düzeyde altın standardına dönüş ise hiç görülmedi.

Altın standardının yararları şunlardır: 1) Hükümetlerin ya da bankaların aşırı banknot çıkararak enflasyon yaratma olanaklarını kısıtlar. Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde bile, ülkeden altın çıkışı görüldüğü durumlarda yetkililerin para arzını daraltmadıklarına tanık olunmuştur. 2) Sabit bir kur yapısı yaratarak uluslararası ticarette bir ölçüde belirlilik sağlar.

Sistemin sakıncaları da şöyle sıralanabilir: 1) Altın madenlerinden gelen yeni altın arzıyla, dünya ekonomisinin artan para arzı gereksinimleri arasında sıkı bir ilişki olmadığından, bu sistem para arzında yeterli esnekliği sağlamayabilir. 2) Ülkeler, kendi ekonomilerini dünya ekonomisindeki bunalım ya da enflasyondan soyutlamakta başarısız kalabilirler. 3) İşsizliğin arttığı ya da iktisadi büyüme hızının düştüğü durumlarda, ödemeler dengesi açığı veren ülkelerin sisteme uyum süreci uzun ve sancılı olabilir. *Ayrıca bak.* iki katlı altın sistemi.

altın suyu *bak.* kral suyu

altın şartı, sözleşmeye konan, bir borcun altınla ya da altın değeri üzerinden ödeneceğine ilişkin koşul. Sözleşmeye böyle bir koşulun konması, para değerinin düşmesine karşı alacaklının çıkarlarını koruma amacına yöneliktir. Bu gibi koşullara, özellikle para değerinin dalgalanmalar gösterdiği ülkelerde yapılan uzun vadeli para borçlarına ilişkin (örn. kira, hasılat kirası, yaşam sigortası, uluslararası borçlanma sözleşmeleri gibi) sözleşmelerde rastlanır. ABD'de altın şartı 1933'te hükümsüz sayılarak bundan sonra böyle bir şartın kabulü yasaklanmıştır. Almanya'da sözleşmelere altın şartı koymak kural olarak yasaktır. Ama kambiyo makamının böyle bir şeyi kabul etmesi olanağı bir istisna olarak öngörülmüştür.

Türkiye'de, Türk Parasını Koruma Kanunu ve buna dayanılarak çıkarılmış olan kararnameler uyarınca, altının yalnızca yurt dışına çıkarılması yasaklanmış olduğundan, ülke içinde altın alınıp satılması tümüyle serbesttir. Bu durum sözleşmelere altın şartı konmasına olanak vermektedir. Öte yandan Borçlar Kanunu'nun 83. maddesine göre sözleşme, ödeme yerinde rayiçi olmayan bir para üzerine yapılmışsa, borcun aynen ödeneceği şart kılınmış olmadıkça, borç, vade günündeki rayiçi üzerinden ülke parasıyla ödenebilir. Türkiye'de yerleşik mahkeme kararlarına göre de konusu altın olan borçlarda ödemenin yapılacağı gündeki rayicin temel alınması gerekir. Yalnız bu ilkeler, ancak yurt içinde yerine getirilecek sözleşmeler için söz konusu olabilir. Türk parasını koruma mevzuatının koyduğu yasaklar nedeniyle, değerli madenlerin ülkeden ihraç ve ülkeye ithal edilmesi olanağı bulunmadığından, bu konuları öngören bir sözleşme hükmü hukuken geçerli olmaz.

Altın Tapınak *bak.* Harimandir

Altın Vadi, Fransızca VAL DORÉ, İngiltere kralı VIII. Henry ve Fransa kralı I. François'nın, maiyetleriyle birlikte 7-24 Haziran 1520'de bir araya geldikleri yer. Fransa'da, Calais yakınındaki Guines ve Ardres köyleri arasındadır. Köylerdeki şatolar yıkıntı halinde olduğundan, Henry için Guines'de, François için de Ardres'da geçici olarak görkemli saray ve köşkler inşa edildi. Henry'nin gösterişli biçimde döşenen sarayı, yaklaşık 9.600 m²'lik bir alanı kaplıyordu. Büyük bir salonu ve geniş bir şapeli vardı. Dışardaki altın yaldızlı çeşmenin oluklarından kırmızı Bordeaux şarabı, sıcak şarap ve su akıyordu. İki kral, ilk kez 7 Haziran'da, iki karargâhtan da eşit uzaklıktaki Altın Vadi'de buluştular. Bundan sonraki toplantı ve eğlenceler, "hazır bulunanlardan birçoğunun birbirlerinin dillerini anlayamamasına karşın", görünür bir içtenlik havası içinde geçti. 24 Haziran Pazar günkü son toplantıda mızrak oyunları ve pandomim gösterileri yapıldı. Pazar ayini ilahisi, Fransızlar ve İngilizler tarafından sırayla bölümler halinde okundu. Görkemiyle o çağda yaşayanlar üzerinde büyük bir etki yaratan bu toplantı, siyasal açıdan önemli bir sonuç doğurmadı. Henry, 10 Temmuz'da Calais yakınlarındaki Gravelines'de François'nın rakibi Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl ile buluştu. İki kral, iki yıl içinde Fransa ile yeni bir ittifak yapmamak konusunda anlaştılar.

altın varak, yaldızlama ve altın kaplama işlerinde kullanılan, son derece ince (yaklaşık 0,1 mikron kalınlığında) altın levha. *Ayrıca bak.* varakçılık.

altın varaklı cam işi, iki cam katmanı arasına altın varak konarak yapılan su bardaklarına verilen ad. Bu terim daha çok 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyıl başlarında Bohemya'da üretilmiş geniş ağızlı büyük bardaklar, kadehler ve su bardakları için kullanılır; ama benzer örneklere 3. yüzyıla ait Roma katakomplarında da rastlanmıştır. Bu ilk örneklerde bardağın dibi içeriden altın varakla kaplanır, varağın üstüne desen kazınır, daha sonra da varak üstten bir camla kapatılırdı. Böylece altın iki cam katman arasında kalmış olurdu. 17. ve 18. yüzyıllarda kullanılan teknik de bundan çok farklı değildi. Biri öbüründen biraz daha büyük iki cam bardak yapılır, küçük bardağın dışı altın varakla kaplanıp üstüne motif kazınırdı. Daha sonra küçük, büyük olanın içine yerleştirilir ve ona kaynaştırılırdı.

18. yüzyıl sonlarında Avusturya'daki Gutenburnn cam imalathanesinde çalışan Johann Josef Mildner de (1763-1808) bu teknikle cam eşya üretmişti. Onun adıyla Mildner cam işi olarak bilinen bu eşya daha çok kırmızı cam fon üstüne altın ya da gümüş varakla bezenmiş su bardaklarıydı. Mildner bardaklarında motif olarak portreler, monogramlar, hanedan armaları ve bazen de aziz resimleri kullanmıştı. Bazen madalyonların arkasına bir şiir kazıdığı da olurdu. Günümüze kalmış Mildner cam işlerinin arkasındaki tarihlerden 1787'den 1808'e değin yapıldıkları anlaşılmaktadır.

altın yaldızlı pirinç, bakır ve çinkodan başka bazen kalay da içeren altın renkli alaşım. Bu metallerin alaşım içindeki oranları değişebilirse de, bakır oranı genellikle yüzde 50'nin altına düşmez. Altın yaldızlı pirinç, mobilyaların, özellikle de 18. yüzyıl mobilyalarının kollarında, kenar süslerinde, köşelerinde ve daha başka çeşitli süslemelerde kullanılmıştır. Seyreltik sülfürik aside daldırılarak ya da cilalanarak alaşımın altın parlaklığı artırılır.

İlk altın yaldızlı pirincin 17. yüzyılın ortalarında Fransa'da üretildiği sanılmaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarda başka ülkelerde de

nitelikli ürünlere rastlanmaktadır.Altın yaldızlı pirince biçim vermek için ahşap, balmumu ya da elverişli başka bir malzemeden model yapılır; bundan alınan kalıbın içine eritilmiş alaşım dökülür. Dökme alaşım daha sonra, oyularak biçimlendirilir, çentiklerle bezenir ve altınla kaplanır. Gerçek anlamda altın yaldızlı pirinç elde etmek için ise toz altınla cıva karıştırılır, bu karışım dökme alaşımın üstüne fırçayla sürülür. Daha sonra eşya, cıvayı buharlaştıracak kadar yüksek ısıda fırınlanır; cıva buharlaştıktan sonra yüzeyde yalnızca altın kalır. En son işlem olarak altın, istenen metalik parlaklık elde edilinceye kadar cilalanır ya da matlaştırılır. (19. yüzyılın ikinci yarısında eşyalar elektroliz işleminden geçirilerek altınla kaplanırdı. Bu yöntemle altın kaplanan eşyalardan, yanlış olarak altın yaldızlı pirinç diye söz edilmiştir.) Altın yaldızlı pirinç yapımının en büyük ustaları arasında Fransa'da Jean-Jacques Caffieri, Pierre Gouthière, Pierre-Philippe Thomire, İngiltere'de ise Matthew Boulton sayılabilir.

altına hücum, servet arayıcılarının altın cevherlerinin keşfedildiği yerlere hızla akın etmesi. Bohemya (1550), Avustralya (1850'ler), Rodezya (1880'ler) ve Sibirya (19. yüzyıl sonu) gibi birçok yerde benzer olaylar görülmüş olmakla birlikte, bu terim daha çok ABD'deki altına hücum hareketlerini anlatmak için kullanılır.

24 Ocak 1848'de California'daki Sutter's Mill'de altın bulununca, ertesi yıl kırkdokuzlular (*forty-niners*) adı verilen yaklaşık 80 bin kişi Batı Kıyısına üşüştü. 1886'da Alaska'nın Yukon bölgesindeki Fortymile Vadisinde altın bulunduğu haberiyle yeni bir altına hücum yaşandı. Ardından Klondike ve Nome'da altın bulundu. ABD'de altına hücum hareketinin öncüleri, toplumun farklı kesimlerinden gelmiş, bireyci ve sert mizaçlı kişilerdi. Bunların büyük çoğunluğu erkekti. Tabandan gelen bir demokrasiyle yönetilen öncü kamp ve kasabalar hızla gelişiyor, altın rezervinin tükelmesiyle de çabucak ortadan kalkıyordu. Batı Kıyısına ilginin böylesine artması ve sonuçta ortaya çıkan nüfus hareketi, bölgenin sonraki gelişmesinde önemli bir etken ve ayırıcı özellik oldu. San Francisco'nun önemli bir metropol haline gelmesi, yüzyılın ortalarındaki nüfus patlamalarının sonucudur. 1876'da altına hücuma sahne olan Güney Dakota'daki Deadwood Gulch gibi terkedilmiş birçok kasaba bugün yeniden kurularak turistler için ilgi çekici birer merkez haline getirilmiştir.

Altınay, Ahmed Refik (d. 1880, İstanbul - ö. 10 Ekim 1937, İstanbul), geniş okuyucu kitlelerinin tarihe ilgi duymasında etkili olmuş tarihçi yazar.

Abdülaziz'in vekilharcı Ürgüplü Ahmed Ağa'nın oğludur. 1898'de Harbiye Mektebi'ni bitirdi. Aynı yıl Askeri Rüşdiye'de coğrafya öğretmenliğine atandı. 1902'de Harbiye Mektebi'nde Fransızca öğretmeni oldu. Bu dönemde *Tercüman-ı Hakikat* ve II. Meşrutiyet'ten sonra *Millet* gazetelerinde başyazarlık yaptı. Balkan Savaşı'ndan sonra emekliye ayrıldıysa da, 1914'te yüzbaşı rütbesiyle yeniden askere alındı ve askeri sansür müfettişliğine getirildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ikinci kez emekliye ayrılarak Darülfünun'da Osmanlı tarihi okutmaya başladı. Öğretim üyeliğini 1933 Üniversite Reformu'na değin sürdürdü. 1925'te Tarih-i Osmani Encümeni'nin(*) devamı olan Türk Tarih Encümeni başkanlığına getirildi, daha sonra bu kurulda üye olarak da çalıştı.

Altınay'ın *Ikdam* gazetesinde tefrika edilen *Lâle Devri, Tarihi Simalar* gibi yapıtlarından başka, başta *Yeni Mecmua* olmak üzere *Hayat, Harb, Türk Tarih Encümeni* ve *Edebiyat Fakültesi* dergilerinde yazıları, incelemeleri yayımlandı. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra ünü yayıldı. Tarih konularına ilgi çekmek amacıyla olayları, dönemleri, kişilikleri yalın bir dille anlattı, bilimsel yapıtlarından çok bu tür popüler tarih kitaplarıyla tanındı. Yüzden fazla kitabı yayımlanmış olan Altınay'ın başlıca yapıtları arasında *Tarih Sahifeleri* (1909), *Büyük Tarih-i Umumi* (1912, 6 cilt), *Köprüler* (1915, 2 cilt), *Tarihi Simalar* (1915), *Lâle Devri* (1915, yb 1932, 1973), *Felaket Seneleri* (1916), *Memalik-i Osmaniyede Demirbaş Şarl* (1916), *Kadınlar Saltanatı* (1916-23, 4 cilt), *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoczi ve Tevabii* (1917), *İstanbul Hayatı* (1917-32, 4 cilt), *Türkiye Tarihi* (1923), *Alimler ve Sanatkârlar* (1924, yb 1980), *Türkiye Mülteciler Meselesi* (1926), *Samur Devri* (1927), *Anadoluda Türk Aşiretleri* (1930), *Eski İstanbul* (1931), *Türk Mimarları* (1932, yb 1977) sayılabilir. M. Gökman'ın *Tarihi Sevdiren Adam, Ahmed Refik Altınay* (1978) adlı bir incelemesi vardır.

altınbaşak, *Asteraceae* familyasının *Solidago* cinsinden, genellikle çokyıllık, 100 kadar otsu bitki türünün ortak adı. Türlerden çoğunun anayurdu Kuzey Amerika'dır. Avrupa ve Asya'da yalnızca birkaç türü yetişir. Çoğu kez gövde boyunca almaşık olarak dizilen dişli yaprakları ve hem dilsi, hem tüpsü çiçeklerden oluşan sarı çiçek başları vardır. Bu küçük çiçek başlarının pek çoğu bir araya kümelenerek salkımlar oluşturur.

Altınbaşak (*Solidago juncea*)
Peter L. Ames-EB Inc

Bazı türler çok gövdeli olduğundan bir demet görünümündedir, bazılarında ise tek bir gövde ve az sayıda dal bulunur. Bazen bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen *S. canadensis*'in mızrak biçimindeki dişli yaprakları da, gövdeleri de tüylüdür. Altınasa ya da yahudiotu olarak da bilinen *S. virgaurea*, gene bahçe bitkisi olarak yetiştirilen bir Avrupa türüdür. Eskiden tıpta da kullanılmış olan bu bitkiden sarı renkte bir boyarmadde elde edilir.

Altınbeşik-Düdensuyu Mağarası, Akdeniz Bölgesi'nde, Antalya ilinin İbradı ilçesine bağlı Ürünlü köyü yakınında mağara. Suyunu Manavgat Çayına boşaltan bir vadinin başlangıcını oluşturur. Kış aylarında içinden oldukça yüksek debide su çıkan mağaranın yaz aylarında ırmağa katkısı azdır. İlk kez 1966'da Türk ve Fransız mağara araştırmacıları tarafından incelenmiş ve planı çıkartılmıştır. Sonraki yıllarda da yapılan ölçümler ve çizimler sonucunda hesaplanan toplam uzunluğu 1.840 m'dir.

Oymapınar Barajı ile ilgili olarak 1976'da yapılan araştırmalarda, Eynif polyesindeki Beyçayır düdeninden suya karıştırılan boyanın, yer altında 13 günde 12 km yol kat ederek, Kretase (Tebeşir) Dönemi (y. 136-65 milyon yıl önce) yaşlı kalkerleri içinde oluşmuş Düdensuyu Mağarasından ve çevredeki başka kaynaklardan yerüstüne çıktığı saptanmıştır. Ayrıca Beyşehir Gölünün güneyindeki Kembos polyesinde Home Burnu düdenlerinden batan suların yaklaşık 75 km güneydeki ve Düdensuyu Mağarası yakınlarındaki Yedi Mıyarlar pınarlarından çıktığı bilinmektedir. Bu, dünyanın bilinen en uzun yeraltı su sistemidir; Düdensuyu Mağarasının da bu sistemle ilişkili olduğu sanılmaktadır.

Mağaraya iki yoldan ulaşılır. Akseki-İbradı-Ürünlü yolu oldukça düzgündür ve daha çok kullanılır. Manavgat-Yaylaalan köyü yolu ise bir dağ yoludur. Ürünlü köyünden bir patikayla 1-1,5 saatte mağaraya varılır.

Mağara, içindeki sarkıtlar, dikitler, traverten gölleri ve benzeri oluşumlarla turistik önem taşır. Ama, girilmesi zor ve ancak özel tekniklerle olanaklıdır. Ağızdan yaklaşık 100 m içerilere kadar uzanan gölden sonra özel çiviler (bolt/dübel) çakılarak çıkılabilen 44 m'lik traverten duvara ulaşılır. Turistik ve sportif çekiciliğinin yanı sıra yakınlarındaki Manavgat Çayının vahşi doğası nedeniyle de Altınbeşik-Düdensuyu Mağarasına yerli ve yabancı mağaracılar tarafından sık sık geziler düzenlenmektedir.

Altınbeşik-Düdensuyu Mağarası, 44 m'lik duvarın üstündeki göl
Oral Ülkümen

altınçanağı, ALTINÇANAK olarak da yazılır, zeytingiller (*Oleaceae*) familyasının *Forsythia* cinsini oluşturan 7 çalımsı türün ortak adı. Anayurdu, Avrupa'nın ve Asya'nın doğu bölgeleridir. Bazı türler baharın

Altınçanağı (*Forsythia*)
J.E. Downward - EB Inc.

ilk günlerinde daha yapraklar çıkmadan önce dalların üstünde sarı çiçekler açar. Dar olan yaprakları bazen üç parçalı, yıldız biçimindeki çiçekleri ise dört parçalıdır.

Anayurdu Çin olan *F. viridissima* türünün boyu 3 m,çiçekleri yeşilimsi sarı renklidir. Gene Çin'den dünyaya yayılan *F. suspensa* türü, 3 m, boyunda, sarkık dallı ve altın sarısı çiçeklidir. *F. viridissima* ile *F. suspensa*'nın melezi olan *F. intermedia*'nın ise 6 m yüksekliğe erişebilen yay biçiminde dalları ve açık sarı renkte çiçekleri vardır. Ayrıca bodur gövdeli ve her renkte, çok çiçek açan çeşitleri de üretilmiştir.

Altındağ, Ankara kentinin kuzeydoğu kesimini oluşturan ilçe. Ayrı bir ilçe olmasına karşın, aslında Ankara'nın bir semti niteliğindedir ve tümüyle metropoliten alan içinde yer alır. Gelişimi doğrudan Ankara'ya bağlıdır. Türkiye'de 1950'lerde kırsal kesimden ve küçük ya da orta ölçekli kentlerden büyük kentlere ve sanayi merkezlerine yönelen göçün birincil odaklarından biri Ankara, Ankara'ya göç eden nüfusun ilk yerleştiği alanlardan biri de Ulus iş merkezine çok yakın ve dik eğimleri nedeniyle iskân edilmemiş bir tepe olan Altındağ'dı. Kısa sürede gecekondularla dolan ve büyük bir nüfus artışı yaşayan Altındağ 1953'te Ankara'ya bağlı bir ilçe yapıldı. Ankara Belediyesi'ne bağlı bir şubeyken 1984'teki bir düzenlemeyle Ankara Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı bir ilçe belediyesi durumuna geldi. Nüfus (1990) ilçe, 422.668; kent, 417.616. *Ayrıca bak.* Ankara.

Altınekin, İç Anadolu Bölgesi'nde, Konya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Cihanbeyli'ye bağlı bir bucak olan Altınekin, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Altınekin Belediyesi 1956'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 16.270; kasaba, 3.824.

Altınel, Sabri (d. 16 Nisan 1925, Susurluk - ö. 19 Eylül 1985, İstanbul), şair ve edebiyat öğretmeni. Şiirin bir "yaşama anlayışı" olduğunu savundu, özenli bir şiir işçiliği ve yalın diliyle belirginleşen yapıtlar verdi.

Balıkesir Lisesi'ni (1945) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü (1950) bitirdi. Bir süre gazetecilik, daha sonra da İstanbul'daki çeşitli Fransız özel okullarında edebiyat öğretmenliği yaptı. İlk şiirleri Balıkesir'de çıkan *Kaynak* dergisinde (1943-44) yayımlandı. Döneminin belirgin şiir akımlarından uzak duran Sabri Altınel'in uzun bir zaman dilimine yayılan yapıtlarına bir iç tutarlılık egemen olmuştur. Toplumsal değerlere ağırlık tanıyan, çoksesli şiir dünyası için kusursuz bir yapı kurmuştur. İlk kitabı olan *İnsanın Değeri*'ne (1955) yazdığı "Şiir Deneyi" başlıklı önsözde "düşüncenin şairi" olma özlemini dile getirir. İkinci kitabı *Kıraçlar*'da (1959) şiirinin anlamını genişleten Altınel'in çok yoğun bir yaşam duygusu içine girdiği, bu arada karamsar bir tavır da edindiği, yabancılaşma ve hiçliğe itilme gibi duyguları işlediği görülür. Gene de şiirinde duyulan ses bir kişinin değil, bir toplumun sesidir. Uzun bir aradan sonra yayımladığı son yapıtı *Zamanın Yüreği*'nde (1982) Altınel'in, şiirini toplumun sınırlarından kurtarıp doğa, hatta evren boyutları içine yerleştirme çabasında olduğu göze çarpar. Son iki kitabında İkinci Yeni hareketiyle gelen olanaklardan yararlanmışsa da, baştaki çizgisini hiç değiştirmemiştir.

Sabri Altınel
Adam Yayınları

Sabri Altınel Batı şiirinden çeviriler de yapmış, Federico García Lorca'dan çevirdiği 56 şiir *Seçme Şiirler* (1962) adıyla yayımlanmıştır.

altıngöz, *Anatidae* familyasından, küçük yapılı, sarı gözlü iki dalıcı ördek türünün ortak adı. Kanatlarını hızla çırparak, kolayca tanınan bir ıslık sesi çıkarır. Altıngöz dendiğinde daha çok, bütün Kuzey Yarıküre'de yaygın olan *Bucephala clangula* türü akla gelir; Izlanda altıngözünün (*B. islandica*) başlıca üreme bölgesi ise Kuzey Amerika'nın kuzeybatısıdır. Her iki tür de kışı genellikle kuzeydeki kıyı sularında geçirir. Eti pek makbul sayılmazsa da, sürekli tetikte olduğundan beğenilen bir av kuşudur. Uzunluğu yaklaşık 46 cm, gövdesinin arkası siyah üstüne ak benekli, yanları ve göğsü beyaz olan bu iki türün kanatlarındaki siyah lekeler birbirinden oldukça farklıdır. Altıngözün başı koyu yeşil, Izlanda altıngözününki morumsu siyahtır. Her iki türün de gözlerinin çevresinde belirgin beyaz lekeler bulunur. Yuvalarını ağaç oyuklarına yapar, daha çok, suda yaşayan omurgasızlarla beslenirler.

Altınkaya Barajı ve Hidroelektrik Santralı, Samsun iline bağlı Bafra ilçesinde, Kızılırmak üzerinde kurulu baraj ve hidroelektrik santral. Karadeniz Bölgesi'nin en büyük yapay gölü olan Altınkaya Baraj Gölünün kapladığı alan, baraj tümüyle dolduğunda 75 km²'yi bulmaktadır. Yarı gömülü tipte toplam dört adet türbinden oluşan Altınkaya Hidroelektrik Santralı'nın öngörülen yıllık elektrik üretim kapasitesi 1 milyar 632 milyon kilowatt saat, su biriktirme kapasitesi 5 milyar 763 milyon m³'tür. Barajdan, elektrik üretiminden başka taşkın önleme ve sulamada da yararlanılacaktır.

altınköstebek, *Insectivora* (böcekçiller) takımının *Chrysochloridae* familyasını oluşturan ve Afrika'da yaşayan 11 memeli türünün ortak adı. Gerçek köstebekler (*Talpidae*) gibi kör, tombul gövdeli ve kuyruksuz olan bu kazıcı hayvanların ön ayaklarındaki dörder parmaktan ikisinde kazma gibi geniş ve sivri tırnaklar bulunur. Postları genellikle altın sarısı ya da yeşilimsi yanardöner parıltılıdır. Boyları 7-23 cm arasında değişir.

Altınköstebekler Kamerun ve Tanzanya'dan başlayarak daha çok Afrika'nın güneyinde yaşarlar. Güney Afrika'da çok bol

Stuhlmann altınköstebeği (*Chrysochloris stuhlmanni*)
Don Meaghan

bulunan *Chrysochloris asiaticus* küçük yapılı, dev orman köstebeği (*Chrysospalax villosus*) ise iri yapılı türlerden biridir.

Avustralya'da yaşayan benzerleri için *bak.* keseliköstebek.

altınoluk, Kâbe'nin damındaki suları toplamak için yapılmış altından oluk. Bu oluk ilk kez I. Süleyman (Kanuni) tarafından Süleymaniye Camisi'nde yaptırılmış ve her yıl yenilenmesi gelenek olmuştu. Eski oluk hac dönüşü emîrü'l-hac tarafından İstanbul'a getirilir, yerine yenisi gönderilirdi. Eski oluktan kesilen parçalar vezirlerle ulemaya armağan edilirdi. I. Ahmed döneminde Şehzade Camisi'nin iç avlusunda dindar ustaların ücret almadan yaptıkları altınoluk daha sonraları Sultan Ahmed Camisi'nde yapılmıştır.

Altınoluk sözcüğü ayrıca, işlenerek bezenmiş kadın şalvarı, sarıklara sarılan sırma şerit, altın sırma ya da klaptanla işlenmiş çizgili ipek kumaş ve bu tür kumaşlarda sırmayla oluşturulan çizgiler için de kullanılır.

Altınözü, Akdeniz Bölgesi'nde, Hatay iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 357 km² olan Altınözü ilçesi doğu ve güneyde Suriye, güneybatıda Yayladağı, batıda Samandağı ilçeleri, kuzeybatı ve kuzeyde Merkez ilçe, kuzeydoğuda da Reyhanlı ilçesiyle çevrilidir.

İlçe toprakları engebeli alanlardan oluşur. Güney ve güneybatı kesimi daha yüksek olan bu alanlar kuzeydoğuya doğru gidildikçe alçalır. İlçeden çıkan suları doğu ve kuzeydoğuda doğal sınır oluşturan Asi Irmağı toplar. Bu ırmağın ilçe sınırları içindeki başlıca kolu olan Beyazçay üzerinde yapılan Yarseli Barajının ardında oluşan küçük bir yapay göl vardır. Kahramanmaraş-Hatay Çöküntü Oluğu(*) Asi Irmağı vadisini izleyerek ilçe topraklarında kuzey-güney doğrultusunda Suriye'ye doğru uzanır.

Altınözü'nün genel görünümü
Anadolu Yayıncılık Arşivi

İlçede ana ekonomik etkinlik tarımdır. En çok zeytin yetiştirilir. Hatay ilinde zeytinciliğin en yoğun olduğu yer Altınözü'dür. Burada ayrıca buğday ve arpa ekilir, bir ölçüde hayvancılık da yapılır.

Altınözü'nde bulunan en eski tarihsel yapıtlar Roma ve Haçlılar dönemlerine aittir. Haçlılar döneminde burada yapılan kaleye Arapça köşk anlamına gelen "Kasr" adı verilmiş, bu ad daha sonra Kuseyr'e dönüşmüştür. Yöre Osmanlılar döneminde Altınözü adıyla anılmaya başlamıştır. 19. yüzyıl sonlarında Halep vilayeti Merkez sancağına bağlı Antakya kazasının bir nahiyesi olarak yönetiliyordu.

Antakya ile birlikte Fransız işgaline uğrayan Altınözü, 1919-39 arasında Antakya'ya bağlı, Paslıkaya ve Babatorun adlı iki bucak halinde yönetilmiştir. Hatay'ın Türkiye topraklarına katılmasıyla birlikte Paslıkaya bucak olmaktan çıkarılıp Karsu köyü bucak yapılmış, 1945'teyse Altınözü ilçesi kurularak Fatikli köyü ilçenin merkezi yapılmıştır. 1953'te Şenköy bucağı Altınözü'nden ayrılarak Antakya'ya bağlanmış, yerine Karbeyaz adlı yeni bir bucak oluşturulmuştur.

Kasaba dışındaki kayalıklarda Romalılara ait olduğu sanılan kaya mezarları vardır. Kozkalesi köyündeki Koz Kalesi (Kürşat Kalesi) Haçlılar döneminden kalma, kesme taştan bir yapıdır.

Altınözü Belediyesi 1945'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 58.288; kasaba, 6.518.

Altınpost Tarikatı, Fransızca L'ORDRE DE LA TOISON D'OR, Almanca DER ORDEN VOM GOLDENEN VLIES, İspanyolca LA ORDEN DEL TOISÓN DE ORO. Burgonya'da 1430'da oluşturulan, daha sonraları Habsburg Avusturyası ile İspanya'da da sürdürülen şövalyelik tarikatı. Bu tarikatın üyeleri Altınpost Nişanı'nı taşırdı.

Portekizli Isabel ile evlenen Burgonya dükü III. Philippe (İyi) tarafından, çifün Flandre'daki Brugge'de yapılan düğünlerinin onuruna Altınpost adlı bir tarikat ve nişan oluşturuldu. İlk toplantısı 1431'de Lille'de yapıldı; 1432'de merkezi, Burgonya Düklüğü'nün başkenti olan Dijon olarak saptandı. Bakire Meryem'e ve Aziz Andreas'a adanan tarikatın önce bir büyük usta (hükümdar dük) ile 23 şövalyeden oluşması kararlaştırıldı; ardından 31'e çıkarılan üye sayısı sonunda 51 olarak belirlendi. Katolik dinini savunmak ve şövalyelik töresini yüceltmek için kurulan tarikat, eylemleri toplantılarda değerlendirilen, övülen ya da yerilen şövalyeler arasındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlamayı amaçlıyordu. Şövalyelerin başkaldırma, ihanet ya da heretiklik suçlamasıyla arkadaşlarını yargılama hakları vardı.

Burgonyalı Marie'nin Avusturya arşidükü Maximilian'la evlenmesi (1477) sonucunda büyük ustalık sıfatı Habsburg hanedanına geçti. Üyelerinin işlediği bütün suçların yalnızca tarikat tarafından yargılanmasını kabul eden Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl (Şarlken) büyük ustalığı oğlu İspanyalı II. Felipe'ye bıraktı. Onun da vârisleri 1600'de Papa VIII. Clemens tarafından onandı; ama İspanyol Habsburglarının son bulmasının (1700) ardından unvan, İspanya Bourbon kralları ile Avusturya Habsburgları arasında anlaşmazlık konusu oldu. İmparator VI. Karl tarikatı 1713'te Viyana'da kurdu; ondan sonra da Avusturya ve İspanyol hükümdarlarıyla taht üzerinde hak iddia eden kişiler Altınpost Nişanı'nı asal şövalyelik unvanı olarak vermeyi sürdürdüler. Bu nişan yalnızca en üst düzeyde Katolik soylulara verildi.

Altıntaş, Ege Bölgesi'nde, Kütahya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.210 km² (1986) olan Altıntaş ilçesi doğuda Ayfonkarahisar ili, güneyde Dumlupınar ilçesi, güneybatıda Uşak ili ve Gediz ilçesi, batıda Aslanapa ilçesi, kuzeyde gene Aslanapa ilçesi ve Merkez ilçeyle çevrilidir.

İlçe toprakları orta yükseklikte bir plato niteliğindedir. Güneyde uzanan Murat Dağı, Uşak sınırını çizer. Murat Dağından doğan Porsuk Çayının(*) bazı başlangıç kolları Altıntaş Ovasını sular. Altıntaş Ovasının genel doğrultusu kuzeybatı-güneydoğudur. Toprakları fazla verimli değildir; orta bölümünde yer alan bataklık sonraları kurutulmuştur.

İlçede ana ekonomik etkinlik bitkisel üretimdir. Ama tarıma elverişli toprakların azlığı nedeniyle bitkisel üretim de pek gelişmiş değildir. En çok tahıl yetiştirilir. Şeker pancarı ve vişne üretimi de yapılır. Tiftik keçisi yaygın olarak yetiştirilir. Altıntaş'ta, Murathanlar yöresindeki ocaklardan nitelikli ve ekonomik değeri yüksek mermer çıkartılır.

Altıntaş'ta Kalkolitik Çağa (İÖ y. 5500-3500) ait buluntular vardır. Üçhöyük'te İlk Tunç Çağından (İÖ y. 3500-2000) kalma bir yerleşmeye rastlanmıştır. Sultan II. Bayezid zamanında çıkan Şahkulu Baba Tekeli Ayaklanması(*) 1511'de Altıntaş yöresinde de etkili oldu. 19. yüzyıl sonlarında Hüdavendigâr Vilayeti'nin Merkez kazasına bağlı bir nahiye olarak yönetiliyordu. Kurtuluş Savaşı sonlarında Mustafa Kemal ünlü "Ordular ilk hedefiniz, Akdeniz'dir. İleri!" komutunu Çalköy'de (bugün Zafertepeçalköy) vermiştir. Hüseyin Gezer'in yaptığı, bir Türk sancağı tutan kol biçimindeki tunç kabartma (Zafer Anıtı, 1967) bu köydedir. Levent Aksüt ile Zafer Marulyalı'nın Zafertepe'de yaptıkları anıt ise taş bir kaide üstüne yerleştirilmiş üçgen biçimli, mor renkli granit bloklardan oluşmaktadır. Blokların üstüne Atatürk'ten sözler yazılmıştır. Bu köyle çevresi 1981'de kurulan Başkomutan Tarihi Milli Parkı'nın sınırları içinde kalır.

Altıntaş kasabası, Uşak-Kütahya karayolu üstündedir. Tarım olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle gelişememiştir.

Altıntaş Belediyesi 1947'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 25.152; kasaba, 5.604.

Altıntaş, Yurdaer (d. 8 Nisan 1935, İstanbul), afiş ve grafik sanatçısı. Çalışmalarıyla Türkiye'de grafik sanatların gelişmesine katkıda bulunmuştur.

1952-57 arasında İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (DGSA) Afiş Bölümü'nde eğitim gördü. Bir süre serbest çalıştı, 1976'da İstanbul DGSA Uygulamalı Endüstri Sanatları Yüksekokulu Grafik Bölümü'ne öğretim üyesi olarak atandı. 1968'de Grafik Sanatçıları Derneği'nin, 1978'de Grafikerler Meslek Kuruluşu'nun kuruluş çalışmalarına katıldı. Grafikleri 1965'te Almanya'da çıkan *Gebrauchsgraphik* dergisinde yer alan Altıntaş, yapıtları yurtdışında yayımlanan ilk Türk grafik sanatçısı oldu. Daha sonra pek çok yabancı dergide çalışmaları yayımlandı. 1966'da DGSA Sanat Ödülü'nü kazandı. Aynı yıl I. Varşova, 1968'de de II. Varşova Afiş bienallerine, 1970'te de Çekoslovakya'daki Brno IV. Grafik Bienali'ne katıldı. 1974'teki II. Uluslararası Akdeniz Festivali'nde Türkiye'yi temsil etti. 1981'de Grafikerler Meslek Kuruluşu Sergisi'nde birincilik ve üçüncülük ödülleri kazandı. Nasreddin Hoca üzerine çalışmaları 1973'te İran'da takvim, 1974'te de Londra'da kitap olarak yayımlandı.

Başlangıçta uzun bir süre, stilize figürler kullanarak tiyatro afişleri yapan Altıntaş, 1970'lerde folklorik resimlemelere yöneldi; Karagöz, Nasreddin Hoca, Dede Korkut Masalları gibi konuları işledi. ABD'de Kongre Kitaplığı'nda, Polonya'da da çeşitli müzelerde afişleri bulunmaktadır.

Altıntaş
Ara Güler

Altıntepe, Erzincan il merkezine 20 km uzaklıkta, Altıntepe adıyla anılan yerde Urartu yerleşmesi. Arkeoloji dünyasında Altıntepe'nin adının ilk kez duyulması, demiryolu inşaatı sırasında buradan çıkarılan bir grup yapıtın 1938'de Ankara Arkeoloji Müzesi'nce satın alınması ile olmuştur. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden Tahsin Özgüç başkanlığında bir ekip tarafından 1959'da kazılmaya başlayan Altıntepe, Türkiye'de bugüne değin bulunan en önemli Urartu merkezlerinden biridir.

Büyük taşlardan yapılmış, İÖ 7. yüzyıla tarihlenen tapınak, anıtsal Urartu mimarlığının günümüze kalan en iyi örneğidir.

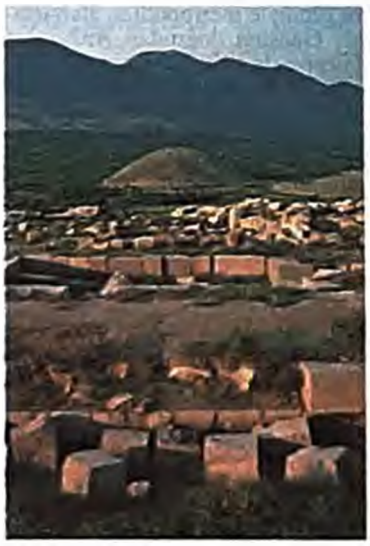

İÖ 7. yy Urartu tapınağı, Altıntepe
Şemsi Güner

Tapınaktaki 18 sütunlu galerinin duvarları geometrik örgeler, hayat ağaçları, tanrı figürleri ve av sahneleriyle bezelidir. Küçük buluntular arasında en ilginçleri, üstlerinde palmet motifleri, kanatlı cinler ve bazı mimarlık öğelerinin betimlendiği fildişi ve kemikten eşyadır. Taştan mezarlarda ele geçen ölü armağanları da çok zengindir. Bunlar arasında, kulpları hayvan başı biçiminde bir kazan, çeşitli süs eşyası, kemerler ve at koşum takımları gibi tunçtan yapılmış parçalar çoğunluktadır.

Altıntepe yapıtları Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

altıntop *bak.* greyfurt

altınyağmuru *bak.* sarısalkım

Altınyayla, Akdeniz Bölgesi'nde, Burdur iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Gölhisar'a bağlı bir bucak olan Dimril, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasa uyarınca adı Altınyayla biçiminde değiştirilerek ilçe yapılmıştır.

Altınyayla Belediyesi 1955'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 12.251; kasaba, 4.118.

Altınyayla, İç Anadolu Bölgesi'nde, Sivas iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Şarkışla'ya bağlı 18 köy ile Merkez ilçeye bağlı 2 köy 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasa uyarınca birleştirilerek merkezi Altınyayla kasabası olmak üzere ilçe yapılmıştır.

Altınyayla Belediyesi 1972'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 15.739; kasaba, 3.017.

Altichiero (d. y. 1330, Zevio, Verona dolayları, Verona Markiliği - ö. 1390'dan sonra, Verona ?), Verona okulunun kurucusu Erken Rönesans ressamı. 14. yüzyılda Kuzey İtalya'daki en önemli sanatçılardan biridir.

Ressamlığa başladığı Verona'da birkaç yıl kalmış olduğu bilinmekle birlikte, bu döneme ait yapıtları ile ilgili hiç bilgi yoktur. Büyük bir olasılıkla Dük I. Francesco Carrara'nın çağrısı üzerine 1370'te Padova'ya gitti. Dük için Giganti Salonu'nda ve Capitano Sarayı'nda "ünlü kişiler"in portrelerini yaptı. Zamanla harap olan bu freskler dışında günümüze kalan önemli yapıtları iki fresk dizisidir. 1379'da tamamlanan ve Çarmıha Geriliş'ten başka Aziz Yakub'un yaşamından da sahneleri içeren ilk dizi, S. Antonio Bazilikası'ndaki S. Felice Şapeli'ndedir. Aziz Giorgio ve başka azizlerin yaşamlarından sahnelerin betimlendiği yaklaşık 1384 tarihli ikinci dizi ise aynı yerdeki S. Giorgio Şapeli'nde bulunmaktadır. Bu fresklerin üslubu, yaşam dolu ve dramatik olarak birbirine bağlı anıtsal figürlerin kullanılması bakımından Floransalı büyük ressam Giotto'nun etkisinde kalmıştır. Buna karşılık Altichiero, figürlerinin

"Aziz Giorgio'nun Boynunun Vuruluşu", Altichiero'nun freski, y. 1384
S. Giorgio Şapeli, Padova, İtalya
SCALA-Art Resource/EB Inc

doğayla ve mimariyle ilişkisini Giotto'dan daha gerçekçi biçimde kurmuş ve kompozisyonda uyuma daha çok ağırlık tanımıştır. Güçlü iki boyutlu ritmik düzenlemeler elde etmek uğruna, konularının canlılığından ve gerçeğe uygunluğundan bir ölçüde ödün vermiştir.

Altichiero'nun 1390'da Verona'ya döndüğü ve S. Anastasia Kilisesi'nde son bir fresk dizisi yaptığı sanılmaktadır.

Altieri, Emilio (papa) *bak.* Clemens X

altimetre, YÜKSELTİÖLÇER ya da YÜKSEKLİKÖLÇER olarak da bilinir, karadaki herhangi bir noktanın ya da bir uçağın yükseltisini ölçen aygıt. Bellibaşlı iki tür altimetre vardır. Biri hava basıncını gösteren basınç altimetresi, öbürü bir radyo enerji vurusunun havadaki bir cisimden yere gidiş dönüş süresini ölçen radyo altimetredir.

Yükselti arttıkça hava basıncı düşer. Yükselti ile hava basıncı arasındaki bu bağıntıdan yararlanarak, hava basıncı ölçümüyle yükseltiyi belirleme ilkesine dayanan basınç altimetresinde, ince, oluklu bir metal körük (aneroit kapsül) bulunur. Havası boşaltılmış olan bu körük, hava basıncındaki değişikliklere bağlı olarak genişler ya da büzülür. Körüğün hareketi, manivelalar ve dişli çarklardan oluşan bir düzenek yardımıyla, bir kadran üstünde hareket edebilen ibrelere aktarılır. Bu ölçümde deniz düzeyindeki hava basıncı temel alındığı için, basınç altimetrelerinin, hava değişikliklerinden ileri gelen barometrik basınç oynamalarını yansıtmayacak biçimde ayarlanması gerekir.

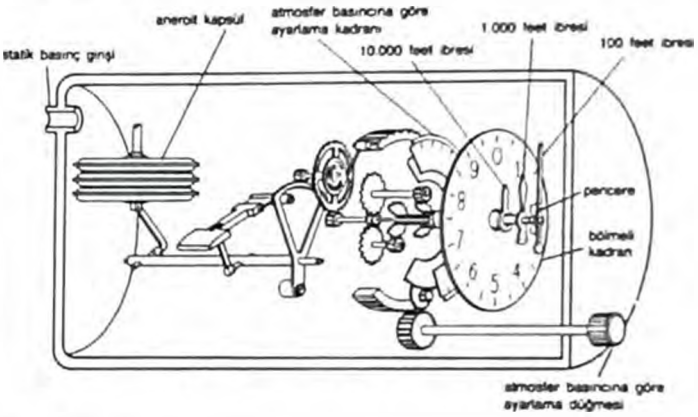

Basınç altimetresinin yapısı
McGraw-Hill Encyclopedia of Science and Technology

Radyo altimetre bir uçağın deniz düzeyinden değil, denizin altındaki karadan yükseltisini ölçer. Bu tür altimetrelerde, uçaktan yere gönderilen bir radyo enerji vurusunun gidip dönmesi için gereken süre bir katot ışınlı lamba yardımıyla belirlenir. Bu süre ile vuru hızının çarpımının yarısı yükseltiyi verir. Denizcilikte otomatik seyirlerde ve havacılıkta kör iniş sistemlerinde radyo altimetreden yararlanılır.

Yükselti ölçümünde kullanılan bir başka aygıt, hava basıncının, sıvıların kaynama noktaları üstündeki etkisinden yararlanarak çalışan hipsometredir. Bu aygıt, içinde kaynayan bir sıvı (genellikle su) bulunan silindir biçimli bir kap ve bu kabı çevreleyen gömlekli bir kafesten oluşur. Buhar, kafeste yer alan bir termometreyi yalayarak dolaşır. Yükselti arttıkça basınç, dolayısıyla da sıvının kaynama sıcaklığı düşer. Böylece, kaynama sıcaklığının yükseltiye ters orantılı olmasından yararlanarak yükselti belirlenir.

Altiplano (İspanyolcada "yüksek ovalar"), PUNA olarak da bilinir, Güneydoğu Peru ve Batı Bolivya'da bir bölge. Peru'nun güneyindeki Titicaca Gölünün kuzeybatısından başlayıp Bolivya'nın güneybatı ucuna kadar, güneydoğu yönünde yaklaşık 965 km boyunca uzanır. Denizden 3.650 m kadar yüksekte, dağlar arasına serpilmiş bir havzalar sistemidir. Batı Cordillera'nın doğuya uzanan kolları bu havzaları birbirinden ayırır. Altiplano'nun doğu tarafında, Bolivya topraklarında güneye doğru uzanan hafif eğimli ve kesintisiz bir geçiş vardır.

Daha nemli olan kuzeydoğu bölgelerinde, *Parastrephia lepidophylla* ve *Parastrephia phylicaefolia* türü, iklimi daha kurak olan güneybatıda ise *Psila bolivensis* türü funda, çalı ve bodur ağaçlar çoğunluktadır. Eskiden bölgede vahşi olarak yaşayan alpaka ve lamalar, bugün artık yük hayvanı olarak ya da yünleri için beslenmektedir. Altiplano'nun güneyi kurak bir bölgedir; kuzeyi ise ayrıca sulamayı gerektirmeyecek kadar yağış alır.

Titicaca Havzasında özellikle göl kıyısında iklim daha ılımandır. Buralarda 3.900 m yüksekliğe kadar mısır ve buğday yetiştirilebilir. Peru'da Puno ve Juliaca, Bolivya'da da La Paz gibi kentsel yerleşim merkezlerinin bulunduğu bu havza, eski çağlardan bu yana oldukça yoğun bir nüfusu barındıragelmiştir. Bolivya'nın Altiplano'daki en önemli siyasal ve ticaret merkezi olan La Paz, Titicaca Gölünün hemen güneyindedir ve Altiplano'nun yüzeyinden 427 m aşağıya inen görkemli bir uçurumun dibinde bulunmasına karşılık gene de denizden 3.630 m yüksektedir.

Altiplano'nun Potosi ilindeki kesimi, Bolivya
Rafaelo-EB Inc

Altıplano'nun güneyi yerleşmeye çok daha az elverişlidir. Ancak, bu ıssız ve geniş çorak topraklarda bakır, gümüş, tungsten ve kalay gibi önemli maden yatakları vardır. Bolivya'nın başlıca demiryolu hatlarından biri Altıplano'nun doğu kıyısı boyunca uzanan kesintisiz geçişi izleyerek Titicaca Havzasının güney kıyısından güneye doğru iner, Bolivya'nın Oruro kentine ulaşır. Burada ikiye ayrılan demiryolunun bir kolu Bolivya'nın Doğu Cordillera'daki Unicia kalay madenlerine, bir kolu ise doğu yamaçlarının daha aşağısındaki Cochabamba Havzasına gider.

Altis, Eski Yunan dininde Zeus'a adanmış kutsal koruluk, Olympia çevresindeki kutsal yöre. Kenarları 183 m'den fazla, düzgün olmayan bir dörtgen biçimindeydi. Kronion'a (Kronos Tepesi) dayanan kuzey tarafı dışında, surlarla çevriliydi. İçinde Zeus'un karısı Hera'nın tapınakları, başlıca sunak ve adak yerleri, çeşitli Dor kentlerinin yaptırdığı küçük hazine daireleri ve hemen yakında yapılan Olimpiyat Oyunları'nın yönetim binaları yer almaktaydı. Kutsal alanın dışında da stadyum, hipodrom, hamamlar ve ziyaretçiler için kalacak yerler bulunmaktaydı.

Altizer, Thomas J(onathan) J(ackson) (d. 28 Eylül 1927, Cambridge, Massachusetts, ABD), 1960 ve 1970'lerdeki Tanrı'nın Ölümü hareketinde(*) yer alan radikal ilahiyatçı. "Tanrı'nın ölümünün tarihsel bir olay olduğunu kabul etmemiz gerekir. Tanrı çağımızda, tarihimizde ve varoluşumuzda ölmüştür," görüşünü ısrarla savunmuştur.

1948'de Chicago Üniversitesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitede 1951'de yüksek lisans yaptı, 1955'te de doktorasını tamamladı. 1954-56 arasında Wabash College'da, 1956-68 arasında Emory Üniversitesi'nde din dersleri verdi. 1968'de Stony Brook'taki New York Eyalet Üniversitesi'nde İngilizce profesörü oldu. Başlıca yapıtları şunlardır: *Mircea Eliade and the Dialectic of the Sacred* (1963; Mircea Eliade ve Kutsallığın Diyalektiği), *The Gospel of Christian Atheism* (1966; Hıristiyan Tanrıtanımazlığın İncili), William Hamilton'la birlikte yazdığı *Radical Theology and the Death of God* (1966; Radikal İlahiyat ve Tanrı'nın Ölümü), *Descent into Hell* (1970; Cehenneme İniş), *The Self-Embodiment of God* (1977; Tanrı'nın Ete Kemiğe Bürünmesi) ve *Total Presence* (1980; Bütünsel Varoluş).

Altjira, YERYÜZÜNÜN ŞAFAĞI ya da DÜŞ GÖRÜMÜ anlamında kullanılır; Avustralya Yerli dillerinde ALTJIRANGA, ALCHERINGA, WONGAR ya da DJUGURBA olarak da bilinir, başlangıcı belirli, ama önceden görülebilir bir sonu olmayan mitolojik dönem. Bu efsanevi süre boyunca, doğal çevre bazı efsanevi varlıkların eylemleriyle biçimlenir ve insanileşir. Bu varlıkların çoğu insan ya da hayvan biçimine girmiş (totem), bazıları da biçim değiştirmiştir. Bunların, yerel toplum düzenini ve "yasaları" düzenlediğine inanılır. İlk insanların bu varlıklardan, özellikle de "ulu bereket analarla babalar"dan geldiği kabul edilir.

Altjira'daki efsanevi yaratıklar ölümsüzdür. Efsanelerde bunlardan bazısı ölüp ya da kendilerini şarkılarda anlatan insanların yaşadığı bölgelerden çıkarak kaybolur; bazısı yeryüzü şekillerine, örneğin topraktan dışarı uzanan bir kayaya ya da bir su birikintisine dönüşür; bazısı da dinsel törenlerde kullanılan bir eşya biçimine bürünür ya da o eşya aracılığıyla kendisini gösterir (*bak.* tjurunga). Ama bu varlıkların temel nitelikleri gene de eksilmeden yerinde kalır. Yerlilerin inancında olanlar manevi açıdan, bugün de her zaman olduğu kadar canlıdır. Bu efsanevi varlıkların bir eylem gerçekleştirdikleri ya da başka bir cisme "dönüştükleri" yerler kutsal sayılır; dinsel törenler de daha çok buralarda yapılır.

İnançların ve eylemlerin uyum içinde var olduğu bir sistem olarak Altjira, totemciliği de içerir. Bu sistemlerin ikisi birlikte yakın bir ilişkiyi belirtir: İnsan doğanın bir parçasıdır ve özü, efsanevi varlıklardan ya da hayvan türlerinden çok farklı değildir; hepsi birlikte ortak bir yaşam gücünü paylaşırlar. Totem, bir aracı olarak insanı "düş görümü" (Altjira) içine sokar; ona, zamanın başlangıcından bugüne, bugünden geleceğe kesintisiz uzanan bir süreç boyunca yok edilemez bir kimlik sağlar.

Altman, Robert (B.) (d. 20 Şubat 1925, Kansas kenti, Missouri, ABD), ülkesindeki yerleşik sinema anlayışına karşı çıkan bağımsız tutumuyla tanınmış ABD'li sinema yönetmeni. Masumiyet, yozlaşma ve yaşam kavgası temalarını işlediği filmlerinde olay örgüsünden çok, karakterlerin ve atmosferin üstünde durur. En tanınmış yapıtı, Kore Savaşı sırasında orduya ait gezici bir hastanede (*M*obile *A*rmy *S*urgical *H*ospital) geçen ve savaş karşıtı bir komedi olan M*A*S*H'tir (1970; *Cephede Eğlence*).

Altman, 1943-47 arasında ABD ordusunda pilot olarak görev yaptı. Missouri Üniversitesi'ne üç yıl devam ettikten sonra sanayi filmleri çekmeye başladı. 1950'lerin sonlarıyla 1960'larda "Bus Stop" (Otobüs Durağı) ve "Combat" (Çarpışma) gibi bazı televizyon dizilerini yönetti. Altman'ın ilk filmleri olan *Countdown* (1967; Geriye Sayış) ve *That Cold Day in the Park* (1969; Parktaki O Soğuk Gün), yapım güçlükleri ve gişe başarısızlıklarıyla karşılaştı. *Cephede Eğlence* ise hem Altman'ın ilk ve en büyük ticari başarısı oldu, hem de ona eleştirmenlerin övgüsünü ve Cannes Film Şenliği'nin büyük ödülünü getirdi. Bu filmde denediği yenilikler, özellikle de alışılagelmiş olay örgüsünün dışına çıkması, birbirleriyle ve başka seslerle üst üste gelip karışan diyaloglar, Altman'ın sonraki filmlerinde de sık sık kullanacağı öğelerdi. Gene 1970 yapımı olan ve Houston'daki Astrodome'da(*) geçen *Brewster McCloud*, alışılmışın dışında fantastik bir filmdi. Eleştirmenlerce çok beğenilen *McCabe and Mrs. Miller* (1971), hızla gelişen bir Uzakbatı kasabasındaki yaşamı anlatıyordu. Film, *western* kalıplarını sarsan yaklaşımı nedeniyle karşı-*western* olarak nitelendirildi.

Altman, 1976'da çektiği *Nashville*'le M*A*S*H'in başarısına erişemediyse de, gerek eleştirmenler arasında, gerekse kamuoyunda ilginç tartışmalara yol açtı. Film, fonu *country* türü müzik sanayisinin oluşturduğu bir çevrede yürütülen bir siyasal kampanyanın, iç içe gelişen birçok küçük olay yoluyla, çok parçalı bir biçimde anlatılmasıydı. Bazı eleştirmenler filmi Amerikan yaşam tarzının parlak bir alegorisi olarak överken, kimileri fazla iddialı ve karmaşık buldular.

Altman'ın öbür filmleri arasında, Raymond Chandler'ın bir romanından uyarlanan *The Long Goodbye* (1973; *Özel Hafiye*), gizemli bir düşten esinlendiği *3 Women* (1977; Üç Kadın), dev kadrosu ve neşeli kalabalığıyla *Nashville*'i andıran *A Wedding* (1978; *Bir Düğün*) ve çizgi romandan sinemaya uyarlanan *Popeye* (1980; Temel Reis) müzikali sayılabilir. Altman 1980'lerde çağdaş tiyatro yapımlarının filmlerini yapmaya başladı.

Altman, Sidney (d. 7 Mayıs 1939, Montreal, Québec, Kanada), Thomas R. Cech'le birlikte 1989 Nobel Kimya Ödülü'nü kazanan Kanada asıllı ABD'li moleküler biyoloji uzmanı.

Altman 1960'ta Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nün fizik bölümünden mezun olduktan sonra Colorado Üniversitesi'nde biyofizik doktorası yaptı (1967). 1967-69 arasında Harvard Üniversitesi'nde, 1969-70'te Cambridge Üniversitesi'nde burslu olarak moleküler biyoloji çalıştı. 1971'de Yale Üniversitesi biyoloji fakültesinin öğretim kadrosuna katıldı. 1980'de profesör olduğu bu üniversitede 1983-85 arasında bölüm başkanlığı, 1985'ten 1989'a değin de lisans eğitimi veren Yale College'da dekanlık yaptı. 1984'te ABD yurttaşlığına geçti, ama bu arada Kanada yurttaşı olmak hakkını da yitirmedi.

Birbirlerinden bağımsız olarak çalışan Altman ve Cech, RNA'nın (ribonükleik asit) yeni bir işlevini buldular. Eskiden enzim etkinliğinin, yani canlı hücrelerinde yaşamsal önem taşıyan kimyasal tepkimeleri başlatan ve hızlandıran etkinin yalnızca protein moleküllerine özgü olduğu sanılırdı. Oysa bu iki bilim adamının biyolojide devrim yaratan buluşu, RNA'nın o zamana değin bilindiği gibi yalnızca canlı hücrelerinde genetik kodların aktarılmasına yarayan basit bir taşıyıcı değil, ayrıca etkin enzim işlevlerini de üstlenen bir madde olduğunu ortaya koydu. Böylece bu yeni buluş bilimsel araştırma ve biyoteknoloji alanlarında yeni ufuklar açtı. Ayrıca, bilim adamlarının hücrenin işlevine ve yüryüzünde yaşamın başlangıcına ilişkin eski kuramları yeniden gözden geçirmelerini sağladı.

Altmark Ateşkes Antlaşması, Polonya ile İsveç arasında imzalanan ve Polonya-İsveç Veraset Savaşı'nın (1600-60) 1625-29 arasındaki evresini sona erdiren altı yıllık barış antlaşması (25 Eylül 1629). Aşağı yukarı günümüzdeki Letonya ve Güney Estonya bölgelerini kapsayan Livonya'nın büyük bölümü ile Memel (Klaipėda), Pillau (Baltiysk) ve Elbing (Elblag) gibi çeşitli Prusya kıyı kentlerinin Polonya denetiminden çıkarılıp İsveç'e verilmesini öngören bu antlaşma, İsveç'i Baltık Denizinin güney kıyılarında üstün bir duruma getirdi. İsveç ayrıca Danzig ile (bugün Polonya'da Gdańsk) Letonya'nın güneybatısını oluşturan Kurland'da bulunan kasabalardan gümrük vergisi toplama hakkını da elde etti. Polonya'nın elinde ise yalnızca Livonya'nın güneydoğu kesimini oluşturan Latgale kaldı; Kurland'ın büyük bölümü bu yörenin düküne geri verildi. Bunlara ek olarak Polonya kralı Zygmunt Waza, İsveç tahtı üzerindeki hak iddialarından vazgeçti.

Hem Polonya hem de İsveç, bu antlaşmayı kalıcı bir barışa ulaşmak için kullanmayı amaçlıyorlardı. Ama yeniden görüşmeye oturmayı sürekli geciktirdiler. Antlaşma süresinin sona ermesi üzerine, 26 yıl yürürlükte kalacak olan Stuhmsdorf Ateşkes Antlaşması'nı (1635) imzaladılar. Bu ikinci antlaşma uyarınca Livonya gene İsveç'in elinde kaldı. Buna karşılık İsveç, işgal etmiş olduğu Prusya limanlarını Polonya'ya geri vermeyi ve Otuz Yıl Savaşları (1618-48) sırasında onun mali açıdan güçlü olmasını sağlayan bu limanların gümrük vergilerini toplama hakkından vazgeçmeyi kabul etti.

61-Cygni *bak.* Kuğu 61

alto (İtalyancada "yüksek"), vokal müzikte yaklaşık olarak orta *do*'nun altındaki *fa* ile üstündeki ikinci *re* arasında kalan ses alanı; dört sesli müzikte en yüksek ikinci parti. İlk başlarda bu sözcük *falsetto*(*) (kadınsı

erkek sesi) yapan en tiz erkek sesi için de kullanılırdı (*bak.* kontrtenor).

Alto sözcüğü Rönesans müziğinde tenor sesin hemen üstündeki sesi gösteren *contratenor altus* teriminden türemiştir. Kadın alto seslerine genellikle kontralto denir. Alto terimi, alto saksofon, alto klarnet ve alto flütte olduğu gibi, benzer ses alanına sahip müzik aletleri için de kullanılır.

Alto, Fransızca'daki tenor keman (*bak.* keman) ya da tenor sakshorn anlamındaki kullanımıyla çevirmenler için bir tuzak oluşturur. Fransızca karşılığı *contralto*'dur.

Alto Paraná, Paraguay'ın doğu bölgesinde il. Kuzeyde Canendiyu iliyle, doğuda Brezilya ve Arjantin'le komşudur. Yüzölçümü 14.895 km²'dir.

Yöredeki Mbaracayú Dağları, Brezilya Platosunun coğrafi uzantısıdır. Paraná Irmağının doğuya akan kolları ili ikiye ayırır. Topraklarında kristal, yakut ve zümrüt damarları bulundu. Çoğunu yakın zamanlarda ülkeye yerleşen Avrupalıların oluşturduğu nüfus, başkent Puerto Presidente Stroessner'de yoğunlaşmıştır. Başkentin kuzeyinde, Paraná Irmağı üstünde Itaipu Barajının yapımı il ekonomisini canlandırdı. Baraj ve bununla ilişkili enerji projeleri, tarımsal modernleşme potansiyelini büyük ölçüde artırırken, üretim düzeyini de yükselterek ihracata dönük demiryolu ağlarının genişletilmesine yol açtı. Asunción'u Brezilya'da Foz do Iguaçu'ya bağlayan bir karayolunun ve Puerto Presidente Stroessner yakınında bir havaalanının yapılması, Alto Paraná'nın ulaşım olanaklarını artırmıştır. Nüfus (1990 tah.) 373.300.

Altona, eyalet (*Land*) statüsündeki Hamburg kentinin kuzeybatı bölgesi. Almanya'nın kuzeybatısında, Elbe Irmağının sağ yakasındaki sarp kayalıklar üzerinde yer alır. Altona adının Almancada "çok yakın" anlamına gelen *allzu-nah*'tan türediği sanılmaktadır; bu, Hamburglıların, kendi topraklarının çok yakınında bulunan ve uzun süre için bölgedeki tek yapıyı oluşturan hana verdikleri addı. 1640'ta, küçük bir balıkçı köyü olarak Danların eline geçtiğinde Altwasser adını taşıyordu. Ticaret ve gümrük ayrıcalıkları elde edince, kısa sürede Hamburg'un korkulu rakibi haline geldi. 1664'te kent beratı aldı; 1866'da Prusya'ya geçti ve 1937'de de Hamburg'a bağlandı. II. Dünya Savaşı'nda yıkılan katedrali ve St. Joseph Kilisesi onarılmaktadır. Alman Balıkçılık Araştırma Enstitüsü Altona'dadır.

Altoona, ABD'de kent. Pennsylvania'da Blair iline (*county*) bağlıdır. Atlas Okyanusunu Mississippi Vadisinin su bölümü çizgisinden ayıran Allegheny Dağlarının doğu yamaçlarında, Johnstown'ın 72 km kuzeydoğusunda yer alır. 1849'da, Allegheny'leri aşacak bir demiryolu inşa eden Pennsylvania Demiryolu Şirketi tarafından bir demiryolu şantiyesi olarak kuruldu. Adını, Almanya'da Hamburg yakınındaki Altona'dan aldı. Uzun süre bir ulaşım merkezi oldu. Buraya ilk kez 1760'larda yerleşildi. Bağımsızlık Savaşı sırasında Amerikan ordusunun kullandığı kurşun rezervlerini savunmak amacıyla kentin bugünkü yerinin yakınlarında 1778'de Roberdau Kalesi inşa edildi. 1787'de, Susquehanna ve Ohio ırmak sistemlerini birleştirecek Frankstown yolunun bu bölgeden geçmesi kararlaştırıldı. Yapılan yol 1800'den hemen sonra 128 km batıdaki Pittsburgh'a kadar uzatıldı. Portage demiryolu, kanal yapımının büyük bir hızla geliştiği 1830'larda inşa edildi. Böylece, kent yakınlarındaki Juniata ve Conemaugh ırmakları arasındaki 58 km'lik mesafe boyunca mavnalar, eğimli düzlüklerden yukarı ve batı yamaçlarından aşağı vagonlarla taşınmaya başlandı.

Altoona'nın ekonomisi, çeşitli sanayi dalları ve demiryolu atölyelerine dayanır. Yakınlarda bulunan ve 723 m uzunluğunda 220°'lik bir kavis çizen Atnalı Demiryolu Kavsi, ünlü Prens Gallitzin Eyalet Parkı, Wopsononock Dağı ve Orman Hayvanat Bahçesi kentin görülmeye değer başlıca yerleridir. Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nin Altoona kampüsü 1939'da açılmıştır. Nüfus (1988 tah.) 53.320.

Altranstädt antlaşmaları, Büyük Kuzey Savaşı (1700-21) sırasında, İsveç kralı XII. Karl'ın 24 Eylül 1706'da Polonya kralı ve Saksonya elektörü II. August (Güçlü) ve 1 Eylül 1707'de de Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Josef ile yaptığı antlaşmalar. August, 15 Eylül 1697'de Polonya kralı olarak taç giydikten kısa süre sonra (1699 sonbaharı), Danimarka ve Rusya ile İsveç'e karşı bir ittifak oluşturdu. Bu olay Büyük Kuzey Savaşı'na yol açtı. Karl çabuk davranarak 1700'de Danimarka ve Rus ordularını yendi, ardından da Polonya'yı istila etti. Polonyalıların August'u tahttan indirmesi için direterek 1702'de Varşova ve Kraków'u aldı. Bunun üzerine İsveç işgalindeki bölgenin soyluları 12 Temmuz 1704'te August'u resmen tahttan indirdiler ve onun yerine Poznań palatini(*) Stanisław Leszczyński'yi Polonya kralı seçtiler. İsveç birlikleri, 1705 sonbaharında Saksonya'yı da istila edince, buraya çekilmiş olan August, I. Altranstädt Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kaldı. Bu antlaşmayla August, Polonya tahtı üzerindeki iddiasından vazgeçti ve Stanisław'ı ardılı olarak tanıdı. Saksonya'yı İsveç'e karşı yürütülen savaştan çektiği gibi Rusya ile ittifakını da bozdu. Ancak, Çar I. Petro (Büyük) İsveç ordusunu 8 Temmuz 1709'da Poltava'da ağır bir yenilgiye uğratınca, Karl ile yaptığı antlaşmanın geçersiz olduğunu ilan eden August, Polonya'ya dönüp Stanisław'dan Polonya tacını geri aldı.

Karl'ın August'u Saksonya'da yenmesinden sonra, İspanya Veraset Savaşı (1701-14) nedeniyle Fransa ile savaş halinde bulunan İmparator I. Josef, İsveç'in Fransa ile bir ittifak yaparak Viyana'ya saldırmasından korktu. Bu tehlikeye karşı önlem olarak Karl ile II. Altranstädt Antlaşması'nı imzaladı. Karl'ın Fransa ile birleşmeme sözü vermesine karşılık olarak I. Josef de Silezya'daki Protestanlara daha çok dinsel özgürlük tanımayı kabul etti.

altruizm *bak.* özgecilik

altsoy *bak.* fürüg

Altun Dağ, Wade-Giles yazımında A-ERH-CHIN SHAN. Pinyin yazımında ALTUN SHAN. Çin'in Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nin güneyinde yer alan sıradağ. Yaklaşık 84° doğu boylamında çatallaşan büyük Kunlun Dağlarından ayrılarak güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanır. Kuzeydeki Tarım Havzası, güneydeki küçük Ayagekumu Gölü havzası ile Qaidam (Saydam) Havzasının güneyindeki iç akaçlama alanları arasındaki sınırı oluşturur.

Altun Dağ üç bölüme ayrılır. Kunlun'u çevreleyen güneybatı bölümü son derece engebeli ve çapraşık bir yapıdadır. Bazı dizi ve dorukları 6.100 m'den yüksektir ve sürekli karla kaplıdır. Qaidam Havzasının batı sınırını oluşturan orta bölümü ise daha alçak ve dardır. Burada ortalama yükseklik yaklaşık 4.000 m'dir. Altun Dağ'ın yüksekliği, Nan Dağları ile birleştiği doğu kesiminde yeniden artar. Dorukları 5.000 m'ye kadar çıkan bu bölüm, yapısı bakımından daha karmaşıktır. Bir dizi kısa dağ sırasından oluşan bu bölümde sıraların eksenleri, giderek Nan Dağları sisteminin kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundaki ana eksenine uyar.

Özellikle orta bölümü son derece kurak olan Altun Dağda çok az akarsu vardır. Batısındaki çeşitli küçük dereler kuzeydeki Taklamakan Çölüne, güneydeki Ayagekumu Gölüne ve Qaidam Havzasının batısına doğru akar. Sıradağların doğu ucunda yer alan Dangjin Geçidinden (*shankou*), Sinkiang'ın doğusunda başlayıp Gansu eyaleti üzerinden Qaidam Havzasına ve Qinghai yönetim bölgesi üzerinden Tibet Özerk Bölgesi'ne ulaşan bir karayolu geçmektedir.

Altunbezer, İsmail Hakkı (d. 1873, İstanbul - ö. 19 Temmuz 1946, İstanbul), celi sülüs yazıda tanınmış Türk hattat. İlk yazı meşkini hattat olan babası İlmî Efendi'den aldı. Fatih Rüştiyesi'ni bitirdi. Sami Efendi'den(*) divanî, celî divanî yazıları ve tuğra çekmesini öğrendi. 1896'da Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (sonradan Güzel Sanatlar Akademisi) Resim Bölümü'nü bitirdi.

Altunbezer
Kaynak: Kitapsar

1890'da girdiği Divan-ı Hümayun Kalemi'nde ilerleyerek tuğrakeşliğe (padişahın tuğrasını çekme görevi) yükseldi. Özellikle yazı istifinde büyük başarı gösterdi. Ressam ve hattat olmaktan başka, usta bir tezhip sanatçısıydı. Medresetü'l-Hattatın, Şark Tezyini Sanatlar Mektebi ve Güzel Sanatlar Akademisi gibi okullarda uzun süre yazı ve tezhip dersleri verdi.

Altunbezer "tuğrakeş" lakabıyla tanınır. İstanbul'daki Edirnekapı, Zeynep Sultan, Abdi Subaşı, Selimiye camileriyle Ağa Camisi'nin kubbe yazıları onundur. Ayrıca birçok başka yerde levhaları ve yazıları da vardır.

Altuncuzade, HEKİM ALTUNİZADE ve İBN ZEHEBİ adlarıyla da bilinir (ö. 15. yy), ürolojide sonda uygulayan ilk Osmanlı hekimi. Yaşamı üzerine ayrıntılı bilgi yoktur. Taşköprizade Ahmed İsameddin'in *Şakaik'ü'n-Numaniye* adlı yapıtında hekimlikte kullanılan bitkilere ilişkin geniş bilgisi olduğu yazılıdır. Kendi yaptığı bir sonda ile hastalarını tedavi eden Altuncuzade, II. Mehmed (Fatih) ve II. Bayezid dönemi hekimlerinden Ahi Ahmed Çelebi'ye(*) hocalık etmiştir. Ahi Çelebi, sıdık torbası ve böbrek taşlarının oluşum nedenlerini açıkladığı yapıtını Altuncuzade'nin etkisiyle yazmıştır.

Altunhisar, İç Anadolu Bölgesi'nde, Niğde iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Bor'a bağlı bir bucak olan Altunhisar, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Altunhisar Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 22.732; kasaba, 4.199.

Alucra, Karadeniz Bölgesi'nde, Giresun iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.618 km² olan Alucra ilçesi kuzey ve doğuda Gümüşhane ili, güneyde Çamoluk, batıda Şebinkarahisar, kuzeybatıda da Dereli, Yağlıdere ve Güce ilçeleriyle çevrilidir.

Dağlık ve yüksek bir kesimde yer alan ilçe topraklarını Giresun Dağları engebelendirir. Yer yer zengin sayılabilecek bir orman örtüsü ile kaplı olan bu dağlar, çok sayıda dere ve çayın açtığı vadilerle yarılmıştır. İlçenin güney kesiminde Sarıçiçek Dağı uzanır. Kelkit Irmağının başlıca kollarından Avutmuş Deresi ilçedeki en önemli akarsudur. Ayrıca Karadeniz'e dökülen Yağlıdere ile Özlüce Deresinin bazı başlangıç kolları da kuzeybatı kesimden çıkar. Ovalık alanlar genellikle bu akarsuların vadi tabanlarında toplanmıştır.

İlçe ekonomisindeki en önemli etkinlik hayvancılıktır. Yüksek kesimlerdeki yaylalarda hayvan yetiştirilir. Yağ ve peynir üretimi de önemlidir. Bitkisel üretim sınırlıdır. Başlıca ürünler buğday, çavdar ve fasulyedir.

19. yüzyıl sonlarında Sivas vilayetinin Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) sancağına bağlı bir kaza merkezi olan ilçe 1933'te Giresun'a bağlanmıştır.

İlçedeki önemli tarihsel yapıtlar arasında Arda, Kaledere ve Hacıahmetoğlu kaleleri, Koman köyündeki eli mızraklı atlı kabartması, Çakrak köyündeki iki kilise kalıntısı ile kentteki Kamışlı Kilisesi sayılabilir.

Alucra kenti bir vadi tabanında kurulmuştur. Hayvancılıkla uğraşan kent halkı yazın yaylaya çıktığından, yoğun bir nüfus hareketi görülür.

Alucra Belediyesi 1892'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 21.675; kasaba, 11.517.

Aluko, T(imothy) M(ofOlorunso) (d. 14 Haziran 1918, Ilesha, Nijerya), Afrika'da 20. yüzyıldaki toplumsal değişmeyi ve kültür çatışmasını ele alan Nijeryalı roman ve öykü yazarı.

Mesleği inşaat mühendisliği ve kent tasarımcılığı olan Aluko, Ibadan, Lagos ve Londra'da öğrenim gördü. Batı Nijerya bayındırlık işleri müdürlüğü ve Lagos Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Önce öyküleriyle tanındı. Bazı öyküleri İngiltere'de ödül kazandı ve BBC'nin Afrika Servisi'nde yayımlandı.

Bunları izleyen dört romandan ilki, Hıristiyan ve Yoruba ahlak anlayışlarının çatışması üzerine bir taşlama olan *One Man, One Wife*'dır. (1959; Bir Adam, Bir Zevce). Aluko kitapta Hıristiyan misyonerlik ilkelerinin bir köy topluluğunda yarattığı düş kırıklığını ele alıyordu. İkinci romanı *One Man, One Matchet*'da (1964; Bir Adam, Bir Pala) toy bir yerel memurun deneyimli bir politikacıyla çatışmasını mizahi bir üslupla anlattı.

Kinsman and Foreman'da (1966; Akraba ve Müdür) kendi mesleki yaşamından yola çıkarak, idealist bir mühendisin, çevrenin saygısını kazanmış bir bayındırlık müdürü olan amcasının yolsuzluklarına karşı mücadelesini derin bir kavrayışla işledi. *Chief the Honourable Minister*'da ise (1970; Saygıdeğer Bakan Şef) bağımsızlığını yeni kazanmış bir ülkede, bir başöğretmenin bayındırlık bakanlığına atanmasının yol açtığı olayları gene mizah dolu bir üslupla anlattı. 1973'te *His Worshipful Majesty* (Çok Saygıdeğer Majesteleri) adlı romanı yayımlanan Aluko, dolaysız anlatımı, inceliklı üslubu ve alaycı mizahıyla eleştirmenlerin övgüsünü kazanmıştır.

Alumbrado (İspanyolcada "Aydınlanmış"), İtalyanca ILLUMINATO, 16. ve 17. yüzyıllarda İspanya'da ortaya çıkan bir mistik hareketin yandaşlarına verilen ad. Bunlara göre belirli bir yetkinlik düzeyine ulaşan insan ruhu, tanrısal bir görme duygusu kazanır ve Kutsal Ruh ile doğrudan ilişkiye girerdi. Bu aşamadan sonra ruh ne ilerleyebilir, ne de gerileyebilirdi. Dolayısıyla "aydınlananlar" için ayinlere katılmak, iyilik yapmak ve dinsel yaşamın sıradan kurallarına uymak gereksizdi. Genelde Fransiskenler ve Cizvitler arasından çıkan Alumbradoların öğretileri, her kesimden insan üzerinde etkili oldu. Gizliyi görme güçleri ve aldıkları vahiyler konusunda ortaya atılan aşırı savlar nedeniyle amansızca baskıya uğradılar. Enkizisyon 1568, 1574 ve 1623'te üç kez onlar aleyhinde genelge yayımladı.

Aluminum Company of America (Alcoa), 1888'de Pittsburgh Reduction Company adıyla kurulan ve günümüzde alüminyum üretiminde önde gelen Amerikan şirketi. Etkinlikleri boksit ve başka cevher madenciliğinden alüminyum ergitme ve işlemeye, alüminyum ürünlerinin imal, pazarlama ve ihracına kadar geniş bir alana yayılmıştır. Alüminyum oksit (alümina) üretiminde önde gelen kuruluşlardan Alcoa of Australia Limited'in hisselerinin çoğuna sahip olan şirket dünyanın pek çok ülkesinde etkinlik göstermektedir. Merkezi Pittsburgh'dadır.

Pittsburgh Reduction Company, ucuz bir yöntem olan elektrolizle alüminyum ergitme tekniğini 1886'da ilk kez geliştiren Amerikalı Charles Martin Hall'in da içinde bulunduğu bir grup tarafından kuruldu. Şirket, 1891'de ham alüminyum üretiminin yanı sıra, dökme alüminyum ürünleri ve alüminyum levha üretimine de başladı. 1899'da ise boksit alanında ilk maden işletme hakkını elde etti. 1907'de Aluminum Company of America (Alcoa) adıyla yeniden tescil edildiğinde pek çok maden ocağı, alümina fabrikası ve hidroelektrik tesisinin yanı sıra, laboratuvar araştırmalarına yönelik Pittsburgh'daki Alcoa Technical Center'ı da içinde barındırıyordu.

Alcoa 1928'de ülke dışında Aluminium Limited adıyla bağımsız bir şirket kurarak, ABD dışında sahip olduğu tüm varlıkların neredeyse tümünü ona devretti. Buna karşılık olarak da Aluminium Limited'in adi hisse senetlerini aldı.

Bu sırada ABD hükümeti Alcoa'yı yakından izliyordu. 1912'de antitröst yasalara dayanarak açılan dava sonucunda Alcoa, satıcılarla kısıtlayıcı sözleşmeler yapmak gibi bazı tekelci uygulamalarından vazgeçmeyi kabul etti. Daha sonra, 1922'den 1930'a kadar süren Federal Ticaret Komisyonu soruşturmasında da Alcoa haksız rekabet ve ayrımcılıkla suçlandı. Sonunda 1937'de ABD Adalet Bakanlığı, 16 ayrı piyasada ve ürün çeşidinde eyaletlerarası ticareti tekelleştirdiği ve yabancı firmalarla gizli anlaşmalara girdiği iddiasıyla şirketi ciddi biçimde suçlayan bir dava açtı. Her ne kadar 1951'deki son mahkeme kararları ile şirket aklandıysa da, Alcoa'nın büyük hissedarları Aluminium Limited'deki adi hisselerinden vazgeçmek zorunda kaldılar.

aluminyum *bak.* alüminyum

Alus, Sermet Muhtar (d. 28 Mayıs 1887, İstanbul - ö. 18 Mayıs 1952, İstanbul), İstanbul yaşamını anlatan yapıtlarıyla tanınan yazar ve gazeteci.

Özel öğrenim gördükten sonra Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) ve Hukuk Mektebi'ni bitirdi. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra arkadaşlarıyla yayımladığı *el-Üfürük* ve *Davul* adlı mizah dergilerinde başladığı yazarlığı tiyatro alanında (*Helal Mal*, 1920) sürdürdü. Cumhuriyet'ten sonra bir yandan çeşitli gazetelerde eski İstanbul

Alus
Hürriyet Gazetesi Arşivi

yaşamını dile getiren makale ve anıları yayımlanırken, bir yandan da gene İstanbul yaşamını, halk söyleyişlerini ve psikolojisini canlı olarak yansıtan romanları tefrika edildi. Bunları kitap olarak da yayımladı (*Kıvırcık Paşa*, 1933; *Pembe Maşlahlı Hanım*, 1933; *Harp Zengininin Gelini*, 1934).

Aluşta, ALUSTA diye de yazılır, Ukrayna'nın Kırım yönetim bölgesinde, Kırım Yarımadasının güney kıyısındaki turistik kent. Kuruluşu 6. yüzyıla değin iner. 14. yüzyılda Cenevizlerin üssü oldu. Güzel kumsalları ve serin geçen yazları 19. yüzyıl sonlarında turizmin gelişmesinde başlıca etken oldu. Nüfusu (1970) 22.016.

alümina, alüminyum oksit (Al_2O_3). Doğada korindon(*) halinde bulunan bir alüminyum ve oksijen bileşiğidir. *Ayrıca bak.* alüminyum.

alüminyum (Al), ALUMINYUM olarak da yazılır, kimyasal element; periyodik tablonun IIIa grubunda (bor grubu) yer alan, hafif, gümüş beyazlığında bir metaldir. Yerkabuğunda en çok bulunan ve demir dışında en çok kullanılan metaldir. Yüksek kimyasal etkinliğinden dolayı doğada serbest halde bulunmayan alüminyumun bileşikleri, değişik oranlarda da olsa hemen hemen bütün kayaçlarda, bitkilerde ve hayvanlarda bulunur. Yerkabuğunun 16 km kalınlığındaki en dış katmanında yoğunlaşmıştır. Ağırlığının yaklaşık yüzde 8'ini oluşturduğu bu katmanda oksijen ve silisyumdan sonra en bol bulunan elementtir.

Bulunduğu yerler ve özellikleri. Alüminyum, alüminyum silikat halinde korkayaçlarda, feldispatlarda, feldispatoitlerde ve mikalarda, bunların parçalanmasıyla oluşan topraklar (örn. kil) ile dış etkilerle bozulmasıyla oluşan boksitte ve demirce zengin lateritte bulunur. En önemli alüminyum cevheri olan boksit yüzde 52 oranında alüminyum oksit içeren demirli bir kayaçtır; fiziksel görünümü açısından, bileşimine ve içindeki katışkılara bağlı olarak büyük farklılıklar gösterir. Sarımsı beyazdan griye, ya da pembeden koyu kırmızıya kadar değişen renklerde ve kilden kayaca kadar değişen biçimlerde olabilir. Antarktika dışındaki tüm kıtalarda boksit bulunmuştur. En zengin çökeller çoğunlukla, oluşumlarını tropikal ve astropikal iklimlerde geçirmiş bölgelerde bulunur. Bu iklimlere özgü yoğun yağış, sürekli yüksek sıcaklık ve iyi akaçlama boksitin oluşumu için en uygun koşullardır.

ABD, Antiller, Güney Amerika'nın kuzeyi, Hawaii, Avustralya, Hindistan, Endo-

nezya, Malezya, Çin, eski Sovyetler Birliği, Gana, Yunanistan, Yugoslavya, Macaristan, İtalya ve Fransa'da büyük boksit çökelleri bulunur. Metal alüminyum elde edilmesi için ancak yüzde 45 ya da daha yüksek oranda alüminyum oksit içeren toprakları boksit cevherleri elverişlidir. Yüzde 40-60 oranında alümina içeren gibsit ve böhmit adlı iki mineral de, günümüzde ekonomik açıdan işlenmeye değer bulunmaktadır. Bilinen boksit çökellerinin, bugünkü alüminyum üretim düzeyi sürdürülürse, daha yüzyıllarca yeteceği hesaplanmıştır.

Boksit dışında başka alümina kaynakları da vardır. Bunların başlıcaları alümina killeri, davsonit, alünit, alüminyum içeren kiltaşları, korkayaçlar ve saprolit ile sillimanit mineralleridir. Başta eski Sovyetler Birliği ve Polonya olmak üzere, Doğu Avrupa ülkeleri, şimdiden boksit dışındaki cevherlerden yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Madencilikte kullanılan boksit bugüne değin büyük ölçüde yüzeyde ya da yüzeye yakın katmanlarda bulunmuştur. Dolayısıyla, cevheri saran ince toprak ve kayaç katmanlarının kaldırılması dışında bir işlem gerektirmeyen açık ocaklardan çıkartılır.

İlk kez 1825'te, Hans Christian Ørsted alüminyum klorürü potasyum amalgamıyla indirgeyerek ham alüminyum elde etmeyi başardı. 1809'da Sir Humphry Davy eritilmiş alüminanın (alüminyum oksit) elektroliziyle bir demir alüminyum alaşımı hazırlamış ve buna *aluminum* adını vermişti. İndirgeyici olarak potasyum kullanan Alman kimyacı Friedrich Wöhler, 1827'de toz, 1845'te de küçük yumrular halinde alüminyum elde etmeyi ve bu metalin kimi özelliklerini saptamayı başardı.

Bu yeni metalin 1855 1. Paris Dünya Sergisi'nde halka tanıtılmasıyla, eritilmiş klorürün sodyumla indirgenmesi yoluyla hem çok masraflı, hem de az miktarda elde edilebilen alüminyumun piyasaya çıkarılması aynı döneme rastlar. Elektrik enerjisinin görece bollaştığı ve ucuzladığı bir dönemde, ABD'de Charles Martin Hall ile Fransa'da Paul-Louis Toussaint Héroult, hemen hemen eşzamanlı olarak alüminyumun, bugün de kullanılan elektroliz yöntemiyle ticari üretimini gerçekleştirdiler. Alüminyum, 1960'larda demir dışındaki metal üretiminde bakırı geçerek birinci sırayı aldı.

Cevher işleme. Boksitten alüminyum üretimi iki aşamalı bir işlemdir; ilk aşamada boksitin arıtılmasıyla alümina, ikinci aşamada da alüminanın eritilmesiyle alüminyum elde edilir. Demir (I) oksit, silisyum, titan, su ve başka katışkılar içeren boksitten, yüzde 0,1'den küçük bir oranda katışkı içeren ticari alümina elde edilmesinde en çok kullanılan yöntem Bayer işlemi; alüminanın eritilmesiyle alüminyum üretmekte kullanılan temel yöntem de Hall-Héroult işlemidir.

Bayer işlemi pişirme, durultma, çökeltme ve yakma biçiminde sıralanan dört aşamada gerçekleştirilir. İlk aşamada, boksit öğütülür, sud kostikle (sodyum hidroksit) karıştırılır ve basınçlı tanklara pompalanır. Cevher bu tanklarda buhar ısısının ve basıncın etkisiyle çözülür. Sodyum hidroksit, boksitteki hidratlı alüminyum oksitle tepkimeye girerek, doymuş bir sodyum alüminat çözeltisi oluşturur; içerdiği demir (I) oksit yüzünden kızıl çamur olarak adlandırılan çözünmez katışkılar ise çökelir. İkinci aşamayı oluşturan durultma işlemi sırasında, bir dizi basınç düşürücü tanktan ve filtreden geçirilen karışımın içerdiği kızıl çamur bez filtrelerde toplanır. Elde edilen yeşil renkteki sıvı karışım filtrelerden geçirilerek soğutma kulelerine (ısı dönüştürücüler) pompalanır. Daha sonra uzun, silo benzeri çökeltme tanklarına geçen karışıma, kristal oluşumunu hızlandırmak amacıyla hidratlanmış alümina kristalleri eklenir. Bu kristallerin çevresinde birikerek çökecek bir ağırlığa ulaşan alüminyum hidrat kristalleri filtreler aracılığıyla çözeltiden ayrılır, yıkanarak katışkılardan arındırılır ve uzun döner fırınlarda 980°C'ye kadar ısıtılır. Serbest durumdaki suyun yanı sıra, alüminyum hidratın bileşimine katılmış olan suyun da giderilmesini sağlayan bu işlem sonrasında, görünümü ve kararlılığı açısından toz şekere benzeyen kuru, ince bir toz halinde alümina elde edilir. Bu ürünü oluşturan eşit ağırlıktaki alüminyum ile oksijen, ne yalnızca ısıyla, ne de yalnızca kimyasal maddelerle koparılabilecek sağlamlıkta bağlarla bağlanmıştır.

Boksit, kil ya da başka alüminyum cevherlerinden alümina elde edilmesinde, Bayer işleminin dışında da çeşitli yöntemler biliniyorsa da, bunların ticari amaçlı kullanımları ya pahalı oluşları ya da yeterli katışıksızlığı sağlayamamaları yüzünden oldukça kısıtlıdır.

Hall-Héroult ergitme işleminde, içine karbon döşenmiş çelik elektroliz kazanlarından oluşan modern ergitme ocakları, karbon elektrotlar ve çözücü olarak genellikle, bir alüminyum bileşiği olan kriyolit (Na_3AlF_6) kullanılır. Karbon elektrotlarla ocağın tabanındaki karbon döşeme arasından, elektrolitin yüzeyinde bir kabuk oluşmasını sağlayan doğru akım geçirilir. Kazana atılan alümina bir süre bu kabuğun üstünde kalır ve bu aşamada hem 950°C'ye kadar ısınır, hem de yüze tuttuğu (adsorbe ettiği) suyu yitirir. Zaman zaman kabuk kırılarak, alüminanın çözeltiye karışması ve çözeltideki alümina derişikliğinin istenen düzeyde tutulması sağlanır.

Bu işlemde alüminanın çözünmesi ve ayrışmasıyla ilgili süreçlerin niteliği tartışma konusudur. Ancak, son ürünlerin, kazanın dibinde biriken metal alüminyum ve ortamdan ayrılan karbondioksit olduğu bilinmektedir.

Ergitme aralıksız olarak sürdürülür. İndirgenme nedeniyle tüketilen alümina ve kriyolitin bileşimindeki alüminyum flüorür kayıpları sık sık giderilerek banyonun bileşimi sabit tutulur. Zaman zaman da eriyik durumundaki alüminyum dışarı alınır. Elde edilen alüminyumun saflığı ortalama yüzde 99,80 dolayındadır.

Magnezyum ağırlıklı alaşımların çoğunda ve alüminyum tuncunda olduğu gibi, kimi metallere belirli kullanım alanlarının gerektirdiği özellikleri kazandırmak amacıyla küçük oranlarda alüminyum katılır. Alüminyum ağırlıklı alaşımlar ise uygun oranlarda silisyum ve başka metaller içerir. Alüminyum ve alaşımları uçak yapımında, inşaat malzemelerinde, dayanıklı tüketim mallarında (buzdolabı, klima, mutfak eşyaları), elektrik iletkenlerinde ve çeşitli kimyasal madde ve besin işleme donanımlarında kullanılır.

Katışkısız alüminyum (yüzde 99,996) oldukça yumuşak ve dayanıksız; az miktarda silisyum ve demir içeren ticari alüminyum ise (yüzde 99,0 ile 99,6 arası) sert ve dayanıklıdır. Haddeden geçmeye ve dövülmeye elverişli bir metal olan alüminyum, tel olarak çekilebilir ya da ince yapraklar haline getirilebilir. Demirin ya da bakırın yoğunluğunun üçte biri dolayında bir yoğunluğa sahiptir. Kimyasal olarak etkin olmakla birlikte, havayla temas sonucunda yüzeyinde ince, sert ve dayanıklı bir oksit katmanının oluşması yüzünden yenime (korozyona) karşı son derece dirençlidir.

Çok iyi bir ısı ve elektrik iletkeni olan alüminyumun ısı iletkenliği, bakırınkinin yaklaşık yarısı kadardır, elektrik iletkenliğiyse gene bakırınkinin yaklaşık üçte ikisine eşittir. Yüzey merkezli kübik yapılar halinde kristalleşir. Doğadaki alüminyumun tümü kararlı alüminyum-27 izotopudur. Ne serbest alüminyumun, ne de oksit ve hidroksitlerinin zehirli etkileri vardır.

Alüminyum, seyreltik asitlerin çoğu tarafından yavaş yavaş aşındırılır, derişik hidroklorik asitte ise hızla çözünür. Ancak derişik nitrik asit tarafından kimyasal olarak pasifleştirildiği için, bu asitin taşınmasında yararlanılan tankerlerin yapımında kullanılabilir. Çok saf alüminyum bile, sodyum ve potasyum hidroksit gibi alkaliler tarafından, hidrojen ile aluminat iyonu açığa çıkararak şiddetle aşındırılır. Toz halindeki alüminyum, karbon monoksitli ya da karbon dioksitli ortamda ateşlenirse, oksijene olan büyük ilgisi nedeniyle yanar ve alüminyum oksit ve karpit açığa çıkarır. Oysa kükürte karşı akkor sıcaklıklarında bile ilgisizdir.

Bileşikleri. Olağan koşullarda alüminyumun değerliği üçtür. Ancak yüksek sıcaklıklarda alüminyumun bir ya da iki değerlikli olduğu gaz bileşikler de elde edilmiştir ($AlCl$, Al_2O, AlO).

Alüminyum bileşiklerinin birçoğu sanayide önemli kullanım alanlarına sahiptir. Alüminyum üretiminin yanı sıra yalıtıcıların, bujilerin ve daha pek çok ürünün yapımında da büyük miktarlarda kullanılan alümina, ısıtıldığında su buharını yüze tutmasını sağlayan gözenekli bir yapı kazanır. Alüminyum oksitin, ticari adı etkinleştirilmiş alümina olan bu türü, gazların ve kimi sıvıların suyunun alınmasında kullanılır, çeşitli kimyasal tepkimelerde katalizör taşıyıcısı olarak görev yapar.

Bir başka önemli alüminyum bileşiği olan alüminyum sülfat, sülfürik asitin hidratlı alüminyum oksite etkimesiyle elde edilen renksiz bir tuzdur. Ticari biçimi, kimyasal formülü $Al_2(SO_4)_3$ olan kristalli yapıda hidratlı bir katıdır. Kâğıt yapımında boya tutkalı ve yüzey astarı olarak yaygın biçimde kullanılır; tek değerlikli metallerin sülfatlarıyla birleşir ve şap olarak bilinen hidratlı çift sülfatları oluşturur. En önemlisi potasyum şapı ya da potas şapı olarak da adlandırılan alüminyum potasyum sülfat, [$KAl(SO_4) \cdot 12H_2O$] olan bu tuzlar başta ilaç, tekstil ve boya üretimi olmak üzere geniş bir kullanım alanına sahiptir.

Eritilmiş alüminyumun gaz haldeki klorla tepkimesi sonucunda oluşan alüminyum klorür ($AlCl_3$), aralarında aromatik ketonların ve antrakinon ile türevlerinin de bulunduğu çok sayıda bileşiğin hazırlanmasında yararlanılan organik sentez tepkimeleri olan Friedel-Craft tepkimelerinde katalizör olarak kullanılır. Yaygın adı alüminyum hidroklorür olan hidratlı alüminyum klorürden ($AlCl_3 \cdot H_2O$), derideki gözenekleri sıkıştırma özelliğinden dolayı lokal ter önleyici ya da deodorant olarak yararlanılır.

Alüminyum hidroksit [$Al(OH)_3$], sugeçirmez kumaş yapımında ve aralarında AlO_2^- grubu içeren tuzlar olan aluminatların da yer aldığı çeşitli alüminyum bileşiklerinin elde edilmesinde kullanılır. Alüminyumun hidrojenle tepkimesi sonucunda oluşan alüminyum hidrür (AlH_3), önemli indirgeyiciler olan tetrahidroaluminatların elde edilmesinde yararlanılan polimerik bir katıdır. Alüminyum klorürün lityum hidrür ile tepkimesinin ürünü olan lityum alüminyum hidrürün ($LiAlH_4$) organik kimyada yaygın bir kullanım alanı vardır. Örneğin aldehitlerin ve ketonların sırasıyla birincil

ve ikincil alkollere indirgenmesinde bu bileşikten yararlanılır.

Alüminyumla ilgili olarak dünya ya da uluslar ölçeğinde, cevher çıkarımı, arıtımı, rezervi (ya da üretim kapasitesi) ve ticaretine ilişkin istatistik bilgiler için *bak.* madencilik (tablo).

atom numarası	13
atom ağırlığı	26,9815
erime noktası	660° C
kaynama noktası	2.467° C
özgül ağırlığı	2,70 (20° C)
birleşme değeri	3
elektronların yerleşimi	2·8·3 ya da $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^1$

alüminyum-bronz alaşımı *bak.* alüminyum tuncu

alüminyum oksit *bak.* alümina

alüminyum tuncu, yüzde 4 ile yüzde 15 arasında değişen oranlarda alüminyum ve daha az miktarlarda başka metaller içeren bakır alaşımlarının ortak adı. Güçlü ve yenime (korozyona) karşı dirençli bir alaşım olan alüminyum tuncu pek çok makine parçasının ve aletin yapımında kullanılır. Altınsı rengi ve kararmaya karşı direnci nedeniyle kuyumculukta ve mimarlıkta da kullanım alanına sahiptir. Yüksek sıcaklıklarda yükseltgenmeye ve özellikle seyreltik asitlerin etkisiyle yenime gösterdikleri direnç nedeniyle, asitle temizleme donanımlarında ve seyreltik sülfürik, hidroklorik ve hidroflüorik asitlerle teması gerektiren işlerde de alüminyum tuncundan yararlanılır. Yumuşak çelikle karşılaştırılabilecek dayanıklılıkta olması nedeniyle kâğıt yapım makinelerinin, elektrik sanayisinde kaynak makinelerindeki fırça kulplarının ve bağlantı vidalarının, ağır hizmet dişli çarklarının, kurtdişli çarklarının, metal biçimlendirme kalıplarının, makine yataklarının, kıvılcım çıkarmayan aletlerin ve manyetik olmayan zincir ve çapaların yapımında kullanılır. Metalik ark işlemiyle kaynaklanmaya ve özel eritkenlerle lehimlenmeye uygundur.

Bu alaşımların alüminyum içeriği yüzde 8'e kadar olanları, soğuk çekmeyle, kimya tesislerinde ve yağ arıtımevlerinde kullanılan basınç kazanlarının ve ısı dönüştürücülerinin yapımında yararlanılmak üzere boru ya da levha biçiminde çekilebilir. Yüzde 8'den çok alüminyum içeren alaşımlarda demir ve manganez de bulunabilir. Soğuk çekme işlemine yatkınlığı kısıtlı olan bu alaşımlar, sıcak çekme, kalıptan geçirme ve dövmeye elverişlidir. Bu gruptaki nikelli alaşımlar, sağlamlık ve yenime karşı direnç açısından öbürlerinden üstündür ve gaz türbinlerinin kompresör paletlerinde kullanılır. Yüzde 10 dolayında alüminyum içeren alaşımlardan kum döküm ve yukarıdan basınçlı döküm yoluyla, aralarında gemi pervaneleri de bulunan birçok sağlam parçanın üretiminde yararlanılır.

alünit, ALUM TAŞI olarak da bilinir, sık rastlanılan, kayaç oluşturucu sülfat minerali. Riyolit, trakit ve andezit gibi volkanik kayaçların kovuklarında ya da ince katmanlarında bulunur. Bu minerallerle kükürtlü buharların tepkimesi sonucunda oluştuğu sanılan alünit, I. Dünya Savaşı sırasında potas, II. Dünya Savaşı sırasında da alümina (alüminyum oksit) kaynağı olarak kullanıldı. Bir zamanlar Avrupa'da potas şapı yapımında yaygın biçimde kullanılmış olan mineralin bu amaçla çıkarılmasına 15. yüz-

Alünit, Marysvale, Utah
Field Museum of Natural History, Chicago
John H. Gerard - EB Inc

yılda başlanmıştı. Ukrayna'da Beregovo yakınlarında; İspanya'da Almería ve Avustralya'da Yeni Güney Galler'deki Bullah Delah'da geniş alünit yatakları vardır. Kimyasal formülü ve fiziksel özellikleri için, *bak.* sülfat mineralleri (tablo).

alünojen, hidratlı alüminyum sülfat [$Al_2(SO_4)_3 \cdot 18H_2O$] yapısında, sülfat çözeltilerinin alüminyumlu minerallerle tepkimeye girmesiyle oluşan sülfat minerali. Genel olarak sülfür cevherlerinin ufalanmış başlıklarının ve volkanik tüten çökellerin yanı sıra, pirit içeren kömür oluşumlarında, kiltaşında ya da damtaşında çatlak dolgusu biçiminde görülür. Geçmişte alünojen ve tüy görünümündeki öbür sülfat mineralleri, tüy tuzları anlamına gelen *Haarsalz* adıyla bilinirlerdi. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* sülfat mineralleri (tablo).

alüvyon, akarsular tarafından çökeltilen madde. Genellikle akarsu ağzına yakın bölümlerde alüvyon ovaları ve deltalar oluşturarak birikirse de, akarsuyun, yatak dışına taştığı ya da son derece yavaş aktığı (örn. bir gölcüğe dönüştüğü) her noktasında çökebilir. Mil, kum, kil ve çakıldan oluşur; çoğu zaman da bol miktarda organik madde içerir. Bu nedenle, Mississippi, Nil, Ganj, Brahmaputra ve Huang ırmaklarının deltalarında olduğu gibi, çok verimli topraklar oluşturur. Kimi bölgelerdeki alüvyon çökelleri altın, platin ya da değerli taşlar içerir. Yeryüzündeki kalay cevheri (kasiterit) rezervinin büyük bölümü de alüvyon çökellerinde bulunmaktadır.

alüvyon ovası *bak.* taşkın ovası

alüvyon yelpazesi *bak.* birikinti yelpazesi

Alva (3. Dükü), Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel *bak.* Alba (3. Dükü), Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel

Alvar, ALWAR ya da ALWUR olarak da yazılır, Hindistan'ın kuzeybatısında, Racasthan eyaletindeki il ve ilin yönetsel merkezi

Alvar'da saray ve göl, Racasthan, Hindistan
Christine Gascoigne

kent. 1755'te Alvar eyaletinin başkenti yapılan kentin çevresi surlar ve hendeklerle çevrilidir. Arkasında dağların yer aldığı, konik bir tepenin üstünde kurulmuş olan kale, kente egemen bir konumdadır. Taranç Sultan'ın (Tuğluklular hanedanından Delhi sultanı III. Firuz Şah'ın kardeşi) 14. yüzyıldan kalan mezarı ile tarihsel camiler önemli yapılardır. Kentteki sarayda Hindu, Sanskrit ve Farsça el yazmalarının ve Racasthan ve Babür okulu minyatürlerinin saklandığı kitaplığı da barındıran bir müze vardır. Bir tarım ve ulaşım merkezi olan kentteki başlıca sanayi dalları kumaş dokumacılığı, yağlı tohum ve un değirmenciliği ile boya, vernik ve çömlek üretimidir. Alvar'da birkaç hastane ve Racasthan Üniversitesi'ne bağlı yüksekokullar bulunmaktadır.

Alvar ili 8.382 km²'lik bir alanı kaplar. Önceleri bir prenslik olan bu topraklar iki ayrı bölgeden oluşur. Bunlar, düz ve ekilebilir doğu bölgesi ile Aravalli Dağlarının devamı olan birbirine paralel sarp dağların yer aldığı batı bölgesidir. İldeki başlıca tarım ürünleri nohut, arpa ve buğdaydır. Berilyum, kurşun, çinko, gümüş, barit, mermer ve bakır yatakları işletilir.

Alvar prensliği, bir Racput (tarihi Racputana bölgesine özgü savaşçı kast) mihracesi tarafından 1771'de kurulmuştu. 1803'te imzalanan bir antlaşma ile İngiliz egemenliği altına girdi. 1948'de Matsya Birliği'ne katıldı. Matsya Birliği 1949'da Racasthan ile birleşti. Nüfus (1991) kent, 206.107; (1981) il, 1.771.173.

Alvarado, Pedro de (d. y. 1485, Badajoz, Kastilya - ö. 1541, Guadalajara ya da yakınları, Nueva España), Meksika ve Orta Amerika'nın İspanyol fatihlerinden biri.

1510'da Santo Domingo'ya gitti. 1518'de Yucatán Yarımadasının keşfi için Küba'dan gönderilen Juan de Grijalva'nın gemilerinden birine komuta etti. Şubat 1519'da Hernán Cortés'in Meksika'nın fethi için Küba'dan gönderdiği orduya katıldı. Tenochtitlán'ı (México kenti) yönetmekle görevlendirildi. 1522'de kentin ilk *alcalde*'si (yönetsel ve adli başkan) oldu.

1523'te Guatemala'nın Kiçe ve Kakçkel Yerlilerine ait toprakları fethetti. 1524'te Santiago de los Caballeros de Guatemala kentini (Ciudad Vieja; bugün Guatemala'daki Antigua) kurdu. Bu kent, daha sonra Orta Amerika'nın büyük bölümünü kapsayacak olan Guatemala genel valiliğinin ilk başkenti oldu. Alvarado 1527-31 arasında bölgenin valiliğini yaptı.

1534'te Quito'ya izinsiz bir sefer düzenledi. Ancak 1535'te gemilerini ve donanımını Fransisco Pizarro'nun kaptanlarından Diego de Almagro'ya satarak Guatemala'ya, daha sonra da 1537'de İspanya'ya döndü. İspanya'da, yedi yıl süreyle görev yapmak üzere Guatemala valiliğine atandı ve Meksika'yı keşfe çıkmak için izin aldı. Yeniden yola çıkarak 1539'da Honduras'a ulaştı ve Meksika'nın içlerinde, bir Yerli ayaklanmasının bastırılması sırasında öldü.

Álvares Pereira, Nuno *bak.* Pereira, Nuno Álvares

Álvarez, Juan (d. 1790, Concepción de Atoyac - ö. 21 Ağustos 1867, Acapulco, Meksika), Meksika'nın devrimci önderi. İspanyol egemenliği sırasında ve daha sonra 40 yılı aşkın bir süre önderliğini sürdürmüş, 1855'te ülkesinin geçici başkanı olmuştur.

Melez kökenli bir toprak sahibi olan Álvarez, 1811'de José María Morelos'un İspanya'ya karşı açtığı ve başarısızlıkla sonuçlanan bağımsızlık mücadelesine katıldı. Antonio López de Santa Anna'nın önderli-

ğinde başlatılan ve bağımsız Meksika'nın ilk yöneticisi Agustín de Iturbide'nin devrilmesiyle sonuçlanan 1822-23 ayaklanmasının önde gelen kişilerindendi.

1847'de ABD'ye karşı yapılan savaşa katıldı. İki yıl sonra, yeni kurulan Guerrero eyaletinin valisi oldu. Tutumu görünüşte liberaldi. Ama Santa Anna 1853'te yeniden diktatörlük kurduğunda Álvarez, Guerrero'daki egemenliğine karışılmadığı sürece ona karşı çıkmadı. 1854'te Santa Anna, Guerrero'ya el atınca Álvarez Ayutla'da bir ayaklanma başlattı. Santa Anna'nın sürgüne gitmesinden sonra hükümeti ele geçirdi. Kısa bir süre sonra Santa Anna'ya karşı güç birliği yapmış olduğu Ignacio Comonfort lehine görevden çekildi. Álvarez ve Comonfort'un çalışmaları, La Reforma (Reform) adıyla bilinen liberal akıma ve 1857 Anayasası'na yol açtı.

Alvarez, Luis W(alter) (d. 13 Haziran 1911, San Francisco - ö. 1 Eylül 1988, Berkeley, California), ABD'li deneysel fizikçi. Birçok rezonans parçacığının (yalnızca yüksek enerjili çekirdek çarpışmalarında oluşan son derece kısa ömürlü temel parçacıklar) bulunmasını içeren çalışmalarıyla 1968 Nobel Fizik Ödülü'nü almıştır.

Chicago Üniversitesi'nde 1932'de lisans, 1934'te yüksek lisans ve 1936'da doktor dereceleri alan Alvarez, aynı yıl Berkeley'deki California Üniversitesi'nin öğretim kadrosuna katıldı. 1945'te fizik profesörü, 1978'de emeritus profesör unvanı aldı.

Luis Alvarez
Lawrence Radiation Laboratory
The University of California, Berkeley

1938'de kimi radyoaktif elementlerin, yörünge elektronlarının yakalanmasıyla bozunuma uğradıklarını, daha açık bir deyişle, yörünge elektronlarından birinin çekirdekle birleşmesi sonucunda atom numarası bir küçük olan elemente dönüştüklerini saptadı. 1939'da Felix Bloch'la birlikte nötronun magnetik momentini (bu parçacığın magnetik alanının yön ve şiddetinin belirleyici özelliklerinden biri) ilk kez ölçmeyi başardı.

Alvarez, 1940-43 arasında Cambridge'deki Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT), 1944-45'te New Mexico'daki Los Alamos Bilim Laboratuvarı'nda mikrodalga radar konusunda araştırmalar yaptı. Mikrodalga yol göstericilerin, doğrusal radar antenlerinin, yerden kumandalı iniş yaklaşma sisteminin ve hava bombardımanlarında radarla hedef saptama yönteminin geliştirilmesine katkıda bulundu. Ayrıca, içe patlamalı atom bombasının ateşleme tekniğini önerdi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ilk doğrusal proton hızlandırıcısının yapımına katıldı; atomaltı parçacıkların ve bunların girdiği tepkimelerin saptanmasında kullanılan sıvı hidrojenli kabarcık odasını geliştirdi.

Álvarez Quintero, Serafín ve Joaquín (sırasıyla d. 26 Mart 1871, Utrera, Sevilla - ö. 12 Nisan 1938, Madrid; d. 20 Ocak 1873, Utrera - ö. 14 Haziran 1944, Madrid, İspanya), birlikte 200 kadar oyun yazmış İspanyol yazar kardeşler. 20. yüzyıl başlarında ülkelerinin en sevilen yazarları arasına girdiler ve yapıtlarıyla İspanyol tiyatrosunun canlanmasına büyük katkıda bulundular. Endülüs'teki yaşamı ve töreleri yerel ağzı kullanarak dile getirdikleri oyunlarında olağanüstü bir canlılık ve ustalık göze çarpar. *Los galeotes* (1900; Kürek Mahkûmları), *El amor que pasa* (1904; Geçip Giden Aşk) ve İspanya Kraliyet Akademisi'nin ödülünü kazandıkları *Malvaloca* (1912) en tanınmış oyunları arasındadır. Yapıtlarını bir araya getiren *Obras completas* (Tüm Yapıtları) 1953-54'te 7 cilt olarak yayımlanmıştır.

Alvarlar, Güney Hindistan'da 7. yüzyıl ile 10. yüzyıl arasında, Tanrı Vişnu'ya duydukları aşkla kendilerinden geçip, ilahiler söyleyerek tapınak tapınak dolaşan mistik gruplar. İlahileri, dünya tapınma edebiyatının en kapsamlı örneklerindendir.

Alvarlar ilahilerini Tamil dilinde söylerlerdi. Alvar terimi bu dilde "Tanrı'yı sezgi yoluyla bilen insan" anlamına gelir. İçlerinden 12'si özellikle ermişlikleriyle hatırlanır. Bunların bazısı aşağı kastlardan, bazısı da kast dışıydı, biri ise kadındı. Aralarında en ünlüleri Nammalvar'dır. Alvarların, Budacıları ve Caynacıları ilahileriyle Güney Hindistan'dan sürdükleri söylenir. Son derece tutkulu bir dinsel tapınma (*bhakti*) biçimleri vardı; ruhu, efendisinin aşkını özleyen bir kadına benzetirlerdi. Alvarların, tanrılarının hayali önünde vecd içinde kendilerinden geçtikleri, ermiş Nammalvar'ın da vecd hali "deliliği"nden söz ederek, mistik müritlerini "koşup zıplamaya, ağlayıp gülmeye, şarkı söylemeye ve bunu da herkese göstermeye" çağırdığı anlatılır.

Alvar ilahilerini 10. yüzyılda, Şrivaishava tarikatının önderlerinden Nathamuni bir araya getirdi; böylece *Nalayira Prabandham* (Dört Bin İlahi Kitabı) adlı derleme ortaya çıktı. Nathamuni, ilahilerin Güney Hindistan'daki Vişnucu tapınaklarında düzenli olarak okunmaya başlamasını da sağladı.

Alvear, Marcelo T(orcuato) de (d. 4 Ekim 1868, Buenos Aires - ö. 23 Mart 1942, Buenos Aires), 1922-28 arasında Arjantin başkanı olarak görev yapan devlet adamı.

Seçkin bir aileden gelen Alvear, öğrenimini Buenos Aires Üniversitesi'nde tamamlayarak hukuk doktorası yaptı. 1890'da Arjantin'de liberal-demokrat eğilimi temsil eden Radikal Yurttaşlık Birliği (UCR) partisinin kurucularından biri oldu. Ülkede liberal demokrasinin kurulmasında etkili olan 1890, 1893 ve 1905 devrimlerine katıldı. 1911'de bayındırlık bakanlığı, 1912-17 arasında parlamento üyeliği ve 1917'den 1922'ye değin de Arjantin'in Fransa büyükelçiliği gibi görevlerde bulundu.

Arjantin başkanı ve UCR lideri Hipólito Irigoyen, 1922'de Alvear'ı kendine ardıl olarak seçti. Alvear, 1928'e değin başkanlık yaptı. Aynı yıl, Irigoyen'le arası açıldı ve UCR'den ayrılan bir grupla Kişi Yönetimine Karşı Birlik Partisi'ni (UAPP) kurdu. UCR karşıtı ve eski oligarşiden yana olan tutucu kesimle bir güç birliği oluşturdu. Irigoyen 1928'de, Alvear'ın muhalefetine karşın yeniden başkan seçildi. Irigoyen Hükümeti'nin tutucu eğilimli bir askeri darbeyle 1930'da devrilmesinden sonra Alvear yeniden UCR'ye girdi. 1931'de başkanlık seçimlerine bir daha katıldı; ama başkanlıktan ayrılmasının üstünden tam bir dönem geçmediği için, seçilme koşullarına sahip olmadığı açıklandı.

Alvear'ın *Acción democrática* (1938; Demokratik Eylem) adlı bir kitabı vardır.

Alvensleben-Erxleben (Kontu), Gustav (d. 30 Eylül 1803, Eichenbarleben, Prusya - ö. 30 Haziran 1881, Gernrode, Almanya), Kral I. Wilhelm'in (sonradan Alman İmparatoru) yaveri ve özel başdanışmanı Prusyalı general.

Alvensleben, 1847-58 arasında Prusya Genel Kurmayı'nda görevliyken, Baden'deki 1849 Devrimi'nin bastırılmasına katıldı ve işgal kuvvetlerinin kurmay başkanlığına getirildi. 1854'te Ren bölgesi askeri hükümetinde buna benzer bir görev aldı. 1858'de tümgeneralliğe yükseldi. Alvensleben, I. Wilhelm'in askeri kabineleri ve özel danışmanları üzerinde önemli bir etkiye sahiptı. Prusya ve Rusya egemenliği altındaki Polonya topraklarında çıkan ayaklanmaları bastırmak için iki ülkenin işbirliği yapmasına ilişkin bir sözleşmenin görüşmelerini yapmak üzere 1863'te Petersburg'a gönderildi. Ama Batılı büyük devletlerin topluca karşı çıkması üzerine, Prusya hükümeti Alvensleben Antlaşması adıyla anılan bu antlaşmayı (1863) tanımayarak unutulmaya bıraktı. 1863'te korgeneral, 1868'de de piyade orgenerali olan Alvensleben, Fransa ve Prusya arasındaki savaşa 3. Kolordu komutanı olarak katıldı.

alveol *bak.* hava keseciği

Alver, Amalie *bak.* Skram, Amalie

Alves, Francisco de Paula Rodrigues *bak.* Rodrigues Alves, Francisco de Paula

Alves de Lima e Silva, Luiz *bak.* Caxias (Dükü), Luiz Alves de Lima e Silva

Älvsborg, İsveç'in güneybatısında il (*län*). Göteborg och Bohus, Halland, Jönköping, Skaraborg ve Värmland illeri, Vänern Gölü ve Norveç'le çevrilidir. 11.394 km²'lik il toprakları, tarihsel Dalsland eyaleti (*landskap*) ile tarihsel Västergötland ilinin bir bölümünü kapsar. Sınırları içinde bulunan çok sayıdaki akarsuyun en önemlisi, çağlayan ve çavlanlarından hidroelektrik enerji

Trollhättan'da kanal-havuzlar, Älvsborg, İsveç
Authenticated News International

üretilen Göta Irmağıdır (*älv*). Toprakları çoğunlukla ormanlarla kaplı ve verimsiz olmakla birlikte, buğday, çavdar ve yulaf üretilir. Büyükbaş hayvancılık ve mandıracılık ilin önemli ekonomik etkinlikleri arasındadır. Ancak ekonomisinin temelini, ağırlığı Borås'ta olan sanayi oluşturur. Önemli bir hidroelektrik enerji istasyonu bulunan Trollhättan'da kanal-havuzlar ve lokomotif fabrikaları da yer alır. İl merkezi Vänersborg'dur. Nüfus (1990 tah.) 437.516.

Alyattes (ö. İÖ y. 560), fetihleriyle Orta Anadolu'nun batısında güçlü, ama kısa

ömürlü Lidya Devleti'ni (İÖ y. 619 - y. 560) kuran kral. Babası Kral Sadyattes'in yerine geçtikten kısa süre sonra, Anadolu'nun güneybatı kıyısındaki Yunan kenti Miletos'a karşı aralıksız beş yıl akınlar düzenledi, kentin çevresindeki tarım alanlarını yakıp yıktı. Sonra doğuya yönelerek beş yıl boyunca da Medlerle savaştı. Bu savaş da bir güneş tutulması nedeniyle sona erdi. Alyattes güneyde Karyalılar, doğuda göçebe Kimmerlerle de savaştı. Karya ülkesini fethetti, Kimmerleri de Batı Anadolu'dan sürmeyi başardı. Batıda Smyrna'yı da (İzmir) ele geçirip büyük bölümünü yerle bir etti. Ölümünden sonra yerine, zenginliği destanlara giren oğlu Kroisos geçti. Alyattes'in mezarı Herodotos'un da anlattığı gibi Manisa'nın Salihli ilçesinin yakınlarında, Lidya'nın merkezi Sardes kenti yıkıntılarının 11 km kadar kuzeyindedir.

Alyn and Deeside, Galler'in kuzeydoğusunda, Clwyd iline (*county*) bağlı ilçe (*district*). 1974'te oluşturulan ilçenin yüzölçümü 154 km²dir. Engebeli düzlüklerin ve tepelerin belirlediği ilçe toprakları, Dee Irmağından güneye ve batıya Clwyd Tepelerine doğru uzanır; kuzeyde Delyn, güneyde Wrexham Manor, batıda Glyndwr, doğuda ise Ellesmere Port ve Chester ilçeleriyle sınırlanır. Britanya'nın Romalılarca istilası sırasında, Deva (bugün Chester) ile Segontium'u (bugün Caernarvon) birbirine bağlayan bir yolun yapılmasından sonra bu bölge İngiltere ve Galler arasında önemli bir geçit olagelmiştir. İngiltere kralı I. Edward, Galler'i fethederken (1277-1283), bugün Alyn and Deeside'ın güney bölümünü de içine alan Caergwrle yöresindeki şatoyu ele geçirerek karısı Kastilyalı Eleanor'a armağan etmişti. Alyn and Deeside'ın orta bölümünde bulunan Hawarden Şatosu, bunu izleyen yıllarda Gal sınır bölgesinde önemli bir İngiliz üssü oldu ve sık sık Gallilerin saldırısına uğradı. 1640'lardaki İngiliz İç Savaşı sırasında I. Charles burayı garnizon yaptı; sonra parlamento taraftarlarının, ardından gene kralcıların eline geçen garnizonu sonunda parlamento taraftarlarının ünlü önderi General Mytton zaptetti.

19. yüzyılda zengin kömür madenlerinin işletilmesiyle Dee Irmağının kıyılarında gelişmiş bir sanayi bölgesi ortaya çıktı. Bugün temel olarak Shotton'daki dev boyutlu çelik tesislerinin çevresinde yayılan sanayi kuşağı Conah's Quay, Shotton, Mancot, Queensferry ve Sandycroft yerleşim bölgelerini kapsar. Uzun bir geçmişi olan demir işleme ve gemi yapım sanayilerinden başka burada makine, kimya ve sentetik dokuma sanayileri de gelişmiştir. İlçenin yönetim merkezi Hawarden'dır. İlçe sınırları içindeki Buckley kasabası eskiden beri ürettiği çömleklerle tanınır. Ama bugün kasabada çıkan kilin çoğu Shotton çelik tesisleri için ateş tuğlası yapımında kullanılmaktadır. İlçeyi güneydoğu-kuzeybatı ve güney-kuzey yönlerinde geçen karayolları ile Broughton'daki havaalanı, ulaşımı sağlar. Nüfus (1985 tah.) 72.900.

Alyohin, Aleksandr Aleksandroviç *bak.* Alehin, Aleksandr

Alypios (ö. İS 2. yy, İskenderiye), Eski Yununlı müzik kuramcısı. Müziğe Giriş adlı yapıtı, Yunan dizileri ve aktarımlarının karmaşık sisteminin kapsamlı bir özetini verir, ayrıca bunların notalama yöntemini gösteren çizelgeler de içerir. 1616'da I. Meursius'un, 1652'de de notalama çizelgeleriyle birlikte M. Meibom'un yayımladığı yapıtın en güvenilir basımı, K. von Jan'ın 1895'te hazırladığı *Musici scriptores Graeci* adlı derlemede yer alır.

alyuvar, ERİTROSİT olarak da bilinir, kanın, akciğerlerden dokulara oksijen taşıyan ve kana kendine özgü rengini veren bileşeni. Omurgalıların kan dolaşımında milyonlarca alyuvar bulunur. Erişkin bir memelinin alyuvarları küçük, yassı ve yuvarlak hücrelerdir. Ortası hafifçe basık olduğundan yandan görünümüyle halteri andırır. Çok ince kan damarlarının içinden bile, çan biçimini alarak geçmesini olanaklı kılan esnek bir yapıya sahiptir. Çevresinde lipid ve proteinlerden oluşmuş bir zar bulunan alyuvar hücresinin çekirdeği yoktur. İçinde oksijeni bağlayan, kırmızı renkli, demir yönünden zengin bir yapı olan hemoglobin bulunur.

Alyuvarın ve içerdiği hemoglobinin görevi oksijeni akciğerlerden ya da solungaçlardan alarak vücudun bütün dokularına taşımak ve bir metabolizma artığı olan karbon dioksiti, dışarı atılmak üzere akciğerlere geri götürmektir. Omurgasızlarda, kanın plazma bölümünde serbest olarak dolaşan oksijen taşıyan pigmentlerin, omurgalılarda küreler halinde yoğunlaşarak, gaz halde oksijen ve karbon dioksit alışverişini gerçekleştirme yeteneği kazanmaları, dolayısıyla da daha verimli duruma gelmeleri ileri bir evrimsel aşamayı gösterir. Memelilerde alyuvarın çekirdeksiz oluşu, kendi metabolizması için gereksinim duyduğu oksijen miktarını azalttığından, taşıdığı oksijenin daha büyük bir bölümünü dokulara iletebilmesini sağlar. Hücrenin her iki yanının içbükey olması da oksijen alışverişinin olabildiğince geniş yüzeylerde yapılmasına olanak verir.

Alyuvarların, kemik iliğinde gerçekleşen gelişimi birkaç aşamadan oluşur: Mezankimadaki ana hücre olan hemositoblastın eritroblasta (normoblast) dönüşmesiyle başlayan bu sürecin ikinci ve beşinci günü arasında giderek hemoglobinle dolan eritroblastın çekirdeği ile mitokondrileri (sitoplazmada bulunan ve hücrenin enerji gereksinimini karşılayan parçacıklar) kaybolur. Daha sonraki aşamada retikülosit adını alan hücre, zamanla erişkin bir alyuvara dönüşür. İnsanda bir alyuvarın ortalama ömrü 100-120 gündür. Erişkinde 1 mm³ kanda yaklaşık 5.200.000 alyuvar bulunur.

Genelde yuvarlak olan alyuvarların bir bölümü ovaldir. Kimi zaman kalıtsal nedenlerle hücrelerin daha büyük bir bölümü oval olabildiği gibi, bazı hastalıklarda da anormal biçimli alyuvarlar ortaya çıkabilir. Örneğin; pernisyöz kansızlıkta oval, orak hücreli kansızlıkta yarımay biçiminde, akantositozda ise uzantılarıyla dikenli bir görünümdedir. Alyuvarların sayısı ve hemoglobin miktarı kişiden kişiye ve duruma göre farklılık gösterebilir. Deniz seviyesinden yüksek yerlerde yaşayanlarda ve polisitemide fazla olabilir. Doğumda yüksek olan alyuvar sayısı, bir süre düşüş gösterdikten sonra, ergenlik döneminde erişkindeki düzeyine ulaşır. Vücutta yapımı süreklilik gösteren alyuvarlar, başlıca kemik iliğinde üretilir ve dalakta depolanır.

Alzheimer hastalığı, beynin temporal ve frontal loblarındaki sinir hücrelerini etkileyen dejeneratif hastalık.

Presenil demansın (zihinsel yetilerin ileri yaşa bağlı olmaksızın kaybolması) başlıca nedenidir ve senil demansa da (yaşlılık bunaması) yol açtığı düşünülmektedir. Etkileri arasında konuşma bozuklukları ve zihinsel yetilerin kaybına yol açan bellek zayıflaması bulunmaktadır. 1980'lerin başına kadar etkili bir tedavisi bulunamamıştır.

Hastalık ilk olarak 1906'da Alman nöropatologu Alois Alzheimer tarafından tanımlanmıştır. Alzheimer, ileri derecede bunaması olan 55 yaşındaki bir hastanın otopsisinde, beyinde iki anormallik bulunduğunu saptadı. Bunlardan birincisi, yaşlı kişilerin beyinlerinde bulunduğu daha önce de saptanmış olan sinir dokusu iltihabıyla ilgili plaklardı. Günümüzde bu plakların, yapısı bozulmuş sinir uçları, tepkisel glia hücreleri (sinir dokusunda bulunan, sinir hücresi olmayan hücreler) ve amiloid denilen lifsi maddeden oluştuğu bilinmektedir. Alzheimer tarafından saptanan ikinci anormallik ise, sinir hücreleri içindeki lifsi yapılar olan ve gümüş boyama ile koyu olarak görülen nörofibrillerin yumaklaşmasıydı. Nörofibriller yumak daha önce tanımlanmamıştı ve yeni bir hastalıkla karşı karşıya bulunulduğunu belirten asıl anormallik de buydu. Alzheimer'in hastası görece genç olduğundan hastalık uzun bir süre presenil demansın bir türü olarak değerlendirildi. Günümüzde ileri yaştaki birçok hastada aynı patolojik beyin atrofisinin bulunduğu bilinmektedir ve artık birçok uzman Alzheimer hastalığı terimini presenil demans vakalarıyla sınırlı tutmamaktadır.

Hastalığın nedeni bilinmemekle birlikte, sinirsel uyarıları ileten asetilkolinin eksikliğiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmalar virüse benzer bir etkenin varlığını düşündürürken, başka çalışmalarda, beyin dokusunda aşırı aluminyum yoğunlaşması bulunduğu öne sürülmüştür.

Araştırmacılar, 1984'te Alzheimer hastalığında beynin temporal lobunda bulunan hipokampus bölgesine giden ve gelen sinir yollarının ileri derecede hasara uğramış olduğunu saptadılar. Hipokampusun belleğin oluşturulması ve korunmasındaki öneminden dolayı bu hasarın, beynin küçük bir bölgesinde sınırlı kalmakla birlikte, hastalığın özelliği olan bellek bozukluğunun ana nedeni olduğu düşünülmektedir.

Alzon, Emmanuel (- Marie - Joseph - Maurice) Daudé d' (d. 30 Ağustos 1810, Le Vigan - ö. 21 Kasım 1880, Nimes, Fransa), Asompsiyon (Meryem'in Göğe Çıkışı) Augustinusçuları (Asompsiyonistler) tarikatının kurucusu din adamı. Paris'teki Saint-Louis ve Stanislas din okullarında öğrenim gördükten sonra 1832'de Montpellier Din Okulu'na girdi. Eğitimini 1832'den sonra Roma'da sürdürdü ve 1834'te orada papaz oldu. Bir süre sonra da Nimes piskoposluk kurulu üyeliğine ve piskopos yardımcılığına getirildi; bu görevlerini ölümüne değin ve dört ayrı piskoposun görev süresi boyunca sürdürdü.

1843'te Nimes'deki Asompsiyon Okulu'na atandı. 1845'te burada, eğitim vermek, misyonerlik ve toplumsal çalışmalar yapmak üzere Asompsiyon Augustinusçuları cemaatini kurdu. Cemaat, 1864'te papa tarafından onaylandı. Çalışmalarına yardımcı olacağı düşüncesiyle bir de kadınlar cemaati kuran Alzon'u, Papa IX. Pius tarikatın misyonerliğini yapacak bir kuruluş oluşturmak üzere 1863'te İstanbul'a gönderdi. 1869-70'te piskoposun ilahiyat danışmanı olarak Vatikan Konsili'ne katılan Alzon, papanın yanılmazlığı ilkesinin tanımlanmasında etkin rol oynadı. 1871'de, yoksul erkek çocuklara din eğitimi vermek üzere, Aluminiates (Yetiştirme Kurumu) diye bilinen din okullarını kurmaya başladı.

AM *bak.* anno mundi

AM, İngilizce *Amplitude Modulation*'ın (genlik modülasyonu) kısaltması. *Ayrıca bak.* genlik modülasyonu; modülasyon.

Amadeo (d. 30 Mayıs 1845, Torino, Piemonte - ö. 18 Ocak 1890, Torino), 16 Kasım 1870 - 11 Şubat 1873 arasında hüküm süren İspanya kralı. Amadeo'nun tahttan çekilmesinin ardından ilk İspanyol Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

Sonradan Sardinya-Piemonte, ardından da İtalya kralı olan II. Victor Emmanuel'in ikinci oğluydu. Önce Aosta dükü I. Amadeo adını aldı. II. Isabel'in Eylül 1868'de azledilmesiyle boşalan İspanya tahtına, Başbakan Juan Prim ile Kral Naibi Francisco Serrano tarafından aday gösterildi. Isabel'in oğlu Alfonso de Borbón'un (sonradan Kral XII. Alfonso) yandaşları ile cumhuriyetçiler ise buna karşı çıktı. Başbakan Prim, parlamento (*Cortes*) tarafından kral seçilen Amadeo'nun İspanya'ya geldiği 30 Aralık 1870 günü, bir suikast sonucunda öldürüldü. Böylece Prim'in desteğinden yoksun kalan ve hepsi de kısa ömürlü olan bir dizi güçsüz kabineyle görevini sürdürmeye çalışan Amadeo, sürekli karışıklıkların üstesinden gelemedi. Cumhuriyetçi eylemlerin artması ve Alfonso de Borbón'un giderek daha çok destek kazanmasının ardından II. Carlos Savaşı (1872-76) patlak verdi. Koşullar izin verir vermez Amadeo tahtı bırakarak İtalya'ya döndü.

Amadeus Gölü, Avustralya'da, Kuzey Toprakları'nın güneybatısında bulunan tuzlu çamur havzası. Kuzeydeki MacDonnell ve güneydeki Musgrave Sıradağlarından taşınan tortuların doldurduğu sığ bir tekneyi kaplar. Belirli aralıklarla, 5-10 cm derinliğinde bir su örtüsüyle kaplanır ve uzunluğu 145 km'yi, genişliği 19 km'yi, alanı ise 880 km²'yi bulur. Su tümüyle çekildiğinde bir tuz ovası durumuna dönüşür. Gölü 1872'de keşfeden Ernest Giles buraya, o zamanki İspanya kralı Amadeo'nun adını vermiştir. Yeraltı sularından yararlanılarak çevrede bir miktar büyükbaş hayvan yetiştirilir. Yörede ayrıca doğal gaz bulunmuştur. 80 km batıda yer alan Neale Gölü de benzer özellikler taşır.

Amadi, Elechi (d. 1934, Allura, Nijerya), Nijeryalı yazar. Yapıtlarında ülkesinin kırsal yaşamını, özellikle de Ikwerre halkının yaşam biçimini betimlemiştir.

Umuahia Devlet Okulu ile Ibadan Üniversitesi'nde fizik ve matematik öğrenimi gördü. 1973-74'te ABD'de Iowa Uluslararası Yazarlık Programı'na katıldı. Nijerya ordusunda görev yaptı; Rivers eyaleti Haberleşme Bakanlığı'nda çalıştı ve çeşitli okullarda dersler verdi. Rivers eyaleti Sanat ve Kültür Kurulu'nun da etkin bir üyesiydi. Biafra Bunalımı sırasında hem asker, hem de sivil olarak yaşadıklarını aktaran *Sunset in Biafra* (1973; Biafra'da Günbatımı), kurmaca türünde olmayan tek yapıtıdır.

En ünlü yapıtları *The Concubine* (1966; Cariye), *The Great Ponds* (1969; Büyük Göller) ve *The Slave* (1978; Köle), tarihsel bir roman üçlemesidir. Amadi bu üçlemede Nijerya'nın kırsal bölgelerinde yaşayan sıradan insanları konu alır ve olayları onlardan birinin bakış açısıyla anlatır. Üç romanda da, insanın alınyazısı ve kişinin bu alınyazısını ne ölçüde değiştirebileceği işlenir. Üçünün de odak noktası, insanlar ile tanrıları arasındaki ilişkidir. Keskin bir gözlemci olan Amadi, dramatik öykülerinde dinsel törenleri ve gündelik yaşamı büyük ustalıkla betimler. Aynı vurgular, manzum oyunu *Isiburu*'da da (1973) görülür. Bu oyun, rakibinin doğaüstü gücüne yenik düşen bir güreş şampiyonuyla ilgilidir. Öteki yapıtları arasında *Pepper Soup and the Road to Ibadan* (1977; Biber Çorbası ve Ibadan Yolu) ile *Dancer of Johannesburg* (1978; Johannesburg'lu Dansçı) sayılabilir.

Amadís de Gaula (Galyalı Amadis), düzyazı şövalye romanı. Bir olasılıkla Portekiz kökenli olan yapıtın 1508 tarihli en eski metni İspanyolcadır. Bu metnin yazarı Garci Ordóñes (ya da Rodríguez) de Montalvo, elindeki özgün metinlerin yanlışlarını "düzelttiğini" öne sürer. Metindeki bazı göstergeler *Amadís*'in, 14. yüzyıl başlarından, hatta 13. yüzyıl sonlarından başlayarak okurlar arasında yayıldığı görüşünü destekler.

Montalvo metnine göre, Amadís çok yakışıklı, dürüst ve yiğit bir şövalyedir; hiç yenilgiye uğramaz. İnanılmaz kahramanlıklarıyla İngiltere kralı Lisuarte'in kızı Oriana'ya olan aşkının öyküsü iç içe örülmüştür. Sonunda Amadís, esin kaynağı olan Oriana'yla evlenir.

Amadís'teki kişilerin çoğu Kelt romanslarından alınmıştır. Yapıt, bir bütün olarak Arthur efsanelerinin(*) havasını taşır; ama bazı önemli noktalarda bu efsanelerden ayrılır. *Amadís*'te, belirli bir yer ve zaman anlayışı yoktur; yalnızca idealleştirilmiş insan ilişkilerinin sergilendiği belirsiz bir alan vardır. Eski romanslar feodal toplumu yansıtırken, *Amadís*'te krallığa, mutlakıyetin gelişini haber veren bir otorite atfedilmiştir. Bir kahraman olarak Amadís de, önceki efsane kişilerinden, örneğin Lancelot ve Tristan'dan daha çok idealleştirilmiştir; gerçek insana daha uzaktır. Kelt masallarının baştan çıkarıcı erotizmini saray değerleriyle uzlaştırmayı daha önce Fransız romanları başarmıştı, ama ortaçağ şövalyeliğine kusursuz saygınlığını kazandıran *Amadís* olmuştur.

Amadís ve yücelttiği şövalyece davranış ölçüleri, Avrupa'nın her yerinde kibar çevrelerin gönlünü fethetti. Yapıt özellikle Fransa'da şövalyece davranmanın ve şövalyeliğe özgü mektup üslubunun elkitabı oldu. 16. yüzyıl boyunca sayısız kötü taklidi ortaya çıktı ve yapıta birçok yeni ek yazıldı. *Amadís*'e gerçekte büyük değer veren Miguel de Cervantes'in *Don Quijote*'de (*Don Kişot*) romans türünü gülünçleştirmesi, bu modaya ölümcül darbeyi indirdi.

Amado, Jorge (d. 10 Ağustos 1912, Ferradas, Ilheus yakınları, Brezilya), Brezilya'nın kuzeydoğu yörelerindeki yaşamı betimleyen öyküleriyle uluslararası ün kazanan romancı.

Auricidea'da bir kakao plantasyonunda doğup büyüdü. Salvador'da Cizvit Okulu'nda okudu. İlk romanını 20 yaşında yayımladı. Kakao plantasyonlarını konu alan ilk üç yapıtında göçmen Siyahların, melezlerin ve fasulye toplayıcısı yoksul beyazların yaşadığı sömürü ve sefaleti vurguladı. Halk destanlarının ilkel görkemine sahip *Terras do Sem-Fin* (1944; *Kızgın Toprak*, 1960, 1973), bu yapıtlarının en iyisiydi. Roman rakip çiftçilerin toprak mücadelesini anlatıyordu.

Amado 1930'da gazetecilige başladı. Edebiyat yaşamıyla birlikte sürdürdüğü radikal siyaset 1946'da Brezilya Komünist Partisi'nin temsilcisi olarak Kurucu Meclis'e seçilmesine yol açtı. 1935'te hapse atılan Amado sol etkinlikleri dolayısıyla sık sık ülkeden sürüldü; yapıtlarının çoğu Brezilya ve Portekiz'de yasaklandı. Ülke dışında Avrupalı aydınlarla ve özellikle Jean-Paul Sartre'la dostluk kurdu. Bu arada roman yazmayı sürdürdü. Pikaresk tarzda ve kaba dille yazılmış bu yapıtlarında, çoğunlukla Bahia kent yaşamını, özellikle de çeşitli etnik gruplardan oluşan yoksul sınıfları anlatıyordu. *Gabriela, Cravo e Canela* (1958; *Tarçın Kokulu Kız*, 1973) ve 1978'de filme alınan *Dona Flor e Seus Dois Maridos* (1966; Dona Flor ve İki Kocası) adlı yapıtlarındaki yergi, Amado'nun siyasal tutumunu yansıtır. Sonraki yapıtları arasında *Tenda dos Milagres* (1969; *Mucizeler Dükkânı*, 1985) ile *Tieta do Agreste* (1977; Keçi Kız) sayılabilir.

Amado'nun *Sonsuz Topraklar* (1972), *Gecenin Çobanları* (1973), *Ölü Deniz* (1983), *Tereza Batista* (1984) gibi romanları da Türkçede yayımlanmıştır.

Amagasaki, Japonya'nın Honşu Adasında, Hyogo ilinde (*ken*) kent. Osaka-Kobe metropoliten alanının bir sanayi banliyösüdür. Feodal dönemde bir kale kenti olan Amagasaki, 20. yüzyılda büyük ve modern fabrikaların yoğunlaştığı bir merkez oldu. Önceleri savaş araçları üretimi yapan fabrikalar, sonraları madeni eşya, elektrikli makine, taşıma araçları ve kimya sanayilerinde yoğunlaşmıştır. Ana sanayi kuşağı, yüksek maliyetli koruyucu setlerin inşa edildiği kıyı boyunca uzanır. Çok iyi demiryolu ve kanal tesisleri bulunan kentin, Osaka ile güçlü ekonomik bağları vardır. Sanayinin yeraltı sularını aşırı tüketmesi sonucunda arazide önemli çöküş olmuş ve bu yüzden tayfun mevsiminde kentin yüksek dalgalar karşısında savunmasız kalması tehlikesi doğmuştur. Bu nedenle, toprak doldurma ve dışardan su sağlayan sistemler kurma çalışmaları sürdürülmektedir. Nüfus (1990) 498.988.

amakihi (*Loxops virens*), *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Drepanididae* familyasından. Hawaii'de çok yaygın olan ötücü kuş. Sarı renkli gövdesi 12 cm uzunluğundadır; gözlerinin çevresinde siyah bir leke bulunur. Gagası oldukça kısa ve hafifçe kıvrıktır. Fundalık ve ormanlık bölgelerde yaşar, böceklerle ve küçük meyvelerle beslenir. Miyavlamaya benzer, titrek bir ötüşü vardır.

Amakusa Takımadaları (Japonca Amakusa-retto), Japonya'da, Amakusa Denizinde (*nada*), Küşü'nün batı kıyıları açığında yer alan takımadalar. Kumamoto iline bağlıdır. En büyükleri Kami Amakusa-şimo ve Oyano olan 100 kadar adadan oluşur. Engebeli ve dağlık olan adalarda çok az tarım yapılır; ama portakal üreticiliği canlıdır. Ormancılık, açık deniz balıkçılığı ve inci üretimi, öteki önemli ekonomik etkinliklerdir. Büyük adalarda bitümlü kömür çıkarılır ve çömlekçilikte kullanılan kil yatakları işlenir.

Unzen-Amakusa Ulusal Parkı'nın parçası olan takımadaların bazıları birbirine ve anakaraya renkli beş köprüyle bağlanmıştır. Küşü'deki Misumi'den adalara feribot kalkar. Takımadalar, uzun yıllar Batı kültürüne açılan bir pencere işlevi görmüşler ve Japonya'da Hıristiyanlığın en eski merkezleri olmuşlardır. En büyük kentleri, ikisi de Amakusa-şimo Adasında bulunan, Hondo ve Uşibuka'dır.

Amalaric (ö. 531), Vizigot kralı. I. Alaric'in oğludur.

I. Alaric Frank kralı Clovis'le savaşırken (507) öldüğünde henüz çocuk yaşta olan Amalaric, güvenlik açısından İspanya'ya götürüldü. O sırada İspanya, Güney Languedoc ve Provence'ta Büyük Theoderich(*) adına, bir Ostrogot soylusu olan Theudis(*) hüküm sürüyordu. Amalaric'in anne tarafından dedesi olan Theoderich 526'da ölünce Amalaric İspanya ile Languedoc'un bir bölümünde krallığı üstlendi. Provence'ı ku-

zeni Athalaric'e bıraktı. Clovis'in kızı Clotilda ile evlendi. Kendisinin Ariusçu, karısının ise Katolik olması yüzünden ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Frank istilasıyla sonuçlandı. Amalaric bu istila sırasında öldü.

Amalasuntha, AMALASUENTHA olarak da yazılır (d. 498 - ö. 535, Toskana), İtalya'nın Ostrogot kralı Büyük Theoderich'in kızı, Ostrogot kraliçesi ve naibi (526-534).

Kocası öldüğünde Athalaric adlı bir oğlu ve bir kızı vardı. Babası Theoderich'in ölümü üzerine 10 yaşındaki oğlu Athalaric'in naipliğini üstlendi. Bizans yanlısı siyaseti, edebiyat ve güzel sanatları koruması ve oğlunu Romalı bir prens gibi eğitmek istemesi, Ostrogot soylularının büyük bölümünün sert tepkisiyle karşılaştı. Dolayısıyla bağlı olduğu Bizans hükümdarına daha da yakınlaştı ve İmparator Justinianos ile, tahttan uzaklaştırılması halinde bütün Ostrogot hazinesiyle birlikte Konstantinopolis'e (İstanbul) kaçacağına ilişkin bir anlaşma yaptı. 533'te kendisine karşı bir komplo yu başarıyla bastırdıktan sonra, kuşku duyduğu üç Ostrogot soylusunu idam ettirdi.

Athalaric'in de Ekim 534'te ölmesi üzerine, tahtı kuzeni Theodahad (*) ile paylaştı. Amacı, Theodahad'a kral unvanını vermek, ama gerçek iktidarı elinde tutmaktı. Ama izlediği siyasete karşı gittikçe artan muhalefetin etkisinde kalan Theodahad tarafından, Bolsena Gölünde bir adaya sürüldü. Burada, 533 komplosu sonrasında öldürttüğü soyluların akrabaları tarafından banyosunda boğularak öldürüldü.

Amalekliler, Eski Ahit'te İsrailoğullarının 12 kabilesinden biri olan Efraim kabilesiyle yakın akrabalıklarına karşın İsrail'in amansız düşmanları olan eski bir göçebe kabile ya da kabileler topluluğu. Yahuda'nın güneyinden büyük olasılıkla Kuzey Arabistan'a kadar uzanan bir alanda dolaşırlardı. Mısır'dan Çıkış sırasında Yahudileri rahatsız eden Amalekliler Sina Dağı yakınlarındaki Refidim'de onlara saldırdılar; ama Yeşu tarafından yenilgiye uğratıldılar. Amalekliler Gideon'a yenilen göçebe akıncılardandı. Samuel tarafından yok olmaya mahkûm edilen bu topluluğun kesin yenilgisi Hizkiya dönemine rastlar.

Amalfi, İtalya'nın güneyinde, Campania yönetim bölgesindeki Salerno ilinde kent ve başpiskoposluk merkezi. Napoli'nın güneydoğusunda, Salerno Körfezine açılan dar ve derin Mulini Vadisinde yer alır. Amalfi, 4. yüzyıldan beri bilinmesine karşılık, 6. yüzyıl ortalarında Bizans egemenliğine girene değin önem taşımıyordu. 9. yüzyılın ilk İtalyan kıyı cumhuriyetlerinden biri olan Amalfi, Doğu ile yapılan ticarette Piza, Cenova, Venedik ve Gaeta'nın rakibi durumundaydı. 1131'de Sicilya kralı II. Ruggiero'nun Sicilya topraklarına kattığı kent, 1135 ve 1137'de Pizalılar tarafından yağmalandı. Bu tarihten sonra önemini hızla yitirdiyse de, Amalfi Denizcilik Yasası (Tavola Amalfitana) 1570'e değin bütün Akdeniz'de kabul gördü. Yapımına 9. yüzyılda başlanan ve sonraları pek çok kez onarılan St. Andrea Katedrali, kente hâkim durumdadır. Katedralin görkemli bronz kapıları 1065'te Konstantinopolis'te (İstanbul) yapılmış, çan kulesi ise 1180-1276 arasında tamamlanmıştır. Katedrale bitişik Chiostro del Paradiso Manastırı (1266-68) ile şimdi otel olan eski Kapuçin Rahibeler Manastırı (yapımı 1212), kentin önemli yapılarındandır.

Amalfi bugün, ılıman iklimi ve kıyı şeridinin güzelliğiyle İtalya'nın önemli turizm merkezlerindendir. Mulini Vadisinde su gücüyle çalışan kâğıt imalathaneleri vardır. Bölgede yetiştirilen limon bütün İtalya'da ünlüdür. Nüfus (1981 geç.) belediye, 6.052.

St. Andrea Katedrali, Amalfi, İtalya
Herbert Friedrich-Osman Agency

Amalfi (Dükü), Ottavio Piccolomini *bak.* Piccolomini-Pieri, Ottavio

amalgam, MALGAMA olarak da bilinir, bir ya da daha çok metalin cıva ile oluşturduğu alaşım. Çok miktarda cıva içeren sıvı amalgamların dışındaki bütün amalgamlar kristal yapılıdır. Çok eski çağlardan beri bilinmekte olan amalgamlara ilişkin ilk yazılı bilgilere, Pilinius'un (Yaşlı) 1. yüzyıldan kalan yapıtlarında rastlanmıştır. Dişçilikte, çürük dişlerin dolgusunda, çok az miktarlarda bakır ve çinko içeren bir gümüş kalay amalgamı kullanılır.

Tuzlu suyun cıva katotlu kaplarda elektroliziyle klor ve sodyum hidroksit üretilmesi sırasında sodyum amalgamı oluşur. Bu amalgamın suyla tepkimesi sonucunda hem sodyum hidroksit çözeltisi elde edilir, hem de cıva yenilenir ve yeniden kullanılabilir duruma gelir.

Kimi maden cevherleri, içerdikleri çok ince parçacıklar halindeki gümüş ve altının ayrılması için, cıva ile çalkalanır ve oluşan macun kıvamındaki ya da sıvı amalgamın durulması beklenir. Daha sonra bu amalgamın damıtılmasıyla cıva geri kazanılırken, değerli madenler de artık olarak ayrılır.

Doğada gümüş, altın ve palladyum amalgamlarının varlığı bilinmektedir. Almanya'daki Moschellandsberg'de, İsveç'teki Sala'da ve Fransa'daki Isère'de bulunan moşelandberjit, gümüş amalgamıdır. ABD'nin California eyaletinde, Kolombiya'da ve Borneo'da altın amalgamı; Guyana'daki Potaro Irmağının elmas yıkama sularında da palladyum amalgamı olan potarit bulunur. Doğal amalgamların ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* doğal elementler (tablo).

Amaltheia, Girit ve daha sonra Yunan mitolojisinde tanrıların kralı Zeus'un süt anası. Bazen Girit'te bir mağarada bebek tanrıyı emziren bir keçi, bazen de tanrıyı bir keçinin sütüyle besleyen bir su perisi olarak betimlenir. Bu keçinin boynuzlarından birinin kırılması üzerine, Amaltheia boynuzu çiçek ve meyvelerle doldurup Zeus'a sunar. Bir anlatıma göre, Zeus boynuzu keçiyle birlikte yıldızların arasına yerleştirir. Genelde tükenmez zenginliğin ve bolluğun simgesi sayılan bu boynuz, toprağı bereketlendiren ırmakların ve çeşitli tanrıların sıfatı haline gelmiştir.

Amaltheia, Jüpiter'in uydusu. Yörüngesi gezegenin yörüngesinin içinde kalan bu küçük iç uydu, 1892'de ABD'li astronom E. E. Barnard tarafından keşfedildi. Gezegenden 181.300 km uzaklıkta, eğimsiz ve hemen hemen dairesel bir yörünge çizerek, Jüpiter'in çevresindeki dolanımını 11 saat 59 dakikada tamamlar. ABD'nin uzaya gönderdiği "Voyager 1" ve "Voyager 2" sondaj roketlerinden alınan fotoğraflardan, Amaltheia'nın 270x165x150 km boyutlarında, düzgün olmayan bir gökcismi olduğu anlaşılmıştır. Uydunun uzun ekseni her zaman Jüpiter'e yöneliktir. Yüzeyi koyu kırmızı renkte ve çok karanlıktır. Bu kırmızı rengin, yakınındaki Io uydusundan gelen kükürt buharlarından kaynaklandığı sanılmaktadır. Amaltheia üstündeki en büyük krater, yaklaşık 90 km çapındaki Pan'dır. *Ayrıca bak.* Jüpiter.

Amambaí Dağları, Portekizce SERRA DE AMAMBAI, İspanyolca CORDILLERA DE AMAMBAY. Brezilya'da Mato Grosso do Sul eyaletinin batısıyla Paraguay'ın doğusunda kalan dağlık bölge. Mato Grosso do Sul'un başkenti Campo Grande'nin 320 km uzağından başlayarak Maracaju Dağları adı altında güneybatıya uzanan dağlar, Brezilya yükseltilerinin batı bölümünü oluşturur ve Paraguay ile Paraná ırmaklarının kolları arasındaki sınırı belirler. Mato Grosso'daki öbür dağların çoğu gibi Amambaí Dağları da sivri dorukları olmayan küt burunlu dağlardır. Deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 400 m ve en yüksek tepesi 760 m'dir. Bu dağların güney ucu, Brezilya ile Paraguay arasındaki sınırın bir bölümünü oluşturur. Amambaí Dağlarındaki önemli yerleşim bölgeleri, Brezilya'da Ponta Porã ve Paraguay'da Pedro Juan Caballero'dur.

Amambay, Paraguay'ın kuzeydoğusunda il. Kuzeyde ve doğuda Brezilya ile sınır komşusudur. Amambay ile Brezilya arasında Apa Irmağı ve batı yamaçları Paraguay'ın en yüksek topraklarını oluşturan Amambay (Amambaí) Dağları uzanır. Denizden 700 m yükseklikte olan Porá, Paraguay'ın ikinci en yüksek doruğudur. Paraguay Irmağıyla akaçlanan il toprakları 12.933 km²'lik bir alanı kaplar. Başlıca ekonomik etkinliğin dağ ormanlarının işletilmesine dayandığı ilde tarımsal üretim geçimliktir. Ayrıca çay ekilir ve sığır yetiştirilir. İlin yönetim merkezi Pedro Juan Caballero, 5 no'lu karayolu ve bir demiryolu hattı ile Brezilya sınırı boyundaki küçük yerleşmelere ve ırmak üstündeki Concepción limanına bağlanır. Nüfus (1990 tah.) 97.700.

Amami-O-şima (Japoncada "Amami Büyük Adası"), Japonya'da Kagoşima iline (*ken*) bağlı ada. Ryukyu Adalarının kuzeydeki Amami Adalarının en büyük adasıdır. 709 km²'lik bir alanı kaplayan adanın büyük bölümü dağlık ve ormanlıktır. Yüksek bölgelerinde doğa, bir tür ulusal park sistemiyle korunmaktadır. 694 m'lik Yuvan Dağı adanın en yüksek noktasıdır. Ekili alçak alanlarda kerestecilikle birlikte, şekerkamışı ve pirinç üretimi yapılır. Sumiyo Irmağı üstünde bir hidroelektrik santralı vardır. Adanın en büyük kenti olan Naze'de bir bilimsel araştırma merkezi ile yaşlılar ve özürlü çocuklar için hastaneler bulunmaktadır. Naze ve Setouçi birer iç hat limanıdır. Setouçi'de bir müze, Kasari Burnunda bir havaalanı vardır. Kasari ile Setouçi arasında ise karayolu bağlantısı bulunmaktadır. Nüfus (1980 geç.), çevredeki adacıklarla birlikte 75.836.

Amanita, *Amanitaceae* familyasından, 100 kadar zehirli ve zehirsiz şapkalımantar türünü içeren cins. *Amanita* cinsi, şapkası, beyaz sporları, sap üstündeki halkası ve

şapka geliştiğinde yırtılan zarıyla (volva) tanınır.

A. bispongera, *A. ocreata*, *A. verna* ve *A. virosa* türleri bütün şapkalımantarlar içinde en zehirli ve öldürücü olanlardır. Büyük, beyaz şapkaları vardır; yaz ve sonbaharın nemli dönemlerinde ormanlarda rastlanır.

Öldürücü bir başka tür olan *A. phalloides* ise ağaçlarda ve ağaç kenarlarında bulunur. Yeşil ya da kahverengi şapkalı bu mantar, yazın ya da sonbaharın başında çıkar. *A. brunnescens* ve *A. pantherina* da zehirli türlerdendir; *A. caesarea*, *A. rubescens* ve *A. vaginata* türleri ise yenebilir mantarlardır.

Yazın çayırlarda yetişen ve zehirli bir tür olan sinekmantarı (*Amanita muscaria*) eski-

üstte: *Amanita verna*
Mary W. Ferguson
altta: Sinekmantarı (*Amanita muscaria*)
Larry C. Moon-Tom Stack & Associates

den sinek zehri olarak kullanılırdı. *Ayrıca bak.* mantar zehirlenmesi; şapkalımantarlar.

Amanos Dağları, AMANOSLAR ya da NUR DAĞLARI olarak da bilinir. Akdeniz Bölgesi'nde Toroslar sistemine bağlı dağ sırası. Güneybatıda Hınzır Burnundan kuzeydoğuda Kahramanmaraş yakınlarına kadar uzanır. Kıbrıs'taki dağların uzantısı olarak Hatay yöresinde beliren Toroslar'ın dış sıralarını oluşturur. Uzunluğu 180 km, genişliği güneyde 20 km, kuzeyde ise 30 km'dir. Güneyde kıyıya yakın olarak birdenbire yükselen Amanos Dağları, bölgenin kuzeyine doğru kıyıdan biraz uzaklaşır. Amanos Dağları güneyde Asi Irmağının vadisiyle, doğuda Kahramanmaraş-Hatay Çöküntü Oluğuyla(*) sınırlanır. Böylece, batıdaki İskenderun Körfezi ile doğudaki çöküntü alanı (graben) arasında yükselen dik bir horst niteliği taşır.

Amanos Dağlarının yükseltisi güneyden kuzeye doğru artar: Musa Dağında 1.281 m olan yükselti kuzeydeki Kabayar Tepesinde 1.698 m'ye, Akça Dağında 1.795 m'ye çıkar. Amanos Dağlarının en yüksek noktası Daz Dağında 2.240 m'ye erişen Mığırtepe'dir.

Amanos Dağları özellikle batı yamaçlarından inen ve İskenderun Körfezine dökülen kısa ve hızlı akışlı akarsularla derin bir biçimde yarılmıştır. Bu akarsu vadileri, İskenderun-Antakya karayoluna geçit veren ve eskiden ulaşım açısından büyük önem taşıyan Belen Geçidi ve kuzeydeki Gâvur (Nur) Dağı Geçidi ile Amanos Dağlarının aşılmasına olanak sağlar. Günümüzde Osmaniye ile Gaziantep arasındaki karayolu ulaşımı, Gâvur Dağı Geçidi'ni aşmaya gerek kalmadan yeni açılan yoldan yapılır. Daha kuzeyde, Adana-Toprakkale-Osmaniye-Fevzipaşa demiryolu, Amanos Dağlarını Bahçe tüneliyle aşar.

Amanoslar'ın temelini, orta ve kuzey bölümde Alt Paleozoyik'in (Birinci Zaman) Silüriyen ve Devoniyen dönemlerinde (y. 430-345 milyon yıl önce) oluşmuş şistler, fillatlar ve kuvarsitler ile bunların altında bulunan ve Hassa çevresinde küçük bir bölgede yüzeye çıkan Prekambriyen (y. 4 milyar ile 570 milyon yıl önce) tarihli billur şistler oluşturur. Bunların üstüne Jura (y. 190-136 milyon yıl önce) ve Kretase (y. 136-65 milyon yıl önce) dönemlerinde oluşmuş kalker ve çakıl kayalar (konglomeralar) ile yeşil kayaçlar (özellikle serpantin, diyorit ve granodiyorit) biner. Yeşil kayaçlar dağın batı ve güneyinde geniş bir alana yayılır.

Dağların Akdeniz'e bakan yamaçlarında 900 m'ye kadar yapraklarını dökmeyen ve sürekli yeşilliğini koruyan makiler vardır. 400-900 m arasında makilerle birlikte kızılçamlar ve bazı meşe türleri görülür. Kızılçamlar 1.000 m yüksekliğe kadar uzanır. Özellikle kuzeye ve batıya bakan yamaçlarında 1.100-1.600 m arasında kara çam ormanları yer alır. Bu ormanlara Toros göknarı, ladin ve ardıç ile titrek kavak, kayın, akçaağaç gibi yapraklarını döken ağaçlar karışır. Amanoslar'ın 1.400-1.800 m yüksekliklerinde sedir ormanları yaygındır. Akdeniz'e bakan nemli güneybatı ve batı yamaçlarında bu ormanlar 1.000-1.200 m'ye kadar inmektedir. Amanos sedir ormanlarının yayılış alanında ayrıca Toros göknarı, kara çam, bazı meşe türleri ile ardıç, akçaağaç ve oldukça geniş bir alanda kayın karışmıştır. Kayınlar özellikle 1.700-1.800 metreler arasında yoğundur. Doğu yamaçlarında daha çok çalı ve ağaççıklardan oluşan bir bitki örtüsü yaygındır. Özellikle makiler ve kızılçamlar ile bazı meşe türleri vardır. Dağların yalnızca kuzeybatı kesimi üzerinde ve 2.000 m yükselti kuşağında Alp tipi çayırlar yer alır.

Amanoslar bütün yıl oldukça yüksek oranda yağış alan bir yöredir. Temelde Akdeniz

Amanos Dağları
Anadolu Yayıncılık Arşivi

iklim kuşağında olmasına karşın yağışlar yazın da oldukça fazladır. Bu nedenle Amanos Dağları, alt yamaçlarında ve eteklerinde yer alan tarla ve bahçeler için önemli bir su kaynağıdır. Gür akışlı birçok kaynağın bulunduğu dağların üst yamaçlarında ve özellikle Akdeniz'e bakan yüzünde ormanın yanı sıra zengin bir ormanaltı florası vardır. Bu özelliği nedeniyle batı yamaçlarındaki orman sıklığı ve türü Doğu Karadeniz'i andırır.

Amanos Dağlarında zengin krom, demir ve manganez yatakları vardır. Son yıllarda da nikel çıkarmak için denemeler yapılmaktadır.

Gerek batı kıyısının nemli ve boğucu sıcak havasından, gerek doğusundaki kavurucu sıcaktan kurtulmak için yazın pek çok kişi dağlardaki yaylalarda konaklar. Bunlardan başlıcası Belen ve Zorkun yaylalarıdır. Bu özelliği nedeniyle, gelecekte dağ turizmi açısından önemli bir yöre olması beklenmektedir.

Amapá, Brezilya'nın kuzeyinde eyalet. Kuzeyde Surinam'ın küçük bir bölümü ve Fransız Guyanası, kuzeydoğuda Atlas Okyanusu, güneyde ve batıda Brezilya'nın Pará eyaleti, güneydoğuda ise Amazon Irmağıyla sınırlanır. Önceden Pará eyaletinin bir bölümü olan ve uzun süreden beri de Fransa'nın hak iddia ettiği Amapá, Brezilya'nın 1943'te çıkardığı bir yasayla, federal hükümete bağlı bir bölge konumuna getirildi. 1990'da ise eyalet yapıldı. Başkenti Macapá'dır(*). 140.276 km² olan yüzölçümünün büyük bir bölümü tropik ormanlarla kaplıdır. Kıyı boyunca yer yer savan kümeleri de vardır. Buralarda eskiden beri çok az nüfus barınır. Başlıca ürünleri, işlenmeye elverişli ağaçlar (maun, sedir, çam, okaliptüs, gülağacı), şifalı bitkiler, vahşi hayvan derileri, kauçuk, jüt, Brezilya fıstığı, balık, kabuklu hayvanlar ve yumuşakçalardır. Akarsu yataklarındaki çakıllarda altın bulunur. Amapá, daha çok, Macapá'dan içerilerde bulunan, geniş manganez ve demir yataklarıyla tanınır. 1970'lerin sonlarında demirli ve silisli manganez üreten fabrikalar kurulmuştur. Ayrıca Amapá toprakları açıklarındaki kıta sahanlığında petrol bulunmuş ve deneme kuyuları açılmıştır. Kent, Pôrto Santana adlı limanı, ayrıca da kara ve demiryollarıyla iç kesimlere ve Kuzeybatı Brezilya'ya bağlanır. Nüfus (1990) 256.100.

Amar, Lico (d. 4 Aralık 1891, Budapeşte, Macaristan - ö. 19 Temmuz 1959, Freiburg,

Almanya), kemancı ve eğitmen. İspanya'da Enkizisyon'un baskılarından kaçıp önce İstanbul'a, daha sonra Budapeşte'ye yerleşmiş bir Yahudi ailesinden gelmektedir. Budapeşte Ulusal Akademisi'nde Amil Bare'den keman dersleri aldı. 1911'de Berlin'de Henri Marteau'nun öğrencisi oldu ve gösterdiği başarı üzerine Marteau'nun kurmuş olduğu Secundarius Dörtlüsü'nde yer aldı. 1915'te ünlü orkestra şefi Nikisch ve Furtwängler'in önünde verdiği sınav sonucunda Berlin Filarmoni Orkestrası'nın başkemancılığına getirildi. 1922'de kendi adıyla kurduğu ve içinde Paul Hindemith'in de yer aldığı Amar Dörtlüsü ile 1929'a değin Avrupa'da ve SSCB'de konserler verdi. Almanya'da 1933'te Nazilerin iktidara gelmesinden sonra Fransa'ya yerleşti. Oradayken aldığı bir çağrı üzerine 1936'da Türkiye'ye giderek Ankara Devlet Konservatuvarı'na keman ve oda müziği öğretmeni oldu. 1957'ye değin çok sayıda öğrenci yetiştiren Amar, verdiği konserlerle, aralarında Brahms, Max Reger ve Bartok'un da bulunduğu birçok bestecinin yapıtlarını Türkiye'de tanıttı. 1948'de Ankara Operası'nın açılışında Ulvi Cemal Erkin'in *Keman Konçertosu*'nu ilk kez seslendirdi. 1958'de Almanya'ya dönen Amar'a liyakat nişanı ve profesörlük unvanı verildi.

Amar Das (d. 1479, Khadur?, Hindistan - ö. 1574, Goindval), üçüncü Sih gurusu. Yetmiş üç yaşında guru(*) olan Amar Das, Pencap'ı 22 Sih dinsel bölgesine ayırması ve Sih inanışını yaymak için başka yerlere misyonerler göndermesiyle tanınır. Bütün Sihlerin düzenli aralıklarla bir araya gelmesinin inançlarını güçlendireceğini düşünerek, yılda üç şenlik yapılmasına karar verdi. Bilgeliği ve dindarlığı nedeniyle büyük saygınlık kazandı. Babürlü imparatoru Ekber'in bile onun öğütlerine başvurduğu ve Sihlerin kast sistemi uygulanmayan *langar*'ından (açık "mutfak") yemek yediği söylenir. Amar Das'ın yönetimi altında Goindval kenti Sih inancının bir öğrenim merkezi haline geldi.

Guru Amar Das, çilecilik ve hazcılık biçimindeki aşırı uçların ortasını bulan bir yaşam biçimini savundu ve sıradan aile bireyi yaşantısını yücelttı. Kişi böylelikle hem refaha ulaşabilir, hem de Tanrı'yı hoşnut edebilirdi. Amar Das toplumsal reformlar çerçevesinde *langar* uygulamasını daha da yaygınlaştırdı ve kendisini görmek isteyen herkesin önce mutfakta yemek yemesini kural haline getirdi. Sih dinini Hindu alışkanlıklarından arındırdı; kastlararası evliliği destekledi ve dulların yeniden evlenmelerine izin verdi. Ayrıca Sihlerin, dul kadının kocasının cesediyle birlikte kendisini yakması biçimindeki Hindulara özgü sati uygulamasından kesinlikle kaçınmalarını istedi.

Amaranthaceae (horozibiğigiller), *Caryophyllales* takımından, 60 cinsi ve 800'den fazla bitki türünü içeren familya. Anayurdu Amerika ve Afrika'nın tropik bölgeleri olan türlerin çoğu otsu bitkidir; ayrıca çalı, ağaç ve tırmanıcı bitkilere de rastlanır. Yaprakları genellikle düz kenarlı, çiçekleri erdişi ya da tek eşeylidir. Her çiçeğin altında yaprak benzeri bürgüler (brakteler) bulunur; meyvesi eriksi, üzümsü ya da fındıksı meyve tipinde, bazen de kapsül yapısındadır. *Gomphrena* ve horozibiği *(Celosia)* türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. *Alternanthera* ve *Iresine* cinslerinin, gösterişli, renkli yaprakları nedeniyle süs bitkisi olarak yetiştirilen birçok türü vardır. *Amaranthus* cinsi, tilkikuyruğu (*A. caudatus*), *A. hybridus erythrostachys*, *A. tricolor* gibi süs bitkilerini ve birçok yabani bitkiyi (örn. *A. retroflexus*) içerir. *A. graecizans* ve *A. albus* türleri Avrupa'nın her yerinde yetiştirildiği gibi, boş arazide de yabani olarak yetişir. Bazı *Amaranthus* türlerinin tohumları yüksek proteinlidir.

Amarapura, Yukarı Myanmar'ın Mandalay bölgesinde (*taing*) kent, Irrawaddy Irmağının sol yakasında yer alır. Mandalay'ın bir banliyösü olan Amarapura, Taungmyo (Güney Kent) ya da Myohaung (Eski Kent) olarak da bilinir. 1783'te Kral Bodawpaya tarafından yeni başkent olarak kurulan kent, 10 km güneybatısındaki Ava'nın yerini aldı. 1810'da nüfusu 170 bin olarak tahmin ediliyordu; ama o yıl çıkan bir yangın ve 1823'te sarayın yeniden Ava'ya taşınması, 1827'ye gelindiğinde nüfusun 30 bine düşmesine yol açtı. 1837-46 arasında hüküm süren Kral Tharrawaddy, Amarapura'yı yeniden başkent yaptıysa da 1839 depremi kentin büyük bölümünü yok etti. 1850'lerin sonlarında da Kral Mindon Min kenti tümüyle terk ederek Mandalay'a yerleşti. Duvar kalıntıları, "Ölümsüzler Kenti" diye bilinen Amarapura'nın, kenarları 1,2 km uzunluğunda olan kare biçimli bir alana yayıldığını gösterir. Karenin her köşesinde 30 m yüksekliğinde ve tümüyle tuğladan yapılmış birer pagoda vardır. Yaldızlı ahşaptan yapılmış 250 sütunun üzerinde yükselen tapınakta, çok büyük ve görkemli bronz Buda heykeli yer alır. Bodawpaya ve ardılı Bagyidaw'ın mezarları da bu kenttedir.

Eskiden beri ipek dokumacılığıyla tanınan Amarapura'da bir dokumacılık okulu vardır. Hem erkeklerin hem kadınların giydiği *longyi* denen renkli etekler özel bir ağır ipekten yapılır. Kuruluşu eskiye dayanan bronz işçiliği, özellikle Buda heykelcikleri, çanları ve gonglarıyla ünlüdür. Ayrıca duvar çinisi, çömlek ve sepet de üretilir. Rangoon-Mandalay demiryolu üzerinde yer alan Amarapura, Lashio ve Myitkyina'ya ayrılan demiryollarının da kavşak noktasıdır. Kentin yakınındaki dizi göllerden birinin üstünde yer alan U Bein Köprüsü, 200 yılı aşkın bir süre önce Ava saraylarından gelen tik ağaçlarıyla yapılmıştır. Köprü, Taungthaman Kyauktawgyi pagodasıyla bağlantıyı sağlar. Nüfus (1981) 10.519.

Amaravati, AMARAVATHI olarak da yazılır, Güney Hindistan'da Andhra Pradesh eyaletine bağlı Guntur ilinde kasaba. Bölgenin Krişna Irmağı kıyısında kurulu olan Amaravati, eski bir Budacılık merkeziydi. Manastırları ve üniversitesi Hindistan'ın her yanından ve Uzakdoğu'dan öğrenci çekerdi. Bir zamanlar Buda'ya ait kutsal emanetlerin korunduğu büyük mabetteki kabartma heykelleriyle ünlüdür. Günümüzde bu kabartmaların çoğu Amaravati ve başka yerlerdeki müzelerde korunmaktadır.

Amaravati heykelciliği, Satavahana hanedanı döneminde, İÖ y. 2. yüzyıldan İS 3. yüzyılın sonlarına değin Hindistan'ın güneydoğusundaki Andhra bölgesinde gelişen Hint heykelciliği. Dünyanın en yetkin öykülsel heykel örnekleri arasında bulunan görkemli kabartmalarıyla tanınır.

Amaravati'deki kutsal eşyanın korunduğu büyük *stupa* kalıntılarının yanı sıra, Andhra Pradesh'teki Caggayyapeta, Nagarcunıkonda ve Goli'den, batıda Maharashtra eyaletindeki Ter'e kadar uzanan bir dizi *stupa* kalıntısında bu üsluba rastlanır. Ayrıca Anuradhapura kentinde görüldüğü gibi, Seylan'a (bugün Sri Lanka) ve Güneydoğu Asya'nın büyük bölümüne de yayılmıştır.

İÖ 200'lerde yapımına başlanan Amaravati Stupası çeşitli eklerle birçok kez yenilendi. Budacı Hindistan'da yapılmış en büyük *stupa*'lardan biri olan Amaravati, 50 m çapında ve 30 m yüksekliğindeydi. Ama taşlarının çoğu 19. yüzyılda taşeronlarca kireç yapımında kullanıldığından büyük ölçüde hasar gördü. Günümüze kalan öykülsel kabartmalarla bezemeli levhaların çoğu Madras'taki Devlet Müzesi'nde ve British Museum'da korunmaktadır. *Stupa*'nın İS 2

Nagarcunıkonde'de Buda'nın doğumunu betimleyen mermer kabartma, Andhra Pradesh, Hindistan, Amaravati okulu, İS y. 3. yy, Hindistan Müzesi, Kalküta
P. Chandra

yüzyıl sonlarındaki görünümü, anıttaki bir parmaklık panosu üzerinde betimlenmiştir. Kubbeyle örtülü silindir biçiminde alçak bir yapı olduğu anlaşılan *stupa*'nın parmaklıkları ve yüzeyi oymalarla kaplıdır; yapının tümü de ayrıca ince işlemeli ve zengin oymalı bir parmaklıkla çevrelenmiştir. Dört ana yön beşli sütun grupları ile belirtilmiş, dört girişe ise, daha önceki *stupa*'lardaki tören kapılarının (*torana*) yerini alacak biçimde, üzerinde aslan heykelleri bulunan ayrık sütunlar yerleştirilmiştir.

Yöreye özgü yeşilimsi beyaz kireçtaşından oyulan kabartmalar, çoğunlukla Buda'nın yaşamını ve daha önceki dünyaya gelişlerini (Cataka[*]) betimler. Daha sonraki dönemden kalma kalabalık, ama bütünlüğü olan düzenlemeler ise hareketli, dramatik ve yaşamın zevkleriyle doludur. Birbiri üstüne istiflenmiş figürler ve çaprazlama düzenlemeler derinlik duygusu verir. Çok sık kullanılan yuvarlak biçimler ve yoğun zenginlik nedeniyle kabartmalar sanki çerçevenin dışına taşmış gibi görünür. Bu üslubun geliştiği dört yüzyıl, aynı zamanda Buda'nın simgesel olarak anlatılmasından doğrudan betimlenmesine geçildiği dönemdir. Amaravati'de iki anlatım yöntemi aynı pano üzerinde birlikte yer alır, oturan ve ayakta duran Buda figürleri ile Buda'nın varlığını simgeleyen boş bir taht yan yana betimlenir.

Amare, el-, Irak'ın güneydoğusunda Meysan ilinin yönetim merkezi. Dicle Irmağı kıyısında kuruludur. Bağdat'ın güneyinde suyolu üstündeki başlıca liman olan el-Amare tarım ürünleri, hayvan, yün ve deri ticareti merkezidir. Dokumaları ve gümüş eşyaları da ünlüdür. I. Dünya Savaşı'nda, 1915 Mezopotamya seferi sırasında İngilizlerin eline geçen el-Amare 1958 öncesinde, yoğun pirinç tarımı yapılan bu yörede büyük toprakları olan ve özel ordular besleyen şeyhlerin otokratik yönetiminin en canlı örneklerinden biriydi. 1958'de krallı-

ğın devrilmesinden sonra, toprak dağılımı gittikçe daha demokratik bir yapıya kavuştu. Nüfus (1985 tah.) 131.758.

Amargosa Sıradağları, ABD'de California'nın doğusu ile Nevada'nın güneyinde bulunan dağ grubu. Ölüm Vadisini Amargosa Çölünden ayırırlar. California'nın doğusundaki Basin Sıradağlarının bir parçası olan Amargosa Sıradağları, Grapevine Doruğundan (2.653 m) Amargosa Irmağına kadar güneydoğu yönünde 180 km boyunca uzanır. Grapevine, Funeral ve Black adlarını taşıyan üç ayrı dağ grubundan oluşurlar. Black Dağlarındaki Dante's View'un yüksekliği 1.669 m'dir. Ölüm Vadisiyle onun ötesindeki Panamint Sıradağları bu tepeden net bir biçimde görünür.

Amarillo, ABD'de Texas'ın kuzeyindeki Güney Büyük Ovalarda bulunan Potter ilinin yönetim merkezi olan (1887) ve bir bölümü Randall ilinde kalan kent. Lubbock'ın 196 km kuzeyindedir. Bugün Texas eyaletinin kuzeybatı uzantısındaki başlıca kent olan Amarillo, 1887'de bir demiryolu şantiyesi olarak kuruldu. Bölgede buğday ekimiyle hayvancılığın önem kazanması, 1900'den sonra kentin büyümesine yol açtı. 1920'lerde petrol ve doğal gaz yataklarının bulunması, bölge ve sanayi merkezi olarak daha da gelişmesini sağladıysa da, 1930'lardaki Büyük Bunalım ile uzun süren kuraklık bu gelişmeyi kesintiye uğrattı. 1940'tan sonra ise yeraltı sularıyla yapılan yaygın sulama tarımsal üretimi artırdı. Petrol üretimi, çiftçilik ve hayvancılığa ek olarak, kentte büyük bir bakır arıtma tesisiyle mühimmat ve helikopter fabrikaları vardır. Bölgede büyük miktarlarda helyum bulunmuştur. Kentte büyük bir helyum işleme tesisi ile 1968'de bu element adına dikilen paslanmaz çelikten, altı katlı, sütun biçiminde değişik bir anıt bulunur.

Kampusunda Amarillo Sanat Merkezi'nin de bulunduğu Amarillo College 1929'da kurulmuştur. Kentte önemli bir tıp merkezi ile büyük bir hayvan mezadı vardır. Çeyrek mil yarışı için safkan at yetiştiren American Quarter Horse Association'ın merkezi de buradadır. 1910'da kurulan Batı Texas Eyalet Üniversitesi, yakınlardaki Canyon'dadır. Palo Duro Canyon Eyalet Parkı 25,5 km güneydoğuda, Buffalo Gölü Ulusal Yabanıl Yaşamı Koruma Alanı ise güneybatıdadır. Amarillo adının kil yataklarının rengi olan sarının İspanyolca karşılığı "amarillo"dan geldiği sanılmaktadır. 1892'de tüzel kimlik kazanmıştır. Nüfus (1990) kent, 157.615; (1988 tah.) metropoliten alan, 196.300.

Amarna, Tel el-, TAL AL-AMARNA olarak da yazılır. Yukarı Mısır'da el-Minye ilinde (*muhafaza*) bugünkü Asyut kentinin 71 km kuzeyinde Ahetaton (Aton'un Ufku) kenti kalıntılarının ve mezarlarının bulunduğu yer. Tanrı Amon'a tapmaktan vazgeçip kendini Aton'a adayan Ahenaton (IV. Amenofis), İÖ y. 1375'te Nil'in doğu yakasında el değmemiş bir yerde krallığının yeni merkezini kurdu. Ahenaton'un ölümünden dört yıl kadar sonra (İÖ y. 1360), saray yeniden Teb kentine alındı ve Tel el-Amarna'daki kent terk edildi.

Ahetaton kısa bir süre varlığını sürdürmüş olmakla birlikte, özenle kazı yapılmış az sayıdaki eski Mısır kentlerinden biridir. Ahenaton'un, başkenti için boş bir alan seçilmiş olması ve kentte kısa bir süre yerleşilmiş olması nedeniyle, arkeologlar kent planını büyük bir kesinlikte yeniden ortaya koyabilmişlerdir.

Ahetaton'un başlıca yapıları Kral Yolu'nun iki yanında yer alıyordu. Bunlardan en büyüğü olan Büyük Aton Tapınağı, tümüyle açık havadaki bir ana tapınağa doğru dizilmiş, duvarlarla çevrili avlulardan oluşuyordu. Büyük Aton Tapınağı'nın yanında saray ve kral ailesinin geniş konutu yer alıyordu. Tel el-Amarna'daki yapıların büyük bir bölümü kerpiçtendi ve odaların çoğunda duvarlar, yerler ve tavanlar canlı, doğalcı bir üslupla boyanmıştı. Her evde, Ahenaton'un özel aile yaşamından sahnelerin betimlendiği taş bir anıtın bulunduğu küçük bir tapınak vardı.

Başka önemli arkeolojik buluntular arasında, heykelci Tutmosis'in evinde bulunan Kraliçe Nefertiti büstleri ile 1887'de bir köylü kadının rastlantı sonucu bulduğu 300 tane çiviyazılı tablet vardır. Mısır Krallığı'nın 18. sülalesinin son dönemlerindeki gerileyişi bu tabletler aracılığı ile izlenebilmektedir.

Ahetaton'da soyluların villalarının Teb kentindekilerden farkı yalnızca tek katlı olmalarıydı; yalnız, bu evlerin ortasındaki oturma odalarının damı genellikle daha yüksek tutularak tepeden ışık ve havalanma sağlanmıştı. İşçiler ise basit sıra evlerde oturuyorlardı.

Yüksek rütbeli memurların mezarları, Teb'dekilere benzer biçimde, kentin doğusundaki çöl tepelerinin içlerine oyulmuştu. Mezar odalarındaki boyalı kabartmalar, çoğunlukla gelişigüzel yapılmış izlenimi verse de, Ahetaton'daki günlük yaşam ve din konusunda en önemli bilgi kaynağını oluşturmuşlardır. Ayrıca kentin çeşitli yapılarını betimleyen mezar resimleri, arkeologların, çoğu yapı kalıntısını yorumlamasına yardımcı olmuştur. Kurallara bağlı olmayan ve çoğunlukla abartılı bir üsluptaki bu kabartmalarda erken Mısır sanatını belirleyen durağan hava yerine, gelip geçici ve duygusal bir nitelik göze çarpar.

Kentin doğusunda, kurumuş bir suyolunun kenarında yer alan Ahenaton ve ailesinin mezarlarındaki benzersiz duvar resmi, gene aynı yerde gömülü olan Prenses Meketaton'un ölümüne yas tutan krallıyet ailesini betimler. 1890'larda ve 1970'lerin sonlarında yapılan kazılarda, Ahenaton'un lahtinin parçaları ve mumya ile birlikte mezara konmuş çok sayıda hizmetkâr heykeleği (*ushabti*) kırıkları bulunmuştur.

Tutanhamon başkenti yeniden Teb'e götürürken, krallıyet mezarlarını da Teb nekropolüne taşıdı. Semenhkare, Kraliçe Tiy ve en son olarak da Ahenaton'un mumyası, buradaki krallıyet mumyaları arasında bulunmuştur.

Ahetaton terk edildikten sonra, Horemheb kenti yerle bir ettı ve II. Ramses de kentteki tapınakların taşlarını yakındaki Hermopolis'in yapımında kullandı.

Amarna Mektupları, AMARNA TABLETLERİ olarak da bilinir. İÖ 14. yüzyılda Batı Asya'nın çeşitli prens ve kralları tarafından Mısır kralına yollanan diplomatik mektuplar. Mısırlıların yazmış olduğu kımı yanıtları da içeren bu mektuplar, çiviyazısı ile yazılmış 300'ü aşkın kil tabletten oluşur. Amarna Tabletleri Mısır'daki Tel el-Amarna'da bulunmuştur.

Amarna üslubu, TEL EL-AMARNA ÜSLUBU olarak da bilinir. Mısır'da 18. sülale dönemindeki hükümdarlığı sırasında (İÖ 1379-62) Ahenaton adını alan Firavun IV.

"Ahenaton'un Kızları." Tel el-Amarna'daki bir Ahetaton yapı kalıntısından duvar resmi ayrıntısı. Yeni Krallık, 18. sülale. İÖ y. 1372-55. Ashmolean Müzesi, Oxford
Hola Birkarciv, Baden-Baden

Amenofis'in yarattığı devrimci sanat üslubu. Ahenaton'un sanat ve din alanında gerçekleştirdiği ve genellikle Amarna heretikliği diye anılan değişim çok köktendi. Ahenaton, firavunun, tanrının insan biçimindeki simgesi ve tanrıların en büyüğü olduğu yolundaki eski inanca döndü ve yeni adının da belirttiği gibi, güneş kursu Aton'u en üstün ve tek kutsal varlık olarak belirledi. Eski inançlardan kaynaklanan bu güneşe tapınma kültü, eskiden tanrıların kralı olarak benimsenen ve Ahenaton'un babası tarafından açıkça yüceltilen Amon-Ra da içinde olmak üzere, Mısır tanrılarının hiçbirine tapınılmamasına kadar vardırıldı. Yalnızca başkent Teb'de Aton adına tapınaklar yaptırmakla yetinmeyen Ahenaton, çölün kıyısına, bugünkü Tel el-Amarna yakınlarına göç etti ve yeni başkentine Ahetaton (Aton'un Ufku) adını verdi.

Aton dışındaki bütün Mısır tanrılarının yasaklanmasından sonra Ahenaton, sanat yapıtlarının konularını, kendisini ve ailesini gündelik yaşam içinde ve Aton ile uyum halinde gösteren çok sevdiği sahnelerle sınırladı. Bu tür sahnelerde Aton, Ahenaton ve karısı Kraliçe Nefertiti'ye yaşamın sırrını (*anh*) sunan küçük ellere doğru ışık demetleri saçan altın bir küre biçiminde betimleniyordu. Amarna sanatının en ilginç yönü, firavun ve ailesinin ele alınış biçimiydi. Önceki dönemlerin katı kuralları bir yana bırakılarak, firavun ailesinin üyeleri de daha doğalcı bir üslupla (eskiden hizmet-

Tel el-Amarna'daki bir soylu malikânesinin maketi
The Oriental Institute, the University of Chicago

çilerle sıradan kişilerin betimlendiği gibi) sıradan ortamlarda ve gelişigüzel pozlarda gösterilmiyordu. Bu, bir bakıma sanatın dinden ayrılması demekti. Bazı uzmanlar Ahenaton'un başının ve kalçalarının ender görülen bir hastalık sonucu biçimsizleşmiş olabileceğini, bu nedenle de yapıtlarda uzun kafalı, ipince boyunlu, sopa gibi kol ve bacaklı, şiş karınlı gösterilmesinin, biraz abartılı olsa bile, onun gerçek fiziksel özelliklerini yansıttığını düşünmektedirler. Nedeni ne olursa olsun, anlatımcı özellikleriyle bu insan tipi, neredeyse kutsal bir şema niteliği kazandı ve Amarna dönemi boyunca insan figürünün işlendiği yapıtlarda sık sık kullanıldı.

Ahetaton'un yüksek rütbeli memurlarının mezarlarında bulunan boyalı duvar kabartmaları, genellikle mezarlarda rastlanan ölüm sonrası yaşam sahnelerinin tersine, başkentteki günlük yaşamı canlandırıyordu. Resimler bölmelere ya da yatay şeritlere ayrılmıyor, duvar yüzeyinin bütününü kaplıyordu. Gittikçe doğal biçimlere düşkünlük arttı ve doğa görünümleri kendi başlarına resim konusu olmaya başladı. Büst ve mask biçimindeki portreler, tarihte ilk kez yalnızca portre olarak kullanılmak amacıyla yapıldı. Bu üslup Ahenaton'un ölümünden sonra Aton'a tapınma ile birlikte etkisini gittikçe yitirdi. Aton kültüne karşı olanlar Büyük Tapınak'ı yerle bir ettiler; Ahenaton resmi krallar listesinden çıkarılarak, adı "Ahetaton Canisi" diye anılır oldu. Ondan sonra tahta geçen genç Tutanhamon, sanat konusunda daha geleneksel bir anlayışa dönmeye çaba gösterdiyse de, Amarna üslubunun etkileri bir süre daha devam etti. 18. sülalenin bunu izleyen dönemlerinde gelenek dışı sanat öğelerinin dışlanması sürdü ve Horemheb döneminde bütünüyle katı bir biçimciliğe dönüldü.

Amaryllidaceae (nergisgiller), *Liliales* takımından, 65 cinsi ve 835 kadar çokyıllık, otsu bitki türünü içeren familya. Özellikle tropik ve astropik bölgelerde yaygın olan bu bitkilerin toprakaltı gövdeleri ya da soğanları vardır. Şerit ya da mızrak biçimindeki yaprakları gövdenin dibinde toplanır ya da gövde boyunca almaşık olarak dizilir. Çiçekleri genellikle üç çanakyapraklı ve üç taçyapraklıdır; meyveleri kuru kapsül ya da üzümsü meyve tipindedir.

Birçok türü, özellikle *Amaryllis belladonna*, sümbülteber *(Polianthes)*, kardelen *(Galanthus)*, akçabardak *(Leucojum)* ve nergis *(Narcissus)* süs bitkisi olarak yetiştirilir. *Haemanthus*, *Alstroemeria* ve şövalyeyıldızı (*Hippeastrum*) gibi zambak benzeri birçok tropik bitki de bu familyadandır. Avrasya kaynaklı *Sternbergia lutea* kayalık bahçelerde, Güney Afrika kaynaklı, çokyıllık bitki *Clivia miniata* da sarı çizgili kırmızı çiçeklerinin güzelliği nedeniyle evlerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Amaseia *bak.* Amasya

Amasis (Mısır firavunları) *bak.* Ahmose

Amasis Ressamı (ö. y. İÖ 555 - 525), Eski Yunanlı vazo ressamı. Eksekias'la birlikte arkaik vazo ressamlarının en hünerlilerinden biridir. Amasis Çömlekçisi'nin yaptığı çeşitli siyah figürlü amforaları (çift kulplu küp), şarap testilerini (*kenokhoai*) ve yağ kaplarını (*lekythos*) süslemiştir.

Amasis Ressamı'nın imzası sekiz kap üstünde saptanmıştır. Onun tarafından resimlendiği düşünülen ürünler arasında, bugün Paris'teki Ulusal Kitaplık'ta bulunan "Dionysos ve Mainad'lar"; Boston'daki Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan "Apollon ve Herakles" ve New York'taki Metropolitan Sanat Müzesi'nde bulunan "Düğün Alayı" sayılabilir.

Amasra, Karadeniz Bölgesi'nde, Bartın iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Zonguldak'ın Bartın ilçesine bağlı bir bucak olan Amasra, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmış daha sonra da 28 Ağustos 1991 tarihli ve 3760 sayılı yasayla kurulan Bartın iline bağlanmıştır.

Amasra Belediyesi 1956'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 19.857; kasaba, 6.510.

Amasya, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 5.520 km² olan Amasya ili kuzeyde Samsun, doğuda Tokat, güneyde gene Tokat ve Yozgat, güneybatı ve batıda da Çorum illeriyle çevrilidir. Karadeniz kıyıları ile iç bölgeleri birbirinden ayıran sarp sıradağların güneyinde yer aldığı için, sosyoekonomik ve kültürel açıdan İç Anadolu Bölgesi özellikleri gösterir.

Doğal yapı. En önemli akarsuyu olan Yeşilırmak, il topraklarını güneybatıdan kuzeydoğuya doğru, vadiler ve geniş boğazlar oluşturarak boydan boya geçer; böylece il alanını ikiye böler. İl toprakları Kuzey Anadolu Dağlarının orta kesimindeki iç sıralar engebelendirir. Genellikle fazla yüksek olmayan bu dağların en yüksek noktası, Samsun il sınırı yakınında 2.058 m'ye erişen Taşlıdağ'dır. Öteki önemli yükseltiler ise Akdağ (kocacık Tepesinde 2.044 m), Tavşan Dağı (1.909 m) ve İngöl Dağıdır (1.873 m).

Başlıca akarsu Yeşilırmak'tır. İl sınırları içinde Yeşilırmak'a katılan en önemli kollar Çekerek ve Tersakan çaylarıdır. Kızılırmak'a katılan Hamamözü ve Karaköy dereleri de ilin kuzeydoğu kesiminden kaynaklanır. Taşova yakınlarındaki Borabey Gölü başlıca doğal göldür. İl sınırları içindeki yapay göller ise Sarayözü, Yedikır ve Uluköy baraj gölleridir.

Başlıca düzlükler alüvyonla dolmuş çöküntü alanlarının tabanlarındadır. Bunların en önemlileri Amasya Ovası ile Merzifon Ovası(*) ve Taşova'dır(*).

Ekonomi. İldeki başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Buğday ve arpa gibi tahılların yanı sıra, şeker pancarı, tütün ve ayçiçeği gibi sanayi bitkileri ile başta ünlü Amasya elması olmak üzere çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilir. İlin öbür tanınmış ürünleri ise Taşova'nın tütünü ve Amasya'nın leblebisidir. Küçük ölçüde mera hayvancılığı da yapılır. Şeker fabrikasının yanı sıra et kombinası ve süt ürünleri fabrikasının kurulması hayvancılığı bir ölçüde özendirmiştir. Gökhöyük Tarım İşletmesi ilin başlıca tarımsal kuruluşudur.

1950'lere değin, başta dokumacılık olmak üzere çeşitli zanaat dallarında yoğunlaşmış olan sanayi, bundan sonra oldukça hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. 1954'te Suluova'da kurulan Amasya Şeker Fabrikası'nı, sonraki yıllarda özellikle tarım ürünleri işleyen bitkisel yağ, yem, un ve meyve suyu üreten fabrikalar izlemiştir. İl topraklarındaki düşük kalorili linyit yatakları işletilmektedir.

Tarih. Hititler döneminde (İÖ 1900-1200) Amasid adıyla anılan Amasya, Hitit Konfederasyonu'nu oluşturan 13 kent devletinden biri oldu. Bu dönemde Hititler'in başkenti Hattuşa'yla (Boğazköy) yakın ilişkileri olduğu bilinmektedir. Kentin ünlü kalesinin Hititler tarafından yapıldığı, daha sonra çeşitli ek ve onarımlar gördüğü saptanmıştır. Kalede bugün ancak Roma dönemine ait duvar kalıntıları görülebilmektedir. İÖ 1200-700 arasında Frigler, daha sonra Kimmerler, Lidyalılar ve İÖ 530'da da Perslerin egemenliği altına giren Amasya, Helenistik dönemden başlayarak "Amaseia" diye anıldı. İÖ 291'de kurulan Pontus Krallığı'nın başkenti olan kentte bu dönemden kalma kalenin yamaçlarına oyulmuş 18 ilginç kaya mezarı vardır. Pontus krallarına ait bu mezarlar Kral Mezarları diye anılır. Amasya İÖ 64'te Roma'ya bağlandı. İlkçağın ünlü coğrafyacı ve tarihçisi Strabon, bu tarihte Amasya'da doğdu. İS 395'te başlayan Bizans döneminde kent dinsel bir merkez olarak önem kazandı. 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra egemenlik Anadolu Selçuklularının eline geçti. Amasya bu dönemde zengin ve bayındır bir kent haline geldi. 1389'da Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra sancak merkezi oldu ve birçok Osmanlı şehzadesi burada sancakbeyliği yaptı. Amasya'nın Kurtuluş Savaşı'nda da önemli bir yeri oldu. Mustafa Kemal işgale karşı direnme ve örgütlenme çalışmalarını yürütmek için buraya geldi; mücadeleyi yönlendiren en önemli bildirilerden biri olan Amasya Tamimi'ni de burada yayımladı (21/22 Haziran 1919). Amasya, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra 20 Nisan 1924'te il oldu.

Kentin yapısı. Amasya kenti, Tersakan Çayının Yeşilırmak'a katıldığı yerin 2 km kadar güneyinde, Yeşilırmak Vadisinde kurulmuştur. Sivas-Samsun demiryolu kentten geçer; Kayseri, Tokat ve Erzincan'ı Samsun'a bağlayan yollar da kentle kesişir.

Osmanlılar zamanında birçok şehzadenin öğrenim gördüğü Kapıağası Medresesi (Büyük Ağa/Baş Ağa Medresesi) ve Küçük

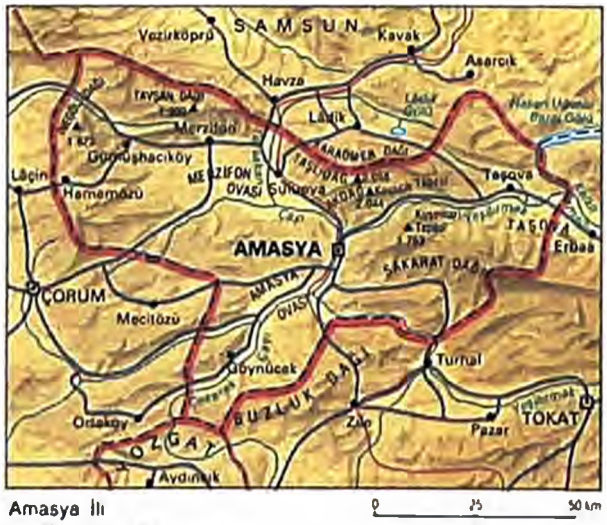

Amasya İli
Ana Yayıncılık Arşivi

Ağa Medresesi gibi tarihsel eğitim kurumlarına sahip olan Amasya'da, bugün Ondokuz Mayıs Üniversitesi'ne bağlı Amasya Eğitim Yüksekokulu ve Amasya Meslek Yüksekokulu bulunmaktadır. Kentteki iki hastaneden biri bütün hastalıklar, öteki

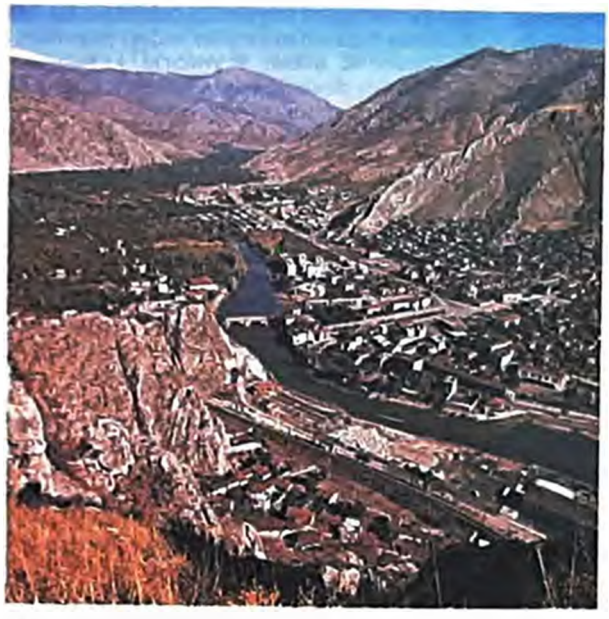

Amasya'dan bir görünüm
Sıtkı Fırat

göğüs hastalıkları alanında hizmet vermektedir.

Tarihsel yapılar. Amasya kenti tarihsel yapılar açısından son derece zengindir. Bunların başlıcaları II. Bayezid Külliyesi (1482-86), Bayezid Paşa Camisi (1414), Burmalı Minare Camisi (1237-47), Gökmedrese Camisi (1266-67), Bimarhane (Amasya Darüşşifası, 1308-09), Torumtay Türbesi (1278), Amasya Çilehanesi (Yakup Paşa Medresesi ve Tekkesi, 1413), Taş Han ve Bülbül Hatun Camisi'dir (1310). Bir İlhanlı yapısı olan Bimarhane'de akıl hastalarının müzikle tedavi edildiği bilinmektedir. Yeşilırmak üzerindeki Alçak Köprü Helenistik dönem den kalmadır; Meydan, Maydanos, Hükümet (Helkis) ve Kuş (Künç) köprüleri ise Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yapılmış, sonradan onarılmıştır.

Amasya Belediyesi 1877'de kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 357.191; kent, 57.288.

Amasya Antlaşması, Osmanlı Devleti ile İran'daki Safevi Devleti arasında imzalanan barış antlaşması (29 Mayıs 1555). Osmanlı Devleti 16. yüzyılın başlarında İran ile savaş halindeydi. 1534'te Tebriz, 1535'te Bağdat Osmanlılarca alınmış, sonradan Tebriz Safevilere geçmiş, Bağdat Osmanlılarda kalmıştı. I. Süleyman (Kanuni) 1548'de İran'a yeni bir sefer düzenledi. Tebriz ve Van'ı ele geçirdi. İkinci vezir Ahmed Paşa'yı, İran şahı I. Tahmasb'ı destekleyen Gürcistan'a gönderdi. Kısa bir sürede, başta Tortum, Akçakale olmak üzere, 20 kadar önemli kale Osmanlılara geçti. Osmanlı ordusunun İstanbul'a dönmesini fırsat bilen I. Tahmasb, Erciş, Adilcevaz, Bergiri ve Ahlat kalelerini ele geçirmeye çalışırken, oğlu İsmail Mirza da Erzurum yöresinde önemli başarılar kazandı. Bu gelişmeler sonunda I. Süleyman 1553'te Nahçıvan seferi adıyla anılan Doğu harekâtını başlattı. Şirvan'a girerek Revan, Nahçıvan ve Karabağ yörelerini ele geçirdikten sonra geri döndü. Erzurum'da bulunduğu sırada I. Tahmasb'ın elçisi Şah Kulu Ağa ona anlaşma önerisinde bulundu ve iki taraf arasında savaş durduruldu. I. Süleyman Amasya'ya vardığında Safevi elçileri Osmanlı devlet adamlarıyla görüştüler. Bu görüşmeler sonunda 29 Mayıs 1555'te, Osmanlılarla Safeviler arasında 37 yıldır çeşitli aralıklarla süregelen savaşa son veren Amasya Antlaşması imzalandı. Antlaşma, Osmanlılarla Safeviler arasındaki ilk yazılı sözleşmeydi. Bu antlaşmayla Azerbaycan ile merkezi olan Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arab Osmanlılarda kalıyor, ayrıca İranlı hacıların Bağdat'ı ziyaret etmesine izin veriliyordu. Amasya Antlaşması Osmanlı Devleti'ne, Anadolu'nun savunulmasında önemi olan Doğu Anadolu'yu kazandırdı; ayrıca Hint ticaret yolunun geçtiği Irak bölgesinin ele geçirilmesini de sağladı. Antlaşma I. Tahmasb'ın 1576'da ölümüne değin 20 yıl geçerli kaldı.

Amasya Çilehanesi, tekke ve camiden oluşan iki bölümlü Erken Osmanlı yapısı. 1413'te Osmanlı emirlerinden Yakup Paşa tarafından yaptırılmıştır. Batı yönündeki kapıdan, yapıyı cami ve tekke olarak ikiye

Amasya Çilehanesi
Anadolu Yayıncılık Arşivi

ayıran uzun bir koridora geçilir. Güneyde cami ve çilehane odaları, kuzeyde türbe ve Halveti tekkesi bulunur. Cami ve tekke birer kubbeyle örtülüdür. Caminin kuzeybatı köşesindeki silindirik gövdeli, tuğla-taş karışımı örgülü minare tek şerefelidir. 1939'da depremden zarar gören yapı 1964'te onarılmıştır.

Amasya Darüşşifası, AMASYA BİMARHANESİ ya da BİMARHANE olarak da bilinir, Amasya'da, Yakutiye mahallesinde, İlhanlılar dönemine ait tıp medresesi. Taçkapısı üstündeki yazıtından anlaşıldığına göre, hükümdar Sultan Muhammed Olcayto Hüdabende'nin karısı İldus Hatun'un kölesi Anber bin Abdullah tarafından 1308-09'da hükümdar ve karısı adına yaptırılmıştır. 19. yüzyıl ortalarına değin tıp öğretiminin yapıldığı medresede, aynı zamanda akıl hastaları da tedavi edilmiştir. Her dönemde en ünlü tıp bilginlerinin çalıştığı medresenin 1312'de düzenlenen vakfiyesi günümüze ulaşmamıştır. Yapı iki eyvanlı şemada açık avlulu bir medresedir; dikdörtgen planlı ve tek katlıdır. Düzgün kesme taşlarla örülmüş cepheler, batıdaki giriş cephesi dışında, bütünüyle dışa kapalıdır. Giriş cephesi, düzenlenmesi ile öbür cephelerden hemen ayrılır. Anıtsal taçkapı cepheden daha yüksek tutulmuştur ve beden duvarından dışa doğru çıkıntı yapar. Taçkapının iki yanında, duvardan gene hafif çıkıntı yapan dikdörtgen çerçeveler içinde birer pencere bulunur. Cephenin köşelerinde silindirik payanda kuleleri yer alır. Bu payandaların alt bölümlerinde, kare kaideden silindirik gövdeye küçük üçgen yüzeylerle geçilir.

Yapının planı Selçuklu medrese mimarisinin geleneksel düzenine göre oluşturulmuştur. Taçkapının arkasındaki beşik tonozlu giriş eyvanı büyük bir sivri kemerle avluya açılır. Tam karşıda, avlunun sonunda giriş eyvanından daha büyük beşik tonozlu bir dershane eyvanı bulunur. Dershane, yapının

Amasya Darüşşifası, ön cephe görünümü
Şemsi Güner

simetri eksenini oluşturur. Avlunun iki uzun kenarında, dört sivri kemerin oturduğu üç yuvarlak sütunlu birer revak ve onların gerisinde beşik tonozla örtülü birer dikdörtgen hücre vardır. Doğu ve batı yönlerindeki beşik tonozlu dört tane köşe hücresi de birer kapıyla revaklara açılır. Revaklardaki sütunlar mukarnas başlıklıdır. Bimarhanenin tonoz örtüsünün üzeri toprak damdır. Yapı, bezeme yönünden de başta taçkapı olmak üzere dikkate değer nitelikler taşır. Taçkapı nişinin kavsarası zengin mukarnas sıralarıyla doldurulmuştur. Nişin iki yanı ve niş kemeri köşe dolguları kabartma taş işçiliği ile değerlendirilmiştir. Niş köşelerindeki bezemesel yuvarlak sütunlar daha yüksek kabartmalarla işlenmiştir. Taçkapı cephesindeki düşey çizgiler halindeki bölümlenmede genellikle kıvrıkdal ve yaprak örgeleri kullanılmıştır. Selçuklu cephe mimarisindeki geleneğe uygun olarak, taçkapı nişinin iki yan duvarında sütunçelerle ve mukarnaslarla süslenmiş, üstlerinde birer yazıt bulunan iki niş daha vardır. Taçkapının iki yanındaki pencere panolarının çevresini üç yönde yalın bir bordür sarar. Pencereler de niş içine alınmış ve niş köşeleri sütunçelerle süslenmiştir. Yukarıya doğru mukarnaslarla kademeli olarak daralan nişin içindeki dikdörtgen pencereler taş sövelidir.

Amasya Tamimi, Batı Anadolu'nun Yunanlılarca işgalinin hemen sonrasında Mustafa Kemal'in, Mondros Mütarekesi koşullarına ve işgale karşı direnmeleri için askeri ve mülki yöneticilere yaptığı çağrı (21 Haziran 1919).

Yunan birliklerinin İzmir'i işgal ettiği günlerde Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal, Samsun ve Havza'da görüşmeler yaptıktan sonra, 12 Haziran 1919'da Amasya'ya geldi. Daha güvenlikli bulduğu bu kenti bir süre merkez edindi; telgrafla ve kuryeler aracılığıyla Anadolu ve Trakya'nın birçok yöresindeki askeri ve mülki yöneticilerle ilişki kurdu. 21 Haziran 1919'da bir de genelge yayımladı. Daha sonra "Amasya Tamimi" olarak anılacak olan bu çağrı metninde Mustafa Kemal şöyle diyordu: Ülkenin bütünlüğü, ulusun bağımsızlığı tehlikededir. Merkezi hükümet, İtilaf Devletleri'nin etkisi ve denetimi altında bulunduğundan, yüklenmiş olduğu sorumlulukların gereğini yerine getirememektedir. Ulusun haklı sesini bütün dünyaya duyurmak için, her türlü etki ve denetimden uzak, ulusal bir kurulun oluşturulması şarttır. Her tarafla yaptığım görüşmelerde aldığım öneriler ve ulusun genel isteği, bugünlerde Anadolu'nun en güvenilir kenti olan Sivas'ta bir an önce ulusal bir kongrenin toplanması doğrultusundadır. Bunun için, Osmanlı vilayetlerinin her livasından, parti ayırımı yapılmaksızın, güçlü ve halkın güvenini kazanmış üçer kişi, zaman geçirmeksizin yola çıkarılmalıdır. Her ihtimale karşı, bunun şimdilik ulusal bir sır olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. 10 Temmuz'da Erzurum'da toplanacak kongre için, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetlerinden doğu vilayetleri adına seçilen üyeler, Erzurum'a doğru yola çıkarılmışlardır. O zamana kadar öteki vilayetlerin delegeleri de Sivas'a gelmiş olacaklardır. Erzurum Kongresi delegeleri de, uygun bir zamanda, bu ulusal kongreye katılmak üzere Sivas'a hareket edeceklerdir.

Mustafa Kemal emir subayı, Cevat Abbas'a yazdırdığı bu kararlara 20. Kolordu komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa da katıldı. Genelgeyi Miralay Refet (Bele) ve Rauf (Orbay) beyler, Mustafa Kemal'in ısrarı üzerine imzaladılar. Mustafa Kemal'in kurmay başkanı Miralay Kâzım (Dirik) Bey de genelgeyi imzaladı.

Amaterasu, tam adı AMATERASU OMİKAMI (Japoncada "Göğü Aydınlatan Büyük Kutsal Güç"), Japon Şinto dininde güneş tanrıçası. Japon imparatorluk ailesi bu tanrıçanın soyundan geldiğine inanır. İnanışa göre, Amaterasu, babası Tanrı İzanagi'nin sol gözünden doğmuştur. İzanagi, Amaterasu'ya mücevher bir gerdanlık bağışlar ve ona bütün *kami*'lerin oturduğu *Takamagahara*'nın (Yüce Göksel Alan) sorumluluğunu verir. Erkek kardeşlerinden Fırtına Tanrısı Susanoo'da denizleri yönetmekle görevlendirilir. Susanoo, ayrılmadan önce kız kardeşine veda etmeye gider. Karşılıklı bir iyi niyet gösterisi olarak, Amaterasu kardeşinin verdiği kılıcı, Susanoo da kız kardeşinin gerdanlığını çiğneyip tükürerek birlikte çocuk yaparlar. Bir süre sonra Susanoo zalimce davranmaya başlayarak pirinç tarlalarının setlerini yıkar, kız kardeşinin evini yerle bir eder ve onun dokuma tezgâhlarının durduğu salona derisi yüzülmüş bir at fırlatır. Bunlara kızan Amaterasu bir mağaraya çekilince bütün dünya karanlığa gömülür.

Amaterasu'yu mağaradan çıkarmanın bir yolunu bulmak için öteki 800 tanrı bir araya gelir. Ötüşleriyle şafağı haber veren horozları toplarlar ve mağaranın önündeki *sakaki* ağacına dev bir ayna ve mücevherler asarlar. Tanrıça Amenouzume(*) ters çevrilmiş bir fıçının üstüne çıkarak yarı çıplak dans etmeye başlar. Dansı o kadar zevk vericidir ki, orada toplanmış olan tanrılar gökgürültüsünü andıran bir sesle gülerler. Dünya karanlığa gömülmüşken tanrıların nasıl böyle neşelenebildiğini merak eden Amaterasu'ya, mağaranın dışında ondan daha görkemli kutsal bir varlığın olduğu söylenir. Amaterasu bunun üzerine, mağaranın ağzından bakar, aynada kendi yansımasını görür ve horozların ötüşünü duyar; böylece de mağaradan dışarı çıkarılmış olur. *Kami*'ler, onun geri dönmesine engel olmak için, hemen mağaranın girişini *şimenava* (pirinç saplarından yapılan kutsal ip) ile kapatırlar.

Şinto dininin Japonya'daki önde gelen tapınaklarından olan İse'deki Büyük Tapınak, Amaterasu'ya tapınılan yerlerin de en önemlisidir. Amaterasu burada, Japon imparatorluk hazinesinin üç kutsal parçasından biri olan bir aynanın içinde gösterilir. (Öteki iki parça mücevher kaplı bir gerdanlıkla bir kılıçtır.) Amaterasu'nun dişi olmasına karşın güneş tanrıçası, erkek kardeşi Tsukiyomi no Mikato'nun ise ay tanrısı olmaları, bilinen bütün güneş ve ay mitolojileri arasında dikkate değer bir istisnadır. *Ayrıca bak.* Ukemoçi no Kami.

Amathus, (Yunanca: *amathos* "kum"), Kıbrıs'ta Limasol yakınında eski bir kent. Adını çevresindeki kumlu tepelerden ve kumullardan aldığı sanılır. Fenikeliler tarafından İÖ 1500'lerde kurulan Amathus, Fenike anayurduna bağlılığını güçlü bir biçimde sürdürdü ve Kıbrıs'ta Perslere karşı çıkartılan çeşitli ayaklanmalara katılmayı hep reddetti. Kıbrıs'ın öteki kesimleri Büyük İskender'in ölümünden sonra Mısır'a bağlanırken buna karşı direndi. Zenginliği tahıldan ve bakır madenlerinden kaynaklanmaktaydı. Kentteki Adonis ve Aphrodite tapınakları Roma Döneminde ün kazandı. Latincede, Venüs'e Amathus'lu lakabının takılması buradan kaynaklanır. IS 7. yüzyılda gelişkin bir kent olma durumunu sürdüren Amathus, 12. yüzyıla gelindiğinde hemen hemen terkedilmişti.

Amati AİLESİ, 16. ve 17. yüzyıllarda keman yapımında ün kazanmış Cremona'lı İtalyan ailesi.

Keman yapımında Cremona okulunun kurucusu Andrea (y. 1520 - y. 1578), kendisinden önceki Brescia'lı yapımcıların çalışmalarından etkilenmiş olmalıdır. Andrea'nın yaptığı bilinen en eski kemanlar 1564 tarihlidir. Aslında bu kemanlar hem ailenin sonraki üyelerinin yaptığı bütün modellerin, hem de Antonio Stradivari'nin getirdiği bazı değişikliklerle birlikte çağdaş kemanın biçimini belirlemiştir.

Andrea'nın iki oğlu Antonio ile (y. 1550-1638) Girolamo (Hieronymus) (1551-1635) birlikte çalıştılar ve Amati Kardeşler olarak tanındılar.

Girolamo'nun oğlu ve ailenin en tanınmış üyesi olan Nicolò (1596-1684) gerek işçilik, gerekse tını güzelliği bakımından çok üstün çalgılar yaptı. Stradivari ile Andrea Guarneri'den başka daha birçok ustaya bu sanatı öğreten o oldu. Ölümünden sonra yerini oğlu Girolamo (1649-1740) aldı. Girolamo'nun yaptığı çalgılar da babasıyla büyükbabasının ürettikleri kadar iyi olmakla birlikte, Stradivari'ninkilerin yanında sönük kaldı.

amatör radyoculuk, ticari amacı olmayan, alıcı-verici radyo haberleşmeciliği. Amatör radyoculukta mesajlar ya sesle ya da uluslararası Mors koduyla iletilir.

Amatör radyoculuk, İtalyan mucit Guglielmo Marconi'nin 1901'de ilk okyanusaşırı telsiz sinyallerini göndermeyi başarmasından hemen sonra büyük ilgi çekmeye başladı. Sayısı hızla artan amatör radyo yayınlarının ticari ve askeri yayınlarla karışması, çoğu ülkede devletin bu haberleşmeyi denetim altına almasına neden oldu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra amatör radyocular uzun mesafeli yayınların gelişmesinde önemli rol oynadılar ve hem orta frekanstan daha yüksek, hem de yüksek frekanstan daha alçak radyo bantlarını başarıyla kullanan ilk telsiz operatörleri oldular. Zamanla, orman yangını, sel, tayfun gibi doğal afetler sırasında acil haberleşmeyi sağlayan ve normal iletişim bağlantıları yeniden kuruluncaya değin, afet bölgesinde mahsur kalan halkla dış dünya arasındaki bağlantıyı kuran hep amatör radyocular oldu.

Türkiye'de amatör radyoculuk, Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkarılan Telsiz Kanunu ile yasaklanmıştı. 1983'te kabul edilen 2813 sayılı yeni Telsiz Kanunu ise amatör radyoculuğu, Amatör Telsizcilik Yönetmeliği'nin belirlediği kurallar çerçevesinde serbest bıraktı. Bu yasa ve yönetmeliğe göre, Ulaştırma Bakanlığı'nın açtığı sınavlarda başarılı olan kişiler üç yıl için geçerli olan amatör telsiz belgesine hak kazanırlar. Bu belgeler A, B ve C olmak üzere üç sınıfa ayrılır. A ve B sınıfı amatör telsizcilik belgesi için, teknik, işletme, yasa ve yönetmeliğe ilişkin konuların yanı sıra Mors kodunu çok doğru ve hızlı kullanabilme koşulu aranır. Yalnızca telsiz tekniği ve elektronik alanında etkinlik göstermek isteyen amatörlere verilen C sınıfı belge için Mors kodu bilgisi aranmaz. C sınıfı amatörler telsiz istasyonu kuramazlar.

Türkiye'de 14-25 MHz (megahertz) arasındaki yüksek frekans (kısa dalga) bantlarından dört grup A sınıfı, 28-30 MHz arası A ve B sınıfı, 144 MHz ile 144 GHz (gigahertz) arasındaki frekans bantlarından beş grup ise A, B ve C sınıfı amatör radyoculara ayrılmıştır. Ayrıca, resmi makamlarca kullanılan bazı frekans bantları da, doğal afetler sırasında resmi makamlarla işbirliği içinde haberleşmenin sürdürülebilmesi için amatör radyocular tarafından kullanılabilir.

Amaury I, AMAURI olarak da yazılır (ö. 11 Temmuz 1174), 1163-74 arasında Kudüs kralı. Filistin çevresinde yaşayan Müslümanların birleşmesini engellemekteki rolü ve vasalların haklarını korumasıyla tanınır.

Amaury, 1163'te ağabeyi III. Baudouin'den sonra tahta çıkmadan önce Yafa ve Askalan kontuydu. Tahta çıktıktan hemen sonra üçüncü dereceden kuzeni olduğu için karısı Agnes de Courtenay'ı boşamaya zorlandı (ama, Agnes'ten olma kızıyla oğlunun meşru ve miras hakkına sahip çocuklar olduğu kabul edildi). Ardından, haksız yere kovulan vasallara, süzerenleri aleyhine Yüksek Mahkeme'de dava açma hakkı tanıdı.

Mısır'ın 1160'ta III. Baudouin'e ödemeye söz verdiği yıllık vergiyi vermemesi üzerine Amaury Mısır'ı denetim altına almak ve Müslümanların birliğini dağıtmak umuduyla 1163'te Mısır'ı işgal etti. Ama, bu başarısız girişimi sırasında krallığı, Suriye atabeği Nureddin Zengi'nin saldırısına uğradı. İki ülke arasındaki savaş zamanla Mısır üzerinde egemenlik yarışına dönüştü. Amaury yardım için hem Bizans İmparatoru I. Ma-

nuel Komnenos'a, hem de Fransız kralı VII. Louis'ye başvurdu. Manuel Komnenos, Mısır'ı Bizans ile paylaşması koşuluyla Amaury'nin emrine filosunu vermeyi kabul etti. Mısır seferi başarısızlıkla sonuçlandıysa da Bizans-Filistin ittifakı sürdü. Amaury'nin ölümünden sonra oğlu, IV. Baudouin adıyla Kudüs tahtına çıktı.

Amaury II, AMAURI olarak yazılır, lakabı LUSIGNAN'LI AMAURY, Fransızca AMAURY DE LUSIGNAN (d. y. 1155 - ö. 1 Nisan 1205), Kıbrıs (1194-1205) ve Kudüs (1198-1205) kralı.

Amaury, ağabeyi Gui de Lusignan'ın ölümü üzerine Franklar tarafından Kıbrıs kralı yapılmadan önce Filistin valisiydi. Tahta çıktıktan sonra, Filistin'in taç giymemiş hükümdarı Henri de Champagne ile ittifak kurmak amacıyla üç oğlunu Henri'nin kızlarıyla nişanladı. Aynı zamanda, Kutsal Roma imparatoru VI. Heinrich'in de vasalı oldu. Karısını yitirmiş olan Amaury, Henri de Champagne'nın 1197'de bir kaza sonucu ölmesinden sonra onun dul eşi Kraliçe I. Isabelle ile evlenmeyi kabul etti. İmparatorun Alman danışmanları bu yolla o zaman Filistin kıyısında ince bir şerit oluşturan Kudüs Latin Krallığı'nı tıpkı Kıbrıs gibi kendilerine bağlı bir *fief*(*) haline getirmeyi umuyorlardı. Ama Amaury, 1198'de taç giymesine karşın, kendisini yalnızca kral naibi sayarak Kudüs'ü ayrı yönetmeye karar verdi.

Amaury Selahaddin Eyyubi'nin 1193'te ölümünden sonra Müslüman komşuları arasında başlayan çekişmeden yararlanarak onlarla barış antlaşması imzalamayı başardı. Her iki tarafın da zaman zaman bozduğu antlaşma Eylül 1204'te altı yıl için yenilendi. Amaury'nin ölümünden sonra Kıbrıs'ın yönetimi altı yaşındaki oğlu Hugues'e geçti. Kudüs Krallığı ise Isabelle'in elinde kaldı.

Amazon, Anadolu mitolojisinde kadın savaşçılardan oluşan bir topluluğun üyesi. Amazonlara ilişkin söylenceler, birçok kültürde görülen ve o kültürlerdekinin tersine örgütlenmiş uzak bir ülkeyi anlatan öykülerin çeşitlemesi olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Bu yüzden, Yunanlıların coğrafya bilgisi geliştikçe Amazonlara yakıştırılan ülkeler de daha uzaklara gitti. Karadeniz'de Yunan kolonileri kurulduğu sırada burası Amazonların bölgesi olarak biliniyordu. Ama zaman geçip yörede hiçbir Amazona rastlanmayınca, onlara ne olduğunu açıklamak gerekti. Yunan kahramanı Herakles'ten istenen işlerden birinin de Amazonların kraliçesi Hippolyte'nin kemerini ele geçirmek olduğu söylenir ve onun bunu başarmak için bir sefer düzenleyerek Amazon ülkesini fethedip Amazonları sürdüğü anlatılır.

Kadınlardan oluşan bütün bir ulusun nasıl olup da bir kuşakta yok olmadığını açıklayan öyküler de gelişmiştir. Bunlardan birine göre Theseus, ya Herakles'le birlikte ya da kendi başına Amazonlara saldırır. Buna karşılık Attika'yı işgal eden Amazonlar sonunda yenilirler; Theseus onlardan biri olan Antiope ile evlenir. Helenistik dönemde ise, Amazonlarla Şarap Tanrısı Dionysos arasında kimi zaman müttefik, çoğunlukla da düşman olarak bir bağ kurulmuştur.

Sanat yapıtlarında, Amazonlarla Yunanlılar arasındaki savaşlar, Yunanlıların Kentaur'larla yaptığı savaşlarla bir düzeyde tutulur, çoğu zaman da onlarla bir bağlantı kurularak işlenirdi. Amazonların görünümünün Athena ile (Zekâ Tanrıçası) aynı olduğuna inanılırdı. Silahları yay, mızrak, çift yüzlü hafif balta, yarım kalkan ve (erken sanat döneminde) tolgaydı. Daha sonraki sanat yapıtlarında Artemis'e (Bereket Tanrıçası) benzer biçimde, ince giysileri hızları kesilmesin diye bir kemerle dizlerinin üstüne kadar çekilmiş olarak canlandırıldılar. Geç dönemlerin vazo resimlerinde ise Amazonların giysileri belirgin biçimde Pers özellikleri kazandı.

Bazı söylentilere göre, daha önce Marañon olarak bilinen Amazon Irmağına bu adı 16. yüzyıl İspanyol kâşifi Francisco de Orellana, orada rastladığını ileri sürdüğü savaşçı kadınlara atfen vermiştir.

Amazon Irmağı, Portekizce RIO AMAZONAS, İspanyolca RIO AMAZONAS. Güney Amerika'da dünyanın, su toplama havzasının hacmi ve alanı açısından en geniş ırmağı.

En batıdaki kaynağı, Büyük Okyanusa ancak 160 km uzaktaki Peru Andları'nın yüksek tepelerindedir. Buna karşılık Kuzey Brezilya'da 6.437 km boyunca akarak doğuda Atlas Okyanusuna dökülür. Uzunluk bakımından Nil'den sonra dünyada ikinci sırayı alır. Yeryüzündeki bütün akarsuların taşıdığı suyun yüzde 20-25'inin Amazon'un payına düştüğü sanılmaktadır. 240 km genişliğindeki ağzından, yıllık ortalamaya göre, saniyede 180.000 m^3 su denize dökülür. Bu miktar, Kuzey Amerika'daki Mississippi Irmağının 10, Zaire'deki Kongo Irmağının da 4 katıdır. Okyanusa dökülen su o kadar çoktur ki, kıyıdan 160 km açıklara kadar deniz suyu tuzlu değil, tuzlumsudur. Amazon'un Guyana ve Brezilya dağlıklarından özellikle de Andlar'dan doğan bini aşkın kolu bilinmektedir. Bunlardan yedisinin uzunluğu 1.600 km'den, Bolivya'dan kuzeydoğu yönüne akan Madeira'nın ise 3.200 km'den fazladır. Bütün yıl boyunca ulaşıma açık olan Amazon, Atlas Okyanusundan 1.600 km içerde olan Manaus'a kadar büyük şileplere geçit verir. Az eğimli bir

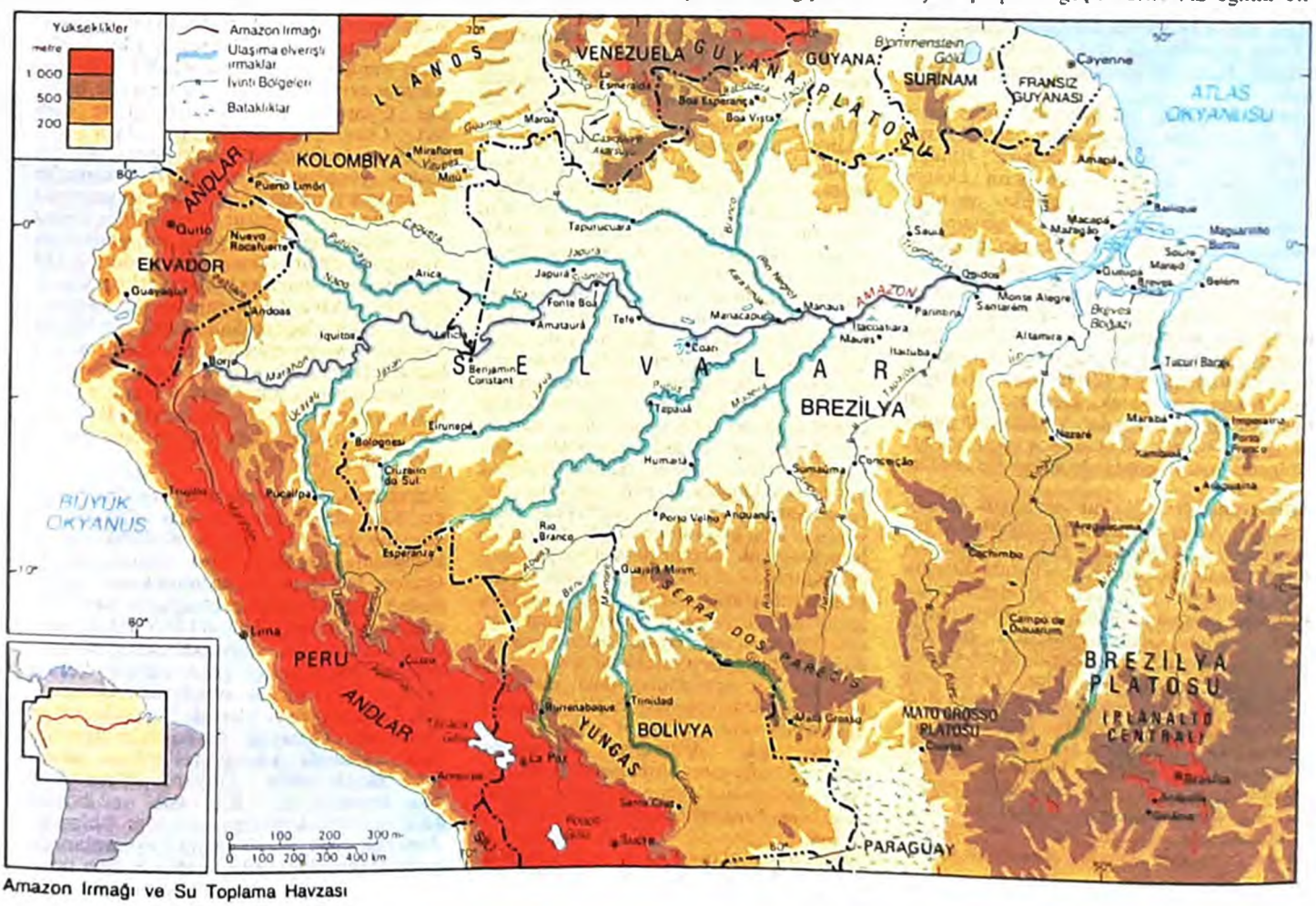

Amazon Irmağı ve Su Toplama Havzası

arazide akan ırmak, U biçimindeki gölleriyle, ıssız kanallarıyla ve menderesli bir ırmağa özgü nitelikleriyle ayırt edilir. Sellerin (*várzeas*) her yıl geri çekilirken arkada bıraktığı verimli mil tabakası, Hollanda'nın neredeyse iki katına eşit olan 65.000 km²'lik bir alana yeniden canlılık getirir. Amazon'un yaklaşık 7 milyon km² olan su toplama havzası, dünyanın öbür ırmaklarından herhangi birinin havzasından yaklaşık iki kat daha geniştir. Kolları, bataklıkları ve gölleriyle Amazon, aralarında elektrikli yılanbalığı, yayınbalığı ve pirana da olmak üzere, milyonlarca balığı besleyen engin bir tatlı su denizi olarak tanımlanabilir.

Amazon taşı *bak.* amazonit

Amazon Yağmur Ormanları, Amazon Irmağı ve kollarının su toplama havzasında yer alan geniş tropik yağmur ormanı. 7 milyon km²'lik bir alanı kaplar ve Brezilya'nın toplam yüzölçümünün yüzde 40'ını oluşturur. Kuzeyde Guyana Yaylası, batıda And Sıradağları, güneyde Orta Brezilya Yaylası, doğuda da Atlas Okyanusu ile çevrilidir.

Amazon Yağmur Ormanları doğuda Atlas Okyanusu yakınlarındaki bataklık mangrov alanlarından, batıda Andlar'ın orman üst sınırına kadar uzanır. And bölgesindeki yüksek kesimlerinde, yer yer dev kaktüslerin de yetiştiği irili ufaklı çayırlar vardır. Daha alçaklarda ise, kala çiçeğini andıran, ağaç görünümlü yılanyastığı türlerinin yer aldığı bataklıklar uzanır. And ormanları doğuya doğru yavaş yavaş tropik yağmur ormanına dönüşür. Orta Brezilya Platosunda ormanın yerini çimenler ve eğri büğrü gövdeli, kalın kabuklu, derimsi yapraklı küçük ve orta boy ağaç ve çalıların oluşturduğu, parka benzeyen bir bitki örtüsü alır. Akarsu yakınlarında daha yüksek ağaçlar bulunur, bazen birdenbire pampalarla karşılaşılır.

Amazon Vadisi, genişliği 400 km'yi aşan bir ağızla Atlas Okyanusuna açılan aşırı büyüklükte bir kanyona benzer. Binden fazla koluyla dünyanın en geniş akarsu havzasıdır. Olağanüstü zenginlikte bir bitki örtüsüyle kaplı olan Amazon Yağmur Ormanları mersin, akasya, gülağacı, brezilyacevizi, kauçuk ve palmiyeyi de içeren çok çeşitli bir ağaç varlığına sahiptir. Maun ve Amazon sedirinden, çok nitelikli kereste elde edilir. Ormanda barınan yabani hayvanlar arasında jaguar, tapir, geyik, kapitara ve çeşitli maymun türleri bulunur. Papağan, tukan, karabatak, kızıl aynak zengin kuş türlerinden bazısıdır. Manaus'tan güneye doğru büyük bir petrol yatağı uzanır. Bölgede önemli miktarda kalay elde edilir.

Amazonas, Brezilya'nın en büyük eyaleti (*estado*). Adını Amazon Irmağından (Portekizce: Rio Amazonas) alır. Ülkenin kuzeybatı kesimindedir. Kuzeybatıda Kolombiya, kuzeyde Venezuela ve Brezilya'nın Roraima bölgesi, doğuda ve güneydoğuda Pará ve Mato Grosso eyaletleri, güneyde Rondônia eyaleti, güneybatıda Acre eyaleti ve batıda Peru ile komşudur. Yüzölçümü 1.558.987 km²'dir. Büyüklüğüne karşın Brezilya'nın en seyrek nüfuslu eyaletidir.

Amazonas, Amazon Havzasının tropik ormanlar bölgesi olan Hiléia'nın büyük bölümünü içine alır. En kuzeydeki toprakları, Ekvator'un kuzeyine kadar çıkar. Başkent Manaus, eyaletin doğu bölümünde, Negro Irmağının Amazon'a karıştığı noktada yer alır.

İspanyol kâşif Francisco de Orellana, 1541-42'de Amazon Irmağının And Dağlarındaki kaynaklarından biri olan Coca'dan yola çıkıp Atlas Okyanusundaki ağzına kadar yaptığı yolculuk sırasında bu bölgeden geçti. 1669'da Portekizli kaptan Francisco da Mota Falcão, bugünkü Manaus'un yerinde São José do Rio Negrinho adlı kaleyi kurdu. 1775'te, merkezi Negro Irmağının yukarısındaki Mariuá'da (bugün Barcelos) bulunan São José do Rio Negro yönetim birimi (*capitania*) oluşturuldu.

Brezilya'nın bağımsızlığını elde etmesinden sonra, 1850'de özerkliğini kazanıncaya değin Rio Negro, Pará eyaletine bağlı kaldı. 1852'de ise Amazonas ili haline geldi. 1889'da imparatorluk yönetimi devrilince, Amazonas eyalet oldu ve 1891'de kendi anayasasına kavuştu.

Kauçuk ticareti 1880'den 1910'a değin Amazonos'a zenginlik getirdikten sonra geriledi. Bu amaçla 1900'de Manaus'ta modern bir liman da kurulmuştu. 1946'da Brezilya hükümeti Amazon Havzasının ekonomik kalkınması için, bugün de yürürlükte olan bir planı uygulamaya koydu.

Brezilya'nın en yüksek noktası olan Neblina Doruğunun da (3.014 m) bulunduğu kuzey kenarı dışında, eyaletin deniz düzeyinden ortalama yüksekliği 100 m'yi geçmez. Peru sınırından Negro Irmağı ile birleştiği yere kadar Salimões Irmağı diye anılan Amazon, Amazonas'ı batıdan doğuya doğru geçer. Bellibaşlı kolları kuzeyden gelen Iça, Japurá ve Negro ile güneyden gelen Javari, Juruá, Purus ve Madeira'dır.

Amazonas'da yıllık ortalama sıcaklık 26° C, yıllık ortalama yağış miktarı 2.000 mm'dir. İklim ılık ve çok nemlidir. Kuzey sınırlarındaki küçük savanlar dışında eyalet, Hiléia'nın tropik yağmur ormanlarıyla kaplıdır.

Yörede sayıca ve türce zengin bir hayvan varlığı bulunur. Memelilerden maymun, yarasa ve kemirgenler; kuşlardan ardıçkuşu, papağan, tukan ve çeşitli bataklıkkuşları göze çarpar. Başlıca sürüngenler kayman (bir çeşit timsah), kaplumbağa, boa, anakonda ve iguanadır.

Amazon'dan uzak bölgelerdeki nüfusun çoğunluğu öbür ırmaklar çevresindeki yerleşim merkezlerinde yaşar. Kırsal nüfusun hemen tümünü, Avrupalı Yerli melezi olan *caboclos* oluşturur. Ayrıca kauçuk patlamasının olduğu yıllarda Kuzeydoğu Brezilya'dan gelen göçmenlerin soyundan da büyük bir grup vardır. 20. yüzyılın sonlarında eyaletteki Yerlilerin sayısının 60 bin kişi, başka bir deyişle Brezilya'daki tüm Yerli nüfusun beşte biri olduğu sanılmaktadır. Otuz değişik grubu saptanabilen Yerlilerin sayısı Avrupalıların taşıdığı hastalıklar ve yol açtığı sefalet nedeniyle hızla azalmıştır. Amazonas topraklarının büyük bölümünde yerleşim yoktur. Nüfusun yaklaşık beşte ikisi Manaus'da yoğunlaşmıştır.

Amazonas'ta Portekizce konuşulur, ama yöresel konuşma diline Yerli dillerinden birçok sözcük karışmıştır. En yaygın mezhep Katoliklik olmakla birlikte öbür Hıristiyan mezheplerine de rastlanır. Yerliler, kendi dinlerinden bazı öğeleri korumuşlardır. Yöredeki çok sayıda hastane aracılığı ile hastalıklara karşı sürekli bir savaş yürütülür. Yer yer sarıhumma, sıtma, cüzam ve başka tropik hastalıklara rastlanır. Ortalama yaşam süresi ancak 54 yıldır.

Manaus'daki Amazonas Üniversitesi 1965'e kurulmuştur. Amazon ekolojisi üzerine araştırmalar yapan Amazônia Ulusal Araştırma Enstitüsü'nün merkezi de Manaus'tadır.

Amazonas ekonomisinin temelini bitki örtüsü oluşturur. Kauçuk, brezilyacevizi, tomruk, tanenli ve kafeinli bir çalı türü olan guarana, bitkisel yağlar ve elyaf başlıca ürünlerdir. Yörede önemsiz birkaç maden damarı ve küçük bir demir dökümhanesi vardır. Verimli arazi kuşaklarında manyok, jüt, şekerkamışı, muz ve tatlıpatates yetiştirilir. Hükümetin büyükbaş hayvancılığı destekleme programının bir parçası olarak, yüksek yörelerde sığır yetiştirilmeye başlanmıştır. Amazonas'da elde edilen hammaddelerin çoğunu Brezilya sanayisi tüketmekle birlikte, kauçuk, kereste, jüt, bitkisel yağlar, kuruyemiş, reçine, akvaryum balıkları ve hayvan derisi ihraç edilmektedir.

Ulaşım, büyük ölçüde suyollarıyla sağlanır; ırmaklar yalnız kayıkların değil, büyük gemilerin de işlemesine elverişlidir. Transamazônica otoyolu, batıda Peru sınırından doğuda Atlas Okyanusu kıyısında Recife yakınlarına kadar bütün eyaleti geçer. Nüfus (1990) 2.001.800.

Amazonas, Kolombiya'nın güneydoğusunda yönetim birimi. Ilık ve nemli Amazon Havzasında yer alır. Kuzeybatıda Caquetá Irmağı (*río*), kuzeydoğuda Apaporis Irmağı, doğuda Brezilya, güneyde de Peru ve Putumayo Irmağı ile çevrilidir. Kolombiya'nın Amazon Irmağı ile dolaysız tek bağlantı bölgesi olan Amazonas, 109.665 km²'lik yüzölçümüyle ülkenin en geniş yönetim birimi olmasına karşılık, nüfusun en seyrek olduğu yerlerden biridir. Başlıca ekonomik etkinlikler ormancılık (maun, kauçuk, ipeka ve başka ağaç türleri), tarım (yerfıstığı, muz, ananas ve başka meyveler, pirinç, şekerkamışı) ve balıkçılıktır. Nüfusun çoğu, yönetim biriminin merkezi ve en önemli ticaret odağı olan Leticia ile çevresinde yaşar. Yağmur ormanlarına kadar ulaşan nitelikli karayolu yoktur; bütün ulaşım ırmak ya da havayoluyla gerçekleştirilir. Nüfus (1985) 30.327.

Amazonas, Kuzey Peru'da, 1832'de kurulmuş yönetim bölgesi. Kuzeyde Ekvador'la sınır vardır. Yüzölçümü 41.297 km²'dir. Yağmur ormanları daha çok kuzeyde bulunur. Güneyde, Marañón Irmağı ve kolları, Orta Cordillera'yı parçalara ayırır. Marañón, kuzeydoğudaki Amazon Havzasına yönelmeden önce, Amazonas'ın Cajamarca yönetim bölgesi ile batı sınırının bir bölümünü oluşturur. Çoğunluğu kırsal olan nüfus dağınıktır; yerleşim yerlerinin çoğu güneydedir. Deniz düzeyinden 2.334 m yükseklikte bulunan bölge merkezi Chachapoyas'a hava ve karayolu ile ulaşılır. Asfalt yollar, doğuda San Martin ve batıda Cajamarca yönetim bölgelerini Amazonas'a bağlar. Daha çok güneyde yetişen tarım ürünleri arasında şekerkamışı, mısır, pirinç, patates, pamuk ve tahıl sayılabilir. Bölgede bazı maden damarları da vardır. Nüfus (1990 tah.) 335.000.

Amazonas, Venezuela'nın güneyinde bölge. Kuzeyde Bolívar eyaleti, doğuda ve güneyde Brezilya, batıda Kolombiya ile komşudur. Brezilya sınırı yakınlarındaki Orinoco Irmağı ile Amazon'un kuzey kollarından Negro Irmağının akaçlama havzaları arasında kalır. Yüzölçümü 175.750 km² olan Amazonas'ta nüfus dağınıktır. Bölgenin ortalarına doğru, iç içe geçmiş doğal kanallar bir tür labirent oluşturur. Orinoco'dan 328 km güneye akarak Negro Irmağını Amazon'a bağlayan Casiquiare Irmağı, yılın yarısında küçük teknelerle ulaşıma olanak verir. Guyana Platosunun batı kenarını da içine alan ve büyük bölümü henüz keşfedilmemiş olan bölgede, daha çok sıcak, nemli yağmur ormanları ile tropikal savanlar vardır. Nüfusun üçte ikisi, ormanda yaşayan, avcılık ve balıkçılıkla

geçinen, birkaç dil grubuna bağlı Yerlilerden oluşur. Amazonas'ta büyük kentler yoktur, bölgenin merkezi olan Puerto Ayacucho, Orinoco Irmağı üstünde ırmak ulaşımını kesintiye uğratan çağlayanların hemen altında kurulmuştur. Ekonomisi, bitkilerden elde edilen kauçuk, güta-balata ve vanilya gibi ürünlerin dışsatımına dayanır. Ekime elverişli olan küçük bir alanda pirinç, muz, fasulye, buğday ve manyok tarımı yapılır. Karayolları yetersiz olduğundan, ulaşım daha çok tekne, uçak ve oyuk kütükten yapılan kanolarla gerçekleştirilir. Nüfus (1986 tah.) 72.597.

amazonit, AMAZON TAŞI olarak da bilinir, bir feldispat minerali olan yeşil mikroklinin(*) değerli taşlar arasına giren türü. Sarıya ya da maviye çalan yeşil renkte, açıktan çok koyuya kadar değişik tonlarda olur. Genellikle saydam olmadığı için *en cabochon* (yuvarlak ya da içbükey) kesilir ve boncuk ya da süs eşyası yapımında kullanılır. Amazonit çıkarılan başlıca yerler arasında Kanada'da Ontario ve Québec, Brezilya'da Minas Gerais, Urallar, Afrika'da Tanzanya ve Madagaskar, ABD'de Virginia ve Colorado eyaletleri sayılabilir. Bazı kaynaklara göre, Kuzey Kutup Bölgesi'nin Kanada'ya ait bölümünün doğusundaki Baffin Adasında saydam amazonite rastlanmıştır.

Ambala, UMBALA olarak da bilinir, Hindistan'ın kuzeybatısında kent. Haryana eyaletindeki Ambala ilinin yönetim merkezidir. Ghaggar Irmağının doğusunda yer alır. Önemli bir hububat, pamuk ve şeker ticareti merkezidir. Delhi ile Pencap eyaletindeki Amritsar kentlerine kara ve demiryoluyla bağlıdır. Öbür demiryolu hatları kuzeyde Simla ve Kalka'ya ve güneydoğuda Saharanpur'a doğru uzanır. Ambala Havaalanı da bu kentte bulunur. Ambala'nın 6,5 km güneydoğusunda, Hindistan'ın en büyük askeri merkezlerinden biri yer alır; bellibaşlı sanayi dalları arasında çırçır, gıda işleme, çeşitli mamul maddeler ve un üretimi sayılabilir. Pamuklu dokumacılık ve bambu mobilya yapımı önemli el sanatlarıdır. 1867'de belediye olan kent ile askeri merkezde bir hastane, devlete ait bir metal işleri enstitüsü ve Kurukshetra Üniversitesi'ne bağlı birkaç yüksekokul vardır.

3.833 km² yüzölçümü olan Ambala ilinin arazisinin büyük bölümü, kuzeydoğudaki Satlec ve Ganj ırmakları arasında yer alan Sivalik Tepelerinden aşağı doğru yavaşça alçalan verimli bir alüvyon ovasından oluşur. Bölgenin bir bölümü kanallarla sulanır. Başlıca tarım ürünleri hububat, nohut, pamuk, şekerkamışı, yerfıstığı ve mangodur. Nüfus (1981) kent 104.565; metropoliten alan 121.203; il 1.409.463.

ambalajlama, bir malı taşıma, depolama ya da satışa hazırlama teknolojisi ve sanatı.

Ambalajlamanın kökeni, Batı'nın ilk ticari girişimlerinde kullanılan deri, cam ve kilden yapılma kaplara uzanır. Ama, ambalaj üreticileri ve ambalajlanmış malların imalatçıları açısından bu işin ekonomik önemi, Sanayi Devrimi'nden sonra büyük hızla artmıştır. Günümüz pazarlarında ambalajlama, yüklemede ortaya çıkacak sorunlardan ve çevre koşullarından malları korumak; üretici, dağıtıcı ve tüketici için kullanışlı, paketlenmiş ürün birimi sağlamak ve ürünü alıcının hoşlanacağı biçime sokmak amacını taşır. Ayrıca ambalajların kolay üretilmesi, elle ya da makineyle doldurma işleminin kolay olması, fiyatının da pahalı olmaması gerekir.

Önemli yüklerin taşınmasında, hafif mallar için sert ve oluklu karton kutular, akışkan mallar için metal, ağır ya da büyük mallar içinse tahta malzeme kullanılır. Plastik malzeme ise, hem yükü korumak üzere tampon olarak, hem de dayanıklılık ve yalıtım özelliklerinden ötürü akışkan maddelerle bozulabilir yiyeceklerin deniz yoluyla taşınmasında yaygın biçimde kullanılır. Tüketim mallarının ambalajlanmasında, hafif, ucuz, kolay üretilebilir, üzerine yazı basılabilir ve depolanabilir olması nedeniyle, en çok kullanılan malzeme karton kutudur. Bunların hemen hemen yarısı yiyecek ambalajlanmasında kullanılır. Sabit ya da açılıp kapanabilir kapaklı, içi kalaylı çelik kutular da yiyecek depolanmasında yaygındır. Bu kutular çok dayanıklı, kimyasal ve mekanik zararlara karşı da son derece dirençlidir. Daha hafif ve kolay biçim verilebilir bir madde olan alüminyum ise kimyasal maddelerle daha kolay etkileşime girer.

Cam kaplar, yüksek ısılı fırın ve kalıplama makineleriyle kolayca seri olarak üretilebilir. Tekrar tekrar kullanılabilen cam kaplar dayanıklı, kimyasal maddelere karşı dirençli ve sağlıklıdır. Bu nedenle, katı ve sıvı yiyeceklerin, ilaçların ve kozmetiklerin depolanması için çok uygundurlar. Plastik endüstrisindeki son gelişmeler, polivinil klorid, polipropilen, polietilen ve polistirenin ambalajlama malzemesi olarak kullanılmasını olanaklı kılmıştır. Plastikler genellikle tabla, torba, şişe, kutu ve saydam zar biçimindedir; ısıtarak püskürtme ya da üfleme yoluyla üretilirler. Hafif, esnek ve yalıtkan özelliklerinden ötürü basınçla ambalajlamada ve kaynatılmış ya da dondurulmuş yiyeceklerin saklanmasında özellikle yararlıdırlar.

Ambalajlanmış ürünlerin nitelikleri, kapların seçimi ve tasarımında özen gerektirir. En çok korumayı ve en az taşıma maliyetini sağlamak için, kırılabilir malzemelerin taşınmasında kırılabilirlik derecesinin, taşıma sırasında ortaya çıkabilecek kayıpların ve seçilen kabın maliyetiyle uygunluğunun tam olarak saptanması zorunludur. Işığa, sıcaklığa, havaya, neme ve kimyasal maddelere duyarlı olan malları taşımak için de kap türleri tasarımlanmıştır.

Amaçlanan pazarın yapısı, ürünün kullanımında ambalajlamanın rolü ve ambalaj üretiminin maliyeti, ambalajlamayla ilgili öbür sorunlardır. Söz konusu ürün yiyecek maddesi ise, ambalajlama bozulmayı geciktirecek, maddi hasarları ve yabancı madde bulaşmasını önleyecek biçimde yapılmalı, kalite kontrol kurallarına uygun olmalıdır. Ambalaj ister bir kez açılıp atılacak, ister üretici tarafından tekrar tekrar kullanılacak olsun, sağlıklı ve güvenilir biçimde kapatılmış olmalıdır. Ambalaj etiketleri, kaba kolayca basılacak ya da yapıştırılacak biçimde düşünülmelidir.

Sıvıların kaplara doldurulmasının en etkili ve ekonomik yolu, kabın kapağına vakum emmesi uygulamaktır. Bu yöntemde bir borudan gelen sıvının kabı doldurmasıyla vakum işlemi sona verer. Sıvılar ayrıca, daha önceden hacimleri ölçülerek akıtma ya da belli bir zaman diliminde kutuya kendi ağırlığıyla akma yöntemleriyle de ambalajlanabilir. Toz halindeki maddeler, taneli ürünler ve kapsül ya da tabletler de aynı biçimde ambalajlanırlar. Tabletler bazen ambalajlanmadan önce sayılır. Karton kutuları hızla açabilen, doldurabilen ve kapatabilen karmaşık makineler geliştirilmiştir. Aynı teknik plastik, kâğıt ya da bez torbaların doldurulması için de kullanılabilir. Bununla birlikte birçok ürün torbalara bugün de elle doldurulmaktadır.

Ambaniandrolar *bak.* Merinalar

ambara vurdum bir tekme, ARABA OYNU olarak da bilinir, grup halinde ve genellikle kızlar tarafından oynanan Türk çocuk oyunu. Bir kişi ortaya oturur, öbürleri el ele tutuşarak bir daire oluşturur. Bir ağızdan tekerleme söylemeye ve bazı hareketler yapmaya başlarlar: "Ambara vurdum bir tekme, bir tekme (ayaklar arkadan öne), ambarın kapısı açıldı, açıldı (eller aşağı yukarı), sırmalı sürmeli saçlar saçıldı, saçıldı (saçlar arkaya) biçiminde tekrarlanan ilk üç dizenin ardından, örneğin "çamaşırı böyle yıkarlar, suyunu da böyle sıkarlar, ütüyü de böyle basarlar, limonu da böyle keserler, suyunu da böyle sıkarlar" denir. Tekerleme "aslan geliyor, kaplan geliyor, tıp" sözcükleriyle biter. Bundan sonra hareket eden ya da gülen ebe olur ve ortaya oturur. Oyun yeniden başlar.

ambargo, ticaret gemilerinin ve başka malların, yabancı bir ülkeye gitmesinin engellenmesi. Ambargo, amacına ulaşabilmesi için, hava ve gerektiğinde kara taşımacılığına da uygulanmalıdır. Ambargonun, *arrêt de prince*'ten (gemi ve uçakların geçici olarak alıkonulması); angaryadan, (olağanüstü hallerde gemi ve uçaklara elkonulup kullanılması) ve boykottan (ihraç mallarıyla sınırlanmış olmamak üzere ticari ve malî ilişkilerin kesilmesi) ayırt edilmesi gerekir. Düşman gemilerine ve mallarına ambargo uygulanmaz, çünkü düşman statüsü bu gibi mallara karşı farklı tutum almaya yol açar.

Sivil ve uluslararası olmak üzere iki türlü ambargo vardır. Sivil ambargo, bir devletin kendi gemilerini, yabancı yağmasından korumak ya da malların belli bir ülkeye ulaşmasını engellemek amacıyla, anavatan limanlarında alıkoymasıdır. Uluslararası ambargo ise, yabancı devlet gemilerinin ve mallarının alıkonulmasıdır.

Ambargo bir misilleme olarak ya da siyasal amaçlarla uygulanabilir. Misilleme niteliğindeki ambargo, devletler hukukuna ilişkin yükümlülüklerini çiğnediği düşünülen bir devlete karşı kullanılabilir. Fransa ve İngiltere'ye konulan 1807 ABD ambargosu bu nitelikteydi. Siyasal amaçlı ambargo ise savaş ya da ayaklanma içinde olan devletlere silah ve savaş malzemesi ihracını engellemek amacıyla uygulanabilir. Bu eylem, çarpışmaları sona erdirmek için güçlerin genellikle toplu olarak ya da tek başlarına tarafsızlıklarını koruma amacıyla giriştikleri bir harekettir. Siyasal ambargonun bir örneği, İspanyol İç Savaşı sırasında ABD'nin tarafsızlığını belirtmek amacıyla uyguladığı 1937 ABD ambargosuydu.

Tarih içinde ambargo, savaşan taraflarca tarafsız gemilere, tarafsız devletlerce de savaşan tarafların gemilerine konmuştur. Örneğin I. Dünya Savaşı sırasında, angarya hakkının uygulanmasına hazırlık olmak üzere İngiltere, Fransa ve hatta tarafsız ülkelerce ambargolar konulmuştur. 1918'de tarafsızlık politikasını benimsemiş olan Arjantin ve Şili, Alman gemilerini alıkoydular. 1940'ta Norveç'in İtalya'ya petrol taşınmasına koyduğu yasak, İtalya'nın Norveç'e ambargo uygulamasına yol açmıştı. 1941'de Birleşik Devletler savaşa resmen katılmadan önce, ABD karasularında yatan Alman, İtalyan, Danimarka ve Fransız gemilerine el koymuş, ayrıca Mihver Devletleri'nin aktiflerini de dondurmuştur.

Uluslararası bir örgütün zorlayıcı ya da engelleyici ambargoyu ortaklaşa bir önlem

olarak uygulaması halinde ambargonun etkisi, gerek o örgüte üye devletlerin, gerekse üye olmayanların, bu tür bir zorlamaya tabi tutulan devlete mal aktarımını önlemek yolunda yaptığı işbirliğine dayanır. 1951'de, Kore Savaşı sırasında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Çinli ve Kuzey Koreli güçlerin denetimi altında bulunan bölgelere silah ve stratejik malzeme gönderilmesinin yasaklanmasına ilişkin bir Amerikan önerisini kabul etti. Otuz üç üye ile üye olmayan beş devlet, kısa sürede kararı yürürlüğe koyma niyetini açıkladı; ardından da konuyla ilgili 14 devlet, aldıkları bu kararı uygulayacak bir eşgüdüm komitesi oluşturdu. Kore'deki BM askeri harekâtına ek bir önlem olan bu ambargo, 1953 Panmuncam ateşkes anlaşmasından sonra da yürürlükte kaldı. Petrol üreten Arap ülkeleri, 1974'te, İsrail'e karşı siyasetlerini değiştirmeye zorlamak için Batılı sanayi ülkelerine karşı başarısız bir petrol ambargosu uyguladılar. Irak'ın Ağustos 1991'de Kuveyt'i işgali üzerine, BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı karar uyarınca Irak'a karşı başarılı bir ambargo uygulandı.

Ambargo Yasası (1807). Başkan Thomas Jefferson'ın, İngiliz ve Fransızların, Avrupa'daki savaşan taraflara savaş malzemesi ve başka mallar taşıyan ya da taşıdığından kuşku duyulan ABD ticaret gemilerine zarar vermelerini önlemek amacıyla şiddete başvurmadan sürdürdüğü direniş ve çıkarılan yasa. Kongre'nin iki meclisi Jefferson'ın isteği üzerine Aralık 1807'de yasayı ivedilikle görüşüp kabul etti. Tüm ABD limanları, Amerikan ya da yabancı ülke gemileriyle yapılan ihraç malları taşımacılığına kapatıldığı gibi, Büyük Britanya'dan yapılan ithalata da kısıtlamalar kondu. Özellikle 1808'de kabul edilen sert yürütme önlemlerinin uygulamaya sokulmasından sonra yasa, gerek Amerikan çiftçileri, gerekse New England ve New York ticaret ve denizcilik çevreleri için dayanılmaz koşullar yarattı. Yasanın Avrupa'daki etkileri de Jefferson'ın umduğu gibi olmadı. Örneğin, ABD pamuğunun alıcısı Fransız ve İngiliz tüccarlar, daha eldeki stok tükenmeden, fiyatları istedikleri gibi yükselttiler, oysa ambargonun bu stoklar tükeninceye değin sürmesi gerekiyordu. Napoléon'un, Jefferson'ın yasayı uygulamasına yardımcı olmak amacıyla ABD gemilerine el konmasını onayladığı söylenir. Hatta, Federalist önder Timothy Pickering, ambargoyu bizzat Napoléon'un telkin etmiş olduğunu bile iddia etmişti. Sertleşen ve iyice açığa çıkan bir muhalefet karşısında kalan Jefferson, 1 Mart 1809'da (yani ikinci başkanlık döneminin sona ermesine iki gün kala), ABD'nin Fransa ile İngiltere dışında öteki ülkelerle ticaret yapmasına olanak veren Ticari İlişkileri Kesme Yasası'nı imzaladı.

Ambarlı Termik Santralı, İstanbul'da kurulu, Türkiye'nin en büyük termik elektrik santrallarından biri. Başlangıçta fuel oil kullanan beş ünitesi bulunan santralın kuruluş çalışmaları 1964'te başladı. 1967'de ilk ünite, 1970-71'de de öbür üniteler faaliyete geçti. Bütün ünitelerin toplam gücü 630 megawattır. Santral tam kapasite çalıştığı zaman günde 14 milyon, yılda 4-4,5 milyar kilowatt saat elektrik enerjisi üretmekteydi.

1988'den başlayarak Ambarlı Termik Santralı'na hem doğal gaz, hem de fuel oille çalışan bir "kombine çevrim grubu" eklendi. Grup, her biri 138,8 MW'lık 6 gaz türbini ile her biri 172,7 MW'lık 2 buhar türbininden oluşmaktadır. Bu grup kendi türünde dünyada en büyük kapasiteye ve en yüksek verime sahip olduğundan 1991'de ödül kazandı. Santralın fuel oille çalışan ilk 5 ünitesi enerji darboğazı olunca devreye girmektedir.

Ambartsumyan, Viktor Amazaspoviç (d. 18 Eylül 1908, Tiflis, Gürcistan), yıldızların ve yıldız sistemlerinin kökeni ve evrimiyle ilgili kuramlarıyla tanınan Ermeni asıllı astronomi ve astrofizikçi. Sovyetler Birliği'ndeki kuramsal astrofizik okulunun kurucusudur.

Edebiyat öğretmeni olan babası tarafından fizik ve matematik dallarındaki belirgin yeteneklerini geliştirmeye özendirilen Ambartsumyan, 1925'te, yaşamını astrofizik alanındaki araştırmalara adamak isteğiyle Leningrad Üniversitesi'ne girdi. Ertesi yıl, öğrencilik yıllarında yayımladığı 10 çalışmanın ilkini, Güneş'teki etkinliklere ilişkin bir makalesini yayımladı. 1928'deki mezuniyetinin ardından, Leningrad (bugün Petersburg) yakınlarındaki Pulkovo Gözlemevi'nde, A. A. Belopolski'nin gözetiminde astrofizik dalında yüksek lisans öğrenimi gördü.

Ambartsumyan, 1970
Tass Sovfoto

1931'den 1943'e değin, astrofizik bölümünün başkanlığını da üstlendiği Leningrad Üniversitesi'nde ders veren Ambartsumyan 1932'de, sıcak yıldızlardan yayılan morötesi ışınları ile bu yıldızları çevreleyen gaz katmanının etkileşimine ilişkin kuramını geliştirdi. Bu kuram, gaz bulutları fiziği üzerine bir dizi yazıya kaynaklık etmiştir. Ambartsumyan 1934-36 arasında, yıldız sistemleri üzerine bir istatiksel çözümleme geliştirdi. Yıldız sistemlerinin fiziksel özellikleri de göz önüne alınarak yapılan çözümlemelerin ilki olan bu çalışma, çiftyıldızların ve yıldız kümelerinin evrimi gibi ilintili problemlere de uygulanabildi. Bu başarıları nedeniyle 1939'da SSCB Bilimler Akademisi'nin yazışma üyeliğine seçilen, 1941'de Leningrad Üniversitesi'nde rektör yardımcılığına getirilen Ambartsumyan, 1943'e değin sürdürdüğü bu görevi sırasında, ışığın kozmik uzaydaki saçılımına ilişkin kuramı ortaya koydu. Bu kuramdan jeofizikte, uzay araştırmalarında ve özellikle astrofizikte, örneğin yıldızlararası madde üzerine yapılan çalışmalarda büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Ambartsumyan, 1943'te Ermenistan'ın başkenti Erivan'daki Ermeni Bilimler Akademisi'ne katıldı ve Erivan Devlet Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. 1946'da Erivan yakınlarındaki Byurakan Astronomi Gözlemevi'nin kuruluşunu yönetti. Ambartsumyan, Byurakan'da yeni bir bilimsel etkinlik dönemine girdi. 1947'de önceden bilinenlere oranla daha genç bir yıldız sistemi türünün varlığını saptadı ve bu türe "yıldız oymağı" adını verdi. Bu çalışmalarında, Güneş sistemini de kapsayan gökadadaki yıldız oluşumunun bugün de sürmekte olduğu ve çoğu yıldızın oluşumunun kökeninde yıldız gruplarının değişen sistemlerinin yattığı sonucuna vardı.

Ambartsumyan daha sonra, yıldız atmosferindeki parlaklık, kütle ve yoğunluk gibi olguların fiziksel özelliklerindeki değişimleri inceledi. Bu değişimlerin, yıldızların dış katmanlarından yıldızlararası uzaya doğrudan enerji yayılmasıyla ilişkili olduğunu saptadı. Gökadalardaki durağan olmayan süreçler konusunda da, gerek gökadaların evrimi sorununun açıklanması, gerek maddenin henüz bilinmeyen özelliklerinin araştırılması açısından büyük önem taşıyan çalışmalar yaptı.

Ambartsumyan'ın ilk kez 1958'de yayımladığı *Kuramsal Astrofizik* adlı ders kitabı birçok kez basılmış ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Bu kitap onun, karmaşık ve güç astronomi problemlerine yaklaşımındaki kendine özgü ve yararlı yöntemlerinden örnekler içerir. Samanyolu Gökadası dışından gelen radyo sinyalleri üzerinde de incelemeler yapan Ambartsumyan, bu sinyallerin, genellikle sanıldığı gibi çarpışan yıldız sistemlerini değil, gökadalarda oluşan çekirdek bölünmesi sürecini yansıttığı sonucuna vardı. Bu yüzden de "radyo gökadalar"ın, yıldızların yapısındaki maddelerin aşırı yoğunlaşmasıyla oluşan ve yakın mesafelerde etkileşen yıldız sistemleri olabileceğini düşündü. Görüşünü güçlendirmek amacıyla belirli gökadaların çevresinde, yıldızların gelişiminin ilk aşamalarına özgü mavimsi renkte püskürmelere, yoğunlaşmalara ve ışık sütunlarına rastlandığını gösterdi.

Ambartsumyan'ın sonraki yıllarda yayımlanan *Problemy sovremennoi kosmogonii* (1969; Modern Kozmogoninin Sorunları) ve *Filosofskie voprosy nauki o Vselennoi* (1973; Evrenin İncelenmesinin Felsefi Sorunları) adlı iki kitabı daha vardır.

Ambartsumyan uluslararası sempozyumlara katıldığında en yoğun matematik konularıyla yüklü konferanslarını bile klasik ve çağdaş şairlerden yaptığı alıntılarla zenginleştirerek dinleyicinin ilgisini sürekli canlı tutmayı bilir ve her zaman kalabalık bir dinleyici kitlesi toplardı.

Pek çok resmi ödül ve nişan kazanan Ambartsumyan, 1947'de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi başkanlığına ve Sovyet Ermenistanı Parlamentosu üyeliğine seçildi. 1950'de SSCB Yüksek Sovyeti'ne girdi ve bu görevini aralıksız sürdürdü. 1953'te SSCB Bilimler Akademisi'nin tam üyesi oldu. Uluslararası Astronomi Birliği'nde 1948-56 arasında başkan yardımcılığı, 1961-63 arasında da başkanlık yaptı; 1968'de Uluslararası Bilimsel Birlikler Konseyi'nin başkanı oldu. Birçok yabancı akademinin ve bilimsel derneğin etkinliklerine katkıda bulunan Ambartsumyan'a, ülkesinin bilim yaşamına hizmetlerinden dolayı, iki kez Stalin Ödülü ve beş kez Lenin Nişanı verilmiştir.

Sovyet Ermenileri arasında yaygın bir üne sahip olan Ambartsumyan'ın 60. yaş günü 1968'de ulusal bir olay olarak kutlandı. Ambartsumyan'ın iki kızı ve iki oğlu da matematik ve fizik alanında çalışmaktadır.

Ambato, Orta Ekvador'da Tungurahua ilinin merkezi, Chimborazo Dorukunun kuzeydoğu eteğindeki havzada, Ambato Irmağı üzerinde yer alır. Deniz seviyesinden yüksekliği 2.600 m'dir. Latin Amerika'nın bağımsızlığı için verilen savaşlar sırasında kurtarıcı Simón Bolívar'ın yardımcısı Antonio José de Sucre İspanyollara karşı kesin zaferi 1821'de burada kazandı.

Volkanik patlamalardan ve depremlerden sık sık hasar gören kentin büyük bölümü Ağustos 1949 depreminde yok oldu. Geriye kalan yapılar arasında bir Rönesans katedrali ile 1832'de Ambato'da doğan Ekvadorlu ünlü yazar ve özgürlük savaşçısı Juan Montalvo'nun anıtmezarı sayılabilir.

Ambato Havzası taze meyveleriyle ünlüdür ve kent tarımsal bir ticaret merkezidir. Çevrede şekerkamışı plantasyonları bulunur ve tahıl yetiştirilir. Sanayi etkinlikleri arasında sepicilik, deri işçiliği, gıda işleme ve dokumacılık yer alır.

20. yy başlarında yapılmış bir katedral, Ambato, Ekvador
Shostal - EB Inc

Guayaquil-Quito demiryolu ve Pan-Amerikan Karayolu üzerinde yer alan Ambato önemli bir ulaşım merkezidir. Kentten çıkan bir yol, And Dağlarının doğu silsilesi ve Baños üzerinden, Ekvador'un doğusundaki seyrek yerleşimli cengel düzlüklerinden oluşan El Oriente bölgesine ulaşır. Ambato'nun gösterişli banliyösü Miraflores, Guayaquil zenginlerinin gözde tatil yerlerinden biridir. Nüfus (1990) 124.518.

Ambedkar, Bhimrao Ramci (d. 14 Nisan 1893, Mhov, Hindistan - ö. 6 Aralık 1956, Yeni Delhi), Hindistan'da eskiden "dokunulmazlar"(*) olarak bilinen ve aşağı bir kast olan Haricanların önderi, 1947-51 arasında Hindistan hükümetinin adalet bakanı.

Batı Hindistan'ın Mahar ailesinden bir parya olarak doğan Ambedkar, yüksek kasttan okul arkadaşlarınca aşağılanan bir çocuktu. Babası Hindistan ordusunda subaydı. Baroda'nın yöneticisince (Gaekvar) bir burs ile ödüllendirilen Ambedkar, ABD, İngiltere ve Alman üniversitelerinde öğrenim gördü. Gaekvar'ın isteği üzerine kamu hizmetine girdi, ama yüksek kasttan meslektaşlarınca kendisine iyi davranılmaması üzerine avukatlığa ve öğretmenliğe döndü. Kısa sürede Haricanların önderi oldu. Bu topluluğun görüşlerini savunan gazeteler çıkardı ve yasama meclislerinde Haricanlar için özel temsil hakkı elde etmeyi başardı. Bu kasta "dokunulmazlar" denmesini yasaklayan ve yerine Haricanlar sözcüğünün kullanılmasını sağlayan Gandhi'nin Haricanlar adına konuşmaya hakkı olmadığını öne süren, *What Congress and Gandhi Have Done to the Untouchables* (1945; Kongre Partisi'nin ve Gandhi'nin Dokunulmazlara Ettikleri) kitabını yazdı.

Ambedkar, 1947'de Hindistan hükümetinin adalet bakanı oldu. "Dokunulmazlar"a karşı ayrımcılık uygulanmasını yasa dışı sayan Hint Anayasası'nın hazırlanmasında ve kabul edilmesinde büyük katkıları oldu. Hükümet içindeki etkisizliğinin verdiği düş kırıklığıyla 1951'de görevinden istifa etti. Hindu inancında dokunulmazlık anlayışının sürmesinden duyduğu umutsuzlukla Ekim 1956'da Hinduizmi reddederek, yandaşı 200 bin parya ile birlikte Nagpur'da büyük bir törenle Budacılığı kabul etti.

Amber *bak.* Amer

amber, kaşalotun (*Physeter catodon*) bağırsak sisteminde oluşan katı madde. Doğu toplumlarında baharat olarak kullanılagelen amberden, Batı'da değerli parfümlerin koku sabitleştiricisi olarak yararlanılır. Balinanın sindirim sisteminde öğütemediği kalamar ve başka avların çevresinde dışkı birikimi biçiminde oluştuğu sanılmaktadır. Bu işlemin normal bir gelişim mi, yoksa patolojik bir durum mu olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Tazeyken siyah, yumuşak ve kötü kokulu olan amber, Güneş ışığı, hava ve deniz suyunun etkisiyle zamanla katılaşır, rengi solar ve kokusu güzelleşir. Bazı ülkelerde, özellikle Bahama Adalarında parçalar halinde kıyıya vurur. Avlanan balinaların vücudundan çıkarıldığı gibi, denizde yüzen parçaların toplanmasıyla da elde edilebilir. Genellikle irili ufaklı birikintiler halinde bulunmakla birlikte, 400 kg'yi aşanlara da rastlanmıştır.

Amber Valley, İngiltere'de Derby'nin kuzeyinde, Derbyshire iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 265 km²'dir. Eskinin Alfreton, Belper, Heanor ve Ripley adlı kentsel ve Belper adlı kırsal ilçelerinden oluşmuştur. Adını Ambergate'de Derwent'e karışan Amber Irmağından alır. İlçenin doğu yarısı sanayileşmişken, batı yarısı kırsal özellikler taşır. Bölgenin bellibaşlı geleneksel ekonomik etkinlikleri olan kömür madenciliği ve demir işleme, madenciliğin önemini yitirmesi nedeniyle, 1950'lerin sonlarından başlayarak yerini değişik sanayi etkinliklerine bırakmıştır. Terkedilmiş maden ocaklarının bulunduğu arazinin bir bölümü, özellikle de Alfreton yakınlarındaki arazi, sanayi bölgelerine dönüştürülmüştür. Aynı zamanda bir pamuklu kumaş ve çorap sanayisi merkezi olan Ripley ve Belper'de makine sanayisi önemlidir. Çorap örme makinesini bulan Jedediah Strutt, 1776'da kasabanın ilk pamuklu bez fabrikasını kurmuştur. 1440'ta yapımına başlanan ve 1646'da boşaltılan Wingfield Malikânesi'nin pitoresk kalıntıları ilgi çekicidir. Nüfus (1982 tah.) 109.100.

Vils Irmağı üzerinde ortaçağ surları, Amberg, Almanya
Emil Bauer-Bavaria Verlag

amberbalığı *bak.* kaşalot

Amberes, Gil de *bak.* Siloe, Gil de

Amberg, Almanya'nın güneydoğusunda, Bavyera eyaletinde (*Land*) kent. Vils Irmağı üstünde. Nürnberg'in güneydoğusundaki Franken Jurası ile Bavyera Ormanının (Bayernwald) eteklerindedir. Tarihte adından ilk kez 1034'te söz edilen kent, 14-16. yüzyıllarda bir saray kentiydi; demir ve saç ticaretiyle sanayide önemli bir yeri vardı. Yukarı Pfalz'ın 1621'e değin düklük konutu, 1810'a değin ise başkenti olan Amberg'in ticaret ve taşımacılık alanlarında birçok ayrıcalıkları vardı. Ortaçağ Almanyası'nın müstahkem kentlerinin en güçlülerinden biri sayılırdı. Eski surlar ve kent kapıları bugün hâlâ ayaktadır. 1796'da Arşiduk Karl'ın komutasındaki Avusturyalılar, General (sonradan mareşal) Jean-Baptiste Jourdan komutasındaki Fransızları Amberg'de kesin bir yenilgiye uğrattılar. Bu çarpışma Paris'teki Zafer Takı'nın (Arc de Triomphe) üstündeki kabartmalarda canlandırılmıştır. Bugüne ulaşan birçok ortaçağ ve barok dönem mimarlık yapıtı arasında, 15. yüzyıl belediye binası, düklük şatosu ve elektör sarayı yer alır. Başka önemli yapılar St. Martin Kilisesi (1421), 18. yüzyılda barok üslupta yenilenen St. Georg Kilisesi (14. yy) ve Mariahilfberg'teki bac kilisesidir (1697-1702). Yukarı Pfalz'ın devlet arşivinden başka belediye arşivinin de bulunduğu Amberg'de 1730'da kurulmuş güzel bir yöresel kütüphane de vardır. Amberg'deki sanayi etkinlikleri arasında demir cevheri çıkarma ve işleme, cam işleri, sırlama, porselen ve tuğla yapımı ve bira üretimi sayılabilir. Nüfus (1989 tah.) 42.246.

amberina camı, alt bölümleri sarımsı kehribar rengi, üstleri ise yakut kırmızısı olan karışık renkli cam işi. Patenti 1883'te Massachusetts eyaletinin East Cambridge kentinde bulunan New England Glass Company (New England Cam Şirketi) tarafından alındı. Önce bu şirkette, daha sonra da

Libbey Glass Company'de (Toledo, Ohio) 1890'a değin yaygın biçimde üretildi. Amberina cam hamurunun temel malzemesi, içinde az miktarda altın bulunan kehribar camıdır. Renk değişimi camın yeniden ısıtılması ile elde edilir. Bazen kalıp içine üflenerek de biçimlendirilir. New England Glass Company'de baklava ve S biçimli örgelerle bezenmiş ya da sarmal damarlı çeşitli sofra takımları ve süs eşyaları üretilmiştir. Ayrıca Massachusetts eyaletinin New Bedford kentinde de, gül kehribar adı verilen aynı tür cam işleri yapılmıştır.

Ambikapur *bak.* Surguca

Ambler, Eric (d. 28 Haziran 1909, Londra, İngiltere), casus ve cinayet romanlarıyla tanınan yazar. Londra Üniversitesi'nde mühendislik öğrenimi gördükten sonra edebiyata yöneldi ve *The Dark Frontier* (1936; Karanlık Sınır), *Uncommon Danger* (1937; Olağandışı Tehlike), *Epitaph for a Spy* (1938; *Casus Hilesi*, 1965/*Bir Casusluk Olayı*, 1977), *Cause for Alarm* (1938; Tehlikenin Nedeni), *The Mask of Dimitrios* (1939; *İzmirli Dimitros'un Maskesi*, 1948/*İzmirli Dimitrios'a Bir Tabut*, 1973) ve *Journey into Fear* (1940; Korkuya Yolculuk) adlı yapıtlarıyla ünlendi. Askerlik hizmetini II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ordusunda film yönetmeni olarak yaptı ve bunu izleyen dönemde senaryo yazarlığına yöneldi. Charles Roda ile birlikte, Eliot Reed takma adıyla bir dizi roman yazdı.

Ambler savaştan sonra kendi adıyla yayımladığı ilk kitap olan ve Balkanlar'da geçen *Judgment on Deltchev*'de (1951; Delçef Kararı) Avrupa'ya ilişkin geniş bilgisinden yararlanarak, siyasal bir temayı açıkça ve olgusal ayrıntılarıyla işler. *The Night-Comers* (1956; Gece Gelenler) ve *State of Siege* (1956; Kuşatma Altında) adlı kitaplarında Uzakdoğu'daki bir devrimin yarattığı korkuyu ele alır. *The Light of Day* (1962; *Gün Işığı*, 1963) ve *Dirty Story* (1967; Pis Öykü) adlarını taşıyan iki romanlık dizide, İstanbul, Atina ve Orta Afrika'da karanlık işlere bulaşmış bir paralı askerin yaşamını aktarır. Daha sonraki yapıtları arasında *The Levanter* (1972; Akdeniz Rüzgârı), *Dr. Frigo* (1974), *Send No More Roses* (1977; Artık Gül Gönderme), *The Siege of the Villa Lipp* (1977; Villa Lipp Kuşatması) ve *The Care of Time* (1981; Zaman Kaygısı) sayılabilir. Ambler'in romanlarından birkaçı sinemaya da aktarılmıştır.

ambligonit, lityum, sodyum ve alüminyum fosfat yapısında [(Li,Na) $AlPO_4$(F,OH)], bir lityum cevheri olan fosfat mineralı. Genellikle lityum ve fosfat bakımından zengin granitik pegmatitlerde çok büyük, beyaz ve yarı saydam kütleler halinde bulunur. ABD'de Güney Dakota eyaletindeki Keystone'da, Zimbabve'de ve daha birçok ülkede çıkarılır. ABD'nin Maine eyaletindeki Hebron'da çıkarılan lekesiz ambligonit kütleleri değerli taş olarak işlenir. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için, *bak.* fosfat mineralleri (tablo).

Ambligonit benzeri bir mineral olan montebrasit, flüorür iyonundan çok hidroksit iyonu içerir. Doğada, kristal ve molekül yapısı bakımından montebrasitlerle ambligonitler arasında yer alan minerallerin oluşturduğu ve katı çözeltiler dizisi olarak adlandırılan, sürekli bir kimyasal maddeler dizisi vardır.

ambliyopi, bir anda ya da aşamalı olarak bir ya da iki gözü etkileyen görme bulanıklığı. Geçici ya da kalıcı olabildiği gibi, ilerleyerek körlüğe de yol açabilir. Histerik kaynaklı olarak görülebilen bu duruma, etil ya da metil alkol, kurşun, arsenik, talyum, kinin, çavdarmahmuzu alkaloitleri, erkekeğreltiotu, karbon disulfür, tatula ve *Cannabis sativa* (marihuana ve esrar elde edilen kenevir) zehirlenmeleri de neden olabilir.

Göz tembelliği olarak bilinen ambliyopi türüne 5 yaşına kadar olan çocuklarda yüzde 2 ila 3 oranında rastlanır. Beyinde, her iki gözden gelen görüntülerin tek bir görüntü olarak bütünleştirilemeyişi, çift görme durumuna yol açar. Göz tembelliği de, bu durumu engelleyebilmek için bir gözün makulasına (ağtabakanın merkezi) düşen görüntünün bastırılmaya çalışılmasına bağlıdır. *Ayrıca bak.* görme alanı kusuru; şaşılık.

ambo *bak.* vaiz kürsüsü

Amboina (Endonezya) *bak.* Ambon

Amboina Katliamı, 1623'te Amboina'da (bugün Endonezya'da Ambon) yerel Felemenk yöneticilerince ölüme mahkûm edilen on İngiliz, on Japon ve bir Portekizlinin idamı olayı. Katliam, İngiliz ve Felemenk hükümetlerinin bir süredir bölgede oluşturmaya çalıştığı işbirliğine ilişkin umutların sonu ve Felemenk'in Hint Adalarındaki üstünlüğünün başlangıcı oldu.

Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası, Baharat Adalarından (Maluku, eskiden Moluccas) biri olan Amboina'ya 17. yüzyılın ilk çeyreğinde yerleşmiş bulunuyordu. Ardından, Victoria Kalesi'ne bir Felemenk garnizonu yerleşti ve adaya bir Felemenkli vali atandı. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'na bağlı İngiliz tüccarlar da bu dönemde adaya geldiler. Bunların çıkarları zamanla Felemenkli tüccarlarınkiyle çatışmaya başladı. 1623'ün başlarında Felemenkli genel vali Herman van Speult, İngiliz tüccarların, Japon paralı askerlerinin de desteğiyle kendisini öldüreceklerine ve bir İngiliz gemisi yardıma gelir gelmez Felemenk garnizonunu ortadan kaldıracaklarına kendini inandırarak komploculârın tutuklanması için emir verdi. Tutuklananlar, işkence altında suçlarını kabul ettiler ve Amboina mahkemesi tarafından suçlu bulunarak Şubat 1623'te idam edildiler.

Amboise, Orta Fransa'daki Centre planlama bölgesinde (*région de programme*) bulunan Indre-et-Loire ilinde (*département*) kent. Tours'un doğusunda, Loire Irmağının üzerindedir. Zengin Loire yöresinde sık görülen büyük şatolardan biri kasabadadır. Geç dönem gotik şatoya Rönesans'ta bazı ekler yapılmıştır.

Kasabanın adı ilk kez 504'te Ambatia olarak geçmiştir. Bu tarihte Frank kralı Clovis, Saint-Jean Adasında (bugün İle d'Or) Vizigot kralı II. Alaric ile buluşup kısa ömürlü bir antlaşma imzaladı. Anjou kontu Fulk III Nerra 11. yüzyılda kenti Blois kontundan alarak bugünkü şatonun temelini oluşturan kare biçiminde, yüksek, taş bir kale yaptırdı. Irmağın kıyısındaki bir kayanın üzerinde yükselen şatonun üç katlı cephesi, çok büyük bir ve alçak iki kuleyle desteklenmiştir. Minimes ve Hurtault adıyla bilinen kulelerin her birinde sarmal birer rampa bulunmaktadır. Şato, 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıla değin, Fransız hükümdarlarının gözde ikametgâhlarından biri oldu. Burada doğup ölen VIII. Charles, I. François'nın yaptığı gibi, şatoyu süslemek için İtalya'dan sanatçı ve ustalar getirtti.

Huguenotların II. François'yı Guise hanedanının etkisinden kurtarma çabaları 1560'ta Amboise Komplosu adıyla açığa

Loire Irmağı üzerindeki Amboise'da gotik şato, Fransa
Knechl

çıktı. Komplo sırasında, şatonun Gotik bölümlerinden biri olan kral dairesinin balkonundan Protestan cesetleri sallandırıldı. Bununla birlikte, 1563 tarihli Amboise Fermanı'yla, soylu ve varlıklı Protestanlara ibadet özgürlüğü tanındı. IV. Henri döneminden başlayarak şato sık sık hapishane olarak kullanıldı. Cezayir bağımsızlık mücadelesinin önderi Abdülkadir, 1848-52 arasında burada hapsedildi. Daha sonra özel mülk olan şatonun bazı bölümlerinin yıktırılması üzerine, Ulusal Meclis 1872'de şatonun Orléans ailesine geri verilmesine karar verdi.

Kent içindeki 16. yüzyıldan kalma belediye binası bugün müze olarak kullanılmaktadır. Porte de l'Horloge çok sesli bir çanın bulunduğu 15. yüzyıldan kalma bir kapıdır. Güneydoğusunda, eskiden Cloux Kalesi olarak anılan ve Leonardo da Vinci'nin öldüğü yer olan Le Clos-Lucé bulunur; Le Clos-Lucé bugün müzedir. Kapının hemen güneyinde 18. yüzyıl Çin tarzının örneklerinden olan yedi katlı Chanteloup pagodası vardır. Amboise'da takım tezgâhları, kimyasal ürünler ve ayakkabı üretimi yapılır. Nüfus (1982 tah.) 10.823.

Amboise, Georges d' (d. 1460, Chaumont-sur-Loire - ö. 25 Mayıs 1510, Lyon, Fransa), kardinal ve XII. Louis'nin başbakanı. Yaptığı reformlarla ve Louis'nin İtalya seferinde oynadığı rolle tanınmıştır.

VII. Charles ile XI. Louis'nin mabeyincisi ve Roma elçisi Pierre d'Amboise'ın oğlu olan Georges, 14 yaşında Montauban piskoposluğuna getirildi. Daha sonra XI. Louis adına sadaka dağıtmakla görevlendirildi. VIII. Charles döneminde, sonradan XII. Louis adıyla kral olan Orléans dükünün yandaşı olduğu gerekçesiyle hapse atıldı. Dük saygınlığını yeniden kazandığında d'Amboise da Narbonne (1492) ve Rouen (1493) başpiskoposluklarına getirildi ve Normandiya valiliğine atandı. Orléans'ın 1498'de tahta geçmesiyle de kardinal ve başbakan oldu.

D'Amboise yönetim harcamalarında kısıntı yaparak vergileri azaltmayı başardı. Ayrıca önemli yargı reformları gerçekleştirdi. XII. Louis'nin 1499'daki Milano seferinin hazırlanmasına önemli katkısı oldu. Papa VI. Alexander 1503'te ölünce, d'Amboise papa olmayı umdu; ama bunu sağlamak amacıyla Fransız askeri birliklerini kullanmaya yanaşmadı. Papalığa III. Pius adıyla bir İtalyan seçildi. Onun bir ay sonra ölmesi üzerine gene bir İtalyan, II. Julius adıyla papa oldu. Bu haksızlığı karşılamak için Kardinal d'Amboise yaşam boyu papalığın Fransa ve Comtat-Venaissin (Güney Fransa'da bir papalık devleti) elçiliği göre-

vine getirildi. D'Amboise Fransa'nın yönetiminde etkinliğini sürdürerek, İmparator I. Maximilian ile yapılan Blois Antlaşması'na (1504) ve Venedik'e karşı kurulan Cambrai

D'Amboise, sanatçısı bilinmeyen bir oymabaskıdan ayrıntı
Bibliothèque Nationale, Paris

Birliği'ne görüşmeci olarak katıldı. XII. Louis ile birlikte bir başka İtalya seferinden dönerken öldü.

Amboise, Jacques (Joseph) d' *bak.* d' Amboise, Jacques

Amboise Komplosu, aristokrat genç Fransız Protestanlarının (Huguenot) 1560'ta Katolik Guise hanedanına karşı giriştikleri başarısız komplo.

On dört yaşındaki II. François'nın 1559'da Fransa tahtına çıkmasıyla Guise hanedanının yönetimde nüfuzunun artması, küçük soylular arasında düşmanca duyguların gelişmesine yol açtı. Guise'leri yönetimden uzaklaştırmak amacıyla Nantes'ta bir komplo hazırlandı. Görünüşte bu komplonun başını La Renaudie adlı yoksul bir Perigord soylusu çekiyordu. Oysa aslında komplo için ilk kışkırtmaları yapan Bourbon hanedanından Condé prensi I. Louis'nin casuslarıydı. Guise'ler saray halkı Blois'dayken komployu haber aldılar ve daha iyi korumak amacıyla kralı Amboise'a götürdüler. La Renaudie bu durumda yalnızca planlarını erteledi ve komplocular küçük birlikler halinde Amboise çevresindeki korularda toplandılar. Ama bir kez daha ihanete uğradılar, birçoğu darbeyi gerçekleştiremeden teslim oldu ya da yakalandı. La Renaudie ve öbür komplocular 19 Mart 1560'ta Amboise Şatosu'na saldırıya geçtilerse de geri püskürtüldüler. La Renaudie öldürüldü, komplocuların birçoğu tutsak edildi.

Daha sonra Guise'ler acımasızca öç aldılar. İşkenceler, yoğun baskınlar ve idamlar bir hafta sürdü. Cesetler Loire'a atıldı. Guise'ler ayrıca, Condé'yi yargılamak üzere özel bir komisyon topladılar; komisyon idam kararı verdiyse de infaz ertelendi ve II. François'nın ölmesi Condé'yi idamdan kurtardı.

Ambolar, UAMBOLAR olarak da bilinir, Namibia'nın kuzeyi ve Angola'nın güneyindeki kuru otlaklarda yerleşmiş etnik grup. Namibia'da "Uambolar" ve Angola'da "Ambolar" olarak anılırlar ve bir Bantu dili olan Kwanyama dilini konuşurlar. Eskiden, rahiplik görevini de yerine getiren krallar tarafından yönetilirlerdi. Krallık babadan oğula geçerdi.

Geleneksel Ambo toplulukları küçük olmalarına karşın yukarıda sözü edilen rahip-krallar, resmi vergi toplayıcılar, büyük saygınlığı olan ana kraliçe, babadan oğula geçerek süren bir aristokrasi ve kölelerle Afrika merkezi devlet örgütlenmesinin tipik özelliklerini gösterirlerdi.

Ambolarda soy, anadan geçer ve erkekler birden çok eşle evlenirler. İlk eş üstün bir konumdadır. Ama eşlerin hepsinin, kamıştan yapılmış konik bir çatısı olan, dallarla örülüp çamurla sıvanmış, daire biçiminde ayrı bir kulübesi vardır. Çekirdek aileden (anne, baba ve çocuklar) bir toplantı alanının çevresinde gruplaşırlar. Bu alanın ortasında, içinde yerel reisin ilk eşi ya da kızı tarafından korunan kutsal bir ateşin bulunduğu bir şef kulübesi ya da bir toplantı evi yer alır. Bu ateş ısınmak ya da (aralarından ayrılan bir savaşçı için hazırlananın dışında) yemek pişirmek için kullanılmaz; bu topluluğun simgesidir ve sönmesi de yakında gelecek bir felaketin işareti kabul edilir. Yerel şef ve reisler kutsal ateşlerini kendilerinden daha üst durumdaki şeflerden alırlar.

Tarım ve hayvancılığa dayanan Ambo ekonomisi, balıkçılık, avcılık ve toplayıcılıkla desteklenir. Akdarı ve süpürgedarısı en çok yetiştirilen ürünlerdir; sığır, koyun ve keçi toplulukların hepsinde bulunur. Sığır, süt ve tereyağı üretimi açısından olduğu kadar, çeyiz olarak verildiği için de büyük önem taşır.

Ambon, eskiden AMBOINA ya da AMBOYNA, Endonezya'nın Maluku ilinin (*propinsi*) Orta Maluku ilçesinde (*kabupaten*) ada ve kent (*kotamadya*). Ambon Adası Seram Adasının güneybatı kıyısının 11 km açığında yer alır. 761 km²'lik toprakları genellikle dağlıktır; Salhatu Dağı 1.038 m'ye kadar yükselir. Deprem kuşağında olmasına karşın, Ambon'da etkin yanardağ yoktur; ancak kimi sıcak su kaynaklarıyla sıcak gaz bacalarına ya da kükürtlü tütenlere rastlanır. Ada bol yağışlı tropik bir iklime sahiptir. Seram'dan elde edilen sert ve budaklı Ambon ağacı, ahşap süsleme işlerinde kullanılan çok değerli bir malzemedir. Ambon'da memeli türlerinin çok az olmasına karşılık, aralarında raket biçimi kuyruğu olan bir yalıçapkınıyla parlak kırmızı renkli, fırça dilli bir papağanın da bulunduğu birçok kuş türü vardır. Ambon Körfezinde (*teluk*) birçok balık türü yaşar; körfezin doğu ucunda da bazı balık tarlaları bulunur.

Adaya adını veren ve 1521'de yerleşim kuran Portekizlileri buraya çeken karanfil ticareti olmuştu. Felemenkliler 1605'te Portekiz Kalesi'ni ele geçirerek baharat ticaretini kendi denetimleri altına aldılar ve 1623'teki Amboina Katliamı(*) sırasında adadaki bir İngiliz yerleşim merkezini yıktılar. 1796'da İngilizlerin egemenliği altına giren ada, İngilizlerle Felemenkliler arasında iki kez el değiştirdikten sonra 1814'te Felemenklilere kaldı. Önemli bir deniz üssü olan Ambon'u II. Dünya Savaşı sırasında Japonya işgal ettı. Endonezya'nın 1950'de bağımsızlığını kazanmasından sonra, çoğu Hıristiyan okullarında eğitilmiş, Hollanda yönetimi ve ordusunda görev yapmış olan Ambonlular, toplumsal ve ekonomik geleceklerinden kuşku duyarak Endonezya Cumhuriyeti'ne katılmayı reddettiler ve bağımsız Güney Maluku Cumhuriyeti'ni kurduklarını açıkladılar. Bu karşı çıkışın askeri harekâtla bastırılmasına karşın, Seram'da çıkan gerilla savaşı on yıldan çok sürdü ve birçok Ambonlu'nun Hollanda'ya kaçmasına neden oldu.

Genellikle koyu renk tenli, kıvırcık saçlı, basık burunlu ve kalın dudaklı olan Melanezya kökenli Ambonlular Uliasers ve yakındaki Seram kıyısında yaşarlar. Müslümanlar daha çok kuzeyde, Hıristiyanların çoğunluğu ise güneyde oturur. Timor diline akraba olan dilleri, bölgesel bir *lingua franca*(*) işlevi görür. Endonezya dilleri ailesinden olan bu dilde, Portekizceden ve Felemenk dilinden alınmış pek çok sözcük vardır.

Tarımsal üretim genellikle önemsiz düzeydedir. Başlıca tarımsal ürünler arasında mısır, kahve, kökü yenen bitkiler, sagu ve karanfil sayılabilir. Kopra, şeker ve balık ihraç edilir; ayrıca palmiye şarabı yapılır. Ambon'un limanı, ürünlerin gemilere yüklendiği ve ithal malların dağıtımının yapıldığı başlıca merkezdir. Adada ulaşıma elverişli karayolları, bir devlet radyo istasyonu, telefon şebekesi ve limanın batısında Pattimura Havaalanı vardır. Kültür kurumları arasında 1956'da kurulan Pattimura Ambon Üniversitesi, bir din okulu ve bir müze yer alır.

Körfezin doğu yakasındaki Laitimor Yarımadasında bulunan Ambon liman kenti, limanın ağızından yaklaşık 13 km içerdedir. Maluku ilinin merkezi olan bu kent, Felemenkliler döneminde, ağaçlarla bezenmiş geniş caddeleri ve taş evleri, hastanesi, adaya ilk yerleşenlerden kalan kilisesi ve 17. yüzyıl başlarında yapılıp sonradan onarılmış Victoria Kalesi gibi görkemli yapılarıyla tanınırdı. Hükümet binaları ve kışlalar da içinde olmak üzere, bu yapıların çoğu II. Dünya Savaşı sırasında ve savaşı izleyen yıllarda yıkıldı. Nüfus (1980) ada, 650.927; kent, 208.898.

Ambon Katliamı *bak.* Amboina Katliamı

Amboseli Ulusal Parkı, eskiden MASAI AMBOSELI KORUMA ALANI, Doğu Afrika'da, Kenya'nın güneyinde ulusal park. Amboseli, 3.261 km²'lik bir alanı kaplayan bir av hayvanlarını koruma alanı olarak 1948'de, Tanzanya'da Kilimanjaro'nun kuzeybatısında kuruldu. Alan içinde yedi çeşit farklı doğal ortam vardı: Açık düzlükler, akasya ormanı, lav örtülü dikenli çalılıklar, sazlıklar, bataklıklar, Amboseli göl yatağı ve

Amboseli Ulusal Parkı'nda zebralar, Kenya
John Lewis Stage-Photo Researchers

Oldoinyo Orok bayırları. Yörede sürüleriyle birlikte Masailer de yaşıyordu.

1974'te koruma alanının yüzde 10'undan biraz fazlası, 392 km²'lik Amboseli Ulusal Parkı olarak düzenlendi. Taban toprağı genellikle düz, kuru ve alkali içeren parkın ortasında Amboseli Gölü yer alır. Park, koruma alanındaki yedi çeşit doğal ortamdan üçünü kapsamaktadır: Açık düzlükler, dikenli çalılıklar ve akasya ormanı. Parkta yabani yaşamın her türüne rastlanır. Önemli hayvanlar arasında babuin, aslan, çita, fil, kara gergedan, suaygırı, Masai zürafası, yaban mandası, oriks, gnu, gerenuk, impala ve ceylan bulunur.

Ambrim, AMBRYM olarak da yazılır, Büyük Okyanusun güneybatısında Vanuatu'ya bağlı ada. Yüzölçümü 665 km²'dir. Sönmemiş iki yanardağı ile tanınır. Bunlardan Marum Dağı (1.270 m) en son 1973'te patlamıştır. Benbow Dağında (1.134 m) ise, 1894, 1913, 1929, 1942, 1950, 1972 ve 1973'te büyük patlamalar olmuştur. 1950'deki patlamanın önemli ölçüde zarara yol açması üzerine, adada yaşayanlardan birkaç yüz kişi Éfaté'ye yerleştirilmiştir. Adada kopra (kurutulmuş hindistancevizi içi) üretilir. Nüfus (1979) 6.311.

Ambrogio (CAMALDOLI'LI), İtalyanca AMBROGIO CAMALDOLESE, asıl adı AMBROGIO TRAVERSARI (d. 16 Eylül 1386, Portico, Floransa Cumhuriyeti - ö. 20 Ekim 1439, Floransa), hümanist, rahip ve çevirmen. 15. yüzyılda Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki kısa süreli birleşmenin gerçekleşmesine katkısı olmuştur. 1400'de Floransa'da Camaldoli tarikatına girdi. Otuz yıldan çok Latince, özellikle de Yunanca üzerinde çalıştı. Böylece İskenderiyeli Aziz Büyük Athanasios, Kaisareialı (Kayseri) Aziz Büyük Basileios ve Konstantinopolisli (İstanbul) Aziz Ioannes Khrysostomos gibi Kilise Babaları'nın Yunanca yazılmış yapıtlarını Latince'ye çevirmeyi başardı. Hümanist çevrelerde ün kazanınca Cosimo de Medici onu koruması altına aldı.

Ambrogio, Papa IV. Eugenius tarafından 1431'de Camaldoli tarikatı başpapazlığına atandı. 1435'te Papalık adına Basel Konsili'ne katıldı. 1438'deki Ferrara-Floransa Konsili'nde papanın temsilcisi olarak Bizans imparatoru VIII. Ioannes ile Konstantinopolis patriği Yosif'i ağırladı. Latin ve Yunan kiliselerinin birleşmesi kararının alındığı bu konsildeki görüşmelerde, Rum ve Doğu kiliselerinin ilahiyat anlayışı konusundaki uzmanlığıyla en önemli rolü oynadı. Bu karar onun ölümünden kısa bir süre önce ilan edildi. Ambrogio, hiçbir zaman resmen azizlik mertebesine yükseltilmemiş olmasına karşın, Floransa'da Camaldoli tarikatı mensuplarınca her yıl 20 Kasım günü anılır.

Ambros, August Wilhelm (d. 17 Kasım 1816, Vysoké Mýto, Prag yakınları - ö. 28 Haziran 1876, Viyana), kapsamlı bir müzik tarihi olan *Geschichte der Musik* (Müzik Tarihi) adlı yapıtın yazarı müzikolog.

Ambros hukuk öğrenimi gördükten sonra 1840'ta kamu hizmetine girdi. 1850'de Prag'da savcı oldu. Yetenekli ve bilgili bir müzikçiydi; *Bretislaw a Jitka* adlı operayı besteledi. Aynı zamanda müzik üstüne yazılar da yazıyordu. *Über die Grenzen der Poesie und Musik* (1856; Müzik ve Şiirin Sınırları Üzerine) adlı incelemesiyle geniş bir estetik tartışmasına yol açmıştı. 1869'da Prag'da müzik profesörü, 1872'de Viyana'da müzik tarihi profesörü oldu. Ölümüyle yarım kalan *Geschichte der Musik* adlı yapıtı Antik Çağı, ortaçağı ve Rönesans'ı kapsıyordu. Araştırmacılar, notlarından yararlanarak onun bu çalışmasını tamamladılar.

Ambrosiaster, Yeni Ahit'teki Aziz Paulus'un mektuplarına ilişkin bir yorumun yazarına verilen ad. Eskiden beri Milano piskoposu Aziz Ambrosius'un (ö. 397) adından geldiği kabul edilir. Yapıt, Yeni Ahit'in Latince metnine yönelttiği eleştiri bakımından değerlidir.

1527'de Erasmus yapıtı Ambrosius'un yazmış olduğundan kuşku duyduğunu belirtti. Onun bu yargısı zamanla bilim adamlarınca da kabul edildi ve yorum yazarı genellikle Ambrosiaster (Sahte Ambrosius) olarak adlandırıldı. Augustinus'un 4. yüzyılda yorumun Romalılara ilişkin bazı bölümlerini Aziz Hilarius'un yazdığını ileri sürmesinden başlayarak, yapıt çeşitli bilim adamlarınca hemen hemen bilinen bütün Hilariuslara atfedilmiştir.

Ambrosius (AZİZ) (d. y. 339, Augusta Treverorum, Belgica, Galya - ö. 397, Milano; yortu günü 7 Aralık), Milano piskoposu, Kitabı Mukaddes araştırmacısı ve ortaçağın kilise-devlet ilişkileri anlayışının kaynağı olan görüşlerin öncüsü. Edebi yapıtları Latince söz sanatlarının başyapıtları olarak kabul edilmiş, ilahileriyle müzik tarihine de geçmiştir. Ambrosius aynı zamanda, büyük ilahiyatçı Aziz Augustinus'a Hıristiyanlığı kabul ettirmesi, onu vaftiz etmesi ve kilisenin Roma İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde yükseldiği doğrultusundaki görüşüyle de tanınır.

İlk dönemi. Ambrosius, Galya genel valisinin ikinci oğlu olarak Augusta Treverorum'da (Trier) doğdu. Kısa bir süre sonra babası ölünce, Ambrosius Roma'da din adamlarının sık sık uğradığı bir sarayda yetişti. Yaklaşık 370'te Aemilia-Liguria valiliğine atandı ve Milano'da oturmaya başladı; 374'te de kent halkı tarafından piskopos ilan edildi.

Halkın sevdiği bir yabancı olan Ambrosius, seçilmesinin bir tartışmaya yol açmayacağı düşünülerek bu göreve getirilmiş, vaftiz edilmemiş sıradan bir insanken, sekiz günde piskoposluğa yükselmişti. Nüfuzlu çevrelerle sıkı ilişkileri olan, ama gösterişsiz bir senatörler ailesinden gelen Ambrosius, eyalet yöneticisi olarak önemsenmese bile, Milano piskoposu olarak çağının kültürel ve siyasal yaşamına egemen olmayı başardı.

Kilise yöneticiliği. Milano'da sık sık toplanan imparatorluk divanı ile karşı karşıya geldiğinde, Ambrosius Romalı senatörlerin ayrıcalıklılığını savunan cumhuriyetçi bir anlayış ile halkın gönlünü okşama becerikliliğini birleştiren bir dirayet sergiledi. Roma senatosundaki pagan üyelerin 384'te dinsel hoşgörü isteğiyle açtıkları bir davayı geri çevirmeyi başardı. 385-386'da Ariusçu heretiklerin kullanmak için istedikleri bir kiliseyi onlara vermeyi reddetti. 388'de bir Yahudi havrasını yakan piskoposu cezalandırdığı için İmparator Theodosius'u kınadı. 390'da Selanik'te çıkan bir karışıklığı halkı kılıçtan geçirerek cezalandıran Theodosius'a, halkın önünde tövbe cezası verdi. Trier'de zorla tahta oturan Maximus'a 383 ve 386'da yaptığı resmî ziyaretlerden de anlaşıldığı gibi, Ambrosius'un sadık bir diplomat olması ve yeteneği, bu eşi görülmemiş çıkışlarının hoş görülmesini sağlıyordu. Mektuplarında ve İmparator II. Valentinianus ile İmparator Theodosius'un cenaze törenlerinde yaptığı konuşmalarında (*De obitu Valentiniani consolatio*; 392 ve *De obitu Theodosii*; 395) Hıristiyan bir imparatorun, kilisenin bir oğlu olduğunu, İsa'nın buyrukları doğrultusunda hizmet verdiğini, dolayısıyla da piskoposların öğüt ve eleştirilerine uymak zorunda bulunduğunu savunan ortaçağ anlayışını geliştirdi.

Edebiyat ve müzik alanındaki başarıları. Ambrosius'un imparatorlarla ilişkileri, İtalya'nın kilise dışı yönetici sınıfı içindeki etkili konumunun yalnızca bir bölümüdür. Özellikle Philon, Origenes, Kaisareialı (Kayseri) Aziz Basileios ve pagan Yeni-Platoncu Plotinos'un yapıtları başta olmak üzere Ambrosius, çağındaki Hıristiyan ve pagan Yunan öğretilerinin pek çoğunu özümledi. Bu öğretileri gerek Kitabı Mukaddes'i yorumlayan vaazlarında, gerek Eski Ahit'in tinsel anlamını bilgece felsefe simgeleriyle savunduğu *Heksaëmeron*'da (Yaratılışın Altı Günü Üzerine), gerekse Yeni-Platoncu mistik dildeki derin bilgisini ortaya koyan *De Isaac et anima* (İshak ve Ruh Üzerine) ve *De bono mortis* (Ölümün Erdemi Üzerine) gibi patrikler üstüne hazırladığı vaazlarında kullandı. Tarihleri kesin olarak belirlenemeyen bu vaazlar Ambrosius'un başlıca yapıtlarıdır ve Batı'da bugün de Yunan felsefesi ve ilahiyatı öğrencileri için vazgeçilmez kaynaklar sayılır. Ambrosius, bu tür vaazlarla, sonradan Kuzey Afrika'da Hippo piskoposu olan Augustinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesini ve kendisi gibi değerli bir ilahiyat öğretmeni olarak saygı görmesini sağladı. 384'te şüpheci bir retorik öğretmeni olarak Milano'ya giden Augustinus, 388'de,

Aziz Ambrosius, Pinturicchio'nun bir freskinden ayrıntı, 1480'ler, Sta. Maria del Popolo, Roma
Alinari - Art Resource/EB Inc

Ambrosius tarafından vaftiz edilmiş olarak buradan ayrıldı. Ambrosius'un Katolik Yeni-Platonculuğu Augustinus'u derinden etkilemiş, sonunda Hıristiyan ilahiyatını değiştirecek olan felsefi temeli oluşturmuştur.

Ambrosius'un aydın Latinlere tanıttığı, kusursuz bir klasik dönem Hıristiyanlığıydı. Din adamlarının ahlaki yükümlülükleri üzerine *De officiis ministrorum* (386; Papazların Görevleri Üzerine) adlı yapıtında Cicero'nun *De officiis*'ini (Görevler Üzerine) örnek almıştı. Hıristiyanlaşan aristokratların davranışlarında kendilerine Romalı kahramanları değil, Eski Ahit ermişlerini örnek almaları için çalıştı. Bir zamanlar bir Roma valisi olarak yönettiği Kuzey İtalya kentlerinde bu aristokrat Hıristiyanlığı, yazdığı mektuplar, gerçekleştirdiği ziyaretler ve yaptığı atamalarla güçlendirdi.

Ambrosius, Milano'da Doğu müziğinin yeni melodilerini tanıttı ve "Aeterne rerum Conditor" (Toprağın ve Gökyüzünün Kurucusu) ve "Deus Creator omnium" (Her Şeyi Yaratan Ulu Tanrı) gibi ilahilerle halkı adeta büyüledi. Vaftiz adaylarını eğitmek için hiçbir çabadan kaçınmadı. Vaazlarında, özellikle *De Nabuthe*'de (Nabot Üzerine) toplumsal haksızlıkları kınadı ve hükum giymiş birçok kişinin bağışlanmasını sağladı. Katı bir çileciliği savundu; bekâretin en üstün erdem olduğunu ısrarla belirttiği için, soylu aileler evlilik çağındaki kızlarını onun vaazlarına göndermek istemezlerdi.

Değerlendirme ve yorumlar. Ambrosius'un ününe ölümünden sonra da hiç gölge düşmedi. Augustinus'a göre o, örnek bir piskopostu. Milano diyakozu Paulinus, Augustinus'un özendirmesiyle, 412'de Ambrosius'un bir biyografisini yazdı. Augustinus'un muhalifi Pelagius'a göre ise Ambrosius "Latin söz sanatlarının çiçeği" idi. Vaazlarından *Expositio evangelii secundum Lucam* (390; Luka'ya Göre İncil'in Açıklaması) elden ele dolaşmıştı.

Buna karşılık Ambrosius'un iki yüzlü tanrı Janus gibi bir kişiliği vardı. İsteklerini imparatora kabul ettirir, ama hiçbir zaman kendini, kilisenin devlete egemen olduğu bir rejimin öncüsü olarak görmedi. Çünkü davranışlarına, Ariusçu saraylıların Milano'da Katolikliğin kökünü kazıyacağı ve putperest soylu grupların Hıristiyanlığı bir gün karanlığa gömeceği yönündeki geleneksel korku yön verirdi. Bilgiye yaklaşırken yararlandığı yöntemin de aynı biçimde modası geçmişti. Dinsizlerle heretiklerin "dine karşı bu saygısızlıklarını felsefe fıçısında boyadıklarını" söylemişti. Oysa vaazları, çok belirgin biçimde, Plotinos'un putperest gizemciliğinin izlerini taşırdı. Milano'da S. Ambrogio Kilisesi'nin S. Satiro Şapeli'nde bulunan, onunla az çok çağdaş bir sanatçının elinden çıkmış mozaikte Ambrosius tam kendi istediği biçimde görünür: Elindeki Kitabı Mukaddes'i sıkıca kavramış gösterişsiz bir Hıristiyan piskoposu. Ama onun piskoposluk görevlerini yerine getirme biçimi, Katolik Kilisesi'nin Roma İmparatorluğu'nun yıkıntıları üstünde "büyüyen bir ay gibi" yükselmesini sağlayacaktır.

Ambrosius dinsel ezgisi, Latin missasıyla Ambrosius kilise ayininin dualarına eşlik eden ve tek kişinin (monofonik) ya da koronun aynı perdeden (*unison*) söylediği ezgi. Bu ezgi, Milano piskoposluğu ile onun nüfuzu altında bulunan kiliselerde söylenmiş ve ortaçağdaki etkisi Bavyera'ya kadar uzanmıştır. Milano, Lugano ve İsviçre'nin Ticino kasabasında bugün de kullanılmaktadır.

Ambrosius ezgisinin 355-374 arasında Milano piskoposu olan Kapadokyalı Auksentios tarafından Milano'ya getirildiği ve kaynağının da Antiokheia olduğu sanılmaktadır. Aziz Augustinus'a göre (*Confessiones*, IX, 7), Auksentios'un ardılı Aziz Ambrosius(*) koro halinde sırayla söyleyişten yararlanmış, ama bunu kendine özgü bir biçimde uygulamışlı. Aziz Ambrosius ve yandaşları, Ariusçu imparatoriçe Justina'nın ordusu tarafından kiliselerinde kuşatıldıkları sırada Ambrosius onları, "Doğu tarzı"nda mezmur okumayı öğreterek yüreklendirmişti. Ambrosius'un kendi anlattıklarından (*Heksameron*, III, 25) strofik (kıtalı) ilahilerin söylenmesine ve her mezmurun ilk dizesinden alınan bir nakaratla mezmurun yanıtlanmasına tüm cemaatin katıldığı anlaşılmaktadır. Bu söyleyiş yöntemi kısa zamanda tüm Batı kiliselerine yayıldı. Uzun süre Aziz Ambrosius, kendi adıyla anılan dinsel ezgiyi başlatan kişi olarak kabul edilmişse de artık böyle düşünülmemektedir. Günümüzde yalnızca "Ambrosius ilahileri" olarak bilinen ölçülü müzikle bestelenmiş Latin ilahilerinin yazarı olarak kabul edilmektedir. Tersi tüm söylencelere karşın, hiçbir Ambrosius dinsel ezgisinin melodisi Ambrosius'a mal edilememektedir.

Ambrosius ayininin genel bölümü *Ordinarius* (missa ezgilerinden haftanın günlerine göre değişmeyen metinleri) ile Gregorius ayininin genel bölümü *Ordinarius*'un (standart Katolik ayini ve ezgisi) bir oranda ilgisi vardır. Her ikisinde de bir *Kyrie* ile bir *Gloria* bulunur; ama Ambrosius'ta *Kyrie*, *Gloria*'ya eklenirken, Gregorius ayinindeki genel bölümde *Gloria*'dan önce gelir. Her ikisinde de bir *Credo* (Ambrosius ayininde bu *Symbolium* adını alır) ve bir de *Sanctus* vardır. Ambrosius ayini Komünyon'da ekmeğin bölünmesi sırasında bir *Proprius* ezgisi (metinleri kilise takvimine göre değişen ezgi) olan *Confactorium*'u kullanır. Oysa Gregorius dinsel ezgisinde bir *Ordinarius* ezgisi olan Agnus Dei(*) vardır. Ambrosius ayininin genel bölüm ezgileri, her zaman olmasa da genellikle heceseldir. Yani her hece seslendirilir. Yortularda okunan *Gloria*'sında hecesel müzik cümlesinin sonunda anlatımlı *melisma*'lar (her hecede birçok nota ile seslendirme) vardır. Gregorius ayinine oranla Ambrosius ayininde *Ordinarius* ezgisi azdır.

Milano kilisesinin kullandığı Ambrosius ezgisinin ve Ambrosius ayininin benimsenmesine özellikle Charlemagne karşı çıktı. Charlemagne, Katolik uygulamasına uygun düşmeyen her türlü müziği ve ayini hoş karşılamıyor, ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Ambrosius dinsel ezgilerinin Charlemagne döneminde son biçimini aldığı ve üslup açısından Gregorius ezgisinden farklılaştığı sanılmaktadır. Bu ve daha sonraki dönemlerin Gregorius ezgileriyle metinlerine, Ambrosius repertuarıyla bütünleşmiş bir durumda rastlanır. 12. yüzyıldan önce yazılmış Ambrosius ezgilerini içeren hiçbir yazma olmadığı için, var olan ezgilerden ne kadarının özgün ezginin özelliklerini taşıdığını kestirmek zordur. Bununla birlikte, Ambrosius ezgileri ayrıca daha az biçimseklik gösteren ve biçim yönünden düzensiz olan ezgilerden oluşan bir ilkel öğe de içerir. Bunlar herhalde, incelmiş ve sistemleştirilmiş Gregoryen repertuardan etkilenmeden kalmış olanlardır.

Tipik Gregorius dinsel ezgisinde bulunmayıp da Ambrosius ezgisine özgü olan birkaç özellik vardır. Gregorius ezgilerinin tersine, Ambrosius ezgileri üslup açısından bütün kategorilerinde biçimseklik göstermezler. Örneğin Gregorius *Tractus*'larının (bir yalın ezgi kategorisi) birbiriyle ortak kimi müziksel özellikleri vardır. Oysa Ambrosius ezgileri arasında bu tür bir bağdaşıklık gözlenmez. Ambrosius ezgilerinin belli bir modda yazılmamasına karşılık, belli bir Gregorius ezgisi sekiz kilise modundan birinde yazılmıştır. Ambrosius mezmur ezgileri bunların orta kadansları (durgu noktaları) bulunmaması ve daha geniş bir okuma notası (*reciting tone*; her notada birçok hecenin seslendirilmesi) ile bitiş yerleri bulunması bakımından Gregorius mezmur ezgilerinden farklıdırlar.

ambülatuvar (Latince *ambulatorium*), mimarlıkta, kiliselerin orta nefinin doğu ucunda, dışa doğru çıkıntılı apsisi ya da koroyerini çevreleyen yarım daire biçimindeki koridor. Eskiden ana altarın arkasında sıkışık bir biçimde yer alan ve aziz altarı denen küçük altarlar, ambülatuvarın ortaya çıkmasından sonra, buranın kavisli dış duvarı boyunca, yarım daire planlı nişler halinde sıralanmaya başladı.

Ambülatuvar, Saint-Benoit-sur-Loire Bazilikası, 11. yy., Fransa
Jean Roubier

İlk ambülatuvar, Fransa'da Tours'daki Saint-Martin Kilisesi'nin yeniden yapımı sırasında (y. 1050, bugün yıkılmıştır) uygulandı. 13. yüzyıl başlarında Benedikten-

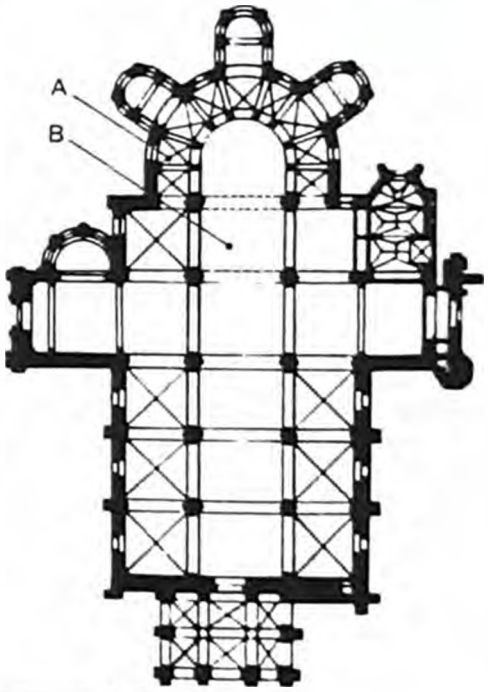

Paray Le Monial Kilisesi planı
A- Ambülatuvar
B- Orta nef
Ana Yayıncılık Arşivi

ler ambülatuvar uygulamasını İngiltere'ye getirdiler ve birçok İngiliz katedralinin doğu ucu bu biçimde genişletildi.

AMC *bak.* American Motors Corporation

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi, İstanbul'da Saraçhane semtinde, Osmanlı sadrazamlarından Amcazade Hüseyin Paşa'nın 1697-1702 arasında yaptırdığı külliye. 1755 ve 1896 depremleri ile 1718'deki Haliç yangınından büyük ölçüde zarar gören yapı topluluğu 2 580 m²'lik bir alanda dershane, kütüphane, sıbyan mektebi, 16 odalı bir medrese, hazire, sebil ve çeşmeden oluşur. Üç yönden 22 sütunlu bir revakla çevrili

sekizgen planlı dershanenin, medrese odalarıyla hazire arasında anıtsal bir görünümü vardır. Kütüphane ise, sıbyan mektebi ile medrese odaları arasında, külliyeye egemen konumda, iki katlı bir yapıdır. Külliyenin ön cephesinde bulunan dört dükkânın üzerindeki sıbyan mektebi, kubbelerle örtülü iki bölümden oluşur. Burası 1896 depreminden sonra yeniden yapılmıştır. Medrese, avluyu batı yönünde "U" biçiminde çevreler. 4 m × 4 m boyutlarındaki odaları, pandantifli küçük kubbelerle örtülüdür. Bu 16 oda avluya revaklarla açılır. Caddeye bakan sebil, planının içte kareye yakın olmasına karşın dışarıya yonca yaprağı biçiminde taşar. Aynı cephede, 1739'da Şeyhülislam Mustafa Efendi tarafından yaptırılmış bir de çeşme vardır.

Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı
Linx

Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı, İstanbulda, Anadolu Hisarı'nın yaklaşık 1 km kuzeyinde, Boğaziçi'nin ayakta duran en eski yalısı. 1699'da, II. Mustafa döneminin sadrazamlarından olan, Köprülü ailesinden Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Eskiden asıl yaşama mekânları ile geniş bir haremi, mutfağı ve hamamı da içeren büyük bir yapı topluluğundan bugün yalnız selamlık divanhanesi ayakta kalmıştır. Bu bölüm uzun yıllar özgün işleviyle, yani erkek konuklar için bir kabul salonu olarak kullanıldı. Orta sofalı plan şemasına göre tasarlanmış olduğu anlaşılan harem dairesi, selamlığın yaklaşık 80 m kadar güneyinde yer almaktaydı. Bu bölüm, büyük bir olasılıkla 19. yüzyılın sonlarında yanıp ortadan kalkmıştır.

Deniz kıyısına yerleştirilmiş olan ahşap divanhane payandalarla desteklenmiş bir çıkmayla denize doğru taşmaktadır. Hemen arkada kalan ve yapıyı bağımsız bir konut haline dönüştüren bölüm ise 19. yüzyılın ikinci yarısında eklenmiştir. Burasının, yapının özgün tasarımında da bulunan servis mekânlarının yerini aldığı düşünülmektedir. Divanhane 1650-1750 arasında oldukça yaygın biçimde uygulanmış bir şemanın bugüne kalmış tek örneğidir. Ortadaki ahşap kubbeyle örtülü kare mekâna üç kenarından birer yan mekân eklenmiştir. Geniş dizi pencerelerle dışa açılan bu yan mekânlar içeride üç duvar boyunca sedirlerle kuşatılmıştır. Orta mekânda ise mermer selsebilli bir havuz yer alır. Yapının içi zengin kalem işi bezemelerle donatılmıştır. Eskiden pencereleri örten kepenkler bugün ortadan kalkmıştır. 1956'da çok yetersiz düzeyde de olsa, onarılan yapı bugün oldukça harap durumdadır.

Amda Tseyon (Amhara dilinde "Sion'un Direği") (ö. 1344), 1314-44 arasında Etiyopya hükümdarı. Vakayinamelerde daha çok Müslümanlara karşı savaşan bir kahraman olarak geçer. Onu, Etiyopya devletinin kurucusu sayanlar da vardır. Amda Tseyon'un hükümdarlık dönemine ilişkin en eski Etiyopya vakayinamesi bu varsayımı destekler gibidir. Ayrıca Amhara dilinin bilinen en eski yazılı örnekleri de onu öven ilahilerden oluşmaktadır. Bu belgelerden, Amda Tseyon'un eğlence düşkünü bir delikanlıyken olgunlaşarak atılgan bir savaşçı ve hükümdar olduğu anlaşılmaktadır. Çoğunlukla güneydoğudaki Müslüman krallıklarla savaştı. Kendisine karşı birleşme planları yapan bu krallıkların her biriyle tek tek çarpışarak yenilgiye uğrattı. Birçok küçük devleti topraklarına katarak krallığını genişletti.

Amedeo VI (YEŞİL KONT). İtalyanca AMEDEO IL CONTE VERDE. Fransızca AMÉDÉE LE COMTE VERT (d. 1334, Chambéry, Savoie - ö. 1 Mart 1383, Castropignano), 1343-83 arasında Savoie kontu. Savoie'nın topraklarını ve nüfuz alanını büyük ölçüde genişletmiştir.

Savoie kontu Aimone'nin oğluydu. Dokuz yaşında kont oldu. Piemonte kentlerindeki ayaklanmayı bastırmak üzere 1348'de Alpler'i geçti. Cenevre'nin doğusunda 1352'de Valais'lilere karşı kazandığı zaferle şövalye unvanını elde etti. Fransız veliahtı Charles'ın (sonradan Kral V. Charles) akrabası olan Bourbonlu Bonne ile 1355'te evlendi.

1350'lerde kazandığı askeri başarılar ve Alpler'de satın aldığı topraklarla varlığını büyük ölçüde artırdı. Böylece Batı Alpler'in hemen tümünü içine alan bütünleşmiş bir devletin coğrafi temeli yaratılmış oldu. Amadeo, daha sonra, Alpler'in İtalya tarafında kalan bazı toprakları da ele geçirdi.

Kutsal Roma-Germen imparatoru IV. Karl, Amedeo'yu 1365'te imparatorluk naipliğine atadı. Amedeo, ertesi yıl, daha önce Gelibolu'da savaştığı Osmanlılara karşı, Papa V. Urbanus'un çağrısıyla başlatılan Haçlı Seferi'ne katıldı. Karadeniz cephesinde Bulgarlara karşı düzenlediği seferin ardından, kuzeni V. Ioannes Palaiologos'u yeniden Bizans tahtına oturttu.

Amedeo, artan nüfuzu ve ünü sayesinde, İtalya'daki iktidar kavgalarında hakem durumuna geldi. 1364'te Piza ile Floransa, 1375'ten 1379'a değin de Visconti ailesi ile Montferrat markilikleri arasında arabuluculuk yaptı. Cenova ile Venedik ve Milano arasında 1381'de imzalanan Torino Barışı'ndan önceki görüşmelere de arabulucu olarak katıldı. Ertesi yıl, Cenova ve Kıbrıs kralları arasında uzlaşma sağladı. Cenova'nın papa yanlısı Guelf soyluları, dük olması ve kenti koruması için Amedeo'yu çağırdılar. Ama, kent yönetiminde artık hiç etkisi kalmayan Guelflerin bu çağrısı, bir anlam taşımıyordu.

Amedeo, Napoli kraliçesi I. Giovanna'yı 1382'de karşı-papa VI. Urbanus'un ve Napoli tahtında iddiası olan Durazzo'lu Carlo'nun elinden kurtarmak amacıyla, Papa VII. Clemens ile Fransız prensi Anjou'lu Louis'nin düzenlediği sefere katıldı. Haziran 1382'de yola çıkan ordu, açlık ve hastalığa yenik düşerek Güney İtalya'da durmak zorunda kaldı. Amedeo, ertesi kış vebaya yakalanarak öldü.

Amedeo VII (KIRMIZI KONT). İtalyanca AMEDEO IL CONTE ROSSO. Fransızca AMÉDÉE LE COMTE ROUGE (d. 1360, Chambéry, Savoie - ö. 1 Kasım 1391, Ripaille), 1383-91 arasında Savoie kontu. Nice ve öteki Provence kentlerini topraklarına katmıştır.

Fransa kralı V. Charles'ın akrabası Bourbonlu Bonne ile VI. Amedeo'nun oğluydu. 1377'de Fransa kralının kardeşi olan Berry dükü Jean'ın kızıyla evlendi. Babası "Yeşil Kont" Amedeo, düğünde her zamanki zümrüt yeşili giysisini kuşanırken, oraya parlak kırmızı damatlığıyla gelen Amedeo da "Kırmızı Kont" adıyla anıldı. Cenevre'nin batısında Savoie varislerinin geleneksel *fief*lerinden(*) olan Bresse senyörlüğü Amedeo'ya verildi. Amedeo, bunun hemen ardından, kendisine vasal olmayı reddeden Beaujeu'lü Edward'a karşı aralıklarla altı yıl sürecek olan bir savaşa girdi. 1382'de, Rozebeke Çarpışması'nda Flaman isyancılara karşı Savoie birliklerine komuta etti.

Cenevre Gölünün güneyindeki Ripaille Şatosu'nda, büyük olasılıkla bir hekim hatasından dolayı, 31 yaşında ansızın öldü.

Amedeo VIII, lakabı DİNGİN AMADEO. İtalyanca AMEDEO IL PACIFICO. Fransızca AMÉDÉE LE PAISIBLE, PAPA V. FELIX olarak da bilinir (d. 1383, Chambéry, Savoie - ö. 7 Ocak 1451, Cenevre), 1391-1416 arasında Savoie kontu, 1416-40 arasında Savoie dükü. Savoie hanedanının dük unvanı alan ilk üyesidir. Hanedanının nüfuz alanını, kuzeydeki Neuchâtel Gölünden Ligur kıyılarına kadar yaymış, 1439'dan 1449'a değin V. Felix adıyla karşı-papa olmuştur.

Babası VII. Amedeo 1391'de beklenmedik biçimde öldüğünde sekiz yaşında olan Amedeo, önce naip vesayetine girdi. 1393'te, Burgonya dükü Cesur Philippe'in kızı Marie ile evlendi. Kontluğunun daha ilk yıllarında Savoie topraklarını genişletmeye yöneldi. 1401'de Cenevre üzerinde hak iddia etti. 1402 ve 1406'da bazı komşu toprakları satın aldı. Kutsal Roma-Germen imparatoru Sigismund, 1416'da Savoie kontluğunun merkezi Chambéry'ye geldiğinde Savoie'yı düklüğe yükseltti.

Amedeo 1434'te tahtı bırakarak Ripaille'da bir manastıra çekildi. Ama yönetimi tümüyle bırakmadı; oğlu Ludovico'nun vekâletiyle bir süre daha hüküm sürdü. Kız kardeşi Margherita, Napoli tahtında hak

iddia eden Anjou dükü III. Luigi (Louis) ile bu dönemde nişanlandı. III. Luigi 1434'te beklenmedik biçimde ölünce Amedeo kız kardeşi adına Napoli'yi istedi; ama sonunda vazgeçerek bu krallığı Aragonlu V. Alfonso'ya bıraktı. 1440'ta tümüyle tahttan çekildi.

Papa IV. Eugenius'u tanımayan Basel Konsili, 1439'da Amedeo'yu V. Felix adıyla papa olarak seçti. Amedeo Fransa, İngiltere ve Sicilya krallarından gelen baskılar yüzünden 10 yıl sonra bu payeyi de bıraktı ve yaşamının son iki yılını kardinal olarak geçirdi.

Amedi Kalemi, Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun kalemlerinden biri.

Divan-ı Hümayun'a bağlı dört kalemden biri (öbürleri Beylik, Rüus ve Tahvil kalemleri) olan Amedi Kalemi'nin amirine amediyi Divan-ı Hümayun ya da amedci denirdi. Amedi Kalemi reisülküttabın sadrazam adına yazması gereken resmi yazıları hazırlardı. Yabancı elçilerin reisülküttabla yaptıkları görüşmelerin tutanakları burada tutulurdu. Kalemin önemli bir görevi de, Divan-ı Hümayun'dan yapılan dirlik tevcihlerine ilişkin harc-ı aklâmı (kalem harçları) toplamaktı. Adı da, bu toplama işlemiyle ilgili olarak, belgelere "amed" (geldi, tahsil olundu) işaretinin konmasından ileri geliyordu. Yabancı hükümet başkanlarına gönderilecek mektupları yazmak, siyasal, askeri, ticari antlaşmaların kapsamlarını tasarı olarak hazırlamak, protokolleri düzenlemek, yabancı elçi, konsolos ve tüccarların başvurularını cevaplandırmak, dış ülkelerdeki Osmanlı elçilerinden gelen şifreleri çözmek ve bütün bunlara ilişkin bir arşiv tutmak da Amedi Kalemi'nin görevlerindendi.

1840'ta Bâbıâli düzenine geçildiğinde, sarayla sadaretin ilişkileri Amedi Kalemi aracılığıyla yürütülmeye başladı. O zamana değin reisülküttabın, dolayısıyla da sadrazamın bir maiyet memuru durumundaki amedci de "Bâbıâli ricali" denen büyük bürokratlar arasına girdi; Heyet-i Vükela (bakanlar kurulu) toplantı tutanaklarını yazan sekreter oldu. Ayrıca Bâbıâli'ye gelen hatt-ı hümayunları okur, verilen kararları mazbata haline sokardı.

Amedi Odası ya da Kalemi, Bâbıâli'nin en seçkin ve saygın bürosu, aynı zamanda da eski Enderun'un işlevini gören bir okuldu. Aydın ve yetenekli gençlerle Sadaret Mektubi Kalemi'nde dikkati çeken kâtipler, bu kaleme alınarak yetiştirilirdi. Tanzimat döneminin birçok devlet adamı, ilk deneyimlerini bu kalemde kazanarak yükselmişlerdi.

Ameghino, Florentino (d. 19 Eylül 1853, Moneglia, Sardinya Krallığı - ö. 6 Ağustos 1911, La Plata, Arjantin), paleontolog, antropolog ve jeolog. Arjantin pampalarında keşfettiği fosiller, 19. yüzyıl sonlarında ABD'nin batısında bulunanlar kadar önemlidir.

Ameghino henüz küçük bir çocukken, ailesi Arjantin'e göç etti. Fosil biriktirmeye çok genç yaşta başlayan Ameghino çok geçmeden fosillerin sınıflandırılmasıyla da uğraştı. Ama Güney Amerika'da yayımlanan bilimsel dergiler onun bu konuya yaptığı katkılarla ilgilenmediler. Ancak *Journal de Zoologie*'nin yayın yönetmeni Fransız paleontolog ve zoolog Paul Gervais ile sürdürdüğü yazışma Ameghino'nun uluslararası alanda tanınmasına yardımcı oldu. Ameghino 6 bin soyu tükenmiş hayvan fosili keşfetti. 1884'te Córdoba Üniversitesi'ne zooloji profesörü olarak atandı. La Plata Ulusal Üniversitesi'nde de jeoloji ve mineraloji profesörlüğünü yaptı (1887).

Ameghino, Avrupa'da üç yıl geçirmesine karşın, bilimin o dönemde ulaştığı noktaya uzak kaldı. Bu nedenle de fosiller konusundaki bazı keşiflerini yanlış yorumladı; geliştirdiği köktenci antropolojik kuramlara ciddi eleştiriler yöneltildi. Tezlerinden biri, insan da içinde olmak üzere, bütün memelilerin Arjantin pampalarından türediğiydi. Bu savları, öğretim görevlerinden uzaklaştırılmasına yol açtı. Adı çevresinde oluşan yoğun kuşku nedeniyle çalışmalarının gerçek değeri başka paleontologlarca ancak yaşamının son yıllarında anlaşılabildi. 1902-11 arasında Buenos Aires'teki Doğa Tarihi Müzesi'nin müdürlüğünü yapan Ameghino 1906'da jeoloji profesörü olarak yeniden La Plata Ulusal Üniversitesi'ne atandı. *Obras completas y correspondencia científica de Florentino Ameghino* (1913-36, 24 cilt, Florentino Ameghino'nun Bütün Yapıtları ve Bilimsel Yazışmaları) adlı yapıt onun 200'e yakın monografisini ve anılarını kapsar.

amel, İslamda, insanın bilinçle ve belirli bir amaç için yaptığı her türlü iş ve davranış. İnsanı sorumluluk altına sokan, başka bir deyişle dünya ve ahirette ceza ya da ödül konusu olan her fiil ameldir.

Kuran imandan hemen sonra salih amelden söz eder. Salih amel kişi ve topluma dünya ve ahirette belirli bir yarar kazandıracak iş ve davranışlardır. Bu ameller Kuran ve hadislerde belirtilmiş, yapılmaları buyurulmuş ya da öğütlenmiştir. Yasaklanan bir işin yapılmaması da insanı kötülüklerden koruyacağı için, o işi yapmamak da bir amel sayılır. Kuran, salih amel işleyenlerin ödülünü "içinde temelli kalacakları, içlerinden ırmaklar akan Adn cennetleri" (Beyyine: 8) olarak ifade etmektedir.

İslama göre amellerin değeri ve göreceği karşılık, kişinin niyetine göredir. Kuran'ın şu ayetleri niyet farkını belirler: "Ahiret kazancını isteyenin kazancını artırırız. Dünya kazancını isteyene de ondan veririz; ama ahirette bir payı bulunmaz" (Şûrâ: 20). Hz. Muhammed'in de "Ameller niyetlere göredir" dediği bildirilir. Bu nedenle kimi ameller için niyet şart koşulmuş, amelin geçerliliği niyetin varlığına bağlanmıştır. Sözgelişi namaz, oruç, hac ve zekât gibi amellerde durum böyledir.

İman ile amelin Kuran'da bir arada zikredilmesi bazı bilginleri bunların birbirinin ayrılmaz parçası olduğu sonucuna götürmüştür. Bunlara göre eğer amel yoksa iman da yok demektir. Ama İslam bilginlerinin büyük çoğunluğuna göre amel imanın asıl değil, fer'i (ikincil) bir rüknüdür. Dolayısıyla imanın olgunluğunun şartı olmakla birlikte gerçekliğinin ve özünün şartı değildir.

Amele Teali Cemiyeti, Cumhuriyet döneminin ilk işçi kuruluşlarından biri.

12 Ağustos 1924'te İstanbul'da kuruldu. Bu yıllarda dağılan Türkiye Amele Birliği'nin yerini doldurmak amacıyla çeşitli işçi derneklerini bir araya getiren bu örgüt, kısa sürede çeşitli işkollarını içine alan birçok şube açtı. Cumhuriyetin ilk yıllarında, hükümetçe hazırlanan iş yasası tasarılarına karşı, işçi görüşünü belirlemek amacıyla toplantılar düzenledi. 1925'teki 2. İş Yasası tasarısına ilişkin görüşlerini *İşçi Layihası* adında gerekçeli bir karşı tasarıda topladı. Dönemin sosyalist gruplarından "Aydınlık" çevresiyle yakın ilişki içindeydi.

Emekçi adlı bir yayın organı ile "Amele Sahnesi" adlı bir tiyatro grubu da bulunan cemiyetin genel sekreteri Abdi Recep (Ardeşenli Abdullah), 1 Mayıs'la ilgili broşürü nedeniyle 1925'te tutuklandı ve on yıl hapis cezasına çarptırıldı.

Amele Teali Cemiyeti, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkmasından sonra 1927'de kapatıldı ve başkanı Sabri Bey tutuklandı. 1928'de etkinliklerine kısa bir süre izin verilen cemiyet, aynı yıl içinde ikinci ve son kez kapatıldı.

Ameleperver Cemiyeti, küçük esnaf ve zanaatçılara para ve kredi vermeyi amaçlayan, yoksul işçilere para yardımı yapan hayır derneği.

1866'da İstanbul'da kuruldu. Kurucuları arasında hayırsever Türk, Rum, Ermeni ve Fransız masonlar da bulunuyordu. Küçük esnafa para yardımında bulunan ve bu arada 1876'daki tramvay grevine katılan işçiler için bir yardımlaşma gecesi düzenleyen kuruluş, daha çok bir dayanışma örgütüydü. 1890'lara doğru kapandı.

Amelung cam işi, ABD'de 1784-95 arasında Alman kökenli John Frederick Amelung tarafından üretilen cam eşya.

Alman ve Amerikalı girişimcilerden sermaye sağlayan Amelung, Maryland'deki Frederick kenti yakınlarında New Bremen Glassmanufactory'yi (New Bremen Cam Fabrikası) kurdu. Almanya'dan cam işçileri ve başka el sanatçıları, eğitmenler, müzik öğretmenleri ve bir de doktor getirterek kendi kendine yeten bir topluluk oluşturmaya çalıştı. Bu girişim Washington, Jefferson ve Franklin gibi kişiler tarafından da desteklendi; 1789'da pencere camı ve başka cam ürünler için koruyucu bir gümrük vergisi önerildi. Bu vergi, Amerikan Anayasası yürürlüğe girdikten sonra kabul edilen ilk koruyucu gümrük vergisiydi. Ama iddialı tasarısı başarısızlığa uğrayan Amelung, girişimini kurtarmak için 1790'da Kongre'den yardım istedi. Bu konuda borç vermenin anayasal yetkileri içinde bulunup bulunmadığını ve böyle bir örnek oluşturmanın uygun düşüp düşmeyeceğini tartışan Kongre sonunda öneriyi geri çevirdi; New Bremen sanayisi iflas etti.

Amelung camlarından günümüze yalnızca birkaç örnek kalmıştır. Bunların çoğu kazıma yöntemiyle bezenmiş süs eşyasıdır. Aralarında George Washington'a verilmiş bir servis takımı ile Amelung'a destek olan Alman sermayeciler için yapılmış kapaklı bir kadeh vardır.

amenajman, ormancılıkta, bir ormandan, varlığına zarar vermeksizin, iktisadi olarak planlı bir biçimde yararlanılması. Çeşitli orman tiplerinde uygulanan işletme yöntemleri, amenajman planlarında düzenlenir. 23 Eylül 1983 tarihli kanunla değiştirilen 31.8.1956 tarih ve 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 25. maddesine göre Orman Genel Müdürlüğü, yeri ve özelliği dolayısıyla gerekli gördüğü ormanları, bilim ve fennin yararına tahsis etmek, doğasını korumak ve turistik hareketlere olanak sağlamak amacıyla düzenler, işletir ve işlettirir. Orman-insan ilişkilerinde ormanın korunması, kullanma değerlerinin temel alınması ve amenajman planlarında öngörülen yararlanma ilkelerine uyulması koşuluyla, devlet ormanlarında yapılacak üretim, ilgili bakanlıkça saptanacak ilkeler çerçevesinde devletçe yapılır ya da yaptırılır. Devlet ormanlarında bakım, kesme, toplama, taşıma ve imal gibi orman işleri öncelikle, ormanların civarındaki Orman Köylülerini Kalkındırma kooperatiflerine gördürülür. Bu işlerden belli büyüklükte olanlarında ormancı teknik eleman çalıştırılması gerekir.

Amenajmana tabi bir orman, belli büyüklükte parsellere ayrılır ve her parselin kesilecek odun varlığı bir yıl içinde kısmen

ya da tümüyle kesilip kaldırıldıktan sonra bu işlem, ertesi yıl bitişik başka parsele uygulanır. Amenajman planının kapsayacağı dönem, ormanın bulunduğu iklim ve toprak koşullarıyla ormanı oluşturan ağaçların cins, tür, yoğunluk ve başka özelliklerine göre belirlenir.

Amendola, Giovanni (d. 15 Nisan 1882, Roma - ö. 7 Nisan 1926, Cannes, Fransa), 1920'lerin başlarında İtalyan faşistlerinin önde gelen muhaliflerinden gazeteci ve siyaset adamı.

Amendola, felsefi ve ideolojik görüşlerini gazeteci olarak önce *La Voce*'de (Ses), ardından da *Resto di Carlino* ve *Corriere della sera* gazetelerinde yayımlanan makalelerinde dile getirdi. 1915'te İtalya'nın I.

Amendola, 1922
Microfoto 35

Dünya Savaşı'na girmesini ateşli bir biçimde savundu. Gönüllü olarak katıldığı savaşta rütbesi yüzbaşılığa kadar yükseldi ve kahramanlık madalyası aldı.

Savaştan sonra, kendini tümüyle siyasete verdi. Slavlarla yakınlaşmadan yana, demokrat liberal bir çizgi izledi. 1919'da ilk kez parlamentoya seçildi, 1922'de Luigi Facta kabinesinde sömürgeler bakanlığına getirildi. Mussolini'nin iktidara geçmesiyle birlikte muhalefetin önderlerinden biri oldu ve gazetesi *Il Mondo*'nun sütunlarında yeni rejime karşı saldırıya geçti. Giacomo Matteotti'nin öldürülmesinden sonra meclisten çekilen milletvekilleri arasında Amendola da vardı. 1924 seçim kampanyası sırasında, yaşamına yönelik tehditlere karşın, faşist seçim yasasını anayasaya aykırı ilan etti. İtalyan kaplıca kasabası Montecatini'de bir faşist çetenin saldırısına uğradı ve aldığı yaralar sonucu öldü.

Amenemhet I, I. AMMENEMES olarak da bilinir, İÖ 1991-1962 arasında hüküm sürmüş Mısır firavunu. 12. sülaleyi kurmuş, veziri olduğu firavunun ölümünü izleyen iç savaştan sonra bazı güçlü bölge valileriyle birlikte Mısır'ın birliğini yeniden sağlamıştır.

Deneyimli bir yönetici olan Amenemhet başkenti Teb'den Memfis'in güneyinde (bugün el-Liş yakınında) daha merkezi bir yer olan Iç-Tovi'ye taşıdı ve kendi yandaşlarını yönetimde önemli görevlere getirdi. Bölge valiliklerinden topladığı askerleri gemilere yerleştirip Nil'den yukarı doğru ilerledi ve kendisine karşı yöneltilmiş bütün direnişi yok etti. Nil Deltasını korumak için doğu ve batı sınırları boyunca kaleler kurdurdu. Teb'deki Amon Tapınağı'nı büyüttü ve Yukarı Mısır'da çeşitli yerlerde yapılar yaptırdı.

Amenemhet, hükümdarlığının 20. yılında oğlu I. Sesostris'i tahtına ortak etti (İÖ 1971). Sesostris, Nil Irmağının ikinci çavlanına kadar ulaşıp stratejik noktalarda savunma hatları kurarak, Mısır'ın denetimi altındaki toprakları güneyde Nübye'ye (bugün Sudan) kadar yayma görevini üstlendi. Amenemhet döneminde, Sina'daki bakır madenleri işletildi; yöredeki Bedevi kabilelerini cezalandırmak için baskınlar düzenlendi. Amenemhet, hükümdarlığının 30. yılında düzenlenen bir suikastle öldürüldü.

Amenemhet II, II. AMMENEMES olarak da bilinir, İÖ 1929-1895 arasında hüküm sürmüş Mısır firavunu. 12. sülaleyi kuran I. Amenemhet'in torunudur. Mısır'ın ticaret ilişkilerini geliştirmiş, ekonomik bakımdan gelişmesini sağlamıştır.

Amenemhet tahtı babası I. Sesostris'le paylaştığı dönemde altın çıkartmak için Nübye'ye (bugün Sudan) bir sefer düzenledi. Daha sonra kendi hükümdarlığı sırasında da altın ve bakır elde etmek için Nübye ve Sina'ya seferler yaptı. Sina'da yeni bir maden ocağı açıldı. Bugünkü Somali'nin yakınlarında, Afrika kıyısındaki Punt'a bir ticaret seferi gerçekleştirildi. Günümüzde birçok Suriye kentinde ele geçen Amenemhet heykelleri, Yukarı Mısır'daki Tavd kasabasında bir tapınakta bulunan, Girit ve Suriye üsluplarından izler taşıyan eşyalar içeren firavunluk hazinesi, o dönemde yabancı ülkelerle yürütülen ilişkileri doğrulayan kanıtlardır.

Mısır içindeki bölge valileri Amenemhet döneminde yönetimin kilit noktası olma rollerini sürdürdüler. Valiler için doğdukları kentlerin yakınlarında süslü mezarlar hazırlandı. Amenemhet'in, Kahire'nin güneybatısında vaha benzeri bir çöküntü alanı olan el-Feyyum yakınlarında Dahşur'da bulunan piramit mezarı, babasınınki örnek alınarak yapılmıştır. Bu mezarda taş bir bölme ve destek duvarları üstüne yerleştirilmiş kireçtaşından bir lahit vardır. Mezarın yakınında, Amenemhet'in kızlarından birisine ait olan ve dönemin sanatının eriştiği üstün düzeyi yansıtan mücevherler bulunmuştur.

Amenemhet III, III. AMMENEMES olarak da bilinir, 12. sülale döneminde İÖ 1842-1797 arasında hüküm sürmüş Mısır firavunu. Kahire'nin güneybatısında bulunan el-Feyyum çöküntü alanındaki Moeris Gölüne su akışını düzenleyen bir sistemi tamamlayarak, 11. ve 12. sülaleleri kapsayan Orta Krallığı ekonomik refahın doruğuna çıkarmıştır. 62.200 hektarlık bir araziyi tarım yapılır hale getirmesi nedeniyle, bölgenin yakınında dev boyutlu iki heykelini diktirmiştir. Tarihçi Herodotos da bu heykellerden söz eder.

III. Amenemhet aynı zamanda, göl suyunun sulamada kullanılması için dışarı akışı sağlayacak bir kanal kazdırdı. Su düzeyinin bu büyük projeyle dengelenmesi sonucunda eski gölün çevresindeki bazı bataklıklar da kurutuldu. Herodotos'un anlattığı labirent, büyük bir olasılıkla kanal açma sırasında yakınlarda bir yere yapılmış, saray, tapınak ve yönetim merkezi olarak kullanılan çok işlevli bir yapıydı. Kalıntıları bugün Amenemhet'in el-Feyyum'daki Havara'da bulunan piramidinin güneyindedir.

III. Amenemhet, Sina'daki bakır madenlerini de işletti. Madenciler için, yakınında su kuyuları da bulunan kamplar ve Bedevi saldırılarını püskürtmek için savunma hatları kurdurdu. Bütün Mısır'da ve güneyde Nübye'ye (bugün Sudan) kadar uzanan topraklarda açılan taş ocakları, firavunun bayındırlık etkinlikleri için malzeme sağlıyordu. Cezalandırma amacıyla çevreye yapılan ufak tefek baskınlar dışında, III. Amenemhet'in saltanatı barış içinde geçti.

Amenemhet III, granit heykel, Bubastis, British Museum
British Museum

III. Amenemhet, Nübye'de kendinden önceki firavunların kurmuş olduğu egemenliği sürdürdü. Nil'in üçüncü çavlanının ötelerinden, Lübnan'ın önemli bir limanı olan Byblos'a kadar her yerde o dönemin sanatını simgeleyen eşyalara rastlanması, Mısır'ın bu dönemde önde gelen ticari bir güç olduğunun kanıtıdır. 12. sülale, III. Amenemhet döneminde son kez uzun ve başarılı bir saltanat yaşamıştır.

Amenemope, Eski Mısır'da Yeni Krallık döneminin (İÖ 1567-1085) sonlarına ait olduğu sanılan "Amenemope'nin Öğütleri"nin yazarı. Daha önceki öğüt ve bilgelik yapıtlarının çoğuna benzeyen Amenemope'nin öğütleri, gündelik yaşama ilişkin kurallar koyan öğütlerden ve özdeyişlerden oluşur. Eskiden bu yapıtın Tevrat'taki Süleyman'ın Meselleri kitabından derlenmiş olduğu düşünülürdü. Bugün araştırmacıların çoğu bu metni, uzun bir geçmişi olan Mısır bilgelik edebiyatının doruğu olarak görmektedir.

Amenhotep (Mısır firavunları) *bak.* Amenofis

Amenofis I, I. AMENHOTEP olarak da bilinir, İÖ 1546-26 arasında hüküm sürmüş firavun. 18. sülalenin kurucusu I. Ahmose'nin oğludur. Mısır'ın Nübye'deki (bugün Sudan) topraklarını genişletmiştir.

Amenofis I, kireçtaşı heykel, Deyrü'l-Bahri, İÖ y. 1550, British Museum
British Museum

Baba oğulun yaşamöyküleri, Amenofis'in Nübye'de yaptığı savaşları doğrular. Hükümdarlığının 7. yılına ait bir duvar resminden Nil Irmağı üstündeki ikinci çavlanda sınıra ulaştığı anlaşılmaktadır. Libya'ya akınlar düzenlediği bilinmekle birlikte, bu harekâtın ayrıntılarına ilişkin herhangi bir kayıt yoktur. Asya'daki etkinliklerinden doğrulanmış olanlar, yalnızca Sina'daki bakır madenlerinin yeniden açılması ve Orta Krallık döneminde burada kurulan kalenin yeniden ele geçirilmesidir.

Eski Mısır yapıları taş çıkartmak amacıyla tarih boyunca sık sık yıkıma uğradığından, Amenofis'in bayındırlık çalışmaları konusundaki bilgiler de azdır. Kireçtaşından yapılmış ona ait küçük ve zarif bir dua odası ortaya çıkarılmıştır. Yapım işlerinden sorumlu saray görevlisine göre Amenofis bir tapınak daha yaptırmıştır. Geleneğin dışına çıkarak, bu tapınaktan ayrı duran, kayadan yontulmuş bir mezar yaptırdığı da sanılmaktadır. Ayrıca Teb'in batısında Deyrü'l-Medine'de bir köy kurdurarak mezarının yapımında çalışanları buraya yerleştirmiştir. Sonraki dönemlerde burada firavunla anneslne tapınma törenleri düzenlenmiştir.

Amenofis II, II. AMENHOTEP olarak da bilinir, İÖ 1450-25 arasında hüküm sürmüş firavun. III. Tutmosis'in oğludur. İmparatorluğun en parlak döneminde yaşamış, babasının fethettiği yerleri yiğitliği ve askeri becerisiyle korumaya çalışmıştır.

Babasının gözetimi altında bedensel güç ve savaş yeteneği kazandırmaya yönelik bir

Amenofis II'nin adak sunuşunu betimleyen heykel, İÖ 15. yy, Mısır Müzesi, Kahire
Egyptian Museum, Hirmer Fotoarchiv, Münih

eğitim gördü. Her zaman bu alanlardaki ustalığıyla övünürdü. Öldüğünde, büyük yayıyla birlikte gömüldü.

Kuzey Suriye'deki ayaklanmayı bastırmak için düzenlediği ilk seferinden, öteki Asya hükümdarlarının da kendisine bağlılık yemini etmelerini sağlayarak döndü. Ayaklanmaya katılmış Asyalı kabile reislerinden birinin cesedini Nübye'nin (bugün Sudan) başkentine göndererek, ibret olsun diye kent surlarına astırdı. Bu davranışı Nübye'de huzuru sağlamaya yetti. Daha küçük çapta olan ikinci seferinde yalnızca Taberiye Gölüne kadar uzandı. Mitanni, Babil ve Hititlerden armağanlar aldı. Bundan sonra kuzeyde yeni bir savaş yapılmamış olması, bir güç dengesinin kurulduğunu gösterir.

Babasının döneminden kalma yöneticilerin çoğunu hizmetinde çalıştıran Amenofis, III. Tutmosis'in başladığı bazı yapıları tamamladı. Aşağı Mısır'da yeni tapınaklar yaptırdı. Teb'in batısındaki kendi anıtmezarına ekler yaptırdı. Mumyası, Bibanü'l-Mülûk'te iyi korunmuş süslü mezarında bulunmuştur.

Amenofis III, III. AMENHOTEP olarak da bilinir, lakabı MUHTEŞEM AMENOFIS. İÖ 1417-1379 arasında hüküm sürmüş firavun. Barış ve refah içinde geçen yönetimi sırasında diplomatik ilişkilerin geliştirilmesiyle, Mısır ve Nübye'de (bugün Sudan) geniş çaplı bayındırlık işleriyle uğraşmıştır.

Hükümdarlığının beşinci yılında, Nübye'de ayaklanma çıkaranları cezalandırmak üzere iki sefer düzenledi. Bunlardan birini kendisinin yönettiği sanılmaktadır. Hükümdarlığının daha sonraki dönemi, Nil Deltasındaki bazı karışıklıklar dışında, barış içinde geçti. Bu karışıklıklar da, firavunun

Amenofis III, Teb'in batısında bulunan heykel başı, İÖ y. 1420
British Museum

önde gelen görevlisi olan Amenofis'in (Hapuoğlu)(*) Mısır'a kara ve denizden girişi sıkı bir denetim altına almasıyla bastırıldı.

III. Amenofis gençliğinde, babası IV. Tutmosis ve büyükbabası II. Amenofis gibi zamanını avcılıkla geçirdi. Bu alandaki başarılarının anısına ilk kez *Scarabaeus*'lar (kutsal böcek biçimli büyük taş muska) çıkardı. Hükümdarlığının ilk yıllarında, soylu olmamakla birlikte kurnaz ve yetenekli bir kadın olan Tiy'le evlendi. Baş kraliçe olan Tiy reformcu Firavun Ahenaton'un annesidir. Amenofis, hükümdarlık döneminin 11. yılında doğduğu kent olan ve Luksor'un 160 km kuzeyinde kalan Ahmim'de büyük bir yapay göl yapılmasını emretti.

III. Amenofis, Hapuoğlu Amenofis'in yeteneklerinden yararlanarak büyük bir bayındırlık çalışmasına girişti. Nübye'de büyük bir tapınak ve Teb'in batısında, günümüze yalnızca dev boyutlu bir Memnon heykeli kalan, bir anıtmezar kurdurdu. Ayrıca eski Teb'deki Luksor Tapınağı'nın ana bölümleri ile Karnak Tapınağı'nın kuleli kapısını yaptırdı.

Zamanın öteki büyük devletleriyle canlı diplomatik ilişkiler sürdürdü. Bu ilişkilerin kanıtı olan Amarna Mektupları(*) bu dönemde Mısır altınının Asya'dan gelen at, bakır ve lacivert taşı gibi mallarla takas edildiğini gösterir. III. Amenofis kurduğu ittifakları pekiştirmek için, Suriye'nin kuzeyinde Fırat yöresindeki güçlü Mitanni Devleti'nin hükümdarının, ayrıca Babil krallarının kızları ve kız kardeşleriyle siyasal amaçlı evlilikler yaptı. Bir Hatti prensesiyle de evlenmeye çalıştı. Asur'a, Kıbrıs'a ve Mısır'ın Suriye'deki bazı vasallarına diplomatik mektuplar gönderdi. Firavunluğunun sonlarına doğru ölümcül bir hastalığa tutulunca Mitanni hükümdarı Tuşratta onu iyiliştirmek için Mısır'a kutsal bir heykel gönderdi. Kraliçe Tiy kocasının son günlerinde önemli rol oynadı. Tuşratta da Amenofis'in ölümünden sonra yazışmalarını onunla sürdürdü.

Amenofis IV *bak.* Ahenaton

Amenofis (HAPUOĞLU) (d. İÖ y. 1460, Atribis, Aşağı Mısır - ö. İÖ y. 1380), Firavun III. Amenofis'in hükümdarlığı sırasında yüksek devlet görevlisi. Yaşamı boyunca firavundan çok büyük saygı gördü. 1000 yıl kadar sonra Ptolemaioslar döneminde tanrılaştırıldı.

Amenofis, Nil Deltasında yaşayan soylu bir aileden geliyordu. Yönetim kademelerinde yükselerek III. Amenofis döneminde, askere alınanlarla ilgili kayıtlardan sorumlu yazıcılık görevine getirildi. Deltada görevliyken Mısır'a denizyoluyla girişi düzenlemek üzere, Nil'in kolları üzerindeki denetim noktalarına birlikler yerleştirmekle görevlendirildi. Bedevi kabilelerin karadan sızma girişimlerini önledi. Amenofis, heykellerinden birinde ordu komutanı olarak adlandırılır.

Bir süre sonra Mısır'daki tüm inşaat çalışmalarının başına getirildi. Amenofis'in Firavun III. Amenofis'in Teb'de (bugün Luksor yakınlarında) bulunan mezar tapınağı ile Nübye'deki (bugün Sudan) başka bir tapınağın inşaatını, inşaatlara malzeme taşıma ve başka yapılar kurma işlerini denetlediği sanılmaktadır. Teb'de bulunan iki heykel, Amenofis'in Amon tapınağında şefaatçi olarak da hizmet verdiğini ve III. Amenhotep'in Sed ayinlerinden (firavunun ilk kez hükümdarlığının 30. yılını doldurunca,

Hapuoğlu Amenofis, siyah taş heykel, İÖ y. 1400, Mısır Müzesi, Kahire
Egyptian Museum, Kahire, Hirmer Fotoarchiv, Münih

bu tarihten sonra da düzenli aralıklarla kutladığı yenilenme ayini) birinin başında bulunduğunu göstermektedir. Firavun, Amenofis'i doğduğu kent olan Atribis'i güzelleştirerek onurlandırdı ve kendi tapınağının yanında, onun cenaze töreni için küçük bir defin odası yapılmasını bile emretti. Bu, Mısır'da firavun ailesinden gelmeyen bir kişinin pek az erişebileceği bir onurdu.

amenore, ÂDET YOKLUĞU olarak da bilinir, kadında üreme süreci içerisinde, rahimden kaynaklanan, normal, döngüsel bir kanama olan menstruasyonun olmaması hali.

Ergenlikle birlikte âdet görmenin başlayamaması ya da gecikmesi birincil âdet yokluğu olarak tanımlanırken, âdet görme döngüsünün bir kez başladıktan sonra normal dışı olarak kesilmesi ikincil âdet yokluğu olarak adlandırılmaktadır. Amenore kendi başına bir hastalık olmayıp, hipotalamus, hipofiz bezi, yumurtalıklar ve rahim arasındaki karmaşık dengenin bir bozukluğunu yansıtır. Hipofiz bezi, beynin iki yarımyuvarlağı arasında, hipotalamusun yanında

bulunur ve kısmen onun kontrolü altındadır. Hipofiz, gonadotropin adı verilen bir hormon ile yumurtalıkları uyararak östrojen ve progesteron adı verilen üreme hormonlarının salgılanmasını sağlar. Östrojen, rahimde aylık âdet döngüsünü düzenler ve yumurtalıktan salınan yumurta döllenmediği durumlarda, kanama dönemini başlatır. Bu süreci bozan herhangi bir etken âdet yokluğuna neden olur.

Duygusal sarsıntı, ruhsal gerginlik, korku ve ortabeyin yaralanmaları hipotalamus kökenli âdet yokluğuna neden olur. Kafatası kaidesi kırıkları ya da menenjit ya da ensefalit gibi enfeksiyonlar da hipotalamusun işlevini etkiler. Ancak sorun genellikle psikolojik ya da duygusaldır. Âdet yokluğu, bu tür rahatsızlıklardaki tek ya da en önemli belirti olarak ortaya çıkabilir.

Tümörler, sistemik hastalıklar ve beslenme yetersizlikleri, hipofizin salgı düzenini bozabilir. Birincil âdet yokluğunda üreme organları küçük kalır, göğüsler gelişmez, pubis kıllanması görülmez, kas gelişimi yetersiz olur ve cücelik görülür. Tümör, harabiyet ya da kanama şoku sonucu gelişen ikincil âdet yokluğunda ise üreme organları küçülür, pubis kıllanması azalır, uyuşukluk, kilo kaybı ya da şişmanlık ile erkeksi özellikler ortaya çıkabilir. Tedavi, âdet yokluğunun altında yatan nedene yöneliktir.

Amenoreye neden olan yumurtalık rahatsızlıkları arasında, kistler, tümörler ve hormonların aşırı ya da yetersiz salgılanması sayılabilir. Üreme organlarında, hipofiz bezinin bozukluklarında ortaya çıkan değişiklikler gözlenir, ancak gelişme biçimi farklıdır.

Âdet yokluğuna neden olan başka etkenler genel şişmanlık ve dölyolundaki engeller ile hamilelik, emzirme ve menopoz gibi vücudun normal durumlarıdır.

Organik bir hastalıktan kaynaklanmadığı sürece, âdet yokluğu ya da seyrekliği vücut için zararlı değildir.

Amenouzume, tam adı AMENOUZUME NO MIKOTO. Japon mitolojisinde gök tanrıçası. Bir mağaraya kapanarak dünyayı ışıktan yoksun bırakan Güneş Tanrıçası Amaterasu'yu doğaçtan gelme dansıyla ayartıp dışarı çıkarmıştır.

Kurtpençeleri ve *sakaki* ağacı yapraklarıyla süslenen Amenouzume, şenlik ateşleri yaktıktan sonra bir fıçının üzerine çıktı. Bir yandan vücudunu sergilerken kendinden geçercesine attığı çığlıklar ve yaptığı ilahi dans toplanmış olan tanrıları öylesine keyiflendirdi ki, onların gürültülü kahkahalarını merak eden güneş tanrıçası mağarasından çıktı.

Amenouzume dansçıların koruyucu tanrıçasıdır. Şinto dinsel törenlerinde kullanılan ve *kagura* olarak bilinen klasik müzik ve dansın onun gösterisiyle başladığı söylenir. Halk mitolojisinde, çoğu kez, dişiliğin başlangıcının kişileşmiş biçimi olarak, erkekliği temsil eden ve kutsal torun Ninigi'ye dünyaya indiğinde kılavuzluk yapan Sarudahiko(*) ile birlikte anılır. Amenouzume ve Sarudahiko kimi zaman karı koca olarak da tasvir edilir.

amensalizm, farklı türlere ait iki organizma arasında görülen ve bunların birini etkilemediği halde, öbürünün gelişmesinin durmasına ya da yok olmasına yol açan ilişki. Amensalizmin iki temel biçimi vardır: rekabet(*) durumunda, büyük ya da güçlü olan canlı, kendisinden küçük ya da zayıf olanı bulunduğu ortamdan atar ya da besinden yoksun bırakır. Antibiyozda ise, organizmalardan biri durumdan etkilenmezken, öbürü kimyasal bir salgı tarafından hasara uğrar ya da öldürülür.

Antibiyozun en bilinen örneği, *Penicillium* adı verilen ekmek küfünün bazı bakteriler üzerindeki yıkıcı etkisidir. *Penicillium*'un penisilin olarak bilinen salgısı bakteriyel enfeksiyonlarla mücadelede etkili bir ilaç olarak kullanılmaktadır. Bazı üstün yapılı bitkiler, çevrelerinde gelişen öbür bitkilerin büyümesini engelleyen, bazen de onları yok eden maddeler salgılar. Bu duruma, kökü çevresinde gelişen otsu bitkileri ortadan kaldıran juglon adındaki maddeyi salgılayan kara ceviz (*Juglans nigra*) örnek gösterilebilir.

ABD'nin batısındaki çöller ve çalılık araziler, türler arasında görülen antibiyoz biçimindeki ilişkiler sonucu, kısıtlı miktardaki su için birbirleriyle rekabet etmekten kurtulmuş canlılardan oluşan sabit bir bitki örtüsü göstermektedir.

amentü, dinsel bir topluluğun temel inanç ilkelerini dile getiren bağlayıcı iman ikrarı. Çoğu zaman toplu ibadetlerde ve dine kabul ayinlerinde kullanılır. Amentüler genellikle kısa olmalarıyla, bazı dinsel topluluklarda görülen itikatnamelerden ayrılırlar.

Dinsel inançlar, bazen amentüler ya da itikatnamelerdeki gibi apaçık bir biçimde belirtilmeyip, ayinlerde ve mitolojilerde dile getirilir. Bu, özellikle ilkel olarak adlandırılan dinler için geçerlidir. İnançlar, bazen de ayinler, kutsal yazılar, hukuk sistemleri ya da ilahiyat görüşleri gibi, amentünün dışındaki biçimlerle açığa çıkar. Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma dinlerinde ve geleneksel Taoculuk, Konfüçyüsçülük ve Hinduizmde de durum böyle olmuştur. Öte yandan, bir dinin bir kültürden başka bir kültüre geçişinde (Sami kültüründen Helen kültürüne geçişteki gibi) biçimsel amentülerin oluşturulduğu görülür. Bunun nedeni, ortaya çıkan kesinti ve değişimlere, başka dinlerin çekiciliğine ve farklı din anlayışlarına karşı o dinin kimliğini koruma çabasıdır. Sözcüğün tam anlamında amentülere sahip dinler yalnızca, evrensel olarak adlandırılan Zerdüşt dini, Budacılık, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam ve bazı çağdaş Hindu akımlarıdır.

Doğu dinlerinde bazı sözcük ve deyimler bir ölçüde amentü işlevi görür. Konfüçyüsçülükte *Li* (doğru davranış yasaları) ve *hsiao* (evlat bağlılığı), Taoculukta *tao* (yol), içinde yer aldıkları dinsel geleneğin önemli özelliklerini belirtirler. Özellikle Tibet Budacılığında yaygın olan *mantra* (zikirde kullanılan kutsal heceler), Avalokiteşvara'nın (mücevher) dünyada (lotus) olduğu inancını belirtmenin bir biçimidir. Hinduizmin çeşitli *mantra*'ları ile Rigveda'dan alınan ve Brahmancılıkta gençlerin dine kabul törenlerinin bir parçası olarak öğrendikleri Gayatri duası, bir ölçüde iman bildirme işlevi görür. Aslında, dinlerin çoğunda iman ikrarı ve dinsel kimliğin pekiştirilmesi, ayinde yer alan ifadelerle sağlanır. Hinayana Budacılığında amentü biçimine daha uygun bir ifade, Buda'ya, öğretiye ve topluluğa bağlanma bildirimi olan ilk *tri-ratna*'da görülür.

Amentüler en çok Batı dinlerinde, özellikle de üç klasik tektanrılı dinde görülür. Yahudilerin yıllık bayramlarında ibadet sırasında söylendiği anlaşılan ilk amentüler Tevrat'la birlikte günümüze ulaşmıştır. Ortaçağ boyunca Yahudilikte amentüler oluşturmak üzere çeşitli çabalar gösterilmiştir. Bunların içinde en önemlisi, hiçbir zaman resmen belirleyici olarak kabul edilmemekle birlikte, İbn Meymun'un On Üç İman İlkesi'dir. Tanrı'nın birliğinin ve ölülerin yeniden dirileceğinin kabulü, Yahudi inançlarının en önemli ikrarı olarak ibadetin birer parçasını oluşturur. Yahudilikte amentülerin azlığı, Yahudi kimliğini tanımlayan öğenin öğretiyi kabul etmekle değil, sözlü şeriata uymakla ilişkili olmasıyla açıklanır.

Buna karşılık Hıristiyanlık birçok amentünün doğmasına yol açmıştır. Bunun nedeni bir ölçüde, kilisenin baştan beri dogmatik özelliği olan belirgin bir mutlak doğrusunun ya da *kerygma*'sının (tebliğ) bulunmasına bağlanabilir. Bu tebliğ "İsa Rab'dır" gibi geleneksel övgü sözcükleri ve bunlardan daha uzun, bir ölçüde kalıplaşmış inanç beyanları ile daha Havariler döneminde cisimleşmeye başlamıştır.

Batı'da amentünün biçimlenme süreci Havariler Amentüsü ile doruğuna ulaşır. Bu amentü Anglikan, Protestan ve Katolik kiliselerinde vaftiz töreni ve genel ibadet sırasında hâlâ kullanılır. On iki Havari tarafından oluşturulduğu söylenirse de aslında, vaftiz törenlerinde piskoposun karşısındaki kişiye Hıristiyanlık ve Tanrı inancı konusunda sorduğu sorular ve aldığı olumlu karşılıklarla ortaya çıkmıştır. Bunlar genellikle vaftiz amentüleri olarak bilinir.

Havariler Amentüsü'nün bugün kullanılan metni, 3. ve 4. yüzyıllarda Roma Kilisesi'nde kullanılan vaftiz amentüsüne benzer. Son biçimini 6. ve 7. yüzyıllarda almıştır ve 12. yüzyılda Katolik Kilisesi tarafından resmen onaylanmıştır.

Ortodoks öğretinin bağlayıcı ölçütü olarak düzenlenen Nikaia (İznik) Amentüsü, ilk kez, 325'te Nikaia'da toplanan I. Ekumenik Konsil'de formüle edildi. 20. yüzyıla gelene değin Nikaia-Konstantinopolis (İstanbul) Amentüsü'nün, Nikaia Amentüsü'nün genişletilmiş biçimi olduğu kabul edilirdi. Ama daha sonraki bulgular, bu konuda bazı kuşkuların doğmasına neden olmuş ve tartışmalara yol açmıştır. Havariler Amentüsü gibi, Nikaia Amentüsü de bir yanıyla heretik görüşleri dışarıda bırakmaya yöneliktir; özellikle de Oğul'un Baba ile özdeşliğini yadsıyan Ariusçuluğu hedef alır. İsa'nın Baba ile bir tözden (*homoousion*) olduğunu kabul eder. Kutsal Ruh'un Baba'nın yanı sıra Oğul'dan da türediğini belirten *filioque* (ve Oğul'dan da) deyimini Batı kiliseleri de sonunda onaylamışlardır.

Aslı Yunanca olan Nikaia Amentüsü'nün en önemli özelliği Katolik, Ortodoks, Anglikan ve Protestan kiliseleri tarafından onaylanan tek ekumenik amentü olmasıdır. Havariler Amentüsü'nü ve üçüncü ekumenik amentü olarak adlandırılan Athanasios Amentüsü'nü bu kiliselerin ancak bir bölümü onaylamıştır.

Katolik, Anglikan ve Lutherci kiliselerin resmen onayladığı Athanasios Amentüsü, Doğu'da 16. yüzyıldan sonra pek itibar görmemiştir. 17. yüzyılda yapılan bazı araştırmalara dayanarak ilahiyatçıların aslında Athanasios tarafından yazılmadığını ileri sürdükleri bu amentünün, 5. yüzyıl boyunca Güney Fransa'da ortaya çıktığı sanılmaktadır. Polemik özelliği taşıyan bir anlatımla İsa'nın doğasını ve Üçleme konularını ele alır. 6. ve 7. yüzyıllarda özellikle Güney Fransa ve İspanya'da etkili olmuştur.

İslam amentüsü imanın temelini oluşturan inanç ilkelerini, imanın altı temel şartını dile getirir. İslamın altı iman şartı şunlardır:

1) Allah'a iman. Tevhid olarak da adlandırılan bu inanç, kelime-i tevhid(*) olarak bilinen *la ilahe illallah* (Allah'tan başka tanrı yoktur) cümlesi ile özetlenir. Kelime-i tevhidin başlangıç bölümü "ilah" kavramını genel biçimiyle reddederken, ikinci bölümünde soyutlama, istisna yoluyla Allah'ı gerçekler. İlah sözcüğü, büyüklüğü ve gücünden dolayı ibadet edilmeye, önünde saygı ve korku ile boyun eğilmeye, itaat

edilmeye layık kabul edilen varlık anlamını dile getirir. Buna göre kelime-i tevhidi söylemek, kendisine ibadet ve kulluk edilecek, korkulacak, saygı duyulacak, itaat edilecek tek varlık olarak Allah'ı tanımak, kabul etmek demektir.

2) Meleklere iman. Kuran ve Hz. Muhammed meleklere iman edilmesini buyurmakla birlikte, meleklerin niteliği açıkça bildirilmemiş, yalnızca bazı özellikleri verilmiştir. Buna göre melekler yemezler, içmezler, günah işlemezler ve Allah'ın buyrukları dışına çıkmazlar; "ikişer, üçer, dörder kanatlı"dırlar. Her birinin belirli bir görevi vardır.

3) Kitaplara iman. İslam inancına göre Allah, insanlara tebliğ edilmek üzere peygamberlerine yüz suhuf (sayfalar) ve dört kitap indirmiştir. Bunların hepsi tevhid inancını, Allah'ın emir ve yasaklarını açıklamaktadır. Ama suhuf kaybolmuş ve Kuran'dan önceki üç kitap, yani Zebur, Tevrat ve İncil tahrife uğramıştır.

4) Peygamberlere iman. Bir hadise göre Allah, insanlara doğru yolu göstermek için 124 bin peygamber göndermiştir. Kuran'da adlarıyla 25 peygamber anılır. İlk peygamber, aynı zamanda ilk insan olan Âdem, son peygamber ise Hz. Muhammed'dir.

5) Ahirete iman. Ahiret inancı, bu dünyanın geçici olduğunu, bir gün mutlaka sona ereceğini (kıyamet) içerir. Kıyametten sonra sonsuz ahiret, öteki dünya yaşamı başlayacaktır. Bütün insanlar yeniden diriltilecek, hesaba çekilecek ve herkese hak ettiği karşılık verilecektir.

6) Kadere iman. İslamdaki yaygın kader anlayışına göre, Allah, olmuş ve olacak her şeyi takdir etmiştir. Bu takdiri, her şeyi kapsayan sonsuz ilminin bir sonucudur. Ama Allah insanın önüne doğruyu ve yanlışı koymuş, ona akıl ve seçme özgürlüğü vermiştir. Bu nedenle insan, seçiminin sonucundan sorumludur.

Kadere iman Kuran'da açıkça zikredilmediği için bazı İslam bilginleri bunu imanın şartları arasından çıkarmışlardır. Ama bilginlerin büyük çoğunluğu, kadere imanı da imanın temel şartlarından sayar. İmanın sözle açıklanması ve yenilenmesi amacıyla tekrar edilen amentünün gelenekleşmiş biçimi şöyledir: *Amentü billahi ve melaiketihi ve kütübihi ve rusulihi ve'l-yevmi'l-ahiri ve bi'l-kaderi hayrihi ve şerrihi mina'llahi taala ve'l-ba'sü ba'de'l-mevti hakkun eşhedü en la ilahe illallah ve eşhedü enne muhammeden abduhu ve resuluh* (Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine, ahiret gününe, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna iman ettim. Öldükten sonra diriltilmek haktır. Tanıklık ederim ki Allah'tan başka tanrı yoktur ve tanıklık ederim ki, Muhammed O'nun kulu ve resulüdür).

Amer, AMBER olarak da bilinir, Hindistan'ın kuzeybatısında, Racasthan eyaletinin Caipur iline bağlı kent. Adı Ayodhyā kralı Ambarisha'dan gelir. Tam adı Ambarıkhanera olmakla birlikte, daha sonra Ambiner ya da Amber olarak kısaltılmıştır. Resmi adı Amer'dir. 12.yüzyılda tarihsel Racputana bölgesinin savaşçı hükümdarları Kaçhvaha Racputlarının devlet başkenti yaptığı Amer, 600 yıl boyunca siyasal bir merkez olarak kaldıktan sonra, başkent 1728'de Caipur'a taşındı.

Tepelerle çevrili olan kent kayalık bir boğazın eteğinde yer alır. Kente egemen tepelerden birinin üstünde Caigarh Kalesi vardır. Racput mimarisinin güzel bir örneği olan sarayın yapımı y. 1600'de başlamış ve 18. yüzyılda tamamlanmıştır. Yörede efsanevi bir hazinenin gömülü olduğu öne sürülmekle birlikte, 1977'de hükümetin yaptığı kazılar sonuçsuz kalmıştır. Nüfus (1981) 16.054.

Amerada Hess Corporation, ABD petrol şirketi. Petrol ve doğal gaz kaynaklarının bulunup araştırılması ve geliştirilmesi ile petrol ürünlerinin taşınması, üretimi pazarlanması ve satışı alanlarında etkinlik gösterir. Merkezi New York'tadır.

1920'de Amerada Corporation adıyla kuruldu. 1941'de Amerada Petroleum Corporation adlı bir yan kuruluşuyla birleşerek onun adını, 1969'da da Hess Oil and Chemical Corporation ile birleşerek bugünkü adını aldı. Şirket ABD'nin Atlas Okyanusu ve Meksika Körfezi kıyılarındaki Hess benzin istasyonları zincirini işletir. Benzin fiyatını ilk düşürenlerden biri olan bu zincir, istasyonlarında yalnızca petrol ürünleri satar, onarım servisleri yoktur. Virjin Adalarındaki St.Croix'da bulunan dünyanın en büyük petrol rafinerisinin sahibi olan Amerada Hess'in New Jersey ve Mississippi'de iki rafinerisi daha vardır. Ayrıca Atlas Okyanusu kıyısının en geniş petrol depolama olanaklarına ve büyük bir petrol tankerleri filosuna sahiptir. Birleşik Devletler içinde ve dışında, çeşitli petrol ve doğal gaz arama projelerine de büyük yatırımlar yapmıştır.

American Association for the Advancement of Science *bak.* Amerikan Bilim Geliştirme Derneği

America First Committee (Önce Amerika Komitesi), ABD'de, II. Dünya Savaşı sırasında Müttefiklere yardım edilmesine karşı çıkan önemli bir siyasal baskı grubu (1940-41). Amerika'nın savaşa doğrudan katılmasından çekinen komitenin, aralarında General Robert E. Wood, Charles A. Lindbergh, Senatör Gerald P. Nye gibi önderlerin de yer aldığı 800 bin kadar üyesi vardı. Komite, Müttefiklere yiyecek ve mühimmat yardımını öngören Kredi ve Kiralama Yasası'nın çıkarılmasını engellemek, refakat konvoylarında donanmadan yararlanılmasını önlemek ve Tarafsızlık Yasası'nın yeniden yürürlüğe konmasını sağlamak için yürüttüğü kampanyalarda başarılı olamadı. Gene de yarattığı kamu baskısı, Nazi Almanyası'nın abluka altına aldığı İngiltere'ye daha fazla askeri yardım yapılmasını engelledi. Japonların Pearl Harbor baskınından (7 Aralık 1941) sonra komite, üyelerine savaşı destekleme çağrısı yaparak dağıldı.

American Brands, Inc., ABD'de ve İngiltere'de, tütün sanayisi alanında önemli hisseleri olan ABD sanayi şirketleri topluluğu. 1890'da kurulmuş olan American Tobacco Company'nin (Amerikan Tütün Şirketi) ve onunla bağlantılı bir dizi kuruluşun ana şirketi olarak 1969'da kurulmuştur. Bu şirketler gıda maddesi, tütün ve damıtılmış içki ve işyeri gereçleri üretimine, yaşam sigortasına, perakende ve toptan mal satmaya kadar çok çeşitli alanlarda etkinlik göstermektedir. Topluluğun merkezi New York'tadır.

American Tobacco Company'nin tarihi, İç Savaş'ta Güney ordusunda savaşmış Washington Duke adında eski bir askerin 19. yüzyılın sonlarına doğru Kuzey Carolina'da tütün ticaretine girişmesiyle başlar. Duke ile oğulları Benjamin ve James Buchanan 1874'te bir fabrika inşa ettiler ve 1878'de sigara makinesi üreten ilk şirketlerden biri olan W. Duke, Sons & Co. şirketini kurdular.

"Sigara Savaşı"na katılan Duke'lar, 1890'da American Tobacco Company'yi kurarak James'i genel müdürlüğe getirdiler. Çeşitli şirketlerle birleşen ve pek çoğunu da satın alan Duke kardeşler, zamanla ABD'deki tütün sanayisinin tümünü (150 kadar fabrikayı) denetimleri altına almayı başardılar. Ama beş yıl süren bir davadan sonra temyiz mahkemesi 1911'de bu tütün tröstünün Sherman Antitröst Yasası uyarınca dağıtılmasına karar verdi. Bunun sonucunda American Tobacco Company'den başka R. J. Reynolds, Liggett & Myers ve Lorillard gibi sigara yapımcısı başka şirketler de ortaya çıktı.

American Tobacco Company 1916'da en ünlü markalarından biri olan Lucky Strike'ı üretti, 1939'da da eski bir markayı yeni bir sigara için kullanarak büyük boy Pall Mall'u piyasaya sürdü.

American Broadcasting Company (ABC), Capital Cities/ABC Inc. basım ve yayın grubuna dahil ABD şirketi. Merkezi New York'tadır.

Radio Corporation of America (RCA) şirketi, etkin olduğu kentlerde gereğinden fazla şubeye sahip olduğunu görerek 1927'de ikinci bir yayın şebekesi olan National Broadcasting Company'yi (NBC) kurdu ve bunları Kırmızı Şebeke ile Mavi Şebeke olarak adlandırdı. 1943'te Life Savers şekerlemelerinin yapımcısı Edward J. Noble, American Broadcasting System'i kurarak Mavi Şebeke'yi satın aldı ve bir yıl sonra ana şirketin adını American Broadcasting Company, Inc. (ABC) olarak değiştirip Mavi Şebeke'yi de bu şirketler topluluğuna kattı.

30 Aralık 1949'da, sinema filmi yapımcılığını sinema işletmeciliğinden ayırmayı amaçlayan bir antitröst davasında alınan karar uyarınca, United Paramount Theatres, Paramount Pictures'dan ayrılmıştı. United Paramount Theatres 1953'te ABC ile birleşerek American Broadcasting-Paramount Pictures, Inc. adını aldı (bu ad sonradan 1965'te American Broadcasting Companies, Inc. olarak değiştirildi) ve böylece ABC ülkede yüzlerce sinema salonunun sahibi oldu. Ama 1974'te bu salonların çoğu satıldı. 1955'te ABC bir plak şirketini satın alarak plak yapımı işine girmişti. Bu birleşme sonucu kurulan ABC Records Division adlı bölümü, ürettiği plakları ABC, Westminster, Dot, Impulse gibi markalarla satışa sundu. 1979'da şirketin plak bölümü satılarak yerine video bölümü kuruldu. 1985'te Capital Cities Communications, Inc. tarafından satın alınan şirkete, Capital Cities/ABC Inc. adı verildi. 1960'lardan bu yana spor haberciliğinde hep ön sırayı alan ABC, 1961'de mühendislerinin anında yeniden gösterim tekniğini bulmalarıyla bir atılım daha yaptı.

American Colonization Society (Amerikan Kolonizasyon Derneği), özgür doğmuş Siyahları ve azat edilmiş köleleri Afrika'ya gönderme amacını güden örgüt. 1817'de kuruldu. Yerel şubeleri olan dernek, kiliselerden ve sınır eyaletlerinin meclislerinden destek almaktaydı.

Dernek programının temelini kölelerin satın alınarak azat edilmesi, Afrika'nın batı kıyılarına gidebilmeleri için yol masraflarının karşılanması, oraya vardıktan sonra da kendilerine yardım edilmesi oluşturmaktaydı. Dernek, yerel kabile reisleriyle sürdürülen uzun görüşmeler sonucunda 1821'de (daha sonra Liberya'nın Monrovia kentinin kurulacağı) Mesurado Burnu topraklarına sahip oldu. 1827'de federal hükümetten malı destek sağlamak için yaptığı girişim,

pamuk üretiminin büyük önem taşıdığı güney eyaletlerinin karşı çıkması yüzünden başarısızlığa uğradı. 1832'de köleliğe karşı mücadelenin önderlerinden William Lloyd Garrison derneği, bir yandan köleliği korurken, bir yandan özgür Siyahların en nitelikli kesimini ülke dışına göndermekle suçladı. Kölelik tartışmasının iki aşırı ucu tarafından karalanan ve para sıkıntısı çeken derneğin etkinlikleri 1840'tan sonra zayıflamaya başladı. 1847'de, o güne değin derneğin yurt dışı şubesi durumunda olan Liberya, bağımsızlığını ilan etti. 1821-67 arasında yaklaşık 6 bin kadar Siyahı Afrika'ya yerleştiren dernek 1912'de dağıldı.

American Dictionary of the English Language, An (1828), ABD'li sözlük yazarı Noah Webster'in hazırladığı iki ciltlik sözlük. 1807'de başladığı çalışmalarını 1824-25'te Fransa ve İngiltere'de tamamlayan Webster'in bu yapıtında, daha önce hiçbir sözlükte bulunmayan 12 bin sözcük ile 30 - 40 bin tanım yer almaktaydı. Sözcük kullanımında konuşulan dilden yola çıkılması gerektiği ilkesine dayanan yapıta, "Amerikan ağzı"nı kullanmak, alışılmışın dışında yazım ve kullanımı yeğlemek, özellikle sanat ve bilimlere ilişkin teknik terimlere ve edebi olmayan sözcüklere yer vermek gibi suçlamalar yöneltildi. Bu sert eleştirilere karşın, bir yılı biraz aşkın bir süre içinde ABD'de 2.500, İngiltere'de 3.000 adet sattı. 1840'ta düzeltilmiş 2. baskısı çıktıysa da, sonraki yıllarda gözden düştü. Yayın hakları Webster'in varisleri tarafından 1843'te George ve Charles Merriam'a satıldı.

American Express Company, sigortacılık, seyahat hizmetleri, uluslararası finansman ve bankacılık alanlarında etkinlik gösteren ABD şirketi. Merkezi New York'tadır.

Şirket, 18 Mart 1850'de uluslararası taşımacılık yapan üç şirketin birleşmesiyle kuruldu. 1868'de rakibi Merchants Union Express Company ile birleşerek American Merchants Union Express adını aldı; 1873'te adını American Express Company olarak değiştirdi. 19. yüzyılın sonunda para havalesi ve seyahat çeki hizmetleri vermeye başladı ve Avrupa'daki ilk şubesini Paris'te açtı. 1918'de ABD'de ekspres taşımacılık şirketlerinin devletleştirilmesi üzerine American Express de etkinliklerini seyahat ve bankacılık konusunda yoğunlaştırdı.

Günümüzde American Express Company özellikle seyahat, bankacılık, sigortacılık ve yatırım hizmetleri alanında etkinlik göstermektedir. Seyahat alanında seyahat çekleri ve kredi kartları çıkartmakta, seyahat acenteleri çalıştırmakta, turlar düzenlemekte, ayrıca kendi adına motel ve kiralık araba rezervasyonu yapan acentalıklar vermektedir. Sigortacılık alanındaki etkinliklerini ise 1968'de satın aldığı Fireman's Fund American Insurance Companies adlı şirketler grubu aracılığıyla sürdürmektedir. Bankacılık alanında, sahibi olduğu American Express International Banking Corp. ve şubeleri Avrupa, Ortadoğu, Asya ve daha birçok yerde etkinlik göstermektedir. American Express Company 1980'lerde yaptığı alımlarla, yatırım hizmetleri alanında geniş bir işletmeler ağı kurmuştur. 1981'de satın aldığı Shearson Loeb Rhoades, Inc. 1984'te Lehman Brothers Kuhn Loeb Inc. ile birleşerek Shearson Lehman / Brothers adını almış ve ABD'de yatırım hizmetleri veren en büyük şirketlerden biri olmuştur. Ayrıca American Express Company'ye bağlı çeşitli kuruluşlar eğitim, araştırma, yayıncılık, kablolu televizyon yayını, jeolojik araştırma gibi alanlarda hizmet vermektedir. Şirket 1984'te sigortacılık, yatırım ve mali danışmanlık işleriyle uğraşan Investors Diversified Services, Inc.'i satın almıştır.

American Federation of Labor-Congress of Industrial Organizations (AFL-CIO, Amerikan İşçi Federasyonu - Sanayi Örgütleri Kongresi), ABD'de özerk işçi sendikalarının oluşturduğu federasyon. 1886'da kurulan ve özellikle işçileri meslek sendikalarında örgütlemek ilkesini benimseyen Amerikan İşçi Federasyonu (AFL) ile 1935'te Sanayi Örgütleri Komitesi adıyla kurulan ve işçileri işkollarına göre örgütleyen CIO'nun 1955'te birleşmesiyle oluşmuştur.

1881'de kurulan Örgütlü Sanayiler ve İşçi Sendikaları Federasyonu (Federation of Organized Trades and Labor Unions) AFL'nin öncüsü sayılır. Dönemin en güçlü işkolu sendikası olan Knights of Labor(*), varolan meslek sendikalarını bünyesine katarak özerkliklerini ellerinden almak ve bu sendikaları çıkarlarıyla doğrudan ilgili olmayan işçi-işveren anlaşmazlıklarında taraf durumuna getirmek çabasındaydı. Meslek sendikaları buna karşı Samuel Gompers'in önderliğinde başkaldırdılar ve 1886'da, yarım yüzyıl boyunca Amerikan işçi hareketinin tek birleştirici öğesi olarak kalacak gevşek bir federasyon biçiminde örgütlendiler.

Başlangıçtan beri meslek sendikacılığı, mesleki özerklik, işçilerin örgütlenmesinin tanınması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi amacıyla toplu pazarlık yapılması gibi ilkelere bağlı olan AFL, bu tutumunu hiç değiştirmeden sürdürdü. Bu şaşmaz politikası sonucunda, her birinin işçilerin örgütlenmesine ilişkin konularda tam özerkliği olan 100 kadar ulusal ve uluslararası sendikanın oluşturduğu gevşek bir federasyon durumuna geldi. Federasyona üye sendikaların üzerinde yetki isteğinde bulunduğu işçiler ve sanayi bölgeleri, federasyonun koruması altındaydı. Bu politika, federasyona bağlı sendikalar arasında sert yetki tartışmalarının çıkmasına yol açmakla birlikte sendikanın üye sayısı arttı.

Amerikan ekonomisinde ilk kez bir bolluğun izlendiği 1920'lerde sendikacılık gelişme göstermedi. 1929'da borsanın çöküşünü izleyen ve 1932 ile 1933 başlarında felaket boyutlarına ulaşan Büyük Bunalım sırasında işçiler birkaç umutsuz ve dağınık grevden başka bir şey yapamayacak kadar uyuşmuş durumdaydılar. Ancak Franklin D. Roosevelt'in yönetime geçmesiyle birlikte işçiler için yeni bir umut doğdu.

Hükümetin iş çevreleri üzerinde egemen olduğu ve sendikacılığın ekonominin başlıca denge öğesi olarak gözetildiği yeni siyasal ortamda ABD işçi hareketi, üye sayısını daha önce eşi görülmemiş bir oranda artırma olanağına kavuştu. AFL bu olanaklardan daha kolaylıkla yararlanmak için federasyona bağlı yerel işyeri sendikaları kurdu. Ancak bu da, kısa sürede tipik bir sorunun ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yeni yerel sendikaların çoğunun desteklediği, federasyona bağlı bir azınlık, AFL'nin bir örgütlenme atağına kalkmasını ve geniş çaplı üretim yapılan sanayilerde işkolu sendikaları kurulmasını istemeye başladı. Federasyon üyelerinin çoğunluğunu temsil eden meslek sendikaları üyeleri ise, daha ölçülü bir politikayı savundular ve mevcut yetki alanlarının korunmasını istediler. Bu "eski" sendikacılar, geniş çaplı üretim yapılan sanayilerdeki işkolu sendikalarını ikiliğe yol açan, bu nedenle de işçi hareketini bölen örgütler olarak görme eğilimindeydiler. Bu görüşte olmalarının nedeni, meslek sendikalarının kuramsal olarak bu sanayi kollarında da örgütlenme hakkına sahip olmalarıydı.

Sorun, AFL'nin 1935 kurultayında su yüzüne çıktı. Sanayi sendikacılarının "geniş çaplı üretimi yapan büyük sanayilerde... işkolu sendikaları tek çözümdür" biçimindeki önergesi, karşı oylarla reddedildi.

Kurultayda işkolu sendikası yanlılarının uğradığı yenilginin sonucunda, sekiz uluslararası sendikanın temsilcileri 9 Kasım 1935'te Sanayi Örgütleri Komitesi'nin (CIO) kurulduğunu ilan ettiler. Bu örgütün amacı, "ülkenin geniş çaplı üretim yapan sanayi kollarında çalışan işçilerin (işkolu sendikaları biçiminde) örgütlerini desteklemek, geliştirmek ve AFL'ye katılmak"tı.

Ödün vermemekte direnen AFL yürütme kurulu Ocak 1936'da, ikilik yaratan bir sendikal hareket olarak nitelediği CIO'nun derhal dağıtılmasını istedi. CIO'ya bağlı sendikaların, örgütlerini dağıtmayı reddetmeleri üzerine, AFL yürütme kurulu Ağustos 1936'da, sonradan CIO'ya katılan iki sendikayla birlikte 10 sendikanın hepsinin üyeliğini askıya aldı. Ancak CIO çelik, kauçuk ve otomobil gibi kilit sanayi kollarında örgütlenmeyi sürdürdü ve US Steel ve General Motors gibi büyük şirketlerde sözleşme yapmayı başardı. Bunu izleyen yıllarda CIO ve AFL, ABD işçi hareketinin önderliğini ele geçirmek için çetin bir mücadeleye giriştiler.

CIO'nun ilk kurultayı 14-18 Kasım 1938'de Pittsburgh'da toplandı. Bu kurultayda örgütün adı Sanayi Örgütleri Kongresi olarak değiştirildi, tüzüğü kabul edildi ve John L. Lewis başkanlığa seçildi.

Lewis, daha önce desteklediği Franklin D. Roosevelt'in 1940'ta yeniden başkan seçilmesi durumunda CIO başkanlığından istifa edeceğine söz vermişti; bu sözünü tuttu. Aynı yıl Lewis'in yerini, daha önce Birleşik Maden İşçileri (United Mine Workers) adlı sendikada onun yanında çalışmış olan Philip Murray aldı. CIO ertesi yıl, daha önce sendikayla sözleşme imzalamayı reddetmiş olan Ford Motor Company'nin, "küçük çelikçiler" diye anılan Bethlehem, Republic, Inland ve Youngstown şirketlerinin ve başka büyük sanayi kuruluşlarının çalışanlarını örgütledi.

CIO'nun 1943'te kurduğu Siyasal Eylem Komitesi (PAC) Roosevelt'in 1944'te yeniden başkan seçilmesiyle sonuçlanan başarılı seçim kampanyasına destek sağladı. Ancak komitenin 1946'da desteklediği adayların çoğu yenilgiye uğradı. Taft-Hartley Yasası'nın 1947'de Kongre'den geçmesi ve bu yasayla hükümetin işçilere karşı izlediği politikada ortaya çıkan değişiklikler, sendikaları yeni siyasal etkinliklere itti. CIO, AFL'yle birlikte yeni yasaya karşı ödün vermeden muhalefet ettiyse de, iki sendika arasındaki bu siyasal birlik onların birleşmesini sağlayamadı. CIO, örgütlü işçilerin siyasal gücünü harekete geçirmede AFL'nin de kendisine katılmasını öneriyor, AFL ise iki örgüt tümüyle birleşmeden herhangi bir ortak eyleme girişilmesine karşı çıkıyordu. Philip Murray'nin 1952 sonlarında ölmesinden sonra CIO'ya bağlı Birleşik Otomobil İşçileri (UAW: United Automobile Workers) sendikasının başkanı Walter P. Reuther başkanlığa getirildi. Bundan üç yıl sonra, 1955'te birleşme gerçekleşti ve AFL'nin eski başkanı George Meany yeni federasyonun başkanı oldu. Meany ile Reuther arasındaki anlaşmazlık nedeniyle UAW 1968'de AFL-CIO'dan ayrıldı. Ancak Meany'nin 1979'da emekliye ayrılmasından sonra yerine Lane Kirkland geçince UAW yeniden AFL-CIO'ya üye oldu.

AFL-CIO'nun başlıca yönetim organı iki yılda bir toplanan ve ulusal sendikaların, üye sayıları oranında temsil edildiği kurultaydır. Genellikle yılda üç kez toplanan yürütme kurulu ise, bir başkan, bir sayman ve her biri bir ulusal sendikanın başkanı olan 27 başkan yardımcısından oluşur. Yürütme kurulu tarafından seçilen altı başkan yardımcısından oluşan bir yürütme komitesi, federasyonun politikasını tartışmak üzere başkan ve saymanla daha sık toplanır. Buna ek olarak, yürütme kurulu üyeleriyle federasyona bağlı her sendikanın yüksek dereceli bir görevlisinden oluşan bir genel kurul yılda en az bir kez toplanarak kendisine getirilen siyasal sorunları görüşür.

Federasyonun gelir kaynağı üye sendikalardan ve örgütleme komitelerinden toplanan üye aidatlarıdır. AFL-CIO'nun başlıca etkinlikleri, örgütlenme çalışmaları yapmak işçi hareketi adına eğitim kampanyaları düzenlemek, üye sendikalar arasındaki yetki uyuşmazlıklarını çözmek ve yararlı görülen yasalara siyasal destek sağlamaktır. ABD dışındaki ülkelerde de eğitim birimleri olan federasyon, ve ABD'ye gelen yabancı sendikacılar için kurslar da düzenler.

American Friends Service Committee (AFSC; Amerikalı Quaker'lar Hizmet Komitesi), topluma hizmet ve halkı bilgilendirme çalışmaları aracılığıyla barış ve uzlaşma anlayışını geliştirmek üzere 1917'de ABD'li ve Kanadalı Quaker'lar tarafından kurulmuş örgüt. I. Dünya Savaşı sırasında inançları gereğince askerlik yapmayı reddedenlere, savaşmak yerine gönüllü yardım programlarında ve cankurtaran birimlerinde çalışma seçeneğinin getirilmesini sağladı. II. Dünya Savaşı'nda askerlik hizmeti yükümlülüğüne karşılık oluşturulan seçenekleri, akıl hastanelerinde ve başka insancıl kuruluşlarda görev almayı kapsayacak biçimde genişletti. Barış döneminde toplumsal kalkınma, ABD'de ırklar arası uzlaşma, göçmen işçilere yardım, savaştan zarar görmüş bölgelerdeki sivil halka ve mültecilere yardım gibi konularda ulusal ve uluslararası çalışmaları yönetmeyi sürdürdü. Geliştirdiği Gönüllü Uluslararası Hizmet Görevleri (Voluntary International Service Assignments-VISA) programıyla daha sonra kurulan Amerikan Barış Gönüllüleri (U. S. Peace Corps) örgütüne örnek oluşturdu. 1947 Nobel Barış Ödülü'nü, Quaker'ların İngiltere'de kurmuş olduğu Friends Service Council (Quaker Hizmet Konseyi) ile paylaştı.

AFSC'nin gelir kaynağını kişiler, kuruluşlar ve programlarını yürüttüğü bazı ülkelerin hükümetleri tarafından yapılan bağışlar oluşturur. Örgütün merkezi Philadelphia kentindedir.

American Mercury, ABD'de yayımlanan aylık edebiyat dergisi. Amerikan yaşam biçimi, siyaseti ve görenekleri üzerine hicivli yorumlarıyla tanınır. H. L. Mencken ve George Jean Nathan tarafından 1924'te kurulmuştur.

Mencken'in yönettiği dergi, onun "şapşallar topluluğu" olarak adlandırdığı Amerikan halkını hedef alan sivri yazıları ve Nathan'ın yetkin tiyatro eleştirileriyle hızla ün kazandı. Dergide günün en seçkin Amerikan yazarlarının, çoğunlukla da en sivri kalemli yergi ustalarının ürünlerine yer veriliyordu. *American Mercury,* II. Dünya Savaşı'nın başlarında, Eugene Lyons'ın yayın yönetmenliği sırasında, hava kuvvetlerine mali kaynak sağlanması için Kongre'de önemli bir baskı gücü yarattı. Daha sonra birkaç kez el değiştiren dergi gittikçe militan antikomünist bir konuma geldi ve koyu sağcı bir tutum benimsedi.

American Motors Corporation (AMC), başlıca üretim alanı otomobil ve motorlu araç ürünleri olan bir Amerikan şirketi. Küçük otomobiller, Jeep marka jipler, AM General marka kamyon ve otobüsler, bahçe traktörleri ve çim biçme makineleri ile arabalar, çeşitli gereçler ve başka bazı ürünler için plastik döküm parçaları üretir. Kelvinator marka gereçler, 1936'dan, bu bölümün satıldığı 1968'e değin şirketin başlıca üretim kollarından biri olmuştur. 1987'de AMC, Chrysler Corporation tarafından satın alınmıştır.

American Motors'un geçmişi otomobil üretiminin öncülerinden olan iki kuruluşa uzanır. Bunlar, AMC'ye 1916'da katılan Nash Motors ile 1909'da kurulmuş olan Hudson şirketleridir. Nash Motors, Rambler otomobili 1902'de ilk kez piyasaya çıkaran Thomas B. Jeffery şirketinin motorlu araç işini 1916'da devraldı. Bu tarihten 1950'ye değin şirketin ürettiği araba ve kamyonların hemen hepsi Nash adını taşımaktaydı. 1937'de Nash şirketinin Kelvinator şirketi ile birleşmesi sonucu motorlu araç ve gereçler üreten Nash-Kelvinator Corporation kuruldu. 1950'de Nash-Kelvinator ilk çağdaş küçük Amerikan arabası olan Rambler'i piyasaya çıkardı.

Hudson şirketi ise başlıca üç tür otomobil üretmekteydi. Bunlar, Hudson, 1919'dan 1932'ye değin üretilen Essex ve Terraplane'dir. Şirketin 1 Mayıs 1954'te Nash-Kelvinator ile birleşmesi sonucu American Motors Company doğdu. Bu tarihten 1970'e değin Rambler marka küçük araba şirketin en ünlü otomobili olma niteliğini korudu. American Motors, 1903'te kurulmuş olan Jeep Corporation'ı 1970'te satın aldı.

American Muslim Mission *bak.* Amerikan İslam Misyonu

American Protective Association (APA; Amerikan Koruma Birliği), üye sayısı 1890'larda bir ara iki milyonu aşan Katolik ve göçmen aleyhtarı topluluk. Düşünce yapısı ve dünyaya bakışı açısından Amerikan İç Savaşı öncesindeki Know-Nothing Party'nin bir devamı niteliğinde olan APA, Henry F. Bowers tarafından 1887'de Iowa'ya bağlı Clinton'da kuruldu. Kırsal kesimde yaşayan Amerikalıların, göçmen nüfusun çoğunlukta olduğu kentlerin büyümesi ve siyasal güçlerinin artması karşısında duydukları korkuyu sömüren gizli bir dernek olarak çalışmaya başladı.

Başlangıçta yavaş bir gelişme göstermesine karşın, 1893'teki ekonomik bunalım üye sayısında bir patlamaya yol açtı. Benimsediği göçmen aleyhtarı tutum, işsizliği ve ekonomik sıkıntıları artan yabancı nüfusa bağlayan doğuştan Amerikalılara çekici gelmeye başladı. APA bu kin duygularını oy gücüne dönüştürmeyi başardı ve ABD'nin Orta Batı bölgesindeki bir dizi Cumhuriyetçi örgütü kendi yanına çekerek bazı yerel seçimleri kazandı.

1896 başkanlık seçimi öncesinde APA bölündü ve birçok üyesi Cumhuriyetçi aday William McKinley'i desteklemekten vazgeçerek, Demokrat aday William Jennings Bryan'ı ve gümüş sikke basımının serbest bırakılması görüşünü destekledi. McKinley'in seçimleri kazanması ve Orta Batı'da tarımsal refahın yeniden sağlanması üzerine, APA'nın üye sayısı daha da azaldı. 1900'lerde sözü edilmeye değer bir siyasal güç olmaktan çıktı ve 1911'de de tümüyle ortadan kalktı.

American Stock Exchange (AMEX) *bak.* Amerikan Borsası

American Telephone & Telegraph Company (AT & T), varlıkları açısından dünyanın en büyük şirketi (1978'de, tarihte varlığı 100 milyar doları aşan ilk şirket oldu); kendisi ve 1.700 kadar bağımsız ABD telefon şirketi için toplam iç ve dış telefon hizmetlerinin yüzde 98'ini sağlar. AT & T tarafından yönetilen sistem imalat, araştırma, telekomünikasyon ve bilgi sistemleri ile bir uluslararası birimi kapsar. 1982'de yapılan bir antitröst düzenleme çerçevesinde, daha önce tümüyle AT & T'ye ait olan 22 bölgesel şirketin 1 Ocak 1984'te sistemle ilişkisi kesildi. AT & T'nin genel merkezi New York'tadır.

Şirketin kuruluşu, Alexander Graham Bell'in, Gardiner C. Hubbard ve Thomas Sanders adlı iki yatırımcıyla bir anlaşma imzaladığı 1875'e değin iner. Bundan bir yıl sonra Bell henüz geliştirmediği bir aygıt için patent aldı. Bir hafta içinde, Bell'in henüz deneme aşamasındaki telefonu, tarihte ilk kez, anlaşılabilir bir konuşmayı tellerle iletir hale geldi. 1877'de patent anlaşmasını imzalayan üç kişi Bell Telephone Company'yi kurdu. Şirket, o sırada kendi telefon aygıtlarını ve kendi patentlerini edinmiş olan dev kuruluş Western Union Company ile yarışa girişti. Bell'in çıkarlarını, 1878'de genel müdür olan ve Western Union'a karşı patent savaşını yürüten Theodore N. Vail temsil ediyordu. Bir yandan da Vanderbilt'lerle Jay Goult arasındaki bir yönetim savaşına sahne olan Western Union, sonunda yenilgiyi kabul ederek 10 Kasım 1879'da mahkeme dışı yaptığı bir anlaşmayla telefon alanındaki bütün patent, hak ve tesislerinden vazgeçti.

1878-1900 arasında Bell şirketinin yapısı ve adı birçok kez değiştirildi. Şirkete 1885'te katılan American Telephone & Telegraph Company başlangıçta uzun hatların yapımından sorumlu bir yan kuruluştu. 1900'de ise Bell Sistemi'nin merkez örgütü durumuna getirildi. (1869'da kurulan Western Electric 1881'de Bell'in denetimi altına girmişti. Bell Telefon Laboratuvarlarının habercisi olan Mekanik Bölüm 1883'te kurulmuştu; laboratuvarlar 1925'te ayrı bir şirket olarak örgütlenecekti.)

AT & T'nin başkanı olarak Vail, Bell'in ortak olduğu şirketleri 1907-19 arasında eyalet ve bölge örgütleri biçiminde birleştirerek ve çok sayıda bağımsız şirketi de bünyesine katarak, Bell Sistemini oluşturdu. Bu yapı 1984'e değin varlığını korudu.

AT & T, ABD Kongresi'nin bir kararı uyarınca 1918'de ulusallaştırılarak Amerikan Posta İdaresi'ne bağlandıysa da, 1919'da yeniden özel mülkiyete geçirildi. 1913'te ilan edilen ama ancak 1921'de Graham-Willis Yasası'yla onaylanan bir yükümlülük uyarınca AT & T, bir "doğal tekel" olarak bütün bağımsız telefon şirketlerine şehirler ve uluslararası görüşme hizmeti sunmayı ve bu şirketleri ancak Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu'nun (ICC) onayı halinde satın almayı kabul etti.

Telefon konusundaki yetkiler 1934'te ICC'den Federal Haberleşme Komisyonu'na (FCC) geçti. Bu komisyon 1935-39 arasında Bell şirketinin toplu uygulamaları konusunda ayrıntılı araştırmalar yaptı. Bu araştırmalar sonucunda Adalet Bakanlığı, 1949'da AT & T aleyhinde Sherman Antitröst Yasası uyarınca dava açtı; isteklerinden birisi Western Electric'in Bell Sistemi'nden ayrılmasıydı. Dava, 1956'da, Western Electric'i sistem içinde tutan, ama tekelci uygulamaları sınırlandıran bir kararın oybirliğiyle alınmasıyla sonuçlandı.

1974'te ise hükümet Bell Sistemi'nin daha fazla parçalanmasına yönelik ikinci bir antitröst dava açtı. 1982'de AT & T, 22 yerel şirketle ilişkisini kesmeyi kabul etti. Aynı anlaşma şirkete, daha önce kendisine yasaklanmış olan bilgişlem, bilgisayar haberleşmesi ve donanım satışı gibi alanlara girme olanağı sağlayacaktı. Sonunda varılan anlaşma ise, AT & T'nin Bell adını kullanmasını büyük ölçüde sınırlandırarak, bu adı AT & T'den ayrılan yerel şirketlerin kullanımına sunuyordu.

AT & T'den ayrılan 22 şirket yeniden örgütlendirilerek yedi bölgesel telefon şirketine dönüştürüldüler.

Americana, Brezilya'nın São Paulo eyaletinin ortadoğusundaki dağlık bölgede, Piracicaba Irmağı (*rio*) yakınlarında, denizden 528 m yüksekte bir kent. Amerikan İç Savaşı sırasında Güney eyaletlerinin oluşturduğu federasyona bağlı bölgeden gelen göçmenler, 1868'de buraya yerleştiler. 1938'e değin Vila Americana adıyla anıldı. 1924'te belediye oldu. Yerel gelir kaynağı tarım olan kentte ayrıca gıda maddeleri işlenir. 109 km güneydoğudaki eyalet başkenti São Paulo'ya kara ve demir yollarıyla bağlıdır. Nüfus (1980) 121.794.

Americana *bak.* Encyclopedia Americana, The

Amerika, YENİDÜNYA olarak da bilinir. Batı Yarıküre'de yer alan, yeryüzünün sırasıyla üçüncü ve dördüncü büyük kıtaları olan Kuzey Amerika ile Güney Amerika'dan oluşan kara kütlesi. Toplam yüzölçümü 42.208.000 km²'dir.

"Amerika" adı, bazı tarihçilere göre 1497'de Kuzey Amerika kıtasına ulaşmış olan İtalyan tüccar ve denizci Amerigo Vespucci'nin onuruna, ilk kez Alman coğrafyacı Martin Waldseemüller'in *Cosmographiae introductio* (1507; Kozmografyaya Giriş) adlı yapıtında kullanılmıştır. Waldseemüller'in, Kristof Kolomb'un Amerika karalarına yaptığı gezilerden (1492-1504) haberi olmadığı anlaşılmaktadır. Batı Yarıküre'deki kara kütleleri için kullanılan "Yenidünya" (Latince *Mundus Novus*) terimi de, ilk kez, Vespucci'nin 1504'te yayımlanan mektuplarında yer almıştır.

"Amerika" adını alan ve kuzeyde Labrador'dan güneyde Patagonya'ya kadar uzanan karalar, yakın yıllara değin tek bir kıta olarak kabul edilirdi. Ama 80 km'ye kadar daralan Panama Kıstağından kuzeye doğru genişleyen bölümünün Kuzey Amerika, güneye doğru genişleyen bölümünün ise Güney Amerika adıyla iki ayrı kıta biçiminde sınıflandırılması giderek yerleşmiştir.

Kuzey Amerika'nın, Meksika ile Panama Kıstağı arasında kalan kesimi Orta Amerika olarak bilinir. Bazı uzmanlar Kuzey Amerika kıtasını, Panama Kıstağı yerine, daha kuzeyde Meksika içindeki Tehuantepec Kıstağından başlatır ve "Orta Amerika" terimi Panama Kıstağı ile Tehuantepec Kıstağı arasındaki bölgeyle sınırlanır. Bu adlandırmaya göre Meksika'nın bir bölümü Kuzey Amerika'nın dışında kalır. Oysa Meksika'nın ve Panama Kıstağına kadar güneye uzanan toprakların, fiziksel coğrafya açısından Kuzey Amerika'nın öteki kesimleriyle çok güçlü bağları vardır. Meksika, Orta Amerika ve Batı Hint Adalarını topluca adlandırmak için bazen "Mezo-Amerika" terimi de kullanılır.

Öte yandan Güney Amerika'nın tümü ile Orta Amerika, Meksika ve Antiller, ortak tarihsel ve kültürel özellikleri dolayısıyla Latin Amerika(*) adı altında toplanır.

KUZEY AMERİKA

Kuzey Amerika yeryüzünün üçüncü büyük kıtasıdır. Ana bölümü Kuzey Kutup Dairesi ile Yengeç Dönencesi arasında kalır. Kuzey ucu Kuzey Kutbu'na, güney ucu Ekvator'a 800 km kadar sokulur. Kuzeyden güneye yaklaşık 8.000 km boyunca uzanan kıtanın yüzölçümü 24.230.000 km²'dir.

Güneydoğuya doğru oldukça daralan ve Güney Amerika'dan Panama Kıstağı ile ayrılan kıta, denizlerle çevrili ters bir üçgen görünümündedir. Batı kıyısı boyunca Büyük Okyanus, doğu kıyısı boyunca da Atlas Okyanusu uzanır. Kuzeybatıda Bering Boğazı ile Rusya Federasyonu'ndan ve Asya kıtasından ayrılan kıtanın kuzeyinde kıtaya bağlı büyük adalar ile Kuzey Buz Denizi, güneydoğusunda da Antil Denizi ile Meksika Körfezi yer alır.

Dünyanın en gelişmiş bölgelerinden biri olan Kuzey Amerika'daki besin tüketimi, Asya ortalamasının iki buçuk katından daha fazladır. Kişi başına elektrik tüketimi, tüm öteki kıtalar ortalamasının yaklaşık altı katı, kişi başına düşen ortalama gelir ise Batı Avrupa'dakinden yüzde 15 daha yüksektir. Tüm dünyadaki ürünlerin üçte birinden çoğunu üreten kıta, dünya nüfusunun yüzde 8'ini (1990 tah., 424.523.000) barındırır.

JEOLOJİK YAPI

Kuzeyden güneye Kanada'nın Columbia Burnu ile Güney Panama arasında uzanan kıta, doğudan batıya Doğu Grönland'daki Kuzeydoğu Rundigen ile Alaska'daki Attu Adası arasında yer alır. Enlem genişliği 76°, boylam uzunluğu 175°'dir.

Kuzey Amerika kıtası jeolojik çağlar boyunca Avrupa ve Afrika'dan kayarak uzaklaşmıştır. Karşılaştırıldığında, kıtanın kuzeyindeki genişliğin Avrupa'nın kuzeyi üzerine kapandığı, güneyindeki girintinin de Batı Afrika çıkıntısıyla dolduğu görülür. Kuzey Amerika'nın oluşum sürecinde, Kanada Kalkanı ya da Lavrensiyen Kalkan olarak adlandırılan çok kararlı yapıdaki bir alanın, yaklaşık 170 milyon yıl önce, Jura Döneminde Avrupa'nın Baltık ve İber kalkanlarından koptuğu öne sürülmektedir. Atlas Okyanusu'nun süregiden genişlemesi Kuzey Amerika'nın doğu kıyıları boyunca büyük ve yaygın kırılmalara yol açmış, öte yandan kıtanın Büyük Okyanus bölgesinin altındaki levhayı itmesi batıda pek çok kıvrılmaya neden olmuştur.

Bazı jeologlar kıtanın oluşumunu bugünkü konumuna bakarak açıklar. Bu görüşe göre, önce Kanada Kalkanını oluşturan büyük çaptaki granit kütlelerinin yerkabuğuna sızması sonucunda yerkabuğu katılaşmış, ardından, binlerce yıl boyunca kalkanın aşınmasıyla kıtanın çöküntüye uğrayan kenarları üstünde büyük jeosenklinaller yükselmiştir. Bu oluşumu, Kanada Kalkanının ortasında yerleşik bir çekirdekten başlayan Atlas Okyanusu, Kuzey Buz Denizi ve Büyük Okyanusla bağlantılı alçalmaların izlediği düşünülmektedir. Yanardağ etkinlikleri ve kıvrımlı dağ sistemleri yerkabuğunun zayıf olduğu bu alçalma bölgelerinde ortaya çıkmış, kıta böylece kenar jeosenklinallerin dışa doğru genişlemesi ve ardından son kez durgunlaşmasıyla oluşmuştur. Atlas Okyanusu üzerinde yapılan son çalışmalar, dönemsel yanardağ etkinliğini ve kırılmayı vurgulayarak, kayma kuramını büyük ölçüde desteklemektedir. Okyanus tabanının yayılması, kıtaların birbirinden kopmasına yol açan temel etken olarak görülmektedir. Kuzey Atlas Okyanusunun, y. 190 milyon yıl önce Üst Triyas ve Alt Jura Döneminde, Güney Atlas Okyanusunun ise y. 136 milyon yıl önce Üst Jura Döneminde genişlemeye başladığı öne sürülmüştür. Avrupa ile Kuzey Amerika Kretase (Tebeşir) Dönemine değin (y. 136-65 milyon yıl önce) birbirinden tümüyle ayrılmamıştı. Grönland Kanada'dan Üst Kretase Döneminde kopmaya başlamış, Avrupa'dan ise daha sonra, y. 65 milyon yıl önce uzaklaşmıştır. Artık ayrı bir kıta olan Kuzey Amerika'nın, batıya doğru her yıl 12,5 mm kaydığı iddia edilir.

Kıtadaki başlıca dört oluşum merkezi bir kalkan, kenar dağlar, kalkan ile dağlar arasındaki iç alçak bölge ve kıyı düzlükleridir.

MERKEZİ KALKANIN OLUŞUMU. Kanada Kalkanı olarak da adlandırılan merkezi kalkan kıtanın temel oluşumudur. Superior Gölünün güneyindeki Adirondack Dağlarından kuzeye doğru Hudson Körfezinin doğusu ve batısı boyunca uzanır. Temel olarak Prekambriyen Zamana (4 milyar - 570 milyon yıl önce) ait Arkeozoyik ve Proterozoyik kayaçlardan oluşmuştur. Gerçekte bir dizi kalkanın birleşimidir ve 1.813.000 km²'si Grönland'da olmak üzere toplam 6.605.000 km²'lik bir alanı kaplar.

Arkeozoyik kayaçların oluşumu. En az 3,9 milyar yıl önceki ilk kalkan, bir dizi yanardağdan oluşuyordu. Erken Arkeozoyik ya da Keewatin Zamanda kalın lav katmanları ilk Y-biçimli yapıyı oluşturdu. Belli aralıklarla akan lavlar aşınıma uğradı ve ufalanmış maddelerle örtüldü. Daha sonra yeniden akmaya başladı ve tortullarla üst üste yığılmış volkanik kayaç katmanlarını oluşturdu. Geç Keewatin Zamanda aşınma, kalkanın batı ve güney kenarlarında geniş çakıl ve kumtaşı yığılmalarına yol açtı. Daha sonraki zamanda bu kayaçlar Lavrensiyen dağoluşumu hareketinin arasında kaldı ve en sonunda alttaki granit kütleler büyük miktarda kayaçların içine sokuldu.

Proterozoyik kayaçların oluşumu. Dağların aşınarak neredeyse tamamen yok olduğu Eparçeyen Kat aralığında, kalkan tümüyle bir düzlük haline geldi. Ancak Proterozoyik Zamanın başlarında (y. 1,5 milyar yıl önce) yeni kabuk hareketlerini haber veren lav akıntıları ortaya çıktı. Büyük Göller çöküntüsünün kuzeyinde birikmiş olan lavlar, çakıllaya ve kumtaşları 500 m'ye kadar yükseldi. Başka çöküntü alanlarında yeni birikintiler oluştu. Aşınma sürdükçe oluşan birikintilerin yerkabuğu üstüne bindirdiği yük, yanardağ patlamalarına ve jeosenklinallerin sıkışarak yükselmesine yol açtı. Kalkan son olarak Keweenawan Zamanda genişledi; güney uzantısı demir açısından zengin tortul kayaçlarla büyüdü; Sudbury'de büyük çapta norit sızmaları oldu ve Superior Gölü uzun bir çöküntü alanı olarak ortaya çıktı.

Kalkanın sonraki evrimi. Ordovisiyen Dönemde (y. 500-430 milyon yıl önce) güneydoğu kenarında Apalaşlar'ın yükselmesiyle, kalkanın ortası bugünkü Hudson Körfezinden daha geniş ve daha derin bir su kütlesini tutabilecek biçimde çöktü. Orta Silüriyen Dönemde (Silüriyen Dönem y. 430-395 milyon yıl önce) Hudson Körfezini ortadan kaldıracak kadar yükseldi ve yeniden çöktü. Devoniyen Dönemde (y. 395-345 milyon yıl önce) Akadiyen Dağlarının baskısıyla yükselen kalkanın doğu kesiminde geniş bir kırılma oldu. Üst Kretase Dönemi ve Paleosen Bölümde (y. 65-54 milyon yıl önce) Baffin Adası ile Grönland arasında Labrador Denizi açılmaya başlarken, Kayalık Dağların oluşumuyla bağlantılı hareketler yükselerek, kalkanın batı kenarının kırılmasına yol açtı. Pliyosen Bölümün (y. 7-2,5 milyon yıl önce) ortalarında Kuzey Atlas Okyanusu yeniden genişledi, kalkanda ge-

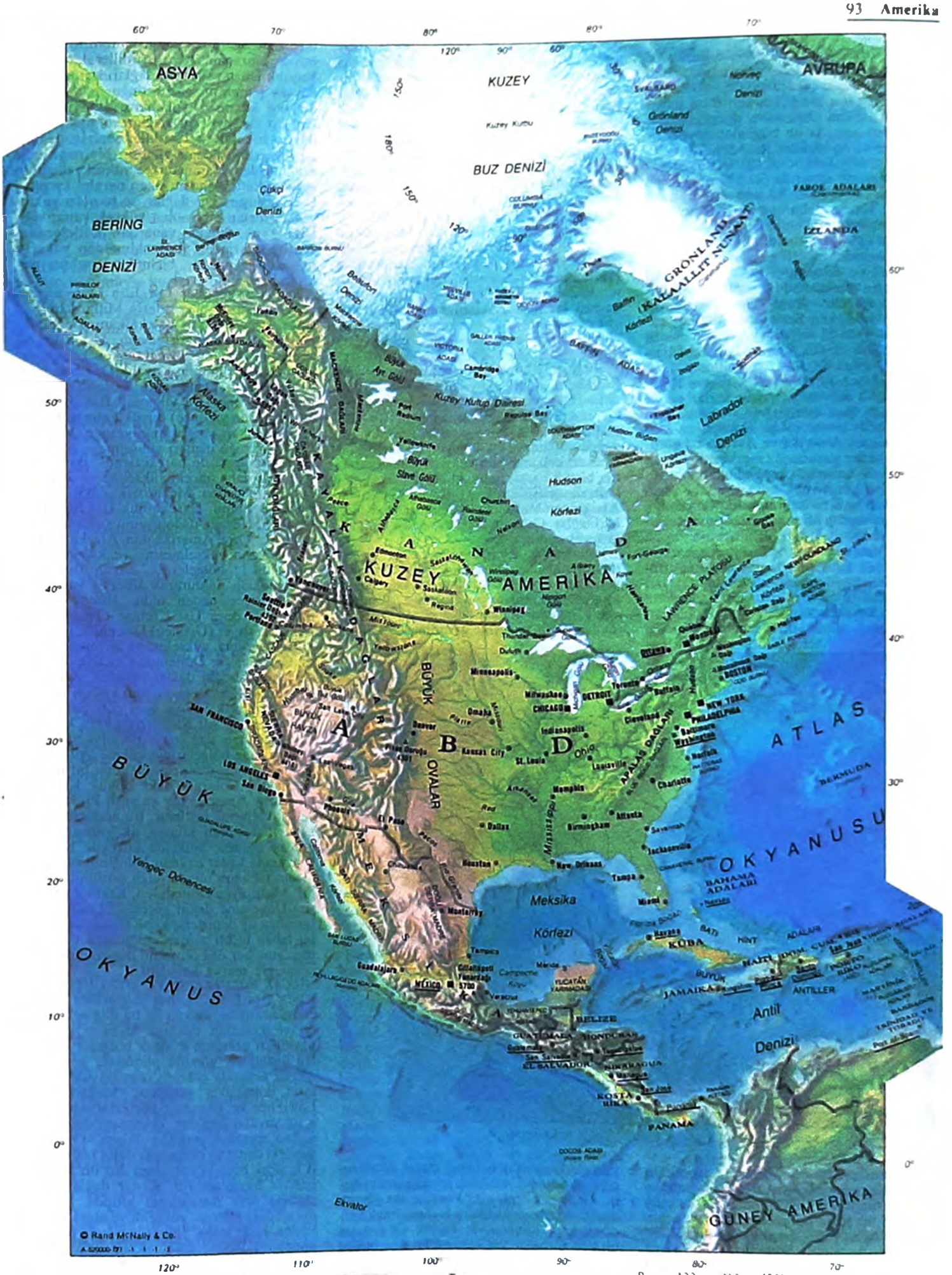

KUZEY AMERİKA İşaretlerin büyüklüğü kentlerin görece büyüklüğünü gösteri

Yükseklikler metre cinsindendir

0 400 800 1200km

0 200 400 600 800 1000 1200mi

nel bir yükselme oldu, özellikle kuzey ve doğuda yaygın kırılmalar ortaya çıktı. Pleyistosen Bölümde (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) buzulların muazzam ağırlığına dayanamayan kalkan çöküntüye uğradı. Buzul sonrası zamanlarda da bugünkü boyutlarına, biçimine ve yükseltisine döndü.

KENAR DAĞLARININ OLUŞUMU. Proterozoyik Zamanın sonunda (y. 570 milyon yıl önce) kalkan kütlesi kıtanın en oturmuş alanıydı. Kıtada daha sonraki dönemlerde görülen epirojenik hareketler büyük kıvrım dağlarına kaydı. Bunların ilki, Üst Kambriyen Dönemden (500 milyon yıl önce), Pensilvaniyen Döneme (280 milyon yıl önce) değin oluşumunu tamamlayan Apalaş kıvrım kuşağıdır. Bunu Geç Paleozoyik (Birinci) ve Erken Senozoyik (Yakın) zamanlarda (345-65 milyon yıl önce) oluşan Grönland ve Arktik kıvrım kuşakları izledi. Daha sonra da Jura Döneminden (190 milyon yıl önce) başlayarak Miyosen Bölüme (y. 26-7 milyon yıl önce) kadar geçen süre içinde Batı Cordilleralar oluştu.

Apalaşlar'ın ortaya çıkışı. Kambriyen Dönemde Kuzey Amerika ve Avrupa'da görülen hareketler sonucunda merkezi kalkanın ön yüzünde uzun çöküntü alanları oluştu. Burada biriken büyük miktarlardaki kum, kil, hayvan ve bitki kalıntılarının yerkabuğu üzerinde yaptığı basınç da, yanardağlar halinde ada yayları oluşturan bir aşma (şaryaj) hareketi yarattı. Birikintiler yükselerek büyük kabartılar haline dönüştü. Bunu izleyen kıvrılmayla asıl Apalaş Dağları oluştu.

Üç ayrı kuşaktan oluşan Kuzey Apalaşlar'ın ilk kuşağı, şimdiki St. Lawrence Irmağı boyunca uzanan bir Lavrensiyen jeosenklinal çöküntüdür. İkincisi New England'ın orta kesiminden Newfoundland'e uzanan merkezi bir plato benzeri yaylanma, üçüncüsü de Akadıyen jeosenklinalin dış çöküntüsüdür.

Bugünkü Hudson Vadisinin güneyinden başlayan ve daha genç olan Güney Apalaşlar, Mississippi Havzasında kesintiye uğradıktan sonra Ouachita Dağlarında yeniden etkinleşmiştir. Misisipiyen ve Pensilvaniyen dönemlerde (345-280 milyon yıl önce) oluşan bu dizi de Kuzey Apalaşlar gibi iç ve dış çöküntülerden doğmuştur, ama kuzeyde olduğu gibi jeoantiklinaller ya da geniş ölçekli yaylanmalar göstermez.

Arktik kıvrım kuşağı. Apalaş dağoluşumu sona ererken yapısal hareketler kuzeye kaydı; Grönland ve Kuzey Kutup Takımadalarında Arktik kıvrım kuşağı oluşmaya başladı. Grönland'ın tüm doğu kıyısı boyunca uzanan Paleozoyik (Birinci Zaman) kayaçlar, özellikle Siluriyen Dönemde (430-395 milyon yıl önce) oluşanlar kıvrılmaya uğradı. Mezozoyik (İkinci) Zaman (y. 225-65 milyon yıl önce) kayaçlarından oluşan ve Prens Patrick Adasından Ellesmere Adasına kadar uzanan Innuitiyen dağ sistemi başlıca kıvrım kuşaklarından biridir.

Cordilleralar. Kuzey Amerika'nın en son oluşan, en büyük dağ sistemi Cordilleralar, büyük ölçüde Jura sonrası dönemlerde (y. 136 milyon yıl önce), kıtanın batıya, Büyük Okyanusa doğru kayışının hızlandığı ve Atlas Okyanusunun genişlemesinin kritik bir noktaya ulaştığı zamanda oluştu. Bu arada Büyük Okyanus tabanı da doğuya doğru yayılmaya başlamıştı. Bu iki gücün merkezi kalkanın batı kenarı boyunca yarattığı büyük baskı, batıdaki dev jeosenklinallerin sıkışmasına yol açtı. Bunun sonucunda Alaska'dan Meksika'ya kadar uzanan Kayalık Dağlar, Cascade Dağları ve Kıyı Sıradağları yükseldi.

Proterozoyik zamanlardan kalma kayaçlar, o zamanlar kalkanın en dış kenarında yer alan derin bir koyakta birikti. Yoğun aşınma, 500 milyon yıl öncesine, Kambriyen Zamanın sonuna değin sürdü ve Alaska'dan Orta Amerika'ya uzanan, "Millard yerkabuğu zayıflık bölgesi" olarak da adlandırılan, büyük Cordillera jeosenklinali oluştu. Batısında, çok eski kayaçlardan oluşan muazzam Mezocordillera jeoantiklinali vardı. Bunun aşınmasıyla Büyük Okyanusta biriken tortullar yer kabuğu üzerine basınç yaparak derin bir jeosenklinal, iç ve dış bölümleri olan çok karmaşık bir kuşak yarattı. Bu jeosenklinal Fraser bölgesi olarak da bilinir. Bu temel yapılar Cordilleraların yükselmesini belirlediği gibi, onları üç büyük kuşağa ayırır: Eski kıtanın iç kenarı boyunca uzanan Doğu Cordilleralar ya da Kayalık Dağlar sistemi; dağların arasındaki yüksek platoların oluşturduğu merkezi bir dizi ve kıtanın dış kenarındaki Cascade Dağları ile Kıyı Sıradağları olmak üzere ikiye ayrılan Batı Cordilleralar. İç dağlar Apalaşlar'da olduğu gibi sığ bir miyojeosenklinalden doğmuştur ve yüksek, düzgün katman kütlelerinden, uzun paralel kıvrımlardan oluşur. Dış dağlar ise bazıları yakın çağlara değin etkin olan yüksek yanardağlarla kaplı, büyük yanardağ kütlelerinin sıkıştığı, derin bir jeosenklinalden yükselmiş ve yoğun bir biçimde kıvrılmış ve kırılmıştır.

Doğu Cordilleralar Üst Jura Döneminde (136 milyon yıl önce) derin Millard bölgesinde ortaya çıktı ve kalkanın gömülü kenarından içe doğru yayıldı. Üst Kretase (Tebeşir) Dönemi sürmekteyken Laramide yapısal dönüşümü ile Kayalık Dağların batı sıraları oluştu. Daha sonra, Eosen (y. 54-38 milyon yıl önce) ve Oligosen Bölümde (y. 38-26 milyon yıl önce) büyük katman kütlelerinin yukarı doğru hareketiyle Kayalık Dağların doğu dizileri yükselmeye başladı.

Fraser bölgesi de hareketlendi. Batı Cordilleralar daha önceki yükselme ve aşınmalara işaret eden Mezozoyik çakıl ve iri kumlara sahipti. Hareketlilik Üst Jura Döneminin, Nevada dağoluşumu sırasında şiddetlendi. Orta Amerika'dan Alaska'ya kadar dağların yükselmesine ve kıvrılmasına yol açtı. İç bölgelerden kayan tortullar, jeosenklinali doldurarak şiddetli yanardağ etkinliklerine neden oldu. Bunu, y. 65 milyon yıl önce Üst Kretase (Tebeşir) ve Erken Tersiyer (Üçüncü) Dönemde görülen yoğun kıvrılma, yükselme ve kırılmalar izledi. Geç Tersiyer Dönemde Cascade dağoluşumuyla batıdaki dağlar yeniden yükseldi.

Cordilleraların doğu ve batı kıvrım kuşakları arasında kalan ve bazı çok yaşlı Prekambriyen ve Alt Kambriyen kara kütlelerinden doğan dağ arası platolar, her iki yandaki dağ bölgelerinin çökme, yükselme ve kıvrılmasına direnebilmiş geniş bir jeoantiklinaldir. Colorado'daki Büyük Kanyon'da Kuzey Amerika'nın en yaşlı Prekambriyen kayaçlarına rastlanır. Bu nedenle Colorado Platosunun kıtanın ilk yapısının bir parçası olduğu, belki de kuzeyde Kanada Kalkanına kadar uzanan Y-biçimli oturmuş alanın tabanını oluşturduğu düşünülmektedir. Misisipiyen Dönemden, Kretase (Tebeşir) Dönemine değin geçen 250 milyon yıl boyunca sığ denizlerle kaplı olmasına karşın bu taban hiçbir zaman çöküntüye uğramamış, ama her dağ-oluşumu döneminde yükselmelere maruz kalmıştır.

ALÇAK BÖLGELERİN VE KIYI DÜZLÜKLERİNİN OLUŞUMU. Kenar dağlarının ortaya çıkışı sırasında, kalkan ile bu dağlar arasında ve kalkanın düzlüğü andıran gömülü uzantıları üzerinde iç alçak bölgeler oluştu. Bu düzlükler, gömülü platodaki geniş kemerler arasında çökmüş olan büyük havzaların dolmasıyla genişledi. Meksika, St. Lawrence ve Beaufort körfezlerinden kıta içine yayılan denizler, çevredeki dağlardan aşınan tortuları yeniden dağıttı. Orta kesimdeki deniz ve çevredeki delta birikintileri iç alçak bölgeyi tamamen düz bir katman halinde biçimlendirdi. Kenar dağların basıncıyla orta düzlüklerin altında gömülü durumdaki platolar yükseldi ve alçak bölgelerden biraz daha yüksekte alçak platolar oluştu.

Kuzey Amerika'da kıyı düzlükleri çok gelişememiştir. Bunun başlıca iki nedeni,

Kıyı Dağlarında Waddington Dağı ve Franklin Buzulu, İngiliz Kolumbiyası
Bob & Ira Spring - EB Inc

yaygın kırılmalar sonucu karanın büyük ölçüde deniz altında kalması ya da özellikle Büyük Okyanus kıyısı boyunca görüldüğü gibi, dağların doğrudan denize inmesidir. Kıtanın batısı, kuzeyi ve kuzeydoğusu kıyı düzlüklerinden yoksundur. Yalnızca güneydoğu ve uç kuzeybatıda, Meksika Körfezi kıyıları ile güneyde Atlas Okyanusu kıyısındaki eyaletlerde ve Beaufort Denizi çevresinde geniş kıyı düzlükleri bulunur.

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ. Ortalama yüksekliği 420 m olan merkezi kalkan, eski havzalar üzerinde yükselen aşınmış yaşlı dağların ve tepelerin yumrulu yüzeyleriyle, kenarları kalkık, merkezindeki Hudson Körfezine doğru çöken alçak bir platodur. Pleyistosen Bölümde tümüyle buzlar altında kalan kalkanın yüksek doğu kenarı halen buz örtüsünün izlerini taşır. Buzların erimesinden sonra kalkanın bazı yerleri yükselerek, insanların yerleşimine elverişli dar bir kuşak oluştu. Buzlu havzalar ve akıntılar, merkezi kalkanın yüzeyini topraktan çok suyla dolduran sayısız göllerin oluşmasına yol açtı.

Aşınma, kenar dağları da önemli ölçüde değiştirdi. Apalaşlar o denli aşındı ki, kilometrelerce dümdüz uzanan doruk çizgileri oluştu. Yükselmeleri izleyen düzlenmeler dorukları törpüleyerek yükseklik bakımından eş düzeylere getirdi. Kanada'da böyle düzeylerden biri 1.200 m'de Shickshock Dağlarında görülür. Bir başkası da Carleton Dağında 600 m düzeyidir. Daha alçakları ise Akadiyen Dağlarında yaklaşık 330 ve 180 m'dedir.

Kuzey Amerika'nın yaklaşık üçte birini kaplayan Cordilleralar, Alaska ve Orta Amerika'ya tümüyle egemendir. Kanada'da Cordilleralar altı bölgeye ayrılır: Kuzeye doğru uzanan 3.000-3.600 m yüksekliktekı Kayalık Dağlar; derin bir kırık olan Kayalık Dağlar çöküntüsü; Cassiar Masifinin güneyinden kuzeyde Yukon Platosuna kadar uzanan, çoğunlukla 720 m yükseltili yaşlı kıvrım dağları ve iç dağlık bölgeler; kuzeyi yüksek yanardağlarla kaplı Kıyı Dağları; Puget Boğazından Alaska'ya uzanan Deniz Yolu (İç Geçit); Vancouver Adasından Aleut Adalarına uzanan, karmaşık yapılı dış Ada Yayı.

ABD'deki Kayalık Dağların belirgin özelliği düz ya da hafif kıvrımlı kayaçlardır. Güney Kayalık Dağlarda çarpıcı yanardağ dorukları vardır. Batıya doğru geniş Dağlararası Bölge uzanır. Dünyanın en büyük boğazlarından biri olan, Colorado Irmağının oyduğu Büyük Kanyon buradadır. Daha batıda, yoğun kıvrılmalara uğramış, yükseklikleri 4.500 m'ye yaklaşan Sierralar yer alır. Bunlar Amerika'nın en ilgi çekici sönmüş yanardağlarının bulunduğu Cascade Dağlarına uzanır. Meksika'da merkezi platonun doğu ve batısında yer alan Sierralar, yüksekliği 4.500-5.100 m'ye ulaşan yanardağ kütleleriyle son bulur.

Alçak bölgelerin buzullarla kaplanmış ve kaplanmamış kesimleri arasında belirgin farklar görülür. Kalın buzultaşı birikintilerinin oluşturduğu uzun, düzensiz şeritler, Kayalık Dağlardan aşağı kayan buz örtüsünün Keewatin'den inen kıtasal buz örtüsüyle karşılaştığı bölgeleri belirtir.

Buzlarla örtülmemiş alanlarda, alçak bölgeler akarsularla biçimlenmiştir. Kayalık Dağlardan aşağı akan ırmaklar getirdikleri kumları kıyılarının epey ötelerine kadar yaymıştır. Mississippi'yle birleşenler ise Mississippi Deltasına kadar uzanan geniş bir alüvyon ovası oluşturmuştur.

İKLİM. Kuzey Amerika'nın büyük bölümü ılıman iklim kuşağında yer alır. Bununla birlikte kuzeyde, kış aylarında Ozarklar'a kadar uzanan büyük soğuk alanlar vardır. Bu kesimdeki uzun ve soğuk kış mevsiminde arazinin büyük bölümü donar. Yılın büyük bölümünde kar ve buz altında kalan kara ve denizler iklim üzerinde soğutucu bir etki yaparak bölgenin sıcaklığını aynı enlemdeki ortalamaya göre 3-4°C düşürür. Kuroşio'nun (Japon Akıntısı) etkisiyle ısınan Büyük Okyanusun kuzeyi ise, aynı enlemdeki ortalamaya göre 4-6°C daha sıcaktır. Alaska çıkıntısındaki Anette Adasında −1,4°C, kuzeybatıdaki Fort Smith'te −25,5°C ve Labrador'daki Nain'de −17,1°C olarak belirlenen ocak ayı ortalamaları, kıyı ve iç kesimler arasında olduğu kadar doğu ve batı kıyıları arasındaki farklılığı da gösterir.

Su kaynakları bol olan kıtanın büyük bölümü nemlidir. Büyük Okyanus kıyısında California'nın kuzeyindeki bölümler yağmur ve kar olarak yılda 1.000-5.000 mm düzeyinde yağış alır. Kıtanın kuzey ve kuzeydoğu ucuna yayılan Kuzey Kutup Takımadaları ve Grönland ile California'dan Güney Meksika'ya kadar uzanan Güneybatı bölgesi, başlıca kuraklık alanlarını oluşturur. Denize doğru esen rüzgârlar çok az nem taşıdığı için bu bölgeye yılda 250 mm'den daha az yağış düşer.

Kıtayı etkileyen hava kütleleri arasında Grönland ve Kuzey Kutup Takımadaları üzerindeki Arktik; Orta Kanada'nın kuzeyi üzerindeki kutupsal karasal; Alaska ve Büyük Okyanusun kuzey kıyıları üzerindeki kutupsal Pasifik; Kanada ve New England'ın Atlas Okyanusu kıyıları üzerindeki kutupsal Atlantik hava kütleleri sayılabilir. Güney, güneydoğu kesimlerini ise tropikal karasal, tropik Körfez ve tropik Atlantik hava kütleleri etkiler. Kuzeyden hareketlenen kütleler sıcaklığı önemli ölçüde düşürür. Kutupsal karasal kütlenin California ve Texas kıyıları ile Florida'ya öldürücü soğuklar getirdiği de görülür. Güneyden gelen kütleler ise sıcak havayı Kanada içlerine kadar taşır.

İlerleyen hava kütlelerinin yanı sıra oluşan siklonlar güçlü fırtınalara yol açar. Büyük Okyanusta oluşan bir üst hava akımı dağları aşarak aşağı çökerken, kıtayı kat eden fırtınalara dönüşür. Tropik Körfez hava kütlesinin yaz aylarında kuzeye doğru genişleyerek getirdiği girdap fırtınaları da oldukça etkilidir.

İklim bölgeleri. Kanada Kalkanı ile Alaska'nın kuzey parçasını, Kuzey Kutup Takımadalarını ve Grönland'ı içine alan Kutup bölgesi, kuzeydeki hava kütlelerinin etkisi altındadır. Sıcaklık 5-7 ay boyunca sıfırın üstüne çıkmaz. Don süresi ise 8-10 ay arasında değişir. Sıcaklık yalnızca haziran ile eylül ayları arasında sıfırın üstüne çıkar. Yağış miktarı çok azdır.

Newfoundland'den Alaska'ya ve Hudson Körfezinden Ohio'ya kadar uzanan serin ılıman bölgede kışlar uzun ve serttir. Ocak ve şubatta Ohio'da 0°C'nin ve Büyük Göllerin kuzeyinde −18°C'nin altına inen sıcaklık, en çok −62°C'ye düşer. Buzlanmanın yalnızca 90-165 gün görülmediği Kanada'da, ürünleri öldüren dondurucu ayazlar büyük bir tehlikedir. Haziranda 10°C'nin üzerine çıkan ortalama sıcaklık, temmuzda 16-26°C'ye ulaşır.

Sıcak ılıman bölge, ABD'nin güneydoğu kıyılarından Mississippi'ye ve Körfez düzlüklerine kadar uzanır. Ocak ortalaması 4-12°C arasında değişir; temmuz ortalaması ise 27°C'ye kadar çıkar. Yağışlar yeterlidir. Körfez boyunca ve Aşağı Mississippi'de tehlikeli kasırgalar görülür. ABD'nin güneybatısında Akdeniz iklimini andıran değişik bir iklim egemendir. Los Angeles'ta sıcaklık en çok −5°C'ye düşer. Yağışların yetersiz olduğu bölgede kuraklık önemli bir tehlike olarak kendini gösterir.

Nemli tropik iklimin hüküm sürdüğü, kışı hiç yaşamayan Orta Amerika'da en soğuk ayın ortalaması 18°C'nin üzerindedir. Yağışlar yeterli ve düzenlidir. Sık sık görülen yaz kasırgaları oldukça büyük zararlara neden olur.

Kurak iklimler, Kutup bölgesi ile ABD ve Meksika'nın dağ arası yörelerinde görülür. Kuzey Amerika'nın üçte birinde kurak iklim egemendir. Bazı yıllarda hiç yağış görülmez.

AKARSULAR VE GÖLLER. Kuzey Amerika dünyanın en uzun ırmaklarından birine (Mississippi) ve en büyük su deposuna (Saint Lawrence-Büyük Göller sistemi) bağlı bir su toplama sistemine sahiptir. Kalkan ile kenar dağları arasındaki uzun ve geniş düzlüklerde yer alan su toplama alanlarının genişliği nedeniyle kıtada çok sayıda büyük ırmak vardır. Kalkanın dış kenarlarının suları doğuda Saint Lawrence-Büyük Göller ve batıda Mackenzie toplar. Geniş Missouri-Mississippi-Ohio sistemi de Cordilleralar'ın, kalkanın ve Apalaşlar'ın sularını boşaltır. Büyük Okyanusa dökülen büyük ırmaklar kurak Güneybatı için özellikle önemlidir.

Kıtada su toplama açısından belirgin bir doğu-batı bakışımsızlığı vardır. Asıl kıta bölünümü batıda Kayalık Dağlar boyunca uzanır ve böylelikle uzun ırmakların hepsi doğu yönüne akar. En uzun kollar da batıdan gelerek doğuya akan ırmaklara katılır. Belli başlı körfezler de doğudadır. Avrupalı göçmenler bu yüzden Atlas Okyanusu kıyılarını bırakarak kıtanın iç kesimlerine rahatlıkla yerleşebilmişlerdir.

Irmaklar. Kuzey Amerika'da ırmak rejimleri büyük çeşitlilik gösterir. Yukon, Mackenzie, Red, Nelson ırmakları ile Churchill ve Labrador'daki öteki akarsular kış aylarında donar. Kış sonrasında yukarı kesimleri aşağı kesimlerinden önce eridiğinden sık

Churchill Irmağı, Labrador, Newfoundland
Malak, Ottawa

sık taşkınlar görülür. Mississippi ırmak sistemi de nisanda buzların erimesiyle kabarır ve taşkın tehlikesi yaratır. Doğudaki St. Lawrence Irmağı da kışın donar ve baharda buzların erimesiyle suyu fazlalaşır. ABD'nin Güneybatısı'nda taşkın dönemi kış aylarına rastlar. Büyük Okyanus bölgesinde ise tersine kış aylarında yağış en alt düzeye iner. Güneydeki tropik bölgelerde ırmakların akış rejimi daha düzenlidir.

Göller. Kıtada, birçoğu buzullanmanın ürünü olan çok sayıda göl vardır. Buzullar şimdiki Büyük Göllerin yerinde bulunan vadileri, uçurumları ve senklinalleri doldurmuş, suların toplandığı çukurlar ağır buz

yükü̇yle derinleşerek havzalara bölünmüştür. Buzullar eridikçe Büyük Göller oluşmuş, buzulların Saint Lawrence çıkışını kapatmasıyla göller güneye doğru boşalmıştır. Buzullar çekildiğinde öne açılan Saint Lawrence Irmağına doğru en alçak çıkışı olan Büyük Göllerde su düzeyi alçalmıştır.

Batıdaki göller, buzların Hudson Körfezi ile Beaufort Denizinin su toplama yolunu kapamalarıyla oluşmuştur. Güneyde, kuzeyin Buzul Çağıyla çakışan bir ırmak oluşum dönemi büyük Lahontan ve Bonneville göllerinin oluşumuna yol açmıştır. Büyük Tuz Gölü, Bonneville Gölünün bir kalıntısıdır.

TOPRAK YAPISI. Kıtada yaygın olan nemli topraklar oldukça çeşitlidir.

İnseptisol. Bölgenin yoğun ormanlarının organik artıklarından oluşan toprak humus yönünden zengindir. Elverişli iklimiyle 300 gün tarım yapılabilen ve yeterli yağış alan bu verimli topraklar, Büyük Okyanus kıyısının kuzeydoğusunda ve Alaska kıyılarında bulunur.

Spodosol. Serin ılıman iklim kuşağına özgü toprağın yüzeyi orta derecede humusla kaplıdır. Üst katmanları sularla kolayca taşınarak, podzol adıyla bilinen verimsiz toprağa dönüşür. Bu topraklar Alaska'dan Newfoundland'a kadar uzanan ılıman bölgede bulunur.

Alfisol. Demir ve alüminyum oksitleri içeren organik artıkların bulunduğu kuşağın üzerinde, kolayca taşınan ince bir katman ve kalın bir humus katı yer alır. Bu toprak çeşidi Büyük Göller-St. Lawrence yöresinden Ohio'ya kadar uzanan ılıman bölgede bulunur.

Ultisol. Zengin ormanların sağladığı bir bölümü sularla taşınabilen kalın bir humus tabakasının altında, toprağa renklerini veren kırmızı demir oksit ve sarı aluminyum hidroksit yatakları vardır. Ohio ve Chesapeake Körfezinin güneyinde bulunur.

Oksisol. Meksika kıyıları ile Orta Amerika'nın sıcak ve yağışlı ikliminin etkisiyle ufalanan kayaçlardan oluşan bu toprak, kalın bir kırmızı laterit tabakasına sahiptir. Yüzeyinde çürümüş humus bulunan toprak, aşınmadan korunduğu ölçüde verimlidir.

Mollisol. Yıkanan tabakaların geçtiği katta, yüzeydeki yüksek buharlaşmayı dengelemek için suyun yukarı doğru hareketlenmesiyle ortaya çıkan tuzlar, özellikle de eriyik halindeki kireç, yüzeydeki humusun asit niteliğini yok eder. Böylece çernozem adı verilen bu çok verimli kara topraklar oluşur. Mollisol, dağlar ve ormanlarla çevrili açık alanlarda, çayırlıklarda bulunur.

Aridisol. Bu toprak ender olarak tarım yapılabilen, yüzeyi çok az humuslu yerlerde bulunur. Kireç ve potasyum yönünden çok zengin olan toprak sulandığı ölçüde verimlidir.

Buzaltı toprakları. Kutup tundralarında bulunan bu çok az humuslu toprak karların erimesiyle yıkanır. Donmuş katmanları aşamayan su, en çok 30 cm içeri girer. Bu yüzden ince ve içi su dolu olan asitli toprak verimli değildir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ VE HAYVAN VARLIĞI. Ormanlar. Kuzey Amerika'nın orman örtüsü Büyük Okyanus kıyılarının iğneyapraklı ormanları, olağanüstü büyüklükte sekoyalar ve göknarlardan oluşur. California'nın kuzey kıyısında yoğun olan sekoyalar

Kuzey Amerika'da Bitki Örtüsü

ile batı sedirlerinin yerini Oregon'dan İngiliz Kolumbiyası'na kadar duglasgöknarı (*Pseudotsuga*) ve ardıç, Alaska'da da Sitka ladini alır. Güneyde kızıl gövdeli kocayemiş, orta kesimde dev yapraklı akçaağaç, meşe ve dişbudak, kuzeyde de huşağacı ve kavak yaygındır. Bu kıyı ormanı kıtanın kereste ve kâğıt sanayisi için başlıca hammadde kaynağıdır. Amerika kızıl geyiği, kara ayı, vaşak, kunduz bu ormanlarda yaşayan başlıca yabanıl hayvanlardır. Şahin ve kartallar da boldur. Bölgedeki akarsu ve göllerde başta som olmak üzere çok sayıda ve çeşitli türde balık yaşar.

Kuzey ormanları, Aleutlar'dan başlayıp, doğuda Alaska ve Kanada'nın kuzeyinden geçerek Newfoundland Adasına kadar kesintisiz ve geniş bir yeşil örtü halinde uzanır. İğneyapraklı ağaçlar Büyük Okyanus kıyısındakilerden daha alçak ama daha gürdür. Bu ormanların temel ağaç türü ladin olmakla birlikte doğuda ve batıda bazı çam türleri belirginleşir. Bölge Kuzey Amerika'nın en büyük lif odunu kaynağıdır.

Bu ormanın kuzey kenarları kış aylarında büyük ren geyiği sürülerine barınak olur. Daha güneyde geyik ve sığın (mus) hâlâ yaygın olmakla birlikte avlanma sonucu sayıları büyük ölçüde azalmıştır. Kara ve boz ayının yanı sıra sansar, sincap, samur ve kunduz gibi kürk hayvanları görülür; bataklıklarda misksıçanı çok fazladır. Akarsularda turnabalığı, kuzeydeki sayısız gölün soğuk ve derin sularında göl alabalığı ve gölmezgiti yaşar. New England'ın güneyinde, Newfoundland kıyılarında bol miktarda morina ve mezgit bulunur.

Cordillera ormanları, Büyük Okyanus'un iğneyapraklı ormanları ile iç kesimdeki kuzey ormanları arasında yer alır. Batısı sedir ve duglasgöknarıyla, daha yükseklerde Sitka ve Englemann ladiniyle kaplıdır. Doğusuna ise çam ve ladin egemendir. Göknar-ladin ormanlarında geyik, açık alanlarda antilop, yüksekteki Alp tipi çayırlarda keçi yaşar; puma ve kurt sürüleri bunları avlar. Boz ayı kendisine daha yüksek, daha erişilmez alanları seçerken, kara ayı alçaklardaki ormanlarda yaygın olarak görülür.

Lawrence tipi karışık ormanı, Büyük Göller-Saint Lawrence, Yukarı Mississippi Ohio ve New England'ın alçak bölgelerinde görülür. En çok kayın, akçaağaç, huşağacı, meşe ve karaağaçlardan oluşmakla birlikte, çam ve Kanada sugası başta olmak üzere, iğneyapraklıların sayısı da az değildir.

Geyikler hâlâ yaygındır ama sığın giderek daha az görülmektedir. Kurt, ayı ve kunduzların sayısı avlanma nedeniyle büyük ölçüde azalmıştır. Sincap bol bulunur. Bir zamanlar bu ormanlarda barınan göçmen güvercinlerin artık soyu tükenmiştir.

Doğudaki dağlık alan ormanları, Orta ve Güney Apalaşlar'ı büyük ölçüde kaplar. Soğuk kutup ikliminin hüküm sürdüğü bu alanlarda yıllık gelişme dönemi 90-120 gün arasında değişir. Bu nedenle orman, kara ladin ve balsam göknarı gibi çabuk büyüyen ve yaprakdökmeyen ağaçlar ile kızılağaç ve huşağacından oluşur. Geyik, misksıçanı ve sincap oldukça yaygındır.

Doğuda, Atlas Okyanusunun orta kesimine kıyısı olan eyaletlerden Kuzey Florida'ya kadar uzanan orta nemli (mezofitik) orman sert ve yumuşak odunlu ağaçların bir karışımıdır. Kıyı düzlüklerinde ve akarsu kenarlarında gür ve yüksek meşe ormanları vardır. Irmakların aşağı kesimlerinde meşelerin arasına ceviz ve kavak, daha yüksek kesimlerinde ise dişbudak ve karaağaç karışır. Bir zamanlar çok yaygın olan kestane 1920'lerde gelen bir hastalıkla tümüyle yok olmuştur. Sıcak ve nemli iklim, manolya, sarısalkım ve mimoza gibi astropikal bitkilerin gelişmesine olanak sağlar. Virjinya meşesi de görülür. Kumlu topraklardaki uzun ve kısa yapraklı çamlar Amerika'nın başlıca kereste kaynaklarındandır. Bölgenin tipik hayvanları geyik, kara ayı, rakun ve opossumdur.

Güney Florida ve Meksika alçak bölgelerini kuşatan mangrov ormanları, temel olarak bir tür meşe ve palmiyelerden oluşur. Ormanda yaşayan aynakların yanı sıra bataklık bölgelerde Mokasen yılanı ve alligator da görülür.

California'nın güneyini ve Amerikan Güneybatısı'nın büyük bölümünü, sert yapraklı, kuraga ve soğuğa dayanıklı fundalıklar kaplar. Buralarda ağaçlar, sıcak ve kurak yazlara, ılık ve nemli kışlara uyum sağlamıştır. Gür çalılıklar, sarı çam ve adaçayı yaygındır. Yörede Amerika antilopu, yabanı tavşan, puma, kır kurdu, kaplumbağa ve yılan yaşar. Küçük çöl kemirgenleriyle beslenen şahin de bölgenin tipik hayvanlarındandır.

Güney Meksika ve Orta Amerika'nın rüzgâra açık tüm yamaçları tropikal yağmur ormanlarıyla kaplıdır. Orman özellikle, maun ve palmiye gibi çok uzun, sertodunlu ve genişyapraklı ağaçlardan oluşur. Yüksek bir kubbe oluşturan bu ağaçların altında, daha alçak bir düzeyde eğreltiotu, mangrov ve bunları saran tırmanıcı bitkiler bulunur. Yabanıl yaşam da çeşitlilik gösterir; papağan, kakadu, göknar kargası, çeşitli maymun ve yılanların yanı sıra başta karınca, kınkanatlılar ve sinekler olmak üzere çok çeşitli böcekler vardır.

Çayırlar ve çöl alanları. Orta Amerika'nın yarı nemli topraklarında, kuzeydoğu alize rüzgârları ile birleşen siklonların getirdiği yağmurlarla beslenen savanlar hızla büyüyen çayırlarla örtülüdür.

Ormanlarla çöller arasında bir kuşak olan ılıman otlaklarda çeşitli türlerde çayırlar, yemişli çalılıklar, yaban güllerı ve bodur kavak ağaçları yetişir. Geçmişte bizonların yurdu olan bu bölgelerde şimdi hayvancılık yapılmaktadır.

Güneybatı'nın yılda 250 mm'den az yağış alan kurak bölgelerindeki çöllerde de çeşitli türlerde çalılıklar ve kaktüsler yetişir.

NÜFUS

Kuzey Amerika, çok uzun bir dönem boyunca görece boş ve gelişmemiş bir bölgeydi. Ancak Avrupalıların ve Afrikalıların kıtaya gelmesinden sonra, değişik gelenekleri ve becerileri olan bir nüfusla hızla gelişme gösterebildi.

KUZEY AMERİKA YERLİLERİ. Asya kökenli Yerliler, Sibirya ve Alaska'dan geçmeden Kuzey Amerika'ya ulaşamazlardı. İnsan türünün ortaya çıkışından kısa süre sonra başlayan Buzul Çağı, tüm Pleyistosen boyunca, kuzeye ilerlemeye olanak vermedi. Ancak buzul arası dönemlerde kuzeye yönelebilen Asyalılar, y. 60 bin yıl önce Kuzey Amerika'ya ulaşabildiler.

Paleolitik Çağda kıtaya gelen Yerliler, Avrupalıların bölgeye ulaşmasına değin göçebe avcılar olarak yaşadılar. Alaska'dan aşağı inerek Florida ile California arasındaki geniş alanlara yayılan Yerli kabileleri, değişik av alanlarına yöneldiler. Güney Meksika ile Orta Amerika'nın iyice daralan topraklarında yeniden karşılaştıklarında, aralarında bir yarışma değil, ilerlemeye açık bir işbirliği oluştu. Bu bölgelerde büyük bir gelişme göstermelerine karşın, madenlerden yararlanma, alet yapımı, ulaşım ve ticaret gibi alanlarda o dönemde Asya, Avrupa ve Afrika'nın bir bölümünde kurulan uygarlıklar ölçüsünde ilerleyemediler. Yerleşik yaşama ilk geçenler, Meksika ile Orta Amerika arasındaki stratejik geçitlerde yaşayan Olmekler ile Guatemala ve Yucatán platolarına yerleşen Mayalardı. Sonradan güçlenen Toltekler ve Aztekler de yüksek Meksika Havzasında önemli kentler kurdular. Bu topluluklar mısır, fasulye ve kabak gibi ürünlerin yanı sıra domates, manyok, patates, tütün ve kakaoya dayalı zengin bir tarım toplumu kurdular. Ayrıca pamuk yetiştiriyor, deri işliyorlardı.

Avrupalılar gelmeden önce bu uygarlıkların çökmeye yüz tuttuğunu, topraklarının aşınmaya uğradığını ve halklarının da savaşlarla hastalıklardan kırıldığını öne süren araştırmacılar da vardır. Bugünkü ABD ve Kanada topraklarına yerleşen Yerliler, tarımda başarılı olamadıkları için, ancak mısır, kabak ve fasulye üretimini avcılıkla destekleyerek geçinebilmişlerdir. Yarı yerleşik kabileler bazı köyler kurmuşlar. Çerokiler ile İrokualar arasında güçlü kabile birlikleri oluşmuştur. Beslenme için büyük topraklara gereksinim duyulan iç bölgelerde temel ekonomik etkinlik balıkçılık ve avcılıkla sınırlı kalmıştır.

AVRUPALILAR. Avrupalılar Kuzey Amerika'ya geldiklerinde, gelişmeyi bekleyen boş bir kıta bulmayı umdular. Olağanüstü bir gelişme ve yerleşme olanağı sunan el değmemiş bir bölgeye göç ettiklerine inanıyorlardı. Yerel tarım çok az gelişmişti. Geyik ve karaca dışında, doğal otlaklardan daha iyi yararlanmayı sağlayacak bir hayvan varlığı yoktu. Barınak, çit, yol ve alet yapımı için ormandan yararlanılmıyordu. Demir ve kömür yatakları işletilmiyordu. Bütün bu teknikleri iyi bilen Avrupalılar için, Kuzey Amerika'nın genliği bir fırsat sayılırdı. Yerlileri sürerek onların yurtlarına el koydular.

Yerlilerin mülksüzleştirilmesi. Yerlilerin topraklarından sürülmesi, büyük çatışmalara yol açtı. Bu çatışmaları sona erdirmek için, İngilizlerin 1763 Kararnamesi Apalaş Dağlarını sınır olarak belirliyor. Avrupalıların ancak bu hattın doğusuna sahip çıkmasına izin verirken, batısının Yerli toprakları olarak korunmasını öngörüyordu. Bağımsızlıktan sonra da ABD, bu iki uluslu devlet düşüncesini sürdürdü; ama Yerlilerin sınırını önce Ohio'ya, sonra Mississippi'ye, daha sonra da Missouri'ye kadar uzaklaştırdı. Doğudaki Yerliler batıya sürülmeye başladı; Yerli toprakları, yalıtılmış "yerleştirme kampları" (*reservation*) düzeyine indirgendi. Böylece ABD'deki Yerli nüfusun çoğunluğu, Missouri'nin batısına ve batıdaki dağlık yörelere sıkıştı. ABD hükümetleri, Ortabatı'nın ve Batı'nın büyük kentlerinde beyazlarla bir arada oturmaları için Yerlileri özendirdiler. Birçoklarının etnik farklılıkları ortadan kaldıracağına inandığı bu gelişme, özellikle etnik bilince ulaşmış genç Yerlilerce, onları sayısız tehlikenin içine atan bir süreç olarak karşılandı.

"Kamp" sistemi Kanada'da da benimsendi. Doğuda Yerlilere ayrılan bölgeler içinde, Montreal düzlüğü ve Ontario Yarımadası gibi zengin tarım yöreleri de vardı. Avrupalılar batıya yönelirken, bu toprakların Yerlilerin elinde kalmasına pek az özen gösterdiler. ABD'ye oranla Kanada'da çok daha yaygın görülen Avrupalılarla Yerliler arasındaki evlilikler, daha sonra bağımsız bir devlet kurmak amacıyla Riel Ayaklanması'nı başlatacak olan Fransız-Yerli karışımı bir melez halkın oluşmasına yol açtı.

Meksika'da etnik karışım daha da ileri boyutlara vardı. Melezlerin oranı nüfusun yüzde 60'ına yaklaşırken, Yerlilerin oranı

yüzde 30, beyazların oranı yüzde 10, Afrika kökenli Meksikalıların oranı yüzde 1'in altındaydı. İspanyolların ilk fetihlerinin ardından Meksika'ya ve Orta Amerika'ya göç eden Avrupalıların sayısı çok azdı. De Velasco'nun 1574'te yaptığı sayıma göre Orta Amerika'da 5 milyon Yerliye karşılık yalnızca 150 bin İspanyol yaşıyordu.

İspanyol politikası. İspanyollar, Kuzey Amerika'daki çıkarlarını Hıristiyanlık ve altın üzerinde odaklaştırdılar. Bunun anlamı, Yerlileri Hıristiyanlaştırmak ve altınla gümüşten hızla servet edinmekti. Tarıma açılan topraklar, kiracılar ya da serfler eliyle işletilen büyük mülklere bölündü, bu nedenle, yöreye yerleşmek üzere İspanya'dan küçük bir nüfus çekilebildi. Ama madencilerden, büyük toprak sahiplerinden, tüccarlardan, yöneticilerden ve papazlardan oluşan bir grup yöreye yerleşti; bunlar arasında orta sınıftan ve işçi sınıfından gelen çok azdı. Hafif sanayiye dayalı kentler, giderek birer ticaret ve hizmet merkezi durumuna geldi. İspanyol soyundan gelenler bu topraklarda hep bir seçkinler grubu olarak kaldı.

Fransız politikası. Fransa'nın politikası da İspanya'nınkine benziyordu. Kıtaya ilk kez kürk tüccarları geldi. Bunlar iç bölgelerden topladıkları kürkleri Fransız ticaret merkezlerine taşımaları için Yerlileri çalıştırdılar. Fransızlar, bölgede tarım yapılmasına bazen zor kullanarak karşı çıktılar. Ama yeni kolonilerinde güçlü bir Fransız nüfusu bulunmasını zorunlu gördükleri için, toprak sahiplerine büyük senyörlükler (bağış topraklar) dağıttılar. Senyörler de, Fransa'da olduğu gibi, topraklarını bölerek kira karşılığında devretmeye başladılar. İngilizler 1763'te Kanada'yı Fransızlardan aldıklarında, kıtada yerleşik 3 milyon İngilize karşılık, Acadia ve Québec'te yalnızca 80 bin Fransız vardı. Ama İngilizler 150 yıldan beri orada bulunan Fransızlara dil, din, eğitim ve hukuk gibi konularda ayrıcalık tanıdılar.

Böylece geleneklerini sürdürebilen Fransızlar bugün Kanada nüfusunun yüzde 30'unu oluşturmaktadır ve yoğun olarak Québec, New Brunswick ve Ontario'da toplanmıştır. Angloamerikan dünyasında Latin kökenli kendine özgü bir öğe olan Fransızların bir bölümü, özgür bir Québec'te, Fransızca konuşulan bağımsız bir devlet kurulmasından yanadır. 1980'de yapılan bir halkoylamasında, eyalet hükümetine Québec'in bağımsızlığını müzakere etme yetkisi veren bir yasa, Québec seçmenlerinin yüzde 40'tan çoğunun desteğini aldı.

İngiliz politikası. İngilizler siyasi mültecilerin, toprak sahiplerinin, kendi topraklarında bağımsız iş yapmak isteyenlerin, tüccarların, imalatçıların, işçilerin ve zanaatçıların kolonilere gitmesini özendirdiler. Böylece İngiliz kolonilerinde, çok değişik becerileri olan geniş bir beyaz nüfus toplandı. Bu koloniler Fransa ve Almanya'daki Protestan azınlık gruplara da kapılarını açtı. Hanover yönetimi sırasında, çok sayıda ücretli Alman askeri bu topraklara yerleşti. İngilizler Kanada'nın batısını da Almanlara, İskandinavlara, Ukraynalılara ve Lehlere açtılar; ardından Çin'den ve Doğu Hint Adalarından gelenleri kabul ettiler.

ABD'nin politikası. ABD, bağımsızlığına kavuştuktan sonra birçok konuda İngiltere'nin eski politikasını izledi; ama bağımsız tarım işletmelerine, özellikle de Güney'de köleliğe dayalı plantasyon sistemi yıkıldıktan sonra, kapitalist girişimciliğe daha çok özgürlük tanıdı. Yeni federal devletin en azından beyazlar için bir "eritme potası" olacağı inancıyla, mültecilere ve öteki Avrupalılara karşı Açık Kapı Politikası izledi. Birçok İngiliz ve İrlandalı ile öteki Avrupalılar, ayrıca çok sayıda Ortadoğulu, Çinli ve Japon için bu savlar çekiciydi. Sonraları, kullanılabilir toprakların tükenmesi ve becerili işgücü gereksiniminin artması üzerine, her ülkeden gelebilecek göçmen sayısını, bu ülkenin I. Dünya Savaşı sonrasındaki nüfusuyla orantılı olarak sınırlayan bir kota sistemine geçildi. Daha sonra, ulusal gereksinimleri en iyi karşılayabilecek kişilerin seçilmesine yönelik bir yöntem benimsendi.

AFRİKALILAR. Afrika kökenli Kuzey Amerikalılar kıtaya köle olarak getirilmişti. Plantasyon tarımının hiç gelişmediği Kanada'da ve Yerlilerin zorla çalıştırılabildiği Meksika'da Afrikalı köle kullanımı sınırlı kaldı. Çok sayıda köle Antil Adalarına ve ABD'nin güney eyaletlerine gönderilerek tütün, pamuk ve şeker üretiminde çalıştırıldı. 1808'de köle ithalinin yasaklanmasına karşın, çok ağır koşullarda yaşayan Siyahların sayısı, yasadışı köle ticaretinin sürmesi ve doğal nüfus artışı ile giderek çoğaldı. Afrikalılar 1865'te köleliğin kaldırılmasıyla birlikte, uygulamada olmasa bile kâğıt üzerinde, diledikleri yerde çalışma ve yerleşme özgürlüğüne kavuştular. Birçokları yoksul kiracılar ya da yarıcılar olarak gene plantasyonlarda kaldılar. 20. yüzyıldaki ekonomik gelişmeler ve özellikle tarımda makineleşme, çok sayıda Afrikalıyı, yeni bir ayrımcı tutumla karşılaşacakları kuzey kentlerinin gettolarına sürükledi. Bu toplumsal ve etnik kutuplaşma ABD toplumunun köklerini sarstı ve ülkenin eşitlikçilik savlarının içtenliği konusunda kuşkular uyandırdı. Siyahların tam eşitlik mücadelesi özellikle 1950'lerden sonra gelişme gösterdi; ama köleliğin yasaklanmasından yüz yılı aşkın bir süre sonra bile, bu mücadele kazanılmış olmaktan çok uzaktır. Öğrenim, barınma, sosyal hizmetlerden yararlanma, özellikle de eşit iş hakkı gibi sorunlar bugün de ağırlığını korumaktadır. Belki de bu sistemli dışlanma, zengin ve benzersiz bir Afro-Amerikan kültürü yaratmıştır.

DEMOGRAFİK DOKU. Yerleşmeye daha geç açılmış olduğu için Kuzey Amerika'da Avrupa ve Asya'daki kadar yüksek yerleşme yoğunlukları görülmez. Ama doğal zenginlikler ve ileri teknoloji, nüfusun hızla artmasına ortam hazırlamaktadır. Yerleşime daha uygun olan kıyılarda, alçak düzlüklerde, nemli ve ılıman bölgelerde nüfus yoğunluğu yüksektir. 6,5 milyon km²'lik kalkan ile 5,2 milyon km²'lik dağlık arazi kıtanın yaklaşık yarısını yerleşim dışı bırakır. Kutup bölgesinin donmuş alanları ile Mackenzie ve Hudson Körfezi düzlükleri de yerleşime çok uygun değildir. Batıda sıradağlar arasında kalan kesimde ve Meksika'da kuraklık yerleşmeyi engeller. Orta Amerika'nın hastalık yuvası olan nemli tropik düzlükleri de oldukça boş kalmıştır. En kalabalık bölgeler, Nova Scotia'dan Florida'ya kadar uzanan Atlas Okyanusu kıyı düzlüğü; Kanada'nın güneyindeki, yazların sıcak geçtiği nemli, serin-ılıman bölge; ABD'de Missouri'nin doğusunda kalan ve geniş Mississippi-Ohio düzlüğünü çevreleyen nemli, sıcak-ılıman bölge; İngiliz Kolombiyası'ndan California'nın güneyine kadar uzanan ılıman ve nemli Büyük Okyanus kıyısı ile sıcak ve sulak Meksika Havzasıdır. Bu bölgelerde nüfus daha çok büyük kentlerde yoğunlaşmıştır. Bu kentler Hudson-Mohawk ayrığında, Saint Lawrence-Büyük Göller sisteminde, Ohio Havzasında, Mississippi'nin orta bölgesinde, Puget Boğazı çevresinde, Fraser Deltasında ve California kıyılarında yer alır.

Kanada. Kanada'nın kıta nüfusu içindeki payı küçüktür. 9.970.600 km²'lik yüzölçümü ile bu ülkede nüfus yoğunluğu da düşüktür (kilometre kareye 2,7 kişi). Başta kalkan, Kuzey Apalaşlar ve Cordilleralar ile tundra ve kuzey ormanları bölgesi olmak üzere, Kanada'nın büyük bölümü yerleşim dışıdır. Nüfus, güneyde Fundy Körfezi, Saint Lawrence-Aşağı Büyük Göller ve güney otlakları ile Columbia ve Fraser vadilerinde yoğunlaşmıştır. Demir, nikel ve öteki madenler ile petrol ve doğal gaz, buğday, et, balık ve orman ürünleri ülkenin başlıca kaynaklarını oluşturur. Makineleşme ve otomasyon, kişi başına verimliliği yükseltmiştir. Ülke, genel refah düzeyi açısından ABD'nin hemen ardından gelir.

İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi olan Kanada'nın nüfusunun yaklaşık yarısını İngiliz kökenliler oluşturur; nüfusun beşte üçü İngilizce konuşur. Ama Kanada'nın, İngilizlerden sonra ikinci kurucu ulusu Fransızlardır ve halkın beşte biri yalnız Fransızca konuşur.

Kanada nüfusunun çoğunluğu bu ülkede doğmuştur, ama dışarıdan gelen göç önemini korumaktadır. Ülkeye İngiltere dışından gelmiş olanların (ABD yurttaşları dahil) sayısı İngiliz kökenlilerden fazladır. Dolayısıyla Kanada, iki dilin konuşulduğu, çokkültürlü, İngiltere ve Batı Avrupa'yla sıkı bağları olan bir ülkedir. Ekonomik bakımdan ise ABD'ye bağımlıdır. ABD bu ülkedeki yabancı yatırımların yüzde 70'ini elinde tutar ve Kanada'nın ithalatının yüzde 60'ını karşılar.

Ontario hâlâ en çok nüfus çeken bölgedir. Alberta ve İngiliz Kolombiyası da hızla gelişmektedir. Nüfusun dörtte üçü kentlerde yaşar; yaklaşık dörtte biri de önde gelen ticaret ve sanayi merkezleri olan Montreal ve Toronto'nun metropoliten alanlarında toplanmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri. ABD, kıtanın toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 60'ını barındırır; topraklarının büyük kesimi yerleşmeye elverişlidir. Yalnızca Apalaşlar'ın yüksek kesimleri, Cordillera sırtları ve batıdaki sıradağların arasında kalan kurak havzalar yerleşmeye elverişli değildir. Avrupa ve Asya ölçülerine göre düşük olmakla birlikte, ortalama nüfus yoğunluğu Kanada'dakinden çok daha yüksektir (1991'de kilometre kareye 26,5 kişi). Nüfusun en yoğun olduğu bölgeler Orta Atlantik eyaletleri, New England ve Büyük Göller çevresidir. Florida, Arizona ve Nevada'da da nüfus hızla artmaktadır. Bu bölgelere nüfus akımının nedenleri, çok sayıda varlıklı emeklinin yerleşmesi, sanayi ve hizmet kesimlerinin gelişmesine ağırlık verilmesidir. Çalışma çağındaki nüfusun dörtte üçünün iş sahibi olduğu ABD'de hizmet sektörü öteki Yeni-dünya ülkelerine oranla çok daha gelişmiştir. İşgücünün yaklaşık beşte biri imalat sanayisinde, geri kalan bölümü tarım, balıkçılık ve kerestecilik gibi temel üretim dallarında çalışır. ABD kişi başına mal ve gıda tüketimi bakımından dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biridir.

Uzun süre Avrupa'dan büyük göç alan ABD'de, ülke dışında doğmuş olanların oranı bugün oldukça düşüktür ve nüfus artış oranı bu ülkede doğanlar arasında daha yüksektir. Nüfusu en hızlı artan gruplar Yerliler ile Siyahlardır. Güney'deki kırsal kesimde kalan Siyah Amerikalıların oranı yüzde 20'den azdır; büyük çoğunluğu Kuzey kentlerinde, özellikle aşırı kalabalık gettolarda yaşar. Washington, D.C., Detroit, Baltimore, New Orleans, Atlanta ve Newark, Siyahların çoğunlukta bulunduğu başlıca kentlerdir. Cleveland, St. Louis,

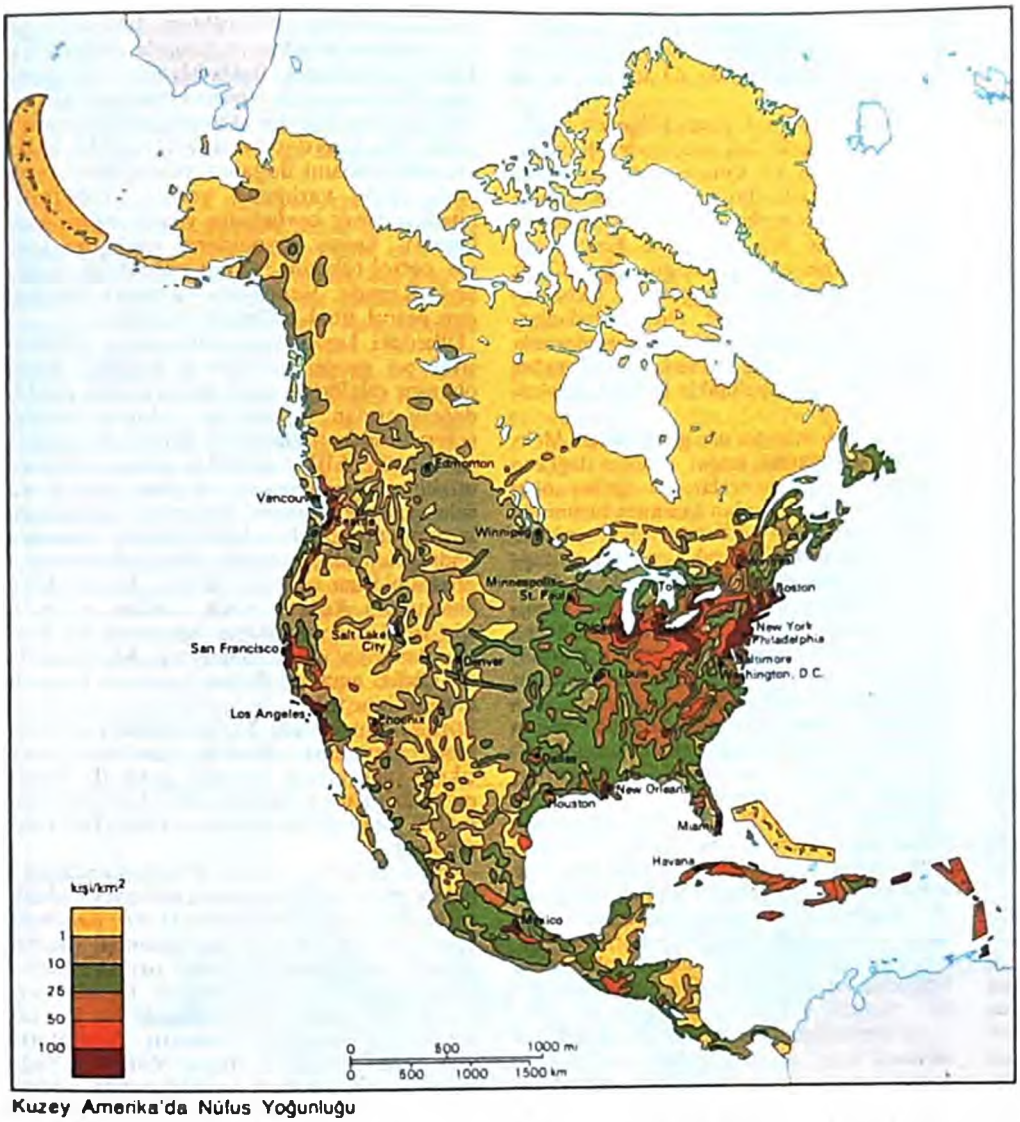

Kuzey Amerika'da Nüfus Yoğunluğu

Philadelphia ve Chicago'da da Siyahların toplam nüfus içindeki oranı yüksektir. New York, Pittsburgh ve Los Angeles'ta da çok sayıda Siyah yaşar. Siyahların, kentlerin eskimiş iç kesimlerinde toplanmış olması Kuzey Amerika'da kentsel yaşamın en önemli özelliklerinden biridir; önemli oranda beyaz nüfusun kent çevrelerinde yeni gelişen yerleşmelere kayması, bu özelliği daha da belirgin hale getirmiştir.

20. yüzyıl ortalarında yapılan araştırmalar, dört geniş kent kuşağı ortaya koymuştur. Bunlar, "Boswash" (Boston-New York-Philadelphia-Washington, D.C.), "Chipitts" (Chicago - Detroit - Cleveland - Pittsburgh), "Sansan" (San Francisco-Los Angeles-San Diego) ve "Jackdal" (Jacksonville, Mobile, New Orleans, Houston, Dallas) kuşaklarıdır. Ülke nüfusunun yarıdan çoğu, ülke yüzölçümünün onda birinden daha küçük bir alanda yaşamaktadır.

Meksika, Antiller ve Orta Amerika. Bu bölge kıta nüfusunun üçte birini barındırır ve bölgede nüfus hızla artmaktadır. Yüksek doğurganlık oranlarının sürmesi ve ölüm oranlarının düşmesi nedeniyle de bir nüfus patlaması yaşanmaktadır. Bölgedeki ülkelerin çoğunda nüfus artış hızı ABD'dekinin en az iki, çoğunlukla da üç katıdır. Yıllık yüzde 2,6'lık artış hızıyla Meksika nüfusunun 2000 yılında 95.490.000 olması beklenmektedir. Ekonomi, nüfusun gereksinimlerini zorlukla karşılamaktadır. ABD'nin Orta Amerika ve Antiller'deki yatırımlarıyla buralara verilen hükümet yardımları, bölge ülkelerinin kendi kendine ayakta durabilmelerini sağlamayı amaçlar. Gene de kuzeydeki dev komşunun etkisi tartışmaya açıktır. Bu tür kalkınma yardımları daha çok México kenti gibi, bölgeyi geliştirici etkisi olan büyük kentlerde yoğunlaşmaktadır.

EKONOMİ

DOĞAL KAYNAKLAR. Kuzey Amerika'nın zengin ve çok çeşitli doğal kaynakları vardır. Dünyadaki molibden (yüzde 54), çinko (yüzde 47), kurşun (yüzde 43), gümüş (yüzde 42), kadmiyum (yüzde 37) ve bakır (yüzde 30) rezervlerinin büyük bölümü buradadır. Dünya petrol, demir cevheri, çelik, bakır, kurşun ve çinko üretiminin önemli bir bölümü de burada gerçekleştirilir. Yeryüzündeki petrol ve gaz rezervlerinin yaklaşık yüzde 15'i, kömür rezervlerinin yüzde 25-30'u bu kıtadadır.

Yeraltı kaynakları. Geniş bir kalkan bölgesine, korkayaçlarla kaplı dağlara sahip olan kıta, maden bakımından olağanüstü zengindir. Geniş iç düzlüklerde ve kıyı düzlüklerindeki geniş şeritlerde önemli petrol oluşum alanları görülür. Maden bölgeleri arasında, dağ ve oluk oluşumlarından etkilenmiş kalkan yapıları ile çevredeki gerçek jeosenklinallerden yükselen çok kıvrımlı sırtlar yer alır. Kalkan bölgesinde demir, nikel, bakır, altın ve uranyum barındıran başlıca dört maden alanı vardır. ABD'de Adirondack ve Superior platolarından demir; Kanada'da Ontario ve Québec'te, Superior ve Huron göllerinin kuzeyindeki yaşlı kıvrım bölgeleri boyunca uzanan demir-nikel-bakır kuşağı; Ungava'da demir; kalkanın batı kenarındaki kırık ve kıvrım sistemlerinde bakır, nikel, altın ve uranyum bulunur.

Apalaşlar, özellikle Kaledoniyen ve Akadiyen kıvrımları arasındaki ortay kütlede bulunan maden yataklarının oluşumuna katkıda bulunmuştur. Burada, Newfoundland ve New Brunswick'teki kurşun ve çinko yatakları önemlidir. Doğuda ya da dış kesimde yer alan görece çok kıvrımlanmış kayalıklarda, Belle Isle'da (Newfoundland), Trenton çatalında ve Birmingham (Alabama) Havzasında yer alan demir yatakları da önem taşır. Cordilleralar cevher yönünden zengindir. Laramie-Kayalıklar ve Nevada-Çavlanlar sistemleri arasındaki ortay kütlede bulunan yaşlı Colorado-Utah Platosunda zengin altın, gümüş, bakır ve demir yatakları vardır. Selkirkler'de ve ona bitişik İngiliz Kolumbiyası'nda zengin kurşun, çinko ve bakır cevherleri bulunur. Ünlü gümüş, kurşun, çinko ve altın yatakları ise kuzeydeki Cassiar kütlesi ile Yukon Platosuna dağılmıştır. Güneye doğru, Meksika Platosunda demir, kurşun ve gümüş vardır. Bu platoların doğusunda yer alan Kayalık Dağlar yeterince kıvrımlı olmadığından, madenler bakımından zengin değildir. Cordilleralar'ın batısında maden yatakları yaygındır. Bunlar Nevada-Çavlanlar-Kıyı sistemlerinin, yoğun biçimde kıvrımlanmış olan, içlerine başka tabakaların girdiği kayaçlarıyla bağlantılıdır. Alaska'nın batısında ve güneyinde bakır ve altın; İngiliz Kolumbiyası'ndaki Batholith kıyılarında bakır, kurşun, demir ve çinko; 1849'da ünlü "altına hücum"a sahne olan Arizona'da ve California Nevadaları'nda

altın, bakır ve demir; Meksika'da Batı Sierralar'da bakır, altın ve gümüş yatakları bulunur.

Yakıt kaynakları. Kıtanın yakıt kaynakları da zengindir; önemli miktarlarda kömür, doğal gaz ve petrol bulunur. Bitkisel ya da karbon kökenli bu yataklar, kalkan ile çevre dağlar arasında uzanan büyük düzlüklerdeki sığ denizlerin ve göllerin altında birikmiştir. Yataklar, ayrıca kıyı düzlüklerinin, özellikle Atlas Okyanusu ile Kuzey Buz Denizinde kıta sahanlığının altında da uzanır.

İç düzlüklerin yayıldığı kalkanın örtülü uzantılarındaki yükseltiler arasında ve Apalaşlar ile Cordilleralar'ın az bozulmuş jeosenklinallerindeki yumuşak kıvrımlı kayalıklarda kömür yatakları bulunur. Mississippi-Ohio düzlükleri ile Büyük Platonun altında kalkanın dış ucu çökerek gömülmüş, sonradan da bükülerek havzalara dönüşmüştür. Cincinnati kemeri de Orta Ohio ile Apalaşlar arasında, Lima (Ohio) petrol alanı ile birlikte belki dünyanın en büyük kömür rezervi olan Pennsylvania, Batı Virginia ve Kentucky kömür yataklarının bulunduğu geniş bir havza oluşturmuştur. Büyük Göllerin güneyindeki Kankakee Sırtı, kuzeyde Michigan (Saginaw) ile güneyde Indiana ve Illinois havzalarındaki kömür ve petrol yataklarını barındırır. Llano yükseltisi ise Texas'taki İç Güneybatı alanlarının korunmasına katkıda bulunmuştur.

Büyük bir kıtasal yay oluşturarak Kanada kalkanını Colorado Platosuna bağlayan çatal yapının yaşlı gövdesi, Kayalık Dağların önünde bulunan havzaların altındaki Batı kömür alanlarını iç bölgelerden ayırır. Las Animas Yükseltisi ile Denver Havzasından ayrılan Raton Havzasında oldukça nitelikli madenkömürü bulunur. Kuzeye doğru uzanan geniş Williston Havzasında ise daha düşük değerli kömür vardır. Onun altındaki Alberta Havzası, Kayalık Dağların eteklerindeki kömür yataklarını içine alır. Burası da dünyanın en büyük kömür yataklarından biridir.

Gömülü kalkanda bulunan ve kömür yatakları barındıran aynı yükseltiler ve havzalar, petrol ve doğal gazın dağılımını da yönlendirmiştir. Apalaşlar'ın batı kanadındaki petrol ve gaz havzası, ilk oluşan yataklardır. Cincinnati kemeri ile orta kıtasal yayın doğu-batı yönünde, Kankakee Sırtı ile Ozark Domunun da kuzey-güney yönünde oluşturduğu büyük dörtgen içinde Illinois, Kansas ve Oklahoma havzaları yer alır. Ozarklar ile Meksika'daki Doğu Sierralar arasında, Texas'ın ve Meksika Körfezinin doğu ve batısındaki olağanüstü zengin petrol yatakları bulunur. Kuzeye doğru, orta kıtasal yay ile Kayalık Dağlar arasında, dağlara yakın olan önemli alanlardan Denver, Big Horn ve Batı Alberta alanları; kalkana doğru da Williston, Doğu Alberta ve Mackenzie Vadisi alanları vardır. Paradox, Utah ve San Juan (New Mexico) gibi daha küçük petrol ve gaz yatakları ise iç bölgelerdeki kıvrımlı dağların eteklerindedir. California'daki Kıyı Sıradağlarını çevreleyen orta büyüklükteki batı havzaları oldukça zengindir. Kuzey uçta, Alaska'daki Prudhoe Körfezi Havzası ile Mackenzie Deltasında bulunan petrol, Kuzey Buz Denizi kıyılarının petrol potansiyelini kanıtlamaktadır. Petrol yatakları İnnuitiyen Dağlarından Kuzey Kutup Takımadalarına kadar uzanır.

Su kaynakları. Eşitsiz dağılmış olmasına karşın, Kuzey Amerika'da çok sayıda su ve su enerjisi kaynağı vardır. Kuzey Amerika'nın yıllık yağış ortalaması 76 cm'dir; başka bir deyişle kıtaya yılda 63 milyar m³ su düşmektedir.

Su kaynaklarının dağılımı bölgeden bölgeye değişir. Alaska'nın kuzeyinde, Kanada'nın kuzeyinde ve Grönland'da su azdır. Çünkü sular yılın büyük bölümünde buza dönüşür; yazın buzlar erimeye başlayınca su çoğalır. Orta Amerika'ya ve Kanada'nın orta kuzeyine yılda 30-38 cm yağış düşer; ama burada da kışın don görülür. Ilkbaharda buzların erimesiyle oluşan taşkınlar, suyun denetimini güçleştirir. Yaz sonlarında yağış görülmez ama buharlaşma da azdır. Irmakların suyu azalmakla birlikte gereksinimleri karşılar.

İngiliz Kolumbiyası'nın güneyinden Meksika'nın ortalarına kadar uzanan dağların arasında kalan havzalar, su fazlası olan bölgelerle su açığı olan kesimler biçiminde dengesiz bir yapı gösterir. Kar ve yağmur düşen dağlardan doğarak yeterince su taşıyan Columbia, Colorado, Grande ve Guadalajara gibi büyük ırmakların suyu barajlarla tutulur ve havzalara dağıtılır. Daha küçük ırmaklar ise hızlarını yitirerek kesintiye uğrar. Orta Amerika'da alize rüzgârları kuşağındaki tropik bölgeler su bakımından zengindir. Ama hızlı buharlaşma ve yoğun yağışların ardından yüzeyde çok su yitirilmesi yüzünden, buralardaki su rezervleri umulan düzeyin altındadır.

Biyolojik kaynaklar. Kıtanın olağanüstü doğal kaynaklarından bir başkası, kıtanın üçte birini kaplayan ve dünya kereste üretiminin altıda birini sağlayan ormanlardır. Kuzeydeki ormanların yüzde 65 kadarı ağaç gövdelerinin ince, boylarının kısa, büyüme hızlarının da düşük olması ve bölgenin kuzey kesimlerine ulaşma güçlükleri yüzünden kullanıma uygun değildir. Ama ormanların güneyde kalan üçte birlik bölümü kâğıt sanayisinin temel hammadde kaynağını oluşturur. Kuzeydeki karma ormanların ve doğudaki sertodunlu ormanların da çok azı değerlendirilir. Geçmişteki kesimler sonucunda ormanlık alanların çoğu tarıma açılmıştır; ötekiler de ikinci ya da üçüncü kesim dönemindedir ve ticari bakımdan çekici değildir. Ama bu orman alanları, yabanıl doğanın korunması ve boş zamanların değerlendirilmesi çerçevesinde yeniden değer kazanmaktadır. Büyük Okyanus kıyısındaki ve Cordilleralar'daki ormanlardan, kesimlerin zaman zaman doğal yetişme hızının üzerine çıkmasına karşın hâlâ iyi kereste elde edilir. Bu ormanların denetimli biçimde kullanılmasıyla, sürekli ürün elde edilmesine olanak verecek yeterli büyüme sağlanabilir. Kumlu toprağı yüzünden tarıma açılmamış olan Güney çamlıkları, bugün ABD'nin en önemli kereste ve kâğıt kaynağıdır. Sertodunlu tropik ormanlar da kerestecilikte önem taşır; ama bunlar da kesim sonucu yerlerini muz üretimine bırakmaktadır. Ilıman topraklarda (*tierra templada*) 600 m yükseklikte yetişen meşe-çam ormanları, yararlı bir kaynak durumundadır.

Doğal kaynakların korunması. Kuzey Amerika'ya gelen Avrupalıların başlangıçtaki tutumu, tarım ve hayvancılık amacıyla orman alanlarının açılmasına ve yabanıl yaşamın yok edilmesine yol açmıştı. Göçmenler, böylesine geniş ve boş bir kıtada kaynakların sınırsız olduğu ve tüketilmek için "Beyaz adam"ı beklediği görüşündeydiler. Üstelik bunlardan çoğunun anayurdu olan Avrupa'da, tarım ve sanayi devrimleri sırasında, özellikle sanayi kentlerinin kuruluşu ile birlikte doğal kaynaklara giderek artan bir akın olmuştu. ABD ve Kanada'da da aşırı kömür, petrol, demir, başka madenler ve kereste tüketilmesi büyük kayıplara yol açtı. Fabrikaların atıkları, havayı, toprağı ve suyu kirletmeye başladı. Milyonluk kentler oluşmaya başladığında, buralara akın edenlerin çoğu, insan elinin geliştirmiş olduğu kadar bozmuş da olduğu bir çevreye geldi. 20. yüzyıl ortalarında ABD halkı ülkedeki yabanıl doğanın yüzde 80'ini yok etmiş, ağaç varlığının yarısını tüketmiş, nitelikli demir cevherinin yüzde 40'ını kullanmıştı. Geniş kaynakların varlığına karşın, petrol tüketim hızının yüksekliği nedeniyle Kanada, Venezuela ve öteki ülkelerden petrol ithal edilmeye başlandı.

Ülkedeki kaynakların tükenmesi tehlikesiyle ve çevre kirliliğinin gittikçe artan olumsuz etkileriyle karşı karşıya olan ABD, değerli orman, toprak, su, yakıt ve maden rezervlerini koruma altına almaya başlamıştır. Bugün ABD, özellikle ormanların ve otlakların yenilenmesi, toprak ıslahı ve suların denetlenmesi amacıyla uygulanan koruma programları bakımından dünyada önde gelen ülkelerdendir. Kanada koruma programlarına önem vermiş ve göllerle akarsuların kirlenmesinin önüne geçmek için yasal düzenlemelere başvuran ilk Kuzey Amerika ülkesi olmuştur. Meksika'da da küçük ama etkili bir koruma hizmeti oluşturulmuştur.

TARIM. Güneydeki Latin ülkeleri dışında temel ekonomik etkinlik olmaktan artık çıkmış olan tarım, önemini gene de korumaktadır. Kuzey Amerika'da ekilebilir topraklar, kıta yüzölçümünün sekizde biri oranındadır.

Tropik bölgeler. Tropik alanlarda yükseklikleri göre en etkin bölgelendirmeyi, alçak yerlerdeki sıcak toprakların (*tierra caliente*) yağmurlu kesimlerinde şekerkamışı; ılıman toprakların (*tierra templada*) orta kesimlerinde buğday ve sığır; soğuk toprakların (*tierra fria*) yüksek kesimlerinde ise koyun yetiştiren İspanyollar yapmıştır. Sonraları, kıyı düzlüklerinde ve tropik alanların yağmura ve rüzgâra açık yamaçlarında portakal, kahve, kakao ve muz, orta bölgelerin sıcak ve kurak havzalarında da pamuk ve kenevir plantasyonları kurulmuştur. Bunlar, Meksika ile Orta Amerika ülkelerinin, başta ABD ve Avrupa'ya ihraç ettikleri en önemli ürünler olmuştur.

Astropik ve sıcak-ılıman bölgeler. ABD'nin astropik ve sıcak-ılıman bölgelerinde meyve, kış sebzeleri, pamuk ve tütün üretimi çok yaygındır. Ozarklar'ın ve Apalaşlar'ın kutuplardan gelen soğuk havaya karşı koruduğu, Meksika Körfezinin erken yağmurlarla birlikte tropik sıcak havayı getirdiği Texas'ta ve Florida'da turunçgiller yetişir.

Doğu Sierralar'ın dona karşı koruduğu, kış yağmurları ile yaz güneşinden alabildiğine yararlanan Orta California Vadisi de önemli bir turunçgil alanıdır. Buralarda kuraklık tehlikesi ancak yoğun bir sulamayla önlenebilmektedir. Atlas Okyanusu kıyısının, yılın büyük bölümünde (200-340 gün) don görmeyen ve bolca yağmur alan güneydoğu kesimlerinde ve körfez kıyısı düzlüklerinin kumlu topraklarında geniş ölçüde kış sebzeleri yetiştirilir. 150 cm'den çok yağış alan ve yılın en az 200 gününde don görülmeyen yörelerde pamuk ekimi yapılır. Tütün ekimi ise Virginia'dan Kentucky'ye kadar uzanan yaşlı kıyı ve deltaların kumlu topraklarında yoğunlaşmıştır. Tütün ve pamuk alanlarında, hayvan yemi ve ek gelir kaynağı olarak kullanılan çavdar, mısır ve kışlık buğday da üretilir. Bu ürün farklılaştırması, tek ürüne dayalı tarımın toprakta yol açtığı bozulmayı önleyerek verimliliğin korunmasına yardımcı olmaktadır.

Nemli ve soğuk-ılıman bölgeler. Georgia'dan başlayarak Virginia ve New York'taki

Finger Lakes yöresi ile Niyagara Yarımadası boyunca Apalaşlar'ın vadi ve eteklerinde, Michigan Gölünün doğu kıyılarında ve Washington'daki Columbia Havzası ile İngiliz Kolumbiyası gibi kıtanın nemli ve soğuk-ılıman bölgelerinde soğuğa dayanıklı meyveler yetişir.

Ohio Irmağından doğuya, Aşağı Missouri kıyılarına kadar uzanan sıcak bölgelerde, Mısır Kuşağı olarak bilinen orta eyaletler mısır üretimine ağırlık vermiştir. Süt Kuşağı olarak adlandırılan kesim ise yazların serin geçtiği, büyüme mevsiminin kısa sürdüğü New England ve Büyük Göller - St. Lawrence bölgesinde yer alır. Büyük Okyanus kıyılarındaki Washington ile İngiliz Kolumbiyası'nın uygun ikliminde yeşeren zengin otlaklarda da sütçülük yaygındır.

Mısır Kuşağının batısındaki orta derecede nemli bölgeler, kıtanın geniş buğday üretim alanlarıdır. Büyük bölümü Nebraska'da bulunan Kışlık Buğday Kuşağı, öldürücü soğukların görüldüğü bölgenin güneyinde uzanır. Kuzey ve Güney Dakota ile Kanada çayırlıklarına ve Columbia Havzasının bir bölümüne yayılan Yazlık Buğday Kuşağında kışlar, ekimi geciktirecek kadar şiddetli geçer. Bu bölgelerde gittikçe daha çok makine kullanılması ve birim alan başına üretimin artması sonucunda, çok büyük ölçeklerde buğday üretimi yapılmaktadır.

Kurak bölgeler. Büyük Ovalardaki ve batıdaki sıradağların arasındaki kurak alanlarda çok uzun süredir hayvancılık yapılmaktadır. İngiltere'den getirilen Hereford sığırları kısa çimenli çayırlarda otlatılır. Daha da kurak alanlarda ya da dağlarda, yünlerinden yararlanılmak üzere koyun yetiştirilir. Irmakların ya da artezyen alanlarının çevresinde yapılan sulama, hayvancılık için çok yararlıdır. Ama sulamanın daha çok pamuk ve meyve üretimi için yapılması, çevredeki suları büyük ölçüde tüketmektedir.

SU VE ENERJİ. ABD'de, 20 milyon ha genişliğinde toprak sulama altındadır. Kanada'nın batısında Bow ve Güney Saskatchewan ırmakları üzerinde geniş bir sulama projesi geliştirilmekte; Meksika'da ise Aşağı Rio Grande'de, batıdaki kurak kıyılardaki Fuerte Havzasında ve güneydeki Balsas'ta su kaynaklarının geliştirilmesine çalışılmaktadır. Kaynaklar, su fazlası olan alanlardan su kıtlığı çeken alanlara aktarılmaktadır. ABD'de eyaletlerarası su değişimi projeleri kapsamında, Columbia Havzasından Sacramento ile Colorado'ya, Missouri sisteminden de Colorado ve Gila'ya su getirilmesi öngörülmektedir. Taşkınları denetlemek, Mississippi Havzasında başlıbaşına bir sorundur. Tennessee Vadisi ve Ozarklar projeleri, ırmak sularının yeniden dağıtımı amacıyla yeni barajlar kurulmasını öngörmektedir.

ABD'de ve Kanada'da hidroelektrik kaynakların kullanımı çok gelişmiş düzeydedir. Kanada kalkanında göllerden beslenerek platonun kenarından dökülen ırmaklar, özellikle Quebec ve Ontario'daki birçok yere su taşır. Bu ırmaklar Büyük Göller - Saint Lawrence bölgesindeki Niyagara ve International çavlanlarıyla bağlantılıdır. Bunlar da, Apalaşlar'ın ırmakları üzerinde kurulmuş enerji şebekesine bağlanır. Orta-kuzey ve kuzeydoğu bölgelerine bu yolla enerji sağlanır. Cordilleralar'ın, kar sularıyla beslenen ırmakları üzerindeki barajlar (örn. Büyük Coulee, Hoover, Glen Canyon, Fort Peck ve Garrison) büyük miktarda elektrik enerjisi sağlar. Bununla birlikte hidroelektrik enerji ABD'nin toplam elektrik enerjisi üretiminin çok küçük bir bölümünü oluşturur.

MADENCİLİK. Yeni yakıt kaynaklarının geliştirilmesiyle birlikte, enerji tüketimi içinde yüzde 90 olan kömürün payı son yıllarda yüzde 20'ye kadar düşmüştür. Buna karşılık petrolün payı yüzde 50'ye çıkmış, doğal gazın payı da yüzde 25'i aşmıştır. Geniş kömür yatakları çoğunlukla Ken-

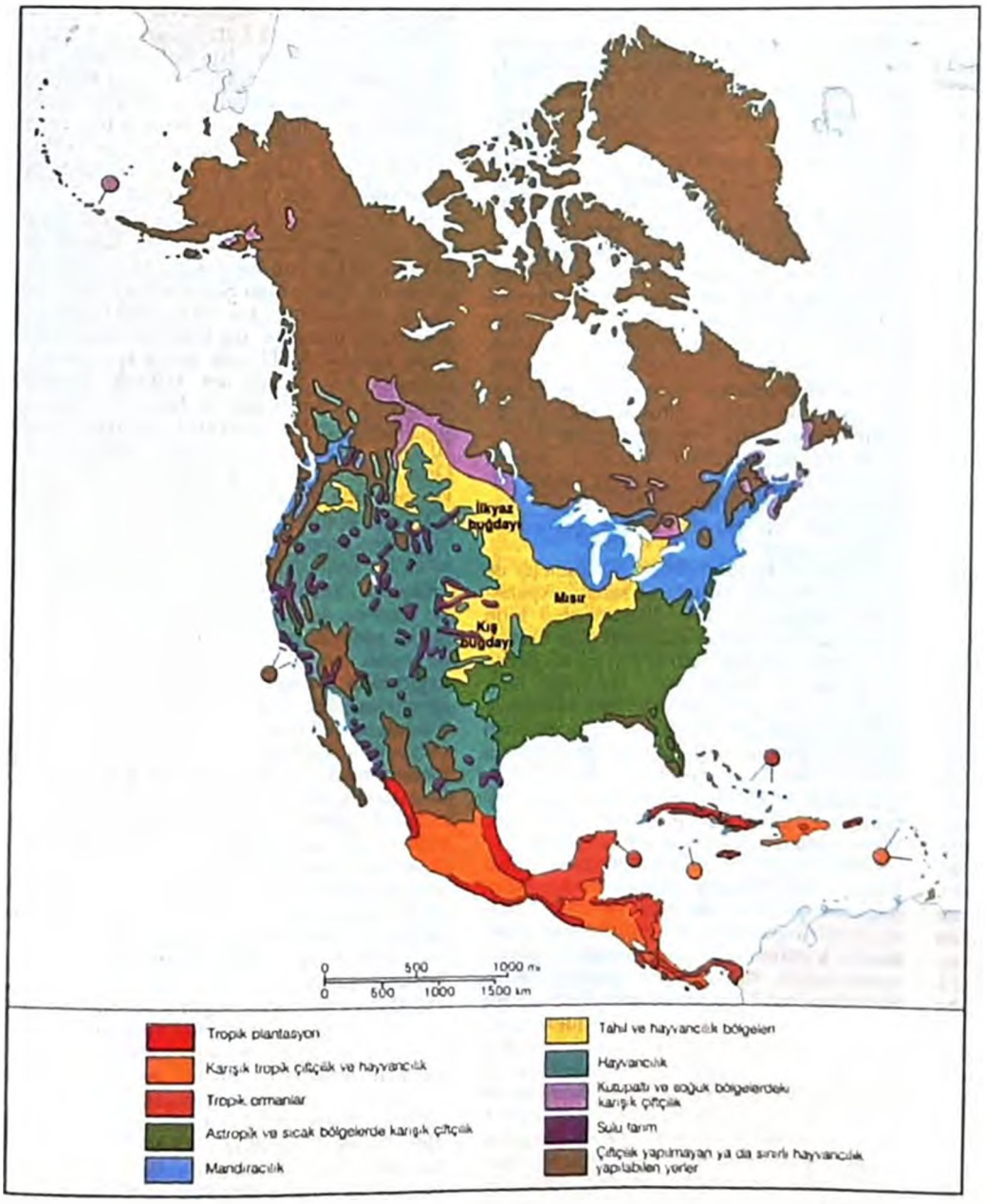

Kuzey Amerika'da Tarım Bölgeleri

tucky, Batı Virginia, Pennsylvania, Wyoming ve Illinois'da bulunur. Buralardan elde edilen kömür, Orta Atlantik ve Aşağı Büyük Göller bölgelerindeki büyük enerji santralları ile çelik işletmelerine gönderilir. Petrol ve doğal gazın kömür karşısındaki üstünlüklerinden biri taşıma kolaylığıdır.

Trans-Alaska boru hattı
ABC Ajansı

Boru hatları, her iki yakıtı da, Louisiana ve Texas'ın en uzak körfez yataklarından kıtanın ortasındaki Oklahoma'ya ve Atlas Okyanusu, Büyük Göller ve Büyük Okyanus kıyılarındaki kentlere kadar taşır. Petrol, çoğunlukla Körfez'deki yataklara yakın olan limanlardan tankerlerle taşınmakla birlikte, borularla da pompalanmaktadır. 1977'de açılan 1.300 km'lik Trans-Alaska boru hattı, Alaska'nın kuzeyindeki Prudhoe Körfezinden, eyaletin güney kıyısındaki Valdez limanına petrol taşır. Valdez'de tankerlere yüklenen petrol, işlenmek üzere Batı ve Körfez kıyılarına gönderilir.

Uluslararası petrol fiyatlarının 1970'lerden başlayarak hızla artmasına karşın, ABD giderek büyüyen petrol gereksiniminin çoğunu ithalatla karşılamayı sürdürmüştür. Kanada'da Vancouver ve Aşağı Büyük Göller-St. Lawrence sanayi bölgelerine, Alberta'dan boru hattıyla petrol ve doğal gaz sağlanır. Meksika'nın orta platosundaki México kenti ile Monterrey kentleri de Meksika Körfezi kıyısında Reynosa ve Tampico-Tuxpan yakınlarındaki petrol alanlarından boru hattı ile beslenmektedir.

SANAYİ. Kıyılar. Sanayi, kıtanın başlıca zenginlik kaynağıdır. Kuzey Amerika'da sanayi ilk kez, Atlas Okyanusu kıyısındaki ve Mississippi üzerindeki liman kentlerinde gelişti. Başka ülkelerden getirtilen ya da kıyı ticareti yoluyla öteki Amerikan kolonilerinden sağlanan hammaddeler, buralarda iç bölümlere gönderilmek üzere işleniyordu. Kıta içlerinde üretilen mallar, ihraç edilmeden önce, göçmen işçilerin sayıca çok olduğu, dışardan getirilen ya da yerel olarak geliştirilen sermayenin de bol bulunduğu bu liman kentlerinde işleniyordu. Bugün de New England'daki limanlara kıta dışından yün, deri, kereste ve çeşitli maden, Güney eyaletlerinden ise pamuk gelir. New York kenti kahve, kakao, şeker, kereste, kâğıt hammaddesi ve petrol ithal eder. Philadelphia bölgesine Kanada ve Venezuela'dan büyük miktarlarda demir, Meksika Körfezinden petrol ve kok kömürü gelir. Buralarda, yalnızca kendi kalabalık nüfusları için değil, aynı zamanda bütün ABD için tekstil, deri eşya, petrokimya ürünleri, demir-çelik, gemi ve sanayi makineleri, kitap, giyim eşyası ve gıda maddeleri üretilir. İç bölgelerin de çok gelişmiş olmasına karşın, Büyük Göller, Puget Boğazı ve California başta olmak üzere kıyı yerleşmeleri üstünlüğünü sürdürür.

Apalaşlar'dan ve doğunun iç bölgelerinden göl kıyılarına kadar uzanan kömür hareketi, Superior Gölü ve Ungava göl limanlarına demir cevheri taşımacılığı ile birleşerek, Buffalo'dan Detroit yoluyla Chicago'ya ulaşan geniş ve dinamik bir kuşakta demir-çelik işletmelerinin, ulaştırma hizmetlerinin ve makine üreten kentlerin toplanmasıyla sonuçlanmıştır. Seattle, San Francisco ve Los Angeles gibi Büyük Okyanus liman kentleri, zengin ormanlardan, madenlerden, denizden, topraktan ve petrol kuyularından elde edilen ürünleri gerek ihraç ederek gerekse Panama Kanalı yoluyla ABD'nin doğusuna satarak gelişmişlerdir.

St. Lawrence-Büyük Göller eksenindeki Montreal ve Toronto gibi liman kentleri aracılığıyla petrol, yün, pamuk, deri eşya ve gıda maddeleri ithal eden Kanada, doğudaki liman kentlerinden ve batıdaki Vancouver'dan da demir, nikel, bakır, madeni eşya, orman ürünleri ve un ihraç etmektedir. Bu etkinlikler, nüfusun, ülkenin dış ticaret kapılarında yoğunlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Meksika'nın Veracruz bölgesi sanayileşmiştir. Böylece, kıtada sanayi kuruluşlarının ve nüfusun çoğu, denize yakın bölgelerde ve Büyük Göller çevresinde yoğunlaşmıştır.

İç bölgeler. İç bölgelerdeki yerleşmeler de önemsiz değildir. Buralarda sanayi, Apalaşlar'ın doğusunda, kıyı düzlüklerinin bitip Piedmont Platosunun başladığı çizgi üzerinde kurulan, çavlan hattı enerji merkezleriyle gelişmeye başlamıştır. Bu çizgi New England Yükseltisinin ucundaki Merrimac Çağlayanlarından, Piedmont'un doğu eteği boyunca güneye, Apalaşlar'ın güneyindeki Coosa'ya kadar uzanır. Yöredeki yerleşmeler, buhar ve elektrik enerjisinin yaygınlaşmasıyla birlikte, dokuma, kâğıtçılık ve makine üretimi merkezleri haline gelmiştir.

Wilkes-Barre ve Pittsburgh çevresindeki Doğu ve Batı Pennsylvania ile Birmingham, Saginaw Körfezi, Indiana ve Illinois'daki alanlardan çıkarılan kömürün enerji üretiminde kullanılmaya başlamasıyla iç bölgelerde büyük bir değişme görüldü. Pittsburgh'da yerel demir cevheri kısa sürede tükendi; ama yörede büyük miktarlarda çıkarılan yüksek vasıflı kokkömürü ve Büyük Göllere yakınlığı sayesinde Mesabi Dağlarından kolayca getirilebilen demir cevheri, geniş ölçekli bir demir-çelik sanayisinin temelini oluşturdu. Batıda çıkarılan kömür, çelik işletmelerinin kurulduğu yerler dışında, sanayide kullanılmayacak kadar düşük nitelikteydi. Alberta, Oklahoma ve Texas gibi bölgelerde ise petrol ve doğal gaz, petrokimya sanayisinin temelini oluşturdu. Boru hatlarıyla kolayca taşınabilen petrol ve gaz, yalnızca büyük ölçekli sanayinin yakın çevrede gelişmesine yön vermekle kalmadı, kuzeydoğu ve Büyük Okyanus kıyısındaki sanayi bölgelerinin de yakıt gereksinmesini karşıladı. Modern sanayi, artık yakıt ve hammaddenin rahatça sağlanabildiği yerlere bağımlı olmaktan kurtularak, daha çok pazara yöneldi.

Hizmet sektörü, yüksek nüfus barındıran Boston, New York, Philadelphia, Pittsburgh, Detroit, Chicago, San Francisco ve Los Angeles yörelerinde yoğunlaştı. Texas'tan Lousiana ve Florida'ya kadar yayılmış olan teknoloji ağırlıklı sanayiler, uzay araştırmalarına destek oldu. Ağır sanayinin yerini, giderek bilgisayar ve elektroniğe dayalı sanayi kuruluşları almaya başladı. Yolculuk ve eğlence talebini karşılamaya yönelik sanayiler, ana karayolları üzerinde ve Apalaşlar, Cordilleralar ve deniz kıyıları boyunca uzanan turistik yörelere dağıldı. Yayılma olanaklarının artık daha geniş olmasına karşın, sanayi gene de var olan kentsel yığılma alanlarında yoğunlaştı.

ABD'de sanayi yoğunluğunun en yüksek olduğu bölgeler, New York-Washington ve Cleveland-Chicago eksenleri ile Los Angeles yöresidir. Kanada sanayisi Montreal-Toronto kuşağı ile Vancouver bölgesinde, Meksika'daki sanayi kuruluşları ile México Havzasında toplanır. Bu bölgelerdeki büyük kentler, aynı zamanda önemli toplumsal ve ekonomik sorunların ortaya çıktığı merkezlerdir. Otomasyon, hemen her yerde çalışma süresinin kısalmasına ve erken emekliliğe yol açarak, büyük boyutlarda bir teknolojik işsizlik yaratmaktadır.

TİCARET. Kuzey Amerika'da ticaret örüntüsü ilginç karşıtlıklar sergiler. Küçük bir nüfusu, ama yoğun kaynakları ve yüksek bir verimlilik düzeyi olan Kanada'da iç tüketim düzeyi düşüktür ve bu ülke, öteki gelişmiş ülkelerden daha çok dış ticarete bağımlıdır. Buna karşılık ABD, çok geniş iç pazarı ve dünyada kişi başına en yüksek tüketim düzeyi ile temel olarak iç ticarete dayanır. Bu ülkede toplam ticaretin yalnızca yüzde 10'u dış ülkelerle sürdürülür. Meksika ve Orta Amerika'da ise, halkın geçimlik düzeyin sınırında yaşadığı geniş topraklarda, iç tüketime dönük üretim çok sınırlıdır. Bazı madenler, tropik ürünler ve petrol, giderek artan bir hızla dış pazarlarda satılmaktadır.

Kanada. Kanada'nın iç ticaretini Ontario ve Québec eyaletleri yönlendirir. Ülkede imalat sanayisi üretiminin yüzde 75'ini elinde tutan bu iki eyalet, tüm Kanada'ya dağıttıkları ürünler karşılığında İngiliz Kolumbiyası'ndan balık, meyve ve kereste, Kanada otlaklarından et ve buğday, Atlas Okyanusu kıyısındaki eyaletlerden kâğıt hammaddesi, demir cevheri ve balık sağlar. Kanada'nın dış ticaretinin çok büyük bölümünü, İngiltere, ABD ve Japonya'ya ihraç edilen kâğıt ve kâğıt hammaddesi, kereste, demir cevheri, nikel, kurşun, çinko, uranyum ve amyant ile İngiltere, eski SSCB, Çin ve Japonya'ya ihraç edilen buğday gibi yarı işlenmiş ürünler ya da hammaddeler oluşturur. Petrol ve doğal gazın bir bölümü ABD'ye satılır.

II. Dünya Savaşı'na değin Kanada ağırlıklı olarak İngiltere ile ticaret ilişkisi içindeydi. ABD'de çeşitli maden, orman ürünleri, kâğıt hammaddesi, enerji ve su sıkıntısı doğmaya başlayınca, bu ülke Kanada'nın birinci pazarı olarak İngiltere'nin yerini aldı. Avrupa Toplulukları (AT) ülkeleri ve Japonya da, Kanada'nın sattığı madenler, buğday ve orman ürünleri için önemli bir pazar oldu.

Amerika Birleşik Devletleri. ABD'de iç ticaret, öteki kıtalardaki birçok bağımsız ülke arasındaki dış ticaret düzeyini aşan bir büyüklüğe ulaşmıştır. New England'ın yakacak, pamuk, yün, deri, orman ürünü ve maden; Orta Atlantik eyaletlerinin kömür, petrol, doğal gaz, demir cevheri, öteki madenler ve gıda; Pittsburgh bölgesinin demir, bakır, petrol ve gaz; Aşağı Büyük Göller-Michigan Gölü yöresinin kömür, petrol, gaz, demir, kâğıt, kâğıt hammaddesi ve orman ürünü; Los Angeles ve San Francisco bölgesinin ise çelik, aluminyum, selüloz ürünü, petrol ve kimyasal ürün gereksinimleri, ABD iç ticaretinin doğrultusunu çizer.

ABD'nin öbür bölgelerinin çoğu, önemli yerel sanayi merkezlerinin varlığına karşın, ana üretim bölgelerine yarı işlenmiş ürün ya da hammadde göndermekle yetinir. Ticari hizmetler New York, Chicago, Los Angeles, Philadelphia ve Houston gibi büyük metropoliten merkezlerde yoğunlaşmıştır. Bu kentler, ABD'nin dış ticaretinin de büyük bölümünü denetler. Güneydoğudaki limanlardan pamuk, tütün ve orman ürünleri ile Orta Atlantik kıyısındaki limanlardan buğday, mısır, et ve birçok mamul madde yurt dışına gönderilir.

Büyük Gölleri Atlas Okyanusu'na bağlayan St. Lawrence deniz yolunun ulaşıma açılması ile Chicago, Detroit, Cleveland ve Buffalo gibi önemli kentler, otomobil, uçak, takım makineleri, demir-çelik ürünleri, tahıl ve et ürünü ihracatını doğrudan gerçekleştirme olanağına kavuştu. New Orleans, kıtanın toplam alanının altıda birini aşan Mississippi Havzasından elde edilen pamuk ve mısır gibi ürünleri yurt dışına gönderen bir merkezdir. Houston, petrole ve kimyasal ürünlere dayalı ticaretle hızla gelişen güney limanlarının başında gelir. Uçak, gemi, sinema filmi ve kimyasal ürün ihracatıyla batıyı yönlendiren Los Angeles'ın yanı sıra Seattle da deniz ve orman ürünleri ticaretiyle ünlü bir deniz kentidir. ABD'nin ithal ettiği ürünler arasında, büyük ölçüde Latin Amerika, Batı Afrika ve Güneydoğu Asya ülkelerinden gelen tropik meyveler, orman ürünleri, elyaf, kauçuk ve sebze konsantreleri; Suudi Arabistan, Meksika, Nijerya, Endonezya ve İngiltere'den alınan petrol; Bolivya ve Malezya'dan getirilen kalay; Avustralya ve Güney Amerika'dan gelen yün; Batı Avrupa ve Japonya'dan alınan çeşitli makine, dokuma ürünleri, kitap ve araç gereç bulunur.

ABD'nin dış ticaretinin, dünya ölçeğinde önemi vardır. Toplam ihracatının üçte biri Batı Avrupa'ya, beşte birinden çoğu Japonya, Güneydoğu Asya, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya, yaklaşık beşte biri Kanada'ya, onda biri Meksika ve Orta Amerika ile Büyük ve Küçük Antiller'e ve onda birden azı da Güney Amerika'ya yöneliktir.

Meksika ve Orta Amerika. Kıtanın Latin Amerika bölümü, çok gelişkin bölgelerin yanı sıra çok geri kalmış bölgeleri de içine alır.

Meksika'nın iç ticaretini, toplam üretimin çoğunu gerçekleştiren başkent bölgesi yönlendirir; bu ürünler, daha sonra öteki bölgelerdeki kentler aracılığıyla tüm ülkeye yayılır. Kıyılardan pompalanan petrol, Cordilleralar'daki ocaklardan elde edilen madenler, sulama altındaki orta ve batı havzalarında üretilen pamuk ve Yucatán'dan gelen kenevir, en çok México kentinde tüketilir.

1972'de Campeche Koyunda büyük yatakların bulunmasından bu yana, Meksika dış ticaretinin gitgide büyüyen bir kesimini petrol ihracatı oluşturmaktadır. Ama bu ihracat Meksika'da gelir düzeyini yükseltmekle birlikte, ülkenin, tükenecek bir kaynağa gereğinden çok bağımlı olması tehlikesini de birlikte getirmiştir. Bu nedenle hükümetler, ihracatı çeşitlendirmeye yönelik önlemler almaktadır.

Meksika'nın ithalatının büyük bölümünü, sanayinin gereksindiği parçalar ile mamul maddeler oluşturur. İthalat ve ihracatta en büyük pay ABD'nindir. Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği'nin (LAFTA) kuruluşu ile birlikte, Meksika dış ticaretinin giderek artan bölümü Latin Amerika'ya yönelmiştir.

Karayipler Topluluğu ve Ortak Pazarı'nın (Caricom) üye ülkelerin ticaretini geliştirme çabalarına karşın, kıtanın bu bölgesinde önemli bir ilerleme sağlanamamıştır. En çok ihraç edilen ürünler, mamul madde karşılığında ABD'ye gönderilen tropik meyveler, elyaf ve çeşitli madenlerdir. Bahama ve Panama, önemli birer uluslararası bankacılık merkezi durumuna gelmiştir.

Kuzey Amerika'nın tümü, ABD'nin ekonomik büyümesine koşut olarak, ekonomik bakımdan gitgide daha çok bütünleşmektedir.

ULAŞTIRMA. Su yolları. Kıtada ulaşım kolaylığı, sanayinin gelişmesini kolaylaştıran etmenlerden biridir. Yerlilerin ve kıtaya ilk gelen Avrupalıların yoğun olarak kullandığı su yolları, önemini bugün de korumaktadır. Lavrensiyen Kalkan ile Apalaşlar'ın yarattığı doğal engellere karşın, Saint Lawrence, Hudson, Chesapeake ve Meksika körfezlerine kadar uzanan su yolları, kıyı limanlarının hızla gelişip ulaşıma açılmasına olanak vermiştir. Mississippi-Ohio ve Saint Lawrence-Büyük Göller su yolları da gemiciliği kıta içlerine kadar taşımıştır. Bu iki sistemi birleştiren Chicago Su Kanalı, Illinois Irmağını Michigan Gölüne bağlayan Gemi Kanalı ve Ohio ile Erie Gölü arasındaki öteki kanallar, Erie Kanalı'nın Mohawk-Hudson sistemine ve Kıyı Yolu'nun Meksika Körfezinin ırmak limanlarına kadar uzandığı dev bir su yolu şebekesi oluşturur. Lachine, International ve Niyagara çavlanlarını devre dışı bırakan Saint Lawrence suyolu, iç kesimlerdeki kentlerin okyanusa açılmasını sağlamıştır.

Demiryolları. Demiryolları, su yollarına oranla daha doğrudan ve hızlı ulaşım olanağı sağlar. Baltimore, Philadelphia, New York ve Boston merkezlerinden gelişmeye başlayan demiryolları, Apalaşlar'ın birçok geçidini aştıktan sonra Buffalo, Chicago, Pittsburgh ve Cincinnati'ye ulaştı; ardından da Memphis, St. Louis ve St. Paul-Minneapolis'e kadar uzandı. Öteki hatlar, Büyük Ovalar boyunca ilerleyerek Cordillera geçitlerini aşıyor ve San Francisco, Seattle ve Los Angeles'ta sona eriyordu. Göçmenlerin bölgeye yerleşmesini özendirmek amacıyla batıdaki demiryolu şirketlerine büyük topraklar bağışlandı. Uzun mesafeler için uygulanan düşük taşıma tarifeleri, kıta içi ticaretin daha da hızlı gelişmesini sağladı.

Kanada'da, kıtanın iki ucu arasında uzanan demiryolu hatları denize açılan eyaletleri Saint Lawrence-Büyük Göller yöresine, oradan da Montreal ve Toronto'ya bağladıktan sonra Winnipeg'de kalkanı aşarak bir araya toplanır; Vancouver'da yeniden buluşmak üzere Fraser üzerinden geniş kırlar boyunca gene yelpaze gibi açılır.

Meksika'da, Veracruz'dan México kentine uzanan demiryolu büyük zorluklar aşılarak kurulmuş ve bu demiryoluna, körfez kıyısı boyunca Monterrey ve Mérida'ya yönelen hatlarla birlikte kuzey ve güney yönünde de uzantılar eklenmiştir. Böylece demiryolu şebekesi, Büyük Okyanus kıyısındaki Guadalajara'da bulunan Batı Sierralar'ın sonuna ulaşmıştır.

Demiryollarının kentsel gelişme üzerinde önemli etkileri olmuştur. Demiryolu merkezi olan başlıca kentler arasında ABD'de New York, Chicago, St. Louis ve Los Angeles, Kanada'da Montreal, Winnipeg ve Vancouver sayılabilir. México kenti, Meksika demiryolu ağının merkezidir. Tüm kıta ölçeğinde demiryolları, kuzey-güney ulaşım ekseni yerine doğu-batı ulaşım ekseninin gelişmesine yol açmış ve başta Mississippi olmak üzere birçok su yolunun yerini almıştır.

ABD'nin ana ekonomik ekseni, New York'tan Chicago'ya uzanan demiryolu kuşağı çevresindedir. Ama başlıca metropoliten bölgelerdeki genel ulaşım planlarının yetersizliği yüzünden çok önemli sorunlar da ortaya çıkmıştır. Kent içi ekspres ulaşım sistemleri de bu sorunları aşamamıştır.

Karayolları. Kuzey Amerika'da karayolları, ilk kez I. Dünya Savaşı'ndan sonra, demiryolları ile büyük bir rekabete girişti. O tarihten bu yana ABD hükümetleri, kıtayı boydan boya geçen, 500.000 km'ye yakın bir karayolu ağının yapımını üstlendiler. Kanada'da Trans-Kanada Karayolu bir kıyıdan ötekine uzanırken, Meksika'da da Pan-Amerikan Karayolu, Orta Amerika ülkelerini birbirine bağladı.

Yük taşımada kısa mesafelerde karayolu, uzun mesafelerde demiryolu yeğlenmektedir. Ama birçok kentte banliyö trenlerinin yerini artık motorlu taşıtlar almıştır. Merkezden çevreye doğru uzanan ya da halkalar biçiminde yayılan yollar, kentlerin, kırsal alanlara doğru genişlemesine olanak sağlamaktadır.

Hava ulaşımı. Hava ulaşımı çok sayıda uzun mesafe yolcusunu demiryolundan uzaklaştırmıştır; yük taşımada da havayolları, giderek karayolu taşımacılığının yerini almaktadır. Havayolları büyük kentlerde yoğunlaşırken, küçük ve orta büyüklükteki kentlerin önemi azalmaktadır. Avrupa ve Asya bağlantıları, Kuzey Amerika'yı dünya havayollarının başlıca kavşağı haline getirmiştir.

Dünya havayolu trafiğinin üçte biri, tek başına ABD hava sahasında gerçekleşir. Chicago, Atlanta, Los Angeles, Dallas-Forth Worth, Denver, San Francisco, New York, Miami, Boston ve Washington, D.C. gibi, dünyanın bellibaşlı havaalanlarının bazıları ABD'dedir. Kanada'da Montreal, Meksika'da da México kenti önemli hava ulaşım merkezleri arasındadır.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

ABD, Kanada ve Kosta Rika ile Büyük ve Küçük Antiller'deki 10 ada devletinde temsili demokrasi yürürlüktedir. Meksika'da da görünüşte temsili demokrasi uygulanmasına karşın, gerçekte tek parti (Kurumsal Devrimci Parti) egemendir. Orta Amerika'da geleneksel sağ partilerin egemenliği yaygındır ve genellikle ordu etkili bir konumdadır. Küba'da ise sosyalist bir hükümet işbaşındadır. Fransa'nın denizaşırı illeri Guadeloupe ve Martinik en büyükleri olmak üzere, bazı Kuzey Amerika toprakları da çeşitli Avrupa ülkelerinin siyasal ve ekonomik denetimi altındadır.

Kuzey Amerika ülkelerinin çoğunda aşırı merkeziyetçi bir yönetim yapısı yürürlüktedir. Meksika'da ulusal hükümetin, eyalet hükümetlerine her zaman müdahale edebilme yetkisi vardır. Siyasal iktidar yalnızca, eyaletlerin yerel düzeyde önemli yetkiler taşıdığı ABD ve Kanada'da merkez dışına dağılmış durumdadır.

Kuzey Amerika devletleri, Güney Amerika ülkelerinin de katıldığı Amerika Devlet-

leri Örgütü'nün (OAS) üyeleri olarak, tüm yarıküre ölçeğinde bir birlik arayışı içindedirler. OAS, batı yarıküresinde güvenliği güçlendirmeyi, üye ülkeleri aralarındaki anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözümlemeye özendirmeyi, ortak güvenliği sağlamayı ve ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda işbirliğini amaçlar. Kanada'nın İngiltere ve Uluslar Topluluğu'nun öteki üyeleri ile yakın bağları vardır.

Kuzey Amerika ülkelerinden yalnızca ikisinin (ABD ve Kanada) kıta dışında askeri birlikleri vardır. Kanada, NATO üyeliğinin gereği olarak Batı Avrupa'da askeri birlik bulundurmaktadır. Büyük ve gelişkin bir nükleer silah gücünü elinde tutan ABD'nin, Batı Avrupa, Ortadoğu, Japonya ve Güney Kore'de kuvvetleri vardır. ABD ayrıca, Avustralya-Yeni Zelanda-ABD Antlaşması'nın da (ANZUS) üyesidir.

Tüm Kuzey Amerika ülkelerinde, sosyal güvenlik hizmetlerinin sağlanmasına yönelik sistemler geliştirilmiştir. En gelişkin sosyal güvenlik sistemleri, yoksulları, hastaları, iş kazasına uğrayanları, gebeleri, işsizleri, yaşlıları, dulları ve malulleri sigorta kapsamına alan Kanada ve ABD'dedir.

Sağlık hizmetlerinin düzeyi ülkeden ülkeye değişir. Kıtadaki en gelişkin koruyucu ve önleyici sağlık hizmetleri gene ABD ve Kanada'dadır. Bermuda, Kosta Rika, Küba, Grenada, Guadeloupe, Jamaika ve Martinik'te de sağlık kurumları gelişmiştir; Guatemala, Haiti ve Nikaragua'da ise sağlık hizmetleri henüz geri düzeydedir. ABD'de başta gelen ölüm nedeni çeşitli kalp hastalıkları, Kanada'da ise dolaşım sistemi hastalıklarıdır. Guatemala gibi azgelişmiş ülkelerde, solunum yolları ve çeşitli bağırsak hastalıkları bugün de en önemli sağlık sorunlarıdır. El Salvador, Guatemala ve Honduras'ta büyük bir hekim kıtlığı vardır. Çocuk ölümleri, Guatemala, Haiti ve Nikaragua'da en yüksek, ABD, Kanada, Grenada, Guadeloupe ve Martinik'te ise en düşük düzeydedir. Ortalama ömür Kanada, Küba ve ABD'de 70 yaşın üzerine çıkarken, Guatemala, Haiti, Honduras ve Nikaragua'da 60 yaşın altındadır.

Tüm Kuzey Amerika ülkelerinde eğitim zorunludur. Barbados, Kanada, Küba ve ABD'de ilkokullara kayıtlı öğrencilerin, okul çağındakilere oranı yüzde 90'ı, ortaokullara kayıtlı öğrencilerin oranı ise yüzde 60'ı aşar. İlköğrenim çağındaki çocukların okullaşma oranının en düşük düzeyi (yüzde 60), Guatemala, El Salvador ve Haiti gibi öğretmen ve bina sıkıntısı çeken ülkelerde görülür. Kıtadaki yükseköğretim kurumlarından en ünlüleri Meksika Özerk Ulusal Üniversitesi, Kanada'da Toronto ve McGill üniversiteleri, ABD'de eyalet üniversitelerinin yanı sıra Harvard, Yale, Princeton, Stanford ve Michigan üniversiteleridir.

Demokratik rejimlerin yürürlükte olduğu ülkelerde basın özgürlüğü vardır. En etkin iletişim düzeni, basın özgürlüğünün anayasal bir hak kabul edildiği ve iletişim araçlarının siyasal iktidar üzerinde bir baskı unsuru olabildiği ABD'dedir. Küba'da basın, ülkedeki tek parti iktidarının politikaları doğrultusunda etkinlik gösterir. El Salvador, Guatemala ve Meksika'da özel sektörün elinde bulunan iletişim araçları, açık bir devlet sansürü olmasa da, hükümet uygulamalarını çok ender eleştirebilir.

KÜLTÜREL YAPI

Kıta, kuzeyden başlayarak güneye doğru Kanada, ABD, Meksika, Antiller ve Orta Amerika olmak üzere beş ayrı kültür bölgesine bölünebilir. Kanada'da, kendine özgü bir Fransız kültürünün geliştiği Québec dışında, İngiliz-Kanada bileşik kültürü egemendir. ABD'de, İngiliz ve Yerli kültürlerinin karışımından doğan bir Amerikan kültürü gelişmiştir; bu kültür Latin Amerika, Afrika, Asya ve Kıta Avrupası'ndan da öğeler taşır. Meksika sanatı, İspanyol ve Yerli kültürlerinin mirasıyla biçimlenmiştir. Kökenleri, dilleri ve tarihleri farklı olmakla birlikte, Avrupalı ekonomik ve siyasal güçlerin egemenliği altında Afrikalı ve Asyalı köle işçilerinkine çok benzer deneyimlerden geçen Antil halkları, birçok ortak kültür öğesini paylaşırlar. Orta Amerika'nın kültürel yaşamını ise büyük ölçüde Yerliler, İspanyollar ve Siyah Afrikalılar biçimlendirmiştir.

TARİH

Kuzey Amerika'ya yerleşen ilk Yerliler, Sibirya'nın doğusundan Bering Boğazı yoluyla kıtaya geldiler. Kesin tarihlemesi yapılamayan bu göçler, büyük olasılıkla 35-25 bin yıl önce, son buzularası dönemde başladı. Bu avcı ve balıkçı göçmenler çok uzun süre Paleolitik Çağı yaşadılar; birçoğu, ilk Avrupalılarla karşılaştıklarında hâlâ o uygarlık düzeyindeydiler.

KITANIN KUZEY BÖLÜMÜNÜN EVRİMİ. Kuzey Amerika'da yaşayan insan sayısının, en az 15 bin yıl önce giderek artmaya başladığını gösteren kesin kanıtlar ortaya çıkarıldı. Bu kanıtlar, ağırlıklı olarak, soyu tükenmiş memeli hayvanlar ile kimi yerleşmelerin kalıntıları arasında bulunan taş aletlerdi. 1926'da New Mexico'daki Folsom yakınında, soyu tükenmiş bir bizonun kemiklerinin yanında sivri uçlu taşlar bulundu. Mızrak yerine kullanılan bu yontulu taşların benzerlerine Büyük Ovalar ve çevresinde de rastlandı. Texas'ta Midland yöresinde bulunan insan kafatasının bir araya getirilen parçalarından da çağdaş biçimli uzun bir kafa yapısı ortaya çıkarıldı. Avcı kültürlerinin göstergesi olan bu bulguların yanı sıra, kıtanın batısındaki dağlık bölgelerde bir başka kültürün daha geliştiğini gösteren izler görüldü. Bulunan öğütme araçlarından yola çıkarak, geniş av alanları olmayan yörede tarım yapıldığı yargısına ulaşıldı.

10 bin yıl önce buzulların çekilmesi ile Büyük Ovalar ve Büyük Havzanın ısınması, Pleyistosen Bölüm (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) hayvanlarının buradan göç etmesine ya da soylarının tükenmesine yol açtı. Bu gelişmenin ardından, Mississippi Vadisinde, daha sonra iç bölgelerdeki nüfus dalgalanmalarının yön verdiği yeni bir kültür ortaya çıktı. En eski mısır türlerine İÖ 2000, fasulye türlerine ise İÖ 1000'e tarihlenen mağaralarda rastlanır. İsa'dan sonraki dönemde Güney Arizona ve Meksika'da iki ayrı yerleşik tarım topluluğu ortaya çıktı. Mogollan ve Hohokam adlı bu toplulukları, birkaç yüzyıl içinde, Colorado Platosunun kuzeyinde sepetçilikle uğraşan Pueblo ve Anasazi kültürleri izledi. Bugünkü Pueblolar ve güneybatının öteki Yerlileri, bölgeye 13. ve 14. yüzyıllarda kuzeyden gelen Navaho ve Apaçi kabilelerinin dışında, bu ilk kültürlerin uzantısıdır.

Kıtanın kuzeyinde avcılık ve balıkçılık temel geçim kaynağı olmayı sürdürdü. İsa'dan sonraki ilk yüzyıllarda Eskimolar Bering Boğazı çevresinde deniz memelilerini avlayabilmek için özel yöntemler geliştirdiler ve İS 1000'de doğuya, Grönland'a doğru yayıldılar. İç bölgelerdeki Yerliler, Büyük Okyanus kıyılarına ulaşarak, som balığı kaynaklarını değerlendirebilmek için gelişkin bir toplumsal işbölümü ve eşsiz bir beceri geliştirdiler. Ormanları ve bozkırları bırakarak, ovaları yeniden dolduran hayvanların peşine düşen halklar ise, ırmaklar boyunca tarım yapma çabalarını da sürdürdüler.

ORTA AMERİKA'NIN EVRİMİ. Bu bölgeye ilk insanlar, Pleyistosen'in son katında (Wisconsin) geldiler. Orta Meksika'daki Valsequillo ve Tlapacoya'da bulunan kabaca yontulmuş aletlerin, İÖ 40 bin - 20 bin yıllarına ait olduğu ileri sürülür. Bu varsayımla, Kuzey Amerika yoluyla Asya'dan Orta Amerika'ya gelen insanın, buraya ulaştığında henüz büyük hayvan avcılığında uzmanlaşmış bir kültür ve teknolojiye sahip olmadığı düşünülebilir.

Buzulların çekilmesinden sonra artan kuraklık ve değişen hayvan varlığı da, Orta Amerika'da yaşayanları, büyük hayvan avcılığından başka geçim yolları bulmaya zorlamış; bu halklar küçük hayvan avcılığına ve yabani bitki toplayıcılığına yönelmişlerdir. Bu değişimi en iyi açıklayan bulgular, Puebla'nın Tehuacán Vadisinde elde edilmiştir.

Erken El Riego (İÖ 7000 - 5000) ve Coxcatlán (İÖ 5000 - 3400) dönemlerinde Tehuacán Vadisinde yaşayanlar, yılın bir bölümünü küçük av kamplarında, bir bölümünü de bitki ve tohum toplama merkezi olarak kullandıkları daha büyükçe geçici köylerde geçiren mevsimlik göçebelerdi. Bu bitkiler arasında çeşitli otlar, agaveler ve kaktüs meyveleri vardı. Mısır bu dönemde, bir olasılıkla İÖ 5000 dolayında yabanıl bir ottan evcilleştirildi. Avokado, biber, horozibiği ve kabak da bu dönemde yetiştirilen öteki ilkel bitkilerdi. Abeja döneminde (İÖ 3400 - 2300) tarımı yapılan bitkiler yabani bitkilere oranla çoğaldı ve avcılığın önemi azaldı. Yabani bir bitkiyle döllenerek elde edilen melez bir mısır türü ilk kez bu dönemde ortaya çıktı; kabak ve fasulye geliştirilmeye başlandı. Dönemin sonuna doğru yerleşmeler daha kalıcı nitelik kazandı. Gene Abeja döneminin son yüzyılları sırasında Yerliler, öğütücü araçların yanında taştan kaplar yapmayı da başardılar. Purron döneminde (İÖ 2300 - 1500) ise önceki taş kapların benzeri olan ilk çömlekler yapıldı.

Oluşum dönemi. İÖ 2000'e gelindiğinde Orta Amerika'daki bazı köy toplulukları tümüyle ya da büyük ölçüde tarımla geçiniyordu. Bu köyler çoğunlukla Orta Amerika'nın güneyinde bulunduğuna göre, tarım büyük olasılıkla ilk kez güney bölgelerinde başladı. Ama Orta Amerika tarımcılığının çıkış noktası olarak Tehuacán Vadisi gibi tek bir yer aramak, bir basitleştirme olur. Kesin olan, mısırın ilk önce yüksek kesimlerde evcilleştirilmiş olduğudur. Ama mısırın genetik gelişme sürecinin önemli bölümünü, kıyı düzlükleri gibi başka çevrelere taşınması ve melezleştirilmesi oluşturmuştur.

Oluşum döneminin orta evresinde, basit tarımcı köylerden, siyasal-dinsel merkezler ya da çekirdekler çevresinde örgütlenmiş olan daha karmaşık toplumlara geçildi. Son evrede ise, törensel bir merkez ve çevresindeki uydu köyler biçiminde ortaya çıkan karmaşık toplumlar, Orta Amerika'nın büyük bir bölümüne yayıldı. Bu dönemde bir başka önemli gelişme, hiyerogliflerin ve karmaşık takvim hesaplarının ortaya çıkması oldu. Gerçek kent ya da kent merkezi de bu dönemde belirdi. Kalabalık kent yaşamı ilk kez Meksika'da, 1,5 km²'den daha geniş bir alana yayılan Teotihuacán kentinde görüldü. Bu kent daha sonra 10 katı aşan bir büyüme gösterdi ve Kolomb öncesi Amerika'nın en önemli kenti oldu.

Klasik dönem. Orta Amerika'nın geç oluşum döneminde belirmeye başlamış olan estetik ve dinsel kalıplar bu dönemde biçimlendi. İS 650'de Teotihuacán kentinin

yıkılmasıyla Klasik dönem uygarlıklarının çöküşü de başladı. Ticari, siyasal ve dinsel bir metropol olan bu kent, kuzeyden inerek Meksika'yı ele geçiren ve Hidalgo'daki Tula'da kendi başkentlerini kuran savaşçı Toltekler gelmeden önce gerilemeye başlamıştı. 700 - 900 arasında, Orta Amerika'nın güneyi savaşlara ve göçlere sahne oldu; bölgenin eski kültürleri bu karışıklıklardan büyük ölçüde etkilendi. Bu olaylar, bir olasılıkla, Yuta-Aztek kökenli Nahua kabilelerinin daha sonra Meksika'nın ortalarından çıkıp Guatemala ve El Salvador'a yayılmalarıyla bağlantılıydı.

Klasik sonrası dönem. Klasik sonrası dönem, dört ana gelişmeyle belirlenir: Klasık döneme özgü eski yerel kültürlerin, ayırt edici sanat ve mimarlık üsluplarının ve dinsel geleneklerin parçalanması tamamlanır; yeni kültürlerde dindışı eğilimler görülür; müstahkem kentler çoğalır ve sanat ürünlerinde savaş temaları ağırlık kazanır; geç oluşum döneminde ilk kez ortaya çıkmış olan kent türü topluluklar daha belirgin hale gelir.

Azteklerin, bugünkü México kentinin yerinde kurulan başkenti Tenochtitlan, bu dönem sonlarında Orta Amerika'ya egemen oldu. Aztek Devleti, Meksika'nın orta ve güney kesimlerinde bir kıyıdan öbürüne yayıldı. Bu yapı, çok sayıda bağımlı ulusu gevşek bağlarla bir arada tutuyordu. Hernán Cortés, Veracruz'dan Tenochtitlan üzerine yürüdüğü sırada, Azteklerin boyunduruğundan kurtulmak isteyen kabileler ona yardım ettiler. Maya topraklarında Tolteklerin denetiminde bulunan Chichén-Itzá yaklaşık 1200'de üstünlüğünü yitirdi. Daha sonra, Yukateklerin surlarla çevrili Mayapán'ı başkent yapmasıyla birlikte, Mayalar bir ölçüde yeniden canlanacaktı.

AŞAĞI ORTA AMERİKA'NIN EVRİMİ. Aşağı Orta Amerika (Honduras'ın doğusu, Nikaragua, Kosta Rika ve Panama) Orta Amerika kültür alanının dışında kalır. Bölgenin halkları, dilleri ve kültürleri, Yukarı Orta Amerika'nın kuzeyinden ve Meksika'dan çok, Güney Amerika kıtasının kuzeybatısıyla bağlantılıdır.

Aşağı ve Orta Amerika'da en eski yerleşme belirtileri, Güney Amerika'nın kuzeybatısının kıyı geleneğine bağlı olan yiyecek toplayıcıların ve balıkçıların İÖ y. 4000'de yaşadığı Panama'da görülür. Bundan sonraki iki ya da üç bin yıllık sürede, basit ya da oyulmuş çömlekler yapmayı öğrenmelerine karşın, bu halkların yaşam biçimi çok az değişti. 16. yüzyılda bugünkü Panama'yı, Kosta Rika'yı ve Nikaragua'nın büyük bölümünü içine alan bölgede, Çipça dillerini konuşan kabileler yaşıyordu. Nikaragua'nın batı kıyılarında ise, Çorotega ve Nikarao gibi, Orta Amerika dilleri konuşan kabileler vardı. Altın işlemeciliği ve ziynet eşyası dökümcülüğü, Aşağı Orta Amerika'da özellikle Panama ve Kosta Rika'da yüksek bir nitelik kazanmıştı. Orta Amerika'da daha madenler bile öğrenilmemişken, metal işlemeciliği Güney Amerika'nın And bölgelerinden buraya ulaşmıştı.

İLK VİKİNGLER. Kuzey Amerika'yı keşfeden ilk Avrupalılar Vikinglerdi. Vikingler, İS 700 - 1100 arasında Normandiya, İngiltere, İskoçya ve İrlanda ile kuzeydeki ve batıdaki adalara yönelik İskandinav göçleri sırasında Kuzey Amerika'yı buldular. Bunlar, verimli toprakların ve balıkçılık alanlarının çekicilliğine kapılan ve ülkelerindeki artan nüfusun baskısından, hükümdarlardan ya da rakiplerinden kaçan korsanlar, yağmacılar, tüccarlar ve göçmenlerdi. Yaklaşık 1070'te Bremenli Adam, Vikinglerin Kuzey Amerika'yı keşflerini kaleme aldı. Bunu izleyen yüzyıllardaki İzlanda tarih kitaplarında da kıtaya ilişkin bilgilere rastlanır. Bu konudaki başlıca kaynaklar Kızıl Eirik'in Destanı ile Grönlandlılar Destanı'dır. Bu iki destan, aynı olayları birbirinden oldukça farklı aktarır. Uzun süre Kızıl Eirik'in Destanı'nın daha güvenilir olduğu kabul edilmiş, ama son araştırmalar, Grönlandlılar Destanı'nın daha eski olduğunu ortaya çıkarmıştır. Grönlandlılar Destanı'na göre, Kuzey Amerika'yı ilk kez, 986'da İzlanda'dan Grönland'a yaptığı bir yolculuk sırasında Bjarni Herjulfsson bulmuştur. 1002 ya da 1003'te Grönland'dan batıya yelken açan Leif Eriksson, güneye doğru inerken Amerika kıyılarına Helluland, Markland ve Vinland gibi adlar vermiştir. Kışı Vinland'da geçiren Eriksson'un kardeşi Thorvald, dönüş yolunda Yerli halk tarafından öldürülmüştür. Yanına evcil hayvanlar da alan Thorfinn Karlsefni ise 1020'de Vinland'a gitmek üzere üç gemiyle yola çıkmış, yeni topraklarda üç kış geçirmiştir.

KEŞİFLER ÇAĞI. Avrupalılar, birkaç yüzyıldır süren ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişmelerin sonucunda 15. yüzyılda coğrafi keşifler çağını başlattılar.

Batı Avrupa'da, ticareti geliştirmeye istekli ve denizaşırı yolculukları parayla desteklemeye hazır tüccar grupları oluşmuştu. Ticarette en değerli mal, Doğu'dan kervan yollarıyla Akdeniz'in doğu ucuna getirilen baharattı. Ama baharat ticareti İtalyan tüccarlarının denetiminde olduğu için, Kuzeybatı Avrupa'daki tüccarlar, Doğu'ya giden yeni yollar bulma çabasındaydı. Doğal çevreye büyük ilgi duyan ve Eski Yunanlıların Yer'e ilişkin düşüncelerini yeniden değerlendirerek görüşlerini hiç çekinmeden ortaya atan Rönesans bilginleri de keşifler çağı için uygun bir ortam hazırlamıştı. Avrupalılar, gemi yapımcılığında ilerlemiş ve deniz yolculuklarını kolaylaştıracak araçlar geliştirmişlerdi. Matbaa da ilk keşif sonuçlarının yaygın biçimde duyulmasına olanak sağladı.

Portekiz, İspanya, Fransa, İngiltere ve Felemenk gibi ulusal devletlerin ortaya çıkışı keşifler çağına katkıda bulundu. Avrupa'daki monarşiler hem ticareti artırmak hem de yeni topraklar ve hazineler elde etmek umuduyla keşif yolculuklarını destekledilerler. Hıristiyanlığı yayma geleneğine bağlı Avrupalılar ise tüm dünyayı Hıristiyanlaştırmak amacındaydı. 16. yüzyıl başlarında Reform hareketinin gelişmesiyle, dinsel ayrılıklar, ulusal rekabetleri daha da körükledi. Protestanlar, Tordesillas Antlaşması'nı imzalayan (1494) ve yeryüzünün yeni keşfedilen bölgelerini papalığın da onayıyla aralarında paylaşan Katolik İspanyol ve Portekizlilerin gerisinde kalmamaya çalışıyorlardı.

İlk İspanyol keşifleri. Kristof Kolomb 1492'de üç gemiyle Bahamalar'a, oradan da Küba ve La Española'ya (Hispaniola) ulaştı. Cenovalı Kolomb, İspanya adına yolculuğa çıkmıştı. Kanarya Adalarının ötesindeki topraklara ilişkin efsanelerden ve Doğu'nun zenginliklerini anlatan öykülerden güç alan gezgin, Yer'in yuvarlak olduğu kuramını benimsemişti; batıya doğru giderek Doğu'ya ulaşmaya çalışıyordu. Kolomb'u bu serüvene iten etkenler arasında, Hıristiyan misyonerlik duygusu, yeni toprakları bir İspanyol valisi olarak yönetme tutkusu, zenginlik arayışı ve büyük bir coğrafyacı olarak ün kazanma özlemi de vardı. İspanya'ya dönüşünde Kolomb, Asya'nın doğu kıyılarına ulaştığını öne sürdü. Antillerin büyük bölümünü geçmesine ve sonradan yaptığı üç yolculuk sırasında Honduras'tan Panama Kıstağına kadar olan kıyı hattını izlemesine karşın, Çin'e ulaşabileceği bir geçit bulamadı. Antiller valisi olarak da başarı gösteremedi, ama bulduğu altın ve inciler öteki gezginleri de bölgeye çekti. Bu hazinelerden krallığa ayrılan beşte birlik pay, İspanya tahtının da ilgisini çekiyordu.

La Española'da üslenen İspanyol kaptanları, batıya bir geçit bulabilmek, prenslikler kurmak ve yerel kaynaklardan sonuna kadar yararlanmak amacıyla Antiller'i, Meksika Körfezini ve Orta Amerika'yı iyice araştırdılar. 1500'den hemen sonra İspanya kralı V. Fernando, Mosquito kıyıları ile çevresindeki Güney Amerika kıyı şeridini istila edip yönetmek üzere Diego de Nicuesa ve Alonso de Ojeda adlı iki serüvenciye yetki verdi. Başlangıçta hastalıklarla, bozgunculuklarla ve Yerlilerin karşı koymasıyla aksayan serüvenin sonunda, 1513'te Vasco Núñez de Balboa, Panama Körfezindeki kıstağa ulaştı. Denizciler bu kıstaktan kuzeye, Büyük Okyanus ve Antil kıyılarına yöneldiler.

1516'da Diego Velázquez de Cuéllar, Küba'yı ele geçirdi ve yardımcılarının dikkatlerini anakaraya yöneltti. 1519'da Hernán Cortés, üçüncü seferi başlattı. Campeche Koyu boyunca, kendinden öncekilerin rotalarını izleyerek Veracruz'a ulaştı. Burada gemilerini yaktı ve küçük bir kuvvetle, II. Montezuma'nın Aztek başkenti olan Tenochtitlan'a (bugün México kenti) girmek üzere dağlara yöneldi. Kurnaz diplomasisi, başarılı askerliği ve Yerli müttefikleri kullanmadaki ustalığı ile zengin Aztek İmparatorluğu'nu yıkıp yağmaladı. Küba'da bulunan Velázquez'i yok sayarak bu yeni bölgenin valisi oldu; México kentine yerleşti ve çevreye zorla boyun eğdirdi.

Bazı İspanyol serüvenciler La Española'dan kuzeye çıktılar. 1513'te Juan Ponce de León, Bahamalar'ı geçerek Florida Yarımadasına ulaştı. Alonso de Pineda 1519'da Florida'nın açığındaki adalardan Meksika'daki Pánuco Irmağına kadar Meksika Körfezi kıyılarını dolaştı. 1524-25'te Portekizli Esteban Gomes, İspanya adına, Grand Sığığından Florida'ya kadar indi. Sekiz yıl sonra, aralarında Alvar Núñez Cabeza de Vaca ile Esteban adında bir kölenin de bulunduğu dört kazazede, Galveston Körfezinden yürüyerek Meksika'nın kuzeyine ulaştılar. De Vaca'nın öyküsü, zengin İnka hazineleriyle ilgili söylentilerle ve Yerlilerin Cibola'nın yedi altın kentine ilişkin masallarıyla dolu zihinleri harekete geçirdi.

Hernando de Soto ile Marcos de Niza'nın 1539'da, Francisco Vázquez de Coronado'nun da 1540'ta başlattığı yürüyüşler, Büyük Kanyon'dan Savannah Irmağına ve Mississippi Vadisi boyunca Ohio'ya kadar uzandı. İspanyolların ilk büyük keşifleri, Juan Rodríguez Cabrillo ve Bartolomé Ferrelo'nun, Aşağı California'dan 42° kuzey enleminin altına kadar uzanan Büyük Okyanus kıyılarını bulmalarıyla 1542-43'te tamamlandı. 1550'den sonra, başka kâşifler de Apalaşlar'ın doğusu ile güneybatı bölgesine seferler düzenlediler.

1772 öncesinde Fransız, İngiliz ve Felemenklilerin keşifleri. İspanyollar güney bölgelerini talan ederken, öteki Avrupalı denizciler de kuzey kıyılarını dolaştılar. İngiliz tahtının ve Bristollü tüccarların desteklediği Cenovalı John Cabot'un 1497'deki yolculuğu, bir olasılıkla, Kuzey Amerika'ya ulaşmak için yaptığı ikinci seferdi. İngilizlerin, Fransızların ve Portekizlilerin daha sonraki seferleri 1534'te başlattığı bir dizi yolculuk sonunda Fransız Jacques Cartier'nin Saint Lawrence Irmağından yukarı çıkmasına değin pek az ilgi görüyordu. Cartier'nin altın bulamaması iç kısımlara duyulan ilgiyi tü-

müyle söndürdü. 1578-79'da Sir Francis Drake, doğuya açılan bir geçit bulabilmek için, Kuzey Amerika'nın Büyük Okyanus kıyılarını 48° kuzey enlemine kadar doluştu. Fransız ve Bask balıkçıları, Saint Lawrence Körfezinde gittikçe daha çok avlanmaya ve Yerlilerle kürk ticareti yapmaya başladılar. Başta kunduz olmak üzere Amerikan kürkleri, 1600'lerde Avrupa'da çok tutuluyordu. Fransız kralı, bazı tüccarlara tekel ayrıcalığı tanıyarak kürk ticaretini korumaya çalıştı.

Fransız kürk tüccarları 1605'te Port Royal'i kurdular. Ama 1608'de Québec kürk ticaretinin merkezi oldu. Fransız Kanadası'nın valisi Samuel de Champlain buradan Büyük Okyanusa açılan bir geçit bulmayı umuyordu. Kabilelerin elindeki kürkleri önceden satın almak çok daha kârlı olduğu için, kürk ticareti Fransızları iç bölgelere çekti. 1615'ten sonra Fransisken (Recollet), Cizvit ve Sülpisyen tarikatlarının Yerlileri Hıristiyanlaştırma çabası da keşifleri hızlandırdı. Ama direnmeyi sürdüren Irokua Federasyonu, Hudson'ın batısında ve Ontario Gölü ile Saint Lawrence'ın aşağı kesiminde Fransızları durdurdu. Felemenklilerin Fort Orange'daki müttefiki olan İrokualar, Fransızlarla iyi geçinen kuzey kabileleri ile savaşa tutuştu. Fransızlar bu yüzden önceleri Aşağı Büyük Göllerden uzak durdular ve içerilere ulaşmak için Georgia Körfezini dolaşarak Ottawa Irmağını izlediler. Champlain'in, Etienne Brulé'nin ve misyonerlerin 1650'deki keşifleri, Superior Gölünün batısına ve Michigan Gölünün güneyine hiç gitmemiş olan Fransızların, Saint Lawrence-Büyük Göller sistemini genel olarak öğrenmelerini sağlamıştı.

1660'larda, Fransızların etkinlikleri İngilizleri rahatsız etmeye başladı. Fransız kolonilerindeki (New France ya da Nouvelle-France) ticaret kısıtlamalarından ve Irokuaların engellemelerinden bunalan Pierre Esprit Radisson ile Médard Chouart des Groseilliers, kuzey ticareti için bir çıkış limanı kurma konusunda İngilizlerin desteğini sağlamaya çalıştılar. Sonuçta, İngilizler Hudson Körfezi Kumpanyası'nı kurdular. Fransızlar, bunun üzerine Kuzey Amerika'da egemenlik alanlarını genişletmeyi denediler. Paul-Denis, 1671-72'de, Saguenay ve Rupert ırmaklarını James Koyuna kadar izledi. Simon-François Daumont 1671'de Kuzey Amerika'nın iç kesimlerinde Fransız egemenliğini ilan etti. Daniel Greysolon da, Bugün Minnesota'da bulunan Mille Lacs Gölü çevresinde Fransız egemenliğini kurdu; Saint Croix ile Mississippi ırmaklarından Wisconsin Irmağına indi. Fransızlar, İngiliz yerleşmelerini Atlas Okyanusu kıyılarıyla sınırlı tutmak amacıyla, İspanyolları güneye doğru itmeye çalıştılar. 1673'te Louis Jolliet ve Cizvit Jacques Marquette, Green Körfezinden Fox-Wisconsin çaprazını izleyerek, Mississippi boyunca Arkansas Irmağına kadar indiler. Daha sonra Illinois Irmağı yoluyla Michigan Gölüne döndüler. Dokuz yıl sonra René-Robert Cavelier, Mississippi'nin ağzına kadar indi ve Louisiana adını verdiği bütün bu bölgeye Fransa adına sahip çıktı.

Fransızlar, Aşağı Mississippi Vadisine ulaştıktan sonra İspanyol yerleşmeleriyle de ticari bağlantı kurmak istediler. Onlar James Koyundan Meksika Körfezine doğru uzanırken, İngilizler ve Felemenkliler Büyük Göllerin güneyiyle Mississippi'nin doğusunu keşfettiler. İngilizler 1607'de Jamestown'ı kurdular; Felemenkliler ise, Henry Hudson'ın 1609'daki keşfinin ardından Hudson Irmağı vadisini işgal ettiler. 1650'de, kürk tüccarları Apalaşlar engelini aşacak geçitler bulmaya çalışıyorlardı.

Büyük Okyanus kıyısında, kuzeybatıda ve Kutup bölgesinde keşifler. Çarlık Rusyası'nın Asya ve Kuzey Amerika'ya yönelik çıkarları, 18. yüzyıl başlarında keşifleri hızlandırdı. Vitus Jonassen Bering, onun adını alan Bering Boğazını 1728'de geçti. Hem Bering, hem Aleksey Çirikov 1741'de Alaska'nın güneyine ulaştılar. Ruslar, Çin'le, Aleut Adalarından elde ettikleri deniz samuru ve fok ticaretine başladılar. Rusların bu çabaları, İspanya, İngiltere, Fransa ve daha sonra Amerikan kolonilerinin benzer girişimlerine yol açtı.

İspanyollar, 1774-75'te California kıyılarından 57° kuzey enlemine kadar çıktılar. 1778'de Oregon'dan Bering Boğazına ulaşan kaptan James Cook, kuzeybatıya açılan bir geçidin girişini aradı. Cook'un ölümünden sonra 70° 44" kuzey enlemine kadar çıkıldı. Rus, İspanyol, İngiliz ve Fransız resmi sefer grupları ile çok sayıda tüccar, 1785'ten sonra kuzeybatı kıyılarını araştırmaya koyuldu. Karada ise İspanyollar, 1760'lar ve 1770'lerde kıyıların iç kesimlerini keşfettiler ve bölgeyi Santa Fe ile Taos'a bağlayacak yollar aradılar; yerleşmelerini San Francisco Körfezine kadar genişlettiler. 1776-77'de Peder Silvestre Vélez de Escalante, Santa Fe'den başlayarak kuzeybatıda Utah Gölüne, oradan güneybatıya doğru Sevier Gölü ile Yukarı Virgin Irmağına önemli bir sefer düzenledikten sonra Santa Fe'ye döndü.

New France'ın 1763'te İngilizlerin eline geçmesinden sonra, kuzey düzlüklerinde Fransız kürk tüccarlarının yerini Montreal Kuzeybatı Kumpanyası aldı. Hudson Körfezi Kumpanyası'ndan önce davranan ve Rusların elindeki kürk alanlarını ele geçirmek isteyen Alexander Mackenzie, Büyük Slave Gölünden Mackenzie Irmağı yoluyla 1789'da Kuzey Buz Denizine ulaştı. 1793'te ise Kayalık Dağlara doğru Peace Irmağını izleyerek Fraser Irmağına geçti ve Büyük Okyanusa ulaştı.

ABD'nin Louisiana'yı satın almasından sonra yola çıkan Lewis-Clark resmi keşif grubu, kuzeye doğru Missouri'yi izleyerek Jefferson çatalından Büyük Okyanus kıyısındaki yamaçlara geçti; 1805'te Columbia Irmağının ağzına ulaştı. Tüccarlar ve kürk avcıları kısa sürede Kayalık Dağları ve Büyük Havzayı keşfettiler. İngiliz tüccarları, kuzeyde Fraser ve Yukarı Columbia'yı keşfederek Yukarı Yukon ülkesine girdiler. Bu arada, Rus-Amerikan Kumpanyası'nın temsilcileri de Alaska içlerini araştırıyordu. 1850'den sonra batıdaki ABD ve İngiliz topraklarında yapılan keşifler, jeolojik araştırmalarla doruk noktasına ulaştı.

1818'den önce deniz yoluyla kuzeye giden kâşifler, Barrow Burnuna ulaşamadan durmuş, karadan gidenler ise yalnızca Mackenzie ve Coppermine ırmaklarını izleyerek Kuzey Buz Denizi kıyılarına varabilmişti. Bunu izleyen 40 yıl içinde, İngiliz Deniz Kuvvetleri ve Hudson Körfezi Kumpanyası ile özel kuruluşların bilimsel girişimleri durumu değiştirdi. Sir John Franklin ile John Rae ve Thomas Simpson'ın kara yolculukları, Barrow Burnu ile Melville Yarımadası arasında kalan kıyı şeridinin büyük bölümünü ortaya çıkardı. Denizde, Barrow Burnu'nun batısında kalan boşluğu Frederick W. Beechey kapattı. Yüzbaşı William Edward Parry, Baffin Körfezinden Melville Adasına gitti. Sir John Ross ise yeğeni James Clark Ross ile birlikte Kuzey Kutbundaki Boothia Yarımadasını keşfetti. Sir John Franklin 1845'te kuzeybatıya açılan bir geçit ararken Galler Prensi Adasının güneyinde buzullara çarptı. Bundan sonraki 10 yıl içinde araştırma grupları Kuzey Kutbu ile ilgili bilgiler topladılar. Ama Roald Amundsen'in Atlas Okyanusu'ndan Büyük Okyanus'a ulaşmak için kıtanın kuzeyine doğru yelken açması, ancak 1903-06'da, Vilhjalmur Stefansson'un Kanada Takımadalarının kuzeyindeki son büyük adaları bulması da 1915-16'da gerçekleşti.

AVRUPALILARIN KITAYA YERLEŞMESİ. İsveçli ve Felemenkli tüccarlar 17. yüzyılda Delaware ve Hudson ırmakları üzerinde koloniler kurmuştu; Rus tüccarlar da yüz yılı aşkın süredir Kuzey Amerika'nın batı kıyılarında etkinlik gösteriyordu. Ama bu ülkelerin Kuzey Amerika'nın yerleşmeye açılmasındaki payı İspanyolların, Fransızların ve İngilizlerin katkısına göre önemsizdi.

İspanyollar. Ülke içindeki hoşnutsuzluk, serüven ve zenginlik tutkusu, Hıristiyanlığı ve Avrupa kültürünü yayma çabası, İspanyolları Yenidünya'ya sürükledi. Yolculukları düzenleyenler ve zaman zaman da krallık, Kuzey Amerika'ya nüfus akınını destekliyordu; ama, yalnızca güvenilir İspanyol yurttaşlarına göç izni veriliyordu. Nueva España'nın çoğunluğu Endülüs kökenli olan beyaz nüfusu 1570'te 54 bine ulaşmıştı. Zenginlerin olanakları, yerli halkın becerileri ve iklim koşulları, İspanyolları büyük ölçüde Yerli emeği kullanmaya yöneltti. Kral, bir süre sonra Yerlilerin köle olarak çalıştırılmasını yasakladıysa da kölelik ortadan kalkmadı. Üstelik zorla çalıştırmanın yeni biçimleri gelişmeye başladı. İspanyol silahları, Avrupa kökenli hastalıklar ve yeni yönetim, adaların yerli halkını hemen tümüyle ortadan kaldırdı. İspanyollar, onların yerini Afrika'dan getirdikleri kölelerle doldurmaya çalıştılar. 1570'te Nueva España'da yaklaşık 93.500 Afrikalı ve *mestizo* (melez) vardı. Giderek azalmış olmasına karşın, iç bölgelerdeki Yerli nüfusu 1570'te 3 milyona ulaşıyordu. İspanyolların kıtaya yerleşmeleri, büyük boyutlu bir etnik karışıma yol açtı.

Protestan Fransızların (Huguenot'lar) Florida kıyılarına yerleşmesi, İspanyolların Bahama Kanalındaki deniz ulaşımını tehdit ediyordu. İspanyollar 1560'larda Florida'yı işgal ettiler. Virginia'daki misyonerlik çabaları başarısız oldu; ama Carolina ve Georgia kıyılarında kurulan misyonlar varlıklarını sürdürdüler. 16. yüzyıl sonunda Juan de Oñate New Mexico'yu kolonileştirdi. 1610'da Santa Fe kuruldu. 18. yüzyılda İspanyollar, Büyük Okyanustaki sınırlarını, Sonora bölgesinden San Francisco Körfezi'ne kadar genişlettiler.

İngiliz kolonileri. Londra Virginia Kumpanyası'nın Jamestown'ı kurmasından sonra İngilizler, Maine'den Georgia ve Batı Hint Adalarına kadar, Kuzey Amerika kıyıları boyunca çok sayıda koloni kurdular. Kişiler ve gruplar, İngiltere hükümetinden kendilerine Yenidünya'da toprak ve yönetim ayrıcalıkları veren beratlar almaya çalıştılar. Virginia'daki deneyimin, Aztek hazinesiyle boy ölçüşecek bir zenginlik yaratma umutlarını yok etmiş olmasına karşın, ekonomik olanaklar birçok girişimciyi buralara çekti. Koloniler, kumpanyaların ve mülk sahiplerinin denetiminde olmalarına karşın, sonuçta krallığa bağlıydılar.

İngiliz kolonilerinde yaşayanlar, çiftçilik, balıkçılık, gemi yapımı ve ticaretle uğraşıyorlardı. Güney kolonilerinde tütün, pirinç ve çivit üretimi, Batı Hint Adalarındaki plantasyonlarda ise şeker üretimi önem taşıyordu. Virginia ve Plymouth'a yerleşenler arasında önceleri ölüm oranı yüksekti; ama İngiltere'deki çitleme hareketi(*), toprak fiyatlarının yüksekliği, Stuart hanedanının dinsel politikaları karşısında duyulan hoşnutsuzluk, buna karşılık kolonilerdeki

cömert toprak dağıtım ve yönetim sistemi gibi etkenler İngilizleri gene de buralara çekti. 1630'larda büyük bir Püriten göçmen grubu Massachusetts'e geldi. Bunun hemen ardından Püriten göçmenler Connecticut, Rhode Island ve New Hampshire'a gelmeye başladılar. Almanlar, İskoçlar ve İrlandalılar 1700'den sonra Pennsylvania'ya ve güneydeki kolonilere yerleştiler. İskoçlar, Galliler ve Protestan Fransızlar da kıtaya geldi. 1600'den sonra güney kolonilerine çok sayıda Afrikalı köle getirildi. 1760'ta Kuzey Amerika sömürgelerinde, Avrupa ve Afrika kökenli 2 milyonu aşkın insan yaşıyordu.

Yerlilerle ilişkiler, toprak politikası, yüzey şekilleri, toprağın verimi ve daha bir dizi etken, yerleşim düzenini değiştirdi. 19. yüzyıl başlarında ABD'nin sınırını Mississippi Irmağı oluşturuyordu. 1840'larda öncüler, Oregon, Utah ve California yerleşmelerini kurdular. 1848'de California'da altın ve gümüş bulunmasının ardından maden arayıcıları Cordilleralar'a akın etti. 1860-1900 arasında çiftçiler yüksek düzlüklere yayıldılar. 1790-1830 arasında ABD'ye gelenlerin sayısı, yılda ortalama 10 bin dolayındaydı. Bu akın, 1850'lerde yılda 280 bine çıktı. 1890'larda ise her yıl ortalama 370 bin kişi ABD'ye göç ediyordu.

Fransız kolonileri. Kıtadaki Fransız kolonileri, Kuzey Amerika anakarası üzerindeki New France (Kanada) ile Acadia'da (Nova Scotia kıyıları) kuruldu. Ama Acadia 1713'te İngilizlerin eline geçtiğinde, Fundy Körfezinde yalnızca 1800 Fransız vardı. New France'deki kürk tekelini elinde tutan Fransız kumpanyalarının kötü yönetimi nedeniyle krallık, 1663'te koloniyi doğrudan denetimi altına aldı. O sırada koloni nüfusu 2.500 kadardı. Daha sonra, uygun koşullarla toprak edinebilme olanağı tanınarak ve Fransız askerlerinin New France'da kalmaları sağlanarak, buralara gelen göçmen sayısı artırıldı. Göçmenler, Fransa'dan hükümetin gönderdiği kadınlarla evlenerek aile kurdular; toprak sahipleri de çalıştırmak üzere ülkeden işçi getirttiler. 18. yüzyılda bir süre için Fransa'dan kolonilere mahkûmlar da gönderildi. 1680'den sonra nüfus, daha çok kendi doğal artışıyla büyümeye başladı. Kraliyet polisi, muhaliflerin göç etmesini yasakladığı ve Fransız tarımı büyük değişiklikler geçirmediği için, göçmenlik Fransa'da pek ilgi görmedi. New France'deki yerleşmeler Québec, Trois-Rivières ve Montreal'den St. Lawrence Irmağı boyunca yayılarak iç kesimlerdeki Richelieu Irmağı boylarına kadar uzandı, ama daha öteye geçemedi. 18. yüzyılda, öncelikle bir tarım alanı olan New France'da çok az ürün fazlası elde edilebildiği için, kürk ticareti ağırlığını korudu.

1699'da kurulan Louisiana, önce bir tüccar koloni sahibinin, sonra da Compagnie des Indes Occidentales'in (Batı Hint Adaları Kumpanyası) yönetimi altında gelişti. 1731'de bir krallık eyaleti haline gelen Louisiana, Illinois arazisini de içine alacak biçimde genişletildi. Buralarda yaşayanlar, kürk ticareti, tarım ve kurşun madenciliğiyle uğraşıyorlardı.

1760'ta Fransa'nın Kuzey Amerika anakarasındaki kolonilerinde Avrupa kökenli toplam 80 bin, Fransız Batı Hint Adalarında gene Avrupa kökenli 45 bin kişi ve 300 bin köle bulunuyordu. Aynı dönemde New England'dan Nova Scotia'ya yerleşenler oldu; New York ve New England yörelerinden gelen tüccarlar, Québec ve Montreal'de topluluklar oluşturdular. Amerikan Bağımsızlık Savaşı, İngiliz yanlılarının ABD topraklarını terkederek Yukarı Kanada, Nova Scotia ve New Brunswick'e göç etmelerine yol açtı. 1790-1815 arasında ABD'den birçok kişi Yukarı ve Aşağı Kanada'ya geldi. 1815'ten sonra, Britanya Adalarından gelen göçler önem kazandı. Bunlar arasında İrlanda'daki kıtlıktan kaçanlar ve İskoçyalı topraksız çiftçiler de vardı. 1858'de, Fraser Irmağındaki altına hücum hareketi, İngiliz Kolumbiyası'nda birden çok dil konuşan bir nüfus yarattı; ama bu eyaletin gelişmesi gene de yavaş oldu. 5. Selkirk kontu Thomas Douglas'ın, 1812'de Red Irmağı vadisinde İskoçyalı göçmenlerden oluşan bir koloni kurmuş olmasına, eskiden kürk ticaretinde çalışmış Avrupalı işçilerle melezlerin de hâlâ burada yaşamasına karşın, Kanada'ya 1890'dan önce çok az göçmen geldi. Ama o tarihten sonra hükümetlerin etkin olarak geliştirmeye çalıştığı bu bölgeye, 1930'a değin eski eyaletlerden, ABD'den, İngiltere'den, Batı ve Orta Avrupa'dan çok sayıda göçmen yerleşti.

18. YÜZYILDAN 20. YÜZYILA KADAR ÖNEMLİ TOPRAK DÜZENLEMELERİ. Avrupa'daki krallar, göç eden uyruklarıyla birlikte egemenliklerinin de Yenidünya'ya taşındığını düşünüyorlardı. Ama koloni politikaları, Avrupa'daki savaşlar ve Amerika üzerindeki rekabet, kıtada bazı arazi düzenlemelerini zorunlu kıldı. 17. yüzyılda İspanyollar anakara üzerinde toplanmışlar; İngilizler, Fransızlar, Felemenkliler ve Danimarkalılar Bahama Adalarından Rüzgârüstü grubuna kadar olan Antil Adalarını paylaşmışlardı. İngilizler 1655'te İspanyolların elindeki Jamaika'yı işgal ettiler ve Honduras ile Mosquito kıyılarında köprübaşlarını ele geçirdiler. Fransızlar da Haiti'nin ıssız kesimlerine girdiler.

1664'te New Netherland'ı ele geçiren İngilizler buraya New York adını verdiler. Fransızlar 1713'te Acadia, Newfoundland ve Rupert Toprakları üzerindeki iddialarından İngiltere lehine vazgeçtiler. Yedi Yıl Savaşları'nın ardından Fransa, 1763'te Mississippi Irmağının doğusundaki topraklarını İngiltere'ye, batıda kalanları da İspanya'ya bıraktı. Aynı yıl İspanya, Florida'yı İngilizlere verdi. ABD bağımsızlığını kazandıktan sonra 1783'te Kanada'nın güneyindeki toprakları ve Mississippi'nin doğusunu aldı. Florida yeniden İspanyollara geçti.

Napoléon 1800'de İspanyolların elindeki Louisiana'yı ele geçirdi. Ama Haiti'deki ayaklanma Fransa'nın planlarını bozdu ve sonuçta Haiti ile Dominik Cumhuriyeti'nin bağımsızlıklarını kazanmasına giden yolu açtı. ABD 1803'te Louisiana'yı Fransa'dan satın aldı. İspanya 1819 Antlaşması'yla Florida'yı ABD'ye verdi. ABD'nin bu antlaşma çerçevesinde kabul ettiği batı sınırıyla Texas İspanyollara bırakılıyordu.

1810 Devrimi'nden sonra İspanyolların Amerika'daki egemenliği sarsılmaya başladı. 1823-39 arasında Orta Amerika ülkelerinin Orta Amerika Birleşik Eyaletleri'ni oluşturmasına karşın, Meksika, Guatemala, El Salvador, Honduras, Nikaragua ve Kosta Rika devletleri kuruldu.

1835'te Texas'ta, ABD'den gelmiş olan göçmenler ayaklanarak cumhuriyet ilan ettiler; Texas 1845'te ABD'ye kabul edildi. Kısa süren bir savaşın ardından Texas üzerinde egemenlik iddialarından vazgeçen Meksika, New Mexico ile California'yı da ABD'ye bıraktı. 1853'te ABD, Gila Irmağının güneyinde kalan öteki Meksika topraklarını da sınırları içine aldı.

ABD ile kuzeydeki İngiliz eyaletleri arasındaki sınır, 1818'de, 49. paralel boyunca Woods Gölü ve Kayalık Dağların zirvesine kadar uzatıldı; 1846'da ise Büyük Okyanusa bağlandı. Tartışmalı Maine-New Brunswick sınırı da 1842'de belirlendi. Rusya ve İngiltere, 1825 Antlaşması ile Alaska'nın iç sınırlarını çizdiler. Rusya bu bölgeyi 1867'de ABD'ye sattı.

1860'tan sonra İngiliz eyaletlerindeki toprakların yönetiminde önemli değişiklikler oldu. 1867'de Nova Scotia ve New Brunswick (bugün Ontario ve Québec) Kanada Dominyonu'na katıldı. Kanada 1869'da Hudson Körfezi Kumpanyası'ndan Rupert Toprakları'nı satın aldı. İngiliz Kolumbiyası 1871'de, Prens Edward Adası 1873'te, Newfoundland ise Labrador'u içine alacak biçimde 1949'da federasyona katıldı.

1898'deki İspanyol-Amerikan Savaşı'nın ardından Küba, İspanya'dan bağımsızlığını elde etti; Porto Riko da, Guam ve Filipinler'le birlikte ABD'ye bırakıldı. Panama, 1903'te Kolombiya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etti ve Kanal Bölgesini ABD'ye bıraktı. Bu bölge 1979'da yeniden Panama'nın egemenliğine verildi. ABD, 1917'de Danimarka'dan Virgin Adalarını satın aldı.

GÜNEY AMERİKA

Batı Yarıküre'nin güneyinde yer alan Güney Amerika, yeryüzünün dördüncü büyük kıtasıdır. 17.814.435 km² yüzölçümüyle yeryüzündeki kara alanlarının sekizde birini kaplar. 35° ve 80° batı boylamları ile 12° kuzey ve 55° güney enlemleri arasında uzanan kıta, kuzeyden güney ucuna doğru daralan biçimiyle kabaca üçgeni andırır. Uzunluğu kuzey-güney yönünde yaklaşık 7.200 km, genişliği doğu-batı yönünde yaklaşık 5.300 km'dir. En kuzeydeki noktası Kolombiya'daki Gallinas Burnu, en güneydeki noktası ise Şili'deki Horn Burnudur. Bu konumu ile kıtanın beşte dördü tropikal kuşak içine girer.

Kuzey ve kuzeybatıda Antil Denizi, kuzeydoğu, doğu ve güneydoğuda Atlas Okyanusu, batıda ise Büyük Okyanusla çevrilen Güney Amerika, Drake Geçidiyle Antarktika'dan ayrılır. Kuzeybatısındaki Panama Kıstağı kıtayı Kuzey Amerika'ya bağlar. Toplam nüfusu (1991 tah.) 302.819.000'dir.

Siyasal olarak kıta ve bağlı adalar, 12 bağımsız cumhuriyet ile 2 bağımlı sömürgeden oluşur. Cumhuriyetler, Arjantin, Bolivya, Brezilya, Şili, Kolombiya, Ekvador, Guyana, Paraguay, Peru, Surinam, Uruguay ve Venezuela; bağımlı sömürgeler ise İngiltere'ye ait olan, ancak Islas Malvinas olarak Arjantin'in de hak iddia ettiği Falkland Adaları ile Fransız Guyanası'dır.

Güney Amerika dünyadaki kıtalar içinde Güney Kutbu'na en çok yaklaşanıdır. Kıtaya özgü bir başka özellik de, And Dağlarının tropikal kuşakta geniş alanlara yayılması sonucunda, ekvator yakınlarında bile ılıman, hatta soğuk iklim kuşaklarının görülebilmesidir. Bu koşullar iklimde büyük bir çeşitlilik yaratır. Eşine rastlanmayan ekolojik kuşaklar belki de Güney Amerika coğrafyasının en çarpıcı özelliğidir.

JEOLOJİK YAPI

Güney Amerika'nın karmaşık bir nitelik taşıyan jeolojik tarihi bugün de tümüyle açıklığa kavuşmuş değildir. Bugünkü jeolojik yapı ise, And Dağlarını yükselten ve etkisini kıtanın tümünde gösteren oluşumun sonucudur.

Güney Amerika'nın jeolojik yapısına beş jeotektonik birim egemendir: Prekambriyen kayaçlardan oluşan kara kalkanları (Prekambriyen Zaman, y. 4 milyar-570 milyon yıl önce); üst havzalar (platolarda yer alan havzalar); ayrık kalkanlar, yerkabuğunun görece hareketsiz, geniş bölümlerini çevreleyen perikratonik havzalar; And jeosenklinali (kıtanın batısında kuzeyden güneye boydan boya uzanan, içinde tortulların birikmiş olduğu dev çöküntü).

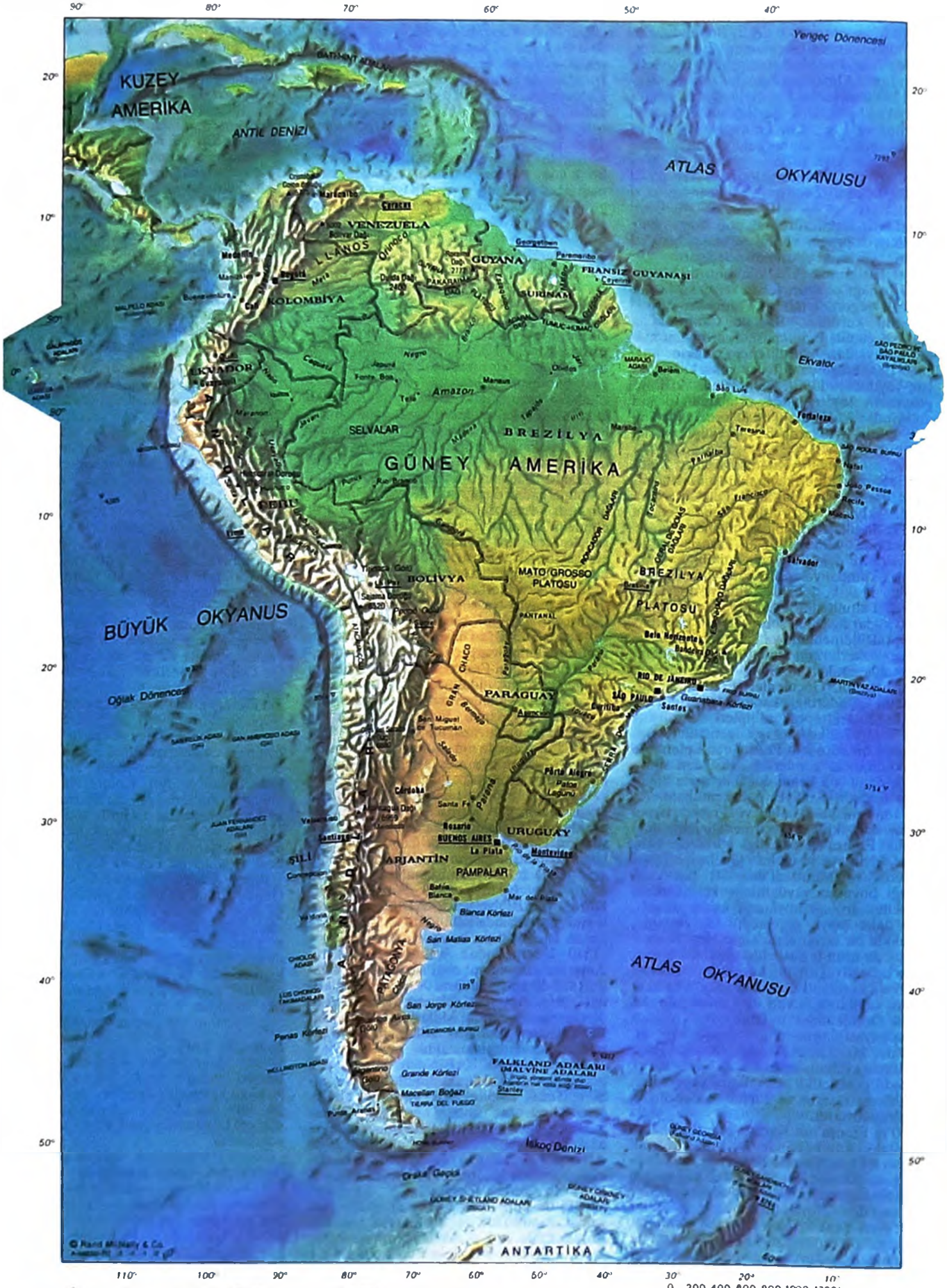

GÜNEY AMERİKA

İşaretlerin büyüklüğü kentlerin göreceğ büyüklüğünü gösterir

Yükseklikler metre cinsindendir

(*) Büyük Britanya Güney Kutup Toprakları

0 200 400 600 800 1000 1200km

0 200 400 600 800 1000mi

Kara kalkanları, üç eski kara kütlesinden oluşur. Bunlar Guyana, Orta Brezilya ve Doğu Brezilya kalkanlarıdır. Tümünün birlikte oluşturduğu sistem, Andlar'dan farklı olarak kristal yapılı kayaçlardan oluşur ve uzun süredir kararlı bir yapı kazanmıştır.

Üst havzalar, geniş alanlara yayılan üç havzayı içerir: Amazon, Parnaíba-São Francisco ve Paraná havzaları. Büyük bir yapısal birlik gösteren bu havzalar aynı tortullaşma sürecinden geçmiştir. Paleozoyik Zamanda (570-225 milyon yıl önce) denizlerle kaplanmış, sonra kara tortulları ve volkanik çökellerle dolmuştur. Holosen Bölümde (10 bin yıl öncesinden günümüze) kıvrılma geçirmeyen bu tortulları yalnızca yanardağ etkinliğinden kaynaklanan tektonik hareketler değişime uğratmıştır.

Andlar'ın doğusunda uzanan ayrık kalkanlar Prekambriyen masiflerden oluşur. Aralarında Arjantin'de Pampalar'daki dağlar ile Patagonya ve Deseado kütleleri bulunan bu masiflerin kıta sahanlığı boyunca Falkland Adalarına kadar uzandığı sanılmaktadır.

Perikratonik kuşak, Brezilya'daki kalkanların batı kıyısında, kuzeyden güneye uzanır. Çökme eğilimindeki kuşak Mezozoyik Zamanın (y. 225-65 milyon yıl önce) başlarında denizle örtülmüş, deniz tortulları zamanla kara katmanlarıyla bütünleşmiştir. Perikratonik kuşak, And jeosenklinalinden önceki geçiş bölgesi niteliğindedir.

And jeosenklinali, kıtanın kuzey kıyısındaki Trinidad Adasından güney ucundaki Tierra del Fuego'ya kadar uzanan bir kuşağı kaplar. Burada yoğun yanardağ etkinliklerinin eşlik ettiği yerkabuğu hareketleri Paleozoyik (Birinci) Zamanda (y. 570-225 milyon yıl önce) başlamıştır. And jeosenklinalinde, hızlı ve süregen çökme hareketi yaygın tortullaşmayla dengelenmiştir. Erimiş madenlerin yerkabuğu altında zamanla katılaşmasıyla ortaya çıkan derinlik kayaçları, And jeosenklinalinde pek çok dağ sırasının (cordillera) tabanını, hatta önemli masiflerin doruklarını oluşturur.

Brezilya'nın güney kıyılarındaki kayaç oluşumları Prekambriyen Zamandan kalmıştır. Gene Brezilya'daki önemli maden yataklarını barındıran Minas Dizisi ise Prekambriyen sonlarına rastlar.

Kambriyen Dönemde (y. 570-500 milyon yıl önce), deniz çökelleri And senklinali ile Amazon yöresinde, buzul ya da akarsu kökenli kara çökelleriyse Paraguay'ın kuzeyi ve Brezilya'daki Mato Grosso gibi çeşitli yörelerde toplandı.

Brezilya kalkanları dışında Gran Chaco, Paraguay Havzası ve Patagonya'nın tümünün deniz sularıyla kaplanması Ordovisiyen Döneme (y. 500-430 milyon yıl önce) rastlar. Bu oluşum sonucunda kalın kiltaşı ve kumtaşı katmanları Peru'daki Huánuco'dan Arjantin'deki La Rioja'ya kadar yayıldı.

Jeosenklinalin Tierra del Fuego'dan Peru'nun iç bölgelerine ve Ekvador'daki Quito'dan Orinoco Havzasına uzanan bölümleri Silüriyen Dönemde (y. 430-395 milyon yıl önce) yükseldi. Bu iki dağ sırası arasından geçerek Amazon Havzasını kaplayan deniz suları dönemin sonunda And jeosenklinali dışındaki bölgelerden geri çekildi.

Devoniyen Dönemde (y. 395-345 milyon yıl önce) tüm And jeosenklinalini bir kez daha kaplayıp, Amazon ve Parnaíba havzalarıyla Patagonya'yı birleştiren deniz suları, Geç Devoniyen'de And bölgesindeki dağoluşum hareketleriyle birlikte yeniden geri çekildi.

Karbonifer Dönemin (y. 345-280 milyon yıl önce) başlarında Şili, Batı Arjantin, Orta Kolombiya ve Parnaíba Havzasının bir bölümünü kaplayan deniz, sonraları Titicaca Gölünün batısından Venezuela'ya kadar yayıldı. Bu sırada Amazon Havzasında kalın kumtaşı katmanları, Peru ve Kolombiya'nın kuzeyinde ise kiltaşı ve kireçtaşı katmanları çökeldi. Titicaca Gölünden São Paulo'ya uzanan hattın güneyinde oluşan buzullaşma sonucunda Paraná Havzası buzultaşı ve tortullarıyla kaplandı.

Permiyen Dönem (y. 280-225 milyon yıl önce) başlarında Bolivya'nın sığ sularla kaplanmasına karşın, daha sonra deniz, kıtanın tümünden çekildi. Yanardağ etkinlikleri ve yerkabuğu hareketleri And bölgesinde bazalt ve andezit kaynaklı magma akıntılarına yol açtı.

Kıta Triyas Döneminde (y. 225-190 milyon yıl önce) sular altında kalmadı. Kırmızı renkli tortul kayaçlar kuzeyde Kolombiya'dan güneyde Patagonya'ya kadar kıtayı kaplarken, Paraná Havzası büyük bir göle dönüştü. Bu dönemde çökelmiş kumtaşları bugün de havzada büyük yer kaplar.

Jura Döneminde (y. 190-136 milyon yıl önce) zaman zaman And yöresindeki belirli kesimleri örten deniz yükselmelerine karşın kıtanın tümü sular altında kalmadı. And jeosenklinalinin doğu yakasında yaygın yanardağ etkinlikleri gerçekleşti. Sonuçta, yeryüzünün en büyük volkanik kütlesi olan lav ve tüf çökelleri oluştu (kalınlığı 10-20 km). Jura Döneminin sonlarında Andlar yükselmeye başladı.

Kretase (Tebeşir) Döneminde (y. 136-65 milyon yıl önce) kıtanın büyük bölümünün sular altında kalmasıyla Prekambriyen kalkanlar adalara dönüştü. Kolombiya'daki kalın kireçtaşı çökellerinden anlaşıldığı gibi, And jeosenklinalinin kuzey bölümü bu dönemde de hızla batmaya devam etti. Amazon, Parnaíba-São Francisco havzalarında kara tortullaşması sürerken, Brezilya Kalkanı kalkerli kum çökelleriyle kaplanıyordu. Kretase Dönemi sonunda, Andlar'ın yükselmesi hızlandı. Yanardağ etkinlikleri sürdü ve dönemin sonlarında deniz Amazon Havzasından çekildi.

Tersiyer (Üçüncü) Dönemdeki (y. 65-2,5 milyon yıl önce) Eosen Bölümde (54-38 milyon yıl önce) önemli değişiklikler oldu. Deniz, Patagonya'nın kuzeybatı ve iç bölgeleri dışında hemen her yerden çekildi.

Oligosen Bölümde (y. 38-26 milyon yıl önce) geri gelen deniz suları Peru'nun doğusunu kapladı. Ancak Tersiyer Dönemdeki başlıca olay Andlar'ın sürekli yükselip kıvrılmasıydı. Bu dağ sırası bugünkü biçimini, Miyosen Bölümde (y. 26-7 milyon yıl önce) aldı. Başlarda büyük bir tatlı su gölü durumunda olan Amazon Havzası sularını deniz e boşaltmaya başladı. Andlar'ın oluşumu, kendi doğu sınırındaki dağoluşum hareketlerini de belirliyordu. And oluşumunun uzantıları, doğuda Brezilya yaylalarına doğru yayıldı.

Kuvaterner (Dördüncü) Dönemdeki (son 2,5 milyon yıl) Pleyistosen Bölümde (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) tortullaşma sürerken, Patagonya genel olarak yükselmeye başladı. Pleyistosen Bölüme damgasını vuran olay buzullaşmaydı. And buzullarının dışında, yaylalar da buzul setleriyle kaplandı. Üzerini ince bir katman halinde karasal çökellerin örttüğü löss birikimi büyük ölçüde Arjantin pampalarında yığılırken, ırmak ve göl çökelleri de Paraguay Irmağı havzasında büyük alanlar kaplıyordu.

Yanardağ etkinlikleri özellikle Andlar'da sürdü. Son buzullaşmanın ürünü olan iklim değişiklikleri killeşme ile Brezilya ve Guyana topraklarında büyük ölçüde farklılaşma getirdi. Gene And bölgesinde erimiş buzullar büyük göllerin oluşumuna yol açtı.

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ Güney Amerika'da kütleleri birbirinden farklı iki dağ sistemi bulunur. Genç And Cordilleraları, Büyük Okyanus boyunca kuzey-güney yönünde uzanır. Doğuda, Brezilya ve Guyana'daki dağlık bölgeler ise çok daha alçak ve yaşlı kütlelerdir. Kıtadaki yüzey şekilleri büyük bir dengesizlik gösterir. Büyük Okyanus'tan yalnızca 160 km içeride bir bölgeye düşen yağmur, 4.000 km ötedeki Atlas Okyanusu'na akar.

Andlar. Ortalama yükseklik açısından Himalayalar'dan sonra gelen And Dağları, 8.800 km uzunluğa ulaşır. Kolombiya'nın güneybatı sınırı ile Ekvador'da tek bir kütle halinde bulunan dağlar, buradan başlayarak üç kola ayrılır: Orta, Doğu ve Batı Cordilleralar.

Peru'da Andlar, birbirine paralel iki dağ sırası oluşturur. Bunlardan batıda olanı daha yüksektir. 6.768 m yükseklikteki Huascarán Doruğu burada yer alır. Doğu ve Batı Cordilleraları arasında, kimi zaman 200 km genişliğe ulaşan, deniz düzeyinden 4.000 m ve daha yüksekteki yaylaları içine alan Altiplano bölgesi vardır.

Sıradağlar, doğu yamaçlarına doğru akan ırmaklarla kesilir. Kapalı havzalarda toplanan sular ise, Titicaca gibi göller ve bataklıklar oluşturur.

Daha güneyde Andlar karmaşık tek bir dizi halindedir. Güneydeki pek çok doruk arasında, 6.959 m ile Batı Yarıküre'nin en yüksek noktası olan Aconcagua da bulunur. Cordilleranın bir bölümü Patagonya bölgesinde dik yamaçlı adalar oluşturacak biçimde denizin altında uzanır. Andlar'ın bir

And Dağları, La Cumbre yakınlarındaki Doğu Cordillera, Bolivya
Shostal-EB Inc

başka özelliği de buzulların hâlâ yaklaşık 5.000 km² kadar bir alanı kaplamasıdır.

Andlar'da Büyük Okyanus'u çevreleyen ve "ateş çemberi" olarak bilinen yanardağlar dizisinin bir bölümü yer alır. Deprem oldukça sık görülür; yörede bugüne değin depremden yıkıma uğramamış kent yok gibidir.

Doğu platoları. Doğuda, Guyana ve Brezilya platoları oldukça yaşlı kristal yapılı kayaçlardan oluşur. Guyana Platosu, bataklık çöküntüleriyle birbirinden ayrılan küçük tepe dizileri ve yükseklikleri 650 m'yi bulan granit adatepeler (dik yamaçlı tanık tepeler) oluşturarak geniş bir alana yayılır. Güney ucu ise, bir dağ zincirı oluşturacak biçimde ani bir yükseliş gösterir. Ortalama yüksekliği 250 m'dir.

Yaklaşık 1,5 milyon km² alana yayılan Brezilya Platosu 1.000 m yüksekliğe ulaşır. Plato kuzeyde denize doğru düşük bir eğimle alçalırken, doğuda keskin inişler gösterir; güney ucundaki dağlarda ise yükseklikleri 2.000 m'yi aşan tepeler yer alır.

Patagonya'nın doğusu, yuvarlak çakıllar ve kolayca parçalanan kumtaşlarıyla kaplı yaylalardan oluşur. Ayrıca yanardağ patlamaları yörede bazalt lav örtüsü oluşumuna da yol açmış, tortul platolarda yer yer yanardağ konileri oluşmuştur.

Ovalar. Venezuela Andları'nın kıyı kesiminden Guyana Platosuna kadar uzanan Orinoco Havzası, And akıntılarının getirdiği alüvyonlarla kaplıdır. Dünyanın en geniş ırmak havzası olan Amazon çöküntüsü, 7 milyon km²'lik bir akaçlama alanı oluşturur. Tabandaki yaşlı kayaç platformu, alüvyonlu kum ve kil katmanlarının altında yer alır. Pek engebeli olmayan bu geniş ovada eğim de oldukça düşüktür.

Batıda Bolivya'nın dağlık bölgeleri ile doğuda Brezilya Platosu arasında yer alan Paraguay Irmağı havzası, karmaşık bir ırmak sistemi ile akaçlanan geniş alüvyon ovalarından oluşur. Deniz düzeyinden yüksekliği fazla olmayan bu ovalar yıllık taşkınlara uğrar ve yağmurlu mevsimlerde bataklıklara dönüşür.

Yaklaşık 780.000 km²'lik bir alanı kaplayan pampalar, Andlar'dan taşınmış gevşek tortullardan oluşur. Bu çökeller, yöredeki eski yer şekillerini bütünüyle örtmüştür. Eğimsiz gibi görünen Pampa bölgesi gerçekte batıya doğru yükselir ve Córdoba, San Luis gibi kimi tepe dizileri ova alanlarındaki yükseltileri oluşturur.

İKLİM. Güney Amerika iklimi büyük çeşitlilik gösterir. Gene de büyük bir bölümü ekvator kuşağında yer aldığından, kıtanın yarısına tropikal iklim egemendir.

İklimi belirleyen etkenler. Atlas Okyanusu ve Büyük Okyanustaki antisiklon alanlarından gelen rüzgârlar, kıta üzerindeki hava dolaşımını etkiler. Güney Yarıküre'de güneydoğudan, Kuzey Yarıküre'de ise kuzeydoğudan esen alize rüzgârları da kıtayı etkisi altına alır. Biri Güney Kutbu bölgesinde yer alan, öbürü Brezilya'nın kuzeydoğusundan Arjantin'deki Gran Chaco bölgesine kadar uzanan iki alçak basınç merkezi iç bölgelerdeki rüzgârları belirler.

Andlar batıda bir set oluşturarak, Büyük Okyanus antisiklonundan gelen rüzgârların kıtanın içlerine ulaşmasını önler. Kıtanın iklimi açısından okyanus akıntıları da büyük önem taşır. Batı kıyısındaki Peru (Humboldt) Akıntısı kuzeye ilerleyen ve ancak Ekvador kıyılarında batıya dönen soğuk bir akıntıdır. Doğu kıyısını ise güneyden gelen soğuk Falkland Akıntısı ile kuzeyden gelen sıcak Brezilya Akıntısı etkiler.

Kıtanın ikliminde yükselti de önemli rol oynar. Gerçekte tropikal kuşakta yer alan geniş alanlar Andlar'la birlikte yükseldiğinden, farklı iklim özellikleri taşır.

İklim bölgeleri. Güney Amerika'da tropikal, ılıman, kurak ve soğuk olmak üzere başlıca dört iklim bölgesi görülür. Tropikal bölgedeki yağmur ormanlarında yıllık sıcaklık ortalaması 30°C'dir ve bu ortalamada 3°C'den çok oynama görülmez. Kuzey ve güney bölgelerde mevsimlere göre farklılıklar olsa da, yağış her zaman görülür. Yıllık yağış miktarı ortalama 2.500 mm iken, Kolombiya'nın Chocó yöresinde rekor düzeye, 8.991 mm'ye ulaşır.

Savan iklimi tropikal bölgedeki ikinci iklim türünü oluşturur. Savan ikliminde yıllık sıcaklık ortalaması 18°C'nin altına düşmemekle birlikte, günlük sıcaklık farklılıkları birinci türe göre daha büyüktür. Daha az yağış alan bu bölgede yılın bir bölümü oldukça kurak geçer. Savan iklimi Orinoco Havzası, Brezilya Platosu ve Ekvador'un batısındaki kimi yörelerde etkilidir.

Oğlak Dönencesinin güneyinde kalan kimi bölgelere ise ılıman iklim özellikleri egemendir. Bu iklimin başlıca özelliği kış mevsiminde sıcaklığın düşük olmasıdır. Atlas Okyanusu kıyısında en soğuk ayların ortalama sıcaklığı 17-10°C arasında değişir. En sıcak aylarda ise ortalama 25°C'dir. Kıyıdan batıya, iç bölgelere doğru yağış da azalır. Kıtanın batı kıyısında, Şili'nin orta bölgelerinde ılık ve yağışlı geçen kışlarıyla Akdeniz iklimi özellikleri görülür, ama yaz ayları bu iklime oranla soğuktur. Kış aylarında da ortalama sıcaklık, Akdeniz ikliminde göre daha düşüktür. Güneye inildikçe sıcaklık düşmekle birlikte, Kuzey yarıkürede ekvatordan aşağı yukarı eşit uzaklıkta bulunan Labrador ile karşılaştırıldığında kışlar o denli soğuk değildir. Kıyılarda oldukça sık görülen yağış iç bölgelere girildikçe büyük ölçüde azalır. Patagonya'da doğu-batı iklim farklılıkları, kuzey-güney farklılıklarından çok daha büyüktür.

Kurak iklim, Güney Amerika'da dört bölgede görülür. Andlar'ın doğusundaki Patagonya'da yağış çok az, yıllık sıcaklık farklılıkları ise 20°C'den fazladır. Kıtanın batı kıyısında, 5°-31° güney enlemleri arasında uzanan kıyı şeridi bir başka kurak bölgeyi oluşturur. Bunun nedeni kıyıdaki soğuk Humboldt Akıntısı ile Andlar'ın yakınlığıdır. Soğuk hava kütlesinden oluşan, yaklaşık 400 m kalınlığındaki bir bulut katmanı, yere yakın hava katmanlarının ısınmasını engeller. Bu nedenle sıcaklık öbür bölgelere oranla oldukça düşüktür. Örneğin Lima'da, en sıcak ay olan şubatta 22°C'ye yükselen, en soğuk ay olan ağustosta ise 15°C'ye düşen sıcaklığın yıllık ortalaması 18°C dolayındadır. Yılın en az altı ayını güneşsiz geçiren Peru kıyıları dünyanın en "bulutlu" çölüdür. Olağanüstü koşullar dışında yağış hemen hemen hiç görülmez; ancak yoğun sis tabakası belirli bir nem sağlar. Kurak iklim bölgelerinden üçüncüsü, Kolombiya'nın kuzeydoğusundan Venezuela'ya uzanan çöldür. Brezilya'nın kuzeydoğusunda, Parnaíba ve São Francisco ırmakları arasında kalan kuşak, dördüncü kurak iklim bölgesini oluşturur. Bu bölgede kuraklığın nedeni, iç kesimlerdeki dağlık alanların kuzeydoğu ve güneydoğudan gelen deniz rüzgârlarını birbirinden ayırmasıdır. Böylece, bu rüzgârların taşıdığı nem bölgeyi etkilemez. Sonuç olarak burada yıllık yağış miktarı 1.000 mm'nin altındadır ve kurak mevsim 7 ay kadar sürebilir.

Yıllık ortalama ısının 10°C'den düşük olduğu soğuk iklim bölgeleri, Arjantin ve Şili'nin güney ucu ile Andlar'ın 3.500 m'den yüksek kesimleridir. Kolombiya ve Ekvador'da, bu yükseltilerde iklim serin ve nemlidir. Gece ve gündüz arasında önemli farklılık gösteren sıcaklık genelde düşük, yağış boldur. Daha güneyde Peru, Bolivya ve Şili'de sıcaklık gene düşük, günlük sıcaklık farkları da büyüktür. Yıllık yağış 600-1.400 mm arasında değişir ve yalnızca Güney yarıküredeki yaz aylarında, kasım - nisan arasında görülür. Sürekli ve sert esen rüzgârlar, sıcaklığı ve havadaki nem oranını iyice düşürerek kurak dönemlerin uzun sürmesine yol açar.

AKARSU VE GÖLLER. Kıtanın bakışımsız yapısı su toplama sistemini büyük ölçüde etkiler. En geniş havzalar doğudadır, başlıca ırmaklar da Atlas Okyanusuna dökülür.

Irmaklar. 6.437 km uzunluğundaki Amazon kıtanın en büyük ırmağıdır. Uzunluk açısından Nil'den sonra dünyanın ikinci büyük ırmağı olmasına karşın, yeryüzündeki tüm akarsuların beşte biri kadar su taşıyan Amazon, bu özelliğiyle öteki tüm ırmakları gerde bırakır. Saniyede yaklaşık 179.800 m³ suyu Atlas Okyanusuna boşaltır. Amazon'un kaynağı Peru'da, deniz düzeyinden 4.840 m yükseklikteki küçük Lauricocha Gölüdür. Bu bölgede Marañón adını taşıyan ırmak, dar yarıklardan geçerek Andlar'ı aşar. Daha sonra pek çok kolla birlikte Brezilya'nın kuzey bölümünün sularını toplayan Negro Irmağını (*rio*) alır, Guyana ve Brezilya platoları arasından geçerek Atlas Okyanusuna ulaşır.

Amazon'un yukarı bölümlerinde, ırmağın aldığı kollar Kuzey ve Güney yarıkürelerdeki farklı yağış mevsimlerinden etkilendiği için iki taşkın dönemi vardır. Ancak ırmağın akış aşağı yönünde bu ayrılık ortadan kalkar ve okyanusa yaklaştıkça taşkın düzeyi alçalır. Irmağın genişliği de bu etkenlere bağlı olarak değişir. Örneğin olağandışı taşkın dönemlerinde ırmak, ana yatağının yaklaşık 199 km ötesine yayılabilir.

İkinci önemli su toplama sistemini Paraguay, Paraná ve Uruguay ırmakları oluşturur. Bu ırmaklar, gerçekte bir akarsu değil büyük bir haliç olan Río de la Plata'ya önemli miktarda su boşaltır. 2.530 km uzunluğundaki Paraguay Irmağı, çığırının ortalarında geniş bataklık alanlarından geçer. 3.980 km uzunluğundaki Paraná Irmağı ise çoğunlukla yüksek yaylalar arasından geçerek akar.

Kıtanın üçüncü büyük su toplama sistemini 2.140 km uzunluğundaki Orinoco Irmağı oluşturur. Irmağın akışı önce batı, sonra kuzey yönündedir. Okyanusa yaklaşırken kollara ayrılarak Amacura Deltasını oluşturur. Nisandan ekime değin süren yağış mevsimi yıllık taşkınlara yol açar. Orinoco Irmağı bir kanalla Negro Irmağına, dolayısıyla da Amazon Irmağına bağlanır.

Toplam uzunluğu 2.914 km olan São Francisco Irmağı Brezilya'nın Minas Gerais eyaletinden doğar. Atlas Okyanusu'na doğru doğuya sapmadan önce 1.600 km boyunca kuzeye doğru akar. Geçmişte önemli bir ulaşım kanalı oluşturan ırmakta bugün büyük hidroelektrik santralleri bulunmaktadır.

Büyük Okyanus yönündeki su toplama sistemi ise farklı bir nitelik taşır. Andlar'ın kıyıya çok yakın olması ve kuraklık nedeniyle ırmaklar kısadır. Çoğu az miktarda su taşır. Önemli ırmaklar Ekvador'daki Guayas ile Peru'daki Santa'dır.

Göller. Kıtadaki göllerin çoğu Andlar'da ya da eteklerinde yer alan dağ gölleridir. Yarı tuzlu bir kıyı gölü olan Maracaibo'dan sonra kıtanın en büyük gölü, Peru ile Bolivya arasında, deniz düzeyinden 3.810 m yükseklikte yer alan, 8.300 km²'lik bir alanı kaplayan Titicaca Gölüdür. Peru ve Bolivya Andları'nda yer alan öteki göller de ısı ve çözünmüş gaz yüzdesi açısından aynı özellikleri taşır. Yaklaşık 4.876 m yükseklikte bulunmalarına karşın bu göller hiç donmaz;

Güney Amerika'nın Coğrafi Bölgeleri

dolayısıyla kıyılarındaki iklim de görece ılımandır.

Eriyen buzulların ürünü olan başka bir göl oluşumuna ise Patagonya'da rastlanır. Buenos Aires, Argentino ve Nahuel Huapí göllerinin kıyıları doğuda yumuşak eğimlerle alçak dağlara kadar uzanırken, dik yamaçların arasına fiyort biçimi diller oluşturarak sokulurlar.

Bataklıklar. Kıtanın pek çok bölümündeki çöküntü alanlarında bataklıklar görülür. En büyüklerinden biri, Paraguay Irmağının orta kesimindeki vadide oluşmuş Pantanal bataklığıdır. Kolombiya'nın kuzeybatısı ile Amazon yöresindeki yağmur ormanlarında da bataklıklara rastlanır. Amazon ve Orinoco ırmaklarının ağızlarında geniş bataklık deltaları oluşur.

TOPRAK YAPISI. Doğal verimin düşüklüğü Güney Amerika topraklarının başlıca özelliğidir. Kıta topraklarının yüzde 50'si gevşek ve tarıma uygun olmayan tortullar (ırmak havzalarındaki kil ve kuvars kumları), laterit adıyla bilinen demir ve alüminyum hidroksitçe zengin, silis katmanı suyla sürüklenmiş kırmızı topraklar, demir ve kireç oranı düşük, kırmızımsı sarı renkli podzoller ve regolit adıyla bilinen, taşların ufalanmasıyla oluşmuş, içinde iri parçalar bulunan ham topraklardan oluşur. Su bulunmaması nedeniyle tarım yapılamayan çöl alanları kıtanın yüzde 20'sini kaplar. Toplam alanın yüzde 10'u ise, yetersiz akaçlama nedeniyle aşırı nemden mavimsi gri renk almış, yapışkan topraklardan oluşur. Eğimin yüksek olduğu etekler de kıtanın yüzde 10'unu kaplar. Bu bölgeler, yeterince ufalanmamış kayaç parçalarından oluşan iri taşlı topraklarla (litosol) kaplıdır. Andlar'ın arasında kalan vadilerde gerekli besin maddelerini içeren (ötrofik) topraklar çok dar bir alan kaplar; buralarda mevsimlere bağlı olarak oksijen yetersizliği görülür.

Verimli topraklar, Güney Amerika'nın yalnızca yüzde 10'luk bir bölümünü oluşturur. En önemlileri, lösten türeyen, esmer çayır toprağı niteliğindeki brunizem, Amerika kıtasına özgü kestane rengi topraklar, kırmızı laterit topraklar, pas rengi tropik topraklar ve kısıtlı akaçlama koşullarında oluşmuş killi bir toprak olan kiremit rengindeki laterit topraklardır. Kıyı şeritlerinde, Andlar'ın batı eteklerine bitişik ovalarla Kolombiya ve Ekvador'daki sekiler başlıca kırmızı-sarı renkli laterit topraklar, podzol ve alüvyonlu topraklardan oluşur. Brezilya'nın güneyi ve Uruguay'daki topraklar da brunizem, esmer çayır toprağı ve plonosoldur. Kıtadaki en geniş verimli alan olan Arjantin pampaları ise, kısmen volkanik kökenli, kalkerli ve mineral açısından zengin pampa lösleriyle kaplıdır.

Toprak erozyonu kıtanın büyük bölümüne zarar vermiştir. Kimi tahminlere göre bazı ülkelerdeki alanların yüzde 50'si, hatta daha çoğu kötü kullanım sonucu olumsuz etkilenmiş ya da kullanılmaz duruma gelmiştir. Andlar'ın bir zamanlar buğday verimi yüksek yörelerinde artık ekim yapılamamaktadır. Otlak ve tarım alanı sağlamak için ormanlar hâlâ yok edilmekte ve bu uygulama toprakları uzun dönemde kullanılmaz hale getirmektedir. Bu nedenle pek çok ülkede toprak koruma ve ıslah projeleri gündemdedir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ. Güney Amerika Üçüncü (Tersiyer) Dönemde dünyanın geri kalan bölümünden ayrıldığı için, biyolojik açıdan Avustralya ile birlikte ayrı bir konumu vardır. İklim ve ekoloji kuşaklarındaki çeşitliliğe bağlı olarak, bitki ve hayvan türlerinin kıtaya dağılımı da çeşitlilik gösterir. Kuzeydeki tropikal bölgeler oldukça zenginken, kıtanın güneyinde ve Andlar'ın yüksek bölgelerinde fazla canlı türü bulunmaz.

Kıtada görülen bitkiler arasında, yalnızca bu kıtaya özgü olanların oranı, familya düzeyinde bile oldukça yüksektir. Kapalıtohumlu bitkiler arasında en az 25 familya ve 3.500 cins kıtanın yerlisidir.

Bitki örtüsü tüm kıtada aynı özellikleri göstermez. İklim, coğrafya ve farklı toprak türleri bitki dağılımını belirleyen etkenlerdir.

Tropik ve astropik yağmur ormanları. Yağmur ormanları Amazon ile Guyanalar'ın büyük bölümünü, Venezuela'nın güney ve doğusunu, Brezilya Platosunun Atlas Okyanusuna bakan yamaçlarını, Kolombiya'nın Büyük Okyanus kıyısını ve Ekvador'un kuzeyini kaplar. Amazon bölgesi, dünyanın en geniş ve büyük olasılıkla en eski orman alanıdır. Yükseklikleri 100 m'yi aşabilen ağaçlardan oluşan Amazon ormanlarında çok zengin bir bitki çeşitliliği görülür. Örneğin görece büyük alan kaplayan Manaus'ta, 37 ayrı familyaya bağlı 107 türden 1.652 bitkiye rastlanabilir. Amazon ormanlarında ise 2.500 tür ağaç bulunur.

Toprağın yıl boyu suyla kaplı olduğu bataklık alanlarındaki ormanlar igapó adıyla bilinir. Kerestesi inşaatlarda kullanılan jacareúba (*Calophyllum brasiliense*), araparı (*Macrolobium acaciaefolium*), abiurana (*Lucuma* türü), piranheira (*Piranhea trifoliata*) ve lourosdo-igapo (*Nectandra amazonum*) bu ormanlara özgü ağaçlardan bazılarıdır.

Várzea ise, yalnızca yıllık taşkın sırasında suyla kaplanan alanlardaki orman türüdür. Ağaçlar daha yüksek ve çeşitlidir. Sütümsü bir özsu içeren ve yaprakları kestaneye benzeyen oeiranas (*Alchornea castaneifolia*) ile ısırgangillerden açık renk kerestesi, çabuk büyüyen imbaúba (*Cecropia* türleri) bu ormanlardaki ağaç türlerindendir. Bataklık olmayan alanlardaki ormanlarda ise sert odunlu ağaçlar bol bulunur. Koyu kahverengi kerestesi olan acapu, açık kahverengi

Güney Amerika'da Bitki Örtüsü

süte benzer bir sıvı salgılayan massaranduba, sert ve dayanıklı kerestesi temel kazıklarının yapımında kullanılan matamatá, pauamarelo (*Euxylophora paraensis*) ve pausanto (*Zollernia paraensis*) bu ağaçlar arasında en çok bilinenleridir.

Yaprakdöken tropik ormanlar. Orta yükseklikteki ağaçların egemen olduğu bu ormanlar, Venezuela, Kolombiya ve Brezilya Platosunda uzun, kurak mevsimlerin iklime damgasını vurduğu bölgelerde görülür.

Caatinga. Caatinga (beyaz orman) seyrek ve bodur ağaçlarla kaplıdır. Bu ormanlar Brezilya'nın kuzeydoğusundaki kurak iç bölgelerde, özellikle São Francisco Havzasında görülür. Caatinga'nın özelliği dikenli bitki örtüsü ve uzun dönemler boyunca yapraksız kalan, susuzluğa dayanıklı ağaçlardır. En sık rastlanan türler arasında catingueira (*Caesalpinia*), jurema (*Mimosa*), joazerio (*Zizyphus joaseiro*) ile sütleğengiller *Bombacaceae* familyalarının üyeleri yer alır.

Güney Brezilya ormanları. Zaman zaman sıklaşan, ancak araya savanların serpili olduğu bu ormanlar Amazon Yağmur Ormanları kuşağından, Paraguay Irmağının yukarı kesimindeki bataklıklara kadar geniş bir alan kaplar. Nemli ortam bitkilerinden (*higrofitler*) kurakçıl bitkilere (*kserofitler*) kadar çeşitli ağaç türleri bu ormanlarda bulunabilir. Brezilya'daki Curitiba'dan Arjantin'in kuzeyine kadar uzanan Paraná çam ormanı ise sık ve sertodunlu ağaçlardan oluşur.

Kurakçıl bitkiler. Kurak ve görece yağışlı mevsimlerin birbirini izlediği Venezuela kıyıları, Kolombiya'nın kuzeydoğusu, Ekvador'un güneybatısı ve Peru'nun kuzeyinde, oldukça dikenli bodur ağaç ve çalılıklardan oluşan korular görülür. Peru'da bu karma bitki örtüsü çölle birleşir. Kıyı boyunca Şili'nin kuzeyine uzanan bu çölde, ancak And eteklerinde yeşil bir renk alan çalı türleri ve ananasgillerden bitkiler yaşar. Gene And etekleri ve vadilerde kaktüs türleri ile başka kurakçıl bitkiler görülür. Kimi yörelerde ise kış mevsiminde pustan kaynaklanan nem, soğanlı bitkilerin yetişmesine olanak tanır.

Antarktika alt kayın ormanları. Şili'nin güneyinde, düşük ya da orta yükseltideki alanlarda, yüksek yağış oranı sayesinde ılıman kuşak ormanları yetişmiştir. En yaygın ağaçlar yalancıkayınlardır (*Nothofagus*). Ayrıca, başta melez ve arokarya olmak üzere iğneyaprakli ağaçlar geniş yapraklı ağaçlarla bir arada bulunur. Çalılar, eğreltiotları, bambu, yosun, tırmanıcı bitkiler ve epifitler ise bu ormanların zengin alt bitki örtüsünü oluşturur.

Savanlar. Gerçek savanların çoğu Venezuela'daki Orinoco Havzasında, toprağın çayırlarla kaplı olduğu yörelerde görülür. Özellikle ırmak boylarında olmak üzere, ağaç ve palmiyelere de sıkça rastlanır.

Pampalar. Arjantin'in doğusunun büyük bölümünü oluşturan ve "pampa" adı verilen düzlükler otlarla kaplıdır. Güneye indikçe pampalar Patagonya bozkırlarıyla bütünleştiğinden bitki örtüsü de seyrelmeye başlar.

Dağ bitki örtüsü. Andlar'da, astropikal yağmur ormanlarının üst sınırı olan 2.000 m'den, ağaç ya da orman sınırı olan 3.500-4.000 m'ye kadar ılıman bir kuşak bulunur.

Bu kuşak, Andlar'ın Amazon'a bakan yakasında çok nemli olduğundan burada bitki örtüsü de zengindir. Kuşağın ötesinde ise, kar sınırına dek uzanan, yöreye özgü bir bitki örtüsü görülür. Kolombiya ve Ekvador'daki yağışlı Kuzey Andlar'da *páramo* adı verilen Alp tipi çayırlar yer alır. Bu çayırlarda *espeletia* adıyla bilinen, 5-6 m yüksekliğinde, ince-uzun, tüylü yaprakları olan ağaçlar bulunur. *Páramo*'lar daha güneyde, sert otlar, çalı ve kaktüslerden oluşan bozkırlara özgü bitki örtüsüyle kaynaşır. Bitki örtüsü yukarılara doğru, sürekli kar sınırına kadar sürmekle birlikte, toprağın çoğunlukla kıraç olduğu daha yüksek bölgelerde iyice seyrekleşir.

İnsan etkinlikleri, Güney Amerika'nın özgün bitki örtüsünü, özellikle de ormanları büyük ölçüde değişime uğratmıştır. Brezilya'nın doğusundaki ormanlar, şekerkamışı ve öbür ürünleri yetiştirmek için yok edilmiştir. Arokarya (iğneyapraklı yüksek ağaçlar) ormanları ise Brezilya'nın güney eyaletlerinde hızla yok olmaktadır. And yamaçları da aynı tahribata uğramıştır. Patagonya'da otlak açmak amacıyla orman yakma uygulaması giderek artmaktadır. Bilincsiz otlatma ise özellikle Venezuela yaylaları ile Andlar'ın yüksek kesimlerindeki çayırlara zarar vermiştir. Doğal yaşam ortamlarının tahribatı, tüm kıtada tehlikeli biçimde sürmektedir.

HAYVAN VARLIĞI. Yaşama ortamı çeşitliliğine bağlı olarak Güney Amerika'da hayvan varlığı da oldukça zengindir. Gene de dünyanın başka kesimlerine dağılmış kimi hayvan grupları bu kıtada görülmez. Bunun nedeni, kıtanın uzun süre öbür toprak parçalarıyla bağlantısız kalmış olmasıdır. Dünyanın başka yöreleri ile karşılaştırıldığında türlerin oluşumu oldukça ileri boyutlara ulaşmıştır. Bu da sistemli bir sınıflandırmayı güçleştirir.

Sınırlı sayıda atadan gelmelerine karşın, Güney Amerika'da tatlı su balığı türleri 2.700'e ulaşmıştır. Yalnızca Amazon'da 1.500 tür balık yaşar. Yanlardan basık, pullu gövdesi ve güçlü çene yapısı olan *Characidae* familyasının üyeleri (800 tür), dişlisazancıklar, yayınbalıkları ve sibilidler başlıca gruplardır. Amfibyumlardan ise solucana benzer ayaksızlar, çörel (semender), pençeli kurbağa, ağaç kurbağası gibi birçok kurbağa türü Amazon Havzasında özellikle yaygındır ve öbür kıtalarda yaşayanlardan büyük farklılıklar gösterir. Çeşitli kara ve deniz kaplumbağaları, timsah, kayman, sakungur (geko), iguana, yalnız Yenidünya'da yaşayan kelerleri içeren *Teiidae* familyasının üyeleri ve solucana benzer zararsız hayvanlar olan kör kelerler ile boa, mercan yılanı, çıngıraklı yılan gibi çeşitli yılan türleri kıtanın sürüngenleri arasındadır.

Kuşlar, 89 familyadan 2.700 türle temsil edilir. Afrika ve Asya'dakinden çok daha yüksek olan bu rakam Güney Amerika'ya "kuşlar kıtası" unvanını kazandırmıştır. Kuş familyalarından 25'i Neotropik bölgeye özgüdür. Bunların arasında devekuşu benzeri rea, kümes hayvanları ile akraba olan ağaçtavuğu, kahverengi tepelikli, yavruyken kanat uçlarında pençeler bulunan hoazin, yalıçapkını ile akraba olan parlak renkli motmot, jakamar, tukan, manakin ile akrabası kotinga ve pek çok ötücükuş bulunur.

Memeliler ise, kıta, yeryüzündeki öbür kara parçalarından tümüyle kopmadan önce Üçüncü (Tersiyer) Dönem (65-2,5 milyon yıl önce) başlarında buraya göçen türleri içerir. Keseliler, tembelhayvan, karıncayıyen ve armadillo bunlar arasındadır. Bugün soyu tükenmiş olan başka türler ise Pleyistosen Bölümü (2,5 milyon - 10 bin yıl önce) değin yaşamışlardır. Daha yeni memeliler arasında oklukirpi ve kobay gibi kemiricileri kapsayan *Hystricomorpha* alttakımından hayvanlar bulunur. Bunlar maymunlarla birlikte kıtaya ilk gelenler arasındadır. Daha sonra gelen memelilerse tapir, geyik, etçiller ve yarasalardır.

Hayvan yaşamı bitki örtüsü kuşaklarına göre dağılım gösterir. Bu açıdan sınırları iyi belirlenmiş başlıca 6 yaşam ortamı ayırt edilebilir: Amazon ve Guyana ormanları, Brezilya Platosu, Arjantin Pampası, Güney Şili ormanları, Andlar'ın yüksek bölgeleri ve kurak batı kıyısı.

Amazon ve Guyana ormanlarında suyun ve bitkilerin bol bulunması hayvan yaşamını kolaylaştırır. Özellikle ırmaklar omurgasızların ve balıkların yaşam alanlarıdır. Eti çok beğenilen paku (*Metynnis*), kefale benzer dişsiz otçul bir balık olan koumaru (*Curimato*), elektrikli yılanbalığı, 5 m uzunluğa ve 90 kg ağırlığa ulaşan arapaima (pirarucu) ve son derece keskin dişleri olan pirana önde gelen ırmak balıklarıdır. Geniş kuyruklu otçul bir memeli olan manati, *Catacea* takımından yunus benzeri inia, tropik bölgenin geniş ırmaklarında oldukça bol bulunur. Timsah ve kayman da başlıca akarsu ve kanallarda yaşar.

Amazon ormanlarının oluşturduğu doğa ortamında, çoğu hayvan ağaçta yaşamaya uyum sağlamıştır. Yiyeceklerin bolca bulunması sonucunda kuş çeşitliliği ve sayısı da artmıştır. Amazon ve Guyana ormanlarının memelileri arasında karada yaşayanların dışında, hem karada hem de suda yaşayabilenlere rastlanır. Büyük kemiriciler, tapir, jaguar gibi etçiller, çeşitli cins ve büyüklükteki maymunlar bölgenin memelilerinden-dir. Yarasalar da oldukça yaygındır. Yırtıcı hayvanlar arasında etçil memelilerin yanı sıra anakonda ve boa gibi çeşitli yılanlarla, dünyadaki en güçlü avcı kuş sayılan Harpya kartalı bulunur. Pek çok kelebek ve karınca türünü de kapsayan böcekler büyük bir çeşitlilik gösterir.

Sık ormanlarda yaşamaya uyum sağlamış canlıların bulunmadığı Brezilya Platosunda ise hayvan varlığı pek zengin değildir. Uruguay ve Gran Chaco ovalarında, yelelikurt gibi özel türlerin de içinde bulunduğu belirli bir çeşitlilik görülür. Bataklık alanları ise su kuşları ile akciğerlibalıklardan *Lepidosiren paradoxa* adlı türün yaşam alanıdır. Arjantin pampalarında yöreye özgü, az sayıda hayvan yaşar. Uçamayan kuşların en irilerinden rea, kızıl çömlekçikuşu gibi küçük kuşlar, bacakları ve kulakları uzun bir kemirici olan viskaça, deve ile akraba olan ancak geyiği andıran guanako ve pampa geyiği bunlar arasındadır. Şili'nin güneyindeki ormanlarda yerli türlerin oranı oldukça yüksektir. Muhabbetkuşları ile kolibri güneyde Tierra del Fuego'ya kadar görülür. Chiloé'ye özgü bir keseli olan *Rhyncholestes raphanurus* yaşayan en ilkel memelilerden biridir.

Andlar'ın yüksek bölgelerinde sert ve soğuk iklim, yetersiz bitki örtüsü ve düşük oksijen oranı hayvan yaşamını büyük ölçüde kısıtlar. Bölgede bulunan çok sayıda gölde flamingo gibi su kuşları yaşar. Titicaca Gölünün dev kurbağaları tüm yaşamlarını suda geçirir. Bölgedeki memeli hayvanlar arasında ise guanako, evcil lamanın akrabası, geviş getiren yabanıl bir hayvan olan vikunya, geyik ve viskaça, çinçilla, kobay gibi kemiriciler yer alır. Yırtıcı türlerden tilki ve pumanın yanı sıra 3 m'yi geçen kanat açıklığıyla, yaşayan kuşların devi olan kondor da bölgedeki hayvan türleri arasındadır. Peru ve Şili'nin kuzeyini kaplayan kurak batı kıyısında yaşayan kara hayvanlarıyla karşılaştırıldığında, denizlerde oldukça zengin bir hayvan varlığı görülür. Peru Akıntısı'nın getirdiği soğuk, tuzlu sularda planktondan, Karadeniz hamsisine benzeyen *Engraulis ringens*'e kadar pek çok küçük deniz

Amazon ve Guyana yağmur ormanları. Amazon Irmağı, Brezilya (solda), Guyana Platosu, Venezuela (sağda)
(sol) Harrison Forman, (sağ) Jacques Jangoux

Güney Amerika'da Nüfus Yoğunluğu

canlısı yaşar. Bunlar, denizaslanı ve deniz kuşları gibi birçoğu yöreye özgü başka canlıların besimini oluşturur. Kuş varlığı arasında penguen, martı ve sumru türleri, yelkovan, karabatak ve sümsükkuşu sayılabilir. Açıklardaki küçük adalarda yuvalanan bazı kuşların dışkılarının birikmesiyle oldukça değerli bir gübre olan guano oluşur.

Yabanıl yaşamın korunması. Aşırı avlanma ve doğal ortamın korunamaması Güney Amerika'daki hayvan varlığına büyük zarar vermiştir. 20. yüzyıl ortalarına değin kıta bu konuda öteki yerlerden daha talihliydi. Ama bu tarihten sonra durum değişmiş, kim hayvan türleri hızla azalırken, bir bölümü de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Amazon ormanlarında son yıllarda ciddi boyutlara ulaşan tahribat da hayvan varlığı açısından önemli bir tehdit oluşturmaktadır.

Bu olumsuz gelişmenin önüne geçebilmek için bazı önlemler alınmış, doğal koruma alanları ve ulusal parklar kurulmuştur. Güney Amerika'da yabanıl yaşamın korunmasına Arjantin öncülük etmektedir. Andlar'ın buzullar ve kayın ormanlarıyla kaplı, çeşitli hayvanların yaşadığı bir bölümü 1903'te Nahuel Huapí Ulusal Parkı'nın kurulmasıyla koruma altına alınmıştır.

Iguaçu Çavlanı ve çevredeki yağmur ormanları ise biri Arjantin, öteki Brezilya tarafında yer alan iki ulusal park ile korunmaktadır. Brezilya'da çok sayıda ulusal park bulunur. Venezuela'daki Henri Pittier Ulusal Parkı astropik ormanları, kuş çeşitleri ve bunların göçleri ile ünlüdür. And yaylaları ve yamaçlarındaki doğal ortamı koruma amacıyla Ekvador, Peru ve Şili'de de pek çok doğal alan ile ulusal park kurulmuştur.

NÜFUS

ETNİK KÖKEN VE GÖÇLER. Güney Amerika'nın bugünkü nüfusu, dört etnik bileşenin katkısıyla oluşmuştur: Kolomb öncesinde kıtada yaşayan Amerika Yerlileri; kıtayı 19. yüzyıl başına değin egemenliği altında tutan Portekizliler ve İspanyollar (İberler); sömürgeciler tarafından köle olarak kıtaya getirilen Afrikalılar; bağımsızlık döneminde denizaşırı ülkelerden gelen göçmenler, özellikle Güney Avrupalılar.

Yerliler. Güney Amerika Yerlilerinin kökeni bugün hâlâ tartışma konusudur. Antropologların çoğu, bu Yerlilerin İÖ 25. binyıldan başlayarak, bir olasılıkla Bering Boğazından dalgalar halinde Kuzey Amerika'ya geçen kavimlerin soyundan geldiği kanısındadır.

İS 16. yüzyılda Avrupalıların keşif ve fetih hareketleri başladığında, Güney Amerika'nın Yerli halkı değişik kültür düzeylerinde bulunuyordu. Merkezi Peru olan And toplumu, Eskidünya'nın Mısır ve Mezopotamya ile Eski Yunan öncesi öteki kültürleri ile karşılaştırılabilir bir uygarlık düzeyine ulaşmıştı. And uygarlığı, en geç İÖ 2500'lerde başlayan oluşum döneminin ardından İS 1. binyılda Klasik dönemine ulaştı. Mimarlığın incelmesi, maden işleme, dinsel ve törensel merkezlerin dışında bir kentleşme, askeri ve siyasal alanlarda yüksek bir örgütlülük düzeyi Klasik dönemin özellikleri arasındaydı. Klasik sonrası dönemde ise bir yayılma ve merkezileşme görüldü (örn. Inka Krallığı); bu dönem, 1536'da İspanyollar tarafından sona erdirildi.

Öteki Güney Amerika toplulukları ise 16. yüzyılda toplumsal gelişmenin alt ya da orta evrelerini aşmış değillerdi. Bugünkü Arjantin ve Uruguay ile Tierra del Fuego ve Horn Burnu yörelerinin Yerlileri göçebe avcılık aşamasındayken, Amazon Havzası ile Atlas Okyanusu kıyısında yaşayan topluluklar avcılığın yanı sıra tarımı da öğrenmişlerdi.

Fetihler sırasındaki Yerli nüfus konusunda değişik tahminler yürütülmektedir. Görece gerçekçi gözüken son tahminlere göre, Güney Amerika'nın fetih öncesi Yerli nüfusu yaklaşık 14 milyondu.

İspanyollar ve Portekizliler. İspanya ve Portekiz egemenliğinin sonuna değin, bu ülkelerin Güney Amerika'daki kolonilerine ancak İspanyollar ve Portekizliler girebiliyordu. Ama onlar arasında da etnik bakımdan büyük farklar vardı. Latin soyundan gelenler dışında, Vizigotlar, Yahudiler, Araplar, Berberiler ve Magripliler de kıtadaki İspanyol ve Portekizli nüfusun oluşumuna katkıda bulundu.

İspanyolların büyük çoğunluğu Kastilya'dan ve güney bölgelerinden geliyordu. Sömürgecilik dönemi boyunca İspanya'nın ülkeden resmen çıkış izni verdiği göçmen sayısı 150 bin dolayındaydı. İzinsiz çıkanlar da bir olasılıkla gene o kadardı. Her iki yolla da İspanya'dan ayrılanların en çok yüzde 40'ı Güney Amerika'ya geldi.

Afrikalılar. Güney Amerika'ya Afrika'dan çok sayıda köle getirilmesine, İspanyolların kıtaya girişinden 20-30 yıl sonra başlandı. İspanya, köle ticaretine ilk kez 1518'de resmen izin verdi. Afrika'dan Brezilya'ya getirilen kölelerin sayısı 4 milyon, tüm İspanyol Amerikası'na getirilenlerin sayısı ise 3 milyon dolayında tahmin edilmektedir. Bunların çok küçük bir bölümü And bölgesi ile güneye, bugünkü Arjantin, Uruguay ve Şili'nin bulunduğu bölgeye gitti. Afrikalı kölelerin çoğu Batı Afrika'dan geliyordu. Köle ticareti 19. yüzyıl başlarında son buldu.

Bağımsızlık sonrası denizaşırı göçler. Güney Amerika'daki pek çok ülkenin 19. yüzyıl başlarında bağımsızlığını kazanması üzerine, yabancıların kıtaya girişini önleyen kısıtlamalar da kalktı. Ama yoğun göçler, ancak 19. yüzyılın son 30 yılından 1930'lara değin gerçekleşti. Bu dönemde kıtaya gelen 11-12 milyon kişinin yarıdan çoğu Arjantin'e, yaklaşık yüzde 37'si Brezilya'ya yerleşti.

Göçmenlerin büyük çoğunluğunu Avrupalılar oluşturuyordu. Uruguay, Arjantin ve Brezilya'ya yerleşenlerin önemli bölümü İtalyandı. Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen göçmenlerin sayısı az olmakla birlikte, toplumsal ağırlıkları önemliydi. Özellikle 1930'larda ve 1940'larda, aralarında Yahudilerin ve öteki mültecilerin bulunduğu eğitim görmüş, orta sınıf kökenli topluluklar, gitgide önem kazandı.

BUGÜNKÜ NÜFUS BİLEŞİMİ. Güney Amerika'nın bugünkü nüfusunu belirleyen etnik karışım, İspanyolların kıtaya ayak basmasıyla başladı. Önce İberlerle Yerliler arasında yasal evliliğe izin verildi; hatta bu evlilikler bazen özendirildi. Avrupalı-Afrikalı ve Yerli-Afrikalı kaynaşmasında aynı hoşgörünün olmaması, genel etnik karışımı önleyemedi. Bu uzun süreç, fiziksel tiplerde büyük bir çeşitliliğe yol açtı. Bunların en önemlileri Mestizolar (Brezilya'da *"cabosios"* adı verilen İber-Yerli karışımı), Zambo'lar (Afrikalı-Yerli karışımı), Mulattolar (Avrupalı-Afrikalı karışımı) ve Çololardır (Mestizo-Yerli karışımı). Avrupalıların bağımsızlık sonrasındaki göçleri ile birlikte, başka ulusal topluluklar da etnik karışıma katkıda bulundu. Arjantin ve Uruguay'ın etnik bileşimi böylece tümüyle değişti.

Ekolojik dağılım. Bu etnik gruplar için üç ekolojik dağılım bölgesi ayırt edilebilir: Yerli bölgesi, Mestizo bölgesi ve Avrupalı bölgesi.

Yerli bölgesi, kıtanın batısında, kuzeyden güneye uzanan yükseltilerden oluşur; kaba-

ca Venezuela, Kolombiya, Ekvador, Peru ve Bolivya ile örtüşür. İspanyol keşif ve fetihleri başladığında kıtanın uygarlık bakımından en gelişmiş ve en kalabalık kesimi bu bölgeydi. İspanyollar, bölgede görece ileri kurumlar ve önemli bir Yerli işgücü buldular. İspanyol egemenliğinin ilk yüzyılındaki en az yüzde 30'luk nüfus azalmasına karşın, Yerli nüfusun gene de önemli bir nicelikte kalması, etnik karışımın yoğunluğunu artırdı. Yerli nüfus, 17. yüzyıl sonundan başlayarak yeniden artmaya başladı. Yörede oluşan yeni uluslar, 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'dan önemli bir göç almadığı için, günümüzde burada yaşayan Avrupalı nüfusun kökeni büyük çoğunlukla sömürge dönemine dayanır.

Mestizo bölgesi, tropik ve astropik ovalardan oluşur. Dağınık Yerli kabilelerinin plantasyonlardaki yoğun çalışmaya ayak uyduramaması, köleliğe karşı direnmesi, savaşlar ve salgın hastalıklarla nüfus yitirmesi, yöreye Afrikalı işgücü getirilmesine yol açtı. Avrupalı-Yerli karışımı seyrekleşirken, Afrikalı nüfusun etnik ve kültürel etkisi giderek arttı. Brezilya'da Siyah (Afrikalı ve Mulatto) nüfusun oranı yüzde 30-40'a ulaşır. Siyah ya da Siyahlarla karışmış nüfus oranının önem taşıdığı öteki iki ülke Kolombiya ile Venezuela'dır.

Ilıman iklim kuşağıyla örtüşen Avrupalı bölgesinde, zaten seyrek olan Yerli nüfus gitgide daha da azalmış, Mestizolar ise Avrupa'dan gelen kitlesel göçlerle iyice azınlığa düşmüştür.

Güney Amerika'da etnik grupların ekolojik dağılımı, kentleşme düzeyinden de etkilenir. Kent yaşamını yeğleyen Avrupalılar önceleri büyük kentlere yerleşmişlerdir. Ama 20. yüzyıl ortalarında bu tablo değişmeye başlamış, gerek ülke içi gerekse ülkeler arası göçler, nüfusun ekolojik dağılımını belirlemiştir.

Sosyokültürel faktörler. Tüm Latin Amerika'da etnik ölçütler, ABD ya da Güney Afrika'da olduğu gibi soya değil, dil, giyimkuşam ve davranış örüntüleri türünden sosyokültürel etmenlere dayalıdır. Bu kıtada da ırk ayrımı, ırksal önyargılar ve sömürü vardır; ama "ırk" sınıflaması her zaman kişinin toplumsal statüsünce belirlenen çok öznel bir boyut taşımaktadır.

Güney Amerika nüfusunun yüzde 74'ü Hıristiyan, bunların da yüzde 95'i Katoliktir. Yahudi, Müslüman, Budacı ve Hindu azınlıklar da vardır.

Dil. Portekizce konuşulan Brezilya, Fransızca konuşulan Fransız Guyanası, İngilizce konuşulan Guyana ve Felemenkçe konuşulan Surinam dışında, İspanyolca kıtadaki tüm ülkelerin resmi dilidir. Güney Amerika nüfusunun yüzde 6,5'i özgün Yerli dillerini konuşur ve bunların da dörtte üçü And bölgesinde toplanmıştır.

Güney Amerika Yerli dilleri büyük çeşitlilik gösterir ve dil sınıflamasında güçlük yaratır. Yerli dillerinden çoğu, ilgili kabilelerin ortadan kalkması ya da başka dillerin egemen olması sonucunda yok olmuştur. Güney Amerika Yerli dilleri ile Eski ve Yeni dünyaların öteki dilleri arasındaki ilişkiler bugün de tartışma konusudur. Kolombiya'nın güneyinde konuşulan dillerle Kuzey Amerika dillerini birbirine bağlayan pek az gösterge vardır. Büyük Okyanus kıyısındaki Yerli dilleri ile Malezya-Polinezya dillerinin akraba olduğu yolundaki varsayımlar yeterli kanıtlarla doğrulanmamıştır.

Yerli dillerinden kimilerinin günümüze değin varlığını koruyabilmesi, bu dillerin konuşulduğu uygarlıkların başlangıçtaki düzeyi ile bağlantılıdır. And yaylalarının Keçuva ve Aymara dilleri bunlardan en yaygınlarıdır. Bolivya'da nüfusun yüzde 60'ı, Peru'da yüzde 40'ı, Kolombiya ve Ekvador'da ise gene önemli bir bölümü bu dilleri konuşur. Bir başka önemli Yerli dili, Paraguay'da konuşulan Guarani dilidir. Kültürel gelişmenin daha alt düzeylerindeki toplulukların dilleri günümüzde büyük ölçüde yok olmuştur.

Yerli dilleri gibi, bugün yok olmuş Afrika lehçeleri de, Portekizce ve İspanyolca üzerinde geçmişte belirli bir etkide bulunmuştur.

Toplumsal değişme. Yerlilere ve öteki etnik gruplara karşı ayrımcı kurallar koyan yasalar, bağımsızlıkla birlikte ya da 19. yüzyıl süresince kâğıt üzerinde yürürlükten kaldırıldı. Ama Yerlilerin ve Afrikalıların durumu çoğu zaman değişmedi, hatta kötüleşti. Çünkü hem liberal yasalar Yerli topluluklarının yasal varlığına ve her türlü ortak mülkiyete son vermeye yöneliyor, hem de sömürü biçimleri hiç değişmeden varlığını sürdürüyordu. 19. yüzyılın, Yerlileri ve Afrikalıları "aşağı" ırk olarak gören biyolojik öğretileri de bu koşulları destekliyordu.

20. yüzyılda ise yaklaşımlarda önemli değişiklikler görüldü. Latin Amerika hükümetleri Yerli topluluklarını korumaya yönelik özel kuruluşlar oluşturdular; bu toplulukların varlığı yeniden yasal olarak tanındı; tarım reformu tasarıları hazırlandı; bazı yasal ve yönetsel yenilikler gıdıldı. Ama, uygulamada bunların kalıcı sonuçlar vermesi sağlanamadı.

Günümüzde Yerli kabileleri ile Yerli topluluklarının durumunu birbirinden ayırt etmek olanaklıdır. Kâğıt üzerinde "koruyucu" bazı düzenlemelerden yararlanması gereken Yerli kabileler ulusal yaşamdan dışlanmış, marjinal bir konumdadırlar. Toplam nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturan bu kabilelere Gran Chaco ve Amazon bölgeleri ile Peru ve Bolivya'nın dağlık kesimlerinde rastlanabilir. Bu kabileler, ya kötü yaşam koşulları ve hastalık gibi nedenlerle fiziksel olarak yok olmakta ya da ulusal toplumun bir kesimi içinde eriyerek ortadan kalkmaktadır.

Kabile düzenini aşmış Yerli toplulukları ise, fetihler öncesinde görece yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmış toplumların uzantılarıdır; ama sömürge yönetimi dolayısıyla kültürleri büyük değişime uğramıştır. Bu topluluklar, başta Peru olmak üzere Bolivya, Kolombiya ve Venezuela'nın kimi yörelerinde görülür. Bazıları Peru hükümeti tarafından resmen tanınmıştır; bazıları sömürge döneminin geleneksel yönetici kadrolarını (*bak. alcalde*) korumaktadır; çoğu da yasal olarak ülkenin genel yönetim organlarına bağlıdır. Ama yakın zamanlara değin, büyük malikânelere (*hacienda*) yarıfeodal bir bağımlılık içinde olmuşlardır. Özellikle 1952 Bolivya Devrimi'nden ve Peru'daki toplumsal ve siyasal dönüşümlerden sonra bu durum hızla değişmeye başlamıştır.

DEMOGRAFİ. Güney Amerika demografik geçiş sürecinin doruk noktasında sayılabilir. Bu süreç üç ana aşamayı içerir. Geleneksel birinci aşamada, yüksek doğum ve ölüm oranları, nüfus dengesini korur. İkinci aşamada, yüksek doğurganlık oranı sürerken ölüm oranlarının düşmesi, hızlı bir nüfus artışına yol açar. Son aşamada ise, doğurganlık oranının da düşmesiyle nüfus artışı yavaşlar.

Sanayi öncesi dönemde Avrupa'da doğurganlık oranı binde 30-35'i çok ender aşarken, bazı örnekler dışında Güney Amerika'da bu oran binde 25-40 arasında değişmiştir. Arjantin, Şili ve Uruguay'ın kuzeyindeki tropik Güney Amerika ülkelerinde 1955-65 arasında yılda yüzde 3'e ulaşan nüfus artış hızı 1979'da ancak yüzde 2,4'e inmiştir. En çarpıcı düşüş Brezilya ve Kolombiya'da görülmüştür. Ilıman iklim kuşağında, 1950'lerle 1970'ler arasında doğurganlıkta görülen düşüş dolayısıyla, nüfus artışı da görece yavaş olmuştur.

Arjantin ve Uruguay, 1930'lardan bu yana, geçiş sürecinin son aşamasındadırlar. Şili'de 1920'lerden bu yana doğurganlık oranı düşmektedir.

Avrupa'da ölüm oranlarının düşmesi 100-150 yıllık bir süre alırken, Güney Amerika'da daha hızlı bir düşüş görülmüştür. 1900'de 25-30 yıl olan ortalama ömür son dönemlerde 60 yıla yükselmiştir.

Doğurganlık. Güney Amerika'da nüfus patlaması, geleneksel yüksek doğurganlık oranları sürerken, ölüm oranlarında düşüş olmasının sonucudur. Sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasıyla ölüm oranlarında düşüş sağlanabilirken, doğurganlıkta kendiliğinden bir düşüş gerçekleşmesi, çok karmaşık toplumsal ve psikolojik dönüşümleri gerektirir. Ayrıca Avrupalı ve Yerli toplumlarına özgü değerler de, doğurganlıktaki kendiliğinden düşüşü geciktirmektedir. Hükümetlerin başlattığı aile planlaması girişimleri, Katolik Kilisesi ile bazı siyasal partilerin engellemesiyle karşılaşmaktadır.

Gene de bazı kendiliğinden değişmeler yok değildir. Kentli orta sınıflar doğum kontrolü yöntemleri uygulamakta, eğitim düzeyi yükseldikçe kentlerdeki doğurganlık oranı da düşmektedir. Ama kırsal nüfusun çokluğu ve eğitim görmüş kentli nüfusun toplum içindeki göreli azlığı, bu gelişmenin ulusal düzeydeki oranlara yansımasını önlemektedir. Süreç bütünüyle doğal gelişimini izlediği takdirde, kıtadaki tüm ülkelerin düşük doğum ve ölüm oranları ile tanımlanan modern aşamaya ulaşabilmesi birkaç onyıl daha alacaktır.

Hızlı nüfus artışının etkileri. Hızlı nüfus artışının önemli demografik ve toplumsal sonuçları vardır. Nüfus artışının en yüksek oranlara ulaştığı dönemlerde toplam nüfus içinde çocukların oranı artar. Güney Amerika'da da 15 yaşın altındakilerin toplam nüfustaki payı görece yüksektir (yaklaşık yüzde 50). Dolayısıyla, çalışma çağındaki nüfus oranı düşük ve bu kesim üzerindeki ekonomik yük de daha ağırdır. Bu yükü hafifletici bir verimlilik artışı da sağlanabilmiş değildir.

Kentleşme. Hızlı nüfus artışının bir başka sonucu, kentsel patlamadır. Güney Amerika, ileri sanayileşmiş bölgelerden sonra, dünyada kentleşmenin en yüksek olduğu alanlardan biridir. Kentsel yoğunlaşma, özellikle 1930'larda büyük artış göstermiştir. Kıtada, nüfusu 10.000'i aşan kentler 1950'de toplam nüfusun yüzde 25'ini barındırırken, 20 yıl sonra bu oran yüzde 50'ye ulaşmıştır. Kentleşme oranı Uruguay, Arjantin, Şili ve Venezuela'da özellikle yüksektir; bu ülkelerin her birinde nüfusun yüzde 80'i aşkın bölümü kentsel alanlarda yaşamaktadır. Yalnızca üç kentin (Rio de Janeiro, São Paulo, Buenos Aires) kentsel alanlarında 30 milyondan çok insan yaşamaktadır.

Yaygın kanının tersine, kentsel nüfus artışındaki ağırlıklı etken, iç göç değil doğal nüfus artışıdır. İç göçün başlıca nedenleri ise, kırsal bölgelerde yaşam düzeyinin düşüklüğü ve toprak mülkiyetinin az sayıda elde toplanmış olmasıdır.

Yüksek kentleşme oranına karşılık, bütün olarak Güney Amerika'da nüfus yoğunluğu

km² başına 15 kişi ile çok düşük düzeydedir. En düşük nüfus yoğunluğu Surinam ve Guyana'da, en yüksek değer ise Ekvador ve Kolombiya'da görülür. Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bölgeler, metropoliten alanlarla ve onların hinterlandlarıyla sınırlıdır. Güney Amerika, gitgide üzerine yoğun nüfuslu az sayıda adanın serpiştirildiği büyük bir boşluğa dönüşmektedir.

São Paulo, Brezilya
ABC Ajansı

EKONOMİ

Güney Amerika'nın toplam üretiminin yaklaşık beşte üçünü tek başına Brezilya gerçekleştirir; onu Arjantin, Venezuela ve Kolombiya izler. Güney Amerika ülkelerinin GSMH toplamı 1989 verileri ile 605 milyar dolar, kişi başına ulusal gelir ise 2.080 dolardır. Kıtada, sanayi büyük ölçüde maden çıkarımında yoğunlaşmıştır; ülkelere dağılımında ise yapısal dengesizlikler görülür. İşgücünün yaklaşık dörtte biri tarımda çalışır; tarımdaki işgücü oranı en yüksek düzeye Bolivya ve Paraguay'da, en düşük düzeye ise Uruguay ve Arjantin'de ulaşır. Gıda üretimiyle tanınmasına karşın kıtanın toplam yüzölçümünün ancak yüzde 10'u ekilebilmektedir. Pek çok ülke tarımsal üretimde ancak kendine yetebilmekte, bazıları bu düzeye de erişememektedir. Kıtada servet ve gelir dağılımında çok çarpıcı eşitsizlikler gözlenir.

KAYNAKLAR. Güney Amerika'nın dünyada en büyük rezerve sahip olduğu tek yeraltı kaynağı, Brezilya'da yoğunlaşmış bulunan kolombiyumdur. Kıta, birkaç ülke (Kolombiya, Brezilya, Arjantin, Peru, Venezuela ve Şili) dışında, kömür açısından görece yoksuldur. Venezuela'da Maracaibo Gölü yöresinde büyük petrol yatakları vardır; bu ülke dünyanın önde gelen petrol üreticileri arasında yer alır. Ama kıtanın toplam petrol rezervleri, dünya rezervlerinin yalnızca yüzde 4'ü kadardır. Arjantin, Kolombiya, Peru, Brezilya, Şili, Ekvador ve Bolivya'da da petrol yatakları bulunur. Venezuela, Arjantin, Kolombiya ve Şili'de doğal gaz; Arjantin, Brezilya, Şili ve Kolombiya'da önemli miktarlarda uranyum çıkarılır.

Yeryüzündeki demir cevheri yataklarının beşte biri Güney Amerika'dadır. En önemli demir cevheri yatakları Brezilya ve Venezuela'da bulunur; Bolivya ve Şili'de de yüksek orandı demir içeren kantaşı ve magnetit yatakları bulunur. Demir alaşımlarından mangan, Brezilya, Bolivya, Şili, Ekvador ve Uruguay'da çökel halinde bulunur. Güney Amerika nikel, kobalt ve krom cevheri bakımından yoksuldur. Şili'nin molibden yatakları sosyalist olmayan ülkeler arasında dünyada üçüncü sırada yer alır; kıtanın toplam molibden rezervleri, dünya rezervlerinin yüzde 25'i kadardır.

Güney Amerika dünyada bilinen toplam bakır rezervlerinin yüzde 25'inden çoğunu barındırır; bu rezervlerin neredeyse tümü Şili ve Peru'dadır. Ayrıca Bolivya Andları'nın doğu kesimindeki dar bir kuşakta tortul birikintiler ve damarlar halinde kalay bulunur. Pek çok ülkede rastlanan kurşun ve çinko, Peru başta olmak üzere Arjantin, Brezilya ve Bolivya'da çıkarılır. En çok Surinam'da, boksit biçiminde alüminyum elde edilir; Guyanalar ile Brezilya ve Venezuela'da da boksit çıkarılır. Şili, Kolombiya ve Peru'da az miktarlarda cıva; Bolivya ve Peru'da da antimon rezervleri işletilir.

Kıtanın çeşitli yörelerinde bulunan altın yatakları, dünya üretiminin ancak küçük bir bölümünü karşılar. Brezilya'nın, sömürge döneminde altın damarları ile ünlü olan bazı eyaletlerindeki rezervler artık tükenmiştir. Peru'da gümüş çıkarılır; en zengin platin rezervleri Kolombiya'dadır.

Güney Amerika'nın pek çok yöresi, özellikle Brezilya, değerli taşları ile ünlüdür. Başta Diamantina yöresi olmak üzere Brezilya Platosunun çeşitli kesimlerinde elmas bulunur; ama dünya elmas üretiminde Brezilya'nın önemli bir payı yoktur. Topaz, turmalin, beril, akvamarin, krizoberil, lâl ve safir gibi değerli taşlar dışında, elektronik sanayisinde kullanılabilen yüksek nitelikli kuvars da gene Brezilya'nın bu yörelerinde bulunur. Kolombiya ise Muzo madenlerinden elde edilen zümrüt ile ünlüdür.

Güney Amerika'da, önemli sayılabilecek düzeyde fosfat ya da potas üretiminden söz edilemez. Ama öteki gübre türleri açısından, Şili'nin kuzeyindeki Atacama Çölünde sodyum klorür, sodyum nitrat ve iyotlu tuzlar biçiminde zengin nitrat birikimi bulunur. Sentetik gübrelerin yaygınlaşmasıyla bu kaynak eski önemini yitirmiştir; gene de bir iyot kaynağı olarak kullanılır.

Kıtanın zengin ve çeşitli biyolojik kaynakları dengeli bir dağılım göstermez. Büyük ölçekli tarıma elverişli alanlar, Güneydoğu Brezilya, Uruguay, Arjantin'in Pampa yöresi ile Şili'nin orta kesimleridir.

Güney Amerika'nın 946 milyon hektarlık bölümü ormanlarla kaplıdır. Orman varlığı bakımından en zengin ülke Brezilya'dır; kıtanın yararlanılabilir orman alanlarının yüzde 40'ı bu ülkededir.

Neotropik ormanlardaki ana türlerin sayısı 200'ü bulmamakla birlikte, ormanların karışık niteliği büyük ölçekli kereste üretimini engeller. Venezuela, Brezilya, Peru ve Bolivya'da elde edilen, çok değerli maun ağacı gibi türler doğramacılıkta kullanılır. Birçok türden de yakacak olarak yararlanılır. Balsa (*Ochroma*) dünyadaki en çabuk büyüyen ve en hafif ağaç türüdür. Öteki türlerden sepi maddeleri, çeşitli ilaç hammaddeleri ve yemiş elde edilir.

İspanyol fetihleri öncesinde Güney Amerika Yerlilerinin ıslah ettiği bazı bitkiler, bugün tüm dünyada beslenme açısından önem taşımaktadır. Bu kıtadan dünyaya yayıldığı sanılan mısır günümüzde de yaygın biçimde ekilir. Gene yaygın biçimde ekilen fasulye de önemli besin kaynağıdır. Manyok ve tatlıpatates de (*Ipomoea batatas*) gene Güney Amerika'dan yayılmıştır. Patatesin (*Solanum tuberosum*) anayurdu ise Andlar'ın yüksek kesimleridir. Domates ve kabak da Güney Amerika'dan dünyaya yayılan türler arasındadır. Yerfıstığının anayurdu ise Paranâ Irmağı havzasıdır.

Kakao (*Theobroma cacao*) ve avokado (*Persea americana*) Brezilya'da Amazonlar yöresinin yerli ürünleridir. Gene kıtaya özgü olduğu sanılan ananas da Kolomb öncesi dönemde tüm tropik Güney Amerika'da ve Batı Hint Adalarında yetiştirilen ürünlerdir.

Kıtaya dışarıdan getirilmiş önemli bitki türleri de vardır. Sömürge döneminde yetiştirilmeye başlayan şekerkamışı, muz, mango, portakal, limon ve greyfurt bunlar arasındadır. Kökeni çok tartışmalı olmakla birlikte hindistancevizi de Güney Amerika'da yaygın biçimde yetiştirilmektedir. Asya'dan gelen pirinç üretimi birkaç ülkeyle sınırlıdır ve yeterli düzeyde değildir. Kıtanın güney kesimine götürülen buğday, özellikle Arjantin'de öbür tahıllarla birlikte geniş ölçüde ekilir.

Kıtaya özgü en önemli iki baharat türü yenibahar ile kırmızı biberdir. Eskidünya'dan getirilen kahve (*Coffea arabica*) özellikle Brezilya ve Kolombiya'da yaygındır. Kolomb öncesinden beri Yerlilerce bilinen ve kullanılan tütün, gene öncelikle Brezilya ve Kolombiya'da ekilir.

Güney Amerika'da yetişen pek çok bitki, ilaç yapımında önem taşır. Örneğin kinin, Andlar'ın doğu yamaçlarındaki kınakına ağaçlarının kabuğundan, kokain ise Peru'dan Bolviya'ya kadar Doğu Andlar'da bulunan koka (*Erythroxylum coca*) bitkisinin yapraklarından elde edilir.

Güney Amerika'da, yerfıstığının yanı sıra, yağından sabun yapılan babassu palmiyesi gibi yağ üreten pek çok bitki türü yetiştirilir. Bazı bitkilerin yapraklarından balmumu elde edilir. Sert tohumlarından özellikle düğme yapımında yararlanılan tagua palmiyesi de Güney Amerika'ya özgüdür.

Pamuk, kıtanın yerli bitkilerindendir ve Tarihöncesi dönemlerden beri kullanılmaktadır. Liflerinden çeşitli amaçlarla yararlanılan bitkiler de (örn. sisal) yaygın biçimde yetiştirilir. Amazon yöresine özgü birkaç tür, kauçuğun elde edildiği lateks maddesini salgılar. Bunlardan balata (*Manilkara bidentata*) esnek olmayan kauçuk üretiminde kullanılır; çıkletin hammaddesi ise, sapodilla (*Achras zapota*) adlı bitkinin salgısından elde edilir.

Kıtanın hayvansal kaynakları, bitkisel kaynaklar kadar çeşitli değildir. Lama, yük taşıma amacıyla, alpaka ise yünü için en geç İnkalar döneminde evcilleştirilmiştir. Kıtaya keşif sonrasında getirilen hayvanlardan sığır, geniş otlakların bulunduğu alanlara yayılmıştır; Brezilya, Uruguay, Arjantin, Venezuela ve Kolombiya'da yaygın olarak beslenir. At pek çok ülkenin ekonomisinde önemli rol oynar. Patagonya'nın Arjantin kesiminde, And yükseltilerinde ve Falkland Adalarında koyun yetiştiriciliği başarıyla sürdürülmektedir.

Geniş bir çevreye yayılan av hayvanları arasında memelilerin sayısı azdır. Aguti, paka, mara gibi kemirgen türleri ile tinamu ve guan gibi kuşlar önemli av türleridir. Arjantin'de geyik yaygındır.

Neotropik hayvanlar arasında kürk ve yün açısından dünyaca ünlü türler vardır. Peru, Bolivya, Şili ve Kuzey Arjantin'de Andlar'ın yüksek kesimlerinde eskiden çok sayıda yaşayan ve kürkü çok değerli olan çinçillanın soyu nerdeyse tükenmek üzeredir. İnkalar döneminden beri avlanan vikunyalar dünyanın en kaliteli yününü verir. Susamuru, jaguar, oselo gene postları açısından değer taşır; ama aşırı ve düzensiz avlanma bu hayvanların da çoğunun varlığını tehdit etmektedir.

Tatlı su balıkları açısından Güney Amerika çok zengindir; kıtada çok eski dönemlerden beri balıkçılık yapılmaktadır. Kıtayı çevre-

leyen sularda çok verimli balıkçılık alanları bulunur. Peru balıkçılıkta dünyanın en önde gelen ülkelerinden biridir.

Güney Amerika, deniz kuşu sürülerinin Şili ve Peru kıyılarına bıraktığı ve gübre olarak çok değerli olan guano birikimi ile ünlüdür. Kıtanın güney kıyılarında görülen ayıbalıklarının sayısı, avlanma yüzünden büyük ölçüde azalmıştır.

TARIM. Hasat yapılan alan ve toplam üretim açısından, Güney Amerika'da sırasıyla mısır, buğday ve pirinç en önemli ürünlerdir. Pamuk, patates, tatlıpatates, arpa, çavdar, kumdan ve kocadarı ekimi de önemli boyutlardadır. Büyükbaş hayvan sayısı bakımından Güney Amerika'nın dünya toplamında önemli yeri vardır.

Toprağın verimliliği başka kıtalara göre oldukça düşüktür; tarımsal üretimdeki artış, büyük ölçüde, ekili alanların genişlemesiyle sağlanmıştır. Ama ekilebilir, sürekli ekim altındaki ve otlak olarak kullanılan alanlar, gene de kıtanın toplam yüzölçümünün onda birini aşmamaktadır. Kentlere yönelik önemli göçlere karşın, işsizlik kırsal kesimde hâlâ yaygındır. Tarımda çalışan işgücünün eğitimsizliği, çağdaş yöntem ve işletmecilik tekniklerinin sınırlı kullanımı, çalışan başına verimliliği büyük ölçüde düşürmektedir. Ekilebilir toprakların büyük işletmelerde toplanması, Güney Amerika'da hâlâ ağırlığını duyuran en önemli sorunlardan biridir; toprak ve tarım reformu, pek çok hükümetin bugün de sürekli yinelediği gündem maddeleri arasındadır. Tarımın gelişmesini engelleyen başlıca sorunlardan biri de sermaye girdilerinin kıtlığı ve yüksek girdi fiyatlarıdır.

SANAYİ. Güney Amerika ülkelerinin çoğu, sanayileşme sürecinin fabrika öncesi aşamasını geride bırakmıştır. Bu sürecin genellikle tekstil, gıda maddeleri, içki, tütün, şeker gibi ürünlerle belirlenen ikinci aşaması ise, ağırlığı ülkeden ülkeye değişmekle birlikte bugün de yürürlüktedir. Arjantin, Brezilya ve Venezuela başta olmak üzere kıtanın bazı ülkelerinde, temel sanayi kollarının kurulduğu ve makine üretimine geçildiği son aşamaya ulaşılmıştır.

Kıtanın hemen tüm imalat sanayisi, büyük metropoliten alanlarda yoğunlaşmıştır; yalnızca Kolombiya'da sanayi orta boy kentlere dağılmış durumdadır. Önceleri büyük ölçüde demir-çelik tesislerinin doldurduğu başlıca sanayi bölgeleri, Arjantin'de La Plata'dan Rosario'ya kadar uzanan bir kuşak ile Brezilya'da Sao Paulo, Rio de Janeiro ve Belo Horizonte arasındaki bir üçgen içinde yer alır. Birçok Güney Amerika ülkesi, eskiden yabancıların elinde bulunan büyük sanayileri kamulaştırmıştır.

Daha 1930'lardaki Büyük Bunalım'dan önce başlatılan ve II. Dünya Savaşı yıllarında hızlanan ithal ikâmesi süreci, ara mallar ile yatırım malları üreten sektörlerin gelişmesini sağlamıştır. Ama bazı ülkelerde bu sanayiler, ancak sübvansiyonlar, gümrük korumaları ve dış ticaret sınırlamaları ile ayakta kalabilmiştir. İmalat sanayisi ürünlerinin yüksek fiyatlarla dünya pazarlarına sürülmesinde, korumacı önlemlerin yanı sıra, küçük ölçekli üretim, teknolojik yetersizlik ve altyapı hizmetlerindeki boşluklar da önemli rol oynamıştır. Sanayinin yavaş gelişmesi, buna karşılık sermaye-işgücü oranı yüksek olan üretim tekniklerinin uygulanması, kıtadaki hızlı nüfus artışıyla birleşince işsizliğin de artmasına yol açmıştır.

Güney Amerika'da sanayinin GSMH içindeki payı üçte bir dolayındadır. İşgücünün

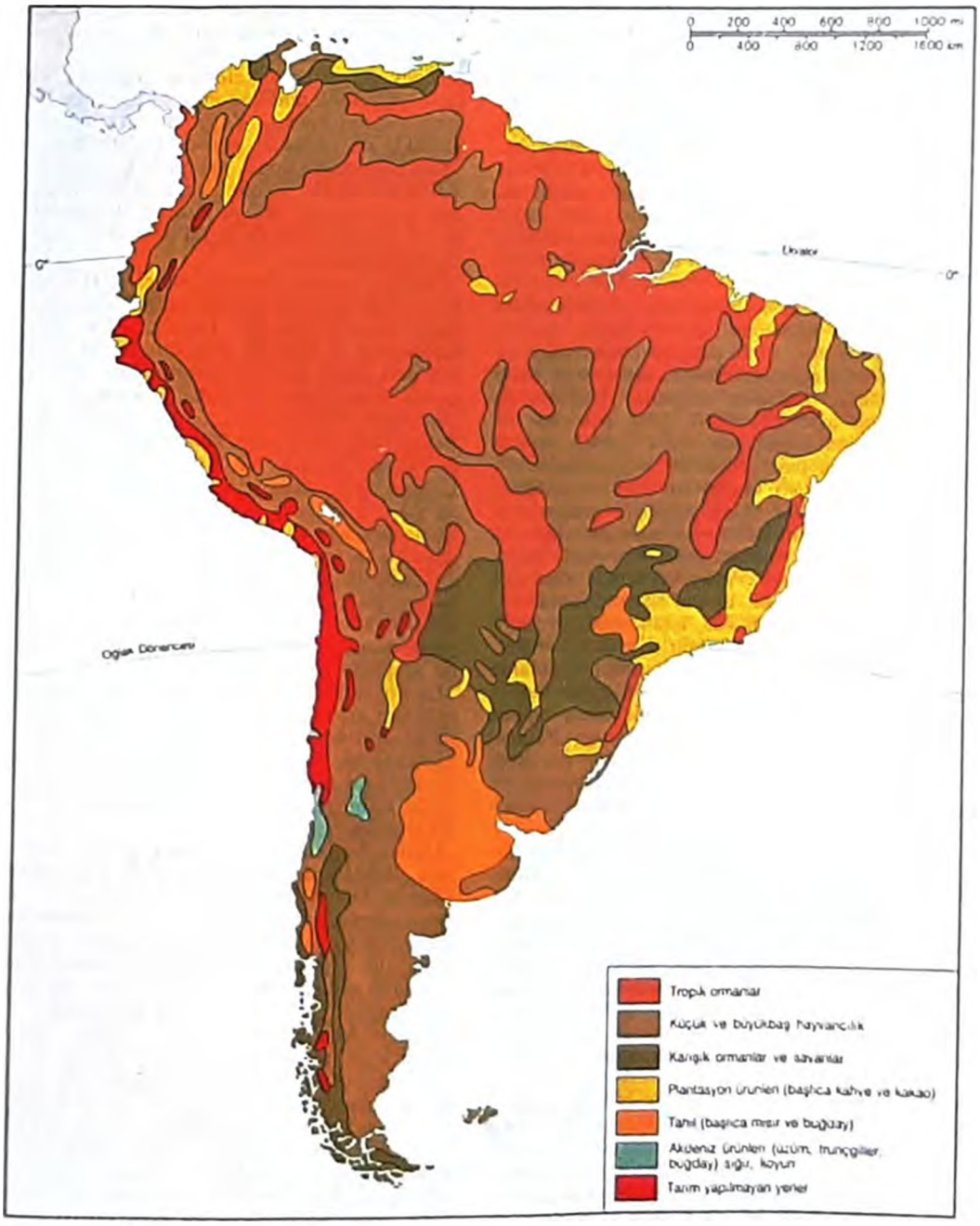

Güney Amerika'da Tarım Bölgeleri

de yaklaşık dörtte biri imalat sanayisinde istihdam edilmektedir.

Sanayileşmede en ileri iki ülke olan Arjantin ve Brezilya'da, bu sektörün üretiminde metalurjinin ve makine yapımının payı üçte biri aşmaktadır. Son yıllarda, genel olarak Güney Amerika'da sanayi önemli adımlar atmış, çimento, çelik, pik demir, otomobil ve ev aletleri üretimi büyük artış göstermiştir. İmalat sanayisindeki bu gelişmeye karşın, inşaat sektörü hâlâ ilk evrelerindedir; bu sektörde emek yoğun teknikler kullanılırken kalite düşmekte, maliyetler yükselmektedir. Buna karşılık konut açığı büyük boyutlara varmaktadır.

Güney Amerika'da sanayinin coğrafi yoğunlaşması, özellikle Bolivya'da ve Şili'de güçlü ve etkili sendikaların gelişmesine yol açmıştır. Ama son yıllarda başta Bolivya, Uruguay ve Şili olmak üzere Peru, Kolombiya ve Ekvador'da sendikalar ağır bir baskı altına alınmıştır.

ENERJİ VE SULAMA. Güney Amerika'da yıllık elektrik üretimi önemli artışlar göstermekle birlikte, ülkeler arası dağılımda büyük dengesizlikler vardır. Venezuela bölge ortalamasının iki katını üretirken, Guyana ve Peru ortalamanın ancak yarısı dolayında üretimi gerçekleştirmektedir; Arjantin, Şili ve Uruguay'ın üretimi ortalama düzeydedir. Kıtada üretilen elektrik enerjisinin yaklaşık yüzde 40'ı sanayide kullanılır. Ancak yüksek maliyetlerle işletilebilen termik santralların toplam üretimde küçük bir payı vardır. Hidroelektrik enerji üretimini artırma ve kıtanın bu alandaki önemli kaynaklarını değerlendirme eğilimi giderek güç kazanmaktadır. Güney Amerika, dünya hidroelektrik enerji potansiyelinin yüzde 20'sini barındırmakla birlikte, 1980'lerin başında bu alanda kurulu dünya kapasitesinin yalnızca yüzde 10'una sahipti. Arjantin, Brezilya, Uruguay ve Venezuela büyük hidroelektrik projelerini gündeme almışlardır.

Tüm kıtada, ekilebilir ve sürekli ekim altındaki toprakların ancak küçük bir bölümü sulanabilmektedir. Sulama altındaki tüm toprakların yüzde 25'i Arjantin'dedir. Özellikle batı şeridindeki tarıma elverişli toprakların görece sınırlı olduğu Peru ve Şili gibi ülkelerde büyük ölçekli sulama projeleri verimi yükseltmekte büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, hidroelektrik enerji projelerinin çoğu sulama amacına yöneliktir.

TİCARET. Güney Amerika'da bankalar ve mali kurumlar genellikle büyük kuruluşlardır ve bunların da önemli bir bölümü devlet girişimidir. Buna karşılık toptan ve perakende ticaret özel sektörün elindedir ve çoğunlukla aile işletmelerince yürütülür. İmalat sanayisinde gelişmiş kuruluşların varlığına karşın, dağıtım ve satış birimleri, yönetim becerilerinin eksikliği ve bu kesime düşen kredilerin yetersizliği nedeniyle, ilkel denebilecek yöntemlerle çalışmaktadır.

İç ticaret. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana gösterdiği gelişmeye karşın, Güney Amerika ülkeleri arasındaki ticaret yeterince gelişmiş değildir. Toplam ihracatın altıda biri kıta içine yöneliktir. Kıta içi ticaretin gelişmesinin, ülkelerin sınırlı bir dış pazara aşırı bağımlılığını ortadan kaldırarak, ekonomik gelişmeye önemli katkıda bulunacağı yönünde yerleşik bir kanı vardır. Bağımsız Güney Amerika ülkeleri, Guyana dışında, Latin Amerika Entegrasyon Birliği'nin (LAIA) üyesidir. LAIA, tüm ülkeler için ortak bir ticaret politikasının oluşturulması, gümrük vergilerinin adım adım kaldırılması, ülkeler arasındaki dış ticaret dengesizliklerini giderecek anlaşmaların yapılması ve merkez bankaları arasında karşılıklı kredi anlaşmaları gerçekleştirilmesi yönünde yoğun çaba harcamaktadır.

Bugün, 11 bini aşkın ürünün değişik ayrıcalıklar çerçevesinde kıta içinde alım ve satımı düzenlenmiştir. Entegrasyona yönelik bu çabalar, kıta içi ticaretin bir bütün olarak gene de önemli bir hızla gelişmesini sağlamış, ayrıca ticaretin ülkeler arasında dengeli dağılımına katkıda bulunmuştur. 1960'lardan bu yana Güney Amerika ülkelerinin, kıta içi ticaretten doğan dış ticaret açıkları ya da fazlaları önemli ölçüde azalmıştır.

Dış ticaret. Kıta dışına yönelik ticaret Güney Amerika'nın ekonomik büyümesinde kilit önem taşır. Sanayinin gelişmesi için, özellikle yatırım mallarının ve başlıca ara-malların ithali zorunludur. Kıtanın başlıca sorunlarından biri, ihracatın ve net dış finansmanın, bu zorunlu ithalat için yeterli kaynağı sağlayamamasıdır. Dış ticaret sektörü ihraç ürünlerinde çeşitlenmeye gidememiş, sanayi mallarında bağımlılığa koşut olarak, sanayileşmiş ülkelerle yapılan ticarette önemli bir dengesizlik ortaya çıkmıştır.

Dünyanın başlıca sanayileşmiş ülkelerinin kendi aralarındaki ticaret, toplam dünya ticaretine oranla daha hızlı arttığı için, Güney Amerika'nın dünya ticareti içindeki payı bugün de düşük düzeydedir. Kıtanın başlıca ihraç ürünleri, sırasıyla gıda maddeleri (şeker, muz, kakao, kahve, tütün, et, mısır ve buğday), petrol ve petrol ürünleri ile işlenmemiş ürünlerdir (yağlı tohumlar, pamuk, deri, balık, yün, bakır, kalay, demir cevheri, kurşun ve çinko). Bu ihracatın üçte biri ABD'ye, üçte biri ise Avrupa'ya yöneliktir.

Buna karşılık, Güney Amerika ülkelerinin toplam ithalatının dörtte üçünü, makine taşıma araçları ve parçaları, kimyasal maddeler, ilaç, kâğıt, tekstil ürünleri ve öteki mamul maddeler oluşturur. İthalatın da gene üçte biri ABD, öbür üçte biri de Avrupa kaynaklıdır. Kıta içinden yapılan ithalatın payı yedide bir dolayındadır.

ULAŞTIRMA. Güney Amerika büyüklüğünde bir kıtada, ulusal pazarların gelişmesi ve hinterlandın kalkınması etkin bir ulaştırma sisteminin varlığını gerektirir. Ama Kuzey Amerika'nın tersine, bu kıtada yeterince bütünleşmiş bir ulaşım sistemi yoktur.

Güney Amerika'da, kıta içi suyolları trafiği doğal açıdan sınırlıdır. Kurak mevsimler, hatta kurak yıllar, su akış yönü, ırmaklarda ivinti yerlerinin sıklığı karşılaşılan başlıca güçlüklerdir. Kıta ölçeğinde önem taşıyan iki sistem, dört ülkeye yayılan Paraná-Uruguay Havzası ile altı ülkenin paylaştığı Amazon Havzasıdır. Suyolları aracılığı ile taşınabilen başlıca ürünler kereste, maden cevherleri ve tropik meyvelerdir.

Güney Amerika'da deniz taşımacılığı hizmetleri üçe ayrılabilir: Bunlar kıyı şeritleri boyunca limanları birbirine bağlayan hizmetler; ülkeler arası deniz ulaşım bağlantıları ve kıta ile dünyanın öteki ülkeleri arasındaki düzenli deniz seferleridir. Gerek kıta içi ekonomik bütünleşmeye katkıda bulunma, gerekse yabancı filolara bağımlılığı azaltma amacıyla, ulusal deniz ticaret filolarının geliştirilmesi yönünde yoğun çaba harcanmaktadır.

Demiryolları sistemi yetersiz düzeydedir. İhraç ürünlerinin genellikle kıyıya yakın yörelerde üretilmesi, demiryollarının taşımacılıktaki önemini azaltmaktadır. Hemen bütün bağlantıların tek hatlı olması, demiryolu ulaşımını çok yavaşlatmaktadır.

Demiryolu hizmetlerinin yetersizliği, ayrıca kıta ülkelerinin, özellikle Arjantin ve Brezilya'nın motorlu taşıt üretimini artırması ya da artırmayı amaçlaması, karayollarının gelişmesini özendirmektedir. Karayolu şebekesinin geliştirilmesinde, kıta içi entegrasyon projelerine özel önem verilmektedir. Amerika Kıtası Kalkınma Bankası ile Dünya Bankası kıtadaki karayolu projeleri ile yakından ilgilenmektedir. Pan-Amerikan Karayolu kıta boyunca uzanır, en büyük bölümü ise Brezilya'dadır.

Kara ve demiryolu ulaşımında karşılaşılan coğrafi güçlükler, Güney Amerika'da hava taşımacılığının II. Dünya Savaşı'ndan bu yana hızla gelişmesine yol açmıştır. Ama havayollarının, ağır yük taşımacılığı açısından, yolcu taşımacılığı ile aynı ölçüde gelişmiş olduğu söylenemez. Güney Amerika başkentlerinin tümü ve bazı büyük merkezler, ABD ve Avrupa'daki merkezlere havayolu ile bağlanmış durumdadır. Kıta içi hava taşımacılığı, uluslararası hava taşımacılığına göre daha yavaş gelişmiştir.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

1980'lerde bütün kıtada bir demokratikleşme süreci yaşanmış ve var olan askeri yönetimler yerlerini sivil yönetimlere bırakmıştır. Fransız Guyanası, Fransa'ya bağlı bir denizaşırı il durumundadır. Falkland Adaları İngiltere'ye bağlıdır.

Güney Amerika ülkelerinin çoğunda en üstte bir yüksek mahkemenin bulunduğu bir yargı sistemi vardır. Yargı dış etkilerden, özellikle de ordudan görece bağımsızdır.

Kıta ülkelerinin çoğu, askeri bakımdan da ABD'ye büyük ölçüde bağımlıdır. ABD askeri yardımının askıya alındığı durumlarda ise Batı Avrupa ve İsrail'den silah alımı yoğunlaşmaktadır.

Güney Amerika ülkeleri genelde BM'nin öngördüğü günlük asgari kalori düzeyine ulaşabilmiş değillerdir. Bolivya, Ekvador, Kolombiya ve Peru'da ortalama ömür, kıtanın geri kalan kesimlerinden daha düşük, çocuk ölüm oranı ise daha yüksektir.

Solunum hastalıkları, And ülkelerinde başlıca ölüm nedenidir. Kıta ölçeğinde frengi ve tifo yaygın hastalıklar arasındadır. Bolivya'da erkekler için 51 yıl, kadınlar için 55 yıl olan (1987) ortalama ömür Arjantin'de sırasıyla 67 yıl ve 74 yıl (1990), Brezilya'da 62 yıl ve 68 yıl (1985-90), Uruguay'da ise 69 yıl ve 75 yıldır (1989). Hekim başına düşen nüfus Arjantin ve Uruguay'da ABD'dekine yakın düzeydedir. Kıta düzeyinde çocuk ölüm oranları binde 30 ile binde 68 arasında değişmektedir.

En son verilere göre hem kadınlar, hem de erkekler arasında okuryazarlık oranı yüzde 83-87 arasındadır. Bu oran Arjantin, Şili, Uruguay ve Guyana'da yüzde 90'ın üstüne çıkar. And ülkelerinde kadınların okuryazarlık oranı genellikle erkeklerinkinden daha düşüktür.

Güney Amerika ülkelerinin çoğunda yaşlılara, hastalara, doğum yapan kadınlara yönelik ve en azından sanayi, ticaret ve devlet kesimlerinin işçileri için, iş kazalarını kapsayan sosyal güvenlik programları geliştirilmiştir. İşsizlik sigortası ve bakmakla yükümlü olunan aile bireylerine ek yardım programları ise genellikle az gelişmiştir.

Güney Amerika'da basın gittikçe daha özgür koşullar altında çalışma olanağı bulmaktadır. Kıta ülkelerinin çoğunda basın-yayın organları üzerinde gerek askeri hükümetler, gerekse kapatılmaktan ya da başka yaptırımlardan kaçınmak için doğrudan doğruya yayın organları tarafından uygulanan sansür büyük ölçüde kaldırılmıştır. Hemen bütün ülkelerde eski yasalara oranla

daha az kısıtlayıcı basın yasaları yürürlüğe konmuştur.

KÜLTÜREL YAŞAM

Güney Amerika'da kültür yaşamının temelini, İber Yarımadasının değerleri, Amerika Yerlilerine ve Afrikalılara özgü folklor, müzik ve sözel gelenek öğeleri oluşturur. Yerli etkisi özellikle Andlar'da ve Amazon Havzasında; Afrika etkisi ise Brezilya'da güçlüdür. Ayrıca Alman ve İtalyan göçmenlerinin gelenekleri ile görece yakın zamanlarda Batı, özellikle ABD kökenli teknolojik yenilikler de bölge kültüründe etkili olmuştur. Arjantin, Uruguay, Şili ve bir oranda da Brezilya'daki Avrupa etkisi, sanat galerilerinde, müzelerde ve konser salonlarında kendini gösterir. Andlar'ın kuzey bölümünde kalan ülkelerde ise İspanyol sömürge mirasının etkisi hâlâ belirgindir. And ülkelerindeki yerel şenlikler, yünlü eşyaların, çoğunlukla Yerli olan bölge halkının yaşamındaki önemini yansıtır. Okyanus kıyısındaki plajlar ve futbol maçları pek çok Güney Amerikalı için en önemli eğlence öğeleridir. *Ayrıca bak.* Amerika Yerlileri; Amerika Yerli sanatı; Latin Amerika; Latin Amerika edebiyatı.

TARİH

KOLOMB ÖNCESİ. Avrupalıların 16. yüzyıldaki keşiflerinden önce Güney Amerika'da yaşayan halklar, Meksika ve Orta Amerika'daki Maya ve Azteklerin tersine, henüz yazıya geçmemişlerdi; yazıya dayalı bir takvimleri de yoktu. Bu nedenle, kıtanın Tarihöncesi'ne ilişkin bilgiler arkeolojik bulgularla, yerel söylencelerle ve ilk kâşiflerin kayıtlarıyla sınırlıdır.

Eski kültürler. Güney Amerika'ya ilk yerleşenler, Orta Amerika yoluyla kuzeyden gelen göçebe avcı, balıkçı ve toplayıcı topluluklardır. Bu topluluklara ilişkin kalıntılar Ekvador, Doğu Brezilya ve Güney Şili gibi, birbirinden oldukça uzak yörelerde bulunur. Kalıntılar arasında insan iskeletleri ile taş ve kemik aletler de vardır.

Avcılık ve toplayıcılık, kıtanın güneyinde Tarihöncesi dönem boyunca varlığını sürdürdü. Ama öteki kesimlerde, daha gelişkin kültür ve uygarlıkların oluşumu tarıma dayalıydı. Güney Amerika'nın en ileri uygarlıklarının temeli yoğun tarımdı. Bu tür tarımın en gelişkin örnekleri, Büyük Okyanus kıyısı boyunca uzanan And Dağlarında, özellikle Peru'daki dağlarda ve kıyı şeridinde, Bolivya'nın da bir kesimini kaplayan Orta Andlar'da ortaya çıktı.

Peru'nun kuzey kıyılarındaki en eski kalıntılar, geçimini ağırlıklı olarak balıkçılık ve kabuklu hayvan toplayıcılığıyla sağlayan, ama sukabağı, kabak, fasulye, kırmızı biber ve pamuk yetiştiriciliğiyle de uğraşan toplulukların varlığını göstermektedir. İÖ 3000-1000 arasına ait buluntular henüz çanakçömlek yapımına başlamamış olan bu insanların gene de pamuk liflerinden elbise, sepet ve hasır ürettiklerini, ayrıca kabaca yontulmuş aletler yapabildiklerini ortaya koymaktadır.

İÖ 1. binyılda, seramik işlemeciliğinin yanı sıra gerçek anlamda dokumacılık ile darı ve manyok tarımının da yerleştiği, uzun bir oluşum süreci başlamıştır. Sulama sistemlerinin kurulması, maden işlemede yeni tekniklerin geliştirilmesi, inşaatlarda güneşte kurutulmuş kil blok kullanılması, bu sürecin öteki belirtileridir. İÖ 400 - İS 600 arasında Orta Andlar bölgesinde belirgin bölgesel kültürlerin ortaya çıkmasının temelinde de bu süreç vardı. Klasik dönem olarak adlandırılan bu evrede seramik ve maden işlemeciliğinde, dokumacılıkta ve mimaride yüksek bir sanatsal ve teknik düzeye ulaşıldı. Önde gelen yerel kültürler, Peru'nun kuzey kıyılarında Moche, güney kıyılarında Nazca, kuzey yaylalarında Recuay, Bolivya'da ise Pucará ve Tiahuanaco idi.

Giderek güçlenen yerel kültürler çevreye de yayılmaya başladı. Örneğin Tiahuanaco kültürü Bolivya'ya, Kuzey Şili'ye ve Peru'nun kıyı ve yüksek alanlarına yayıldı. İS 600-1000 arasında dinsel dürtülerden kaynaklanan bu yayılma, gerçek bir dinsel ya da siyasal birlik yaratamadı. Tiahunacolar gücünü yitirince, bölgesel kültürler yeniden canlandı. Bunlardan kuzey kıyısındaki Çimular, "imparatorluk" denebilecek bir örgütlülüğe ulaştılar. Peru'da bugünkü Trujillo yakınlarında Chan Chan adlı büyük bir tören kenti de kuran Çimular siyasal ve dinsel örgütlenme açısından, onu izleyen İnka Krallığı'na pek çok bakımdan benziyordu.

İnkalar. İspanyolların 1532'de keşfettiği İnka Krallığı kültürel gelişmesinin doruğundaydı. Orta Andlar'ı birleştirerek kuzeyde Kolombiya'ya, güneyde ise Arjantin ve Şili'ye uzanan İnkaların tarihi, Manco Capac'ın önderliğinde güneyden Cuzco yöresine doğru çıktıkları göçle başlatılır. Başka And kabileleri gibi Cuzco Vadisinde yıllarca yaşayan İnkalar, zamanla güçlenerek çevredeki kabileler üzerinde de nüfuz kazandılar. Bir yanıyla dinsel amaçlar taşıyan fetih hareketleri, İnkaları bir kabile konumundan yönetici bir kast konumuna yükseltti. Yöneticilerini de, yeryüzündeki tanrı olarak görüyorlardı.

İS 1200 dolaylarında yaşadığı sanılan ve tarihçilerce Manco Capac'ın oğlu olarak tanımlanan Sinchi Roca'dan sonra, İnkaların gücü güneye doğru, Kolla halkları arasında da yayıldı. İnkalar Titicaca Gölüne kadar uzandılar. İnka egemenlik alanının batısında ve kuzeybatısında yaşayan Çanka halkını, Kolla kavimlerinin desteği ile yenen İnkaların krallığı böylece çok daha geniş bir alana yayıldı. İnka Krallığı, en güçlü döneminde, Arjantin'deki Tucumán'dan, dağ şeridi boyunca kuzeye uzanarak Ekvador'daki Quito'ya ulaşıyordu. Bu dönemde İnka Krallığı yaklaşık 2,5 milyon km²'lik bir alana yayılıyor, yaklaşık 6 milyonluk bir nüfus barındırıyordu.

Güney Amerika'nın öbür yörelerinde nüfus çok daha seyrek, uygarlık düzeyi çok daha düşüktü. Kuzeydeki dağlarda Çıpçalar, gene kuzey kıyılarında ise Karipler ve Aravaklar yaşıyordu. Brezilya'da ve Yukarı Plata Havzasında yarı göçebe kültüre sahip Tupi-Guarani kabileleri; kıtanın güney ucunda ise, doğuda Patagonyalılar, batıda Arokanlar dağınık birimler halinde yerleşmişti.

KEŞİFLER. Kristof Kolomb'un Yeni Dünya'ya 1498'de yaptığı üçüncü sefer sırasında, bugünkü Venezuela'daki Orinoco Irmağı ağzında karaya çıkmasıyla, kıtanın Avrupalılarca keşfi başladı. 1509'a gelindiğinde, Rio de la Plata'ya kadar tüm doğu öğrenilmişti. 1513'te Vasco Nuñez de Balboa'nın Panama Kıstağında Büyük Okyanusu keşfetmesinden sonra 1520'de Fernao de Magalhaes (Macellan) kendi adını taşıyacak olan boğazı dolaştı; 1527'de Francisco Pizarro Peru kıyılarına çıktı. Pizarro, 1533'te İnka Krallığı'nı ele geçirdikten sonra 1535'te Lima'yı kurdu. Aynı yıl Diego de Almagro, Şili'yi ele geçiriyor, Pedro de Mendoza ise Buenos Aires'te bir yerleşme kuruyordu. 1537'de Jimenez de Quesada, Çıpçaları egemenlik altına aldıktan sonra Kolombiya'da Bogotá'yı kurdu. 1541'de Pedro de Valdivia, Santiago de Chile'yi kurarken, Francisco de Orellana da Ekvador'un doğusundan yola çıkıp Amazon Irmağını izleyerek Atlas Okyanusu kıyısına ulaşmıştı. 16. yüzyıl ortalarında Avrupalılar yerleşme amacıyla kıtaya gelmeye başladılar; yüzyıl tamamlandığında kıtadaki başlıca kentlerin temeli atılmış bulunuyordu.

SÖMÜRGE DÖNEMİ. Batı kıyısındaki yerleşmeler. İspanyolların İnka bölgesine yönelik ilk girişimlerindeki başlıca dürtü, değerli madenlerin elde edilmesiydi. Yerlilerin elindekiler alındıktan sonra, daha çoğu için madencilik başladı. Ama yiyecek ve giyeceğe de gereksinim vardı; ayrıca keşif gruplarıyla birlikte gönderilen İspanyol din adamlarının görevi Yerlileri Hıristiyanlaştırmaktı. Böylece tarıma ve Avrupa'dan getirilen hayvanların beslenmesine dayalı ilk yerleşmeler ortaya çıktı.

Peru, Bolivya ve Kolombiya başlıca madencilik alanlarıydı. Altın dağınık, gümüş daha boldu. Madencilik dışında başlıca tarım bölgesi, Peru kıyı şeridinin yanı sıra Şili'nin orta vadisiydi.

16. yüzyıl sonuna gelindiğinde kıta büyük ölçüde ele geçirilmişti. And toprakları madencilik ve tarıma dayalı yerleşmelerden oluşan geniş bir sistem içinde toplanmıştı. Gerek tarım, gerekse madencilik Yerli emeğine dayanıyordu. Kıtaya İspanya'dan görece az aile geldiğinden, yönetsel ve askeri amaçlarla da kıtada bulunan İspanyolların Yerli kadınlarla kaynaşması sonucunda, Mestizo adı verilen melez tip gelişti. Sayıları giderek artan Mestizolar, İspanyolların kıtadaki etkinliklerinde önemli yardımcı işlevler gördüler.

17. yüzyılda en zengin rezervler bir bölümüyle de olsa tükenince madencilik yerleşme açısından eski çekiciliğini yitirmeye başladı. Yaylalarda merinos koyunculuğu, Şili, Peru ve Arjantin'in batısında bağcılık ve zeytin üretimi, Ekvador'da bitkisel fildişi, balsa kerestesi ve 1700'den sonra da kınakına önem kazanmaya başladı. Gemi yapımcılığı da hızlandı.

Doğu kıyısındaki yerleşmeler. Doğu kıyısında Yerli nüfus daha azdı; ayrıca bu kıyılarda iki yüzyıl boyunca yeraltı kaynağı bulunamadı. Dolayısıyla, önceleri bölgedeki yerleşmeler tarıma ve bölgenin doğal ürünlerine dayalıydı. Plata bölgesinin ele geçirilmesini Yerlilerin direnişi geciktirdi; Paraguay'da ise İspanyollar göçebe olmayan ve kendilerine karşı direnmeyen Yerlilerin yaşadığı sulak bir bölge bulunca 1537'de Asunción'u kurarak yerleşime başladılar. 18. yüzyıl sonlarında, Orta Arjantin'in doğusunda humusça zengin topraklarda tahıl üretiliyor, ovalarda sığır besleniyor, kuzeyde ve Paraguay'da ise tropik ürünlerle *maté* (Paraguay çayı) yetiştiriliyordu. Yeraltı kaynağı bulunmaması ve İspanyolların, Peru aracılığıyla İspanya'dan gelen ürünler dışında her türlü ticareti yasaklaması, bölgenin gelişmesini engelledi.

Kıtanın yaklaşık yarısını kaplayan Brezilya'daki Portekiz yerleşmeleri, tropik ürün plantasyonları oluşturulması amacıyla soylulara bağışlanan 20 *capitania* aracılığıyla gerçekleşti. Yerlilerden umulan verim alınamayınca Afrika'dan getirilen kölelerin çalıştırıldığı bu plantasyonlarda şeker, pirinç, tütün, çivit ve kakao üretimi yapılıyordu. Boya eldesinde ve doğramacılıkta kullanılan ağaç, ahşap ve hayvan derisi de ihraç ürünleri arasındaydı.

18. yüzyılda Minas Gerais bölgesinde altın, elmas ve pek çok değerli maden keşfedilince Brezilya'ya nüfus hareketi başladı. Bu ülke bir yüzyıla yakın süreyle dünyanın başlıca altın üreticisi konumunu

korudu. Güneyde daha yavaş gelişen yerleşmeler, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu.

Portekiz ve İspanyol sömürgeciliğinin mirası. Güney Amerika'nın siyasal coğrafyası, büyük ölçüde, İspanyollar ve Portekizliler tarafından oluşturulan yönetsel ve yargısal bölümün ürünü oldu. İspanyolların kurduğu üç genel valilik (1542'de Lima, 1717'de Nueva Granada, 1776'da Rio de la Plata), *capitania* ve *audiencia*'lar (kısmen yönetsel, kısmen yargısal nitelik taşıyan birimler) kıtanın siyasal sınırlarını belirledi. Coğrafi özelliklerin ve yabancı çıkarlarının yanı sıra, İspanyol yönetiminin, her birimi yalıtılmış bir konumda tutması da, İspanyol Amerikası'nın önce 10, sonra da 20 ayrı devlete bölünmesine yol açtı.

Brezilya'nın bütünlüğünü korumasına karşın eyaletlere ayrılması ve bu eyaletlerin bölgeci tutumları, Portekiz yönetiminin etkileriyle ve merkezi denetimin gevşekliğiyle, bir oranda, açıklanabilir. Güney Amerika'nın bağımsız uluslarının siyasal örgütlenmesi, Fransız ve Amerikan modellerini izlemiş olmakla birlikte özellikle 19. yüzyıl boyunca gözlenen siyasal kültür, değerler yapısı, tutum ve davranış örüntüleri büyük ölçüde İspanyol-Portekiz siyasal yapılanmasını yansıtır.

Düşünsel yaşamda ve bir oranda da eğitimde, başta Fransa kökenli olmak üzere güçlü bir Avrupa etkisi görülür; ama İspanya ve Portekiz'in düşünsel mirası, bu iki ülkenin dilleriyle birlikte Güney Amerika'nın yeni uluslarına da aktarılmıştır. Gerek İspanyolca gerekse Portekizce kıtanın yerel koşullarından etkilenmiştir. Güney Amerika'da konuşulan İspanyolca, İspanya'da konuşulandan bazı bakımlardan farklı olduğu gibi değişik uluslar arasında da farklılık gösterir. Kıta yerlilerinin yanı sıra Arjantin ve Uruguay'daki öteki Avrupalı göçmenlerin de bunda rolü olmuştur. Portekizcenin, Portekiz ve Brezilya'da konuşulan biçimleri arasındaki farklar, İspanyolcada gözlenenden de büyüktür.

Güney Amerika'da İspanyol-Portekiz sömürge döneminin kesintisiz etkisi, ekonomi alanında da gözlenir. Sömürge döneminde Güney Amerika, bir hammadde üreticisi ve başta İspanya olmak üzere Avrupa ürünleri için bir pazar konumundaydı. Bu dönemde imalat sanayisi engellendi, ekonominin geri kalan bölümü geçimlik tarım ve yerel alt sınıfların tüketimine yönelik küçük el zanaatları ile sınırlandı. İşlenmemiş temel ürünlerin ihracına dayalı bu çerçeve, bağımsızlıktan sonra da uzun süre varlığını korudu; kimi ülkelerde bugün de ortadan kalkmış değildir.

Toprak tasarruf sistemi ve çalışma ilişkilerinin sürekliliği de toplumsal örgütlenme ve tabakalaşmayla yakından ilgilidir. *Hacienda*(*) (Brezilya'da *fazenda*) adını alan büyük toprak mülkleri, sömürge toplumunun temel taşlarından biriydi. *Hacienda*, yalnızca ekonomik bakımdan değil, giderek toplumsal ve siyasal bakımdan da kendine yeterli, özerk birimlere dönüştü. *Hacienda*'yı elinde tutan büyük toprak sahibi, kendi ailesinin yanında, hizmetçiler, serfler ve köleler üzerinde de her açıdan mutlak yetki taşıyordu. 17. yüzyılda, kentlerde odaklaşmış sömürge yönetiminin gücünün zayıflaması, bağımsızlıktan sonra ise eski devlet örgütünün dağılması, *hacienda*'ların işlevini daha da sağlamlaştırdı.

Sömürge döneminde oluşturulan çalışma ilişkileri de İspanyol ve Portekiz yönetiminin çelişik tutumlarını yansıtır. Belirli sayıda Yerlinin bir İspanyolun sorumluluğuna "teslim edilmesine" dayalı *encomienda*(*) sistemi, yerel halkın korunmasını ve Hıristiyanlığın yayılmasını amaçlarken, Yerlilerin köleleştirilmesi ya da serfleştirilmesi ile sonuçlandı. *Encomienda* 18. yüzyıl sonunda, kaldırıldıysa da, özündeki yarı-feodal ilişki *hacienda*'larda varlığını sürdürdü ve uğradığı bazı değişikliklere karşın, 19. yüzyıl boyunca tümüyle ortadan kalkmadı. Bazı bölgelerde, toplumsal değişimin kırsal kesimde de etkisini duyurduğu 20. yüzyılın ilk yarısına değin, benzer ilişkiler yürürlükte kaldı.

Sömürge döneminde, yasaların tanıdığı başlıca üç zümre (toplumsal grup) vardı: İspanyollar, Yerliler ve kastlar (*casta*). Son grup, Mestizo ve Mulatto gibi melezler ile Afrikalı kölelerden oluşuyordu. Avrupa'da doğmuş İspanyollar, yönetim görevleri ve dış ticaretteki tekelleri ile en üst tabaka idi; onları kolonilerde doğmuş Kreoller (beyazlar ya da "beyazımsılar"), Mestizolar ve Mulattolar izliyordu. Toplumsal tabakalaşmanın en altında ise, Yerliler bulunuyordu.

Sömürgecilik döneminden devralınan bu toplumsal yapı, yeni oluşan devletlerde tutarlı bir siyasal düzenin yaratılmasını engelledi. Ayrıca hammadde ihracının ekonomideki büyük ağırlığı büyük toprak sahiplerinin gücünü pekiştirirken, hem dışa bağımlılığı sürdürüyor, hem de köhnemiş toplumsal yapıyı süreklileştiren toplumsal ilişki biçimlerini besliyordu.

GÜNEY AMERİKA'DA SÖMÜRGE YÖNETİMİNİN SONU. 17. yüzyılda, Venezuela dışında İspanya'nın Güney Amerika'daki tüm toprakları Peru Genel Valiliği'ne bağlıydı. 18. yüzyılda ise öteki İspanya genel valilikleri oluşturuldu. İspanya'daki bir konseyin atadığı ve toprak sahiplerinden seçilen valilerin neredeyse mutlak yetkileri vardı.

18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde İspanyol sömürgelerinde devrim olgunlaşmaya başlamıştı. Napoléon Savaşları devrimin kıvılcımını alevlendirdi. 1808'de Napoléon İspanya ve Portekiz'i işgal etti; kendi savunmasıyla uğraşan İspanya, Güney Amerika'daki sömürgelerinin denetimini hemen tümüyle elden çıkardı. Bağımsızlığa doğru böylece ilk adımlarını atan koloniler, kendi *junta*'larını oluşturdular. Napoléon'un işgalinden kısa süre önce Brezilya'ya giden Portekiz kralı VI. Juan, bu ülkedeki Portekiz yönetimini kolonide yaşayanlara devretti. 1811'de Venezuela, Francisco de Miranda'nın önderliğinde bağımsızlığını ilan etti; onu öteki İspanyol sömürgeleri izledi. İspanyol kuvvetlerinin 1812'de Venezuela'da Miranda yönetimindeki genç cumhuriyeti devirmesine karşın, Güney Amerika'da bağımsızlık mücadelesi durmadı; 1817'de kıtanın kuzeyinde Simon Bolivar, güneyinde de Jose Francisco de San Martin önderliğinde silahlı mücadele başladı. San Martin 1818'de Şili'yi, 1822'de ise Peru'nun güneyini İspanyollardan kurtardı. Bolivar da 1821'de Venezuela'yı ve kıtanın kuzeyindeki öteki İspanyol sömürgelerini özgürlüğe kavuşturdu. 1826'da Peru'da Callao kentinin de düşmesiyle, İspanya Güney Amerika'dan çıkarılmış oluyordu.

Brezilya ise 1822'de Portekiz'den bağımsızlığını ilan etti ve Portekiz prens naibi I. Dom Pedro'yu imparator ilan etti. Böylece Güney Amerika, bugün de İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın elinde bulunan Guyanalar dışında, Avrupa egemenliğinden kurtulmuş oldu.

Arjantin, Uruguay, Paraguay ve Bolivya, La Plata Genel Valiliği'nin; Kolombiya, Venezuela ve Peru ise İspanya'ya bağlı eski Peru Genel Valiliği'nin dağılmasıyla kurulduklar. Genç Latin Amerika cumhuriyetlerinin tümü, güçlü bir yürütme erkine dayanıyordu. Ama yarı-feodal ekonomik koşullar, tutucu ve güçlü toprak sahipleri ile sanayinin gelişmesinden ve toplumsal reformlardan yana olan liberaller arasındaki keskin mücadelelere ve devrimlere ortam hazırlayacaktı. *Ayrıca bak.* Latin Amerika.

GÜNEY AMERİKA ULUSLARI. Bağımsızlık sonrasında kalkınma. İspanyol sömürgeleri bağımsızlığını kazanınca, İspanyolların ticarete ve yerli girişimciliğe getirdiği kısıtlamalar da ortadan kalktı. Dünya pazarlarına mal sürebilme özgürlüğü, tarımın gelişmesine yadımcı oldu. Yol yapımında ileri adımlar atıldı; 1850'den sonra, özellikle İngiliz teknik yardımıyla, pek çok kıyı noktasından içlere uzanan demiryolları yapıldı. Arjantin'den Avrupa'ya büyük miktarlarda buğday ve deri gönderiliyordu. São Paulo'da kahve yetiştiriciliğine başlandı; kısa süre sonra da Brezilya bu alanda öncülüğü elde etti. Ekvador, Brezilya ve Venezuela'da kakao önem kazandı.

Batı kıyısında ise, ekilebilir toprakların uzaklığı ve azlığı yüzünden tarım pek az gelişebildi. Bağımsızlık, Güney Amerika'nın hiçbir bölgesinde topraktaki büyük mülklerin parçalanmasına yol açmadı ve bu nedenle tarım, mülkiyetin yaygınlaşmasının sağlayabileceği bir dürtüden de yoksun kaldı.

Mamul maddelerin, Avrupa'dan, sömürge dönemindekinden daha düşük fiyatlarla getirilebilmesi, Güney Amerika'da sanayinin gelişmesini köstekliyordu. Gene de hafif sanayi dalları yaygınlaştı; dokuma fabrikalarının sayısı hızla arttı.

I. Dünya Savaşı öncesinde yeni gelişmeler oldu. Amazon bölgesinde doğal kauçuk elde ediliyordu; ama kuruyemişler, balmumu ve deri ihracatı daha uzun ömürlü oldu. Arjatin'in plata bölgesinde kurulu büyük paketleme tesislerinden dondurulmuş et ihraç ediliyordu. Antiller'de muz, Kolombiya'nın dağ vadilerinde kahve yetiştirilmeye başlandı. Şili ve And ülkelerinde madencilik canlanıyor, Brezilya'da elde edilen manganez ve Guyanalar'da çıkarılan boksit dünya ticaretine katılıyordu.

20. yüzyıl. Panama Kanalının açılışı, Güney Amerika'nın batı kıyısına yararlı oldu. I. Dünya Savaşı da kıta madenlerinin önemini artırdı. Kıtanın dış ticaret ağırlığı giderek Avrupa'dan ABD'ye kaymaya başladı. Savaştan sonra Venezuela ve Kolombiya'da petrol çıkarılmaya başlandı; mamul madde kıtlığı, gitgide güçlenen milliyetçi duygularla birleşerek, "yerli malları" üretecek fabrika kurma projelerine canlılık kazandırdı. Hükümetlerin Londra ve New York'tan topladığı kredilerle yollar, limanlar, eğitim kuruluşları inşa edildi. Hem dışardan gelen göç, hem de nüfus artış oranı yükseldi. Üniversiteler ve basın da modernleşme hareketine katıldı.

1930'ların Büyük Bunalımı, kıtanın maden ihracına ket vururken göçmen akışını da durdurdu. Bunalımın yol açtığı kitlesel hoşnutsuzluk, kimi ülkelerde, tarımın gelişmesini sağlayacak reformları gündeme getirdi.

Almanların denizaltı harekâtlarına karşın, II. Dünya Savaşı Güney Amerika ihracatını yeniden canlandırdı ve kıtanın genel mali konumunu güçlendirdi. Böylece sanayileşme projeleri için gerekli ithalat da gerçekleşebildi. Sanayileşme sürecinin hızlanması ve hükümetlerin enerji üretimine yaptığı yatırımlar sonucunda, sanayi üretimi iki savaş arası döneme göre yüzde 50 artmıştı.

I. Dünya Savaşı sırasında Güney Amerika ülkelerinin çoğu Almanya ile ilişkilerini kesti. Savaştan sonra kıta ülkeleri Milletler Cemiyeti'ne katıldı. İki savaş arasındaki dönemde Kolombiya ile Peru, Ekvador ile

Güney Amerika Ülkeleri

Peru ve Şili ile Peru arasındaki sınır anlaşmazlıkları çözüme bağlandı. Bolivya ile Paraguay arasındaki Chaco Savaşı (1932-35) Bolivya'nın Paraguay'a önemli miktarda toprak yitirmesine yol açtı. İki savaş arasında Güney ve Kuzey Amerika arasındaki ilişkiler de güçlendi. 1938 Lima Bildirgesi ile, iki Amerika'nın hükümetleri, ülkelerine dışardan yönelecek saldırılar karşısında güçlerini birleştirmek yükümlülüğünü üstlendiler.

ABD II. Dünya Savaşı'na katılınca, Arjantin dışındaki Güney Amerika ülkeleri Mihver devletleri ile ilişkilerini kestiler. Savaştan sonra kıta ülkeleri Birleşmiş Milletler'e katıldı. 1945'te Chapultepec Senedi ile, iki Amerika arasındaki işbirliği ve dış saldırıya karşı ortak savunma ilişkileri güçlendi. 1947 Rio de Janeiro Konferansı, bu anlaşmayı sürekli bir antlaşma biçimine soktu. 1948'de Amerika Devletleri Örgütü (OAS) kuruldu. Arjantin, Brezilya, Meksika, Paraguay, Peru, Şili ve Uruguay'ın 1960'ta imzaladığı Montevideo Antlaşması ile Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği (LAFTA) oluşturuldu. And Grubu (1969) ve Amazon Paktı (1978), bölgesel ekonomik işbirliğini güçlendirmeyi amaçlayan öteki kuruluşlardır. 1982'de LAFTA'nın yerini Latin Amerika Entegrasyon Birliği (LAIA) aldı.

Toplumsal ve siyasal değişme. Kıtanın ihraç ürünlerine dönük talep artışının yol açtığı ekonomik genişleme, bunun gerektirdiği yeni bir hizmet sektörünün gelişmesi ve devletin eşgüdüm ve topluluştırma işlevinin giderek artması, Güney Amerika'da kentsel toplumun dönüşümüyle sonuçlandı. Bir yandan kentli bir orta sınıf doğuyor, öbür yandan modern bir işçi sınıfı biçimleniyordu. Bu dönüşümler siyasal alana da yansıyor, siyasal katılım genişliyordu. Kitle haberleşme araçlarının ve ulaşım ağının gelişmesi ise kırsal kesimin yalıtılmışlığına son verdi.

Yeni toplumsal kesimlerin ortaya çıkması, kültürel ve toplumsal alanlarda da köklü değişiklikler yarattı. Çeşitli biçim ve ölçülerde de olsa milliyetçilik, hem kentli orta sınıfların, hem de oligarşik rejimlerin yerini alan populist rejimlerin bakış açısını belirledi. Askeri müdahale geleneği sürmekle birlikte, müdahalelerin içeriği değişti: 1930'lara değin askeri müdahaleler, yönetici seçkinler arasındaki hizip çekişmelerinin bir yansımasıyken, bu yıllardan sonra, nüfusun giderek genişleyen kesimlerinin siyasete katılmasından kaynaklanan "katılım bunalımları"nın bir bileşeni oldular.

Hegemonyacı dış güçlere, özellikle de ABD'ye ekonomik, siyasal ve kültürel "bağımlılık" temel tartışma konuları arasına girdi; ulusal kimlik duygusunun gelişmesi de Yerli ve Mestizo mirasının yeniden değerlendirilmesine yol açtı. Ekonomik kalkınma ve ulusal topluluğun bütünleşmesi herkesçe benimsenen amaçlar olmakla birlikte, siyasete etkin biçimde katılan toplumsal kesimlerin ideolojileri ve çıkarları arasındaki farklar, derin uzlaşmazlıklara ortam hazırladı. Kıtada, Marksist eğilimlilerden, modernleşmeyi amaçlayan otoriter askeri yönetimlere kadar değişen yeni rejimler kurulurken sömürgeciliğin mirası hemen tümüyle yok oluyordu.

1980'lerde bütün kıtada bir sivilleşme ve demokratikleşme süreci yaşandı. Askeri hükümetler birbiri ardı sıra yerlerini seçimle işbaşına gelen sivil hükümetlere bıraktılar ve demokratikleşme yolunda önemli adımlar atıldı. Ordunun siyasal yaşamdaki önemi azaldıysa da, birçok ülkede etkili bir siyasal güç olmayı sürdürdü. 1980'lerin bir başka özelliği de, ekonomik sorunların giderek ağırlaşması oldu. Bunların başında çok hızlı enflasyon ve gittikçe büyüyen dış borç yükü gelmekteydi. Bu nedenle, birçok ülke istikrar politikalarına başvurdu ve dış borçları azaltma ya da indirim konusunda girişimde bulundu.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

Amerika antilopu (*Antilocapra americana*), toynaklı Kuzey Amerika memelisi. *Artiodactyla* takımının *Antilocapridae* familyasının yaşayan tek üyesidir. Omuz yüksekliği 80-100 cm, rengi kızılımsı kahverengi, karnı beyazdır. Kısa, koyu-kahverengi bir yelesi vardır; boynunda iki beyaz şerit, arkasında da daire biçiminde büyük beyaz bir leke bulunur. Bu lekeyi oluşturan tüylerini kabarttığında, tehlikeye karşı bir uyarı işareti olduğu sanılan bu beyazlık 3-4 km uzaktan bile görülebilecek kadar belirginleşir. Amerika antilopunun hem erkeğinde, hem dişisinde bulunan dik boynuzlar iki çatala ayrılır; çatalın uzun parçası geriye, kısa parçası öne kıvrıktır.

Değerli bir av hayvanı olan Amerika antilopu ovalarda ve yarı çöllerde yaşar; yazın ya tek başına ya da küçük gruplar halinde dolaşır, kışın ise büyük sürüler oluşturur. Erkek yazın sonuna doğru haremini toplar; dişiler de yaklaşık 8 aylık bir gebelikten sonra bir ya da iki yavru doğurur; hızlı ve çevik bir hayvan olan Amerika antilopu saatte 70 km hızla koşabilir ve 6 m yükseğe sıçrayabilir. Eskiden Alberta'dan Meksika'nın kuzeyine kadar olan bölgelerde bulunurken, bugün yaşadığı alan daralmış, bazı alttürlerinin soyu tükenmeye yüz tutmuştur. Gene de, alınan koruma önlemleri, birçok bölgede denetimli avcılık yapılabilecek kadar başarılı olmuştur.

Amerika Birleşik Çelik İşçileri Sendikası (United Steelworkers of America-USWA). 1980'lerin ortalarındaki yaklaşık 500 bin üye sayısıyla ABD'nin en büyük işçi sendikalarından biri. Çelik ve ilgili başka sanayi kollarında (örn. aluminyum) çalışan işçileri temsil eden bir işkolu sendikasıdır. Sendika 1930'ların sonlarında, sonradan Sanayi Örgütleri Kongresi (CIO) adını alacak olan Sanayi Örgütleri Komitesi tarafından yürütülen düzenli bir kampanya sonunda kuruldu. Başlangıçta Çelik İşçileri Örgütlenme Komitesi olarak adlandırılan sendika, Philip Murray'ın önderliği altında hızla gelişerek güçlü bir örgüt durumuna geldi. Dev bir çelik şirketi olan United States Steel Corporation sendikayı 1937'de toplu iş sözleşmesinde yetkili tanıdı. "Küçük çelikçiler" olarak bilinen öbür çelik firmaları, 1941'e değin sendikaya karşı koydularsa da, federal hükümetin baskısıyla bu tarihte sendikayı tanıdılar.

Sendikanın, teknolojik ilerlemenin işçi sayısını azaltmamasını sağlamak amacıyla çelik şirketlerine karşı girdiği mücadele, Temmuz 1959'da başlayan büyük bir greve yol açtı. Federal hükümetin grevi yasaklaması grevcileri işbaşı yapmak zorunda bıraktı. Grev, sendikanın isteklerinin çoğunu elde etmesiyle Ocak 1960'ta son buldu.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngilizce UNITED STATES OF AMERICA (USA), 50 eyaletten oluşan federal cumhuriyet.

Başkenti Washington, D.C.'dir. Nüfus ve ekonomik gelişkinlik bakımından batı yarıküresinin en önde gelen ülkesi olan ABD, 9.529.063 km² yüzölçümü ile Kanada ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin ardından dünyanın üçüncü büyük ülkesidir. ABD'nin, kuzeyde Kanada, batıda Büyük Okyanus, güneyde Meksika ve Meksika Körfezi, do-

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

İşaretlerin büyüklüğü kentlerin görece büyüklüğünü gösteri

Yükseklikler metre cinsindendir

ONTARIO
QUÉBEC
NEW BRUNSWICK
Quebec
Saint John
MAINE
Bangor
MONTREAL
Ottawa
Thunder Bay (Fort William-Port Arthur)
Sault Ste. Marie
Duluth
MINNESOTA
Minneapolis
St. Paul
WISCONSIN
Madison
Milwaukee
Green Bay
MICHIGAN
DETROIT
Flint
Saginaw
Port Huron
Bay City
Grand Rapids
Lansing
Kalamazoo
Muskegon
TORONTO
Hamilton
Niagara Falls
Rochester
Buffalo
Syracuse
Albany
Boston
Providence
Hartford
New Haven
Worcester
Springfield
Lowell
Lawrence
Manchester
Portland
Bangor
Cleveland
Akron
Canton
Youngstown
Toledo
Fort Wayne
Indianapolis
Dayton
Columbus
Cincinnati
Springfield
Pittsburgh
Harrisburg
Reading
Allentown
Scranton
Wilkes-Barre
Bridgeport
NEW YORK
Newark
Paterson
PHILADELPHIA
Camden
Wilmington
Atlantic City
Baltimore
WASHINGTON
Richmond
Norfolk
Newport News
Petersburg
Roanoke
Charleston
Huntington
Louisville
Lexington
Evansville
Nashville
Knoxville
Asheville
Charlotte
Raleigh
Durham
Greensboro
Winston-Salem
Fayetteville
Columbia
Charleston
Savannah
Jacksonville
Daytona Beach
Orlando
Tampa
St. Petersburg
West Palm Beach
Fort Lauderdale
Miami
Atlanta
Birmingham
Tuscaloosa
Montgomery
Macon
Augusta
Columbus
Chattanooga
Huntsville
Memphis
Jackson
Little Rock
Springfield
St. Louis
Kansas City
Omaha
Des Moines
Davenport
Rock Island
Moline
Peoria
Bloomington
Champaign
Decatur
Springfield
Quincy
Cedar Rapids
Dubuque
Waterloo
Rockford
Racine
Beloit
Janesville
Appleton
Oshkosh
Sheboygan
Eau Claire
La Crosse
Wausau
Marquette
Sault Ste. Marie
Houston
Galveston
Port Arthur
Beaumont
Lake Charles
Baton Rouge
New Orleans
Mobile
Pensacola
Shreveport
Monroe
Dallas
Fort Worth
Tulsa
Fort Smith
Pensacola
Tallahassee
Gainesville
Ocala
Orlando
Lakeland
Winter Haven
Cocoa
Melbourne
Vero Beach
Fort Pierce
Key West
FLORIDA KEYS
MEKSİKA KÖRFEZİ
BAHAMA ADALARI
OKYANUSU
ATLAS
MISSISSIPPI DELTASI
© Rand McNally & Co.
0 100 200 400 600 km
0 100 200 400 mi

güda Atlas Okyanusuyla çevrili ana topraklarında yer alan birbirlerine bitişik 48 eyaleti, Kuzey Amerika topraklarının üçte birini kaplar. Birliğe en son katılan iki eyaletten Alaska, Kanada'nın kuzeybatısında, Hawaii ise Büyük Okyanusun ortasındadır. Bu 50 eyalete ek olarak, Pasifik Adaları gibi Birleşmiş Milletler'ce ABD'nin himayesi altına verilmiş ya da Porto Riko gibi siyasal ve yönetsel açıdan ABD'ye bağlı topraklar da vardır. 1991 tahminlerine göre nüfusu 252.177.000, nüfus yoğunluğu km²'de 26,5 kişidir. ABD'nin en büyük özelliği, hemen her bakımdan, özellikle fiziksel çevre, doğal kaynaklar ve nüfusu açısından, tüm dünya ülkeleri arasında eşine az rastlanır bir çeşitlilik göstermesidir.

DOĞAL YAPI

ABD'nin fiziksel çevresi, yeryüzü biçimlerini, su sistemlerini ve doğal kaynaklarını belirleyen jeolojik etkenler ile iklimini, toprak yapısını, bitki örtüsünü ve hayvan varlığını belirleyen atmosferik etkenlerce biçimlenmiştir. Jeolojik ve atmosferik süreçler birbirlerinden bağımsız olmamakla birlikte, ABD için birbirleriyle örtüşmeyen iki ayrı coğrafya oluştururlar.

YÜZEY ŞEKİLLERİ ABD, yüzey şekilleri bakımından beş ana bölgeye ayrılabilir: Atlas Okyanusu kıyısındaki Kıyı Düzlüğü, doğuda ve güneydoğudaki Apalaş Dağları, orta ABD'deki İç Alçak Bölge, batıdaki Cordillera ve Cordillera'nın doğu ve batı bölümleri arasında kalan Dağlararası Bölge. Bu bölgeler de toplam 24 alt bölgeye ayrılır.

ABD'nin orta bölgesinde, kuzeyde orta Kanada'dan güneyde Meksika Körfezine kadar uzanan İç Alçak Bölge yer alır. Ülkenin jeolojik ve coğrafi merkezini oluşturan bu bölge aşınmaya uğramış bir kristalleşmiş kaya platformunun üzerindedir. Bu platform 600 milyon yıldan bu yana hiçbir dağoluşum hareketinden etkilenmeyerek düzlüğünü korumuştur. Kuzeyde Kanada'nın orta kesiminde kıtanın tek büyük topografik bölgesini oluşturarak yükselen bu kaya tabanının ABD'de kalan bölümü derin bir tortul kaya tabakasının altında gizlidir. Bu platform ABD'de yalnızca kuzeyde iki yörede yükselerek New York'un kuzeyindeki Adirondack Dağları ile Minnesota'nın kuzeyi, Wisconsin ve Michigan'daki daha alçak ama daha sarp Superior Yükseltilerini oluşturur. Tarıma elverişli olmayan bu dağlık yöreler doğal güzellikleri, Superior Yükseltilerindeki maden kaynakları, özellikle Minnesota'daki ve Büyük Göller yöresindeki demir yatakları ile ünlüdür.

İç Alçak Bölge, Büyük Ovalar ve Orta Alçak Bölge olarak iki bölgeye ayrılır. ABD'nin kalbi sayılan Orta Alçak Bölge, New York'tan orta Texas'a kadar 2.400 km uzanır. Bölgede 600 m'yi aşan yüksekliğe rastlamak zordur. Her yanından yavaş yavaş yükselen bir çanağı andıran bu bölgenin güney ve doğusunda kenar yükseltileri üç büyük platoya tırmanır: Ozark Platosu, İç Alçak Platolar ve Apalaş Platosu. Bu platoların üçü de dik eğimli ve çorak topraklardır. Apalaş Platosu, İç Alçak Bölge ile Apalaş Dağları arasında bir geçiş bölgesidir.

İç Alçak Bölgenin batısını Büyük Ovalar oluşturur. Bu düzlükler Kanada ile Meksika arasındaki alanı tümüyle kaplar. Yer yer 600 m'den (Omaha, Nevada) 1.800 m'ye (Cheyenne, Wyoming) yükselen bu bölge gerçek bir düzlük sayılmaz. Ama yükseliş o denli yumuşaktır ki yöre bir düzlük görünümü kazanır.

İç Alçak Bölge doğuda ve batıda önce yavaş yavaş sonra da birdenbire yükselen dağ sıraları ile denizden ayrılır. Doğu ve batıdaki bu iki dağ sistemi birbirlerinden tümüyle farklı özellikler taşır. Doğudaki Apalaşlar yaşlı, alçak ve kesintisiz dağlardır. Alabama'dan New Hampshire'a kadar uzanan bir metamorfik ve volkanik kaya kuşağı, Apalaşlar'ın jeolojik ve coğrafi merkezini oluşturur. Bu kuşağın batı kesimindeki Blue Ridge Dağlarında, Apalaşlar'ın en yüksek noktası, Kuzey Carolina'daki Mitchell Dağı (2.037 m) bulunur. Apalaşlar'ın denize bakan doğu yanının eteklerindeki Piedmont'ta, ABD'nin en verimli tarım alanları vardır. Blue Ridge Dağlarının batısında yan yana sıralanmış dağ ve vadiler yer alır. Bu vadilerin en büyüğü olan Büyük Vadi, Apalaşlar boyunca uzanır. Apalaşlar'da özellikle zengin antrasit yatakları vardır.

Blue Ridge Dağları, Virginia
Eric Carle-Shostal/EB Inc

ABD'nin kuzeydoğu ucunda Atlas Okyanusu ile birleşen Apalaşlar, Massachusetts'teki Cod Burnunda başlayan Kıyı Düzlüğü (Atlantik Düzlüğü) ile okyanustan ayrılırlar. Bu düzlüğün büyük bölümü deniz altında devam ederek yer yer 450 km'ye ulaşan doğudaki sığ kıta sahanlığını oluşturur. Bu sahanlık Atlas Okyanusu ve Meksika Körfezi kıyıları boyunca kıyıya paralel uzanır. Bu devamlılıktan dolayı Kıyı Düzlüğü çamurlu ve bataklık topraklardır.

New York'un güneyinde düzlük genişlemeye başlar ve Meksika sınırının ötesine kadar genişleyerek uzanır. Kıyı Düzlüğü, Georgia ve Alabama'da Apalaşlar'ın güney uzantıları boyunca İç Alçak Bölgeyi Meksika Körfezinden ayırarak batıya doğru bir yay çizer. Kıyı Düzlüğü güneye ve güneybatıya doğru genişler, ama Atlas Okyanusunun kıyı ırmaklarının aşağı vadilerini su altında bırakmasıyla bu yörede aynı zamanda haliçler de oluşmuştur. Bunların en büyüğü Susquehanna ve kollarının sular altında kalmış bir aşağı vadisi olan Chesapeake Körfezidir. Toprak genellikle verimsizdir ama, bu Kıyı Düzlüğü üzerindeki bazı yörelerde ABD'nin en verimli tarım alanları yer alır (örn. eski Güney'in Pamuk Kuşağı ve Orta Florida narenciye bölgesi). Kıyı Düzlüğünün en önemli doğal zenginliği ise özellikle Texas ve Louisiana'da bulunan petrol ve doğal gazdır.

İç Alçak Bölgenin batısında, Pasifik Havzasını bütünüyle çevreleyen Cordillera dağ sisteminin bir parçası olan Batı Cordillera yer alır. ABD topraklarının yaklaşık üçte birini kaplayan Batı Cordillera bu büyüklüğünün doğal bir uzantısı olarak çok çeşitli dağlardan oluşmuştur. Batı Cordillera'nın doğu bölümünde çeşitli dağların oluşturduğu, genellikle yüksek ve kesintili bir dağ sırası olan Kayalık Dağlar bulunur. Kayalık Dağlar, Güney, Orta ve Kuzey Kayalık Dağlar olarak üç bölüme ayrılır. Güney Kayalık Dağlar volkanik ve renkli tortul kaya oluşumlarıdır. Orta Kayalık Dağlar doğu-batı ulaşımını engellemeyen alçak dağlardır. Tüm Cordillera sistemi içinde alçaklığı ile en büyük kesintiyi yaratan bu orta dağlar aslında, dağlık olmaktan çok dağlararası bir bölge sayılır. Kuzey Kayalık Dağlar ise jeolojik ve görüntüsel açıdan tüm Cordillera sisteminin en çok çeşitlilik gösteren dağlarından oluşur.

Cordillera'nın batı kesiminde ise, aralarında iç vadilerin yer aldığı engebeli dağlardan oluşan ve Büyük Okyanus ile arasında hiçbir kıyı düzlüğü bulunmayan Kıyı Sıradağları (Coast Ranges) vardır. Buradaki vadiler, tarıma elverişli verimli toprakları, denize yakınlıkları ve ulaşım kolaylıklarından dolayı yüzyıllı aşkın bir süredir ABD'nin en canlı yerleşim merkezleri olmuşlardır.

Büyük Okyanus kıyısındaki bu dağların doğusunda iki ayrı grup dağ kümesi daha vardır. Bunlardan Sierra Nevada granit dağlardır. ABD'nin ana topraklarındaki en yüksek tepesi olan Whitney Dağı (4.418 m) Sierra Nevada'dadır. Whitney Dağını ortaya çıkaran toprak hareketine eşlik eden alçalma hareketi de Kuzey Amerika'nın en alçak noktası olan ve deniz düzeyinden 846 m aşağıda bulunan Ölüm Vadisini (Death Valley) oluşturmuştur. Sierra Nevada'da, 1849'daki "altına hücum"un nedeni olan zengin altın yatakları vardır. Cascade Sıradağları ise volkanik dağlardır. Kuzey bölümündekiler granit kayaçlardan, öbürleri ise görece yakın zamanda, lavlarla yeryüzüne çıkmış bazalt ve andezit kayaçlardan oluşur. Aslında iki ayrı dağ sırasından meydana gelen bu dağlarda uzun bir aradan sonra 1980'de püskürten St. Helens Yanardağı da bulunur. En yüksek noktası ise Rainier Dağıdır (4.392 m).

Kayalık Dağlar ile Büyük Okyanus kıyısındaki Kıyı Sıradağları arasında bir dizi havza, plato ve tek tek dağların yer aldığı Dağlararası Bölge bulunur. Doğu-batı doğrultusunda genişliği 1.000 km'ye yakın olan bu bölge güneyde Meksika sınırından kuzeyde Kanada'ya kadar uzanır. Bu geniş bölge kendi içinde üç büyük alt bölgeye ayrılır. Bunlardan Colorado Platosu, aralarında Büyük Kanyonun da bulunduğu doğal güzellikleri ile ünlüdür. Colorado Platosunun batısında uzanan Havzalar ve Dağlar Bölgesi kurak ve kayalık bir bölgedir.

Havzalar alüvyon ve tuzla kaplıdır. Kuzeybatıdaki Columbia Platosu ise dağlar arasındaki üçüncü ve son bölgeyi oluşturur. Plato genellikle düz olmakla birlikte çoğu yerde ırmaklarla ve buzulların açmış olduğu kanyonlarla yarılmıştır. Bütün dağ sistemleri gibi Batı Cordillera'da da zengin maden yatakları bulunur. Sierra Nevada'daki altına ek olarak, Nevada'da zengin gümüş yatakları vardır. Ayrıca bakır, kurşun, molibden, vanadyum ve kadmiyum yatakları da önemlidir. En önemlisi, bölgedeki havzalarda petrol ve doğal gaz, Colorado Platosunda ise uranyum ve şistli petrol yatakları bulunmuştur.

AKARSULAR VE GÖLLER. ABD, ülkenin genişliğiyle orantılı olarak, olağanüstü bir ırmaklar ve göller ağına sahiptir. Bu sistem, doğuda ülkenin iç bölgelerine ucuz ulaşım olanağı sağlar. Batıdaki ırmakların çoğu ulaşıma elverişli değildir ama, bu ırmaklardan da sulama ve enerji elde etmede yararlanılır. Hem doğuda, hem batıda göller ve ırmaklar zehirli sanayi, tarım ve insan atıklarıyla büyük ölçüde kirlenmiş durumdadır.

Doğu su sistemi. Nemli doğu bölgesinin en büyük ırmağı, ABD'nin de en büyük ırmağı olan Mississippi'dir. Mississippi, kolları Ohio ve Missouri ile birlikte orta ABD'nin büyük bir bölümünün sularını toplar. Akaçlama alanı 3.221.000 km² ya da tüm kıtanın sekizde biridir. Dünyanın en büyük su yollarından biri olan Mississippi, kuzeyde Minneapolis'ten Meksika Körfezine kadar ulaşıma elverişlidir. Kendisine batıdan katılan kollarının çoğu ise ulaşıma elverişli değildir. Örneğin, Mississippi'den daha uzun olan Missouri Irmağı, ancak 20. yüzyılın ortalarında ulaşıma açılabilmiştir.

Doğu su sistemlerinin ikincisi, kanallarla Mississippi-Ohio sistemine bağlanmış olan Büyük Göller - St. Lawrence sistemidir. Büyük Göller, 4'ü Kanada ile paylaşılan 5 büyük gölden (Superior, Michigan, Huron, Erie, Ontario gölleri) oluşur ve dünyanın en büyük tatlı su rezervine sahiptir. Bu göller, aynı zamanda dünyada ticari trafiğin en fazla olduğu iç su sistemidir. Doğudaki bu iki su sistemi, birlikte alındığında dünyanın en büyük iç su yolları ağını oluştururlar.

Doğu ırmaklarının bir üçüncü grubu Atlas Okyanusu ve Meksika Körfezinin kıyı şeridinin sularını toplar. Kayalık Dağların batısından doğan Rio Grande dışındaki ırmakların hemen hiçbirinin uzunluğu 500 km'yi aşmaz ve çoğu denize dik bir çizgi halinde iner. Bu kıyı sularının büyükleri çoğu yerde ulaşıma elverişlidir.

Büyük Okyanus su sistemi. Kayalık Dağların batısındaki ırmakların hemen hemen tümü kuraklıktan etkilenir. Dağlararası havzaların step ve çöllerinde yalnızca Büyük Tuz Gölü önemli miktarda su tutar. Kıyıdaki birkaç küçük akarsu dışında yalnızca üç büyük ırmak sistemi denize ulaşabilir: Columbia, Colorado ve California'nın Orta Vadisindeki San Joaquin-Sacramento sistemi. Her üç ırmak sistemi de geçtikleri yerlerde yarattıkları koyak ve vadilerle hem yörenin doğal güzelliğine hem de kuraklığın etkisinin bir ölçüde azaltılmasına katkıda bulunurlar. Ayrıca, Columbia'dan yararlanarak dünyanın en büyük hidroelektrik enerji üretim ağlarından biri oluşturulmuştur.

İKLİM. İklim doğrudan ya da dolaylı olarak insanların yaşadığı çevreyi etkiler. ABD'de ise doğal çevre binlerce yıl Yerlilerce, dört yüz yıl da Avrupa'dan Yenidünya'ya yerleşenlerce köklü bir biçimde değiştirilmiş, Amerikalılar kıta çapında yapay çevreler yaratmıştır. Ama, insanların çekilmeleri halinde toprak, bitki örtüsü ve iklim özgün durumlarına dönebilir ve ABD'de hâlâ belirli iklim bölgelerinden söz edilebilir. Bu genelleme bir tek hayvan varlığı için geçerli değildir. Ülkenin hayvan varlığı insanlarca o denli değiştirilmiştir ki, insanlar çekilse bile ne tür bir hayvan coğrafyasının ortaya çıkacağı bilinmemektedir.

ABD'nin ana toprakları Yengeç Dönencesi ile 50° kuzey enlemi arasında yer alır. Bu konum nedeniyle, ABD'de kutup iklimi yalnızca yüksek dağların tepelerinde, gerçek tropik iklim de Güney Florida'nın küçük bir bölümünde görülür. Ama, orta enlemlerde aşırı sıcaklık ve yağış değişmeleri olduğu için iklim ılıman sayılmaz. Kuzey Amerika kara kütlesinin büyüklüğü de çeşitli bölge iklimleri arasındaki farklılıkları artırır.

ABD'nin büyük kesiminde kara iklimi egemendir. Bunun bir nedeni, Cordillera sisteminin Büyük Okyanusun ılımanlaştırıcı etkisini azaltmasıdır. Kara iklimının en fazla egemen olduğu bölge Orta ABD'dir. Örneğin, Kuzey Dakota'da sıcaklık yazın 49°C, kışın ise −51°C olabilmektedir. ABD üzerinden geçen doğu yönündeki hava akımı da kara iklimının etkisini Atlas Okyanusu kıyısına kadar sürükler. Bu yüzden her ikisi de kıyı kenti olan Boston ve San Francisco'da iki ayrı iklim egemendir. Atlas Okyanusu kıyısındaki Boston'da kara iklimının etkisi görülürken, Büyük Okyanus kıyısındaki San Francisco'da iklim ılımandır. Ama batıdaki ılıman ve nemli iklim bölgesi de Cordillera dağ sisteminin, özellikle Sierra Nevada ve Cascade Sıradağlarının doğusunda sona erer. İç Alçak Bölge ise kasırga ve hortum gibi şiddetli ve zaman zaman tehlikeli olabilen, değişik yönlerden gelen hava akımlarının buluşma alanıdır.

Mevsimler. ABD'nin büyük bölümünde yaz ve kış arasında belirgin farklar vardır. Kış mevsiminde Kanada'dan gelen soğuk ve kuru hava kütlesi iç bölgeleri etkileyerek büyük siklon fırtınaları doğurur. Doğu eyaletlerine kış boyu yağış getiren bu kütle güneyde, Meksika Körfezinden gelen sıcak hava kütlesiyle karşılaşır. Dolayısıyla kuzeyde çoğu zaman sert rüzgârlarla birlikte kar yağışı görülürken güneyde yağmurlar ve sulusepken kar birbirini izler; kar yağışı enderdir. Doğu eyaletlerinde sıcaklık enleme göre değişir. 30° kuzey enlemindeki New Orleans ile 49° kuzey enlemindeki Minnesota'da ocak ayı sıcaklık ortalamaları sırasıyla 13°C ve −16°C'dir.

Batı kıyısında ise kış oldukça farklı geçer. Alaska'daki Aleut Adalarından gelen görece sıcak ve nemli hava kütlesi güneye yayılarak bulutlu bir hava ve çisenti yaratır. Büyük Okyanusun kuzeybatı kıyısında kalan hava nedeniyle, kış tüm kıyıda ılıman geçer. Washington eyaletinde ocak ortalaması 1-7°C, Los Angeles'ta ise 7-18°C'dir.

Yaz mevsiminde Meksika Körfezinden gelen sıcak, nemli hava kütlesi, Kanada'dan gelen soğuk kütleyi iterek iç bölgelerin ısınmasına yol açar. Mevsim değişimi sırasında Kayalık Dağların doğusunda iklim, Güneydoğu Asya'daki musonları andırır. Gene bu bölgede, körfezden gelen havanın dengesiz ve nemli olması nedeniyle fırtınalar görülür. Sıcaklık ve nem güneyde daha fazla olmakla birlikte, kuzey eyaletleri de yazın pek farklı değildir. Texas'ta ortalama bir temmuz günü sıcaklık 33°C'ye, bağıl nem ise yaklaşık yüzde 75'e ulaşırken; 1.612 km kuzeyde bulunan Minnesota yalnızca biraz daha serin ve kurudur.

Çoğu kara ikliminde görüldüğü gibi ABD'nin büyük bölümünde de ilkbahar ve sonbahar güzel ama çabuk geçer. Sonbaharda doğu bölgeleri, günlerin ılık geçtiği, geceleri ise kırağı görülen bir pastırma yazı yaşar. Ama, denizden ve karadan gelen hava kütleleri birbirinin yerini alırken kimi bölgelerde hava sertleşir.

İklim bölgeleri. ABD'nin Alaska ve Hawaii dışındaki toprakları, beş iklim bölgesine ayrılır: Nemli doğu, nemli Büyük Okyanus kıyısı, nemli-kurak geçiş bölgesi, kurak batı ve batı dağ iklimi. Kendi içlerinde de alt bölgelere ayrılan bu ana bölgeler arasında aslında kesin sınırlar yoktur. Bunun en önemli nedenleri yüzey şekillerinin aynı kalmasına karşılık, iklimin yıldan yıla değişmesi ve iklim, toprak ve bitki örtüsünün her zaman bütünüyle örtüşmemesidir.

Nemli doğu bölgesi. Kuzey Amerika'daki iklim bölgelerinin en büyüğü olan nemli doğu bölgesinde, kışların uzunluğuna ve sertliğine bağlı olarak toprak ve ormanlar büyük farklılık gösterir. Geçmişte bölgenin çoğunu kaplayan ormanlar hem toprak yapısını, hem de yabanıl yaşamı önemli ölçüde etkilemiştir. Bölge, toprak yapısı ve bitki örtüsü bakımından doğu-batı yönünde dört büyük kuşağa ayrılır.

En kuzeyde yer alan alt-kuzey orman bölgesi Kanada'daki tayganın güney sınırını oluşturur. Burası herdemyeşil, iğneyapraklı türleri kapsayan bodur bir orman bölgesidir. Asit oranı yüksek, geçirgen podzol toprakları sık sık geniş bataklıklarla kesintiye uğrar.

Daha güneydeki nemli mikrotermal kuşakta kışlar daha ılımandır, yazlarsa uzun sürer. Genişyapraklı ağaçların herdemyeşil türlerin yerini aldığı karma bitki örtüsü ekonomik değer taşır. Bitki türleri arttıkça gri-kahverengi podzol toprakları verimsiz podzolun yerini alır. Kışın çoğunlukla don görülür ve toprak aylarca karla kaplı kalır.

Bunun altında yer alan nemli astropik bölgede yıllık büyüme dönemi yaklaşık 180-200 gün sürer. Ama eskiden orta derecede verimli olan kırmızı-kahverengi podzol toprakları bitki örtüsünün aşırı ölçüde kesilip yakılmasıyla zarara uğramıştır. Bir zamanlar genişyapraklı ağaçlardan oluşan zengin bir florayı barındıran bölgede bugün seyrek çam ormanları bulunur.

Florida'nın güney kıyılarında ABD'deki tek gerçek tropik bölge bulunur. Sıcak, yağmurlu yazları, ılıman, biraz daha kuru kışlar izler. Sonbahardaki kasırga dönemінde görülen sağanaklarla birlikte bu tipik bir muson rejimidir. Florida deniz düzeyinden çok az yukarıda bulunduğu için Everglades gibi kimi bölgeler bataklıklarla kaplıdır. Bitki örtüsünün çoğunu, tuzlu ortamları seven mangrov ve Amerika'ya özgü bazı çayır otları oluşturur.

Nemli Büyük Okyanus kıyısı. Büyük Okyanustan gelen ılıman havanın etkisindeki bölgede iklim ve yaşam ortamları karmaşık bir mozaik oluşturur. Yağış çoğunlukla kışın görülür, yazları ise kuru geçer. Bölgenin batı kıyısında görülen kasvetli kışlar Avrupa'nın kuzeybatısını andırır; sıcaklığın sıfırın altında olduğu dağlık bölgelerde Alp tipi buzullar oluşur. Yazlar serin, bulutsuz ve çoğu zaman sislidir. Burada yetişen düz gövdeli, herdemyeşil ağaçların kerestesinden yararlanılır. Gri-kahverengi, geçirgen podzol, toprak yapısına egemendir. Güneye indikçe Akdeniz iklimi görülür.

Kurak batı bölgesi. Nemli okyanus havasının ulaşamadığı bu bölge, Kanada'dan Meksika'ya kadar Büyük Ovaların batısında yer alır. Havanın aşırı derecede kuru olduğu yerler çöl, yarıkurak bölgeler ise bozkırla kaplıdır. Daha çok tuz çökelleri ve kum yığınlarından oluşan çöllerde bazen hiçbir bitki görülmez; kimi zaman da fundalıklar

ve yağmurun ardından çiçek açan biryıllık bitkiler yetişir. Batının büyük bölümü yarkurak bölgede yer alır. Yağışlar ender olmakla birlikte kıtaya özgü kimi yem bitkileri ve kokulu çalıların yetişmesi için yeterlidir. Kestane rengi bozkır toprakları ise iyi işlendiklerinde çok verimli olabilir.

Nemli-kurak geçiş bölgesi. Nemli doğu ve kurak batı bölgelerini ayıran bu belirsiz sınır kuşağı Texas'tan Kuzey Dakota'ya uzanır. Toprakları çoğunlukla lösten türemiştir; kuzeyde verimli çernozem, güneyde kırmızı çayır toprağı yaygın olarak bulunur. Genellikle kara iklimi egemendir. Çayırlar batıda kısa otlarla kaplı bozkıra karışır, doğuda ise Illinois ve Indiana yörelerinde ormanlarla birleşir.

Batı dağ iklimi. Burada iklim yükseltiye göre değişir. Ovalar çoğunlukla kuru olmakla birlikte, yükseklik arttıkça sıcaklık düşer, buharlaşma azalır ve rüzgârlar bir yamaçla karşılaştığında yağış artar. Çöl ve bozkırlardan, bunları çevreleyen dağlara doğru çıktıkça önce savanlar, ardından nemli kuzey ormanları görülür. Dağlar yeterince yüksek olduğunda bu bitki örtüsü orman sınırına ve Kuzey Kutbu tundra kuşağına kavuşur. Büyük Okyanusun kuzeybatı kıyısında yer alan dağlık bölgeler dışında buzullara çok az rastlansa da, yüksek dorukların çoğu karla kaplıdır.

BİTKİ ÖRTÜSÜ. ABD'nin bitki örtüsüne Alp tipi tundralar ile orman, çayır ve çöller egemendir. Veymut çamı (*Pinus strobus*), Amerika kızıl çamı (*Pinus resinosa*), *Pinus banksiana*, suga, ladin ve balsam göknarı (*Abies balsamea*) gibi ağaçlardan oluşan iğneyapraklı bir orman, Kanada sınırı boyunca Maine ve Minnesota arasında uzanır. Daha güneyde, Apalaş Dağları yakınında ise iğneyapraklı ve yaprakdöken ağaçlar, yerini genişyapraklı ve sertodunlu ağaçlara bırakır. Buradaki ağaç türleri arasında akçaağaç, meşe, dişbudak, yalancıakasya, ıhlamur, sığla ağacı, ceviz, *Carya* cinsinden ağaçlar, Batı çınarı (*Platanus occidentalis*), kayın ve daha güneyde laleağacı bulunur. Atlas Okyanusu ve Meksika Körfezi kıyılarındaki ova ve dağlık bölgelerde ise çam yoğundur. Daha çok Büyük Ovalar bölgesinde görülen çayırlar, batıda, dağlar arasında kalan havzalara ve Kayalık Dağların eteklerine kadar uzanır. Bu bölgenin bitki örtüsü büyük ölçüde bizonotu (*Bulbilis dactyloides*), gramotu (*Bouteloua gracilis*), sorguçotu (*Stipa*) ve aynkotu (*Agropyron*) gibi otlardan oluşur. Kayalık Dağlar, Cascade Sıradağları ve Sierra Nevada'daki alçak dağlar ve yüksek platoların çoğu gene iğneyapraklı ormanlarla kaplıdır. Çam, palmiye ve Virjinya meşesi (*Quercus virginiana*) gibi ağaçların yerini Florida'nın güney ucunda, *Thrinax*, *Sabal* ve *Inodes* cinsinden palmiyeler, incir, mangrov ve *Zanthoxylum coriaceum* gibi daha tropik bitkiler alır. En sık ormanlar Cascade ve Kıyı sıradağlarının batısındaki Washington, Oregon ve Kuzey California'da bulunur. Buradaki ağaçların çoğu 30 m'den yüksektir.

Yağmur ve rüzgârın biçimlendirdiği Delicate Arch, Utah
ABC Ajansı

ABD'nin ana topraklarında yalnızca ağaç sınırının yukarısındaki dağlarda görülen Alp tipi tundralar, kısa bir mevsim için çiçek açan küçük bitkilerden oluşur. Kayalık Dağların batısına düşen kurak ve yarıçöl bölgede en sık görülen bitki çalımsı bir yavşan türüdür. California'nın güneydoğusundan Texas'a uzanan çölde bazıları ağaç boyunda olan kaktüs türleri dışında, avizeağacı türleri, akasya ve çeşitli çalılar yetişir.

ABD, yerli ağaçlar bakımından da zengindir. Aralarında en çok tanınanı sekoya olan bu türlerin dışında ülkeye özgü çiçekli bitkiler de 20-25 bin türü kapsar. Ayrıca başta Avrupa olmak üzere Asya ve tropik Amerika gibi başka bölgelerden buraya getirilmiş yüzlerce tür kimi yerlerde toplam bitki türlerinin en az yüzde 50'sini oluşturur.

HAYVAN VARLIĞI. Kuzey Amerika kıtasının büyük bölümü gibi ABD de, Amerika kıtasında Kuzey Kutbu ve kuzey bölümü ile Grönland'ı içine alan Nearktik zoocoğrafya bölgesinde yer alır. Bu kuşakta Avrasya ve Kuzey Afrika'dakilere benzeyen hayvan türleri bulunur. Hayvanların bölgelere göre dağılımı, iklim ve bitki örtüsü kuşaklarıyla benzerlikler gösterir. Dolayısıyla, örneğin kurak batı bölgesinin hayvanları nemli doğu bölgesi ya da Büyük Okyanus kıyısının hayvanlarından farklıdır. Ama bitki kuşaklarından daha geniş olan hayvan kuşaklarını kesin çizgilerle ayırmak güçtür.

ABD'nin hayvan coğrafyası Avrupa'dan göç nedeniyle doğal durumunu yitirmiştir. Hayvan dağılımının değişime uğramasındaki ilk neden avlanmadır. Bizon gibi aşırı avlanan hayvanların soyu tükenmiş ya da tükenmek üzeredir. Ormanların kesilmesi, yeni yollar açılması, toprakların çitlerle çevrilmesi göç yollarının önünü kapatarak birçok hayvan türünün doğal yaşam alanını etkilemiştir. Ayrıca, kıtaya sonradan getirilen hayvan türleri geniş alanlara yayılarak yerli hayvanların yaşam alanlarını sınırlamıştır. Öte yandan, DDT gibi kimyasal böcek ilaçları besin zincirini bozarak özellikle memelilerde ve kuşlarda ölüm oranlarının yükselmesine yol açmıştır. Ancak ender durumlarda, yaşam alanlarının yapay değişime uğraması bazı hayvan türleri için olumlu etki yapmıştır. Örneğin, kır kurdu ve çeşitli geyik türlerinin dağılım alanları doğal çevrenin değişmesiyle genişlemiştir.

ABD'nin tüm yörelerinde yaygın bulunan başlıca hayvan türleri arasında ak kuyruklu geyik, kara ayı, puma, doru vaşak, susamuru, mink, kunduz, kır kurdu, misk sıçanı ve kapan kaplumbağa en önemlileridir. Kuzeydeki iğneyapraklı orman bölgesinde yaşayan kunduz, tilki, kurt, sığın, tavşan, volverin ve susamuru Avrasya hayvanlarıyla yakın akrabadır. Balıklardan, *Coregonidae* familyasından tatlı su balıkları, sarı tatlı su levreği ve turnabalığı aynı akrabalık ilişkisini temsil eder. Kuzey hayvanları arasında tümüyle Kuzey Amerika'ya özgü sayılabilecek az sayıdaki türlerden biri de Kanada oklukirpisidir.

Doğu ve güneydoğudaki ormanlık arazi, hayvan varlığı açısından ABD'nin en önemli bölgesini oluşturur. Bu bölgede yaşayan çeşitli balıklar, amfibyumlar ve sürüngenler Doğu Asya hayvanları ile akrabadır. Mississippi'nin aşağı kesiminde yaşayan bir mersinbalığı türü buradan başka yalnızca Çin'deki Yangtze Irmağında görülür. Apalaşlar'da ise dünyadaki semender çeşitlerinin çoğuna rastlanabilir. Başka hiçbir kıtada üçten fazla semender familyası bulunmazken Apalaşlar'da bu büyük amfibyum grubunu oluşturan sekiz familyadan yedisine rastlanır. Bölgede ak kuyruklu geyik, kara ayı, opossum, boz tilki, rakun, yabani hindi ve çeşitli ağaçkakanlara da rastlanır. Güney Amerika'daki familyalardan tangara, amerikasarıasması, kolibri gibi türlerin de bulunduğu kuşlar, Avrasya'dakilerden farklılık gösterir.

Atlas Okyanusu ve Büyük Okyanus kıyılarının hayvanları birbirlerinden çok farklıdır. Doğu kıyısına özgü manati Florida'nın büyük ırmaklarında yaşar. Batıdaki Büyük Okyanus kıyısında ise denizaslanı ve öbür kulaklı fok türleri bulunur. Körfez foku ve Grönland fokunu da kapsayan bazı kulaksız fok türlerine ise her iki kıyıda da rastlanır.

Batıdaki çayırlarda yaşayan başlıca hayvanlar Amerika bizonu, Amerika antilopu, kemirgenlerden avurdukeseli, Orta Asya'da akrabalarına rastlanan gelengi ve Eskidünya'dakilerden oldukça farklı olan Amerika porsuğudur. Başka bölgelerden gelen pek çok kuş türünün yaşadığı bu çayırlara özgü kuşların en iyi bilineni çayırtavuğudur.

California, Nevada, Arizona, Utah, New Mexico ve Texas'ın bazı bölgelerini içine alan Sonora Çölü başta çıngıraklı yılan olmak üzere bir sürüngenler cennetidir. Zehirli Gila boncuklu keleri ise yalnızca burada görülür. Kunguru faresi, rakunla akraba olan miskkedisi ve domuzu andıran pekari de çölde yaşayan memelilerdir.

Kayalık Dağlar ve batıdaki öbür dağ sıraları kayalıklarda yaşayan pek çok toynaklı hayvanı ve kemiriciyi barındırır. Adatavşanının akrabası olan küçük pika, Alpler'de de görülen marmot, çeşitli koyun, keçi ve antilop türleri buralarda yaşar. Suda yaşamaya da uyum sağlamış bir kuş olan subakulı ise Asya ve Avrupa'da akrabaları olan, Kayalık Dağlara özgü bir türdür.

YERLEŞME DOKUSU. Binlerce yıllık Yerli geçmişine karşın, bugün New Mexico'nun bazı bölgeleri dışında, ABD'de Avrupalıların gelmesinden önceki yerleşim biçimlerinin etkisine pek rastlanmaz. Toprakların genişliği ve işgücünün azlığı nedeniyle, ben-

zeri görülmemiş bir nüfus hareketliliği, geçici toprak kullanım ve yerleşim biçimleri ortaya çıkmıştır. Ülkenin doğal kaynaklarının zenginliğine bağlı olarak artan göç olanakları da bu hareketliliğe katkıda bulunmuştur. Arazi, insanların çabalarıyla büyük ölçüde değişmiş, ama bu değişme genellikle olumsuz yönde olmuştur. ABD'nin kentsel ve kırsal yerleşim bölgelerinde egemen olan görünüm, düzensizlik ve dağınıklıktır. Tek tek yerleşim birimleri ne kadar usta işi bir mimariye ve sağlam yapıya sahip olursa olsun, komşu birimle ender olarak uyum gösterir. Bu durum, Amerikalıların aşırı bireyciliği, toprak ve başka mallar üzerindeki yoğun spekülasyon, toprağa ve doğal zenginliklere karşı yararcı yaklaşım, hükümet politikaları ve yasalar tarafından pekiştirilmektedir. Zengin ulaşım olanakları da ülkenin görüntüsünün değişmesine katkıda bulunmaktadır.

ABD'deki yerleşim birimlerinde 20. yüzyılın ortalarında görülmeye başlayan bir başka özellik, kırsal ve kentsel yaşam biçimlerinin birbirine yaklaşmasıdır. Kırsal kesim insanı hızla kentlileşmekte, tarım makineleşmekte, kırsal yerleşimler kentlere benzemektedir. Metropoller de dağınık, esnek ve düzensiz bir biçimde genişlemektedir.

Kırsal yerleşme. Kırsal yerleşim biçimleri, ülkenin tarihi, ekonomisi, toplum yapısı, insanların düşünme biçimleri ve toprağın kendisiyle ilgili birçok ipucu verir. ABD'de kırsal etkinliklerin temel yapısı, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Arjantin, Güney Afrika ve Çarlık Sibiryası gibi Avrupalıların sonradan yerleşime açtıkları ülkelerdekine çok benzer. Kısa dönemde kalkınıp zengin olmak isteyen göçmenler buraları hızla işgal etmiş ve işletmeye başlamıştır. Toprağın ve fiziksel kaynakların bol olduğu bu ülkelerde, ortaçağ ve yeniçağ Avrupa'sının görece istikrarlı düşünce ve kurumları, yeni toplumsal ve siyasal koşullar altında büyük değişikliklere uğramıştır. Köylü olmayan bu kırsal topluluklar, toprağa bağlı, durgun ve nüfus bakımından yoğun Asya, Afrika, Avrupa ve Latin Amerika toplumlarının temel özelliği olan insanla çevre arasındaki uyumlu ortak yaşamı da gerçekleştirememiştir.

1763-76 arasındaki dönem dışında, İngiltere'nin ve ABD hükümetlerinin resmi politikası, sınırı ekonomik ve doğal koşulların elverdiği ölçüde batıya doğru ilerletmek için tarımsal ve öbür tür yerleşimleri desteklemekti. İngiltere Krallığı'nın kişilere ve şirketlere sınırları iyi tanımlanmamış geniş toprak parçaları dağıtması, bu toprakları alanların uygun fiyatlardan arazi satarak, kiraya vererek ya da bağışlayarak göçmenleri buralara çekmelerine olanak sağladı. Grup kolonileri kurma yolundaki çabaların en tanınmışı, yerleşimlerin ilk yüzyılında New England bölgesinde görülen teokratik ve kolektivist yerleşim birimidir. Alan bakımından başka eyaletlerdeki kasabalara benzeyen New England kasabası temel yönetim birimidir. Kasaba içindeki ve çevresindeki topraklar grup kararıyla ailelere dağıtılırdı. Çiftçilerin ve başka meslek sahiplerinin evleri merkezi bir köyde toplanmıştı. Bu yarı komünal sistem koloni döneminin sonuna doğru bozuldu, ama kasaba varlığını sürdürdü. Daha sonraki dönemlerde başarılı olan başka bir örnek, Utah ve çevresindeki eyaletlerin Büyük Havza bölgesindeki Mormon yerleşimleridir.

Bağımsızlıktan sonra ilk 13 eyalet, sınırlarının ötesindeki batı toprakları üzerindeki bütün haklarını uzun pazarlıklar sonucunda yeni ulusal hükümete devretti. Bazı toprak parçaları ise özel gruplar için ayrıldı. Örneğin, Ohio'nun kuzeydoğusunda Connecticut Yerlilerine öncelik verildi, Ohio ve Indiana'da bazı topraklar Bağımsızlık Savaşı gazilerine ödül olarak dağıtıldı. Federal yönetim altında ulusal bir alan yaratıldı. Bu alana, 1803'te Louisiana, daha sonra Mississippi ötesindeki topraklar ve 1819'da Florida katıldı. Texas'ta eyalet yönetimine bırakılmış olan kamu arazisi, önceki dönemde Fransız ve İspanyollar tarafından bağışlanmış olan topraklar ve Yerlilerin topraklarının bir bölümü bu düzenlemenin dışında tutuldu. Federal görevliler 1780'lerden başlayarak Ohio'nun batısındaki toprakların kadastrosunu, numaralanmasını ve değerlendirmesini gerçekleştirdiler. Daha sonra bölgesel toprak büroları bu toprakları çok elverişli koşullarla buraya yerleşecek olanlara sattı.

Uygulanan yeni kadastro sistemine göre basit, dörtgen planlar hazırlandı. Yönetim birimleri (*township*) her biri 9,65x9,65 km boyutlarında, pusula yönlerinde uzanan bloklar halinde düzenlendi. Her birim 260 hektarlık 36 bölüme ayrıldı. Bölümlerin ayrım çizgileri üzerinde kamu yolları yapıldı.

Kongre, kuruluşundan başlayarak, ulusal alanlardaki toprakların dağıtımı için bir dizi karmaşık düzenleme getirdi. Bunların en önemlisi, 1862'de kabul edilen Çiftlik (Homestead) Yasası'ydı. Bu yasaya göre, belirli bir dönem oturmak ve toprağı iyileştirmek koşuluyla her göçmene 65 ha toprak verilecekti. Bu tür yasaların hükümleri tarım teknolojisindeki değişmelere ve dağıtılacak toprakların niteliğine bağlı olarak farklılık gösterdi. Toprak dağıtım programı, nitelikli toprakları özel mülkiyete aktarma açısından başarılı oldu. Ama ulusal toprakların üçte birinden çoğu hâlâ eyalet yönetimleri ile federal hükümetin tasarrufundadır.

Amerikan kırsal yaşamının 20. yüzyılın başına rastlayan klasik döneminde tipik Amerikalı ya bir çiftlikte yaşıyordu ya da ekonomik açıdan çiftçilere bağımlı idi. Dünyanın başka ülkelerindeki benzerlerinden farklı olarak, çiftçi ailesi kentten ve komşularından belirli bir uzaklıkta, tek başına yaşıyordu. Çiftlikler yerel geleneklere ve etkinlik türlerine göre farklılaşmıştı. Örneğin, ambar türleri ve çitleme yöntemleri farklıydı. Toplumsal etkinlik kırsal alandaki çok sayıda kilise ve okula dağılmıştı. Yılın en önemli olayları, panayır ile siyasal ya da dinsel toplantılardı. Mekân dağınıklığının bir başka göstergesi, kırsal kesime yayılmış olan aile ya da topluluk mezarlıklarıdır.

Küçük kasaba ve köyler de bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. En çok bilinen tür olan New England kasabası, aralarında kilise, yönetim binası, dükkânlar, ortadaki yeşil alanın çevresine dizilmiş yüksek ağaçlarla gösterişli evler bulunan, seyrek dizilmiş binalardan oluşur. Daha az bilinen ama aynı derecede tipik bir başka yerleşim türüne, özellikle Güneydoğu ve Orta Pennsylvania'da rastlanır. Pennsylvanin kasabası, yoğunluk, yapı malzemesi ve genel görünüm bakımından New England modelinden farklıdır. Sık ve genellikle birbirine bitişik, çoğunlukla tuğla, bazen de taş ya da ahşap binalardan oluşur. Binaların önündeki kaldırımlar daha çok tuğlayla döşenmiş ve buralara gölgeli ağaçlar dikilmiştir. Doğrusal planlı bu kasaba türünde ticari ve yönetsel yapıların bulunduğu bir meydandan çevreye yönelen bir ya da iki ana cadde vardır. ABD'de en çok rastlanan kasaba türü Ortabatıda geliştirilmiş olandır. Bu tür kasaba genellikle basit bir ızgara plan üzerine kurulmuş, işlevler mekânsal olarak birbirinden ayrılmıştır. İş ve yönetim etkinlikleri kasabanın merkezinde yer alır. Evler, fabrikalar, demiryolları ve depolar kasabanın çevresinde, geniş bir alana yayılmıştır.

Küçük kasabanın kente dönüşmesi Güney'de oldukça geç gerçekleşti. Birçok kentsel işlev ya mekânsal olarak dağınıktı ya da bölgenin ekonomik yaşamına egemen olan geniş tarım işletmeleri (plantasyonlar) tarafından yerine getirilmekteydi. 19. ve 20. yüzyıllarda kentler ve kasabalar oluşmaya başladığında Güney, Ortabatı modelini izledi.

Sınırlı bir alanı kaplamakla birlikte, Mormon ve İspanyol asıllı Amerikalıların yerleşimleri de ilginç özellikler gösterir. Dinsel gereklerin belirlediği Mormon yerleşimleri, kare bloklardan ve bunları çevreleyen geniş caddelerden oluşan bir ızgara plana göre kurulmuştur. Nüfus ve kültür bakımından Meksika'ya dayanan New Mexico'daki kasabalar ise genellikle standart Latin Amerikan modeline göre düzenlenmiştir. Bu modelin ayırıcı özelliği, ortada Katolik Kilisesi'nin yer aldığı, kerpiç ya da taş evlerle çevrili bir meydanın bulunmasıdır.

ABD'de, "aile çiftliği" modelini gerçekleştirmede ve korumada başarılı olunamadı. Bir bölümünün yasal mülkiyeti belirsiz olan küçük mülkler, satış, miras ve kiralama gibi yollarla büyük mülkler içinde eritildi. Genel eğilim tarım işletmelerinin sayıca azalması ve ortalama işletme büyüklüğünün artması yönünde oldu. 1980'lerin sonlarında ortalama çiftlik büyüklüğü 186 hektarın üzerindeydi. Tarıma elverişli toprakların yaklaşık yüzde 50'si, ekilen toprakların ise yüzde 20'si bütün çiftliklerin yüzde 3'ünden azını oluşturan 800 hektardan büyük toprağa sahip çiftliklerin denetimindeydi. Çiftliklerin yüzde 60'ı ise 73 ha ya da daha az toprağa sahipti ve ekili alanın yüzde 15'ine yakın bir bölümünü elinde tutuyordu.

Yoğun sermaye kullanan dev boyutlu "neoplantasyon" aslında, tarımsal alanda kurulmuş bir fabrikadır. Bu yeni tür tarım birimlerine özellikle California ve Arizona'da ve Mississippi Deltasında rastlanır. Neoplantasyonların dışında, daha küçük boyutlarda ama büyük yatırım ve gelişmiş işletme tekniklerini gerektirecek derecede yoğun biçimde işletilen tarım birimleri de vardır. Geniş ölçekli sermaye-yoğun tarım işletmelerinin artışına koşut olarak, kırsal tarım nüfusu hızla düştü. 20. yüzyılın başında 32 milyon olan kırsal tarım nüfusu, 1940'ta 30 milyona, 1980'lerin sonlarında 5 milyona indi.

Tarımsal nüfus azalırken, ekonomik ve siyasal alandaki etkisi de gittikçe zayıfladı. ABD ileri derecede kentleşmiş, teknolojik bakımdan ilerlemiş bir topluma dönüştü. Ama Amerikalılar gittikçe artan ölçüde ve kimi kez istemeden kentlere yönelirken, hızla yok olan kırsal Amerika'nın anısı, toplumsal ve siyasal kararları yönlendiren özlemlerde ve varsayımlarda etkisini sürdürmektedir. Bu durum yalnız romancı, şair ve ressamların yapıtlarında değil, sanatın çeşitli dallarında, filmlerde, televizyon programlarında, folklorda, *country* ve *western* müziğinde, siyasal konuşmalarda ve boş zamanın değerlendirilmesinde de görülür.

1920 sonrasında, Amerikan kırsal yaşamında, Avrupalıların yerleşmesinden o güne değin geçen üç yüzyıl boyunca görülenden daha köklü bir değişiklik ortaya çıktı. Bu değişikliğin kökeninde, bütün dünyayı etkilemiş olan büyük toplumsal ve ekonomik dönüşümler yatıyordu. Ama bu değişmenin başlıca aracı içten yanmalı motor olmuştu. Bu buluşun sonucu olan otomobil, otobüs ve kamyon, demiryolu sisteminin yerini aldı; kırsal ve kentli nüfusun hareket-

lılığı önemli ölçüde arttı. Ulaşım sistemindeki bu değişiklik küçük kasabaların da değişmesine yol açtı. Karayollarına ya da kent merkezlerine yakın olan kasabalar 1970'ten önce zenginleşmeye başladı; bir bölüm kasaba ise çökmeye yüz tuttu. 1970 sonrasında ise kırsal kesim ve küçük kasaba nüfusu metropoliten alanlardaki nüfustan daha hızlı artarak, yüz yıllık kentleşme eğilimi tersine çevrildi.

Amerikalılar gittikçe daha fazla hareketlilik kazanırken kırsal Amerika'nın görüntüsü de temelden değişti. Karayolları ülkenin ana damarları haline geldi. Bir zamanlar yerel kasabada ya da kentte yoğunlaşmış olan işlevler, ana yolların kenarında kilometrelerce uzanan şeritlere taşındı. Günümüzde, ABD'deki metropolitenleşme eğilimi yalnız kentleri ve çevrelerini değil, kırsal kesimi ve kırsal nüfusun geniş bir bölümünü de içine almaktadır. Yöresel el sanatları ve bölgesel özelliklerdeki gerileme, çiftlik evleri ve araçları, çitler, ambarlar ve giysilerde açıkça gözlemlenmektedir.

Kentlerde yaşayan Amerikalı, kırsal kesimde çalışana oranla çok daha fazla tüketmektedir. Kırsal ekonominin nasıl bir biçim alacağını belirleyen de kentlerdir. Kentli nüfus hafta sonlarında ve tatillerde kırsal kesime ve buradaki ikinci evlerine akın eder. Boş zamanları değerlendirme ve eğlence turizmi ise birçok kırsal yörenin en önemli gelir kaynağıdır. Büyük kentler su ve enerji gereksinimlerini karşılayabilmek için kırsal alanlara gittikçe daha fazla sokulmaktadır. Kırsal nüfusun çoğunluğu da artık yakındaki bir kente kolayca ulaşabilmektedir. Böylece, kırsal kesimde yaşayan birçok insan kentlerdeki işlerde tam ya da yarım gün çalışma olanağına kavuştuğundan kırsal nüfusun daha fazla azalması önlenmiştir.

Kentsel yerleşme. ABD kırsal ağırlıklı bir yerleşim modelinden kentsel topluma geçiş sürecinde, öbür gelişmiş ülkelerinkine benzer bir yol izlemiştir. Günümüzde, ABD nüfusunun dörtte üçü, kent alanları ya da "kentleşmiş bölgeler" diye nitelenen ve ülke yüzölçümünün yüzde ikisinden az bir alanı kaplayan yerlerde toplanmıştır. Ayrıca, nüfusun en az yüzde 15'i ekonomik ve toplumsal açıdan kentsel sayılabilecek dağınık yerleşim birimlerinde oturmaktadır.

Koloni döneminde ve bağımsızlığın ilk yıllarında, nüfusun yüzde 95'inden fazlası kırsal kesimde yaşıyordu. Ama, daha baştan beri kentler de yerleşim sisteminin temel öğeleriydi. Boston, New Amsterdam (New York), Jumestown, Charleston ve Philadelphia, bulundukları kolonilerle aynı zamanda kurulmuştu. Bunlar, Kuzey Amerika'nın öteki önemli koloni kentleri gibi, okyanusa açılan birer limandı. En azından 20. yüzyılın başına değin, Amerikan kentlerinin tarihsel coğrafyası, art arda gelişen ulaşım sistemleriyle yakından ilişkilidir. Başarılı olmuş kentlerin yerleri ve iç yapıları geniş ölçüde ulaşım sistemleri tarafından belirlenmiştir.

Koloni döneminin kentleri, çiftlik ve orman ürünlerinin ve öbür hammaddelerin ülkenin iç bölümlerinden toplanıp Antiller'e, Afrika'ya ya da Avrupa'ya gönderildiği noktalardı. Mamul mallar, Amerika'da az bulunan maddeler ve göçmenler de gene bu kentlerden giriyordu. Söz konusu kentler, temel olarak, pazar yeri ve antrepo görevi üstlenmişti. Toplumsal, askeri, dinsel ve eğitsel işlevlere buralarda pek az yer verilmişti. İç bölümlere ulaşımın yetersiz ve pahalı oluşu yüzünden kentler ya okyanusa bakan körfezlerin kıyısında, ya da ırmakların ağzında kurulurdu. 1800'ler öncesinde liman olmayan kentler arasında yalnız Lancaster, York (Pennsylvania) ve Williamsburg (Virginia) önemlidir. İç bölgelerin kalabalıklaşması, kanallar ve düzgün yollar ağının genişlemesiyle, çeşitli yolların kavşak noktalarında ya da iki farklı ulaşım sisteminin birleştiği yerlerde Buffalo, Pittsburgh, Cincinnati ve St. Louis gibi kentler kuruldu. Konumları nedeniyle hinterlanda hizmet veremez duruma gelen New Castle (Delaware), Newport (Rhode Island), Charleston (Güney Carolina), Savannah (Georgia) ve Portland (Maine) gibi eski limanlar durgunluk dönemine girdi.

1850'lerden 1920'lere değin yeni kentlerin başarısı ve eski kentlerin daha da gelişmesi, bunların yeni demiryolu sistemi üzerindeki yeriyle ve kendilerine bağımlı geniş topraklar üzerindeki etkileriyle yakından ilişkiliydi. Suyollarının kenarındaki demiryolu kentlerinin nüfusu ve zenginliği kısa sürede arttı. Demiryolu çağının ürünü olan kentler de önemli ölçüde gelişti. 19. ve 20. yüzyıllardaki hızlı sanayileşmenin büyük bölümü su ve demiryolu ulaşım sistemlerinin geliştirilmiş olduğu yerlerde gerçekleşti. Ayrıca, Pennsylvania'nın kuzeydoğusundaki maden kömürü bölgesi, New England'daki fabrika kentleri, Carolina ve Virginia Piedmont'taki tekstil merkezlerinde imalat sanayisinin gelişimi, beraberinde hızlı kentleşmeyi, bunun sonucunda ise ulaşım kolaylıklarını getirdi. Altın, gümüş, bakır, kömür ve demir gibi madenlerin, 20. yüzyılda ise doğal gaz ve petrol kaynaklarının işletilmesi geçici kent merkezlerinin kurulmasına yol açtı. Ekonomik temeli ne olursa olsun, erken ve sağlam bir başlangıç kentler arası rekabette belirleyici bir rol oynadı. Kentsel sermaye ve nüfus, yeterli bir ilk hareket verildiğinde, kendiliğinden genişleme eğilimi gösteriyordu. Çevrelerindeki doğal kaynaklar kıt olsa bile, iyi bir ticari başlangıç, uzak yerlerle kara ve deniz bağlantısı ve zengin bir yerel beceri, sermaye ve girişimcilik birikimi, büyük kentlerde dünyanın en geniş sanayi, ticaret ve nüfus yoğunlaşmasını yarattı.

Amerikan kentlerinin 1900 öncesindeki gelişimini coğrafi konumları belirliyordu; kentlerin gelişimi, malların ve hizmetlerin üretimi, toplanması ve dağıtımıyla yakından ilişkiliydi. Zamanla bu modelden sapmalar oldu ve fiziksel etkenler yerini toplumsal etkenlere bıraktı. En başarılı kentler, gittikçe artan ölçüde, daha ileri hizmet üretim ve tüketim biçimlerine, özellikle bilgi üretme ve yayma, işletmecilik ve boş zamanları değerlendirme etkinliklerine yöneldiler. Washington hükümetin ve onu destekleyen etkinliklerin güçlü bir kalkınmaya yol açtığı bir metropol olarak, bu yeni durumun en çarpıcı örneğidir. Hemen bütün eyalet başkentleri benzer bir demografik ve ekonomik gelişme gösterdi. Büyük bir yüksekokulun (*college*) ya da üniversitenin bulunduğu kentler de hızla gelişti.

Halkın göreli refahının ve boş zamanının artması ve sanayi üretiminde emek girdisinin azalmasıyla birlikte, yalnızca zevk için gezenlere, tatile çıkanlara ve emeklilere hizmet veren yeni kentler ortaya çıktı. Florida, Nevada, California, Arizona ve Colorado'daki pek çok kent bu türdendir. I. Dünya Savaşı sıralarında otomobilin özel ulaşım aracı olarak gelişmesiyle birlikte Amerikan kentleri de niceliksel ve niteliksel yönünden yeni bir döneme girdi. Daha önceleri, kentlerin büyüklüğü, yoğunluğu ve iç yapısını yayıların ve toplu taşıma sistemlerinin kısıtlamaları belirliyordu. Kent görece derli topluydu; iyi belirlenmiş bir tek merkezi vardı ve dış mahallelere yapılan eklemelerle büyüyordu. Otomobilin yaygınlaşması, çeşitli hizmetlerin ve karayollarının gelişmesi, Amerikan kentlerini parçaladı ve daha dağınık birimlere dönüştürdü. Kentler çevrelerindeki kırsal alanlara yayıldı. Pek çok küçük kasaba uydukent haline geldi ya da kent tarafından yutuldu. Her kentin çevresinde yarı kentleşmiş bir kuşak oluştu. Dairesel biçimde gelişen geleneksel kent yerini görece biçimsiz, çok merkezli ve yaygın bir metropole bıraktı.

Amerikan kentleri bulundukları yerden çok, belirli bir dönemin ürünleridir; o dönemin düşünce biçimlerini ve teknolojik gelişmelerini yansıtırlar. Bir bütün olarak alındığında, Amerikan kentlerinin başka ülkelerdekilerden farklı olduğu görülür. Ulusal siyasal yapı, halkın toplumsal eğilimleri ve kentleşmenin güçlü bir biçimde dışa doğru yayılması, toplumsal ve ekonomik açıdan birleştirici birimler olan metropollerin siyasal açıdan parçalanmasına yol açmıştır. Bir tek metropoliten alanın birçok kenti ve kasabayı içine alması, hem görünümde hem de işlevlerde değişiklik yaratmıştır. Modern Amerikan kentleri keskin karşıtlıkların görüldüğü yerlerdir. Tarihsel yapıların ve anıtların korunması yolundaki gittikçe güçlenen akıma karşılık, yıkımlar ve inşaat hiç durmadan sürmektedir. Kentlerde tarihin ve sürekliliğin izlerine pek rastlanmaz. Bugünkü görünümüne bakarak, New York kentinin 1620'de, Detroit'in 1701'de kurulduğuna inanmak güçtür. Kent merkezlerinde mühendislik anlayışı ve kentin işlevinin "iş yapmak" olduğu görüşü egemendir; ticari ve yönetsel etkinlikler ağırlıktadır ve kilise, park gibi kâr getirmeyen bina ve alanlara pek yer yoktur. Ortaçağ Avrupa kentlerinde temel bir işleve sahip olan katedralin yerini, Amerikan buluşu gökdelenler almış, bazı kentlerde dinsel olmayan büyük anıtlar yapılmıştır. Büyük bir olasılıkla, geleceğin arkeologları yapacakları kazılar sonunda, Amerikan toplumunun mühendisler, mimarlar ve buldozer operatörlerinden oluşan bir oligarşi tarafından yönetildiği sonucuna varacaklardır.

ABD'de kentsel yerleşimin dışa doğru benzeri görülmedik bir biçimde yayılması ortaya yeni yerleşim türleri çıkarmıştır. Aslında iki ya da daha çok kentin gelişme alanlarının örtüşmesi ilk kez 19. yüzyılda Avrupa'da görülen bir olaydır. Ama bugün Atlas Okyanusu kıyısında, Boston'dan Richmond'a (Virginia) kadar uzanan megalopoliste (süper kent) bu gelişme görülmedik boyutlara ulaşmıştır. Büyük Göller yöresindeki Chicago çevresinde oluşan megalopolis Illinois ve Wisconsin'in, Detroit çevresindeki ise Michigan ve Ohio'nun büyük bölümlerini kapsar. California'da Santa Barbara'dan San Diego'ya, Florida'da ise Jacksonville'den Miami'ye kadar uzanan megalopolislerden söz edilebilir. Toprak kullanımı sıkı ve ciddi bir biçimde denetlenmezse, kentsel yerleşmenin gittikçe megalopoliten bir nitelik kazanacağı söylenebilir. Bu model, her biri komşularıyla yakın ilişki içinde olan çok merkezli kentsel alan kümelerinden oluşacaktır.

KÜLTÜR BÖLGELERİ. ABD'nin "kültür alanları" ya da "geleneksel bölgeleri" arasındaki farklar, daha eski ve istikrarlı ülkelerdekine oranla daha hızlı bir biçimde yok olma eğilimindedir. Ama düşünce ve davranışların ülke ölçeğinde standartlaşmasına karşın, eski kültür alanlarının etkisi günümüzde de görülmektedir. Örneğin, ABD tarihinin en ciddi siyasal krizi ve en kanlı silahlı çatışması İç Savaş'ta Güney'in farklılığı önemli rol oynamıştır. İç Savaş'tan

bu yana bir yüzyıldan fazla zaman geçmesine karşın, Güney siyasal, ekonomik ve toplumsal açıdan güçlü bütünlüğünü korumakta, onun özel durumu din, eğitim, spor ve edebiyat çevrelerinde kabul görmektedir.

Daha da ilginci, 20. yüzyılın ürünü bir dizi yeni kültür alanının ortaya çıkmasıdır. En

Denver
ASC Ajansı

iyi örnek, kendine özgü kültürü nedeniyle eyalete çok sayıda göçmenin gelmesine yol açan Güney California'dır. Benzer eğilimlere Florida'nın güneyinde, Texas'ta, New Mexico ve Arizona'da da rastlanır. Büyük kentler ayırıcı özelliklerini yitirmiş gibi görünseler de, ayrıntılı bir inceleme buralarda dil, din, beslenme, folklor, halk mimarisi, el sanatları, siyasal davranış ve görgü kuralları bakımından önemli bölgesel farklılıkların var olduğunu gösterir.

Aslında, kıta üzerinde yer alan 48 eyaletin yönetsel bölünümü bugünkü toplumsal, ekonomik ve kültürel ayırımlarla uyum içinde değildir. Eyaletler genellikle birden çok kültürel ve siyasal alanı ya da bunların parçalarını kapsar ya da geniş bir kültür alanının bir bölümünü oluşturur. Örneğin California, Missouri, Illinois, Indiana ve Florida'nın kuzeyiyle güneyi arasında keskin ayrılıklar görülür. Tennesseelilere bakılırsa, gerçekte üç ayrı Tennessee vardır. Virginia'da karşıt kültürel öğeler öylesine güçlüdür ki, 1863'te Batı Virginia'nın Birlik'e kabulüyle gerçek bir bölünme meydana gelmiştir. Genellikle kültürel sistemler, ekonomik ve kentsel sistemlere oranla daha yavaş değişmektedir. İmalat sanayisi etkinliklerinin yoğunlaştığı kuşak dört geleneksel kültür alanının belirli bölgelerini kapsar. Maine'nin güneyinden Virginia'nın ortalarına kadar uzanan kentsel yayılma kültürel farklılıklardan etkilenmemektedir.

ABD'nin kültür alanlarının kökenleri Avrupa'ya uzanır ve Avrupa'dan gelenlerin ve getirdikleri yaşam biçimlerinin yeni çevreyle etkileşiminin bir sonucudur. Yerli kültürler Amerika'nın çağdaş kültürünün oluşmasına pek az katkıda bulunmuştur. Yalnız Güneybatı'da ve Oklahoma'nın bazı yörelerinde, Yerli öğesinin dikkate değer bir etkisi olmuştur. Amerika'daki kültür alanları başlıca 5 başlık altında incelenebilir:

New England. Bağımsızlık Savaşı'nı izleyen hızlı yayılma yüzyılında, New England ülkenin en ağırlıklı bölgesiydi. Eğitim, siyaset, ilahiyat, edebiyat, bilim, mimari ve teknoloji açısından bu bölge önde gelmekteydi. New England, 1780-1880 arasında ülkede egemen olan düşüncelerin ve üsluplann temel kaynağıydı.

İlk iki yüzyıl boyunca New England'ın nüfusu şaşılacak derecede türdeşti. İngiltere'den gelmiş olan göçmenler, birkaç istisna dışında, aynı dini, aynı dili, aynı toplumsal örgütlenmeyi ve bakış açısını paylaşıyordu. Burada, özellikle lehçede, kent yapısında ve halk mimarisinde belirgin olan bir bölgesel kültür biçimlendi. Halkın kişiliği de bölgesel olarak farklılaştı. New Englandlı "Yankee", kendine güvenen, tutumlu, yaratıcı ve girişimci bir insan olarak görülmeye başladı. 1830'larda başlayan yabancı göçmen akını New England kişiliğini etkileyip değiştirdiyse de başlangıçta oluşan kişiliğin bazı özellikleri varlığını sürdürdü.

Güney. Başlangıçtaki üç İngiliz-Amerikan kültür bölgesi arasında en genişi, ulusal normlar bakımından en kendine özgü olanı ve bu normları en geç kabul edeni Güney'dir. Önceleri öbür bölgelerden o denli farklıydı ve bu farklılıktan o kadar gurur duyuluyordu ki, başka bölgelerle siyasal birliği sürdürüp sürdüremeyeceği kuşkuluydu. Bu farklılıklar kırsal ekonomi, lehçe, beslenme, giysi, folklor, siyaset, mimarlık, toplumsal âdetler ve boş zamanların değerlendirilmesi gibi, insan etkinliğinin hemen her alanında bugün de varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte, 20. yüzyılda Güney ile ülkenin geri kalan bölümü arasında, en azından ekonomik davranışlar ve maddi kültür açısından bir yakınlaşma meydana gelmiştir. Ulusal çizgiden ısrarlı bir sapmanın Güney'de daha ilk yerleşim yıllarında başladığı söylenebilir. Güney'e gelenler hemen hemen tümüyle İngilizdi ve bu yönden New England'a gelenlerden pek farklı değildiler. Ama Güney'e yerleşenler amaçları ve toplumsal değerleri bakımından farklı, kırsal niteliklerini ve Avrupa'dan getirdikleri aile ve toplum yapısını koruma konusunda daha tutucuydular. Afrika'dan çok sayıda köle getirilmesi ve Yerlilerle Kuzey'e oranla daha yoğun bir ilişki içine girmeleri de bu açıdan etkili oldu. Ayrıca, alışkın olmadıkları ekonomi, yerleşme ve toplumsal örgütlenme de Güney'in öbür kültür alanlarından farklılaşmasına katkıda bulundu.

Gerek köken, gerek mekânsal yapı bakımından dağınıklık gösteren Güney'de çeşitli etnik öğelerin yoğunlaştığı alt bölgeler görülür. Gene de, Güney kültür bölgesi, farklı yollar izleyen çeşitli öğelerin tek bir bölgesel bilinç ve yaşam tarzı içinde kaynaşmasının bir örneği olarak görülebilir. Teknolojinin ülke çapındaki ana gelişme çizgisine katılmadaki yavaşlığı nedeniyle Güney, öbür geleneksel kültür bölgelerinden daha fazla alt bölgeye ayrılabilir.

Orta Bölge. Bu bölge New England ve Güney kadar önemli olmakla birlikte, çok çarpıcı özelliklerle öbür bölgelerden ayrılmaz. Bunun nedeni, bölgenin ABD'nin gelişimi içinde merkezi bir yere sahip olmasından kaynaklanabilir. Orta Bölge, Orta Atlantik ve Yukarı Güney eyaletlerini içine alır: Pennsylvania, New Jersey, Delaware ve Maryland. Avrupalıların bu bölgeye ciddi göçü, ana kültür merkezlerine göçten birkaç kuşak sonra başladı. Felemenklilerin, İsveçlilerin, Finlerin ve İngilizlerin etkisiz ve başarısız göç girişimlerinin ardından 17. yüzyılda William Penn ve arkadaşları tarafından başlatılan göç başarılı oldu. Güneydoğu Pennsylvania'da, bu kültür bölgesinin ayırıcı özellikleri daha başlarda belirginlik kazandı ve önce ticaretin sonra da sanayinin gelişmesine hızla ayak uyduran çalışkan, dengeli ve zengin bir tarım toplumu oluştu. Bölgenin büyük bölümü 18. yüzyılın ortasında kentsel bir nitelik kazandı ve en azından bu bakımdan kuzey ve güneydeki komşularının önüne geçti.

Orta Bölge, etnik açıdan çoğulcu yapısıyla da öbürlerinden ayrılır. Bu bölgeye İngiltere'den gelen farklı etnik ve dinsel gruplar daha başlangıçta Avrupa kıtasından gelenlerle karıştılar. Böylece ortaya çıkan çeşitlilik zamanla arttı. Oluşan etnik gruplar mozaiği New York, New Jersey ve Maryland'ın büyük kesiminde varlığını sürdürmektedir. Benzer bir çoğulcu etnik yapı New England ve Ortabatı'da da görülür, ama çeşitliliğin en çok olduğu kesim Orta Bölge'dir.

Düzensiz dağılmış olmakla birlikte, Alman öğesi bu bölgede her zaman güçlü olmuştur. Alman asıllılar birçok kentte nüfusun yüzde 70'ini aşar. İngiliz-Amerikan kültürü üstün gelmeseydi bölgeye Alman Pennsylvaniası adı verilebilirdi.

Coğrafi özellikler ve göçler Orta Bölge'yi Maryland Piedmont'a, Virginia ve Batı Virginia'ya kadar uzatmıştır. Bölgenin bazı özellikleri Apalaş yöresinde ve giderek Güney'de bile görülebilir. Kuzeyde ise, Orta Bölge ile New England kolayca birbirinden ayrılamaz. Burada hemen hemen eşit güçte iki bölgesel akımın özellikleri bir araya gelmiştir. Batıya doğru Orta Bölge ancak Doğu Ohio'ya kadar uzanır ve bu yörede Ortabatı ile birleşir.

Ortabatı. Varlığı herkesçe bilinen bu büyük üçgen alanın nerede başlayıp nerede bittiği konusunda kimse emin değildir. Üçgenin bir köşesi Pittsburgh dolaylarında, bandaki iki köşesinden güneydeki Kansas'ta, kuzeydeki ise Güney Manitoba'dadır. Ortabatının tarihsel coğrafyası pek incelenmemiştir. Ama bu kültür bölgesi koloni döneminin üç kültür bölgesinin bir bileşimi niteliğindedir ve bu bileşimi ilk olarak Ohio Vadisinin kuzeyinde ortaya çıkmıştır. İlk yollar Ohio'ya yöneliyordu. Orta Bölge'den, New England'dan ve Güney'den gelen halklar ve kültürler bu yollardan Ohio'ya aktı. Burada oluşan melez kültür ise Batı'ya göçlerle bir yelpaze gibi yeni açılan topraklara yayıldı.

Aşağı ve Yukarı Ortabatı diye adlandırılan ve 41. enlemle birbirinden ayrılan iki alt bölgeden söz edilebilir. Yukarı Ortabatı'da New England ve Orta Bölge etkileri görülür. Alman, İskandinavyalı, Slav ve öteki WASP (White, Anglo-Saxon, Protestant: "Beyaz, Anglosakson, Protestan") olmayan öğeler, İngiliz öğesinin ağır bastığı bu bölgeyi çeşitlendirmiştir. Siyahların azlığı dışında, Aşağı Ortabatı Protestan ve İngiliz öğelerin ağırlıkta olduğu yapısıyla Güney'e benzer. Burada, Katoliklerin ya da WASP olmayan öğelerin çoğunlukta olduğu yöreler olmakla birlikte, bir bütün olarak ele

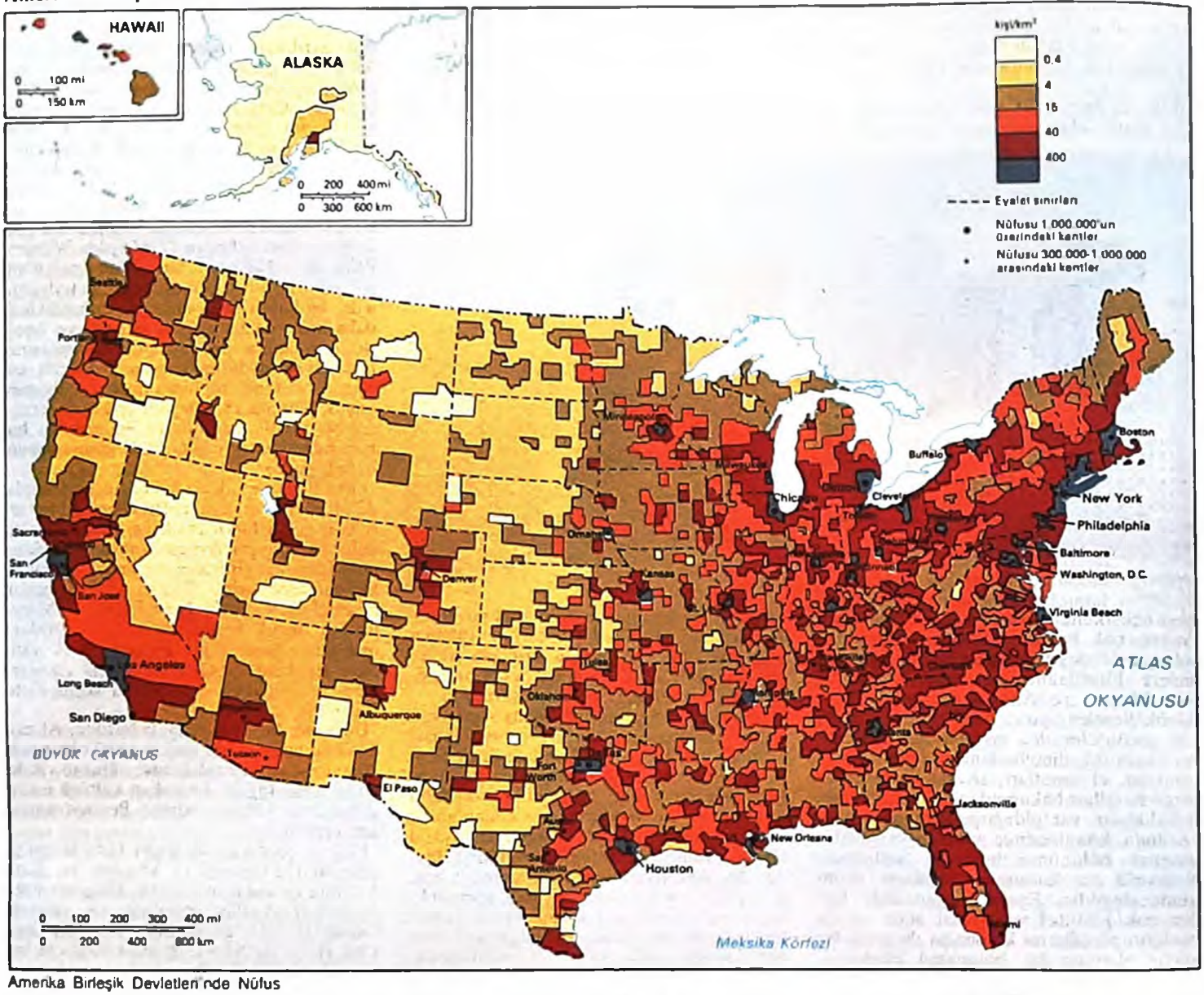

Amerika Birleşik Devletlerinde Nüfus

alındığında bölgedeki WASP öğelerin önemi, ülkenin çoğu yöresinden daha fazladır.

Batı. Buraya kadar anlatılan kültür bölgeleri ülkenin doğu yarısını kapsar. Geriye kalan yarıyı bölümlere ayırmakta ise bir ikilemle karşılaşılır. İnsanların zihnindeki "Amerika'nın Batısı" kavramı, romantik sinema ve televizyon görüntüleriyle sürekli olarak güçlendirilmiştir. Yaygın sığır yetiştiriciliğinin Batı'daki yaşamın bütün yönlerini özetlediğini kabul etmek kolaydır. Bir dönemde Batı'daki toprakların yarıdan fazlasında hayvancılık yapılmış, ama toplam nüfusun ancak küçük bir bölümü bu etkinlikle uğraşmıştır. Bu nedenle hayvancılık bir alt kültür olarak ele alınabilir, ama bölgesel kültürü tek başına temsil edemez.

Özgün, geniş ve tek bir Batı kültür bölgesinin varlığı tartışmalıdır. Bütün toprakların değerlendirildiği ve farklı kültürlerin birbiri içine geçtiği Doğu'dan farklı olarak, Batı'daki nüfus yoğunlaşma merkezleri, neredeyse ıssız, geniş dağ ve kurak çöl parçalarıyla birbirinden ayrılmış vahalara benzer. Bu birbirinden kopuk merkezlerin ortak özellikleri şunlardır: 1) Temelde ülkenin doğusundan ve ayrıca Avrupa, Meksika ve Doğu Asya'dan kaynaklanan kültürlerin iç içe geçmiş olması; 2) bir alt bölge dışında, 1840'larda yerleşilmeye başlandığı için ortaya çıkan, modern yaşamın yaygınlığı. Bazı yöreler henüz gelişmemiş ya da kısmen oluşmuş kültürel birimler olarak görülebilir. Belirli bir kişilik kazanmış olan öteki yöreleri ise birincil ya da ikincil kültür bölgeleri olarak sınıflamak güçtür.

Batı'da, Yukarı Rio Grande, Mormon, Güney California ve Kuzey California gibi, özgün kültürel özellikler gösteren birkaç alt bölgeden söz edilebilir. Bunlara, hem Güney'den, hem de Batı'dan belirli özellikler almış olan Texas ve Oklahoma alt bölgeleri de eklenebilir.

NÜFUS

1991'de 252.177.000 olan ABD nüfusunun yaklaşık yüzde 85'i beyazlardan, yüzde 12'si Siyahlardan oluşur. İspanyol asıllıların oranı yüzde 6,4, Asya ve Büyük Okyanus adalarından gelmiş olanların oranı yüzde 1,5, Yerlilerin ve Eskimoların oranı ise yüzde 0,6 dolayındadır. Etnik açıdan büyük çeşitlilik gösteren ülkede, 1979'da yapılan bir araştırmaya göre, halkın yüzde 44'ü "Amerikalı"dan farklı bir kökenden geldiğini belirtmiştir. Bunların yüzde 29'u Alman, yüzde 24'ü İrlandalı, yüzde 22'si ise İngiliz kökenli olduğunu ileri sürmüştür. Bunları sırasıyla, Afro-Amerikan ya da Afrika, İskoç, Fransız, Meksikalı, Porto Rikolu ve Kübalı dahil İspanyol, İtalyan, Amerika Yerlisi, Polonya ve Felemenk asıllı olduğunu söyleyenler izlemiştir.

1991 verileriyle, doğum oranı binde 16,4, ölüm oranı ise binde 8,5'tir. Genellikle ailenin geliri ve eğitim düzeyi arttıkça çocuk sayısı azalır. 1980-85 döneminde yıllık nüfus artış oranı yüzde 1 düzeyinde olmuştur. Ortalama yaşam süresi erkekler için 72 yıl, kadınlar için 78,8 yıldır. Ama bu süreler Siyahlar için ortalama 5 yıl daha azdır ve ölüm oranları beyaz olmayan gruplarda daha yüksektir. Kalp hastalıkları, kanser gibi kronik hastalıklar en önemli ölüm nedenlerini oluşturur.

ABD nüfusunun çoğunluğu bugün göreli olarak yüksek düzeyde maddi rahatlığa, zenginliğe ve güvenliğe sahiptir. Bununla birlikte Amerikalılar arasında bir karamsarlık ve bölünmüşlükten söz edilebilir. Artan suç oranları, ırklar arasındaki eşitsizlik ve adaletsizlikler, kentlerdeki çöküntü, nükleer tehlike, çevre kirliliği, uyuşturucu kullanımı, işsizlik ve yaşam pahalılığı gibi sorunlar Amerikalıları kaygılandırmaktadır. Ekonomik belirsizlik, toplumsal gerginlik ve bölünmeler, birçok kamuoyu araştırmasına göre Amerikan yurttaşlarının hoşnutsuzluğunun temel kaynaklarıdır. Birçok Amerikalı bu sorunların "Amerikan rüyası" diye bilinen idealin bütün nüfusa, özellikle azınlık gruplarına eşit biçimde yaygınlaştırılamamış olmasından kaynaklandığına inanmaktadır. Amerikan toplumunun geleneksel idealine göre, ülke toplumsal, siyasal, ekonomik ve dinsel özgürlüğün egemen olduğu, insanların birbirlerine iyi davrandıkları ve bireylerin ancak yeterince çalıştıkları

takdirde amaçlarını gerçekleştirebildikleri bir "fırsatlar ülkesi"dir. Bu eşitlikçi ideallere olan inancın paylaşılması, Amerikalılar arasındaki belki de en güçlü bağdır. Ama etnik grupların henüz eşitlik elde edememiş olması birçok Amerikalıyı rahatsız etmektedir.

ETNİK BİLEŞİM. Amerikan toplumu türdeş değil, çeşitli gruplardan oluşmuş çoğulcu bir nitelik taşır. ABD'nin, bütün uluslardan ve kültürlerden gelen insanların bir araya gelerek "Amerikalılar"ın oluşmasını sağlayan büyük bir "eritme potası" olduğu inancı, birçok yönüyle gerçeği yansıtmaktan uzaktır. 20. yüzyılın ikinci yarısında azınlıklar, özellikle de Siyahlar ve öteki etnik gruplar toplumsal değişimi zorlamak amacıyla örgütlenmeye başlayınca, Amerikan toplumu ulusal nüfusu oluşturan çeşitli etnik ve ırksal grupların özelliklerinin farkına varmaya başlamıştır.

Washington, D.C.'deki Lincoln Anıtı ve önünde Medeni Haklar Yasası'nı desteklemek için toplananlar
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

İlk Amerikalılar. Yaklaşık 1860'a değin ABD nüfusu göreli olarak türdeşti. Büyük çoğunluğu "Beyaz, Anglosakson, Protestan" idi (WASP) ve bunların da çoğu İngiltere'den gelmişti. 1820-60 arasında Amerika'ya ayak basan 5 milyon Avrupalı göçmenin onda dokuzu İngiliz, İrlandalı ya da Almandı. Bazı Katolik İrlandalılar dışında, bu ilk göçmenlerin çoğu İngiliz Protestanlığı tarafından kolayca özümlendi. Ne var ki, İç Savaş'tan sonra İtalya, Balkanlar, Polonya ve Rusya gibi Orta ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinden de çok sayıda göçmen Amerika'ya gelmeye başladı. 1860'tan 1920'ye değin 30 milyon yeni göçmen Amerikan kentlerini istila etti. Göçmenler kendi mahallelerini kurdular, kendi etnik derneklerini, kulüplerini, gazetelerini ve tiyatrolarını hızla geliştirdiler. Bu grupların yaşadıkları yerlerde belirgin kültürel ve toplumsal farklılıklar gösteren bölgeler ortaya çıktı. Göçmenler ayrı mahallelerde yaşamakla birlikte Amerikan yaşamının dışında kalmadılar; aralarından zekâ ve yetenekleri ile sivrilenler başarıya ulaştı. Ama Amerikan toplumsal düzenine her zaman "Yankee"ler egemen oldu.

Beyaz etnik gruplar. Bu deyim, 1970'lerin başında Polonya, İtalya, Litvanya, Bohemya, Slovakya asıllılar gibi, çoğunluğu ABD'nin Ortabatı ve Kuzey kentlerinde yaşayan Amerikalılar için kullanılmaya başlandı. Genellikle orta sınıftan olan bu grupların çoğu Katoliktir. Çalışanların çoğunluğunu sanayi işçileri, önemsiz bir bölümünü ise büro işlerinde çalışanlar oluşturur. Beyaz etnik gruplardan birçoğunun yaşadığı mahallelerin kökeni, göçmenler tarafından kurulmuş olan ve "Küçük İtalya", "Polonya Tepeleri" gibi adlarla anılan yerlere dayanır. Aralarındaki güçlü etnik bağlar yaşam biçimlerinde de kendini gösterir. Ama etnik grupların özellikleri yalnızca toplu göç döneminden kalma değildir. Ortak kültürel miras yanında, Amerika'daki yaşamlarında karşı karşıya kaldıkları sorunlara, ortak çıkarlara ve gereksinimlere göre de biçimlenmiştir. Bu gruplar kentlerin iç bölümlerinde yaşamakta, yüksek suç oranlarından, kötüleşen belediye hizmetlerinden, eğitimin niteliğinin düşmesinden ve kentlerdeki huzursuzluklardan etkilenmekte, işlerinin ve mahallelerinin başka azınlık grupları tarafından ellerinden alınmasından da korkmaktadır. Ne zengin ne de yoksul sayılabilecek olan beyaz etnik nüfus, satınalma gücünün enflasyon ve artan vergilerle azalmasını kaygıyla izlemektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısında beyaz etnik gruplar seslerini duyurmaya başlayınca, kamuoyu kentli etnik azınlıkların sorunlarının ve kaygılarının farkına vardı. Azınlıkların, "ırkçı" ya da "eğitilmemiş" insanlar olarak görülmesinden ve küçümsenmesinden vazgeçildi. Hükümetlerin ya da vakıfların toplumsal yardım programlarının planlanmasına ve yönetimine etnik gruplar da katılmaya başladı. Etnik kimliğin Amerika'ya yabancı ve giderek utanç verici olarak görülmesinden vazgeçildi. Bir etnik gruptan olmak, bir anlamda "meşrulaştı".

Siyahlar. 1960'ların başında canlılık kazanan Medeni Haklar (Civil Rights) hareketi, Amerikalıların dikkatini tam yurttaş sayılmayan Siyah Amerikalıların üzerine çekti. Hükümetin yoksullara yönelik programlarına, eğitimde, konut edinmede ve iş bulmada ırk ayrımını yasaklayan fırsat eşitliği yasalarına karşın Siyahlar, 20. yüzyılın ikinci yarısında bile toplumun nimetlerinden eşit bir biçimde yararlanamıyordu. Beyazlarla karşılaştırıldığında ortalama gelirleri ve eğitimleri daha düşük, işsizlik oranları ise daha yüksekti. Bununla birlikte, son 20 yıl boyunca Siyah nüfus önemli gelişmeler kaydetti. Siyahların yüksek ücretli işlerdeki payı, gelir düzeyi ve üniversitelere kayıtlı Siyah öğrenci sayısı gözle görülür ölçüde yükseldi.

Medeni Haklar hareketi 1960'ların ortalarından önce, büyük ölçüde bütün ırkları kapsayan bir orta sınıf mücadelesiydi. Özellikle Güney'deki ayrımcı yasaların ve uygulamaların kaldırılması amacıyla, şiddete başvurmadan pasif direnişi savunuyordu. Siyahların ABD yaşamına tamamen katılmasını, toplumla bütünleşmesini sağlamayı amaçlıyordu. Sonradan Kuzey'deki ve Batı'daki kentlerin yoksul kesimlerinden çıkan militanlar için temel amaç ayrılıkçılık oldu. Bu militanlar, Amerikan kültürünü reddederek Afro-Amerikan tarih ve kültüründen, Siyahların gururundan ve ruhundan (*soul*) söz ettiler. Beyazların elindeki devlet organlarında ve kurumlarında ikna yoluyla değişiklik sağlamak yerine, Siyahların özerkliğe kavuşturulmasını ve Siyah toplulukların kendi kendilerini kontrol edebilmesini amaçlıyorlardı. Siyahlara kendi toplulukları üzerinde siyasal denetim gücü verecek örgütleri geliştirmeye yöneldiler. Bu hareketin beyazlar için en ürkütücü yanı, militan Siyahların pasifizmi reddetmeleri ve kendi gettolarında polise karşı kendilerini savunma gereğini dile getirmeleri oldu. Siyahların çoğu şiddete karşı olmakla birlikte, yararlı ve meşru protesto biçimleri olarak gördükleri militan etkinlikleri destekledileri.

İspanyol asıllılar. İspanyolca soyadı taşıyanlar ABD nüfusunun yüzde 6'sından fazlasını oluşturur. Bunların yarıdan fazlası bir zamanlar Meksika'nın parçası olan topraklarda yaşamış insanların torunlarıdır. Bunların önemli bir bölümü hâlâ Arizona, California, Colorado, New Mexico ve Texas'ta yaşar. İspanyol asıllıların yüzde 15'ini oluşturan Porto Rikolular New York kenti çevresinde toplanmıştır. Miami ve çevresine yerleşmiş olan Kübalı göçmenlerin İspanyol asıllılar içindeki oranı ise yüzde 6'ya yakındır.

İspanyol asıllılar ırk ayrımının olumsuzluklarından Siyahlardan daha az etkilenmiş olmakla birlikte, Siyahlar gibi, genel olarak ekonomik bakımdan ve eğitim düzeyi açısından toplumun gerisinde kalmışlardır. ABD'deki beş İspanyol asıllıdan dördünün bu ülkede ya da Porto Riko'da doğmuş olmasına karşılık, bunların evlerinin yarısında anadil olarak İspanyolca konuşulur. İspanyolca kullanımının sürmesi, İspanyol asıllıları birleştiren bağların güçlülüğünü gösterir. Kuşaklar boyu süren sessizlikten sonra, Meksika asıllı Amerikalılar da Siyahları izleyerek, 20. yüzyılın sonlarına doğru Los Angeles, Denver ve Texas'ın güneyindeki kentlerin çoğunluğu oluşturdukları yörelerinde örgütlenmeye başladılar. Temel amaçları, daha etkin siyasal katılım ve temsil yoluyla daha iyi sağlık, konut ve belediye hizmetlerine kavuşmak, çocukları için daha iyi eğitim olanakları sağlamaktı.

Yerliler. Amerika'nın Yerli nüfusu toplumla en az bütünleşmiş gruptur ve Oklahoma, Arizona, New Mexico, California ve Kuzey Carolina'da yoğunlaşmıştır. Bugün Yerlilerin yarıdan çoğunun yaşadığı yerleştirme kampları (*reservation*), genellikle derin bir yoksulluk ve toplumsal sıkıntı odağıdır. Bir Yerli ailesinin ortalama geliri, ulusal ortalamanın çok altındadır. Ayrıca, aileler daha kalabalık olduğundan Yerlilerin çoğu yaşamını yoksulluk düzeyinde sürdürmektedir. Yerli çocuklarının çoğu liseyi bitirememektedir. Bitirenlerin pek çoğu da ulusal ortalamadan büyük yaşlardadır. Standardın altındaki sağlıksız ve kalabalık evler, veremden ve dizanteriden ölüm oranlarının yüksek olmasına yol açmaktadır.

Yerlilerin veremden ölüm oranı ülke ortalamasının altı, dizanteriden ölüm oranı ise iki katıdır. Yerli nüfus içinde bebek ölümü oranı ulusal ortalamanın üzerindedir ve Yerliler nüfusun geri kalan bölümüne oranla daha genç yaşta ölmektedir. Kampların fiziksel ve toplumsal kopukluğu, Yerlilerin ABD yaşamına katılmalarını güçleştirir. Buralardaki yoksulluk ve çaresizlik nedeniyle pek çok Yerli büyük kentlere göç etmekte, ama böyle bir yaşam için hazırlıksız olduklarından, sonuçta aileler dağılmakta, alkolizm ve intiharlar artmaktadır.

Uzakdoğulular. ABD'nin Uzakdoğulu nüfusu içinde ilk sıraları Japonlar, Çinliler ve Filipinliler alır. Bunların büyük çoğunluğu California ve Hawaii'deki kentlerde yaşar ve buralarda öbür etnik gruplar gibi kendi mahallelerini kurmuşlardır. Bunların en tanınmışı, San Francisco'daki Çin Mahallesi'dir. Uzakdoğulu etnik gruplar "sorunlu bir azınlık" değildir. Güçlü aile bağları, kültürleri, otoriteye saygı ve eğitime verdikleri önem bu grupların ABD'de başarılı olmalarını sağlamıştır. II. Dünya Savaşı sırasındaki ırk ayrımına ve toplamalara karşın pek çok Japon asıllı Amerikalı eğitim ve çalışma alanında beyazlara oranla daha yüksek düzeylere ulaşmıştır.

DİNSEL GRUPLAR. ABD nüfusunun yaklaşık yüzde 53'ü Protestan, yüzde 26'sı Katolik, yüzde 8 kadarı da öbür Hıristiyan kiliselerine bağlıdır. Yahudiler gibi Müslümanlar da nüfusun yaklaşık yüzde 2'sini oluşturur; dindışı ya da tanrıtanımazların oranı ise yüzde 8 dolayındadır. Ülkedeki 10 kiliseden 9'u Protestanlara aittir. Baptistler, Metodistler, Lutherciler ve İsa'nın Kilisesi mensupları en büyük Protestan gruplardır. ABD'de 1.200'ün üzerinde cemaat vardır. Bunlardan bir bölümü tümüyle ABD'ye özgü dinsel gruplardır.

GÖÇ. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1924 yılında çıkarılan Göç Yasası'nın yıllık göç kotaları belirlemesi, ABD'ye toplu göç çağını kapattı. Yıllık kota 1929 yılında 150.000 olarak belirlendi. Göç Yasası, ulusal göç politikasını 1968'e değin yönlendirmiş olan "ulusal köken" sistemini kurdu. Buna göre, 1920 yılında ABD'de yaşamakta olan insanların ulusal kökenleri göz önüne alınarak her ülke için kotalar saptanıyordu. Getirilen kotalar, Güneydoğu Avrupa'dan göçmen akımını kesin bir biçimde azalttı ve göçü Kuzeybatı Avrupalılar lehine düzenledi. Bu sistemde, Birleşik Krallık, İrlanda ve Almanya'ya göç kotasının yüzde 70'inden fazlası ayrılmıştı. Ama bu uluslara ayrılan göçmen kotaları pek dolmuyordu. Kota sistemi Aralık 1965'te liberalleştirildi. 1968'de ise "ilk gelen yerleşir" politikası bu sistemin yerini aldı. Batı Yarıküre dışındaki ülkeler için yıllık 170.000 göçmen vizesi tavanı belirlendi. Her ulus en fazla 20.000 göçmenlik bir hakka sahipti. Batı Yarıküre'den olanlar için ise 120.000 göçmenlik bir tavan kondu. Bu yeni politika göç kalıplarını tümüyle değiştirdi. 1965'te ABD'ye göçmen göndermede Meksika, Kanada ve Birleşik Krallık ilk üç sırayı alıyordu. Yeni düzenleme sonucunda son iki ülkenin yerini başkaları aldı. 1986'da çıkarılan bir yasayla, kaçak olarak ABD'de bulunanlar için af getirildi. 1968'de "ulusal köken" sistemi sona erdiği ve artık ulusların birleşmesine öncelik verildiği için, yakın dönemlerde gelen göçmenler, özellikle de Asya kökenliler yeni durumdan olumlu biçimde etkilendiler. Buna karşılık Avrupa kökenliler üzerindeki etki olumsuz oldu.

EKONOMİ

ABD gerek toplam, gerek kişi başına düşen GSMH açısından dünyanın en büyük ekonomik gücüdür. Ülkenin zenginliği bir ölçüde, zengin doğal kaynaklarının bir yansımasıdır. Dünya nüfusunun yüzde 5'ine sahip olmasına karşılık ABD, dünya kömür ve bakır üretiminin beşte birini, ham petrolünün beşte birine yakın bir bölümünü ve demir cevherinin yarısını üretir. Tarım sektörü, dünya mısırının yaklaşık yarısını, sığır, domuz, koyun ve kuzu etinin yaklaşık beşte birini ve buğdayının onda birinden fazlasını üretmektedir. ABD'nin 1990 GSMH'si cari fiyatlarla 5.465.100.000.000 ABD Doları'dır ve 1980-89 döneminde ortalama yıllık büyüme oranı yüzde 3,2 olmuştur. 1989'da kişi başına GSMH ise 21.100 ABD Doları olarak gerçekleşmiştir.

Göreli olarak kendine yeterli olmasına karşılık ABD, ekonomisinin devasa ölçeği nedeniyle dünya ticaretindeki en önemli öğedir. İhracatı, toplam dünya ihracatının onda birine eşittir. ABD öbür ülkelerin ekonomilerini yalnızca ticarette bulunulan bir ülke olarak değil, bir yatırım sermayesi kaynağı olarak da etkiler. Amerikan firmalarının dışarıdaki doğrudan yatırımları özellikle Kanada'da ve birçok Latin Amerika ülkesinin ekonomisinde egemen öğedir; Avrupa'daki Amerikan yatırımları ise imalat sanayisinde yoğunlaşmıştır.

KAYNAKLAR. Maden kaynakları. ABD dünyanın ikinci büyük petrol üreticisidir ve dünya petrolünün yedide birini üretir. Bellibaşlı petrol rezervleri Texas, Alaska ve Louisiana ile California kıyılarında bulunur. Louisiana, Texas, New Mexico ve Alaska'da önemli doğal gaz yatakları da bulunmuştur.

Kömür yatakları büyük ölçüde ülkenin doğusunda yer alır. Bitümlü kömürün ve linyitin yarıya yakın bölümü Batı Virginia, Kentucky ve Pennsylvania'da çıkarılır. Pennsylvania ayrıca, ülkede antrasit çıkartılan tek eyalettir. Illinois ve Ohio'da da kömür yatakları vardır. Demir cevheri ise özellikle Büyük Göller bölgesinde çıkarılır.

ABD önemli bakır, kurşun ve çinko rezervlerine de sahiptir. Bakır üretimi Batı'nın dağlık eyaletlerinde, Arizona, Utah, Montana, Nevada ve New Mexico'da yoğunlaşmıştır. Çinko madenleri Tennessee, Missouri, Idaho ve New York'a dağılmıştır. Kurşun üretiminin odak noktası ise Missouri'dir. ABD'de üretilen öbür madenler arasında altın, gümüş, molibden, manganez, tungsten, boksit, uranyum, vanadyum, nikel, fosfat, potas ve kükürt sayılabilir.

Biyolojik kaynaklar. Toplam arazinin yarısından biraz azı tarıma ayrılmıştır ve ekilebilir alanların yüzde 11'inde sulama yapılır. Güneybatı'da tütün, güneyde ve güneybatıda pamuk üretilir. California'da üzüm, narenciye ve kavun karpuz yetiştirilir. Ortabatı mısır ve buğday merkezidir. Kuzey eyaletlerinde mandıracılık, güneybatıda ve Kayalık Dağlar bölgesinde hayvancılık yapılır. Geniş orman alanlarının üçte ikisinden fazlası sanayi için kereste üreten ya da üretebilecek olan ticari orman alanları olarak tanımlanır. Ormanların büyük bölümü Batı'da ve Alaska'dadır, ama ülkenin güneyinde ve kuzeyinde de geniş ormanlar yer alır. Ticari orman alanlarının yüzde 70'inden fazlası özel mülkiyettedir. Federal hükümet yüzde 20'lik bölüme, eyaletler ile yerel yönetimler geri kalana sahiptir.

Hidroelektrik enerji kaynakları. Hidroelektrik enerji kaynakları daha çok Büyük Okyanus ve Cordillera bölgelerinde toplanmıştır. Bunlar ülkenin kurulu kapasitesinin yüzde 60'ını oluşturur. Ülkenin kullanılmayan hidroelektrik enerji üretim potansiyelinin yüzde 20'sine yakın bölümünün Alaska'da olduğu tahmin edilmektedir. 1990'da 2.805.000 milyon kW-sa olan elektrik üretiminin yüzde 73'ü termik, yüzde 9'u hidroelektrik, geri kalan bölümü ise nükleer santrallardan sağlanmıştır.

ULUSAL GELİR KAYNAKLARI. GSYİH (1988) içinde imalat sanayisi ve inşaatın payı yüzde 24, tarımınki yüzde 2, madenciliğinki yüzde 2, ulaştırma ve haberleşmeninki yüzde 6, ticaretinki yüzde 16, hizmetlerin payı ise yüzde 50'dir. 1990'da 126.424.000 kişi olan iktisaden faal nüfus yüzde 50,8'lik bir etkinlik oranını gösterir. Bu oran erkekler için yüzde 57,4, kadınlar için yüzde 44,7'dir. 15-64 yaş grubundaki nüfusun işgücüne katılım oranı ise yüzde 75,5 (1989) gibi yüksek bir düzeydedir. 1990'da hizmetler sektörü yüzde 66,7 ile istihdam içinde en büyük paya sahipti. Onu, sırasıyla, imalat sanayisi ve inşaat (yüzde 24,5), ulaştırma ve haberleşme (yüzde 5,4) ve tarım (yüzde 2,8) izliyordu. Madenciliğin istihdam içindeki payı ise yüzde 1'den azdı (0,6). 1970-82 döneminde işgücü yılda ortalama yüzde 1,7'lik bir hızla büyümüştür.

Tarım, ormancılık ve balıkçılık. ABD tarımının dev boyutlu üretimine karşın tarım, ormancılık ve balıkçılık net ulusal gelir içinde yüzde 3'ten az bir paya sahiptir. Tarımda hızla artan verimlilik, daha küçük bir işgücünün, önceki dönemlere göre çok daha büyük bir üretimi gerçekleştirmesini sağladı. Tarım sektöründe çalışanların sayısı azalırken, tarım işletmelerinin makineleşme ve gittikçe daha az sayıda girişimcinin elinde toplanma süreçleri hızlandı. Mısır, buğday, yulaf, kocadarı, pamuk, pirinç, soyafasulyesi ve tütün başlıca ürünlerdir. Yapay gübre ve tarım zararlılarıyla mücadele ilaçlarının kullanımındaki büyük artış verimlilik artışıyla birlikte gelişmiştir.

ABD dünya kereste üretiminde ilk sırada yer alır. Üretimin yüzde 80'inden çoğunu yumuşak, geri kalan bölümünü sert kereste oluşturur. Duglasgöknarı ve Güney'in sarı çamı birinci, meşe ikinci gruba giren önemli türlerdir. Yurtiçi tüketimin üretimden daha hızlı artması sonucu kereste ithalatı büyük artış göstermiştir.

ABD, balıkçılık alanında Japonya, Çin Halk Cumhuriyeti ve Peru gibi dünyanın en büyük balık üreticisi ülkeleri arasında yer alır. Avlanan balıkların yarıdan fazlası insanlarca yiyecek olarak tüketilir. Balıkçılık sektöründe yıllık üretimin yarıya yakınını kabuklu deniz hayvanları oluşturur.

Madencilik. ABD birçok maden, kömür ve petrolde dünyanın en büyük üreticilerinden biri olmasına karşın madencilik sektörünün ulusal gelirdeki payı 1988'de yüzde 2 olmuştur. Madencilik çok gelişmiş ve büyük ölçüde makineleşmiştir. Maden üretiminde kömür, demir cevheri, boksit, bakır, kurşun, çinko, molibden, cıva, tungsten, titanyum cevheri ve gümüş ilk sıraları alır. ABD mika, barit, sülfür ve feldispat üretiminde dünyanın önde gelen üreticileri arasındadır.

Sanayi. İmalat sanayisi ulusal ekonomiyle hemen hemen aynı oranda büyümüştür. Zaman içinde verimlilikte meydana gelen artış bir ölçüde yatırımlardaki artışın bir sonucudur. İmalat sanayisinin net ulusal gelir içindeki payı yaklaşık yüzde 20'dir.

Katma değer bakımından en önemli sektörlerden biri binek otomobili, otobüs ve kamyon gibi ulaşım araçları üretimidir. Öbür önemli sektörler arasında makineler, elektrikli makineler, metal ürünleri, ana metal sanayisi ve motorlu araç parçaları gelir. Çelik sanayisi ürünleri geniş ölçüde otomotiv ve inşaat sektörlerinde kullanılır. Dokuma, gıda ve giyim sanayileri gibi

kimya sanayisi de gelişme göstermiştir. Birçok sanayi kolunda, mülkiyet az sayıda elde toplanmıştır. Motorlu araçlar ve parçaları üretiminde en büyük dört firmanın katma değer içindeki payı çok yüksektir. Uçak üretiminde katma değerin üçte ikisi en büyük dört firma tarafından üretilmiştir. Uçak motorları ve parçaları, petrol arıtımı, kağıt, radyo ve televizyon alıcıları, sigara üretimi ve ilaç sanayisinde de benzer oranlar söz konusudur. Federal hükümet, antitröst yasalara dayanarak bazı sanayilerde yoğunlaşmanın fazla artmasını önlemiş olabilir. Ama, farklı sanayilerde etkinlik gösteren şirket gruplarının gelişmesi sanayideki yoğunlaşmayı artırmıştır. ABD sanayisi için askeri satın almalar son derece önemlidir. Birçok sanayi kolu ve coğrafi bölge, savunma harcamalarındaki azalmalara karşı özellikle duyarlıdır.

Maliye. Federal Rezerv Sistemi'ne göre merkez bankası işlevlerini 12 Federal Rezerv Bankası yerine getirir. Bunlar, Washington, D.C.'deki Guvernörler Kurulu'nun denetimindedir ve her biri ülkenin belirli bir bölgesinde etkinlik gösterir. Guvernörler

New York Borsası
ABC Ajansı

ABD başkanı tarafından atanır, ama Senato'nun da bu atamaları uygun bulması gerekir. Bu yöneticiler her zaman, hükümetin ekonomik politikaya ilişkin görüşleriyle uyum içinde hareket etmezler.

Federal Rezerv Sistemi, üye bankalara uyguladığı reeskont oranlarıyla, ticari bankaların tutmakla yükümlü olduğu rezervlerde yaptığı değişikliklerle ve açık piyasa işlemleriyle(*) kredi ve para arzını düzenler. Hazine de para sisteminin işleyişi üzerinde etkilidir. Ulusal borç yöntemiyle piyasa faiz oranlarını, Federal Rezerv bankalarında bulunan mevduatını değiştirerek de kredi hacmini etkiler.

Bankaların şube açmasını zorlaştıran yasalar, ticari banka sayısının artmasına yol açmıştır. Bu bankaların, ticari bankalardaki toplam mevduatın yüzde 80'ini elinde bulunduran üçte biri Federal Rezerv Sistemi'ne üyedir. Ülke çapında faaliyet gösteren bankalar bu sistemin üyesi olmak zorundadır. Eyalet çapında faaliyet gösteren bankaların sisteme üye olması ise kendi isteklerine bağlıdır. Üye banka, bir Federal Rezerv bankasında asgari yasal rezerv tutmak ve vadeli mevduatının belli bir miktarını bir Federal Rezerv bankasına yatırmak zorundadır.

Ticari bankaların yanında sayıları birkaç yüzü bulan sigortasız bankalar ve birkaç bin kadar tasarruf ve kredi birliği ya da yapı kooperatifi vardır. Başka malı aracı kuruluşlar arasında büyük varlıklara sahip sigorta şirketleri ve temelde tüketicilere kredi veren finans kuruluşları yer alır. Federal hükümet konut ve tarım alanında etkinlik gösteren başka kredi kuruluşlarını desteklemektedir. New York kentinde örgütlü iki menkul kıymetler borsası bulunur. New York Borsası ve Amerikan Borsası. Bu kentte daha başka, ikincil borsalar da vardır.

Dış ticaret. Uluslararası ticaret ABD ekonomisinde gittikçe artan bir öneme sahiptir. Hem ithalatta, hem ihracatta ABD dünyada ön sırayı alır. ABD'nin 1990'da ihracatı 393.893.400.000, ithalatı ise 494.903.200.000 ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. 1970'lerin ortalarından beri dış ticareti açık vermektedir. 1914'ten beri de ilk kez 1985'te dış borçları dış alacaklarını aşmıştır. Motorlu araçlar ve parçaları, kimyasal ürünler, tahıl, uçak ve parçaları, sanayi ve elektrik makineleri bellibaşlı ihraç ürünlerdir. İhracatın önemli bir bölümü Kanada, Japonya, Meksika, Birleşik Krallık ve AFC'ye yöneliktir. En önemli ithalat kalemleri ise ham petrol ve arıtılmış petrol ürünleri, motorlu araçlar ve parçaları, temel demir ve çelik ürünleri ve hammaddelerdir. İthalatın büyük bölümü Japonya, Kanada, Suudi Arabistan ve Meksika'dan yapılır.

EKONOMİNİN YÖNETİMİ. Devlet ve özel girişim. ABD'de devletin ekonomik etkinliklerdeki doğrudan rolü azdır. Devletin etkinliği ABD Posta Servisi, Nükleer Denetleme Komisyonu'nun uranyum zenginleştirme tesisleri ile piyasaya yönelik Tennessee Vadisi İdaresi gibi az sayıda girişimle sınırlıdır. Başka ülkelerde genellikle devletin elinde bulunan havayolları, telefon sistemleri gibi girişimler ABD'de özel sektör tarafından işletilir.

Devletin başlıca çabalarından biri, tröstleşmeyi önleyici yasaları uygulayarak rekabeti güçlendirmek olmuştur. Bu alanda, şirketlerin fiyat, pazar payları gibi konularda aralarında anlaşma yapmalarının ve rekabeti azaltacak nitelikteki şirket birleşmelerinin önlenmesi amaçlanmaktadır. Ama birbiriyle ilgisiz sanayi kollarındaki şirketlerin birleşmesi durumunda antitröst yasaları uygulanamamaktadır. *Conglomerate* denen bu tür birleşmelerin engellenmesi yolunda güçlü bir eğilim vardır. Bunun nedeni *conglomerate*'lerin bir sanayi kolundaki kârlarını kullanarak başka bir kolda fiyat savaşını sürdürme olanağına sahip olması ve böylece rekabeti azaltmasıdır. Ayrıca, bir *conglomerate*'in içindeki şirketlerin birbirlerinden karşılıklı olarak mal satın alarak rakiplerini dışlamaları olanağı da vardır.

Devlet, maliye ve para politikasını kullanarak ekonomik etkinlikleri önemli ölçüde etkileyebilir. Uçak ve uzay araçları gibi sanayiler üzerinde de, mal satın almaları nedeniyle önemli etkiye sahiptir. Devletin etkisinin güçlü olduğu bir başka alan çiftçiliktir. Çiftçilere ödemeler, üretim sınırlamaları ve fiyat desteklemeleri, depolama ve pazarlama kolaylıkları sağlama yoluyla çiftçilerin gelirleri desteklenir. Bu destekleme sisteminin sakıncalı bir yanı, ödemelerin üretim hacmine bağlı olması nedeniyle, bunlardan asıl yararlananların büyük ticari çiftlikler oluşudur.

Vergilendirme. Federal hükümet, gelirinin hemen hemen tümünü vergilerden elde eder. En önemli vergi kaynağı ise kişisel gelir vergisidir. Şirketlerden alınan vergilerin toplam federal vergi gelirleri içindeki payı daha azdır. Tüketimden alınan vergiler, federal gelirin bir başka küçük payını oluşturur. Bunun asıl nedeni, eyaletlerin kendi tüketim ve satış vergilerini toplamasıdır. Alkol, benzin ve tütün üzerinde yüksek federal tüketim vergileri vardır. Bir başka önemli gelir kaynağı, sosyal sigorta vergi ve primleridir. Miras ve bağışlardan alınan vergiler, toplamın çok küçük bir bölümünü oluşturur. 1960'larda ve 1970'lerde askeri harcamalar ile sosyal amaçlı harcamaların hızla artması, büyük ölçekli bütçe açıklarına yol açtı. Buna ekonomik durgunluğun etkileri de eklenince, ulusal borç hızla büyüyerek 1991'de 3.598.900.000.000 ABD Doları'na ulaştı.

Sendikalar. ABD'de işçilerin örgütlenme düzeyi yüksek değildir. Sendikalara üye olanların yüzde 80'inden fazlası, sendikaların ulusal federasyonu olan AFL-CIO'ya bağlı sendikalarda toplanmıştır. ABD'nin en büyük sendikaları, Amerika Sürücüler, Şoförler, Depocular ve Yardımcıları Sendikası, Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası ve Amerika Birleşik Çelik İşçileri Sendikası'dır. Sendikaların çoğu toplu pazarlığı ya bir işletme ya da firma düzeyinde sürdürür. Ama marangozların ya da elektrikçilerin sendikaları gibi daha eski sendikalar, işkolu düzeyinde toplu pazarlık yürütür. Sendikaların pazarlık sonucu elde ettikleri ücretler, genel ücret artışının belirlenmesinde etkisiz kalabilir. Ayrıca, bazı dönemlerde toplu pazarlık, ücret oranlarındaki genel artış eğiliminden daha düşük ücret artışları getirmiştir.

Grev hakkı, yasaların öngördüğü erteleme (*cooling-off*) dönemleriyle ve bazı durumlarda hakeme gitme zorunluluğuyla engellenmiştir. Ama büyük sendikalar uzun grevlere gidebilir ve bu tür grevleri yapabilecek güçtedir. Sendikalar üyelerinin iş bulmasında da yardımcı olabilir ve bazı sanayi kollarında işçi bulma sendikalar aracılığıyla gerçekleştirilir.

İşçi-işveren ilişkileri Çalışma Bakanlığı ve ilgili kuruluşlarca, Federal yasalar uyarınca düzenlenir. Anlaşmazlık durumunda tarafları uzlaştırmak, asgari ücreti belirlemek, iş güvenliği ve sağlığına ilişkin önlemlerin alınmasını sağlamak ve eyaletlerin işsizliğe karşı yürüttüğü programlara yardımcı olmak da bakanlığın görevleri arasındadır.

ULAŞIM. ABD'deki yaşamın ekonomik ve toplumsal görüntüsü ülkedeki olağanüstü hareketliliği yansıtır. Her yere nüfuz eden bir ulaşım ağı, bu geniş ülkede şaşılacak derecede türdeş ve sıkı dokunmuş bir toplumsal ve ekonomik çevrenin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu hareket özgürlüğü, ABD ekonomisinin dinamizmini büyük ölçüde açıklar. Hareketlilik, geniş metropollerin, banliyölerin büyüyerek yayılmasını, günübirlik gidiş geliş uzaklığının artmasını, dükkânların ve sanayinin çeşitli yerlere dağılmasını sağladı. Ayrıca, tarımla uğraşmayan ama kırsal kesimde yaşayan ve sayıları milyonları bulan nüfus yoğunlaşması ve güçlü bir merkeze sahip olmayan yeni tür bir kentleşme ortaya çıktı. Hareketliliğin olumsuz etkileri de oldu. Eski kentsel alanların çöküşü hızlandı, trafik sıkışıklığı artı, toplu taşıma sistemlerinin gelişmesi engellendi ve otomobili olmayanların dünya ile ilişkisi azaldı.

Ulaşım ağının en görkemli bölümü yaklaşık 70.796 km'lik Eyaletlerarası Karayolu Sistemi'dir. Bu, çokşeritli, gidiş ve geliş yolları ayrı, 48 eyaleti ve 50 binden fazla nüfusa sahip kentlerin yüzde 90'ını birleştiren bir otoyol ağıdır. Sistem 1950'lerde kurulmaya başladı ve 20. yüzyılın sonuna yaklaşılırken, ülkenin motorlu araç trafiğinin yüzde 20'sini taşır hale geldi. ABD'nin toplam karayolu uzunluğu ise 6,2 milyon

km'ye ulaşır ve bunun yüzde 90'ı asfaltlanmıştır. Ulusun hareketliliğinin en önemli öğesi, 1989'da sayısı 143.081.000'e ulaşan otomobillerdir. Ailelerin yaklaşık yüzde 90'ının en azından bir otomobili ya da kamyoneti vardır. İnsanlar otomobilden inmeden yemek yiyebilir, film izleyebilir ya da bankaya para yatırabilir. Otomobil kullanımının bu denli yoğunlaşması, trafik sıkışıklığı, kazaların artması ve hava kirliliği gibi olumsuzlukları da birlikte getirdi. ABD Kongresi 1965'te, ulaşım sorununun ulaştığı ciddi boyutları dikkate alarak Ulaştırma Bakanlığı'nı kurdu.

Kentler arası ulaşım ve taşımacılık açısından demiryolları da önemini korumaktadır. ABD demiryollarının uzunluğu 278.245 km'dir. Ayrıca, Saint Lawrence-Büyük Göller suyolunun dışında, 41 bin km'lik bir iç suyolu ağı vardır. Bu ağdaki 50 limandan en önemlileri New Orleans, New York ve Chicago'dur. ABD'de 4.800 kamusal hava alanı bulunur ve hava ulaşımı çok gelişmiştir. Bölgelerarası hava trafiğinin kavşak noktalarını oluşturan Atlanta ve Chicago'daki hava limanları, trafiğin en yoğun olduğu alanlardır.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

YÖNETİM. Federal hükümet. ABD Anayasası, bazı yetkilerin federal hükümete, geri kalan bütün yetkilerin eyaletlere verildiği federal bir yönetim sistemi kurmuş ve tanımlamıştır. Federal hükümet, yürütme, yasama ve yargı organlarından oluşur. Bu organlar birbirinden ayrılmış olmakla birlikte birbiriyle ilişkilidir ve yetkileri zaman zaman çakışır. Yürütme, yasama ve yargı birbirini frenleyip dengeleyecek biçimde düzenlenmiştir.

Anayasaya, onaylandığı yıl olan 1788'den bu yana 26 madde eklendi. Bir dizi bireysel hakkı düzenleyen ilk on ek madde, Haklar Bildirisi olarak bilinir. Öbür ek maddeler arasında en ünlüleri, köleliği ortadan kaldıran ve eski kölelere oy hakkıyla birlikte yurttaşlık hakkı da veren 13., 14. ve 15. ek maddeler; kadınlara oy hakkı veren 19. ek madde ve ABD senatörlerinin doğrudan oyla seçilmesini öngören 17. ek maddedir. Anayasaya ek yapılabilmesi için Kongre'nin üçte ikisinin ya da bu amaçla toplanacak bir ulusal kurultayın önerisi, eyalet yasama organlarının ya da eyaletler düzeyinde toplanacak kurultayın dörtte üçünün onayı gereklidir.

Yürütme organının başında başkan bulunur. Başkan adaylarının ABD'de doğmuş Amerikan yurttaşları olması gerekir. En az 35 yaşında ve en az 14 yıldır ABD'de oturuyor olmalıdırlar. Başkanın sorumlulukları arasında yürütmenin başı olması, antlaşma yapması, başkomutanlık ve devlet başkanlığı vardır. Uygulamada bu sorumluluklar, yasa önerisi hazırlamayı, dış politikanın oluşturulmasını, kişisel diplomasiyi ve kendi siyasal partisinin liderliğini de içine alacak biçimde genişlemiştir. Başkanın kabinesinde bulunan üyeler şunlardır: Dışişleri, hazine, savunma, içişleri, tarım, ticaret, çalışma, ulaştırma, sağlık ve sosyal hizmetler, konut ve kentsel gelişme, eğitim, enerji ve adalet bakanları. Bakanlar, anayasanın 25. ek maddesinde "yürütmenin baş yetkilileri" olarak tanımlanmıştır, ama yetkinin önemlice bir bölümü başkanın kabine üyesi olmayan yardımcılarının elindedir. Kabine dışında başkana yardımcı olan kurullar Yönetim ve Bütçe Dairesi, Ekonomik Danışmanlar Konseyi ve Ulusal Güvenlik Konseyi'dir.

Yasama organı, Senato ve Temsilciler Meclisi olmak üzere iki bölümden oluşan Kongre'dir. Anayasanın Kongre'ye verdiği yetkiler, vergi toplamak, borçlanmak, eyaletler arasındaki ticareti düzenlemek, savaş ilan etmek, kendi üyelerinin disiplinini sağlamak ve kendi işleyiş kurallarını belirlemektir.

Temsilciler Meclisi üyeleri her eyaletin seçmenleri tarafından iki yıllık bir süre için ve doğrudan oyla seçilir. Meclis üyelerinin toplamı 435'i geçmeyecek biçimde, her eyalete nüfusuna göre belirli bir temsilci sayısı ayrılır. Temsilci adaylarının en az 25 yaşında, seçilecekleri eyalette oturuyor ve en az 7 yıldır Amerikan vatandaşı olmaları gereklidir. Anayasada öngörülmemiş olmasına karşın uygulamada adayların seçim bölgelerinde oturuyor olmaları da gerekli hale gelmişür. Meclis başkanı çoğunluk partisi tarafından seçilir ve oturumlara başkanlık eder, komisyon üyelerini atar ve öteki başkanlık görevlerini yerine getirir. İki partinin parlamentodaki liderleri çoğunluk lideriyle azınlık lideridir. Parti liderliğiyle temsilciler arasındaki ilişkiyi sağlayan grup başkan vekili (*whip*), parti liderinin yardımcısıdır. Temsilciler Meclisi'ne üyeler tarafından verilen yasa tasarıları önce sürekli komisyonlarda ele alınır. Buralarda tasarı değiştirilebilir, hızlandırılır, geciktirilir ya da reddedilir. Komisyon başkanları, günümüzde tartışılmaya başlanmış olan kıdem ilkesine göre seçilir. En önemli komisyonlar, Ödenekler Komisyonu, Kaynaklar ve Araçlar Komisyonu ve Kurallar Komisyonu'dur. Geleneksel olarak tutucu olan Kurallar Komisyonu, Temsilciler Meclisinin oturumlarında hangi yasa tasarılarının görüşüleceğinin belirlenmesinde büyük güce sahiptir.

Senato, her eyaletten seçilmiş ikişer senatörden oluşur. Senatör adayları en az 30 yaşında, seçilecekleri eyalette oturuyor ve en az 9 yıldır Amerikan vatandaşı olmak zorundadır. Senatörlük süresi altı yıldır. İki yılda bir Senato'nun üçte biri yenilenir. Senato'nun 16 sürekli komisyonu vardır. En önemlileri Dış İlişkiler, Maliye, Ödenekler ve Hükümet İşleri komisyonlarıdır. Senato'da tartışmaların süresine sınırlama getirilmemiştir. Konuşmak, bir yasa tasarısını belirsiz bir süre engellemek için en etkili araçtır. Bu engelleme yöntemine *filibuster* adı verilir. Engellemeyi durdurmak için Senato'nun üçte iki oyu gerekir. Başkan'ın öbür devletlerle yaptığı antlaşmalar da Senato'nun üçte iki çoğunluğu tarafından onaylanmak zorundadır.

Yönetimin yargı organı olan ABD Yüksek Mahkemesi, anayasayı ve federal yasaları yorumlamakla görevlidir. Mahkeme, başyargıç dahil, başkan tarafından Senato'nun onayıyla yaşam boyu göreve atanan 9 yargıçtan kuruludur. Yüksek Mahkeme, daha alt düzeydeki federal mahkemeler ve eğer federal bir sorun söz konusuysa eyalet temyiz mahkemeleri için temyiz mahkemesi durumundadır. Yabancı büyükelçilerin, bakanların, konsolosların ya da bir eyaletin taraf olduğu davalarda da yetkilidir.

Yüksek Mahkeme'nin önüne genel olarak üç tür dava gelir: Eyaletler arasındaki davalar, federal yasaların yorumlanmasını gerektiren davalar ve anayasanın yorumlanmasını gerektiren davalar. Her dava altı yargıç tarafından ele alınır. Karar, bütün yargıçların çoğunluğunun oyuyla verilir. Oyların eşit bölünmesi durumunda alt mahkeme kararı geçerliğini korur. Azınlıkta kalan yargıçlar, genellikle bir muhalefet şerhi yazarak görüşlerini açıklarlar.

Yüksek Mahkeme, kararlarından ötürü sık sık eleştirilmiştir. 1930'larda tutucu nitelikte olan mahkeme, Başkan Roosevelt'in New Deal (Yeni Düzen) yasalarının çoğunu geri çevirmişti. Mahkemenin medeni haklara ilişkin kararları da çeşitli dönemlerde farklı eleştirilere hedef oldu. Güneyli siyasal liderler, 1954'ten sonra mahkemenin, okullarda uygulanan ırk ayrımına karşı kararlarına şiddetle tepki gösterdiler. Kuzeyin tutucu politikacıları da sonradan Güneylilere katıldı. Yüksek Mahkeme'nin altında ABD Temyiz Mahkemesi vardır. Devlete karşı açılan mülkiyet ve sözleşmelerle ilgili davalara ABD Tazminat Mahkemesi, gümrük kurallarıyla ilgili sorunlara ABD Gümrük Mahkemesi bakar. Askeri Adalet Kanunu ile ilgili davalarda ABD Askeri Temyiz Mahkemesi yetkilidir. Her eyalette en az bir federal bölge mahkemesi ve en az bir federal yargıç görevlidir. Federal bölge yargıçları başkan tarafından Senato'nun onayıyla atanır. Federal bölge mahkemelerinin kararları için Temyiz Mahkemesi'ne başvurulabilir.

Eyalet ve belediye yönetimleri. Eyaletlerin hükümet yapısı, federal hükümetinkine oldukça benzer. Her eyaletin bir valisi, bir yasama meclisi, bir de yargı organı bulunur ve kendi anayasası vardır. Nebraska dışında bütün eyaletlerin yasama organları iki meclislidir. Geleneksel olarak eyalet meclislerinde, kentsel yörelerin gereksinimlerine pek yakınlık duymayan kırsal kesim temsilcileri egemen olmuşlardır. Eyaletlerin yargı organlarında genellikle seçimle işbaşına gelen yargıçlar görev yapar.

Eyalet yönetimlerinin işlevleri, tarımdan çevre korumasına, karayolları ve motorlu taşıtların denetiminden kamu güvenliğinin sağlanmasına, cezaevlerinin işletilmesine,

Beyaz Saray, ABD Başkanlık Konutu, Washington, D.C.
ABC Ajansı

ruhsat verilmesine, eyalet içinde iş, sanayi ve eğitimin bazı yönlerinin düzenlenmesine, kamu sağlığının ve refahının korunmasına kadar uzanır. Bu işlevlerin yerine getirilmesi, valinin yönetiminde geniş bir örgüt ağını gerektirir. Eyaletlerin çoğunda, Senato'nun başkanı olan ve her zaman valiyle aynı partiden olması gerekmeyen bir vali yardımcısı bulunur. Seçimle göreve gelen öbür yüksek düzey yetkilileri arasında, eyalet hazine bakanı, hesap kontrolörü, adalet bakanı ve eğitim müfettişi bulunur.

Belediye yönetimlerinin yapıları eyaletlerinkinden daha değişiktir. Belediye yönetimlerinin üç ana türü bulunur: Başkan-konsey yönetimi, komisyon yönetimi ve konsey-yönetici yönetimi. İlk türde, belediye başkanı ve konsey seçimle işbaşına gelir. Konsey kent kurallarının oluşturulmasıyla görevlidir. Bunları başkan uygular. Başkan genellikle konseyin eylemlerini de denetler. Boston, New York, Philadelphia, Chicago ve Seattle'da bu tür belediyeler vardır. Komisyon tipinde, seçmenler her biri kent yönetiminin bir dairesine başkanlık edecek olan üyeleri seçer. Belediye başkanı genellikle bütün komisyonların başıdır. Des Moines (Iowa) ve New Orleans'daki belediyeler bu türdendir. Konsey-yönetici modelinde ise, seçimle göreve gelen bir konsey kent yönetiminin dairelerinin her birini yönetmek için bir yöneticiyi işe alır. Konsey tarafından seçilen belediye başkanı ise yalnızca protokol görevlerini yerine getirir ve konseye başkanlık eder.

Siyasal partiler. ABD'de iki büyük siyasal parti vardır: Demokrat Parti ve Cumhuriyetçi Parti. Başka partiler bu iki partinin üstünlüğünü ender olarak tehdit etmiş, sürekli bir başarı da elde edememişlerdir. Küçük partilerin başarısızlığının bir nedeni, ulusal seçimleri kazanmak için bir partinin geniş bir seçmen kitlesine ve geniş bir çıkarlar yelpazesine hitap edebilmesinin gerekliliğidir. İki büyük partinin programları ılımlıdır ve aralarında pek az fark görülür. Her birinin biri tutucu, öbürü de liberal olmak üzere iki kanadı vardır. Demokratların tutucu kanadı, ırk sorunları konusunda genellikle tutucu Cumhuriyetçilerden daha aşırı olma eğilimindedir. Liberal Demokratlar ise ekonomik konularda liberal Cumhuriyetçilerden daha radikal düşüncelere sahiptir. Ulusal partiler bazen, yalnızca dört yılda bir, başkanlık seçimleri ve ulusal kurultayları için ortaya çıkıyormuş gibi görünür. İki seçim arasındaki dönemde, eyaletlerdeki ve yerel düzeydeki parti örgütlerinin gevşek bir ittifaktı olmanın ötesinde bir varlık göstermezler.

Seçmenler başkanlık seçimlerinde, belirli bir adayı destekleyeceğini açıklamış olan ikinci seçmenleri seçerler. Her eyalet, Kongre'ye yolladığı senatör ve temsilci sayısı kadar oya sahiptir.

Eyaletler düzeyinde nüfus özelliklerinin farklılığı siyasal partilere yansır. Geniş kent merkezleri Demokrat Parti'ye, kırsal alanlar, banliyöler ve küçük kentler Cumhuriyetçi Parti'ye oy verme eğilimindedir. Pek çok eyalette, kırsal alanlar ve küçük kentler eyalet mecilisinde egemendir. Oysa vergi gelirlerinin çok büyük bir bölümü, yüksek nüfuslu kentsel alanlardan sağlanır. Yüksek Mahkeme 1964'te, eyaletlerin yasama organlarını oluştururken, nüfusa göre temsile önem vermeleri gereğini karara bağlamıştır. Bazı eyaletlerde sürekli olarak aynı partinin çoğunluğu sağladığı görülür. Örneğin, Güney'deki 11 eyalette her zaman Demokrat Parti çoğunluğu alır.

Toplumun kentleşme düzeyi yükseldikçe, siyaset ve yönetim işleri daha karmaşık hale gelmektedir. Kentlerin sorunları artık yerel düzeyde çözülebilecek nitelikte değildir. Eyaletler yeterli kaynaklara sahip olmadığından kentler yardım için federal hükümete yönelmektedir.

Silahlı kuvvetler. ABD Silahlı Kuvvetleri, kara, deniz (deniz piyadeleri dahil) ve hava kuvvetlerinden oluşur. Silahlı Kuvvetler, merkezi Arlington'daki (Virginia) Pentagon binasında bulunan Savunma Bakanlığı'na bağlıdır. Bir başka güvenlik gücü olan Sahil Koruma ise Ulaştırma Bakanlığı'na bağlıdır. Ayrıca, savaşta silah altına alınabilecek bir yedek güç de bulundurulur. Her eyaletin, istenildiğinde vali tarafından göreve çağrılabilecek yedeklerden oluşan bir Ulusal Muhafız Birliği vardır.

ABD'nin 1991'deki silahlı kuvvetler mevcudu 2.029.600 kişi, askeri harcamaları ise 272.950.000.000 dolardı. Askeri harcamalar GSYİH'nın yüzde 5,4'ünü, federal bütçenin yüzde 25'ten biraz azını oluşturuyordu. Askeri bütçenin önemli bir bölümü malzeme alımı ile araştırma ve geliştirme harcamalarına ayrıldığından, askeri programların siyasal ve ekonomik etkisi büyüktür. ABD'nin çok gelişmiş bir nükleer gücü vardır. Bu güç, taktik füzeler yanında, bombardıman uçakları, denizaltıdan atılan balistik füzeler ve kıtalararası balistik füzelerden oluşur. Askerlerin etkisi, çeşitli ikili ya da çok taraflı karşılıklı savunma ve askeri yardım antlaşmalarıyla başka ülkelere de uzanır. ABD'nin Afrika, Avrupa, Asya ve Latin Amerika'da üsleri bulunur.

Pentagon, Arlington, Virginia
ABC Ajansı

TOPLUMSAL HİZMETLER. Eğitim. ABD'de yerel, eyalet ve federal eğitim programlarının ve politikalarının etkileşimi önem taşır. Eğitim, tarihsel olarak eyaletlere ve yerel yönetimlere bırakılmıştır. Örneğin, sayıları 3 bini aşan üniversiteler arasında yalnız askeri akademiler önemli birer federal kuruluştur. Ama federal hükümet uzun bir süredir her düzeyde eğitimle ilgilenmektedir. Federal hükümet daha 1872'de tarım ve teknik okullarının kurulması amacıyla eyaletlere kamu toprakları bağışlamıştı. Günümüzde okullardaki yemek programlarını desteklemekte, Yerlilerin eğitimini yönetmekte, üniversitelere araştırma fonları, üniversite öğrencilerine burs vermekte, eğitimleri için mali destek sağlamakta ve eğitim malzemeleri hazırlamaktadır. Öte yandan hükümetin özel ve dinsel okullara yardımda bulunup bulunmayacağı konusu ise geniş ölçüde tartışılmış. Yüksek Mahkeme dinsel okullara doğrudan yardımı yasaklamıştır.

İlköğretim, temel olarak yerel yönetimlere bırakılmış olmakla birlikte, eyaletlerin ve federal hükümetin politikalarından gittikçe artan ölçüde etkilenmektedir. Örneğin 1964 tarihli Medeni Haklar Yasası, bütün federal kuruluşların, ırk ayrımına dayalı uygulamalara son vermeyen okul bölgelerine mali yardımı kesmelerini zorunlu kılmıştır. Eyaletlerin çoğunda 7-16 yaş arası için eğitim parasız ve zorunludur. Amerikalı öğrencilerin çoğu 17-18 yaşında liseyi bitirinceye değin okula devam eder. Dünyanın birçok önde gelen yükseköğretim kurumu ABD'dedir. Bunların en önemlileri arasında Harvard, Yale, Chicago, Stanford, Princeton ve Duke üniversiteleri sayılabilir. Okuryazar oranının yüzde 95,5 olduğu ABD'de 25 yaşın üstündeki nüfusun yaklaşık üçte biri yükseköğrenim görmüştür.

Eğitim alanında karmaşık bir toplumun gereksinimini karşılamaya yönelik gelişmeler görülmektedir: Okulöncesi programlar, çeşitli yaş ve eğitim düzeylerinden kişilerin birlikte eğitim gördüğü sınıflar, yaz ve gece okulları, özel eğitim gerektiren üstün zekâlı çocuklar için artan kolaylıklar ve geleneksel yöntemlerin kültürel bakımdan geri kalmış çocukların eğitimlerinin iyileştirilmesinde yararlanmak üzere yeniden ele alınması vb. Ama bu programların tam bir başarı sağladığı söylenemez.

Sağlık ve sosyal yardım. Bütün zenginliğine karşın, ABD'de nüfusun yüzde 10'u için yoksulluk ortadan kalkmış değildir. Yoksul ailelerin yarıya yakın bölümünde, evi geçindirmekle yükümlü olan kişi yarım ya da tam günlük bir işte ücretli olarak çalışmaktadır. Öbür yoksulların çoğunu, çalışamayacak durumda olanlar ya da yaşlılar, onda birini de küçük çocuklu anneler oluşturur. Devlet yoksullara çeşitli biçimlerde yardım etmektedir. Federal Tarım Bakanlığı, eyaletler ve yerel yönetimler aracılığıyla yoksullara düşük fiyattan yiyecek ile yiyecek kameleri dağıtılmasını sağlamaktadır.

Yoksulluk ve sosyal yardım konusunda kamuoyunun artan kaygıları 1960'larda yeni federal yasaları ortaya çıkardı. 1962'de sosyal yardım alanlar için iş, eğitim ve yeniden yetiştirme programları düzenlendi. 1965-69 arasında Ekonomik Fırsatlar Dairesi, genellikle okulöncesi çocuklara ve işsizlere yönelik bir dizi yetiştirme programı başlattı.

Tıp ve sağlık hizmetleri ABD'de büyük bir işkolu haline gelmiştir. Ama sağlık hizmetleri konusunda özellikle kırsal ve yoksul kesimlerde birçok eksiklik vardır. Silahlı Kuvvetler mensupları ve aileleri dahil, ülke nüfusunun altıda biri giderleri tamamen ya da kısmen federal hükümetçe karşılanan sağlık sigortasından yararlanır. Halkın çoğunluğu ise herhangi bir sağlık sigortasından yararlanamamaktadır.

Sağlık koşulları kırsal ve kentsel alanların yoksul yöreleri dışında genellikle çok iyidir. 404 kişiye bir doktor düşen ülkede bebek ölüm oranı binde 12'dir. Siyahların sağlık koşulları genellikle ülke ortalamasının gerisindedir. Örneğin Siyahlarda bebek ölüm oranı beyazların iki katıdır. Sağlık koşulları açısından durumu en kötü olan etnik grup ise Yerlilerdir.

Konut. ABD'deki konutların üçte ikisinden fazlası tek aile evleridir. Geri kalanların çoğu iki, üç ya da dört daireli yapılardır. Konut sorunu da, sağlık hizmetleri gibi bir kamu işi olarak değil, özel kesimin sorumluluğuna giren bir sorun olarak kabul edilir. Gecekonduların artması, pek çok belediyenin daha sıkı inşaat yasaları ve sağlık kuralları benimsemesine yol açtı. 1934'te, düşük kiralı konut yapmayı planlayan kuruluşlara kredi vermek amacıyla Federal Konut Yönetimi kuruldu. Bazı ırksal ya da dinsel grupları belirli mahallelerden uzak tutmak için ev sahiplerinin bunlara ev satmalarını ya da kiralamalarını sınırlayan sözleşmeler uzun yıllar yürürlükte kaldı. Yüksek Mahkeme 1948'de bu sözleşmelerin geçersiz olduğuna karar verdi. 1962'de de, Başkan Kennedy'nin çıkardığı bir yürütme emriyle, federal yardımla yapılmış evlerde

din ve ırk ayrımı yasaklandı. Birçok eyalet bu alandaki ayrımcılığı yasaklayan yasalar çıkardı ve uygulama için komisyonlar kurdu. Ama bu çabalar büyük kentlerde Siyahların yaşadığı mahallelerdeki durumu fazla değiştirmedi.

KÜLTÜREL YAŞAM

20. yüzyılda ABD kültürel yaşamının egemen olgusu, nüfus artışı, teknolojik ilerleme, kentleşme ve basının dünya olaylarını yakından izlemesi gibi etkenlerin yol açtığı hızlı ve sürekli değişimdir. Değişimin birleşmiş, türdeş ve standartlaşmış bir kültürü mü, yoksa artan ölçüde bölünmüş, parçalanmış, birbiriyle çatışan öğelere ayrılmış bir kültürü mü doğuracağı günümüzde de tartışılan konulardan biridir.

Birörnekliğe doğru. Amerikan kültürel yaşamının kitle kültürünü oluşturan kuruluşların istekleri ve tekniklerince biçimlendirileceği görüşü, 20. yüzyılın ortasında ticari televizyonun gelişmesiyle yaygınlık kazandı. Bu görüşe göre, televizyon, radyo, sinema, ulusal düzeydeki dergiler, plak şirketleri gibi bellibaşlı iletişim odakları halka sunulan eğlence ve bilgi ürünlerinin hemen hemen tümünü üretecekti. Bu kültürel üretim, olabildiğince geniş bir kitleye seslenebilmek ve reklamını yaptığı mal ve hizmetlerin satışını sağlamak için kaçınılmaz olarak ticari gereksinimler tarafından belirlenecek, denetlenecekti. Bunun sonucunda, bütün ülke çapında asgari ve ortalama bir ortak temel üzerinde bütün etnik ve bölgesel farklılıklar ortadan kalkacaktı. Edebiyat, güzel sanatlar, klasik müzik, opera, felsefe ve toplumsal düşünceyi içeren "yüksek kültür"ün yaratılması ve korunması, küçük ve eğitilmiş bir seçkinler grubunun eline bırakılacak, kültürel birörneklik egemen olacaktı.

Bu kötümser tahminlerin bir bölümü gerçekleşti. Hızlı iletişim çağında ve büyük şirketlerin ülke çapında örgütlendiği bir dönemde kültürel yaşamın mimarlık, dil, popüler eğlence, giyim biçimi gibi öğelerinin bölgesel özellikleri silinmeye yüz tuttu. Bu denli geniş topraklara ve kalabalık nüfusa sahip pek az ülke, kültürel yaşamda bu dereceye varan bir birliğe ulaşabilmiştir.

Karşı-kültürler. Buna karşılık, kültürel yaşamın gittikçe standart hale geldiği bu dönemde, birleşme sürecine bir parçalama süreciyle karşı koyan karşıt akımlar ortaya çıktı. Kökenleri bakımından bu karşıt hareket, kitle kültürünün gelişmesine biçimsel olarak bilinçli bir karşı koyma değildi. Daha çok, çeşitli medeni haklar hareketleri de içinde olmak üzere, toplumsal değişme ve siyasal muhalefet akımlarından kaynaklanıyordu.

Kültürel yaşamın parçalanması yeni biçimlere büründü. Siyahların "siyah iktidar"ı Yerliler için "kızıl", Latin asıllılar ve İspanyolca konuşanlar için "kahverengi" iktidara; yeni bir feminizm türü olarak "kadının kurtuluşu"na, eşcinseller için "eşcinsel kurtuluşu"na dönüştü. Bütün bu örneklerde süslü, "iktidar" ve "kurtuluş" sözcükleri, ırksal, etnik, cinsel ve nihayet kültürel farklılıkları ön plana çıkaran bir gururu ve özgüveni ifade ediyordu. Bu akımlar ABD siyasal yaşamında azınlık grupları arasında yeni bir tür bilincin, grup içi dayanışmadan kaynaklanan bir militanlığın ortaya çıkmasına yol açtı. Kültürel farklılaşma doğrultusundaki bu şaşırtıcı ve beklenmedik akımların kökeninde değişik nedenler yatar. Bir neden standartlaşmış tek bir kültüre varmanın olanaksızlığıdır. Bu açıklamaya göre, etnik ve ulusal geçmişin, cinsel ve kültürel deneyimlerin farklılığı önemlidir. Söz konusu grupların varlığının gözardı edilmesi onları kültürel çatışmaya ve kendilerini kanıtlamaya yönelterek toplumsal ve kültürel gerginliği artırmıştır. Bu görüşe göre, ABD'deki kültürel çoğulculuğun güçlendirilmesi ve bireylerin kendi deneyimlerine dayanan öz kültürel yaşamlarını yaratmak için desteklenmesi daha iyi olacak, böylece bu grupların ulusal yaşamın ortak etkinliklerine katılmaları da sağlanacaktır.

Bir başka açıklamaya göre, kültürel ayrılıkların temelinde birleşmiş bir kültüre yol açan teknolojilerin kendisi yatar. Bu görüşü savunanlar, bilgisayarların, yeni elektronik teknolojisinin, dünyanın çevresindeki yapay uyduların ve televizyonun iletişimde ve kültürde bir devrim yarattığını ileri sürer. Bu devrim, bilginin dünyanın her yanına anında iletilmesini olanaklı kılmıştır. Dünyanın bir ucundan öbürüne bilginin anında iletilebilmesi, geleneksel merkezi ve büyük ölçekli örgütler için ikili bir tehdit oluşturur. Halk, tek bir dünya sisteminin parçası olarak dünya ölçeğinde düşünmeyi öğrenmektedir. Öte yandan ulusları aşan teknolojiler, halkı kültürel kimliklerini gözden geçirmeye zorlamaktadır. Bunun bir sonucu, kültürel yaşamın daha küçük ve daha belirgin birimler halinde yeniden tanımlanması isteği olmaktadır.

ÇAĞDAŞ SANAT. Amerika'daki kültürel değişimin altında yatan teknolojik, ekonomik, toplumsal ve düşünsel etkenler doğal olarak sanatçıların ortaya koydukları ürünleri de etkiler. Ama sanatın kültürel yapıyla ilişkisi her zaman belirsiz olmuştur. Sanatçılar bazen yapıtlarıyla kültürel değişimi haber verir ya da ona öncülük eder, bazen de bu tür değişimleri yansıtır ya da belgelerler. Her iki durumda da sanat, ABD'deki kültürel yaşamı biçimlendiren dönüşümlerde doğrudan rol oynamaktadır.

Edebiyat. Sanatın kültürel yaşamı biçimlendirmede oynadığı rol, günümüz Amerikan edebiyatında kendini açıkça gösterir. Roman, öykü ve şiir, geleneksel olarak azınlık gruplarının Amerikan yaşamını nasıl algıladıklarının anlatılmasına aracılık etmiştir. Ikili bir bilince sahip olan ve Amerikan kültürel yaşamına hem içinden hem de dışından bakabilen azınlık yazarı, ulusal kültürün başkalarının göremeyeceği yanlarını aydınlatabilecek özel bir bakış açısıyla donatılmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, bölgesel ve etnik azınlıklara mensup yazarlar, Amerikan yaşamını roman, öykü ve şiir yoluyla duyumsayıp yorumlamakta önemli roller üstlendiler. Güneyli yazarlar arasında William Faulkner, Eudora Welty, Robert Penn Warren, Katherine Ann Porter, Flannery O'Connor ve Walker Percy, Yahudi yazarlar arasında da 1950 sonrasında Saul Bellow, Norman Mailer, Bernard Malamud, Philip Roth ve Allen Ginsberg ön plana çıkmışlardır.

James Baldwin, Ralph Ellison gibi Siyah yazarlar da kendilerini bu dönemde gösterdiler. Ellison'ın *Invisible Man* (1952; Görünmez Adam) adlı yapıtını birçok eleştirmen II. Dünya Savaşı'ndan sonraki 25 yılın en önemli Amerikan romanı olarak kabul eder. Medeni Haklar hareketi "Siyah iktidar" eylemine dönüşünce tartışma yazıları, deneme ve anı yazan militanlar Amerikan kültürü konusundaki Siyah görüşünü dile getirmeye başladılar. *The Autobiography of Malcolm X* (1965; Malcolm X'in Otobiyografisi), Eldridge Cleaver'in *Soul on Ice* (1968; Buzun Üzerindeki Ruh) ve George Jackson'ın *Soledad Brother* (1970; Soledad Kardeş) adlı yapıtları bu tür ürünlerin en önemlileridir. 20. yüzyılın sonlarındaki Siyah öykücülerin en önemlileri arasında, *I Know Why the Caged Bird Sings* (1970; Kafesteki Kuşun Neden Öttüğünü Biliyorum) ile ün kazanan Maya Angelou ve *Song of Solomon* (1977; Solomon'un Şarkısı) adlı yapıtı ile Ulusal Kitap Eleştirmenleri Ödülü'nü kazanan Toni Morrison sayılabilir.

Roman, öykü, şiir dışındaki yazın türlerinin Siyah yazarlar arasında canlılık kazanması, Amerikan edebiyat çevrelerinde ortaya çıkan, edebiyat geleneklerinin ve geleceğinin yeniden değerlendirilmesi hareketinin bir parçasıydı. Feminist roman da bu dönemde ön plana çıktı. Erica Jong'un *Fear of Flying* (1973; *Uçuş Korkusu*, 1983), feminizmle cinsel serüvenciliği birleştirerek bir olay yarattı. John Irving'in *The World According to Garp* (1978; *Çılgın Bir Dünya*, 1983) ve Leonard Michaels'ın *The Men's Club* (1981; Erkekler Kulübü) ise feminizmin erkekler üzerindeki etkilerini ele alıyordu.

20. yüzyılın sonuna doğru edebiyatın bir tanımlama ve bilgi verme kaynağı olarak işlevleri, kitle iletişim araçları ve toplumsal bilimler tarafından devralınmış gibidir. Günümüzde şu soru sorulmaktadır: "Bir sanat biçimi olarak roman öldü mü?" Bazı yazarlar bu soruya, yeni bir biçim olan "kurmaca olmayan roman"ı yaratarak karşılık verdiler. Norman Mailer'in *The Armies of the Night* (1968; Gece Orduları) bu türün en güzel örneklerindendir. John Barth, Donald Barthelme gibi yazarlar, kurmacayı bir olaydan çok bir fantezi kaynağı gibi vurgulayarak yeni biçimler aradılar. Kurt Vonnegut, Jr.'ın bilimkurgu romanları yanında Joyce Carol Oates gibi yazarların toplumsal gerçekçiliği de çok okunan türler oldu. *Ayrıca bak.* Amerikan edebiyatı.

Görsel sanatlar. Azınlık gruplarının bakış açıları nasıl Amerikan edebiyatının gelişimini biçimlendirdiyse, teknolojinin ilerlemesi de resim ve heykel sanatları üzerinde benzer bir etkide bulundu. Amerikan resmi II. Dünya Savaşı'ndan sonra soyut dışavurumculuk(*) akımıyla dünya sanat sahnesinde ilk kez egemen bir duruma geldi. Bu resim akımı, doğal biçimleri yansıtmak yerine çizgi ve renk, boyanın, taşın, tahtanın dokusu, saf geometrik biçim gibi, sanat araçlarının biçimsel özelliklerini ve sanatçının öznelliğini konu alır. Bununla aynı doğrultudaki pop sanat(*) akımı, ABD'nin ticari, teknik ve halk kültürünün çizgi roman, reklam, gazoz şişesi, marka, ilan tabelası, hamburger, otomobil, telefon gibi sıradan nesnelerinden esinlenir. Bu akımın önde gelen temsilcileri Andy, Warhol, Roy Lichtenstein ve Claes Oldenburg, gündelik yaşama ve nesnelere yöneldiler ve çevrelerindeki nesneleri soyutlaştırıp neredeyse ikonlaştırdılar.

Soyut geleneğin doğrudan devamı olan, çıplak geometrik biçimlere ve renklere dayalı minimal sanat(*) New York okulundan(*) Barnett Newman ve Mark Rothko ile Frank Stella gibi genç sanatçılar tarafından uygulandı. Birçok sanatçı, konu olarak yalnızca modern teknolojinin ürünleriyle ilgilenmekle kalmayıp, teknolojiyle, sanatsal yaratımın bir aracı olarak da uğraşmaya başladı.

Heykelciler, sanatı müzenin dışına çıkaran ve halkın sanata daha çok katılmasını sağlayan dış mekân çalışmaları yaptılar. Örneğin Alexander Liberman'ın "İçeri" (1973) adlı yapıtı, izleyiciyi geniş borulardan oluşan bir mekânın içine girmeye yöneltir. Tony Smith, Claes Oldenburg, Louise Nevelson, Alexander Calder ve Beverly Pepper büyük ölçekli, halka açık yapıtların yaratılmasında öncülük ettiler. Javacheff Christo'nun San Francisco'nun dışında, 24 mil boyunca gerilmiş bir naylondan

oluşan "Koşan Çit" (1976) adlı yapıtı, belki de en çok bilinen dış mekân çalışmasıdır.

Tiyatro. Resim ve heykelin dışında tutulan dışavurumculuk ve öznellik, zaman zaman oluşumlar(*) ve birleştirme (*assemblages*) diye adlandırılan yeni tiyatro biçimlerinde kendini gösterdi. Bunlar, müzik, film, ses ve ışık efektleri, malzeme, canlı oyun, hatta seyircinin kendisi gibi birçok araçtan yararlanan oyunlardı. Besteci John Cage'in yapıtlarından ve öğretilerinden hareket eden yeni tiyatro, kimi zaman sanatla yaşam arasındaki ayrımları ortadan kaldırmayı amaçlayarak bir şans ve belirsizlik estetiği geliştirdi. Cage'in bir bestesi müzisyenlerin 4 dakika 33 saniye sessiz durmasını gerektirir. Böylece seyircilerin öksürükleri, dışardan gelen gürültüler gibi rasgele sesler "müzik" haline gelmektedir.

Benzer yenilikler, geleneksel biçimlerden aşırı bir kopma biçiminde olmasa da, tiyatroda kendini gösterdi. Broadway'in alışılmış dram, komedi, müzikal gibi sahne yapımlarındaki üstünlüğü, bölgesel tiyatronun ve New York'ta 1950'lerde *Off-Broadway*(*) tiyatronun gelişmesine yol açtı. 1960'larda ise *Off-Off-Broadway* diye anılan daha deneysel bir tiyatro ortaya çıktı. Yeni oyun yazarlarının birçoğu Pop resim sanatçılarının popüler kültürün ürünleri ve mitleriyle ABD'nin geçmişi karşısında duydukları hayranlığa benzer duyguları dile getirdiler ve bu öğeleri ikonvari bir nesnellik ve mistisizm içinde eritmeye çalıştılar. Aynı konuyu işleyen iki oyun, Arthur Kopit'in *Indians* (Yerliler) ve Howard Sackler'in *The Great White Hope*'u (Büyük Beyaz Umut), önce Washington'daki Arena sahnesinde oynandı, sonra Broadway'de sahnelendi. Jean-Claude van Italie'nin *America Hurrah*'sı (Yaşasın Amerika) ve Sam Shepard'ın kısa oyunları, La Mama Deneysel Tiyatro Topluluğu'nun ve öbür küçük tiyatroların desteğinde *Off-Off-Broadway* tiyatroyu doğurdu. Yüksek kültürle popüler kültürün bir araya gelmesi, 1960'ların sonunda ilk rock müzikali *Hair*'le yeni bir düzeye ulaştı; 1971'de de bir rock müzikali olan *Jesus Christ Superstar*'la devam etti.

Sinema. Sinema 1920'lerden II. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasına değin popüler sanatlar ve eğlence alanında ağırlığını duyurdu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra televizyonun gelişmesi ve boş zamanların spor ve başka uğraşlarla değerlendirilmeye başlaması, sinemanın karşısına yeni rakipler çıkardı. Yapım maliyetlerinin hızla yükselmesi, star oyuncuları dayanan stüdyo sisteminin çözülmesi, bu sistemin film yapım ve dağıtımındaki denetiminin ortadan kalkması ve önemli yaratıcıların emekli olmaları, 20. yüzyılın ikinci yarısında Hollywood film sanayisinin zayıflamasına yol açtı. Bu arada, yeni bir film yapımcıları kuşağı, sinemayı yüksek kültür biçimi olarak algılayan seyirci kitlesinin oluşmasına katkıda bulundu. *Ayrıca bak.* Sinema.

İzleyiciler. Sanat ve eğlence ürünleri, kültürel değişimin aldığı biçimlerle yakından ilişkilidir. Bunun en çok kendini gösterdiği nokta, kültürün halk kitlelerine yayılma biçimidir. 20. yüzyılın ikinci yarısında, ABD'de iletişim teknolojisinin gelişmesi bir kültürel devrime yol açtı. 1950'lerde televizyonla başlayan, ucuz, karton kaplı kitaplar, uzunçalar plaklar, önemli sanat yapıtlarının kopyaları, transistörlü radyolar, teypler ve daha başka yeniliklerle süren teknolojik gelişim, sanat ve eğlence ürünlerinin benzeri görülmemiş ölçülerde üretilip kitlelere mal edilmesini olanaklı kıldı. Bu dönemde üniversitelerdeki öğrenci sayısının artması, artan sayıda insanı sanat tarihi, eleştirisi ve tekniklerinin öğretimiyle ve ilk kez profesyonel müzik, dans, tiyatro gösterileri, resim ve heykel sergileriyle doğrudan ilişkiye geçirdi.

Kültürün bu denli demokratikleşmesinin sonuçları tartışmaya açıktır. Bazı eleştirmenler, "yüksek kültürün" ticarileşmesine, sanatçıların yalnızca "ünlü" kişiler olarak görülmeye başlamasına, sanat akımlarının modaya dönüşerek gelişmeye fırsat bulmadan ortadan kalkmasına, eğitim sisteminin süregelen zayıflıklarına ve birçok kültürel kurumun zorluklar içinde varlığını sürdürdüğüne dikkati çekerek, genellikle olumsuz sonuçları gündeme getirirler. Başkaları, bu tür eleştirilere karşın, kültürün demokratikleşmesinin, toplum ve sanat hakkındaki bilgiyi halkın geniş kesimlerine yayarak niteliğin düşmesine, türdeşliğe ve Amerikan toplumunun her yönünü etkileyen köklü bir tavır ve beklenti değişikliğine yol açacağı görüşünü reddederler. Tartışmalar bir yana, kitle kültürü birbiriyle çelişkili yanlarıyla, ABD'deki sanat yaşamını etkileyen en önemli güç olmayı sürdürmektedir.

KÜLTÜREL KURUMLAR. ABD'de müzeler, senfoni orkestraları, tiyatrolar gibi kültürel kurumların kurulması ve sürdürülmesi için öncülük ve destek geleneksel olarak kişilerden ve özel kaynaklardan gelmiştir. 20. yüzyılda yerel yönetimler, eyaletler ve federal hükümet kültürel kurumların planlanmasında ve finansmanında daha büyük bir rol oynamaya başladı. Bu yeni durum özellikle yükseköğretim kurumlarının genişleme ve dönüşümünde çok belirgin olarak görülür. Büyüyen niteliklı işgücü gereksinimini karşılamak için, eyalet meclisleri ve federal hükümet ABD'de yükseköğretimin hızlı gelişmesine katkıda bulundu. Kamu üniversiteleri bölüm ve okul sayılarını artırdı; öğretmen yetiştirme okulları üniversiteye, iki yıllık yükseköğretim kurumları dört yıllık kurumlara dönüştü. Yüzlerce yeni iki yıllık kurum ve lisansüstü eğitim birimleri kuruldu, öğrenci sayıları arttı.

Üniversiteler, kültürel mirasın korunduğu ve yeni kuşağa aktarıldığı kurumlar olmayı sürdürüyorlar. Ama bu büyüme döneminde, çok sayıda üniversite birer sanat merkezi olma işlevini de üstlendi. Özel ya da kamusal kaynaklardan desteklenen kültürel kurumlar gittikçe artan ölçüde toplumun kültürel ve toplumsal sorunlarıyla ilgilenmeye başladılar. Ama siyasal tartışmalar ve üniversite kampüslerindeki karışıklıklar, bu kurumlara yapılan eyalet yatırımlarının ve özel bağışların azalmasına yol açtı. Bunun sonucu olarak, yükseköğretimin finansmanı zorlaştı ve pek çok kültürel programın gelişmesi ve giderek varlığı tehlikeye düştü. Günümüzde kültürel kurumlar yeterli ve sürekli mali kaynak bulma sorunuyla karşı karşıyadır.

BASIN-YAYIN ORGANLARI. Gerek eyaletler gerekse federal düzeyde anayasal güvence altına alınan basın özgürlüğü, basın ve yayın organlarını devletin eylemlerini denetleme açısından çok güçlü kılmıştır. Vietnam Savaşı sırasında basın ve yayın organlarının karşıt tutumu, sonunda hükümet politikasının değişmesine yol açtı. Basın ve yayın organları bazı politikacıların politika sahnesinden silinmesinde, Watergate olayında ise Başkan Richard Nixon'ın istifasında (1974) etkili oldular.

1990 verilerine göre ABD'de satışları toplam 63.000.000 olan 1.626 günlük gazete yayımlanmakta, 8.359 radyo istasyonu (1984) bulunmaktadır. Radyo alıcılarının sayısı 520 milyon, televizyon alıcılarınınki ise 215 milyondur. Haberleri, eğlence programlarını ve ticari reklamları veren yayın organlarının 20. yüzyılın ortalarından başlayarak gelişmesi, her şeyden önce çağdaş kültürel yaşamın iki temel etkeni tarafından belirlenmiştir: Teknolojik değişme ve azınlık kültürlerinin ortaya çıkması. Televizyon, gazete, dergi ve radyoyu geride bırakıp en önemli yayın organı haline gelmiş ve öbür yayın araçlarının yapılarını derinden etkilemiştir. Amerikan televizyonu, azınlık gruplarının çıkarları karşısında öteki yayın araçlarına oranla daha az duyarlıdır. Ama televizyon teknolojisindeki gelişmeler, azınlıkların ve küçük toplulukların seslerini duyurma olanaklarını artırmıştır.

Basın ve radyo. Televizyonun etkisi gazeteler üzerinde kendini gösterirken, kentlerin çevrelerinin ve uydu kentlerin gelişmesi gazete okuyucusunun gereksinim ve isteklerini yeniden biçimlendirdi. Reklam gelirlerini televizyona, okuyucularını da çevre kent gazetelerine kaptıran büyük kent basını ciddi bir bunalıma girdi. 1950'lerden bu yana çok sayıda kent gazetesi kapandı. Birçok büyük kent bir sabah, bir de akşam gazetesiyle kaldı. Gazete sahipliğinin az sayıda elde toplanması nedeniyle, yazılarda görüş farklılıkları ya da tartışma genellikle görülmemektedir.

Televizyon, dergiler ve radyo üzerinde de aynı etkiyi gösterdi. Geniş bir okur kitlesine seslenen dergiler televizyonun rekabetinden zarar gördü. Bu tür dergilerden *Collier's*, *The Saturday Evening Post* ve *Look* yayımına son verdi. Öte yandan, belirli okuyucu grupları için hazırlanan daha küçük dergiler yayımlanmaya başladı.

Televizyonun radyo üzerindeki etkisi ise daha büyük oldu. Radyo istasyonları oyun ve eğlence programlarından hemen hemen tümüyle vazgeçerek gençlere seslenen müzik programlarına yöneldi. 1960'ların sonunda radyo programcılığında yeni bir akım gelişti. Dinleyicilerle ya da stüdyodaki konuklarla sunucular arasında "konuşma programları" (*talk show*) yapılmaya başlandı. Böylece, televizyonun gelişimi uzun dönemde öbür yayın araçlarının çözülmesine ve iletişimin çeşitliliğinin artmasına yol açtı.

Televizyon. Televizyon alanında tam ters yönde bir gelişme görüldü. Televizyon yapımları hızla üç büyük şirketin elinde toplandı. 1970'lere gelindiğinde bu üç büyükler (CBS, NBC ve ABC) ülkedeki televizyon izleyicisinin yüzde 95'ini elinde tutuyordu. 1980'lerin sonunda ise kablolu yayınların ve bağımsız yayın kuruluşlarının yaygınlaşmasıyla toplam izleyici payları yüzde 68'e düştü. Bu üç büyüklerin programlarındaki birörneklik kitle kültüründeki standartlaşmayı eleştirenleri haklı çıkaracak boyutlardaydı.

Hemen her Amerikan evinde bir televizyon alıcısı vardır. Potansiyel izleyici kitlesinin boyutları (hemen hemen bütün ABD nüfusu) televizyona bambaşka bir özellik kazandırdı. Üreticiler ürettikleri malların akşam yayınlarında reklamının yapılması için büyük paralar ödemektedir. Yüksek yapım giderleri ve reklama ayrılan zaman, televizyon şirketlerinin programlarıyla ilgili kamuoyu yoklamalarına büyük önem vermelerine neden oldu. Yeterli oranda izlenmeyen programlar birkaç hafta ya da bir sezon içinde yayından kaldırılmakta, başarılı programlar ise tekrar tekrar üretilmektedir. Programların çeşitliliğini artırmak ve niteliğini yükseltmek için Kamu Yayıncılık Şirketi çaba harcamaktadır. Televizyon yayınlarının kablo ile evlere götürülmesi çeşitliliği artırdığı gibi küçük toplulukların denetiminde olan televizyon yapımcılığını da olanaklı kılmıştır.

TARİH

ABD'nin üstünde yer aldığı topraklar kuşkusuz Kristof Kolomb'dan önce belki de birkaç kez bulunmuştu. Kolomb Yenidünya'da, Asya'dan gelmiş olabilecek insanlarla karşılaştı. Amerika'ya ilk yerleşenler büyük bir olasılıkla 10-30 bin yıl önce bir dizi göç dalgasıyla Bering Boğazını geçerek Asya'dan gelmişlerdi. Beyaz insan Amerika kıtası üzerinde belirdiğinde kıtanın yerlileri Yenidünya'nın her yanına yayılmış durumdaydılar. Tahminler birbirinden çok farklı olmakla birlikte, Kolomb Amerika'yı bulduğu sırada bugünkü ABD ana toprakları üzerinde kabaca 1,5 milyon Yerlinin yaşadığı sanılmaktadır.

1763'E KADAR KOLONİ AMERİKASI. Kuzey Amerika'nın İngilizler tarafından kolonileştirilmesi, Avrupa'nın bütün dünyaya yayılmasının bir parçasını oluşturur. Portekizliler 1418'de Afrika'nın batı kıyılarına açılarak denizaşırı keşifleri ve sömürgeleştirmeyi başlatan ilk Avrupalı ulus olmuşlardı. Denizciliğe ve keşiflere Portekizlilerden daha geç başlayan İspanyollar, Kolomb'un yolculuğundan sonraki dönemde aradaki farkı hızla kapattılar. Önce Antiller, ardından Nueva España ve Peru İspanyolların eline geçti. Kendi toprak bütünlüğünü korumak için Avrupa'daki savaşlarla uğraşan Fransa, denizaşırı yayılmacılığa başlamakta oldukça geç kaldı. 16. yüzyıl başlarında Fransız balıkçıları Newfoundland'de bir üs kurdular. 1534'te Jacques Cartier, St. Lawrence Körfezini keşfe başladı; 1543'te de Fransa Yenidünya'nın kuzeybatısını kolonileştirme çabalarına son verdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında Florida ve Brezilya'da koloni kurmaya çalıştıysa da başarı sağlayamadı. 16. yüzyılın sonunda yalnızca iki Avrupa devleti, İspanya ve Portekiz Amerika'da başarılı koloniler kurmuş durumdaydı.

İspanyolların ve Portekizlilerin başarılarını tekrarlamak isteyen İngiltere de kolonileştirme çabalarında geri kalmıştı. John Cabot'ın 1497'de Nova Scotia'ya yapmış olduğu bir yolculuğa dayanarak İngiltere Kuzey Amerika üzerinde hak iddia ediyordu, ama 16. yüzyıl boyunca bu iddiasını destekleyecek olanağı ve isteği yoktu. Bu yüzden İngiltere, çıkarlarını koruyabilmek için, toprakları genişletmekten çok ticareti geliştirmeye ilgi duyan özel ticaret şirketlerine ağırlık verdi. Bu ticari girişimlerin ilki, 1554'te Moskova Kumpanyası'nın kurulmasıyla başlamıştı. 1576-78'de İngiliz denizci Martin Frobisher, doğuya açılan bir kuzeybatı geçidi bulabilmek için üç yolculuk yaptı. 1577'de Sir Francis Drake dünya çevresindeki ünlü yolculuğunu gerçekleştirdi. Dönüşünde Güney Amerika'nın batı kıyılarını yağmaladı. Elizabeth döneminin en başarılı emperyalistlerinden Sir Humphrey Gilbert 1578'de Kuzey Amerika'da sürekli koloniler kurmak amacıyla bir dizi girişimde bulundu, ama bütün çabalarının sonucu ancak sınırlı bir başarı oldu. Eylül 1583'teki son yolculuğunda Sir Gilbert 5 gemisi ve 260 adamıyla birlikte Atlas Okyanusunun kuzeyinde kayboldu. İngilizler, Gilbert'in bu başarısızlığının ardından Sir Walter Raleigh'ye ve Kuzey Amerika'ya okyanusun kuzeyinden değil, güneyinden bir yolla ulaşmak stratejisine ümit bağladılar. Raleigh'nin Virginia kıyısında sürekli bir koloni kurma çabası, 1587'de Roanoke Adası kolonisinin esrarengiz bir biçimde yıkılmasıyla başarısız kaldıysa da devamlı koloniler kurma konusunda halkın ilgisini uyandırdı.

Bu başarısızlıktan, 1607'de Jamestown'da bir İngiliz yerleşiminin kurulmasına değin geçen süre içinde İngiliz propagandacıları halkı, Amerika'daki kolonilerin kolay ve çabuk zenginlik getireceğine inandırmaya çalıştılar. Kolonileştirme hareketi başka etkenlere de dayanıyordu. Bazıları doğuya giden yolu Kuzey Amerika'da arıyor, bazıları ise, İspanya'nın yayılmasının durdurulması için Yenidünya'nın kolonileştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Amerika'nın yerleşime uygun olduğu anlaşıldıktan sonra ise bazı İngilizler, kendilerini dinsel baskılardan kurtaracak kolonilere kaçmaya başlayacaklardı.

Virginia. Jamestown kolonisinden sorumlu bir anonim şirket olan Londra Virginia Kumpanyası'nın yöneticilerinin çoğu yeni yatırım alanları peşinde koşan, ticari ve askeri alanda macera arayan insanlardı. 1607 tarihli bir beratla kurulan Virginia kolonisi, ilk iki yılında son derece kötü bir yatırım olduğunu kanıtlamıştı. Başarısızlığın ana nedenleri, koloniyi kuranların yeterince çalışmamaları ve koloninin gereksinimi olan sermayenin bir türlü sağlanamamasıydı. 1609'da verilen yeni berat Virginia Kumpanyası'nın ortaklarını artırarak yöneticilerin ellerindeki sermayenin de artmasına yol açtı. Koloni girişimi gene de başarılı olamadı; kâr getirmedi ve yatırımcı sayısı azaldı.

Krallık 1612'de üçüncü bir beratla kumpanyaya sermaye bulabilmesi için piyango düzenleme yetkisi verdi. Aynı yıl kolonide ilk kez John Rolfe tarafından iyi kalite tütün yetiştirildi. Sir Thomas Dale'in 1611'de vali olarak koloniye gelmesiyle birlikte koloniciler yaşamlarını sürdürmek için gerekli disiplini uygulamaya başladılar. Dale'in katı ve acımasız yasaları Virginia deneyimine bir düzen getirdiyse de buraya yeni insanları çekmeyi başaramadı. Kumpanya özendiriciliği artırmak amacıyla 1618'den itibaren gelenlere toprak dağıtmaya başladı. Bunun ardından, Virginia'nın yeni valisi Sir George Yeardley Temmuz 1619'da Jamestown'da toplanacak olan temsilcilerin seçilmesi için çağrıda bulundu. Kasaba temsilcilerinin meclisi ilk biçimiyle Virginia Kumpanyası yönetim kurulunun bir organından başka bir şey değildi, ama zamanla gücünü ve yetkilerini artırdı ve koloninin kendi kendini yönetimi için önemli bir güç oluşturdu.

Bu reformlara karşın, 1619-24 arası Virginia Kumpanyası'nın geleceği açısından pek iç açıcı olmadı. Salgın hastalıklar, 1622'deki Yerli katliamı ve iç çatışmalar çok sayıda insanın ölümüne yol açtı. Sonunda krallık 1624'te koloniyi yeniden kendi denetimine aldı. Yeniden krallığa bağlanma, uzun dönemde önemli sonuçlara yol açmasına karşın, koloninin niteliğini hemen değiştirmedi; ekonomik ve siyasal yaşam eskiden olduğu gibi bozuk biçimde sürdü. Temsilciler gayriresmi olarak toplanmaya devam ettiler. Meclis 1629'da resmen yeniden kuruldu. Virginialıların çabalarının çoğunu tütün yetiştirme ve ihracatına yöneltmek kararını, krallık istemeden kabul etti. Virginia kolonisi, 1630'a gelindiğinde krallığın malî desteği olmadan ayakta durabileceğini göstermişti.

Maryland. Virginia'nın kuzey komşusu olan Maryland, bir anonim şirket değil, tek bir mülk sahibi tarafından kontrol edilen ilk İngiliz kolonisidir. George Calvert (Lord Baltimore), 1632'de kendisine krallık tarafından toprak verilmeden önce bir dizi koloni tasarısına katılmış bir yatırımcıydı. Lord Baltimore'a arazisi ile birlikte ticareti ve siyasal sistemi denetlemek yetkileri de verilmişti. Maryland'ın kolonicileri, Virginia'nın yardımı ve yetiştirdikleri mısır sayesinde kısa sürede zenginleştiler. Kendisi Katolik olan Lord Baltimore, Katoliklerin barış içinde yaşayabilecekleri bir koloni kurmak, ama aynı zamanda, bu koloniyi kârlı bir yatırım haline getirmek istiyordu. Bununla birlikte Protestanlar hep Katoliklerden fazla oldu.

William ile Mary'nin İngiltere tahtına çıkmalarından sonra koloninin yönetimi Calvert ailesinden alınıp kraliyet hükümetine verildi. Daha sonra, Anglikanlık koloninin resmi dini ilan edildi. Calvert ailesinin de Anglikanlığı kabul etmesinden sonra Maryland 1715'te yeniden mülk biçimine dönüştü.

New England kolonileri. Massachusetts'teki Plymouth yerleşiminin kurucuları, bir berata sahip olmamalarına karşın, kolonilerine malî kaynak bulabilmek için Virginialılar gibi, kâr amacı güden özel yatırımcılara dayanmak zorundaydılar. Bu yerleşimin çekirdeğini, Hollanda'nın Leiden kentinden gelen İngiliz göçmenler oluşturdu. Bu dinsel "ayrılıkçılar" gerçek kilisenin, müminlerin bir rahibin rehberliğinde gönüllü olarak bir araya gelmeleriyle oluşacağına inanıyorlardı. Kilise doktrinine ilişkin konularda aşırı bireycidiler. Massachusetts Koyuna yerleşenlerin tersine Pilgrimler, İngiltere Kilisesi içinde reform gerçekleştirmek yerine bu kiliseden "ayrılmayı" seçtiler.

Yerleşimin ilk yılı olan 1620'de göçmenlerin yarısına yakın bölümü öldü. Ama bu tarihten sonra, İngiliz yatırımcıların azalan desteğine karşın, kolonicilerin sağlıkları ve ekonomik durumları düzeldi. Pilgrimler kısa süre içinde çevrelerindeki Yerlilerle barış anlaşmaları imzaladılar. Bu onlara, zaman alıcı ve pahalı savunma çabalarını bırakıp güçlü ve kararlı bir ekonomik altyapı kurma olanağı sağladı. Pilgrimler Plymouth'da azınlıkta olmalarına karşın ilk kırk yıl içinde koloninin bütün yönetsel yapısını denetimleri altında tuttular. William Bradford'un önderliğindeki kurucu Pilgrimler, 1620'de "Mayflower" gemisinden inmeden önce gemidekilere bir anlaşma imzalattılar. Kırk bir yetişkin yolcu bu anlaşmayla, liderlerinin koyacakları yasa ve kurallara uymaya söz verdi. Mayflower Anlaşması Amerika'da demokratik hükümetin evriminde önemli bir adım olarak yorumlanır. Oysa, yerleşmeye gelenler bu anlaşmayla yalnızca kurallara uyma sözü vermişler, Pilgrimler ise fazla bir şey vaat etmemişlerdi. Anlaşma tek yanlı bir düzenlemeydi. Hemen bütün erkekler yerel meclis ve valilik seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip oldular, ama koloni daha en az kırk yıl kadar az sayıda insanın denetiminde kaldı. Plymouth halkı ancak 1660'tan sonra, hem kilise işlerinde, hem de yurttaşlık sorunlarında yavaş yavaş etkili olmaya başladı.

Massachusetts Koyu Püritenleri de Pilgrimler gibi dinsel baskılardan kurtulmak için Amerika'ya geldiler. İngiltere Kilisesi'nden ayrılmayarak reform yoluyla kiliseyi değiştirmeyi umuyorlardı. Otoriter eğilimlere karşın Massachusetts Koyu Kolonisinde belki başka kolonilerde görülmeyen bir topluluk ruhu gelişti. Massachusetts sakinleri Püriten ahlakın gerçek ilkelerinden sapan komşularını ihbar eden, ama komşularının gereksinimleri karşısında son derece duyarlı olmayı gerektiren bir inanca sahiptiler. Massachusetts'te yaşam, egemen olan ortodoks anlayıştan ayrılanlar için son derece güçtü. Buna karşılık New England'da oturan pek çok kişi, Massachusetts'in yöneticiseçkinlerinin zorla uyguladıkları ortodoks anlayışa uymayı reddediyordu. Hem Connecticut, hem Rhode Island bu hoşnutsuzluğun sonucu olarak kuruldu. Massachusetts Koyunu 1633'te gelmiş olan Rahip Thomas Hooker, koloninin kilise mensuplarının koloniye kabulü konusundaki sınır-

layıcı politikasıyla ve koloni liderlerinin oligarşik iktidarıyla kısa sürede ters düştü. Hooker ve izleyicileri 1635'te Connecticut Vadisine taşınmaya başladılar. 1636'ya değin burada Hartford, Windsor ve Wethersford kentlerini kurdular. 1638'de New Haven'de ayrı bir koloni kuruldu. 1662'de Connecticut ve Rhode Island tek bir berat altında birleştirildi. Adı Rhode Island'ın kuruluşuyla özdeşleşmiş olan Roger Williams da Massachusetts yönetiminin keyfiliğine karşı çıktığı için bu koloniden kaçtı. Ama Williams, dinsel yönetim biçimine yaklaşımında, eleştirdiği Püritenlerden daha katıydı.

Görüşleri fazla yandaş bulmayan Williams, 1636'da Providence'a geldi. Massachusettsli bir başka muhalif, William Coddington da 1639'da kendi cemaatini Newport'a yerleştirdi. Dört yıl sonra, Massachusetts'ten atılan bir başka din adamı Samuel Gorton, Shawomet'e (bugün Warwick) yerleşti. 1644'te bu üç topluluk, Portsmouth'daki bir dördüncü koloniyle tek bir berat altında birleştirildi. Yeni koloni, Narragansett Körfezinde Providence Plantasyonu adını aldı. New Hampshire ve Maine'e gelmiş olan ilk göçmenler başlangıçta Massachusetts Koyu hükümeti tarafından yönetiliyordu. New Hampshire 1692'de, Maine ise 1820'de Massachusetts yönetiminden ayrıldı.

Orta Koloniler. Yeni Hollanda 1624'te Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası tarafından bugün Albany'nin bulunduğu yerde kuruldu. Bu, 17. yüzyılın ilk yarısındaki Hollanda yayılmacılığının yalnızca bir parçasıydı. 1664'te Yeni Hollanda'yı İngilizler ele geçirdiler ve Kral II. Charles'ın kardeşi York dükü James'in adına New York diye adlandırdılar. New York, dükün mülkü olarak onun yönetimine verildi. Koloni dükün yönetimine bırakılırken, bir temsilciler meclisinden söz edilmişti, ama dük yasal olarak bu meclisi toplamak zorunda değildi; 1683'e değin de toplamadı. Dükün kolonideki çıkarları temelde siyasal değil ekonomikti. Ne var ki, New York'tan ekonomik kazanç elde etme çabaları sonuç getirmedi. York dükü 1685'te İngiltere tahtına çıkınca New York'un statüsü de mülk kolonisinden krallık kolonisine dönüştü. Koloni 1688'de başarısız New England Dominyonu'nun bir parçası olunca krallık denetiminin güçlenme süreci hız kazandı. Long Island'da yaşayan bir Alman tüccarı, Jacob Leisler 1691'de vali yardımcısı Francis Nicholson'un yönetimine karşı ayaklandı. Küçük bir seçkinler grubunun yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluğun dışavurumu olan bu ayaklanma dominyon planının sonunu çabuklaştırdı.

Bir ölçüde, kurucusu William Penn'in liberal politikaları nedeniyle Pennsylvania Kuzey Amerika'daki kolonilerin en değişiği, en canlısı ve en zengini olmaya adaydı. Penn liberaldi ama kesinlikle bir İngiliz Whig'i, bir radikal değildi. Onun Quaker inancı, zamanın bazı Quaker liderlerinin dinsel aşırılıklarından uzaktı. Penn daha çok, bu inancın vicdan özgürlüğü, barışçılık gibi bazı temel ilkelerine ve Whig öğretisinin ana düşüncelerine bağlıydı. Bu ideallerı, Yenidünya'daki "kutsal deney"le uygulamaya koymak istiyordu. Penn, Delaware Irmağı kıyısındaki arazi parçasını 1681'de II. Charles'tan aldı. Penn'in 1682'de önerdiği "hükümetin ilk çerçevesi", koloninin özgür mülk sahipleri tarafından seçilecek bir konsey ve bir meclis kurulmasını öngörüyordu. Yalnız konsey yasa çıkarma yetkisine sahip olacaktı. Meclis konseyin sunacağı yasa tasarılarını yalnızca onaylayabilecek ya da veto edebilecekti. Bu yönetim biçiminin "oligarşik" özelliğine yöneltilen eleştiriler üzerine Penn 1682'de ikinci, 1696'da da üçüncü bir "hükümet çerçevesi" önerdi. Koloni halkını bunlar da tam olarak tatmin etmedi. Bütün yasama gücünü meclise bırakan ve konseyi danışma yetkisine sahip atanmış bir organa dönüştüren Ayrıcalıklar Beratı 1701'de yurttaşlar tarafından onaylandı. Ayrıcalıklar Beratı, daha önceki hükümet çerçeveleri gibi bütün Protestanlar için dinsel hoşgörü güvencesi getiriyordu.

Pennsylvania kuruluşundan itibaren zenginleşmeye başladı. En iyi arazıyı almış ve önemli ticari ayrıcalıklar elde etmiş olan ilk yerleşimlerle sonradan kurulanlar arasında belirli bir rekabet vardı. Ama Pennsylvania'daki ekonomik olanaklar genelde öbür kolonilerdekinden daha geniştı. 1683'ten başlayarak Almanların Delaware Vadisine göç etmeleri ve 1720-30'larda İrlandalılarla İskoç-İrlandalıların akını Pennsylvania'nın nüfusunu artırdı ve farklılaştırdı. Kırsal alandaki verimli topraklar, hükümetin cömert toprak bağışlama politikasıyla birlikte 18. yüzyıl boyunca göçü yüksek düzeyde tuttu. William Penn'in oğulları John, Richard ve Thomas Anglikanlığa dönmüş olmalarına karşın babalarının 1718'de ölümünden sonra dinsel hoşgörü politikasına bağlı kaldılar.

New Jersey, koloni döneminin büyük bir bölümünde New York ve Pennsylvania'nın gölgesinde kaldı. 1664'te York dükünü bırakılmış olan toprakların bir bölümü, sonradan New Jersey kolonisi olacak arazide yer alıyordu. York dükü topraklarının bu bölümünü, kralın iki yakın dostu ve müttefiki John Berkeley ve George Carteret'e verdi; onlar da 1665'te kendi yönetimleri altında bir hükümet kurdular. Ama New Jersey ve New York'un mal sahipleri arasında New Jersey'nin asıl statüsünün ne olduğu konusunda anlaşmazlık çıktı. Berkeley kendi hissesinin yarısını iki Quaker'a satınca New Jersey'nin yasal statüsü daha da karışık hale geldi. Bunun üzerine bölge, Carteret'in denetimindeki Doğu Jersey, Penn ve öbür Quaker mütevellilerin denetimindeki Batı Jersey olarak ikiye ayrıldı. Mal sahiplerinin fazlalığı ve yönetimdeki belirsizlik koloni halkı ve koloni yöneticileri arasında mülkiyet düzenlemelerine karşı hoşnutsuzluğa yol açtı. Krallık 1702'de iki Jersey'i tek bir krallık eyaleti olarak birleştirdi. Quaker'lar Doğu Jersey'yi satın aldıklarında, Pennsylvania'nın suyolunu korumak amacıyla, sonradan Delaware eyaleti olacak bir toprak parçasını da elde etmişlerdi. Bu arazi, 1704'te kendi meclisine sahip oluncaya değin, Pennsylvania kolonisinin bir parçası olarak kaldı; Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na değin de Pennsylvania valisi tarafından yönetildi.

Carolina'lar ve Georgia. İngiltere Krallığı daha 1629'da Carolina arazisinde toprak bağışlamaya başlamıştı. Ama ancak 1663'te, her biri son derece zengin ve güçlü sekiz mal sahibinin oluşturduğu bir grup bölgeyi gerçekten kolonileştirmeye başladı. Mal sahipleri Carolina'ların sıcak ikliminde ipek üretmek istiyorlardı, ama bu yoldaki çabaları sonuç getirmedi. Ayrıca Carolina'lara yerleşecek insan çekmenin de güç olduğu anlaşıldı. 1718'de Yerlilerle yapılan bir dizi şiddetli savaşın ardından nüfus artmaya başladı. Yerleşim biçimi iki ayrı yolda gelişti. Elverişsiz kıyı şeridi nedeniyle Avrupa ve Antiller ticaretinden soyutlanmış olan Kuzey Carolina'da küçük ve orta ölçekli çiftliklerden oluşan bir koloni gelişti. Antiller ve Avrupa'yla yakın ilişkiler kuran Güney Carolina'da ise pirinç ve 1742'den sonra dünya pazarı için çivitagacı yetiştirilmeye başlandı. Her iki koloniye de ilk göçmenler daha çok Batı Hint Adaları kolonilerinden gelmişti. Ama bu göç kalıbı Kuzey Carolina'da o denli belirgin değildi. Çünkü bu bölgedekilerin çoğu, Virginialıların güneye doğru yayılması sonucu buraya gelmişti.

Carolina'lar için ilk hükümet çerçevesi olan Temel Anayasalar 1669'da düşünür John Locke'un yardımıyla Anthony Ashley Cooper (Lord Shaftesbury) tarafından hazırlandı. Bu çerçeve sınırlayıcı ve feodal niteliği nedeniyle pek etkili olamadı. Temel Anayasalar 1693'te bırakıldı ve mal sahiplerinin gücünü azaltan, eyalet meclisinin yetkilerini artıran yeni bir düzenleme kabul edildi. Temelde, mülk sahiplerinin acil savunma sorunlarının altından kalkamamaları yüzünden Carolina'lar 1729'da, Kuzey ve Güney olmak üzere iki ayrı krallık kolonisi haline getirildi.

Georgia'daki zengin ve yardımsever İngiliz mülk sahiplerinin liderliğini James Oglethorpe üstlenmişti. Oglethorpe, borçları yüzünden hapsedilmiş kişileri Georgia'ya getirtip burada çalışan ve mülk sahiplerine para kazandıran bir işgücüne dönüştürmeyi tasarladı. Georgia'ya yerleşenler fazlasıyla sınırlayıcı bir ekonomik ve toplumsal sistemle karşılaştılar. Oglethorpe ve ortakları, bireylerin sahip olabilecekleri toprak miktarını sınırladılar, köleliği, rom içmeyi yasakladılar ve geniş mülklerin oluşmasını engelleyen bir miras sistemi getirdiler. Bu düzenlemeler, daha girişimci bir ruha sahip olan göçmenlerle mal sahipleri arasında gerginliğe yol açtı. Ayrıca ekonomi, koloninin kurucularının beklentilerini karşılayamaz hale geldi. Carolina'lardaki gibi Georgia'daki ipek sanayisi de kârlı bir sonuç vermedi. Göçmenler koloninin siyasal yapısından da hoşnut değillerdi. Bu ütopyacı deney üzerinde sıkı denetimi sürdürmek isteyen mal sahipleri, kendi kendini yönetim için gerekli yerel kurumları oluşturmadılar. Mal sahiplerinin bu tutumlarını sürdürmeleri üzerine krallık 1753'te koloninin denetimine el koydu. Daha sonra, göçmenlerin şikâyetçi oldukları sınırlamaların birçoğu, özellikle köleliği yasaklayan düzenlemeler kaldırıldı.

İmparatorluğun örgütlenmesi. İngiltere'nin Amerika'daki kolonilerine karşı politikası, iç politikasından kaçınılmaz olarak etkileniyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de siyasal ortam istikrarlı değildi. Bu nedenle İngiltere'nin koloniler politikasının bu dönemde açık ve tutarlı bir çizgide gelişmesi beklenemezdi. Kolonileştirmenin ilk 50 yılında kolonilerin iç karışıklıkları, İngiltere'nin akıllı bir politika oluşturmasını daha da güçleştiriyordu. Ama 1660'ta İngiltere, imparatorluğunu daha fazla kâr getirecek biçimde yeniden düzenleme yolunda ilk adımları attı. 1651'de kabul edilmiş bir dizi yasanın genişletilmiş ve değiştirilmiş biçimi olan 1660 tarihli Denizcilik Yasası İngiltere'ye ve İngiliz kolonilerine giden malların, nereden gelirse gelsin, yalnızca İngiliz gemileriyle taşınmasını öngörüyordu. Bu gemilerin mürettebatının dörtte üçü İngiliz olmak zorundaydı. Şeker, pamuk, tütün gibi bazı maddeler de yalnızca İngiltere'ye gönderilebilecekti. Bu son düzenleme özellikle Virginia ve Maryland için zararlı oldu. Her iki koloniye de İngiltere tütün pazarı üzerinde tekel hakkı tanınmakla birlikte, tütünlerini başka yerlerde pazarlamaları da yasaklanmıştı. 1660 Yasası, İngiltere'nin ticaret imparatorluğunun tümünün korunmasına yeterli olmadı. Sonraki yıllarda sistemi güçlendiren yeni denizcilik yasaları kabul edildi. Parlamento 1696'da İngiltere'nin ticaret imparatorluğunu denetlemek

17. yy'da Kuzey Amerika'daki İngiliz Kolonileri

R. Trehame & H. Fullard (der.), *Muir's Historical Atlas: Medieval and Modern*, 9. baskıdan (1962) uyarlanmıştır. George Philip & Son Ltd., Londra

üzere bir Ticaret Kurulu oluşturdu ve ticaret düzenlemelerine uyulmasını sağlamak amacıyla da ek önlemler aldı. İngiltere'nin koloni politikasının etkisinin ne olduğu bugün de tam olarak anlaşılmış değildir. Son incelemeler, denizcilik yasalarının 17. yüzyılın sonunda başarıyla uygulanmakta olduğunu, ama bu yasaların Amerikan kolonileri için ciddi bir ekonomik yük oluşturduğunu ortaya koymuştur.

İngiltere'deki krallık denetim organlarına ek olarak Amerika'da hem İngiltere'nin ticaret imparatorluğunun düzenlenmesine yardımcı olan, hem de kolonilerin içişlerini denetleyen bir dizi krallık görevlisi bulunuyordu. Amerika'nın kırsal kesimindeki politika sürecinde krallık otoritesinin etkisi çok zayıftı. Bazı kolonilerde, özellikle 17. yüzyılda New England'ın şirket kolonilerinde ve mülk kolonilerinin bütün dönemlerinde krallığa karşı sorumlu bir vali yoktu. Bu kolonilerde krallık valilerinin bulunmayışı, özellikle ticaret düzenlemelerinin uygulanmasını olumsuz yönde etkiliyordu.

Yerel gücün gelişmesi. İngiltere'yle Amerika'yı birbirinden ayıran uzaklık, Amerikalıların krallık görevlileri üzerindeki baskıları ve her geniş bürokrasinin kaçınılmaz olarak içine düştüğü etkisizlik, krallık iktidarının zayıflamasına ve yerel liderlerin kolonilerin işleri üzerindeki etkilerini artırmalarına katkıda bulundu. Koloni meclisleri 18. yüzyıl boyunca kendi yetkileri üzerindeki denetimini artırdı, vergi ve savunma konularında yasama yetkisini ele geçirdi. Bu meclisler sonunda, krallık görevlilerine ödenen ücretleri de denetler duruma geldi. Yerel liderler, valinin atama yetkilerine de el attılar. 18. yüzyıl ortasında Amerika'da siyasal iktidarın büyük bölümü krallık görevlilerinden çok yerel liderlerin elinde toplanmıştı.

Amerikan kolonilerinin siyasal özerkliğinin artması, bunların İngiliz İmparatorluğu içinde genişleyen boyutlarının doğal bir sonucuydu. 1650'de kolonilerin nüfusu 52.000'di; 1700'de tahminen 250.000'e, 1760'ta ise 1.700.000'e yaklaşıyordu. Virginia'nın nüfusu 1700'de 54.000 iken, 1760'ta yaklaşık 340.000'e ulaşmıştı. Pennsylvania'da 1681'deki 500 göçmene karşılık 1760'ta en az 250.000 kişi bulunuyordu. Amerika'daki kentler de gelişmeye başlamıştı. 1765'te Boston'un nüfusu 15.000'e, New York'unki 16-17.000'e, kolonilerdeki en büyük kent olan Philadelphia'nınki ise 20.000'e ulaşmıştı. Bu nüfus artışının bir bölümü, Amerika'ya Afrikalı kölelerin getirilmesinden ileri geliyordu. 17. yüzyıl boyunca Siyah köleler nüfusun pek küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Güneyli kolonicilerin, plantasyonlardan büyük kârlar elde edebileceklerini görmelerinden sonra, 18. yüzyıl sonunda köle ticaretinin hacmi büyüdü. Köle nüfusu Virginia'da 1670'te 2.000 iken, 1715'te tahminen 23.000'e ve Bağımsızlık Savaşı öncesinde 150.000'e çıktı. Güney Carolina'da 1700'de yaklaşık 2.500 Siyah bulunmasına karşılık 1765'te Siyahların sayısı 80-90.000'e ulaştı. Bu dönemde Siyahların sayısı beyazların iki katıydı.

Göçmenlerin gönüllü olarak Amerika'ya gelmelerini sağlayan en temel etken ucuz ekilebilir toprakların varlığıydı. İngiliz Püritenleri 1629'dan başlayıp 1640'lar boyunca kalabalık gruplar halinde Amerika'ya gelen ilk topluluktu. 17. yüzyılda gelen göçmenlerin çoğu İngilizdi. Ancak 1820'lerden başlayarak kıtaya önemli sayıda Alman göçmen geldi. İskoç-İrlandalıların ve İrlandalıların 1713'te başlayan geniş boyutlu göçü bağımsızlık sonrasında da devam etti. Fransız Huguenot'lar ise öbür göçmen gruplarının tersine, becerili ve ülkeye geldikleri sırada bile varlıklıydılar.

Koloni Amerikası'nın geçimlik tarıma olan bağımlılığı azaldı ve birtakım ürünlerin dünya pazarları için yetiştirilmesi ya da imal edilmesine başlandı. Başlangıçta yalnızca bireysel gereksinimleri karşılayan toprak, ekonomik girişim için temel kaynak haline geldi. Bağımsız küçük çiftçi, özellikle New England'da ve Orta Koloniler'de varlığını sürdürdü, ama Kuzey Amerika'nın en kalabalık bölümleri 1750'de pazar için tarımsal üretime yönelmiş durumdaydı. Güney kolonilerinde pazar için üretim daha da önemliydi. İngiltere'nin özendirici önlemleriyle desteklenen Güney Carolina pirinç ve çivit üretimine yönelmişti. Kuzey Carolina, pazar ekonomisine Güney Carolina kadar girmiş olmamakla birlikte denizcilik malzemeleri alanında başlıca üreticilerden biriydi. Virginia ve Maryland'ın tütüne ve bu tütünü satın alan Londralı tüccarlara olan bağımlılığı düzenli olarak artıyordu. Dünya tütün fiyatına bu derece bağımlı olmak ve tek ürün sistemini sürdürmek sonunda yıkıma neden oldu.

Amerika geçimlik tarımdan ticari tarıma geçerken hemen hemen her kolonide etkili bir tüccar sınıfı gücünü artırdı. Boston, New England tüccar seçkinlerinin merkezi oldu. New Yorklu James De Lancey ve Philip Livingston, Philadelphialı Joseph Galloway, Robert Morris ve Thomas Wharton gibi tüccarların etkileri kendi uğraş alanlarının sınırlarını aşıyordu. Güçlü bir tüccar sınıfının bulunmadığı Virginia'da bile en çok ekonomik ve siyasal güce sahip olanlar, ticaretle çiftçiliği en iyi biçimde birleştirmiş olan ticari çiftçilerdi. Bu gelişmelere koşut olarak kolonilerin ticari önemi de artıyordu.

Kültürel ve dinsel gelişme. Amerika'nın 17. ve 18. yüzyıllarda eriştiği düşünsel düzey Avrupa uluslarınınkinden aşağı olmamakla birlikte kesin olarak farklı bir niteliğe sahipti. Genellikle yabanıl olan bir araziye egemen olmaya çalışan Amerikalıları en çok heyecanlandıran, bilimsel tekniklerin uygulanmasıydı. Amerikalılar, kendilerini çevreleyen güçleri açıklamanın ve denetim altına almanın yolunu bilimde görüyorlardı. Ayrıca bilimsel düşünüş sivil toplumun sorunlarının çözümü için de kullanılabilirdi. Koloni dönemi Amerika'sında asıl ağırlık siyaset ya da metafizik üzerinde değil, bilim ve teknoloji üzerindeydi. Amerika'nın kendine özgü bilimsel dehasının en iyi örneği, Yenidünya'nın önemli botanik verilerini toplayıp sınıflandırmış olan Pennsylvanialı John Bartram'dır. 1744'te kurulan Amerikan Felsefe Derneği, Amerikan düşünsel yaşamının odak noktası olarak bilinir. Amerika'nın ilk planetaryumunu kuran astronom David Rittenhouse; botanik ve antropoloji alanındaki başarıları siyaset alanındaki başarılarını gölgede bırakan New York vali yardımcısı Cadwallader Colden; Amerika'nın önde gelen hekimlerinden ve pek çok alanda toplumsal reformun öncülerinden Benjamin Rush gibi isimler bu derneğin etkin üyeleri arasındaydı. Amerikan Felsefe Derneği'nin en ünlü ismi, kurucularından Benjamin Franklin'di. Franklin, büyük bir kuramsal yenilik gerçekleştirmiş az sayıda Amerikalı bilim adamından biridir.

Amerika'nın bu dönemde öbür alanlardaki başarıları daha az önemlidir. Amerikan edebiyatı, geleneksel Avrupa türlerinde bile hemen hemen hiç gelişmemişti. Amerika'nın edebiyata katkısı romanda, öyküde ya da metafizikte değil, tarih dalında olmuştur. Robert Beverley'nin *History and Present State of Virginia*'sı (1705; Virginia'nın Tarihi ve Şimdiki Durumu) ya da William Byrd'ün *History of the Dividing Line*'ı (1728-29; Sınır Çizgisinin Tarihi) önemli tarih yapıtları arasında sayılabilir. Amerika'da en önemli kültür aracı kitap değil gazeteydi. Gazetelerin dışında almanaklar da yaygın bir şekilde okunuyordu. Benjamin Franklin'in *Poor Richard's Almanac*'ı bu almanakların örneklerinden biridir.

Öbür sanat dalları ve tiyatronun Amerika'da edebiyattan daha fazla gelişmesine karşın gerçek bir özgünlük kazanmaları yavaş oldu. Amerika, Benjamin West gibi iyi bir tarihsel ressam, John Copley ve Gilbert

Stuart gibi iki yetkin portre ressamı yetiştirdi. Ama her üç sanatçının da yaşamlarının büyük bölümünü Londra'da geçirmiş olmaları, geçimlerini orada sağlayıp orada takdir görmeleri anlamlıdır. Güney kolonilerinde, özellikle Charleston'da iyi tiyatro kurma çabaları görülür. Ama hiçbir kolonide tiyatro Avrupa tiyatrosunun düzeyine yaklaşamadı. New England'da Püriten etkisi, Philadelphia'da da Quaker'lar tiyatronun gelişmesini engelledi.

New England kolonileri kamu eğitimi alanında öncülük etmişlerdir. New England dışında eğitim, çocuklarını özel okullara gönderebilecek kadar zengin olanların ayrıcalığı olarak kaldı. Özel kişilerin desteğindeki ücretsiz okullar ve bazı ucuz "akademi"ler orta sınıf çocuklarının belirli ölçüde eğitim görmesini sağladı. Başlıca yükseköğretim kurumlarından Harvard 1636'da, William ve Mary 1693'te, Yale 1701'de, Princeton 1747'de, Pennsylvania 1755'te, King's College (bugün Columbia) 1754'te, Rhode Island College (bugün Brown) 1764'te, Queen's College (bugün Rutgers) 1766'da ve Dartmouth 1769'da kuruldu. Bunlar hemen hemen tümüyle üst sınıfların hizmetindeydi.

Toplu olarak "Büyük Uyanış" diye bilinen bir dizi dinsel hareket 1730 ve 1740'larda kolonileri altüst etti. Büyük Uyanış, toplumun artan ölçüde laikleşmesine, Amerikan toplumunun bellibaşlı kiliselerinin maddeci özellikleri ağır basan kurumlara dönüşmesine karşı duyulan tepkiyi temsil ediyordu. Büyük Uyanış'ın din adamları, din değiştirmeyi selamet yolunda ilk adım sayarak ve din değiştirme olanağını kendi günahkarlıklarını kabul eden herkese tanıyarak Kalvenci ilahiyatı demokratikleştirdiler. Birçok Büyük Uyanış vaizinin tekniği, dinleyenlerin yüreklerine günahkâr yaşamlarının sonuçları hakkında korku salmaya ve Tanrı'nın yüce gücüne saygı duymalarını sağlamaya yönelikti.

Amerika, İngiltere ve dış dünya. Birçok yönden Avrupa uluslarından soyutlanmış da olsa Amerikan kolonileri sürekli olarak dış diplomatik ve askeri baskılara hedef oluyordu. Özellikle İspanya ve Fransa, İngiltere'nin Amerika'da göstereceği herhangi bir zayıflıktan kendi ticaret ve toprak emellerini gerçekleştirmede yararlanmak üzere hazır beklemekteydi. Önce Kral William Savaşı'nda (1689-97), sonra Kraliçe Anne Savaşı (1702-13) ve Kral George Savaşı (1744-48; Avusturya Veraset Savaşları'nın Amerika'daki bölümü) sırasında İngilizler ve Fransızlar, Yerliler üzerinde denetim sağlamak, Kuzey Amerika kolonilerinin kuzeyindeki toprakları ele geçirmek, kuzeybatıda ticaret yapma fırsatı elde etmek ve Batı Hint Adalarında ticari üstünlük kurmak için birbiriyle mücadele ettiler. Bu olayların birçoğunda İspanya müttefiki Fransa'nın yanında yer aldı. İngiliz kolonilerinin hemen güneyindeki ve batısındaki, ayrıca Antiller'deki sömürgeleri nedeniyle İspanya, çıkarını İngiltere'nin yayılmasını durdurmak için Fransa'yla birleşmekte gördü. Bu çatışmalar 1754'teki Fransız ve Yerli Savaşı'yla doruğa ulaştı.

Amerika'daki koloni nüfusu Fransızların 15 katıydı, ama Fransızlar da ellerinde tuttukları yerleri koruyacak kadar iyi donatılmışlardı. Fransızların Amerika'daki askeri örgütlenmesi İngilizlerinkinden daha geniştı, askerleri daha iyi yetiştirilmişti. Ayrıca Fransızlar Yerlilerle askeri ittifak kurmakta İngilizlerden daha başarılıydılar. Savaşın başında Fransızlar peşpeşe zafer kazandılar. Ama bu arada, İngiltere Amerika'daki asker ve malzeme varlığını artırmaktaydı. Sonunda, 1758'de Saint Lawrence'ın deniz ve kara kuvvetleri tarafından kontrolünü amaçlayan geniş bir strateji uygulamaya başladı. İngilizler 1759'da Quebec'i Fransızlardan aldı. Bu, savaşın dönüm noktası oldu. İngilizler 1760 sonbaharında Montreal'e girince bütün Kuzey Amerika fiilen İngiltere'nin denetimine geçmiş oldu. İngiltere 1763 Paris Antlaşması'yla bütün Kanada'yı, Doğu ve Batı Florida'yı, Mississippi'nin doğusunda kalan bütün toprakları ve Antiller'deki St. Vincent, Tobago ve Dominika adalarını aldı. Ne var ki, İngiltere'nin bu kazancının maliyeti çok yüksekti. Savaş sırasında hükümetin harcamaları iyice artmıştı. Birçok İngiliz savaş giderlerine Amerika'daki kolonilerin katkıda bulunmaları gerektiğini düşünmeye başladı. Amerikan kolonileri, Fransız ve Yerli tehdidinden ilk kez 1763'te kurtulmuştu ve omuzlarına yük olan askeri örgütün harcamalarını karşılamak için vergi vermeye her zamankinden daha fazla karşı çıkıyordu. İngilizler ise Fransız ve Yerli Savaşı'nın giderlerinin hiç olmazsa bir bölümünü karşılamak için imparatorluğu yeniden düzenlemek ve bu yeniden düzenleme programını uygulayabilmek için de kolonilere yeni vergiler koymak istiyordu. Amerikan kolonileri artık ekonomik olarak güçlü, kültürel bakımdan farklı ve siyasal olarak daha bağımsızdı. Sonunda İngiltere'nin imparatorluk planlarına karşı ayaklandılar.

AMERİKAN DEVRİMİ. Devrimin öncesi. İngiltere ile Fransa arasındaki savaşın kısa dönemli sonucu, İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki imparatorluğunun daha da genişlemesi ve sağlamlaşması oldu. Uzun dönemli sonuçları ise bunun tam tersiydi. Çünkü İngiltere savaşı kazanarak imparatorluğu bir arada tutan en güçlü öğeyi ortadan kaldırdı. Savaş öncesinde, ortak çıkarlar, ortak düşmanlar, "İngilizlerin haklarına" ve bütün tarafların tanımlamaktan özenle kaçındıkları bir imparatorluk anayasasına duyulan ortak saygı imparatorluğu bir arada tutan en önemli öğelerdi. İngiltere'de olduğu gibi kolonilerde de uyruklar, geniş ve kapalı bir ortak pazarın korunmasından kazanç sağlamaktaydı. Koloni halkı imparatorluğun dışındaki dünyayla ticaret yapmak isteyince mevcut yasaların gevşekliği gizli ticareti olanaklı kılıyordu. Benzer biçimde, İngiliz kolonilerinin güneyinde, batısında ve kuzeyinde İspanyol ve Fransız kolonilerinin bulunması, İngiltere ve Amerika'nın askeri ve siyasal çıkarlarını birbirine bağımlı kılmıştı. Fransa'nın 1760'tan sonra aradan çekilmesi İngiliz-Amerikan stratejik bağımlılığını bozdu ve ekonomik çıkarların ortaklığına da son verdi. İngiltere'yle koloniler arasında çatışmalar belirdi. Bu çatışmalar arttıkça, her iki tarafın sözcüleri haklarını istemeye ve imparatorluk anayasasını kendi anladıkları gibi tanımlamaya başladılar. On üç yıl boyunca tanımlamalar çatışmaları, çatışmalar yeni tanımlamaları izledi. İmparatorluğun bütünlüğünü barışçı yollardan koruma olanağının kalmadığı açıkça ortaya çıktı.

Orta Koloniler'de (Pennsylvania, New York, New Jersey ve Delaware) genel bir ekonomik zenginlik, ama aynı zamanda İngiltere'yle toplumsal ve siyasal sürtüşme ve anlaşmazlık vardı. Buğday ve un üretimi patlama düzeyine varmış, çiftçiler ve tüccarlar için güzel günler getirmişti. Bölgede önem bakımından ikinci sırayı alan demir ürünlerinin üretimi de düzenli olarak artıyordu. Ama yeni göçmen dalgaları bu kolonilerin her birinde toplumsal gerginliğe yol açtı. İngiltere Parlamentosu'nun 1760'ta kabul ettiği yasalar yeni ticari düzenlemeler getirerek kolonilerin ekonomik gelişmesini engellemeye başladı. Kolonilerde bu yasalara karşı tepki giderek artıyordu.

1760'ların ortalarında kolonilerde yaşayanlar kendi aralarında derin bir biçimde bölünmüşlerdi. Parlamento'nun çıkardığı yasalara karşı tepki güçlü ama dağınıktı. Parlamento 1765'te kolonilerden sağladığı gelirleri artırmayı ve İngiltere'deki ağır vergi yükünü hafifletmeyi amaçlayan Damga Yasası'nı kabul etti. Pek çok İngiliz, ülkedeki ağır vergilerin geniş bir sömürge imparatorluğunu korumanın maliyetinden kaynaklandığına inanıyordu. Amerika'da, başta Boston olmak üzere birçok liman kentinde damga vergisinin toplanmasına karşı tepki şiddetli oldu. Koloni sakinleri birçok yerde bu vergi kaldırılıncaya değin İngiliz mallarını ithal etmeyi reddetti. Ekim 1765'te 9 koloni New York'ta toplanan bir kongreye temsilci yolladılar. Kongre, Damga Yasası'nı, özellikle vergilerin halk tarafından krala gönüllü olarak verilen bir armağan olduğu ilkesini çiğnediği gerekçesiyle protesto etti. Parlamento, daha çok Amerikalıların boykotundan zarar gören Londralı tüccarların baskısıyla yasayı kaldırdı.

Kolonilerin sözcüleri Parlamento'nun geri adım atmasını coşkuyla karşılarken, aynı gün geçirilen Açıklayıcı Yasa'yı önemsemediler. Oysa bu yasa, Parlamento'nun her durumda koloniler adına yasa çıkarma yetkisine sahip olduğunu tekrarlıyordu. Haziran 1767'de Parlamento, Amerika'nın ithal ettiği kurşun, cam, boya, kâğıt ve çaya vergi koyan Townshend Vergi Yasaları'nı kabul etti. Bunun üzerine John Dickinson, kolonilerdeki direnişi harekete geçiren bir dizi yazı yayımladı ve görüşleri Amerika'nın çoğunluğunca kabul edildi. Buna göre Parlamento, ticareti ve imparatorluk içindeki öbür ilişkileri düzenlemek amacıyla kolonileri vergilendirebilirdi, ama hiçbir zaman gelir elde etmek için kolonilerden vergi isteyemezdi. Yeni boykotlar ve İngiltere'deki siyasal baskılar karşısında çay vergisi dışındaki bütün Townshend Vergileri kısa bir süre sonra kaldırıldı. Bu, olayların bir süre yatışmasını sağladı.

1772'deki yapay ekonomik gelişmenin sona ermesiyle bozulan ekonomik durum olayların yeniden başlamasına yol açtı. Massachusetts'in iç kısımlarında, genellikle tutucu olan ağır borç yükü altındaki çiftçiler, Bostonlu radikalleri desteklemeye başladılar. Virginia'da iflasın eşiğindeki tütün yetiştiricileri New Englandlı çiftçilerden daha fazla borca girmişlerdi. Öte yandan Doğu Hindistan Kumpanyası da iflasa sürüklenmekteydi. Parlamento şirketi kurtarmak için 10 Mayıs 1773'te şirkete yeni ayrıcalıklar veren karmaşık bir yasayı kabul etti. Tanınan ayrıcalıklar arasında, Londra'da depolanmış olan çayın Amerika'ya sevkedilmesi durumunda, ödenmiş olan çay ithalat vergisinin iadesi de vardı. Dolayısıyla, Townshend Vergi Yasaları'na karşın, yüksek kaliteli İngiliz-Hint çayı, Amerika'da ucuz ama düşük kaliteli Hollanda çayından daha ucuza satılacaktı.

Çay Yasası, Amerika'daki muhalif öğeleri yeniden birleştirdi. New York, Philadelphia ve New England limanlarındaki gizli çay ticaretinden kazanç sağlamaya alışmış olan tüccarlar, mali çöküntü tehlikesi karşısında yeni direnişi parasal olarak desteklediler. Bu yeni yasanın Amerikan özgürlüklerini rüşvet yoluyla yıkmaya yönelik olduğu propagandası yapılmaya başladı. Çünkü Amerikalılar daha ucuz olduğu için vergili çayı almaya yönelecekti. Radikaller Boston'da çayları denize dökerken Charleston'da da gemilerin çay yükune el koydular.

Öbür yerlerde ise çay siparişleri geri çevrildi. Amerikalıların bağımsızlık için komplo hazırlamasından korkan Parlamento 1774'te kabul ettiği bir dizi yasayla Boston limanı için boğucu ticari sınırlamalar getirdi.

Dayanılmaz Yasalar adı verilen kısıtlamalar karşısında Amerikalıların genel yanıtı, ekim ayında bir Kıta Kongresi toplamak oldu. New Englandlıların ve Virginialıların radikalleşmelerine karşın, kongrede egemen ses tutucu John Dickinson'un sesiydi. Dickinson, yeni yasaların İngiliz anayasasını ortadan kaldıracak nitelikte olduğu görüşündeydi. Ona göre direniş tarih ve gelenek tarafından doğrulanmaktaydı.Orta Koloniler'in ve Güney'in temsilcileri Dickinson'u destekledilerdi. Kongrede radikal görüş sahipleri azınlıktaydı. İngilizlerin Nisan 1775'te şiddete başvurmalarına karşın hiç kimse imparatorluktan ayrılmayı ciddi bir biçimde savunmuyordu. Ama aralık ayında Thomas Paine, *Common Sense* (Sağduyu) adlı yapıtıyla krala bağlılık yolunda ileri sürülen her türlü iddiayı çürüttü. 1776'da direniş savaşa dönüşmek üzereyken bağımsızlıktan yana olanların sayısı da hızla artıyordu. Ancak Orta Koloniler'de ve Güney'de halkın çoğunluğu sonuna kadar bağımsızlığa karşı çıktı. Çünkü imparatorluk onlar için iyiydi ve ayaklanma, Yerlilerle, kölelerle ve sınırlarda yaşayan öğelerle yeni sorunlara yol açabilirdi. İmparatorluğun meyvelerinden daha az yararlanan New England ve Virginia riskleri göze almaya hazırdı. Kongre 2 Temmuz 1776'da bağımsızlıktan yana bir oylama yaptı. İki gün sonra ise Jefferson tarafından kaleme alınmış olan ve "insanlığın düşüncelerine" seslenen Bağımsızlık Bildirgesi'ni ilan etti.

Bağımsızlık Savaşı. Amerikan Devrimi diye de bilinen Bağımsızlık Savaşı, 1778 başına değin İngiliz imparatorluğu içinde bir iç savaş olarak sürdü. 1778'de Fransa'nın, 1779'da İspanya'nın ve 1780'de Hollanda'nın kolonilerin yanında yer almasıyla uluslararası bir savaşa dönüştü. Başlangıçtan itibaren deniz gücü savaşın gelişimini belirleyen önemli bir etken oldu. Deniz gücü sayesinde, İngiltere askerlerinin sayısının daha az olmasının doğurduğu açığı kapattı. Fransa da İngiltere'yi Yorktown'da kesin teslime zorladı.

Amerikalılar karadaki savaşları temel olarak iki ayrı örgütlenmeyle sürdürdüler: Kıta (ulusal) ordusu ve eyalet milisleri. Savaş boyunca ordunun toplam sayısı 231.771'e, milislerin sayısı ise 164.087'ye ulaştı. Ama herhangi bir belirli dönemde Amerikan güçleri genellikle 20 binin üzerine çıkmadı. Yeterli düzeyde kıta gücünün toplanamamış olmasının nedeni, kolonilerde düzenli ordulara karşı duyulan güvensizlik ve hoşnutsuzluktu. Buna karşılık, İngiltere profesyonellerden oluşmuş, güvenilir ve kararlı bir orduya sahipti. Asker sayısı 42 bini ancak bulduğundan yaygın askere alma programlarına başvuruldu. Asker sayısı gene yetersiz kalınca İngiltere Alman prenslerinden parayla 30 bin asker kiraladı.

Savaş Massachusetts'te, General Thomas Gage'in, koloni askerlerinin Boston yakınında Concord'da bulunan depolarını imha etmek için asker yollamasıyla 19 Nisan 1775'te başladı. General George Washington Kıta Kongresi tarafından Amerikan kuvvetlerinin başkomutanlığına getirildi. Washington hem İngilizleri Boston'da durdurmak, hem de ulusal bir ordu toplamak zorundaydı.

Amerikalılar Kanada'daki Montreal'i alma girişimlerinde başarılı olamadılar. İngiliz hükümeti ayaklanmayı bastırmak için General Howe ve kardeşini 34 bin kişilik bir donanmayla New York'a yolladı. Howe kardeşlere ayrıca Kongre'yle uzlaşma görevi de verildi. Howe'lar barış elde edemeyince kuvvete başvurdular. General Howe 27 Ağustos 1776'da Long Island'a çıktı. Delaware Irmağının batı kıyısına kadar geri çekilmek zorunda kalan Washington, aralık sonunda karşı saldırıya geçti. Ocaktaki Trenton-Princeton çarpışmaları bağımsızlık mücadelesinin seyrini değiştirdi.

1777'de İngiltere'nin stratejisi, New England'la öbür koloniler arasında bir boşluk meydana getirmekti. Ama bunda başarılı olamadılar. Amerikalılara 1776'dan beri gizlice mali ve askeri yardımda bulunan Fransa, Haziran 1778'de resmen savaşa girdi. Amerikalılarla Fransızların ortak harekâtı savaşın sonucunu belirledi. İngiliz ordusu 19 Ekim 1781'de Yorktown'da teslim oldu. Bundan sonra kara savaşı durdu, ama açık denizde çarpışmalar sürdü. Son İngiliz askerlerinin 25 Kasım 1783'te New York'tan ayrılmasından sonra Washington kente girdi.

Koloni güçleri, çatışmaların başından itibaren İngiltere donanmasına birçok kez meydan okudu, ama deniz savaşları asıl İngiltere ile Amerika'nın Avrupalı müttefikleri arasında oldu. Amerikalıların rolü korsanlıkla sınırlı kaldı. Denizin önemi baştan anlaşılmıştı. Kıta Kongresi Ekim 1775'te bir Kıta Donanması, kasım ayında da Deniz Piyadeleri Birliği kurulmasını kararlaştırdı. Ama donanmanın etkisi sınırlıydı. Amerikalılar 1776'da İngiltere'nin 270 gemisine karşılık 27 gemiye sahipti. Savaşın sonunda da İngilizlerin gemi sayısı 500, Amerikalılarınki 20'ydi. Denizcilerin en iyileri korsanlığa yöneldiklerinden Kıta Donanması bir eğitim ve disiplin eksikliği sorunuyla karşı karşıyaydı.

Fransa'nın, İspanya'nın ve Hollanda'nın savaşa girişi denizdeki çatışmanın yönünü değiştirdi. İspanyollarla Hollandalılar etkin bir rol oynamadılar, ama İngiliz donanmasını Avrupa'ya bağlamakta başarılı oldular. İngiliz donanması hem Amerika kıyılarını, hem de düşman limanlarını aynı anda abluka altında tutamazdı. Ayrıca İngiltere'nin gemileri, yılların ihmali ve tasarruf politikaları sonucunda günün koşullarının gerisinde kalmıştı, sayıları yetersizdi. Bu yüzden Fransa'nın Toulon filosu kolaylıkla Amerika'ya ulaşabildi. Fransızlar bazı deniz çatışmalarında Amerikalılara yardım ettiler.

1783 Paris Antlaşması'yla İngiltere, batıda Mississippi Irmağını da içine alan geniş sınırlarla, Amerika'nın bağımsızlığını tanıdı. Kanada İngiltere'nin elinde kaldı, ama Doğu ve Batı Florida İspanya'ya verildi. Amerikalıların İngiliz yurttaşlarına olan özel borçlarını ödemeleri ve Newfoundland'ın balık alanlarından yararlanmaları kararlaştırıldı. Kongre, eyaletlerden krala bağlı olanlara adil bir şekilde davranılmasını istedi.

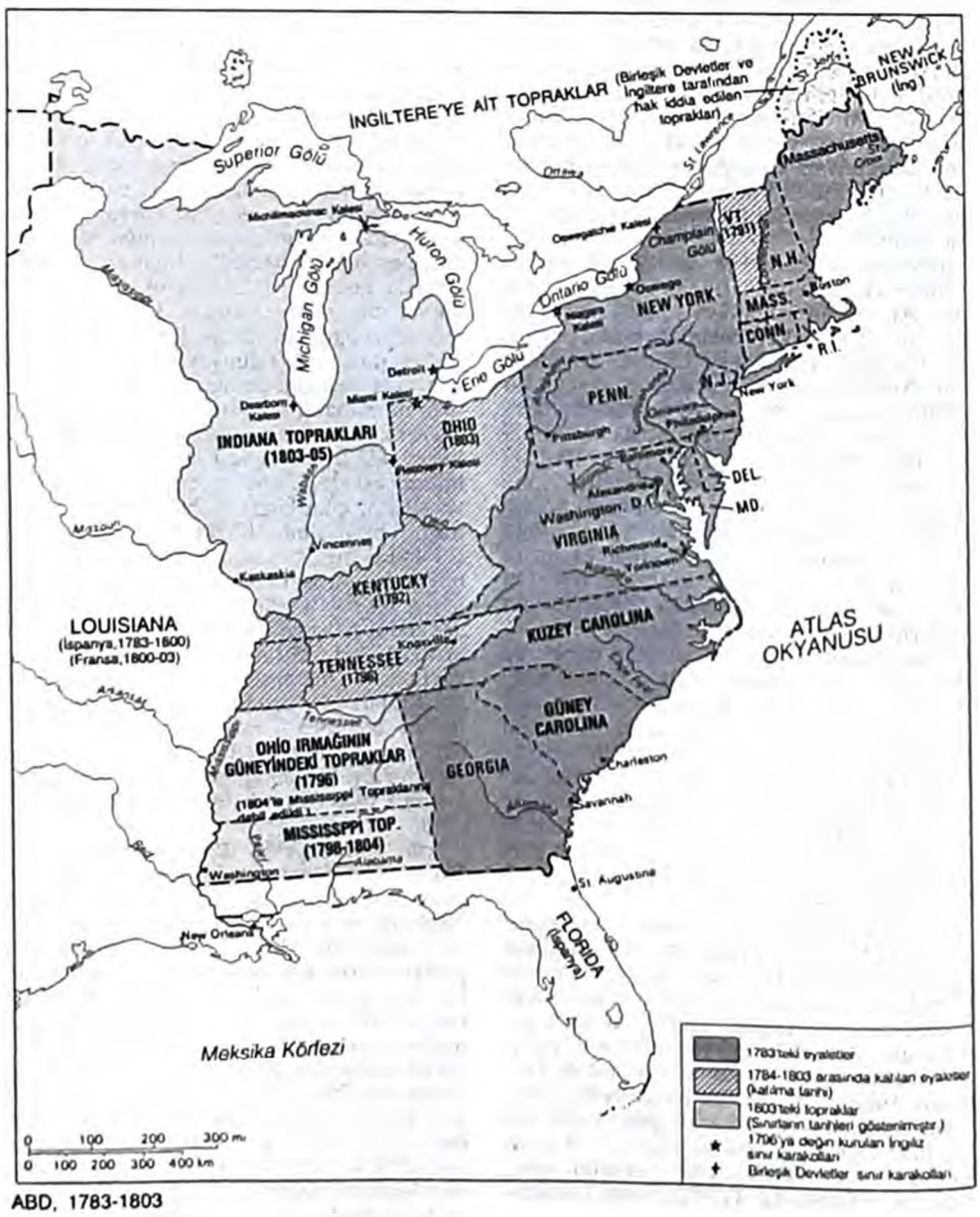

ABD, 1783-1803

KONFEDERASYON VE FEDERAL CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİ. Konfederasyon ve Anayasa Kurultayı. 1776'ya doğru bağımsızlık konusu gündeme gelince çeşitli kolonilerde bu konu üzerindeki iç siyasal kutuplaşmalar sertleşti. Bağımsızlıktan yana olanlar kısa sürede iki ana gruba ayrıldılar. Orta Koloniler'in ve Güney'in isteksiz olarak ayaklanan halkı, bağımsızlığın kazanılacağı anlaşıldığında, önceden güçlü bir hükümet kurulmasında ısrarlıydı. New England'ın ve Virginia'nın ateşli bağımsızlıkçıları ise cumhuriyeti savunuyorlar, monarşiye, merkezi hükümete, yürütme gücüne ve yerel grupların iktidarı üzerinde her türlü sınırlamaya karşı çıkıyorlardı. Cumhuriyet yanlıları 1776'dan 1780'e değin ağır bastılar ve Konfederasyon Maddeleri'nin kabul edilmesini sağladılar. Bu sözleşme Dickinson'un önerdiği güçlü ulusal hükümet formülü yerine bir tür "dostluk birliği" kuruyordu.

Ne var ki cumhuriyet yanlılarının bu üstünlüğü pek az iç reform sağlayabildi. Rhode Island ve Connecticut dışındaki koloni yönetimleri yeni anayasalar kabul etmişti, ama Pennsylvania ve Georgia anayasaları dışında, bunların hiçbiri radikal sayılmazdı. Pennsylvania ve Georgia'da, yürütme ve yargı organlarının denetiminde olmayan tek meclisli birer yasama organı kurulmuştu. Öbür 9 koloni, siyasal iktidarı 1776 yazındaki haliyle dondurmak istiyordu. Hepsinde yürütmenin gücü azaltıldı ve yasama yetkisi genişletildi.

1783 Paris Antlaşması'ndan sonra Amerikalılar kendilerini dost olmayan bir dünyada buldular. İngiltere Batı Hint Adalarını Amerikan gemilerine kapamıştı. İspanya da kolonilerini ve bu arada New Orleans'ı da kapayarak Batı'nın gelişmesini engellemişti. Fransa bile New England'ın balığıyla Virginia'nın tütününü almaktan vazgeçti. Kısacası, bağımsızlıktan elde edilmesi beklenen sonuçlar gerçekleşmemişti.

İç gerginlikler de yeni cumhuriyetin içinde bulunduğu güçlükleri artırıyordu. Konfederasyon Maddeleri çerçevesinde hemen hemen hiçbir güce sahip olmayan Kongre, ulusal ve yerel sorunlarla başa çıkacak durumda değildi. Savaş sırasında biriken ulusal ve eyalet düzeyindeki kamu borçları 60 milyon doları buluyordu. Ulusal düzeyde bir şey yapılamaz hale gelince eyaletler kamu borçları sorununu kendi başlarına çözmeye çalıştılar. Savaş borçlarını ödeyebilmek için ağır yük altına giren ve bu nedenle ekonomik bunalım içinde bulunan Massachusetts'te 1786'da bir iç savaş bile çıktı (Shays Ayaklanması). New York eyalet meclisi, Kongre'ye ithalat vergilerinden bağımsız bir gelir kaynağı bulunması için Konfederasyon Maddeleri'nde değişiklik yapılmasını isteyen bir öneriyi reddetti. Çaresizlik içindeki Kongre ve Rhode Island dışındaki bütün eyaletler "Birliğin gereklerini gözden geçirmek" üzere Mayıs 1787'de Philadelphia'da bir genel kurultay toplanması için çağrıda bulundular.

Mayıs 1787'de toplanan Philadelphia Kurultayı, birçok değerli devlet adamını bir araya getiren bir toplantı olarak tanımlanır. Oysa Thomas Jefferson, Sam ve John Adams, Richard Henry Lee, John Hancock ve Patrick Henry gibi 1776 kahramanları toplantıda yoktu. Delegeler siyaset kuramından iyi anlıyorlardı, ama temelde iş ve kamu yönetimiyle ilgilenen pratik insanlardı. Amerika'nın ne tür bir ulusal hükümete sahip olması gerektiği sorusuyla değil, "ABD ulusal bir hükümete sahip olmalı mı?" sorusuyla ilgileniyorlardı. Elli beş delege bu sorun üzerinde dört gruba ayrılmıştı. Delegelerin çoğu koyu milliyetçiydi. Washington ve Franklin'in önderliğindeki 8-10 kişilik milliyetçiler grubu, güçler ayrılığı ilkesine dayanan sınırlı bir ulusal otoriteden yanaydı, ama öbür delegelerin onaylayabilecekleri bir hükümet biçimini kabule de hazırlardı. İki monarşi yanlısı, Dickinson ve Hamilton; Pennsylvania valisi Morris ve Güney Carolina'dan John Rutledge'in başını çektiği 7-8 aristokrat her türlü ulusal hükümeti kabul edebilecek durumdaydı. Pennsylvania'dan James Wilson ve Virginia'dan James Madison'ın 7-8 kişilik "demokratik" milliyetçileri ise geniş bir halk tabanına dayanan güçlü bir ulusal hükümet istiyordu. Bunların dışında iki ayrı "koşullu" milliyetçiler grubu bulunuyordu. Bunlardan birincisi, ulusal hükümeti dar bir biçimde tanımlanmış cumhuriyetçi ilkeler üzerine kurulmuş haliyle kabul ediyordu. Öbür grup ise, toprakların bütün eyaletlerin ortak malı olması koşuluyla çok güçlü bir merkezi otoriteyi destekliyordu. Son olarak, birkaç delege, özellikle New York'tan bazı delegeler, ulusal yetkinin artırılmasına kesinlikle karşıydı.

Madison ve Wilson ideolojik ayrılıkları, Rutledge, Roger Sherman ve Oliver Ellsworth ise siyasal ve ekonomik görüş ayrılıklarını gidermeye çalıştılar. Kurultayda yürütme, yasama ve yargı güçlerine bölünmüş bir ulusal hükümetin kurulması görüşü hemen kabul edildi. En sert tartışmalar, yasama organında temsil sorunu üzerinde oldu. Nüfusla orantılı bir temsil mekanizmasını savunan eyaletlerin karşısında, küçük eyaletler eşit temsil istiyordu. Uzlaşma formülü olarak iki bölümlü bir meclis kabul edildi: Meclisin bir bölümünün üyeleri eyaletlerin nüfuslarına göre seçilecek, öbüründe ise her eyalet eşit sayıda temsilci bulunduracaktı. Bu ikinci bölüm kamu arazileri üzerinde denetime de sahip olacaktı. Komitelerde son şeklini alan anayasa 17 Eylül 1787'de 42 delegeden 39'unun oyuyla kabul edildi. Anayasanın 9 eyalet tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesi ise Mayıs 1790'da gerçekleşti.

Siyasal gelişmeler, 1789-1816. Yeni anayasaya göre ilk seçimler 1789 başında yapıldı. Çoğunluğunu eski milliyetçilerin oluşturduğu Federalistler iktidara geldiler. Washington bütün oyları alarak başkan, John Adams da başkan yardımcısı oldu. Kongre'ye bir avuç Antifederalist seçildi. Yeni hükümet 1789'da yoğun bir biçimde çalışmaya başladı.

Antifederalistler, anayasaya bir haklar bildirisi eklenmesi için ikinci bir kurultay toplanmasını istediler. Sonunda Kongre 12 Ek Madde'yi kabul ederek eyaletlerin onayına sundu. Bunlardan 10'u Aralık 1791'de Haklar Bildirisi olarak onaylandı. Bu ek maddeler, eyaletler ve bireyler karşısında ulusal hükümetin gücünü sınırlıyor, bir dizi hak konusunda güvence getiriyordu. Söz konusu sınırlamalar, eyalet yönetimleri için geçerli değildi. Kongre 1789'da vergi ve adalet mekanizmalarını düzenlemeye başladı. Yeni bakanlıklar kurmak yerine Konfederasyon'un yönetim mekanizmasını değiştirerek kabul etti.

Kongre, Hazine Bakanı Hamilton'dan kamu borçları üzerine bir rapor hazırlamasını istedi. Hamilton, Ocak 1790'da sunduğu "Kamu Kredileri Hakkında İlk Rapor"da, İngiltere'de 1690-1730 arasında geliştirilmiş olan sisteme dayalı ayrıntılı bir plan önerdi. Hamilton, genç Amerikan ekonomisi üzerinde ağır bir yük olan borçları ödemek yerine, borçları paraya çevirmeyi düşünüyordu. Bu amaçla eski Konfederasyon'un bütün borçları ve eyaletlerin savaş borçları yeni ulusal hükümetin tahvilleriyle değiştirilecekti. Yeni tahviller, Hazine Bakanlığı tarafından desteklenecek ve düzenli faiz getirecekti. İngiltere Merkez Bankası'na benzer yarı resmi bir ulusal banka da, kamu borçlarına dayanan kâğıt para çıkarabilecekti. Tütün yetiştiren eyaletlerin temsilcileri Hamilton'un planına karşı çıktılar. Kongre planı 1790'da kabul etti. ABD Bankası'nı kuran yasa da Şubat 1791'de çıkarıldı. Jefferson, bankanın, dar anlamda yorumuyla anayasaya aykırı olduğunu iddia ederken Hamilton tersini savunuyordu. Hamilton planının yeni Amerikan sanayisini geliştirmeye yönelik koruyucu gümrük düzenlemeleri ise reddedildi. Büyük ölçüde bu tartışmaların sonucunda, siyasal partilere benzer gruplaşmalar 1792'de biçimlenmeye başladı. Madison ve Jefferson'un önderliğindeki Cumhuriyetçiler, yönetim karşıtı bir gazete çıkardılar. Demokratik-Cumhuriyetçi dernekler adı altında yerel düzeyde örgütlenmeyi gerçekleştirdiler ve seçim etkinliklerine girişiler. Güney'in üst bölümlerinde, Batı sınırında ve Orta eyaletlerin eski Antifederalistleri arasında destek sağladılar. Hamilton'un önderliğindeki Federalistler de bir gazete çıkardılar, ama siyasal örgütleri temelde Hazine Bakanlığı memurlarından oluşuyordu. Federalistleri destekleyenler hızla arttı, ama "parti" özellikle New England, Güney Carolina, New York ve Philadelphia çevresinde yandaş buldu.

1793'te Amerikan siyasetini 22 yıl uğraştıracak yeni bir sorun ortaya çıktı: Napoleon Savaşları. Fransız elçisi Edmond Genet, Amerika'ya gelip 1778 Fransız-Amerikan İttifakı gereğince ABD'nin Fransa'nın yanında savaşa girmesi gerektiğini ileri sürdü. İngiltere ile savaşmanın gümrük gelirlerini azaltacağını ve ulusun birliğini sağlayan mali sistemin çökmesine yol açacağını savunan Hamilton, tarafsızlığın korunmasını istiyordu. Washington, Hamilton'un tavsiyelerine uyarak bir tarafsızlık bildirisi yayımladı. Bunun ardından Fransa'ya yakınlık duyan Jefferson Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etti.

İngiliz donanması 1793-94 kışında birçok Amerikan ticaret gemisine el koydu. Bu olaylar Amerika'da Cumhuriyetçilerin durumunu güçlendirdi. İngiltere ile ilişkileri koparmayı göze alamayan Washington, John Jay'i Londra'ya yolladı. Jay'in İngiltere ile imzaladığı antlaşma, İngiliz-Amerikan ilişkilerinin bozulmasını önledi. Bu antlaşmayla İngiltere, Amerika'nın kuzeybatısında elinde tuttuğu bazı noktaları bırakıyordu. Ayrıca antlaşma, tarafsız Amerika gemilerine savaşan devletlerin mallarını taşıma olanağı getirdi. Jay Londra'dayken Pennsylvania'nın batısında, içki üzerindeki federal vergiye karşı Viski Ayaklanması çıktı. Demokratik-Cumhuriyetçi dernekler bu ayaklanmayla ilişkili görüldüğü için büyük ölçüde gözden düştü. Cumhuriyetçiler buna karşın, Jay Antlaşması'na karşı canlı bir muhalefet örgütleyebildiler. Yalnız Fransa'daki Terör Dönemi (1793-94) bu muhalefeti zayıflattı ve antlaşma Senato'nun üçte iki onayını almayı başardı.

Washington, ikinci döneminin sonunda (3 Mart 1797) yeniden başkan seçilmek istemediğini açıklamıştı. Seçimlerde Federalist başkan yardımcısı John Adams başkanlığa, Cumhuriyetçi Jefferson da başkan yardımcılığına getirildi. Adams'ın başkanlığı sırasında Jay Antlaşması yüzünden Fransa ile ilişkiler bozuldu. Fransa, Amerikan diplomatlarını tanımak için rüşvet ve haraç istedi. ABD savaşa hazırdı; 1798 ve 1799'da Fransa ile bazı deniz çatışmaları oldu. 1 Ekim 1800'de Napoleon, gizli San Ildefonso Antlaşması'yla İspanya'dan Louisiana'yı

aldı. Ama Adams savaşa girmekten kaçındı. 1800 seçimlerinde Jefferson ve Aaron Burr eşit sayıda oy aldı. Jefferson, Kongre kararıyla başkan oldu.

Jefferson'un sonradan "1800 Devrimi" diye adlandırdığı bu seçim aslında halk iradesini tam olarak yansıtmıyordu. İkinci seçmenlerin çoğu eyalet meclislerince seçilmişti. Bu yönetim değişikliği federal sistemde önemli değişiklikler de getirmedi. Jefferson ve hükümeti, Cumhuriyetçi ideologların düş kırıklığı pahasına ne hükümeti Federalistlerden temizledi, ne de Hamilton'un kurduğu sistemi değiştirdi. Ayrıca anayasanın dar yorumu, zayıf yürütme gibi ilkeleri de bıraktı. Başkan ve çevresindekiler yargı gücü karşısında kuşku duymaktaydılar. Başkan Adams tarafından göreve getirilmiş olan Yüksek Mahkeme başyargıcı John Marshall, Kongre'nin kabul ettiği bir yasayı anayasaya aykırı bularak hukuki denetleme ilkesini ortaya atınca Jefferson öfkelendi ve 1805'e değin Yüksek Mahkeme'yi kendi görüşleri doğrultusunda değiştirmeye çalıştı, ama başarılı olamadı.

Jefferson'un asıl ilgilendiği, dış ilişkiler ve ülkenin genişletilmesiydi. 1803'te Fransa'dan 15 milyon dolar karşılığında Louisiana arazisi satın alındı. Jefferson, güneye denizden bir çıkış elde etmek için İspanya'dan da Florida'yı almaya çalışıyordu. Öte yandan ABD, Avrupa savaşlarına karışmaya başlamıştı. İngiltere 1805'te, ABD'ye savaşan devletlerin mallarını taşıma izni veren kararını geri aldı. Ertesi yıl İngiltere ve Fransa, Amerika'nın Avrupa'yla ticaretini engellemeye yönelik önlemler aldılar ve yeni kuralları çiğnedikleri gerekçesiyle yüzlerce Amerikan gemisine el koydular. Buna karşılık Kongre, Jefferson'un isteği üzerine bütün Amerikan ihraç mallarına ambargo koydu. Bu, Jefferson'un başkanlığının en karanlık dönemi oldu. Çünkü ambargonun uygulanabilmesi için yurttaşlık hakları acımasızca çiğnendi. Jefferson başkanlığının ikinci dönemini tamamladıktan sonra bir daha devlet işlerinde görev almadı.

Jefferson'un dışişleri bakanı olan Madison 1809'da başkanlığa seçildi. Madison usta bir siyasetçiydi, ama Jefferson'un başkanlık kurumuna kazandırdığı liderlik özelliklerinden yoksundu. Madison, İngiltere ile Fransa'nın denizlerin serbestliği ilkesine saygı göstermelerini sağlamaya çalıştı. İngiltere ise Amerikan donanmasını rahatsız etmeye devam etti. Amerikan donanması, düzenli ordu karşısında duyulan kuşku nedeniyle küçülmüştü. Federal hükümet de, Cumhuriyetçilerin Kongre'de ABD Bankası'nın sona eren beratını yenilemeyi reddetmeleri yüzünden büyük ölçüde zayıflamıştı. 1812'ye doğru Amerika'nın hem İngiltere, hem de Fransa'yla ilişkileri bozulmuş ve savaş gücü zayıflamış durumdaydı. Ama ABD'de savaş isteyen güçler ağır bastı. Sonunda, 18 Haziran 1812'de İngiltere'ye savaş ilan edildi. Ama Delaware Irmağının doğusu ve kuzeyi tamamen barıştan yanaydı.

1812 Savaşı'nda Amerika'nın stratejisi, denizde çarpışmadan denizlerin serbest olması için mücadele etmekti. İngiltere ise Amerikan donanmasını limanlarda sıkıştırmayı ve kıyıları abluka altına almayı amaçlıyordu. Savaş sırasında Amerika'nın mali durumu iyice bozuldu. Cumhuriyetçi yönetim ABD Bankası'nı ortadan kaldırmış, Kuzeyli tüccarları karşısına almıştı. New Englandlılar savaşa karşıydı ve düşmanla ticaret yapmayı sürdürüyordu. İngiltere'nin tarafına geçmeyi düşünenler bile vardı.

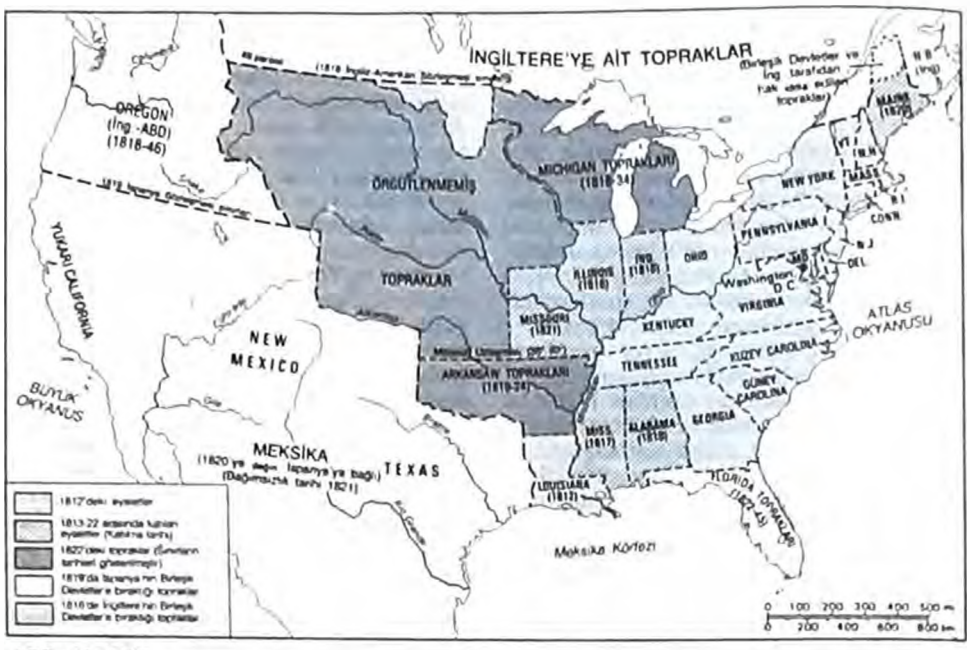

ABD, 1812-22

1814 çarpışmalarında Amerikalılar şaşılacak ölçüde başarılı oldular. İngiliz temsilciler, Amerikalılarla görüşmelerin aylardır sürmekte olduğu Belçika'nın Gent kentinde 24 Aralık 1814'te barış antlaşması imzalamayı kabul ettiler. Barış antlaşmasıyla savaştan önceki duruma dönüldü. Görüntüdeki bu zafer ve barışın yeniden kurulmuş olması Madison'un durumunu güçlendirdi. Madison'un kendi seçtiği aday, eski dışişleri ve savaş bakanı James Monroe 1816 başkanlık seçimlerini kolayca kazandı.

1816-50 ARASINDA ABD. James Monroe'nun başkanlığa seçildiği 1816 ile John Quincy Adams'ın başkan olduğu 1824 arasındaki dönem Amerikan tarihinde "İyi Niyet Dönemi" diye bilinir.

ABD'nin savaştan sonraki dış politikası milliyetçilik duygularını canlandırdı. Florida 1819'da İspanya'dan alındı. "Amerika Amerikalılarındır" diye özetlenebilecek olan Monroe Doktrini (1823) aslında uzun bir mesajın içine sıkıştırılmış birkaç cümleden ibaretti. Ülkeyi saran milliyetçilik akımının bir yansıması olan doktrinin öbür devletler üzerindeki kısa dönemli etkisi az oldu. Başkan Monroe, 2 Aralık 1823'te Kongre'ye sunduğu yıllık mesajında Avrupalı devletlere uyarıda bulundu. Ona göre, Amerika kıtasının sömürgeleştirilmesi artık sona ermişti ve Avrupalı devletler bu kıta üzerindeki isteklerinden vazgeçmek zorundaydı. Ayrıca Avrupalılar, kendi monarşik sistemlerini de batı yarıküresinin dışında tutmalıydılar. Buna karşılık ABD de sürmekte olan Yunan Bağımsızlık Savaşı'na müdahale etmeyecekti.

Yargıç John Marshall'ın başkanlığındaki Yüksek Mahkeme, kararlarıyla Kongre'yi ve federal otoriteyi eyaletler aleyhine güçlendirerek milliyetçiliği körükledi. Kongre'nin ikinci kez bir ulusal banka kurulmasına karar vermesi (1816), bir ölçüde ülkenin 1812 Savaşı'ndan sonra içine düştüğü mali sıkıntıları gidermeye yönelikti. Ayrıca mali çevrelerin entrikaları da bu kararın alınmasını etkilemişti.

Ulusal birliğin güçlenmesi yolundaki tüm belirtilere karşın ters yönde de aynı derecede güçlü gelişmeler vardı. Yüksek Mahkeme'nin kararları güçlü federal hükümet yanlılarını sevindirirken buna karşı olanları da kızdırmıştı. Batı'nın gelişmesi de farklı duygulara yol açıyordu. Doğulu tutucular toprak fiyatlarını yüksek tutmaya çalışıyorlardı; spekülatif çıkarlar yoksulların yararına olabilecek politikalarla çatışıyordu. İş adamları, kendi çıkarlarının temsil edilmediği yeni bölgelerin gelişmesi karşısında tedirgindi. İyi Niyet Dönemi'nde bile Amerikan insanı, kendisiyle aynı konumda olmayanları küçük görme eğilimindeydi.

Siyasal partiler ulusal düzeyde uyum içinde görünüyordu, ama eyaletler içinde uyumsuzluk egemendi. 19. yüzyılın başında ABD'deki yerel ve eyalet düzeyindeki politikalar büyük sorunlarla değil, küçük çıkarlarla ilgiliydi. Ama bu durum, siyasal rekabetin yumuşak olduğu anlamına gelmiyordu. Hemen her düzeyde, kurnaz politikacılar iktidara sahip olabilmek ya da iktidarlarını güçlendirebilmek için acımasız bir mücadele içindeydi. Ulusal bölünmenin en açık göstergesi, kölelik ve özellikle köleliğin yeni kazanılan topraklarda uygulanıp uygulanmayacağı konusu üzerindeki siyasal mücadeleydi. Missouri Toprakları 1819'da köleliğe izin veren bir eyalet olarak Birlik'e kabul edilmek için başvurdu. Temsilciler Meclisi Missouri'de köleliğin varlığına karşı çıktı. Uzun tartışmalar sonunda 1820'de bir uzlaşmaya varıldı: Missouri, köleliğe izin veren bir eyalet olarak Birlik'e kabul edildi, ama Maine de Massachusetts'ten ayrılıp, köleliğin bulunmadığı bir eyalet olarak Birlik'e katıldı. Böylece köleliğe izin veren ve vermeyen eyaletlerin sayısında 12'ye 12'lik bir denge korunmuş oldu. Buna ek olarak, Missouri'nin güney sınırını oluşturan 36° 30' enlemin kuzeyinde kölelik bundan böyle yasaklanıyordu. Missouri Uzlaşması ülkenin birliğini tehdit eden tehlikeleri en azından geçici olarak azalttı. Kölelik 36° 30' enlemin güneyiyle sınırlı tutuldu.

Ekonomi. Amerikan ekonomisi, 1812 Savaşı'ndan sonraki yıllarda dikkate değer bir hızla genişleyerek olgunlaştı. Batı'nın hızla gelişmesi, tahıl ve domuz eti bakımından yeni bir merkez yaratırken, ülkenin öbür bölgelerinin başka ürünler üzerinde uzmanlaşmasına olanak verdi. Özellikle dokumacılık alanındaki yeni imalat teknikleri yalnızca kuzeydoğudaki "sanayi devrimi"ni hızlandırmakla kalmadı. Kuzey'in hammaddeye olan gereksinimini artırarak Güney'deki pamuk üretimi patlamasına katkıda bulundu. Sanayi işçileri ülkede ilk sendikaları, hattâ ilk işçi partilerini örgütlediler. Sermayenin gereksinimlerinin dev boyutlara ulaştığı bu dönemde şirketler de biçim değiştirdi. Ticaret giderek uzmanlaştı, bankaların sayısı arttı, kâğıt para kullanımı

yaygınlaştı. Ülkedeki en önemli değişiklik, insan ve yük taşıma sisteminde meydana geldi. Kara, su ve demir yollarında bu dönemde büyük atılımlar gerçekleştirildi. "Ulaşım devrimi" dönemin hemen bütün değişikliklerinde belirleyici rolü oynadı.

Bir etkinlik dalı olarak tarım, öbür kesimler karşısındaki önemini korudu. Kuzeydoğuda New York, Pennsylvania, güneyde Kentucky ve Tennessee, 1840'larda bile önemli ölçüde mısır ve buğday üreten, hayvan yetiştiren eyaletler olarak kaldı. Ama asıl eğilim üretimde uzmanlaşma yönündeydi. Pamuk yalnızca Güney'de değil bütün ülkede baş tacı edildi. Pamuk ihracatı, bütün öteki ihraç ürünlerinin sağladığı toplam gelirden daha fazla gelir getiriyordu. Köle fiyatlarının hızla yükselmesine karşın kölelik kurumu, pamuğun öneminin artmasına koşut olarak yerini sağlamlaştırdı.

Yüzyılın ortasına gelindiğinde fabrikalar daha çok kuzeydoğu eyaletlerindeki dokuma sektöründe etkinlik göstermekteydi. Ama fabrika sistemi, Ohio Vadisinde bulunan eyaletlere doğru da yayılıyordu. İşçi örgütlerinde nitelikli işçiler toplanmıştı. İşçi hareketi 1837 ve 1839 mali paniklerini izleyen bunalım döneminde ezildi. Bu panikler, 1819'daki bunalım gibi, Amerikan ekonomisinin söz konusu dönemdeki gelişmesinin eksikliklerini ve yanlışlarını gösterir. Büyüme kesintisiz değildi. Aşırı spekülasyon, enflasyon, hükümetin bazı durumlarda yetersiz kalması, dönemin özelliği olan istikrarsızlık ortamını yaratmıştı. Yüzlerce fabrika ve işyeri iflas ettı. İşsizlik geniş boyutlara ulaştı. Ekonominin yeniden canlandığı 1840'lara değin sıkıntılı günler devam etti.

Toplumsal Gelişmeler. İç Savaş'tan (1861-65) önceki yıllarda Avrupa'dan ABD'ye yüzlerce ziyaretçi geldi. Bunlar, geri döndüklerinde "dillere destan cumhuriyet"i bütün yanlarıyla anlattılar. Ziyaretçileri en çok şaşırtan, Amerika'nın kendine özgülüğüydü. Eskidünya'nın göreli olarak durgun ve düzenli uygarlığının tersine, Amerika hareketli, dinamik ve sürekli bir akış içindeydi. Amerikan halkı kaba ama canlı, hırslı, iyimser ve bağımsızdı.

Amerikan toplumu hızla değişiyordu. Savaş öncesinde nüfus, Avrupalıları şaşırtan bir hızla artmaktaydı. On yıllık artış oranları üçte bir dolayındaydı. 1820'den sonra nüfus artış hızı ülkenin her yanında aynı olmadı. New England'da ve Atlas Okyanusu kıyısındaki Güney eyaletlerinde nüfus azalırken, Batı'da artıyordu.

1830'larda ve 1840'lardaki nüfus artışında göçmenlerin önemli payı oldu. 19. yüzyılın ilk 30 yılında Amerika'ya gelen Avrupalı sayısı 250 bin iken, 1830-50 arasında bu sayı 10 katına ulaştı. Yeni gelenlerin çoğunluğunu İrlandalılar ve Almanlar oluşturuyordu.

Kuzeyde yaşayan Siyahlar kâğıt üzerinde özgürlüğe sahipti. Bunlar daha çok kol emeğine dayalı işlerde çalışıyorlardı. Kuzeydoğu kentlerindeki konumlarını yeni gelen İrlandalılara karşı koruma kaygısındaydılar. Bu iki grup arasındaki mücadele zaman zaman sokak çatışmalarına dönüşüyordu. Genel olarak özgür Siyahlara karşı duyulan nefret şiddete pek dönüşmüyordu, ama etkiliydi. Siyaset, çalışma, eğitim, yerleşme ve din alanlarında, hatta mezarlıklarda ırk ayrımı acımasızca baskıcı bir sistem doğurmuştu.

Kuzeyli özgür Siyah, bir köleden farklı olarak, içinde bulunduğu durumu eleştirebilir, bu konuda dilekçe verebilirdi. Ama bu, durumunun giderek kötüleşmesine engel değildi.

Amerikalıların çoğu kırsal alanda yaşamayı sürdürüyordu. Makineleşme tarım üretimini artırmış, tarımın ticarileşmesini hızlandırmıştı. Bununla birlikte bağımsız çiftçilerin durumu, yüzyılın ortasına gelindiğinde pek az değişmişti.

Bu dönemde kentler büyüdü; kentsel nüfustaki artış, toplumun genel büyüme hızını geride bıraktı. Kentlerdeki gelişme yalnızca New York, Philadelphia, Charleston ya da New Orleans gibi örneklerle sınırlı kalmadı. Syracuse, Natchez, St. Louis, Lexington, Pittsburgh, Chicago ve Cincinnati gibi daha küçük kentler de gelişti. Bunların önemleri ve etkileri, buralarda yaşayan küçük yurttaş topluluklarıyla oranlı değildi. Savaş öncesinde kurulmuş olan kentler, hinterlandlarının zenginliğini ve siyasal etkisini yansıtan merkezlerdi. New York yüzyılın ortalarında 500 bine yaklaşan nüfusuyla küçük kentlere göre çok daha değişik sorunlarla karşı karşıya geldi. Gene de doğu ve batıdaki, eski ve yeni, küçük ve büyük bütün kentlerde değişme biçimleri şaşılacak ölçüde benzer özellikler gösterdi. Hepsinde de yaşamsal güç ticaretti. Yeni sorunların altından kalkabilmek ve kent insanlarının yeni fırsatları değerlendirebilmelerini sağlamak için vergiler artırıldı. Limanlar, yollar düzeltildi, polis gücü profesyonelleştirildi, hizmetler yaygınlaştırıldı, çöplerin toplanması bir düzene bağlandı, yardım etkinlikleri genişletildi.

Amerika hakkında yazan Alexis de Tocqueville ve öteki gözlemciler Amerikan toplumunun eşitlikçi özelliğine dikkat çekmişlerdi. Görünüşte ülkede tam bir fırsat eşitliği vardı. Zenginlerin birçoğu servetlerini kendi çabalarıyla kazanmışlardı. Gelir dağılımında büyük dengesizlikler yoktu. Az sayıda zengin ve yoksulun dışında toplumun geniş kesimleri arasında mülkiyet oldukça eşit bir biçimde dağılmıştı.

Oysa gerçek durum farklıydı. Çok sayıda zengin yoktu, ama 1850'de Amerika'daki milyonerlerin sayısı bütün Avrupa'dakinden daha çoktu. Kuzeydoğudaki kentsel nüfusun büyük çoğunluğunun hemen hiçbir varlığı yokken, yüzde 1'i toplam servetin yarısına sahipti. 1830'dan sonra Batı'da da sınıf ayrımları keskinleşmeye başladı.

Jackson demokrasisi. 1820'lerde ve 1830'larda Amerikan siyaset sahnesi giderek demokratikleşti. Önceleri atamaya bağlı olan yerel düzeydeki ve eyaletlerdeki resmi görevler için seçim esası getirildi. Mülkiyetin yaygınlaşmasıyla birlikte oy hakkı da genişletildi. Birçok eyalette oy hakkı üzerindeki sınırlamalar azaltıldı ya da bütünüyle kaldırıldı. Birçok eyalette de sözlü oylamanın yerini oy pusulası aldı. Gizli oylama yönündeki eğilim de giderek güçlendi. Başkanı seçmekle görevli ikinci seçmenler 1800'de yalnızca iki eyalette halk oyuyla belirleniyordu. 1832'de ise ikinci seçmenlerin yasama meclisince belirlendiği tek eyalet Güney Carolina idi. Parti adaylarının belirlenmesinde de parti kurullarının yerini seçilmiş delegelerden oluşan meclisler aldı. Adaylar, demokratik yoldan seçilmiş organlar tarafından açık bir sistemle belirlenmeye başladı. Bu demokratik değişmeler, bir zamanlar düşünüldüğü gibi Andrew Jackson ve yandaşları tarafından tasarlanıp gerçekleştirilmiş değildi. Değişikliklerin çoğu Jackson'un Demokrat Parti'sinin kurulmasından önce oluşmuştu. Hatta New York, Mississippi ve daha başka yerlerde bazı reformlar Jacksoncuların muhalefetine karşın gerçekleştirildi. Siyasal demokrasinin yaygınlaşmasından korkanlar her iki kesimde de vardı, ama 1830'larda tutucu görüşlerini açıkça dile getirmeye cesaret edenlerin sayısı iyice azalmıştı. 19. yüzyıl başında gerçekleştirilen büyük siyasal reformlar aslında bir tek siyasal grup ya da partinin ürünü değildi.

Andrew Jackson, kendi yandaşları için halk demokrasisinin bir simgesiydi. Kendi kendisini yetiştirmiş, kararlı ve cesur biri olan Jackson, birçok Amerikalının gözünde bir yanda doğanın ve Tanrı'nın sonsuz gücünün, öte yanda halkın büyüklüğünün kişileşmiş simgesiydi. Zayıflıkları, örneğin duygularını denetleyememesi, siyasal yaşamında işine yaradı. Onu mülkiyetin ve düzenin düşmanı olarak suçlayanlar, zenginlere karşı yoksulların, özel çıkarlara karşı sade yurttaşın yanında yer aldığı yolundaki savları güçlendirmişlerdi. Jackson da rakiplerinin çoğu gibi aslında tutucu toplumsal inançlara sahip, zengin biriydi. Ciltler tutan mektuplarında emekten pek az söz etmiştir. Başkan seçilmeden önce Tennessee'de avukat ve işadamıydı. O zaman yoksulun değil güçlünün, borçlunun değil alacaklının hakkını savunuyordu. Jackson'a ün sağlayan, partisinin halkın partisi olduğuna ve politikalarının halkın çıkarlarına hizmet ettiğine ilişkin görüşlerini yayan becerikli propagandacılardı. Bazı zengin çevrelerin şiddetli eleştirileri, Jacksoncu hareketin hem radikal, hem de demokratik olduğu yolundaki inancı daha da güçlendirdi.

Jacksoncu ya da Demokrat Parti 1820'lerin ortasında kurulduğunda pratik bir amaçla bir araya gelmiş çeşitli insanların ve görüşlerin oluşturduğu gevşek bir koalisyon niteliğindeydi. Partiyi oluşturan öğeler, Jackson'un kusursuz bir aday olduğuna ve başkan seçilmesinin kendi işlerine yarayacağına inanıyordu. O dönemde ulusal düzeyde belirli partiler yoktu. Başkanlığın önde gelen adaylarından J.Q. Adams, Henry Clay, John C. Calhoun, William H. Crawford ve Jackson kendilerini Cumhuriyetçi, yani Jefferson'un partisinin izleyicisi olarak tanıtıyorlardı. Ulusal Cumhuriyetçiler Adams ve Clay'in izleyicileriydiler. 1834'te ortaya çıkan Whig'ler ise her şeyden önce Jackson'un yenilgiye uğratılmasını amaçlıyorlardı.

Dönemin büyük partileri belirli politikaların değil, belli kişilerin zaferini gerçekleştirmek amacıyla kurulmuştu. Partiler bir kez kurulduktan sonra ise önderler, seçmenleri ilkelerin önceliğine inandırmaya çalışıyordu. Zamanla partiler daha belirgin ve birbiriyle çatışan siyasal çizgiler üzerine oturdu.

1840'larda Whig ve Demokrat Kongre üyeleri rakip bloklar halinde oy kullandılar. Whig'ler zayıf bir yürütmeden, yeni bir ABD [Merkez] Bankası'ndan, yüksek gümrük oranlarından, toprak gelirlerinin eyaletler arasında paylaşılmasından, ekonomik bunalımın etkilerinin azaltılması için yasalar çıkarılmasından ve Temsilciler Meclisi'ndeki üye oranlarının yeniden belirlenmesinden yanaydılar. Demokratlar ise bütün bunlara karşıydı. Onlar bağımsız bir hazine, saldırgan bir dış politika ve yayılmacılık yanlısıydılar.

İlkelere dayalı siyaset bu dönemde büyük partiler kadar küçük partiler tarafından da temsil ediliyordu. Masonluk aleyhtarı parti sözde bir aristokrat komplosunu bastırmayı amaçlamıştı. İşçilerin Partisi sosyal adalet istiyordu. *Locofocos* (adlarını ilk toplantıları sırasında rakipleri tarafından karanlıkta bırakılan salonu aydınlatmak için kullandıkları kibritlerin markasından almışlardı), Demokrat Parti içindeki ve dışındaki tekelcileri suçluyordu. Çeşitli adlar altında yerel kültürü savunan partiler, her türlü kötülükten Katolik Kilisesi'ni sorumlu tutmaktaydı. Liberal Parti ise köleliğin yayılmasına karşıydı. Geniş seçmen kitlelerine seslenebilme olanağından yoksun olan bütün bu partiler gelip geçiciydi.

"Reform Çağı". Tarihçiler 1830-50 arasını bir "reform çağı" olarak nitelemektedirler. Dolar peşinde koşmanın çılgınca bir tutku halini aldığı, hatta bazılarına göre ülkenin gerçek dini olduğu bu dönemde on binlerce Amerikalı ruhsal ve dünyevi yücelmeyi amaçlayan çeşitli hareketlere katılmaktaydı. İç Savaş'tan önceki yıllarda böylesine bir reform tutkusunun ortalığı sarmış olmasının nedenleri üzerinde bir düşünce birliği sağlanmış değildir.

Getirilen açıklamalar, Protestan misyoner ruhunun (Evanjelik inancın) güçlü bir biçimde ortaya çıkması, reform ruhunun bütün Angloamerikan toplumunu sarması, Aydınlanma'nın kusursuzluk öğretilerine gecikmiş bir tepkinin doğması ve 19. yüzyıl kapitalizminin bir özelliği olan iletişim devrimi gibi etkenleri vurgulamaktadır.

Çeşitli reform hareketleri kuzey eyaletlerinde aynı sıralarda ortaya çıktı. Bunlar, kadın hakları, pasifizm, hapishane reformu, borç yüzünden hapis cezasına son verilmesi, ölüm cezasının kaldırılması, işçi sınıfının yaşam koşullarının düzeltilmesi, eğitimin genelleştirilmesi, özel mülkiyete karşı toplulukların örgütlenmesi gibi konuları gündeme getirdi.

Öte yandan kölelik aleyhtarı Köleliğin Kaldırılması Akımı(*) benzeri görülmemiş bir reform hareketi oluşturdu. Bu harekette farklı öğeler yer aldı. Bir uçta William Lloyd Garrison gibi köleliğin hemen kaldırılmasını isteyen ve yalnız kölelik kurumunu değil, böyle bir kötülüğe izin verdiği için anayasayı da suçlayanlar vardı. Garrison'un gazetesi *The Liberator* köleliğe karşı mücadeleden geri dönmeyeceklerini ilan etmişti. Garrison'un bu radikal tavrı yalnız Güneylileri değil Kuzeylileri de kızdırdı. Öbür uçta Theodore Weld, James Birney, Gerrit Smith, Theodore Parker, Julia Ward Howe, Lewis Tappan, Salmon P. Chase ve Lydia Maria Child gibi adlar bulunuyordu. Farklı çizgileri temsil eden bu kişiler Garrison'dan daha ılımlı bir tutum içindeydiler.

Çok sayıda reform hareketinin varlığı, Amerikalıların bunları destekledikleri anlamına gelmiyordu. Köleliğe karşı olanlar seçimlerde başarı elde edemediler. Bazı reform hareketleri halkın daha çok ilgisini çekiyordu, ama hiçbiri büyük kitle desteğine sahip değildi.

Yüzyılın ortasındaki yayılmacılık ve siyasal bunalım. Doğulu göçmenler 19. yüzyıl boyunca sınırı batıya doğru iterek Mississippi Vadisine ve daha ötelere akın akın geldiler. (Tarihçi Frederick Jackson Turner 1893'te bu hareketli sınırın Amerikan uygarlığı ve değerleri üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu yazdı.) Louisiana Toprakları'nın satın alınması, öncülere ve arkadan gelenlere geniş bir alan sunmuş oldu. Ama Amerikalıların serüvenciliği bu alanla sınırlı kalmadı. Amerikalılar Louisiana Toprakları'nın güneyine, batısına ve kuzeyine yayıldılar. Meksika ve İngiltere bu topraklar üzerinde hak iddia ettiğinden ABD'nin bu devletlerle çatışması kaçınılmazdı.

Demokrat başkanlar Jackson ve James K. Polk (1845-49) ve yayılmacı Whig Başkan John Tyler (1841-45), "özgürlük imparatorluğu"nu genişletme amaçlarını gerçekleştirmek için Amerikan halkının yükselen milliyetçi duygularına öncülük ettiler. Her üç başkan da kurnazca davrandı. Jackson, Meksika'dan bir yıl önce ayrılmış olan bağımsız Texas Cumhuriyeti'yle resmi ilişki kurmak için görevdeki son gününe değin bekledi. Senato ilhak antlaşmasını büyük çoğunlukla reddedince Başkan Tyler ortak bir karar tasarısı hazırlattı. Kongre'nin her iki meclisinde de az farkla kabul edilen bu tasarıyla Texas, Birlik'e katıldı. Başkan Polk İngiltere ile, Oregon'un 49° enlemin güneyinde kalan bölümünü ABD'ye bırakan bir antlaşma yapmayı başardı (1846). New Mexico ve Yukarı California'daki Meksika topraklarını ele geçirmek için her türlü yola başvurmaya hazır olan Polk, bir sınır olayını bahane ederek Meksika'ya savaş açtı. Savaş geniş destek görmedi, ama pek az Kongre üyesi istenen ödeneklere karşı çıkabildi.

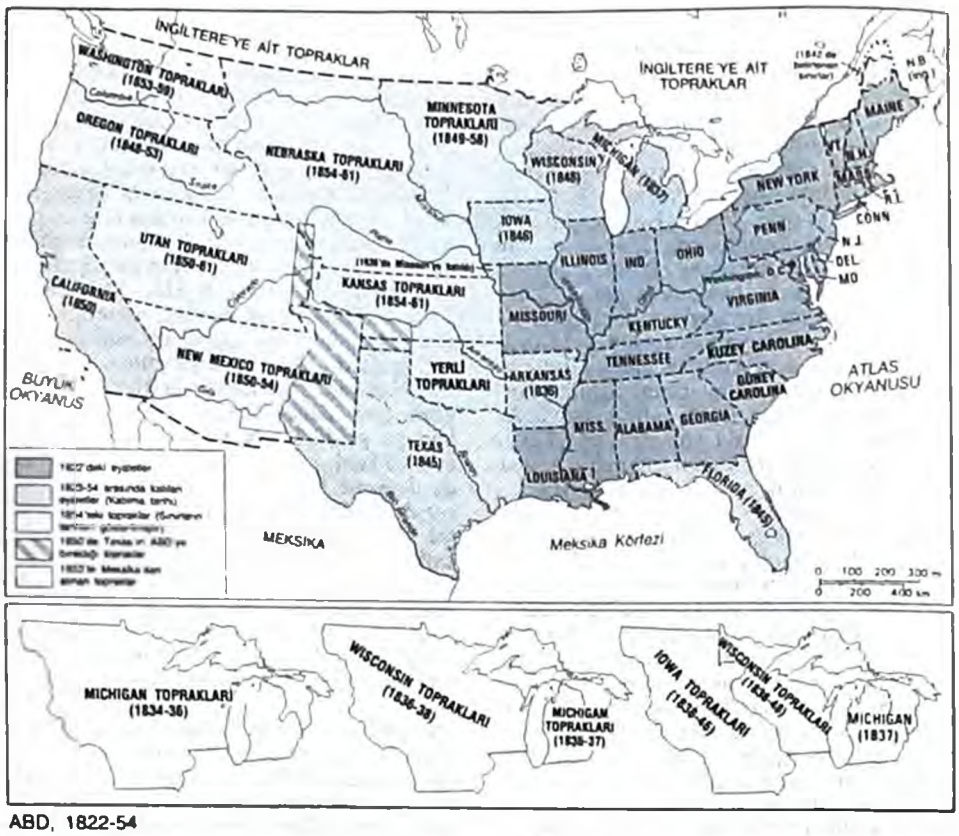

ABD, 1822-54

İÇ SAVAŞ. ABD İç Savaş'tan önce uzun yıllar süren bir siyasal bunalım yaşadı. Bu bunalıma yol açan temel sorun, Amerika'da 19. yüzyılın başlarında henüz uluslaşma sürecinin tamamlanmamış olmasıydı. Hükümetin eğitim, ulaştırma, sağlık ve kamu düzeni gibi alanlardaki başlıca işlevleri eyalet düzeyinde ya da yerel düzeyde karşılanıyordu. Washington'daki federal hükümete duyulan zayıf bir bağlılık, kiliseler ve siyasal partiler gibi kurumlar ve kurucuların ortak anısı dışında ülkenin birliğini sağlayacak pek bir şey yoktu. Gevşek biçimde örgütlenmiş olan bu toplum içinde her kesim, her eyalet, her grup kendine göre bir yol izliyordu.

Ne var ki, teknolojideki ve ekonomideki gelişme ülkedeki çeşitli öğelerin zamanla birbiriyle yakın ilişkiye girmesine yol açtı. Ulaşım alanındaki gelişmeler (kanalların, paralı yolların, demiryollarının açılması) bölgeler arasındaki engelleri kaldırdı. Gazetecilikteki ve telgraf sistemindeki ilerleme düşünce yaşamındaki yerel sınırların aşılmasını sağladı. Herkes ülkede olan biteni izleyebilir duruma geldi. Demiryolu ağı geliştikçe, bu alandaki düzeni ve istikrarı sağlamak için ulusal demiryolu şirketleri kuruldu.

1800'lerin başındaki kırsal, ağır gelişen ve parçalanmış toplum düzeninden hareketli, bütünleşmiş ve ulusal bir toplumsal düzene geçiş birçok Amerikalı için sancılı bir süreç oldu. Bu geçişe genellikle karşı çıkıldı. Değişim karşısında duyulan öfke zaman zaman, değişimin sorumluları olarak görülen göçmenlere karşı sert saldırılara dönüştü.

Bölgecilik ve kölelik. Uluslaşmaya yönelik eğilimlere duyulan düşmanlığın en kalıcı göstergesi, bölgesel bağlılıkların yeniden vurgulanması oldu. Örneğin New England'lılar kendilerini Batı'nın tehdidi altında hissediyorlardı. Batı en yetenekli ve en güçlü işgücünü çekip almıştı. Demiryolları tamamlanınca da Batı'nın ucuz ürünleri, New England'ın ürünlerinin karşısına rakip olarak çıktı. Batılılarda da güçlü bir bölgecilik ruhu gelişmişti. Doğuluların onları küçümsediğini ve Doğulu işadamları tarafından sömürüldüklerini düşünüyorlardı.

Gene de belirgin bir biçimde farklılık gösteren bölge Güney'di. Burası iklimi, pamuk, tütün ve şeker üretiminin yapıldığı geniş tarım alanları, özellikle de ABD'nin başka yerlerinde kaldırılmış ya da sınırlanmış olan kölelik kurumuyla farklı bir bütün oluşturuyordu. Ama Güneyli beyazların çoğunun kölelik kurumuyla doğrudan bir ilişkisi yoktu. 1850'de köleci eyaletlerdeki 6 milyon beyazın yalnızca 347.525'i köle sahibiydi.

Gene de bütün Güney yaşamına belirgin özelliğini veren kölelikti. Toprak sahiplerinin sayısı azdı, ama bunlar zengin, saygın ve güçlüydü. Genellikle bölgelerinin siyasal ve ekonomik önderleri durumundaydılar. Benimsedikleri değerler tüm topluma egemen olmuştu. Küçük çiftçiler, köleliğe karşı çıkmak şöyle dursun, günün birinde büyük toprak sahipleri arasına girebilme düşüyle yaşıyorlardı. Kölelik kurumunun arkasındaki bu geniş desteğin temelinde, Siyahların doğuştan alt düzeyde insanlar oldukları ve uygar bir toplumda ancak köle olarak disiplin altına alınabilecekleri yolundaki genel inanç yatıyordu. 1860'ta Güney'de 250 bin kadar özgür Siyah vardı. Ama Güneyli beyazların çoğu, kölelerin özgürlüklerine kavuştuklarında eski efendileriyle barış içinde bir arada yaşayamayacakları görüşündeydi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da bölgesel farklılıklar vardı, ama o zamanlar bunları uzlaştırmak ya da görmezlikten gelmek olanaklıydı. Çünkü mesafeler uzun, iletişim güçtü. Zayıf ulusal hükümetin yapacak hiçbir şeyi yoktu. 1854'te Stephen A. Doug-

ABD, 1854-61

las'ın Kansas-Nebraska Yasası tasarısını Kongre'ye sunmasıyla kölelik kurumu çevresindeki çatışmanın gerçek boyutları belirginleşmeye başladı. Douglas köleliğin ahlaki yanıyla ilgilenmiyordu. Onun istediği, Batı'nın yerleşime açılması ve ülkeyi bir uçtan bir uca kat edecek bir demiryolunun yapılmasıydı. Douglas Missouri Uzlaşması'nda öngörüldüğü biçimde köleci olmayan Kansas Toprakları'nın kurulmasına Güneyli senatörlerin karşı çıkacaklarını biliyordu. Çatışmadan kaçınmak için Meksika'dan alınan topraklarda uygulanan halk egemenliği ilkesi, Batı'da yeni kurulacak eyaletlerde köleliğe izin verilmesinin yasal dayanağı olarak kullanılabilirdi. Douglas'ın yasa tasarısı, Missouri Irmağıyla Kayalık Dağlar arasında geniş Kansas ve Nebraska topraklarının kurulmasını ve bu topraklarda kölelik sorunu dahil bütün iç sorunlarda kendi kendini yönetim ilkesinin uygulanmasını öngörüyordu. Böylece yeni yerel yasama meclisleri, Missouri Uzlaşması'yla bağlı olmadan kölelik kurumuna izin verilmesi yolunda karar alabilecekti. Başkan Franklin Pierce'in de (1853-57) yardımıyla Douglas, tasarısının kabul edilmesi için her türlü yola başvurdu.

Kölelik sorunu üzerinde kutuplaşma. Kölelikten hoşlanmamalarına karşın Kuzeyliler, Birlik'in gevşek bir biçimde örgütlenmiş hali sürdükçe Güney'in bu kendine özgü kurumunu değiştirmek için çok çaba göstermediler. Ama bölgeler birbirine yaklaştıkça artık soruna ilgisiz kalamadılar. Kölelik konusundaki bölgesel ayrılıklar Amerika'nın bütün kurumlarını etkiledi. Ülke çapındaki dinsel mezhepler de (Metodistler ve Presbiteryenler) 1840'larda kölelik yüzünden bölündü. Kuzeyli işadamlarıyla Güneyli toprak sahiplerinin koalisyonu olan Whig Partisi ikiye bölündü ve 1852 seçimlerinden sonra silindi. Douglas yasası Kansas ve Nebraska'yı köleliğe açınca Kuzeyliler köleliğe karşı olan bir siyasal parti kurdular. Bu partinin bazı eyaletlerde adı Anti-Nebraska Demokratik Parti, bazılarında Halk Partisi, çoğunda da Cumhuriyetçi Parti'ydi.

1855-56'daki olaylar bölgeler arası ilişkileri daha da bozdu ve yeni partiyi güçlendirdi. Birbirine rakip köleci ve özgür eyaletler karşılıklı olarak meşruluk iddialarında bulundular. Görünürde bir iç savaş başlamıştı. 1857'de Yüksek Mahkeme bölgesel çatışmaları gidermeye çalıştı. Sahibinin kendisini özgür bir eyalete götürdüğünü ileri sürerek özgürlük isteyen Missourili köle Dred Scott'un davasında Yargıç Roger B. Taney'in başkanlığındaki Yüksek Mahkeme, Siyahların ABD yurttaşı olmadıklarına ve dolayısıyla Scott'un mahkemeye başvurma hakkı bulunmadığına karar verdi. Taney ayrıca köleliği yasaklayan yasaların anayasaya aykırı olduğunu ileri sürdü. Bu karar Güney'de coşkuyla karşılanırken Kuzey'de şiddetle eleştirildi.

Artık birçok Amerikalı, ABD'de özgürlükle köleliğin bir arada bulunamayacağı kanısına varmıştı. Güneyliler için çözüm, haklarını ve çıkarlarını koruyamayan Birlik'ten ayrılmaktı. Kuzeyliler ise çareyi Güney'in toplumsal kurumlarını değiştirmekte görüyorlardı. Kuzeylilerin pek azı kölelerin hemen özgürlüklerine kavuşturulmalarını istiyordu, ama hepsi Güney'in "kendine özgü kurumu"nun sınırlanmasından yanaydı.

1860 seçimleri gergin bir ortamda yapıldı. Güneyliler, köleliği korumaya kararlı Demokrat bir aday istiyorlardı. Cumhuriyetçiler, Illinois'lu, köleliğe karşı bir politikacı olan Abraham Lincoln'ı aday gösterdiler. Lincoln seçimi kazandı.

Ayrılık ve İç Savaş (1860-65). Lincoln'ın başkan seçilmesi Güney'de Birlik'ten ayrılmak için bir işaret olarak kabul edildi. 20 Aralık 1860'ta Güney Carolina Birlik'ten ayrılan ilk eyalet oldu. Onu başka eyaletler izledi. Başkan Buchanan'ın zayıf yönetimi ayrılmaları önleyemedi ve Güney'deki federal kalelerin çoğu teker teker ayrılıkçıların eline geçti. Washington'da yeni bir uzlaşma sağlama çabaları sonuç getirmedi.

4 Şubat 1861'de, Lincoln göreve başlamadan bir ay önce altı Güney eyaleti (Güney Carolina, Georgia, Alabama, Florida, Missouri ve Louisiana) Alabama'daki Montgomery kentine temsilciler yollayarak burada bağımsız bir hükümet oluşturdular. Texas da bir süre sonra bunlara katıldı. Amerika Konfedere Devletleri adını alan yeni hükümet kendi parasını çıkardı, vergi topladı, bayrağını açtı. Mayıs 1861'de Virginia da Birlik'ten ayrıldı. Konfederasyon askerlerinin 12 Nisan 1861'de Charleston'da Birlik gemilerine ateş açmalarıyla İç Savaş başladı.

İç Savaş Kuzey'in zaferiyle sonuçlandı. Kuzey'in zaferinde, deniz gücünün, sınai ve mali kaynaklarının üstünlüğünün yanı sıra Lincoln'ın başarılı önderliğinin büyük payı oldu. Öte yandan Konfederasyon'un ulaştırma güçlükleri, malzeme sıkıntısı ve siyasal önderlerin etkisiz kalması Kuzey'in zaferine katkıda bulundu. *Ayrıca bak.* Amerikan İç Savaşı.

YENİDEN İNŞA VE YENİ GÜNEY, 1865-1900

Abraham Lincoln dönemi. İç Savaş'ın başında Kuzeylilerin amacı, Birlik'i korumaktı. Çarpışmalar ilerledikçe Lincoln, askeri zaferin kazanılması için kölelerin de özgürlüklerine kavuşturulmaları gerektiğine inanmaya başladı ve Eylül 1862'de ilk Özgürlük Bildirgesi'ni ilan etti. Kölelerin kurtarılması, Cumhuriyetçi Parti'nin ikinci bir savaş amacı haline geldi. Partinin radikal üyeleri özgürleştirilecek kölelere yurttaşlık hakları ve siyasal haklar verilmedikçe özgürleştirmenin bir işe yaramayacağını düşünüyorlardı. Onlar için bütün yurttaşların yasalar önünde eşitliğinin sağlanması üçüncü bir savaş amacıydı. Yeniden İnşa döneminin(*) tartışmaları bu noktalar üzerinde oldu.

Lincoln pragmatik ve esnek bir yaklaşımla Güneylilerin, yenildikleri takdirde yalnızca Birlik'e bağlılık yemini etmelerini ve kölelerini serbest bırakmalarını istiyordu. Güney eyaletleri teslim olunca buralara, düzenin yeniden sağlanmasını gözetmek için askeri valiler atandı. Bunlardan en güçlüsü Andrew Johnson'du. Johnson Tennessee'de Birlik'e bağlı bir yönetim kurmadaki başarısından ötürü 1864 seçimlerinde Cumhuriyetçilerin başkan yardımcısı adayı seçildi. Lincoln Aralık 1863'te Güney eyaletlerinin düzenli bir biçimde yeniden inşası için genel bir plan önerdi. Anayasanın ve Birlik'in tanınmasına ve 1860 seçimlerine katılan seçmenlerin en az yüzde 10'u tarafından desteklenmesi halinde kölelerin serbest bırakılmasına söz verecek her yönetimi tanımaya hazırdı. Bu plan uyarınca Arkansas ve Tennessee'de Birlik'e bağlı hükümetler kuruldu. Bu hükümetler Birlik'e yeniden alınmak için başvurdu.

Radikal Cumhuriyetçiler, Güney'in toplumsal sisteminde pek az değişiklik öngören ve Güney eyaletlerinde iktidarı yeniden, Birlik'ten ayrılmanın sorumlularına bırakan bu planı yetersiz buldular. Radikaller yeniden inşa için kendi planlarını açıkladılar. Bu planı içeren Wade-Davis Yasası Kongre'de 2 Temmuz 1864'te kabul edildi. Önerilen sert ve katı bulan Lincoln planı veto etti. Bu konuda Lincoln'la Kongre üyeleri arasında bir anlaşmazlık çıktı.

Andrew Johnson dönemi. Lincoln'ın Nisan 1865'te öldürülmesi üzerine başkan olan Andrew Johnson'un yeniden inşa sürecinde Kongre'yle daha uyumlu bir biçimde çalışacağı sanılıyordu.

Radikallerin Johnson'a olan güvenleri zamanla boşa çıktı. Her şeyden önce başkanın kendisi bir Güneyliydi. Johnson Demokratı ve eski partisinin canlandırılmasını 1868 seçimlerinde yeniden seçilmesinin yolu olarak görüyordu. Daha da önemlisi, Güneylilerin Siyahlara ilişkin görüşlerini paylaşmaktaydı. 29 Mayıs 1865'te birçok Konfederasyon üyesi için af çıkarıp Kuzey Carolina'nın geçici valisine eyaleti yeniden düzenleme yetkisi verince asıl politikası açıklık kazandı. Kısa süre sonra Konfederasyon'un öbür eyaletleri için de benzer kararlar aldı. Her eyalette seçimle birer kurucu meclis oluşturulacak ve bu meclis ABD Anayasası'na bağlılık yemini edecekti. Bu meclislerin, köleliğe son veren Anayasa'nın 13. Ek Maddesi'ni de kabul etmesi bekleniyordu. Ama başkan, Güney eyaletlerinden Siyahlara özgürlük verilmesini istememişti.

"Siyah Yasaları". Güneyli beyazlar, yönetimlerini yeniden kurabilmek için gelenek-

sel siyasal önderlere bel bağladılar. Güney eyaletlerinde kurulan yeni rejimler İç Savaş'tan önceki yönetimlere benzemeye başladı. Kölelik kaldırıldı, ama Güney'deki her eyalet, özgürlüğe kavuşturulan Siyahların hak ve ayrıcalıklarını düzenleyen "Siyah Yasaları"nı kabul etti. Eyaletten eyalete değişen bu yasalar, Siyahları ikinci sınıf ve bağımlı yurttaşlar olarak kabul ediyordu. Siyahların toprak edinme hakları sınırlanmıştı; silah taşıyamıyorlardı ve işledikleri suçlardan ötürü zorunlu çalışmaya zorlanabilirlerdi. Güney'deki rejimler, Siyahların haklarını korumaya niyetli olmadıklarını göstermişti. Memphis (Mayıs 1866) ve New Orleans (Temmuz 1866) ayaklanmalarında Siyahlar acımasızca öldürüldü.

Medeni Haklar Yasaları. Bu gelişmeleri izleyen Kuzeyli Cumhuriyetçiler kaçınılmaz olarak başkanla çatışma içine girdiler. Kongre, Özgür Siyahlar Dairesi'nin görev süresini uzatarak Siyahların haklarını korumaya çalıştı. Johnson bu konuyla ilgili yasayı veto etti. Siyahların temel medeni haklarını güvence altına almayı amaçlayan bir başka yasa da aynı biçimde veto edildi. Başkan Cumhuriyetçi Parti önderlerini hainlikle suçladı. Cumhuriyetçiler Güney'in yeniden düzenlenmesi için kendi planlarını ortaya koymaya çalıştılar. Bu amaçla, renk farkı gözetmeksizin bütün yurttaşların temel haklarını güvence altına alan Anayasa'nın 14. Ek Maddesi hazırlandı.

Başkan, Kuzeyli Demokratlar ve Güneyli Beyazlar Cumhuriyetçilerin yeniden inşa planını reddettiler. Johnson, Ağustos 1866'da Philadelphia'da toplanan Ulusal Birlik Kongresi'nde kendi siyasal partisini örgütlemeye çalıştı. Kendi politikasını Cumhuriyetçi liderlere karşı savunmak için ağustos ve eylül aylarında Kuzey ve Batı kentlerini dolaştı. Başkanın isteği üzerine Tennessee dışındaki bütün Güney eyaletleri 14. Ek Madde'yi reddetti. Sonbahar seçimlerinden zaferle çıkan Cumhuriyetçiler 1866-67 döneminde Güney eyaletleri için ikinci bir yeniden inşa programı hazırladılar. Radikal ve ılımlı Cumhuriyetçiler arasındaki uzun tartışmalardan sonra 1867'de, Birinci Yeniden İnşa Yasası üzerinde uzlaşmaya varıldı. Bu düzenleme, Johnson'un Güney'de kurduğu rejimleri ortadan kaldırdı. Eski Konfederasyon eyaletlerini yeniden askeri denetim altına soktu. Yeni eyalet meclislerinin oluşturulması için seçimlere gidildi. Bu meclislerin kabul edecekleri anayasaların Siyahların oy hakkını tanıması ve eski Konfederasyon önderlerini devlet görevlerinden yasaklaması hükme bağlandı. Buna uygun olarak, Birlik'e önceden kabul edilmiş olan Tennessee dışındaki bütün Konfederasyon eyaletlerinde yeni hükümetler kuruldu. Temmuz 1868'de bu eyaletlerin temsilcileri Federal Kongre'ye kabul edildi. Temmuz 1870'te de hâlâ Birlik'in dışında bulunan Güney eyaletleri yeniden örgütlenip Birlik'e alındı. Kongre'deki Cumhuriyetçiler, Başkan Johnson'un yeniden inşa yasalarını uygulayacağına inanmıyorlardı. Bu yüzden başkanın ordu üzerindeki denetimini sınırladılar. Johnson Güney'e yönelik radikal yasaların uygulanmasını engellemeyi sürdürdü. Cumhuriyetçiler başkanın görevden alınması için yargılanmasını istediler. Bu istek Temsilciler Meclisi'nde kabul edildi. Uzun süren bir yargılamanın sonunda Senato bir oy farkla Johnson hakkında beraat kararı verdi.

Ulysses S. Grant dönemi, 1869-77. Başkan Grant'in iki dönemlik yönetimi sırasında Cumhuriyetçilerin gücü giderek azaldı. Grant silik bir politikacıydı. Yardımcılarının dürüst sayılamayacak davranışları iktidarına gölge düşürdü. Grant onları sadakatle savundu. Öte yandan, Kuzeyliler yeniden inşa sorunlarıyla uğraşmaktan yorulmuş, Güney'de sık sık federal askerlerin kullanılmasını gerektiren şiddet olaylarından bıkmışlardı. Radikallerin Güney'e çekidüzen verme çabaları gittikçe daha başarısız oluyordu. 1870'te kabul edilen ve oy hakkının ırk ölçütüyle sınırlanmasını yasaklayan 15. Ek Madde ve buna benzer yasalar Güney'de pek az etkili oldu.

AMERİKAN TOPLUMUNUN DÖNÜŞÜMÜ, 1865-1900. Nüfus artışı. ABD ana topraklarının nüfusu 1880'de 50 milyonun biraz üzerindeydi. 1900'de ise 76 milyona yaklaşmıştı. Nüfus 20 yılda yüzde 50 oranında artmıştı. 1880-1900 arasında ülkeye 9 milyondan fazla göçmenin gelmesine karşın bu dönemin nüfus artış hızı, 19. yüzyılın öbür dönemlerininkinden daha düşüktü. Ayrıca nüfus artış hızı bütün bölgelerde aynı değildi. Nüfus New England'ın kuzey bölümünde yüzde 10 oranında, Uzakbatı'da ise yüzde 125'in üzerinde artmıştı.

Yüzyılın son 20 yılında ABD'ye gelen 9 milyon göçmen, o zamana değin gelen göçmen dalgalarının en büyüğünü oluşturuyordu. 1895'e değin göçmenler hep Kuzey ve Batı Avrupa'dan gelmişti. 1896'dan sonra gelenlerin çoğunluğu ise Güney ve Doğu Avrupa'dandı. Yeni gelen göçmenlerin Amerikan toplumu tarafından özümlenemeyeceğinden korkulmaya başlamıştı.

1880'de Amerikan nüfusunun yüzde 22'si Mississippi'nin batısında yaşıyordu. 1900'de bu oran yüzde 27'ye çıktı. Batı'nın gelişmesiyle Birlik'e yeni eyaletler eklendi. Nebraska 1867'de, Colorado 1876'da, Kuzey ve Güney Dakota, Washington ve Montana 1889'da, Wyoming ve Idaho 1890'da, Utah 1896'da eyalet oldu. 1900'e gelindiğinde eyalet olmayı bekleyen yalnızca Oklahoma, Arizona ve New Mexico toprakları kalmıştı.

Nüfus Sayım Dairesi 1890'da, yerleşimin en Batı'daki sınırını belirlemek için artık kesintisiz bir çizginin çizilemeyeceğini gördü. Nüfusun sürekli olarak Batı'ya akmasıyla birlikte, kentsel alanların gelişmesi de hız kazandı. Amerikalıların kırsal kesimden kentlere göçü, geleceğin gelişmelerini daha kolay öngörülebilir hale getirdi. 1880'de Amerikan halkının yüzde 28'i "kentsel" sayılan alanlarda yaşıyordu. Bu oran 1900'de yüzde 40'a çıktı.

Batı. California'da altın bulunmasından 30 yıl sonra Uzakbatı'nın bütün eyaletlerinde ve topraklarında altın ve gümüş bulunmuş durumdaydı. Her yeni bulunan altın ya da gümüş yatağı maden arayıcılarının gereksinim ve beğenisine yanıt veren bir kentin kurulmasına yol açıyordu. Maden yatağının toprak yüzeyine yakın olduğu durumlarda madenciler bu yeraltı zenginliğini kısa sürede tüketip arkalarında hayalet bir kent bırakarak başka yerlere gidiyorlardı. Damarların derinde olduğu durumlarda, gerekli makineleri satın alabilecek sermayeye sahip olan iş grupları kente geliyor ve maden kenti yerel bir sanayi merkezi olarak belirli bir istikrar kazanıyordu. Bu kentlerden bazıları ise, çevredeki tarım bölgelerinin ticari merkezleri haline gelmeyi başarıyordu.

İç Savaş'ı izleyen yıllarda Kuzey eyaletlerinde et fiyatları çok yüksekti. Texas ovalarında ise milyonlarca başıboş sığır vardı. Bu elverişli durum, hemen hiç sermaye gerektirmeyen sığırcılığın gelişmesine yol açtı. Demiryolunun 1867'de Kansas'taki Abilene'ye ulaşması taşımacılık sorununu da önemli ölçüde çözdü. 1880'lerde büyük bir gelişme gösteren sığırcılık 1886-87 kışının çok sert geçmesiyle önemli bir darbe yedi. Sonraki yıllarda Uzakbatı'da sığır çiftlikleri kuruldu. Batı eyaletlerini Chicago ve Büyük Okyanus kıyılarına bağlayan demiryollarının kurulmasıyla sığırcılık yeniden canlandı.

Demiryolu ağının genişlemesi. Kongre 1862'de Mississippi Vadisini Büyük Okyanus kıyısına bağlayacak iki demiryolu hattının yapımına izin verdi. Bunlardan biri Iowa'daki Council Bluffs'dan batıya gidecek olan Union Pacific, öteki ise California'daki Sacramento kentinden doğuya uzanacak olan Central Pacific demiryoluydu. Demiryollarının bir an önce tamamlanması için Kongre toprak bağışı ve kredi gibi desteklerde bulundu. İki demiryolu 10 Mayıs 1869'da Utah'da, Promontory Point'te törenle birleştirildi.

Bu sıralarda Batı'ya giden başka demiryollarının yapımına da başlanmıştı. Ne var ki, 1873'te yaşanan panik ve onu izleyen bunalım, inşaatların yavaşlamasına ve durmasına yol açtı. 1877'de ekonomik durumun düzelmesiyle demiryolu yapımına yeniden başlandı. Ortabatı'yı Büyük Okyanus kıyısına bağlayan demiryolları, demiryolu yapımcılarının İç Savaş'ı izleyen 25 yıl içindeki en büyük başarılarıydı. Ulusal ekonomi için bunun kadar önemli olan bir başka gelişme, Güney eyaletlerinin de demiryolu ağıyla donatılması ve Mississippi'nin batısında bulunan önemli merkezlerin demiryoluyla Chicago'ya bağlanması oldu.

Yerli politikası. Batı'da geniş toprak parçaları yasayla Yerli kabilelerinin kullanımına ayrıldı. Ama 1870'te sınırın zorlanması ve Yerlilerle yapılan bir dizi savaş hükümetin Yerli politikası üzerinde ciddi sorular doğurdu. Yerli Dairesi'nin doğrudan kabilelerle ilgilenmekle görevli birçok yetkilisi gevşek bir tutum içindeydi; dairenin görevlilerinden bir bölümü de yozlaşmıştı. Batılıların çoğu ve ordudaki bazı subaylar Yerli sorununa en iyi çözümün, onları beyazların istedikleri topraklardan sürmek olduğunu düşünüyorlardı.

İç Savaş'tan hemen sonraki yıllarda reformcular Yerlilerin Amerikan toplumu içinde bütünüyle özümlenmesini sağlayacak programların kabulü için çalıştılar. 1869'da Başkan Grant'i ve Kongre'yi siyasal nitelik taşımayan, hükümetle Yerliler arasındaki ilişkilerin yürütülmesini denetleyecek bir Yerli Komisyonu kurulmasına razı ettiler. Ama komisyon, güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Bunun üzerine reform yanlıları, çiftçi olarak yerleşik düzene geçmeye hazır durumdaki Yerli kabilelerine aile başına belirli miktarda toprak dağıtılmasını önerdiler. Kongre 1887'de başkana, her Yerli aileye 65 ha toprak verme yetkisi tanıyan Dawes Yasası'nı kabul etti. Toprak bağışıyla birlikte Yerlilere Amerikan yurttaşlığı da verilmiş olacaktı.

Sanayinin büyümesi. ABD 1870'lerin ortalarındaki uzun bir bunalımın ardından 1878'de yeniden refah dönemine girdi. Bundan sonraki 20 yıl içinde sanayi üretiminin hacmi, bu kesimde çalışan işçilerin ve imalat yerlerinin sayısı iki katından fazla arttı. Sanayideki büyümenin daha anlamlı bir göstergesi, mamul maddelerin 1879'da 5 milyar 400 milyon dolardan 1899'da 13 milyar dolara yükselen yıllık toplam değeriydi. Sanayi ekonomisinin belkemiği olan demir-çelik sanayisinin gelişmesi daha da çarpıcı oldu. 1880-1900 arasında ABD'nin yıllık çelik üretimi 1 milyon 400 bin tondan 11 milyon tona ulaştı. ABD 19. yüzyıl sona ermeden demir-çelik üretiminde İngiltere'yi geride bıraktı ve dünya pik demir üretiminin dörtte birini karşılar hale geldi. Sanayi etkinliklerindeki bu patlama birçok etkenin bir araya gelmesiyle

gerçekleşti. Amerika'nın batısındaki kaynakların, madenlerin ve kerestenin işletilmeye başlaması, daha iyi bir ulaşım sistemine olan talebi körükledi. Altın ve gümüş madenleri doğudaki yatırımlar için sermaye oluşturdu. Demiryollarının yapımı çelik raya gereksinimi artırarak çelik sanayisinin gelişmesindeki en önemli etkenlerden biri oldu. Teknolojik ilerleme, örneğin çelik üretiminde Bessemer ve açık fırın yöntemlerinin kullanılmaya başlaması, daha ucuza daha iyi ürün elde edilmesini sağladı. Telefon, daktilo, linotip, fonograf, elektrik ampulü, yazarkasa, havalı fren, buzdolabı, otomobil gibi bir dizi yeni buluş yeni sanayilerin temelini oluştururken işlerin yürütülmesini kolaylaştırdı. Sanayide, evlerin ısıtılmasında ve aydınlanmada petrol ürünleri kullanılmaya başladı. İş örgütlenmesinde holdinglerin gelişmesi, işletmelerin geniş boyutlu yeni mali olanaklar elde etmesini sağladı, büyük bölümü Avrupalı yatırımcılara ait yeni sermayeyi iş alanlarına çekti. Bütün bu sanayi etkinliği ABD'de yeni önder tabakayı temsil eden enerjik bir girişimciler grubunca yönlendiriliyordu. Petrol alanında John D. Rockefeller, çelikte Andrew Carnegie, demiryollarında Cornelius Vanderbilt, Leland Stanford, Collis P. Huntington, Henry Villard ve James J. Hill gibi adlar bunlar arasında en çok bilinenlerden bazılarıdır.

Sanayinin yaygınlaşması. Bu dönemin bir başka önemli gelişmesi, sanayinin coğrafi olarak geniş alanlara yayılmasıdır. Massachusetts'ten Pennsylvania'ya kadar Doğu kıyısı hâlâ ABD'nin en yoğun biçimde sanayileşmiş bölgesiydi. Ama Büyük Göller çevresindeki eyaletlerde ve Güney'in bazı bölümlerinde de imalat sanayisi gözle görülür ölçüde gelişmişti.

Çelik sanayisinin geçirdiği evrim bu yeni yayılmanın biçimini örneklemektedir. Demir-çelik sanayisinin üçte ikisi Pennsylvania'nın batısıyla Ohio'nun doğusunda yoğunlaşmış durumdaydı. Ama 1880'den sonra Tennessee'de, Alabama'nın ve Minnesota'nın kuzeyinde demir madenleri işletilmeye başladı. Bunu, demir-çelik sanayisinin Chicago bölgesine yayılması, Alabama'nın kuzeyinde ve Tennessee'de çelik fırınlarının kurulması izledi.

Ortabatı'daki imalat sanayisinin büyük bölümü tarımla ilişkili işletmelerden oluşuyordu ve 1860'tan önce kurulmuş olan sanayilerin devamı niteliğindeydi. Et paketleme sanayisi, ürünlerinin değeri bakımından ülkedeki en büyük sanayi dallarından biri haline gelmiş ve daha çok Chicago'da toplanmıştı. Öbür önemli dallar un, bira, tarım araçları ve orman ürünleri sanayileriydi.

Güney'deki sanayileşmeye dokumacılık öncülük etti. Pamuklu dokuma tezgâhları yeni Güney'in simgesi haline gelmişti. Dokuma tezgâhları ve dokumacılık merkezleri Virginia'dan Alabama'ya kadar her yeri kapladı. Daha az bilinmekle birlikte, Güney'de kerestecilik gelişimi de dikkat çekiciydi. Yüzyılın sonunda Güney, yıllık ülke üretiminin üçte birini karşılayarak kereste üretiminde ön sıraya geçti.

Sanayide birleşmeler. Sanayinin yaygınlaşması ABD'nin bir sanayi toplumu olma yolundaki gelişmesinin bir parçasıydı. Birbirine rakip firmaların bütün sanayiyi denetim altına alabilecek geniş birimler halinde birleşmesi daha da dikkat çekici bir olguydu. 1882'de John D. Rockefeller ve ortakları, Ohio yasalarına göre Standard Oil Trust'ı kurdular. Bu olay, dikkatleri birleşme hareketi üzerinde topladı. Tröst, sanayide yeni bir örgütlenme türüydü. Küçük bir mütevelli heyetinin üyeleri ellerinde tuttukları hisselerle, yani oy haklarıyla, denetimleri altındaki şirketlerin rekabetini önleyebiliyordu. Tröstler tekellerin oluşmasının aracı durumuna geldi. 1890'da viski, kurşun, pamukyağı ve tuzda tekeller ortaya çıkmıştı. Ohio mahkemeleri 1892'de tröstün, eyaletin tekellere karşı olan yasalarını çiğnediğine karar verdi. Bunun üzerine Standard Oil, daha uygun olan New Jersey yasalarına göre, holding biçiminde yeniden kuruldu. Holding örgütlenmesi ya da doğrudan birleşmeler, tekellerin kurulabilmesi için en çok başvurulan yollar haline geldi. O dönemdeki en ünlü birleşmeler, American Tobacco Company (1890) ile American Sugar Refining Company'nin (1891) kurulmasıyla sonuçlananlardır.

Dış ticaret. İhracatın değeriyle ölçüldüğünde ABD'nin dış ticareti, sanayinin gelişmesiyle atbaşı gidiyordu. Daha düşük bir oranda olmakla birlikte ithalat da değer olarak arttı. ABD ihraç mallarının büyük bölümünü tarım ürünleri oluşturuyordu. Pamuk, buğday, un ve et ürünleri ihraç kalemleri arasında birinciydi. Ülke dışına satılan tarım dışı ürünlerin en önemlisi petroldü, ama yüzyılın sonlarına doğru makine ihracatı da giderek önem kazandı. Dış ticaretteki büyümeye karşın ABD ticaret filosunun durumu kötüydü. Amerikan bandıralı gemilerin toplam tonajı değişmeden kalırken dış ticaret filosunun payı çarpıcı bir biçimde azalmıştı. 1900'de Amerikan ihraç ürünlerinin yalnızca yüzde 10'u Amerikan gemileriyle taşınmaktaydı.

Sendikaların kurulması. Sanayideki gelişmeyle birlikte işverenlerle işçiler arasındaki gerginlikler artmış, ABD'de ilk kez ulusal işçi sendikaları kurulmuştu. Etkisi ve üye sayısı bakımından yerel ölçeğin ötesine geçen ilk işçi örgütlenmesi 1869'da kurulan Knights of Labor'dı(*). Sendika bütün üretici grupların çıkarlarının birliğine inanıyor ve yalnız işçileri değil, üretici olarak nitelenebilecek herkesi kuruluşun bünyesine almaya çalışıyordu. 1873-78 ekonomik bunalımı sırasında işçilerin karşılaştığı zor yaşam koşulları ve Başkan Rutherford B. Hayes'in gönderdiği federal askerler tarafından bastırılan ülke çapındaki bir demiryolu grevinin başarısızlığı, kuruluş içinde büyük hoşnutsuzluk yarattı. Knights of Labor ülke çapındaki üye sayısının 700 bini bulduğu 1885'te etkisinin doruk noktasına ulaştı. Aynı yıl üç demiryolu şirketine karşı düzenlenen grev, önemli bir kamuoyu desteği sağladığı gibi, ücretlerin azaltılmasını önlemeyi de başardı. Gene aynı yıl Kongre işçilerin artan gücü karşısında sendika isteklerine uyarak belirli bir işverenle sözleşme imzalamış olan göçmenlerin ülkeye girmesini yasakladı. 1886'da 600 bin işçiyi kapsayan yaklaşık 1.600 grev yapıldı. Bu grevlerin yarısı 1 Mayıs nedeniyle düzenlendi. İşçilerin başlıca talebi 8 saatlik işgünüydü. Sendikalara en büyük darbe, onların doğrudan karışmadığı bir olay yüzünden geldi. 1886'da 1 Mayıs nedeniyle yapılan grevlerden biri Chicago'da McCormick Harvesting Machine Company'ye karşı düzenlenmişti. Grev gözcülerinin oluşturduğu hatta çatışma çıktı ve polisin müdahalesi sırasında birkaç grevci yaralandı. Sendika önderleri, 4 Mayıs akşamı için Haymarket Meydanı'nda bir protesto mitingi çağrısında bulundu. Ne var ki miting dağılmak üzereyken bir grup anarşist kontrolü eline geçirerek kışkırtıcı konuşmalar yapmaya başladı. Polis olaya müdahale etti. Bu arada patlayan bir bomba yedi polisin ölümüne, birçok kişinin de yaralanmasına yol açtı. Anarşistlerden sekizi yakalanıp yargılandı ve adam öldürmek suçundan tutuklandı. Dördü idam edildi, biri intihar etti. Öteki üçü ise 1893'te Vali John P. Altgeld tarafından affedildi.

Kamuoyu, Haymarket olayından işçi örgütlerini sorumlu tutma eğilimindeydi. Sendikaların etkinliğinin şiddet doğuracağına inanılıyordu. Knights of Labor 1886'da yitirdiği konuma bir daha gelemedi. İşçi örgütlenmesi de yüzyılın sonuna değin kamuoyunun yakınlığını kazanamadı. Ama sendikalar etkinliklerini sürdürdü. 1889'dan yüzyılın sonuna değin her yıl en az 1.000 grev düzenlendi.

Knights of Labor'ın gücü azalırken, sendika hareketinin önderliği Amerikan İşçi Federasyonu'nun (AFL) eline geçti. 1881'de kurulan ve 1886'da yeniden düzenlenen örgüt, yerel sendikaların ve zanaatçı birliklerinin oluşturduğu gevşek bir federasyondu. AFL, Knights of Labor'la birkaç yıl işbirliği yaptı. Ama temel örgütlenme ve anlayış farklılıkları bu işbirliğini güçleştiriyordu. AFL yalnız vasıflı işçilere sesleniyordu ve hedefleri üyelerinin iş saatleri, ücretler, çalışma koşulları ve sendikalarının tanınması gibi en temel kaygılarına ilişkindi. Grev ve boykot gibi ekonomik silahları kullanan AFL, yerel seçimler ve eyalet seçimleri dışında siyasal etkinliklere katılmaktan kaçınıyordu. AFL'deki en etkili kişi, New Yorklu bir puro üreticisi olan ve 1886'dan 1924'te ölümüne değin federasyonun başkanlığını yapan Samuel Gompers'dı.

Ulusal politika. 19. yüzyılın son çeyreğinde Amerikan yaşamına egemen olan güçler siyasal değil ekonomikti. Bunun göstergesi, siyasal önderlerin etkisizliği ve siyaset alanında derin ayrılıklara yol açan sorunların bulunmayışıydı. Renkli siyasal kişilikler vardı, ama bunlar belirli bir siyasal programın sözcüsü olmaktan çok kişisel bir temelde taraftar kazanıyorlardı. Bu dönemde hiçbir başkan partisinin gerçek önderi olmadığı gibi Grover Cleveland dışında hiçbiri böyle bir statüyü istemedi. Woodrow Wilson ve James Bryce gibi gözlemciler, ABD'de büyük adamların başkan olamadıkları sonucuna vardılar. Gerçekten her iki parti de düşmanı az olan "uygun" kişileri başkan adayı olarak gösteriyordu. Gerçek liderliğin Beyaz Saray'da temsil edilmemesi yüzünden kamu politikaları büyük ölçüde Kongre'de belirleniyordu. Dolayısıyla kamu politikası, Kongre önderlerinin uzlaşması sonucu oluşuyordu.

Rutherford B. Hayes başkanlığı sırasında (1877-81), seçimden önce Güneylilere verdiği sözleri tuttu. Güney'de bulunan federal birlikleri geri çekti ve Tennesseeli eski bir senatörü kabinesine aldı. Hayes, böylelikle Güneyli muhafazakârların gelecekte Cumhuriyetçi Parti'yi destekleyeceğini umuyordu. Ama Güneylilerin temel kaygısı beyazların üstünlüğünü sürdürmekti. Bunun için de Demokrat Parti'nin Güney'deki siyasal tekelinin gerekliliğine inanıyorlardı. Sonuç olarak, Hayes'in politikası Cumhuriyetçi Parti'nin Güney'de güçlenmesi yerine silinmesine yol açtı.

1880 başkanlık seçimlerini Cumhuriyetçi Parti'den Ohiolu Kongre üyesi James A. Garfield kazandı. Garfield göreve başladıktan kısa bir süre sonra, 2 Temmuz 1881'de Washington'da vuruldu. Bir süre sonra da (19 Eylül'de) öldü. Yerine Başkan Yardımcısı Chester A. Arthur geçti.

Demokratların adayı, New York valisi Grover Cleveland 1884 seçimlerinde başkan seçildi. Cleveland, Buchanan'dan sonra, 25 yıldır başkanlığı kazanan ilk Demokrattı. Aldığı oyların üçte ikisinden çoğu Güney ya da sınır eyaletlerinden geldi. Güney için ulusal politikada söz sahibi olma umudu yeniden belirdi.

Cleveland para politikasına ilişkin her konuda muhafazakârdı. Kamu fonlarının gelişigüzel harcanmasına kesinlikle karşıydı. Kongre'den geçen özel yasa tasarılarının büyük bir çoğunluğunu araştırdı ve bu tür özel yasaların yürürlüğe girmesini önlemek için veto hakkını kullanan ilk ABD başkanı oldu.

Demiryollarının ülke ekonomisi için yaşamsal bir önemi vardı. Ama birçok bölgede tek bir şirket, demiryolu taşımacılığı tekelini elinde bulundurduğundan ayrımcı ve adaletsiz bir politika benimseyebiliyordu. Batı'nın tarım örgütleriyle Doğu'nun etkili işadamları demiryollarının bu politikası karşısında birleştiler. Bu güçlü ittifak her iki siyasal partiyi demiryolları konusunu 1884 seçim programlarına almaya ve Kongre'yi de 1887'de Eyaletlerarası Ticaret Yasası'nı çıkarmaya yöneltti.

Demiryolu taşımacılığında adaletsiz ayrımcılığı önlemek üzere tasarlanan bu yasa, belli hatlarda sefer yapıp kârı paylaşmayı, kısa mesafeler için uzun mesafelerden daha fazla ücret alınmasını yasakladı ve denetimin sağlanması için Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu'nu (ICC) kurdu. Komisyonun kararları federal mahkemelerin denetimine tabiydi. Komisyon umulduğu kadar etkili olamadı, ama yasanın kendisi günün ekonomik sorunlarıyla ancak federal hükümetin baş edebileceğini gösterdi.

1888 seçimlerini Cumhuriyetçilerin adayı Benjamin Harrison kazandı. Cumhuriyetçiler ayrıca Kongre'nin her iki bölümünde de çoğunluğu ellerine geçirdiler. Temsilciler Meclisi başkanı Thomas B. Reed'in demir yumruklu yönetimi sayesinde Cumuriyetçiler 1890'da üç önemli yasa çıkardılar.

Bu yasaların ilki eyaletler arasında ya da yabancı ülkelerle ticareti sınırlayan her türlü düzenlemeyi yasadışı sayan Sherman Antitröst Yasası'ydı. Yasa sanayi kesiminde tekellerin gelişmesi karşısında kamuoyunun duyduğu tepkiyi dile getiriyordu. Yasa ilk kez 1894'de grevdeki bir demiryolu işçi sendikasına karşı kullanıldı. Ama yasanın tekellerin büyümesini durduracağını bekleyenler için sonuç hayal kırıcı oldu. Gene de yasanın Eyaletlerarası Ticaret Yasası'ndan hemen üç yıl sonra kabul edilmiş olması, kamuoyunun sanayi devlerine karşı etkili düzenlemeler için eyalet merkezlerinden çok Washington'a umut bağladığını gösteriyordu.

Kongre'nin Antitröst Yasası'nı kabul etmesinden sonra iki hafta geçmeden Sherman Gümüş Alımı Yasası çıkarıldı. Bu yasa hazinenin her ay piyasa fiyatı üzerinden 130.000 kg gümüş satın almasını öngörüyordu. Yasa, gümüş fiyatlarındaki düşüş karşısında telaşa kapılan maden sahiplerinin ve her zaman enflasyoncu önlemlerden yana olan Batılı çiftçilerin baskılarının bir sonucuydu.

Hükümetin gümüş satın almasını öngören düzenleme birçok Cumhuriyetçi önderin hoşuna gitmemişti. Ne var ki Cumhuriyetçiler, kendi istedikleri bir başka yasanın kabul edilmesi için Batılıların oylarını sağlamak amacıyla bu yasaya razı olmuşlardı. Cumhuriyetçilerin istedikleri yasa, koruyucu gümrük tarifelerinin yükseltilmesine ilişkindi. McKinley Tarife Yasası Ekim 1890'da kabul edildi. Bazı tarım ürünlerini koruma listesine alan yasa, çiftçilere seslenmeyi amaçlıyordu. Ama McKinley Yasası tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüşü durdurmazken, çiftçilerin satın aldığı birçok malın fiyatlarında ani artışlara yol açtı. Batı'nın ve Güney'in tarımsal kesimlerindeki hoşnutsuzluğu daha da tırmandıran tarife yasası seçim kampanyasının en önemli konusu haline geldi ve Cumhuriyetçilerin büyük bir yenilgi alması sonucunu doğurdu.

McKinley Yasası'nın doğurduğu tepki ve Batı'da Cumhuriyetçilere duyulan kızgınlık Demokratların adayı Cleveland'ın işine yaradı. Cleveland ikinci kez başkan seçildi (1892). Mart 1893'te Cleveland göreve başladığında ülke bir malı panığın eşiğindeydi. Mississippi'nin batısında altı yıldır süren durgunluk, McKinley Yasası'nın kabulünden sonra dış ticarette görülen azalma ve özel borçların ağır yükü bunalımın etkenleri arasındaydı. Federal hazinedeki altın stoklarının belirlenmiş en alt sınırın altına inmesinin psikolojik etkisi de büyük oldu. Yatırımcılar altına hücum etti; bankalar baskı altında kaldı; birçok işyeri ve mali kuruluş iflas etti. Fiyatlar düştü, çalıştırılan işçi sayısı azaltıldı ve ülke üç yıl sürecek bir ekonomik bunalıma girdi. Cleveland 1893 yazında durumu görüşmek üzere Kongre'yi özel oturuma çağırdı. Kongre Sherman Gümüş Alımı Yasası'nı kaldırdı.

1894 ara seçimlerinde Cumhuriyetçiler Kongre'de çoğunluğu yeniden ele geçirdiler. Başkanın Demokrat olması yüzünden ortaya çıkan siyasal açmaz yeni seçimlere değin sürdü. 1896 seçimlerinde başkan seçilen Ohio valisi, Cumhuriyetçi William McKinley Mart 1897'de göreve başlar başlamaz, tarifeleri gözden geçirmek üzere Kongre'yi özel oturuma çağırdı. Kongre, birçok malı serbest listeden silen ve genelde ithalat gümrüklerini o güne kadarki en yüksek düzeyine çıkaran Dingley Tarife Yasası'nı çıkardı. Mart 1900'de Altın Standardı Yasası yürürlüğe kondu. Bu yasa, hazinenin en az 150 milyon dolarlık altın rezervi bulundurmasını ve bu miktarı korumak için gerektiğinde tahvil çıkarmasını öngörüyordu. Bunalımın etkisi 1898'den sonra azaldı. Tarım ürünleri fiyatları ve tarım ürünleri ihracat hacmi düzenli olarak yükseldi. Sanayi kesiminde ise Antitröst Yasası'na karşın birleşmeler hızlandı.

AMERİKAN EMPERYALİZMİ. İspanyol-Amerikan Savaşı. Askeri açıdan pek önem taşımayan İspanyol-Amerikan Savaşı'nın siyasal ve diplomatik sonuçları çok büyük oldu. Savaş, ABD'yi dünya siyaset sahnesine çıkardı ve yeni emperyalizm yoluna soktu. Aslında ülkenin misyonu ve kaderi ile ilgili daha savaştan önceki yıllarda ortaya konan görüşler, emperyalizme giden yolu zaten hazırlamıştı. 1890'lardan önce Amerikalıların çoğu Bağımsızlık Savaşı günlerinden kalma bir görüşü inatla savunuyordu: ABD, Avrupa sorunlarının dışında kalmalı ve dünyaya bir demokrasi ve barış örneği sunmalıydı. 1880'lerde ve 1890'larda yeni düşünceler bu tarihsel inancı sarstı. ABD, İç Savaş'tan beri süren ekonomik büyümesi sayesinde büyük bir güç haline gelmişti. Birçok yazar, ABD'nin artık bu gücüne yakışır biçimde hareket etmesini istiyordu. Deniz gücünün önemini savunanlar, ulusal güvenliğin ve büyüklüğün gelecekte, dünyanın her yerindeki deniz üsleriyle desteklenen büyük bir donanmayla sağlanabileceği kanısındaydı. 1890'larda Batı'da doğal sınırlara ulaşıldıktan sonra, artan nüfus ile tarım ve sanayi ürünleri için yeni çıkış alanları bulunması gerektiği düşünülüyordu. Sosyal Darwinciler dünyanın vahşi bir orman olduğunu ve uluslararası çekişmeler içinde ancak güçlü ulusların varlıklarını sürdürebileceğini söylüyorlardı. Bunlardan başka idealistler ve dinsel önderler Amerikalıların görevinin "beyaz insanın yükünü üstlenmek", üstün kültürlerini ve Hıristiyanlığı dünyanın geri halklarına götürmek olduğunu ileri sürüyorlardı.

ABD'yi savaş ve emperyalizm yoluna iten 1898 olaylarının gerisinde böyle bir ortam vardı. Kübalılar 1895'te İspanyol yönetimine karşı şiddetli bir ayaklanma başlatmışlardı. Ayaklanmanın nedeni, ABD'nin Küba'dan yaptığı şeker ithalatını durdurmasının yol açtığı bunalımdı. İspanyollar ayaklanma karşısında baskıcı önlemler aldılar. ABD'ye sığınan Kübalılar, adadaki İspanyol vahşeti üzerine abartılı öyküler yaydılar. Bu öyküler Amerika'nın büyük basın organlarında yer aldı. Başkan Cleveland artan müdahale isteklerine karşı direndi.

15 Şubat 1898'de Amerika'ya ait "Maine" gemisi Havana limanında bir patlama sonucu batınca olaylar Başkan McKinley'nin denetleyemeyeceği bir noktaya geldi. İspanya, savaşı önlemek için ödün vermeye hazırdı, ama ABD'nin isteği doğrultusunda Küba'dan çekilmeyi ve adanın bağımsızlığını tanımayı kabul etmedi. Nisan ortasında Kongre başkana, İspanyolların Küba'dan çıkarılması için silahlı kuvvetleri kullanma yetkisi verdi. İspanya ile Amerika arasındaki çatışmalar, 12 Ağustos'ta Washington'da imzalanan bir ön barış antlaşmasıyla sona erdi. Görüşmelere ekim ayında Paris'te devam edildi. İspanya Küba'nın bağımsızlığını tanıdı ve Porto Riko'yu ABD'ye bıraktı. İş çevreleri, Manila'nın Uzakdoğu ticareti için kusursuz bir üs olabileceği umuduyla İspanya'nın Filipinler'in tamamını da ABD'ye bırakmasını istiyordu. McKinley İspanya'yı Filipinler'i 20 milyon dolara ABD'ye "satmaya" zorladı.

Oysa daha 1898 Paris Antlaşması imzalandığında, Filipinler'in ABD'ye katılmasına karşı tepkiler gündeme gelmişti. ABD'li antiemperyalistler uzak ve yabancı halklar üzerinde sağlanan egemenliğin, "kendi kaderini tayin" doğrultusundaki tüm Amerikan geleneklerini yıktığını savunuyorlar ve bunun doğrudan doğruya cumhuriyetin kendi dokusunu tehdit edebileceğini iddia ediyorlardı. McKinley'nin 1900'de yeniden seçilmesi, halkın emperyalizm isteklerini göstermiyordu. Amerikalılar denizaşırı bir imparatorluk kurmuş, ama aynı zamanda bu imparatorluğun tasfiye sürecini de başlatmışlardı. Kongre, savaş kararını alırken Küba'nın ABD tarafından ilhak edilmeyeceğini de karara bağlamıştı. 1903'te Küba kendisini fiilen ABD'nin bir protektorası haline getiren bir antlaşma imzalamaya zorlandı. 1898'de ilhak edilen Hawaii Adaları 1900'de federal hükümetin denetimi altındaki topraklar statüsüne getirildi. Porto Riko'ya sınırlı bir özyönetim tanındı. Adaya 1917'de federal hükümetin denetimine bağlı topraklar statüsü verildi; burada yaşayanlar ABD yurttaşı sayıldı ve özyönetim üzerindeki tek denetim ABD başkanının atadığı valinin veto hakkıyla sınırlandı.

Filipinler Hükümet Yasası, 1902'de bu ülkeye sınırlı bir özyönetim, 1916'da da tam özyönetim verdi.

Uzakdoğu'da "açık kapı" politikası. Amerikalıların isteksiz bir emperyalist politika izlemelerine karşın ABD 1898'den sonra Büyük Okyanusta önemli bir güç haline gelmişti. Amerikan işadamları, uçsuz bucaksız görünen Çin pazarı hakkında büyük umutlar besliyorlardı. Ne var ki 1890'larda İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya, Mançurya'dan Çin'in güney kesimlerine kadar uzanan bölgeyi aralarında nüfuz alanlarına ayırmıştı. ABD dışişleri bakanı John Hay, 6 Eylül 1899'da Çin'de çıkarı olan büyük güçlere ilk Açık Kapı notasını verdi. Notayla ABD, bütün bu güçlerin nüfuz alanları içindeki bütün uyruklara eşit ticaret ve yatırım olanakları tanınmasını istiyordu. Çin'de yabancıları hedef alan Boxer Ayak-

lanması'nın ardından 3 Temmuz 1900'de de, ikinci bir Açık Kapı notası ile, Çin'in siyasal ve toprak bütünlüğünü korumaya niyetli olduğunu açıkladı.

Bu açıklamalar fazla etkili olmadı, çünkü ABD açık kapı politikasını kuvvet yoluyla destekleyecek durumda değildi. Ama ABD hükümetleri, 1940'lara değin bu ilkeyi Uzakdoğu politikalarının temeli kabul ettiler. Başkan Theodore Roosevelt 1905 Rus-Japon Savaşı'nda isteksizce arabuluculuk yaparken, Uzakdoğu'daki güç dengesinin yanı sıra açık kapı ilkesini de korumayı amaçlıyordu. ABD politikası, 1922'de dokuz devlet arasında imzalanan Washington Antlaşması'yla taraf devletlerin Çin'de açık kapı ilkesine uymayı kabul etmeleriyle başarıya ulaştı.

Panama Kanalının açılması ve Antiller'de ABD üstünlüğü. Stratejik zorunluluklar ve Doğu eyaletleri işadamlarının Büyük Okyanustaki pazarlara kolay ulaşım istekleri, 1890'ların sonunda başkanı ve Kongre'yi iki okyanus arasında bir kanalın açılması gereğine inandırdı. Ama Panama'yı elinde bulunduran Kolombiya hükümeti, kanalın gerçekleştirilmesinin önünde bir engel oluşturuyordu. Kolombiya'nın projeye karşı çıkması üzerine 1903'te Roosevelt, Kolombiya'ya karşı Panama'da başlayan bağımsızlık hareketine gizli destek verdi. ABD ile yeni kurulan Panama Cumhuriyeti arasında hemen bir antlaşma imzalandı ve kanalın yapımına başlandı. 15 Ağustos 1914'te kanal trafiğe açıldı.

Panama Kanalı
ABC Ajansı

Başkan Roosevelt 1904'te Kongre'ye sunduğu yıllık mesajında, Monroe Doktrini çerçevesinde geliştirdiği yeni Latin Amerika politikasını açıkladı. Monroe Doktrini Avrupalıların Yenidünya'da güç kullanmasını yasakladığından, ABD, Latin Amerika devletlerinin bir Avrupa müdahalesine yol açmalarını önlemek için her türlü yola başvurabilecekti. Monroe Doktrini'nin bu yorumu 1928'e değin Amerika'nın Antiller politikasının temel taşı oldu.

Roosevelt'ten sonra başkan olan William Howard Taft, ABD'nin Panama Kanalı çevresindeki hegemonyasını korumak için Roosevelt'ten daha kararlı bir politika güttü. Dolar Diplomasisi adı verilen bir politikayla, ABD'li bankerleri, Antiller bölgesinde Avrupalı bankerlerin yerini almaya ikna etmek istiyordu. Böylece bölgede ABD etkisi artacak ve ayaklanma olasılığı bulunan ülkelerde istikrar sağlanacaktı. Dolar Diplomasisi tam bir başarısızlıkla sonuçlandı; bu politikanın bir sonucu, ABD'nin Nikaragua'daki iç savaşa müdahale etmesi oldu.

1913'te Woodrow Wilson'ın başkan olmasıyla ABD-Latin Amerika ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Wilson ve onun dışişleri bakanı William J. Bryan, Dolar Diplomasisi'ne ve müdahale politikasına şiddetle karşıydılar. Wilson, Amerika kıtasındaki bütün devletler arasında bir saldırmazlık paktı imzalanması için çaba harcadıysa da bu tasarı bazı Latin Amerika devletlerinin karşı çıkması yüzünden gerçekleştirilemedi.

Antiller bölgesindeki istikrar tehlikeye düşünce Başkan Wilson, ABD'nin çıkarlarını korumaya Roosevelt ve Taft kadar kararlı olduğunu gösterdi. Hatta güç kullanmaya onlardan çok daha hazırdı. 1915'te Haiti'de bir kukla hükümet kurulmasını sağladı. 1916'da Dominik Cumhuriyeti'ni işgal etti ve Nikaragua'yı ABD'nin protektorası haline getirdi. Aynı yıl Virgin Adalarının Almanya'nın eline geçmesini önlemek için bu adaları Danimarka'dan satın aldı.

İlerici dönem. Başkan William McKinley'nin 1897'de göreve başlaması, ülke içindeki karışıklıkların sona erdiği yeni bir huzur döneminin başlangıcı olarak karşılandı. 1893 bunalımının ardından ekonomik refah yeniden sağlanmıştı.

ABD, tarihçilerin "ilerici hareket" adını verdikleri dönemin ilk evrelerini yaşıyordu. Genel olarak ilerici hareket, İç Savaş'tan sonraki hızlı sanayileşme ve kentleşmenin doğurduğu sorunlara bir yanıttı. Birçok Amerikalı, ekonomik ve siyasal gücün dev boyutlara ulaşmış olmasının, sorumlu bir demokratik hükümeti ve herkes için serbest ekonomik fırsat eşitliğini içeren tarihsel Amerikan geleneklerini bozmasından korkuyordu.

Aslında 1890'larda ya da daha sonra tek bir ilerici hareket olmadı. Kent, eyalet ve ülke çapında farklı, zaman zaman birbiriyle çatışan çeşitli reform ve yeniden örgütlenme hareketleri vardı. Ama bunların hepsi bazı ortak amaçlarla harekete geçmişti. Bireyciliği ve "bırakınız yapsınlar" politikasını reddediyorlardı. Ekonomik durumları bozuk olanların sorunlarıyla ilgileniyor, hükümet hiyerarşisinin yeniden kurulması ve sanayinin ve mali çevrelerin yeniden halkın denetimine sokulması amacıyla hükümet gücünün artırılması için mücadele veriyorlardı. İlerici hareketin ortaya çıkmasında iki etken katalizör görevi gördü: 1890'ların başında tarım kesiminde baş gösteren bunalım ve 1893'te başlayan mali ve sınai durgunluk. Fiyatlardaki düşüş, 1892'de yüzbinlerce çiftçinin radikal Halk Partisi'ne akın etmesine neden oldu. 1893'ten başlayarak kentlerin yoksullaşması, birçok toplumsal hizmetin aksamasına ve zenginlerle yoksullar arasındaki uçurumun derinleşmesine yol açtı. Bu durum kent yönetimlerinde bazı reformların yapılmasını gerektirdi. Yozlaşmış kent yöneticileri görevden uzaklaştırıldılar.

Kent düzeyinde başlayan reform hareketleri çok geçmeden eyalet düzeyine sıçradı, çünkü kentleri etkileyen önemli kararlar eyalet merkezlerinde alınıyordu. 1890'ların sonlarında birçok eyalet yönetimi özel çıkarlar peşindeki işadamlarının mali desteğindeki güçlü profesyonel siyasal örgütlerin denetimindeydi. Yeni yetişen, iktidarı ele geçirmeye heveslı, genç ve idealist önderler giderek bu örgütlerin gücünü sarsmaya başladı. Wisconsin'de Robert M. La Follette, New York'ta Charles Evans Hughes, New Jersey'de Woodrow Wilson, Virginia'da Andrew J. Montague ve California'da Hiram W. Johnson bunların en tanınmışlarıydı.

Bu genç önderler, yalnızca güçlü önderlik yetenekleriyle değil, senatör adaylarının doğrudan seçimle belirlenmesi gibi kurumsal yeniliklerle de Amerikan siyasal yaşamında köklü değişiklikler yaptılar. Daha da önemlisi, ilerici hareket yanlıları, ekonomik ve toplumsal hedeflerini büyük ölçüde gerçekleştirdiler. Bunlar arasında eyalet kamu mallarının ve demiryollarının sıkı bir biçimde denetlenmesi, çocuk işçi çalıştırmayı yasaklayan ve kadın işçileri koruyan yasaların çıkarılması, ceza sisteminde reform yapılması, yoksullara yönelik hizmetlerin yaygınlaştırılması ile işçilere ve ailelerine kaza tazminatı güvencesinin getirilmesi gibi reformlar vardı.

Reform hareketi, 1901'e gelindiğinde eyalet sınırlarının dışına taşmıştı. Öte yandan bazı sorunlar yalnızca federal hükümet tarafından çözülebilecek nitelikteydi. Başkan McKinley bir suikast sonucu Eylül 1901'de ölünce, ondan oldukça farklı bir önder olan 42 yaşındaki Theodore Roosevelt, Amerikan tarihinin en genç başkanı olarak Beyaz Saray'a girdi. Roosevelt kapsamlı bir demokrasi yanlısıydı; ayrıca New York'ta polis müdürlüğü ve New York eyalet valiliği yaptığı için zamanın kent sorunlarını yakından biliyordu. 1904 seçimlerinden de zaferle çıkan Roosevelt, 1906'ya gelindiğinde ilericiliğin ulusal düzeydeki tartışmasız sözcüsü ve en iyi propagandacısı haline gelmişti. Kamuoyuna egemen olması ve Kongre'yi harekete geçirmesi sayesinde başkanlık kurumunu yeniden canlandırdı ve ulusal politikada en güçlü kurum haline getirdi.

Sanayide giderek artan tekelleşme, 1901'de Amerikan halkını kaygılandırmıştı. Sürekli fiyat artışlarından büyük şirketler sorumlu görülüyordu. Bunun üzerine Roosevelt, 1890 Sherman Antitröst Yasası'nı yeniden yürürlüğe koydu. 1902'de kuzeybatıdaki demiryolu tekelini kırmaya yönelik bir davayla işe başlayan Roosevelt, sığır tröstüne, daha sonra da petrol, tütün ve öbür malların tekellerine karşı savaş açtı. Yüksek Mahkeme tüm davalarda yönetimi destekledi. Sanayi kesiminde federal hükümetin üstünlüğünü kuran Roosevelt, ayrıca Amerika Maden İşçileri'nin Pennsylvania'daki madenkömürü işletmelerinde başlattığı grevde hakemlik yoluyla bir uzlaşmayı zorla kabul ettirmek için işçiler adına müdahalede bulundu. Roosevelt, 1904 seçimlerinden sonra daha atak bir politika izledi. Demiryollarını yeniden federal denetim altına sokmak için Kongre'de yoğun çaba harcadı. Sonuçta, 1906'da çıkarılan Hepburn Yasası,

Roosevelt'ın kişisel zaferiydi. Yasa, Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu'nun yetkilerini genişletti ve demiryollarının komisyonun izni olmadan ücret artırmasını yasakladı. Roosevelt aynı biçimde, Et Denetleme Yasası'nı ve Saf Gıda ve İlaç Yasası'nı da 1906'da Kongre'den geçirdi.

Kitlelerin sevgisini kazanan Roosevelt, 1908'de rahatlıkla yeniden Cumhuriyetçilerin adayı olabilirdi. Ama 1904 seçimlerinden sonra, yeniden aday olmayacağını açıklamıştı. Sözünde durarak, kendi savaş bakanı Ohiolu William Howard Taft'ın aday olmasını sağladı ve Taft seçimi kolaylıkla kazandı. Taft sakin bir dönemde ideal bir başkan olabilirdi, ama onun Beyaz Saray'da bulunduğu dönem oldukça karışık geçti. Ulusal ilericilik hareketi doruk noktasındaydı ve Kongre'nin her iki meclisinde de "asiler" denen ilerici Cumhuriyetçiler bulunuyordu. Roosevelt'in politikalarının şiddetli bir destekçisi olan Taft, kendisini bir ilerici olarak görse de, aslında kişiliği ve düşünce yapısıyla tutucuydu. Ayrıca dinamik bir halk önderi olmasını sağlayacak özelliklerden yoksundu.

Taft Kongre'deki ilerici Cumhuriyetçilerle çatıştı. Bunlar, gümrük vergilerinin indirilmesi, senatörlerin doğrudan seçilmesi, gelir vergisi konması, şirketlerin ve demiryollarının daha sıkı denetlenmesi gibi reformlardan yanaydılar ve Taft'in 1912'de yeniden aday olmasını engellemeye kararlıydılar. Giderek Taft'tan uzaklaşan Roosevelt, bu grubun lideri oldu. Başkanlık önseçimlerinde başarı kazandı, ama Taft ve tutucu Cumhuriyetçiler eyalet örgütlerinde ve Cumhuriyetçi Ulusal Komite içinde üstün durumdaydılar. Taft az farkla yeniden aday oldu. Ağustos 1912'de Roosevelt ve ilericiler Cumhuriyetçi Kurultayı'nı terkederek Chicago'da İlerici Parti adıyla kendi partilerini kurdular ve Roosevelt bu üçüncü partinin başkan adayı oldu. Ancak 1912 seçimlerini Demokratların adayı, Princeton Üniversitesi'nin eski rektörü ve New Jersey valisi Woodrow Wilson kazandı.

Bir siyasetbilimci ve tarihçi olan Wilson, başkanın, kamuoyunun önderi, yasama politikasının baş düzenleyicisi ve dış ilişkilerin yürütülmesinde tek yetkili olması gerektiğine inanıyordu. Wilson, kamuoyunun ve Kongre'deki Demokrat çoğunluğun desteğiyle önderlik kuramlarını başarıyla uygulamaya koydu. Wilson'ın programının ilk maddesi gümrük tarifeleri reformuydu. 1913 Underwood Tarife Yasası'yla gümrük oranları yüzde 40'tan yüzde 25'e indirildi, ithali serbest mallar listesi genişletildi. Bundan sonra sıra banka ve para reformuna geldi. 1913 Federal Rezerv Yasası'yla banka rezervlerini harekete geçirmek için Federal Rezerv Sistemi kuruldu; altın ve tahvile dayalı esnek yeni bir para çıkarıldı.

Wilson'ın "Yeni Özgürlük" programının üçüncü maddesi antitröst reformuydu. 1914'teki Federal Ticaret Komisyonu Yasası'nı destekledi. Bu yasa, tekelleşmeye yol açacak iş uygulamalarını engelleyecek yetkiyle donatılmış bir Federal Ticaret Komisyonu kuruyordu. Aynı yıl Clayton Antitröst Yasası da çıkarıldı.

ABD'nin dünya gücü haline gelmesi. Wilson'ın asıl ilgi alanı iç politikaydı, ama görev süresi içinde daha çok dış sorunlarla ilgilenmek zorunda kaldı. Başkanlık süresi dolmadan usta bir diplomat ve dünya politikasının ünlü adlarından biri oldu. Dış politikanın yürütülmesinde, diplomatik yazışmaların çoğunu kendisi yapan, önemli kararları kendisi alan "güçlü" bir başkandı. Genellikle dışişleri bakanları Bryan ve Lansing'le çalıştı; yakın danışmanı Albay Edward M. House'ın düşüncelerinden yararlandı.

Meksika'da Victoriano Huerta, liberal Devlet Başkanı Francisco Madero'yu öldürerek Şubat 1913'te iktidarı ele geçirmişti. ABD'nin bu duruma kayıtsız kalması güçtü, çünkü Meksika'da büyük yatırımları ve 40 bin yurttaşı bulunuyordu. Wilson, Huerta'nın kanlı darbesini hoş karşılamadı; Huerta'nın yönetimini tanımadı ve ondan iktidarı serbest seçimlerle yeni bir demokratik hükümete devretmesini istedi. Huerta, Wilson'ın bu isteğini reddetti. Wilson, Venustiano Carranza'nın önderliğindeki "anayasacılar"ı açıkça destekliyordu. Ama "anayasacılar"ın Huerta'yı deviremeyecekleri anlaşılınca Amerikan ordusu Nisan 1914'te Veracruz'u işgal ederek Huerta'nın gelir ve ikmal yolunu kesti. Bu taktik başarılı oldu. Ağustos ayında México kentini işgal eden Carranza, rakibi General Pancho Villa'yla yaptığı mücadeleyi de 1915 yazında kazandı. Ekim ayında Wilson, Carranza yönetimini fiilen tanıdı. Bu arada Pancho Villa, New Mexico eyaletine girip Columbia kentini yaktı ve geri çekildi. Wilson, General Pershing komutasında bir birliği Villa'nın peşinden yolladı. Amerikan güçleri Meksika'nın içlerine kadar inince burada Carranza'nın askerleriyle çatıştı. ABD ile Meksika arasında savaşın çıkması Wilson'ın askerlerini geri çekmesiyle önlendi. Başkan Wilson Nisan 1917'de Carranza'nın yeni anayasal rejimini resmen tanıyınca ABD-Meksika ilişkileri düzeldi.

Ağustos 1914'te Avrupa'da I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Başkan Wilson'ın dış politikadaki ustalığı ve önderliği için ciddi bir sınama dönemi başladı. Amerikalıların büyük çoğunluğu tarafsızlıktan yanaydı. Amerika'nın hak ve çıkarlarına dokunulmadığı sürece savaşa müdahale edilmesini istemiyorlardı. Wilson da aynı görüşteydi. Ağustos ayında resmi bir tarafsızlık bildirisi yayınladı. Bundan iki hafta sonra da, Amerikalıların "düşüncede ve eylemde tarafsız" kalmalarını istedi.

Ama kısa bir süre sonra ABD, İngiltere'yle arasındaki üstü kapalı bir anlaşmanın sonucu olarak İngiliz ve Fransız ordularına yiyecek, hammadde ve askeri malzeme sağlayan en önemli dış kaynak haline geldi. Ayrıca Wilson yönetimi, İtilaf Devletleri'nin savaş giderlerini karşılayabilmeleri için ABD'den 2 milyar dolardan fazla borç almalarına izin verdi. Alman asıllı Amerikalıların silah ambargosu konusundaki isteklerini ise, tarafsızlığa aykırı olacağını ileri sürerek kabul etmedi.

Almanya'nın savaşı Avrupa'da sınırlı tuttuğu sürece ABD ile çatışması söz konusu değildi. Ama Alman askeri yetkilileri, İngilizlerin denizlerdeki üstünlüğüne son vermek için yeni bir silah olan denizaltıları kullanmaya karar verdiler. Alman Deniz Kuvvetleri Şubat 1915'te, İtilaf Devletleri'ne ait gemilerin geniş bir alanda uyarısız torpilleneceğini ve bu arada tarafsız devletlerin gemilerinin güvenliklerinin garanti edilemeyeceğini açıkladı. Başkan Wilson buna yanıt olarak, Alman denizaltılarının Amerikan gemilerine ya da Amerikan yurttaşlarının canına uyarısız zarar vermesi durumunda bundan kesinlikle Almanya'yı sorumlu tutacaklarını bildirdi. Almanlar bunun üzerine Amerikan gemileri için geniş güvence verdiler.

Bir başka sorun İtilaf Devletleri'ne ait gemilerde yolculuk eden ya da çalışan Amerikalıların durumuydu. Nitekim bir Alman denizaltısı İngiliz yolcu gemisi "Lusitania"yı 7 Mayıs 1915'te batırınca 128 Amerikalı öldü. Wilson önce Almanya'ya denizaltı savaşından vazgeçmesi çağrısında bulundu, ama sonraki görüşmelerde yalnızca silahsız yolcu gemilerinin denizaltı saldırılarına karşı güvence altına alınması üzerinde duruldu. Almanya ile ilişkilerin gittikçe bozulması karşısında Başkan Wilson, Aralık 1915'te ABD Silahlı Kuvvetleri'nin önemli ölçüde genişletilmesini istedi. Kongre'de ve bütün ülkede savaş hazırlığı konusunda şiddetli bir tartışma baş gösterdi. 1916 tarihli, orduya ilişkin yasama kararı bir uzlaşmayı temsil ediyordu. Wilson ancak asker sayısında küçük bir artış ve Ulusal Muhafız Birliği'nin güçlendirilmesiyle yetinmek zorunda kaldı. Donanma Ödenekleri Yasası ise yönetimin istediğinden daha çok sayıda gemi yapılmasını karara bağladı.

Savaş dışı kalmak istemesinin ötesinde Wilson'ın en büyük isteği savaşı kendi arabuluculuğuyla sona erdirmekti. Barış için önce İngiltere'nin işbirliğini sağlamaya çalıştıysa da İngilizler bunu reddettiler. Denizaltılar konusunda Almanya ile bir nihai çatışmadan çekinen Wilson, arabuluculuk çabalarını kendi başına sürdürmeye karar verdi. 18 Aralık 1916'da, savaşan devletlerden barış koşullarını açıklamalarını istedi. Daha sonra, üst düzeydeki gizli görüşmelerde Almanya ve İngiltere'ye kendi başkanlığında bir barış konferansı düzenlemeleri çağrısında bulundu.

Almanya'nın Ocak 1917'de tarafsız ülkelerin ticaret gemileri de aralarında olmak üzere bütün gemilere karşı sınırsız denizaltı savaşını başlatması barış fırsatını ortadan kaldırdı. Bu durumda Wilson'ın Almanya ile diplomatik ilişkileri kesmekten başka yapacak şeyi kalmadı. ABD 3 Şubat 1917'de Almanya ile diplomatik ilişkileri kesti. Amerikan gemileri martta denizaltı saldırılarını caydırması umuduyla silahlandırıldı. Almanlar mart ortasında Amerikan gemilerini ayrım gözetmeden batırmaya başladılar. Başkan Wilson 2 Nisan'da Kongre'den ABD ile Almanya arasında bir savaş durumunun bulunduğunu kabul etmesini istedi. Kongre savaş kararını hemen onayladı, Wilson da 6 Nisan'da imzaladı.

Seferberlik genel olarak iki aşamada gerçekleştirildi. 1917'nin Nisan ve Aralık ayları arasındaki ilk aşamada hükümet daha çok gönüllü ve kolektif çabalara dayanıyordu. Aralık 1917'den sonraki ikinci aşamada ise hükümet ekonomik yaşamın önem taşıyan her kesiminde tam bir denetim kurmak için hızla harekete geçti. Demiryolları millileştirildi, yiyecek ve akaryakıt karneye bağlandı, sanayi üzerinde kesin denetim yetkisine sahip bir savaş sanayileri kurulu oluşturuldu, geniş bir ticaret filosunun yapımına başlandı ve grevleri önlemek için zorlayıcı önlemlere başvuruldu. 1917 tarihli Casusluk Yasası ülke içindeki savaş karşıtlığını sert bir biçimde bastırdı.

Amerika'nın savaştaki askeri katkısı oldukça küçük olmakla birlikte iki açıdan sonucu belirledi. Savaşa daha en başından hazır olan Amerikan donanması, İngiliz donanmasının 1917 sonbaharında denizaltı tehdidini ortadan kaldırmasına yardımcı oldu. General Pershing komutasında 1.200.000 Amerikan askeri Eylül 1918'de Fransa'ya çıktı ve Batı Cephesi'ndeki dengeyi değiştirerek savaşın umulandan bir yıl önce bitmesini sağladı.

Daha savaş sürerken, Başkan Wilson çağdaş tarihin gördüğü en tutkulu ikna çabalarından birine girişerek, bütün dünya halklarını, gelecekteki savaşların nedenlerini ortadan kaldıracak ve barışın sürmesini sağlayacak bir mekanizma kurmaya çağırdı. 22 Ocak

1917'de Senato'da yaptığı konuşmada, kurulacak bir "Milletler Cemiyeti"nin uygulayacağı ve ABD'nin hararetle destekleyeceği "zafersiz bir barış" çağrısında bulundu. Wilson, İngiliz ve Fransız önderlerini ortak bir savaş hedefleri bildirisi yayınlamaya ikna edemeyince 8 Ocak 1918'de Kongre'de ünlü On Dört Maddelik Konuşma'sını yaptı.

Bu konuşmasının genel maddelerinde Wilson, geçmişte savaşlara yol açan eski usul diplomasiye son verilmesi isteminde bulundu. Karmakarışık ittifaklar yerine açık diplomasi uygulanmasını, denizlerin serbestliği ilkesinin kabul edilmesini, sömürgeler üzerindeki hak iddialarının tarafsız bir biçimde çözüme bağlanmasını, yapay ticaret engellerinin kaldırılmasını ve hepsinden önemlisi barışı geliştirip üyelerinin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyacak bir Milletler Cemiyeti'nin kurulmasını istedi. Özgül sorunlarla ilgili bölümde ise Başkan Wilson, Almanlar tarafından yağmalanan Belçika'nın yeniden imarını, o sıralar iç savaş içindeki Rusya'ya yakınlık gösterilmesini, bağımsız bir Polonya devletinin kurulmasını, Alsace-Lorraine bölgesinin Fransa'ya geri verilmesini, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarından ayrılacak uluslara özerklik ve kendi kaderlerini tayin hakkı tanınmasını istiyordu. On Dört Madde, barış ve adalete dayalı yeni bir uluslararası düzen için mücadele eden liberaller ve ılımlı sosyalistler için yeni bir umut kaynağı oldu.

Ekim 1918'de Almanya, Başkan Wilson'a On Dört Madde ve öbür başkanlık bildirilerini temel alarak ateşkes imzalamaya hazır olduğunu bildirdi. İtilaf Devletleri de On Dört Madde temelinde barış imzalamayı kabul ettiler. Yalnız İngiltere denizlerin serbestliği ilkesine çekince koydu.

Paris'te Ocak 1919'da başlayan barış konferansına Wilson başkanlığında bir Amerikan heyeti katıldı. Wilson, İtilaf önderleri (İngiltere'den David Lloyd George, Fransa'dan Georges Clemenceau ve İtalya'dan Vittorio Orlando) karşısında On Dört Madde'yi kahramanca savundu. Ama Almanya'ya ağır bir tazminat yüklenmesi konusunda Avrupalı önderlerin isteklerini kabul ederek bir ödün verdi.

Ayrıca İtilaf Devletleri Rusya'daki iç savaşa da müdahale ettiler. Buna karşın Wilson On Dört Madde'den yitirdiğinden fazlasını kazandı. Almanya'nın parçalanmasını ve Rusya'ya daha fazla müdahale edilmesini önledi ve Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin Versailles Antlaşması'nın içine alınmasını sağladı. Wilson Milletler Cemiyeti'nin Amerika'nın önderliğinde, Versailles Antlaşması'nın içerdiği adaletsizlikleri kısa sürede düzelteceğine inanıyordu.

Başkan Temmuz 1919'da Versailles Antlaşması'nı Senato'ya sunduğunda Amerikan kamuoyu antlaşmanın hemen onaylanmasından yanaydı. Ama yalıtılmış bir ABD yanlısı geleneksel akım yeniden etkili olmaya başladı. Massachusetts senatörü Henry Cabot Lodge'un önderliğindeki Cumhuriyetçi senatörlerin çoğunluğuyla Wilson arasında çatışma çıktı. Lodge antlaşmaya 14 çekince konmasını istiyordu. Bu çekincelerden ikincisi, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin üyelerin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını garanti altına alan X. maddesi çerçevesinde ABD'nin hiçbir yükümlülük üstlenmemesini öngörüyordu. Ayrıca başkan, Kongre'nin açık onayını almadıkça sözleşmenin uygulanması için Silahlı Kuvvetler'den yararlanamayacaktı.

Wilson, antlaşmanın çekincesiz onaylanmasını kabul ettirmek için ülkenin batısında geziye çıktı. Lodge uzlaşmaya yanaşmadı. Senato'daki iki oylamada da antlaşmanın onaylanması için gerekli üçte iki çoğunluk sağlanamadı.

1920 seçimlerinde Cumhuriyetçilerin adayı Warren G. Harding başkan seçildi. Harding göreve başlarken yaptığı konuşmada ABD'nin Avrupa'nın işlerine karışmayacağını açıkladı ve Almanya ile 1921'de ayrı bir barış imzalayarak kararlılığını vurguladı.

1920-45 ARASINDA ABD. Savaştan sonraki Cumhuriyetçi yönetimler. Başkanlığı devralan Harding ulusu savaş sonrasının kargaşa ve bunalımından normal yaşama döndürmeyi vaat etti. Seçim sloganı olan "işte daha az devlet, devlette daha çok iş"i uygulamaya koydu. Cumhuriyetçi iktidar, savaş dönemi nin ekonomiye giderek artan müdahale eğilimini tersine çevirdi, ama büyük ve küçük iş çevrelerini güçlendirmek için de bir dizi önlem aldı. Harding kabinesi, Cumhuriyetçi Kongre üyelerinin yardımıyla iş çevrelerinden yana politikaları uygulamaya koydu.

Hükümetin kendisi de giderek bir şirkete benzer biçimde yöneltilmeye başladı. 1921'de Bütçe ve Muhasebe Yasası birleşik tek bir bütçeyi hazırlayacak bir Bütçe Dairesi ve bir denetleme kuruluşu olan Genel Muhasebe Dairesi'ni kurdu.

Amerika'ya göçü sınırlayan yasalar, Amerika'nın geleneksel göçmen politikasını değiştirerek Avrupa'dan göç akımının önüne set çekti. Yasanın çıkarılmasından bir yıl önce, 1920'de, ABD'ye 800 bin göçmen gelmişti. Sendikaların protestolarına göçmenlerden bazılarının radikal eğilimler taşıyabileceğinden korkan işveren önderleri ve milliyetçi kuruluşlar da katıldı. 1924 yasası yıllık göçmen kotasını 164 bin olarak belirledi; Kuzeybatı Avrupa'dan gelecek göçmenleri gözetirken Asya'dan göçü bütünüyle yasaklayarak Japonların öfkesine yol açtı. Batı yarıküresinden göç ise sürüyordu.

Harding 1923'te kalp krizinden öldü. Onun yerine 1924 seçimlerini kazanan Coolidge geçti. Coolidge, Harding'den daha tutucuydu. Veto yetkisini ve atama gücünü kullanarak iş dünyası üzerindeki sınırlamaları engelledi. Ulusal ekonomi 1920'lerde gelişmesinin doruğuna ulaştı. Makinelerde ve işletmecilikte meydana gelen gelişmeler sanayi üretimini yüzde 50 oranında artırmış, işgücü maliyetlerini yüzde 9,5 oranında düşürmüştü. Otomobil ve dayanıklı tüketim malları üretimi büyük ölçüde arttı. Zenginler bu gelişmelerden en büyük yararı sağlamakla birlikte, orta sınıfla işçi sınıfının da yaşamı düzeyi yükseldi. 1922-29 arasında maaşlar yüzde 42, ücretler yüzde 33, tüketici harcamaları yüzde 23, şirketlerin net kârları yüzde 76, hisse senedi sahiplerine dağıtılan kâr payları yüzde 108 arttı.

Milyonlarca Amerikalıya göre, ağırbaşlı Başkan Coolidge bu döneme gazetecilerin yakıştırdıkları "caz çağı" deyiminden daha iyi bir simgeydi. Borsa spekülasyonları ve Florida'daki gayrimenkul fiyatlarının olağanüstü yükselmesine, caz orkestraları eşliğinde çarliston dansı yapan, yasadışı içkinin rahatça satıldığı barlarda oynayan kısa etekli, bobstil saçlı, serbest genç kadınların ortalığa dökülmesine karşın halkın çoğunluğu bu coşkuyu ancak dolaylı olarak, o yıllar ortaya çıkan bazı yenilikler dolayısıyla paylaşabiliyordu. Bu yenilikler arasında bol resimli gazeteler, radyo ve haftada 50 milyon seyirci toplayan sessiz filmler vardı. Amerikalılar ayrıca, Sinclair Lewis'in o dönemi eleştiren romanlarını, F. Scott Fitzgerald'ın gene aynı dönemi yücelten yapıtlarını okuyordu.

Birçok yazar ve aydın dönemin kitle kültürünü eleştirmekteydi. Gene de 1920'ler daha iyi iletişim olanaklarını geliştirerek kentlerle kırsal kesim arasındaki farkları azalttı. Karayolları, parklar yapıldı, anaokullarından üniversitelere kadar bütün eğitim kademelerinde gözalıcı gelişmeler oldu. Öte yandan 1920'ler, yasaların toplu halde çiğnendiği ve örgütlü suçların artış gösterdiği karanlık bir dönemdi. Ocak 1920'de alkollü içkilerin yapılması, satılması ve taşınması yasaklandı. Ama yaptırım mekanizması öylesine zayıftı ki, gangsterler hemen geniş çaplı kaçak içki yapım ve satımına girıştiler. Milyonlarca dürüst yurttaş elaltından içki içmeye başlarken milyonlarca dindar Protestan yasağı hoşnutlukla karşıladı ve emekçilerin içki tüketimi düşüş gösterdi.

Herbert Hoover ve Büyük Bunalım. Cumhuriyetçi başkan adayı Herbert Hoover 1928 seçimlerinde ezici bir zafer kazandı. Bunun bir nedeni, rakibi New York valisi Alfred E. Smith'in içki yasağına karşı bir Katolik olması idiyse, öbürü Hoover'ın "Büyük Mühendis" olarak, 1920'lerin refahını sürdürmeye en uygun başkan olarak görülmesiydi. Ama Hoover'ın göreve başlamasından birkaç ay sonra 1929 Büyük Bunalımı baş gösterdi. Refahı sürdürmek üzere iktidara gelen Hoover bütün gücünü, kaybolan zenginliği geri getirmek için seferber etmek zorunda kaldı.

Ekim 1929'daki hisse senedi borsası çöküşünde hisseler birkaç hafta içinde yüzde 40 oranında değer yitirdi. Hisse senedi piyasalarındaki gerileme 1932'ye değin sürdü. Bunalım, sanayi üretimindeki, inşaat kesimindeki ve perakende eşya satışlarındaki düşüşün bir sonucuydu. Işadamları, etkinliklerini gittikçe azaltmak zorunda kaldıkları için ekonomik bunalım durdurulması güç, deflasyonist bir sarmal başlattı. Hoover bunalımı sona erdirmek için, hükümetin elindeki yetkileri, kendisinden önceki başkanlara oranla daha çok kullandı. Hoover yönetimi, daha sonraki birçok uygulamanın ilk biçimlerini gerçekleştirdi. Hoover kamuoyunun güvenini sağlamak için önce, üretimi, istihdamı ve var olan ücret düzeyini korumaya söz veren işadamlarının ve sendika önderlerinin gönüllü desteğini sağlamaya çalıştı. Federal Rezerv kredilerini serbest bıraktı, vergileri azalttı. Bayındırlık yatırımları için Kongre'den 423 milyon dolarlık ek bir ödenek elde etti. Kötüleşen koşullar Hoover'ı daha köklü önlemler almaya zorladı. Ama Hoover, her şeye karşın, kalkınma programının hâlâ gönüllü olarak uygulanmasını istiyordu. Kongre 1932'de Hoover'ın isteği üzerine bir federal borç kurumu oluşturdu. Yeniden İnşa Finans Kurumu bankalara, sigorta şirketlerine, tarım kuruluşlarına, demiryollarına ve başka sanayi kuruluşlarına borç verecekti.

Hoover'ın ve Kongre'nin çabalarına karşın bunalım etkisini sürdürdü. 1932'de yüzlerce banka iflas etti, fabrikalar, tezgâhlar durdu ya da yarım gün çalışmaya başladı. Işsiz sayısı 13 milyona ulaştı. Çiftçilerin dörtte biri topraklarını yitirdi. 1932 seçimlerinde seçmenler, kendilerine bir "New Deal" (Yeni Düzen) vaat eden New York valisi Franklin D. Roosevelt'i başkanlığa getirdiler. Demokratların adayı olan Roosevelt, Hoover karşısında büyük bir zafer kazandı.

New Deal (Yeni Düzen). Roosevelt göreve başladığında ülkede bankacılık kesiminde ciddi bir bunalım hükümü sürmekteydi. Şubat 1933'ten başlayarak eyaletler birbirin ardına bankaların etkinliklerini sınırlayıcı önlemler almak zorunda kaldılar. Aynı yıl 4 Mart'ta başkan göreve başlama konuşmasını yaptı. Bu konuşmasında Roosevelt, yurttaşların kafalarındaki korkuları gidermeye çalıştı.

Roosevelt Beyaz Saray'daki ilk günlerinde iş dünyasının güvenini yeniden kazanmak için çaba harcadı. Mart ayında Kongre'ye Bankacılık Acil Yasa tasarısını sundu. Kongre'nin kabul ettiği bu tasarı, hükümete sağlam bankaları güçlendirme ve yeniden açma yetkisi veriyordu. Bankaların dörtte üçü üç gün içinde Federal Rezerv Sistemi çerçevesinde yeniden açıldı. Alkol oranı düşük biraların satışı serbest bırakıldı. Hisse senedi fiyatları yüzde 15 oranında yükseldi.

Bütün ülkenin desteğini kazanan Roosevelt, Kongre'yi özel oturumda tutarak kalkınma programının temelini oluşturan yasaları birer birer çıkarttı. Bundan sonra, Kongre'ye uzun dönemli yasa önerileri sundu. Kongre 1933 Mart ve Haziran ayları arasında başkanın bütün önerilerini kabul etti. Mayıs 1933'te kabul edilen Tarımsal Düzenleme Yasası, Amerikan çiftçisinin, ekonomik durumunu düzeltmek için ilk kez federal hükümetten borç almasını sağladı. Bu yasayla kurulan Tarımsal Kalkınma Kurumu'nun çiftçilere yardımı sınırlı oldu. 1933-36 arasındaki kuraklık tarım ürünleri fazlasını azalttı ve girdi fiyatlarını artırdı. Çiftçilerin nakit gelirleri 1932-36 arasında iki kat arttı, ama 1941'e değin 1929'daki düzeyine ulaşamadı.

New Deal programı çerçevesinde çıkarılan Ulusal Sanayiyi Canlandırma Yasası iş dünyasının düzenlenmesine yönelikti. Bu yasayı uygulamakla görevli olan Ulusal Kalkınma İdaresi (National Recovery Administration-NRA) işverenlere, üretimi istikrara kavuşturmaya ve fiyat kırmayı önlemeye yönelik anlaşmalarda hükümet desteği sağlıyordu. İşçi kesimi, ücretlerin ve iş sürelerinin korunmasını ve toplu pazarlık yapma hakkını elde etti. Tarım yatırımları için ayrılan geniş ödenekler, Bayındırlık İdaresi aracılığıyla ekonomiye para aktarılmasını ve böylelikle tüketicinin satın alma gücünün artırılmasını amaçlıyordu. NRA programının uygulaması çarpık sonuçlar verdi. Üreticiler yüksek fiyat ve yüksek talep beklentisiyle üretimi artırdı, ama satın alma gücü buna ayak uyduramadı.

Piyasada sağlanan küçük çaplı canlanma, 1933 sonbaharında sönmeye yüz tuttu. NRA karmaşık bir yapı edindi. Ücretleri ve çalışma sürelerini düzeltmede ve büyük sanayi dallarına çekidüzen vermede bazı başarılar elde edilmesine karşın, program çıkmaza girdi. İdare tekel koşulları yaratmaya yöneldi ve kamu harcamaları yavaş geliştiğinden fiyatlar satın alma gücünden daha hızlı arttı. 1935'te Yüksek Mahkeme, NRA ile ilgili yasaları iptal edince Kongre yeni yasalar çıkardı; ama bu deneyim temelde sona ermiş oldu.

İkinci New Deal ve Yüksek Mahkeme. New Deal, solun baskıları ve sağın düşmanlığı karşısında 1935 ve 1936'da daha reformcu bir çizgiye yöneldi. Roosevelt'in yaptıklarından daha fazlasını vaat eden siyasetçiler, Roosevelt'e verdikleri desteği çekme tehdidinde bulundular. Bunun üzerine Roosevelt, yoksullara daha büyük yardım ve daha geniş reform planları önerdi. Kongre doğrudan yardımın yerine iş yardımını getiren Çalışma Projeleri İdaresi'ni (WPA) kurdu. Bu arada Yüksek Mahkeme de bazı önemli yasaları iptal ederek reform girişimlerini engellemeyi sürdürdü.

Roosevelt 1936 seçimlerini kazanırken oyların yüzde 60'ını aldı ve seçim zaferinin verdiği güvenle Yüksek Mahkeme engelini ortadan kaldırmaya karar verdi. Şubat 1937'de Kongre'ye, mahkemenin kuruluş yapısının yeniden düzenlenmesini önerdi. Kendisine, sayıları 6'yı aşmamak üzere yaşı 70'i geçmiş her yargıç için yeni bir yargıç atama yetkisi verilmesini istedi. Bu öneri tepkilere yol açtı. Kongre'deki bazı Demokratlar ve liberal Cumhuriyetçiler ise öneriyi desteklediler.

Bu arada Yüksek Mahkeme de bir dizi yeni kararla, federal ve eyalet düzeyindeki ekonomik düzenlemelerle ilgili önlemleri anayasaya uygun bularak desteklemeye başladı. Mahkemenin bu tavır değişikliği söz konusu planı gereksiz hale getirdi. Yasa teklifinin Senato'da reddedilmesiyle Roosevelt siyasal bir yenilgiye uğramış oldu. Ama mahkemenin yaşlı üyeleri emekliye ayrıldığından ya da öldüğünden, 1942'de Yüksek Mahkeme'de Başkan Roosevelt'in atadığı üyeler büyük bir ağırlık kazandı.

New Deal'in son aşaması. 1937 yazında ülkede ekonomik durgunluk baş gösterince, Roosevelt saygınlığını daha da yitirdi. Roosevelt'in ikinci başkanlık döneminde, daha önceki New Deal önlemlerini geliştirip güçlendiren yasalar çıkarıldı. Tarımda üretimi azaltmak, ürün fiyatlarını yükseltmek ve kırsal kesimdeki yoksulluğu hafifletmek amacıyla bazı düzenlemeler getirildi. 1938'de Adil Çalışma Koşulları Yasası ile asgari ücretin ve haftalık çalışma sürelerinin üst sınırı belirlendi. 1937'de ABD Konut İdaresi'nin kurulmasıyla yoğun bir biçimde konut yapımına girişildi. Bütün bunlar geniş bir mevzuat dizisi yarattı. Kongre'de Cumhuriyetçilerle işbirliği yapan tutucu Demokratlar bu düzenlemelere karşı çıktılar. Roosevelt 1938 önseçimlerinde, tutucu Demokrat Kongre önderlerinin seçilmesini engellemeye çalıştıysa da genellikle başarısız oldu. Bu sırada New Deal ülke çapında desteğini yitirmeye başladı. Sendikaların gittikçe artan oranda şiddete başvurması, orta sınıf Amerikalıların New Deal'den soğumasına yol açtı. Sendikalar New Deal döneminin başında Wagner Yasası çerçevesinde örgütlenmeye başlamıştı. Bu yasanın ardından büyük ölçekli sanayi kuruluşlarındaki işçileri örgütlemek üzere Sanayi Örgütleri Kongresi'nin (CIO) kurulmasıyla, işverenler ile sendikalar ve çeşitli rakip sendikalar arasında yoğun bir çekişme baş gösterdi. Yaygınlaşan grevler sonunda birçok büyük şirket CIO ile sözleşme imzalamak zorunda kaldı. Roosevelt'in tarafsız kalmaya özen gösterdiği bu mücadele sonunda 1932'de 3 milyon olan sendikalı sayısı 1941'de 9,5 milyona çıktı. New Deal'in en önemli sonucu, federal yönetimin ekonomi ve halkın refahı alanında, sorumluluk üstlenmesi oldu. İlk başlarda ilericilik döneminin bıraktığı yerden başlayarak, Başkan Hoover'ın ekonomik bunalımla mücadele programını devam ettiren New Deal, Roosevelt ile birlikte, bu noktanın ilerisine giderek zorlayıcı bir nitelik kazandı. Federal hükümet, ilk kez, yurttaşların sosyal güvenliği için sorumluluk yüklendi. Wagner Yasası sendikacılığı güçlendirdi. Örgütlü işçi kesimi, oy ve para katkılarıyla Demokrat koalisyonun temel bir öğesi haline geldi. New Deal'in refah dönemini geri getirme çabaları, ekonomik düzenlemelerde bir deneme-yanılma yaklaşımına yol açtı. Ulusal planlama, NRA denemesi sonunda başarısızlığa uğramakla birlikte, sonraki yıllarda tarımsal üretimin düşürülmesinde bir araç olarak kullanıldı. 1933'ten sonra para ve kredi yönetimi giderek gelişti ve hükümetin enflasyonu denetlemek ve deflasyonu önlemek için başvurduğu temel bir araç haline geldi. Önceleri yardım amacıyla başlatılan kamu harcamaları, ekonominin canlandırılmasına önemli katkıda bulundu.

Roosevelt'in kendisi, bazı görüşlerinden yararlandığı J.M. Keynes'in sadık bir izleyicisi olmamakla birlikte, dönemin birçok iktisatçısı Keynesçi bir düşünce yapısına sahipti. New Deal tam bir ekonomik kalkınma sağlamadı, ama savaşla başlayan asıl gelişmenin yolunu açmış oldu.

Tecrit politikası ve tarafsızlık. ABD, New Deal döneminde, dünyanın başka yerlerindeki savaş tehlikesi karşısında, güvenliğini kabuğuna çekilerek koruma yoluna gitti. Kongre, ülkeyi savaşın dışında tutabilmek için, Roosevelt ve Dışişleri Bakanı Cordell Hull'un onayıyla bir dizi tarafsızlık yasası kabul etti. Bunlardan amaç, ABD'yi I. Dünya Savaşı'na sürüklemiş olan olayların tekrarlanmasını önlemekti. İtalya Habeşistan'ı (bugün Etiyopya) işgale hazırlanırken, Kongre 1935 Tarafsızlık Yasası'nı kabul etti. Bu yasa, hem saldırgan devletlere, hem de saldırıya uğrayan devletlere yapılacak silah sevkiyatına ambargo koyuyordu. 1936'da İspanya İç Savaşı'nın başlamasını daha etkili tarafsızlık yasaları izledi ve "savaş sırasında denizlerin serbestliği" ilkesi bile bir yana bırakıldı.

Amerika'nın güvenliğine yönelik tehditler. ABD için en büyük tehdit Japonya'dan geliyordu. Japonya'nın Asya kıtası üzerindeki iddialarını tanımamaya devam eden Roosevelt, 1934'te Amerikan donanmasını güçlendirmeye başladı. Japonya 1937'de Çin'in kuzeyinde geniş çaplı bir harekâta girişince, Roosevelt tarafsızlık ilan etmedi. Bu yolla her iki tarafa da askeri malzeme sevkedilebilecekti. Asya'daki savaş ilerledikçe Roosevelt bir ortak güvenlik politikası geliştirmeye çalıştı. Bu politikasını Batı Yarıküresindeki devletlerle sınırlı tuttuğu sürece fazla muhalefetle karşılaşmadı. Almanya'nın 1939'da Polonya'yı işgali üzerine II. Dünya Savaşı başlayınca, tarafsızlık yasasının görüşülmesi için Kongre'yi özel oturuma çağırdı. Amacı, savaşan devletlere (aslında yalnız İngiltere ve Fransa'ya) "parayı öde-mal al" temelinde savaş malzemesi satmaktı.

Roosevelt, 1940'ta rakibi Cumhuriyetçi Wendell Wilkie'ye karşı oyların yüzde 54'ünden fazlasını aldı ve Amerika'nın bu konudaki geleneğini yıkarak üçüncü kez başkan oldu. Fransa'nın 1940'ta teslim olmasından Japonya'nın Aralık 1941'de ABD'nin Pearl Harbor limanını bombalamasına değin, ABD'deki tecrit politikası yanlıları başkanın ülkeyi savaşa sürüklediğini, müdahaleciler de yeterince çabuk hareket etmediğini ileri sürdüler. Bu tartışma sürerken ABD silahlanma çabalarını ve İngiltere'ye silah yardımını sürdürdü. 1940'ta çıkarılan Burke-Wadsworth Yasası, ilk kez, barış zamanında zorunlu askerlik hizmeti ilkesini getirdi. 1941 Ödünç Verme ve Kiralama Yasası, İngilizlere ve müttefiklerine, bedeli savaş bittikten sonra ödenmek üzere, askeri malzeme verilmesini sağladı. Roosevelt ve Churchill, Ağustos 1941'de Atlantik Sözleşmesi (Atlantic Charter) diye bilinen savaş amaçlarını ilan ettiler. Atlantik Sözleşmesi, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını, daha geniş ekonomik fırsatları, korkusuz ve tok yaşama özgürlüğünü, denizlerin serbestliğini ve silahsızlanmayı içeriyordu.

Amerika'nın savaşa katılması. Eylül 1939'da bir Alman denizaltısı bir Amerikan destroyerini batırınca, Başkan Roosevelt "görünce vur" emri çıkardı. Ekimde bir destroyer daha batırıldı. Böylece ABD, Almanya'ya karşı ilan edilmemiş bir deniz savaşına girmiş oldu.

Öte yandan, 10 yıldır pek iyi gitmeyen Amerikan-Japon ilişkileri de bozulmaya başladı. Ocak 1940'ta ABD, Japonya ile 1911'de imzalanan ticaret antlaşmasını feshetti, ama Amerikalılar Japonlara, Çin'de

kullandıkları malzemeleri satmaya devam ettiler. Japonya Eylül 1940'ta Fransız Çinhindi'ni işgal edince ABD hurda demir ve çeliğe ambargo koydu. Buna karşılık Japonya aynı ay Almanya ve İtalya ile bir üçlü ittifak antlaşması imzaladı. ABD ile Japonya arasındaki Uzakdoğu'ya ilişkin pazarlıklar 1941 ilkbaharında başladı. Japonya, görüşmelerin sonuçsuz kalması olasılığına karşı savaşa hazırlanıyordu. Roosevelt ve askeri danışmanları bir Japon saldırısı bekliyorlardı, ama bunun Doğu Hint Adalarına ya da Filipinler'e olacağını tahmin ediyorlardı. Oysa Japonya 7 Aralık 1941'de Pearl Harbor'a saldırdı. Kongre tek karşı oyla Japonya'ya savaş ilan etti. Bundan üç gün sonra Almanya ve İtalya ABD'ye savaş açtılar. Kongre oybirliğiyle savaş kararı alarak buna aynen karşılık verdi.

Savaş ve savaşın ülke içindeki etkileri. Amerikan halkı II. Dünya Savaşı boyunca, düşmanlarını yenmek için olağanüstü miktarlarda savaş malzemesi, giyecek ve yiyecek maddesi üretmek zorunda kaldı. Savaş, yaklaşık 15 milyon insanın askere alınmasına, ayrıca milyonlarca kişinin askeri fabrikalarda çalıştırılmasına yol açtı. Üretimde ve yaşam düzeyinde önemli bir yükselme görüldü. Ayrıca ülkede, savaşın nasıl yürütüleceği, savaştan sonraki ulusal politikaların ne olacağı konularında tartışmalar başladı.

Kongre savaş sırasında sağa kaydı. Demokratların hâlâ çoğunlukta olmalarına karşın, her iki partinin tutucu kanatları birçok New Deal kurumunu ortadan kaldırmayı başardı.

Kongre savaş bürokrasisini ve askeri harcamaları denetlemek amacıyla soruşturma yetkisini kullandı. Özellikle Missouri senatörü Harry S. Truman'ın başkanlığındaki Senato Savaş Soruşturma Komitesi etkili oldu. Kongre ayrıca ABD'nin savaştan sonra barışın korunması için öteki ülkelerle işbirliği yapmasını destekleyen bir tutum izledi.

Hükümet savaş sırasında üretimi denetim altına almaya çalışırken, yeni kuruluşlar oluşturdu. Bunlar az bulunan hammaddelerin gerekli alanlara yöneltilmesi, fiyatların denetlenmesi ve savaş malzemelerinin silahlı kuvvetlerin çeşitli kollarına ve müttefiklere dağıtılması gibi konularda öncelikleri belirliyordu. Bu dönemde en çok, yeni tür silahların üretimine ağırlık verildi. Bilimsel Araştırma ve Geliştirme Dairesi, bilim adamlarının çabalarını gelişmiş radar ve sonar araçlarının, radyo güdümlü fünyelerin ve daha başka araçların yapımına yöneltti. Bu çabalar arasında en çarpıcı olanı, düşmandan daha önce bir atom bombası yapma yolundaki gizli yarıştı. Yeni kurulan fabrika ve laboratuvarlara Manhattan Projesi adı altında 2 milyar dolar harcandı. İlk atom bombası 6 Temmuz 1945'te denendi.

Artan üretimle birlikte işsizlik dönemi geride kaldı. Savaş sırasında 15 milyondan fazla erkek ve kadın Silahlı Kuvvetler'de görev aldı. Bu arada vergiler artırılarak savaş harcamalarının yüzde 41'i bu kaynaktan karşılandı. Savaşın maliyeti 321 milyar dolara (I. Dünya Savaşı'ndakinin 10 katı) ulaştı. Roosevelt 1944'te dördüncü kez başkan seçildi.

Tecrit politikasının sonu ve ABD'nin dünya politikasındaki yeni yeri. Başkan Roosevelt ile İngiltere başbakanı Churchill arasında Aralık 1941'de yapılan toplantı sonucunda, ABD, Birleşmiş Milletler adıyla, sonunda toplam 46 devletin katılacağı büyük bir savaş ittifakı kurdu. Savaş boyunca Müttefikler arasında yapılan çeşitli konferanslarda, Roosevelt savaşın yürütülmesinde ve dönüm noktası oluşturan kararların alınmasında önemli bir rol oynadı.

Şubat 1945'te Roosevelt, Yalta'da Stalin ve Churchill ile bir araya geldi. Burada, Almanya'yı kayıtsız şartsız teslime zorlamak ve Müttefikler arasında işgal ve yönetim bölgelerine ayırmak ve Doğu Avrupa ülkelerinde demokratik rejimler kurulmasını sağlamak için uygulanacak politikalar üzerinde anlaşmaya varıldı. Yalta'da bir dizi de anlaşma yapıldı. Bunlardan biriyle SSCB, Doğu Asya'daki bazı ödünlere karşılık, Almanya'nın teslim olmasından sonra Japonya'ya karşı savaş ilan etmeyi kabul etti.

Roosevelt 12 Nisan'da ölünce Başkan Yardımcısı Truman onun yerine geçti. 7 Mayıs'ta Almanya teslim oldu. ABD, ağustos ayında Hiroşima ve Nagasaki kentlerine birer atom bombası atarak Japonya'yı teslime zorladı. Japonya 2 Eylül'de "Missouri" zırhlısında imzalanan bir antlaşmayla teslim oldu.

SOĞUK SAVAŞ YILLARI 1945-60. Harry S. Truman yönetimi. Roosevelt'in ani ölümüyle başkanlığa gelen Truman, ülkenin sorunlarından yalnızca genel olarak haberdardı. Çünkü o güne değin yönetimle yakın ilişki içinde olmamıştı. 25 Nisan 1945'te San Francisco'da Birleşmiş Milletler Konferansı başladı. Temmuz'da Truman, Potsdam'da Stalin ve Churchill (sonradan onun yerine geçen Clement Richard Attlee) ile görüşerek Japonya'ya karşı uygulanan askeri harekâtın geleceğini ve Avrupa'daki barış düzenlemelerini tartıştı. SSCB, Doğu Avrupa'yla ilgili olarak Truman'ı tatmin edecek bir çözüme yanaşmadı. Gene de sorunlar o denli ciddi görünmüyordu. Çünkü ABD atom tekelini elinde tutuyor ve SSCB'nin yıkılmış olan ülkesini yeniden inşa edebilmek için ABD'nin yardımına ihtiyacı olduğu düşünülüyordu.

Japonya'nın teslim olmasından sonra Amerikan ordusu dağıtılmaya başladı ve 1950 sonunda Kara Kuvvetleri'nin mevcudu 500 bine indirildi. ABD artık yalnızca hava gücüne ve atom silahına güveniyordu. Haziran 1946'da ABD, atom enerjisinin Birleşmiş Milletler aracılığıyla uluslararası çapta denetlenmesi için bir plan önerdi. SSCB bu öneriyi kabul etmedi ve ABD'nin önce tek yanlı olarak atom silahını imha etmesini istedi. Sovyet bilim adamları, nükleer araştırmalarının sonucunda 1949'da ilk atom bombasını patlattılar. ABD, kendi atom enerjisi çalışmalarını 1946'da kurulan Atom Enerjisi Komisyonu'nun denetimi altına aldı. ABD Hava Kuvvetleri'ni bağımsız bir birim haline getiren 1947 Ulusal Güvenlik Yasası ile silahlı kuvvetler yeniden düzenlendi. 1949'da Savunma Bakanlığı kuruldu.

SSCB, 1946'da ve 1947 başında Yunanistan'daki komünist gerillaları destekledi ve Akdeniz'e inmek amacıyla Türkiye'ye baskı uygulamaya başladı. İngiltere'nin Yunanistan ve Türkiye'ye artık yardım edemeyeceğini bildirmesi üzerine, Truman Mart 1947'de Kongre'den bu iki devlete gerekli askeri yardımın yapılmasını istedi. Kongre, Truman Doktrini diye bilinen bu yardım programı çerçevesinde her iki devlete toplam 400 milyon dolarlık yardımı kabul etti. Haziran 1947'de Dışişleri Bakanı George C. Marshall, Avrupa'ya yönelik komünist tehdit karşısında Avrupa devletlerinin ekonomik açıdan yeniden ayakta durabilmelerini sağlayacak bir plan sundu. Bu programa 16 devlet ve Batı Almanya katıldı. ABD üç yıl içinde Ekonomik İşbirliği İdaresi aracılığıyla 12 milyar dolarlık yardım yaptı. Marshall Planı (Avrupa Kalkınma Programı) Batı Avrupa'nın ekonomisini yeniden canlandırdı ve Avrupa komünist partilerinin gücünü kırdı. Başkan Truman yeniden göreve seçildikten sonra 1949'da yaptığı göreve başlama konuşmasında benzer yardımların dünyanın azgelişmiş ülkelerine de yapılması gerektiğini belirtti. Truman'ın bu konuşmasındaki dördüncü önerisi azgelişmiş ülkelere de yardım yapılmasını öngörduğünden, buna Dördüncü Madde Programı denildi.

Bu sırada ABD ve İngiltere, Batı Almanya'yı içişlerinde egemen ve ekonomik bakımdan güçlü bir ülke haline getirmek için çalışıyordu. Buna karşılık SSCB, Haziran 1948'de Berlin'in Batılı devletlerin işgali altındaki bölümünü abluka altına aldı. Başkan Truman kente askeri uçaklarla yiyecek ve malzeme gönderdi. 1949 baharında Sovyetler ablukayı kaldırdı.

Amerikan Senatosu Haziran 1948'de Kuzey Atlantik Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanacak görüşmelere izin veren Vandenberg Kararı'nı kabul etti. Nisan 1949'da 12 devletin katılmasıyla kurulan NATO'ya (Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı) Yunanistan ve Türkiye 1952'de girdi.

Truman Eylül 1945'te Kongre'ye, sonradan Adil Düzen diye adlandırılan 21 maddelik bir program önerdi. Bu program, sosyal güvenliğin genişletilmesini, ücretlerin ve çalışma sürelerinin yeniden düzenlenmesini, toplu konut yapımına ilişkin yasalar çıkarılmasını, işe alınmada ırk ve din ayrımını önlemek için bir Adil İşe Alma Uygulamaları Yasası'nın sürekli olarak yürürlükte kalmasını öneriyordu. Truman, önerilerini, Kongre'ye kabul ettiremedi. Bununla birlikte 1946'da İstihdam Yasası çıkarıldı. Bu yasa, hükümetin tam istihdamın sağlanmasındaki sorumluluğunu açıkça belirtiyor ve başkana danışmanlık yapacak ve yıllık ekonomik raporlar hazırlayacak olan üç kişilik bir Ekonomik Danışmanlar Konseyi kuruyordu.

Bu sırada, federal hükümete komünistlerin sızmış olduğu yolundaki iddialar yoğunlaşmaya başladı. 1946'da, Truman'ın isteğiyle bir İşçi Sadakati Geçici Komisyonu kuruldu. Komisyona bağlı kurullar, çalışanların ulusal sadakat duygularını gözden geçirmeye başladı. 1951'e gelindiğinde 212 hükümet görevlisi bu kurullarca işten atılmış, 2 binden fazlası da istifa ettirilmişti. Bu arada, 1950'de çıkarılan McCarran İç Güvenlik Yasası'yla da, komünist faaliyetler üzerine birçok kısıtlamalar kondu. 1949'da tutuklanan 11 komünist lideri, 1951'de, Sovyetler Birliği'ne atom bombasıyla ilgili gizli bilgiler aktarmakla suçlanan Julius ve Ethel Rosenberg'in tutuklanması izledi. Rosenbergler 1953'te idam edildiler. Wisconsin senatörü Joseph R. McCarthy'nin elinde, Dışişleri Bakanlığı'nda görevli 57 komünistin adlarını içeren bir liste olduğunu ortaya atması, süregelen baskı ve sindirme ortamını iyice güçlendirdi. Bu iddianın doğruluğunu araştırmak üzere kurulan altkomite, Dışişleri Bakanlığı'nda bir tek komünist bile bulamamakla birlikte, McCarthy sansasyonel iddialarına devam etti ve ulusal bir takıp kampanyası başlattı.

1949'da, Çin'de komünistlerin zaferi ve eylülde Sovyetler'in ilk atom bombasını patlatması ABD'deki komünizm korkusunu iyice arttırdı ve komünizmin yayılmasını önlemek ABD dış politikasının ana teması haline geldi. Truman'ın Dördüncü Madde Programı, büyük ölçüde, yoksul ülkeleri ABD'nin yanına çekme isteğinden kaynaklanıyordu. Ocak 1950'de ise Başkan Truman, ABD Atom Enerjisi Komisyonu'na, II. Dünya Savaşı'nda kullanılan atom bom-

balarından çok daha güçlü hidrojen bombası üzerinde çalışma emrini verdi.

Sovyetler Birliği'nin desteklediği Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri 25 Haziran 1950'de, Güney Kore'yle sınır oluşturan 38. enlemin güneyine geçti. ABD konuyu hemen Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne getirerek, saldırıya karşı direnmek için Güney Kore'ye Birleşmiş Milletler yönetiminde asker gönderilmesini istedi. Sovyetler Birliği temsilcileri o sırada toplantıları boykot ettiği için, Güvenlik Konseyi, Birleşmiş Milletler üyelerine Kuzey Kore'nin saldırısına karşı direnme çağrısında bulunan bir kararı kabul etti.

General Douglas MacArthur komutasındaki BM güçleri Kuzey Kore askerlerini 38. enlemin kuzeyine itti; ama yıl sonunda savaşa katılan Çin Halk Cumhuriyeti askerleri karşısında geri lemek zorunda kaldı. ABD'nin durumu sarsılmıştı.

Kongre başkanın dev savunma programını destekledi. Truman 16 Aralık 1950'de ulusal düzeyde olağanüstü durum ilan etti ve ülkeyi savaş durumuna soktu. Savaş konusundaki görüşleri nedeniyle yönetimle çatışan General MacArthur, 11 Nisan 1951'de Truman tarafından görevinden alındı. Ateşkes görüşmeleri 10 Temmuz 1951'de başladı, ama ateşkes antlaşması ancak 27 Temmuz 1953'te imzalanabildi. İki Kore'yi birleştirme çabaları sonuçsuz kaldı.

1952 başkanlık seçimlerini Cumhuriyetçi Parti adayı General Eisenhower kazandı. Cumhuriyetçiler Kongre'de üstünlüğü de ellerine geçirdiler.

Dwight D. Eisenhower yönetimi. Eisenhower'ın ortayolcu iç politikası işçi kesiminin Demokrat Parti içindeki etkisini zayıflatırken Cumhuriyetçi Parti içindeki liberal unsurları güçlendirdi. 1953-56 arası genel bir refah dönemi oldu. Yatırımcı sermayenin kendini güven içinde hissetmesi iş hayatının gelişmesine katkıda bulundu. Ama banka kredilerindeki artış, enflasyonu önlemek için sıkı bir para politikası uygulayan Federal Rezerv Kurulu'nca denetleniyordu. Bütçe büyük miktarlardaki savunma harcamalarına karşın denkti; çünkü vergiler gerekli düzeyde tutulabildiği gibi istihdam ve kazanç düzeyi de görece yüksekti. Yüksek Mahkeme, 17 Mayıs 1954'te oybirliğiyle resmi ilk ve ortaokullardaki çocukları ırklarına göre ayırmanın anayasaya aykırı olduğuna karar verdi.

Eisenhower'ın uluslararası ilişkileri geliştirme girişimlerine Dışişleri Bakanı John F. Dulles yardımcı oldu. Ama Amerikan yönetimi, amaçlarını gerçekleştirmekte bir dizi başarısızlıkla karşılaştı. Kore ateşkes görüşmelerinin uzamasının ardından Uzakdoğu'daki durum çıkmaza girdi ve komünistlerin bölgedeki gücü artmaya devam etti.

Eisenhower'ın 1953'te ortaya koyduğu "Barış İçin Atom" planı, nükleer bilimlerin dünyanın refahının geliştirilmesinde kullanılmasını sağlamaya yönelik bir adımdı. Ama atom silahlarının uluslararası denetimi, askeri tesislerin havadan serbestçe denetlenebilmesi gibi önerileri kabul edilmedi. Gene de bu öneriler, silahların sınırlandırılması tartışmasında, Sovyetler Birliği karşısında, önemli bir kazanım sağladı. Dört büyük devletin lideri, Soğuk Savaş'ın gerginliğini azaltmak için 1955'te Cenevre'de bir araya geldi. Ama olumlu bir sonuç elde edilemedi.

1956'daki başkanlık seçimlerinin sonucu, büyük ölçüde dış gelişmeler tarafından belirlendi. Ekim sonunda Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da önemli olaylar meydana geldi. Polonya'da SSCB Komünist Partisi aleyhinde gösteriler oldu; Sovyet ordusu Macaristan'a girdi. Mısır'ın Süveyş Kanalını kapatmasıyla başlayan olaylar, ekimde İsrail'in ve onun ardından İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a saldırmasıyla gelişti. Süveyş olayı başkanlık seçimleri kampanyasında ön plana çıktı. Seçmenlerin büyük çoğunluğu Başkan Eisenhower ve yardımcısı Richard Nixon için oy kullandı. Aslında bu Eisenhower'ın kişisel bir zaferiydi. Çünkü Kongre'nin her iki kanadında da denetim, Demokratların eline geçmişti.

Eisenhower'ın başkanlığının ikinci döneminde ülkedeki ırkçılık sorunları arttı. Güney eyaletleri, resmi okullarda ırk ayrımına son verilmesi yolundaki karara karşı çıktı. Temmuz 1959'da 500 bin çelik işçisi greve gitti. Grev 116 gün sürdü. Pazarlıklar sonunda uzlaşmaya varılamadı, ama işçiler işbaşı yapmayı kabul etti. Kongre'nin ilgili komisyonları genel olarak tüm sendika yönetimleri hakkında soruşturma açtı. 1959'da Landrum-Griffin Yasası kabul edildi. Yasa, sendikalarda yolsuzluklarla mücadeleyi ve sendikalar içinde demokratik seçim yöntemlerinin yerleştirilmesini amaçlıyordu.

4 Ekim 1957'de SSCB ilk yapay uyduyu uzaya fırlattı. Dünya güç dengesinin Sovyetler lehine bozulmasından kaygılanan ABD de 3 Ocak 1958'de uzaya bir uydu gönderdi. Uzay çağı, ABD'de gittikçe daha geniş bir ilginin odak noktası haline geldi.

1958'deki çeşitli bunalımlar ABD'yi savaşın eşiğine kadar getirdi. Başkan Eisenhower, Temmuz ayında, Lübnan hükümetinin Batı karşıtı güçler tarafından devrilmesini önlemek için Lübnan'a asker çıkardı. Ağustos ayında Quemoy ve Matsu adalarının Çin Halk Cumhuriyeti tarafından bombalanması, Amerikan hükümetini, Milliyetçi Çin'le arasındaki antlaşma yükümlülüklerini yerine getirip getirmediği sorunuyla yüz yüze bıraktı. Kasımda, SSCB Berlin'i yeniden abluka altına alma tehdidinde bulundu. 31 Aralık'ta da Fidel Castro önderliğindeki güçler Küba'da yönetimi ele geçirdiler. Dışişleri Bakanı Dulles'ın Mart 1959'da hastalanması üzerine Eisenhower dış politikadaki etkinliğini artırdı. Dulles 24 Mayıs'ta öldü.

Eisenhower kişisel diplomasi yöntemine başvurmayı Soğuk Savaş'a yeğ tuttu. Kruşçev, gerginliklerin azaltılması için Mayıs 1960'ta Paris'te bir zirve toplantısı yapılmasını önerdi. İki lider Paris'te bir araya geldiklerinde Kruşçev, mayıs başında Sovyet toprakları üzerinde bir Amerikan casus uçağının (U-2) düşürüldüğünü açıkladı. Bunun üzerine görüşmeler kesildi.

1950-60 döneminde nüfus düzenli bir biçimde arttı. 1960'a gelindiğinde ABD'nin nüfusu 179 milyonu geçiyordu. Nüfusun doğudan batıya kayması sürdüğü gibi, kent merkezinden kentin çeperlerindeki banliyölere doğru hareket de bu dönemde başladı. Refahın yaygınlaşması, verimliliğin artması ve gelir düzeyinin yükselmesi, her türlü inşaat ve imar etkinliğini körükledi.

1960 seçimleri için her iki parti de genç adaylar seçti. Cumhuriyetçi Parti'nin adayı, 47 yaşındaki Başkan Yardımcısı Richard Nixon, Demokratik Parti'nin adayı ise 43 yaşındaki Massachusetts senatörü John F. Kennedy idi. Seçim kampanyasının kaderini, iki başkan adayının televizyonda yaptıkları tartışmalar belirledi. Seçimleri Kennedy kazandı.

1960 SONRASI. John F. Kennedy yönetimi. Nüfusun artması ve batıya kayması 1960'larda da sürdü. Nüfus yoğunluğu bakımından birinci sıradaki New York eyaletinin yerini California aldı. Ekonomi istikrarlıydı. Üretim, istihdam ve şirket kârları yüksek düzeylere ulaştı. Amerikalı bilim adamları ve mühendisler uzayın fethi yolunda önemli adımlar attılar. Bu gelişmelere karşın birtakım sorunlar sürdü. Irk ayrımı konusundaki gerginlik yoğunlaştı, kentlerin sorunları arttı, yoksulluk yaygınlığını korudu, hava ve su kirliliği tehlikeli boyutlara ulaştı. Güneydoğu Asya'daki Vietnam Savaşı da gittikçe genişledi. ABD'nin Avrupa'daki temel askeri stratejisi, Fransa'nın 1966'da NATO'nun askeri kanadından çekilmesiyle ciddi bir darbe yedi. Fransa ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin kendi atom denemelerini başlatması, silahsızlanma ve dünya barışıyla ilgili umutları kırdı.

Kennedy 20 Ocak 1961'de, ABD'nin 35., en genç ve ilk Katolik başkanı olarak göreve başlarken yaptığı konuşmada, diktatörlük, yoksulluk, hastalık ve savaşla dünya çapında mücadele edilmesi çağrısında bulundu. Lyndon B. Johnson başkan yardımcısı oldu. Dean Rusk dışişleri bakanlığına, başkanın kardeşi Robert F. Kennedy adalet bakanlığına, Robert S. McNamara da savunma bakanlığına getirildi. Kennedy'nin başkanlığının ilk yılında Amerikan hükümeti, Castro'yu devirmek için Küba'nın Domuzlar Körfezine, başarısız bir çıkarma harekâtı düzenledi. Kennedy ile Kruşçev Viyana'da bir araya geldiler; ama Soğuk Savaş tırmanmaya devam etti.

Ekim 1962'de Amerikan istihbarat örgütleri, Sovyetler'in Küba'ya ABD'yi vurabilecek güçte balistik füzeler yerleştirmekte olduğunu öğrenince Küba sorunu kritik bir hal aldı. Kennedy, Sovyet gemilerinin Küba'ya füze getirmesini önlemek için Küba'yı ablukaya aldı. ABD ile SSCB'nin savaşın eşiğine geldiği beş günden sonra SSCB Küba'daki füzelerini sökmeyi ve askerlerini çekmeyi kabul etti. 5 Ağustos 1963'te Amerikan, İngiliz ve Sovyet diplomatlar, Moskova'da, nükleer denemeleri yasaklayan antlaşmayı imzaladılar.

Kennedy, Kongre'den uluslararası ticareti canlandıracak, işsizliği azaltacak, sosyal güvenlik sistemi kapsamındaki yaşlılara sağlık hizmeti sunacak, federal gelir vergilerini düşürecek ve Siyahların yurttaşlık haklarını koruyacak yasalar çıkarmasını istedi. 1962'de Ticareti Genişletme Yasası ile Vergi Reformu Yasası çıkarıldı. Kennedy 22 Kasım 1963'te Dallas'da öldürüldü. Yerine Başkan Yardımcısı Johnson geçti.

Lyndon B. Johnson yönetimi. Johnson başkan olunca Kennedy'nin önerdiği tasarıları gerçekleştirmeye devam edeceğini açıkladı. Vergi İndirimi Yasası Kongre'den geçti. Haziran 1964'te Medeni Haklar Yasası çıkarıldı. Johnson, 1964'te yaptığı konuşmada "yoksulluğa karşı kayıtsız şartsız savaş" ilan etti. Çıkarılan Ekonomik Fırsatlar Yasası, yoksulluğu azaltmak amacıyla bazı önlemler getiriyor, olanakları sınırlı gençlere kolaylıklar, küçük çiftçi ve işadamlarına kredi olanakları sağlıyordu.

1964 başkanlık seçimlerini, Cumhuriyetçilerin adayı Arizona senatörü Barry Goldwater'a karşı Johnson kazandı. Başkan Johnson, 1965'teki konuşmasında "Büyük Toplum" programını ana çizgileriyle açıkladı. Daha sonra Kongre'ye sağlık, göç, silahsızlanma, vergi indirimi, doğanın korunması, konut, demiryolu taşımacılığı, suç, oy hakkı gibi konularda özel mesajlar yolladı. Sosyal sigortalar kapsamında bulunan, 65 yaşın üstündeki kişilere yönelik Sağlık Yasası çıkarıldı. Oy vermede okuma yazma testlerini ve daha başka sınırlamaları kaldıran oy

hakkı yasa tasarısı da kabul edildi. Ocak 1964'te kabul edilen 24. Ek Madde'yle, federal seçimlerde oy verme vergisi kaldırıldı.

Kongre 1965-66'da iki yeni bakanlık kurdu: Konut ve Kentsel Gelişme Bakanlığı ile Ulaştırma Bakanlığı. 1965'te çıkarılan yeni Göç Yasası, 41 yıllık uygulamaya son vererek, ulusal kökenlere dayalı kota sistemini kaldırdı ve ilk kez Batı Yarıküre'den gelen göçe sınırlamalar koydu. Başkan Johnson Vietnam Savaşı'nın giderlerini karşılayabilmek için Kongre'den vergileri artırmasını istedi.

1960'ların ortalarında birçok büyük kentin, düşük gelirlilerin yaşadığı bölgelerinde ayaklanmalar oldu. 1967'deki olaylardan sonra Başkan Johnson, konuyla ilgili bir komisyon kurdu. Komisyon 1968'de yayımlanan raporunda olaylardan "beyaz ırkçılığı" sorumlu tuttu ve her düzeydeki hükümet organından Siyahlar için iş alanları açmasını, daha iyi konut ve eğitim olanakları ve yeterli bir polis güvenliği sağlamasını istedi. Nisan 1968'de Siyahların önderi Dr. Martin Luther King, Jr., Tennessee'nin Memphis kentinde öldürüldü.

Başkan Johnson Amerikan dış politikasına kısa sürede kendi damgasını vurdu. ABD yıllardır Güneydoğu Asya'da Vietkong güçleri karşısında Güney Vietnam'a yardım sağlamaktaydı. Önceleri askeri malzeme ve askeri danışmandan öteye gitmeyen Amerikan yardımı, Vietkong başarıları üzerine 1964'te hızla arttı. Tonkin Körfezinde devriye gezen Amerikan savaş gemileri, iddia edildiğine göre ağustos ayında saldırıya uğrayınca Johnson Kuzey Vietnam torpido üslerine karşı hava akınlarıyla misilleme emri verdi. Kongre Tonkin Körfezi kararını onaylıyor ve Amerikan güçlerine başka saldırıların önlenmesi için her türlü önlemi alma yetkisi veriyordu. Başkan Johnson 1965'ten başlayarak Vietnam'a gittikçe artan sayıda asker yolladı. Vietnam'daki Amerikan askerlerinin sayısı 1968'de 500 bini buldu. Johnson ayrıca Kuzey Vietnam'daki askeri hedeflerin bombalanması için emir verdi.

ABD'de Vietnam Savaşı'na muhalefet artıyordu. Johnson başkanlığa ikinci kez aday olmayacağını açıkladı. ABD'nin Kuzey Vietnam'ı bombalamaya son verdiğini bildirerek Hanoi'yi görüşmelere çağırdı. ABD ile Kuzey Vietnam arasındaki görüşmeler Mayıs 1968'de Paris'te başladı. 1 Kasım'da bütün bombardımanlar durduruldu.

1968 başkanlık seçimlerinin ana konusu Vietnam Savaşı'ydı. Demokratların güçlü aday adaylarından Robert F. Kennedy 5 Haziran'da öldürüldü. Demokrat Parti'nin başkan adaylığına Hubert H. Humphrey seçildi. Ama seçimleri Cumhuriyetçi Parti'den Richard M. Nixon ve yardımcısı Spiro T. Agnew kazandı.

Richard M. Nixon yönetimi. Nixon Temmuz 1969'da bir dünya turuna çıktı. Çeşitli Asyalı liderlerle görüştü. "Nixon Doktrini" diye bilinen doktrinini açıkladı. Buna göre ABD, Uzakdoğu'daki varlığını sürdürecek, ama bundan böyle Asya ülkeleri, savunmalarının yükünü kendileri üstleneceklerdi. ABD ile SSCB arasında Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (SALT) de Kasım 1969'da Helsinki'de başladı. ABD ile SSCB ayrıca 24 Kasım'da Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nı imzaladılar.

Paris'teki barış görüşmeleri sürerken Vietnam'daki çatışmalar yeniden başlamıştı. Nixon Vietnam'daki Amerikan askerlerinin sayısının azaltılacağını açıkladı. Ama Nisan 1970'te çarpışmalar Kamboçya'ya da sıçradı.

Haziran 1970'te ABD Kamboçya'dan çekildikten sonra Nixon "Vietnamlılaştırma" politikasını sürdürdü. 1972'de bölgedeki Amerikan askerlerinin sayısı 70 bine indirilmişti. Nisanda Kuzey Vietnam'ın Güney Vietnam'ı işgale başlaması üzerine Amerikan yönetimi Paris görüşmelerini geçici olarak kesip bombardımanları yeniden başlattı. Daha sonra barış görüşmeleri, Kuzey Vietnam temsilcisi Le Duc Tho ile ABD başkanlık özel danışmanı Henry Kissinger arasında Paris'te yeniden başladı ve çoktandır beklenen ateşkes antlaşması 27 Ocak 1973'te imzalandı.

Nixon hem kişisel, hem de geleneksel diplomasi usullerini kullanarak Batılı önderlerle düzenli görüşmeler yaptı. Ayrıca Çin Halk Cumhuriyeti'nin davetini kabul ederek Mart 1972'de Pekin'e gitti. Nixon bu gezisiyle ABD'nin dış politikasını tersine çevirdi. Nixon Mayıs 1972'de de Moskova'ya gitti. Burada stratejik silahların üretiminin sınırlandırılmasını amaçlayanları da kapsayan bir dizi antlaşma imzaladı.

Haziran 1973'te Brejnev ABD'yi ziyaret etti. 1973 sonbahanında patlak veren Arap-İsrail Savaşı Sovyet-Amerikan yumuşamasında belirli bir kesinti yarattıysa da ABD'nin yeni dışişleri bakanı Kissinger, İsrail'le Mısır ve Suriye arasında ateşkes sağlamayı başardı.

Nixon'ın iç politikası, kısmen Kongre'de çoğunluğu oluşturan Demokratların muhalefeti nedeniyle yavaş gelişme gösterdi. Nixon 21 Mayıs 1969'da Warren E. Burger'ı Earl Warren'dan boşalan Yüksek Mahkeme başkanlığına atadı.

Nisan 1970'te ABD'nin Vietnam'ın yanı sıra Kamboçya'da da savaşa girişmesi ülke içinde şiddetli tepkilere yol açtı. Ohio'daki Kent Eyalet Üniversitesi'nde gösterici öğrenciler Ohio Ulusal Muhafız Birliği'yle çatıştılar. Muhafızların öğrencilerin üzerine ateş açması sonucunda dört öğrenci öldü, birçok kişi yaralandı. Bu olay başka üniversitelerde de protesto gösterilerine yol açtı.

1972'de Kongre, Başkan Nixon'ın da desteğiyle, kadınlara eşit haklar tanıyan anayasa değişikliğini, bu önerinin Kongre'ye ilk sunuluşundan 49 yıl sonra, kabul etti. Değişiklik önerisi eyalet meclislerinde onaya sunuldu, ama 30 Haziran 1982'ye değin uzatılmış olan zorunlu süre içinde yeterli sayıda onay sağlanamayınca sonuçsuz kaldı.

Nixon enflasyonla mücadeleye ve askeri harcamaların azaltılmasına öncelik verdi. Ama bu çabalara karşın pahalılık arttı, sanayi üretimi düştü. İşsizlik ve enflasyon oranları yükseldi. Ücret ve fiyat denetimine gidildi. Dolar iki kez devalüe edildi. ABD dış ticaret açığı bir ölçüde kapatıldı ama enflasyon denetlenemedi.

1972 seçimleri ve Watergate Skandalı. 1972'de Demokrat Parti'nin başkan adaylığını, Vietnam Savaşı'na ve askeri harcamalara karşı olan Güney Dakota senatörü George McGovern kazandı. Nixon ve Agnew yeniden Cumhuriyetçi Parti'nin adayları oldular. Nixon seçimi ezici bir farkla kazandı. Bununla birlikte Demokratlar hem Senato'da, hem de Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğu korudular.

1972'de beş kişi Demokrat Parti'nin Washington'daki Watergate binasında bulunan bürosuna gizlice girmek suçundan tutuklandı. Bu beş kişinin Başkan'ın Yeniden Seçilmesi Komitesi (CRP) tarafından kiralanmış olduğu anlaşıldı. CRP'nin güvenlik sorumlusu görevden alındı ve daha sonra hırsızlık ve telefon dinleme suçlarından mahkûm oldu.

1973'e değin pek ilgi uyandırmayan bu olayların Beyaz Saray'da yüksek düzeydeki yetkililerle ilişkisi ortaya çıkınca Senato bir komisyon kurup soruşturmaya başladı. Nixon da konuyla ilgili olarak özel bir savcı görevlendirdi. Yürütme ile yasama organları arasında bir mücadele başladı. Watergate Skandalı, her gün ortaya çıkarılan yeni yolsuzluklarla içinden çıkılmaz bir hale geldi. Beyaz Saray'da bir güvenlik birimi-nin, ulusal güvenlik perdesi altında yasadışı etkinliklerde bulunduğu öğrenildi. Nixon'ın kişisel gelirleri de soruşturulmaya başladı. Başkan Yardımcısı Agnew kendisiyle ilgili suçlamalardan ötürü istifa etti. Nixon, 6 Aralık 1973'te Gerald R. Ford'u başkan yardımcılığına getirdi.

Kongre'nin Demokrat ve Cumhuriyetçi üyeleri ile o zamana değin Nixon'ı desteklemiş olan basın, 1973 sonbahanında başkanın istifasından ya da Kongre'de hakkında dava açılmasından söz etmeye başladı. Kamuoyu yoklamalarına göre Nixon'ın saygınlığı iyice azalmıştı. 24 Temmuz 1974'te Yüksek Mahkeme, Nixon'ın, eski görevlilerinin yargılanmaları için gerekli kanıt ve belgeleri, özellikle de gizli konuşma bantlarını mahkemeye sunmasına karar verdi. Temsilciler Meclisi Adalet Komisyonu ise, Nixon'ın üç ayrı suçla ilgili olarak yargılanmasını önerme kararı aldı. Nixon Kongre'deki bütün desteğini yitirmişti. 8 Ağustos akşamı yaptığı televizyon konuşmasında istifasını açıkladı. Nixon görevinden istifa ederek ayrılan ilk ABD başkanı oldu. Başkan Yardımcısı Gerald Ford, 9 Ağustos'ta yemin ederek başkanlığı devraldı.

Gerald R. Ford yönetimi. Ford'un ilk görevi ulusun yaralarını sarmak ve başkanlık kurumunun saygınlığını yeniden sağlamaktı. Ama 8 Eylül'de Nixon için af ilan etmesi kendi desteklerini zayıflattı.

Enflasyonun en önemli ekonomik sorun olduğunu ilan eden Ford, iktisatçıları bir zirve toplantısında bir araya getirdi ve enflasyonla mücadele programını ekim ayında Kongre'ye sundu. Program fazla ilgi görmedi. Artan işsizlik enflasyonu gölgede bırakınca durgunluk baş gösterdi. Ford'un enflasyonla mücadele programı unutuldu. 1974'te enflasyon yüzde 14,4'e çıktı, ama 1976'da yüzde 5,6'ya düştü. İşsizlik Nisan 1975'te yüzde 8,9'a ulaştı. Bu ortamda Kongre, bütçenin hazırlanması sürecine daha fazla katılmasına olanak veren düzenlemeleri kabul etti.

ABD kentlerinin mali sorunları iyice arttı. 1975'te New York kenti borçlarını ödeyemez duruma geldi. New York eyaleti ve federal hükümet yardımda bulunmayı reddetti, ama Haziran 1975'te New York eyaleti Belediye Yardım Kuruluşu adıyla yeni bir birim kurdu. Bu kuruluş kentin mali işlerini denetimi altına aldı. Bundan sonra başkan da tavrını değiştirdi; Kongre, sıkıntı içindeki kentlere sınırlı miktarda borç verilmesini sağlayan düzenlemeleri kabul etti.

Vietnam Savaşı Nisan 1975'te sona erdi. Yumuşama politikası ABD ile SSCB arasındaki ilişkilerin temeli olmaya devam etti, ama yumuşamayı sarsan bazı gelişmeler de oldu. Ekim 1975'te ABD'nin SSCB'ye petrol karşılığında buğday vermesini öngören beş yıllık bir ticaret antlaşması imzalandı. Bunu iki ay sonra altı yıllık bir başka antlaşma izledi. Ama ABD Kongresi'nin bu antlaşmaları Moskova'nın daha çok sayıda Yahudinin Sovyetler Birliği'nden serbestçe göçüne izin vermesi koşuluna bağlayan kararını iç işlerine karışma sayan SSCB 1972'de imzalanmış olan bir ticaret antlaşmasını Ocak 1975'te iptal etti. Mayıs 1976'da yeraltı nükleer denemelerini sınırla-

yan bir antlaşma imzalandı. SALT çerçevesinde sınırlı antlaşmalar yapıldı.

Henry Kissinger, Nixon kabinesinde olup da yerini koruyan üç bakandan biriydi. Kissinger ABD dış politikasını Ford döneminde Nixon dönemindekinden daha fazla denetimine aldı.

1976 seçimlerini Demokrat Parti adayı, eski Georgia valisi Jimmy Carter kazandı. Başkan Yardımcısı Walter F. Mondale'di.

Jimmy Carter yönetimi. Başkanlığının ilk yılında Carter, insan haklarının korunması konusunu dış politikasının ana ilkelerinden biri olarak ön plana çıkardı. ABD'nin Birleşmiş Milletler'deki büyükelçisi Andrew Young da bu politikanın gündeme getirilmesine katkıda bulundu. Irkçı politikaları protesto eden ABD, Birleşmiş Milletler'de, Güney Afrika Cumhuriyeti'ne yapılan silah satışlarına ambargo konması yolunda oy kullandı. Rodezya'dan (bugün Zimbabve) krom ithaline son verdi. Mayıs ayında, ABD ile savunma antlaşması bulunmayan devletlere silah satışı sınırlandırıldı. ABD, Şubat 1977'de balıkçılık alanlarını 200 mile çıkardı. Bu karar, Küba'yla 16 yıldır ilk kez doğrudan resmi görüşmelerin başlamasına yol açtı.

7 Eylül 1977'de ABD yönetimi Panama'yla iki antlaşma imzaladı. Antlaşmalardan ilki, Panama Kanalının tam denetiminin 1999 sonunda Panama'ya devredilmesini öngörüyor, ikincisi de kanalın tarafsızlığını garanti ediyordu. Panama Kanalı Bölgesi'ndeki ABD denetimi 1 Ekim 1979'da resmen sona erdi. Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerin normalleştirilmesi 1 Ocak 1979'da gerçekleşti. Bunun sonucunda ABD Milliyetçi Çin (Tayvan) ile resmi ilişkilerini kesti.

ABD'nin Ortadoğu politikasındaki değişiklik 1 Ekim 1977'de yayımlanmış olan Amerikan-Sovyet ortak bildirisinde ifade edilmişti. Bildiride "Filistin halkının meşru haklarının" güvence altına alınması, "İsrail ordusunun 1967 Savaşı'nda işgal ettiği topraklardan çekilmesi" ve Filistinlilerin Cenevre Konferansı'nda temsil edilmeleri isteniyordu. Öte yandan ABD, Mısır devlet başkanı Enver Sedat'la İsrail başbakanı Menahem Begin arasındaki görüşmeleri destekledi. Sedat ve Begin'in 6-17 Aralık 1978'de, Carter'ın ev sahipliğini üstlendiği Camp David'de yaptığı görüşmelerden sonra, 26 Mart 1979'da Mısır'la İsrail arasında bir barış antlaşması imzalandı.

Carter yönetiminin karşılaştığı bir başka sorun 1978'de başlayan İran Bunalımı oldu. Şahın ülkeyi terk etmesinden sonra, 1 Nisan 1979'da İran'da İslam Cumhuriyeti kuruldu. Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliği 4 Kasım'da işgal edildi, büyükelçilikte çalışanlar rehin alındı. İşgalciler, o sırada ABD'de tedavi gören şahın geri verilmesini istiyorlardı. ABD ödün vermeye yanaşmadı ve İran'a ekonomik ve diplomatik yaptırımlar uyguladı; Nisan 1980'de rehineleri kurtarmak için başarısız bir askeri harekât düzenledi. Rehineler ancak Ocak 1981'de serbest bırakıldı.

Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (SALT) ikinci bir antlaşmayla (SALT II) sonuçlandı. Brejnev ve Carter'ın 15 Haziran 1979'da imzaladığı antlaşma ABD Senatosu'na sunulmadı. 1979 sonunda Sovyet askerlerinin Afganistan'a girmesi Amerikan-Sovyet ilişkilerinde gerginlik dönemini başlattı. ABD, 1980'de Moskova'da yapılan Olimpiyat Oyunları'nı boykot etti.

Carter'ın iç politikadaki ilk uygulaması Vietnam Savaşı sırasında 1964-73 arasında askere çağrılıp da gitmeyi reddetmiş olanları affetmek oldu. Enerji programına ağırlık verdi. Bu program Kongre'nin engeliyle karşılaştı. ABD'nin ithal petrole bağımlılığını azaltmayı amaçlayan program akaryakıt için vergi getiriyordu. Ayrıca yakıt tasarruf eden otomobillerin satın alınması, yeni enerji teknolojileri ve kaynakları bulunması için vergi teşvikleri öngörüyordu. Kongre bu programı geniş ölçüde değiştirdi.

ABD'nin 1970 sonlarındaki ekonomik büyümesi petrol ithalatından kaynaklanan büyük bir dış ticaret açığıyla engellendi. 1979'da enflasyon oranı yüzde 13'e, işsizlik oranı da yüzde 7'ye ulaştı. 1977-78 kışında kömür işçileri ülke çapında greve gittiler. 1979 ilkbaharında Pennsylvania'nın Harrisburg kenti yakınındaki Three Mile Island nükleer reaktöründe bir kaza oldu. Bu olay bir enerji kaynağı olarak nükleer enerji üzerinde kaygıların doğmasına yol açtı. 1979 yazındaki akaryakıt darlığı da ABD'nin petrole olan bağımlılığını bir kez daha gösterdi.

1980 seçimlerini Cumhuriyetçi Parti adayı, eski California valisi Ronald Reagan ve yardımcısı George Bush açık farkla kazandı.

Ronald Reagan yönetimi. Reagan seçim kampanyası boyunca kamu harcamalarının azaltılmasından, gelir vergisinde indirime gidilmesinden ve savunmanın güçlendirilmesinden yana olduğunu vurguladı.

Reagan başkanlık görevine iyi koşullarda başladı. İran'da serbest bırakılan rehineler göreve başladığı gün ülkeye döndüler. Bu iyimser havadan yararlanmak isteyen Reagan, Kongre'ye vergilerde önemli ölçüde indirim sağlayan bir tasarı sundu. Tasarı görüşülürken, 30 Mart 1981'de ise düzenlenen bir suikastta yaralandı. Kısa sürede iyileşerek 11 Nisan'da Beyaz Saray'a döndü. 1981'in ilk üç ayında ABD ekonomisi büyüme gösterdi. Ama daha sonra, öteki gelişmiş ülkeleri çoktandır etkileyen durgunluğa düşmekten kurtulamadı. Bu dönem, 1929'daki Büyük Bunalım'dan bu yana ABD ekonomisinin karşılaştığı en kötü deneyim olarak nitelendirildi. Reagan'ın kamu kesiminin genişliğine ve büyük harcamalara karşı giriştiği mücadele halkın desteğini kazandı. Yeni Federalizm programı etkisini gösterdi. Washington'ın eyaletler üzerindeki denetimi ve etkisi ilk kez zayıfladı. Ama kaldırılan federal fonların yerini dolduracak başka fonların bulunmadığı anlaşılınca başlangıçtaki coşku kayboldu. Eyaletler ve yerel yönetimler kendi topladıkları vergileri yükseltmek zorunda kaldı. 1984'te durgunluğun etkisi azalmaya başladı; enflasyon oranı düştü. 1981'de doruk noktasına ulaşmış olan işsizlik oranı azalmaya başladı. ABD ekonomisi savaş sonrası dönemin en güçlü ekonomik gelişme dönemlerinden birine girdi.

Dış politikada, Reagan'ın Suudi Arabistan'a AWACS uçakları vermesi İsrail'i ve ABD'deki İsrail yanlılarını, Orta Amerika'daki sağcı rejimleri desteklemesi ve Nikaragua'da Sandinista yönetimine karşı savaşan *contra*'lara açıkça yardım etmesi ise liberalleri kızdırdı. Reagan, ABD'nin silahlanmasına ağırlık verdi. Sovyetler Birliği karşısında sert bir tutum benimsedi. İki ülke arasındaki ilişkiler Soğuk Savaş'tan sonraki en kötü dönemine girdi. "Cruise" füzelerinin yapımı, MX füzeleriyle ilgili programın başlatılması yolundaki istekleri Kongre'den destek gördü. NATO, Avrupa'ya "Pershing II" ve "Cruise" füzeleri yerleştirmeye başladı. 1984 seçimlerinde Demokratlar Reagan'ın karşısına Walter Mondale ile Geraldine Ferraro'yu çıkardılar. Reagan seçimleri ikinci kez ezici bir üstünlükle kazandı. Bu başarısında ekonomik iyileşmenin sağladığı refah ve iyimserlik duygusu ile enflasyonun aşağı çekilmesinin önemli etkisi oldu. Ama belirli ekonomik sorunlar sürüyordu. İşsizlik sorununa çözüm bulunamamış, federal refah programlarının kesilmesinden ötürü yoksul kesim büyümüştü. Doların güçlenmesi nedeniyle uzalan ihracat bütçe açığına neden oldu.

Olimpiyat Oyunları'nın 1984'te Los Angeles'ta yapılması Amerikalılar için önemli bir olay oldu. SSCB Olimpiyatları protesto etti. "Challenger" uzay mekiğinin 3 Şubat'taki 4. uçuşunda iki astronot ilk kez araca bağlanmadan uzayda serbestçe dolaştılar. 30 Ağustos-5 Eylül'de "Discovery" uzay mekiğinin uçuşunda ise üç haberleşme uydusu uzaya yerleştirildi ve ilk kez yerçekimsiz uzay koşullarında kimyasal ve biyolojik araştırmalar yapıldı. "Discovery"nin 8-16 Kasım'daki ikinci uçuşu sırasında "Challenger"ın yanlış yörüngeye yerleştirdiği kayıp iki uydu uzayda ele geçirildi.

1984'te ABD dış politikasının odak noktası SSCB ile ilişkilerdi. Reagan 16 Ocak'ta, stratejik ve orta menzilli nükleer başlıklı silahların sınırlandırılması için Cenevre'de karşılıklı görüşme ve Orta Avrupa'daki konvansiyonel silahların azaltılması konularında da Viyana'da çok yanlı görüşme önerdi. SSCB, orta menzilli "Cruise" ve "Pershing II" güdümlü füzelerinin Batı Avrupa'ya yerleştirilmesinin bu görüşmelere katılmasına karşı çıktı. 28 Eylül'de Beyaz Saray'da gerçekleşen Reagan-Gromiko buluşması, Reagan'ın yüksek seviyedeki bir Sovyet görevlisiyle ilk görüşmesiydi. ABD'nin SSCB ile ilişkilerindeki yumuşama, öbür sosyalist ülkelerle olan ilişkilerini de geliştirdi. Bu dönemde, Polonya'ya uygulanan ekonomik ambargo da kaldırıldı. Reagan 26 Nisan-1 Mayıs arasında Çin Halk Cumhuriyeti'ne gitti. Beyrut'taki durumun hızla kötüleşmesi nedeniyle Reagan, 7 Şubat'ta Lübnan'daki Uluslararası Barış Gücü'ndeki Amerikan askerlerini geri çekti. 20 Eylül'de Doğu Beyrut'taki ABD elçiliği önünde dinamit yüklü bir arabanın patlamasıyla 14 kişi öldü.

Orta Amerika politikası üzerine danışmanlık yapmak üzere 1983'te Reagan'ın atadığı komisyon, El Salvador'a askeri yardımın genişletilmesini, 8 milyar dolar ekonomik yardım yapılmasını ve Nikaragua'daki hükümet karşıtı gerillalara desteğin devamını önerdi. CIA'nın Nikaragua limanlarının mayınlanmasındaki rolü ortaya çıkınca Beyaz Saray'ın yardım önerileri Kongre tarafından geri çevrildi. Nikaragua ABD'yi Uluslararası Adalet Divanı'na şikâyet etti. ABD ise iki yıl süreyle Adalet Divanı'nın Orta Amerika ile ilgili kararlarını kabul etmeyeceğini açıkladı.

Kongre'nin bir Vatikan elçiliği kurulmasını yasaklayan 1867 tarihli federal yasayı kaldırması üzerine 116 yıllık bir aradan sonra 10 Ocak 1985'te Vatikan ile ABD arasında diplomatik ilişkiler kuruldu. Nisanda hükümet uluslararası terörizmle mücadele konusunda yetkili kılındı. Yeni politika, teröristlere karşı savunmadan çok saldırıyı öngörerek ABD'ye dış ülkelerdeki teröristlere karşı misillemede bulunabilme olanağını sağlıyordu.

Reagan'ın 1985'teki iç politikası, federal bütçenin denkliğini sağlamak ve vergi reformu konularında yoğunlaştı; yürürlükteki vergi sistemini eleştirerek kendi programının çalışan insanlar üzerindeki vergi yükünü azaltacağını öne sürdü. Başkanın vergi önerileri, özel çıkar gruplarının ve Kongre'nin eleştirilerine neden oldu. Doların öbür önemli paralar karşısında uzun süredir yükselen değerini denetlemek amacıyla sürdü-

rülen uluslararası çalışmalara ABD de katıldı.

1985'te dış politikadaki en önemli olay 19-20 Kasım'daki Cenevre Zirvesi'ydi. 21 Kasım'daki açıklamalarında Reagan ve Gorbaçov silahlanma yarışının sınırlanmasındaki ve ABD-SSCB ilişkilerinin ve uluslararası durumun iyileştirilmesindeki kararlılıklarını belirttiler. Ama nükleer silahlarının sayılarını azaltmak ve sınırlamak konusunda herhangi bir somut karar alınmadı. Bunun yerine, Doğu-Batı ilişkilerinde yeni girişimlerin gerekliliği vurgulandı ve kültürel değişim anlaşması açıklandı. ABD-Sovyet ilişkilerindeki asıl gelişme, daha alt düzeydeki temsilciler arasında gene Cenevre'de yapılan, nükleer silahların azaltılmasıyla ilgili görüşmelerin yeniden başlatılmasıydı. ABD'nin Stratejik Savunma Girişimi diye adlandırılan "Yıldız Savaşları"nı tartışma konusu yapmamasına karşın, SSCB sürekli olarak bu programda gerekli düzeltmelerin yapılmasında ısrar ediyordu. 19 Eylül'deki oturumda Sovyetler stratejik nükleer silahlarda karşılıklı olarak yüzde 50 indirim önerisini getirdiler. Reagan ve Gorbaçov 11-12 Ekim 1986'da İzlanda'nın başkenti Reykjavik'te bir kez daha bir araya geldiler. ABD'nin "Yıldız Savaşları" projesinden ödün vermemesi nedeniyle doruk toplantısında başarı sağlanamadı. Ama Gorbaçov'un Aralık 1987'de Washington'ı ziyareti iki tarafın da Avrupa'da bulunan bazı orta menzilli nükleer silahları ortadan kaldırma konusunda anlaşmaya varmalarıyla sonuçlandı. Bunu Gorbaçov'un önemli silah indirimi önerileri ve 1988'de iki liderin karşılıklı ziyaretleri izledi.

Reagan'ın Mayıs 1986'da yaptığı Batı Avrupa gezisi sırasında II. Dünya Savaşı'nın 40. yıldönümünde, Bitburg'daki Nazi toplama kamplarını yöneten SS'lerin mezarlarını ziyaret etmesi olumsuz yorumlara yol açtı. 2-4 Mayıs tarihlerinde yapılan, yedi gelişmiş Avrupa ülkesinin katıldığı toplantıda, liderler ülke ekonomilerini güçlendirmek, korumacılıktan vazgeçmek, dünya para dengesini sağlamak, sosyal eşitsizliği azaltmak ve iş olanaklarını artırmak için ortak çalışma kararı aldılar.

Ocak 1986'da uzay mekiği "Challenger"ın kalktıktan hemen sonra havada infilak etmesi ABD uzay programının yaklaşık üç yıl ertelenmesine yol açtı. Eylül 1988'de "Discovery" adlı mekiğin uçuşunu başarıyla tamamlamasından sonra yeni uçuşlar yapıldı.

Reagan'ın ikinci dönem başkanlığı sırasında ABD'nin Libya'yla ilişkileri gerginleşti. Nisan 1986'da ABD askeri uçakları terörist eylemlere karıştığı iddia edilen bazı Libya kentlerini bombaladı. ABD sekiz yıl süren İran-Irak Savaşı'nda Irak'ı destekleyerek Basra Körfezine büyük bir güç yığdı. İran'a karşı misilleme saldırılarına girişti. Ama bu arada ABD'nin İran'a gizlice silah satarak bu yoldan sağlanan parayı İsviçre bankaları aracılığıyla Nikaragua'daki *contra*'lara aktardığı ortaya çıktı. Mart 1988'de Nikaragua yönetimi *contra*'larla ateşkes anlaşmasına varırken, Kongre'nin kararıyla ABD'nin *contra*'lara yaptığı resmi yardım da kesildi. Reagan yönetimi Nisan 1988'de Panama'daki ABD üslerinin güvenliğini sağlamak üzere bu ülkeye ek birlikler gönderdi ve Panama başkanı General Noriega'yı istifaya zorlamak için ABD'deki Panama varlıklarını dondurdu.

Reagan döneminde ulusal borçta büyük artış görüldü. Buna karşılık işsizlik oranı 1973'ten beri ilk kez yüzde 4,9'a indi. New York menkul değerler borsası Ekim 1987'de tarihinin en büyük düşüşünü yaşadı. Bu olay büyük bir ekonomik sarsıntı yaratmamakla birlikte dünya borsalarında önemli kayıplara yol açtı.

Bush yönetimi ve Körfez Bunalımı. Reagan'ın ardılı olarak belirlediği George Bush, 1988 başkanlık seçimlerinde Demokratların adayı Michael Dukakis'e karşı kolay bir zafer kazandı. Bush döneminde SSCB'yle ilişkiler daha da yumuşadı. Haziran 1990'da START kapsamına giren konularda ön anlaşmaya varıldı. Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin yıkılmasıyla sonuçlanan dönüşüm ve 1991 sonunda SSCB'nin resmen dağılması da ABD'ye uluslararası planda belirgin bir üstünlük sağladı.

Bush yönetiminin ilk yılında, Aralık 1989'da ABD birlikleri Panama'yı işgal ederek Noriega yönetimini devirdi. 2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali üzerine de Bush yönetimi birçok ülkeyle bir "koalisyon" kurarak bölgeye büyük bir askeri yığınak yaptı. Sorunun diplomatik yollardan çözülememesi üzerine Ocak 1991'de başlayan Körfez Savaşı Irak'ın ateşkes istemesiyle şubatta sona erdi. Körfez Savaşı'nın ardından Bush yönetiminin en önemli girişimi Arap-İsrail anlaşmazlığına son vermeyi amaçlayan Ortadoğu Barış Görüşmeleri'nin başlatılması oldu. Kasım 1992'de yapılan başkanlık seçimini kazanan Bill Clinton Ocak 1993'te göreve başladı.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Amerikan federal sisteminin temel yasası. Yürürlükte olan en eski yazılı ulusal anayasadır. Devletin temel organlarını, bu organların örgütleniş ve işleyiş kurallarını, yurttaşların temel haklarını tanımlar.

Anayasa, 1787 yazında Konfederasyon Maddeleri'ni gözden geçirmek amacıyla Philadelphia'da yapılan bir toplantıda kaleme alındı. Toplantıya çeşitli eyaletlerden gelen 55 temsilci katıldı. 1781'de onaylanmış olan Konfederasyon Maddeleri, aralarında birleşerek ABD adını almış olan 13 eyaletin ilk yazılı anayasasıydı. Konfederasyon Maddeleri'nin amacı her eyaletin bağımsızlığını olabildiğince korumaktı; bu metinde yürütme yetkisini elinde tutan ulusal bir başkana ya da ulusal bir yargı organına yer verilmemişti. Yasa değişiklikleri ise ancak oybirliğiyle onaylandıktan sonra yürürlüğe girebiliyordu. Bu ilk anayasayla Kıta Kongresi'ne yeterli yetki verilmemesi, 1786 yazında hükümetin etkinliğini iyiden iyiye yitirmesine yol açmıştı. Sonunda, Konfederasyon Maddeleri'nin gözden geçirilmesi için bir toplantı yapılmasına karar verildi. Yeni anayasa 28 Eylül 1787'de 13 eyaletin onayına sunuldu. Dokuzuncu eyaletin onayı alındıktan sonra, Haziran 1788'de Kongre yeni hükümetin 4 Mart 1789'da göreve başlayacağını açıkladı. 1788 sonlarında ise, yeni anayasanın yürürlüğe girmesinden sonraki ilk seçimler yapıldı. Eyaletlerin pek çoğu anayasayı onaylarken, insan haklarına ilişkin bir bildirinin anayasaya eklenmesi koşulunu öne sürmüştü. Bu nedenle, Eylül 1789'da Anayasaya 12 Ek Madde önerisi Kongre'de görüşülmeye başladı ve bunların 10'u eyaletlerce onaylanıp 15 Aralık 1791'de yürürlüğe girdi.

Anayasayı hazırlayanlar, eyaletlerin 1776 Bağımsızlık Bildirgesi'nden sonra benimsedikleri çeşitli anayasalardan ve zamanın geçerli siyaset felsefesinden etkilenmişlerdi. Özellikle de hükümetin yetkilerinin sınırlanması ve yurttaşların özgürlüğünün güvence altına alınması üzerinde duruyorlardı. Anayasada yetki ile özgürlükler arasında denge kurmak amacıyla yönetimin yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin birbirinden ayrılması, bunlardan her birinin öbürünü denetler ve dengeler biçimde örgütlenmesi, bireysel özgürlüğün somut güvencelere bağlanması yolunda düzenlemeler yaptılar.

Anayasa, temel çizgileriyle ABD'deki başlıca siyasal kurumları ve aralarındaki ilişkileri tanımlar. Ana metin yedi maddeden oluşur. Yasama erki, I. Madde ile Temsilciler Meclisi ve Senato'dan oluşan Kongre'ye verilmiştir. Bu yetkiler arasında vergilendirme, borçlanma, eyaletlerarası ticareti düzenleme, ordu kurma, savaş ilan etme, Kongre'nin toplanma ve çalışma yöntemlerini saptama vardır. Temsilciler Meclisi meclis soruşturması açmakla, Senato ise bunları karara bağlamakla yükümlüdür.

Yürütme erki, II. Madde ile devlet başkanına verilmiştir. Başkanın resmi sorumlulukları, yürütme organının başı ve silahlı kuvvetlerin başkomutanı olmak, devletlerarası anlaşmalar yapmaktır (bunda Senato'nun üçte ikisinin onayı gerekir). Başkanın atama yetkisi sınırsız olmakla birlikte, bu yetki Senato'nun "öneri ve onayı", yani oy çoğunluğuyla kabulü koşuluna bağlanmıştır. Gayriresmi sorumluluklarıysa zamanla genişleyerek yasa önerisini de kapsayan bir siyasal önderlik biçimini almıştır.

Yargı erki, III. Madde ile mahkemelere verilmiştir. Mahkemeler anayasayı yorumlama yetkisine sahiptir; eyalet ve öbür federal mahkemelerde karara bağlanan davaların temyizi için başvurulabilecek en üst yargı organı ABD Yüksek Mahkemesi'dir. ABD mahkemelerinin yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme ve buna göre karar verme yetkisine yargı denetimi adı verilir. Anayasada açıkça belirtilmemiş olan bu olağanüstü yetkiye dünya yüzünde pek az mahkeme sahiptir. Yargı denetimi ilkesine kesin ve son biçimini veren, Marbury-Madison Davası'nda (1803) başyargıç John Marshall olmuştur.

Anayasa, onu yorumlamakla görevli bu adli mekanizmanın ötesinde, kullananların katkısıyla daha da anlam kazanmaktadır. Nitekim Kongre, yeni yürütme organları, federal mahkemeler ve eyaletler kurmaya, başkanlığın devredilmesini denetlemeye, yürütme organlarının bütçelerini oluşturmaya yönelik yasalar çıkartarak anayasanın uygulama alanını genişletmektedir. Yürütme organının başı olan ABD başkanı da sık sık yabancı devletlerle anlaşmalar yaparak anayasanın yorumlanmasına katkıda bulunmaktadır. Anayasada yer almadığı halde gelenek ve görenekten kaynaklanan belli uygulamalar çoğu kez anayasa maddeleriyle özdeş tutulur. Buna iyi bir örnek ABD'deki siyasal partiler sistemi ile başkan seçimine ilişkin kurallar ve seçim kampanyalarıdır. Örneğin, başkanın kabinesi ve başkanı seçen ikinci seçmenlere ilişkin kurallar anayasada yer almamakla birlikte, bu alanda geleneklerden doğan kurallara anayasa maddesi gibi uyulmaktadır.

IV. Maddede kısmen eyaletlerin birbirleriyle ilişkileri ve eyalet yurttaşlarının ayrıcalıkları belirtilir. V. Madde anayasa değişikliğinin usulünü, VI. Madde kamu borçlarını ve anayasanın üstünlüğü ilkesini içerir. VII. Maddede ise yasaların onaylanma koşulları yer alır.

Anayasaya göre, federal hükümet yalnızca kendisine verilen anayasal yetkilere sahiptir. Yürütme erkinin geri kalan bölümü ise, başka bir sınırlama getirilmemişse, eyaletlere bırakılır (Anayasanın 10. Ek Maddesi). Böylelikle yürütme erki ulusal düzeyde kesin olarak belirlenirken, eyalet düzeyinde açık bırakılmaktadır.

Federal hükümetin yetkileri anayasada sıralanmıştır. Buna karşılık anayasa, kendi-

sinde ya da eyalet yasalarında tersine bir hüküm bulunsa bile, ülkenin en üst yasasıdır (m. VI). Kongre ise, anayasayla ulusal hükümete verilen yürütme yetkilerinin kullanılabilmesi için gerekli ve uygun yasaları çıkartmakla görevlidir (m. I, Bölüm 8). Bu maddeden Kongre'nin açıkça belirtilmiş yetkileri dışında ima edilen bazı yetkileri de olduğu anlamı çıkmaktadır ve konu McCulloch-Maryland Davası'nda (1819) başyargıç Marshall tarafından savunularak karara bağlanmıştır.

Anayasaya göre, yabancı uluslarla, yerli kabilelerle ve eyaletler arasında yapılan ticareti düzenleme yetkisi Kongre'ye aittir. Ticaretin düzenlenmesine ilişkin sorunlar eyaletlerle federal hükümet arasında her zaman çekişmeye konu olmuştur. Başlangıçta, eyaletlerin kendi aralarındaki ticareti kendilerinin düzenlemeleri eğilimi ağır basıyordu. Ama, 1941'deki Derby-ABD Davası'nda Yüksek Mahkeme'nin Kongre lehine karar vermesiyle durum tersine dönmeye başladı. Eyaletlerarası ulaşım ve iletişim geliştikçe, mahkeme ulusal yetkiyi daha kapsamlı bir biçimde yorumlar oldu. Eyaletlerin, Kongre'nin daha önceden karara bağladığı konularda eyaletlerarası ticareti düzenleme yetkileri yoktur. Kongre'nin herhangi bir karar almadığı durumlarda ise, eyaletlerin yerel ticareti düzenleyici yasalar çıkartabilmesiyle gerçekleşir: 1) Yasanın öbür eyaletlere karşı ayrımcılık amacı taşımaması, 2) yasanın konusunun ulusal ve tek bir düzenleme gerektirmemesi, 3) sözü edilen konuda eyaletin çıkarlarının, federal hükümetin eyaletlerarası ticareti düzenlemesinden daha önemli olması.

Anayasadaki çeşitli önlemler aracılığıyla bireyin temel hakları güvence altına alınmıştır. Anayasanın ilk biçiminde kişi hak ve özgürlüklerini korumak için alınan önlemler arasında özellikle keyfi tutuklamaların önlenmesi için yargı kurumlarından tutuklama emri çıkarılması (*habeas corpus*), herhangi bir cezaya çarptırılmış kişilerin medeni ve siyasal haklarından yararlanmalarını engelleyen kararların ve yasalarda yer almayan suçlar için olaydan sonra yasa çıkarılmasının (*ex post facto laws*) yasaklanması sayılabilir. Ayrıca, ağır ceza davalarının bir jüri önünde görülmesi de şart koşulmuştur. Ama en belirleyici önlemler 1791'de, Haklar Bildirisi ile getirilmiştir. Bu bildiri ile din, konuşma, basın özgürlüğü, barışçıl amaçlarla toplanma ve dilekçe verme hakları güvence altına alınmıştır. Bildiride yer alan başka güvenceler ise, sanıklara adil davranılması, usulsüz arama ve elkoyma yapılmaması, kimsenin suçu kabule zorlanmaması ve ağır kefalet istenmemesidir. Ayrıca, yargılamanın tarafsız bir jüri önünde ve tarafsız bir yargıç tarafından halka açık olarak hızla yapılması ve sanığın avukata danışma hakkı, güvence altına alınmıştır. Gene aynı bildiriyle kişinin özel mülkiyet hakkı korunmuştur.

Bununla birlikte, yurttaşlar başlangıçta kendilerine tanınan hak ve özgürlüklerden ancak söz konusu eyaletin anayasası çerçevesinde yararlanabilmekteydiler. 1868'de onaylanarak ABD Anayasası'na eklenen 14. Ek Madde ile eyaletlerin bu konudaki yetkisi büyük ölçüde kısıtlandı. Buna göre, hiçbir eyalet kişinin "yaşamını, özgürlüğünü ya da malını yasalara uygun olmayan bir yoldan elinden alamaz" ve "kendi yargılama alanı içinde herhangi bir kişinin o eyalet yasalarında var olan yurttaşlık haklarından eşit bir biçimde yararlanmasını engelleyemez". Yüksek Mahkeme'nin yorumu ile bu fıkralar daha da anlamlı kılınmıştır.

Anayasanın 14. Ek Maddesi'nde yer alan kişinin yasal usule uygun olarak yargılanmasına ilişkin fıkra, anayasanın 1. Ek Maddesi ile güvence altına alınmış olan din, düşünce ve basın özgürlüklerinin yönetim tarafından ihlaline karşı da kullanılır. Kişinin tarafsız bir yargıç önünde yargılanma ve avukata danışma hakları da aynı maddenin kapsamına girmektedir.

Anayasanın 14. Ek Maddesi ayrıca, kişinin eyalet yasalarından eşit biçimde yararlanmasının engellenemeyeceğini belirtir. Bu konunun ABD anayasa hukuku tarihinde uzun ve önemli bir yeri vardır. Yasalardan eşit biçimde yararlanma fıkrasını Yüksek Mahkeme 17 Mayıs 1954'te, Siyah çocuklarla beyaz çocukların ayrı okullarda okumasını öngören eyalet yasalarının anayasaya aykırı olduğuna karar verdiği Brown-Topeka Eğitim Kurulu Davası'nda uygulamıştır.

V. Madde'ye göre, anayasa değişikliği önerileri, Kongre'nin her iki meclisinin üye sayısının üçte ikisinin oyu ya da eyaletlerin yasama meclislerinin üçte ikisinin başvurusu ile Kongre'nin toplantıya çağırdığı bir kurultay tarafından yapılabilir. Daha sonra Kongre'de görüşülen yasa değişikliklerinin yürürlüğe girmesi için, eyaletlerin yasama meclislerinin ya da öneri için oluşturulmuş kurullarının üçte ikisinin onayı gereklidir. Anayasa değişikliklerinin onayı için izlenecek yöntemi ve son tarihi Kongre saptar.

1789'dan bu yana ABD Anayasası'nda 26 kez değişiklik yapılmıştır. 1791 Haklar Bildirisi (10 Ek Madde) tek bir değişiklik olarak kabul edilir. 1865'teki 13. Ek Madde ile kölelik kaldırılmış, 1870'teki 15. Ek Madde ile bütün erkek yurttaşlara oy hakkı tanınmıştır. Anayasanın 17. Ek Maddesi ile (1913) ABD'de senatör seçimlerinin dolaysız olarak yapılması yürürlüğe girmiş, 19. Ek Madde ile (1920) kadınlara oy hakkı tanınmıştır. 22. Ek Madde (1951) başkanlık görevini iki dönemle sınırlamış, 26. Ek Madde (1971) 18 yaşından büyüklere oy hakkı tanımıştır. Kongre 1971'de, cinsiyete dayalı ayrımcılığı ortadan kaldırmayı amaçlayan Eşit Haklar Ek Maddesi'ni eyaletlerin onayına sunmuştur. Bu yasa değişikliği ilk kez 1923'te, kadınlara oy hakkı tanınmasından kısa bir süre sonra Kongre'ye sunulmuş, ama Mart 1972'ye değin Senato'dan geçememişti. 1972'de eyaletlerin onayına sunulan yasa tasarısı, sürenin 1982'ye değin uzatılmasına karşın, yürürlüğe girmesi için gerekli 38 eyaletin onayını sağlayamamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri Askeri Temyiz Mahkemesi, ABD Kongresi'nin, Anayasa'nın 1. maddesi uyarınca kurduğu özel mahkemelerden biri. Askeri Temyiz Mahkemesi özünde askeri personel ile ilgili yüksek mahkemedir; askeri mahkemelerce hükme bağlanmış davalarla ilgili olarak önüne gelen temyiz başvurularına bakar.

Askeri Temyiz Mahkemesi, devlet başkanınca 15 yıllık görev süresi için atanan ve Senato'ca onanan üç sivil yargıçtan oluşur. 20. yüzyılın sonlarına doğru ABD Yüksek Mahkemesi daha önceleri askeri davaları kapsamadığı düşünülen yargılama usullerine ilişkin anayasal güvencelerin birçoğunun bu davalarda da uygulanabilir olduğunu karara bağladı. Kongre de bu güvenceleri zorunlu kılan yasalar çıkardı.

Amerika Birleşik Devletleri Deniz Gözlemevi (United States Naval Observatory-USNO), Washington D.C.'de ABD Ulusal Standartlar Bürosu (NBS) ile birlikte ABD standart saatinden sorumlu resmi kuruluş. Çalışmaya başladığından beri gözlemevinin temel görevi, saat belirlemek ve denizciliğe yönelik olarak gökcisimlerinin konumlarına ilişkin ölçümler yapmak olmuştur. İlk küçük gözlemevi binası 1833'te Capitol'ün yakınında yapıldı. Önceleri, gözlemevinin tepesindeki bir direk üzerinde kayan topla zaman halka bildirilirdi (1844). 1904'te ise Deniz Gözlemevi dünyada ilk kez saat ayarını radyo yayınıyla verdi.

Gözlemevi birçok kez büyütüldü ve yer değiştirdi. 1934'te alınan 102 cm çaplı aynalı teleskop, daha iyi atmosfer koşulları elde etmek için 1955'te Arizona'da Flagstaff'a taşındı. 1964'ten beri Flagstaff'ta 155 cm çapında bir yansıtıcı da kullanılmaktadır. Gözlemevinin Florida'da ve Arjantin'de de istasyonları vardır.

Yasal "standart saat" (ABD'de saat dilimlerinin belirlenmesi vb) sorumluluğunu bugün Ulaştırma Bakanlığı'yla paylaşan Deniz Gözlemevi, özellikle ABD Savunma Bakanlığı ve bu bakanlıkla iş yapan kuruluşların kullanımına yönelik standart saat, saat farkı ve radyo frekansı standartlarından da sorumludur. Deniz Gözlemevi ve Ulusal Standartlar Bürosu saat standartlarını birbirlerinden bağımsız olarak belirlerler. Ancak Ekim 1968'den beri, yaklaşık bir mikrosaniye düzeyinde bir senkronizasyon için eşgüdümlenmişlerdir. Deniz Gözlemevi (Standartlar Bürosu'nun 24 saat temelinde yaptığı gibi) belirli aralıklarla saati ve frekansı bildiren yayınlar yapar. İkisi de Paris'teki Uluslararası Saat Dairesi ile işbirliği halindedir.

Amerika Birleşik Devletleri Deniz Kuvvetleri (The United States Navy-USN), ABD askeri örgütlenmesinin başlıca kollarından biri. Ülkenin denizlerde savunulması ve öteki askeri hizmetlerin desteklenmesiyle görevlidir.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında, Kıta Ordusu'na destek ve donanım sağlamak amacıyla İkinci Kıta Kongresi tarafından 13 Ekim 1775'te kurulan Kıta Donanması 1784'te kaldırılmıştı. Fransız ve Berberi korsanların ticaret gemilerine sürekli olarak saldırmaları üzerine; ABD Kongresi 30 Nisan 1798'de Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'nı oluşturdu. 1812 Savaşı'nda İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri karşısında önemli deneyimler edinen ABD Deniz Kuvvetleri, Amerikan İç Savaşı'nda Kuzeylilerin zaferinde rol oynadı. İspanyol-Amerikan Savaşı'nda (1898) kazanılan deniz zaferlerinden sonra Deniz Kuvvetleri düzenli olarak gelişti. 1910'da deniz havacılığı alanındaki ilk denemeleri başladı. I. Dünya Savaşı sırasında herhangi bir muharebeye katılmamasına karşın sekiz kat büyüdü. 1915'te Deniz Harekâtı Başkanlık Dairesi kuruldu ve 1916'da bir gemi yapımı programı başlatıldı. 1922'de ilk uçak gemisi "Langley" denize indirildi. Deniz Kuvvetleri II. Dünya Savaşı sırasında, destek ve taşıma görevleri dışında, Büyük Okyanusta deniz ve hava savaşına, Atlas Okyanusunda da denizaltı savaşına katıldı. 1950'lerden sonra dünyanın en hareketli deniz kuvvetlerinden biri haline geldi. 1960'ta dünyayı su altından dolaşan ilk denizaltı olan "Triton" ile başlamak üzere nükleer enerjiyle çalışan gemiler yapıldı ve kruvazörlerle denizaltılara nükleer başlıklı güdümlü roketler yerleştirildi.

Deniz Kuvvetleri Bakanlığı, 1947 tarihli Ulusal Güvenlik Yasası'nda 1949'da yapılan değişiklikle Savunma Bakanlığı'nda bir daireye dönüştürüldü. Dairenin başında, ABD başkanı tarafından başkomutan vekili olarak atanan sivil bir Deniz Kuvvetleri müste

şarı bulunur. En kıdemli Deniz Kuvvetleri subayı olan deniz harekât başkanı, ABD başkanına ve bu müsteşara danışmanlık yapar; Genelkurmay Heyeti içinde yer alır; Deniz Kuvvetleri'nin Deniz Piyadeleri dışındaki harekât kuvvetlerine komuta eder ve Deniz Kuvvetleri Yedekleri'ni yönetir.

ABD Deniz Piyadeleri ile ABD Sahil Koruma Birliği'ni de içine alan Deniz Kuvvetleri'ne bağlı dört birim vardır: Savunma Bakanlığı ve öteki federal kuruluşlar için resmi ya da özel gemilerle okyanus taşımacılığı yapan, silahlı kuvvetlere denizde lojistik destek veren ve federal kuruluşlar için bilimsel ve başka projeleri yürüten Askeri Deniz Taşımacılık Komutanlığı; Büyük Okyanus ve Hint Okyanusunda görev yapan Pasifik Filosu; Atlas Okyanusu ve Akdeniz'de görev yapan Atlantik Filosu ve Avrupa'daki Deniz Kuvvetleri.

ABD Deniz Kuvvetleri ile Deniz Piyadeleri için subay yetiştiren, Annapolis'teki (Maryland) ABD Deniz Kuvvetleri Akademisi 10 Ekim 1845'te Deniz Kuvvetleri Okulu adıyla kuruldu. Başlangıçta üç yılı gemilerde fiili hizmet olmak üzere beş yıl olan öğretim süresi, 1850-51'de dört yıla indirildi. Amerikan İç Savaşı, İspanyol-Amerikan Savaşı, I. ve II. Dünya savaşları sırasında donanmalara daha çok subay yetiştirmek amacıyla öğretim süresi kısaltıldı. Son iki savaşta okulda çok sayıda yedek subaya da eğitim verildi.

Deniz Kuvvetleri Akademisi'ne girecek öğrenciler ABD başkanı, başkan yardımcısı, senatörler, Temsilciler Meclisi üyeleri ve Kongre'deki bölge delegeleri tarafından gösterilen adaylar arasından belirlenir. Ayrıca her yıl eleme sınavı ile Deniz Kuvvetleri'yle Deniz Piyadeleri adaylarından 160, Deniz Kuvvetleri Yedekleri'yle Deniz Piyadeleri Yedekleri adaylarından 160, I. ve II. Dünya savaşlarında ölen askeri personelin çocuklarından 40 öğrenci okula alınır. Giriş sınavlarına ortaöğretim kurumlarından pekiyi dereceyle mezun olmuş 17-22 yaşları arasındaki yetenekli öğrenciler kabul edilir. Haziran ya da temmuz aylarında okula giren öğrenciler yazı talimle geçirirler. Bunu izleyen iki yaz gemilerde uygulamalı ders, bir yaz da karada ve denizde uçuş eğitimi görürler. Ayrıca kısa bir amfibik tatbikat eğitimine katılırlar.

Deniz ticaret gemilerine subay yetiştiren ABD Ticari Denizcilik Akademisi 30 Eylül 1943'te Long Island'ın kuzey kıyısında Kings Point'te kurulmuştur. Güverte ya da makine subayı olarak diploma alan akademi mezunları, Deniz Kuvvetleri Yedekleri'ne asteğmen olarak da katılabilirler. Öğrenciler ilk yıl Kings Point'te okuduktan sonra bir yıl denizde eğitim görürler; geriye kalan iki yılı da akademide geçirirler. Eğitim programı deniz bilimleri, mühendislik, matematik ve fen, gemi yönetimi, tarih ve yabancı diller, deniz askerliği ve gemi sağlık bilgisi gibi dersleri içerir.

Amerika Birleşik Devletleri Deniz Piyadeleri (The United States Marine Corps-USMC), ABD Deniz Kuvvetleri Dairesi içinde yer alan ayrı bir askeri hizmet birimi. İleri üsleri ele geçirip savunacak deniz erlerini yetiştirmek ve deniz seferlerine bağlı kara ve hava harekâtlarını yürütmekle görevlidir. Deniz Kuvvetleri'nin belirli gemilerine hizmet birlikleri vermekten başka Deniz Kuvvetleri'nin kıyı tesisleri ile dış ülkelerdeki ABD diplomatik temsilciliklerinin güvenliğini de sağlar. ABD başkanının vereceği buna benzer daha başka görevleri de yerine getirir.

Deniz Piyadeleri, kurulduğu 1775'ten bu yana ABD'nin yaptığı bütün savaşlara katılmıştır. Deniz Piyadeleri'ne bağlı hava birlikleri, genel olarak karada görev yapan kuvvetlere yakın destek sağlamak ve çıkarma harekâtlarını yürütmek için kullanılır. Ayrıca Deniz Kuvvetleri'nin uçak gemilerindeki hava birliklerini de takviye eder. Deniz hücum stratejisi çok sıkı bir hava-kara eşgüdümü gerektirdiğinden, Deniz Piyadeleri karadaki kuvvetlerle olduğu gibi bütün öteki birimlerle de bütünleşmiş durumdadır.

ABD Deniz Piyadeleri'nin yönetim yapısı, 1947'de çıkartılan Ulusal Güvenlik Yasası ve 1952'de bu yasada yapılan değişikliklere dayanır. Deniz Piyadeleri komutanı, Deniz Piyadeleri'ni ilgilendiren bütün konularda Kurmay Başkanları Ortak Kurulu üyeleriyle eşit konumdadır. Deniz Piyadeleri, Pasifik Donanması Deniz Piyade Kuvveti ve Atlantik Donanması Deniz Piyade Kuvveti adlı iki harekât kuvvetinden, askere alma, eğitim, lojistik sağlama, üs, tesis ve okulların bakımı gibi konularla görevli bir destek kuruluşundan ve Deniz Piyadesi Yedekleri'nden oluşur.

Amerika Birleşik Devletleri Güney eyaletleri, GÜNEY olarak da bilinir, kesin bir sınırlama olmamakla birlikte, Mason ve Dixon Hattı'nın, Ohio Irmağının ve 36° 30' enleminin güneyinde kalan bölge. Federal Hükümet'in belirlediğine göre Alabama, Arkansas, Delaware, District of Columbia (D.C.), Florida, Georgia, Kentucky, Louisiana, Maryland, Mississippi, Kuzey Carolina, Oklahoma, Güney Carolina, Tennessee, Texas, Virginia ve Batı Virginia eyaletlerini içine alır. Güney'i tarihsel olarak ülkenin öbür bölgelerinden ayıran çok karmaşık etkenler arasında uzun ürün verme mevsimi, yerleşmiş ürün modeli, plantasyon sistemi, köle ya da özgür Siyah emek gücü sayılabilir. 17. yüzyıldan başlayarak Güney'in politikasında ve ekonomisinde etkili olan beyaz ırkın üstünlüğü ve egemenliği ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerilemeye başlamıştır.

Güney'in sıcak iklimi tütün, pirinç, şekerkamışı ve pamuk gibi iyi kazanç sağlayan ürünler yetiştirilmesine olanak tanır. Bol yağmurla birlikte bu sıcak iklim, 17. yüzyılda Amerika'ya yerleşen Avrupalı göçmenlere, eğer yeterli ve sürekli işgücü bulunabilirse, bu ürünleri ihraç için yetiştirme olanağını sağlıyordu. Bu işgücü, uluslararası köle ticareti yoluyla satın alınabilecek Afrikalı kölelerle sağlanabilirdi. Bu arz ve talep Güney'i ABD'nin öbür bölgelerinden her şeyden çok ayıran, plantasyon köleliği sisteminin doğmasına neden oldu. 1790'lara gelindiğinde, Siyahlar Güney'in nüfusunun üçte birini ve plantasyonlardaki işgücünün tamamını oluşturuyordu. İç Savaş (1861) başladığında, beyaz nüfusun altıda birinden azı köle sahibiydi, ama 4 milyondan çok Siyah insan köleydi.

İç Savaş'tan önce, başlıca ürünü pamuk olan Güney ekonomik açıdan İngiliz dokuma endüstrisine bağımlıydı; bu yüzden de Kuzey'de ve Batı'da gelişmekte olan ulusal ekonomi kavramına karşı çıkıyordu. Çiftliklerinde soyluluğa öykünen Güneyli beyazların toplum felsefesi Kuzeylilerinkiyle tam bir karşıtlık içindeydi. Güney'de vurgulanan tutucu değerlerin, istikrarın ve statüye bağlı yaşam biçiminin yerine Kuzey'de özgürlük, ilerleme ve parasal birikim önem kazanmıştı.

1830 ile İç Savaş arasında geçen zamanda Kuzey'in kölelik konusundaki tutumu Abolitionist'lerin (*bak.* Köleliğin Kaldırılması Akımı) de etkisiyle çok sertleşti; ılımlı bir muhalefetin yerini giderek köleliğin şiddetle lanetlenmesi aldı. Güney ise "kendine özgü bu kurumu", kutsal kitapta yeri olduğu, ekonomik bir gereksinme olduğu, ırk üstünlüğü ve yerli yerince düzenlenmiş bir toplumun vazgeçilmezliği gibi gerekçelerle savunmaya kalktı. Köleliğin iyi ve yararlı olduğu inancı, Güneyliliğin ölçüsü haline geldi. 11 Güney eyaletinin (Güney Carolina, Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana, Texas, Arkansas, Kuzey Carolina, Virginia ve Tennessee) 1861'de Birlik'ten ayrılıp Amerika Konfedere Devletleri'ni kurarak Güney Carolina'nın Charleston Körfezinde Sumter Kalesi'ne saldırmasıyla Güney ayrılıkçılığı doruğuna ulaştı. İzleyen İç Savaş (1861-65) ise Güney'e büyük yıkım getirdi. Tarım alanlarıyla süsler yok oldu; demiryolları tahrip edildi; köleliğe dayalı milyarlarca dolarlık yatırımdan iz kalmadı. Zamanla bu yıkımdan kendini kurtaran Güney, gene pamuğa dayalı ekonomisine döndü. Pamukta, artık özgür olan Siyah işgücü kullanılıyordu. Ama, özgürlüklerini kazanmalarına karşın Siyahların yaşamında büyük bir değişiklik olmadı. Güney için Siyahlar aşağı bir ırktı. Jim Crow yasaları yoluyla yasal bir ırkçılık sürdürülüyor. Siyahların özgürleşmeleri ve gelişmeleri engellenerek bu insanlar sürekli "ait oldukları yerde" tutulmak isteniyordu. 1877'de ABD'de Yeniden İnşa dönemi(*) bittiğinde, köleliğin yerini ekonomide ortakçılık(*), politikada tek parti (Demokrat), toplumsal alanda da yasalarla ve geleneklerle pekiştirilen ayrı tutma (*segregation*) sistemi aldı.

Pamukta zaman zaman ortaya çıkan ürün fazlası, dolayısıyla da fiyatın düşmesi, beyazları olduğu kadar Siyah çiftçileri de gittikçe artan bir oranda ortakçılığa zorladı. 1880-1930 arasında kiracı çiftçi sayısı yüzde 36'dan yüzde 55'e yükseldi. 1929'daki Büyük Bunalım pamuk ekonomisini tam bir iflasa sürükledi. Bu durumun düzelmesi 1930'larda New Deal politikasıyla pamuk ekili alanların azaltılması ve işsizlik sigortası sisteminin oluşturulmasına değin sürdü. Her iki önlem de kentlere göç hareketini başlattı. Bu akın II. Dünya Savaşı sırasında Siyahların Kuzey'in sanayi merkezlerine kaymasıyla daha da güçlendi.

Sonuçta New Deal Güney için gene de yararlı oldu. Pamuk ekiciliğinde kota sisteminin uygulanması verimi artırdı ve tarımsal değişime neden oldu. 1933'te kurulan ve büyük bir ırmak geliştirme projesi olan Tennessee Vadisi İdaresi (TVA) kırsal alana elektrik getirdi, selleri kontrol altına alarak çiftlik alanlarında verimi artırdı, toprak bakımını geliştirdi ve yeni sanayi kuruluşları için gerekli temelleri attı.

Savaştan sonra Güney'de sürekli bir büyüme ve sanayileşme yaşandı. 1939'dan sonra kurulan imalat sanayisi kuruluşlarının sayısı ve bu sektörün sağladığı katma değerdeki artış, tüm ülkede görülenin yaklaşık iki katıydı. Kereste, kâğıt, petrokimya, havacılık ve tarım ürünlerini işleme sanayileri gelişti. Şeftali, yerfıstığı, soyafasulyesi ve pirinç gibi ürünlerin yetiştirilmesi, Güney'in pamuğa bağımlılığını ortadan kaldırdı ve pamuğun değerini et ve dokuma ürünlerinin altına düşürdü.

Nüfus artışı 1940'lardan sonra ulusal ortalamanın biraz üstündeydi; 1970'ten sonra ise ulusal ortalamanın yaklaşık iki katına çıktı. Önceki dönemlerde iç göçler nedeniyle sürekli nüfusu azalan Güney, 1960'lardan sonra hızla göç almaya başladı. Yalnızca 1970'lerde Güney'e 4 milyon kişi geldi. Bu gelişme sürekli bir kentleşmeye ve kişi başına düşen gelirde genel bir artışa yol açtı.

Güney'de yüzyıllar boyu süren ırk ayrımına son vermek için girişilen çabalar, 1954'te, devlet okullarında Siyahların ayrı okutulmasının anayasaya aykırı olduğunu belirten ABD Yüksek Mahkemesi kararıyla ürün vermeye başladı. Martin Luther King ve başka Siyah önderlerin yürüttüğü Medeni Haklar hareketi, 1950'lerin başıyla 1960'ların sonlarına doğru Güney'de ırk ayrımını engellemeye başladı. 1964'te Medeni Haklar, 1965'te Seçmen Hakları yasalarının yürürlüğe girmesiyle, Siyah haklarındaki gelişmeler yasallaştırıldı ve bir önceki yüzyılda var olan iki ırklı toplumsal yapı temelde değişime uğradı.

Amerika Birleşik Devletleri Hava Kuvvetleri (The United States Air Force-USAF), ABD askeri örgütlenmesinin başlıca kollarından biri. Hava savaşları, hava savunması ve askeri uzay araştırmalarının geliştirilmesiyle görevlidir. Öteki askeri kollara hava desteği ve hizmeti de sağlar.

ABD'de askeri hava etkinlikleri, İç Savaş'ta ve İspanyol-Amerikan Savaşı'nda askeri keşif için balonların kullanılmasıyla başladı. 1907'de Kara Kuvvetleri'ne bağlı İşaret Birliği bünyesinde Havacılık Bölümü kuruldu. Askeri uçaklar, ilk kez 1916'da Meksika'da Pancho Villa'ya karşı kullanıldı. Ertesi yıl donatımsız bir hava birliği I. Dünya Savaşı'na katıldı. 1918 Overman Yasası ile Kara Kuvvetleri Havacılık Dairesi kurularak havacılık, İşaret Birliği'nden ayrıldı. 1926'da Hava Birliği adını alan bu birim, 1941'de Hava Kuvvetleri olarak Kara Kuvvetleri içinde özerk bir komutanlık haline getirildi. 1947 Ulusal Güvenlik Yasası ile bağımsız ABD Hava Kuvvetleri oluşturuldu. 1949'daki değişiklikler sonucu Hava Kuvvetleri Dairesi, Savunma Bakanlığı içinde yer aldı. Karargâhı Pentagon'da bulunan Hava Kuvvetleri Dairesi'nin başında Hava Kuvvetleri müsteşarı bulunur. Kurmay Başkanı ona danışmanlık ve yardımcılık yapar. Hava Kuvvetleri'nde 13 komutanlık ile 13 ayrı harekât kuruluşu bulunur. Denizaşırı komutanlıklar Avrupa'daki ABD Hava Kuvvetleri (USAFE), Pasifik Hava Kuvvetleri (PACAF) ve Alaska Hava Komutanlığı'ndan (AAC) oluşur.

ABD Hava Kuvvetleri'ne subay yetiştiren Hava Kuvveleri Akademisi 1 Nisan 1954 tarihli yasayla kurulmuş ve 1955'te resmen öğretime başlamıştır. Akademi, Colorado Springs'in 11 km kuzeyinde dağlarla çevrili 7.300 hektarlık bir alanı kaplar. Öğrencileri dört yıllık öğrenimden sonra asteğmen rütbesiyle Hava Kuvvetleri'ne katılır. Akademi'ye girecek öğrenciler 17-22 yaşları arasında ve bekâr olmalıdır. Kongre'deki temsil ilkesine göre eyaletlere ayrılan kontenjanın yaklaşık yüzde 85'ini, senatörlerin ve Temsilciler Meclisi üyelerinin gösterdiği adaylardan eleme sınavlarını kazananlar doldurur.

Amerika Birleşik Devletleri İhracat-İthalat Bankası (Export-Import Bank of the United States - EXIMBANK), ABD hükümetinin başlıca uluslararası finans kuruluşlarından biri. 12 Şubat 1934'te Washington İhracat-İthalat Bankası adıyla kuruldu. Amacı ABD ihracatının finansmanına katkıda bulunmaktı. 13 Mart 1968 tarihli bir yasa ile adı ABD İhracat-İthalat Bankası olarak değiştirildi.

Banka dört ana program çerçevesinde çalışır: 1) Dolaysız, uzun vadeli krediler, 2) teminatlar (özellikle ticaret bankalarına yönelik), 3) kısa ve orta vadeli sigortalar, 4) ticaret bankalarına yönelik iskonto kredileri. ABD'de üretilen mal ve hizmetlerin dışındaki alıcılarına sağlanan dolaysız finansman, bankanın dolar olarak verdiği destekler içinde en büyük bölümü oluşturur. Söz konusu destek, sermaye donanımı ve ilgili hizmetlerin alımı ve ihracı için kamu ve özel kuruluşlara açılan uzun vadeli krediler, yerel girişimlerin finansmanı için yabancı kredi kuruluşlarına açılan krediler, ABD ile ticaret ilişkilerini sürdürebilmeleri için geçici dolar sıkıntısı çekmekte olan ülkelere açılan krediler ve tarımsal meta kredileri biçimindedir. Bu programlar çerçevesinde banka, azgelişmiş ülkelerdeki kalkınma projelerinin yürütülmesi ile de ilgilenir.

Dolar olarak verilen ve gene dolar olarak geri ödenen krediler, belirli bazı amaçlar taşır. Bankadan beklenen, özel sermayeyi özendirip desteklemesi, ama onunla rekabete girmemesidir. Banka kredilerde, teminatlarda ve sigortalama işlerinde toplam 40 milyar doları aşmamak koşuluyla borç bakiyesi bırakmaya yetkilidir. Bu krediler için gereken işletme fonları ve başka kaynaklar anapara ve faiz geri ödemelerinden, kefalet akçeleri ve sigorta primlerinden, 1 milyar dolar tutarındaki sermayeden, yedek akçelerden, ABD hazinesinden alınan ve tutarı 6 milyar dolara kadar çıkabilen borçlanmalardan, banka tahvil satışlarından, bonolardan ve kredi portföyünden gelen faizlerden sağlanır. Banka, beş kişiden oluşan bir yönetim kurulunca yönetilmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri Kara Kuvvetleri (The United States Army), ABD askeri örgütlenmesinin başlıca kollarından biri. Barış ve güvenliğin korunması ve ülke savunmasıyla görevlidir. Ayrıca çevre koruma ve geliştirmeye ilişkin federal programları yürütür; federal devlet, eyalet ve yerel yönetim kuruluşlarına askeri yardımda bulunur; doğal afetlerde yardım çalışmalarına katılır ve acil sağlık hizmetlerinde hava ulaşımı sağlar.

İlk düzenli ABD savaş birliği olan Kıta Ordusu, yaklaşan Bağımsızlık Savaşı'nda yerel milis kuvvetlerini tamamlamak amacıyla, İkinci Kıta Kongresi tarafından 14 Haziran 1775'te örgütlendi. Ordu denetiminin beş üyeli sivil bir kurula verilmesiyle günümüze değin süren bir geleneğin temeli atılmış oldu. 1787 Anayasası Kara Kuvvetleri'nin denetimini (aynı zamanda başkomutan olan) Başkan'a verdi. 1789'da Kara Kuvvetleri'ni yönetmek üzere sivil Savaş Dairesi kuruldu.

Kıta Ordusu 23 Kasım 1783'te resmen dağıtıldı. Sonraki yıllarda yaşanan bunalım ve barış dönemlerine göre Kara Kuvvetleri'nin asker sayısını artırma ya da azaltma yoluna gidildi. II. Dünya Savaşı sırasında getirilen zorunlu askerlik hizmeti, 1948'den başlayarak belirli aralıklarla askere alma biçiminde 1973'e değin sürdü. 1973'ten bu yana Kara Kuvvetleri gönüllü askerlerden oluşmaktadır.

ABD Kara Kuvvetleri'nin şimdiki yönetim yapısı, 1947'de çıkartılan Ulusal Güvenlik Yasası ve 1949'da bu yasada yapılan değişikliklerle oluşturuldu. Kara Kuvvetleri Dairesi, Savunma Bakanlığı'na bağlı askeri bir bölüm olarak örgütlenmiştir. Başında Kara Kuvvetleri müsteşarı bulunur. Kara Kuvvetleri Kurmay Heyeti ona danışmanlık ve yardımcılık yapar. İstihkâm sınıfınca yapılan bayındırlık çalışmaları gibi sivil görevleri de yürütür.

ABD Kara Kuvvetleri'ne subay yetiştiren Amerika Birleşik Devletleri Askeri Akademisi, dünyanın en eski askeri akademilerinden biridir. 16 Mart 1802'de kurulan akademi New York'a bağlı Orange ilinde yer alan West Point'te 6.000 hektarlık bir alanı kaplar. General George Washington 1779'da burada karargâh kurmuştur. Önceleri İstihkâm okulu olarak kullanılan akademi, 29 Nisan 1812'de kabul edilen bir yasayla yeniden düzenlendi; öğretim kadrosu genişletildi ve dört yıllık bir eğitim programı oluşturuldu. 1817-33 arasında okul komutanlığı yapan ve "askeri akademinin babası" olarak bilinen Albay Sylvanus Thayer yasanın öngördüğü hedefleri gerçekleştirdi. Bu dönemde akademi, ABD'nin batıya doğru genişlemesiyle birlikte yürüyen ulusal kalkınma programı için gerekli sivil mühendislik hizmetlerini karşılayabilecek askeri teknisyenler yetiştirdi. Kara Kuvvetleri Dairesi'nin doğrudan denetim ve gözetimi altında olan Askeri Akademi'nin başında öğrencilerin ve askeri personelin yönetiminden sorumlu bir komutan bulunur. Yüksekokul düzeyindeki dört yıllık eğitimin sonunda mezunlar asteğmen rütbesiyle Kara Kuvvetleri'ne katılırlar. Öğretim programı matematik ve mühendislik bilimleri ile toplumsal ve beşeri bilimleri kapsar. Okula girecek öğrenciler 17-22 yaşları arasında, bekâr ve lise ya da dengi bir öğrenim görmüş olmalıdır. Öğrencilerin büyük bölümü okula girmek için Senato ve Temsilciler Meclisi üyeleri tarafından aday gösterilir. Filipinler, çeşitli Latin Amerika cumhuriyetleri, Kanada ve öteki belirli ülkelerin yurttaşları, gerekli nitelikleri taşımak koşuluyla akademiye girebilirler. Akademik yıl ağustostan mayıs sonuna değin sürer. İkinci sınıf öğrencileri akademi alanı içinde yoğun muharebe eğitimi görür. Üçüncü ve dördüncü sınıf

ABD Hava Kuvvetleri Akademisi, Colorado Springs.
ABC Ajansı

öğrencileri öteki Kara Kuvvetleri merkezlerinde ek eğitimden geçerler. Dördüncü sınıf öğrencileri akademiye temmuz ayında giren yeni birinci sınıf öğrencilerine eğitmenlik yaparlar.

Amerika Birleşik Devletleri Kongresi, ABD'nin yasama organı. 1789 Anayasası'na göre kurulmuş, yapısal olarak yürütme ve yargı organlarından ayrılmıştır. Kongre'nin anayasada açıkça belirtilen başlıca yetkileri vergi koymak ve toplamak, ABD adına borçlanmak, ticareti düzenlemek, para basmak, savaş ilan etmek, ordu toplamak ve beslemek, yetkilerini uygulamaya koyabilmek için gerekli yasaları çıkartmaktır.

Kongre, Senato ve Temsilciler Meclisi'nden oluşur. Senato'da her eyalet, büyüklüğüne bakılmaksızın, 6 yıl için seçilen iki senatör tarafından temsil edilir. Senato üyelerinin üçte biri her iki yılda bir yapılan seçimlerle yenilenir. Senatör seçilmek için en az 30 yaşında olmak, seçim zamanında adaylığını koyduğu eyalette oturmak ve en az 9 yıldır ABD vatandaşı olmak koşulları aranır. 435 üyeli Temsilciler Meclisi'nde ise her eyalet kendi nüfusuyla orantılı olmak üzere belirli sayıda üyeye sahiptir. Eyaletler eşit nüfuslu seçim bölgelerine ayrılır ve her seçim bölgesi Temsilciler Meclisi'ne bir üye yollar. Temsilciler Meclisi'ne seçilmek için en az 7 yıldır ABD vatandaşı olmak, adaylığını koyduğu eyalette oturmak ve en az 25 yaşında olmak gereklidir.

Birbirlerinden ayrı olsalar da, iki meclis yasa çıkarmada büyük ölçüde eşit rol oynar. Kongre'nin görevleri birçok bakımdan hem Senato'yu, hem de Temsilciler Meclisi'ni ilgilendirir ve onların ortaklaşa hareket etmesini gerektirir. Kongre yılda en az bir kez bir araya gelmek, toplanma ve tatil tarihleri üzerinde görüş birliğine varmak zorundadır. Toplanma tarihi, anayasada aralık ayının ilk pazartesi günü olarak belirtilmiş, ama Anayasa'nın 20. Ek Maddesi'yle bu 3 Ocak olarak değiştirilmiştir. Tatil tarihi ise Temsilciler Meclisi ve Senato'da oylanır.

Kongre ABD başkanı ile başkan yardımcısının aldıkları oyların sayımı için, ortak bir oturumda bir araya gelmek zorundadır. Ayrıca anayasal bir zorunluluk olmamakla birlikte, başkan ya da konuk devlet adamları, her iki meclise hitap eden bir konuşma yaptıklarında, gene ortak oturum düzenlenir.

Devlet tahvilleri, genel bütçe ve Kongre bütçesinin görüşülmesi gibi her iki meclisi birden ilgilendiren özel konular üzerinde çalışacak ayrı komisyonlar oluşturulur. Bunlar ve Telif Hakları Mahkemesi, Botanik Bahçesi ve Kongre Kitaplığı gibi kuruluşlardan sorumlu komisyonlar doğrudan Kongre'ye bağlıdır.

Kongre'nin yıllık çalışma süresi içinde, ortaya çıkabilecek çeşitli sorunların incelenmesini kolaylaştırmak için, komisyon sistemi benimsenmiştir. Her iki meclisin de daimi ve kısa süreli (özel ya da geçici) komisyonları vardır. Kongre'nin iki meclisini de ilgilendiren konuların incelenmesi için de karma komisyonlar kurulur. Ayrıca, herhangi bir yasanın yürürlüğe girmesi için iki meclisin de onayı gerektiğinden tartışmalı yasa tasarılarını bir çözüme ulaştırmak üzere karma komisyonlar oluşturulur.

ABD Başkanı yasama yılının başında, Kongre tarafından dikkate alınmasını istediği yasama programını ana çizgileriyle anlatan bir konuşma yapar; ayrıca yıllık bütçeyi ve Ekonomik Danışmanlar Konseyi'nin ülke ekonomisi üzerine hazırladığı raporu sunar. Genel görüşmeye sunmadan önce, yasaları hazırlayabilmek için Kongre komisyonlarına belli bir süre gerektiğinden, yasama süresinin ilk haftalarında Kongre'den çıkan yasa sayısı oldukça düşüktür. Bir yasama yılının sonunda yasalaşmayan tasarılar gelecek yasama yılında ele alınır.

Başkan, Kongre'nin yasama sürecinin işlevsel bir parçası olarak görülebilir. Yürürlüğe girmesi gereken yeni bir yasa konusunda başkanın Kongre'ye bilgi vermesi, çeşitli bakanlıklarla bunlara bağlı dairelerin de etkinlikleri üzerine belli aralıklarla rapor göndermeleri beklenir. Ayrıca belirli anlaşma ve atamaları Kongre'nin onayına sunan başkanın en önemli yasama işlevlerinden biri de, kendisine getirilen yasaları imzalama ya da veto etme hakkıdır. Ama, başkanın vetosu Senato ve Temsilciler Meclisi üyelerinin üçte ikisinin oylarıyla geçersiz kılınabilir. Bununla birlikte, başkan, kişisel gücüyle Kongre'nin çalışmalarına yön verebilir. Ayrıca, veto yetkisi nedeniyle başkan, Kongre'de hangi yasa tasarılarının önce görüşüleceği ve hangi değişikliklerin yapılacağı konusunda da etkili olur. Başkanın bu hukuki ve anayasal yetkilerinden başka, bir de siyasal parti lideri olarak nüfuzu vardır; başkan hem Kongre'de, hem de parti örgütü düzeyinde izlenen parti politikasını yönlendirebilir.

ABD Yüksek Mahkemesi'nin Kongre ile doğrudan bir bağı yoksa da, anayasaya aykırı yasaları yürürlükten kaldırma konusundaki yetkisi, Kongre'nin yetkilerine, başkanın vetosundan daha güçlü bir sınırlama getirmektedir. Yüksek Mahkeme ile Federal Mahkeme'lerin yasaların anayasaya uygunluğu konusunda verdikleri kararlar, Kongre'nin etkinliklerinin anayasal çerçevesini belirler.

Kongre, belirli çevreleri temsil eden çıkar gruplarının da etkisi altındadır. Lobiciler, Kongre görüşmelerinden önce belli konular üzerine bilgi sunma ve bir kamuoyu oluşturmada önemli rol oynarlar.

Kongre'nin etkinliklerinden çoğu, doğrudan yasa çıkartmakla ilgili değildir, ama Kongre'nin yasa çıkartma yetkisi, genellikle başka eylemlerini de etkili kılar. Kongre'nin çalışmalarını belirleyen temel kural yetkinin yasal olarak başkana, bakanlıklar ve ilgili dairelere verilmesi ve bunların da yasa önünde eylemlerinden sorumlu olmalarıdır. Kongre, yetkili makamların bütün etkinliklerini yeniden gözden geçirebilir. Hükümetin yeniden düzenlenmesi gibi önerileri Kongre'nin önceden onaylaması gerekir. Kongre, belli bir yasanın çıkarılması için iki meclisin ortak oturumunu isteyebilir.

Kongre'nin hükümet görevlilerinin atanmasını yasal açıdan denetleme yetkisi vardır. Özellikle Senato'nun atamalar için öneride bulunma ve onaylama yetkisi olduğu için siyasal denetim de söz konusu olabilir. Anayasa ne Senato'ya, ne de Temsilciler Meclisi'ne hükümet görevlilerini ya da adli personeli atama ya da seçme konusunda doğrudan yetki verir. (Ancak Seçmenler Kurulu başkanla başkan yardımcısını seçemezse, bu olağandışı durumda seçme işi meclislere düşer.) Ayrıca Kongre, kamu görevlilerinin işine son veremezse de, gerekli görürse soruşturma açılmasını isteyebilir. Bu yola başvurulduğunda, suçlama Temsilciler Meclisi tarafından yapılır ve olay Senato'da görüşülür. Karar için, hazır bulunan senatörlerin üçte ikisinin oyu gereklidir.

Vergi koyma ve toplama, fon tahsisi yetkileri, Kongre'ye mali konularda önemli bir güç sağlar. Öngörülen ödenek miktarlarının belirlenmesinde asıl sorumluluk başkana aittir. Ancak gelecek mali yılın bütçe tasarısının Kongre'ye sunulması zorunludur. Kongre'ye tek bir bütçe yasa tasarısı sunulmaz. Yasama yılının ilk altı ya da yedi ayı boyunca, çeşitli bakanlıklar ve komisyonlar için, bir dizi ödenek tasarısı Kongre'den geçer.

Kongre'nin anayasada değişiklik yapma yetkisi de vardır. Anayasa değişikliklerinin eyaletlerin yasama meclislerinde ya da özel olarak oluşturulan kurullarda onaylanması gerekir, onaylamanın nerede yapılacağına Kongre karar verir. Kongre ayrıca, yetkilerini etkileyen herhangi bir konuda soruşturma açma hakkına sahiptir. Kongre'nin soruşturma komisyonları tanık çağırabilir ve onlardan bilgi vermelerini isteyebilir. Bu komisyonlara, yasama sürecini kasten engelleyen kişileri Kongre'ye hakaretle suçlayarak tutuklanmaları için emir çıkarma yetkisi de verilebilir.

Amerika Birleşik Devletleri Kuzey eyaletleri, KUZEY olarak da bilinir, ülkenin kuzeyinde İç Savaş sırasında köleliğe ve Konfederasyon'a karşı çıkan özgür eyaletlerden oluşan bölge. Köleliğe ve ayrılıkçılığa karşı mücadele nedeniyle tek bir bütün gibi görünen bu bölge, gerçekte birbirine pek benzemeyen dört ayrı kesimden oluşuyordu: New England, Orta Atlantik eyaletleri, Eski Kuzeybatı (federal yönetim birimi olarak Doğu Kuzey Merkez Eyaletleri) ve Büyük Ovalar (Batı Kuzey Merkez Eyaletleri). Bu dört kesimin bütünü olarak bilinen Kuzey Connecticut, Illinois, Indiana, Iowa, Kansas, Maine, Massachusetts, Michigan, Minnesota, Missouri, Nebraska, New Hampshire, New Jersey, New York, Kuzey Dakota, Ohio, Pennsylvania, Rhode Island, Güney Dakota, Vermont ve Wisconsin eyaletlerini içine alır. Bunlardan Nebraska, Kuzey Dakota ve Güney Dakota, İç Savaş döneminde henüz eyalet değildi. Missouri de Birlik içinde yer almakla birlikte köleliğin var olduğu bir eyaletti. Bu nedenle bölgesel sınırlar, günümüzde olduğu gibi, geçmişte de kesin değildi. Gene de bölgesel bir farklılık söz konusuydu. Başkan George Washington daha 1796'da Kuzey ve Güney terimlerini kullanırken siyasal ayrılıkları coğrafi sınırlara dayandırmanın tehlikelerine işaret etmekteydi. Oysa 1787'de Kuzeybatı Toprakları'nda köleliğin yasaklanmasıyla bölgeler arasındaki en kritik ayrım kabul edilmişti. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, Pennsylvania ile Maryland arasındaki sınırı oluşturan Mason ve Dixon Hattı'nın kuzeyindeki bütün eyaletlerde kölelik ortadan kalktı.

Kökleri Amerikan tarihinin ilk yıllarına değin inen Kuzey'in gelişmişliğinin temelinde özgür işgücü, ticaret alanında girişimcilik ve tarımsal çeşitliliğe dayanan bir sistem yatıyordu. 19. yüzyılda ulaşım, belirgin bir biçimde doğu-batı doğrultusunda gelişti. Örneğin Erie Kanalının yapılmasıyla 1825'te Büyük Göller bölgesi yerleşime açıldı; 1852'de de New York, demiryoluyla Chicago'ya bağlandı. Böylece göç ve ticaret olguları ülkenin kuzey kesimlerini birbirine bağlayarak siyaset ve eğitim kurumlarında, kültür, ideoloji ve ekonomik modelde dikkate değer bir bütünlük yarattı.

1850'lere doğru köleliğin batıdaki topraklarda yayılmaya başlaması, Kuzey'i birleştiren ve Güney'le çatışmaya girmesine yol açan en önemli etmen oldu. İç Savaş (1861) öncesinde, köleliğin var olduğu 15 eyalete karşılık, 19 özgür eyalet bulunuyordu. Bunlar arasındaki sınır olan Mason ve Dixon Hattı, Ohio Irmağı ve (Missouri dışında) 36° 30' enlemi boyunca uzanıyordu. Savaş sıra-

sında bölgesel bilincin doruğuna ulaşan Kuzey, Birlik adıyla anılmaya başladı. Birlik saflarında savaşa katılan dört sınır eyaletini de içine alan Kuzey, bu dönemde 22 milyonluk bir nüfusu barındırıyordu. Toplam fabrikaların yüzde 81'ine sahip bulunuyor ve ülke zenginliğinin yüzde 75'ini yaratıyordu.

Yeniden İnşa döneminin sona ermesinden (1877) sonra, popülizm ve gelişmecilik gibi akımların öne çıkmasıyla Kuzey-Güney farklılıkları ikinci plana düşer gibi oldu. Ama bölgesel özellikler ortadan kalkmadı. Kuzey, başta Orta Atlantik eyaletleri, Büyük Göller bölgesi ve Ortabatı olmak üzere, büyük kentlerin, büyük işyerlerinin ve büyük sanayi komplekslerinin giderek yoğunlaştığı bir bölge haline geldi. Geniş doğal kaynakları, iç kesimdeki yetkin suyolu sistemleri ve durmaksızın büyüyen demiryolları Kuzey'e, ülkenin kalbinin attığı merkez özelliğini kazandırdı. Bu arada tarım alanındaki üstünlük, Mississippi Irmağının her iki yanında uzanan geniş çayır ve ovalardan, giderek ülkenin tahıl ambarı haline gelen Kuzey'in batı kesimlerine geçti.

Ama ekonomik üstünlüğün bedeli de yüksek oldu. Kuzey kentlerine akın eden milyonlarca Avrupalı göçmen büyük bir nüfus şişkinliğine yol açtı. Toplumsal ve kültürel yaşama renk katan bu göçmenler, aynı zamanda önemli konut, sağlık ve iş sorunlarının doğmasına da neden oldular. 1920'den sonra çarpıcı bir biçimde yavaşlayan bu göç dalgasının yerini, bu kez güneyli Siyahlardan, Latin Amerikalılardan ve Doğu Asyalılardan oluşan yeni bir dalga aldı. 1950'lerin sonlarında Medeni Haklar hareketinin ilk merkezi Güney'di, 1960'ların sonlarında ve 1970'lerde ise azınlıkların ülkenin ekonomik ve siyasal yaşamına katılması Güney'de olduğu kadar Kuzey'de de huzursuzluklara yol açtı.

Kuzey'de daha önce başlayan ağır sanayileşme, olağanüstü ölçülere varan su ve hava kirliliğine neden oldu. Öte yandan ırklar ve etnik topluluklar arasında başgösteren düşmanlıklar gerilim ve şiddete yol açarak barınma, eğitim, çalışma ve genel sağlık koşullarını derinden etkiledi. Sert kışların daha da artırdığı bu güçlükler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yoğunlaşarak süren yeni demografik değişiklikler getirdi. 1939'da ülkedeki imalat işyerlerinin yüzde 70'i Kuzey'de bulunuyordu. 1970'lerin sonunda ise bu oran yüzde 50'ye kadar indi. Aynı biçimde,1940'ta ABD'nin toplam nüfusu içinde yüzde 58'e varan Kuzey nüfusu, 1980'lerin ortalarında yüzde 45'e düştü. Günümüzde birçok Kuzey kentinde yenileştirme ve eski canlılığı geri getirme çabaları çeşitli düzeylerde yürütülmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri Sahil Koruma Birliği (United States Coast Guard), ABD silahlı kuvvetleri içinde deniz yasalarının uygulanmasıyla görevli askeri birlik. Sivillere ek olarak, yaklaşık 30 bin subay ve öbür muvazzaf personelden oluşur. Barış zamanında Ulaştırma Bakanlığı'na bağlıdır; savaşta Deniz Kuvvetleri Dairesi'ne bağlanır ve başkanın emri altına girer.

ABD Sahil Koruma Birliği 1790'da Maliye Bakanı Alexander Hamilton tarafından Deniz Gelir Birliği adıyla kuruldu. Daha sonra Gümrük Koruma Birliği, 1915'te de Sahil Koruma Birliği adını aldı.

ABD Sahil Koruma Birliği'nin barış zamanındaki görevleri ABD kıyılarında mal ve can güvenliğini sağlamak, cankurtaran ve sahil arama-kurtarma istasyonlarına, fenerlere, fener dubalarına ve Loran (*long-range navigation*: "uzun erimli seyir") istasyonlarına personel sağlamaktır. Atlas Okyanusunun kuzeyindeki ulaşım yollarında buzdağlarını gözetlemekle görevli Uluslararası Buzdağı Devriyesi'nin işleyişinden de sorumlu olan ABD Sahil Koruma Birliği meteoroloji servisi için bilgi toplar ve zor durumda kalan gemilerle uçaklara yardım eder. Savaş zamanındaki görevleri gemilere eşlik etmek, limanlarda güvenliği sağlamak ve taşımacılığa mürettebat vermektir.

Sahil Koruma Yedekleri ile Kadın Yedekler Birliği ABD Sahil Koruma Birliği'nin kollarıdır. 1973'ten beri kadınlar da Sahil Koruma Birliği'nde görev alabilmektedirler. Sahil Koruma Birliği'ne subay yetiştirmek amacıyla 1876'da çıkarılan bir yasayla kurulan ABD Sahil Koruma Akademisi Connecticut eyaletine bağlı New London'dadır. Akademiye girmek için 17-22 yaşları arasında ve bekâr olmak koşulları aranır.

Amerika Birleşik Devletleri Tazminat Mahkemesi, ABD'de federal yargı sistemini oluşturan mahkemelerden biri. Tazminat Mahkemesi beş yargıçtan oluşur ve kendi görevini belirleyebilir. Yalnızca federal düzeyde sorunlarla ilgilenen, yargı alanı sınırlı bir mahkemedir. Tazminat Mahkemesi yalnızca şu durumlardan doğan davalara bakmakla görevlidir: Kişinin ABD Anayasası'ndaki bir hükümle bağlantısı kurulabilecek herhangi bir konuda, federal hükümete dava açmak isteminde bulunması; herhangi bir eylemin Kongre yasası hükmüne bağlanması; bir yürütme organının çıkardığı yönetmeliklerden herhangi birinin tartışma konusu olması; ABD hükümetinin bir sözleşme ya da anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmediğinin iddia edilmesi. Ayrıca mahkeme, kusursuz sorumluluk kapsamına giren, örneğin devletin ödeme ya da geri ödeme yükümlülüğünü yerine getirmemesinden doğan zararlarla ilgili davalara bakar. Tazminat Mahkemesi'nin kararları ancak Yüksek Mahkeme katında temyiz edilebilir. Yüksek Mahkeme'nin yapılan başvuru konusunda inceleme yapmayı reddettiği durumlarda Tazminat Mahkemesi'nin kararları kesinleşir.

Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Ormanları, ABD'de su, kereste, yabani yaşam, balık ve benzeri yenilebilir kaynakları korumak ve halka dinlence alanları sağlamak amacıyla federal hükümetçe gözetim altına alınmış orman bölgeleri. Söz konusu ormanlar Tarım Bakanlığı'na bağlı Orman İdaresi'nin yönetimindedir; 1980'lerin ortalarında sayıları 154'e, kapladıkları alan ise (41 eyalet ve Porto Riko'da) 891.000 km²'ye ulaşmıştı. Ormanların idaresinde çok yönlü kullanım ilkesi temel alınır. Çeşitli kaynaklar birlikte değerlendirilerek bunlardan ülkenin çıkarlarına en iyi hizmet edecek bileşimde yararlanılırken, toprağın üretme kapasitesini düşürmemeye de özen gösterilir.

Ulusal ormanlardaki su kaynakları tarım alanlarının sulanması ile sanayi ve konutlara su sağlanmasında kullanılır. Kerestelik ağaçlar, tahta ve kâğıt ürünleri ile ilgili hükümet düzenlemeleri çerçevesinde kesilir. Ayrıca birçok bitki ve yabani hayvan da koruma altına alınmıştır. Çiftlik hayvanlarının Ulusal Ormanlar'da bu iş için ayrılmış çayırlarda otlatılmasına izin verilmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri Yeniden İnşa dönemi, İç Savaş'tan önce ya da savaşın başlamasıyla Birlik'ten ayrılan 11 konfedere eyaletin yeniden Birlik içine alınmasından doğan siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunları çözmek amacıyla savaş sırasında ve sonrasında yapılan çalışmaları kapsayan dönem (1865-77).

Başkan Abraham Lincoln 1862'de Louisiana, Tennessee ve Kuzey Carolina için geçici askeri valiler atadığında İç Savaş daha sürüyordu. Ertesi yıl, yeni seçmen nüfusunun en az yüzde 10'unun öngörülen bağlılık yeminini ettiği işgal edilmiş eyaletlerde yeni yönetimler kurmak için ilk adımlar atıldı. Başkanın önerdiği planın toplumsal ve ekonomik alanda yeni düzenlemeler içermediğini, yalnızca yürütmenin yetkisi altında yapılacak siyasal düzenlemelerle sınırlı kaldığını gören Kongre'deki Radikal Cumhuriyetçiler, böylesine yumuşak bir tutumu tepkiyle karşıladı. Bunun sonucunda daha katı bir düzenleme getiren Wade-Davis Yasası Kongre'de kabul edildiyse de (1864), başkan yasayı imzalamadan bekletti ve bu yolla veto etmiş oldu.

Nisan 1865'te Lincoln'ın öldürülmesinden sonra, başkan Andrew Johnson onun ılımlı politikasını sürdürerek Kongre'yi daha da kızdırdı. Medeni Haklar'ı Siyahları da kapsayacak biçimde yeniden belirleyen Anayasa'nın 14. Ek Maddesi Haziran 1866'da Kongre'den geçti ve Güney eyaletlerinin çoğunluğunun reddetmesine karşın onaylandı (28 Temmuz 1868). Johnson'ın muhalefete yönelik öfkeli ve sert saldırılarına ve Güney'de ortaya çıkan gerici gelişmelere (ırk çatışmaları, Siyahların haklarını iyice kısıtlayan yasalar çıkarılması gibi) karşı Kuzey eyaletleri, 1866 Kongre seçimlerinde Radikal Cumhuriyetçilerin ezici bir zafer kazanmasını sağlayarak tepkilerini gösterdiler.

Bu seçim zaferi, 1867 tarihli bir dizi Yeniden İnşa Yasası'yla başlayıp 10 yıl süren, Kongre yönetimindeki (Radikal) Yeniden İnşa dönemine yol açtı. Yeni yasa uyarınca (1866'da yeniden Birlik içine alınmış olan Tennessee dışındaki), 10 Güney eyaleti beş askeri bölgeye ayrılarak ABD Kara Kuvvetleri'nin denetimi altında 1868-70 arasında yeniden Birlik kapsamına alındı. Bu işlem sırasında her eyaletin Anayasa'nın 14. Ek Maddesi'ni (Birlik içine daha sonra alınmışsa, azat edilmiş kölelerin yurttaşlık haklarını güvence altına alan, Anayasa'nın 15. Ek Maddesi'ni de) kabul etmesi zorunlu kılındı. Genellikle Cumhuriyetçilerden oluşan yeni eyalet yönetimlerinde, Siyahlar, Güney'e yerleşmiş olan Kuzeyliler (*carpetbaggers*) ve Siyahlarla ya da Kuzeylilerle işbirliği yapan Güneyliler (*scalawags*) yer aldı. Eski konfedere eyaletlerdeki Cumhuriyetçi yönetimler, Güneyli beyazların çoğuna göre yabancı ve yapay kuruluşlardı; bölgedeki muhafazakârlar bu yönetimlere düşman olarak kaldılar. Güneyliler, yeni azat edilmiş kölelerin beslenme, korunma ve eğitilmelerine yardımcı olmak için Kongre tarafından oluşturulan Azatlı Köleler Bürosu'nun çalışmalarına özellikle içerliyorlardı. Bu kızgınlık Ku Klux Klan(*) ve Knights of the White Camelia(*) (Beyaz Kamelya Şövalyeleri) gibi gizli terör örgütlerinin doğmasına yol açtı. Sahtekârlık, şiddet ve gözdağı gibi yöntemlere başvurulması, Güneyli muhafazakârların kendi eyaletlerinde denetimi yeniden ele geçirmelerine yardımcı oldu. 1877'de son federal birlikler de Güney'den çekilince, Demokrat Partili büyük eyaletlerde yeniden iktidara geldi.

1900'lerde birçok ABD'li tarihçi Siyahları ırkça aşağı gören bir kuramı benimsediler. Yeniden İnşa dönemi yönetimleri, Kuzey'in kinciliğinden, siyasal ve ekonomik egemenlik tutkusundan kaynaklanan kokuşmuş bir bataklık olarak görülmeye başladı.

Sonraları olayı bir bütün olarak yeniden gözden geçiren bazı tarihçiler, kamu kesiminde olsun, özel kesimde olsun, sahtekârlığın ülkenin her yanına yayılmış olduğunu kabul etmekle birlikte, Güney'de mahkemelerin yeniden düzenlenmesi, adli işlemlerin geliştirilmesi, resmi okul sisteminin kurulması ve daha dengeli vergilendirme yöntemlerinin getirilmesi gibi bir dizi yapıcı reforma da gene bu dönemde girişildiğine işaret etmişlerdir. Eyalet anayasaları için İç Savaş sonrası yıllarda benimsenen birçok hüküm bugün de geçerliğini sürdürmektedir.

Bunlarla birlikte, yeniden inşa sürecinin katı bölgeciliği güçlendirdiği, ırk sorununun yoğunlaşmasına ve Güney'de tek parti egemenliğinin gelişmesine yol açtığı da doğrudur. Çeşitli bilimsel çalışmalarda, Yeniden İnşa Dönemi'nin en büyük başarısızlığının, Güney'de Siyahların yeni kazandığı siyasal hakları destekleyen bir ekonomik temel oluşturacak toprak dağıtımının gerçekleştirilmemesi olduğu öne sürülmüştür.

Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi, en üst temyiz mahkemesi ve kararlarıyla ABD Anayasası'nı yorumlayan organ. Açılan davalar çerçevesinde devletin ulusa, eyaletin eyalete ve hükümetin yurttaşa karşı yetkilerinin sınırlarını belirler.

1787 Anayasası ile federal mahkeme sisteminin başı olarak kurulan Yüksek Mahkeme'ye anayasa, yasalar ve ABD'nin imzaladığı antlaşmalar çerçevesinde ortaya çıkan davalara, ABD'nin taraf olduğu anlaşmazlıklara, eyaletler arasında ya da farklı eyaletlerin yurttaşları arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklara, deniz kuvvetlerinin ve deniz ticaretinin yargılama alanına giren davalarına ve elçileri, öteki kamu temsilcilerini ve konsolosları ilgilendiren davalara bakma yetkisi verilmiştir.

Yüksek Mahkeme'nin Kongre'ce belirlenen üye sayısı, 19. yüzyılda 6 ile 10 arasında değişmiş, 1869'da da 9 olarak dondurulmuştur. Yüksek Mahkeme ve daha alt düzeydeki federal mahkeme atamalarını Senato'nun önerisi ve onayıyla başkan yapar. Bugüne değin ikisi 1969 ve 1970'te olmak üzere 11 aday Senato tarafından reddedilmiştir. İyi hal gösterdikleri sürece görevde kalan yargıçlar, Kongre'de açılan bir davada suçlu bulunurlarsa görevden alınırlar. Hakkında dava açılmış tek yargıç olan Samuel Chase 1805'te aklanmıştır. 1969'da ise Abe Fortas görevi dışında mali işlerle uğraştığı için istifaya zorlanmıştır.

Yüksek Mahkeme, ilk zamanlarından başlayarak anayasal düzenin korunması çerçevesinde Kongre ve eyalet yasama organlarının çıkardığı yasaların anayasaya aykırılığını saptama yetkisini kullanagelmiştir. Ama yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi anayasada açıkça yer almamaktadır. Yüksek Mahkeme yürütme, yönetim ve yargı kararlarını da denetler. İşinin büyük bölümünü temyiz yetkisine giren davalar oluşturur; ilk yargılama için gelen dava sayısı görece azdır. Eyalet mahkemeleri ya da alt düzey federal mahkemelerce verilen kararların niteliğine göre, davalar temyiz ya da dosyanın incelenmek üzere alt mahkemeden istenmesi yoluyla Yüksek Mahkeme'ye gelir. Temyiz durumunda Yüksek Mahkeme davaya bakmakla yükümlüdür; ikinci durumda ise davaya bakıp bakmayacağı Yüksek Mahkeme'nin takdirine bağlıdır.

Bu ikili yargılama sistemi, Yüksek Mahkeme'nin dava sayısının çokluğundan doğan yığılma ile başa çıkmak için yürüttüğü uzun mücadelenin Kongre'de olumlu bir yankı bulmasıyla ortaya çıkmıştır. 1891'de Alt Temyiz Mahkemeleri Yasası ile Yüksek Mahkeme'nin yükünü hafifletmek üzere eyalet ilçe mahkemeleri kararları üzerine kesin temyiz yetkisine sahip olan mahkemeler kuruldu. Yalnızca kamuyu ilgilendiren olağanüstü önemli davalar bu uygulamanın dışında tutuldu. Yüksek Mahkeme'nin girişimiyle çıkartılan 13 Şubat 1925 tarihli Yargıçlar Yasası reformları daha da ileriye götürdü. Bu yasayla zorunlu yargılama büyük ölçüde sınırlanarak birçok türde davanın görüşülmesi Yüksek Mahkeme'nin takdirine bağlandı. Böylelikle Yüksek Mahkeme'nin kendi işi üzerinde oldukça geniş bir denetime sahip olması sağlandı.

Yüksek Mahkeme ABD toplumundaki birleştirici güçlerin en önemlilerindendir. Mahkeme, anayasanın ticaretle ilgili maddesine dayanarak eyaletlerarası ticarete gereksiz yükler getiren ya da bu tür ticareti engelleyen eyalet vergi yasalarıyla düzenlemelerini iptal etmiştir. Aynı madde Kongre'nin ekonominin geniş sektörlerini düzenleme yetkisini desteklemek için de kullanılmıştır.

Anayasanın ticaretle ilgili maddesi, ekonomi üzerindeki yargı yetkisinin başlıca kaynağını oluştururken, davaların hukuk kurallarına uygun olarak yürütülmesine ve yurttaşların eşit olarak korunmasına ilişkin maddeler de devletin keyfi ve baskıcı edimlerine karşı gerçek ve tüzel kişilerin korunmasını sağlar. Önceleri yalnızca mülkiyet haklarının korunması amacıyla kullanılan bu maddeler, 20. yüzyılda özellikle Haklar Bildirisi'nin getirdiği güvencelerin devlet eylemlerini kapsayacak biçimde genişletilmesiyle yurttaşlık hakları alanında da uygulanmaya başladı. Azat edilen köleler düşünülerek anayasaya konan ve devletin yurttaşları eşit olarak korumasını amaçlayan 14. Ek Madde, 20. yüzyıl ortalarında tarihsel amacına uygun olarak, ırk ayrımı güden yasaları engellemekte kullanılmaya başladı.

Yüksek Mahkeme'nin görüşleri çoğu kez titiz yargı anlayışını özetler nitelikte olmuştur. Uzun bir geçmişe dayanan muhalefet geleneğiyle Yüksek Mahkeme, anayasada ifadesini bulan felsefi ülküleri açıklığa kavuşturma, anındırma ve sınama işlevini yüklenmiştir. Böylelikle de anayasanın federal hukuk devletinde uygulanacak ilkelere dönüşmesini sağlar. Özgül katkıların ötesinde bu sembolik ve pragmatik işlev, Yüksek Mahkeme'nin ülke yaşamında oynadığı en önemli rol sayılabilir.

Amerika dere kurbağası *(Rana palustris), Ranidae* familyasından, derisi koyu renk benekli kurbağa. Kuzey Amerika'nın doğusunda, genellikle çayırlarda, soğuk akarsularda ve yosunlu bataklıklarda yaşar. Uzunluğu yaklaşık 5-7,5 cm kadardır ve altın sarısı ya da açık kahverengi derisinin üstünde uzunlamasına sıralar halinde kare biçiminde benekler vardır. Arka bacaklarının iç yüzeyi turuncu ya da sarı renkte olan Amerika dere kurbağası, derisinden salgılanan bir maddeyle kendisini yılanlara yem olmaktan korur. Bu salgının başka türden kurbağalar üzerinde de zehirli etkisi olduğu saptanmıştır.

Amerika dev çöreli (*Cryptobranchus alleganiensis*), *Urodela* takımının *Cryptobranchidae* familyasından bir çörel (semender) türü. ABD'nin doğu ve orta bölgelerindeki hızlı akışlı ırmaklarda bulunur. Yaklaşık 75 cm uzunluğa kadar büyüyebilen bu hayvanın, iki yanında testere dişi gibi deri çıkıntıları olan kalın ve tıkız bir gövdesi, yassı bir kafası ve geniş bir kuyruk yüzgeci vardır. Derisi genellikle grimsi renkli ve siyah benekli dir. Yetişkinleri akciğer solunumu yapar ama bazen larva döneminden kalma bir solungaç yarığı da bulunur. Gövdesinde ve bacaklarında bulunan belirgin biçimde sarkık deri parçaları, deri solunumunda çok önemli rol oynar. Amerika dev çörelleri gündüz taşların altında yatar, geceleri dışarı çıkarak küçük hayvanların hemen her çeşidini avlarlar. Dış döllenmeyle üreyen bu hayvanların dişisi, erkek çörelin akarsu yatağında oyduğu çukura yumurtalarını bırakır; erkek de, yavrular yumurtadan çıkmadan önce 10-12 hafta kadar onlara gözcülük eder.

Arkansas ve Missouri'deki Black Irmağı ve kollarında yaşayan *C. bishopi* Amerika dev çörelinden biraz daha küçük, benekleri ise daha büyükçedir.

Amerika Doğa Tarihi Müzesi, 1869'da New York'ta kurulan müze. Doğa tarihi ile ilgili 350 bin ciltlik bir kitaplığı, araştırma laboratuvarları ve 1 milyonu aşan örnekten oluşan bir koleksiyonu vardır. Hayden Planetaryumu, müzenin bir bölümünü oluşturur. Bronx Park'taki hayvanat bahçesi New York Zooloji Derneği'nin denetimi altındadır. Planetaryumun astronomi ile ilgili 10 bin ciltten oluşan bir kitaplığı ve 23 m çapında bir gökyüzü gösteri salonu vardır.

Amerika kızıl geyiği (*Cervus canadensis*), *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Cervidae* familyasından Kuzey Amerika'da yaşayan geyik türü; bazı uzmanlarca Avrasya'da yaşayan bayağı geyik (*C. elaphus*) ile aynı türden sayılır. Bir zamanlar bütün Kuzey Amerika'da yaygın olan bu geyik, bugün yalnızca Kayalık Dağlar yöresinde ve Güney Kanada'da bulunmaktadır. Yaşayan geyiklerin en irisi olan sığından(*) sonra, büyüklük açısından ikinci sırayı alır. Erkek geyiğin omuz yüksekliği 1,5 m'yi aşar; ağırlığı ortalama 300 kg dolayında olmakla birlikte bazen 500 kg'a kadar ulaşabilir. Dişisi daha kısa ve daha hafiftir. Amerikan kızıl geyiğinin postu açık kahverengi ile koyu kahverengi arasında değişir; kıçının üstünde soluk renkli bir leke vardır; omuzları ve boynu, uzun, kabarık, koyu kahverengi tüylerle kaplıdır. Erkeğin, genellikle beş dallı olan büyük boynuzları başının üstünde yaklaşık 1,2 m yükselir. Av hatırası ve duvar süsü olarak saklanan başı, ayrıca eti ve postu için avlanan değerli bir av hayvanıdır.

Amerika kızıl geyiği kışın büyük sürüler, yazın daha küçük gruplar halinde yaşar; yaşlı erkekler genellikle yalnız ya da ikili üçlü gruplar halinde dolaşır. Ot, yaprak ve benzeri bitkilerle beslenen ve çok fazla miktarda besine gereksinimi olan Amerika kızıl geyiği kış sert geçip de doğal kaynaklar yetersiz kaldığı zaman, ekili alanlara, meyve bahçelerine ve tınazlara dadanır. Bu yüzden, tarım ve yerleşim alanlarının çevresinde yaşayan kızıl geyikleri zaman zaman denetimli bir avlanmayla azaltma yoluna gidilir.

Çoğu uzmanlar, *C. canadensis* türünün, *C. nannodes* ile soyu tükenmiş olan *C. merriami* gibi iki geyiği daha içerdiğini kabul ederler. Bir California geyiği olan *C. nannodes* Amerika kızıl geyiğinden daha küçük ve daha açık renklidir; bir zamanlar soyu tükenmeye yüz tuttuğu için California Balık ve Av Hayvanları Dairesi'nce korumaya alınmış ve yeniden çoğalmaya başlamıştır.

Amerika kokarcası, *Mustelidae* (sansargiller) familyasından, Yenidünya'da yaşa-

yan 11 etobur türünün ortak adı; anüs deliğinin iki yanındaki salgı bezlerince üretilen ve savunmaya yardımcı olan özel kokularıyla tanınırlar. Çoğu türlerde, ayaklarını yere vurmak ya da ön ayaklarının üstünde kalkmak (*Spilogale* cinsi) gibi, kendilerine özgü uyarıcı davranış biçimleri görülür. Eğer tehdit sürerse hayvan arkasını hedefe doğru çevirir ve kokulu, sarı bir sıvıyı 3,7 m uzaklığa kadar bir sprey gibi püskürtür.

Vücut büyüklüğü türlere göre değişir, ama hepsinin kürkü siyah-beyaz desenlidir. Çoğu türler gece hayvanıdır ve daha çok yerde yaşayarak küçük kemiricilerle böcek, yumurta, kuş ve bitkilerle beslenir. Yaklaşık 42-72 gün süren bir gebelik döneminden sonra, bir batında 2-10 kadar yavru doğururlar.

Amerika kokarcası kolayca evcilleştirilebildiği için evlerde beslenir, koku bezlerinin salgısından parfüm yapımında yararlanılır, eti yenir, postunun da ticari değeri vardır.

En iyi bilinen Amerika kokarcaları şunlardır:

Domuz burunlu Amerika kokarcaları olarak bilinen *Conepatus* cinsinden yedi tür, Batı Yarıküredeki açık alanlarda ve ormanlarda yaşar. Bu adla anılmalarının nedeni uzun ve tüysüz burunlarıdır. Baş ve gövde uzunlukları 30-49 cm, kuyruk uzunlukları 16-41 cm, ağırlıkları 2-4,5 kg arasındadır. Kürkleri kabarık ve siyah, kuyrukları ve genellikle sırtları düz beyazdır. Orta ve Güney Amerika'da yaşayan Amazon kokarcasının (*C. semistriatus*) sırtında iki beyaz çizgi bulunur.

Kuzey Amerika ve Orta Amerika'da, özellikle çöl ortamlarında yaşayan başlıklı Amerika kokarcası (*Mephitis macroura*), boynundaki yakası nedeniyle bu adı almıştır; baş ve gövde uzunluğu 31-41 cm, kuyruk uzunluğu 28-44 cm, ağırlığı en çok 2,5 kg'dır. Bazılarının kuyruğu ve sırtı beyazdır, bazılarında ise sırt siyahtır, gövdesinin iki yanında da beyaz çizgiler vardır.

Benekli Amerika kokarcalarının (*Spilogale*) iki türü Kuzey ve Orta Amerika'nın kurak bölgelerinde çok yaygındır. Baş ve gövde uzunlukları 12-35 cm, kuyruk uzunlukları 7-22 cm, ağırlıkları genellikle 0,2-1 kg'dır. Çok oyuncu olan bu hayvanların tüyleri ipek gibi yumuşak ve siyahtır; gövdesinde ve yüzünde değişik biçimlerde kesik çizgiler ve benekler bulunur.

Çizgili Amerika kokarcası (*Mephitis mephitis*), kıtanın birçok bölgesinde bulunan bir Kuzey Amerika türüdür. Baş ve gövde uzunluğu 31-46 cm, kuyruk uzunluğu 18-40 cm, ağırlığı 1-6 kg'dır. Tüylerin rengi ve çizgilerin biçimi hayvandan hayvana değişirse de, siyah üstüne alında dar beyaz bir çizgisi, tek bir şerit ya da iki çizgi halinde kafadan sırta, bazen kuyruğa kadar uzanan beyaz bir lekesi olanlar en yaygınıdır.

Amerika Kupası, en eski ve ünlü uluslararası yelkenli yat yarışlarından biri. İlk kez 1851'de Büyük Britanya Kraliyet Yat Filosu tarafından Wight Adası çevresinde ve Hundred Guinea Cup (Yüz Guinea Kupası) adıyla düzenlendi. İlk kupayı New York'tan katılan "America" adlı 30 m'lik bir uskunanın kazanması yüzünden Amerika Kupası adıyla anılmaya başladı. Yarışmayı uluslararası düzeyde ve sürekli olarak düzenleme yetkisi 1857'de New York Yat Kulübü'ne devredildi. 1987'de bu yetkiyi San Diego Yat Kulübü aldı.

1920'den beri Amerika Kupası yarışı, her biri bir dizi eleme yarışı sonucunda belirlenen iki yat arasında yapılır. Önceleri yarışmacıları zorlayan pek çok koşul konmuştu. Örneğin, ancak 1956'da yürürlükten kaldırılan bir madde, yarışa katılacak yatın yarış yerine başka bir araçla taşınmasını yasaklıyordu. Yat yapımında daha ağır bir stili zorunlu kılan bu koşulun kaldırılmasıyla, kupaya küçük yatların da katılmasına izin verilmiş oldu. Bu değişiklik, önceki yarışlarda kullanılan J-sınıfı yatlar gibi büyük ve masraflı yatların yarışlardan silinmesine yol açtı. Yarışma 12 m'lik yatlarla, 39 km'lik üçgen bir parkurda yapılan yedi yarıştan oluşur. Yatlardan herhangi biri parkuru altı saat ya da daha kısa bir süre içinde bitiremezse, yarış tekrarlanır. Bu yarışların dördünde en iyi dereceyi yapan yat, kupayı

(Solda) "America", y. 1885; (sağda) Amerika Kupası
(Sol) Morris Rosenfeld & Sons, Inc.; (sağ) New York Yacht Club

kazanır. 1870'ten 1983'e değin düzenlenen 24 kupanın tümünü ABD yatları kazandı. 1983'te kupayı, bir Avustralya yatı olan "Australia II" kazandı. 1987'de düzenlenen bir sonraki yarışı tekrar ABD yatları (artık San Diegolular) kazandı. 1988'de 18 m'lik bir ABD katamaranı ile 40 m'lik Yeni Zelanda yatı arasındaki yarış ise mahkemelik oldu. ABD denizde kazanmıştı, ama Yeni Zelandalılar yarış sonucuna New York eyalet mahkemesinde itiraz etti. *Bak.* spor ve oyunlar: sonuçlar.

Amerika Medeni Özgürlükler Birliği (American Civil Liberties Union-ACLU), ABD'deki Anayasal hakları savunma amacını güden örgüt. 1920'de New York'ta Roger Baldwin ve arkadaşları tarafından kuruldu. ACLU, yurttaş hakları sorununun belirleyici önem taşıdığı çeşitli davalarda kamuoyunca benimsenmeyen tezleri ve kendi amaçlarına düşman kişileri de sık sık savundu. Başlangıcından bu yana örgüt, mahkemelerde görülmekte olan davalara müdahale ettiği gibi deney niteliği taşıyan davaların açılmasına da önayak oldu. En ünlü deney davalarından birisi, fen bilimleri öğretmeni John T.Scopes'un Darwin'in evrim kuramının öğretilmesini yasaklayan Tennessee eyalet yasasını çiğneme kararını desteklediği olaydı (1925). Birlik çoğu kez yasaklanmış malzemeyi kasıtlı olarak satın alıp deney davaları açılmasını sağlayarak, sansür yasalarının kaldırılması için mücadele etti. ACLU bu tür davalarda her zaman başarılı olamadıysa da sorunların kamuoyuna duyurulmasını sağladı; böylelikle genellikle temyiz aşamasında ya da yasama organları konuyu yeniden değerlendirdiğinde başarı kazanılmasına katkıda bulundu. Sansüre karşı çabaları sonucunda James Joyce'un *Ulysses*'i gibi bazı kitaplar ABD'ye girebildi. ACLU'nun en önemli dinsel özgürlük davalarından biri, çocuklarının devlet okullarında bayrağı selamlamasına izin vermeyi dinsel gerekçelerle reddeden Yehova Şahitleri'nin savunulmasıydı. ACLU 1936'da davayı kaybetti, ama 1943'te karar iptal edildi. Birlik 1921'de Sacco-Vanzetti ve 1931-35'te Scottsboro davalarında da savunmaya yardımcı olmuştu.

Amerika Platosu, Antarktika'nın doğusunda iç plato bölgesi. Enderby Toprakları'ndan (batı) Wilkes Toprakları'na (doğu) ve Ingrid Christensen Kıyısı ile Amery Buzlasından içerilere doğru uzanır. Deniz düzeyinden ortalama 2.000-3.000 m yükseklikteki buzla kaplı yayla, 1939'da ABD'li Lincoln Ellsworth tarafından keşfedildi ve Amerika Platosu (American Highland) olarak adlandırıldı. Avustralya'nın hak iddia ettiği Antarktika'nın doğusundaki geniş bir bölgenin ana bölümünü oluşturur.

Amerika Profesyonel Golfçüler Birliği (Professional Golfers' Association of America-PGA), Philadelphialı bir işadamı olan Rodman Wanamaker'ın desteğiyle 1916'da, ABD'de profesyonel golfün gelişmesine katkıda bulunmak, golf oyununun düzeyini yükseltmek ve üyelerin çıkarlarını gözetmek amacıyla kurulan örgüt. 1980'de PGA'nın 8 bin profesyonel oyuncusu ve eğitici üyesi bulunuyordu. PGA'nın her yıl yapılan ulusal şampiyonluk turnuvası dünyanın en önemli golf olaylarından birisidir. Ryder Kupası adıyla bilinen uluslararası bir karşılaşmanın düzenlenmesine de katılan birlik, ABD'de her yıl yapılan ve yıl boyu süren "tur" adlı turnuvaları da destekler. Başka etkinlikleri arasında PGA Ünlüler Evi'nin denetimi ve profesyonel turnuvalara katılacak golfçü adaylarının eğitilmesi de bulunur. Turnuvalara katılan profesyonellerle profesyonel eğiticiler arasındaki farklılıklar 1982'de ikinci bir turnuvanın düzenlenmesiyle giderilmiştir. PGA'nın merkezi Florida'da Lake Park kentindedir. Başka ülkelerde de benzer örgütler vardır. Örneğin Kanada Profesyonel Golfçüler Birliği 1911'de kurulmuştur.

Bayanlar Profesyonel Golf Birliği (Ladies Professional Golf Association-LPGA) 1950'de oluşturulmuştur. Etkinlikleri arasında bayanlar için profesyonel golf turnuvaları ve LPGA Şampiyonası'nı düzenlemek vardır.

Amerika Sürücüler, Şoförler, Depocular ve Yardımcıları Sendikası, kısa adı TEAMSTERS SENDİKASI. ABD'nin en büyük işçi sendikası. Kamyon şoförlerini ve ilgili sanayi kollarındaki (örn. havacılık) işçileri temsil eder. 1903'te kurulmuş ve 1907'den 1955'e değin Daniel J. Tobin tarafından yönetilmiştir. 1930'ların başında 100 binden az olan üye sayısı, on yılda 350 bine çıkmış, 1940'ta da ülkenin en büyük işçi sendikası haline gelmiştir.

Sendikada rüşvet ve yolsuzlukların ortaya çıkartılması, 1957'de AFL-CIO'dan atılmasına yol açtı. Aynı olay, birçok sendika içi sorunda (örn. sendika fonlarının kullanılması) hükümet denetimine yer veren İşçi-İşveren Bildirim ve Açıklama Yasası'nın (Landrum-Griffin Yasası) çıkmasında da rol oynadı. Sendikanın pazarlık gücü ise üye sayısının çokluğundan ve temel malların taşınmasını yaşamsal ölçüde sekteye uğratabilmesinden kaynaklanır.

1957-88 arasında sendikanın dört başkanından üçü Dave Beck, James R. Hoffa ve Roy L. Williams çeşitli suçlardan yargılanarak hapis cezalarına çarptırıldılar. Sendikanın bir başka başkanı Jackie Presser ise, öldüğünde cezaya çarptırılmak üzereydi. Örgütlü suç çevreleriyle açık bağlantıları olan Hoffa, hapisten çıktıktan sonra 1975'te ortadan kayboldu; kendisinin cinayete kurban gittiği sanılmaktadır. Sendika 1987'de yeniden AFL-CIO'ya kabul edilmiştir.

Amerika Yerli dilleri, Batı Yarıküresinde yaşayan ilk Yerli halkların ve onların soyundan gelenlerin konuştuğu diller.

Amerika Yerli dilleri, örneğin Hint-Avrupa dilleri gibi, tarihsel bakımdan birbiriyle akraba dillerin oluşturduğu tek bir bütün değildir. Sesbilgisi, dilbilgisi ve sözcük dağarcığı bakımından, bu dilleri dünyanın başka yörelerinde konuşulan dillerden ayırt etmeyi sağlayacak yapısal özellikleri de yoktur.

Amerika Yerli dilleri, Kolomb öncesi dönemde Kuzey ve Güney Amerika kıtaları ile Batı Hint Adalarının tümüne yayılmıştı. Ama Yerli dillerinin ve dil öbeklerinin dağılımında ve bu dilleri konuşan halkların yaygınlığında önemli farklar vardı.

Yerli nüfusun seyrek dağıldığı bugünkü ABD ve Kanada topraklarında bir dizi dil öbeği vardı. Eskimo-Aleut, Algonkin, Atabask, Siu gibi dil öbekleri çok geniş alanlara dağılmıştı ve bu dillerde 20'yi aşkın ortak deyim vardı. Öteki dil öbekleri ise kapsamca daha dardı ve bu dillerin konuşulduğu alanlarda da daha büyük çeşitlilik görülüyordu. Örneğin California'da, 20 değişik öbeğe dağılan diller konuşuluyordu. ABD'li dilbilimci ve antropolog Edward Sapir'e göre, bu diller arasındaki farklar, tüm Avrupa'da konuşulan diller arasındaki farklardan daha belirgindi. Bugünkü ABD ve Kanada'da yaşayan 1 milyonu aşkın Yerli nüfusu 300 değişik dil konuşuyordu.

Kıtanın keşfinden önce Meksika ve Orta Amerika'da nüfus 20 milyonu aşkındı ve bu bölgede yaşayan Yerliler en az 80 ayrı dil konuşuyordu. Orta Meksika'da konuşulan Aztek dili ile Yucatán ve Guatemala'da konuşulan Maya dili, geniş ve çok karmaşık bir örgütlenmesi olan devletlerin diliydi. Öteki diller ise, gerek yayıldıkları alan, gerek bu dilleri konuşan nüfus bakımından çok daha sınırlıydı. En büyük dil çeşitliliği, Meksika'nın güneyinde ve bugün Orta Amerika'nın kuzeyini kaplayan ülkelerin bulunduğu bölgelerde görülüyordu.

Yerli nüfusun 10-20 milyonu bulduğu tüm Güney Amerika'da yaklaşık 500 dil konuşuluyordu. Nüfusun çok büyük bölümü, güçlü İnka Krallığı'nın bulunduğu And bölgesinde yoğunlaşmıştı. İnkaların konuştuğu Keçuva dilleri, anayurtlarının ötesinde Güney Peru yükseltilerine de yayılmış ve öteki birçok Yerli dilinin yok olmasına ya da zayıflamasına yol açmıştı.

Avrupalıların fetihleri ve kolonileşme süreci, birçok Yerli dilinin ortadan kalkmasıyla ve varlığını koruyabilen Yerli toplulukların da yaşayış biçiminin kökünden değişmesiyle sonuçlandı. Batı Hint Adalarında konuşulan yerel diller hemen tümüyle yok oldu; ABD ve Kanada topraklarında da yerel dillerin üçte biri aynı akıbete uğradı. Meksika, Orta Amerika ve Güney Amerika'da ise durum farklıydı. Kesin veriler olmamakla birlikte; pek çok Yerli dilinin (bazıları büyük topluluklar tarafından) bugün de konuşulduğu bilinmektedir.

Ama yaşayan Amerika Yerli dillerinin büyük bölümü çok küçük topluluklarca konuşulmaktadır. ABD ve Kanada'da bugün de yaşayan Yerli dillerinin yarıdan çoğunu, en çok biner kişilik topluluklar konuşmaktadır. Bu topluluklarda pek çok kişi aynı zamanda ikinci bir dil de konuşur; İngilizce eğitim gören gençlerin de ana dillerini gerektiği gibi konuşabildiği söylenemez. Bu nedenle, ABD ve Kanada'da Yerli nüfus gerçekten artmakla birlikte, Yerli dillerinin çoğu yavaş yavaş ölmektedir. Bugün de gelişmesini sürdürebilen diller, New Mexico ve Arizona'da konuşulan Navaho dili, ABD'nin kuzeyinde ve Kanada'nın güneyinde konuşulan Ojibua dili, Oklahoma'da ve Kuzey Carolina'da konuşulan Çeroki dili ile ABD'nin Ortabatı kesimlerinde konuşulan Dakota-Asinibo dilidir. Bu topluluklarda da ikidillilik oranı yüksektir.

Güney Amerika ile Orta Amerika'nın bazı kesimlerinde ise bugün de yaygın ve gelişen dil öbekleri vardır. Örneğin, yakın akraba lehçelerden oluşan Keçuva dillerinin, Ekvador ve Peru ile Bolivya ve Arjantin'in pek çok yöresinde birkaç milyon kişi tarafından konuşulduğu sanılmaktadır. Tarihsel İnka Krallığı'nın başlıca dili olan Cuzco lehçesi, Peru'da konuşulan diller arasındadır. Meksika ve Orta Amerika'da yaşayan Yerliler arasında da, geçmişi İspanyol fetihleri dönemine değin uzanan bazı diller hâlâ yaşamaktadır. Meksika'nın orta ve bazı güney kesimlerinde Yuta-Aztek; Yucatán, Guatemala ve çevre yörelerde Maya; Orta Meksika'da ise Oto-Mange dilleri bunlar arasındadır. 1500'lerden önce bu üç dil de Yerli devletlerinin diliydi; Maya ve Aztek halklarının yazı sistemleri de vardır.

Kolomb öncesinden günümüze kalan büyük dil öbeklerinden bir başkası, Güney Brezilya ve Paraguay'da konuşulan Tupi-Guarani dilleridir. Avrupalıların kıtaya gelişinden önce bu diller, geniş ve yaygın bir nüfus tarafından konuşuluyordu. Brezilya'nın Tupi dili, fetihten sonra gelişen bir *lingua geral*'in (*) temelini oluşturdu ve tüm Amazon bölgesinde Avrupalılarla Yerliler arasında iletişim aracı oldu. Paraguay'ın büyük bölümünde de Guarani çok yaygın bir dil durumuna geldi. 20. yüzyıl ortalarından sonra Tupi dilinin yerini Portekizce almaya başladı. Ama Guarani, çağdaş Paraguay'da ikinci dil konumunu korudu ve bu dilde zengin bir halk edebiyatı gelişti.

Amerika Yerli sanatı, Kuzey ve Güney Amerika kıtalarının Yerli halklarının, Avrupalıların bu kıtalara yerleşmesinden önce geliştirdiği geleneksel sanatlar ile, Avrupalıların egemenliği altında varlığını sürdüren Yerli kültürlerinin ürettiği sanatsal değerlerin tümü.

Doğayla sürekli etkileşim içinde gelişen Amerika Yerli sanatı, artistik amaç ve estetik ilkeler bakımından Eskidünya sanatlarından ayrılır. Bu nedenle, Amerika Yerli sanatıyla ilgili değerlendirmeler yapılırken büyük güçlüklerle karşılaşılır. Birikmiş malzeme de Yerli sanatlarının tarihsel boyutunu aydınlatacak nicelikte değildir. Avrupalılar bu kıtalara gelir gelmez, kentleri, mimarlık yapıtlarını ve başka ürünleri tahrip etmişler, 20. yüzyıla değin de konuyla ilgili bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bugünkü bilgiler yalnızca arkeolojik buluntulara, Yerlilerin belleğinde yaşayan sözlü edebiyata ve günümüzde de varlığını korumaya çalışan toplulukların sanatsal etkinliklerine dayanmaktadır.

EDEBİYAT

Amerika Yerlilerinin toplumsal ve kültürel yaşamının önemli bölümünü halk masalları doldurur. Gece ateş çevresine oturan Yerliler, günün yorgunluğunu öykü dinleyerek giderirler. Anlatan kişinin hareketleri, anlatış biçimi ve yer yer söylenen şarkılar öykünün büyüsünü artırır. Dinleyenlerin ve anlatanın kültür çevresine bağlı olarak, öykünün içeriği ve biçimi her anlatışta değişebilir; öyküde belirli olaylar, dinleyen topluluğun kutsal saydığı sayılar kadar yinelenir. Ritmik yineleme ile, doğaüstü yaratıklar öykü kahramanının yardımına çağrılır.

Amerika Yerlilerinin sözlü edebiyatında efsane ve masal ayrımı yoktur; öyküler arasında yalnızca olayın geçtiği zaman bakımından fark vardır. Dünyanın bilinen biçimini almasından önce gerçekleşmiş olaylar efsane olarak görülebilir. Bunlar, daha çok hayvanlar dünyasıyla ilgilidir. Yerli efsaneleri anlatılırken söze "insanlar 'gelmeden önce" gibi tekerlemelerle başlanır.

Bazı şaman büyülerinde de öykü kullanılır. Çocuklara iyi ve doğru davranışlar, öykülerle öğretilir. Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyılarında yaşayan Kuvakıyutlarda efsane anlatımı maskelerin, kuklaların ve dansların da eklenmesiyle, özenle düzenlenmiş bir gösteriye dönüşür. Atabask dillerini konuşan Navaholarda da efsaneler dinsel törenin önemli bir bölümünü oluşturur; şiir kalıbına uydurulmuş efsaneler şarkı biçiminde söylenir. Efsanenin kahramanı rüzgâr, yağmur, güneş, değerli bir taş, kutsal sayılan bir bitki, örneğin fasulye ya da mısır olabilir. Hastalıkları tedavi amacıyla düzenlenen bu törenler, tüm sanatların katılmasıyla bir şenliğe dönüşür.

Kuzey Amerika Yerlileri arasında çeşitli yaratılış öyküleri de yaygındır. Irokua öykülerinde yaratılış olayını bir dişi kahraman başlatır. Gökyüzünden yeryüzüne gönderilen bu "varlık", çamura gömülmüş bir kaplumbağanın üzerine düşer. Önce bir kız doğurur; onun da kaplumbağadan iki oğlu olur. İyi oğul önce doğar; ama kötü olan ikincisi anasının böğründen dünyaya gelir ve onun ölümüne yol açar. İki kardeş, büyükannelerine yardımcı olarak yeryüzünün kuruluşunu tamamlarlar.

Mississippi Irmağından Kayalık Dağlara kadar uzanan geniş düzlükte, avcılıkla geçinen yarı göçebe topluluklar çoğunluktadır. Bunlar arasında Siuların ve Apsarokelerin yaratılış öyküleri ilginçtir. Siulara göre başlangıçta Yaşlı Adam (*Waziya*) yeraltında karısıyla yaşamaktadır. Kızları, Rüzgâr'la evlenir. Bu evlilikten Kuzey, Doğu, Güney ve Batı rüzgârları doğar. Rüzgârlar Ay ve Güneş'le birlikte evreni yönetirler. Bu doğaüstü güçlerle ancak özel törenlerle ilişki kurulabilir. Apsarokelerin söylencelerine göre de Güneş'in oğlu önce yeryüzündeki canavarla savaşarak onları yener. Gökyüzüne uçar ve Sabah Güneşi olur. Gökyüzünde bir yıldıza dönüşme imgesi bu bölgede çok yaygındır.

Komançilerde yaratılış, Büyük Ruh'un Beyazları yaratmasıyla başlar. Ama bir sel baskınına uğrayan bu ilk insanlar beyaz kuşlara dönüşürler. Ardından gönderilen ikinci bir ruh da Komançileri yaratır.

Orta Amerika ve Andlar, Aztek, Maya ve İnka gibi Yeni dünya'nın en gelişmiş kültürlerinin beşiği olmuştur. Mayaların yaratılış söylenceleri çok karmaşıktır; onlara göre yaratılış birkaç aşamada gerçekleşir. Her aşamada yeniden yaratılan insan, yaratanı hoşnut edemez ve bu yüzden yok edilir; bu süreç en yetkin insan yaratılana değin sürer.

Toltek dönemi Azteklerinin söylencelerinde dört yaratılış dönemi vardır. 1) Sellerin yok ettiği Su Güneşi; 2) depremlerin yok ettiği Dünya Güneşi; 3) bir devin yok ettiği Rüzgâr Güneşi; 4) yangınla son bulacak zamanımızın Ateş Güneşi. Rüzgâr Güneşi döneminde sağ çıkan *Quetzalcóatl* adlı Tüylü Yılan, insanlara uygarlığı getirmiştir.

İnkaların yerel tanrıları, yaratıcı Viracocha'nın kendi kendine çoğalmasıyla doğmuştur. İnkalarda yaratılış sürecinin üç aşaması Soyun Başlangıcı, Çöl İnsanları ve Savaş İnsanlarıdır.

Güney Amerika ve Antiller'le ilgili bilgiler sınırlıdır. Aymara, Mapuçe, Kagaba ve

Çipça kültürlerinin efsaneleri günümüze ulaşmıştır. Bu topluluklarda da yaratılışla, doğaüstü varlıklarla, hayvanlarla ve evrenle ilgili öykülere rastlanır. Güney Amerika'nın kuzeyinden gelip Antiller'e yerleşmiş olan Aravaklarda başlıca efsane kişileri Güneş, Ay ve Gökyüzü ile kültürel kahramanlardır. Afrika'dan gelen kölelerle uzun süre birlikte yaşadıkları için Aravaklarda, Batı Afrika folklorunun izleri görülür.

Amerika Yerlilerinde yazılı edebiyat, sözlü edebiyata göre oldukça sınırlıdır. Yazılı kültür, Olmek ve Zapotek gibi küçük topluluklarca hiyeroglifin kullanılmasıyla başlatılabilirse de, gerçek gelişme Maya uygarlığının Klasik dönemi olan İS 300-900 yılları arasında görülür. Taş ve ahşap üzerine hiyeroglifle yazılmış belgeler, Maya uygarlığının tarihini, toplumsal yapısını ve dinsel inançlarını günümüze ulaştırır. Dresden, Paris ve Madrid kodeksleri, bu uygarlığı her boyutuyla tanıtır. Meksika ve Aztek uygarlıklarında da resimli yazı geleneği görülür; ama eldeki veriler, Maya uygarlığındaki gibi toplumun yaşayış biçimini ve düşünce yapısını bugüne aktaracak nitelikte değildir.

MÜZİK

Yenidünya'nın Yerli müzikçileri geleneksel müziği yaşatırken, Avrupa etkisine de duyarlı olmuşlardır. Bu nedenle, Amerika Yerli müziğini incelerken özgün olanla melez olanı ayırmak güçtür. Kabileler arasındaki büyük farklar ve kabile içi çeşitlilik de yerel müziğin tanımını zorlaştırır.

Amerika Yerli toplumlarında genel olarak müziğin erkeklere özgü bir sanat olduğu, şarkıya dayandığı, vuruşlu aletlerin eşliğinde ve armonisiz icra edildiği söylenebilir. Dakotalar ve Büyük Ovalar bölgesi Yerlileri ince sesleri, Pueblolar kalın sesleri yeğlerler. Şarkılar pentatonik gam içinde kalır. Melodilerde ton, bir oktav sınırı içinde tutulur. Melodik temalar, değişik karmaşıklık düzeyindedir. Şarkıların yapısı, dans hareketlerini yönlendirir. Şarkılara çoğunlukla davul ve çıngırak eşlik eder.

Membranofonlar arasında, dar kenarlı yuvarlak şaman davulu en yaygın türdür. Kare davul, su davulu ve seramik davul gibi çok çeşitli davul türlerine de rastlanır. İdyofonlardan hayvan dişi, geyik, keçi ve bizon toynakları, içine kum doldurulmuş kelebek kozası, kaplumbağa kabuğu ve kabak gibi doğal malzemeyle oluşturulmuş çıngıraklar kullanılır. Ayrıca metalden yapılmış ya da ahşaba oyulmuş, hayvan ve kuş biçiminde çıngıraklar da yaygındır. Son zamanlarda teneke konserve kutuları da bu zengin malzeme birikimine katılmıştır.

Üflemeli çalgıların Kuzey Amerika'da kullanımı sınırlıdır. İrokuaların ilaç yapımı sırasında kullandıkları düdükler ile Meksuakilerin kabile törenlerinde kullandıkları flütler dışında üflemeli çalgı çok azdır. Ama Orta Amerika'dan güneye doğru üflemeli çalgıların kullanımı artar. Yakıtlerin palyaço danslarında ve Doğu Meksika'daki akrobat danslarında davulun yanında flüt de kullanılır. Arkeolojik kazılar, Azteklerin çok çeşitli flütler kullandığını belgelemektedir. Bolivya, Peru ve Ekvador'da kaval yaygın bir çalgıdır.

Yaylı sazlar Güney Amerika'nın İspanyol kökenli çalgılarıdır. Orta Amerika danslarında armadillo kabuğundan ut, arp, gitar ve kemençe kullanılır. Yaylı çalgılar arasında Tarahumara yayı geleneksel müzik aletidir.

Orta ve Güney Amerika Yerlileri arasında melodide, ritimde, çalgılarda ve şarkı temalarında Avrupa etkisi yoğundur. Buna karşılık Kuzey Amerika Yerlileri arasında, dış etkilerden korunmuş özgün yerel müzik örnekleri daha kolay bulunabilmektedir.

DANS

Amerika Yerli dansları birçok yönden Eskidünya'nın halk danslarına benzer. Büyü yaparken, toprağın bereketini artırırken, hastalıkları tedavi ederken, doğum, ergenlik, ölüm gibi yaşamın özel anlarını karşılarken dans edilir.

Çeşitlilik, dansa katılma düzeni ve insan-tanrı ilişkisinin anlatım biçimi, Amerika Yerli danslarının başlıca özellikleridir. Belirli bölgelerde belli temaların yoğunluk kazandığı görülür. Yaşamın belirli dönemeçlerini kutlama törenlerine, daha çok California, Venezuela, Tierra del Fuego gibi marjinal kültürlerde rastlanır. Ölü gömme törenleri kuzeyde ve çöllük alanlarda yaygındır. Savaş ve av danslarının önemi topluluğa göre değişir. Kuzey Amerika'nın geniş düzlüklerinde özellikle bu tür danslar gözdedir. Hayvan danslarının dağılımı coğrafi koşullara bağlıdır; örneğin kaplan taklidine tropik bölgelerde yaşayan topluluklarda rastlanır.

Dinsel büyünün Tungular ve Çakçiler gibi Sibirya kabilelerinden yayıldığı sanılır. Genel olarak hastalık tedavisinde başvurulan dinsel büyü Brezilya'nın güneyine doğru uzanır. Tarımla ilgili törenler Meksika'dan güneye doğru yoğunluk kazanır.

Amerika Yerli danslarında da oyuncu ve seyirci ayrımı vardır, ama Avrupa sahne dansında olduğu gibi ikisi arasında bir kopukluk yoktur. İzleyenlerle oyuncuların çeşitli biçimlerde kaynaştığı gözlenir. Tierra del Fuego'da Yagan ve Ona topluluklarının ergenlik törenlerinde maskeli figürler kullanılarak dansı izleyenler korkutulur. Kuzey Amerika'nın Doğu Ormanlarında, İrokua uzunevlerinin kutsal törenlerinde izleyici, çalgıcı ve dansçı rolleri sürekli değişir. Davul ve tüy dansları gibi, Yaratan için düzenlenen danslar herkese açıktır. Turistler, yaşlı kadınlar ve kucaklarında bebek taşıyan anneler de bu dansa katılabilir. ABD'nin güneybatısında yaşayan Pueblolarda izleyiciden uzakta, *kiva* denen kutsal mekânlarda özel bir dua dansı yapıldıktan sonra dans alanında da yağmur, sağlık ve şükran dansları yapılır, ardından topluca dans edilir.

Amerika Yerli danslarında belirli bir toplumsal örgütlenme dikkati çeker. Bazı dansları kadın ya da erkek başlatır, bazı danslar yalnızca birinin yönetiminde yapılır. Kabile içindeki toplumsal gruplaşmaların da dans düzenine yansıdığı görülür. Özellikle İrokua uzunev danslarında, kadın ve erkek dansçıların sayısı ve dansa giriş-çıkış düzenleri ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Azteklerde rahip, soylu, savaşçı, halk, serf ve köle biçimindeki toplumsal hiyerarşi dans düzenlemesinde de belirir. Rahipler soylu gençleri müzik ve dansla eğitirler. Bu tür danslarda halk ve serfler izleyici durumundadır. Aztek danslarında karşıtlığın dramatik etkisinden de yararlanılır. Soylularla avam, gençlerle yaşlılar, kadınlarla erkekler karşı karşıya getirilir. En dramatik Aztek oyunu olan insan kurban etme dansında sınıfsal ayrım ortadan kalkar ve herkes dansa katılır.

Yerli danslarında simgesel anlatım önemlidir. Erkekler fallusu, saldırgan doğaüstü yaratıkları ve yağmur getiren tanrıları, kadınlar ise genellikle bereketi simgeler. Teva Pueblo törenlerinde yapılan sepet dansı, Pueblo'ların yaşamında kadının belirleyici işlevini simgeler. Hayvan taklitlerinde erkek-kadın ayrımı yaygındır. Ottavaların ve Vinebagoların kadınları kuğu kuşlarını ve kazların uçuşunu taklit ederler. ABD'nin güneybatısında özellikle New Mexico Yerlilerinin doğaüstü geyik temsillerinde, Tavosların doğalcı yaklaşımından, Santa Clara, San Ildefonsa ve San Felipe Yerlilerinin yarı stilize danslarına, San Juan Yerlileri ile Hopilerin soyut *kachina* danslarına kadar değişen bir stilizasyon çeşitliliği görülür.

Tarımla ilgili danslar soyuttur; hayvan dansları ise taklide dayanır. Bazı yerlerde insan-tanrı ilişkisini ifadede el hareketlerinden yararlanılır. Örneğin New Mexico'daki San Juan Pueblolarında yağmur tanrılarının gelişini, iki palyaçonun geleneksel hareketi betimler. Gökte yağmur tanrısını arayan palyaçolardan biri, bulutları simgeleyen külleri eliyle serper ve uzağı görebilmek için elini siper ederek göğe bakar. Palyaçolar bu hareketi dört yönde tekrarlar.

Çember oluşturulan danslarda hareket, avcı topluluklarda güneş yönünde, tarımla uğraşanlarda ise güneş yönüne terstir. Tarım alanlarında yılanvari yol çizen danslar

"Hopi Yılan Dansı", Awa Tsireh'in suluboya çalışması, y. 1920
Denver Sanat Müzesi, Colorado
Denver Art Museum, Colorado

dikkati çeker. İrokualarda, Pueblolarda, Orta Amerika ve And Yerlilerinde görülen iki ya da tek çizgi üzerindeki danslarda İspanyol etkisi belirgindir.

Amerika Yerli danslarında genellikle dizler kırık ve öne eğiktir. Ayaklar düz tutularak yere vurulur. Adım atışlarda ayak parmağı ve topuk kullanılır. Adale kasma ve gevşetme hareketi önemlidir. Bu temel hareket danstan dansa, topluluktan topluluğa değişebilir. Tarım dansları genel olarak ayakta ve dik durarak yapılır. Savaş ve hayvan danslarında ise eğilme, bükülme ve dönme gibi karmaşık hareketler kullanılır. Kadınlar erkeklere göre daha az hareket yapar. Palyaço, hayvan, savaş dansları ve toplumsal içerikli danslarda dansçılar hareketlerinde daha bağımsızdır.

Yerli danslarında Avrupa ve Angloamerikan danslarının etkisi az olmuştur. Oklahoma savaş dansı, Pueblo valsi ve Latin Amerika'daki bazı çift dansları dışında Avrupa ve Angloamerikan etkisinden söz edilemez. Ama İspanyol etkisi Orta ve Güney Amerika'da dans üslubunu değiştirmiştir. Meksika'da Veracruz çift dansında, İngiliz Hondurası'nda Siyah Antiller'in karnaval dansında, Panama'da *tamborito*'da ve Kolombiya'nın çift danslarında Afrika etkisi görülür. Brezilya'nın dinsel danslarında Afrika ve Portekiz izleri vardır.

GÖRSEL SANATLAR

Amerika Yerli dillerinde "sanat" ve "sanatçı" sözcükleri yoktur. Beğenilen bir sepet ya da oyulmuş bir heykel için "iyi yapılmış", "etkileyici", "büyüleyici" gibi tanımlar kullanılır. Sanatçı, kendisinden istenen ürünü en iyi yapan kişidir. Varlıklı topluluklarda kabile reisleri, oyma işlerinde yetenekli olanları bedel karşılığında tutar, böylece "profesyonel" bir kadro oluşturur. Ama bu kişilerin toplum içinde hiçbir ayrıcalığı yoktur.

Yerliler arasında da sanatçının temel amacı izleyicide duygusal bir tepki uyandırmaktır. Sanatçı, izleyicisiyle iletişim kurmakta geleneğin gücünden yararlanır. Bu katı geleneğe bağlılık içinde, gene de özgür anlatım biçimleriyle karşılaşılır. Hopi seramik ustası Nampeyo ile San Ildefonso Pueblolarından Maria ve Julian Martinez kişisel üsluplarıyla ünlenmiş sanatçılardır.

Yerli sanatlarında bezeme örgelerinin kökenini belirlemek olanaksızdır. Bunların bir grubu doğadan gelirken, bir bölümü de çizgisel ve geometriktir. Dış etkiler altında kalmış eklektik örgeler de görülür. Bazı örgeler ise bireyin düş gücünün ürünüdür. Gövdeden ayrılan ruhun, uykuda doğaüstü ve mistik bir mekânda dolandığına inanılır; düşteki görüntüler örge biçiminde somutlaştırılır.

Amerika Yerlilerinde sanat, işlevi bakımından önem taşır. Üretilen nesne ya içine bir şey koymak için yapılır ya da dinsel bir amaca yarar. Günümüzde, Batı etkisiyle yalnızca süs eşyası olarak biçimlendirilen yapıtlara da rastlanır.

Yapıt genellikle toplumsal örgütlenmeyi yansıtır. Silah ve zırh takımı Aztekler ve İnkalar gibi savaşçı topluluklarda üretilir. Dinsel topluluklarda ise tören eşyası çoktur. Örneğin Maya uygarlığının ürünlerindeki estetik ifade, dine dayalı bir toplum yapısını yansıtır. Sanat yapıtı genellikle tanrıları hoşnut etmek ve kötü ruhları korkutmak amacıyla yaratılır. Yerli bu yöntemle, yaşadığı çevreyi denetim altına almakta, ona egemen olmaya çalışmaktadır. Üretilen nesnelerin bir bölümü yalnızca gündelik eşya, bir bölümü de dinsel eşya olarak kullanılır. Büyü yoluyla da herhangi bir nesneye doğaüstü güç yüklenebilir.

İlkel sanatların tümünde olduğu gibi Amerika Yerli sanatında da gerçeklik betimlenmez. Yaratılan, gerçeklik değil, büyüsel desen ve örgelerdir. Yaratma süreci dinsel bir tören biçiminde gelişir. Yontulacak ağacın özel bir ağaç olması gerekir. Örneğin Zunilerde şimşek değmiş ağacı yontmak özellikle yeğlenir. Ağacın maskeye dönüşümü bazı kültürlerde törenlerle desteklenir. Yapıtın yetkinliğini sağlamada büyüye hep önem verilir.

Kullanılan malzeme, çevre koşullarıyla sınırlıdır. Ormanlık alanlarda yaşayanlar ahşap heykel yontar; kilin bol olduğu yerlerde ise seramik yapımı yaygındır. Sepet yapımı geniş otlaklarda görülür. Denizkabuğu, metal, taş, geyik kılı, ayıbalığı bıyığı, yeşimtaşı, turkuvaz, bitki lifleri, ağaç kabuğu, kirpi dikeni gibi her türlü malzeme, renk ve doku oluşturmakta kullanılır.

Ürünün biçimi malzemeye göre oluşur. Bu doğalcı yaklaşım, Amerika Yerlilerinin görsel sanatlarının en çarpıcı özelliğidir. Sanatçının yeteneği, malzemeyle biçim arasındaki ilişkinin olgunluğunda kendini gösterir.

Amerika kıtalarında, kabile sayısı kadar sanatsal anlatım biçimi ile karşılaşılabilir. Ama değişik grupların sanatlarında gene de ortak öğeler bulunur. Göçler, ekonomik ilişkiler, kabileler arası evlilikler ve siyasal olaylar, simge ve üslup yayılımını sağlayan başlıca etmenlerdir. Orta Amerika'da, örneğin Tüylü Yılan örgesi hemen her kültürde görülür. İki ayrı grubun bir arada yaşadığı durumlarda kültürlerin birbiri içinde eridiği gözlenebilir; örneğin Navaholar sepet örmeyi Pueblolardan öğrenmişler ve bu sanatı geliştirmişlerdir.

KUZEY AMERİKA Kuzey Amerika'nın güneybatısındaki anıtsal kaya konutları, bu bölgede ilkçağda yaşamış kültürlerin varlığını kanıtlar. Daha geç tarihlerde Arizona ve New Mexico'ya yerleşen gruplar, örneğin Pueblo Bonito'da olduğu gibi, çok sayıda ailenin barınabildiği, 400'den çok odası olan ve çevre koşullarına çok iyi yanıt veren, yedi sekiz katlı yapılar inşa etmişlerdir.

Bu bölgede en ilginç sanatsal gelişme Pueblo Yerlilerinde görülür. Bu halk arasında dokumacılık, resim ve seramik sanatı gelişmiştir. Yörede yetişen pamuk, ince dokumaya elverişli bir iplik sağlar. Kaolin yataklarının bolluğu seramik yapımının gelişmesini hızlandırmıştır. Yeraltı *kiva*'larının duvarları parlak renkli resimlerle bezelidir. Çizgisel ve geometrik desenli Pueblo sanatı dış etkilere kapalı ve geleneğe bağlıdır. Pueblolar geleneksel biçimler üzerinde çalışarak üsluplarını yetkinleştirmişlerdir.

Bu bölgeye göç eden Navaholar ve Apaçiler gibi topluluklar bölgenin geleneksel sanatından çok yararlanmış ve zamanla dokumacılıkta onları geçmiştir. Navaho dokumaları ve gümüş işçiliği günümüzde çok ünlüdür. Hopilerin ve Zunilerin *kachina* adını verdikleri, pamuk bitkisinden yapılan bebekler koleksiyoncuların ilgisini çeker. Bölgenin ilginç el sanatlarından bir başkası kum resmidir(*). Hastalık tedavisi için oluşturulan bu resimleri Navaholar, par-

Kuzey Amerika Yerlilerinin kullandığı çeşitli doğal malzemeler: (solda) Kirpi dikeni ve geyik tüyüyle süslenmiş İrokua guderi heybesi, y. 1750, Linden Etnografya Müzesi, Stuttgart, Almanya; (ortada) Karok sepeti, y. 1890, Denver Sanat Müzesi, Colorado; (sağda) huşağacı kabuğundan yapılmış Woodland Kri kabı, y. 1870, Denver Sanat Müzesi, Colorado

Foto: Linden Museum für Völkerkunde, Stuttgart, Almanya (orta, sağ); Denver Art Museum, Colorado

maklarının arasından toz boya akıtarak yaparlar. Kuzey Amerika'da Büyük Göller yöresinde taş işçiliği, bakır işçiliği ve seramik gelişmiştir. Betimlemeli toprak tepeler dikkati çeker (örn. Ohio'da Yılan Tepesi). Ahşap yapılara kaide oluşturduğu sanılan, tepesi kesik piramitler mimari kalıntılar arasındadır.

Büyük Ovalar, Kuzey Amerika'daki en ünlü Yerli bölgesidir. Boncuklu keçi derisi giysiler, tüylü savaş şapkaları ve bezeli kalkanlarıyla tanınan bu bölgede kirpi dikeni bezemesi karakteristik el sanatıdır. Gerçekçilikten simgeciliğe kadar uzanan bir üslup çeşitliliği gösteren Büyük Ovalarda, kabile tarihini simgelerle aktaran renkli resimlerdeki öyküsel anlatım çok başarılıdır. California bölgesindeki Amerika Yerlilerinin en önemli uğraşı sepetçiliktir. Pomo, Hupa, Yurok ve Karok toplulukları sık dokunmuş, su geçirmeyen kaplarla ünlüdür.

Eskimoların yaşadığı kutup bölgesinde sanatsal bir üretim olamayacağı düşünülürse de, Amerika Yerlilerinin en dış dolu yapıtları buradadır. Eskimolar, uzun kış gecelerini balina ve denizaygırı dişlerini biçimlendirerek geçirirler. Ölümle sürekli yüzyüze oluşları gerçeküstücü anlatımı geliştirmiştir. Eskimo yaratıcılığında, işçilikteki özen şaşırtıcıdır. Parçaların dizilişi ve bütünün kuruluşu karakteristiktir. Eskimoların çalışırken kullandıkları aletler de birer sanat yapıtı olarak değerlendirilebilir.

Ladin ve sedir ağaçlarının çok olduğu Kuzeybatı kıyılarında heykelcilik, Amerika Yerlileri arasında en zengin anlatım düzeyine ulaşır. Uzun düz gövdeli sedir ağaçlarından büyük totem direkleri oluşturulmuştur. Totem direkleri, kişinin yaşamını, ekonomik durumunu ve toplumsal yerini belirten birer tarihsel belgedir. Sanat yapıtları, zenginliği ifade etmekte de önemli bir araçtır. Yerlilerin dünya görüşüne göre, varını yoğunu dağıtmak ve yok etmek, en büyük değerdir. Kişinin toplum içinde saygınlığı, malını başkalarına verdiği ölçüde artar. Mal varlığının küçümsendiğini göstermek için eşyanın yakıldığı, denize atıldığı ya da kırıldığı görülür.

Kuzeybatı kabileleri maden işçiliğinde ilk başarı gösteren topluluklardır. Tlingit ve Hayda kabilelerinin sanatçıları bıçak, maske ve *tunnah* diye adlandırılan kalkanlar yaparlar. Haydalar siyah mermer heykelleriyle ünlüdür. Beyazların kıtaya girmesi ile birlikte yörenin tüm geleneksel sanatlarında gerileme olmuştur. Örneğin ünlü Çilkat battaniyeleri yok olmaktadır. Sepetçilik ve dokumacılık bırakılmıştır.

Güneybatı Amerika Yerli sanatları
(Solda) Klasik Navaho battaniyesi, y. 1855-65, Newark Müzesi, New Jersey.
(sağda) Hopi *kachina* ahşap bebeği, y. 1925, Amerika Yerlileri Müzesi, Heye Vakfı, New York kenti
(Sol) Newark Museum Koleksiyonu, New Jersey. (sağ) Museum of the American Indian, Heye Foundation, New York kenti

MEKSİKA VE ORTA AMERİKA. Meksika, kültürel bakımdan Orta Amerika topluluklarına yakındır. Bu bölgede en önemli Yerli grubu Olmeklerdir. Daha İÖ 1000 dolayında Guerrero'dan Veracruz'a uzanan bölgede, bugünkü Guatemala, Honduras ve El Salvador topraklarında yaşamış olan Olmekler, jaguar ve insan karışımı figürleriyle tanınırlar. Mimarlık açısından bölgenin en önemli kenti, İS 600'den kalan, bugünkü Mexico dışındaki Tanrılar Evi Teotihuacan'dır. Toltekler, Mikstekler ve Zapotekler, Meksika'da daha eski tarihlere uzanan önemli kültürler yaratmışlardır. Mikstekler, özellikle altın işçiliğiyle ünlüdürler. Yeşimtaşı ve altın işçiliği Orta Amerika'nın en başarılı el sanatlarıdır. Dünyanın en büyük piramidi, Miksteklerin başkenti Cholula'dadır.

1200 dolayında bölgeye yerleşen Aztekler, güçlü bir taş heykel sanatı geliştirmişlerdir. Guatemala ve Honduras'ta Maya kültürü, iki başkent Quirigua ve Copan çevresinde gelişmiştir. Azteklerin iri ve kaba görünüşlü heykel anlayışına karşılık, Mayalarda heykel daha incelmiştir. Bu halk, Amerika'nın belki de estetik duyarlığı en güçlü kültürüdür. Kabuk, kemik, taş, ahşap, lif, tüy gibi birçok malzemeyi değerlendirmede ustalaşmıştır. Maya uygarlığı, İS 750'lerde en parlak dönemine ulaşmış, etkisini y. 1200'e değin sürdürmüştür.

Antiller bölgesi, adaların Avrupalılar tarafından ele geçirilmesinden ve ardından da Afrikalı kölelerin yerleştirilmesinden sonra özgün kültürünü yitirmeye başlamıştır. Ahşap heykel, tüy işi ve dokumacılık giderek yok olmuştur. Taş işçiliği bugün de süren en önemli el sanatıdır.

GÜNEY AMERİKA. Güney Amerika adının hemen İnka uygarlığını çağrıştırmasına karşın, ayrıntılı bir inceleme bu kıtanın estetik bakımdan en az gelişmiş topluluğunun İnkalar olduğunu gösterir. İnkaların sanata özgün katkıları, mimarlıkta taş kullanımının ve dokuma sanatlarının ötesine geçmez. Ama dokumacılıkta Batı Yarıküre'nin en ileri topluluğu Peru Yerlileridir. Maden işçiliği Peru, Kolombiya ve Ekvador'da doruğa ulaşır. Arkeolojik buluntular, Ekvador'da seramik yapımına İÖ 15. binyılda başlandığını belgeler. Brezilya'nın Amazon bölgesindeki Ilha de Marajó'da da İS 1000'lere tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. Bölgenin estetik bakımdan en önemli ürünü, Marajoara olarak bilinen, alçak kabartmalı seramik türüdür.

Bolivya içlerinde Tiahuanaco, İS 250-750 arasında olağanüstü genişlikte bir alanı

Totem direkleriyle bir Tlingit uzunevi rekonstrüksiyonu, Totem Bight Totem Parkı, Ketchikan, Alaska
Bob ve Ira Spring

Bir sezaryen doğum sahnesini betimleyen Hayda siyah mermer heykeli
Amerika Yerlileri Müzesi, Heye Vakfı, New York kenti
Museum of the American Indian, Heye Foundation, New York city

etkisi altına almış büyük uygarlıklardan birdir. Tiahuanaco sanatçıları döşeli yollar ve büyük kapılarla taş yapımda ilginç örnekler vermişlerdir. Burada da dokuma önde gelen uğraştır; pançolar, şapkalar, heybeler ve çeşitli giysiler, sık dokuması ve canlı desenleriyle ünlüdür (*bak*. And dokumaları).

1200'lerde başlayan İnka uygarlığı ancak 1438'de imparatorluk düzeyine yükselmiştir. 1532'de İspanyollar geldiğinde yükseliş döneminde olan İnka Krallığı'nın, kendi içindeki bölünme yüzünden işgale karşı direniş gücü azalmış, 6 milyonluk nüfusu 30 yılda 1,5 milyona düşmüştür. İnka kültürüne özgü ürünler arasında *aryballos*'lar(*), Güneş Tanrısı'na armağan edilen gümüş ve altın parçalar dünyaca ünlüdür. Bu bölgede çömlekçilik, ağaç işçiliği, taş oymacılığı ve öteki zanaatlar eski zenginliğini çoktan yitirmiştir. Altın işçiliği ise tümüyle Avrupa kökenlilerin eline geçmiştir.

İlk yerleşmelerin İÖ 500'lerde başladığı Şili ve Arjantin'de de seramik, altın ve bakır parçalar bulunmuştur. Ekvador, Peru, Bolivya ve Şili'de halk sanatı bugün de yaşamakla birlikte, el sanatlarındaki geleneksel öğeler Batı kültürünün etkisiyle hızla yok olmaktadır.

Kuzey Amerika Yerlileri günümüzde kültür miraslarının değerini kavramış ve bu mirası yaşatmaya çalışmaktadırlar. Örneğin Navaholar, Hopiler, Çerokiler ve Apsarokeler geleneksel sanatların gelişmesini desteklemek amacıyla yardım fonları oluşturmaktadırlar. Ama çok uzun süre geçmişle bağları koparıldığı için, özgün kültürleriyle yetinmeleri olanaksızdır. Bu nedenle, Yerli sanatçılar Batı kökenli örgelerle bir uyum aramak zorundadır. Kuzey Amerika'da genç kuşaktan Yerliler çağdaş resim sanatına büyük ilgi duymakta, akrilik, tempera ve yağlıboya tekniklerinde başarılı yapıtlar vermektedirler.

Amerika Yerlileri, Batı Yarıküre'nin, Eskimolar ve Aleutlar dışındaki yerli halklarının tümü.

Asya kökenli olan Amerika Yerlileri, fiziksel bakımdan Moğol özellikleri taşır. İnsanın Kuzey Amerika'ya ayak bastığı ilk tarih kesin olarak bilinmemekle birlikte, ilk göç genellikle günümüzden 20-35 bin yıl önceki son buzul dönemine tarihlenir. Bazı uzmanlar, ilk göçü 50 bin yıl kadar geriye götürür. İlk göçmenlerin, bugün Asya ile Kuzey Amerika'yı birbirinden ayıran Bering Boğazı üzerindeki bir kara ya da buzul köprüsünden kıtaya geçtikleri varsayılır.

Amerika Yerlilerinin ataları, ateş kullanımı, köpek evcilleştirme, belirli ayin ve şifa yöntemleri gibi bazı özellikleri Asyalı çağdaşlarıyla paylaşırlardı. Ama Eskidünya kültürlerinin, hayvan yetiştiriciliği, belirli bitkilerin ekimi, tekerlek ve saban kullanımı gibi öteki özellikleri Yenidünya'nın en eski kültürlerinde görülmezdi. 15. yüzyılda Avrupalılar bu topraklara ayak bastığında, ilk ve sonraki göç dalgalarıyla Amerika'ya yerleşmiş olan halklar iki kıtaya da dağılmış ve çok çeşitli ekolojik koşullara uyum sağlamışlardır.

Amerika Yerlileri, üç ana kültür bölgesinde incelenebilir: Kuzey Amerika'nın, Meksika'nın kuzeyinde kalan geniş kesiminde yaşamış halklar; Meksika ve Orta Amerika Yerlileri; Güney Amerika'nın Yerli halkları.

KUZEY AMERİKA

İlk Avrupalılar Kuzey Amerika'ya geldiğinde burada yaklaşık 240 kabile yaşıyordu. ABD'li antropolog Alfred Louis Kroeber'in araştırmalarına göre, kıtanın Meksika'nın kuzeyinde kalan kesiminde km²'ye düşen Yerli nüfusu bölgelere göre şöyleydi: California 43,4; Büyük Okyanusun kuzeybatı kıyısı 28,3; bugünkü ABD'nin güneybatısı 10,7; Columbia-Fraser ırmakları bölgesi 7,15; doğu bölgesi 6,95; Kuzey Kutbu kıyıları 4,02; Büyük Havza 2,47; kuzey bölgeleri 1,35. Doğu ve güneybatıdaki tarımsal alanlarda görece daha çok nüfus bulunmasına karşın, Kroeber'e göre, Büyük Okyanus kıyısının ağırlıklı olarak balıkçılığa dayanan kültürlerinde nüfus yoğunluğu yüksekti. Bugünkü ABD ve Kanada topraklarında toplam nüfus 1 milyonu biraz aştığı halde, Meksika ve Orta Amerika'da yaşayan Yerlilerin sayısı 5 milyon dolayındaydı.

Gene bugünkü ABD ve Kanada'da konuşulan dillerin sayısı 300'ü aşıyor, bunlar da 60'ı aşkın dil ailesine dağılıyordu. Ama günümüz dilbilimcileri, bu dilleri, çok daha az sayıda öbekte toplamayı başarmışlardır. ABD'li antropolog ve dilbilimci Edward Sapir'in sınıflamasına göre, Kuzey Amerika'da altı dil öbeği ayırt edilebilir: Eskimo-Aleut dilleri, Algonkin-Vakaş dilleri, Na-Dene dilleri, Penuti dilleri, Hokan-Siu dilleri ve Aztek-Tano dilleri. Kuzey Amerika'da konuşulan dillerle Eskidünya dilleri arasında köken açısından bir ilişki saptanabilmiş değildir.

TARİHÖNCESİ. Kuzey Amerika'nın Tarihöncesi'yle ilgili veriler çok azdır. Bu yüzden bölgede yaşayan halkları genel bir avcılık-toplayıcılık tanımı ötesinde belirlemek güçtür. İlk yerleşme yerleri, bir olasılıkla, 9-10 bin yıl önce buzulların erimesi sonucunda yükselen deniz suları altında kalmıştır.

Bölgedeki en eski kültürler, modern radyokarbon tekniği ile İÖ 10-8 binyıllara tarihlenir. Bu dönemde iki büyük ve farklı geleneğin varlığından söz edilebilir: Batının büyük düzlüklerinde ve kuzeydoğuda avcılık, batı vadileri ile sıradağlar bölgesinde ise çöl kültürleri. En eski kültür kalıntıları av bölgelerinde bulunur. Çöl kültürleri, mevsime göre sürekli yer değiştiren küçük avcı-toplayıcı topluluklardan oluşmuştur. Bu toplulukların, çeşitli bitkisel ve hayvansal gıdalarla beslendiği, avlanma tekniklerinin de gelişkin olduğu anlaşılmaktadır. Bu halklar, tohum öğütmeye elverişli bir değirmen taşını kullanmayı ve köpek evcilleştirmeyi öğrenmişlerdi.

Doğu yöresi eski kültürleri. Buzul çağının yaklaşık 10 bin yıl önce sona ermesiyle, büyük ova ve vadilerdeki nemli iklimin yerini sıcak ve kuru bir iklim aldı. Buzul sınırında yaşayan hayvan türleri yok olunca, avcılar kuzey ovalarından ayrılmak zorunda kaldılar. Doğu ormanlarında ise iklimdeki ve yiyecek kaynaklarındaki değişikliklere yeniden uyum sağlandı. Teknolojinin gelişmesi çok yavaştı. Kimi avcılar toplayıcılığa yönelirken, ırmak kıyılarında kolay avcılığı seçenler de oldu. Av etindeki azalma sebze, meyve ve kök gibi besinlerle giderildi. İÖ 8000-1500 arasındaki toplumsal ve ekonomik gelişmeler, kültürlerin ve dillerin çeşitlenmesine yol açtı. Konutlar, ahşap kazıklar üzerine inşa edilmeye ve ağaç kabuklarıyla örtülmeye başladı.

Bu dönemde alet çeşitlerinde görülen çoğalma, bölgesel üslupların ve yerel kültürlerin giderek değiştiğini gösterir. Son dönemlere ilişkin yontuk, cilalı ve bezenmiş el aletleri, teknolojik ve ekonomik gelişmenin kanıtlarıdır. Kuzey ve güney arasında kara ve suyolu ticaretinin izleri de vardır. Buzul çağının sona ermesiyle birlikte, kuzey ve kuzeydoğu yörelerinde orman sınırı ilerlemiş, ormanlar kültürel gelişmeyi sınırlamıştır. Büyük Göller bölgesinde ise eski bakır kültürü büyük gelişme göstermiştir.

İÖ 1500-500 arasında, orta ve doğu kesimlerdeki ormanların güneyinde ölü gömme ve ölü yakma törenlerine önem veren bir geleneğin yaşadığı bilinmektedir. İlk çömlekçilik, Büyük Göller yöresinde İÖ 1000 yıllarında ortaya çıkmıştır. Ama kaynağı Kuzeydoğu Asya olan bu geleneğin hangi yolla Göller Bölgesine ulaştığı bilinmemektedir.

Ovalar yöresi eski kültürleri. Batı ovalarında yivli bıçak gibi avcılık aletlerinde İÖ 8000-3000 arasında önemli değişmeler oldu. İklim değişikliği başgösterince, Ovalar Yöresi avcıları kuzeye çekilen buzulları izledi-ler. Mississippi'nin doğu kıyısına göçenler de oldu. Bu kültürlere özgü aletlerin kalıntıları, çoğunlukla toplu avcılık alanlarında bulunmuştur. Avcılıkla birlikte, deri eşya yapımının ve dericiliğin de geliştiği anlaşılmaktadır.

Güneybatının ilk çiftçileri. Amerika kıtasında tarım devrimi İÖ 6000-4000 arasında Meksika'da gerçekleşti; İÖ y. 2000'de bugünkü ABD'nin sınırına ulaştı. Mısır yanında kabak, biber ve fasulye türleri ekilirken, pamuk tarımı da gelişti. Bugünkü ABD'nin güneybatı kesimlerinde de İÖ

2000-1000 arasında mısır tarımı yapılıyordu; ama öteki ürünlerin yaygınlaşması İsa'dan sonraki yıllara değin gecikti. Yarı yarıya toprağa gömülü konutlar ilk kez bu dönemde yapıldı. Duvarları ahşap dikmelerden oluşan bu konutların çatısını ve çatı kirişlerini bir orta direk taşıyordu; direklerin arası da kerpiçle örülerek çamurla sıvanıyordu. İlk Puebloların küçük yerleşmeleri, ABD'nin güneybatı kesimlerinde kurulan en eski tarımsal köy toplulukları arasındaydı.

Ohio Vadisi kültürleri. Mısır tarımının Kuzey Amerika'ya yayılmasından sonra ilk önemli gelişme, İÖ 500 dolayında Ohio Vadisinde görüldü. Burada Adenalılar, Hopewell halkının tarımda gelişmesine yardımcı oldular. Hopewell'liler de Adenalılardan öğrendiklerini yerel gelenek ve göreneklerle bütünleştirerek iyi örgütlenmiş köyler kurdular (İÖ 100-İS 200). Yöredeki geleneksel ölü gömme töresini sürdürürken, tarımdan elde edilen artı ürünü, ölü hediyesi olarak mezarlara dağıtırlardı. Tomruktan yapılmış mezar çukurları, sonradan toprak höyüklerle örtülürdü.

Bu mezarlarda, kıtanın her yöresinden gelmiş tören eşyaları bulunmuştur. Çanak çömlek kalıntıları, İÖ 1000'den başlayarak İsa'dan sonraki yıllara değin süren iki farklı geleneğin izlerini taşır. Hopewell kültürünün (*) ulaştığı yüksek düzeyden sonra, İS 200-700 arasında çevrede kültürel bir durgunluk kendini göstermiştir.

Mississippi Vadisi ve çevre ormanları. Kuzey Amerika'nın doğusunda en yakın geçmişte ortaya çıkan kültürel gelişmeler "Mississippi kültür öbeği" olarak adlandırılır. Öbeğin bellibaşlı odakları, Mississippi Vadisinde ve ırmağın yan kolları üzerindedir. Bu yörenin gelişmesi (İS 700-1200), güneybatının Pueblo kültürlerinin gelişmesiyle çağdaştır. Meksika'nın kuzeyinden yayılan tarım teknolojisiyle birlikte, dinsel inanç ve törenlerin de geliştiği ve yerleşik yaşama geçildiği anlaşılmaktadır. İS 1000'de geniş köy yerleşmeleri, bu köylere bağlı oba ve mezralar ortaya çıkmıştır. Topraktan inşa edilen tapınak höyüğü, bu kültürlerin bir özelliğidir; tapınaklar ve öteki törensel yapılar höyüklerin üzerine inşa edilmiştir. Tören alanları 4-40 hektar büyüklüğündedir.

Bu köylerde ölüler, geniş tutulmuş toplu mezarlara ya da konut döşemelerine gömülürdü. Hasırcılık, sepetçilik, çömlekçilik ve dokumacılık da gelişmişti. Besinleri depolamak için zemin-altı kiler ve zemin-üstü ambarlar yapılırdı. Törensel giysi ve süsleme sanatları da çarpıcı düzeydeydi. Dinsel törenler, iyi örgütlenmiş rahiplerce, ayrıntılarıyla belirlenmiş ayin kurallarına göre yürütülürdü. Bazı köy yerleşmelerinin çevresinde koruyucu duvar ve çit-perdeler de bulunurdu.

Mississippi kültürleri yakın komşularını da etkiledi. Çevrede, tarımın yanında avcılık-toplayıcılık geleneğini sürdüren kültürler de vardı. İÖ 200-İS 200 arasında, orman kültürleri, Ovalar Yöresinin doğusuna kadar yayıldı. Ovalarda bu dönem boyunca mısır tarımı yapılıyordu; ama kurak iklim tarımın gelişmesine izin vermedi.

İS 800'den sonra, gecikmiş orman kültürleri, Kayalık Dağların batı yamaçlarına ulaştı ve doğuya doğru yayılmakta olan Pueblo halklarıyla karşılaştı. Sonraki 400 yılda, bölgede önemli tarımsal gelişmeler oldu. Ova geleneği ile Mississippi kültürlerinin yeni biçimleri ortaya çıktı. New Mexico'dan Wyoming'e uzanan bölgede yaşayan halklar, İS 1500-1700 arasında, at kullanmasını bilen yarı-tarımcı Apaçilerle Komançilere boyun eğmek zorunda kaldılar.

Güneybatı'da Anasaziler, Mogollonlar ve Hohokamlar. Güneybatı'nın köy kültürleri, Utah'ın doğusu ile Colorado'nun güneyinden New Mexico ve Arizona'ya kadar uzanan bir bölgeye yayıldı. Elverişli iklim ve çevre koşulları, verimli tarım alanlarını etkiledi. Mısır tarımcılığı İÖ 2000'lerde başladıysa da, yerleşik köyler İsa'dan sonra ortaya çıktı. Mogollonlar, New Mexico'nun batısı ile Nevada'nın doğusu arasında kalan dağ bölgesi kuşağına, Hohokamlar ise Güney Arizona'nın Gila Vadisindeki çöl alanlarına yerleşti. Mogollonlar kuru tarım geleneğine bağlı kalırken, Hohokamlar sulu tarım tekniğini geliştirdiler. İS 700-1200 arasında, çok katlı ve çok odalı yapılar inşa edildi. Meksika'dan bu bölgeye ve daha kuzeye doğru yeni göç hareketleri oldu.

Anasazi köy kültürü ise, Arizona'nın kuzeydoğusu ile Colorado'nun güneybatısı ve New Mexico'nun kuzeyi arasında kalan yörede İS 900'lerde gelişti. Bu kültür, iki yüzyıl içinde çevreye doğru yayılmaya başladı. Geniş köy yerleşmeleri, soy köklerine göre örgütlenirdi. Bir olasılıkla bu dönemde, ruhbanlık ve ayin biçimleri gelişmeye başladı. Tarımsal etkinlikleri denetleyen klan önderleri aynı zamanda rahip konumundaydı; yağmur duası törenlerini onlar yönetirlerdi.

Anasazi köylerinin nüfusu 300-1000 arasında değişirdi. İS 1100-1300 arasındaki kuraklık nedeniyle nüfusta bir azalma olurken,

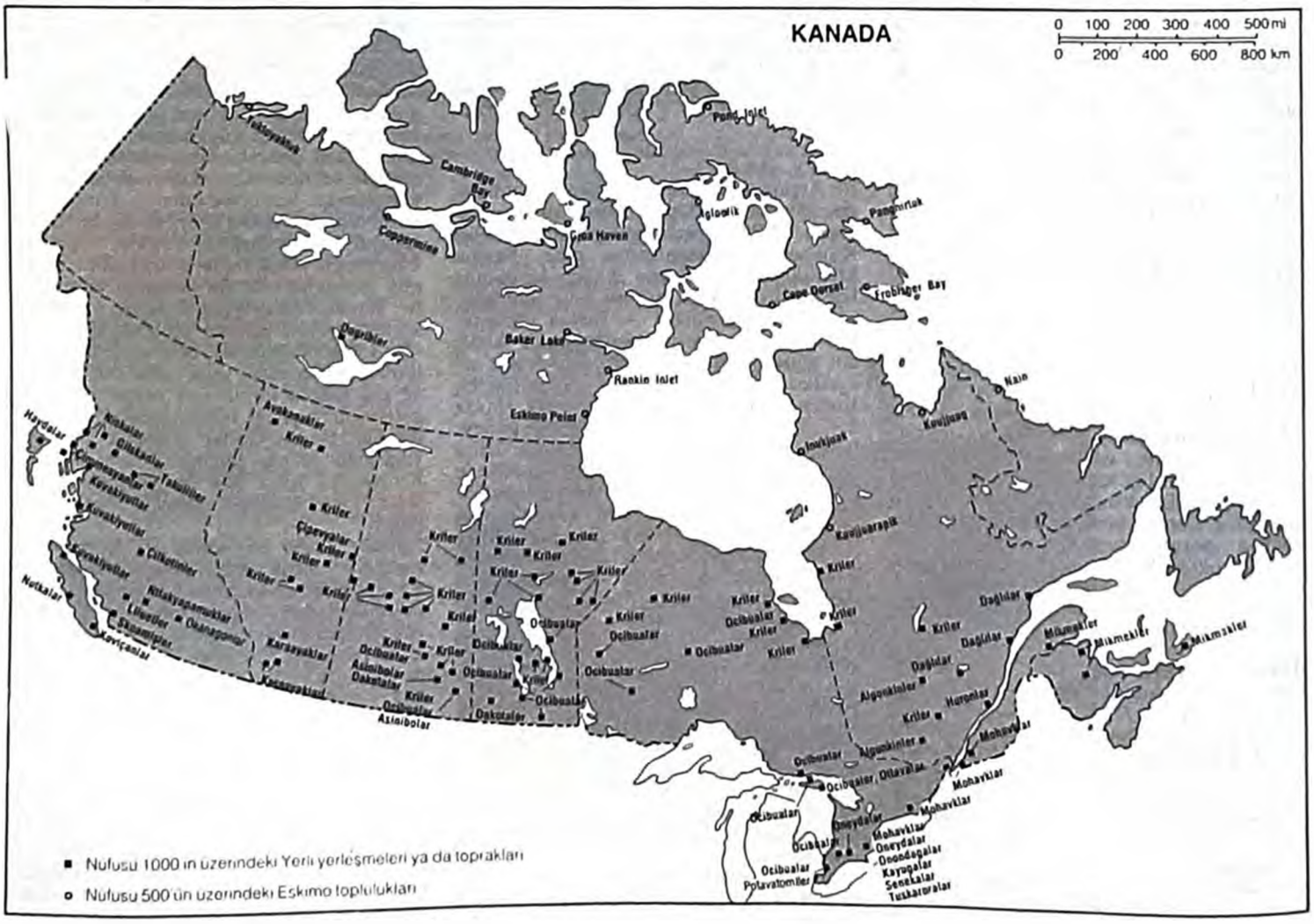

Kuzey Amerika Yerlileri ve Kültürlerinin Dağılımı: Kanada

Rio Grande kıyılarında ve bugünkü Zuni bölgesinde bir canlanma ve nüfus yoğunlaşması görüldü. Anasazi kültürü, sulama kanalları ve yağmur duası ile varlığını sürdürmeye çalıştı. Aynı kuraklık, İS 1200'lerden sonra, Mogollon köylerini de etkiledi.

Pueblo kültürü. Güneybatı bölgesinin Tarihöncesi ve sonraki halkları arasında en ünlüsü Pueblolardır. Pueblo'ların ataları, taştan ve kerpiçten, çok düzenli konutlar ve köyler inşa etmişlerdi. Pueblo adı, İspanyolcada "köy" anlamına geliyordu. Ama bu kültürün İS 1. binyıla tarihlenen başlangıç dönemiyle ilgili veri gene de çok azdır. Pueblolar, dikdörtgen ve yarımay biçimindeki konutları uzun süre kullanmışlar, orta direkli bu kerpiç evlerin yerini giderek taş-kâgir yapılar almıştır. Mısır tarımında verim artışı kültürel yaşamı etkilemiş, ama çömlekçilik, hasırcılık ve dokumacılık gibi sanatlar çok gelişmemiştir.

Klasik Pueblo dönemi, İspanyol fetihlerinden önce, İS 1050-1300 arasında yaşandı. Kayalıklar üzerine kurulan büyük evler (*Mesa Werde*) ve büyük dizi evler (*Pueblo Bonito*) bu dönemde yapıldı. En önemli gelişme ise çömlekçilik ve mimarlıkta görüldü. Büyük dizi evlerde oda sayısı 20 ile 1.000 arasında değişirdi. Duvarlar, ağır yükleri taşıyacak kalınlık ve sağlamlıkta yapılırdı. Her büyük yapı, gerçekte, eksiksiz bir köy yerleşmesiydi. Yalnızca üst katlarda pencere ve kapı boşluğu bırakıldığı için, konutlara ancak çatıdan ve merdivenle girilebilirdi. Açık havada yaşamaya elverişli balkon ve teraslar da vardı.

Bu görkemli konutların bir süre sonra terk edilmesi, Pueblo'ların sonunu belirler. Göçebe Atabaskların (Navaholar ve Apaçiler) bölgeye girmesi, 13. yüzyıl sonlarında yaşanan uzun süreli kuraklıkla ve ona bağlı bir yönetim bunalımıyla ilişkili olabilir. Pueblolar, İS 1300-1700 arasında güneye ve doğuya göç ederek yeni köy yerleşmeleri kurmuşlardır.

ÇAĞDAŞ KÜLTÜRLERİN EVRİMİ. Amerika Yerlilerinin kültürel çeşitliliği günümüze değin süregelmiştir. Avrupalıların Amerika kıtasında yayılmasından sonra, kimi Yerli kabileleri savaşlar sonucunda, kimileri salgın hastalıklar yüzünden, kimileri de öteki kabileler içinde eriyerek yok olmuş, çoğunun dilleri de ortadan kalkmıştır. Bu süreç boyunca, Avrupa kültürüne uyum sağlayanlar da olmuştur. Buna karşılık, bugünkü ABD ve Kanada topraklarında yaşayan Yerli halklarının çoğu, inanılmaz bir yaşam ve direnme gücüyle, varlığını korumayı ve günümüze ulaşmayı başarmıştır.

Koloni politikaları. Amerika'yı kolonileştiren Avrupalı devletler, Yerlilere karşı birbirinden çok farklı politikalar izlediler.

İspanyollar, Yerlileri Hıristiyanlaştırmak amacıyla belli merkezlerde toplamaya çalıştılar. Günümüzdeki "yerleştirme kampları"na giden ilk adımlar böylece atıldı. Meksikalı keşiş ve tarihçi Juan Torquemada'nın 1599'da yazdığına göre, İspanyollar, bir karış yer bırakmadan Yerlilerin tüm topraklarını ele geçirmişlerdi.

Ruslar Yenidünya'yı kolonileştirmeye hiçbir zaman ciddi biçimde girişmediler. I. Petro'nun (Büyük) Kuzey Denizine yolladığı Vitus J. Bering'in resmi görevi yalnızca bilimsel keşifti. II. Yekaterina da Amerika'da toprak kazanmaya kesinlikle karşı olduğunu 1769'da açıkladı. İsveçlilerin ve Felemenklilerin Amerika'ya gösterdiği ilgi de çok kısa süreli oldu.

Fransa, Amerika'da feodal bir toprak düzeni kurmaya çalışarak, öncü göçmenlerin bölgede sürekli yerleşmeler kurmasını önledi. Bu ülke, toprak kazanmaktan çok ticaretle ilgiliydi. Fransızlar, iş yaptıkları kabile reislerini yılda bir kez Montreal'e ya da Mobile'e çağırıp ödüllendiriyorlardı. Amaçları, ticareti dostluk içinde sürdürmekti. İngilizler de, ister istemez önce bu politikayı izlemek zorunda kaldılar. Sonraları ABD'nin barış temsilcileri de aynı politikayı sürdürecek, kullandıkları toprakların kirasını Yerlilere ödeyeceklerdi.

Ama İngiliz göçmenlerin asıl politikası, toprak edinmek ve sürekli yerleşmeler kurmak oldu. Cecilius Calvert ve William Penn gibi ünlü yöneticiler, Yerli topraklarını işgal etmek yerine satın almayı yeğlediler. Bu politika zamanla öteki kolonilere de yayıldı. Toprağın kullanım ve mülkiyet hakkının el değiştirebilmesi için, Yerlilerin rızası ve koloni valisinin onayı aranır oldu. Bu türden alışverişlerde, Yerlilere bırakılan topraklar da özellikle belirtiliyordu.

Ama izinsiz toprak alımları, tüm kolonileşme dönemi boyunca sürekli çatışmalara yol açtı. Fransızlar, İngilizlerin niyetlerini Yerlilere sergilemek için hiçbir fırsatı kaçırmadılar. Bu arada, toprak alışverişinden büyük kazançlar sağlayan spekülatörler, anlaşmaların koyduğu sınırların ötesine geçi-

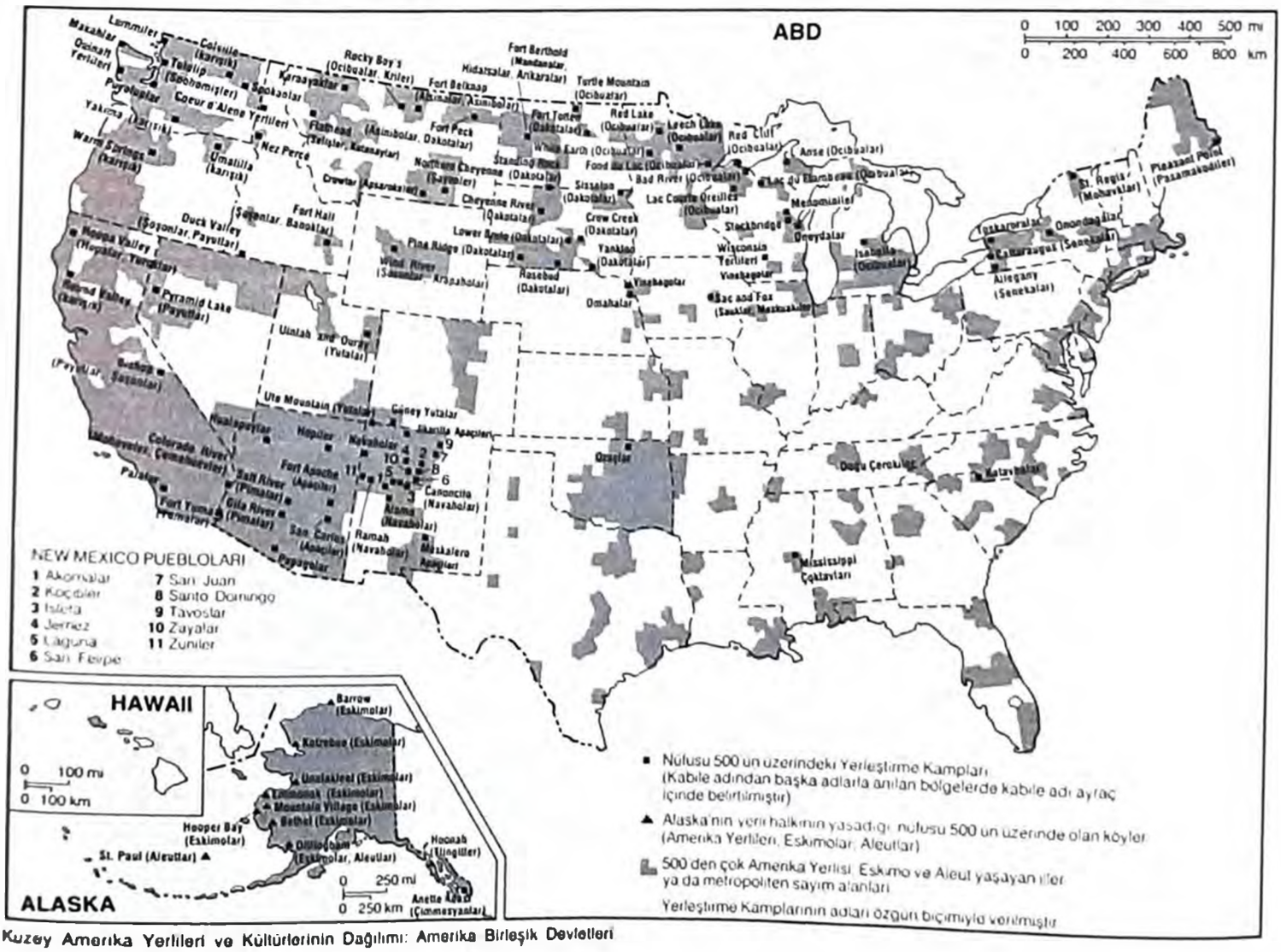

Kuzey Amerika Yerlileri ve Kültürlerinin Dağılımı: Amerika Birleşik Devletleri

yorlardı. Ottavaların reisi Pontiac'ın, Büyük Göller bölgesindeki İngiliz karakollarını ele geçirmesi üzerine, Kral III. George'un bakanları 1763'te bir toprak kararnamesi yayınladılar. Kararname, Yerlilerden satın alınmamış topraklar için kullanma izni verilmesini yasaklıyordu. Ayrıca Batı'yı Yerlilere bırakıyor, özel kişilerin Apalaş Dağları batısında toprak satın alamayacağını hükme bağlıyor, kral ya da koloni adına toprak satın alma yolunu ise açık tutuyordu. Önce İngiliz kolonileri, sonra ABD bu politikaya bir süre sadık kaldıysa da, Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında binlerce göçmen Apalaşlar'ın batısına geçti.

Gerek Konfederasyon Anayasası, gerek Federal Anayasa, Yerli sorunları konusunda, başkanı ya da Kongre'yi tek yetkili kılıyordu. Kanada'daki Fransız Dominyonu teslim olduğunda (1760) ve çok sonra da bugünkü Kanada kurulduğunda (1867), Amerika Yerlilerinin toprak ve mülkiyet haklarının saklı tutulduğu İngilizlerce ilan edilecekti.

ABD'nin Yerli politikası. ABD'nin Yerli politikasını belirleyen Kuzeybatı Yasası'na (1787) göre, Yerlilere karşı iyi niyet gösterilecek, topraklarına rızasız el konmayacak, Kongre'ce ilan edilmediği sürece savaş açılmayacak, geçmişteki haksızlıklar yasalarla düzeltilecek, barış ve dostluk sürdürülecekti.

Yerli halklar aleyhine ilk politika değişikliği, 1830'da Yer Değiştirme Yasası ile ortaya çıktı. Bu yasa ile, ABD ilk kez Yerlileri zorla göç ettiriyordu. Gerçi yasa ABD başkanına toprak satın alma yetkisi de veriyordu ama uygulamada bu yetki yerine yalnızca askeri güç kullanıldı. İlk on yıl içinde 100 bini aşkın Yerli Batı'ya sürüldü. Yerlilerin Mississippi'nin batısına sıkıştırılması da yetmedi. California'da altın bulunması ve "altına hücum", Yerliler üzerinde yeni baskılara yol açtı. ABD, batıya ulaşan yolları ele geçirmeye çalışıyordu. 1850'lerden 1880'lere değin Ovalar Yöresinde Yerlilere karşı bir dizi savaş açıldı. General Custer'ın Siulara ve Şayenlere karşı giriştiği soykırım (1876), Nez Percé'lerin şefi Joseph'in, üstün ABD kuvvetlerine karşı inanılmaz direnişi (1877), Çirikahuaların önderi Geronimo'nun güneybatıda uzun bir direnişten sonra yakalanarak hapsedilmesi (1886), bu dönemin en çok anımsanan olaylarıdır.

Dönemin sonuna doğru, Wovoka adlı bir Payut Yerlisinin gördüğü hayallerden kaynaklanan "Hayalet Dansı"(*) dini hızla yayılmaya başladı. Bu din, Yerlilere, geçmişe dönüşü vaat ediyordu. Şarkı ve danslarla kuzey ovalarına doğru ilerleyen bu hareket, 29 Aralık 1890'da Wounded Knee'de(*) bir anda sona erdirildi. "Hayalet Dansı"nın barış ve huzuru bozduğu gerekçesiyle, Yerlilerin önderi Oturan Boğa öldürüldü. İki hafta sonra ABD 7. Süvari Birliği, evlerine dönmeye razı oldukları halde, kadınlı çocuklu 200 Yerliyi öldürdü.

ABD politikasında giderek büyük bir değişiklik oluyordu. Senato daha 1871'de aldığı bir kararla, Yerlilerin bir "ulus" olduğu görüşüne son vermişti. 1887'de yürürlüğe giren Dawes Genel Tahsis Yasası uyarınca, Yerliler belirli kamplara zorunlu olarak yerleştirilecekti. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen Yerliler bu uygulamaya karşı tazminat istediler; kamplara kapalı kalmanın varlıklarını tehdit edeceği görüşündeydiler. Yerlileri eritip özümsemeyi amaçlayan yasaya göre, bu Yerleştirme Kampları parsellere bölünecek, her Yerliye belirli bir toprak parçası verilecekti. Toplam 118 kampa yerleştirilen Yerliler, eskiden onlara ait olan toprakların yüzde 62'sini (35 milyon ha) yitirdiler. Topraksız ve vasıfsız bir Yerli kuşağı yetişti. Bireysel toprak edinen Yerliler de, umulduğu gibi kendiliğinden Amerikan kültürüyle bütünleşmedi. Ama ailelerin ve bireylerin birbirinden kopması ile, toplumsal kaynaşma zayıflamaya, özgün kültür ve kurumlar sarsılmaya başladı. Yerli nüfusu hızla azalıyordu. 1853'te 100 bin dolayında tahmin edilen California Yerlilerinin nüfusu 50 yılda 20 bine düşmüştü. Savaşlar ve hastalıklar, Yerlilerin "tükenen" bir halk olduğu izlenimini yaygınlaştırdı.

Ama bu düşüş 1920'lerde durduktan sonra Yerli nüfusu yeniden artmaya başlayınca, ABD politikasının başarılı olamadığı anlaşıldı. 1924 Snyder Yasası da ABD'de doğan Yerlileri yurttaşlık kapsamına aldı. Hükümetin 1926'da yaptırdığı bir alan araştırması, 40 yıllık "yerleştirme" politikasının da yürümediğini gösteriyordu. 1934'te çıkarılan Yeniden Düzenleme Yasası, federal hükümetin yetkilerini kısıtlarken, Yerlilerin özyönetim haklarını genişletti. Mahkemeler, Yerlilerle yapılmış anlaşmaları özellikle gözetmeye başladı. Kongre'ce kurulan bir komisyon, Yerlilerin milyonlarca dolarlık tazminat isteğini kabul etti. 1950-70 arasında bir yandan ABD yeni politikalar geliştirirken, öbür yandan da Yerliler, haklarını yasa yoluyla ve daha etkin biçimde aramaya başladılar. Federal hükümetin Yerlilere yardım bütçesi genişletildi. Yerliler, "fırsat eşitliği" ilkesinden de yararlanmaya başladılar. Amerika Yerlileri Hareketi(*) olumlu bir kamuoyu yaratacak girişimlerde bulundu. 1971'de, Yerlilerin siyasal gücünü artırmak amacıyla Ulusal Kabile Başkanları Birliği kuruldu; birliğe katılan kabilelerin sayısı 100'ü aştı. Yerliler, yitik topraklarından bir bölümünü de geri almayı başardılar.

KUTUPALTI KÜLTÜRLERİ. Kuzey Amerika'nın kutupaltı bölgesinde iki kültür alanı ayırt edilebilir. Batı kesiminde yaşayan Kriler, Ocibualar ve Naskaplar, Algonkin dillerini; Hudson Körfezinden Alaska'ya uzanan batı kesiminde yaşayan Yerliler ise Atabask dillerini konuşurlar. Batı kesimi Yerlileri de iki gruba ayrılır: Mackenzie Irmağı vadilerinde yaşayan Çipevya, Biver, Avokanak ve Kaska kültürleri genellikle yerleşik düzene geçememiştir. Büyük Okyanusa dökülen ırmakların kıyısına yerleşmiş olan ikinci grupta ise, Kuçinler, Tanaynalar ve İngalikler olarak bilinen Yerli toplulukları yer alır.

Algonkin ve Atabask kültür kesimlerinin kuzeyinde Eskimolar, batısında ise Tlingit ve Çimmesyan balıkçıları yaşar.

Töreler ve örgütlenme. Alaska'nın doğusunda, aile ve klana dayalı, geçimlik ekonomiye özgü bir toplumsal örgütlenme görülür. Doğaüstü güçlerle bireysel düzeyde ilişki kurulur; bireyin özerkliğine büyük önem verilir. Bu halklara göre yaşam, tehlikeli bir serüvendir. Somut, yaşanan gerçek, geleceğe dönük beklentilerden önemlidir. Saldırgan dürtülerin denetimi, sabır, duygusallığın gizlenmesi olumlu kişilik özellikleri sayılır.

Avrupalılar geldiğinde, Yerli toplumlarında işbölümü, yaşa ve cinsiyete göreydi. Belirli bir toprak parçasına bağlı kalıcı siyasal örgütlenmeler yoktu. Savaş durumlarında ve aile ölçeğini aşan sorunlarda geçici önderler ortaya çıkardı. Barış zamanında ise Yerliler başsız oymaklar halinde yaşarlardı. Her oymak, birlikte konup göçen 2-3 aileden oluşurdu; ortalama nüfus 20 kişiyi aşmazdı. Bu grupların kimliğini, üzerinde yaşadıkları toprağın coğrafi özellikleri belirlerdi (örn. "Dağlılar", "Marten Gölü Halkı"). Avrupalılarla kürk ticaretine başlanması alışveriş merkezlerinin gelişmesine, nüfus yoğunluğunun artmasına yol açtı. Oymaklar giderek büyüdü. Büyük Okyanus kıyılarında ise yerleşik köyler kuruldu.

Yerel oymak içinde ana, baba ve çocuklardan oluşan aile, toplumsal ve ekonomik yaşamın odağıydı. Erkekler, dul kalmış yengeyle evlenme (*levirat*) töresini uygularlardı. Çapraz kuzen (dayı kızı-hala oğlu ya da hala kızı-dayı oğlu) evliliği de görülürdü. Kuşak aşırı ilişkilerde şakalaşmaya izin verilirdi. Amca oğulları ya da teyze kızları (paralel kuzenler) kardeş sayılırdı. Kayınvalide-damat ilişkisi çok kuralcı, kayınbiraderenişte ilişkisi ise çok senli benliydi.

Kutupaltı halklarının, ana ve çocuk sağlığını korumaya yönelik âdetleri güçlüydü. Eğitimden erkekler sorumluydu. Itaatsızlık cezalandırılır, ama çocuğun kendine yeterli olması özendirilirdi. Çocuğun ilk başarıları törenlerle kutlanırdı. Ergenlik dönemine giren gençler topluluktan bir süre uzaklaştırılırdı. Bireysel gelişmede hayal ve düş görme önemli sayılırdı.

Yerleşme ve ekonomi. Aileler hemen her mevsimde yurt değiştirirdi. Kuzeybatıda kış başı av mevsimiydi. Öteki bölgelerde güz başı, toplama ve avlanma zamanıydı. Kürk ticareti yapanlar, kışın avlanıp yaz gelince ürünlerini satarlardı. Uzun yaz mevsiminde ise şölenler ve şenlikler düzenlenirdi. Çoğunluk yarı göçebe olduğu halde, konutlar taşınır türde değildi; İngalikler yarıya kadar yer altında inşa edilmiş evlerde kışı geçirirlerdi. Krilerle Ocibualar ise, çatısı ağaç dallarıyla, toprak ve karla örtülmüş barınaklar yapar, göç sırasında da hayvan postundan yapılmış çadırlar kurarlardı.

Bölgenin besin kaynakları, balık, av eti ve yenebilir bitkilerdi. Bu besinler ağaç kabuğundan ya da köklerden örülmüş kaplarda, kızgın taş kullanılarak pişirilirdi. Ok ve yayın yanı sıra taş ve kemikten yapılmış ok başları, mızrak ve zıpkınlar, balık yakalamaya elverişli sepetler, ağlar, ökseler, kapanlar ve tuzak düzenleri kullanılırdı. Kanoları ağaç kabuğundan yapılmış ya da tomruktan oyulmuştu. Kışın, geniş tabanlı kar ayakkabıları giyerlerdi. Kürk ticaretiyle birlikte, kızak çeken köpeklerin sayısı da çoğaldı. Avcılıkta beceri ve yetenek kadar falcılığa da önem verilirdi. Avın nerede bulunacağını falcılar haber verirdi.

Kutupaltı Yerlileri, su, toprak gibi doğal kaynak ve besinleri, bireyin ya da bir grubun malı olarak görmezlerdi. Ama birbirlerinin yaşama ve avlanma alanlarına girmemeye de özen gösterirlerdi. Giysiler ve saklanan besinler, kişinin malı sayılırdı. Kürk ticaretine koşut olarak, ailelerin avlanma alanları da genişledi. Av etinin paylaşılması yaygın bir töre olmakla birlikte, armağan alışverişi törensel düzeydeydi.

İnançlar. Naskaplar ve öteki Algonkin toplulukları arasında Manitu ve "büyük adam" kültleri yaygındı. Manitu, bütün dünyaya yayılmış bir güçtü; ama insanlar onu kendileri için kullanmayı öğrenebilirlerdi. "Ulu Manitu" terimi, kişiliğe bürünmüş bir tanrıyı belirtmek için kullanılırdı ve bir olasılıkla, Avrupalı misyonerlerin esinlediği bir kavramdı. Herkesin bir "büyük adam"ı vardı. Bu varlık, kişinin yanından hiç ayrılmayan bir ruh olarak düşünülür ve kişiye, yeterlik, güç ve bilgelik sağlardı. Şaman, bölgenin hekimi ve falcısıydı. İnsan varlığı beden, ruh ve "söz"den oluşurdu. Beden ve ruh ölümden sonra başka varlıklara göçer, "söz" ise ölümden sonra da varlığını sürdürür ama göçmezdi.

Çağdaş gelişmeler. Kutupaltı Yerlileri, kürk ticaretiyle yitirdikleri kültür değerleri-

nin yerine bir daha yenilerini koyamadılar. Yaşam, ticaret merkezlerinde ve Hıristiyan kilisesinde odaklaştı; sağlık ve eğitim hizmetleri gelişti. II. Dünya Savaş'ından sonra planlı kalkınma girişimleri görüldü. Kanada hükümetinin desteği ile Yerlilere yeni iş kolları açıldı. ABD sınırına yığılmış olan beyazların kuzeye doğru yayılması özendirildi. Beyazlarla Yerliler aynı yerleşme merkezlerinde yaşamaya, Yerliler kent yaşamına uyum sağlamaya başladı. Ama bu halklar, geleneksel kimlik duygusunu tümüyle yitirmediler.

KUZEYBATI KIYISI YERLİLERİ. Kuzey Amerika'nın en belirgin sınırlarla ayrılan kültür bölgesi Kuzeybatı kıyısıdır. Bu bölge, Alaska'daki Yakutat'tan güneyde California'nın Mendocino Burnuna kadar uzanan dar bir kıyı şerididir. Konuşulan diller bakımından büyük çeşitlilik gösteren bölge, dört kültür kesimine ayrılır: Kuzey bölgesi, Vakaş Yöresi, Kıyı Selişleri-Şinuk Yöresi ve Kuzeybatı California.

Töreler ve örgütlenme. Kuzeybatı kıyısı Yerlileri, antropologların avcı-toplayıcı kültürlere ilişkin klasik görüş ve bulgularına uymayan pek çok özellik taşıyordu. Bölge halklarının temel üretim birimi, ana, baba ve çocuklardan oluşan bir çekirdek aileydi. Kuzey yörelerinde hala oğulları da bu aileye katılabiliyordu. Belli bir yörede bir arada yaşayıp avlanan Yerli topluluklarının üyeleri, ortak ataya olan yakınlıklarına göre saygınlık kazanırlardı. Aileler ve aile grupları, soğuk rüzgârlardan korunmuş vadi ve körfezlerde toplanarak kışı birlikte geçirirlerdi. Geleneksel toplum, reisler, sıradan insanlar ve köleler gibi sınıflardan oluşurdu; ama ayrıntılı hiyerarşik düzen içinde gerçekte her birey ayrı bir sınıf gibi düşünülürdü. Soy kimliği, "potlaç" adı verilen bir şölenle alınıp verilirdi. Ergenlik çağına gelen çocuk bir süre topluluktan uzaklaştırıldı.

Yerleşme ve ekonomi. Temel üretim etkinliği balıkçılıktı. Avcılık ve konservecilik teknikleri çok gelişmişti. Kuzeybatı Yerlileri, üretimin gereğine ve mevsime göre yurtlarını sık sık ve hızla değiştirebilmelerine karşın göçebe değillerdi. Gelişmiş bir suyolu ulaşımı da kurmuşlardı. Tekne ve kanolarla, bölgenin her noktasına ulaşabilirlerdi.

Üretimde kullanılan "uzunevler", çok sayıda aileye hizmet verecek büyüklükte yapılır, gereğinde kolayca sökülüp başka yere taşınabilirdi. Bazı yörelerde ise evler zemin altında inşa edilir, evlerin yalnız çatıları görülürdü. Yolcu taşımak, avlanmak ve balık taşımak için çeşitli büyüklük ve biçimde tekneler üretilirdi.

Inançlar. Dinsel inanç ve davranışlar, kurumsal düzeyde örgütlenmemişti. Som balığının doğaüstü bir varlık olduğuna ve insanlara hizmet için kendini feda ettiğine inanırlardı. İnanışa göre avlanmış balıklar depolara taşınırken ruhları denizin altındaki evlerine döner, gelecek yıl yeniden doğardı. Ama balık insanlara bir kez gücenirse bir daha doğmayabilirdi. İlk tutulan balığa törensel bir saygı konuşması yapılır, eti pişirilip herkese dağıtılırdı.

Çağdaş gelişmeler. Avrupalıların, Kuzeybatı kıyısı üzerindeki etkisi dönemden döneme ve bölgeden bölgeye değişmiştir. Yerliler, Batılı tüccarların getirdiği, demir ve çelikten yapılmış el aletlerini hemen alıp kendilerine uyarladılar. Buna karşılık çiçek benzeri salgınlar, cinsel hastalıklar, Yerli nüfusu temelinden sarstı. Olağanüstü ölüm oranı, alışılmamış rol ve statü dağılımlarına, evlat edinmelere, aynı kişinin birden çok unvan almasına ve toplumsal sistemi koruyabilmek için uzlaşmalara gidilmesine yol açtı.

İngiliz Kolumbiyası'nda, toprak alım satımını düzenleyen bir yasanın olmaması, toprak mülkiyetinin el değiştirmesiyle sonuçlandı. Kimi Yerliler, ekonomik bağımsızlıklarını yitirerek beyazlara bağımlı birer işçi oldular. Balıkçılık, beyaz girişimcilerin eline geçti. Ama çevreyi, kaynakları ve teknolojiyi daha iyi bilen bazı Yerliler, bu işte beyazlara ortak oldular.

CALIFORNIA YERLİLERİ. California bölgesinde nüfus görece daha yoğundu; İspanyol fetihlerinden önce burada yaklaşık 275 bin Yerli yaşıyordu. Bölgedeki ekolojik çeşitlilik kültürel bir zenginliğe de yol açmıştı. Avcılık, toplayıcılık ve balıkçılıkta en yüksek teknolojiye ulaşılmıştı.

Töreler ve örgütlenme. California Yerlileri arasında merkezi bir yönetim yapısı yoktu; her topluluk, "kabilecik" denebilecek yerel bir siyasal birim sayılırdı. Bunların nüfusu yüz ile birkaç bin arasında, yerleştikleri alanlar 150-3.000 km² arasında değişirdi. Her kabileciğin, bağlı olduğu bir köy yerleşmesi vardı. Yerliler avlanmak, besin toplamak ya da başka kabilecikleri ziyaret etmek amacıyla geçici olarak köyden ayrılır, sonra gene dönerlerdi. Bazı kabileciklerde, merkezi köy çevresinde daha küçük yerleşme birimleri görülürdü.

Aile ve mülkiyet ilişkilerinde değişik kalıp ve eğilimler egemendi. Evlilik, aileler arası bir alışveriş sayılırdı. Gelin koca ailesine gider, onların düzenine girer ve o düzeni sürdürürdü. Öğretmenlik ve danışmanlık yaşlıların işiydi. Babadan oğula geçen yöneticilik görevi, daha çok ekonomiyle ilgiliydi. Şaman, hem hekim, hem sanatçı, hem de şairdi. Yerliler, törenlerde süslü ve görkemli giysiler giyerlerdi.

Eğitim süreci. Yaşlılar, çocukları masal ve destanlarla eğitirler, sağlıklı ruhsal gelişme için gerekli davranış ve değerleri aktarırlardı. Bireylerin yeni statü ve sorumluluklara geçişini belirleyen törenler, eğitim sürecinin önemli aşamalarıydı. Sanat ve meslek eğitimi kurumsallaşmıştı. Belirli bir mesleği ve sanatı öğrenmek isteyenler, öğretmenin istediği bir bedel öderdi. Eğitim, yaşam boyu süren bir iş ve süreç olarak görülürdü.

Yerleşme ve ekonomi. California Yerlilerinde yerleşik yaşam sürekli, göçebelik geçiciydi. Sağlam, kaba yapıların yanı sıra, hafif ve taşınabilir konutları da vardı. Hem ahşap konutlar, hem de kerpiçten, üzeri bitkiyle örtülmüş, "çardak tipi" olarak adlandırılabilecek evler yaparlardı. Tören yapıları birkaç yüz kişiyi alacak büyüklükteydi.

Besinler avcılık, toplayıcılık ve balıkçılıkla elde edilirdi. Avcılık erkeklerin, toplayıcılık kadınların işi sayılırdı. Av aletlerini erkekler, ev gereksinimlerini ise kadınlar üretirdi. Kıyı Yerlileri deniz ürünleriyle, yamaç halkları mısırla, çölde yaşayanlar fıstık ve benzeri bitki ve köklerle beslenirdi. Üretim fazlası kurutularak saklanırdı. Tekne ve kayık teknolojisi gelişmişti; açık denizde balina avlamaya elverişli tekneler kullanılırdı. Aile ve soy grupları arasında parasız takas olduğu gibi, yerleşmeler arasında pazar ve panayırlar da kurulurdu. Alışverişte, deniz kabukları, el aletleri, ilaç ve sepet gibi ürünler, para yerine kullanılırdı.

Inançlar. Dinsel kurum ve kurallar, toplumsal, ekonomik, siyasal ve hukuksal kurumlarla yakından ilişkiliydi. Her kabilede, doğaüstü güçlerle ilişki kuran şamanlar vardı. Kuzeydeki Kuksu dininde, ruhsal varlıkları temsil eden bireyler görkemli törenlere katılırdı. Güneydeki Tolovaç dininde ise, yetişkinler arasına girecek gençlerin, uyuşturucu etkisi altında kendinden geçmesi, doğaüstü güçlerle ilişki kurması gerekirdi. Ayinlere katılanlar, toplumun siyasal ve ekonomik işlerini de yönetirlerdi.

Çağdaş gelişmeler. Bugün California Yerlileri, kamplarda ya da çiftliklerde yaşayan köylüler durumundadır. Kentlerde çalışanlar da kamp ya da çiftliklerini "ev" sayarlar. 20. yüzyıl ortalarından sonra sanayi kuruluşları kentlerden kırlara yöneldikçe, Yerli kampları da yeniden nüfus kazanmaya başlamıştır. ABD 1955'te California Yerlileriyle ilgili kısıtlayıcı uygulamaları kaldırınca, kamplar da görece özerk birer birim olmuştur. Her kamp merkezinde, ABD Yerli Dairesi ile ilişkileri düzenleyip yürüten konseyler kurulmuştur.

California Yerlilerini, giyim-kuşam ve günlük yaşamda öteki California'lılardan ayırt etmek zordur. Ama bazı tutum ve değerlerinde, geleneksel kültürün yaşayan izleri görülür. Geleneksel diller görece az konuşulmakla birlikte, eski dil ve kültürleri kurtarıp canlandırmaya çalışan merkezler ve müzeler vardır. Yerli Tarihi Derneği ile California Yerlileri Eğitim Derneği, konuyla ilgili öğretmenlere çeşitli eğitim malzemeleri sağlar. Ama batıya doğru süregelen büyük iç göç, Yerli kültürlerin yaşama şansını azaltmaktadır.

YAYLA YERLİLERİ. Yayla Yerlileri, konuştukları Seliş, Kutenay, Sahaptin ve Modok-Klamat (Lutuami) dil öbeklerine göre sınıflanır. Çoğunluk Seliş ve Sahaptin dillerini konuşur. Yayla kültürlerinin, güneybatıdaki çöl (tohum toplama) geleneğinden mi, yoksa kuzeybatıdaki balıkçılık geleneğinden mi kaynaklandığı tartışmalıdır.

İÖ 1500-1000 arasında bölgede göçebe toplayıcılık egemen iken, İS 1200-1300'de yerleşik köyler ortaya çıktı. Yayla kültürleri güney sınırındaki Snake Irmağına kadar yayılmıştı. Önce Batı kıyısından, 18. yüzyılda da doğudan bölgeye giren kabileler oldu. Ova Yerlilerinin savaşçı tanınmasına karşılık, Yayla Yerlilerinin çoğu, konukseverlikleri ile Avrupalıların övgüsünü kazandı.

Töreler ve örgütlenme. Yayla Yerlilerinde köy yerleşmesi toplumsal ve siyasal yapının merkeziydi. Thompson Yerlileri, yönetsel kararlarını köy toplantılarında alırlardı. Sanpoil'de ise her köyün bir başkanı, başkan yardımcısı ve her evli kişinin oy hakkı bulunan bir köy genel kurulu vardı. Ama avcılar ve savaşçılar ağırlık kazandıkça köy başkanlarının gücü zayıfladı. Selişlerde ise geleneksel başkan çok güçlüydü.

Yayla Yerlilerinde iki-yanlı çekirdek aile yaygındı. Bu aile tipi, ana baba ve çocuklarla, ana ya da baba yanından katılmış genç erkeklerden oluşurdu. Klan düzenindeki toplumlardan farklı olarak, birinci (aynı kuşaktan) kuzenler arasında evlilik görülmezdi. Yeni evliler ana ya da baba yanına yerleşebilirdi. Yaygın olmasa da, erkeğin ikinci bir eşle evlendiği görülürdü. Erkeğin, baldızı ile cinsel ilişkiye girmesine izin verilirdi.

Kıyı Selişleri ile Yayla Selişlerinin akrabalık terimleri karşıt sayılacak ölçüde farklıydı. Kıyı Selişlerinde bu terimler akrabalık ilişkisini sınıflandırıyor, Yayla Yerlilerinde ise doğrudan kişiyi betimliyordu.

Ergenlik çağına ulaşan gençler, bir süre toplumdan uzak tutulduktan sonra, kadınlar ve erkekler topluluğunun üyesi olabilirlerdi. Evlilik ve boşanma bağlayıcı değildi; evli kişi, usandığı eşini terkederek ailesinin yanına dönebilir, isterse yeniden evlenebilirdi.

Yerleşme ve ekonomi. Yayla Yerlileri, kışı balığın bol olduğu ırmak boylarında geçirirlerdi. Her köyün ayrı bir avlanma alanı vardı; ama bu alan öteki köylerin halkına da açık olurdu. Kış konutları, yarıya kadar

yeraltında inşa edilenler ve çalı çırpı ile örtülen yerüstü yapıları olmak üzere iki türlüydü. Ova Yerlilerinin getirdiği çadırlar, zamanla yerüstü yapılarının yerini aldı. Olağan bir toprak ev, 1-2 m derinliğinde ve 3-12 m çapında yuvarlak bir çukurdan oluşurdu. Çatı, bir orta direğin taşıdığı dik ve yatay kirişlerle örtülürdü. Çatıda bırakılan baca deliği aynı zamanda evin tek kapısı ve penceresi idi. Eve, çatıdan merdivenle ya da direk üzerindeki çentik basamaklardan inilirdi.

Balık avında bir ya da üç dişli zıpkınlar, olta, sepet ve ağlar kullanılırdı. Tutulan balığın fazlası yüksekçe raflara asılıp kurutulur, gereğinde tüketilirdi. Yenebilen etli kökler ahşap ve boynuz saplı çapalarla kazılıp çıkarılır, topraktan yapılmış ocaklarda, kızdırılmış taşların üstünde pişirilirdi. Böğürtlen türü yabani meyveler çok tüketilirdi. Kış mevsiminde, geyik ve ayı avlanırdı. Karlı mevsimde, kar ayakkabısı ile hayvan derisinden dikilmiş elbiseler giyilirdi.

İnançlar. Öteki kültür örüntüleri gibi dinsel inançlar da ekolojiyle genel bir uyum içindeydi. Okanagonlar, "büyük ruh"u, "sakallı bir beyaz adam" olarak canlandırırlardı. İnanışa göre rüzgâra, gök gürültüsüne, öteki doğa olaylarına hep ruhlar yön verirdi. Ayrıca insanları koruyan, hayvan biçimli ruhlara da inanılırdı.

Eriştirme töreninde, adayın koruyucu ruhla tanışmasına önem verilirdi. Kimin avcı, savaşçı ya da şaman olacağına ancak ruhlar karar verebilirdi. Şamanlar, kötü ruhları kovarak hastaları tedavi ettikleri gibi, ölülerin çalıp götürdüğü ruhları da geri getirebilirlerdi. Balık ve öteki turfanda besinler için şükran törenleri yapılırdı. Kış Dansı törenine katılanlar, simgesel olarak kendi koruyucu ruhlarının rolüne girerlerdi.

Çağdaş gelişmeler. Atın ve atçılığın 18. yüzyılda bölgeye girmesi ve 1780'lerden sonra görülen salgın hastalıklar, Yayla kültürünü derinden etkileyip değiştirdi. Yalvaç Dansı ve Hayalet Dansı dinleri, yerel kültür ile Hıristiyanlığın ortak bir ürünü idi. Yerliler, sanki öbür dünyada gibi dans ederek bu dünyadan ötekine geçişi hızlandırabileceklerine inanırlardı. Kürk avcıları ve tüccarlarının 19. yüzyılda bölgeye girmesi de geleneksel kültürü etkiledi. Avrupalı göçmenler, altın arayıcıları ve Yerliler arasında uzun çatışmalar oldu. Topraklarını yitiren Yerliler özel kamplara yerleştirildi.

20. yüzyılda, beyazlarla Yerliler arasındaki ilişkinin artmasıyla, yerleştirme kamplarında karma kültürler ortaya çıktı. Yayla Yerlilerinin, açık bir kimlik duygusu ile dinlerinin ve ekonomik düzenlerinin bazı özelliklerini koruyabildikleri söylenebilir.

BÜYÜK HAVZA YERLİLERİ. Büyük Havza Yerlileri yaklaşık 1.000.000 km²'lik bir alana dağılmıştı. Bugünkü Oregon, Idaho, Wyoming, Colorado, Utah ve Nevada eyaletlerini içine alan bölgede 250 km²'ye 1-12 kişi düşüyordu.

Tahoe Gölü çevresinde yaşayan Vaşolar, California bölgesindeki dillere benzeyen Hokan öbeğine bağlı bir dil konuşurlardı. Bölgenin geri kalan kesimlerinde yaşayan Yerlilerin dili ise Numik idi. Eskiden Yayla Şoşoncası olarak adlandırılan Numik dili, Yuta-Aztek dil ailesindendir.

Töreler ve örgütlenme. Geçen yüzyılın Havza Yerlileri, at kullanan ve kullanmayan gruplara ayrılmıştı. At kullananlar, vadinin kuzey ve doğu kesimlerinde, kullanmayanlar ise güney ve batı yörelerinde toplanmıştı. At kullanımı, 1680'lerde Ovalar Bölgesi Yerlilerince benimsenerek kuzeye yayılmış, 1800'lerden sonra Havza Yerlilerine ulaşmıştı. Havza Yerlileri, at kullanımına geçmeden önce besin toplayarak yaşarlar, besin bulmak zorundaki büyük topluluklar kısa sürede dağılmak zorunda kalırlardı. Bu nedenle geleneksel toplumsal örgütlenmeler küçük ve gevşek dokuluydu. Bu yapısal gevşeklik at kullanımına geçildikten sonra da sürdü.

Temel toplumsal birim akrabalık gruplarıydı. Ana, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileye kan ya da evlilik bağıyla katılanlar da bu grupların üyesiydi. Soy çizgisi, hem ana hem baba yanlı olabildiği için, kişiler bir yandan ötekine kolaylıkla geçebilirdi. Çapraz kuzen evliliği (dayı kızı ile hala oğlu) yaygın, *sororat* (erkeğin, ölen karısının kız kardeşiyle evlenmesi) ve *levirat* ise zorunlu idi.

Yerleşme ve ekonomi. Numikler ve Vaşolar, iki türde konut yaparlardı: Yaz için yarım çember biçiminde rüzgâr kesiciler, kış için ise kubbesi sazla örtülü konutlar. Buna karşılık atlılar, Ova Yerlilerininkine benzeyen çadırlar kurarlardı.

Havza Yerlileri, basit ve taşınır el aletleri, ok-yay, yontuk taştan bıçak, kazma çubuğu, sepet, ağ ve tohum öğütücü taşlar kullanırlardı. Batı Şoşonlar ve Güney Payutlar, kahverengi kaba çömlekler yaparlardı. Balıkçılık yörelerinde, olta, misina, ağ, zıpkın ve balık kapanı kullanılırdı. Kuzey Payutlar ise, göçmen kuşları yanıltmak için yapma ördeklerden yararlanırlardı; tavşanları ağla avlamaya elverişli bir teknik de geliştirmişlerdi. Havza Yerlileri ayrıca 200'den çok bitki türünü besin olarak tüketirlerdi. 1850'lerde kürk ticaretinin başlamasına değin artı ürün ve alışveriş ilişkileri çok sınırlı kaldı.

İnançlar. Dinsel kavramlar, güçlü varlıklar ve iki kişilikli ruhlar üzerine kurulmuştu. Yerli söylenceleri, avcı insanın kozmogoni ve kozmoğrafyasını yansıtıyordu. Havza Yerlileri arasında kurt, çakal, ayı ve dağ aslanı gibi hayvanların insanın atası olduğuna inanılırdı. Bu hayvanlar, insan biçiminde daha önce de yaşamış, canlılar dünyasını yaratmış, doğa ilişkilerini düzenlemişti. Hayvanlar, kuşlar ve doğal olaylar yaşamı yöneten güçler ailesini oluşturuyordu. Kadınlar da şaman olabilirdi; şamanlara karşı çıkanların hemen öleceğine inanılırdı.

Çağdaş gelişmeler. Güney Yutalar, 1600'lerden beri İspanyollarla kültürel ilişki içindeydi. Önce kürk ticareti, sonraları madencilik, hayvancılık ve çiftçilik, Yerlilerin besin toplama alanlarını ortadan kaldırdı. Yutalar, Şoşonlar ve Kuzey Payutlar, beyazların bölgeye sızmasına karşı direnmeye çalıştılarsa da, başarılı olamadılar. 1870'te hâlâ hayatta olanlar, yerleştirme kamplarında yaşamak zorunda bırakıldılar.

Önce 1870'te ve ikinci kez 1890'da yayılan Hayalet Dansı dini, Avrupalıların geldikleri yere dönmeye zorlanabileceği inancına dayanıyordu. Yerliler durmadan topluca dans ederse, Avrupalılar kaçacak, onlar da eski mutlu günlerine dönebileceklerdi. Kuzey yöresinde yaygın olan Meskal dini ise (peyote kaktüsünün meskalin içeren uyuşturucu tomurcuklarını yiyerek kendinden geçmeye dayalı ibadet biçimleri) Yerliler arasında kurulan Hıristiyan kiliseleri içinde eridi. Doğu Şoşonlar ile Yutalar ise Ova Yerlilerinden Güneş Dansı'nı aldılar; bu geleneğe göre sağlık ve varlık için dört gün sürekli dans edilirdi.

GÜNEYBATI YERLİLERİ. Yerli nüfusun üçte birinden çoğu ABD'nin güneybatısında yaşadığı için Kayalık Dağlar ile Meksika'daki Sierra Madre arasındaki kurak ve çorak Arizona ve New Mexico eyaletleri, en önemli kültür bölgesi olmuştur. Bölge Yerlileri dört grupta toplanabilir: Colorado Irmağı kıyısında yaşayan eski Yuma kabileleri; Gila Irmağı boyunca ve Santa Cruz Irmağının batısında yaşayan Pimalar ve Papagolar; Colorado Yaylası ile Orta Rio Grande Vadisinde yaşayan Pueblolar; Colorado'da Hopi köylerini çepeçevre saran Navaholar.

Töreler ve örgütlenme. Bölge Yerlilerinin davranış örüntüleri, hem öteki bölgelerden hem de birbirlerinden oldukça farklıdır. Yumalar, doğaüstü güçler edinmek için, şarkılar söyleyip düşlere dalarlardı. Papagolar da büyüsel güç kazanmak için uyuşturucu olarak şarkı söylerlerdi. Pueblo kültürünün bir uç çizgisini oluşturan ve çorak bir yörede kuru tarımla yaşayan Hopiler ise savunmaya ve barışa önem verirlerdi. Varlığını sürdürebilmek için, bireyin doğal ve doğaüstü güçlerle işbirliği yapması gerekirdi. Su kaynakları zengin olan Zunilerin, Hopilerden farklı bir davranış örüntüsü vardı. Hopiler bütünlüğe, Zuniler ise ayrıntıya ağırlık verirlerdi. Sonradan gelen Navaholar ise, hareketli ve saldırgan bir yaşam biçimi seçtiler.

Yerleşme ve ekonomi. Yerliler için en elverişli yaşam bölgesi, Aşağı Colorado Irmağının taşkın yatakları idi. Yumalar bu bölgeye 18. yüzyılda yerleştiler. Her köyde, birkaç geniş aileden oluşan ve kumla kapalı dörtgen evlerde oturan bir klan yaşardı. Hane başkanları, köy konseyine üyeydi. Üyelerden en yaşlı ve bilge olanı konseye başkanlık ederdi.

Pima-Papago kültürü Yuma kültürüne benzemekle birlikte, güneybatı çöl kültürü geleneğinin ikinci bir kolu sayılabilir. Burada sulama kanalları önemliydi. Yaz mevsimini izleyen yağışlı dönemde ikinci ürün ekilirdi. Yüksek verim nedeniyle bölgeye göçmenler dolmuştu. Her Papago köyünde birbiriyle akraba olan birkaç geniş aile bulunurdu. Pueblo köyleri daha bağımsızdı. Köyler, birbiriyle akraba geniş ailelerden oluşurdu. Anaerkil aile kuraldı. Büyük törenler, tek bir klanın değil, tüm *pueblo*'nun (köy) erişkin erkeklerinin gönüllü üye olduğu gizli bir topluluğun sorumluluğundaydı.

Hopiler, pişmiş topraktan kap kacak yaparlardı. İlk maden ocaklarını da onlar kurmuşlardı. Teva dilini konuşan Doğu Pueblolar, toplumsal ve törensel işler için çok gelişmiş bir örgütlenme oluşturmuşlardı. Atabask dilini konuşan Apaçiler ve Navaholar, bölgenin hem en yeni hem de en saldırgan halklarıydı. Navaholar 17. yüzyıl başlarında yerleşik düzene geçmişler, tarımı, dokumacılığı ve hayvancılığı Pueblolardan öğrenmişlerdi. Navaholarda aile, kız kardeşlerle kocalarından, onların evli kızları ile eşlerinden, evlenmemiş oğul ve torunlardan oluşan anaerkil bir gruptu. Geniş aile, aynı zamanda bir üretim birimiydi. Bu aileler, aynı ana soyundan geldiğine inanan 60 kadar klana ayrılırdı. Klan içinden evlenmek yasaktı. Komşu aileler, tarım ve sulama işlerinde bir önderin yönetimi altında işbölümü yapar, bu topluluk 5-30 bin hektarlık bir yöreyi yönetirdi. Topluluk üyeleri hep birlikte Navaho kabilesini oluştururdu.

Apaçiler, güneybatının en az anlaşılabilmiş halkıdır. Pueblolara ve Navaholara benzeyen Batı Apaçilerden, 19. yüzyıla değin güçlü bir savaş örgütü ile avcılık geleneğini sürdüren Çirikahuva Apaçilerine kadar uzanan kültürel bir çeşitlilik gösterir. Apaçilerde geniş aile genellikle iki yanlı idi. Çocuk bakımı, besin ve yakacak toplama, dikiş, sepet ve kap kacak yapımı kadınların görevi idi. Erkekler silah yapar, avlanır ve savaşırdı. Savaşta başarı, kabile reisinin gücünü artırırdı. Eğitim, yetişkinlerin en önemli

sorumluluklarındandı. Üç-dört yaşlarına değin çocuğu sınırsız bir sevgi ve hoşgörüyle yetiştirir, ağlayan çocuğu emzirirlerdi. Tuvalet eğitimi yavaş yavaş geliştirilirdi. Beşik tahtasına bağlanan bebek, büyüklerle aynı düzeyde olacağı bir yükseklikte duvara asılırdı; bunun amacı bebeğin güvenlik duygusunu güçlendirmekti. Cinsler arasında işbölümü erken yaşta başlardı.

Papagolar ve Pimalarda, erkekler kadınlara, yaşlılar gençlere üstün görülürdü. Aile, en yaşlı erkeğin yönetimi altında yaşardı. Yaşam içinde karşılaşılan türlü bunalımları simgeleyen aşama törenlerine önem verilirdi.

İnançlar. Aşama törenleri, dinsel inançların bir yansımasıydı. Pueblolardaki yağmur ve bereket törenleri, doğal ya da doğaüstü her türlü canlıyı kapsayacak kadar anlamlıydı. İnanışa göre herkesin toplu katkısı olmasa, güneş "kış evi"nden dönmez, yağmurlar yağmaz, ekinler büyümezdi; insanın ortak çabası olmasa, evrenin kurulu düzeni bozulurdu. Yumalarda ise, başarı için gerekli doğaüstü güçler, düş ile kazanılırdı. Tarım, avcılık ve toplayıcılık ikincil işlerdi.

Apaçilere göre evren, bitki ve hayvanlardan, büyücülerden, insan ve insanüstü varlıklar ile kaya ve dağların simgelediği değişik güçlerden oluşurdu. Her güç, evrenin iyilik-kötülük dengesini etkileyebilirdi. Dinsel törenlerde, her biriyle ayrı ayrı konuşup pazarlık edilebilen bu güçleri büyü yoluyla etkilemeye çalışılırdı.

Navaholların törenleri de ruhlar dünyasının denetimine yönelikti. Onlara göre doğadaki güçler, tehlikeli sayılan ama ne yapacağı pek bilinmeyen çok sayıda bağımsız varlığa dağılmıştı. Bunlar iki ana sınıfta toplanırdı: Yeryüzü Varlıkları ve Kutsal Varlıklar. Navaholar, yerleşik düzene ve el sanatlarına yönelince, bireyin doğal ve toplumsal çevresiyle uyumunu sağlayan görkemli ve renkli *sing* törenleri geliştirdiler.

Çağdaş gelişmeler. Her yerel topluluk, değişen nüfus ile doğal kaynaklar arasındaki dengeyi sürdürmeye çalışıyordu. Dengenin bozulmaması için, topluluğun bir kesimi ana gruptan ayrılarak daha uygun bir yöreye yerleşiyordu. Kural olarak, ayrılanlar, ana grubun bir tıpkısı olarak düzenlenirdi.

Navaho-Apaçi Yerlileri, İspanyol misyonerlerinin Hıristiyanlaştırma çabalarına başarıyla karşı koydular. Papagolar kendilerine özgü bir Hıristiyan mezhebi kurdular. Pueblolar Katolik bir görüntü arkasında kendi dinlerini sürdürdüler; Batı kültürüne teslim olmadılar, kültürel varlıklarını yaşattılar.

Hemen bütün kabilelerde bugün de özgün Yerli dilleri konuşulmaktadır. Yaşayan diller, Yerlilerin geleneksel kültürlerini ayakta tutmaktadır. Hıristiyan olan Yerlilerde bile geleneksel dinsel törenlerin uygulandığı görülür. ABD yönetimi altında, Yerlilerin kamp yaşamında önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bazı kabilelere yönetsel özerklik de tanınmıştır. Okullar, hastaneler yapılmış, sulama kanalları ve yollar inşa edilmiş, ulaşım ve iletişim sistemleri kurulmuştur. Bütün bunlara karşın, Yerlilerin gelir düzeyi ortalamanın gene de altındadır.

OVALAR BÖLGESİ. "Amerika Yerlisi" imgesine en çok yaklaşan halklar, Mississippi ile Kayalık Dağlar arasında kalan ovalarda yaşar. Bunlardan Dakotalar (daha yaygın adıyla Siular) tümüyle bağımsız siyasal birimler halinde yaşar. Şayenlerin kuzey ve güney grupları aynı töre birliğini korurken, Pavniler birbirinden bağımsız dört gruba bölünmüştür. Şayenler doğudan, Yutalar ise batıdan göç etmişlerdir.

Ovalar bölgesinde geçmişte altı dil öbeği vardı. Algonkin dillerini konuşan Karayaklar, Arapaho-Atsinalar, Ova Krileri ve Ocibualar kuzeyde, Şayenler orta kesimde yaşardı. Mandanalar, Hidatsalar, Crowlar (Apsarokeler), Dakotalar, Omahalar ve Ayovalar Siu dillerini konuşurlardı. Pavniler, Arikaralar ve Viçitalar Kaddo öbeğine, Şoşonlar ve Komançiler ise Yuta-Aztek öbeğine giren dilleri konuşurlardı. Kuzeyde yaşayan Sarsiler ile güneyli Kiyova Apaçilerinin dilleri Atabask öbeğindendi. Kiyova-Tano dillerini konuşan tek halk Kiyovalardı. Bölgede, el ve parmak göstergelerinden oluşan, hemen her kabilenin anladığı bir işaret dili de vardı.

Töreler ve örgütlenme. Ovalar kültürünün en eski evcil hayvanı köpekti. İspanyolların 16. yüzyılda getirdiği evcil at, kısa zamanda bölgeye yayıldı. Yerli halkın çoğu 18. yüzyılda at üstünden inmez olmuştu.

Ova kültürleri, bireyciliğe ve saldırganlığa ağırlık verir, aşırılığı vurgulardı. Erkekler arasında çatışma öylesine yaygındı ki, kabile meclislerinde düzeni sağlamak için askeri bir örgütlenmeye gerek duyulmuştu. Ünlü ve güçlü savaşçıların, yakınlarına karşı alçakgönüllü ve hoşgörülü olması beklenirdi. Çoğunluğu atlı göçebelerden oluşan Yerli kabileleri arasında, sebze-meyve yetiştiren, bostancılık ve çömlekçilik yapan yerleşik köyler de vardı.

Göçebe kabilelerde yerel birim, besin toplayıcı oymaklardı. Oymaklar, birbirleriyle savaşmazlar, ama ana kabileye de katılmazlardı. Dakotaların yarı yerleşik oymakları da bağımsız köylerde yaşardı. Oymaklar ve köyler, ailelerden ve daha geniş akrabalık birimlerinden oluşurdu. Akrabalar arası evlilik bazı sınırlayıcı kurallara bağlanmıştı. Ama dul kalmış akraba (yenge ya da enişte) ile evlenme kuralı da vardı. Tek eşli evlilik yaygın olmakla birlikte, erkekler, birbiriyle kız kardeş olan birden fazla eşle evlenebilirdi. Evlilik aileler arası bir alışveriş sayılırdı. Kızlara başlık ödenir, gelinin bakire olmasına dikkat edilirdi. Çapkın erkek yiğit sayılır, eşine sadık kalmayan kadın ise cezalandırılırdı.

Damat ile kayınvalide, saygı gereği birbiriyle konuşamaz, hatta birbirine bakamazdı. Bazı kabilelerde gelin-kayınpeder tabusu da vardı. Ama baldızla ve yengeyle ilişkiye büyük serbestlik tanınırdı. İki yanlı soy tercihi yanında, ana ya da baba soyunu sürdüren aileler de vardı. Belli bir kabile düzeni içinde, kimi klanlar birbirini daha yakın görürdü.

Mandana köyünün kuşbakışı görünümü, 1832; George Catlin'in yağlıboya çalışması
National Museum of American Art, Smithsonian Institution

"Komançi Atlı Savaşçıları", 1834; George Catlin'in yağlıboya çalışması
Ulusal Sanat Galerisi, Washington, D.C.
National Collection of Arts, Smithsonian Institution, Washington, D.C. Mrs. Sarah Harrison armağanı

Kabile içinde kalıtsal bir sınıflaşma olmamakla birlikte, bireysel hiyerarşi çok önemliydi. Yoksul bir kişi savaştaki kişisel başarısı ile yükselebilirdi. Savaş ganimetleri değerliydi. Öldürmekten çok, düşmana dokunabilmek büyük başarı sayılırdı. Başkasının atını çalmak hoş görülürdü. Kabilelerde, birbirinden ayrı dinsel ve din dışı örgütler oluşturulurdu. Savaş örgütleri, avlanma sırasında düzeni de sağlarlardı.

Eğitime çok erken ve oyunla başlanırdı. Küçük çocuklar kör başlı ok ve yaylarla oynar, hareketli cisimleri okla vurmayı öğrenirlerdi. Çocuklar arasında avcılık yarışmaları düzenlenirdi. Kız çocuklara ev işleri öğretilirdi. Oyunla çalışmanın kesin sınırları çizilmemişti. Erkek çocukların ilk başarıları önemli sayılır ve kutlanırdı. İlk avını vuran delikanlı törenle büyükler derneğine kabul edilirdi. Anayanlı ailelerde dayıya, babayanlı ailelerde halaya eğitimde önemli sorumluluk düşerdi. Övme ve ödüllendirme yaygın bir özendirme aracı olarak kullanılırdı.

Ekonomi. Göçebeler yıl boyunca çadırda yaşar, yarı yerleşik kabileler ise mevsimlik olarak çadıra çıkardı. *Tepee*(*) adı verilen koni biçimindeki çadırlar üç-dört orta direk üzerine oturtulurdu. Taban çevresinde daha küçük direkler bulunurdu. Tepede bırakılan baca deliği istendiğinde kapatılırdı. Çadırın üstü, tabaklanmış bizon derisi ile örtülürdü. Yerleşik kabileler çadırdan daha büyük toprak konutlarda yaşardı. Konutun, kubbe biçiminde tasarlanan çatısı toprakla örtülürdü.

Göçebeler, bizon, antilop ve geyik avlarlardı. Av topluluğun ortak malı sayılır, paylaşılırdı. Bostancılıkla uğraşan kabileler, mısır yanında, fasulye, kabak ve ayçiçeği de yetiştirirdi. Tarım işlerinde çalışan kadınlar çok basit tarım araçları ve çapalar kullanırdı. Maden çağından önce, ev ve el aletlerini kemikten, boynuz ve taşlardan yontarlardı. Sepetçilik ve çömlek yapımı köylü işi sayılırdı. Göçebeler ile yerleşik köylüler arasında takas yapılırdı.

İnançlar. Ovalar Bölgesi Yerlileri, günlük işlerle kutsal görevler, büyü ile din arasında ayrım yapmazdı. Ama düş görmeye büyük önem verirlerdi. Bedene dışardan giren yabancı bir maddenin hastalığa yol açtığına inanılırdı. Hekimlik, şamanlık ile rahiplik aynı kişide birleşebilirdi.

Bazı kabileler, ötekilere üstün tek bir ruhun var olduğuna inanırlardı. Şayenlere göre, "Yukarıdaki Bilge" herkesten daha çok ve daha doğru bilirdi. Atsinaların ve Pavnilerin de buna benzer "yüce tanrı" inançları vardı. Törenler çok gelişmişti. Her yaz yapılan "Güneş Dansı"na bütün kabile katılırdı. Adağı olanlar, bu törende adaklarını yerine getirirlerdi. Birkaç gün süren tören sırasında kendilerine işkence edenler de olurdu.

Çağdaş gelişmeler. Ovalar Bölgesi Yerlileri, madenden yapılmış silah ve araçları Avrupalılardan öğrendiler. Bu, geleneksel sanatları olumsuz yönde etkiledi. Yaygınlaşan kürk ticareti de kültür yaşamını ve töreleri değiştirdi. Deri işlerini kadınlar yaptığı için, başarılı avcılar birden çok kadınla evlenmeye başladılar.

Bölgeden geçen konvoylar ve batıya doğru ilerleyen demiryolu yapımı, beyazlarla Yerliler arasında sürtüşmelere yol açtı. Yerliler arasındaki dayanışma ve birliği güçlendirdi. Ama Yerliler, sonunda üstün teknolojiye yenildiler ve kendilerine ayrılan kamplara yerleştiler. ABD resmî politikası, Yerlileri okuryazar çiftçilere dönüştürmeyi amaçlıyordu. Oysa göçebeler bir türlü yerleşik yaşama geçemediler. Çapa tarımını bilen kadınlar, pulluğun getirdiği yeni işbölümüne direndiler. Mülkiyet hukuku ve soyadı uygulaması da tepkilere yol açtı. Beyazların okullarını bitirenler kendi insanlarına yabancılaştılar. Bazı kabileler Hıristiyanlığı kabul ederken, Meskal dini de yaygınlaştı.

DOĞU ORMANLARI YERLİLERİ. Amerika kıyılarına ayak basan Avrupalı göçmenler, ilk kez, Doğu Ormanları bölgesinin Yerlileriyle karşılaştılar. Superior Gölünden Atlas Okyanusu kıyılarına uzanan bu bölgede yaşayan Yerliler, Irokua, Algonkin ve Siu dillerini konuşuyorlardı. Mohavkları, Oneydaları, Onondagaları, Kayugaları, Senekaları ve sonraları da Tuskaroraları içine alan Irokua Birliği ile Huron Birliği, Tionontatiler, Viyandotlar, Venrorononlar, Erieler ve Suskehannalar Irokua dillerini konuşuyorlardı. Algonkin dillerini konuşanlar, Pasamakodiler, Malekitler, Abnakiler, Penobskotlar, Penakuklar, Massachusetts kabileleri, Nosetler, Vampanoaglar, Narragansetler, Mohikanlar, Vapingerler, Montauklar, Delaware kabileleri, Povatanlar, Ocibualar, Menominiler, Sauklar, Kikapoolar, Miamiler ve Illinois kabileleriydi. Siu dillerini konuşan Vinebagolar da Doğu Ormanları bölgesinde yaşıyordu.

Yerleşme ve ekonomi. Tarıma elverişli olmayan Büyük Göller yöresi dışında, bölgede Irokuaların "üç kız kardeşler" adını verdiği mısır, fasulye ve kabak yetiştirilirdi. Ama Irokualar tümüyle bu tarıma bağımlı değildi. Orman içi ve çevresindeki avcılık-toplayıcılık da yaygın ve verimliydi. Üretimin belli mevsimlerde yoğunlaşması yıllık dinlenceler için Yerlilere bol zaman bırakırdı. Yemekler, ağaç kaplarda pişirilir, tahta kaşıklarla yenirdi.

Bölge Yerlilerinin yaşam biçimi, "orman kültürü" olarak da adlandırılır. Orman Yerlileri, konut yapmak için kolayca kereste elde edebiliyorlardı. Göller bölgesinde *vigvam*(*) adı verilen bir tür çardak, Irokua yurtlarında ise uzunevler yapılırdı. *Vigvam* kubbe, uzunev(*) ise tonoz biçimindeydi; Batılılar geldikten sonra bu tonoz, beşik çatıya dönüşecekti. 6 m genişliğindeki evlerin boyu 20 - 70 m arasında değişirdi. Evin ortasında bir ocak bulunurdu; orta boy bir evdeki beş ocak çevresinde toplam on aile yaşardı. En yaygın erkek giyimi bel kemerine asılan bir deri önlüktü. Süse, süslenmeye ve vücut boyamaya önem verilirdi.

Örgütlenme. Çevre ve yaşam koşulları, geniş ve karmaşık örgütlenmeler gerektirmiyordu. Kurumlar ve ilişkiler, bireyin kendine güvenmesine ve özgüvenin gelişmesine elverişliydi. Cinsler arasında işbölümü vardı; ev, bahçe ve çocuk hizmetleri kadınlara, konut yapmak, alışveriş, avcılık ve savaş ise erkeklere uygun işler sayılırdı.

Temel toplumsal birim, belli bir yöreyi ve belli bir ortak kimliği paylaşan oymaklardı. Oymakların birleşmesiyle kabileler, kabilelerin anlaşmasıyla siyasal birlikler kurulurdu. Siyasal birlikler, güçlü merkezi yönetimlere dayanmaktan çok, gevşek ve gönüllü ittifaklara benzerdi. Babadan oğula geçen başkanlık, kişisel güce de dayalıydı. Başkanlar, sorunlara ortak çözümler bulan önderlerdi; oybirliği sağlanmadan uygulamaya geçilmezdi ve oybirliği koşulu, bazen gecikmelere yol açardı. Danışma konseyleri uzun sürerdi. Toplantılara, tek bir çubuktan "duman çekme" töreniyle başlanırdı.

Bölgede en güçlü siyasal örgüt Irokua Birliği idi. 15. ya da 16. yüzyılda kurulan birliğin amacı, üyeleri arasında barışı korumak ve sürdürmekti. Avrupalı göçmenlerin baskısı, bu birliği daha da güçlendirdi. İşlenen her suçun karşılığında ödenecek bir mal cezası vardı. İç barış için kurulan birlik, giderek komşularına ve düşmanlarına karşı etkili bir savaş örgütüne dönüştü.

Tarımsal üretimin daha yaygın olduğu güney yörelerinde, *sib* adı verilen klan örgütleri vardı. Klanlar ayı, kurt, şahin ve geyik gibi hayvan adlarıyla anılırdı. Soydaş anlamına gelen totem, Avrupa dillerine Algonkin dillerinden geçmiştir.

Ataerkil ailelerde çocuklar baba soyundan sayılırdı. Dış evlilik kuralı yaygındı. Bireylere klana ait adlar hazinesinden seçilen uygun bir ad verilirdi. Aynı ad iki kişiye verilemezdi. Ölen reisin yerine, kadınlar aynı klandan yeni bir reis seçerlerdi. Eğer öteki reisler de bu seçimi onaylarsa, yeni reise eskisinin adı verilebilirdi. Hasat ve toplama mevsimlerinde şenlik yapılırdı. Klanlar, birbirine karşı sorumlu yarımlara bölünürdü. Bunlar, birbirinden gelin alır, birbirinin cenazesini kaldırırlardı.

İnançlar. Orman Yerlilerine göre hastalıkların nedenini ve tedavi yöntemini bilmek için düş görmek gerekirdi. Kararlar en son görülen düşe göre verilirdi. Bir anlamda, düş ormanlar ülkesinin tanrısıydı. Düş, mistik bir ruh ya da inanç kaynağından çok, kişinin kendini tanımasına yardımcı bir araç ya da aynaydı; gerçeğin bilinçaltındaki sesi ve diliydi. Bilinçaltını konuşturan bitkisel ilaçlara bu yüzden değer verilirdi. Algonkin dilindeki *Manitu*, Siu dilindeki *Vakan*, Irokua dilindeki *Orenda*, doğaüstü ruhlarla yakından ilgiliydi.

Çağdaş eğilimler. Yerliler, göçmenlerin taşıdığı salgın hastalıklara direnemediler. Beyazların, toprak edinme ve yayılma saldırılarına da karşı koyamadılar. Sayıları giderek azaldığı gibi, oybirliğiyle aldıkları ortak kararlar da genellikle yavaş işliyordu. Kurtuluşu Hıristiyanlaşmakta ve beyazların kültürünü kendilerine uyarlamakta buldular. John Eliot'ın Kitabı Mukaddes'i Algonkin diline çevirmesi, Yerlilerin Batı kültürünün etkisine girmelerini hızlandırdı. Yerlilerin büyük bölümü, yaşadıkları toprakları satarak batıya göç ettiler.

Irokualar, kıyılardan çok iç yörelerde yaşadıkları için, beyazların yayılmasına daha iyi direnebilecek durumdaydılar. Bu yüzden Avrupalı göçmenlerle ticaret ilişkisini sürdürmeye çalıştılar. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında güçleri tükenince ya kuzeye (bugünkü Kanada sınırına) doğru çekildiler ya da ABD yönetimini kabul ettiler. Yitirilen kültürel varlık zamanla bazı dinsel hareketlere dönüştü.

GÜNEYDOĞU YERLİLERİ. Güneydoğu bölgesi, oldukça yüksek nüfus yoğunluklarını rahatça besleyebilen bir kültür alanı idi. Toplamı 100 bini bulan nüfusun büyük bölümü avcılık-toplayıcılıkla geçinir, iç kesimlerde yaşardı. Yalnız Güney Florida Yerlileri balıkçılıkla uğraşırdı. Nüfus, bağımsız köylere ve aynı kabileden sayılan küçük birimlere dağılmıştı.

Bölge nüfusunun çoğunluğu Muskogi ailesine bağlı dilleri konuşuyordu: Çoktav, Çikasov, Apalaş, Alabama, Kovasati, Hiçiti, Mikasuki, Krik ve Seminole dilleri bunlar arasındaydı. Aşağı Mississippi Vadisinde konuşulan diller (Naçez, Tunike, Çitimaça ve Atakapa dilleri), Muskogi ailesiyle uzaktan akrabaydı. Florida Yerlilerinin konuştuğu Timukua dilinin kökeni ise tartışmalıdır.

Güneydoğu bölgesinde, Siu ailesine girmekle birlikte oldukça farklılaşmış olan Tutelo, Biloksi, Ofo ve Katavba dilleri de konuşuluyordu. Çerokiler, güneydoğuda Irokua dillerini konuşan tek kabileydi. Bölgenin Batı sınırında yaşayan Kaddo ailesi de Siu ve Irokua dillerine yakındı. Mobil dili ise bölgede her kabilenin konuştuğu ortak ticaret diliydi.

Güneydoğu tek bir kültür örüntüsü ile tanımlanamayacak kadar çeşitlenmiş ve karmaşık bir bölgedir. Doğal çevre, türlü uyarlanmalara elverişli bir ortam yaratmıştır. Kuzeyden ve batıdan da değişik kültür öğeleri gelmiştir. Bölgenin Antil Adalarıyla da kültürel ilişkisi olmuştur. Kamıştan yapılmış üfleme tüfeği, çift örgülü sepetçilik, müzik ve şenlik öğeleri, Güney Amerika'nın kuzeyinde yaşayan Yerlilerin etkilerini gösterir. Bölgenin Orta Amerika (Meksika, Orta Amerika ve Batı Hint Adaları) ile de Tarihöncesi ilişkileri olmuştur. Din ve sanat biçimlerinde Meksika Yerlilerine benzerlikler görülür.

Örgütlenme ve yerleşme. Güneydoğuda temel toplumsal birim, köy ve kasaba yerleşmesiydi. Köy yerleşmeleri dağınıktı; kasabalar ahşap çitlerle korunmuştu. Kasabalar tören, tapınma ve yönetim merkezleriydi. Bölge Yerlileri, çember tabanlar üzerine konik çatılı "sıcak" kış evleri, dörtgen plan üzerine de saz çatılı, bacalı yaz evleri yaparlardı. Kaddolar, otla örtülü kubbeli çadırlarda yaşıyordu. Konutlardan ayrı kiler ve yemek evleri de vardı. Köyler ve kasabalar büyük ölçüde özerkti. Her köyün kendi yöneticisi vardı.

Kimi soy gruplarında başkanlık babadan oğula geçerdi. Başkanın ağırlığı, neredeyse tanrısal kökenli bir yetki kullanan kraldan, barışa ve oybirliğine ağırlık veren bir önder konumuna kadar değişiyordu. Tabakalaşma ileri düzeydeydi; Çitimaçalarda bir kast sistemine dönüşmüştü. Aile düzeni, anasoyu üzerine kurulmuştu. Klanlar, toplumsal denetim, törenlerin korunması ve suçun önlenmesi açısından büyük önem taşıyordu.

Evlilik töreninde, güvey geline av eti sunar, gelin ise tarım ürünleriyle karşılık verirdi. Evlilik öncesinde cinsel ilişkiye izin verilebilirdi. Ana yanında kalan genç evliler bir süre sonra kendi evlerini açarlardı. Birinci eş razı olursa, çok eşle evlilik de olanaklıydı. Annenin sütü kesilinceye değin emzirme sürerdi. Çocuğun eğitimi anneye düşerdi. Erkek çocuklar sonradan dayı ya da babasoyu yanına giderlerdi. Çocuğa ceza verilmezdi. Erkek çocuklar oyun ve eğlence içinde, kızlar ise sıkı bir disiplinle eğitilirdi. Ergenlik törenleri pek önemli sayılmazdı. İlk av başarısı ve savaş ise, evlilik gibi önemli bir kutlama aşamasıydı.

Ekonomi. Kadınlar tarla işlerini yapar, ürünleri toplar, pişirir, çocuklara bakar, ev ve giyim eşyalarını üretir, dokuma, çanakçömlek yapımını da yürütürdü. Erkek tarla açar, ev yapar, tören araçlarını üretir, savaşa giderdi. Kalıcı yapılar olan evler, verimli topraklar üstünde kurulurdu. Kışın evlerini ve köylerini terk eden Yerliler, ormanlarda besin toplamaya ve avcılığa çıkarlardı.

Ana besin mısırdı, fasulye ve kabak ikinci besindi. Bostanlar, çapa ile çukur açılarak ekilirdi. Artı ürün kurutularak saklanırdı. Ayçiçeğinden yağ çıkarılır, ceviz ve pekan cevizi yanında üzüm ve erik gibi çeşitli meyveler de yetiştirilirdi. Tek evcil hayvan köpekti.

İnançlar. Güneydoğu Yerlilerinin dinsel inançlarında ekolojik dengenin ağırlığı vardı. Doğanın iyi ve kötü ruhlarla dolu olduğuna, öldürülen insan ruhunun, öldürenden öç alacağına inanılırdı. İnanışa göre hayvanların da ruhu vardı; onlar da öç alabilirdi. Bu yüzden avcılık, yasakları ve tabuları olan kutsal bir iş sayılırdı. Hastalıkların da öldürülen hayvanların ruhundan kaynaklandığına inanılırdı. Bitkiler ise insanların dostuydu. Çerokiler, hayvanlardan gelen hastalıkların bitkilerle iyileştirileceğine inanırdı; mısırın büyüme ve hasat aşamalarında törenler düzenlenirdi. Onlara göre, yıllık kutsal ateşle borçlar ve kızgınlıklar unutulur, toplum yenilenirdi.

Dünyanın yazgısı, tanrılarla kötü ruhların savaşına bağlı idi. Doğadaki ruhların, devlerin ve cücelerin de bu savaşta işlevi vardı. Çoğu kabilede, yüce bir varlıktan, "soluğun efendisi"nden söz edilirdi. Güneş ve ateş, bu yüce varlıkla ilişkiliydi. Dünyanın dört köşesine egemen olan dört tanrı vardı.

Çağdaş gelişmeler. Avrupalı göçmenler 17. yüzyılda iç yörelere yerleşmeye başladılar. Geyik derisi karşılığında Yerlilere verdikleri ateşli silahlarla, onları kendilerine bağımlı duruma getirdiler. Yerliler, 18. yüzyıldan sonra Fransızlar, İspanyollar ve İngilizler arasında bir çıkar ve egemenlik çatışmasının konusu oldular; ABD'nin güçlenerek yayılması karşısında batıya doğru çekildiler. 19. yüzyılda, Çerokiler, Çoktavlar, Krikler, Çikasovlar ve Seminoleler bir tür yeniden doğuş çabasına girdiler. 1830'lardan sonra bölge Yerlileri, Mississippi'nın batısına doğru çekildiler. Oklahoma eyaleti, Yerli topraklarının beyaz ailelere dağıtılmasıyla kuruldu. Sağ kalmayı başaran Yerlilerin çoğu bugünkü Oklahoma'daki kamplarda yaşamaktadır. Güneydoğu bölgesinde kalan Katavba, Lambi ve Houma kabileleri, kültürel kimliklerini büyük ölçüde yitirmiştir.

MEKSİKA VE ORTA AMERİKA YERLİLERİ. Gene Bering Boğazını geçerek Asya'dan Amerika'ya göç eden Meksika ve Orta Amerika Yerlileri, ortalama 155-160 cm boyunda, ufak tefek, kahve ya da bakır renkli, düz siyah saçlı, Moğol görünüşlü insanlardır. Yüzleri basık, burunları çıkıktır. Meksika'da Avrupalı-Yerli karışımı melezler (Mestizolar) çoğunluktadır, Guatemala'da ise etnik karışım çok sınırlı kalmıştır. Ama bu bölgede "Yerli" terimi, biyolojik bir ırk sınıflamasından çok, toplumsal, kültürel, ekonomik ve dilsel özelliklerin bir toplamını belirtir.

Kültür alanları. Bölgede beş kültür ve dil alanından söz edilebilir. Güneydoğudaki Mayalar Bölgesi; Güney Meksika Yükseltileri; Orta Meksika Yükseltileri; Taraskolar Bölgesi ve Kuzeybatı Meksika. Bu alanlarda geçmişte konuşulan yüzlerce dili, dilbilimciler üst-aileler olarak sınıflamışlardır. Her üst-aile, örneğin Hint-Avrupa dilleri gibi Eskidünya dil aileleri ile aynı sınıflama düzeyinde yer alır. Hokaltekan üst-ailesi, Yuman, Seri, Koahultek, Tekislatek, Supanek ve Hikaku ailelerinden oluşur. Yuta-Aztek olarak bilinen ikinci üst-ailede, Pima, Tarakahiti ve Aztek dil aileleri yer alır. Bu üst-ailede, ölü dillerin sayısı yaşayanlardan çoktur. Maya dillerini, bölgenin öteki dilleriyle ilişkilendirme denemeleri başarılı olmamıştır. Oto-Mange üst-ailesine, Oto-Pame, Çinanteka, Zapotek, Mikstek, Popoloka, Çorotega ve Amuzgo aileleri girer. Ayrıca Tarasko, Huave ve Hinka-Lenka dil aileleri saptanmış, hiçbir aileye yerleştirilemeyen 39 kadar ölü dil bulunmuştur.

Dil ailelerinin zenginliği, Yerli kültürlerinin çeşitliliğini yansıtır. Bu kültür örüntülerini, benzerlik ve farklılıklarına göre sınıflamak olanaklıdır; ama kültür birimleri bu bölgede her zaman yerel nitelik taşımıştır. Kıtayı fetheden İspanyollar, yerel yöneticisınıfları devirerek onların yerini almışlar; binek atını, sığırı, tekerleği, demir madenini, yeni siyasal örgütlenmeleri ve Katolikliği bölgeye getirenler de gene onlar olmuştur. Bugünkü Yerli kültürü, geleneksel öğelerle İspanyol kültürünün 500 yıl süren karışımının ürünüdür.

Bölge kültürleri, her topluluğun koruyucu azizini temsil eden merkezler çevresinde, yerleşik bir düzen içindedir. Başlıca besin maddesi mısırdır. Mısır üretimine dayalı, ama onu destekleyen el sanatları ve zanaatlar vardır; her yerleşme belli bir zanaat alanında uzmanlaşmıştır.

Temel toplumsal birim ailedir. Her aile, bağımsız bir yapıda yaşar. Erkekler, yerel ayinlerin yürütülmesinden sorumludur; kadınlar ise Katoliklikten alınmış dinsel öğelerin uygulanmasında ağırlıklı işlev görür. Ekonomik yaşamın odağı pazar yeridir. Hiyerarşik aile yapısını yaşlı erkekler yönetir. Soy özdeşimi iki yanlı, miras hukuku ise baba yanlıdır. Damat adayı, bir süre kız ailesinin yanında kalarak ona hizmet eder. Çocuksuz evlilikler kolayca sona erdirilebilir.

Örgütlenme. Hiyerarşik siyasal örgütlenmenin en üst konumunda olanlar, ulusal hükümetçe Yerli topluluğun temsilcisi sayılır. Kilise ve öteki din görevlileri de hiyerarşik biçimde örgütlenir. Tüm yetişkin erkeklerin, yönetsel ve dinsel hiyerarşide yeri vardır ve hepsi, dönüşümlü olarak iki tür görevi de üstlenir. Toplumsal sınıflaşma yoktur; ama aileler ve bireyler arasında varlık ve saygınlık farkları belirgindir. Erkekler arasında yaş farkı önemlidir.

Yerlilerin yaşamında en önemli aşamalar vaftiz ve evliliktir. Hastalığın, insan bedenine bir rüzgâr gibi girdiğine inanılır. Tanrılar da insanlar gibi bir hiyerarşiye uyar; bazen bu hiyerarşinin en üstünde Hıristiyanlığın Tanrı'sı yer alır. Doğa güçlerinin yanı sıra, Hıristiyanlığın azizlerine de dua edilir. Kötü ruhlardan korunmak için çok çeşitli muskalar kullanılır. Bazı topluluklarda büyücülük kesinlikle yasaktır. İnsanların da hayvan kılığına girerek düşmanlarının canını alabileceğine inanılır. Kıskançlık, dedikodu ve hakaret şiddetle kınanır; üreticilik ve çalışkanlık yüceltilir.

TARİHÖNCESİ. Bölge Yerlileri, İÖ 7500 dolayına tarihlenen büyük iklim değişikliğine değin avcılık-toplayıcılıkla geçiniyor, mamut, lama, bizon ve yabanı at avlıyordu. İÖ 3500 dolayında mısır, fasulye ve kabak tarımına başlandı. İÖ 2500'de gereksinme duyulan besinin yüzde 10'u tarımla karşılanıyordu. İÖ 2000'de yaklaşık 100 nüfuslu ilk köy yerleşmeleri kurulmaya başlandı. Tarım kültürü İÖ 1300'den sonra hızla gelişti.

Klasik dönem İS y. 1000'e değin sürdü. Teotihuacan ve Cholula'daki kutsal piramitler bu dönemde inşa edildi. Uygarlık, dinsel yaşamda odaklaşıyordu. Toprağa bağlı köylüler ile rahipler sınıfı giderek farklılaştı. Tarımsal üretim için önem taşıyan takvim bilgisi, din adamlarınca geliştirildi. Klasik dönemin sonunda, rahipler iktidarı savaşçılara kaptırdılar. Savaş tanrıları, yağmur ve bereket tanrılarının yerini almaya başladı. İspanyol sömürgecileri, bu savaş örgütlenmesini yenilgiye uğratarak 1519-24 arasında bölgeye egemen oldular.

Çağdaş kültürler. İspanyollar, Aztek uygarlığını yıktılar ve ona bağlı devletlere egemen oldular. Avrupa'dan getirdikleri araç ve gereçlerle yeni bir tarım devrimine giriştiler. Küçük bir yöneticiler grubu olarak geniş ülkelere egemen oldular. Fatihlerin getirdiği din çok çabuk yayıldı. Temel ekonomik kurumlar, *encomienda*(*) ve Cizvitlerin kuzeyde kurduğu, kiliseye bağlı alanlardı. Sömürge döneminin sonuna doğru *encomienda* ortadan kalkarken, kiliseye bağlı alanlar da din dışı bir nitelik kazandı; giderek plantasyon ekonomisi oluştu. İspanyollar önceleri soylularla evlenerek yönetime ortak olmayı denediler; ama zamanla, bölgenin tek ve mutlak yöneticisi oldular.

Meksika ve Guatemala 1821'de bağımsızlığa kavuştu. Bu kez de yönetim, İspanyol kökenli soylular ile Mestizoların eline geçti. 1910'daki Meksika Devrimi ile, Yerlilerden yana olan güçler ilk kez iktidara geldi. Ama çağdaş Yerli yaşamını biçimlendiren etmenler, büyük ölçüde bu politikaların dışında biçimlenmektedir.

KUZEY MEKSİKA YERLİLERİ. Kuzey Meksika bölgesinin güney sınırı, Kolomb öncesindeki Orta Amerika sınırıyla çakışır. Kuzeydoğudaki Yerli halkın soyu bugün hemen tümüyle tükenmiştir. Yaşayan tek Yerli toplumu, 19. yüzyılda ABD'den göç eden Kikapoolardır. Günümüzde, yalnızca Baja California, Sonora, Sinaloa, Nayarit, Jalisco, Chihuahua ve Durango eyaletlerinde çeşitli Yerli toplulukları vardır. Bugünkü Yerli nüfusu 130 bin dolayında tahmin edilmektedir.

Bölge Yerlileri başlıca iki etnik topluluğa ayrılır: Yuta-Aztek dillerini konuşan tarımcılar ve Baja California'dan göç eden avcı-toplayıcılar.

Toplumsal yapı. Yuta-Aztek dillerini konuşan tarımcıların tek gerçek toplumsal birimi, aile ve köy topluluğudur. Kabile dayanışması ve klan özdeşleşmesi yalnızca Koralarda ve Yakilerde sürmektedir. Hem ana hem de baba soyuna bağlı olan aile, yaşlı erkeklerin yönetimindedir; ama kadının yetki ve görevleri erkeğinkine eşittir. Erkek kültü (*machismo*) görülmez. Tek eşli evlilik yaygındır. Damat adayının kız ailesine bir süre hizmet etmesi beklenir. Çocuklar, aile içinde geleneksel eğitimle yetiştirilir; okul eğitimi sınırlıdır. Bütün Yerli bölgelerinde okul bulunmakla birlikte okullara başvuru azdır.

Yerleşme ve ekonomi. Bölge Yerlilerinin geleneksel yerleşme birimi, bir tarla çevresinde toplanmış birkaç haneden oluşan çiftlikti (*rancheria*). Misyonerler, bu çiftlikleri daha büyük köyler halinde bir araya toplamaya çalıştılar. Bugün her Yerli köyünde bir kilise, bir okul, bir mahkeme ve yönetim yapıları vardır. Bazı Yerli köylerinde, Yerli olmayanlar da yaşar. Eskiden göçebe olanlar da bugün köylere yerleşmiştir. Taş, kerpiç ve bambudan yapılan konutlar, tek odalı, toprak tabanlı bacasız yapılardır. Yerde hasır, hayvan postu, bambu ve battaniye üzerinde uyunur. Başlıca besin kaynağı olan mısır kutsal sayılır. Ormanlık yamaçlarda, ağaç kesimiyle açılan tarlalar karasabanla sürülür. Yalnızca Yakiler, makineli tarıma geçmiştir. Tahıl ürünü tüketime yetmediği için yabani sebze ve meyve de toplanır. Yerliler, geçici işçilik ve hayvan satışıyla kazandıkları para ile pazarda alışveriş ederler.

İnançlar. Bölge Yerlilerinin çoğu Katolikliği benimsemiştir. Dinsel törenler, güçlü, etkili bir kültürleşme sürecini yansıtır. Eski tanrılar Hıristiyan azizlerinin adlarıyla anılır. Dinden sağlık, yağmur ve bol ürün beklenir. Protestanlığı yaymaya çalışan misyonerler de vardır. İspanyol geleneğini sürdüren halk hekimlerinin yanı sıra şaman-hekimler de vardır.

Çağdaş gelişmeler. İspanyol yönetiminden kurtulan Kuzey Meksika Yerlileri, 19. yüzyıl boyunca kararlı bir dönem yaşadılar. Yoksulluk, kapalılık ve tutuculuk durağan bir toplum yarattı. 1911 Devrimi'nden sonra kurulan Ulusal Yerli Enstitüsü, halkın yaşam düzeyini yükseltmeye çalıştı. Su ve sulama projeleri, kuru tarıma son verdi. Batı kıyısındaki karayolları ile gene batı kıyısına uzanan demiryolu da bölgeyi etkiledi. Ama girişimciler arasındaki toprak rekabeti ve nüfusun gitgide yoğunlaşması, bugün Yerlileri atadan kalma topraklardan uzaklaştırmaktadır. Tarahumara, Yaki ve Huykol kabileleri bugün de ayaktadır. Pimaların ve Mayaların ise modernleşme karşısında varlığını sürdürebilmesi zor gözükmektedir.

ORTA AMERİKA YERLİLERİ. Orta Amerika Yerlileri terimi, Meksika ile Guatemala'da (kabaca 14° ve 22° Kuzey enlemleri arasında) yaşayan, kültürel kökleri İspanyol istilası öncesindeki halklara uzanan toplum-

ları kapsar. Bu Yerlilerin büyük çoğunluğu, Maya, Oto-Mangel ve Yuta-Aztek dil öbeklerine bağlıdır.

Oto-Mangel dilleri, güneyli Mayalar ile kuzey ve doğudaki Yuta-Aztek bölgeleri arasında kalan bölgede konuşulurdu. Başlıca kolları, Ota-Pame, Amuzgo, Popoloka, Çinanteka, Zapotek ve Mange'dir. Büyük Okyanus kıyılarında konuşulan Tlapanek ve Çontal dilleri, kuzeydeki Hokan ve Hokaltekan ailelerine yakın olabilir. Merkezi Meksika Vadisinde olan tarihi Aztek İmparatorluğu, Yuta-Aztek dillerini bölgedeki pek çok adacığa yaymıştır.

Yerleşme ve toplumsal yapı. Bölgede en önemli yerleşme birimi belediyedir (*municipio*). Kültürel, dinsel ve ticari etkinlikler belediye merkezinde toplanmıştır. Büyük belediyeler *barrios* adı verilen mahallelere ayrılır. Bazı küçük belediyelerde ise yalnızca yöneticiler ve din adamları yaşar. Halk çevredeki çiftliklerde oturur, yalnızca iş ve şenlikler için belediyeye iner.

Temel toplumsal birim, iki-dört kuşağın bir arada yaşadığı geniş ailedir; ama çekirdek ailelere bölünme eğilimi vardır. Ana ve baba soyları eşit sayılır. Miras hukukunda erkeğe ayrıcalık tanınır. Babanın ilk adı, çocuğa soyadı olarak verilebilir. Erkekler 15 yaşında, kızlar evlenince yetişkin sayılırlar. Evliler, kocanın ailesine yakın otururlar. Eş seçimi aileler arasında kararlaştırılır. Çok eşli evlilik görülürse de yaygın değildir. Dinsel ve siyasal örgütlenme iç içedir; bugünkü dinsel kurumlar, geleneksel dinlerle Hıristiyan inançlarının bir bileşimidir. Eskinin doğaüstü güçleri şimdi Hıristiyan azizlerinin adlarıyla yaşatılmaktadır.

Ekonomi. Mısırın yanındaki ikincil besinler, fasulye, kabak, acıbiber ve domatestir. Ananas, tatlıpatates, dikenlikabak, vanilya, manyok ve avokado da yetiştirilir. Ticari ürünler, pamuk, tütün ve kakaodur. Avrupalılarla ilişki sonucunda tahıl, muz, şekerkamışı, kahve, susam ve yerfıstığı tarımı da gelişmiştir. Sığ sularda, tabandan çıkarılan balçık ve bitkilerden oluşturulan yapay adacıklar üzerindeki *chinampa* tarımı Meksika Vadisiyle sınırlıdır. Gezici pazarlar, önemli bir alışveriş merkezi işlevi görür. El dokumacılığı giderek yok olmaktadır. Kadın-erkek herkesin elinden gelen sepetçilik ise bugün de canlıdır. Seramik sanatlarında geleneksel ve modern teknikler yan yana yaşamaktadır.

Çağdaş gelişmeler. Yerliler, çevrelerine yerleşen öteki topluluklarla sağlıklı bir uyum göstermişlerdir. Ama bu değişime karşın, kültürel varlık ve kimliklerini korumayı başarmaktadırlar. Merkezi yönetimlerin Yerlileri özümseme politikası başarılı olamamıştır. Yerliler teknik yenilikleri daha kolay kabul etmişler, buna karşılık simgesel önem taşıyan kültür öğelerini yaşatmışlardır.

ORTA AMERİKA-KUZEY AND YERLİLERİ. Orta Amerika-Kuzey And kültür alanı, Guatemala'dan güneye doğru uzanarak Güney Amerika'nın kuzeybatı kıyılarını da içine alır. Batı Antiller de genellikle bu alana sokulur. Kuzey ve Güney Amerika'yı birleştiren ve iki okyanusu ayıran köprünün en dar yerinde bulunan bu bölge 2.500 yıldan beri çeşitli kültürlere beşiklik etmiş, Peru ile Meksika'daki yüksek kültürler arasında bir tampon olmuştur. Yerli halkların çoğu, Avrupalılar geldikten sonra bu bölgede yaşayamamıştır.

Geleneksel kültürler. Kıtanın keşfinden önce bu bölgede yoğun bahçe tarımı uygulanırdı. Manyok, mısır, tatlıpatates ve fasulye başlıca ürünlerdi. Tarımla erkekler uğraşırdı. Bölgede, sayıları az olmakla birlikte avcı-toplayıcılar da yaşamıştı.

Toplulukların büyüklüğü genellikle ekonomik düzeyi yansıtıyordu. İleri tarım teknolojisini kullananlar, en görkemli konut ve yerleşmeleri inşa ettiler. Savaşçı topluluklar, yerleşmelerini koruyucu duvar ve çitlerle çevirdiler. Antiller'de yaşayan Aravaklar, yaklaşık üçer bin kişinin yaşadığı kasabalarında, büyük tören alanları yaptılar.

Evlerin çatıları palmiye yapraklarıyla örtülürdü. Sepetçilik gelişmişti. Yerlilerin giysileri, erkeklerde basit bir önlükten, kadınlarda da kısa bir eteklikten ibaretti. Vücutlarını boyayarak süsler, dövme yaptırırlardı. Çömlekçilik çok yaygındı. Bazı yörelerde seramik sanatı gelişmişti. Ulaşım aracı yoktu. Adalar arası ulaşımda içi oyulmuş kanolar kullanılırdı. Zanaatlardaki büyük yöresel farklılıklar, bir olasılıkla siyasal örgütlenmenin sınırlılığını yansıtıyordu.

Savaşçı Azteklerin karakolları, Nikaraoların yaşadığı bölgeye kadar ilerlemişti. Güneyde de Colorado ve Paez Yerlileri, İnka Krallığı'yla sınır komşusuydu. Bölgedeki toplulukların büyük bölümü, küçük reislikler halinde yönetiliyordu. Reislik anasoyu ile geçerdi ve yarı-tanrısal bir konum taşırdı. Reislik düzeyinin üstüne yükselen siyasal örgütlenme enderdi. Siyasal bütünleşme, tarımda ilerlemiş olan bölgelerde daha gelişmişti.

Şamanızm ve doğaya tapma yaygındı. Yoğun yerleşmelerde, sürekli görevli rahipler bulunurdu. Aztek dini, Nikaraolar bölgesine kadar yayılmıştı. Çipçalar arasında, insan kurban etme geleneği de yaygındı. Antiller'de yaşayan Karıplerin insan eti yeme geleneğinin de dinsel bir anlamı vardı.

Çağdaş gelişmeler. Avrupalıların gelişi, yerel kültürlerin yıkılmasıyla sonuçlandı. Geleneksel kültürler de zamanla tükendi. İspanyol yönetimi altında ürün vermeye yanaşmayan Yerliler, küçük topluluklara bölünüp dağıldılar. Bugün daha da küçülmüş olan bu toplulukların kültürel varlığı sona ermiş gibidir. Bugün Yerliler, ancak kentlerden ve yollardan uzak birkaç küçük alanda yaşayabilmektedir. Afrikalılarla karışan Karıpler, Siyah Karıpler olarak bilinen yeni bir soy oluşturmuş, Honduras ve Guyana'ya göçmüşlerdir. Panamadaki Kunalar İspanyollaşmıştır.

GÜNEY AMERİKA YERLİLERİ

Bering Boğazı yoluyla Asya'dan Amerika'ya gelen göçmenler, kuzeyi güneye bağlayan doğal köprüyü de aşarak, İÖ y. 6000'de Tierra del Fuega'ya ulaşmışlar, And Dağları üzerinden bütün kıtaya yayılmışlardır. Güney Amerika Yerlilerinin doğal çevre ile kurdukları ilişki, bu ilişkiyi kurmak için geliştirdikleri teknoloji türleriyle belirlenebilir. Tarihsel ve teknolojik kanıtlar, Güney Amerika Yerlileri arasında başlıca dört toplumsal ve kültürel örgütlenme türü ortaya çıkarmıştır: Orta And bölgesinde sulamaya dayalı kültürler; Kuzey And bölgesinde ve Antiller çevresinde reislığe dayalı toplumlar; tropik ormanlar bölgesinde çiftçiliğe dayalı köyler; güneyde ise göçebe avcı-toplayıcı topluluklar.

Güney Amerika'da konuşulan Yerli dilleri, Çipça, And-Ekvator, Ge-Pano-Karip ve Hokan aileleri olarak sınıflandırılır. Tüm kıtaya dağılmış olan Yerli nüfus, karakteristik Moğol özellikleri ortak olmakla birlikte, fiziksel bakımdan büyük çeşitlilik gösterir. Boy uzunluğu 145-175 cm arasında değişir. İS 1500'lerde And bölgesindeki nüfus yoğunluğu (km²'de 4 kişi) Avrupa'ya göre çok düşüktü. Ama Peru'nun kıyı yörelerine yığılan 3,5 milyonluk nüfus kıtanın öteki kesimlerine göre çok yüksek bir yoğunlaşma anlamına geliyordu. Nüfus yoğunluğu Kuzey Andlar ve Antiller'de km²'de 1 kişiye, avcı-toplayıcı topluluklar arasında ise 50 km²'de 1 kişiye kadar düşüyordu.

TARİHÖNCESİ. En az 10 bin yıl önce kıtada insanların yaşadığı bilinmektedir. Peru kıyılarında İÖ 2300'de tarım yapıldığı saptanmıştır; İÖ 1000'lerde tarım devrimi kıtaya yayılmıştır. Gelişen ve güçlenen tarımcılar, avcı-toplayıcıları öteki yörelere sürmüştür. Tarımın gelişmesi, Eskidünya'ya göre yavaş, ama özgün bir yol izlemiştir.

1532'de Peru kıyılarına ayak basan İspanyollar, görkemli bir İnka Krallığı ile karşılaştılar. İspanyollar geldiğinde Güney Amerika Yerli nüfusunun büyük bölümü Orta Andlar'da yaşıyordu. İspanyolların eline geçen kıyı şeritlerinde büyük nüfus yitirilirken, iç yöreler bir süre fetihlerden korunabilmişti. Ama Peru Yerlileri, İspanyol etkisine karşı direnişinde başarılı oldu ve varlığını koruyabildi.

Bugünkü Peru'da yaşayan İnkalar da başlangıçta İspanyollardan etkilendi. İspanyollar, İnka yöneticilerinin yerini alıp toprak ve mülkiyet rejimini değiştirdiler. Yerlilerin zorla çalıştırılması, toplumun tarımsal temelini sarstı. Geleneksel tanrılar, Katolik Kilisesi'nin azizlerine boyun eğdi. Tarım ürünleri değişti; İspanyollara yenik düşen Yerliler, onların yanında çalışmaya başladı.

Ama İnka Krallığı'nın resmi dini değiştiyse de köylerdeki küçük tanrılar ölmedi. Eski soyluların yerini alan yeni yöneticiler, geleneksel halk kültürü üzerine etkili olamadı. Zanaatçılar ve işçiler sömürgecilerin yaşam biçiminden hızla etkilenirken, kent ve kasabalardan uzaktaki yöreler, kültürel özelliklerini korudu. Bugün bu yörelerde yaşayanlar, ulusal bir ekonominin bileşeni olan köylü toplulukları olarak görülebilir.

İspanyollar Şili'de de 1884'e değin Yerlilerin direncini kıramadılar. Panama bölgesinde yaşayan Çokolar ise, yağmur ormanlarına sığınarak İspanyol baskısından kurtuldular.

AND KÜLTÜRLERİ. And dağ zinciri, kuzeydeki Venezuela'dan kıtanın güney burnuna kadar uzanır; ama "And kültürleri" terimi, genellikle Orta Andlar'daki İnka Krallığı'nın parçası olan ya da ondan etkilenen halklar için kullanılır. Ayrıca Ekvador, Bolivya ve Peru ile Kuzey Şili ve Arjantin yaylalarında yaşayanları da bu kültür bölgesine katmak gerekir.

Orta Andlar'da geleneksel kültür. Ortalama 3.000 m yüksekliktekı bu dağlık bölgede yaşayan Yerlilerin genellikle yoksul olduğuna inanılır. Oysa aynı bölge, zengin kültür varlıklarının buluntularıyla ve çok gelişmiş sulama kanallarıyla doludur. Bu bölgede bir zamanlar, çok üstün bir uygarlık düzeyine ulaşmış tarım kültürlerinin yaşadığı kuşkusuzdur. Ama sömürge yönetimi madenciliğe ağırlık verince Yerlilerin ekolojik gelenekleri unutulmuş, kentler sönmeye ve kent nüfusu azalmaya yüz tutmuştur.

Andlar, çeşitli vadi ve yükseltilerde, birbirinden çok değişik mikro-ekolojik dengelerin kurulmasına elverişliydi. Bu küçük alanlarda, evcilleştirilmiş yüzlerce tür bitkinin tarımı yapılıyordu. Patates, mısır ve pamuk üretimi yüksekti. Alpaka ve lamalar, milyonlarca insanın 3-4 bin m yüksekliktekı dağlarda yaşamasını sağlıyordu.

And bölgesinin bitki ve hayvancılık ürünleri ne kadar çeşitli ve yeterli olsa da, yüksek nüfus yoğunluğunda kararlı bir den-

Güney Amerika ve Antiller Çevresinde Yerli Kültürlerin Dağılımı

genin korunabilmesi, Yerlilerin geliştirdiği bazı yöntemlerin de sonucu olmuştur. Bu bölgede yalnız iki mevsim, gündüzleri yaz, geceleri kış yaşanır. And ve İnka Yerlileri, sıcak gündüzlerle dondurucu geceleri iyi değerlendirerek, çok çeşitli yiyecekleri saklamayı öğrenmişlerdir. Kıyı kentlerinden dağlık yörelere uzanan yollar boyunca dizilmiş büyük besin depoları, mühendisleri, orduyu, bürokratları ve yönetici sınıfı beslemiştir.

And Yerlileri, teknolojik üstünlüklerini ekonomik ve siyasal bir ülküyle pekiştirdiler. Her And topluluğu, yamaçlardaki taraçaları tarımsal amaçla kullanmayı öğrenmişti. Topluluk küçük ise, merkezden 3-4 günlük, büyük ise 10-15 günlük mesafede bulunan üretim yerlerinde çalışma düzeni kurabilmişti. Üretim mevsimlik değildi; sürekli işyeri kurallarına göre düzenlenmişti.

Halkının, Tavantinsuyu olarak adlandırdığı İnka Devleti, siyasal ve askeri birimlerin en büyüğü idi. Denetim alanı Ekvador'daki Carchi'den, Arjantin'de Mendoza'ya, Şili' de Santiago'ya kadar uzanıyordu. Devletin izci ve gözcüleri belki daha da uzaklara gidiyordu. Yerel etnik topluluklar, ürünlerinden hiç pay vermeden, İnka Devleti'nin topraklarını işliyordu. Taraçalarla ve sulama kanallarıyla çiftlikler genişletilebiliyordu.

İspanyolların, merkezi otoritenin gücünü kırdıktan sonra, bu yöredeki siyasal ve ekonomik düzeni tümüyle yıkabilmesi tam 40 yıl almıştır.

Güney Andlar'da geleneksel kültür. Güney Peru'yu Kuzey Şili ve Kuzeybatı Arjantin' den ayıran çöller, Orta And kültürlerini Güney Andlar'dan ayırır. Tarım devriminden önce bu bölgede de avcılık-toplayıcılık egemendi. Kuzeyden yayılan tarım, 10 500'den sonra buraya ulaştı. Yerliler, merkezi bir yönetimin denetimine girmeden, özerk köyler biçiminde örgütlenmişlerdi. Hiyerarşik bir toplum yapısı yoktu. Toprak kazanmak için değil, toplumun onurunu korumak için savaşa girilirdi.

ORMAN KÜLTÜRLERİ. Güney Amerika'nın tropik ormanlarında çok sayıda dil ve kültürün karmaşık bir bileşimi görülür. Orman Yerlileri, doğal çevreye uyumda gösterdikleri özel farklarla belirginleşir. Büyük çoğunluk yerleşik olmakla birlikte, göçebe ve yarı göçebe olanlar da vardır. Tarımla uğraşanlar, ormanlar ile açık düzlükler arasında yaşar.

Benzer dilleri konuşan Yerliler, kıtanın her yöresine dağılmıştır. Guyanalar bölgesinde Aravak ve Karip dilleri konuşulur. Ge dilleri, Brezilya'nın yarı kurak orta kesimiyle, Peru ve Bolivya sınırlarında konuşulur. Avcılık, toplayıcılık, balıkçılık ve tarım etkinliklerinin aynı toplumda bir arada görülmesi, bu bölgedeki geleneksel kültürlerin ortak özelliğidir.

Avrupalıların gelişinden önce Yerlilerin evcilleştirdiği tek hayvan köpekti. Gene Avrupalılardan önce, bölgede taş yapı yoktu. Ev gereçleri, bitkisel ve hayvansal malzemeden yapılırdı. Bazı madencilik izlerine rastlansa da, bakır ve tunç eşyanın ticaret yoluyla bölgeye girdiği anlaşılmaktadır.

Toplumsal yapı. Orman Yerlilerinin ortalama nüfus yoğunluğu, 2,5 km²'ye 1 kişi düzeyini aşmıyordu. Kıyılarda ve akarsu boylarında nüfus yoğunluğu daha yüksekti. Bazı Orman Yerlileri yerleşik köylerle ve tarım topluluklarıyla ilişki kurmuşlardı. Dil ve kültür benzerliği olmayan kabileler arasında da eş alışverişi görülürdü. Kabilelerin ortak düşmanlara karşı kurdukları birlikler geçici olur, tehlike geçtikten sonra kendiliğinden dağılırdı.

Tek eşli evlilik zorunlu değildi, ama iki-üç eşle evlilik yalnızca reislerin hakkıydı. Çok kocalılık daha da enderdi. Jibarolar, eşlerinin kız kardeşleriyle de evlenebilirdi. Dış evlilik kuralı geçerliydi. Çarpaz kuzenle evlilik yeğlenirdi. Babayanlı aile yaygın olmakla birlikte, anayanlı ailelere de rastlanırdı.

Doğum ertesinde, erkek loğusalığı (*couvade*) töresi yaygındı. Ergenlik ve eriştirme şenlikleri çok görkemliydi; oğlanları erkek yapmak için dudakları delinirdi. Amazonlu Tikunalar, eriştirilecek kızların bütün vücut tüylerini yolarlar, yeni tüyle birlikte yeni bir ergin kişiliğin doğacağına inanırlardı. Ge kabilelerinde, ergenlik törenleri 10 yaşında başlar 20 yaşına doğru sonuçlanırdı.

Tarımla geçinen yerleşmelerde nüfus iki bini aşınca topluluk daha küçük köylere bölünürdü. Brezilya'da yaşayan Bororolarda, köy yerleşme planı, genel toplumsal yapının simgesel bir haritası gibiydi; her hane, topluluğun bir soyunu simgelerdi. Köy meydanında bir "erkekler evi" vardı. Erkekler günün önemli bölümünü bu evde, bir arada geçirirdi. Tören, şölen ve şenlikler de bu evde ve çevresinde yapılırdı.

Orman Yerlileri, birçok yeni av aracı keşfettikleri gibi, bilinenleri de geliştirip çeşitlendirdiler. Avcılık ve balıkçılık tekniklerine yardımcı olarak, avı uyuşturan zehirli maddeler buldular. Sepetçilik çok yaygın ve gelişmiş bir uğraştı. Döner tezgâh kullanılmadığı halde, çanak çömlek yapımı da ilerlemişti. Dokuma tekniği öğrenilmişti.

Toprağın mülkiyeti, toprağı kullanan topluluğa aitti ve kullanma hakkı, klan üyesi aileler arasında bölüşülürdü. Ama ormandan açılmış tarlalar, her ailenin malı sayılırdı. Silahlarla el ve ev aletleri de ailenindi. Alışveriş ilişkileri sınırlı ve geçiciydi.

İnançlar. Toplumda dirlik ve düzenin doğaüstü güçlere bağlı olduğuna inanılırdı. Ancak şamanlar, dünya ile doğaüstü güçler arasındaki dengeyi düzenleyebilirdi. Sağlık, büyüme ve yaratıcılık büyüyü gerektirirdi. Büyücü, hastalığa neden olan maddeyi, ovma, üfürme, emme ya da dumanlama gibi tekniklerle bedenden çıkarırdı. İnanışa göre insanın, biri hayvansal, öteki kutsal, iki ruhu vardı. Ölünce, kutsal ruh tanrılara döner, hayvansal olan da canlılara kötülük ederdi. Evreni bir tanrı yaratmıştı, ama evrenin yönetimiyle ilgilenmezdi. Doğa, iyi ve kötü ruhlarla doluydu. Ölüler genellikle gömülürdü; bazı yörelerde ise kaynatılır, suyu manyoklu içeceklere katılırdı.

Çağdaş gelişmeler. Orman Yerlileri, aralarındaki yoğun ilişkilere karşılık, dışa kapalı topluluklardır. Üst düzeyde örgütlenmeye elverişli kurumları yoktur. Beyazlarla olan ilişkileri, tümüyle dağılıp çözülmelerine yol açmış, geleneksel düzen altüst olmuştur. Tek tek Yerlilerin bölge ekonomisine işçi olarak katılması, kabile dayanışmasını yok etmiştir. Ancak daha önce melez bir kültürle ilişki kurmuş olan kültürlerin yaşama şansı yükselmektedir. Bunalımların derinleşmesi, kurtarıcı beklentisine dayalı bazı mesihçi hareketlerin gelişmesine yol açmıştır.

GÖÇEBE KÜLTÜRLERİ. Avcı-toplayıcı ve balıkçı göçebeler eskiden Horn Burnundan Orinoco Irmağına uzanan bölgede yaşarlardı. Besinlerin kısıtlı olduğu bu bölgede nüfus seyrek, örgütlenme basit düzeydeydi. Sürekli yer değiştirme zorunluluğu, yerleşik köylerin oluşmasına ve maddi zenginlik birikimine olanak vermiyordu.

En güneyde Çonoların, Alakalufların ve Yamanaların (Yaganlar) yaşadığı takımadalar, sert iklimi, engebeli yüzeyi ve geçit vermeyen sık ormanları ile yalnızca deniz ürünleri toplamaya elverişliydi. Güneyde Tierra del Fuego'dan ve Patagonya üzerinden Kuzey Arjantin ve Urugay'daki Pampalar'a kadar uzanan bozkır ve ovalarda Onalar (Tierra del Fuego), Tehuelçeler (Patagonya), Guenakinler ve Kerandiler (Pampalar) yaşardı. Bu Yerliler tarımı öğrenmemişti; tek evcil hayvan köpekti. Nüfus yoğunluğu düşüktü.

Pampa çayırlarından Paraguay'a, Brezilya'da da Mato Grosso'nun güneyine kadar uzanan Gran Chaco'da yaşayan Yerliler, belli mevsimlerde balık avıyla desteklenen bitkisel besinlere bağımlıydı. *Rhea* (Güney Amerika devekuşu) da avlarlardı. Geleneksel ulaşım aracı kanoydu. Doğu Bolivya'nın Sirionoları, Mato Grosso'nun Nambikvaraları, Doğu Paraguay'ın Guayakileri, ormanlıklar bölgesinin başlıca Yerlileriydi.

Ekonomi. Göçebe Yerliler, çoğunlukla mağaralarda ve kayaaltı kovuklarında barınırdı. Giyecekleri, aletleri, silahları ve öteki eşyaları çok sınırlıydı. Çokolar, ağaç dallarından kıvırıp yaptıkları kubbeli evleri hayvan derisiyle örterlerdi. Yer değiştirirken, evlerinin iskeletini sonradan geleceklere bırakırlardı. Patagonyalılar hayvan postuyla kaplı kulübeler, Yamanalar ise çadır yaparlardı.

Sirionolar ve Nambikvaralar, çıplak dolaşırlar, geceyi ağaç altında geçirir, ateşle ısıtılmış toprak üstünde uyurlardı. Kabilelerini simgelemek için, kolluk, dizlik, bileklik ve tozluk gibi, dokumadan yapılmış koruyucular taşırlardı. Pamuk ipliğini el ve parmakları ile dokuyabilirlerdi; balık tutmak ve taşımak için de ağ örerlerdi. Çömlekçilik yaygın değildi.

Ok ve yay gelişmeden önce Yerliler, iplere bağlı *bola* taşı kullanarak avlanırlardı. Avın ayaklarına dolanan taşlar, hayvanı hareketsiz bırakır, yakalamayı kolaylaştırırdı. Patagonya'da ve Chaco'da *atlatl* adı verilen mızrak fırlatıcıları kullanılırdı. Güneydeki adalarda, midye ve istiridye türü deniz kabuklularını dalgıç kadınlar toplayıp çıkarırdı. Erkeklerse deniz ve su kuşları ile göçmen kuşları avlarlardı. Bu yerliler, besinleri saklamayı öğrenmemişlerdi.

Toplumsal örgütlenme. Temel örgütlenme birimi oymaktı. Doğal kaynaklara bağlı olarak bu topluluk büyüyüp küçülebilirdi. Düşük verimlilik ve gelişmiş bir ulaşımın yokluğu, kalıcı topluluklar kurmak için gerekli artı ürün birikimini önlüyordu. Oymaklar, soy ailesine birkaç ergin akrabanın katılmasıyla oluşurdu.

Yamanalarda ve Patagonya kabilelerinde, avcılık genişletilmiş aile birliklerince üstlenilince verim yükseldi. Bu tür birlikler toplam 40-100 kişi arasında değişirdi; yabancıları bölgelerine sokmazlardı. Atçılığın yayılması ile avcıların hareket yeteneği arttı. Yaya avcılar, 500-1.000 kişilik atlı avcı birliklerine katıldı.

Güney avcıları baba soyunu izlerken, orman göçerleri ana soyunu benimsemişti. Evlilik, tarafların rızasına bağlı bir anlaşmaydı. Soylular birbiriyle eşleşirdi. Deniz toplayıcılarında aile, sadakat isteyen güçlü ve sürekli bir birlikti. Birinci dereceden kuzenler arasında evlilik yasak, ama *levirat* ve *sororat* yaygındı.

Erkek loğusalığı töresi yaygındı. Eğitim, ergenlik yaşından önce, ana babaya öykünerek başlardı. Kızlar yedi yaşından sonra erkeklerden ayrılırdı. Erkekler ok-yay ile oynar, kızlarsa suya dalıp yüzmeyi öğrenirdi. Çocuklara ağır ceza verilmezdi. Uzun süren bir tören hazırlığından sonra oğlanlara erkekçe davranışlar, kızlara da kadınca davranışlar öğretilirdi. Ergenlik ayinlerini

tamamlayan genç kızlar, cinsel ilişki kurmakta özgür bırakılırdı; iki cins arasındaki ilişkilerde kadınların daha girişken davrandığı da görülürdü.

İnançlar. Yamanaların taptığı "üstün güç", yaratıcı değil, yönetici idi. Pampa Yerlilerinde ise yaratıcı gücün, evrenin yönetimine karışmadığına inanılırdı. Çakolar üstün bir güce inanmazlar, ama kendi ölülerinin ruhlarından korkarlardı. Şamanlık Çakolarda gelişmişti. Avcı-toplayıcıları yerleşik tarım topluluklarına dönüştürme çabaları, bu Yerlileri yok olmanın eşiğine getirmiştir.

Amerika Yerlileri Hareketi (American Indian Movement-AIM), ABD'de, Amerika Yerlilerinin yurttaşlık hakları için mücadele etmek amacıyla kurulan örgüt.

Dennis Banks, Clyde Bellecourt, Eddie Benton Banai ve George Mitchell tarafından 1968'de Minneapolis'te kuruldu. Daha sonra Russell Means, örgütün başlıca sözcüsü oldu. Örgütün kuruluştaki amacı, hükümet uygulamaları sonucunda kendilerine ayrılmış kampları terk etmek zorunda kalan ve büyük kentlerdeki gettolara sığınan Yerlilere yardım etmekti. Ama ekonomik bağımsızlık, geleneksel kültürün canlandırılması, yasal hakların korunması, özellikle kabile alanları üzerinde özerk yönetim hakkı, yasadışı yollarla ele geçirildiğine inanılan toprakların geri verilmesi gibi Yerli istemlerinin tümü, giderek örgütün hedefleri arasına katıldı.

AIM, kamuoyunda geniş yankı uyandıran protesto hareketlerine girişti. 1969-71'de Alcatraz Adasının işgali, hükümetle Yerliler arasında yapılmış antlaşmaların ihlalini protesto amacıyla 1972'de düzenlenen Washington, D.C. yürüyüşü, gene hükümetin Yerli politikasını protesto amacıyla 1973'te Wounded Knee'de (*) bir bölgenin ele geçirilmesi gibi eylemlerde AIM de yer aldı. Washington yürüyüşü sırasında AIM üyeleri Yerli Dairesi'ni işgal ettiler. 1970'lerin ortalarında örgütün çabaları, federal hükümetin Yerli topraklarındaki yeraltı kaynaklarını işletmesini önlemeye yöneldi. Yöneticilerinin çoğu tutuklanan ve kendi içinde de bölünen örgütün genel yönetimi 1978'de dağıldı. Ama yerel gruplar buna karşın çalışmayı sürdürdü. Bir AIM grubu, yörenin Yerlilere geri verilmesini sağlamak amacıyla, Güney Dakota'daki Black Hills'in bir bölümünü 1981'den bu yana işgal altında tutmaktadır.

amerikabakalı, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Icteridae* familyasından, Yeni dünya'da yaşayan birçok kuş türünün ortak adı. Türler arasında en iyi bilineni, Kanada'dan Batı Hint Adalarına kadar olan geniş bir bölgede ve Orta Amerika'da yaygın olan kızıl kanatlı amerikabakalıdır (*Agelaius phoeniceus*). Bu kuşun uzunluğu 20 cm, tüyleri siyahtır ve erkeğin kanadında, omuzuna yakın bölümde kırmızı bir leke bulunur. Kuzey Amerika'da yaşayan *Euphagus carolinus* ve *Euphagus cyanocephalus* türleri ise tümüyle siyah tüylüdür. Bir Güney Amerika türü olan kızıl göğüslü amerikabakalı (*Leistes militaris*) kıtanın büyük bir bölümüne yayılmıştır.

Amerikalı Soyut Sanatçılar (American Abstract Artists), 1936'da New York'ta bir grup soyut sanatçının kurduğu dernek. Amacı, ABD'de artık modası geçmiş sayılan soyut sanatı yaygınlaştırmak ve New York'u bir soyut sanat merkezi durumuna getirmekti. Yıllık sergiler, konferanslar ve yayınlarla bu sanatın ilkelerini yaymaya çalışıyordu. Avrupa'da savaş öncesinde giderek artan baskılardan ve karamsar havadan uzaklaşmak isteyen Josef Albers, Jean Helion ve Fritz Glarner gibi soyut sanatçıların ABD'ye göç etmeleri de New York'ta hem sanat etkinliklerinin artmasında, hem de soyut sanatın tanıtılmasında önemli bir etken oldu. Derneğin düzenlediği ilk sergilerde geç kübizm, pürizm ve yapımcılık akımları egemendi. İzleyen yıllarda ABD'nin sanat alanında öncü duruma geçmesini sağlayan Ad Reinhard, Willem de Kooning ve David Smith gibi sanatçıların yanı sıra Ilya Bolotowsky, Burgoyne Diller, Lee Krasner ve Ibram Lassaw gibi birçok sanatçı daha derneğe katıldı. Amerikalı Soyut Sanatçılar'ın yoğun çalışmaları sonucu 1940'larda artık soyut sanat benimsenmiş, Paris'ten sonra dünyanın yeni sanat merkezi New York olmuştu.

ABD'nin 1950'lerde soyut dışavurumculuk(*) akımı ile çağdaş sanatta öncülüğü ele alması büyük ölçüde Amerikalı Soyut Sanatçılar'ın çalışmalarıyla başladı.

Amerikalılaştırma, yabancı ülkelerde doğan ABD'lileri vatandaşlığa tam katılıma hazırlamayı amaçlayan etkinlikler. Yalnızca ABD uyruğuna kabulü değil, aynı zamanda Amerikan yaşam ilkelerinin kavranması ve benimsenmesini de hedef alır.

1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasına değin ABD kamuoyu, yabancı ülkelerden sürekli insan akışının ülkeye güç ve refah getirdiği inancındaydı. Dünyanın her köşesinden gelen insanları kaynaştırarak uyumlu ve övgüye değer bir toplum yaratan bu büyük demokrasinin mistik gücünü simgelemek üzere "eritme potası" deyimi yaratılmıştı. Savaş başladıktan sonra ise Avrupa'da yaşanan düşmanlıklar, Amerikalıların da aralarındaki "yabancı"ların varlığını yoğun bir biçimde duymalarına yol açtı. Artık, eritme politikasının önceden düşünülmüş, tasarlanmış yollarla gerçekleştirilmesi zorunlu görülüyordu.

Ortaya çıkan Amerikalılaştırma hareketi, özünde, okullarda, gönüllü derneklerinde ve çeşitli kamu programlarında yürütülen bir eğitim programıydı. Yabancıları eğitme, özellikle ABD'nin savaşa katılmasından sonra, vatana hizmetin en gözde biçimlerinden biri oldu.

Önce en belirgin eksikliklerin giderilmesine yönelindi. Eğitim programının çekirdeğini İngiliz dili, ABD tarihi ve yönetim yapısı gibi, ABD uyruğuna kabul edilmek için öğrenilmesi gereken konular oluşturuyordu. Başka konuları öğretmek isteyenler de programın halk arasında tutulmasından yararlandı; çok geçmeden şapkacılık, yemek pişirme, görgü kuralları ve çocuk bakımı gibi kurslar Amerikan kültürünün temel öğeleri olarak verilmeye başladı.

Amerikalılaştırma coşkusu I. Dünya Savaşı boyunca sürdü; savaş sonrasına da taştı. Ama zamanla halkın ilgisi azaldı. Savaş döneminin endişeleri yatışırken yeni yasalarla göçmen akışı da büyük ölçüde sınırlandı. Çok geçmeden Amerikalılaştırma, İngilizce, yurttaşlık bilgisi ve tarih, kimi zaman da yalnızca İngilizce öğreterek insanları vatandaşlığa hazırlamakla sınırlı, belirsiz bir çabaya dönüştü.

Bu arada, Amerikalılaştırma kavramının yeniden gözden geçirilmesi de gündeme geldi. Eritme potası düşüncesi ve tüm yabancıların tipik Amerikalılara dönüştürülmesi gerektiği inancı saflık olarak algılanmaya başladı. Tipik Amerikalı kimdir? Amerikan kültürünün (herhangi bir programa göre belirlenen) örf ve âdetleri, göçmenlerin alışmış olduğu yaşam biçiminden ille de daha mı üstündür? Geçmişleri farklı insanların kurduğu ABD'de zorla uyum sağlatma çabasının kendisi Amerikalılığa ters düşmez mi? Bu ve benzeri soruları yanıtlamak 1920'lerde giderek güçleşti. Düş kırıklığı o denli derine işlemişti ki Mütareke'nin üstünden daha on yıl geçmeden, "Amerikalılaştırma", kullanılacak değil kaçınılacak bir deyim haline geldi. Sonraki yıllarda da, ilk zamanlardaki çekiciliğine hiç ulaşamadı.

Yabancı özelliklerin tek bir kalıba sokulması doğrultusundaki eski görüşün yerini kültürel "çoğulculuk" düşüncesi aldı. Kabul edilegelmiş anlamıyla eritmenin, istenir bir hedef olmadığı, tersine, birçok farklı kültürün bir arada korunmasından ABD uygarlığının kazanç sağlayacağı savunuldu. Dahası, çoğulculuğun zamanla kendiliğinden ortadan kalkacağı, henüz oluşum süreci içinde bulunan Amerikalılığın, çeşitli ulusların iyi yanlarının bileşimiyle zenginleşerek belirginleşeceği ileri sürüldü.

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, ABD tarihinde 13 koloninin İngiliz yönetimine karşı bağımsızlığını ilan eden belge. Halkı temsil eden bir kurul ülkeyi kendi iradesine göre yönetme hakkını ilk kez bu belgeyle dile getirmiştir. Philadelphia'da toplanan II. Kıta Kongresi 2 Temmuz 1776'da Richard Henry Lee'nin bağımsızlık önergesini kabul etti (oylamada New York kolonisi çekimser kaldı). Bildirgenin onaylanma tarihi olan 4 Temmuz, daha sonra ABD'de Bağımsızlık Günü olarak kutlanmaya başladı. 2 Ağustos'ta imzaya açılan Bildirge'nin imzalanması birkaç ay sürdü. Sonunda 13 eyaleti temsilen Bildirge'yi imzalayanların sayısı 56'ya ulaştı.

Thomas Jefferson'ın kaleme aldığı metin büyük ölçüde John Locke'ın siyaset kuramından esinlenmişti; Bildirge'de, insanın doğal hakları ve toplumsal sözleşme yoluyla yönetme kuramı dile getiriliyor, bunların Kral III. George tarafından sürekli olarak çiğnendiği vurgulanıyordu. Ayrıca, ayaklanmanın kolonilerin hakkı ve görevi olduğu savını desteklemek üzere şikâyet konusu edilen özel durumlar da sıralanmıştı. Bu dönemde pek az ilgi uyandıran Bildirge'nin önemi 19. yüzyılda anlaşılmaya başladı. ABD'de federal anayasadan sonra en önemli belge olan "Bağımsızlık Bildirgesi", Washington D. C.'deki Ulusal Arşiv Dairesi'nde sergilenmektedir.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı, AMERİKAN DEVRİMİ olarak da bilinir, Kuzey Amerika'daki 13 İngiliz sömürgesine siyasal bağımsızlık kazandıran ayaklanma (1775-83). Çatışma önce İngiltere'nin sömürge sorunlarından kaynaklanan bir iç savaş olarak başladıysa da, 1778'de Fransa'nın, 1779'da İspanya'nın, 1780'de de Felemenk'in Amerika'nın yanında yer almasıyla uluslararası bir savaşa dönüştü. Amerikalılar kara kuvveti olarak hem eyalet milisleri, hem de çoğunluğu çiftçilerden oluşan 20 bin kişilik düzensiz bir Kıta Ordusu topladılar. İngiliz ordusu ise 42 bin kişilik iyi eğitilmiş düzenli bir kuvvetten ve Alman kökenli 30 bin paralı askerden oluşuyordu.

Savaş, ayaklanmacıların levazım depolarını imha etmek amacıyla General Thomas Gage'in Boston'dan Concord'a (Massachusetts) kuvvet göndermesiyle başladı. 19 Nisan 1775'te Lexington ve Concord'da çarpışmalar çıkınca, ayaklanmacılar Boston'u kuşattı. Amerikan generali Henry Knox'un Ticonderoga Kalesi'nden ele geçirdiği toplarla yetişerek, Gage'in yerine geçen General William Howe'u kenti boşaltmaya zorlamasıyla 17 Mart 1776'da kuşatma sona erdi. General Richard Montgomery komu-

tasında bir Amerikan kuvveti 1775 sonbaharında Kanada'yı işgal ederek Montreal'i aldı; Quebec'e yapılan başarısız bir saldırıda Montgomery öldü. Amerikalılar baharda İngiliz yedek kuvvetleri yetişene değin kenti kuşatma altında tuttuktan sonra Ticonderoga Kalesi'ne çekildiler.

İngiliz hükümeti General Howe'un ağabeyi Amiral Lord Richard Howe'u, kardeşinin güçlerine katılmak üzere büyük bir filoyla New York'a gönderdi; Howe'lar, Amerikalılarla bağlantı kurmak ve teslim olmaları durumunda affedileceklerine ilişkin güvence vermek yetkisine de sahipti. 4 Temmuz 1776'da bağımsızlıklarını ilan eden Amerikalılar bu barış önerisini geri çevirince, General Howe, Long Island'a yürüdü ve 27 Ağustos'ta Amerikan ordusunun başkomutanı General George Washington'ın güçlerini yenilgiye uğrattı. Washington'ın Manhattan içlerine çekilmesi üzerine Howe onu kuzeye sürdü ve ordusunu, 28 Ekim'de White Plains yakınlarındaki Chatterton Hill'de yenilgiye uğrattı. Daha sonra Washington'ın Manhattan'da bırakmış olduğu garnizonun üzerine yürüdü, çok sayıda tutsak alıp silah ve erzağa el koydu. Lord Cornwallis de Washington'ın Lee Kalesi'ndeki garnizonunu ele geçirerek Amerikan ordusunu New Jersey boyunca Delaware Irmağının doğu yakasına sürdü ve kış için, New Jersey'deki ileri karakollarda karargâh kurdu. Ama Washington, Noel gecesi Delaware Irmağını geçerek Cornwallis'in Trenton'daki garnizonuna saldırdı ve 1.000 kadar tutsak aldı. Cornwallis, Trenton'ı kısa sürede geri aldıysa da Washington kaçtı ve İngiliz ordusunun Princeton'daki yedek kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Washington'ın Trenton-Princeton seferi tüm ülkede beyecan yarattı ve Bağımsızlık Savaşı'na canlılık kattı. General John Burgoyne komutasındaki bir İngiliz ordusu 1777'de Kanada'dan güneye doğru hareket etti. Yarbay Barry St. Leger komutasında daha küçük bir kuvvet de Mohawk Vadisi boyunca St. Lawrence Irmağını izleyerek Albany'de Burgoyne'la birleşecekti. Burgoyne 5 Temmuz'da Ticonderoga Kalesi'ni alıp, acil at gereksinmesini karşılamak üzere Bennington'a (Vermont) Alman paralı askerlerden oluşan bir kuvvet gönderdi; ama New England kuvvetleri Almanları yenilgiye uğrattı. Bu arada 6 Ağustos'ta General Benedict Arnold'un ordusu St. Leger'ı Oriskany'de durdurdu. General Horatio Gates'in komuta ettiği başka bir Amerikan ordusu da Albany'ye yaklaşmakta olan Burgoyne'u iki kez yenilgiye uğrattı; Burgoyne 17 Ekim 1777'de Saratoga'da ordusuyla birlikte teslim olmak zorunda kaldı. Bundan bir süre önce de Howe gemilerle New York'tan Chesapeake'e gitmiş ve karaya çıkar çıkmaz 11 Eylül'de Brandywine Creek'te Washington'ın kuvvetlerini yenmiş, 25 Eylül'de de Amerikan başkenti Philadelphia'yı işgal etmişti.

Washington, 4 Ekim'de Germantown'a başarılı bir darbe indirdikten sonra 11 bin askeriyle Valley Forge'da kışlık karargâhını kurdu. Buradaki çetin koşullara ve yiyecek sıkıntısına karşın, Amerikan birlikleri Prusyalı bir subay olan Baron Friedrich Wilhelm von Steuben gözetiminde sıkı bir silah eğitiminden geçirildi. Von Steuben'in katkıları, Washington'ın 28 Haziran 1778'de Monmouth'da (New Jersey) kazandığı başarıyla belli oldu. Bu çarpışmadan sonra kuzeydeki İngiliz kuvvetleri New York kenti ve çevresinde çakılıp kaldılar.

Amerikalılara 1776'dan başlayarak el altından para ve malzeme yardımı yapan Fransa, 1778'de filolarını ve ordularını hazırlamaya başladı ve sonunda haziranda İngiltere'ye savaş ilan etti. Kuzeyde durumun büyük ölçüde sürüncemede kalmış olmasına karşılık Fransızlar güneyde, İngilizlerin elindeki Savannah'ı ve büyük önemi olan Yorktown'ı kuşattılar. Cornwallis 16 Ağustos 1780'de Camden'da (Güney Carolina) Gates'in komutasındaki bir orduyu dağıttıysa da, 7 Ekim'de Kings Mountain'da ve 17 Ocak 1781'de Cowpens'te ağır kayıplar verdi. 15 Mart 1781'de Guilford Court House'da (Kuzey Carolina) pahalıya maloldan bir zaferden sonra, öbür İngiliz birlikleriyle birleşmek üzere Virginia'ya girdi ve Yorktown'da üslendi. Washington'ın ordusuyla birlikte Fransız Rochambeau kontunun komutasında bir kuvvet Yorktown'ı kuşattı; Cornwallis 19 Ekim 1781'de 7 bin kişilik ordusuyla teslim oldu.

Bundan sonra kara harekâtı sona erdi ve savaş açık denizlerde sürdü. Amerikalılar 1775'te bir Kıta Donanması oluşturdularsa da, savaş ilerledikçe, denizdeki varlıkları büyük ölçüde resmi görevli, silahlı özel gemilerle (*privateers*) sınırlı kaldı. 1780'den sonra deniz savaşı daha çok İngilizler ile Amerikalıların Avrupalı müttefikleri arasında geçti. Britanya Adaları çevresinde toplanan Amerikalılara ait gemiler ve komutanları John Paul Jones, savaş boyunca 1.500 İngiliz ticaret gemisiyle 12 bin İngiliz denizcisini ele geçirdiler. 1780'den sonra İspanya ve Felemenk, Britanya Adalarını çevreleyen sularda büyük ölçüde denetim kurarak İngiliz deniz gücünün açık denize çıkamaz hale gelmesine yol açtılar.

Savaşın gidişini ve sonucunu açıklayan uzmanlar, İngiltere'nin hiçbir zaman kazanmaya yönelik kapsamlı bir stratejisi bulunmadığına, orduları arasında iletişim ve işbirliğinin hep yetersiz kaldığına dikkati çeker. Oysa Amerikalıların, Von Steuben'in Valley Forge'da yaptırdığı eğitim öncesinde bile, savaş için yetersiz oldukları söylenemezdi. Öte yandan, zorlu anlarda eyalet milisleri de Kıta Ordusu'nun yanıbaşında övgüye değer bir savaş yeteneği göstermişti. Fransızlardan 1776-78 arasında aldıkları malzeme ve para yardımı, 1778'den sonra da kara ve denizlerde gördükleri doğrudan askeri destek, Amerikan kuvvetlerinin İngilizlerin dağınıklığından yararlanmasını, Saratoga ve Yorktown'da İngiliz ordularını yenilgiye uğratmasını ve Kasım 1783'te 13 Amerikan eyaletinin bağımsızlığını güvence altına almasını sağladı.

Amerikan Bale Tiyatrosu, merkezi New York kentinde olan bale topluluğu. 1939'da topluluğa bağlı okulla birlikte Lucia Chase ve Richard Pleasant tarafından Bale Tiyatrosu adıyla kuruldu. Topluluk, giderlerini ABD Dışişleri Bakanlığı'nın karşıladığı ilk uluslararası turnesini 1950'de gerçekleştirdi. On yıl sonra da Sovyetler Birliği'nde sahneye çıkan ilk ABD'li bale topluluğu oldu. 1980-89 arasında topluluğun sanat yönetmeni Mikhail Baryshnikov'du.

Amerikan Bale Tiyatrosu'nun sunduğu yapıtları Antony Tudor, Anges de Mille, Jerome Robbins, Michael Kidd, Eliot Feld, Twyla Tharp, Gelen Tetley ve Baryshnikov gibi koreograflar hazırladı. Michel Fokine topluluk için birçok başyapıtını yeniden düzenledi ve *Bluebeard* (1941; Mavi Sakal) ile *Russian Soldier*'ı (1942; Rus Askeri) hazırladı. Topluluğun üyeleri Alicia Alonso, Baryshnikov, Erik Bruhn, Anton Dolin, Andre Eglevski, Cynthia Gregory, Rosella Hightower, Nora Kaye, John Kriza, Hugh Laing, Natalia Makarova, Alicia Makarova, Ivan Nagy, Janet Reed, Violette Verdy ve Igor Yuskeviç gibi dansçılardı.

Amerikan Bale Topluluğu, 1934'te Lincoln Kirstein ile Edward Wartburg tarafından kurulan, Amerikan Bale Okulu'na bağlı, sanat yönetmenliğini George Blanchine'in yaptığı bale topluluğu. İlk gösterilerini 1934'te Connecticut eyaletinin Hartford kentinde sundu. Topluluk 1935'te Metropolitan Opera'ya bağlandı, ama Balanchine'in alışılmamış koreografilerini yönetimin beğenmemesi üzerine 1938'de geçici olarak dağıldı.

ABD'li genç koreografların yapıtlarını sahnelemek amacıyla 1936'da Kirstein'in kurduğu Bale Kervanı (Ballet Caravan), Eugene Loring, Lew Christensen ve William Dollar'ın ilk yapıtlarında Amerikan Bale Topluluğu'nun birçok üyesine rol verdi. Topluluk 1938'de ABD turnesine çıktı. Bale Kervanı'nın dansçıları 1941'de gidirlerini hükümetin karşıladığı Güney Amerika turnesine çıkmadan önce Amerikan Bale Topluluğu'na katıldılar; birlikte Amerikan Bale Kervanı adını aldılar. Turneden sonra topluluklar dağıldı, ama bu arada Bale Derneği adıyla 1946'da kurulan New York Kent Balesi'nin(*) çekirdeği oluşmuştu. Topluluğa bağlı Amerikan Bale Okulu ABD balesi için yaratıcı bir merkez olma işlevini sürdürdü.

Amerikan barış düşüncesi, Amerikalı devlet adamlarının, Amerika kıtasında barış ve düzen sağlamak amacıyla oluşturdukları ilkelerin, dünyada barış ve düzenin kurulması için de geçerli kılınması gerektiği yolundaki düşünceleri.

Amerika devletleri, 1826-89 arasında, ortak savunma sorunlarını ve hukuki konuları tartışmak üzere birçok toplantı düzenlediler. Birinci Uluslararası Amerika Devletleri Konferansı (1889-90), dışişleri bakanı James G. Blaine'in girişimiyle gerçekleştirildi. Konferansın sonucunda daha sonra Pan-Amerikan Birliği olarak adlandırılan ve merkezi Washington D.C.'de olan Amerika Cumhuriyetleri Uluslararası Birliği kuruldu. İzleyen konferanslarda, toprak ve para talepleri, suçluların geri verilmesi, uluslararası hukuk, telif, patent ve marka hakkının düzenlenmesi, diplomatik personelin ve yabancıların statüsü gibi konular görüşüldü. 1936'da, Başkan Franklin D. Roosevelt'in önerisiyle, Amerika devletleri arasındaki anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözülmesi için Buenos Aires'te bir konferans düzenlendi. Daha sonra, 1938'de Lima'da, 1945'te Meksika kentindeki Chapultepec'te ve 1947'de Brezilya'da Petrópolis yakınlarındaki Quitandinha'da yapılan konferanslarda kıta savunması, karşılıklı yardım ve dayanışma sorunlarına yer verildi. Dokuzuncu konferans, 1948'te Bogotá'da yapıldı ve Pan-Amerikan Birliği, Amerika Devletleri Örgütü (OAS) adıyla yeniden oluşturuldu. Temel amaçlarından biri Amerika kıtasında komünizmin yayılmasını engellemek olan örgüt, 1960'larda ve 1970'lerde Küba'daki Castro yönetimini tecrit etme girişimlerinde bulunmuştur. Öteki amaçları arasında ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmeye katkıda bulunmak sayılabilir. 1970'lerde örgüt içinde insan hakları konusu da önem kazanmıştır.

Başkan Harry S. Truman, ikinci başkanlık dönemine başlaması nedeniyle 20 Ocak 1949'da yaptığı ant içme konuşmasında, Amerikan barış düşüncesini ve bu düşüncenin dünya barışı için taşıdığı önemi özetlemiştir. Buna göre ABD, 1) dünya barışını koruyacak olan Birleşmiş Milletler'i destekleyecek; 2) dünya barışının önemli bir koşulu olan ulusların ekonomik kalkınması konusunda kendine düşeni yapacak; 3) özgürlüğüne bağlı ulusları, dışardan gelecek saldırılara karşı güçlendirecek; 4) bilim-

sel ve teknik bilgi ve deneyimlerinden, dünyanın gelişmemiş bölgelerindeki ulusları da yararlandırmaya çalışacaktı.

Dördüncü noktada belirtilen program, 1950'de yürürlüğe kondu. Önceleri Dışişleri Bakanlığı'na bağlı ayrı bir bölüm tarafından yürütülen program 1953'te öteki dış yardım programlarıyla birleştirildi.

Amerikan barış düşüncesine göre, Amerika'da barışın dünyada barışa dönüşmesi ne kadar önemliyse, dünya barışının sağlanması da Amerika'da barışın sürekliliği için o kadar zorunludur.

Amerikan Bilim Geliştirme Derneği (American Association for the Advancement of Science), ABD'li bilim adamları derneği. 1848'de Boston'da, jeologların ve doğabilimcilerin katıldığı bir toplantıda kuruldu. Ana bilim dallarının tümünü içerir. Üye sayısı 1980'lerde 130 bini bulan dernek, 300'e yakın ulusal ya da yerel bilim derneği ve akademi ile ilişkidedir. Washington D. C.'deki genel merkezinden yönetilen derneğin başlıca yayını, haftalık *Science* dergisidir.

Amerikan Borsası (American Stock Exchange-AMEX), ABD'deki ikinci büyük borsa. Borsa işlemlerini uzunca bir süre sokakta yürüttüğü için eskiden *curb* (kaldırım) adıyla bilinen borsanın 1849 sıralarında kurulduğu sanılmaktadır. 1908'de resmi adı New York Curb Agency olmuştu. 1929'da New York Curb Exchange olarak anılmaya başladı; 1953'te ise bugünkü adını aldı. 1921'de sokakta çalışmaya son vererek New York'un Wall Street kesiminde bulunan bugünkü binasına taşındı. Yıllarca, New York Borsası'nda işlem göremeyen tahvillerin alınıp satıldığı bir pazar işlevi gördü. Ama bugün gerek tahvil işlemleri, gerek borsa üyeliğine kabul için kendi özel koşulları olan AMEX, New York Borsası kadar saygın bir kuruluştur.

Amerika Devletleri Örgütü (Organization of American States-OAS), Batı Yarküre'de Kanada dışındaki hemen hemen bütün bağımsız devletlerin üye olduğu örgüt. Küba da üye olduğu halde, 1962'den beri örgüt toplantılarına alınmamaktadır.

OAS Sözleşmesi 30 Nisan 1948'de Bogotá'da toplanan IX. Pan-Amerikan Konferansı'nda imzalandı. Örgütün amaçları Batı Yarküresi'nde barış ve güvenliği güçlendirmek, üye devletler arasındaki anlaşmazlıkları barışçı yollardan çözmeye çalışmak, ayrıca ekonomik, toplumsal ve kültürel konularda işbirliğini özendirmektir. Örgütün tutumu büyük ölçüde antikomünisttir.

Örgütün en önemli organı yılda bir kez toplanan Genel Kurul'dur. Bundan sonra, üye devletlerin birbirine karşı bir saldırıda ya da saldırgan denebilecek bir eylemde bulunmaları durumunda yürütme organı işlevini gören Dışişleri Bakanları Danışma Kurulu gelir. Üçüncü bir organ ise sürekli görev başında olan ve bütün üye devletlerin birer elçisinden oluşan Daimi Kurul'dur. Bu organ OAS'ın yürütme komitesi işlevini görür. Bunların dışında, teknik sorunlarla ilgilenen uzmanlık komiteleri vardır. Örgütün Genel Sekreterliği Washington, D.C.'dedir.

OAS'ın kurulmasının temelinde, Batı Yarküresi ülkelerinin ABD'nin Monroe Doktrini'nde yer alan ilkeleri (özellikle de Amerika kıtasındaki bir ülkeye karşı girişilecek bir saldırının, kıtadaki bütün ülkelere yapılmış bir saldırı olarak kabul edileceği ilkesini) benimsemesi bulunuyordu. Örgüt, ABD'nin kendini savunmak için derhal eyleme geçme hakkını kısıtlamaksızın, öbür ülkeler için de yükümlülükler yaratarak Monroe Doktrini'ni "kıtasallaştırma"ya çalıştı.

OAS'ın bölgesel güvenliğe ilişkin önemli kararları arasında, 1962'de Sovyet füzeleri taşıyan gemiler nedeniyle Küba'ya konan ablukada Başkan John F. Kennedy'nin ve 1965'te ABD'nin Dominik Cumhuriyeti'ne müdahalesinin desteklenmesi sayılabilir. Ekonomik ve toplumsal alanda elde edilen en önemli sonuç, İlerleme İçin İttifak'ın kurulmasını sağlayan, 1961 tarihli Punta del Este Sözleşmesi'nin OAS tarafından benimsenmesidir. 1979'da Kosta Rika'nın San José kentinde de Amerika Kıtası İnsan Hakları Mahkemesi kurulmuştur.

Amerikan edebiyatı, Amerika Birleşik Devletleri'nde İngilizce yazılmış yapıtların tümü.

1607'de ilk İngiliz kolonisinin kurulmasından 1776'da bağımsızlığın ilanına değin ABD, Kuzey Amerika kıtasının doğu kıyısına serpilmiş kolonilerden ibaretti. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise büyük dünya devletleri arasında yerini almış, geleceğin iki dünya savaşında ve Avrupa ile Uzakdoğu'daki siyasi bunalımlarda rol oynamaya hazırlanan güçlü bir devlet haline gelmişti. Bilim ve sanayideki gelişmeler ile yeni duygu ve düşünce biçimleri ise insanların yaşamını değiştirerek ülke edebiyatının gelişme ve biçimlenmesinde önemli bir rol oynadı.

Başlangıçta doğal olarak bir koloni edebiyatı olan Amerikan edebiyatı, İngiliz olan ve bir İngiliz olarak düşünüp yazan yazarların elinde, İngiliz edebiyatının etkisinde gelişti. Yazılanların çoğu anavatandakilere koloni yaşamını tanıtmak ve kolonileştirmenin sağladığı olanakları anlatmak amacını taşıyordu. Bu arada kolonilerin İngiltere'den bağımsız bir varlık olarak gösterilmesi, kolonicilerin yurtlarından çıkıp gitmesi gerektiğini savunanlar da yok değildi. Bunların arasında teokratik bir devlet yönetiminde bağımsız eyaletler kurma düşüncesini geliştiren Increase Mather ile oğlu Cotton Mather oldukça etkiliydiler ve bir anlamda, siyasal amaçlı da olsa, İngiltere'den bağımsız bir edebiyat geliştirdiler. Kolonilerde Püritenliği en katı biçimiyle benimseyen Amerikalılar, edebiyatı da dinsel inançlarını pekiştirecek bir araç olarak gördüler. 17. yüzyılda Püritenliğin katı ahlakçılığını bir ölçüde aşarak dinsel yaşantının heyecanlarını lirik bir biçimde dile getiren şair Edward Taylor, Püriten edebiyatın ana çizgisinden bu özelliği ile ayrılır. 17. yüzyılın bir başka önemli şairi, Püriten ahlakçılık ve öğreti yerine Spenser, Sydney ve Donne gibi İngiliz edebiyatının klasik ustalarını şiirine örnek alan Anne Bradstreet'tir.

18. YÜZYIL

Amerikan Devrimi, kolonilerle İngiltere arasındaki siyasal görüş ayrılıklarının vurgulanmasını da beraberinde getirdi. Benjamin Franklin ve Thomas Paine, Amerikan halkının bağımsızlığı için yazdıkları yazılarla, politikacı yazar tipinin ilk etkin örneklerini oluşturdular.

1706'da doğan Franklin daha 12 yaşındayken ağabeyinin çıkardığı *New England Courant* gazetesinde yazmaya başladı. Gazete, kolay anlaşılan dili ve günlük yaşamdan seçtiği örneklerle işçi ve köylülere sesleniyor, onların haklarını savunuyordu. Kendi kendini yetiştiren, geniş ve derin bir kültüre sahip olan Benjamin Franklin, yazdığı sayısız makale ve broşürle kolonilerin İngiltere'ye karşı politikalarını saptayıp yönlendirmekte son derece etkili olmuştur.

1774'te İngiltere'den Philadelphia'ya gelen Thomas Paine, Benjamin Franklin'in aracılığıyla *Pennsylvania Magazine or American Museum* adlı gazetenin yazışleri müdürlüğünü üstlendi. 1776'da çıkan ve üç ayda yüz binin üstünde basılan *Common Sense* (Sağduyu) adlı broşür Amerikan Devrimi'nin elkitabı sayılır. Bunu izleyen *The American Crisis* (1776-83; Amerikan Buhranı) adlı süreli yayınında koloni halkını iyi, İngilizleri şeytanı güçlerin yanında göstererek Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nı heyecanlı bir dille iyi ile kötünün mücadelesi olarak sunan Paine, bu savaşın en etkin propagandacısı sayılabilir.

Thomas Jefferson da Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın siyasal yazarlarındandır. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ni(*) kaleme alan Jefferson, başka yazılarında da din özgürlüğü, insan hakları, dünya barışı, bilginin yaygınlaştırılması ve bilimsel gerçeklik ilkelerini savunmuş, Avrupa'nın soyluluk anlayışına karşı çıkarak "erdemlilik ve yetenek"e dayalı yeni bir soyluluk kavramı yerleştirmeye çalışmıştır.

William Hill Brown'ın yazdığı *Power of Sympathy, or the Triumph of Nature Founded in Truth* (1789; Duygudaşlığın Gücü ya da Doğanın Gerçeğe Dayanan Zaferi) ilk Amerikan romanıdır. Bundan sonra İngiliz romancı Samuel Richardson'ın duygusal üslubunu örnek alan bir dizi roman yazıldı. H. H. Brackenbridge *Modern Chivalry* (1792-1815; Çağdaş Şövalyelik) adlı romanında, Cervantes'in *Don Quijote*'sini (*Don Kişot*) ve Cervantes etkisindeki İngiliz yazarı Henry Fielding'in yapıtlarını örnek alarak Amerikan yaşamını yerdi. Bu romanlar sanat değerlerinden çok, ilk olmalarıyla önemlidirler. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nı, özellikle de 1812 Savaşı'nı izleyen yıllarda Amerikalı yazarlar özgün bir Amerikan edebiyatı yaratma çabasına girdiler. William Cullen Bryant, Washington Irving, James Fenimore Cooper ve Edgar Allan Poe bu anlamda Amerikan edebiyatının öncüleridir.

Güneyli bir yazar olan Edgar Allan Poe, Baltimore, Philadelphia, Richmond ve New York'ta yaşadı. Okur nabzını yoklamadaki ustalığıyla çok başarılı bir yayıncı oldu, yönettiği dergilerin hemen hepsinde görülmemiş tiraj artışları sağladı. Bu yeteneğinden öykülerinde ve eleştiri yazılarında da yararlandı. Gotik korku öykülerini, gününün en çok okunan dergilerini inceledikten sonra, okur beğenisine ilişkin çıkardığı sonuçlara göre yazmıştı. Edebiyat tarihçilerinin polisiye türünün ilk örneği saydıkları "The Murders in the Rue Morgue" (1841; *Morgue Sokağı Cinayeti*, 1953) ve gene korku edebiyatının başyapıtları sayılan "The Fall of the House of Usher" (1839; Usher'lerin Çöküşü), "The Masque of the Red Death" (1842; *Kızıl Ölümün Maskesi*, 1928), "The Cask of Amontillado" (1846; Amontillado Fıçısı) dikkatle işlenmiş, psikolojik irdelemeye dayalı öykülerdir. "The Raven" (1845; "Kuzgun") adlı şiiri Poe'nun ününü pekiştirmiş, yapıtlarının, özellikle eleştiri yazılarının Fransızcaya Baudelaire tarafından çevrilmesi ona Fransa'da, kendi ülkesinden de büyük bir ün ve saygınlık sağlamıştır.

AMERİKAN RÖNESANSI

1830'larda sivrilen ve İç Savaş ertesine değin yapıt vermeyi sürdüren romancılar, şairler, yergi ve mizah yazarları, Boston çevresinde toplanan klasikçiler Amerikan edebiyatına yeni bir soluk getirdiler. Bunun bir nedeni Andrew Jackson'ın başkan olmasıyla yerleşen demokratik anlayışın etkileriyse, bir başka nedeni de yazarların daha

çok özgün Amerikan yaşamı ve kişilerini konu alan romantik ve popülist bir edebiyata yönelmeleridir.

1830-67 arasında yapıt veren Amerikalı mizah ustaları iki gruba ayrılabilir. Bir grup, günün siyasal ve toplumsal yaşamını gözlemleyip sağduyuyla değerlendirebilen Doğulu "Yankee" kişilikleri çizerken, öbür grup da Güney'i konu alan yapıtlarında Jackson'la gelen demokratik dünya görüşünün önem kazandırdığı "sokaktaki adam" tiplemelerine önem verdi.

Bir yandan böyle yerel bir mizah edebiyatı gelişirken, bir yandan da klasiklere dayalı bir "yüksek kültür" edebiyatı sürdürülüyordu. "Boston Brahmanları" denilen ve hepsi Harvard Üniversitesi'nde profesör olan bir grup yazar (Henry Wadsworth Longfellow, Oliver Wendell Holmes, James Russel Lowell) şiir ve öykülerinde Avrupa edebiyatını örnek alıyorlardı.

Massachusetts eyaletinin Concord kentinde toplanan başka bir grup yazar Amerikan edebiyatında transandantalizmin öncülüğünü yaptı. Platoncu felsefeyi benimseyen Ralph Waldo Emerson uşçuluk ve gözlemciliği aşan bazı gerçeklere ancak mistik bir anlayış ve içgörüyle varılabileceğini savunarak Amerikan transandantalizminin temel ilkelerini oluşturdu. İnançlarını *Essays* (1841-44; Denemeler), *Representative Men* (1850; Örnek İnsanlar) ve *English Traits* (1856; İngiliz Özellikleri) adlı kitaplarında şürsel bir biçimde dile getirdi. Bir zamanlar müfettişlik, işçilik ve doğabilimleri uzmanlığı yapmış olan arkadaşı Henry David Thoreau ise Batı ve Doğu klasiklerinden büyük ölçüde esinlenmekle birlikte transandantalizmi Emerson'dan daha dünyevi ve pratik bu temele oturtan yazılar yazdı. En önemli kitabı, Walden Gölünün kıyısında bir kulübedeki yaşantısını anlatan ve modern insanın tek kurtuluşunun doğaya dönmek olduğunu savunan *Walden; or, Life in the Woods*'dur (1854; *Walden ya da Ormanda Yaşam*, 1971).

Boston çevresinde toplanan başka bir grup yazar, oldukça duygusal bir biçimde de olsa, yapıtlarında Amerikan toplumsal yaşamının düzeltilmesi gereken yanlarını öne çıkardı. En ivedi reform konusu doğallıkla kölelik kurumuydu. Harriet Beecher Stowe'un *Uncle Tom's Cabin* (1852; *Tom Amca'nın Kulübesi*, 1947) adlı romanı bu sorunu konu alan klasikleşmiş bir yapıttır.

HAWTHORNE, MELVILLE, WHITMAN. 19. yüzyılın önde gelen romancılarından Nathaniel Hawthorne öykü ve romanlarında yer ve zaman olarak 17. yüzyıl koloni yaşantısını kullandıysa da temalarında psikolojik gözlemleri ve ahlaki sorunları öne çıkardı. En önemli romanları *The House of the Seven Gables* (1851; *Yedi Çatılı Ev*, 1959), *The Marble Faun* (1860; Mermer Faun), *The Scarlet Letter*'dır (1850; *Kızıl Damga*, 1963).

Hawthorne'un komşusu ve yakın arkadaşı Herman Melville de Amerikan rönesansı diye anılan 19. yüzyılın ilk yarısının önemli roman yazarlarındandır. Oldukça kısa bir eğitim gördükten sonra, Melville, denizci olarak gemilerde çalışmaya başladı. Balina avcılarının gemileri, kendi deyişiyle onun "Yale ve Harvard"ı oldu. İlk kitapları bir denizcinin yaşantısını konu alan *Typee: A Peep at Polynesian Life* (1846; Typee: Pollnezya'daki Yaşama Bir Bakış) ve *Omoo: A Narrative of Adventures in the South Seas* (1847; Omoo: Güney Denizindeki Serüvenlerin Öyküsü). 1846-51 arasında felsefeye ve edebiyat klasiklerine merak sardı; aynı zamanda Hawthorne'un alegorik yazış biçiminden de etkilendi. Bu yeni ilgi alanlarının biçimlendiği ilk romanı *Mardi and a Voyage Thither* (1849; Mardi'ye Doğru Yolculuk), olgunluk döneminin başyapıtı ise *Moby Dick; or, The White Whale*'dir (1851; *Moby Dick*, 1987). Sonraki yapıtları *Moby Dick*'in simgesel yoğunluk ve derinliğine ancak kimi zaman ulaşabilmiştir.

Manhattan'ın coşkulu övgücüsü Walt Whitman'ın yaşama bakışı Melville'inki gibi karamsar değildi. Jackson demokrasisine, sıradan adamın yüceliğine inanıyordu. 1855'te yayımladığı *Leaves of Grass* (*Çimen Yaprakları*, 1954), Emerson'ın transandantal felsefesinin etkileriyle romantiklerin geleceği haber veren şair anlayışını içerir. Aslında manzum bir otobiyografi olan bu yapıt Amerikan bireyciliğinin altın çağında sıradan adamın düşüncelerini, inançlarını, duygu ve deneyimlerini dile getirme iddiasındadır.

İÇ SAVAŞTAN 1914'E

İç Savaş, Amerika Birleşik Devletleri'nde yeni yaşam biçimlerinin ortaya çıkmaya başladığı bir dönüm noktasıdır. Sanayi giderek önem kazanırken, kentler büyümüş, kırsal yaşam önemini yitirmiştir. Ülkenin sınırları Batı'ya doğru genişledikçe modern Amerikan yaşam biçimlerinin de temelleri atılmıştır. Bu dönem Amerikan edebiyatında parlayan yerel renk ve mizah okulunun en ünlü yazarı Samuel Langhorne Clemens'tir (Mark Twain). İlk romanları *The Innocents Abroad* (1869; Masum Gezginler) ve *Roughing It*'te (1872; Güçlüklere Katlanarak) çağdaşı popüler mizah yazarlarının etkisi egemendir. *The Adventures of Tom Sawyer* (1876; *Tom Sawyer'ın Maceraları*, 1945), *Life on the Mississippi* (1883; *Mississippi'de Yaşam*, 1964) ve *The Adventures of Huckleberry Finn* (1884; *Hakılberi Fin'in Maceraları*, 1944) gibi çok ünlü yapıtlarında Mississippi Vadisindeki eski yaşamı anlattı.

Ohio'lu William Dean Howells Avrupa gerçekçiliğini Amerikan romanına ilk uygulayan yazardır. İlk romanlarında gerçekçiliği, yaşamın sıradan olay ve kişilerini mizahla yansıtmak olarak anlıyordu. Bunlar *A Modern Instance* (1882; Çağdaş Bir Olay) ve *The Rise of Silas Lapham* (1885; Silas Lapham'ın Yükselişi) adlı romanlarıdır. Tolstoy etkisinde yazdığı *Annie Kilburn* (1888) ve *A Hazard of New Fortunes* (1890; Servet Edinmenin Riski) gibi sonraki romanlarında ise kişilerini toplumsal, siyasal, ekonomik etkenlerin ağır bastığı bir bağlamda inceledi.

DOĞALCILAR. 19. yüzyılın sonuna doğru kimi Amerikan yazarları doğalcı romanlar yazmaya yöneldiler. Cinsel konuları ve kırsal yaşamın güçlüklerini Howells'dan daha dürüst bir açıklıkla işleyen, öykülerinde felsefi ve toplumsal öğretilere yer veren Hamlin Garland ilk Amerikan doğalcılarındandır. Aynı dönemde yazan bu okula bağlı başka yazarlar Fransız romancısı Émile Zola'nın izinde yürüdüler. Örneğin Theodore Dreiser kendinden önceki gerçekçi yazarların cesaret edemediği konuları işledi. Kişilerin eylemlerinin adeta "kimyasal" bazı dürtülerle gerçekleştiğine ve yaşam kavgasının kişinin gücünü aştığına inanan Dreiser, yazgılarına egemen olamayan, kendilerini yönlendiremeyen iradesiz kişilerin kendilerinden daha güçlü ve acımasız olan düşmanları karşısındaki yenilgilerini anlattı. Başlıca romanları *Sister Carrie* (1900; *Kızkardeşim Carrie*, 1957), *Jennie Gerhardt* (1911), *The Financier* (1912; Para Babası) ve *The Titan*'dır (1914; Titan). Dreiser anlatıma özenen bir yazar değildi, üslup kaygıları yoktu; onun için önemli olan öyküydü. Dreiser'dan sonra Stephen Crane ve Frank Norris gibi doğalcı yazarlar Avrupalı ustaların romanlarındaki üslup inceliklerine de özen göstererek yazdılar. *Maggie: A Girl of the Streets* (1893; Sokak Kızı Maggie) ve *The Red Badge of Courage* (1895; *Cesaret Madalyası*, 1958) gibi romanlarında Crane izlenimci bir anlatım kullandı. Öykünün yer ve zaman gibi ayrıntılarını simgesel bir düzeyde işleyerek, yaşamı çevre ve rastlantılarca belirlenen insanı betimledi.

HENRY JAMES. New York'ta doğan ama İngiltere'de yaşamayı seçen Henry James'in yapıtlarıyla Amerikan romanı yeni bir yönde gelişmeye başladı. Gerçekçiler ve doğalcılar gibi James de edebiyatın toplumsal ve kişisel bir gerçekliği yansıtması gerektiğine inanıyordu. Ama bu doğrudan değil iki aşamalı bir yansıtma olmalıydı. Birinci aşamada yazarın yaşantısı varsa, ikinci aşamada bu yaşantısal gerçekliği en iyi yansıtacak biçim aranmalıydı. Böylece sanatçının kendine özgü, karmaşık ve ince yorumu kadar bilgisi, görüşleri ve yaşantısı da önem kazanıyordu. Henry James yazarlık sanatına ilişkin görüşlerini *The Art of Fiction* (1884; Kurmaca Sanatı) adlı kuramsal yapıtıyla romanlarına yazdığı önsözlerde açıkladı. Aynı zamanda iyi bir öykü yazarı da olan James daha çok roman sanatı anlayışını uyguladığı romanlarıyla tanınır. Bunlar *The Portrait of a Lady* (1881; Bir Hanımın Portresi), *What Maisie Knew* (1897; Maisie'nin Bildiği), *The Wings of the Dove* (1902; Güvercin Kanatları), *The Ambassadors* (1903; Büyükelçiler) ve *The Golden Bowl* (1904; Altın Kâse) adlı romanlarıdır. İlk romanlarında hep Amerika ve Avrupa arasındaki kültür ve değer farklılıklarıyla, bu farklılıktan doğan çatışmaları ele alır. Daha sonraki romanlarında ise anlatıcının ancak "sınırlı" bir bilinç olarak rol aldığı, okura alabildiğince çıkarsama olanağı ve hatta görevi yükleyen psikolojik incelemeler ağır basar.

İç Savaş ile I. Dünya Savaşı arasında gelişen bir başka eğilim toplumsal başkaldırı edebiyatı olarak anılabilir. Birçok romanda iş çevrelerinin giderek artan nüfuzu ve hükümetin yozlaşması gibi temalar işlenmiş, kimilerinde de ütopik bir düzen düşlenmiştir. Henry Adams'ın romanı *Democracy, an American Novel* (1880; Demokrasi, Bir Amerikan Romanı) siyasal yetersizlik ve yozlaşmayı konu alır. Edward Bellamy'nin *Looking Backward*'ında (1888; Geriye Bakış) bir yandan kapitalist sistem eleştirilirken, öte yandan da 2000 yılının ütopik kolektivist toplumu betimlenir.

19. yüzyılın hiçbir akım içinde değerlendirilmeyecek kendine özgü şairi Emily Dickinson'dır. İzin vermediği için şiirleri ancak ölümünden sonra yayımlanabilen Dickinson, özgün ölçü ve uyaklarıyla, kısa ve çarpıcı eğretilemeleriyle 20. yüzyılda birçok Amerikan şairini etkilemiştir.

20. YÜZYIL

1914'TEN 1945'E DEĞİN AMERİKAN EDEBİYATI. I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında tiyatro, şiir, roman, öykü ve eleştiri alanında önemli akımlar ortaya çıktı. Savaşı izleyen çalkantılı yıllar, Amerikan edebiyatında derin izler bırakarak, şair ve yazarların bütün edebi türlerde radikal deneylere giriştikleri ve birbiri ardından yeni teknikler geliştirdikleri bir dönem oldu.

Tiyatroda yeni anlımlar. 19. yüzyılda önemli bir yer tutmayan tiyatro, oyun yazarlarının ticari kaygılarla sahnelenen oyunlara başkaldırması sonucunda 20. yüzyılda büyük bir atılım yaptı. Yüzyıl başında Avrupa'ya giden Amerikalı yazarlar orada çok canlı bir tiyatroyla karşılaştılar; dön-

düklerinde de küçük tiyatro toplulukları kurarak ticari kaygılardan uzak yeni biçimler ve sahneleme teknikleri geliştirmeye koyuldular. Çoğu üniversiteli olan bu yazar, oyuncu ve yönetmenler, tiyatroya büyük bir yenilik, canlılık ve ciddiyet getirdiler.

Dönemin en ünlü oyun yazarı Eugene O'Neill bu yeni akımın ürünüdür. Oyunları profesyonel tiyatrolarda oynanmadan önce O'Neill, Provincetown Oyuncuları adlı küçük amatör toplulukla çalıştı. Oyunlarında çeşitli anlatım biçimleri denedi. *Beyond the Horizon* (1920; Ufkun Ötesinde), *Anna Christie* (1921; *Anna Christie*, 1946), *Desire Under the Elms* (1924; *Karaağaçlar Altında*, 1945) ve *The Iceman Cometh* (1946) doğalcı oyunlardır. *The Emperor Jones* (1920; *İmparator Jones*, 1955) ve *The Hairy Ape* (1922; Kıllı Goril) anlatımcı bir üslupla yazılmıştır. *Strange Interlude*'da (1928; *Araya Giren Garip Oyun*, 1945) bilinç akışı tekniği, *Mourning Becomes Electra*'da (1931; *Elektra'ya Yas Yaraşır*, 1960) Freudcu psikolojik yaklaşım uygulanmıştır.

Yeni şiir. Bu dönemin şiirinde kimi şairler geleneksel biçimleri sürdürürken kimileri de yeni biçim denemelerine giriştiler. Edwin Arlington Robinson ve Robert Frost şiire getirdikleri yeniliklerle hem edebiyat eleştirmenlerinin, hem de okurların övgüsünü kazandı. Gerek Frost, gerek Robinson yaşamın trajik yönlerini ve var olmanın karmaşıklığını gözlemlerken kolay çözümler önermekten kaçındılar.

Çağdaş Amerikan tiyatrosu nasıl küçük amatör tiyatro topluluklarıyla başladıysa, çağdaş Amerikan şiiri de küçük dergilerde biçimlendi. Harriet Monroe'nun 1912'de Chicago'da yayımlamaya başladığı *Poetry: A Magazine of Verse* bunların en önemlilerindendir. Vachel Lindsay, Carl Sandburg, Edgar Lee Masters gibi önemli şairler derginin çevresinde toplandılar. Lindsay'in efsaneyle yerel deyişleri birleştirerek yazdığı şiirleri 1913'te *General William Booth Enters into Heaven and Other Poems* (General Williams Booth Cennete Gidiyor ve Başka Şiirler) başlığıyla yayımlandı. Bu şiirlerin yüksek sesle okunmaya son derece elverişli olması ve Lindsay'in kendi şiirlerini okuması kitabın kısa zamanda tanınıp sevilmesine neden oldu.

Geleneksel sone ve lirik biçimlerini kullanan Edna St. Vincent Millay ve Sara Teasdale gibi kadın şairler; James Weldon Johnson, Langston Hughes gibi Siyah şairler şiirlerinde kendi kesimlerinin sorunlarını dile getirdiler. Conrad Aiken senfonik biçimlerle bilinç akışı tekniğini birleştirmeyi denerken, e.e.cummings de noktalama işaretlerini ve büyük harfi kaldırarak tipografik deneyleriyle şiire yepyeni bir canlılık getirdi. Marianne Moore, Amerika'nın en seçkin şairleri arasında sayılmasını sağlayan şiirlerinde bir tür serbest nazım tekniğini bu dönemde uyguladı ve geliştirdi.

Ezra Pound II. Dünya Savaşı'ndan sonra Washington'daki St. Elizabeth Hastanesi'nde kaldığı süre dışında ABD'de yaşamadı. Ama hem şair, hem de eleştirmen olarak 20. yüzyıl Amerikan şiirini büyük ölçüde etkiledi. En ünlü yapıtı *The Cantos*'un (Kantolar) ilk bölümü 1925'te, sonuncusu da 1959'da yayımlandı.

Pound'un şiirinden etkilenen ve kuramsal önerilerinden yararlanan T.S. Eliot da çoğunlukla Amerika dışında yaşadı; 1927'de de İngiliz vatandaşlığını seçti. 1922'de yayımlanan *The Waste Land* (Çorak Ülke) en ünlü yapıtıdır. T.S. Eliot hem şair, hem de eleştirmen olarak iki dünya savaşı arasının en etkin sanatçılarındandır. Birçok eleştirmenin en iyi yapıtı olduğunda anlaştıkları *Four Quartets*'de (1943; Dört Kuartet) olağanüstü güzellikte imgelerle kendi geçmişini, insanlığın geçmişini ve insanlık tarihinin anlamını araştırdı. Eliot 17. yüzyıl İngiliz metafizik şairi John Donne'dan etkilenmiş ve kendisi de Crowe Ransom ve Allen Tate gibi Amerikan şairlerini etkilemiştir. Hart Crane de metafizik şiir üslubunu benimsemiş, ama kendine özgü konularda yazmış bir şairdir.

Roman. Şiirin gelişmesine katkıda bulunan dergiler eski kurallardan ayrılan bir roman tarzını destekleyerek romanın gelişmesine de önemli katkıda bulundular. 1920'de Francis Scott Fitzgerald'ın *This Side of Paradise* (1920; Cennetin Bu Yakası) ve Sinclair Lewis'in *Main Street* (1920; Ana Cadde) adlı yapıtlarının yayımlanmasıyla romanda yeni bir akım başladı. Bundan sonra romancılar gerçekçi ya da doğalcı bir üslupla çağdaş yaşamı yansıtmaya yöneldiler. 1920'lerin romanları kurulu düzen, bu düzenin kurumları ve ideolojisine ilişkin düş kırıklıklarını dile getirir. 1930'ların romancıları ise doğrudan doğruya siyasal ve ekonomik düzene başkaldırırlar. Francis Scott Fitzgerald *This Side of Paradise* ve *The Great Gatsby* (1925; *Muhteşem Gatsby*, 1964) adlı romanlarında I. Dünya Savaşı sonrasında egemen olan karamsarlığı ve ahlaki yozlaşmayı anlattı. Sinclair Lewis, *Main Street*'te "taşra virüsü" dediği küçük çevrelerin ahlaki ikiyüzlülüklerini, *Babbitt*'te (1922; *İbret*, 1975) ortalama işadamı tipini, *Arrowsmith*'te (1925; *Arrowsmith*, 1955) maddeci bilim adamı tipini keskin bir yergi ve belgesel bir anlatımla acımasızca eleştirdi. Başkaldırı romanının en beğenilen sanatçılarından biri de John Dos Passos'tur. I. Dünya Savaşı'na karşı yazdığı *Three Soldiers* (1921; *Üç Savaşçı*, 1981) romanıyla dikkati çeken Dos Passos bunu izleyen romanlarında yenilikçi tekniği kadar solcu eleştirileriyle de önemli romancılar arasında yer aldı. Bu romanlar *Manhattan Transfer* (1925; *Manhattan Transfer*, 1968) ve *U.S.A.* adlı roman üçlemesidir: *The 42nd Parallel* (1930; *42. Enlem*, 1983), *1919* (1932; *1919*, 1985) ve *The Big Money* (1936; Büyük Para). Daha sonra sola karşı yazdığı romanlarında aynı estetik düzeyi tutturduğu söylenemez.

Nobel Ödülü alan üç yazar, Ernest Hemingway, William Faulkner ve John Steinbeck, I. Dünya Savaşı karamsarlığını aşabilmiş romancılardır. Hemingway'in ilk romanları *The Sun Also Rises* (1926; *Güneş de Doğar*, 1955) ve *A Farewell to Arms* (1929; *Silahlara Veda* 1954) bir ölçüde bu karamsarlığı yansıtır, ama İspanya İç Savaşı'ndan sonra toplu eyleme duyduğu inançla yazdığı *To Have and Have Not* (1937; *Ya Hep Ya Hiç*, 1960), *For Whom the Bell Tolls* (1940; *Çanlar Kimin İçin Çalıyor*, 1946) ve *The Old Man and the Sea* (1952; *İhtiyar Adam ve Deniz*, 1953) karamsarlığı aşmış romanlardır.

William Faulkner, büyük bir ustalıkla geliştirdiği anlatım teknikleri ve karmaşık roman kurgularıyla karanlık bir insan tablosu çizdi. Bütün romanları düşsel bir yöre olan Yoknapatawpha'da geçer. Yoknapatawpha bir yandan Amerikalının güncel sorunlarını sergilerken, bir yandan da insana özgü evrensel mücadeleye sahne olan simgesel bir yöredir. *The Sound and the Fury* (1929; *Ses ve Öfke*, 1965), *As I Lay Dying* (1930; *Döşeğimde Ölürken*, 1965) ve *Light in August* (1932; *Ağustos Işığı*, 1968) karamsar romanlardır. Daha sonra yazdığı *Intruder in the Dust* (1948; Tozun İçine Giren) ve *The Reivers*'da (1962; Yağmacılar) bu karamsarlık göreli olarak azalır.

İnişli çıkışlı bir yazarlık çizgisi sergileyen John Steinbeck ilk yazdığı tarihsel romanlarında başkaldıran, uyumsuz bireyi vücelmiş, daha sonra *In Dubious Battle* (1936; *Bitmeyen Kavga*, 1949) ve *The Grapes of Wrath* (1939; *Gazap Üzümleri*, 1948) gibi romanlarında ortak eyleme olan inancını dile getirmiştir.

Toplumsal temaların ağır basmasına karşılık bu dönemin romanlarında gözardı edilemeyecek yoğunlukta lirik bir üslubun da geliştirildiği görülür. Bu eğilim Hemingway, Steinbeck ve Faulkner'da da görülmekle birlikte, dönemin lirik ustaları *My Antonia* (1918; Benim Antonia'm) ve *Death Comes for the Archbishop* (1927; Ecel Başpiskoposun Kapısında) adlı romanıyla Willa Cather, *Pale Horse, Pale Rider* (1939; Soluk At, Soluk Binici) adlı romanıyla Katherine Ann Porter ve *Look Homeward Angel* (1929; *Bu Melek Satılık Değil*, 1960) romanıyla Thomas Wolfe'tur.

Yeni Eleştiri. 20. yüzyılın birinci yarısı edebiyat eleştirisine getirilen yenilikler açısından zengin bir dönemdir. Eleştiride çatışma, edebi değerlendirmelerde eski kuralları koruma yanlısı "yeni hümanistler" ile eleştiride tümüyle yeni ölçütler uygulama gereğine inananlar arasında başladı. Edebi metni tarihsel bağlamından bağımsız olarak okumak zorunluluğunda ısrar eden bir grup İngiliz eleştirmen, I. A. Richards'ın etkisinde Yeni Eleştiri(*) diye anılan bir eleştiri akımına öncülük ettiler. Bu akıma göre şiir dilsel öğelerin çok özel bir bileşiminden oluşan bir sanat nesnesidir ve ancak bu öğelerin tanınması için geliştirilmiş özel bir duyarlılıkla okunabilir. Şiir algılanabilir ama "anlaşılması" söz konusu değildir. Edebi metni başka metinlerden ayıran özellik, şiirselliğin mantıksal değil duygusal düzeyde algılanması ve bu algılamanın yazarın amaçlamış olabileceği anlamdan tümüyle bağımsız olmasıdır. Akımın ilkeleri Cleanth Brooks'un *The Well Wrought Urn* (1947; Usta İşi Vazo) ve John Crowe Ransom'ın *The New Criticism* (1941; Yeni Eleştiri) adlı kitaplarında anlatılır. Bu akımdan ayrılarak edebi metinle toplumsal etkenlerin ilişkisini araştıran önemli eleştirmenler ise Kenneth Burke ve Edmund Wilson'dır.

II. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA. Edebiyat tarihçisi Malcolm Cowley iki dünya savaşı arasındaki dönemi Amerikan edebiyatında ikinci bir rönesans olarak tanımlar. Ama bu dönemde yazılan önemli yapıtların yayımlanması 1945'ten sonradır. Faulkner, Hemingway, Steinbeck ve Katherine Ann Porter en çok okunan romanlarını, Frost, Eliot, Wallace Stevens, Marianne Moore, e.e. cummings, William Carlos Williams ve Gwendolyn Brooks önemli şiirlerini hep 1945'ten sonra yayımladılar. Eugene O'Neill'in en iyi oyunu sayılan *Long Day's Journey into Night* (*Günden Geceye*) 1956'da yazarın ölümünden sonra sahnelendi. Amerikan edebiyatının en iyi siyasal romanlarından sayılan, Robert Penn Warren'ın *All the Kings Men*'i (1946; *Kralın Adamları*, 1972) 1947 Pulitzer Ödülü'nü kazandı. Cinsel konuları dürüstçe aktarmakla üne kavuşan Henry Miller'ın romanlarının yayımlanması da 1960'ları buldu.

Roman ve öykü. II. Dünya Savaşı'nın kültürel şokuna ve teknolojik dehşetine iki grup romancı tepki gösterdi. Norman Mailer'ın *The Naked and the Dead* (1948; *Çıplak ve Ölü*, 1970) ve Irwin Shaw'un *The Young Lions* (1948; *Genç Aslanlar*) romanları gerçekçi savaş romanlarıydı. James Jones savaşın trajik mirasını *From Here to Eternity* (1951; *İnsanlar Yaşadıkça*, 1957), *The Thin Red Line* (1962; İnce Kırmızı Çizgi) ve *The Whistle* (1978; Islık) adlı

romanlarında doğalcı bir biçimde belgeledi. Daha genç yazarlar savaşın sonuçlarını ve kâbusunu yansıtmakta doğalcı anlatımı yetersiz buldular. *Catch-22*'da (1961; *Şike*, 1976) Joseph Heller gerçeküstücü bir kara mizahla askeri zihniyeti yerdi; *Slaughterhouse Five*'da (1969; *Mezbaha No: 5*, 1975) Kurt Vonnegut, Jr. kara bir fantezi kurgusu içinde ABD'nin Dresden'i bombalayışını anlattı. Amerikalı roman yazarları büyük ölçüde atom bombasına duydukları tepkiyi dile getirmek için kara mizaha ve saçma fantezilere yöneldiler. Toplumsal gerçekliği yansıtmak yerine daha önceki dönemlerde yazılan romanların parodisini yapan, kendine dönük yeni bir roman türü ortaya çıktı. Metaroman denilen bu türün Amerikan edebiyatını etkileyen ustaları Rus asıllı Vladimir Nabokov ile Arjantinli yazar Jorge Luis Borges'tir. 1948'te Amerikan vatandaşlığına geçen Nabokov, üslup ve dilbilimsel yönden yeniliklere ağırlık veren, okunması güç bir roman türü geliştirdi; *Lolita* (1955; *Lolita*, 1959) ve *Ada; or, Ardor: A Family Chronicle* (1969; Ada ya da Azim: Bir Aile Tarihi) gibi romanlar yazdı. 1967'de yazdığı "Tükeniş Edebiyatı" adlı çığır açıcı makalesinde John Barth, Nabokov ve Borges'in izinde olduğunu ilan etti. Barth yapıtlarını "roman biçimini taklit eden romanlar", kendisini de "yazar rolünde bir yazar" olarak tanımladı. En iddialı romanlarında geleneksel türlerin parodisini yaptı. *The Sot-Weed Factor* (1960) ile tarihsel romanı *Giles Goat-Boy*'da (1966) Yunan ve Hıristiyan mitolojisini taklit etti. Donald Barthelme ise *Snow White*'da (1967; Pamuk Prenses) masal türünü, *The Dead Father*'da (1975; Ölü Baba) Freudcu romanın parodisini yaptı. "Uyumsuzluk romanı"nın en ünlü yazarı Thomas Pynchon'dır. *V* (1963), *The Crying of Lot 49* (1966), *Gravity's Rainbow* (1973; Yerçekiminin Gökkuşağı) gibi romanlarının konuları girift komplolardır. William Burroughs bir uyuşturucu bağımlısının bilincinden yansıyan iğrenç bir evren çizdi. Vonnegut, Terry Southern ve John Hawkes, uyumsuzluk romanı geleneğinin öbür yazarlarıdır.

Her ne kadar Barth, Barthelme ve Pynchon romanın işlevini toplumu yansıtmak olarak niteleyen geleneksel roman kuramına sırt çevirdilerse de, çağdaşları başka yazarlar toplumsal gerçekçilikten vazgeçmediler. Yaşanılan kâbusun tümüyle bilincinde olmakla birlikte, Nobel Ödülü sahibi Saul Bellow ümitsizliği reddetti. *The Victim* (1947; *Endişe*, 1977), *The Adventures of Augie March* (1953; Augie March'ın Serüvenleri), *Herzog* (1965; *Nefret*, 1976) ve *Humboldt's Gift* (1975; Humboldt'un Armağanı) adlı yapıtlarında insan olmanın kaçınılmazlığını vurguladı. Benzer bir tutumla Bernard Malamud, Philip Roth ve Isaac Bashevis Singer da romanlarında yumuşak ve bağışlayıcı bir mizah kullandılar.

II. Dünya Savaşı sonrası Güneyli yazarlar Faulkner'ın mirasına sadık kaldılar. Üç kadın romancı, Eudora Welty, Flannery O'Connor ve Carson Mc Cullers Güney romanına yeni bir soluk getirdiler. Savaş sonrasının başka önemli romancıları *In Cold Blood*'da (1966; *Soğukkanlılar*, 1966) uyguladığı belgesel gerçekçilikle Truman Capote, Nazi vahşetini anlatan *Sophie's Choice* (1979; *Sophie'nin Seçimi*, 1987) ile William Styron, Siyahların yaşam koşullarını konu alan *Go Tell It on the Mountain*'la (1953; Git Onu Dağlara Söyle) James Baldwin, Siyah kadının sorununa eğilen *The Color Purple* (1983; *Renklerden Moru*, 1984) romanıyla Alice Walker'dır.

II. Dünya Savaşı sonrası Amerikan romanı kolay genellemelerle özetlenemeyecek kadar çeşitli ve karmaşıktır. Bu dönemin yazarları çok güç kavranabileceğine inandıkları bir gerçekliği yakalayabilmek ve aktarabilmek için yepyeni anlatım biçimleri bulmak zorunda olduklarını düşünüyorlardı. Bu arayışlar en iyi biçimde Norman Mailer, ve Joyce Carol Oates'un yazarlık yaşamında izlenebilir. Başlangıçta Dos Passos gibi toplumsal eleştiri ve başkaldırı romanı yazan Mailer, belgesel roman niteliği taşıyan *The Armies of the Night*'ta (1968; Gece Orduları) özgün üslubunu yaratır. 1979'da yazdığı *The Executioner's Song* (*Celladın Şarkısı*, 1981) bu belgesel üslubun gündelik yaşama uygulanarak geliştirilmesidir. Joyce Carol Oates da ilk romanlarını doğalcı gelenek içinde yazdı. Daha sonra *Wonderland*'de (1971; Harikalar Ülkesi) gerçeküstücü, *Bellefleur*'de ise (1980) gotik romanı denedi.

Şiir. II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda romanda olduğu gibi şiirde de yeni sesler duyuldu. Örneğin Robert Lowell, *Lord Weary's Castle*'da (1947; Yorgun Lordun Şatosu) dramatik şiirin yetkin örneklerini verirken, Theodore Roethke, *The Lost Son and Other Poems*'de (1948; Kayıp Oğul ve Başka Şiirler) ince alaylı bir lirizmi büyük bir ustalıkla kullandı. Şair ve eleştirmen Yvor Winters'in öncülüğünde Pasifik edebiyat okuluna bağlı bir grup şair, yalın bir üslupla ahlaki değerleri öne çıkaran şiire yöneldi. 1950'lerde Allen Ginsberg'in de içinde bulunduğu beat hareketi(*) ortaya çıktı. Gary Snyder gibi kimi şairler eski doğa şiiri geleneğini sürdürdüler. Dönemin önemli kadın şairleri arasında 1963'te intihar eden Sylvia Plath, feminizm hareketi içinde ünlenen Adrienne Rich ve çok kişisel, içe dönük şiiriyle tanınan Anne Sexton sayılabilir.

Tiyatro. II. Dünya Savaşı sonrasının en önemli oyun yazarları Arthur Miller ve Tennessee Williams'dır. Modern ve demokratik bir trajedi kavramına, yani sıradan insanın trajedisinin önemine inanan Miller bu görüşünü *Death of a Salesman* (1949; *Satıcının Ölümü*, 1952) adlı oyununda sergiledi. Öteki oyunlarından *All My Sons* (1947; *Bütün Oğullarım*, 1963) ve *The Crucible* (1953; *Cadı Kazanı*, 1962) Miller'in liberal idealizmini yansıtır. Williams her ne kadar bütün oyunlarında aynı sanat düzeyini tutturamadıysa da *The Glass Menagerie* (1947; *Sırça Kümes*, 1964), *A Streetcar Named Desire* (1947; *Arzu Tramvayı*, 1965), *Cat on a Hot Tin Roof* (1955; Kızgın Damdaki Kedi) ve *The Night of the Iguana* (1961; *İguana Gecesi*, 1966) gibi oyunlarıyla Miller'in yanında yerini aldı.

1960'lara değin Amerikan tiyatrosu tümüyle Miller ve Williams'ın egemenliği altındayken, 1962'de Edward Albee *Who's Afraid of Virginia Woolf* (*Kim Korkar Hain Kurttan*) adlı oyunuyla üne kavuştu ve Uyumsuzluk Tiyatrosu'nda bugüne değin yerini korudu. 1970'ten sonra Amerikalı tiyatro yazarları yavaş yavaş gişe hasılatı amaçlayan Broadway yapımlarından uzaklaşarak sanatsal ve deneysel yanı ağır basan yapıtlara yöneldiler. Sam Shepard, Amerikan tiyatrosunun Broadway'in egemenliğinden kurtulabileceğini *Buried Child* (1979; Gömülmüş Çocuk) adlı oyunuyla Pulitzer Ödülü'nü alarak kanıtladı. 1980'den sonra Broadway dışındaki tiyatro koreografi, müzik, şiir ağırlıklı yapıtlarla yeni deneysel arayışlara yöneldi.

Toplum ve edebiyat eleştirisi. 1972'de ölümüne değin Amerikan edebiyatı ve toplumu üzerine yazdığı yazılarla Edmund Wilson ülkenin en çok yönlü ve en saygın düşünürüydü. 1972'den sonra Edmund Wilson'dan boşalan yeri Gore Vidal aldı. Wilson gibi Vidal da edebiyat ve toplum eleştirileriyle roman ve tarih yazdı. Malcolm Cowley, kitaplarında toplumsal ve siyasal değişimin Amerikan edebiyatı üzerindeki etkilerini inceledi. Edebiyat tarihi ve eleştirisi konularında 1970'ten sonra Alfred Kazin ve Irving Howe etkili oldular. Leslie Fiedler 1968'de yazdığı *Love and Death in the American Novel* (Amerikan Romanında Aşk ve Ölüm) adlı incelemesinde, Amerikan romanını Freudcu yöntemle yorumladı. Lionel Trilling, *The Liberal Imagination* (1950; Liberal Düşgücü) adlı yapıtında edebiyatın kültürün en önemli kilometre taşı olduğunu savundu. Wilson, Cowley, Trilling gibi edebiyatın toplumsal işlevini ve toplumla bağlarını vurgulayan eleştirmenlere karşın, Yeni Eleştiri okulu da edebiyat çalışmalarındaki yerini ve önemini korudu.

Bu dönemde edebiyat araştırmacıları önemli Amerikan yazarlarının yaşamöykülerini de yayımladılar. Leon Edel'in beş ciltlik Henry James çalışması bunun en kapsamlı örneklerinden biridir.

Toplumsal eleştiri gerek edebiyat, gerekse gazetecilik alanlarında önemli bir yer tuttu. John Hersey'in *Hiroshima*'sı (1946, *Hiroşima*, 1965) atom bombasının yarattığı sonuçların duygusallıktan uzak, serinkanlı bir değerlendirmesidir. Siyah yazar James Baldwin'in *Notes of a Native Son* (1955; Bir Yerli Çocuğun Karalamaları) ve *Nobody Knows My Name* (1961; Kimse Bilmez Adımı) gibi yapıtları da günlük yaşama ilişkin gözlemlerin şiirsellikle dile getirildiği kitaplardır.

Akademik çevrelerde ise birbirine karşıt iki eleştiri okulu gelişti. Fransız eleştirmenler Roland Barthes ve Jacques Derrida'nın etkisiyle Yale Üniversitesi çevresinde gelişen, dilbilim ve felsefeye dayalı soyut bir eleştiri okulu olan Yapısalcılığın karşısında somut, tarihsel ve güncel sorunlarla ilgilenen feministler yer aldı. Kate Millet, Germaine Greer, Adrienne Rich ve Catherine Stimpson gerek eleştiri kitaplarında, gerek çıkardıkları *Women Studies* ve *Signs* gibi dergilerde feminizmin öncülüğünü yaptılar.

Amerikan futbolu, ABD'de çok yaygın, futbolla *rugby* karışımı bir oyun. Kaleden kaleye 91 m uzunluğunda ve 40 m genişliğindeki çim bir alanda, oval bir topla oynanır. İçi lastik, dışı deriyle kaplı bu topun uzun ekseni 28-28,5 cm, kısa ekseni 17,09-17,4 cm arasındadır ve cm^2 başına en az 0,78, en çok 0,94 kg'lık bir basınçla şişirilmiştir. Ağırlığı 400-425 gr arasında değişir. Darbe ve düşmelere karşı birçok koruyucu parçayla donatılmış bir forma giyen oyuncular, yüzlerini de özel biçimde yapılmış bir başlıkla korurlar. Takımlar, her biri hem hücumda, hem de savunmada oynayan 11'er oyuncudan kuruludur. Oyuncuların formalarında taşıdıkları 1-99 arasındaki sayılar, oyun içindeki görevlerini de belirtir. Topun oyunda kaldığı süre 60 dakikadır. Bu süre 15'er dakikalık dört devreye bölünmüştür. İkinci devreden sonra 15 dakikalık bir ara verilir. Oyun sırasında mola alınabilir.

Amerikan futbolunda sayı kazanmak için topun ya bir oyuncu tarafından karşı takımın kale çizgisinin ötesine taşınması (*touchdown*) ya da karşı takımın kalesinin yatay direğinin üstüyle yan direklerinin arasından ayak vuruşuyla geçirilmesi (alan golü / *field goal*) gerekir. Profesyonel futbolda kale çizgisini geçmekle 6, alan golü ile 3 sayı kazanılır. Amaç karşı takımdan daha çok

sayı yapmaktır. Devre, takımlardan birinin yaptığı serbest vuruşla başlar. Karşı takımın topu kapan oyuncusu, bir an önce vuruş yapan takımın kalesine ulaşmak amacıyla koşmaya başlar. Top en az 10 yarda (yaklaşık 9 m) taşındıktan sonra vuruş yapan takım onu yeniden ele geçirebilir. Koşan oyuncuyu tutarak, yere savurarak, gövdeyle engelleyip yere düşürerek ya da oyun alanının sınırları dışına iterek durdurmak serbesttir. Vuruşu izleyen koşunun sonunda topa sahip olan takımın dört *scrimmage* (hücum) hakkı vardır. Her *scrimmage*, top yerde ve hareketsizken başlar. Takımlar birbirinden bir top uzunluğunda bir ölü bölgeyle ayrılır. *Centre* (merkez) oyuncusu topu bacaklarının arasından geçirerek, arkasında duran beklerden birine verir. Topu alan oyuncu ya kendi başına ya da arkadaşlarına aktararak topu ilerletmeye çalışır. Topu taşıyan oyuncunun durdurulması, atılan paslardan birinin kesilmesi ya da topun oyun alanının dışına çıkması durumunda *scrimmage* sona erer. Dört *scrimmage* sonunda topu en az 10 yarda ileriye taşıyabilen takım yeniden dört *scrimmage* hakkı kazanır, yoksa top karşı takıma geçer. Hücumdaki takımın *scrimmage* yerine serbest vuruşu (alan golü ile sayı yapmak ya da karşı takımın saldırısının geriden başlamasını sağlamak için) seçme hakkı da vardır. Bu saldırılar ve el değiştirmeler takımlardan birinin sayı kazanmasına değin sürer. Sayıdan sonra oyuna yeniden serbest vuruşla başlanır.

Amerikan futbolu 19. yüzyılda ortaya çıkıp gelişti. ABD'deki ilk üniversitelerarası maçı 1869'da Princeton Üniversitesi'yle Rutgers College, New Jersey eyaletinin New Brunswick kentinde oynadılar. Ama bu oyun, bugünkü Amerikan futbolundan çok, futbola benziyordu. Her takımda 25 oyuncu bulunuyordu ve oyun *touchdown*'larla değil, *field goal*'lerle kazanılıyordu. Üniversitelerarası oyun kuralları ilk kez 1873'te Princeton, Yale, Columbia ve Rutgers üniversiteleri tarafından belirlendi. Ama gerçek Amerikan futbolu ancak 1875'te Harvard ve Montreal McGill üniversiteleri arasında, *rugby* kurallarıyla yapılan karşılaşmadan sonra ortaya çıkmaya başladı. Kısa bir süre sonra öbür üniversite takımları da *rugby* kurallarını benimsediler ve 1876'da Üniversitelerarası Futbol Birliği (Intercollegiate Football Association-IFA) kuruldu.

Amerikan futbolunun evriminde en temel değişiklikleri, bir IFA üyesi olan Walter Camp getirdi. Walter Camp 1880'de *rugby*'den alınan hücum biçiminde değişiklikler yaptı; *quarterback* (kilit oyuncu) olarak oynayan oyuncuya, oyunu kurma ve yönetme görevi verdi, takımlardaki oyuncu sayısını 15'ten 11'e indirdi. Oyuncuların dizilişinde bugün de kullanılmakta olan düzeni oluşturdu; yeni sayı yapma ve topun yere düştüğü yerleri ve kazanılan mesafeleri ölçme yöntemleri getirdi. Topu taşıyan oyuncuyu durdurmanın kurallarını da daha serbestleştirdi.

Daha güvenli bir oyun biçimi getirmeyi amaçlayan bu önlemlere karşın, oyundaki sertliğin sürmesi ve 1905'te bir dizi ölüm ve yaralanma olayının yaşanması, Başkan Theodore Roosevelt'in daha köklü kural değişiklikleri yapılmasını istemesine neden oldu. Böylece kas gücünden çok hıza ve stratejiye önem veren kurallar yaratıldı. İleriye doğru pas atma serbest bırakıldı, yeni diziliş biçimleri getirildi, kolları uzatarak rakibi durdurma yasaklandı. 1910'da ABD'deki üniversitelerarası karşılaşmaları düzenlemek üzere Ulusal Üniversite Atletik Birliği (National Collegiate Athletic Association-NCAA) kuruldu. Önde gelen üniversite takımları arasında oynanan ve *bowl* olarak adlandırılan sezon sonrası turnuvalar yaygınlaştı. Bugün bu turnuvalar içinde Rose Bowl (Pasadena, California), Orange Bowl (Miami), Sugar Bowl (New Orleans), Sun Bowl (El Paso, Texas), Cotton Bowl (Dallas, Texas) ve Gator Bowl (Jacksonville, Florida) sayılabilir.

Profesyonel futbol ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra, televizyonun ortaya çıkmasıyla ilgi çekmeye başladı. Amerikan Profesyonel Futbol Birliği, 1922'de Ulusal Futbol Ligi (National Football League -NFL) adıyla yeniden düzenlendi ve profesyonel futbolu örgütleyen ana kuruluş olma niteliğini bugüne değin sürdürdü. 1959'da Amerikan Futbol Ligi adıyla rakip bir kuruluş ortaya çıktıysa da, 1966'da yapılan bir anlaşmayla iki lig 1970'te NFL adı altında birleştirildi. Günümüzde NFL maçları, biri Amerikan Konferansı, öbürü Ulusal Konferans olarak adlandırılan iki grupta oynanır ve bu grupların birincileri Super Bowl için karşılaşırlar. 1980'lerin başlarında NFL'ye yeni bir rakip daha çıktı. Birleşik Devletler Futbol Ligi adını alan ve çoğunlukla eski NFL oyuncularıyla daha önce üniversite takımlarında oynamış ünlü oyunculardan kurulu 12 takımdan oluşan bu yeni ligin ilk sezonu Mart-Temmuz 1983'te oynandı.

Amerikan futbolunun daha az sayıda oyuncuyla ve daha tehlikesiz kurallarla oynanan ve özellikle lise öğrencileri için geliştirilmiş iki biçimi daha vardır. Bunlar, *six-man* (altı oyunculu) futbol ve *touch* (dokunmalı) futboldur, kuralları da bölgeden bölgeye farklılıklar gösterir.

Amerikan futbolu, Los Angeles Raiders-Houston Oilers maçından bir görünüm, 1984
ABC Ajansı

Amerikan İç Savaşı, ABD tarihinde Birleşik Devletler federal hükümetiyle Birlik'ten ayrılma hakkını ileri süren 11 eyalet arasında dört yıl süren savaş (1861-65).

Kuzey ve Güney, kölelik kurumunun korunup korunmaması konusunda ikiye bölünmüş durumdaydı. 1860 seçimlerinde Cumhuriyetçi Parti'nin Illinois'lu adayı Abraham Lincoln'ın başkanlığı kazanması Güney eyaletlerinin ayrılıkçı hareketlerini başlatan kıvılcım oldu. 20 Aralık'ta Birlik'ten ayrılan Güney Carolina'yı öbür Güney eyaletleri izledi. Başkan Buchanan yönetimi ayrılmaları önleyemedi. Güney eyaletlerindeki federal kalelerin çoğu teker teker ayrılıkçıların eline geçti. Washington'da sürdürülen uzlaşma çabaları ise sonuçsuz kaldı.

Lincoln'ın görevi devralmasından bir ay önce, 4 Şubat 1861'de altı Güney eyaleti (Güney Carolina, Georgia, Alabama, Florida, Mississippi ve Louisiana) bağımsız bir hükümet kurmak için Alabama eyaletindeki Montgomery kentine temsilciler yolladı. Bir süre sonra Texas'ın temsilcileri de onlara katıldı. Mississippi'den Jefferson Davis'in başkanlığında Amerika Konfedere Devletleri kuruldu. Bu yönetim kendi bürokrasisini kurdu, para bastı, vergi topladı ve bir bayrak kabul etti. Mayıs 1861'de Virginia'nın da Birlik'ten ayrılmasından sonra Konfederasyon'un başkenti bu eyaletteki Richmond'a taşındı.

Lincoln göreve başladığında Güney eyaletleriyle, Birliğin parçalanması dışında her konuda uzlaşmaya hazırdı. Ama, 12 Nisan 1861'de Konfederasyon topçusunun Charleston'daki Sumter Kalesi'ne ateş açmasıyla savaş başladı.

Savaşın siyasal gelişimi. Lincoln ve Jefferson Davis'in izlediği politikalar şaşırtıcı derecede birbirine benziyordu. Her iki başkan da başlangıçta ordularını kurmak için gönüllülere dayanmıştı. Savaş ilerledikçe hükümetler, istemeye istemeye zorunlu askerlik sistemini kabul etti. Her iki hükümet de liberal ekonomi politikaları izliyor, fiyatları, ücretleri ve kârları denetlemek için pek çaba harcamıyordu. Yalnızca demiryolları iki tarafta da hükümet denetimi altına alınmıştı. Lincoln gibi Davis de savaş harcamalarını nasıl karşılayacağını bilmiyordu. Ancak savaşın sonuna doğru etkili bir vergi sistemi geliştirebildiler. Gerekli fonlardan yoksun olduklarından hükümetler karşılıksız para basma yoluna gittiler; Birleşik Devletler hükümeti 432 milyon, Konfederasyon 1,554 milyon dolar karşılıksız kâğıt para bastı. Sonuçta enflasyon Güney'de bir çuval unun 1.000 dolara satılmasına kadar vardı.

Savaşın çıkmasına neden olan kölelik konusunda bile iki hükümetin tutumu aynıydı. Birçok yönden ABD Anayasası'na benzeyen Konfederasyon Anayasası kölelik kurumunu açıkça güvence altına almıştı. Lincoln yönetimi ise Köleliğin Kaldırılması Akımı'nın baskılarına karşın bu "özel kurumu" kaldırmaya niyetli değildi. Çünkü bu yönde atılacak bir adım, hâlâ Birlik'ten ayrılmamış olan dört köleci eyaleti (Delaware, Maryland, Kentucky ve Missouri) de ayrılmaya itecekti. Ama, savaşın baskısıyla her iki hükümet de köleliği kaldırma yolunda ilk adımları atmaya başladı. Lincoln, Siyahların kurtuluşunun Avrupa kamuoyunu Kuzey'in yanına çekeceğini, Konfederasyon eyaletlerindeki tarım işletmelerini işgücünden yoksun bırakacağını ve Federal ordula-rın asker sayısını artıracağını anlamıştı. Eylül 1862'de yayınladığı ilk Özgürlük Bildirgesi'yle, ayaklanan eyaletler Birliğe dönmezlerse bu eyaletlerdeki bütün kölelere 1 Ocak 1863'ten başlayarak özgürlük vaat

etti. Konfederasyon tutumunu değiştirmeyince Lincoln kölelerin özgürlüğüne ilişkin kesin bildirgeyi yayınladı ve Siyahlar Federal orduya asker olarak alınmaya başladı. Kongre ise köleliği kaldıran anayasa ek maddesini ancak 31 Ocak 1865'te kabul etti. Bu değişikliğin yeterli sayıda eyaletin onayını alması ise İç Savaş'tan sonra oldu.

Öte yandan asker sıkıntısı çeken Güney'de de Robert E. Lee gibi birçok askeri yetkili, Siyahların askere alınmasını önerdi. Mart 1865'te Konfederasyon Meclisi, Siyahlardan oluşturulacak birliklere izin verdi, ama artık teslim olmanın eşiğine gelen Güney'de pek az Siyah fiilen askerlik yaptı.

Savaşın askeri gelişimi. İlk bakışta Birliğe bağlı 23 eyaletin, 11 Güney eyaletinden (Güney Carolina, Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana, Texas, Virginia, Arkansas, Tennessee ve Kuzey Carolina) çok üstün olduğu düşünülebilirdi. Kuzey'in 21 milyonluk nüfusuna karşılık Güney'de 9 milyon insan vardı; bunun 3,5 milyonu da Siyah köleydi. Kuzey'deki imalat kuruluşlarının sayısı Güney'dekilerin altı katına yakındı. ABD'deki demiryollarının yüzde 70'i de Kuzey'deydi. Birlik, silah üretiminde 30 kat, insan gücünde ise 2 kata varan, ayrıca ticari ve mali kaynaklar bakımından da çok önemli bir üstünlüğe sahipti. İyi işleyen bir hükümeti, küçük ama etkili ve düzenli bir kara ordusuyla bir donanması vardı.

Buna karşılık Konfederasyon için de yenilgi kaçınılmaz değildi. Güney orduları, kendi topraklarında çarpışma üstünlüğüne ve gelişmiş askerlik geleneğine sahipti. Konfederasyon'un 5.600 km'yi bulan kıyı şeridi de kendisine karşı uygulanabilecek bir ablukayı güçleştirmekteydi. Ayrıca Güney, savaştan önce ABD ihracatının yarısından çoğunu oluşturan pamuğun önemi dolayısıyla Avrupa ülkelerinden yardım umuyor, pamuğun Avrupa ülkelerini olduğu kadar Federal hükümeti de Konfederasyon'u tanımaya zorlayacağına inanıyordu.

İki tarafta da komuta sorunları vardı. 1861'de pek çok kişi Davis'in Lincoln'den daha yetenekli bir komutan olduğunu düşünüyordu. Başlangıçta savaş bakanlığını ve başkomutanlığı üstlenen Davis, 6 Şubat 1865'te Konfederasyon yenilginin eşiğine gelmişken Robert E. Lee'yi başkomutan olarak atadı. Denizcilik konularında fazla bilgisi olmadığı için de Deniz Kuvvetleri Bakanı Stephen Mallory'yi denizdeki silahlanma ve harekâtları yönetmekle görevlendirdi.

Lincoln ise beklenenin tersine zamanla deneyim kazandı. 1864'te tam bir savaş yöneticisi haline gelmişti. Ama özellikle stratejik ve taktik konularla ordu komutanlarının seçiminde öğrenmesi gereken çok şey vardı. Savaş Bakanı Simon Cameron'un yetersizliği ortaya çıkınca Lincoln hemen askeri harekâtın planlanmasını üstlendi.

Lincoln başkan olduğu sırada Federal başkomutan, 75 yaşındaki Winfield Scott'tu. Scott çok başarılı bir askerdi, ama yaşlılık yüzünden 1 Kasım 1861'de emekliye ayrılmak zorunda kaldı. Scott'ın yerine atanan genç George B. McClellan, Lincoln'la uyumlu ve etkili ilişkiler kuramadı; 11 Mart 1862'de de görevden alındı. 11 Temmuz 1862 - 9 Mart 1864 arasında başkomutanlık yapan Henry W. Halleck'ten sonra bu göreve getirilen Grant ise savaşın sonuna değin orduları başarıyla yönetti.

Kara savaşı. 1861'deki ilk askeri harekâtlar Virginia'nın kuzeybatısında oldu. McClellan komutasındaki Federal birlikler 1861 yazında Virginia'nın batısına doğru ilerledi. McClellan'ın kazandığı üç küçük çarpışmadan sonra Konfederasyon direnişi kırıldı ve Batı Virginia'nın yeni bir eyalet olarak Birliğe kabul edilmesi (1863) yolunda ilk adım atıldı. 21 Temmuz'da Virginia eyaletindeki Konfederasyon başkenti Richmond'a doğru yürüyüşe geçen yaklaşık 35 bin Birlik askeri, General Thomas J. "Stonewall" Jackson ve General P.G.T. Beauregard komutasındaki Konfederasyon kuvvetleri tarafından Bull Run'da (Manassas) durdurularak Washington'a geri çekilmek zorunda bırakıldı. Yenilginin şokuyla 500 bin kişiyi askere çağıran Birlik, oluşturulan Potomac ordusunun eğitilmesi için General George B. McClellan'ı görevlendirdi.

İlk önemli çarpışma Şubat 1862'de General Ulysses S. Grant'in Tennessee'nin batısındaki Konfederasyon kalelerinden Henry ve Donelson'ı almasıyla başladı. Bundan sonra General John Pope, Missouri'deki New Madrid'i aldı. 6-7 Nisan'da Tennessee'deki Shiloh kentinde kanlı, ama sonuçsuz bir çarpışma oldu. Bunu haziran ayında Corinth ve Memphis'in (Tennessee) işgali izledi. Nisanda David G. Farragut da Körfez Süvari Birliği ile Konfederasyon bataryalarını geçerek New Orleans'ı aldı. McClellan, Richmond'ı almak için doğuda yeni bir girişimde bulundu. Virginia'daki Monroe Kalesi'ne 100 bin asker yığdı ve uzun süredir beklenen hücumu başlattı. General Robert E. Lee ile yetenekli yardımcıları Jackson ve Johnston karşısında yavaş ilerleyen McClellan Yedi Gün Çarpışmaları (26 Haziran - 2 Temmuz) sonunda yenilerek geri çekildi. McClellan'ın Yarımada seferi de başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. General Lee, II. Bull Run Çarpışması'nda (29-30 Ağustos), General Pope komutasındaki bir başka Birlik ordusunu yenerek Virginia'dan sürdü ve Maryland'ı işgal etti. Buna karşılık McClellan, Lee'nin emirlerinin bir kopyasını ele geçirdi ve onu 17 Eylül'de Antietam'da (ya da Sharpsburg) durdurmayı başardı. Geri çekilen Lee, birliklerini yeniden düzenleyerek, McClellan'ın yerini alan A. E. Burnside'ı 13 Aralık'ta Fredericksburg'da (Virginia) ağır bir yenilgiye uğrattı.

Burnside'dan komutanlığı devralan General Joseph Hooker Nisan 1863'te saldırıya geçerek Chancellorsville'de (Virginia) Lee'yi çevirmek istediyse de geri çekilmek zorunda kaldı (1-4 Mayıs). Ardından Kuzey'de ikinci bir işgale girişen Lee, Hooker'ı Maryland'da ustalıkla atlatarak Pennsylvania'ya girdi. İki tarafa ait küçük birlikler, Pennsylvania'nın güneyindeki Gettysburg'da beklenmedik biçimde karşı karşıya geldi (1-3 Temmuz). Bu arada istifa eden Hooker'ın yerini George Gordon Meade aldı. Meade, bu çarpışmada savunma kademelerine komuta etti. Güneyli komutan Pickett'in hücumuyla efsaneleşen Gettysburg Çarpışması, "Konfederasyon'un yükselişinin doruğu" olarak anılır. Meade karşı saldırıda bulunamadı. Lee de Virginia'ya geri çekildi. Bu sırada savaş Batı'da dönüm noktasına gelmişti. Grant, iki aylık başarılı bir harekâttan sonra 4 Temmuz'da Mississippi'deki Vicksburg'u ele geçirdi. Konfederasyon'un elinde bulunan mevzilerin alınmasıyla Mississippi Irmağı bütünüyle Birlik denetimine geçti. General W.S. Rosecrans komutasındaki bir Birlik ordusunun 19-20 Eylül'de Chickamauga'da (Georgia) yenilgiye uğraması üzerine, komutayı Grant'in üstlenmesi istendi. Grant, General William T. Sherman'ın yardımıyla Konfederasyon'un komutanlarından Braxton Bragg'i Chattanooga ve Tennessee'den çıkardı (23-25 Kasım). Ardından da Sherman Knoxville'i aldı.

Lincoln Mart 1864'te Grant'i Birlik orduları başkomutanlığına getirdi ve Grant doğudaki Potomac ordusunun komutasını üstlendi. Bir süre sonra da Birlik kuvvetlerinin asker ve levazım miktarındaki ezici üstünlüğüne dayanan bir yıpratma stratejisi belirledi. Mayısta harekete geçen Grant, Wilderness, Spotsylvania ve Cold Harbor çarpışmalarında ağır kayıplar vermesine karşın haziran ortasında Lee'yi Petersburg (Virginia) önlerindeki müstahkem mevkilerinde kıstırdı ve onu savunmaya zorladı. Yaklaşık 10 ay süren Petersburg kuşatması boyunca Lee'nin kaçış yollarını yavaş yavaş kapattı. Bu arada Sherman, Georgia'da Konfederasyon'un geri kalan tek önemli kuvvetiyle karşılaştı; eylül başlarında Atlanta'yı aldı. Kasımda da 480 km'lik Georgia yürüyüşüne başladı ve ardında bir yıkıntı bırakarak 10 Aralık'ta Savannah'ya vardı.

Lee'nin ordusu Mart 1865'te kayıplar ve kaçaklar yüzünden zayıf düşmüş durumdaydı. Yiyecek sıkıntısı ciddi boyutlara ulaşmıştı. 1 Nisan'da Five Forks'dan ilerlemeye başlayan Grant 3 Nisan'da Richmond'ı aldı. General Lee 9 Nisan'da Appomattox mahkeme binasında Grant'e teslim oldu. Kuzeyde, Kuzey Carolina'nın içlerine doğru ilerlemiş olan Sherman da 29 Nisan'da J.E. Johnston'u teslim aldı. Savaş sona ermişti.

Deniz savaşı. Deniz harekâtları İç Savaş'ta ikincil bir rol oynadı, ama sularda da bazı unutulmaz çarpışmalar oldu. Mississippi'nin açılmasında gambot harekâtları son derece önemli rol oynadı. Farragut, New Orleans ve Mobile Koyundaki (5 Ağustos 1864) harekâtlarıyla haklı bir övgü kazandı. "Monitor" ve "Merrimack" zırhlılarının 9 Mart 1862'deki çarpışması ise deniz savaşında yeni bir çağın başlangıcı sayılır. Konfederasyon'a bağlı silahlı ticaret gemileri "Alabama" ve "Florida" uzun süre dillerden düşmedi. Gene de sulardaki savaş daha çok Birliğin, Konfederasyon'un Avrupa'yla olan ticaretini engellemek için başvurduğu ve büyük ölçüde başarılı olduğu bir abluka niteliğindeydi.

Amerikan İslam Misyonu, eskiden İSLAM ÜMMETİ ya da BATI'DAKİ DÜNYA İSLAM CEMAATİ, bugün SİYAH MÜSLÜMAN HAREKETİ olarak da bilinir, 20. yüzyılda ABD'de çeşitli yarı dinsel, milliyetçi Siyah örgütlerinin oluşturduğu dinsel ve kültürel topluluk. Bu türden ilk grupların içinde göze çarpanlardan biri New Jersey eyaletinin Newark kentinde 1913'te kurulan Magrip Bilim Tapınağı'dır. Kurucusu, bütün Siyahların köklerinin Magriplilere, dolayısıyla Müslümanlara dayandığını iddia eden ve ırkçı baskılardan kurtulmanın tek yolunun İslama dönüş olduğunu savunan Veli Drew Ali'ydi (Müslüman olmadan önceki adı Timothy Drew). Dinsel bir niteliği olmayan ve 1914'te Marcus Garvey tarafından kurulan Dünya Siyahlarını Geliştirme Birliği de (Universal Negro Improvement Association-UNIA) sonraları Siyah Müslümanlarca benimsenen ilkeleri savunuyordu.

Ama asıl hareketin başında, 1877 dolaylarında Mekke'de doğduğu ve koyu bir Müslüman olduğu sanılan Wallace Fard Muhammed (W. D. Fard ya da Wali Farad olarak da bilinir) bulunuyordu. Fard 1930'da ABD'ye göç etti ve bir yıl sonra Detroit'te bir cami kurdu.

Fard'ın ilk yandaşlarının çoğu yaygın ırkçı baskılar ve ekonomik nedenlerle ABD'nin Güney eyaletlerinden göç etmişler ve kuzeydeki büyük sanayi kentlerinin gettolarında kümelenmişlerdi. Allah'ın Fard'da bedenleştiğine ve Fard'ın "Batı'da önce kaybolmuş sonra yeniden bulunmuş İslam ümmeti"ni kurtarmaya geldiğine inanıyorlardı.

Fard onlara, öğrettiklerini dinlemeleri ve kendileriyle ilgili gerçeği kavramaları halinde, beyaz "köle efendi"lerini alt edecekleri ve dünya halkları arasında saygın ve üstün bir yer alacaklarını vaat ediyordu.

1934'te Fard'ın esrarengiz bir biçimde ortadan kaybolmasından sonra İslam Ümmeti olarak adlandırılan hareketin önderliğine gelen Elijah Muhammad(*), misyonun gelişmesine büyük katkıda bulundu. Muhammad çok geçmeden Chicago'da harekete bağlı ikinci camiyi açtı. Hareketin yayılması başlangıçta yavaş oldu, ama II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Amerikalı Siyahlar da Afrika'yı saran Siyah milliyetçilik ve başkaldırı hareketinin etkisi altına girmişlerdi. İslam Ümmeti hareketi, Siyah kitlelerin bastırılmış öfkelerinden yararlandı. Şiddete dayanmayan, ama gene de militan bir mücadele yürütüldü. Kısa sürede, Siyah nüfus oranının yüksek olduğu bütün büyük kentlerde camiler kuruldu.

Muhammad'in önderliği döneminde İslam Ümmeti, "Siyah insanların" ahlak ve kültür açısından üstün olduğunu savunuyordu; onlara göre Siyahlar Tanrı tarafından, dünyanın siyasal ve kültürel önderleri olarak görevlendirilmişlerdi. Hıristiyanlık beyazların, beyaz olmayan tüm insanları köleleştirmek için kullandıkları başlıca silah olarak görülüyor ve Siyahların bu dini reddetmesi isteniyordu. Beyaz ırk, egemenliği sona ermekte olan şeytanlar ırkı olarak tanımlanıyordu. Bu arada Siyahlar kendi ırklarından düşkünleri (suçlular, uyuşturucu alışkanlığı olanlar vb) kurtarmak, kendi gerçek tarihlerini öğrenmek, ekonomik bağımsızlıkları yolunda mücadele etmek ve iyi ile kötü arasındaki nihai çatışma olan Armageddon Savaşı'na hazırlanmak üzere işbirliği yapmaya özendiriliyordu.

1960'larda hareket, Elijah Muhammad'in sözcüsü Malcolm X'in kişiliği sayesinde ülke çapında tanındı. Malcolm X, Siyah ırkın gururu ve İslam ilkeleri konusundaki etkileyici konuşmalarıyla özellikle genç Siyahlar arasında bir kültür kahramanı haline geldi. C. Eric Lincoln'ın *The Black Muslims in America* (1961; Amerika'daki Siyah Müslümanlar) adlı kitabının yayımlanması "Siyah Müslümanlar" deyiminin, resmen olmasa da kamuoyunda benimsenmesine ve hareketin adı olarak yerleşmesine neden oldu. Hareketin yönetimindeki anlaşmazlıklar, Malcolm'ın hareketten uzaklaştırılması ve onun önderliğinde İslam Camisi adı altında rakip bir grubun kurulmasıyla sonuçlandı. Bu iki grup arasındaki şiddetli çatışmaların, 1965'te Malcolm'ın öldürülmesine yol açan etkenlerden biri olduğu sanılmaktadır.

1970'lerin sonunda, Elijah Muhammad'in ardılı ve oğlu Warith Deen (ya da Wallace D.) Muhammad'in önderliği döneminde, İslam Ümmeti'nin toplumsal, entelektüel, dinsel yönelimde bir dizi değişiklik gerçekleştirildi. Renk bilinci ve ırkçılık ilkelerinin yanı sıra Fard'ın tanrılaştırılması da reddedildi ve örgüt için yeni bir ad benimsendi.

Amerikan İslam Misyonu örgütlenmesinde, cemaat yaşamının her alanında kabul edilen tek yol gösterici Kuran ve Hz. Muhammed'di. Camiler hem dua ve ibadet yeri, hem de cemaat etkinliklerinin merkeziydi. ABD'nin ve Antiller bölgesinin hemen her yerinde yeni camiler kuruldu. Her cami, cemaat tarafından seçilen bir imamın denetimindeydi.

Cemaat üyelerinin temel ilgi alanı İslam dininin yayılması, din eğitiminin, ailenin, cemaatin ve ekonominin gelişmesiydi. Birçok büyük kentte Hemşire Clara Muhammad İlk ve Orta Okulları adı verilen, camilere bağlı ve verdiği diplomalar devletçe geçerli sayılan ilk ve orta okullar açıldı. Bu okulların eğitim programı okuma, yazma ve matematiğin yanı sıra İslam ilkelerini, Arapça, İngilizce ve tarih derslerini de içeriyordu. Camilerde cuma ve pazar günleri toplanılıyordu; herkes toplantıya katılabiliyor, cemaate üye olabiliyordu.

1981 sonbaharında Chicago'da Amerikan İslam Misyonu Kütüphanesi açıldı; ertesi yıl Kuzey Carolina eyaletinin Sedalia kentinde Amerika Müslüman Öğretmenler Okulu kuruldu. Mayıs 1985'te W.D. Muhammad, üyelerinin dünya çapındaki İslam cemaatinin bir parçası haline gelebilmesi amacıyla Amerikan İslam Misyonu'nun dağıtıldığını açıkladı.

Daha sonra New York'ta Louis Farrakhan önderliğindeki küçük bir grup, İslam Ümmeti örgütünün hem kuruluş ilkelerini, hem de adını sahiplendi.

Amerikan Partisi *bak.* Know-Nothing Party

Amerikan rönesansı, Amerikan edebiyatında ulusalcılık ruhunun dile getirildiği dönem. Romantizmin hemen ardından filizlenmiş, 1830'lardan İç Savaş'ın bitmesine değin sürmüştür. *Ayrıca bak.* Amerikan edebiyatı.

Amerikan Samoası, Büyük Okyanusun güneybatısında ABD'ye ait toprak parçası (*unincorporated territory*). Yerli halkı ABD uyruklu olmakla birlikte tam yurttaş sayılmaz. Kongre'de oy hakkı olmadan temsil edilir, anayasal hakların bazılarından yararlanırlar. Amerikan Samoası, Doğu Samoa Adaları olan Tutuila, Aunuu ve Rose adaları ile Manua Adaları olarak bilinen Tau, Olosega ve Ofu'yu ve Swains Adasını kapsar. Yüzölçümü 199 km² olan adaların yönetim merkezi Tutuila Adasında bulunan Pago Pago'dur. Nüfusu (1991 tah.) 48.200'dür.

Doğal yapı. Toplam arazinin üçte ikisinden fazlasını kaplayan Tutuila, Amerikan Samoası'nın en büyük adasıdır. Adalar grubunun batı ucunda, Batı Samoa Adalarına bağlı Upolu'ya 33 km kadar uzaktır. Tutuila'nın 97 km doğusundaki Manua Adaları ikinci büyük toprak parçasını oluşturur; Tau, bu grubun içindeki üç adanın en büyüğüdür. Öbür adalar oldukça küçüktür; Aunuu, Tutuila'nın güneydoğu ucunun açıklarında yer alır. Issız olan Rose Adası bir atoldür ve Tutuila'nın yaklaşık 400 km doğusundadır; bir başka atol olan ve Tutuila'nın 450 km kuzeybatısında bulunan Swains ise özel mülktür.

Swains ve Rose'un dışında kalan adalar sönmüş yanardağ kalıntılarından oluşmuştur. Tutuila ve Manua adalarının iç kesimlerindeki sıradağlar bölgeye egemen bir konumdadır. Tutuila'nın en yüksek noktası Matafao Dağı (653 m) olmakla birlikte, genellikle bulutlarla kaplı olduğu için "Yağmur Yağdıran" adıyla bilinen Pioa Dağı (563 m) daha ünlüdür. Koni biçimli bir ada olan Tau'da, bölgenin en yüksek doruğu olan Lata Dağı (950 m) bulunur. Olosega ve Ofu adalarının en yüksek noktaları, sırasıyla, 638 m ve 484 m'ye ulaşır; alçak bir ada olan Swains'in deniz düzeyinden yüksekliği ise yalnızca 6 m kadardır.

Adaların, özellikle de Tutuila'nın açıklarında mercan resifleri bulunur; bunların bazısı lagünlerin ağzını kapatan engeller oluşturur. Kıyı ovaları sıradağlar ve mercan resifleri nedeniyle yer yer daralmıştır. Akarsuların çoğu denize yakın yerlere göre dağlık bölgelerde daha çok su taşır ve genellikle okyanusa varmadan gözenekli bazalt kayaçlarına sızar.

Alize rüzgârları ve çok sık yağan yağmurlar bölgenin tropik iklimini yumuşatır. Pago Pago, çoğunluğu kasım ve mart ayları arasında olmak üzere yılda ortalama 3.000 mm yağış alır. Ortalama sıcaklık 20°C ile 32°C arasında değişir; nem oranı her zaman yüksektir.

Arazinin yüzde 70'i yüksek eğreltiotları ile hindistancevizi, ekmekağacı, vidaağacı ve *Barringtonia asiatica* gibi ağaçlarla kaplıdır. Hayvan varlığı Polinezya faresi, meyve yarasası ve az sayıda yabanıl domuzdan oluşur. Otuzdan fazla kuş türü saptanmıştır; bunlar arasında papağan, kumru, yabani ördek ve Samoa'ya özgü dişli güvercin de bulunur.

Nüfus. Amerikan Samoası'nın nüfusu oldukça türdeştir; nüfusun büyük çoğunluğunu Samoalılar ve yarı Samoalı melezler oluşturur. Samoalılar Hawaii, Tahiti, Tonga ve Yeni Zelanda'nın yerli halklarıyla akraba olan bir Polinezya halkıdır. Samoa dili ise Malezya-Polinezya dil ailesine bağlıdır. Amerikan Samoası halkının çoğu İngilizce konuşur. Nüfusun yarısından çoğu Kongregasyon Kilisesi'ne bağlıdır. Geri kalanlar da genellikle Katolik ya da Metodist kiliselerin üyesidir.

Toplam nüfusun yaklaşık yüzde 95'i Tutuila Adasında yaşar. Tutuila nüfusunun yarısından fazlası da adanın doğu kesimine yerleşmiştir; en büyük yerleşim merkezi olan Pago Pago da (nüf. 3.400) buradadır. Geri kalan nüfusun hemen hepsi Manua Adalarındadır; Swains Adasının nüfusu ise çok azdır.

Amerikan Samoası'nda 20. yüzyılın ortalarından bu yana yavaş yavaş düşen doğum oranı 1989'da binde 38,2, oldukça sabit kalan ölüm oranı ise binde 3,8 olmuştur. 1951'den önce karşılıklı göçler komşu Batı Samoa Adaları ile sınırlıydı. Amerikan Samoası'nda yaşayan binlerce kişi bu tarihten sonra Hawaii ve ABD'ye göç etti. Yurtdışındaki Samoalıların sayısı ülkede kalanlardan fazladır.

Ekonomi. Amerikan Samoası'nın ekonomisinin temelini hızla gelişen balıkçılık sanayisi oluşturur. Gayri safi milli hasılası (GSMH) 1985'te 190 milyon dolar olan Amerikan Samoası, kişi başına düşen 5.340 dolarlık milli geliriyle Pasifik Adaları içinde en yüksek gelire sahip olanlardan biridir. ABD sermayesiyle kurulmuş fabrikalarda işlenmek ve konserve yapılmak üzere balık avlanır. Konserve tonbalığı Amerikan Samoası'nın ihracat gelirlerinin neredeyse tamamını oluşturur; ülkenin ticaret dengesinde yıllardır süregelen ihracat fazlasının başlıca kaynağı tonbalığıdır.

Bütün arazinin yalnızca beşte biri ekilebilir durumdadır ve bunun ancak yarısına yakın bölümünde sürekli tarım yapılır. Tarımsal üretim temel olarak iç tüketimde kullanılır. Başlıca ürünler kök ve yumrularından yararlanılan bitkiler ile muz, kavunağacı, ananas ve ekmekağacıdır. Çoğu besin maddeleri ithal edilmektedir.

Yerel ticaret etkinlikleri adalılarla turistlerin gereksinimlerini karşılar. Pago Pago önemli bir turizm merkezidir. Toplam işgücünün beşte ikisi kamu kesiminde çalışır. Hükümet mali kaynaklarını yerel gelirlerden, ABD İçişleri Bakanlığı fonlarından ve ABD hükümetinin özel amaçlı ödeneklerinden sağlar. İthalatta ABD ilk sırayı alır. Başlıca ithal malları besin maddeleri, makine, yedek parça, petrol ürünleri ve giyim eşyasıdır. Ülkenin asfaltlı ve asfaltsız yollarının çoğu Tutuila'dadır; burada bir de uluslararası havaalanı vardır. Tau ve Ofu'da

da küçük birer havaalanı bulunur. Pago Pago adaların en önemli limanıdır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Amerikan Samoası'nın yönetim yapısı (yürütme, yasama ve yargı organlarıyla) ABD'ninkine çok benzer. Yönetimin başında, seçimle gelen bir vali bulunur. 1977'ye değin vali ABD İçişleri Bakanlığı tarafından atanırdı. Yasama organı (*fono*) bir Senato ve bir Temsilciler Meclisi'nden oluşur. Senato, 15 ilden dört yıl için ve Samoa geleneklerine göre seçilen toplam 18 üyeden kuruludur. Temsilciler Meclisi'nde ise seçimle gelen 21 üye yer alır. Swains Adası temsilcisinin oy hakkı yoktur.

Yargı organları, Yüksek Mahkeme'yle il mahkemeleridir. Yüksek Mahkeme'nin başyargıcı ve yardımcısı ABD içişleri bakanı tarafından atanır. İl mahkemelerinin yargıçlarını ise vali atar; bu mahkemeler hafif suçlara bakarlar.

Amerikan Samoası'nda sekiz yıllık ilköğretim ile dört yıllık ortaöğretimden oluşan ABD eğitim sistemi örnek alınmıştır. Amerikan Samoası Yüksekokulu, aralarında hemşireliğin de bulunduğu çeşitli dallarda mesleki eğitim verir. Öğrenciler ABD'nin sağladığı burslarla üniversite eğitimlerini Hawaii ya da ABD'de sürdürürler.

1972'de hükümet kendi memurları için bir sosyal güvenlik sistemi kurdu; balıkçılık işletmelerinin de bu örneği izlemesiyle 1970'lerin sonunda tüm çalışanların yüzde 60'ından fazlası bir çeşit sosyal güvenlik ya da emeklilik sistemine kavuştu. Amerikan Samoası'nda işsizlik oranı son yıllarda ciddi boyutlara ulaşmıştır. Ama kapalı ekonomi ve ailelerin kırsal kesimle bağlarının sürmesi, işsizliğin olumsuz sonuçlarının birçoğunu ortadan kaldırmaktadır.

Amerikan Samoası'nın en önde gelen hastanesi verem, cüzam ve doğum servisleri olan Lyndon B. Johnson Tropik Tıp Merkezi'dir. Ayrıca, adaların hepsinde sağlık bakanlığına bağlı klinikler vardır. En önemli hastalıklar, başta belsoğukluğu olmak üzere zührevi hastalıklar, hepatit, çocuk ishali ve griptir. Tüberküloz ve filaryoz artık önemli sağlık sorunu olmaktan çıkmıştır.

Tarih. Arkeolojik bulgulara göre bugün Amerikan Samoası olarak bilinen adalara ilk kez 2500 yıl önce Polinezyalıların yerleştiği sanılmaktadır. Avrupalılar burayı keşfetmeden önce Tutuila, Upolu Adasına (bugün Batı Samoa'nın bir parçasıdır) bağlı bir bölgeydi; Manua Adaları güçlü Yerli şefler tarafından yönetiliyordu. 1722'de Hollandalı denizci Jacop Roggeveen, Manua Adalarını keşfetti ve burada yaşayanlarla ilişki kurdu. 1768 ve 1787'de adalara ulaşan Fransız keşif heyetinden 11 kişi öldürüldü. Daha sonraki 40 yıl boyunca Avrupalı kâşifler adalardan uzak durduklarından, buraları kaçak denizciler ve suçlular için bir sığınak oldu. Londra Misyoner Derneği'ne bağlı ilk misyonerler 1830'larda bu adalara ulaştılar. Misyonerlerin etkisi arttıkça Tutuila'ya ve Manua Adalarına gelen Hıristiyan misyonerlerin sayısı da çoğaldı.

ABD, Ocak 1872'de Pago Pago'da bir deniz üssü kurma hakkını elde etmek için Samoa Krallığı ile bir antlaşma imzaladı. 1889'da ABD, İngiltere ve Almanya, Samoa'nın tarafsız olması konusunda aralarında anlaşmaya vardılar ve adalar bu üç devletin koruması altına girdi. 1899'da yapılan bir toplantıda 171° batı boylamının doğusunda kalan adalarda ABD'nin, batısında ise Almanya'nın çıkar üstünlüğü kabul edildi. Yerel şeflerin senetleriyle doğudaki adalar 1904'te ABD'ye bırakıldıysa da, ABD Kongresi 1929'a değin adaları kabul etmedi. (Swains Adası 1925'te İngiltere tarafından ABD'ye bağışlandı). 1951'e değin ABD donanmasının yönetimi altında olan bu adalar, bu tarihten sonra ABD İçişleri Bakanlığı'na bağlandı. 1960'ta ada halkının oluşturduğu bir kurucu meclis bu toprakların ilk temel yasasını onayladı. 1978'de de Amerikan Samoası'nın seçimle işbaşına gelen ilk valisi görevine başladı.

Amerikan sınır boyu, ABD tarihinde, uygarlığın ayak bastığı topraklar ile el değmemiş toprakları birbirinden ayıran ve Atlantik kıyısındaki ilk yerleşim alanlarından (17. yy) Uzakbatı'daki alanlara (19. yy) doğru ilerleyen sınır. Genellikle kilometre kare başına en az bir, en çok üç Avrupalı nüfusun düştüğü bölge olarak tanımlanmıştır. Buna göre sınır boyu, örneğin kâşifler, misyonerler ve tuzakçılar çağından bu yana öteye doğru ilerleyen topraklar anlamına gelir. Sınır boyu, çiftlik yerleşmeleriyle bakir topraklar arasındaki ayrım çizgisini oluşturuyordu.

Çoğunlukla romantikleştirilmesine karşın, sınır boylarındaki yaşam aman vermeyecek kadar zor ve çoğu kez de ölümle burun buruna bir yaşamdı. İnsanın belini büken ağır işler, hastalık, kötü beslenme, düşman Yerliler ve bireyci beyazlar, sınır boyu yaşamının kaçınılması olanaksız yanları olarak kabul edilirdi. Sınır boyunda yaşayan çoğu aileler, ancak kıt kanaat geçiniyorlardı. Sınır boyu statüsünü aşmış olmanın belirtisi çiftçilerin pazar ekonomisi için fazla ürün üretme güçleriydi. Öte yandan da, sınır boyunda toprak ucuzdu ve hırslı kişiler için, zenginlik peşinde koşarken üstesinden gelinecek pek az engel vardı.

1890'daki ABD genel nüfus sayımı ile sınır boyunun resmen sona ermiş bulunduğu ilan edildiğinde, tarihçi Frederick Jackson Turner, Amerikan yaşamının biçimlenişinde sınır boyunun oynamış olduğu baskın role ilişkin, yeni ufuklar açan bir tez öne sürdü. "The Significance of the Frontier in American History" (1893; Sınır Boyunun Amerikan Tarihindeki Önemi) adlı çalışmasında, Turner, beyaz Avrupa uygarlığının özgün bir Amerikan uygarlığına dönüşmesinde öncülerin (*pioneer*) etkisi üzerinde duruyordu. Turner'a göre sınır boyu, bir bölge ya da bir yaşam tarzı olmaktan çok, bir değişim süreciydi.

Turner'in, özgün bir Amerikan karakterinin biçimlenmesinde sınır boyunun oynadığı role ilişkin gözlemleri özellikle dikkat çekiciydi. Bol, ucuz ve ekilebilir toprağın sağladığı yeni olanaklar bireyciliğe, enerjiye, özgüvene, kendi gücüne dayanmaya, kabalığa ve güçlülüğe, hüner ve pragmatizme prim vermişti. Eskidünya'da geçerli olan toplumsal statü, sınıf hiyerarşisi ve çıkar çevreleri, sınır boyu yaşamının çok sert koşullarına yenik düşmüştü. Sınır boyunda eşitlikçilik ve toplumsal devingenlik salt idealler değil, yaşamın gerçekleriydi ve Amerikan siyasal kurumları, sınır boyunun etkileriyle, kaçınılmaz olarak demokratik nitelik kazandılar.

Turner, kendi "sınır boyu tezi" konusunda hep ihtiyatlı olmuştu, ama düşünceleri Amerikan tarih yazımında büyük bir okulun oluşmasına neden oldu. Bununla birlikte, bu tez, Turner'ın ölümünün ardından, onun Avrupa geleneklerinin rolünü küçümsediğini, Amerikan kurumlarının ve Amerikan karakterinin kökenlerini açıklarken kölelik ve ırkı gözardı ettiğini öne süren tarihçilerin eleştirilerine hedef oldu. *Bak.* Batı'ya göç.

Amerikan Sinema Birliği (Motion Picture Association of America-MPAA), ABD'de sinema sanayisini düzenlemek ve denetlemek amacıyla büyük yapımevlerinin kurduğu örgüt. Filmleri değişik izleyici kesimlerine uygunluğu açısından sınıflandıran, film şirketlerine uluslararası dağıtımda yardımcı olan ve vergi konusunda danışmanlık eden örgüt, sinema sanayisi adına ülke çapında bir halkla ilişkiler programını da yürütür.

Birlik 1922'de, bazı filmlerin kamuoyunca ahlaka aykırı bulunması ve bu konuda şikâyetlerin yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan, devletin sansür uygulamasına gitme tehlikesi karşısında Hollywood'un önde gelen yapımcıları tarafından kuruldu. Başlangıçta adı Amerikan Sinema Yapımcıları ve Dağıtımcıları (Motion Picture Producers and Distributors of America-MPPDA) olan, daha çok da ilk başkanı Will H. Hays'in(*) adıyla Hays Bürosu olarak bilinen kuruluş, yerel sansür kurullarından gelen şikâyetleri değerlendirip film yapımcılarına görüş bildiriyordu.

Birlik 1930'da, ahlak açısından perdede gösterilmeye uygun olanla olmayanı en ince ayrıntısına kadar belirleyen Sinema Yapım Yönetmeliği'ni yürürlüğü koydu. Zamanla günün gerisinde kalan ve anlamını tümüyle yitiren yönetmelik 1966'da esnekleştirildi. Birliğin 1968'de oluşturduğu bir değerlendirme kurulu, filmleri G (tüm izleyicilere), M (büyüklere), R (yetişkinlere ve anne baba yanındaki 16 yaşından küçüklere), X (yalnızca yetişkinlere) olarak sınıflandırmaya başladı. Daha sonra M değerlendirmesinin yerini PG (anne baba bilgisi ile tüm izleyicilere) ve PG-13 (yanında annesi, babası ya da yetişkin biri olmayan 13 yaşından küçüklere yasak) aldı.

Amerikan Sinema Birliği'nin başkanlığını 1966'dan başlayarak, daha önce Başkan Lyndon B. Johnson'ın danışmanlığını da yapmış olan Jack J. Valenti yürüttü.

Amerikan yaşamı resmi (American Scene painting), 1930'larda bir grup ABD'li sanatçının, geleneksel Amerikan yaşam biçimini yeniden canlandırmak amacıyla oluşturduğu akım. Ashcan okulunun(*) üyelerinden John Sloan'un önderliğinde gelişen akımın üyeleri, 1910'larda Alfred Stieglitz'in oluşturduğu Grup '291'in soyut anlatımı ile presizyonizmin kübist yaklaşımını dış kaynaklı sanat akımları olarak niteliyor ve ulusal bir sanat anlayışının geliştirilmesini savunuyorlardı. Ayrıca bu dönemde söz konusu olan hızlı sanayileşme ve yoğun kentleşmenin de kitleleri geleneksel yaşam biçimlerinden kopardığına inanıyorlardı. 1900'lerin başlarında etkinlik gösteren Ashcan okulunun toplumsal gerçekçi tavrını benimseyen topluluk, Kenneth Hayes Miller, Yasuo Kuniyoshi, Reginald Marsh, Moses ve Raphael Soto ile Isabel Bishop gibi ressamlardan oluşmaktaydı. Konularını çoğu kez sanayileşmenin etkilediği kent yaşamından alıyor ve sıradan insanları bu bağlam içinde işliyordu.

Topluluk içinde kendilerine "bölgeselciler" adını veren bir grup da aynı ilkelerden yola çıkarak, özellikle kırsal kesimin yaşam biçimine yönelmişti. Thomas Hart Benson, Grant Wood, Andrew Wyeth ve Edward Hopper'ın oluşturduğu bu ikinci grup, özellikle ABD'nin Ortabatı ve Güney bölgelerinin yöresel özelliklerini ve insanlarını gerçekçi bir anlatımla betimledi. Etkileri 1940'ların başlarına değin süren her iki grup da öncü atılımlarla birlikte çağdaş teknikleri de yadsımış, eski akademik teknikleri kullanmıştır.

amerikansarmaşığı (*Parthenocissus quinquefolia*), asmagiller (*Vitaceae*) familyasın-

dan, sülükleri yardımıyla tırmanan odunsu bitki. Kuzey Amerika'nın doğusunda yaygın olarak bulunur; dünyanın birçok yerinde süs bitkisi olarak yetiştirilen bu sarmaşık çoğunlukla duvarlara, çitlere ve büyük ağaçların gövdelerine sardırılır. Sonbaharda rengi sardan kırmızımsı mora kadar değişir. Yoğun bir örtü oluşturan, küçük yapraklı ve kısa sülüklü birçok çeşidi geliştirilmiştir.

Bazı *Ampelopsis* türleri de amerikansarmaşığı olarak bilinir.

amerikasarıasması, *Passeriformes* takımının *Icteridae* familyasından, *Icterus* cinsini oluşturan ve Yenidünya'da yaşayan 30 kadar kuş türünün ortak adı. Bu tüneyici kuşların erkeği ya siyah-sarı ya da siyah-turuncu renktedir; -arada yer yer beyaz tüyler bulunur. Dişiler genellikle daha gösterişsizdir. Ürkek olan amerikasarıasması ağaçların tepesinde gizlenerek tünediği için pek kolay görülemez, ama ıslığı andıran tok ve ahenksiz ötüşüyle yeri kolayca bulunabilir. Türlerin çoğu böcekçildir, bazıları ayrıca meyveyle de beslenir; özellikle sıcak bölgelerdeki ormanlık yerlerde ve bahçelerde yaşarlar. En iyi bilinen tür Kuzey Amerika'da, Kayalık Dağların doğusunda üreyen, siyah, beyaz ve turuncu renkteki Baltimore sarıasmasıdır (*I. galbula*). *Icterus bullockii* daha batıda, siyah ve açık kahverengi tüylü *I. spurius* ABD'nin doğu bölgelerinde ve Meksika'da yaygındır. Tropik bölgelere özgü türlerden *I. cayanensis* Guyana platolarından Arjantin'e kadar olan bölgede, *I. icterus* ise Güney Amerika'nın kuzeyinde ve Batı Hint Adalarında yaşar.

amerikasinekkapanı, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Tyrannidae* familyasını oluşturan ve Yenidünya'da yaşayan yaklaşık 367 böcekçil kuş türünün ortak adı. Amerikasinekkapanlarının gövde uzunluğu 7,5-40,5 cm arasında değişir; bazı türlerde kuyruk tüyleri çok uzundur. Çoğunun tüyleri sırtta gri, kahverengi ya da zeytin rengi, göğüste taba, beyaz ya da sarı olmak üzere düz renkte ve nakışsızdır; pek azında siyah ve beyaz göz alıcı desenler bulunur. Tepesinde genellikle kızıl ya da sarı lekesi olan bir taç vardır; normal olarak yatık duran ve göze çarpmayan bu tacı hayvan istediği zaman kaldırabilir. Birkaç tür dışında, bu kuşların erkeği ve dişisi hep aynı renktedir. Yalnız, ABD'nin güneybatısından Arjantin'e kadar olan bölgelerde yaşayan *Pyrocephalus rubinus*'un erkeği, kanatları ve sırtı daha koyu olmak üzere ateş kırmızısı renkindedir.

Daha çok ağaçlarda yaşayan türlerin bacakları ve ayakları güçsüzdür; tünediklerinde gövdelerini dik tutarlar. *Muscicapidae* familyasından olan Eskidünya sinekkapanları (*bak.* sinekkapan) gibi amerikasinekkapanları da, uçan böcekleri yakalamak için tüneklerinden ok gibi fırlarlar. Bu türlerin gagaları geniş, yassı ve hafifçe kancalıdır; gaganın dibinde, böcek yakalamakta yardımcı olduğu sanılan sert kıllar bulunur. Güney Amerika'nın güneyinde yaşayan *Agriornis*, fareleri ve küçük kurbağa büyüklüğündeki hayvanları avlar. Birçok amerikasinekkapanı, özellikle *Elaenia* türleri daha çok meyveyle beslenir.

Amerikasinekkapanlarından çoğunun ötüşü cırlama, gıcırtı sesi ya da monoton ıslıklar biçimindedir. *Contopus* gibi bazı cinslerin ise, ötücükuşların en iyi öten türlerininkine yakın melodik şarkıları vardır.

Hemen hemen bütün amerikasinekkapanları üreme mevsimi boyunca kendilerine bir bölge seçerler. Birçoğu, özellikle de kralkuşu, bölgesine giren bütün yırtıcı kuşlara ve karga gibi büyük kuşlara saldırarak bölgesini savunur. Bazı türler kovuklara yuvalar, bazıları ise açıklık yerlere torba biçiminde, kubbeli ya da açık çanak biçiminde yuvalar yaparlar. Aralarında başka hayvanların kuluçkalarına saldıran yoktur ama, en azından bir tür sinekkapan başka kuşların, özellikle torba gibi sarkık yuvalar yapan oropendolaların yuvalarını ele geçirme alışkanlığındadır.

Tyrannidae familyasının en çok bulunduğu yerler Orta ve Güney Amerika'dır, 30 kadar tür de Kuzey Amerika'da ürer. En yakın akrabaları *Pipridae* ve *Cotingidae*'dir; bu üç familyanın bağları o kadar az tanımlanmıştır ki, birçok cinsin hangi familyaya ait olduğu bugün bile kesin olarak belirlenememiştir.

amerikyum (Am), periyodik tablonun IIIb grubundaki aktinitler dizisinde yer alan, yapay olarak elde edilen kimyasal element. Doğada varlığı saptanamayan amerikyum, 1944'te Glenn T. Seaborg, Ralph A. James, Leon O. Morgan ve Albert Ghiorso tarafından bir nükleer reaktörde plütonyum-239'dan (atom numarası 94) amerikyum-241 izotopu halinde elde edildi. Bulunan dördüncü uranyumötesi element (atom numarası 96 olan küriyum, bundan birkaç ay önce bulunmuştu) olan amerikyum, gümüş beyazlığında bir metaldir ve oda sıcaklığındaki kuru havada çok yavaş kararır. Kolay elde edilebildiği için, en önemli izotopu amerikyum-241'dir; bu izotop plütonyumdan elde edilmiş ve sanayide akışkan yoğunluklarının ölçümünde, kalınlık ölçmede, uçak yakıtı göstergelerinde ve uzaklık algılayıcı aygıtlarda kullanılmıştır; bu uygulamaların hepsinde amerikyum-241'in gamma ışımasından yararlanılır. Amerikyumun bütün izotopları radyoaktiftir. Amerikyum-241'in yarı ömrü (yarılanma süresi) 458 yıl iken, en kararlı izotopu olan amerikyum-243'ün yarı ömrü 7.370 yıldır ve bu nedenle kimyasal araştırmalar için daha elverişlidir.

Amerikyumun oksijenle tepkimesinden dioksit (AmO_2), hidrojenle tepkimesinden ise hidrür (AmH_2) oluşur. Amerikyumun çok az miktarda da olsa iyon halinde elde edilebildiğini gösteren Am^{+2} iyonunun varlığı, lantanitler dizisinde yer alan ve +2 değerli duruma indirgenebilen evropiyum ile amerikyum arasındaki benzerliği ortaya koyar. Amerikyumun +3'ten +6'ya kadar dört yükseltgenme durumu vardır; asitli sulu çözeltilerde Am^{+3} pembe, Am^{+4} açık pembe (çok kararsız), AmO_2^+ sarı, AmO_2^{+2} açık kahverengidir. En yaygın olan +3 değerli durumunda bu element, aktinitler ve lantanitler dizilerindeki öbür elementlere çok benzer.

atom numarası	95
en kararlı izotopu	243
erime noktası	850°C'nin üstünde
özgül ağırlığı	13, 67 (20°C)
birleşme değeri	2,3,4,5,6
elektronların yerleşimi	2-8-18-32-25-8-2 ya da $(Rn)5f^7 7s^2$

Amersfoort, Hollanda'nın merkezindeki Utrecht ilinde (*provincie*) belediye (*gemeente*). Eem (eskiden Amer) Irmağı kıyısında yer alan kentin adı "Amer Geçidi" anlamına gelir. 12. yüzyılda tahkim edilen Amersfoort'un ortaçağdan kalma sokak düzeni ve Koppelpoort (Eem Irmağını geçen, 1400'den kalma bir su tüneli) gibi bazı eski duvarları günümüze ulaşmıştır. Öteki önemli yapılar, 13-16. yüzyıldan kalma St. George Kilisesi ile 1787'de büyük ölçüde yıkılmış bir kilisenin çan kulesi olan gotik üsluptaki Meryem Ana Kulesi'dir. Kentte bir bölge müzesi, devlet arkeoloji araştırma

Eem Irmağı üzerindeki Koppelpoort, Amersfoort, Hollanda
Van Philips - Shostal / EB Inc

merkezi, zangoç okulu ve Jansenci bir yüksekokul vardır.

Amersfoort bugün bir tavukçuluk ve pazara dönük bahçecilik merkezidir. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana hafif sanayi ile madeni eşya ve kimyasal madde üretimi hızla gelişmiştir.

Hollandalı siyaset adamı Johan van Oldenbarnevelt Amersfoort'ta doğmuştur. Nüfus (1991 tah.) 101.974.

Amery, L(eopold Charles Maurice) S(tennett) (d. 22 Kasım 1873, Gorakhpur, Hindistan - ö. 16 Eylül 1955, Londra), kraliyet gümrük sisteminde reformun ısrarlı savunucularından olan İngiliz siyaset adamı. 1940'ta Neville Chamberlain hükümetinin düşürülmesindeki rolüyle de ünlüdür.

Hindistan'ın Kuzeybatı Eyaletlerinde görevli bir sömürge yöneticisinin oğluydu. Oxford'da Harrow and Balliol College'da öğrenim gördü. 1899-1900'de *Times*'ın Güney Afrika Savaşı başmuhabiriydi. 1909'a değin aynı gazetede kaldı ve 7 ciltlik *The Times History of the South African War*'ın (1900-09; Times Güney Afrika Savaşı Tarihi) yayın yönetmeni olarak çalıştı. 1911'de parlamentoya girdi. 1914-16 arasında, yurt dışında İngiliz ordusunda görev yaptı; 1917'den sonra Londra'da Savaş Kabinesi'nde ve Versailles'da İtilaf Devletleri'nin savaş konseyinde bulundu. 1919'da ise deniz kuvvetleri komutanlığında sıradan bir göreve atandı.

1922'de krallık danışma meclisi üyesi oldu. 1922-24 arasında deniz kuvvetleri birinci lordluğu görevinde bulundu. Daha sonra çeşitli kraliyet dairelerinde yöneticilik yaptı. 1925'te Dominyonlar Dairesi'ni kurdu; bu daire daha sonra İngiliz Uluslar Topluluğu ile İlişkiler Dairesi adını aldı. Ulusal hükümet (1931-40) tarafından görevinden alınan Amery, Hitler ve Mussolini ile imzalanan Münih Antlaşması'nı sert bir dille eleştirenlerdendi. Girişkenliğine ve görüşlerini tutkuyla savunmasına karşın, Avam Kamarası'nda hiçbir zaman etkili olmadı. Ama Cromwell'in Uzun Parlamento'ya (*) verdiği "Tanrı adına, gidin!" buyruğunu, 1940'ta Chamberlain hükümetine yönelterek bu hükümetin devrilmesinde etkili oldu. 1940'tan 1945'e değin Hindistan ve Birmanya'dan sorumlu devlet bakanı olarak görev yaptı.

Amery Buzlası, Antarktika'nın Hint Okyanusu kıyılarında büyük yüzer buz kütlesi. Amerika Platosunun doğusundaki bir girintide yer alır. Tam boyutları bilinmemekle birlikte Prydz ve MacKenzie koylarından Lambert Buzulunun eteklerine kadar 320 km uzanır. 1933'te Avustralya, buzlanın yer

aldığı bölge üzerinde hak iddiasında bulunmuştur.

Ames, ABD'nin Iowa eyaletinin orta kesiminde, Story iline bağlı kent. Skunk Irmağı üzerinde, Des Moines'ın 48 km kuzeyindedir. John I. Blair Land Company tarafından, Cedar Rapids - Missouri demiryolunun (bugün Chicago ve Kuzeybatı) yakınlarında 1865'te kuruldu. Adını, demiryolu girişimcisi ve Massachusetts temsilcisi Oakes Ames'den aldı. Iowa Bilim ve Teknoloji Eyalet Üniversitesi'nin Ames'de bulunması, kentin gelişmesini sağladı. 1858'de "eyalet yüksek tarım okulu ve örnek çiftlik" olarak kurulan ve 1869'da üniversite olan bu kuruma bağlı Veterinerlik Yüksekokulu, ABD'deki ilk veterinerlik fakültesidir. Kentte, Ulusal Hayvan Hastalıkları Merkezi ve 1945'te kurulan Atom Araştırmaları Enstitüsü'nün yanı sıra başka bazı federal ve eyalet kurumları da vardır. 1870'te ilçe oldu. 1893'te tüzel kimlik kazandı. Nüfus (1988 tah.) 44.021.

Ames, Fisher (d. 9 Nisan 1758, Dedham, Massachusetts - ö. 4 Temmuz 1808, Dedham, ABD), deneme yazarı ve siyaset adamı. 1790'larda, Jefferson demokrasisine karşı çıkan önde gelen Federalistler arasında yer almıştır.

1774'te Harvard College'ı bitirdikten sonra beş yıl boyunca öğretmenlik yaptı. Bu arada Eski Yunan, Latin ve İngiliz klasiklerini inceledi. 1779'da hukukçuluğa döndü, 1781'de baro üyesi oldu.

1786-87'de, Massachusetts'in batısında ortaya çıkan çiftçi ayaklanmasının (Shays Ayaklanması) bastırılmasını savundu. Daha güçlü, yeni bir federal hükümet yanlısı olan Ames, uzlaşmaz tutuculuğu, keskin kalemi ve buyurgan konuşmasıyla ün kazandı. Massachusetts kongresinde anayasanın onaylanmasını savundu ve 1788'de ABD Temsilciler Meclisi'nin ilk dönemi için düzenlenen seçimi, Samuel Adams'a karşı kazandı. 1790, 1792 ve 1794'te yeniden seçildi.

Ülkenin ancak kuvvetli bir merkezi hükümetle ayakta kalabileceğine inanan Ames, Alexander Hamilton'ın mali önlemlerini destekledi. İngiltere'nin Amerikan gemilerine el koyarak Amerikalı denizcileri zorla İngiliz hizmetine soktuğu 1793 ve 1794 olayları sırasında, İngiltere'ye karşı misillemede bulunulmasına karşı çıktı. İngiltere ile barışı koruyan 1794 Jay Antlaşması'nı savunurken, yaşamının en büyük söylevini verdi ve Temsilciler Meclisi'nin gerekli ödeneği çıkarmasını sağladı.

1796 seçimlerine katılmayı kabul etmedi ve ertesi yıl Dedham'a döndü. Sağlığının bozulduğunu ileri sürerek Harvard College'ın başkanlığını reddetti. ABD'yi "Jakobenlik"ten arındırmak için Fransa'yla savaşa girilmesini savundu (1797-98), 1798 İsyana Teşvik Yasası'nı destekledi.

1800'de Thomas Jefferson'ın Başkanlığa seçilmesinden sonra cumhuriyetin anarşi ve kargaşa içine düşeceğinden emindi. Federalistleri, eyalet hükümetlerinin denetimini ele geçirmeleri yönünde teşvik etti. Ölümünden hemen önceki yıllarda da New England'da bir bölgesel bilincin oluşmasına öncülük etti.

Ames, Winthrop (d. 25 Kasım 1870, North Easton, Massachusetts - ö. 3 Kasım 1937, Boston, ABD), tiyatro yapımcısı, yönetmen ve oyun yazarı. 20. yüzyılın ilk 30 yılında ABD'de sahnelenen en iyi oyunlardan bazılarının yaratıcısıdır.

Öğrenimini 1896'da tamamladı. Asıl ilgi alanının tiyatro olmasına karşın, ailesini hoşnut etmek için birkaç yıl yayımcılık yaptı. 1904'te çıktığı Avrupa gezisinde 60 opera ve tiyatro kumpanyasını işletmecilik açısından inceledikten sonra Boston'a döndü. Burada Loren F. Deland ile birlikte Castle Square Tiyatrosu'nun yöneticisi oldu. Bu toplulukla yaptığı çalışmalar adının duyulmasını sağladıysa da ticari bakımdan başarılı olmadı.

1908'de New York'un en büyük tiyatrosu New Theatre'ın işletme müdürü olunca, artık ticari kaygılardan kurtulduğu düşüncesiyle en iyi oyunlara yer veren bir repertuvar tiyatrosu oluşturmayı tasarladı. Tiyatro, 6 Kasım 1909'da *Antonius ile Kleopatra* oyunuyla açıldı. Ames bunu izleyen iki yılı aşkın sürede, Maurice Maeterlinck'ten *Mavi Kuş*, John Galsworthy'den *Strife* (Mücadele), Shakespeare'den *On İkinci Gece, Kış Masalı* ve Sheridan'dan *The School for Scandal* (Skandallar Okulu) adlı oyunları sahneledi. Gösterileri çok övgü topladı, ama yapım maliyetlerinin çok yüksek olması nedeniyle tiyatro kapandı.

Ames bunun üzerine Booth Theatre ile New York'taki Little Theatre'ı satın aldı. 1930'lara değin işlettiği bu tiyatrolardaki önemli yapımları arasında, 1913'te George Bernard Shaw'dan *The Philanderer* (Kadın Düşkünü); 1924'te Galsworthy'den *Old English* (Eski İngilizce); George S. Kaufman ve Marc Connelly'den *Beggar on Horseback* (Atlı Dilenci); 1926-29'da Booth Theatre'da çok başarılı olan Gilbert ve Sullivan dizisi; gene 1913'te takma adla yazdığı ve yalnızca çocuklar için tasarlanmış ilk oyun olan *Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler* sayılabilir. Ames, yapımcısı olduğu oyunların yönetmenliğini de üstlendi. 1932'de sağlığının bozulması üzerine emekliye ayrıldı.

Amesbury, İngiltere'de, Wiltshire ilinin Salisbury ilçesinde, Avon Irmağı vadisinde yer alan bucak. Zengin Tarihöncesi kalıntıları arasında, bucağın 2,5 km batısında, Britanya Adalarının en büyük taş anıtı olan Stonehenge de bulunur. Anglosakson kralларının danışma meclisi olan Witan ya da Witenagemot 932'de Amesbury'de (Ambresbyrig ya da Ambresbery) toplanmıştır. Bugün küçük bir ticaret kasabası olan Amesbury, Stonehenge'i ziyaret eden turistlerin ve çevrede bulunan Larkhill gibi askeri kamplarını gereksinimini karşılar. Nüfus (1971) 5.684.

ameşa spenta (Avesta dilinde "iyiliksever ölümsüz"), Pehlevi dilinde AMŞASPEND, Zerdüşt dininde, Bilge Tanrı Ahura Mazda'nın evreni yönetmesine yardımcı olmak üzere yarattığı altı tanrısal varlık ya da başmelekten her biri. Üçü erkek, üçü dişidir. Ahura Mazda'nın kötü ruh Ehrimen karşısındaki gücünü temsil eden ameşa spentalar, Ahura Mazda'nın çevresinde, altın tahtlara oturmuş olarak tasvir edilir. Tahtların çevresinde de melekler yer alır. Görevlerini yerine getirmek üzere, ışıkla döşenmiş yollarla dünyaya indikleri kabul edilir. Sonsuza değin iyilik bağışlarlar. Her birine ayrı ayrı tapılır. Her birinin özel bir ayı, yortusu, çiçeği vardır; her biri dünya düzeninin bir öğesine hükmeder. Zerdüşt dininin sonraki dönemlerinde her ameşa spentanın karşısına ayrı bir şeytan çıkarılmıştır.

Altı ameşa spenta arasında Aşa Vahista ve Vohu Manah en önemlileridir. Avesta dilinde "Kusursuz Düzen" ya da "Doğruluk" anlamına gelen Aşa Vahista, evrende her şeyin oluşumuna yön veren, belirli yasalara bağlı düzendir. Gerçekliğin öz doğası olduğu inancıyla Zerdüştlerin kutsal saydığı ateşe hükmeder. Dindarlara adaletin ve tinsel bilginin yolunu açar. Avesta dilinde "İyi Akıl" anlamına gelen Vohu Manah kutsal bilgelik, aydınlanma ve sevgi meleğidir. Zerdüşt'ün ruhu tanrı katına giderken ona Vohu Manah rehberlik etmiştir. Kutsanmış kişilerin ruhlarını cennette o karşılar. İnananlara, eşlerine ve hemcinslerine sevgi göstererek "Vohu Manah'ı dünyadaki yaşamlarına indirme" buyruğu verilmiştir. Vohu Manah evcil hayvanlara da hükmeder.

Madenlere hükmeden Khşathra Vairya (Yararlı Egemenlik) ise Ahura Mazda'nın egemenlik gücünü temsil eder. İnananlar, Kusursuz Düzen ve İyi Akıl'ın yol göstericiliğiyle bu gücü eylem içinde gerçeğe dönüştürebilirler. Bağlılık ve inanç ruhu olan Spenta Armaiti (İyiliksever Bağlılık), inananları yönlendirir ve korur. Dünyayı gözeten de odur. Haurvatat (Bütünlük ya da Kusursuzluk) ve Ameretat (Ölümsüzlük), çoğu kez birlikte anılır. Bu iki kız kardeş suya ve bitkilere hükmeder, öteki ameşa spentaların doğasına katılmanın bir ödülü olarak inananlara ulaşırlar.

ametal, sertlik, mekanik uyarlanabilirlik ya da elektrik iletkenliği gibi metallere özgü özellikleri göstermeyen madde. Genellikle karbon, azot, fosfor, oksijen, kükürt, selenyum, flüor, klor, brom, iyot ve soy gaz elementlerine ametal denir. Bu elementlerin pek az ortak özelliği vardır; çoğu gazdır, biri (brom) sıvı, geri kalanlar ise katıdır.

Ametallerin atomları genellikle küçüktür ve en dış kabuklarında görece olarak daha çok elektron bulunur. Soy gaz atomlarında elektron kabukları bütünüyle dolu olduğundan, bu elementler hemen hemen tümüyle eylemsizdir. Öbür ametallerin elektron kabukları da doluya yakındır ve soy gazların kararlı elektron düzenine kavuşabilmeleri için yalnızca birkaç elektron almaları yeterlidir. Bu nedenle ametallerin atomları, başka atomların elektronlarını belirgin bir biçimde kendilerine çekme eğilimi (yüksek elektronegatiflik) gösterirler. Elektronegatifliği daha düşük olan atomların elektronlarını çekerek ya da eş elektronegatiflik düzeyindeki atomlarla elektronlarını paylaşarak kimyasal bileşikler oluştururlar.

Ametal elementlerden birkaçı hem yerkabuğunun büyük bir bölümünü oluşturur, hem de canlıların var olabilmesi ve gelişmesi için yaşamsal önem taşır.

ametist, MOR YAKUT olarak da bilinir, silis minerallerinden kuvarsın(*) saydam ve kaba taneli bir türü. Menekşe rengi nedeniyle yarı değerli taşlardan sayılır. Öbür kuvars türlerine oranla daha çok demir oksit (Fe_2O_3) içeren ametistin rengi bazı uzmanlara göre demirden, bazılarına göre de yapısındaki manganez ya da hidrokarbonlardan kaynaklanır. Isıtılan ametist rengini yitirir ya da sitrin gibi limon sarısına dönüşür; piyasadaki sitrinin çoğu bu yolla elde edilmektedir. Ametistin bulunduğu başlıca yerler Brezilya, Uruguay ve Kanada'da Ontario ve ABD'de Kuzey Carolina'dır.

Yunanca "sarhoş olmayan" anlamındaki *amethystos*'tan türeyen ametist adı, taşın sahibini sarhoş olmaktan koruduğu yolundaki eski bir halk inanışından kaynaklanır. Eski Latince metinlerde bu ad yalnız ametist için değil mor korindon ve mor grena için de kullanılmıştır. Şubat ayında doğanların uğur taşı olan ametiste genellikle basamaklı kesim ya da zümrüt kesimi uygulanarak faseta yapılır. Değerli taşlar üstünde yapılan oyma işlerinde eski zamanlardan beri kullanılan ametistten, Yehova rahiple-

Beyaz doruklu ametist, Guerrero, Meksika
Lee Boltin

rinin göğüslüğünü (*hoshen*) süsleyen 12 taştan biri olarak Eski Ahit'te de söz edilir. Fiziksel özellikleri kuvarsinkiyle aynıdır *Bak.* silis mineralleri (tablo).

Ameura, Kuzey Amerika'da Pennsylvaniyen Dönem ile Permiyen Dönem (y. 280-225 milyon yıl önce) arası kayaçlarda fosil olarak bulunan trilobit cinsi. *Ameura*'nın ayırt edici özellikleri gelişmiş bir kafa ve gövdenin uzantısı olan uzun kuyruktur.

Ameura
J.M. Walter, H. Shimmer ve R. Shrock
"Index Fossils of North America", M.I.T. Press

Bulunan fosillerin çoğunda hayvan, gövdesinin kolay yaralanabilen karın bölümünü korumak istercesine kıvrılarak savunma durumu almıştır.

AMEX *bak.* Amerikan Borsası

amfetamin, tümüne birden amfetaminler adı verilen ve merkez sinir sistemi üzerinde çok güçlü uyarıcı etkisi olan, bireşim yoluyla üretilmiş bir dizi ilacın ilk örneği. Amfetamin acı, hafif kokulu, renksiz bir sıvıdır. En çok amfetamin sülfat biçiminde kullanılır; Benzedrine adıyla piyasaya sürülen bu ilaç hafif acı ve dili uyuşturan beyaz bir tozdur. Dexedrine adıyla piyasaya çıkarılmış olan dekstroamfetamin ise, amfetaminin iki optik izomeri içinde en etkili olanıdır. Amfetamin grubundan öbür ilaçlar arasında, metamfetamin (*) ve benzfetamin de sayılabilir.

Amfetamin grubu ilaçlar alkolün, anestezik, narkotik ve hipnotik ilaçların vücut işlevlerini yavaşlatıcı etkisini bir ölçüde giderir. Bütün amfetaminler girişkenlik ile özgüven duygusunun ve dikkati yoğunlaştırma yeteneğinin artması, yorgunluk duygusunun azalmasıyla birlikte uykusuzluk, zihinsel canlılık, zindelik, konuşkanlık gibi derin ruhsal etkiler gösterir.

Amfetamin, belirli sinirsel çöküntülerin ve bir ölçüde bazı zihin bozukluklarına eşlik eden daha ağır çöküntülerin belirtiye yönelik tedavisinde yarar sağlar. Kronik alkolizmde, hastanın alkolden kaçınmasını sağlamak üzere psikolojik telkine yardımcı olan ilaçlardan biridir. Yemeklerden önce alındığında iştahı büyük ölçüde azalttığından, zayıflama kürlerinde diyet kısıtlamalarına ek olarak geniş ölçüde kullanılır.

Amfetaminin istenmeyen etkileri de görülebilir. Bunlardan en sık rastlanılanı aşırı uyarılmadır; buna huzursuzluk, uykusuzluk, titreme, gerginlik, sinirlilik ve toksik psikoz eşlik eder. Bulantı, kusma ve ishal ile birlikte karında kasılmalar ortaya çıkabilir. Yüksek dozlar bilinç yitimi, dolaşım yetersizliği ve ölüme neden olabilir. Amfetamin bağımlılığı çoğu kez barbitürat ve alkol bağımlılığıyla birlikte görülür.

amfibi araç, genellikle askeri malzeme ve insan taşımacılığında kullanılan ve karada tekerlekli araç, suda gemi olarak çalışabilen taşıt. II. Dünya Savaşı'nda başlıca iki türü ortaya çıktı: ABD Deniz Piyadeleri için geliştirilen bir çekici olan LVT ve kara kuvvetlerinin desteğiyle geliştirilen DUKW. LVT tanka benziyordu; DUKW ise hem lastik tekerlekli bir kara aracı hem de uskurlu bir tekne olarak çalışıyordu. Hovercraft gibi hava yastıklı araçlar amfibi sayılmazlar.

amfibi harekât, düşman kıyılarına karşı deniz ve kara çıkarma kuvvetleriyle saldırıya girişilmesine dayanan askeri harekât. Başlıca biçimi amfibi saldırı olan harekât, karadaki daha ileri bir muharebe harekâtı için önceden yol açmak, ileri bir deniz ya da hava üssü için gerekli bir yeri ele geçirmek, düşmanı belirli bir yeri ya da bölgeyi kullanma olanağından yoksun bırakmak gibi çeşitli amaçlarla yürütülür. Dost kuvvetlerce daha önce ele geçirilmiş bir kıyı ya da limana sefer kuvvetlerinin çıkarma yapması, genelde amfibi harekât kapsamına girmez.

Özel amaçlı çıkarma gemilerinin çağımızın bir ürünü olmasına karşılık, amfibi harekâtlar eski çağlardan beri yapılagelmiştir. İÖ 1200'de Troya'ya saldıran Yunanlılar, öncelikle kıyıdaki bir düşman istihkâmını zaptetme işiyle uğraştılar. Pers istilacıları da Yunanistan'a girmek için İÖ 490'da Marathon Körfezinde aynı yola başvurdular. Roma'nın güçten düşmesinden sonra ortaçağ boyunca amfibi harekâtın en başarılı uygulayıcıları İskandinav akıncıları oldu. Genellikle küçük çaplı harekâtlar gerçekleştiren bu akıncılar Avrupa'nın kuzey, batı ve Akdeniz kıyılarına çeşitli çıkarmalar yaptılar. Napoléon Savaşları sırasında, Napoléon'un Manş Denizini denetim altına alarak İngiltere'yi istila etme girişiminin boşa çıkması, çoğu kez, deniz kuvvetinden yoksun güçlü bir kara ordusunun, en dar bir denizde bile üstünlüğünü kabul ettiremeyeceğine ilişkin klasik bir örnek olarak verilir. Aynı biçimde Almanya'nın yeterli amfibi yeteneğinden yoksun olduğu için II. Dünya Savaşı'nda dezavantajlı bir duruma düştüğü kabul edilir.

Günümüz amfibi harekâtı, kara, deniz ve hava harekâtlarının hemen hemen bütün biçimlerini bünyesinde birleştiren bir yapı gösterir. Bu harekâtın en büyük üstünlüğü hareketli ve esnek oluşunda yatmaktadır; en zayıf noktası ise saldırıya girişen tarafın karada bir kuvvet oluşturmak için işe sıfırdan başlamak zorunda olmasıdır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra kara çıkarmalarındaki ağır işleyişin üstesinden gelmek amacıyla yeni yöntemler geliştirildi. Kara çıkarma birlikleri kullanılmaya, yeniden ikmal ve yaralıların taşınmasında helikopterlerden yararlanılmaya başladı. Açıktaki tankerlerden geçici boru hatlarıyla petrol ürünleri pompalama ve bunları katlanır torbalarda depolama yöntemi bulundu. Savaş alanında taktik hava desteğinin etkinliğini artırmak üzere, birkaç gün içinde kurulabilen ve bir saldırı uçak gemisinin sahip olduğu kapasiteyi karada sağlayabilen (portatif) havaalanları geliştirildi.

II. Dünya Savaşı'nda yapıldığı gibi belirli bir noktada gemileri toplamanın ve çıkarma sahillerine güç yığmanın nükleer donanımlı bir düşmana karşı boş bir çaba olacağı 1940'ların sonlarında askeri çevrelerce anlaşıldı. Böyle bir sıkışmayı gidermek için, denizde, kilometrelerce açıktaki yüksek hızlı saldırı nakliye gemilerinden kalkacak helikopterlerin ya da kısa ve dikine kalkışlı başka uçakların hedef seçilen bölge üzerinde buluşması biçiminde bir görüş ortaya atıldı. Bu yeni düşünceler, nükleer donanımlı bir ülkeye karşı sınamadan geçmediyse de, geleneksel silahlara sahip düşmanlara karşı yürütülen amfibi harekâtlara yeni bir boyut kattı. Bunun en başarılı örnekleri 1960'lardaki Vietnam Savaşı'nda gerçekleştirilen çıkarmalarda görüldü.

amfibol, doğada çok bol bulunan ve kayaç oluşturan silikat mineralleri grubu. Korkayaçlardan çoğunun yapısında birincil ve ikincil bileşen olarak bulunan amfiboller, gnays ve şist gibi başkalaşım kayaçlarından birçoğunun da temel bileşenidir.

Amfiboller inosilikat yapısında minerallerdir. En belirgin özellikleri, yaklaşık 124° ve 56°'lik açılarla kesişen, hemen hemen kusursuz prizma biçimindeki iki yarılına düzlemidir. Amfibollerin çoğu uzun kristaller oluşturur; bu kristallerden bazıları iğnemsi ya da lifsidir. Kristalleri lif biçiminde olan

Massachusetts'teki Quabbin Havzasında, Orta Ordovisiyen Dönemden kalma üç amfibollü bir oluşumun mikroskopla alınmış fotoğrafı. Ortadaki açık kahverengi bölüm, amfibol kayaçlara özgü prizma biçimi kristal yarılması gösteren amfofilittir. Koyu kahverengi bölüm, kümingtonit gibi lamelli yarılma ve ayrılma gösteren hornblenddir. Hornblendin hemen altındaki küçük taneciklı kahverengimsi bölüm, hornblendden ayrılan ince lamellerle (yapraklarla) bir arada bulunan kümingtonittir.
Howard W. Jaffe ve Peter Robinson

ribekit, küminqtonit, antofillit ve tremolit gibi amfibollerin tümüne birden asbest ya da amyant adı verilir. Amfiboller genellikle ortorombik ya da monoklinal sistemde kristalleşir.

Amfibollerin bileşimi birinden öbürüne önemli farklılıklar gösterir. Silisyum (Si) ve oksijenin (O) yanı sıra bileşimlerinde sodyum (Na), kalsiyum (Ca), magnezyum (Mg), demir (Fe), alüminyum (Al), hidrojen (H) ve flüor (F) bulunabilir. Amfibol grubunun genel kimyasal formülü şöyle gösterilebilir:

$(Na,Ca)_{2-3}(Mg,Fe^{+2},Al)_5(Si,Al)_3O_{22}(OH,O,F)_2$
ya da
$(Mg,Fe^{+2},Fe^{+3},Al)_7(Si,Al)_8O_{22}(OH,O,F)_3$

Hemen hemen bütün silikat minerallerinde olduğu gibi, amfibollerin kristal yapısındaki temel birim de SiO_4 dörtyüzlülerinin oluşturduğu çift zincirlerdir; bu yapıda, art arda gelen SiO_4 dörtyüzlüleri bir oksijen atomunu paylaşarak iki tekli zinciri birleştirir. Çiftli zincir grupları ise, kendilerine paralel ve bitişik olan öbür zincir çiftlerine, kristal içindeki Na, Ca ve Mg, Fe^{+2}, Fe^{+3} Al iyonlarıyla bağlanır. Bunlardan Na ile Ca ve Mg, F^{+2}, Fe^{+3}, ile Al arasında iyon büyüklüğü bakımından çok az fark vardır. Bu yüzden, boyutları benzeşen iyonlar yapı içinde birbirlerinin yerini alabilir. Üstelik alüminyum, iyon büyüklüğü silisyumunkine yakın olduğundan, bir ölçüde silisyumun yerine geçebilir.

(Solda) Massachusetts'teki Chester yöresinden hornblend; (sağda) Washington'dan, talkla bir arada bulunan aktinolit kristalleri
(Sol) Field Museum of Natural History, Chicago; (sağ) Joseph ve Helen Guetterman Koleksiyonu, John H. Gerard — EB Inc

amfibol asbest, silikat mineralleri grubundan aktinolitin(*) bir türü.

amfibolit, büyük oranda amfibol grubu minerallerinden oluşan kayaç. Bu terim genel olarak volkanik ya da başkalaşım kökenli kayaçlar için de kullanılmakla birlikte, volkanik kökenli korkayaçlara daha çok hornblendit denir. Hornblend, amfibol grubu minerallerin en yaygınıdır ve bu tür kayaçlara özgüdür. Hornblendit daha çok koyu minerallerden oluşur ve bileşimindeki silis oranı çok düşüktür. Büyük olasılıkla piroksen ile olivinin bozulmasıyla oluşan gerçek hornblenditlerin yapısında, amfiboller dışında pek az mineral bulunur.

Başkalaşım amfibolitleri, başkalaşım süreciyle oluşmuş, hornblenditten daha bol bulunan ve bileşimi daha değişken olan bir kayaç grubudur. Hornblend ile plajiyoklazdan oluşan bu kayaçlarda tanelerinin boyutları orta ile iri arasında değişir. Büyük olasılıkla değişik türlerdeki başkalaşım öncesi kayaçlardan türediği sanılan bu amfibolitler, bölgesel başkalaşım geçirmiş kayaçlardaki amfibolit fasiyelerinin tanıtıcı oluşumudur. Amfibolitler, bazık korkayaçların (örn. bazaltlar, gabrolar) ve tortul dolomitin bozulmasıyla da oluşabilir.

amfibolit fasiyesi, başkalaşım kayaçlarındaki mineral fasiyesi sınıflandırmasının ana bölümlerinden biri. Amfibolit fasiyesi içinde sınıflandırılan kayaçlar, orta düzeydeki sıcaklık (en çok 500°C) ve basınç koşulları altında oluşur. Bu düzeyin altındaki sıcaklık ve basınç koşullarında epidot-amfibolit fasiyesindeki kayaçlar, daha yoğun sıcaklık ve basınç koşullarında ise granülit fasiyesindeki kayaçlar başkalaşıma uğrar. Amfibol, diyopsit, epidot, plajiyoklaz, almandin, grosüler, grena ve vollastonit, amfibolit

Amfiboller

ad ve formül	renk	parlaklık	Mohs sertliği	özgül ağırlığı	yapısı ya da biçimi	kırılma ya da dilinim	kırılma indisi	kristal sistemi ve uzay grubu	açıklamalar
aktinolit $Ca_2(Mg,Fe)_5[Si_8O_{22}](OH,F)_2$	renksiz ile gri arası; Fe arttıkça yeşilden siyaha doğru koyulaşır	ipeksi yağlı	5-6	2.9-3.2	lifli kütlesel	56°lik kusursuz tek yarılma	tremo ferro 1.600-1.672 1.614-1.686 1.627-1.693	monoklinal $C\frac{2}{m}$	tremolit Mg'lu son üründür Mg:Fe>4:1; ferrotremolit Fe'li son üründür Mg:Fe<1:4; aktinolit ara üründür 4:1>Mg:Fe>1:4
antofillit $(Mg,Fe)_7[Si_8O_{22}](OH,F)_2$	beyaz, gri, yeşil ya da kahverengimsi değişik tonları	camsı	5½-6	2.9-3.2	lifli ya da yapraklı kütleler, ince uzun ve prizma biçimli kristal agregaları	54°lik kusursuz tek yarılma	antofeldit 1.587-1.642 1.602-1.655 1.613-1.661	ortorombik Prima	gedrit ile birlikte, Al'un kısmen hem Mg'un hem de Si'un yerine geçtiği katı çözeltiler oluşturur
arfvedsonit $Na_{2.5}Ca_{0.5}(Fe^{+2},Mg,Fe^{+3},Al)_5[Si_{7.5}Al_{0.5}O_{22}](OH,F)_2$	lacivertimsi yeşil-yeşilimsi siyah arası ya da siyah	camsı	5-6	3-3.5	uzun prizmalar, prizma biçimli agregalar	56°lik kusursuz tek yarılma	ekler arfv 1.612-1.700 1.625-1.709 1.630-1.710	monoklinal $C\frac{2}{m}$	ekermanit ile birlikte, Mg'un Fe'in yerine geçtiği, Li içeren katı çözeltiler oluşturur
bazaltik hornblend $Ca_2(Na,K)_{0.5-1.0}(Mg,Fe^{+2})_{3.2}(Fe^{+3},Al)_{2.3}[Si_6Al_2O_{22}](O,OH,F)_2$	kahverengi-siyah arası	donuk	5-6	3.2-3.3	kütlesel	56°lik kusursuz tek yarılma	1.622-1.690 1.672-1.730 1.680-1.760	monoklinal $C\frac{2}{m}$	
edi hornblend $(Ca,Na,K)_{2-3}(Mg,Fe^{+2},Fe^{+3},Al)_5[Si_6(Si,Al)_2O_{22}](OH,F)_2$	açık-koyu yeşil arası	donuk	5-6	3-3.4	kütlesel	56°lik yarılma tek yarılma	1.615-1.705 1.618-1.714 1.632-1.730	monoklinal $C\frac{2}{m}$	
küminqtonit $(Mg,Fe)_7[Si_8O_{22}](OH)_2$	koyu yeşil, kahverengi	ipeksi	5-6	3.1-3.6	lifli ya da yapraklı kütlesel	55°lik yarılma tek yarılma	kum grün 1.643-1.688 1.658-1.711 1.663-1.731	monoklinal $C\frac{2}{m}$	Fe/Mg<7:3 olan grünerit ile katı çözeltiler oluşturur; doğal küminqtonit en az % 30 Fe içerir
glaukofan $Na_2Mg_3Al_2[Si_8O_{22}](OH,F)_2$	gri ya da efilatunumsu mavi	camsı	6	3.1-3.3	lifli ya da sütun biçimli kütlesel	58°lik yarılma tek yarılma	1.606-1.661 1.622-1.667 1.627-1.670	monoklinal $C\frac{2}{m}$	glaukofan ile ribekit arası kimyasal özellikler taşıyan ara ürünlerden ribekit ve magnezyoribekit ile katı çözeltiler oluşturur (bak. altta ribekit)
riebeckit $Ca_2Na_2(Mg,Mn)_{10}Si_{16}O_{44}(OH)_4$	kahverengi, sarı, kahverengimsi kırmızı, açık-koyu yeşil arası	camsı	5-6	3-3.4	uzun kristaller	56°lık kusursuz tek yarılma	1.605-1.685 1.618-1.700 1.627-1.712	monoklinal $C\frac{2}{m}$	tremolit ile akrabadır, yalnız Ca'un yerini Na almıştır
ribekit $Na_2Fe^{+2}_3Fe^{+3}_2[Si_8O_{22}](OH,F)_2$	lacivert ya da siyah	camsı	5	3-3.4	boyunca çizgili prizma biçimli kristaller, lifli kütlesel	56°lık yarılma tek yarılma	magnez. rib 1.645-1.701 1.662-1.711 1.668-1.717	monoklinal $C\frac{2}{m}$	Fe^{+2}'in yerini Mg'un aldığı magnezyoribekit ve Fe^{+3}'ün yerini Mg'un, Fe^{+3}'ün yerini Al'un aldığı glaukofan ile katı çözeltiler oluşturur (bak. üstte glaukofan)

fasiyesi kayaçlarında bulunan başlıca minerallerdir. Epidotun bulunmaması ve plajioklazdaki kalsiyum oranının normalden fazla olması, bu fasiyeste başkalaşım yoğunluğunun arttığını gösteren bellibaşlı kimyasal değişikliklerdir. Bu değişiklikler olurken ana kayaç genellikle su kaybına uğrar. Amfibolit fasiyesi sınıfından kayaçlar Prekambriyen gnayslarında çok bol bulunur ve bu kayaçların genellikle kıvrımlı dağ kuşaklarının derin bölümlerinde oluştuğu kabul edilir.

amfibyumlar (Yunanca *amphi:* "her ikisi" ve *bios* "yaşam"), Latince sınıf adı AMPHIBIA, İKİYAŞAYIŞLILAR olarak da bilinir, evrimsel gelişmenin balıklar ile sürüngenler arasındaki basamağı olan omurgalılar sınıfı. Sayıları yaklaşık 2.400'ü bulan yaşayan türlerin başlıca grupları kurbağalar, çöreller (semenderler), sirenler ve ayaksız amfibyumlardır.

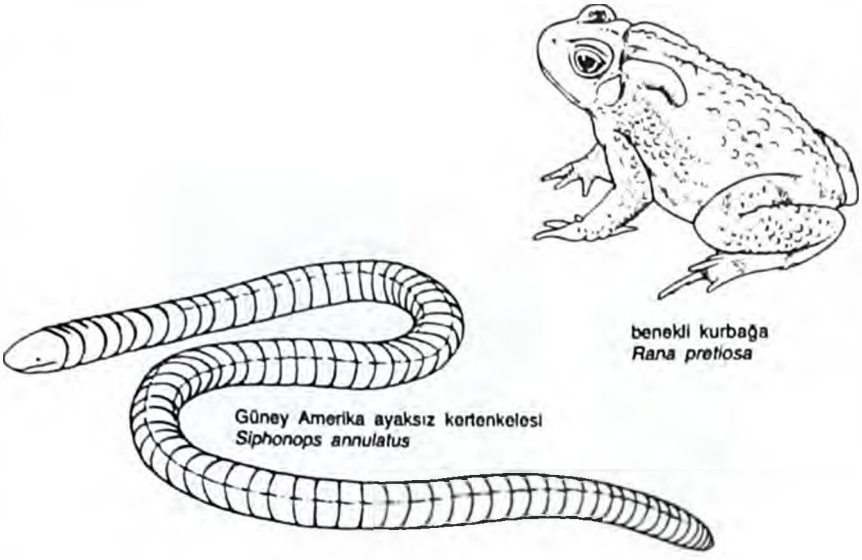

Kurbağa ve ayaksız kertenkele
S. Jones

Amfibyumlar, su ortamından karasal yaşama geçen omurgalıların ilki ve bütün sürüngenlerin, kuşların, memelilerin atalarıdır. Bütün yaşamlarını suda geçiren amfibyum türlerinin sayısı pek azdır; çoğu, hiç değilse yaşamının bir bölümünü karada sürdürür. Amfibyumlar yeryüzünün her yerine yayılmış olmakla birlikte en çok tropikal bölgelerde bulunur. Günümüzde yaşayan amfibyumların uzunlukları, Küba'da bulunan ve uzunluğu 12 mm'den daha az olan küçük *Sminthillus limbatus* kurbağasından, Asya'nın doğusunda yaşayan ve toplam uzunluğu 160 cm'yı bulan dev *Andrias* çöreline kadar değişir.

Amfibyumların çoğu, önce su ortamında bir larva (tetari ya da iribaş) evresi yaşar, daha sonra başkalaşma geçirerek karada yaşayan erişkin biçimine dönüşür. Ayaksızlarda ve çörellerde üreme genellikle iç döllenmeyle olur. Ayaksızların erkeği, sindirim borusunun alt ucundaki dışkılığın bir bölümünü dışarıya doğru uzatarak spermlerini dişinin içine boşaltır. Çörellerde ise, erkeğin jelatinden bir kese (spermatofor) içine döktüğü spermaları, dişi kesesiyle birlikte dışkılığının içine çeker. Buna karşılık, kara ve su kurbağalarının çoğunda dış döllenme vardır; erkek, yumurtalarını döken dişiyi sıkıca kavrayarak spermalarını yumurtaların üstüne serper. Amfibyumların yumurtaları kabuksuz olduğundan genellikle suya ya da nemli bir ortama, örneğin çamurların arasına ya da dişinin sırtına bırakılır.

Yaşayan amfibyumlar, aralarında önemli yapısal farklar olan üç takıma ayrılır: *Gymnophiona* (ayaksızlar), *Urodela* (sirenler ve çöreller), *Anura* (kurbağalar). Ayaksızlar solucana benzer; bacakları ve kuyrukları yoktur; basit bir bağırsakları, ince ve pürüzsüz derilerinin içine gömülmüş olan küçük gözleri vardır. Sert ve yuvarlakça kafası, toprağı kazmasına yardımcı olur. Bölütlü gövdesi, yanklarla birbirinden ayrılmış dairesel boğumlardan oluşur. Her iki gözün yanındaki küçük çukurların içine gömülmüş iki dokunaçları ve çenelerinin iç yanındaki çepeçevre kemiklerin üstüne dizilmiş birkaç sıra dişleri vardır.

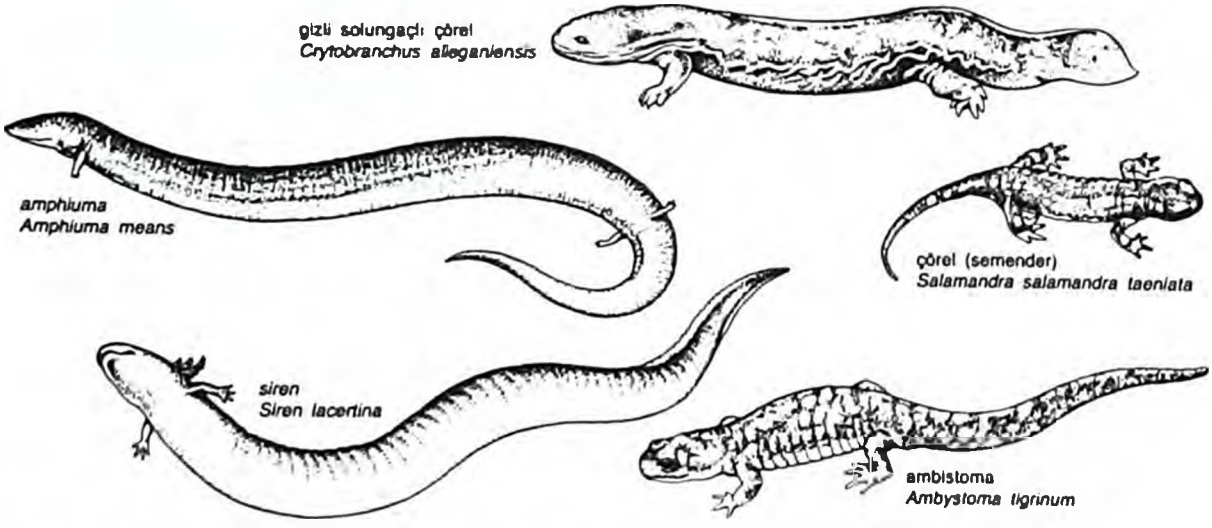

Kuyruklu amfibyum türleri
Life of Vertebrates J.Z. Young 1. baskı 1950, 3. baskı © J.Z. Young 1981, Oxford University Press

İkinci gruptan olan sirenler ile çöreller özellikle ABD'nin güneyinde ve Meksika'da çok bol bulunur. Sirenler arka bacağı olmayan, ama ön bölümlerinde bir göğüs kemeri ile iki ön bacağı olan uzun gövdeli su hayvanlarıdır. Solungaçlarıyla solunum yapar ya da su yüzeyindeki hava kabarcıklarını yutarlar. Gözleri pürüzsüz derilerine gömülüdür, dişleri ise üstdamakta sıralanır. Kuyruk yüzgeçleri suda ilerlemelerine yardımcı olur. Çörellerin hem ön, hem arka bacakları, kuyrukları, pürüzsüz derileri ve belirgin bir boyunları vardır. Dişler her iki çenede ve üst damakta yer alır. Bazı çörel türleri, solungaçlı birer larva olarak bütün yaşamlarını suda geçirirler.

Kara ve su kurbağaları, amfibyumların en büyük grubunu oluşturur. Bu hayvanların en belirgin özelliği, arka bacaklarındaki iki bilek kemiğinin uzayarak, hayvanın zıplamasına ve yüzmesine yardımcı olan birer bölüm oluşturmasıdır. Dişler genellikle altçenede bulunur. Salgı bezleriyle kaplı olan derileri genellikle pürüzsüz ve yumuşaktır; karada yaşayan bazı türlerin derisi pürüzlü ve kuru olabilir.

Amfibyumlar, zamanımızdan y. 370 milyon yıl önceki üst Devoniyen Dönemde yaşayan *Crossopterygii* (saçakyüzgeçliler) grubu balıklardan türemiştir. Bu balıkların akciğerleri, kemiklerle desteklenmiş kaslı yüzgeçleri ve bazı türlerde burun çukurlarından ağız boşluğuna açılan geçiş delikleri vardı. Kuraklık dönemlerinde büyük bir olasılıkla kuruyan göleüklerden ayrılıp kaslı yüzgeçleri üzerinde ilerleyerek kendilerine başka sular arayan bu hayvanlar, belki de o sıralar böceklerle ve başka türden küçük eklembacaklılarla beslenmeye alıştılar ve gitgide suya daha az bağımlı oldular. Ayaksızların fosillerine bugüne değin rastlanmamışsa da, Kretase (Tebeşir) Dönemi (y.

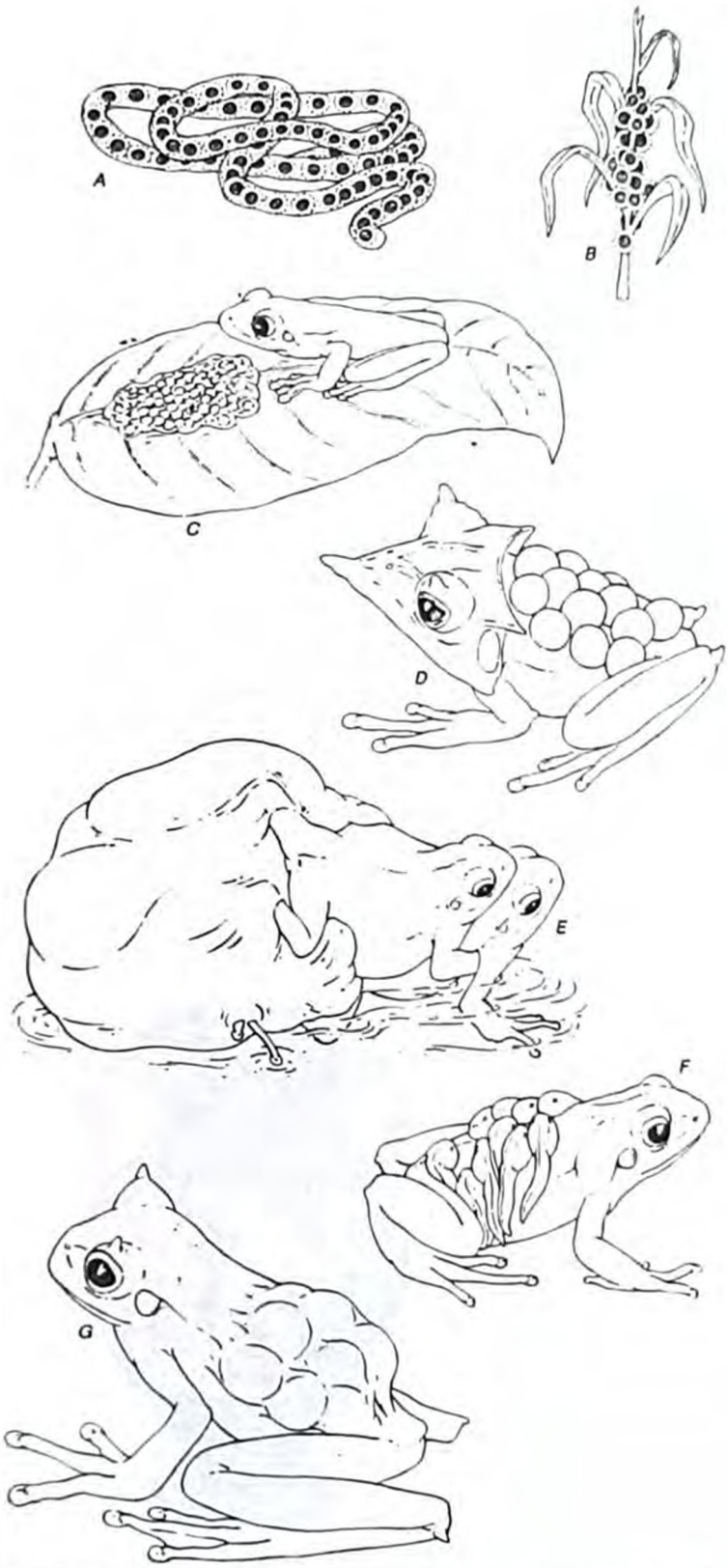

Kurbağalarda üreme özellikleri
A) Bir şerit biçiminde dizilerek suya bırakılmış kurbağa yumurtaları. B) Su altındaki bitkilerin yaprakları arasına bırakılmış yumurtalar. C) Su yüzeyindeki bir yaprağın üstüne bırakılmış *Phyllomedusa* yumurtaları. D) Yumurtalarını sırtında taşıyan dişi *Hemiphractus*. E) Çiftleşen *Physalaemus* kurbağalarının bir köpük yumağına benzeyen yuvası. F) Erkek *Colostethus* un sırtındaki ribaş larvalar (letanler). G) Yumurtalarını sırtındaki keselerde taşıyan *Gastrotheca* cinsi keseli kurbağa

Erica Tucci

136-65 milyon yıl önce) kayaçlarında sirenlere, y. 190-136 milyon yıl önceki Jura Dönemi kayaçlarında da çörellere ait fosiller bulunmuştur. Sirenler ile çöreller anlaşıldığı kadarıyla Kuzey Yarıküre'de, Alt Triyas Döneminde (y. 225 milyon yıl önce) yaşamış olan ilk kurbağalar ise Ekvator'un altındaki bölgelerde evrimleşmiştir.

Ámfissa, Fokís (Phokis) ilinin (*nomós*) merkezi Parnassós ilçesinin (*eparkhía*) ana kenti ve tarımsal üretim merkezi. Orta Yunanistan'da Krisa Ovasının kuzeybatı ucunda, Gióna Dağları (*óros*) ile Parnassós Dağı arasında yer alır. Ekonomisi, özellikle Krisa Ovasında yetiştirilen zeytin ve buğday ile hayvan alışverişine dayanır. Güneydoğusunda boksit çıkarılır. Bu cevher, Korinthos Körfezinin kıyısındaki bir koyda konuşu Antikyra kentinde bulunan bir alüminyum tesisinde işlenir.

Ortaçağda İtea (Khaleion), hemen güneydoğusunda bulunan ve İÖ 6. yüzyılda bir liman kenti olan Kyrrha'nın (Kírra) yerini aldı. Ámfissa'nın akropolisinde eski temeller üzerinde yapılmış olan bir Fransız-Katalan kalesinin kalıntıları vardır. Kentte Yunanistan Ortodoks Kilisesi'nin bir metropoliti bulunur.

Delphoi'nin yakınlarında bulunan eski Ámfissa (Amphissa) Batı Lokrilerin merkeziydi. Bugün aynı yerde kurulu olan kentin harabe halindeki akropolisinin İÖ 5. yüzyıldan ya da Arkaik dönemin sonundan kaldığı anlaşılmaktadır. Kentin ağaçlıklı kutsal Krisa Ovasını ekerek tanrılara saygısızlık ettiği gerekçesiyle kınanması (İÖ 339) III. Kutsal Savaş'ın çıkmasına yol açtı. Ertesi yıl Delphoi Amphiktyonia Meclisi (*bak.* amphiktyonia) adına cezalandırma görevini üzerine alan Makedonyalı II. Philippos kenti yakıp yıktı. Bu görev Philippos'un öteki Yunan devletleri üzerinde denetimini artırması için bahane oldu. Kheronaia Savaşı'ndan (İÖ 338) sonra da bu kentler bağımsızlıklarını tümüyle yitirdiler. Yeniden kurulan kent, Aitolia Birliği'ne katıldı ve İÖ 167'de Romalıların bölgeyi fethetmelerine değin birliğin üyesi olarak kaldı. Fetihten sonra Romalılar kenti birlikten ayrılmaya zorladılar. İS 2. yüzyılda yaşamış olan Yunan gezgini Pausanias, Ámfissa'da, içinde Athena'nın ilk heykellerinden birinin bulunduğu bir Athena tapınağının yer aldığını anlatır. Kentin su kemerlerinin onarımlarıyla ilgili kayıtlar, bu su kemerlerinin Roma Döneminin sonlarına değin kullanılmakta olduğunu gösterir.

Ámfissa, 10. yüzyılda Bulgarlar tarafından yıkıldıktan sonra Franklar tarafından yeniden inşa edilerek Sálona adını aldı. Kenti 1311-35 arasında Katalanlar ellerinde tuttular. Kent, daha sonra, Aragon kontu Alfonso Federico'nun denetimine girdi ve 1394'te Osmanlıların eline geçinceye değin Federico ailesinin denetiminde kaldı. Yunanistan 1829'da bağımsızlığını kazanınca Ámfissa, bu ülkenin parçası oldu. Nüfus (1981) 7.233.

amfitiyatro (Yunanca *amphi*: "çepeçevre"), ortasında arena adı verilen bir alan ile bu alanı çevreleyen, eşmerkezli olarak dizilmiş oturma yerlerinden oluşan, yuvarlak ya da daha çok elips biçimli, bağımsız yapı. Sözcük "her yanında oturma yerleri bulunan tiyatro" anlamına gelir. Ama mimari bir biçim olarak amfitiyatro, Eski İtalya ya da Etrüsk Kampanya kökenlidir; bu dönem halklarının hoşlandığı gladyatör oyunları, hayvan güreşleri ya da insanlarla hayvanlar arasındaki güreşler gibi belirli eğlence türlerinin gereklerine göre biçimlenmiştir. Bu tür oyunlar başlangıçta forumda yer alır, izleyiciler için gerektiğinde ahşap tribünler kurulurdu. Günümüze değin ayakta kalan en eski sürekli amfitiyatro Pompei'dekidir (İÖ y. 80). Arenası kazılarak çevredeki doğal toprak düzeyinin altına indirilmiş bu amfitiyatro 136 m'ye 104 m boyutlarında taş bir yapıdır ve yaklaşık 20 bin oturma yeri vardır.

Roma'daki büyük Flavius Amfitiyatrosu ya da Colosseum, Vespasianus ve Titus'un imparatorluk dönemlerinde (İS y. 70-82) Neron'un Altın Ev'inin bulunduğu yerde inşa edildi. Bu yapıya Colosseum adı 8. yüzyıldan bir süre sonra, dev boyutları ve yaklaşık 50 bin kişilik kapasitesi nedeniyle verildi.

Verona ve eski Capua'da da (bugün Santa Maria Capua Vetere) büyük Roma amfitiyatroları vardır. Capua'da 1. yüzyılda yapıl-

mış olan amfitiyatro 170 m boyu, 140 m eni ve 30 m yüksekliğiyle boyut açısından Colosseum'dan sonra ikinci sırayı alır. İtalya dışında, Fransa'da Nimes ve Arles'da, Yugoslavya'nın Istria kıyısındaki Pala'da, Afrika'da Thysdrus'ta (el-Cem) amfitiyatrolar inşa edildi. Bunların arenalarının uzunluğu 60-90 m arasında, genişliği ise 35-60 m arasında değişiyordu.

Roma İmparatorluğu'nun tüm eyaletlerinde çeşitli alanlara yayılmış 75'i aşkın Roma amfitiyatrosu kalıntısı bulunmuştur. İngiltere'de en iyi korunmuş Roma amfitiyatrosu

Roma amfitiyatrosu, Verona, İtalya
Anderson-Alinari, Art Resource / EB Inc

Gwent'te Caerleon'dadır. Anadolu'daki Roma kentlerinin çoğunda, tiyatro ile birlikte bulunan stadyumların bir bölümü arenaya çevrilir ve amfitiyatro olarak kullanılırdı.

Roma amfitiyatrolarının çoğunda, arenanın altında ayrıntılı ve geniş bir labirent inşa edilirdi. Dekorların bulunduğu *media via* da içinde olmak üzere tüm geçitler, hayvanlarla dekorları yukarı çıkaran asansör ve makinelerin yer aldığı bölmeler ve gladyatör odaları, çeşitli üst kapaklarla yukarıdaki arenaya bağlanacak biçimde ustaca yerleştirilirdi. Bu arena çevresinde ise üstünde metal kafes bulunan yüksek bir duvarın ayırdığı izleyici oturma yerleri yükselirdi. İzleyici yerleri, amfitiyatroyu çepeçevre dolanan geçitlerle çeşitli bölümlere (*maeniana*) ayrılmıştı. En alt bölüm olan podyumda, imparator ve maiyetinin özel locası vardı; bu locanın tam karşısındaki podyum bölümünde ateş tanrıçasının rahibeleri, konsüller, yargıçlar, elçiler, rahipler ve öteki seçkin konuklar otururdu. Birinci galerinin geri kalan bölümü ise senatörlere ve süvarilere aitti. İkinci galeri patricilere, üçüncü galeri pleblere, en yukardaki dördüncü galeri ise kadınların localarına ayrılmıştı. Denizcilerin gerip ayarladığı bir tente (*velum* ya da *velarium*) seyircileri güneşten korurdu. Galerilerin her biri, çok sayıdaki çıkışlara (*vomitorium*) ulaşan ışınsal geçitlerle (*cuneus*) dilim dilim bölümlere ayrılırdı.

Günümüzde amfitiyatro sözcüğünün, örneğin Londra'daki Albert Hall ya da New York'taki eski ve yeni Madison Square Garden gibi, merkezdeki alanı oturma yerleriyle çevrili tiyatro ya da konser salonları için de kullanıldığı olur. Sözcük, atletizm yarışmalarının yapıldığı stadyum anlamına da gelebilir.

Gerek eski, gerek görece yeni olan (örn. Chicago'daki Soldier Field) açıkhava amfitiyatroları bugün de spor etkinlikleri ve çeşitli eğlence türleri için kullanılmaktadır. Ama 20. yüzyıl ortalarından sonra bu yapılar, üstü kapalı büyük stadyumlar(*) biçimine dönüşmüştür.

amfizem, AKCİĞER AMFİZEMİ olarak da bilinir, akciğerlerin havayla şişerek aşırı derecede gerilmesi. Akciğerlerdeki hava kanallarının ve hava keseciklerinin (alveoller) gerilmesi sonucunda kesecikler arasındaki bölmeler ve en sonunda hava kesecikleri tümüyle yıkıma uğrayabilir. Gerçek nedeni ve mekanizması tam olarak bilinmeyen bu hastalık daha çok sigara içenlerde ve kronik bronşitle birlikte görülür.

Amfizem akciğerlerdeki esnek dokunun bu özelliğini yitirmesine ya da yok olmasına, kılcal damarların ve hava keseciklerinin çeperlerinin parçalanmasına yol açar. Aşırı derecede gerilen hava kesecikleri daha sonra yırtılarak parçalandığı için akciğerlerin içi büyük hava gölcükleriyle dolar. Küçük hava yollarının çevresindeki esnek doku desteğinin ve giderek küçük hava yollarının yok olması, soluk verme sırasında büyük bir güçlük yaratır. Dantelsi bir görünüme bürünen akciğer dokusu, kılcal damarların da yok olmasıyla soluk ve kuru bir görünüm alır.

Bazı amfizemli hastalarda, antitripsin denilen bir maddenin eksikliği söz konusudur. Bu maddenin görevi, bakteriler tarafından salgılanan ve dokulara zarar verebilen tripsin enziminin etkisini gidermektir. Bu nedenle, vücutta yeterince antitripsin bulunmaması, normalde zararsız olan bakterilerin bile etkin duruma gelmesine ve hastalığın daha yıkıcı olmasına yol açar.

Amfizemin klinik bulguları kalıcıdır. Özellikle yoğun fiziksel hareket sırasında giderek artan nefes darlığı, kol ve bacaklarda şişlikler ve kilo kaybı görülür; akciğerlerdeki gaz alışverişi yeterli olmadığından deri mavimsi bir renk alır. Hırıltılı soluyan ve göğsünde sıkışma hisseden hastanın, ani soğuğa ve dumanlı havaya karşı direnci azalmıştır. Göğüskafesi, soluk alma durumundaki gibi sürekli şişkin haldedir. Solunum yolları hastalıkları içinde en sık rastlanan ve en kalıcı bozukluklara yol açanlarından biri olan amfizemle yıkıma uğrayan akciğer dokusunun tedavi edilebileceğine ilişkin herhangi bir kanıt daha bulunamamıştır.

Amfizemin bir başka türü de, şişen hava keseciklerinin akciğerlerin birinde ya da her ikisinde birden büyük hava kistleri oluşturduğu ve bu kistlerin genellikle yırtılarak akciğer çökmesine neden olduğu büllü amfizemdir. Büller, kalp ve akciğerin çalışmasını engellediği zaman cerrahi yöntemle alınır.

amfora, 48 *sextarius*'a eşit Roma hacim ölçüsü birimi. 25,36 litreye eşittir. Amfora sözcüğü bu terimin yaklaşık 39 litreye eşit bir hacim ölçüsünü göstermek için kullanıldığı Eski Yunancadan alınmıştır.

amfora, Yunanca AMPHOREUS. Eski Yunan çömlekçiliğindeki başlıca kap biçimlerinden biri. İki kulplu bir testi görünümünde olan amforalar iki çeşittir: 1) Boynun gövde ile keskin bir açıyla birleştiği "boyunlu amfora", 2) boyun ile gövdenin sürekli bir eğri oluşturduğu "tek parça amfora". Birincisine, Yunan çömlekçiliğindeki Geometrik dönemden (İÖ y. 900) gerileme dönemine değin rastlanır. İkincisi ise İÖ 7. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Amforaların ölçüleri, 1,5 m'lik büyük Geometrik dönem vazolarından 30 cm'lik, hatta daha da küçük (en küçüğüne *amphoriskoi* denir) boylara kadar değişir. Ortalama amfora boyu 45 cm'dir. Günümüze pek çok örneği ulaşmış olan amforalar zeytin, tahıl, yağ ve şarap depolamak ve taşımak için kullanılmıştır. Şarap amforaları standart Attika ölçüsüne göre yaklaşık 39 litredir. Büyük boyları ise mezar taşı olarak ya da cenaze törenlerinde kullanmak için yapılmıştır. Geniş ağızlı ve boyalı amforalar sürahi olarak kullanılmış, ayrıca ödül olarak da dağıtılmıştır.

Miken (İÖ 14. yy) çömlekçiliğinde çok rastlanan ve Geometrik dönem öncesinde de (İÖ y. 1000-900) belli başlı modellerden biri olmayı sürdüren boyunlu amforanın, estetik kaygılar kadar işlevsel amaçlara da dayanan 12 farklı biçimi vardır. Bazıları üç kulplu ve daha çok kırmızı figürlü olan Nola (İtalya'daki Nola kentinden) tipindekiler; İÖ 6. yüzyıldan İÖ 2. yüzyıla değin Athena onuruna düzenlenen şenliklerde ödül olarak verilen siyah figürlü Panathenaia(*) amforaları (bu amforalar zeytinyağı ile doldurulur ve üstüne "Ben Atinalıların ödüllerinden biriyim" yazılırdı); 6. yüzyıldan sonra evlenme ve cenaze törenlerinde dinsel amaçlarla kullanılan, ağzı dışa doğru kıvrık uzun boyunlu, ince gövdeli, narin *loutrophoros*

Euthymides'in bir eğlenceyi betimleyen kırmızı figürlü Attika amforası, İÖ y. 510;
Devlet Eski Yapıtlar Koleksiyonu ve Glyptoteki, Münih
Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, Munich

amforaları özellikle önem taşır. Tek parçalı amforaların, dışarıya doğru kıvrılan ağızları, silindir biçimindeki kulpları, dar sütun başlığı biçimindeki kaideleri ve oldukça eğri karınlarıyla çok daha uyumlu bir biçimleri vardır. Roma döneminde de, örneğin şarap kabı olarak, çok sayıda amfora yapılmıştır.

amfoterisin B, FUNGİZON olarak da bilinir, bazı mantar hastalıklarının tedavisinde kullanılan antibiyotik. Toprakta yaşayan *Streptomyces nodosus* türü mikroorganizmalardan elde edilen amfoterisin B, hücre zarını etkileyen antibiyotiklerdendir. Bakterilere, riketsiyalara ve virüslere karşı etkisiz olan

ilaç, yalnızca mantarların hücre zarında bulunan özel bir bileşiğe bağlanarak etkisini gösterdiğinden çeşitli mantar ve maya hastalıklarının tedavisinde kullanılır. Damar içine enjeksiyonu titreme, ateş, kusma, baş ağrısı, kansızlık, böbrek ve karaciğer bozukluklarına yol açtığından günümüzde uygulanmamaktadır.

amfoterlik, kimyada, bir maddenin hem asitlerle hem bazlarla tepkimeye girebilme özelliği. Amfoter maddeler, bazlar karşısında asit gibi davranarak proton verir ya da elektron çifti alır, asitler karşısında ise baz gibi davranarak proton alır ya da elektron çifti verir. Örneğin su amfoter bir maddedir. Bir baz olan amonyak ile bir asit olan hidrojen klorürün suda çözünmeleri

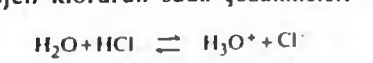

$$H_2O + HCl \rightleftharpoons H_3O^+ + Cl^-$$

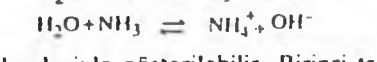

$$H_2O + NH_3 \rightleftharpoons NH_4^+ + OH^-$$

denklemleriyle gösterilebilir. Birinci tepkimede su, hidrojen klorürden bir proton alarak hidronyum iyonu (H_3O^+) oluştururken, ikinci tepkimede amonyağa bir proton vererek hidroksil iyonuna (OH^-) dönüşür. Çinko, alüminyum, krom, kurşun ve kalayın hidroksitleri ile amonyak da amfoter maddelerdir.

Amga Katı, Asya'nın kuzeyinde Orta Kambriyen Dönemde oluşmuş kayaç dizilerinin en alt katı ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi (Kambriyen Dönem y. 570-500 milyon yıl önce). Amga Katı, Lena Katından sonra, Maya Katından önce gelir. Sibirya Platosunda, Amga Katının daha küçük zaman bölümlerini niteleyen pek çok fosil bölgesi saptanmıtır; bunlardan en önemlisi, *Paradoxides* cinsi trilobit fosillerini içeren bölgedir. Tamir bölgesinde dolomitler ve öbür kalkerli fasiyeler egemendir. Rusya'nın birçok bölgesinde Amga Katını çok iyi temsil eden oluşumlara rastlanmaktadır.

Amhara dili, KUÇUMBA olarak da bilinir, Etiyopya'nın resmî dili. Ülkenin orta kesimlerinde ve güneydeki dağlık bölgelerde konuşulur. Sami dillerinin Güney Çevre öbeğine bağlıdır. Tigrinya ve Tigre dilleri, Güney Arapçasının lehçeleri ve Etiyopya kilisesinin ayin dili olan Geez de Amhara diliyle aynı öbek içinde yer alır.

Amhara dilinden günümüze ulaşmış en eski örnekler 14. yüzyıldan kalma şarkı ve şiirlerdir. Bu dilde, sözü edilir bir edebiyat ancak 19. yüzyılda gelişmeye başlamıştır.

Amhara dilinde, Geez dilini yazmak için kullanılan alfabenin çok az değiştirilmiş bir biçimi kullanılır. Otuz üç ana harf vardır. Bunların her biri, hece içinde telaffuz edilen ünlülere bağlı olarak yedi değişik biçim alır. Amhara dili Kuşi dillerinden, özellikle de Gallinya dilinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Amhara dilinin lehçeleri çok farklılaşmamıştır.

Amhara Platosu, Etiyopya'nın kuzeyi ile orta kesiminde yer alan dağlık bölge. Amharaların ve Tigrelerin tarihsel yurdu. Geniş Etiyopya Platosunun parçasıdır. Merkezi Aksum kentinde olan Tigre Platosu, Gonder'in kuzeydoğusundaki Simen Dağları, Tana Gölünün doğusundaki Gojam Masifi ve Addis Ababa'nın kuzeyindeki Şeva Platosu kuzeyden güneye doğru uzanarak Amhara Platosunu oluşturur. Ortalama yüksekliği 2.500-2.600 m'dir. Platonun doruğu olan Ras Daşin (4.620 m), Etiyopya'nın en yüksek noktasıdır ve Simen Ulusal Parkı içinde yer alır. Platonun suların, batıda Tekeze ve Mavi Nil (Abay) ırmakları ile bunların kolları toplar.

Amharalar ve Tigreler, Etiyopya nüfusunun dörtte birinden çoğunu oluşturan ve Etiyopya'nın ortalarındaki dağlık bölgede yaşayan halklar. Bu gruplamaya giren Tigreler, Tigrinya dili konuşan Güney Tigrelerdir; Kuzey Tigreler ise ayrı bir kültür oluşturur ve Tigre dili konuşurlar (*bak.* Tigreler).

Amhara ve Tigrinya dilleri, ayrı diller olmalarına karşın 5. yüzyıl Bizans Kilisesi'nin Monofizit inancının bütünüyle dışında kalmış olan Etiyopya Ortodoks (Kopt) Kilisesi'nin kutsal yazın dili Geez ile akrabadır.

Amharalar ülkelerinin tarihine egemen olmayı başarmışlardır. Dilleri de Etiyopya'nın resmi dilidir. Amharaların ve Tigrelerin soyları İÖ 6. yüzyıl ile İS 1. yüzyıl arasında

Amhara sığır çobanı
Harrison Forman

Arabistan'ın güneyinden Kızıldeniz'i geçerek Etiyopya'ya gelmiş olan Sami kavimlere dayanır. Bu kavimler, yörede bulunan Kuşi nüfusla karışarak yerli halkı siyasal ve kültürel egemenlik altına almış ve İS 2-9. yüzyıllar arasında Aksum Krallığı'nı kurmuşlardır. Tigreler günümüzde Etiyopya'nın kuzeyinde Tigre ve Eritre eyaletlerinde yaşarlar. Bugün de güneye doğru göç etmekte olan Amharalar ise, Gonder ve Simen, Gojam, Velo ve Şeva gibi geniş eyaletlere yerleşmişlerdir. 1270-1974 arasındaki Etiyopya hükümdarlarının, biri dışında hepsi Amharalardan gelmiştir. Aralarındaki çekişmelere karşın Amharalar ve Tigreler, kutsal geçmişlerine dayanan ortak bir kimlik bilincini bugün de paylaşırlar.

Tarımla geçinen Amhara ve Tigre halkları mısır, buğday, arpa, kocadarı ve bölgenin başlıca ürünü olan tef (*Eragrostis abyssinica*) adında bir tahıl yetiştirirler. Amharaların toplumsal yapısı, iş sahipleriyle çalışanlar, üstlerle astları arasında güçlü kişisel bağlara dayanır. Kişinin önemi, genellikle sahip olduğu toprak miktarı ile orantılıdır. Toprak sahibi olmayan bir zengin, örneğin bir tüccar, toplumda çok etkin olamaz. En büyük toprak sahipleri ya da toprak sahibi orta sınıf, Amhara ve Tigre halklarının feodal savaşçı sınıfından gelmiştir. Eskiden unvan sahibi soylulara, imparatora sağladıkları askeri hizmetler karşılığında toprak verilirdi. Günümüzde toprak, yancılar tarafından işlenir.

Ailede, tüm ayrıcalıklar ve otorite atadan geçer. Baba soyu esastır; evli çiftler genellikle kocanın evine yakın otururlar. Amharalar ve Tigrelerde üç tür evlilik vardır: *Kurban* ya da kilise nikâhı; en yaygın evlenme biçimi olan *semyana* ya da medeni nikâh; *damoz* ya da ücretli geçici evlilik. Ailedeki ilk evliliklerin tümü ana baba tarafından kotarılır. *Semyana* evliliklerinin yüzde 60-90'ı boşanmayla sonuçlanır. Tanrı katında kutsal sayılan *kurban* nikâhı ise, olağanüstü koşullar dışında, karı kocadan biri ölse bile bozulmaz.

Amherst, ABD'de, Massachusetts'in batı kesiminin ortalarında, Hampshire iline bağlı ilçe düzeyinde yönetim birimi. Northampton'ın hemen kuzeydoğusundaki Connecticut Irmağı vadisi üzerindedir. 1730'larda Hadley'in bir parçası olarak kurulduktan sonra, 1759'da ayrı bir bölge haline getirildi. Adını Fransızlarla Yerliler arasındaki savaşlar sırasında Kuzey Amerika'da görev yapan ve daha sonra baron unvanı alan İngiliz komutanı Jeffrey Amherst'ten aldı. 1776'da ilçe düzeyinde bir yönetim birimi haline getirildi. 19. yüzyılda tarımın yerini dokuma, tuğla ve yük arabası üretimi gibi basit sanayi dallarının almasına karşın Amherst, daha çok bir eğitim merkezi olarak gelişti.

Noah Webster, 1812-22 arasında sözlük çalışmalarını sürdürürken Amherst'te oturdu ve gençleri kamu görevine hazırlamak amacıyla 1821'de açılan Amherst College'ın kurucuları arasında yer aldı. Bu okulun birimleri arasında Robert Frost Kitaplığı, Mead Sanat Müzesi, Kirby Tiyatrosu ve Pratt Jeoloji Müzesi bulunmaktadır. Massachusetts Üniversitesi (1947), federal hükümetten yardım alan bir tarım yüksekokulu olarak 1863'te Amherst'te kuruldu. Ana kampüsü 445 ha olan üniversite, 160'tan çok binadan oluşmaktadır. Kentin güneyinde bulunan Hampshire College, 16 km uzaklıktaki Smith College ve Mt. Holyoke College'ı da içine alan okullar topluluğuna 1970'te katıldı. Kasabada ayrıca bazı tanınmış edebiyatçıların evleri bulunur. 1830'da Amherst'te doğan şair Emily Dickinson ve şair-romancı Helen Jackson'ın evleri günümüzde Amherst College'ın mülkiyetindedir. Robert Frost, Ray Stannard Baker (David Grayson) ve Eugene Field'in evleri de buradadır. Belediye sarayının karşısında bulunan bir levha, Noah Webster'ın çiftliğinin yerini gösterir. Nüfus (1988 tah.) 32.118.

Amherst, Kanada'da, Nova Scotia'nın kuzeyinde, Cumberland ilinin merkezi. Chignecto Körfezinin uzantısı olan Cumberland Havzasının yakınlarında, New Brunswick sınırının ve Fort Beausejour Ulusal Tarih Parkının hemen güneyinde, Moncton'ın (New Brunswick) 61 km güneydoğusunda yer alır. Tantramar bataklıklarının yukarısındaki alanda kurulu olan kente Fransız göçmenler tarafından La Planche adı verildi. New England'dan gelip buraya yerleşenler, 1758'de Cape Breton Adasındaki Louisbourg'u Fransızlardan alan ve daha sonra kendisine baron unvanı verilen Jeffrey Amherst'ün onuruna, kentin adını 1759'da Amherst olarak değiştirdiler. Tarihsel yapıları arasında, 1750'de İngilizlerce inşa edilen Lawrence Kalesi ve kentin ilk Presbiteryen kilisesi (1788) sayılabilir. Amherst, kereste-cilik, tarım ve madencilik yapılan bir bölgede yer alır. Burada ayrıca demir, inşaat çeliği, kazan, bavul, giyim eşyası, kimyasal maddeler, tuz ve uçak parçaları imal edilir. Amherst 1889'da tüzel kimlik kazandı. Nüfus (1986) 9.671.

Amherst (1. Baronu), Jeffrey Amherst, 1761-87 arasında SIR JEFFREY AMHERST olarak da bilinir (d. 29 Ocak 1717, Sevenoaks - ö. 3 Ağustos 1797, Sevenoaks, Kent, İngiltere), İngiltere adına Kanada'yı ele geçiren (1758-60) ve Amherst'e (Massachusetts) ve başka ABD kentlerine adını veren komutan.

1731'de piyade muhafız alayında görev aldı. Önce Lord Ligonier, daha sonra da Cumberland dükü, Amherst'ü kendilerine yaver seçtiler. William Pitt ve Lord Ligonier tarafından 1758'de Kanada cephesi komutanlığına getirildi. 14 bin askerlik bir kuvvetle Louisbourg'u (Nova Scotia) kuşatarak ele geçirdi ve Amerika'da yüksek komutanlığa terfi ettirildi. Amherst, bir

Baron Amherst, Thomas Gainsborough'nun bir portresinden ayrıntı; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

kolla St. Lawrence Irmağı üzerinden batıya, Montreal'e doğru ilerleyerek Québec'i ele geçirmeyi, ikinci bir kolla Ticonderoga ve Crown Point yoluyla Albany'den kuzeye doğru çıkmayı, üçüncü kolla da Fort Niagara'dan batıya doğru hareket etmeyi amaçlayan bir saldırı planı hazırladı. James Wolfe'un komutası altındaki ilk kol, 1759 sonlarında Québec'i ele geçirdi. Son saldırı 1760'ta gerçekleştirildi. Kanada, Montreal'in de teslim olmasıyla İngilizlerin eline geçti.

1763'e değin genel valı olarak Kanada'da kalan Amherst, 1761'de Pontiac yönetimindeki Yerli ayaklanmasını bastırdı. 1772-95 arasında İngiliz ordusunda sürekli başkomutanlık yaptı. 1780'de Gordon ayaklanmalarını bastırmasına karşın, Amerikan kolonileriyle yapılan savaşın başarısızlıkla sonuçlanması ve ordu içinde ciddi yolsuzlukların başgöstermesi Amherst'ün önceki başarılarını gölgeledi. 1776'da baron, 1796'da mareşal oldu.

Amherst, William Pitt, 1. Kont Amherst (Arakan), 1797-1826 arasında 2. BARON AMHERST olarak da bilinir (d. 14 Ocak 1773, Bath, Somerset - ö. 13 Mart 1857, Knole, Kent, İngiltere), Hindistan'ın İngiliz genel valisi (1823-28), I. İngiltere-Birmanya Savaşı'ndan (1824-26) sonra Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Asya'da toprak kazanmasında önemli payı olan diplomat.

Amherst, 1797'de ölen amcası Jeffrey Amherst'ten baron unvanını devraldı. 1809-11 arasında Napoli sarayında İngiltere elçisi olarak görev yaptı; ticari görüşmelerde bulunmak üzere 1816'da Çin'e gönderildi. Çin İmparatorluk sarayında, diz çöküp alnını dokuz kez yere vurarak imparatoru selamlamayı reddetti. Bu nedenle Amherst'ün Çin yolculuğu başarısızlıkla sonuçlandı. Hindistan'da bulunduğu sırada, Bengal hükümdarı, Doğu Bengal'in kendisine

Kont Amherst, A. Devis'in yağlıboya çalışmasından ayrıntı; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

teslim olmasını istedi. Bu istem yüzünden I. İngiltere-Birmanya Savaşı çıktı. Amherst, 1826'da Arakan ve Tenasserim'in (ikisi de bugün Myanmar'da) ormanlık kıyı şeritlerini ve Assam'ı (bugün Hindistan'ın eyaleti) alarak savaşı sona erdirdi. 1826'da kont unvanını aldı.

Amici, Giovanni Battista (d. 25 Mart 1786, Modena, Modena Düklüğü - ö. 10 Nisan 1863, Floransa), İtalyan astronomi bilgini ve optik uzmanı. Yansıtmalı (aynalı) teleskopların aynalarının yetkinleştirilmesine önemli katkılarda bulunmuş ve ışığı tayf bileşenlerine ayırmakta kullanılan mercekli spektroskoplar için prizmalar geliştirmiştir.

Amici, 1815-25 arasında Modena Üniversitesi'nde matematik profesörü olarak görev yaptı. Daha sonra Toskana grandükünün astronomluğuna ve Floransa'daki Kraliyet Müzesi'ne bağlı gözlemevinin müdürlüğüne atandı. Bir yandan da doğa tarihi müzesinde ders veriyordu. Bileşik mikroskop tasarımında büyük ilerlemeler gerçekleştiren Amici 1840'ta da yağa daldırma tekniğini buldu. Işık sapınçlarını en aza indirmeyi amaçlayan bu tekniğin temeli, objektif merceklerinin incelenmekte olan örnek üstüne damlatılan yağa daldırılmasıdır.

Adı sık sık mikroskoplar ve yansıtmalı teleskoplardaki gelişmelerle birlikte anılan Amici, aygıtlarını kullanmakta da oldukça başarılıydı. Jüpiter'in uyduları ve bazı çift-yıldızlarla ilgili gözlemleriyle büyük bir ilgi toplanış, tasarımını kendisinin yaptığı gelişmiş bir mikrometre yardımıyla Güneş'in kutup ve ekvator çaplarını duyarlı bir biçimde ölçmeyi başarmıştır. Geliştirdiği bileşik mikroskopu kullanarak bitki üremesiyle ilgili önemli buluşlarının yanı sıra, bitkilerde özsu dolaşımının anlaşılmasını sağlayan çalışmalar da yapmıştı.

Amicis, Edmondo De *bak.* De Amicis, Edmondo

amicus curiae (Latincede "mahkemenin dostu"), hukukla ya da gerçekle ilgili bilgi vermek ya da tavsiyede bulunmak suretiyle mahkemeye yardımcı olan kişi ya da kuruluş. Davada taraf olmadığından, davanın sonucundan doğrudan çıkarı olan ve bu nedenle duruşmaya katılmasına izin verilen müdahilden farklıdır.

Bir *amicus curiae* normal olarak mahkemenin izni olmaksızın duruşmaya giremez; çoğu mahkeme de bu nitelikteki kişilerin duruşmaya girmesine ender olarak izin verir. ABD Yüksek Mahkemesi ise federal, eyalet ve yerel hükümetlerin kendilerini ilgilendiren herhangi bir davada mahkemenin ya da tarafların rızası olmadan da görüşlerini bildirmelerine izin vermektedir. Özel kişilerin *amicus curiae* olarak duruşmaya girmesi, iki tarafın da rızasına ya da mahkemenin iznine bağlıdır. Ayrıca *bak.* bilirkişi.

Amicus ile Amelius, Eski Fransızca yazılmış bir manzum romansın başkişileri. Dostluk ve özveriyle ilgili eski ve çok yaygın bir efsaneye dayanan romansın en yalın biçiminde Amicus ve Amelius adlı şövalyelerin yaşamları ve kendilerini ömür boyu birbirlerine adamaları anlatılır.

Doğu kökenli olduğu sanılan öyküyü, Batı'ya Bizans'tan, Fransız edebiyatına da Latince yoluyla geçmiş olabilir (kahramanların adları da bu nedenle Latincedir). Romans, 12. yüzyıl sonuna ait *Amis et Amiles* adlı *chanson de geste*'le (kahramanlık şarkısı) Charlemagne efsaneleri arasına katılmış, çok güzel bölümler içeren bu manzum yapıtın değişik biçimleri sonradan birçok Avrupa dilinde ortaya çıkmıştır. 13. yüzyıl sonlarında Midlands lehçesiyle yazılan *Amis and Amiloun*, Amicus ile Amelius öyküsünün ilk İngilizce metnidir.

Amid(a) *bak.* Diyarbakır

amida, AMIDAH olarak da yazılır (İbranicede "ayakta"), çoğul AMIDOT ya da AMIDOS. Yahudilikte sabah, öğle ve akşam dualarının ayakta okunan ana bölümü. Hafta içinde okunan *amida* on dokuz takdis duasından oluşur. Bunların üç paragrafı hamd, on üçü niyaz, üçü de şükran duasıdır. On dokuzuncu takdis duası IS 100 dolaylarında eklendiği halde, bazıları günlük ibadetin bu bölümünü eski adıyla *şemone esre* (İbranicede "on sekiz") olarak anarlar.

Sebt, bayram ve yeni ay ayinlerinde *amida* ilk üç hamd duası ile son üç şükran duasından oluşur; on üç niyaz duasının yerini o özel güne uyan özel bir paragraf alır. Dolayısıyla bu ayinlerdeki *amida* yalnızca yedi bölümdür ve *bircath şeva* diye anılır. On üç niyaz duasının çıkarılmasının nedeni, bu sevinçli ayinlerde gereksinmelerden ya da kederli şeylerden söz edilmesinin yasak olmasıdır.

Ayin sırasında herkes *amida*'yı önce içinden okur, böylece her günahkâr başkalarına mahcup olmadan kefaret olanağı bulmuş olur. Ardından duacılar *amida*'yı yüksek sesle tekrar ederler. İçinde *amida* bulunmayan Yahudi ayini yoktur.

Amidacılık, Mahayana Budacılığında Amida'ya tapınmayı temel alan bir mezhep. Amida (Sanskrit dilinde Amitabha, Çincede Omituofo) erdemleri müminlere geçebilecek olan Sonsuz Işık Budası'nın Japonca adıdır. Amidacılığa göre müminler, Amida'ya inanarak, onun adını işiterek ya da söyleyerek, onun Batı Cenneti'ne girmeyi özleyerek, Arı Toprak'ta yeniden doğabileceklerdir (*bak.* Arı Toprak Budacılığı). Hindistan'da doğan Amidacılık 4. yüzyılda Çin'de ortaya çıktı. 9. yüzyıla doğru Japonya'ya yayıldı. Arı Toprak mezhepleri, günümüzde de Japonya'nın en büyük iki Budacı grubundan biridir. Ayrıca *bak.* Amitabha.

Amiel, Henri Fréderic (d. 27 Eylül 1821, Cenevre - ö. 11 Mayıs 1881, Cenevre, İsviçre), özçözümlemenin başyapıtlarından *Journal intime*'yle (Günlük) tanınan İsviçreli yazar. Cenevre'de estetik ve daha sonra felsefe profesörü olarak başarı göstermesine karşın kendini yetersiz saydığı için kabuğuna çekildi. 1847'den ölümüne değin tuttuğu

ve bir bölümü ilk kez 1883-84'te *Fragments d'un journal intime* (Bir Günlükten Parçalar) adıyla yayımlanan günlüğünü yazdı. (Yapıt sonraki yıllarda genişletilerek basıldı; eksiksiz basımı 1939-48 arasında yapıl-

Amiel
J. P. Zolo

dı.) Günlükte çağın kuşkuculuğuna karşı, değerlerin korunması için mücadele eden, olağanüstü düşünsel yeteneklere sahip duyarlı bir insan sergilenir. Pek çok dile çevrilen yapıt, Amiel'e kalıcı bir ün sağlamıştır.

Amiens, Fransa'nın kuzeyindeki Picardie planlama bölgesine (*région de programme*) bağlı Somme ilinin (*département*) merkezi. Picardie'nin eski merkeziydi. Paris'in kuzeyinde, Somme Vadisinde yer alır. Fransa'nın en güzel gotik yapılarından olan büyük Amiens (Notre-Dame) Katedrali ve dokuma sanayisi ile, ortaçağdan bu yana ün kazanmıştır. Roma öncesi dönemde Samarobriva adıyla anılan ve bugünkü adını aldığı Ambiani'nin merkezi olan Amiens, bir Roma kenti haline geldikten sonra, 4. yüzyılda, kentin ilk piskoposluğunu yapan Aziz Firmin tarafından Hıristiyanlaştırıldı. Ortaçağda Amiénois kontluğu haline geldi. Yöre halkı, piskopos ile kont arasındaki çekişmeden yararlanarak, 12. yüzyıl başlarında bir ayrıcalık beratı elde etmeyi başardı. Burada imzalanan 1802 Amiens Antlaşması, Napoléon Savaşları'na kısa bir süre ara verilmesini sağladı. 1914'te, kısa bir süre Amiens'i işgal eden Alman birlikleri, kentin 29 km doğusunda mevzilendiler. Almanların 1918'deki son saldırıları, kentin 13 km dışında durduruldu. Amiens, II. Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından işgal edildi. Her iki savaşta gerçekleşen büyük yıkımlardan sonra kent merkezi yeniden inşa edildi.

Amiens'in eski kesiminde, 17. yüzyıla ait olan ve daha sonra yeniden yapılan belediye binası, 15. yüzyıldan kalan Saint-Germain Kilisesi ve ön yüzü XVI. Louis tarzında yapılmış bir tiyatro bulunur. Kentin bu kesiminden Somme Irmağının yedi kolu geçer.

Robert de Luzarches'ın planlarına dayanarak 1220'de yapımına başlanan Amiens Katedrali yaklaşık 50 yılda bitirilebilmiş, katedrale daha sonra da birtakım ekler yapılmıştır. Katedralin, üç giriş kapısının açıldığı ve üstünde ikiz kulelerin yükseldiği gül biçiminde pencereleri olan galerili ön yüzü görkemlidir. Bir yandan gotik mimarlığın açıklık ve çarpıcılığını duyururken, öbür yandan da romanesk mimari mantığından yararlanan, yüksekçe bir nefin ve kalın taşıyıcı sütunların yer aldığı gözalıcı bir iç mekânı vardır.

Kentte dokumacılık dışında makine, kimyasal maddeler ve oto lastiği sanayileri vardır. Bahçe tarımıyla uğraşanlar yoğun olarak sulanan sebze bahçelerinde (*hortillons*) yetiştirdikleri ürünleri sandallarla kent pazarına getirerek satarlar. Kentin yakınındaki Longeau, önemli bir demiryolu kavşağıdır. Nüfus (1990) 132.000.

Amiens Antlaşması, İngiltere, Fransa, İspanya ve Batav Cumhuriyeti (Hollanda) arasında Fransa'nın Amiens kentinde imzalanan ve Napoléon Savaşları sırasında Avrupa'da 14 ay sürecek bir barış dönemine yol açan antlaşma (27 Mart 1802).

Belçika eyaletleri ile Savoie ve İsviçre'nin geleceği, Avrupa'nın Fransa'nın denetimi altındaki kesimleri ile İngiltere arasındaki ticaret ilişkileri gibi, İngiltere ile Fransa'nın görüş birliğine varamadıkları bazı sorunlar bu antlaşmanın kapsamı dışında bırakıldı. Antlaşma uyarınca İngiltere, İspanya'dan aldığı Trinidad ile Felemenk'ten aldığı Seylan'ı elinde tutuyordu. Buna karşılık Fransa ve müttefikleri, denizaşırı bölgelerdeki askeri başarısızlıklarına karşın eski kolonilerinin çoğunu yeniden ele geçiriyordu. Bu antlaşma ile Fransa, Yedi Ada Cumhuriyeti'ni tanımayı, Napoli'den ve Papalık Devletleri'nden çekilmeyi kabul etti. İngiltere ise Fransızların boşalttığı Mısır'ı Osmanlı Devleti'ne, Malta Adasını da Saint Jean Şövalyeleri'ne üç ay içinde geri verecekti. Gene bu antlaşma uyarınca, Osmanlı Devleti ile Portekiz'in haklarına dokunulmayacak, ama Fransa, Portekiz Ginesi'ni elde tutacaktı.

Amiens Katedrali, AMIENS NOTRE-DAME'I olarak da bilinir, 1220'de yapılmaya başlayan ve 1270'ten önce tamamlanan Fransa'nın en büyük gotik katedrali. Geç gotik dönem Fransız katedrallerinin, oranları en uyumlu örneklerinden biridir.

Yapının ana bölümünü Robert de Luzarches, Thomas de Cormont ve onun oğlu Renaud gibi ustalar yapmıştır. Orta nefle transeptin kesişme noktasındaki yüksekliği 42 m'yi aşan aydınlık kulesi, o dönemde katedral mimarisinde büyüklük ve görkemliliğe verilen önemi gösterir. 1236-69 arasında yapılan koroyen ile transeptin yan duvarlarındaki büyük pencereler, yapıda büyük camlı yüzeyler açmaya yönelen ışınsal gotik üslubun ilk belirtileridir. Koroyerinin arkasındaki ambülatuvardan dışarı çıkıntı yapan şapeller 1247'de tamamlanmıştır. Katedralin birbirine eşit olmayan iki kulesi 14. yüzyıl sonunda yapılmaya başlamış ve 15. yüzyılda tamamlanmıştır.

Amiens Katedrali'ndeki kabartma ve heykeller daha çok portallerde yoğunlaşmıştır. Batı cephesinin orta portalindeki y. 1230 tarihli ünlü "Beau Dieu" (Güzel Tanrı) heykeli ile güney portaldeki y. 1275 tarihli "Vierge Dorée" (Yaldızlı Meryem) heykeli bunların en ünlüleridir.

amigdül, korkayaçlardaki yuvarlak, elips ya da badem biçimindeki bir boşluğun içinde bulunan ikincil mineral oluşumu. Bu boşluklar, lavların içindeki buhar ya da gaz kabarcıklarının genleşmesiyle oluşur. Bazı amigdüllerin yapısında bir miktar lav bulunması, bu ikincil minerallerin ana kayacın katılaşması sırasında oluştuğunu gösterir. Gaz kabarcıkları lav kütlesi içinde yükselme eğiliminde olduğundan, amigdüller daha çok lav akıntılarının üst kesimlerinde bulunur. İkincil mineraller lavın katılaşmasından sonra da oluşabilir ve gazlar genellikle bu dolgu minerallerinin oluşmasında önemli rol oynar. Birçok mineral çeşidi, özellikle zeolitin müzelere alınan en güzel örnekleri korkayaçlar içinde amigdüller halinde bulunmuştur.

Amik Ovası, Akdeniz Bölgesi'nin doğu kesiminde geniş düzlük. Batısında duvarı andırır biçimde Amanoslar uzanır. Güneybatıda Ziyaret Dağı, güneyde Suriye'deki platolar ve doğuda ise gene Suriye topraklarında yer alan Kürt Dağı ile sınırlanır. Boyu kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 80 km, eni ise doğu-batı doğrultusunda en geniş yerde 35 km, en dar yerde 2 km'dir. Toplam yüzölçümü 800 km² olan ovanın denizden yüksekliği 100 m'dir. Ama kuzeye doğru artarak 200 m'yi geçer. Yükseklik ovanın doğusunda 500-600 m arasında, güneyinde ise 1.000-1.500 m arasında değişir. Batıda güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan Amanos Dağlarının(*) yükseltisi 2.000 m'yi aşar. Ovanın tam ortasında, bugün tümüyle kurutulmuş olan Amık Gölüne ait bir çukurluk bulunur. Ova burada 80 m'ye kadar alçalır.

Amik Ovası Doğu Afrika Rift Vadisinden(*) Ürdün ile İsrail arasındaki Gor Çukuruna kadar uzanan çok uzun bir kırık hattının en kuzey kesimini oluşturan Kahramanmaraş-Hatay Çöküntü Oluğunun(*) içinde yer alır. Bu nedenle ova, Mezozoyik (İkinci) Zaman sonunda Kretase (Tebeşir) Dönemi (y. 136-65 milyon yıl önce) ile Tersiyer (Üçüncü) Dönem başlarında, Eosen Bölümde (y. 54-38 milyon yıl önce) kırılmalar sonucu yavaş yavaş çökmüş ve daha sonra Miyosen (y. 26-7 milyon yıl önce) ve Pliyosen (y. 7-2,5 milyon yıl önce) tortulları buraya dolarak bugünkü görünümü ortaya çıkarmıştır. Üstünde yer alan akarsu sistemlerinin alüvyonları ile de örtülerek düzleşmiştir. Amik Ovasının çevresini saran dağlık kütleler, çeşitli jeolojik dönemlere ait oluşumlar sonucu ortaya çıkmıştır. Ovanın batısında, birbirine paralel sıralar halinde iki büyük kırık (fay) hattı görülür. Asıl ova düzlüğü ise, çakıl, kum ve kilden oluşan ve kalınlığı yer yer 200 m'yi geçen bir alüvyon katmanıyla kaplıdır. Ovanın kuzeyinde alüvyon bileşimi daha iri tanelidir. Antakya-Kırıkhan arasında ise birikinti konilerine rastlanır.

Ovanın sularını, Samandağı'nda Akdeniz'e dökülen Asi Irmağı ve kolları toplar. Başlıca kolları oluşturan Afrin ve Karasu çayları Amik Gölü kurutulduğundan doğrudan ırmağa katılır.

Yörede genellikle Akdeniz iklimi egemendir; yazları oldukça sıcak ve kurak geçer. Yağışlar bahar ve kış aylarında daha fazladır. Yıllık ortalama yağış, güneyden kuzeye doğru, Amanos Dağları etekleri boyunca azalır (Antakya 1.185 mm, İslâhiye 860 mm); orta ve doğu kesimlerde ise 500-600 mm arasındadır (Kırıkhan 590 mm, Reyhanlı 533 mm).

Amik Ovasının özellikle batı kesiminde, Amanos Dağları eteklerinde oldukça yoğun bir yerleşme görülür. Amik Gölünün kalıntısı olan bataklık oldukça geniş bir yer kaplar. Burada toprak verimlidir, çok çeşitli ürün yetiştirilir. Kuzeye ve kuzeydoğuya doğru daralan tepelik bölgelerde yamaçlar boyunca yerleşmelere rastlanır. Orta kesiminde nüfusun fazla yoğun olmadığı Amik Ovasında, güney ve güneydoğuya doğru yerleşmeler sıklaşır, nüfus yoğunluğunda artış gözlenir. Çevresinde bağlar ve zeytinliklerin geniş alanlar kapladığı ovada çok miktarda buğday, pamuk ve soğan ile çeşitli sebzeler yetiştirilir.

Amik Gölünün kısmen kurutularak verimli tarım alanlarına dönüştürülmesinden sonra, sulu tarım ovada geniş bir alanda uygulanmaya başlanmıştır.

Amik Ovası yerleşme tarihi bakımından oldukça ilginç bir yöredir. 178 höyükte yapılan kazılarda, Neolitik Çağ (İÖ 8000-5500) ile İÖ 7. yüzyıl arasında, 14 yerleşme

katı ortaya çıkarılmıştır. Bu arkeolojik kazılar ayrıca, Antakya, Kırıkhan, Reyhanlı gibi ovanın kenarında bulunan bugünkü yerleşmelerin, çok eski çağlardan beri adeta bir halka oluşturacak biçimde birbirleriyle birleşmiş olduklarını göstermiştir. Buralarda saray, tapınak ve benzeri birçok kalıntı da ortaya çıkartılmıştır.

âmil, İslam devletlerinde çeşitli yönetsel görevlilere, özellikle vergi toplamakla görevli memurlara verilen ad.

Âmil, geçici ya da sürekli bir görevin yerine getirilmesinden sorumlu memur, vergi toplamakla görevli tahsildar, rütbece tahsildarın üstünde olan maliye memuru, büyük bir bölgenin yönetimiyle görevli büyük memur ya da vali gibi çeşitli anlamlarda kullanılırdı. Ama genellikle vergi toplamakla görevli memuru belirtirdi.

Valilik görevinde bulunan âmiller, emirlerden bir rütbe aşağı tutulurdu. Âmil, emirliği de üstlenmişse, emir sıfatını kullanırdı. Eski İslam yönetim örgütünde herhangi bir mültezim ya da ikta sahibi, iltizam ve ikta dolayısıyla kendisine ait olan vergi hisselerini doğrudan doğruya toplamak için özel âmiller de atayabilirdi. İlk İslam devletlerinden başlayarak Osmanlılara değin uzanan geniş bir dönem içinde kullanılan bu terim zamanla önemini yitirdi ve yalnızca vergi toplayan memur anlamında kullanılmaya başlandı. Osmanlılarda vergilerin toplanmasıyla görevli memurlara, mültezimlere ya da mültezim adına vergi toplayan özel memurlara âmil denirdi.

amil alkol, PENTİL ALKOL ve PENTANOL olarak da bilinir, molekül formülleri aynı ($C_5H_{11}OH$), yapıları farklı olan sekiz organik bileşiğin ortak adı; bu bileşiklerin karışımlarına da genellikle aynı ad verilir. Amil alkol karışımları reçineler ve yağlı maddeler için çözücü olarak kullanılır, ayrıca, nitroselülozlu vernikleri çözen amil asetat gibi kimyasal maddeler de bu karışımlardan elde edilir. Ticari amil alkoller, suda az çözünen ve kendine özgü kalıcı bir kokusu olan renksiz sıvılardır.

1920'lerden önce, etil alkol üretimi için karbonhidratların mayalandırılması sırasında bir yan ürün olarak ortaya çıkan füzel yağından amil alkol elde etmek, başvurulabilecek tek ekonomik yöntemdi. Günümüzde daha büyük ölçekte ve daha güvenilir amil alkol üretimi için sanayide petrolden elde edilebilen hidrokarbonlarla gerçekleştirilen başlıca iki bireşim yöntemi vardır. 1926'da geliştirilmiş olan ilk yöntemde, pentanın klorlanmasıyla amil klorür karışımları elde edilir; bu karışımlar da potasyum ya da sodyum hidroksit ve suyla tepkimeye sokularak istenilen amil alkole dönüştürülebilir. 1953'te geliştirilen ikinci işlem ise, karbon monoksit ve hidrojenin büten ile tepkimesine dayanır.

amil nitrit, İZOAMİL NİTRİT olarak da bilinir, çok eskiden beri kullanılan en önemli damar genişletici ilaç. Kalp kaslarının yeterince oksijen alamamasından kaynaklanan anjina pektoris ağrılarına ve düz kasların yeterli miktarda kanla beslenememesine yol açan dolaşım bozukluklarına karşı kullanılır. Akciğerlerden hızla emildiği için solunum yoluyla verilen amil nitritin etkisi geneldir; bu nedenle bütün düz kasların gevşemesini sağlar.

Amil nitrit iki yolla elde edilir: Biri, nişasta ve derişik nitrik asitle oluşturulan azotlu gazların ılık izoamil alkolden geçirilmesi; öbürü ise, 26 ölçü potasyum nitrit ve 15 ölçü su ile hazırlanmış çözeltinin, 30 ölçü izoamil alkol ve 30 ölçü sülfürik asitten oluşan çözeltiye damlatılmasıdır. Amil nitrit, kendine özgü ağır bir kokusu olan, sarı renkli bir sıvıdır. Suda çözünmez, buna karşılık alkol, eter, asetik asit, kloroform ve benzende hızla çözünür. Kimyasal formülü $C_5H_{11}ONO$'dur.

amilaz, nişasta moleküllerinin parçalanmasını hızlandıran bir grup enzimin ortak adı. Bu enzimler, bitkilerin binlerce glikoz molekülünden oluşturduğu nişasta moleküllerinin parçalanarak, birbirine bağlanmış yalnızca ikişer glikoz molekülünden oluşan maltoz moleküllerine dönüşmesinde katalizör işlevi görür. Amilazların, nişasta molekülleri arasındaki bağları koparma biçimiyle birbirinden ayrılan ve biri alfa, öbürü beta amilaz olarak adlandırılan iki ayrı türü vardır.

Alfa amilaz canlı organizmalarda çok bol bulunan bir enzimdir. İnsanın ve memeli hayvanlardan birçoğunun sindirim sisteminde, biri pityalin adıyla bilinen ve tükürük bezlerince üretilen, öbürü amilopsin adıyla bilinen ve pankreas tarafından incebağırsağa salgılanan iki alfa amilaz önemli rol oynar. İnsandaki pityalin ve amilopsin enzimleri tükürük ve pankreas salgısından yalıtılarak incelenmiş ve birbirlerinden farklı olmadıkları anlaşılmıştır.

Pityalin ağızda besinlerle karışarak nişasta moleküllerini parçalamaya başlar. Gerçi besinler ağızda kısa bir süre için kalır, ama pityalinin etkisi midede daha birkaç saat kadar sürer. En sonunda, yüksek asitli mide salgıları besinlere karışmış olan pityalini etkisiz hale getirir. Pityalinin sindirim üzerindeki etkisi midedeki asit miktarına, midenin boşalma hızına ve besinlerin mide asitleriyle karışma oranına bağlıdır. En iyi koşullarda, besinlerle alınan nişastanın hemen hemen yarısı midedeki sindirim sırasında pityalin tarafından maltoza parçalanabilir.

Besinler incebağırsağa geçtiğinde, geri kalan nişasta molekülleri de amilopsin tarafından parçalanarak maltoza dönüştürülür. Pankreas salgıları onikiparmakbağırsağına döküldüğünden, nişasta sindiriminin çoğu incebağırsağın bu ilk bölümünde gerçekleşir. İlk aşamada maltoza indirgenen nişasta molekülleri en sonunda glikoz molekülleri halinde parçalanır; bu glikoz molekülleri de bağırsak çeperlerinden hızla emilerek kana karışır. Onikiparmakbağırsağının çeperlerindeki hücreler tarafından yakalanan maltoz molekülleri, bu hücrelerin salgıladığı enzimler aracılığıyla parçalanır. Bazen amilaz grubundan sayılan bu bağırsak enzimleri grubunun aslında maltaz(*) olarak kabul edilmesi daha uygundur.

Beta amilazlar mayalarda, küflerde, bakterilerde ve bitkilerin özellikle tohumlarında bulunur. Bu enzimler, dokumaların nişastamsı haşıllama maddelerinden temizlenmesinde ve tahıl tanelerinin mayalanabilir şekerlere dönüştürülmesinde kullanılan diyastaz adlı karışımın temel bileşenidir.

Amiler, Tayvan Adasındaki en kalabalık etnik grubu oluşturan yerli halk. 1964'te nüfusları 89.802 olarak belirlenmiştir. Güneydoğudaki verimli, ama ulaşılması oldukça güç dağlık bölge ile adanın doğu kıyılarındaki düzlüklerde yaşarlar. Malay soyundan gelen ve bu halkın adıyla anılan Amiler Endonezya diline akraba olan bir dilin üç lehçesini konuşurlar. Amilerin geleneksel olarak uyguladıkları tarım yöntemi, ormanları açıp burada pirinç, mısır, tatlıpatates, tütün ve fındık yetiştirmektir.

Geniş aile birimlerinden oluşan Ami toplumunda yaşam, her birinin ayrı şefi bulunan yaklaşık biner nüfuslu köylerde yoğunlaşır. Kadınlarla erkeklerin hak ve sorumlulukları eşittir. Ama toplum düzeni anayanlıdır; mülk kadınlarındır ve miras anneden en büyük kıza geçer. Gündelik yaşam dinsel inançlara sıkı sıkıya bağlıdır. Her aile grubunda bir din görevlisi (bu görev de anneden kıza geçer) ve düş yorumlama işini yürüten bir şaman vardır. Amiler hem atalarına, hem de tanrısal ruhlara inanırlar. En önemli dinsel ayinlerini mısır hasadı sırasında yaparlar. Ami kültürü, özellikle Çinlilerle kurulan ticaret ilişkilerinden sonra yozlaşmaya başlamıştır.

Amili, Muhammed bin Hüseyin Bahaeddin, EŞ-ŞEYH BAHAİ olarak da bilinir (d. 20 Mart 1546, Baalbek, Suriye - ö. 20 Ağustos 1622, İran), Safeviler döneminde İran'daki kültürel canlanmanın öncülerinden din bilgini, matematikçi, hukukçu ve gökbilimci.

Eğitimini, bir Şii din bilgini olan babası Şeyh Hüseyin ile yetkin matematik ve tıp öğretmenlerinden aldı. Ailesinin, Osmanlı egemenliğinden uzaklaşmak için 1559'da Suriye'den ayrılmasından sonra, Herat'ta (bugün Afganistan'da) ve İran'ın Isfahan kentinde yaşadı. I. Abbas'ın (Büyük) hizmetine girdi. Uzun yıllar Isfahan şeyhülislamlığı yaptı. Aynı yıllarda, Şii fıkhı ve İran'daki uygulaması konusunda *Cami-i Abbasi* adlı bir inceleme de yazdı. Hacca gitti; Irak, Mısır, Hicaz ve Filistin üzerinden İran'a dönerken birçok fıkıh bilgini ve mutasavvıfla görüştü.

Amili, karmaşık tasavvuf öğretilerini şiirlerinde basit ve yalın dizelerle anlatmıştır. Gezgin bir din büyüğünün başından geçenleri anlatan en ünlü şiiri *Nan u Helva*'nın (Ekmek ve Helva) esin kaynağı Amili'nin kendi hac yolculuğu olabilir. Öykü ve şiirlerini kapsayan *Keşkül* (Dilenci Çanağı) çeşitli dillere çevrilmiştir. Gökbilim üzerine temel yapıtı *Teşrihü'l-Eflak*'tır (Göklerin Anatomisi).

O dönemde İran'da yüz yılı aşkın süredir ihmal edilmiş olan matematik bilimlerinin yeniden canlanmasını Amili sağlamıştır. Arapça yazdığı *Hülasa fi el-Hisab* (Aritmetiğin Temelleri) birçok kez Farsçaya ve Almancaya çevrilmiş ve 20. yüzyıl başlarına değin ders kitabı olarak kullanılmıştır.

amiloidoz, AMİLOİT HASTALIK olarak da bilinir, bağdokusunda amiloit birikimiyle nitelenen hastalık. Amiloit, antikor etkinliği gösteren bir protein grubu olan immünoglobülinlerden türeyen, lifsi yapıda bir protein-karbonhidrat bileşiğidir (glikoprotein). Bu maddenin dokuların sızarak birikmesinden ileri gelen hastalık bütün vücudu etkileyebildiği gibi, gırtlağa ya da üst solunum yollarının başka bir bölgesine yerleşen tümör benzeri bir oluşumla da sınırlı kalabilir. Yalnızca belli bir bölgedeki dokularla sınırlı olan amiloidoz, başka herhangi bir hastalıkla ilintisi olmayan ve doğrudan ortaya çıkan birincil bir hastalıktır. Tüm vücudu etkileyen amiloidoz ise ya kendiliğinden birincil olarak gelişir ya da tüberküloz, frengi gibi kronik enfeksiyonlardan, romatoit artrit gibi uzun süreli iltihaplanmalardan sonra ortaya çıkar. Bütün vücuda yayılan birincil amiloidozun etkin tedavisi henüz bulunamamıştır; başka bir hastalığa bağlı olarak gelişen (ikincil) ve tüm vücudu saran amiloidozda ise, neden olan hastalığın tedavisi amiloidozun da büyük ölçüde iyileşmesini sağlamaktadır. Belli dokularla sınırlı kalan amiloidoz genellikle cerrahi yöntemlerle tedavi edilir.

amilopsin (biyokimya) *bak.* amilaz

âmîn, Müslümanlarca ve *amen* biçiminde Yahudiler ve Hıristiyanlarca ibadet sırasında onaylama, doğrulama ya da dilek ifadesi olarak kullanılan sözcük. Sözcüğün Sami dillerindeki kökü (*emn*) "sağlam", "sabit" ya da "güvenli" gibi anlamlara gelir.

Kitâb-ı Mukaddes'teki en eski kullanımlarında âmîn sözcüğü bir sözün sonunda değil başında yer alır ve âmîn diyenin, kendisinden önce konuşan bir başkasının görüşlerine katıldığını belirtirdi; âmîn sözcüğünden sonra da genellikle onaylayıcı bir cümle gelirdi. Özellikle yeminlerde vurgu amacıyla âmîn sözcüğünün yinelendiği de olurdu. İncil'lerde Hz. İsa'nın kendi ağzından aktarılan sözlerden önce birer ya da ikişer kez yer alan âmîn sözcüğünün bu tür kullanımının Yahudi geleneğinde herhangi bir örneği yoktu. Âmîn böyle kullanıldığında, kendisinden sonra gelen ifadenin kesinliğini ve doğruluğunu belirtirdi.

Yahudilerin Kudüs Tapınağı'ndaki ayinlerinde *kohen*'in (rahip) okuduğu hamd duasının ya da bir başka duanın sonunda cemaatin yanıt olarak "âmîn" demesi büyük olasılıkla Tarihler kitabının oluştuğu IÖ 4. yüzyıl dolayında olağan uygulama durumuna gelmişti. Yahudilerin bu tür âmîn kullanımı Hıristiyanlarca da benimsendi.

Cemaatin rahibe yanıt olarak âmîn demesi biçimindeki özgün uygulama zamanla, tek başına ya da cemaatle birlikte dua eden ya da bir şükran ifadesi kullanan kişinin kendi sözlerini toparlamak ya da doğrulamak üzere "âmîn" demesi biçimine dönüştü. İlâhilerin yaygınlaşmasıyla birlikte, âmîn sözcüğünün bir sözün sonunda kullanılması da yaygınlaştı. Bu tür kullanıma Eski Ahd'in Mezmurlar kitabında rastlanır; Yeni Ahit'te ise bu kullanım olağanlaşmıştır.

İslâmda "âmîn" demeye "temîn" adı verilir; bir başka deyişle "âmîn" demek, daha önce söylenenleri sağlamlaştırmak ve kesinleştirmek anlamına gelir. Hz. Muhammed'in müminlere "âmîn" demeyi öğütlediği bir hadîs şöyledir: "Bana namazda ve duada âmîn verildi ki, benden önce hiç kimseye verilmemiştir. Bir tek Musa dışında. O dua eder, Harun 'âmîn' derdi. O halde siz de duanızı 'âmîn' diyerek bitirin. Çünkü Allah ona cevap verip kabul eder." Her duadan ve dua biçimindeki Fâtiha sûresinden sonra "âmîn" demek gelenekleşmiştir. Fâtiha sûresini okuduktan sonra "âmîn" demeyi gene peygamberin "imam 'veleddâlîn' dediği zaman siz de 'âmîn' deyin. Allah kabul eder" sözleriyle öğütlediği bildirilir.

Namaz sırasında "âmîn" denmesi konusunda değişik mezhep imamlarının farklı görüşleri vardır. Ebû Hanîfe ile Mâlik bin Enes, duaların açıktan okunduğu namazlarda imamın "âmîn" demesi durumunda cemaatin susması gerektiğini, imamın "âmîn" dememesi durumunda ise cemaatin hafîfçe "âmîn" diyebileceğini kabul etmişlerdir. İmam Şâfiî, imamın yüksek sesle, cemaatin de içinden "âmîn" demesi gerektiği, İbn Hanbel ise imam "âmîn" dedikten sonra cemaatin yüksek sesle "âmîn" demesi gerektiği görüşündedirler.

Amin, İdi, tam adı İDİ AMİN DADA OUMEE (d. 1924/25, Koboko, Uganda), 1971-79 arasında devlet başkanlığı yapmış Ugandalı asker.

Uganda'nın kuzeybatısındaki küçük Kakwa kabilesinden gelen Amin, pek az öğrenim gördü. 1943'te İngiliz sömürge ordusuna bağlı Afrika Kraliyet Tüfekli Birliği'ne katıldı. II. Dünya Savaşı sırasında Müttefikler'in Birmanya seferinde, daha sonra İngilizlerin Kenya'daki Mau Mau Ayaklanması'na (1952-56) karşı giriştiği harekâtta görev aldı. 1951-60 arasında Uganda ağır sıklet boks şampiyonluğunu elinde tuttu. Ayrıca ünlü bir *rugby* oyuncusuydu.

Uganda'nın 1962'de bağımsızlığına kavuşmasından önce subay rütbesi alan birkaç Ugandalı askerden biri olan Amin, ülkenin yeni devlet başkanı ve başbakanı Milton Obote ile yakın bir dostluk kurdu. 1965'te Kongo'daki (bugün Zaire) ayaklanmacılarla kurduğu ilişkinin skandala yol açması, onun 1966'da ordu ve hava kuvvetleri komutanlığına getirilmesini engellemedi. Obote ile arasının açılması üzerine 1970'te bu görevden alındı. 25 Ocak 1971'de bir askeri darbe yaparak devlet başkanı ve silâhlı kuvvetler başkomutanı oldu. 1975'te mareşal rütbesini aldı, 1976'da da kendisini ömür boyu devlet başkanı ilân etti.

Bundan sonra bütün yetkileri elinde toplayarak ülkeyi tek başına yönetti. Davranışları kurnazlıkla soytanlık, kibarlıkla vahşilik arasında sürekli değişiyordu. Genellikle aşırı milliyetçi bir tutum takındı. 1972'de bütün Asyalıları sınırdışı ederek ülke ekonomisini çöküntüye uğrattı. Halka seslendiği konuşmalarında İngiltere ve ABD'ye hakaretler yağdırdı. Müslüman olduğundan, Uganda'yla İsrail arasındaki dostça ilişkilere son vererek Libya'yla Filistinlilerin yanında yer aldı. Temmuz 1976'da Filistinlilerin, içinde İsrailli ve başka Yahudi yolcuların bulunduğu bir Fransız yolcu uçağını Entebbe'ye kaçırması olayına doğrudan karıştı. Tanzanya ve Kenya ile başlattığı sınır çatışmaları Doğu Afrika Topluluğu'nu zayıflattı.

Uganda'da Akoli ve Lango gibi kabilelerin yok edilmesini de Amin'in emrettiği söylendi. Onun bu davranışı ülkede ötedenberi bir sorun olan kabileciliği aşırı noktalara vardırdı. Amin'in yönetimi boyunca 100-300 bin arasında Ugandalının işkenceden geçirilerek öldürüldüğü haberlerinin yayıldığı bir sırada Uganda, Tanzanyalı askerlerce desteklenen milliyetçi Ugandalı gerillaların saldırısına uğradı (Ekim 1978). İstilacı güçlerin başkent Kampala'ya varmasından kısa bir süre önce, 13 Nisan 1979'da Amin ülke dışına kaçtı. Önce Libya'ya geçti, ardından Suudi Arabistan'a yerleşti. Ocak 1989'da büyük olasılıkla gizlice Uganda'ya geçmek üzere sahte pasaportla Zaire'ye girmesi, iki ülke arasında kısa süren bir bunalıma yol açtı. Zaire hükümeti Amin'i Uganda'ya teslim etmeyi reddetti ve Suudi Arabistan'a dönmesini sağladı.

1974'te Amin'le birlikte yapılan çalışmalar sonunda *General Idi Amin Dada* adlı bir Fransız belgesel filmi çekildi. Aynı yıl David Martin'in röportaj biçiminde yazdığı *General Amin* adlı yaşamöyküsü yayımlandı. 1977'de de Amin'in eski bir bakanı olan Henry Kyemba'nın *A State of Blood: The Inside Story of Idi Amin* (Kandan Bir Devlet: İdi Amin'in İçyüzü) adlı kitabı çıktı.

Amin, Samir (d. 1931, Kahire, Mısır), Marksist eğilimli Mısırlı iktisatçı. Paris Üniversitesi'ni bitirdi. Poitiers, Paris ve Dakar üniversitelerinde ekonomi profesörü olarak çalıştı. 1960-63 arasında Malî hükümetine planlama danışmanlığı yaptı. Çalışmalarını Üçüncü Dünya ülkelerinin sorunları üzerinde yoğunlaştıran Amin, Senegal'in başkenti Dakar'da Birleşmiş Milletler Afrika Ekonomik Komisyonu'na bağlı Ekonomik Gelişme ve Planlama Enstitüsü'nün yöneticiliğinde bulundu. 1980'den sonra, gene Dakar'da bulunan Afrika Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Konseyi'nde çalışmaya başladı.

Amin, "merkez" ve "çevre" gibi yeni kavramları kullanarak emperyalist bağımlılık altındaki azgelişmişlik sürecini incelemiştir. Amin'in "merkez-çevre" kuramına göre dünya ekonomisindeki ülkeler işlevsel bir bütün içinde hiyerarşik olarak sıralanırlar. Hiyerarşinin üst basamaklarındaki ülke sermayeleri, dünya ekonomisinin işleyişinden en yüksek payı alır, aynı zamanda da dünya ekonomisinin kendi gereksinimlerine göre ve hiyerarşiyi bozmadan işlemesini sağlamaya çalışırlar. Yüksek sermaye birikiminin oluştuğu ve ileri teknolojinin kullanıldığı bu ülkeler "merkez" olarak adlandırılır. Merkez ülkelerin tam karşısında, hiyerarşinin alt basamaklarındaki "çevre" ülkeler yer alır. Bu ülkelerde ücretler düşüktür ve dışardan getirilen (merkez ülkelerde geliştirilmiş) teknolojiler kullanılır. Sermaye birikimi ise büyük ölçüde uluslararası sermayeye bağımlıdır. Amin, gelişmekte olan ülkelerin bu hiyerarşik yapıyı kırmasının yolu olarak dünya pazarından kopma politikasını önermektedir.

Amin, kendisi gibi azgelişmişlik süreçlerini inceleyen başka bazı iktisatçıların, özellikle A. Emmanuel'in geliştirdiği "eşitsiz değişim kuramı"na önemli eleştiriler getirmiştir. Ona göre, merkez ülkelerle çevre ülkelerde emek aynı miktarda değer yaratmamakta, ama merkezdeki emek çok daha üretken olmaktadır. Eşitsiz değişim kuramında bunun gözardı edildiğini ileri süren Amin ayrıca, bu kuramın "fiyatlar dünya düzeyinde oluşur" varsayımına da karşı çıkmaktadır.

Amin'in önemli çalışmaları arasında *L'Accumulation à l'échelle mondiale* (Dünya Ölçeğinde Birikim), *Le développement inégal: Essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique* (Eşitsiz Gelişim; Çevre Kapitalizminin Toplumsal Formasyonları Üzerine Deneme), *L'Echange inégal et la loi de la valeur* (1973; Eşitsiz Değişim ve Değer Yasası), *L'Impérialisme et le développement inégal* (1976; *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, 1990) sayılabilir.

Âmine (d. Medine - ö. 577, Ebvâ), Hz. Muhammed'in annesi. Babası Vehb bin Abdülmenaf, annesi Berra binti Abdülüzza'dır. Abdullah bin Abdülmuttalib(*) ile evlendi. Hamileyken kocasını yitirdi. Hz. Muhammed'in doğumundan (570) altı yıl sonra, kocası Abdullah'ın mezarını ve yakınlarını ziyaret için gittiği Medine'den dönerken Ebvâ'da öldü ve oraya gömüldü. Hz. Muhammed'in annesi olması nedeniyle İslâm edebiyatında önemli bir yer taşır. Hz. Muhammed'in doğumunu öyküleyerek Âmine'yi canlandıran yapıtlar arasında Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i ünlüdür.

aminler, bir ya da birkaç hidrojen atomunun yerine hidrokarbon gruplarının geçmesiyle amonyaktan türeyen ve bileşiminde azot bulunan organik bileşikler grubu. Amonyaktaki hidrojen atomlarından yalnızca birinin yerini bir organik grubun almasıyla oluşan bileşiğe birincil amin denir ve RNH_2 genel formülüyle gösterilir; iki hidrojen atomunun yerine iki organik grup geçtiğinde ikincil aminler (R_2NH), hidrojen atomlarının tümü yerlerini organik grupları bıraktığında üçüncül aminler (R_3N) oluşur. Bu bileşikler temel özellikleriyle amonyağa benzer; amonyak gibi baz özelliği taşır ve asitlerle tepkimeye girerek tuzları oluştururlar; birincil ve ikincil aminler birçok organik asitle ya da asit anhidritiyle yeniden tepkimeye girerek amitleri verir. Molekülün hidrokarbon bölümü (yalnız karbon ve hidrojen atomları içeren gruptan oluşan bölüm) ne kadar geniş olursa, aminlerin uçuculuğu (oda sıcaklığında buharlaşma eğilimi) ve suda çözünürlüğü de o derece azalır. Aminlerin kaynama noktası öbür azot bileşikleri gruplarının çoğundan daha

düşüktür, baz özellikleri de genellikle daha güçlüdür. Doğadaki azot bileşiklerinin pek çoğu amin ya da amin türevleridir. Doğada var olan aminler arasında, bazı bitkilerde bulunan alkaloitler ile proteinleri oluşturan aminoasitler sayılabilir.

Bazı aminler, lastik, boya, ilaç, sentetik reçine, sentetik elyaf üretimi ve daha birçok uygulamada kullanılan önemli sanayi hammaddeleridir. Aminlerin üretiminde başvurulan çeşitli yöntemler genel olarak iki kategoriye ayrılır: Başka türden organik azot bileşiklerinin kimyasal olarak indirgenmesi (moleküldeki oksijenin yerini hidrojen atomlarının alması) ve amonyağın ya da aminlerin organik bileşiklerle tepkimeye girmesi. Aminler, amin köküne bağlı grubun adını öne alarak adlandırılır; örneğin dimetilamin $(CH_3)_2NH$.

aminoasit, bir ya da birden çok amino grubu ile asit grupları içeren ve canlıların temel yapıtaşlarından proteinleri oluşturan organik bileşiklerin ortak adı. Aminoasitlerin genel formülü şöyle yazılabilir:

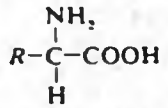

Proteinlerin yapısında yer alan 20 kadar aminoasit, amino grubu ($-NH_2$) ile karboksil grubunun ($-COOH$), *a* karbon atomuna bağlandığı *a*-aminoasitlerdir. Bu temel yapıya uymayan tek örnek, birincil amino grubunun yerini, halkalı bir yapı içinde ikincil bir amino grubunun (>NH) aldığı prolin ve hidroksiprolindir. Açık formüldeki R ise, aminoasitler arasındaki yapı farklılıklarının nedeni olan ve yan zincir olarak adlandırılan bu organik kökü gösterir. Proteinlerin pek çoğu, amino ve karboksil grupları arasındaki peptit bağlarıyla bağlanarak bir zincir oluşturan 100'den fazla aminoasitten yapılmıştır. Bu bileşikler, iki, üç ya da daha fazla sayıda aminoasit bir araya geldiğinde sırasıyla dipeptit, tripeptit, polipeptit olarak adlandırılır. Proteinlerin bulundukları türe ve organa özgü farklılıkları ile fizikokimyasal özellikleri, bileşimlerindeki aminoasitlerin sayısına, dizilişine ve işlevsel niteliğine bağlıdır. Doğal proteinlerin yapısında 20 aminoasit ile 2 iminoasit bulunur. Bu 22 asitin değişik sayı ve biçimde sıralanmasıyla sayısız protein türü ortaya çıkar.

Glisin dışındaki tüm aminoasitlerin α karbon atomu bakışımsızdır. Bu atoma dört değişik kimyasal yapı bağlı olduğundan, oluşturduğu aminoasit de, formülün aynadaki görünümü biçiminde, iki değişik düzlemde bulunabilir. Her protein molekülü birbirine peptit bağlarıyla bağlı uzun aminoasit zincirleri içerdiğinden, aminoasit bileşenlerinin sayılarının saptanabilmesi için tüm peptit bağlarının hidrolizle ayrıştırılması gereklidir. Bu ayrıştırma, proteinin derişik hidroklorik asitle kaynatılmasıyla sağlanır.

Bitkiler, gereksinimleri olan organik bileşikleri fotosentez yoluyla kendi kendilerine oluşturabildikleri halde, hayvanlar organik besin maddelerini dış kaynaklardan sağlamak zorundadır. Besinlerdeki proteinler, sindirim sırasında zincirden ayrılarak serbest kalan aminoasitler halinde emilir. Bunlar da vücudun her yanına kan plazmasıyla taşınıp, çeşitli türlerde proteinler oluşturmak üzere hücreler tarafından alınır. Bilinen 20 aminoasitten dokuzu dış kaynaklıdır, organizmada üretilemez. Besinlerle dışarıdan alınması gereken bu temel aminoasitler valin, lösin, izolösin, treonin, metiyonin, lizin, fenilalanin, triptofan ve triozin olarak adlandırılır. Öbür aminoasitler ise organizmada bireşimle üretilebilir. Örneğin R kökü yalnızca bir hidrojen atomundan oluşan ve aminoasitlerin en basit yapılı örneği olan glisinin yanı sıra alanin, sistin, histidin ve arginin bu gruptandır. (Tablo için *bak.* s. 3. *Ayrıca bak.* protein.)

aminopirin, ateş düşürücü ve ağrı giderici etkisi olan pirazolon türevi ilaç. Uzun süre kullanılması akyuvar yıkımı, ateş, titreme, ülserleşme ve enfeksiyonlara yakalanma eğiliminin artmasıyla tanımlanan ve agranülositoz olarak adlandırılan bir dizi bozukluğa yol açar.

aminosalisilik asit *bak.* para-aminosalisilik asit

Amiot, Jean-Joseph-Marie, AMYOT olarak da yazılır (d. 8 Şubat 1718, Toulon, Fransa - ö. 9 Ekim 1793, Pekin, Çin), Uzakdoğu düşüncesi ve yaşamı üzerine yapıtlar vermiş Cizvit misyoner.

Cizvit tarikatına 1737'de girdi. 1750'de misyoner olarak Çin'e gönderildi. Kısa zamanda İmparator Çien Lung'un güvenini kazandı ve ölünceye değin Pekin'de kaldı. Fransızca yazdığı Tatar-Mançu dilbilgisi kitabı ve sözlüğü, Avrupalılara bu Doğu dillerini tanıtan ilk yapıt oldu. Öbür yazıları, *Mémoires concernant l'histoire, les sciences et les arts des Chinois* (1776-91; Çinlilerin Tarihi, Bilimleri ve Sanatları Üzerine Gözlemler) ve 12 ciltlik *Vie de Koung-Tsée* (Koung Tsée'nin Yaşamı) adlı kitaplarında toplanmıştır.

amip, *Rhizopoda* (kökayaklılar) sınıfının *Amoebida* takımından mikroskobik tekhücreli canlıların ortak adı. En çok bilinen türü olan *Amoeba proteus,* tatlı su ve göllerin dibindeki çürümüş bitkilerin arasında yaşar.

Amoeba cinsinden bir amip (büyütülmüş)
Russ Kinne-Photo Researchers

Oysa amiplerin çoğu asalak yaşayan canlılardır. İnsanın sindirim sisteminde barınabilen altı amip türünden biri olan *Entamoeba histolytica* amipli dizanteriye yol açar (*bak.* Entamoeba). Serbest yaşayan ve birbirine yakın iki cins olan *Acanthamoeba* ile *Naegleria*'nın insanda ve öbür omurgalılarda çeşitli hastalıklara yol açtığı saptandıktan sonra biyoloji ve tıp alanındaki önemi giderek artmıştır.

Amiplerin en belirgin özelliği, yalancıayak (psödopod) denen ve hareket etmelerini sağlayan geçici sitoplazma uzantıları oluşturabilmeleridir. Amipsi hareket denen bu tür devinim, hayvanların yer değiştirme hareketinin en ilkel biçimi olarak kabul edilir.

Hücre çekirdeği ile sitoplazmanın (hücre plazması) karşılıklı işlev ve ilişkilerini belirlemeye yönelik hücre araştırmalarında en çok amipler kullanılır. Her amipte, peltemsi ve küçük bir sitoplazma kütlesi vardır. Bu kütle, ince bir dış zar, bu zarın hemen altındaki koyu kıvamlı ektoplazma katmanı ve iç bölümdeki tanecikli endoplazma katmanından oluşur. Endoplazmada tanecikli bir hücre çekirdeği, daralıp genişleyebilen, saydam bir koful (kesecik) ile besin kofulları bulunur. Ağzı ve anüsü olmayan amip, hücre yüzeyindeki herhangi bir noktadan besinleri alıp, artıkları atabilir. Beslenme sırasında, sitoplazma uzantıları besin parçacıklarını çepeçevre sararak bir koful oluşturur; bu kofulun içine salgılanan enzimlerle parçacıklar sindirilir. Oksijen, çevredeki sudan hücrenin içine süzülür, metabolizma artıkları da gene hücre çeperlerinden suya boşaltılır. Daralıp genişleyerek amibin içindeki fazla suyu dışarı atan koful, çoğu deniz türlerinde ve asalak türlerde bulunmaz. Amipler eşeysiz üremeyle (ikiye bölünerek üreme) çoğalır.

Çevre koşullarının elverişsiz olduğu dönemlerde, amipler çevresinde bir kist oluşturarak yaşamını sürdürebilir; bu durumlarda bir küre gibi toplanır, suyunun çoğunu kaybeder ve koruyucu kılıf görevi yapan bir kist zarı salgılar. Çevre yeniden uygun duruma geldiğinde kılıf yırtılır ve amip yeniden ortaya çıkar.

amiral, deniz kuvvetlerinde bir filoya ya da bir grup gemiye komuta eden ya da karada önemli bir donanma görevi üstlenen yüksek rütbeli deniz subaylarına verilen unvan ve rütbe. Bu unvan, bazen ticaret ya da balıkçı filolarının komutanları için de kullanılır.

İlk kez 12. yüzyıl öncesinde Müslüman Araplar, *emir* (komutan) sözcüğünü *el* ve *bahr* (deniz) sözcükleri ile birleştirerek *amirü'l-bahr* unvanını kullandılar. Ardından Sicilyalılar, bu sözcüğü "amiral" olarak kısaltılmış biçimiyle kullanmaya başladılar. Fransızlar VII. Haçlı Seferi sırasında (1248-54) bu sözcüğü Cenevizlerden aktardılar. 13. yüzyıl sonuna doğru, İngiltere'de Cinque Ports (*) komutanına amiral unvanı verilirken, Latince *admirabilis* (övgüye değer) sözcüğünden de esinlenilmiş olabilir.

Amiral unvanı, Avrupa'daki krallıkların en yüksek rütbeli subayları için; Fransa'da *grand amiral,* İspanya'da *almirante mayor,* İngiltere'de de *lord high admiral* biçimlerinde kullanıldı. Bu görevlerde bulunan soylular denizci olmadıkları gibi, ender rastlanan durumlar dışında denizde komutanlık da yapmazlardı; yalnızca donanma işlerini yöneten dairelere başkanlık ederlerdi. Savaşlarda donanmaya gemi sağlamaktan da sorumluydular. Genellikle yüksek ücretler alırlardı. Bazı hukuk davalarında yargı yetkileri de vardı.

İngiltere'de, amiral sözcüğü denizde gemilere komuta edenleri belirtmek üzere 1620'lerde kullanılmaya başlandı. Aynı yıl donanma üç filoya ayrıldı. Ortadaki filoya amiral komuta ediyor ve bu donanmanın gemilerine kırmızı sancak çekiliyordu. Öncü filoya komuta eden amiral yardımcısı beyaz sancak, artçı filoya komuta eden amiral yardımcısı da mavi sancak kullanıyordu.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki küçük donanmalara komuta edenler daha çok deryabeyi olarak anılırdı. Sonraları filo komutanlarına reis denilmeye başlanmış, donanma komutanı için de bir ara donanma başbuğu sanı kullanılmıştır. 16. yüzyılda kaptanıderyalık(*) kurumunun yerleşmesiyle reislik dönemi yavaş yavaş son bulmuş, onun yerine çeşitli amirallik rütbelerinin karşılığı sayılabilecek "kapudane", "patrone", "riyale" gibi sözcükler kullanılmaya başlanmıştı. Tanzimat sonrası yeniliklerinde donanmadaki rütbeler kara ordusuna koşut biçimde düzenlenmiş, örneğin karadaki ferik (korgeneral) rütbesinin karşılığı denizde

glisin (Gly, G) · alanin (Ala, A) · valin * (Val, V) · lösin * (Leu, L) · izolösin * (Ile, I) · serin (Ser, S) · sistein (CysH,C)

sistin (Cys-S-S-Cys, C-C) · aspartik asit (Asp,D; Asx ya da B) · asparajin ($AspNH_2$ ya da Asn, N; Asx ya da B) · treonin * (Thr, T) · metiyonin * (Met, M)

glütamik asit (Glu, E; Glx ya da Z) · glütamin ($GluNH_2$, GluN, ya da Gln, Q; Glx ya da Z) · prolin (Pro, P) bir iminoasittir · lizin * (Lys, K) · arginin (Arg, R) · histidin (His, H)

triptofan * (Try ya da Trp, W) · fenilalanin * (Phe, F) · tirozin * (Tyr, Y) · hidroksilizin (Hylys ya da Lys - OH) yalnız kollajende ve jelatinde bulunur · tiroksin (Thy) yalnızca hormon proteini tiroglobülinde bulunur I = iyot · hidroksiprolin yalnız kollajende ve jelatinde bulunur

Proteinleri oluşturan aminoasitlerin yapısı.
Hayvanların vücudunda sentezlenemediği için dışardan besinlerle birlikte alınması gereken aminoasitler bir yıldız (*) işaretiyle gösterilmiştir. Aminoasitin adının altında parantez içinde verilen kısaltmalar, protein yapılarını belirtmek gerektiğinde kullanılan üç harfli ve tek harfli kodlama işaretleridir. Bilinmeyen bir aminoasiti belirtmek için kullanılan tek harfli simge *X*'tir.

bahriye feriki (koramiral) olarak anılmıştır. Türk Deniz Kuvvetleri'nde amiral sözcüğü 1924'te Donanma Komutanlığı'nın kurulması, 1929'da Deniz Harp Akademisi'nin açılması ve ancak buradan yetişen subayların amiral rütbesine yükselebilmesiyle yaygınlık kazanmıştır.

Amiral Bristol Hastanesi (The Admiral Bristol Hospital), AMERİKAN HASTANESİ olarak da bilinir, tıptaki modern gelişmeleri izleyerek sunduğu nitelikli sağlık hizmetiyle tanınan özel hastane.

1 Ağustos 1920'de Amerikan Hastanesi adıyla, Amerikan Yüksek Komiserliği tarafından Kızılhaç'ın yardımlarıyla kuruldu. Amacı, I. Dünya Savaşı sonlarında İstanbul'a akın eden mültecilerin acil sağlık gereksinmelerini karşılamaktı. Kurucularından Amiral Mark L. Bristol, Beyrut ve Odessa arasındaki deniz sahasında seyreden 50 gemilik filonun komutanı ve İstanbul'daki ABD temsilcisi idi. 1945'te ölümünün ardından, hastanenin adı onun anısına Amiral Bristol Hastanesi olarak değiştirildi.

1929'da Teşvikiye'ye taşınan hastane 69 yataklıydı. 1939'da, Nişantaşı'nda bulunan bugünkü binasına geçti. 1928-57 arasında başhekimlik görevinde bulunan Lorren Shepard'ın, hastanenin gelişmesine büyük katkısı oldu. 1969'da yatak sayısı 72'ye çıkartılan Amiral Bristol Hastanesi, bugün 125 yataklı, acil servisi de olan tam teşekküllü modern bir tedavi kurumudur.

Amiral Bristol Hastanesi ile aynı tarihte, hastane bünyesinde yardımcı sağlık personeli yetiştirmek amacıyla bir hemşirelik okulu da açılmıştı. Daha sonra Amiral Bristol Sağlık Koleji adını alan bu kurum, Türkiye'deki ilk hemşirelik okuludur.

amiral halıları, İspanya'da, bir olasılıkla Murcia bölgesindeki Letur ya da Lietor'da dokunan 15. yüzyıl el halıları. Amiral halıları tek çözgü üzerine, İspanyol düğümüyle dokunurdu. Bu halılarda genellikle, hanedan armaları taşıyan kalkan örgeleri bulunurdu. Fonu, çoğunun içinde sekiz köşeli bir yıldızın yer aldığı, birbirine bitişik küçük sekizgenler oluştururdu. Amiral halılarının bazısındaki kalkanların üstünde, birkaç kuşak boyunca Kastilya amiralliğini yürütmüş Enríquez ailesinin ve Aragon kraliçesi Kastilyalı Maria'nın armaları bulunurdu. Kalkan motiflerinin kullanılmadığı, yalnızca sekizgen sıralarıyla kaplı bir fondan oluşan amiral halıları da vardı. Bunların bordür süsleri karmaşıktı. En dıştaki şerit, genellikle kûfi yazıdan bozma desenlerin arasına serpiştirilmiş stilize hayvan, kuş ve insan figürlerinden oluşurdu.

Özgün biçimiyle çok uzun olan amiral halıları, 15. yüzyılda manastırlara bağışlandıktan sonra kesilerek kısaltılmış ve müzelere bu biçimleriyle taşınmıştı. Amiral halılarına birçok İspanyol tablosunda, Avignon'daki 1436 tarihli bir freskte ve Hans Holbein'ın (Genç) "Solothurn Madonnası" (1552, Solothurn Kent Müzesi, İsviçre) adlı resminde rastlanır.

Amiral Fadrique Enriquez'in armasını taşıyan bir 15. yy amiral halısından ayrıntı; Philadelphia Sanat Müzesi

Philadelphia Museum of Art, The Joseph Lees Williams Memorial Collection, Otto E. Nelson-EB Inc.

Amiral'in Oyuncuları (Admiral's Men), I. Elizabeth ve I. James dönemlerinde İngiltere'de bir tiyatro topluluğu. Topluluk 1576-79 arasında Nottingham 1. kontu ve Effingham 2. baronu Charles Howard tarafından desteklendiği için Lord Howard'ın Oyuncuları olarak anılmıştı. Howard 1585'te amiral olunca, topluluğun adı da Amiral'in Oyuncuları olarak değişti. Sonra sırasıyla Nottingham'ın Oyuncuları, Prens Henry'nin Oyuncuları ve Elektör Palatinate'nin (Palsgrave's) Oyuncuları adlarını aldı; 1625'te de dağıldı.

Topluluğun başoyuncusu Edward Alleyn idi. Philip Henslowe(*) ise 1616'da ölünceye değin, topluluğun yöneticisi ve gerçek işvereni oldu. Henslowe'un 1592-1603 arasındaki dönemi kapsayan *Diary*'si (Günce), Elizabeth dönemi tiyatro yaşamının bir belgesi niteliğindedir.

Amirante Adaları, Hint Okyanusunun batısında mercanada grubu. Seyşel Adalarının yaklaşık 320 km güneybatısındadır. Seyşeller ve öbür adalarla birlikte Seyşel Cumhuriyeti'ni oluşturur. Yüzyıllar önce Basra Körfezinde ticaret yapan denizciler Amirante Adalarını biliyorlardı. Vasco da Gama da bu adaları, 1502'de yaptığı ikinci yolculuk sırasında saptadı. Ama Amirante Adalarında bugün bile bir yerleşme yoktur. Seyşel hükümeti, hindistancevizi yetiştirmek isteyen özel şirketlere adacıkları tek tek kiraya vermektedir. Adalarda sumru yumurtası toplanır. Guano bakımından zengin yüzey toprağı günümüzde gitgide azalmaktadır. Nüfus (1985) 144.

Amiriye, eski adı MARYUT. Mısır'ın kuzeyinde İskenderiye ilinin (*muhafaza*) sanayi bölgesi. Güneybatıda Maryut Gölüne (Mareotis Gölü) kadar uzanan 2.365 km²'lik bir bölgenin merkezidir. Önceleri, güneyde Kahire'ye, batıda da kıyı boyunca Matruh'a ulaşan çöl yolları üzerinde kurulmuş, alçıtaşı yataklarına sahip küçük bir merkezdi. Kentin çağdaş gelişimi 1970'lerin sonlarında oldu. Bu dönemde Ebu Kir Körfezinde bulunan doğal gaza dayalı bir petrol rafinerisi ile dokuma, çelik ve kimyasal plastik fabrikaları gibi büyük sanayi tesislerinin yapımına başlandı. Kentin dış merkezlerle bağlantısı, kuzeyde yeni genişletilen ed-Dikeila limanı, Havafiye'deki İskenderiye havaalanı ve İskenderiye ile Matruh'u bağlayan demiryoluyla sağlanır. Kent, I. Fuad Karayolu'nun da yakınındadır. Nüfus (1976) 47.063.

Amirov, Fikret (d. 22 Kasım 1922, Kirovâbad - ö. 20 Şubat 1984, Bakü), Azerbaycanlı besteci. Üzeyr Hacıbekov'un yolunu izleyerek, yurdunun geleneksel müziğinden beslenen çoksesli Azerbaycan müziğinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Babası Maşedi Camil Amirov, ünlü bir tar ve ses sanatçısıydı. Azerbaycan Devlet Konservatuvarı'nda öğrenim gören Amirov, geleneksel Azerbaycan müziğini, Hacıbekov'un ve büyük Rus bestecilerinin, özellikle Çaykovski ve Rimski-Korsakov'un yapıtlarını inceledi. 1941'den sonra, *İki Senfonik Manzume*, Azeri şairi Nizami'nin anısına *Yaylılar Orkestrası Senfonisi*, Hacıbekov ve Asaf Zeynel'in anısına *Şur*, *Kürdî Efşarı*, *Azerbaycan Süiti*, *Azerbaycan Kapriçyosu*, *Senfonik Rakslar* gibi orkestra yapıtları; *Yürek Çalanlar* ve *Gözlerin Aydın* gibi operetler; *Sevil* ve *Şeh Sanem* gibi operalar ve *Binbir Gece* adlı bir bale yapıtı besteledi. 1949'da SSCB Devlet Ödülü'nü kazandı. 1965'te Halk Sanatçısı unvanını aldı.

Amis, Kingsley (d. 16 Nisan 1922, Londra), romancı, şair ve eleştirmen. 1957'de filme alınan ilk romanı *Lucky Jim*'in (1954; Şanslı Jim) komik kahramanının adı, 1950'lerde İngiltere'de günlük dile yerleşti. Amis'in yarattığı öfkeli karşı kahraman Jim Dixon ise, orta sınıfın alt kesimleri ile işçi sınıfından gelen ve çeşitli bursların yardımıyla yükselerek yeni yeni ağırlık kazanmaya başlayan, ama sonunda önemli konumların hâlâ zenginlerin tekelinde olduğunu anlayan bir toplumsal grubu temsil ediyordu.

Amis genellikle, benzer bir toplumsal hoşnutsuzluğu dile getiren Öfkeli Kuşak(*) yazarları içinde sayılır. Şair kimliğiyle, bazılarınca "The Movement" (Akım) olarak adlandırılan bir grubun temsilcisidir. 1956'da *New Lines* (Yeni Dizeler) adlı bir antoloji yayımlayan bu grubun üyeleri, deneysellikten ve gösterişli temalardan kaçınan iddiasız şiirler yazmışlardır.

Amis Londra Kenti Okulu ile 1949'da lisans diplomasını aldığı St. John's College'da (Oxford) öğrenim gördü. II. Dünya Savaşı sırasında Kraliyet İşaret Birliği'nde teğmen olarak görev yaptı. 1949-61 arasında Galler'de, İngiltere'de ve ABD'deki çeşitli üniversitelerde dersler verdi.

Amis'in ikinci romanı *That Uncertain Feeling* (1955; O Belirsiz Duygu) 1962'de *Only Two Can Play* (Yalnızca İki Kişi Oynayabilir) adıyla filme alındı. Yazar, bu romanında da, gene bir karşı kahramanı işliyordu. Portekiz'e yaptığı bir gezinin izlenimlerini *I Like It Here* (1958; Burasını Seviyorum) adlı romanında dile getirdi. *One Fat Englishman* (1963; Şişman Bir İngiliz) adlı romanında ise ABD'de ders verdiği yıllardaki gözlemlerini aktardı.

Sonraki romanlarında, değişik vurgularla genellikle cinsel konulara ilişkin ahlaki sorunları işledi. Bunlar arasında *Take a Girl Like You* (1960; Kendin Gibi Bir Kız Al), *The Anti-Death League* (1966; Ölüme Karşı İttifak), *I Want It Now* (1968; Onu Şimdi İstiyorum), *The Green Man* (1969; Yeşil Adam), *Girl, 20* (1971; Kız, 20), *Jake's Thing* (1979; Jake'in İşi) sayılabilir.

Amis, yaşlanmanın yarattığı korku ve acıları keskin bir mizahla işlediği 16. romanı *The Old Devils* (İhtiyar Şeytanlar) ile 1986'da Booker Edebiyat Ödülü'nü kazandı. Yazarın Türkçede *Ege'deki Ejder* (1970) adlı bir yapıtı yayımlanmıştır.

Amish'ler, AMİSH MENNONİTLERİ olarak da bilinir, Kadim Amish Mennonit Kilisesi'ne bağlı olup Kuzey Amerika'da yaşayan tutucu bir Hıristiyan grubun üyeleri. Öğretisi, İsviçre'de, Alsace'ta (bugün Fransa'da) ve Almanya'nın güneyinde yaşayan Mennonitler arasında, 1693-97 döneminde tartışmalara ve mezhep bölünmesine neden olan, Mennonit din büyüğü Jakop Ammann'ın yandaşları olarak önce Avrupa'da etkin oldular. Ammann, bütün Mennonitlerin aforoz edilen Mennonitlerden uzak durması ve yanlış bir görüş dile getiren herkesin de aforoz edilmesi gerektiğini savunuyordu. Ayinlerde inananların birbirlerinin ayağını yıkaması uygulamasını getiren Ammann, ay-

nca kilise üyelerinin bir örnek giyinmesini, sakal bırakmayı ve devlet kilisesindeki ayinlere katılmamayı öneriyordu. Kendisinden farklı düşünen Mennonitlerle sonraları uzlaşma yollarını aramasına karşın, aforoz edilenlerden uzak durulması konusunda diretmesi yüzünden, bu girişimleri başarısız kaldı. Avrupa'da İsviçre, Alsace, Almanya, Rusya ve Hollanda'da Amish toplulukları yaşıyordu. Ama bunların bazısının 19. ve 20. yüzyıllarda Kuzey Amerika'ya göç etmesi ve Mennonitlerle kaynaşması Avrupa'daki Amish'leri etkisiz kıldı.

1720'lerde Kuzey Amerika'ya göç etmeye başlayan Amish'ler (günümüzde de yoğun bir Amish yerleşmesinin bulunduğu) Pennsylvania'nın doğu kesimine yerleştiler. Bugün Pennsylvania'nın batısında, Ohio'da, Indiana'da, Illinois'un orta bölümlerinde, Iowa'da Nebraska'da, Kansas'ta ve Ontario'da Amish topluluklarına rastlanmaktadır.

1850'den sonra gelenekçi Amish Mennonitleri ile "yeni düzen"den ya da ilerici yöntemlerden ve ilerici örgütlenme biçimlerinden yana olanlar arasında büyük ayrılıklar baş gösterdi. Sonraki 50 yıl içinde Amish'lerin üçte ikisi ya kendi bağımsız küçük kiliselerini kurdular ya da Mennonit Kilisesi ile Genel Mennonit Kilise Birliği'nden birine katıldılar.

Amish'lere özgü yaşam biçimini sürdüren kesim ise, bugün büyük çoğunluğuyla Kadım Amish Mennonit Kilisesi'nin üyesidir. 1950'lerin ortalarında ABD ve Kanada'da, en büyükleri Ohio, Pennsylvania, Indiana, Iowa, Illinois ve Kansas'ta bulunan 50 kadar "kadim" Amish yerleşim yeri vardı. Bu yerleşim yerleri, vaftiz edilmiş 75 üyeli özerk cemaatlerden oluşan kilise bölgelerine ayrılmıştır. Nüfusunda artış olan bir bölge, kendi içinde yeniden bölünür. Çünkü dinsel törenler üyelerin evlerinde yapılır, kilise binası yoktur. Her bölgede bir piskopos, iki ya da dört vaiz ve bir kilise büyüğü bulunur. Ama Amish'lerin genel toplantıları, misyoner grupları ya da birbirleri ile bağlantılı olarak çalışan örgütleri yoktur. Resmi Amish öğretisi Mennonitlerinkinden çok farklı değildir. Her iki grupta da Komünyon yılda iki kez kutlanmakta ve ayak yıkama geleneği sürmektedir. Yetişkinler 17-20 yaş arasında vaftiz edilerek kilise üyeliğine kabul edilir. Ayinlerde, Pennsylvania Felemenkçesi olarak bilinen ve bir oranda İngilizce ile karışmış olan Pfalz Almancası kullanılır.

Amish'ler genellikle aşırı sade giyimleri ve içinde bulundukları toplumunkinden tümüyle ayrı bir yaşam biçimi sürdürmeleriyle tanınırlar. Sakallı, ama bıyıksız olan erkekler, evde yapılmış ve düğme yerine kopça kullanılan giysiler ve geniş kenarlı şapkalar giyerler. Kadınlar bağcıklı şapka ve şal kullanırlar, siyah ayakkabı ve çorap giyerler, takı kullanmazlar; giysileri pelerinli ve uzun eteklidir. Bu kültürel uyumsuzluk, Kitabı Mukaddes'in koyduğu sınırlamalara boyun eğmek gibi yorumlanırsa da, gerçekte 17. yüzyıl Avrupa'sının kırsal giyim biçiminin bir uzantısıdır. Telefondan, elektrikle aydınlanmaktan kaçınan Amish'ler otomobil yerine at ve atlı araba kullanırlar. Genellikle iyi birer çiftçi olarak kabul edilen grup üyeleri, modern tarım araçlarını da kullanmayı reddederler. Çocuklarını devlet ilkokullarına gönderirler, ama ortaöğrenim yaptırmazlar. *Ayrıca bak.* Mennonitler.

Amisos *bak.* Samsun

Amitabha (Sanskrit dilinde "Sonsuz Işık"), Japonca AMIDA, Çince OMITUO. Budacılıkta, özellikle Japonya'daki Arı Toprak mezhebi üyelerinin ibadet ettiği kurtarıcı büyük tanrı. Arı Toprak mezheplerinin temel metni *Sukhavati-vyuha-sutra*'da aktarıldığına göre, çok uzun zaman önce, Dharmakara adında bir keşiş kırkı konularda ant içer. Onsekizinci andına göre, Budalığa erişmesi durumunda kendisine inanan ve adını anarak dilekte bulunan herkes, onun cennetinde yeniden doğacak, Nirvana'ya erişene değin orada mutluluk içinde yaşayacaktır. Antlarını yerine getiren keşiş, Arı Toprak (Sukhavati) olarak bilinen Batı Cenneti'nde Buda Amitabha adıyla hüküm sürer.

Her şeyin üstünde iman öğesine önem veren Amitabha kültü, İS y. 650'de Çin'de güçlendi ve buradan Japonya'ya yayıldı. 12. ve 13. yüzyıllarda Japonya'da, günümüzde hâlâ çok sayıda yandaşı bulunan Arı Toprak ve Gerçek Arı Toprak okullarının kurulmasına yol açtı. Japonya'nın Geç Hei Dönemine (İS 897-1185) ait Raigo tablolarında yeni ölenleri karşılamak için aşağıya inen Amitabha ve Batı Cenneti çok güzel betimlenir.

Kurtarıcı bir figür olarak Amitabha, Tibet ve Nepal'de hiçbir zaman Uzakdoğu'daki kadar benimsenmemiştir. Ama bu ülkelerde "kendi kendini doğurmuş" ve her zaman var olmuş beş Buda'dan biri olarak saygı

Kamakura'da büyük bronz Amida heykeli, Japonya, 1252
Aquaderm

görür (*bak.* Dhyani-Budaları). Bu anlayışa göre Amitabha yeryüzünde Buda ve *bodhisattva* (geleceğin Buda'sı) Avalokiteşvara olarak yaşamıştır. Tasvirlerinde rengi kırmızıdır; her zaman tefekkür (*dhyanamudra*) durumundadır. Simgesi dilenci çanağıdır. Süsü tavuskuşu, arkadaşı Pandara, ailesi Raga, unsuru sudur. Kutsal hecesi "ba" ya da "ah"tır. *Skandha*'sı (varlığın bilincine varma öğesi) *sancna*'dır (duyu nesnelerinin algılanması). Yönü batı, duyu algısı tat, duyu organı dil, insan bedenindeki yeri ise ağızdır.

Uzun yaşamı sunan bir tanrı olarak Amitabha'ya, Sanskrit dilinde sonsuz yaşamı anlamına gelen Amitayus denir. Çin ve Japonya'da çoğu kez bu iki ad birbirinin yerine kullanılır. Tibet'te ise iki ad birbirine hiç karıştırılmaz ve uzun bir yaşam elde etmek amacıyla düzenlenen Lama törenlerinde Amitayus'a ibadet edilir. Amitayus süslü giysiler ve bir taç giymiş olarak, içinden sonsuz yaşam mücevherlerinin saçıldığı bir vazo ile tasvir edilir. *Ayrıca bak.* Amidacılık; Arı Toprak Budacılığı.

Amitayur-dhyana sutra (Sanskrit dilinde "Amitayus Üzerine Düşünmeye İlişkin Söylev"), Arı Toprak Budacılığının üç temel metninden biri. Biri uzun öteki kısa iki *Sukhavati-vyuha-sutra* (Sanskrit dilinde "Batı Cennetinin Betimlenmesi Sutrası") metni ile birlikte, Sonsuz Yaşam Budası Amitayus'un (Japonya'da Amida olarak anılan "Sonsuz Işık" Amitabha), göksel Arı Toprak'da yeniden doğuşunu canlandırır.

Bu *sutra*, Arı Toprağa erişme yolu olarak 16 tefekkür biçimini anlatır ve en kötülerin bile Amitayus'un adını anarak bu cennete girebileceği sonucuna varır. *Bodhisattva*'lardan yani insanların kurtarılmasını sağlamak amacıyla nihai mutluluğu erteleyen Budalardan söz eder.

Amitayur-dhyana-sutra İS 424'te *Guanwu liangshou jing* adıyla Çince'ye çevrilmiş ve Çin'de birçok yoruma esin kaynağı olmuştur. Japoncası *Kammuryocu-kyo* başlığını taşır. Sanskrit dilindeki özgün metni kayıptır.

Amitayus, Mahayana Budacılığında, uzun ömür bağışlayan Buda Amitabha'ya verilen ad. *Ayrıca bak.* Amitabha.

Amiternum, Eski İtalya'da bir Sabinus kenti. Aterno Vadisinde, bugünkü L'Aquila'nın sekiz kilometre kuzeyinde kuruldu. İÖ 293'te Romalılarca yıkıldı. Ama topraklarının verimliliği sayesinde imparatorluk yönetiminde İÖ 27'den sonra yeniden eski zenginliğine kavuştu. Romalı tarihçi Sallustius İÖ 86'da burada doğdu.

Amiternum Via Caecilia, Via Claudia Nova ve Via Salaria'nın iki kolunun kesiştiği dört yol ağzında kurulmuştu. Burada bulunan başlıca arkeolojik kalıntılar, imparatorluk döneminden kalma bir sukemeri, bir amfitiyatro, bir tiyatro ve erken Hıristiyanlık dönemine ait katakomplardır.

amitler, amonyak ve aminlerle yakınlığı olan azotlu bileşikler grubu. Ortaklaşım (kovalans) bağı taşıyan amitler, bir asitteki hidroksil grubunun (OH) yerini bir amino grubunun (NR_2, buradaki R bir hidrojen atomu ya da metil, CH_3 gibi organik bir grup olabilir) almasıyla oluşan nötr ya da çok zayıf asit özelliğinde maddelerdir. Karboksilik asitlerden (R'COOH) türeyen karboksamitler ($R'CONR_2$) en önemli amit grubudur. Sülfonamitler ise (RSO_2NR_2) sülfonik asitlerden (RSO_3H) türetilir.

İyon bağı taşıyan tuz yapısındaki amitler, genellikle amonyağın, aminlerin ya da ortaklaşım bağlı amitlerin, kimyasal etkinliği yüksek bir metalle (örn. sodyum) tepkimesinden elde edilen kuvvetli alkali bileşiklerdir.

Sıvı olan formamit dışında, amonyaktan elde edilen ortaklaşım bağlı amitlerin tümü katıdır; beşten az karbon atomu taşıyanlar suda çözünür, elektriği iletmez ve hem organik, hem inorganik maddeleri çözer. Ortaklaşım bağlı amitlerin (molekül ağırlığı düşük olanlar da dahil) tümünün kaynama noktası yüksektir.

Poliamitlerin (birbirlerine bağlanarak polimer adı verilen büyük moleküller oluşturan amitler) canlılarda protein halinde bol miktarda bulunmasına karşın, basit ortaklaşım bağlı amitlerin pratik olarak elde edilebileceği hiçbir doğal kaynak yoktur. Basit amitler, asitlerin ya da asit halojenürlerinin amonyak ya da aminlerle tepkimesiyle elde edilir. Basit amit üretiminin bir yolu da su ile nitrillerin tepkimeye sokulmasıdır.

Ortaklaşım bağlı amitler en çok hidroliz tepkimesi (su ile kimyasal tepkime) verir. Bu amitleri asit ve aminlere dönüştüren hidroliz tepkimesi, kuvvetli bir asit, alkali ya da enzim gibi bir katalizörün yokluğunda

oldukça yavaş gelişir. Amitlerin suyunun alınmasıyla nitriller elde edilir. Karboksilik asit amitlerinin çoğunun bir katalizör eşliğinde hidrojenleme (yüksek ısı ve basınçta hidrojen molekülleri katma) yoluyla aminlere dönüşmesine karşın, genel olarak amitler kolayca indirgenebilen ya da yükseltgenebilen maddeler değildir. Güçlü bir indirgeyici olan lityum-alüminyum hidrür, amitleri aminlere dönüştürür. Amitlerin asit klorürleriyle ya da anhidritlerle tepkimesi sonucunda aynı azot atomuna bağlı iki karbonil (CO) grubundan oluşan amitler ortaya çıkar.

Ticari değeri olan en önemli amitler arasında, çözücü olarak kullanılan asetamit (CH_3CONH_2) ve dimetilformamit [$HCON(CH_3)_2$], sülfalı ilaçlar ve naylon sayılabilir. Üre ya da karbamit [$CO(NH_2)_2$], memelilerde protein metabolizmasının son ürünü olan ve idrarla birlikte vücuttan atılan kristal yapıda bir bileşiktir. Amonyak ve karbon dioksitten bireşim yoluyla büyük ölçekte üretilen bu bileşik, gübre, hayvan yemi ve üre formaldehit reçinelerinin (plastik maddelerin hammaddesi olan polimerler grubu) yapımında kullanılır.

Amlaş *bak.* Marlık Tepe

Amman, Eski Yunanca PHILADELPHIA. Kitabı Mukaddes İbranicesinde RABBATH ya da RABBAT BENE AMMON (Ammonoğullarının Büyük [ya da Baş] Kenti), Ürdün Haşimi

As-Salt Caddesi, Amman, Ürdün
Shostal/EB Inc

Krallığı'nın başkenti ve Amman ilinin (*muhafaza*) merkezi. Ürdün'ün, hem en büyük, hem de çağdaş kentsel altyapıya sahip tek kentidir. Aclun Dağlarının doğu sınırındaki engebeli tepeler üzerinde, hemen hiç kurumayan küçük bir ırmak olan Amman'ın ve kollarının kıyısında yer alır.

Irmağın kuzeyinde bulunan üçgen biçimindeki yüksek yayla (bugün Cebelü'l-Kale) tarih boyunca bölgenin yerleşme odağı olmuş, ilkçağdanberi burada müstahkem yerleşmeler kurulmuştur. Yöredeki en eski kalıntılar Kalkolitik Çağa aittir (İÖ y. 5500 - İÖ y. 3500). O tarihlerdeki yerleşme, daha sonra Kitabı Mukaddes'te sık sık sözü edilen Sami halklarından Ammonoğullarının başkenti olmuştur. Gerek Kitabı Mukaddes döneminde, gerek daha sonra kente verilen adlar "Ammon"dan türemiştir. Davud peygamberin komutanı Yoab tarafından ele geçirilen "kral kenti", büyük olasılıkla yaylanın üzerindeki hisardır. Hz. Davud, Hitti Uriya'nın karısı Bat-şeba ile evlenebilmek için, Uriya'yı kentin duvarları önündeki savaşa, yani ölüme göndermiştir (II. Samuel 11). Bu olaydan, İslam inanışlarında da söz edilir.

Sonraki yüzyıllarda gittikçe zayıflayan kent Mısır kralı II. Ptolemaios Philadelphos (İÖ 285-246) tarafından ele geçirildi. Philadelphos, kente kendi adından türetilen Philadelphia adını verdi; Bizans ve Roma imparatorlukları döneminde kent bu adla anıldı. Philadelphia, İÖ 1.- İS 2. yüzyıl arasında etkin olan Dekapolis (Yunancada "10 Kent") birliğinin üyesiydi. Romalılar tarafından yeniden inşa edilen kentte, o döneme ilişkin değerli bazı kalıntılara bugün de rastlanır.

Amman İS 635'te Müslüman Arap komutan Yezid ibn Ebu Süfyan'ın yönetimine geçti. Yaklaşık 1300'de, bugün bilinmeyen nedenlerle tümüyle yıkıldı. 1878'de Osmanlılar, Rusya'dan kaçan Çerkes mültecilerini bu kente yerleştirdi. I. Dünya Savaşı sonrasına değin, Amman küçük bir kasaba olarak varlığını sürdürdü.

Mavera-i Ürdün, savaştan sonra Filistin mandasının bir parçası oldu. Ama İngiliz Manda yönetimi bölgeyi Batı Filistin'den kesin biçimde ayırdı (1921). Dönemin Mekke şerifi ve Hicaz kralı Hüseyin bin Ali'nin oğlu Abdullah'ın yönetiminde ve İngiliz himayesi altında bir Mavera-i Ürdün Emirliği kuruldu. Amman, kısa süre sonra bu yeni devletin başkenti oldu. Kentin gelişmesi de böylece başladı ve Ürdün'ün 1946'da bağımsızlığını kazanmasıyla hızlandı. Kısa sürede gelişip modernleşen Amman'a, 1948-49 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra çok sayıda Filistinli Arap mülteci yerleşti. 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın ardından, Ürdün'ün Şeria Irmağının batısındaki tüm topraklarının İsrail tarafından işgal edilmesi ile, mülteci akını daha da büyük bir sorun haline geldi. Ürdün hükümeti ile Filistinli gerillalar arasındaki siyasal uyuşmazlık, 1970'te Amman sokaklarında bir iç savaşa dönüştü. Sonunda hükümet kuvvetleri üstün geldiyse de kent büyük hasar gördü.

Ürdün'ün başlıca ticari ve malı merkezi olan Amman, uluslararası ticaret merkezi olarak da önem taşır. Kraliyet sarayları kentin doğusunda, parlamento binası ise batısında yer alır. Ürdün Üniversitesi (1962) Amman'dadır. Başlıca sanayi dalları, gıda, tütün, tekstil, kâğıt ürünleri, plastik ve aluminyum mutfak eşyası üretimidir. Kentin çevresinde pil, benzeri mamuller ve çimento üreten fabrikalar da vardır. Amman, Ürdün'de ulaşımın başlıca kavşak noktasıdır. Kentten çıkan iki karayolu Kudüs'e doğru batıya, kentin içinden geçen bir başka karayolu ise kuzeybatıdaki as-Salt'a uzanır. Ürdün'ün, güneydeki son durağı Akabe limanı olan, kuzey-güney yönündeki ana karayolu kentin içinden geçer. Amman uluslararası havaalanı, kentin doğusundaki eski Hicaz Demiryolu'nun yakınındadır. Amman'ın en önemli yapıları arasında, eski hisarın kalıntıları, onun yanındaki arkeoloji müzesi ve iyi korunmuş bir Roma dönemi amfitiyatrosu sayılabilir. Nüfus (1989 tah.) kent, 936 300; (1990 tah.) il, 1.297 100.

Amman, Jost (d. 13 Haziran 1539, Zürich - ö. 17 Mart 1591, Nürnberg), ressam ve baskı sanatçısı, 16. yüzyılın en yetenekli ve üretken kitap ressamlarından biri. Şair ve oyun yazarı Hans Sachs'ı betimlediği bir oyma baskısı Amman'ın ustalığını kanıtlar. "II. Maximilian'ın 1570'te Nürnberg'e Girişi" adlı yapıtı başta olmak üzere çok sayıda çizimi onun çağının olaylarını ustaca yansıtabildiğini gösterir. Oymabaskıları arasında Fransa krallarının portreleri gibi tarihsel portreler, hanedan armaları, kupak sayfaları, savaş, av ve tören sahneleri vardır. Ayrıca değişik yapıtlar için binlerce ağaçbaskı hazırlamıştır. Bunlar arasında en ünlüsü, el sanatları üzerine yazılmış, Hans Sachs'ın şiirlerini de içeren *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden* (1568; Dünyadaki Tüm Mesleklerin Tanımlanması) adlı kitaptır.

Ammann, Othmar Herman (d. 26 Mart 1879, Schaffhausen, İsviçre - ö. 22 Eylül 1965, Rye, New York, ABD), çok sayıda geniş açıklıklı asma köprü tasarımlayan mühendis. 1965'te tamamlanan ve o tarihte dünyanın en uzun tek açıklıklı köprüsü olan, New York limanındaki Verrazano-Narrows Köprüsü Ammann'ın yapıtıdır.

1904'te ABD'ye göç ederek önce demiryolu köprülerinin tasarımıyla ilgilendi. Ertesi yıl, Pennsylvania Steel Company'ye katılarak New York'ta Queensboro Köprüsü'nün yapımında çalıştı. Ünlü köprü mühendisi Gustav Lindenthal'in baş asistanı olarak görev yaptığı 1912-23 arasında, New York'taki Hell Gate (çelik kemer) ve Ohio eyaletinin Sciotoville kentindeki Ohio Irmağı köprülerinin tasarımına ve yapımına katıldı.

1923'te New York'ta kendi mühendislik şirketini kurdu. Hudson Irmağı üzerinde, New Jersey ile Manhattan'ın kuzeyi arasında yapılmasını önerdiği köprünün finansmanı 1924'te New York Liman İdaresi'nce onaylandı. George Washington Köprüsü 1931'de tamamlandığında dünyanın en uzun köprüsüydü ve kendisinden önceki en uzun köprünün yaklaşık iki katı uzunluğundaydı.

Ammann 1930-37 arasında New York Liman İdaresi'nde başmühendislik, 1937-39 arasında da aynı kuruluşta mühendislik dairesi müdürlüğü görevlerinde bulundu. Başmühendis olarak, New Jersey'de Kill van Kull Irmağı üzerindeki Bayonne Köprüsü'nün, Arthur Kill Irmağı üzerindeki Outerbridge Geçidi ile Goethals Köprüsü'nün ve Hudson Irmağı altındaki Lincoln Tüneli'nin yapımını yönetti. Mühendislik dairesindeki görevi sırasında ise, New York'taki Bronx-Whitestone ve Triborough köprülerinin yapımını yürüttü. San Francisco'da 1937'de açılan Golden Gate Köprüsü'nün yapımını üstlenen Mühendisler Kurulu'na da başkanlık etti.

1939'da yeniden kendi adına çalışmaya başladı. New Jersey ve New York'ta köprü ve yol tasarımları yaptı. 1941'de, Tacoma Narrows Köprüsü'nün (*) çökmesine yol açan aerodinamik kusurları inceleyen üç kişilik kurulda yer aldı. 1946'dan sonra Charles S. Whitney ile birlikte, New York'taki Throgs Neck Köprüsü'nü, Washington'daki (D.C.) Dulles Uluslararası Havaalanı'nı ve New York kentindeki Lincoln Sahne Sanatları Merkezi'nin üç binasının tasarımını gerçekleştirdi.

Ammannati, Bartolommeo (d. 18 Haziran 1511, Floransa yakınlarında, Settignano - ö. 22 Nisan 1592, Floransa), heykelci ve mimar. Mediciler döneminde, Floransa kültürünün gelişmesinin son evresinde ağırlıklı rol oynamıştır.

Sanat yaşamına heykelci olarak başladı. Floransa'da Signoria Meydanı'ndaki Neptün Çeşmesi'ni yaptı. Daha sonra Venedik'te Jacopo Sansovino'nun yanında mimarlık öğrendi ve onunla birlikte Sansoviana Kütüphanesi üzerinde çalıştı.

Rönesans'ın en büyük tarihçisi ve biyografi yazarı olan mimar Giorgio Vasari'nin önerisi üzerine, Papa III. Julius tarafından 1550'de Roma'ya çağrıldı. Burada gerçekleştirdiği en önemli yapıt, Papa Julius için Vasari ve Giacomo da Vignola ile birlikte tasarımladığı (yapımına 1551'de başlanan) Villa Giulia idi. Villanın Roma konut mimarisinde pek rastlanmayan türdeki rüstik duvar işçiliği Ammannati'nin sonraki yapıtlarının habercisiydi.

Cosimo de' Medici (I. Cosimo) Ammannati'yi 1555'te Floransa'ya geri getirdi. Ammannati bundan sonra hemen tüm sanat yaşamını Medicilerin hizmetinde sürdürdü. İlk görevi, yapımına Michelangelo'nun başladığı

Lorenzo Kütüphanesi'ni bitirmek oldu. Giriş sahanlığından asıl kütüphanenin içine çıkan görkemli merdivenleri, Michelangelo'nun kendisine 1558'de yolladığı kil makete göre uyguladı.

Ammannati'nin Floransa'daki başyapıtı, Pitti Sarayı'dır. Bu sarayda çalışmaya 1560'ta başlamış ve yapının Filippo Brunelleschi'nin elinden çıkan ana bölümünü bir avlu ve kendi düzenlemiş olduğu Boboli Bahçeleri'ne açılan bir ön cephe ekleyerek genişletmiştir. Katları sırasıyla Dor, İon ve Korent sütunlarıyla düzenlenmiş avlu cephesinin tümüyle kaba yonulmuş taşlarla yapılmış olması hiç rastlanmadık bir uygulamadır. Bu durum Pitti Sarayı'na, önündeki bahçelerle uyumlu ve etkileyici bir görünüm kazandırır.

"Doris", Floransa'da Signoria Meydanı'ndaki "Neptün Çeşmesi"nden ayrıntı, Bartolommeo Ammannati'nin maketinden Andrea Calamech'in heykel çalışması, 1563-75
Alinari-Art Resource/EB Inc

Ammannati'nin Floransa'daki başka önemli yapıtları arasında sepet kulpu kemerleriyle Santa Trinità (Kutsal Üçleme) Köprüsü (1567-69) ile Neptün Çeşmesi (1567-70; 1944'te yıkıldı, 1957'de yeniden yapıldı) vardır. Signoria Meydanı'ndaki çeşmede Neptün'ün mermerden dev bir heykeli yer alır. Ammannati yaşlılığında, Cizvitlerin yürüttüğü Karşı-Reform hareketinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Daha önce yaptığı çıplak heykelleri şehvet duygusu yaymakla suçlamış ve Cizvitler için birçok "ciddi" yapıt ortaya koymuştur.

Ammar, tam adı EBU'L-KASIM AMMAR BİN ALİ EL-MAVSİLİ, Batı'da CANAMUSALİ olarak tanınır (ö. 11. yy), Arap göz hekimi. Kendi bulduğu emme yöntemiyle katarakt tedavisiyle ünlüdür.

Önce Irak'ta, sonra Mısır'da yaşadı. Yapıtında, Horasan ve Filistin'e de giderek hastalarını tedavi ve ameliyat ettiğini anlatır. Fatımi Halifesi Hakim döneminde (996-1021) yazdığı ünlü yapıtı *Kitabü'l-Müntehab fi İlaci'l-Ayn*'da, giriş bölümünden sonra gözün anatomisi, gözkapakları, gözyaşı kanalları, gözün katmanları ve göz sinirlerine ilişkin hastalıkların tanısı ve tedavisi üstüne bilgi verir. Çok kolay anlaşılır bir dille yazılmış olan bu yapıtta, kendi yaptığı ameliyatları, özellikle altı katarakt ameliyatını çok canlı bir anlatımla tanımlar. Ammar'ın en önemli buluşu, içi boş madeni bir iğneyle yumuşak kataraktı emerek tedavi etmesidir. Bu yöntemiyle, Hamalı Salahaddin'in *Nurü'l-Uyun* ve Gafıki'nin *el-Mürşid* yapıtlarına kaynak olan kitabı, 13. yüzyılda Nathan ha Meathi tarafından İbraniceye çevrilmiştir. Ayrıca J. Hirschberg, J. Lippert ve E. Mittwoch'un yazdıkları *Die arabischen Augenärzte nach den Quellen bearbeitet, II* (1905; Kaynak Yapıtlara Göre Arap Göz Hekimleri) adlı yapıtta da Almanca olarak yayımlanmıştır.

Ammassalik, ANGMAGSSALIK olarak da yazılır, Grönland'ın güneydoğusunda, Ammassalik Adasının güney kıyısında kasaba. Ammassalik Adasının uzunluğu 40 km, genişliği 19-32 km, en yüksek noktası ise 1.322 m'dir. Avrupalıların daha 1472'de adaya çıkmalarına karşın bu bölge, 1884'te Danimarkalı Gustav Holm'un kıyının haritasını çıkarmasına değin keşfedilememiştir. Yiyecek ve av silahları ithal ederek, giderek küçülmekte olan Eskimo nüfusunun varlığını sürdürmesine yardımcı olmak amacıyla 1895'te adada bir ticaret ve misyoner merkezi kuruldu. Adını, kıyı sularında yaşayan *angmagssat* balığından alan kasabada bir meteoroloji ve bir radyo istasyonu vardır. Nüfus (1989 tah.) 1.399.

Ammers-Küller, Jo(hanna) van (d. 13 Ağustos 1884, Noordeloos - ö. 23 Ocak 1966, Bakel, Hollanda), tarihsel romanlarıyla ünlü Hollandalı yazar.

Van Ammers-Küller, edebiyat yaşamına oyun yazarı olarak başladı. Bir süre bulunduğu Londra'da (1912-21) oyun yazarı olarak edindiği deneyimleri yansıtan ilk romanları *Het huis der vreugden* (1922; Neşeli Ev) ve *Jenny Huysten*'de (1923) tiyatro çevresindeki yaşamı başarıyla işledi. En başarılı romanı *De opstandigen* (Asi Kuşak) 1925'te yayımlandı. Yapıt, Coornvelt ailesindeki kadınların, erkeklerle eşitlik sağlayabilmek için Kalvenci bir çevrenin baskılarına karşı üç kuşak boyunca verdikleri mücadeleyi anlatıyordu.

De opstandigen'in yayımlanması ve öteki dillere çevrilmesiyle ün kazanan van Ammers-Küller, konferanslar vermek üzere Londra ve Hamburg'a çağrıldı. Saga türüne çok yatkındı; 1934-38 arasında, sonradan adını *De Tavelincks* (Tavelinck Ailesi) olarak değiştirdiği *Heren, knechten, en vrouwen* üçlemesi de içinde olmak üzere birçok tarihsel roman yazdı. *De Tavelincks*, Amsterdamlı aristokrat bir ailenin 1778-1815 arasını kapsayan öyküsünü anlatıyordu. *Elzelina* (1940) Hollandalı bir kadının 1776-1845 arasındaki öyküsü, *Ma* (1943) ise 1871-1901 dönemini kapsayan bir aile tarihçesiydi.

II. Dünya Savaşı'nda Almanları desteklemesi, van Ammers-Küller'in savaştan sonra gözden düşmesine yol açtı.

Ammianus Marcellinus (d. y. 330 - ö. 395, Roma), Romalı son büyük tarihçi. Yapıtları, Roma İmparatorluğu'nun son dönem tarihini 378'e değin getirir.

Soylu bir Yunanlı aileden gelen Ammianus, Galya ve İran'da II. Constantius'un ordusunda görev yaptı. Iulianus'un komutasında Perslere karşı savaştı; Iulianus'un ardılı Iovianus'un geri çekilme harekâtına katıldı. Ordusunu Antiokheia'da (Antakya) bırakarak Mısır ve Yunanistan'a gitti; sonunda Roma'ya yerleşti. Orada, Nerva'nın tahta çıkışından Valens'in ölümüne değin Roma tarihini kaleme aldı ve bu Latince yapıtıyla Tacitus'un çalışmasını sürdürdü.

Rerum gestarum libri (Olayların Tarihi) adlı yapıt, 31 kitaptan oluşur. Ama yalnızca 357-378 arasını kapsayan 18 kitabı günümüze ulaşmıştır. Yapıt, olayların asker nitelikleri taşıyan çok okumuş bir yazarın kalemiyle açık, ayrıntılı, yansız bir anlatımıdır. Roma tarihi, artık Roma kentinin tarihi olmaktan çıkmıştır; batıdan doğuya imparatorluk politikasının bütün cephelerini kapsar. Kendi deneyimlerinden yararlanan Ammianus, imparatorluğun ekonomik ve toplumsal sorunlarını içeren canlı tablolar çizer. Bir putperest olarak, dinsel konularda hoşgörülüdür. Dönemin düşünsel eğilimlerini yansız bir tutumla dile getirir. Siyasal olaylarda yargılarını sınırlayan, yalnızca kendi dürüst tutumudur. Son dönem Roma tarihçilerinin bilinen tekniklerini kullanmıştır. Söylevlerde belagat; örneğin Hun kültürünü betimlerken başvurduğu uzun etnografik anlatımlar, karakter betimlemelerinde alışılmış biyografik kalıplar; bol eğretileme ve bol süsleme. Tacitus'un anlatımına öykünerek, yapıtlarını büyük bir canlılık ve dramatik güçle kaleme almıştır.

Ammonios HERMİAİ (ö. y. 550), Eski Yunanlı düşünür. Daha çok mantık ve fen bilimleri üzerinde çalışmış olan Ammonios, düşünsel yaşamının önemli bölümünü Aristoteles üzerine eleştirel yapıtlar yazarak geçirmiştir.

Öğrenciliğinde, Proklos ile yakın çalışma arkadaşlığı kurdu. Sonraki yıllarda İskenderiye okulunun başına getirildi. Aristoteles'in *Organon* adlı yapıtının *Kategoriai* (*Kategoryalar*) ve *Analytika Protera* (*Birinci Analitikler*) bölümleri üzerine yazdığı yorumlar büyük saygınlık kazandı ve Rönesans dönemine değin yoğun inceleme konusu oldu. Ammonios, Aristoteles'in doğa incelemeleri üzerine de bazı yazılar kaleme aldı.

ammonit, soyu tükenmiş kafadanbacaklılar grubu. Günümüzdeki sedefli notilusun (*Nautilus*) akrabasıdır. Devoniyen (y. 395-345 milyon yıl önce) ile Kretase (Tebeşir) (y. 136-65 milyon yıl önce) arası dönemden kalma deniz kayaçlarında sık sık fosillerine rastlanır. Kabuklu bir hayvan olan ammonitlerin çoğu avcıdır. Hayvanın değişik derinliklere uyum sağlaması için hidrostatik bir aygıt işlevi gören düz ya da halkalı kabuğu, aynı zamanda gövdeyi koruyup desteklemeye yarar. Ammonitleri notiluslardan ayıran en belirgin özellik, kabuğun içini bölmelere ayıran duvarların kabukla bitiştiği yerlerdeki oldukça girintili çıkıntılı ve karmaşık birleşme çizgileridir (suturalar). Ammonitler, sığ deniz sularındaki yaygın coğrafi dağılımları, geçirdikleri hızlı evrim ve kolayca tanınan özellikleri nedeniyle önemli kılavuz fosillerdir. Zaman içinde, her birinin birleşme çizgileri bir öncekinden daha karmaşık olan üç ammonit grubu birbirinin yerini almıştır. Birleşme çizgisinin biçimi oldukça basit olan ve gonyatit (*Goniatites*) adıyla bilinen ammonitler Paleozoyik (Birinci) Zamanda (y.

Fransa'nın güneyindeki Orta Jura Dönemi kayaçlarından bir ammonitin kesiti; Eichstätt Müzesi, Eichstätt, Almanya
Urs Sturzenegger-New York

570-225 milyon yıl önce) ortaya çıkmıştır. Seratit (*Ceratites*) denilen ve birleşme çizgileri çok kıvrımlı olan ammonitler, gonyatitlerin yerini almıştır ve özellikle Triyas Döneminde (y. 225-190 milyon yıl önce) çok yaygındır. Çoğu ammonit cinsinin soyu bu dönemin sonunda tükenmiş, ancak bazıları Kretase Dönemi boyunca yaşamını sürdürerek evrim geçirmiştir. Bu ammonitlerin ayırt edici özelliği, ammonit deseni adı verilen iç içe geçmiş karmaşık bir birleşme çizgisidir.

Ammonoğulları, Filistin'de yaşamış eski bir Sami halkı. Ammonoğullarının en önemli kenti Rabbath Ammon'du. İsrailoğulları ile belirli aralıklarla patlak veren sürekli bir çatışma içinde olan Ammonoğulları, uzun bir yarı-göçebe dönemin ardından, İÖ 13. yüzyılda Moab'ın kuzeyinde bir krallık kurdular. Tahkim edilmiş olan başkentleri, Davud peygamber tarafından güçlükle ele geçirildi. Hz. Süleyman'ın Ammonoğullarından haremine aldığı bir kadın, peygamberi kandırarak Ammon tanrısı Milkom'a tapmasını sağladı.

Ammonoğulları, Yehoyakim'in yönetimi sırasında (İÖ 6. yy) Kaldeliler, Suriyeliler ve öteki kabilelerle birleşerek Yahuda'ya saldırdılar. Babil Sürgünü'nün ardından Kudüs Tapınağı'nı onarmaya çalışan İsrailoğullarına da sürekli baskı uyguladılar. İÖ 2. yüzyılda, Yeuda Makabı Ammonoğullarını yenilgiye uğrattı.

Amnesty International *bak.* Uluslararası Af Örgütü

amnezi *bak.* bellek yitimi

amniyon, sürüngenler, kuşlar ve memelilerde embriyonu çevreleyerek içi sıvı dolu bir kese oluşturan zar. Aminyon kesesi ve içerdiği sıvı bazen su yastığı olarak da adlandırılır.

Gelişim sürecinde amniyon, embriyon duvarının yaptığı bir kıvrımdan oluşur. Embriyon evresi hücre katmanlarından ektodermle döşeli ve mezodermle örtülü olan amniyon, embriyonu askıya alarak darbelere karşı koruyan saydam ve akışkan bir sıvı içerir. Amniyon ayrıca embriyonu sıvı kaybına ve doku yapışmasına karşı korur.

amniyosentez, AMNİYOSANTEZ olarak da yazılır, rahimde dölütü kuşatan amniyon sıvısından örnek alma işlemi. Gebeliğin 15-16. haftalarında, bölgesel anestezi altında rahim boynundan içeri sokulan bir iğneyle bir miktar amniyon sıvısı çekilir. Dölütün derisinden ve mukoza zarlarından dökülerek bu sıvıya karışan hücreler incelenerek, dölütte kromozom bozukluğuna bağlı bir hastalık olup olmadığı araştırılır. Dölütün sağlığını ve doğumu tehdit eden bazı biyokimyasal bozuklukların tanısı da bu yolla konabilir. Özellikle 35 yaşından sonraki gebeliklerde sık görülen Down sendromunu araştırmak için amniyosenteze başvurulur. Bazı kalıtımsal kan hastalıklarında ve orak hücreli kansızlıkta da, doğumdan aylar önce tanı konulması açısından yararlıdır. Bu yöntemle ciddi bir kalıtımsal bozukluk saptandığında, istenirse gebeliği sona erdirme kararı alınabilir.

Amoco Corporation, 1889-1985 arasında STANDARD OIL COMPANY (INDIANA). ABD'de bir petrol şirketi. ABD'nin Minnesota'dan Oklahoma'ya ve Indiana'dan Colorado'ya kadar uzanan orta eyaletlerinde, petrol arıtım ve pazarlamasını yürütmek amacıyla, Standard Oil tarafından 1889'da kurulmuştur. ABD Yüksek Mahkemesi 1911'de, ülke çapında etkinlik gösteren Standart Oil tröstünün dağıtılmasına karar verince, Indiana şirketi bağımsız kalmıştır. Şirketin merkezi Chicago'dadır.

Standard Oil of Indiana, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kansas, Louisiana, Arkansas, Wyoming ve Oklahoma'da yeni petrol alanları elde etti. 1925'te Meksika ve Venezuela'daki, 1949'da da Kanada'daki petrol yataklarından hisseler satın aldı. 1954'te American Oil Company'nin (1910) bütün mal varlığını devraldı. 1962'de American International Oil Company (bugün Amoco International Oil Company) adlı bir yan şirket kurdu. Bu şirket, Süveyş Körfezi, Kuzey Denizi ve Trinidad'da petrol işletme hakları elde etti. Bununla birlikte şirketin ABD'deki işletmeleri, toplam mal varlığının yarıdan çoğunu oluşturur. Bugüne değin yaklaşık 40 ülkede etkinlik göstermiştir. Petrol dışında doğal gaz ve maden çıkarımıyla da uğraşmakta, ayrıca kimyasal madde üretimiyle de ilgilenmektedir. Perakende satış markası Amoco'dur.

amodiyakin, sıtma tedavisinde 1940'lardan bu yana kullanılan ve bireşim (sentez) yoluyla hazırlanan ilaç. Kinolinin hidroklorürlü türevi olan amodiyakin ağızdan verilir. Sıtmaya yol açan *Plasmodium vivax* ve *P. falciparum* asalaklarının gelişmesini, bu asalaklar konakçının alyuvarlarının içinde kan dolaşımında bulundukları sırada engeller. Mide bulantısı, kusma ve ishal gibi yan etkileri görülebilir.

Amon, AMMON olarak da yazılır, tanrıların kralı sayılan Mısır tanrısı. Amon'a, başlangıçta yalnızca Orta Mısır'daki Hmun kentinde tapılırdı. I. Amenemhet'in hükümdarlığı (İÖ 1991-62) sırasında Amon'a Teb kentinde tapılmaya başlandı ve firavunların koruyucusu sayıldı. Gene o dönemde Heliopolis'in Güneş Tanrısı Ra ile özdeşleştirilerek, Amon-Ra adıyla bütün ülkede tapılan bir tanrı oldu. Karısı Mut ve evlatlığı Hons ile birlikte, Teb üçlüsünün bir parçası sayılırdı. Amon-Ra tasvirleri insan, koç başlı insan ya da koç biçimindeydi.

Amon adı "saklanmış" anlamına geliyordu; görünmezliğini belirtmek için resmi yapılırken mavi renk kullanılırdı. Görünmezlik özelliği, Yeni Krallık (İÖ 1567-1085) döneminde Amon'un bilgeliği ve tarafsızlığı yönünde genel bir inanışa yol açarak, onu yoksulların ve ezilmişlerin tanrısı durumuna getirdi.

Amon'un etkisi Mısır'ın siyasal istikrarına yakından bağlı olan bazı değişiklikler gösterdi. Hyksosların egemenliği döneminde (İÖ 1674-1567) Teb prensleri ona sahip çıktılar. Prenslerin, Hyksosları yenilgiye uğratıp bir krallık kurmalarından sonra Amon'un saygınlığı arttı ve tapınakları zenginleşti. 18. sülalenin sonunda Firavun Ahenaton, Amon kültüne karşı çeşitli dinsel reformlar uygulama koyduysa da sıradan halkın Amon'a ve öteki tanrılara duyduğu inancı değiştiremedi. Tutanhamon, Ay ve Horemeb (İÖ y. 1361-20) dönemlerinde Amon, yeniden krallığın tanrısı ve firavunların koruyucusu olarak görülmeye başladı.

19. sülale döneminde (İÖ 1320-1200) ilahiyatçı Amon rahipleri, Amon'un, Ptah ve Ra ile birlikte bir tanrısal üçlü oluşturduğu, hatta Ptah ve Ra da aralarında olmak üzere bütün tanrıları kendisinde birleştiren tek bir tanrı olduğu inancını geliştirdi. Teb'deki Amon rahiplerinin yönetimindeki ruhban iktidarı döneminde (İÖ 1085-945) gücü Mısır'ın da sınırlarını aşan Amon, evrensel bir tanrı durumuna geldi.

Mısır'ın Libyalı bir sülalenin (22. sülale) yönetimine girmesi, Asurlar tarafından istilası (İÖ 671-663) ve Teb'in yağmalanması (İÖ 664/63), Amon'un Mısır'daki saygınlığını azaltmadı. Çünkü Amon inancı, Mısırlıları birleştiren bir güç olmuştu. Mısır'ı işgal ederek 25. sülale adıyla hüküm süren

Amon, bronz heykel, İÖ y. 750-550, Brooklyn Müzesi
Brooklyn Museum

(İÖ 712-671) ve Amon'a tapan Mısırlılarca kahramanlar gibi karşılanan Nübyeli Kuşiler de Amon'a tapıyorlardı. Bu dönemden sonra, Mısır'ın yabancılarca işgalinekarşı gelişen direniş, Teb kentinde doruk noktasına ulaştı ve Amon kültü vahalara, özellikle de Mısır'ın batı çölündeki Siva'ya kadar yayıldı. Burada Amon, Jüpiter ile eş tutuldu. Siva tapınağında fal baktırdıktan sonra firavun olarak kabul edilen Büyük İskender, Luksor'daki Amon Tapınağı'nı süsleyip güzelleştirdi. Ptolemaios sülalesinin ilk hükümdarları, Amon tapınaklarını koruyarak Mısırlıların tepkisini yatıştırdılarsa da, İÖ 217'de IV. Ptolemaios Philopator ile birlikte Yukarı Mısır'da ayaklanmalar başladı. IX. Ptolemaios Soter, bu ayaklanmalardan birini bastırdıktan sonra, İÖ 88-85'teki ayaklanma sırasında Amon kültüne karşı sert bir saldırıya girişerek Teb'i yağmaladı. Kentteki tapınaklar İÖ 27'de şiddetli bir deprem sırasında yerle bir oldu. Eski Yunan-Roma dünyasında Amon'un yerini zamanla İsis ve Osiris almaya başladı.

Amon Tapınakları, Mısır tanrısı Amon adına yapılan tapınaklar. *Ayrıca bak.* Karnak; Luksor.

Amontons, Guillaume (d. 31 Ağustos 1663, Paris - ö. 11 Ekim 1705, Paris, Fransa), özellikle sürtünme ve sıcaklık ölçümüyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Fransız fizikçi ve mucit.

Sürtünme yasalarını bulan kişi olarak genellikle Amontons gösterilir. Oysa, onun 1699'daki çalışmaları yalnızca statik sürtünmeyle (duran cisimlerin sürtünmesi) ilgilidir. Hareketli cisimlerin sürtünmesi ise ancak Isaac Newton'ın hareket yasalarını açıklığa kavuşturmasından sonra çözümlenebilmiştir.

Amontons, 1702'de hava basınçlı bir termometre geliştirdi, 1702-03'te de sıcaklık ölçümüne ilişkin iki önemli çalışma yayımladı. Ayrıca, kütlesi ve hacmi sabit tutulan havanın basıncındaki oransal değişmeye bağlı olarak sıcaklık değişimlerini ölçmeye dayanan bir yöntem geliştirdi. Bu yöntem

19. yüzyılda sıcaklıkta mutlak sıfır kavramının doğmasına yol açmıştır.

amonyak (NH_3), azot ve hidrojenden oluşan, renksiz, keskin kokulu gaz. Bu iki elementin en basit kararlı bileşiğidir ve sanayide kullanılan birçok önemli azot bileşiğinin üretiminde başlangıç maddesi olarak kullanılır. İlk kez 1774'te Joseph Priestley'in saf olarak elde ettiği bu gazın bileşimini de 1785'te Claude-Louis Berthollet belirlemiştir.

Amonyak, suda kolayca çözünerek amonyum hidroksit adıyla bilinen alkali çözeltiyi oluşturur. Ayrıca, suda çözündüğünde çok yüksek düzeyde kimyasal etkinlik kazanır ve başka kimyasal maddelerle kolayca tepkimeye girebilir. Sıkıştırılarak ya da yaklaşık -33°C'ye kadar soğutularak kolaylıkla sıvılaştırılabilir. Yeniden gaz haline dönerken, çevreden önemli miktarda ısı alır (1 gr amonyak 327 kalori ısı soğurur). Bu özelliğinden dolayı, soğutma ve havalandırma donanımlarında soğutucu olarak kullanılır.

Sanayide amonyak elde etmek için uygulanan başlıca yöntem, bileşiğin hidrojen ve azotla doğrudan bireşimini sağlayan Haber-Bosch yöntemidir(*). Ayrıca kok fırınlarında da yan ürün olarak amonyak elde edilir.

Amonyak en çok gübre olarak kullanılır; genellikle sıvılaştırılmış halde doğrudan toprağa verilebildiği gibi, amonyum nitrat, amonyum fosfat ve öbür tuzları da gene gübre olarak değerlendirilir. Dokuma sanayisinde naylon ve reyon gibi sentetik elyafların üretiminde, yün, pamuk ve ipeğin boyanmasında ve temizlenmesinde amonyaktan yararlanılır. Bakalit ve başka yapay reçinelerin üretiminde katalizör işlevi gören amonyak, arıtılan petrolün asit özelliğindeki yan ürünlerini nötrleştirmekte, lastik sanayisinde, işlenecek ham lateksin fabrikaya taşınması sırasında pıhtılaşmasını önlemekte de kullanılır. Soda üretiminde yaygın olarak uygulanan amonyak-soda (ya da Solvay) yönteminde, amonyağı nitrik asite dönüştüren Ostwald işleminde ve alaşım levhalarının yüzeylerini sertleştirmek için uygulanan nitrürleme gibi çeşitli metalurji işlemlerinde de amonyaktan yararlanılır. Amonyak kolaylıkla ayrışarak hidrojen verdiği için, hidrojen atomları elde etmenin en pratik yolu olarak kaynakçılıkta da kullanım alanı bulmuştur. Evlerde kullanılan bazı temizlik maddelerinin bileşiminde de amonyak vardır.

amonyak-soda yöntemi *bak.* Solvay yöntemi

amonyum hidroksit, amonyak gazının sudaki çözeltisi ve amonyağın ticari amaçla en çok kullanılan biçimi (yanlış bir adlandırmayla, ama yaygın bir biçimde bu çözelti amonyak olarak da anılır); keskin, kendine özgü bir kokusu olan, renksiz bir sıvıdır. Derişik amonyum hidroksit deriye değdiği zaman yanıklara neden olabileceği için evlerde temizlik amacıyla seyreltik amonyum hidroksit kullanılır.

Sudaki çözeltisi genellikle NH_4OH formülü ile gösterilirse de, gerçekte bol miktarda su ve amonyak (NH_3) ile az miktarda amonyum iyonu (NH_4^+) ve hidroksit iyonundan (OH^-) oluşan çözeltideki NH_4OH moleküllerinin sayısı çok azdır.

amonyum klorür (NH_4Cl), NIŞADIR olarak da bilinir, hidrojen klorür ile amonyağın tepkimesiyle oluşan tuz. En çok kuru pillerde elektrolit olarak kullanılan amonyum klorür, galvanizleme ve kalaylamada, ayrıca metal yüzeylerdeki oksit katmanını giderek lehim tutmasını kolaylaştırmak amacıyla lehimcilikte de yaygın olarak kullanılır. Piyasadaki birçok soğuk algınlığı ve öksürük ilacının bileşiminde de amonyum klorür bulunur.

Renksiz, kristalleşmiş bir madde olan amonyum klorür suda kolayca çözünerek hafif asit özelliğinde bir çözelti oluşturur. 340°C'de erimeden buharlaşarak, eşit hacimlerde amonyak ve hidrojen klorür verir. Amonyum klorür, sodyum karbonat üretiminde uygulanan Solvay yönteminde (amonyak-soda yöntemi) ortaya çıkan bir yan üründür. Amonyum sülfat ile sodyum klorür çözeltilerinin tepkimesinden de elde edilebilir.

amonyum nitrat (NH_4NO_3), genellikle gübre ve patlayıcı madde yapımında kullanılan, amonyak ve nitrik asit tuzu. Piyasadaki amonyum nitrat, yaklaşık yüzde 33,5 oranında ve tümü bitkiler tarafından kullanılabilecek nitelikte azot içerir. Yapay gübre yapımında en çok kullanılan azotlu bileşiktir. Toz alüminyum ile amonyum nitrat karışımı olan amonallerin yükseltgen maddesini oluşturan bu bileşik, başka patlayıcıların patlama hızını azaltmak amacıyla da kullanılır. Örneğin amonyaklı dinamitler olarak bilinen patlayıcılarda, nitrogliserinin (gliserintrinitrat) patlama hızı amonyum nitratla denetim altına alınır.

Amonyum nitrat renksiz ve kristalleşmiş bir maddedir; 169,6°C'de erir, sudaki çözünürlüğü de yüksektir. Sulu çözeltisi ısıtıldığında ayrışarak diazot monoksit gazını (güldürücü gaz) verir. Katı amonyum nitrat kapalı bir hacimde ısıtıldığında patlayarak bileşenlerine ayrıldığından, bu maddenin taşınmasını ve depolanmasını kurallara bağlayan yönetmelikler çıkarılmıştır.

amora (İbranicede ve Arami dillerinde "yorumcu, hatip, nakleden"), eskiden Filistin (Taberiye, Seforis, Caesarea) ya da Babil'deki (Nehardea, Sura, Pumbedita) akademilerinden birine bağlı olan Yahudi bilginlere verilen ad. *Amora*'lar, Yahudilerin sözlü şeriatını derleyen Mişna'nın toplu yorumu ve açıklaması niteliğindeki Gemara'yı yazdılar. Ayrıca Tosefta adı verilen açıklayıcı notları kaleme aldılar. Bu nedenle *amora*'lar, Mişna'yı hazırlayan daha önceki Yahudi bilginlerin (*tannaim*) ardılları, Mişna ve Gemara'dan oluşan Talmud'un da yaratıcıları oldular. Yazılarında İbraniceyle karışık olarak çeşitli Arami lehçelerini kullanan *amora*'lar İS y. 200'de, biri Kudüs'te öbürü Babil'de olmak üzere iki ayrı grup halinde, Gemara üzerinde çalışmaya başladılar. Babilli *amora*'lar çalışmalarını Kudüslü *amora*'lardan yüz yıl kadar sonra İS y. 500'de tamamladılar. Bu nedenle *Talmud Bavli* (Babil Talmudu), *Talmud Yeruşalmi*'den (Kudüs Talmudu) daha kapsamlı ve yetkindir. *Amora*'lara Kudüs'te haham (*rabbi*), Babil'de ise *rav* ya da *mar* adı verilirdi.

Amorgós Adası, Yunanca NISOS AMORGÓS. Ege Denizinde, Kyklad grubuna giren Yunan adalarından biri. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanır. Büyük bölümü dağlık ve ensiz bir adadır. 121 km²'lik bir alanı kaplar. İlk Tunç Çağında (İÖ y. 3500 - 2000) zenginlikleriyle ünlü olan adada Eski Yunan uygarlığı döneminde Arkesine, Minoa ve Aigiale kentleri vardı. Yörede yetişen pamuk ve ketenden, *amorgina* denen zarif, saydam bir kumaş dokunurdu. Ada Romalılar tarafından bir sürgün yeri olarak kullanıldı.

Bugün adanın demirlemeye elverişli tek yeri olan Katâpola düzlüğünde geçimini tarımdan sağlayan ve giderek küçülen bir nüfus yaşar. Adanın en önemli köyü güney kıyısındaki Amorgós'dur (Chora). Kuzey kıyısında da Katâpola ve Aiyiali (Hagios Nikolaos) iskeleleri vardır. Aiyiali, eski Amorgós harabelerinin yakınında, bugünkü Amorgós köyünün 14 km uzağındadır. Nüfus (1981) 1.718.

Amoriler, Sami dillerine bağlı bir dil konuşan eski halk. İÖ y. 2000 - y. 1600 arasında Mezopotamya, Suriye ve Filistin tarihinde en etkili olan halk Amorilerdir. En eski çiviyazısı kaynaklarda (İÖ y. 2400 - y. 2000) bu halkın batıdan geldiği söylenir, ama çıkış yerleri, büyük bir olasılıkla Suriye değil, Arabistan'dır. Savaşçı ve göçebe bir halk olan Amorilerin, Ur'da 3. hanedanın (İÖ y. 2112 - y. 2004) çöküşüne yol açtıklarına inanılır.

İÖ 2. binyılda Akad dilinde geçen Amurru terimi, yalnızca bir etnik topluluğu değil, aynı zamanda bir dili ve Suriye ile Filistin'i kapsayan siyasal ve coğrafi bir bölgeyi belirtiyordu. İÖ 2. binyılın başlarında Arabistan kökenli büyük kabile federasyonlarının büyük göçleri, asıl Babil'in Orta Fırat Havzasının ve Suriye - Filistin'in işgaliyle sonuçlandı. Bu kabileler, küçük krallıklar kurarak Sümer - Akad kültürünü hızla benimsediler. Daha eski kaynaklarda sözü geçen Amoriler ile bu kabileler arasında bir ilinti olabilir. Ama bazı bilim adamları bu kabileleri Doğu Kenanlılar ya da Kenanlılar diye adlandırmayı yeğlemektedirler.

Hammurabi gibi Babil ülkesinin yerel krallarının hemen hepsi Amori kökenliydi. Amorilerin başkentlerinden biri Mari idi (bugün Suriye'de Tel el-Hariri). Haleb (Halep) ise daha batıdaki siyasal merkezdi. Bu bölgeye ve Filistin'e yeni gelenler Hurriler ile tümüyle karışmış durumdaydı. O sırada Amurru denen bu bölge, merkezi Hazor olmak üzere Filistin'in kuzeyini ve Suriye çölünü kapsıyordu.

Amorilerin dili olan Amurru, eski Sami dillerinin en eskilerinden biridir. Hami-Sami dil ailesinin bir kolu olan Sami dillerinin Kuzey Orta öbeği içinde yer alır. Bugün Suriye'nin kuzeyini oluşturan bölgede eskiden konuşulan Amurru konusundaki bilgiler, hemen hemen yalnızca sözcük dizinleri ve adlardan edinilmiştir. Özellikleri bilinmemekle birlikte, o dönemdeki özel adların kronolojisinden yola çıkarak Amurru'nun tarihi İÖ 3. binyılın son yüzyılından başlatılır.

Amurru, "karanlık çağ" diye nitelendirilen İÖ y. 1600 - y. 1100 arasında Babil ülkesi ve Orta Fırat'tan silinirken, Suriye ve Filistin'de en yaygın dil oldu. İÖ y. 1100'den sonraki Asur yazıtlarında Amurru terimi, Suriye'nin bir bölümü ile Fenike ve Filistin'in bütünü için kullanılıyordu. Ama artık o dönemde belirli bir krallığı, dili ya da halkı adlandıran bir sözcük olma niteliğini kaybetmişti.

Amoroso Lima, Alceu, takma adı TRISTÃO DE ATAÍDE (d. 11 Aralık 1893, Rio de Janeiro), deneme yazarı, felsefeci ve edebiyat eleştirmeni. Brezilya'daki Yeni-Katolik aydın hareketinin önde gelenlerindendir. 1920'lerde gelişen *modernismo* kültür hareketini de desteklemiştir.

Çok yönlü bir meslek yaşamı olan Amoroso Lima sosyoloji, hukuk ve edebiyat profesörlüğü, üniversite rektörlüğü, *Jornal do Brasil* ile başka birçok süreli yayında edebiyat eleştirmenliği ve Pan Amerikan Birliği'nin Washington'daki Kültür Bölümü'nde yöneticilik (1951-53) gibi görevlerde bulundu. 1944'te Agir Yayınevi'ni kur-

du. Washington'daki Katolik Üniversitesi'nden fahri doktorluk unvanı aldı, 1935'te de Brezilya Edebiyat Akademisi'ne seçildi. 1957'de, Latin Amerika Hıristiyan Demokrat Hareketi'nin kurucuları arasına girdi.

Yayınları arasında, *Contra-revolução espiritual* (1932; Manevi Karşıdevrim), *Problema da burguesia* (1932; Burjuvazi Sorunu), *Mitos de nosso tempo* (1943; Zamanımızın Mitosları), Hıristiyan hümanizminin bir yorumu olan *Humanismo pedagógico* (1944; Pedagojik Hümanizm) ve *Revolução, reação ou reforma* (1964; Devrim, Gericilik ya da Reform) sayılabilir.

amortisman, sabit değer maliyetinin, sabit değerin yararlı ömrüne sistematik bir biçimde dağılması. Amortisman, kullanılma, eskime ve dış etkilerle bozulma sonucunda doğan değer kayıplarını, ayrıca aynı amaç için kullanılabilecek daha etkili mal türlerinin ortaya çıkmasından kaynaklanan yarar kaybını kapsar.

Çeşitli amortisman hesaplama yöntemleri vardır. Doğrusal amortisman yöntemi ile azalan bakiyeler yöntemi en çok uygulananlardır. Doğrusal amortisman yönteminde, amortisman zamanın bir işlevi olarak kabul edilir ve sabit değerin maliyet bedeli, sabit değerin kullanılabileceği süre içinde periyodik olarak eşit miktarda azaltılarak yok edilir. Azalan bakiyeler yönteminde amortisman, sabit değerin periyodik olarak azalan muhasebe (defter) değerine sabit bir oran uygulamasıyla hesaplanır. Bu yöntem, sabit değerlerin kullanılma dönemlerinin ilk yıllarında daha çok, son yıllarında ise daha az amortisman ayrılması temeline dayanır. Üretim miktarına, çalışma saatlerine, satış miktarına, alınan siparişler tutarına göre amortisman ayrılmasını öngören yöntemler de geliştirilmiştir.

Türkiye'deki vergi hukuku mevzuatına göre amortismana bağlı ekonomik değerlere uygulanacak amortisman oranları, ilgili kuruluşların da görüşleri alınarak Maliye Bakanlığı'nca saptanır. Maliye Bakanlığı amortisman oranlarını saptarken, bu değerlerin (deneyime dayanan) ortalama ömürlerini de göz önünde bulundurur. Belli iş kolları için farklı amortisman oranları saptanır. İşletmeler, Vergi Usul Kanunu'na göre belirlenen oranları aşmamak koşuluyla, amortismanları diledikleri oranlar üzerinden hesaplayabilirler. Ama bir kez uygulamaya başladıkları oranları, izleyen yıllarda değiştiremezler. Olağanüstü amortisman oranları da ilgililerin isteği üzerine Maliye Bakanlığı tarafından "Fevkalade Ekonomik ve Teknik Amortisman Nisbetleri" adı ile saptanmaktadır. İşletmelerin böyle bir istekte bulunabilmesi için amortismana bağlı sabit değerlerin, ancak doğal afetler, yeni icatlar ve zorunlu çalışma sonucunda işlevlerini kısmen ya da bütünüyle kaybetmesi gereklidir.

amortisman sandığı *bak.* itfa fonu

amortisör, yaylı taşıt araçlarında sarsıntıyı azaltmaya yarayan düzenek. Örneğin otomobillerde, dingillerle şasi arasında bir yastık ya da tampon görevi yapan yaylar, yol yüzeyindeki engebelerden taşıtın gövdesine yansıyan sarsıntıları hafifletir. Bazen yol yüzeyinin koşulları ile taşıtın hızı birbirine eklenerek, araba gövdesinin zıplama biçiminde aşırı derecede sarsılmasına neden olduğunda, amortisörler bu titreşim hareketinin hızını ve genliğini azaltır. Bugünün amortisörleri, yayların hem sıkışmasına, hem gerilmesine karşı koyan hidrolik aygıtlardır. Doğrudan etkili ya da payanda tipi amortisörler, iki tespit mandalıyla aracın gövdesine ve dingiline bağlanır. Bu mandallardan biri yağ dolu bir silindire, öbürü de bu silindirin içinde hareket eden bir pistona tutturulur. Gövde ile dingilin birbirine göre yer değiştirmesi, pistonun silindir içindeki yağı sıkıştırmasına neden olur; sıkışan yağ küçük deliklerden sızar ya da yaylı bir supaptan geçer. Böylece, yayların büzülmesine ve gerilmesine karşı koyan bir kuvvet doğar ve şasideki titreşimleri azaltır.

Amos (ü. İÖ 8. yy), Eski Ahit'te kendi adıyla anılan bir kitabı bulunan ilk Yahudi peygamberi. Kuzeydeki İsrail Krallığı'nın yıkılışını, buna Asurların neden olacağını belirtmemekle birlikte, önceden haber verdiğine inanılır. İsrailoğullarına gazap ve yıkım haberi veren Eski Ahit peygamberlerinin ilkidir.

Yaşamına ilişkin pek az bilgi vardır. Bu bilgilerin de kaynağı, bölümleri ya da bütünü büyük olasılıkla başka kişilerce derlenmiş olan kendi kitabıdır. Kudüs'ün 19 km güneyinde bulunan ve şimdi yıkık olan Tekoa'da doğdu. Yahuda kralı Uzziya (İÖ y. 783-742) ve İsrail kralı II. Yeroboam (İÖ y. 786-746) döneminde yaşadı. Sade bir çoban mı, yoksa daha varlıklı biri mi olduğu bilinmemektedir. Peygamberlik dönemi çok kısa sürmüştür.

Çekirge istilası ya da yangın gibi doğal afetleri, halkına Tanrı'nın gönderdiği bir ceza olarak kabul ediyordu. Yahuda'dan ayrılarak daha zengin ve güçlü olan komşu İsrail krallığına gitti ve burada tebliğde bulunmaya başladı. İsrail krallığına ne zaman gittiği tam olarak bilinmemekle birlikte Amos Kitabı'na göre bu tarih, İÖ 750'de meydana geldiği sanılan depremden iki yıl öncedir.

Amos İsrail'de, putperest komşu ülkelerde ve Yahuda'da görülen yozlaşma ve toplumsal adaletsizliği şiddetle yerdi, Tanrı'nın insan üzerindeki mutlak hükümranlığını savundu. İsrail ve Yahuda'nın yakında yıkılacağını bildirdi. II. Yeroboam'ın özel koruması altındaki ünlü Beyt-el tapınağında tebliğde bulunduktan sonra, Yeroboam'ın kâhini Amatsya Amos'un ülkeyi terk etmesi için buyruk verdi. Daha sonra başına gelenler bilinmemektedir.

Amos'un kitabı, ancak bir şairde bulunabilecek yalın ama etkili bir düşgücü ve ritmik bir dille yazılmıştır. Çok özgün olan üslubu, gerçekten Amos'un yazdığı bölümleri, bir olasılıkla başkaları tarafından yazılmış bölümlerden ayırmaya olanak verir. Örneğin, kitabın, Davud peygamberin krallığının yeniden kurulacağını haber veren iyimserlik dolu sonuç bölümünün başka bir yazara ait olduğu hemen anlaşılır.

Amos, bir ilahiyatçı olarak, Tanrı'nın insan üzerindeki mutlak hükümranlığının zengin ve yoksul bütün insanlar için toplumsal adaleti zorunlu kıldığına inanıyordu. Tanrı'nın seçilmiş kulları bile bu buyruğa uymak durumundaydı; bunu çiğneyen herkes için ceza vardı. Dolayısıyla Amos, kavmin çıkarlarının üstüne çıkan bir ahlaki düzene inanıyordu.

Amos Kitabı, Eski Ahit'te yer alan bir kitap. Tekoa köyünden gelme Yahudalı bir peygamber olan Amos(*) kuzeydeki İsrail krallığında, II. Yeroboam'ın hükümdarlığı sırasında (İÖ y. 786-746) tebliğde bulundu. Kitabının 7:14. ayetinde Amos, "peygamber değildim, peygamber oğlu da değildim" der. Ama, Yehova'nın çağrısıyla İsrail halkına peygamberlik ettiğini bildirir.

Kitap, Amos'un deyişlerinden ve gördüğü düşlere dayalı açıklamalardan oluşur. Bu deyişleri doğrudan kendisinin kaleme alıp almadığı belli değildir. Sözleri, onu dinleyen bir yazıcı ya da daha sonra sözlü gelenek yoluyla bunları öğrenen bir yazar tarafından yazıya geçirilmiş olabilir. Deyişlerinin elde bulunan düzenlemesi, kitapta Amos dışında birinin de katkısı bulunduğunu göstermektedir.

Amos Kitabı, temelde bir yıkım habercisidir. İsrail'in komşularını da kayırmamakla birlikte, tehditleri daha çok doğrudan İsrail'e yöneliktir. İsrail'in Yehova'yı bırakıp, Kenanlı tanrılara taptığını öne sürer. Bu inancı, onu İsraillilerin düzenlediği şölen ve toplantılara karşı çıkmaya yöneltir. Yoksulları ezen, rahatına düşkün zenginler, adaleti saptıranlar ve yıkım gününün gelmesini isteyenler hakkında yargılarda bulunur. O gün, Yehova gücünü gösterecek, kötüleri cezalandıracak ve dürüst insanları yeniden yaratacaktır. Bu, Yehova'nın yolundan ayrılan İsrail için karanlık bir gün olacaktır.

Kitap, beklenmedik biçimde, İsrail'in yeniden kurulacağı vaadiyle sona erer (9:8-15). Bu satırlar, kitabın önceki bölümlerinde görülen tehdit edici havadan tamamen farklıdır. Bu nedenle, çoğu uzman bu bölümün sonradan eklendiği kanısındadır.

amosit, silikat mineralleri grubundan kümingtonitin bir çeşidi; doğal asbest kaynaklarından biridir. *Ayrıca bak.* kümingtonit.

Amoy *bak.* Xiamen

amper, fen ve mühendislik bilimlerinde kullanılan MKSA (metre-kilogram-saniye-amper) birimler sisteminde, elektrik akımı birimi. Amperin 1948'de yapılan modern tanımı, boşlukta birbirlerine paralel olarak, 1 m aralıkla yerleştirilen ve dairesel kesitlerinin büyüklüğü ihmal edilebilen sonsuz uzunlukta iki düz iletkene dayandırılmıştır. Bu iletkenler arasında, iletkenlerin metre uzunluğu başına $2x10^{-7}$ newtonluk bir kuvvet doğuran sabit akım bir amper olarak seçilmiştir. Adını 19. yüzyıl Fransız fizikçi André-Marie Ampère'den alan bu birim, saniyede bir coulombluk elektrik yükü akışına karşılık gelir. Bir voltluk bir potansiyel farkı, bir ohmluk bir dirençte, bir amperlik bir akım yaratır. *Ayrıca bak.* elektrik akımı.

Ampère, André-Marie (d. 20 Ocak 1775, Lyon - ö. 10 Haziran 1836, Marsilya, Fransa), zamanında elektrodinamik bilimi olarak adlandırılan ve bugün elektromagnetizma adıyla bilinen bilim dalını kuran Fransız fizikçi.

Bir harika çocuk olan Ampère, daha 12 yaşında zamanının bütün matematik bilgisini özümsemişti. 1801'de Bourg'da fizik ve kimya profesörü, 1809'da da Paris'te Politeknik Okul'da matematik profesörü oldu.

Ampère, sistematik bir deneyci değildi. Şimşek gibi çakan parlak esinlerden yola çıkar, sonuçlandırıncaya değin de bu esinin peşini bırakmazdı. 1820'de Danimarkalı fizikçi Hans Christian Ørsted'in, mıknatıslı bir iğnenin akımı taşıyan bir telin yakınında yön değiştirdiğini keşfettiğini, böylece de elektrik ile magnetizma arasında ilişki kurduğunu duydu. Bir hafta içinde, bu yeni olgunun kuramını her yönüyle açıklayacağı bir dizi raporun ilkini hazırladı. İki elektrik akımı arasındaki magnetik kuvveti matematiksel olarak betimleyen ve Ampère yasası olarak adlandırılan bir elektromagnetizma yasası formüle etti. Gerçekleştirdiği birçok deneyle de, elektromagnetizma konusunda o gün için bilinen olguları açıklamakla kalmayıp yenileri hakkında da ipuçları veren matematiksel bir kuramın gelişmesini sağladı. Elektrik ölçme tekniklerini geliş-

ren ilk kişi olan Ampère, serbestçe devinen bir iğnenin yardımıyla elektrik akımını ölçen bir aygıt yaptı. Bu aygıt daha sonraları

André-Marie Ampère, sanatçısı bilinmeyen bir yağlıboya çalışmadan ayrıntı
The Mansell Collection

geliştirilerek "galvanometre" adını aldı. Ampère'in başlıca basılı yapıtı *Mémoire sur la théorie mathématique des phénomènes électrodynamique, uniquement déduite de l'expérience*'dır (1827; Elektrodinamik Olayların, Yalnız Deney Yoluyla Varılmış Matematik Kuramı Üzerine İnceleme).

Ampère, Jean-Jacques (-Antoine) (d. 12 Ağustos 1800, Lyon - ö. 27 Mart 1864, Pau, Fransa), Fransız tarihçi ve filolog. Batı Avrupa dilleri ve mitolojisinin değişik kültürel kökenleri üzerine önemli çalışmalar başlatmıştır. Bilimsel yapıtlarının yanı sıra romantik üslupta şiirler de yazmıştır.

Seçkin bilim adamı André-Marie Ampere'in oğluydu. İlk gezisini 1826'da Almanya'ya yaptı. Orada, yapıtlarıyla Goethe üzerinde büyük etkide bulundu. İskandinav mitolojisine ilişkin çalışmaları, 1830'da Ampère'e Sorbonne'daki yabancı edebiyat tarihi kürsüsünü kazandırdı. Üç yıl sonra Collège de France'da profesör oldu ve burada, *Histoire littéraire de la France avant le douzième siècle* (1839-40, 3 cilt; 12. Yüzyıl Öncesi Fransız Edebiyat Tarihi) ve *Histoire de la formation de la langue française* (1841; Fransız Dilinin Oluşumunun Tarihi) adlı temel filolojik yapıtları için araştırmalar yaptı. Çevresel öğelerin tarihe etkileri üzerine geliştirdiği kuramlar, Fransız tarihçi ve eleştirmen Hippolyte Taine'in habercisiydi.

1848'de Académie Française üyeliğine seçildi. Yazar Prosper Mérimée'yle birlikte Yakındoğu'yu ve sonra da ABD ile Meksika'yı gezdi. Ampère'in en önemli tarih çalışması *L'Histoire romaine à Rome*'dur (1861-64, 4 cilt; Roma'da Roma Tarihi). Öteki çalışmaları arasında, *De l'histoire de la poésie* (1830; Şiir Tarihi Üzerine) ve *Promenade en Amérique: États-Unis, Cuba et Mexique* (1855; Amerika'da Gezinti: Birleşik Devletler, Küba ve Meksika) sayılabilir.

Ampère yasası, bir magnetik alan ile bu alanı doğuran elektrik akımı ya da değişken elektrik alanı arasındaki nicel bağıntıyı tanımlayan yasa. Elektrik ile magnetizma arasındaki temel bağıntılardan biri olan Ampère yasası, 1825'e değin yaptığı çalışmalarla elektromagnetizma kuramının temellerini atmış olan André-Marie Ampère'in anısına saygı için bu adla anılır. Magnetik alan ile bu alanı doğuran elektrik akımı arasındaki bağıntıyı belirten Biot-Savart yasasının(*) değişik bir anlatımı olan Ampère yasası genellikle, "magnetik alanın gelişigüzel seçilen bir yolun çevresindeki çizgi integrali, bu yolun çevrelediği net elektrik akımıyla orantılıdır" biçiminde ifade edilir. James Clerk Maxwell hem yasanın bu matematiksel tanımını yapmış, hem de yasayı, elektrik akımı olmaksızın doğan magnetik alanları da kapsayacak biçimde genişletmiştir. Periyodik olarak yüklenip boşaldıkça levhaları arasındaki elektrik alanı değişen, ama elektrik yükü akışı olmayan bir sığaçta levhalar arasında oluşan magnetik alan, elektrik akımı olmaksızın doğan alanlara örnektir. Maxwell boşlukta bile, elektrik alanındaki değişikliklere eşlik eden, değişken bir magnetik alanın var olduğunu göstermiştir. Ampère yasasının bütünü bu olayların tümünü tanımlar.

ampermetre, AKIMÖLÇER olarak da bilinir, doğru ya da alternatif elektrik akımlarını ölçmekte kullanılan aygıt. Ampermetreler çok değişik büyüklüklerdeki akım değerlerini ölçebilir; çünkü büyük akım değerleri ölçüleceği zaman, aygıtın mekanizmasından akımın yalnızca küçük bir bölümü geçirilir, akımın büyük bölümünü ise aygıta paralel bağlanan bir şönt devresi taşır.

Ampermetrelerin, çalışma ilkeleri ve duyarlıkları birbirinden farklıdır. D'Arsonval mekanizmalı ampermetre, doğru akımı yüzde 0,1-2 arasında değişen bir duyarlıkta ölçer. Elektrodinamik ampermetrede, sabit bir bobin tarafından yaratılan alanda dönen hareketli bir bobin kullanılır. Hem doğru, hem alternatif akımların ölçümünde kullanılan bu ampermetrenin duyarlığı yüzde 0,1 ile yüzde 0,25 arasında değişir. Özellikle alternatif akımları ölçmekte kullanılan ısıl ampermetrede, ölçülen akım tarafından ısıtılan bir ısılçiftte (termoelektrik çiftte) doğan küçük bir gerilim, bir milivoltmetreyle ölçülür. Bu aygıtın duyarlığı, yüzde 0,5 ile yüzde 3 arasındadır. Hareketli parçası bulunmayan sayısal ampermetrelerde, ölçülen analog akımı sayısal eşdeğerine çevirmek amacıyla çifte eğimli integratör türünden bir devre kullanılır. Sayısal ampermetrelerin çoğunun duyarlığı yüzde 0,1'in üstündedir.

amphiktyonia (Yunanca *amphiktyones:* "çevrede oturanlar"), Eski Yunan'da, dinsel bir merkez çevresinde toplanan komşu devletlerin kurduğu birliğe verilen ad.

En önemlileri, Delphoi Amphiktyonia'ydı (Delphoi Birliği). Thermopylai yöresindeki 12 kabile tarafından kurulan birliğin merkezi, önceleri Demeter, sonra da Delphoi'deki Apollon Tapınağı'ydı. Üye devletler, yılda iki kez toplanan konseye (*pylaia*) iki tür temsilci gönderirlerdi: *pylagorai* ve *hieromnemones*. Konsey toplantılarında, tapınakların ve mal varlıklarının yönetimi düzenlenir, hazine denetlenir ve Pytho yarışmaları yönetilirdi. Birlik İÖ 4. yüzyılda Delphoi(*) Tapınağı'nı yeniden yaptırdı. Birliğin dinsel temeller üzerinde kurulmuş olmasına karşın, üye devletlerin birbirinin kentlerini tahrip etmesini ve su yollarını kapatmasını yasaklayan üyelik yemini ile siyasal bir etkinliği de vardı. *Hieromnemone*'ler, bu kuralları çiğneyenleri cezalandırabildikleri gibi, onlara karşı kutsal savaş açma yetkisine de sahiptiler. Öbür önemli amphiktyonialar arasında Delos ve Arkaik dönemde(*) Saron Körfezi kıyısındaki devletlerin oluşturduğu Kalaureia sayılabilir.

Amphion ile Zethos, Yunan mitolojisinde, Zeus'un Antiope'den(*) olma ikiz oğulları. İki kardeş daha çocukken Kithairon Dağında ölüme terkedilir. Ama bir çoban onları bularak büyütür. Amphion, büyük bir şarkıcı ve müzisyen, Zethos ise avcı ve çoban olur. Annelerine kavuşunca, Thebai kentini kurarlar ve tahkim ederler. Büyük taş bloklar, Amphion'un çaldığı lirin sesiyle kendiliğinden duvar haline gelir. Amphion daha sonra Niobe(*) ile evlenir. Karısıyla çocuklarını yitirince kendini öldürür.

Amphipoda, *Crustacea* (kabuklular) sınıfından yaklaşık 4.600 türü içeren omurgasızlar takımı; tropikal adalardaki deniz, göl, ırmak, kumsal, mağara ve nemli ortamlarda yaşarlar. Denizlerde, 9.000 m'nin altındaki derinliklerde yaşayan *Amphipoda* örneklerine rastlanmıştır. Deniz kıyısındaki kumların arasında yaşayan türlerine kumpiresi(*) denir. Bütün denizlerin kayalık kıyı bölgelerinde, çoğu zaman sayıları metre karede 10 bini aşacak kadar bol bulunan bu hayvanlar karidese çok benzer. Balıklar, omurgasızlar, penguenler, kıyı kuşları ve küçük deniz memelilerinin en önemli besin kaynaklarından olan *Amphipoda* türleri de hayvan leşlerini yiyerek doğal dengenin korunmasına yardımcı olurlar.

Gövde uzunlukları 1-140 mm arasında değişirse de, orta enlem kuşaklarında yaşayan türlerin uzunluğu genellikle 4-10 mm kadardır. *Amphipoda* türlerinden birçoğu kırmızı, pembe, sarı, yeşil ya da mavi gibi

Amphipoda takımından *Gammarus locusta*
William H. Amos-Helen Wohlberg, Inc

parlak ve canlı renklerdedir. Gövdelerinin genellikle yanlardan hafifçe basık olması, yosunlar arasından hızla kayarak ilerlemelerini kolaylaştırır. Büyük bir bölümü, karınlarındaki üç çift uzantının da yardımıyla çok iyi yüzer; bir bölümü de (örneğin kumpiresi) çok iyi sıçrar.

Antenleri uzun ve tüylü, baş ve kuyruk bölümleri, karideste de olduğu gibi genellikle aşağıya doğru kıvrıktır. Gözler hareketsizdir. Parçalayıcı ve emici ağız parçaları olan bazı türler, mercan, hidra, denizanası, deniz şakayığı, sünger gibi genellikle yer değiştirmeyen daha büyük omurgasızların üstüne tutunarak yerleşik yaşam sürerler. Bir deniz familyası olan *Cheluridae*'nin üyeleri tahtaları kemirir ve kendileri gibi bir tahta kemiricisi olan eşayaklılardan *Limnoria* ile zorunlu bir ortak yaşam sürdürür. *Gammaridea* alttakımını oluşturan türlerin çoğu leş yiyici ve otçul, yalnızca birkaçı yırtıcıdır; bu alttakımdaki hayvanlar genellikle deniz diplerindeki yumuşak çamurların arasına gömülürler. *Amphipoda* türlerinin solungaçları, gövdeye bağlanan bacak parçalarının yayvan uzantularıyla büyük ölçüde korunmuştur.

Ayrı eşeyli olan bu grup üyelerinin erkeklerinde ikinci göğüs bölümünde bulunan çengelli ayaklar daha büyükçedir ve çiftleşme sırasında dişiyi kavramaya yarar. Erkek büyük olasılıkla spermalar ya da spermataforlar (sperm kapsülleri) boşaltarak dişinin yumurtalarını dışarda döller. Dişinin her döllenmede bıraktığı yumurta sayısı 1-250 arası ya da daha fazla olabilir. Solungaçları örten bacak uzantıları, dişinin gövdesinin dışında ve

solungaçların hemen yakınında bir küme halinde taşıdığı döllenmiş yumurtalar için de koruyucu görevini üstlenir. *Gammaridea* alttakımının üyeleri, büyük olasılıkla, pleopod denilen gövde uzantılarını çırparak suyu harekete geçirir ve yumurta kümelerini temizleyip havalandırırlar. Yumurtalar 2-59 gün içinde çatlar ve yavrular 2-35 gün kadar kuluçka kesesinde korunur. Bir ile dört aylık bir süre içinde altı ile dokuz kez kabuk değiştirdikten sonra cinsel olgunluğa erişen *Amphipoda* üyelerinin soğuk sularda yaşayan bazı türleri en az bir yıl, belki daha da uzun yaşar.

Soğuk sularda bulunan *Amphipoda* türleri, sıcak sulardakinden çok daha zengindir; örneğin yalnız Sibirya'daki Baykal Gölü'nde 290'dan fazla tür yaşar ve yeryüzüne dağılmış olan türlerin olağanüstü çeşitliliği sınıflandırmada büyük bir karmaşa yaratır. *Amphipoda* takımında fosilleşme zayıftır; bugüne değin yalnızca altı cinsin fosillerine rastlanmıştır. Bu fosillerin en eski tarihlisi, Üst Eosen Bölümden (yaklaşık 43-38 milyon yıl önce) kalma Baltık kehribarlarında bulunan *Paleogammarus*'tur ve çok daha yakın zamanlarda yaşamış *Crangonyx* cinsine çok benzer.

Amphipolis, Makedonya'da Eski Yunan kenti. Strymon Irmağı kıyısında, Ege Denizinden 4,8 km içerdeydi. Yunanistan'ın kuzeyinden Çanakkale Boğazına uzanan ve kerestesi, altını ve gümüşüyle ünlü Trakya'daki Pangaium Dağına batıdan ulaşmaya olanak veren yola ve Strymon Irmağı üzerindeki köprüye egemen konumu dolayısıyla stratejik önemi olan bir ulaşım merkeziydi. Ennea Hodoi (Dokuz Yol) adıyla Traklar tarafından kurulan kent, İÖ 436'da Atina'nın egemenliği altına girdi. Spartalı Brasidas İÖ 424'te Atinalı Kleon'u yenerek kenti ele geçirdi. İÖ 422'de Atinalılar kenti almak için başarısızlıkla sonuçlanan bir girişimde bulundular. Kent, Nikias Antlaşması'yla (İÖ 421) resmen Atina'nın egemenliğine girdiyse de, Atinalıların kentte denetimi yeniden ele geçirme yolundaki bütün çabalarına (İÖ 416 ve İÖ 368-365) karşın bağımsızlığını korudu. İÖ 357'de Makedonya kralı II. Philippos kenti ele geçirdi. İÖ 168'de Roma'nın alınmasına değin Makedonya krallığına bağlı kaldı. Romalılar, Amphipolis'e serbest kent statüsü vererek Makedonya'daki Roma yönetiminin merkezi yaptılar. Eski kent surlarının izleri ve Roma sukemeri, bugünkü Amfipolis kentinin sınırları içindedir.

Amphitherium, Orta Jura Dönemi çökellerinde fosillerine rastlanan ilk memelilerin soyu tükenmiş cinsi (Jura Dönemi 190-136 milyon yıl önce). *Amphitherium*, pantoter (Yunanca *panto:* "bütün, hepsi" ve *theria* "hayvan") adıyla anılan ilk memelilerin en eski temsilcisidir; sonraki zamanlarda ortaya çıkan bütün yüksek yapılı memelilerin pantoterlerin soyundan geldiğine inanılır. Avrupa'da bulunan bir altçene fosiliyle tanınan *Amphitherium*'un belirgin özelliği, dişlerinin çok fazla sayıda ve çok değişik yapıda olmasıdır.

Amphitrite, Yunan mitolojisinde deniz tanrıçası. Tanrı Poseidon'un karısı olan Amphitrite, Doris ile Nereus'un Nereidler denen 50 (ya da 100) kızından biridir. Annesi Doris ise Okeanos'un kızıdır. Poseidon, Nereidlerin Naksos Adasında yaptıkları bir dans gösterisi sırasında Amphitrite'yi kendisine eş seçer. Onun bu önerisini reddeden Amphitrite, Atlas'a kaçar. Poseidon, bir yunus balığı göndererek onu buldurur ve geri getirtir. Amphitrite, Poseidon'un karısı olmayı kabul eder. Poseidon onu getiren yunus balığını bir takımyıldıza dönüştürerek ödüllendirir. Amphitrite, sanat

Tritonların çektiği iki tekerlekli bir arabada Amphitrite ve Poseidon, Neptün Tapınağı sunak frizinden ayrıntı, Roma, İÖ 40
Giraudon-Art Resource/EB Inc

yapıtlarında Poseidon'un yanında tahta oturmuş olarak ya da gene onunla birlikte, denizatları ve benzeri efsanevi deniz yaratıklarının çektiği iki tekerlekli bir araba üstünde betimlenir.

Amphitryon, Yunan mitolojisinde, Alkaios'un oğlu ve Tiryns'in kralı. Bir kaza sonucu amcası Miken kralı Elektyron'u öldüren Amphitryon, amca kızı Alkmene ile Thebai'ye kaçar. Burada, dayısı Thebai kralı Kreon tarafından suçundan arındırılır. Alkmene, Taphoslulara karşı savaşırken biri dışında hepsi de ölen erkek kardeşlerinin öcünü alıncaya değin Amphitryon'la evlenmeye razı olmaz. Kreon, bir türlü ele geçirilemeyen dişi tilkiden kendisini kurtarması koşuluyla Amphitryon'a yardım etmeyi önerir. Amphitryon, Kefalos'un av köpeği Laelaps'i ödünç alır. Ama Zeus hem Laelaps'i, hem de tilkiyi taşa çevirir. Daha sonra Amphitryon, Alkmene'nin öcünü almak üzere Taphos'a doğru yola çıkar. Ama Taphos'u ele geçirebilmek için, önce kralını öldürmek gerekir. Kralın kızı Komastho, Amphitryon'a âşık olup babasının altın saçını kestikten sonra Taphos düşer.

Bu mitosun en ünlü bölümü, Amphitryon'un karısına ilişkindir. Alkmene, Amphitryon savaşa gittiğinde, onun kılığına girerek kendisini ziyarete gelen Zeus'tan gebe kalır. Ardından gerçek kocası geri döner ve Alkmene bu kez de ondan gebe kalarak ikiz erkek çocuk doğurur. Bu ikizlerden İphikles Amphitryon'un, Herakles ise Zeus'un oğludur.

Bu öykü ilkçağda çeşitli tiyatro yazarları tarafından işlenmiştir. Bunlardan Plautus'un *Amphitruo* adlı komedyası günümüze ulaşmıştır.

Amphiuma, *Urodela* takımının *Amphiumidae* familyasından, Kuzey Amerika'da yaşayan üç çörel (semender) türünü içeren amfibyum cinsi. Bu kuyruklu amfibyumlar uzun, ince gövdeleri ve dikkati çekmeyecek kadar küçük bacaklarıyla çoğu kez yılanbalığı ya da yılan sanılır. Gri ya da kahverengi olan gövdelerinin alt bölümü daha soluktur. Genellikle bataklıklarda ve lağım çukurlarında yaşarlar.

Amphiuma cinsinin üç parmaklı ve tek parmaklı türleri de olmakla birlikte, Kuzey Amerika'da geniş bir alana dağılmış olan en yaygın türü, her ayağında iki parmağı bulunan, 60-75 cm uzunluğundaki *Amphiuma means*'tır. Güçlü çeneleri ve keskin dişleri olan bu hayvanlar, öbür çörellerden farklı olarak çok kötü ısırırlar. Başlıca besinleri istakoz, istiridye, salyangoz ve öbür küçük hayvanlardır. Yumurtalar dişinin içinde döllenir ve dişi her döllenmede 40-150 arası yumurta bırakır.

ampir, yeni-klasik akımın I. Napoléon'un imparatorluğu (1804-14) sırasında Fransa'da gelişen ve mimarlık, mobilya, giyim, takı gibi alanları kapsayan evresi. Napoléon'un, Roma İmparatorluğu'nun görkeminden esinlenen bir üslup yaratılması isteğinden güç alarak gelişmiştir.

Paris'te Pierre-Alexandre Vignon'un Madeleine Kilisesi, Jean Chalgrin'in Zafer Takı (Arc de Triomphe de l'Étoile) ve Charles Percier ile Pierre Fontaine'in Zafer Takı (Arc de Triomphe du Carrousel) ve Vendôme Sütunu gibi yapı ve anıtları, Jacques-Louis David'in "Taç Giyme Töreni" (1805-07, Louvre Müzesi, Paris) adlı tablosu, Baron Antoine Gros'nun savaş sahnelerini konu alan tabloları; Antonio Canova'nın Napoléon ve ailesini betimleyen heykelleri ampir üslubunun örnekleridir. Ampir üslubu giyimde de klasik dönemlerden esinlendi. Devrim öncesi Fransa'nın zengin ve zarif giyim üslubu bilinçli biçimde örnek alındı; hafif, dalgalanan kumaşlardan yapılmış uzun giysiler kadınların dişiliğini vurguluyordu. Genellikle yerleri süpüren uzun etekli arkaları olan bu giysiler, her zaman çok dekolte olur, göğüslerin hemen altından kuşakla sıkılırdı. Ama Paris kışlarının soğuğu atkı, şal, pelerin, ceket, palto gibi çok çeşitli dış giyim eşyasının da üretilmesini gerektirdi. Ampir döneminin erkek modası ise, İngiliz kesimine çok benzer biçimde yelek içine yüksek yakalı, kravatlı gömlekle giyilen jaketataydan oluşuyordu.

Napoléon'un özel dairelerinin mobilyalarını tasarlayan iki mimar, Charles Percier ile Pierre Fontaine, dekorasyon çalışmaları ve mobilya tasarımları ile ampir üslubunun yaratılmasına büyük katkıda bulundular. Görüşlerini *Recueil de décorations intérieures* (1801 ve 1812; İç Dekorasyon Koleksiyonu) adlı kitapta topladılar. Ampir döneminde arkeolojiye karşı uyanan büyük merak, klasik mobilya ve aksesuvar türlerinin doğrudan kopya edilmesine yol açtı. Napoléon'un Mısır seferleri, bunlara Mısır bezeme öğelerinin de eklenmesine neden oldu. Yaldızlı pirinç tepelikleri olan maun kaplama mobilyalar, Eski Roma, Yunan ve Mısır'daki iskemle ve masaların biçimini aldı.

Klasik örneklerin bulunmadığı alanlarda tasarımlar, genellikle simgesel biçimde Napoléon'un imparatorluk dönemini anıştıran tarihsel bezeme örgeleri ile renklendirildi. Örneğin kanatlı zafer simgeleri, defne çelenkleri, arılar, tahıl demetleri, bereket simgesi boynuzlar, fetih simgesi sfenks ve baltalar kullanıldı.

Ampir üslubu, Fransa'da ve özellikle Paris'te ortaya çıktıysa da, kısa sürede bütün Avrupa'yı yayıldı. Her ülke bu üslubu kendi ulusal beğenisi doğrultusunda yorumladı.

ampiriokritisizm, Avenarius'un adını koyduğu ve geliştirdiği aşırı duyumcu felsefe görüşü. *Ayrıca bak.* Avenarius, Richard.

ampisilin, birçok bakteri enfeksiyonunun tedavisinde kullanılan, yarı sentetik penisilin türevi. Özellikle *Escherichia coli*, *Proteus mirabilis*, *H. influenzae*, *Salmonella typhi* ile pnömokok ve meningokoklardan ileri gelen enfeksiyonlarda etkilidir. Penisilinaz enzimiyle parçalandığından, bu enzimi üreten ve penisilin-G'ye direnen *Staphylococcus* türlerine ve başka bakterilere karşı etkisizdir. Safrada yoğunluğu yüksek oldu-

ğundan safra yolları iltihaplarında da kullanılır. Kandaki ilaç düzeyinin daha yüksek ve etkili olabilmesi için genellikle kas içine enjekte ederek uygulanan ampisilin tedavisi, öbür penisilin türevlerinden daha sık olarak, deri döküntüleri biçiminde alerji tepkilerine neden olur.

ampiyem, enfeksiyon nedeniyle vücut boşluklarından herhangi birinde cerahat (irin) birikmesi. En çok akciğer tüberkülozu, zatülcenp ya da zatürreede, akciğerleri çevreleyen plevra zarının yaprakları arasında ampiyem oluşur. Tedavi için yüksek dozda antibiyotik kullanılır ve plevra boşluğundaki cerahatlı sıvı iğneyle çekilerek boşaltılır.

amplifikatör *bak.* yükselteç

ampul, azot gibi eylemsiz (tepkimeye girmeyen) bir gazla doldurulmuş camdan bir küre ile bu kürenin içine yerleştirilmiş, ısınınca akkor durumuna gelerek ışık yayan bir metal telden oluşan elektrikli akkor lamba. *Ayrıca bak.* akkor lamba.

ampul temizleyici *bak.* getter

ampütasyon, vücudun herhangi bir bölümünün, özellikle de kol ve bacakların tamamen ya da kısmen cerrahi yöntemlerle kesilip alınması. Kol ya da bacaklarının biri ya da her ikisi doğuştan eksik olan kişiler için de doğuştan gelme (konjenital) ampütasyon terimi kullanılır. Genellikle yaralanma, enfeksiyon, tümör, şeker hastalığı ya da bir organa yeterince kan gitmemesi gibi durumlarda ampütasyona başvurulur; bazen işlev görmeyen ya da aşırı derecede biçim bozukluğu olan kol ya da bacaklara da ampütasyon uygulandığı olur. Kan kaybı ve enfeksiyon görülen yaralılarda şeker hastalığına ya da damar tıkanıklığına bağlı, yayılma tehlikesi gösteren gangren olaylarında, kötü huylu (habis) kemik ya da yumuşak doku tümörleri olan kişilerde ampütasyon hayat kurtarıcı bir önlem olabilir.

Bugünün cerrahisi, ağır hasar görmüş organların ampütasyona başvurmadan tedavi edilmesini olanaklı kılmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında, özellikle kan ve plazma kullanarak ağır yaralanmaların tedavisinde kazanılan deneyimler, pek çok kişiyi kolsuz ya da bacaksız kalmaktan kurtarmıştır. Özellikle bacak ampütasyonlarından sonra takılan modern protezler de (yapay organlar) hastanın sorunlarını bir ölçüde azaltmaktadır. Kol ya da bacakları doğuştan eksik olan kişilerde cerrahi onarım pek gerekmediğinden daha çok yapay organlar kullanılır. Doğuştan gelme ampütasyonların nedeni bilinmemekle birlikte, bu eksikliğin kalıtımsal bir yapı bozukluğu olmadığı sanılmaktadır.

Amr bin As, AMR İBNÜ'L-AS olarak da bilinir (d. 573 - ö. 663, Mısır), Hz. Muhammed'in çağdaşı Arap komutan. Mısır fatihi olarak tanınır.

Kureyş kabilesinden olan Amr, Müslümanlarla Mekkeliler arasında yapılan Hudeybiye Barışı'ndan (628) sonra Müslüman oldu. Hz. Muhammed tarafından Umman'a gönderildi ve oradaki emirlere Müslümanlığı kabul ettirdi. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Filistin'in fethine, Ecnadeyn ve Yermuk (634) savaşlarına ve Şam'ın alınmasına katıldı. Mısır'ın yerli halkı ile Bizanslılar arasındaki uzlaşmazlığı fırsat bilerek 639'da Mısır üzerine yürüdü. 640'ta Pelusium ve Babil'i (bugün Eski Kahire olarak anılan yerde kurulmuş bir Bizans kenti) ele geçirdi. 642'de İskenderiye'yi İslam topraklarına katmayı başardı; Mısır valiliğini üstlendi. Ülkenin mali durumunu düzeltti ve Babil yakınlarında Fustat kentini kurdu. Topladığı vergileri merkeze göndermediği için Halife Osman tarafından valilik görevinden alındı.

Hz. Ali ile Muaviye arasındaki anlaşmazlıkta Muaviye'nin yanında yer alan Amr, Siffin Savaşı'nı (657) sona erdiren Hakem Olayı'nda(*) Ebu Musa Eşari'yi etkileyerek Muaviye'yi halife ilan etti. 658'de ikinci kez Mısır valisi oldu ve ölünceye değin bu görevde kaldı.

Amr bin As Camisi, Mısır'daki en eski İslam yapısı. Ülkeyi fetheden Arap ordularının komutanı Amr bin As tarafından 641'de, Arap ordugâhının kurulduğu yerde yaptırılmıştır. Ordugâhın daha sonra gelişmesiyle bugün Kahire'nin bir parçası olan Fustat kenti oluşmuştur.

Amr bin As Camisi, başlangıçta sıradan bir yapıydı. Birçok kez yıkılıp yeniden yapıldığı için ilk biçimini kestirmek olanaksızdır. Emevi halifesi Abdülaziz bin Mervan 698'de camiyi yıktırarak, büyük bir olasılıkla özgün boyutlarına uygun biçimde yeniden yaptırdı. 827'de Abbasiler boyutlarını iki katına çıkararak camiyi yeniden inşa ettiler. Fustat'ın Haçlılar tarafından yakılmasından sonra Selahaddin Eyyubi 1172'de camiyi onarttı. Napoléon'un ordusu Kahire'ye geldiğinde cami yıkılmaya terk edilmiş durumdaydı. 19. yüzyılda son kez yeniden yapılan Amr bin As Camisi'nde farklı dönemlere ait tasarım öğeleri ve bezemeler bulunmaktadır.

Amr bin Kulsûm (ö. 6. yy), Arap şair. Beni Taglib kabilesi reisinin oğlu olan Amr, anne tarafından da şair Mühelhil'in torunuydu. Annesinin uğradığı bir hakaret yüzünden Hire hükümdarı Amr bin Hind'i öldürdüğü (570) söylentisi çıkınca, kabilesiyle birlikte yurdundan ayrılarak uzun süre Arabistan'da dolaştı, savaşlara katıldı. Hire hükümdarı Münzir'e karşı yergiler yazdı.

Günümüze yaklaşık 250 beyiti kalan Amr, *Muallakatü's-Seba*(*) olarak bilinen şiir derlemesindeki kasidesiyle tanınır. Gerçekçi bir bakışla yazılan bu şiirde coşkulu bir anlatım, eşsiz tasvirler görülür. Kasidenin girişinde şaraba, sevgiliye övgüler düzüldükten sonra, şairin katıldığı savaşlar yiğitçe bir edayla anlatılır. Amr'ın, sonraki Arap şairleri üzerinde önemli etkisi olmuştur.

Amr bin Leys (ö. 902, Bağdat), Saffarilerin ikinci ve en önemli hükümdarı (879-900). Gençliğinde bakırcılık yaptığı için "Saffar" diye anılmıştır.

Saffari hanedanının kurucusu olan kardeşi Yakub bin Leys'e katılarak, Horasan'ı ele geçirmesine yardımcı oldu. Onun ölümünden sonra askerler tarafından emir ilan edildi. Abbasi halifesine biat edip Horasan, Fars, Isfahan, Sistan, Kirman ve Sind bölgelerinin yönetimini aldı. Horasan konusunda Tahirilerle çıkan anlaşmazlığı askeri güçle çözdü ve bölgeyi buyruğuna aldı (896). Bunun üzerine halifeyle arası bozuldu. 898'de Samanilere savaş açtı; iki yıl süren savaşlar sonunda Samani hükümdarı I. İsmail'e tutsak düştü. Sonradan Bağdat'a gönderilerek halifenin buyruğuyla idam edildi.

Zanaatçılıktan hükümdarlığa yükselen ve yiğitliğiyle Doğu edebiyatına konu olan Amr, hükümdarlığı sırasında güvenlik ve haberalma örgütlerine önem verdi. Ordu gücünü ve devlet hazinesini, egemenliğin ve hükümdarlığın iki temel dayanağı saydı. Sistan'da ve başkent yaptığı Nişabur'da hayır ve ibadet kurumları yaptırdı.

AMR Corp., uluslararası havayolu şirketi American Airlines, Inc.'ın bağlı olduğu holding.

1929'da kurulan The Aviation Corporation adlı holding 1930'da uçak işletmeciliğine başlayarak American Airways adını aldı. 1934'te de American Airlines, Inc. adıyla yeniden düzenlendi. 1930'da, uçakları Boston ve New York kentinden, Cleveland ve Kansas yoluyla San Diego ve Los Angeles'a kadar uzanan hatlarda çalışıyordu. 1982'ye gelindiğinde ise ABD'deki bazı eyaletlerle Kanada, Hawaii, Meksika ve Güney Amerika'daki birçok kente seferleri vardı. 1971'de Trans Caribbean Airways, Inc.'i birleşme yoluyla ele geçiren şirket, Antiller'deki çeşitli hava alanlarına da sefer düzenliyordu. AMR Corp. adlı holding 1982'de kuruldu. Yönetim merkezi Texas eyaletindeki Dallas'tadır.

American Airlines, 85 kadar şirketin değişik tarihlerde katılmasıyla giderek gelişti. Robertson Aircraft Corporation ve Colonial Air Transport, eski posta uçakları günlerinin iki çekirdek şirketi idi. Robertson, 1921'de Missouri'de genel uçuş servisi ve imalatçı olarak örgütlenmiş, ilk posta seferini 15 Nisan 1926'da Chicago ve St. Louis arasında yapmıştı. Bu uçuşun pilotu Charles A. Lindbergh idi. Colonial ise 1923'te kurulan The Bee Line adındaki charter servisinden doğdu. 18 Haziran 1926'dan başlayarak New York ve Boston arasında posta taşımacılığını sürdürdü.

1934'te çoğu ABD havayolu, Kongre'nin getirdiği yeni kurallar ve posta taşımacılığı sözleşmelerinin feshi sonucunda yeniden örgütlenmek zorunda kaldı. American Airlines da hatlarını tümüyle bütünleşmiş bir şebeke haline getirdi.

American Airlines'a bağlı bir şirket olan Sky Chefs 1942'de kurulmuştur. Çeşitli havayollarınca ikram servisleri için yemek sağlayan bu şirket ayrıca birçok havaalanında hazır yemek ve içki sunulan kafeteryalar ve hediyelik eşya dükkânları işletir. Bir başka yan şirket de 1963'te kurulan Americana Hotels'dir. Bu şirket ABD'de, Antiller'de, Meksika'da ve öbür ülkelerde oteller işletir ya da işletmesine katılır. Security '76, Inc., 1972'de kurulan başka bir bağlı şirkettir. Hava limanlarındaki öbür kuruluşlara kara nakliye ve bagaj taşımacılığı hizmetleri yanında bakım hizmeti de verir.

Amratien kültür, I. NAKADA KÜLTÜRÜ olarak da bilinir, merkezi Yukarı Mısır'da olan, sülaleler öncesi Mısır kültürü. Amratien kültürün özelliklerini en iyi yansıtan yerleşim, Qina ilinde (*muhafazah*) Abydos kenti yakınlarındaki el-Amirah'tır. İÖ v. 3600'den kalma birçok yerleşim yerinde yapılan kazılar, Amratien kültürün daha önceki Badarien kültürü(*) ile benzerlik gösteren tarımsal bir kültür olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ama Badarien kültürle karşılaştırıldığında Amratien kültürde daha ileri bir teknik ve gelişmiş bir ustalık görülür. Kerpiç yapılardan oluşan büyükçe kentler vardır. Genellikle beyaz boya kullanılarak kaba ve çizgisel insan ve hayvan figürleriyle bezenmiş, perdahlanmış koyu kırmızı çanak çömlekler ve üstü siyah, altı kırmızı kaplar bu kültürün en tipik örnekleridir. Firavunların giydiği kırmızı tacın bilinen en eski betimlemesine, Nakada'daki kazılarda bulunan bu döneme ait bir çömlek parçasının üstünde rastlanmıştır. Amratien kültüre ait başka önemli kalıntılar arasında ustaca yapılmış taş vazolar, disk biçimindeki topuz başları, makyajda kullanılan, arduvazdan yapılmış boya paletleri, fildişi oymalar ve çeşitli başka malzemeden çok sayıda heykelcik vardır.

Amravati, AMRAOTI olarak da yazılır, Hindistan'da il ve il merkezi kent. Ülkenin batısındaki Berar bölgesindeki Maharashtra eyaletine bağlıdır. "Amravati" adı, "ölümsüzler kenti" anlamına gelir. Pamuk yetiştirme alanları olan batıdaki Purna ile doğudaki Vardha havzaları arasındaki tepelerin geçit verdiği noktalara yakınlığı dolayısıyla önemli bir konumdadır. Gelişen bir sanayi merkezi olan kent Badnera'ya doğru genişlemektedir. Kentteki çırçır fabrikaları Bombay, Kalküta ve Ahmedâbad'ın pamuk gereksinimini karşılar. Kentte bulunan yedi fakülte Nagpur Üniversitesi'ne bağlıdır.

İlin yüzölçümü 12.210 km²'dir. Kuzeyindeki Melghat Sıradağları, Amravati ile Madhya Pradesh eyaleti sınırı oluşturur. Tanınmış bir dinlence kasabası olan Çhikalda da (1.200 m) Melghat Sıradağları üstündedir. Güneydeki Purna Irmağının alüvyonlu topraklarla kaplı havzası, Hindistan'ın pamuk yetiştirilen en önemli bölgelerinden biridir. Amravati ilinin kentleri öncelikle birer tarımsal ticaret merkezidir; ildeki sanayi temel olarak pamuğa dayalıdır. Başlıca sanayi merkezleri, Amravati ve Badnera'dır. Nüfus (1991) kent, 433.746; (1981) il, 1.861.410.

Amreli, eskiden AMARAVALLI. Hindistan'da il ve il merkezi kent. Gucerat eyaletinin güneybatı kesimindedir. Kathiavar Yarımadasında, Ahmedâbad'ın güneybatısında yer alır. Temelde bir ticaret merkezi olan Amreli'de *khadi* adı verilen bir kaba pamuklu kumaş türü üretilir. Ayrıca deri, gümüş ve pamuk işlenir. Amreli öteki bölgelere hava ve demiryolu ile bağlanır.

Amreli ilinin yüzölçümü 6.760 km²'dir. Yönetsel olarak yeniden düzenlenen kent, eski Baroda Prensliği'nin Kathiavar'daki topraklarından, eskiden Ahmedâbad ilinde bulunan Gogho ilçesinden (*mahal*) ve daha önce komşu illere bağlı olan bazı ilçelerden oluşur. Bölgede yetiştirilen başlıca ürünler kocadarı, yerfıstığı, pamuk, buğday ve baklagillerdir. Nüfus (1981) kent, 56.598; metropoliten alan, 58.241; il 1.079.097.

Amri, OMRI olarak da bilinir, İÖ 876-869 ya da İÖ y. 884 - İÖ y. 872 arasında hüküm süren İsrail kralı. Ahab'ın babasıdır.

Amri'den, Kitabı Mukaddes'te (I Krallar 16; Mika 6: 16) olumsuz bir dille ve kısaca söz edilir. Ama çağdaş bilim adamları, onu kuzeydeki İsrail Krallığı'nın en önemli hükümdarlarından sayarlar. Asur yazıtlarında Amri'nin adı sık sık geçer. Moab'ın fethi, Sur kenti ile ittifak yapması ve İsrail'in başkentini Şomron'a taşımasıyla anılır.

Amri, asıl adı AMR (ö. 1523/24, Vize), Osmanlı divan şairi. Yalın bir dille yazdığı lirik gazelleriyle tanınır. Latifi'nin *Tezkiretü'ş-Şuara*'sı ile bazı şiir derlemelerinde adı Ömrü olarak geçer.

II. Bayezid'in şeyhülislamlarından Abdülkerim Efendi'nin azadlı kölesi ve evlatlığıydı. Bundan dolayı "Abdülkerim Oğulluğu" adıyla da bilinir. Medrese öğrenimi gördükten sonra Serfiçe kadılığına atandı. Makbul İbrahim Paşa'ya sunduğu bir kasidenin beğenilmesi üzerine de Vize kadılığına getirildi ve burada öldü. Sade, samimi ve akıcı şiirler yazan Amri'nin, döneminin şiir mecmualarında pek çok şiirine rastlanır. Şiirleri Firaki, Cinani ve Behişti tarafından tahmis ve tanzir edilmiştir. Gazel, kıta ve müfredlerden oluşan küçük bir *Divan*'ı (ös. 1979) vardır. Özellikle yalın gazellerde başarılıdır. Bazı şiirleri, Yunus Emre tarzındadır. Necati Bey'den etkilenerek, şiirlerinde atasözleri ve deyimler kullanmıştır. Şiirlerini kısa vezinler ve az kullanılan kafiyelerle yazmıştır.

Amritsar, Hindistan'ın kuzeybatısında il ve il merkezi kent. Pakistan sınırından yaklaşık 50 km uzaklıktadır. Pencap eyaletinin en büyük kenti ve önemli bir ticaret, kültür ve ulaşım merkezidir. Kent, 1577'de Sihlerin dördüncü gurusu Ram Das tarafından kutsal sayılan Amrita Saras gölcüğünün çevresinde kuruldu ve adını bu gölcükten aldı.

Amritsar'daki Sih tapınaklarının yönetim merkezi, Pencap, Hindistan
Mike ve Joan Mann-CAMERAMANN INTERNATIONAL

Gölcüğün ortasındaki adada bulunan tapınak, bakır kubbesi altınla kaplandıktan sonra Altın Tapınak olarak adlandırıldı. Sih inancının merkezi olan Amritsar'daki ticaret, Sihlerin artan gücüyle birlikte giderek gelişti. Bölge, 1849'da İngiliz Hindistanı'na bağlandı. 1919'da siyasal bir gösteri sırasında, hükümet birliklerinin Callianvalla Bagh parkında göstericilere ateş açması sonucunda yüzlerce kişi öldü (*bak.* Amritsar Katliamı). Olayın geçtiği yer bugün ulusal anıt olarak düzenlenmiştir. 1984'te Hindistan ordu birliklerinin, Altın Tapınak'ta mevzilenip burayı tahkim etmiş olan Sih ayrılıkçılarına saldırmasıyla kent yeniden bir siyasal şiddet olayına sahne oldu. Çelişkili raporlara göre olaylar sırasında 450-1.200 kişinin öldüğü tahmin ediliyordu.

Amritsar'daki çeşitli sanayi kolları arasında kumaş ve ipek dokuma, gıda, tabaklama ve konserve yapımı sayılabilir. Kent, Delhi'den Lahor'a (Pakistan'da) uzanan anayol üzerinde yer alır ve başlıca demiryolu merkezlerinden biridir. Yakınında bir havaalanı bulunur. Tıp okulunun yanı sıra, diş hekimliği ve sanat okulları ile bir teknik okul vardır. 1899'da kurulan Khalsa College ise kentin hemen dışında yer alır.

Amritsar ili 5.088 km²'lik bir alan kaplar. Ravi ve Beas ırmaklarının suladığı il toprakları hemen hemen tümüyle engebesiz bir ovadır. İklimin kuraklığı nedeniyle, ilde tarım büyük ölçüde Yukarı Bari Doab kanal sisteminden sağlanan sulamaya dayanır. Buğday, pamuk, baklagiller ve mısır başlıca ürünlerdir. Nüfus (1991) kent, 709.456; (1981) il, 2.188.490.

Amritsar Antlaşması, Pencap'taki Sih Krallığı ile İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası arasında imzalanan antlaşma (25 Nisan 1809). Sih önderi Rancit Singh ile kumpanya temsilcisi Charles T. Metcalfe'ın imzaladığı antlaşma, Hint-Sih ilişkilerinin bir kuşak boyu düzenli gitmesini sağlamıştır.

Napoléon Bonaparte'ın Ruslarla yaptığı Tilsit Antlaşması'nın (1807) ve Rancit'in Çis-Satlec devletlerini denetim altına alma girişiminin ardından kuzeybatı Hindistan'a yönelen Fransız tehdidi, bu antlaşma gerekçesi için vesile oluşturdu. İngilizler, Fransızlara karşı bir savunma antlaşması imzalamak ve Satlec Irmağına kadar Pencap'ın denetimini ele geçirmek istiyorlardı. Amritsar Antlaşması, bir savunma antlaşması olmamakla birlikte, Rancit ile olan sınırı kabaca Satlec Irmağı olarak belirledi.

Bu antlaşma ile Metcalfe, Rancit'in kumpanyanın disiplinli birliklerine karşı çıkmamasını sağladı ve bir daha onlarla çarpışmaması gerektiğini gösterdi. Rancit'in daha sonraki harekâtları batıya ve kuzeye yöneldi.

Amritsar Katliamı, Hindistan'ın Amritsar kentinde, İngiliz birliklerinin Hintli göstericilere ateş açarak çok sayıda insanı öldürdüğü olay (13 Nisan 1919). Katliam, İngiliz-Hint ilişkilerinde sürekli bir yara açmış ve Mahatma Gandhi'nin 1920-22'deki Pasif Direniş Eylemi'nin başlangıcı olmuştur.

Hindistan'daki İngiliz yönetimi, 1919'da Rowlatt Yasaları'nı çıkararak, I. Dünya Savaşı sırasında kullandığı olağanüstü hal yetkilerini yıkıcı faaliyetleri de kapsayacak biçimde genişletti. Yaklaşık 10 bin kişilik bir Hintli grubu, bu önlemleri protesto etmek amacıyla, Pencap eyaletindeki Amritsar kentinde, Callianvalla Bagh parkında toplandı. Parkın tek çıkışı vardı. Tuğgeneral Reginald Dyer komutasındaki İngiliz birlikleri, kalabalığa ateş açtı. Resmi açıklamalara göre 379 kişi öldü; 1.200 kişi de yaralandı. Bunu, sıkıyönetim ilanı, insanların gözler önünde kırbaçlanması ve başka kötü uygulamalar izledi. Hunter Komisyonu General Dyer'ı suçlu bulduysa da (1920), Lordlar Kamarası Dyer'ın bu hareketini övgüyle karşılayarak onuruna bir fon oluşturulmasını sağladı.

Amriye, Amr bin Ubeyd'in (699-761) görüşleri çevresinde oluşan Mutezile fırkası.

Mutezile'nin (*) kurucusu sayılan Vasıl bin Ata gibi Amr da önceleri Hasan Basri'nin öğrencisi olmuş ama daha sonra ondan ayrılarak kendi görüşlerini geliştirmiştir. Amriyenin görüşleri başlıca dört noktada toplanabilir. 1) Büyük günah işleyenler ne mümin, ne de kâfirdir; bunlar fâsıktır ve yerleri Cehennem'dir. 2) Allah yalnız "kadim" sıfatı ile nitelenebilir. Allah'ın başka bir (öncesiz) sıfatı olduğunu kabul etmek, iki kadimin, dolayısıyla iki tanrının kabulü anlamına gelir. 3) İnsan kendi amellerinin yaratıcısıdır. Bu, kader inancının (Cebriye) reddi anlamına gelmektedir. 4) Cemel Vakası'na(*) ve Sıffin Savaşı'na(*) katılan tarafların her ikisi de fâsıktır. Bu nedenle her iki taraf içinde yer alanların da tanıklığı kabul edilmez. Amr, yalnızca bu son görüşüyle Vasıl bin Ata'dan ayrılmaktadır.

Amroha, Hindistan'da kent. Ülkenin kuzeyindeki Uttar Pradesh eyaletine bağlı Muradâbad ili sınırları içindedir. Sot Irmağının kıyısında, Muradâbad kentinin kuzeybatısında yer alır. Kentte tarım ürünleri pazarlanır, el tezgâhlarında dokumacılık ve çömlekçilik yapılır, şeker üretilir. Agra Üniversitesi'nin bazı bölümleri ile İslam velilerinden Şeyh Saddu'nun türbesi buradadır. Amroha, Muradâbad ve Delhi'ye demiryolu ile bağlanır. Nüfus (1981) 112.682.

Amrouche, Jean (d. 1906, Ighil Ali, Cezayir - ö. 16 Nisan 1962, Paris), Fransızca yazan ilk kuşak Kuzey Afrikalı yazarların en ünlü şairi.

Kabiliye Dağlarında yaşayan az sayıdaki Katolik alleden birinin oğluydu. Küçük yaşta ailesiyle birlikte Tunus'a göç ettl. Eğitimini Tunus ve Paris'te tamamladı.

Amrouche'un gençlik ürünlerinden *Cendres* (1934; Küller) ve *Étoile secrète* (1937; Gizli Yıldız) Cezayir şiirinde Fransızca yazılmış yapıtların en önemlileridir. Hem Berberi kaynaklardan, hem de simgecilik sonrası Avrupa şiirinden esinlendi. Yitik bir anayurt arayışını ve atadan kalma soyluluk duygusunu dile getiren şiirleri, dayandığı köklerin katıksızlığını ortaya koyar. Birinci sınıf bir lirik şair olarak, şiirlerine pürüzsüz ve akıcı bir güzellik katmıştır. Sonraki yapıtları arasında Berberi şiirlerinin Fransızca çevirileri ile "L'Éternel Jugurtha" (1943) adlı denemesi yer alır. Bu deneme, yabancı bir kültür aşılanması ve yabancılaşma sonucunda kaybolan Magripli kimliği üzerine söylenmiş bir son sözdür. Öğretmen olan Amrouche, yaşamının son yıllarında yaptığı radyo konuşmalarında Cezayir davasını Fransız halkına anlatmıştır.

Amrouche, Marguerite Taos, asıl adı MARIE-LOUISE AMROUCHE, MARY LOUISE TAOS olarak da bilinir (d. 4 Mart 1913, Tunus - ö. 2 Nisan 1976, Saint-Michel-l'Observatoire, Fransa), Kabiliyeli şarkıcı ve yazar.

Fatma Aith Mansur Amrouche'un tek kızıydı. Altı erkek çocuğun bulunduğu bir ailede büyüdü. Din değiştirip Katolikliği kabul eden ailesinin, baskılardan kurtulmak için Tunus'a göç etmesinden sonra dünyaya geldi. Sürgünde olmalarına karşın, Marguerite ve ağabeyi Jean sık sık Cezayir'e dönüp uzun süre orada kaldılar. Marguerite annesinin etkisiyle, Kabiliye halkının zengin sözlü geleneklerine ilgi duymaya başladı. 1934'te Tunus'taki eğitimini tamamladı ve ertesi yıl Fransa'nın Sèvres kentindeki École Normale'e gitti. Kısa bir süre Radès' de yatılı bir okulda çalıştı. 1936'dan başlayarak annesinin ve ağabeyi Jean'ın yardımıyla Kabiliye türkülerini derlemeye ve yorumlamaya başladı. 1937-38'de Paris ve Münih'te konserler verdi. 1939'da Fez Şarkı Kongresi'nden kazandığı bursla, Casa Velasquez' de (İspanya) Berberi ve İspanyol halk şarkıları arasındaki bağları araştırmaya başladı.

Amrouche, ilk romanı *Jacinthe noire*'da (1947; Kara Sümbül) bir Fransız vatlıokuluna gönderilen Tunuslu bir genç kızın öyküsünü anlatır. Bu "yabancı" genç kız, yaşam tarzının, davranış ve deneyimlerinin farklılığıyla ötekilerden ayrılır. Sürgün, önyargı ve kopuş gibi temaları işleyen bu yapıt, Kuzey Afrikalı bir kadın yazarın Fransız dilinde yazdığı ilk romanlardan biridir. Büyük ölçüde Tunus'taki çocukluk anılarına dayanan ikinci romanı *Rue des tambourins*'de (1960; Defler Sokağı) toplumun kıyısında yaşama duygusunu işler. Üçüncü romanı *Solitude ma mère* de (Yalnızlık Benim Annem) beğenilen bir yapıttır.

Kabiliye atasözlerini, efsanelerini, öykü, türkü ve şiirlerini derleyip Fransızcaya çevirdiği *Le Grain magique* (1966; Büyülü Tohum) belki de en çok tanınan yapıtıdır. Birçok plak albümü yapan Amrouche, Fransız Radyo ve Televizyonu için yapımcı olarak da çalışmış, *Chants sauvés de l'oubli* (Unutulmaktan Kurtulan Şarkılar) ve *Hommage au chant profond* (Eski Şarkılara Saygı) gibi programlar hazırlamıştır.

Amsdorf, Nikolaus von (d. 3 Aralık 1483, Torgau, Saksonya - ö. 14 Mayıs 1565, Eisenach), Martin Luther'in önde gelen destekleyicilerinden Protestan Reformcu.

Leipzig ve Wittenberg'de öğrenim gördü. 1511'de Wittenberg'de ilahiyat profesörü oldu. Luther'le birlikte 1519 Leipzig Tartışması'na katıldı. İki yıl sonra Worms Meclisi'nde (*Diet*) yer aldı ve Luther'i karşıtlarına karşı korumak amacıyla düzenlenen bir plana katıldı. Zorla kaçırıldığı izlenimini vererek Luther'in Eisenach yakınlarındaki Wartburg'da gizlice konuk edilmesini sağladı.

Daha sonra Magdeburg (1524), Goslar (1531), Einbeck (1534) ve Schmalkalden'de (1537) Reform hareketine yardımcı oldu. 1539'da, Hessen kontu Philip'in evli olmasına karşın yeniden evlenme niyetini Luther' in desteklemesi nedeniyle bir süre ona karşı bir tutum aldı. Ama bu tutum Luther ve Saksonya elektörü I. Johann Friedrich tarafından, 1541'de Naumburg piskoposluğuna getirilmesine engel olmadı.

Protestan olduğu halde piskoposluk görevini sürdürmek çok güçtü; ama 1547'de yerini Katolik piskopos Julius von Pflug'a bırakmak zorunda kalıncaya değin, Luther'e bağlı kaldı. Magdeburg'a sürüldüğünde, Luther'in yapıtlarının Jena'da yayına hazırlanışını denetledi. Luther'in öğretisinin saflığı için mücadele ederken, Philipp Melanchthon ve öteki Reformcuların liberal görüşlerine karşı çıktı. Kurtuluşun ancak imanla olabileceğini, hayır işleyerek kurtuluşa erişme çabalarının kendi kendini aldatmak olduğunu özellikle vurguladı. Birçok mektubu ve çeşitli kısa yapıtları günümüze ulaşmıştır.

Amsterdam, ABD'de New York'un doğusunda, Montgomery ilinde kent. Mohawk Irmağı üstünde, Schenectady'nin 26 km kuzeybatısındadır. 1783'te Albert Veeder tarafından kurulan kent, 1804'te Hollanda' daki Amsterdam kentinin adını alıncaya değin "Veedersburg" olarak bilinirdi. Mohawk Irmağı üstünde kurulmuş olması, 1825'te Erie Kanalının tamamlanması (sonradan New York Eyaleti Mavna Kanalı olarak geliştirilmiştir) ve 1836'da demiryolunun kente ulaşması Amsterdam'ın gelişimini hızlandırdı. 1838'de Mohawk'ın kolu olan Chuctanunda Çayının kıyısında dokuma fabrikaları kuruldu. Önceleri başlıca sanayi dalları olan halıcılık ve dokumacılığın yerini zamanla, başta elektronik donanım ve oyuncak yapımı olmak üzere, görece çeşitlenmiş başka etkinlikler aldı. 1766'da Sir William Johnson'ın yaptırdığı Guy Park Malikânesi ile yakınlarındaki eski Johnson Kalesi (1749) bugün müzeye dönüştürülmüştür. Mohawk Yerlilerinin katlettiği René Goupil, Isaac Jogues, Jean Lalande ve beş rahibin mezarlarının bulunduğu Kuzey Amerika Şehitleri Ulusal Mezarlığı kentin 10 km batısındaki Auriesville'dedir. 8 km batıda bulunan Schoharie Crossing Eyalet Tarihsel Siti'nde, Erie Kanalında su düzeyini ayarlamak için yapılmış kapaklı havuzlarla 1841'de yapılmış dokuz gözlü bir sukemeri vardır. Amsterdam 1830'da köy, 1885'te kent olarak tüzel kimlik kazanmıştır. Nüfus (1987 tah.) 20.822.

Amsterdam, Hollanda'nın batısında liman kenti. Hollanda'nın resmi başkenti olmasına karşın hükümet merkezi değildir. Kuzey Denizinin bir girintisi olan IJssel Gölünün kara içine uzanan kolu olan IJ üzerinde yer alır. Zuiderzee 1932'de bir barajla denizden ayrıldıktan sonra IJssel Gölü adını almıştır. Kent alanı 167 km², metropoliten alan ise 458 km²'dir. Kuzey Denizine bir kanalla bağlanmış olan Amsterdam, 90'a yakın adadan oluşur. Adalar birbirlerine kanallarla ve 600 kadar köprüyle bağlanmıştır. Yatağı kanallarla düzenlenmiş olan Amstel Irmağı, kenti ikiye böler.

Eldeki sınırlı bilgilere göre Amsterdam, 13. yüzyılda küçük bir balıkçı köyü olarak kuruldu. Köy sakinleri, taşkınlardan korunmak için ırmağın her iki kıyısına setler kurdular. 1270'te bu setlerin arasına Amstel Barajı (Amsteldam) inşa edildi. Ticaret gemileri daha o dönemde Baltık Denizine kadar uzanıyor, kuzey ülkeleri ile Flandre (kabaca bugünkü Belçika toprakları) arasındaki bağlantıyı sağlıyorlardı. Böylece geleceğin ticaret merkezinin temelleri atıldı. 17. yüzyıl ortalarında Amsterdam dünyanın finans merkezi haline gelmişti. Bugün de Hollanda'nın en önemli sanayi ve toptan ticaret merkezidir.

Amsterdam'ın ortaçağdan kalan kesimi, kentin merkezinde, Amstel Irmağının her iki yakasında yer alır. Yarım daire biçimindeki Singel Kanalı ile çevrilidir. Bunun dışında 17. yüzyıldan kalma üç ana kanal ile kuzey-güney doğrultusunda uzanan daha küçük kanallar vardır.

Amsterdam'ın görkemli geçmişini yaşatan pek çok şey arasında sivri çatılı evleri, imarethaneleri, zengin bezemeli saçak silmeleri, kuleleri, kiliseleri ve laternaları ile *carillon*'larının müziği sayılabilir. Günümüze kadar korunmuş olan eski yapılardan, 13. yüzyıldan kalma Eski Kilise (Oude Kerk) ile 15. yüzyılda yapılmış olan Yeni Kilise (Nieuwe Kerk) önem taşır. 17. yüzyılda belediye binası olarak kullanılan, klasik Palladio üslubundaki Kraliyet Sarayı ile Rembrandt van Rijn'in gömülü olduğu Batı Kilisesi (Westerkerk, 1631) kentin önemli yapıları arasındadır. Eski kentin doğusundaki eski Yahudi mahallesinde Portekiz Sinagogu (1670) ve bugün müze olan Rembrandt Evi (Rembrandthuis) vardır. Eski kentin üç ana meydanı Dam, Leidseplein ve Rembradtsplein'dir. Kanalların iki yanında 17. ve 18. yüzyıla özgü zarif evler sıralanır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılda inşa edilen binaların başlıcaları St. Nicolaas Kilisesi (1886), Devlet Müzesi (Rijksmuseum, 1876-85), Konser Salonu (Concertgebouw, ünlü Concertgebouw Orkestrası buradadır), Belediye Müzesi (Stedelijk, 1895), Olimpiyat Stadyumu (1928) ve Amstel İstasyonu'dur (1938).

Amsterdam'ın imar planı çalışmaları 1928'de başladı. Belediye Meclisi'nin 1935'te onayladığı imar planı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ivedi konut gereksiniminin, kısa sürede çok sayıda konut yapımını zorunlu kılması sonucunda uygulamaya kondu. Ama var olan konut alanlarının yetersiz olduğu görülünce planın kısa süre içinde yenilenmesi gerekti. Amsterdam'ın bu dönemdeki temel sorunu kentsel alanın yetersizliğiydi. Konut alanlarının yanı sıra ulaşım, otopark, okul, çeşitli hizmetler ile eğlence ve dinlenme birimleri için de yeni alanlar gerekiyordu.

Amsterdam'ın planlama sorunları öteki büyük kentlerinkinden çok farklı değildir. Kentte karşılaşılan en özel sorun kentsel genişlemenin çoğunun geçmişi en az 300 yıl olan kent mekânlarının özelliğini bozmayacak biçimde gerçekleştirilmesidir. Örneğin kentin merkezindeki eski dar sokaklar, önemli bir trafik sıkışıklığı yaratmakta ve metropoliten alan büyüdükçe dış kesimden kent merkezine yönelen akım giderek artmaktadır. Kent merkezine uzanacak ana caddeler, kentin özellikleriyle bağdaşmayacağı ve eski kent dokusunu bozacağı için, 1980'lerin başında metropoliten ölçekte bir demiryolu sisteminin çalışmalarına başlanmıştır.

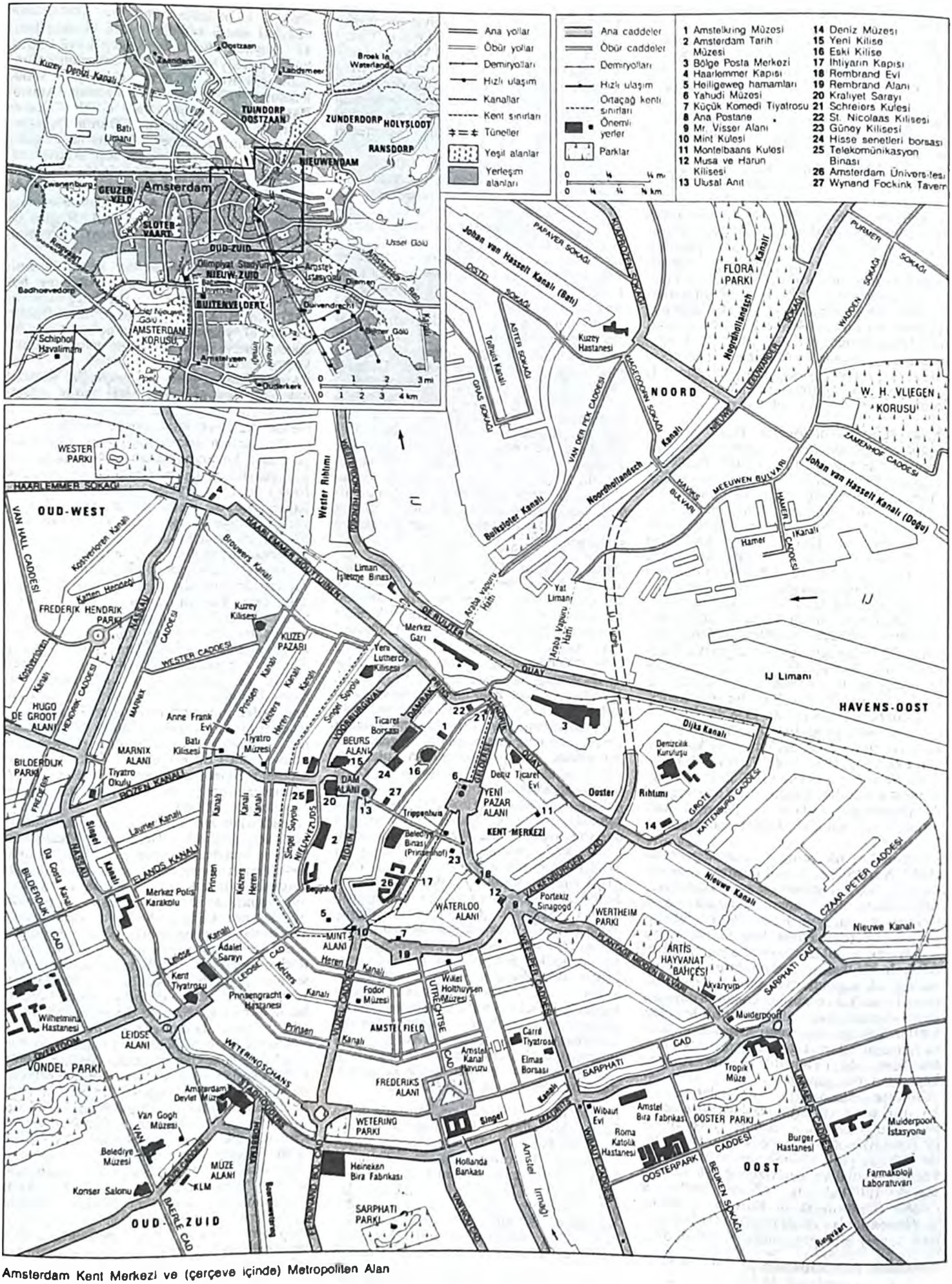
Ana yollar
Öbür yollar
Demiryolları
Hızlı ulaşım
Kanallar
Kent sınırları
Tüneller
Yeşil alanlar
Yerleşim alanları
Ana caddeler
Öbür caddeler
Demiryolları
Hızlı ulaşım
Ortaçağ kenti sınırları
Önemli yerler
Parklar
1 Amstelkring Müzesi
2 Amsterdam Tarih Müzesi
3 Bölge Posta Merkezi
4 Haarlemmer Kapısı
5 Heiligeweg hamamları
6 Yahudi Müzesi
7 Küçük Komedi Tiyatrosu
8 Ana Postane
9 Mr. Visser Alanı
10 Mint Kulesi
11 Montelbaans Kulesi
12 Musa ve Harun Kilisesi
13 Ulusal Anıt
14 Deniz Müzesi
15 Yeni Kilise
16 Eski Kilise
17 İhtiyarın Kapısı
18 Rembrand Evi
19 Rembrand Alanı
20 Kraliyet Sarayı
21 Schreiers Kulesi
22 St. Nicolaas Kilisesi
23 Güney Kilisesi
24 Hisse senetleri borsası
25 Telekomünikasyon Binası
26 Amsterdam Üniversitesi
27 Wynand Fockink Taverni
Amsterdam
OUD-ZUID
NIEUW-ZUID
BUITENVELDERT
AMSTERDAM KORUSU
Schiphol Havalimanı
Ussel Gölü
Kuzey Denizi Kanalı
Batı Limanı
TUINDORP OOSTZAAN
ZUNDERDORP
HOLYSLOOT
RANSDORP
NIEUWENDAM
GEUZENVELD
SLOTERVAART
Badhoevedorp
Zaandam
Oostzaan
Broek in Waterland
Landsmeer
Zwanenburg
Diemen
Duivendrecht
Amstelveen
Duiderkerk
Bijlmer Gölü
Johan van Hasselt Kanalı (Batı)
Johan van Hasselt Kanalı (Doğu)
Noordhollandsch Kanaal
Kuzey Hastanesi
FLORA PARKI
W. H. VLIEGEN KORUSU
NOORD
WESTER PARKI
HAARLEMMER SOKAĞI
OUD-WEST
FREDERIK HENDRIK PARKI
HUGO DE GROOT ALANI
BILDERDIJK PARKI
MARNIX ALANI
Anne Frank Evi
Batı Kilisesi
Tiyatro Müzesi
Tiyatro Okulu
Kuzey Kilisesi
KUZEY PAZARI
Merkez Garı
Yeni Lutheri Kilisesi
Ticaret Borsası
BEURS ALANI
DAM ALANI
Belediye Binası (Prinsenhof)
Merkez Polis Karakolu
Adalet Sarayı
Kent Tiyatrosu
Prinsengracht Hastanesi
Wilhelmina Hastanesi
LEIDSE ALANI
VONDEL PARKI
Amsterdam Devlet Müzesi
Van Gogh Müzesi
Belediye Müzesi
MÜZE ALANI
Konser Salonu
OUD-ZUID
Liman İşletme Binası
Yat Limanı
Arıtma Vapuru Hattı
IJ Limanı
HAVENS-OOST
Denizcilik Kurtuluşu
Deniz Ticaret Evi
YENİ PAZAR ALANI
KENT MERKEZİ
WATERLOO ALANI
Portekiz Sinagogu
WERTHEIM PARKI
ARTIS HAYVANAT BAHÇESİ
Akvaryum
Muiderpoort
MINT ALANI
Fodor Müzesi
Willet Holthuysen Müzesi
AMSTELFIELD
Carré Tiyatrosu
Elmas Borsası
Amstel Kanal Kavşağı
FREDERIKS ALANI
WETERING PARKI
Heineken Bira Fabrikası
Hollanda Bankası
SARPHATI PARKI
Wibaut Evi
Amstel Bira Fabrikası
Roma Katolik Hastanesi
OOSTERPARK
OOSTER PARKI
Tropik Müze
Burger Hastanesi
Farmakoloji Laboratuvarı
Muiderpoort İstasyonu
OOST
Amstel Irmağı
Regulier
Singel
Keizers Kanalı
Prinsen Kanalı
Herren Kanalı
Leidse Kanalı
Lauriers Kanalı
Da Costa Kanalı
Bilderdijk Kanalı
Nieuwe Kanaal
Oosterdijk Kanalı
Dijks Kanalı
Amstel Kanalı
Kattenburgerstraat
Czaar Peter Caddesi
Sarphati Cad
Weesper Cad
Waterlooplein
Muiderstraat
Overtoom
Hobbemastraat
Van Hall Caddesi
Hendrik Caddesi
Marnixstraat
Wester Caddesi
Haarlemmerstraat
Prinsengracht
Leidsestraat
Meeuwenplaatsstraat
Weesperstraat
Wibautstraat
Oosterpark Caddesi
Beukenstraat
Amstelstraat
Rembrandtplein
Leidseplein
Van Baerlestraat
Van Woustraat
Van Der Pek Caddesi
Meeuwenstraat
Hayks Bulvarı
Hamer Caddesi
Zamenhof Caddesi
Waddenstraat
Pijlmeer Sokağı
Papaver Sokağı
Oster Sokağı
Aster Sokağı
Gras Sokağı
Tolhuis Kanalı
Balkeloter Kanalı
Wester Rıhtımı
De Ruijter Quay
Oster Rıhtımı
Oosterdijk Kanalı
Nieuwe Kanaal
Hamer Kanalı
Kattenburg Caddesi
Grote Kattenburg Caddesi
Nieuwe Leidsestraat
Nieuwe Prinsengracht
Nieuwe Herengracht
Nieuwe Keizersgracht
Nieuwe Singel
Nieuwe Amstelstraat
Nieuwe Uilenburgerstraat
Nieuwe Hoogstraat
Nieuwe Zijdstraat
Nieuwe Nieuwstraat
Nieuwe Oudezijds Voorburgwal
Nieuwe Oudezijds Achterburgwal
Nieuwe Zijds Voorburgwal
Nieuwe Zijds Achterburgwal
Nieuwe Doelenstraat
Nieuwe Rokin
Nieuwe Spiegelstraat
Nieuwe Reguliersdwarsstraat
Nieuwe Reguliersstraat
Nieuwe Leliestraat
Nieuwe Bloemstraat
Nieuwe Lindenstraat
Nieuwe Willemsparkweg
Nieuwe Ruychrokstraat
Nieuwe Van Swietenstraat
Nieuwe Van Eeghenstraat
Nieuwe Van Ostadestraat
Nieuwe Van Ostadekade
Nieuwe Van Ostadelaan
Nieuwe Van Ostadeplein

1947'de Amsterdam'ın kentsel alanı 5.600 hektar, nüfusu 800 bin kadardı. On sekiz yıl içinde kentsel alan 10.800 hektara ulaştığı halde, nüfus yalnızca 866 bine yükseldi. 1980'lerin başında kentsel alanı 16.400 hektara ulaşmış, nüfus ise 700 bin dolayına inmişti. Batı Avrupa'nın öbür eski kentlerinde olduğu gibi Amsterdam'da da

St. Nicolaas Kilisesi ve Amsterdam limanı
Louis Goldman-Rapho/Photo Researchers

1946'dan sonra doğum oranı azalırken, ölüm oranı arttı. 1951'den bu yana nüfus göç nedeniyle de azalmakta, yılda ortalama 10 bin kişi kentten ayrılmaktadır. Kent nüfusu içinde öğrencilerin ve yaşlıların oranı çoktur. Eski mahallelerin yenilenmesi, burada oturan yoksul nüfusun büyük bölümünü yerlerinden ederek kent dışındaki bölgelere gitmeye zorlamıştır. Kentteki işgücü açığının sürekli hale gelmesi, binlerce yabancı işçinin Amsterdam'a yerleşmesine yol açmıştır.

Amsterdam büyük bir sanayi merkezi olmakla birlikte, finansman merkezi olarak önemi daha da büyüktür. 17. yüzyılda kurulan Amsterdam Kambiyo Bankası çok geçmeden Avrupa'nın en büyük takas merkezi olunca, kent uluslararası bir mali merkez konumuna geldi. 1602'de kurulan Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası çağımızdaki hisse senedi işlemlerinin temelini attı. Bu nedenle Amsterdam Menkul Kıymetler Borsası dünyanın en eski menkul kıymetler borsası olarak kabul edilebilir. Avrupa'da en fazla yabancı hisse senedi ve tahvilin kayıtlı olduğu borsa, Amsterdam Borsası'dır. Bu nedenle kent New York, Londra ve Zürich gibi en büyük mali merkezler arasındadır.

Amsterdam, 14. yüzyıldan bu yana toptan ticarette önemli bir rol oynadı. Geçmişte, ağırlıklı olarak kahve, tütün, çay ve kauçuk gibi ürünleri taşıyan gemilerin uğradığı bir limandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya ile ırmak ve kanal ulaşımının geliştirilmesinden ve 1949'da eski Hollanda sömürgeleriyle bağlarının kopmasından sonra maden cevheri, kömür, tahıl, kereste, petrol gibi ambalajsız maddeler için transit liman işlevi görmeye başladı. Kentin yaklaşık 25 km kuzeybatısında bulunan IJmuiden'deki liman ağzı 1968'de baştan aşağı modernleştirilerek 85 bin tonluk gemilerin yanaşabileceği duruma getirildi. Kentten yaklaşık 8 km uzaktaki modern Schiphol Havalimanı, 1967'de inşa edilmiştir.

Amsterdam, Hollanda'nın en büyük sanayi kentidir. Gelişmiş bir basın ve yayın sektörü vardır; kimya ve petrokimya sanayileri, tekstil, madeni eşya ve makine sanayileri ile taşıt araçları sektöründeki üretimin önemli bir bölümü Amsterdam'da yapılır. 1570'lerde Anvers'ten gelerek Amsterdam'a yerleşen zanaatçıların kente getirdiği elmas tıraşlama sanatı, II. Dünya Savaşı yıllarındaki Alman işgali sırasında işgalcilerin Yahudi asıllı 2 bin kadar elmas ustasını öldürmesi sonucu büyük darbe yedi ama elmas sanayisi dış yardımlar ve devletin de desteğiyle yeniden kuruldu. Dünyada üretilen toplam sanayi elmaslarının, ağırlık olarak büyük bölümü, Amsterdam'daki birkaç fabrikada işlenir.

Amsterdam'a yılda ortalama 1,5 milyon turist gelir. 200 otel, birçok pansiyon, gençlik hosteli ve çok sayıda lokanta turistlere hizmet verir. Müzeler dışında Artis Hayvanat Bahçesi de turistlerin ilgisini çeker. Sloterplas, Amsterdam ormanı ve Zandvoort plaj sitesinde su sporu tesisleri vardır. Kent, kongre ve sergi turizminde de dünya çapında bir merkezdir.

Amsterdam, aynı zamanda bir sanat merkezidir. Devlet Müzesi'nde Rembrandt, Frans Hals, Jan Vermeer, Pieter de Hooch, Salomon van Ruysdael ve Jan Steen gibi 17. yüzyıl Felemenk sanatçılarının başyapıtları sergilenir. Müzede 7 milyon sanat yapıtı vardır. Bunlardan 5 bini, 250 salonda sergilenen tablolardır. Belediye Müzesi'nde Picasso, Chagall, Matisse, Karel Appel, Willem de Kooning, Rauschenberg gibi, çeşitli uluslardan sanatçıların yapıtları yer alır. 1972'de açılan Van Gogh Müzesi'nde, Vincent Van Gogh'un resimlerinin yanı sıra Gauguin, Henri de Toulouse-Lautrec gibi, Van Gogh'la aynı dönemde yaşamış ressamların yapıtları bulunur. Öbür ünlü müzeler arasında, yaklaşık 1420'de inşa edilen eski Sint Lucien Manastırı'ndaki Amsterdam Tarih Müzesi de vardır. Önemli yükseköğrenim kurumları arasında, Amsterdam Üniversitesi (1632) ve Bağımsız Üniversite (1880) sayılabilir. Nüfus (1991 tah.) kent, 702.444; (1986 tah.) metropoliten alan, 1.006.906.

Amsterdam-Ren Kanalı, Felemenkçe AMSTERDAM-RUNKANAAL. Amsterdam limanını Utrecht içinden geçen Lek Irmağına ve Tiel'de Waal Irmağına bağlayan suyolu. 1952'de açılan kanalın toplam uzunluğu 72 km'dir ve dört kanal-havuzu vardır. Batı Avrupa'nın en çok kullanılan kanalı olarak kabul edilir. Kanaldan 4.300 tona kadar olan gemiler geçebilir. En sığ yeri 4,2 m'dir.

Amsterdam Üniversitesi, Amsterdam'da bulunan, devlet destekli karma yükseköğrenim kurumu. 1632'de akademi olarak kuruldu ve 1877'de üniversite oldu. Ilahiyat, hukuk, tıp, matematik ve doğa bilimleri, güzel sanatlar, ekonomi ve sosyal bilimler fakültelerinde 20 bini aşkın öğrencisi vardır.

Amtrak, resmi adı NATIONAL RAILROAD PASSENGER CORPORATION. ABD'de şehirlerarası yolcu trenlerinin hemen hepsini işleten kuruluş. Federal hükümetçe desteklenen Amtrak, 1970'te Kongre tarafından kuruldu. Ertesi yıl, ülkedeki özel şirketlerin elinde tuttuğu yolcu hizmetlerinin denetimini üstlendi. Birkaç istisna dışında, özel demiryolu şirketlerinin tümü Amtrak'la sözleşme imzaladı.

Kuruluş, demiryolu şirketlerine yolcu trenlerini işletmeleri için gereken ödemeleri yapar, rayların ve terminallerin kullanımı dolayısıyla ortaya çıkan maliyetleri karşılar. Yeni donanım alımı nedeniyle ortaya çıkan bütün yönetim giderlerini de karşılar; tarifeleri, hatların planlanmasını, bilet satışlarını düzenler.

Amtrak, ABD demiryollarını yolcu hizmetlerinin mali yükünden kurtarmak ve bu hizmetlerin niteliğini yükseltmek amacıyla kuruldu. 1960'ların başından beri, yolcu sayısındaki sürekli düşüş ve işletme maliyetlerindeki sürekli artış sonucunda, demiryolu şirketlerinin yolcu hatlarındaki yıllık zararı milyonlarca dolara ulaşmıştı. Birçok şirket, daha büyük zararları önlemek amacıyla kâr getirmeyen hatları iptal etti. 1950'de yaklaşık 9 bin yolcu treni hizmetteydi ve bunlar şehirlerarası yolcu toplamının neredeyse yarısını taşıyordu; 1970'e gelindiğinde hizmetteki yolcu treni sayısı 450'ye, bunların şehirlerarası toplam trafikteki payı ise yüzde 7'ye inmişti.

1870'lerin sonuna doğru ABD hükümeti, kıtayı baştan başa geçen bir demiryolu hattının tamamlanmasını özendirmek amacıyla özel demiryollarına toprak devretmiş ve çeşitli yardımlarda bulunmuştu. Ama devletin demiryolu yolcu hizmetlerine doğrudan doğruya mali yardımda bulunması ilk kez Amtrak'ın kuruluşuyla gerçekleşti. Kongre, başlangıçta Amtrak'a 40 milyon dolarlık bir ödenek sağladı ve buna ek olarak 100 milyon dolar tutarında hükümet garantili kredi için yetki verdi. Amtrak, işletme zararlarını karşılamak için de her yıl federal fonlardan birkaç milyon dolar almaktadır. Bilet satışı ve posta taşıma hizmetlerinden gelir sağlamakla birlikte bu gelirler kurumun harcamalarını karşılamaya yeterli değildir.

Amu Derya *bak.* Ceyhun

Amud iskelet kalıntıları, y. 50 bin-60 bin yıl kadar önce yaşamış olduğu sanılan iki yetişkin ile iki çocuğa ait kalıntılar. 1961'de, İsrail'de, Teverya yakınlarındaki bir mağarada Japon araştırmacı Hisaşi Suzuki tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bugün Kudüs'teki Rockefeller Arkeoloji Müzesi'nde bulunan kalıntılar, yaklaşık 25 yaşlarında bir yetişkin erkeğin iskeleti ile gene bir yetişkinin çene kemiği ve iki çocuğun kafatası parçalarından oluşmaktadır.

İskeletin parçalanmış durumdaki kafatası ve bazı kemikleri büyük ölçüde yeniden birleştirilmiştir. Damak ve yüzün orta bölümü eksik, dişler ve çene kemiği ise tamdır. O güne değin bulunan fosiller arasında en hacimlisi olan kafatasından, büyük, ama bir olasılıkla *Homo sapiens sapiens*'inki kadar gelişmemiş bir beyni olduğu anlaşılmakta-

dır. Kemiklerin hepsinin bulunamamış olmasına karşın, iskeletin boyunun 172 cm ile 177 cm arasında olması gerektiği hesaplanmıştır. Uzun kemikler ince uzun, eller iri eklemli ve büyük, pelvis ise dardır. Geriye doğru basık iki bölümlü alnı ve şakaklarındaki belirgin mastoid çıkıntısıyla kafatası, Neanderthal insanında da görülen özellikler taşır.

Özellikle İsrail'de Karmel Dağında bulunan mağaralarda ortaya çıkartılan Amudien kültür ürünleri arasında değerlendirilen bu kalıntıların, Yakındoğu Neanderthal insanı olarak sınıflandırılan grubun üyelerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Ama 1957'de Irak'ta bulunan ve y. 46 bin yıl önceden kaldığı sanılan fosillerdekine benzer Batı Asya özellikleri ile, 10-35 bin yıl kadar önce Güneybatı Fransa ve Ortadoğu'da yaşamış Üst Paleolitik Çağ insanının özelliklerini de bu kalıntılarda görmek olanaklıdır. Amud iskelet kalıntıları ile birlikte bulunan taş aletler, Amudien kültürün Avrupa'daki Acheuleen kültürün(*) son evresiyle çağdaş olduğunu kanıtlar. Ayrıca bunlar Acheuleen kültürü izleyen Mousterien kültürle de (y. 50 bin yıl önce) ilişkilidir. Amud iskelet kalıntıları, eski insan türlerinin sonuncusu olan ve Yenidünya dışında Kuzey Yarıküre'nin hemen her yerinde yaşayan Neanderthal insanının büyük çeşitlilik gösteren bir tür olduğunu yeni kanıtlarla doğrulamaktadır.

Amul, AMOL olarak da yazılır, İran'ın kuzeyinde, Mazenderan ilinin (*ostan*) orta kesiminde kent. Harhaz Irmağının üstünde yer alır. Kuruluş tarihi konusunda çeşitli öyküler olmakla birlikte, Sasaniler döneminden beri yörede bir kentin bulunduğu kuşkusuzdur. O dönemde Amul yöresi komşu Gilan yöresi ile birlikte bir Nasturi piskoposluğu oluşturuyordu. 8. yüzyılda Araplarca fethedilen kent, önemli bir ticaret ve bilim merkezi haline geldi ve seramikleriyle ünlü Abbasi ili Taberistan'ın merkezi oldu. 11. yüzyılda yağmalanan Amul'u 14. yüzyılda da Timur'un ordusu talan etti. Sonraları yeniden toparlanan kent, bir İngiliz gezginine göre, 17. yüzyılda bağlık bahçelik ve sağlam evleri olan bir yerdi. O dönemden beri birkaç kez deprem ve taşkına uğradı; ama hep toparlanmayı başararak bugüne değin sözü edilir bir kent olma özelliğini korudu.

Bugünkü Amul, eski kentin geniş bir alana yayılmış kalıntılarının biraz doğusundadır. Bu kalıntılar arasında, yarı efsanevi Sasani veziri Büzürcimir'in anıtmezarı da bulunur. 17. yüzyıldan kalma bu yapı, 10. yüzyılda yapılan ve Timur tarafından yıkılan eski yapının temelleri üstünde kurulmuştur. Bölgede portakal ve pirinç yetiştirilir. Ayrıca kömür ve demir yatakları vardır. Nüfus (1986) 118.242.

Büzürcimir'in anıtmezarı, Amul, İran
Colin Wyatt-Photo Researchers/EB Inc

Amundsen, Roald (d. 16 Temmuz 1872, Borge, Oslo yakınları, Norveç - ö. 18 Haziran 1928?, Kuzey Buz Denizi), Güney Kutbu'na ilk ulaşan ve Kuzey Kutbu'nu havadan ilk kez geçen kutup kâşifi.

Amundsen tıp öğrenimi gördükten sonra Güney Kutbu yöresine giden Belçikalı bir keşif heyetine ikinci kaptan olarak katıldı (1897). Bu, Güney Kutbu'na kışın yapılan ilk seferdi. Amundsen daha sonra "Gjöa" adlı 47 tonluk tek direkli yelkenliyle doğudan batıya doğru Kuzeybatı Geçidine açıldı (1903-06).

1909'da Kuzey Kutbu'na bir sefer planladığı sırada Robert E. Peary'nin aynı yılın nisan ayında oraya ulaştığını öğrendi. Hazırlıklarını sürdüren Amundsen Haziran 1910'da, bu kez Güney Kutbu'na ulaşmak üzere Norveç'ten denize açıldı. İngiliz kâşif Robert Falcon Scott'a göre kutbun 95 km daha yakınında bir üs kuran Amundsen, kendisine eşlik eden dört kişi ve 52 köpekle birlikte 19 Ekim 1911'de buradan yola koyuldu ve 14 Aralık günü kutba ulaştı.

Amundsen, Güney Kutbu serüveninden elde ettiği parayla başarılı bir deniz ticareti işi kurdu. 1918'de yaptığı sopuçsuz bir kuzey seferinden sonra Kuzey Kutbu'na havadan ulaşmaya girişti; 1925'te Amerikalı kâşif Lincoln Ellsworth ile birlikte kutup dairesi içinde 270 km uçtu. 1926'da gene Ellsworth ve İtalyan hava mühendisi Umberto Nobile ile birlikte bir güdümlü balonla Norveç'in kuzeyindeki Spitsbergen'den (bugün Svalbard) Alaska'ya kadar uçarak kutbu aştı. Bu uçuşun geçerliliği konusunda çıkarılan tartışmalar son yıllarında Amundsen'i oldukça üzdü. 1928'de Spitsbergen yakınlarındaki bir güdümlü balon kazasından Nobile'yi kurtarmak için uçarken yaşamını yitirdi. Amundsen'in kitapları arasında *The South Pole* (1912; Güney Kutbu) ve Ellsworth ile birlikte yazdıkları *First Crossing of the Polar Sea* (1927; Kutup Denizinden İlk Geçiş) sayılabilir.

Amundsen Körfezi, Kuzey Buz Denizindeki Beaufort Denizinin güneydoğu uzantısı. 400 km'lik bir kıyı boyunca uzanır. Kuzeydeki Banks Adasını, güneydeki Kanada anakarasından ayıran körfez, Kanada'nın Kuzeybatı Toprakları'ndaki Mackenzie ve Franklin bölgeleri arasındadır. İngiliz kâşif Robert McClure önderliğinde Kuzeybatı Geçidini aşmak üzere yola çıkan ilk keşif heyeti, 1850'de geçidin en batı kesimi olan Amundsen Körfezine girdi. Ama körfezin kuzeydoğu uzantısı olan Galler Prensi Boğazının buz tutmuş olması yüzünden başka bir yol izlemek zorunda kaldı. Körfez adını, Norveçli kâşif Roald Amundsen'den almıştır.

Amur, Rusya Federasyonu'na bağlı yönetim birimi (*oblast*). 1932'de oluşturulmuştur. Rusya'nın doğusunda bulunan ve Orta Amur ile Zeya havzaları içinde yer alan birim Stanovoy Sıradağlarının doruğuna kadar uzanan toprakları içine alır. Yüzölçümü 363.700 km²'dir.

Günümüzde, güneyindeki kara topraklı, verimli Zeya-Bureya Ovasının büyük bölümünde tarım yapılmaktadır. Kuzeydeki ve doğudaki yüksek kesimleri ise baştanbaşa ormanlıktır. Nüfusun çoğunu Ruslar, Ukraynalılar oluşturur. Yörenin yerlisi olan etnik gruplar içinde en kalabalıkları kuzeydeki Yakutlar ile Evenklerdir. En büyük kenti ve yönetim merkezi Blagovyeşçensk'tir(*). Ovalık bölgede en çok tahıl, özellikle de yaz buğdayı ekilir. Soyafasulyesi, ayçiçeği ve keten tohumu başlıca sanayi bitkileridir. Rayçihinsk'te açık ocaklardan kömür çıkartılır, kuzeyde ise altına rastlanır. Bölgede kereste üretimi de yapılır. Zeya Irmağı üzerinde, yaklaşık 1.300 megavat gücündeki Zeya Barajı ve hidroelektrik santralı yer alır. 1980'lerin ortalarında işletmeye alınması programlanan Bureya barajı ve hidroelektrik santralının tasarlanan kapasitesi 2.000 megawattır. Nüfus (1983 tah.) 1.007.000.

Amur Irmağı, Çince HEILONG JIANG, Moğolca KARAMUREN. Doğu Asya'da ırmak. Rusya Federasyonu ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki sınırın bir bölümünü oluşturur (harita için *bak.* s. 19).

Amur'u besleyen kollar, Çin'in kuzeydoğusu ile İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin kuzey sınırları boyunca uzanan yörelerden doğar. Asıl Amur Irmağı, Şilka ve Argun (Ergun) ırmaklarının birleşmesiyle oluşur. Toplam uzunluğu 2.824 km olan Amur, Rusya-Çin sınırı boyunca, Sibirya'daki Habarovsk'a kadar kabaca doğu ve güneydoğu yönlerinde akar. Habarovsk'ta kuzeydoğuya kıvrılarak Rus topraklarından geçer ve güneydeki Japon Denizi ile kuzeydeki Ohotsk Denizini birleştiren Tatar Boğazında Büyük Okyanusa dökülür.

Amur'un akaçlama havzası 1.885.000 km²'lik bir alana yayılır. Başlıca kolları Zeya, Bureya, Songhua, Ussuri ve Amgun'dur. Amur'un yukarı ve orta çığırları önce vadilerden, sonra açık plato bölgesinden akar. Aşağı çığırının büyük bölümü, alçak, taşkına uğrayan yamaçlar arasından geçerek yüzeyi kanallarla yarılmış, göl ve gölcüklerle dolu geniş bir bataklığa ulaşır. Irmak yatağı birçok yerde dallara ayrılır ve çok genişler. Amur Havzasında muson iklimi ağır basar; rüzgârlar ya mevsime göre anakaradan ya da okyanustan eser. Kışın Sibirya'dan esen kuru ve soğuk rüzgâr, şiddetli donlara yol açan açık ve kuru bir hava getirir; yazın ise nemli okyanus rüzgârları görülür. Yıllık ortalama debisi saniyede 10.900 m³ olan Amur, ağırlıklı olarak, yazın ve sonbaharda yağan muson yağmurlarıyla beslenir. Suyun yükseldiği mayıs-ekim döneminde Aşağı Amur Havzasındaki bölgeler sık sık geniş göllerle kaplanır.

Amur balık bakımından zengindir. Irmakta, ticari değeri olan yirmi beşi aşkın balık türü yaşar. Amur Havzası önceleri avcı ve sığırtmaç göçebe kabilelerin konak yeriydi. 18. yüzyıldan sonra Ruslarla birlikte Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Tatarlar, Letonlar ve Avrupa Rusyası'ndan sürülen başka halklar ırmağın kuzeyine yerleştiler. Irmağın güneyinde ise Çinliler, Moğollar, Mançular ve birçok başka halk yaşar. Amur'un tamamı, yılın yaklaşık altı ayında ulaşıma elverişlidir. Amur Havzasının, hidroelektrik enerji üretimi için son derece zengin olanakları varsa da bugüne değin bu alanda sınırlı bir gelişme sağlanmıştır.

Amurru *bak.* Amoriler

Amuzgolar, AMUSGO olarak da yazılır. Meksika'da Guerrero'nun doğu ve Oaxaca'nın batı kesimlerinde yaşayan Yerli etnik topluluk. Dilleri, kuzeyde ve batıda komşuları olan Miksteklerin diliyle akrabadır. Birçok Amuzgo İspanyolca konuşabildiği halde, çoğunluk (yaklaşık yüzde 65) yalnızca Amuzgo dili konuşur.

Amuzgolar tarımla uğraşır. Temel tarım araçları bel ve sabandır. Orta Amerika'nın tipik tarım ürünü olan mısır, fasulye ve kabaktan başka bir miktar acı biber, domates ve ticaret amacıyla şekerkamışı

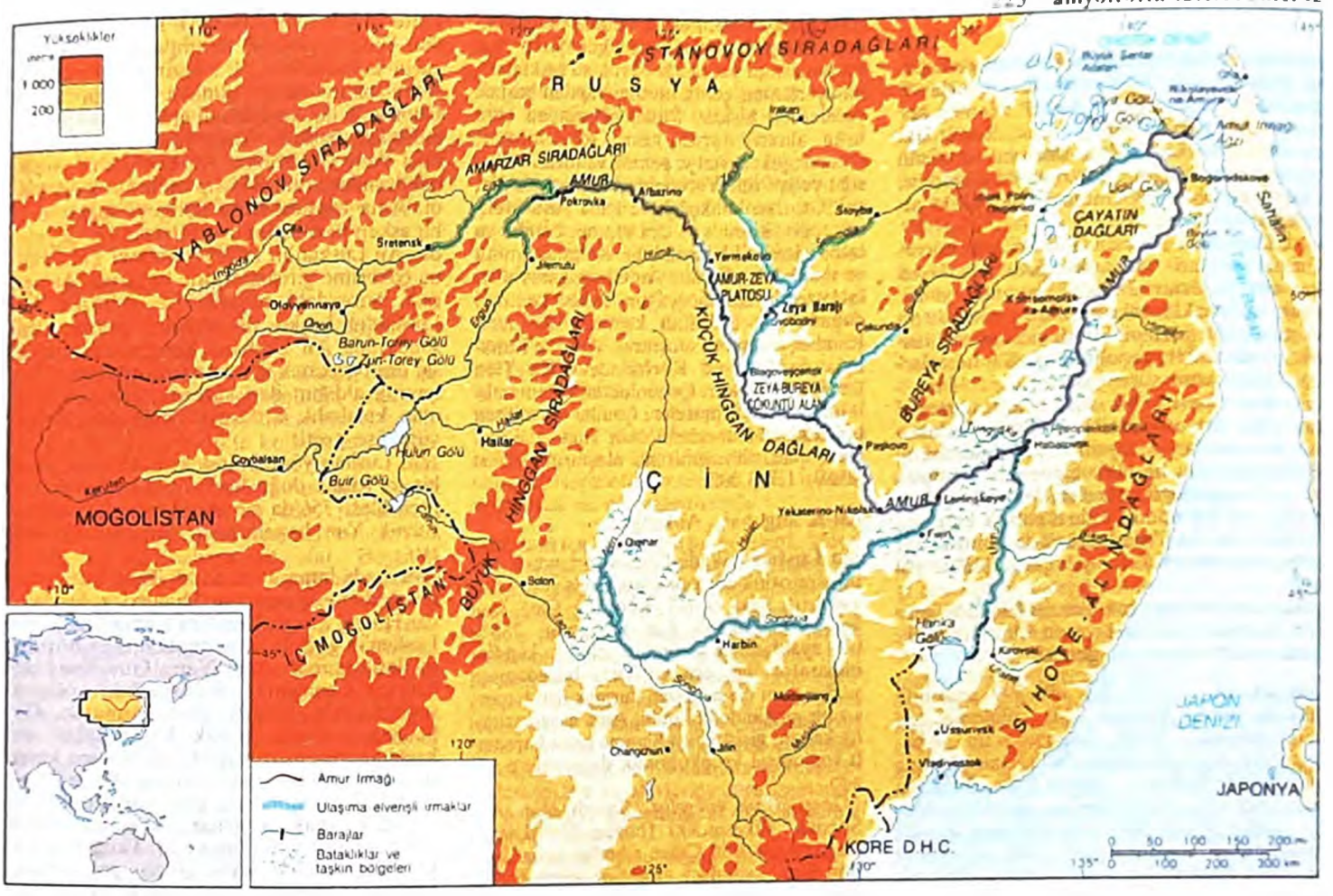

Amur Irmağı ve Su Toplama Havzası

yetiştirirler. Çiftlik hayvanları besledikleri gibi av eti ve deniz ürünleri de yerler. Tepesi sazlarla örtülü yuvarlak kulübeler geleneksel konut tipini oluşturur. Her hane halkı iki ya da daha fazla kulübeye sahiptir. Yerleşim ya kasabalar, köyler halinde ya da dağınıktır. Başlıca el sanatları dokumacılık ve çömlekçiliktir; hamak, halat ve ağ yapımıyla da uğraşılır. Erkekler pamuklu gömlek, pantolon ve hasır şapka giyer, genellikle küçük bir çanta taşır; kadınlarsa baldırlarına kadar uzanan iç eteklik ve *huipil* denen uzun pamuklu bir üstlük giyer.

Compadrazgo (vaftiz ana babalığı) yaygın bir uygulamadır. Vaftiz töreninde ve nikâh sırasında seçilen vaftiz ana babaları gerçek ana babayla akraba sayılır ve çocuklardan büyük saygı görürler. Amuzgolar Katoliktir; toplulukların koruyucu azizi vardır, bunun yortusunu kutlarlar, vaftiz ve nikâh törenlerini kilisede yaparlar. Ama Hıristiyanlık dışı bazı dinsel törenler de düzenlerler. Amuzgo mitolojisi de Hıristiyanlık dışıdır.

amyant *bak.* asbest

Amyntas III (ya da II), (ö. İÖ 370/369), İÖ y. 393 - İÖ 370/369 arasında hüküm süren Makedonya kralı. Ustalıklı diplomasisiyle, Yunan siyasal yaşamında Makedonya'nın ilk kez rol almasını sağladı ve oğlu II. Philippos'un hükümdarlığı sırasında (İÖ 359-336) Makedonya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkışının koşullarını hazırladı. Amyntas, güçlü kral Arkhelaos'un (İÖ y. 413-399) ölümünden sonra Makedonya'yı saran karışıklıklar sırasında tahta çıktı. Çok geçmeden, İllyrialılar (bugün Arnavutluk) ile Makedonya'nın doğusundaki Khalkidiki Yarımadasında yer alan kentlerin oluşturduğu bir konfederasyon olan Khalkidikia Birliği'nin saldırılarına karşı koymak zorunda kaldı. Bu Birlik İÖ 379'da, Spartalıların müdahalesi sonucunda dağıldı ve böylece, Birliğin Makedonya için yarattığı tehdit ortadan kalktı. Amyntas, önce Atina'nın, sonra da tiran Pheraî'li Iason'un (İÖ y. 385-370) yönetimindeki Tesalya gibi zamanın güçlü devletlerinin yanında yer alarak Makedonya'nın bağımsızlığını korudu.

Amyot, Jacques (d. 30 Ekim 1513, Paris yakınlarında Melun - ö. 6 Şubat 1593, Auxerre, Fransa), piskopos ve ilkçağ bilgini. Rönesans'ın trajik kahraman kavramının biçimlenmesini derinden etkilemiş olan Plutarkhos'un *Bio paralleloi* (*Hayatlar*, 1945, 2 cilt) adlı yapıtını *Les Vies des hommes illustres Grecs et Romains* (Ünlü Yunanlıların ve Romalıların Hayatları) adıyla Fransızcaya çevirmesiyle tanınır.

Paris Üniversitesi'nde ve Bourges'da eğitim gördü. Sonraları Latince ve Yunanca profesörü olduğu Bourges'da Heliodoros'un *Aethiopica*'sını çevirdi. Bu çevirisi, I. François'nın Amyot'yu Bellozane manastırının başına getirerek üzerinde bir süredir çalışmakta olduğu Plutarkhos'un *Hayatlar*'ının çevirisini tamamlamakla görevlendirmesine yol açtı. Amyot yapıtın Vatikan'daki metni üzerinde çalışmak için Roma'ya gitti. Fransa'ya dönüşünde II. Henri'nin oğullarına özel öğretmen olarak atandı. Kralın oğulları Amyot'nun yükselmesine destek oldular. Önce sarayın hayır işleri yöneticiliğine, 1570'te de Auxerre piskoposluğuna getirildi. Ölünceye değin bu görevde kaldı. 1554'te Diodorus Siculus'un *Bibliotheca historica* adlı yapıtının 7 kitabını, 1559'da Eski Yunanlı yazar Longus'un (ö. İS 2-3. yy) pastoral romansın ilk örneği sayılan yapıtı Daphnis ve Khloe'yi ve 1572'de *Hayatlar*'ın yanı sıra Plutarkhos'un *Opera moralia*'sını (Ahlaki Yapıtlar) çevirdi.

Amyot'nun *Hayatlar* çevirisi, Fransa ve İngiltere'de Rönesans hümanizminin gelişimine önemli katkıda bulundu. Ahlaki kahramanını soyut ve didaktik terimlerle değil, bir kişi olarak tanıtan Plutarkhos, ideal bir seçim olmuştu. Amyot, okuyucularında ayrıca bir geçmişle özdeşleşme duygusu yaratıyor ve gelecek birçok kuşağın yazarına, yararlanıp geliştirebileceği karakterler ve örnek olaylar sağlıyordu. Amyot, Fransız edebiyatına yalın ve duru bir üslup da kazandırdı. Montaigne, Amyot'nun *Hayatlar* çevirisi elde olmaksızın kimsenin nasıl yazmak gerektiğini bilemeyeceğini söylemişti. Montaigne'in bu gözleminin gerekçesi yalnızca üsluba ilişkin değildi. Çünkü Amyot Fransız diline pek çok yeni sözcük de ekleyerek daha önceleri yalnızca Latincenin yeterli olabildiği bir alanda felsefe yazarlarına düşüncelerini ifade edebilme olanağını vermişti. *Hayatlar* İngilizceye 1579'da Sir Thomas North tarafından çevrilmiş ve Shakespeare'in Roma konulu oyunlarının kaynağını oluşturmuştur.

Amyot, Jean-Joseph-Marie *bak.* Amiot, Jean-Joseph-Marie

amyotrofik lateral skleroz (ALS), LOU GEHRIG HASTALIĞI olarak da bilinir, sinir sisteminin nedeni açıklanamamış yapısal bozukluğu. Erkeklerde kadınlara oranla daha sık görülen ve genellikle 40 yaşından sonra ortaya çıkan hastalık, çoğu kez ciddi ve olumsuz bir gelişme göstererek 2-5 yıl içinde ölümle sonuçlanır.

ALS, kas hareketlerini denetleyen hareket siniri hücrelerini etkiler ve hastalık nedeniyle yıkıma uğramış sinir hücrelerinin uyardığı kaslarda önce güçsüzlük, en sonunda da atrofi gözlenir. Başlangıçta gizli seyreden hastalığın ilk belirtileri el kaslarında görülür. El kaslarında başlayan güçsüzlük

ve atrofi önkol boyunca ilerleyerek omuzlara doğru yayılır. Ardından bacaklarda da güçsüzlük ve kasılmalar başlar. Hemen her olayda kas seğirmeleri görülür. Kaslardaki bu zayıflama ve kasılma durumu atrofinin ortaya çıkmasından aylar önce başlayabilir. Ölüm, genellikle solunum kaslarındaki atrofinin bir sonucudur.

ALS'nin daha çok omurilikteki sinir hücrelerinin yıkımına yol açan türüne ilerleyici kas atrofisi denir. Belirtiler aynıdır, yalnız ayak ve bacaklardaki kasılma yerine atrofi ve güçsüzlük gözlenir. İlerleyici kas atrofisine yakalananlar, genellikle ALS'li hastalardan daha uzun süre yaşarlar.

ALS'nin başka bir türü olan ilerleyici omurilik üst ucu felci özellikle kafatası sinirleri ile beyin sapının sinir hücrelerini etkilediğinden, hastalar çiğneme, konuşma ve yutma güçlüğü çekerler. İstemsiz gülme ve ağlama nöbetleri, dilde atrofi ve kasılmalar görülür. ALS'nin bu türü de olumsuz bir gelişme göstererek 1-3 yıl içinde ölüme yol açar.

Bu hastalıkların, çok benzer biçimde gelişen ve aynı belirtileri veren öbür hastalıklarla karıştırılmaması gerekir.

Amyrtaios (SAISLI). İÖ 404-399 arasında hüküm süren firavun. 28. sülalenin tek hükümdarıdır. Saisli Amyrtaios'un, Ahamenişleri Aşağı Mısır'dan (Nil Deltası) kovma girişiminde bulunan Libyalı Prens Inaros'a yardımcı olan Amyrtaios'un akrabası olduğu sanılır. Aşağı Mısır'ı denetimleri altında bulunduran Ahamenişlere karşı İÖ 404'te girişilen başarılı bir ayaklanmaya önderlik etmiş ve İÖ 400'de Yukarı Mısır'ı bütünüyle denetimi altına almıştır. Hükümdarlığı boyunca süren ayaklanmalara karşın, Ahamenişler yeniden iktidara geçmeyi başaramamışlardır. Geride hiçbir anıt bırakmamış olan Amyrtaios'un hükümdarlık dönemine ilişkin pek az bilgi vardır. Bir inanışa göre, Amyrtaios yasaları çiğnemiş, o yüzden de oğlunun tahta geçmesine izin verilmemiştir.

An-ch'ing *bak*. Anqing

An Çung-Sik, SHIMCON olarak da bilinir (Kore dilinde "ruh alanı") (d. 1861 - ö. 1919, Seul), Kore'nin büyük Yi hanedanının (1392-1910) son soylu ressamı. Geleceği parlak, genç bir ressam olarak Kore sarayı tarafından eğitim için Çin'e gönderildi. Dönüşünde, Güney üslubunun parmakla boyama (*) tekniğine ağırlık vererek bu alanda ustalaştı. Aynı zamanda bütün yazı üsluplarını bilen değerli bir kaligrafi ustasıydı. Özellikle Batı kaynaklı yeni akımları izleyerek perspektif ve derinlik kavramları üzerinde durdu; bunları geleneksel üsluba uyarladı. Çalışmaları, birçok genç ressam için çıkış noktası oluşturdu. Yaşamının sonlarına doğru Ressam ve Kaligraflar Derneği'nin (Sohva Hyobhoi) kuruluşuna (1918) önayak oldu.

An Giang, Vietnam'ın güneybatısında, Mekong Deltası bölgesinde il (*tỉnh*). Yüzölçümü 3.493 km²'dir. Kuzeyde Kamboçya, doğuda Mekong Deltasındaki Tien Giang Irmağı ve Dong Thap eyaleti ile çevrilidir. Mekong Irmağının bir kolunu oluşturan Hau Giang Irmağı, ili kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda geçer. Orta Long Xuyen, bu ırmağın sağ yakasında yer alır. Kuzeybatısında ormanlarla kaplı dağlar bulunur.

Önceleri Kamboçya'daki Khmer İmparatorluğu'nun bir parçası iken, 18. yüzyılda Vietnamlılar tarafından işgal edilerek bu ülkeye katıldı. Birçok sınır değişikliğinden sonra, 1976'da kuzeydeki eski Chau Doc iliyle birleştirildi. Pek çok kanal ve suyolunun kesiştiği An Giang, güneybatı yaz musonlarının yol açtığı büyük su taşkınlarına uyarlanmış çeltik üretimi yapılan başlıca yörelerden biridir. Pirinç ekiminden çifte ürün alınır. Ayrıca mısır, soyafasulyesi, patates, şekerkamışı, pamuk ve tütün ekilir, sığır yetiştirilir. Yöredeki işkolları arasında, çeltik tarlası balıkçılığı ve balık sosu üretimi, tuğla, kiremit ve çini yapımı, bambu ve tahta işlemeciliği sayılabilir. Kumtaşı, granit ve molibden çıkarılır. An Giang karayoluyla kuzeyde Kamboçya'nın Takêv kentine, doğuda Ho Şi Minh kentine, Vietnam-Kamboçya sınırını oluşturan Vinh Te Kanalıyla da Tayland Körfezindeki Ha Tien limanına bağlanır. Çoğunluktaki Vietnamlılardan başka Khmerler, Çamlar ve militan bir Budacılık mezhebi olan Hoa Hao'nun mensupları ilin nüfusunu oluşturur. Nüfus (1989) 1.793.000.

An-K'ang *bak*. Ankang

An Lushan, Wade-Giles yazımında KANG, imparatorluk adı XIONG WU, ermiş adı YAN LA WANG (d. 703 - ö. 757, Luoyang, Çin), İran ve Türk kökenli Çin komutanı. 755'te bir ayaklanmanın önderi olarak kendini imparator ilan etti ve Tang hanedanının yerine yeni bir hanedan kurmak için başarısız bir girişimde bulundu. Ama başarısızlığına karşın, giriştiği ayaklanma geniş kapsamlı toplumsal ve ekonomik değişmelere yol açtı.

Gençliği ve yükselişi. Soyadı olan An, Soğdak ülkesindeki (bugün Özbekistan) Buhara kentinin Çince adından gelir. Lushan ise, "aydınlık" anlamına gelen Farsça *ruşen* sözcüğünün Çinceleşmiş biçimidir. An Lushan'ın ataları, Doğu Türklerinin içinde erimiş olan Soğdaklardandı; annesi de soylu bir Türk ailesinden geliyordu.

6. yüzyıldan başlayarak Moğolistan'da egemenlik kuran Doğu Türkleri, Tang hanedanının ilk yıllarında Çin imparatoru Tai Zong yönetimine girdilerse de, bir süre sonra bağımsızlıklarını kazanmayı başardılar. An Lushan'ın doğduğu yıllarda ise yeniden bir refah dönemi yaşıyorlardı. Ama başlarında bulunan Kapağan Kağan'ın 716'da ölmesiyle başlayan kargaşa ve iç çekişmeler yüzünden An ailesi Çin'e sığındı. 712-756 arasında hüküm süren imparator Xuan Zong'un bu yıllarda izlediği sınır politikası, An Lushan ve kuzeni An Sishun gibi Çin kökenli olmayan askerlerin Çin ordusunda görev yapmasına olanak sağlıyordu. Çin başveziri Li Linfu, saraydaki konumunu zayıflatacak bir saygınlık kazanabilirler korkusuyla Çin kökenli askerleri komutan atamaktan kaçınıyordu. Onun diktatörce yönetimi de bu askerlerin 736'dan sonra komutanlık mevkilerine yükselmelerinde etkili oldu.

An Lushan kuzeydoğu sınır boylarında (bugün Güney Mançurya) görev yaptığı sırada askerlik mesleğinde yükselmeye başladı. Tang yıllıklarında An Lushan'ın adına ilk kez 736'da rastlanır. Bu tarihte An Lushan, keşif subayı olarak görev yaptığı bir sırada, ihtiyatsızlık nedeniyle kuvvetlerini yitirmiş ve ölüm cezasına çarptırılmıştı. Affa uğradıktan sonra rütbesi hızla yükseldi; ilk bağımsız komuta görevini 742'de aldı. Askeri vali olarak adını siyaset alanında da duyurmaya başladı. Sık sık başkenti ziyaret etti ve imparatorla güzelliği dillere destan olan gözdesi Yang Guifei'nin dostluğunu kazandı. Yang Guifei ile aralarında ilişki bulunduğu söylentisi çıktı. Ama An Lushan'ın saraydaki güçlü konumunun, Yang Guifei kadar imparatorun kendisine dayandığı da bir gerçekti.

An Lushan'ın ayaklanması. Başvezir Li Linfu 752'de öldüğünde An Lushan üç sınır ilini eline geçirmişti ve imparatorluğun en güçlü komutanıydı. Başvezirin ölümünden sonra onun yerini almaya çalışan Yang Guozhong ile An Lushan arasında güçlü bir mücadele başladı. Yang Guifei'nin kuzeni olan Yang Guozhong, An Lushan'ın saraydaki yandaşlarına saldırıp onları yok edebildi. Ama taşrada karşı dengeyi sağlayacak bir askeri üs oluşturamadı; başka bir deyişle de, An Lushan'ın kuzeydoğudaki konumunu çökertme girişimlerinde başarısızlığa uğradı. Saraydaki başarısı ise yalnızca An Lushan'ın kuşku ve öfkesini artırdı. 755 sonlarında An Lushan, Yang Guozhong'u saf dışı bırakmak için imparatordan gizli bir buyruk aldığını ileri sürerek, savaş deneyi olan kalabalık ordusuyla başkente doğru yürüyüşe geçti.

An Lushan yönetimindeki ayaklanmacılar bir ay içinde doğu başkenti Luoyang'ı ele geçirdiler. 756'da ise An Lushan, kendini Büyük Yan hanedanının imparatoru ilan etti.

Bu arada imparatora sadık Tang kuvvetleri seferber olmuşlar ve Shaanxi yolundaki dar Huang Irmağı Geçidini tutmuşlardı. An Lushan'ın güçleri bu nedenle altı ay boyunca ilerleyemedi. Ama Yang Guozhong ile başkent Changan'ın doğusundaki yolların savunmasıyla görevli olan komutan Ge Shuhan arasında büyük bir rekabet ve karşılıklı güvensizlik vardı. Kendisine karşı bir darbe yapılmasından korkan Yang Guozhong, bu komutanı, görevini bırakarak doğudaki ayaklanmacılara karşı harekete geçmeye razı etti. Sonunda Tang o dusu yenildi ve Changan'a giden yol açıldı. İmparator başkenti bırakarak batıya kaçtı. Başkentin batısında küçük bir köy olan Mawei'de ayaklanarak Yang Guozhong'u öldüren imparatorluk muhafızları, imparatorun gözdesi Yang Guifei'nin de öldürülmesini istediler. İmparator bu isteği yerine getirmek zorunda kaldı. Yang Guifei'nin öldürülmesi sonraları, büyük ozan Bo Juyi'nin "Sonsuz Pişmanlık" şiiri başta olmak üzere birçok başka sanat ürününde konu edildi.

Kuvvetlerinin Changan'ı ele geçirmiş olmasına karşın An Lushan, Luoyang'da kaldı. Bu sıralarda sağlığı, büyük bir olasılıkla şeker hastalığı nedeniyle ciddi biçimde bozulmuştu. Gözleri neredeyse görmez olmuş, aşırı sinir gerginliği içine girmişti. Bu da mayetinin sürekli can kaygısı duymasına yol açıyordu. An Lushan 757 başlarında, büyük oğlu An Qingxu'nun ve çevresindekilerin göz yummasıyla, hadım bir köle tarafından öldürüldü. Ayaklanma ise, önce An Qingxu'nun, daha sonra da Shi Siming ile onun oğlu Shi Chaoyi'nin yönetiminde birkaç yıl sürdükten sonra 763'te Shi Chaoyi'nin yenilgisi ve ölümüyle resmen sona erdi. Ayaklanmacıların yenilgisinde başlıca etken, doğu bozkırlarında Doğu Türklerinin yerini alan ve Tang hanedanının geleneksel müttefiği olan Uygurların gönderdiği birlikler oldu. Bu dönemde Tang yönetimi, ayaklanmaları bütünüyle yatıştıramayacak ölçüde gücünü yitirmişti. Bu nedenle, ayaklanmadan ölmeden kurtulan komutanlara, teslim olup Tang hanedanına bağlılıklarını bildirmeleri karşılığında, ele geçirdikleri yörelerin başında kalma hakkı tanındı. Ülkenin öteki bölgeleri ise, neredeyse ayaklanmacılar kadar başlarına buyruk olan Tang komutanlarının denetimine girdi. Tang hanedanı döneminin ikinci yarısı ile onu izleyen Beş Hanedan Döneminde, savaş vurguncularının yaygınlaşması huzursuzluklara yol açtı. Bu durum ancak 960'ta Song hanedanının kuruluşu ile sona erdi.

An Lushan kişiliğiyle, ordunun büyük bir bölümünü oluşturan kuzeydoğu sınırındaki askerlerin özlemlerini simgeliyordu. Bu nedenle, ölümünden sonra askerler tarafından yüceltildi, birçokları tarafından tanınıldı. Buna karşılık ayaklanmanın Çinli olmayan "barbarlar" tarafından başlatılması, başlangıçta hoşgörülü ve kozmopolit olan Tang hanedanının daha sonraki yıllarında yabancı düşmanlığının yaygınlaşmasına yol açtı.

An-shan *bak.* Anshan

An-yang *bak.* Anyang

ana, hukukta, belirli bir çocuğu doğurduğu bilinen belirli bir kadın.

Ananın durumu, Medeni Kanun'daki çeşitli düzenlemelerde gözönünde tutulmuştur. Küçük çocuk üzerindeki velayet hakkını ana ve baba birlikte kullanırlar; anlaşamazlarsa babanın oyu üstün sayılır. Evlilik sürerken babanın ölümü durumunda velayet hakkı yalnızca anaya ait olur. Boşanmada velayet hakkı çocuğun verildiği tarafa, yani anaya ya da babaya ait olur. Boşanma nedeniyle velayet hakkı kendisine verilmiş olan ana ya da baba öldüğü zaman, velayetin sağ kalan ana ya da babaya geçip geçmeyeceğine yargıç karar verir. Yargıç velayetin sağ kalan eşlerden hiçbirine verilmesini uygun görmezse, çocuğa bir vasi atar.

Nesebi sahih olmayan çocuğun anası doğuran kadındır; ana, çocuğunun babasının mahkeme kararıyla belirlenmesi için dava açabilir. Evlilik dışı doğumda, anasına kalan çocuk, anasının aile adını taşır. Ana ile bu çocuk arasındaki ilişki, sahih nesep ilişkisinde olduğu gibidir. Ananın nesebi sahih olmayan çocuk üzerindeki velayet hakkı, kendiliğinden doğmaz, mahkemenin ananın velayetine hükmetmesi gerekmektedir.

Çocuk, yardım etmediği takdirde zor duruma düşecek olan anasına nafaka ödemekle yükümlü olduğu gibi, gerektiği durumda, ana da çocuğuna nafaka vermeye zorunludur.

Usul hukuku bakımından, ana çocuğu aleyhine, çocuk da anası aleyhine tanıklık etmekten kaçınabilir. Ceza hukuku bakımından anasını ya da çocuğunu öldüren kişi idam cezası istemiyle yargılanır. Çocuk anasına, ana çocuğuna karşı hırsızlık suçu işlemişse ceza kovuşturması yapılmaz. *Ayrıca bak.* nesep; velayet.

ana dizi, Türk müziğinde, aralıkların ve makamların tanımlanmasında temel alınan bir basit makam dizisi. Bir dizinin ana dizi seçilebilmesi için, içerdiği aralıkların fazla çeşitlilik göstermemesi gerekir. Örneğin bakiye, artık ikili, küçük mücennep, büyük mücennep ve tanini aralıklarının beşini birden içeren hicaz dizisi, ana dizi olmaya pek elverişli değildir. Yalnız bakiye ve tanini aralıklarının bulunduğu çargâh, buselik ve kürdi, ana dizi olmaya en elverişli dizilerdir. Günümüzde genel kabul gören Arel-Ezgi Sistemi'nde(*), Batı müziğindeki arıza işaretleriyle birlik sağlanabilmesi için çargâh dizisi ana dizi kabul edilmiştir (Batı müziğinde ana dizi, çargâha çok yakın olan *do* majör gamıdır). Bu sistemden önce, Darülelhan döneminde geçerli olan Rauf Yekta Sistemi'nde(*) ana dizi, acemli rast dizisiydi. Bu alandaki özgün kuramlardan birini de Kemal İlerici geliştirmiştir. Onun sisteminde ana dizi, hüseyni dizisi olmakla birlikte, *si* için bemol ve *fa* için diyez kullanılır (üzerlerine koma sayısı yazılan bu arızalı sesler, inici dizide birer koma pesleşir).

ana işlem birimi, İngilizce CENTRAL PROCESSING UNIT (CPU), sayısal (dijital) bilgisayarların, genellikle ana bellek, denetim birimi ve aritmetik-mantık biriminden oluşan temel bölümü. Girdi-çıktı aygıtlarını ve yan bellek birimlerini de içeren çeşitli çevre donanımları, tüm bilgisayar sisteminin kalbi olan ana işlem birimine bağlıdır (*bak.* bilgisayar belleği, girdi-çıktı aygıtları).

Bu bölümdeki denetim birimi, bilgisayarın işlemlerini düzenlemek ve bütünleştirmekle görevlidir. Komutları belli bir sıraya göre ana bellekten seçip alır, yorumlar ve sistemin öbür işlevsel birimlerini gerektiği anda harekete geçirerek kendilerine düşen işlemleri yapmalarını sağlar. Bilgisayara yüklenen bütün veriler (girdiler), ana bellek kanalıyla ve işlenmek üzere aritmetik-mantık birimine iletilir. Bu birim, dört temel işlemin (toplama, çıkarma, çarpma, bölme) yanı sıra, verilerin karşılaştırılması, uygulanacak çözüm yönteminin ya da önceden belirlenmiş karar ölçütlerine dayanan güvenilir bir seçeneğin seçilmesi gibi mantık işlemlerini de gerçekleştirebilir.

ana tanrıça, yaratıcılığı, bereketi, cinsel birlikteliği, doğumu, çocuk büyütmeyi ve gelişme döngüsünü temsil eden analık simgesi ya da tanrıça. Bu terim, Paleolitik Çağ Venüs heykelciklerinden Meryem Ana'ya kadar birbirinden çok farklı figürler için kullanılmıştır. Analık evrensel insan gerçeklerinden biri olduğu için, tanrılarını betimlerken analık simgesi kullanmamış kültür yoktur. Ana figürleri çok çeşitlidir. Ama, ana tanrıçaları anlamlarına, simgeledikleri şeylere ve işlevlerine göre sınıflandıran ayrıntılı ve sistematik bir tipoloji henüz geliştirilmemiştir.

Ana tanrıçalar çoğu zaman Toprak Ana'yla(*) karıştırılırsa da, özel bir tip olarak ondan farklıdır. Kozmogonik bir figür olan Toprak Ana, verimliliği tükenmeyen, her şeyi tek başına yaratan bir kaynaktır. Ana tanrıçaların yaratıcılığı ise düzenli cinsel ilişkide bulunmalarına bağlıdır. Toprak Ana'dan farklı olarak ana tanrıçalar belirgin karakterlere sahip, genç, kozmogonik olmayan ve cinselliği ağır basan kişilerdir. Erkeklerin sık sık yalnızca bir dölleyiciye indirgenerek daha önemsiz bir rol oynamalarına karşılık, ana tanrıçalar genellikle tanrısal bir çiftin parçasıdır ve efsanelerde asıl ana tanrıçanın öyküsü anlatılırken (çoğunlukla bir insan olan) eşinden de söz edilir.

Ana tanrıça efsanelerindeki önemli anlar onun kayboluşu, yeniden ortaya çıkışı ve tanrısal evliliğinin kutlanışıdır. Kayboluşunun kozmik anlamları vardır. Ana tanrıça ortadan kaybolduğunda cinsellik ve gelişme geriler. Yeniden ortaya çıktığında, kendine bir eş seçip onunla cinsel ilişkide bulunması ise bereketi geri getirir ve güvence altına alır. Bundan sonra erkek çoğu zaman bir yana itilir ya da ölüler ülkesine gönderilerek ertesi yıl yerine bir başkası seçilir (bu da, tanrının ölüp dirildiği yanılgısına yol açmıştır).

Ana tanrıçanın büründüğü başlıca biçimlerden birinde onun analık yönü vurgulanarak tanrısal bir çocuğun, gitgide bütün insanlığın koruyucusu ve besleyicisi olarak gösterilir. Ana tanrıçanın bu biçimine, kollarından bir çocuk tutan dolgun ya da çok memeli bir figür olarak mitolojiden çok ikonografide rastlanır. *Ayrıca bak.* Kybele.

Ana ve Çocuk Sağlığı Örgütü, anne ve çocukların sağlık sorunlarına çözüm getirmek amacıyla 1953'te oluşturulan ve 1963'te de yurt çapında görev yapmak üzere örgütlenen kuruluş.

Ana ve Çocuk Sağlığı Örgütü, 1951'de Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile Dünya Sağlık Örgütü ve UNICEF arasında imzalanan bir anlaşmayla gerçekleştirildi. Bu anlaşma uyarınca 1953'te Ankara'da bir Ana Çocuk Sağlığı Gelişim Merkezi kurulduğu. Bu merkez 1963'te Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı içinde bağımsız bir Ana ve Çocuk Sağlığı Müdürlüğü'ne dönüştürüldü ve yurt düzeyinde örgütlenmeye başladı. UNICEF ilkelerine göre her 50 bin nüfuslu birim için bir ana ve çocuk sağlığı merkezi kurulması öngörülmüştü. Bu doğrultuda sürdürülen çalışmalar sonunda illerde ana ve çocuk sağlığı merkezleri, ilçelerde şubeleri, köylerde ise istasyonları kurulmaya başladı. Merkezlerde genellikle bir kadın hastalıkları uzmanı, bir çocuk hastalıkları uzmanı, 10 ebe, ayrıca hemşireler bulunur. Gerekli görüldüğünde bir röntgen uzmanıyla bir diş hekimi de görevlendirilir. İstasyonlarda bir ebeyle bir de sağlık memuru vardır. İstasyonun bağlı bulunduğu il ya da ilçedeki doktorlar 15 günde bir istasyona giderek sağlık hizmetlerini kontrol ederler.

1983'te Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın yeniden örgütlenmesi sırasında Ana ve Çocuk Sağlığı Müdürlüğü, Nüfus Planlaması Genel Müdürlüğü ile birleştirilerek Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü adı verildi. Bu örgütün görevleri gebe kadınların gebelik sürecini normal geçirmesini sağlamak; doğumun normal ve sağlıklı olması için anne adayını kentlerde doğum evlerine ya da hastanelerin doğum servislerine, ilçelerde sağlık merkezlerine zamanında göndermek; köylerde yapılacak doğumların sağlıklı sonuçlanmasını sağlamak için kontrolleri zamanında yapmak; doğumdan önce ortaya çıkabilecek aksaklıkları gidermek, düşükleri önlemek ve doğumdan sonra gerekli tüm bakımı üstlenmek; doğum sonrasında hastalıkları önlemek için loğusa ve emzikli anneleri sürekli sağlık kontrolünde tutmak; ev gezileri düzenleyerek halkı ana ve çocuk sağlığı konusunda eğitip aydınlatmak; yeni doğan çocukların ilk üç ay içinde on beş günde bir, üçüncü aydan dokuzuncu aya değin ayda bir, dokuzuncu aydan iki yaşına değin iki ayda bir ve iki yaşından altı yaşına değin de üç ayda bir sağlık denetimleriyle aşılarını yapmak; yeni doğan bebeğin bakımı ve beslenmesi gibi konularla ilgilenip annelere bu konuda sürekli bilgi vermektir.

Anabaena, azot bağlayıcı mavi-yeşil alglerin bir cinsi. Sığ sularda ve nemli topraklarda planktonlar halinde yaşayan bu algler boncuk biçiminde hücrelerden meydana gelmiştir; bu hücrelerin arasında genişlemiş

Anabaena
J. R. Waaland

hücreler bulunur. Ayrı ayrı ya da koloniler halinde yaşayan *Anabaena*'nın koloni oluşturan türleri *Nostoc* cinsinin üyelerine çok benzer. *Anabaena*'nın salgıladığı zehirli bir madde, içme sularında belli bir düzeyin üstünde bulunduğu zaman küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar için öldürücü olabilir.

Anabaptistler, YENİDEN VAFTİZCİLER olarak da bilinir, 16. yüzyıl Reform hareketi içinde gelişen köktenci akımın üyeleri. Anabaptizmin ayırt edici ilkesi yetişkin vaftizidir. Hareketin yayılmaya başladığı yıllarda bu inancı benimseyenler ölümle cezalandırılmak pahasına ikinci kez vaftiz olmuşlardır. Ama çocuk vaftizlerini kâfirlere özgü bir biçimsellik olarak görüp reddettikleri için, kendilerine "yeniden vaftizci" denmesine karşı çıkmışlardır. Onlara göre, kişinin günahlarını itiraf edip inançlarını dile getirebileceği bir yaşta yapılan vaftiz tek ve gerçek vaftizdir. İsviçreli Reformcu Huldrych Zwingli gibi Anabaptistler de çocukların iyi ve kötüyü ayırt edene değin günahlarından dolayı cezalandırılamayacağını savundular. Bu nedenle, ancak belirli bir yaştan sonra ve kendi özgür iradeleri doğrultusunda tövbe edip vaftiz olabileceklerini ileri sürdüler.

Anabaptistler, kurtarılmışlar cemaati olarak gördükleri kilisenin, varlık nedeninin yalnızca günahkârları cezalandırmak olduğuna inandıkları devletten ayrılması gerektiğini savunuyorlardı. Büyük çoğunluğu da haklı bir savaşta ya da toplum düzeninin oluşturulmasında Hıristiyanların silah kullanmalarına karşıydı. Mahkemelerde yemin etmeyi de reddeden Anabaptistlerin binlercesi inançları yüzünden idam edildi.

Anabaptistlerin amacı ortaçağ kilisesini yenileştirmek değil, ilkel kilisenin kurumlarını ve ruhunu diriltmekti. Yeni doğacak bir çağın eşiğinde yaşadıklarına inanan, önderlerini peygamber ve havariler gibi gören Anabaptistler, kilise yöneticilerine inançlarının hesabını vermeye her an hazırdılar. Kendi çektiklerini Hıristiyanlığın ilk 300 yılında kıyıma uğrayanların acılarıyla özdeşleştiriyorlardı.

Anabaptist hareket Zwingli'nin yöneticilere boyun eğer görünmesine ve kilisenin baştan sona yenilenmesi için hızla harekete geçme konusundaki isteksizliğine isyan eden bir grup genç aydın tarafından Zürich'te başlatıldı. Soylu bir aileden gelen ve çok iyi bir eğitim görmüş olan hümanist Konrad Grebel önderlerinden biriydi. İlk yetişkin vaftizleri, 1525'in başında, Zürich'in dışında Zollikon'da yapıldı ve kısa zamanda bir kitle hareketine dönüştü. Michael Sattler'in önderliğinde hazırlanan yedi maddelik Schleitheim İtikadnamesi'yle (1527) İsviçre Anabaptistlerine özgü inançların önemlileri ortaya kondu.

Anabaptist önderlerin sert ve uzlaşmaz tutumlarıyla öğretilerinin içerdiği devrimci öğeler bir kentten öbürüne sürülmelerine neden oldu. Bu da, özünde bir misyoner hareketi olan Anabaptizmin hızla yayılmasına, yöneticilerin ise sert önlemler almasına yol açtı. İlk Anabaptist önderlerin çoğu hapiste öldü ya da idam edildi.

Thomas Müntzer, Anabaptistlerin yeni bir çağın başında yaşadıklarını vurgulayanlar arasındaydı. 1525 ayaklanmasında Thüringen köylülerine önderlik ettikten sonra idam edildi. 1527'de Augsburg'da hapiste ölen yandaşı Hans Hut, Güney Almanya'nın önde gelen köktenci Reformcularındandı.

Moravya'nın Nicholsburg kentindeki Anabaptist önderlerden Balthasar Hubmaier 1528'de Viyana'da idam edildi. Bazı yöneticilerin yeni yerleşimleri özendirdiği Moravya'ya çok sayıda Anabaptistin yerleşmesi, burada Kudüs'teki ilkel kilisenin malların ortak kullanımı ilkesini örnek alan yeni bir Anabaptist akımın doğmasına yol açtı. Jakob Hutter'in önderliğinde kolektivist yaşam süren bu Anabaptistler kendilerine Hutterci Kardeşler adını verdiler. Günümüze değin varlığını korumuş olan Hutterci gruplardan bazıları bugün ABD'nin güneyinde ve Kanada'da yaşamaktadır. 60-150 kişilik koloniler halinde ortak çiftlikler (*Bruderhof*) işleten bu gruplar Kadim Amish'ler gibi dışlarındaki toplumdan uzak yaşar ve siyasetle uğraşmazlar. Çocuklar 14 yaşına (ya da eyalet yönetimince belirlenen yaşa) değin koloni içinde eğitilirler.

Anabaptistlerin Hollanda'daki misyoneri Melchior Hofmann çok sayıda yandaş topladı. Dünyadaki düzenin yakında son bulacağı ve Strasbourg'da yeni bir çağın başlayacağı yolunda vaazlar veren Hofmann 1533'te Strasbourg'da hapse atıldı ve yaklaşık 1543'te öldü.

Hofmann'ın yandaşlarından bazıları Hollandalı Jan Mathijs (ö. 1534) ile Leidenli Jan Beuckelson'un (ö. 1535) etkisi altına girdi. Bu iki önder birçok mülteciyle birlikte 1534'te Vestfalya'daki Münster kentine yerleşti. Kenti denetimlerine aldıktan sonra çokeşliliğe yer veren, kolektivist bir dinsel düzen kurdular. Alman prenslerinin topladığı ordu kenti ele geçirdi (1535) ve Anabaptist önderler işkenceyle öldürüldüler.

Çağdaş tarihçiler Münster olayını Anabaptist hareketten bir kopma olarak değerlendirirler. Bu olayı izleyen yıllarda klasik Protestan gruplarıyla Katolikler, savaşçı azınlıkla barışsever çoğunluk arasında hiçbir ayrım gözetmeksizin, bütün Avrupa'da Anabaptistlere uyguladıkları baskıyı artırdılar. Hollanda'daki ve Kuzey Almanya'daki barışsever Anabaptistler, eski rahip Menno Simons ile yardımcısı Dirk Philips'in önderliğinde ayaklandılar. Yandaşları, Mennonitler(*) adı altında varlıklarını sürdürdüler.

Anabasis *bak.* Onbinlerin Dönüşü

anabatik rüzgâr, VADİ RÜZGÂRI da denir, Güneş'e bakan bir tepe ya da dağ yamacından yukarıya doğru esen yerel hava akımı. Güneş, gün içinde böyle bir yamacı ve onun üzerindeki havayı, yakın düzlüklerden daha çabuk ısıtır, çünkü Güneş ışınlarının yamacın yüzeyine düşme açısı dik açıya daha yakındır. Bu ısınma, havanın yoğunluğunu azaltarak onun yükselmesine yol açar. Böylece oluşan boşluğu doldurmak için aşağıdan daha çok hava yükselir ve bir rüzgâr oluşur. Bir anabatik rüzgâr saniyede 6 m'lik bir hıza (saatte yaklaşık 20 km'ye) ulaşabilir.

anabolizma, BİYOSENTEZ olarak da bilinir, canlı hücrelerde, enzimlerin katalizleyici etkisi altında gelişen, oldukça basit yapılı besinlerden daha karmaşık yapıdaki moleküllerin oluştuğu tepkimeler dizisi. Karbonhidratlar, proteinler ve yağlar (lipitler) gibi temel hücre bileşenlerinin sentezini içeren anabolizma süreçleri, yıkım süreçleri (*bak.* katabolizma) sırasında üretilen enerji bakımından zengin bileşiklerin (örn. adenozin trifosfat) sağladığı enerjiyi kullanır. Gelişme halindeki hücrelerdeki anabolizma süreçleri katabolizma süreçlerine ağır basar; öbür hücrelerde ise bu iki süreç arasında belli bir denge vardır.

Anacardiaceae (sakızağacıgiller), *Rutales* takımından, 73 cinsi ve 600 kadar yaprak döken ve dökmeyen ağaç türünü içeren familya. Aslında tropik bölgelere özgü olan bu bitkilerin birkaç türü ılıman bölgelerde de bulunur. Bu familyadaki ağaçların kabuklarında reçine kanalları vardır; yapraklar genellikle parçalı, çiçekler çoğunlukla tek cinsli, bazen erdişi, meyveler etlidir. Antepfıstığı (*Pistacia vera*) ve *Anacardium occidentale*'nin tohumları, mango (*Mangifera indica*), *Spondias* ve *Harpephyllum caffrum*'un meyveleri besin olarak değerlidir. Sakızağacı (*Pistacia lentiscus*) ve *Toxicodendron vernicifera* yağ, reçine ve vernik içerir. *Schinopsis* cinsi ağaçların, özellikle *S. lorentzii*'nin kırmızı-kahverengi odunundan ticari tanen elde edilir. Yalancıkarabiber (*Schinus molle*), dumanağacı (*Cotinus*) ve çeşitli *Rhus* türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. *Rhus diversiloba* ve *Rhus toxicodendron* gibi bazı zehirli türlerin deriyi tahriş edici etkisi vardır.

Anacletus (AZİZ). CLETUS ya da ANENCLETUS olarak da bilinir (ü. 1. yy; yortu günü 26 Nisan), Aziz Petrus'tan sonra gelen ikinci papa (76-88 ya da 79-91). Aziz Epiphanius ve Papaz Tyrannius Rufinus'a göre, Aziz Petrus'un sağlığında, Aziz Petrus'un ardılı Aziz Linus'la birlikte Katolik Kilisesi'ni yönetti. Aziz Anacletus'un, Domitianus'un hükümdarlık döneminde öldüğü sanılmaktadır. Ayin kitabında Aziz Cletus adıyla yer alır.

Anacletus (II), asıl adı PIETRO PIERLEONI (d. Roma - ö. 25 Ocak 1138, Roma), 1130-38 arasında karşı-papa. Papa II. Innocentius'a karşı papalık üzerinde hak iddia etmiş, bu iddiası bazı araştırmacılarca günümüze değin savunulmuştur.

Paris'te öğrenim gördükten sonra Cluny'de keşiş oldu ve 1116'da Papa II. Paschalis tarafından Roma'da kardinal yapıldı. 1118'de, Roma'nın nüfuzlu ailelerinden Frangipanilerin baskısından kaçan Papa Gelasius'la birlikte Fransa'ya gitti.

1130'da Papa II. Honorius'un ölümünden sonra, kardinallerin çoğunluğu Pietro'yu II. Anacletus adıyla papa seçerken, azınlık papalığa Kardinal Gregorio Papareschi'yi (II. Innocentius) getirdi. Papa olma iddiasındaki bu iki kardinalin de 23 Şubat'ta takdis edilmesi ciddi bir bölünmeye yol açtı. Romalıların ve Frangipani ailesinin desteklediği Anacletus, Innocentius'u Roma'dan Fransa'ya kaçmak zorunda bıraktı. Fransa'da Innocentius'u, Anacletus'un Yahudi soyundan gelmesini eleştiri konusu yapan Clairvaux Manastırı başkeşişi Aziz Bernard destekliyordu. Anacletus, 1130'da taç giydirdiği Sicilya kralı II. Ruggiero ile ittifak kurduysa da, aralarında Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Lothar ile Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un da bulunduğu Innocentius'un yandaşları daha güçlüydü. Fransa kralı VI. Louis'nin meşru papa konusunda karar vermek üzere topladığı Étampes Konsili (1130) Innocentius'u papalığa seçti. Lothar 1132'de Innocentius ve Bernard'la birlikte bir Alman ordusunun başında İtalya'ya girdi ve Anacletus'un yandaşlarının elinde olan kesim dışında tüm Roma'yı işgal etti. Lothar'ın ülkeden ayrılmasından sonra, Anacletus'un yandaşları Innocentius'u yeniden Roma'dan ayrılmak zorunda bıraktılar. Pisa'ya kaçan Innocentius'un 1134'te bu kentte topladığı konsil, Anacletus'u aforoz etti. Lothar düzenlediği ikinci seferle Ruggiero'yu İtalya'nın güneyinden çıkardı (1136-37). Destekleyicileri azalan Anacletus bu bunalım sırasında öldü. 1139'da Innocentius'un Roma'da toplantıya çağırdığı II. Laterano Konsili bölünmeye son verdiyse de görüş ayrılıkları sürdü.

Anaconda, ABD'nin Montana eyaletinde kent. Deer Lodge ilinin (*county*) eski merkezi olan kent Butte'ın 37 km kuzeybatısındadır. 1883'te, Montana bakır sanayisinin kurucusu Marcus Daly tarafından Copperopolis (bakır kenti) adıyla yerleşime açıldı. Daly'nin 1884'te Warm Springs Çayı yakınında bir bakır ergitme tesisi yaptırmasından sonra kentin nüfusu hızla arttı. Tesis, demirdışı metallerde ve indirgeme işlerinde dünyanın en büyük işletmesi durumuna

geldi ve 178 m uzunluğundaki bacasıyla kentin görüntüsüne egemen oldu. 1888'de Daly'nin Butte'de maden ocağı açmasından sonra belediye olan kentin adı, Meagher ilindeki Copperopolis'le karıştırılmaması için Anaconda olarak değiştirildi. Kentin eyalet merkezi olacağını düşünen Daly, burada o zamanlar ülkenin en gösterişli otellerinden biri olan Marcus Daly'yi yaptırdı. Sahibi olduğu *Anaconda Standard* gazetesi de yalnızca birkaç bin satmasına karşın New York kentindeki matbaalar kadar modern bir matbaada basılmaktaydı. 1977'de Anaconda ile Deer Lodge illeri birleştirilerek Anaconda-Deer Lodge ili oluşturuldu.

Atlantic Richfield Company, sahibi olduğu Anaconda Company'de çalışan işçilerin yüzde 25'ini işten çıkararak bakır ergitme tesisini kapatana değin (1980), bakır ergitme ve fosfat ürünleri imalatı kent ekonomisinin temeliydi.

Kentteki bellibaşlı gezi yerleri, kentin yakınındaki Deerlodge Ulusal Ormanı, Lost Creek Eyalet Parkı ve Georgetown Gölüdür. Nüfus (1980) 12.518.

Anaconda Company, ABD'nin en büyük madencilik şirketlerinden biri. Bakır, alüminyum, gümüş ve uranyum üretir. 1977'den bu yana Atlantic Richfield Company'ye bağlıdır. Yönetim merkezi Colorado eyaletindeki Denver'dedir. Marcus Daly adlı İrlandalı bir göçmen ile yayımcı William Randolph Hearst'ün babası George Hearst 1882'de Montana'da Anaconda'nın ilk bakır madenini açtılar ve ilk bakır ergitme tesisini kurdular. Dünyanın en büyük bakır üreticisi durumuna gelen şirketi 1899'da Standard Oil Trust satın aldı. Standard Oil Trust yöneticilerinin, şirketin eski sahiplerine ödeme yapılmadan önce yeni şirketin halka açık hisse senetlerini satarak büyük kârlar elde ettiklerinin ortaya çıkması, ülke çapında bir skandala yol açtı.

1914'te Anaconda yabancı madencilik şirketlerinden hisse satın almaya başladı. 1929'da dünyanın en verimli bakır madeni olan Chuquicamata'yı elinde tutan Şili Bakır Şirketi'nin tamamına sahip oldu. Şili'nin sosyalist başkanı Salvador Allende, Şili Anayasası'nda yapılan değişikliğe dayanarak, 1971'de Anaconda'nın Şili'deki bakır madenlerini kamulaştırdı. Allende hükümeti 1973'te devrildi ve yeni hükümet Anaconda'ya kamulaştırılan madenleri için 250 milyon doların üstünde ödeme yapmayı kabul etti.

Şili'deki kamulaştırmadan kaynaklanan kayıplar gene de şirketin mali durumunu ciddi olarak sarstı ve Anaconda 1977'de, çeşitli petrol ürünleri üreten Atlantic Richfield Company'ye (ARCO) satıldı. Bu olay ARCO'ya karşı bir antitröst davasının açılmasına neden oldu. 1979'da ARCO'nun Anaconda hisselerinin bir bölümünü elden çıkarması mahkemece karara bağlandı.

Anadır Körfezi, ANADIR KOYU da denir, Rusça ANADIRSKI ZALIV. Rusya Federasyonu'nun doğusunda körfez. Bering Denizinin kuzeybatı bölümündedir. Girişi yaklaşık 400 km genişliğindedir. 320 km kadar içeriye girerek Kresta Koyu ve Anadır Irmağının ağzına ulaşır. On ay süreyle, yüzen buzlarla kaplı olan körfez, yalnız ağustos ve eylül aylarında ulaşıma açılır. Anadır Irmağının ağzındaki Anadır limanından Çukçi Yarımadasına gemi seferleri düzenlenir.

Anadolu, KÜÇÜK ASYA olarak da bilinir, Türkiye nüfusunun yüzde 89'unu barındıran ve ülke topraklarının yaklaşık yüzde 97'sini oluşturan, Asya kıtasından batıya doğru uzanmış, kabaca dikdörtgen biçimli yarımada. Yüzölçümü, gerçek alan hesaplarına göre 790.200 km², izdüşüm hesaplarına göre 755.688 km²'dir. Yarımadanın en batı ucu Biga Yarımadasının güneybatısındaki Baba Burnundan geçen 26° 04' doğu boylamı, en doğu ucu ise Küçük Ağrı Dağının 34 km doğusundan geçen ve Türk-İran-SSCB sınırlarının kavşak noktası olan 44° 48' doğu boylamıdır. Bu iki uç arasında yaklaşık 1 saat 15 dakikalık bir zaman farkı vardır. Yarımadanın en kuzey ucu, Sinop ilindeki İncebur'un'dan geçen 42° 06' kuzey enlemi, en güney ucu ise İçel ilindeki Anamur Burnundan geçen 36° 03' kuzey enlemidir. Anadolu Yarımadası, Marmara Denizinin kuzeydoğu ucundaki İstanbul Boğazı ve güneybatısındaki Çanakkale Boğazı ile Avrupa kıtasından ayrılır. En geniş yeri güneyde Anamur Burnu ile kuzeyde Kerempe Burnu arasında 650 km'yi geçer. Doğu-batı doğrultusunda ise uzunluğu 1.565 km'yi bulur. Kuzeyden Karadeniz, kuzeybatıdan Marmara Denizi, batıdan Ege Denizi, güneyden Akdeniz'le çevrili olan Anadolu kıyılarının toplam uzunluğu 6.480 km'yi bulur. Yarımada doğuda, dağlık kütlelerle Asya kıtasına bağlanmıştır.

Anadolu, Asya ve Avrupa kıtaları arasında doğal bir geçit konumundadır. Ayrıca, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine iyice yaklaştığı bir noktada yer aldığı için, bu üç kıtayı birbirine bağlamak gibi bir işlev de üstlenmiştir. Bu üç kıtanın kilit noktası ya da kıtalar arasında köprü başı olmak özelliği Anadolu'ya, tarih boyunca, hem jeopolitik bir önem hem de sosyoekonomik bir çeşitlilik kazandırmış, yarımadanın Paleolitik Çağdan (y. 2 milyon - 15 bin yıl önce) başlayarak birçok yerleşmeye sahne olmasını sağlamıştır.

Anadolu, yüzey şekilleri açısından, ana çizgileriyle Senozoyik (Yakın) Zaman (y. 65 milyon yıl öncesinden günümüze) genç kıvrım kuşağı içinde bulunur. Genel olarak yerkürenin orta iklim kuşağında, güney kesimleri ise, daha çok, bu kuşağın sıcak yarısında yer alır.

Yüzey şekilleri. Anadolu, Balkanlar'dan gelip İran'a doğru devam eden genç dağ kuşağının bir parçasını oluşturur. Ortalama yüksekliği 1.162 m'dir; yükselti doğuya gidildikçe artar. Yüzey şekilleri açısından kabaca bir çanağa benzer. Bu çanağın tabanını Orta Anadolu Platosu olarak da adlandırılan dalgalı düzlükler, kenarlarını ise kuzey ve güneyde denize koşut, batıda dik uzanan dağlar oluşturur; kuzey ve güneydeki sıradağlar doğuya doğru iyice sıkışıp birbirine yaklaştıktan sonra açılarak Asya içlerine doğru devam eder. Dağlar, dik ve derin vadilerle yarılmıştır; aralarda plato düzlükleri yer alır. Ovalar kıyı şeridinde toplanmıştır, vadi boylarında ve ırmak ağızlarında da ovalar vardır. Kimi yerlerde, tek tek ya da bir çizgi boyunca uzanan sönmüş yanardağlar, yüzey şekillerine çeşitlilik katar.

Anadolu Yarımadasının kuzeyindeki doğu-batı doğrultulu, kıyıya koşut olarak uzanan yüksek sıradağlara Kuzey Anadolu Dağları denir. Doğuya gidildikçe yükseltisi artan bu dağlar, birbirinden oluk biçimindeki çukurlar ile ayrılmıştır. Kızılırmak ve Yeşilırmak arasında alçalan Kuzey Anadolu Dağları, batıya doğru yeniden yükselir. Kıyı kesimindeki sıralar ile iç kesimdeki sıralar arasında, doğuda, Çoruh ve Kelkit ırmaklarının, bu dağlara koşut, oluk biçimli vadileri uzanır. Batıda ise dağ sıraları arasına, Kızılırmak'ın kollarından Gökırmak ve Devrez çaylarının vadileri girer. Genel olarak dağlık bir bölge görünümünde olan Karadeniz Bölgesi'nde, kıyı boyunda, yalnızca, Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın ağzında oldukça büyük Çarşamba ve Bafra delta ovaları yer alır. İç bölümlerde ise dağ sıralarını birbirinden ayıran vadi oluklarına yerleşmiş Bolu, Kastamonu, Tosya ve Merzifon ovaları vardır.

Anadolu'nun güneyinde kıyıya ve birbirine tam bir koşutluk göstermeyen ve daha çok geniş yaylar çizerek uzanan dağlara Toroslar adı verilir. Toroslar üç bölüme ayrılabilir: Akdeniz Bölgesi'ndeki Batı ve Orta Toroslar, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Doğu Toroslar ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Güneydoğu Toroslar. Batı Toroslar, Antalya Körfezinin iki yanında yer alır. Bu dağların en batı uzantıları Menteşe yöresinin güneyine, en doğu uzantıları ise İçel yöresinin orta kesimini kaplayan Taşeli Platosuna kadar uzanır. Göller Yöresinde birbirine iyice yaklaşıp sıkışan Batı Toroslar, güneye doğru inildikçe birbirinden uzaklaşır. Orta Toroslar ise Taşeli Platosu ile Uzunyayla arasında güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanır. Yüksekliği 3.000 m'yi aşan bu dağlar, doğuda Uzunyayla'da 1.500 m yüksekliktekiplatolar arasında kaybolursa da, daha doğuda yeniden yükselerek Doğu Toroslar adıyla devam eder.

Genel olarak çok dağlık bir yöre olan Akdeniz Bölgesi'nde, dağlar çoğu yerde kıyının hemen ardından yükselir. Kıyı ovaları ise dar bir şerit oluşturur. Dağların kolları arasında ve eteklerinde de bazı düzlükler vardır. Antalya Ovası, bölgenin batı kesimindeki en önemli kıyı ovasıdır. Doğuda Orta Toroslar'la Amanos Dağları arasında Ceyhan ve Seyhan ırmaklarının getirdiği alüvyonların birikmesiyle oluşan Çukurova ile Amanos Dağlarının güneyinde yer alan Amik Ovası Anadolu'nun bellibaşlı düzlükleri arasındadır. Göller Yöresindeki dağların arasında çukurluklarda, Beyşehir, Eğridir ve Burdur gibi göllerle oldukça geniş alüvyal ovalar oluşmuştur.

Kuzey Anadolu Dağları ile Toroslar arasında geniş bir plato alanı uzanır. Ortalama yüksekliği 1.000 m olan bu plato üstünde sıra halinde uzanan ya da tek başına yükselen dağlar (örn. Erciyes Dağı) ile Konya Ovası ve Tuz Gölü gibi çukur yöreler vardır. İç Anadolu doğuya doğru daha yüksek ve dağlık bir görünüm alır. Bozok Platosu olarak bilinen bu kesimde dağlar doğuya doğru yelpaze gibi açılır. Batıda ise İçbatı Anadolu'nun basık ama geniş eşiği, Orta Anadolu'yu Batı Anadolu'dan ayırır.

Anadolu, İçbatı Anadolu Eşiği ötesinde, Ege ve Marmara denizlerine açılır. Bu eşikte Batı Toroslar'daki Sultan Dağlarından Bursa'daki Uludağ'a kadar güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu bir dizi dağ sıralanmıştır. Bunların arasında geniş plato düzlükleri yayılır. İçban Anadolu Eşiğinin platoları güneybatıda, Batı Anadolu'nun doğu-batı doğrultulu, geniş tabanlı vadilerine dayanır. Bu vadilerde Batı Anadolu'nun başlıca akarsuları olan Bakırçay, Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes akar. Son derece girintili çıkıntılı olan Batı Anadolu kıyılarında eski körfezleri doldurmuş, ama denize doğru fazla ilerlememiş deltalara rastlanır. Kuzeybatı Anadolu'da ise bazı tek dağlar ile (örn. Uludağ) doğu-batı doğrultulu tektonik çukurlar dizilmiştir. Bunların bazısı su altında kalmış (örn. İzmit ve Gemlik körfezleri; Sapanca, İznik ve Ulubat gölleri), bazısında da ovalar oluşmuştur (örn. Adapazarı Ovası ve Pamukova).

Ortalama yüksekliği 2.000 m olan Doğu Anadolu'da, Kuzey Anadolu Dağları ile Doğu Toroslar birbirine yaklaşıp sıkışır. 3.000 m'yi aşan yükseltiler arasında Erzincan, Pasinler, Iğdır gibi alçak ovalar, iki dağ sırasının açıldığı alanda da yaklaşık 2.000 m yüksekliğinde geniş bir lav platosu olan Erzurum-Kars Platosu yer alır. Anadolu'nun en yüksek noktası olan Ağrı Dağı bu platonun güneydoğusundadır. Doğu Toroslar'ın güneyinde ise Van Gölü ve Murat havzaları vardır. Doğu Anadolu'yu ikiye ayıran bir dizi yanardağ, kuzeydoğuda Ağrı Dağından başlayarak Tendürek, Süphan ve Nemrut dağlarıyla güneybatıya uzanır. Doğuda kalan Van Gölü havzasının güney bölümü, su yüzeyinin denizden yüksekliği 1.646 m olan Van Gölü ile kaplanmıştır. Van Gölü havzasının batı ve güneyinde ise dağlık kütleler ile aralarındaki ovalar göze çarpar.

Doğu Anadolu güneyde geniş bir yay çizen Güneydoğu Toroslar ile sınırlanır. Batıda Amanos Dağlarına kadar ulaşan bu dağlar, doğuda Van Gölünün güneyindeki Hakkâri yöresinde çok yüksek ve geniş bir dağlık alan oluşturur. Buradaki Cilo Dağının yüksekliği 4.135 m'dir. Güneydoğu Toroslar'ın güneyinde yüzey şekillerinin görünüşü değişir. Bu kesimdeki başlıca yükseltiler Karacadağ sönmüş yanardağı ile basık Mardin-Midyat Eşiğidir. Doğudaki Diyarbakır Havzası, bir çanak görünümündedir. Batıdaki Şanlıurfa Platosu güneye doğru alçalır.

Kuzey Anadolu'da akarsuların büyük bölümü, kıyıya koşut dağ sıralarının doruklarından doğrudan denize ulaşır. Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya gibi büyük akarsular ise bu dağları enlemesine keserek ve vadilerini iyice derinleştirip yer yer genişleterek akar. İç kesimlerdeki geniş alanların sularını toplayan bu ırmaklar, boydan boya uzanan kıyı dağlarında boğazlar açmıştır. Akdeniz kıyılarında da Toroslar'dan doğan birbirine koşut, kısa ve hızlı akışlı çok sayıda akarsu sıralanmıştır. Batı ve Orta Toroslar'dan Antalya ve Mersin körfezlerine, Amanos Dağlarından İskenderun Körfezine inen akarsular bu niteliktedir. Bunlar genellikle dar ve derin vadiler içinde, yer yer de çağlayanlar oluşturarak akar.

Batı Anadolu'daki akarsular ise İçbatı Anadolu dağlık yöresinden doğarak doğu-batı doğrultulu çöküntü alanları boyunca batıya, Ege Denizine akar. Bunlar genellikle, geniş su toplama havzaları olan, düzensiz rejimli akarsulardır.

Orta Anadolu akarsuları, çevre dağlarından doğarak kapalı İç Anadolu havzalarına akar. Bunlardan en önemlisi Tuz Gölü havzasıdır.

Doğu Anadolu'daki birçok yörenin ve Güneydoğu Anadolu'nun sularını Fırat ve Dicle ırmakları toplar. Oldukça güçlü kollarla beslenen bu akarsulardan Fırat üzerinde Keban, Karakaya ve Atatürk barajları bulunmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'nun bir bölümünün sularını da Hazar Denizine dökülen Kura ve Aras ırmakları toplar. Çevredeki akarsuların döküldüğü Van Gölü ise, bir kapalı havza oluşturur.

Marmara Bölgesi'nin doğu ve güney kesimleri, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve özellikle Akdeniz Bölgesi'nin batı kesimindeki Göller Yöresi, göllerin kümelendiği alanlardır. Anadolu'da, toplam alanları 9.000 km²'yi bulan, 200'den çok göl vardır. Bunların yarısından çoğunun alanı 5 km²'den küçüktür. Dört büyük gölün (Van, Tuz, Beyşehir ve Eğridir) alanı toplam göl alanının yarısını aşar. Bunları İznik Gölü, Acıgöl ile Ulubat, Manyas ve Burdur gölleri izler. Çıldır, Burdur, Van, Sapanca, Hazar ve İznik derin; Tuz Gölü, Ulubat, Manyas ve Akşehir ise sığ göllerdir. Sığ göllerin alanı yazın küçülür. Derin göller ise yaz kuraklığına dayanıklıdır.

İklim, toprak özellikleri ve bitki örtüsü. Anadolu, orta iklim kuşağı içinde ve bir geçit alanında yer alır. Kuzey Anadolu'da hemen hemen her mevsimi yağışlı bir iklim, Güney Anadolu'da Akdeniz iklimi. Orta ve Doğu Anadolu'da ise doğuya doğru gittikçe şiddetlenen karasal bir iklim görülür. Anadolu, coğrafi konumu açısından bu ana iklim tiplerinin etkisi altında kalmakla birlikte, yükselti, kıyıya koşut dağ sıralarının varlığı, denize yakınlık gibi etkenler iklimi çeşitlendirir.

Güney ve Batı Anadolu kıyılarında, yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı geçen Akdeniz iklimi egemendir. Akdeniz kıyısı boyunca uzanan yüksek dağlar nedeniyle, bu iklim özellikleri, içerilere fazla sokulamayıp kıyıda dar bir alan içinde kalır. Akdeniz'e komşu olan dağlık alanlarda ise iklim, yükselti nedeniyle değişikliğe uğrar. Toroslar'ın yüksek yaylalarında yazlar serin geçer. Yağış, Toroslar'ın denize bakan yamaçlarında, eteklerden yükseklere doğru artar. Dağların arkasındaki çukur alanlarda ise İç Anadolu'daki gibi yağış azalması görülür.

Kuzey Anadolu'da yaz kuraklığı görülmez. Kıyı kesiminde her mevsimi yağışlı yumuşak bir iklim egemendir; yazları fazla sıcak, kışları da fazla soğuk olmaz. Dağların denize bakan yamaçları kıyı kesiminden daha yağışlıdır. Kışın bu yamaçlar kalın bir kar tabakası ile kaplanır. Dağların karaya bakan yamaçlarında ise yağışlar azalarak İç Anadolu'daki yağış rejimine benzer.

Orta ve Doğu Anadolu'da egemen olan step ikliminin tanıtıcı özelliği, bir yandan mevsimler arasındaki sıcaklık farklarının artması, öbür yandan da denizden uzaklık ve özellikle kenar dağların oluşturduğu siper yüzünden yağışların az olmasıdır. Dağlık Doğu Anadolu, az engebeli İç ve Güneydoğu Anadolu'ya göre daha çok yağış alır. İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yazlar sıcak ve kurak geçer. Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu ucuna doğru şiddetli kara iklimine geçilir. Burada en çok yağış yazın, en az yağış kışın düşer.

Anadolu'nun daha nemli olan kuzey, batı ve güney kesimlerinde, kuvvetle yıkanmış podzolik toprak tipleri görülür. Güney ve güneybatı kıyılarında, kıyıdan Toroslar'a doğru yükselen üç toprak kuşağı vardır. Kıyıda kırmızımsı ve kestane renkli topraklar; biraz içerilerde kırmızı topraklar; daha içerilerde ise kireç bakımından zengin rendzina ve podzolik topraklar. Kuzeybatı Anadolu'da kırmızımsı topraklar ile kireçli, kestane renkli orman toprakları yaygındır. Kuzey Anadolu'nun nemli bölgelerindeki topraklar oldukça yıkanmış, genellikle de çok aşınmıştır. İç Anadolu'nun kurak kesimlerinde tuzlu ve alkali topraklar yer alır. Bu tür topraklar özellikle Tuz Gölü, Aksaray ve Konya çevresinde yaygındır. İç Anadolu'nun batı ve kuzeybatısında ise bu topraklar yerlerini kahverengimsi step topraklarına bırakır; bunlar genellikle nötr ya da hafif alkali özellikte, ama kireç bakımından zengindir. Bu yörelerde ayrıca, kestane renkli step toprakları da yaygındır. Anadolu'daki büyük akarsu vadilerinin tabanlarında ve ovalarda, azonal alüvyal topraklara, söz konusu akarsuların delta alanlarında ise tuzlu, hidromorfik alüvyal topraklara rastlanır.

Anadolu'nun coğrafi konumu ve iklim tiplerinin çeşitliliği, bitki örtüsünün de çeşitlenmesine neden olmuştur. Akdeniz iklim koşullarının egemen olduğu batı ve güney Anadolu'nun kıyı kuşağında, yapraklarını dökmeyen, parlak, derimsi yapraklı defne, kocayemiş, funda, sakızağacı, sandal, menengiç, erguvan, delice, kermes meşesi, mersin, keçiboynuzu, katırtırnağı, zakkum ve tespihağacı gibi makiler ile kızıl çamlardan oluşan astropik bir bitki örtüsü, daha yüksek kesimlerde kara çam, sedir ve göknardan oluşan Akdeniz dağ ormanları vardır. Nemli, ılıman iklim özelliklerinin görüldüğü Kuzey Anadolu'nun 1.200-1.500 m yüksekliğindeki kesimlerinde, yazın yeşillenen kayın, kestane, ıhlamur, gürgen, kızılağaç, dişbudak ve fındık gibi ağaçlardan oluşan saf ve karışık ormanlar, 1.500 m'den daha yüksek kesimlerden başlayıp Alp kuşağına kadar uzanan alanlarda ise iğneyapraklı ve soğuğa dayanıklı göknar, sarı çam ve ladin ormanları uzanır.

Orta ve Doğu Anadolu'da, soğuğa dayanıklı ve ormanaltı bitki örtüsü yönünden yoksul, kuru ormanlar gelişmiştir. Özellikle İç Anadolu'da 1.000 m'nin üzerinde, parçalar halinde ardıç, meşe ve kara çam ormanları yer alır. Doğu Toroslar'da Tunceli ve Bingöl çevresinde yaygın meşe ormanları; Akdağmadeni, Sivas ve Erzincan arasındaki yüksek kesimlerde sarı çam ve meşe ile az miktarda kara çam ormanları vardır. Yüksekliği, İç Anadolu'da 1.000 m'den, Doğu Anadolu'da 1.500-2.000 m'den daha az olan ova, havza ya da çöküntü alanları genellikle steplerle kaplıdır. Bu tür otlak alanları insan tahribi sonucu oluşmuş yüksek plato ve dağ stepleri özelliğindedir. Güneydoğu Anadolu'daki Şanlıurfa Platosu ve Diyarbakır Havzası, doğal steplerin, daha güneydeki düzlükler ise çölümsü steplerin yaygın olduğu alanlardır.

Batı Anadolu'da 2.000 m dolayından, Doğu Anadolu'da da 2.700 m dolayındaki orman üst sınırından sonra, Alp tipi çayırlar bulunur. Zengin otlarla kaplı bu çayırlar hayvancılıkla uğraşan nüfus, yazın yaylak olarak kullanır. Bu bölgelerdeki dik eğimli alanlar taşlık ve kayalıktır. İç Anadolu ve Toroslar'daki Alp tipi çayırlarda dikenli yastık biçiminde otlar egemendir.

Tarih. Anadolu, Asya ve Avrupa kıtalarının buluştuğu noktada bulunduğu için, uygarlığın başlangıcından beri her iki kıtadan gelen sayısız göç ve fetih dalgalarına sahne olmuştur. Anadolu'nun tarihi bir bakıma, göçebe kabilelerle kolonici toplulukların akınlarının, küçük devletlerin yükseliş ve çöküşlerinin tarihi olmuştur.

Batı Anadolu'nun İÖ 1900 dolayında 1. Hitit hanedanının elinde bulunduğu, başkentlerinin de Kusura olduğu sanılmaktadır. İki yüzyıl sonra ülkeyi istila ettikleri anlaşılan Ari kavimlerinin Hititlere(*) en azından kendi dillerini benimsetmeyi başardıkları söylenebilir. Hititlerin İÖ 17. yüzyılda, merkezi Hattuşa (Boğazköy) olan güçlü bir imparatorluk biçiminde yeniden sahneye çıktıkları görülür. Hititler, Suriye'ye egemen olmak için Mısır firavunlarıyla, Karkamış'ı (Cerabulus) ele geçirmek için de Asurlarla savaştılar.

Hitit İmparatorluğu, Hint-Avrupa kökenli kavimlerce, büyük bir olasılıkla Yunanlılarca yıkıldı. Çanakkale Boğazını aşıp Avrupa'dan Asya'ya geçen bu kavimler, ellerinde yalnızca tunçtan silahlar olan Hititleri demir silahlarıyla kolayca altettiler. Ege kıyılarında ve iç kesimlerinde birçok koloni kurdular. Zamanla, bu kolonilerden Frigya Krallığı (İÖ 750-546) doğdu. Bu krallığın izlerine yöredeki taş mezarlarda, hisarlarda, kentlerde ve günümüze kalan destanlarda rastlamak olasıdır. İÖ 8. yüzyılda Kafkasya üzerinden gelen Kimmerler(*) buradan ge-

çerken Frigya Krallığı'nı yakıp yıktılar. Frig kalıntıları üstünde, merkezi Sardes olan Lidya Krallığı kuruldu. İkinci bir Kimmer istila dalgası, yükselmekte olan krallığı yıkımın eşiğine getirdiyse de, Kral Alyattes (İÖ y. 617-560) sonunda istilacıları durdurmayı başardı. Son Lidya kralı Kroisos (hd İÖ 560-546) sınırlarını Kızılırmak'a kadar genişletti ve Ege kıyısındaki Yunan kolonilerine boyun eğdirdi. Bu zengin ve gelişmiş kentler Trabzon'dan Rodos'a kadar Ege kıyısı boyunca bir yerleşim birimleri zinciri oluşturmaktaydı. Ancak bir birlik oluşturamayacak ölçüde birbirlerini kıskandıkları ve direnişe girişemeyecek kadar rahatlarına düşkün oldukları için Lidya'ya kolayca teslim oldular. Sardes, Pers imparatoru II. Kyros'un (Büyük) eline geçtikten (İÖ y. 546) sonra da bu kentler gene hiçbir direniş göstermeden Pers egemenliğini kabul ettiler. Pers yönetimi sırasında Anadolu, dört satraplığa (valilik) bölündü. Ama Yunan kentleri Yunanlıların yönetimine bırakıldı. İç kesimlerdeki toplulukların başında da yerel hükümdarlarla rahip yöneticiler kaldı. Pers imparatoru Dareios'un, Asya'daki Yunanlıların yanı sıra Avrupalı Yunanlıları da boyunduruk altına almak istemesiyle başlayan Yunan-Pers Savaşları, Anadolu'nun İÖ 334'te Büyük İskender tarafından istila edilmesiyle noktalandı.

İskender'in ölümünden sonra, onun önde gelen komutanları yarımadanın değişik yerlerinde kendi yönetimlerini kurdular. Rodos, cumhuriyetle yönetilen büyük bir deniz devleti haline geldi. Mısır'daki Ptolemaios hanedanı Anadolu'nun Akdeniz kıyılarına egemen oldu. İÖ 283'te Pergamon'da (Bergama) kurulan küçük bağımsız krallık bir buçuk yüzyıl ayakta kalmayı başardı. Bitinya bağımsız bir monarşi haline gelirken, Kapadokya ve Paflagonya da yerel hükümdarlarca yönetilen ve Bitinya'ya haraç ödeyen eyaletlere dönüştü. Daha güneyde Selevkoslar birer ticaret merkezi olan Antiokheia (Antakya), Apameia, Attaleia (Antalya) ve Laodikeia gibi kentler kurdular. Bu kentlerin bazısı sonradan ülkenin Helenleştirilmesinde ve Hıristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynadı. İÖ 3. yüzyılda bazı Kelt kabileleri Boğaz'ı geçip Sakarya ile Kızılırmak arasındaki Galatya (Ankara çevresi) yöresine yerleşti ve burayı egemenlikleri altına aldılar. Bu devletin başkenti Ankyra (Ankara) idi.

Antiokhos'un İÖ 190'da Magnesia'da (Manisa) uğradığı yenilgiyle, Anadolu Roma egemenliği altına girdi. Batı Anadolu'yu da içine alan Asia adlı ilk Roma eyaleti ise ancak İÖ 133'te kurulabildi. Bu arada Karadeniz kıyılarındaki Pontus, Mithridates'in (Eupator) yönetimi altında, çekinilen güçlü bir devlet haline geldi. Mithridates, Romalı komutan Pompeius tarafından ülkesinden sürüldü ve İÖ 63'te öldü. Romalılar Anadolu'da eyaletlerden, birliklerden ve yarı bağımsız hükümdarlardan oluşan bir yönetim düzeni kurdular. Yarımada büyük bir gelişme göstererek refaha kavuştu. İS 3. yüzyıl sonlarında imparatorluğun yeniden düzenlenmesi sırasında, Diocletianus büyük askeri tımarları parçaladı ve eyaletleri diyakozluklar altında birleştirdi. Bölgede Hıristiyanlığın benimsenmesi ve adım adım gelişmesi büyük bir değişime kaynaklık etti. Küçük Asya'da yedi yerde kurulan Hıristiyan kiliseleri (Yedi Hıristiyan Kilisesi) bu dönemde gelişip serpildi.

Roma İmparatorluğu 395'te ikiye ayrıldığında, Anadolu, başkenti Konstantinopolis (İstanbul) olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun payına düştü. Bu dönemle birlikte yerel diller ve eski dinler bir ölçüde ortadan kalktı. 6. yüzyıl sonlarında Anadolu artık varlıklı bir ülke durumuna gelmişti. Birkaç yüzyıl süren barış ortamı ve aşırı merkezileşme, "Bizans" teriminde somutlaşan katı bir devlet yapısının oluşmasına yol açtı. Güçlü Sasani hükümdarı II. Hüsrev, 612-626 arasında Anadolu'yu istila ederek Boğaziçi'ne kadar ilerledi. Ama İmparator Herakleios bir karşı harekâtla Anadolu'yu yeniden Bizans egemenliği altına soktu. Bundan bir süre sonra Anadolu'ya giren Araplar, 668'de Konstantinopolis'i kuşattılar. Sonraki üç yüzyıl boyunca Bizanslılar'la (*bak.* Bizans İmparatorluğu) Abbasi halifeleri, Fırat üzerindeki köprübaşlarına ve Kilikya geçitlerine egemen olmak için zaman zaman savaştılar.

Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın Bizans imparatoru Romanos Diogenes'i Malazgirt'te yenilgiye uğratmasıyla Anadolu Türklere açıldı. Batıya doğru ilerleyen Türkler 1075'te Nikaia'yı (İznik) aldılar. Selçukluların bir kolu, başkenti Konya olan Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu. Birçok Selçuklu atabegi 12. yüzyılda Anadolu'nun değişik yörelerine egemen oldu. Artuklular Güneydoğu Anadolu'yu, Mengücükler Erzincan'ı, Danişmendliler Sivas'ı, Saltukluları Erzurum'u aldılar. 13. yüzyılda Anadolu'ya giren Moğollar bütün bölgeyi kasıp kavurarak 1243'te Anadolu Selçuklularına boyun eğdirdiler. Moğol istilasının ardından Osmanlılar üstünlüğü ele geçirdiler ve başkenti Bursa olmak üzere yeni bir devlet kurdular. I. Bayezid (Yıldırım) 1400'de Fırat'ın batısında kalan Anadolu topraklarının bütününe yakın bölümünü egemenliği altına aldı. Ama Moğol hükümdarı Timur'a yenilerek tutsak düştü (1402). İkinci Moğol istilasının başındaki Timur bütün ülkeyi talan ederek Ege kıyılarına kadar ilerledi. Timur'un ölümünü izleyen uzun bir iç mücadeleden (Fetret Devri 1402-1413) sonra Osmanlı Devleti yeniden güçlendi. II. Mehmed'in (Fatih) Trabzon İmparatorluğu ve Karamanlı topraklarını almasıyla Osmanlılar Anadolu'nun tümüne egemen oldular. Anadolu'nun bundan sonraki 500 yıllık tarihi, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin bir parçasıdır.

Modern çağla birlikte Anadolu'da demiryolları yapımı ve buna bağlı olarak ticaret ve yerel sanayilerde görülen gelişme, I. Dünya Savaşı ile ciddi bir biçimde kesintiye uğradı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından 15 Mayıs 1919'da İzmir'e ve Ege kıyılarına çıkarma yapan Yunan ordusu, bir süre sonra işgal alanını Eskişehir ve Afyonkarahisar'a kadar genişletti.

Osmanlı Devleti'nin 10 Ağustos 1920'de imzaladığı Sèvres Antlaşması'na dayanılarak Anadolu, İtilaf Devletleri arasında paylaşılıyordu. İngilizler Filistin ve Irak, Fransızlar da Suriye mandasını üstlendi. Anadolu'nun güney ve güneydoğu kesimi İngiltere, Fransa ve İtalya'ya ait nüfuz alanlarına bölündü.

Buna karşılık Türk milliyetçileri Mustafa Kemal'in öncülüğünde Millî Mücadele'yi başlattılar ve Ankara'da yeni bir hükümet kurdular. Kurtuluş Savaşı, işgalci güçlerin Anadolu'dan çıkartılması ve Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile (24 Temmuz 1923) sonuçlandı. 29 Ekim 1923'te büyük bölümü Anadolu toprakları üstünde yer alan yeni bir Türk devleti, Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. *Ayrıca bak.* Anadolu beylikleri; Anadolu Selçukluları; Osmanlı Devleti; Türkiye.

Yerleşme düzeninin evrimi. Yerleşim birimlerinin eskiliği ve sürekliliği açısından Anadolu dünyada benzersiz bir yer tutar. Antalya yakınlarındaki Karain Mağarası gibi doğal barınaklardan oluşan birkaç en eski yerleşme dışında, yapılaşmış yerleşme çekirdekleri ilk kez İÖ 7000 dolaylarında ortaya çıkmıştır. Ancak, İÖ 8500'de bile Orta Anadolu kökenli obsidiyenin Filistin'deki Şeria Vadisine kadar ulaştırıldığı bilindiğine göre, Anadolu'nun yerleşime açılışının daha da eski olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu'da Tunç Çağının başlangıcına (İÖ 3500) değin bütün yerleşmeler, kabaca Tuz Gölünün güneyinde kalır. Özellikle Toroslar'ın kuzeyinde yoğun biçimde yerleşildiği anlaşılmaktadır. Aşıklı Höyük gibi henüz tarımsal üretime geçmemiş bazı yerleşmelerden sonra, Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü'nde tarım ve hayvancılık başlamıştır. Burası, aynı zamanda yeryüzünde tarımsal üretim yapılan en eski yerleşmedir (İÖ 7250-6750). Orta Anadolu'da tarımsal üretim daha sonra başlamışsa da, örneğin Çatalhöyük gibi kent ölçeğinde bir yerleşme bu bölgede ortaya çıkmıştır. Bin kadar evde 5-6 bin dolayında nüfusun barındığı hesaplanan Çatalhöyük, dünyanın en geniş ve en kalabalık Tarihöncesi yerleşmesidir. Konya Ovasının güneyinde Canhasan, Göller Yöresinde Hacılar ve Mersin'de Yümüktepe öbür önemli erken yerleşme çekirdekleridir.

İÖ 2. binyılın başlarında, Orta Tunç Çağında, Anadolu'da tarih çağlarına girildi. Anadolu'ya yazının gelişine de sahne olan bu dönem, Asurların Orta Anadolu'da, bugünkü Kayseri dolaylarındaki Kültepe'yi (Kaniş Karum) merkez alan bir koloniler ağı kurmalarıyla başladı. Anadolu'ya işlenmiş ürün taşıyıp karşılığında hammadde (özellikle çeşitli madenler) almaya dayanan Asur ticareti, İlk Tunç Çağında ortaya çıkan Alacahöyük, Boğazköy, Alişar gibi küçük kale-kentlerin gelişmesine ve Orta Anadolu'nun doğu kesiminde bir yerleşme ağının oluşmasına yol açtı. İlk Tunç Çağında, Kuzeybatı Anadolu'da, Ege Bölgesi'nin iç kesimlerinde ve Orta Karadeniz'de henüz yazı kullanmayan farklı kültürler de ortaya çıktı. Buralardaki yerleşmeler, Troya'nın I. ve II. yerleşme katlarının kanıtladığı gibi, tahkim edilmiş küçük birimlerden öteye gidememişti.

Kızılırmak yayı içinde kalan kent devletlerini ele geçirerek İÖ 1650'de siyasal birlik oluşturan Hititler, Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile olan bağlantıları geliştirerek sürdürdüler. Ticaretin de canlandığı bu koşullarda, 168 hektarlık bir alana yayılan başkent Hattuşa başta olmak üzere yerleşmeler hızla büyüdü. En önemli merkezi Beycesultan olan bir başka kültür de İÖ 1900-1750 arasında Ege Bölgesi'nin iç kesimleri ve Göller Yöresinde Hititler'in "Arzava" dediği yörede geliştiyse de, ağırlık merkezi Kızılırmak yayının içindeki bölgede kaldı.

Friglerin (İÖ 750-546) gelişiyle birlikte Toroslar'ın güneyine çekilen Hititler Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'nun batısında Melid (Malatya), Karkamış, Zincirli, Tel Halaf, Tel Ahmar gibi kentlerle bir Geç Hitit uygarlığı yarattılar (İÖ 1200-700). Batı Anadolu kıyılarında ise İÖ 1400-1200 arasında bir Yunan yerleşmesi başlamış ve Miletos gibi ilk çekirdekler belirmişti. Ama Ege kıyıları henüz doğudaki gelişmelerden uzak, ince bir yerleşme şeridi niteliğindeydi.

Frigler İÖ 8. yüzyıldan başlayarak merkezi Eskişehir yakınlarındaki Gordion olan bir uygarlık yarattılarsa da yoğun bir yerleşme ağı oluşturamadılar. İÖ 900 - 580 arasında Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da bir devlet kuran Urartular(*) da ne başkentleri Tuşpa'yı (Van), ne de Patnos ve Altıntepe gibi merkezleri birer kente dönüştürebilmişlerdir. Bunlar daha çok, çevrelerindeki dar tarım alanının ürününü denetleyen feo-

dal beylerin tahkim edilmiş şatoları niteliğindeydi.

Frigler ancak kırsal çevreyi denetleyen küçük yoğunlaşma noktaları kurabilmiş olmakla birlikte, Anadolu yerleşme düzeninde ağırlığın batıya kaymasına da yol açtılar. Eski Hitit merkezlerinin bulunduğu Kızılırmak'ın doğusu Frig döneminde tümüyle boşalmış gibiydi. İÖ 680'deki Kimmer istilası Frigler'in kurduğu siyasal sistemin yıkılışıyla ve İç Anadolu'da nüfus yoğunluğunun düşüşüyle sonuçlandı. Bu dönemden başlayarak sonraki yüzyıllar boyunca Orta Anadolu gerilerken Batı sürekli olarak gelişti.

İÖ 1400'den başlayarak İÖ 8. yüzyıla değin Anadolu'nun batı kıyılarına göç eden Yunanlılar bu yörenin gittikçe canlanmasını sağladılar. Böylece kuzeyden güneye doğru gelişmişlik ve nüfus yoğunluğu bakımından birbirinden farklı üç bölge oluştu: Eolis, İonya ve Doris. Bunların içinde en zengini Miletos, Teos, Priene, Erythrai gibi ünlü kentlerin bulunduğu İonya idi. İÖ 7. yüzyılda Yunan dalgası Marmara ve Karadeniz kıyılarına doğru uzandı, Kios (Gemlik), Sinope (Sinop), Byzantion (İstanbul) ve daha pek çok kent böylelikle kuruldu. Her iki kolonileştirme dalgası sırasında kurulan kentlerin tümü kıyıda ya da kıyıya yakın yerdeydi. Kırsal alandaki Yunan yayılması da ancak bunları çevreleyen zayıf bir halka olarak kaldı. Dolayısıyla, Yunan kentleri ve yerleşmesi Anadolu'nun bütününü ilgilendiren bir gelişmenin parçaları olmadı. Tersine, Batı Anadolu, Ege'nin her iki kıyısını da içine alan bir deniz sisteminin parçasıydı. Kara ulaşımının zor ve pahalı olduğu bir çağda deniz, kentlerin bir yerleşme sistemi içinde bütünleşebilmesini sağlamıştı. Bu sistemin ana öğesi "polis" adı verilen kent devletiydi. Polis, yerleşmenin çevresindeki küçük tarım arazisini işleten özgür toprak sahiplerinin kentsel bir yığılması olarak tanımlanabilir. Daha önceki kentlerden farklı olarak, polislerde ticaret ilişkileri görece çok daha büyük bir ağırlık kazandıysa da tarımsal üretim yaşamın ana kaynağı olmayı sürdürdü. Tarıma bağlı olan polisler aşırı nüfus artışlarını kaldıramıyordu. Bu nedenle, fazla nüfusun örgütlü biçimde başka alanlara taşınarak yeni koloni-kentler kurulması, Antik Çağda çok sık rastlanan bir durumdu. Özellikle Marmara ve Karadeniz kıyılarındaki yeni polisler çevreyle bütünleşmeden, yabancı bir toprakta noktasal birer Yunan yerleşmesi gibi kaldılar ve asıl bağlantılarını denizden, öbür polislerle kurdular.

Helenistik dönemde (İÖ 323-30) Yunan yayılması, İskender'in (Büyük) fetihlerinin bir sonucu olarak Anadolu içlerine doğru sokulmaya başladı. Roma dönemine ulaşıldığında Yunan etki alanı Kızılırmak'a kadar

dayanmıştı. Anadolu'da Helenistik dönemin en önemli gelişmelerinden bir başkası da, Güneybatı ve Güney Anadolu'nun, Doğu Akdeniz'de yapılan ticaretin genişlemesinin bir sonucu olarak hızla kalkınıp kentleşmesiydi. Telmessos, Ksanthos (Kınık), Patara, Attaleia, Selevkeia (Silifke), Aleksandrea (İskenderun), Antiokheia (Antakya) gibi Güney Anadolu kentleri bu çağda kuruldu. İç yörelerdeyse, tarihte ilk kez Anadolu'nun önemli bir kesimini doğu-batı doğrultusunda aşan bir ticaret yolu oluştu. Toroslar'ın güney eteklerini izleyip Ege kıyısına ulaşan bu yol üstünde yeni Yunan kentleri kuruldu. Tralleis (Aydın), Nysa, Laodikeia (Goncalı), Hierapolis (Pamukkale), Antiokheia (Yalvaç) bunlardan bazılarıydı. Ama gene de iç bölgelerle kıyı arasında gelişmişlik düzeyindeki ayrım silinemedi ve polis, denizin olmadığı yerde serpilemeyen bir yerleşme tipi olarak yapısını korudu. En önemli Helenistik dönem kentleri denizle ilişki kurabilenler oldu. Yeni kurulan Pergamon, yeniden kurulurcasına geliştirilen Ephesos bunların önde gelenleridir. Helenistik krallıkların Ege ve Akdeniz bölgeleri dışında en başarılı oldukları yöre Bitinya idi. Nikomedeia (İzmit), Apameia (Mudanya), Prusa (Bursa) ve Antigoneia (sonradan Nikaia [İznik]), kuruluşlarını Helenistik krallara borçlu olan yöre kentleridir. Ama dönemin krallarının yeni kentler yaratma kaygısı her zaman da olumlu sonuçlanmadı. Birçok kent Anadolu içlerinde birer askeri merkez işlevi görmekten ileri gidemedi ve hiçbir zaman gelişemedi.

Anadolu'da Roma egemenliği, yerleşme düzeninin evrimi açısından da önemli bir dönüm noktası oldu. Bütün Akdeniz dünyasını, Roma kenti merkez olmak üzere yeniden örgütleyen Romalılar, İç Anadolu'yu kıyılara bağlamakta büyük başarı gösterdiler ve Küçük Asya'nın önemlice bir parçasını bütünleştirebilen bir yol ve yerleşme ağı yarattılar. İtalya'ya yönelen mal akımının doğal sonucu olarak, Ege'den içe doğru büyük ırmak vadilerini izleyen anayollar boyunca yeni polisler kuruldu ya da eski kentler polis statüsüne çıkarıldı. Örneğin Dorylaion (Eskişehir), Kotiaion (Kütahya), Ankyra (Ankara), İkonion (Konya) kentleri bu dönemde kurulmuş ya da kent düzeyine ulaşmıştır. IS 3. yüzyıla gelindiğinde ülkenin hiç değilse Melitene'ye (Malatya) kadar olan kesimi oldukça bütünleşmiş bir yol ağı ve kentleşme gösteriyordu. Ama en gelişmiş yöre gene de Ege ve Akdeniz kıyı şeridiydi. En çok oradaki kentler zenginleşmiş, genel Akdeniz refahından en çok onlar pay almıştı. Bugün bu yörede görülebilen ören yerlerinin hepsi, 2. yüzyılda doruğa ulaşan Roma dönemi kalıntılarıyla doludur. Roma'nın yıkılışından sonra

Eski Anadolu Uygarlıkları ve Yerleşim Merkezleri
Ana Yayıncılık Arşivi

Anadolu bir daha uzun süre bu gelişme düzeyine çıkamadı.

Roma'nın yıkılışıyla Bizans'ın kuruluşu arasında bir geçiş dönemi olan Geç Antik dönemde ağırlık merkezi bu kez Kuzeybatı Anadolu'ya, Trakya ve Bitinya'ya kaydı. Constantinus'un eski Byzantion'u (İstanbul) Konstantinopolis adlı bir başkent haline getirme girişimi (İS 324-330) bu kaymanın bir sonucuydu. İmparatorluk kuzeyden gelen barbar tehlikesinden ötürü Akdenizlilikten yavaş yavaş sıyrılmakta ve bölgelerle ilişki kurmaya yönelmekteydi. Mevcut yol ağı da bu zorunluluğa uyarlanmış, Konstantinopolis'i merkez alacak biçimde yeniden düzenlenmişti. Trakya-Anadolu bütünleşmesi tarihte ilk olarak Geç Antik dönemin sonlarında ve bundan ötürü kurulabildi. Ama Anadolu'nun geri kalan yöreleri kuzeybatıdaki gelişmelerden yararlanamadı. Merkezi bir devlet düzeninin kuruluşuyla eski özerk polis sisteminin çöküşü paralel gitmiş, eski ekonomik yapı yıkılmış, yenisiyse henüz belirmemişti. Sözü edilen çöküş doğudan batıya bütün Akdeniz dünyası için geçerliyse de, Anadolu ve Doğu Akdeniz'in genel sarsıntıdan gene de daha az etkilendiği anlaşılmaktadır.

İS 3. yüzyıldan başlayarak Anadolu'da köle kullanan bir ekonominin yerine, toprağa bağımlı köylüye dayanan yeni bir ekonomik düzen oluştu. Dolayısıyla, kırsal çevre yeniden düzenlenmiş, ama polisin çöküşüyle birlikte kentsel ekonomi ve kentsel çevre hızla gücünü yitirmişti. 7. yüzyıla gelindiğinde, bir Roma kentinin vazgeçilmez öğeleri olan *gymnasion*'lar, dev hamamlar, hatta su şebekesi çoğu kentte çoktan kullanılmaz hale gelmişti. 6. yüzyıldan sonra para ekonomisi de çöktü. Bundan ötürü, bu dönemde bir Bizans kentinden söz edilemeyeceği de öne sürülür. Bazı kentler bütünüyle ortadan kalksa bile, çoğu bir köy düzeyine inerek Türk fethine değin varlığını korudu. Tüm canlılığın ülkenin kalbi olan Konstantinopolis'te yoğunlaştığı Bizans Anadolusu'nda, bütünleşmiş bir yerleşmeler ağı da artık yoktu. Roma yolları korunmuşsa da, bunlar ticaretten çok askeri amaçlara hizmet ediyordu. Önce Sasani, sonra Arap, en sonra da Türk tehdidi altında yaşayan Anadolu kentleri küçük birer kaleye dönüştüler ve o dönemde *castrum*(*) diye anıldılar. *Castrum*'ların çevresini zayıf bir kırsal yerleşmeler ağı sarmıştı. Bu yerleşmeler yalnızca içinde yer aldıkları yöre için üretim yapan, zorunlu gereksinmeleri için de *castrum*'a bağımlı olan küçük birimlerdi. Ülke düzeyinde bir yerleşme sistemi kurulamadığının en belirgin göstergesi, Konstantinopolis'in tahıl gereksinmesinin Anadolu yerine Mısır'dan sağlanmasıydı. Gene de Bizans egemenliğinde kaldığı sürece Batı Anadolu, iç ve doğu bölgelerine oranla daha kentli bir görünümü sürdürdü. Uzun süre yeryüzünün en geniş ve varlıklı kenti olarak kalan Konstantinopolis'te bile, 1050'den sonra nüfusun sürekli düştüğü sanılmaktadır. 1071'de Türk fethinin başlamasıyla birlikte, Anadolu'nun zaten yetersiz durumdaki kaynaklarının tümünü başkente akıtmaya göre temellenmiş olan sistem iflas etti. Türklerin gelişinin Anadolu'da büyük bir dönüşüme ve nüfus düşüşüne yol açıp açmadığı tam olarak bilinmezse de, önemli değişikliklere neden olduğu kesindir. Yüzyıllar boyunca Batı'ya oranla gelişmemiş durumda kalan İç Anadolu, özellikle 17. yüzyıldan sonra gelişme düzeyiyle Batı'yı geride bıraktı. 13. yüzyılda Doğu-Batı ve Akdeniz ticaretinin canlanması en çok Anadolu'ya yararlı oldu. Alanya, Antalya, Sinop, Ayaş (Yumurtalık) gibi limanlardan başlayıp İç Anadolu'yu aşarak İran ve oradan da Çin'e kadar ulaşan yol ağı, gelişmiş ve üretken bir kentsel ekonominin oluşmasına yol açtı. Bu yolun Anadolu'daki çıkış noktalarında yer alan bugünkü Konya, Sivas, Kayseri, Erzincan ve Erzurum, çağlarının zengin kentleri oldu. Kentsel gelişmeyle birlikte kırsal kesimde de daha küçük ölçüde bir toparlanma görüldü. Güvenlikli ortam nedeniyle Hıristiyan kır nüfusu arttı ve göçebe Türkmenler yeni köyler kurdular. Anadolu için bu durum belki kentsel gelişmeden de önemli sonuçlar doğurdu. Örneğin kent adlarının çoğunun kökenlerinin Hititlere değin geri gitmesine karşın, köy adlarının büyük bölümü Türk çağında konmuştur ve bu durum kırsal çevrenin örgütlenişinin ancak Türkler döneminde sözkonusu olduğunu kanıtlar.

İç bölgelerdeki gelişmelerin yanı sıra Sinop-Ankara-Antalya çizgisinin batısında Bizans'la Türk Anadolu arasında sınır oluşturan geniş "uç" şeridi, göçebe Türk topluluklarınca dolduruldu. Selçuklu yönetiminin yıkılışı bu kitlenin üzerindeki denetimin kalkmasına ve onların Batı'ya doğru akarak bütün ülkeyi Türkleştirmelerini sağladı.

14. yüzyıl başında Batı'ya yönelen Türkmen kitlesi, yüzyılın sonunda tüm Anadolu ve Trakya'yı egemenliği altına aldı. Beylikler Dönemi denen bu yıllarda ülkenin yalnız siyasal değil, ekonomik bütünlüğü de bozuldu. Doğu ticaret yolu kapandı. Dolayısıyla iç yöre kentleri eski düzeylerini koruyamadı. Anadolu'nun yalnızca güneydeki Arap ülkeleriyle bağlantılı olan güneydoğu kesiminde çöküş görülmedi. Batı'daysa, özellikle Osmanlı Beyliği ve onun başkenti Bursa gelişiyordu. Uluslararası transit ticareti, yerini Anadolu-İtalya ticaretine bırakınca, önemli Batı Anadolu limanlarına bağlanan Bursa, ülkenin yeni merkezi haline geldi. Ayasuluğ (Selçuk), Attaleia, Phokaia (Foça), Scala Nuova (Kuşadası) gibi limanlar altın çağlarını yaşadılar. Bizans egemenliği sırasında sürekli istilacı kuvvetlerce çiğnenen Trakya ve Balkanlar, 15. yüzyılın başında Türk egemenliğinin sağladığı istikrar sonucunda gelişmeye başladı. 1453'te İstanbul'un fethi, Anadolu ve Trakya'dan oluşan bu ikili yerleşme sisteminin bütünleşme gereksinmesinin de bir ifadesiydi. Fetihten sonra, Asya ve Avrupa parçaları doğal merkezlerine kavuşurken, Anadolu'daki yol ağının merkezi de yeniden İstanbul oldu ve kent hızla büyüdü. Osmanlı yükselme döneminde Anadolu ve Balkanlar'ın güneydoğu parçası bütünsel bir sistem oluşturuyordu. Fethedilen başka ülkeler, değişen oranlarda da olsa, bu sisteme bağlandı ve Anadolu, önceki dönemdeki kayıplarını, başka ülkelerin zararına gidermeye koyuldu. Tımar düzeninin geliştirilerek bütün ülkeye uygulanması kırsal kesime düzen getirdi; kentlerin de büyümesini sağladı. İstanbul bu düzen içinde benzersiz bir yer ve ağırlık kazandı. 16. yüzyıl başlarında İstanbul'dan

sonraki en büyük Anadolu kenti olan Bursa bile başkentin ancak yüzde 10'u kadar bir nüfus barındırmaktaydı. Bütün imparatorluk İstanbul'u besliyordu.

17. yüzyılda Anadolu, yerleşme düzenini değiştiren önemli gelişmelere sahne oldu. Merkezi yönetimin denetiminin ve başkente çektiği kaynakların azalması, Anadolu kentlerinin büyümesine ve sayıca çoğalmasına neden oldu. Kırsal kesimde ise "çift bozma" denen, köyü terk edip kente sığınma olayı yaygınlaştı, hatta kimi köyler bütünüyle boşaldı. Ama bu, tümüyle de yararsız bir gelişme değildi. Tımar sisteminin toprağa bağımlı kıldığı fazla nüfus bu yolla kentlere akabilmişti. Kentlerin büyümesi gene de İstanbul'un ağırlıklı yerini sarsmadı. İstanbul'un nüfusu,en büyük ikinci kent olan İzmir'in nüfusunun on katıydı. Ama çok nüfuslu kentlerin sayısı önceki dönemle karşılaştırılamayacak kadar arttı. Bu büyümeye karşın 17-19. yüzyıllar arasında Anadolu'da bir gelişmeden söz etmek zordur. Ülkede kentsel ekonomi de, tarımsal teknikler de pek fazla değişmemişti. Yalnızca, Avrupa ile yapılan ticaretteki artışın getirdiği bazı yenilikler, bazı kentlere adeta dışardan eklenmiş, ama tümel bir değişikliğe de yol açmamıştı. Örneğin İzmir'de bir Frenk kesiminin oluşması, İstanbul'da Galata'nın eski geleneksel yapısından sıyrılarak tam anlamıyla bir Avrupa kolonisine dönüşmesi bu dönemin olgularıdır.

1830'a gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu her bakımdan eski düzenin çöküşünü yaşıyordu. Tımar sistemi uygulamada artık yok olmuştu. Kentsel ekonomi, güçlü Avrupa rekabeti karşısında hızla yıkılmaktaydı. Merkezi yönetimse işlevlerini yerine getiremez durumdaydı. II. Mahmud'un reformları her şeyden önce merkezi otoriteyi yeniden kurmayı amaçlamıştı. Tımar sistemi de gene aynı padişah tarafından resmen ortadan kaldırıldı. Ama 19. yüzyılda artık tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi, Anadolu'da da gelişme ve değişmeyi yönlendiren güç, Osmanlı bürokrasisi olmaktan çok Avrupa sermayesiydi. Balkanlar'da Selanik'in gördüğü işlevi Anadolu'da İzmir görmüş, kenti merkez alan Batı Anadolu parçası Batı ile ilişkilerin gerektirdiği biçimde yeniden örgütlenmişti. Ege Bölgesi'nin içlerinden İzmir'e ulaşan demiryollarının yapımı, bu örgütlenmede öngörülen amacın kente mal akımını sağlamak olduğunu gösterir. Ege Bölgesi'nde tek tip ürüne dayanan bir tarımın başlayışı da, gene Batı ile olan ilişkilerle bağlantılıdır.

Tüm yöre Batı'nın gereksindiği ana maddeleri (tütün, incir, üzüm vb) üreten bir kırsal yapı edinmişti. Ancak, İç Anadolu'ya doğru gidildikçe Ege'de görülen bütünleşmiş sistem değişiyordu. Buralardaki yerleşmeler ne uluslararası ne de ulusal pazara katılan, yalnızca kendilerine yeterli düzeyde üretim yapan birimlere dönüşmüştü. Bu bölgelerdeki toplumsal ve fiziksel yapı birkaç yüzyıl öncekinden farklı değildi. Batı ile bütünleşebilen ya da Batı'nın ekonomik etkisini doğrudan duyan yörelerdeyse önemli değişmeler başlamıştı. Kırsal çevrede tek tip ürün tarımı geniş çiftlikleri ve ücretli toprak işçiliğini gerektiriyordu. Kentsel alanlardaysa genellikle Müslüman olmayan bir burjuvazi oluşmakta ve fiziksel yapı Batılı bir görünüm almaktaydı. Öte yandan İstanbul eski ağırlığını yitiriyordu. 1890'da İstanbul'dan sonraki en büyük kent olan İzmir, başkentin dörtte birinden fazla bir nüfus barındırıyordu. Oysa 19. yüzyıla değin Anadolu'da, nüfusu İstanbul'un onda biri büyüklüğünde bir kent bulmak çok zordu. 19. yüzyılda, özellikle Batı Anadolu'da etnik yapı da değişiyor ve Rum nüfus gerek adalardan göçlerle gerek doğal nüfus artışıyla sürekli çoğalıyor, Türk halkı adım adım iç bölgelere doğru çekiliyordu.

I. Dünya Savaşı'nın bitiminde ülke hem kırsal, hem de kentsel alanda terk edilmiş denecek bir durumdaydı. Türk nüfus son yüzyılda art arda gelen savaşlarla azalmış, tarıma elverişli toprakların büyük kesimi işletilemez duruma gelmişti. Kurtuluş Savaşı sonunda ülkenin en gelişmiş kesimi de çölleşmişti. Türk ve Rum halkının karşılıklı değişimi (mübadele) sonunda, gelenlerin gidenlerden az oluşu kimi yörelerin nüfusunu iyice seyreltti. Cumhuriyet'in devraldığı Anadolu, 1927 sayımına göre, nüfusunun yüzde 83,6'sı kırsal alanda yaşamasına karşın, bir tarım ülkesi bile değildi ve artık çağdaş anlamda kent sayılabilecek tek bir yerleşmeyi bile barındırmıyordu. Anadolu'nun yeniden inşası bu koşullardan yola çıkan Cumhuriyet yönetiminin başlıca hedefleri arasındaydı.

Anadolu Ajansı (AA ya da aa), Türkiye'nin yarı resmi haber ajansı.

Kurtuluş Savaşı'na ilişkin haberlerin halka duyurulması amacıyla 6 Nisan 1920'de Mustafa Kemal'in emriyle kuruldu. 7 Haziran 1920'de bir yasa ile Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi oluşturulunca, AA bu kuruluşa bağlandı. Çok dar bir kadro ile çalışmaya başlayan ajans, 1 Mart 1925'te, yüzde 49 hissesi devlete ait bir anonim şirkete dönüştürüldü. Şirketin ilk ortakları arasında Ahmed Ağaoğlu, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ruşen Eşref Ünaydın ve Falih Rıfkı Atay gibi dönemin önde gelen siyaset adamları ve yazarları vardı.

AA, ortaklar genel kurulunca seçilen beş üyeli bir yönetim kurulu, bir genel müdür ve teknik hizmetleri yürüten müdürlerce yönetilir. Giderlerinin büyük bölümü Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü bütçesinden karşılanır. Merkezi Ankara'dadır. Yurt muhabirleri ve kaşeli muhabirlerle birlikte 800'ü aşkın personel çalıştırır. İstanbul, İzmir, Adana, Antalya, Bursa, Diyarbakır, Erzurum, Samsun ve Trabzon'da bölge müdürlükleri vardır. Lefkoşe, Frankfurt, Washington, Londra, Kuveyt, Brüksel ve Atina'da büroları bulunur. Almanya'nın çeşitli kentlerinde kaşeli muhabirleri vardır. 12 Ağustos 1960'ta çıkan 10582 sayılı yasaya göre AA'nın malları devlet malı statüsünde olup, personeli de Türk Ceza Kanunu uygulamasında memur sayılmakla birlikte, yönetim kurulu üyeliklerine ve başka görevlere atanan personel Devlet Memurları Kanunu'nun kapsamına girmez.

AA günlük ve haftalık haber bültenleri, teleks servisi, fotoğraf ve telefoto hizmetleri yanında, yurt dışındaki abonelerine ve başka anlaşmalı kuruluşlara Türkçe, İngilizce ve Fransızca telsiz yayını yapar. Yurt içindeki abonelerinin sayısı 100'e ulaşır. Yurt dışında, Almanya'daki WDR yayın kuruluşuna ve Belçika'daki Radio Medi-Inter'e özel haber bülteni verir. Ayrıca çeşitli ülkelerdeki 50 kadar kuruluşla ücretsiz haber alışverişine dayanan sözleşmeleri vardır.

Anadolu beylikleri, TAVAİF-İ MÜLÛK olarak da bilinir, Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküş döneminde ve yıkılışından sonra Anadolu'da ortaya çıkan Türkmen beylikleri.

Dağılma sürecine giren bir devletin ya da imparatorluğun merkezden uzak bölgelerinde ya da onu çevreleyen kuşakta yeni iktidar odaklarının belirmesi ve bunlardan bir ya da birkaçının, giderek eski uygarlığı tazeleyici bir rol üstlenmesi, tarihte çok rastlanan bir döngüdür. Özellikle Asya tarihi, belirli bir merkezi yapının, yerini bir kargaşalık, iç savaş ya da savaşan prenslikler dönemine bırakmasının; sonra bunun içinden yeni bir merkezi yapının yükselmesinin zengin örneklerini sunar. Anadolu Selçukluları da Malazgirt Savaşı'ndan (1071) kısa süre sonra Anadolu'nun önemli bir bölümünü fethederek bir devlet kurmuşlar ve topraklarının genişlemesiyle birlikte uç(*) denen sınır bölgelerine Türkmen boylarını kaydırmışlar; ayrıca bu boyların irsi reislerini, uç beyi(*) unvanıyla kendi devlet örgütlenmelerinde yer sahibi kılmışlar, ikili bir kimlik taşır hale getirmişlerdi. Yerleştirildikleri bölgelerin yönetimini üstlenen uç beyleri, kendi askerleriyle Anadolu Selçuklu sınırlarını Bizans ve Kilikya'ya karşı koruyorlardı. Ama Anadolu Selçukluları, Moğolların Anadolu'yu istilasından sonra merkezi otoritelerini yitirip 1277'de de bütünüyle İlhanlı egemenliğine girince, uç beylikleri bağımsız beylikler durumuna geldiler. 1335'te İlhanlı egemenliğinin sona ermesiyle de yarı-aşiret nitelikli küçük devletler halinde Anadolu'ya tümüyle egemen oldular. Böylece Avrupa ortaçağının başında Germen krallıklarıyla oluşan duruma benzer bir tablo biçim kazandı.

Anadolu Selçuklularının batı sınırında bulunan Türkmen boyları, Germiyanoğulları(*), Menteşeoğulları(*), Hamidoğulları(*) ve Eşrefoğulları(*) beyliklerini oluşturdular. Germiyanoğulları (1300-1429), Kütahya merkez olmak üzere Sakarya'dan Antalya'ya kadar geniş bir alana yayılarak en güçlü beyliklerden biri durumuna geldi. Burdur ve Isparta yöresindeki Hamidoğulları (1301-1423) Antalya'yı ele geçirdikten (1321) sonra, onların bir kolu olan Tekeoğulları (1321-1423) beyliği boy attı. Kilikya sınırında bulunan Karamanlılar(*), Konya'yı ele geçirmek için giriştikleri mücadelede başarılı oldular ve 1256'da beylik durumuna geldiler. Konya merkez olmak üzere Orta ve Güney Anadolu'yu egemenliği altına alan bu beylik, daha sonra Osmanlılara yenildi ve toprakları 1483'te Osmanlı ülkesine katıldı. Pervaneoğulları(*) (1277-1322) ve Candaroğulları(*) (1292-1462), Anadolu Selçukluları ile İlhanlıların, Müneddin Süleyman ve Şemseddin Yaman Candar'a malikâne(*) biçiminde verdikleri Sinop ve Kastamonu yöresinde vücut buldu. Başlangıçta Germiyanoğullarına bağlıyken, sonradan Bizans'tan Batı Anadolu'yu alarak beylik durumuna gelen Aydınoğulları(*), Saruhanoğulları(*) ve Karesioğulları(*), bulundukları yer ve siyasette oynadıkları rol açısından önemli beyliklerdi. Aydınoğulları (1308-1426) Aydın ve çevresinde, Saruhanoğulları (1302-1410) Manisa, Karesioğulları (1297-1360) da Balıkesir yöresinde egemenlik sürdüler. Denizli yöresinde kurulan İnançoğulları(*) (1261-1368)

Anadolu Beylikleri ve Egemenlik Süreleri

Alaiye beyleri	1293-1471
Aydınoğulları	1308-1426
Candaroğulları	1290-1461
Çobanoğulları	1227-1309
Dulkadıroğulları	1337-1522
Eretna Beyliği	1343-1381
Eşrefoğulları	1290-1326
Germiyanoğulları	1300-1429
Hamidoğulları	1300-1423
İnançoğulları	1261-1368
Kadı Burhaneddin Devleti	1381-1398
Karamanlılar	1256-1483
Karesioğulları	1297-1360
Menteşeoğulları	1280-1425
Pervaneoğulları	1277-1322
Ramazanoğulları	1352-1608
Sahibataoğulları	1275-1341
Saruhanoğulları	1300-1410
Taceddinoğulları	1348-1428

beyliği ise, önceleri Germiyanoğullarına bağlıyken sonra bağımsız duruma geldi; ancak 1368'de yeniden bu beyliğe bağlandı. Anadolu Selçuklu veziri Sahib Ata Fahreddin Ali'nin torunlarının kurduğu Sahibataoğulları(*), 1275-1341 arasında Afyonkarahisar yöresini elinde tuttu.

14. yüzyılın ortalarında Güney Anadolu'ya yerleşen Dulkadir ve Yüregirli (Ramazanoğulları) boyları, bu bölgede beylik kurarak Kuzey Suriye'ye kadar egemen oldular. Dulkadıroğullarının(*) (1337-1522) merkezi önce Elbistan, sonra Maraş oldu. Ramazanoğulları(*) (1352-1608) ise varlıklarını Elbistan'da, daha sonra da Adana'da sürdürdüler. Orta Anadolu'da İlhanlılar'ın bir uzantısı olan Eretna Beyliği(*) 1343'te sahneye çıktı. Kadı Burhaneddin bu beyliğe 1381'de son vererek kendi adıyla anılan devleti kurdu. Niksar yöresinde kurulan Taceddinoğulları(*) 1348-1428 arasında yaşadı. Samsun ve Ordu yöresinde ortaya çıkan Taşanoğulları ile (1340?-1414) Hacı Emiroğulları (1350?-1461) da bir süre bağımsız oldular.

Bu dönemde Anadolu'da kurulan beyliklerden biri de Osmanlılardı. Osmanlılar başlangıçta küçük olmalarına karşın, coğrafi konumlarının sağladığı avantajdan yararlanarak, erken bir aşamada yalnızca Bizans'a karşı genişlediler ve Türk-İslam beylikleri arasındaki yıpratıcı kavgaların dışında kaldılar. Bir kez Anadolu'da istikrar sağlamak açısından umut verici ve yeni bir iktidar odağı olarak belirginleştiklerinde ise, öbür beyliklerin egemen hanedanlarını evlilikler, ittifaklar ve başka yollarla kendi çevrelerinde toplamaya koyuldular. Bunun en tipik örneği, İstanbul'un alınışına değin vezirlik üzerinde adeta irsi bir tekel kuran Candaroğullarının ayrıcalıklı konumudur. Bir kısmını ise, doğrudan doğruya savaş yoluyla ortadan kaldırdılar. I. Bayezid'in (Yıldırım) yenildiği Ankara Savaşı'nda (1402) Timur'la işbirliği yapan Anadolu beylikleri yeniden bağımsız duruma geldiler. Ancak İ. Mehmed'in (Çelebi) Osmanlı Devleti'ni yeniden tek yönetim altında birleştirmesinin ardından ikinci kez Osmanlı topraklarına katıldılar. Dulkadıroğulları ile Ramazanoğullarının egemenliğine son verilmesinden sonra da bütün Anadolu beylikleri ortadan kalkmış oldu. Osmanlılar ise bu süreçte, bir çeşit birleşik Anadolu beylikleri ve sipahilikleri gövdesi yarattı.

Anadolu çoban köpeği *bak.* Kangal çoban köpeği

Anadolu Çocuk Oyunları Kolu (AÇOK), özgün çalışmalarıyla Türkiye'de çocuk tiyatrosu anlayışının yerleşmesine öncülük eden topluluk. Kaderci olmayan, savaş karşıtı, insancıl ve ilerici niteliklerdeki oyunları, yalın ve renkli anlatım tarzıyla yurt içinde ve dışında büyük ilgi toplamıştır.

Muhsin Ertuğrul ve Haldun Taner'in yönlendirmesiyle 1973'te Üsküdar'da kurulan topluluk, Ümit Denizer'in yazdığı, Turgut Denizer'in müziğini yaptığı ve yönettiği *Mutluluklar Ülkesi* adlı oyunla perdelerini açtı. Ertesi yıl *Mor Gezegen* adlı oyunu oynadıktan sonra, 1975-76 sezonunda *Ferhat ile Şirin*'le büyükler için bir oyun denemesine girişti. Daha sonra 1978-79 sezonunda *Leke, Çizgi/Benek, Renk*'le bir kukla tiyatrosu yapan topluluk, metninden müziğine kadar kendi bünyesinde hazırladığı başka çocuk ve gençlik oyunlarıyla etkinliğini günümüze değin sürdürdü. Bu arada yurt içinde ve dışında çeşitli turneler düzenledi, yurtdışında festival ve bienallere katıldı. 1977'de Türkiye'de ilk kez Çocuk ve Sanat Haftası düzenledi. 1975'te *Ferhat ile Şirin* oyunuyla İsmet Küntay Ödülü'nü, 1976'da *Keloğlan*'la *Tiyatro 76* dergisinin Yılın Oyunu Ödülü'nü, 1988'de *Barbiana'da Bir Okul* adlı gençlik oyunuyla Avni Dilligil Ödülü'nü kazandı. 1989'da da AÇOK'a Türk tiyatrosuna katkılarından ötürü Kültür Bakanlığı Ödülü verildi.

AÇOK'tan bir oyun: *Barbiana'da Bir Okul*, 1988
Turgut Denizer'in izniyle

Anadolu Endüstri Holding, Türkiye'nin başlıca holdinglerinden biri. Merkezi İstanbul'da bulunan grubun bünyesinde 20 şirket vardır. Yazıcı ve Özilhan ailelerine bağlı olan şirketler topluluğu 1960'larda hızla gelişti. Başlıca etkinlik alanları bira, ve çeşitli motorlu ulaşım araçları üretimi ile ithalat ve ihracattır. Holdinge bağlı Erciyas Biracılık Türkiye'nin önde gelen firmaları arasındadır ve bira pazarındaki payı yüzde 70'e yakındır. Holding ve bağlı kuruluşlarında 3.300 kişi çalışmaktadır. Anadolu Endüstri Holding, Anadolu Eğitim ve Sosyal Yardım Vakfı ile Efes Pilsen Spor Kulübü aracılığıyla çeşitli sosyal etkinlikler de yürütmektedir.

Anadolu Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin en eski eyaletlerinden. I. Murad (Hüdavendigâr), oğullarından Bayezid'i Ankara, Yakub'u da Karesi (Balıkesir) beylerbeyi yaparak ilk yönetsel birimleri kurmuştu. Fetret Devri'nden (1402-13) sonra II. Murad Teke (Antalya) yöresine kadar uzayan geniş bir bölgeyi 1427'de, Anadolu Beylerbeyi yaptığı Hamza Paşa'nın yönetimine bıraktı. 1451'e değin eyaletin merkezi Ankara'ydı. II. Mehmed'in (Fatih) 1470'teki yönetsel düzenlemeleri sırasında Kütahya, Anadolu Eyaleti'nin; Konya da Karaman Eyaleti'nin merkezi oldu. Anadolu Eyaleti, I. Süleyman (Kanuni) döneminde Saruhan (Manisa), Aydın, Hüdavendigâr (Bursa), Kastamonu, Bolu, Menteşe-ili (Muğla), Engürü (Ankara), Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar), Teke-ili (Antalya), Kangırı (Çankırı), Hâmid-ili (Isparta), Sultanönü (Eskişehir), Karesi adlarındaki 13 sancağı kapsıyordu. Böylece, Cezair-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) sancağına bırakılan bazı kıyı ve limanlar dışında, Sinop-Antalya çizgisinin batısındaki bölge, Bizanslılar zamanındaki Anatolikon *thema*'sından(*) daha da geniş olarak Anadolu Eyaleti'ni oluşturmaktaydı. Tımar(*) sisteminin klasik biçimiyle yürürlükte olduğu dönemde Anadolu Eyaleti, seferlerde 17 bin cebeli çıkarmakla yükümlüydü. Eyalet Türkmenlerinden de yaya, müsellem, azap olarak 20 bin dolayında gönüllü toplanabilmekteydi. Anadolu beylerbeyi vezir rütbesindeydi ve 16. yüzyıl başlarına değin de Osmanlı ordusunun sağ cenah komutanıydı; Osmanlı şehzadeleri bu eyalet sancaklarında, özellikle Saruhan'da sancakbeyi olarak deneyim kazanırlardı. Batıda ve doğuda çok geniş toprakların alınması, daha sonra da Celali Ayaklanmaları'nın yol açtığı yıkım sonucu Anadolu Eyaleti önemini yitirdi. 19. yüzyıldaki yeni yönetsel ve askeri düzenlemelerde de oldukça değişikliğe uğradı. 1836'da Hüdavendigâr, Ankara ve Aydın müşirliklerine bölündü. 1840'ta bu müşirlikler ayrı birer eyalete dönüştürüldü. 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne dayanılarak 1867'de yapılan düzenlemelerde Anadolu Eyaleti kaldırıldı ve Hüdavendigâr (Bursa), Aydın, Ankara, Kastamonu vilayetleri kurıldu.

Anadolu Hisarı, İstanbul'un Anadolu yakasında, bugün aynı adla anılan semtte, Göksu Deresinin İstanbul Boğazı'na döküldüğü yerde bulunan hisar. Bir iç kale, bir de hisarpeçe denen dış surdan oluşur. İstanbul'daki en eski Türk yapısı olan iç kale, 1390/91 ile 1394/95 arasında I. Bayezid (Yıldırım) tarafından yaptırıldı. Daha sonra II. Mehmed (Fatih) hisarpeçeyi yaptırarak kaleyi genişletti. O dönemde suya bitişik olduğu bilinen hisarpeçe, karanın genişlemesiyle bugün denizden oldukça uzak kalmıştır. İçkale kare planlı, 25 m yüksekliğinde, dört katlı bir kuleyle, onu düzgün olmayan bir beşgen biçiminde çevreleyen, 1,5 m kalınlığında ve 20 m yüksekliğinde bir surdan oluşur. Bu sur üzerinde dördü yarım daire, ikisi de dikdörtgen planlı altı burç vardır. 2 m kalınlığındaki hisarpeçe ise, kuzey-güney yönünde 80 m, doğu-batı yönünde 65 m uzunluğundadır. Hisara, biri kuzeybatı, öbürü doğu yönünde bulunan iki kapıdan girilir. Evliya Çelebi'ye göre hisarda, bugün yıkık halde olan bir camiden başka bir dizdarhane ile asker koğuşları da bulunmaktaydı.

Anadolu Hisarı'nın Göksu Deresinden görünüşü. Geride içkale, önde hisarpeçe
Link

Anadolu liseleri, Türkçe ve Türk kültürüyle ilgili dersler dışında yabancı dille öğretim yapan, merkezi sınav sistemiyle hazırlık sınıflarına öğrenci alan, orta ve lise müfredatını uygulayan yedi ya da sekiz yıllık devlet okulları.

1955-56'da Kadıköy Maarif Koleji, 1957-70 arasında da Adana, Ankara, Diyarbakır, Eskişehir, İzmir, Konya, Samsun kolejleri öğretime açıldı. Kolejler, Milli Eğitim Bakanlığı'nın 9 Eylül 1974 gün ve 11108 sayılı genelgesiyle lise; 1 Aralık 1975 gün ve 11459 sayılı genelgesiyle de Anadolu Lisesi adını aldı. 1980'lerin sonuna değin Ağrı, Adıyaman, Bitlis, Hakkâri, Sinop, Tunceli dışındaki illerle bazı ilçelerde Anadolu liseleri açıldı. Devletleştirilen Nişantaşı ve Be-

yoğlu İngiliz okullarıyla (High School) Galatasaray Lisesi ve İstanbul (Erkek) Lisesi ile 17 imam-hatip lisesi de aynı kapsama alındı. Ayrıca bazı illerde Anadolu meslek liseleri ile Bolu'da Mengen Anadolu Aşçılık Lisesi açıldı. 1992'de bu kapsamdaki liselerin sayısı 190'ı aşmıştı.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara'da, eski Mahmut Paşa Bedesteni ile bitişiğindeki Kurşunlu Han'ın yeniden düzenlenmesiyle 1967'de açılan arkeoloji müzesi. Müzenin ana sergi salonunu oluşturan

Alacahöyük'te bulunmuş Tunç Çağı boğa heykeli
Anadolu Yayıncılık Arşivi

bedesten, II. Mehmed'in (Fatih) sadrazamı Mahmud Paşa tarafından 1464-71 arasında yaptırılmıştır ve bir sıra üstünde dizili dört ayağın taşıdığı on kubbeyle örtülüdür. Bedestenin orta bölümü, Hitit ve Geç Hitit dönemlerinden taş heykel ve kabartmalara ayrılmıştır. Yan bölümlerde ise Paleolitik (y. 2 milyon-10 bin yıl önce) ve Neolitik (İÖ y. 8000-5500) çağlardan başlayarak Kalkolitik Çağdan (İÖ y. 5500-3500), İlk Tunç Çağından (İÖ y. 3500-2000), Asur ticaret kolonileri (İÖ 1950-1700), Hitit (İÖ 1900-1200), Geç Hitit (İÖ 1200-700), Frig (İÖ 750-546) ve Urartu (İÖ 900-580) dönemlerinden çeşitli buluntuların sergilendiği vitrinler yer alır. Çizim ve fotoğraflarla desteklenen bu sergileme düzeninin en ilginç bölümlerinden biri, gerçek ölçeğinde yeniden kurulmuş bir Çatalhöyük odasıdır. Sergilenen başlıca buluntular Hacılar ve Çatalhöyük gibi Neolitik yerleşmelerde, Kültepe, Alacahöyük, Boğazköy (Hattuşa), Gordion gibi önemli merkezlerde ele geçmiştir. Çeşitli obsidiyen eşya, ana tanrıça heykelleri, güneş kursları ve kil tabletlerden oluşan mektuplar müzenin ilgi çeken koleksiyonlarındandır. Son bölümde ise, İslam öncesi ve İslam dönemlerine ait sikkeler sergilenmektedir.

Bedestenle çağdaş olan üç katlı Kurşunlu Han'ın alt katında depolar, revaklı avlunun bulunduğu katta laboratuvar ile depo ve atölyeler, üst katta ise yönetim, kitaplık ve konferans salonu yer alır.

Anadolu Medeniyetleri Sergisi, Avrupa uygarlığının zenginliğini oluşturan kültürleri tanıtmak ve bu yolla insanları birbirine yaklaştırmak amacıyla Avrupa Konseyi'nin, 1952'den bu yana düzenlediği bir dizi sanat sergisinin 22 Mayıs - 30 Ekim 1983 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleştirilen 18.'si.

Eski coğrafyacıların Küçük Asya diye adlandırdıkları Anadolu, değişik iklim kuşakları, farklı coğrafi öğeleri ve zengin doğal kaynaklarıyla uygarlık tarihinin başlangıcından beri çeşitli yörelerden göç eden insanlara çekici gelmiş ve sürekli yurt edinilmiştir. Gene coğrafi konumundan ötürü Anadolu, Asya ile Avrupa arasında bir köprü işlevi yapmış, bu nedenle de gerek Doğu, gerek Batı kültürlerinin birbiriyle karşılaşıp kaynaştığı bir bölge olmuştur. Çeşitli yerel kültürlerin etkileşiminden oluşan Anadolu uygarlığı, Doğu ve Batı kültürlerinin de yetkin bir bireşimini sergiler.

İstanbul'da açılan Avrupa Konseyi 18. Sanat Sergisi, gerek bu bireşimi belgelemesi, gerek uygarlık tarihinin başlangıcından bugüne değin Anadolu toprakları üstünde gelişen ve sürekliliğini hiç yitirmemiş olan bir uygarlığın her evresine özgü belgeleri toplu olarak dünyaya tanıtması bakımından çok önemliydi. Türkiye'nin 50 müzesinden seçilenlerin yanı sıra Avrupa Konseyi'ne üye 10 ülkenin de müzelerinden gönderilen yapıtlarla oluşturulan sergi, iki ayrı tarihsel süre göz önüne alınarak hazırlandı. Bunlardan birincisi Tarihöncesi'nden Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine değin uzanan zaman dilimini, ikincisi ise Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini kapsamaktaydı.

İlk zaman dilimine, yani Tarihöncesi (İÖ 100000 - 2000), Hitit ve Geç Hitit (İÖ 1900 - 700), İlk Demir (İÖ 12 - 6. yy), Yunan-Helenistik (İÖ 12 - 1. yy), Roma (İÖ 1 - İS 5. yy) ve Bizans (İS 4 - 15. yy) dönemlerine özgü yapıtlar bugün Aya İrini diye anılan ve İS 6. yüzyılda yapılmış olan Bizans kilisesinde sergilendi. 19. yüzyılda, Osmanlı dönemi askeri giysilerinin, sancak, bayrak ve silahlarının sergilendiği bir müzeye dönüştürülmüş olan Aya İrini Kilisesi, Uluslararası İstanbul Festivali sırasında konser salonu olarak da kullanılmaktadır. Avrupa Konseyi 18. Sanat Sergisi nedeniyle, tarihinde ikinci kez müze haline getirildi ve Türkiye'deki kazılarda ele geçmiş çanak çömlekler, fildişi ve kemik yapıtlar, altın ve tunç eşya, taş heykeller burada sergilendi.

Roma dönemi heykelleri
Şemsi Güner

İkinci zaman diliminden, yani Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden (İS 12 - 15. yy) yapıtlarsa ayrı bir yerde, Topkapı Sarayı'ndaki Has Ahır'da sergilendi. Bunlar arasında çanak çömlekler, çiniler, porselenler, taş heykeller, çeşitli metal ve ahşap eşya, minyatürler, el yazmaları, cam eşya, dokuma ve işlemelerle halılar yer alıyordu. Aya İrini ve Topkapı Sarayı'ndaki bu sergilerin yanı sıra gene Topkapı Sarayı'nda "Türkiye'de Çağlar Boyu Yazı", "Türkiye'de Çağlar Boyu Sikkeler" ve "Türkiye'de Çağlar Boyu Takılar" adlı sergiler açıldı.

Sultanahmet Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nda (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) hazırlanan "Türk kahvesi", "sünnet odası" "gelin odası", "kilim dokuma", "Türk hamamı" ve "şekerci dükkânı" gibi sahnelerle eski Türk yaşamından bölümler canlandırıldı, ayrıca Türk halı ve kilimleri ile geleneksel Türk giysileri de sergilendi. Ayasofya Müzesi'nin bahçesinde "Çağlar Boyu Türkiye'de Bulunan Mezartaşları", Galata Mevlevihanesi'nde "Müzik Aletleri", Askeri Müze'de ise "Türk Çadırları" sergileri düzenlendi.

Ayrıca Türkçe ve İngilizce olarak üç ciltlik bilimsel bir katalog hazırlandı. Sergi tüm dünyada büyük yankılar uyandırdı ve İstanbul'daki kapanıştan iki yıl sonra aynı adla, yalnız daha az sayıda yapıtla Japonya ve Hollanda'ya da götürüldü.

Anadolu Selçukluları, TÜRKİYE SELÇUKLULARI, KONYA SULTANLIĞI ya da RUM SELÇUKLULARI olarak da bilinir, 1075-1318 arasında Anadolu'da egemen olan Türk devleti. Başındaki hanedanın kurucusu, Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e karşı taht kavgası veren Kutalmış'ın oğlu I. Süleymanşah'tır (1075-86).

Anadolu Selçuklu tarihinin sisler içindeki başlangıçları, kesinti ve boşluklarla doludur. Türkmenlerin Anadolu'ya göçleri, 11. yüzyılda başlamış ve Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra daha da artmıştı. Alp Arslan'ın ölümünden (1072) sonra Anadolu'ya giren savaşçı beylerden ve akıncı komutanlarından Kutalmışoğlu Süleyman, Konya'dan İznik'e kadar uzanan bölgeyi ele geçirdi. 1075'te de Bizans'tan İznik'i aldı ve burayı egemenliğinin merkezi yaptı. Bu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu olarak kabul edilir. Melik unvanını alan I. Süleyman Şah, Orta Anadolu'da yaptığı fetihleri genişleterek güneye yöneldi. 1084'te Antakya'yı aldı, ama 1086'da Suriye Selçuklu meliki Tutuş'la savaşırken Halep yakınlarında öldü. Yönetmiş olduğu alan da bir süre Ebu'l-Kasım'ın egemenliğine geçti.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölmesi (1092) üzerine İran'dan kaçarak tahta çıkan I. Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan (1092-1107) sultanlığı yeniden kurdu. Her biri kendini egemen kılmak ve topraklarını genişletmek isteyen emirler arasındaki mücadele yeni savaşlarla sürdü. Kılıç Arslan önce, İzmir yöresinde egemen olan Çaka Bey'i öldürerek bölgeyi denetimi altına aldı. Bizans saldırılarını önledikten sonra Orta Anadolu'ya yöneldi ve Danişmendlilerin elindeki Malatya'yı kuşattı; ancak I. Haçlı Seferi başlayınca kuşatmayı kaldırarak geri döndü. Haçlıların İznik (1096) ve Eskişehir'i (1097) ele geçirmeleri üzerine iç kesimlere çekildi. Anadolu içlerinde Haçlılara karşı çete savaşları vermeye başladı ve 1101'de, Danişmendlilerle ittifak kurarak bir Haçlı ordusunu yendi. Irak Selçuklularının zayıf düşmesinden de yararlanarak Musul'u ele geçirdi; ama Emir Çavlı, Artukoğlu Ilgeni ve Melik Rıdvan'dan oluşan müttefik Halep güçlerine yenildi ve tutsak olmamak için atıyla geçmeye çalıştığı Habur Çayında boğularak öldü.

Yeni bir kısa süreli saltanat boşluğundan sonra, önce I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şehin Şah ya da Melikşah (1110-16), onun ardından I. Mesud (1116-55) Anadolu Selçuklu tahtına çıktı. I. Mesud, Danişmendliler-

le işbirliği yaparak Anadolu'da yeniden en güçlü iktidar odağı haline geldi ve belirli ölçüde siyasal istikrarı sağladı. Yitirilen toprakları geri alabilmek için seferlere çıktı; 1143'te Ankara ve Çankırı'yı, ertesi yıl Elbistan'ı aldı. Bizanslıların Konya baskınını bozdu. 1147'de de, II. Haçlı ordusunu Ceyhan Irmağı boyunda yenerek dağıttı. Yerine geçen oğlu II. Kılıç Arslan (1155-92), bir yıllık taht kavgasından sonra duruma egemen oldu. Kilikya'ya, Musul ve Halep atabeglerinin topraklarına başarılı seferler düzenledi. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine de 1157'de "Sultanü'l-Muazzam" (Büyük Sultan) unvanını aldı. 1159'da Eskişehir yakınlarında yapılan savaşta Bizans ordusunu yendi; 1162'de de Bizans'la bir dostluk antlaşması imzaladı. Danişmendli Melik Muhammed'in ölümünden sonra başlayan taht kavgalarından yararlanarak 1175'te Danişmendli topraklarının büyük bölümünü ele geçirdi.

Anadolu Selçuklu çift başlı kartal kabartması, Divriği Ulucamisi
Şemsi Güner

Bizanslılar Konya'nın gittikçe güçlenmesi ve Türkmen akıncılarının saldırıları karşısında antlaşmayı bozarak, Avrupa'dan gelen birliklerle güçlendirdikleri ordularıyla Anadolu'ya yürüdüler. Denizli dolaylarında yapılan Myriokephalon Savaşı'nda(*) I. Manuel Komnenos, II. Kılıç Arslan'a yenilerek tutsak düştü. II. Kılıç Arslan, savaş tazminatı ödemek ve topraklarının bir bölümünü Selçuklulara vermek koşuluyla imparatoru serbest bıraktı. Bu zafer, Türk egemenliğinin Anadolu'da kökleştiğinin bir göstergesiydi. 1178'de Danişmendli soyuna son veren II. Kılıç Arslan, 1182'ye değin Kütahya ve Eskişehir'i, 1184'te de Denizli yöresini Konya Sultanlığı'nın egemenliğindeki topraklara kattı. Kilikya yöresini kendine bağladı, Bizans'tan haraç almaya başladı. III. Haçlı Seferi'ne karşı önlemler aldı; ama oğullarının geleceğe yönelik taht kavgalarına girişmeleri karşısında etkisiz kaldı. II. Kılıç Arslan öldükten sonra tahta geçen oğlu I. Gıyaseddin Keyhusrev (1192-96; ikinci kez 1205-11), kardeşi II. Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204) ile yeğeni III. Kılıç Arslan'ın (1204-05) kısa süren sultanlıkları dışında, genellikle duruma egemen oldu. Onun döneminde büyük bir siyasal dönüşüm gerçekleşti ve daha merkeziyetçi bir devlet yönetimi başladı.

I. Keyhusrev'in oğulları I. İzzeddin Keykavus (1211-20) ve I. Alaeddin Keykubad (1220-37) dönemleri, Anadolu Selçuklularının en parlak yıllarıydı. Karadeniz ve Akdeniz kıyılarına çıkılırken, Sinop'la Alaiye'de (Alanya) liman ve tersaneler kuruldu; filolar denize açıldı. Bizans ve Kilikya'ya karşı kazanılmış olan üstünlük bu dönemde de korundu. Kuzey Suriye toprakları Artuklular ve Eyyubilerden alındı. Moğol tehlikesine karşı askeri ittifaklar yapıldı ve sınır kaleleri sağlamlaştırıldı. Yeni kentler, zengin iç pazarlar ve ticaret merkezleri kuruldu. Ticaret yolları devletin korumasına alınarak Anadolu, uluslararası kervan ticaretine ve ulaşımına açıldı. Ünlü "sultan hanları" bu dönemde yapıldı. Önemli sınır kalelerini ele geçiren Anadolu Selçukluları, Mengücük soyuna son verdiler ve Harezmşah Celaleddin'e karşı 1230'da Yassıçimen Savaşı'nı kazanarak Ahlat ve Harput kalelerini aldılar. Bunların yanı sıra, Anadolu'da İslam kültürünün yaygınlaştırılması için çaba gösterildi. Özellikle Türkistanlı, Azerbaycanlı ve İranlı sanatçılar, düşün ve bilim adamları, Konya sultanlarının korumasına girmeyi yeğlediler.

I. Alaeddin Keykubad'ın yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev (1237-46), yönetimde babası gibi başarılı olamadı. 1240'ta patlak veren Baba İshak Ayaklanması'nın sarsıcı etkileri ve Moğollar karşısında 1243'te Kösedağ Savaşı'nda(*) alınan yenilgi, Anadolu Selçuklu Devleti'ni dağılma ve parçalanma sürecine soktu. Moğollar ilk başta gerçek bir süzerenlik kurmakla yetindilerse de, baskıcı ve haraççı yönetimlerinin yanı sıra artan Bizans saldırıları, siyasal suikastlar, doğal afetler ve salgınlar devleti büsbütün sarstı. Anadolu Selçuklu Devleti birkaç kez ikiye ve üçe bölündü. Celaleddin Karatay'ın(*) uzlaştırıcı tutumuyla II. Keykavus(*), IV. Kılıç Arslan(*) ve II. Keykubad(*), 1249-54 arasında birlikte saltanat sürdüler. Anadolu Selçukluları, başarısız ayaklanma denemelerinin bastırılmasıyla birlikte ve 1277'den sonra tümüyle İlhanlı egemenliğine girdiler. Bu tarihten sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine Moğol garnizonları yerleştirildi; tahta çıkan Anadolu Selçuklu sultanları görünüşte hüküm sürerken, Anadolu'yu gerçekte İlhanlıların merkezden atadıkları valiler yönetti. Anadolu Selçuklu Devleti 1318'de de tarihe karıştı. Öte yandan bu çöküş döneminde, uç bölgelerdeki Türkmen boyları da bağımsızlıklarını kazanmış ve beylikler kurmuşlardı.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri, Osmanlı Devleti'ne göre daha aşiret niteliği taşıyordu. Germenlerin Avrupa'da ortaçağın başlangıcında kurduğu krallıklar gibi, Maveraünnehir'den Ön ve Küçük Asya'ya yayılan Türklerde de, Osmanlı kuruluş döneminin sonlarına değin devlet ve memleket, hanedanının ortak paylaştırılabilir mülkü sayılıyordu. Anadolu Selçuklularında bu durum, şehzadeler arasında taht kavgalarına yol açıyordu. I. Keyhusrev'le birlikte daha merkeziyetçi bir devlet anlayışı ortaya çıktı. Bu sistem, Osmanlıların bazı uygulamalarını haber vermekle birlikte, henüz o kadar merkeziyetçi değildi; öte yandan, mevki ve unvanlarda, saray kültüründe İran (Fars) etkisini çok daha yoğun biçimde yansıtıyordu. Devlet, bir divan tarafından yönetilirdi. Sahib, pervane, melikü'l-umera ve çaşnigir, sultana bağlı, devletin önde gelen yöneticileriydi. Divan üyelerine maaş yerine ikta(*) verilirdi. Eyalet örgütü ise, maliye, yönetim ve yasama olmak üzere üçe ayrılırdı. Eyaletler, subaşı denen valilerce yönetilirdi; ayrıca meliklerin (şehzade) yönettiği ikinci tür eyaletler vardı ve bunlar birer *appanage*(*) niteliği taşıyordu. Sınır bölgeleri ise uç beylerince yönetilirdi. Anadolu Selçuklu toprak sisteminde hanedan üyelerine, devlet ileri gelenlerine ve sipahilere verilen toprağa ikta; devlet arazisi olup da vergi gelirleri toplumu hizmet eden kurumların giderlerini karşılamak için ayrılan toprağa vakıf arazi(*); kullananların tam tasarruf hakkına sahip oldukları toprağa da mülk arazi(*) denirdi. Vergi gelirlerinin bir bölümü (tekâlif-i örfiye) sultana, bir bölümü de (tekâlif-i şeriye) divana ayrılırdı. Bütün bunlar, Osmanlı toprak ve maliye sisteminin öncellerini oluşturuyordu.

İznik ve Konya'yı başkent edinen Anadolu Selçukluları, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşması, Türk-İslam sanatının gelişmesi, Doğu-Batı arasında bir köprü konumundaki bölgede ileri bir devlet örgütünün kurulması, uygarlıklar arası bir bireşimin oluşması gibi evrensel gelişmeler açısından çok önemli bir uğrağı ifade ediyordu. 11. yüzyılda Maveraünnehir'den çıkıp askeri aristokrasiye dayalı devletler kuran Oğuz Türklerinin ve çevrelerinde kümelenen ya da harekete geçirdikleri kitlelerin, yerleşik köylü tarımına dayalı, düzenli siyasal örgütlenmeye doğru ilerleyişi, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletleri ile giderek yükselen üç aşamada somutlandı. Konya Sultanlığı, özellikle kültür ve sanat alanında, Helenistik dönem konusunda İran'dan devraldığı olumlayıcı bir bakış açısını ve Anadolu toprağında henüz çok canlı olan Yunan-Roma-Bizans öğelerini Türk-İslam kültürü ile birleştirerek, canlı, neşeli, evrenselci ve eklektik, yer yer doğalcı izler taşıyan, geçişsel nitelikte bir bireşim yarattı.

Anadolu Türk evi, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında Rumeli ve Anadolu'nun bir kesiminde gelişip yaygınlaşan bir konut geleneğinin ürünlerine verilen genel ad. Bazı araştırmacıların "Türk evi" terimini

Bir Bursa evi
Orhan Duygu

yalnızca Türk kültürüne özgü bir konut tipini nitelemek amacıyla kullanmalarına karşın, Anadolu Türk evi, Anadolu'da Türk egemenliğinde yaşayan çeşitli halkların konut geleneklerinin bir bireşimi olarak ele alınmalıdır. Ama bu bireşimde Türk payı ön plana çıkar, çünkü daha eski geleneklerin yarattığı konut tipleri ile Anadolu Türk evi arasında tasarımı yönünden kesin bir bağlantı bulmak oldukça zordur. Kökenleri, bir yandan Tarihöncesi'nden beri Anadolu ve yakın çevresinde gelişen çeşitli konut geleneklerine dayanır, bir yandan da göçebe Türkmen kültürünün izlerini taşır. Ama çeşitli bileşenlerin bir araya gelerek var ettiği bu bireşimin hangi tarihsel süreç içinde oluştuğu kesin olarak izlenemez. Yöresel ayrımlarla çeşitlenmekle birlikte, Osmanlı toplumunun genel gelişme süreciyle koşut bir tarihsel dönüşüm geçirdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu dönüşüm yerelden evrensele, kırsaldan kentsele, yeri-

ne gore biçimlenişten biçimselliğe doğru değişme boyutlarını da içerir.

Türklerden önce Anadolu'da konut gelenekleri. Türklerin Anadolu'yu fethe başladığı dönemlerde, çeşitli bölge ve yörelerde egemenliğini sürdüren konut gelenekleri, arkeolojik verilerle bugünkü bazı yöresel tiplerin birlikte değerlendirilmesi sonucu, az çok kestirilebilir. Bizans konutu üzerindeki bilgilerin kısıtlılığı bu kestirimin kapsamını sınırlarsa da, bölgelerarası ayrımların Türk öncesi dönemlerde daha büyük olduğu kesindir. Türk egemenliği altında bölgesel geleneklerin etkinlik alanları yüzyıllar içinde daralmış, bazıları yok olmuş ve bugün "Anadolu Türk evi" olarak adlandırılan tipolojik grubu yaratan homojen denebilecek bir barınma kültürü belirmiştir. Gene de, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarının bir kesimi Anadolu Türk evinin yayılma sınırlarının dışında kalmaktadır. Buna karşılık bütün Bulgaristan ve Arnavutluk, Yugoslavya'nın güneyi ile Mora dışında Yunanistan (bazı yerel ayrımlar var olmakla birlikte) söz konusu sınırların içinde bulunur.

Türklerin kitlesel göçü öncesinde en yaygın konut türü herhalde, daha Hitit döneminde bile uygulanan bir teknikle gerçekleştirilmiş Orta Anadolu'ya özgü bir konut tipiydi. Kerpiçle ya da çamur harçlı moloz taşla inşa edilen, bir ya da iki odalı, düz damlı bu yapılar bugün bile kırsal alanda görülmektedir. Ancak en azından 16. yüzyılın sonuna değin Orta Anodulu'da kentsel konutların da aynı nitelikte olduğu ve Anadolu Türk evi sınıflandırmasına sokulabilecek özellikler göstermediği bilinir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kırsal alanda giderek azalmakla birlikte, hâlâ uygulanan tüteklikli evler de, gene kökeni Türkler'in gelişinden çok öncelere götürülebilen bir konut geleneğinin sürdürücüsüdür. Türklerin Anadolu'da hazır bulduğu başka bir yapı tipi, "hilani"nin(*) bir çeşitlemesi sayılabilecek eyvanlı konutlardır. Güneydoğuda yaygın olan bu ev türü, 1950'lere değin geçerliliğini yitirmemiştir. İç avlulu Güneydoğu Anadolu evleri de oluşum sürecini Türklerden önce yaşamış bir tip olarak nitelenebilir. Batı ve Güney Anadolu'da yalın, prizmatik, az pencereli bir kitle düzeni gösteren taş konut yapılar ise, belki de o dönemde bugünkünden çok daha yaygındı. Tüm bu çeşitliliğe karşın, 11. yüzyıldaki Anadolu konut coğrafyasının tam bir görünümünü çizmek olanaksızdır. Çünkü farklılaşmalar yalnız bölgeler arasında değildir; aynı bölgede eşzamanlı olarak birkaç geleneğin yan yana yaşaması da söz konusudur. Kesin olan tek şey, Anadolu Türk evinin özelliklerini çağrıştıracak hiçbir konut tipiyle karşılaşılmamasıdır.

Türklerin Anadolu'da yerleşme süreci. 11. yüzyıl ortalarından sonra Anadolu'ya giren Türk boyları düzenli bir istila ordusundan çok, aşiretlerden, tarikatlardan ve benzeri topluluklardan oluşan düzensiz birimler görünümündeydi. Bu topluluklar gerek yeni bir köy oluşturduklarında, gerek var olan bir köy ya da kentte yeni bir mahalle kurduklarında, genellikle aşiret reisinin ya da müridi oldukları dervişin çevresinde yerleşiyorlardı. Bu yüzden, Türklerin Anadolu'ya getirdikleri yerleşme süreci, çoğunlukla etnik bir bütünselliği olan, bir ölçüde içine kapanık, kendi toplumsal merkezi çevresinde yer alan birimlerin oluşmasıyla gelişiyordu.

Bu köylerin ve mahallelerin merkezinde genellikle bir mescit ya da zaviye bulunuyor, evler bu merkezden çevreye doğru yayılan sokak ve çıkmaz sokaklar üstünde, genellikle akraba gruplarına bağlı olarak kümeleniyordu. Özellikle hisar dışında kalan yerleşme birimlerinde bu konut kümelerinin, birinden öbürüne geçilebilen genişçe bahçeler içinde, yaygın ve yöresel yöntemlerle yapılmış tek katlı evlerden oluşan bir doku biçiminde olduğu düşünülebilir.

Gerek Selçuklular, gerek Anadolu beylikleri ve Osmanlı dönemlerindeki fetihlerde, önceki sahiplerinin terk ettiği ya da sahipsiz kalmış konutlar fetih ordusunun askerlerine verilmiş, yeni ele geçirilen kenti ya da yöreyi canlandırmak için buralara gerektiğinde başka bölgelerden getirilen halk yerleştirilmişti. Dolayısıyla, yerleşmelerin hiç değilse bir kesimi, eski evlerin oluşturduğu bir ortamı uzun süre korumuş olmalıdır. Anadolu'da Türk yerleşik yaşamının önemlice bir bölümü, Türklerden önce var olan bir mekânsal düzen üzerinde kurulmuştur. Bu mekânsal düzen kentsel ölçekte daha 13. yüzyılda bile çok değişmiş, hızlı bir gelişme süreci başlamıştı. Konut ölçeğindeki değişimin, mevcut bir yapıya başka bir kültürün sahipleri yerleştiğinde başladığı varsayılsa da, bu evrim çizgisi bilinemezliğini korumaktadır. Ama 17. yüzyılın Anadolu Türk evinin evriminde bir dönemeç olduğu gerçeği yadsınamaz. Anadolu Türk evini biçimlendiren süreç 17. yüzyıldan önce başlamışsa da, belgeler ve örneklerle saptanabilecek açıklıkta bir gelişim ancak bu çağdan sonra izlenebilmektedir.

Anadolu Türk evinin belirginleşmesi. 17. yüzyıl başlarında klasik Osmanlı sistemi değişmeye, merkezi yönetim güç ve etkisini yitirmeye başladı ve büyük fetihler çağı bitti. Sonuçta, eski yerleşme kademelenmesi çözülür ve bazı yerleşmeler küçülüp silinirken, bazı kentler de hızla büyüdü. Öte yandan, bu döneme değin devlet merkezine aktarılan artı ürünün daha büyük bir bölümü yerel eşrafın elinde kalmaya ve böylelikle daha zengin ve gelişkin bir yaşama biçimi olanaklı hale gelmeye başladı. Bu gelişmeler sonucunda özellikle Batı Anadolu ve Rumeli'de konutlar, hem gitgide yoğunlaşan kentsel ortamın koşullarına, hem de gelişen eşraf zümresinin saraylılara özenmesine uygun yeni bir nitelik kazandı.

Bugün, Anadolu Türk evi olarak değerlendirilen örneklerin büyük bir çoğunluğu bu dönemden, genellikle de 18 ve 19. yüzyıllardan kalmadır. Bu dönemin eşraf konaklarında, dış görünüş, kullanılan malzeme ve bazen de büyüklük bakımından öbür kent konutlarından göze çarpar bir farklılık olmamakla birlikte, plan düzenlerindeki titizlik ve iç süslemelerinin zenginliği hemen göze çarpar. 17. yüzyıl boyunca Anadolu kentlerinde izlenen konut dokusu dönüşümü, öncelikle Osmanlı yönetici sınıfının yaşamına özenen yerel eşraf tarafından da benimsenen bir süreç olmuştur.

Bu dönüşümün genel boyutları, yapı düzeninde yörenin kırsal kökenli konut mimarisinden, daha geniş bir bölge için geçerli bir eşraf konutu mimarisine geçiş biçiminde özetlenebilir. Bu geçişin en belirgin olduğu yerlerden biri Ankara'dır. 17. yüzyıl başlarına değin burada çok yaygın olduğu anlaşılan düz damlı, kerpiç yapı düzeninin, aynı yüzyılın sonlarında yerini bütünüyle kırma çatılı, hımış(*) yapı düzenine bıraktığı anlaşılmaktadır.

Plan düzeninde ise, yapının konumuna göre ve eklenip bölünerek oluşmuş daha organik planların yerine, önceden saptanmış standart plan tiplerinin yaygınlaşması, 18. yüzyılda belirginleşen bir eğilimdir. Kentlerde gelişen eşraf yaşamı biçimi, örneğin hısım ve akrabalık ilişkileri çevresiyle sınırlı bir yaşam biçiminin yerini alırken, konutlarda harem-selamlık gibi ayrımları belirginleştiriyor, ağırlanan yabancıları etkileyebilecek bir düzen sağlamayı özendiriyordu. Çeşitli odaların, sofa ve eyvan gibi öğelerin farklı yerleştirilişiyle oluşan plan tipleri, bu dönem boyunca yöresel ve etnik ayrımları aşarak yaygınlaştı.

Mekânsal düzende, genellikle geniş bahçe içinde, çoğunlukla tek katlı bir yapılaşmadan, yoğun kentsel doku içinde, iki ya da daha çok katlı evlerden oluşan bir düzene geçiş de 17. yüzyıl ve sonrasına özgü bir gelişme sayılabilir. Yoğunlaşan kentsel doku içinde yatay ilişkiler ve ayrımlar yetersizleştikçe, mekânsal ayrımların dikey olarak gerçekleştirilmesi zorunlu hale geliyordu. Üst kat ya da katlar, hem sıkışık kent dokusunun düzensiz sokakları üstüne çıkmalarla taşan düzenli bir planın gerçekleştirilmesine olanak veriyor, hem de harem-selamlık ve yazlık-kışlık gibi mekânsal ayrımlar oluşturuyordu. Böylelikle Anadolu Türk evinin alt katı ahır vb hizmet hacimlerine, genellikle bir tane olan üst katsa asıl yaşam işlevlerine ayrılabilir hale geldi.

Anadolu Türk evinin 17. yüzyılda belirginleşmeye başlayan düzeninin en tipik öğeleri odalar, "sofa" ya da "hayat" gibi ortak alanlar ve çıkmalardır.

Odalar. Anadolu Türk evinde odalar genellikle işlevleriyle değil, konumlarıyla farklılaşır. Her odada oturma, yeme, yatma işlevlerini karşılayacak şekillerle yatak dolapları (yüklük) vardır. Odaların, bir yanda yüklük, iki ya da üç yanda ise şekillerin yer almasıyla oluşan düzeni, göçer çadırlarının mekânsal yapısına benzetilmiş, hatta oda sözcüğünün "otağ"dan türediği ileri sürülmüştür. Sokağa ya da manzaraya yönelik odalardan birine, ötekilerden daha büyük tutularak ve bir parça öne çıkarılarak "başoda" niteliği kazandırılır. Odaların yüksekçe olan tavanları bazen özenle süslenir, pencerelerle tavan arasında bir dizi tepe penceresi yer alır.

Sofa. Odaların açıldığı bir ortak mekân niteliğindeki "sofa" (hayat, sergâh, seyvan, divanhane), odalarda gerçekleştirilmeyen ve genellikle tüm hanenin katıldığı eylemlerin mekânı olarak gelişmiştir. Merdiven de sofaya çıkar ve evin zenginlik düzeyine bağlı olarak buraya başka birimler de eklemlenebilir. Örneğin Birgi'deki Çakırağa Konağı'nda(*) hela, Alanya evlerinde, yarı açık yazlık oturma mekânı olan "çağnışır" ve çok sık biçimde uygulanan eyvan, hep sofaya bağlantılı birimlerdir.

Eyvan. Eyvan, iki oda arasında kalan ve bir yönden sofaya açılan bir mekândır. Öbür yönden bazen pencerelerle dışa baktığı da olur. Genellikle tabanı sofa döşemesinden bir iki basamak yükseltilmiştir ve bazen bir, bazen de üç kenarı boyunca, üstüne sedirlerin yerleştirildiği şekileri vardır.

Çıkma. Anadolu evlerinde gerek üç yana bakış olanağı sağlamak, gerekse altında korunaklı bir dış mekân (örn. giriş) oluşturmak için bazı odalar yapı cephesinin dışına taşınır. Ayrıca kentlerin yoğunluğunun artmasıyla birlikte, sokaklara uyan eğri alt kat duvarları üstüne düzgün üst kat planlarının uygulanmasında çıkmalar kullanılmıştır. Genellikle "başoda"nın sokağa geniş bir açıyla bakmasını sağlayan çıkmalar kafesli pencerelerle çevrilidir. Evlerin geniş saçakları ile birlikte, karşılıklı çıkmaların oluşturduğu dış mekân, sokağın güneş ve yağıştan korunmasına katkıda bulunur.

Evin plan düzeni, yukarıda sıralanan bu öğelerin standartlaşmış ilkeler doğrultusun-

da birbirine eklemlemesiyle oluşur. Anadolu Türk evinde plan düzeninin tipolojik dökümünü yapmak, bu standartlaşmadan ötürü kolaylaşmaktadır. Çeşitli yaklaşımların söz konusu olduğu farklı tipoloji tablolarından en yaygın kullanılanı "açık sofalı" ve "kapalı sofalı" biçimindeki ikili ayrıma dayalı olandır. Açık sofalı evlerde, odaların arasında ya da önünde yer alan sofa, dış mekândan kopartılmamıştır; en az bir yönden hiçbir bölücüyle sınırlanmaksızın bahçeye açılır. Varlıklıların evlerinde sofalar kışları deri ya da büyük dokuma perdelerle iklim etkilerinden korunurdu. Kapalı sofalı evlerdeyse sofa, odaların arasında ya da ortasında kalan geniş bir hol gibidir. "Karmıyarık" adı verilen plan şeması, bu türün en sık görülen tipidir. Bu şemada, iki yanda ikişer odayla sınırlanmış, dar kenarından pencerelerle dış mekâna bakan uzunlamasına bir dikdörtgen sofa bulunur. Kapalı sofalı ev tipinin 18. yüzyılda ortaya çıktığı, dolayısıyla açık sofalı evlere göre çok geç bir gelişme olduğu sanılır.

Tipik bir konut planında bu öğelerin özenle dizilmesiyle, toplumsal mekânlardan daha mahrem özel mekânlara geçiş sağlanır. Sokak düzeni, genellikle birkaç evin kullandığı çıkmaz sokaklara dönüşür; üstü çıkma ya da giriş saçağı ile korunmuş bir kapı, hem evin önünde bir dış mekân oluşturur, hem de avluya geçişi sağlar. Avludan genellikle "hayat" denen bir yanı açık sofaya çıkılır, buradan da odalara geçilir. Kafesli pencereli çıkmasıyla başoda, bu mekânsal kademelenmenin en mahrem noktasından yeniden sokağa açılmayı sağlar.

Anadolu Türk evi, gittikçe azalmakla birlikte varlığını 1950'lere değin koruyabilmiştir. Ama içinde barındırdığı yaşama kültürünün daha 19. yüzyılda Batılılaşma girişimleri sonucu adım adım değişmesiyle birlikte, hızlı bir dönüşüm geçirmeye başlamıştır. İlk olarak İstanbul evlerinde görülen bu dönüşüm, önce çok işlevli oda anlayışını yok etmiştir; giderek yatak, oturma, misafir odası gibi ayrımlar oluşmuştur. Dış biçimlenmedeki yalın ve "işlevsel" diye nitelenebilecek tutum ise, yerini Batı kökenli bir eklektisist bezemeye bırakmıştır. Ama 19. yüzyılda henüz özgün plan düzenini koruyan Anadolu Türk evi 20. yüzyılda, büyük kentlerden başlayarak, silinip gitmektedir.

Anadolu Üniversitesi, 30 Kasım 1973'te çıkarılan 1787 sayılı yasayla Eskişehir'de kurulan üniversite. 1982'de çıkarılan kararnameyle yeniden düzenlenmiş ve 1983'te çıkarılan 2809 sayılı yasayla örgütlenmesini tamamlamıştır. Buna göre Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi ile Eskişehir Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi üniversiteye bağlanarak fakülteye dönüştürülmüştür. Bugün Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat, Eğitim, İktisadi ve İdari Bilimler, Açıköğretim, Tıp, Eczacılık, Mühendislik-Mimarlık, Kütahya İktisadi ve İdari Bilimler, Afyon İktisadi ve İdari Bilimler fakültelerini; Uygulamalı Güzel Sanatlar, Sivil Havacılık Meslek, Sağlık Meslek ve Eskişehir Meslek yüksekokullarını, Devlet Konservatuvarı'nı ve çeşitli enstitüleri içermektedir. Ayrıca Afyon, Bilecik, Bolvadin ve Kütahya'da birer meslek yüksekokulu vardır.

Türkiye'deki tek örnek olan Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi 1982'de 26 bin öğrenci ile öğretime başlamıştır. Önlisans ve lisans programlarıyla bugün ülke dışındaki Türklere de hizmet veren fakültenin 1991'deki öğrenci sayısı yaklaşık 400 bindi. *Ayrıca bak.* üniversite.

Anadolu ve Rumeli ağızları *bak.* Türkçe

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Kurtuluş Savaşı'ndaki direniş örgütlerinin en önemlisi. Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nde kurulmuş, Kurtuluş Savaşı döneminde mecliste ve hükümetlerde egemen olmuştur.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kökleri, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti dönemine uzanır. Söz konusu örgüt, Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesinin Vilayat-ı Sitte'yi (Doğu Anadolu'daki altı vilayet: Mamuretü'l-Aziz, Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis ve Sivas) her an işgal tehdidi altında tutması üzerine, şair Süleyman Nazif önderliğinde, İstanbul'da kurulmuştu. İlk aylarda önemli bir varlık gösteremeyen örgüt, Cevat Dursunoğlu aracılığıyla Erzurum'da bir şube açınca canlandı. Ülkedeki siyasal koşulların ağırlaşmasından, Ege'nin Yunanlılarca fiilen işgal edilmesinden sonra Erzurum'daki şubenin önde gelenleri, bölge çapında bir kongre toplanmasını ve sorunların ele alınarak çözüm araştırılmasını kararlaştırdılar. Kongreye Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin delegeleri de çağırıldı. Aynı günlerde Mustafa Kemal de yakın arkadaşlarıyla birlikte Erzurum'daydı. Böylece, 23 Temmuz 1919'da toplanan kongre yarı ulusal bir nitelik kazandı. İki hafta kadar süren çalışmalar sonunda Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubelerinin feshi, bunların yerine Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması kararlaştırıldı. Cemiyet doğuda örgütlenme çalışmalarının yanı sıra, en kısa zamanda Sivas'ta ulusal nitelikli bir genel kongre düzenlenmesi görevini de üstlendi. Bu amaçla Kars Milli Şûra Hükümeti'yle, o zamana değin Ege'de toplanmış olan kongrelerin yönetici ve delegeleriyle, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi ile ilişki kuruldu.

İstanbul Hükümeti'nin engel olma çabalarına karşın, Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da toplandı. Kongreye, Erzurum Kongresi'nin seçtiği delegelerle birlikte, 35'i aşkın delege katıldı. Bir hafta kadar süren ve yoğun tartışmalara sahne olan kongre sonunda, ülke çapındaki direniş örgütlerini birleştirici kararlar alındı: O ana değin kurulmuş ve mücadele etmekte olan bütün yerel örgütler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleşecek ve bu yerel örgütlerin her biri, cemiyetin birer şubesi haline geleceklerdi. Örgütün en üst yönetim organı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi olacaktı; bu organın üyeleri de şu adlardan oluşuyordu : Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf Bey (Orbay), İzzet Bey, Raif Efendi, Servet Bey, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey (Kunduk), Sadullah Efendi, Hacı Musa Bey, Kara Vasıf Bey, Mazhar Müfit Bey (Kansu), Ömer Mümtaz Bey, Hüsrev Sami Bey (Gerede), Hakkı Behiç Bey (Bayiç), Ratipzade Mustafa Bey ve Refet Bey (Bele).

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başlangıçta bir dernekler federasyonu özelliği gösteriyor, tek tek dernekler yerel ve bölgesel özelliklerini koruyorlardı. Tüzükte yer alan ana ilkeler Misak-ı Milli'yi ilan ediyor, ayrılıkçı Rum ve Ermeni girişimlerine karşı çıkıyor, halifeliği ve sultanı korumak için toplu direnş gereğini belirtiyordu. Derneğin her türlü fırkacı akımlardan uzak duracağı belirtilerek, İttihat ve Terakki'nin devamı olmadığı vurgulanıyordu. Ancak cemiyetin örgütlenmesinde eski İttihat ve Terakki üyelerinin önemli katkıları olmuştu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubeleri ordu ve mülki idareyle yakın ilişkiler içinde olup adeta iç içe geçmişlerdi. Şubelerde yerel eşrafın da önemli bir ağırlığı vardı.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, şubelerinin yönetimindeki Kuvayı Milliye milislerinden ve ordu birliklerinden oluşan bir askeri kuvvete sahipti. Baskı grubu işlevi görerek İstanbul'da Damat Ferid Paşa kabinesini düşürmeyi başarmış, İstanbul Hükümeti'ne bir meclis oluşturulması ve seçim yapılması için baskı yapmış ve bunda başarılı olmuştu. Ayrıca Kuva-yı Milliye'ye yakın Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulmasını sağlamıştı. 1919 sonundaki Meclis-i Mebusan seçimlerinde de cemiyet büyük başarı elde etti. Mecliste Felah-ı Vatan adlı, cemiyete yakın bir grup oluşturuldu, Misak-ı Milli oybirliğiyle kabul edildi (28 Ocak 1920). İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce işgalinden sonra, 18 Mart 1920'de son Meclis-i Mebusan kapatılınca Mustafa Kemal, Cemiyet Heyet-i Temsiliyesi adına, olağanüstü yetkilere sahip bir meclisi Ankara'da toplantıya çağırdı. Böylece 23 Nisan 1920'de ilk TBMM'nin toplanmasıyla, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yönetime fiilen el koymuş oluyordu.

Cemiyet 10 Mayıs 1921'de mecliste bir grup kurdu. Baştan beri mecliste çoğunluğa sahip olan bu grubun başkanı Mustafa Kemal'di. Cemiyetin, özellikle de Mustafa Kemal'in etkisinin artmasına tepki olarak Temmuz 1922'de mecliste ikinci bir grup kuruldu. Bu nedenle, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti grubuna Birinci Grup da denir. Cemiyet daha sonra, 11 Eylül 1923'te Halk Fırkası'na dönüştürüldü.

anaerkillik, ailedeki gücün ve siyasal iktidarın kadınların elinde olduğu varsayılan toplumsal sistem. Darwin'in evrim kuramları ve özellikle İsviçreli antropolog J. J. Bachofen'ın çalışmalarından etkilenen bazı 19. yüzyıl tarihçileri ve antropologları, evrim sıralaması içinde anaerkilliğin cinsel ilişkilerin kurala bağlanmadığı bir aşamayı izlediğine ve daha sonra yerini erkek üstünlüğüne bıraktığına inanıyorlardı. İnsan kültürü konusundaki öbür evrimci görüşler gibi anaerkilliğin belirgin ve evrensel bir kültürel gelişme aşaması olduğu görüşü de günümüzde pek kabul görmemektedir. Ayrıca, bilinen ilkel topluluklar yiyecek üretme biçim ve teknikleri bakımından sınıflandırıldıklarında, bu ölçüt açısından geriye, daha ilkel olana doğru gidildikçe kadınların toplumdaki yer ve rollerinin daha fazla ağırlık kazanmasına karşılık, böyle anaerkillik öğeleri hiçbir yerde eksiksiz bir kadın yönetimi biçimini almaz. Bu nedenle, günümüz antropolog ve sosyologları arasında anaerkil nesep ile anaerkil düzenin birbirine karıştırılmaması gerektiği ve tam anlamıyla anaerkil bir toplumun hiçbir zaman var olmadığı yolunda neredeyse görüş birliği vardır. (*Ayrıca bak.* ataerkillik.)

Anafartalar Savaşları, İngiliz ve Fransız donanmalarının Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e çıkmak, böylece Rus ordularına destek sağlamak amacıyla başlattıkları Çanakkale çıkartma harekâtının sonunu getiren, Mustafa Kemal'in usta bir komutan ve parlak bir kurmay olarak sivrilmesine olanak hazırlayan savaşlar (9-20 Ağustos 1915).

Osmanlı Devleti'nin 1914'ün son aylarında Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na katılması İtilaf Devletleri'ni zor durumda

bıraktı. Boğazlar kapanmış, Çarlık donanması Karadeniz'de sıkışıp kalmıştı. İngilizlerle Fransızlar bu duruma son vermek ve Rusya'nın Akdeniz'e çıkış yolunu açmak üzere, 19 Şubat 1915'ten başlayarak genel bir deniz harekâtı düzenlediler ve her iki kıyıdaki tabyaları yoğun top ateşine tutarak Boğazlar'dan geçmeye yöneldiler. Ama bu harekât başarısızlıkla sonuçlandı, en önemli birkaç İngiliz ve Fransız savaş gemisi, daha başlangıçta saf dışı kaldı. Bir aylık yoğun saldırıya karşın deniz harekâtından sonuç alınamayınca İngiliz ve Fransız askerleri karaya çıkarma yaparak Boğaz geçişini denetim altına almaya çalıştılar. Ama bunda da başarılı olamadılar. Yetmiş beş bin kişilik bir güçle altından kalkılacağı umulan çıkarma, yüz binlerce asker yığılmasına karşın başarısız oldu ve İtilaf kuvvetleri kıyıya saplanıp kaldı.

Başarısızlığın Temmuz 1915'te de sürmesi, İtilaf Devletleri içinde geri çekilme eğilimi yarattıysa da, başta Donanma Bakanı Churchill olmak üzere İngiltere Savaş Kabinesi buna karşı koydu ve bir kolorduyla üç tümenlik yeni bir gücün Çanakkale harekâtına katılmasını, yeni bir topyekûn saldırının başlatılmasını kararlaştırdı.

7-8 Ağustos 1915'te başlayan yeni İtilaf çıkarmasının asıl hedefi Küçük (I) ve Büyük (II) Anafartalar'dı. Daha önceki saldırıların hedefi olan Saros Körfezi ve Seddülbahir kıyılarına ise birer aldatma çıkarması yapılacak, böylece Osmanlı savunma birliklerinin dağıtılmasına, cephenin genişletilmesine çalışılacaktı. Harekât başladığında Anafartalar'daki Osmanlı birliklerini Miralay Fevzi Bey (Çakmak) yönetiyordu. Ama İngilizler'in Kocaçimen saldırısı, Fevzi Bey'in harekete geçmekte gecikmesi nedeniyle yayılma eğilimi gösterince, Anafartalar Grup Komutanlığı, 19. Tümen komutanı Mustafa Kemal'e verildi. Yeni komutan hemen karşı saldırıya geçilmesi için emir verdi ve böylece I. Anafartalar Savaşı başladı. Saldırıya katılan 7. ve 12. tümenler, henüz kazandıkları mevzilerde tutunma olanağı bulamayan İngilizler karşısında üstünlük kurdular ve İngiliz güçlerini Büyük Anafartalar'da durdurmayı başardılar. İtilaf kuvvetleri 15 Ağustos'ta yeni bir saldırı düzenledilerse de, bu saldırı sonunda, daha önce ele geçirdikleri bazı mevzileri, bu arada önemli bir müstahkem mevki olan Kireçtepe'yi de yitirdiler. 20 Ağustos'ta Büyük Anafartalar'a yeniden saldıran İtilaf çıkarma kuvvetleri durdurulduğu; üstelik, II. Anafartalar Savaşı olarak bilinen bu savaş sonunda, eski mevzilerinin pek çoğunu yitiren İngilizler, kıyıya çekilmek zorunda kaldılar. Anafartalar Savaşları'nda kazanılan başarı, Osmanlı birliklerinin stratejik tutumunu da değiştirdi ve bu birlikler artık savunan değil, saldıran güçler durumuna geldi. İtilaf Devletleri'nin kuvvetleri, 1916 başlarında Çanakkale Boğazı bölgesinden tümüyle çekilmek zorunda kaldı.

anafilaksi, AŞIRI DUYARLIK olarak da bilinir, kişinin daha önce karşılaşarak duyarlık kazanmış olduğu bir antijenle ikinci kez karşılaşması sonucunda birdenbire ortaya çıkan şiddetli ve çoğu kez ölümle sonuçlanan alerji tepkisi. Bu durum, anafilaktik şoka büyük eğilimi olan evcil kobaylar üzerinde yoğun bir biçimde araştırılmıştır. Örneğin yumurta albümini gibi bir antijen ilk enjekte edildiğinde genellikle hayvana herhangi bir zarar vermez; ancak, iki ya da üç hafta sonra ikinci kez verildiğinde, birkaç saniye içinde ölümle sonuçlanabilen çok ağır solunum güçlüklerine yol açar.

Anafilaksi, aynı yoğunlukta olmasa da hayvanların çoğunda görülen bir tepkidir. Sıçanların tamamıyla, tavşanların orta derecede dirençli olduğu anafilaksi, insanda oldukça seyrek olarak, antiserum ya da antibiyotik enjeksiyonundan, balarısı ya da eşekarısı sokmasından sonra ortaya çıkar. Belirtileri saçlı deride ve dilde kaşıntılar, bütün vücut derisinde kızarıklık, bronşlardaki kasılmadan ya da şişmeden ileri gelen solunum güçlüğü, kan basıncının birdenbire düşmesi ve bilinç kaybıdır. Daha hafif tepkilerde, tüm vücutta yaygın kurdeşen (ürtiker) ve çoğu kez şiddetli baş ağrısı görülür. Belirtiler başlar başlamaz birkaç dakika içinde adrenalin enjekte etmek, daha sonra tedaviyi antihistaminikler, kortizon ya da benzeri ilaçlarla sürdürmek gerekir.

Anafilaksinin mekanizması tam olarak anlaşılmamışsa da belirli hücrelerin yüzeyinde gerçekleşen antijen-antikor tepkimelerinin bir sonucu olduğu sanılmaktadır. Bu tepkimeler bu hücrelerin parçalanmasına ve içlerindeki histamin, serotonin, bradikinin ya da yavaş etkili maddeler karışımının açığa çıkmasına, bu kimyasal maddeler de anafilaktik şok belirtilerinin başlamasına neden olur. Anafilaksi, alerjik dermatit geçirmiş kişilerde daha sık görülür ve çok az miktardaki bir antijen bile anafilaksiye yol açabilir.

anafor, denizin gelgite bağlı kabarma ve çekilmesinin karşılıklı etkileşiminden kaynaklanan büyük burgaç biçimindeki deniz akıntısı. Merkezinden dibe doğru çekilen benzer akıntılara burgaç denir. Burgaçlar çok derin ve dar geçitlerin oluşumuna uygun kıyı ve taban yapılarında ortaya çıkar. Burgaçlı hareketlerinde hafif farklılıklar görülen akarsularda, çevrintili akışın belirli aşamalarında, merkezinden yukarı doğru itilerek burgaçlanan akıntılar oluşur. Kaynama olarak adlandırılan bu akıntılar su yüzeyinde gözlenebilir.

Bellibaşlı deniz anaforları arasında İtalya'nın güneyinde, Calabria kıyısı boyunca oluşan Charybdis anaforu ile Sicilya ve İtalya Yarımadası arasındaki boğazda oluşan Messina anaforu sayılabilir. Norveç kıyıları açığındaki Lofoten Adalarının yakınında oluşan Maelstrøm (Felemenkçe "burgulanan akıntı") ile Hebrid ve Orkney adaları yakınındaki anaforlar da ünlüdür. Tipik bir burgaç da Japon İç Denizi ile Büyük Okyanusu birbirine bağlayan Naruto Boğazında görülür.

anafor akıntısı, kıyıya dik ya da dike yakın doğrultuda, birkaç dakika süreyle ve aralıklı olarak denize yönelen püskürme biçiminde su akışı. Dip akıntılarının neden olduğu sanılan birçok boğulma olayının gerçek nedeni anafor akıntısıdır.

Anafor akıntıları, saniyede bir metre (ya da saatte 2 deniz mili) kadar büyük hızlara ve kıyıdan 60-760 m uzaklıklara ulaşabilir. Bu akıntıların enerjisi kimi zaman kıyıya yakın kum birikintilerini aşındırarak sığ kanallar açmaya yeterli olabilir; bu durumda içindeki asılı kum, deniz suyunu bulanıklaştırır. Anafor akıntısına yakalanan yüzücü, kıyıya ulaşmak için akıntıya karşı yüzmeye kalkışmamalı, kısa bir süre kıyıya paralel doğrultuda yüzerek akıntıdan çıktıktan sonra kıyıya dönmelidir.

Anafor akıntıları, kıyıya hemen hemen paralel gelen dalga dizilerinin dövdüğü uzun kıyılarda ortaya çıkar. Normal dalgaların ve deniz kabarmasının yörüngesel hareketi sığ bölümlerdeki su parçacıklarını her dalgada biraz daha kıyıya yaklaştırır, başka bir deyişle dalgaların büyüklüğüyle birlikte artan miktarda su kütlesini kıyıya taşır. Dalgaların kıyıya paralel oluşu yüzünden kıyı boyu akıntılarının oluşamaması, taşınan suyun geriye kaçamayıp kıyıda birikmesine neden olur. Bu birikme, kıyıda kırılan dalgaların alçak bir yerinden denize doğru bir anafor akıntısı oluşana değin sürer.

Anagallis *bak.* farekulağı

Anagni, İtalya'nın orta kesiminde, Lazio (Latium) yönetim bölgesinde Frosinone ilinde kent. Roma'nın güneydoğusunda, Sacco Vadisine bakan bir tepenin üstündedir. Hernici halkının başkenti olan Anagni, İÖ 306'da Roma egemenliğine girdi. İS 5. yüzyıldan başlayarak piskoposluk bölgesi olan kent 877'de Sarazenler tarafından kuşatıldı. Ortaçağda Anagni'nin en ünlü aileleri Conti ve Caetani aileleriydi. Gene ortaçağda papalık ikametgâhı olan kent dört papanın (III. Innocentius, IX. Gregorius, IV. Alexander ve VIII. Bonifatius) doğum yeridir. VIII. Bonifatius 1303'te üç gün süreyle Fransızlar tarafından burada hapsedilmiştir. Anagni'nin önemli yapıları arasında 1074'te yapımına başlanan ve üç nişli güzel bir apsisi olan katedral, 14. yüzyıldan kalma Casa Barnekow (Barnekow Evi) ve 1163'te yapımına başlanan Palazzo Comunale (Halk Sarayı) sayılabilir. İlkçağdan kalma kent surları hâlâ ayaktadır.

Anagni bir tarım merkezidir; ayrıca içki damıtma, havagazı ve lastik sanayileri vardır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 18.469.

anagnorisis (Yunancada "tanıma"), edebiyat yapıtlarında, sarsıcı bir gerçeği öğrenme. Aristoteles *Peri poetikes*'te (*Poetika*) *anagnorisis*'ten, tragedyanın olay örgüsünün temel öğelerinden biri olarak söz eder. Bununla birlikte komedya, destan ve sonraları romanda da bu öğe yer almıştır. *Anagnorisis* çoğunlukla, gerçek kimliği bilinmeyen kişilerin kim olduğunun ortaya çıkmasıdır (örn. babanın, yabancı sandığı birinin oğlu olduğunu öğrenmesi, ya da tersi). Bunun en güzel örneklerinden biri, Sophokles'in *Oedipus Tyrannos* (*Kral Oidipus*) adlı oyununda habercinin Oidipus'a doğumuyla ilgili gerçeği açıklaması ve Oidipus'un karısı İokaste'nin aslında annesi, dört yol ağzında öldürdüğü adamın babası ve kendisinin de Thebai kentine uğursuzluk getiren korkunç bir günahkâr olduğunu öğrenmesidir. Buradaki "tanıma" sanatsal açıdan da çok dovurucudur, çünkü *peripeteia*(*) ile aynı anda yer alır. *Peripeteia* trajik sonucu hazırlayacak biçimde, talihin talihsizliğe dönüşmesidir. Ama *anagnorisis* her zaman *peripeteia* ile birlikte yer almaz. Örneğin *Odysseia*'da Phaiakların kralı Alkinoos, ozanından gemisi parçalanmış bir yabancıyı Troya Savaşı türküleriyle eğlendirmesini ister; bunun üzerine yabancı da ağlamaya başlayarak Odysseus'un ta kendisi olduğunu açıklar. Aristoteles, oyun yazarlarının uyguladığı değişik *anagnorisis* biçimlerini ele alır. Bunların en basiti, (Aristoteles'e göre yeteneksiz yazarların kullandığı) yara izi, nişan, alamet gibi öğelerle kişinin tanınmasını sağlamaktır. Olay örgüsü içinde doğal olarak ortaya çıkan *anagnorisis* çok daha ilginçtir.

anagram *bak.* evirmece

Anaheim, ABD'de California'ya bağlı Orange ilinde kent. Santa Ana Irmağı üzerindedir. 1857'de Alman göçmenlerce ortaklaşa çalışma ilkesine dayalı bir yerleşim birimi olarak kuruldu. Adı "Ana Irmağı üzerindeki yurt" anlamına gelir. 1950'den sonra buradaki narenciye bahçeleri ve bağ-

lar, Los Angeles-Orange ilmin yayılıp sanayi işletmelerinin artması sonucu bütünüyle ortadan kalktı.

Kentin başlıca ekonomik gelir kaynakları Disneyland eğlence parkı (1955), California Angels beyzbol takımıyla (1979'dan sonra) Los Angeles Rams futbol takımının sahası olan Anaheim Stadyumu (1966) ve Anaheim Toplantı Merkezi'dir. Santa Ana ve Garden Grove kentleri ile birleşik bir metropoliten alan oluşturur. 1915'ten beri belediyedir. Nüfus (1990) kent, 266.406; metropoliten alan, 2.410.556.

Anahita, eski İran'da su ve bereket tanrıçası. Mezopotamya kökenli olduğu sanılır. Anahita kültü II. Artakserkses tarafından yaygınlaştırılmış. Pers İmparatorluğu'nun her yanında heykelleri dikilerek adına tapınaklar yapılmıştır. Bu çağda imparatorluk içindeki çeşitli halkların ortak kültü olan Anahita, Anadolu'da daha sonra da varlığını sürdürmüştür. Anahita, Yunanistan'da Athena ve Artemis'le özdeşleştirilmiştir.

anahtar, müzik yazımında portenin başına konan işaret. Belli bir çizginin hangi notaya ait olduğunu gösterir ve porte üzerindeki öbür notalar da bu ilk notaya göre adlanır. Bugün üç tür anahtar kullanılmaktadır: Sol anahtarı, bas anahtarı da denen fa anahtarı ve do anahtarı. Bunlar sırasıyla *sol*, *fa* ve *do* notaları için İngilizce ve Almancada kullanılan G, F ve C harflerinin stilize edilmiş biçimidir.

Bir müzik parçası, çalınacağı müzik aletinin ya da insan sesinin ses genişliğine en iyi uyan anahtarla yazılır. Sol anahtarı *sol*'ün orta *do* üzerindeki yerini belirler. Modern yazımda bu yer hep portenin alttan ikinci çizgisidir.

Daha eskiden kullanılan Fransız keman anahtarı ise *sol*'ü portenin en alt çizgisine yerleştirirdi.

Tenor ses için yazılan müziklerde, bir oktav transpoze eden sol anahtarı kullanılır. Anahtarın altına konan küçük bir 8 sayısı, müziğin yazılandan bir oktav daha pes okunması gerektiğini belirtir.

Bas ya da fa anahtarı *fa*'nın orta *do*'nun altındaki yerini belirler. Modern yazımda *fa*, portenin üstten ikinci çizgisinde yer alır.

Daha önceleri sıkça kullanılan bariton anahtarına göre, *fa* orta çizgide yer alıyordu.

Do anahtarı ya da yer değiştiren do anahtarı orta *do*'nun yerini saptar. Başlıca iki konumda bulunur: Alto anahtarında *do* orta çizgidedir.

Tenor anahtarındaysa *do* üstten ikinci çizgide yer alır.

Do anahtarının sıkça kullanılan öteki iki biçimiyse orta *do*'yu portenin en alt çizgisine koyan soprano anahtarı ile orta *do*'yu alttan ikinci çizgiye koyan mezzo-soprano anahtarıdır.

anahtar, kilit(*) dilinin dönmesini sağlayan ve genellikle metalden yapılan aygıt. Metal kilit, anahtar ve kilit tırnağıyla sağlanan güvenlik sistemi Romalıların buluşudur. Yüzlerce yıl, bir kilidin anahtar deliğinde yalnızca o kilide uyan anahtarın dönmesini sağlayan tek yöntem olarak kalan bu sistemin temel parçası kilit tırnağıdır ve kilidin içinde, anahtar deliğinin çevresinde bulunan çıkıntılardan oluşur. Bu çıkıntılar düz bir anahtarın kilit içinde dönmesini engelleyerek yalnızca bu çıkıntılara uygun dişleri olan bir anahtarın dönmesine, dolayısıyla dili itmesine olanak verir. Yüzyıllar boyunca çilingirler, kilit tırnaklarının tasarımı konusunda büyük yaratıcılık göstermişler ve son derece karmaşık anahtarlar yapmayı başarmışlardır. Gene de, asıl anahtarı olmadan da kilidi açabilen maymuncukların yapılması pek zor olmamıştır.

Kilit ve anahtar mekanizması 18. yüzyıla değin önemli değişikliklere uğramadı. Ancak bu yüzyıldan sonra, silindir göbekli Yale kilidinin ve binlerce değişik biçimde yapılabilen ince, kullanışlı anahtarının yapımıyla sonuçlanan bir dizi ilerleme oldu. 1860'larda geliştirilen bu kilidin anahtarı, belirli bir anahtar deliğine yalnızca belirli bir anahtarın uymasını sağlayan birkaç değişik kesite sahiptir. Dolayısıyla kesitin kendisi de bir tür kilit tırnağıdır. Yuvaya sokulan anahtarın dişleri, kenetleyici yaylı pimleri iter ve böylece kilit göbeğinin dönerek kilit dilini itmesini sağlar. Maymuncukla açılmaları olanaksız değilse de, bu kilitler gene de oldukça kullanışlı ve güvenlidir. Yale sistemi 20. yüzyılda dünyanın her yerinde benimsenmiş ve dış kapıları kilitlemekte en çok kullanılan teknik haline gelmiştir.

Özel bir sistem de ana anahtar sistemidir. Bu sistem, her birinin anahtarı farklı olan birkaç kilidin (bir oteldeki odaların kilitleri gibi) tek bir anahtarla açılması gerektiği durumlarda kullanılır. Güvenliğin yalnızca kilit tırnaklarıyla sağlandığı durumlarda ana anahtar, kilit tırnaklarının etkisini yok eden bir maymuncuk olabilir. Başka durumlardaysa, iki anahtar deliği (biri gerçek anahtar, öbürü ana anahtar için), iki ayrı yaylı pim ya da manivela takımı, iç ice iki göbek gibi pek çok yöntem kullanılabilir.

anahtarlama, KOMÜTASYON olarak da bilinir, bir iletişim sistemindeki bir istasyonla başka bir istasyon arasında bağlantı kurulmasını sağlayan teknik ve yöntemlerin tümü. Anahtarlama donanımı, telefon, telgraf, bilgiişlem sistemlerinin ve çok miktarda bilginin hızla işleme konmasını gerektiren öbür teknolojilerin temel öğelerinden biridir.

Anáhuac, Meksika'da coğrafi bölge. Aztek Meksikası'nın anayurdu olan Anáhuac (Nahuatl dilinde "su kıyısındaki toprak"), Nueva España'nın 1821'de bağımsız Meksika'yı oluşturan bölümüdür. Aztekler döneminde Anáhuac Meksika'nın orta bölgesinde, 80 km uzunluğunda, 48 km genişliğinde ve ortalama 2.300 m yüksekliğinde bir plato vadisiydi. 1519'da İspanyollar geldiğinde vadide Zumpango, Xaltocan, Texcoco, Xochimilco ve Chalco adlarını taşıyan birbirleriyle bağlantılı beş tane göl vardı. Göllerin ortasında karaya üç uzun yolla bağlanan Aztek başkenti Tenochtitlán (bugün México) bulunuyordu. 1607-08'de bu göllerin suyunun büyük bir bölümü bir hendek ve tünel yardımıyla Pánuco ırmak sistemine boşaltıldı. 20. yüzyılda suları biraz daha boşaltılan Texcoco Gölünün tuzlu bataklıklarıyla Xochimilco'nun bataklık bitkileri hâlâ görülürse de, geniş su alanı yok olmuştur. Tuz birikintileri yüzünden, kazanılan arazi tarıma elverişli değildir. Göl yatakları, México'nun oturduğu zeminin alt katmanlarının sağlam olmamasına yol açmıştır.

Anai Mudi, Hindistan'ın güneybatısında, Kerala eyaletinin doğusundaki Kottayam ilinde doruk. Batı Gatlar'daki Anai Mudi 2.695 m'lik yüksekliğiyle Hindistan Yarımadasının en yüksek noktasıdır. Bu doruktan değişik yönlere üç sıradağ uzanır: Kuzeye doğru Anaimalai, kuzeydoğuya doğru Palni ve güneye doğru Kardamom. Periyar, Amaravati ve daha başka birkaç ırmak, doruğun çevresindeki sıradağlardan doğar.

Anaimalai Dağları, FİL DAĞLARI olarak da bilinir. Hindistan'ın güneyinde Tamil Nadu eyaletinde, Batı Gatlar'da dağ sırası. Batıda Malabar ve Koçin, güneyde Travankor, doğuda da Madurai illerinin ortasında bulunan Anaimalai Dağları, Doğu ve Batı Gatlar'ın birleştiği noktada kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanır. 2.695 m'ye ulaşan ve Hindistan'ın güney kesimindeki en yüksek nokta olan Anai Mudi Doruğu, sıradağların en güneybatı ucunda yer alır. Holosen Bölümünde (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) bir fay hareketi sonucu oluşan Anaimalai Dağları alçalarak 1.000 m yükseklikte bir dizi teras oluşturur. Gül, sandal ve tik ağaçlarının ve sagu palmiyelerinin bulunduğu gür muson ormanları bölgenin büyük bölümünü kaplar. Aluminyum ve demiroksit içeren, yer yer kırmızı ve kahverengi topraklar yol yapımında ve inşaat malzemesi olarak kullanılır. Seyrek nüfuslu tepelerde Kadar, Maravar ve Pooliyar halkları oturur. Bu halkların ekonomileri, avcılığa, toplayıcılığa ve dönüşümlü tarıma dayanır. Tepelerde ağaçların kesilmesiyle açılmış alanlarda kahve, çay ve kauçuk plantasyonları yer alır. Yörede aile işletmelerince yürütülen üretim etkinliği hindistancevizi liflerinden hasır ve sepet örme, madeni eşya, *bidi* (sigara) yapımıyla sınırlıdır. Srivilliputtur, Uttamapalaiyam ve Manur bu dağlardaki başlıca kasabalardır.

anakaralar *bak.* kıtalar

anakonda, *Boidae* familyasının *Eunectes* cinsini oluşturan, Güney Amerika'da yaşayan iki yılan türünün ortak adı. Dev anakonda (*Eunectes murinus*), uzunluğu genellikle 5 m'yi geçmeyen, kalın gövdeli bir

Dev anakonda (*Eunectes murinus*)
© 1971 Z. Leszczynski "Animals Animals"

yılandır, ancak, 7,6 m uzunluğundaki bir örneğine rastlanmış, bazı yörelerde daha uzunlarının yaşadığı da bildirilmiştir. 9 m'lik ya da daha uzun anakondaların varlığına ilişkin savlar gerçek kabul edilecek olursa, dev anakonda uzunlukta en büyük pitonları bile geride bırakır. *E. noteus* ise çok daha küçüktür.

Dev anakondanın koyu yeşil derisi bir dizi siyah, oval benekle süslüdür. And Dağlarının doğusundaki tropik bölge ırmaklarında ve Trinidad'da yaşayan hayvan, geceleri ırmağın içinde pusuya yatarak, su içmeye gelen domuz yavruları ve kaymanlar gibi iri hayvanları gövdesiyle sıkıp boğarak öldürür; bazen de kuşları avlamak için ağaçlara tırmanır. Her seferinde 75 kadar canlı yavru doğurur.

Anakreon (d. İÖ y. 582, Teos, İonya - ö. İÖ y. 485), İonya'nın son büyük lirik şairi. Şiirlerinden ancak bazı bölümler günümüze ulaşabilmiştir. Yaşamının büyük bölümünü Samos'ta (Sisam) Polykrates'in sarayında geçirdi. Daha sonra Atina'ya yerleşti ve şiirlerini burada tiran Hipparkhos'un yanında yazdı. Hipparkhos'un İÖ 514'te öldürülmesinden sonra da sevilen bir şair olarak Atina'da yaşamını sürdürdü.

Anakreon ağırbaşlı şiirler de yazmış olabilir, ama sonraki yazarlarca alınıp kullanılan şiirleri genellikle aşkı ve şarabı yücelten yapıtlardır. Bununla birlikte, aşırılıklardan ve arınmamış duygulardan hoşlanmayan Anakreon'un bu tür konulara yaklaşımı çok mesafelidir. Duyarlılığı ve üslubu sık sık taklit edilmiş, şiirde belli bir ölçüye onun adı verilmiştir.

Anakreon'dan etkilenen sanatçılar arasında 16. yüzyıl Fransız şairi Ronsard ve 19. yüzyıl İtalyan şairi Leopardi sayılabilir.

anakronizm (Yunanca *ana*: "geri" ve *khronos*: "zaman"), kronolojik ilişkinin isteyerek ya da bilmeden dikkate alınmaması ya da değiştirilmesi. En çok, konusunu tarihten alan hayal ürünü yapıtlarda daha ilerki bir çağa özgü ayrıntıların bulunması biçiminde görülür. Shakespeare'in *Julius Caesar* oyununda bir saatin, Cecil B. de-Mille'in *The Ten Commandments* (*On Emir*) filminde firavunun maiyetinde tenis ayakkabısı giymiş birinin yer alması buna örnek gösterilebilir. Anakronizm, değişik dönemlere özgü farklı düşünce ve yaşam biçimlerinin göz önünde tutulmamasından ya da tarihsel gerçeklerin bilinmemesinden kaynaklanır.

Raffaello'nun tablolarında ve Shakespeare'in oyunlarında anakronizme çok rastlanır. Sanatçılar, yapıtlarına konu aldıkları tarihsel kişilere, kendi uluslarına ve çağlarına özgü özellikler yakıştırma eğiliminde olmuşlardır. Meryem Ana, resimlerde bazen bir İtalyan köylüsü, bazen de bir Flaman ev kadını kılığında gösterilmiştir. Büyük İskender Fransız sahnelerinde Voltaire dönemine değin XIV. Louis giysileri içinde betimlenmiştir. Modern gerçekçilik, arkeoloji araştırmalarındaki gelişmeler ve bilimsel tarih yaklaşımı, bilgisizlikle yapılan anakronizmi bir kusur haline getirmiştir. Ama anakronizm komik bir taklit ya da yergi amacıyla ya da başka bir etki yaratmak için bilerek de kullanılabilir. Bu durumda sanatçı kendi çağının geleneklerini ya da ahlak sistemini başka bir çağla karşılaştırarak geçmişi ya da bugünü, ya da her ikisini birden yeniden değerlendirir. Örneğin Mark Twain, Kral Arthur'un sarayını ziyaret eden Connecticut'lı bir Amerikalıyı konu alan bir kitap yazmış, Belçikalı James Ensor da İsa'yı Brüksel'e girerken gösteren bir tablo yapmıştır (1888).

Anaksagoras (d. İÖ y. 500, Klazomenai, Batı Anadolu - ö. İÖ y. 428, Lampsakos [bugün Lâpseki]), kozmolojisinin yanı sıra Ay ve Güneş tutulmalarının gerçek nedenini bulmasıyla ünlenen doğa filozofu. Atinalı devlet adamı Perikles'in yakın çevresinde yer aldığı bilinir.

Anaksagoras, İÖ 480 dolaylarında, o dönemde Yunan kültürünün merkezi haline gelen Atina'ya yerleşti ve yeni felsefe uygulamaları ile bilimsel araştırma ruhunu da İonya'dan birlikte getirdi. Atina'da 30 yıl kaldıktan sonra, Güneş'in Peloponnesos bölgesinden biraz daha büyükçe, akkor halinde bir taş kitlesi olduğunu ileri sürmesi, dinsizlikle suçlanmasına yol açtı. Bu suçlama gerçekte, Anaksagoras'ın koruyucusu Perikles'i hedef alıyordu. Perikles onu mahkûm olmaktan kurtarmayı başardıysa da Anaksagoras Atina'dan ayrılmaya zorlandı. Son yıllarını Lampsakos'da yalnız başına geçirdi.

Anaksagoras'ın yazılarından ancak küçük bölümler korunabilmiş ve çalışmalarına ilişkin birkaç farklı yorum yapılmıştır. Gene de düşüncesinin temel özellikleri belirgindir. Anaksagoras'ın kozmolojisi, fiziksel evreni tek bir temel öğeyle, *arkhe*(*) varsayımıyla açıklamaya çalışan kendinden önceki Yunan düşünürlerinin çabalarından kaynaklanır. Parmenides, böyle bir varsayımın hareketi ve değişmeyi açıklayamayacağını ileri sürerken, Empedokles bu güçlüğü dört temel bileşen varsayımıyla aşmaya çalışmıştı. Anaksagoras ise sonsuz sayıda bileşen varsayımını getirdi. Isı ya da suyu temel öğe kabul eden daha önceki filozoflardan farklı olarak Anaksagoras, et, kemik, kabuk, yaprak gibi canlı organizmalarda bulunan öğeleri de işin içine katıyordu, çünkü ona göre, örneğin etin, et dışında bir şeyden türemesi olanaksızdı. Anaksagoras, tözlerin kendini yeni görünümlerde ortaya koyduğu biyolojik değişmeleri de açıklıyordu: İnsan yedikçe ve içtikçe eti, kemiği ve saçları da gelişip büyüyordu. Anaksagoras, değişmenin çeşitlilik ve zenginliğini açıklamak amacıyla şöyle diyordu: "Her şeyde her şeyin, yani her temel maddenin bir bölümü vardır, ama her şey, en belirgin olarak, içinde en çok barındırdığı şeyle bir tutulur".

Anaksagoras'ın sisteminin en özgün yanı *nous* (zihin ya da us) öğretisidir. Evren, zihin tarafından iki aşamada biçimlendirilmiştir. Bunların birincisi, hâlâ sürmekte olan dönme ve karışma süreci, ikincisi, canlı varlıkların gelişimidir. Birincisinde bütün "karanlıklar" geceyi, "sıvılar" okyanusları oluşturmak için bir araya gelmiş ve öteki öğelerle bu süreç böylece devam etmiştir. "Benzerlerin benzerleri" çekmesi süreci ikinci aşamada ortaya çıkmış ve gene bu aşamada et ve öteki öğeler zihin tarafından büyük miktarlarda bir araya getirilmiştir. Bu aşama, özgün karışım içinde bulunan hayvan ve bitki tohumlarının aracılığıyla gerçekleşmiştir. Anaksagoras'a göre canlı varlıkların gelişimi, bu canlıları, kendilerini çevreleyen maddelerden beslenme olanağı sağlayabilecek konuma getiren ve gene bu organizmaların her birinde mevcut olan zihnin gücüne bağlıdır. Anaksagoras zihin kavramı ile daha sonraları Aristoteles'in övgüsünü kazanmıştır. Ama hem Platon hem de Aristoteles, etik ilkeler, yani evrenin "en iyi çıkarları" doğrultusunda davranan bir zihin kavramına yer verilmemesini de eleştirmişlerdir.

Anaksagoras'ı konu alan çalışmalar arasında J. Zafiropulo'nun *Anaxagore de Clazomène* (1948; Klazomenalı Anaksagoras) ile F. M. Cleve'in *Philosophy of Anaxagoras* (1949; Anaksagoras'ın Felsefesi) adlı kitapları sayılabilir.

Anaksimandros (d. İÖ 610, Miletos, Batı Anadolu - ö. İÖ 546 / 545), çoğu kimse tarafından astronominin kurucusu sayılan ve ilk kez bir kozmoloji ya da dünya üzerine sistematik felsefe görüşü geliştiren filozof.

Miletoslu Thales'in öğrencisi olduğu sanılan Anaksimandros'un coğrafya, astronomi ve kozmoloji üzerine, birkaç yüzyıl geçerliğini korumuş olan incelemeler yazdığına ve o tarihte bilinen dünyanın bir haritasını yapmış olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Ussal çıkarımlara önem veren bir düşünür olarak simetriye ağırlık vermiş ve gök haritalarını çıkarırken geometriden ve matematiksel oranlardan yararlanmıştır. Bu nedenle onun kuramları, geçmişin daha mistik

Elinde güneş saatiyle betimlenmiş Anaksimandros, mozaik, İS 3. yy. Ren Eyalet Müzesi, Trier, Almanya
Landesmuseum, Trier, Almanya

evren kavramlarından ayrılarak, sonraki astronomların başarılarını hazırlamıştır.

Anaksimandros'un yazdıklarından günümüze yalnız tek bir cümle ulaşmıştır. Onun buluşlarıyla ilgili birincil kayıtlar, sonraki yazarların aktardıklarıdır. Söz konusu tek cümlede, su ve ateş gibi tözlerin ortaya çıkışı, haksızlıkların cezalandırıldığı insan toplumundan elde edilen mecazlarla betimlenir. Örneğin ne sıcak, ne de soğuk süreklidir, ikisi de aralarındaki dengeyi korumak için "ödün verirler".

Anaksimandros, dünyanın temelinde *apeiron* (sınırsız) denen algılanamaz bir töz olduğunu kabul eder. Ardından sıcak-soğuk, ıslak-kuru gibi karşıt niteliklere "ayrılma"nın geldiği bu ilk öğe (*arkhe*)(*), evrendeki bütün olguların ilkel birliğini temsil eder. Anaksimandros'un bağlı olduğu felsefe anlayışına göre, her çeşitliliğin ardında mutlaka birlik vardır. Anaksimandros'un kuramındaki yenilik, Yer'in şu ya da bu biçimde göklerde bir yere asılı olduğu ya da bir yerden destek aldığı biçimindeki eski kanıyı reddetmesidir. Ona göre Yer, evrenin merkezinde desteksiz bir konumda durmaktadır, çünkü herhangi bir yönde hareket etmesi için bir neden yoktur, bundan dolayı da hareketsizdir.

Anaksimandros'u konu alan çalışmalar arasında G. S. Kirk ve J. E. Raven'ın *The Presocratic Philosophers* (1957; Sokrates Öncesi Filozoflar), Charles H. Kahn'ın *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology* (1960; Anaksimandros ve Eski Yunan'da Kozmolojinin Kökenleri), Paul Seligman'ın *The Apeiron of Anaximander* (1962; Anaksimandros'un Apeiron'u) adlı kitapları sayılabilir.

Anaksimenes (MİLETOSLU) (ö. y. İÖ 545), doğa filozofu ve geleneksel olarak Batı

dünyasının ilk filozofları kabul edilen Miletoslu üç düşünürden biri.

Bu üç filozoftan Thales, suyun maddenin temel yapı taşı olduğunu ileri sürmüş, Anaksimandros ise ilk öğeyi (*arkhe*)(*), *apeiron* (sınırsız) olarak nitelemişti. Anaksimenes, kendinden önceki bu iki filozofun kabullerinin yerine "buğu", "buhar", "hava" anlamlarına gelen *aer*'i koydu. Anaksimenes'in Helenistik döneme ulaşabilen yazılarından günümüze kalanlar yalnızca, sonraki yazarların kendi çalışmalarına aldıkları bazı bölümlerdir. Bu nedenle Anaksimenes'in düşüncelerine ilişkin yorumlar çoğunlukla birbiriyle çelişir. Bununla birlikte Anaksimenes'in, her biri maddenin farklı biçimlerine özgü yoğunlukların karşılığı olan farklı nem yoğunlaşması derecelerinin varlığına inandığı açıktır. *Aer*, "en eşit biçimde" dağıldığında, atmosferin bildiğimiz ve göze görünmez havasını oluşturur. Ama yoğunlaşma sonucunda önce buğu ya da bulut, sonra su, en sonunda da taş, toprak gibi katı maddelere dönüşür, gözle görülebilir hale gelir. Belli bir noktanın ötesinde seyrekleşirse, ateşe dönüşür. Bu nedenle sıcaklık ve kuruluk seyrekliği ifade ederken, soğukluk ve ıslaklık yoğunlaşmış maddeyle ilişkilidir.

Anaksimenes'in *aer*'in sonsuz bir hareket içinde olduğuna ilişkin varsayımı, onun aynı zamanda *aer*'in canlı olduğunu düşündüğünü de gösterir. Sonsuza değin canlılığını koruduğu için *aer*, tanrısallığın tüm niteliklerini barındırır ve öteki tanrıların nedeni olduğu gibi, her tür maddenin de nedenidir. Aynı hareket, *aer*'in bir fiziksel konumdan bir başkasına geçişini de açıklar. Evrenin temeli olan tanrısal hava ile insanlara can veren "hava", yani ruh arasında kurulan yaygın benzetmeye Anaksimenes'in de başvurduğu anlaşılmaktadır. Makrokozmos ile mikrokozmos arasında böyle bir benzerlik kurması, Anaksimenes'in bütün yaşamı ve bütün çağdaş davranışları düzenleyen bir üst ilkenin var olduğuna inanan çağdaşlarının görüşlerini pekiştirebilmesine ve çeşitliliğin ardında birliğin bulunduğunu söyleyebilmesine olanak verir.

Anaksimenes, pratiğe yönelik işlek bir zekâya ve engin bir düşgücüne sahip yetenekli bir gözlemciydi. Zaman zaman ay ışığında görünen gökkuşaklarından söz etmiş, suyu yaran bir küreğin çıkardığı yakamozları tanımlamıştır. Düşüncesi, mitolojiden bilime geçişin tipik özelliklerini taşır. Gökkuşağını bir tanrıça olarak değil de güneş ışınlarının yoğunlaşmış hava üzerindeki etkisi biçiminde ele alması, düşüncesinin ussal yanının kanıtıdır. Ancak, evrenin bir yarımküre olduğu yolundaki inancından da anlaşılacağı gibi, kendinden önceki mitolojik ya da mistik eğilimlerden gene de bütünüyle arınabilmiş değildir. Bu nedenle Anaksimenes'in kalıcı katkısı kozmolojisinde değil, evrenin yapısında yoğunlaşmanın ve seyrelmenin de bir yeri olduğu görüşünde yatar. Bu görüşü ve maddeler arasındaki açıkça görülebilir niteliksel farklılıkları yalın niceliksel farklılıklarına indirgemesi, bilimsel düşüncenin gelişiminde çok etkili olmuştur.

anal dönem *bak.* dışkıl dönemi

analbit, bir feldispat mineralı olan albitin(*), ancak 700°C'nin üzerindeki sıcaklıklarda kararlı yapıya ulaşabilen biçimi.

analık, nesebi sahih furuğu (alt soyu) bulunmayan bir kadının, yasal formalitelere uyarak evlat edindiği bir çocuğa karşı hukuki durumu. Türk Medeni Kanunu'nda "evlatlık" deyimi kullanıldığı halde, "analık" ya da "babalık" deyimleri yerine "evlat edinen" deyimi ile yetinilmiştir. Oysa Türk Ceza Kanunu'nda analık ve babalık deyimleri yer almıştır.

Analık, anneye çok yakın ve güçlü bir bağlılığı ifade eder. Bu, üvey ana ile karıştırılmamalıdır. Üvey ana, anası ölmüş bir kimsenin babasının sonradan evlendiği kadındır. Üvey ana ile çocuk arasında miras, velayet ve nafaka bakımından doğrudan doğruya bir ilişki söz konusu değildir. Oysa analık (evlat edinen) ile evlatlık arasında bu konularda doğrudan bir ilişki söz konusu olmaktadır. *Ayrıca bak.* evlat edinme.

analık sigortası, gebelikten başlayarak, doğum ve emzirme aşamalarını da içeren sosyal sigorta yardımı. Bu yardımdan yararlanabilmek için ilk koşul, analık durumunun ortaya çıkması, yani bir gebeliğin ya da doğumun gerçekleşmesidir. Bu, tüm hukuk sistemlerinde kabul edilmiş bir koşul değildir. Örneğin, İsrail'de 10 yaşın altında bir çocuğu evlat edinen sigortalı kadın da analık sigortası kapsamına girer. İsveç'te yeni doğan çocuğuna bakmak için evde oturan babaya analık sigortasından para yardımı yapılmaktadır.

İkinci koşul, ananın kendisinin sigortalı olması ya da sigortalı bir erkeğin karısı olmasıdır. Bundan başka, doğum yapan sigortalı kadının doğumdan önceki bir yıl içinde 90 gün, sigortalı erkeğin sigortalı olmayan karısının da doğumdan önceki bir yıl içinde 120 gün analık sigortası primi ödemiş olması, gebelik muayenesi ve gerekirse tedavi için de kuruma başvurmuş bulunması gerekmektedir.

Sigortalılık ilişkisi sürerken yapılacak yardımlar, sağlık ve para yardımlarıdır. Bunlardan sağlık yardımları, gebelik yardımı, doğum yardımı ve yurt içinde başka bir yere gönderme biçimindedir. Para yardımları ise, geçici işgörmezlik ödeneği ve emzirme yardımıdır.

Sigortalılık niteliğinin kaybedilmesi durumunda, bu niteliğin kaybedilişinden başlamak üzere 300 gün içinde çocuk doğması halinde, eğer doğum tarihinden önceki 15 ay içinde en az 120 gün analık sigortası primi ödenmişse, analık sigortasına ilişkin bütün yardımlar yapılır.

analitik diller *bak.* çözümleyici diller

analitik felsefe, II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'de ve ABD ile bazı İskandinav ülkelerinde yaygınlaşan ve felsefenin asıl uğraş alanının dil ve dildeki kavramları çözümlemek olduğunu, bu yolla "kafa karışıklığı" yaratan geleneksel felsefe sorunlarının çözülebileceğini savunan felsefe akımı.

Başlangıçta İngiltere'nin Cambridge Üniversitesi'nde gelişen akımın Oxford Üniversitesi'ndeki devamı linguistik felsefe adını almıştır.

Analitik ve linguistik felsefenin kurucusu ve en büyük temsilcisi sayılan Avusturyalı filozof Ludwig Wittgenstein(*), yaşamı boyunca, öğrencileri arasında yaygınlaşan akıma karşı çıkmış, ancak ölümünden sonra yayımlanan *Philosophische Untersuchungen* (1953; Felsefe Soruşturmaları) akımın başkitabı sayılmıştır. Wittgenstein'ın son yıllarda yayımlanan öteki yazıları ve onu konu alan çalışmalar, filozofun akım ile ilişkisini yeniden değerlendirme gereksinimini doğurmuştur. Bu dönemde yeniden ele alınan en belli başlı yapıtı *Tractatus Logico-Philosophicus*'tur (1921; *Tractatus Logico-Philosophicus*, 1985 ve 1986).

1945-60 arasında gelişen analitik felsefe, bir ölçüde, İngiliz düşünürleri Bertrand Russell ve G. E. Moore'un 1900'lerden başlayarak geliştirdikleri gerçekçilik ve çokçuluk düşüncesinden türemiş olan 1930'ların mantıksal olguculuğunun devamıdır. Russell, deneysel bilimlere özgü yöntemlerle doğrulanabilen olgulara dayalı bilgiyi vurgulayan olguculuğu esinlendiren düşünürlerden biriydi. Moore ise felsefe tartışmalarında anlaşılmaz kavram karışıklıklarından kaçınmadaki kararlılığı ve sağduyuya aykırı inançlara karşı direnmesiyle 1945'ten 1960'a değin, dönemin analitik ve linguistik felsefesinin başlıca öncüsü oldu.

Akımın sonraki önemli temsilcileri, İngiliz düşünürler Gilbert Ryle ve J. L. Austin'dir. Akım, Austin'in öldüğü ve Amerikalı düşünür Willard Quine'ın *Word and Object* (Sözcük ve Nesne) adlı kitabının yayımlandığı 1960'ta belirgin biçimde etkisini yitirmeye başladı. Quine'ın yapıtı, 1930'ların olguculuğunu yapıcı ve oldukça da özgün bir biçimde geliştiriyordu. Bu yıllar aynı zamanda ABD'li dilbilimci Noam Chomsky'nin, linguistik bilimini kökten yenileyici çalışmalarının ortaya çıktığı dönemdi. Quine'ın ve Chomsky'nin dolaylı etkilerinin, İngiliz analitik filozoflarının felsefi temellere dayalı, ancak bilimsel sayılamayacak görüşlerinin yıkılışına katkıda bulunduğu söylenebilir.

Analitik felsefenin önemini yitirmesinde bir başka etmen, kendisi de Oxfordlu olan Çek asıllı İngiliz düşünür Ernst Gellner'ın *Words and Things* (1959; Sözcükler ve Şeyler) adlı kitabıyla linguistik felsefeye karşı giriştiği saldırı oldu. Russell'ın onaylayıcı bir önsözüyle yayımlanan kitap, akımın kendi içinde taşıdığı tutarsızlıklara işaret ederek sert bir eleştiri getiriyordu.

Analitik felsefenin temel hareket noktası, felsefenin tek konusunun dil olduğu anlayışıdır. 20. yüzyıl başlarında gelişen mantıksal olguculuktan, felsefenin kendisinin bilgi üretmediği görüşünü ve felsefe tarihinde yapıt vermiş düşünürlerin aslında dilin yarattığı sorunlarla uğraşmış oldukları görüşünü devralan analitik felsefe, felsefenin dilsel yapıları çözümlemekle asli uğraşını bulabileceğini savundu.

Aynı biçimde, Alman düşünür Gottlob Frege'nin(*) öncülüğünü yaptığı ve Russell'ın çabalarıyla yaygınlaşan simgesel-matematiksel mantık anlayışı, felsefenin nesneler üzerine bilgi sağlayan bir bilim değil, verilmiş bilgisel ya da dilsel yapıları çözümleyen bir uğraş olduğu anlayışını getiriyordu. Bu etki de, birçok analitik felsefecinin mantığa duyduğu yakınlıkta kendini gösterir.

Ancak, özellikle Oxford'daki gelişmesi içinde analitik felsefe, Russell ve mantıksal olguculların anlayışlarının temelinde yatan, mantık aracılığıyla bir "mükemmel biçimsel dil" kurma amacından uzak kalarak "gündelik dil"e yöneldi. Buna göre, sağduyunun kaynağı olan ve "sıradan" insanların konuştukları dil, zaten tam ve yetkindir. Felsefeye düşen, dilin bu gündelik kullanımın dışına çıkması sonucu beliren sahte sorunları gidermektir. Örneğin, Moore'un gençlik döneminde, idealist Bosanquet'nin "zaman gerçek değildir" önermesine, "yani sabah kahvaltısını öğle yemeğinden önce etmediğini mi söylüyorsun?" diyerek karşı çıkışı, akımın "örnek"lerinden biri olmuştur. Wittgenstein ise, bir kavram söz konusu olduğunda, "bunu insanlar günlük yaşamlarında nasıl kullanıyorlar?" sorusunu sormakla, akımın örnek aldığı düşünüş biçiminin kaynağı olmuştur.

Analitik felsefenin başlangıç noktası, dilin, felsefi araştırmanın kendine özgü ya da

dolaysız konusu olduğu inancından ibaret değildir. Bu inanç, daha önce de akademik çalışmalar yapan birçok filozofun görüşlerinin hareket noktasını oluşturmuştu. Düşünce ve bilgiyi felsefenin başlıca uğraşı olarak tanımlayanlar da, en ilkel olanları dışında tüm düşüncelerin dile getirilmesi gerektiğini gördüklerinde aynı görüşü benimsemekteydiler. Oysa analitik felsefenin ayırt edici çizgisi, geleneksel felsefe sorunlarının, bunları dile getirirken ve tartışırken başvurulan sözcüklerin fiilen kullanılış biçimleri dikkate alınarak çözülebileceği ya da ortadan kaldırılabileceği savıdır.

Analitik felsefeciler, daha önceki olgucu düşünürlerin, yalnız deneysel ya da kavramsal olguları olumlayıcı ifadelerin anlamlı olduğu sonucuna götüren doğrulanabilirlik ilkesini, keyfi ve saçma bularak kabul etmezler. Daha önceki olgucu akımın bir yandan değer yargılarını ve belirtme kipinde olmayan ifadeleri anlamsız diye damgalamamaları, öte yandan maddi nesneler, başkalarının zihinleri ve geçmiş üzerine ifadeleri kendilerine özgü bir ilkeden hareketle keyfi biçimde bir araya getirme çabaları, analitik filozoflara göre sağduyunun ihlali demektir.

Analitik filozoflar bunun yerine dilin toplumsal ve işlevsel bir olgu, insan türünün doğal yaşamının bir parçası olduğunu savundular. Dil, matematiksel mantıkla bir defada ve kalıcı biçimde ortaya konmuş soyut bir yapı haline sokulmaya çalışıldığı gibi, çok değişik biçimlerde, çok değişik amaçlar için de kullanılmaktadır. Anlamlı konuşma için, anlamsız diye bir kenara atılmaktan kurtulan her şeyin keyfi biçimde kendisine indirgeneceği tek bir temel ya da bir paradigma yoktur. Moore'un sağduyuya dayalı inanışları bağlılığından farklı olarak, analitik filozoflar kavramsal karışıklığın belirtisi olarak gördükleri bu inanışlara karşı çıktılar. Bu inanışlar, aynı zamanda, günlük olağan yaşamda sözcüklerin kullanımını fiilen yönlendiren kurallara ilişkin bir yanlış anlayışın da işaretiydi ve uygulamada bunun etkileri açıkça görülebilirdi. Ama insan, yoğun düşünme ortamına girdiğinde (Wittgenstein'a göre) yanlış ama ayartıcı analojiler aracılığıyla ya da sırf aşırı basitleştirme yüzünden, Austin'in deyimiyle "tek yanlı örneklerle beslenme"nin sonucunda bu kuralları boşlamaya sürüklenebilir. Buradan çıkan sonuç şudur: Felsefe sorunlarını ele alırken doğru yol, bu sorunlara yol açan sözcüklerin anlamına ilişkin yanlışları aydınlatmaktır. Bu nedenle gerçek felsefe, kavram kargaşasına uğramış zihinlere yönelmiş bir tür sağaltımdır.

Wittgenstein bu noktaya büyük önem verdi. Felsefe sorunlarının kişiyi rahatsız eden, huzursuzluk veren şeyler olduğunu vurgulayan filozof, bu sorunları çözmenin, onlardan kurtulmak olduğunu söyledi. Bunun için de insanların yaşarken kullandıkların dile ve kullanımla ortaya çıkan "dil-oyunları"na bakılması gerektiğini; anlamlı kullanımın ortaya çıkmasıyla felsefenin, "dil boşa dönerken", yani günlük yaşamdaki kullanılışının dışında iş görürken ürettiği sorunların ortadan kalkacağını, böylece de rahatsızlık ve huzursuzluğun giderileceğini belirtir.

Wittgenstein, anlama, acı çekme, acı ve niyetlilik gibi zihinsel süreçlere ilişkin söylemleri açıklama sorununa, kendisinin yeni dil anlayışını geniş ölçüde uyguladı. Ryle'in *Concept of Mind* (1949; Zihin Kavramı) adlı yapıtı, Wittgenstein'ın konu üzerindeki düşüncelerinin yalınlaştırılmış, belki de kolaycı bir biçimiydi. Ryle'in çalışması, sonuçta çoğu olgucunun davranışçılığına yakın bir noktaya ulaşıyordu. Ama onun bu noktaya birçok ilginç ayrıntıyı ele alarak ulaştığını belirtmek gerekir. Austin ise algı, hakikat, söz verme ve sorumluluk konularında parlak ama sonuca ulaşmayan ürünler verdi.

Wittgenstein, hep göz önünde tuttuğu "sağaltıcı" işlev gerekli kıldığı ölçüde dil felsefesine girişmişken, Oxford'un analitik filozofları salt kendisi için dil üzerinde çalıştılar. Ryle'in felsefeyi kavramsal bir coğrafya olarak ele alışı, kapsamlı bir atlas geliştirme amacına yöneliyordu. Austin, son kitabı *How to Do Things with Words*'de (1962; Sözcüklerle Şeyler Nasıl Yapılır), dilin kullanımına ilişkin sistematik bir kuramın ana hatlarını ortaya koydu. Başlangıç noktası olarak "söyleme edimi"ni, insanların anlam iletme sırasında içinde bulundukları koşullar bütününü alan Austin, bu yolla dilin işleyiş yapısına ulaşmaya çalıştı.

Bugün, Ryle ve Austin'in felsefe tarihinde yalnızca etkilerinden söz edilirken, Wittgenstein çağdaş felsefede canlı bir güç olarak yerini korumaktadır.

analitik fonksiyon, karmaşık düzlemde, açık kümeler üstüne tanımlı bir tür karmaşık değerli fonksiyon. Karmaşık düzlemin Ω (*omega*) ile gösterilen açık kümesi üstüne tanımlı f fonksiyonu analitikse, Ω'nın her a noktasının bu kümede yer alan bir U komşuluğu vardır ve U'nun her z öğesi için (a_n karmaşık katsayılar olmak üzere),

$$\sum_{n=0}^{\infty} a_n(z-a)^n$$

biçimindeki kuvvet serisi $f(z)$'ye yakınsar.

analitik geometri, KOORDİNAT GEOMETRİSİ olarak da bilinir, geometri problemlerini tanımlamak ve çözmek için cebirsel yöntemler ve simgelerden yararlanan matematik dalı. Analitik geometrinin önemi, geometrik eğrilerle cebirsel denklemleri birbirleriyle eşlemesinden kaynaklanır. Bu eşleme, geometri problemlerini, eşdeğerleri olan cebir problemlerine dönüştürmeyi ya da bunun tersini olanaklı kılar. Böylece bu iki disiplinden birinde kullanılan yöntemlerle öteki disiplindeki problemler de çözülebilir.

Eski çağlarda birçok matematikçi, biçimlerin geometrisiyle sayıların cebiri arasında bir ilişki olduğunun farkındaydı. Ancak Eski Yunanlılar bile, matematiğin fiziksel dünyaya bağımlı olduğu ve onu yansıttığı görüşünün ve cebirsel yöntemlerle simgelerin ilkel biçimlerinin ötesine geçememişlerdi. Örneğin sayıları doğru parçaları olarak, iki sayının çarpımını alan olarak, üç sayının çarpımını da hacim olarak düşünüyorlardı. Fiziksel dünyada, ölçülebilen geometrik biçim olarak yalnızca uzunluk, alan ve hacim var olduğuna göre, Yunanlıların $y = x^4$ türündeki cebirsel bağıntıların geometrik eşdeğerlerini tanımlayabilmeleri olanaksızdı. Ancak cebir bağımsız olarak kendi içinde daha eksiksiz ve kullanışlı bir disipline dönüştüğünde ve matematik fiziksel dünya ile bağlantısını ve bağımlılığını bir ölçüde kırdığında, geometri ile cebir arasında verimli bir ilişki kurabilme olanağı ortaya çıktı.

Analitik geometrinin temelleri, bir noktanın aynı düzlemde kesişen iki doğrudan (eksenler ya da koordinat eksenleri) uzaklığı ile sıralı gerçek sayı çiftleri arasındaki ilişkinin önemini birbirlerinden bağımsız olarak kavrayan René Descartes ve Pierre de Fermat tarafından 17. yüzyılda Fransa'da atıldı. Koordinat eksenleri belirlendikten sonra, her geometrik noktayı simgeleyen tek bir sıralı gerçek sayı ikilisi (x,y) bulunabilir, ya da tersine, her sıralı gerçek sayı ikilisi tek bir geometrik noktayı tanımlar. Çağdaş analitik geometride, René Descartes'ın anısına kartezyen koordinat sistemi olarak adlandırılan birbirine dik koordinat eksenleri kullanılır ve bir noktanın bu eksenlere göre belirlenen koordinatlarına kartezyen koordinatlar adı verilir.

Bir düzlemdeki noktalar ile sıralı gerçek sayı ikilileri arasında kurulan eşleme, üçboyutlu bir kartezyen koordinat sistemi yardımıyla, üçboyutlu uzaydaki noktalar ile sıralı gerçek sayı üçlüleri (x, y, z) arasında eşleme kurabilecek biçimde kolayca geliştirilebilir. n istendiği kadar büyük olmak üzere, sıralı gerçek sayı n'lileri seçmek ve bunları kullanmak da tümüyle mantığa uygundur. Böylece, analitik geometrinin yöntemleri, gerçek dünyada var olmasa da üçten fazla boyutu olan uzayların kuramsal özelliklerini araştırabilme olanağı yaratır. Descartes ve Fermat tarafından geliştirilen koordinat sistemlerinden başka koordinat sistemlerinin kurulması da olanaklıdır; en çok kullanılan seçeneklerden biri, Sir Isaac Newton tarafından geliştirilen kutupsal koordinat sistemidir. Bu sistemde düzlemin herhangi bir A noktası, A'nın seçilen bir O referans noktasına olan r uzaklığı ve O'dan A yönünde çizilen bir yarıdoğrunun seçilen bir referans doğrultusuyla yaptığı θ açısıyla gösterilir; (r, θ) sıralı ikilisi bu noktanın kutupsal koordinatlarını belirler. Bazı geometrik eğrilerin, kartezyen koordinatlar yerine kutupsal koordinatlarla tanımlanması, çok daha basit cebirsel denklemlerin kurulmasını sağlar; logaritmik sarmal bunun bir örneğidir. Kartezyen koordinatlarla (a herhangi bir sabit olmak üzere)

$$\frac{1}{2}\log(x^2+y^2) = \left[\arccos\left(\frac{x}{\sqrt{x^2+y^2}}\right)\right]\log a,$$

denklemiyle gösterilebilen bu eğrinin kutupsal koordinatlarla yazılan denklemi çok daha basittir:

$$r = a^\theta.$$

analitik kimya, belirli bir maddenin kimyasal bileşenlerini ya da bileşenlerinden bir bölümünün niceliğini belirlemeyi konu edinen kimya dalı. Bu alandaki en basit yaklaşım, kimyasal bileşimi bilinen bir bileşiği bileşenlerine ayırıp tartmaktır. Ama ayırma işlemi bazen son derece karmaşık süreçler gerektirdiği, bazen de çok uzun zaman aldığı için bu yöntem pek sık kullanılmaz. Modern analitik yöntemler, iyonların ya da moleküllerin fiziksel özelliklerini ölçen aygıtların kullanımına dayanmaktadır. Bu ölçümler çoğu durumda, üstünde çalışılan maddeyi örnekten ayırmaksızın gerçekleştirilir.

Analitik kimyacılar, bir yandan yeni yöntem ve aygıtların geliştirilmesiyle ilgili araştırmaları sürdürürken, bir yandan da bu yöntemlerin değişik büyüklüklerdeki örnekler için ve çeşitli koşullarda ne derecede güvenilir olduğunu incelerler. Sözü edilen koşullar arasında, incelenen maddenin başka maddelerle etkileşimi de yer alır. Son yıllarda çevre kirlenmesinin uyandırdığı ilgi, su, hava ve yiyeceklerin yanı sıra biyolojik sistemlerde de, çok küçük miktarlardaki maddelerin bile saptanmasını ve ölçülmesini olanaklı kılan yeni yöntemlerin geliştirilmesine hız kazandırmıştır. *Ayrıca bak.* kimyasal çözümleme.

analitik önerme, mantıkta, salt mantıksal nedenlerle zorunlu olarak doğru olan ve özneyle zaten örtük olarak içerilen anlamları ortaya çıkarmaya yarayan ifade ya da yargı. Doğruluğu çelişmezlik ilkesiyle sağlanan analitik önermeler, anlamları çoğu zaman mantık dışı (genellikle deneysel) kaynaklardan alınan ve dolayısıyla rastlantısal olan

bilgiyi içeren sentetik önermelerden ayrılırlar. Örneğin, "bütün cisimler yer kaplar" önermesi analitiktir, çünkü yer kaplama kavramı cisim kavramı içinde örtük olarak vardır; oysa "bütün cisimler ağırdır" önermesi sentetiktir, çünkü ağırlık kavramı cisim kavramına ek olarak cisimlerin birbiriyle ilişkisini de varsayar. 19. yüzyılda Praglı mantıkçı ve bilgi felsefecisi Bernard Bolzano, üçüncü bir kategori olarak analitik bakımdan yanlış önermeleri eklemiştir.

17. yüzyıl usçu Alman filozofu Gottfried Wilhelm Leibniz, "us doğruları" ve "olgu doğruları" biçiminde benzer bir ayırım yapmış, İskoçyalı şüpheci filozof David Hume ise "kavram bağlantıları" ile "olgu sorunları"nı birbirlerinden ayırt etmiştir. Analitik önermenin mantıksal kesinliğe yaklaşan ilk tanımı Bolzano'ya aittir. Bolzano'ya göre bir cümlenin önerme biçimi, değişkenlerinin bütün değerleri için doğruysa ya da böyle bir önermeye indirgenebiliyorsa, o cümle analitik olarak doğrudur.

Çağdaş mantıkçıların çoğu, analitiklik kavramının ilgili olduğu en temel alanın, ne (fazlasıyla psikolojik olan) yargılar, ne (belirli bir dile ait olan) cümleler, ne de (nesneler yerine sözcüklerle ilgili olan) tanımlar olduğu, analitikliğin en temelde (cümlelerin anlamıyla ilgili olan) önermelere ilişkin olduğu görüşündedirler. Anlamlarla olan bağıntıya, çağdaş mantığın kurucularından Gottlob Frege, "genel mantık yasaları"yla bağıntıyı da eklemiştir; böylece bu iki bağıntı, analitik bir önermenin ispatı için yeterli görülmüştür.

Analitik ve sentetik önermeler arasındaki ayırım, özellikle ABD'li mantıkçı Willard Van Orman Quine'ın itirazları sonucu, 20. yüzyılın ortalarında yaygın bir tartışmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır.

analitik psikoloji, İsviçreli psikiyatr Carl Jung'un kendi psikanaliz yöntemini Sigmund Freud'unkinden ayırt etmek için kullandığı ad. Jung, nevrozlarda cinselliğin etkisine Freud'dan daha az önem verdi ve hastanın sorunlarının anlaşılmasında çocukluğundaki çatışmaların gün ışığına çıkarılmasından çok, o andaki çatışmaların çözümlenmesinin yararını vurguladı. Bilinçdışını, bireyin kendi bilinçdışıyla atalarından ona kalan bilinçdışını (ortak bilinçdışı) kapsayacak biçimde tanımladı. İnsanları önce içe ya da dışa dönük olmalarına göre iki gruba ayıran Jung, zihnin dört ana işlevinden (düşünme, hissetme, duyumsama, sezme) hangisinin ya da hangilerinin ağır bastığına bakarak bir sınıflandırma yapmıştır.

analiz *bak.* çözümleme

analiz, matematikte, Sir Isaac Newton ve Gottfried Wilhelm Leibniz tarafından 17. yüzyıl sonlarında integral ve diferansiyel hesabın (sonsuzküçükler hesabı) bulunmasıyla ortaya çıkan kapsamlı matematiksel gelişmeler dizisi. O tarihten bu yana sonsuz seriler, varyasyonlar hesabı, diferansiyel denklemler, Fourier analizi, karmaşık (kompleks) analiz, vektör ve tansör (gerey) analizi ve fonksiyonel analiz gibi birbirlerinden az ya da çok ayrımlı analiz alanları ortaya çıktı. Matematiğin öbür dalları, özellikle diferansiyel geometri, kümeler kuramı ve topoloji, analizden kaynaklanan düşüncelerden derin biçimde etkilendi.

Sonsuzküçükler hesabının gelişmesiyle, matematiğin daha sonraki yazgısını belirleyecek çeşitli kavramlar ortaya çıktı. Fonksiyonların özelliklerini, özellikle maksimum ve minimum değerlerini, düzlemsel bölgelerin alanlarını ve üçboyutlu bölgelerin alan ve hacimlerini hesaplamada kullanılan yeni teknikler, eskiden güçlükle ulaşılabilen sonuçların kolayca bulunmasını olanaklı kıldı. Sınırsız ölçüde yakın yaklaşmayla (limit) ilgili önemli kavramlar ve genel denklemlerin çözümlerine istenilen ölçüde yaklaşmakta limitten yararlanmaya dayanan teknikler geliştirildi. Sonsuz seriler, başka bir deyişle, bir fonksiyon ya da bir niceliğin, gittikçe küçülen artışlı sonsuz bir serinin toplamı olarak gösterilmesi geliştirilen bir başka önemli kavramdı. Newton ve onun ilk izleyicileri, bu yordamın, sonlu sayıda çokterimliyle yapılan hesaplar için geliştirilen eski tekniklerin, daha genel matematiksel ilişkilerin araştırılmasına uyarlanmasını olanaklı kıldığını gördüler.

Newton ve Leibniz'in, aralarında Bernoulli ailesinin ve Leonhard Euler'in de bulunduğu ilk izleyicileri, sonsuzküçükler hesabının konusunu ve yaklaşımını, daha sonra standart hale gelecek biçimde tanımlayarak bu hesabın tekniklerini genişlettiler. Özellikle Euler, trigonometrik, logaritmik ve üstel fonksiyonların özelliklerini araştırdı; bu fonksiyonları seriler biçiminde göstererek aralarında birçok ilişki kurdu. Euler ve Bernoulliler, Newton'ın tekniklerini, bir eğrinin ya da yüzeyin tüm biçimine bağlı niceliklere de uyguladılar, böylece varyasyonlar hesabı ortaya çıkmış oldu. Bu çalışmalar ve Newton'ın fiziksel hareketlerin incelenmesinde diferansiyel hesabı kullanması, diferansiyel denklemlere , başka bir deyişle, bir ya da birden fazla değişkenli fonksiyonlarla bunların türevleri arasındaki ilişkilere önem kazandırdı.

İlk matematiksel analizciler, diferansiyel denklemlerin açık integrallerini ve çözümlerini, bilinen klasik fonksiyonların sonlu kombinezonları biçiminde ya da hiç değilse bunların sonsuz serileri biçiminde göstermeye çalışmışlardı. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, birçok önemli problemin bu denli açık çözümünün olmadığı anlaşıldı. Sonraki yıllarda belirli formüller aramak yerine fonksiyon sınıflarının yararlı genel özelliklerinin bulunmasına ağırlık verilmeye başlanmasıyla analiz araştırmaları daha nitel hale getirildi.

Çok değişkenli fonksiyonlar hesabının, eğrilerin ve uzaydaki eğri yüzeylerin incelenmesinde yararlı olduğu görüldü. Carl Friedrich Gauss'un, diferansiyel hesap yöntemlerini geometri sorularının incelenmesine uygulayarak diferansiyel geometriyi kurması bunun uygulamalarından biridir.

19. yüzyıl başlarında J.-B.-J. Fourier, her fonksiyonun, sonsuz sinüs ve kosinüs serileriyle gösterilebileceğini kanıtladı. Bu seriler, vektörlerin üçboyutlu uzayda gösterilmesine benziyordu. Bu benzerlik, 20. yüzyılda fonksiyonel analizin gelişmesine önemli katkıda bulundu.

A.-L. Cauchy ve başka matematikçiler, sonsuzküçükler hesabını karmaşık fonksiyonlara uyguladılar. Cauchy, karmaşık değişkenli, türevlenebilir bir fonksiyonun belirli bir noktadaki değerinin, başka noktalardaki değerlerinin integrali (Cauchy integrali) olarak gösterilebileceğini kanıtladı. Cauchy'nin çalışmaları, sonunda topolojiyle analiz arasındaki ilişkinin kurulmasını sağladı. Bernhard Riemann'ın da üzerinde çalıştığı bu alanda ele alınan konular uncak bir yüzyıl sonra yeterince araştırılabildi.

19. yüzyılda, mantıksal sağlamlığa gösterilen özenin artması ve analizin temelleri üzerinde sürdürülen eleştirel çalışmalar, özellikle de Cauchy, Richard Dedekind ve Georg Cantor'un çalışmaları, süreklilik kavramının, küme kuramının daha ilkel kavramlarına ayrıştırılmasına ve önceki iki yüzyılda geliştirilen analizin tüm yapısının böylesi birkaç ilkeye sağlam bir biçimde dayandırılabileceğinin anlaşılmasına yol açtı.

20. yüzyılda analizin başlıca temalarından biri, vektör geometrisiyle fonksiyon topluluklarının özellikleri arasındaki benzerliklerin işlenmesi oldu. David Hilbert, kimi integralli denklem türleriyle, birden çok değişkenli doğrusal cebirsel denklem sistemleri arasındaki yakın ilişki üzerinde durdu. Hermann Weyl, Hilbert'in yöntemlerinin, önemli seri açılımı sınıflarını basit diferansiyel denklemler yardımıyla elde etme olanağı yarattığını gösterdi. Fonksiyonel analiz adını alan bu yeni dal, ilke ve tekniklerini soyut ve yetkin formülasyonlarla ifade eden John von Neumann ve Stefan Banach tarafından sistematik bir biçimde geliştirildi.

Fonksiyonel analiz, fizik ve mühendislik açısından önem taşıyan kısmi diferansiyel denklemlerin çözümlerinin daha temelden kavranmasına yol açtı; ayrıca cebir, analiz ve topoloji arasındaki ilişkilerin ortaya çıkmasını sağladı.

analjezi *bak.* ağrı yitimi

analjezik *bak* ağrı kesici

analog bilgisayar *bak.* örneksel bilgisayar

analoji *bak.* benzerlik

analoji (Yunanca *ana logon*: "bir orana göre"), orantılı ilişkilerdeki benzerlik. Bu benzerlik farklı ölçeklerdeki iki biçim (örn. iki üçgen) arasında olabileceği gibi, iki ayrı nicelik arasında da olabilir. Bu niceliklerden biri bilinmese de, öbür nicelikle ilişkisi her ikisi de bilinen başka iki nicelik arasındaki ilişkinin benzeri ise, hesaplanabilir. Buna göre, 2:4=4:x olduğunda x= 8'dir (2'nin 4'e oranı, 4'ün x'e olan oranıyla aynı ise, x'in 8'e eşit olduğu görülür). Analojinin Yunanlılar tarafından kullanılan bir başka biçimi de "ilişki ile sonuca varma" olarak bilinen, işlev benzerliğini çıkarsama yoludur. Aristoteles (*Topikler*, i, 17) bu iki tür analojinin formüllerini verir: "A, B'ye göre ne ise, C de D'ye göre odur" ve "B, A'yı içeriyorsa, D de C'yi içerir".

Algılanabilir dünyada, Güneş'in görmeyi olanaklı kılması gibi, "iyi" *idea*'sının da kavranabilir dünyada bilgiyi olanaklı kıldığını ileri süren Pluton, işlevsel analojiyi kullanıyordu. Burada, henüz anlaşılmamış bir ilişkinin, önceden bilinen bir başka ilişki ile analojisi söz konusudur.

Ortaçağda evrenin düzenli bir yapı oluşturduğuna ve bütünün makrokozmik modelinin, parçaların mikrokozmik modelinde yeniden ortaya çıktığına ve dolayısıyla, analoji yoluyla birinden öbürüyle ilgili sonuçların çıkarsanabileceğine inanılırdı. Böylece, insan ilişkilerini düzenleyen hukuksal anlamıyla doğa yasası, doğada geçerli olan düzeni betimleyen fiziksel anlamdaki yasa içinde düşünülebilirdi. Doğada hiyerarşik bir düzenin görüldüğü, bu nedenle insan ilişkilerinde de böyle hiyerarşik bir sıralamanın bulunması gerektiği öne sürülüyordu. Bu tür karşılaştırmalar salt alegorik açıklamalarda değil, kanıtlamalarda da görülürdü. Örneğin dünyayı aydınlatan iki ışık kaynağı olduğuna ve insanların üstünde de papalık ve imparatorluk gibi iki otorite bulunduğuna göre, Ay'ın ışığını Güneş'ten alması gibi, imparatorluk otoritesinin de papalığın otoritesinden kaynaklandığı ileri sürülürdü. Dante *De monarchia*'da (y. 1313; Monarşi Üzerine) imparatorluğun papalıktan otoriteyi değil ışığı aldığını savunurken, aslında bu tür kanıtlamalara temel oluşturan ilkeleri kabul etmiş oluyordu.

Özellikle iki ayrı sistemdeki öğelerin işlevleri karşılaştırılabildiğinde, varsayımları ve bazı yasa ya da ilkeleri ileri sürmek için, bilimsel düşünce içinde analojiler ya da benzerlikler kullanılabilir. Çağdaş Güneş sistemi kavramının Jüpiter'in uydularının gözlenmesi sonucunda, analoji yoluyla ortaya çıkışı bunun örneğidir. İngiliz iktisatçı Thomas Robert Malthus'un, nüfusun insanların geçim araçlarından daha hızlı artma eğiliminde olduğu yönündeki savı, Charles Darwin'in doğal seçmeye dayalı evrim varsayımının yolunu açmıştır. Bu tür analojilerin yararlılığı, bunlardan sınanabilir sonuçlar çıkarılıp çıkarılamayacağına bağlıdır. Bu da benzerliğin, köklü ya da salt yüzeysel olup olmaması ile ilgilidir. İşlevsel benzerlikler, renk gibi niteliksel benzerliklerden daha köklü olabilir. Örneğin, minyatür bir Güneş sistemi olarak görülen atom çekirdeği modelinden yola çıkarak çekirdek bölünmesi sürecinin de yeni gezegen sistemlerinin oluşup yok olmasına benzediği sonucuna varılamaz.

Toplumsal ve siyasal tartışmalarda analojiler, daha iyi bilinen konulara dayanarak daha az bilinen konuları aydınlatmada yararlı olabilir. Örneğin biyolojik analojilerden yola çıkılarak toplumun "organik" bağlantılara sahip olduğu görüşü ileri sürülebilir. Ancak bu tür analojiler, toplumdaki bireylerin de kendilerine ait amaçları, hakları ve sorumlulukları olduğu gerçeğini gözden kaçırdığı ölçüde yanıltıcıdır. Analoji yöntemi kullanılırken bir yandan belirtilen benzerliklerin ileri sürülen savla yakın ilgisi olduğu, öte yandan farklılıkların da gene söz konusu savla herhangi bir ilgisinin bulunmadığı her zaman gösterilebilmelidir. Birçok durumda bu ayırımı belirlemek zordur ve bu yüzden de analojiye dayalı kanıtlamalar, ayrıca bağımsız olarak ortaya konabilen görüşlerle desteklenmedikçe yetersiz kalır.

analsim, ANALSİT olarak da bilinir, hidratlı sodyum aluminosilikat ($NaAlSi_2O_6 \cdot H_2O$) yapısında çok bol bulunan feldispatoit minerali. Bazalt, diyabaz, granit, gnays gibi kayaçların çatlak ve oyuklarında, ayrıca tuzlu göllerdeki çökelmeler sonucu oluştuğu sanılan geniş yataklar halinde bulunur. İtalya'daki Trentino'da, ABD'nin Wyoming ve Utah eyaletleri ile Yeni Zelanda'da yaygın olan analsim, bir feldispatoit olmasına karşın zeolit mineralleriyle yakın ilişkisi nedeniyle bazen bu sınıftan sayılır. Adını "zayıf" anlamına gelen Yunanca *analkis* sözcüğünden, ısıtma ya da sürtmeyle zayıf bir elektrik yükü ürettiği için almıştır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* feldispatoit (tablo).

Anambra, Nijerya'da eyalet. Ülkenin doğu kesiminin iç bölgelerini kapsar. 1967 öncesinde Eastern Region'ın parçası olan eski East-Central eyaletinin kuzey bölümünün ayrılmasıyla 1976'da oluşturulmuştur. Yüzölçümü 17.850 km²'dir. Kuzeyde Benue, güneyde İmo, batıda Bendel ve doğuda Cross River eyaletleriyle çevrilidir. Yüksekliği 300 m'yi aşan Udi-Nsukka Platosunun güney uzantısı eyaleti ikiye ayırır. Büyük bölümü çayırlarla kaplı olan platoda, tek tük ağaç kümeleri ve yağ palmiyeleri vardır. Anambra'nın batı bölümünde, batı sınırına parelel olarak akan Nijer Irmağının doğu yakası boyunca tropik yağmur ormanları bulunur. Nüfusun çoğunluğunu İbolar oluşturur. İngilizce yaygın olarak konuşulan dildir.

Tarımın ekonomide önemli bir yeri vardır. Başlıca ürünler kakao, yam, yağ palmiyesi ürünleri, mısır, pirinç, avokado, mango ve narenciyedir. Başkent Enugu önemli bir kömür madenciliği merkezidir. Demir cevheri, kurşun, çinko, tuz, linyit, petrol ve doğal gaz çıkarılır. Kireçtaşı, ince kil, mermer, silisli kum ocakları işletilir. Enugu'nun 11 km doğusunda kurulmuş olan sanayi sitesinde çelik çubuklar, asbest, çimento ürünleri, oksijen ve asetilen gazları üretilir. Başka sanayiler arasında tekstil, oto lastiğine sırt geçirme, kerestecilik, mobilyacılık, yayımcılık, meşrubat şişeleme, içki ve besin maddeleri üretimi, plak yapımı sayılabilir. Anambra'nın ticaret ve sanayi merkezi olan Onitsha'da büyük ve modern bir pazar vardır. Enugu karayoluyla Onitsha, Awgu, Ezangbo ve Nsukka'ya; demiryoluyla da Port Harcourt'a bağlanmıştır. Burada bir de uluslararası havaalanı bulunmaktadır. 1960'ta Eğitim Hastanesi arazisinde kurulmuş olan Nijerya Üniversitesi de Enugu'dadır. Nüfus (1990 tah.) 7.644.600.

anamorfoz (Yunanca *anamorphosis*: "biçim değiştirme"), görsel sanatlarda bir perspektif tekniği. Bu teknikle yapılmış resimlere alışılmış görüş açısından bakıldığında,

VI. Edward'ın, anamorfoz tekniğinin kullanıldığı bir yağlıboya portresi, 1546
Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, London

figürler çarpıtılmış olarak görülür. Ancak özel bir açıdan bakılırsa ya da resim eğik yüzeyli bir aynaya tutulursa çarpıklık ortadan kalkar ve normal görüntü elde edilir. 14 ve 15. yüzyıllarda bulunan perspektifin(*) en ilginç yan dallarından biri olduğu halde, daha çok 17. yüzyılda kullanılan anamorfoz, büyük bir teknik ustalık gösterisi kabul edilmiştir. Leonardo da Vinci'nin çizim defterlerindeki ilk örneklerden sonra 16 ve 17. yüzyıl çizim el kitaplarının çoğunda bu teknikle yapılmış desenlerle karşılaşılır. Hans Holbein'ın (Genç) "Jean de Dinteville ve Georges de Selve" ("Büyükelçiler", 1533, Ulusal Galeri, Londra) adlı tablosunun ön planında yer alan kafatası ve Cornelis Anthonisz'in elinden çıktığı sanılan VI. Edward'ın gençlik portresi (1546, Ulusal Portre Galerisi, Londra), bu tekniğin iki önemli örneğidir. Doğru görünümün, ancak özel bir gözetleme deliğinden resme bakıldığında görüldüğü birçok resim örneği de vardır.

Bu tekniğin çağdaş bir benzeri, mekânın dış çizgilerinde değişiklik yaratılarak, insan ve nesne görüntülerinin çarpıtıldığı Ames Odası'dır. Anamorfoz'un bu ve başka biçimleri 20. yüzyılda algılamayla ilgilenen psikologların oldukça dikkatini çekmiştir.

Anamur, Akdeniz Bölgesi'nde, İçel iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 2.005 km² (1986) olan Anamur ilçesi batıda Antalya, kuzeyde Karaman illeri, kuzeydoğuda Gülnar, doğuda Bozyazı ilçeleri, güneyde de Akdeniz ile çevrilidir.

İlçe toprakları, kıyıdaki dar ova şeridi dışında çok engebeli ve dağlıktır. Batı Toroslar'ın silikleştiği Taşeli Platosunda(*) yer alır. Batı Toroslar'ın güneydoğu ucundaki Karaçal Tepesi ilçenin kuzeybatı kesiminde 2.339 m'ye erişir. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Anamur Çayı boşaltır. Eviler yöresine kadar çok dik ve dar bir vadi içinde akan çay, bundan sonra güneye döner ve tabanı genişlemeye başlar. Kıyıya yaklaştığında ise iyice genişleyerek Anamur Ovasını oluşturur. Kuzeyde yer alan Taşeli Platosu, ovayı hem soğuk kuzey rüzgârlarından korur, hem de denizden gelen yağmur bulutlarını tutar. Bu nedenle ova çok yağış aldığı gibi, don olayına da çok seyrek rastlanır. Dolayısıyla bitkisel üretim çok gelişmiştir. Bir sıcak iklim bitkisi olan muzun Türkiye'de, Alanya ve Erdemli'den başka yetiştiği tek yer Anamur'dur.

İlçe doğal güzellikler açısından zengindir. Kumsalları, ormanları, mağaraları ile turizm için elverişli bir çevredir. Bazı canlanmalar olmakla birlikte, turizmin Anamur'da gelişkin olduğu henüz söylenemez. İlçedeki ana ekonomik etkinlik bitkisel üretimdir. Tarım alanlarının sınırlılığına karşın, toprak çok verimli olduğu için gelir yüksektir. Kıyı kesiminde başta muz, portakal ve limon olmak üzere çeşitli sıcak iklim meyveleri, ayrıca pamuk, susam, yerfıstığı ve sebze türleri yetiştirilir. Turfanda sebzeciliğin önem kazandığı ilçede birçok sera vardır. Daha kurak iç kesimlerde tahıl ekilir. Teraslama yöntemiyle yapılan bağcılık gittikçe önem kazanmaktadır; badem üretimi de önemlidir. Hayvancılık, özellikle yüksek kesimlerde ve eşik alanlarında önemli bir gelir kaynağıdır. En çok büyükbaş hayvanlar beslenir. İlçe, Akdeniz kıyısında yer almasına karşın, balıkçılık gelişmemiştir.

Anamur'un Antik Çağdaki adı Anemurion'du. İÖ 6. yüzyılda Perslerin, İÖ 333'te de Büyük İskender'in egemenliğine girdi. İÖ 322'de Selevkosların eline geçti. İÖ 2. yüzyılda korsanların saldırısına uğrayan yöre

Anamur'dan bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

İÖ 1. yüzyılda başlayan Roma egemenliği sırasında korsan etkinliğinden kurtarıldı. Bizans döneminde Arap akınlarının başlamasından sonra, uzun bir süre Araplarla Bizanslılar arasında el değiştirdi. 11. ve 12. yüzyıllarda Anadolu Selçuklularının, daha sonra Karamanlıların egemenliğinde kaldı. Osmanlılara bağlanması 15. yüzyılın ikinci yarısında oldu. 19. yüzyıl sonlarında Adana vilayetine bağlı İçel sancağının bir kazası olarak yönetiliyordu.

Anamur kenti Anamur Ovasında, Akdeniz kıyısında kurulmuştur. Kent halkı daha çok bitkisel üretimle uğraşır. Turizmle uğraşanların sayısı da artmaktadır.

İki bölümden oluşan antik Anemurion yerleşmesi, bugünkü kentin 6 km güneybatısındadır. Yukarı kentte tiyatro, *odeion*, hamam, bazilika, sütunlu cadde, aşağı kentte ise nekropol vardır. İki katlı, mozaik döşemeli hamam, buluntular arasında en iyi durumda olanıdır. Nekropolde büyük bir kilise bulunmaktadır. Anamur Kalesi 3. yüzyılda Roma döneminde yapılmış, 1230'da Karamanlılar zamanında onarılmıştır. Büyük bölümü sağlamdır.

Anamur Belediyesi 1865'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 65.767; kent, 37.335.

Anamur Burnu, Anadolu'nun en güney ucu; 36° 03' kuzey enlemindedir. Paleozoyik (Birinci) Zaman (y. 570-225 milyon yıl önce) kireçtaşlarından oluşmuştur. Denizden 30-40 m yükseklikte bir falez (yalıyar) biçimindedir. Burundan sonra denizin içinde ve su üstüne çıkmış biçimde kaya parçaları da vardır.

Anan ben David (ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı), hahamlığa karşı ve heretik bir tarikat olan Ananiliğin kurucusu İranlı Yahudi. Varlığını bugün de sürdüren Karailik tarikatı Ananilikten doğmuştur.

Anan'ın ününün, eksilark (sürgündeki Yahudilerin önderi) olmak için küçük kardeşiyle rekabete giriştiği 760'larda yayıldığı sanılmaktadır. Bu görev babadan oğula geçtiği halde, gene de halifenin onayı gerekiyordu. Anan bu onayı alamayınca kendini karşı-eksilark ilan etti; bu da onun hapse atılmasına yol açtı. Duruşma sırasında, halifenin, kardeşini belirli bir dinin önderi olarak onayladığını, oysa kendisinin yeni ve İslamla benzerlikleri olan başka bir din kurduğunu ileri sürdü. Bunun sonucunda serbest bırakıldı ve resmi koruma altına alındı.

Anan, tarikatın yasalarını *Sefer ha-mitzvot* (Buyruklar Kitabı) adıyla 770'te kaleme aldı. Bu kitabın birleştirici ilkesi, hem Talmud'un büyük bölümünü hem de yetkisini Talmud'a dayandıran hahamlık kurumunu reddetmesiydi. Yalnızca Tevrat geçerli kabul ediliyor, o da yarı sadık, yarı özgür bir biçimde yorumlanıyordu.

Anan'ın ölmünden sonra müritleri Kudüs'e yerleşti. Sonunda Ananilik, çileci bir eğilim taşıyan ve Talmud'un bağlayıcılığını reddeden Karailik tarikatına dönüştü. 1948'de İsrail Devleti kurulunca birkaç bin Karai buraya yerleşti.

ananas (*Ananas comosus*), ananasgiller (*Bromeliaceae*) familyasından meyveli bitki. Anayurdu Amerika'nın tropik ve astropik bölgeleridir, ama başka yerlerde de üretilmiştir. Ananas bitkisinin genel görünümü agavelere ya da bazı avizeağacı türlerine benzer. Kalın, etli bir gövdeyi çepeçevre saran, sıkıca kümelenmiş 30-40 kadar sert ve özlü yaprağı vardır. Dikiminden yaklaşık 15-20 ay sonra, 100-150 mm uzunluğundaki bir çiçek sapı üstünde belirgin bir çiçeklenme oluşur. Başlangıçta ayrı ayrı yerleşmiş ve burguleriyle (brakteleriyle) birlikte merkezi bir eksene bağlanmış olan eflatun çiçekler olgunlaşıp birbirine yapışarak ananas meyvesini oluşturur. Meyve, çiçeklenmenin başlangıcından beş-altı hafta sonra

Ananas (*Ananas comosus*)
Dole Company

olgunlaşır. Ticari amaçla yetiştirilen çeşitlerde, meyvelerin ağırlığı 1-2 kg arasında değişir. Ananas üstüne bilgi veren ilk yazılı belgeler, bu meyvenin Batı Hint Adalarında yetiştiğini ve hem besin olarak tüketildiğini, hem de şarap yapımında kullanıldığını ilk kez saptayan Kolomb, Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés ve Sir Walter Raleigh'ye aittir.

Ananasın Portekizliler aracılığıyla başka ülkelere yayıldığı sanılmaktadır. 1502'de Saint Helena Adasını bulduktan kısa bir süre sonra, önce bu adada, ardından Afrika'da, 1550 dolaylarında da Hindistan'da ananas dikimini başlattılar. 16. yüzyılın bitiminden önce ananas üretimi, Büyük Okyanusun güneyindeki bazı adalar da dahil olmak üzere dünyanın hemen hemen bütün tropik bölgelerine yayılmıştı.

Ananas üretimi yapılan modern ekim alanlarında, iyice sürülmüş toprağın üstü genellikle zift emdirilmiş koruyucu kâğıtlarla örtülür. Bitkiden alınan dikimlik parçalar, hektar başına 35 - 50 bin bitki olacak sıklıkta, kâğıdın arasından dikilir. Birçok bölgede, bitkinin kökleri üstünde asalak olarak yaşayan ipliksolucanlarını öldürmek için toprak gazlarla dezenfekte edilir. Ananas, çeşitli Doğu mutfaklarının bir karışımı olan Polinezya mutfağının et, sebze, balık ve pirinçle yapılan yemeklerinin başlıca çeşnisidir. Yetiştiği ülkelerde taze meyve olarak tüketilen ananas, dünyanın birçok ülkesinde de konserve halinde satışa sunulur, pasta ve tatlılarda kullanılır.

Dünyadaki toplam ananas üretimi, yıllık ortalama 7.600.000 ton kadardır. Bunun yaklaşık yüzde 20'si, 1970'lerde Hawaii Adalarını geride bırakarak dünyanın en büyük üreticisi durumuna geçen Tayland'da üretilir. Öbür önemli üreticiler Çin, Brezilya, Meksika, Filipinler, Fildişi Kıyısı ve Tayvan'dır. Dünyanın toplam ananas konservesi üretiminin yaklaşık yüzde 60'ı Hawaii'de gerçekleştirilir.

ananasgiller *bak.* Bromeliaceae

Anand, Mulk Rac (d. 12 Aralık 1905, Peşaver, Hindistan), İngilizce yazdığı romanları, öyku ve eleştirileriyle ünlü yazar. Hindistan'ın yoksul insanlarını gerçekçi ve sevecen bir üslupla anlatmıştır.

Bir bakırcının oğlu olan Anand, 1924'te Lahor'daki Pencab Üniversitesi'ni yüksek başarıyla bitirdikten sonra çalışmalarını Londra'daki University College ile Cambridge Üniversitesi'nde sürdürdü. Avrupa'dayken Hindistan'ın bağımsızlığı mücadelesinde siyasal bakımdan etkin rol aldı. Hemen sonra, Güney Asya kültürünün çeşitli yönlerine ilişkin, konuları birbirinden oldukça farklı bir dizi kitap yazdı. Bunlar arasında *Persian Painting* (1930; İran Resim Sanatı), *Curries and Other Indian Dishes* (1932; Körili ve Öbür Hint Yemekleri) ile *The Hindu View of Art* (1933; Hindu Sanat Anlayışı) sayılabilir.

Verimli bir yazar olan Anand, ilk ününü *Untouchable* (1935; Dokunulmazlar) ve *Coolie* (1936; Hamal) romanları ile yaptı. Her iki yapıt da Hint toplumundaki yoksulluğu ele alıyordu. Anand, ulusal reformlara yönelik kampanyaya katılmak amacıyla 1945'te Bombay'a döndü. Önemli yapıtları arasında *The Village* (1939; Köy), *The Sword and the Sickle* (1942; Kılıç ve Orak) ve *Private Life of an Indian Prince* (1953, Bir Hint Prensinin Özel Yaşamı) sayılabilir. Anand, aralarında 1946'da yayımlamaya başladığı üç aylık sanat dergisi *Marg*'ın da bulunduğu çeşitli gazete ve dergilerin yayın yönetmenliğini yaptı. Ayrıca *Seven Ages of Man* (İnsanın Yedi Çağı) başlığını taşıyan yedi ciltlik otobiyografik romanı üzerinde çalışmayı sürdürdü.

Ananda (ö. İÖ 6. yy, Hindistan), Buda'nın birinci dereceden kuzeni ve başlıca müridlerinden biri; "sevgili mürid"i ve sadık arkadaşı olarak bilinir.

Ananda, Buda'nın yardımcısı olduktan iki yıl sonra rahip tarikatına, 25 yıl sonra da onun kişisel hizmetkârlığına kabul edildi. *Vinaya Pitaka* (Kurallar Sepeti) metinlerine göre, kadınların rahibeliği konusunda, Buda'nın karşı eğilimde olmasına karşın, onu ikna etti. Buda öldüğünde, yakın müritleri arasında yalnızca Ananda Aydınlanma'ya erişememişti. Ama *Sutta Pitaka*'yı (Söylevler Sepeti) okuduğu birinci ruhani meclisten (İÖ y. 544 ya da 480) hemen önce bu mertebeye erişti. Çeşitli söyleşilerde soru-soran kişi ve birçoğunun da gerçek yazarı olarak gösterilir.

Theragatha'daki bazı dizeleri yazdığına ve 120 yaşına kadar yaşadığına inanılır.

ananda (Sanskrit dilinde "neşe, mutluluk"), *Upanishad*'ların Hint felsefesinde ve Vedanta okulunda yüce varlık Brahman'ın önemli bir niteliği. Mutluluk, *Taittiriya Upanishad*'da (İÖ y. 6. yüzyıl) Brahman'ı ve aynı zamanda da bireysel ben'in en üst aşamasını tanımlamakta kullanılır. Bu mutluluk, ben'in, bedenin zincirlerinden kurtulması sonucu elde ettiği mutlulukla özdeşleştirilir. Bu anlamıyla *ananda*, Hindu felsefesinin bağnaz bir kolu olan Vedanta'da hâlâ önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu mutluluğun yapısı Brahman'la ilgili görüşlere uygun olarak farklı biçimlerde yorumlanır.

Ananda Bazar Patrika, Kalkuta'da Bengalce basılan günlük sabah gazetesi. Hindistan'da Hint dillerinde basılan gazetelerin en yüksek tirajlısıdır. 1922'de kurulmuş ve tirajı birkaç bini aşmayan birçok Hint gazetesi arasında özel bir yer edinmiştir. Allahâbad'da da yayımlanan gazete, ülkenin en yüksek tirajlı İngilizce günlük gazetesi *Indian Express*'e rakip durumu gelmiştir. *Ananda Bazar Patrika*'nın tirajı, *Times of India*, *Statesman* ve *Hindu* gibi ülkenin en etkin gazetelerinin çok üstündedir.

Ananda Mahidol, VIII RAMA olarak da bilinir (d. 20 Eylül 1925, Heidelberg, Almanya - ö. 9 Haziran 1946, Bangkok). Siam'daki Chakkri hanedanının sekizinci kralı. Esrarengiz ölümü modern Tayland tarihinde büyük çalkantı yaratan olaylardan biridir.

Ananda, İsviçre'de okurken 1935'te amcası Kral Prajadhipok'un yerine 10 yaşında

tahta çıktı. Ama II. Dünya Savaşı nedeniyle 1946'ya değin Tayland'a dönüp anayasal görevlerini üstlenemedi. Dönüşünden kısa bir süre sonra, 9 Haziran günü sabahın erken saatlerinde, yatağında tabancayla öldürülmüş olarak bulundu. Hiçbir zaman bütünüyle aydınlanmayan olay üzerine başlayan tartışmalar sivil anayasal hükümetin zayıflamasında etkili oldu ve Tayland'da askeri yönetimin yeniden işbaşına gelmesini hızlandırdı.

Anandatirtha *bak.* Madhva

Ananke, Eski Yunan edebiyatında gerekirliğin ya da kaderin kişileşmesi. Bu kişileşme, tanrıların kendi eylem özgürlüklerinin sınırlı olduğunu kabul etmelerine karşın, Homeros'ta bile henüz ortaya çıkmaz. Ananke, daha çok Homeros sonrası edebiyatta ve tanrıbilimsel spekülasyonda, özellikle de mistik nitelikli Orpheus kültünde ön plana çıkar. Ama bir tanrıça konumuna ulaşması, ancak Kudret ya da Güç Tanrıçası Bia'ya tapınılan Korinthos'ta gerçekleşmiştir. Ananke'nin değiştirilemez doğası nedeniyle, ona kurban vermenin ya da adak adamanın da bir anlamı yoktur. Bir Yunan atasözü "Hiçbir şey o ürkütücü Gerekirlik'ten daha güçlü değildir" der.

Edebiyatta, Su ve Orman Perisi Adrasteia'yla, Moiralar ya da "Kader" (Platon, *Politeia*'da [*Devlet*] Ananke'nin Kader'in anası olduğunu yazar) ve benzeri tanrılarla Ananke arasında ilişki kurulur. İtalya'da Ananke'ye tapınıldığına ilişkin bir bilgi yoktur. Horatius'un *Carmina*'sında Necessitas'ın (Ananke) betimlenmesi de salt edebi düzeyde kalır.

Anantapur, Hindistan'ın güneyinde, Andhra Pradesh eyaletinin güneyindeki Anantapur ilinin yönetim merkezi kent. Karnataka eyaletindeki Bangalore'nin 190 km kuzeyinde ve Haydarābad-Bangalore karayolu üstündedir. Kentin adı, ortaçağ Vicayanagar Krallığı zamanında yaşamış bir devlet memurunun eşi olan ve kenti kuran Ananda'dan gelir. Anantapur'da bilim, sanat ve mühendislik dallarında eğitim veren yüksekokullar vardır.

Dekkan Platosunun bir parçası olan ilin yüzölçümü 19.125 km²'dir. Toprakları tepeler, ovalar ve ırmak havzalarıyla doludur ve sık ormanlarla kaplıdır. Haziran ile Eylül ayları arasındaki yoğun yağışlar pamuk, yerfıstığı, baklagiller ve süpürgeotu yetiştirilmesine yardımcı olur. Hindistan'da elde edilen sabuntaşının büyük miktarı Anantapur'dan çıkartılır. Sabuntaşı gübre üretiminde kullanılır, Avrupa'ya da ihraç edilir. Yerfıstığı ve keneotu tohumu öğüten fabrikalar Anantapur ekonomisinin temel taşıdır. Nüfus (1991) kent, 174.792; (1981) il, 2.548.012.

anantarika-karma (Sanskrit dilinde "ardından hemen ceza getiren eylem"), Pali dilinde ANANTARIKA-KAMMA. Budacılığın Theravada (Eskilerin Yolu) geleneğine göre, kişinin ölümünden hemen sonra cehennemde yeniden doğmasına ve Aydınlanma'ya asla erişememesine neden olan bağışlanmaz günah. Bu günahların aklanması olanaksız, cezalandırılması kaçınılmazdır. Bu gruba beş tür günah girer: İnsanın annesini öldürmesi, babasını öldürmesi, bir *arhat*'ı (aziz) öldürmesi, bir Buda'nın bedenine zarar vermesi ve Budacı toplulukta bölünmeye neden olması.

Anantnag, eskiden ISLAMĀBAD. Cemmu-Keşmir eyaletinin Hindistan'a ait kesimindeki Anantnag ilinin yönetim merkezi kent. Srinagar'ın güneydoğusunda, Pir Pencal Sıradağlarının kuzeyinde, Cihelum Irmağının kıyısında bulunan Anantnag, bir tarım ve ticaret merkezidir. Keşmir Vadisindeki suyolu ulaşımının güneydeki merkez limanıdır. Kent dolaylarında pek çok kaynak vardır; hafif kükürtlü Anant Nag da bunlar arasındadır. Eskiden vadideki başlıca kent olan Anantnag'da bir yazlık saray, bir cami ve bir türbe vardır.

Yüzölçümü 5.382 km² olan Anantnag ili bir tarım bölgesidir. Pirinç, mısır, yağlı tohumlar ve buğday yetiştirilir. En kalabalık nüfuslu yerleşim merkezleri Anantnag ve Pampur'dur. Nüfus (1981) kent, 33.978; il, 656.351.

anaokulu, 0-6 yaş grubundaki çocukların yaşıtlarıyla bir arada olabildikleri bakım, oyun ve öğrenim yeri. Günümüzde özellikle sanayileşmiş ülkelerde ve büyük kentlerde yaygındır.

16. yüzyıldan 19. yüzyıla değin İngiltere ve Amerika'da kadınların işlettiği küçük okullar (*dame school*) anaokullarının en eski benzerleridir. Bu okullarda çocuklara alfabe öğretilir, dinsel eğitim verilir ve günlük ev işleri yaptırılırdı. Genellikle öğretmenin evi okul olarak kullanılırdı.

Günümüz anaokullarının ilk örnekleri, 18. yüzyılın sonlarında Fransa, İngiltere, İsviçre, Almanya ve İtalya'da açıldı. Jean-Jacques Rousseau'nun *Emile* adlı yapıtının etkisiyle Fransa'da 1779'da küçük çocuklar için özel okullar açılmaya başladı. 1833'te merkezi hükümet bu okulların çoğunu devralarak *école maternelle* (anaokulu) adını verdi.

İngiltere'de, Sanayi Devrimi sırasında, anne, baba ve büyük kardeşleri uzun saatler fabrikalarda çalışan küçük çocuklar için okullar açılması düşüncesini ilk uygulamaya koyan Robert Owen oldu. Bir pamuklu dokuma fabrikasının sahibi olan Owen, işçilerinin çocukları için İskoçya'nın New Lanark kentinde 1816'da bir okul açtı. Owen'a göre bu okul, küçük çocuklara ilginç etkinliklerle dolu sağlıklı bir ortam sağlayacaktı. Owen'ın okulu amacına ulaştıysa da, İngiltere'de daha sonra açılan anaokulları Owen'ınkinin tersine, ezbercilige ve ahlaki eğitime ağırlık verdiler. 1836'da İsviçreli J. H. Pestalozzi'nin geliştirdiği yöntemleri uygulayacak öğretmenler yetiştirmek üzere, İngiltere ve Koloniler İçin Okul Derneği kuruldu.

Pestalozzi'nin küçük çocukların eğitimi konusundaki düşünceleri, İngiltere'de Robert Owen'ın, Almanya'da Friedrich Froebel'in, İtalya'da Maria Montessori'nin düşünceleriyle benzeşiyordu. Anaokulları yalnızca bakım yerleri değil, çocukların oyun yoluyla kendilerini ve dış çevreyi öğrenebilecekleri özgür ortamlar olmalıydı. Pestalozzi'nin öğrencisi Froebel, 1837'de Prusya'nın Blankenburg kentinde *Kindergarten* (çocuk bahçesi) adını verdiği anaokulunu açtı. Froebel'in anaokulu da oyun yoluyla psikolojik eğitim ilkesi üzerine kuruluydu.

1907'de İtalya'da Maria Montessori ilk *Casa da Bambini*'yi (Çocuk Evi) açtı. Montessori, küçük çocukların sıkı disiplin ve katı kurallarla yetiştirilmelerinin zihinsel ve ruhsal gelişmelerini engelleyeceğine inanıyordu. Ona göre çocuğun ilgisinin ve zihinsel kapasitesinin, belli yaşlarda belli bilgileri almaya doğal olarak hazır ve açık olduğu değişik duyarlılık dönemleri vardı. Dolayısıyla, kendi seçtiği oyuncak ve arkadaşlarla dilediği oyunları oynamasına izin verilen çocuk, kendisini daha iyi tanıyacak ve çevresiyle uyumlu ilişkiler kuracaktı. Böyle bir ortamda öğretmenin işlevi yol göstermek, çocuğa gerektiğinde yardımcı olmaktı. Montessori'nin bu görüşleri sonraları bütün dünyada Montessori yöntemi adıyla yayıldı.

Türkiye'de ilk anaokulu, 1915'te Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı ile Ana Mektepler Nizamnamesi'ne göre, ilkmektepler bünyesinde açıldı. Cumhuriyet döneminde çıkarılan Ana Okullar ve Ana Sınıflar Yönetmeliği, ilkokulların bünyesinde açılan anaokullarının yanı sıra kız meslek liselerinde de döner sermayeli anaokullarının açılmasına olanak sağladı. Ayrıca özel sektöre de anaokulu açma izni verildi.

Türkiye'de özellikle 1980'den sonra İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde yaygınlaşan anaokulları kreş, anaokulu, çocuk yuvası, çocukevi gibi değişik adlar altında özel ya da kamu kuruluşlarınca işletilmektedir. 0-3 yaş grubundaki çocuklar için açılmış olanları "kreş", 3-6 yaşlar arasındaki çocuklar için olanları da "yuva" adıyla bilinen bu okullardan, denetimleri açısından illerdeki Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı olanlar anaokulu, Sağlık ve Sosyal Hizmetler Müdürlüğü'ne bağlı olanlar da çocukevi olarak adlandırılır. Yasalara göre, çocukevleri anaokulları gibi eğitici etkinliklerde bulunmak zorunda değillerse de, uygulamada her ikisi de ilkokul öncesi eğitim vermektedir.

Yasalara göre, anaokullarında çalışan yönetici ve öğretmenlerin çocuk eğitimi konusunda yükseköğrenim yapmış olmaları gereklidir. Kurucular için böyle bir koşul aranmaz. Özel anaokullarından başka ilkokullarda, kamu kuruluşlarında ve özel işyerlerinde de anaokulu açılabilir. Ayrıca, öğrencilerin eğitiminin bir parçası olarak, kız meslek liselerine bağlı anaokulları da vardır. 1990 verilerine göre Türkiye'de anaokulu çağındaki çocuklardan ancak yüzde 4,7'si okulöncesi eğitimden yararlanmaktadır.

anapaistos (Yunanca *anapaiein*: "geriye vurmak"), iki kısa ya da vurgusuz heceyi bir uzun ya da vurgulu hecenin izlediği ölçü birimi. İlk kez Sparta marşlarında kullanılan bu ölçü, daha sonra Yunan ve Latin manzum tiyatrosunda, özellikle koronun oyuna giriş ve çıkışında yaygın biçimde kullanıldı. Çok az rastlanmakla birlikte, İngiliz şiirinde kullanıldığında, ilk dizenin sonuna bir vurgusuz hece eklenir. Tekdüze ritminden ötürü saf *anapaistos* ölçüsü önceleri İngiliz şiirinin yalnızca hafif ya da popüler örneklerinde görülürken, 18. yüzyıldan sonra daha ciddi şiirlerde de kullanılmaya başladı. Byron bu ölçüyü "The Destruction of Sennacherib" (Sinahheriba'nın Yıkımı) adlı yapıtında heyecan ve hız duygusunu aktarabilmek için, Swinburne ise üçlü *anapaistos* ölçüsünü "By the North Sea" (Kuzey Denizi Kıyısında) şiirinde yumuşak bir etki yaratmak için kullanmıştır.

anapara, ödünç verilen paranın aslı (re'sü'l-mal). Getirebileceği faizin karşıtı olarak kullanılır. Kural olarak faizler anapara kavramına girmez.

Alacaklı, vadesi gelmiş bir alacakta, borçlunun yapacağı kısmı bir ödemeyi kabul etmeyebilir. Borçlu alacaklıya, işleyen faizleri ana borçtan ayrı olarak öderse, alacaklı bu ödemeyi reddedemez. Çünkü faizin ödenmesi asıl borç konusu olan anaparanın kısmen ödenmesi niteliğinde değildir. Faiz, ödenmesi gereken anaparanın ayrılmaz parçası değil, ona bağlı ikincil bir haktır.

Alacaklı, borçlunun kısmen yapacağı ödemeyi kabul etmişse, borçlu için faiz ve giderler açısından iki durum ortaya çıkar.

Eğer borçlu günü gelmiş faizleri ya da giderleri ödemekte gecikmemişse, bu borcu anaparaya mahsup edebilir; eğer bu faiz ve giderleri ödememişse, ödeyinceye değin alacaklının onayı olmadıkça ana borca mahsup edemez.

Alacaklı alacağın bir bölümü için kefalet, rehin ya da benzeri teminat almışsa, borçlu, kısmen ödeme yaptığı zaman, bu ödemeyi teminatı daha iyi olan bölüme mahsup etmek hakkına sahip değildir.

anaphora (Yunancada "ileri ya da geri taşıma"), EPANAPHORA olarak da bilinir, edebiyat ve hitabette birkaç cümle ya da cümleciğin başında ya da sonunda aynı sözcüğün yinelenmesiyle yapılan söz sanatı. Kitabı Mukaddes'in Vaiz Kitabı'ndaki ünlü bendin (3:1-2) başlangıcı buna bir örnek oluşturur: "Her şeyin zamanı ve gökler altında her işin vakti var; doğmanın vakti var ve ölmenin vakti var; dikimin vakti var ve dikilmiş olanı sökmenin vakti var..."

Anaphora en çok polemik yazılarında ve vaazlarda anlamı vurgulamak için, bir de şiirlerde kullanılır. Shakespeare'in *Hamlet*'inde geçen "Ölmek, uyumak sadece! Düşünün ki uyumakla yalnız" dizeleri buna örnek gösterilebilir.

Anápolis, Brezilya'nın orta kesiminin güneyindeki Goiás eyaletinde kent. Corumbá Irmağı üstünde, deniz düzeyinden 970 m yüksektedir. Kent statüsünü 1907'de kazanmıştır. Bugün, bir orman "ada"sı olan Mato Grosso de Goiás'ın yakınlarında, önde gelen bir yerleşim bölgesi ve hızla gelişen bir sınır kentidir. Anápolis, Praça Bom Jesus Meydanı gibi güzel köşeleri olan hareketli bir ticaret merkezi ve kıyıdaki Rio de Janeiro ve São Paulo'dan iç kesimlere uzanan demiryollarının kuzeybatıdaki son durağıdır. Ülkenin başkenti Brasília'yı eyalet başkenti Goiânia'ya ve São Paulo'ya bağlayan karayolu üstünde stratejik bir konumdaki Anápolis'te bir de havaalanı vardır. Bölgenin canlı hayvanları, *xarque*'si (kurutulmuş sığır eti), kahvesi, kauçuğu, mısırı, buğdayı ve mineralleri (kayaç kristalleri, nikel, bakır, manganez, fosfat, kalay,

Praça Bom Jesus Meydanı, Anápolis, Brezilya
Dilson Martins

titanyum, altın ve elmas) Brezilya'daki en büyük kent pazarlarına gönderilir. Nüfus (1980) 160.520

anarko-sendikalizm *bak.* sendikalizm

anarmonik, tuşlu çalgılarda kullanılan tampere akort sisteminde, aynı sesi veren, ama farklı olarak yazılan nota ya da aralıklar; örneğin *do #* ve *re b* (anarmonik notalar) ya da *do-fa #* ve *do-sol b* (anarmonik aralıklar). Bu farklı yazılışlar notaların ya da aralıkların ait oldukları tonaliteyi gösterir. Anarmonik notalar ya da aralıklar çoğu kez modülasyonlarda (tonalite değişimi) geçit olarak kullanılır.

Doğal armonikler ve ortalama ton akortları gibi daha önceleri kullanılan sistemlerde anarmonik notaların perdeleri eşit değildi; *do #* , *re b*'den bir tonun beşte biri kadar daha pes tınlardı. Piyano ve klavsen gibi tam tampere çalgıların bu farkı koruyamamasına karşılık şarkıcılar ve kemancılar koruyabilirler. Antik Yunan müziğinde anarmonikler, yarım tondan daha küçük aralıkları da içeren tetrakordlar (dört notadan oluşan dizi) için kullanılırdı.

anarşizm (Yunanca *an arkhos*: "yönetimsiz"), ana düşünce olarak insanların devlet olmadan da adil ve uyumlu bir düzen içinde yaşayabileceklerini, insanlar üzerinde bir devlet sistemi kurulmasının onlara zarar verdiğini ve kötülük ettiğini savunan toplumsal felsefe ve siyasal akım. Anarşistler, devletin "sönüp gitmesi" için önce ele geçirilmesi gerektiğini savunan Marksçılardan ve öteki sosyalistlerden temelde bu noktada ayrılırlar. Terim önceleri olumsuz nitelendirmelerde kullanılırdı. 17. yüzyılda İngiliz İç Savaşı'nda "Levellers"(*) ve Fransız Devrimi'nde "Enragés" (Öfkeliler) gruplarına karşıtlarınca "anarşist" damgası vurulmuştu. Kendisini anarşist olarak niteleyen ve bu sözcüğe olumlu bir anlam yükleyen ilk kişi Fransız düşünür Pierre-Joseph Proudhon oldu.

Anarşizmin tarihsel ve düşünsel kökleri. İnsanlık tarihinde siyasal otoriteyi yadsıma geleneğinin kökleri Eski Yunan'daki Stoacılara ve Kyniklere, ortaçağdaki Katharos tarikatına ve Reform dönemindeki bazı Anabaptist gruplara değin gider. Ama bu toplulukların devleti yadsıması, yalnızca maddi dünyadan uzaklaşıp manevi dünyaya sığınmanın yansımalarından biriydi.

Anarşizme dayalı bir topluma ilişkin ilk görüşleri, 1640'larda İngiliz İç Savaşı'nın hemen ertesinde *Truth Lifting Up Its Head Above Scandals* (1649; İftiralardan Kurtulup Aklanan Gerçek) adlı bir broşür yayımlayan Gerrard Winstanley ortaya koydu. Winstanley iktidarın insanları yozlaştırdığını, mülkiyetin özgürlükle bağdaşmadığını ve suçların kaynağında otorite ve mülkiyet hırsının yattığını öne sürüyordu. İnsanların yukardan dayatılan yasalara değil, kendi vicdanlarına göre davrandıkları, emeğin ve ürünlerin paylaşıldığı yöneticisiz bir toplumda özgür ve mutlu olabileceklerini savunan Winstanley, anarşist eylemciliğin de öncüsü olarak Diggers (*) hareketini başlattı. İngiliz Protestan geleneği içinde silik bir biçimde varlığını sürdüren Winstanley'nin ilkeleri, Anglikan Kilisesi'nden ayrılmış eski bir papaz olan William Godwin'in *An Enquiry Concerning the Principles of Political Justice and Its Influence on General Virtue and Happiness* (1793; Siyasal Adaletin İlkeleri ve Genel Erdem ile Mutluluk Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Araştırma) adlı yapıtında yeniden güç kazandı. Otoritenin doğaya aykırı olduğu ve toplumsal kötülüklerin insanların özgür olmamalarından kaynaklandığı biçimindeki klasik anarşist savı yineleyen Godwin, temel birimi küçük özerk topluluklar olan merkezileşmemiş bir toplumun ana hatlarını da belirledi. Çoğunluk yönetimini bile tiranlık olarak gören Godwin, demokratik siyasal süreçlere çok az yer veriyor ve oylama gibi yöntemlerin bireyin sorumluluk duygusunu zayıflattığını savunuyordu. Mülk birikimini başkaları üzerinde iktidar kurmanın kaynağı olarak lanetliyor, yalnızca gereksinimlere dayalı gevşek bir iktisadi sistem öngörüyordu. Godwin'e göre insanların sade bir yaşam sürmesi koşuluyla teknolojik gelişme gerekli çalışma süresini çok kısaltacak ve otoritenin olmadığı topluma geçişi kolaylaştıracaktı.

Anarşist hareketin kuramsal temellerini *Qu'est ce que la propriété?* (1840; *Mülkiyet Nedir?*, 1969) kitabıyla sosyalist akımın önde gelen adları arasına giren P. J. Proudhon attı. Kendisini belirli bir hareketin kurucusu olarak görmemesine karşın sonradan "anarşizmin babası" kabul edilen Proudhon'un temel ilkeleri karşılıklılık, federalizm ve doğrudan eylemdi. Karşılıklılık, toplumun eşitlikçi bir temelde örgütlenmesini öngörüyordu. "Mülkiyet hırsızlıktır" görüşünden yola çıkmakla birlikte komünizmi savunmuyor, işçilerin üretim için gerekli toprak ve araçların denetimine sahip olmasını özgürlüğün temel güvencesi sayıyordu. Bağımsız köylülere, zanaatçılara ve işçi birliklerinin yöneteceği fabrika ve işletmelere dayanan bir toplumsal yapı tasarlıyordu. Merkezi devlet yerine birbirine sözleşmeler ve karşılıklı çıkarlarla bağlı özerk yerel topluluklar ile sanayi birliklerinin oluşturduğu federal bir sistem öngörüyordu. Bu toplumda mahkemelerin yerini hakemlik, bürokrasinin yerini işçi yönetimi alacaktı. Toplumda böylece oluşacak doğal birlikle karşılaştırıldığında, var olan düzen, sonsuz tiranlığa yol açan tam bir kaos olacaktı.

Proudhon demokratik ve parlamenter yöntemleri reddederek doğrudan eylem biçimlerini savunan anlayışın da temelini attı. İşçi hareketi içindeki izleyicileri, "Mutualists" (Karşılıklıcılar), I. Enternasyonal'in kuruluşuna katılarak Karl Marx'a ve izleyicilerine karşı ilk muhalefeti geliştirdiler. Ama Enternasyonal içinde en sert muhalefeti yürüten Mihail Bakunin ve yandaşları oldu.

Bir Rus soylusu olan Bakunin, Proudhon'un etkisiyle anarşizme yöneldi. Onun federalizm ve doğrudan eylem anlayışını benimsemekle birlikte, mülkiyet konusunda daha ileri bir adım atıp üretim araçlarının ortaklaşa sahipliğine dayalı kolektivizm ilkesini geliştirdi. Devrim yöntemi olarak şiddete karşı çıkan Proudhon'un tersine, "yıkma tutkusu aynı zamanda yaratıcı bir dürtüdür," diyerek var olan kurumların tümünü birden ortadan kaldıracak bir devrimi savundu. İşçi sınıfının kendiliğinden ayaklanmasına dayanan bu devrim anlayışı, I. Enternasyonal'in 1872'de dağılmasından sonra İspanya ve İtalya gibi ülkelerdeki işçi hareketlerinde etkili oldu. 1873-77 arasında kendi Enternasyonal'lerini kuran Bakuninciler, gene bu dönemde kolektivist yerine anarşist adını benimsediler.

Bakunin'in 1876'da ölümü üzerine ideolojik önderliği devralan Pyotr Kropotkin, üretim araçlarının mülkiyetinde ortaklığın ötesinde tam bir paylaşımı savundu. Kropotkin ve izleyicileri Bakunin'in kolektivizmini daha da ileriye götürerek anarşist komünizm denen çizgiye ulaştılar. Özgür komünist toplulukların federasyonu biçiminde örgütlenmiş devrimci bir toplumu öngören Kropotkin, insanlığın evrininde işbirliğinin rekabete oranla daha büyük bir rol oynadığını, bunun daha doğal, daha alışılmış bir durum olduğunu öne sürdü.

Anarşizm hareketi. İtalyan anarşisti Errico Malatesta'nın 1876'da, "eylem yoluyla propaganda" kuramını ortaya atmasıyla anarşizm yeni bir yönelim kazandı. Bu amaçla girişilen köylü ayaklanmalarının başarısızlığa uğraması üzerine anarşist eylemcilik,

iktidarın güçsüzlüğünü göstermeye ve kitlelere güven duygusu aşılamaya yönelik bireysel terör biçimini aldı. 1890-1901 arasında bu amaçla gerçekleştirilen bir dizi suikastın kurbanları arasında Fransa cumhurbaşkanı Carnot, Avusturya imparatoriçesi Elisabeth, İtalya kralı I. Umberto, İspanya başbakanı Antonio Cánovas del Castillo ve ABD başkanı McKinley gibi birçok tanınmış kişi bulunuyordu. Bu tür eylemler 1901'den sonra ancak siyasal ortamın şiddete elverişli olduğu İspanya ve Rusya gibi ülkelerde sürdürülebildi.

Fransa'da kamuoyunun terörist eylemlere karşı tepkisini göz önüne alan anarşistler, kitle desteği sağlamak amacıyla sendikalara sızdılar. Özellikle, iş bulmak için kurulmuş olan "işgücü borsaları"nda (*bourses du travail*) etkinlik göstererek, 1892'de ulusal bir konfederasyon oluşturdular. Zamanla, anarkosendikalizm ya da devrimci sendikalizm denen bir akım doğdu. Sendikaların kapitalizmi ve devleti yok edecek militan örgütlere dönüştürülmesini savunan bu akım, kesintisiz çatışmaların doruğa çıkmasıyla gerçekleştirilecek bir genel grevle kapitalist sistemin ve devletin çökeceğini savunuyordu. Fransa'da öteki yerlerde sınırlı hedeflere yönelik grevler yapılmasına karşın, toplumsal düzeni tek bir darbede altüst edecek "kolların kavuşturanların devrimi" hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ama çalışma koşullarının son derece kötü olduğu ve işverenlerin sendikal çalışmaları acımasızca bastırdığı bu dönemde, genellikle çetin bir direniş gösteren anarkosendikalizm işçiler arasında çok etkili oldu. Anarşistler 1902'de kurulan Genel İş Konfederasyonu (CGT) içinde I. Dünya Savaşı sonuna değin önemli bir güce sahip oldular.

Anarkosendikalizm aydınlar arasında da yandaş kazandı ve George Sorel'in *Réflexions sur la violence* (1908; Şiddet Üzerine Düşünceler) adlı önemli yapıtına esin kaynağı oldu. Öte yandan, katıksız anarşizmi savunanlar büyük ölçekli örgütlenme biçimlerine karşı çıkarak böyle bir sendikanın öngörülen toplum yapısına ters düştüğünü ileri sürdüler. 1907 Amsterdam Uluslararası Anarşistler Kongresi'nde genç anarkosendikalist Pierre Monatte ile anarşist Errico Malatesta arasında bu konuda ortaya çıkan görüş ayrılığı bu hareketin tarihi içinde hep önemini korudu. 1922'de anarkosendikalistlerin Berlin'de kurduğu Enternasyonal, bir süre için de olsa küçümsenmeyecek bir üye sayısına ulaştı. Uluslararası İşçi Birliği adını alan bu örgütün merkezi bugün Stockholm'dadır.

Anarşizm ile sendikalizmi bağdaştırma çabası, uzun yıllar anarşist hareketin en güçlü merkezi olan İspanya'da başarılı oldu. Dünyadaki ilk anarşist dergi olan *El Porvenir*'in kısa süren yayın yaşamı 1845'te burada başladı. Proudhon'un etkisinden sıyrılarak Bakuninciliğe yaklaşan İspanyol anarşizmi, 1874'ten sonra sık sık yeraltına indi. Yoğun sanayi merkezlerindeki işçilerin yanı sıra, yoksul köylüler arasında da önemli bir destek buldu. Önceleri isyancı ve terörist eğilimlerin ağırlıkta olmasına karşın, Fransız sendikası CGT'nin etkisiyle 1907'de İşçi Dayanışması adlı sendikalist örgüt kuruldu. 1909'da kanlı biçimde bastırılan, "Trajik Hafta" (La Semana Tragica) adıyla anılan genel grevin ardından, 1910'da Ulusal İş Konfederasyonu (CNT) ortaya çıktı. 1919'da 700 bin olan üye sayısı İç Savaş'ta (1936-39) 2 milyonu aşan bu dev sendika, anarşistlerin ademimerkeziyet ve anti-bürokratizm ilkelerine dayalı bir kuruluş yapısına sahipti. Temel örgütlenme birimi belirli bir yörede bütün işkollarında çalışanları kapsayan *sindicatos únicos*'tu. Yöneticileri dönüşümlü olarak seçilir ve temsilciler kendi birimleri tarafından görevden alınabilirdi. İspanyol anarşizminin bir özelliği de aydınlardan çok, sıradan işçi ve köylülere dayanan yapısından ötürü harekete ideolojik bir katkı getirmeyerek eylem düzeyinde kalması oldu.

Gizlilik yıllarının ardından 1931'de yasallık kazanan CNT, krallığa olduğu kadar cumhuriyete de karşı çıktı ve 1936'ya değin birçok ayaklanmaya girişti. İç Savaş sırasında Cumhuriyetçilerin yanında yer alan anarşistler, etkin oldukları yerlerde komünler kurdular. Ama düzenli savaşın gerektirdiği disiplinden yoksun oldukları için Cumhuriyetçilerin birçok yenilgisinde önemli rol oynadılar. Mayıs 1937'de ise Barselona'da komünistlerle kanlı çarpışmalara giriştiler. Franco'nun 1939'da yönetimi ele geçirmesi anarşizmin bir kitle hareketi olarak yıkımı oldu.

İspanya dışındaki ülkelerde de Sovyet Devrimi'nin ve yükselen aşırı sağcı rejimlerin etkisiyle anarşizm gücünü büyük ölçüde yitirdi. Bu arada 1904-05 Rus-Japon Savaşı'nın ardından anarşizmin girdiği Japonya'da görülen sendikal düzeydeki örgütlenmeler de Mançurya'nın işgalinden (1931) sonra sindirildi. Şiddete dayanmayan özgün bir anarşizm geleneği olan ABD'de, bu akım 20. yüzyılın başlarında özellikle göçmenler arasında etkili oldu; I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise alınan önlemlerle büyük ölçüde bastırıldı. Güney Amerika'da özellikle Meksika Devrimi içinde güçlü anarşist eğilimler ortaya çıktı. Emiliano Zapata'nın köylü devrimciliği, Ricardo Flores Magon'un sendikalist görüşlerinin etkisini taşıyordu. Arjantin ve Uruguay'daki anarkosendikalist hareketler de 1930'ların sonunda silinmeye yüz tuttu.

Anarşizmin etkileri ve çağdaş akımlar. Anarşizm bir düşünce biçimi olarak 1890'larda, özellikle Fransa'da öncü ressam ve yazarlarca benimsendi. Proudhon'un düşüncelerini benimseyen Gustave Courbet'nin yanı sıra, C. Pissaro, P. Signac, P. Adam ve yalnızca güçlü bir sempatizan olan S. Mallarmé gibi kişiler anarşizmi felsefe düzeyinde işlediler. Aynı dönemde İngiltere'de Oscar Wilde anarşist olduğunu açıkladı ve Kropotkin'den esinlenen yazılar yazdı. Anarşizmin temelinde yatan bireycilik anlayışı daha çok sanatçılar arasında rağbet gördü. Ama bütün insanları kapsayacak bir dayanışma ile sınırsız bir özgürlüğe yönelen bireysel talepleri bağdaştırmanın güçlüğü, anarşist düşünürleri sürekli uğraştırdı. Alman Max Stirner gibi bazı anarşist düşünürler bireysel hakların sınırlandırılmasını ve bireye toplumsal yükümlülükler getirilmesini reddederken, daha militan anarşistler aşırı bireyciliğin kurtarılmak istenen kitlelerden kopmalara yol açacağını savundular.

Anarşizmin özellikle şiddete dayanmayan biçimleriyle toplumsal ve ahlaki idealleri, genelde bu akımın dışında kalan çevrelerde de yankı bulmuştur. Büyük Rus romancı Lev Tolstoy'da devleti ve mülkiyeti reddeden barışsever bir radikalizm görülürken, Kropotkin'in ademimerkeziyetçiliğe ilişkin görüşleri toplumsal planlama ile uğraşan Patrick Geddes ve Lewis Mumford gibi yazarları derinden etkilemiştir. Mohandas Gandhi'nin kurallara karşı pasif direniş çizgisinde de anarşist düşüncelerin belirli izleri görülebilir. Gandhi ayrıca özerk köy komünlerine dayalı ademimerkeziyetçi bir toplum oluşturma tasarısında da Kropotkin'den etkilenmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında anarşizmin daha önce etkili olduğu ülkelerin çoğunda küçük anarşist grup ve federasyonlar belirdi. Bunların toplumdaki etkisi önemli olmadıysa da, anarşizm Batı Avrupa, ABD ve Japonya'da 1960 ve 1970'lerdeki öğrenci hareketlerinde ve bazı sol çevrelerde belirli bir yaygınlık kazandı. 1970'lerden sonra aydın çevrelerde anarşist kuramlara karşı ilgi ve sempati uyanmaya başladı. Böylece Aldous Huxley'nin *Brave New World* (1932; *Yeni Dünya*, 1945) adlı kitabında yer alan, teknolojinin egemenliğindeki aldırışsız ve maddeci toplumun yol açabileceği gelişmeler konusundaki uyarıcı öngörüler bir bakıma doğrulanmış oldu. ABD'li Paul Goodman, Herbert Marcuse gibi yazar ve düşünürlerde simgeleşen çağdaş anarşizm, insan yaşamının bütün alanlarında kurulu düzenlere "karşıt bir kültür" oluşturma genel çerçevesi içinde yer almaktadır.

Anasazi kültürü (Navaho dilinde *Anasazi*: "Eskiler"), genelde Arizona, New Mexico, Colorado ve Utah sınırlarının kesiştiği bölgede, IS y. 100'den günümüze değin gelişimini sürdüren bir Kuzey Amerika uygarlığı. Genellikle şu gelişim dönemlerine ayrılır: Sepetçilik dönemi, 100-500; Gelişmiş Sepetçilik dönemi, 500-700; Pueblo Gelişme dönemi (eskiden Pueblo I ve Pueblo II), 700-1050; Klasik Pueblo dönemi (eskiden Pueblo III), 1050-1300; Pueblo Genleme dönemi (eskiden Pueblo IV), 1300-1700 ve Modern Pueblo dönemi (eskiden Pueblo V), 1700'den günümüze.

Sepet örücü Yerlilerin kökeni bilinmemekle birlikte yöreye ilk yerleştiklerinde bu işi çok iyi yaptıkları, ayrıca avcılık ve yaban tohumu toplamaktan başka kabak ve mısır yetiştirdikleri kesindir. Mağaralarda ya da açık havada yaptıkları kerpiç duvarlı barınaklarda yaşarlardı. Gerek bu evlerde, gerek mağaralarda yiyecek depolamak için, genellikle üstü kapalı özel çukurlar açarlardı.

Bu temel yapı, Gelişmiş Sepetçilik döneminde de sürdü. Ekinlere baklagillerin eklendiği, hindinin evcilleştirildiği, avcılık ve toplayıcılığın daha az yapıldığı bu dönemde temel uğraş tarımdı. Köyler gene mağaralarda ya da açıktaydı; ama mağara köyler, yarı yarıya yeraltında bulunan ev dizilerinden, açıktakiler ise hem yeraltında, hem yerüstünde bulunan, çoğunlukla düz bir çizgi üzerinde ya da yarımay biçiminde birbirine bitişik odalardan oluşuyordu. Yerüstü odaları herhalde depo olarak, çukur evler ise oturmak ve ayin yapmak için kullanılıyordu. Aslında bu çukur evler, eski depolama çukurlarının geliştirilmiş biçimiydi. Güneşte kurutulmuş çömlekler de bu dönemde ortaya çıktı.

Pueblo Gelişme döneminde, önceki gibi düz çizgi üzerinde uzanan ya da yarımay biçiminde çok katlı evler yapılmakla birlikte, bunların boyutları zamanla büyütüldü. Ayrıca eski kerpiç duvar tekniği yerini taş duvara bıraktı. Çukur evler, öncelikle ayinlerde kullanılan yuvarlak yeraltı odalarına (*kiva*) dönüştü. Yerüstü odalarının hepsi artık konut olarak kullanılıyordu. Bu sırada pamuk yetiştirmeye başlanmasıyla tarımın geliştiği de düşünülebilir. Sepetçilik yaygınlığını yitirirken, çeşitli biçimlerin, bezemelerin ve sır türlerinin denendiği çömlekçilik gelişti. Bu dönemi boyunca iş alanları da genişledi.

Klasik Pueblo döneminde sarp kayalıklardaki korunaklı girintilere büyük kaya evleri inşa edildi. Köyler bunun dışında, başka yerlerde de görülen taş ya da kerpiç evli

köylerden çok farklı değildi. Kanyonlar ve üstü düz yarlar (*mesa*) boyunca yapılmış ayrık düzende büyük yapılar da bu dönemin bir başka özelliğiydi. Konutların çoğu iki, üç, hatta dört katlıydı. Bunlar, bir kattaki odaların çatılarının bir üst katta teras olarak kullanıldığı teras evler biçiminde düzenlenmişti. Bu toplu yapılarda 20'den 1.000'e

Pueblo, New Mexico, ön planda bir ekmek fırını görülmektedir
V. Shostal/EB Inc

kadar oda olabiliyordu. Kenar bölgelerde yaşayanlar büyük yapı birimlerini kurmak üzere içerilere çekildikçe (bunun nedeni çevrede beliren saldırgan yabancılar olabilir), yerleşim alanlarında bir daralma oldu. Çömlekçilikte işçilik yüksek bir düzeye ulaştı; pamuk ve avizeağacı liflerinden ustaca örülmüş giysiler, battaniyeler ve hasır paspaslar yapıldı.

Kaya evlerin ve büyük toplu konutların terk edilmesiyle Klasik Pueblo dönemi sona erdi. Bu sonucu doğuran etmenler, kuzeyden gelen Navaho ve Apaçi akınları ve 1276'dan 1299'a değin süren uzun kuraklık dönemi olabilir.

Pueblo Gerileme döneminin özelliği, halkın güneye ve doğuya, Rio Grande Vadisine ve Arizona'nın Beyaz Dağlarına göç etmesidir. Bazısı Klasik Pueblo dönemindekilerden bile büyük olan yeni köyler kurulmakla birlikte, bunlar genelde plan ve yapı tekniği bakımından daha basit ve kabaydı (bazılarında duvarlar bütünüyle kerpiçti). Eskisi gibi sürdürülen dokumacılığın yanı sıra biçimsel değişikliklerle birlikte usta işi çömlek yapımı da gelişti.

Genellikle Modern Pueblo döneminin 1700 dolayında, İspanyol etkisinin yaygınlaşmasıyla başladığı kabul edilir. Bölgedeki İspanyol işgali resmen 1598'de başladı, onları misyonerlerle koloniciler izledi. İspanyolların, Yerlileri zorla Hıristiyanlaştırma çabaları ve halkı vergiye bağlamaları 1680'de bir ayaklanmaya yol açtı; İspanyollar öldürüldü ve bölgeden sürüldü. İspanyol egemenliği ancak 1694'lerde yeniden kurulabildi. Yüz yıl süren istikrarsız dönem, Pueblo yerleşimlerinin sayısının 70-80'den 25-30'a düşmesine yol açtı. Buna karşılık Anasazi kültürü büyük bir bölümüyle günümüze değin varlığını sürdürdü.

Anasazi Yerlileri *bak.* Pueblo Yerlileri

anason (*Pimpinella anisum*), maydanozgiller (*Apiaceae*) familyasından, baharatlı meyveleri (tohumları) için yetiştirilen birıyıllık otsu bitki. Anayurdu Mısır ve Akdeniz'in doğusudur. Boyu 75 cm'yi bulan bitkinin alt yaprakları uzun saplı, gövde yaprakları daha kısa saplıdır. Küçük sarımsı-beyaz çiçekleri şemsiye biçiminde yerleşmiştir; 3,5 mm boyundaki meyvesi armuda benzer.

Anason, hamur işlerine çeşni vermek için yaygın olarak kullanılır; örneğin *Anisbrod* denilen Alman ekmeğine özel tadını ve kokusunu veren anasondur. Akdeniz ve Asya ülkelerinde et ve sebze yemeklerine katılan, yatıştırıcı özellikteki çayı birçok ülkede içilen anason, tarihöncesi çağlardan beri tıpta kullanılmıştır. Yüzde 2,5 oranında uçucu yağ içerir; ana bileşeni anetol olan bu uçucu yağ rakı, apsent ve pernod gibi alkollü içkilere tat vermek için kullanılır.

Yıldızanasonu ise, *Illiciaceae* familyasından yaprakdökmeyen bir ağaç olan *Illicium verum*'un kurutulmuş meyvesidir. Çin'in güneydoğu bölgelerinde ve Vietnam'da bulunur. Tadı ve kullanımı anasona benzeyen meyveleri, 6-9 parçanın merkezi bir eksen çevresinde toplanmasıyla oluşmuş bir yıldız biçimindedir. Parçalardan her biri kayık biçiminde, 12-17 mm uzunluğunda, sert, pürüzlü, kırmızımsı kahverengi ve tek tohumludur. Tohumlar düz, parlak ve açık kahverengidir. Uçucu yağ miktarı yüzde 3, ana bileşeni anetoldür.

Anason (*Pimpinella anisum*)
A-Z Botanical Collection/EB Inc

Anason, Avrupa ve eski SSCB'nin güneyinde, Yakındoğu'da, Kuzey Afrika'da, Pakistan'da, Çin'de, Şili'de, Meksika'da ve ABD'de yetiştirilmektedir. Türkiye'deki toplam anason üretiminin yarıdan fazlası Burdur ilinden sağlanır.

Anastasia, Albert, asıl adı UMBERTO ANASTASIO (d. 1902 / 3, Tropea, İtalya - ö. 25 Ekim 1957, New York), ABD'li gangster. 1917'de İtalya'dan New York'a göç etti ve 1920'lerde Giuseppe Masseria'nın çetesi içinde sivrildi. 1931'de Lucky Luciano'nun emriyle Masseria'yı öldüren dört kişi arasında yer aldı. 1930'ların sonlarında, cinayetleriyle ünlü bir kiralık katil örgütü olan Murder, Inc.'in başı, 1940'ların sonlarında da New York kentinde örgütlü suçu yöneten "Beş Aile"den birinin patronu oldu. Park Sheraton Oteli'nin berberinde tıraş olurken rakibi Vito Genovese'nin tuttuğu iki kiralık katil tarafından vurularak öldürüldü.

Anastasios I (d. 430 ?, Dyrrachium - ö. 9 Temmuz 518, Konstantinopolis), 491'den sonra hüküm sürmüş Bizans imparatoru. İmparatorluğun para sistemini yetkinleştirmiş, hazineyi genişletmiş, iç ve dış işlerde yetenekli bir yönetici olarak ün yapmıştır. Bununla birlikte uyguladığı Monofizit din politikası zaman zaman ayaklanmalara neden olmuştur.

Anastasios, maliye bakanlığında yöneticilik, İmparator Zenon'un kişisel koruyuculuğu gibi görevlerde bulundu. Zenon'un ölümü üzerine onun dul karısı Ariadne tarafından 61 yaşında imparator seçildi. Ariadne'yle evlenen Anastasios yönetime geçer geçmez memurlukların satışı uygulamasını kaldırdı, vergilendirmeyi düzeltti ve muhbirlerin ödüllendirilmesine son verdi. Orduyu desteklemek için, ticarete konu olan mallar üzerindeki bir vergiyi toprak üzerindeki bir vergiye dönüştürmesi, zaman zaman ayaklanan çiftçilere ağır bir yük daha getirmiş oldu.

Anastasios, Zenon'un dikbaşlı ve güçlü yurttaşları İsauryalıları Konstantinopolis'ten (İstanbul) çıkartarak Trakya'ya yerleştirdi. Konstantinopolis'i akıncı Bulgar ve Slavlardan korumak için 512'de, Karadeniz'den Marmara Denizine kadar uzanan bir sur yaptırdı. Dış ilişkilerinde, İtalya'da Theodoric'in Ostrogot yönetimini tanıdı (497), ama iki hükümdar kısa süre sonra karşı karşıya geldiler. Anastasios İtalya kıyılarını yağmalamak üzere bir donanma gönderdi (508). Bu arada, göçebe kabilelerin İran'a ve Bizans'a yaptıkları akınlarda geçtikleri Kafkasya Geçidinin korunmasında kendine düşen payı ödemeyi reddetmesi üzerine, 502'de Perslerle Bizans arasında savaş başladı. Perslerin saldırısını bahane eden Anastasios, 442'de yapılmış olan bir antlaşmayı tanımayarak, doğu sınırını korumak için kaleler yaptırdı. Sonunda Pers kralına ödeme yapmayı kabul edince 505'te barış yeniden sağlandı.

Başlangıçta geleneksel inancı benimseyen Anastasios, zamanla İsa'nın tanrısal olan tek bir doğası olduğunu savunan Monofizit öğretiye bağlandı. Bu durum, Konstantinopolis'te ve Avrupa eyaletlerinde büyük kargaşaya yol açtıysa da, Mısır ve Suriye'yle barışı sağladı. Ama Trakya'da komutan Bitalianos'un ayaklanmasına neden oldu. İki kez başkaldıran ve her ikisinde de isteklerinin yerine getirileceği güvencesini aldıktan sonra geri çekilen Bitalianos, üçüncü kez saldırdığında bozguna uğratıldı (515).

Anastasios kendine yeğenlerini vâris yapmayı tasarlıyordu, ama yerine, muhafız alayının komutanı (ve geleceğin ünlü imparatoru İustinianos'un amcası) olan 70 yaşındaki I. İustinos geçti.

Anastasios II, asıl adı ARTEMIS (ö. 721), Bizans imparatoru. Yazıcılığını yapmakta olduğu Philippikos'un bir askeri darbeyle tahttan indirilmesinden sonra, 713'te impa-

rator seçildi, 715'e değin tahtta kaldı. Philippikos'un kiliseye ilişkin politikasının tersini uyguladı; orduda reform yapmaya çalıştı. Papa Constantinus'a dine bağlılığı konusunda güvence veren Anastasios, Philippikos'un, İsa'nın yalnız bir tek iradesi olduğunu öne süren heretik Monotelit öğretiyi zorla benimsetmeye çalışan kararnamelerini geri aldı. Konstantinopolis'i (İstanbul) tahkim etti, Rodos Adasını Bizans donanmasına üs olarak seçti ve ilerde III. Leon olarak tahta geçecek olan İsaurialı Leon'u, Suriye'yi Araplara karşı savunması için gönderdi. Ama bu arada Opsikian eyaletindeki askerler ayaklandı ve altı aylık bir iç savaştan sonra Konstantinopolis'e getirdikleri Theodosios adlı yerel bir vergi toplama görevlisi imparator ilan edildi (715). Anastasios Selanik'e kaçarak kesiş oldu (716). 720'de tahtı yeniden ele geçirmek için başarısız bir girişimde bulununca, Theodosios'un yerine geçen III. Leon onu idam ettirdi.

Anastasios (SINALI AZİZ) (ö. 7. yy.; yortu günü, 21 Nisan), ilahiyatçı ve Sina Dağındaki Azize Caterina Manastırı'nın başkeşişi. Yazıları, Mısır ve Suriye'deki çeşitli heretik akımlara karşı giriştiği tartışmalar ve Yahudilere karşı yürüttüğü polemikler, erken Hıristiyan düşüncesinin tarihi için temel belgeler olmuş; Anastasios'un o dönemin özellikle İsa'nın yaşamı ve kişiliğiyle ilgili gelenekçi Hıristiyan öğretisinin önde gelen savunucusu durumuna gelmesine yol açmıştır. Önderlik ve konuşma yeteneği ile Yeni Musa lakabını kazanmıştır.

Kökeni üzerine hiçbir bilgi bulunmayan ve 7. yüzyılda yaşayan Antakya patriği gibi aynı adı taşıyan başka kişilerle karıştırılan Anastasios, karşı görüşteki ilahiyatçıların düşüncelerini çürütmek için zaman zaman Sina Dağındaki manastırından aşağıya inerdi. Temel yapıtı *Ho Degos*'ta (y. 685; Rehber), İsa'nın tanrısal olan tek bir doğası olduğuna inanan heretik Monofizitlere karşı görüşlerini ortaya koydu. Özgün metnin hatalı aktarılması, bu yapıtın başka Suriyeli yazarların sanılmasına yol açmıştı. Daha sonraki araştırmalar yapıtın gerçek yazarını belirledi. Anastasios *Ho Degos*'u çölde yazdığı için, erken dönem Kilise Babaları'nın metinlerinden, kilise konsillerinin kurallarından ve İsa'nın doğası sorununun çözümlenmesinde kullanılan Aristotelesçi kavramlardan yaptığı doğrulanmamış alıntıların ve yorumlayarak verdiği göndermelerin hepsinde yalnızca belleğine güvenmiş, bu yüzden de yapıtın sakatlanmasına neden olmuştu. Bu çalışmasında, bugün kayıp olan "Hıristiyan İnancı Üzerine Deneme" adlı kapsamlı çalışmasından, "Hıristiyanlık İçin Savunma"sından ve İsa'nın insan doğasının tanrısallığından bağımsız olarak var olduğunu savunan heretik dinbilimci Nestorius'u eleştirmek için yazdığı "Nestorius'a Karşı" adlı denemesinden alıntılara da yer vermişti.

Anastasios'un günümüze ulaşan öteki önemli yazıları, o çağda çok rastlanan heretiklikleri inceleyen "İnancın Sunuluşu" ile büyük ölçüde manastır yaşamının dinsel kültürle ilişkisini ele alan ve daha sonraları başka bir yazar tarafından yeniden elden geçirilmiş olan *Erotiseis ke Aprokiseis*'tir (Sorular ve Yanıtlar). "Yaradılışın Altı Günü Üzerine Açıklama" adlı yapıtı, Kitabı Mukaddes'in alegorik İskenderiye yorumu doğrultusundadır ve Tekvin kitabını doğrudan İsa ve kiliseye yönelik olarak yorumlar. İnsanın, Tanrı'nın zihinsel ve tinsel görüntüsünde yaratılışı üzerine iki risalesinde de aynı eğilim görülür. İsa'nın yalnız bir tek iradesi olduğunu savunan heretik Monotelitizm öğretisi üzerine kuramsal tartışmalar, yazılı olarak ilk kez bu risalelerde geçmiştir. Anastasios ibadet, Komünyon ve mistik dua konularındaki daha kısa çalışmalarında, öğrenme psikolojisini, aklın tinsel yapısıyla doğruluğa ve güzelliğe yönelmesini Aristotelesçi yöntemle sergiler.

Bazı bilim adamları, "Söz'ün Bedenleşmesi üzerine Kilise Babaları'nın Öğretisi (Tanrı'nın Oğlu)" adıyla bilinen metinlerin derlenmesine de Anastasios'un katıldığını ileri sürmektedirler.

Anastasius I (AZİZ) (d. Roma? - ö. 19 Aralık 401, Roma; yortu günü 19 Aralık), Siricius'un yerine geçen papa. 27 Kasım 399'dan 401'e değin papalık yaptı. Doğu Kilisesi'nin ilk döneminde en etkili ilahiyatçılardan biri olan Origenes'in yapıtlarına yönelttiği saldırılarıyla (y. 400) Aziz Hieronymus'un övgüsünü kazandı (Mektup 127). Papalık bildirilerinde Origenesçi birçok yapıtı şiddetle kınayarak, Origenes'in öğretisinin yayılışına karşı çıktı. Çeşitli yönleriyle, Hippolu Augustinus, Hieronymus ve Nolalı Paulinus gibi azizlerin övgüsünü kazandı.

Anastasius II (d. Roma - ö. 19 Kasım 498, Roma), 24 Kasım 496'dan 498'e değin hüküm sürmüş papa. Papalığa gelişini Bizans imparatoru I. Anastasios'a resmen bildirerek, o sırada ölmüş bulunan Konstantinopolis (İstanbul) patriği Akakios'un neden olduğu kırgınlığı unutmak istediğini gösterdi. Akakios, 484'te Papa III. Felix tarafından görevinden alınarak aforoz edilmiş ve bu olay Akakios Bölünmesi'ne (*skhisma*) neden olmuştu. Papanın, bir Akakios yandaşının Roma'ya gönderdiği Bizanslı diyakoz Photinos'u kabul etmesi, Roma'da da bir bölünmeye ve papanın, Akakios'a saygınlığını geri vermeyi istediği söylentisine yol açtı. Anastasius bu anlaşmazlıklar çözülemeden öldü.

Anastasius, bir söylencede, İsa'nın tanrısallığı konusunda Photinos tarafından heretik düşüncelere sürüklenmiş olmakla suçlandı. Dante ise onu, *Inferno*'da (Cehennem, XI, 8), cehennemin altıncı katında heretikler arasında gösterdi.

Anastasius IV, asıl adı CORRADO DI SUBURRA (d. y. 1073 - ö. 3 Aralık 1154, Roma), Temmuz 1153'ten Aralık 1154'e değin hüküm sürmüş papa. Sabina kardinal piskoposu olduğu sırada, 1130'da Papa II. İnnocentius'la karşı-papa II. Anacletus arasındaki çekişmede Roma'daki vekili olarak papaya bağlı kalmış, onu desteklemiştir. Kısa süren papalığı döneminde İmparator I. Friedrich (Barbarossa) ile Magdeburg piskoposluğu ve Yorklu Aziz William ile kendi piskoposluğu arasındaki, uzun zamandır süregelen anlaşmazlığı çözmesi, Anastasius'un barış yanlısı bir uzlaştırıcı olarak tanınmasını sağlamıştır.

Anastasius (KÜTÜPHANECİ), Latince ANASTASIUS BIBLIOTHECARIUS (d. y. 810, Roma? - ö. y. 878), dilbilimci, Roma kardinalı ve 9. yüzyıl papalarının etkili siyasal danışmanı. Bir İtalyan piskoposu ile yakınlığı olan Anastasius, Yunanca uzmanı olarak ün kazandıktan sonra, yaklaşık 848'de Roma'daki Aziz Marcellus Kilisesi'nin başrahibi oldu. Siyasal etkinlikleri nedeniyle 853'te görevinden uzaklaştırıldı ve III. Benedictus'un papalığı döneminde kısa bir süre karşı-papa oldu (855-858). Aralarında uzlaşma sağlanmasından sonra papalığın kütüphaneciliğine getirilen Anastasius, Konstantinopolis (İstanbul) patriği (858-867; 878-886) Photios'la Kutsal Ruh'un Hıristiyan Üçlemesi ile ilişkisi üzerine, Doğu ve Batı öğretileri arasında büyük ayrılıklara yol açacak önemli bir tartışmaya girişti.

Papalığın düşüncelerini yaymadaki başarısı nedeniyle Papa II. Hadrianus (867-872) ve Papa VIII. Johannes (872-882) dönemlerinde Kutsal Roma Kilisesi kütüphaneciliği görevini elde etti. Roma'yı ziyaret eden Aziz Kyril ve Aziz Methodi'nin Slav halkları arasında yürüttükleri Hıristiyanlaştırma çalışmalarını ve yerel bir ayin düzeni oluşturma konusundaki çabalarını destekledi. Anastasius diplomatik bir görevle Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Ludwig (y. 824-875) adına Bizans imparatoru I. Basileios'u (867-886) ziyaret ederek bu iki krallık ailesi arasında bir evlilik bağı kurma girişiminde bulundu. Bu konuda bir başarı elde edemediyse de 869-870 arasındaki VIII. Konsil'e katılmak için Konstantinopolis'te kaldı. Bu konsilde Üçleme'ye ilişkin en son öğretiler belirlendi, Kutsal Ruh'un tanrısallığı vurgulandı ve Photios'un öğretisi lanetlendi. Anastasius'un Latince'ye çevirdiği konsil tutanakları ve derlediği Monotelitizm (İsa'nın yalnız bir tek iradesi olduğunu savunan heretik öğreti) anlaşmazlığı ile ilgili başka belgeler, onun Batı ilahiyat tarihine yaptığı önemli katkılar olarak kabul edilir. 6. yüzyıldan 9. yüzyıla değin Bizans tarihini anlatan "Üç Bölümlü Tarih" adlı yapıtı daha sonraki bir Latince derlemede bir araya getirilmiştir.

Anastasius'un başlıca yapıtları arasında, 6. yüzyılın etkili Yeni-Platoncu filozofu Sahte Dionysios Areopagites üzerine yaptığı yorumlar ve büyük bir olasılıkla Papa I. Nicolaus'a ve II. Hadrianus'u anlatan *Liber pontificalis* (Papalar Kitabı) adlı yapıtı da bulunur. Bunlar Hıristiyanlığın ilk dönemlerinin tarihi ile ilgili en temel kaynaklardır.

Anastasiya, tam adı ANASTASIYA NIKOLAYEVNA (d. 18 Haziran 1901, Petersburg yakınlarında, Peterhof - ö. 29/30 Temmuz 1918, Yekaterinburg, Rusya), Rusya büyük düşesi, son Rus çarı II. Nikolay ile Aleksandra Fyodorovna'nın kızı.

Anastasiya, Bolşevik Devrimi'nin ardından Bolşeviklerce kapatıldığı bodrumda, büyük bir olasılıkla öbür yakın aile üyeleriyle birlikte öldürülmüştü. İdamlardan sonra Rusya dışında birkaç kadın Anastasiya olduklarını ileri sürerek popüler dergilerin ve kamuoyunun merak konusu haline geldiler. Hepsi de kurşuna dizilmekten kurtulup Rusya dışına kaçtıklarını anlatıyordu. İçlerinden bazısı da çar ailesinin İsviçre bankalarındaki servetinde vâris olarak hak iddia etti. Ancak, Anastasiya'nın ölümüne ilişkin gerçekler, bu gibi iddiaların doğruluğunu ortadan kaldırıyordu. Elde edilebilen en güvenilir bilgilere göre Anastasiya kurşuna dizildikten sonra çok sayıda süngü yarası da almış ve öbür kurbanlarla birlikte cesedi yok edilmişti.

Anastasiya'nın kurtulması ve yaşamını sürdürmesi, Marcelle-Maurette'in (1903-72) yazdığı ve ilk kez 1954'te sahnelenen *Anastasiya* adlı bir Fransız oyununa konu oldu. 1954'te bu oyundan uyarlanan bir Amerikan filmindeki roluyle Ingrid Bergman en iyi kadın oyuncu seçilerek Oscar Ödülü'nü kazandı.

Anat, Batı Samilerin en büyük aşk ve savaş tanrıçası. Tanrı Baal'in kız kardeşi ve yardımcısıdır. Çok güzel bir genç kız olduğu kabul edilirdi. Adı eski metinlerde çoğunlukla "Bakire" olarak geçer. Büyük bir

olasılıkla Kenanlı tanrıçaların en tanınmışlarından biriydi. Savaşlardaki canlı ve yırtıcı tutumuyla ünlendi; Mısır firavunu II. Ramses (İÖ y. 1304 - y. 1237), onu özellikle gözde bir tanrıça olarak benimsedi. Dinsel metinlerde Tanrı Reşef ile birlikte anılmasına karşın, daha çok Baal'in ölümüne ve dirilişine ilişkin efsanedeki rolü ile tanınmaktaydı. Efsaneye göre, Baal için yas tutan ve onu her yerde arayan Anat, sonunda onun cehennemden çıkmasına yardımcı olur.

Mısır betimlemelerinde çoğu kez, elinde çiçeklerle bir aslanın sırtında ayakta duran çıplak bir tanrıça olarak gösterilir. Helenistik Çağda, kendisi ile Tanrıça Astarte'nin(*) özellikleri birleştirilerek, Atargatis(*) adlı başka bir tanrıça oluşturulmuştur.

anataz, titanyum dioksitten (TiO_2) oluşan üç mineralden biri. Öbür ikisi rutil(*) ve brokittir(*). Başkalaşım kayaçları ile korkayaçlardaki damarlarda, ayrıca akarsu aşındırmasıyla ufalanmış kayaçların plaser çökellerinde, kare prizma bakışımı gösteren, değişik renklerde, sert ve parlak kristaller biçiminde bulunur. Alpler'in birçok bölgesinde önemli anataz damarlarına, Brezilya'nın Minas Gerais ve Bahia yörelerinde ise plaserler içinde anataz çökellerine rastlanır. Genellikle titanit kütlelerinin hava etkisiyle bozunup ufalanmasıyla oluşan anataz da aynı etkiyle rutile dönüşür; böylece oluşan, dış görünümü aynı, ama paramorfik dönüşüme uğramış rutiller Brezilya'da ve Urallar'ın Sanarka yöresindeki çökellerde yaygın olarak bulunur. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* oksit mineralleri (tablo).

anateksi *bak.* ayrımsal erime

anathema (Yunanca *anatithenai:* "sunmak" ya da "adamak"), Eski Ahit'te kurban olarak seçilen bir canlı ya da nesne. Bir kez bu amaçla seçildikten sonra, dünyevi işlerde kullanılmaları yasaklanan bu gibi nesneler, hem kutsal hem de lanetlenmiş sayılırlardı. Eski Ahit'te dinsel savaşlar anlatılırken, düşmandan da, düşmanın kuşattığı kentlerden de *anathema* olarak söz edilir, çünkü her ikisinin de yazgısı yok olmaktır.

Yeni Ahit'te farklı bir kullanım ortaya çıktı. Aziz Paulus *anathema* sözcüğünü lanetleme ve bir kişiyi Hıristiyan cemaatinden zorla çıkarma anlamında kullandı. İS 431'de İskenderiyeli Aziz Kyrillos, heretik Nestorius'a karşı 12 *anathema*'sını açıkladı. Bazı aforoz biçimleri ayinlere serbestçe katılmayı yasakladığı, günahkârı, kefaret ayini aracılığıyla günahlarından arınmaya zorladığı ve buna izin verdiği halde, 6. yüzyılda *anathema* bir heretiği Hıristiyan kilisesinden tümüyle ayıran ve onun öğretilerini mahkûm eden en şiddetli aforoz biçimine dönüştü.

anathyrosis, Eski Yunanistan'da, kesme duvar taşlarının arka yüzlerinde, ince işlenmiş dar bir kenar şeridi dışında kaba işlenmiş olarak bırakılan bölüme verilen ad. Bu tür kesme taş duvar örgülerinde, taşların görünen dış yüzleri düzgün ve pürüzsüz bir biçimde işlenir, duvarın içinde kalan yüzeyler ise kabaca düzgünleştirilirdi.

Anatidae, ördekleri, kazları ve kuğuları içeren kuş familyası. *Anseriformes* takımının en büyük bölümü olan *Anseres* alttakımını oluşturur.

En çok benimsenen sınıflandırma sistemi *Anatidae*'yi 3 alrfamilyaya böler. Bunlardan *Anserinae* 2, *Anatinae* 8 oymağa ayrılır. *Anseranatinae* altfamilyası ise yalnız Avustralya ve Yeni Gine'ye özgü *Anseranas semipalmata* türünden oluşur.

Anserinae oymaklarından *Dendrocygnini* Palearktik bölge dışına yayılmış 9 türden oluşur. *Anserini* oymağı ise kaz(*) ve kuğuları(*) kapsar.

Anatinae oymaklarından *Tadornini* angıt ve sunayı (*bak.* suna); *Tachyerini* Güney Amerika'nın uçamayan ördeklerini; *Anatini* yüzeyden beslenen ördekleri (*bak.* ördek); *Ayathyini* patkaları(*); *Cairinini* yeryüzünün çeşitli bölgelerine dağılmış, ağaçlara tüneyen ördekleri; *Mergini* tarakdiş(*), altıngöz(*) ve kara ördekleri(*); *Somateriini* pufla ördeklerini(*) ve *Oxyurini* dikkuyrukları(*) içerir.

Anatom, ANEITYUM olarak da yazılır. Büyük Okyanusun güneybatısında, Vanuatu'nun en güneydeki adası. Çevresi 56 km, yüzölçümü 65 km²'dir. Volkanik bir oluşumdur. Kıyısında verimli düzlük ve vadilerin yer aldığı adanın orta bölümü yükselerek 852 m'ye ulaşır. 19. yüzyılda Yeni Hebridler'deki sandalağacı üreticileri, balina avcıları ve misyonerlerin merkezi durumunda olan Anatom'un değerli kauri çam ağaçları tükenmiştir. Güney kıyısında Anelgauhat adlı kullanışlı bir liman, yakınındaki Inyeug Adasında da bir uçak pisti vardır. Nüfus (1979) 463.

anatomi (Yunanca *anatome:* "keserek parçalara ayırmak"), biyolojinin, canlıların biçimini ve yapısını inceleyen dalı. Bugün aynı anlamda kullanılan "diseksiyon" sözcüğü, tıp öğrencilerinin kadavra üstünde yaptıkları pratik incelemeleri tanımlarken, "anatomi" terimi de vücut yapısını belirtmek için kullanılır.

16. yüzyılda yaşamış olan ünlü hekim Andreas Vesalius, *De humani corporis fabrica libri septem* (1543; İnsan Vücudunun Yapısı Üzerine Yedi Kitap) adlı yapıtında, vücut yapılarının konumu ve aralarındaki ilişkiler üzerine önemli açıklamalar yapmıştı. Böylece, biyolojinin morfoloji olarak tanımlanan ve pratikte anatomi ile hemen hemen eşanlamlı olan dalı ortaya çıktı. Morfoloji, organizma bölümlerinin biçim ve işleyişlerini evrimsel ilişkiler, işlevler ve gelişim gibi temel ilkeler açısından açıklarken, anatomi yalnızca bunların yapılarının tanımlanmasını kapsar. Canlıların yaşamsal etkinlikleri genellikle yapısal özellikleriyle biçimlenip sınırlandığı için, anatomi temel bir bilim dalı olarak kabul edilmektedir.

Makroskopik anatomi, çıplak gözle ya da basit bir merceğin düşük büyütmesiyle organların morfolojilerinin incelenmesidir. Yapıların mikroskopla büyütülerek araştırılmasına dayanan mikroskopik anatomi ise hücre düzeyinde yapıldığında "sitoloji", doku düzeyinde yapıldığında da "histoloji" adını alır.

Gelişim anatomisi ya da embriyoloji olarak bilinen alan, organizmanın gelişimini ve farklılaşmasını, döllenmiş yumurtadan doğuma değin olan süreç içerisinde inceler. Doğumdan önceki ve sonraki gelişme aşamalarının her ikisine birden "ontogeni" adı verilir. Darwin'in evrim kuramını geliştirirken büyük ölçüde yararlandığı karşılaştırmalı anatomi ise, insanın ve çeşitli hayvanların vücut yapılarını ve benzer özelliklerini karşılaştırarak incelemeye dayanan bir yöntemdir.

Anatomi çalışması öncelikle morfolojik özelliklerin araştırılmasına dayanmakla birlikte, vücut yapılarının daha bütünsel olarak anlaşılabilmesi için organlar ve işlevleri arasındaki yakın ilişkinin göz önüne alınması gerekir. Bu bakımdan, anatomi eğitimi ve çalışmasında çeşitli yöntemler benimsenmiştir. Örneğin sistematik anatomi, vücudu, birbirinden bir ölçüde bağımsız çalışan dolaşım, sindirim gibi çeşitli sistemlere ayırarak inceler. Bölgesel anatomi, vücudun baş, boyun gibi çeşitli bölümleri arasındaki yapısal ilişkileri araştıran bir yöntemdir. Son yıllarda gelişme göstererek klinik kullanıma giren tomografi gibi yeni radyolojik araştırma ve tarama yöntemleri, insan vücudundaki anatomik ilişkilerin önemini yeniden gündeme getirmiştir. Bu nedenle bölgesel anatomi çalışması, kesit anatomisi ve yüzey anatomisi gibi yeni alanları da kapsamına almıştır.

Uygulamalı anatomi, belirli klinik alanlardaki ya da uzmanlıklardaki uygulamalarda anatomi bilgisinden yararlanmaya yönelik çeşitli yöntemleri içerir. Bunlardan en önemlileri radyolojik anatomi, cerrahi anatomi ve yaşayan ya da ölü bir canlıdan alınan parça ve dokuların klinik tanı amacıyla incelenmesine dayanan patolojik anatomidir.

anatoplardamar, Latince VENA CAVA, insanda ve havayla solunum yapan tüm omurgalılarda oksijen oranı az olan (kirli) kanı kalbin sağkulakçığına taşıyan iki kalın toplardamarın ortak adı. Üst anatoplardamar, kalp ve akciğer dışında, diyaframın üstünde kalan tüm göğüs bölgesinin, kolların ve kafanın, alt anatoplardamar ise diyaframın altında kalan bölgenin kanını toplar.

Üst anatoplardamar. Sağ ve sol kol-baş toplardamarları (brakiyosefalikler), köprücükkemiğinin hemen altında ve göğüs kemiğinin arkasında birleşerek üst anatoplardamarı oluşturur. Kol-baş toplardamarları, baş, boyun ve kollardan başka, göğüs duvarının üst bölümünden de dallar alır. Büyük bir toplardamar olan azigos ise, bronşların ve göğüs duvarının oksijensiz kanını topladıktan sonra, üst anatoplardamarın kalbi saran perikard zarına girdiği yerin hemen üstünden bu anatoplardamara bağlanır. Yukarıdan aşağıya uzanarak kalbin sağkulakçığına açılan üst anatoplardamarın boyu 7 cm kadardır. Kalbe girdiği yerde kapakçık bulunmaz.

Alt anatoplardamar. Kol-baş toplardamarlarının birleşerek üst anatoplardamarı oluşturması gibi, alt anatoplardamar da, bacaklardan gelen ortak kalça toplardamarlarının beşinci bel omuru hizasında birleşmesiyle oluşur. Üst anatoplardamardan farkı, başlangıç noktasından kalpteki bitim noktasına kadar geçtiği yol boyunca, bel bölgesindeki kas ve doku katlarından, karın duvarından, üreme organlarından, böbreklerden ve karaciğerden gelen çok sayıda toplardamarı almasıdır. Alt anatoplardamar kalbe doğru ilerlerken önce omurgaya yaklaşır, karaciğerin arka yüzünden bir oluk bırakarak geçer ve diyaframdaki bir açıklıktan göğüs boşluğuna girerek, üst anatoplardamarın bağlandığı yerin hemen altından kalbin sağkulaçığına kapakçıksız olarak açılır.

Anatosaurus, eskiden TRACHODON, iki ayaklı, ördek gagalı dinozor cinsi. Kuzey Amerika'daki Geç Kretase (Tebeşir) Dönemi kayaçlarında fosillerine sık sık rastlanır (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce); yakın akrabaları ise dünyanın çeşitli bölgelerinde görülür. Antozor denen bu cins üyelerinin boyu 9-12 m arasında değişebilir. Kalça kemerleri ve arka ayakları oldukça gelişmiştir. Kafatasları uzun, çene kemikleri ördek gagasını andırır biçimde enli ve düzdür. Yaşamlarının herhangi bir döneminde sayısı 2 bine kadar çıkabilen küt dişlerinin tümünü aynı anda kullanmadıkla-

n, ancak aşınan ya da dökülen dişlerin yerine yenilerinin çıktığı anlaşılmaktadır. Derileri kayış gibi sert ve pürüzlüdür. Timsahınki gibi yanlardan basık olan kuyruğu

Kretase Döneminde Wyoming'de *Anatosaurus*'lar, Charles R. Knight'tan bir rekonstrüksiyon çalışması (1909)
American Museum of Natural History, New York

ve perdeli ayak parmakları antozorun aynı zamanda suda yaşayabildiğini gösterir. Bu özelliğini büyük bir olasılıkla yırtıcı hayvanlardan kaçabilmek için geliştirmiştir.

Bulunan bazı antozor örnekleri oldukça iyi korunmuş durumdadır. Bunlarda deri ve iç organlar bozulmadan kalmıştır. Bulunan antozorlardan hiçbirinin midesinde yosun kalıntılarına rastlanmaması, en azından bazılarının daha çok filiz, tohum, meyve ya da çam yapraklarıyla beslendiğini göstermektedir.

anatta (Pali dilinde "ben-olmayan" ya da "tözsüz"), Sanskrit dilinde ANATMAN, insanda ruh adı verilebilecek sürekli ve temelli hiçbir töz bulunmadığı yönündeki Budacı öğreti. Bu öğretiye göre insan, varlığının bilincine varmasına yardımcı olan beş öğenin (Pali dilinde: *khandha*, Sanskrit dilinde: *skandha*) karışımıdır. *Anatta* ya da *anatman* kavramı, Hindu *atman* (ben ya da töz) inancından bir sapmadır. Bir ben'in yokluğu, *aniçça* (tüm varlığın geçiciliği) ve *dukkha* (acı çekme), bütün varoluşun (*ti-lakkhana*) üç özelliğidir. Bu üç öğretinin (*anatta*, *aniçça* ve *dukkha*) kabulü, Budacılığın Sekiz Aşamalı Yol adı verilen ruhsal disiplin sisteminde Aydınlanma'ya giden yolun ilk aşaması olan "doğru anlama"yı oluşturur.

Anavarza, ÇEÇENANAVARZA, AYNZARBA, ANAZARBA, ANAZARBUS olarak da bilinir, Çukurova'da antik Kilikya kenti ve kalesi. Kozan yakınında, Sombaz Çayının Ceyhan'la birleştiği yerin 8 km kuzeyinde bir tepe

Anavarza Kalesi
Anadolu Yayıncılık Arşivi

üstündedir. Roma ve Bizans dönemlerinde önem taşıyan bu kent Romalılar tarafından İÖ 19'da kurulmuş, Kilikya'nın merkez kenti Tarsus'a rakip olarak gelişmiş ve İkinci Kilikya (Clicia Secunda) adıyla oluşturulan ayrı bir ilin merkezi olmuştur. Bizans İmparatorluğu zamanında bir başpiskoposluk merkezi olan Anavarza, İS 6. yüzyılda deprem sonucu tümüyle yıkılmış ve Justinopolis (sonradan Justinianopolis) adıyla yeniden yapılmıştır.

İslam döneminde Aynzarba adını alan, 796'da Harun Reşid tarafından tahkim edilen kentin stratejik önemi devam etti. 962 sıralarında, Nikephoros Phokas'ın Bizans'a kazandırdığı, ardından Haçlıların yıktığı Anavarza, 12. yüzyıl başlarında yeniden bölgenin başkenti oldu; sonunda 1374'te Mısır Memlükleri tarafından yerle bir edildi.

Kentin güney bölümünde bir kaya üstündeki Bizans kalesi Kilikya'da bugüne kalan en değerli ortaçağ kalıntısıdır. Kalenin içinde 1057'de yapılmış küçük bir kilise vardır. Yalnız doğu kesiminin uzunluğu 1.500 m'yi bulan aşağı surun bu bölümünde 20 burç yer alır. Anavarza'nın dört kapısından batı duvarında bir zafer takı biçiminde olanın yakınında bir tiyatro ile bir stadiumun kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca sukemerleri, çeşitli mezarlar ve yıkık Bizans kiliseleri de kentteki başka önemli kalıntılardır.

Anavatan Partisi (ANAP), Türk siyasal partisi. 12 Eylül döneminin ardından, 1983'te kurulmuş ve aynı yıl iktidara gelmiştir.

12 Eylül askeri müdahelesinden bir süre sonra, eski siyasal partiler kapatıldı ve halkoylamasıyla kabul edilen 1982 Anayasası'yla "yeni bir siyasal düzen" getirilmesi amaçlandı. Bu yeni siyasal düzen bağlamında, "demokrasiye yeniden geçiş" süreci içinde, 1983 ilkbaharında yeni siyasal partiler kurulmaya başladı. 12 Eylül'ün temsilcisi olduğunu söyleyen Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), sosyal-demokrat nitelikte olduğunu ileri süren Halkçı Parti (HP) ile ANAP, seçime katılmasına izin verilen üç parti oldu.

ANAP, 20 Mayıs 1983'te, Adalet Partisi iktidarı sırasında alınan ve 12 Eylül döneminde de uygulaması sürdürülen 24 Ocak 1980 ekonomik önlemler paketini hazırlayan, 12 Eylül döneminde bir süre iktisadi işlerden sorumlu başbakan yardımcısı olan Turgut Özal tarafından kuruldu. ANAP Özal'ın çevresinde örgütlenmiş, büyük ölçüde kişiselleşmiş bir partiydi. Siyasal kadrosu önemli ölçüde, devlet ve özel kesim deneyimi sırasında Özal'la birlikte çalışmış teknokratlarla, Milli Selamet Partisi'nden (MSP), Milliyetçi Hareket Partisi'nden (MHP), Adalet Partisi'nden (AP), hatta Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) gelme, bir önceki dönemde fazla ön planda olmayan politikacılardan oluşuyordu. ANAP dört temel siyasal eğilimi (AP, MSP, MHP, CHP) birleştirme iddiasıyla ortaya çıktı. İşçi, memur, çiftçi, esnaf gibi toplumsal katmanları kapsayan "ortadirek" temasını kullanarak kendine bir "orta sınıf partisi" görünümü verdi. Bazı büyük iş çevrelerinden de destek gördü. Eski parti örgütlerinin dağıldığı bir ortamda görece genç ve dinamik kadrosu, etkili destekleri sayesinde kısa zamanda güçlü ve yaygın bir parti örgütü oluşturmayı başardı. Seçim öncesi siyasal söyleminde ılımlıydı, daha çok ekonomik konulara ağırlık verdi, bürokrasiye karşı çıktı, "devlet millet için vardır" temasını işledi. Ekonomik düzlemde, 24 Ocak Kararları'nda somutlanan bir "liberalizm" savunuculuğunu yaptı. Milli Güvenlik Konseyi'nin veto barajını aşarak, 6 Kasım 1983 seçimlerine katıldı ve kendine seçimlere katılan "tek sivil parti" görünümünü verdi. Bu seçimlerde oyların yüzde 45,1'ini alarak tek başına iktidar oldu. ANAP'ın seçim başarısında, kitle iletişim araçlarını kullanmadaki etkililiği, iktisadi konulara ağırlık veren ılımlı söylemi, kullandığı "ortadirek", "iş bilirlik, iş bitiricilik" gibi temaların kamuoyundaki etkisi, tek "sivil parti" olma görüntüsü, dört eğilimi birleştirme iddiasıyla klasik sağ geleneği önemli ölçüde özümsemesinin yanı sıra sosyal demokrat seçmenler üzerinde de etkili olabilmesi, en etkin ve geniş örgütsel ağı kurmuş olması gibi faktörler rol oynadı. ANAP Aralık 1983'te, Turgut Özal başkanlığında tek başına hükümeti kurdu. Mart 1984'te yapılan yerel seçimlerde yüzde 41,5 oy alan ANAP, birinci parti konumunu korudu. Bu seçimlere, 6 Kasım 1983 seçimlerine katılmasına izin verilmeyen partiler de katıldı. 28 Eylül 1986 ara seçimlerinde, ANAP önemli bir gerilemeyle oyların ancak yüzde 32,1'ini alabildi. Buna karşılık Süleyman Demirel'in desteklediği Doğru Yol Partisi (DYP) seçimlerden kazançlı çıktı.

Milliyetçi Demokrasi Partisi 4 Mayıs 1986'da dağılınca milletvekillerinden bir bölümü Mehmet Yazar başkanlığında Hür Demokrat Parti'yi kurdu; ama bu parti 28 Eylül 1986'daki ara seçimde bir varlık gösteremeyince ANAP'a katıldı.

Sivil yönetime geçme sürecinde, eski politikacılara 1982 Anayasası ile getirilen yasakların kaldırılması gündeme gelince, ANAP iktidarı bu konuyu halkoyuna sundu. Başbakan Özal yasakların sürdürülmesinden yana propaganda yaptıysa da, halkoylaması yasakların kaldırılması doğrultusunda sonuçlandı. Halkoylamasının ardından Başbakan Özal erken seçimlere gidileceğini açıkladı. 29 Kasım 1987'de yapılan seçimlerde ANAP oyların yüzde 36,3'ünü toplayarak 450 üyeli TBMM'de 292 milletvekiliyle çoğunluğunu korudu. 26 Mart 1989 yerel seçimlerindeyse, Başbakan Özal'ın merkezi yönetimle uyumlu çalışabilecek yerel yönetimler seçilmesi gerektiği yolundaki uyarılarına karşın, ANAP özellikle büyük kentlerde belediye başkanlıklarının çoğunu yitirdi; il genel meclisi seçimlerinde de yüzde 21,2 oy toplayabildi. Muhalefet ANAP'ın üçüncü parti durumuna düştüğünü ileri sürerek erken seçim istedi. Bu ortamda Turgut Özal'ın 31 Ekim 1989'da TBMM'deki ANAP çoğunluğunun oylarıyla cumhurbaşkanı seçilmesi de muhalefet için yeni bir eleştiri konusu oldu. Cumhurbaşkanı Özal başbakanlığa TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut'u atadı. 17 Kasım'daki ANAP I. Olağanüstü Kongresi Turgut Özal'dan boşalan genel başkanlığa Akbulut'u getirdi. Özal başkanlıktan ayrıldı, ama siyasal olayların gelişmesinde belirleyici rolünü sürdürdü. Dış politikayı yönlendirmesi iki dışişleri bakanının, Mesut Yılmaz ile Ali Bozer'in istifasına neden oldu.

1991'de ANAP İstanbul il başkanlığı için yapılan seçimde Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın eşi Semra Özal'ın aday olması parti içindeki liberal-muhafazakâr çatışmasını yüzeye çıkardı. Aralarında bakanların da bulunduğu mahfazakâr grup bu adaylığa karşı çıktı, ama Cumhurbaşkanı Özal'ın da desteklediği Semra Özal il başkanlığına seçildi. Semra Özal'ın adaylığına karşı çıkan Milli Savunma Bakanı Hüsnü Doğan, Özal'ın baskısıyla, Başbakan Akbulut tarafından görevinden alındı.

İktidarda giderek yıpranan ANAP, 1987'de olduğu gibi zaman yitirmeden, yeni bir görünümle erken seçime gitme gereğini duydu. 1991'deki ANAP kongresinde partiyi seçime götürecek yeni önder olarak aday gösterilen Mesut Yılmaz 15 Haziran 1991'de genel başkan seçildi. Seçimi yitiren Yıldırım Akbulut başbakanlıktan da istifa etti. Ağustosta başlayan seçim kampanyasında yeni

başbakan ve ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz genç ve yıpranmamış bir önder olduğunu vurguladı; girişilen işlerin tamamlanması için ANAP'a oy verilmesini istedi. 20 Ekim 1991 seçimlerinde oyların yüzde

Anavatan Partisi milletvekilleri yemin töreninde, 1983
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

24'ünü toplayan ANAP 115 milletvekili çıkararak ikinci parti durumuna düştü. Seçim sonrasında Yılmaz halkın ANAP'a ana muhalefet görevi verdiğini söyleyerek koalisyon görüşmelerinin dışında kaldı.

ANAP dört eğilime, dolayısıyla CHP'den kaynaklanan eğilime de sahip çıkma iddiasına karşın, siyasal yelpazenin sağında yer alan muhafazakâr bir partidir. ANAP'ın muhafazakârlığı daha önceki sağ partilere oranla daha kentselleşmiş bir özellik gösterir. ANAP'ta liderin ağırlığı, daha önceki sağ partilerdekine göre daha belirgindir. Bütün toplumsal kesimlerden seçmenlere seslenen bir "seçmen partisi" niteliği gösteren ANAP, 1983, 1984 ve 1987'de eski sağ partilerin seçmenlerinin büyük bölümünün oylarını kendine çekti. En güçlü olduğu bölge, üç eski sağ partinin toplam gücünün en yüksek düzeye eriştiği Orta Anadolu'ydu. Ama, ülkenin bütün bölgelerinde, kırda ve kentte farklı ölçülerde de olsa, başarılı oldu. 1991'deki genel seçimlerde ise büyük kentlerde çok başarılıydı.

ANAP, kendini öncelikle ekonomik alana ilişkin görüşleriyle öbür muhafazakâr partilerden farklılaştırdı; ekonomi, ANAP'ın Türk siyasal ve toplumsal yaşamına getirdiği yeniliklerin kanalı oldu. İktidara geldiği dönemde, istikrarın korunması ve enflasyonun düşürülmesi gibi önemli, ama görece kısa vadeli sorunlar vardı. ANAP, bunları daha genel bir ekonomik model içinde ve daha uzun vadeli, yapısal değişikliklerle birlikte ele aldı. Uzun vadeli hedefi Türkiye'yi, devletçi geleneğinden ve korumacılığından gelen "kendine-yeterlilik" ilkesinden, çağdaş kapitalist sisteme doğru çekmekti. Böylelikle dışa açılırken, öncelikle özel teşebbüsün güçlenerek ekonomiyi yönlendirmesi ve ihracat kapasitesi yükseltilerek kapitalist sistemle bütünleşilmesi öngörülüyordu.

Daha önceki siyasal iktidarların ekonomi politikaları, tüketim düzeyi oldukça yüksek bir iç pazarı ayakta tutmaya yaramıştı. ANAP iktidarı sırasında bir yandan ücret düzeyi düşük tutulurken, bir yandan da bazı temel gereksinim maddeleri üzerindeki devlet sübvansiyonları kaldırıldı. Bu uygulamanın amacı, iç talebin düşmesi sonucunda üretimin ihracata yönelmesiydi. İhracatı geliştirecek başka özendirici önlemler de alınırken, ithalat üzerindeki kısıtlamalar da büyük ölçüde azaltıldı.

Bu politika, önceki dönemlerin yaygın sanayileşmesini yavaşlattı ve zorunlu olarak ekonomik bakımdan daha güçlü kuruluşlara olanak tanıdı. Özel teşebbüse ağırlık verilmesine ve kamu iktisadi teşebbüslerinin de uzun vadede özel sektöre devri için bazı formüller düşünülmesine karşın, genel olarak ülkede yatırımlar azaldı. Bu durumda ANAP, devlet gelirlerini artırmak ve yatırımları sürdürmek için Türkiye'de daha önce uygulanmamış bazı yeni önlemlere başvurdu. Bunlardan biri, kapitalist ülkelerde daha önce yürürlüğe giren katma değer vergisidir (KDV). Ayrıca, örneğin Boğaziçi Köprüsü gibi gelir getiren devlet kuruluşlarının gelir ortaklığı senetlerini satışa çıkarmak ya da lüks tüketime yeni vergiler koymak gibi yöntemlerle çeşitli fonlar toplandı. Bunlar arasında Toplu Konut Fonu ile Savunma Sanayii Destekleme Fonu önemli tutarların biriktiği ve yatırım olanağı yaratan fonlar oldu.

ANAP'ın iktidarı geldiği dönemde Türkiye'nin çeşitli sorunlarından biri de, özellikle büyük kentlerde altyapının gereksinimlere karşılık veremez duruma gelmesiydi. ANAP yönetimi, emlak vergisinin toplanmasının maliyeden belediyelere devri yoluyla kaynaklar yaratmanın yanı sıra, belediyelere ve başkanlarına da geniş yetki tanıdı.

ANAP'ın savunduğu ekonomik yapılanmanın birçok kurumu beklendiği ölçülerde gerçekleşemedi. Bunda, bazı durumlarda, geleneksel yapının ve mevzuatın da etkisi olduğu gibi, zamanlama yanlışlarının da payı oldu. ANAP'ın kuruluşu ile iktidara gelişi ve uygulamalarına başlaması arasında geçen sürenin kısa oluşu, uzun vadeli ekonomik hedeflere yönelik somut adımların atılmasında ortaya çıkan bazı aksaklıklar, partinin kuramsal hazırlığını tamamlamadan uygulamaya geçtiği izlenimini verdi. Başlangıçta artış gösteren ihracat alanında istikrar korunamadı. Enflasyonla mücadele de umulan sonuçlara varamadı. Siyasal alanda ise liberalizme yönelişten çok, genel muhafazakâr çizginin sürdürülmesi ve 1982 Anayasası ile kurulan "yeni siyasal düzen"in savunulması ANAP'ın politikası oldu.

Anawrahta, ANIRUDDHA olarak da yazılır (ö. 11. yy), Birmanya'nın (bugün Myanmar) ilk kralı (1044-77). Halkına Theravada Budacılığını kabul ettirmiştir. Irrawaddy Irmağı üstündeki başkenti Pagan, önde gelen bir pagoda ve tapınaklar kenti olmuştur.

Saltanatı sırasında Birmanların kuzeydeki anayurdunu güneydeki Mon krallıkları ile birleştirdi. Egemenliğini kuzeyde Nanzhao Krallığı'na, batıda Arakan'a, güneyde bugünkü Rangoon'un yakınındaki Martaban Körfezine, doğuda da bugünkü Tayland'ın kuzeyine kadar genişletti.

1057'de, Hint uygarlığının merkezi durumundaki Mon kenti Thaton'u ele geçirdi. Kentin düşmesi öteki Mon hükümdarlarının da Anawrahta'ya boyun eğmesini sağladı. Böylece Irrawaddy Deltasına ilk kez bir Birman hükümdar egemen oldu. Monlarla ilişkiye geçmek, Birmanya uygarlığını zenginleştirdi. Monlar Birmanlara sanatsal ve edebi bir gelenek ve yazı sistemi verdiler. Mon harfleriyle yazılmış ilk Birmanya yazısı 1058 tarihlidir.

Şin Arahan adlı bir Mon keşişinin etkisiyle Theravada Budacılığını kabul eden Anawrahta, halkını o sırada Yukarı Birmanya'da yaygın olan Mahayana Tantra Hindu mezheplerinden Ari'nin etkisinden kurtarmak için çalıştı. Theravada Budacılığı, büyük ölçüde onun çabalarıyla Birmanya dininin, kültürünün ve uygarlığının esin kaynağı oldu. Anawrahta, Budacı inancı canlandırmak için 1071'de Birmanyalı keşişlerin yardımını isteyen Seylan (bugün Sri Lanka) kralı Vijayabahu ile diplomatik ilişkiler kurdu. Seylan kralının ona gönderdiği Buda'nın dişinin taklidi Pagan'daki Shwezigon pagodasına kondu.

anayasa, bir devletin yapısını, örgütlenişini, temel organların görev ve yetkilerini, bireylerin devlet iktidarı karşısında hak ve özgürlüklerini düzenleyen kuralların bütünü.

Anayasa sözcüğünü ilk kez Aristoteles, devletleri monarşiler, diktatörlükler, aristokrasiler, oligarşiler ve demokrasiler olarak sınıflandırdığı *Politika* adlı yapıtında kullanmıştır. Aristoteles'e göre anayasa, devlette güçler üzerinde düzenleyici bir direktif niteliğini taşır. Devlet içinde güçler nasıl dağılacak, en üstün güç kimde olacak gibi soruların yanıtları anayasada yer alır. Anayasa devletin özüdür. Buna karşılık yasalar, devlet güçlerinin, egemenliğe dayanarak kamu düzenini korurken uyacakları ilkeleri gösterir. Stoacı filozoflar döneminde Roma'da devlet, evrensel aklın egemenliği altında örgütlenen ve yönetilen, bu nedenle de bir çeşit evrensel anayasayı yansıtan bir kurum olarak değerlendirilmişti. Bu evrensellik, ortaçağ Hıristiyan düşünürlerince de benimsendi. Çağdaş anlamda anayasa düşüncesi ise, Reform döneminden sonra, özellikle "toplum sözleşmesi" düşüncesini geliştiren Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau'nun yapıtlarında ortaya çıkmıştır. Toplum sözleşmesi düşüncesine göre bir toplumu oluşturan bireyler, toplumsallık öncesi "doğal durum"un temel özelliği olan mutlak özgürlüğün bir bölümünü (karşılığında kişisel güvenlik elde etmek üzere) devlete devretmeyi kabullenirler. 18. yüzyıl sonlarında Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, ABD Anayasası ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni kaleme alanları etkileyen yapıtlar arasında, Jean-Jacques Rousseau'nun toplum sözleşmesi düşüncesini ortaya attığı yapıtı ile Locke'ın devlete verilen ve bireylerde kalan hakların ayrıştırılması ve güçlerin devlet içinde paylaştırılması düşüncelerini geliştirdiği yapıtının özel bir yeri vardır.

Anayasa (*constitution*) sözcüğü, en geniş anlamıyla bir toplumun hukuki ve siyasi ana kuruluşuna ilişkin yazılı ve yazısız tüm

temel hukuk kurallarını kapsar. Bunlar devletin hukuksal ve siyasal temel statüsünü belirleyen bir tek belgede toplanmış olabileceği gibi, bu statüye ilişkin değişik yasalarda da yer alabilir ya da yazılı yasa haline getirilmemiş olabilir. Bu son halde, anayasa hukukuna ilişkin örf ve âdet kurallarından oluşan bir "geleneksel (teamülî) anayasa" dan söz edilir. Gelenek (teamül), yazılı olmayan kuraldır. Sürekli bir uygulama sonunda herkesin ona uyma bilincini ve zorunluluğunu yaratır. Kural toplum içinde, yerleşir. Anayasa hukuku alanında gelenek siyasal yönetim süreci içinde zamanla oluşur. Geleneksel anayasa, yazılı olmayan ya da kısmen yazılı belgelere dayanmayan kurallardan oluşur. Bir anayasanın geleneksel olması, tüm anayasal kuralların yazılı belgelerde yer almaması demek değildir. Gene de birçok anayasal kuralı içeren belgeler vardır. Örneğin geleneksel anayasa düzenine sahip olan İngiltere'de anayasal kurallar, 13. yüzyıldan bu yana yayımlanmış olan hukuk belgelerinde yer almıştır (Magna Carta, 1215; Haklar Bildirisi, 1688; Habeas Corpus Yasası, 1679; Parlamento Yasası, 1911). Almanya'da da 1845 Paulus Kilisesi Anayasası'na kadar anayasal kurallar, 1648 tarihli Vestfalya Antlaşması ve 1815 tarihli Viyana Nihaî Belgesi gibi anayasal belgelerde toplanmıştı. Devrim öncesi eski Fransız devlet düzeninde de (*ancien régime*), IV. Henri döneminde ün kazanan hukukçu Loyseau'nun belirttiği gibi, kralın iktidarını sınırlayan "devletin temel yasaları" vardı. Günümüzde geleneksel anayasalara dayanan rejimler pek azdır. Bunlardan biri, İngiliz örneğini izleyen Yeni Zelanda, öbürü de İsrail'dir. Geleneksel anayasanın karşıt kavramını oluşturan "yazılı anayasa" ise, yetkili organca, uyulması gerekli usullere göre hazırlanan ve bir anayasada yer alması gerekli görülen kuralları içeren "temel belge"dir. Yazılı anayasanın yararlarından biri, sıradan yasalara göre daha zor değiştirilmesi nedeniyle yurttaşlar bakımından bir kararlılık güvencesi oluşturması, öteki de, iktidarın keyfi davranmasını önleyecek kuralların açık seçik bir biçimde bir arada toplanmasının yarattığı güvencedir. Örneğin Türkiye'nin anayasal tarihinde, ilk yazılı anayasa düşüncesi ve mücadelesi, sözü edilen yararların ön planda tutulduğu bir durumu yansıtır.

Dünya üstünde ilk yazılı anayasa, 1787'de kaleme alınan, 1788'de on bir eyaletçe onaylanarak 1789'da yürürlüğe giren ve temelde bugüne değin değiştirilmemiş bulunan ABD Anayasası'dır. Bunu, Büyük Devrim'in ürünü olan 1791 Fransız Anayasası izlemiştir. Bundan sonra Avrupa'daki anayasacılık hareketleri 19. yüzyılda hızla gelişmiştir. Hollanda'da (Batavya Cumhuriyeti) 1789'da kabul edilen anayasa Fransız Devrimi'nden etkilenmiştir. Bunu 1812 İspanyol Anayasası, 1815 ve 1848 İsviçre Anayasaları, 1830 Belçika Anayasası, 1849 Danimarka Anayasası, 1850 Prusya Anayasası ve 1867 Kuzey Almanya Birliği Anayasası izlemiştir. Amerika kıtasında ise Meksika Anayasası 1857'de, Arjantin Anayasası 1860'ta, Brezilya Anayasası 1891'de kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde anayasacılık hareketi 19. yüzyılın ortalarında başlamış, 1876'da yürürlüğe konan ve 1909'da değişikliğe uğrayan Kanun-ı Esâsî ile sonuçlanmıştır.

Toplumun siyasal bakımdan örgütlenmesini, devletin temel işlevlerini yürüten organların kuruluş ve işleyişini düzenleyen, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan kuralların oluşturduğu maddi anlamda anayasa ile, anayasa adını taşıyan hukuk belgesini ifade eden biçimsel anlamda anayasa arasında tam bir örtüşme ve uyumun bulunması zorunlu değildir. Biçimsel anayasa, maddi anlamda anayasa kavramına giren bazı kuralları dışarda bırakabileceği gibi, maddi anlamda anayasa kuralı sayılamayacak bazı kuralları da içerebilir. Bu sonuncu durumun örneklerine, içki kaçakçılığıyla ilgili hükümler içeren ABD Anayasası ile ormanlara, madenlere, yüksek öğretim kurumlarına ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin ayrıntılı hükümleri içeren 1982 Türk Anayasası'nda rastlanabilir. Ayrıntılara yer veren anayasalar, zaman içinde pek fazla esnek ve kalıcı olamaz. Gene de günümüzde siyasal açıdan ağırlık taşıyan toplumsal sorunların karmaşıklığı, bunların kesin ve bağlayıcı biçimde anayasa metinleri içinde toplanması yolundaki eğilimi güçlendirmiştir. Bu nedenle, çağdaş anayasaların bazılarında devletin temel kuruluşu dışında kalan teknik ve ikincil nitelikte konuların da anayasa metinleri içinde düzenlendiğine tanık olunmaktadır. Bu olgu, maddi ve biçimsel anlamda anayasa ayrımının görece bir nitelik kazanmasına yol açmaktadır. Bu yüzden, sözü edilen sorunun ülkeden ülkeye ve zamanla değişen bir ölçü içinde ele alınması zorunlu görünmektedir.

anayasa hukuku, devletin kuruluşunu, işleyişini, iktidarın el değiştirmesini ve iktidar karşısında bireylerin özgürlüklerini inceleyen kamu hukuku dalı. Anayasa hukukunun konusu devlettir. Kamu hukukunun öteki dallarının konusu da devlet olmakla birlikte, anayasa hukuku, devleti hem hukuksal, hem de siyasal yönden inceler; yalnız anayasada yer alan ilke ve kuralları açıklamakla yetinmez.

Anayasa hukukunun çerçevesini bir ülkenin anayasası çizerse de, anayasa hukuku çoğu kez bu çerçevenin dışına da taşar. Çünkü öteki hukuk disiplinlerinin kaynağını oluşturan mekanizmaların kuruluşlarını da kapsamına alır. Gerçekten, devletin temel kuruluşu, işleyişi, iktidarın el değiştirmesi ve bireylerin temel hak ve özgürlükleriyle ilgili herhangi bir konu anayasayla düzenlenecek yerde, bir yasayla, bir kararnameyle ya da bir tüzük hatta bir uluslararası hukuk kuralıyla düzenlenmiş olabilir. Bu durumlarda konu biçim olarak anayasa dışında kalmakla birlikte, içerik bakımından anayasa hukuku kapsamında ele alınacaktır. Devletin temel organlarından olan mahkemelerin kuruluş, görev ve yetkileri daha çok yasalarla düzenlenmektedir. Cumhurbaşkanı ve hükümete, yasalarla da görev ve yetki verilebilmektedir. Gene, siyasal iktidarın el değiştirmesini sağlayan seçim ve siyasal partiler rejimleri, anayasadan çok yasalarla saptanmaktadır. Parlamentonun çalışması ve iktidar-muhalefet ilişkileri, meclisin çıkardığı iç tüzükle belirlenmektedir. Giderek, meclis-hükümet ilişkileri ve cumhurbaşkanının görev ve sorumluluğuna ilişkin bazı konular anayasa ya da yasalarla değil siyasal yaşamın doğurduğu gereksinmelere göre yapılan uygulamalar sonucu yerleşmiş olan geleneklerle (teamül) düzenlenmektedir.

Bir hukuk devletinde, insan haklarına ilişkin uluslararası hukuk kuralları ile bireyin haklarını devlete karşı koruyan yargı mercilerinin (özellikle Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın) vermiş olduğu kararlar anayasa hukuku kapsamına girer. Ayrıca, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan devlet ve toplum anlayışı sonucunda anayasalar, sosyal ve ekonomik alanı da düzenlemeye başlamıştır. Hatta klasik anlayışa göre anayasada yer almaması gereken birçok konu, anayasa hukukunun kapsamına girmiştir.

Anayasa Komitesi (Comité Constitutionnel), Fransa'da IV. Cumhuriyet döneminde (1946-1958) anayasa ile yasalar arasındaki uyumu inceleyen siyasal organ. İlk bakışta, bunun yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyen bir organ olduğu düşünülebilirse de, gerçekte Anayasa Komitesi anayasanın, yasama etkinliklerine tümüyle egemen olan Ulusal Meclis'in(*) (Assemblée Nationale) çıkardığı yasalara uygunluğunu denetlemekle görevlendirilmişti. IV. Cumhuriyet anayasasında da "yasaların anayasaya uygunluğu" kavramı yer almıyor. Anayasa Komitesi yalnızca yasaların anayasanın ilgili hükümlerinde bir değişikliğe neden olup olmayacağını incelemekle görevlendirilmiyordu (m.91). Dolayısıyla, IV. Cumhuriyetin anayasa düzeninde, yasaların anayasaya uygunluğunun denetimi yerine, anayasayı yasalara uygun kılma amacı güden bir tür "anayasa değişikliği usulü" öngörülmüştü. Ulusal Meclis'çe çıkarılan bir yasanın incelenmesi için, cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Konseyi(*) (Conseil de la République) başkanı, yasanın çıkarılma süresi olan on gün (ivedi hallerde beş gün) içinde Anayasa Komitesi'ne birlikte başvururdu. Ulusal Meclis'le Cumhuriyet Konseyi arasında bu yasaya ilişkin olarak ortaya çıkan anlaşmazlık çözülemezse, Anayasa Komitesi yasayı incelemeye alır ve sonuçta yasayı anayasaya uygun görürse yayımlanmasına karar verirdi. Komite, anayasayla yasa arasında uyum bulunmadığı sonucuna varırsa yasanın yayımlanmamasına karar verir ve anayasa değişikliğine gidilirdi.

anayasa mahkemesi, yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli en yüksek yargı organı. Başka mahkemelerden farklı olarak, yalnızca yargı hak ve yetkisini kullanan bir organ değil, aynı zamanda anayasayı ve anayasal düzeni, temel hak ve özgürlükleri koruyan bir organdır.

Anayasanın özel bir yargı organı eliyle korunması Avrupa'da 19. yüzyılın ortalarına değin uzanmaktadır. Almanya'da ortaçağın sonunda kurulan İmparatorluk Mahkemesi, geleneksel anayasa kurallarını egemen kılma görevini üstlenmişti. 1849'da kabul edilen, ama yürürlüğe konmayan Frankfurt Anayasası'nın öngördüğü Devlet Mahkemesi (*Reichsgericht*) ön planda anayasa mahkemesi görevini yapacaktı. Avusturya'da anayasa yargısının köklerine 21 Aralık 1867 Anayasası'nda rastlanır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda da İmparatorluk Mahkemesi'ne anayasa yargısı görevi verilmişti. ABD'de anayasa yargısının tarihi daha da gerilere, ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1803 tarihli Marbury - Madison Davası'nda(*) bir yasanın anayasaya aykırılığından ötürü dava konusu uyuşmazlıkta uygulanmaması gerektiği yolundaki kararına kadar uzanır. Latin Amerika ülkeleri de ABD örneğinden etkilendi. 1860 tarihli Arjantin Anayasası (m. 100), 1891 tarihli Brezilya Anayasası (m. 59) ve 1857 tarihli Meksika Anayasası (m. 101) yüksek mahkemelerine anayasaya uygunluk denetimi yapma yetkisi verdi.

Anayasa yargısı, ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı demokrasilerinde beliren çağdaş hukuk devleti anlayışının ürünü olarak bugünkü anlamına kavuştu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan bazı anayasalar özel bir anayasa mahkemesi kurma yoluna giderken, bazıları da öteki mahkemelere anayasaya uygunluğu denetleme görevi verdi. Örneğin 1920 Avusturya Anayasası (m. 137-148) ve 1920 Çekoslovakya

Anayasası özel birer Anayasa Mahkemesi kurdu. 1931 İspanya, 1932 Romanya, 1927 Yunanistan ve 1933 Portekiz anayasaları ise öteki mahkemelerin anayasaya uygunluk denetimi yapmasını kabul etti.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise anayasa yargısının bağımsızlaşma süreci hızlandı. 1949 Bonn Temel Yasası'nın (AFC Anayasası) 93. maddesinin öngördüğü Federal Anayasa Mahkemesi 12 Mart 1951 tarihli yasayla kuruldu. 1947 İtalyan Anayasası'nın öngördüğü (m. 134-137) anayasa mahkemesi ise ancak 1956'da kurulabildi. Bunu 1958 Fransız Anayasası'nın öngördüğü ve 1959'da kurulan Anayasa Konseyi (Conseil Constitutionel) izledi. İsviçre Anayasası'nın 113. maddesinde 1964'te yapılan bir değişiklikle Federal Mahkeme'ye anayasa şikâyeti(*) yoluyla yapılan bireysel başvurular hakkında karar verme yetkisi tanındı. 1963 Yugoslavya Anayasası'yla (m. 241-251) kurulan ve 1964'te çalışmaya başlayan Anayasa Mahkemesi'ne ilişkin hükümler 21 Şubat 1974 Anayasası'nda da (m. 375-396) korundu. 1961 T.C. Anayasası'nın 145. maddesiyle Türk hukuk sistemine ilk kez, Anayasa Mahkemesi eliyle yapılacak bağımsız bir anayasaya uygunluk denetimi mekanizması kazandırıldı. İspanya'da 1978 Anayasası'na (m. 159-165) dayanılarak çıkarılan 3 Ekim 1979 tarihli organik yasayla, Portekiz'de ise 1976 Anayasası'nda 3 Eylül 1982'de yapılan yeni düzenlemeye dayanılarak çıkarılan 15 Kasım 1982 tarihli organik yasayla birer Anayasa Mahkemesi kuruldu.

Anayasa mahkemelerinin oluşumu bazı Batı ülkelerinde benzer bir süreç izlemiştir. Almanya, İtalya ve Avusturya gibi 1930'larda diktatörlük rejimlerinin görüldüğü ülkelerde bu süreç, II. Dünya Savaşı'ndan sonra çok kapsamlı bir biçimde ortaya çıkmıştır. Fransa'da ise 1958 Anayasası'yla kurulan V. Cumhuriyette, parlamentonun mutlak egemenliğine ilişkin geleneksel görüş terk edilerek yasaların anayasaya uygunluğunu "ön-denetim" yöntemiyle inceleyecek olan Anayasa Konseyi kurulmuştur. Bunun bir Anayasa Mahkemesi niteliğinde olup olmadığı uzun süre öğretide tartışılmış ama sonunda, bu kuruluşun bir siyasal organ olmadığı konusunda görüş birliğine varılmıştır. Fransız Anayasa Konseyi, üyelerinin seçiliş biçimi (9 üyeden 3'ü cumhurbaşkanınca, 3'ü milli meclis başkanınca, 3'ü de senato başkanınca seçilir) ve yetkilerinin kısıtlılığından ötürü, önceleri siyasal iktidara bağımlılık kuşkusu altında çalışmak zorunda kalmıştı. Ama 16 Temmuz 1971 tarihli kararıyla, hükümetin siyasal etkisini artırabilmek bakımından çok önemli gördüğü, derneklerle ilgili bir yasa tasarısını ön-denetimde anayasaya aykırı bulması, bu izlenimleri sildiği gibi ona yüksek mahkemenin sahip olması gereken saygınlığı da kazandırdı. Anayasa yargısı sürecinin diktatörlüklerin ortadan kalkmasıyla hız kazandığı kuralını doğrulayan örneklerden biri 1978'de kurulan İspanya Anayasa Mahkemesi, öteki de 1982'de kurulan Portekiz Anayasa Mahkemesi'dir. Avrupa'da bu kuralın tek istisnası Yunanistan olmuştur. 1967'lerin başında bir askeri darbeyle sivil iktidarın devrildiği bu ülkede askeri yönetimin başı Georgios Papadopoulos Eylül 1973'te yayımladığı bir yasayla bir anayasa mahkemesi (*syntagmatikon dikastirion*) kurarak bunun üyeliklerine de rejime sadık kişilerin atanmasını sağlamıştı. Oldukça geniş yetkileri olan bu mahkeme, General Gizikis'in Papadopoulos'u 1973 sonunda iktidardan uzaklaştırmasını izleyen günlerde kaldırıldı ve daha sonra demokratik rejime geçilmesine karşın bir daha kurulmadı.

Avrupa'daki anayasa mahkemelerinin üye sayısı 9 ile 16 arasında değişir. Mahkemeler en azından önemli sorunların görüşülmesinde üyelerin tümüyle toplanır. Yalnız İspanya ve Portekiz, AFC örneğini izleyerek anayasa mahkemesinin dairelere ayrılmasını kabul etmiştir. Türkiye Anayasa Mahkemesi onbir asıl ve dört yedek üyeden oluşur ve en az on üyeyle toplanabilir. Üyelerin seçimi konusunda çeşitli yöntemler kabul edilmiştir. Bazı ülkelerde (Almanya, İtalya ve Yugoslavya) üyeleri parlamento seçer. Bazılarındaysa karma seçim usulü öngörülmüştür. Bunlardan bazısında üyelerin bir bölümünün cumhurbaşkanınca, geri kalanın da yargı organlarının içinden seçilmesi öngörülmüştür. İspanya ve Portekiz'de üyelerin bir bölümünü parlamento, geri kalanını da yargı organları kendi içlerinden seçer. Avusturya'da tüm üyeleri, hükümet ve parlamentonun ayrı ayrı önerdiği kişiler arasından cumhurbaşkanı seçer; başbakan da bu seçim kararını imzalar. Türkiye'de de tüm üyeleri cumhurbaşkanı seçer.

Almanya'da Federal Anayasa Mahkemesi en geniş görev ve yetki alanına sahiptir. Bu mahkeme anayasaya uygunluk denetiminin yanında anayasa yaptırımı olarak partı kapatmaya ve kişilerin temel haklarının düşmesine karar vermekte, devlet başkanını ve federal yargıçları yargılayabilmekte, temel hakların korunmasına yönelik anayasa şikâyetlerini inceleyebilmekte ve devlet başkanının, federal hükümetin ya da parlamentoyu oluşturan meclislerden birinin istemi üzerine görüş bildirebilmektedir (danışma kararı). Türkiye'deki Anayasa Mahkemesi ise yasaların, meclis iç tüzüklerinin ve kanun hükmünde kararnamelerin anayasaya uygunluğunun denetiminden başka, siyasi partilerin kapatılması konusunda da yetkili kılınmıştır. Ayrıca yüce divan sıfatıyla cumhurbaşkanını, bakanlar kurulu üyelerini, yüksek mahkemelerin başkan, üye ve başsavcılarını, Cumhuriyet başsavcı vekilini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu başkan ve üyelerini görevleriyle ilgili suçlarından ötürü yargılaması kabul edilmişse de danışma görevi yoktur. Anayasa şikâyeti yoluyla bireylerin Anayasa Mahkemesi'ne başvurmaları da kabul edilmemiştir. Avrupa'daki anayasa mahkemeleri arasında görev alanı en dar olanı Fransız Anayasa Konseyi'dir. Bu mahkeme, organik ve adi yasalara ilişkin tasarılarla uluslararası antlaşmaların anayasaya uygunluğunu denetler ve bir yasanın düzenlediği alanın yasama ya da yürütme organının yetkisine girdiği konusunda karar verir.

Bütün anayasa mahkemeleri anayasayı korur ve onun üstünlüğünü sağlar; anayasa ve yasaları yorumlayarak bunların günün koşullarına uygun, gelişmeye açık bir nitelik ve anlam kazanmasına yardım eder.

anayasa şikâyeti, İsviçre, Almanya, Avusturya, İspanya ve Portekiz hukuk sistemlerinde, devlet organ ve makamlarınca temel hakları çiğnenen gerçek ve tüzel kişilerin, tüm yasal yolları denemelerine karşın olumlu bir sonuç alamamaları durumunda, anayasa mahkemesine (İsviçre'de Federal Yüksek Mahkeme'ye) yapabilecekleri başvuru. En geniş biçimiyle Almanya Anayasası'nda düzenlenmiştir (m. 93). Buna göre yasalara karşı olduğu gibi, yönetsel ve yargısal kararlara karşı da anayasa şikâyeti yapılabilir. Anayasa şikâyeti, İspanya ve Portekiz anayasalarında da Almanya'daki gibi geniş kapsamlı olarak düzenlenmiştir. Oysa Avusturya Anayasa Mahkemesi Kuruluş Yasası'nın 144. maddesi, anayasa şikâyeti yolunu, yönetsel kararlara karşı yapılan başvurularla sınırlamıştır. İsviçre'de ise yalnızca kantonların temel hakları zedeleyici yasalarına, tüzüklerine, yönetmeliklerine ve mahkeme kararlarıyla yönetsel kararlarına karşı anayasa şikâyeti yolu kabul edilmiştir. Anayasa şikâyeti, bir istinaf başvurusu türü olmayıp, özel bir hukuksal kurumdur. Anayasa şikâyeti üzerine yapılan yargı denetimi, yalnızca temel hakların zedelenmiş olup olmadığının saptanmasını içerir. Mahkeme, temel hakların zedelendiği kanısına varırsa, ilgili yasa hükmünü ya da yönetsel kararı iptal eder. Söz konusu olan bir mahkeme kararıysa, onu da bozar.

anayasa teamülleri, hukukun yazılı olmayan kaynakları arasında yer alan, anayasanın uygulamasından doğan ve uyulması zorunlu sayılan kurallar bütünü. Teamül hukuku yazılı hukukun tersine, yetkili organ tarafından yaratılmayıp, zaman içinde kendiliğinden oluşmuştur. Yazılı olmayan bu kurallar gene zaman içinde kendiliğinden kalkabileceği gibi, yetkili organca yazılı biçime dönüştürülerek yürürlükteki hukukun maddi kaynağını oluşturabilir.

Anayasa hukukunda teamül şu koşullarda oluşabilir: 1) İlgili organların bir olay ya da bir anayasa hükmü karşısındaki davranış ya da yorumunun aynı tür olaylarda yinelenmesi; 2) bu davranış ya da yorumun sürekli olması; 3) bu davranış ya da yorumun gerekçelerinde açıklık olması (bu yönde hareket eden organ tümüyle özel durumlara bağlı kalmışsa, geçmiş örnek açık olamaz ve bir teamül oluşmasına başlangıç sayılamaz); 4) ilgili anayasal organlarda ve kamuoyunda bu konuda bir temel uzlaşmanın varlığı.

Anayasal teamülün oluşması için gereken süre, siyasal ortama ve konunun yinelenme sıklığına göre değişebilir. Ancak siyasal ve sosyal istikrarın sağlanabildiği ülkelerde, anayasa teammülleri ortaya çıkabilir. Çok ayrıntılı hükümler içeren bir anayasa, teamüllerin oluşmasını güçleştirir. Türk anayasa hukukunda teamüllerin sayısı azdır.

Teamül bağlayıcı olduğundan yargılama makamları bunu hukuksal bir çözüm olarak benimser. Anayasa yargılamasının bulunduğu ülkelerde bu görevi anayasa mahkemesi üstlenir.

Yazılı anayasa sistemi günümüzde yaygın olmakla birlikte anayasa teamülleri uygulaması da sürmektedir. Yazılı anayasanın açıkça düzenlemediği alanlar teamül ve uygulamalarla doldurulmaktadır. Teamüller kural olarak bağlayıcıdır ve hukuksal sonuçlar doğurur; uygulamalar ise gelecek açısından bağlayıcı olmayıp, yalnızca fiili durumu yansıtır. Teamüle aykırı davranış hukukun ihlali sayılır.

Yazılı ve katı anayasa sisteminde, teamüller, anayasanın düzenlemediği konularda tamamlayıcı (*preater legem*) olabildiği gibi, anayasanın tartışmalara yol açabilen kurallarının yorumlanmasında ve uygulanmasında da yardımcı olabilir. Ama yazılı bir anayasa kuralına karşı (*contra legem*) ve onu değiştirici nitelikte olamaz.

Anayasacı Demokrat Parti *bak.* Kadetler

Anayasal Birlik Partisi (Constitutional Union Party), ABD'de İç Savaş öncesindeki 1860 seçimlerinde bölgesel sorunları bu yana bırakarak Birlik ve Anayasa'ya destek verilmesini sağlamaya çalışan ılımlı siyasal parti. 1859'da eski Whig Partisi(*) ve Know-Nothing Party(*) üyeleri tarafından kuruldu. Başkanlık için John Bell'i, başkan yardımcılığı için de Edward Everett'i aday gösterdi. Kölelik sorununu görmezlikten

gelen tutumuyla özellikle sınır eyaletleri halkına seslenerek buralardan 39 ikinci seçmenlik kazandı. Parti 1860 seçimlerinde oyların dağılmasına yol açınca, Cumhuriyetçilerin adayı Abraham Lincoln halkın çoğunluğunca seçilmeden göreve gelen ilk başkan oldu.

1856'da Cumhuriyetçi Parti'nin doğmasına, 1860'ta Demokrat Parti'nin bölünmesine yol açan aynı ideolojik ve bölgesel hoşnutsuzlukların ortaya çıkardığı Anayasal Birlik Partisi, ılımlıların bir araya geldiği kısa ömürlü bir örgüt oldu ve 1861'de İç Savaş'ın başlamasıyla dağıldı.

anayasal devlet, anayasasında devlet iktidarını sınırlayan kuralların ve kişi hak ve özgürlükleriyle bunların güvencelerinin yer aldığı devlet. 18. yüzyılın sonuna değin anayasa, yalnızca devleti örgütlendiren ve hukuki statüsünü belirleyen hukuk kurallarının bütünü olarak görülüyordu. 1789 Fransız Devrimi'nden sonra ise anayasanın devlet iktidarının sınırlanması ve temel hakların güvence altına alınması gibi siyasal tercihleri de içeren bir belge olduğu görüşü yaygınlaştı. 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 16. maddesinde yer alan "insan haklarının sağlanmadığı ve kuvvetler ayrılığının belirlenmediği toplumlar kesinlikle anayasaya sahip değildirler" yolundaki hüküm, anayasanın siyasal niteliğini, olduğu kadar devlet rejiminin anayasal niteliğini de ortaya koymaktadır. "Anayasal devlet" ile "anayasalı devlet" kavramlarını birbirinden ayrıştıran, anayasanın siyasal niteliğidir. Çünkü her devletin bir anayasası vardır, ama bu, onun rejiminin de anayasal olduğu anlamına gelmez.

Anayasanın Dostları Derneği *bak.* Jakobenler

anayasanın üstünlüğü, iç hukuk düzeninde, anayasanın en üst sırada bulunması ilkesi. Kurallar sıralamasında, anayasanın altında bulunan bütün yasaların anayasaya uygun olması gerekir. Yasallığın temeli olan anayasanın üstünlüğü, hukuk devletinin en önemli ilkelerinden biridir.

Anayasanın üstünlüğü ilkesi, bu ilkeyi güvence altına alabilecek bir mekanizmanın varlığı durumunda bir anlam taşır. Bu da, yasama organının çıkardığı yasaların anayasaya uygunluğunun denetlenebilmesiyle olur.

Anayasanın üstünlüğü ilkesi Osmanlı Devleti'nde 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 115. maddesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nde de 1924 Anayasası'nın 103. maddesinde düzenlenmiştir. Ama bu ilke, ilk kez 1961 Anayasası'nın 8. maddesinde anayasanın bağlayıcılığı ilkesiyle tamamlanmış ve yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme görevinin verildiği Anayasa Mahkemesi ile güvenceye alınmıştır. 1982 Anayasası da 11. maddesiyle, anayasanın üstünlüğünün tüm organlar ve kişiler için bağlayıcı olduğunu hükme bağlamıştır.

anayasaya uygun yorum, anayasaya aykırı olduğu iddiasıyla iptali istenen bir yasa hükmünün, iptalinden kaçınılarak, anayasaya aykırı olmayacak biçimde uygulanmasını sağlamak üzere yapılan yorum. Bunun söz konusu olabilmesi için anayasaya aykırı olduğu ileri sürülen yasa hükmünün birden fazla yoruma açık olması ve bu yorumlardan da yalnızca bir tanesinin anayasaya uygun bulunması gerekir. "Anayasaya uygun yorum kuramı"nın gerekçesi, hukuk düzeninin birliği postülasından kaynaklanır. Hukuk düzeninin birliği, bu düzeni oluşturan yorumların birbirine tümüyle uygun olmasını gerektirir. Bu nedenle anayasaya aykırılığı ileri sürülen bir yasa hükmünün, önce anayasaya uygun bir biçimde yorumlanın yorumlanamayacağının araştırılması gerekir. Ama yasaların anayasaya uygun yorumunun yapılması, bütün anayasa hükümleri bakımından söz konusu olmaz. Bu konuda ön planda, temel haklara ilişkin hükümler ve yasallık, bağımsızlık, özerklik gibi genel kurallar gelir. Anayasaya uygun yorum, anayasa mahkemesinin iptalin reddi hükmünün gerekçesinde yer alacağına göre, gerekçenin bağlayıcılığı ilkesinin de göz önünde tutulması gerekir.

Bu yorum yöntemine Almanya Federal Anayasa Mahkemesi'nin, Fransız Anayasa Konseyi'nin, İsviçre Federal Mahkemesi'nin, İtalya, Avusturya ve Türkiye anayasa mahkemelerinin kararlarında rastlanmaktadır. Türkiye'de, Anayasa Mahkemesi, 1984 tarihli ve K. 84/10 sayılı kararının gerekçe bölümünde, İcra-İflas Yasası'nın 178. maddesinin 1. bendinde öngörülen kuralın belli bir biçimde yorumlanmasıyla anayasaya uygun bir anlam kazanacağına yer vererek, iptal istemini reddetmiştir.

anayasaya uygunluk denetimi, yasaların anayasaya uygun olup olmadığının denetlenmesi. Anayasanın üstünlüğü ilkesinin kabul edildiği ve kuramsal olarak halkın iradesinin de anayasa hükümleriyle sınırlı sayıldığı hukuk sistemlerinde geçerlidir.

Yasaların anayasaya uygunluğunun denetimi, anayasanın üstünlüğü ilkesinin bir güvencesini oluşturduğu gibi çağdaş hukuk devleti anlayışının da gereğidir. Yasaların egemenliği Jean-Jacques Rousseau'nun da ileri sürdüğü gibi özgürlüklerin korunması bakımından büyük önem taşır. Ama Rousseau'cu anlayışta "genel iradenin ifadesi" olan yasaların egemenliğinin sağlanması, hukuk devletinin gerçekleşmesi için yeterli değildir. Bunun için yasaların anayasaya uygunluğunun denetlenebilmesi gerekir. Rousseau'nun genel iradeyi ve onun ifadesi sayılan yasaları en yüksek hukuk kuralı olarak kabul eden görüşü, çağdaş hukuk devleti görüşüyle çelişir. Bu nedenle de Rousseau'cu demokrasi anlayışından demokratik hukuk devleti anlayışına geçmek kolay olmamıştır. Örneğin Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramına dayalı olduğu ileri sürülen ABD Anayasası, yapıldığı zaman güçler ayrılığı ilkesini kabul etmekle birlikte, Yüksek Mahkeme'ye, yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisini vermemişti. Yüksek Mahkeme ünlü Marbury - Madison Davası'nda(*) verdiği kararla bu yetkiyi edindi. Gerçi bu, yalnızca anayasaya aykırı gördüğü bir yasayı uygulamama biçiminde beliren bir yetkiydi, ama uygulamada bir yasanın anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi niteliğindeydi. Yasaların denetimi siyasal organ eliyle (siyasal denetim) ya da yargı organı eliyle (yargısal denetim) yapılır.

Siyasal denetim. Yasaların siyasal tercihleri içermesi nedeniyle ancak siyasal bir kuruluşça değerlendirilebileceğini ileri süren görüşe dayanan bu denetim biçimi ilk kez 1799 Fransız Anayasası'yla kabul edildi. Bu anayasayla yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek siyasal nitelikte bir organ olan "Koruyucu Senato" öngörüldü. Seksen üyeden oluşan bu organın üyeleri, hükümetçe, ömür boyu görev yapmak üzere seçiliyordu. Koruyucu Senato yasaları, yayımlanmalarından önce anayasaya uygunluk açısından denetliyordu (ön-denetim). Aynı kurum, III. Napoléon döneminde 1852 Anayasası'nda da, 1946 Fransız Anayasası'nda da yer aldı. 1946'da Anayasa Komitesi(*) adını alan bu organ gene siyasal nitelikteydi ve bir ön-denetimi yapıyordu. 1958 Anayasası'nın bu amaçla kurduğu Anayasa Konseyi ise başlangıçta bir siyasal organ olarak görülmekle birlikte, bugün artık yargı (anayasa mahkemesi) organı niteliği kazanmıştır.

Siyasal denetimin bir örneğine Türkiye anayasa tarihinde rastlanır. 1924 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde, hiçbir yasanın anayasaya aykırı olamayacağı aynı anayasanın 103. maddesinde belirtilmişti. Ama bunun güvencesini oluşturacak bir anayasa yargısı öngörülmediğinden, yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisinin o yasaları yapan TBMM'ye ait olduğu görüşü egemen olmuştu. Adliye mahkemelerinden bazılarının, anayasaya aykırı olduğu kanısına vardıkları kimi yasa hükümlerini uygulamaktan kaçınmalarına ilişkin kararları da yargıtay tarafından bozulduğundan, bu dönemde, ciddi anlamda bir anayasaya uygunluk denetimi yapılamamıştır. Anayasaya uygunluk denetiminin siyasal bir organ eliyle yapılması, bu organ bir yargı organı gibi bağımsız olamayacağından genellikle yeterli görülmez.

Yargısal denetim. Anayasaya uygunluk denetiminin bağımsız yargı organları eliyle ve yargı usulleriyle yapılmasına ABD'de 1803'te başlanmış, Avrupa'da bu uygulamaya geçilmesi yüzyıldan uzun zaman almıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak günümüze değin Avrupa ülkelerinden çoğunda yerleşen anayasaya uygunluğun yargısal yoldan denetiminde, bugün iki yöntem uygulanmaktadır: 1) İtiraz yoluyla denetim, 2) dava yoluyla denetim. Bunlardan birincisinde mahkemelerde görülmekte olan bir dava sırasında, uyuşmazlığın çözümü için uygulanacak bir yasa hükmünün anayasaya aykırılığı taraflarca ileri sürülür ya da mahkemece kabul edilirse bu durum ya bir ön sorun olarak dava mahkemesince karara bağlanır ya da bekletici sorun sayılarak karara bağlanmak üzere Anayasa Mahkemesi'ne gönderilir. Birinci usul ABD Yüksek Mahkemesi'yle, İsviçre Federal Mahkemesi'nde uygulanmaktadır. İkinci usul ise hem ABD'de ve İsviçre'de alt mahkemelerde, hem de anayasa mahkemesi olan öteki ülkelerde uygulanmaktadır. İtiraz yoluyla denetim usulü 1982 T.C. Anayasası'nın 152. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre Anayasa Mahkemesi, karara bağlanmak üzere, kendisine bekletici sorun olarak havale edilen anayasaya aykırılık konusunda beş ay içinde karar verir. Bu süre içinde karar verilmezse, havale eden mahkeme davayı yürürlükteki yasa hükümlerine göre sonuçlandırır. Anayasa Mahkemesi'nin esasa dayalı red kararından sonra on yıl geçmedikçe aynı yasa hükmünün anayasaya aykırılığı iddiasıyla yeniden başvuruda bulunulamaz. 1982 Anayasası'nın bu hükmü, 1961 Anayasası'na göre, hakların daraltılması anlamını taşımaktadır.

Anayasaya aykırılık iddiasının dava yoluyla incelenmesi ise, anayasada belirtilen belli organ ya da kişilerin doğrudan doğruya anayasa mahkemesine başvurarak iptal davası açmasıdır. Anayasa Mahkemesi'ne devlet organları ya da görevlilerin dışında yurttaşların da bir yasa hükmünün iptali istemiyle doğrudan başvurabilmesi, yalnızca Meksika ve İsviçre anayasalarında kabul edilmiştir. Bunun dışında, Almanya, Avusturya, İspanya ve Portekiz'de yurttaşlar, temel haklarını ihlal eden bir yasa hükmüne karşı Anayasa Mahkemesi'ne anayasa şikâyeti(*) yoluna başvurabilirler. Türkiye'de 1982 Anayasası'nın 150. maddesi iptal davası açma yetkisini yalnızca cumhurbaşkanına, iktidar ve ana muhalefet partisi meclis gruplarıyla TBMM üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki milletvekillerine tanı-

mıştır. Bu düzenleme de, iptal davası açma hakkını kendi varlık ve görevlerini ilgilendiren alanlarda Yüksek Hâkimler Kurulu'na, Yargıtay'a, Danıştay'a, Askeri Yargıtay'a ve üniversitelere de tanınmış olan 1961 Anayasası'nın 149. maddesi hükmüne göre hakların daraltılması anlamına gelir.

Türk anayasa yargı sistemine göre yasalara, kanun hükmünde kararnamelere ve TBMM içtüzüğüne karşı Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açılabilmesine karşılık, itiraz yoluyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurmak yalnızca yasalar ve kanun hükmünde kararnameler için kabul edilmiştir. Uluslararası antlaşmaların anayasaya aykırılığı konusuna ise, Fransız sisteminden farklı olarak, Türk anayasa yargı sisteminde yer verilmemiştir (m. 90). Anayasa Mahkemesi kararları kesindir ve tüm devlet organ ve makamlarıyla özel kişleri de bağlar. İptal kararları kural olarak geriye yürümezse de (m. 153), itiraz yoluyla gelen bir olayda verilmiş iptal kararının itirazı havale eden mahkeme önünde görülmekte olan davayı kapsayacak biçimde geriye yürümesi doğal ve zorunludur.

Anazarba *bak.* Anavarza

anbar, AMBAR olarak da bilinir, taşınmak, satılmak, işlenmek ya da sahibine verilmek üzere saklanan eşyanın konduğu yer. Denizcilikte, geminin yük koymaya ayrılan, üst güverte altında ve sintine üstünde bulunan yeridir. Yapı işlerinde kum ve çakıl gibi malzemeyi ölçmek için kullanılan ve her yanı 75 cm olan küp ölçeğe de anbar denir.

6752 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun 1016. maddesinde öngörülen "Kırkanbar sözleşmesi" deniz taşımacılığında, taşıyanın, parça mal olan belli eşyanın navlun karşılığında denizde taşınmasını taahhüt etmesini içerir. Kırkanbar sözleşmesinde taşıtan, kaptanın daveti üzerine, taşıtmak istediği eşyayı gecikmeden yüklemeye mecburdur. Taşıtan gecikirse, taşıyan, malların teslimini beklemekle yükümlü değildir. Yolculuk, mallar teslim alınmadan başlamış olsa bile taşıtan tam navlunu ödemek zorundadır. Ama navlun istenebilmesi için, yola çıkılmadan önce taşıyanın taşıtana durumu bildirmiş olması gerekir (m. 1046).

Taşıyan, gemi anbarlarının yükü kabule, taşımaya ve korumaya elverişli durumda bulunmasını sağlamakla yükümlüdür (m. 1019). Gönderilen, yükü teslim almakta gecikirse kaptan, malı bir genel anbara ya da güvenli başka bir yere saklanmak üzere verebilir (m. 1057). Taşıma ücretinden doğan rehin hakkı anbara bırakılan mallar üzerinde devam eder (m. 1123). Muhasebe yöntemlerinde kullanılan "anbar hesabı" mal ya da malzemenin anbara giriş ve çıkışlarının kaydedilmesidir. Girişler zimmete, çıkışlar da matluba yazılır.

ANC *bak.* Afrika Ulusal Kongresi

Ancash, ANCACHS olarak da yazılır. Peru'nun içbatı kesiminde 1836'da oluşturulan yönetim bölgesi. Batıdaki kıraç Büyük Okyanus kıyısı ile kuzeydoğudaki Marañón Irmağının derin vadisi arasındadır. 36.669 km²'lik bölge son derece engebelidir. And Dağlarındaki kaynağından kuzeybatıya doğru akan Santa Irmağı karlı doruklarla çevrili güzel Huaylas Vadisinden(*) geçtikten sonra yön değiştirerek denize yönelir. Bölgenin yönetim merkezi olan 3.052 m yüksekliktekı Huaraz(*) kenti bu vadidedir. Vadi, Ancash'ın nüfus yoğunluğu en yüksek kesimini oluşturur. Bölgede yaşayanlar geçimlik tarım yaparlar ama Ancash'ın ekonomisi başta kömür, gümüş, kurşun ve bakır olmak üzere, madenciliğe ve imalat sanayisine dayanır. Hızla gelişen

Santa Irmağı, Pato Kanyonu, Ancash yönetim bölgesi, Peru
Refep-EB Inc

bir kıyı kenti olan Chimbote'de modern bir çelik fabrikası vardır. Bu fabrikada Santa Irmağından üretilen elektrik enerjisi kullanılır. Pan-Amerikan Karayolu kıyı şeridini izler; karayolları ve demiryolu Huaylas Vadisine ulaşır. 31 Mayıs 1970'teki büyük yıkıma yol açan deprem ve toprak kaymalarından sonra Ancash'ın büyük bir bölümünde kentler, küçük köyler ve yollar, yeniden inşa edilmiş ya da yerleri değiştirilmiştir. Nüfus (1990 tah.) 983.000.

Anchieta, José de (d. 19 Mart 1534, Kanarya Adaları - ö. 9 Haziran 1597, Espirito Santo, Brezilya), Portekizli Cizvit şair, oyun yazarı ve araştırmacı. Ulusal Brezilya edebiyatının kurucularındandır. Bir milyondan fazla Yerliyi Hıristiyanlaştırmıştır.

Anchieta tanınmış bir Portekizli aileden geliyordu. Cizvit tarikatının kurucusu Aziz Ignatius Loyola ile akraba olduğu da ileri sürülmüştür. Portekiz'de öğrenim gördü ve 1551'de Cizvitlere katıldı. Brezilya'ya ilk kez 1553'te gitti. Bir süre bugünkü Bahia eyaletini oluşturan bölgede kaldıktan sonra, 1554'te iç kesimlerde kurulan yeni Cizvit yerleşmesi São Paulo'ya geçti. Burada Cizvitlerin Yerlileri Hıristiyanlaştırma çabalarında çok önemli bir rol oynadı. Yaşamının sonuna değin bu çabalarını sürdürdü. Ayrıca Portekiz kolonisinde, gittikçe büyüyen plantasyon ekonomisiyle yaygınlaşan kölelik kurumuna karşı Yerlileri korumaya çalıştı.

Anchieta'nın Latince yazdığı *De beata virgine dei matre Maria* (Kutsal Bakire Meryem) adlı mistik şiiri edebiyat alanındaki en ünlü yapıtıdır. Ayrıca, çoğu daha sonra kaybolan dinsel oyunlar yazarak bunları Brezilya'nın geri kalmış bölgelerinde sahneledi. Yerli dili Tupi'nin ilk dilbilgisi kitabıyla Yerlilerin yaşam biçimlerini, geleneklerini, folklorlarını, yakalandıkları hastalıkları ve Brezilya'nın bitki örtüsüyle bu yöreye özgü hayvanları anlatan mektuplar yazdı. Brezilya'nın en büyük iki kenti São Paulo ve Rio de Janeiro'nun kuruluşu sırasında gösterdiği çabalar, Pernambuco, Bahia ve Rio de Janeiro'da üç yüksekokulun açılmasında oynadığı rol ve 1577'de Cizvit tarikatının Brezilya'daki bölge temsilcisi olması önemli başarıları arasında sayılır.

Anchorage, ABD'nin Alaska eyaletinin güneyinde kent. Büyük Okyanustaki Cook Koyunda bir limandır. 1914'te Fairbanks'e uzanan Alaska demiryollarının yönetim merkezi olarak kuruldu. II. Dünya Savaşı sırasında Ft. Richardson ve Elmendorf Hava Kuvvetleri Üssü'nün inşa edilmesiyle çok önemli bir havacılık ve savunma merkezi haline geldi. Daha sonra Avrupa'dan ve ABD'den Uzakdoğu'ya uzanan uçuş yolları üzerinde uçakların düzenli uğradıkları bir durak oldu. Eyaletin en büyük kenti ve ticaret merkezidir. Ekonomisinin temeli savunma projelerine ve aralarında petrolün de bulunduğu doğal kaynakların işletilmesine dayanır; turizm de önemlidir. 27 Mart 1964'teki şiddetli bir deprem çok sayıda ölüme ve büyük maddi zarara yol açmıştır. Nüfus (1984 tah.) kent ve metropoliten alanı, 226.663.

Anchura, denizde yaşamış karındanayaklıların soyu tükenmiş cinsi. Fosillerine yalnızca Kretase (Tebeşir) Döneminden (y. 136-65 milyon yıl önce) kalma deniz çökellerinde rastlanır. Çok özgün ve kolay tanınan özellikleri nedeniyle, kayaçların yaşını belirlemede büyük kolaylık sağlayan bir kılavuz fosildir. Sivri uçlu sarmal kabuğu kabartılarla süslü halkalardan oluşmuştur. Bu halka-

Anchura
British Museum (Natural History), London

ların sonuncusu ve en genişi olan gövde halkasında oldukça büyük bir dış dudak bulunur.

Anchusa *bak.* sığırdili

Ancillon, Charles (d. 28 Temmuz 1659, Metz, Fransa - ö. 5 Temmuz 1715, Berlin), hukukçu, eğitimci, tarihçi ve Almanya'daki Fransız Protestan mültecilerinin önderi. Bu topluluğun düşünsel ve eğitsel yaşamının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Seçkin bir Fransız Protestan ailenin çocuğuydu. Marburg, Cenevre ve Paris'te hukuk eğitimi gördü. XIV. Louis'nin mahkemesinde Metz'li Huguenotların (Fransız Protestanları) davasını savundu; Nantes Fermanı'nın(*) 1685'te feshedilmesi ve böylece Protestan dininin yasaklanması üzerine Huguenotlara ayrıcalık tanınmasını talep etti. *Réflexions politiques* (1686; Siyasal Düşünceler) adlı yapıtında baskılar karşısındaki düşüncelerini açıkladı. Çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, Berlin'e giden Ancillon, Brandenburg elektörü III. Friedrich tarafından buradaki Fransız mültecilerinin yargıçlığına atandı. 1687'de Brandenburg'un temel eğitim kurumu olan Soylular Akademisi'nin yöneticiliğine getirildi. Bir sanat ve bilim cemiyeti olan Berlin Akademisi'nin kuruluşunda Alman felsefeci Gottfried Willhelm Leibniz ile birlikte çalıştı.

1699'da elektörün tarih yazıcılığına atanan Ancillon aynı yıl, bütün Fransız mültecilerinin yargıcı olan amcası Joseph Ancillon'un yerini aldı. İmparatorluk sarayında elçilik

danışmanı olarak elektör Friedrich'in 1701'de I. Friedrich adıyla kral seçilmesiyle sonuçlanan görüşmelere katıldı. Çalışmaları arasında, *Histoire de l'établissement des français réfugiés dans les états de S.A.E. Brandenbourg* (1690; Fransız Mültecilerinin Brandenburg Devletine Yerleşmelerinin Tarihi) ve *L'Irrévocabilité de l'édit de Nantes* (1688; Nantes Fermanı'nın Feshedilemezliği) sayılabilir.

Ancillon, Johann Peter Friedrich, Fransızca JEAN-PIERRE-FRÉDÉRIC ANCILLON (d. 30 Nisan 1767, Berlin - ö. 19 Nisan 1837, Berlin), Prusyalı devlet adamı, dışişleri bakanı, tarihçi ve siyaset felsefecisi. Avusturyalı devlet adamı Metternich'le birlikte, 1815'te Avrupa'ya getirilen gerici siyasal düzenlemeyi korumak için çalıştı.

Cenevre'de eğitim gördükten sonra, 1792'de Berlin Askeri Akademisi'nde tarih kürsüsünün başına geçti. *Tableau des révolutions du système politique de l'Europe depuis le XVe siècle* (1803-05, 4 cilt; 15. Yüzyıldan Bu Yana Avrupa Siyasal Devrimlerinin Görünümü) adlı yapıtını yayımladıktan sonra, Berlin Akademisi'ne kabul edildi. Geleceğin IV. Friedrich Wilhelm'ine özel öğretmenlik yaparak ona devrimlere karşı büyük bir nefret aşıladı.

1832'den ölümüne değin sürdürdüğü dışişleri bakanlığı sırasında, Prusyalı bir milliyetçi ve romantik olarak, liberalizme karşı verilen savaşta Avusturya ve Rusya ile sıkı işbirliği yaptı.

Anckarsvärd, Carl Henrik (Kont) (d. 22 Nisan 1782 - ö. 25 Ocak 1865, Stockholm), mutlakiyetçi İsveç kralı IV. Gustaf'ı tahttan indiren 1809 hükümet darbesinin önderlerinden biri. 19. yüzyılın ilk yarısında siyasal, ekonomik ve toplumsal liberalizmi savunmuştur.

Toplum, uygulamada demokratikleşme aşamasına geldiğinde, çoğu "1809'cular"ın tersine liberal ilkelerinden ödün vermedi. *Riksdag*'da (parlamento) çoğunluğu tutucu olan soylular sınıfı içinde yer almasına karşın, serbest ticaret, açık kamu maliyesi, çağdaş bir parlamento ve kitlelerin eğitimi için savaşım verdi. 1848 devrimlerinden sonra eskiden savunucusu olduğu evrensel oy hakkının yararı konusunda kuşkuya düştüyse de, gösterdiği çabalar 1865'te çağdaş bir parlamenter düzene geçilmesinde önemli bir rol oynadı.

Ancona, İtalya'nın orta kesiminde Marche yönetim bölgesinin ve Ancona ilinin merkezi. Conero Dağından alçalarak denize doğru inen burnun en uç noktasında, Adriya Denizi kıyısındadır. Adını dirsek biçimindeki bu burundan alır (Yunanca *angkon*: "dirsek"). Syrakusalı göçmenler tarafından İÖ y. 390'da kuruldu. İÖ 2. yüzyılda Romalıların eline geçerek hızla gelişen bir liman kenti oldu. Limanı genişleten Roma imparatoru Traianus'un çok sevdiği bir kentti. Gotların, Lombardların ve Magriplilerin saldırılarına uğrayan Ancona bir gerileme dönemi yaşadı, ama ortaçağda yeniden önem kazandı. Bizans'a bağlı Ravenna genel valiliğinin egemenliği altındaki beş deniz kentinden biriydi. Bir Karolenj sınır bölgesinin merkeziyken, giderek papalık denetiminde yarı bağımsız bir cumhuriyet haline geldi. Papalığın doğrudan denetimi 1532'de kuruldu ve Fransız egemenliği altında geçen 1797-1816 dönemi dışında bu denetim, Ancona 1860'ta İtalya'nın parçası olana değin sürdü. I. Dünya Savaşı'nda Avusturya donanmasının bombaladığı (1915) kent II. Dünya Savaşı'nda da Müttefik bombardımanı (1943-44) altında büyük hasar gördü.

Kentin savaş sonrasında onarılan başlıca yapıtları arasında, mermer Traianus Zafer Takı (İS 115), içinde 1210'da yapılan çok güzel duvar süsleriyle 5. ve 7. yüzyıl mozayiklerinin kalıntıları bulunan Sta. Maria della Piazza Kilisesi (11 - 12. yy) ile Roma zamanında burada bulunduğu sanılan bir Venüs tapınağının yerinde ve 5 - 6. yüzyıl yapısı bir bazilikanın kalıntılarından da yararlanılarak yapılan S. Ciriaco Katedrali (12 - 13. yy) sayılabilir. Çok sayıda güzel Gotik yapının bulunduğu kentte bazı anıtlar 1970'lerdeki depremde zarar görmüştür. Ayrıca, değerli bir arkeoloji koleksiyonu ile bir sanat galerisini kapsayan Marche Ulusal Müzesi de vardır. Ancona aynı zamanda bir başpiskopusluk merkezidir.

Burun tarafından korunan liman II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir petrol rafinerisi ve başka tesislerle modernleştirilmiştir. Liman olarak öneminin azalmasına karşın, Adriya Denizi kıyısındaki İtalyan ve Yugoslav limanları arasında gidip gelen gemiler, Ancona'nın canlı bir ticaret merkezi olmasına yol açmıştır. Ancona doğu kıyısı boyunca Milano ve Bologna'dan, Brindisi ve Foggia'ya uzanan ana demiryolunun üzerindedir; bir ana hatla Roma bağlantısı da sağlanır. Kentte gemi inşaatı, makine, kimyasal maddeler, ilaç, gıda, dokuma, mobilya ve tuğla sanayileri vardır. Nüfus (1990 tah.) belediye, 103.454.

S. Ciriaco Katedrali, Ancona, İtalya
SCALA Art Resource/EB Inc

Ancre (Markisi), Concino Concini *bak.* Concini, Concino

Ancus Marcius (ö. İÖ 7. yy), söylencelere göre dördüncü Roma kralı (İÖ 642 - 617). Yönetim dönemi konusunda Livius (İÖ 64 ya da 59 - İS 17) gibi Romalı tarihçilerin verdiği bilgiler, büyük ölçüde söylence niteliği taşımaktadır. Bu kaynaklara göre Roma dışındaki Aventine Tepesinin yerleşime açılması, Roma'nın ilk kez Tiber Irmağının ötesinde Janiculum Tepesine kadar genişletilmesi ve Tiber'in ağzında Ostia limanının kurulmasını gerçekleştirmiştir.

And, Metin (d. 1927, İstanbul), tiyatro eleştirmeni ve araştırmacısı. Türk tiyatro tarihi üstüne yazdığı incelemelerle tanınmıştır.

İlk ve ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı (1946). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra (1950) iki yıl Londra'da kaldı. 1956'da Rockfeller Vakfı bursunu kazanarak ABD ve Avrupa'da bale ve tiyatro üzerine incelemelerde bulundu (1956-57). On yıl kadar serbest çalıştı. Bu arada Avrupa, Amerika ve Asya'nın çeşitli ülkelerinde araştırmalar yaptı; bu ülkelerdeki toplantılarda Türkiye'yi temsil ettı, konferanslar verdi. Daha sonra Ankara Üniversitesi'ne öğretim görevlisi olarak girdi. Burada doktorasını yaptı. Türk Etnografya ve Folklor Derneği başkanlığını yürüttü. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Kürsüsü ile Basın ve Yayın Yüksek Okulu'nda öğretim görevini sürdürdü ve 1981'de profesör oldu.

İlk yazılarını (daha sonra sahibi olduğu ve yönettiği) *Forum* dergisinde yayımladı (1954). Bale araştırmalarını *Gönlü Yüce Türk* (1958), seyirlik oyunlar üzerine yaptığı incelemeleri ise *Kırk Gün Kırk Gece* (1959) adlı kitaplarında topladı. 1962'de *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*, *Kavuklu Hamdi-Üç Ortaoyunu* ve *Bizans Tiyatrosu* adlı üç incelemesi yayımlandı. Haldun Taner ve Özdemir Nutku ile birlikte *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*'nü hazırladı. 1969'da çıkan *Geleneksel Türk Tiyatrosu* adlı yapıtıyla Türk Dil Kurumu Tiyatro Ödülü'nü (1970) kazandı; 1983'te Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'nü, 1986'da da Légion d'Honneur nişanının "officier" unvanını aldı.

Değişim, Dost, Oyun, Türk Dili, Milliyet Sanat gibi dergilerde tiyatro eleştirileri, incelemeler ve denemeler yayımlayan Metin And, *Ulus, Vatan* ve *Milliyet* gazetelerinde de tiyatro ve bale eleştirileri yazdı. Önemli yapıtları arasında *100 Soruda Türk Tiyatrosu* (1970), *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu 1908-23* (1971), *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu* (1972), *50 Yılın Türk Tiyatrosu* (1973; *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu*, yb 1983), *Tiyatro Kılavuzu* (1973), *Oyun ve Bugü* (1974), *Osmanlı Tiyatrosu* (1976), *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu* (1977), *İnsanüstülük Taslıyanların İç Yüzü* (1981) adlı kitapları vardır. Dış ülkelerdeki bazı yayınlara Türk tiyatrosunu tanıtan yazılar hazırlayan Metin And, İtalya'da çıkan *Enciclopedia dello Spettacolo*'nun "Türkiye" maddesi ile, Mc Graw-Hill Encyclopedia of World Drama'nın 2. baskısına kırka yakın madde yazmıştır.

Metin And
Ara Güler

And çanak çömleği, Güney Amerika'da İspanyolların İnka topraklarını fethinden önceki dönemlerde, Orta Andlar'daki Yerlilerin ürettiği çanak çömlek.

And çanak çömlekçiliği İspanyolların gelmesinden önce birçok aşamadan geçerek gelişmiştir. Bu el sanatına bazen Orta Andlar'da Yerlilerin yaygın biçimde uyguladığı üsluplar, bazen de dışa kapalı ırmak vadilerinde geliştirilen özgün üsluplar egemen olmuştur. Kültür bakımından bir bütünlüğün olmadığı bu dönemlerde en önemli ayrım kuzeydeki vadilerle güneydekiler arasındadır.

Bütünsel bir kültürün ve yaygın bir çanak çömlek üslubunun oluştuğu bilinen en erken dönemi, adını Orta Peru'daki Tanhön-

cesi bir dinsel merkez olan Chavín de Huántar'dan alan Chavín kültürüdür (İÖ y. 1200-400). Chavín kültürü(*) süresince bölgede tek bir motif (kedi motifi) ve tek bir teknik uygulanmıştır. Vadilerde yaşayan Yerlilerin Chavín de Huántar'a yaptıkları hac ziyaretleri sırasında kopya edilen bu kutsal kedi motifi dönemin en belirleyici işareti olmuş ve daha sonraki And desenlerinde de kullanılmıştır. Chavín kültürü içinde yerel bir grup olan Kupiznike'ler, sonraları And çömleklerinin egemen biçimi haline gelecek emzikli kapları üretmişlerdir. Emzikler, ters "U" biçimindeki ya da yarı dairesel gövdeli kapların ortasına iki yandan "mahmuz" gibi eklenmiş ve çoğu kez kedi motifiyle bezenmiştir.

İÖ 400 - İS 400 arasında bölgesel kültürler gelişmiştir. Kuzeydeki bölgelerde teknik ve desen bakımından birçok yenilikler olmuştur. Yeni kap biçimleri, yeni geometrik desenler, kedi dışında başka hayvan motifleri ve negatif boyama tekniği geliştirilmiştir. Bu yöntemde desen kabın üstüne balmumuyla işlendikten sonra kabın yüzeyi renkli bir kil karışımıyla kaplanıyordu. Çömlek pişirildiğinde balmumu eriyip akıyor, renkli kilin üstünde kalan iz, desen olarak ortaya çıkıyordu.

Güneyde Paracas Cavernas kültüründe, daha önce bilinenlerden çok daha çeşitli kâse ve kap biçimleri geliştirilmiştir. Bezemede temel olarak parlak renklerin kullanıldığı geometrik desenler egemendir.

Klasik dönem ya da Ustalık dönemi olarak adlandırılan üçüncü dönemde (İS 400-1000) eski desen ve teknikler en yetkin biçime ulaşmıştır. Bu dönemde kuzeyde ortaya çıkan Moçika kültüründe, şaşılacak kadar ayrıntılı, gerçekçi desenleri ve zarif çizgileriyle belirginleşen çömlekler üretilmiştir. Kuzeyde kap ya da kâseler çoğunlukla döküm yoluyla üretilmiş, sonra üstüne boyayla desen çizilmiştir. Kabın gövdesine bazen bezeme olarak kilden parçalar yapıştırıldığı da görülür. Bu dönemin desenleri çok canlıdır ve o zamana değin görülmemiş biçimde hareketlilik içerir. Bu desenlerde savaşçılardan, yöneticiden adamlarından ve çeşitli zanaatçılardan oluşan sınıflı bir toplum betimlenmiştir.

Güneyde, Nazca Vadisi çömlekçiliği teknik ustalık açısından Moçika'dan üstün olmakla birlikte, desen açısından daha geridir. Nazca'nın üstünlüğü kullanılan hamurun inceliğinden ve kapların biçim çeşitliliğinden kaynaklanır. Bu çömleklerin bezenmesinde çok renkli boyalar kullanılmıştır.

Gene güneyde bulunan Paracas Necropolis kültüründe de oldukça iyi yapılmış, ama bir yenilik içermeyen çömlekler üretilmiştir.

1000'den 1300'e değin Orta Andlar'ın kuzey ve güney bölgelerinde, çömlekçilik de içinde olmak üzere bütün sanat dallarında Tiahuanacu desenleri ve motifleri egemen olmuştur. Bu dönem adını Doğu Bolivya'daki dinsel bir merkezden alır. Akbaba ve puma maskları sık sık kullanılan motiflerdir. Bu motiflerin gittikçe daha biçimsel ve stilize hale geldiği izlenir.

1300'den 1438-1532 arasındaki İnka dönemine değin geçen zaman, yerel el sanatlarının ve desenlerin yaygın olduğu bir başka evredir. Kuzeyde Çimu kültürü bazı Moçika desenlerini yeniden canlandırmıştır; ama bunlar o kadar canlı değildir. Pişirilmeden önce üstlerine hayvan desenleri kazınmış ya da basılmış işlenmiş siyah kaplar, Çimu çömleklerinin en yaygın türüdür.

İnkaların, bir zanaatçı sınıfa ve bu sınıfı destekleyen karmaşık bürokrasili, büyük bir imparatorluğa sahip olmalarına karşın, İnka sanatında çömlekçilikten çok altın ve gümüş işlere, bir de görkemli taş yapılara ağırlık verilmiştir. Çömlek tekniği yetkinleştirilmekle birlikte üretilen parça sayısı çok sınırlı kalmıştır. En tipik biçimler, çift saplı Yunan *aryballos*'larına(*) benzeyen büyük kaplarla kulpları yukarı kıvrık, yayvan tabaklardır. Bezeme çoğunlukla geometrik düzenlemelerden oluşur. Ancak hiçbir zaman Moçika çanak çömleklerindeki çeşitliliğe ve ayrıntı inceliğine ulaşılamamıştır.

And Dağları, ANDLAR olarak da bilinir, İspanyolca CORDILLERA DE LOS ANDES ya da LOS ANDES, Güney Amerika'nın güney ucu ile Antil Denizine bakan en kuzeydeki kıyıları arasında 8.900 km boyunca uzanan yüksek dağ sistemi. Yeryüzünün en büyük doğal şekillerinden biridir. Kıtanın batısındaki dar kıyı şeridini geri kalan bölümden ayırır. Bir dizi paralel ve çapraz sıradağ (*cordillera*) ile bunların arasına sokulmuş plato ve çöküntülerden oluşur. Doğu Cordillera ve Batı Cordillera biçiminde belirgin iki kütleye ayrılır. Adının Keçuva Yerli dilindeki *anti* (doğu) ya da *anta* (bakır) sözcüklerinden geldiği öne sürülmekle birlikte, eski Aymara dilindeki *anta* (bakır rengi) sözcüğünden doğmuş olması daha akla yakın bir olasılıktır.

Fiziksel özellikleri. Andlar genelde güneyden kuzeye doğru şu alt bölümlere ayrılır: Patagonya Andları, Orta Andlar, Peru Andları, Ekvador Andları, Kolombiya Cordilleraları, Venezuela Cordillerası.

Patagonya Andları, Tierra del Fuego Takımadalarının ucundaki Staten Adasından başlar ve ayrı bir sistem olan La Costa Dağlarını da içine alarak Macellan Boğazı üzerinden kuzeye doğru uzanır. Vahşi görünümlü bu engebeli dağlar, içinde buzul, ırmak, göl ve fiyortların yer aldığı enine ve boyuna çöküntü ve yarıklarla parçalanmıştır. Sırtların yüksekliği 3.000 m'yi aşar. Buralarda Yate, Corcovado ve Macá gibi etkin yanardağlara da rastlanır. Patagonya Andları'nın özellikle batı yamaçlarında görkemli ormanlar görülür.

Sistem ekseninin doğuya yönelmesiyle Arjantin ile Şili arasında doğal bir sınır oluşturan Orta Andlar başlar. Burada sıradağlar genişler ve daha da yükselir. Buzullar seyrekleşir, bitki örtüsü ortadan kalkar. Güneyden gelen yanardağlar zinciri, Santiago'nun doğusundaki Tupungato (6.650 m) ile son bulur. Aconcagua (6.959 m) Batı Yarıküre'nin en yüksek doruğunu oluşturur. Sıradağlar Tres Cruces (6.356 m) doruğundan sonra alçalmaya başlar ve yerini Arjantin'de Puna, Şili'de Atacama, Bolivya'da Altiplano diye anılan yüksek platoya bırakır. Bolivya ve Peru'da bu platoyu Doğu Cordillera ve Batı Cordillera çevreler. Bu iki sıradağ arasında, diplerindeki tuz yataklarından dolayı *salare* denen çöküntüler yer alır. Batı Cordillera bir süre sonra kuzeybatıya yönelerek yumuşak bir eğimle Atacama ve Antofagasta çölleri ile Peru'nun güney kıyılarına iner. Daha alçak olan ve geniş bir lav yatağı üstünde yer alan Doğu Cordillera, dik bir eğimle akan ırmaklarla parçalanmıştır. Cordillera Real denen kuzey kesiminde Illimani ve Illampu gibi doruklar bulunur. Doğu Cordillera, Bolivya'ya girdikten sonra kuzeye doğru geniş bir yarım ay çizerek dünyanın en büyük iç havzalarından Altiplano'yu içine alır. Platonun ortasındaki büyük çöküntünün kuzey ucunda dünyanın ulaşıma elverişli en yüksek gölü Titicaca (uzunluğu 177 km) bulunur. Batı Cordillera, Peru kıyıları boyunca uzanırken, Cordillera Real engebeli Nudo de Vilcanota dağ kütlesi ile son bulur. Daha sonra, derin bir uçurumla birbirlerinden ayrılan Carabaya ve Vilcanota sıradağları ve daha batıda Vilcabamba Cordillerası ortaya çıkar. Bu üç sıradağın arasında ırmakların aşındırarak oluşturdukları çok derin kanyonlar vardır. Vilcabambalar'ın batısındaki Apurímac Irmağı Batı Yarıküre'nin en derin kanyonlarından birinde akar.

Eskiden Nudo de Vilcanota, Pasco ve Loja'da düğümlenen üç ayrı sıradağ olarak tanımlanan Peru Andları, günümüzde sıradan bir plato olarak kabul edilmemektedir. Bu sıradağlar aslında yerkabuğu hareketleri ve büyük ırmakların aşındırması sonucu oluşmuştur. Çok sayıda küçük gölle kaplı yüksek ve geniş bir plato olan Nudo de Pasco'nun kuzeyinde, dar bir platoyla Cordillera Negra'dan ayrılan ve üzerinde dorukları sürekli karla kaplı bulunan Cordillera Blanca uzanır. Andlar'ın en yüksek doruklarından olan ve üzerindeki buzulların çözülmesi sık sık doğal afetlere yol açan Huascarán da (6.768 m) buradadır. Batı ve Orta Cordillera arasında akan Marañón Irmağı, bir süre sonra kuzeydoğuya yönelerek Amazon Havzasına açılan enlemesine dar geçitler (*pongos*) yöresine varır. Hayo Huallaga Irmağı ile Orta Cordillera'dan ayrılan Doğu Cordillera da Amazon Havzasında sona erer.

Aşınmış bir yüksek dağ kütlesi olan Nudo de Loja'da başlayan Ekvador Andları, iki yanardağ zinciri ile çevrilmiş geniş bir plato görünümündedir. Daha genç ve alçak olan Batı Cordillera'da 19, daha yaşlı ve yüksek Doğu Cordillera'da 20 yanardağ vardır. Bol yağış alan dış yamaçlar sık bir bitki örtüsüyle kaplıdır. Yakın zamanlarda Ekvador'un doğusundaki sık ormanlarda çok eski alüvyon oluşumlu alçak ve kesintili bir sıradağın daha bulunduğu belirlenmiştir. Daha kuzeyde, Kolombiya'daki ırmak sisteminin merkezi olan Nudo de Pasto yanardağ kütlesinin yer aldığı Macizo Central Colombiano başlar.

Kolombiya Andları sisteminde alçak Batı Cordillera bir süre kıyıya paralel uzandıktan sonra Chocó Cordillerası ile son bulur. Üstünde Tolima ve Ruiz (5.400 m) gibi yanardağların bulunduğu yüksek, ama kısa Orta Cordillera genişleyerek Antioquia Platosuna varır. İki sıradağ arasında, derin bir çöküntü oluşturan Patía-Cauca Vadisi vardır. Sistemin en geniş ve uzun sıradağı olan Doğu Cordillera hafifçe kuzeydoğuya yönelerek Uribe Çöküntüsünün ardından Macizo de Sumapaz'a ulaşır. Burada ikiye ayrılarak savanlarla kaplı bir penepleni çevreler. Dış uzantıları daha sonra gene kuzey ve kuzeydoğu yönünden ayrılır. Batıdaki Ocaña Cordillerası, Kolombiya ile Venezuela arasındaki sınırı oluşturarak Guajira Yarımadasının içlerine sokulur. Kolombiya'daki Doğu Cordillera'dan Táchira Çöküntüsüyle ayrılan Venezuela Andları, büyük ölçüde Mérida Cordillerası'ndan oluşur. Bunlar, enine ve boyuna çöküntülerle ayrılmış sayısız dağ dizilerinin oluşturduğu büyük bir eksen görünümündedir ve Orinoco Havzasını Antil Denizi havzasından ayırır. And Sıradağlarının doğu kesimi genellikle batısından daha yaşlıdır. Arjantin ve Bolivya Andlarında y. 570-225 milyon yıl önce oluşmuş Paleozoyik (Birinci) Zaman yatakları bulunur. Cordillera Real'de, oluşumu başlangıç çağına değin inen kayaçlar vardır. Peru ve Ekvador'da, doğudaki sıradağlar orta kuşak kumtaşlarıyla kaplı gnays ve yaprak kayaçlardan oluşmuştur. Batıdaki sıradağlar ve platolar daha çok orta kuşak bir oluşuma sahiptir. Patagonya ve Şili'de Jura (y. 190-136 milyon yıl önce) ve Kretase (Tebeşir) (y. 136-65 milyon yıl önce) dönemleri tortullarına rastlanır. Daha kuzeyde volkanik birikintiler görülür. Güney Amerika

kıtasının batı kıyısının tümü büyük Pasifik Deprem Kuşağı içinde yer almaktadır. Orta kuşakta bir jeosenklinal olan bu kesimde, Kretase Döneminde başlayan jeolojik ye-

And Dağları Sistemi

rinden oynama ve kıvrılmalar Tersiyer (Üçüncü) Dönemde de (y. 54-2,5 milyon yıl önce) sürmüş, yükselme ve çökme olaylarına büyük volkanik lav taşmaları eşlik etmiştir. 2,5 milyon yıl önce Kuvaterner (Dördüncü) Dönemde başlayan sıradağların yükselmesi ve kıyıların okyanusa batması olayı bâlâ sürmektedir. Yakın sayılabilecek bu jeolojik zamandaki yanardağ etkinlikleri ve buzullaşma, çöküntüleri tortullarla doldurup dorukları aşındırarak tekdüze bir peneplen oluşumuna ve toprak sürüklenmesine yol açmıştır.

And Sıradağlarındaki topraklar genelde oldukça gençtir ve arazinin dik eğimi yüzünden su ve rüzgârla büyük bir aşınmaya uğrar. Neredeyse çıplak kayalarla kaplı olan Patagonya Andları'nın güney ucunda toprak oluşumu yok gibidir. Daha kuzeyde turbalıklar ve kalın humus katmanları görülür. Göller bölgesinde koyu kahverengi topraklara rastlanır. Atacama Çölünde mineral tuzlar taşıyan külrengi topraklar bulunur. Vadi ve ova yamaçları kırmızı, kahverengi ve kara topraklarla kaplıdır. Dağların yüksek kesimlerinde Andlar'a özgü *rendzina* denen taşlı topraklar vardır. Kolombiya'da yamaç ve geçitlerde yer alan kumlu yeşil kahverengi azonal topraklarda kahve ekimi yapılır.

Andlar'da ısı Patagonya'dan Ekvador'a doğru genelde artmakla birlikte, yükseklik, denizden uzaklık, soğuk Peru (Humboldt) Akıntısı, yağışlar ve rüzgâr gibi etkenler büyük bir iklim çeşitliliğine yol açar. 10°C düzeyindeki eşsıcaklık çizgisi Patagonya Andları'ndan Kolombiya'ya kadar uzanır. Macellan Boğazında 800 m olan sürekli kar çizgisi, tropik Andlar'da 4.500 m'ye kadar çıkar. Santiago'nun güneyinde kalan kesimde hemen her mevsim bol yağış görülürken, Şili Andları ve Atacama Çölüne yağmur, yaz ayları dışında seyrek düşer. 1.500-2.500 m'de iklim tropik ve astropiktir; gündüzler sıcak ve kurak, geceler serin olur. 2.500-3.500 m arasındaki yerler kuru ve ılımandır; ama gece ile gündüz arasında büyük ısı farkı vardır. 3.500-4.500 m arasındaki kesimde iklim kuru ve soğuktur. 4.750 m'den yüksek doruklarda kutup iklimi egemendir.

Andlar'da bitki ve hayvan türleri yüksekliğe göre değişir. Örneğin 4.000 m üstünde kedigillere hemen hiç rastlanmaz. Peru'da yaşayan lama, guanako, alpaka ve vikunya gibi deveyle akraba memeliler en çok Altiplano'da görülür. Andlar bitki örtüsü yönünden yaklaşık 35° güney enleminde iki farklı bölgeye ayrılır. Güneye düşen Patagonya Andları'nda görkemli arokarya, servi ve yaprakdökmeyen yalancıkayın (*Nothofagus dombeyi*) ormanları vardır. Batı Cordillera'nın güneyinde cılız ve çölümsü bir bitki örtüsü görülür. Yüksek kesimlerde step bitkilerine rastlanır. Burada yaşayan hayvanlar arasında Peru ve Şili geyikleri, puma, viskaça, kobay, çinçilla, vikunya ve yakın akrabaları, fare ve kelerler ile kondor, keklik ve meke gibi kuşlar sayılabilir. Bolivya'nın kuzeyinde çoğu tropik ormanlardan oluşan zengin bir bitki örtüsü başlar. Ancak sarp yamaçlar tarıma elverişli değildir. Platolardaki derin boğazlarda tropik palmiyeler yetişir. Ama bunların hemen yanı başında karlı doruklar yükselir. 2.500 m'ye kadar olan yerlerde kuru tropik ve astropik iklime özgü bitkiler görülür. Kolombiya'nın ünlü kahve plantasyonları bu bölgedeki sıcak ovalarda yer alır. 2.500-3.500 m arasında, tarımın ve nüfusun en yoğun olduğu bölge uzanır. Burası büyükbaş hayvancılık ve tavukçuluk için de uygundur. 3.500-4.000 m arasındaki kesimler tarıma elverişli değildir.

Andlar'da bulunan en eski insan kemikleri 10-12 bin yıllıktır. 3.600 m'den yüksek yerlerde oksijen yetersizliği büyük fizyolojik değişikliklere yol açar ve insanın uyum sağlamasını güçleştirir. Peru'nun güneyindeki çobanların barındığı 5.200 m yükseklik, sürekli yerleşim birimimin en üst sınırını oluşturur. Şili'nin 5.750 m yüksekte Aucanquilcha'daki Carrasco maden ocağında işçiler ancak geçici sürelerde çalışabilmektedir. Patagonya Andları'ndan Bolivya'daki Altiplano'nun güney sınırlarına kadar uzanan bölgede, yalnızca alçak yamaçlarda ve verimli düzlüklerde oturan tek tük çoban ya da çiftçi aileleri görülür. Kuzeyde Bolivya, Peru, Ekvador ve Kolombiya'nın en önemli kentlerinin çoğu Andlar üstünde yer alır. Peruluların ve Bolivyalıların büyük bölümü 3.000 m'den yüksek yerlerde yaşar. Bolivya, Peru ve Ekvador'da nüfusun çoğunluğunu Aymara ve Keçuva Yerlileri ile Mestizo denen melezler oluşturur. Titicaca Gölü çevresinde ilkel ve küçük bir topluluk olan Urular yaşar. Kolombiya'da nüfusun ancak yüzde 7'sini oluşturan birkaç Yerli kabilesi vardır. And ülkelerinde genellikle yüksek kesimlerde madencilik, alçak bölgelerde de tarımla uğraşılır.

Toprak yapısı, iklim ve su kaynaklarının yetersizliği gibi etkenlerden dolayı tarımsal etkinlik de, verim de düşüktür. İhraç edilebilecek miktarda yetiştirilebilen ürünler arasında kahve (özellikle Kolombiya'da), kakao, koka, tütün, pamuk ve kinin (*cinchona*) sayılabilir. Doğudaki sıradağların Amazon Havzasına bakan yamaçlarında sulama yoluyla tarımı geliştirme çalışmaları başlatılmışsa da, toprak yapısının sarp ve engebeli olması hızlı bir gelişmeyi engellemektedir. Platonun doğal otlakları sığır yetiştirmeye elverişlidir. Kolombiya sığır, Peru ve Bolivya da koyun ve alpaka yünü ihraç ederler.

Andlar'da özellikle güneyde yoğunlaşmış olan madencilik sanayisi dünyada ön sıralarda yer almaktadır. Bakır (Şili, Peru); kalay (Bolivya); gümüş, kurşun ve çinko (Bolivya, Peru); altın (Peru, Ekvador, Kolombiya); platin ve zümrüt (Kolombiya); kömür ve demir (Şili, Peru, Kolombiya) çıkartılır. Andlar'ın doğu kesimi boyunca zengin petrol yatakları uzanır.

Üretim merkezlerinin çoğu limanlardan uzakta kuruludur. Yörenin dağlık oluşu demiryolları ve karayollarının yapım ve bakımını güçleştirmektedir. Küçük yerleşim birimleri ve çiftlikler ile pazar yerleri arasındaki patikalarda at, eşek ve katırdan yararlanılır. Ayrıca Kolombiya'da öküz, Peru ve Bolivya'da lama da kullanılır. Şili ile Arjantin arasında 1910 ve 1948'de açılmış iki uluslararası demiryolu hattı vardır. Bolivya, komşularına dört demiryolu hattı ile bağlanır. Peru'da iki önemli iç demiryolu hattı vardır. Bunlardan 4.815 m yüksekliktekı Ticlio Geçidini aşan Lima-Cerro de Pasco demiryolu, dünyanın en yüksek demiryolu hattıdır. Kolombiya'daki Ferrocarril del Atlántico, Bogota'yı Antil Denizi kıyısına bağlar. Andlar'da karayolu yapımı da büyük bir hızla sürmektedir. Kolombiya ve Ekvador dağlarındaki Pan-Amerikan Karayolu, Caracas, Bogota ve Quito kentlerini birbirine bağlar. En gelişmiş havayolları ağı, karadan ulaşımın çok güç olduğu Kolombiya'dadır.

And dokumaları, Güney Amerika'da And Dağlarında yaşayan Yerlilerin ürettiği dokumalar.

Ellerinde daha modern araç ve tekniklerin olmaması And Dağları Yerlilerini en güzel desenlerini üretmeye iten nedenlerden biriydi. Kullandıkları başlıca araç, kayışları sırta geçirilen bir dokuma tezgâhıydı. Çözgüler dokuma tezgâhının altında ve üstündeki kirişlere bağlanırdı. Üstteki kiriş bir ağaca ya da başka sabit bir yere tutturulurdu. İplikleri gerginliği dokumacının sırtından dolanan ve uçları alttaki kirişe bağlı olan deri kayışlarla ayarlanırdı. Dokumacı öne doğru eğilirse iplikler gevşer, geriye yaslanırsa gerginleşirdi. İplikler çapraz ya da kıvrımlı desenler elde edilebilecek gibi işlenir, çözgülerin birkaç yerinde birden aynı anda dokumaya başlanabilirdi. Kumaş-

ların, bugün olduğu gibi iki kenarı değil, dört kenarı da sık dokunurdu. Çoğu kez pamuktan ya da bölgede bol miktarda bulunan lama, alpaka, vikunya gibi hayvanların yününden elde edilen iplik kullanılırdı.

And dokumacılığı ilk olarak, Chavin kültüründe (İÖ y. 1200-400) ortaya çıkmıştır. Güney Peru'daki Paracas Yarımadasındaki büyük mezarlarda bulunmuş en eski örnekler İÖ 400'den kalmadır. Paracaslılar, ölüyü en az dört kat kumaşla sararak bir tür mumyalama tekniği geliştirmişlerdi. Bu iş için kullandıkları dokumaların bazısının son derece karmaşık desenlerle süslendiği görülür.

Paracas kültürü, Paracas Cavernas (İÖ 400-İS 400) ve Paracas Necropolis (İS 400-1000) olarak adlandırılan iki döneme ayrılır. Özellikle Paracas Necropolis döneminde üstün örnekler üretilmiştir. Dokumalardaki parlak ve çeşitli renkli desenler Nazca çömleklerinin üstündeki bezemeleri andırır (*bak.* And çanak çömleği). Hem çömleklerde, hem de dokumalarda çok sayıda mitolojik canavar figürüne rastlanır. Bu figürler genellikle geometrik biçimler temel alınarak stilize edilmiştir. İç içe geçmiş desenler çoğu kez dokunmuş kumaşın üstüne işlenmiş, bazen de kumaşla birlikte dokunarak oluşturulmuştur. Bir örnekte de figürlerin şişle örüldüğü görülür. Paracas Yarımadasındaki buluntular bu kültürün insanlarının daha İsa'nın doğumundan önce bütün modern dokuma tekniklerini bildiklerini gösterir.

İşlemeli Paracas kumaşından bir ayrıntı, İÖ y. 300-100, Ulusal Antropoloji ve Arkeoloji Müzesi, Lima
National Archaeological Museum, Lima, Leo Bolin

Nazca Vadisinde bulunan başka dokuma örneklerinin Paracas ürünlerinden oldukça farklı olduğu görülür. Burada dokunan kumaşlar Paracas dokumalarından daha geniş bir bölgede kullanılmıştır. Ayrıca görünüşleri daha yalın olmakla birlikte daha çarpıcıdır. Nazcalılar bunlardan başka ince ve seyrek dokumalar, ender olarak da desenli boyalı dokumalar ve brokarlar (bir yüzü kabartmalı, işlemeli kumaş) üretmişlerdir.

1000-1300 arasında Orta Andlar, Tiahuanaco (bugün Bolivya) kökenli bir kültürün etkisi altında kalmıştır. Güney Peru vadilerinde yaşayan Yerliler nitelikli dokumalar üretmeyi sürdürmüşlerdir. Kullandıkları örgeler Tiahuanaco'daki taş kabartmalarda görülen puma ve akbaba yüzlerini anımsatır ve dokuma üstünde de aynı soyut düzenleme içinde tekrarlanır. Seyrek olarak, Chavin kültürüyle ilişkili kedi örgesi de görülür.

Paracas kültürüyle onu izleyen İnka kültürü arasında yaşayan Chancay halkı oldukça nitelikli dokumalar üretmiştir. Bu ürünler And dokumacılığının geleneksel üstün işçiliğinin bir devamıdır. Ama Tiahuanaco kültüründe olduğu gibi burada da örgeler sınırlıdır. Chancay dokumalarında zaman zaman kuş ve başka hayvan örgelerine yer verilmişse de daha çok şeritler ve soyut geometrik biçimler kullanılmıştır.

Güçlü bir devlet haline geldikleri 1438'den İspanyol istilasının başladığı 1532'ye değin süren dönemde İnkaların ürettiği dokumaların niteliğinde belirgin bir düşüş görülür. Sarayın dokuma ustalarını desteklemesine karşılık da, sanatta yaratıcılık daha çok, altın ve gümüş işçiliği ile ünlü Machu Picchu'daki gibi görkemli taş yapılara yönelmiştir. Dokumaların desenlerinden de anlaşılacağı gibi, İnkalar kumaşı yalnızca işlevsel bir ürün olarak düşünmüşler, bunun ötesinde bir çaba göstermemişlerdir. Paracas dokumalarında görülen hayvan, canavar gibi örgeler yok olmuş, yalnızca zikzak, üçgen, şerit ve dama tahtası gibi basit geometrik biçimler kullanılmıştır.

And Fiyordu, Norveçce ANDEFJORDEN. Norveç Denizinde fiyord. Andøya ve Senja adalarının arasında yer alır. Norveç'in kuzeybatı kesiminde bir girinti oluşturur. Nordland ve Troms illeri (*fylker*) arasında bölünerek güneyde, açıkta bulunan Hinnøya'nın içlerine sokulur. Andøya'daki Andenes Feneri'nde Norveç Denizine açılan geniş ağzından, Norveç'in ikinci en büyük adası olan Hinnøya'nın içlerindeki başlangıç noktasına kadar uzunluğu yaklaşık 90 km'dir.

And Grubu, İspanyolca GRUPO ANDINO. üyeleri arasında sanayi, tarım, toplum ve ticaret alanlarında işbirliğini özendirmeyi amaçlayan Güney Amerika ülkeleri örgütü. 1969'da Cartagena Antlaşması'yla oluşan grupta, başlangıçta Bolivya, Kolombiya, Ekvador, Peru ve Şili yer alıyordu. 1973'te Venezuela katıldı, 1977'de Şili gruptan ayrıldı. Grubun alt kuruluşları arasında And Grubu Komisyonu, And Rezerv Fonu, And Kalkınma Kurumu ve dış ticaret, kambiyo, ekonomik planlama, turizm, toplumsal işler gibi konularla uğraşan değişik kurullar vardır.

Grubun, bir gümrük birliği kurmak ve iddialı sanayi programları geliştirmek gibi başlangıç amaçları, 1987'de onaylanan Quito Protokolü ile önemli ölçüde değişmiştir.

And Jeosenklinali, Güney Amerika'da, Mezozoyik (İkinci) Zaman (y. 225-65 milyon yıl önce) ve Senozoyik (Yakın) Zamanda (y. 65 milyon yıl öncesinden günümüze) çökelmiş kayaçları taşıyan ve yerkabuğu boyunca uzanan geniş çökme ve tortullaşma çizgisi. Üst Kretase (Tebeşir) Döneminde (y. 75 milyon yıl önce), büyük bir dağoluşum olayı jeosenklinaldeki yaşlı tortulları etkileyerek, jeosenklinalin batı kenarı boyunca yer alan havzalarda daha dağınık deniz çökelmelerine yol açtı. Toplam çökelme alanı, Venezuela-Peru Jeosenklinali gibi ayrı adlar alacak kimi jeosenklinal parçalarını ortaya çıkartacak kadar geniştir. Yükselen dağlık bölge kuşakları da bol miktarda kaba tortul sağladı. Erken Senozoyik Zamanda yükselmiş dağ sıralarından da anlaşıldığı gibi, bu tortulların kalınlığı 6.080 m'ye kadar ulaşmıştır. Orta Senozoyik Zamanda, yaygın yanardağ etkinlikleriyle birlikte yeni bir dağoluşum evresi başladı. Geç Senozoyik Zamanda ortaya çıkan kesintili yükselme, büyük kayaç kırılmaları ve aşınma (erozyon) olayları, Peru, Bolivya ve başka yerlerde bir dizi yükselmiş, geniş aşınım yüzeyinin oluşmasına yol açtı. Yükselme Üst Pleyistosen (Pleyistosen Bölüm y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) boyunca da sürerek, And Dağlarına bugünkü görünümünü kazandırdı. Bu sıra dağların birçok yerinde yükseklik 4.600 m'ye kadar ulaşır, hatta 6.000 m ya da daha yüksek olan birçok doruk vardır. Bu doruklardan bazıları, yukarıda sözü edilen yükselmiş aşınım yüzeylerinin üstüne oturmuş yanardağ konileridir.

And kültürleri, Güney Amerika'nın batı kesiminde ortaya çıkıp gelişmiş eski Yerli kültürleri. İsa'dan binlerce yıl önce doğmasına karşın bu kültürlerin temel ekonomik öğeleri Peru, Bolivya, Ekvador ve Kolombiya'daki büyük Yerli nüfus arasında hâlâ varlığını sürdürmektedir. Halk arasında "Andlı" terimi, bir zamanlar Orta Andlar'da ortaya çıkan İnka kültürünün bir parçası olan ya da bu kültürden büyük ölçüde etkilenen insanlar için kullanılmakla birlikte, ortak nitelikleri olan kültürlerin var olduğu alan çok daha geniştir. Bu nedenle Ekvador'un kıyı ve dağlık kesimlerinde yaşayan topluluklarda, Peru ve Bolivya'daki halklar ve kültürler de çok genel anlamda "Andlı" sayılır. Gene aynı biçimde kıyı çöllerinde kurulan krallıkları ve 500 yıldan bu yana Şili ile Arjantin'in dağlık kuzey kesimlerinde yerleşmiş bulunan toplulukları da "Andlı" saymak gerekir. *Ayrıca bak.* Amerika Yerlileri; İnkalar.

And Ordusu, Güney Amerikalı bağımsızlık önderi José de San Martín'in kurduğu 3.500 kişilik askeri birlik. Arjantin'den çıkıp And Dağlarını aşarak Şili'yi İspanyol sömürge yönetiminden kurtarmıştır.

San Martin'in önündeki stratejik sorun, ordusunun dört kolunu And Dağlarının ötesine eşgüdüm içinde geçirebilmekti. Büyük kollardan birincisi General Miguel Soler ile General Bernardo O'Higgins'in, ikincisi Juan Las Heras'ın komutasındaydı. Öteki iki kol ise küçük kanat tümenlerinden oluşuyordu. Kolların her birinin, değişik yollardan geçmek koşuluyla bir ay yürüyerek 6-8 Şubat 1817 tarihinde Şili topraklarında olması gerekiyordu.

Harekâtın başarısı San Martín'in büyük bir komutan olduğunu gösterdi. 12 Şubat'ta Chacabuco'da General Raphael Maroto komutasındaki bir İspanyol ordusu ile karşılaşan San Martín, birliklerini Soler ve O'Higgins komutasında iki kanada ayırdı. Zamansız saldıran O'Higgins yenilgiden kıl payı kurtuldu. Ama Soler yardımına yetişince, yeniden toparlandı ve iki taburla süngü hücumuna geçerek İspanyolları kuşattı. Savaşı kazanan San Martín 14 Şubat'ta Santiago'ya girdi.

Andalucia, İspanya'nın en güneyindeki Huelva, Cádiz, Sevilla, Málaga, Córdoba, Jaén, Granada ve Almería illerini kapsayan ve 30 Aralık 1981'de yapılan bölgesel bir referandumla onaylanan özerk bölge (*comunidad autónoma*).

Andalucia'nın sınırları, eski Roma eyaleti Baetica'nınkiyle hemen hemen aynıdır. Buranın Arapça adı olan Endülüs, 8. yüzyılda İspanya'yı işgal eden Müslüman Magrip'lilerce önceleri bütün İber Yarımadasını belirtmek için kullanıldı. Büyük bir olasılıkla bu ad, 5. yüzyılda İspanya'yı istila etmiş olan Germen halkı Vandalların ülkesi anlamına geliyordu. Hıristiyanların yarımadayı yeniden fethetmeye başladığı 11. yüzyılda, Endülüs ya da Andalucia adı

hâlâ Müslümanların denetimindeki bölgeyi anlatmak için kullanılmaya başladı; bu tarihten sonra da artık yalnız yukarda tanımlanan bölgenin adı oldu. 11. yüzyıl başlarında Müslüman devletinin dağılmaya yüz tutmasından sonra, Andalucia bir dizi küçük krallığa bölündü. Kuzey Afrika üzerinde güçlü bir kültürel ve sanatsal etkisi olan bu krallıklar, İspanyol İslam dünyasına da yeni bir canlılık kattılar. 14. yüzyılda Kuzey Afrika'nın bölgedeki nüfuzu tümüyle yok oldu; 15. yüzyılın sonlarına doğru da bütün Andalucia Hıristiyan Kastilya Krallığı'na katıldı. Bölgenin bugünkü illeri 1833'te oluşturuldu. 1981'de kurulan bölgesel yönetim (*junta*) bir başkan, bir yürütme konseyi ve tek meclisli bir parlamentodan oluşmaktadır.

Andalucia hem Atlas Okyanusuna, hem de Akdeniz'e bakar. Huelva ve Cádiz illeri batıda Cádiz Koyunu çevrelerken, Málaga, Granada ve Almeria illeri de genişleyerek Akdeniz kıyılarına ulaşır. Bu iki ayrı deniz bölgesinde, Andalucia halkı arasındaki güçlü bölgecilik duygusunun tersine, keskin iklim ve yeryüzü şekilleri farklılıkları görülür. Güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan sıradağlar Andalucia'yı birkaç ayrı bölgeye ayırır. En kuzeydeki Morena Dağları, Portekiz sınırındaki Huelva ilinin bazı bölümleriyle, Kastilya'nın Badajoz ve Ciudad Real illerine bitişik olan Sevilla ve Córdoba'yı içerir. Morena Dağları 18. yüzyıla değin haydut çetelerinin sığınağı olmuş dar vadilerle ıssız sırtların birbirini izlediği bir bölge görünümündedir. Bu sıradağlar, içinden güneybatı yönünde akan Guadalquivir Irmağının geçtiği ve geçmişte toprakların işgal edilmesiyle ortaya çıkmış büyük malikânelerin (*latifundio*'lar) yer aldığı üçgen biçimli Guadalquivir Havzasında son bulur. Penibético Sıradağları, güneye doğru birdenbire yükselir. Iber Yarımadasında Pireneler'in güneyindeki en yüksek tepeler de bu sıradağların üstündedir. Jaén ilinden güneye doğru uzanıp Kastilya'nın Ciudad Real ve Albacete illerinin sınırındaki Granada ve Almeria içlerine sokulan Penibético Sıradağları, yarımadanın güneydoğu ucunda Andalucia steplerine kavuşur. Bu stepler doğudaki Murcia sınırından sonra alçalır ve Granada ile Almeria illerinin büyük bir bölümünü kaplar. Çorak yaylalarla keskin vadilerden oluşan bu bölgede Penibético Sıradağları yağışların steplere ulaşmasını engeller. Akdeniz'e bakan Andalucia toprakları Almeria'dan güneybatıya doğru uzanır ve Málaga ilinin en batıdaki kesimlerine varır. Genellikle dağların denize sokulduğu bu bölge, İspanya'nın en gözde turistik kıyılarından biridir. Ünlü Costa del Sol bu kıyının en batısındadır. Kıyı deltaları eski çağlardan beri jeolojik yükselmeler ve dağların aşınmasıyla sürekli bir biçimde genişlemiştir. Andalucia'nın büyük bölümünde, kışların yumuşak ve yağışlı geçtiği Akdeniz iklimi egemendir. İklimi daha soğuk olan Penibético Sıradağlarının yüksek kesimleri, şiddetli kar yağışı ve düşük ısı nedeniyle kasım ve mayıs ayları arasında karla kaplı kalır. Sierra Nevada'da 1.000 mm'yi bulan yıllık yağış miktarı, çöl özelliği gösteren Andalucia steplerinde 100 mm'ye kadar düşer.

Andalucia'nın batı kesimlerinde nüfus büyük kırsal kasabalarda yoğunlaşmıştır. Buralarda halk genellikle günübirlik tarım işlerinde çalışmak üzere çevredeki çiftliklere (*cortijo*) gider. Ama günümüzde nüfus gittikçe il merkezlerinde toplanmaktadır. Penibético Sıradağlarından doğuya doğru gidildikçe, daha çok su bulunan yerlerde kurulmuş küçük köyler görülür. Bu yöredeki kentler kırsal yerleşim merkezlerinden gelen nüfus akımı sonucu büyümüşlerdir. Ama İspanya'nın sanayileşmiş bölgelerine ve Batı Avrupa'ya yönelen göçler, başlangıçta hızlı nüfus artışının (yüksek doğum oranına karşın) belli bir noktadan sonra durağanlaşmasına yol açmıştır. Ancak 1980'lerin başlarında Avrupa Ekonomik Topluluğu ülkelerinin yabancı işgücü talebi azalmaya başladığından, göçlerde de bir düşüş olmuştur.

Geri kalmış bir bölge olan Andalucia'nın, İspanya'nın gayrisafi millî hasılasındaki payı oldukça küçük, genel tarım üretimindeki payı da o oranda yüksektir. Ülkenin Müslümanlardan geri alınmasının tamamlandığı 1492'den beri Andalucia'nın tarımına egemen olan *latifundio*'larda buğday, üzüm ve zeytin gibi geleneksel Akdeniz ürünleri yetiştirilir. Tarımda makineleşme büyük çiftliklerde gitgide artıyorsa da, sulamada, traktör ve gübre kullanımında Andalucia ülke ortalamasının çok gerisindedir. Kentlerde oturan toprak sahiplerinin kırsal kesimdeki egemenliği hâlâ sürmekle birlikte, çiftçilikle uğraşan kasabalarda giderek bir orta sınıf doğmaktadır.

Bölgenin sanayisi çok az gelişmiştir; daha çok tarım ürünlerinin işlenmesine ve madenciliğe dayanır. İmalat sanayisinin önemi oldukça azdır. Jerez, Niebla, Montilla ve Málaga'da şarap ve konyak üretilir. Sevilla, Córdoba ve Jaén illerinde büyük miktarlarda zeytinyağı üretimi yapılır. İspanya'nın maden işletmede Avrupa'da ön sırada bulunduğu 19. yüzyılda doruğuna çıkan Andalucia'daki madencilik sektörü, hâlâ önem taşımakla birlikte, bir düşüş içindedir. 19. yüzyılda bölgede çıkarılan bakır ve çinkonun hemen hemen tümü İngiltere ve Almanya'ya ihraç edilirdi. Ancak maden ocakları büyük ölçüde yabancıların elinde olduğundan, halk bu zenginlikten pek yararlanamadı. Almeria, Córdoba ve Málaga'daki maden alanları I. Dünya Savaşı ile birlikte tükenme noktasına yaklaştı. Ama Andalucia'nın başka kesimlerindeki maden alanlarının önemi devam etmekte, buralarda günümüzde de büyük miktarlarda kömür, demir, bakır ve kurşun üretilmektedir.

Morena Dağlarındaki geniş kömür yataklarına ve Guadalquivir Irmağının yukarı kesimleriyle Penibético Sıradağlarının eteklerindeki hidroelektrik santrallarına karşın, Andalucia'da enerji sıkıntısı çekilmektedir. Penibético Sıradağlarının eteklerindeki akarsular, mevsimlik kuraklıklarda sulama için kullanılır. Akdeniz kıyılarında ve Granada, Córdoba ve Sevilla gibi zengin bir mimarlık mirasının bulunduğu kentlerde çok sayıda otel açılmış, böylece yaygınlaşan turizm, bölgenin hizmet sektörü üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır. Hızlı, ama düzensiz olarak gelişen turizm, Akdeniz kıyısındaki kentlere yarar sağlarken, iç kesimdeki birçok bölge bundan pay alamamıştır. Ekonominin öteki sektörleri aynı ölçüde gelişmemiştir.

Andalucia'da yaşam düzeyi ülke ortalamasının gerisindedir. Halkın günlük beslenmesinde karbonhidratlar büyük bir yer tutar. Andalucia mutfağı *cocina de los fritos* (kızartma yemekler mutfağı) diye anılır.

Karışık bir yapısı olan Andalucia kültürü, Avrupa, Afrika, Atlas Okyanusu ve Akdeniz'den gelen değişik etkileri yansıtır. Yılın belli dönemlerinde düzenlenen törenleri ve ayinleriyle Katoliklik yöredeki önemli toplumsal kurumlardan biridir. Nüfus (1989 tah.) 7.019.285.

Andalusia, ABD'nın Alabama eyaletinde kasaba. 1841'den beri eyaletin güneyindeki Covington ilinin (*county*) merkezidir. Conecuh Irmağı yakınındadır. 1830'larda New Site adıyla kuruldu. Önce Andrew Jackson'ın Kızılderililerine karşı yaptığı sefer (1813-14) sırasında geçtiği Three-Notched Trail (Üç Girintili Yol) üstündeydi. Sel basmasından korunmak için sonra daha yüksek bir yere taşındı. 1846'da Andalusia adını aldı. 1899'da Orta Georgia, Louisville ve Nashville demiryolu bağlantılarının kurulmasıyla gelişmeye başlayan Andalusia'da tarım ve kereste üretimi yapılır, ayrıca küçük çapta imalat da vardır. Kasabadaki Lurleen B. Wallace State Junior College 1969'da açılmıştır. 16 km güneyinde Conecuh Ulusal Ormanı bulunmaktadır. 1901'de tüzel kimlik kazanmıştır. Nüfus (1988 tah.) 10.966.

andaluzit, İSPİRİ TAŞI olarak da bilinir, Al_2SiO_5 formüluyle gösterilen alüminyum silikat mineralı. Değme başkalaşımı geçirmiş pek çok kayaçta, özellikle değişime uğramış tortullarda az miktarda bulunur. ABD'nin California ve Nevada eyaletlerinde, Kazakistan'da ve Güney Afrika'nın Transvaal yönetim bölgesinde işletmeye elverişli andaluzit yatakları vardır. Bu yatak-

Andaluzit, Tirol, Avusturya
Field Museum of Natural History, Chicago
John H. Gerard-EB Inc.

lardan çıkarılan mineral, oto buşileri ve benzeri ürünlerin yapımında kullanılan porselen ile ateş tuğlasının hammaddesidir. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* silikat mineralleri (tablo).

Değişime uğramamış andaluzit, Brezilya'nın Minas Gerais yöresi ile Sri Lanka'da değerli taş çakıllarında, yeşilimsi ya da kırmızımsı çakıltaşı halinde bulunur. Haçlı ya da çapraz taş olarak da bilinen kiyastolit türü, granit kütlesinin sınırında bulunan kıllı arduvaza tipik bir örnektir. Bu mineral, içinde bakışımlı düzende karbonlu kanallar bulunan, uzun prizma biçiminde kristaller oluşturur. Kesitinde, grimsi zemin üstünde siyah bir çapraz ya da haç görülür. Bu siyah bölüm parlatılıp değerli taş olarak kullanılır.

Andaman, Hindistan'ın Andaman ve Nicobar birlik toprağına bağlı adalar grubu ve il. Bengal Körfezinin güneydoğusundadır. Andaman Adaları bu birlik toprağındaki belli başlı iki ada grubundan biridir. Andaman bölgesi 8.300 km²'lik bir alana yayılmış olan 204 adadan oluşur. Bunlar arasında Kuzey Andaman, Orta Andaman, Güney Andaman, Baratang, Küçük Andaman ve Rutland adaları vardır. Adaların yerlilerinden avcılık ve toplayıcılığa dayanan geleneksel yaşam biçimlerini sürdürenler yalnızca Güney Andaman, Rutland ve Küçük

Andaman'da yaşayan Carava ve Ongelerdir.

İngiltere'nin Hindistan donanmasından Yüzbaşı Archibald Blair, 1789'da Hindistan'la Birmanya arasındaki tarihsel ticaret yolu üstündeki Andamanlara gitti. Avrupalıların adalarda yerleştikleri ilk yer Port Blair'di. Güney Andaman'ın doğu kıyısında bulunan bu liman kenti bugün hem bir il merkezi, hem de Andaman ve Nicobar birlik toprağının yönetim merkezidir.

Adalar kuzey-güney doğrultusunda birbirlerine paralel olarak uzanan, ormanlarla kaplı yuvarlak sırtlı tepelerden oluşur. Kuzey Andaman'da 750 m yüksekliğindeki Saddle, adaların en yüksek noktasıdır. Adalarda Bitampur ve Dilgipur'daki birkaç vadiden başka düz ve basık arazi hemen hemen yoktur. Adalar Tersiyer (Üçüncü) Döneme (y. 65-2,5 milyon yıl önce) ait kumtaşı, kireçtaşı ve tortulu şistten oluşmuştur ve katmanlar büyük ölçüde birbirlerinden ayrışmış durumdadır. Yüzey çok sık ormanlarla kaplıdır; Kuzey Andaman'ın kuzey bölümlerinde çok geniş bir alan kaplayan mangrov bataklıkları vardır. Her mevsimde akan ırmaklar sayıca pek az olduğundan, su bulabilmek sürekli bir sorundur.

Bölgede yaşayanların temel uğraşı tarımdır. Yetiştirilen ürünlerin bellibaşlıları çeşitli tahıllar, baklagiller, hindistancevizi, fındık, meyve, manyok, biber ve zerdeçaldır. Beş yıllık planda bir kibrit fabrikası ve Port Blair'de denizbilimleri mühendisliği, gemi inşa ve onarım tesisleri kurulması öngörülmüştür. Karayolu yalnızca Güney Andaman'da vardır; adalar arasında çalışan bir buharlı gemi, Port Blair'i Kuzey, Orta, Güney ve Küçük Andaman adalarına bağlar. Büyük Hint devrimcisi Vinayak Damodar (Vir) Savarkar, ömür boyu hapis cezasını Port Blair'deki hapishanede geçirmiştir (1911-37). Bu yapı 1979'da ulusal anıt haline getirilmiştir. Bölge nüfusu (1981) 158.287.

Andaman Denizi, Hint Okyanusunun kuzeydoğu bölümünü oluşturan deniz. 798.000 km² alanı kaplar. Kıyısında yer alan Rangoon, Bassein, Moulmein, Tovoy ve Mergui gibi limanlar, Myanmar'ın öbür ülkelerle deniz bağlantısını sağlar. Hindistan'ı Malakka Boğazı üzerinden Çin'e bağlayan denizyolu da buradan geçer. Kuzeyinde Myanmar'daki Irrawaddy Deltası; doğusunda Myanmar, Tayland ve Malezya'nın oluşturduğu yarımada; batısında Hindistan'ın egemenliğindeki Andaman ve Nicobar Adaları; güneyinde ise Endonezya'nın parçası olan Sumatra Adası ve Malakka Boğazı vardır. Adını Andaman Adalarından alan Andaman Denizinin kuzeyden güneye uzunluğu 1.390 km, genişliği 740 km'dir. 3.000 m'den daha derin yerler bütün Andaman Denizinin yüzde 5'ini geçmez; ama Andaman-Nicobar Sırtının doğusundaki denizaltı vadilerinde derinlik 4.500 m'den fazladır.

Ticaret gemileri çok eski çağlardan beri Andaman Denizinde sefer yaparlardı. Burası Hindistan ile Çin arasında kıyıları izleyerek giden ilk denizyolunun bir parçasıydı. 8. yüzyıldan başlayarak, batıda Hindistan ile Seylan (bugün Sri Lanka) ve doğuda Myanmar limanları, Thaton, Martaban ve Tavoy arasında canlanan ticareti sağlayan bir bağ oldu.

Andaman Denizinin kuzey ve doğu bölümleri 180 m'den sığdır. Irrawaddy Irmağı sürekli olarak taşıdığı milli çamurla bir delta oluşturur. Bu çamur katmanındaki sığ kanallar, güneyde denizin dibindeki Martaban Kanyonuyla birleşir Tersiyer (Üçüncü) Dönemde (y. 65-2,5 milyon yıl önce) Malakka Yarımadası yakınlarında kıtaya bağlı bir sığlık oluşmuştur. Bunu izleyen kırılma ve kıvrılmalar bu katmanın parçalarını iki denizaltı setine ve Sumatra'nın kuzeyinde sığ bir havzaya dönüştürmüştür. Kıtadaki katmanın üstünü düzensiz bir biçimde kabuklu kuvars kumu kaplarken, sığlığın üstünde de 900 m kalınlığında bir kil katmanı toplanmıştır. Kıta yamacı 800 km uzunluğundadır ve 1.800 m derinliğe iner.

Andaman ve Nicobar arasındaki sırtta serpantinitten (temel bileşeni hidratlı magnezyum silikat) ve benzeri kayalardan oluşan bir çekirdek vardır. Bu zemin en azından 3.000 m boyunca kıvrımlı bir fay biçiminde uzanan kumtaşı ve şist katmanıyla kaplıdır. Denizin Andaman ve Nicobar adaları ile Malakka arasında kalan batı ve orta bölümlerinin derinliği 900-3.000 m arasındadır. Bu bölge, merkezde geniş bir uçurum, iki denizaltı dağı, daha alçak bir denizaltı dağ dizisi, çatlak vadileri ile volkanik Narcondam ve Barren adalarından oluşur. Bu havzanın volkanik kayacının bir bölümü Irrawaddy'nin getirdiği ince bir kil katmanıyla kaplıdır. Bu katmanın ince olmasının nedeni, Tersiyer Dönemdeki tortulların büyük bölümünün, oradaki bir uçurumda birikmesidir. Bu birikinti daha sonra Andaman ve Nicobar adaları arasındaki sırtı oluşturmuştur. Havza yaklaşık 10 milyon yıl önce Andaman-Nicobar kütlesinin sığ bölgelerden uzaklaşmasıyla oluşmuştur. Bu hareket bugün de devam etmektedir.

Denizin iklimi ve suları üzerinde Güneydoğu Asya'nın muson rejimi egemendir. Kış aylarında kuzeydoğudan esen hafif rüzgârlar Andaman Denizinin güney ve güneydoğusundaki akıntıların Bengal Körfezine doğru yönelmesine yol açar. Nem oranı düşüktür, deniz az yağış alır ve yüzey tuzluluğu yüksektir. Mayıs ayında kuzeybatı muson rüzgârları batı akıntılarına neden olur. Yaz musonları sırasında Birmanya'dan denize akan çok miktarda su, denizin kuzey bölümünde yüzey tuzluluğunu azaltır.

Tropik Hindistan suları arasında sayılan Andaman Denizinin suyu üç katmana ayrılır. 60-90 m derinliğine kadar inen yüzey katmanının sıcaklığı 24°C - 29°C arasındadır, tuzluluk oranı mevsimlere göre değişir. Yüzey katmanıyla orta katmanı ayıran güçlü bir termoklin (her metrede ısının 1°C'den fazla düştüğü su katmanı) vardır. 450 m kalınlığındaki orta katmanın tuzluluk oranı binde 35'i bulur. 1.200 m derinliğe kadar ısı potansiyeli 4,7°C, tuzluluk oranı binde 34,86 dır. Bengal Körfezinden gelen sularla tazelenen dip sularında da sıcaklık ve tuzluluk aynı oranlardadır.

Yüzey sularındaki plankton kitlesi oldukça düşüktür. Deniz dibinde yaşayan organizmalar son derece azdır. Mercan kayalıkları yalnızca Andaman ve Nicobar adaları yakınlarında bulunur. Öte yandan Malakka suları deniz canlıları için çok elverişlidir. Balıkçılığın çok yaygın olduğu kıyı sularında 250 yenebilir balık türü vardır.

Andaman Denizinde maden kaynakları sınırlıdır. Birmanya petrol yataklarının güney uzantılarının Irrawaddy Sahanlığının altına kadar ulaştığı sanılmaktadır. Sumatra açıklarındaki sığ havzada petrol bulunması olasılığı vardır. Malakka kıyılarındaki düzlüklerdeki kalay ve ilmenit kaynaklarının sualtı uzantıları taranmakta. Tayland kıyılarının açıklarında dip taraması yöntemiyle kalay çıkartılmaktadır.

Güneydoğuda Malezya'nın Pinang ve kuzeyde Myanmar'ın Rangoon kentleri Andaman Denizindeki en büyük limanlardır. Deniz trafiğinin büyük bir bölümü Malakka Yarımadası kıyılarında yoğunlaşır. Batıya giden gemiler Andaman Denizine, Malakka Boğazından geçerek girerler ve Colombo yönünde Büyük Geçitten ya da Madras yönünde Onuncu Derece Boğazından çıkarak denizi terk ederler.

Andaman ve Nicobar Adaları, Hindistan'da 22 eyaletin dışında kalan birlik topraklarından biri. Bengal Körfezindeki iki ada grubundan oluşur. Toplam yüzölçümleri 8.300 km² olan Andamanlar güneydeki Nicobarlar'dan 145 km genişliğindeki Onuncu Derece Boğazıyla ayrılır. Andaman ada grubu 204 ada ve adacıktan oluşur. Birbirlerine çok yakın oldukları için hepsi birlikte Büyük Andaman olarak tanınan üç büyük ada (Kuzey, Orta ve Güney Andaman), ana ada grubundadır. Nicobarlar ise 12'sinde oturulan 19 adadan oluşur; başlıcaları Büyük Nicobar (en büyüğü ve en güneydeki), Kamorta ve Nancowry (ortadaki grup) ve Car Nicobar (kuzeydeki grup) adalarıdır. Başlıca limanlar, birlik toprağının başkenti Port Blair, Diglipur, Rangat, Neil, Andamanlar'daki Mayabandar ve Nicobarlar'daki Car Nicobar ve Kamorta'dır.

Adalar Hindistan-Birmanya (bugün Myanmar) ticaret yolu üstünde bulunduğu için varlıkları en eski zamanlardan beri biliniyordu. 18. yüzyılın ortalarından sonra, İngilizler buraya mahkûmları göndererek koloniler kurdular. 1942-45 arasında Japonların işgal ettiği adalar, bağımsızlığını kazanmasından sonra Hindistan'a verildi. 1950'lerde Doğu Pakistan'dan (bugün Bangladeş) getirilen, Birmanya'dan kaçan ve İngiliz Guyanası'ndan (bugün Guyana) gelen Hintli göçmenler buralara yerleştirildi.

Bölgenin ihraç ürünlerinin başlıcaları kereste (özellikle Andaman kırmızı kerestesi), kontrplak yapımına uygun ağaç, hindistancevizi ve kopradır (kurutulmuş hindistancevizi içi). Nüfus (1981) 188.741.

Andamanlılar, Bengal Körfezindeki Andaman ve Nicobar adalarının yerli halkı. Malezyalı Nogolar ve Filipinli Pigmeler gibi Negrito ırkından gelirler. Başta Büyük Andaman denen üç büyük adadakiler olmak üzere, çoğunluğu kabile yapısından çıkarak çağdaş Hint yaşamına ayak uydurmuşlardır. Güney Andaman, Rutland ve Küçük Andaman gibi daha küçük adalarda yaşayan Carava ve Onge gibi kabileler ise geleneksel kültürlerini sürdürmektedir.

Andamanlılar ıssız bölgelerde yaşadıkları ve karşılaştıkları bütün yabancıları öldürdükleri için, 19. yüzyılın ortalarına değin önemli bir maddi ya da kültürel değişime uğramamışlardır. Varlıklarını hâlâ sürdüren kabileler günümüzde de avcılık ve toplayıcılıkla geçinirler, toprağı işlemeyi bilmezler. Tek silahları, balık ve yaban domuzu avlamakta kullandıkları ok ve yaydır. Av için tuzak kurmayı ve oltayla balık tutmayı bilmezler. Kaplumbağa, dugong ve balık avını ağ ve zıpkınla yaparlar. Bunun için dirsekli çıkıntıları olan kanolar kullanırlar. Cömlekçilikle uğraşırlar. Gemi enkazlarından sağladıkları demirden, en azından 18. yüzyıldan beri ok ucu, bıçak ve keser yaparlar. Bunları istiridye kabuklarını işlemekte kullandıkları bir teknikle sivriltir ve bilerler. Ateş yakmayı hiç bilmemek gibi eşi görülmemiş bir özellikleri vardır.

Andamanlılar kendilerine özgü Andaman dilini konuşurlar. Bu dili konuşanların sayısı sürekli azalarak bugün 1.000 kişiye kadar düşmüştür. Andaman lehçeleri genellikle kuzey, orta ve güney olarak üç grupta toplanır. Bunlardan güney lehçeleri en eski

olanlardır. Küçük Andaman Adasında konuşulan lehçe, Andaman lehçeleri arasında en güneydekini temsil eder ve öteki lehçelerden büyük ölçüde ayrılır.

Andaman dilbilgisinin başlıca özelliklerinden biri, cümle içindeki sözcüklerin işlevlerini açıklayan eklerin, özellikle de eneklerin kullanımıdır. Herhangi bir sayı sistemi yoktur. Yalnızca "bir" ve "birden çok" anlamına gelen iki sayı belirten sözcük vardır. Andaman dilinin, başka herhangi bir dille akrabalığı olup olmadığı bilinmemektedir.

Andania Gizli Ayinleri, Eski Yunan'da Messenia bölgesinin Andania kentinde Bereket ve Toprak Tanrıçası Demeter ile kızı Kore'nin (Persephone) onuruna düzenlenen törenler. İÖ 92'den kalma uzun bir yazıtta, bu ayinlerin yapılmasına ilişkin ayrıntılı yönergeler yer almakla birlikte, yetişkinliğe geçiş törenleriyle ilgili fazla bilgi yoktur. Ayinler çeşitli kabilelerden seçilen eşit sayıda erkek ve kadın "kutsal kişi"lerce yapılırdı. Yaşları 40'ın üstünde 10 kişilik bir kurul bütün törenleri denetlerdi.

Yetişkinliğe geçiş törenlerinin özgür ya da köle, bütün erkek, kadın ve çocuklara açık olduğu anlaşılmaktadır. Her grubun giysilerine ilişkin bazı ayrıntılar bugüne ulaşabilmiştir. Giysilerin ucuz malzemeden ve çok sade bir biçimde yapılmış olması zorunluydu. "Tanrıların kılığı"na girenler bu zorunluluğun dışında tutulurdu. Bu yüzden birçok araştırmacı törenlerde bir tür tiyatro gösterisi yapıldığı sonucuna varmıştır. Yürüyüş sırasının kesin kurallara bağlı olduğu bir geçit töreninden sonra bazı tanrılara kurbanlar sunularak asıl ayine geçilirdi.

Anday, Kadri Raşit (d. 1875, İstanbul - ö. 1949, İstanbul), Türk hekim. Türkiye'nin ilk çocuk hastalıkları uzmanlarından ve özel muayenehane açan ilk hekimlerinden biridir.

Eczacı Mirliva Mehmed Raşid Paşa'nın oğludur. Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'ni bitirdikten sonra Gülhane Askeri Tıbbiyesi'ne girdi. Üçüncü sınıftayken Fransa'ya

Kadri Raşit Anday
Kayınak Kitapları

gitti (1894) ve 1899'da *Le Métabolisme Du Chlore Dans l'Organisme* (1900) adlı tezi ile Paris Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Paris'te beş yıl Charles Ricket'nin laboratuvarına devam ederek fizyolog oldu. 1901'de İstanbul'a dönünce, Mülkiye Tıbbiyesi'nde fizyoloji dersleri vermeye başladı. Aynı yıllarda bir çocuk hastalıkları polikliniği kurdu. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyesi oldu. Askeri ve sivil tıbbiyelerin fakülte adı altında birleştirildiği (1909) sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kararıyla Şişli Etfal Hastanesi Dahiliye Kliniği şefliğine atandı. 1917'de Tıp Fakültesi Çocuk Hastalıkları Bölümü'nde profesör oldu. 1933 Üniversite Reformu sırasında emekli edildi. Bu tarihten 1945'e değin Beyoğlu Belediye Hastanesi Çocuk Hastalıkları Bölümü'nde çalıştı.

1917'den önce süt çocuklarına kadın-doğum, daha büyük çocuklara da iç hastalıkları uzmanları bakıyordu. Çocuk hastalıkları konusundaki araştırmalarını çeşitli tıp dergilerinde yayımlayan Kadri Raşit, Besim Ömer Akalın(*) ile birlikte, çocuk hastalıklarını ayrı bir uzmanlık dalı olarak ele aldı ve Türkiye'de bu alanın öncülüğünü yaptı.

Anday, Melih Cevdet (d. 1915, İstanbul), şair, oyun ve deneme yazarı. 1936'dan sonra beliren ve Türk şiirinde büyük bir değişime yol açan Garip akımının Orhan Veli Kanık ve Oktay Rifat'la birlikte üç öncüsünden biridir.

Ortaöğrenimini Ankara Gazi Lisesi'nde (1936) tamamladı. Orhan Veli ve Oktay Rifat'la bu okulda arkadaş oldu. Sosyoloji öğrenimi için Belçika'ya gitti; iki yıl sonra II. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine öğrenimini yarıda bırakarak yurda dönmek zorunda kaldı. Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde görev aldı. Ankara'da kitaplık memuru olarak çalıştı; gazetecilik ve çevirmenlik yaptı. Daha sonra İstanbul'a yerleşti. *Akşam, Büyük Gazete, Tanin* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde çeşitli zamanlarda köşe yazarlığı yaptı; dergilerde denemeler yayımladı; gazetelerin sanat-edebiyat sayfalarını yönetti. Bir yandan da İstanbul Konservatuvarı Tiyatro Bölümü'ndeki fonetik ve diksiyon öğretmenliği görevini sürdürdü. LCC adlı özel tiyatro okulunda mitology dersleri verdi. TRT Yönetim Kurulu üyeliğinde bulundu (1964-1969). Eğitim müşaviri olarak bir yıl Fransa'da (Paris) görevlendirildi. Şiir ve denemelerini daha çok *Varlık, Yaprak, Yeditepe, Papirüs, Yeni Dergi, Yeni Ufuklar, Ataç, Yön, Dönem* dergilerinde yayımladı.

"Ukde" adlı ilk şiiri *Varlık* dergisinde çıkan (1936) Anday'ın başlangıç ürünlerinde Hececilerin biçim ve tema özellikleri görülür. Gizemci de denebilecek bir duyarlıkla nesneleri sıralayan, çevresine çocuksu bir şaşkınlıkla bakan bu şiirlerin ayırıcı yanı, uyaklı yazılmış olmalarına karşın, uyağa tutsak olmayışlarıdır. Giderek o şaşkınlık bilince dönüşür, uyaklar aşılır, ölçü kırılır. Orhan Veli ve Oktay Rifat'la ortak-yapıtları olan *Garip*'te (1941) Anday, küçük insanı anlatmaya girişir; onu içinde bulunduğu durumların biçimi biçiminde sunmaya çalışır, başından geçen öyküleri anlatmakla yetinmez. Yapıtlarında yer yer Fransa'daki Dada serüveninin, gerçeküstücülerin etkileri görülse de, bunların belirleyici olduğu söylenemez.

İlk yapıtlarında Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet'in birbirini iyice andırdığı görülür. Aynı edebiyat kültürüyle beslenmişlerdir. Delikanlılık günleri bir arada geçmiş, görüşleri de bir ortaklık içinde gelişmiştir. Orhan Veli, Oktay Rifat'ı 13, Melih Cevdet'i 15 yaşında tanımıştır. Bu onlara, başka şiir topluluklarında rastlanmayan cinsten bir yakınlık, ortak bir söz hazinesi, hatta (hiç değilse başlangıçta) ortak bir şiirsel sözdizimi kazandırmıştır. Gene de daha ilk günlerde üçü arasında ayrımlar vardır: Orhan Veli, doğrudan düşünceden yola çıkar; Oktay Rifat'ın beş duyunun şairi olacağı bellidir; Melih Cevdet'te ise duygu ağır basar.

Melih Cevdet'in *Garip*'teki ve *Rahatı Kaçan Ağaç*'taki (1946, 1961) şiirlerinde uyanan duygular bir yerde düşünceyle birlikte gelişmeye, hatta onu hazırlamaya başlar; düşünce öğesi ayrıntılarını hep duygudan kotarır. Oktay Rifat'ın doğa içinde olmasına karşın, Anday kesinkes toplum içindedir. Onda gülümsemenin altında bir hüzün olarak kendini gösteren duygu öğesi, haksızlıkların, II. Dünya Savaşı'nın getirdiği sıkıntıların, yoksulluğun karşısında yergi kıvamı kazanır.

Anday duyguculuğa duygunun kesinliğiyle karşı çıkmıştır. "Dünyanın değiştirilmesi" düşüncesine de bu yoldan geçmiştir. Daha sonra yayımladığı *Telgrafhane* (1952, 1964) ve *Yanyana* (1956) adlı kitaplarında kesin olarak toplum ve insan değerlerini savunan, bir yerde kavgacı bir şiire de geçitler açan ürünlerini bir araya getirmiştir. *Yanyana*'nın içeriği Türk Ceza Kanunu'nun 142. maddesine aykırı görülür, kitap toplatılır, ama kovuşturma sonunda aklanır. "Anı", "Tohum" gibi ünlü şiirler bu dönemin ürünleridir. Anday lirizme karşı tavır almıştır. Hatta lirizmi aşağılayan şiirler yazmıştır. Gene de, gerçekte bu tavır lirizme değil, lirik olduğu ileri sürülen yoz bir sanata karşıdır. Yoksa Anday, lirizmi toplumsal güçlüklerin içe akışı olarak görmüş ve yapıtlarında kullanmaktan çekinmemiştir. Gözleri hep ileri bakar; toplum değerleri adına direnen insanı "gelecek insanın cedd" olarak görür. Melih Cevdet'in *Rahatı Kaçan Ağaç, Telgrafhane* ve *Yanyana*'daki şiirleri 1985'te *Rahatı Kaçan Ağaç* adı altında tek bir kitapta toplanmıştır.

Anday 1960'tan sonra mitology'aya yönelir. *Kolları Bağlı Odysseus* (1962, 1985) ve *Göçebe Denizin Üstünde* (1970) adlı yapıtlarıyla Anadolu'daki Eski Yunan atmosferi ile

Melih Cevdet Anday
Isa Çelik

içinde yaşadığımız tarihsel, hatta güncel koşullar arasında cüretli bir metafor kurmak ister. Anday'ın bu dönem yapıtlarında tarih, efsane kıvamı kazanırken, özgürlük terimleri de zaman zaman yazgı terimlerine dönüşür. 1976 Yeditepe Şiir Armağanı'nı kazanan *Teknenin Ölümü* (1975, 1985) daha diplerden seslenen, çok yukarıdan bakmayı deneyen, yeni sorularla yeni arayışlara yönelmek isteyen bir şairin, aynı zamanda da bir filozofun, düşüncelerin düşüncesine inan getirmiş bir halk ermişinin ürünüdür. 1978'de o güne değin yayımlamış bulunduğu bütün şiir kitaplarını, yeni şiirler de ekleyerek *Sözcükler* (1978; 1978 Sedat Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü) adı altında bir araya getirmiştir. Daha sonra *Ölümsüzlük Ardında Gılgamış*'ta (1981; 1982 Türkiye İş Bankası Şiir Ödülü) olduğu gibi, mitology serüveninde Doğu temalarını da kullanmaya başlar.

Uzun tarih ve efsane yolculuğunu *Tanıdık Dünya* ile (1984) yeniden yaşadığımız günlerin kıyısına getirir ve insanın bunca serüveni arasında bütünsellik bağıntılarını bir

kez daha aramaya başlar. Son şiirlerini *Güneşte* (1989) adlı kitabında toplamıştır.

Melih Cevdet denemelerinde bağnazlığa ve bağnazlığı besleyen kaynaklara karşı savaş açmıştır. Türkiye'deki törenleri ve ahlakı bu bağlamda elden geçirmiştir. Dilin özleştirilmesini savunmuş, demokrasi, özgürlük, toplumculuk konularında serinkanlı bir düşünce düzeni yaratmıştır. Özgürlüğün maddi içeriğini sürekli olarak vurgulamış, genel ve yeni kavramları Türkiye'nin güncel yaşamı içinde tartışmayı denemiştir. Türk şiirinin Batı ve Doğu şiiri ile ilişkilerini çok geniş bir kültür düzleminde ele almış, uluslararası kültür alışverişlerini irdelemiş. Türk edebiyatında halk şiirinin gerçekçi bir değerlendirmesini yapmaya çalışmıştır. *Doğu-Batı* (1961), *Yeni Tanrılar* (1974), *Dilimiz Üstüne Konuşmalar* (1975) adlı deneme kitaplarıyla, özellikle de *Cumhuriyet* gazetesindeki haftalık yazılarıyla bu konularda etkili olmuştur. Melih Cevdet *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan yazılarını 1990'da *Sevişmenin Güdüklüğü ve Yüceliği* başlığıyla kitaplaştırmıştır.

Romanlarıyla da kendini kabul ettiren Melih Cevdet, *Aylaklar*'da (1965), hâlâ Osmanlılığın izlerini taşıyan bir konakta yaşayan insanların ilişkilerindeki çürümeyi gerçekçi bir düzlemde ortaya koyar. *Gizli Emir*'de (1970; 1970 TRT Sanat Ödülleri Yarışması Başarı Ödülü) ise entelektüel bir toplum ortamından kesitler alır. Zorba bir yönetim karşısında aydınların direnme ve sorumluluk duygularının sınırlarını yoklar.

Oyunlarında da, baskılar altındaki bireyin kişisel ve insani davranışlarını incelemiştir. *İçerdekiler* (1965) kişiler arasındaki sözel ilişkinin, karşılıklı konuşmanın gücünü çok ince biçimde işleyen bir oyundur. *Mikado'nun Çöpleri*'nde de (1967; 1967-68 İlhan İskender Armağanı ve 1971 Ankara Sanat Sevenler Derneği Armağanı) iki insanın iç dünyalarındaki açmazları birbirlerine anlatarak ferahlamaları, törenlerin arasından sarsıntısız biçimde sıyrılmaları işlenmiştir. 1972'de Anday'ın dört kısa oyundan oluşan (Yarın Başka Koruda, Dikkat Köpek Var, Ölüler Konuşmak İsterler, Müfettişler) *Dört Oyun* adlı yapıtı yayımlanmıştır. Toplu oyunlarının ilk cildi 1987'de *Ölümsüzler*, ikinci cildi 1989'da *İçerdekiler* başlığıyla çıkmıştır.

Çeviriler de yapan Melih Cevdet, Tarjei Vesaas'tan Türkçeye aktardığı *Buz Sarayı* romanıyla Türk Dil Kurumu Çeviri Ödülü'nü (1973) kazanmıştır. Melih Cevdet'in 1958'de *Tercüman* gazetesinde Murat Tek adıyla tefrika edilen romanları *Meryem Gibi* ve *Yağmurlu Sokak* 1991'de kitap olarak yayımlanmıştır.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI: Deneme: *Konuşarak* (1964), *Geliyen Komedya* (1965, 1984), *Sosyalist Bir Dünya* (1975), *Maddecilik ve Ülkücülük* (1977), *Paris Yazıları* (1982), *Açıklığa Doğru* (1984). Anı: *Akan Zaman, Durun Zaman-I* (1984). Gezi yazısı: *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan* (1965). Roman: *İda'nın Güncesi* (1974), *Raziye* (1975).

Anderlecht, Belçika'nın orta kesiminde, Brabant ili sınırları içinde belediye. Charleroi-Brüksel Kanalı üstünde yer alır. Brüksel'in hemen güneybatısında, Büyük Brüksel bölgesini oluşturan 19 bucaktan biridir. Frank mezarları ve bir Roma villasının kalıntıları bulunan eski ormanlık bölgedeki bu doğal açık alanın, bugünkü Brüksel'in ilk yerleşme yeri olduğu sanılmaktadır. Anderlecht'te dokuma, deri, kimya, kereste, kâğıt ve cam eşya başlıca sanayi dallarını oluşturur. Ortaçağ kalıntıları arasında 1252'den kalma bir *béguinage* (herhangi bir tarikat ve manastıra bağlı olmayan rahibelerin çekildikleri yer) ve Aziz Guidon'nun 11. yüzyıldan kalma kriptasının(*) bulunduğu SS. Peter ve Guidon Kilisesi vardır. Hümanist Erasmus'un 1521'de buraya yaptığı ziyaretin anısına, o sıralarda kaldığı ev müze haline getirilmiştir. Anderlecht'te Brüksel Bağımsız Üniversitesi'ne bağlı bir üniversite hastanesi bulunmaktadır. Nüfus (1983 tah.) belediye, 92.912.

Andernach, Almanya'nın doğusundaki Rheinland-Pfalz eyaletinde kent. Ren Irmağının sol kıyısında, Koblenz'in hemen kuzeybatısındadır. İÖ 12'de, Antunnacum adıyla bir Roma garnizonu olarak kuruldu; 1253'te Hansa Birliği'nin üyesi oldu. 1795'ten Prusya'ya bırakıldığı 1815'e değin Fransız işgali altında kaldı. Tarihsel yapıtları arasında ortaçağdan kalma bir saat kulesi ile romanesk üslupta bir kilise bulunan kent, günümüzde bir imalat sanayisi merkezi (özellikle dokuma, seramik, kimyasal maddeler) ve bir demiryolu kavşağı durumundadır. Nüfus (1983 tah.) 27.092.

Anders, William A(lison) (d. 17 Ekim 1933, Hong Kong), ABD'li astronot. Ay çevresinde ilk insanlı uzay uçuşunu (21-27 Aralık 1968) gerçekleştiren "Apollo 8"in astronotlarındandır. Bu uçuş sırasında, Anders, Frank Borman ve James Lovell'dan oluşan "Apollo 8" ekibi, Ay yüzeyinden yaklaşık 112 km uzaklıktaki bir yörüngede 20 saat kadar kaldılar ve Ay yüzeyine inişte önceden belirlenmiş olan bölgelerin kullanılabileceğini doğrulayan fotoğraflar gönderdiler.

Anders, 1969'da Hava Kuvvetleri'nden ve Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'nden ayrılarak Ulusal Havacılık ve Uzay Konseyi'nin yürütme sekreterliği görevini üstlendi. 1973-74'te Atom Enerjisi Komisyonu üyesi, 1974-76 arasında Nükleer Denetleme Komisyonu üyesi, 1976-77 yıllarında da ABD'nin Oslo büyükelçisi olarak görev yapan Anders, 1977'de General Electric Company'nin Nükleer Ürünler Bölümü'nün genel müdürlüğüne getirildi.

Anders, Władysław (d. 11 Ağustos 1892, Blonie, Polonya - ö. 12 Mayıs 1970, Londra), II. Dünya Savaşı sırasında İtalya ve Ortadoğu'daki Polonya kuvvetlerine komuta eden subay. Savaştan sonra anayurtlarına dönmeyi reddeden antikomünist Polonyalıların önde gelenlerindendir.

I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda görev yapıktan sonra yeniden kurulan Polonya Devleti'nin silâhlı kuvvetlerine katıldı ve 1919-20'de Rusya ile Polonya arasındaki savaşta Kızıl Ordu'ya karşı çarpıştı. Eylül 1939'da II. Dünya Savaşı patlak verdiğinde hem Almanya'ya, hem de Sovyetler Birliği'ne karşı savaşan Anders, Sovyet kuvvetlerince yakalandı ve Ağustos 1941'deki Polonya-SSCB antlaşmasına değin hapiste kaldı. Sovyet topraklarında eski savaş tutsaklarından ve sınır dışı edilmiş kişilerden bir Polonya savaş gücü oluşturmasına izin verilen Anders, kısa zamanda 80 bin kişi topladı. Bununla birlikte, Sovyet denetimindeki bir orduyla Polonya'yı Sovyet egemenliğinden kurtarma şansının olmadığını gördü. Polonya ve İngiltere'den gelen baskılar karşısında Stalin, II. Dünya Savaşı sürerken Anders'in İran ve Irak içlerine yürümesine izin verdi (1942). Polonyalılar daha sonra, İtalya seferi sırasında Monte Cassino'nun ele geçirilmesinde de kendilerini gösterdiler.

Koyu bir antikomünist olan Anders, II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'de kaldı. Yeni kurulan komünist Polonya hükümeti tarafından 1946'da yurttaşlıktan çıkarıldı. Bu tarihten sonra, Batı'da yaşayan Polonyalı sürgünlerin en tanınmış önderlerinden biri oldu.

Andersen, Hans Christian (d. 2 Nisan 1805, Odense, Kopenhag yakınları - ö. 4 Ağustos 1875, Kopenhag, Danimarka), dünya çapında tanınmış eşsiz masal ustası. Ayrıca birçok oyun, roman, şiir, gezi kitabı

Hans Christian Andersen
The Bettmann Archive

ile birkaç otobiyografi de yazmıştır. Bunların çoğu Danimarka dışında bilinmezken, masalları dünya edebiyat tarihinde başka dillere en çok çevrilen yapıtlar arasına girmiştir.

Yoksul bir semtte doğan Andersen, o dönemin katı sınıf yapısının dayattığı sınırları aşmak için zorlu bir savaş verdi. Ona ilk yardım elini uzatan Kopenhag Kraliyet Tiyatrosu yönetmenlerinden Jonas Collin oldu. Genç Andersen'in ünlü bir oyuncu olma umuduyla başvurduğu Collin, ona okula gitmek için para sağladı. Andersen 1828'de Kopenhag Üniversitesi'ne girdi.

Ertesi yıl, ilk önemli yapıtı sayılan *Fodrejse fra Holmens Kanal til Østpynten af Amager i aarene 1828 og 1829* (1829; 1828 ve 1829 Yıllarında Holmen Kanalından Amager Adasının Doğu Ucuna Bir Yürüyüş) yayımlandı. Alman yazar E.T.A. Hoffmann'ın tarzında yazılmış bu düşsel masal kısa zamanda başarıya ulaştı. Andersen bundan sonra oyun yazarlığına yöneldi. İki başarısız girişimden sonra, *Mulatten* (1840; Melez) adlı oyunuyla dikkati çekti. Oyunda köleliğin kötülükleri anlatılıyordu. Ama tiyatro onun gerçek alanı olmadı; Andersen uzun süre, öncelikle bir romancı olarak tanındı. Romanlarının çoğunda konu kendi yaşamından alınmıştır. Bunların en tanınmışları arasında *Improvisatoren* (1835; Doğaçtan Söyleyenler), *O.T.* (1836) ve *Kun en spillemand* (1837; Yalnızca Bir Kemancı) sayılabilir. Andersen yurtdışına yaptığı yolculukları anlatan çok sayıda kitap da yayımladı.

"Kibritçi Kız", "Küçük Claus ve Büyük Claus", "Güzel Prenses ve Bezelye Tanesi" ve "İda'nın Çiçekleri" gibi masalları içeren kitabı *Eventyr, fortalte for børn* (Çocuklara Masallar) 1835'te basıldı. Ama genellikle halk efsanelerine dayanan bu masallarda dileklerin yerine gelmesinden çok, ahlaki gerçekçiliğe ağırlık verilmişti. 1843, 1847 ve 1852'de Andersen yeni masal kitapları yayımladı. *Nye eventyr og historier* (1858-72; Yeni Masal ve Öyküler) adlı yapıtıyla masal türünün sınırlarını genişletti. "Karlar Kraliçesi" gibi masalları iyiliğin ve güzelliğin zaferine olan iyimser bir inancı dile getiriyordu, ama bazı masalları çok kötümserdi ve acıklı bir sonla bitiyordu. Bu hüzünlü öyküler, Andersen'in yaşamından derin izler taşır. Yazdığı hiçbir şeyi yok etmediği için Andersen'in edebiyat ürünlerinden başka, günlükleri ve binlerce mektu-

bu da gelecek kuşaklara kaldı. Bütün bu belgeler Andersen'in hırslı, gergin ve sinirli olduğu kadar, olağanüstü gözlem gücüne sahip, gururlu, duyarlı ve hazırcevap bir insan olduğunu da ortaya koyar.

Kendine özgü masal anlatma yöntemiyle gerçek bir yenilik getiren Andersen, çağının edebiyat geleneğini kırarak, gündelik dilin deyimlerini ve kalıplarını kullanmıştır.

Andersen'in *Karlar Kraliçesi* (1943, 1989), *Parmak Kız* (1944, 1989), *Kibritçi Kız* (1965, 1989), *Çirkin Ördek* (1965, 1989) gibi birçok masalı Türkçeye çevrilmiş, ayrıca *Andersen Masalları* ve *Andersen'den Masallar* adlarıyla yayımlanan masal derlemelerinin birçok basımı yapılmıştır.

Andersen, Tryggve (d. 27 Eylül 1866, Ringsaker - ö. 10 Nisan 1920, Gran, Norveç). Norveç edebiyatında yeni-romantizm akımı içinde yer alan roman ve öykü yazarı. Yapıtlarında bürokratlarla köylüler arasındaki kültür çatışmasını işlemiştir.

Bir çiftlikte doğan ve Kristiania (Oslo) Üniversitesi'nde öğrenim gören Andersen daha sonra memur oldu. Alman romantiklerine, özellikle E.T.A. Hoffmann'ın düşsel masallarına hayranlık besliyordu. Edebiyata duyduğu ilgiyi geliştiren yazar Gotthold E. Lessing oldu. Andersen en önemli yapıtı *I cancelliraadens dage*'de (1897; Danışmanın Günlerinde) Norveç'in kırsal kesimindeki kamu görevlilerinin dünyasını anlattı. Öteki romanı *Mot Kvæld*'de (1900; Yaklaşan Akşam) aydınlarla halk arasındaki kültür uçurumunu işledi. Öykülerini dört cilt halinde yayımladı. 1902'de karısının ve oğlunun ölümünden sonra çıktığı deniz yolculuğu sırasında tuttuğu günlük *Dagbog fra en sjøreise* ölümünden sonra, 1923'te yayımlandı.

Andersen hastalığı, glikojen biyosentezinde önemli rol oynayan amilo - 1:4, 1:6-tansglükosidaz enziminin yokluğundan ileri gelen ve seyrek görülen kalıtsal hastalık. Bu hastalıkta, olağan dışı biçimde üretilen glikojen, vücut dokularında, özellikle karaciğerde birikir. Andersen hastalığına yakalanmış bebekler doğdukları anda normal görünümdedir, ama bir süre sonra gelişmeleri durur; zamanla kas gerginliğini de yitirerek uyuşuk ve hareketsiz olurlar. Karaciğer ile dalak büyür ve ilerleyici karaciğer yetmezliği gelişir. Ölüm, genellikle iki yaşına varmadan kalp yetmezliği ya da yemek borusu kanaması sonucu olur. Andersen hastalığı oldukça seyrek görüldüğünden, kalıtımın nasıl bir rol oynadığı kesin olarak bilinmemekte, ancak bu tür enzim bozukluklarının çoğunda olduğu gibi somatik kromozomlarla ilgili çekinik (resesif) nitelikte bir kalıtım özelliği olduğu sanılmaktadır.

Anderson, Carl David (d. 3 Eylül 1905, New York kenti - ö. 11 Ocak 1991, San Marino, California, ABD), bilinen ilk karşıt madde parçacığı olan pozitronu (karşıt elektronu) bularak 1936 Nobel Fizik Ödülü'nü Victor Hess'le bölüşen ABD'li fizikçi.

Carl David Anderson
Harvey of Pasadena

Doktorasını 1930'da Pasadena'daki California Teknoloji Enstitüsü'nde tamamladı; tüm öğretim görevini bu okulda sürdürerek 1976'da emeritus profesör oldu. 1927'de X ışını fotoelektronlarını (yüksek enerjili fotonlarla etkileşime giren atomlardan kopan elektronlar), 1930'da magnetik sis odasında gamma ışınlarını ve kozmik ışınları incelemeye başladı. 1932'de, kozmik ışınlara ilişkin araştırmaları sırasında pozitronun varlığını saptadı ve bir yıl sonra gamma ışınları yardımıyla bu parçacığı elde etmeyi başardı. 1936'da, kütlesi elektronun kütlesinin yaklaşık 207 katı olan ve müon olarak adlandırılan yeni bir temel parçacığın bulunuşuyla sonuçlanan çalışmalara katıldı.

Anderson, Elizabeth Garrett (d. 9 Haziran 1836, Aldeburgh - ö. 17 Aralık 1917, Aldeburgh, Suffolk, İngiltere), kadınların mesleki eğitime, özellikle tıp eğitimine kabul edilmeleri için uğraş vermiş olan hekim.

Tıp fakültelerine girmek için yaptığı başvurunun reddedilmesi üzerine, 1860'ta ünlü hekimlerin yanında ve Londra'daki hastanelerde özel olarak tıp eğitimine başladı. 1865'te Eczacılar Derneği tarafından kendisine çalışma izni verildi, bir yıl sonra da pratisyen hekim olarak St. Mary Dispansері'ne atandı. Sonradan New Hospital for Women adını alan bu kurumda kız öğrenciler için bir tıp fakültesinin kurulmasına ön ayak oldu. 1918'de hastanenin adı, onun anısına Elizabeth Garrett Anderson Hastanesi olarak değiştirildi.

1870'te Paris Üniversitesi'nden doktora derecesini alan Anderson, 1908'de Aldeburgh'un ilk kadın belediye başkanı oldu.

Anderson, John Henry (d. 14 Temmuz 1814, Craigmyle, Aberdeen, İskoçya - ö. 5 Şubat 1874, Darlington, Durham, İngiltere), hokkabaz ve aktör, reklamcılığın önemini kanıtlayan ve reklamdan yararlanan ilk sihirbaz. Gösteri afişlerinde "Kuzeyin Sihirbazı Profesör Anderson" olarak tanıtılırdı. Sahneye ilk kez 1831'de çıktı. Bunu Edinburgh (1837) ve Glasgow'daki (1838-39) gösterileri izledi. 1840'ta, Londra halkını o güne değin hiç görülmemiş zenginlikte sihirbazlık araçlarıyla kendisine hayran bıraktı. Ünlü silah numarasını ilk kez bir ABD turnesinde (1851-53) yaptı. Bu gösteride, izleyicilerden birinin ateşlediği silahtan çıkan mermiyi yakalıyor gibi görünüyordu. İngiltere'ye dönünce Kraliçe Victoria'nın önünde sahneye çıktı; sonra Lyceum ve Covent Garden tiyatrolarında sahnelenen *Rob Roy* adlı melodramda başrolü oynadı (1855-56). Covent Garden sezonu kapatırken düzenlenen üç günlük "Büyük Karnaval" 1857'de bir felaketle bitti. Anderson salondaki sarhoşları gaz lambalarını aşağı indirterek dağıtmaya çalışırken tavan alev aldı ve tiyatro tümüyle yandı. Bu olay yalnızca onun ününü daha da artmasına yaradı. Gösterileri zamanla çarpıcılığını kaybettiyse de Anderson büyük turnelere çıkmayı sürdürdü.

Anderson, Dame Judith, asıl adı FRANCES MARGARET ANDERSON (d. 10 Şubat 1898, Adelaide, Avustralya - ö. 3 Ocak 1992, Santa Barbara, California, ABD), sahne ve film sanatçısı.

İlk kez 17 yaşında Sydney'de sahneye çıktı; 20 yaşında New York sahnelerinde görünmeye başladı. 1932 yapımı *Mourning Becomes Electra* (Elektra'ya Yas Yaraşır) filminde çizdiği Lavinia portresi, *Blood Money* (1933; Diyet) filminde ilk başrolünü oynamasını sağladı. 1936'da John Gielgud'un *Hamlet*'indeki Gertrude rolü ve 1947'de *Medea*'nın başrolündeki parlak yorumu Anderson'ın sahne yaşamında doruk noktaları olarak değerlendirilir.

Anderson karakter rollerinde uzmanlaşmıştı. Kötülük eğilimi taşıyan kişileri canlandırdığı rollerde en büyük başarıyı kazandı. En çok hatırlanan rolleri *Rebecca*'daki (1940) Mrs. Danvers ve *Laura*'daki (1944) Ann Treadwell'dir. 1960'ta televizyon için çekilen *Macbeth* filminde Maurice Evans'ın karşısında unutulmaz bir Lady Macbeth rolü oynadı. Aynı yıl Kraliçe II. Elizabeth tarafından DBE (Dame Commander of the British Empire) nişanıyla ödüllendirildi. 1965'te emekliye ayrıldıysa da 1970'te *Hamlet*'te başrol oynamak üzere tiyatroya ve *A Man Called Horse* (*Vahşi Kahraman*) adlı filmde en güç rollerinden biri olan Buffalo Cow Head'i oynamak üzere sinemaya döndü. Bu filmdeki rolünde diyaloglarının tümü Siu dilindeydi. Daha sonraki filmlerinden biri olan *Inn of the Damned* (1974; Lanetliler Hanı) anayurdu Avustralya'da çekildi.

Anderson, Lindsay (Gordon) (d. 17 Nisan 1923, Bangalore, Hindistan), İngiliz yazar, eleştirmen ve sinema yönetmeni. 1950'lerde gelişen ve adını kendisinin koyduğu Özgür Sinema(*) hareketi sırasında İngiliz tiyatro ve sinemasının yeniden canlanmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Anderson, Oxford Üniversitesi'nde İngiliz edebiyatı eğitimi gördü. 1947'de, yerleşik düzene karşı eleştirel bir tavır alan sinema dergisi *Sequence*'in kurucu yazı işleri yönetmenleri arasında yer aldı. Derginin yayımı 1951'e değin sürdü. Daha sonra yazıları İngiliz Sinema Enstitüsü'nün çıkardığı *Sight and Sound*'da ve başka dergilerde yayımlanan Anderson, bir sanayi kuruluşu için kısa metrajlı belgeseller çekerek yönetmenliğe başladı. 1955'te *Thursday's Children* (Perşembe'nin Çocukları) adlı belgesel filmiyle Oscar kazandı. 1955-56'da *The Adventures of Robin Hood* (Robin Hood'un Serüvenleri) adlı televizyon dizisinin ilk beş bölümünü yönetti. 1956'da ortaya attığı Özgür Sinema terimi, İngiliz sinemasına karşı öteden beri sürdüregeldiği eleştirilere duyulan ilginin artmasına yol açtı. Bu hareket, John Osborne'un aynı yıl sahnelenen *Look Back in Anger* (*Öfke*) adlı oyunuyla öncülük ettiği daha geniş bir kaynaşmanın bir parçası oldu (*bak.* Öfkeli Kuşak). Özgür Sinema hareketine katılanlar, o sıralarda oluşan yeni sol çizgide ortak tavır aldılar ve filmlerinde çağdaş işçi sınıfıyla ilgili konuları işlediler.

Senaryosunu David Storey'nin kendi romanından uyarladığı ve profesyonel *rugby* oyuncusu olarak başarıya ulaşan bir madenciyi anlatan *This Sporting Life* (1963; *Sporcunun Hayatı*), Anderson'ın ilk uzun metrajlı filmiydi. Anderson, bu yapıtıyla Uluslararası Eleştirmenler Ödülü'nü kazandı. Cannes Film Şenliği'nde Altın Palmiye Ödülü'nü kazanan *If...* (1968; Eğer...) adlı filminde, üzerlerindeki katı otorite ve disipline başkaldırarak silahlı bir ayaklanma düzenleyen, okulun son günü yapılan törende anne babalarını, öğretmenlerini ve öbür öğrencileri katleden üç İngiliz lise öğrencisinin öyküsünü anlattı. Anderson daha sonraki filmleri *O Lucky Man!* (1973; Talihli Adam), *In Celebration* (1975; Kutlama) ve *Britannia Hospital* (1982; *Britanya Hastanesi*) ile eleştirmenlerden övgü aldı.

Sinema ile tiyatro çalışmalarını birlikte sürdüren Anderson, 1963'te Kraliçe Saray

Tiyatrosu'nda *Bir Delinin Hatıra Defteri*'ni, ertesi yıl İngiliz Ulusal Tiyatrosu'nda *Julius Caesar*'ı, 1966'da Varşova'da *Vişne Bahçesi*'ni ve John Osborne'un Polonya'da ilk kez sahnelenen oyunu *Inadmissible Evidence*'ı (Geçersiz Kanıt) yönetti. Sanat yönetmeni olarak çalıştığı Kraliyet Saray Tiyatrosu'nda 1969'da *In Celebration* ve *The Contractor*'ı (Müteahhit), 1970'te de *Home*'u sahneledi. Yönettiği öteki oyunlar arasında *What the Butler Saw* (1975; Uşağın Gördüğü), *The Bed Before Yesterday*, *The Kingfisher* (1977), *Alice's Boys* (1978), *Early Days* (1980) ve *Hamlet* (1981) sayılabilir.

Anderson, İngiliz Sinema Enstitüsü'nde yöneticilik yapmış ve dünyanın belli başlı film şenliklerine jüri üyesi olarak katılmıştır.

Anderson, Marian (d. 27 Şubat 1902, Philadelphia, Pennsylvania - ö. 8 Nisan 1993, Portland, Oregon, ABD), 20. yüzyılın en iyi kontraltolarından biri olan şarkıcı.

Yoksul bir Siyah ailenin çocuğu olan Anderson, çok üstün bir sesi olduğu fark edilince, altı yaşında Union Baptist Kilisesi'nin korosuna alındı. Kilise, para toplayarak onun özel müzik dersleri almasını sağladı.

Öğretmeni onu 1925'te New York kentinde New York Filarmoni Orkestrası eşliğinde Lewisohn Stadium'da yapılan bir yarışmaya soktu. Anderson 300 yarışmacı arasında birinci oldu. O sıralarda gerek yoksulluğuna, gerek ırk ayrımının karşısına çıkardığı güçlüklere karşın birkaç konser turnesine çıkarak adını duyurmaya başlamıştı. 1925 - 35 arasında Avrupa'ya yaptığı gezilerde başarısı gerçekten büyük oldu. 1935'te New York'a döndüğünde daha da büyük bir başarıya ulaştı.

1939'da, Washington, D.C.'deki Constitution Hall'da şarkı söylemesi Siyah olduğu gerekçesiyle yasaklandı. Olaya karşı çıkmak amacıyla, aralarında Eleanor Roosevelt'in

Marian Anderson
RCA Records

de bulunduğu bir grup Amerikalı, Lincoln Anıtı'nda 75 bin dinleyicinin katıldığı bir konser düzenledi. Daha sonra Anderson' dan Beyaz Saray'da da konser vermesi istendi. 1955'te Verdi'nin *Maskeli Balo*'sundaki Ulrica rolüyle New York'taki Metropolitan Operası'nda şarkı söyleyen ilk Siyah oldu.

Anderson sesi ve yorumlama gücü kadar, Siyahlar yararına çalışmaları ve cana yakın kişiliğiyle de övgü topladı. Şarkıcı olarak önde gelen özellikleri zengin ve saf ses tonu ve birçok üsluba egemen olabilmesiydi. *My Lord, What a Morning* (1957; Tanrım, Ne Sabah) adıyla bir otobiyografi yazdı ve 1965'te emekli oldu. ABD Başkanı Jimmy Carter 1978'de, üstünde Anderson'un profili bulunan Kongre altın madalyasını vererek onu ödüllendirdi.

Anderson, Mary (d. 28 Temmuz 1859, Sacramento, California, ABD - ö. 29 Mayıs 1940, Broadway, Worcestershire, İngiltere), sinema oyuncusu. Büyük ününü güzelliğine olduğu kadar başarılı bir biçimde reklamının yapılmasına da borçludur.

Anderson 16 yaşında Kentucky eyaletinde, Louisville'de sahneye ilk çıktığı günden başlayarak meslek yaşamı boyunca seyircilerinin sevgisini topladı. Oysa eleştirmenler onun duygudan yoksun bir oyuncu olduğunu ileri sürerlerdi. En ünlü rolleri arasında W.S. Gilbert'ın *Pygmalion and Galatea*'sında Galatea, gene Gilbert'ın özellikle onun için yazdığı *Comedy and Tragedy*'sinde (Komedi ve Trajedi) Clarice, Shakespeare'in *Winter's Tale* (Bir Kış Masalı) adlı oyununda kendi yaptığı bir düzenlemede Hermione ve Perdita, *Macbeth*'te Lady Macbeth ve Sir Thomas Noon Talfourd'un *Ion*'unda Ion rolleri sayılabilir. 1889'da ruhsal bir bunalım geçiren Anderson 1890'da geçici olarak sahneden ayrılarak İngiltere'ye yerleşti. 1903'te yeniden tiyatroya döndü ve I. Dünya Savaşı'nın sonuna değin sahneye çıkmayı sürdürdü. *A Few Memories* (1896; Birkaç Anı) ve *A Few More Memories* (1936; Birkaç Anı Daha) adlı iki kitap yazdı.

Anderson, Maxie, asıl adı MAX LEROY ANDERSON (d. 10 Eylül 1934, Sayre, Oklahoma, ABD - ö. 27 Haziran 1983, Bad Brückenau yakınları, Almanya), Ben Abruzzo ve Larry Newman ile birlikte Atlas Okyanusunu ilk kez balonla geçen havacı. Oğlu Kristian ile Kuzey Amerika'yı yere inmeksizin balonla ilk kez aşmıştır.

Sekiz yaşındayken Missouri eyaletinin Mexico kentindeki Missouri Askeri Akademisi'ne girdi. Öğrenimini sürdürürken bir yandan da yaz aylarında boru hattı yapımcısı olan babasının yanında çalıştı. Yaşını büyüterek 15 yaşında pilot brövesi aldı. 1956'da Grand Forks'taki Kuzey Dakota Üniversitesi'nden endüstri mühendisi olarak mezun oldu. Yirmi dokuz yaşında, New Mexico'nun Albuquerque kentinde kendine ait bir madencilik şirketi kurdu. Bu arada sıcak hava balonlarıyla uçmaya başladı, sonra bu işi hem inşaatçılık yapan, hem de uçak, planör ve helikopter gibi hafif hava taşıtları pilotu olan Albuquerque'li Ben Abruzzo(*) ile sürdürdü. İki arkadaş 1977'de, Charles Lindbergh'ın Paris yakınındaki Le Bourget'ye yaptığı uçuşun 50. yıldönümü anısına, Atlas Okyanusunu balonla geçmeye karar verdiler. 1958'de okyanus üzerinde başarısızlıkla biten bir uçuş denemesine girişmiş olan baloncu ve balon yapımcısı Ed Yost onlara uçuş eğitimi verdi ve uçuşlarında kullanmaları için "Double Eagle" adlı bir balon yaptı. Anderson ve Abruzzo 9 Eylül 1977'de "Double Eagle" ile Massachusetts'e bağlı Marshfield yakınlarından havalandılar. Ama 13 Eylül'de İzlanda kıyılarına inmek zorunda kaldılar. 1978'de ekibe Larry Newman da katıldı. Askılı planör üreten Electra Flyer Corporation'ın başkanı olan Newman, bu alandaki deneyimini "Double Eagle II"nin yapımında kullandı. 11 Ağustos'ta Maine'deki Presque Adasından havalanan balon, 17 Ağustos'ta Fransa'da Miserey yakınlarına indi. Charles McCarry'nin bu uçuşu anlatan *Double Eagle: Ben Abruzzo, Maxie Anderson, Larry Newman* adlı kitabı 1979'da yayımlandı.

Anderson ve oğlu Kristian, 8 Mayıs 1980'de "Kitty Hawk" adlı balonla California'da Fort Baker'dan havalanarak 12 Mayıs'ta Kanada'nın Québec eyaletinde Ste. Félicité'ye indiler. Böylece Kuzey Amerika'yı bir ucundan öbürüne yere inmeksizin geçen ilk baloncular oldular. Anderson, bir balon yarışı sırasında geçirdiği kazada öldü.

Anderson, Maxwell (d. 15 Aralık 1888, Atlantic, Pennsylvania - ö. 28 Şubat 1959, Stamford, Connecticut, ABD), manzum trajedi türünü popülerleştirme çabalarıyla tanınan oyun yazarı.

Kuzey Dakota ve Stanford üniversitelerinde öğrenim gördü. Laurence Stallings'le birlikte, I. Dünya Savaşı üzerine yazdığı *What Price Glory?* (1924; Zaferin Bedeli Ne?) adlı komedi ilk büyük başarısı oldu. Bu yapıtta I. Dünya Savaşı'na gerçekçi bir alaycılıkla yaklaşıyordu. Bunu izleyen manzum tarihsel oyunları *Elizabeth the Queen* (1930; Kraliçe Elizabeth) ve *Mary of Scotland* (1933; İskoçya Kraliçesi Mary) ile değişik bir tarz denediği *Both Your Houses* (1933; *İktidar*) yazar olarak saygınlığını artırdı. Ona Pulitzer Ödülü'nü kazandıran bu son yapıt ABD Kongresi'ndeki yolsuzlukları eleştiren bir oyundu. Anderson, konusunu yaşadığı günlerden aldığı şiirsel oyunu *Winterset* (1935) ile yazarlık yaşamının doruğuna ulaştı. 1920'lerdeki Sacco ve Vanzetti Davası'ndan esinlendiği, kentin yoksul semtlerinde geçen bu trajedide, haksız yere ölüme mahkûm edilen babasını temize çıkarmaya çalışan ve onun öcünü almak isteyen bir gencin durumunu işledi. Romantik bir manzum komedi olan *High Tor*'da (1936; Yüksek Kayalık) çağının maddeci görüşlerinden duyduğu hoşnutsuzluğu belirgin bir biçimde ortaya koydu. ABD'ye sığınan Alman besteci Kurt Weill ile işbirliği yapan Anderson, müzikal tiyatro için eski New York tarihini konu alan *Knickerbocker Holiday* (1938; Knickerbocker Tatili) ile Güney Afrikalı yazar Alan Paton'ın *Cry, the Beloved Country* (*Ağla Sevgili Yurdum*, 1986) adlı romanından tiyatroya uyarladığı *Lost in the Stars* (1949; Yıldızlar Arasında) adlı oyunları yazdı. 1951'de yayımlanan ve aynı yıl sahnelenen *Barefoot in Athens* (*Yalınayak Sokrates*, 1985), Türkiye'de de sahnelenerek büyük ilgi topladı. Anderson'ın son oyunu *The Bad Seed* (1954; *Kötü Tohum*), William March'ın kötülük dolu bir çocuğu konu alan romanının tiyatro uyarlamasıdır.

Anderson, Philip W(arren) (d. 13 Aralık 1923, Indianapolis, Indiana, ABD), gelişmiş elektronik devrelere katkıları nedeniyle 1977 Nobel Fizik Ödülü'nü bölüşen ABD'li fizikçi.

Harvard Üniversitesi'nde öğrenim gören ve 1949'da doktora çalışmasını tamamlayan Anderson, aynı yıl New Jersey'nin Murray Hill kentindeki Bell Telefon Laboratuvarları'nda çalışmaya başladı. 1975'te Bell'in yanı sıra Princeton Üniversitesi'nde de fizik profesörü olarak görev aldı. Bilgisayarlar için ucuz elektronik anahtarlama ve bellek parçalarının geliştirilmesini olanaklı kılan katı hal fiziği araştırmaları nedeniyle, John H. Van Vleck ve Sir Nevill F. Mott ile birlikte 1977 Nobel Fizik Ödülü'nü aldı. *Absence of Diffusion in Certain Random Lattices* (1958; Kimi Rasgele Örgülerde Yayınım Yokluğu) ve *Concepts of Solids* (1963; Katılarla İlgili Kavramlar) Anderson'ın yayımlanmış çalışmaları arasındadır. Anderson, birinci derece usta lisansına sahip bir *go* (satrancı andıran bir Japon oyunu) oyuncusudur.

Anderson, Sherwood (d. 13 Eylül 1876, Camden, Ohio, ABD - ö. 8 Mart 1941, Colón, Panama), öykü yazarı, romancı ve şair. İki dünya savaşı arasında Amerikan edebiyatını, özellikle kısa öykü tekniğini derinden etkilemiştir. Ernest Hemingway ve William Faulkner gibi ünlü yazarlara öncülük etmiş, onların ilk kitaplarının yayımlanması için çaba harcamıştır. Gertrude Stein'in deneysel yazılarını örnek alarak geliştirdiği gündelik konuşma diline daya-

nan düzyazı üslubuyla Hemingway'in gençlik yapıtlarını önemli ölçüde etkilemiştir.

Bir gündelikçi işçinin yedi çocuğundan biri olan Anderson öğrenimini Ohio eyaletindeki Clyde'da kesintilerle sürdürdü; gazete satıcılığı, badanacılık, tarım işçiliği yaptı; hipodromlarda çalıştı. Ohio'da, Springfield'de bir hazırlık okulu olan Wittenberg Academy'de bir yıl okuduktan sonra Chicago'da bir reklam şirketinde metin yazarlığı yaptı. 1906'da Ohio'ya döndü. Bunu izleyen altı yıl boyunca başarılı bir işadamı olmaya çalıştı, boş zamanlarında da roman yazdı. Ohio'daki Elyria'da boya yapımıyla uğraşırken, 1912'de bir gün birdenbire işyerini terk etti; dört gün sonra perişan, aklı başından gitmiş bir halde Cleveland'da ortaya çıktı. Daha sonra, ticaret yaşamından uzaklaşmak ve kendini bütünüyle edebiyata verebilmek için bilerek ortadan kaybolduğunu açıkladı.

Anderson, Chicago'daki reklamcılık işine döndü ve yayımlanan yapıtları ona yeterli gelir sağlayıncaya değin bu işte kaldı. Chicago rönesansı(*) olarak bilinen edebiyat hareketinin önderleri Theodor Dreiser, Floyd Dell, Carl Sandburg ve Ben Hecht'in de özendirmesiyle *The Little Review*, *The Masses*, *Seven Arts* ve *Poetry* dergilerinde deneysel şiirler ve öyküler yazdı. İlk iki romanı *Windy McPherson's Son* (1916; Windy McPherson'ın Oğlu) ve *Marching Men*'in (1917; Yürüyen Adamlar) yayımlanmasını Dreiser ve Dell sağladı.

Winesburg, Ohio (1919; *Kasabamız*, 1984) onun yazar olarak olgunluğa eriştiği ve adını duyurduğu ilk kitabı oldu. Yapıttaki birbirleriyle ilintili kısa anlatı ve öyküler, betimlediği insanlar gibi duygusal yönden gelişmemiş bir gazete muhabirinin ağzından anlatılır. Anderson'a göre, köy yaşamının bozulmasının başlıca nedeni, *Poor White* (1920; Yoksul Beyaz) adlı romanında da işlediği gibi, sanayileşme sürecidir.

Anderson öteki romanlarından *Many Marriages*'de (1923; Pek Çok Evlilik) cinsel doyumun gerekliliğini vurgular, *Dark Laughter*'da (1925; Kara Kahkaha) "ilkel" in uygardan üstün olduğunu savunur. *Beyond Desire*'da ise (1932; Arzunun Ötesi) Güney'deki dokuma işçilerinin mücadelelerini anlatır.

Anderson'ın en iyi yapıtları, "I Want to Know Why" (Niye, Bilmek İstiyorum), "I'm a Fool" (Ben bir Aptalım) ve "Brother Death" (Kardeş Ölüm) gibi, başka birçok antolojiye de giren öykülerinin de yer aldığı *The Triumph of the Egg* (1921; Yumurtanın Zaferi), *Horses and Men* (1923; Atlar ve Adamlar), *Death in the Woods* (1933; Ormanda Ölüm) ve *Winesburg, Ohio* adlı kitaplarıdır. Bunun dışında *A Story Teller's Story* (1924; Bir Öykücünün Öyküsü), *Tar: A Midwest Childhood* (1926; Katran: Ortabatıda Geçen Bir Çocukluk), *Memoirs* (ös. 1942, eleştirel basım 1969; Anılar) gibi otobiyografik yapıtları da vardır. Seçme mektupları 1953'te *Letters* (Mektuplar) adıyla yayımlanmıştır.

Anderssen, Adolf (d. 6 Temmuz 1818, Breslau - ö. 13 Mart 1879, Breslau, Prusya), satranç oyuncusu. Matematik ve felsefe öğrenimi gördü. Breslau'daki Friedrich Gimnazyumu'nda matematik ve Almanca öğretmenliği yaptı. 1851'de Londra'da düzenlenen çağdaş anlamdaki ilk uluslararası turnuvayı kazandı. 1858'de Paul Morphy'ye yenilene kadar dünyanın en güçlü oyuncusu kabul edildi. Yaklaşık 1861'de Morphy'nin satrancı bırakmasından sonra bir kez daha eline geçirdiği bu unvanı, 1866'da Wilhelm Steinitz'e yenilerek ikinci kez yitirdi. Hızla karar vermeyi zorunlu kılan kombinezonları keşfetme yeteneğiyle dikkati çekmişti. Ünlü oyunlarından biri "Ölümsüz Oyun" olarak adlandırılır.

Andersson, Dan(iel) (d. 6 Nisan 1888, Skattlösbergett - ö. 20 Eylül 1920, Stockholm, İsveç), işçi sınıfı edebiyatının ilk adlarından şair ve yazar. Geniş kitlelere ulaşabilmiş az sayıdaki İsveçli şairden biridir.

Çok yoksul bir aileden geliyordu. Odunculuk ve odun kömürü yapımı gibi işlerde çalıştı. Yayımlanan ilk iki kitabı *Kolarhistorier* (1914; Kömür İşçisinin Masalı) ve *Kolvaktarens visor* (1915; Kömür Bekçisinin Şarkıları) hem odun kömürü yapanları, hem de Andersson'u üne kavuşturdu. Ardından *Svarta ballader* (1917; Kara Baladlar) adlı bir şiir kitabı ile *De tre hemlösa* (1916; Üç Evsiz İnsan) ve *David Ramms arv* (1919; David Ramm'ın Mirası) adlı otobiyografik romanlarını yayımladı. Şiirleri ve düzyazı yapıtlarının birçoğu ölümünden sonra *Efterskörd* (1929; Geçkmiş Hasat) ve *Tryck och Otrycke* (1942; Basılanlar ve Basılmayanlar) adlı kitaplarda toplandı.

Andersson, Johan Gunnar (d. 3 Temmuz 1874, Knista - ö. 29 Ekim 1960, Stockholm, İsveç), jeolog ve arkeolog. Çin'de Tarihöncesi'ne ilişkin arkeoloji çalışmalarının temelini atmıştır. 1921'de Pekin bölgesinde Zhoukoudian yakınlarında bir mağaradaki kireçtaşı katmanında bulduğu kuvars parçacıklarına dayanarak, bir insan fosilinin ele geçebileceğini haber vermiştir. Gerçekten, Pekin insanı olarak anılan fosilin ilk parçaları altı yıl sonra bu mağarada bulunmuştur.

Andersson Çin'e ilk kez 1914'te, petrol ve kömür yatakları konusunda teknik danışman olarak gitti. Pek kısa bir süre sonra fosillerle ilgilenmeye başladı; sonunda kendini arkeolojik araştırmalara verdi. 1921'de, Henan yönetim bölgesindeki Yangshaocun'da bulduğu incelikle boyanmış çanak çömlekler, Çin'deki Neolitik kültürün ilk örnekleriydi. Andersson, bir yıl içinde Kuzey Çin'deki Huang Irmağı Vadisindeki düzlüklerde buna benzer birçok yerleşim yeri daha ortaya çıkardı. Bulgularının ilk sonuçlarını 1923'te *An Early Chinese Culture* (Bir Erken Dönem Çin Kültürü) adlı yapıtında yayımladı. Güneybatı Asya kültürleriyle bağlantı kurarak İÖ y. 3000 - 1500'lere tarihlediği bu bulgulara ilişkin çalışmaları, günümüzde Yangshao adı verilen kültürün tanımlanmasına katkıda bulunmuştur.

Bugünkü araştırmalar, Andersson'un bronz buluntularının, Şang hanedanı dönemine rastlayan İÖ y. 1300'den daha geriye götürülemeyeceğini göstermiştir. Andersson bir arkeolog olarak kendi gelişimini, 1934'te yayımladığı *Children of the Yellow Earth: Studies in Prehistoric China* (Sarı Toprağın Çocukları: Tarihöncesi Çin Üzerine Çalışmalar) adlı yapıtında anlatmıştır.

andezin, feldispat mineralleri grubundan plajyoklazın(*) bir türü.

andezit, yeryüzündeki volkanik bölgelerin çoğunda görülen ve geniş bir aile oluşturan kayaçların ortak adı. Andezitler daha çok yüzey çökelleri biçiminde, daha ender olarak da yatak seti ve yanardağ tıkacı biçiminde görülür. Çökellerin çoğu normal lav akıntıları olmayıp, akıntı breşleri, çamur akıntıları, tüfler ve başka kayaç parçaları biçimindedir; Roma yakınlarındaki peperino çökelleri ile Almanya'nın Eifel bölgesindeki trakit tüfleri andezit örnekleridir. Yalnız And Dağları (andezit adı ilk kez bu dağlardaki bir lav dizisine verilmişti) değil, Orta ve Kuzey Amerika cordilleralarının (sıradağlar) çoğu da büyük ölçüde andezitten oluşur. Bu kayaç türü, Büyük Okyanus havzasında neredeyse tüm kıyı boyunca uzanan yanardağlarda bol miktarda görülür. Pelée, Soufrière, Krakatoa, Bandaisan, Popocatépetl, Fuji, Ngauruhoe, Shasta, Hood ve Adams gibi yanardağlardan bol miktarda andezit kayaçlar püskürmüştür.

Andezit genellikle ince taneli bir hamur içinde dağılmış iri kristalli kayaçlar biçimindedir; bileşimi kabaca volkanik kökenli bir tür derinlik kayacı olan diyorite denk düşer. Başlıca bileşenleri bir plajyoklaz feldispatı olan andezin ile piroksen ya da biyotit gibi ferromagnezyum mineralleridir. Bileşiminde, potasyum açısından zengin bir feldispat olan sanidin de, az miktarda bulunabilir. Feldispat ve ferromagnezyum minerallerinin görece iri kristalleri genellikle çıplak gözle görülebilir. Bunlar çoğu kez billursu, bazen donuk görünüşlü olan ince bir kayaç tabanında bulunur.

Bu kayaç ailesinin üç altbölümü vardır. Bazen ayrı bir aile sayılan kuvarslı andezitler ya da dasitler, hornblendli ve biyotitli andezitler, piroksenli andezitler. Dasit(*) grubu kayaçların yapısında, çoğu kez küçük kabarcıklar ya da kristaller biçiminde görülebilen, bazen de kayaç tabanındaki çatlakların arasına çok ince taneler biçiminde yerleşen kuvars bulunur. Hornblendli ve biyotitli andezitler feldispat bakımından daha zengin, genellikle açık pembe, sarı ya da gri renklidir. Piroksenli andezitler en çok görülen andezit türüdür ve yeryüzünde bazalta yakın oranlarda bulunur. Bunlar daha koyu renkli, daha yoğun ve daha bazik (daha az silis içeren) kayaçlardır.

Büyük Okyanus kıyısının andezit-dasit-riyolit kayaç topluluğunu, Büyük Okyanus havzası adalarının olivin-bazalt-trakit topluluğundan ayıran coğrafi çizgiye andezit hattı adı verilir. Temelde petrografi yöntemleriyle belirlenen bu hat, Büyük Okyanusun batısında Alaska'dan, Japonya, Mariana Adaları, Palau Adaları, Bismarck Takımadaları, Fiji Adaları ve Tonga Adaları yoluyla Yeni Zelanda'nın doğusuna kadar uzanır. Büyük Okyanusun doğusunda yeterince tanımlanmamışsa da, Kuzey ve Güney Amerika'nın batı kıyılarını izlediği sanılmaktadır. Bu çizginin, Büyük Okyanusun güneyindeki konumu ise belirlenememiştir.

Andfjorden *bak.* And Fiyordu

Andhra *bak.* Telingana

Andhra Pradesh, Hindistan Yarımadasının güneydoğu kesiminde eyalet. Güneyde Tamil Nadu, batıda Karnataka, kuzeyde ise Maharashtra, Madhya Pradesh ve Orissa eyaletleri ile komşudur. Doğu sınırını Bengal Körfezi oluşturur. Adını, uzun bir zamandan beri burada oturmakta olan ve kendilerine özgü Telugu dilini konuşan Andhra halkından alır.

Bölgede İÖ 3. yüzyıldan bu yana birçok hanedan hüküm sürdü. Budacılık da burada doğdu. 12 ve 13. yüzyıllardaki hükümdarlar, Andhraların egemenlik alanını genişlettiler. Bu genişleme 16. yüzyılda doruk noktasına ulaştı. 17. yüzyılda İngiliz nüfuzu altına giren Andhralar, Hint ulusçuluğunun 19. yüzyıldaki yükselişinde belirleyici bir rol oynadılar. Tarihleri ve dilleriyle duydukları gurur, Andhraları ayrı bir eyalet olma isteğine yöneltti ve 1956'da Anthra Pradesh eyaleti bugünkü biçimiyle kuruldu.

Andhra Pradesh fiziki coğrafya açısından başlıca üç bölgeye ayrılır: Doğuda, Bengal Körfezinden sıradağlara kadar uzanan bir

kıyı ovası; Doğu Gatlar adı verilen dağlar ve bu dağların batısında yer alan bir plato. Andhra Pradesh'te mart - haziran arasında yaz, temmuz - eylül arasında tropik yağmur mevsimi, ekim - şubat arasında da kış yaşanır. En yüksek ve en düşük sıcaklıklar 23° - 28°C ile 10° - 12°C arasında değişir. Plato kesiminde ise yazlar daha serin, kışlar daha soğuk geçer. Güneybatı musonları bol yağış getirir. Yıllık ortalaması 510 -1.400 mm arasında değişen yağmurların çoğu kıyı kesimine düşer.

Eyaletin kültürel dokusu dillerin ve dinlerin dağılımından çıkarılabilir. Halkın yüzde 86'sı Telugu dilini, yüzde 7'ye yakın bir bölümü de Urdu dilini konuşur. Urdu dilini konuşanlar çoğunlukla Müslümanlardır. Geri kalan gruplar ya Lambadı türünden aşiret dillerini ya da Kannada ve Tamil gibi sınır bölgelerine özgü dilleri kullanır.

Eyalet nüfusunun yaklaşık yüzde 70'i, toplam eyalet gelirinin yüzde 50'sini sağlayan tarımla uğraşır. Tarım yapılan toprakların üçte birine yakın bölümü tahıl üretimine ayrılmıştır. Yalnızca pirinç üretimi yılda 5 milyon ton dolayındadır. Hindistan'ın en çok pirinç üreten ikinci eyaleti olan Andhra Pradesh, aynı zamanda ülkedeki "Virginia" tütünü üretiminin yüzde 95'ini gerçekleştirir. Ayrıca acı biber, yağlı tohumlar, bezelye, fasulye, mercimek, hintyağı bitkisi tohumu ve şekerkamışı da yetiştirilir. Alüvyonlu kıyı ovalarının orta kesiminde yer alan Godavari ve Krişna ırmaklarının deltalarında toprak özellikle verimlidir. Ormanlık alanlardan kereste ve başka orman ürünleri elde edilir.

Andhra Pradesh'te amyant, mika, manganez, barit, kömür ve düşük kalorili kömür cevheri gibi mineraller vardır. İmalat kesimi, toplam gelirin ancak yüzde 10'unu yaratabilmektedir. Gemi ve uçak yapımı, elektrik donanımı, makine aksamı, çimento ve ilaç sanayisi kamu kesiminde yer alırken, özel kesim sanayi etkinlikleri kimya ve dokuma dallarına yönelmiştir. Barajların ve termik santralların elektrik üretim kapasitesi, sanayiyi canlandırmak amacıyla son yıllarda 1,6 milyon kilovata çıkarılmıştır. Demiryollarının toplam uzunluğu 12.700 km'yi aşar. Ayrıca başkent Haydarâbad, Vicayavada, Tirupati ve Vishakhapatnam kentlerinde toplam dört havaalanı vardır.

Andhralar, Hint kültürüne sanat, mimarlık, müzik, dans ve edebiyat alanında önemli katkılarda bulunmuştur. Andhra Pradesh'te edebiyat ve sanat devletin ve özel kesimin desteğiyle zenginleşmiştir. *Kuçhipudy*, Hint geleneği içinde eşine az rastlanan bir dans biçimidir. Dravid ailesindeki dört edebi dilden biri olan Telugu'nun Hint dilleri arasında saygın bir yeri vardır. Kırsal kesimde halk ozanları, kukla gösterileri ve geleneksel masallarıyla halk kültürü egemendir. Bu kültürel biçimler, toplumsal ve siyasal iletişimde de sık sık kendini gösterir. Haydarâbad ve Kaddapa gibi kentlerden yapılan radyo yayınları kırsal kesimin klasik kültürle, kentlilerin de halk kültürüyle tanışmasını sağlamaktadır.

Haydarâbad, Valtair, Varangal, Guntur, Anantapur ve Tirupati kentlerinde üniversiteler vardır. Haydarâbad'da bir de tarım üniversitesi bulunmaktadır. Söz konusu üniversitelere 200'den çok fakülte bağlıdır. Çeşitli eğitim kuruluşları mesleki eğitim verir. Yüzölçümü 275.068 km²'dir. Nüfus (1981) 53.549.673

Andırın, Akdeniz Bölgesi'nde, Kahramanmaraş iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.178 km² olan Andırın ilçesi kuzeyde Göksun ilçesi, doğuda Merkez ilçe, güney ve batıda da Adana iliyle çevrilidir.

İlçe topraklarını Orta Toroslar'ın doğu uzantıları engebelendirir. En yüksek noktası batı kesimde 2.242 m'ye erişen Höbek Tepesidir. Bu topraklardan kaynaklanan suları Ceyhan Irmağı toplar. Başlıca kollar Körsulu Deresi ile Çayır Suyudur. Ceyhan üzerindeki Aslantaş Baraj Gölünün bir bölümü ilçe sınırları içindedir. Ovalar yok denecek kadar azdır.

Andırın'da başta gelen ekonomik etkinlik bitkisel üretimdir. En çok buğday, nohut, pamuk ve ayçiçeği yetiştirilir. Meyvecilik ve sebzecilik de yapılır. Yüksek yaylalarda yapılan hayvancılık da önemli bir uğraştır. Ormancılık son yıllarda önem kazanmıştır.

Andırın yöresi 19. yüzyıl sonlarında Halep vilayetinin Maraş sancağına bağlı bir kazaydı. 1908'de kaza merkezi Göksun'a taşınınca nahiye oldu. Cumhuriyet'ten sonra 1925'te yeniden ilçe haline getirildi.

Andırın Belediyesi 1924'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 44.337; kasaba, 7.506.

andız (*Arceuthos drupacea*), servigiller (*Cupressaceae*) familyasından, benzerliği nedeniyle bazı uzmanlarca ardıç türü olarak kabul edilen iğneyapraklı ağaç. Başlıca Türkiye, Suriye ve Lübnan'da yetişir; Yunanistan'da da sınırlı bir dağılım gösterir. Türkiye'nin güney kesiminde, özellikle Toroslar ve çevresinde ardıç, göknar ve sedir ağaçlarıyla karışık ormanlar oluşturur.

Ortalama 10 m'ye kadar uzayabilen andız ağacı piramitsi bir özellik gösterir. 1-3 cm boyundaki yapraklarının ucu sivri ve batıcıdır. İki yılda olgunlaşan iri ve etli kozalakları vardır. Her kozalağın içinde genellikle 3, bazen de 1-6 tohum bulunur. Birçok özelliği ardıca benzeyen andız, tohumlarının serbest olmaması, tomurcuklarının ise pullarla kaplanmış olmasıyla ardıçtan ayrılır.

Andızın odunu sert ve dayanıklıdır. Kozalaklarından halk arasında bir çeşit pekmez yapılır.

Andijan, Özbekistan'da yönetim bölgesi (*oblast*). Yüzölçümü 4.200 km²'dir. Doğu Fergana Vadisinde bulunan Andijan batıda bir ovayı, doğuda ise Fergana ve Alay Dağlarının alt yamaçlarını içine alır. Bölgedeki başlıca ırmak, Seyhun'un bir kolu olan Karaderya'dır. Büyük Fergana, Güney Fergana ve Büyük Andijan sulama kanalları bölgeyi çaprazlama keser. İklim, yazları sıcak, kışları oldukça soğuk geçen kara iklimidir. Yıllık yağış miktarı yaklaşık 200-300 mm'dir. Bölge topraklarının yarıdan çoğu sulanmaktadır. Pamuk, üzüm, meyve başlıca ürünlerdir; ipekböcekçiliği de yapılır. Burası aynı zamanda Özbekistan'ın başlıca petrol üretim bölgesidir. Kocaâbad'dan doğal gaz elde edilir. Bunlar dışındaki önemli sanayi etkinlikleri arasında ham pamuk ve başka tarımsal ürünlerin işlenmesi ile sulama araçları üretimi vardır. Kentsel nüfus oranı, 1983 verilerine göre yüzde 30'un üstündedir. Özbekistan'daki en yoğun yerleşim bölgesi olan Andijan'da nüfusun beşte dörtten çoğunu Özbekler oluşturur. Başlıca kentler yönetim merkezi Andijan ile Leninsk'tir. Nüfus (1987 tah.) 1.632.000.

Andijan, Özbekistan'da, Fergana Vadisinin güneydoğusunda, Andijan yönetim bölgesinin (*oblast*) merkezi kent. Andijan-Say Irmağının getirip biriktirdiği topraklar üstünde kurulu bulunan kentin tarihi 9. yüzyıla değin uzanır. Andijan, 15. yüzyılda Fergana bölgesinin başkenti oldu. Çin'e giden kervan yolu üstünde yer alması nedeniyle de aynı bölgenin başlıca ticaret ve el sanatları merkezi konumuna geldi. 18. yüzyılda Hokand Hanlığı'nın bir parçası olduktan sonra 1876'da Rusların eline geçti. 1898'de çarlık yönetimine karşı başarısız bir ayaklanmaya da sahne oldu. Sık sık hareket eden toprak-lar üstünde yer alan Andijan, 1902'de 4 binden çok insanın öldüğü bir depremi yaşadı.

Bugün bir kara ve demiryolu kavşağı olan Andijan'da makine, elektronik, tekstil ve gıda sanayileri vardır. Kentte öğretmen okulu, tıp merkezi, pamuk araştırma enstitüsü, Özbek operası ve kukla tiyatrosu ile bir müze bulunmaktadır. Nüfus (1989) 293.000.

Ando Hiroşige *bak.* Hiroşige

Ando Kiçiciro *bak.* Şiba Kokan

Ando Şoeki (ö. y. 1750), 19. yüzyılda imparatora eski gücünü kazandırmayı amaçlayan hareketin habercilerinden sayılan Japon felsefeci. Avrupa düşüncesini inceleyen ilk Japonlardandır.

Ando, Akita'nın yerlilerindendi. Bugünkü Aomori ili sınırları içinde kalan Haçinohe'de hekimlik yaptı. 1750'lerde bir toplum düşünürü olarak önem kazandı. Tokugava şogunluğunun feodal yapısını eleştirdi. *Ginen Şinei do* (Doğaya Uygun Olarak [toplumu] Yönetmenin Doğru Yolu) adlı yapısında savaşçı sınıfın ortadan kaldırılmasını, doğrudan ulusal hükümetçe yönetilecek eşitlikçi köylü toplumuna dönülmesini önerdi.

Andokides (d. İÖ y. 440 - ö. İÖ 391'den sonra), Atinalı hatip ve politikacı. Atina'nın en ünlü ailelerinin birinden geliyordu. Atina'nın İÖ 415'teki Sicilya seferinden kısa bir süre önce, herme denen kutsal büstlerin tahrip edilmesine katıldığı kuşkusuyla hapse atıldı. Bu eylem genel bir paniğe yol açtı. Andokides muhbirlik yapmayı kabul etti. Tarihçi Thukydides'in onun tanıklığına güven duymamasına karşın, anlattıkları doğru kabul edildi ve ihbar ettiği kişiler ölümle cezalandırıldı. Sürgüne yollanan Andokides, demokrasinin yeniden kurulduğu İÖ 403'te çıkan genel aftan yararlanarak geri döndü. İÖ 400'de tanrılara saygısızlıktan yargılandıysa da güçlü koruyucuları sayesinde aklandı. İÖ 392'de, Korent Savaşı (İÖ 395-387) sırasında üç kişiyle birlikte Sparta ile barış görüşmeleri yapmaya gitti. Ama Atina, barış koşullarını reddederek elçileri sürgüne gönderdi. Başarısız bir politikacı olmasına karşın Andokides'in canlı bir anlatım yeteneği vardı. "Dönüşü Üzerine", İÖ 400 tarihli Savunması, "Gizemler Üzerine" ve "Barış Üzerine" (İÖ 392) başlıklı konuşmaları günümüze kadar gelmiştir.

Andong, Kore Cumhuriyeti'nin doğu kesiminde kent. Kyangsang-pukto'ya (Kuzey Kyangsang ili) bağlıdır. Naktong Irmağının ağzından 345 km içeride, ırmağın ulaşıma elverişli bölümünün sonunda, çok amaçlı bir barajın yakınında kuruludur. Kent İÖ y. 57'de başlayan Üç Krallık döneminden bu yana, değişik adlar altında varlığını sürdürdü. Bugünkü adını Korya döneminde (935-1392) aldı. Yi hanedanının (1392-1910) sonuna değin, büyük bilginler ve siyasal önderler yetiştiren yerel bir yönetim merkezi olarak kaldı. Alkollü içecekler (Andong-Socu), kenevir bezi (Andong-Po) ve ipek, yörenin geleneksel ürünleridir. Nüfus (1985 geç.) 114.340.

Andorra (Katalanca ve İspanyolca), Fransızca ANDORRE. Pirene Dağlarında özerk

prenslik. Toprakları güneyde ve batıda İspanya, kuzeyde ve doğuda Fransa'yla çevrilidir.

Andorra'nın bağımsızlığını kazanmasını, bölgeyi İS 803'te Müslümanlardan geri alan Charlemagne'ın ve imparatorluğunun bir bölümünü 819'da İspanya'daki Urgel piskoposuna bağışlayan oğlu I. Louis'nin (Sofu) sağladığı kabul edilir. 13. yüzyıl sonlarında Andorra biri İspanya'da, öteki Fransa'da bulunan iki prensin ortaklaşa yönetimine bağlanmıştı. Bu feodal düzen, Fransız Devrimi sırasında geçici olarak kalkmakla birlikte, 1806'da Napoléon tarafından yeniden kuruldu. Andorra, o günden bu yana Urgel piskoposu ve Fransa devlet başkanı tarafından ortaklaşa yönetilir; bunların her ikisine de simgesel bir yıllık vergi öder.

Andorra ile Kuzey İspanya'daki Katalonya bölgesi arasında coğrafya, tarih ve gelenekler bakımından güçlü bir bağ vardır. Andorra'nın resmî dili Katalancadır. Kurumları, Katalan yasalarına göre oluşturulmuştur. İspanya'dan gelip prensliğe yerleşenlerin büyük bölümü Katalandır. Halkının çoğunluğu Katolik olan prenslik, Seo de Urgel diyakozluğuna bağlıdır.

Toprakların ancak yüzde 4'ü ekilebilir olduğundan, geleneksel ekonomi koyun yetiştiriciliği, ile kereste ve tütün üretiminde yoğunlaşmıştır. Sanayisi, kereste ve tütün işleme ile çok sayıda hidroelektrik kaynaklarının işletilmesinden oluşur. Bununla birlikte 1950'lerden bu yana ticaretin önem kazanması sonucu, Andorra uluslararası bir

Andorra

pazar haline gelmiştir. Çevredeki dağların, alışveriş ve kış sporları olanaklarının çekiciliği nedeniyle turizm de gelişmektedir. Andorra'nın ulusal para birimi yoktur. Ülkede Fransız ve İspanyol paralarının her ikisi de geçer.

Andorra'nın fiziki coğrafyası hava ulaşımına elverişli değildir. Demiryolu da yoktur; ama Andorra nitelikli karayollarıyla Fransa ve İspanya'ya bağlanır.

Andorra, uluslararası alanda, iki yönetici tarafından birlikte temsil edilir. Tüm yasama, yürütme ve yargı yetkisi gene bu iki yöneticidedir. Uygulamada ise bu yetkiler, daimi temsilci ve yargıçlara ya da *veguer*'lere bırakılmıştır. En yüksek yönetsel organ, seçimle gelen Vadiler Genel Konseyi'dir. Ama bu konseyin yasama yetkisi yoktur. Eğitim, posta, telgraf gibi kamu hizmetleri İspanyol ve Fransız hükümetleri tarafından yürütülür. Ötekiler Genel Konsey'in sorumluluğundadır.

Andorra'nın toplumsal ve hukuksal gelenekleri iki kaynakta toplanmıştır. Bunlardan 1748 tarihli olanı örf ve âdetleri içerir; 1763 tarihli olanı ise (*Politar andorrà*) hukuk usulü ve kültür tarihi konularında bir başvuru kaynağı olarak kullanılır.

Andorra'da, romanesk öncesi ve romanesk üslupta görkemli dinsel mimarlık örnekleri ile 12. ve 13. yüzyılda yaşamış Santa Coloma ve Andorra ustalarının olduğu sanılan romanesk resimler vardır. Bunlardan altar tablası (*retable*) ve üç kanatlı altar panoları gotik dönemden kalmadır. Halk müziği ve danslarında konu olarak genellikle köy bayramları ve dinsel ayinler işlenir. Nüfus (1991 tah.) 55.400.

Andorra-la-Vella (Katalancada "Eski Andorra"), Fransızca ANDORRE-LA-VIEILLE, İspanyolca ANDORRA-LA-VIEJA, belediye (*comun*) ve özerk Andorra Prensliği'nin başkenti. Pireneler'in güney yamacındaki, dar bir vadi olan Gran Valira'da Valira ve Kuzey Valira ırmaklarının kesiştiği noktada yer alır.

Andorra, 13. yüzyılda Urgel piskoposu ile Fransa devlet başkanının ortak yönetimine bağlandıktan sonra, Andorra-la-Vella uzun süre dış dünyadan oldukça uzakta kaldı. Modernleşme, 1930'larda ulaşıma elverişli yolların yapımıyla başladı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra turizmin gelişmesiyle nüfus arttı. 1960'larda ve 70'lerde, inşaat sektöründeki patlamadan ve taşınmaz mal spekülasyonundan yararlanan yerel bankaların yatırımları, Andorra-la-Vella'nın kırsal nitelikli bir kasabadan, turistlere ve alışveriş etmek isteyenlere yönelik işlek bir ticaret merkezine dönüşmesine yardımcı oldu. Kent çevresi kış sporları için son derece elverişlidir. Andorra'da gümrük vergisi uygulanmaması nedeniyle kent, günümüzde temel olarak Avrupa ülkeleri ile Asya'dan ithal edilen malların pazarlandığı bir merkez durumundadır. Andorra'nın en yüksek yönetim organı olan Vadiler Genel Konseyi 16. yüzyıldan kalma Vadi Sarayı'nda toplanır. İspanya ve Fransa sınırlarına karayolu ile bağlanan kent, her iki kültürden izler taşır. Belediye 59 km²'lik bir alanı kapsar. Madriu Irmağı Vadisi ve ünlü Les Escaldes kaplıcası da buradadır. Nüfus (1986) 15.639.

Andrada e Silva, José Bonifácio de (d. y. 1763, Santos - ö. 6 Nisan 1838, Niterói, Brezilya), "Bağımsızlığın Babası" diye anılan Brezilyalı devlet adamı. Aynı zamanda uluslararası düzeyde bir doğabilimci ve jeologdur.

Daha öğrenciyken gittiği Portekiz'de 56 yaşına değin kaldı. Coimbra Üniversitesi'nde profesörlük yaptı, Lizbon Akademisi'nin daimi sekreteri oldu. 1819'da Brezilya'ya dönerek siyasete atıldı. 1822'de Kral Naibi Dom Pedro'nun (sonradan İmparator I. Pedro) oluşturduğu bakanlar kuruluna

Andrada e Silva'nın sanatçısı bilinmeyen bir portresi
Arquivo Nacional do Brasil

başkanlık etti. Pedro'nun, Brezilya'nın bağımsız olması gerektiğine ilişkin düşüncesini destekledi. Bağımsızlık ilanından (7 Eylül 1822) sonra yeni imparatorluğun başbakanı oldu.

1823 Kurucu Meclisi'nde, Pedro'nun Portekizli danışmanlarına karşı başlatılan muhalefete önderlik etti. 1829'a değin sürgünde kaldı. Daha sonra gene I. Pedro'nun yardımına koşarak, onun tahttan çekilmesinden (7 Nisan 1831) sonra bile imparatorluk davası için çalıştı ve genç II. Dom Pedro'ya öğretmenlik etti. 1833'te, siyasal bir entrikaya karıştığı için tutuklandıktan sonra siyasal yaşamdan çekildi.

Andrade, Jorge (d. 21 Nisan 1922, Barretos - ö. 13 Mart 1984, São Paulo, Brezilya), Brezilya tiyatrosunda 1950'lerden hemen sonra başlayan yenileşme hareketinin en güçlü oyun yazarlarından.

1954'te *O faqueiro de prata* (Gümüş Çatal Bıçak Takımı) ve *O telescópio*'nun (Teleskop) sahnelenmesinden sonra 1955'te *A moratória* (Moratoryum) ile geniş bir kesimin ilgisini topladı. Daha sonra yazdığı *Pedreira das almas* (1958, Ruhlar Ocağı) ve *Rasto atrás* da (1967; Dönüş Yolu) dramatik etki bakımından en güçlü oyunlarıdır. Andrade'nin en sevdiği sahneleme tekniklerinden biri, oyun kahramanlarının yaşamında iki ayrı zaman dilimini aynı anda gösterebilmek için iki katlı sahne kullanmaktı.

Andrade toplumsal konulara büyük ilgi göstermiştir. Kuşaklar arasındaki ayrılıkları derinden kavrayan, ekonomik gerçeklere karşı duyarlı, karakter yaratma ve geliştirmede psikolojiyi ustalıkla kullanabilen bir yazardır. Yapıtlarında Brezilya'nın güney kesimlerindeki kırdan kente göçü, kahveye dayalı tek ürün ekonomisinin yükselişini ve çöküşünü, kendi kendileriyle uzlaşmaya çalışan bireylerin dramlarını, içinde bulundukları koşulları ve çevrelerindeki değişimi yansıtır. *Vereda da salvação*'da (1965, Kurtuluş Yolu) bir grup müstiğin resmi çevreler tarafından ezilmesini ve ruhsal bunalıma sürüklenmesini canlı bir biçimde anlatır. Oyun aynı yıl sinemaya da aktarılmıştır.

Andrade, 1970'te *Marta, A árvore* (Ağaç) ve *O relógio* (Saat) adlı üç oyunluk bir diziyle Molière Ödülü'nü kazanmıştır. Gene 1970'lerde televizyon için senaryolar yazmaya başlamış ve bu alanda da ödüller almıştır.

Andrade, Mário (Raul) de (Morais) (d. 9 Ekim 1893, São Paulo - ö. 25 Şubat 1945, São Paulo, Brezilya), *modernismo*(*) akımı içinde yer almış Brezilyalı yazar. "Düzgün" bir Portekizce yerine Brezilyalıların gündelik konuşmalarını yansıtmaya çalışan son derece bireysel bir düzyazı üslubu kullanmıştır.

São Paulo'da, konservatuvarda öğrenim gören Andrade, Oswald Andrade'nin kardeşiydi. Şubat 1922'de São Paulo'da gerçekleştirilen ve daha sonra Brezilya'da sanatsal yaşamın en önemli olaylarından biri kabul edilen Modern Sanat Haftası'nın düzenlenmesine katıldı. Modern Sanat Haftası'nda *Pauliceia Desvairada* (1922; Hayal Kent) adlı kitabından okuduğu şiirler dinleyicilerin olumsuz tepkisiyle karşılaştıysa da, Andrade daha sonra modern Brezilya şiirinin gelişimini etkileyen en önemli şair kabul edildi.

Andrade'nin bütün sanat dallarına yönelik ilgisi ve geniş bilgi birikimi onun değişik alanlarda yapıt vermesini sağladı. 1935'ten ölümüne değin sürdürdüğü São Paulo Kültür Dairesi müdürlüğü sırasında Brezilya halk kültürü ve müziği üzerine araştırmalar yapılmasına önayak oldu. Kendi romanları da, onun halk kültüründen alınma temalara duyduğu büyük ilgiyi yansıtır; yerel deyişle-

re dayanan bir üslupla yazdığı *Macunaíma*'da (1928) Brezilya'nın günlük konuşma dilini yansıtmaya çalışmıştır.

Andrade'nin şiirleri ölümünden sonra *Poesías Completas* (1955; Bütün Şiirleri) adlı kitapta toplandı. Gerek bunlar, gerek eleştiri yazıları Brezilya sanatı üzerindeki etkisini hâlâ sürdürmektedir.

Andrade, (José) Oswald de (Sousa) (d. 11 Ocak 1890, São Paulo - ö. 22 Ekim 1954, São Paulo, Brezilya), devrimci şair, oyun yazarı ve romancı. Brezilya sanatında ortaya çıkan *modernismo*(*) akımının öncülerindendir.

Soylu ve zengin bir aileden gelen Andrade, gençliğinde Avrupa'yı baştan başa dolaşarak Paris ve İtalya'daki öncü edebiyat akımlarıyla tanıştı. São Paulo'ya döndükten sonra 1919'da Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1922'de kardeşi Mário ile birlikte, *modernismo* akımını halka tanıtmayı amaçlayan Modern Sanat Haftası'nın düzenlenmesine katkıda bulundu.

Modernismo'nun özellikle ulusçu yönleri üzerine eğildi. *Pau-Brasil* (1925; Brezilya Ağacı) adlı bildirgesinde Brezilya sanatında Portekiz etkisine karşı çıkılması ve yerli halkın basit ve dolaysız anlatımına dönülmesi çağrısında bulunurken, ülkenin kendi özgün mirasına sahip çıkılması gerektiğini de vurguladı. Bundan sonra *antropofagia* (yamyamlık) adı verilen edebiyat akımını başlattı. *Modernismo*'dan kopan bu akım, kısa ömürlü olmasına karşın halk kültürüne ve yerli temalara ağırlık vermesi nedeniyle etkili oldu.

Brezilya'da edebiyatta olduğu kadar toplumda da reformlar yapılması gerektiğini savunan Andrade, 1931'de katıldığı Komünist Parti'den 1945'te düş kırıklığıyla ayrıldı. Bundan sonra radikal siyasal görüşleri ve çoğunlukla saldırganlığa varan açıksözlülüğü nedeniyle tartışmalı bir kişilik olarak kaldı.

Ölümünden sonra romanları, özellikle de *Memórias Sentimentais de João Miramar* (1924; João Miramar'ın Duygusal Anıları), ideolojik ya da tarihsel önemlerinden çok, özgün üsluplarıyla övgü toplamayı sürdürdü.

andradit, kalsiyum ve demirli grena; kırma indisi ve ışığı renklerine ayırma gücü elmasınkinden bile yüksek olduğu için, grenalar içinde belki de en gösterişlisidir. Çeşitli

Banat bölgesinden andradit grenası, Romanya
Field Museum of Natural History, Chicago.
John H. Gerard-EB Inc.

renklerde olabilen andraditin en güzel örnekleri, topaza benzediği için topazolit adı verilen sarımsı andraditler ve Ural zümrütü ya da demantoyit gibi zümrüt yeşili ya da sarımsı yeşil renkteki andraditlerdir. Bazı andraditlerin bileşimindeki titan, hem demirin hem de silisyumun yerini büyük ölçüde alabileceği gibi (örn. şorlomit), minerale yalnızca siyah bir renk de verebilir (örn. melanit). Andradit genellikle başkalaşmış kireçtaşının içinde grosüler ile bir arada bulunur. Kimyasal özellikleri ve bulunduğu yerlerle ilgili ayrıntılı bilgi için, *bak.* grena.

András II, Macarca ENDRE (d. 1175 - ö. 26 Ekim 1235), 1205-35 arasında Macaristan kralı. Baronlar ve büyük tımar sahipleri ile çatışmış ve Macar Magna Carta'sı olarak adlandırılan 1222 tarihli Altın Ferman'ı(*) çıkarmıştır.

III. Béla'nın oğlu olan András 1205'te büyük kardeşinin oğlu III. László'dan sonra tahta geçti. Güçlü büyük toprak sahipleri tarafından devletin malı kaynaklarını hesapsızca kullanmaya zorlandığından kısa sürede yoksullaşan krallık, onu kargaşanın eşiğine getiren tımar sahiplerine bağımlı hale geldi. András'ın ilk karısı Meran'lı Gertrude, 1213'te Alman maiyetinin savurganlığına karşı çıkan soylular tarafından öldürüldü. Dört yıl sonra András 15 bin kişilik ordusu ile Kudüs'e talihsiz bir Haçlı Seferi'ne girişti. Dönüşünde, baronlar onu, Macar meşrutiyetinin önemli bir kaynağı haline gelen Altın Ferman'ı kabul etmeye zorladılar. Kralın yetki ve ayrıcalıklarını sınırlayan, küçük toprak sahipleri ile soylıların temel haklarını pekiştiren bu fermanda herkese adalet güvencesi sağlama ve para sistemini düzeltme sözü veriliyordu. Ayrıca soylulara, herhangi bir krallık buyruğuna karşı güç kullanarak direnme hakkı da tanınıyordu.

Erdel'in bazı yerlerini 14 yıl süreyle işgal altında tutan Töton Şövalyeleri, bu dönemde hem sarayla hem Kilise'yle çatışmaya girdiler ve 1225'te Macaristan'dan sürüldüler. András'ın Gertrude'dan olan kızı (Macar) Elisabeth (Elisabeth von Ungarn), azizelik mertebesine yükseltilmiştir.

Andrássy, Kont Gyula, Almanca tam adı JULIUS, GRAF (Kont) ANDRÁSSY VON CSIKSZENTKIRÁLY UND KRASZNAHORKA (d. 3 Mart 1823, Kassa, Macaristan, Avusturya imparatorluğu - ö. 18 Şubat 1890, Volosco, Istria, Avusturya-Macaristan), Macar başbakanı ve Avusturya-Macaristan dışişleri bakanı (1871-79). Avusturya-Macaristan ikili devlet yapısının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Koyu bir Alman yanlısı olarak, Alman imparatorluk şansölyesi Otto von Bismarck ile 1879 Avusturya-Alman ittifakını gerçekleştirdi. Bu ittifak, monarşinin 1918'de kesin yıkılışına değin Avusturya dış siyasetinin temel taşını oluşturdu.

Lajos Kossuth yönetimindeki radikal reform partisinin üyesi olan Andrássy, 1847'de Macaristan Parlamentosu'na (*Diet*) girdi. Avusturya'ya karşı 1848-49'da girişilen ayaklanmada, bir tabura komuta etti. Yenilgiden sonra ülkeden kaçtı. Gıyabında ölüme mahkûm edildi ve bir kuklası asıldı. Andrássy 1857'de affa uğrayarak ülkesine döndü. 1867'de, ikili devlet yapısı konusunda uzlaşmayla sonuçlanan görüşmelerde Ferenc Deák'ı destekledi. 17 Şubat 1867'de Macaristan başbakanlığına ve savunma bakanlığına atandı. Avusturya ve Macaristan arasında, devletin yapısına ilişkin nihai görüşmeleri yürüttü.

Slavları ülkesi için tehlike olarak gören Andrássy, ikili yönetimin katı bir savunucusu oldu. Karl Siegmund von Hohenwart'ın Bohemya'daki krallık topraklarının yasal konumunu güçlendirme yolundaki girişimine karşı koydu (1871). Rusya'ya karşı denge oluşturmak amacıyla, Almanya ile ilişkileri daha da güçlendirdi. Slav devletlerine olağanüstü kazançlar sağlayacağı düşüncesiyle, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına karşı çıktı. Takındığı ısrarlı tutumla 1870-71 Fransız-Alman Savaşı'nda Avusturya'nın yansız kalmasını sağladı.

Imparator Franz Joseph'in Prusya'dan öç alma siyasetinden vazgeçmesi üzerine Andrássy Avusturya-Macaristan dışişleri bakanı oldu (14 Kasım 1871). Onun döneminde imparatorluğun uluslararası konumu oldukça güçlendi. Andrássy monarşi içinde yer alan Slav nüfusun artmasından kaçınmakla birlikte, 1875'te başlayan Balkan bunalımından Rusya'nın tek başına yararlanmasını önlemek amacıyla 1878 Berlin Kongresi'nde Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal etmesini kabul etti. Bu davranışının gerek Avusturya, gerek Macaristan'da hoş karşılanmaması nedeniyle istifaya karar verdi (8 Ocak 1879). Ama istifa etmeden bir gün önce Avusturya-Almanya ittifakını imzaladı. Bu önemli ittifak, iki büyük gücü I. Dünya Savaşı'nın sonuna değin birbirine bağladı.

Andrássy, Katzler'in bir taşbaskı çalışmasından ayrıntı, 1872
Bild-Archiv, Österreichische Nationalbibliothek, Viyana

Emekliliğinden sonra, Macar soylular meclisinin bir üyesi olarak kamu yaşamında etkinliğini sürdürdü. Kendisiyle aynı adı taşıyan küçük oğlu da Avusturya-Macaristan'ın seçkin siyasal önderlerinden biri oldu.

André DE LONGJUMEAU, ANDRÉ DE LONGUMEAU olarak da yazılır (ö. 1238-53), Fransız Dominiken din adamı. Fransa kralı IX. Louis'nin (Aziz Louis) elçisi olarak, Moğol hanı Güyük'ün sarayına gönderilen bir diplomatik heyete başkanlık etmiştir. 1249-51/52 arasında Orta Asya'yı aşarak gerçekleştirdiği bu yolculukla ilgili raporu, gerçeklerin yanında, gerçek olmayan şeylere de yer vermesine karşın önemli gözlemler içermektedir.

André, ilk diplomatik görevini Konstantinopolis'te (İstanbul) yaptı (1238) ve dönüşünde yanında Hıristiyanlığın kutsal emanetlerinden biri olan İsa'nın dikenden tacını getirdi. Louis bu emanetin saklanması için Paris'te Sainte-Chapelle'i yaptırdı. 1247'de Papa IV. Innocentius André'yi bir heyetle birlikte Kars'taki Moğollara gönderdi. Moğollar, Müslümanlara karşı ortak bir saldırı düzenleyerek Suriye'yi ele geçirmeyi önerdiler. Bunun üzerine Louis tarafından Moğol hanı Güyük'le görüşmeleri sürdürmek üzere görevlendirilen André, kendisine eşlik eden heyetle 1249 başlarında Kıbrıs'tan yola çıktı. Hazar Denizinin güney ve doğu kıyılarını dolaşıp Türkistan ve Taşkent'in kuzeyinden geçerek Orta Moğolistan'daki Karakurum'a ulaştı. Saraya vardığında Güyük'ün öldüğünü öğrendi ve han naipliğini üstlenmiş olan Güyük'ün annesi Oğul-Geymiş'in küstahça yazılmış bir mektubuyla ülkesine geri dönmek zorunda kaldı. André'nin bu yolculuğunun öyküsü, Fransis-

ken din adamı Guillaume de Rubruquis'nin seyahatnamesinde yer verdiği alıntılarla günümüze değin ulaşmıştır. Bunlarda Tatar gelenekleri gerçeğe oldukça yakın bir biçimde betimlenmiştir.

André LE CHAPELAIN. Latince ANDREAS CAPELLANUS (ö. 12. yy), yapıtlarında şövalye aşkının (*) kuralları, değerleri ve inceliklerini işleyen Fransız yazar. En ünlü yapıtı *Liber de arte honeste amandi et reprobatione inhonesti amoris* (y. 1185; Soylu Aşk Sanatı ve Onursuz Aşkın Lanetlenmesi Üzerine Kitap) adlı üç ciltlik bir incelemedir. Andre'nın, Akitanyalı Eleanor'un kızı Champagne kontesi Marie'nin sarayında kâtiplik yaptığı ve *Liber*'i onun isteği üzerine yazdığı sanılmaktadır. *Liber* 13. yüzyılda iki kez Fransızcaya çevrilmiş, Guillaume de Lorris *Roman de la rose*'u (Gülün Romanı) bu kaynaktan yararlanarak yazmıştır. Şövalye aşkında uyulması gereken kural ve yasaları bir araya toplayan *Liber*, bu kültü bütün yönleriyle kapsamaya çalışır.

Andrea DA BARBERINO (d. y. 1370, Barberino di Val d'Elsa, Floransa yakınları - ö. y. 1432, Floransa), balad şarkıcısı ve yazar. Epik öykü derlemeleriyle de tanınır.

Charlemagne efsanelerini anlatan epik öykülerden derlediği *I reali di Francia*'yı (1491; yb 1892-1900, der. G. Vandelli), büyük oranda İtalyan uyarlamalarından almıştır. Yapıta pek çok uydurma tarihsel olay katmış, heyecan uyandırmak için abartmalara başvurmuştur. Kendi yazdığı *Guerin meschino* (1473) adlı epik öykü başka yazarlarca da anlatılmış olmakla birlikte, büyük ölçüde onun özgün yapıtı sayılır. Öykünün Guerrino adındaki kahramanı köle olarak doğmuştur. Birçok inanılmaz serüven ve tehlikeden kurtulduktan sonra kral soyundan geldiğini öğrenir. Annesiyle babasını hapisten kurtarır, İranlı bir prensesle evlenerek yaşamının sonuna değin mutlu yaşar.

Andrea ayrıca *Aspromonte, Le storie Narbonesi* (1873-82), *La storia di Ugone* (1882) ve *La discesa di Guerino all'inferno* (1882) gibi aşk öyküleri de derlemiş ve bunları şarkı olarak okumuştur.

Andrea DA FIRENZE, ANDREA DI BONAIUTI olarak da bilinir (ö. y. 1337-77), Floransalı fresk ressamı. Büyük yeteneğini ortaya koyan yapıtları Floransa'daki Sta. Maria Novella Kilisesi'ndedir.

Floransa'da ressamların bağlı olduğu Hekim ve Eczacılar Loncası'nda öğrenim gördü. 1365 sonlarına doğru Sta. Maria Novella Kilisesi'nin papazlar meclisi bölümünü bezemekle görevlendirildi. Andrea'ya atfedilen yapıtlar arasında İspanyol Şapeli'nin bezemeleri ve kilisenin ön cephesinde yer alan vitraylı pencerenin model çizimleri de yer alır. Biçimlendirme ve mekânsal derinlik yaratma konularında Giotto'nun getirdiği yeniliklere yabancı olmamakla birlikte, Andrea Floransalı çağdaşı Andrea Orcagna'nın çizgisel ve dinsel üslubundan büyük ölçüde etkilenmiştir. Yapıtlarının çoğunda, Bizans sanat geleneğindeki gibi katı kompozisyonlar ve durağan yüz ifadeleri görülür.

Pisa'daki Campo Santo Mezarlığı'nda bulunan, üstünde Aziz Ranieri'nin yaşamından sahnelerin yer aldığı duvar resminin üç üst panosu da Andrea'nın yapıtları arasındadır.

Andrea DA PONTEDERA *bak.* Pisano, Andrea

Andrea DEL CASTAGNO, asıl adı ANDREA DI BARTOLO DE BARGILLA (d. y. 1421, Castagno San Godenzo yakınlarında San Martino a Corella, Floransa Cumhuriyeti - ö. 19 Ağustos 1457, Floransa), 15. yüzyıl İtalyan Rönesans ressamlarının en önde gelenlerinden. Doğalcı bir biçimde ele aldığı figürlerinin taşıdığı duygusal ağırlıkla tanınır.

Gençlik yıllarına ilişkin pek az bilgi vardır. Resimlerinin birçoğu kayıp olduğundan, sanat gelişimindeki aşamaları belirlemek de güçtür. Castagno oldukça erken olgunlaşmış bir gençti. Floransa'daki Podestà Sarayı'nda, Cosimo de' Medici'ye karşı çıkanları ayaklarından asılmış olarak gösteren bir duvar resmi yapması üzerine Andreino degli Impiccati (Asılmış Adamların Küçük Andreası) lakabıyla anılmaya başladı. 1442'de Venedik'e gittiği bilinmektedir. San Zaccaria'daki fresklerin altında hem onun, hem de Francesco da Faenza'nın imzaları ve attıkları tarihler vardır.

Castagno'nun ilk önemli yapıtları, günümüzde Cenacolo di Sant' Apollonia ya da Castagno Müzesi olarak bilinen Floransa'daki Sant' Apollonia Manastırı için yaptığı "Son Akşam Yemeği" ile "İsa'nın Çektikleri"ni betimlediği üç fresktir. Masaccio'nun resimsel yanılsamacılığı ile Castagno'nun kendine özgü bilimsel perspektif anlayışının birlikte yer aldığı bu anıtsal freskler büyük övgüyle karşılandı. Floransa'daki San Miniato fra le Torri Kilisesi için yaptığı "Meryem'in Göğe Yükselişi" konulu altar panosu ise daha çok gotik üslubun özelliklerini taşıyordu.

Andrea del Castagno'nun Sant' Apollonia (Floransa) fresklerinden "Son Akşam Yemeği"
SCALA Art Resource EB Inc

Castagno 1451'de daha önce Domenico Veneziano'nun başlamış olduğu San Egidio Kilisesi fresklerini tamamlamaya çalıştı. Bundan sonra 1454-55'te yaptığı ve önemli yapıtları arasında bulunan "Aziz Julianus" freskinde açık renk tonlarını benimsemesi, Veneziano'nun etkisini gösterir.

Castagno, Legnaia'daki Carducci Pandolfini Villası'nın *loggia*'larından birine yaptığı "Ünlü Erkek ve Kadınlar" (Castagno Müzesi, Floransa) adlı fresk dizisinde daha önceki üsluplardan ayrı bir anlayışa yöneldi. Çerçeve içine aldığı, gerçek boyutlarından büyük figürlerin vücut hareketlerini ve yüz ifadelerini ustalığı da aşan bir yetkinlikle, dramatik bir gerilim yaratacak biçimde betimledi. Figürleri boyama nişler içine yerleştirerek, onlara gerçek birer heykel görünümü kazandırdı. Bugün Washington, D. C.'deki Ulusal Galeri'de bulunan, bir kalkan üstüne yaptığı "Genç Davud" resminde de benzer bir etki elde ettiği izlenir.

Castagno'nun son yapıtı, Floransa Katedrali'ndeki "Niccolò da Tolentino Atlı Portresi"dir. Bu portrenin duygusal anlatımcı gerçekçiliğinde, büyük ölçüde Donato Donatello'nun etkisi görülür. Castagno'nun sanatı, kendinden sonra gelen Floransalı ve Padovalı ressamları etkilemiştir.

Andrea DEL GOBBO *bak.* Solari, Andrea

Andrea DEL SARTO, asıl adı ANDREA D'AGNOLO (d. 16 Temmuz 1486, Floransa - ö. 28 Eylül 1530, Floransa), İtalyan ressam. 16. yüzyılın ilk yarısında, yetkin kompozisyon-

Andrea da Firenze'nin Sta. Maria Novella Kilisesi'ndeki İspanyol Şapeli'nden bir freski (y. 1365)
Eski ve Yeni Ahit'in bilginleri ile "erdem"i, "bilimler"i ve "beşeri bilimler"i simgeleyen figürler arasında tahtta oturan Aquino'lu Aziz Tommaso
SCALA Art Resource EB Inc

ları ve ustalığı ile Floransa-Roma okulunun gelişmesine önemli katkıları olmuştur.

Yaşamı. Sarto (İtalyanca *sarto*: "terzi") bir terzinin oğluydu. Gerçek soyadının Lanfranchi olduğu sanılmaktadır. Genellikle olaysız geçmiş olan yaşamı üstüne fazla bir bilgi yoktur. Çok ufak tefek olduğu için arkadaşları arasında Andreino (Küçük Andrea) adıyla anılırdı. İki kısa yolculuk dışında Floransa'dan hiç ayrılmadı, çalışmalarını hep bu kentte sürdürdü. 1500'ün başlarında ressam Raffaellino del Garbo ile çalışmaya başlamadan önce, büyük bir olasılıkla bir kuyumcunun ve ağaç oymacısının yanında çıraklık yapmıştı. Raffaellino, o yıllarda 15. yüzyıl resim sanatının saygın temsilcilerinden biriydi. Leonardo, Michelangelo ve Fra Bartolommeo'nun çalışmalarını inceledikten sonra Sarto, Raffaellino'nun etkisinden sıyrıldı. Yirmi yaşlarında kendi başına ürün vermeye başladı. Hemen ardından SS. Annunziata Manastırı ve Kilisesi için çalışmaya başladı. Yaklaşık 1511'de kilisenin yakınlarındaki bir atölyeye taşındı. Burada beş ya da altı yıl süreyle büyük heykelci Jacopo Sansovino ile birlikte çalıştı, onun deneyimlerinden yararlandı, bazı işlerine de ortak oldu. Sansovino onu olağanüstü sağlam bir üsluba yöneltti. Bu dönemde Il Rosso ve Pontormo, öğrencisi olarak Sarto'nun yanında çalıştılar. 1513-14'te artık Floransa okulunda önderlik Fra Bartolommeo'nun atölyesinden Sarto'nunkine geçmişti.

1517-18'de Sarto, uzun yıllar modelliğini yapan Lucrezia del Fede adlı bir dulla evlendi. Karısı Sarto'ya oldukça yüklü bir çeyiz getirdi. Dışarıya satmak için yaptığı resimlerinin ünü yayılınca Sarto Fransa kralı I. François tarafından 1518'de Fontainebleau'ye çağrıldı. Ancak, saray yaşamına pek alışamadı ve bir yıla kalmadan Fontainebleau'den ayrıldı. Floransa'ya dönüşünden hemen sonra kentin en güçlü ailesi Medicilerle kurduğu ilişki sonucu meslek yaşamının en önemli siparişini aldı. Floransa yakınlarında, Poggio a Caiano'daki Medici Villası'nın bir bölümünün dekorasyonunu kapsayan bu siparişin gerçek sahibi, Sarto'nun 1519-20'de Roma'da ziyaret ettiği sanılan Papa X. Leo'ydu. Raffaello'nun Vatikan Sarayı'nda aldığı işler düzeyinde bulunup da Floransalı bir ressama önerilmiş tek iş olan bu tasarı, papanın Aralık 1521'de ölmesi üzerine gerçekleşemeden kaldı. Sarto'nun yaptığı "Caesar'a Övgü" adlı fresk, Medici Villası için daha sonraları uygulanan bir dekorasyon projesinin bir parçası olarak kullanıldı.

Sarto, 1520'de Floransa'da kendisi için bir ev inşa etmeye başladı. Daha sonra başka ressamların da oturdukları ve içinde değişiklikler yaptıkları bu ev, neredeyse bir saray görünümündeydi. Sarto burada çırakları ve uşağıyla yaşadı. Belki de maddi sorunları olmadığından, yaşamı boyunca yalnızca hoşuna giden bir iş önerildiğinde çalıştı; ya simgesel bir ücretle, ya hiçbir karşılık almadan ya da önerilen ücretin ancak bir bölümü karşılığında resim yaptı. Siparişi verenin bir kral ya da bir marangoz olması onun için önemli değildi. 1523-24'teki veba salgınında kısa bir süre karısı ile birlikte Floransa'nın kuzeyindeki Mugello'ya sığındı ve çalışmalarına ara verdi. 1527'de, Medicilerin yeniden sürgüne gönderilmesi üzerine Floransa'daki cumhuriyetçi hükümet için çalışmaya başladı. I. François'ya armağan olarak verilmesi tasarlanan "İshak'ın Kurban Edilişi" (y. 1529, Prado Müzesi, Madrid) adlı yapıtı bu döneminin bir ürünüdür. Sarto, Floransa'nın imparatorluk ve papalık güçlerince kuşatılmasından sonra çıkan yeni bir veba salgınında öldü, SS. Annunziata'ya gömüldü.

Sarto'nun en çarpıcı yapıtı, Floransa'daki Scalzo Manastırı'nda, yalnız grinin tonlarını kullanarak (grizay) gerçekleştirdiği fresk dizisidir. 1511'de başladığı bu çalışma 1526'ya değin sürdü ve Sarto Vaftizci Yahya'nın yaşamını canlandıran dizinin hemen hemen tümünü bir başına yaptı. Bu bakımdan Scalzo freskleri onun meslek yaşamının büyük bir bölümünü kapsayan sanatsal bir yaşamöyküsü niteliğindedir. Karısı Lucrezia'yı, en ünlüsü "Harpya'lar Madonnası" (1517, Uffizi Galerisi, Floransa) olmak üzere birçok yapıtında Meryem olarak betimledi. Ayrıca biri y. 1513-14 (Prado Müzesi, Madrid), öbürü de y. 1522 tarihli (Prusya Kültür Varlıkları Devlet Müzesi) iki portresini yaptı. Başka portre çalışmaları arasında biri Uffizi Galerisi'nde, öbürü Edinburgh'ta İskoçya Ulusal Galerisi'nde bulunan ve y. 1528'e tarihlenen kendi portreleri ve "Andrea ve Lucrezia" (y. 1530, Chicago Sanat Enstitüsü) sayılabilir.

Sarto'nun üslubu genelde Floransa okulunda görülmeyen bir renk ve atmosfer etkisi, ustaca yaratılmış bir sıcaklık ve duyguların doğal bir biçimde anlatımı ile belirginlik kazanır. "Azize Catherina'nın Evliliği" (1512-13, Resim Galerisi, Dresden) gibi ilk çalışmalarında, canlılığı ve duyguları dile getirmek için yollar ararken, idealist olmayan, aşırı coşkulu bir üslup yaratmıştı. Bu üslup, kendisinden sonra gelen genç kuşaktan ressamlarca da yaygın olarak benimsendi. Olgunlaştıkça artan çekingenlik duygusu, Sarto'nun sonraları "Pietà" (y. 1520, Sanat Tarihi Müzesi, Viyana) gibi aşırı tutkulu resimler yapmasını engellemedi; genel yaklaşımı her zaman içtenlikliydi. 1520'lerde, Michelangelo'nun etkisiyle ya da Roma'daki sanat gelişmeleri sonucunda, resimlerinde daha ideal ve zarif bir üsluba yöneldi. Freskleri nin sonuncusu olan "Vaftizci Yahya'nın Doğumu"nda (1526), Yüksek Rönesans'a özgü görkemli bir üslup egemendir. Sarto'nun bütün meslek yaşamı boyunca bir sanatçı olarak gösterdiği dürüstlük ve ilkelerine bağlılık insanı şaşırtacak kadar tutarlıdır. Çalışmalarının oymabaskı yöntemiyle çoğaltılmasına karşı çıkması da bu niteliklerinin bir göstergesidir.

Değerlendirme. 19. yüzyılda, Sarto'nun çalışmalarını belirleyen özelliğin (aynı zamanda bir kınama olarak da kullanılabilen) "kusursuzluk" olduğu yolunda bir görüş ortaya atılmıştır. Bu kanı günümüzde de sürmektedir. Sarto her yapıtını gerek kompozisyon, gerekse ustalık açısından bir öncekinden daha yetkin kılmak için çaba göstermiş, bu tutkusunu özellikle çizimlerinde kanıtlamıştır. Büyük bir sabırla yetkinliğin peşinde koşmanın, doğuştan yetenekli bir ressam için uygun bir ideal olduğu düşünülecek olursa, Sarto'nun öneminin büyük bir öğretmen olmasından kaynaklandığı görülecektir. Öğrencileri ve izleyicileri arasında Rosso Fiorentino, Pontormo, Francesco Salviati ve Giorgio Vasari gibi 16. yüzyılın ilk yarısındaki en önemli Floransalı ressamlar vardır. Floransa sanat geleneği büyük ölçüde Sarto'nun ortaya koyduğu örneklerle Rönesans'ın sonuna değin gelişerek sürmüş, 1500 dolaylarında da Leonardo da Vinci ve Michelangelo tarafından gerçekleştirilen üslupçu yeniliklerle bütünleşmeyi başarmıştır.

Sarto'nun, övgüye değer bir sanatçı olmakla birlikte, özde yaratıcı kıvılcımlardan yoksun olduğu yolundaki suçlamalar, Giorgio Vasari'nin art niyetli eleştirilerinden kaynaklanır. Sarto'ya mesleğin yüzkarası olarak bakan bu 16. yüzyıl yaşamöyküsü yazarının en belirgin eleştirisi, onun tutkudan yoksun, iddiasız biri olduğudur. Vasari bu açıdan haklı olabilir. Çünkü Sarto, Raffaello'nun ulaştığı dünya çapındaki başarıya ulaşabilecekken bundan özenle kaçınmıştır.

Sarto'nun öbür yapıtlarından bazıları şunlardır: "San Filippo Benizzi'nin Yaşamından Sahneler" (1509-10, SS. Annunziata, Floransa); "Meryem'e Müjde" (1512, Pitti Sarayı, Floransa); "Kutsal Aile" (1515, Louvre Müzesi, Paris); "Üçleme Üzerine Tartışma" (1517-18, Pitti Sarayı, Floransa); "Meryem'in Göğe Çıkışı" (1522-23, Pitti Sarayı, Floransa); "Pietà" (1524, Pitti Sarayı, Floransa); "Madonna Altı Azizle" (1528, Pitti Sarayı, Floransa); "Sadaka" (1528, Ulusal Sanat Galerisi, Washington, D.C.).

Andrea DEL VERROCCHIO *bak.* Verrocchio, Andrea del

Andrea DI CIONE *bak.* Orcagna, Andrea

Andrea PISANO *bak.* Pisano, Andrea

Andreani, Andrea (ö. y. 1580 - y. 1625, İtalya), İtalyan baskı ustası. Işık-gölge yöntemini, gölgelemeyi kolaylaştıran bir teknik olarak kullandığı baskılarıyla tanınmıştır. 16. yüzyıl başlarında geliştirilen bu teknik, her biri aynı rengin farklı tonlarını oluşturmak üzere oyulmuş birkaç ağaç baskı bloku nun aynı baskı içinde kullanılmasına dayanır.

Andreani 1584-85'te Floransa'da, 1586-93 arasında Siena'da, 1599'da da Mantova'da çalıştı. Belgelere göre, 1602-10 arasında da başka sanatçıların çizimlerini basıp yayımladı. Gerçekte Andreani'nin bilinen ağaç baskılarının çoğu, başta 15. yüzyıl maniyeristlerinden Giambologna, Domenico Beccafumi ve Venedikli erken barok ressam Jacopo Ligozzi olmak üzere, başka ressamların çizimlerine aittir. Yapıtlarından en ünlüleri, "Julius Caesare'in Zaferi" adlı 12 parçalık büyük ağaç baskı ile Andrea Mantegna'nın resimlerinden oluşan dokuz parçalık dizidir. Andreani bu resimleri birleştirerek bir bütün oluşturmayı ya da tek bir süsleme kuşağı olarak monte etmeyi tasarlamıştı. Bu baskıların her biri tek başına bir anlam taşıdığı gibi, birleştirildiğinde de anlamlı bir bütünlük oluşturur.

Andreas (AZİZ) (Yunanca: Andreas "yiğit") (ö. y. 60-70, Patras, Akaya; yortu günü 30 Kasım), On İki Havari'den biri; İskoçya ve Rusya'nın koruyucu azizi. Aziz Petrus'un kardeşidir. Matta, Markos ve Luka İncil'lerinde Petrus ve Andreas balık avlarken İsa'nın onları insanların hizmetine koşacağına söz vererek kendisi ile birlikte gelmelerini istediği anlatılır. Andreas, Zeytin Dağında Petrus, Yakub ve Yohanna ile birlikte İsa'dan dünyanın sonuna ilişkin işaretler göstermesini ister; Markos İncili'nin 13. bölümündeki ahiret üzerine konuşmalar bundan esinlenmiştir. Yohanna İncili'ne göre Andreas ilk havaridir ve İsa'nın çağrısından önce Vaftizci Yahya'nın müridi olduğu bilinir.

Erken Bizans geleneğinde (Yohanna İncili 1:40'a dayanarak) Andreas'tan *protokletos* (ilk çağrılan) olarak söz edilir. İlk kilise efsanelerinde onun Karadeniz dolaylarında misyonerlik yaptığı anlatılır. Ondan en çok söz eden apokrif metinler arasında Andreas'ın İşleri, Andreas ve Matthias'ın İşleri, Petrus ve Andreas'ın İşleri vardır. Bir 4.

yüzyıl öyküsünde Andreas'ın çarmıha gerilerek öldürüldüğü anlatılır; ortaçağın sonlarına doğru yapılan eklemelerde ise bu haçın "X" biçiminde (çapraz) olduğu söylenir.

Aziz Hieronymus, Andreas'ın cesedinin 357'de İmparator II. Constantius'un emriyle Patras'dan (bugün Pátrai) alınarak Konstantinopolis'e (İstanbul) taşındığını yazar. Oradan da gövdesi 1208'de İtalya'da Amalfi'ye (Aziz Andreas Kilisesi), başı ise 15. yüzyılda Roma'ya (San Pietro Bazilikası) götürülmüştür. Eylül 1964'te Papa VI. Paulus, Yunanlı Hıristiyanlara karşı bir iyi niyet gösterisi olarak Andreas'ın başını Pátrai'ye geri göndermiştir.

Andreas (GİRİTLİ AZİZ) (d. 660, Şam, Suriye - ö. 4 Temmuz 740; yortu günü 4 Temmuz), Girit'te Gortyna başpiskoposu. Rum Ortodokslar tarafından en büyük ilahi yazarı olarak kabul edilir.

Kudüs'teki manastırından Konstantinopolis'e (İstanbul) gönderildi ve burada Ayasofya diyakozu oldu. Bizans imparatoru Philippikos Bardanes tarafından Gortyna başpiskoposluğuna atandı ve Konstantinopolis Sinodu'nda görev aldı (712). Sinod üyeliği sırasında İsa'nın yalnız bir tek iradesi olduğunu savunan heretik Monotelitizm öğretisini onayladıysa da, 713'te bu inancından vazgeçti.

Bizans kilise törenlerini geliştirmek amacıyla kanonu buluşu övgüyle anılır. Bu yeni ilahi biçimi, her biri ayrı bir melodiyle okunan dokuz şiirden oluşuyordu. Kanon, her kıtası aynı melodiyle söylenen homiletik (vaaza hazırlayan) ilahilerden oluşan *kontakion*'un yerini aldı. Andreas, Rumca ayin kitaplarında günümüzde de yer alan birçok ilahi ve kanonun yazarıdır.

Andreas (KAISAREIALI) (ö. 6-7. yy), Kaisarela piskoposu. Kilise Babaları döneminden beri Vahiy Kitabı üzerine yazılmış belki de en önemli Yunanca yorumun yazarı. Yorumları, İncil metinlerinin Yunanca biçimini etkilemiştir.

Andreas'ın yorumunda 4. yüzyıl Yunanlı din bilgini Nazianzoslu Gregorios'un ve 6. yüzyıl Yeni-Platoncularından Sahte Dionysios'un büyük ölçüde etkileri olmuştur. Metnin sunuluşunda, Vahiy Kitabı'nın dünyadaki tanrısal düzenin ifadesi olduğunu savunan özgün bir Hıristiyan tarih yorumunun izleri vardır. Andreas buradan yola çıkarak tarihin ve mistik olanın tekanlamlı ya da eşanlamlı anlaşılmaması gerektiği sonucuna varır. İncil metinlerinin, tarihsel (gerçeklere uygun), mecazi ve tinsel (mistik) olmak üzere en az üç anlam düzeyi içermekle birlikte, mecazi ve simgesel anlamlarının yalnızca imgelem düzeyinde anlaşılmaması gerektiğini savunur. Bu "mistik" formlar daha çok, insan dilinin yetenekini aşan gerçeklik ve deneyimlerin ifadesi olarak görülmelidir. Olgularla ilgilenen Andreas, İncil'i yorumlayan kişinin belli sınırlar içinde kaldığını kabul eder ve kehanetlerin açıklanmasında söz konusu olacak kısıtlamalara dikkati çeker. Bununla birlikte, kutsal metinlerin mistik ya da tinsel anlamını da vurgulamıştır. Dünyevi şeylerin gelip geçici olduğunu, gelecek yaşamdaki mutluluk için çaba göstermek gerektiğini söyler. İlk Hıristiyan yazarların İncil yorumlarından seçmeler yaparak değişik görüşleri sergiler. İlk Hıristiyan yazarların yazdıklarından günümüze ulaşabilmiş olanlar da ancak bu seçmelerdekiler, bir de Andreas'ın kendi yapıtlarındaki alıntılardır. Eleştirel bilimsel incelemelerde, Andreas'ın açıklamalarının Vahiy Kitabı metninin bir parçası haline geldiği, bu metnin en anlaşılmaz bölümlerini oluşturduğu görüşü ileri sürülür. Sonraki yorumcuların kaynak olarak kullandığı 70'ten fazla el yazmasından oluşan bu yorumu J. P. Migne'nin *Patrologia graeca* (106. cilt, 1866; Yunan Kilise Babaları'nın Metinleri) adlı derleme dizisinde yer alır.

Andreas-Salomé, Lou (d. 12 Şubat 1861, Petersburg, Rusya - ö. 5 Şubat 1937, Göttingen, Almanya), döneminin ünlüleriyle kurduğu yakınlıklarla tanınan Alman yazar. 1882'de Nietzsche'nin evlenme teklifini geri çevirerek yaşamını Doğubilimci F. C. Andreas ile birleştirdi. 1897'de kendisinden 14 yaş küçük olan şair Rainer Maria Rilke ile tanıştı. Rilke de ona âşık oldu. 1911'de Viyana'daki psikanalizcilerin çevresine giren Salomé, Sigmund Freud'un dostu ve öğrencisi oldu.

Romanları dışındaki yapıtları arasında şunlar sayılabilir: *Friedrich Nietzsche in seinen Werken* (1894; Yapıtlarında Friedrich Nietzsche), *Rainer Maria Rilke* (1928) ve *Mein Dank an Freud* (1931; Freud'a Teşekkürlerim). Rilke ile yazışmaları 1952'de yayımlanmıştır.

Andreini, Francesco (d. 1548, Pistoia - ö. 20 Ağustos 1624, Mantova, İtalya), *commedia dell'arte*(*) oyuncusu. Karısı Isabella ile birlikte *commedia dell'arte* kumpanyalarının ilki ve en ünlüsü olan Compagnia dei Gelosi'nin(*) kurucularındandır.

Meslek olarak önce askerliği seçen Andreini, Osmanlıların eline düşüp birkaç yıl tutsak kaldıktan sonra İtalya'ya döndüğünde tiyatro yönetmeni Flaminio Scala'nın kumpanyasına katılarak âşık rollerine çıktı. Kendini beğenmiş İspanyol askeri Capitano Spavento tipi ile tanındı. 1607'de hem bu rolü anlattığı, hem de diyaloglarla sahneleme çalışmalarına yer verdiği *Le bravure del Capitano Spavento* (Yüzbaşı Spavento'nun Kahramanlıkları) adlı kitabını yayımladı. Gelosi kumpanyası, çeşitli aralıklarla Fransa sarayını ziyaret etti ve tüm Avrupa'yı dolaştı. Isabella'nın 1604'teki ölümü Andreini'nin sahneyi bırakmasına ve Gelosi'nin dağılmasına yol açtı.

Andreini, Giovambattista (d. 9 Şubat 1579?, Floransa - ö. 7/8 Haziran 1654, Reggio nell'Emilia, Sicilya), *commedia dell'arte*(*) oyuncusu. *Paradise Lost* (Kaybedilmiş Cennet) adlı yapıtında John Milton'a esin kaynağı olduğu söylenen *Adamo* (Adem) adlı oyunun yazarıdır.

Andreini sahne yaşamına annesi Isabella Andreini(*) ile babası Francesco Andreini'ye(*) ait olan Compagnia dei Gelosi'de(*) başladı. 1601'de Compagnia dei Fedeli adındaki kendi kumpanyasını kurdu. Marie de Médicis tarafından 1613'te Paris'e davet edilene değin İtalya'da turneler yaptı. 1613'te yazdığı *Adamo*'yu Marie de Médicis'ye adadı. 1618'de İtalya'ya geri döndü. 1621'de Médicis'nin daveti üzerine yeniden Paris'e giderek 1624-25'te Hôtel de Bourgogne'da oynadı. Yaşamının son günlerine değin Avrupa'nın pek çok yerinde sahneye çıktı. Yapıtları arasında dinsel oyunlar, şiirler, birkaç da komedi bulunmaktadır.

Andreini, Isabella, eö ISABELLA CANALI (d. 1562, Padova - ö. 10 Temmuz 1604, Lyons, Venedik Cumhuriyeti), ilk *commedia dell'arte*(*) kumpanyalarının en ünlüsü olan Compagnia dei Gelosi topluluğunun baş kadın oyuncusu.

Tiyatro yöneticisi ve oyun yazarı Flaminio Scala, 1578'de kadın âşık rollerini oynaması için Isabella ile anlaştı. Isabella bu tiyatroda tanıştığı Francesco Andreini ile aynı yıl evlendi. Birlikte Gelosi topluluğunu kurdular. Isabella'nın ölümüne değin bu topluluk İtalya ve Fransa'da gösteriler yaptılar. Zeki ve güzel bir kadın olan Isabella, İtalyan ve Fransız şairlerinin aşk şiirlerine konu oldu. Ona hayran olan Kardinal Cinzio Aldobrandini tarafından düzenlenen bir Roma şenliğinde, Isabella'nın portresi defne dalları ile süslenerek Tasso ve Plutarkhos'un resimleri arasına asıldı. Isabella *Mirtilla* adlı pastoral bir oyundan başka şiirler de yazmıştı. Ölümünden sonra sahneden ayrılmaya karar veren kocası, onun soneler, şarkılar, mektuplar ve çeşitli şiirlerden oluşan bir kitabını Scala ile birlikte yayımladı. Isabella'nın ölümü üzerine birçok şair ağıtlar ve mersiyeler yazmıştı.

Andreis, (Andrew James) Felix (Bartholomew) de (d. 13 Aralık 1778, Demonte, Piemonte - ö. 15 Ekim 1820, St. Louis, Missouri bölgesi), Vincent'ci papaz ve Amerika'nın batısında çalışmış misyoner.

1802'de İtalya'nın Piacenza kentine, 1806'da da Roma'ya atandı. Burada vaiz ve ilahiyat profesörü olarak çalıştı, yoksullara yardım etti. 1815'te Roma'yı ziyaret eden Louisiana piskoposu William Du Bourg, Andreis'in kendi diyakozunda çalışmasını önerdi. Andreis, göreve giden Amerikalı misyonerlerin geçici piskopos yardımcılığına ve başrahipliğine atandı. Uzun süre Kentucky'deki St. Thomas Ruhban Okulu'nda ilahiyat dersleri verdi, 1817'de St. Louis'de piskopos yardımcılığına getirildi. Din eğitimi veren iki yüksekokulda öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. St. Louis'nin 130 km güneyinde Barren'da kurulmakta olan papazlık öncesi çıraklık okulunu denetledi. Daha yaşarken aziz gibi görülmeye başladı, öldükten sonra da çeşitli mucizeleri onun gerçekleştirmiş olduğuna inanıldı. 1900'de J. Rosati, Andreis'in yaşamını konu alan *Life of the Very Reverend Felix de Andreis, C. M.* adlı bir kitap yayımladı.

Andreotti, Giulio (d. 14 Haziran 1919, Roma), İtalyan siyaset adamı. 1972'de, 1976'dan 1979'un başına değin ve Temmuz 1989-Nisan 1992 arasında başbakanlık yapmıştır. Hıristiyan Demokrat Parti'nin önderlerindendir.

Andreotti hukuk öğrenimini Roma Üniversitesi'nde tamamladı. Öğrenciliğinde Katolik öğrenci federasyonunun başkanlığını yaptı. Haziran 1946'da seçilen Kurucu Meclis'in üyesi oldu; Başbakan Alcide De Gasperi tarafından bakan yardımcılığına atandı ve 1953'e değin bu görevde kaldı. Giuseppe Pella'nın 1953'te Liberal Parti ile merkez sağ bir hükümet kurması üzerine bu hükümette görev almadı. Ama ertesi yıl Amintore Fanfani'nin ilk hükümetinde içişleri bakanlığına getirildi. Daha sonra maliye (1955-58), hazine (1958-59), savunma (1959-66), sanayi ve ticaret (1966-68) bakanlıklarında bulundu. Tek partili bir hükümet denemesi olan 1972'deki ilk başbakanlığı, yalnızca dört ay sürdü. Bunu izleyen bunalım, Andreotti'nin 21 gün sonra, bu kez Liberaller ve Sosyal Demokratlarla koalisyona giderek ikinci hükümetini kurmasıyla son buldu. 1976'da kurduğu üçüncü hükümet, Millet Meclisi ve Senato'dan Komünist Parti'nin çekimser kalması sonucu güvenoyu alabilen tek partili bir azınlık hükümetiydi. Andreotti'nin öbür İtalyan başbakanlarından daha uzun süre görevde kalmasının nedeni, kendisine seçenek oluşturabilecek uygun bir önderin bulunmamasıydı.

Uzun süre gazetecilik yapan Andreotti, partisinin günlük gazetesi *Il Popolo*'nun kurucularındandı. Aynı zamanda da tanın-

mış bir yazardı. Yapıtları arasında *De Gasperi e il suo tempo* (1956; De Gasperi ve Dönemi) sayılabilir.

Andretti, Mario (Gabriel) (d. 28 Şubat 1940, Montona, İtalya), otomobil yarışçısı. ABD şampiyonluklarına ve Formula 1 yarışlarına katılmıştır.

Mario ve ikiz kardeşi Aldo, otomobil teknisyenliği öğrenimi gördüler. Sık sık yarış arabaları garajlarına giderek oto yarışçılığı eğitim programına katıldılar. 1955'te ABD'ye göç eden Andretti ailesi, Pennsylvania'da Nazareth'e yerleşti. İki kardeş 1958'de seri oto yarışlarına katılmaya başladılar. 1959'da ABD vatandaşlığına geçtiler. Bir kaza sonucu ağır biçimde yaralanan Aldo otomobil yarışçılığını bıraktı. Mario 1960'ların başında kısa mesafeli hız yarışlarıyla mini araba yarışlarına katıldı. 1964'te ABD Otomobil Kulübü'nün (USAC) şampiyon araba bölümünde yarışmaya başladı. 1965-66 ve 1969'da USAC şampiyonluğunu kazandı. Ayrıca 1967'de Daytona Beach (Florida) 500 mil seri oto yarışında, 1967 ve 1970'te Sebring'teki (Florida) spor araba Grand Prix Dayanıklılık Yarışı'nda birinci oldu.

1969'da kazandığı Indianapolis 500 yarışında saatte 252,11 km'yi bulan hızıyla rekor kırdı (bu rekor daha sonra kırıldı). 1981'deki yarışta Andretti'yi geçen Bobby Unser'ın birinciliği uzun tartışmalardan sonra kabul edildi. Andretti, 1978'de Formula 1 dünya şampiyonluğunu kazanan ikinci ABD'li oto yarışçısı oldu. Bu unvanı ilk kez 1961'de Phill Hill kazanmıştı.

Andrew, John Albion (d. 31 Mayıs 1818, Windham, Maine - ö. 30 Ekim 1867, Boston, ABD), kölelik karşıtı önder. İç Savaş sırasında Massachusetts valisi ve Kuzey'in en enerjik "savaş valileri"nden biriydi.

Andrew siyaset yaşamına, Meksika Savaşı'na (1846-48) muhalefet eden bir Whig olarak başladı. 1848'de köleciliğin yayılmasına karşı başlatılan Özgür Toprak adlı harekete katıldı. Kansas ve Nebraska eyaletlerine kölecilik ile özgürlük arasında bir seçim yapma olanağı tanıyan Kansas-Nebraska Yasası'nın (1854) çıkarılmasından sonra Massachusetts'te Cumhuriyetçi Parti'nin örgütlenmesine yardım etti. 1859'da köleliği kaldırma yanlısı John Brown'u öyle ateşli bir biçimde savundu ki, Senato'daki inceleme komitesine ifade vermek üzere Washington'a çağrıldı. 1860'ta Chicago'da düzenlenen ve başkanlık için Lincoln'ı aday gösteren Cumhuriyetçi Parti Kongresi'nde Massachusetts heyetenin başındaydı. 1861'den 1866'ya değin Massachusetts valiliğinde bulundu.

Andrewes, Lancelot (d. 1555, Londra - ö. 26 Eylül 1626, Londra), İngiliz Kilisesi'nin çok tartışmalı bir döneminde Anglikan öğretilerini savunan ve bu öğretileri yaymak için çaba harcayan ilahiyatçı ve saray vaizi.

1575'te Cambridge'deki Pembroke College üyeliğine seçilen Andrewes, 1580'de diyakozluğa atandı. 1589'dan başlayarak birkaç bölgede gördüğü hizmetleri, 1605'te Chichester piskoposluğuna getirilmesi, 1609'da Ely'ye, 1619'da da Winchester'a atanması izledi. I. Elizabeth'in, krallıkla işbirliği yaparak kilisenin gücünü azaltmaya yardımcı olması yolundaki ısrarı yüzünden daha önce Salisbury ve Ely piskoposluklarını reddetmişti. I. James ve I. Charles'ın yönetimleri sırasında, kral adına sadaka dağıtmakla görevli lordluk (1605-19) ve kraliyet kiliselerinin başpapazlığı (1619-26) gibi görevlerde bulundu. İyi konuşan, bilgili bir saray vaizi olarak ün yaptı.

Andrewes Cambridge'de Püritenliğin etkisi altında kalmış olmakla birlikte Kalvenci öğretiler ve Püriten reform ilkelerine karşı tedbirli, ancak tutarlı bir eleştirmendi. Belli başlı yazıları, Katolik Kilisesi'ne karşı savunma biçimindeki yapıtlarıdır. Bunlar, katıksız Katolik öğretilerine yöneltilen eleştirilerle Anglikan öğretilerini sergileyen açıklamalardan oluşur.

Özgürlüklerini kısıtlayan yasalara öfkelenen Katoliklerin, 1605'te parlamentoyu içinde kral ailesiyle birlikte uçurmaya kalkıştıkları Barut Komplosu'nun yıldönümlerinde verdiği vaazlarda, Tanrı'nın hem ulusu, hem de kiliseyi kurtarması üzerinde durmuştur. *Lancelot Andrewes, 1555-1626* (1958) adıyla P. A. Welsby tarafından yayımlanan yaşamöyküsü, Andrewes'in vaazlarını ve başka yazılarını içermektedir.

Andrews, Augustus George *bak.* Arliss, George

Andrews, Charles McLean (d. 22 Şubat 1863, Wethersfield, Connecticut - ö. 9 Eylül 1943, New Haven, Connecticut, ABD), ABD'li öğretim üyesi ve tarihçi. Amerikan tarihi üzerine dört ciltlik çalışmasının birinci cildi olan *Colonial Period of American History* (Amerikan Tarihinde Koloni Dönemi) ile Pulitzer Ödülü'nü kazanmıştır.

Çeşitli Amerikan üniversitelerinde ders verdikten sonra, 1910-31 arasında Yale Üniversitesi'nde Amerikan tarihi profesörlüğü yaptı. Yale'e girmeden önce hazırladığı, İngiliz arşivlerindeki koloni dönemine ilişkin belgeleri içeren kılavuzlarla bu dönem tarihinin en önde gelen uzmanı oldu. Amerikan kolonilerini İngiliz sistemine bağımlı parçalar olarak ele alan, böylece koloni tarihinin odak noktasını İngiltere üzerinde yoğunlaştıran tarih görüşüyle "İmparatorluk Okulu"nun içinde yer alır. Bu yorum, geniş çevrelerde kabul gören kendi kitaplarında ve yetiştirdiği tarihçilerin yazılarında kolayca izlenebilir.

Andrews'in yapıtları arasında *The American Nation, a History* (1904, Amerikan Ulusunun Tarihi) adlı çalışmanın beşinci cildi olan *Colonial Self-Government*, 1652-89 (Koloni Özyönetimi, 1652-89) ve *The Colonial Period* (1912; Koloni Dönemi) bulunmaktadır.

Andrews, Roy Chapman (d. 26 Ocak 1884, Beloit, Wisconsin - ö. 11 Mart 1960, Carmel, California, ABD), doğabilimci, kâşif ve yazar. Özellikle Orta Asya ve Doğu Asya üzerine verdiği konferanslardan ve yazdığı kitaplardan elde ettiği gelirlerle önemli birçok keşif gezisine öncülük etmiştir.

1906'da Wisconsin'daki Beloit College'dan mezun olduktan sonra, New York'ta Amerika Doğa Tarihi Müzesi'nde görev aldı. İlk araştırma gezisini 1908'de Alaska'ya yaptı. Bu yolculuğunda başlayarak 1914'e değin çalışmalarını balinalar ve suda yaşayan öbür memeliler üzerinde yoğunlaştırdı. Müzedeki memeli deniz hayvanları koleksiyonu onun çabalarıyla dünyanın en zengin koleksiyonlarından biri haline geldi. Andrews 1909-10'da ABD'nin "Albatross" adlı gemisiyle Hollanda Doğu Hint Adalarına yapılan inceleme gezisine doğabilimci olarak katıldı; 1911-12'de Kuzey Kore'de araştırma yaptı, 1913'te de Borden Alaska keşif gezisine katıldı.

Amerika Doğa Tarihi Müzesi'nde Asya Araştırmaları Bölümü'nün başkanı olduğu dönemde biri Tibet, Güneybatı Çin ve Birmanya'ya (1916-17), biri Kuzey Çin ve Dış Moğalistan'a (1919), biri de Orta Asya'ya (1921-22 ve 1925) olmak üzere üç geziye başkanlık etti. Asya'ya yapılan üçüncü sefer sırasında birçok önemli keşif gerçekleştirildi. İlk dinozor yumurtalarını, karada yaşamış memelilerin en büyüğü olan *Baluchitherium*'un kafatasını ve başka parçalarını, o güne değin bilinmeyen fosil memelilere ve sürüngenlere ait pek çok kalıntıyı, Tarihöncesi insanlarının varlığına ve yaşamına ilişkin bazı kanıtları, daha önce de bu bölgede varlığı bilinmeyen bazı jeolojik katmanları buldu.

1935'ten 1942'ye değin Amerika Doğa Tarihi Müzesi'nin müdürlüğünü yapan Andrews, o tarihte, kitap yazabilmek için görevinden ayrıldı. Başlıca yapıtları arasında *Whale Hunting with Gun and Camera* (1916; Tüfek ve Fotoğraf Makinesiyle Balina Avcılığı), *Camps and Trails in China* (1918; Çin'de Konaklama Yerleri ve İzlenen Yollar), *Across Mongolian Plains* (Yvette Borup Andrews ile, 1921; Moğolistan Ovalarını Aşarken), *On the Trail of Ancient Man* (1926; Eski İnsanın İzinde), *Ends of the Earth* (1929; Dünyanın Sınırları), *The New Conquest of Central Asia* (1933; Orta Asya'nın Yeniden Keşfi), *This Business of Exploring* (1935; Keşif Denen Bu uğraş) ve otobiyografi türündeki *Under a Lucky Star* (1943; Talihin Yardımıyla), *An Explorer Comes Home* (1947; Kâşifin Yurda Dönüşü), *Beyond Adventure* (Maceranın Ötesinde) sayılabilir.

Andrews, Thomas (d. 19 Aralık 1813, Belfast - ö. 26 Kasım 1885, Belfast, İrlanda), İrlandalı fizikçi ve kimyacı. Kritik sıcaklık ve basınç kavramlarını geliştirmiş, fiziksel özelliklerinde çok büyük değişiklikler olmaksızın gazların sıvı, sıvıların da gaz haline geçebileceğini göstermiş, ozonun, oksijenin değişik bir biçimi (alotropu) olduğunu kanıtlamıştır.

İngiltere'de başladığı ve bir süre Paris'te sürdürdüğü öğrenimini 1835'te Edinburgh Üniversitesi'nden aldığı tıp diplomasıyla tamamladı. 1845'te Belfast'taki Northern College'a ikinci müdür olarak atandı ve 1849'da Queen's College adını alacak olan bu okulun yeniden düzenlenmesi çalışmalarında görev aldı. 1849-79 arası Queen's College'da kimya profesörlüğü yaptı.

Andrey I, Rusça tam adı ANDREY YURYEVIÇ BOGOLYUBSKİ (d. y. 1111 - ö. Haziran 1174, Bogolyubovo, Vladimir yakınları, Rusya), Rostov-Suzdal prensi (1157) ve Vladimir büyük prensi (1169). Rusya'nın kuzeydoğusundaki topraklara önem vererek, bu ormanlık bölgede devlet yönetiminin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Kiev'in fethi sırasında babası Yuri Dolgoruki'nin yanında bulunan Andrey, güneydeki eski başkentte kalmayı reddederek Rusya'nın kuzeydoğusunda, babasına ait Rostov-Suzdal Prensliği'ndeki Vladimir kasabasına döndü. 1157'de babası ölünce, Rostov ve Suzdal kentleri tarafından yeni prens olarak seçildi. Prensliğin başkentini Vladimir'e taşıdı. Ardından bölgede yeni yerleşmeleri özendirdi. Vladimir'i genişleterek tahkim etti ve çok sayıda kilise yaptırdı.

Kendi topraklarını güçlendirmenin yanı sıra, öteki Rus prenslerini de otoritesi altında toplamaya çalıştı. 1169'da müttefikleriyle birlikte Kiev'i yağmaladı ve büyük prens unvanını aldı. Ancak, babasının yaptığı gibi tahtını Kiev'e taşımak yerine, Vladimir'i büyük prensliğinin başkenti haline getirdi. Önemi azalan Kiev Prensliği'nin başına akrabalarını geçirdi. Daha sonra

Novgorod'u, kendi seçtiği bir prensi kabul etmeye zorladı. Andrey, topraklarını yönetirken kendisine bağlı prenslerin boyun eğmelerini istemekle yetinmedi; miras yoluyla edindiği topraklardaki boyarların geleneksel siyasal gücünü de kırmaya çalıştı. Bu nedenle de, ona düşman olan saray çevrelerinin düzenlediği bir suikastta öldürüldü.

Andrey (KRANJSKA LI) (ö. 13 Kasım 1484, Basel, İsviçre), papalığın üzerinde bir piskoposlar genel kurulu denetimi oluşturulmasını savunan Katolik başpiskopos. IV. Sixtus'a karşı takındığı düşmanca ve garip tutum yüzünden kilise tarihçileri onu genellikle bir reform öncüsü olarak görmezler. Yaşamına ilişkin kısıtlı bilgilerden Andrey'in Slav soyundan geldiği, İtalya'da Udine'deki Dominiken manastırında bulunduğu anlaşılmaktadır. 1476'da, Alman imparatoru III. Friedrich'in desteğiyle Kranjska (bugün Slovenya'da Carniola) başpiskoposu olduysa da, başka kentte oturmayı sürdürdü. 1478 dolayında Papa IV. Sixtus'un meclisinde İmparator Friedrich'i temsil etmek üzere Roma'ya gitti. Kardinal olma girişimi başarısızlıkla sonuçlandığı için papayı suçlayınca hapsedildi. Friedrich'in araya girmesiyle serbest bırakılan Andrey, Sixtus'un düşmanlarından destek bulmak amacıyla Floransa ve Milano'ya gitti. Basel'e varınca, öncelikle Sixtus'u görevinden uzaklaştırmak amacıyla bir konsil toplanması çağrısında bulundu ve katedralin kapısına papayla ilgili resmî suç duyurusu astı. Bu davranışıyla açıkça, piskoposlar kurulunun doğrudan Tanrı'dan aldığı hakla yönetime katıldığını ileri sürerek boşuna bir çabayla papayı otoritesi altına almaya çalışmış olan Basel Konsili'ni (1431-37) yeniden toplamaya girişmiş oluyordu.

Piskoposların desteğini sağlayamayan Andrey, strateji saptamak için Floransa ve Milano'dan gelen papa karşıtı etkili kişilerle buluştu. Eylül 1482'de Papa Sixtus, aforoz edilmiş olan Andrey'e yardım ettikleri gerekçesiyle, Basel kenti din adamlarının dinsel törenleri yönetmelerini yasakladı. Bunun üzerine papalık elçileri, Friedrich'in Andrey'ın Basel Konsili'nin gözetimi altına girmesini öngören bir emir çıkarmasını sağladılarsa da, Andrey daha sonra papalık yetkililerine teslim edildi. Ömür boyu hapse mahkûm edilen Andrey'in Basel'deki hücresinde kendini astığı söylenir.

Andreyev, Leonid Nikolayeviç, Andreyev ANDREYEV olarak da yazılır (d. 21 Ağustos 1871, Oryol, Rusya - ö. 12 Eylül 1919, Kuokkala, Finlandiya), insanda umutsuzluk ve mutlak kötümserlik duyguları yaratan yapıtlarıyla Rus edebiyatında yerini almış romancı.

Yirmi yaşında Petersburg Üniversitesi'ne girdi. Bundan sonra yaşamında oldukça bunalımlı bir dönem başladı. Birkaç kez intihara kalkıştı, 1894'te Moskova Üniversitesi Hukuk Bölümü'ne geçti. Avukatlık, sonra da adliye muhabirliği yaptı. Bu sıralarda gazete ve dergilerde ilk öyküleri yayımlanmaya başladı. Maksim Gorki'nin desteğiyle yazmayı sürdürdü ve onun yakın arkadaşı oldu. Bir süre, gerçekçi edebiyatta Gorki'nin yerine geçecek bir yazar olarak görüldü. "Jili-bili" (Bir Varmış Bir Yokmuş) adlı öyküsüyle ilgi çekti. 1902'de yayımladığı iki öyküsü *Bezdna* (Uçurum) ve *V tumane*'de (Sis Altında), cinsellik konusunu açık bir biçimde korkusuzca işlemesi fırtınalar kopardı. Yapıtlarının geniş bir çevrede tartışılması ona ün ve servet kazandırdı. Andreyev'in roman ve öyküleri, güçlü temaları ve insanlığın acılarına ince alaycı yaklaşımlarıyla Tolstoy'un yapıtlarını andırır. Bunların en iyileri arasında *Gubernator* (1905; Vali) ile *Rasskaz o semi poveşennik* (1908; *Yedi Asılmışların Öyküsü*, 1973) sayılabilir.

Yapıtlarının gitgide olağandışı öğelere ve sansasyona yönelmesi, romancı olarak Andreyev'in ününün sönmesine yol açtı. 1905'te oyun yazmaya başladı. *Jizn Çeloveka* (1907; *Ömrümüzün Günleri*, 1948) ve *Tot, kto poluçayet poşçyoçini* (1916; *Tokat Yiyen Soytarı/Soytarı*) gibi başarılı alegorik oyunlarının yanı sıra, gerçekçi komedi denemelerine de girişti.

I. Dünya Savaşı'nda Andreyev, hükümetin yönlendirdiği bir gazetenin yayın yönetmeni oldu ve yurtsever yazılar yazdı. Ateşli bir devrim düşmanıydı. Bolşeviklerin başa geçmesinden sonra Finlandiya'ya yerleşti. Son yapıtı *S. O. S* (1919), Rusya'yı kurtarmaları için Müttefiklere yaptığı bir çağrıydı.

Andreyev'in *Misl* (1902) adlı oyunu *İhtilâl ve Aklın Oyunu* adlarıyla Türkiye'de sahnelenmiştir.

Andria, İtalya'nın güneydoğusunda kent. Puglia (Apulia) yönetim bölgesine bağlı Barı ilinde yer alır. Murge Platosunun doğu yamacında, Barletta'nın hemen güneyindedir. Andria'nın, İÖ 1. yüzyılda yaşayan

Andria yakınlarında Castel del Monte, İtalya
Bohnacker-L Palmic

Eski Yunanlı coğrafyacı Strabon'un söz ettiği Netium'la aynı yer olduğu sanılır. Kentin yazılı tarihi İS 11. yüzyıldaki Norman İstilası'yla, o yöredeki Trani'nin Norman kontu I. Pietro'nun küçük bir yerleşme olan Locum Andre'yi genişletip tahkim ettirmesiyle başlar. Burası daha sonra İmparator II. Friedrich'in gözde av alanlarından biri olmuştur. İmparator, bugünkü kentin 17 km güneyinde, gotik üslupta, masif, sekizgen bir yapı olan Castel del Monte'yi 1240'ta yaptırmıştır. Kent, daha sonra sırasıyla Angevin hanedanının, IV. Otto'nun, Orsini, Acquaviva ve Carafa ailelerinin eline geçmiştir. Kentte Romalılardan kalma bazı kalıntılar vardır. Onarılmış olan 10. yüzyıl katedralinde II. Friedrich'in ikinci ve üçüncü karılarının (Brienneli Isabella ya da Yolande ile İngiltereli Isabella) mezarları bulunur. Kentte sözü edilmeye değer başka birçok kilise ve saray da vardır.

Andria, Barı'yı Foggia'ya bağlayan demiryolu üzerindedir. Tarım, özellikle de üzüm, zeytin ve badem yetiştiriciliği başlıca geçim kaynağıdır. Şarap üretimi, petrol arıtımı ve dokumacılık da yapılır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 83.319.

Andriç, İvo (d. 10 Ekim 1892, Dolac, Travnik yakınları, Bosna - ö. 13 Mart 1975, Belgrad, Yugoslavya), Sırp-Hırvat dilinde yazdığı roman ve öykülerle 1961 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan yazar.

Zagreb, Viyana, Kraków ve Graz'da öğrenim gördü. "Osmanlı Yönetimindeki Bosna-Hersek'te Kültür Yaşamı" konulu tezyle Graz Üniversitesi'nden doktora aldı. Hem düzyazı, hem de şiir alanındaki yeteneği kısa sürede dikkati çekti ve içedönük, lirik düzyazı yapıtı *Ex Ponto* (1918) ile adını duyurdu. Bu yapıtı, I. Dünya Savaşı

Andriç, 1981
Information Service Yugoslavya

sırasında milliyetçi etkinlikleri dolayısıyla Avusturya-Macaristan yetkilileri tarafından göz hapsinde tutulduğu dönemde kaleme almıştı. 1920'den sonra da zaman zaman öykü kitapları yayımladı.

I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Yugoslav Dışişleri Bakanlığı'nda görev aldı. Roma, Budapeşte, Madrid, Cenevre, Berlin gibi kentlere görevli olarak gitti. Ama yapıtlarında işlediği temaların ve psikolojik incelemelerin esin kaynağı, kendi yurdunun zengin etnik bileşiminin yarattığı tiplerdi. II. Dünya Savaşı sırasında yazdığı üç romandan ikisi, *Travnička hronika* (1945; *Gün Batarken*, 1963) ve *Na Drini ćuprija* (1945; *Drina Köprüsü*, 1962, 1986) Bosna tarihiyle ilgiliydi.

Andriç'in yapıtları, onun determinist felsefesini ve insanları esirgeme duygusunu yansıtır. Nesnelliğin ve ağırbaşlılığın ağır bastığı yapıtları, olağanüstü güzellikte ve temiz bir dille yazmıştır. Nobel Ödülü komitesi Andriç'in yapıtlarını değerlendirirken *Drina Köprüsü*'nün "epik gücüne" özellikle değinmiştir. Bu roman Türkçe dahil 20 kadar dile çevrilmiştir. Andriç'in Türkçeye çevrilen öbür yapıtları *Ver Elini Çocukluk* (1978), *Prokleta avlija* (1955; *Uğursuz Avlu*, 1964), *Priça o Kmetu Simanu* (*Irgat Siman*, 1976, 1983) ve *Bosna Hikâyeleri*'dir (1965).

Androcles, ANDROKLOS olarak da yazılır, Romalı köle. İmparator Tiberius ya da Caligula zamanında yaşadığı söylenir. Aulus Gellius'un bir öyküsünün de kahramanı olmuştur. Aslı Apion'un *Aiguptiaka*'sında bulunan ve Aelianus'un *De natura animalium*'unda da yer alan öyküye göre, Androcles efendisinin zulmünden kaçıp Afrika'da bir mağaraya sığınır. Sığındığı mağaraya giren bir aslanın pençesinden kocaman bir diken çıkarır. Daha sonra yakalanıp arenada vahşi hayvanların önüne atıldığında aslan onu tanır ve okşamaya başlar. Bunun üzerine Androcles azat edilir. Öykü, George Bernard Shaw'un *Androcles and the Lion* (Androcles ile Aslan) adlı oyununa konu olmuştur.

androjen, erkek üreme sisteminin büyümesinde ve gelişmesinde birinci derecede rol oynayan bir grup hormonun ortak adı.

Üretimi. Androjen grubu hormonlar içinde en önemlisi ve en etkilisi, erkekte erbezleri tarafından üretilen testosterondur(*). Testosteronun işlevlerini destekleyen öbür androjenler, daha az miktarda olmak üzere, özellikle böbreküstü bezlerinin kabuk böl-

gesince üretilir. Dişinin kan plazmasında da çok az miktarda androjen bulunur. Bu küçük çaplı androjen üretiminden böbreküstü bezlerinin sorumlu olduğu sanılmaktadır. Östrojen adıyla bilinen dişilik hormonlarını salgılayan yumurtalıklar da gene çok az miktarda androjen üretir.

Erkekte androjen hormonları üreten ve salgılayan hücreler, erbezlerinin sperma üreten borucuklarını çevreleyen bağdokusundaki boşluklarda bulunan Leydig hücreleridir. Göçmen kuşlar ve koyunlar gibi yalnızca belirli mevsimlerde üreyen hayvanların erkeklerinde, üreme dönemi boyunca erbezlerinde çok bol bulunan Leydig hücrelerinin sayısı üreme dönemi dışında iyice azalır. Androjenlerin bu hücrelerden salgılanışı hipofiz bezince üretilen lutein yapıcı hormonun (LH) denetimi altındadır.

Etkileri. Erkek üreme sisteminin gelişebilmesi için mutlaka androjen grubu hormonların bulunması gerekir. Ergenlik ve cinsel olgunluk çağından önce iğdiş edilen (kısırlaştırılan) erkeklere testosteron hormonu enjekte edilmedikçe, işlevini yerine getirebilecek erişkin üreme organları gelişmez. Normal bir erkeğe verilen androjenler, üreme organlarının büyümesine yol açar. Ergenlik dönemine ulaşmış erkeklerin kısırlaştırılması ise, üreme organlarının büzülmesine ve işlevlerinin durmasına neden olur. Sperma hücrelerinin oluşması ve erkeğe özgü cinsel ilgi ve davranışların sürmesi için de androjenlerin varlığı gereklidir.

Androjenlerin erkek vücudu üzerinde başka etkileri de vardır. Kasıklarda, göğüste ve yüzdeki kıllanma, saç dökülmesi ya da kellik, androjen hormonların etkisiyle olur. Ergenlik döneminde, erkeğin ses tellerinin uzayıp kalınlaşmasına dolayısıyla sesin kalınlaşmasına neden olan da androjenlerdir. Erkek vücudunda kemiklerin büyümesini hızlandırarak kas liflerinin sayısını ve kalınlığını da artıran androjenler böbreklerin boyutlarının ve ağırlığının, ayrıca kemik iliğindeki proteinin artmasını, alyuvarların yenilenmesini, deride pigmentlerin çoğalmasını, ter ve yağ bezlerinin etkinliklerinin artmasını sağlar.

androjini, bir bireyde hem erkeğe, hem dişiye özgü özelliklerin bulunması durumu. Biyolojide, erdişi olarak da bilinen ve her iki cinse özgü cinsiyet organları bulunan bireyleri tanımlamak için kullanılır. Bu bireylerin vücut yapıları ve öbür fiziksel özellikleri normal erkek ve dişi görünümlerinin bir karışımıdır.

Psikolojide ise duruma göre, sertlik ile kibarlık, dikbaşlılık ile uysallık gibi her iki cinse özgü kişilik eğilimlerini bir arada barındırabilen bireyleri tanımlamada kullanılır. Androjinik kişiler karşı cinse özgü davranışlara, alışılagelmiş cinsiyet rollerini sürdürenlerden daha eğilimlidir. Feminizmin yükselişi ve kadın hakları hareketinin etkileri androjiniye özgü davranışların belirli yönlerini, toplumsal bakımdan geçmişe oranla daha benimsenebilir kılmıştır. Yunan mitolojisinde her iki cinsin çekici özelliklerini bir arada barındıran androjinik kişiliklere sıkça rastlanır. Örneğin büyük bir bilge olan kör kâhin Tiresias, bazen bir erdişi olarak tasvir edilir.

Andromakhe, Yunan mitolojisinde Misya'daki Thebai kenti prensi Eetion'un kızı. Troya kralı Priamos'un oğlu Hektor'un karısıdır. Yunanlı savaşçı Neoptolemos'un (Pyrrhos) Troya'yı alması sırasında ya da bunun hemen ertesinde Andromakhe'nin tüm yakınları ölür. Yunanlılar Andromakhe'yi tutsak alır. Tutsaklar dağıtılırken Andromakhe, Akhilleos'un oğlu Neoptolemos'un payına düşer. Andromakhe, Neoptolemos'la birlikte Epeiros'a gider ve ondan üç çocuk doğurur. Neoptolemos Delphoi'de öldürülünce, krallıkla birlikte Andromakhe de Hektor'un kardeşi Helenos'a kalır. Helenos'un da ölümünden sonra, Andromakhe en küçük oğlu Pergamos'la birlikte Anadolu'ya döner. Pergamos, bugünkü Bergama'nın bulunduğu yerde kendi adıyla bir kent kurar.

Andromeda, Yunan mitolojisinde Kral Kepheus ile Kraliçe Kassiepeia'nın, güzelliğiyle ünlü kızı, Perseus'un karısı. Kepheus ile karısı o dönemde, Aithiopia olarak bilinen Filistin'in Yafa kentinde hüküm sürmektedir. Kassiepeia, Nereus kızlarını Andromeda'nın onlardan daha güzel olduğuyla övünerek gücendirir. Bunun üzerine Poseidon, Kepheus'un krallığını yerle bir etmesi için bir deniz canavarı gönderir. Tanrıları ancak Andromeda'nın kurban edilmesi yatıştırabileceği için, güzel kız bir kayaya zincirlenerek deniz canavarı tarafından parçalanmaya bırakılır. Kanatlı atı Pegasos'la oradan geçmekte olan Perseus, Andromeda'ya âşık olur ve Kepheus'tan onu ister. Kepheus bunu kabul eder, Perseus da canavarı öldürür. Ama düğün şöleni sırasında, daha önce söz kesilen amcası Phineus, Andromeda'nın kendisine ait olduğunu öne sürer. Perseus, Phineus'u Medusa başlı bir taşa çevirir. Andromeda ile Perseus'un altı erkek ve bir kız çocukları olur.

Andromeda, astronomide, kuzey yarıküresinde yaklaşık bir saatlik açılımda (gök küresinde, Yer'deki boylama karşılık gelen koordinat) ve 40° kuzey yükselimde (gök ekvatorundan kuzey yönündeki açısal uzaklık) yer alan takımyıldız. Adını, Eski Yunan mitolojisindeki Andromeda'dan alan takımyıldızın en ilgi çekici öğesi büyük Andromeda Gökadası'dır.

Andromeda Gökadası (katalog numaraları NGC 224 ve M 31), Andromeda takımyıldızındaki büyük sarmal gökada. Yer'in içinde bulunduğu Samanyolu Gökadası'yla birlikte yol alan Macellan Bulutları'ndan sonra, dış

Andromeda Gökadası (NGC 224, M 31)
Hale Observatories

gökadalar içinde Yer'e en yakın olanıdır. Bulanık bir biçimde de olsa çıplak gözle görülebilen birkaç gökadadan biri olan Andromeda Gökadası, Yer'den 2 milyon ışık yılı uzaklıktadır. Çapı yaklaşık 200 000 ışık yılıdır; görünümü de aşağı yukarı Samanyolu Gökadası'na benzer. Arap astronom es-Sufi'nin 964'te yazdığı Sabit Yıldızlar Kitabı'nda sözü edilen bu gökada, teleskopun bulunmasından hemen sonra Alman astronom Simon Marius tarafından yeniden keşfedilmiştir. Marius, gökadayı bir boru içinden görülen mum ışığına benzetmişti. Çağdaş gözlem araçlarıyla Andromeda Gökadası'nda yer alan birçok yıldız, yıldız kümesi, bulutsu ve nova (patlayan yıldız) gözlenmiştir. Andromeda Gökadası, Samanyolu Gökadası'nın ötesinde yer aldığı kanıtlanan ilk gökadadır.

Andronicus, Lucius Livius *bak.* Livius Andronicus, Lucius

Andronikos I KOMNENOS (d. 1118, Konstantinopolis - ö. 12 Ağustos 1185, Konstantinopolis), 1183-85 arasında Bizans imparatoru. Komnenos sülalesinin son temsilcisidir. Devlet düzeninde reform yapmaya

Bir altın sikke üstünde Andronikos I (solda), 1183-85; British Museum
Peter Clayton

çalıştıysa da Batı Hıristiyanlığına karşı gösterdiği büyük düşmanlıkla Norman istilasını hızlandırmıştır.

1143-80 arasında hüküm süren İmparator I. Manuel Komnenos'un kuzeni olan Andronikos, Manuel'in ölümünden sonra, halk tarafından sevilmeyen dul imparatoriçe Maria'nın, imparator naibi olarak ülkeyi yönetmesine karşı çıktı. 1182 baharında bir ordu toplayarak, küçük yaştaki imparator II. Aleksios'u korumak bahanesiyle Konstantinopolis'e (İstanbul) girdi ve iktidarı ele geçirdi. Bunun başlıca sonuçlarından bir çoğunluğunu Venediklilerle Cenevizlerin oluşturduğu Batılıların kentte topluca öldürülmesi oldu. Andronikos, hemen ardından dul imparatoriçeyi de öldürttü. Eylül 1183'te Aleksios'la birlikte hükmetmek üzere taç giydi. İki ay sonra Aleksios'u boğdurttu. Zorbalığını yasallaştırmak için de Aleksios'un 13 yaşındaki dul karısı ile evlendi. Bu sırada 65 yaşındaydı.

Başkenti bir kan gölüne çevirmesine karşın, yozlaşmış siyasal sistemde giriştiği reformlar, mevki ve makam satışını yasaklaması, rüşvet alan görevlileri cezalandırması, en önemlisi de ayrıcalıklarıyla imparatorluğun birliğini zayıflatan büyük feodal soyluların ve toprak sahiplerinin gücünü kırması, eyaletlerdeki yaşam koşullarını iyileştirme yönünde sonuçlar verdi. I. Manuel'in Batı yanlısı siyasetine karşı çıkarak, Doğu Kilisesi'nin bağımsızlığını vurguladı; böylece Batı Hıristiyanlarının düşmanlığını pekiştirdi. Aynı yıl, Macar kralı III. Bela, Batı yanlısı olan dul imparatoriçenin intikamını almak gerekçesiyle imparatorluk topraklarına girerek birçok kenti yağmaladı. II. Guglielmo komutasındaki Sicilya Normanları Ağustos 1185'te, Yunanistan üzerine yürüyerek imparatorluğun ikinci önemli kenti olan Selanik'i ele geçirdiler. Normanların yaklaşmakta olduğu yolundaki haber-

ler üzerine başkentte ayaklanma patlak verdi. II. İsaakios (Angelos) imparator ilan edildikten sonra Andronikos isyancı bir grup tarafından öldürüldü.

Andronikos II PALAIOLOGOS (d. 1260, Konstantinopolis - ö. 1332, Konstantinopolis), Bizans imparatoru. Konstantinopolis'i (İstanbul) 1261'de Latin işgalinden kurtaran VIII. Mikhail Palaiologos'un oğludur. Andronikos'un hükümdarlığı (1282-1328) sırasında Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da Osmanlılar, Balkanlar'da da Sırplarca kuşatılmış küçük bir devlet durumuna düşmüştür.

Andronikos, devlet adamı ya da asker olmaktan çok, bir düşünür ve din adamıydı. Kara kuvvetlerini birkaç bin süvari ve piyadeye indirmesi, donanmayı da tümüyle kaldırıp imparatorluğun güvenliğini yalnızca paralı askerlerden oluşan bir Cenova filosuna emanet etmesi Bizans'ı zayıflattı. Askeri girişim yeteneğinden yoksun oluşu, 1300'e değin Osmanlıların tüm Anadolu'yu denetim altına almasına yol açtı. 1304'te Katalan paralı askerlerini orduya alma girişimi de, Katalanların Türklerle savaşmak yerine Bizans kentlerini yağmalamayı yeğlemesi üzerine daha kötü sonuç verdi. Venedik ile Cenova arasındaki savaşta yanlış bir kararla Cenova'yı desteklemesi yüzünden, büyük üstünlüğe sahip Venedik donanmasının hışmına uğradı.

Andronikos'un imparatorluğu sırasında, Bizans'ta merkezi otorite sürekli zayıflıyor, ekonomik sorunlar da gittikçe artıyordu. Ama Bizans sanat ve kültürü, Andronikos'un himayesinde yeniden canlandı. Andronikos, Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlığının önde gelen savunucularındandı. Yunanistan'daki Aynaroz Dağında bulunan büyük manastır onun hükümdarlığı sırasında altın çağını yaşadı.

Tahta çıkma hakkından mahrum ettiği torunu III. Andronikos, 1328'de Andronikos'un hükümdarlığına son vererek onu bir manastıra kapattı.

Andronikos III PALAIOLOGOS (d. 1296, Konstantinopolis - ö. 15 Haziran 1341, Konstantinopolis), Bizans imparatoru. Gerileme sürecinin son döneminde imparatorluğu güçlendirmeye çalışmıştır.

II. Andronikos Palaiologos'un torunuydu. Gençliğindeki aşırılıkları, dedesinin gözünden düşmesine yol açtı. 1320'de, bir kaza sonucunda erkek kardeşinin ölümüne neden olması üzerine tahta çıkma hakkı elinden alınınca iç savaş çıktı. Güçlü Bizans soylularının özellikle de VI. İoannes Kantakuzenos'un desteğini alan genç Andronikos kendisinin de tahta ortak olduğunu 1325'te yaşlı imparatora kabul ettirdi. Ayrıca Trakya ve Makedonya'nın da denetimini eline geçirdi. 1328'de dedesini, tahttan feragat ederek manastıra kapanmaya zorladı ve tek başına hükümdar oldu.

İmparatorluğu sırasında Kantakuzenos'un önerilerine büyük ölçüde uydu. Kantakuzenos, onu bir yargı reformu yapmaya teşvik etti ve Andronikos'un önceleri ihmal ettiği imparatorluk donanmasının yeniden kurulmasını sağladı. 1347'de Kantakuzenos imparator oldu. Gene Andronikos döneminde Ortodoks manastırları din ve dünya işlerinde gittikçe artan bir rol oynamaya başladı.

Andronikos, Makedonya'da Sırpların egemenliğini tanımak zorunda kaldı (Ağustos 1334); Anadolu'da da Osmanlılar karşısında toprak yitirdi. Ama Kantakuzenos'un sağladığı donanmanın desteğiyle Sakız, Foça ve Midilli'yi Cenevizlerden geri almayı başardı. Ayrılıkçı Yunan eyaletleri Epeiros ve Tesalya'da da imparatorluk denetimini yeniden kurdu.

Andronikos IV PALAIOLOGOS (d. 1348? Konstantinopolis - ö. 28 Haziran 1385), 1376-79 arasında Bizans imparatoru. Babası V. İoannes Palaiologos'a karşı bazı komplolara karışınca tutuklandı ve tahta çıkma hakkı elinden alındı. Ama İoannes'e karşı olan Cenevizler, Andronikos'un hapisten kaçmasına yardım ettiler. 12 Ağustos 1376'da Konstantinopolis'e (İstanbul) giren Andronikos babasını tutsak aldı. Ertesi yıl taç giydi (18 Ekim 1377). Babası 1379'da Osmanlıların ve Venediklilerin yardımıyla hapisten kaçtı; Andronikos'u meşru vârisi olarak tanımak ve Osmanlı sultanına bağlılık yemini etmek koşuluyla yeniden tahta çıktı. Andronikos, babasından önce öldü. İoannes ölünce Andronikos'un oğlu, VII. İoannes Palaiologos adıyla tahta çıktı.

Andronikos (KYRRHOS'LU). ANDRONIKOS KYRRHESTES olarak da bilinir (ö. İÖ y. 100), Eski Yunanlı astronom. Atina'da, Rüzgârlar Kulesi adıyla bilinen saat kulesinin mimarı olarak tanınır. Ortaçağda Demosthenes Feneri adı verilen kulenin büyük bölümü bugüne ulaşmıştır. Sekiz cephesi olan kulenin her bir yüzüne, bellibaşlı sekiz rüzgârı simgeleyen figürler işlenmiş ve çok uzaktan görülebilen sekiz güneş saati yerleştirilmişti. Kuleye Güneş ışığı girmediği anlarda kullanılan bir su saati de vardı. Saat kulesinin tepesinde pirinçten yapılmış bir Triton heykeli yer alıyordu. Elinde bir değnek tutan heykel, rüzgârla birlikte dönerek esintinin yönünü gösterirdi. Çan kulelerinin tepesine rüzgârgülü koyma geleneği de buradan gelir. Andronikos, Tenos Adasındaki Poseidon tapınağında da çokyüzlü bir güneş saati kurmuştu.

Andronikos (RODOSLU) (ö. İÖ 1. yy), Eski Yunanlı filozof. Aristoteles'in yapıtlarının özgün metinlerine yapılmış ekleri ayıklayıp bu yapıtlara özgün açıklığını kazandırmaya yönelik titiz çalışmalarıyla tanınır. Sonradan eklenen malzemeyi ayıklayabilmek için, özgün metinleri inceledikten sonra bunları Aristoteles'in usavurma tarzını yansıtacak biçimde düzenlemiştir. Bu çalışmanın ardından, kendi yönteminin savunusu ile Aristoteles'in yaşamöyküsünü içeren ve sahihlik sorunu ile Aristotelesçi düşünce sistemini irdelediği bir inceleme yazmıştır.

Andropov, 1946'ya değin ve 1957-84 arasında RIBINSK ve 1946-57 arasında ŞÇERBAKOV. Rusya Federasyonu'nun kuzeybatısında, Volga Irmağı üzerinde, Yaroslavl yönetim bölgesine (*oblast*) bağlı kent. 12. yüzyılda kurulan Ribnaya köyü, 1777'de Ribinsk adıyla kent oldu. 1810'da Volga'yı Baltık'a bağlayan Mariinsk Suyolunun açılması, 1964'te de derinleştirilerek Volga-Baltık Suyolu adıyla yeniden inşa edilmesi sonucunda Ribinsk'in ırmak limanı gelişti. Kentte bugün bazı sanayi makinelerinin yanı sıra başka ürünler de üretilmektedir. 1941'de, Ribinsk'in hemen yukarısında Volga üzerinde büyük bir baraj ve hidroelektrik santrali kurulmuştur. Ribinsk adı 1946'da değiştirilerek kente Stalin'in çalışma arkadaşlarından A. S. Şçerbakov'un adı verildi. Nikita Kruşçev, 1957'de destalinizasyon programı uyarınca kente yeniden eski adını verdi. Kente bugünkü adı, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Yuri V. Andropov'un anısına 1984'te verilmiştir. Nüfus (1989) 252 000.

Andropov, Yuri Vladimiroviç (d. 15 Haziran 1914, Nagutskoye, Rusya - ö. 9 Şubat 1984, Moskova), SSCB'li devlet adamı. 1967'den 1982'ye değin Devlet Güvenlik Komitesi'nin (KGB) başkanlığını yapmış, 12 Kasım 1982'den ölümüne değin de

15 ay süreyle Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkez Komitesi genel sekreterliği görevinde bulunmuştur.

Bir demiryolu işçisinin oğlu olan Andropov, telgraf operatörlüğü ve film makinistliğinden sonra Volga Irmağında kayıkçılık yaptı. Daha sonra bir teknik okula, ardından da Petrozavodsk Üniversitesi'ne girdi. Yaroslavl bölgesinde Genç Komünistler Birliği'nin (Komsomol) örgütleyicileri arasında yer aldı. Yetenekleri üstlerinin dikkatini çekince, yeni kurulan Karelo-Fin Özerk Cumhuriyeti (1939-40) Komsomol örgütünün başına getirildi. Almanların bölgeyi işgal etmesinin ardından, Alman hatlarının gerisindeki bölgede gerilla birliklerini örgütledi. Savaş sırasında gösterdiği başarılar nedeniyle Petrozavodsk parti örgütünün sorumlusu oldu.

Andropov, 1951'de Moskova'ya alınarak, geleceği güven veren genç parti görevlilerinin yetişmesi için elverişli bir ortam olarak değerlendirilen Parti Sekretaryası'nın idari kadrosunda görevlendirildi. Temmuz 1954 -

Andropov
TASS
İletişim Yayınlık Arşivi

Mart 1957 arasında ülkenin Macaristan büyükelçiliğini yürüten Andropov, SSCB'nin Macaristan'ı işgal hareketinin düzenlenmesinde önemli rol oynadı. Ardından Moskova'ya dönerek parti örgütü içinde hızla yükseldi. Mayıs 1967'de, parti önderi Leonid Brejnev tarafından 10 üyeli Parti Sekretaryası'ndan alınarak KGB'nin başına getirildi. Bu atamadaki amaç, gereğinden çok bağımsız davranan güvenlik sistemi üzerindeki siyasal denetimin artırılmasıydı. KGB başkanlığı görevindeyken 1967'de Politbüro yedek üyeliğine seçilen Andropov, 1973'te Politbüro'nun asil üyesi oldu. 1976'da orgeneral rütbesine yükseltildi. KGB başkanlığı sırasında baskıcı bir politika izleyerek rejim karşıtlarının etkinliklerini bastırdı. 1968'de Çekoslovakya'nın işgalini planlayanlar, 1981'de ise Polonya yönetimini sıkıyönetim ilan etmeye zorlayanlar arasında yer aldı.

Brejnev'in sağlık durumu giderek bozulurken, Andropov da onun yerine geçmeye hazırlanıyordu. 24 Mayıs 1982'de KGB başkanlığından istifa ederek, siyasal ağırlığı daha çok olan bir sorumluluk üstlenmek amacıyla Sekretarya'daki eski görevine döndü. Brejnev'in ölümünden iki gün sonra, 12 Kasım'da SBKP Merkez Komitesi tarafından genel sekreterliğe seçildi.

Kısa görev süresi boyunca, ülkesinin ağır işleyen ekonomik sisteminde reformlar yapmaya, yolsuzlukları ve haksız kazanç elde edilmesine karşı sıkı önlemler almaya, dış ilişkilerde katı bir çizgi izlemeye çalıştı. Çin'e karşı uzlaşmaya yatkın bir tutum aldı. Ticari ve askeri konularda ABD ile Batı

Avrupa'nın arasındaki ayrılıklardan yararlanmaya çaba gösterdi. Sağlığının birdenbire bozulması üzerine Ağustos 1983'ten sonra bir daha halk arasında görülmedi. Andropov'un yerine, statükoya sıkıca bağlı eski kuşak yüksek devlet görevlilerinin dostu ve Andropov'un eski rakibi olan Konstantin Çernenko geçti.

Andros, Ege'de bir Yunan adası ve ilçe (*eparkhia*). Kyklad Adalarının en kuzeyinde bulunan Andros, 380 km² yüzölçümüyle bu grubun ikinci büyük adasıdır.

Ormanlık, sulak ve dağlık bir adadır. Doğu kıyısında bulunan ilçe merkezinde çok sayıda Arnavut yaşar. Andros kasabasının güneyinde Kórthion limanı, kuzeyinde ise bir Venedik kalesi ve ortaçağdan kalma bir kasabanın yıkıntılarının bulunduğu Palaiókastron vardır. İlkçağda adanın merkezi olan Palaipolis'in yıkıntıları arasında, batı kıyısındaki Palaipolis adlı küçük köy de yer alır.

İlkçağda ada halkının çoğu İonyalıydı. Önceleri, Euboia'nın (Eğriboz Adası) ikinci büyük kenti Eretria'ya bağlı olan Androslular, İÖ 7. yüzyılda Yunanistan'ın kuzeydoğusundaki Khalkidiki Yarımadasında koloniler kurdular. Ada halkı İÖ 490'da Perslere boyun eğdi. İÖ 480'de Pers kralı Kserkses'e gemi sağladığı için Atina donanması tarafından yağmalandı. Perikles, Atinalıların adaya yerleştirilmesi için Androslulara baskı yaptı; ama İÖ 411 / 410'da ada halkı ayaklandı. 4. yüzyıl süresince Sparta karşıtı Delos Birliği'nin üyesiydi. İÖ 200'de Romalılar, Pergamonlular ve Rodoslulardan oluşan bir donanma adayı işgal etti. İÖ 133'te Roma'nın Asya eyaletlerinin bir parçası olana değin Pergamon'a bağlı kaldı. İS 1207'den 1566'ya değin Venediklilerin koruması altındaydı. Bu tarihten sonra Osmanlıların eline geçti. 1829'da Yunanistan'a katıldı. Nüfus (1981) ada, 9.020; kent, 1.631.

Androuet du Cerceau AİLESİ *bak.* Cerceau, du, AİLESİ

Andrusovo Ateşkesi, Lehçede ANDRUSZOW, Rusya ile Polonya'nın Ukrayna'nın denetimini ele geçirmek için 1654-67 arasında giriştikleri On Üç Yıl Savaşları'na son veren antlaşma (9 Şubat 1667).

Rus hükümeti, Ukrayna'daki Leh yönetimine (1648-54) karşı ayaklanan Zaporoj Kazaklarının atamanı Bogdan Hmelnitski'nin önerdiği Pereyaslav Antlaşması'nı(*) 1654'te kabul etti. Ukrayna'nın Rusya'ya katılmasını öngören bu antlaşma Polonya ile Rusya arasında savaş çıkmasına yol açtı. Savaş sırasında Ukrayna birçok kez el değiştirdi; yerli halk ise, Rusya'yı ve Polonya'yı tutanlar olarak kesin biçimde ikiye bölündü.

Barış görüşmeleri 1664'te başladı. Polonya'nın askeri kazanımları ve Rusya'nın bitkin düşmüş olması, Lehlere masa başında üstünlük sağlıyordu. Ama yeni bir ayaklanmanın patlak vermesiyle Polonya, Rusya yararına hükümler içeren bir ateşkesi kabul etmek zorunda kaldı. Buna göre Ukrayna, Dinyeper Irmağı boyunca ikiye bölünüyor, Rusya Ukrayna'nın doğu bölümünü, Kiev kentini ve Smolensk ile Seversk illerini alıyordu. Ateşkes 1686'da imzalanan bir antlaşma ile teyit edildi.

Andrzejewski, Jerzy (d. 19 Ağustos 1909, Varşova - ö. 20 Nisan 1983, Varşova), Polonyalı roman ve öykü yazarı. II. Dünya Savaşı sırasında işgalci Almanlara karşı savaşan yeraltı örgütünde çalışmıştır.

Drogi nieuniknione (1936; Kaçınılmaz Durumlar) ve onu izleyen *Lad serca* (1938; Kalbin Ahengi) adlı yapıtlarında, çağdaş yaşamın sorunlarına Katolik öğretilerde çözüm arıyordu. 1945'te savaş öykülerinin yer aldığı kitabı *Noc*'u (Gece) yayımladı. 1946'da yayımladığı *Swięto Winkelrieda* (Winkelrieda'nın Ziyareti), tarihsel temalara olan eğiliminin yanı sıra yergici yanını da yansıtır. Bu iki tema, genellikle en iyi romanı kabul edilen *Popiół i diament*'da da (1948; *Küller ve Elmas*, 1969, 1991) belirgindir. Roman, II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra genç Polonyalı milliyetçilerin, ideallerine sıkı sıkıya bağlı komünistlerle çatışmalarının yarattığı trajik durumu sergiler. Bu yapıt, ünlü Polonyalı yönetmen Andrzej Wajda ile Andrzejewski'nin 1961'de birlikte yönettikleri bir filme konu olmuştur.

Andrzejewski, 1949-54 döneminde Stalinci yönetim tarafından Polonya edebiyatına yukarıdan dayatılan toplumcu gerçekçiliğe karşı çıktı. Edebiyata getirilen siyasal kısıtlamaları eleştirenlerin başında geldi. Yapıtlarını yayımlaması yıllarca yasaklandı. 1976'da, İşçi Haklarını Koruma Komitesi'nin (KOR) kurucuları arasında yer alması, Komünist Partisi yöneticileri tarafından çok daha ciddi bir "ihlal" eylemi olarak görüldü. KOR'un içinden çıkan güçlü ama kısa ömürlü yenilikçi hareket, Polonya hükümetinin 1981'de sıkıyönetim ilan etmesiyle son buldu.

Andújar, İspanya'nın güneyinde Jaén iline bağlı kent. Andalucía özerk bölgesindeki Jaén kentinin kuzeybatısında, Guadalquivir Irmağı üzerindedir. Kelt-Iberler tarafından Isturgi ya da Ilurgia olarak adlandırılan Andújar, İkinci Pön Savaşı sırasında Romalı general Scipio Africanus tarafından ele geçirildi (İÖ 206). İS 1224'te Kastilya kralı III. Fernando, kenti Hıristiyan İspanya'ya bağladı. Andújar'da, birçok eski ve güzel malikânenin yanı sıra Gotik üslupta yapılmış Santa María la Mayor Kilisesi de bulunur; bu kilisenin çan kulesi 13. yüzyıldan kalmadır. Uranyum çıkarma ve işleme, kent ekonomisinde önemli yer tutar. Bölgede kurşun ve bakır madenleri ile sığır çiftlikleri de vardır; ayrıca kümes hayvanları yetiştirilir. Yörede bulunan bir tür kilden yapılan gözenekli kavanoz (*alcarruza*) üretimi bölgenin geleneksel sanayi etkinliğidir. Nüfus (1981) 34.946.

Anegada Adası, Atlas Okyanusunda ada, İngiliz Virgin Adalarından biri. Porto Riko'nun 130 km kuzeydoğusunda, Atlas Okyanusu ile Antil Denizini birbirinden ayıran Küçük Antiller zincirinin en kuzey ucunda bulunur. Yüzölçümü 39 km²'dir. Yıllık yağış ortalaması 1.275 mm'dir. Öteki Virgin Adalarının tersine oldukça düz olan Anegada'nın (İspanyolcada, "suya boğulmuş") toprak yapısı mercan ve kireçtaşı karışımından oluşur. Adada yüzeyaltı toprağı çok azdır ve su yoktur. Tehlikeli kayalıkların bulunduğu Anegada sularında, henüz içlerinde araştırma yapılmamış birçok gemi enkazı yatar. Nüfus (1980) 164.

Anegada Boğazı, Batı Hint Adalarında, Atlas Okyanusu ile Antil Denizini birbirine bağlayan boğaz. 65 km genişliğindedir. Batısındaki İngiliz Virgin Adaları ile güneydoğusundaki Rüzgârâltı Adalarını birbirinden ayırır. 2.300 m'yi aşan derinliğiyle Doğu Antiller'deki en derin boğazdır. Yüzeyaltı sularının Antiller'e akmasını sağlayan iki boğazdan biri Anegada, öbürü ise Rüzgârüstü'dür.

Aneirin (ö. İS 6. yy), Galli şair. Nennius'un *Historia Britonum*'una (y. 800; Britonların Tarihi) göre, Taliesin ve yapıtları bilinmeyen Talhaearn Tad Awen, Blwchbardd ve Cian ile birlikte 6. yüzyılın beş ünlü Galli şairinden biridir. Aneirin'in ünü, *The Book of Aneirin* (Aneirin Kitabı) olarak bilinen 1250'den kalma bir elyazması içinde günümüze değin gelebilmiş, bilinen en eski Gal yapıtı olarak kabul edilen *Y Gododdin* (O'Grady, Desmond, der., 1980) adlı şiire dayanır. Benzetme ve eğretilemelerin ustaca kullanılmasına, aliterasyonlarla iç uyakların bolluğuna karşın, şiirin dili çok yerde sade sayılır. Şiirde, Aneirin'in döneminde Caereidyn'li (Edinburgh yakınları) Mynyddawg Mwynfawr'ın (Zengin Mynyddawg) ordusunun gücü, yiğitliği ve savaştaki cesareti övülür. Efendileri Mynyddawg Mwynfawr tarafından eski Romalılardan kalma Catraeth (Yorkshire'daki Catterick) Kalesi'ni Deira Saksonlarından geri almaya gönderilen 300 kişinin katıldığı başarısız çıkarmanın kahramanları yetkin bir üslupla anlatılır.

anemi *bak.* kansızlık

anemometre, YELÖLÇER olarak da bilinir, gaz halindeki bir akışkanın, özellikle havanın atmosferdeki ve rüzgâr tünellerindeki akış hızını ölçmeye yarayan aygıt. Rüzgârın esiş hızını ölçmek için en çok döner kepçeli elektrikli anemometre kullanılır. Bu tür anemometrede döner kepçeler bir elektrik üretecini çalıştırır; üretecin çıkışı da rüzgâr hızına göre ölçeklendirilmiş bir elektrik ölçü aletini işletir. Bu aygıt saatte yaklaşık 8 km ile 160 km arasındaki rüzgâr hızlarının ölçümüne elverişlidir. Elektrik üretecini çalıştırmak için, pervaneli anemometrede olduğu gibi, bir pervaneden de yararlanılabilir. Rüzgârla çalışan bir başka anemometre türünde, döner kanatlar bir sayacı işletir ve kronometreyle süre ölçülerek dönme hızı rüzgâr hızına çevrilir. Bu aygıt özellikle saatte 1,6 ile 40 km arasındaki düşük rüzgâr hızlarının ölçümüne elverişlidir.

Isıtılmış bir cismin üstüne gönderilen bir hava akımının hızı ne kadar yüksekse cismin de o kadar çabuk soğuyacağı ilkesine dayanan kızgın telli anemometrede, elektrikle ısıtılan ince bir metal tel, hava akımının içine yerleştirilir; hava akımı arttıkça tel soğur. Kızgın telli anemometre türlerinin en yaygını olan sabit sıcaklıklı anemometrede, ısıtıcı güç telin sıcaklığı sabit kalacak biçimde artırılır. Böylece kızgın tele giren güç, hava akış hızının ölçüsü olur ve kızgın telle aynı elektrik devresinde yer alan bir ölçü aleti hava hızını gösterecek biçimde ölçeklendirilebilir. Bu aygıt, saatte 8 km'yi geçmeyen çok düşük rüzgâr hızlarının ölçümünde kullanılır. Isıtılmış alkollü

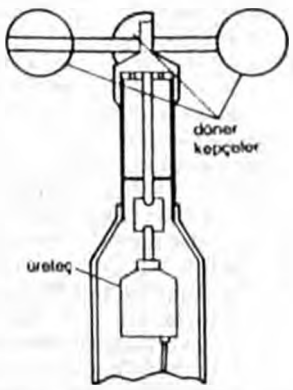

Döner kepçeli elektrikli anemometre

D. M. Considine, der., *Process Instruments and Controls Handbook*, McGraw-Hill Book Company izniyle

bir termometre olan katı termometresinde ise, alkolün soğuması için geçen zaman ölçülerek havanın akış hızı belirlenebilir. Bu aygıttan, hava dolaşımı araştırmalarında düşük hızların ölçülmesi için yararlanılır.

Anemometrelerin bir başka türü de Pitot borusu ve Venturi borusu gibi basınçlı anemometrelerdir. Bir ucu kapalı olan ince bir borunun açık ucuna çarpan hava akımı, boru içindeki basıncı artırır. Bu ilkeye dayanan Pitot borusunun içindeki basınç ile dışındaki hava basıncı arasındaki fark ölçülerek, havanın akış hızına çevrilebilir. Pitot boruları, sıvıların akış hızını ölçmekte, özellikle akışkanlar mekaniğinde türbin kanalı çalışmalarında da kullanılır. Ama bu anemometrenin en yararlı olduğu alanlar, uçuş halindeki uçağın dış yüzeyindeki ya da rüzgâr tünellerindeki güçlü ve sürekli hava akımlarının ölçülmesidir. Bu anemometre, sesten hızlı hava akışlarını ölçebilecek biçimde değiştirilebilir. Her iki ucu da açık olan ve orta bölümünde kesiti daralan Venturi borusunda ise, borunun bu dar noktasındaki basınç ölçülerek havanın akış hızı saptanabilir. Venturi borularının sanayide de bazı uygulamaları vardır. Hava darbelerinin hızının ölçülmesinde de çeperinden tutturulmuş ve ortasında yayla dengelenmiş bir levha üzerinde oluşan basıncın ölçülmesi tekniğine başvurulur.

anemon *bak.* dağlalesi

Anemurion *bak.* Anamur

Anerio, Felice (d. y. 1560, Roma - ö. 26/27 Eylül 1614, Roma), ünlü İtalyan besteci. Papalık Şapeli'nin bestecisi olarak, 1594'te ustası Palestrina'nın yerine geçti. İlk yapıtlarından çoğunun dindışı besteler olmasına karşılık papalık bestecilliğine atandıktan sonra çalışmalarını dinsel müzik üzerinde yoğunlaştırmaya başladı.

Üslubunda, ana çizgileriyle Palestrina'yı örnek aldı. Bu nedenle parçalarının çoğu, uzun süre ünlü ustasının yapıtlarıyla karıştırıldı. Sonraki yapıtlarında, Palestrina'nın üslubunu körükörüne izlemeyen, çeşitli kişisel anlatımlar içeren bölümlere rastlanır. Anerio'nun yapıtları arasında hem dinsel, hem dindışı madrigaller, canzonettalar, missalar, motetler ve başka dinsel parçalar bulunur.

anestezi, anestezik ilaçların etkisiyle, vücudun tamamında ya da belirli bir bölümünde duyu yitiminin sağlanması; bir bozukluk ya da hastalıktan ileri gelen duyu yitimi de aynı terimle adlandırılır. Genel anestezi, cerrahi girişim sırasında hastanın ağrı duymasını engellemek amacıyla duyu ve bilinç yitiminin sağlanmasıdır. Yerel anestezi ise, vücudun yalnızca bir bölgesindeki sinir iletiminin kesintiye uğratılmasıyla sağlanan duyu yitimidir. Anestezi, beyin, omurilik ya da çevrel sinirlerin zedelenmesi ya da hastalığı sonucunda kendiliğinden de ortaya çıkabilir.

Cerrahi girişimlerin yol açtığı sorunları azaltmak amacıyla, yüzyıllar boyunca çok çeşitli ilaçlar ve yöntemler kullanılagelmiştir. Homeros, büyük olasılıkla kendir ya da afyon olan *nepenthe* adlı bir ilaçtan söz eder. Eski dönemlerde Arap hekimler afyon ve banotunu kullanmışlardır. Yakın zamanlara değin, çarpışmada yaralanan İngiliz denizcilerine gemide acil ampütasyon yapılmadan önce sert içkiler içirilirdi.

1799'da, İngiliz kimyager ve mucit Sir Humphry Davy, güldürücü gaz olarak da bilinen diazot monoksit buharlarını soluyarak bu maddenin anestezik özelliğini buldu, ama bu buluşun cerrahide ne büyük devrim yaratacağını uzun süre kimse fark edemedi. 1840'ların başlarında, içine güldürücü gaz doldurulmuş balonların elden ele dolaştırıldığı ve bu gazın keyif verici bir madde gibi konuklara sunulduğu partiler İngiltere ve ABD'de çok moda olmuştu. Bir süre sonra, küçük şişeler içinde çok daha kolay taşınabilen eterin de aynı işe yaradığı anlaşılınca bu kez eter partileri düzenlenir oldu. Bu arada, özellikle ABD'de genç doktorlar ve diş hekimleri, diş çekiminde ya da basit ameliyatlarda ağrı duyumunu yok edebilmek için diazot monoksit ve eter kullanarak ilk anestezi deneylerini yapıyorlardı. 1845'te ABD'li diş hekimi Horace Wells, diazot monoksit anestezisiyle ağrısız diş çekebileceğini kanıtlamak için topluluk önünde bir gösteri düzenledi, ama ne yazık ki gösterisi başarısızlıkla sonuçlandı.

Gerçek cerrahi anesteziyi ilk kez kimin uyguladığı tıp tarihçileri arasında tartışma konusu olmakla birlikte, tıp dünyasını genel anestezinin yararına ve uygulanabilirliğine ilk inandıran, ABD'li diş hekimi William Morton oldu. Morton, Ekim 1846'da Boston'daki Massachusetts Genel Hastanesi'nde, boyun tümörü alınacak bir hastaya solunum yoluyla eter verdi. Bundan birkaç hafta sonra Londra'daki University College Hastanesi'nde Robert Liston da, bacağını kesmek zorunda kaldığı bir hastasını eter anestezisiyle ameliyat etti. 1853'te sekizinci çocuğu Prens Leopold'un doğumu sırasında doktoru John Snow'un kloroform uygulama önerisini kabul eden Kraliçe Victoria, İngiltere'de anesteziklerin kullanımını kraliyet adına resmen onaylamış oluyordu.

Günümüzde genel anestezi, çeşitli yöntemlerle uygulanır. Solunum yoluyla anestezide, kapalı bir sistemden verilen gaz ya da sıvı anestezikler, solunum yoluyla kana karışır. Anestezi uzmanı, göstergeler aracılığıyla gaz karışımının bileşimini ve akışını çok yakından denetleyebilir ve hasta bilincini yitirdikten sonra soluk borusuna ince bir boru yerleştirerek, gerektiği anda solunumu makine aracılığıyla sürdürebilir. Gaz karışımının soluk borusu içine sokulan bir boruyla doğrudan doğruya akciğerlere verilmesi, mukus salgısı, tükürük ve kusmukların hastanın soluk borusunu tıkamasını da önleyen yararlı bir yöntemdir. Solunumun makine aracılığıyla yapay yoldan sürdürülmesi de, kürar gibi kas-sinir iletisini engelleyen ilaçlarla kaslarda geçici felç yaratılmasını ve böylece göğüs ve karın cerrahisi gibi mutlak kas gevşemesi gerektiren ameliyatların hafif bir anesteziyle yapılabilmesini sağlar.

Damar içi anestezi en kısa sürede etkisini gösteren yöntemdir, ama ancak kısa süreli ameliyatlarda uygulanabilir. Sodyum tiyopental barbitürat gibi bir anesteziğin damara enjekte edildiği bir yöntem, hem tehlikesiz olduğu hem de 10-15 saniye gibi çok kısa sürede bilinç yitimine yol açtığı için, solunum anestezisine başlamadan önce hastayı uyutmak için de çok sık kullanılır. Rektum ve kas içi yoldan anestezi ise daha çok çocuklara uygulanır. Genel anestezide, anestezik maddeler çözünürlüklerine ve derişikliklerine bağlı olarak kanda çözünür ve kan dolaşımıyla beyne ulaşır. Kana karışmış olan anesteziğin miktarına göre, hasta değişik anestezi evreleri yaşar. İlk evre, ağrı duyusunun yitimidir. Kısa süren zihinsel ve fiziksel uyarı evresini, tam bilinç yitiminin ve kas gevşemesinin gerçekleştiği devre izler; cerrahi girişim ancak bu evrede yapılabilir. Fazla miktarda anestezik verilerek kandaki oranı gereğinden fazla artırılırsa kan dolaşımı ve solunum yavaşlar; beyindeki solunum merkezi etkilendiğinde de, tamamen durur. Anestezi ile koma arasındaki fark, anestezi yoluyla sağlanan bilinç yitiminin etkili bir tedaviyle giderilebilmesine ve bilincin yeniden kazanılabilmesine karşılık, zehirlenme ya da hastalıktan ileri gelen komada bilincin ancak rastlantısal olarak yerine gelmesidir. Yüksek frekanslı elektrik akımıyla genel anestezi yöntemi henüz deneme aşamasındadır. Diş çekimi gibi bazı cerrahi girişimlerde hipnotizma da bir anestezi yöntemi olarak uygulanmaktadır.

Sinirlerdeki uyarı iletimini engelleyerek vücudun yalnızca istenen bölgesinde duyu yitimini sağlayan yerel anestezinin öncüsü, Viyanalı cerrah Carl Koller'dir. 1884'te Koller, Sigmund Freud'un önerisi üzerine, kokainin yağ içindeki çözeltisini ilk kez bir göz ameliyatında doğrudan ameliyat edilecek bölgeye uygulayarak yerel anestezik olarak kullandı. Kısa süre sonra, basit ve yerel ameliyatlarda ağrı duyumunu yok etmek için şırıngayla deri altına verilen kokain, çok geçmeden, sinir köküne enjekte edilen ve çok daha geniş bir alanı etkileyen bir anestezik olarak yaygınlaştı. Günümüzde de kokainin yerini tutan sentetik anestezikler aynı yöntemle çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

Vücudun alt yarısında uygulanacak cerrahi girişimlerde de, omurilik ile omuriliği saran dış zarların arasındaki sıvı dolu boşluğa, uygun bir yerel anestezik enjekte etmek (omurilik anestezisi) etkili olur. Omuriliğin alt ucunu saran sert zarların dışındaki boşluğa uzatılan ince bir borudan anestezik vererek, leğen bölgesindeki organların sinir iletimlerini kesintiye uğratan epidural anestezi yöntemiyle de ağrısız doğum yaptırılabilmektedir.

Akupunktur anestezisi de yakın yıllarda yoğun bir ilginin odağı olmuştur. Derinin belirli noktalarına batırılan akupunktur iğneleri önemli ameliyatlarda ağrı duyumunu büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Kullanılan bu iğnelerden genellikle bir elektrik akımı da geçirilir. Akupunkturun etkinliği üzerinde yapılan bazı araştırmalar çevrel sinirlerin iğnelerle uyarılmasının, endorfin adıyla bilinen ağrı giderici nörokimyasal maddelerin açığa çıkmasını sağladığını göstermiştir.

anestezik, yerel ve genel duyu yitimi sağlayarak ağrı duyumunu da yok edebilen madde ya da ilaç. Ameliyat sırasında hastanın ağrı duymaması için kullanılan anesteziklerin, merkez sinir sistemini baskı altına alma biçiminde ortak bir etkisi olmakla birlikte, fiziksel ve kimyasal özellikleri farklıdır, etki mekanizmaları da tam olarak anlaşılamamıştır.

İlk anesteziklerin, ayılma sırasında kusma gibi istenmeyen yan etkilere yol açmaktaydı. Ayrıca bilinç yitimi ve tam kas gevşemesi sağlamak için gerekli olan dozları ile beyinde solunum merkezini felce uğratan dozları arasında pek büyük fark bulunmadığından zaman zaman tehlikeli olabiliyordu. İlkel anestezi aletleri ise, içinde etere ya da kloroforma batırılmış süngerler bulunan cam ya da metal kaplardan başka bir şey değildi ve verilen doz kontrol edilemiyordu. Bugün solunum yoluyla uygulanan trikloretilen ve halotan gibi anesteziklerin güvenlik sınırı çok daha geniştir ve çağdaş anestezi aygıtlarında bu maddeler oksijen ve diazot monoksitle karıştırılarak verilir.

Anesteziklerin, etki yollarına göre genel ya da bölgesel olarak uygulanır. Genel anesteziklerin, ağrıya karşı duyarsızlık, bilinç yitimi ve kas gevşemesi sağlayabilen değişik türde ilaçlardan oluşmuş bir karışım halinde verilir. Solunum yoluyla verilen genel aneste-

zikler azot protoksit (diazot monoksit) ve siklopropan gibi gazlar ile dietil eter, halotan ve pentran gibi uçucu sıvılardır. Sodyum tiyopental (Pentothal) gibi çabuk etki gösteren barbitüratlar ise, ameliyatın başlangıcında genel anestezi sağlamak üzere damar yoluyla verilir. Kas-sinir iletisini engelleyerek kas gevşemesi sağlamak için de kürar ve benzeri ilaçlar kullanılır. Vücudun, yalnızca cerrahi girişimin uygulanacağı belirli bir bölgesinde duyu yitimi sağlayan bölgesel ya da yerel anesteziklerin en önemlileri ise, lidokain hidroklorür (Xylocain) ile prokain hidroklorürdür (Novocain). *Ayrıca bak.* anestezi.

anesteziyoloji, tıpta anestezi ve ağrı duyma, yaşama döndürme gibi bağlantılı konuları ele alan uzmanlık dalı. Anesteziyolojinin bir uzmanlık dalı olarak gelişmesine, ağrı duyumunu yok edebilen madde ve ilaçların özenle belirlenmiş miktarlarda kullanıldığı anestezinin içerdiği tehlikeler yol açmıştır (*bak.* anestezik). 19. yüzyılda, cerrahın yönetimde bulunduğu ameliyat odasında anestezinin rolü oldukça önemsizdi. Ama önceleri neredeyse hiç düşünülmeyecek ameliyatları olanaklı kılarak ve durumu anesteziye ya da ameliyata dayanamayacak kadar ağır sayılan hastalara cerrahi ilkelerin uygulanabilmesini sağlayarak cerrahi ufukları genişleten ve zamanlarını bütünüyle anesteziye ayıran, iyi eğitilmiş uzman hekimler ya da anesteziyologlara olan gereksinim zamanla hekimler ve cerrahlarca kabul edilmeye başladı. 20. yüzyılın başlarında sınırlı sayıda hekim bu alana yöneldi; ama anesteziyolojinin bir uzmanlık dalı olarak resmen kabulü, uygun biçimde eğitilmiş hekimleri anestezist olarak tanıyan Amerikan Anesteziyoloji Kurulu gibi tıp derneklerinin kurulduğu 1930'ların ortalarında gerçekleşti. Günümüzde neredeyse her tıp okulunda anesteziyoloji özerk bir akademik bölüm ya da cerrahinin bir bölümü olarak etkinlik gösterir.

Başlangıçta anesteziyoloji bütünüyle genel anesteziklerin hazırlanması ve kullanılmasıyla ilgileniyordu; anesteziyologun etkinlikleri ise ameliyat odasındakilerle sınırlıydı. Omuriliğin alt ucunu saran sıvının içine enjekte edilen yerel anesteziklerin gelişmesi, ameliyat sırasında ağrı duyulmasını engellemek için kullanılan yöntemlerin çeşitlenmesini sağladı. Cerrahi anestezide, özellikle kas gevşemesini sağlayan ilaçların kullanılması cerrahın çalışmasını kolaylaştırmakla birlikte, hastanın solunum yeteneğini ortadan kaldırabilir ve bu yüzden ameliyat sırasında yapay solunum yöntemlerine gereksinim duyulabilir. Sonuçta, anesteziyologlar solunum ve dolaşım fizyolojisinin yanı sıra, bu sistemleri desteklemek ve denetlemek için kullanılan aygıtlar ve bu sistemler üzerinde etkide bulunan ilaçlar konusunda da uzmanlaştılar. Gittikçe daha karmaşık ameliyatlar gerçekleştirildi ve yaşı çok küçük ya da çok yaşlı olanlar da dahil, durumu ağır hastalar cerrahi yolla tedavi edildi. Hastalara ameliyat odasında sağlanan ilgi ameliyatın bitmesiyle hemen kesilemeyeceği için ameliyat sonrası açılma odaları, yoğun bakım birimleri ve solunum destek birimlerinin oluşturulması gerekti. Anesteziyologlar bütün bu alanlarda temel bir işlev görmeye başladılar.

Genelde anesteziyoloji şu alanları konu alan tıp dalı olarak tanımlanabilir: 1) Cerrahi girişim, doğum ve belirli başka tıbbi işlemler sırasında hastayı ağrı ve duygusal stres karşısında duyarsızlaştırmaya yönelik işlemlerin yürütülmesi; 2) anesteziklerin ve cerrahi uygulamaların etkisi altında yaşam işlevlerinin desteklenmesi; 3) nedeni ne olursa olsun, bilinç yitimine uğrayan hastanın klinik denetimi altında tutulması; 4) ağrı gidermedeki sorunlarla ilgilenilmesi; 5) kalp ve solunum sistemlerinin çalışmasındaki sorunlarla ilgilenilmesi; 6) solunum tedavisi alanında özel yöntemlerin uygulanması ve 7) çeşitli yaşamsal sıvı, elektrolit ve metabolizma bozukluklarında klinik denetimin sağlanması. Ama anesteziyolojinin ilgisi yalnızca bu alanlarla sınırlı değildir ve bir anesteziyologun fizyoloji, biyokimya, farmakoloji ve klinik tıbbı bilgisine sahip olması gerekir.

anevrizma, başta atardamarlar olmak üzere kan damarlarının ya da kalbin çeperlerinin belli bir bölgesinin genişleyerek torba gibi şişmesi ve incelmesi; en çok damar sertliği, damar tıkanıklığı, enfeksiyon ya da yaralanmalardan ileri gelir. Dokularda kan birikmesiyle oluşan yalancı anevrizma, yırtılan bir atardamardan bu torbaya sürekli kan geçtiği için bir nabız gibi atar. Atardamar-toplardamar anevrizması, atardamar ile toplardamar arasında bir fistulun ya da birleştirici bir kesenin (varis benzeri anevrizma) bulunması gibi ya doğuştan gelme bir bozukluk ya da bir yaralanma sonucunda bir atardamardan bir toplardamara kanın doğrudan doğruya geçmesidir.

Dizardı atardamarındaki anevrizma, dizin arkasında nabız gibi atan, belirgin bir şişliğe neden olduğundan hasta tarafından kolayca fark edilir. Şişlik rahatsızlık verir ve bacak bacak üstüne atmayı engeller. Çevredeki sinirlere basınç yaptığı zaman ağrılı olabilir ve aralıklı olarak topallamaya yol açabilir. Ayrıca dizardı atardamarın kan pıhtısıyla tıkanmasına neden olarak bacağın alt bölümünde kan dolaşımını kesintiye uğratabilir; acil cerrahi girişimle kan akımı düzenlenmezse, gangren tehlikesi ortaya çıkar.

Aort anevrizmasının belirtileri, anevrizmanın büyüklüğüne ve bulunduğu yere göre değişir. Örneğin nefes borusuna ve bronşlara basınç yaptığında solunumu güçleştirir ve öksürüğe neden olur. Frengiden ileri gelen anevrizma ise göğüs kemiğini sıkıştırarak şiddetli bir göğüs ağrısına yol açar.

Bütün gerçek anevrizmaların oluşumunda rol oynayan ortak etken, damar çeperinin orta katmanının zedelenmesidir. Anevrizma bir kez oluştuktan sonra sürekli büyüme eğilimi gösterir ve damar duvarının incelerek yırtılmasına neden olur. Tedavi için, damarın anevrizmalı bölümü cerrahi girişimle çıkartılarak yerine plastik bir damar parçası eklenmesi gerekir.

Anezaki Masaharu, ANEZAKI ÇOFU adıyla da bilinir (d. 1873, Kyoto - ö. 1949), dinler tarihinin değişik alanlarında yol gösterici çalışmalar yapmış Japon araştırmacı.

Tokyo İmparatorluk Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra öğrenimini Hindistan ve Avrupa'da sürdürdü (1900-03). Ülkesine döndüğünde, Tokyo İmparatorluk Üniversitesi'nde dinbilimleri kürsüsüne atandı. Akademik çalışmalarına Hint dinlerini ve özellikle Budacılığı inceleyerek başladı. Anezaki'den önce, Budacı kutsal metinler üzerindeki çalışmalara genellikle savunmacı bir bakış açısı egemendi. Budacılıkla ilgili incelemelerde çağdaş, nesnel ve tarihsel yöntemi ilk kez Anezaki uyguladı. Budacılığın gerçek ruhunun, doğduğu dönemde aranması gerektiğine inanarak "Özgün Budacılık" adlı çalışmasında (1910), Çince ve Pali dilinde yazılmış kutsal metinleri inceledi. Katolikliğin Japonya'da aldığı özel biçim olan Kirişitan dininin tarihi üzerinde de, bu dinin yasaklandığı 17. ve 19. yüzyıllar arası döneme özel ağırlık vererek araştırmalar yaptı. 15. yüzyıl keşişlerinden Niçiren'le gittikçe daha yakından ilgilenen Anezaki, 1916'da *Nichiren the Buddhist Prophet*'i (Budacı Peygamber Niçiren) yayımladı. Japonya dışında da dersler ve konferanslar veren Anezaki'nin 1913-15 arasında Harvard Üniversitesi'nde verdiği derslerin ürünü olan *History of Japanese Religion* (1930, Japon Dininin Tarihi) bu konudaki temel başvuru kaynaklarından biridir.

Anfinsen, Christian B(oehmer) (d. 26 Mart 1916, Monessen, Pennsylvania, ABD), proteinlerin molekül yapıları ile biyolojik işlevleri arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturan araştırmaları nedeniyle, Stanford Moore ve William H. Stein ile birlikte 1972 Nobel Kimya Ödülü'nü alan ABD'li biyokimyacı.

1943'te Harvard Üniversitesi'nde doktora çalışmasını tamamlayan Anfinsen, daha sonra Harvard ve Pennsylvania üniversiteleri ile Stockholm'deki Nobel Tıp Enstitüsü'nde araştırmacı ve öğretim üyesi olarak görev aldı. 1950'de Bethesda'daki (Maryland) Ulusal Sağlık Enstitüleri'nde çalışmaya başladı. Araştırmalarını, enzimlerin ve öbür proteinlerin yapıları ile fizyolojik etkinlikleri arasındaki uyum üzerinde yoğunlaştıran Anfinsen'in en önemli yapıtı *The Molecular Basis of Evolution*'dır (1959; Evrimin Molekülsel Temeli).

anfizem *bak.* amfizem

Ang, Khmer dilinde soylu kişiler için kullanılan sözcük. Genellikle "prens" ya da "prenses" olarak çevrilir. Adının önünde bu unvan bulunan kişilerle ilgili maddelerde, kişi adına bakınız; örn., Ang Duong için *bak.* Duong.

Ang Thong, ANGTONG olarak da yazılır, Tayland'ın orta bölgesinde il (*changwat*), il merkezi ve kent. Bangkok'un kuzeyinde yer alır. Ang Thong kenti, Pa Mok ile birlikte Chao Phraya Irmağının sol yakasındadır ve Phra Nakhon Si Ayutthaya'ya karayolu ile bağlanır. İlin yüzölçümü 968 km²'dir. Chao Phraya Irmağının suladığı alüvyonlu topraklarında pirinç, mısır ve yağlı tohumlar üretilir. Nüfus (1980) kent, 9.520; il, 256.706.

anga (Sanskrit ve Pali dilinde "uzuv" ya da "bölüm"), *Abhidhamma* yapıtlarının eklenmesinden önce Budacılığın kutsal metinlerinin ayrıldığı kategorilerin her biri. Biçim ve içeriğin bir araya getirilmesine dayanan bu sistem, başlangıçta değişik metinlerin farklı türdeki içeriklerini sınıflandırmayı amaçlarken, daha sonra bu metinleri sınıflandırmak amacıyla kullanılmaya başladı. Theravada ve Mahasanghika okulları, dokuz bölümlü eski bir sınıflandırma sistemi kullanırlardı. Öteki okullarda, özellikle Mahayana okulunda kullanılan en yaygın sistemde 12 kategori vardı.

Pali dilindeki dokuz *anga* şunlardır (Sanskrit dilindeki karşılıklarının farklı olduğu durumlarda, Pali dilindeki sözcüğün hemen ardından Sanskrit karşılığı verilmiştir):

1. *Sutta* ya da *sutra* (özdeyişler): Buda'nın kutsal metinlerde düzyazıyla aktarılmış vaaz ya da deyişleri bu kategorinin, *vinaya*'yı (manastır kuralları) içerdiği söylenir. Ama *anga* sistemi dışında *sutta*, *vinaya*'dan ayrıt edilir ve düzyazı ile sınırlanmaz.

2. *Geyya* ya da *geya* (düzyazı ve şiirin birlikte kullanıldığını anlatan teknik bir terim): *gatha* (şiir) içeren *sutta*.

3. *Veyyakarana* (açıklama ya da kehanet): Çeşitli yapıtlarla birlikte Pali dilindeki *Abhidhamma Pitaka*'nın (Özel Öğreti Sepeti) tümünü içine alan kategori. Sarvastivada (Her Şey Gerçektir Öğretisi) okuluna göre, Sanskrit *vyakarana* kategorisi, Buda'nın kendi yandaşlarıyla ilgili kehanetleri anlamına gelir.
4. *Gatha* (şiir): Manzum yapıtlar.
5. *Udana* (esinli sözler): Buda'nın düzyazı ya da şiir biçimindeki özel deyişleri (ayrıca Pali dilindeki *Khuddaka Nikaya* [Kısa Külliyat] adlı bir yapıtın adı).
6. *Itivuttaka* (ve buyuruldu ki): Buda'nın bu sözcüklerle başlayan deyişleri. Bunların çoğu, aynı başlık altında bir *Khuddaka Nikaya* yapıtında bir araya getirilmiştir. Sanskrit *itivrttaka* kategorisinde, Buda'nın yandaşlarının önceki yaşamlarının öyküleri anlatılır.
7. *Cataka*(*) (doğum): Buda'nın önceki yaşamlarının öyküleri.
8. *Abbhutadhamma* ya da *adbhutadharma* (şaşılacak olgular): Mucizelerin ve doğaüstü olayların öyküleri.
9. *Vedalla* (ince çözümleme anlamına gelebilir): Pali sistemine göre, din kuralları biçiminde sunulmuş öğretiler. Sanskrit geleneğinde bu kategoriye, *Lotus Sutra, Ashtasahasrika-pracnaparamita ve Lankavatarasutra* gibi önemli Mahayana yapıtları da katılır.

On iki bölümlü Sanskrit sisteminde, ayrıca şu kategoriler yer alır:
Nidana (neden): Giriş bölümleri ve tarihsel öyküler.
Avadana (soylu öyküler): Buda'nın, insanların önceki yaşamlarında yaptıkları iyi işler ve bunların şimdiki sonuçları üzerine anlattığı öyküler (*bak.* Apadana).
Upadeşa (ders): Çoğunlukla soru-yanıt biçiminde düzenlenmiş öğreti (bazen batını öğreti) tartışmaları. Bu kategori, *Abhidhamma*, felsefi risaleler, Tantra yapıtları ve yorumlar için de kullanılır.

Angad, LEHNA ya da LAHINA olarak da bilinir (d. 1504, Matte di Sarai - ö. 1552, Khadur, Hindistan), Sihlerin ikinci gurusu, Pencap yazısı Gurmukhi'nin yaratıcısı. Sih kutsal kitabı *Adi Granth*'ın pek çok bölümü bu yazıyla kaleme alınmıştır.

Angad, bir Hindu tanrıçasının tapınağına yaptığı hac ziyareti sırasında, Sih dininin kurucusu Guru Nanak ile tanışarak onun yolunu izlemeye karar verdi. Guru Nanak'ın ortaya koyduğu belirsiz ülkülere bir biçim vermeyi ve belirgin bir nitelik kazandırmayı başardı. 1539'da guruluğa getirildi; gençlere klasik Sanskrit dili yerine bölgenin Pencap dilini öğretmek için okullar açtı. Beden eğitimine önem verdi, "sağlam kafa sağlam bedende bulunur" ülküsünü vurguladı.

Guru Angad, sofra arkadaşlığını zorunlu kılan ve böylece Hinduların geleneksel kast düzenini yıkan önemli Sih kurumu *Guru ka langar*'ın da (Guru'nun Mutfağı) gelişmesine katkıda bulundu.

Angadalar, ROKALAR ya da ROKANLILAR olarak da bilinir, Endonezya'da kabile. Küçük Sunda Adalarından biri olan Flores'ın güney kıyısında, özellikle Inerta Yanardağının çevresinde ve iç bölgelerdeki Badjava Platosunda yaşarlar. Çoğu en eski Malay soyundan gelir ve Ambon-Timor grubundan bir Malezya-Polinezya dili konuşurlar. Sayıları 1954'te 35-40 bin arasındaydı. Cava'dan göç ettiklerine inanan Angadalar eskiden avcılık yaparlardı. Bugün hem Hollandalılardan öğrendikleri sulu tarım, hem de kuru tarım yöntemleriyle pirinç üretirler. Ayrıca mısır, darı ve sebze yetiştirirler. Klan temelinde örgütlenen Angada köyleri ağaç kazıklara oturtulmuş evlerden oluşur. Toprak, klan üyeleri arasında paylaştırılır. Soy çizgisi hem anayanlı, hem babayanlıdır ve aile mirasını en büyük çocuk alır. Klan içinden evlenme kuralına sıkı biçimde uyulur. Kardeşler arası evliliğin yasaklanmış olmasına karşın, kardeş çocukları arasındaki evlenmeler özendirilir. Evlilikten sonra, başlık parası tümüyle ödenene değin koca karısının klanına bağlıdır. Ataları ve coğrafi konumlarıyla birbirinden ayrılan klanlar, Hollandalıların *radja* kurumunu getirmesine değin siyasal birimler olarak da rol oynamışlardı. Angadalar başlangıçta yüce bir tanrıya (Déva) ve onu tamamlayan bir tanrıçaya (Nitu) taparlardı. Misyonerlerin 1920'den beri süren etkinlikleri sonucu bugün çoğu Katolik olmuştur.

Angara Irmağı, Rusya Federasyonu'nun orta kesiminin güneydoğusunda ırmak. Yenisey Irmağının başlıca kollarından biri ve Baykal Gölünü besleyen ana su kaynağıdır.

Angara Irmağı, Irkutsk, Rusya Federasyonu
Alexander M. Chuba

Yeniseysk kenti yakınlarında Yenisey Irmağıyla birleşir. Orta Sibirya Platosunun güney bölümünde 1.779 km boyunca akan ırmağın akaçlama havzası 1.040.000 km²'dir. Angara Irmağı, bazalt akıntılarını kestiği noktalarda birden hız kazanarak hidroelektrik santrallar için büyük bir güç kaynağı oluşturur. 1958'de Irkutsk'da, 1966'da Bratsk'da barajlar ve elektrik santralları inşa edilmiştir. Bratsk'daki baraj gölü 5.525 km²'lik bir alanı kaplar. Ust-Ilimsk'deki santral ise 1980'de tamamlanmıştır. Irmağın akıntı yönündeki bölgelerden Boguçanı'da 1980'lerde başlayan hidroelektrik santralı ve baraj inşaatı sürmektedir. Irmaktan sağlanan enerji, ırmak boyunca uzanan Irkutsk-Çeremhovo sanayi bölgesinde kullanılır.

Angarsk, Rusya Federasyonu'nun orta kesiminin güneydoğusunda kent. Irkutsk yönetim biriminde (*oblast*), Trans-Sibirya Demiryolu üzerinde yer alır. 1948'de kurulduktan sonra, önemli bir petrol arıtım ve petrokimya merkezi olarak hızla gelişti. Kentin sanayi ürünleri arasında sentetik elyaf, suni gübre, plastik maddeler, buhar kazanları ve çimento sayılabilir. Ayrıca elektrikli makineler üreten bazı kuruluşlar ile içki fabrikaları da vardır. Batı Sibirya'daki petrol alanlarından Angarsk'taki rafineri ve petrokimya tesislerine borularla petrol taşınır. Nüfus (1989) 266.000.

angarya, bir kişinin ya da bir insan topluluğunun ücret ödenmeksizin zorla çalıştırılması ya da bir malın semerelerinden karşılıksız olarak yararlanılması. Kendi isteğiyle çalışan ya da zorla çalıştırılan kişiye ücret ödenmemesi, angaryadır. Ortaçağda kişilerin, senyörlere ya da devlete karşı ücretsiz çalışma yükümlülükleri vardı. Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'da angarya yasaklanmıştır.

1961 Anayasası'nın 42. maddesi angaryayı yasaklamış, ancak yurt savunmasından kaynaklanan gereksinmeler için zorla çalıştırmayı saklı tutmuştu. 1982 Anayasası'nda angarya yasağı, kişinin "iradesi dışında bir faaliyette bulunmaya mecbur bırakılması hem kişi hürriyetiyle bağdaşmayan bir husustur, hem de bu duruma sokulan kişi için bir eziyet teşkil eder" gerekçeleri ile, kişinin hak ve ödevlerini düzenleyen ikinci bölümde, 18. maddede düzenlenmiştir. 1982 Anayasası'na göre, angarya yasaktır. Ancak, hükümlülük ya da tutukluluk süreleri içindeki çalıştırmalar, olağanüstü durumlarda vatandaşlardan istenecek hizmetler, ülke gereksinmelerinin zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmaları angarya sayılmış, bu tür çalıştırmaların biçim ve koşullarının yasayla düzenleneceği hükme bağlanmıştır.

angarya, Roma imparatorluk posta sistemi. İlk kez İÖ 6. yüzyılda Ahameniş hükümdarı Büyük Kyros tarafından uygulandığı sanılmaktadır. Bu terim, imparatorluk yazışmalarını gece gündüz ve her türlü hava koşulunda yerine ulaştıran atlı postacılar için kullanılan bir Babil sözcüğünün Yunanca biçiminden türetilmiştir.

Angarya önce Helenistik dönemde uygulanıp daha sonra Romalılara geçmiş olabilir. Roma döneminde posta atlarının sağlanması ve bakımı zorunlu bir görevdi ve bundan ancak imparatorun izni ile muaf olunabilirdi. Sözcük bu yüzden giderek zorunlu hizmet anlamını kazanmıştır. *Ayrıca bak.* corvée; bedensel hizmet yükümlülüğü; zorla çalıştırma.

angarya hakkı, uluslararası hukukta, savaşa katılan ülkelerin kendi ulusal alanları içinde kalan tarafsız ticaret gemilerine, uçaklara ve başka ulaşım araçlarına, kullanmak üzere el koyma hakkı. Genelde, angarya hakkı yalnızca savaş zamanında, gereksinimlerin zorladığı durumlarda kullanılır ve karşılığında mal sahibine tazminat ödenmesi gerekir. Uygulamada ise angarya hakkı, kara ve deniz ulaştırmasının yanı sıra, savaşa giren ülkenin egemenlik alanındaki her tür tarafsız mülkü kapsayacak biçimde genişlemiştir.

Angarya hakkı I. ve II. Dünya savaşlarında birkaç kez uygulandı. 20 Mart 1918 bildirisiyle ABD Başkanı, ABD sularında bulunan Hollanda bandıralı ticaret gemilerine el koydu. İngiltere, Fransa ve İtalya da benzer uygulamalara başvurdu. ABD, 1941'de henüz resmen tarafsız olduğu halde, yasayla verilen özel bir yetkiye dayanarak, karasularında boşta bekleyen yabancı gemilere el koydu.

Bununla birlikte, savaşan ülkenin angarya hakkına başvurmaya gerek duymadan kamulaştırma haklarını kullanarak yetki bölgesindeki mülklere el koyabileceği kabul edilmektedir.

Ängby Taşı, İsveç'in Uppland yöresinde bulunan 11. yüzyıla ait taş anıt. Üzerindeki rünik yazıt, bilinen ilk Upplandlı rünik oymacı Asmund Kareson (Osmundus) tarafından oyulmuştur. Birbirine sarılmış iki yılanla çevrili bir Malta haçının bulunduğu yazıtta şu sözler yer alır: "Ragnfrid bu taşı Kättilmund'dan olan oğlu Björn adına diktirdi. Tanrı ve Ana Tanrıça ruhunu korusun. Virland'ta [Estonya] öldü. Asmund da [bu taşı] işledi." Bu yazıtın eşine, gene İsveç'te, Frösunda'da bulunan bir başka taşta rastlanmıştır.

Angel Çağlayanı, İspanyolca SALTO ANGEL, SALTO CHURÚN MERU olarak da bilinir, Venezuela'nın güneydoğusunda, Bolívar eyaletindeki Guyana Platosunda çağlayan. Ciudad Bolívar'ın 260 km güneydoğusunda,

Angel Çağlayanı, La Gran Sabana Bölgesi, Bolívar Eyaleti, Venezuela
G. De Sternes-Shostal Assoc./EB Inc.

Coroni Irmağının bir kolu olan Churún Irmağı üstünde yer alır. Dünyanın en yüksek çağlayanıdır; düz bir plato olan Auyán-Tepui'den (Şeytan Dağı) 979 m aşağıya dökülür, taban genişliği 152 m'dir. 1935'te keşfedilen çağlayana, 1937'de uçağını yakınlarda bulunan bir masadağa gövdesi üstüne indirmiş olan ABD'li serüvenci James Angel'in adı verildi. Balta girmemiş sık bir ormanın içinde bulunduğu için, en iyi havadan görünür.

Angela MERICI (AZİZE) (d. 21 Mart 1470/74, Desenzano, Venedik Cumhuriyeti - ö. 27 Ocak 1540, Brescia; azizler listesine kabulü 1807; yortu günü 27 Ocak), Katolik Kilisesi içinde Azize Ursula'nın adıyla anılan ve eğitime ağırlık veren en eski kadınlar tarikatının kurucusu.

Angela Merici küçük yaşta öksüz kalınca Salo'ya, amcasının yanına gitti. Daha sonra Fransisken tarikatının üçüncü kolu olan Kapuçinlere katıldı. Yirmi yaşında Desenzano'ya dönerek köyün çocuklarına dinsel ilke ve kuralları öğreten bir grup genç kızı çevresinde topladı.

1506'da Brudazzo kırlarında dua ederken gördüğü bir hayalde, Angela'dan Brescia'da bir bakireler topluluğu kurması istendi. Bu olayı izleyen yıllarda Brescialılar onu bir peygamber ve azize olarak kabul ettiler.

25 Kasım 1535'te Angela ve 27 arkadaşı Brescia'da bakirelik yemini ederek kendilerini Tanrı'ya adadılar ve böylece Azize Ursula Topluluğu doğmuş oldu. 1536'da Angela aile kurumunu yeniden düzeltmek ve aileler yoluyla tüm Hıristiyan toplumunu canlandırmak için genç kızların dinsel eğitimini düzenleyen kurallarını kaleme aldı. 1537'de oybirliği ile topluluğun başına getirildi. Ölümünden önce rahibelerine verdiği öğütlerden oluşan ve kişilik, sevecenlik gibi niteliklere değinen, imanın şiddete karşı yararlığına dikkati çeken "Vasiyetname ve Öğütler"ini yazdırdı.

Tümüyle yeni bir dinsel yaşam biçimi kuran ve izleyicilerine zamanın gereksinimlerine uymalarını, değişiklikten kaçınmamalarını buyuran Angela, uzak görüşlü ve cesur bir kadın olarak anılır.

Angeles, Filipinler'de, Luzon Adasının merkezindeki Pampanga ilinde kent. Pampanga ilinin kuzeyinde, Manila'nın 82 km kuzeyinden geçen demiryolunun ve kuzey-güney yönünde uzanan ana karayolunun üstünde yer alır. Burada bulunan Clark Hava Üssü (ABD), işgücü, barınak ve iş alanları yaratarak kentin hızlı büyümesini etkilemiştir. "Dolar Kenti" olarak bilinen Angeles'te 1962'de kurulmuş olan Angeles Üniversitesi, biri Katolik olmak üzere birkaç yüksekokul bulunur. Angeles 1963'te kent statüsü kazanmıştır. Nüfus (1990) 236.000.

Angeles, Victoria de los, asıl adı VICTORIA LÓPEZ CIMA (d. 1 Kasım 1923, Barselona), İspanyol şarkılarını ve opera parçalarını yorumlamış, sesinin güzelliği ve tınısıyla tanınan soprano.

Müziksever bir aileden gelen Angeles, Barselona'daki Konservatuvar'da şan ve piyano eğitimi almadan önce de şarkı söylüyor ve gitar çalıyordu. Barselona'da verdiği konserlerin ardından 1945'te Mozart'ın *Figaro'nun Düğünü*'ndeki kontes rolüyle ilk kez opera sahnesine adım attı. 1947'de Cenevre'deki uluslararası bir yarışmada birinci olduktan sonra bütün Avrupa'da konserler verdi, operalarda sahneye çıktı. 1950'de, Londra'da Covent Garden'da Giacomo Puccini'nin *La Bohème* operasında Mimi rolünü, Milano'da La Scala'da Richard Strauss'un *Ariadne Naxos'ta* operasında başrolü oynayarak ve New York Carnegie Hall'da bir resital vererek büyük başarı kazandı. Ertesi yıl Metropolitan Operası'nda Charles Gounod'nun *Faust* operasında Marguerite rolünü oynadı. Çok yönlü bir sanatçı olan Angeles birçok resital turnesine de çıkmış ve daha çok Manon, Melisande, Eva, Agatha, Rosina, Desdemona gibi rollerde gözükmüştür.

Angelica *bak.* melekotu

Angelico, FRA, asıl adı GUIDO DI PIETRO, GIOVANNI DA FIESOLE olarak da bilinir (d. y. 1400, Vicchio, Floransa Cumhuriyeti - ö. 18 Şubat 1455, Roma), İtalyan ressam. Erken Rönesans dönemi Floransa okulu içinde değerlendirilen yapıtlarında dingin bir dinsel tutum ve güçlü bir klasik etki görülür. İlk ürünlerinin büyük bölümü, Floransa'daki San Marco Manastırı'nda kaldığı sırada yaptığı duvar resimleridir. Yaşamının son yıllarında gene Floransa'daki SS. Annunziata Kilisesi'nde bulunan bir gümüş dolabın kapakları için 35 resimlik bir dizi yapmıştır.

San Domenico dönemi. Genç yaşta ressam olarak ün kazandı. 1417'de, sonraları yardımcısı olan geç gotik minyatür ustası Battista Sanguigni ile tanıştı. 1420-22 arasındaki bir tarihte Dominiken keşişi oldu ve bir süre Fiesole'deki San Domenico Manastırı'nda kaldı. Burada Fra (Peder) Giovanni da Fiesole adını aldı. Büyük bir olasılıkla Dominiken tarikatının yeniden düzenlenmesine öncülük eden ve Hümanizmin hızla yaygınlaşmasına karşı, geleneksel ruhani yaşamı savunan Giovanni Dominici'nin öğretilerinin etkisinde kalmıştı.

Angelico'yu etkileyen bir başka kişi de aynı manastırda bulunan keşiş dostu Azizi Antoninus Pierozzi idi. Fra Angelico Floransa başpiskoposu olmayı kabul etmeyince bu göreve Pierozzi getirildi. Onun, Angelico'nun inancını pekiştirdiği ve bazı kompozisyonları için ona esin kaynağı olduğu sanılır.

Angelico'nun, gotik geleneğin en büyük ressam ve minyatürcüsü Lorenzo Monaco'nun yanında yetiştiği de söylenir. Onun figürlerine ruhani bir hava kazandıran titrek ışıltı ile temiz, ayrıntılarda özenli ince işçilik Monaco'nun etkisini yansıtır. Bu özellikler, "Yıldızlı Madonna" (1425-30, San Marco Müzesi, Floransa) ve "Meryem'e Müjde" (1438-45, San Marco Müzesi, Floransa) adlı iki küçük altar panosunda belirgindir.

Lorenzo Monaco yapmaya başladığı "Çarmıhtan İndiriliş" (y. 1435, Santa Trinita Kilisesi, Floransa) adlı üç kanatlı altar panosunu bitiremeden 1425'te ölünce yapıtı Angelico tamamladı. Bu nedenle yapıt önceleri Monaco'nun sanıldı. Monaco panoyu üç parça olarak tasarlamış ve yalnızca bu parçaların sivri tepelerini tamamlamıştı. Angelico, uçsuz bucaksız bir manzara ve buna tepeden bakan çok renkli bir dağ kasabası ekleyerek panoya bütünlük kazandırdı. Bu kasaba belki de Fra Angelico'nun bir zamanlar oturduğu ve önemli yapıtlarının bulunduğu Cortona'ya düşsel bir göndermedir. Angelico keskin dış çizgilerle arka plandan ayırdığı figürleri, ön planda iç içe gruplar halinde yerleştirmiştir. Yüzlerde görülen ayrıntılı ve özenli işçilik figürlere birer portre niteliği kazandırır. Bu düzenlemeler Angelico'nun Erken Rönesans sanatına özgü biçimcilik anlayışıyla derinden ilgili olduğunu gösterir.

Angelico, Fiesole'de keşiş yaşamı ile ressamlığı iç içe sürdürdü. Vasari, Angelico'yu hem bir azize benzetmiş, hem de "olağanüs-

Fra Angelico'nun "Meryem'e Müjde" adlı freski, 1438-45; San Marco Müzesi, Floransa
Alinari-Art Resource/EB Inc.

tü" olarak tanımlamıştır. Nitekim ölümünden kısa bir süre sonra, ahlaki erdemlerinden ötürü *angelico* (meleksi) diye anılır olmuş, giderek bu tanım adı haline gelmiş ve genellikle önüne *beato* (kutsal) sözcüğü eklenerek kullanılmıştır.

Angelico manastırdaki yaşamını yalnızca ibadetle geçirmiyordu. Dönemin yeni sanat akımlarını, özellikle de mekânın belirtilmesinde perspektiften yararlanma yöntemlerini yakından izliyordu. Uffizi Galerisi'ndeki "Meryem'in Taç Giymesi" ve büyük boyutlu "Son Yargı" (y. 1430-33, San Marco Müzesi, Floransa) gibi resimlerinde, insan figürlerinin geriye doğru dizilişi, Angelico'nun çağdaşı ünlü Floransalı ressam Masaccio'nun resimlerindekine benzeyen bir mekân duygusu uyandırır. Angelico'nun tarihi kesinlikle bilinen en eski yapıtı (11 Temmuz 1433), keten tüccarları loncasının ismarladığı ve bu nedenle "Ketenciler Altar Panosu" (San Marco Müzesi, Floransa) adıyla anılan büyük boyutlu resmidir. Floransalı heykelci Lorenzo Ghiberti'nin tasarladığı mermerden küçük bir şapel içinde bulunan bu altar panosunda cepheden betimlediği anıtsal Meryem ve İsa figürleriyle daha küçük boyutlu, sevimli meleklerle "Yıldızlı Madonna" temasını işlemiştir. Bu grup betimlemesi, 14. yüzyıl Floransa'sının Maestà'ları (görkemli Madonna ve İsa resimleri) ile benzerlikler göstermekle birlikte, temelde, özellikle de kuruluş açısından Masaccio'nun biçimci tavrını yansıtır. Angelico, bu panonun altındaki *predella*'da (ince resim şeridi) "Müneccim Kralların Tapınması" ve "Aziz Markos'un Şehit Edilmesi" sahnelerini canlandırmıştır. Bu resimlerde açık ve özlü bir anlatımla çok net bir perspektif uygulamıştır. Bu teknik daha da belirgin bir biçimde, Vaftizci Yahya'nın kutsanışının betimlendiği küçük resimde de görülür.

Angelico, Santa Maria della Croce al Tempio Cemiyeti'nden 1436'da aldığı altar panosu siparişini aynı yılın aralık ayında tamamladı. Huzur verici bir resim olan "Yakanış"ta, İsa'nın ölüsünün çevresinde sessizce düşünceye dalmış insanlar görülür. Angelico yapıtta, 14. yüzyıl ustalarından Giottino'nun bugün Uffizi Galerisi'nde bulunan ünlü bir resminden esinlenmiş, ama konuyu daha karmaşık bir düzenleme içinde, daha çok figür kullanarak genişletmiştir. Figürler gri bir gökyüzü altında, Kudüs'ün uzun surları boyunca uzanan melankolik bir manzara içine yerleştirilmiştir. Angelico'nun bu resimde dinsel figürlerle tarihsel kişileri bir arada kullanmaktaki amacı, "Kurtarıcı"ya olan bağlılığın tarihsel sürekliliğini vurgulamak olabilir.

Angelico, Floransa Rönesansı'nın en önemli yapıtlarından biri olan "Meryem'e Müjde"de (y. 1438, Diocesano Müzesi, Cortona), bir yanda Âdem ile Havva'nın bir melek tarafından Cennet'ten kovulusunu, bir yandan da Rönesans üslubundaki bir portik içinde haberci melek ile kutsal bakireyi işlemiştir. *Predella* ise Meryem'in yaşamından sahneleri içeren bölümlere ayrılmıştır. Bunlardan bir panaroma biçiminde olan "Meryem'in Elizabeth'i Ziyareti", doğalcı bir üslupla betimlenmiştir. Angelico minyatürcü bir tekniği benimsediği dönemlerde bile her zaman gerçeğe bağlı kalmıştır. Sipariş verenlerin isteğine göre bazen yaldızlı fon gibi ortaçağda görülen uygulamalara yer verse de, figürleri her zaman Rönesans'a özgü bir belirginlikle öne çıkar ve onun gittikçe daha belirginleşen uyumlu resim anlayışını vurgular. Rönesans'ta ilk "Kutsal Konuşma" (*sacra conversazione*) sahnesi, Angelico'nun gene 1430'larda yaptığı "Annalena Altar Panosu"nda (San Marco Müzesi, Floransa) görülür.

San Marco Manastırı'ndaki yılları. 1439'a değin Fiesole Manastırı'nda kalan Angelico, o yıl Floransa'daki San Marco Manastırı'na girdi. Duvar ressamı olarak gerçekleştirdiği çalışmaların çoğu bu dönemin ürünüdür. 1436'da Silvester'cı keşişlerden Dominiken keşişlerine devredilen San Marco Kilisesi ile büyük manastır binasının yeniden yapımına 1438 dolayında Floransalı mimar ve heykelci Michelozzo'nun tasarımları doğrultusunda başlandı. Medici ailesi, inşaatın gerçekleştirilmesi için önemli ölçüde maddi destek sağlıyordu. Bu yıllarda altar panosunun yapımı için Cosimo de' Medici'den (Yaşlı) bir sipariş alan Angelico, gene bir "Kutsal Konuşma" resmi yaptı. Resmin ortasına, yüksek bir taht üstünde Meryem ve İsa yerleştirilmiş, her iki yanında, aralarında Medicilerin koruyucu azizleri Cosmas ile Damianus'un da bulunduğu azizler geriye doğru sıralanmıştır. Arka planda derinlikli, ama ton farklılıkları olmayan bir gökyüzü önünde servi, palmiye ve çam ağaçlarının oluşturduğu sık bir koru yer alır. Buradaki figürler, insanlara özgü tutkulardan arınmış, büyük bir ruh huzuruna kavuşmuş gibidir. Yapıtı bütünleyen *predella*'nın ortasında, Medicilerin iki koruyucu azizinin yaşamından alınmış sekiz küçük öykü birbirinden ayıran bir Pietà (İsa'nın bedenini kucaklamış Meryem resmi) bulunur. Bu resimler bugün birçok müzeye dağılmış durumdadır. Angelico'nun bütün bu sahnelerdeki anlatımı, eski resimlerine göre daha düzenli ve yalındır. Burada kullandığı bazı yaratıcı öğeleri daha sonraları duvar resimlerinde geliştirmiştir.

Angelico'nun sanatının doruk noktası olan resimler Floransa'daki San Marco Manastırı'nın duvarlarındadır. Papazlar meclisi için yaptığı büyük boyutlu "Çarmıha Geriliş" tablosu, dünyanın geçici nimetlerinden vazgeçip kurtuluşu yalnızca İsa'da aramak gerektiğini telkin eden 14. yüzyıl "İbret" resimlerini anımsatır. Bu tabloda, gökyüzünün oluşturduğu fon önünde çarmıha gerilmiş üç figürün yanı sıra, ritmik biçimde düzenlenmiş dinsel figürlerle şehitler korosu, tarikat kurucuları, münzevilerle Dominiken tarikatının savunucuları ve Medicilerin iki koruyucu azizi görülür. Fra Angelico bu yapıtının kapsamlılığı içinde, önceki altar panolarında pek az ele aldığı bir kavramı geliştirmiştir.

Angelico manastırın ön dehlizi ile keşiş hücrelerinin duvarlarına da İsa'nın vecdini canlandıran resimler yapmıştır. Koridor duvarlarından birindeki "Meryem'e Müjde" resmindeki düzenlemeyi, daha önce Cortona'da yaptığından daha geniş tutmuş ve geri plana parlak ışık altında bir "Kutsal Konuşma" eklemiştir. Hücrelerde yer alan manastır yaşamına ilişkin en az 20 resmi de, çarmıha gerilmiş İsa figürüne olan bağlılığını dile getirir. Bu dar mekânlardaki ayrıntılı freskler büyük olasılıkla, Angelico'nun yönetiminde çalışan yardımcı ressamların ürünüdür. Bunlar arasında en önemlileri öğrencisi Benozzo Gozzoli, daha çok minyatürcü olarak tanınan Zanobi Strozzi ve ilk çalışma arkadaşı Battista Sanguigni'dir. Fra Angelico'nun kendi elinden çıktığı saptanabilen resimler, manastırın doğu yanında bulunan ilk 10 hücredir. Bunlar arasında en çok dikkate değer olanlar "İsa'nın Dirilişi" ve "Meryem'in Taç Giymesi" ile, yumuşak anlatımı özellikle belirgin olan bir "Meryem'e Müjde" sahnesidir. Beyaz renkli bir galeride yer alan bu Müjde sahnesinde, Meryem'e ve haberci meleğe dönük olarak ürkekçe dua eden Şehit Aziz Petrus'un renkli giysisi Meryem ile meleğin giysilerindeki uçuk pembe tonlarla karşıtlık içindedir. İnziva kuralına dayanan manastır yaşamı gereğince halka açık olmayan bu hücrelerdeki resimler, ressam-keşişin öbür keşişleri tefekkür ve dua etmeye yönelten arınmış figürler yaratmaktan duyduğu gizli mutluluğu ortaya koymaktadır.

Roma dönemi. 1445'in sonunda Papa IV. Eugenius tarafından Roma'ya çağrılan Fra Angelico, y. 1450'ye değin orada kaldı. Bu arada 1447 yazında, Orvieto Katedrali'ndeki San Brizio Kilisesi Şapeli'nin bezenmesi işini üstlendi. Burada, başta Gozzoli olmak üzere, yardımcılarıyla sıkı işbirliği içinde çok figürlü iki resim üzerinde çalıştı. İsa'nın, birinde tüm melekler, öbüründe de tüm peygamberler arasında "Yüce Yargıç" olarak resmedildiği bu iki tuvalin yalnızca bir bölümünü Angelico gerçekleştirdi. Resimleri aradan 50 yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra Luca Signorelli tamamladı.

Angelico'nun Roma'da San Pietro Bazilikası'nın bir şapelinde (y. 1446-47), Vatikan'daki Ayinler Şapeli'nde (1447'de ya da daha sonra) ve Papa V. Nicolaus'un çalışma odasında (1449) yaptığı fresklerin tümü tahrip edilmiştir. Ama Vatikan'daki V. Nicolaus Şapeli'ndeki freskler hâlâ durmaktadır. İncil yazarları ve aziz figürlerinin yanı sıra, Aziz Stephanus ile Aziz Laurentius'un yaşamlarından sahnelerin bulunduğu bu fresklerde Angelico, San Marco'daki altar panosunun *predella*'sındaki düzenlemelerden bazısını yinelemiştir. Aziz Stephanus ve Aziz Laurentius'un kutsanma sahnelerinin her ikisi de heybetli katedral içlerine yerleştirilmiş, Aziz Laurentius'un bağış versi ise bir tapınak önünde canlandırılmıştır. Özellikle bu sahnede Angelico, Aziz Laurentius'un çevresindeki yoksul ve sakatlara, onları arındıran ve içten aydınlatan huzurlu bir görünüm vererek, altar panolarındaki azizlerle eşit düzeyde görünmelerini sağlamıştır. Bu resimlerin düzenleniş ve içerdikleri mimari anlatımlar, bir Rönesans sanatçısı olarak Angelico'nun gelişmesinin doruğa erştiğini de vurgular.

Angelico 1450'de Floransa'ya dönerek Fiesole'deki San Domenico Manastırı'nda keşiş oldu (1450 - y. Haziran 1452). SS. Annunziata Kilisesi'ndeki bir gümüş dolabın kapakları için hazırladığı ve İsa'nın yaşamından sahnelerle daha başka konuları işlediği 35 resimlik dizi, bu döneminin en önemli yapıtıdır. Sonraları yeniden boyanan bu resimler büyük bir olasılıkla, Angelico'nun V. Nicolaus Şapeli'nde yaptığı, ama bugüne ulaşmamış resimlerinden de izler taşımaktadır. Bu dizinin Angelico'nun yapıtı olup olmadığı tartışmalıdır, ama "Çocukların Öldürülmesi", "Mısır'a Kaçış" ve "İsa'nın Tapınağa Götürüluşu" gibi resimlerdeki narin figürlerin canlılığı ile çevrede ve manzarada görülen mekân derinliği de onun duvar resmi konusunda engin deneyimi sonucu kazandığı üslup özellikleridir. Ama bu dizideki resimlerin çoğunda, Angelico'nun benzersiz şirselliğine uzak düşen ve bunların öğrencilerinin elinden çıktığını düşündüren bir yorgunluk ve içtensizlik de göze çarpar. Angelico'nun Mugello'daki Bosco ai Frati Manastırı için yaptığı ve bugün Floransa'daki San Marco Müzesi'nde bulunan altar panosunda hâlâ belli bir anıtsallık egemendir. Bu altar panosu ile öteki birkaç önemsiz yapıtın tamamlanması ile, Angelico'nun resimdeki verimli dönemi de sona ermiştir.

Fra Angelico, 1453'te ya da ertesi yıl gene Roma'ya döndü ve orada, kente ilk gelişinde kaldığı Dominiken manastırında öldü. Mezarı manastırın yakınındaki St. Maria della Minerva Kilisesi'ndedir.

Değerlendirme. Fra Angelico, doğrudan onun yolunu izleyenler üzerindeki etkisi bir

yana, özellikle 1440-50 döneminde, Fra Filippo Lippi gibi yetkin ustaların bile uzak duramadığı güçlü bir etki yarattı. Keşiş kimliğiyle Angelico'dan, 15. yüzyıl ve sonrasındaki kaynaklarda övgüyle söz edildi; hatta bazı kaynaklarda efsanevi bir kişiliğe büründürüldü. Ressam olarak değeri ise, daha 1438'de, meslektaşı Domenico Veneziano tarafından onaylanmıştı. Vasari *Le Vite de' rici eccelenti architetti, pittori, et scultori italiani* (1550; Ünlü İtalyan Mimar, Ressam ve Heykel Sanatçılarının Yaşamları) adlı kitabının Angelico'ya ayırdığı bölümünde, yaşamı konusunda bazı yanlışlara düşmesine karşın, Fra Angelico'yu Rönesans çerçevesi içinde doğru yerine oturtmuştur. 18. yüzyıl sonuna değin bu konumda değerlendirilen Angelico, felsefi ve didaktik değerler kullanan yeni-klasik dönem yazarlarınca yaşadığı zamanın öncesine, hatta 14. yüzyıla yerleştirilerek bir geçiş dönemi sanatçısı gibi yorumlanmıştır. Ama modern sanat eleştirmenlerin hemen tümü onu gene Rönesans dönemine almıştır. Fra Angelico klasik ölçülerle derin bir dinsel yaklaşımı dile getirir.

ÖBÜR YAPITLARI: "Ölü İsa ve Azizler" (1425-28, Courtauld Enstitüsü Galerileri, Londra); "Madonna ve İsa" (1428, Uffizi Galerisi, Floransa); "Madonna ve İsa" (1428-30, S. Domenico, Fiesole); "Aziz Petrus'un Şehit Edilmesi" (1429, San Marco Müzesi, Floransa); "Meryem'in Taç Giymesi" (1430-35, Louvre Müzesi, Paris); "Meryem'in Ölümü ve Göğe Çıkışı" (y. 1434, Isabella Stewart Gardner Müzesi, Boston); "Meryem ve İsa ile Melekler, Azizler ve Bağışçı" (y. 1435, Güzel Sanatlar Müzesi, Boston); "Meryem'e Müjde" (y. 1436, Prado Müzesi, Madrid); San Marco freskleri (1438-50, Floransa); V. Nicolaus Şapeli freskleri (1448-50, Vatikan, Roma); SS. Annunziata'da gümüş bir dolabın kapakları için yapılan 35 resim, San Marco Müzesi, Floransa.

Angell, Sir Norman, asıl adı RALPH NORMAN ANGELL-LANE (d. 26 Aralık 1873, Holbeach, Lincolnshire - ö. 7 Ekim 1967, Croydon, Surrey, İngiltere), uluslararası barışın sağlanması için yaptığı çalışmalarla 1933'te Nobel Barış Ödülü kazanan iktisatçı.

Fransa, İngiltere (Londra) ve İsviçre'de (Cenevre) öğrenim gördü. ABD'de bulunduğu yıllarda (1890-98) sığır çobanlığı, maden arayıcılığı yaptı, *St. Louis Globe-Democrat* ve *San Francisco Chronicle*'da gazeteci olarak çalıştı. Avrupa'ya döndükten sonra *Galignani's Messenger* (1899-1903) ve *Foreign Affairs* (1928-31) gazetelerinde ve başka yayın kuruluşlarında yayın yönetmenliği yaptı.

En tanınmış yapıtı, birçok dile çevrilen *The Great Illusion*'dır (1910; Büyük Yanılsama). Angell bu kitapta savaş ve fetihlerin, bir ulusa büyük ekonomik yarar sağladığı, pazarlara, ticaret yollarına ve hammaddelere ulaşmasına ve yaşam alanını güvence altına almasına yaradığı yolundaki görüşün yanlışlığını göstermeye çalışmıştır. 1933'te yayımlanan *The Great Illusion, 1933*'te ise kitabın ilk basımından sonraki 23 yılda ortaya çıkan görüşleri ve ekonomik gelişmeleri ele almıştır. Çok verimli bir yazar olan ve zaman zaman birden fazla kitabı birlikte yazan Angell ayrıca, para ve kredi konusunda temel bilgileri öğretmek için yalancı paralarla oynanan bir dizi kart oyunu icat etmiştir.

Angell, Robert Cooley (d. 29 Nisan 1899, Detroit), hükümet organları, kilise, aile, şirketler, kulüpler, kooperatifler ve benzeri toplumsal kurum ve gruplarda bireylerin etkileşimi üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınmış sosyolog.

Michigan Üniversitesi'nde öğrenim gördü, 1924'te doktorasını tamamladı. Daha sonra Michigan Üniversitesi'nde ders verdi, 1935'te sosyoloji profesörü oldu, 1969'da emekliye ayrıldıktan sonra da ders vermeyi sürdürdü. 1940-52 arasında bölüm başkanlığı yaptı. 1949'da Paris'te UNESCO'nun bir projesini yöneten Angell 1950-56 arasında da ABD UNESCO Ulusal Komisyonu'nda üyelik yaptı. Johns Hopkins Üniversitesi'nde ders verdi (1957), Toplumsal Çatışmalar İçin Çözüm Araştırmaları Merkezi'nde müdür (1961-65) ve Orta Dereceli Okullar İçin Sosyolojik Kaynaklar adlı kurumda yönetici (1966-71) olarak bulundu.

Angell'ın sosyolojik araştırmalarını içeren çeşitli yayınları vardır. Pek çok yapıtı arasında, Amerikan üniversitelerindeki öğrenci yaşamının incelendiği *The Campus* (1928; Kampus); *Sociological Theory and Social Research* (1930; Sosyoloji Kuramı ve Sosyal Araştırma); *A Study of Undergraduate Adjustment* (1930; Üniversite Öğrencisinde Uyum Üzerine Bir Çalışma); *The Family Encounters the Depression* (1936; Bunalım Karşısında Aile); *The Integration of American Society* (1941; Amerikan Toplumunda Bütünleşme); *Readings in American Social Classes* (1945; Amerikan Toplumsal Sınıfları Üzerine Yazılar); *The Moral Integration of American Cities* (1951; Amerikan Kentlerinde Ahlaki Bütünleşme); *Free Society and Moral Crisis* (1958; Özgür Toplum ve Ahlak Bunalımı); *A Study in the Value of Soviet and American Elites* (1963; Sovyet ve Amerikan Seçkinlerinin Değerleri Üzerine Bir Çalışma); *Peace on the March* (1969; İlerleyen Barış) ve *The Quest for World Order* (1979; Dünya Düzeni Arayışı) sayılabilir.

Angelopulos, Teo(doros) (d. 27 Nisan 1936, Atina, Yunanistan), uzun çekimlerden oluşan filmleriyle ün kazanmış Yunanlı sinema yönetmeni.

Atina'da hukuk okuduktan sonra Paris'e giderek Sorbonne Üniversitesi'nde edebiyat öğrenimi gördü. Sinemaya ilgi duymaya başlayınca Yüksek Sinema Araştırmaları Enstitüsü'ne (IDHEC) yazıldı. Bu arada,

Angelopulos
İbrahim Allmay

Jean Rouch'un *cinéma-vérité*(*) üzerine verdiği özel derslere katıldı.

1964'te ülkesine döndü. 1967'de *Demokratiki Allaghi* gazetesinde eleştiriler yazmaya başladı. Kısa metrajlı ilk filmi *I Ekpombi*'yi (Yayın) 1968'de çekti. Uzun metrajlı ve konulu ilk filmi *Anaparastasi*'yi (Bir Cinayetin Yeniden Kuruluşu) 1970'te gerçekleştirdi. Bundan sonraki üç filmi hem kendine özgü uslubunun iyice belirginleştiği, hem de ona bütün dünyada ün kazandıran yapıtlar oldu. *Meres tu '36* (1972; 1936 Günleri), *O Thiassos* (1975; *Kumpanya*) ve *I Kynighi* (1977; *Avcılar*) adlı filmlerden oluşan üçlemede, bir bölümdeki olayların tek bir uzun çekim içinde başlayıp sonuçlanması gibi değişik bir anlatım biçimi benimsedi. Yunan yakın tarihinin değişik dönemlerini Brecht'çi bir yaklaşımla ele alan ve çeşitli şenliklerde ödül kazanan bu filmlerini, Venedik Film Şenliği'nde Altın Aslan kazanan *O Megaleksandros* (1980; Büyük İskender) ile *Taksidi sta Kithira* (1984; *Kitera'ya Yolculuk*) ve *O Melissokomos* (1986; *Arıcı*), *Topio stin omichli* (1988; *Puslu Manzaralar*), *To meteoro vima tou pelargou* (1991; *Leyleğin Geciken Adımı*) izledi.

Angelos AİLESİ, üç tane imparator yetiştirmiş Bizanslı aile. 12. yüzyıla değin özel bir önem taşımayan Angelos ailesi, İmparator I. Aleksios'un (Komnenos) en küçük kızı olan Theodora'nın, Philadelphia'lı (Alaşehir) Konstantinos Angelos ile evlenmesinden sonra ön plana çıktı. I. Manuel (Komnenos) zamanında ailenin birçok üyesi önemli görevlere getirildi ve 1185'te I. Andronikos'u (Komnenos) tahttan indiren ve yerine II. İsaakios'u (Angelos) çıkaran soylular ayaklanmasında önemli rol oynadı. İsaakios ve 1195'te onu tahttan indirerek gözlerini kör ettiren kardeşi III. Aleksios, Bizans imparatorlarının en yetersizleri arasındaydı.

1204'ten sonra Kuzey Yunanistan'ın büyük bir bölümünü Batılı istilacıların elinden kurtaran ve soyları 1318'e değin varlığını sürdüren Tesalya ve Epeiros despotları, doğrudan doğruya Konstantinos Angelos ve Theodora'nın soyundan gelmekteydiler. Ailenin son önemli üyesi 1342'de Tesalya valiliğine atanan İoannes Angelos oldu.

Angelos, Bohor, ANCELO adıyla da bilinir (ö. 1907, İstanbul), Osmanlı hekim. Tersane-i Âmire fabrikalarında ürettiği ilk yerli etüv ile ünlüdür.

1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi (Askeri Tıbbiye) bitirdi. Aynı yıl, cerrahi öğrenimi için Avrupa'ya gönderildi. Burada cerrahinin yanı sıra bakteriyoloji de öğrendi. Yurda dönünce Bahriye Hastanesi cerrahı olarak görevlendirildi. Daha sonra kaymakamlığa kadar yükseldi. İstanbul'daki 1893 kolera salgınında, Fransa'dan çağrılan Chantemesse'e yardım eden üç hekimden biriydi.

Çarkçı Kolağası Mehmed Ali Efendi ile birlikte, basınçlı buharla işleyen ilk yerli etüvü yaptı. Aygıt, ilk kez Şişli Etfal Hastanesi'nde kullanıldı. Angelos, *Aletü-i Tabahhuriye ve Usûl-i Tathir* (1895) adlı yapıtında, bu aygıtı ayrıntılı biçimde anlatarak resimledi. Angelos'un üretime başlamasından sonra, öteki hastane ve tebhirhanelerde (buharla temizleme yeri) de Tersane-i Âmire fabrikalarının etüvleri kullanıldı.

Angelus (SİLEZYALI), asıl adı JOHANN SCHEFFLER (d. Aralık 1624, Breslau - ö. 9 Temmuz 1677, Breslau, Silezya), Katolik mistisizminin temel yapıtlarından sayılan *Der Cherubinischer Wandersmann*'ın (1674; Kutsal Gezgin) yazarı olarak tanınmıştır.

Polonyalı Lutherci bir soylunun oğlu olan Scheffler, doğum yeri olan Silezya'da Oels dükünün saray hekimliğini yaptı. Bu sırada mistiklerin yapıtlarını, özellikle de Jacob Böhme'yi okudu. Kilise Babaları'nın yönlendirmesiyle Katolik Kilisesi'ne yakınlık duymaya başladı ve 1653'te bu kiliseye kabul edildi. Viyana'da, Kutsal Roma-Germen İmparatoru III. Friedrich'in sarayında altı yıl hekimlik yaptıktan sonra Breslau'ya döndü. 1661'de rahipliğe atandı. Protestan mezhebinin koyu bir karşıtıydı. O günlerde her iki tarafın da sert ve saldırgan bir biçimde sürdürdüğü Luthercilerle Katolikler arasındaki tartışmaya, yazdığı yaklaşık 55 polemikle katıldı.

1657'de yayımlanan ilk şiirleri *Geistreiche Sinn- und Schlussreime* (Dinsel Yaşam Üzerine Epigramlar) çeşitli dinsel gerçekler

üzerine yazılmış beyitlerden oluşur. İkinci basımında, Angelus'un kitabın adını *Der Cherubinischer Wandersmann* olarak değiştirmesi yapıtın daha çok tanınmasını sağladı. *Heilige Seelenlust* (Tinin Kutsal Hazzı) adlı kitabı ise ruhun Tanrı'yla birleşmesini kutlayan dinsel şarkılar içerir. Bunlardan pek çoğu, Protestan ve Katolik ilahilerini içeren kitaplarda, günümüze değin korunmuştur.

Ångerman Irmağı, İsveçce ÅNGERMANÄLVEN İsveç'in kuzeyinde ırmak. Västerbotten ve Västernorrland illerinden (*län*) geçen ırmak, Norveç sınırı yakınlarındaki İsveç Laponyası'ndan doğar, güneydoğuya doğru 450 km boyunca kıvrımlar yaparak akar; Vilhelmina, Åsele, Sollefteå ve Kramfors'dan geçtikten sonra Härnösand'ın birkaç kilometre kuzeydoğusundaki Botni Körfezine dökülür. Fjällsjö ve Fax başlıca kollarıdır. Plato bölgesinde yer alan Vojm (80 km², denizden 413 m yüksekte) ve Flå (43 km², denizden 266 m yüksekte) gölleri, ırmağın rejimini düzene koyma bakımından önemlidir. Irmak boyunca birçok çağlayan bulunduğu için çok sayıda hidroelektrik santral kurulmuştur. Irmak ağzının gemi girip çıkmasına uygun olan 32 km'lik bölümünde kâğıt hamuru ve kereste fabrikaları vardır.

Ångermanland, İsveç'in kuzeydoğusunda yönetim bölgesi (*landskap*). Doğudan Botni Körfeziyle, güneyden ve batıdan Medelpad ve Jämtland, kuzeyden de Lappland ve Västerbotten yönetim bölgeleriyle çevrilidir. Kuzeydoğu köşesinin 19.894 km²'lik bir bölümü yönetsel amaçlarla, Västerbotten iline (*län*), geri kalanı da Jämtland ve Västernorrland illerine bağlanmıştır. Tarihsel yönetim bölgelerinden biri olan ve Norrland(*) yöresini de kaplayan Ångermanland'da geniş ormanlar ve Fax ve Ångerman gibi büyük ırmaklar vardır.

Arkeolojik bulgular, Ångermanland'da Paleolitik Çağdan bu yana insanların yaşadığını göstermiştir. Ortaçağ boyunca halkın tarım, avcılık ve balıkçılıkla uğraştığı kıyı boyunda ve ırmak vadilerinde yerleşim artmıştır. 17. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna değin bölgede demir madenciliği önem taşımış, 19. yüzyıl boyunca, özellikle de 1850'den sonra ormancılık gelişmiştir. Başlıca kentleri Härnösand(*), Sollefteå ve Örnsköldsvik'tir. Nüfus (1990 tah.) 155.354.

Angers, Fransa'nın batısında kent ve Pays de la Loire planlama bölgesindeki (*région de programme*) Maine-et-Loire ilinin (*département*) merkezi. Daha önce Anjou'nun merkezi olan Angers, Nantes'in kuzeydoğusunda, Maine ırmağının Loire ile birleştiği noktanın 8 km üstünde yer alır. Eski kent, ırmağın sol kıyısındadır ve üç köprü ile Doutre'a bağlanır. Andes eyaletinin Galyalı kabilelerinden Andecavilere başkentlik etmiş, Romalılar döneminde Juliomagus adını almıştır. Anjou kontları dönemi ise 9. yüzyılda başlar. Plantagenet'ler döneminde kentte görkemli anıtlar yapılmıştır. Günümüzde arkeoloji müzesi olarak kullanılan Saint-Jean Hastanesi bunların en çarpıcısıdır. Kentin, 40-58 m yüksekliğinde, 17 kuleli, hendeklerle çevrili masif şatosu, önceki şatoların yerinde 1230'da inşa edilmiştir. Şatoda, Nicholas Bataille tarafından dokunmuş "Son Yargı" sahnelerini içeren 14. yüzyıl duvar halıları vardır. Başta II. Dünya Savaşı olmak üzere geçmişteki savaşların yol açtığı yıkıma karşın kent, ortaçağ mimarlığı açısından bugün de zengindir. 12-13. yüzyıl yapısı Saint-Maurice Katedrali'nin özgün renkli camları bugüne değin korunmuştur. 15. yüzyıldan kalma Logis Barrault (Barrault Sarayı), bir genel kütüphane ile bir sanat müzesinin yanı sıra, Angers doğumlu heykelci Pierre-Jean-David d'Angers'in bütün yapıtlarını barındırır. Roma kemerleri ile süslü 11. yüzyıl yapısı eski Saint-Aubin Manastırı bugün valilik binasıdır. Ortaçağ üniversitesi Universitas Andegavensis, 1875'te Facultés Catholiques de l'Ouest adıyla yeniden kurulmuştur. Angers'in arduvaz çıkarımı, içki damıtma, halat ve kablo yapımı, dokuma gibi geleneksel sanayilerine elektronik, fotoğraf malzemeleri ve asansör yapımı gibi dallar da eklenmiştir. Nüfus (1990) 141.000.

Angevin İmparatorluğu, 12. yüzyılın ikinci yarısında İskoçya'dan Pireneler'e kadar uzanan ve İngiliz kralı II. Henry ile onun yerini alan oğulları I. Richard ve John tarafından yönetilen topraklar. Henry'nin babasının Anjou kontu olmasından ötürü, imparatorluğun hükümdarlarına Angevin kralları denmiştir. Henry, Avrupa kıtasındaki bu toprakların büyük bölümüne İngiltere tahtına çıkmadan önce sahip oldu. 1150'de Henry'ye annesi Matilda'dan (I. Henry'nin kızı) Normandiya Düklüğü miras kaldı. 1151'de Anjou, Maine ve Touraine kontu olarak babasının yerine geçen Henry, ertesi yıl Akitanyalı Eleonore ile evlenerek Gaskonya, Poitou ve Auvergne ile birlikte Akitanya Düklüğü'nü aldı. İlk kez 1113'te I. Henry'nin fethettiği Bretanya, Dük IV. Conan'ın varisiyle evlenen II. Henry'nin oğlu Geoffrey'in 1171'de Bretanya düku olmasıyla, Angevin İmparatorluğu'na katıldı. Her ne kadar bütün bu topraklar Fransa kralına bağlı *fief*'ler(*) idiyse de, bunların tek bir kişinin elinde toplanması, toprakları çok daha küçük olan Fransız monarşisi için ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. 1154'te İngiliz tahtına geçen Henry, bütün İngiltere'ye ve Galler'in güneyine doğrudan sahip olmaktan başka, Galler'in kuzeyindeki Gwynedd Prensliği üzerinde de süzerenlik elde etti. 1171'de İrlanda'yı ilhak ederek adanın doğu kesimi üzerinde doğrudan, geriye kalan kesimi üzerinde de biçimsel bir denetim kurdu. Bütün bunlara ek olarak 1174'te bir çarpışmada tutsak edilen İskoçya kralı I. William (Aslan), 1189'a değin Henry'nin egemenliğini tanımak zorunda bırakıldı.

Henry'nin, imparatorluğunu oğulları arasında bölüştürme tasarıları, Fransa kralının da körüklediği birçok kavga ve savaşa yol açtı. Henry 1189'da öldüğü zaman oğullarından yalnızca Richard ile John sağ bulunuyordu. John 1177'de İrlanda lordu unvanını almış olmasına karşın, babasının bütün öteki topraklarını devralan Richard'a bağımlıydı. John'un 1199-1216 arasındaki hükümdarlık döneminin başlarında, Fransa kralı II. Philippe, Normandiya, Anjou, Maine ve Touraine topraklarını imparatorluktan kopardı. 1259 Paris Antlaşması ile İngilizlerin elinde yalnızca, Akitanya'nın geri kalan çok küçük bir bölümüyle Gaskonya'dan oluşan Guyenne Düklüğü kaldı. 1337'de Fransızların buraya da el koyması ve buna karşılık İngilizlerin Fransız tahtı üzerinde hak ileri sürmesi, Yüz Yıl Savaşları'nın (1337-1453) patlak vermesine yol açtı. İngilizler, bu savaşlar sonrasında Fransa'da ellerinde kalan tek toprak parçası olan Calais'yi de 1558'de yitirdiler.

Angıllar, İS 5. yüzyılda Jütler ve Saksonlarla birlikte İngiltere'yi istila eden ve ülkeye adlarını veren Germen halkı. Angılların konuştuğu yerel dile Sakson yazarlar Englisc derlerdi. Angıllardan ilk kez Tacitus (İS 1. yy), Tanrı Nerthus'a tapanlar olarak söz etti. Bede'in *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum* (İngiliz Halkının Kilise Tarihi) adlı kitabında belirttiğine göre, Angılların Avrupa'daki anayurdu, eskiden beri Angıl bölgesi olarak tanınan ve İngiltere'nin istilası sırasında terk edildiği sanılan Schleswig'deki Schlei Koyu ile Flensburg Fiyordu arasındaki Angulus idi. Angıllar, 5. ve 6. yüzyıllarda büyük topluluklar halinde Mercia, Northumbria, Doğu ve Orta Anglia krallıklarına yerleştiler.

Angilbert (d. y. 740, Aachen, Frank Krallığı - ö. 18 Şubat 814, Centula, Picardie), Frank şair ve Charlemagne'in sarayı'nın yüksek rütbeli din görevlisi. Soylu bir aileden gelen Angilbert, Aachen'deki saray okulunda Alcuin'in yanında eğitim gördü. Saray ve imparator ailesiyle yakın ilişkisi vardı. 800'de Roma'ya giden Charlemagne'a eşlik ettı, onun vasiyetnamesinin de tanıklarından biri oldu. 794'te Picardie'de Centula (Saint-Riquier) başkeşişliğine getirildi.

Yazdığı Latince şiirler, dünyaya bağlı bir kişinin kültür ve beğenisini ortaya koyar. Angilbert'in yazdığı sanılan ve Alcuin'in ona Homeros adını takmasına neden olan bir destan parçası, saray yaşamını ve Charlemagne ile Papa III. Leo arasındaki buluşmayı betimler. Daha kısa şiirleri, Angilbert'in şiir sanatındaki ustalığını belli ederken imparatorun çevresinin de bir tablosunu çizer.

Angiolieri, Cecco (d. y. 1260, Siena, İtalya - ö. y. 1312), bazı uzmanlarca İtalyan mizah şiirinin ilk ustası sayılan şair.

Angers ve Maine Irmağı üzerindeki şato

Photo Sperale-Dagoliani

Angiolieri'nin yaşamına ilişkin tüm bilinenler, evli ve çocuklu olduğu, orduda görev aldığı, bir süre sürgünde yaşadığı, kimi zaman yasalarla başının derde girdiği, kadınlara, içkiye ve kumara düşkün olduğudur. Hırçın yaradılışlı olduğu anlaşılan Angiolieri, çeşitli sonelerinde annesine, babasına, karısına, eski sevgilisine ve çağdaş şairlerden Dante ile Guido Cavalcanti'ye öfkesini dile getirmiştir. Ama bazı eleştirmenler, seçtiği konuları ve yaklaşımını, yaradılışının acımasızlığından çok, açık saçık ve saygısız bir dille yazan ortaçağ *goliard*(*) şairleri geleneğine bağlar. Gene de ustalıklı dizeleri, kıvrak dili, yaşamın aykırılıklarını yakalayan keskin duyarlığı şiirlerine canlılık katar.

Angiolieri'nin yapıtları, *Sonetti burleschi e realistici dei primi due secoli* (1920; İlk İki Yüzyılın Komik ve Gerçekçi Soneleri) ile 150 şiir içeren *Il canzoniere* (1946; Sone Derlemesi) adlı kitaplarda toplanmıştır.

Angiolini, Gasparo, GASPARE olarak da yazılır, asıl adı ANGELO GASPARINI (d. 9 Şubat 1731, Floransa - ö. 6 Şubat 1803, Milano), koreograf ve besteci. Dramatik balelerde müzik, dans ve konuyu ilk kez birleştirenlerden biridir.

1757'de Viyana'da saray operasında bale yönetmeni oldu. Sahnelediği ilk dramatik balelerde olay örgüsünü izleyiciye genellikle jestlerle iletiyordu. 1761'de besteci Christoph Gluck ile işbirliği yaparak (Molière'in aynı adlı oyunundan) *Don Juan, ou le festin de pierre* balesini hazırladı. Bu balede eylem daha çok dans aracılığıyla ifade ediliyordu. Angiolini ertesi yıl Gluck'un *Orfeo ed Euridice* operasının bale sahnelerini düzenledi. Bu yapıt, dramatik bütünlük ve dansa verilen önem bakımından opera tarihinde önemli bir yer tutar. 1765'te Gluck'un müziği ile *Sémiramis* balesinin koreografisini yapan Angiolini, aynı yıl Petersburg'daki Çarlık Tiyatrosu'nun bale yönetmeni oldu; müziğini de kendi bestelediği baleler sahneledi.

Angiolini'nin getirdiği yenilikler temelde Gluck ve Hilverding'inkilere yakın olduğu gibi, rakibi koreograf Jean-Georges Noverre'in yaptıklarıyla da benzerlikler gösteriyordu. Düşüncelerindeki ayrılıklara karşın Angiolini ile Noverre balenin, aralarında hiçbir bağlantı bulunmayan alışılagelmiş heyecansız konulardan ve teknik beceri sergileme kaygısından kurtulup, bütün öğelerin birbiriyle kaynaştığı, daha çarpıcı temalara yer verilen bir gösteri haline gelmesinde önemli rol oynadılar.

Angkor, Kamboçya'nın kuzeybatısında, Siemréab kentinin 6 km kuzeyindeki arkeolojik alan. 9. yüzyıldan 15. yüzyıla değin Khmer (Kamboçya) İmparatorluğu'nun başkentiydi. En görkemli anıtları, 12. yüzyılda II. Suryavarman'ın (hd 1113 - y. 1150) yaptırdığı Angkor Wat ile Kral VII. Jayavarman'ın y. 1200'de yaptırdığı Angkor Thom tapınak gruplarıdır.

Angkor kenti bir Khmer hanedanının kraliyet merkeziydi. Bu hanedan, Güneydoğu Asya tarihinin en geniş, en varlıklı ve en karmaşık devletlerinden birini yönetti. I. Yaşovarman, IS 9. yüzyılın sonuna doğru başkenti Angkor'a taşıdı. O tarihten 13. yüzyılın ilk yıllarına değin (başkentin başka bir yere taşındığı kısa bir dönem ile yabancı akınlarının zaman zaman yol açtığı bunalımlar dışında) Angkor kralları, Çinhindi Yarımadasının ucundan kuzeydoğuda Yunnan'a, Vietnam'dan batıda Bengal Körfezine kadar uzanan topraklara egemen oldular. Bütün bu dönem boyunca, buyruklarındaki büyük işgücünü ve serveti, hem kendilerini, hem de başkentlerini yüceltmek amacıyla bir dizi dev bayındırlık projesinde kullandılar. VII. Jayavarman'ın hükümdarlığının (1181 - y. 1215) ardından, krallık giderek gücünü yitirdi; 1431'de Tay orduları Angkor'u ele geçirip yağmalayınca kent boşaltıldı.

300 yılı aşan büyük bayındırlık dönemi boyunca Angkor'da mimarlıkta ve sanatsal üsluplarda birçok değişiklik ortaya çıktı. Ayrıca, önce Hindu dininin Şiva kültünden Vişnu kültüne, daha sonra da Mahayana Budacılığının *bodhisattva Avalokiteşvara* kültüne geçişle belirlenen bir dinsel değişme çizgisi görüldü.

O çağlardaki birçok Güneydoğu Asya kenti gibi Angkor da kutsal hükümdara tapılan bir yönetim merkeziydi. Hindistan'dan alınan ve yerel geleneklere uydurulan dinsel ve siyasal anlayışlar doğrultusunda tasarlanmış ve inşa edilmişti. Kente ilk adı Yaşodharapura'yı veren I. Yaşovarman döneminden başlayarak, geleneksel Hint kozmolojisinin modeline göre yapılanmış, simgesel bir evren olarak tasarlandı. Bu nedenle de Meru Dağı ile özdeşleştirilen bir dağ ya da piramit biçimli bir tapınak çevresinde kuruldu. Hint kozmik sisteminin temelinde yatan Meru Dağının, krallığın refahını sağlayan toprak bereketini de kendi varlığında topladığına inanılırdı. Dağ biçimindeki tapınak ilk Yaşodharapura kentinde, bölgenin tek doğal tepesi olan Phnom Bakheng'ın mimarî bir yapıta dönüştürülmesi ile gerçekleştirildi. Kentin sonraki dönemlerinde ise merkezdeki tapınaklar tümüyle mimarî yapılardı. Bunların arasında V. Jayavarman'ın (hd 968-1001) yaptırdığı Phimeanakas, II. Udayadityavarman'ın (hd 1050-66) yaptırdığı Baphuon tapınakları ile VII. Jayavarman'ın artık o dönemde Angkor Thom olarak bilinen kente son biçimini verirken yaptırdığı Budacı Bayon Tapınağı sayılabilir. Angkor'un başlıca özelliklerinden olan büyük sarnıç, kanal ve hendek sistemi de doğal suların denetlenmesinde ve sulamada kullanıldığı gibi, Hintlilerce evrenin merkezindeki dağı çevreledeği varsayılan büyük denizin simgesi olarak da görülüyordu.

Kozmoloji kavramları ile kent arasındaki ilişkiler, kentin önde gelenleri ile tanrılar arasındaki ilişkilere de yansımıştı. Merkezdeki tapınaklarda *devaraja*'ya (Tanrı kral) tapılır, kral en büyük tanrılardan biriyle özdeşleştirilirdi. Kral ölünce bu yapı, onun tapınak-mezarına dönüştürülür ve özdeşlik son bulurdu. Hepsi Hint kozmolojisi ve söylenceleriyle ilgili temaları canlandıran öteki büyük Angkor tapınaklarının çoğunda da yeni bir merkezi tapınak yaptırmamış olan krallara, kral ailesinin ülke yönetimine doğrudan katılmayan üyelerine ve bazı soylulara tapılırdı. Böylece onlar da, Şiva'yla ya da krallığın öbür bellibaşlı tanrılarından biriyle özdeşleşerek ölümsüzlüğe kavuşurdu. Örneğin, Angkor'daki tapınakların belki en büyüğü ve kuşkusuz en ünlüsü olan Angkor Wat, II. Suryavarman tarafından, içinde kendi ölüsünün saklanacağı, Vişnu ile hem simgesel, hem de gerçek tapınma törenleri düzeyinde sürekli özdeşliğinin doğrulanacağı bir küçükevren biçiminde yaptırılmıştı.

Çin'den gelen ticaret elçisi Zhou Daguan'ın canlı anlatımına göre, 13. yüzyıl sonlarında Angkor hâlâ büyük ve zengin bir metropol, ayrıca Asya'nın en görkemli başkentlerinden biriydi. Ama, VII. Jayavarman döneminde doruğuna ulaşmış olan olağanüstü bayındırlık hareketi artık sona ermişti. Theravada Budacılığının temsil ettiği yeni ve daha temkinli bir dinsel yönelim gittikçe güçleniyordu; imparatorluğun batı kesimlerinde kurulu Tay krallıklarının orduları da Khmer anayurduna saldırmaya başlamıştı. 16. yüzyıla gelindiğinde, bu gelişmeler kentin çoktan boşaltılmasına yol açmış ve geriye yalnızca, eski tapınakların

Angkor Wat, Angkor, Kamboçya, 12. yüzyıl
Asie Photo-De Wys

sık ormanlarla kaplı kalıntıları ile bir zamanların görkemli sarnıç ve suyolları sisteminin yıkıntıları kalmıştı.

Eski kentin yok olmasından modern dönemin başlangıcına, başka deyişle 15. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl sonlarına değin, Angkor'la daha çok Angkor Wat nedeniyle ilgilenildi. Theravada rahiplerinin devraldığı ve neredeyse olduğu gibi korunmuş olan Angkor Wat, Güneydoğu Asya'nın en önemli hac yerlerinden biri oldu. Ama o dönemde bile, Kamboçya'ya ilk kez giden birkaç Avrupalı gezgin "yitik kent"e büyük ilgi gösterdi; 1863'te Fransız sömürge yönetimi kurulduğunda, bu bölge bilimsel araştırmaların yoğunlaştığı bir alan oldu. Önceleri bağımsız çalışan, ardından da hükümetin finanse ettiği Fransız Uzakdoğu Okulu'nun desteğini kazanan bir grup Fransız arkeolog ve dilbilimci, geniş kapsamlı bir araştırma programı başlattı. Bu araştırmalar sonucunda, kentin tarihi kadar kent yaşamını biçimlendirip yönlendiren büyüleyici dinsel ve siyasal sistem konusunda da bilinenler artmaya başladı. Arkeologlar çetin ve ayrıntılı bir yeniden yapım programı yürüterek, tapınaklardan, sarnıçlardan ve kanallardan oluşan eski kent kompleksine başlangıçtaki görkemini büyük ölçüde kazandırdılar.

Kamboçya'da 1960'lar, 1970'ler ve 1980'lerin başlarında yaşanan siyasal ve askeri karışıklıklar sırasında Angkor tapınakları savaş ve yağmacılık yüzünden bir ölçüde zarar gördüyse de en önemli sorun bakımsızlıktı. Yağmurların ve başka doğal etkenlerin aşındırmasına uğrayan yapılar, yoğun bir bitki örtüsüyle sarılmıştı.

Angkor Thom *bak.* Angkor

Angkor Wat *bak.* Angkor

Anglesey Adası, Gal dilinde YNYS MÔN, Latince MONA. İngiltere'nin ve Galler'in en büyük adası (676 km²). Kuzey Galler'den Menai Boğazı ile ayrılır. Yakınındaki Holy Adası (başlıca kenti Holyhead) ile birlikte Galler'deki Gwynedd ilinin Ynys Môn ilçesini oluşturur (714 km²). Engebelerin fazla olmadığı Anglesey Adasında kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanan vadiler ile bir dizi alçak sırt yer alır. En yüksek noktası kuzeydeki Parys Dağıdır (127 m).

Anglesey Adası, eski tarihiyle ve tarihöncesi Kelt kalıntılarıyla tanınır. Eski bir tahıl ve hayvancılık merkezi olduğu gibi gemicilik ve balıkçılık da oldukça gelişmişti. İrlanda'yla çok eski tarihlerde ticaret ilişkileri kuran Anglesey Adası, Akdeniz'i kuzey ülkelerine bağlayan tarihöncesi denizyolu üstünde yer alıyordu. Anıtsal mezar odaları ve dikili taşlar, bölgede Geç Neolitik ve Erken Tunç çağlarında yerleşim merkezleri kurulduğunu gösterir. Ada, İÖ 100'e gelindiğinde Keltler tarafından kolonileştirilmişti. Anglesey, Druidlerin ünlü bir merkezi haline geldi ve Romalılara karşı yürütülen direnişte bir kale olarak kullanıldı. Suetonius Paulinus, İS 61'de adayı işgal edip Druid papazlarını kılıçtan geçirdi ve kutsal koruları yerle bir etti. Adanın fethini İS 78'de Agricola tamamladı. Buradaki ilk Hıristiyan Kelt kiliseleri ve manastırları arasında 6. yüzyılda Aziz Seiriol'un kurduğu Penmon Manastırı da vardır. Güneybatı kıyısındaki Aberffraw kenti, 7. yüzyıldan 13. yüzyıla değin Gwynedd Prensliği'nin başkenti oldu. Denizden gelen bir istilaya karşı çok korunmasız olan ada İrlandalı, Sakson, Viking ve Norman serüvencilerin saldırısına uğradı. Son olarak I. Edward'ın egemenliğine girdi. Edward kentte (1295'te başlanan) Beaumaris Şatosu'nu yaptırdı.

Anglesey ekonomisinde tarım ağırlıktadır. Eskiden 1775-1844 arasında Parys Dağında büyük miktarda bakır çıkarılırdı. Bugün adada turizm önem kazanmıştır. Bir pazar kenti olan Llangefni, Ynys Môn ilçesinin yönetim merkezidir. Nüfus (1988 tah.) ilçe, 71 000.

anglezit, doğal kurşun sülfat ($PbSO_4$). Kayaçların yapısında ikincil mineral olarak bulunan ve doğada oldukça yaygın olan anglezit, kurşunun ikinci derecede önemli cevherlerindendir. Genellikle galenin yükseltgenmesiyle oluşur ve değişime uğramamış bir galen çekirdeğini eşmerkezli halkalar halinde saran bir kütle oluşturur. Anglezit oluşumuna çoğu kez serüzit (kurşun karbonat) oluşumu eşlik eder. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* sülfat mineralleri (tablo).

Anglia (İngiltere) *bak.* Doğu Anglia, Orta Anglia

Anglikan dinsel ezgisi, Anglikan Kilisesi'nde mezmurları ve öteki manzum kutsal metinleri seslendirmek üzere geliştirilen ezgi biçiminin basit armonize edilmiş düzenlemesi. Ortasında ve sonunda kadans bulunan bir okuma perdesinden oluşur; Anglikan ezgisinin kaynağındaki Gregorius dinsel ezgilerinin mezmur perdelerine çok benzer. John Marbeck, *The Booke of Common Praier Noted*'ı (1550; Notalı Toplu Dua Kitabı) yayımladığında, mezmur ezgilerinden ilk yedisini ilahiler için, sekizinci ezgiyi de mezmurlar için kullanmıştı. Marbeck gibi, çeşitli İngiliz besteciler de mezmur ezgilerini, çoksesli mezmur ezgilerinde tenor partisine "ölçülü", yani düzenli ölçülerde yerleştirilmiş halde kullandılar. Bu çoksesli kalıpların armoni düzeninin, Avrupa'nın *falsobordone*(*) üslubundan alınmış olduğu düşünülebilir. Bu üslup, bundan başka, Gregorius türündeki mezmur ezgilerini en üst seste kullanıyordu. İkili ezgi (farklı ezgi formüllerine göre düzenlenmiş, birbirini izleyen iki dize) geleneksel olarak 1700 dolayına tarihlenir, ama Robert Crowley'in *Psalter*'inde de (1549; Mezmurlar Kitabı) aynı biçimde kullanılmıştır. Üçlü hatta dörtlü biçimler de vardır.

1660'ta İngiltere'de yeniden krallığa geçilip korolarla orgcular işlerine geri döndüklerinde, katedraller için korolu müziklere büyük bir gereksinim doğdu. Örneğin James Clifford'un *Divine Services and Anthems Usually Sung in Cathedral and Collegiate Choires in the Church of England*'daki (1663; İngiltere Kilisesi'nin Katedrallerinde ve Kurul Kiliselerinde Koroların Çoğunlukla Okuduğu Ayin Metinleri ve Dinsel Şarkılar) gibi Gregorius ezgi armonizasyonları yeniden ortaya çıktı. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, besteciler ana iskelet olarak mezmur ezgilerinin okuma notasını ve kadanslarını kullanarak, ama etnonasyona yer vermeyerek kendi melodilerini yazmaya başladılar. 18. yüzyılda mezmur havasının ses düzeni ender olarak, o da üst parti seslerde kullanıldı.

1833'te başlayan Oxford Hareketi'nden (Katolik ayinlerine dönüş hareketi) sonra, önceleri yalnız katedrallerde yapılan korolu ayinler bölgesel kiliselere de yayıldı. Daha az eğitilmiş koroların daha iyi söyleyebilmelerini kolaylaştırmak için de, ilk kez 1837'de, mezmurları basılı biçimde gösteren bir metot kitabı yayımlandı. Bu kitapta, bazı dinsel ezgilerin bir mezmurun sözlerine nasıl uygulanabileceğini gösteren işaretler vardı.

1888'de kurulan Dinsel Ezgi ve Ortaçağ Müziği Derneği, anadilde seslendirilen Gregorius ezgisine yeniden ilgiyi çekti. İngiltere'de Francis Burgess, ABD'de de C. Winfred Douglas bu hareketi önemli ölçüde etkiledi. 1912'de İngiliz şair Robert Bridges, sözlerin ezgiye değil, ezginin sözlere uydurulması gerektiğini belirtti; Oxford'dan Dr. Hugh Allen de onu destekledi. 1925'te de *Psalter Newly Printed* (Yeni Basım Mezmurlar Kitabı) yayımlandı.

Anglikan Kiliseler Topluluğu, tarihsel kökenleri İngiltere Kilisesi'ne uzanan, İngiltere'deki Canterbury başpiskoposuna ortak bir bağlılık ve 16. yüzyıl tarihli *Book of Common Prayer*'ın (Toplu Dua Kitabı) belirlediği öğreti ve ibadet kuralları üzerinde genel bir anlaşma içinde olan ulusal, bağımsız ve özerk kiliselerin oluşturduğu dinsel topluluk.

Tarihçe. İlkçağ Hıristiyan kaynaklarına göre İngiltere Kilisesi en geç 3. yüzyıl başlarında kurulmuş olmalıdır. 314'te toplanan Arles Konsili'ne İngiltere'den üç piskoposun katılmış olması, bu kilisenin 4. yüzyılda yeterince sağlamlaştığını gösterir. Romalıların çekilmesinden sonra, 5. ve 6. yüzyıllarda Britanya Adaları, Avrupa Hıristiyanlığından kopuk biçimde de olsa, canlı bir manastır hareketine sahne oldu. Papa Büyük Gregorius'un isteği üzerine 597'de İngiltere'ye giden Romalı keşiş Augustinus, Canterbury başpiskoposluğunu kurdu. 7. yüzyılda Columba ve Aidan gibi misyonerler de Kuzey İngiltere ve İskoçya'da etkinlik gösterdi.

16. yüzyıla gelindiğinde, artık bir İngiltere Kilisesi'nden söz edilebilirdi. İngiltere Kilisesi, Reform döneminde, Kral VIII. Henry'nin önderliğinde papalık ile ilişkilerini kestiyse de Katolik inancına bağlılığı sürdürdüğünü vurguladı. Sonraki üç yüzyıl boyunca kilisenin tarihi iç karışıklıklar ve tartışmalarla geçti. 1547'de VIII. Henry'nin ölümünden sonra, kilisede bir reform ve Katolikliğe dönüş dönemi yaşandı. 1553'te Henry'nin oğlu VI. Edward'ın yerine geçen üvey kız kardeşi Mary, papalıkla yeniden ilişki kurdu. 1558'de tahta çıkan I. Elizabeth ise, İngiltere Kilisesi'ne Roma karşısında yeniden bağımsızlık kazandırdı. Elizabeth'in tutumu, ibadet ve geleneklerinde reformdan geçmiş, ama öğretide ve uygulamada Katolik kalan bir kilise isteyenleri hoşnut etmekle birlikte, biri kesinlikle Roma'ya bağlanmak, öteki ise daha çok reform isteyen iki büyük grubun muhalefeti ile karşılaştı. 17. yüzyıl, reform yanlısı Püritenlerin ağır bastığı bir dönem oldu; 18. yüzyılda reform yanlıları John Wesley'nin başını çektiği Protestan akım içinde yeni bir oluşum geçirdiler. 19. yüzyılda ise bir yandan Anglo-Katolik akım ortaya çıkarken, öte yandan da kilise-devlet ilişkilerinde, özellikle eğitim ve öteki toplumsal alanlarda çeşitli reformlar gerçekleşti.

İngiltere Kilisesi, reform döneminden başlayarak gezginlerin, tüccarların, İngiliz kolonilerine yerleşenlerin, misyonerlerin ve kilise görevlilerinin çabası ile dünyanın o tarihte ulaşılabilen her köşesinde örgütlenmeye başladı. Hıristiyanlık Bilgisini Yükseltme Derneği (1699), İncil Yayma Derneği (1701) ve Kilise Misyoner Derneği (1799) gibi büyük misyoner kuruluşlar, İngiliz kolonilerinde yaşayan yerli halklar arasında etkinlik göstererek 20. yüzyıldaki adıyla Anglikan Kiliseler Topluluğu'nun temellerini attılar.

ABD Anglikan Kilisesi, Amerikan Bağımsızlık Savaşı sonrasında, 1789'da kendi bağımsız örgütlenmesini kurdu. Kanada'da

1750'de kurulan ilk Anglikan Kilise, daha 1893'te bağımsız örgütlenmesini oluşturduğu halde, ancak 1959'da Kanada Anglikan Kilisesi adını aldı. Avustralya'daki İngiltere Kilisesi, 1836'da piskoposluk bölgesi olarak kuruldu. 1962'de özerk oldu ve 1981'de de Avustralya Anglikan Kilisesi adını aldı. Yeni Zelanda Bölge Kilisesi'nin temeli, 1814'te Avustralya'dan gelen misyonerlerce atıldı; 1857'de bağımsız oldu. 20. yüzyıla gelindiğinde Anglikan Kiliseler Topluluğu 23 özerk kilise ile 2 bölgesel konseyden oluşuyordu.

İlk kez 1867'de Londra'daki Canterbury başpiskoposluk sarayında toplanan Lambeth Konferansı, bugün Anglikan Kiliseler Topluluğu içinde yer alan kiliselerin, kendilerini aynı ailenin üyesi olarak görmeleri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Konferansın amacı, Cape Town başpiskoposunun, kendisine bağlı bir piskoposu azletme kararının mutlak olduğu, buna karşı hiçbir yargı organına başvurulamayacağı yolundaki savının yol açtığı yoğun tartışmalardı. Canterbury başpiskoposu Longley'nin, konferansın yalnızca karşılıklı görüş alışverişi ve danışma amacı taşıdığını, öğretiyle ilgili konuların yorumlanmayacağını ve bağlayıcı kararlar alınmayacağını vurgulamasına karşın, konferansa az sayıda piskopos katıldı. Ama savaşlar dışında bugüne değin her 10 yılda bir toplanan Lambeth Konferansı'na katılım gitgide arttı. Piskoposların eşit haklarla katılıp tartıştığı, Canterbury başpiskoposunun da ev sahibi ve başkan olarak bulunduğu Lambeth Konferansı merkezi ve bağlayıcı yetkiler taşımamakla birlikte, önemli bir manevi ağırlığa sahiptir.

Öğreti ve ibadet. 1930'da toplanan Lambeth Konferansı'na göre Anglikan Kiliseler Topluluğu *The Book of Common Prayer*'daki iman ve ibadet yöntemlerini benimsemekle birlikte Hıristiyan iman, ibadet ve yaşam tarzının ulusal ifade biçimleri kazanmasını özendirir; yargı ve yönetim yetkisi olan bir merkeze değil, karşılıklı bağlılığa dayalı bir birlik oluşturur. Devlet otoritesine saygı duyar, ama boyun eğmez; birey özgürlüğüne de aynı ölçüde saygılıdır. Öğretisinin temelleri Kitabı Mukaddes'e dayanmakla birlikte, ruhban olsun olmasın herkese geniş bir yorum alanı bırakır.

Anglikan Kiliseleri'nde ibadet her zaman dua kitaplarına dayanmakla birlikte, hep bir esneklik ve çeşitlilik de taşımıştır. 1549'da parlamento bir yasa çıkarıncaya değin, İngiltere Kilisesi'nin bile bağlayıcı bir dua kitabı olmamıştır. Üzerinde birçok değişiklik yapılmış olan 1662 tarihli Dua Kitabı bugün de yaygın olarak kullanılmaktadır. Denizaşırı ülkelerdeki bazı Anglikan Kiliseler de bu kitabı kullanır; ama hepsi ibadet yöntemlerinde kendi yerel kültürlerini ve somut koşullarını yansıtan değişiklikler yapmıştır. Anglikan Kiliselerde en çok önem verilen ayinler, Vaftiz ve Komünyon'dur.

Anglikan din adamlarınca Katoliklik ve Protestanlık arasında bir orta yol olarak nitelenen Anglikanlık öğretide ve ibadette önemli bir esneklik taşır. Anglikan topluluk içinde değişik düşünce okulları her zaman olmuştur. Bu okullar üç genel eğilim altında toplanabilir: Protestan eğilimleri ağır basanlar (Low Church); Anglo-Katolikler (High Church); her iki görüşün katı yönlerini yumuşatmaya çalışanlar (Broad Church). Protestan eğilimli gruplar, piskopos yönetimine, ayin kurallarına ve dua kitaplarına daha az ağırlık verir. Anglo-Katolikler, Katolik mirası önde tutarlar.

Örgütlenme. Anglikan Kiliseler Topluluğu birbirlerine ve Canterbury başpiskoposluğuna karşılıklı sadakat biçiminde nitelenebilecek soyut bağlarla bağlanmış, ulusal, bağımsız ve özerk kiliselerden oluşur. Topluluk içinde manevi bir ağırlık taşıyan Canterbury başpiskoposunun kendi piskoposluk bölgesi ile İngiltere Kilisesi üzerinde sinodlar ve kilise meclisleri aracılığı ile kullandığı yetkiler dışında, topluluğun öteki üyeleri üzerinde hiçbir yargı yetkisi yoktur.

Anglikan Kiliseler Topluluğu'nun temel birimi piskoposluktur. Piskoposluklar genellikle, her birinin biçimlenişi birbirinden çok farklı olabilen bölgeler altında toplanır. Bunlar da bir araya gelerek özerk bir ulusal kilise oluşturur. Ama, Japonya, Tanzanya, Kenya, Uganda, Güney Afrika ve Batı Afrika'nın her biri tek bir bölgeden oluşur. Orta Afrika ve Batı Hint Adaları gibi bazı ülkeler ise bir arada bir bölge oluşturur. Bir ülkenin tamamının ya da birkaç ülkenin (örn. Zambia ve Polinezya) bir tek piskoposluk oluşturduğu durumlar da vardır.

Anglikan Kiliseler'de piskopos, papaz ve diyakoz olmak üzere üç ruhban kademesi vardır. Ulusal kiliselerin ya da bölgelerin başkanlarına çok çeşitli unvanlar verilir. İngiltere'de metropolit olarak bilinen iki başpiskopos bulunurken, Kanada'da bölgesi olmayan bir *primate* (başpiskopos) ve dört metropolit, Avustralya'da dört başpiskopos vardır. Japonya ve ABD kiliselerinin başında birer piskopos bulunur. Latin Amerika'daki piskoposluklar oldukça dağınık biçimde örgütlenmiştir. Çin Kutsal Katolik Kilisesi (Zhong Hua Sheng Gong Hui) hakkında, 15 piskoposluktan oluştuğu ve bir başpiskoposu olduğu dışında pek az şey bilinir. Bu kiliseye bağlı Hong Kong ve Macau piskoposlukları, Güneydoğu Asya Kilisesi Konseyi'nde temsil edilir.

İngiltere Kilisesi'nin devletle yakın ilişkisi vardır ve Lordlar Kamarası'nda piskoposlarca temsil edilir. İngiltere Kilisesi, sanıldığı gibi devletten para yardımı almamakla birlikte, resmi kilise olarak nitelendirilebilir. Anglikanların çoğunlukta olduğu tek ülke İngiltere'dir; dünyadaki tüm Anglikanların yüzde 65'i İngiltere'de yaşar.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Anglikan Kiliseler'in gevşek yapılaşmasında önemli değişikler oldu. Savaş dolayısıyla 1930'dan sonra 18 yıl boyunca Lambeth Konferansı'nda bir araya gelemeyen bu kiliseler, giderek zayıflayan ilişkilerini güçlendirme gereksinimini duydular. 1948'de Lambeth Danışma Organı'nın yanı sıra Misyonerlik Stratejisi Danışma Konseyi adıyla sürekli, ama gene esnek bir örgüt kuruldu. 1968 Lambeth Konferansı, bir strateji değişikliğine giderek, kiliseler arasındaki bağları daha yakın ve sürekli kılmak amacıyla bu iki organı birleştirme kararı aldı. Böylece, ruhban olmayanların da (kadınlar dahil) temsilci olarak seçilebileceği Anglikan Danışma Konseyi kuruldu. Ama bu konseyin de bağlayıcı yetkileri yoktu.

Anglikan Kiliseler Topluluğu, dağınık yapısı dolayısıyla, topluluk olarak Dünya Kiliseler Konseyi'ne üye değildir; ama topluluk içinde yer alan her kilise kendi adına bu konseyin üyesidir. Tüm Hıristiyan kiliseleri arasındaki evrensel diyalogu geliştirmeye yönelik çalışmalar, gerek ulusal gerek uluslararası düzeyde sürmektedir.

Canterbury başpiskoposunun Mart 1966'da Roma'da Papa VI. Paulus ile görüşmesinden sonra, bir Anglikan-Katolik Uluslararası İlahiyat Komisyonu kuruldu. Lutherci ve Reform kiliseleri ile de benzer ilişkilere girildi. İngiltere Kilisesi, İngiliz Katolikleri, Baptistler, Birleşik Reformcular ve Metodistler, fiili birleşmeye ilişkin sorunları tartışmak üzere 1974'te ulusal komisyon kurdular. Canterbury başpiskoposu Robert Runcie ile Papa II. Johannes Paulus'un 1982'de İngiltere'deki buluşmasından sonra yapılan açıklamada uzlaşma çabalarının önemi vurgulandı.

Günümüzde Anglikan Kiliseler'e bağlı olanların yüzde 80'ini beyazlar oluşturmaktadır. Ama 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Asya'da ve özellikle Afrika'da önemli bir yayılma olmuştur. 1867'deki ilk Lambeth Konferansı'nda beyaz olmayan tek piskopos yokken, 1970'lerdeki toplantılara 100'ü aşkın Afrikalı ve Asyalı piskopos katılmıştır.

Anglin, Margaret (Mary) (d. 3 Nisan 1876, Ottawa - ö. 7 Ocak 1958, Toronto), döneminin en parlak sahne oyuncularından biri. Yunan tragedyaları ve Shakespeare oyunları kadar çağdaş tiyatro yapıtlarında da başarılı olmuştur.

New York'ta oyunculuk üzerine kısa bir eğitim gördükten sonra ilk kez 1894'te Bronson C. Howard'ın *Shenandoah* adlı oyununda sahneye çıktı. 1898'de Edmond Rostand'ın *Cyrano de Bergerac*'ında Roxane rolüyle yıldızlığa yükseldi. William Vaughn Moddy'nin, 1906-08 arasında New York'ta yaklaşık üç yıl boyunca oynanan *Great Divide* (Büyük Bölünme) adlı oyununda da büyük başarı kazandı. Sekseni aşkın oyunda rol alan Anglin 1943'te gezici bir tiyatronun sunduğu, Lillian Hellman'ın *Watch on the Rhine* (1941; Ren Bekçileri) adlı oyununda son kez sahneye çıktı.

Angloamerikan, töre ve alışkanlıklarının kökeni Kuzey Avrupa'ya dayanan, İngilizce konuşulan Kuzey Amerika kültür bölgesi. ABD'nin büyük bölümü ile (Fransızca konuşulan kesimlerinin dışındaki) Kanada'dan oluşur. Bu terim aynı zamanda, İspanyol mirasının ve geleneklerinin çok güçlü olduğu Latin Amerika'nın (Orta ve Güney Amerika) dışında, Kuzey Amerika üstünde yer alan coğrafi bölgeyi tanımlamak için de kullanılır. Anglo sözcüğü, İngilizce konuşan bir beyaz Kuzey Amerikalıyı Latin-Amerikan soyundan gelen birinden ayıran bir anlam da kazanmıştır.

Angloamerikan hukuku, adli kararlara dayanan ve ortaçağdan başlayarak İngiliz gelenek hukukunu (*common law*) uygulayan mahkemelerde karara bağlanmış olan bütün davaların raporlarından oluşan örf ve âdet hukuku. Günümüzde ABD'de ve İngiliz Uluslar Topluluğu'na üye ülkelerin çoğunda yürürlükte bulunan yasal sistemler, Angloamerikan hukukundan gelmektedir. Angloamerikan hukuku, adalet mahkemelerince geliştirilen kurallardan, yazılı hukuktan (yasama organlarınca çıkarılan yasalar) ve günümüzde Batı Avrupa ile bazı başka ülkelerde yaygın olan medeni hukuktan türemiş olan yasal sistemlerden ayrıdır.

Angloamerikan hukuku, Norman istilası sonrasında davalara örf ve adet kuralları ışığında bakan ve yazılı hukuka çok az başvurarak karar veren yargıçlar tarafından geliştirildi. Örf ve âdet hukukunun gelişmesi İngiltere ve denizaşırı kolonilerinde 18. yüzyılın sonuna değin sürdü. Angloamerikan hukuku günümüzde de oldukça önemli bir çağdaşlaşma süreci içindedir.

11. yüzyıl Norman istilasından önce İngiltere'de geçerli olan hukuk sistemi Anglosakson âdetlerine dayanmakta ve bu sistem içinde kilise önemli bir rol oynamaktaydı. Normanlar bu sisteme yeni bakış açıları getirdi. Örneğin, ciddi suçların yalnızca bu suçtan zarar gören kişiyi değil tüm halkı ilgilendirdiği düşünülmeye başladı; kilisenin

yetkisi de yalnızca ruhani mahkemelerle sınırlandırıldı. Normanlar, o dönemde Avrupa'da yeniden canlandırılmakta olan Roma hukukunun İngiltere'de benimsenmesine de karşı çıktılar. Gerçekte Angloamerikan hukukunu oluşturanlar, mahkeme ilamlarına dayanan örf ve âdet hukukunu uygulayacak merkezi bir yargı organı kuran Normanlar oldu. Mahkeme ilamı, gönderildiği kişinin mahkemenin kararına razı olduğunu göstermek ya da yargılanmak üzere mahkemede bulunmasını isteyen yazılı emirdir.

III. Henry ve özellikle, tarihsel öneme sahip birçok yasa çıkaran I. Edward İngiliz yazılı hukukunun gelişmesinde büyük rol oynadı. Henry de Bracton hukuk konusundaki ünlü çalışmalarını III. Henry döneminde yazdı. Suçluların jüri önünde yargılanması zorunluluğunu getiren ilk Westminster Yasası ise I. Edward'ın çıkardığı yasalardandı. Hükümdarlığının ilk yıllarına rastlayan bazı yasalar, yazılı olmayan örf ve âdet hukukunun yazılarak pekiştirilmiş biçimleri sayılsa da, I. Edward'ın çıkardığı yasalar uzun süre İngiliz yazılı hukukunun temelini oluşturdu. Gene I. Edward döneminde yargıçlık ve avukatlık sürekli meslekler haline getirilerek duruma göre çeşitli görevleri yerine getiren öbür memurluklardan ayrıştırıldı. Adalet davalarına bakması için 15. yüzyılın sonunda Yüksek Mahkeme kuruldu. Aynı zamanda adalet bakanlığı görevini de yürüten Lordlar Kamarası başkanının (*lord chancellor*) başkanlık ettiği bu mahkeme, her davanın özelliğine ve esasına göre karar verirdi. 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, örf ve âdet hukukunun dışında kalan birçok mahkeme kuruldu. Bu mahkemeler kraliyet yetkisini kullanmak için kurulduğundan yargı önceliği hakkına sahipti. Bunlardan sınırsız yetkiye sahip Star Chamber Mahkemesi'nin Stuartlar döneminde tiranlık simgesine dönüşmesi, 17. yüzyıl İngiliz İç Savaşı'nda feshedilmesine yol açtı.

İngiliz yasal sistemi 16. yüzyılda Roma hukukundan etkilenmeye başladı. 17. yüzyılda örf ve âdet hukukunun en koyu destekleyicilerinden biri Sir Edward Coke oldu. Coke yazılarında yeniden ele aldığı örf ve âdet hukukunun korunmasına büyük katkıda bulundu. Sir William Blackstone, 18. yüzyılda örf ve âdet hukukunun özellikle Amerika'da tanınmasında önemli bir rol oynayan *Commentaries on the Laws of England*'ı (İngiltere Yasaları Üzerine Yorumlar) yazdı. "Kişiler", "Nesneler", "Özel Suçlar" ve "Kamu Suçları" adlı dört kitaptan oluşan bu yapıtında aile ve kamu hukuku, mülkiyet, sorumluluk ve ceza hukuku konularını işledi.

Sanayi Devrimi'nin toplumsal ve ekonomik sonuçları ile Fransız Devrimi'nin politik yansımaları İngiltere'de yasal reform isteklerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Avukat olduğu halde hiç avukatlık yapmayan yararcı düşünür Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789; Ahlakın ve Yasamanın İlkelerine Giriş) adlı kitabında köklü değişiklikler yapılması için çağrıda bulundu. Bentham'a göre, hukuku mahkemeler değil yasama organı yaratmalıydı. 19. yüzyılda girişilen önemli reformlardan bazıları davaların daha iyi korunmasına ve ceza hukukunun sistemleştirilmesine ilişkindi. Dindışı konuların kilise mahkemelerinin yetki alanından çıkarıldığı 1857'den başlayarak yargı alanında bir dizi yeni düzenleme yapıldı. 1873-85 arasında çıkarılan bir dizi yasayla (Judicature Acts) yetki alanları değişik olan birçok mahkeme birleştirilerek Yüksek Adalet Divanı oluşturuldu.

İngiliz örf ve âdet hukuku, ABD'de daha devrimden önce İngiltere'dekinden farklı bir gelişme gösterdi ve bu alandaki özel İngiliz uygulamalarından birçoğu benimsenmedi. Devrimden sonra, yasamanın örf ve âdet hukuku işlemlerinin yerini almasını sağlamayı amaçlayan bir hareket ortaya çıktı. California dışında hiçbir eyalette medeni hukuk yürürlüğe konmadı. Louisiana'da ise Fransız egemenliği sırasında benimsenmiş olan medeni hukuk zaten yürürlükteydi. Eyaletlerin birçoğunda 19. yüzyıl reformcusu David Dudley Field'in New York için hazırladığı yasalara dayanan ve sınırlı sayıda konuyu ele alan bazı yasalar benimsendi.

Örf ve âdet hukuku bugün bile mahkeme içtihatları yoluyla yargıçlar tarafından geliştirilmekle birlikte yasama organlarınca çıkartılan yasalara dayalı yazılı hukuk sistemi giderek daha çok benimsenmektedir. Günümüz toplumlarının karmaşıklığı yasa çıkarma ve uygulama süreçlerinin merkezileşmesini gerektirmektedir. ABD'de eyalet egemenliğinin tanınmış olması, ulusal hukukun oluşturulmasını engellemektedir. AET üyeliği ise İngiltere'nin yazılı hukuka geçiş sürecinin hızlanmasına katkıda bulunabilir.

Anglonorman edebiyatı, NORMAN-FRANSIZ EDEBİYATI ya da ANGLO-FRANSIZ EDEBİYATI olarak da bilinir, ortaçağ İngiltere'sinde Fransız lehçesiyle kaleme alınmış yapıtların tümü.

Fransız lehçesinin İngiliz saray çevresine girmesi Aziz Edward (Dindar) dönemine uzanır. Ama 1066 Norman İstilası'ndan sonra hukuk, kilise, eğitim, parlamento, daha sonra da yerel yönetim ve ticaret dili olarak kullanılmasına bağlı olarak bu lehçenin önemi artmaya başladı. Anglonorman lehçesi, aristokrasinin isteyerek öğrendiği, kibarlık göstergesi sayılan bir dil oldu; ama yaygınlaştıkça yozlaştı. Galler'e ve İrlanda'ya da yayıldı. İskoçya'da ise bağımsızlık savaşları öncesinde ve bu savaşlar sırasında görece sınırlı bir yayılma alanı buldu. Bu dilde yazılmış edebi metinlerden günümüze ulaşabilmiş en eskisi I. Henry, en yenisi ise IV. Henry döneminden kalmadır. Yüz Yıl Savaşları (1337-1453) sırasında Fransa ile ilişkilerin soğuması, İngiltere'de İngilizcenin daha yaygın kullanılmasını sağladı; Fransız lehçesinde yalnızca parlamento ve hukuk dili direnebildi. Her iki alanda da bugün bile birkaç Fransızca terime rastlanmaktadır.

Fransızcaya özgü çoğu edebiyat türünün örnekleri, küçük vurgu farklarıyla Anglonorman lehçesinde de vardı. Yalnızca *chanson de geste* (kahramanlık şarkısı) bu genellemenin dışındaydı. Aslında bu tür de İngiltere'nin yabancısı değildi; örneğin *Chanson de Roland*'ın (Roland'ın Şarkısı) yarım uyaklı uyarlamasının bugüne kalan tek yazması Anglonorman lehçesindedir. Ama İngiltere'de türün özgün bir örneği yoktu. Öte yandan Anglonorman lehçesiyle yazılan yapıtlar da kara Avrupa'sına ulaşıyor, orada çoğaltılıyor, bazen taklitleri üretiliyordu. 1215'teki IV. Laterano Konsili'nin ardından İngiltere'de halk kitleleri için yazılan dinsel öğreti ve ibadet yapıtlarının sayısında görülen büyük artış Fransa'da gerçekleşmedi. Böylelikle kara Avrupa'sı ile Anglonorman edebiyatı arasında önemli bir fark doğdu. İlk dönemlerde, yeni edebi türler geliştirmekte İngiltere'nin çoğu zaman kara Avrupa'sının önünden gitmesi de belki bu olguyla açıklanabilir. Hem Normandiya'da, hem de kara Avrupa'sının başka yerlerinde en gözde olan türlerden biri de tarihti. Norman İstilası'ndan sonra devlet kayıtlarında ve vakayinamelerde İngilizcenin yerini Latince aldı, ama Anglonorman lehçesinde her iki türün de örnekleri vardır. Manastırlar, kendi yörelerinden yetişmiş azizlerin yaşamöykülerinin yazılmasını özendirdi, soylular ise düşsel İngiliz ataları üzerine yazılmış romansları beğeniyle okudular. Bütün bu toplumsal ve siyasal ayrımlar, Anglonorman edebiyatını Fransız edebiyatının basit bir taklidi olmaktan kurtardı.

Dinsel ve didaktik yazılar. Anglonorman lehçesinin en eski ve en değerli düzyazı yapıtı "The Book of Kings" (Krallar Kitabı), birçok Mezmur kitabı gibi 12. yüzyılda İngiltere'de yazıldı. Aynı yüzyılda Sanson de Nanteuil, kendi yorumlarını da katarak, Mezmurlar'ın manzum çevirisini yaptı. 13. yüzyılda ise Greatham'lı Robert, soylu bir hanım için "Pazar İncileri" adlı yapıtı yazdı. Son Yargı'yı konu alan ve daha sonra Angers'de (Fransa) bir dizi duvar halısı desenine örnek olan inanılmaz güzellikteki betimlemeleri ile ünlü Anglonorman yazmaları da aynı yüzyılda kaleme alındı. 14. yüzyılda, Anglonorman lehçesiyle bir Kitabı Mukaddes yazılmaya başlandı ama tamamlanamadı.

Anglonorman edebiyatı, azizler ile ilgili efsaneler yönünden de zengindi. Benedeit'in "Aziz Brendan'ın Yolculuğu" adlı yapıtı, her dizesi sekiz heceli olan beyitlerle yazılmış öykülü Fransız şiirinin belki en eski, en arı örneğiydi. Wace, azizlerin yaşamöykülerinin standart bir biçimde yazılmasına öncülük etti. Onu izleyen Anglonorman yazarlar ise, 12. yüzyılda, manastırlar ile koruyucu azizleri arasında bağlantı kuran birçok yaşamöyküsü yazdılar.

En eski Fransızca oyun olan *Mystère d'Adam* (Âdem'in Gizi), Anglonorman lehçesinde yazılmıştı. İsa'nın dirilişini konu alan *La Seinte Resurreccion* (Kutsal Diriliş) adlı oyun, büyük olasılıkla 12. yüzyılda yazılmış ama 13. yüzyılda birkaç kez yeniden kaleme alınmıştı. Dinsel alegoriler sayıca azdı. Bunlardan en önemlisi olan "Aşk Şatosu", aynı zamanda bu türün en eski Fransızca örneğidir.

1215'te toplanan IV. Laterano Konsili, inananlara yol gösterici kitapların derlenmesine de öncülük oldu. Bu tür kitapların en eskisi ve en ilginci, Abingdon'lı Aziz Edmund'ın yazdığı *Merure de seinte église*'dir (Kutsal Kilisenin Aynası). 13. ve 14. yüzyıllarda günah çıkarma, çiftçilik hukuku, tıp, dilbilgisi ve fen bilgisi üzerine elkitapları ile görgü kuralları, avlanma, şahin avcılığı, satranç gibi çok çeşitli teknik konuları işleyen elkitapları hazırlandı. 13. yüzyıl sonu ile 14. ve 15. yüzyıllarda, yazım kuralları üzerine yapılan incelemeler, hem kara Fransızcasına, hem de Anglonorman lehçesine ışık tutmaları bakımından önemlidir.

Romanslar. Anglonorman edebiyatı, romanslar yönünden de zengindi. 12. yüzyılda Thomas adında bir yazar Tristan öyküsünün, saray çevresinde okunabilmesi için kaba şiddet sahneleri çıkarılmış değişik bir biçimini kaleme aldı. Günümüze ancak dağınık parçalar halinde ulaşabilmiş bu metin Gottfried von Strassburg tarafından *Tristan und Isolde*'de (Tristan ve Isolde) kullanıldığı gibi, öykünün Eski İzlanda dili, İtalyanca ve ortaçağ İngilizcesindeki versiyonlarının da kaynağı oldu. Gene 12. yüzyılda, büyük olasılıkla İngiltere'de, ama bir Norman yazarı olan Beroul tarafından bir başka *Tristan* metni kaleme alındı. Doğu Anglia'lı düşsel bir kral ile oğullarına ilişkin uzun ve karmaşık bir öykü olan *Waldef*, çok özgün bölümler içeriyordu. 12. yüzyılda

kimi romanslar *chanson de geste* tarzında yazıldı. Master Thomas'ın, Orta İngilizceyle (16. yüzyıl öncesinin İngilizcesi) yazılmış *Horn Childe and Maiden Rimnild* ile ortak yönler taşıyan *Horn*'u da bu tarzın örneğiydi. Gene Thomas adlı bir başka yazar, Büyük İskender'i konu alan romansların bağımsız bir versiyonu olan ve Orta İngilizceyle kaleme alınmış *King Alisaunder*'in kaynağını oluşturan *Roman de toute chevalerie*'yi (Bütün Şövalyeliğin Romansı) yazdı. 13. yüzyılda ayrıca, gene Orta İngilizce ile yazılmış *Amis and Amiloun* adlı şiirden kaynaklanmış olabilecek *Amadas et Idoine* ve *Amis et Amiloun* gibi, daha çok saray çevresine dönük romanslar yeniden ortaya çıktı.

Lai'ler ve fabllar. Bilinen ilk Fransız kadın şair Marie de France, İngilizce bir kaynağa dayanan fabllar ve her dizesinde sekiz hece bulunan beyitlerden oluşan (bir olasılıkla İngiltere kralı II. Henry'ye adadığı) on iki öykülü *lai*(*) yazdı. Marie de France, bunların Breton *lai*'lerinden kaynaklandığını öne sürüyordu. *Lai*'ler, gerçek yaşam ile masalların bir karışımıydı. Aşk sorunlarını ustaca çözümleyen yazar, çağdaş yaşam biçimine de büyük bir ilgi duyuyordu. Bunun dışında, manastırlarda da birkaç elyazması fabla rastlanmıştır. Bunların örnek olarak saklandığı sanılmaktadır.

Siyasal ve tarihsel yazılar. Anglonorman lehçesindeki şiirler sayıca az olduğu gibi, biçim yönünden de özgün değildi; ama bu lehçe ile çok sayıda siyasal yergi ve şarkı yazdı. Peter Langtoft'un *Chronicle* (Vakayiname) adlı yapıtında siyasal şarkılardan bazı bölümler vardı. İngiliz tarihinin eksiksiz vakayinamesi *Brut* gibi başlayan bu yapıt, I. Edward dönemiyle ilgili bir kaynaktı. Dominiken keşiş Nicholas Trevet'in düzyazı Avrupa vakayinamesi de, Chaucer'ın "Man of Law's Tale" adlı yapıtına kaynaklık etti. Geffrei Gaimar'ın Anglonorman lehçesinde kaleme aldığı, ilk Fransızca vakayiname olan manzum *Estoire des Engleis* (İngilizlerin Tarihi) daha da önce (y. 1140'ta) yazılmıştı. 1. Pembroke kontu (William Marshal) ile Kara Prens Edward'ın görkemli yaşamöyküsü, yabancı yazarlar tarafından İngilizlerin siparişi üzerine kaleme alınmıştı. I. Edward'dan VIII. Henry dönemine değin resmi belgelerde, *Yearbooks*'ta (Yıllıklar) ve hukuk davalarının resmi olmayan raporlarında genellikle Anglonorman lehçesi kullanıldı. 14. yüzyıl sonlarında parlamentoda Fransızcanın yanı sıra İngilizce de kullanılmaya başladı.

Doğa tarihi ve bilim. İlk Anglonorman yazarlardan Philippe de Thaon (ya da Thaün), hayvanlar üzerine ilk Fransızca yapıt olan *Li Cumpoz*'un yanı sıra değerli taşlar üzerine de bir kitap yazdı. Simund de Freine *Roman de philosophie* (Felsefe Romansı) adlı yapıtını, Boethius'un yazıları üzerine temellendirmişti. Boethius'u kaynak edinen bir başka yapıt da 13. yüzyılda yazılan *Petite Philosophie*'dir (Küçük Felsefe Kitabı).

Anglosakson ceza yargılaması hukuku, İngiltere'de çok eski yasalara ve mahkeme içtihatlarına dayanan hukuk dalı. 1967'de kabul edilen Ceza Adaleti Yasası ve 1971'de kabul edilen Mahkemeler Yasası bu dala önemli yenilikler getirmiştir.

Ceza yargılaması hukuk yargılamasına benzer. Savcılık yoktur. Kuramsal olarak herkes davacı olabilir. Uygulamada kovuşturma görevini kolluk kuvvetleri yürütür. Ceza yargılaması, suçlamı sisteminin özelliklerini taşır: Yargıç kendiliğinden harekete geçemez. Herkes suçlamada bulunabilir ve taraflar eşit durumdadır. Yargıç delil toplamada serbest olmayıp, tarafların ortaya koyacakları delillerle bağlıdır. Mahkeme baştan sona kadar açık ve sözlü olarak yürütülür. İngiltere'de kolluk kuvvetlerince yapılan hazırlık soruşturmasında, sanığa hakları ve soru sorma yetkisi öğretilir.

Ceza yargılaması, sanığın mahkeme (Magistrates Court) önüne çıkarılması ya da şikâyet dilekçesinin verilmesi ile başlar. Mahkeme suçun yargılanması bakımından yetkili ise esas hakkında da karar verir; yetkili değilse ilk soruşturmayı yaparak, suç kuşkusunun kuvvetli olup olmadığını inceler. Güçlü bir kuşku nedeni varsa, davayı yetkili olan jürili mahkemeye gönderir. Jürili mahkeme önündeki yargılama ikiye ayrılmıştır. Jüri sanığın fiili işleyip işlemediği, suçlu olup olmadığı konusunda karar verir. Jüri, sanığın suçsuz olduğuna karar verirse sanık hemen salıverilir. "Halkın sesi hakkın sesidir" düşüncesinden hareketle ve halkın temsilcileri olan jüriden daha üst bir makam bulunmaması nedeniyle, jürinin verdiği beraat kararına karşı kanun yolu tanınmamıştır. Jüri sanığın suçlu olduğuna kanaat getirirse, ikinci aşamaya geçilir ve yargıç tek başına, jüri üyeleri hazır bulunmaksızın cezayı belirler.

Anglosakson ceza hukukunda mahkeme de korunmuş, mahkemeye saygısızlık çok geniş bir suç türü olarak tanımlanmıştır. Mahkemeye yalan beyanda bulunmak, kamuoyunu etkilemek, yargıca özel bilgiler vermek ve tanıklık görevini yerine getirmemek gibi eylemler bu suç kapsamında cezalandırılır.

Anglosakson hukuku, İngiltere'de 6. yüzyıldan Norman istilası (1066) ve sonrasına değin yürürlükte kalan yasal kuralların bütünü. İskandinav hukuku ve Kıta Avrupası'nın barbarlar hukuku (*leges barbarorum*) diye anılan hukuku ile birlikte, Germen hukukunu oluşturur. Halk diliyle yazılan Anglosakson hukuku, Latince yazılan Kıtaa Avrupası hukuklarında görülen Roma etkisinden görece bağımsız kalmıştır. Gene de Anglosakson hukuku üzerinde daha çok kilise kanalıyla dolaylı bir Roma etkisi oldu. 8. ve 9. yüzyıllardaki Viking istilaları ise Anglosakson hukuku üzerinde kesin bir İskandinav etkisine yol açmıştır. Frank hukukunda vücut bulan Roma hukuku, ancak Norman istilasıyla İngiliz yasaları üzerinde etkisini duyurmuştur.

Anglosakson hukuku üç bölümden oluşur: Kralın ilan ettiği yasa ve kararnameler; Normanların kurumlaştırdığı *Domesday Book*'da (arazi sahipleri ile onların mal ve mülklerinin sayımını, içeren kitap) olduğu gibi, örf ve âdete dayalı, uyulması gereken kurallar; özel kişilerce toplanmış yasa hükümleri ve kararnameler. Anglo-sakson hukukunda, bazı maddeler doğrudan kamu yönetimi sorunlarına, kamu düzenine ve din işlerine ilişkin olsa da, asıl ağırlık özel hukuktan çok ceza hukukundaydı.

10. yüzyıldan önce, yasalar genellikle zarara uğrayan taraf ya da ailesine ödenen para gibi yalnızca belli uzlaşma kararlarının dökümünü içerirdi. 10. yüzyılda, yasadışı kılma (suçluyu yasadışı ilan etme), haciz, idam ve bedensel cezaya dayalı yeni bir ceza sistemi geliştirildi. Gene o sıralar, yönetim ve kolluk görevlerine ilişkin yasalarda da önemli bir gelişme oldu.

Anglosakson hukuku, halk töresi ile ayrıcalıklar arasındaki temel çatışma üzerine kuruluydu. Halk töresi, yazıya geçirilmiş olsun ya da olmasın, bir bütün olarak halkın ya da halkı oluşturan toplulukların hukuk bilincinin bir ifadesi olarak başvurulabilecek kurallar bütünüdür. Kabile kökenine dayanır ve bölgeden bölgeye büyük ayrılıklar gösterir. Doğu ve Batı Saksonların, Merciahların, Northumbriahların, Danların ve Gallilerin ayrı birer halk töresi vardı. 8. ve 9. yüzyılda kabile krallıkları ortadan kalktıktan sonra bile, bu temel halk töresi ayrımları sürmüştür. 10. ve 11. yüzyılda halk töresinin yazıya geçirilmesi ve uygulanması sorumluluğu yerel kontluk meclislerindeydi; krallığın ulusal meclisi (*bak.* witan) yalnızca arada sırada halk töresine başvurmaktaydı. Taşınmaz mallar, miras, sözleşme ve uzlaşmayla ilgili eski yasalar temel olarak halk töresince düzenlenmişti. Yasalar halk tarafından kendi topluluklarında duyurularak uygulamaya koyuluyordu.

Ama halk töresi bazı özel kararnameler ve emirnamelerle kral tarafından bozulabilir ya da değiştirilebilirdi. Buna dayanarak, ayrıcalıklı bir "topraktan yararlanma sistemi" ortaya çıktı. Akrabaların miras haklarına ilişkin yerleşik kuralların yerini, vasiyetname yoluyla elde edilen ödünler, emirname ve fermanların sağladığı izinler aldı. Belli kişilere para cezası verme gibi özel ayrıcalıklar tanındı. Zamanla, sarayın ayrıcalık tanıyan fermanlarından doğan haklar, pek çok bakımdan halk töresinin önemini azalttı ve feodal sistemin de ortaya çıkmasına yol açtı.

10. yüzyıldan önce bir insanın eylemleri, bireysel iradesinin dışavurumu değil, akraba topluluğunun eylemleri sayılırdı. Bir kişiyi koruma ya da birinden öç alma, yemin, evlilik, vasilik ve miras konuları, akrabalık hukukuna göre düzenleniyordu. Önceleri doğal birliktelik biçimde başlayan akrabalık düzeni, sonraları hukukun düzenlemediği, bireyleri düzene sokma ve bir sorumluluk yükleme aracına dönüştü. Bu toplulukların yetersiz kaldığı anlaşılınca da, loncalar ya da kent meclisleri gibi, başka toplu organlar sorumluluk üstlendi. Norman istilası öncesinde bireyi korumak için konmuş pek çok düzenleme krallık yasalarıyla resmileştirildi. Mal ve mülk konusunda, örneğin sığır alışverişinde tanıkların bulunması koşulu getirildi. Bunun nedeni, satışı geçerli kılmak değil, ilerde sığır üzerinde, başkalarınca hak iddia edilmesini önlemekti. Bazı emirnamelere göre, kent kapısı dışında yapılan bütün satışlarda tanıkların bulunması gerekiyordu. Başka emirnameler ise, gene alıcının korunması için kent dışındaki her türlü satışı yasaklıyordu.

Angosakson hukukunun önemli bir başka yanı da, barışın korunmasıydı. Barıştan, belli bir bölgede belli bir otoritenin kabul edilmesi anlaşılıyordu. Mutlak otorite kralda olduğu için, onun barışını bozanlara karşı da en sert önlemler uygulanırdı.

Anglosakson sanatı, İngiltere'de yaklaşık 7. yüzyıldan 1066'daki Norman istilasına değin üretilen tezhip ve mimarlık yapıtlarına verilen ad. 9. yüzyılda Danların İngiltere'yi istilasından önce ve sonra olmak üzere iki belirgin döneme ayrılır.

9. yüzyıla değin İngiltere'de başlıca sanat dalı tezhipti. Bu dönemde iki tezhip okulu vardı: Etki alanı sınırlı olan birincisi Canterbury'de, daha yaygın etkileri olan öbürü ise Northumbria'da gelişmişti. Canterbury okulu, Güney İngiltere'ye Hıristiyanlığı getiren ve 8. yüzyıl boyunca klasik kalıplardan şaşılmamasını sağlayan Romalı misyonerlerin yolunu izliyordu. Kuzey İngiltere'de ise tezhip sanatı, Lindisfarne Adası ile Northumbria'daki Wearmouth ve Jarrow'da, büyük ölçüde İrlanda keşişlik sisteminin uzantısı olan manastırların 7. yüzyılda yeniden canlandırdığı öğrenim isteği ile hız kazandı. İrlandalı keşişler, rulo, sarmal, çift eğri ve *pelta* olarak adlandırılan kalkan biçimi gibi, eğrisel örgelere ağırlık veren

eski Kelt bezeme geleneğini de birlikte getirdiler. Bu geleneği, putperest yerli Anglosaksonların özellikle parlak renkler ve iç içe geçmiş hayvan örgelerinin çok bol olduğu metal işleme geleneğinin soyut bezeme

"Durrow Kitabı"ndan girift bezemeli bir sayfa, İrlanda-Sakson üslubu, 7. yy, Trinity College Kütüphanesi, Dublin

Board of the Trinity College, Dublin
The Green Studio Ltd., Dublin

anlayışıyla bütünleştirdiler. İngiltere'nin güneyinden gelen ve Akdeniz sanatından kaynaklanan bir başka etkiyle de insan figürü tezhip sanatına girdi. İrlanda-Sakson sanatı gene de temelde putperest sanatın özelliklerini korudu. Doğalcı betimleme yerine geometrik tasarımın yeğlenmesi, renkli yüzeylere düşkünlük ve girift, sarmalımsı örgelerin kullanılması sürdü. İrlanda-Sakson okulu kapsamındaki önemli elyazmalarında bütün bu öğeler görülebilir. Örneğin Lindisfarne İncilleri (8. yy başları), Durrow Kitabı (7. yy) ve Kells Kitabı (y. 700) bunlar arasındadır. Sonunda kara Avrupa'sına da taşınan İrlanda-Sakson üslubunun(*), Karolenj sanatı üzerinde büyük etkisi olmuştur.

Dan istilalarının Anglosakson sanatı üzerindeki olumsuz etkileri, manastırların canlandığı ve mimarlığa ilginin arttığı 10. yüzyıl ortalarına değin sürmüştür. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik kazılardan bu dönem mimarlığı konusunda bir yargıya varılabilir. Taştan yapılmış ilk kiliselerin çoğunun yabancı ustaların katkılarıyla gerçekleştiği sanılır. Daha çok manastırlara bağlı küçük kiliselerden oluşan Anglosakson yapıları bu dönemde de kara Avrupa'sındaki örneklerden büyük ölçüde etkilenmiştir. 11. yüzyıla gelindiğinde öbür ülkelerin, özellikle de Norman Fransası'nın mimarlığı ile kurulan bağlar güçlenmiştir. Örneğin Kral I. Edward'ın romanesk üsluptaki Westminster Katedrali (yapımına y. 1045-50'de başlanmış, 1245'te yerine bugünkü gotik kilise inşa edilmiştir), Fransa'daki örnekler gibi biri merkezde, ikisi batıda yer alan kuleleriyle haç plan şemasına göre yapılmıştı. Ama Anglosakson mimarlığının ayırt edici bazı özellikleri de vardır. Örneğin ahşabın çok kullanılması, başka hemen her yerde uygulanan yuvarlak apsis yerine (daha sonra İngiliz gotik kiliselerinde yaygınlaşacak olan) doğudaki kare biçimli bitiş ve farklı bazı duvar teknikleri bunlar arasındadır.

Manastır sisteminin yeniden canlanması, çok sayıda kitap üretilmesine ve 10. yüzyılın ikinci yarısında Winchester tezhip okulunun doruğa ulaşmasına yol açtı. Yeni üslup, Karolenj sanatının klasik doğalcılığını temel almakla birlikte çok bireyseldi; ifadeci bir tutumun ağır bastığı tedirgin çizgilerle olağandışı bir canlılık taşıyordu. Bu dönemden günümüze ulaşmış başyapıt düzeyinde resim ve desenler vardır. Örneğin 10. yüzyılda Winchester'da hazırlanan St. Aethelwold takdis kitabı ile tezhibine y. 1000'de Canterbury'de başlanan Utrecht Mezmurlar Kitabı'nın bir kopyası bunlar arasındadır. Winchester üslubu Fransız tezhip sanatını o ölçüde etkilemiştir ki, 1066 istilasından sonra İngiliz ustalar Norman sanatını rahatlıkla benimseyebilmiştir. *Ayrıca bak.* Winchester okulu.

Anglosaksonlar, İS 5. yüzyıldan 1066 Norman istilasına değin İngiltere'ye yerleşerek burada hüküm süren Germen halkları. Anglosakson deyimini, Britanya Saksonlarını, Aziz Bede'in Eski Saksonlar (*Antiqui Saxones*) olarak adlandırdığı Kıta Avrupası Saksonlarından ayırt etmek için Avrupalı yazarların ilk kez 8. yüzyıl sonlarında kullandığı söylenebilir. Norman istilasından sonraki vakanüvisler, bu terimi "İngiliz" anlamında kullanırlar. Kral Alfred (ö. 899) ve ardıllarının da zaman zaman kullandığı "Anglosaksonların kralı" (*rex Angul-Saxonum*) unvanı 11. yüzyıl krallarınca da yeniden kullanılmıştır.

Ango-in, Japonya'da Sakurai yakınlarında Budacı Şingon mezhebine ait tapınak. Asuka Büyük Budası olarak da bilinen, Japonya'nın en eski (İS 606) Buda tasviri buradadır. Ango-in, Japonya'nın tam ölçekli ilk Budacı tapınağı olan Hoko-ci'nin rahiplerince de bir süre ocak olarak kullanılmıştı. Asuka yakınlarında yapılan Hoko-ci, 718'de bugünkü yerine taşınmıştır.

Angol, Şili'nin güneyinde Araucanía bölgesindeki Malleco ilinin başkenti. Bereketli Orta Vadi'nin güney kesiminde, Rehue Irmağının Malleco Irmağıyla birleştiği yerin yakınındadır. 1862'de, eski bir Arokan Yerli yerleşmesinin üstünde kuruldu. Vadide elma, şaraplık üzüm, buğday, yulaf yetiştirilir ve sığır beslenir. Un üretimi, biracılık, deri tabaklama ve kerestecilik Angol'deki bellibaşlı ekonomik etkinliklerdir. Nüfus (1987 tah.) 42.391.

Angola, resmi adı ANGOLA HALK CUMHURİYETİ, Portekizce REPUBLICA POPULAR DE ANGOLA. Afrika'nın güneybatısında kıyı ülkesi. 1.246.700 km²'lik alanı kaplar. Başkenti Luanda'dır. Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 1.300 km, doğu-batı doğrultusunda ise 1.080 km uzunluğundadır. En kuzeyde Kongo sınırındaki kıyı ili Kabinda ülkenin ana bölümünden, Zaire topraklarından oluşan dar bir koridorla ayrılır. Asıl Angola kuzeyde ve doğuda Zaire, güneydoğuda Zambia ve güneyde Namibia ile komşudur. Ülkenin batı sınırlarını baştan başa Atlas Okyanusu oluşturur.

Doğal yapı. Angola coğrafi özellikleri bakımından dört bölgeye ayrılabilir. Ülke topraklarının yüzde 60'ını oluşturan en büyük bölge, büyük Güney Afrika Platosunun uzantısı *Planalto Central*'dır (Orta Plato). Yüksekliği 1.100-1.400 m arasında değişen bu plato, ülkenin güney ve ortadoğu kesimlerini kaplar. *Planalto Central*'ın hemen kuzeyinde 2.440 m'yi aşan yükseltilerin bulunduğu bir plato bölgesi başlar. Malanje, Benguela, Bié, Huíla ve Lunda Eşiği platolarından oluşan bu bölge, ülkenin orta kesimine egemen bir konumdadır. Ayrıca doğu-batı ve kuzey-güney doğrultularında akan birçok akarsuyun yatağını belirler. 2.600 m'yi aşan birkaç doruk ve ülkenin en yüksek noktası olan Moko Dağı (2.619 m) bu bölgededir. Yükseklik açısından öbürlerinden ayrılan öteki iki bölge, batı kıyısı boyunca uzanan çöl ve doğudaki plato alanıdır.

Yüksek platolar Angola'yı üç belirgin su toplama sistemine ayırır. Lunda Eşiğinin kuzeydoğusundaki sistem kuzeye yönelerek Zaire'deki Kongo Irmağı havzasına doğru akarken, güneydoğusundaki akarsular doğuda Zambezi sistemi ile güneydoğuda Botsvana'nın kuzeyindeki Okavango bataklığında son bulan Okavango Irmağı havzası iç su toplama sistemine doğru akar. Sularını Atlas Okyanusuna boşaltan üçüncü su toplama sistemi, Angola'nın hidroelektrik enerji üretiminin büyük bölümünü sağlar. Luanda'nın kuzeybatısında yer alan Kuanza Irmağı üstündeki Kambambe Barajı, ülkenin kullandığı toplam hidroelektrik enerjinin üçte birinden çoğunu üretir. Tarımsal amaçlı sulama pek gelişmemiştir.

Angola'nın yağış düzeni, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru gidildikçe büyük değişiklik gösterir. Namibia'daki Namib Çölünün bir uzantısı olan kıyı kesiminde yıllık yağış miktarı önemsizdir. Serin Benguela Akıntısı, Afrika'nın güney kıyılarının büyük bölümünde olduğu gibi burada da yağışları olumsuz yönde etkiler. Ülkenin üçte birini oluşturan kuzeydoğu kesiminde yağış miktarı birçok yerde 1.000 mm'ye kadar çıkar. Bu miktar, ülkenin en kuzeydoğu ucunda ve Kabinda'da ortalama 1.750 mm'yi geçer. Kuzeyde ekimle mayıs arasında süren yedi aylık yağışlı yaz mevsimi, güneyde genellikle beş aya iner. Sıcaklık mevsimlere göre pek az değişir; yüksekliklen kaynaklanan ısı farkları önemsenmeyecek bir düzeydedir. Yüksek kesimlerde 16°C olan sıcaklık, kuzeydeki Soyo'da ancak 26°C'ye çıkar.

Angola'nın toplam arazisinin yaklaşık yüzde 42,5'inin orman ve korularla kaplı olduğu tahmin edilmektedir. En sık ormanlar başta Kabinda ili olmak üzere ülkenin kuzeybatı kesimindedir. Güneybatıdaki çöllük alan dışında, bütün yörelerde en azından dağınık korular bulunur. Ülke topraklarının yalnızca yüzde 3'ü ekime elverişlidir. Bu araziler de büyük ölçüde güney ve batı kesimlerindedir. Yetiştirilen başlıca gıda ürünleri mısır, yumru köklü bitkiler (manyok ve tatlıpatates) ve başta fasulye olmak üzere baklagillerdir. Öteki ekim alanlarının büyük bölümünde pazar için palmiye türleri, şekerkamışı, kahve, tütün ve sisal gibi ürünler yetiştirilir. Angola'nın birçok yöresi yabani hayvan varlığı bakımından çok zengindir. Ama insanlar çeşitli amaçlarla hayvanları öldürdükleri için birçok tür tükenme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bunlar arasında Afrika fili, kara gergedan, çita ve pars sayılabilir.

Angola, Afrika'nın toplam rezervlerinin yaklaşık yüzde 4'ünü oluşturan büyük petrol ve doğal gaz yataklarına sahiptir. Ayrıca önemli bir elmas üreticisidir. Öteki maden rezervleri arasında demir cevheri, manganez, bakır, uranyum ve fosfat bulunur.

Nüfus. 1991 nüfusu 10.284.000 olarak tahmin edilen Angola'da ortalama yıllık nüfus artış hızı yüzde 2,7'dir (1985-90). 1985-90 arasında doğum oranı binde 47,2 gibi yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Ölüm oranı da binde 20,2'dir. Nüfus yoğunluğu km² başına 8,2 kişidir (1991). Nüfusun çoğunluğunu Bantu halkları oluşturur. Ana etnik gruplar, Umbundu dilini konuşan ve toplam nüfusun üçte birini oluşturan Umbundular (Ovimbundular) ile Kimbundu dilini konuşan ve toplam nüfusun beşte birini oluşturan Bambundular'dır (Kimbindular). Öteki önemli gruplar Kongo kavimleri, Başokueler, Ni-

yanekalar, Lumbeler, Humbeler ve Luvalelerdir. Koisan dilini konuşan Santar (Buşmanlar) büyük ölçüde Angola'nın güneyinde ve doğusunda yer alan, ıssız ve sık ormanlı bölgelerde dağınık biçimde yaşarlar. Resmi dil Portekizce olmakla birlikte, birçok yerel dil ve bunların lehçeleri de

Angola

konuşulur. Halkın yarısı geleneksel dinlere inanır. Ayrıca Protestan ve Katolik topluluklar da vardır.

Angola'nın başkenti ve en büyük kenti Luanda'nın nüfusu 1.544.400'dür (1990 tah.). Öteki önemli kentler Namibe, Huambo, Lobito, Benguela, Lubango (Sá da Bandeira) ve Malanje'dir. Portekiz'in 1975'te Angola'dan çekilmesinden sonra, ülkede yaşayan beyaz nüfusun büyük bölümü yurtlarına döndü. Bu dönemde ülkelerine dönen Portekizlilerin sayısı 300 bini geçti. Portekiz'in çekilmesinden sonra baş gösteren iç savaş, geniş çaplı nüfus hareketlerine yol açtı. Ayrıca kentlerden kırsal alanlara doğru genel bir akın başladı.

Ekonomi. Angola büyük ölçüde tarıma, petrole ve başka maden kaynaklarına dayanan karma bir ekonomiye sahiptir. 1989 GSMH'sı 7 milyar 10 milyon ABD Doları'na, kişi başına GSMH ise 620 dolara ulaşmıştır. Angola'da 1975-85 döneminde gerçek GSYİH'de yılda ortalama yüzde 2,5'lik bir artış görülmüştür. 1987'de GSYİH'nın yüzde 14,6'sı tarımda, yüzde 51,5'i ise madencilik ve imalat sanayisi sektörlerinde yaratılmıştır. Madencilikte petrol ve elmas en önemli ürünleri oluşturur. Ülkenin büyük sanayi dalları devletleştirilmiştir.

Başlıca tarımsal ürünler manyok, tatlıpatates, mısır ve kuru fasulyedir. Ayrıca kahve, pamuk, sisal, palmiye ürünleri, şekerkamışı ve tütün de yetiştirilir. Yetiştirilen başlıca çiftlik hayvanları sığır, keçi, domuz ve koyundur. Angola aynı zamanda dünyanın en büyük bal üreticilerindendir. Geniş yapraklı ağaçlardan elde edilen tomruğun çoğu yakmak için kullanılır. Angola'nın uzun kıyıları boyunca balıkçılığa elverişli sığ sular bulunur; avlanan başlıca balıklar uskumru ve sardalyedir.

1987'de 3.839.000 olan iktisaden faal nüfus, toplam nüfusun yüzde 41,9'unu oluşturmaktadır. Bunun yüzde 71,4'ü tarımda, yüzde 18,6'sı kamu hizmetleri dahil hizmetler kesiminde, yüzde 10'u ise öbür sektörlerde çalışmaktaydı.

En gelişmiş imalat sanayisi dalları gıda işleme, çimento, çelik, dokuma üretimi ve petrol arıtımıdır. Angola 1980'lerde kalkınma çabalarına hız kazandırmak amacıyla Sovyetler Birliği ile Afrika Kalkınma Bankası'ndan borçlanma yoluna gitmiştir. Petrol ihracatından elde edilen gelirler bütçenin ve dış ticaretin dengelenmesini sağlamakla birlikte, iç savaş ve sınır çarpışmaları ülkenin ekonomik gelişmesini köstekleniştir.

Ulusal para birimi, 100 *lwei*'den oluşan yeni *kwanza*'dır (NKz, 1991 sonunda 1 ABD Doları = 59,84 NKz). Angola'nın 1990 bütçe gelirleri 76 milyar 700 milyon NKz iken, harcamaları 132 milyar 408 milyon NKz'ye ulaşmıştı. GSMH'nın yüzde 14'ünü (1984) aşan askeri harcamalar devlet bütçesi üzerinde çok ağır bir yük oluşturmaktadır. Bankalar 1976'da devletleştirilmiştir. Ülkenin merkez bankası Angola Ulusal Bankası'dır (Banco Nacional de Angola). Her yanda şubeleri bulunan Angola Halk Bankası (Banco Popular de Angola) ülkenin merkezi ticaret bankasıdır. Sigortacılık da devletleştirilerek Empresa Nacional de Seguros e Resseguros de Angola adlı şirketin tekeline alınmıştır.

Birleşmiş Milletler'e ve bağlı kuruluşlarına üye olan Angola, aynı zamanda Afrika Birliği Örgütü içinde yer alır.

Doğu-batı doğrultusunda üç önemli battan oluşan demiryolu ağı, toplam 2.798 km uzunluktadır. Yaklaşık yarısı kaplanmış olan karayollarının uzunluğu ise 73.530 km'yi bulur. 1975-76'daki iç savaş ve 1980'lerdeki çatışmalar demiryollarının ve karayollarının geliştirilmesini önlemiştir. Angola'da bir uluslararası havalimanı (Luanda'da) ve bir dizi daha küçük yerel havaalanı vardır. Ulusal havayolu şirketi Linhas Aereas de Angola yurtiçi ve yurtdışı seferler düzenler. Üç önemli liman Luanda, Lobito ve Namibe dışında beş küçük liman daha vardır.

Angola'nın ihracatı ham petrol ile petrol ürünleri, elmas, kahve ve sıvılaştırılmış petrol gazıdır. Angola mallarını alan başlıca ülkeler ABD, İspanya ve Birleşik Krallık'tır. Elektrikli makineler ve ulaşım donanımı, gıda maddeleri ve metaller başlıca ithalat kalemleridir. İthalatın önemli bölümü Fransa, Brezilya ve Portekiz'den yapılır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. 1990'ların başlarında Angola'nın siyasal sistemi bir geçiş sürecindeydi. 1975'te bağımsızlığın elde edilmesini izleyen 15 yıl boyunca ülkede Angola Halk Kurtuluş Hareketi (MPLA) ile Angola'nın Tam Bağımsızlığı İçin Ulusal Birlik (UNITA) arasında bir iç savaş yaşandı. MPLA bir tekparti iktidarı kurdu, ekonomik alanda merkezi planlamaya ağırlık verdi. UNITA ise MPLA'nın Marksist yönelimine karşıydı. Ama 1991'de MPLA ile UNITA arasında varılan anlaşma uyarınca bu iki siyasal parti ve başkaları 1992 yılında yapılması öngörülen seçimlere katılacaktı. Marksizm'e bağlılığı bırakan MPLA seçimlere değin yönetimi elinde bulunduracak geçici bir hükümet oluşturdu.

MPLA 1975'te parasız tıbbi bakım sistemi oluşturarak Ulusal Sağlık Servisi'ni kurdu. Ancak bu program, iç savaş yüzünden ve eğitilmiş sağlık personelinin azlığı nedeniyle uygulamada çeşitli güçlüklerle karşılaştı. Yetersiz beslenme ve sağlık eğitimi eksikliği hem kentlerde, hem kırsal kesimde çeşitli hastalıklara yol açtı. Yerel tropik hastalıklarla başka hastalıklara karşı aşı kampanyaları yürütüldü. Yönetimin aldığı önlemlere karşın çocuk ölümleri hâlâ yüksektir (1985-90: binde 137). Angola'da ortalama ömür erkekler için 43, kadınlar için 46 yıldır (1985-90).

Kırsal kesimdeki Angolalıların çoğu saz ve balçıktan ya da kereste den yapılmış geleneksel evlerde yaşar. Kentlerdeki (çoğunu Portekizlilerin inşa ettiği) modern villalar, apartmanlar ve resmi daireler, *musseques* (kum kentleri) denen gecekondu mahalleleriyle çarpıcı bir karşıtlık oluşturur. Hükümet, kırsal kesime öncelik veren bir ulusal konut programı çerçevesinde, ücretsiz mülkiyetli konutlar inşa ettiği gibi, yapı planı ve malzeme yardımı sağlayarak "evini kendin yap" biçiminde bir uygulamayı da sürdürmektedir.

Angola'da, anayasa bütün yurttaşlara parasız eğitim güvencesi vermekle birlikte, zorunlu eğitim yalnızca ilkokul çağındaki çocukları kapsamaktadır. 1973'te yalnızca 300 bin olan ilkokul öğrencisi sayısı, 1985-86'da 930 bine ulaştı. Aynı dönemde ortaöğretimdeki öğrenci sayısı da 4 binden yaklaşık 157 bine çıkmıştır. MPLA'nın okuryazar sayısını artırmaya yönelik bazı adımlar atmasına karşın okuma, yazma ora-

nı yüzde 30 dolayındadır. Luanda'daki Agostinho Neto Üniversitesi 1962'de kurulmuştur.

Ülkede birkaç gazete yayınlanmakla birlikte, birçok insan haberleri duvar gazetelerinden izler. Angola'da 1990'da 450 bin radyo ve 50 bin televizyon alıcısı bulunmaktaydı.

Kültürel yaşam. Ulusal Kültür Konseyi bir yandan yerli Angola kültürünü gün ışığına çıkarmaya ve canlandırmaya çalışırken, bir yandan da bağımsızlık sonrasındaki devrimci gelişmeye uygun gördüğü yeni yaratıcı biçimleri desteklemektedir. Ulusal Müzecilik Müdürlüğü, Antropoloji Müzesi, Kölelik Müzesi ve Savaş Müzesi gibi müzeler kurulmuştur. Antropoloji çalışmalarıyla Angola tarih ve kültürüne büyük bir önem verilmektedir. Bu çerçevede Luanda ve Lobito şenlikleri 1978'de yeniden canlandırılarak ülkenin başka yörelerine de yaygınlaştırılmıştır. Brezilya'nın ünlü karnaval geleneği de bu ülkeye, Angola'dan köle ticareti ile gitmiştir.

Bütün Angola kentlerinde sinemalar vardır. Ayrıca gezici bir sinema da illeri dolaşarak filmler göstermektedir.

Tarih. Angola topraklarının ilk sakinlerinin Koisan dilini konuşan avcılar -toplayıcılar olduğu sanılmaktadır. İS 1. binyıl içinde, büyük bir olasılıkla Orta Afrika kökenli olan ve Bantu dillerini konuşan halklar, Afrika'nın güneyine göç etmişler, yörenin eski halklarıyla kaynaşarak onlara demirden araç yapmayı ve tahıl ekmeyi öğretmişler ya da en azından onların bu etkinlikleri geliştirmelerini sağlamışlardır. Bu halklar zamanla Afrika'nın güney bölgelerinin egemen etnik dil topluluğu haline geldiler. Angola'ya yerleşme süreçleri ise 1600'lerde tamamlandı.

Angola'daki Bantu krallıklarının en önemlisi Kongo Krallığı'ydı. Başkenti Mbanza Kongo (sonradan Portekizlilerin verdikleri adla São Salvador do Congo) olan bu krallığın, altı eyalete bölünmüş son derece merkezi ve karmaşık bir devlet yapısı vardı. Kongo Krallığı'nın güneyindeki topraklarda ise Mbundu halkınca kurulan Ndongo Krallığı bulunuyordu. Aynı ölçüde merkezi bir yapısı olan bu krallığın başındaki krallara verilen *ngola* unvanı, Angola adının kaynağıdır.

1483'te Angola topraklarına ulaşan Portekizliler, Kongo Krallığı'nın başındaki hükümdar ailesini Hıristiyanlaştırarak eğitim ve teknoloji alanında çeşitli yardımlarda bulundular. Ancak Portekiz'in zamanla köle ticaretine daha çok karışması, Kongo Krallığı'yla aralarının açılmasına neden oldu. Bunun üzerine Portekizliler güneydeki Ndongo Krallığı'nı yıkmaya yöneldiler. Bölgenin sömürgeleştirilmesi çok yavaş yürüyordu, ama köle ticareti hızla gelişti. Daha 17. yüzyıl başlarında Luanda'dan gemilere bindirilen kölelerin sayısı yılda 5-10 bine ulaşmaktaydı.

Angola'nın sınırları ancak Namibia ile aralarında süregelen anlaşmazlığın 1926'da çözülmesiyle kesin bir biçimde çizildi. Öteki sınırlar 1890'larda belirlenmiş bulunuyordu. Portekiz egemenliğine karşı silahlı direniş 1930'lara değin bitmedi. Sömürge yönetimi altında Afrikalıların ekonomik yaşamdaki rolü en alt düzeydeydi. Angarya uygulaması 20. yüzyılın içlerine değin sürdü. Ekonomik gelişme bütünüyle Portekiz'in çıkarları doğrultusunda yönlendirildi.

İlk ciddi milliyetçi hareketler 1950'lerde başladı. Marksist eğilimli bir örgüt olan MPLA, Angola bağımsızlık mücadelesinin yönlendirici gücü haline geldi. MPLA'nın başlıca dayanağı Bambundulardı. Öte yandan bölgesel, sınıfsal ve ideolojik temellere dayalı başka gruplar da ortaya çıktı. 1960'lar ve 1970'lerde sürdürülen bağımsızlık mücadelesinin sonunda Portekiz'in çekilmesi üzerine, Angola 11 Kasım 1975'te bağımsızlığını kazandı. Ama Portekiz'in ayrılışından sonra baş gösteren örgütler arası iktidar mücadelesi bir iç savaşa yol açtı. Sovyet ve Küba desteğini arkasına alan MPLA denetimi ele geçirdiyse de, Batı ülkelerinin desteklediği, Umbundulara dayanan UNITA kuvvetleri ile çarpışmalar zaman zaman alevlenerek sürdü. Özellikle Angola-Namibia sınırındaki çatışmalar yoğun bir düzeye ulaştı.

1980'lerde Güney Afrika ile çatışmalar Angola'nın en önemli dış siyaset sorunu oldu. 1982'de Angola topraklarının yaklaşık 129.500 km²'lik bölümünü işgal eden Güney Afrika, ertesi yıl bu bölgede kalıcı garnizonlar oluşturdu. Ayrıca başta barajlar olmak üzere ekonomik hedeflere yönelttiği saldırılarla ve UNITA gerillalarına yardım ederek Angola'yı içerden çökertmeye çalıştı. ABD'nin aracılığıyla iki ülke arasında yürütülen görüşmeler özellikle Küba askerlerinin çekilmesi ve Namibia'ya bağımsızlık verilmesi konularında kilitlendi. 1984'te Lusaka'da varılan ateşkes anlaşması sonucunda işgal bölgesinden çekilen Güney Afrika, saldırılarını gene de sürdürdü. Bu arada Mart 1984'te Küba'yı ziyaret eden Angola devlet başkanı Jose Eduardo dos Santos, Namibia'ya bağımsızlık verilmesi koşuluyla Küba askerlerinin kademeli olarak çekilmesi konusunda bir anlaşmaya vardı. Angola, SSCB ve öbür sosyalist ülkelerle sıkı ilişkilerini sürdürmekle birlikte, Batı'ya açılmaya yönelik bir siyaset izlemeye başladı. Fransa ile kahve plantasyonlarının yeniden verimli hale getirilmesi için işbirliği yapıldı. İspanya ile kapsamlı ticari ilişkiler başlatıldı. Zaire ile bir dizi antlaşma yapıldı. Portekizce konuşan São Tome, Cabo Verde, Gine-Bissau ve Mozambik ile ortak bir para birimi oluşturulması yolunda anlaşmaya varıldı.

1980'lerin sonlarında MPLA başkent Luanda yöresiyle kıyı şeridini ve petrol bölgelerini, UNITA ise ülkenin doğu ve güneyini denetim altında tutuyordu ve iç savaş tam anlamıyla kilitlenmişti. 1989'da, Namibia'nın statüsüne ilişkin uluslararası anlaşma uyarınca Küba askerlerini Angola'dan çekmeye başladı. 1991'de MPLA ve UNITA, ABD ile SSCB'nin zorlamasıyla uzlaşmaya vardılar. Barış antlaşması uyarınca 1992'de Angola'da, uluslararası gözetim altında serbest, çokpartili seçimler yapılacaktı.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYİLLİK.

Angoniler, NGONİLER olarak da yazılır, Doğu Afrika'ya yayılmış, Bantu dilleri konuşan halkların Anguniler(*) koluna bağlı yaklaşık 12 halk topluluğu. 19. yüzyıl başlarında Zulu İmparatorluğu'nun yükselişi Angonilerin dağılmasına neden oldu, birçok Angoni topluluğu Zululand'dan ayrıldı. Angoni şeflerinden Zwangendaba, kabilesini Tanganika Gölüne doğru götürdü; bunların torunları olan asıl Angoni grubu Malavi'nin kuzeyine, Zambia'ya ve Güney Tanzanya'ya yerleşti. Başka bir topluluk ise Mozambik'te Gaza bölgesine gitti.

Angoni toplulukları merkezi yönetimin babadan oğula geçtiği küçük bağımsız devletler kurdular; daha güçsüz komşuları üzerine akınlar düzenlediler; işledikleri topraklar verimsizleştikçe de başka yerlere göç ettiler.

Zulular gibi Angoniler de ayırım gözetmeden herkesi silah altına alıyor, yaş gruplarına dayalı alaylar oluşturuyorlardı. Bu üstün askeri örgütlenme, ele geçirdikleri ya da yağmaladıkları ülkelerin halklarını esir almalarını sağlıyordu. Bazı esirler köle olarak Araplara satılırken birçoğu da asimilasyon yoluyla kabileye kabul ediliyor, bunlardan bir bölümü de ordu ve yönetim kademelerinde yükselmeyi başarıyorlardı. Savaşların neden olduğu kayıplara karşın nüfusta görülen büyük artış, sonunda devlet içinde parçalanmalara ve rakip grupların dağılmasına yol açtı. Her devlet kendi içinde böyle birçok parçaya ayrıldı ve bunların çoğu, sembolik olarak bir kralıçe tarafından yönetilmeye başladı.

Tipik yerleşim düzeni merkezdeki bir sığır ağılının çevresinde kümelenmiş sık köylerden oluşuyordu. Köyler birbirine çok yakın yapılır, her köyde 2-3 bin kişi yaşardı. Yerleşim yerlerini çevreleyen boş topraklar, bu bölgeyi Angonilerin akınlar düzenlediği öteki kabilelerin topraklarından ayırırdı.

19. yüzyılın sonunda Portekiz, İngiliz ve Alman kuvvetleri, Angonilerin 50 yıl boyunca tartışmasız egemen olduğu toprakları işgal ettiler. 1910'da Angoniler sömürgecilerin denetimi altına girmişti.

Angoulême, Fransa'nın güneybatısında kent. Poitou-Charentes planlama bölgesindeki (*région de programme*) Charente ilinin (*département*) merkezidir. Angoumois'nın eski merkezi olan kent, Limoges'un güneybatısında, Charente ve Anguienne ırmaklarının birleştiği yerin yukarısında, yüksek bir plato üzerinde yer

Angoulême (önde, iki ortaçağ kulesiyle belediye binası, 19. yy)
Edoardo "La Cigogne" Hachette

alır. 507'de Clovis tarafından Vizigotlardan alınan kent, 9. yüzyıldan sonra Angoulême kontlarının merkezi oldu. Yüzyıl Savaşları (1337-1453) sırasında Fransızlarla İngilizler arasındaki çatışmalardan, 16. yüzyıl sonlarında da din savaşlarından zarar gördü. Marguerite d'Angoulême'in doğduğu kontlar şatosunun yerine, 19. yüzyılda belediye binası inşa edildi. Şatonun Valois (15. yy) ve Lusignan (13. yy) kuleleri bugün de ayaktadır. Saint-Pierre Katedrali (1105-28; 19. yy'da onarıldı) kubbeli, romanesk-Bizans tarzında bir yapıdır; Romanesk heykelciklerle süslenmiş, işlemeli ön cephesi, çıplak ve katı görünümlüdür; yan koridorları olmayan iç mekânla da tam bir karşıtlık oluşturur. Eski kentin surları, görüş alanları geniş bulvarlar açmak amacıyla yıkılmıştır. Giovanni da Verrazano, 1524'te New York'a Angoulême Ülkesi adını vermişti. (Verrazano, doğal limanı Angoulême kontlarından I. François'nın hizmetindeyken

keşfetmiştir). Çoğunlukla kent çevresindeki banliyölerde kurulu olan çok çeşitli küçük fabrikalarda kâğıt, keçe, demir, mücevher, tuğla ve buzdolabı üretimi yapılır. Nüfus (1990) 46.194.

Angoulême HANEDANI. Fransa'da Valois hanedanının(*) bir kolu. 1515-74 arasında hüküm sürmüştür.

Angoulême (Dükü), Charles *bak.* Orléans (Dükü), Charles

Angoulême (Dükü), Charles de Valois (d. 28 Nisan 1573, Fayet - ö. 24 Eylül 1650, Paris, Fransa), Fransa kralı IX. Charles ile Marie Touchet'nin evlilik dışı oğlu. Kral IV. Henri'ye karşı düzenlediği entrikalar ve askeri başarıları ile tanınır.

Yakışıklı ve hazırcevap bir genç olarak Fransız sarayına kendisini sevdiren Charles'a, Auvergne kontu unvanı verildi ve süvari birliği komutanlığına getirildi. Charles, o yıllardaki mezhep çekişmeleri sırasında Katolik Birliği'ne karşı seferler düzenleyen IV. Henri'nin hizmetinde çalıştı. Ama Kraliçe Marguerite'in üzerinde hak iddia ettiği Auvergne'i ele geçirdikten sonra taraf değiştirerek, tahta karşı düzenlenen komplolarda rol aldı.

1601'de Mareşal de Biron'un düzenlediği komploya katıldıysa da affedildi. 1604'te, IV. Henri'nin metresi olan üvey kardeşi Henriette d'Entragues ile birlikte, İspanya'dan da yardım görerek daha korkunç bir komplo hazırlığına girişti. Kısa bir süre sonra açıkça ayaklanan Angoulême, 1605'te yakalandı ve yaşam boyu hapse mahkûm oldu. 1616'da Mareşal d'Ancre'ın hizmetinde çalışmak üzere serbest bırakıldı ve 1619'da Angoulême dükü oldu. Protestanlarla yapılan savaşlar sırasında Kardinal Richelieu tarafından Montauban (1621), La Rochelle (1627) ve Lorraine (1635) kuşatmalarında komutanlıkla görevlendirildi. Kardinal Mazarin onu 1643'te kuzeydeki bir ordunun komutanlığına getirdi. Angoulême'in ilk kez 1667'de yayımlanan anı kitabı *Mémoires*, 1836'da Michaud-Poujoulat dizisi için yeniden basılmıştır.

Angoulême (Dükü), Louis-Antoine de Bourbon (d. 6 Ağustos 1775, Versailles, Fransa - ö. 3 Haziran 1844, Gorizia Venedik), Fransa tahtının son veliahtı. Napoléon'un 1814'te uğradığı yenilgiden sonra Bourbon hanedanının yeniden iktidara getirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Angoulême, Fransız Devrimi'nin ardından, Artois kontu (sonradan Fransa kralı X. Charles) olan babası ve Berry dükü olan küçük kardeşi ile birlikte Fransa'yı terk etti. Uzun süre Polonya ve İngiltere'de kaldıktan sonra 1814'te Fransa'ya döndü. İngilizlerin yardımıyla Bordeaux'da krallık yanlısı mücadeleyi yeniden başlattı. Ama Güney Rhône Vadisindeki kralcı orduya komuta ettiği dönemde, Napoléon'un Paris'e dönmesini engelleyemedi. Waterloo çarpışmasından ve XVIII. Louis'nin ikinci kez tahta çıkmasından sonra Louis'ye sadakatle hizmet etti. Babası X. Charles'ın hükümdarlığı sırasında, orduyu imparatorluk yanlısı eski subaylardan temizlemeye çalıştı. 1823'te İspanya'da Bourbonlara karşı başlatılan ayaklanmanın bastırılmasına katılan Fransız birliklerine komuta etti. X. Charles, 1830'da tahtını terk etmek zorunda bırakılınca Angoulême de taht üzerindeki hakkından vazgeçerek sürgün yaşamına döndü.

Angoulême ve Montmorency Düşesi, Diane de France *bak.* Diane DE FRANCE

Angoumois, Fransa'da, büyük ölçüde bugünkü Charante iliyle (*département*) aynı alanı kaplayan eski il. 10-12. yüzyıllar arasında Angoulême kontlarının toprak

Angoumois İli

varlığını oluşturan Angoumois, uzun süre Akitanya'nın(*) parçası olduktan sonra 1373'te Fransızlarca İngilizlerden geri alındı. 17. yüzyılda ise Saintonge-Angoumois yönetim biriminin (*gouvernement*) parçası durumuna getirildi.

Angra do Heroísmo, ANGRA olarak da bilinir, Atlas Okyanusunun kuzeyinde, Portekiz'e ait Asor Adalarından Terceira'nın güney kıyısındaki Angra do Heroísmo ilinin merkezi. Brasil Dağının eteklerin-

Angra do Heroísmo, Terceira Adası, Asor Adaları
Walter Imber

de yer alır. 1534'te kurulan Angra kentinin adına eklenen *do heroísmo* sözcükleri, ada halkının İspanyol istilacılara karşı 1580-82 arasında gösterdiği direnişin anısını yaşatır. 1766'dan 1832'ye değin Asor Adalarının yönetim merkezi olan kent, Asor piskoposluk bölgesinin de merkeziydi. Kentteki kaleler arasında, Brasil Dağında 17. yüzyıldan kalma São João Baptista ile São Sebastião ve gene 17. yüzyıla tarihlenen bir hisar sayılabilir. Yöredeki Lajes'te, NATO'ya ait bir hava üssünün kurulmasından sonra kentin önemi artmıştır.

Terceira, Graciosa ve São Jorge adalarından oluşan ilin yüzölçümü 703 km²'dir. Süt ürünleri, et ve öteki tarımsal ürünler ihraç edilir. Bölgedeki taş ocaklarından çıkarılan kaolin, çömlek yapımında kullanılır. 1980'deki büyük deprem sırasında Terceira ve São Jorge'deki yapıların çoğu ağır hasara uğrarken, Lajes'teki askeri üs çok az zarar görmüştür. Nüfus (1981 geç.) kent, 12.156; il, 71.180.

Angra dos Reis, Brezilya'nın doğusunda, Rio de Janeiro eyaletinin güneybatısında kent. Atlas Okyanusunun bir girintisi olan Ilha Grande Koyunda yer alır. Kentin gelir kaynakları liman işletmeciliği, oldukça gelişmiş olan balıkçılık sanayisi ve iç kesimlerdeki tarım alanlarında yapılan muz yetiştiriciliğidir. Barra Mansa'dan gelen bir demiryolu, Angra dos Reis'ten ihraç edilmek üzere şeker, kahve, *feijão* (bir tür fasulye), çelik ve kömür taşır. Kıyıdan 56 km içeride, dev bir çelik kompleksine sahip Volta Redonda kentinin gelişmesi ile Angra dos Reis'teki gemi yapım sanayisi ve liman işletmeleri daha da önem kazanmıştır. Federal Almanya, 1981'den bu yana kentte üç nükleer reaktörün yapımına katılmaktadır. Kent, Rio de Janeiro-Santos karayolu üzerindedir. Carmel Dağında 17. yüzyılda yapılmış olan Meryem Ana Kilisesi, sömürge döneminden kalma yapılar arasındadır. Nüfus (1980 geç.) 24.894.

Angra Mainyu (Zerdüşt dini) *bak.* Ehrimen

Angra Pequena (Namibia) *bak.* Lüderitz

Angren, Özbekistan'da, Taşkent yönetim birimine bağlı (*oblast*) kent. Angren Irmağının sol yakasında, Taşkent'in 115 km doğusundadır. Özbekistan kömür sanayisinin merkezidir. Angren kömür havzasında işletilen zengin yatakların çevresinde II. Dünya Savaşı sırasında gelişen yerleşmeleri kapsayan bir kent olarak 1946'da kurulmuştur. Bugün de birbirinden kopuk yerleşmelerden oluşur. Büyük bir elektrik santralı, geniş ölçekli bir yapı malzemeleri sanayisi ve bir lastik fabrikası vardır. Kentte ayrıca bir öğretmen enstitüsü ile bir müze bulunmaktadır. Nüfus (1989) 131.000.

Angry Young Men *bak.* Öfkeli Kuşak

angström, daha çok ışığın dalgaboyunu ölçmekte kullanılan, 10^{-10} m'ye eşit uzunluk birimi. Simgesi Å'dır; adını 19. yüzyılda yaşamış İsveçli fizikçi Anders Jonas Ångström'den almıştır. Molekül çapları ve sıvıların üstündeki ince katmanların kalınlığı gibi niceliklerin ölçümünde de angström ve angströmün katları olan mikron ve milimikron kullanılır.

Ångström, Anders Jonas (d. 13 Ağustos 1814, Lögdö - ö. 21 Haziran 1874, Uppsala, İsveç), spektroskopinin kurucularından olan İsveçli fizikçi. 10^{-10} m'ye eşit bir uzunluk birimi, onun anısına angström olarak adlandırılmıştır.

Ångström, en önemli çalışmalarını ısı iletimi ve spektroskopi alanlarında gerçekleştirdi. Isı iletkenliğini ölçmekte kullanılan bir yöntem geliştirdi ve ısı iletkenliğinin elektrik iletkenliğiyle orantılı olduğunu gösterdi. 1853'te, elektrik kıvılcımı tayfının bir elektrotun metalinden, öbürü kıvılcımın içinden geçtiği gaz ortamdan kaynaklanan iki tayfın üst üste binmesiyle oluştuğunu ortaya koydu. Euler'in rezonans kuramından yola çıkarak, akkor halindeki bir gazın yaydığı ışınların kırılma indisinin soğurabileceği ışınların kırılma indisiyle eşdeğerde olabileceğini belirleyen tayf çözümlemesi ilkesini buldu.

Güneş tayfı üzerindeki çalışmaları sonucunda, Güneş'in atmosferinde hidrojen gazı bulunduğunu saptadı ve buluşunu 1862'de açıkladı. 1868'de Güneş'in normal tayf bileşenlerini gösteren ve uzun süre bu alandaki en güvenilir kaynak sayılan büyük tayf haritasını yayımladı. 1867'de ilk kez Kuzey Yarıküre'deki kutup ışıklarının (kuzey ışığı) tayfını incelemeyi ve bu tayfın san-

yeşil bölgesindeki özgün parlak çizgiyi keşfederek ölçmeyi başardı ama bu çizginin burçlar kuşağı ışığında da görülebileceğini varsayarak yanılgıya düştü.

Uppsala Üniversitesi'nde öğrenim gören Ångström, 1839'da aynı üniversitede *Pri-*

Anders Jonas Ångström, y. 1865
Kungl Biblioteket, Stockholm

valdozent oldu, 1858'de de fizik bölümü başkanlığına getirildi. Ayrıca, 1843'ten başlayarak Uppsala Gözlemevi'nde çalıştı.

Oğlu Knut Johan Ångström de (1857-1910), 1896'da Uppsala Üniversitesi'nde fizik profesörü oldu. Güneş'ten ısı yayınımını ve bu ısının Yer atmosferince soğurulmasını inceledi. Duyarlı ölçüm yöntemleri ve aygıtları geliştirdi, özellikle, elektrik dengeli bir pirheliyometre (1893) ile kızılötesi tayfın fotoğrafını çekme olanağı veren bir aygıt (1895) yaptı.

Anguier, François ve Michel-André (sırasıyla, d. 1604, Eu, Fransa - ö. 9 Ağustos 1669, Paris; d. y. 1613, Eu - ö. 11 Temmuz 1686, Paris), mezar, kilise, saray ve anıt bezemeleri yapan heykelci kardeşler.

Heykelcilik öğrenmeye Fransa'da başladıktan sonra 1641 dolayında Roma'ya gittiler; François 1643'e, Michel-André ise 1651'e değin barok heykelci Alessandro Algardi'nin atölyesinde çalıştı. İki kardeş 1648-52 arasında, Moulins'de, Montmorency dükü II. Henri'nin mezarını yaptılar.

François'nın en tipik yapıtı, tarihçi Jacques de Thou'nun ikinci karısı Gasparde de la Châtre'ın Paris'te, Louvre Müzesi'nde bulunan mezar taşı üzerindeki kabartmasıydı. Michel-André de Anne d'Autriche'in Louvre'daki daireşini dekore ederken Pietro da Cortona'nın Floransa'daki Pitti Sarayı'nda yaptığı dekorasyonu örnek aldı. Michel-André XIV. Louis'nin bakanı Nicolas Fouquet'nın Melun yakınındaki Vaux-le-Vicomte Şatosu'nda da Charles Le Brun ve André Le Nôtre ile birlikte çalıştı. Üstlendiği işler içinde en önemlisi, Anne d'Autriche'in Paris'te yaptırdığı Val-de-Grace Kilisesi'nin 1667'de tamamlanan kabartmaları ve mermer heykelleriydi. Bunlardan ana altar için yaptığı İsa'nın Doğumu (1665) konulu grup heykeli bugün Paris'teki Saint-Roch Kilisesi'nde bulunmaktadır. Michel-André, Saint-Denis limanındaki zafer takı için yaptığı klasik tarzdaki kabartmaları da 1674'te tamamlamıştır.

Anguilla (Fransızcada "yılanbalığı"), Antil Denizinin doğusunda bir ada ve İngiliz sömürgesi. 1971'den bu yana ayrı bir özel kimliğe sahip olmasına karşın, 1980'e değin St. Christopher (St. Kitts) - Nevis - Anguilla birleşik devletinin resmen bir parçası sayılmıştır. Rüzgâraltı Adalarının en kuzey ucunda bulunur. Toprakları Scrub, Seal ve Dog adaları ile Prickly Pear Keylerini de kapsar. Saint-Martin 8 km güneyine, St. Christopher ise yaklaşık 96 km güneydoğusuna düşer. Yüzölçümü yaklaşık 91 km²'dir. Başlıca yerleşim merkezi, adanın ortasında kurulu The Valley kasabasıdır. Nüfus (1991 tah.) 7.600.

Doğal yapı. Anguilla oldukça düz, kireçtaşı oluşumlu, seyrek ve kuru ağaçlıklarla kaplı bir mercanadasıdır. Çok sayıda koy ve körfezin yer aldığı girintili kıyılarında beyaz kumlu kumsallar uzanır. Dar (5,6 km) ve uzun (25,6 km) biçimi, adına da kaynaklık etmiştir. En yüksek noktası 65 m'lik Crocus Tepesidir. Tarıma elverişli alanları bulunmakla birlikte, topraklarının büyük bölümü yalnızca otlatmaya elverişlidir. Hiç ırmağı yoktur. Ticari amaçla tuz üretilen birkaç tuzlu göleği vardır. Yılın büyük bölümü sıcak ve kurak geçen tropik bir iklime sahiptir. Yıllık ortalama sıcaklık 26,7°C, yıllık yağış 900 mm'dir. En fazla yağış eylül-ocak ayları arasında görülür. Genellikle temmuz-ekim arasında meydana gelen kasırgalar bazen yıkıcı olur.

Nüfus. Anguilla'da yaşayanların büyük bölümü, Afrikalı kölelerin soyundan gelen Siyah ve melezlerden oluşur. Sayıca az olan beyazlar çoğunlukla Avrupa kökenlidir. Başlıca dil İngilizcedir. Protestan topluluklar en kalabalık kesimi oluşturur. Nüfus

Anguilla

yoğunluğu km² başına 83,5 kişidir. Üçte birinden fazlası 15 yaşın altında olan genç bir nüfusa sahiptir. 1986'da doğum oranı binde 22,2, ölüm oranı ise binde 9 olarak hesaplanmıştır. Yıllık nüfus artış hızı 1986-91 arasında yüzde 1,4 olmuştur.

Ekonomi. Anguilla'nın kurak iklimi ve elverişsiz toprak yapısı, tarımın sınırlı kalmasına yol açmıştır. Ekonomi, gelir yönünden daha çok balıkçılığa dayanır. Zengin besin kaynaklarına sahip kıyı açıklarındaki mercan kayalıklarında bol miktarda balık ve istakoz bulunur. Adanın döviz gereksiniminin büyük bölümü bu ürünlerle karşılanır. İstakoz, komşu adalara ve ABD'ye satılır. Tuzlu göleklerden doğal buharlaşma yöntemiyle elde edilen tuz, ihracata da elverecek ölçüde üretilir. Adanın deniz eğlencelerine uygun olması ve Antiller'in en iyi beyaz kumlu kumsallarından birine sahip olması, turizmin giderek gelişmesinde temel oluşturmuştur. Otellerin ve öteki turistik kuruluşların geliştirilmesi, ekonomik planlamada önemli bir yer tutar. Ülke dışında çalışıp ailelerine para gönderen adalılar da belirli bir döviz girişi sağlar. Başlıca tarım ürünleri mısır ve tatlıpatatestir. Koyun, keçi, domuz, sığır ve kümes hayvanları yetiştirilir. Kamuya ait bir sığır üretme çiftliği vardır. Bir miktar canlı hayvan dışarıya satılır. 1988 GSYİH'si 28 milyon ABD Doları, kişi başına GSYİH ise 3.890 ABD Doları olarak hesaplanmıştır. Para birimi Doğu Antil Doları'dır.

Adadaki yaklaşık 80 km'lik karayolunun 63 km'si asfalttır. Başlıca limanları Road Bay ve Blowing Point'tir. Wallblake'de bir havaalanı vardır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Anguilla, 1982'de yürürlüğe giren ve içişlerinde bağımsızlığı öngören bir anayasayla yönetilir. Yürütme yetkisi, İngiltere hükümdarı tarafından atanan bir genel valinin elinde bulunur. Genel valı, yürütme görevini yerine getirirken bir başbakan, üç bakan ve memur ikı üyeden oluşan yürütme konseyine danışır. Yasama organı olan meclisin bazı üyeleri seçimle göreve gelir.

Anguillalılar oldukça kötü koşullarda yaşarlar. İş yaşamında kararlılık yoktur. Konut durumu Antil Adalarındaki genel düzeye oranla iyidir. Çoğu betonarme olan evlerin içleri oldukça geniştir. Genel sağlık bakımından iyi durumda olan ada halkı, küçük bir kent hastanesinden ve sınırlı sağlık hizmetlerinden yararlanır. Koruyucu sağlık hizmetlerine de önem verilmektedir. Eğitim 5-14 yaşları arasındaki çocuklar için ücretsiz ve zorunludur. 1981'de resmi altı ilkokul ile adanın tek ortaokulunda okuyan öğrenci sayısı 2 bindi. Daha ileri düzeyde öğrenim ve eğitim, Antiller'in öteki bölgelerindeki okullarda yapılabilmektedir. Hükümetin radyo istasyonu günde yaklaşık 10 saat yayın yapar. Modern bir telefon şebekesi adanın tüm yörelerini birbirine bağlar. İçme ve kullanma suyu kıttır. Ancak bu gereksinimin bütün ülkede kolayca karşılanması amacıyla planlar yapılmıştır. Adanın her yerinde elektrik vardır.

Tarih. Anguilla'nın hiçbir dönemde Antil Yerlilerince bir üs olarak kullanılmadığı sanılmaktadır. Kristof Kolomb'un adaya uğrayıp uğramadığı da kesin olarak bilinmemektedir. 1650'de St. Christopher'dan gelen İngiliz göçmenlerin sömürgeleştirdiği ada, bundan sonra hep İngilizlerin idaresinde kaldı. 1688'de bir grup İrlandalı adaya saldırarak sonunda buraya yerleşti. Bu göçmenlerden kalma soyadlarına günümüzde de rastlanmaktadır. Anguilla, 18. yüzyılda iki kez Fransız saldırısına uğradı (1745 ve 1796). Ancak her iki saldırı da püskürtüldü. Anguilla, sömürgeleştirmenin ardından Rüzgâraltı Adalarının bir parçası olarak yönetildi. 1825'ten sonra St. Christopher'a sıkıca bağlı bir yönetim altına sokulması protestoyla karşılandı. 1875'te ada halkının ayrı bir statü isteği kabul edilmedi. 1882'de St. Christopher, Nevis ve Anguilla, tek bir sömürge olarak birleştirildiler. Bu adalar, 1958-62 arasında Batı Hint Adaları Federasyonu'na bağlı bir birim oldu. 1960'ların ortalarına değin süren St. Christopher yönetimine karşı direniş, 1967'de St. Christopher-Nevis-Anguilla birleşik devletinin kurulmasıyla doruğuna ulaştı. Anguilla'lılar St. Christopher'lı polisleri kovup kendi konseylerini kurdular ve bağımsızlıklarını ilan ettiler. Görüşmelerin sonuç vermemesi üzerine, İngilizler yasal yönetimi yeniden kurmak için Mart 1969'da adaya geçici bir komiser ve bir askeri birlik çıkardı. Eylül 1969'da askerler geri çekildi ve Anguilla Yasası (Temmuz 1971) ile Anguilla doğrudan İngiliz denetimi altına girdi. 1976'da çıkarılan yeni anayasa, Anguilla'yı resmen birleşik devletin bir parçası olarak bırakmakla birlikte, adaya İngiliz tahtına bağlı geniş bir iç özerklik tanıdı. Anguilla 9 Aralık 1980'de St. Christopher ve Nevis'ten resmen ayrıldı; 1982'de yeni anayasası yürürlüğe girdi.

Anguniler, NGUNILER olarak da bilinir. Güney Afrika Cumhuriyeti, Svaziland ve Zimbabve'de yaşayan akraba kavimler top-

luluğu. Ataları, Ümit Burnundaki, Büyük Balık Irmağından Natal ve Mozambik sınırı yakınındaki Kosi Gölünün kuzeyine kadar uzanan geniş bir yayla kuşağına yerleşmişti. Bu bölge insanları daha eskiden yalnızca önemsiz farklılıkları olan bir Bantu dili konuşmuşlarsa da, bu dilin belirli biçimleri 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, Xhosa, Zulu, Svazi ve Andebele gibi birbirine yakın ama ayrı diller olarak kabul edilmiştir. Anguni dilleri, yapılarındaki "şaklamalı" sesbirimleri açısından Bantu dilleri arasında tek örnektir. Bu sesler, benzer şaklamalı sesleri içeren Koisan dili konuşan yörenin eski sakinleriyle kaynaşmış olmalarından dolayı, Angunilerin dillerine de geçmiştir.

Anguniler, 19. yüzyılın başında çok sayıda siyasal birime ayrılmıştı. Andlambe, Gikaleka, Athembu, Mpondo, Mpondomise, Bhaka, Hlubi, Mtethwa, Zulu gibi gruplardan her birinin başında, tanınmış birkaç sülalenin birinden seçilmiş, siyasal ve dinsel güce sahip bir reis vardı. Anguniler dari ekip biçer, besin değeri olduğu kadar toplumsal önemi de olan sığır yetiştirirlerdi. Belirgin bir işbölümü vardı: Kadınlar çapa tarımı ile, erkekler ise sığır çobanlığı ile uğraşırlardı. Babayanlı ve babayerli kalıpları benimseyen Anguniler dışevlilik kuralına uyar, başlık (*lobola*) olarak sığır verirlerdi.

Anguni yaşam biçimi 19. yüzyılda büyük değişikliğe uğradı. Değişikliğe yol açan en büyük etmenlerden biri 1820'lerde ortaya çıkan Mfekane (Ezilme) olayıydı. Bu olaya Natal'deki Anguni gruplarının, Zulu kralı Shaka tarafından özenle geliştirilmiş askeri disiplin altında zorla toplanması yol açtı. Yayılmacı bir Zulu devleti yaratan Shaka, komşu halklara karşı savaş açarak onları ya Zulu devletine katılmaya ya da başka ülkelere kaçmaya zorladı. Shaka'nın geliştirdiği askeri disiplin ve stratejiyi örnek alan bu mülteciler, komşu Afrika halklarını yenmeyi, Afrika'nın orta ve güney kesimlerinde yeni devletler kurmayı başardılar. Güneybatı Zimbabve'de Mzilikazi yönetimindeki Andebele devleti, Güney Mozambik'te Şoşangane yönetimindeki Gaza devleti, Svaziland'da Dlhamini ailesinin yönetimindeki Svazi devleti ile Tanzanya, Zambia ve Malavi'de Angoni lideri Zwangendaba'nın ardıllarının yönetimindeki Angoni devletleri bu yeni devletlerdendi.

Daha az çarpıcı görünmekle birlikte, etkisi daha uzun süreli ve kalıcı olan bir başka büyük olay da, Anguni toplumunun yayılmacı Avrupa güçleri tarafından yavaş yavaş zayıflatılmasıydı. Güney Anguni halkları ile Avrupalılar arasında Ümit Burnunda bir dizi savaş oldu. Yenilen Güney Angunilerin toprakları parça parça işgal edildi. Sığırları ellerinden alınan çok sayıdaki Anguni erkeği Güney Afrika'da göçmen işçi olarak yaşamak zorunda bırakıldı. Başlangıçta yavaş işleyen bu süreç, 1886'dan sonraki dönemde Witwatersrand'da büyük altın yataklarının bulunmasıyla birden hızlandı.

Altın madenlerini işletenlerce başlatılan sanayileşmenin doğurduğu işçi gereksinimi, 20. yüzyıl boyunca sürdü. Bu gelişme içinde, ekonominin temel dayanaklarından biri haline gelen Anguniler, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin her yerinde kentli insanlar olarak görünmeye başladılar.

Kentleşme ilerledikçe, Güney Afrika hükümeti, izlediği *apartheid* (ırk ayrımı) politikası ve kurduğu Bantustanlar (Siyah yurtluklar) aracılığıyla, kırsal alanda "geleneksel" Anguni kültür kurumlarının ve reislerinin varlığını sürdürmeye çalıştı. Ama, bugün bu devletlerin Anguni dilini konuşan insanlarla hemen hiç ilgisi yoktur. Kentlerde doğmuş olan bu insanlar atalarının yaşadığı kırsal alanlardan kopmuş, kültürel özellik ve kimliklerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Anguniler, artık yalnızca bir dil grubu olarak dikkate alınabilir.

Angus, anayurdu İskoçya'nın kuzeydoğusu olan ve uzun yıllar Aberdeen Angus soyu olarak bilinen, siyah renkte, boynuzsuz, eti için yetiştirilen sığır soyu. İngiltere'de üretilmiş en eski soylardan biri olan kıvırcık tüylü Galloway soyuna çok benzer özellikler taşımakla birlikte, bu melez soyun atası bilinmemektedir.

Tıkız ve bodur gövdeli Angus soyu çok yüksek verimli ve kesimlik sığırların en yüksek niteliklilerinden biridir. Safkan ve melez tipleri başta İngiltere ve ABD olmak üzere bütün sığır yetiştiren ülkelerde yayılmıştır. Kızıl Angus adıyla bilinen bir tipi yakın yıllarda, özellikle çaprazlama ve melezlemede en çok aranan sığırlardan biri olmuştur. Zebu ve Angus sığırlarının melezlenmesiyle üretilen brangus soyu da sıcak iklim koşullarına dayanıklılığıyla dikkati çeker.

Angus, İskoçya'nın doğusunda, Tayside iline bağlı ilçe. 1975'teki yeniden düzenlemeyle oluşturulmuştur. Doğuda Kuzey Denizi, güneyde Tay Halici ile çevrili olan eski Angus (Forfarshire) ilinin büyük bölümünü içine alır. Yüzölçümü 2.033 km²'dir. Yönetim merkezi bir dokumacılık kasabası olan Forfar'dır.

İlçe toprakları kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda Edzell'den Lintrathen'e uzanan Highland Sınır Kırığı ile kabaca ikiye ayrılır. Highland bölgesi, Isla, Clova ve Esk adlı üç küçük vadinin (*glen*) parçaladığı 600-900 m yüksekliğinde platolardan oluşur. Yüksek kesimler, buzulların (günümüzde göl olarak kullanılan) Glen Esk'teki Lee Gölü benzeri dar göller (*loch*'lar) oluşturduğu ana vadiler dışında, pek az buzullaşma aşınmasına uğramıştır. Etkileyici bir görünümü olan Highland'in güney eteğinde, verimli Strathmore Vadisi (Angus Çukuru) uzanır. Vadinin tabanındaki kırmızı kumtaşlarının üstü verimli buzul tortularıyla kaplıdır. Güneydoğu sınırını oluşturan Sidlaw Tepelerinin yamaçları güneydoğuda, bir buzulun çökelttiği, işlemeye elverişli, katmanlaşmamış kayaç parçalarıyla kaplı kıyı düzlüklerine bakar. Kıyı kesimini kumullar ve buzul sonrası dönemde yükselmiş kumsallar çevreler.

İklim genellikle yağışsızdır. İlkbaharlar serin ve kurak, deniz genellikle pusludur. Yaz sonları ve sonbahar başları genelde sıcak ve yağışsız olur. Uzun güneşli saatler hasadın geç bir dönemde yapılmasına yol açar. Toprağın ince ve verimsiz olduğu yüksek kesim düzlüklerinde turbalıklar yer alır. Akarsu-buzul oluşumlu yükselmiş kumsallarda geçirgen ve iyi akaçlanan topraklar vardır. Montrose Havzasını verimli ırmak balçıkları kuşatır. Sidlaw Tepelerinin bataklık sırtları ve bazı ağaçlıklar dışında, alçak kesimler büyük ölçüde tarıma elverişlidir.

Angus bölgesi, Roma döneminde Piktlerin işgaline uğradı. Bu döneme ait yeraltı evleri (*weem*) ve birkaç kale yerinde durmaktadır. Roma karargâhlarının ve yollarının izlerine her yerde rastlanır. 12. yüzyıl boyunca buradaki Flaman kolonilerinde, yün ve keten sanayileri kuruldu. İskoç Bağımsızlık Savaşları'ndan pek az etkilendiği için bu dönemi refah içinde geçiren bölge, Dundee ve Brechin'in yağmalandığı 17. yüzyıldaki İngiliz İç Savaşı'nda daha çok zarar gördü.

İlçe ekonomisi, dağlardaki dağınık çiftliklerden Dundee'deki karmaşık sanayi ve liman etkinliklerine ve turizme kadar uzanan değişken bir yapı gösterir. Dağlık kesimlerde büyük koyun çiftlikleri yer alır. Küçük vadilerde çok miktarda sığır yetiştirilir. İlçe topraklarının aşağı yukarı yarısı ekilir. Asıl ağırlık tahıl, şeker pancarı ve hayvan yemindedir. Yetiştirilen yüksek nitelikli tohumluk patatesler ihraç edilir. Küçük tarım işletmelerinde Dundee ve Montrose'un marmelat sanayileri için ahududa ve çilek yetiştirilir.

Angus'un dokumacılık alanında etkin bir sanayi geleneği vardır. Başlıca sanayi kolları, özellikle Dundee'de yoğunlaşan jüt ve keten imalatıdır. Dundee'de gemi yapım, Arbroath'da makine sanayisi köklü bir geçmişe sahiptir. Dundee bir sanayi ve ticaret merkezidir, burada çeşitli büyük ve modern sanayi kuruluşları bulunmaktadır. Golf ve tatil merkezi Carnoustie, makine sanayisinin kurulduğu Brechin gibi kentlerde yeni sanayiler yaratılmıştır. Arbroath'daki bakım ve koruma tesislerinde alabalık üretilir. Bölgenin her yanında yerel ürünlerin konservelendiği tesisler bulunur. Nüfus (1982 tah.) 93.086.

Angus (6. Kontu), Archibald Douglas (d. y. 1489 - ö. Şubat 1557, Tantallon Şatosu, East Lothian, İskoçya), Kral V. James ile İskoç kraliçesi Mary dönemlerinde yaşamış güçlü İskoç soylusu. 5. Angus kontu Archibald Douglas'ın torunudur.

Angus'un ikinci evliliğini 1514'te dul Kraliçe Margaret Tudor ile yapması soylular arasında kıskançlığa yol açtı. Henüz reşit olmayan Kral V. James'in naibi ve vasisi olan Margaret, 1515'te Albany dükünün yönetimi ele geçirmesi üzerine İngiltere'ye kaçtı. Ülkesine dönüşünde Angus'un Traquair mülkünün sahibinin kızı ile ilişki kurduğunu öğrenince, Albany dükü ile birleşerek kocasına karşı cephe aldı. Angus, 1522'de krala ihanetle suçlanarak Fransa'ya gönderildi. Ama iki yıl sonra İngiltere kralı VIII. Henry'nin desteğiyle Fransa'dan döndü ve 1525'te Edinburgh'a giderek bir parlamentonun toplanması için çağrıda bulundu. Angus bundan sonra V. James'in vasiliğini ele geçirerek ailesiyle birlikte ülke yönetiminde büyük güç sahibi oldu. Ama V. James, Angus'u vasiliğinden uzaklaştırmayı başardı ve onun bütün haklarının elinden alınmasını emreden bir karar çıkardı (1528). Margaret de kendisinden boşanınca Angus İngiltere'ye sığınmak zorunda kaldı. Angus'tan öç almak isteyen James, onun kız kardeşi Janet'i (Lady Glamis) ölüme mahkûm etti. Janet 17 Temmuz 1537'de yakılarak öldürüldü.

1542'de V. James'in ölmesinden sonra Angus İskoçya'ya döndü; haklarını elinden alan karar da kaldırıldı. Angus'a, Mary Stuart ile Prens Edward'ın (sonradan İngiltere kralı IV. Edward) evlenmesine aracılık etme görevi verildi. Ama onun İngilizlere duyduğu yakınlık gittikçe azalmaktaydı. Güney İskoçya bölgesinin yöneticiliğine atanan Angus, 27 Şubat 1545'teki savaşta İngilizleri Ancrum kırlarında yenilgiye uğrattı. 1547'de Pinkie'deki savaşta ordunun ileri kanadına komuta etti; bu savaşta İskoçlar yenilgiye uğradı.

Yaşamı boyunca aile çıkarlarını ulusal çıkarlardan üstün tutan Angus'un tek yasal varisi Margaret Tudor'dan olan kızı Margaret'ti. 4. Lennox kontu ile evlenen Margaret'in oğlu Lord Darnley ise İskoç kraliçesi Mary ile evlendi. Angus'un ölümünden sonra yerine yeğeni David Douglas (y. 1515-57) geçti.

Angus (8. Kontu), Archibald Douglas, MORTON KONTU (d. 1555 - ö. 4 Ağustos 1588, Smeaton, Dalkeith yakınları, Midlothian, İskoçya), VI. James döneminde yaşamış İskoç ayaklanmacı. 6. Angus kontunun yeğeni olan 7. Angus kontunun oğludur. Yönetimde Presbiteryenlerin söz sahibi olmasını savunan Angus, iki yaşında iken babasının unvanını almış ve 1586'da Morton kontu olmuştur.

Angus, Morton kontu olan amcasının naipliği sırasında hızla yükseldi ve önemli yönetim görevlerinde bulundu. Ama Morton'un 1581'de iktidardan düşmesinden sonra, onu desteklediği için krala karşı ihanetle suçlandı ve Londra'ya kaçtı. VI. James ile kısa süren bir uzlaşma döneminden sonra Mar kontu ile Glamis beyinin önderliğinde başlatılan ayaklanmaya katıldı. Yurttaşlık haklarından yoksun bırakılan ayaklanmacılar İskoç yönetimine karşı sürdürülen, İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in de desteklediği çalışmaların ve Presbiteryenliğin merkezi durumuna gelen Newcastle'a kaçtılar. Ekim 1584'te İskoçya'ya döndükten sonra James'in, mülklerini kendilerine geri vermesini sağladılar ve yönetimde söz hakkı elde ettiler. Angus, İskoçya ile İngiltere arasında kalan bölgenin yöneticiliğine ve sınır komutanlığına getirildi. Ancak, Presbiteryenliği desteklemesi nedeniyle kralın gerçek güven ve sevgisini kazanamadı.

anh, "yaşam"ı simgeleyen Eski Mısır hiyeroglifi. Üzerine bir ilmik dolanmış bir haç biçimindedir ve *crux ansata* (kulp biçimli haç) olarak bilinir. Aralarında Tutanhamon'un mezarının da bulunduğu eski mezar yazıtlarında rastlanmıştır. Tanrılar ve firavunlar çoğunlukla ellerinde *anh*'la betimlenir. *Anh*, sağlık ve mutluluk gibi kavramları ifade eden sözcüklerin içinde de yer alır. Büyülü bir düğümü temsil ettiği varsayılmışsa da, biçimine bakıldığında başlangıçta anlamının sandalet kayışı olduğu izlenimi uyanmaktadır. Kopt Kilisesi'nin simgeci anlayışında haç olarak kullanılmıştır.

Anhalt, eski bir Alman devleti. 1863-1918 arasında düklük, Saksonya-Anhalt içine alındığı 1945'e değin eyalet (*Land*) statüsüne sahip olmuştur. 1949'da Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin bir eyaleti olan Saksonya-Anhalt, 1952'de illere (*Bezirke*) ayrılınca, eski Anhalt toprakları Magdeburg ve Halle illeri arasında bölüştürüldü.

Anhalt Düklüğü'nün toprakları (birincisi doğuda Zerbst, Dessau, Köthen [Cöthen] ve Bernberg'i içine alan, ikincisi batıda Ballenstedt çevresini kaplayan) iki büyük bölüm ile tümüyle Prusya'nın Saksonya eyaleti sınırları içinde kalan beş küçük bölümden oluşuyordu.

Anhalt Düklüğü'nün kurulu olduğu Elbe Irmağının yukarı kesimindeki düzlük alan, 11. yüzyılda Saksonya Düklüğü'nün bir parçasıydı. Bu topraklar 12. yüzyılda Brandenburg markgrafı I. Albrecht'in (Ayı) mülkiyetine geçtikten sonra birleştirildi ve Albrecht'in torunu Heinrich tarafından 1212'de ayrı bir kontluğa dönüştürüldü. 1218'de prens (*Fürst*) unvanı alan Heinrich 1252'de öldüğü zaman, üç oğlu Anhalt topraklarını aralarında paylaştılar. Bunun sonucunda Aschersleben, Bernberg ve Zerbst olmak üzere ailenin üç kolu ortaya çıktı. Aschersleben kolu 1315'te ortadan kalktı. Ötekiler 16. yüzyıla değin Anhalt-Köthen ve Anhalt-Dessau adıyla varlıklarını sürdürdülerse de 1603'ten sonra toprakları dört parçaya bölündü: Dessau, Bernberg, Zerbst ve Köthen. Zerbst, 1793'te öteki üçü tarafından bölüşüldü. 1806'da Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla, ayakta kalan üç prens, dük unvanını aldı. Anhalt'ın tümü, 1863'te Anhalt-Dessau'lu IV. Leopold tarafından birleştirildi.

Anhalt, Reform sırasında Protestanlığı benimsedi ve 17. yüzyıl başlarında Prusya'nın etkisine girdi. Anhalt-Dessau'lu I. Leopold'un 18. yüzyıl başlarında Prusya ordusunda gerçekleştirdiği yeni düzenlemenin, II. Friedrich'in (Büyük) daha sonraki zaferlerinde önemli bir payı oldu. Anhalt dükleri, 1807'de Napoleon'un kurduğu Ren Konfederasyonu'na katıldılar ve 1813'e değin onu desteklediler. Daha sonra 1815'te Alman Konfederasyonu'na ve 1828'de kuruluşuna Prusya'nın öncülük ettiği Alman Gümrük Birliği'ne (*Zollverein*) katıldılar. Anhalt, 1871'de yeni kurulmuş olan Alman İmparatorluğu'nun bir eyaleti oldu. 1919'da kabul edilen cumhuriyetçi Weimar Anayasası uyarınca Anhalt'ta düklük yönetimi sona erdi. Anhalt 1945'e değin Almanya'nın, 1949-52 arasında da Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin bir eyaleti olarak kaldı. İki Almanya'nın 3 Ekim 1990'da birleşmesinin ardından Saksonya-Anhalt eyaleti yeniden oluşturuldu.

Anhava, Tuomas (d. 5 Haziran 1927, Helsinki, Finlandiya), Ezra Pound ve T. S. Eliot'in öncülük ettiği modern şiir geleneğine bağlı yapıtlar veren Fin şair ve çevirmen.

Her zaman en uygun terimi kullanma ilkesine sıkı sıkıya bağlılığı ve modern şiirin estetiğine yönelik kuramsal ilgisiyle Anhava, yapıtlarında kusursuzluğu arayan bir şairdir. Ana tema olarak "yabancılaşma"yı işlediği *Runoja* (1955; Şiirler) adlı yapıtı, gündelik gerçekliğin aşılması yönünde bir arayıştır. Bu motifleri, *36 runoa* (1958; 36 Şiir) adlı kitabında yer alan teknik açıdan güç şiirlerinde daha da geliştirmiştir. Bu şiirlerindeki imgeler, o dönemde çeviriler yaptığı Japon ve Çin şiirinden yoğun etkiler taşır. Kısa ve yoğun Doğu epigramlarının etkisi, *Runoja 1961* (1961 Şiirleri) ve *Kuudes kirja* (1966; Altıncı Kitap) adlı yapıtlarında da görülür.

Çok popüler olmamakla birlikte Anhava, estetik kusursuzluk konusunda ödün vermeyen çabalarıyla pek çok genç Fin şairini derinden etkilemiştir.

Anhegger, Robert Friedrich Moritz (d. 1911 Viyana), Türk Alman Kültür Derneği'nin kurucusu, Alman Türkolog ve araştırmacı. Zürich, Viyana ve Berlin üniversitelerinde hukuk ve İslam bilimleri eğitimi gördü. Balkan tarihine ilgi duyduğu için Türk dili, Slav dilleri ve iktisat tarihi üzerinde çalıştı. 1940'da Türkiye'ye yerleşti. Bir süre İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalıştı.

1955'te Ankara'da Alman Büyükelçiliği'nin girişimleriyle oluşturulan Türk-Alman İstişare İşleri Kurulu adına, 1956'da İstanbul Alman Lisesi'nde Almanca kurslarını başlattı. 1957'de ise, Behçet Necatigil, Adalet Cimcoz vb kişilerin yardımıyla (adı önce İstanbul Kültür Derneği olan) Türk-Alman Kültür Derneği'ni kurdu ve genel sekreterlik görevini üstlendi. Daha sonra Türk-Alman İstişare Kurulu başkanlığına Prof. Macit Gökberk'in gelmesiyle kurul-dernek ilişkileri sıkılaştı. Dernek 1962'de Türk-Alman Kültür Merkezi adını aldı, 1977'de de Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu Derneği adıyla bugünkü hukuksal statüsüne kavuştu.

Bu arada Anhegger, 1969-73 arasında Amsterdam'da Alman Kültür Enstitüsü'nün müdürlüğünü yaptı, aynı zamanda Türkiye ile Hollanda arasındaki kültürel ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı oldu. Hollanda Pen Kulübü üyeliğine seçildi. Birçok Türk yazar ve şairin Uluslararası Rotterdam Festivali'nde tanıtımını sağladı. Türkiye'ye döndükten sonra 1977'de emekli oldu.

Almanya, ABD, Avusturya, Hollanda ve İsviçre'de çeşitli makale ve kitapları basılan Anhegger'in Türkiye'de yayımlanmış yapıtları arasında *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich. I Europäische Türkei* (1944, Osmanlı İmparatorluğu'nda [Rumeli] Madencilik) ve Meral Alpay ile birlikte yazdığı *Türkiye Çocuk ve Gençlik Kitapları* (1977) sayılabilir. Ayrıca çeşitli dergilerde divan şiiri, Osmanlı tarihi ve Türk sanat tarihi ile ilgili yazıları yayımlanmıştır.

Anhesenamen, asıl adı ANHESENPAATEN. İÖ 1362'den y. 1351'e değin hüküm süren Mısır kraliçesi. Kocası Tutanhamon'un ölümünden sonra, yönetimi eline geçirmek için Hitit kralının oğullarından biriyle evlenip onu firavun yapmaya çalışmıştır.

Amarna devrimi sırasında Mısır'ı yöneten Ahenaton ile Nefertiti'nin üçüncü kızıdır. Ablasının, babası ile birlikte naipliği yürüten Smenhare ile evlenmesinden sonra, yönetiminin 16. yılında babasıyla evlendiği sanılmaktadır. Bu evliliğin, aslında babasının tahtını korumak amacıyla yapılmış siyasal bir birleşme olmasına karşın, bu dönemde bir kız çocuğu doğurduğu kesindir.

Daha sonra tahta çıkan Tutanhamon konumunu sağlamlaştırmak için Anhesenamen ile evlendi. Tutanhamon'un kraliçesi olarak firavunun mezarında göze çarpıcı bir konuma sahip olan Anhesenamen'in görüntüleri bir sanduka, bir taht ve başka eşyalar üzerinde yer almaktadır. Mezardaki beş ve yedi aylık iki dölütten Tutanhamon'a iki tane ölü kız çocuğu doğurduğu anlaşılmaktadır. Kocasının adıyla birlikte onun da adı "Amon" sözcüğünü içerecek biçimde değiştirildi. Tutanhamon'un tahta çıkışını anlatan dikilitaşta başlangıçta, Anhesenamen de yer almaktaydı. Erkek çocukları olmadığı için, kocası Tutanhamon'un aniden ölmesi üzerine tahtın varisi durumuna gelen Anhesenamen'in evleneceği kişi firavun olacaktı. Hitit arşivlerine göre, en uygun Mısırlı adayların her ikisiyle de evlenmek istemediğinden, Hitit kralına gizli bir mektup göndererek ondan firavun olmak üzere bir oğlunu göndermesini istedi. Hititler Suriye'de bulunan Mısır kuvvetlerine karşı düzenledikleri mevsimlik seferi henüz tamamlamış olduklarından, Hitit kralı bu öneriye çok şaşırdı. Bunun bir hile olmasından kuşkulanarak kraliçenin gerçek niyetini öğrenmek için Mısır'a bir elçi yolladı. Yolladığı elçi İÖ 1351 ilkbaharında bir Mısır temsilcisiyle birlikte Hitit başkentine döndü. Elçiler krala Anhesenamen'in verdiği güvenceleri ve daha ivedi davranılmasını isteyen yeni bir ricasını iletiler. Bunun üzerine kral bir oğlunu Mısır'a yolladı. Ancak yolu kesilen prens öldürüldü. Olayın sorumlusunun tahta çıkmayı arzulayan Mısır orduları komutanı Horemheb olduğu sanılmaktadır.

1932'de Kahire'de bulunan bir yüzükteki yazıdan Anhesenamen'in, kocasının eski veziri ve yakın danışmanı olan ve ondan sonra tahta çıkan Ai ile de evlendiği sanılmaktadır. Tutanhamon'un tahta çıkışıyla ilgili dikilitaşta bulunan Anhesenamen figürü, bu anıta el koyan Firavun Horemheb tarafından tamamen silinmiştir.

anhidrit, bir bileşiğin su kaybetmesiyle oluşan kimyasal bileşiklerin ortak adı. Sülfürik asitten türeyen kükürt trioksit (SO_3) ile kalsiyum hidroksitten türeyen kalsiyum

oksit (CaO) birer inorganik anhidrittir. Kükürt trioksit örneğinde olduğu gibi, bir asitin su kaybetmesiyle oluşan oksitlere genellikle asit anhidriti, kalsiyum oksit örneğinde olduğu gibi, bir bazın su kaybetmesiyle oluşan oksitlere de genellikle baz anhidriti adı verilir.

Organik anhidritlerin en önemlisi, $(CH_3CO)_2O$ formülündeki asetik anhidrittir. Bu anhidrit sanayide iki ayrı yöntemle elde edilir: 1) Asetaldehitin bir metal asetat eşliğinde havanın oksijeniyle yükseltgenmesi; 2) asetik asitin asetilen ya da ketenle tepkimesi. Öbür organik anhidritler de, asetik anhidrit, keten metoksiasetilen ya da azopropenil asetatla tepkimeye giren karboksilik asitlerden elde edilebilir. Ayrıca, açil halojenürlerin asetik anhidritle ya da karboksilik asit ve piridinle tepkimesi de anhidritleri verir.

Organik anhidritler, organik bireşim tepkimelerinde bir bileşiğin molekülüne açil kökü (RCO) katmak amacıyla kullanılır. Suyla karboksilik asitleri, alkoller ve fenollerle esterleri, amonyak ve aminlerle de amitleri verecek biçimde tepkimeye girerler. Asetik anhidrit, magnetik bant (teyp bandı) ve dokuma elyafı üretiminin temel maddesi olan selüloz asetatın üretiminde kullanılır. Ayrıca, salisilik asit ile ısıtıldığında, aspirin adıyla bilinen asetilsalisilik asiti verir.

anhidrit, susuz kalsiyum sülfat ($CaSO_4$) yapısında, kayaç oluşturan önemli bir mineral. Kimyasal açıdan jips (alçıtaşı) ile arasındaki tek fark, kristalleşme suyunun olmamasıdır, nitekim nemli ortamlarda molekü-

Lockport'tan bir anhidrit örneği, New York
Field Museum of Natural History, Chicago
John H. Gerard-EB Inc.

lüne su alarak jipse dönüşür. Anhidrit genellikle tuz birikintilerinde kayatuzu ve jipsle bir arada bulunur.

Anhidrit, dik yarılmalı, lifsi ya da burulmuş yumrular oluşturur; bazen de, İtalya'nın Lombardiya bölgesindeki Vulpino'da bulunan vulpinit türlerinde olduğu gibi düzgün ya da pul pul taneli kütleler biçiminde görülür. Ortorombik sistemde kristalleşen anhidrit, tuz kayaçlarındaki en önemli minerallerden biridir; ayrıca dolomitlerde, kireçtaşında ve dolgu minerali olarak maden cevheri damarlarında da bulunur. Alçı ve çimento yapımında, kesilip cilalanan vulpinit ise süslemede kullanılır. Fiziksel özellikleri için, *bak.* sülfat minerallerı (tablo).

anhima, *Anseriformes* takımının *Anhimidae* familyasından, Güney Amerika'da yaşayan üç tür su kuşunun ortak adı. Çok uzaklardan duyulabilen, çığlığa benzer ötüşleriyle tanınan anhımalar, 75 cm yüksekliğinde iri kuşlardır; bataklıklarda yaşar, yuvalarını sazdan yapar ve su bitkileriyle beslenirler. Çok yüksekleri saatlerce süzülerek uçabilen bu kuşlar, koyu renk tüyleri, boyunlarındaki halkaları, tombul gövdeleri ve tavuğunkini andıran gagalarıyla uzun bacaklı bir sülüne benzerlerse de, gerçekte kazlarla akrabadırlar. Anatomileri çok değişik özellikler gösterir. Yaşayan kuşlar arasında, kaburgalarında arkaya doğru eğik çıkıntılar (çengelli uzantılar) bulunmayan iki kuş grubundan biri anhımalardır. İskeletleri, bilinen türler arasında en hafifidir; en dıştaki parmak kemiklerinin bile içi boştur, ayrıca derilerinin üstünde küçük hava kesecikleri bulunur. Tüyleri, arada hiç çıplak deri bırakmayacak biçimde, çok sık tüylü bir post gibi bütün vücudu (bacaklar dışında) kaplar; bu özellik, anhımalardan başka yalnızca penguenlerde ve uçamayan öbür iri kuşlarda görülür. Anhimaların bir başka özelliği de, her iki kanadın dirseğe yakın bölümünde, öne doğru çıkıntı yapan ince bir kemikten oluşmuş bir çift mahmuz bulunmasıdır.

Güney Amerika'nın kuzey bölgelerinde yaşayan boynuzlu anhimanın (*Anhima cornuta*) alnında, öne doğru kıvrık, boynuzumsu, ince bir uzantı vardır. Güney Amerika'nın içlerinde, doğuya yakın yerlerde yaşayan tepeli anhima (*Chauna torquata*) ile Kolombiya ve Venezuela'da yaşayan kara boyunlu anhimanın (*C. chavaria*) başının arkasında, tüylerden bir tepelik bulunur.

Anhui, Çin Halk Cumhuriyeti'nde yönetim bölgesi. Yirmi bir yönetim bölgesinin en küçüklerinden biridir. Kuzeydoğuda Jiangsu, güneydoğuda Zhejiang, güneyde Jiangxi, batıda ise Hubei ve Henan yönetim bölgeleri ile çevrilidir.

Güney Çin'de Çin halkının ilk yerleşme bölgesi olarak, Anhui'nin tarihi İÖ 481'e değin iner. Tahıl taşımacılığında kullanılan eski akarsu ulaşım sistemünün merkezi durumundaydı. 1850'lerin başlarında Huang Irmağının (Sarı Irmak) yatağını değiştirmesi üzerine ortaya çıkan su kıtlığı, Anhui'nin kuzeyindeki çiftçileri büyük sıkıntıya soktu. Bunu izleyen köylü ayaklanmaları, eyalette uzun süren ve geniş yıkımlarla sonuçlanan karışıklıklara yol açtı. 1938'deki büyük su baskınında çok sayıda insan öldü. II. Dünya Savaşı'nda büyük bölümü Japon kuvvetlerince işgal edilen Anhui 1946-49 arasında Guomindang kuvvetlerinin denetimi altında kaldı. O zamana değin Çin'in doğusundaki en geri kalmış eyalet sayılırken, 1954'te Çin Halk Cumhuriyeti'nin bir yönetim bölgesi haline geldi. Başkenti Hefei'dir.

Anhui'nin kuzey bölümünü, içinden akan ırmakların taşmasıyla belli dönemlerde su altında kalan uçsuz bucaksız bir düzlük biçimindeki Kuzey Çin Ovası kaplar. Güney kesimini oluşturan Yangtze Vadisi, batıdan doğuya uzanan bir dizi dağla kuzeydeki ovadan ayrılır. Ovalık kesimi akaçlayan Huai Irmağı düzlük boyunca akarak sularını Hongze Gölüne boşaltır. Irmak havzası büyük ve yıkıcı taşkınlara uğrar. Önemli ırmaklarda kurulmuş sayısız sulama düzeni, dönem dönem görülen şiddetli taşkınların etkisini azaltmış ve ekilebilir alanları genişletirken elektrik enerjisinde artış sağlamıştır. Sulama, akaçlama ve ulaşım amaçlı kanallar Yangtze Ovasını ağ gibi sarar. Anhui, Çin'in öteki yöreleri gibi yazların sıcak ve yağışlı, kışların ise daha ılık ve kurak geçtiği bir muson iklimine sahiptir.

Nüfusun en yoğun olduğu bölgeler, Bangfou'nun yukarısında kalan Huai Irmağının kolları ve kıyı çevresi ile Yangtze'nin sağ yakası boyunca uzanan, setlerle korunmuş alanlardır. Her iki bölgede ortalama nüfus yoğunluğu kilometre kare başına yaklaşık 400 kişiyi bulur. Bölgede dört büyük kent vardır: Hefei, Huainan, Bangfou ve Wuhu. Nüfusun hemen hepsi Çinlidir.

Kuzeydeki Huai Havzasında en önemli ürün buğdaydır. Güneydeki Yangtze'nin Havzasında ise daha çok pirinç ekilir. Toprakların büyük bölümünde yılda iki kez ürün alınır. Yaz ürünleri arasında pirinç, tatlıpatates, *gaoliang* (kocadarı), soya fasulyesi, yerfıstığı ve susam bulunur. Kış ürünleri ise buğday, arpa, kolza, baklagiller ve gübrelik yeşil bitkilerdir. Başlıca ticaret ürünleri yağlı tohumlar, pamuk, çay, lifli bitkiler ve tütündür. Anhui 7. yüzyıldan beri çayıyla ünlüdür. O sırada az bulunan bir ürün olan çay, ülkenin öteki bölgelerine ve yurt dışına satılırdı. Ham ipek üretimine yönelik ipekböcekçiliği 1950'lerden başlayarak yeniden canlandırılmıştır. Bu amaçla hem dut ipekböceği, hem de daha kalın iplik ve açık kahverengi ipek veren tasar adlı kelebek türü yetiştirilir. Bunlardan elde edilen ürün, Nanjing'de dokunan işlemeli kumaşlar (brokar) ve Wuhan ipek fabrikaları için gerekli hammaddeyi sağlar.

Başlıca et kaynağı olan domuzun yanı sıra, kuzeyde giderek artan miktarda koyun yetiştirilmektedir. Yangtze Irmağı boyunca yaygın olarak su ürünleri yetiştiriciliği (akuakültür) yapılır. Kömür, demir cevheri, demir ve çelik üretilir. Dokumacılık ve makine parçaları yapımı ikinci derecede önem taşır. Yerel el sanatlarından biri de dövme demirden yapılan ve duvar süsü olarak kullanılan motiflerdir.

Anhui'nin başlıca ulaşım yolularını akarsular oluşturur; ama demiryolları ve karayolları da yönetim bölgesini boydan boya sarar. Yüzölçümü 139.900 km²'dir. Nüfusu (1990) 56.180.813.

Anhui'li Dört Usta, 17. yüzyılda Çing hanedanı döneminde Anhui (ya da Xin'an) eyaletinde doğmuş ve çalışmalarını aynı yerde sürdürmüş Çinli ressamlar topluluğu. Çin resim sanatının geleneksel merkezlerinden uzak bulundukları için oldukça değişik üsluplar geliştirdiler. Dört ustanın ikisi Sun Yi ve Wang Zhirui pek tanınmamış sanatçılardı; öbür ikisi Hongren(*) ve Cha Shibiao ise ünlüydüler. Bu dörtlü belirtilirken ilk iki sanatçı yerine çoğu zaman Anhui eyaletinin tanınmış başka iki ressamı olan Xiao Yuncong ve Mey Qing'in adları verilir. Anhui'li ustalar manzara resimlerinde genellikle bu eyaletin değişik doğa görünümlerini, özellikle de Huang San'ı (Sarı Dağ) betimlemişlerdir. Genelde oldukça yalın, hatta donuk olan üslupları, Yuan Hanedanı'nın Dört Ustası(*) diye adlandırılan sanatçılardan Ni Zan'ın(*) özlü üslubuyla belirli bir benzerlik gösterir.

Anhwei *bak.* Anhui

anı, kişisel yaşantı ve gözleme dayanarak yazılan tarih ya da kayıtlar. Otobiyografiye çok benzeyen ve sık sık onunla karıştırılan anı, özellikle dışsal olaylara verdiği önemin derecesi bakımından bu türden ayrılır. Otobiyografi yazarları öncelikle kendilerini konu edinirken, anı yazarları çoğunlukla çeşitli tarihsel olaylarda rol oynamış ya da bu olayların yakın gözlemcileri olmuş kişilerdir ve başlıca amaçları bu olayları tanımlayıp yorumlamaktır. Örneğin, 17. yüzyıldaki İngiliz İç Savaşı birçok anının yazılmasına yol açmıştır. Bunlar arasında en önemlileri Edmund Ludlow ve Sir John Reresby'nin *Memoirs*'ıdır (Anılar). Fransızlar bu yazı türünde özellikle yetkinleşmişlerdir. Çağının en usta anı yazarların

dan biri olan Duc de Saint-Simon'un, inceden inceye çizilmiş karakterleriyle ünlü *Mémoires*'ı (Anılar) 1690-1723 arasındaki dönemi kapsar ve XIV. Louis'nin saray yaşamıyla ilgili paha biçilmez bir bilgi kaynağıdır. Bir başka usta Fransız anı yazarı, yaşamının son yıllarını yapıtı *Mémoires d'outre-tombe*'a (ös 1849-50; *Napoléon Bonaparte: Mezar Ötesinden Anılar*, 1969) adayan Chateaubriand'dır. 20. yüzyılda birçok tanınmış devlet adamı ve asker, başlarından geçenleri ve gözlemlerini anı kitaplarında anlatmışlardır. II. Dünya Savaşı anıları arasında en önemlileri Vikont Montgomery'nin *Memoirs*'ı (1958; Anılar) ve Charles de Gaulle'ün *Mémoires de guerre*'idir (1954-59; Savaş Anıları). Doğu edebiyatlarında en eski ve önemli anı örneklerinden biri, Hindistan'daki Babürlü İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda yaşayan hükümdarı Babür'ün *Vekayi*'sidir.

Osmanlı edebiyatında erken dönemlerden başlayarak yazılan çeşitli tezkirelerde, gazavatnamelerde, vakayinamelerde anı türüne yaklaşan bölümlere rastlanır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde ya da bazı sefaretnamelerde de yer yer bu özellik görülür. Ama bir edebiyat türü olarak anı tanımına uyan yapıtlar yeni edebiyat döneminde yazılmıştır. Batılılaşma ile Türkiye'de yaşamın oldukça hızlı bir değişim sürecine girmesi, yazarların anı yazmaya yönelmelerinin önemli bir nedeni olabilir. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl* (1936) ve *Saray ve Ötesi* (1940-42) adlı yapıtları; Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Edebi Hatıralar*'ı (1935) ve 1976'da kitap halinde basılan *Siyasal Anılar*'ı; Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun çocukluğunu, edebiyatçılarla ilişkilerini ve siyasal yaşamını anlattığı *Anamın Kitabı* (1957), *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları* (1969), *Zoraki Diplomat* (1955) ve *Politikada 45 Yıl* (1968) adlı yapıtları; Şevket Süreyya Aydemir'in "bir ömrün hikâyesi içinde bir çağın tarihi" olma iddiasını taşıyan *Suyu Arayan Adam*'ı (1959), Türk anı yazımının belli başlı örnekleridir.

Yakın dönemde, edebiyat yanı ağır basan anıların yanında, bir bakıma tarih yazıcılığı yerine geçen siyasal anılar daha da çoğalmış, ülkenin siyasal tarihinde çeşitli roller üstlenmiş kişilerin yazdığı kitaplar, siyasal anı edebiyatını zenginleştirmiştir.

Anıl, Avni (d. 1928, İstanbul), besteci, müzik yazarı ve yayımcı. Kendine özgü bir üslubu yansıtan şarkılarıyla, Saadettin Kaynak'tan sonraki dönemin en sevilen bestecisi olmuştur.

Anıl
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Polis Koleji'ni bitirdi, bir süre Adana Emniyet Müdürlüğü'nde görev yaptı. Sonra *Akşam*, *Dünya*, *Radyo Alemi* ve *Yelpaze* gibi gazete ve dergilere Türk müziğiyle ilgili yazılar yazdı. 1955-67 arasında İstanbul, 1972-82 arasında da İzmir radyolarında redaktörlük ve Türk müziği şube müdürlüğü gibi görevlerde bulundu. 1962-72 arasında *Musiki ve Nota* adlı dergiyi yayımladı. 1983'te bu dergiyi yeniden çıkarmaya başladı. Altı kitapta tamamlanacağını bildirdiği *Anılar ve Belgelerle Musikimiz Sözlüğü* başlıklı dizinin ilk beş kitabı 1982-86 arasında yayımlandı.

Asıl ününü bestecilliğine borçlu olan Anıl, Üsküdar Musiki Cemiyeti'nde Emin Ongan'dan aldığı derslerle yetişti. Yalın ezgilerle örülü lirik şarkılarının bazılarında, bir oktavı aşan aralıkları ustalıkla kullandı. Tanınmış bestelerı arasında "Unutulmuş ne varsa sevgiden geri kalan" (muhayyerkürdi), "Dil şad olacak diye kaç yıl avuttu felek" (hicaz), "Gözlerin kömür senin" (hicaz), "Sen saçlarıma koşan aklar gibisin" (hicaz), "Akşamın olduğu yerde bekle diyorsun gelmiyorsun" (huzzam), "İçimde bin türlü keder" (hüzzam), "Ömrümüzün son saati çalmadan gel ne olur" (segâh), "Unutamıyorum unutamıyorum" (suzidil) sayılabilir.

anımsama yöntemleri, belleğe yardımcı olmakta kullanılan her türlü yöntem. Yunan mitolojisinde belleği temsil eden Mnemosyne'den türetilen adıyla "mnemonik" olarak da bilinir. Zihinde, alışılmadık düşünceleri ya da özellikle kendi başlarına anımsanmaları güç olan dağınık düşünceleri kapsayan yapay bir yapı oluşturma ilkesine dayanır. İdeal yapı, tüm parçaları karşılıklı olarak birbirini çağrıştıracak biçimde tasarlanır. Latince kökenli dillerdeki eril ya da dişil uyaklardan, aylardaki gün sayısını anımsamaya yarayan "Otuz gün çeker Nisan, Eylül, Kasım, Haziran..." gibi dizelere kadar çeşitli örnekleri olan, uyaklı koşuk yöntemiyle gruplandırma, eskiden beri oldukça yaygın bir anımsama yöntemidir.

Bulunan çeşitli anımsatma sistemleri, anımsama kapasitesini bütünüyle geliştirmeye yönelik genelleştirilmiş kodlar biçimindedir. Yunan ve Romalılardaki sistem, zihinsel yer ve işaretlerin ya da resimlerin, akılda kalması istenen şeyin konumunu belirtmek için kullanılmasına dayanıyordu. Yöntem, bildik bir yer ya da yapıyla (*locus*), anımsanacak konu ya da şeyi (*res*) birleştirir. Yerler ve şey anlamında *loci et res* adı verilen bu anımsama yöntemi, çeşitli parçaları bir dizi halinde anımsamada etkili bir yoldur. En yaygın yöntem büyük bir apartmanın kullanılmasıdır. Buradaki daireler, duvarlar, pencereler, heykel ve mobilyalar, simgesel resimler aracılığıyla ayrı ayrı belli adlar, deyimler, olaylar ya da düşüncelere bağlanır. Bunları anımsamak için, imgelemde yerleştirildikleri belirli yeri bulana değin apartmandaki daireleri tek tek zihinde canlandırarak aramak yeterlidir. Gene bu sisteme göre, bir tarihi akılda tutmak istendiğinde, tarih, belli sayıdaki her mahallesinde 10 evin, her evde 10 odanın ve her odada 100 dörtgenin (ya da bir bölümü yerde, bir bölümü tavanda, bir bölümü de dört duvarda yer alan bellek hanelerinin) bulunduğu bir kente yerleştirilir. Böylece, sözgelimi Avrupa'da matbaanın bulunduğu tarih kabul edilen 1440, bu düşsel kentin 1'inci evinin, 4'üncü odasındaki, 40'ıncı dörtgene (ya da bellek hanesine) yerleştirilen bir kitap ya da matbaayı çağrıştıran başka bir simge aracılığıyla anımsanır.

Ünlü Sovyet psikologu Aleksandr R. Lurya 1968'de bu alanın çok daha derin psikoloji çalışmaları gerektirdiğini öne sürdüğü *The Mind of a Mnemonist* (Mnemonistin Zihni) adlı yapıtını yazdıktan sonra, anımsama yöntemleri konusuna bilimsel ilgi artmaya başladı. Lurya'yı en çok etkileyen, insanların sayılardan oluşmuş uzun listeleri yıllarca akılda tutabilme yeteneğiydi.

Mnemonist, anımsamayı kolaylaştırmak için türlü işlemlere başvurur. Zincirleme adı verilen bir yönteme göre aralarında bağlantı kurulan bir çift eşya (örn. bir kalem ve iskemle) üçüncü bir eşyaya bağlanır ve zincir sonsuza kadar uzanır. Çağrışım dışında, etkileşim de gereklidir. Zihinde kalemin iskemlenin üstüne yazdığı canlandırılabilir. Bu yöntemin yetişkinler kadar ilkokul öğrencilerinde de etkili olduğu görülmüştür. Bir başka yöntem de uyakla anımsamadır (elif, be, te, se / cim dalli köse). Mnemonistlerin vurguladığı nokta, kullanılan imgelerin etkili olması için tuhaf olmaları gerektiğidir. Basit ya da sıradan bağlantılar çabuk unutulur.

Hepsi de anımsanacak şeyin belli bir yöntemle kodlanmasına dayanan anımsama yöntemleri belirli alanlarda, özellikle de kişinin kodlamayı kendisinin yaptığı durumlarda çok yararlı olabilir. Kişisel olmayan, genelleştirilmiş yöntemler çoğunlukla işe yaramaz. Bunun başlıca nedeni kaçınılmaz olarak karmaşık ve belirsiz oluşlarıdır. Bu yüzden anımsama yöntemlerinin önemi azalmıştır. *Ayrıca bak.* bellek.

anıt, bir kişiyi, bir düşünceyi ya da olayı anmak ve anımsatmak amacıyla yapılmış, sanat değeri de taşıyan yapı, heykel ya da heykelsi kitle (örn. Mısır dikilitaşları, İstanbul'daki Burmalı Sütun, New York'taki Özgürlük Anıtı). Ama bir anıt bu amaçların yanı sıra, aynı zamanda başka bir işlevi de yerine getirmek için yapılmış olabilir (örn. Halikarnassos'taki Mausoleion, Agra'daki Tac Mahal, Ankara'daki Anıtkabir). Geleneksel tanıma göre bir yapıtın anıt sayılabilmesi için, halk sanatının ürünü olmaması ve kentsel ölçekte önem taşıması gerekir. Anıt, etkisini kentin bütününe ya da bir kesimine duyurabilmeli, bir yapının kısıtlı ölçeğini aşabilmelidir.

Çağdaş dünyada ise anıt artık böylesine dar bir ölçekte düşünülmemektedir. Zamanında doğrudan anıt olması için yapılmamışsa da, belirli bir kültürün üstün ürünleri olan, sanatsal, tarihsel ya da toplumsal gerekçelerle korunması gerekli görülen her türlü yapı bugün anıt kapsamında düşünülmektedir. Dolayısıyla Parthenon Tapınağı, Notre Dame Kilisesi, San Pietro Bazilikası ve Süleymaniye Camisi kadar bir İstanbul mahallesi, sokağı hatta evi bile anıt sayılabilir. Bu anlamıyla bir yapının anıt olabilmesi için göz önüne alınan temel ölçüt, onun tek başına ya da bir bütünün parçası olarak korunmaya değer görülmesidir. Korunmaya değer olma ölçütü yalnız bir mimarlık ürünü için değil, örneğin kentsel bir simge durumuna gelmiş yaşlı bir ağaç için de geçerlidir.

Anıtın tarihsel evrimi mimarlık tarihinin ana konularından biridir; hatta, 20. yüzyıla değin mimarlık tarihi anıtsal yapıların dışında kalanlarla hemen hiç ilgilenmemiştir. Zaten çağdaş dünyaya gelene değin anıt ile anıtsallık kavramları çoğu zaman birlikte düşünülmüş, yönetici sınıfların gücünü simgeleyen yapılar hep çok büyük (anıtsal) boyutlarda yapılmıştır. Anıtsal mimarlık, işbölümüne dayanan ilk toplumsal düzenlenin doğuşu, yöneten ve yönetilen sınıfların birbirinden farklılaşmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Eski Mezopotamya'da ve Mısır'da ilk anıtsal mimarlık ürünleri dinsel niteliktedir (örn. zigguratlar, piramitler). Eski Yunan dünyası, özellikle Helenistik

dönemde din yapılarına (tapınaklar) bazı kamu yapılarını katmış, Roma'daysa her tür kamu yapısı anıtsal mimarlığın kapsamına girmiştir (örn. hamamlar, sukemerleri, amfitiyatrolar). Somut hiçbir işlevi bulunmayan, tek görevi anımsatmak, simgelemek olan ilk yapıtlarsa gene Eski Mısır ve Antik Çağda görülür. Dikilitaşlar, anıtsütunlar, zafer takları, kolosal heykeller vb bu tür ürünlerdir. Daha en erken dönemlerden başlayarak simetri de anıtsallıktan ayrı düşünülemeyecek bir kavram haline gelmiş, bu önkabul ancak 20. yüzyıldaki gelişmelerle geçerliliğini yitirmiştir.

Avrupa ortaçağında anıt sayılabilecek tek yapı türü kilisedir. İslamdaysa cami dışında medrese dinsel, kervansaray gibi kamusal yapılar anıtsal niteliktedir. Ama bu dönemde hem Doğu'da, hem de Batı'da anıtsallıktan söz edilebilirse de, henüz bir anıt kavramı biçimlenmiş değildir. Yapıtın içerdiği zorunlu nitelik olarak değil de, bilinçli bir seçme olarak anıt yaratma kaygısı ilk kez Rönesans'ta ortaya çıkar. Örneğin, yapının bir parçası olmayıp, bağımsız bir varlık kazanan ilk heykeller bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Barok sanat, Rönesans'ın getirdiklerine temel niteliklerinden çok, tasarım yönünde yeni katkılarda bulunmuştur. O zamana değin yalnızca yapılarda uygulanan simetri ve eksenellik gibi anıtsallığın temel niteliklerinin kent bütününe taşınması da barok dönemde olmuştur. Yeni-klasik üslup, Roma zafer takını yeniden gündeme getirmenin ötesinde, anıt olarak yeni bir şey ortaya koymamıştır. Aynı gözlem, anıtsal heykel ya da heykel gruplarını inanılmaz bir yoğunlukta tüm Avrupa'da yaygınlaştıran 19. yüzyılın eklektik üslupları için de geçerlidir. Bu dönemin anıt anlayışının belki de en iyi örneği Londra'daki Albert Anıtı'dır.

Modern sanat 20. yüzyılın başlangıcından beri anıt kavramını eski sınıfsal içeriğinden koparıp demokratikleştirmeyi denemektedir. Eski boyut farklılaşması ve simetri kaygılarının yerini, anlatım farklılaşmasına dayanan yeni bir anıt anlayışı almıştır. Giderek anıtsal yapı türleri, birkaçı dışında yok olmuş, yeni yapılan anıtlar, amacı ve işlevi yalnızca simgelemek, anımsatmak olan heykelsi kitlelere dönüşmüştür. Figüratif heykel geleneğinin ölüşü de anıtın estetik değer taşıyan simgeleyici bir kitle olarak biçimlenmesine yardım etmiştir. Doğal olarak bu yeni anıtlar, tasarlama anlayışının değişmesine, eski yapıtlardaki anıtsallık niteliğinin de yeniden tanımlanmasına yol açmış ve toplumsal anlam taşıyan her tür taşınamaz yapıtı anıt sayan çağdaş "demokratik" anıt kavramı doğmuştur.

Türkiye'de anıt niteliği taşıyan değerli varlıklar ya doğrudan devletin, ya belediyeler, il idareleri, üniversiteler, Vakıflar Genel Müdürlüğü gibi kamu kuruluşlarının ya da özel vakıf ve kişilerin mülkiyetindedir. Bunlar hukuk açısından taşınmaz mal niteliğinde olup mevzuatın öngördüğü biçimde korunur (Anayasa, m. 63; Tarih, Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması hakkında 9 Ağustos 1983 tarihli ve 2874 sayılı kanun). Mevzuat, anıtların tahribini, parçalanıp yurtdışına kaçırılmasını engelleyen önlem ve cezaları içerdiği gibi, özel kuruluş ve kişilerin elindeki anıtların korunması ve değerlendirilmesi için devletin özendirici önlemler almasını, maddi ve teknik yardımda bulunmasını da öngörmektedir.

Anıtkabir, Atatürk'ün Ankara'daki anıtmezarı. Ölümünden sonra Büyük Millet Meclisi, Atatürk için bir anıtmezar yaptırma kararı aldı. Yer olarak 1939'da Ankara'ya egemen bir konumdaki Rasattepe seçildi. Yapının tasarımı için açılan ve 1942'de sonuçlanan uluslararası yarışmaya 22'si Türkiye'den, 27'si çeşitli dış ülkelerden olmak üzere, toplam 49 proje katıldı. Seçici kurul Emin Onat ve Orhan Arda'nın ortak projesi ile Almanya'dan Johannes Kruger'in, İtalya'dan Anoldo Feschini'nin projelerini birinciliğe değer buldu. Sonuçta Emin Onat ile Orhan Arda'nın ortak projesinin uygulanmasına karar verildi. Yapımına 1944'te başlanan Anıtkabir, çeşitli nedenlerle (yapının depreme karşı direncini artırmak, yapım masraflarını azaltmak vb) bazı değişikliklere uğrayarak dokuz yılda tamamlandı ve Atatürk'ün Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan naaşı büyük bir törenle 10 Kasım 1953'te buraya taşındı.

Anıtkabir, daha sonra Anıttepe adı verilen 15.000 m²'lik bir alanda yer almaktadır. Çevresine bahçe ve parklar yapılmış, giriş yolları düzenlenmiştir. Yapımında, bozkır görünümüne uyum sağlayan, Çankırı'nın açık gri ve açık sarı renkli traverteni kullanılmıştır. Batıdaki giriş kapısından Aslanlı Yol'a ulaşılır. Aslanlı Yol'un girişinde sağda İstiklal, solda Hürriyet kuleleri bulunur. İki yanında Hüseyin Özkan'ın (Anka) yapıtı 24 tane Hitit aslanı heykelinin yer aldığı Aslanlı Yol, taş döşeli, 80 m×130 m boyutundaki dikdörtgen Zafer Alanı'nda son bulur. Üç yandan kolonadlarla çevrili olan Zafer Alanı'nın ekseni Aslanlı Yol'a diktir ve Anıtkabir'in ana yapısı da bu eksen üstünde, alanın dördüncü kenarında bulunmaktadır. Ana yapı, Aslanlı Yol'un sonundaki Mehmetçik ve Müdafaa-i Hukuk kulelerinin arasından geçerek Zafer Alanı'na girildiğinde, solda kalır. Bu iki kuleden başka, dördü alanın köşelerinde (Zafer, Barış, İnkılap ve Cumhuriyet), ikisi Aslanlı Yol girişinin karşısına gelen çıkış merdivenlerinin iki yanında (23 Nisan ve Misak-ı Milli) olmak üzere altı kule daha vardır.

Zafer Alanı'ndan, 33 basamakla ana yapıya ulaşılır. Ana yapıyı oluşturan 32 m×60 m boyutunda ve 20 m yüksekliğindeki salonu dışarıdan taş kaplama ayakları bulunan bir galeri çevreler. Salonun tavanı altın mozaikle, döşeme ve duvarları renkli Bilecik mermeriyle kaplıdır. Girişin karşısındaki duvarda bulunan ve Ankara Kalesi'ne bakan büyük pencerenin önünde, taş bir set üstünde tek parça mermerden simgesel lahit

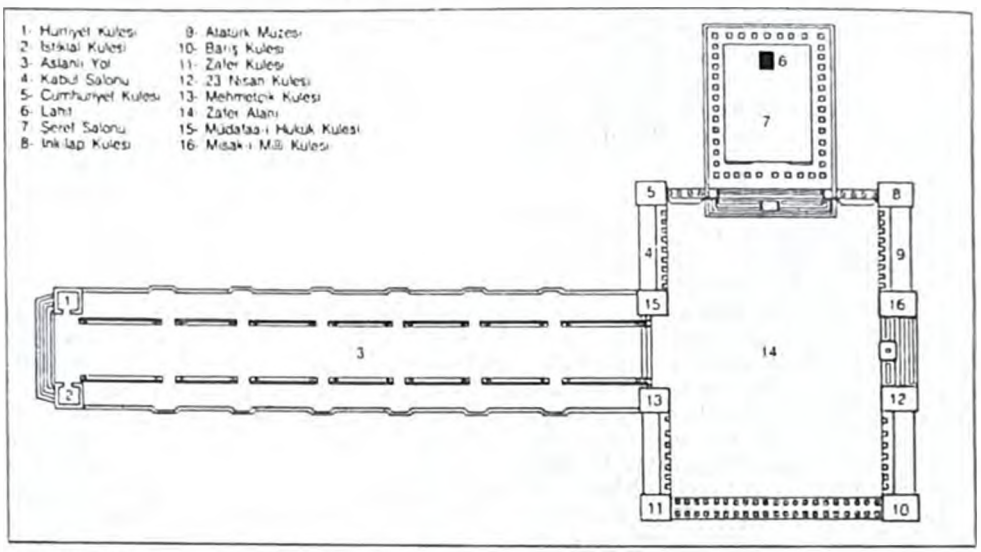

Anıtkabir planı
Ana Yayıncılık Arşivi

Anıtkabir
Dostok

yer almaktadır. Atatürk'ün naaşı lahtin tam altında, toprağın içindeki kabirdedir. Zafer Alanı'nı çevreleyen kolonadın solda (Cumhuriyet ve Müdafaa-i Hukuk kuleleri arasında) kalan bölümü Kabul Salonu olarak kullanılmaktadır. Zafer ve Barış kuleleri arasında ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün mezarı bulunmaktadır.

Anıtkabir'in bazı yerlerine Atatürk'ün söylevleri ve özdeyişleri yazılmış ve çeşitli bölümleri Ali Hadi Bara, Şadi Çalık, İlhan Koman, Zühtü Müridoğlu, Nusret Suman gibi sanatçıların yaptığı (1951-53) kabartma ve heykellerle donatılmıştır.

Zafer Alanı'nın sağında Misak-ı Milli Kulesi ile İnkılap Kulesi arasındaki salonda 1960'ta açılan Atatürk Müzesi'nde Atatürk'ün özel eşyası, madalyaları, fotoğrafları, ona ilişkin belgeler ve sunulmuş çeşitli armağanlar sergilenmektedir. Atatürk Kitaplığı ise 1967'de İnkılap Kulesi'nde açılmış ve Atatürk'ün Çankaya'daki özel kitaplığı buraya devredilmiştir. 3.113 yapıttan oluşan bu kitaplıkta Atatürk'ün elyazısı notları da bulunmaktadır.

II. Ulusal Mimarlık akımının belli başlı yapılarından olan Anıtkabir, aynı zamanda o günlerin mimarlığındaki anıtsallık anlayışının da Türkiye'deki önemli örneklerinden biridir. Bu anlayış, özellikle ritmik kolonadlarla oluşturulmuş büyük tören alanının (Zafer Alanı) ve bu alana yaklaşan tören yolunun (Aslanlı Yol) ölçek ve biçimlendirilişinde kendini belli eder. Geometrik bir yalınlıktaki yapı, Anadolu mimarlık geleneklerinin çeşitli öğelerinden bir bireşim oluşturmaya yönelmiştir. Bütün bunlar Anıtkabir'e gelenekselle çağdaş, ulusalla uluslararası nitelikleri kaynaştırma çabalarının uyumlu bir bütüne ulaştığı bir yapı olarak bakılmasına yol açar.

anıtmezar, MOZOLE olarak da bilinir, büyük ve etkileyici mezar anıtı. Mozole sözcüğü Karya satrabı Mausolos'un adından türemiştir. Mausolos'un ölümü üzerine dul karısı Artemisia İÖ y. 353-350 arasında Halikarnassos'ta (Bodrum) onun anısına görkemli bir mezar yaptırmıştı. Bu anıtmezarın bazı parçaları bugün Londra'daki British Museum'da bulunmaktadır. Bugüne değin yapılmış örnekler arasında hemen hemen en görkemli anıtmezar olan ve Hindistan'ın Agra kentinde bulunan Tac Mahal ise, Babürlü hükümdarı Şah Cihan tarafından 1631'de ölen karısının anısına yaptırılmıştır. Tac Mahal'in karşısına kendisi için de siyah mermerden benzeri bir anıtmezar yaptırmak isteyen Şah Cihan, çalışmalar başlamadan ölmüştü. Öteki ilginç örnekler arasında, bugün Sant' Angelo Kalesi adıyla bilinen, Roma'daki Hadrianus'un mezarı, Berlin'de Charlottenburg'daki III. Friedrich Wilhelm ile Kraliçe Louise von Mecklenburg-Strelitz'in, Hampshire'da Farnborough'daki III. Napoléon'un, Moskova'daki Lenin'in anıtmezarları ve Ankara'da Atatürk'ün Anıtkabir'i(*) sayılabilir.

anıtsal heykel, ölçüleri doğal ölçülerden büyük olan heykel. Anıtsal heykeller Eski Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve Çin sanatlarında uygulanmıştır. Örneğin el-Gize'de bulunan ve İÖ y. 2550'ye tarihlenen "Sfenks", 73 m uzunluğundadır; Japonya'nın Kamakura bölgesindeki İS 1252 tarihli "Daibutsu" (Büyük Buda) heykelinin yüksekliği ise 11,4 m'dir.

Eski Yunan'da da, arkaik "Delos Apollonu" ve Phidias'ın Atina Parthenonu'ndaki altın ve fildişi (krizelefantin) Athena'sı gibi, çok sayıda anıtsal heykel yapılmıştı. Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri sayılan "Rodos Heykeli"nin(*) yüksekliği 30 m'nin üzerindeydi ve 12 yılda tamamlanmıştı. Romalılar da büyük boyutlu heykellerle uğraşmışlardı. Örneğin Plinius'a göre Zenodorus, Neron'un 32 m yüksekliğinde bir heykelini yapmıştı.

Anıtsal heykeller yapmaya ortaçağ ve Rönesans'ta da devam edildi. Bu dönemlerde gerçekleştirilen anıtsal heykeller arasında Paris Notre Dame Kilisesi'nde 8,5 m yüksekliğindeki "Aziz Khristophoros" heykeli ve Michelangelo'nun Floransa Akademisi'nde bulunan "Davud" heykeli sayılabilir. Arjantin - Şili sınırında bulunan "And Dağlarının İsa'sı" (7,9 m) ile New York limanının girişindeki "Özgürlük Anıtı" (93 m) daha yeni dönemlerde yapılmış anıtsal heykellerden bazısıdır.

anız, Anadolu'da, biçilen ekinin tarlada kalan sap bölümüne verilen ad. Aslı "angız" ya da "anğız" olan sözcük *Divanü Lugati't-Türk*'te benzer biçimde açıklanmıştır. Tarla açmak, sulamak, sürmek gibi anlamlara gelen "angdız", "atız", "etiz", "ağız" sözcükleriyle anız sözcüğü arasında yakınlık vardır. Orak kullanıldığında biçme işi genellikle kökten değil, biraz yukarıdan yapılır. Bu, oraği taşa vurup körletmemek, ekini kökleyip topraklı çıkmasını önlemek amacını taşır. Yabani otlarla mücadele sonuç vermemiş ve ekin otlu kalmışsa, daha da üstten biçilebilir. Saplar bazı yerlerde saman olarak kullanılmadığı için, ekinin neredeyse yalnızca başak bölümü biçilir. Tarlada kalan anız bazı yerlerde yakılmaktadır. Oysa anız kendiliğinden ya da toprağın sürülerek alt üst edilmesiyle toprağa karışırsa gübre işlevi görür. Anızı yakmak topraktaki organik maddelere, dolayısıyla yeni ekimde ürüne zarar verir. Anız bozulmadan ekim yapmak da doğru değildir.

ani, *Cuculidae* (gugukgiller) familyasının *Crotophaga* cinsinden, tropikal Amerika'da yaşayan, iri gagalı, parlak siyah tüylü üç tür kuşun ortak adı. Kalabalık ve gürültülü sürüler halinde bir arada yaşayan bu böcekçil kuşlar, genellikle otlaklarda sığırların ve davarların arasında dolaşarak yem ararlar. Gagaları çok yüksek kemerli ve kanca uçlu, kuyrukları uzun ve geniş, kanatları kısa, tüyleri darmadağınık görünümlüdür. İyi bir uçucu olmayan ve ötüşleri ağlama sesini andıran aniler, ağaçların üstünde çalı çırpıdan ortak bir yuva yaparlar; çok uçuk maviyesi renkte yumurtalarını (genellikle 10-15, en çok 25 tane) bu yuvaya bırakan dişiler, kuluçkaya yatma görevini ve yavruların bakımını ortaklaşa üstlenirler.

Ani (*Crotophaga*)
J. Foot Bruce Coleman Inc

Anilerin en yaygın türü olan yassı gagalı ani (*C. ani*), Florida'nın güneyinden Arjantin'e kadar olan bölgelerde yaşayan, 36 cm uzunluğunda, çok iri gagalı bir kuştur. Büyük ani (*C. major*) Güney Amerika'nın bataklıklarında, en çok da And Dağlarının doğusunda yaşar. Texas'ın güneyinden Peru'nun batısına ve Brezilya'nın kuzeyine kadar uzanan bölgelere yayılmış olan *C. sulcirostris*'in gagasının üst yarısında oluk gibi çizgiler bulunur.

Ani, Kars'ın doğusunda, Ermenistan sınırı yakınında, Arpaçay (Arpassus) Vadisinde, çayın batı yakasında yer alan eski kent ve kale kalıntıları. Özellikle 9 - 13. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu tarihinde önemli bir rol oynayan Ani, Kalkolitik Çağdan (İÖ 5500-3500) beri çeşitli yerleşmelere sahne oldu. 10. yüzyılda önemli bir Ermeni yerleşim merkeziydi. 1045'te İmparator IX. Konstantinos Monomakhos tarafından Bizans'a bağlandı. Alp Arslan 1064'te oğlu Melikşah ile birlikte kuşattığı

Büyük Katedral'in içi
Şemsi Güner

Ani'yi 24 gün süren bir savaş sonunda aldı ve kentin yönetimini Şeddadi Minuçihr'e verdi. Şeddadiler yönetiminde barış içinde bir kalkınma dönemi yaşayan Ani yöresi, 12. yüzyılda çeşitli taht ve egemenlik savaşlarına sahne oldu. Selçuklu tahtı için çekişen Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasındaki Divin Savaşı 1103'te burada yapıldı. 12. yüzyıl başlarında yöredeki Gürcü baskısının artması üzerine Şavur kentı Saltuklu emiri Gazi bin Ebu'l-Kasım'a satmak istedi. Ondan önce davranan Hıristiyan halk, Ani'yi Gürcü kralı IV. David'e teslim ettiyse de, Şavur'un oğlu Emir Fadlun 1126'da kenti geri aldı.

1160'ların başında yeniden Gürcülerin eline geçen Ani'yi 1164'te geri alan Azerbaycan atabeği Şemseddin İldeniz kent surlarını onarttı. On yıl boyunca kent yeni bir canlanma dönemi yaşadı. Bundan sonra Gürcülerle Atabegler ve Harezmşahlar arasında birkaç kez daha el değiştiren Ani, 1239'da Moğollar tarafından fethedilip yörenin başka kentleri gibi yağmalandı ve yakıldı. 1319'da geçirdiği depremden sonra da bir daha kalkınamadı.

Ani, iyi korunmuş Hıristiyan ve İslam ortaçağ mimarlık örnekleri bakımından önem taşır. Kentten ilk kez, 1693'te yöreye bir gezi yapan Gamelli Carreri söz etmiştir. Burada ilk kazı 1892-93'te Marr tarafından yapılmış, uzun bir aradan sonra Kemal Balkan 1965'te yöredeki yapıları incelemiştir.

Yapımına 977-989 arasında başlanan surlar kenti üç yandan çevirir. Sur bulunmayan dördüncü yan Arpaçay Vadisinin sarp yamacıyla doğal olarak korunmuştur. Kırmızımsı kesme taşların kullanıldığı surlarda, aralara yer yer de gri ve siyah taşlar gelişigüzel ya da bir desen oluşturacak biçimde yerleştirilmiştir. Yörede merkezi kubbeli ve bazilika planlı yapılar yaygındır. 622'de

yapıldığı sanılan Kale Bazilikası tek nefli bazilikal planlıdır. Büyük Katedral ise (989-1001) üç nefli kubbeli bir bazilikadır. Orta

Büyük Katedral, 989-1001
Ara Güler

nefi, eğik çatılı yan neflerden daha yüksek tutulmuş ve üstü beşik çatıyla örtülmüştür. Orta nefin orta bölümündeki kubbe bir kümbeti andırır biçimde yüksektir ve üstü külahla örtülmüştür. Yapının giriş cephesi, sağır kemerlerin oluşturduğu beş nişe bö-

Yırtmaçlarla bölünmüş çokgen yapı
Ana Yayıncılık Arşivi

lünmüştür. Portal, hepsinin en yükseği olan ortadaki anıtsal nişin içindedir. Cephe, yüzeysel kabartmaların egemen olduğu zengin bir taş işçiliğiyle kaplıdır. Surp Gregor Kilisesi (1215) merkezi kubbeli plan tipindedir. Onun kubbesi de dıştan konik bir külahla örtülmüştür. Dış cephelerinin yoğun biçimde bezenmesine karşılık iç mekânı oldukça yalındır. Hayvan figürleri, kuşlar ve arabesk örgelerin egemen olduğu freskler yapı ile aynı döneme tarihlenir. Havariler Kilisesi 11. yüzyıl ortalarından kalmıştır.

Yörede, dıştan çokgen, içten derin nişlerle oluşturulmuş çok dilimli merkezi kubbeli yapılar yaygındır. Bu yapıların çokgen yanlarının birleşme noktaları derin yırtmaçla bölünmüş, bu da yapıya dıştan yıldız görünümü kazandırmıştır. 1035-36 tarihli Keçeli Kilise (Halaskâr Kilisesi) bu yapı şemasına bir örnektir. Surların dışında yer alan üç katlı Çoban Kilisesi de merkezi planlı olup dıştan onikigen, içten ise altı dilimlidir. 13. yüzyıla ait iki katlı Küçük Manastır Kilisesi de benzer şemadadır.

İslam yapıları arasında, 1195'te yapılan Ebu'l-Muammeran Camisi özellikle, gözetleme kulesi olarak da kullanılan, iki renkli taş sıralarıyla örülmüş, sekizgen planlı minaresiyle ünlüdür. Bir başka İslam yapısı da Şeddadi Minuçihr'in Alp Arslan adına 1054-1110 arasında yaptırdığı Ulucami'dir (Minuçihr Camisi). 19. yüzyıl sonunda yıkılan bu yapının planı üç nefli bazilika biçimindedir. Başka önemli İslam dönemi yapıları arasında, özenli taş işçiliği ile göze çarpan ve mozaik işlemeli bir önyüzü olan saray ile gene bir Selçuklu yapısı olan 12. yüzyıldan kalma kervansaray vardır.

ani hız merkezi, düzlemsel hareket halindeki bir cismin hızının sıfır olduğu nokta. Çizimde, kâğıt düzlemine paralel olarak A noktasında hareket etmekte olan G cisminin, A ve B noktalarındaki değişik hızları, paralel olmayan v_A ve v_B vektörleriyle gösterilmiştir. Bu vektörler arasında, katı bir cismin aynı doğru üstünde yer alan noktalarının hızlarının, söz konusu doğru üstündeki bileşenlerinin eşit olması gerekliliğinden kaynaklanan bir ilişki vardır. Çizimde, v_A ve v_B'nin AB doğrusu üstündeki, *X* ile gösterilen bileşenleri eşittir. AB'ye dik olan *Y* ve *Z* bileşenleriyse, cismin dönüşü nedeniyle farklıdır.

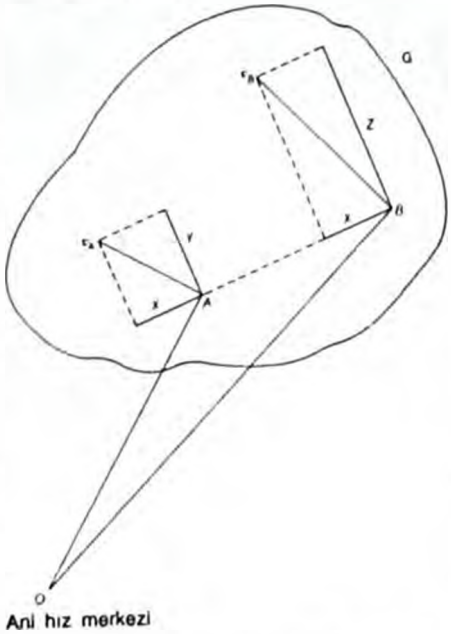

Ani hız merkezi

v_A ve v_B'ye A ve B'den çizilen dikmeler, O noktasında kesişir. v_A'nın OA üstünde bileşeni bulunmadığından, daha önce belirtilen ilke nedeniyle, O'daki v_O hızının OA yönündeki bileşeni de sıfırdır. v_O'nun benzer biçimde OB yönünde de bileşeni olamaz. Bu koşulların her ikisinin birden yerine getirilebilmesi için, v_O sıfır olmalıdır. Bu durumda O noktası, cismin ani hız merkezidir. Açıklanan konumda cismin noktalarının hızı, tıpkı cisim O'daki sabit bir eksene doğru uzatılıyor ve onun çevresinde döndürülüyormuşçasına, O'dan uzaklıkları ile orantılı olur.

Cismin sonraki konumlarında O noktasının yeri sürekli değişir. Yalnızca cisim dönme hareketi yaptığında ani hız merkezi sabit kalır. Ötelenme hareketinde ise sonsuz uzaklıkta sonsuz sayıda ani hız merkezi vardır.

Makinelerle ilgili hız çözümlemelerinde ani hız merkezinden yararlanılır. Makineyi oluşturan parçaların tüm noktalarının belirli, değişmez yörüngelerde hareket etmesi nedeniyle, ani hız merkezinin belirlenmesinde hızların bilinmesine gerek yoktur. Bu kolaylık, v_A ve v_B'nin bu noktaların yörüngelerine teğet olması ve O noktasının saptanmasında bu iki vektörün büyüklüğüne gerek duyulmamasından kaynaklanır.

Anibal *bak.* Hannibal

Anicetus (AZIZ) (ö. 2. yy, d. Suriye? - ö. Roma; yortu günü 17 Nisan), 155-166 arasında hüküm sürmüş papa. Suriyeli olduğu sanılır. Valentinus ve Markion'un heretikliğinin yol açtığı hataları yok etmek ve heretikliği önlemek için özellikle Markioncular ve gnostiklere karşı mücadele etti. Roma yönetiminin baskısına uğradığı bilinmekle birlikte, öldürülüp öldürülmediği tartışmalıdır. Anicetus'un papalığı sırasında Smyrna (İzmir) piskoposu Aziz Polykarpos, Paskalya'nın hangi gün olduğu konusundaki anlaşmazlığı tartışmak için Roma'ya gitti (y. 154/155). Anicetus, Polykarpos'a Komünyon'u kendi kilisesinde Paskalya günü kutlaması için izin verdi.

aniçça, Sanskrit dilinde ANITYA. Pali dilinde ANIKKA. Budacılıkta varoluşun temelinde bulunan tüm varlığın geçiciliği öğretisi. *Anitya, anatta* (ben olmayan/özsüz) ve *dukha* (acı çekme) ile birlikte *ti-lakkhana*'yı ya da olgusal varoluşun üç özelliğini oluşturur. İnsan bedeninin değişime uğradığı nasıl çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık evrelerinde deneysel olarak gözlenebiliyorsa, aynı biçimde zihinsel olaylar da var ve yok olurlar. Geçicilik öğretisinin kabulü, Budacının tinsel gelişiminde Aydınlanma'ya doğru atılan ilk adımlardan biridir.

Anielewicz, Mordehay, MORDECHAI ANILOWITZ olarak da yazılır (d. 1919, Wyszków - ö. 10 Mayıs 1943, Varşova, Polonya). II. Dünya Savaşı sırasında Varşova gettosundaki silahlı Yahudi direnişinin önderi.

Anielewicz, işçi sınıfından bir ailenin oğluydu. İbrani Gimnazyumu'nda okudu. Yahudileri kendilerini savunmaya çağıran bir Siyonist gençlik kuruluşu olan Betar'a katıldı. 1940'ta Varşova'ya gitti, Sovyet yanlısı genç Siyonistlerin bir kolu olan Hashomer Hatzair'de çalıştı. Almanya Polonya'yı işgal edince, Sovyetler Birliği'nin Litvanya ile birlikte topraklarına kattığı Wilno'ya (Vilnius) kaçtı. Sonunda Varşova'ya dönerek yeraltı gazetesi *Neged Hazerem*'i (Akıntıya Karşı) kurdu, kültür ve eğitim etkinliklerinde bulundu. Varşova gettosundakilerin büyük bölümünün sınır dışına sürüldüğü ve idamlarla yok edildiği 1942 yazı sonunda kentte değil, Batı Polonya'daydı. Hitler

Avrupası'nda, Yahudilerin kendilerini ancak silahla koruyabileceğine inanıyor, eğitim ve siyaset konusundaki düşüncelerini gizlice yaymaya çalışıyordu. Hemen Varşova'ya dönerek, silahlı direniş düşüncesini benimsetmeye girişti. Yaşlıların çoğu, silahlı direnişin Nazilerin acımasız misillemelerine yol açacağından korkarken, Anielewicz'ın görüşü genç eylemcilerin, özellikle Itzhak Zuckerman'ın da(*) desteğiyle yaygınlık kazandı ve Yahudi Savaş Örgütü (Żydowska Organizacja Bojowa - ŻOB) kuruldu. ŻOB'nin komutanlığına getirilen Anielewicz disiplin, sığınak yapımı ve silahlanmaya önem verdi.

18 Haziran 1943'te Almanlar, Treblinka ölüm kampına gönderilecek yeni bir Yahudi grubunu seçmek üzere gettoya girdiler. ŻOB Almanlara tabanca ve el bombalarıyla karşılık verdi. Dört gün süren sokak çatışmalarının sonunda 50 kadar Alman ile Anielewicz dışındaki bütün ŻOB direnişçileri öldü; Almanlar çekildiler. İki ay boyunca gettonun geri kalan Yahudilerini olay çıkartmadan kamplara gitmek için kandırmaya çalıştılar. ŻOB'nin yanı sıra gettonun da komutanı durumunda olan Anielewicz, Almanlar 19 Nisan'da 2 bin asker ve tanklarla geri gelene değin savunma hazırlıklarını sürdürdü. Başlangıçta Almanlara karşı koymayı başaran ŻOB, yavaş yavaş geri çekildi. Almanlar 8 Mayıs'ta ŻOB merkezinin sığınağını buldular ve gaz bombalarıyla saldırdılar. Sivil halk teslim oldu, ama Anielewicz ve 100 kadar silah arkadaşından son çatışmada sağ kalanlar Nazilerin eline geçmemek için kendi kendilerini ya da birbirlerini vurdular. İsrail'de anısına, Yad Mordehay adını taşıyan bir kibutz kurulmuştur. *Ayrıca bak.* Varşova Gettosu Direnişi.

Aniello, Tomaso *bak.* Masaniello

Aniene Irmağı, TEVERONE olarak da bilinir, Latince ANIO, Orta İtalya'daki Tiber (Tevere) Irmağının en büyük kolu. Roma'nın güneydoğusunda bulunan Subiaco yakınlarında, Simbruini Dağlarındaki iki kaynaktan doğar. Dar bir vadi içinde akarak Tivoli'yi geçer, Campagna di Roma'da menderesler çizerek Roma'nın kuzeyinde Tiber'e katılır. Uzunluğu 108 km, su toplama alanı 1.474 km²'dir. Roma imparatoru Neron, ırmağın yukarı çığırında, Subiaco'nun üstünde, bir yapay göller grubu ile kalıntıları hâlâ duran bir villa yaptırmıştır. Romalılar zamanında Roma kentinin suyu Aniene üstündeki Anio Vetus ve Anio Novus adlı iki büyük sukemerinden sağlanıyordu. Aniene'in dağlardan ovaya indiği Tivoli'de bulunan bir dizi çağlayan, o dönemlerin en güzel kır manzaralarından birini oluştururdu. Ama ırmak suyunun büyük bölümü hidroelektrik santrallar ve sukemerlerinde toplanıp tutulduğu için, bir zamanların bu gösterişli çağlayanları bugün küçük birer akıntıya dönüşmüştür. Roma-Pescara demir ve karayolları Aniene Vadisinin orta çizgisini izler.

Aniene Irmağı üstünde Ponte Nomentano, İtalya
Anderson Alinari, Art Resource/EB Inc

anikka (Pali dili) *bak.* aniçça

Aniliidae, üç cinsi ve 10'dan fazla türü içeren, toprak kazıcı, zararsız yılanlar familyası. Bu türlerde bazı ilkel oluşumlar, örneğin artakalmış kalça kemeri kemiği, çift akciğer ve anüs deliğinin her iki yanında mahmuz biçiminde çıkıntı yapan bacak kalıntıları vardır. *Anilius* cinsi (yalancı mercan yılanı) Güney Amerika'ya özgüdür. Bu cinsin en yaygın türü olan *A. scytale*'nin gövdesi kırmızı ve siyah halkalıdır; 75 cm'ye kadar büyür, yılan ve kertenkelelerle beslenir.

Anomalochilus cinsi, Sumatra ve Malaya'da yaşar. Üçüncü cins olan *Cylindrophis* ise bütün Güneydoğu Asya'da, pirinç tarlalarında bulunur; yılan ve yayınbalığıyla beslenir. Rahatsız edildiğinde kuyruğunu havaya kaldırıp kıvırarak, parlak kızıl renkteki karnını gösterir.

anilin, boya, ilaç, patlayıcı madde, plastik, fotoğrafçılık maddeleri ve lastik sanayilerinde hammadde olarak kullanılan organik baz.

İlk kez 1826'da çivitin parçalanarak (kuru kuruya) damıtılmasıyla elde edilen anilin, adını, çivitin üretildiği *Indigofera anil (Indigofera suffruticosa)* bitkisinden almıştır. Kimyasal formülü $C_6H_5NH_2$'dir.

Anilin sanayide, nitrobenzenin bir katalizör eşliğinde hidrojenle indirgenmesiyle ya da amonyağın klorobenzen üstüne etkimesiyle üretilir. Nitrobenzenin indirgenmesi, tepkime ortamındaki sulu asit üstüne demir talaşı ekleyerek açığa çıkanlan hidrojen yardımıyla da gerçekleştirilebilir.

Birincil aromatik amin olan anilin, mineral asitlerle tuz oluşturabilen zayıf bir bazdır. Nitröz asit, bir asit çözeltisindeki anilini, boyarmaddelerin ve ticari değeri olan başka organik bileşiklerin hazırlanmasında ara madde olarak kullanılan bir diazonyum tuzuna dönüştürür. Anilin, organik asitlerle ısıtıldığında, anilit adı altında toplanan amitleri verir (anilin ve asetik asitten elde edilen asetanilit gibi). Monometilanilin ve dimetilanilin, anilin ile metil alkolden elde edilir. Anilinin katalizör eşliğinde indirgenmesi siklohekzilamini verir. Kinon, azobenzen, nitrozobenzen, *p*-aminofenol ve anilin siyahı da, anilinin çeşitli maddelerle yükseltgenmesiyle üretilir.

Saf anilin çok zehirli, yağlı, renksiz ve hoş kokulu bir maddedir.

anilin baskı, FLEKSOGRAFI olarak da bilinir, anilin mürekkeplerin mumlu kâğıt, plastik, metal yaprak gibi emici olmayan yüzeylere uygulanmasına dayanan kabartma baskı. Baskı mürekkebi, alkolde, gomalakta ya da benzer türden uçucu bir maddede çözünmüş pigmentleri içeren bir sıvıdır; hızla buharlaşarak kuruduğu ve besinlerle doğrudan temas eden ambalaj baskılarında kullanılmasında sakınca olmadığı için tercih edilir. Baskı işleminde, silindire sarılan esnek kauçuk kalıplardan yararlanılır.

anilin boyalar, anilinden elde edilen organik boyarmaddelerin ortak adı. Bireşim yoluyla elde edilen boyarmaddelerin ilki, 1856'da İngiliz kimyacı William Henry Perkin'in anilinden kinin elde etmeye çalışırken bulduğu anilin morudur. Eski çağlarda doğal kaynaklardan elde edilen ve Fenike ticaretine büyük bir canlılık katan Sur fırfırının sentetik eşdeğeri olan bu boyarmaddenin başarısı, anilinin yükseltgenmesiyle elde edilebilecek yeni boyarmaddelerin araştırılmasına hız verdi. Böylece yeşil, mavi, menekşe rengi, siyah ve sarı anilin boyalar üretildi.

anilin yeşili *bak.* malakit yeşili

animasyon *bak.* canlandırma

animizm (Latince *anima* "ruh"), kabile ya da ilkel toplulukların çoğunda, tinsel varlıkların insan ilişkilerinde etkili olabileceği inancı. İnsanlarda ve öbür canlılarda var olduğu kabul edilen ruhun fiziksel evrene de atfedilmesi anlamına gelen dünya ruhu ile animizm arasında bir bağlantı kurulabilir. Dünyada böyle bir tinsel ilkenin ya da zihnin varlığı düşüncesi Batı'da ilk kez Platon'un (İÖ 5. yy) ve Plotinos'un (İS 3. yy) yazılarında klasik ifadesini bulmuştur. Bu kavram Doğu'da Hint felsefesinin *atman*(*) "ben" ya da "töz" kavramıyla da bağlantılıdır.

Animizm konusunda ilk yeterli araştırmayı 19. yüzyılın sonlarında Sir Edward Burnett Tylor yapmıştır. Tylor büyük yapıtı *Primitive Culture*'ı (1871; İlkel Kültür) dinin animizm ile başladığını kanıtlamak için yazmıştır. Onun görüşüne göre animizm, canlılara ve cansız nesnelere bir ruh ya da tinin atfedilmesidir. Tam gelişmiş animizm anlayışında cansız hiçbir şey yoktur; etken olsun ya da olmasın her şeyin canlılığını sağlayan bir tin vardır. Dahası, Tylor, bireylerin yalnız yaşam tinine sahip olmadıklarını, aynı zamanda başkalarının düşlerinde görünen bir hayalet ile de donatılmış olduklarının kabul edildiğini gözledi. Hem yaşam hem de hayalet bedenden ayrılabiliyordu; yaşam ayrıldığında bedeni duygusuz ya da ölü bırakıyor, hayalet ayrıldığında uzaktaki insanlara görünüyordu. Tylor'ın "eski vahşi filozoflar"ı bundan sonra yaşam ve hayaleti birleştirerek "herkesin iyi bildiği o görülebilen ruh, hayalet-ruh kavramına" ulaştılar. Tylor, bu usavurma zincirini daha da ileri götürüldüğünde, hayalet-ruhun hayvanların, bitkilerin ve nesnelerin (örn. silahlar, giysiler, yiyecekler) içine girdiğinin, onlara sahip olduğunun ve eylemde bulunduğunun düşünüldüğünü savundu.

Tylor'a göre din, ilk insanın, kendisininkine benzeyen bir ruhu, canlı varlığın her türüne ve çevresindeki her nesneye atfetmesinden doğmuştur. Din, insanın kendisiyle doğaya "sahip olduğuna, yayıldığına, onu doldurduğuna" inandığı ruhlar arasında kurduğu bir ilişkidir.

Tylor'ın kuramının ussal yanları antropologlar arasında etkili olmuşsa da, ölümü ve düşü açıklama kuramları geliştiren "eski vahşi filozoflar" tasarımı, fazlaca düşünsel bulunarak eleştirilmiştir. Ayrıca, ilkel insanın tüm nesneleri canlı kabul ettiği görüşünden hareket edildiğinde, olguların yanlış yorumlanabileceği izleniminı de zamanla yayılmaya başladı. Daha basit inançlarda da kutsal şeylerin dinsel korku uyandırdığını saptayan daha sonraki bilim adamları bu konudaki delilleri yorumlayarak bir "animizm öncesi evre"nin olabileceğini tartışmaya başladılar. İngiliz antropolog R. R. Marett, özellikle *The Threshold of Religion* (1914; Dinin Başlangıcı) adlı kitabında canlılık kavramını, ya görünüşleri ya da "davranışları" ile özel dikkat çeken nesnelerle sınırladı. Ayrıca bu tür nesnelere atfedilen gücün ya da canlılığın zorunlu olarak ruh ya da tinin karşılığı olması gerekmediğini öne sürdü. Marett kuramının kanıtını Melanezya'nın bir tür "aktarılabilir güç" olarak yorumlanan mana(*) kavramında buldu.

Fransız sosyolog Emile Durkheim *Les formes élementaires de la vie religieuse* (1912; *Din Hayatının İptidai Şekilleri*, 1923), adlı yapıtında dinin kaynağının totemcilik olduğunu, totemciliğin de insanın toplumdan umduğu güvenlikten doğduğunu ileri sürdü. Durkheim, totemciliği animist kültlerden biri olarak görmediği için eleştirilmiştir. Bu dönemin başka kuramcıları, özellikle Sir James G. Frazer *The Golden Bough* (1890-1915; Altın Dal) adlı kitabında, dinin, insanın ilkel büyüler aracılığıyla doğayı denetim altına alma girişimlerinin sonuçsuz kalmasından kaynaklandığını ileri sürdü.

Çağdaş antropolojideki biçimiyle animizm terimi, yalnızca tek bir inanç ya da öğreti anlamına gelmez; pek çoğu daha karmaşık ve hiyerarşik dinlerde varlığını sürdüren dinsel inançlar ve uygulamalarla uyumlu bir dünya görüşünü de ifade eder.

Anio *bak.* Aniene Irmağı

Anios, Yunan mitolojisinde Tanrı Dionysos'un torunlarından Rhoio ile Tanrı Apollon'un oğlu. Annesi hamileyken, babası onu bir sandığa kapatarak denize atar. Sandık Delos Adasına ulaşır. Sonradan kâhin ve Apollon rahibi olan Anios bu adada doğar. Dionysos, Anios'un üç kızı Oino, Spermo ve Elais'a (Şarap, Tohum ve Yağ), bu üç ürünü yetiştirme yeteneğini verir. Anios'un kızları hem Troya'ya yapılan Yunan seferine, hem de Troya'dan İtalya'ya kaçışında Ainelas'a yiyecek sağlamışlardır.

Aniruddha *bak.* Anawrahta

Anisiyen Kat, Triyas Döneminin (y. 225-190 milyon yıl önce) dünya ölçeğinde rastlanan zaman dilimi ve bu evrede oluşan kayaç katmanları. İlk kez Avusturya Alpleri'nde tanımlanan Anisiyen Kat, derin deniz ortamında çökelmiş kalın bir kayaç yığılmasından oluşur. Orta Triyas dizisinin en alt katını oluşturan bu kayaçlar Ladiniyen kayaçların altında, Spatiyen kayaçların üstünde yer alır. Çeşitli katmanlar arasında ayrıntılı karşılaştırma olanağı sağlayan ammonit kafadanbacaklılar, Anisiyen Kat fosil faunasının en belirgin özelliğidir.

Anitya *bak.* Aniçça

Anivaklar *bak.* Anuaklar

anizotropluk *bak.* yönseme

Anjala Birliği (1788-89), 1788-90 Rus-İsveç Savaşı'nda İsveçli ve Finlandiyalı bir grup subayın İsveç'in savaş gücünü baltalamak üzere giriştiği komplo. Savaşın patlak vermesinden kısa süre sonra Finlandiya'nın Anjala kentinde 113 subay Çariçe II. Katerina'ya (Büyük) bir mektup göndererek 1743 öncesindeki koşullarda barış sağlanması çağrısında bulundular. Söz konusu koşullar İsveç yararına olduğu için Katerina'nın bu öneriyi kabul etmesi beklenemezdi; gene de mektubu hazırlayanlar ihanetle suçlandılar. İsveç kralı III. Gustav mektuptan haberi olur olmaz subaylardan mektuba sahip çıkmamalarını istedi ve karşılığında tümüyle bağışlanacaklarını bildirdi. Ama subaylar, savaşın haksız olduğu, dolayısıyla da İsveçlilerin savaşmaya ikna edilemeyeceği yanıtını verdiler. Katerina'nın görüşmelere oturmayı kabul etmemesini kendilerine karşı kişisel bir saldırı sayacaklarını belirterek, yaptıklarının ihanet olmadığını savundular. Bu açıklamadan etkilenmeyen III. Gustav, önce batıda Danimarka'dan gelen bir saldırıyı başarıyla savuşturduktan sonra, 1789'da Anjala grubunu cezalandırdı. Bir subay idam edildi, birçoğu da hapse atıldı.

anjin, boğaz ve yutaktaki lenf dokusuna yerleşen streptokok ya da başka bakterilerin yol açtığı enfeksiyon. Yüzde 87 oranında, streptokoklardan ileri gelen hastalık, ayrıca pnömokok, stafilokok, influenza basilleri ve başka bakterilerden de kaynaklanabilir. Dünyanın her yerinde ve bütün iklim koşullarında yaygın ve bulaşıcı olan anjin, yutak mukozası direnci kırılan kişilerde kolayca gelişme ortamı bulur. Bademciklerin anatomik yapısı, bakterilerin yerleşip çoğalmasına ve bakterilerce salgılanan toksinlerin kana karışmasına çok elverişlidir. Hastalığa direnç gösterebilen kişilerde enfeksiyon, genel ve yerel bağışıklık yardımıyla, fagosit hücreler tarafından önlenir. Kuluçka dönemi 1-3 gün arasında olan anjin ateş, titreme, boğaz ve kulak ağrısı, mide bulantısı gibi belirtilerle başlar; boğaz mukozası ile bademcikler şişer ve kızarır. Dinlenme, bakım, asetilsalisilikasit ve antibiyotik tedavisiyle kısa sürede hastalığın önü alınmazsa çoğu kez bademcik iltihabı(*) ve bademcik apsesi gibi daha ağır enfeksiyonlara dönüşebilir. Süreğenleşen (kronikleşen) enfeksiyonlarda önce boğaz kültürü ile yutak ve boğaz bölgesinde üreyen patojen mikroorganizma tanınır. İkinci aşamada antibiyogram yapılarak tedavide kullanılacak ve mikroorganizmanın duyarlı olduğu antibiyotiğin seçimi yapılır.

anjina pektoris, koroner atardamarların kalp kasına yeterince oksijen yüklü kan taşıyamamasından ileri gelen ve göğüsteki şiddetli ağrı ve spazmlarla kendini belli eden sendrom. Göğüs kemiğinin arkasında, mide ile kalbin hemen üstünde hissedilen ağrı genellikle sol omza ve sol kolun iç bölümüne doğru ilerler. Fiziksel yorgunluk ve ruhsal gerilim gibi etkenlerin yol açtığı spazm nöbetleri dinlenmeyle ve tirinitrin (nitrogliserin) gibi damar genişletici ilaçlarla atlatılabilir. Nöbetler sıklaştığı zaman, ruhsal gerilimden ve aşırı fiziksel çabadan kaçınmak gerekir.

anjiyografi, atardamar ve toplardamarların X ışınlarını geçirmeyen bir madde şırınga edildikten sonra röntgen filmleriyle incelenmesine dayanan radyoloji yöntemi. Normal röntgen filmlerinde damarlar çevrelerindeki organlardan ayırt edilemediğinden, bu dokuları radyografi yöntemleriyle inceleyebilmek için içlerine X ışınları geçirmeyen bir madde şırınga etmek gerekir. X ışınlarını geçirmeyen kontrast madde olarak, suda çözünebilen iyotlu bir madde kullanılır. Böylece, iyot emmiş olan dokular röntgen filminde öbür dokulardan daha koyu gölgeli bir görüntü vererek kolayca gözlemlenebilir. Bugün uygulanmakta olan anjiyografi yöntemi 1953'te geliştirilmiştir.

Kasık, koltukaltı ya da kol büklümündeki ana atardamarlardan biri özel bir iğneyle delinerek içine kıvrımlı bir tel yerleştirilir. İğne geri çekilir ve kateter ya da sonda adı verilen ince, bükülgen ve içi boş bir borucuk telden geçirilerek atardamara sokulur. Tel de geri çekildikten sonra, sonda aracılığıyla damara kontrast madde şırınga edilir. Bu yöntem hem atardamarların, hem de bu atardamarların taşıdığı kanla beslenen doku ve organların röntgen filminde görülebilmesini sağlar. Vücudun bütün organları bu yöntemle incelenebilir. Bacakları, beyni ve kalbi besleyen atardamarlardaki herhangi bir bozukluğu cerrahi girişimle tedavi kararı almadan önce, bu damarların anjiyografiyle incelenmesi gerekir. *Ayrıca bak.* anjiyokardiyografi; beyin anjiyografisi.

anjiyohemofili *bak.* von Willebrand hastalığı

anjiyokardiyografi, X ışınlarını geçirmeyen bir sıvının damara şırınga edilmesinden sonra art arda çekilen filmlerle, kanın kalp ve büyük damarlardan geçişini izleme olanağı veren yöntem. Kateter (ya da sonda) adı verilen ince plastik bir boru, genellikle koldaki bir atardamarın içinden sokulup omuz ve göğüsten geçirildikten sonra aort yoluyla kalp odacıklarından birine ulaştırılır. Daha sonra kateterden, X ışınlarını geçirmediği için röntgen filminde yoğun gölge veren bir sıvı (kontrast sıvı) şırınga edilir. Röntgen ışınlarıyla (X ışınları) yapılan gözlemde, sıvının sağlıklı bölgelerden kolayca geçtiği görülür. Yağ dokusu artıkları gibi lezyonların kan damarlarının iç yüzeyinde sıralanarak geçişi tıkadığı yerlerde ise, sıvı akışının çok azaldığı ya da iyice kesintiye uğradığı (damar sertliği için tıpkı bulgu) gözlenir. En çok kullanılan yöntemler çift-düzlemli anjiyokardiyografi ile sineanjiyokardiyografidir. İlkinde, büyük röntgen filmleri iki farklı görüntünün aynı anda kaydedilmesini sağlamak üzere, birbirine dik iki düzlemde saniyede 10-12 kez ışın alacak biçimde yerleştirilir.

Sineanjiyokardiyografide ise, X ışınlarıyla alınan ve fotoyükselticiler yardımıyla parlaklığı binlerce katına çıkarılan görüntüler, saniyede 64 resim hızıyla sinema filmlerine çekilir. Bu film saniyede 16-20 resim hızıyla gösterildiğinde, kontrast maddeden ötürü gözle görülebilir bir yoğunluğa ulaşmış olan kanın geçişi yavaş çekimde izlenmiş olur. Özellikle kalp-damar ameliyatlarından önce hastanın durumunu değerlendirebilmek için anjiyokardiyografiye başvurulur. Kalbin işlevlerinin bazı karmaşık yönlerinin saptanmasında yararlı bir yöntem olmasına karşın, tanıya yönelik girişimler içinde en tehlikeli olanlardan biridir. İyotlu kontrast sıvılar hastalarda sık sık alerji tepkilerine yol açtığından, daha az zararlı maddelerle çalışabilme olanakları araştırılmaktadır.

anjiyom, kan damarlarının, yumuşak dokuların ya da kemiklerin içine girerek bir yumak gibi kümelenmesinden ileri gelen, doğuştan olma iyi huylu tümör. Dokuların arasında geliştiği zaman doku kaybına, kemiklerin içine yerleştiğinde de kemiklerin güçsüzleşmesine yol açar. Anjiyomlar her tür kemikte oluşabilir ve genellikle deri ya da kas anjiyomlarıyla birlikte görülür. Bu tümörlerin çoğu yaşam boyu hiçbir belirti vermeden varlığını sürdürür; yalnız omurlarda yerleşmiş anjiyomlar omurganın güçsüz düşerek çökmesine yol açabileceği gibi, kemiğin basıncıyla sıkışan anjiyomlar da iç kanama tehlikesi yaratır. Genellikle ışın tedavisi uygulanır ve bu yöntemle, damardaki tümör dokusunda, sonradan kireçleyecek bir pıhtının oluşması sağlanır. Cerrahi yöntemlere de başvurulmakla birlikte, bu uygulamada kanama riski oldukça yüksektir.

anjiyonörotik ödem, derialtında belirli bu bölgeyle sınırlı, ürtikere benzeyen iri ve ağrısız şişliklerin belirdiği alerjik bozukluk. Şişlikler kişinin duyarlı olduğu bir maddeyle (alerjen) karşılaşmasından sonra dokularda aşırı miktarda sıvı birikmesinden (ödem) ya da kalıtsal eğilimli hastalarda enfeksiyon ve yaralanmalardan ileri gelir. Birdenbire başlayıp birkaç saat ya da birkaç gün kadar süren bu alerji tepkisi en çok yüzde, el ve ayaklarda, üreme organlarının çevresinde ve mukoza zarlarında görülür.

Bazı besinler ve ilaçlar, alerji niteliğindeki anjiyonörotik ödeme yol açabilir. Antihis-

taminikler ve adrenalin verilerek denetim altına alınabilen bu durum genellikle hastada ciddi bir tehlikeye yol açmaz. Kalıtsal anjiyonörotik ödem ise bağışıklık sisteminde bir bozukluğa bağlıdır. Bağırsaklardaki şişlikler ağrı, kusma ya da ishale, girtlaktaki ödem ise solunum yollarının tıkanması sonucunda ölüme neden olabilir. Genellikle ilk ortaya çıkışı geç ergenlik ile erken erişkinlik dönemi arasına rastlar. Alerjik kökenli ödeme karşı etkili olan ilaçlara olumlu yanıt vermeyen kalıtsal anjiyonörotik ödemin tedavisi için de bazı ilaçlar geliştirilmiştir.

anjiyotensin, HIPERTENSIN olarak da bilinir, anjiyotensin II adı verilen türü damarların büzülmesine ve kan basıncının yükselmesine yol açan hormon. Anjiyotensin I, böbreklerin salgıladığı renin adlı enzimin, alfa-2 globülin denilen bir kan proteinini etkilemesiyle oluşur. Anjiyotensin I, kanda bulunan bir enzimin etkisiyle anjiyotensin II'ye çevrilir. Anjiyotensin II de böbreküstü bezinin kabuk bölgesini uyararak aldosteron salgısını artırır; böylece böbreklerde daha çok tuz tutulur ve kan basıncı yükselir. Renin-anjiyotensin sisteminin fizyolojik önemi henüz tam anlamıyla çözülememişse de, bu sistemin omurgalılarda tüm vücuda yayıldığı ve anjiyotensince büyük olasılıkla doğrudan doğruya böbreklerin süzme işlevine de etki ederek vücutta tuz tutulmasında birinci dereceden rol oynadığı sanılmaktadır. Anjiyotensin dönüştürücü enzimi ketleyici ilaçlar son yıllarda önde gelen yüksek tansiyon ilaçları arasına girmiştir. *Ayrıca bak.* renin.

Anjou, Fransa'nın batısında tarihsel ve kültürel yönetim bölgesi. Maine-et-Loire ilini (*département*) içine alır ve eski Anjou iliyle aynı idari sınırlara sahiptir.

Eski Anjou ili, La Flèche ve Château-Gontier bölgeleri de içinde olmak üzere günümüzdeki Maine-et-Loire ilini kapsıyordu. Galya-Roma döneminde Civitas Andegavensis adıyla oluşturulmuştu.

Karolenjler döneminde kontluk olan Anjou, 10. ve 11. yüzyıllarda güçlü bir feodal devlet haline geldi. Anjou kontları III. Foulques Nerra ile Geoffroi Martel, 987-1060 arasındaki döneminde devletin sınırlarını iyice genişlettiler. 1109-31 arasında hüküm süren Kont V. Foulques, Kudüs kralı oldu. 1131-51 arasında Anjou kontu olan oğlu Geoffroi Plantagenêt, İngiltere kralı II. Henry'nin babasıydı. Geoffroi'nın ölümü üzerine Anjou, II. Henry'ye kaldı. Anjou kontluğu, Fransa kralı II. Philippe tarafından ele geçirildiği 13. yüzyıl başlarına değin İngiliz yönetimindeydi. 1246'dan 1285'e değin IX. Louis'nin kardeşi ve Angevin (Anjou adının Fransızcadaki sıfat biçimi) hanedanının kurucusu olan Charles tarafından yönetildi. Angevin hanedanından Napoli, Macaristan ve Polonya kralları çıkmıştır. 1360'ta düklük olan, 1480'de Fransa Krallığı'na bağlanan, bu tarihten sonra da el değiştirmeyen Anjou, Rönesans sırasında ve 18. yüzyılda da Angers ve Cholet'de dokuma sanayisinin gelişmesiyle canlandı.

1790'da il sisteminin kurulmasıyla hukuki varlığı sona eren Anjou, Fransız Devrimi sırasında karşıdevrimci Vendée Savaşları'nın (1793-96) merkezlerinden biri haline geldi.

Günümüzde Anjou, kırsal özellikleri ağır basan bir bölgedir. Tarımda genellikle aile işletmeleri egemendir. Geçmişin birçok çiftlikten oluşan büyük malikâneleri, geniş ölçüde ortadan kalkmıştır. Loire Irmağı boyunca uzanan verimli ovalarda Paris pazarları için üzüm, meyve ve çiçek yetiştirilir. Merkezinde Angers kentinin yer aldığı bu verimli ovalar, kuzeyde Armorik Masifi, güneyde ise Mauges olmak üzere daha az verimli yaylalar ve dağlık bölgelerle çevrilidir.

Loire boyundaki bağlarda yetişen üzümlerden elde edilen şarapların en ünlüleri Savennières, La Possonière, Epiré, Saint-Georges-sur-Loire, Roche-aux-Moines, Mûrs, Soulaines ve Saint-Florent-le-Vieil'dir. *Vin d'Anjou* genellikle beyaz, meyve tadı veren bir şaraptır. Saumur'ün beyaz şarapları ise sektir.

Kırsal kesim halkı büyük ölçüde Katoliktir. Ama, Mauges'da, Cholet kenti dolaylarındaki Choletais ile kuzeybatıda yer alan Segréen bölgelerinde yaşayanlar dışında, kilise ayinlerine düzenli biçimde katılanların sayısı oldukça azdır. Birçok din adamı yetiştirilmekle birlikte, papaz başına düşen kişi sayısı 20. yüzyıl boyunca pek değişmemiştir. 1850'den sonra Angers, Saumur ve Cholet'de Protestan kiliseleri kurulmuştur. Yaygın dil, *langue d'oil*'dir. Yaşlı köylüler ise hâlâ eski bir Fransızca konuşur. Marc Leclerc'in folklorik derlemesi *Les Rimiaux d'Anjou* (1913-48), çağdaş yazarların yöresel özellikleri canlı tutma çabalarının bir örneğidir.

Anjou SÜLALESI, adını Fransa'nın batısındaki Anjou(*) bölgesinden alan, 10. ve 15. yüzyıllar arasında birçok hükümdar yetiştirmiş sülale.

İlk hanedan. Kral Robert Le Fort'un oğullarından birinin döneminde, Anjou'nun yönetimi Ingelger'e bırakıldı. Ingelger ilk Angevin hanedanını kurdu. Ingelger'in oğlu Kızıl Foulques Normanları ülkeden çıkardı ve Touraine'in bir bölümünü alarak sınırlarını genişletti. Kızıl Foulques 942'de öldü. Yerine geçen İyi Foulques döneminde, daha önceki savaşların yol açtığı hasar giderildi. Yaklaşık 960'ta İyi Foulques'un yerine geçen I. Geoffroi Grisegonelle, bu ilk feodal hanedana damgasını vuracak bir yayılma siyaseti izlemeye başladı. Hugues Capet'nin Fransa tahtını ele geçirmesine yardımcı oldu, ama yeni kralın tahta geçişinden (987) birkaç ay sonra öldü.

Geoffroi'nın ardından başa geçen III. Foulques Nerra, döneminin en dikkate değer kişiliklerinden biri ve hanedanın en güçlü üyesi olarak 987'den 1040'a değin hüküm sürdü. Topraklarına saldıran komşularını Anjou sınırlarının dışına sürdü. Sınırları boyunca iyice tahkim edilmiş ve ahşap yerine taştan yapılmış kaleler inşa ettirdi. Oğlu II. Geoffroi Martel (hd 1040-60), babası tarafından başlatılan yayılma siyasetini sürdürdü ve Maine'in bir bölümü ile Vendômois'yı Anjou'ya kattı. Vârisi olmadığından tahtı yeğenleri Sakallı Geoffroi ile IV. Foulques paylaştılar. Çok geçmeden aralarında çıkan silahlı çatışmanın sonunda IV. Foulques 1068'de Geoffroi'yı yenilgiye uğrattı. Ama IV. Foulques daha önce Foulques Nerra'nın ele geçirdiği toprakların çoğundan vazgeçmek ve kendi mülkünü Normandiya düküne karşı savunmak zorunda kaldı. IV. Foulques'un 1109'da ölümünden sonra yerine geçen oğlu Genç Foulques, çeşitli savaşların yol açtığı kayıpları gidermeye çalıştı. Oğlu Geoffroi Plantagenêt'yi, İngiltere kralı I. Henry'nin kızı ve İmparator V. Heinrich'in dul karısı Matilda ile evlendirdi.

Geoffroi Plantagenêt, Matilda ile evliliğinin sonucunda, Normandiya ve İngiltere üzerinde hak talep edecek konuma geldi. Ömrünü rakipleri ve Angevin kale komutanlarıyla savaşarak geçirmek zorunda kalmasına karşın, Anjou'ya huzur getirmeyi başardı. 1151'de Anjou'yu, daha sonra II. Henry olarak İngiltere tahtına geçen oğlu Henry'ye bıraktı. Henry, Anjou ve Maine kontu ve Normandiya dükü sıfatlarıyla, Fransa kralı VII. Louis ile evliliği bozulan Akitanyalı Éléonore (Aliénor) ile evlendi. Böylece Plantagenêt hanedanının, İngiltere'den Pireneler'e uzanan Anglo-Angevin İmparatorluğu kurulmuş oldu.

Fransa kralı II. Philippe 13. yüzyıl başında Anjou'yu İngiltere kralı John'un elinden aldı. İngilizlerin Anjou'yu geri alma girişimi, 1214'te La Roche-aux-Moines'da yenilgiye uğramaları üzerine sonuçsuz kaldı. Paris Antlaşması (1259) ile Anjou, kesin olarak Fransa'ya bırakıldı.

İkinci hanedan. Fransa kralı IX. Louis 1246'da Anjou'yu, daha sonra Napoli ve Sicilya kralı olan kardeşi Charles'a verdi. Charles'ın yerine oğlu II. Charles, onun yerine de damadı Valois'lı Charles geçti. Valois'lı Charles döneminde Anjou halkının ekonomik ve toplumsal yaşam koşulları önemli ölçüde iyileşti.

Valois'lı Charles'ın oğlu, 1328'de VI. Philippe adıyla Fransa tahtına çıktı. Böylece Anjou bir kez daha krallığa bağlandı ve 1351'e değin süren bu dönemde, krallığın önemli bölgelerinden biri oldu.

Üçüncü hanedan. Fransa kralı II. Jean, Anjou kontluğunu 1351'de oğlu Louis'ye verdi. Böylece, üçüncü Angevin hanedanı başlamış oldu; Anjou da 1360'ta düklük yapıldı. Bu sırada Sir Robert Knollys komutasındaki İngiliz kuvvetleri Anjou'da kol geziyor ve büyük zararlara yol açıyordu. Daha sonraki Angevin prensleri, dükluğün savunmasından çok Napoli krallığını fethetmekle uğraştılar. Bu nedenle babası I. Louis gibi, II. Louis de yaşamının büyük bölümünü Anjou'dan uzakta geçirdi. II. Louis'nin ölümünden sonra, dul karısı Aragonlu Yolande, Anjou'yu İngiliz saldırılarına karşı korumaya çalıştı.

Anjou'nun son hâkimi I. René(*) oldu. Onun 1480'deki ölümü üzerine Anjou kesin olarak Fransız krallığına katıldı ve kaderi krallığın kaderiyle bağlandı. *Ayrıca bak.* Plantagenet hanedanı.

Anjou (Dükü), (Hercule-) François, 1566-76 arasında ALENÇON DÜKÜ (d. 18 Mart 1554, Saint-Germain-en-Laye - ö. 10 Haziran 1584, Château-Thierry, Fransa), Fransa kralı II. Henri ile Catherine de Médicis'nin dördüncü ve en küçük oğlu. Kardeşleri II. François, IX. Charles ve III. Henri'nin kral olmalarına karşın, kendisi genç yaşta öldüğünden tahta çıkamamıştır.

Ufak tefek, esmer, hırslı ve düzenbaz bir kişi olan Anjou, "Politikacılar" denen ılımlı bir Katolik grubun önderiydi. Catherine de Médicis'nin kendisine Alençon'u verdiği 1566'dan 1576'ya değin Alençon dükü unvanını taşıdı. Beaulieu Antlaşması (6 Mayıs 1576) çerçevesinde bazı topraklar edinerek Anjou dükü oldu. Kur yaptığı İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'le evlilik sözleşmesi imzalamak için görüşmelerde bulunmayı başardı. Ancak kraliçenin gönlünü kazanmak için 1579'da ve 1581-82'de Londra'ya iki yolculuk yaptıysa da bu evlilik gerçekleşmedi. Felemenklilerin İspanyol yönetimine karşı ayaklandıkları sırada Felemenk'te ortaya çıkan kargaşadan yararlanmaya çalışarak 1581'de kendisini Brabant dükü ve Flandre kontu ilan ettiyse de, bu unvanlar sözde kaldı.

Anjou, çocuk sahibi olmayan III. Henri'nin hükümdarlığı sırasında öldü. Böylece uzaktan kuzeni olan Protestan Bourbon-Navarre'lı Henri (IV. Henri) Fransa tahtına en yakın vâris durumuna geldi.

Anjou (Dükü), Gaston-Jean-Baptiste *bak.* Orléans (Dükü), Gaston(-Jean-Baptiste)

Anjou (Dükü), Philippe (İSPANYA) *bak.* Felipe V

Anjou (Dükü), Philippe de France *bak.* Orléans (Dükü), Philippe I de France

anka, RUH, SİMURG, ZÜMRÜTÜANKA olarak da bilinir, efsanelerdeki dev kuş. Yemek amacıyla filleri ve başka iri hayvanları kaldırıp taşıdığı söylenir. Ünlü Arap öykülerî *Binbir Gece Masalları*'nda adı geçer. Venedikli gezgin Marco Polo da, Madagaskar'ı ve Doğu Afrika açıklarındaki öbür adaları anlatırken bu kuştan söz eder. Marco Polo'ya göre, Kubilay Han bu yörede anka kuşunun aranmasını istemiş ve kendisine büyük olasılıkla anka tüyü diye rafya palmiyesinin yaprağı getirilmişti. Büyük olasılıkla bir balıkçıl türü olan bu kuş, Tanrı tarafından kusursuz olarak yaratılmış, ancak sonradan bir belaya dönüşmüş ve öldürülmüştü. Anka, ortaçağ Arap ve Fars bilim kitaplarına da girmiştir.

Batı dillerine *Phoenix* olarak geçen anka, eski Mısır'da ve Antik Çağda güneş tapınması ile ilgili efsanevi bir kuştu. Mısırlıların ankası kartal büyüklüğündeydi; kızıl ile altın renkli tüyleri ve hoş bir sesi vardı. Dünyada her dönemde yalnız bir tane anka kuşu olur ve çok uzun süre yaşardı. Eski dönemlerde yaşamış uzmanların hiçbirisi, anka kuşuna 500 yıldan kısa bir yaşam süresi vermez. Sonu yaklaşmakta olan anka kuşu, güzel kokulu dallar ve otlarla kendisine bir yuva kurar, bu yuvayı tutuşturur ve kendisi de alevlerin arasında yok olurdu. Alevlerin içinden mucizevi bir biçimde doğan yeni anka kuşu ise, babasının küllerini hoş kokulu mürden bir yumurta içine koyduktan sonra, bu yumurtayı Mısır'daki Heliopolis'e (Güneşin Kenti) götürür ve Mısır Güneş Tanrısı Ra'nın tapınağındaki sunağın üstüne bırakırdı. Bu öykünün bir başka çeşitlemesine göre ise, ölmekte olan anka Heliopolis'e uçar ve kendisini kurban ettiği sunak ateşinden yavru anka doğardı.

Mısır'da doğan güneşin ve ölümden sonraki yaşamın bir simgesi olarak birçok anıtta yer alan *bennu*, güneş tapınmasıyla ilgili bir balıkçıl kuşuydu. Ama eski yapıtlarda anlatılan anka, tüm benzer dinsel anlamlarına karşın balıkçıl kuşuna hiç benzemiyordu; anayurdu da Mısır değil, doğan güneşe daha yakın olan (Arabistan ya da Hindistan gibi yuvası ve yumurtası için gerekli hoş kokulu baharatların da bolca bulunduğu) ülkelerdi. Anka öyküsü büyük olasılıkla Doğu'dan kaynaklanmış ve sonradan Heliopolis rahipleri tarafından Mısır güneş tapınmasında da benimsenmişti. Efsanenin Mısır'a uyarlanması, anka kuşu (*phoenix*) ile çok eskiden beri güneş tapınması ile ilgili olan palmiye ağacı (Yunanca: *phoinix*) arasında bir bağlantı kurulmasını kolaylaştırmıştır.

Mısırlılar için anka kuşu, ölümsüzlüğü simgelerdi. Antik Çağın son dönemlerinde de ölümsüzlükle anka kuşu arasında bir ilişki olduğu düşünülmüştü. Ölümsüz Roma'ya benzetilen anka kuşu, geç dönem Roma İmparatorluğu'nun madeni paralarında Sonsuz Kent'in simgesi olarak yer alırdı. Ayrıca, yeniden diriliş ve ölümden sonraki yaşam gibi, yeni gelişmekte olan Hıristiyanlıktaki bazı görüşlerin de mecazi bir anlatımı olarak yorumlanırdı.

Anka, İslam mitolojisinde kuşların padişahı olarak anılır. Hz. Musa zamanında yaratılmış, Hicaz'a gitmiş, Hz. Süleyman'ın meclisinde bulunmuştur. Zülkarneyn ile Kafdağı'nda görüşmüş, Rüstem'in babası Zal'ı büyütmüş, Hz. Muhammed'den önce bir peygamberin bedduasıyla yok olmuştur.

Boynu gerdanlık biçiminde beyaz tüylerle çevrili olduğu için Arapçada gerdanlık anlamında anka denilmiştir. Farsçada ise otuz renkli anlamında *sîrenğ*, otuz kuş büyüklüğünde olduğundan da *simurg* olarak anılır. Türkçeye Farsçası ve Arapçası birlikte geçmiş, Simurg ve Anka halk dilinde "Zümrütüanka" biçimini almıştır. Eski Türkler daha çok "Toğrol" ya da "Tuğrul" demişler, halk arasında "devletkuşu" olarak da anılmıştır.

Anka, edebiyat ve sanatta da yaygın bir motif olarak kullanılmış, örneğin halk edebiyatında Keloğlan'ın koruyucusu olarak yer almış, özellikle mezartaşı süslemelerinde yeniden hayata dönüşün simgesi olarak resmedilmiştir.

Ankaios, Yunan mitolojisinde Zeus ya da Poseidon'un oğlu, Samoslu Leleglerin kralı. Argonotların seferi sırasında "Argo" gemisinin dümencisi Tiphys ölünce yerini Ankaios aldı. Ankaios bağcılık yaparken bir kâhinin ona, bu bağın ürünü şaraptan hiç içemeyeceğini haber verdiği söylenir. Üzümler olgunlaştığında, Ankaios onların suyunu bir tasa sıkar ve tası dudaklarına götürürken bir yandan da kâhinle alay eder. Kâhin "Tas ile dudak arasında unutulan ne çok şey var" der. Tam o sırada vahşi bir yabandomuzunun dışarda toprağa zarar verdiğini haber verirler. Şarabı tatmadan tası bırakıp dışarıya fırlayan Ankaios yabandomuzu tarafından öldürülür.

Ankang, XINGAN olarak da bilinir, Wade-Giles yazımında AN K'ANG ya da HSING-AN, Çin'de Shaanxi yönetim bölgesinin (*sheng*) güneydoğu kesiminde kent. Bir il (*xian*) merkezi olan Ankang, aynı zamanda Ankang yöresinin (*diqu*) de yönetsel merkezidir. Qin Ling ve Daba dağları arasındaki Han Irmağının dar vadisinde kuruludur. Han Vadisinden geçen doğu-batı yolu ile kuzeye doğru, dağları aşarak Xi'an'a (Changan) ulaşan yolun kavşak noktasındaki konumuyla, Antik Çağdan beri önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Yapımı 1978'de tamamlanan bir demiryolu, Ankang'ı Han Vadisi üzerinden Chongqing'e (Chungking; Sichuan) ve Xiangfan'a (Hubei) bağlar. Ankang aynı zamanda Sichuan, Shaanxi ve Hubei yönetim bölgelerinin sınırları yakınında olduğu için önemli bir stratejik bölgedir.

Bağımsız bir yönetsel merkez olarak ilk kez IS 3. yüzyılda Liangzhou adıyla kendini gösterdi. Çeşitli yönetsel değişikliklerden sonra 1912'de il statüsü kazandı. Surlarla çevrili iki ayrı kentten oluşuyordu. Hankou ile 18. yüzyıldan beri süren yakın ilişkisi, kentin bir ticaret merkezi olarak gelişmesine yol açtı. 17. yüzyıldan beri yoğun biçimde sömürgeleştirilen çevre bölgelerin tarımsal ürününün toplanma merkezi haline geldi. Bölgenin başlıca ürünleri tahıl, çeşitli yağlı tohumlar, susam, deri ve özellikle de başta reçineli vernik olmak üzere orman ürünleridir. Nüfus (1953) 50.000; (1970'lerin ortasında tah.) 10.000 - 50.000.

Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti, ülkenin ortakuzey kesiminde il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 25.706 km² olan Ankara ili kuzeyde Bolu ve Çankırı, doğuda Kırıkkale, güneydoğuda Kırşehir ve Aksaray, güneyde Konya, batıda da Eskişehir illeriyle çevrilidir.

Kuzey ve kuzeybatı kesimdeki bazı toprakları Karadeniz Bölgesi, büyük bölümü ise İç Anadolu Bölgesi sınırları içinde yer alan Ankara ili, dağlık ve ormanlık Kuzey Anadolu Dağları ile kurak Konya Ovası arasında bir geçit alanıdır. Sınırları kuzeyde Köroğlu Dağlarının orman ve steplerle kaplı güney yamaçlarına kadar uzanır; bu dağların güney uzantıları yer yer il sınırları içine girer ve gittikçe alçalıp ilin orta kesimlerinde bir plato görünümü alarak, güneyde Tuz Gölü havzası ve Cihanbeyli Platosu ile birleşir. Kızılırmak ve kolları ilin doğu sınırını, Sakarya Irmağı ise batı sınırını belirler.

Doğal yapı. Daha çok bir plato niteliğindeki il topraklarının en yüksek noktası Köroğlu Dağlarındaki Yıldırım Dağının 2.034 m'ye erişen Haramî Tepesidir. Öteki önemli yükseltilerin tümü 2.000 m'nin altındadır (Idris Dağı, 1.997 m; Aydos Dağı, 1.879 m; Elma Dağı, 1.761 m).

İlin doğu kesiminin sularını Kızılırmak, batı kesiminin ise Sakarya Irmağı toplar. Sakarya'nın önemli kollarından biri olan Ankara Çayı Incesu ile Çubuk, Hatip ve Ova çaylarından oluşur. Çubuk Çayı üstünde Çubuk I ve Çubuk II barajları, Hatip Çayının kolu Bayındır Deresi üstünde Bayındır Barajı, gene Ankara Çayının kollarından biri olan Kurtboğazı Deresi üzerinde Kurtboğazı Barajı vardır. İlin güneydoğusunda Kızılırmak üstünde yer alan Hirfanlı ve Kesikköprü barajları ile batısında Sakarya Irmağı üstünde kurulmuş olan Sarıyar ve Gökçekaya barajlarının ardında birer yapay göl oluşmuştur.

Ankara ilinde ovalar fazla yer kaplamaz, başlıca düzlükler Çubuk ve Mürtet ovalarıdır. Yükseltisi 1.000 m'den fazla olan dalgalı düzlükler geniş yer tutar. İlin güney kesiminde Tuz Gölünün kuzey ucu ile Sakarya Irmağı vadisine kadar uzanan düzlükler Haymana Platosu olarak adlandırılır.

Ekonomi. Ankara, eskiden Türkiye'nin Konya'dan sonra ikinci önemli tarım iliydi. Topraklarının yarıya yakın bölümünde bitkisel üretim yapılan ilde faal nüfusun dörtte biri tarımda çalışmakta, ama il çapında sağlanan gelirde tarımın payı yüzde 10'u bile bulmamaktadır (1986). En çok tahıl, şeker pancarı, kavun, karpuz, domates, havuç, patates, baklagiller, elma, armut, hıyar ve ayçiçeği yetiştirilir. 1988'e ait Devlet İstatistik Enstitüsü (DIE) verilerine göre Türkiye'de üretilen havucun yüzde 31'i, vişnenin yüzde 18'i, dutun yüzde 13'ü, kavunun yüzde 12'si ve yeşil mercimeğin yüzde 11'i Ankara ilinde gerçekleştirilmişti.

Hayvancılık, Ankara yöresinde eskiden beri önemli bir uğraştır. En çok koyun ve dünyaca ünlü Ankara (tiftik) keçisi yetiştirilir. Sığır besiciliği ve tavukçuluk gelişmektedir; arıcılık da yapılır.

İl genelinde hizmetler ve sanayi, tarıma göre daha çok önem taşır. Başlıca sanayi kuruluşları dokuma, içki, traktör, tarım alet ve makineleri, elektromekanik, motor, plastik, boya, şeker, yem, süt ürünleri, mobilya, çimento, tuğla ve kiremit fabrikalarıdır.

Tarih. Kentin ilk adı, "gemi çapası" anlamına gelen "Ankyra" idi. Bizanslı Stephanos *Coğrafya Sözlüğü*'nde kente bu adın, Mısırlıları denize kadar sürüp çapalarına el koyan Galatlarca verildiğini yazar. Pausanias ise kentin Galatlardan önce, Frigya kralı Midas tarafından kurulduğunu öne sürer. Frig söylencelerine göre Midas, gemi çapasını bulan kişidir. Çok sonraları kent "Engürü" olarak adlandırılmıştır. Bu sözcüğün Farsça "üzüm" anlamına gelen "Engür"den geldiği söylenir.

Yörede ilk insan yerleşiminin Alt Paleolitik Çağda (y. 45 bin - 15 bin yıl önce) başladığı sanılmaktadır. Haymana kasabasının kuzeydoğusundaki Dereköy yakınında

yer alan Gâvurkale'de bulunan 16 m'lik kaya kabartması Hititlerden kalmadır. Ankara yöresindeki hemen her vadide İlk, Orta ve Son Tunç çağlarından bir ya da birkaç höyük yer alır. Bunlardan Bitik, Ahlatlıbel, Karaoğlan, Yalıncak, Polatlı ve Karayavşan en ilginçleridir. Gordion(*), Beştepeler ve Gölbaşı'nda Hitit ve Friglere ait buluntular ele geçmiştir.

İÖ 7. yüzyılda Lidyalılar Kızılırmak'a kadar bütün bölgeyi ele geçirdi. İÖ 547'de ise Pers egemenliği başladı. Herodotos'a göre ordu, ticaret ve posta yolu olarak kullanılan Kral Yolu, Ankyra'dan geçiyordu ve kent bu yol üstünde önemli bir konaklama ve ticaret merkeziydi. Ankyra adı, yazılı kaynaklarda ilk kez Büyük İskender'in Asya seferiyle ilişkili olarak geçer. Bu kaynaklarda tarihçiler İskender'in, ordusunu Kelainai'den (Dinar) Gordion'a getirdiğini ve burada ünlü düğümü kestikten sonra da Ankyra'ya ulaştığını yazarlar. Büyük İskender'in Pers egemenliğine son vermesiyle Helenistik dönem başladı. Kral Yolu eski önemini yitirince, Ankyra da bir ölçüde geriledi.

İskender'in ölümünden sonra (İÖ 323) Ankyra İÖ 3. yüzyılın ilk çeyreğine değin Selevkosların elinde kaldı. Daha sonra Balkanlar'dan gelen ve üç kola ayrılan Galatların Tektosag kolunun eline geçti. İÖ 189'da Roma orduları Ankyra'ya geldi ve Galatları yenerek bölgeyi Pergamon (Bergama) Krallığı'na bağladı. İÖ 168'de Pergamon Krallığı ile Galatlar arasında bir savaş daha oldu ve yöre yeniden Galat egemenliği altına girdi.

İÖ 21'de Galatya bir Roma eyaleti durumuna gelince, Ankyra da bu eyaletin merkezi oldu. Yazıt ve sikkelerden anlaşıldığına göre, kent Roma döneminde gerek ticaret, gerek askeri açıdan oldukça önemli bir merkezdi. İS 2. yüzyılda yapılan yeni yollar kentin önemini artırdı. Bizans döneminde orduların kışlık konaklama, ikmal ve toplanma yeri olarak Ankara'nın da önemi sürdü; ekonomik yaşam canlandı, dokuma ve boyalı kumaş üretimi ile ticaret gelişti.

Bu barış ve refah dönemi, 7. yüzyıl başlarında Sasanilerin saldırılarıyla sona erdi. Ankara 8. yüzyıl sonları ile 9. yüzyılın başında Arap saldırılarına uğradı, 838'de yağmalarla büyük zarar gördü. Sonraki iki yüzyıl boyunca bir barış ve toparlanma dönemi yaşandı. Bizans'ın Doğu ile ticareti arttıkça Ankara da gelişti. 11. yüzyılın ilk yarısındaki veba salgını, kıtlık ve deprem göçlere yol açtı. 11. yüzyılın sonlarıyla 12. yüzyıl başlarında kent Anadolu Selçukluları, Danişmendliler ve Bizans arasında el değiştirdi. Çalkantılı bir dönemin ardından 12. ve 13. yüzyıllarda biraz toparlandı. 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğol akınları başladı. Bu dönemde Moğolların önünden kaçan çok sayıda esnaf ve zanaatçı Anadolu'ya, bu arada Ankara'ya göç etti. Ekonomik ve toplumsal yaşamda önemli değişiklikler oldu. Ahi örgütlenmesi kuruldu (*bak.* ahilik). Kent ve çevresinde dericilik, sof yapımı, tahıl üretimi ve bağcılık gelişti. Anadolu Selçuklularının dağılma döneminde, kent Osmanlılara geçmeden önce, yönetim bir süre ahilerin elinde kaldı.

Osmanlılar Ankara'yı ilk olarak 1354'te Orhan (Gazi) Bey zamanında ele geçirdiler. Daha sonra Karamanlıların egemenliğine giren kent çeşitli çatışmalara sahne oldu. Bunlardan en önemlisi 1402'de Ankara önlerinde yapılan ve I. Bayezid'in (Yıldırım) Timur'a yenilmesiyle sonuçlanan Ankara Savaşı'dır. Ankara yöresi, 1413'te kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı ve Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak yapıldı. II. Murad döneminde imar edildi. II. Mehmed (Fatih) döneminde ordunun toplandığı bir uğrak yeriydi. 16. yüzyıl ortalarında bir süre Anadolu Eyaleti'nin merkezi oldu.

Osmanlı döneminde Ankara sof yapımı, debbağlık ve kundura üretiminde uzmanlaşmış bir ticaret merkezi olarak gelişti. Özellikle sof İstanbul, Halep, Bursa gibi merkezlerden başka, Venedik, Lehistan, İngiltere gibi uzak Avrupa ülkelerine de satılıyordu. 16. yüzyıl başlarında kentin nüfusu 15 bine ulaşmıştı. Bu nüfusun yüzde 10'unu Rum, Ermeni ve Yahudiler oluşturuyordu. 16. yüzyıl boyunca ekonomik büyümesini sürdüren kentte üretim ve hizmet etkinliklerinin sayısı arttı (şeriye sicillerinden 16. yüzyıl sonunda kentte 43 tür esnaf kolu olduğu saptanmıştır). Bu gelişmeye paralel olarak nüfus 1590'da 25 bine yükseldi. Bu yıldan sonra Anadolu'nun kırsal kesimini saran Celali Ayaklanmaları Ankara kentini de etkiledi. Birkaç Celali saldırısından sonra dış mahalleler boşaldı ve kent nüfusu azaldı. Bunun üzerine 1607-08'de halk birleşerek kent dışında (bugün yıkılmış olan) üçüncü surun yapımını gerçekleştirdi. 1832'de İbrahim Paşa yönetimindeki Mısır ordusu tarafından işgal edilen Ankara 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı. Bu yüzyılda tiftiğin hammadde olarak ihracına izin verilmesi, sof üretimini ve dokumacılığı geriletti. 19. yüzyılın sonuna doğru tiftik keçisinin Güney Afrika ve California'da da yetiştirilmeye başlamasıyla Ankara bu alanda dünyada eşsiz olma durumunu yitirdi. Üretimindeki bu gerilemeye karşılık ticarette dışa açılmanın getirdiği bir çeşitlenme ortaya çıktı. 1892'de kente demiryolunun ulaşması ve Ankara çevresindeki tarımın kısmen ticarete açılmasının sağlanmasıyla bu gelişme daha da arttı.

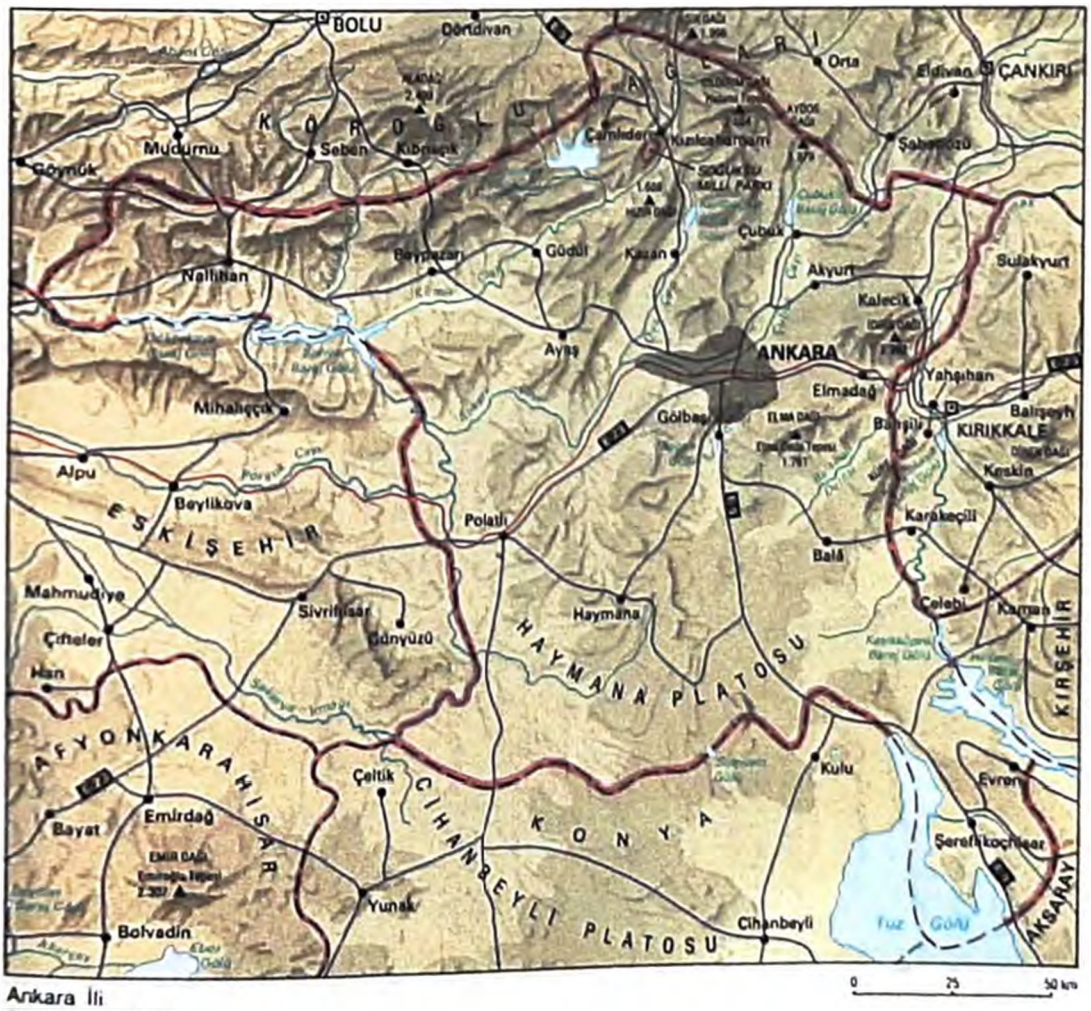

Ankara İli

Arıtı Yayıncılık Arşivi

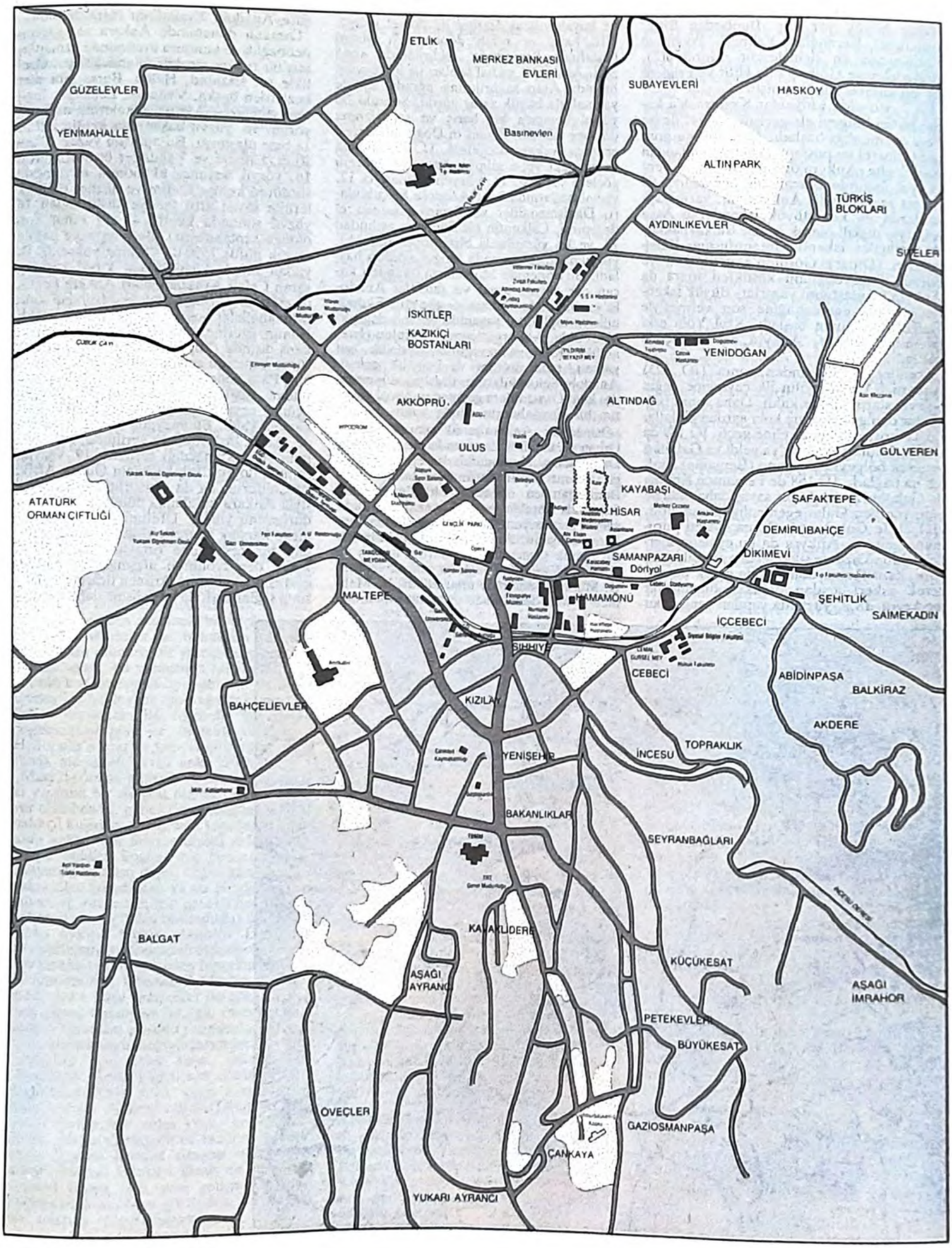

Ankara Kentı
Ana Yayıncılık Arşivi

12. yüzyılda Türkmenlerin yerleşmeye başlamasından sonra Engürü olarak anılan kentin adı Batılı kaynaklarda Angora olarak geçiyordu. 20. yüzyıl başlarında yerli halk arasında Angara biçimini alan kentin adı sonraları Ankara'ya dönüştü.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesinden sonra kabul ettirilmek istenen barış koşullarına karşı ulusal direnişin örgütlenmesi sırasında Ankara, Kurtuluş Savaşı'nın merkezi haline geldi. Sivas Kongresi'nin sonuna doğru Damat Ferid Paşa Hükümeti'ni devirmek için başlatılan telgraf savaşı başarıya ulaştı. Son Heyet-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanması kararlaştırılınca, İstanbul'a gidecek mebuslarla konuşup onları yönlendirebilmesi için Mustafa Kemal'in Sivas'tan Ankara'ya gitmesi gerekti. İstanbul ve Batı Anadolu ile demiryolu bağlantısı olan Ankara, Sivas'a göre daha stratejik bir konumdaydı. Sivas Kongresi kararlarını yürütmek için tam yetkiyle donatılmış Heyet-i Merkeziye 27 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya gitti. 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi ve meclisin kapatılması üzerine Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni topladı. Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanması ve Lozan Antlaşması'nın imzalanması üzerine yeni devletin niteliğinin ne olacağı gündeme geldi. Malatya mebusu İsmet Paşa (İnönü) ve 14 arkadaşının, Ankara'nın başkent olması için verdiği önerge, 13 Ekim 1923'te meclisteki kabul edildi. Bunu 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı izledi.

Siyasal rejim değiştirilirken, Osmanlı yönetimiyle özdeşleşmiş kozmopolit yaşantının simgesi, dış etkilere açık bir liman kenti olan eski başkent bırakıldı. Ülkenin ortasında, ulusun bütünleşmesini sağlayacak, yeni yöntemi simgeleyecek, yeni bir başkent seçildi. Ulusal bir devletin başkenti olmak Ankara'ya, ülkenin geliştirilecek altyapı ağında merkezi bir konum sağladı. Ankara'ya daha önce de bir demiryolu hattı ulaşıyordu. Ama bu hat onu ülke iç pazarından çok, ülke dışına bağlıyordu. Oysa Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan ve ülkenin iç pazarını geliştirip bütünleştirmeyi amaçlayan demiryolu politikası, Ankara'yı ülke pazarı içinde çok merkezi bir konuma getirdi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra uygulanmaya başlayan karayolu politikası, kentin bu konumunu pekiştirdi. Ülke pazarındaki merkezi konumu Ankara'nın uluslararası bağlantılarını da kolaylaştırdı.

Bugün Türkiye'nin Avrupa ve Ortadoğu ile bağlantısını sağlayan E-5 Karayolu Ankara'dan geçmektedir. Ankara Esenboğa Havaalanı, Türkiye'nin ikinci büyük hava limanıdır. Uluslararası hatlara da hizmet etmekle birlikte, daha çok iç uçuşlarda kullanılmaktadır.

Kentleşme. Ankara'nın başkent olması, bir yandan gelişen altyapı sisteminin ona ekonomik üstünlükler sağlayacak biçimde gerçekleşmesine yol açarken, bir yandan da ekonomik etkinliklerin niteliğini belirlemiştir. Ankara'da istihdamın temel kaynağını başkentlik işlevleri oluşturur. Devlet bürokrasisi ve kamu iktisadi kuruluşlarının yönetim merkezleri ile siyasal partilerin, meslek kuruluşlarının, sosyal güvenlik örgütlerinin merkezleri ve karar organları Ankara'da toplanmıştır. Türkiye'de yönetimin merkezi yapısı bu toplanmayı daha da artırmaktadır. Ankara'nın başkent olmasının yanı sıra hızla büyümesi de yüksek öğretim, sağlık, bankacılık ve kentsel hizmetler gibi pek çok hizmet alanının burada yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Kent ekonomisini belirleyen temel etmenin başkentlik işlevleri olmasına karşılık, özellikle 1970'lerden sonra sanayide de küçümsenmeyecek bir gelişme izlenmiştir. Makine Kimya Endüstri Kurumu'na (MKE) ait gaz maskesi, fişek, kapsül, dokuma ve makine fabrikaları ile çimento fabrikası, traktör fabrikası, tarım araçları ve madeni eşya yapan, orman ürünlerini işleyen fabrikalar kentin önemli sanayi kuruluşları arasında sayılabilir.

Ankara başkent olduktan sonra bütün Türkiye'den, özellikle de İç Anadolu illerinden gelen göçlerle 1975'e değin yılda yaklaşık yüzde 6 düzeyinde sürekli bir büyüme gösterdi. 1975 sonrasında büyüme hızında bir düşme görüldü. Ankara'nın büyümesi 1950'ye değin, Türkiye'nin kentleşme hızının iki katıydı. 1950-75 döneminde ise, Türkiye'nin kentleşmesi de hızlandığı için, büyüme hızı ülke kentleşme hızının biraz üstünde ilerledi. Ankara kentinde 1927'de 74.553 kişi yaşıyor, bu sayı ülke nüfusunun binde 5'ini oluşturuyordu. 1985'te nüfusu 2.235.035'e, ülke nüfusu içindeki payı yüzde 4,4'e yükselen Ankara, bir metropoliten kent haline geldi. 1990'da bu oran yüzde 4,5'e çıktı. Ankara'nın böyle hızlı bir büyüme dinamiğine kavuşup İstanbul'un yarısına yakın büyüklükte bir metropol haline gelmesi, Türkiye'yi (gelişmekte olan birçok ülkede gözlenen) bir tek egemen kentin bulunduğu, dengesiz bir yerleşme sisteminden kurtardı.

1917'de büyük bir yangın geçirmiş olan Ankara, başkent olduğunda harap bir kasaba görünümündeydi. Kentin eski başkent İstanbul'la yarışacak bir biçimde imar edilmesi ve Cumhuriyet'in öngördüğü yaşam biçiminin yaratılabilmesi, rejimin başarısıyla özdeşleşmişti. İlk yıllardaki imar hareketleri bir planına bağlı olmadan, daha çok pragmatik bir tutumla yönlendi. 1924'te Ankara Şehremaneti Kanunu çıkarılarak kent İstanbul'a benzer bir yönetime kavuşturuldu. Haydar Bey'in şehreminliği zamanında, kentin hızla büyümesi ve imarı için gerekli yapı malzemesini sağlamak üzere tuğla, kiremit, kireç, çimento ve kereste fabrikaları kuruldu. Kente ilk kez elektrik verildi. Gelişme alanı olarak Yenişehir'de 400 hektarlık bir arazi kamulaştırıldı. Atatürk 1.500 hektarlık Atatürk Orman Çiftliği (AOÇ) toprağını satın alırken hem kente büyük bir yeşil alan kazandırmayı, hem de kentin belli gıda gereksinimlerini karşılamayı amaçlıyordu.

Bu ilk yıllar içinde kentin gelişme yönleri de belirdi. Kale çevresinde kümelenmiş eski kent batıdaki İstasyon'a doğru uzandı; Atatürk'ün Çankaya'da oturmaya başlaması da güneye doğru gelişme eğilimini doğurdu. AOÇ'nın batıda kurulması bu yöndeki gelişmeyi sınırlarken, Yenişehir için yapılan kamulaştırmanın kentin güneyinde olması bu yöndeki gelişmeyi hızlandırdı. Ankara bu dönemden sonra, 1970'lere değin kuzey-güney ekseni boyunca büyüdü.

Yönetsel kararlarla kent ancak plansız olarak biçimleniyordu. 1925'te eski Ankara için Heussler firmasına, 1927'de de yeni kent için Karl Lörch'e yaptırılan plan, kenti yönlendirmekte başarılı olamamıştı. 1928'de İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir Ankara İmar Müdürlüğü kurularak güçlü uygulama yetkileriyle donatıldı. Aynı yıl H. Jansen, Leon Jausseley ve M. Brix arasında açılan kent planlama yarışmasını H. Jansen kazandı. Jansen hem kentin tarihini göz önünde tutan, hem de düşük yoğunluklu bahçeli evlerin ve geniş yeşil alanların bulunduğu, gösterişli yatırımlardan kaçınan bir plan öneriyordu. Yönetim Jansen'den, planını 50 yıl sonra kent nüfusunun 300 bine ulaşacağını varsayarak hazırlamasını istemişti. Hazırlanan plan 1932'de onaylanarak yürürlüğe kondu ve kentin büyümesini 1950'lere değin önemli ölçede yönlendirdi. Yenişehir ve Cebeci konut bölgeleri, Bakanlıklar, TBMM, yükseköğretim kurumlarının bir bölümü, Gençlik Parkı, 19 Mayıs Spor Sitesi ve Hipodrom bu plana göre gelişti. Ama planın onanmasıyla birlikte yükselen arsa değerleri, orta sınıfın kentte konut sahibi olmasını güçleştirdi; böylece plan dışına çıkma eğilimi doğdu. Türkiye'deki ilk toplu konut kooperatifi olan, üst düzey bürokratların oluşturduğu Bahçelievler Yapı Kooperatifi ile plan dışı gelişmeler başladı. Bu tür gelişmeler çoğalınca plan 1937'de yeniden gözden geçirilerek kent planına kuzey-güney gelişme ekseninin yanı sıra bir doğu-batı gelişme ekseni eklendi. Uygulamada süregelen çatışmalar 1939'da Jansen'in görevine son verilmesiyle sonuçlandı. (*Ayrıca bak.* Jansen Planı.)

Jansen Planı'nın uygulanmasıyla çağdaş bir kent görüntüsü elde edilmeye başlanmakla birlikte, hızla artan kentli nüfusu barındırıcak yeterli sayıda ve ucuzlukta konut üretecek bir düzen kurulamamıştı. 1935'lerden sonra gelişen konut kooperatifleri de, II. Dünya Savaşı'nın son günlerinde gerçekleştirilen ve üst düzey bürokratlara kiralanacak lojmanlardan oluşan Saraçoğlu Mahallesi de, bu sorunu çözmekten uzaktı. Bu nedenle 1930'larda ortaya çıkmaya başlayan

Kızılay, 1936
Ana Yayıncılık Arşivi

gecekondular, II. Dünya Savaşı yıllarında büyük bir hızla çoğaldı ve savaş sonrasında yasal olarak da (1949'da çıkarılan 5218 ve 5228 sayılı yasalar) kabul edilen bir olgu haline geldi. Yenimahalle gibi planlı bir konut yerleşiminin kurulmasına karşın gecekondulaşma sürdü ve gecekondulaın toplandığı Altındağ semti 1953'te ilçe merkezi yapıldı.

1955'te kent nüfusu 450 bine ulaşarak Jansen Planı'nın öngördüğü sınırı aşınca, yeni bir imar planı için uluslararası bir yarışma açıldı. Yarışmayı Nihat Yücel ile Raşit Uybadin'in önerisi kazandı. 2000 yılında kent nüfusunun 750 bine ulaşacağı varsayımıyla hazırlanan yeni imar planı 1957'de onaylanarak uygulamaya girdi.

Jansen Planı'na göre daha yüksek yoğunluklu, oldukça homojen dokuda bir kent tasarlayan bu plan üzerinde 1961'de önemli bir değişiklik yapılarak yapıların kat adedi iki üç misli artırıldı. Bu değişiklik yapsatçılık yoluyla konut yapımını kârlı hale getiriyordu. Öngördüğü nüfus hedefinin daha 1965'te aşılmasına karşın, kentin imarlı büyümesi 1970'lerin ortalarına değin Yücel-Uybadin Planı uyarınca yönlendirildi.

Bu planın hazırlandığı tarihe değin Ankara'daki iş merkezi Ulus'ta odaklanmıştı. 1960'ların başlarında Kızılay ikinci bir iş merkezi olarak ortaya çıktı. Elçiliklerden ve kentin güneyinde toplanan yüksek gelirli kesimin konut alanlarından ulaşmanın kolay olmasının da etkisiyle hızla büyüyen Kızılay zamanla Ulus'un birçok işlevini de bünyesinde topladı. Ulus ile Kızılay arasında bulunan demiryolu, çeşitli eğitim kurumları, devlet yapıları ve Gençlik Parkı bir kesiklik oluşturarak, 1960'ların başında kentte biri modern, öbürü geleneksel etkinliklere dönük iki merkezin bulunduğu izlenimini uyandırıyordu. Ama Kızılay merkezinin gelişerek Tandoğan Meydanı ve Cebeci yönündeki uzantılarının zamanla Ulus merkezinin uzantılarıyla birleşmesi sonucunda 1970'lerde kent yeniden tek merkezli bir hale geldi.

Merkezi iş bölgesinin böyle bir değişme gösterdiği bu dönemde küçük üreticiler ve esnaf, yönetimin öncülüğünde merkezin hemen çevresine çıktı ve Konya-Samsun çevre yolu üstünde Yeni Sanayi Çarşısı (1950), Büyük Sanayi ve Ata Sanayi çarşıları (1953), Demir Sanayi Çarşısı (1954), Keresteciler Sitesi (1959) gibi küçük sanayi siteleri kurdu.

Yücel-Uybadin Planı'nda yapılan değişiklikle Jansen Planı döneminin az katlı konutları yıkılmaya, bunların yerini yüksek katlı apartmanlar almaya başladı. Bu sürecin başlaması kent içi arazi spekülasyonunu artırdı, yeni yapılanmaya açılan alanlar da apartmanlaşmak durumunda kaldı. Bunun sonucunda kent içindeki yoğunluğun artması, kentin bir topografik çanak içindeki konumu, İç Anadolu'nun kara ikliminin ortaya çıkardığı evrim olgusu ve ısıtmanın düşük kaliteli linyitle yapılması bir araya gelince, önemli bir hava kirliliği sorunu doğdu. 1960'larda başlayan hava kirliliği 1970'lerden sonra çok üst düzeylere ulaştı. Kış mevsiminde Ankara hava kirliliği bakımından dünyada en ön sırayı alan kentlerden biri haline geldi. Ama yakıt olarak önce yüksek nitelikli kömür ve 1980'lerin sonunda da doğal gaz kullanımının yaygınlaşması sonucunda hava kirliliği büyük ölçüde ortadan kalktı (1992).

Kentin imarlı kesiminde çok katlı konut gelişmesi olurken gecekondulaın artışı sürdü. Ankara nüfusunun yüzde 60'ından çoğu kenti dört bir yandan kuşatan gecekondularda yaşıyordu.

Gençlik Parkı
Link

1969'da Ankara Metropoliten Alan Nazım Plan Bürosu kuruldu. 1970'te nüfusu 1.230.000 olan kent artık metropoliten boyutlara ulaşmıştı. Bu büro 1990'da Ankara'nın 3,6 milyon nüfusa ulaşacağını öngören bir plan hazırladı. Planın temel özelliği, o döneme değin kuzey-güney doğrultusunda süregiden gelişmeyi, batıya doğru yönlendirmek ve böylece hava kirliliğinin daha az olacağı alanları yerleşime açmaktı. Gerçekten de Nazım Plan Bürosu 1970 sonrasında büyük konut ve sanayi bölgelerinin kentin batısında yerleşmesini sağlayarak bu yönde bir gelişme dinamiği başlatabildi. Gene bu büronun çabaları sonucunda, 1980 sonrasında kent çevresinde bir yeşil kuşak oluşturulmaya başlandı.

Gelişmeyi batıya doğru yönlendirmek için önemli adımlar atılırken, kent merkezi güneye doğru gelişmesini sürdürdü. Önceleri bir semt merkezi olan Tunalı Hilmi, Kızılay merkeziyle bütünleşti. Bu bütünleşmeyle birlikte Gazi Osman Paşa ve Çankaya'nın anayollarındaki konutlar büro binalarına dönüşmeye başladı ve uluslararası büro işlevleri burada yoğunlaştı.

Küçük üreticilerin, kent merkezinden koparak küçük sanayi sitelerinde bir araya gelme eğilimleri 1970 sonrasında da sürdü. Aynı dönemde gerek devletin gerek özel sektörün sanayi kuruluşları İstanbul, Eskişehir, Konya ve Çubuk karayolları üstünde, gittikçe kentten daha uzak bölgelerde yerleşmeye başladılar.

Konut alanında 1970'lerden sonra görülen en önemli gelişme, Türkiye'de otomobil üretimine geçilmesi ve özel otomobil sahiplerinin artması sonucunda banliyöleşme (alt kentleşme) eğiliminin ortaya çıkmaya başlaması oldu. 1970'lerin ikinci yarısında büyük konut şirketleri eliyle kurulan OR-AN Sitesi ve MESA Batı Sitesi banliyöleşmenin ilk örnekleriydi. Bu dönemin en önemli girişimi Ankara Belediyesi ve Kent Koop işbirliğiyle gelişen Batıkent Toplu Konut Yerleşmesi'ydi. 1980 sonrasında uygulanan devletin lojman yaptırma politikası da Çankaya-OR-AN yolu boyunca yapılan Askeri Konut Sitesi, milletvekili lojmanları, Devlet Mahallesi, Gölbaşı TEK lojmanları vb ile bu olguya yardımcı oldu.

Bu arada gecekondu sayısındaki artış da sürdü. 1985 sonunda Ankara'da gecekondu sayısı 290 bine ulaştı. Gecekondu mahallelerinde apartmanlaşma eğilimi ortaya çıktı. Demetevler örneğinde olduğu gibi bütünüyle apartmanlardan oluşan imardışı mahalleler ortaya çıktı.

Ankara'nın metropoliten bir kent olması dolayısıyla 1983 sonrasında yeni bir yönetim düzenlemesine gidildi. Daha çok metropoliten ölçekteki kent yönetimi sorunlarıyla uğraşmak üzere Ankara Büyük Şehir Belediyesi ve bunun sınırları içinde beş ilçe belediyesi (Çankaya, Altındağ, Yenimahalle, Mamak, Keçiören) kuruldu. Daha sonra bunlara Etimesgut ve Sincan da katıldı. Ankara ilinin Merkez ilçesi yoktur; Ankara metropoliten alanı bütün bu ilçelerin merkezlerinden oluşur.

Kenti çevreleyen bu halkadaki gelişmeleri yönlendirmek amacıyla 1986'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Şehir Planlama Bölümü'nden bir planlama ekibine, 2015 yılında bu alanda 5 milyon nüfusun yaşayacağı öngörüsüne göre, yapısal bir plan hazırlatılmıştır.

Tarihsel yapılar. Ankara tarihsel yapılar yönünden çok zengindir. Bunların başında, tarihi Hititler dönemine değin götürülebilen Ankara Kalesi gelir. Kale bugünkü görünümüne yüzyıllar boyunca yapılan çeşitli eklerle ulaşmıştır. Bugün kent içinde ayakta kalmış antik kalıntıların tümü Roma dönemi ve sonrasına tarihlenir. Birçok kalıntı ise modern kent yapılarının altındadır (örneğin Ulus-Dışkapı yolundaki Kıraner Han'ın altındaki *nymphaion*, Posta Caddesi'ndeki Telefon Baş Müdürlüğü'nün altındaki hamam yapısı). Roma dönemine ait en önemli kalıntılar Roma ve Augustus Tapınağı(*) ile Caracalla Hamamı'dır(*). Roma ve Augustus Tapınağı, Hacı Bayram Camisi yanındadır. Bu tapınak Galatların, temeli dine dayalı "Konion" kuruluşunun toplantı merkezidir. Galatların üç kolunun temsilcileri burada toplanır ve eyalet yönetimi buradan yönlendirilirdi. Ulus'ta Maliye Bakanlığı önünde yer alan ve Julian Sütunu diye anılan sütunun 362'de Imparator Julianus'un Ankara'yı ziyareti nedeniyle dikildiği sanılır. Kentteki tiyatro 1983'ten bu yana Anadolu Medeniyetleri Müzesi uzmanlarınca kazılmaktadır. Tiyatro 2. yüzyılın ilk yarısında yapılmış, *skene*(*) ve *proskenion* bölümleri büyük bir olasılıkla daha sonra, 5-6. yüzyıllarda eklenmiştir.

Bazı yazıtlardan kentin ilk kez Roma döneminde surlarla çevrelendiği anlaşılır. Ama bu surlar ortaçağda yok olmuştur. Ankara Adliyesi'nin kuzey yanındaki duvar St. Clemens Kilisesi'ne aittir. Yapı bazı kaynaklarda Roma (3. yy), bazı kaynaklardaysa Bizans (9. yy) dönemine ait olarak geçer.

Ankara'daki en eski Türk yapısı, iç kalede Alaeddin Camisi'dir. Minberi 1197/98

tarihli olan cami sonraki dönemlerde büyük ölçüde değiştirilerek özgün biçimini kaybetmiştir. 13. yüzyılın başında yapılıp bugünkü görünümünü 1289/90'da alan Arslanhane ya da Ahi Şerafettin Camisi ise kentin en önemli Selçuklu anıtıdır. Bunların dışında, 13. yüzyılda yapıldığı bilinen yapılar Saraç Sinan Mescidi (1288) ile Akköprü'dür (1222).

15. yüzyılda kentte yapım etkinlikleri hızlanmış, bazısı bugün de ayakta duran pek çok cami, mescit ve han yapılmıştır. Buna karşılık, Ahi Elvan Camisi (14. yy sonu) dışında 14. yüzyılda yapıldığı kesinlikle bilinen hemen hemen hiçbir yapı yoktur. Pek çok mescidin yazıtı bulunmadığından, 14 ya da 15. yüzyılda yapıldıkları konusunda kesin yargıya varmak zordur. Karacabey Camisi, Hamamı ve Türbesi (1440), Hacı Bayram Camisi ve Türbesi ile Kurşunlu Han (15. yy'ın sonu) ve belki de Mahmut Paşa Bedesteni gibi en önemli eski Ankara yapıları 15. yüzyılda inşa edilmiştir. 16. yüzyılda yapılan en önemli mimarlık anıtıysa, Sinan'a ait olduğu bilinen Cenabi Ahmet Paşa Cami ve Türbesi'dir (1565/66).

16. ve 17. yüzyıllarda kentin öneminin artmasının bir sonucu olarak çok sayıda han yapıldığı bilinmekteyse de, bunlardan yalnızca Çengel Han (1522/23), Hasan Paşa Hanı ve Çukur Han varlıklarını koruyabilmiştir. Sonraki yüzyıllarda Ankara'da yoğun bir mimarlık etkinliği olmamıştır. Kentin üretim ve ticaret gücünün azaldığı bu dönemin en ilginç mimarlık ürünleri, birkaçı 18., çoğu ise 19. yüzyıla tarihlenen konut yapılarıdır. Osmanlı döneminde gerçekleştirilen son yapı, Vedat Tek tarafından tasarlanan Halk Fırkası Kulübü'dür (bitmesi 1924). Yapı sonradan İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Binası olarak kullanılmıştır.

Ankara'nın başkent olmasıyla birlikte, bu işlevin gerektirdiği yapıların gerçekleştirilmesi de zorunlu hale gelmiştir. Kentin, Cumhuriyet Türkiyesi için bir tür mimarlık müzesi ve laboratuvarına dönüşmesi bu zorunluluktan kaynaklanır. 1920'den bu yana Türkiye'de geçerli olan her mimarlık anlayışı ya da üslubunun en ilginç ve başarılı örnekleri Ankara'da verilmiştir. I. Ulusal Mimarlık akımının en önemli örnekleri Ankara Palas (Vedat Tek, 1928), Etnoğrafya Müzesi (Arif Hikmet Koyunoğlu, 1926), Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü (G. Mongeri, 1929), Gazi Eğitim Enstitüsü (Kemaleddin Bey, 1928), bugünkü Gümrükler Genel Müdürlüğü (Arif Hikmet Koyunoğlu, 1927), bugünkü Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi (Arif Hikmet Koyunoğlu, 1930), İş Bankası Genel Müdürlüğü (G. Mongeri, 1928) gibi yapılardır.

Yaklaşık 1930'dan 1940'a değin süren Akılcı-İşlevci Mimarlık döneminde, Ankara yabancı mimarların yoğun biçimde ürünler verdiği bir kente dönüşmüştür. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılılaşma politikası mimarlık alanında bu yapılarla somutlaşmıştır. 1930'ların en ilginç yapıları arasında Sayıştay (E. Egli, 1930), İsmet Paşa Kız Enstitüsü (E. Egli, 1930), Cumhurbaşkanlığı Köşkü (C. Holzmeister, 1932), Bakanlıklar Sitesi (C. Holzmeister, 1932-34), Sergi Evi (Ş. Balmumcu, 1935, sonradan Büyük Tiyatro), eski Başbakanlık (S. H. Eldem, 1937), Hariciye Köşkü (S. Arkan, 1935), Sümerbank Genel Müdürlüğü (M. Elsaesser, 1936), İller Bankası (S. Arkan, 1937), ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (B. Taut, 1940) sayılabilir.

Güven Anıtı, Kızılay
Anadolu Yayıncılık Arşivi

1940'larda, bütün Türkiye'de olduğu gibi Ankara'da da II. Ulusal Mimarlık akımı egemen olmuştur. Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü (B. Uçar, 1941), Anıtkabir (E. Onat ve O. Arda, 1953), Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi (S. H. Eldem ve E. Onat, 1947), Saraçoğlu Mahallesi (P. Bonatz, 1945) bu anlayış doğrultusunda tasarlanmış yapılardır.

1950'den sonra Türkiye'de modern mimarlık etkileri yeniden güçlenmeye başlamıştır. Devletin yapı gereksinimi, başkent Ankara'nın Türk mimarlığı içinde ayrıcalıklı konumunu sürdürmesini sağlamıştır. Aralarından birçoğu devlet kurumlarını barındıran çeşitli yapılar, Türkiye genelinde en başarılı ve özenli örnekler olmuştur. 1950'lerden günümüze değin Ankara'da gerçekleştirilmiş yapılardan bazıları şunlardır: Ulus İşhanı ve Çarşısı (O. Bolak, G. Beken, O. Bozkurt, 1955), Emniyet Genel Müdürlüğü (E. Onat, 1959), Büyük Ankara Oteli (M. J. Saugey, 1958-65), Kızılay Emek İşhanı (E. Tokay, İ. Tayman, 1959), Türk Standartları Enstitüsü (V. Dalokay, 1959), DSİ Genel Müdürlüğü (E. Tokay, B. Çinici, T. Doruk, 1959), ODTÜ Mimarlık Fakültesi (A. ve B. Çinici, 1962-63), Milli Eğitim Bakanlığı (Y. Sanlı, Y. Tuncer, 1962-67), Milli Savunma Bakanlığı Öğrenci Yurdu (Ş. Vanlı, E. Gömleksizoğlu, 1965), Hindistan Büyükelçiliği (S. H. Eldem, O. Çakmakçıoğlu, 1965), Anadolu Kulübü (E. Yener, 1965), Türk Tarih Kurumu (T. Cansever, E. Yener, 1966), OR-AN Toplu Konut Yerleşmesi (Ş. Vanlı, 1968), Maden Tetkik Arama Enstitüsü (R. Bediz, D. Kamçıl, 1968), Karayolları Genel Müdürlüğü (F. Cankut, A. Okan, 1970), ME-SA Toplu Konut Yerleşmesi (Aykut Mutlu, 1970), Türk Dil Kurumu (C. Bektaş, 1972-78), Danıştay (D. Tekeli, S. Sisa, 1974), İş Bankası Genel Müdürlüğü (A. Böke, Y. Sargın, 1977).

Eğitim ve sağlık kurumları, kültürel yaşam. Çok sayıda ilk ve orta öğretim kurumundan başka Ankara Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Gazi Üniversitesi ve Bilkent Üniversitesi olmak üzere Türkiye'deki üniversitelerden beşi Ankara'dadır. Ayrıca Gülhane Askeri Tıp Akademisi ile Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) ve Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'nun (TÜBİTAK) merkezleri de Ankara'dadır.

Kent, sağlık hizmetleri yetersiz olan çevre bölgelere hizmet verir. Genel ve uzman sağlık hizmeti veren birçok hastane vardır. Hastanelere başvuran hastaların yüzde 70'i Ankara dışından gelmektedir. Numune Hastanesi, Doktor Sami Ulus Çocuk Hastanesi, Atatürk Sanatoryumu, Doğum ve Çocuk Bakımevi, Onkoloji Hastanesi, SSK Ankara Hastanesi, İbni Sina Hastanesi, Gülhane Askeri Hastanesi ve Hacettepe Hastanesi başlıca sağlık kuruluşlarıdır.

Çevresindeki baraj gölleri ile Mogan Gölü ve yakınındaki Emir Gölü, ayrıca içindeki hayvanat bahçesiyle Atatürk Orman Çiftliği, Ankara'nın başlıca dinlence alanlarıdır. Kent içindeki parklar da yeşil alan gereksinimine bir ölçüde karşılık vermektedir. Ankara ilindeki önemli eğlence ve dinlenme alanlarından biri de Kızılcahamam yakınlarındaki Soğuksu Milli Parkı'dır.

Kültür ve sanat kurumları bakımından Ankara, İstanbul'un hemen arkasından gelir. Türkiye'de çıkan tüm yayınların toplandığı Milli Kütüphane, Devlet Tiyatroları, Devlet Opera ve Balesi, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası, çeşitli özel tiyatrolar, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Genel Müdürlüğü bunların başlıcalarıdır. Anadolu Medeniyetleri Müzesi(*) ve Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde(*) değerli yapıtlar sergilenir. Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nde bulunan Tabiat Tarihi Müzesi de (1968) görülmeye değer yerler arasındadır. Nüfus (1990) il, 3.236.626; kent, 2.559.471.

Kızılay
Sabu Firat

Ankara Antlaşması, ANKARA İTİLAFNAMESİ olarak da bilinir, Türkiye ile Fransa arasında, savaşa son vermek için imzalanan antlaşma (20 Ekim 1921). Bu antlaşmayla Ankara Hükümeti ve Misak-ı Milli ilkeleri, ilk kez Anadolu'yu işgal eden İtilaf Devletleri'nden biri tarafından tanınmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında, Anadolu'da kurulan TBMM hükümeti ile Fransa arasında, 30 Mayıs 1920'de Ankara'da, yirmi günlük bir ateşkesi sağlayan bir antlaşma imzalanmış, ama ilişkilerde önemli bir gelişme sağlanamamıştı. Bu arada Fransız kamuoyunda yeni savaşlara karşı tepkiler yoğunlaşmış ve Adana, Maraş, Antep hattı üzerinde hâlâ Türk direnişçileriyle uğraşan Fransızlar için Suriye'deki milliyetçi hareket de önemli bir sorun olmaya başlamıştı. Bu durum karşısında Fransız hükümeti, Ankara ile uzlaşmayı en akılcı yol olarak kabul etmek zorunda kaldı ve Fransız Senatosu Dışişleri Komisyonu başkanı Franklin Bouillon'u TBMM hükümetiyle resmi olmayan bir temas kurmak üzere 9 Haziran 1921'de Ankara'ya gönderdi. Franklin Bouillon Ankara'da iki hafta kalarak Mustafa Kemal ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerde Mustafa Kemal, yapılacak antlaşmada "tam bağımsızlık" ve "tam serbestlik" ilkesine dayanan Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi gerektiğini savunuyor, Franklin Bouillon ise özellikle Misak-ı Milli'nin kapitülasyonlara ilişkin maddesine karşı çıkıyordu. I. ve II. İnönü zaferlerinin de etkisiyle uzlaşma masasına oturan Fransız hükümeti sonuçta, gelişmeleri beklemeyi seçti. 13 Eylül 1921'de Yunanlılara karşı kazanılan Sakarya zaferiyle Kuva-yı Milliye gücünü bir kez daha ortaya koyunca, Fransa TBMM hükümetiyle Ankara Antlaşması'nı imzalamayı kabul etti.

20 Ekim 1921'de imzalanan bu antlaşmayla Türkiye ile Fransa arasında savaş durumu resmen sona eriyor, Türkiye-Suriye sınırı çiziliyor ve Fransızlar Güney Anadolu'dan çekiliyordu. Yalnız İskenderun yöresi Suriye sınırları içinde bırakılacak, burada yaşayan Türklerin ulusal kültürlerini geliştirmesine yardımcı olacak özel bir yönetim kurulacak ve Türkçe resmi dil olarak kalacaktı. Bu durum daha sonra Hatay Sorunu(*) olarak gündeme gelecekti.

Ankara Antlaşması'nın en önemli yanı, Kurtuluş Savaşı'nın ve Misak-ı Milli ilkelerinin, Türkiye ile savaşan İtilaf Devletleri'nin bir üyesi olan Fransa tarafından resmen tanınmış olmasıydı. Ankara Hükümeti'nin bu başarısı, Lozan Antlaşması'nın ilk adımını oluşturmuştur.

Ankara Çayı, eskiden ENGÜRÜ SUYU, İç Anadolu Bölgesi'nde Sakarya Irmağı'na katılan akarsu. Uzunluğu 186 km'dir. Ankara'nın batısında birleşen üç kolu vardır. Bunlardan biri, Ankara'nın kuzeydoğusundaki İdris Dağından doğan Hatip Çayıdır (Bent Deresi). Kayaş Vadisini boyuna kat eden Hatip Çayı, Haymana Platosundan doğan İncesu ile birleşir. İncesu, Emir ve Mogan göllerinin de sularını alır. Ankara'nın kuzeyindeki Aydos Dağından doğan Çubuk Çayı(*) ise güneye doğru oldukça uzun bir yol kat eder. Bu üç akarsu, Ankara'nın yer aldığı ovada birleşerek Ankara Çayını oluşturur. Ankara Çayı, bir süre doğu-batı doğrultusunda akar. Kuzeydoğuda, Murtet Ovasından gelen Ova Çayını alır. Malıköy yakınlarında güneybatıdan gelen Babayakup Deresini de aldıktan sonra keskin bir dirsek ile kuzeybatıya döner. Bir süre bu doğrultuda, Ankara-İstanbul Demiryolu'na koşut olarak aktıktan sonra batıya döner ve doğu-batı doğrultusunda akarak Polatlı'nın kuzeybatısında Sakarya Irmağı ile birleşir. Hatip Çayı ve İncesu, kış sonu ve ilkbahar başlarında bol su taşır ve zaman zaman kabararak taşkınlara yol açar.

Ankara Deneme Sahnesi (ADS), araştırmacı bir tutumla öncü nitelikli oyunlar sergileyen, oyunlarında geleneksel halk tiyatrosu öğelerini başarıyla kullanan amatör tiyatro topluluğu.

ADS, 1956'da Ankara'da kurulan Tiyatro Sevenler Gençlik Derneği'nin tiyatro kolu olarak çalışmalarına başladı. Molière, Michel de Ghelderode, Henri Duvernois ve Donald Carswel'den oyunlar hazırladı. 1961'den sonra Brecht, Sartre, Camus, Ionesco, Tardieu gibi yazarların oyunlarını Ankara'da ilk kez sahneledi. Ali Bey'den *Kokona Yatıyor* topluluğun sunduğu ilk yerli yapıt oldu (1963). 1965'te Yılmaz Onay'ın yönettiği Sermet Çağan'ın *Savaş Oyunu* Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) 10. Uluslararası Kültür Şenliği'ndeki yarışmada ikincilik ödülünü ve jürinin verdiği özel ödülü kazandı. ADS, 1966'da Yaşar Kemal'in *Yer Demir Gök Bakır* adlı yapıtından Nihat Asyalı'nın uyarlayıp Yılmaz Onay'ın yönettiği *Uzun Dere* ile Nancy Uluslararası Tiyatro Şenliği'nde büyük ödül, TMTF 11. Uluslararası Kültür Şenliği'nde de birincilik ödülü aldı.

Bir süre çalışmalarına ara veren ADS, 1968'de Max Frisch'in *Andorra*'sıyla perdesini yeniden açtı. Geleneksel halk tiyatrosu konusunda sürdürdüğü araştırmaları yoğunlaştırdı. Bu dönemde Başar Sabuncu, Erdoğan Aytekin, Nurhan Karadağ gibi yazarlardan sahnelenen oyunlar bu temele dayanan çalışmalardı. 1975'te sahnelenen Nâzım Hikmet'in *Benerci Kendini Niçin Öldürdü* adlı oyunundan sonra topluluk çalışmalarını izleyici karşısına çıkmadan, kendi içinde sürdürdü.

Etkinlikleriyle ulusal tiyatronun oluşmasına katkıda bulunmaya yönelen ADS, yerel tiyatroların yaygınlaşması için model oyunlar içeren *Köy Oyunları* adlı bir de kitap yayımlamıştır. Yılmaz Onay, Nihat Asyalı, Göktay Alpman, Köksal Engür, Gündoğdu Gencer, Nurhan Karadağ, Rüştü Asyalı, Osman Şengezer, Tülin Nutku topluluğun etkinliklerinde görev almış sanatçıların bazılarıdır.

Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi, Ankara'nın eskiden Namazgâh Tepesi (Hacettepe) olarak bilinen semtinde, eski Türk Ocağı'nda 2 Nisan 1980'de açılan müze. Sırasıyla Türk Ocakları Genel Merkezi, Halkevi ve Üçüncü Tiyatro olarak kullanılan yapı, 1924-30 arasında I. Ulusal Mimarlık akımının temsilcilerinden Arif Hikmet Koyunoğlu tarafından gerçekleştirildi. Müzeye dönüştürülmeden önce büyük bir onarım geçirdi. Bodrum katı resim atölyelerine, giriş katı büro, toplantı salonları ve çağdaş ressamların geçici sergilerine, ikinci katı ise müzenin koleksiyonlarının sergilenmesine ayrıldı. İlk koleksiyonları Milli Kütüphane ve çeşitli il müzelerinde sergilenen resimlerden oluşan müzede, İş Bankası ve Cimcoz ailesi koleksiyonlarına ayrılan özel odalar da bulunmaktadır. Müze, Devlet Resim ve Heykel sergilerinde ödül alan resim ve heykelleri satın alarak koleksiyonuna katmaktadır. Tümünü Türk sanatçılarının oluşturduğu koleksiyonda Şeker Ahmet Paşa, Halife Abdülmecid ("Haremde Goethe"), Osman Hamdi Bey ("Silah Tüccarı") gibi ilk önemli Türk ressamları, Cumhuriyet dönemi ressamları ve 1940 Kuşağı olarak bilinen "Türk İzlenimcileri" kapsamlı bir biçimde tanıtılmaktadır. İbrahim Çallı, Eşref Üren ve Orhan Peker'in birçok yapıtını içeren koleksiyon, çağdaş özgün baskı sanatçılarına da geniş yer vermektedir. Heykel koleksiyonu ise henüz Türk heykel sanatından kapsamlı bir kesit verebilecek sayıda yapıta kavuşamamıştır.

Müzenin büyük bir odasına Şark Odası adı verilmiş, Atatürk'ün çalışma odası korunarak eşyası ile birlikte buraya yerleştirilmiştir. Müzede ayrıca yabancı sergiler için düzenlenmiş iki büyük galeri de vardır.

Ankara Etnografya Müzesi, Ankara'nın Hacettepe semtinde Anadolu halk sanatı ürünleri ve etnografik malzemenin sergilenmesi amacıyla 1925-28 arasında yapılıp 1930'da ziyarete açılan müze. Etnografya Müzesi'nin yapımına, Macar Türkoloğu Meszaroş'un önerisiyle bir "Milli Müze" kurmak üzere girişilmişti. Birinci Ulusal Mimarlık akımı mimarlarından Arif Hikmet Koyunoğlu tarafından tasarlanan yapı, Cumhuriyet dönemi Ankara'sının yeni kent silueti içinde önemli bir noktada yer alır.

İslam sanatından ahşap işleme örnekleri; Ankara Etnografya Müzesi
ABC Ajansı

Atatürk'ün naaşı, 21 Kasım 1938'den Anıtkabir'e nakledildiği 10 Kasım 1953'e değin Etnografya Müzesi'nin giriş holündeki katafalkta saklanmıştır.

Müzenin giyim, işleme ve dokuma salonlarında halk giyimleri, takılar, çevreler, örtüler, yatak takımları, kilimler, halılar ve dokumayla ilgili araç ve gereçler sergilenir. Madeni yapıtlara ayrılan salonda ise bakır işçiliği örneklerine, tepsi, sini, pirinç mangal, güğüm, ibrik vb gibi etnografik eşyaya yer verilmiştir. 17. yüzyıldan kalma bir Ankara evi odası, işlemeli tavanı, sekileri, rafları, ocağı, dolapları ve başka eşyasıyla müzenin en ilginç bölümünü oluşturur. Müzede ayrıca çini, seramik, cam eşya, tekke eşyası, yazma kitaplar ile çeşitli yerlerdeki camilerden getirilmiş minber, mihrap, sandıka, kapı ve pencere kanatları gibi ahşap yapıtlar sergilenmektedir. Ankara şeriye sicilleri de müzenin arşivinde korunmaktadır.

Ankara Kalesi, Ankara'ya egemen bir tepe üstünde kurulu kale. İç ve dış olmak üzere iki bölümden oluşan yapının dış surları kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 350 m, batı-doğu doğrultusunda ise 180 m boyunca uzanır. İçkalenin güney ve batı duvarları bir dik açı oluşturur. Doğu duvarı tepenin girinti çıkıntılarını izler. Kuzey yamaç ise farklı tekniklerle yapılmış duvar-

larla korunur. Koruma düzeninin en ilgi çekici yanı doğu, batı ve güney duvarları boyunca 15-20 m'de bir yer alan 42 tane beşgen burçtur. Yirmi burcun bulunduğu dışkaleden günümüze fazla bir şey kalmamıştır. Dışkale ile içkale, doğuda Doğu Kalesi'nde, batıda Hatip Çayına bakan yamaçta birleşir. İçkalenin güneydoğu köşesinde Doğu Kalesi, kuzeydoğu köşesinde ise kalenin en yüksek yeri olan Akkale (halk arasında Ali Taşı) yer alır.

Ankara Kalesi'nin yapıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Kentte askeri bir garnizon bulunduran Hititler tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Ama bu düşünce arkeolojik verilere dayanarak doğrulanamamıştır. Kale tarih içinde çeşitli dönemler yaşadı. İÖ 2. yüzyıl başında Romalıların Galatya'yı (Ankara yöresi) işgalinden sonra kent büyüyerek kale dışına taştı. Roma imparatoru Caracalla İS 217'de kalenin surlarını onarttı. 222-260 arasında İmparator Severus Alexander ve Velerianus Perslere yenilince, kale kısmen tahrip edildi.

Ankara Kalesi
Link

7. yüzyılın ikinci yarısından sonra Romalılar kaleyi onarmaya başladı. İmparator Konstantinos 668'de dışkaleyi yaptırdı. İmparator III. Leon ise 740'ta kale duvarlarını onartırken içkale surlarını da yükseltti. İmparator Nikephoros ve İmparator Basilelos da 9. yüzyılda kaleyi onarttılar. Ankara Kalesi 1073'te Selçukluların eline geçti. 1101'de Haçlı komutanı Raimond tarafından alınan kale, 1227'de bir kez daha Selçukluların egemenliğine girdi. Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın onarttığı kaleye Sultan II. Keykâvus da 1249'da bazı ekler yaptırdı. Osmanlılar döneminde onarım görmeyen kalenin surlarını Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa onarttı (1832). Surların bazı yerlerinde rastlanan sütun başlıkları, lahit ve heykel parçaları, onarımlarda toplama malzemeden yararlanıldığını gösterir. Kalede 600 kadar ev, 170 çeşme, su sarnıçları ve tahıl anbarlarının bulunduğu da bilinmektedir. Buradaki Alaeddin Camisi de en eski Selçuklu yapılarından biridir.

Ankara keçisi, TİFTİK KEÇİSİ olarak da bilinir, tiftiği için beslenen ve adını aldığı Ankara yöresinden dünyaya yayılmış olan evcil keçi soyu. Eskiden Ankara keçisinin atası olarak *Capra aegagrus* kabul edilirken, 20. yüzyıl başlarında yapılan arkeoloji araştırmaları sonucunda bu soyun *Capra prisca*'dan türediği görüşü yerleşmiştir. Anayurduna ilişkin araştırmalar sonucunda da, bir yandan *Capra prisca* türü keçilerin Asya'nın Çin'e kadar olan tüm bölgelerine yayılmış olması, öte yandan Anadolu'daki yabanı keçilerin hem *C. prisca*, hem de Ankara keçisiyle herhangi bir ilişkisinin olmaması nedeniyle, Ankara keçisinin kökeninin Asya olduğu genel olarak benimsenmiştir.

Sümer tabletlerindeki bilgilere ve Sümer kabartmalarındaki resimlere dayanarak, Ankara keçisinin İÖ 4000-3000 yıllarında Sümerler tarafından Mezopotamya'ya getirildiği, ancak iklim koşulları elverişli olmadığından hayvanların soyunun tükenmeye yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. Eski Yunanlı coğrafyacı ve tarihçi Strabon da, İÖ 2000 yıllarından beri Ankara yöresinde ince tüylü keçi yetiştirildiğinden söz eder. Oysa 15. yüzyılın başlarına değin Anadolu'da Ankara keçisinin ve tiftiğin varlığını doğrulayacak bilgilere rastlanmaması, bu soyun atası olan *Capra prisca* türü keçilerin 13. yüzyılda Hazer Denizi'nin doğusundan Anadolu'ya Türkler eliyle getirildiği ve bu yörenin uygun koşullarında değişinim (mütasyon) geçirerek bugünkü soya dönüştüğü görüşünü güçlendirecek niteliktedir.

Ankara keçisi ilk kez 1541'de, I. Süleyman'ın (Kanuni), Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl'a (Şarlken) bir çift tiftik keçisi hediye etmesiyle Anadolu dışına çıkmış oldu. 18. yüzyılda da Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye az sayıda Ankara keçisi götürüldü. Bugün dünyanın başlıca tiftik keçisi yetiştiricilerinden olan Güney Afrika'ya bu keçiler ilk kez 1838'de götürüldü. 1897'ye değin çeşitli yollardan Güney Afrika'ya taşınan Ankara keçileri, bu ülkedeki kıl keçileriyle melezlenerek olumlu sonuçlar alındı. 1849'da Sultan Abdülmecid'in ABD başkanına hediye olarak 2 teke ve 7 dişi damızlık göndermesiyle Amerika kıtasına da yayılan Ankara keçisi özellikle ABD'nin Texas eyaletinde yoğun olarak yetiştirilmektedir.

1830'lara değin, Ankara keçisi ve tiftiği tekelinde bulunduran Türkiye, 1839'da İngiltere'de tiftik (moher) işleme sanayisinin kurulmasıyla ihracattaki payını yitirmeye başladı. 19. yüzyılda ihracatı yasaklama kararı alındıysa da uygulanamadı. Ancak Cumhuriyet'ten sonra, 1924'te çıkarılan "Tiftik Keçilerinin Men-i İmrar ve Teksir-i Âdât" yasasıyla damızlık satışı yasaklanabildi, ama bu arada öbür ülkeler de keçi varlığını artırmış, hatta damızlık satı-

Ankara keçisi
Link

şına başlamışlardı. Bugün Türkiye'nin dışındaki en büyük tiftik keçisi ve tiftik üreticileri Güney Afrika Cumhuriyeti, ABD, Avustralya, Arjantin, Lesotho, eski SSCB ve Yeni Zelanda'dır; ayrıca Meksika, İran, Şili, Kanada ve İspanya'da da Ankara keçisi yetiştirilmektedir. Türkiye'nin hayvan sayısı ve tiftik üretimi açısından önde gelen illeri ise Ankara, Konya, Eskişehir, Mardin, Çankırı, Kütahya, Kastamonu ve Yozgat'tır.

Öbür evcil keçilere oranla biraz daha küçük ve narın yapılı olan Ankara keçisinin hem erkeği hem dişisi boynuzludur; erkeklerin boynuzu dişilerinkinden daha kalın ve daha uzun olur. Kulakları uzun ve düşektir. Genellikle beyaz, uzun, parlak ve ipek gibi yumuşak kıllardan oluşan tiftiği düzenli lüleler biçimindedir. Siirt ve Van illerinde gümüşi ve kurşuni, giderek siyah tüylü Ankara keçileri yetişir.

Hayvanın canlı ağırlığı erişkinlerde 25-35 kg'ı bulur. Yaklaşık 150 gün süren gebelik döneminden sonra dişi genellikle tek yavru doğurur; ikiz doğum oldukça enderdir. Ankara keçisi, tiftik verimini düşürmemek için genellikle sağılmaz, ama sağıldığı zaman, da yavrusunu beslediktan sonra 20-25 kg kadar süt verebilir.

Türkiye'de Ankara keçileri genellikle yılda bir kez kırkılır ve tiftik verimi hayvan başına 1-3 kg arasında değişir. Güney Afrika Cumhuriyeti ve ABD'de ise yılda iki kez kırkılır ve hayvan başına 4,5-5 kg tiftik alınır. Verim düşüklüğü nedeniyle Türkiye, tiftik üretimindeki üstünlüğünü bu iki ülkeye kaptırmıştır. *Ayrıca bak.* tiftik.

Ankara kedisi, uzun, yumuşak ve kabarık tüylü evcil kedi soyu. Uzun tüylü kedilerin atalarından olan Ankara kedisi genellikle İran kedisiyle karıştırılır; örneğin ABD'de, bütün uzun, beyaz tüylü kediler ayrım yapmaksızın İran kedisi diye anılır. Genellikle orta büyüklükte olan Ankara kedisinin kafası yuvarlak, burnu küçük, kulakları uzun, ağzı ve tabanları pembe renkte, kuyruğu uzunca ve çok tüylüdür. İri ve badem biçimindeki gözleri mavi, sarı, yeşil ya da bakır rengindedir. Çok ince, yumuşak ve ipek görünümünde olan lekesiz beyaz tüyleri boynunda kabarık bir yaka oluşturur. Mavi gözlüleri genellikle sağırdır; bazılarının da bir gözü mavi, bir gözü sarı olur. Uzun tüylü kedilerin kısa tüylü kediler kadar canlı ve hareketli olmadığına inanılırsa da, Ankara kedileri oldukça hareketli, oyuncu, duygusal ve gerektiğinde kendini savunmayı bilen kedilerdir. *Ayrıca bak.* Van kedisi.

Ankara Orman Çiftliği *bak.* Atatürk Orman Çiftliği

Ankara Palas, Ankara'da, otel olarak inşa edilen, I. Ulusal Mimarlık dönemine ait yapı. Ulus Meydanı ile Ankara Garı'nı birleştiren Cumhuriyet Caddesi üstündedir. Karşısında eski Büyük Millet Meclisi binası bulunur. Yapının tasarımına 1924'te mimar Vedat Tek tarafından başlandı. Ama temellerin atılmasından sonra Vedat Bey işi bıraktı. Bundan sonra otel Mimar Kemaleddin Bey'in yeni tasarımıyla tamamlandı. Kemaleddin Bey 13 Temmuz 1927'de, yapımı süren otelin şantiyesinde öldü. 1927 sonbaharında işletmeye açılan Ankara Palas, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'nın önemli siyasal ve sosyal toplantılarında ve devlet konuklarının ağırlanmasında kullanıldı. Kent merkezinin Kızılay ve Bakanlıklar yönüne kaymasıyla siyasal yaşamdaki önemini yitirdi ve giderlerini karşılayamaz duruma gelerek kapandı. 1972'de onarılarak bir kez daha açıldı. Vakıflar tarafından 1975'te yeniden kapatıldı; 1977'ye değin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın kullanımına verildi. 1980 sonrasında ise Devlet Konukevi'ne dönüştürüldü.

Bodrumuyla birlikte üç katlı olan yapının iskeleti betonarmedir. Dikdörtgen biçimli planı giriş aksına göre simetriktir. Cepheler

de plana uygun olarak simetrik düzenlenmiştir. Cadde cephesinde ana girişle köşelerdeki bölümlere, dışa doğru taşırılıp saçak düzeyinden yukarı yükseltilerek birer kule görünümü verilmiştir. Bir taçkapı gibi biçimlendirilmiş yüksek ana girişin tepesinde ahşap bir kubbe vardır; bunun dışında yapı tümüyle ahşap bir kırma çatıyla örtülüdür. Zemin katın bütün pencereleri sivri kemerli, üst kat pencereleri ise dikdörtgen biçimlidir. Ayrıca üst kat odalarının önünde birer küçük balkon vardır. Zemin katta, ortadaki büyük balo salonundan başka, önü teraslı bir çay ve oyun salonu, bir de yemek salonu yer alır. Yemek salonu 1940'ta yapılan bir ekle büyütülmüştür. Otelin 60 odasından 16'sı da bu kattadır. Üst katta, odalardan başka girişin üstünde özel bir daire yapılmıştır. Bodrum katta da ısıtma merkezi ile servisler yer alır. Ankara Palas'ın cephelerindeki bezemeler klasik Osmanlı ve Selçuklu mimarlığından izler taşır. Ana girişteki büyük

Ankara Palas
Kemal Zeki Gençosman Arşivi

kemerin köşeleri ile kemerin üstündeki silmeyle çevrili tepelik rumi motiflerle bezelidir. Pencerelerin hepsinde bulunan silmeler, kemerlerin üzengileri hizasında birbirine bağlanarak yapıyı dolanır. Köşe kulelerindeki saçak altlarında da küçük kemer motiflerinden oluşan silmeler vardır. Balkon korkuluklarında ise geometrik motifler kullanılmıştır. Alt yüzü bezeli saçak da oldukça geniş tutulmuştur.

Ankara Sanat Tiyatrosu (AST), belirgin bir sanatsal çizgide, nitelikli oyunlar sergileyen, Türkiye'nin tiyatro yaşamında önemli bir yer edinmiş özel topluluk.

1963'te Asaf Çiyiltepe'nin öncülüğünde kurulan topluluk, perdelerini Samuel Beckett'in *Godot'yu Beklerken* adlı oyunuyla açtı ve kısa sürede nitelikli çalışmalarıyla önem kazandı. 1967'de, Asaf Çiyiltepe'nin turne sırasında bir trafik kazasında ölmesi üzerine, topluluğun sanat yönetmenliğini Güner Sümer üstlendi. Onun da 1970'de bir grup arkadaşıyla birlikte ayrılıp İstanbul'da, İstanbul Sanat Tiyatrosu'nu kurmasının ardından AST'ta ücret anlaşmazlığı nedeniyle greve gidildi. Uzun süren greveden sonra tiyatro, çalışanların eline geçti. 1972-73'te sanat yönetmenliğini Ergin Orbey yaptı. 1971'de sıkıyönetim tarafından kapatılan AST, çalışmalarını bir süre Ankara Tiyatrosu adıyla yürüttü. 1974'te eski adını yeniden alarak başarılı oyunlar sergilemeyi sürdürdü.

AST *Bozuk Düzen* (Güner Sümer), *Ayak Bacak Fabrikası* (Sermet Çağan), *72. Koğuş* (Orhan Kemal), *Küçük Burjuvalar* (Maksim Gorki), *Müfettiş* (Nikola Gogol), *Sarıpınar 1914* (R.N.Güntekin), *Eskici Dükkânı* (Orhan Kemal), *Hitler Rejiminin Korku ve Sefaleti* (Bertolt Brecht), *Zengin Mutfağı* (Vasıf Öngören), *Ana* (Maksim Gorki), *El Kapısı* (Bilgesu Erenus), *Nereye Payidar* (Bilgesu Erenus), *403. Kilometre* (İsmet Küntay), *Tak-Tik* (B.Brecht-C.Yücel), *Güneyli Bayan* (Bilgesu Erenus), *Yaz Misafirleri* (Maksim Gorki), *Rumuz Goncagül* (Oktay Arayıcı), *Küçük Adam Ne Oldu Sana* (Hans Fallada), *Misafir* (Bilgesu Erenus) ve *Bir Halk Düşmanı* (Henrik İbsen) gibi birçok nitelikli oyunlar sergilemiştir.

Değişik dönemlerde AST kadrosunda görev alan sanatçılar arasında Rana Cabbar, Ayberk Çölok, Elif Türkan Çölok, Celile Toyon, Genco Erkal, Tuncer Necmioğlu, Tolga Tigin, Oben Güney, Salih Kalyon, Tunca Yönder, Şevket Altuğ, Çetin Öner, Işık Toprak, Erkan Yücel, Seden Kızıltunç, Nevra Serezli, Gülşen Girginkoç, Erol Demiröz, Savaş Yurttaş, Şener Kökkaya, Meral Niron, Yaman Okay, Işık Yenersu, Fikret Hakan, Mehmet Keskinoğlu sayılabilir. 1973'te topluluğun genel sanat yönetmenliğini Rutkay Aziz üstlenmiştir.

Uzun yıllar başarılı bir tiyatro çizgisini sürdüren AST, kolektif çalışma tarzını benimsemiş ve toplumsal konulara ağırlık veren yapıtlar sahnelemiştir.

Ankara Savaşı, Osmanlı Padişahı I. Bayezid (Yıldırım) ile Timur arasında, Ankara'nın Çubuk Ovasında yapılan savaş (28 Temmuz 1402). Geç ortaçağ tarihinin en kanlı meydan savaşlarından biri olan ve Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanan Ankara Savaşı, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına ve Fetret Devri (1402-13) olarak bilinen bir iktidar boşluğu döneminin yaşanmasına yol açtı.

Osman Gazi ve Orhan Gazi ile I. Murad'ın inşa ettikleri devlet, daha çok Balkanlar'da genişlediği gibi, henüz gevşek vasallık bağlarına dayanıyordu. Bu dönemde Osmanlılar özellikle Anadolu'da hızlı ve kesin ilhaklara girişmemişlerdi; aradaki çatışmalara karşın, Türk-İslam beylikleriyle daha yumuşak bir ilişkiyi gözetiyorlardı. I. Bayezid ise, İstanbul kuşatmasını sürdürürken, bir yandan da Anadolu birliğini sağlamak amacıyla çeşitli savaşlara girişti. Karamanlılara karşı kazanılan Akçay zaferiyle (1398) Konya, Niğde, Karaman ve Develi Osmanlıların eline geçti; Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in öldürülmesiyle Sivas, Tokat, Kayseri ve Aksaray Osmanlı egemenliğine girdi (1399). Aynı yıl Memlük sultanı Berkuk'un ölümünden ve yerine çocuk yaştaki Nasireddin Ferec'in geçmesinden yararlanan I. Bayezid, Malatya'yı Memlüklerden aldı. Dulkadıroğullarının elinde bulunan Kâhta, Divriği, Behisni (Besni) ve Darende kaleleri de Osmanlılara geçti. Osmanlı sınırları böylece doğuda Orta Fırat'a dayanmış oluyordu. Bütün bu fetihler sırasında Bayezid, yenilgiye uğrayan yerel hanedanları bütünüyle tasfiyeye yönelerek, sıkı bir merkezi yapı kurmaya girişti. Bu amaçla Balkanlar'ın Hıristiyan prensliklerine ve aristokrasisine yaslanması ise, Türk beylerinin ve İslam ulemasının kendisine duyduğu tepkiyi artırıcı bir rol oynadı.

Öte yandan, Türkistan ve İran'da güçlü bir devlet kuran Timur, kendini İlhanlıların vârisi sayarak Anadolu üzerinde hak ileri sürmekteydi. Bayezid döneminin genişlemesi, Osmanlıları erken bir aşamada Ön Asya'ya dayandırdı ve Timur'un dikkatini çekti. Timur'un saldırılarıyla topraklarını yitiren Celayir sultanı Ahmed ile Karakoyunlu Kara Yusuf Osmanlılara sığınınca, Bayezid ile Timur arasında mektuplaşma başladı. Bayezid, Timur'un, Kara Yusuf ile Sultan Ahmed'in geri verilmesi yolundaki isteğini kabul etmedi. Osmanlılara gözdağı vermek isteyen Timur, Bayezid tarafından toprakları ellerinden alınan ve Timur'un yarı-kabilesel devletinde kendilerine daha yakın bir sosyal düzen bulan Anadolu beylerinin de kışkırtmasıyla Sivas, Halep ve Şam'ı ele geçirdi (1400). Timur'un Bağdat'a yönelmesi üzerine Bayezid, Temmuz 1401'de doğuya ilerleyerek Timur'a bağlı Mutahharten'in egemenliğindeki Erzincan ve Kemah'ı istila etti. Bu gelişme iki hükümdarın arasını iyice açtı. Bayezid'e bir elçi gönderen Timur, Kemah'ın Mutahharten'e, Anadolu beyliklerinden alınan yerlerin de sahiplerine geri verilmesini, Kara Yusuf'un teslim edilmesini ve Osmanlıların kendisine bağlanmasını istedi. Bayezid'in Timur'un yerine getirilmesi zaten olanaksız bu isteklerinin hiçbirini kabul etmemesi savaşın gerekçesi oldu.

Sonraki gelişmelerde, hem Balkanlar, hem Anadolu'da yayılmış bulunan Osmanlıların her iki cephe arasında gelip gitmek açısından zorlanmaları önemli bir rol oynadı. Harekât inisiyatifini ele alan Timur, 1402 başlarında Gürcistan'da yeniden büyük bir ordu topladı; Erzincan, Kemah ve Sivas üzerinden Ankara'ya gelerek kenti kuşattı. Ama Bayezid'in Tokat üzerinden Ankara'ya doğru yaklaştığını haber alınca, kuşatmayı kaldırarak Çubuk Ovasına çekildi. Fillerle desteklenen ordusu Bayezid'inkinden daha kalabalık ve askeri malzeme bakımından daha güçlüydü. On dört saat süren savaşın başlarında üstün görülen Osmanlı ordusu Karatatarlarla eski Anadolu beyliklerine bağlı askerlerin Timur'un saflarına katılmasıyla güç durumda kaldı. Bir tek Sırp müttefikleri Bayezid'i sonuna değin terk etmediler. Savaş, Timur'un lehine döndüğü sırada, I. Bayezid'in oğullarından Süleyman Çelebi, Mehmed Çelebi ve Sadrazam Çandarlı Ali Paşa kuşatmayı yararak kaçmayı başardılar. Üç yüz kişi kalıncaya kadar çarpışan Bayezid ise sonunda tutsak düştü.

Osmanlıların Ankara Savaşı yenilgisi, Osmanlı Devleti'nin parçalanarak Anadolu'da I. Murad dönemindeki sınırlarına çekilmesine, devletin imparatorluk aşamasına geçmesinin 50 yıl kadar gecikmesine, Anadolu beyliklerinin yeniden kurulmasına ve Osmanlı tarihinde Fetret Devri olarak bilinen yaklaşık 11 yıllık bir iktidar boşluğu döneminin yaşanmasına yol açtı. Doğuya doğru erken yayılmanın ve iki cephe arasında sıkışmanın acı sonuçları ile, kuruluş döneminin etkili Türk soyluluğunu bir kez daha yabancılaştırmama gereği, I. Mehmed ve II. Murad dönemi siyasetine damgasını vurdu. *Ayrıca bak.* Osmanlı Devleti.

Ankara tavşanı, uzun, parlak ve ipek yumuşaklığındaki tüyleri için beslenen evcil tavşan soyu. Anayurdu bilinmemekle birlikte Anadolu'dan dünyaya yayılmış olan Ankara tavşanının en belirgin özelliği kulaklarının püsküllü olmasıdır. Alnı ve yanakları da uzun tüylerle kaplı olduğundan başı yuvarlak ve basık görünür. Tüy rengi genellikle beyazdır; gri, mavi ve boz tüylü olanlarına da rastlanır. Yünle karıştırılarak kumaş yapımında kullanılan değerli tüyleri yolma ya da kırkma yöntemiyle elde edilir. Kırkılmış tüylerin 1. kalitesi 5-7 cm, 2. kalitesi 3,5-5 cm uzunluğundadır. Yolunarak elde edilen tüylerin süper kalitesi 8 cm, 1. kalitesi 7,5 cm, 2. kalitesi ise 5-7,5 cm uzunluğunda olur. Tüy kalitesini artırmak için tavşanlar fırçayla taranarak tımar edilir ve genellikle yılda 4 kez tüy alınır; en yüksek tüy verimi şubat-eylül ayları arasındadır. En değerli tüyler uzun, ince ve alaca olmayanlardır. Tüy kalınlığı dipten uca doğru artar ve ince kıllar kalın kıllardan daha dayanıklı olur.

Ankara Üniversitesi, 13 Haziran 1946'da çıkarılan 4936 sayılı yasayla başkentte kuru-

lan ilk üniversite. Ankara başkent ilan edildikten sonra burada ilk olarak bir Adliye Hukuk Mektebi kuruldu (1925). Bu kurum iki yıl sonra Hukuk Fakültesi adını aldı. 1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1943'te Fen Fakültesi, 1945'te de Tıp Fakültesi açıldı. Ertesi yıl bu fakültelerin hepsi, yukarıda belirtilen yasayla kurulan Ankara Üniversitesi'nin bünyesinde toplandı. 6 Haziran 1948'de çıkarılan 5239 sayılı Ankara Üniversitesi Kuruluş Kanunu'yla kuruluşu tamamlanan üniversiteye aynı yıl Ziraat ve Veteriner fakülteleri eklendi. 1859'dan beri İstanbul'da öğretim yapan Mekteb-i Mülkiye de (sonradan Mülkiye Mektebi) Siyasal Bilgiler Okulu adıyla 1936'da Ankara'ya taşındı ve 1950'de Siyasal Bilgiler Fakültesi adıyla yeniden örgütlenerek Ankara Üniversitesi'ne bağlandı. Bunu yeni açılan İlahiyat Fakültesi (1949) ve Eczacılık Fakültesi (1960) izledi. 1967'de örgütlenen Hacettepe Üniversitesi de önce Ankara Üniversitesi'nin bir fakültesi olarak kurulmuştu. 28 Temmuz 1983'te çıkarılan 2809 sayılı yasayla yeniden düzenlenen Ankara Üniversitesi'nde bugün yukarda sayılanların dışında Diş Hekimliği ve Eğitim Bilimleri fakülteleri ile Sosyal Bilimler, Fen Bilimleri, Sağlık Bilimleri, Adli Tıp ve Türk İnkılap Tarihi enstitüleri ile Ankara içinde ve çevre illerdeki çeşitli yüksekokullar bulunmaktadır. Rektörlüğe bağlı Ankara Üniversitesi Kütüphanesi ile dekanlığa bağlı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Türkiye'nin sayılı kütüphaneleri arasında yer alır. *Ayrıca bak.* üniversite.

Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi binası, Ankara'da, II. Ulusal Mimarlık dönemine ait üniversite yapısı (1947). Mimarları Sedad Hakkı Eldem, Emin Onat ve Paul Bonatz'dır. Yapı iki yönlü bir aks sistemi üstünde simetrik ve iki katlıdır. Betonarme karkas olarak inşa edilmiştir. 1930'ların anıtsal görünümlü devlet yapılarının belirgin etkilerini taşır. Yapının köşelerinde, ana kütleden öne taşırılarak oluşturulmuş, iki kat yüksekliğinde kolonadlı çıkmalar yer alır. Bunun dışında hareketsiz olan cephelerde iki sıra pencere vardır. Pencereler, üst kat pencere yüksekliğinde tutulan ortadaki girişe göre simetriktir. Yapının bütünü kiremit kaplı bir kırma çatıyla örtülüdür. Fen Fakültesi'nin cephesinde, Osmanlı mimarlığını anımsatan biçim özellikleri görülür. Strüktürünü öne çıkaran görünümüne karşın, cepheler kesme taşla kaplanmış, pencerelerin üstünde hafifletme kemerleri, köşelerde mukarnaslı pahlar ve kirpi saçaklar gibi strüktüre dayanmayan öğeler de kullanılmıştır.

ankaramit, iri olivin ve ojit kristallerinin toplanıp biriktiği kalın lav akıntılarının diplerine yakın kesimlerde görülen dış volkanik kayaç. Yapısında iri olivin kristalleri, plajioklaz çubukları, biyotit, magnetit, apatit ve karbonatların yanı sıra, yüzde 50 oranında iri kristaller ve küçük tanecikler halinde ojit bulunur. Kayaç, Madagaskar'daki Ankaratra yakınlarında bulunduğu için ankaramit olarak adlandırılmıştır.

Ankaratra, Madagaskar'ın orta kesiminde Antananarivo ilinde volkanik dağlar bölgesi. Yaklaşık 5.200 km²'lik bir alanı kaplar. Ülkenin ikinci en yüksek noktası Tsiafajavona Dağı da (2.643 m) buradadır. Ana dağ sırası Antananarivo'dan güneybatı yönüne doğru uzanır. Tsiafajavona Dağının yamaçlarında yer alan Antsirabe(*), bölgenin en önemli kentidir.

ankerit, kalsiyum ve demir içeren karbonat mineralı. Doğada bugüne değin katışıksız ankerite rastlanmamıştır; doğal türlerinde genellikle demirin yerinde büyük ölçüde magnezyum ya da manganez bulunur. Ankerit, kristal yapıdaki demirin yerini tümüyle magnezyumun aldığı dolomitli(*) bir kimyasal ornatma (yer değiştirme) dizisinin son ürünüdür. Kimyasal formülü $Ca(Fe,Mg)(CO_3)_2$ olan mineralin fiziksel ve kimyasal özellikleri dolomitle aynıdır. *Bak.* karbonat mineralleri (tablo).

Ankhises, Yunan efsanesinde Troya kral ailesinin küçük kolunun üyesi, İda Dağındaki Dardanos kralı. Tanrıça Aphrodite orada Ankhises'e rastlar, âşık olur ve ondan Aineias'ı doğurur. Ankhises, Aineias'ın annesinin kim olduğunu açıkladığı için öldürülür ya da yıldırım çarparak kör edilir. Daha sonraki efsanede ve Vergilius'un *Aeneis*'inde oğlu Aieneias'ın sırtında taşıyarak Troya'dan uzaklaştırdığı Ankhises, Sicilya'da ölür.

ankiloglosi, dili ağız tabanına bağlayan mukoza zarından oluşmuş bağın (*frenulum*) doğuştan kısa oluşu. Halk arasındaki yaygın inanışa karşılık, dil bağının kısalığı, herhangi bir konuşma ya da yutma güçlüğüne yol açmayan ve genellikle tedavi gerektirmeyen normal bir yapı değişikliği olarak kabul edilir.

ankilostomiyaz *bak.* kancalı kurt hastalığı

Ankilus Katı, Avrupa'nın kuzeyinde buzul-sonrası dönemin, Baltık Denizi havzasının kapanması ve tuzluluğunu yitirmesi ile belirlenen ilk dilimi. *Ancylus* adlı basit fosilleşmiş sümüklüböcek türüyle ayırt edilen Ankilus katı, zamanımızdan 8.500 yıl önce başlayıp 2.000 yıl sürmüştür. Ankilus Gölü karalardan kalın buz tabakasının çekilmesi sonucunda, Baltık Havzasının güneybatı kenarında yerkabuğunun yükselmesiyle oluştu. Büyük olasılıkla en geniş alana yayıldığı İÖ 6.500'lerde, bugünkü Baltık Denizinden daha büyüktü ve yüzölçümü 414.000 km²'yi aşmaktaydı. Buz katmanının giderek erimesiyle deniz düzeyinin yükselerek karayı kaplaması ve Baltık'ı yeniden denizin bir kolu haline getirmesi sonucu, İÖ 4.500 öncesinde yeniden tuzlu ve okyanusla bağlantılı bir su parçasına dönüştü. Yüzölçümünün en yüksek olduğu dönemde, bugünkü İsveç ve Finlandıya'dan oluşan geniş bir alanı kaplamaktaydı. Çiçek tozu oluşumuna ilişkin bilgiler de içeren zengin fosil bulgular sayesinde Ankilus Gölünün oluşum süreci tam olarak öğrenilmiştir.

Ankobra, Batı Afrika'da Gana'nın güneyinde ırmak. Hemen hemen bütünüyle Batı ilinin sınırları içinde kalır. Wiawso'nun kuzeydoğusundan doğan Ankobra, güneye doğru 190 km kadar aktıktan sonra, ırmak havzasının ticaret merkezi olan Axim'in hemen batısından Gine Körfezine dökülür. Başlıca kolları Mansi ve Bonsa'dır. Birçok yerde batısındaki Tano Irmağı ile aynı havza içinde akar. Yukarı çığırında çağlayanlar bulunan ırmak, ağzından 80 km içerilere kadar ulaşıma elverişlidir. Tomento'ya kadar gelgite açıktır. Gelgit sırasında en alçak ve en yüksek su düzeyi arasında 60 cm fark görülür. Oldukça az gelişmiş olan Ankobra Havzası, altın, manganez, elmas yatakları ve kereste kaynakları açısından önemlidir. Yöredeki demiryolunun yapıldığı 1911'e değin Prestea altın madenlerine başlıca ulaşım yolu Ankobra'ydı.

Ankoleler, NKORELER, ANKORELER, NYANKOLELER ya da NYANKORELER olarak da bilinir, Afrika'da Bantu dili konuşan Göller Arası halklarından biri. Uganda'nın güneybatı bölgesinde Edward ve George gölleri ile Tanzanya sınırı arasında yaşarlar.

Ankoleler, bölgedeki öteki halklar gibi, birbirinden oldukça farklı iki toplumsal kesime ayrılmışlardır. Nüfusun yüzde 10'unu hayvancılıkla uğraşan Himalar, geri kalanını ise tarımla uğraşan Irular oluşturur. Her iki kesim de ortak bir Bantu dili konuşur. Geleneksel olarak birbirleriyle evlenmelerinin yasak olmasına karşın, aralarında yoğun bir kültür alışverişi olmuştur. Ataerkil klan ve topluluklara ayrılırlar. Çokeşli evliliklerde başlık olarak çok sayıda hayvan verilir.

Himalar ve Irular farklı ekonomik uğraşları farklı yaşam biçimlerine yol açar. Himalar, birkaç değişik ailenin oturduğu, birbirlerine yaklaşık 1,5 km uzaklıkta dağınık *kraal*'larda (hayvanların barındığı alan çevresinde kulübelerle oluşturulan çember biçiminde yerleşme) yaşarlar. Geçimleri büyük ölçüde sürülerinin ürünlerine dayanır. Irular ise yerleşik çapa tarımcısıdırlar. Başlıca ürünleri darıdır. 40-100 çiftlikten oluşan yerleşim birimlerinde yaşarlar.

Ankoleler, geçmişte başında *mugabe* adlı bir kral bulunan despotik bir devlet yapısına sahiptiler. Himalar *mugabe*'ye sadakat andıyla bağlıydılar. Iru köy başkanları bulundukları topluluk tarafından seçilirdi. Hima kabile reisleri onlar aracılığıyla haraç toplardı.

ankostik resim, renk verici maddelerle sıcak balmumu karıştırılarak elde edilen boyaların kullanıldığı resim tekniği. Bütün renkler resim yüzeyine sürüldükten sonra, fırça ya da spatula izlerinin eriyip düzgün bir tabaka oluşturacak biçimde birbiriyle kaynaşması için üzerlerinden bir ısıtma aracı geçirilir. Bu "ütüleme" işlemi, gerçek ankostik tekniğin özünü oluşturur. Daha karmaşık çağdaş ısıtma yöntemleri ve reçine (ya da tuval üstünde uygulama amacıyla yağ) kullanılması bir yana bırakılırsa, günümüzde uygulanan yöntem, İS 1. yüzyılda yaşamış olan Romalı yazar Plinius'un (Yaşlı) tanımlamasına oldukça yakındır. Eski Yunanlıların keşfettiği ankostik resmi, İÖ 4. yüzyılda yaşamış Pausias adlı sanatçının yetkinleştirdiği sanılmaktadır.

anksiyete *bak.* bunaltı

Ankylosaurus, Üst Kretase (Tebeşir) Döneminde (Kretase Dönemi 136-65 milyon yıl önce) Kuzey Amerika'da yaşamış, zırhlı (kemerli), otçul dinozor. Öbür dinozorlar kadar büyük olmayan *Ankylosaurus*'un

Ankylosaurus
American Museum of Natural History, New York

uzunluğu 5 m kadardır. Arka ayaklarının ön ayaklarından daha büyük olması, atalarının iki ayak üzerinde yürümesine karşılık *Ankylosaurus*'un dört ayaklı duruş biçimine geri döndüğünü gösterir. Yassı, alçak gövdesinin sırt bölümü, yanlara doğru gittikçe sivrileşen kemiksi levhalarla kaplıdır. Uzun kuyruğunun ucunda bulunan tokmak biçimindeki kalın kemiği bir sopa gibi kullandığı sanılmaktadır. Yakın akrabalarının zırhları biraz daha değişik olmakla birlikte, hepsinin görünümü ürkütücüdür. Bazı türlerde, kuyruk ucundaki kemikten tokmağın

yerinde uzun sivri dikenler bulunur. Bazılarında ise bu dikenler omuz bölgesindedir.

Ankyra *bak.* Ankara

Anlaf Guthfrithson *bak.* Olaf Guthfrithson

Anlaf Sihtricson *bak.* Olaf Sihtricson

anlambilim, SEMANTİK olarak da bilinir, anlamı inceleyen bilim. Anlambilim, felsefi ya da mantıksal ve dilbilimsel olmak üzere iki farklı açıdan ele alınabilir. Felsefi ya da mantıksal yaklaşım, göstergeler ya da sözcükler ile bunların göndergeleri arasındaki bağlantıya ağırlık verir ve adlandırma, düzanlam, yananlam, doğruluk gibi özellikleri inceler. Dilbilimsel yaklaşım ise, zaman içindeki anlam değişiklikleri ile dilin yapısı, düşünce ve anlam arasındaki karşılıklı bağlantı gibi konular üstünde durur.

Felsefe ve dilbilim alanlarında anlambilim, bir dilin göstergeleri ile bunların anlamları arasındaki bağlantının incelenmesidir. Anlambilime farklı yöntem ve amaçlarla yaklaşılsa da, her iki alan da insanların dilsel anlatımlardan nasıl anlam çıkardıklarını açıklamaya çalışır.

Anlambilimin felsefedeki yeri. Felsefe sorunları bir dil içinde ifade edilmek zorunda olduklarından, sonunda dilin kendisi ile ilgili soruşturmalar haline dönüşürler. 20. yüzyıl felsefecileri dilsel göstergelerin (sözcükler, tümceler, vb) anlam taşıma biçimleri üzerine çok şey yazmışlardır. 1920'lerde ve 30'larda olgucu okulun mantıkçıları, dile matematik ve mantıkta bulunan kesinliği ve açıklığı getirmeye çalışmışlardır. Onlara göre "doğal" diller açıklık ve kesinlikten uzaktır. Bu nedenle de belirsizlik ve çokanlamlılıktan arınmış "ideal" bir dil üzerine kurulu bir anlambilim kuramı geliştirmeye çalışmışlardır.

Mantıkçılar, sözcüklerin dünya ile bağlantısını gösterecek bir kuram geliştirmek için temelde gönderme ve doğrulama kavramlarına dayanmışlardır. Gönderme modeline göre dilsel bir simge, örneğin bir sözcük ya doğrudan gözlem, ya algı ya da her ikisiyle birlikte kavranan bir gönderge olduğu zaman anlaşılabilir. Örneğin *Boston*, Boston kenti demektir, *George Washington* da bir ABD başkanı anlamına gelir. Ama gönderme modeli, *doğru* ve *yanlış* gibi soyut sözcükleri ya da eylemler (fiiller) ve edatlar gibi açık seçik göndergeleri olmayan sözcükleri dikkate almaz. Buna ek olarak, felsefeci Gottlob Frege'nin *sabah yıldızı* ve *akşam yıldızı* örneğinde işaret ettiği gibi iki deyimin aynı göndergeleri, ama farklı anlamları olabilir. Bu yüzden dilsel göstergelerin ne anlama geldiklerini açıklamada gönderme modelinin yetersiz olduğu benimsenmiştir.

Doğrulama ilkesi, bir tümceyi anlayabilmek için, insanın o tümceyi doğru ya da yanlış yapan koşullara ilişkin olması görüşü üstüne kuruludur. Bu ilkeye göre, bütün anlamlı ifadeler ya çözümleyici (analitik) doğrulardır (yani tanımsal olarak doğrudurlar) ya da deneysel (ampirik) doğrulardır (yani duyusal deneyimler ile doğrulanabilirler). $1 + x = 3$ denkleminde, 2 sayısının x'in koşullarını yerine getirdiği ve denklemi doğru kıldığı bilinir. Aynı biçimde "x ıslaktır" ifadesi, x'in yerine *su* sözcüğü geçirildiği zaman da doğrudur. "... ıslaktır"ın anlamı da, noktalı yerlere tümceyi doğru kılan herhangi bir sözcük (*portakal suyu, süt* vb) konduğu zaman anlaşılacaktır. Ayrıca bu alternatif tümceler, deneysel olarak da doğrulanabilir. Doğrulama ilkesini eleştirenler, başka sorunların yanında, bu ilkenin ne doğru, ne de yanlış, ama gene de anlamlı olan birçok ifade için ("ellerini yıka" gibi) geçerli olmadığına işaret ederler.

Hem gönderme, hem de doğrulama kuramının anlamın tam olarak ne olduğunu ortaya koymadaki başarısızlığı, "kullanım kuramı"nın gelişmesine yol açtı. Dilsel göstergeleri, konuşucuların ya da dinleyicilerin amaçlarından ayrı ele alan olguculardan farklı olarak kullanım kuramının öncüleri (özellikle Ludwig Wittgenstein), bir sözcüğün anlamının, kişinin onu ne amaçla kullandığına bağlı olduğunda direttiler.

Felsefeci John L. Austin, "söz edimleri" kavramı ile kullanım kuramını daha da genişletti. Austin bununla, insanın bir şey söylediğinde aynı zamanda bir şey de yapıyor olduğunu belirtir. Bir kişi "saat 3'te görüşürüz" diyorsa, ya söz veriyordur, ya bir onsezide bulunuyordur ya da ifadeyi çevreleyen koşullara bağımlı olarak onu dinleyene bir uyarıda bulunuyordur. Kullanım kuramı, dil felsefesi içinde önemli bir adımdır, çünkü dilsel göstergeleri bir bağlamla birlikte ele alır ve anlamın dilin uzlaşmalarına (alışkanlıklar) bağımlı olduğunu gösterir.

Anlambilimin dilbilimdeki yeri. Dil kuramları, bütün doğal dillerde ortak olan özellikleri tanımlamaya yöneliktir. Günümüzde dilbilimciler üç dil düzeyi üzerinde çalışırlar: sesbilgisi (sesle ilgili), sözdizim (sözcüklerin dilbilgisel olarak bir araya gelip cümle oluşturma biçimleriyle ilgili) ve anlambilim. İlk iki alanla karşılaştırıldığında, dilbilimcilerin anlambilim alanında çok az başarı sağladıkları görülür. Konunun tartışmalı oluşu, dilbilimcilerin birkaç gruba ayrılmalarına neden olmuştur. Yorumcu anlambilim okulunun üyeleri, dil yapılarını kullanım koşullarından bağımsız ele alırlar. Üretici anlambilimin öncüleri ise, tersine dilin bildirişim gücünün dikkate alınması gerektiğini savunurlar ve tümcelerin anlamlarının, kullanımlarının bir işlevi olduğunu ileri sürerler. Bir başka grup ise daha da ileri giderek, kuramcıların, insanların kavramlara nasıl ulaştıklarını ve bunların sözcük anlamlarıyla nasıl bağlantı kurduklarını dile getiren psikolojik sorunları ele almadıkça anlambilimin ilerleyemeyeceğini savunurlar.

Yorumcu anlambilim kuramının gelişmesinde dilbilgisi önemli bir etken olmuştur. Zellig S. Harris gibi bazı çağdaş dilbilgisi uzmanlarının çalışmaları, bir sözcüğün anlamını bilmenin bir ölçüye kadar onun dilbilgisel kategorisini (ad, eylem vb) ve "bir arada bulunma sınırlılıkları"nı bilmek olduğunu ortaya koymuştur. Bu sınırlamalar, tek bir sözcüğün yanında bütün öteki sözcüklerin de (o tümceleri anlamsız kılmadan) konu olan sözcüğün yerini alabileceğine işaret ederler. Örneğin "bebek ağlıyor", "bebeğin ağladığını söyledi" ve "bebek ağlıyor mu?" tümceleri temeldeki ortak "bebek ağlar" tümcesinin yüzeysel biçimleridir. Bundan, bebeğin ağlayabilen bir şey olduğu anlaşılır. "Bebek" sözcüğünün anlamı ile ilgili bilgi, bir arada bulunma sınırlılıkları ile ona eklenir. Bu, içinde "bebek" sözcüğü bulunan bütün tümceleri ("bebek yemek yer", "bebek uyur", "bebek oyun oynar" vb) ve "bebek" sözcüğünün yerini alabilecek her sözcüğü ("orangotan" ya da "fil" gibi) içerir. Ama "ağaç" ya da "otomobil" sözcükleri içerilmez, çünkü bunlar bütün tümceleri anlamsızlaştırır ("ağaç ağlar", "otomobil uyur").

Bu görüşün son yıllarda, üretici-dönüşümsel dilbilgisi kuramını geliştiren Noam Chomsky ve onun izleyicileri tarafından daha ayrıntılı olarak ele alınmasına karşın, üretici anlambilimciler bağlamları bilinmeden anlamlarının çıkarılamayacağı sayısız tümece olduğunu ileri sürerler.

Türkiye'de anlambilime ilişkin çalışmaların çok yakın bir geçmişi olduğu söylenebilir. Mantıkçı Teo Grunberg, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme* (1970) adlı yapıtında "felsefe ve anlam", "anlam"ın anlamları ve anlambilim, tanımlama ve anlama konularına değinirken mantık, dil felsefesi ve dilbilimsel anlambilimi ilgilendiren bir çalışma ortaya koymuştur. Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (1971) ve *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* (1977-1982, 3 cilt) adlı kitaplarında durgun anlambilim ve gelişmeli anlambilimin genel özelliklerini ayrıntılı bir biçimde açıklamış ve Türkiye Türkçesinin anlambilim özelliklerini saptamaya çalışmıştır. Felsefeci Arda Denkel, *Anlamın Kökenleri* (1984) adlı yapıtında, felsefede anlam sorununu dil felsefesinin ana sorunu olarak incelemiş ve sorunun John Locke'tan bu yana tarihsel gelişimini gözden geçirdikten sonra, anlamlı oluşun kökeninin evrendeki doğal ilişkilerde olduğunu ileri sürmüştür. Bu arada, Batı dillerinde yazılmış kimi anlambilim metinlerinin çevirilerinden, üniversitelerin felsefe, filoloji ve dilbilim bölümlerinde anlambilime ilişkin olarak sürdürülen ders ve etkinliklerden de söz edilebilir. *Ayrıca bak.* dilbilim.

anlatımcılık *bak.* dışavurumculuk

Anlı, (Ahmet) Hakkı (d. 1906, İstanbul - ö. 20 Şubat 1991, İstanbul), yapıtlarında Batı'nın soyut resim akımlarıyla Doğu'nun somut motif geleneğini birleştiren ressam.

Ortaöğrenimini İstanbul Davutpaşa Lisesi'nde tamamladı. 1927-32 arasında İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) Resim Bölümü'nde eğitim gördü. 1941'de D Grubu'na katıldı. Aynı yıl Cumhuriyet Halk Partisi'nin yurtiçi gezi programlarında Kütahya'ya gitti. 1947-49 arasında Paris'te Ossip Zadkine, Hans Hartung, Alexander Archipenko ve Serge Poliakoff ile çalıştı. 1949'dan 1955'e değin

Hakkı Anlı
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

çeşitli ortaokul ve liselerde resim öğretmenliği yaptı. 1955'ten sonra çalışmalarını Paris'te sürdürdü. 1950'lerde ve 1960'larda Paris'te Salon des Réalités Nouvelles ve Salon des Comparaisons sergilerine katıldı. Yapıtları 1956 Venedik Bienali'nde sergilendi.

Sanat yaşamının başlangıcında nesnel anlayışla çalışan Anlı, bu dönemde portre ve ölüdoğa çalışmalarında kübizmden, manzara çalışmalarında ise, derinlik, renk ve kütle bütünlüğü açısından Cézanne'dan etkilendi. 1950'lerin başlarında kübizmin Türkiye'deki en önemli temsilcilerinden biri oldu. 1950'de Paris'teki çalışmaları sırasında soyut akımlara yöneldi ve özellikle

Picasso'nun figür yorumlarından esinlenerek geometrik soyut anlayışta çalıştı. 1950-60 arasında soyut biçim, renk ve leke kullanımını, doğa ile ilişkisini yitirmeksizin, Batılı bir figür anlayışı doğrultusunda geliştirdi. Leke düzenine bağlı soyut dışavurumcu tavrı 1970'e doğru daha somut bir duyarlığa yöneldi. 1970'te figürlerin yarı soyut görüntülere dönüştüğü tabloların yanı sıra, temeldeki sağlam desen anlayışından uzaklaşmadan, gizemli bir loşluk içinde genellikle tek renkli figür düzenlemeleri de gerçekleştirmeye başladı. Bu dönemde renk lekelerinden oluşan çıplak figürler yaptı. Cinselliği vurguladığı erotik sahnelerde, kadın ve erkek vücutlarını dinamik bir leke anlayışıyla, öyküye dönüşmeyen bir yalınlık ve uyum içinde işledi.

anma çağrısı, psikolojide daha önce öğrenilmiş olan bir şeyin (örn. bir şiir ya da eski bir dostun yüzü) kendiliğinden yinelenmesi ya da anımsanması, başka bir deyişle sözcüklerin, düşüncelerin, imgelerin serbest çağrışımı. Anma çağrısı testleri, deneysel psikologlar tarafından insanın bellek süreçlerinin incelenmesinde temel yöntem olarak uzun süredir kullanılmaktadır. *Ayrıca bak.* silimsiz imge; tanıma.

Anma Günü, İngilizce MEMORIAL DAY, MADALYA GÜNÜ olarak da bilinir, ABD'de, ABD'nin kısmi yönetimi altında bulunan yerlerde ve ABD silahlı kuvvetlerinde, savaşta ölen yurttaşların anısına verilen resmi tatil günü. Önceleri Amerikan İç Savaşı'nda ölen askerlerin anısına yapılan tören, daha sonra savaşta ölen tüm ABD yurttaşlarını kapsamıştır. 1971'den bu yana eyaletlerin çoğu, mayısın son pazartesi gününü tatil olarak kabul eden federal uygulamaya uymaktadır. Bazı eyaletler ise çok önceden beri kutlama günü olan 30 Mayıs'ı benimserler. Ulusal törende, Virginia'daki Arlington Ulusal Mezarlığı'nda yer alan Meçhul Asker Anıtı'na çelenk konur.

Anma geleneği İç Savaş'ın bitiminden önce, savaşta ölenlerin mezarlarının ziyaret edilmesiyle başladı. Güney'de, Mississippi eyaletindeki Columbus kasabası, savaşta ölen Birlik ve Konfederasyon yanlılarının anılması geleneğini 1866'da resmen başlattığını öne sürer. Kuzey'de, New York'un Waterloo kasabasında da bu geleneğin aynı yıl doğduğu belirtilmektedir. Ama 1868'e değin bir ulusal tören günü saptanmamıştı. Bu tarihte Büyük Cumhuriyet Ordusu'nun başkomutanı John A. Logan genel bir emirle 30 Mayıs 1868'i "son ayaklanmada ülkelerini savunurken ölen arkadaşlarının mezarlarına çiçek koymak ya da mezarlarını süslemek amacıyla" Anma Günü olarak belirledi.

Bu ulusal tatil gününe ek olarak, bazı Güney eyaletlerinde, Konfederasyon anma günleri düzenlenmektedir.

Ann Arbor, ABD'nin Michigan eyaletinin güneydoğu kesiminde Washtenaw ilinin (*county*) merkezi (1827), kent. Huron Irmağı üzerindedir. 1824'te kasabayı kuran John Allen ile Elisha W. Rumsey, buraya eşleriyle (her ikisinin adı da Ann'di) yöredeki doğal koruların (*arbor*'ların) adlarını verdiler. 1839'da kasabayı 61 km doğudaki Detroit'e bağlayan Michigan merkezi demiryolu hattının açılmasından sonra Ann Arbor tarıma dayanan bir ticaret merkezi olarak gelişti. 1837'de Detroit'ten Ann Arbor'a taşınan Michigan Üniversitesi kentin gelişmesinde önemli rol oynadı. Bir dizi hastane ile üniversitenin tıp okulu da Ann Arbor'ı, önde gelen tıp merkezlerinden biri haline getirmiştir. Üniversitenin Bilim ve Teknoloji Enstitüsü'nün katkıda bulunduğu özel sanayi araştırma ve geliştirme çalışmaları, Ann Arbor'ı havacılık, uzay, nükleer fizik, kimya ve metalürji araştırmalarında Ortabatı'nın başlıca merkezi durumuna yükseltmiştir. İmalat sanayisi çeşitlenmiştir; bilyalı yatak, bilimsel ölçü aletleri ve hassas

Michigan Üniversitesi Hukuk Fakültesi avlusu, Ann Arbor, Michigan
Mit ve Joan Mann CameraMann

makine yapımını içerir. Washtenaw Community College (1966) ve Concordia (Lutherci) College (1963) bu kenttedir. 1833'te köy, 1851'de kent tüzel kimliği kazandı. Nüfus (1990) 109 592.

Ann Burnu, Atlas Okyanusunda burun. ABD'nin Massachusetts eyaletinin kuzeydoğusundaki Essex ilinin en doğu ucunu oluşturur. Boston'un 48 km kuzeydoğusunda yer alır ve Ipswich Koyunu çevreler. Kuzeyde Annisquam, güneyde Gloucester limanları vardır. Ulaşıma elverişli, 6,5 km uzunluğundaki Annisquam Irmağı bu iki limanı birbirine bağlar. Ann Burnu ayrıca, güneyde Cod Burnuna uzanan Massachusetts Koyunun kuzey bölümünü de çevreler. Burun adını, kraliçe Anne'in (I. James'in eşi) adından almıştır. Çekici bir güzelliği olan bu kayalık kütle, eski balıkçı köyleri, dinlence yerleri ve sanatçı kolonileriyle ünlüdür. Gloucester(*) ve Rockport buradaki başlıca yerleşmelerdir. Birçok fotoğrafla resme konu olan ve "Motif No. 1" adıyla anılan eski balıkçı kulübesi Rockport'tadır. Burnun doğu kıyısındaki Norman's Woe resifi, birçok deniz kazasına neden olmuştur. Bunlardan en önemlisi, Henry Wadsworth Longfellow'un "Wreck of the Hesperus" (Hesperus Kazası) adlı şiiriyle ölümsüzleştirdiği "Hesperus" kazasıdır. Doğu kıyısı açıklarında Thacher ve Milk adlı iki küçük ada vardır.

Anna, tam adı ANNA IVANOVNA (d. 7 Şubat 1693, Moskova - ö. 28 Ekim 1740, Petersburg), 1730-40 arasında Rus çariçesi.

1682-96 arasında hüküm süren V. Ivan'ın kızı ve 1682-1725 arasında hüküm süren I. Petro'nun (Büyük) yeğeniydi. 11 Kasım 1710'da Baltık kıyısındaki Kurzeme Düklüğü'nün başında bulunan Friedrich Wilhelm'le evlendi. Kocası Petersburg'da yapılan düğünden sonra Kurzeme'ye giderken yolda öldü. Anna 1730'a değin Kurzeme'nin merkezi Mitau'da (Jelgava) kaldı. 1730'da II. Petro'nun ölmesinin ardından 1726-30 arasında Rusya'nın yönetimini elinde tutan Özel Danışma Kurulu kendisine Rus tahtına çıkmayı önerdi.

Kurulun bu önerisiyle birlikte, gerçek iktidarı kurula bırakan ve Rusya'da sınırlı bir monarşi yönetiminin kurulmasına neden olan bazı "koşulları" da kabul eden Anna, Şubat 1730'da Moskova'ya doğru yola çıktı. Moskova'ya vardığında soylular ve muhafız birliği subayları arasında kurulun koyduğu koşullara karşı yaygın bir muhalefetin olduğunu görünce, bu koşulları tanımadığını açıklayarak (eski takvim 25 Şubat 1730) Özel Danışma Kurulu'nu dağıttı ve mutlakiyetçi yönetimi yeniden kurdu.

Anna'nın devlet yönetimiyle hiçbir ilgisi yoktu. Yönetimi âşığı Ernst Johann Biron ile aralarında ülkenin dışişleri sorumlusu Andrey Osterman ve ordu başkomutanı Burkhard Münnich'in de bulunduğu Almanlardan oluşan küçük bir danışmanlar grubuna bırakmıştı. Çariçe Petersburg'daki sarayında eğlenceye dalmışken gözdeleri Rusya'yı 1733-35 arasında Polonya Veraset Savaşı'na (bu savaşla Polonya tahtına Rus yanlısı bir kral çıktı), 1736-39 arasında da Osmanlı-Rus Savaşı'na soktular. Dahası muhaliflerine karşı son derece zalim ve baskıcı yöntemler kullanan bu yöneticiyle birlikte, Alman görevlilerin yönetimde söz sahibi olmalarına tepki duyan soyluları da karşısına aldı.

Anna ölümünden bir gün önce, Ağustos 1740'ta yeğeni Anna Leopoldovna'nın oğlu Ivan'ı tahtın vârisi, sevgilisi Biron'u ise bir yaşındaki Ivan'ın naibi yaptı.

Anna, tam adı ANNA LEOPOLDOVNA (d. 18 Aralık 1718, Rostock, Mecklenburg - ö. 18 Mart 1746, Holmogori, Rusya), Kasım 1740 - Kasım 1741 arasında oğlu VI. Ivan yerine Rusya'da çar naibesi.

1730-40 arasında hüküm süren Çariçe Anna'nın yeğeni olan Anna Leopoldovna,

Anna Leopoldovna, N.A. Venetsu'un bir portre çalışması temel alınarak Wagner'in yaptığı oyma baskıdan ayrıntı, 18. yy
Novosti Press Agency

1739'da Kutsal Roma-Germen imparatoru VI. Karl'ın yeğenlerinden biriyle evlendi ve 13 Ağustos 1740'ta Ivan adı verilen bir oğlu oldu. Çariçe Anna ölümünden bir gün önce Ivan'ı Rus tahtının vârisi ilan etti.

Birkaç hafta sonra, çariçenin atamış olduğu naip Ernst Johann Biron, Rusya'da yönetime egemen olan Burkhard Münnich ve Andrey Osterman önderliğindeki Alman hizbin bazı üyelerince tutuklandı. Münnich ve Osterman Anna Leopoldovna'yı naipliğe getirerek hükümette önemli görevler üstlendiler. Ama Ruslar arasında sevilmeyen bu kişiler birbirleriyle çatışarak yönetimi zayıf düşürdüklerinde, I. Petro'nun (hd 1682-1725) kızı ve Anna'nın en önemli rakibi olan Yelizaveta 6 Aralık 1741'de bir saray darbesi düzenledi. Anna ve ailesi 1742'de hapsedildi; 1744'te de Holmogori'ye sürgüne gönderildi. Anna orada öldü.

Anna KOMNENA (d. 1 Aralık 1083 - ö. 1148'den sonra), Bizanslı tarihçi. İmparator I. Aleksios Komnenos'un kızıdır. Babasının yaşamöyküsünü ve hükümdarlık dönemini anlatan *Aleksiada* adlı kitabıyla tanınır. Bu kitap ilk Haçlı Seferleri'ni Bizanslı gözüyle anlatan değerli bir kaynaktır.

Anna iyi bir eğitim gördü; edebiyat, felsefe, tarih ve coğrafya okudu. 1097'de Bryennium'un önderi Nikephoros Bryennios ile evlendi. Hasta olan İmparator I. Aleksios

oğlu II. İoannes Komnenos'u vâris ilan etmek istiyordu. Anna'nın annesiyle birlik olarak babasını bu isteğinden vazgeçirmek ve Nikephoros'u vâris yaptırmak için gösterdiği çaba sonuçsuz kaldı. Kardeşi 1118'de imparator olduktan sonra da onu tahttan indirmek için entrikalar düzenledi. Ama kocası Nikephoros'tan destek görmedi ve komplonun açığa çıkması üzerine bütün malları elinden alındı. Bir manastıra çekilen Anna burada *Aleksiada*'yı kaleme aldı. Yunanca yazılmış olan bu kitap imparatorluk içindeki dinsel ve düşünsel etkinliklerin bir tablosunu çizer ve Bizans'taki imparatorluk yönetimini anlatır. Yapıtın en önemli kusurları kronolojisinin eksik olması ve I. Aleksios'u aşırı derecede övmesidir.

Anna ve Yoahim (AZİZE ve AZİZ) (ö. İÖ 1. yy. Filistin; Katolik Kilisesi'ne göre yortu günü 26 Haziran; Ortodoks Kilisesi'ne göre yortu günü 25 Haziran), hiçbir kilisenin kutsal saymadığı bazı Hıristiyan metinlerinde Meryem Ana'nın annesiyle babası. Adları ve yaşamları üstüne bilgiler İS 2. yüzyılda yazılan Yakub'un Sahte İncili ve İS 3. yüzyılda yazılan *Evangelium de nativitate Mariae*'de (Meryem'in Doğumu İncili) adlı kitaplarda yer alır. Bu kaynaklara göre Anna (İbranice: Hannah) Yahuda eyaletinde Beytlehem'de doğdu; Yoahim ile evlendi. Nasıra kentinde varlık içinde ve dindar bir yaşam sürdürmelerine karşın çocukları olmadığı için çok kederliydiler. Yoahim kısırlığından dolayı Tapınak'a sitemler yağdırarak dua etmek amacıyla kent dışına çekildi. Kocasının ortadan yok oluşuna ve kendi kısırlığına çok üzülen Anna bir çocuğu olursa, onu Tanrı'nın hizmetine adayacağına yemin etti. Karıkocanın ikisi de bir melek hayali gördüler; melek onlara Anna'nın gebe kalacağını ve eşi görülmemiş bir çocuk doğuracağını müjdeledi. Haberciler Yoahim'in geri döndüğünü bildirdiler ve Anna onu kentin kapısında karşıladı.

Anna ile Yoahim kızlarının doğumuna çok sevindiler. Anna çocuğa Meryem adını verdi. Meryem üç yaşına gelince, Anna'nın Tanrı'ya ettiği yemini yerine getirerek yetiştirilmesi için onu Kudüs'teki Tapınak'a götürdüler. Bu olay kilise öğretisinde o kadar büyük önem kazandı ki, 1585'te Papa V. Sixtus "Meryem Ana'nın Sunulması"nı yortu ilan ederek Katolik Kilisesi'nin ayin takvimine soktu (21 Kasım). Bu yortu Doğu'da daha önce, büyük bir olasılıkla 543'te Kudüs'te ortaya çıkmakla birlikte, Batı'da ilk kez 11. yüzyılda İngiltere'de kutlanmıştı.

Anna ve Yoahim'in yaşamıyla ilgili söylentiler Eski Ahit'teki Kısır Hanna ve onun Samuel'e (1. Samuel) gebe kalışının öyküsüne şaşırtıcı biçimde benzemektedir. Daha sonraki söylencelere göre, Meryem'in doğumundan kısa süre sonra Yoahim ölmüş ve Kutsal Ruh'un cesaretlendirmesiyle Anna yeniden evlenmiştir. Anna kültü Ortodoks Kilisesi'nde 4. yüzyıldan beri ön plandadır; 8. yüzyılın başlarında ise Papa Constantinus'un Roma Kilisesi'ne Anna kültünü soktuğu tahmin edilmektedir. Yoahim kültü Batı'ya 15. yüzyılda girmiştir.

Söz konusu apokrif yapıtların etkisinin ve Anna'nın saygınlığının yaygınlık kazanmasının çok renkli bir tarihi vardır. Meryem Ana'nın Doğumu yortusuyla (8 Eylül) Meryem'in ana rahmine düştüğünde de ilk günahtan korunmuş olmasının kutlandığı Günahsız Doğum yortusunun gelenekleşmesinin (8 Aralık) temeli Yakub'un Sahte İncili'ndedir. 6. yüzyıldan başlayarak Anna'nın adına birçok kilise inşa edildi. Ortaçağda Anna kültü çok yaygınlık kazandı ve Jean de Gerson, Konrad Wimpinar ve Johann Eck gibi ilahiyatçıları etkiledi. Johann Eck o güne değin anlatılan öyküleri daha da geliştirerek Anna'nın daha sonra yaptığı evlilikler yoluyla Zebede'nin oğulları Havari Yuhanna ve Yakub'un, Simon'un, Yahuda'nın (Judas), Alfeus'un oğlu Yakub'un ve Yakub'un (Efendi'nin erkek kardeşi) büyükannesi olduğunu ileri sürdü. Martin Luther ve başka din adamları Anna kültüne şiddetle karşı çıktılar; oysa Reform sonrası papalar Anna'nın saygınlığını daha da artırdılar. 4. yüzyıla değin geriye giden Anna ile ilgili Doğu metinleri, ortaçağ Batı geleneğinin geliştirdiği garip söylencelere benzemez. Anna, Kanada ile Bretanya'nın ve çalışan kadınların koruyucu azizesi olarak kabul edilir.

Annaba, Cezayir'in kuzeydoğu kesiminde il. 1974'te oluşturuldu. Annaba adı, hünnap ağaçlarına verilen yerel addan gelir. İl kuzeyde Akdeniz, doğuda Tunus, güneyde Guelma, batıda da Skikda illeri ile çevrilidir. Seybuz Irmağı dağlık arazinin içinde bir vadi oluşturarak ilin ortasından geçer. Doğuda, kıyıdaki Edug Dağının yamaçları meşe ve mantar meşesi ağaçlarıyla kaplıdır. Annaba ilinin yüzölçümü 3.489 km²'dir. Kuzeydeki büyük koy, Fenikeliler zamanından beri bir liman olarak kullanılmıştır. Hippolu Aziz Augustinus, ünlü yapıtı "Tanrı Kenti"ni Annaba'da yazmıştı. İlin doğu ve batı iç kesimleri, bataklıklar ve göller nedeniyle otlak bakımından zengindir. Cezayir'in en büyük sığır sürüleri burada bulunur. Yetiştirilen başlıca tarım ürünleri üzüm, zeytin ve çeşitli turunçgillerdir. Önde gelen kentler, ilin merkezi olan Annaba, 1968'de işletmeye açılan dev demir-çelik tesislerinin bulunduğu el-Hacer, romancı Albert Camus'nün doğum yeri Drean (ya da Deran) ve Besbes'tir. Nüfus (1987) 455.888.

Annaba, eskiden BÔNE ya da BONA. Cezayir'de, Annaba ilinin merkezi olan limanı kenti. Akdeniz kıyısında Tunus sınırının ve Seybuz Irmağı ağzının yakınındadır. Annaba'nın, Garde ve Rosa burunları arasındaki doğal limanda (Annaba Körfezi) yer alması, 12. yüzyılda Fenikelileri buraya çekmiş olabilir. Numidia krallarının oturduğu yer, Hippo Regius adıyla Romalılara geçti ve Pön Savaşları'ndan sonra bağımsızlık kazandı.

St. Augustinus piskoposluk bölgesini oluşturan (İS 396-430) ve Hippo Konsili'nin (İS 393) toplandığı Hippo Regius, sonraları Hıristiyan düşüncesinin merkezlerinden biri durumuna geldi. 431'de Vandallar tarafından yıkılan kent, 533'te Bizans imparatoru Justinianos'un eline geçti ve aşağı yukarı iki yüzyıl sonra da (697'de) Araplar tarafından istila edildi. İlk korsanlık merkezlerinden biri olan Annaba, birbirini izleyen hükümdarların yönetiminde Kuzey Afrika'nın küçük bir kenti olarak kaldı. 1832'de Fransızların eline geçen Annaba, 1848'de Paris'ten yönetilen bir bucak (*commune*) haline getirildi.

Annaba kıyıdan Edug Dağının mantar meşesi ağaçlarıyla kaplı yamaçlarına doğru yayılır. Kent merkezinde bulunan eski kentin dar sokakları 19 Ağustos Meydanı'nı, eski Fransız evlerini ve Salah Bey camisini (1787) çevreler. 11. yüzyıldan kalan Sidi Bu Moruan Camisi'nde, Roma yapılarından alınmış sütunlar kullanılmıştır. 1870'ten bu yana Cours de la Révolution'un her iki yanında gelişen yeni kentte Saint-Augustine Katedrali (1850) ve Bazilikası (1881), belli başlı kamu yapıları, okullar, Hippo Müzesi ve halk bahçeleri yer alır. Annaba'da ayrıca uluslararası bir havaalanı da vardır.

Annaba, Cezayir'deki başlıca maden ihraç merkezidir. En başta demir cevheri ve güneydoğudaki Tebessa yataklarından çıkarılan fosfat ihraç edilir. Buğday yetiştirilen bereketli çiftliklerin, ormanların ve maden yataklarının çevrelediği kent, aynı zamanda bir balıkçılık ve ticaret limanıdır. Başlıca sanayi kuruluşları bir demir-çelik tesisi, bir gübre fabrikası, otomobil ve demiryolu atölyeleri ile bir alüminyum fabrikasıdır. Nüfus (1987) 305.526.

Annaberg-Buchholz, Almanya'nın doğusunda, Saksonya eyaletinde (*Land*) kent. Çek Cumhuriyeti sınırının yakınında, Chemnitz'in (eskiden Karl-Marx-Stadt) güneyinde, Erzgebirge (Cevher Dağları) üstündedir. Her ikisi de gümüş madeni kasabası olarak kurulmuş olan Annaberg (1497) ile Buchholz'un (1501) birleştirilmesiyle 1949'da oluşturuldu. Madenciliğin ve maden arıtımının gerilemesiyle 1561'de mekik danteli yapımı (yan sanayisiyle birlikte) bölgeye girdi ve ana sanayi kolu haline geldi. Kent, bir SSCB kuruluşunun II. Dünya Savaşı'ndan sonra uranyum çıkarmaya başlamasından bu yana ciddi bir büyüme gösterdi. 17. ve 18. yüzyıllardaki yangınlardan zarar görmemiş tarihsel yapılar gotik St. Anne Kilisesi (1499-1525) ile barok Bergkirche'dir (1665).

Kentte maden ve dokuma sanayileri vardır. Ayrıca karton, kâğıt ve elektrik malzemeleri de üretilir. Nüfus (1988 tah.) 25.820.

annabergit, hidratlı nikel arsenat minerali. *Ayrıca bak.* eritrit

Annales okulu, günümüz Fransız tarihçiliğinin ana gövdesini ve 20. yüzyılın büyük olasılıkla en önemli ve etkili tarihçilik geleneğini oluşturan akım. Adını, 1929'da Marc Bloch(*) ile Lucien Febvre'in(*) yönetiminde yayımlanmaya başlayan *Annales d'Histoire Économique et Sociale* (Ekonomik ve Sosyal Tarih Yıllıkları) dergisinden alır.

Her ikisi de 1919'da Strasbourg Üniversitesi'nde çalışmaya başlayan Lucien Febvre ile Marc Bloch, asıl uzmanlık alanları ortaçağ tarihi olmakla birlikte, daha yetişme yıllarında farklı yönelim ve arayışlar içinde yoğrulmuşlardı. Kendilerine Henri Pirenne(*) gibi sosyo-ekonomik yanlı çok güçlü bir ortaçağ tarihçisini ve H. Berr(*) gibi bir kültür ve felsefe tarihçisini model seçmenin yanı sıra, Emile Durkheim'in(*) sosyolojisine ve Marcel Mauss'un(*) kültürel antropolojisine açılmışlardı. Febvre 1905'te *Revue de Synthèse Historique*'in bölgesel tarih bölümünün başına geçerken Bloch da 1912'de ilk önemli yazılarını aynı dergide yayımlamaya başlamıştı. İki arkadaş, gerek Fransız sosyal bilimlerinin bütününde 1918'den sonra baş gösteren durgunlaşmayı ve gerekse geleneksel tarih dergilerinin siyasal tarihle sınırlı, olgucu kuruluğunu aşmak amacıyla, toplumsal ve ekonomik tarih alanıyla sınırlı yeni bir dergi çıkarmayı hedeflediklerini, Strasbourg'a atanmalarından hemen sonra açıkladılar.

İlk sayısı Ocak 1929'da çıkan dergi, özgün adını 1938'e değin korudu; 1939'da *Annales d'Histoire Sociale* adını aldı; 1942-44 arasında *Mélanges d'Histoire Sociale* olarak yayımlandı; 1945'te tekrar *Annales d'Histoire Sociale* oldu; 1946'dan bugüne değin ise *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* adıyla tanınmaktadır. Bu isim değişikliklerine karşın, *Annales* önemli bir aksama olmaksızın sürdürdüğü yayın yaşamı boyunca, kurucularının amaçladığı yeni tarihçilik değerlerinin olağanüstü başarılı bir taşıyıcılığını yaptı. Dikkatleri dar belgecilikten, "bü-

yük tema ve problem"lerin üzerine yürüyen bir karşılaştırmalı tarihçiliğe; siyasal-diplomatik tarihten, sosyo-ekonomik tarihe; birbirinden kopuk olarak incelenmesine alışılmış ulusal tarihlerden, bir bütün olarak insanlık tarihine ve bu tarihin ulusal sınır ve kimlikleri aşan ortak yapılarının uzun dönemde belirleyicilik kazanan evrimine kaydırmada başrolü oynadı. Salt devletin, egemen sınıfın, hükümdarların ve başka büyük bireylerin tarihi olarak örülen bir "yukarıdan aşağı tarih"in, zaman içinde halkın tarihi, yani "aşağıdan yukarı" bir tarih ile, köylülüğün ve yakın zamana değin tümüyle sessiz, pasif sayılagelmiş öbür emekçi kesimlerinin açık-örtük direniş biçimleri ve var oluşların çeşitli yönleriyle dengelenmesinde de *Annales* dergisinin büyük payı oldu. Tarih biliminin konusunun sınırsız çeşitliliğini ve olgun bir tarihsel kavrayışın sosyolojiden dilbilimine değin bütün toplumsal bilimlerle tanış olmayı zorunlu kıldığını vurgulayan Bloch ile Febvre'in anlayışları doğrultusunda, *Annales* tarihsel coğrafya ile tarihsel nüfusbilimi gibi önceden de var olan bazı bilgi dallarına büyük önem kazandırdı. Zihniyet tarihçiliği ve kültürel yapıların tarihçiliği gibi yepyeni bazı dalların da kapısını açarken, daha bütünsel olarak, seçilmiş bir zaman-mekân diliminin ekonomik, toplumsal, demografik, siyasal, askeri, kültürel vb tüm yönleriyle incelenmesi anlamına gelen, olağanüstü zengin bir "total tarih" projesini tarihçilerin önüne koydu. Bu kazanımlar, Bloch ve Febvre'den sonra, *Annales* okulunun Fernand Braudel(*), Georges Duby(*), Emmanuel Le Roy Ladurie(*) ve Jacques Le Goff gibi ünlü tarihçilerinin isimlerinde somutlandı. Türkiye'de, *Annales*'in sosyolojik, sentezci, karşılaştırmalı tarih yönelimi 1930'lu yılların ilk yarısı gibi oldukça erken bir tarihte Fuad Köprülü'yü(*) kuvvetle etkiledi. Braudel'in Akdeniz çapında ortak yapılar, nüfus ve fiyat hareketleri üzerindeki vurgusu, 1950'den başlayarak Ömer Lütfi Barkan'ın(*) benzer çalışmalarını esinlendirdi. Gene *Annales*'in ilgi çeşitliliği, Halil İnalcık'ın(*) Osmanlı tarihçiliğinin düşün kaynaklarından birini oluşturdu.

Annam (Çincede "Yatıştırılmış Güney"), Fransız yönetimindeki Vietnam ya da Vietnam'ın sömürge öncesi dönemde Trung Ky (merkezi yönetim bölümü) olarak bilinen orta bölgesi. Vietnamlılar ülkeleri için Annam adını Fransız sömürge döneminde bile resmen kullanmamışlardır.

Vietnam'ın Fransızlarca Annam olarak bilinen orta kesimi, Ma Irmağı ile Ho Şi Minh kentinin (eskiden Saygon) 76 km güneydoğusundaki Ba Kiem Burnu arasında uzanan, büyük bölümü dağlarla kaplı bir bölgedir. Eski imparatorluk başkenti Hue(*) bölgenin başlıca kültür merkezi olarak kalmıştır.

Orta Vietnam'ın büyük bölümü, genişleyen Vietnam Devleti'nin 1471'de Çam hükümdarlarını yenilgiye uğratıp Vietnamlılara Mekong Deltasına doğru yavaş, ama düzenli olarak ilerleme yolunu açana değin, Çam İmparatorluğu'nun denetimi altındaydı. Hue, Vietnam'ın 16. yüzyılda feodal Nguyen ve Trinh aileleri arasında bölünmesi üzerine Nguyen ailesinin oturduğu yer oldu. Nguyen Anh, Gia Long adıyla imparator olduğu 1802'de bütün Vietnam'ı birleştirince, Hue imparatorluk başkenti oldu.

Orta Vietnam'ın, 1883-85'te Fransız "koruması" altına girmesiyle imparatorun gücü çok azaldı. II. Dünya Savaşı'nı izleyen karışık dönemde Vietnam 16. enlemden geçici olarak ikiye bölündü ve Orta Vietnam'ın parçaları çeşitli işgalci güçlere bırakıldı. 1954'teki I. Çinhindi Savaşı'ndan sonra Cenevre Konferansı'nda bu kez 17. enlem geçici bölünme çizgisi olarak belirlendi.

Orta Vietnam'ın büyük ölçüde dağlar ve platolardan oluşan topraklarında çeşitli dağlı halklar yaşamaktadır. Bunlardan bazısı Çam dilinin değişik biçimlerini, bazısı ise Mon-Khmer dillerini konuşur. Orta Vietnam'ın dar ve verimli kıyı ovasında çoğunluğu Vietnamlılar oluşturur. Burada genellikle çeltik tarımı yapılır. Orta Vietnam'ın en büyük kenti Da Nang'dır(*); kentin gemiler için en uygun demirleme yeri Cam Ranh Körfezidir. Kuzeydoğu muson rüzgârları genellikle kıyıya paralel estiğinden, yıllık yağışlar azdır (760 mm kadar).

Annam Sıradağları, Vietnam dilinde TRU-ONG-SON. Çinhindi'nin başlıca sıradağı ve Mekong Irmağı ile Güney Çin Denizi arasındaki su bölümü çizgisi. Genellikle kıyıya paralel uzanır ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda geniş bir yay oluşturarak Laos ile Vietnam arasındaki sınırı çizer. En yüksek tepesi Linh Dağıdır (2.598 m). Annam Sıradağlarında bulunan az sayıdaki geçitten en önemlileri Vietnam'ın kuzeyindeki Keo Neua ile Mu Gia'dır.

Jeolojik bakımdan karmaşık olan Annam Sıradağları kuzeyde genellikle kireçtaşı, kumtaşı ve granitten oluşur, güneyde ise yer yer bazalt lav akıntılarıyla kaplı, açık, kıvrımlı kristal bir taban üstünde yükselir. Güney Laos'taki Boloven Platosu ile Güney Vietnam'daki Cong Tum ve Dac Lac platoları bu lav akıntılarıyla oluşmuştur. Bunların güneyinde Annam Sıradağları ters yöne dönerek Güney Vietnam'ın Saygon Ovasında sona erer. Nha Trang'ın batısındaki doruklar 2.150 m'yi aşar.

Annapolis, ABD'de, Maryland eyaletinin başkenti. Baltimore'un 43 km güneydoğusunda, Severn Irmağının Chesapeake Körfezine döküldüğü yerin yakınında kurulmuştur. ABD Deniz Kuvvetleri Akademisi'nin bulunduğu kent, Anne Arundel ilinin de merkezidir. Virginialı Püritenler tarafından 1649'da Providence adıyla kuruldu, daha sonraları Town of Proctor's, Town at the Severn ve Anne Arundel Town adlarını aldı. Eyalet başkenti 1694'te St. Mary's City'den buraya taşındı ve kraliçeliği döneminde kente bir berat veren (1708) Prenses Anne'in onuruna adı Annapolis olarak değiştirildi. Bostonlular gibi Annapolisli yurtseverler de 19 Ekim 1774'te bir "Çay Olayı" düzenlediler ve "Peggy Stewart" gemisinin sahibini, vergilendirilmiş çay yükünü yakmaya zorladılar. George Washington'ın Kıta Ordusu'nun başkomutanlığından istifa edişi de (23 Aralık 1783) ABD Kongresi'nin Annapolis'teki toplantı dönemine (26 Kasım 1783 - 3 Haziran 1784) rastladı. 1786'daki Annapolis Konvansiyonu'nda ticaretin düzenlenmesiyle ilgili kurallar saptandı. Kent, Amerikan Devrimi'nden, 1812 Savaşı'ndan ve İç Savaş'tan zarar görmeden kurtulmayı başardı; İç Savaş'ta yaralananların çoğu Annapolis'teki hastanelere kaldırıldı.

Tersaneleri ve çeşitli küçük fabrikalarıyla okyanusa açılan bir liman olan Annapolis, tarım ve deniz ürünlerinin ticaret ve yükleme merkezidir. Gemi kızaklarının da bulunduğu eski liman bölgesi, giderek küçülmekte olan Chesapeake istiridye avcılarının barınak limanıdır. Hemen yakınında Johns Hopkins Üniversitesi'ne bağlı bir okyanus araştırmaları laboratuvarı vardır. Kentteki yaşamı daha çok eyalet yönetimi ile deniz akademisi etkilemektedir. Haziran ayında deniz asteğmenlerinin mezuniyetleri, törenler, konserler ve başka etkinliklerle kutlanır.

Irmak kıyısında eski Severn Kalesi'nin yerinde, ABD Deniz Kuvvetleri Akademisi'nin (1845) 300 hektarlık bir kampüsü vardır. John Paul Jones, akademi kilisesinin mahzeninde gömülüdür. Deniz Akademisi Müzesi'nde, Amerikan denizcilik tarihi ile ilgili buluntular ve zengin bir gemi modelleri koleksiyonu sergilenmektedir. St. John's College (1784), King William's School'un (1696) devamı olarak kurulan bir okuldur. Kongre'nin, devrime son veren Paris Antlaşması'nı onayladığı yer olan ve hâlâ yasama görevinin yürütüldüğü en eski eyalet meclis binası (1772-80), eski hazine binası (1735), St. Anne Piskoposluk Kilisesi (kuruluşu 1692) ve devrim öncesi dönemden kalma 60'tan çok binanın bulunduğu koloni toprakları Tarihsel Ulusal Bölge ilan edilerek koruma altına alınmıştır. Bağımsızlık Bildirgesi'ni imzalayanlardan William Paca, Samuel Chase ve Charles Carroll'ın evleri de bu binalar arasındadır. Nüfus (1988 tah.) 34.728.

Annapurna, Himalayalar'da, Nepal'in kuzey kesiminin orta bölgesinde, Kali Gandak ve Marsyandi ırmaklarının havzaları arasında 48 km uzunluğunda bir sırt oluşturan dağ kütlesi. Dört ana doruğundan I. Annapurna (8.091 m) batı, II. Annapurna (7.937 m) doğu ucundadır. III. Annapurna (7.555 m) ile IV. Annapurna ise (7.525 m) bu iki doruğun arasında yer alır. I. Annapurna dünyanın en yüksek doruklarından biridir. Her ne kadar 1924'te Everest Dağında 8.580 m yüksekliğe tırmanıldıysa da, I. Annapurna 1950'de dağcıların ulaştığı 8.000 m'den yüksek ilk doruk olarak ün kazandı. Bu tırmanışı 3 Haziran'da tepeye varan Maurice Herzog'un yönetimindeki (Louis Lachenal'in de katıldığı) bir Fransız dağcı grubu gerçekleştirmişti. 30 Mayıs 1955'te H. Biller, H. Steinmetz ve J. Wellenkamp, IV. Annapurna'ya tırmandılar. James O. M. Roberts'ın başkanlığındaki bir dağcı

Annapurna, Nepal, Kali Vadisi
Syndication International, Londra

grubundan R. H. Grant ve C. J. Bonington 17 Mayıs 1960'ta II. Annapurna doruğuna çıktılar. 1970'te de tümü Japon kadın dağcılardan oluşan bir grup III. Annapurna'ya tırmandı.

annates, göreve yeni başlayan bir papazın, kilisenin ona imtiyaz olarak verdiği toprağın ilk yıllık kazancı (ilk ürünü) üzerinden, bağlı olduğu piskopos ya da papaya ödediği

vergi. Bu uygulamaya ilk kez Papa III. Honorius (ö. 1227) dönemi belgelerinde rastlanmıştır. İlk belgeler *annates*'in, piskoposlara bazen birkaç yıllık sürelerle tanınan bir imtiyaz, bazı durumlarda da süresiz ve öncelikli olarak verilen bir hak olduğunu göstermektedir. Sonunda papalar bu imtiyazı kendileri için istediler. İstekleri başlangıçta yalnızca belirli malı gereksinimleri karşılamaya yönelik ve geçiciydi. Böylece 1305'te V. Clemens İngiltere'de boş olan bütün kilise topraklarının üzerinde, 1319'da da XXII. Johannes bütün Hıristiyan aleminde gelecek iki yıl içinde boşalacak alanların ilk ürünleri üzerinde hak ileri sürdüler. Ancak sistem, kilise topraklarında hiçbir zaman tümüyle etkili olarak uygulanmadığı gibi, pek çok itiraza da yol açtı. VIII. Henry, 1534 tarihli Annates Yasası'na dayanarak İngiltere'de *annates*'in tümüyle saraya verilmesini istedi. Trento Konsili'nden (1545-63) sonra kilisenin toprak imtiyazı sisteminin değiştirilmesiyle *annates*'i papaya verme uygulaması bırakıldı.

Papa XIV. Benedictus döneminden (1740-58) başlayarak *annates* vergisi, yerel kiliselere bağlı imtiyazların ilk yıllık gelirinin yarısına indirildi (Latince: *media annata*). Bu gelirin İtalya'da ve çevre adalarda, katedraller ile kiliselere bağlı diyakozluklarda kilise okullarının onarımına destek sağlaması öngörülmüştü.

Anne (d. 6 Şubat 1665, Londra - ö. 1 Ağustos 1714, Londra), 1702'den 1714'e değin Büyük Britanya kraliçesi. Stuart hanedanının son hükümdarıydı. Ülkesini tek başına yönetmek istediyse de, yetersizliği ve sağlığının bozuk olması nedeniyle büyük ölçüde bakanlarına dayanmak zorunda kaldı. Bakanları ise İspanyol Veraset Savaşı'nda (1701-14) İngiltere'yi, Fransa ve İspanya karşısında yer almaya yöneltti. Hükümdarlık yıllarının belirleyici özelliği olan Whig'lerle Tory'ler arasındaki amansız çekişmeler, tahtın vârisinin belirsizliği nedeniyle daha da yoğunlaşmıştır.

York dükü James (Kral II. James, hd 1685-88) ile Anne Hyde'ın ikinci kızları olan Anne, babası Katolik olduğu halde, amcası Kral II. Charles'ın ısrarlarıyla bir Protestan olarak yetiştirildi. 1683'te yakışıklı ama etkisiz Danimarka prensi Georg'la evlendi. Kocası yaşamı boyunca en yakın yandaşı oldu. Ama Anne'in, çocukluk arkadaşı Sarah Jennings Churchill'le olan yakın ilişkisi siyasal sonuçları bakımından daha önemlidir. Güzel ve akıllı Sarah sonradan I. Marlborough dükü olan John Churchill'in karısıydı. Anne'in nedimesi olduktan kısa bir süre sonra onu avucunun içine aldı.

Sarah, Orange'ın Protestan hükümdarı ve Felemenk genel valisi III. William, 1688'de II. James'i devirdiğinde, Anne'i William'ı desteklemeye ikna etti. Haklar Bildirisi (1689) uyarınca, William ile karısı (aynı zamanda Anne'in ablası) Mary, İngiltere kral ve kraliçesi, Anne de tahtın birinci derecedeki vârisi oldu. Bir süre sonra Mary ile Anne'in araları açıldı. William, Mary'nin 1694'teki ölümünden sonra Anne'in iyi niyetini yeniden kazanmaya çalıştıysa da, kendi İngiltere dışında bulunduğu zamanlarda, Anne'i kral naibi olarak yerine bırakmaya yanaşmadı.

Anne 1683-1700 arasında, 18 kez gebe kalmasına karşın bebeklerinden yalnızca beşini sağ olarak dünyaya getirebildi. Bunlardan da ancak biri, bir oğlan, bebeklik çağından öte hayatta kalabildi. 1700'de oğlunun da ölmesi üzerine Anne tahtına bir vâris bırakma umutlarını tümüyle yitirdi ve Hanover hanedanından olan İngiltere kralı I. James'in torunlarını tahtın vârisi ilan eden 1701 Veraset Yasası'nı kabul etmek zorunda kaldı.

Anne, Mart 1702'de William'ın ölümü üzerine kraliçe oldu. Daha başlangıçta Anglikan Kilisesi'ne olan aşırı bağımlılığı kendini belli etti. Katoliklere ve Anglikan Kilisesi'ne karşı olanlara nefret, Tory'lere ise yakınlık duydu. Aynı zamanda da siyasal partilere boyun eğmemeye çalıştı. Anne'in çoğunluğu Tory'lerden oluşan ilk bakanlar kurulunun başında iki bağımsız, Sidney Godolphin ve Marlborough dükü bulunuyordu. 1703 sonrasında, artık Marlborough düşesi olmuş olan Sarah Churchill'in Anne üzerindeki etkisi, kocası Marlborough dükünün İngiliz kuvvetlerinin komutanlığı görevini sürdürmesine karşın büyük ölçüde azalmıştı.

Kısa bir süre sonra Anne savaş stratejisi konusunda Tory'lerle aynı görüşleri paylaşmadığını fark etti. Kraliçe, Marlborough dükü ve Whig'ler İngiliz birliklerinin kara seferlerine çıkması yanlısıyken, Tory'ler İngiltere'nin düşmanla yalnızca denizde karşılaşması gerektiğine inanıyordu. Marlborough Avrupa kıtasında birbiri ardına parlak zaferler kazanınca, Anne'e bakanlar kuruluna Whig'leri de alması yolunda baskılar yapılmaya başlandı. Anne inatla direndi; dahası Whig'lerin davasını benimsemiş olan düşesten uzaklaştı. 1707'ye gelindiğinde kraliçenin gözdesi artık düşes değil, sonraları I. Oxford kontu olan Tory'lerin önderi Robert Harley'nin maşası Abigail Masham'dı. Ama Harley ile Masham'ın entrikaları Anne'i o kadar zor durumda bıraktı ki, 1708'de Harley'nin görevine son verip Whig'lerin önde gelenlerinden birkaçını bakanlar kuruluna almak zorunda kaldı. Savaş uzadıkça halk Whig'lere karşı çıkmaya başladı. Anne de 1710'da Whig'leri azledip Tory'lerden oluşan bir bakanlar kurulu atayabildi. 1711'de de Marlborough dük ve düşesini hizmetinden azletti.

Kraliçe'nin ilerleyen yaşı ve bozulan sağlığı veraset sorununa yaşamsal önem kazandırıyordu. Önde gelen Tory'ler, Anne'in, yasayla veraset hakkından yoksun bırakılıp sürgün edilen Katolik kardeşi James ile sürekli ilişki içindeydiler. Ama Anne'in son hastalığı ve ani ölümü, Tory'lerin James'i tahta geçirme planlarını boşa çıkardı. Anne ölümünden önce, Protestan verasetini güvenceye almak için hazine bakanlığının başına becerikli bir ılımlı olan Shrewsbury dükü Charles Talbot'ı getirdi. Gerçekten de Talbot, Hanover hanedanından Prens George Louis'in (Kral I. George, hd 1714-27) kansız bir biçimde tahta geçmesini sağladı. David Green'in yazdığı yaşamöyküsü *Queen Anne* 1970'te yayımlanmıştır.

Anne (DANİMARKALI) (d. 12 Aralık 1574 - ö. 2 Mart 1619), Büyük Britanya kralı I. James'in (İskoçya kralı VI. James) karısı. Siyasal olaylar üzerinde doğrudan etkisi pek az olmakla birlikte, aşırı harcamaları James'i sürekli uğraştıran mali sıkıntıları daha da artırmıştır.

Danimarka ve Noveç kralı II. Frederik'in kızı olan Anne, 1589'da James ile evlendi. Gördüğü Lutherci eğitim ve uçarı kişiliği yüzünden, James'in İskoçyalı Presbiteryen uyruklarınca pek sevilmedi. James'in ilk oğulları Prens Henry'nin (1594-1612) yetiştirilmesi görevini Mar 2. kontu John Erskine'e bırakmasıyla aralarına bir soğukluk girdi. Ancak, James'in 1603'te İngiltere tahtına çıkmasından sonra, Anne'in yaşamının son birkaç yılında odalarını ayırmalarına karşın, uyum içinde yaşadılar. Kraliçe Anne, zamanının ve enerjisinin çoğunu savurgan saray eğlencelerine ayırdı. Sanatçıları koruması, sanatların, özellikle de mask sanatının gelişmesine katkıda bulundu. Ama Katolikliğe gösterdiği yakınlık James'i zor durumda bıraktı. İkinci oğulları, I. Charles adıyla babasının yerine tahta çıktı ve 1625-49 arasında hüküm sürdü. E.C. Williams'ın yazdığı *Anne of Denmark* adlı yaşamöyküsü 1970'te yayımlanmıştır.

Anne BOLEYN, ANNE BULLEN olarak da yazılır (d. 1507 ? - ö. 19 Mayıs 1536, Londra), İngiltere kralı VIII. Henry'nin ikinci karısı ve Kraliçe I. Elizabeth'in annesi. Henry'nin ilk karısı Aragonlu Catherine'den boşanması ve Anne ile evlenmesi çevresinde gelişen olaylar, Henry'nin Katolik Kilisesi'nden ayrılmasına ve İngiliz Reform hareketinin doğmasına neden olmuştur.

Anne'in babası sonradan Wiltshire ve Ormonde kontu olan Sir Thomas Boleyn'di. Çocukluğunun bir bölümünü Fransa'da geçiren Anne, 1522'de İngiltere'ye döndü ve Henry'nin sarayında yaşamaya başladı. Saray çevresinde çok sayıda hayran edindi. Lord Henry Percy ile yapmak istediği evlilik, Henry'nin emri ile Kardinal Wolsey tarafından engellendi. Kralın kendisi de belirsiz bir tarihte Anne'e âşık oldu.

Henry 1527'de yaşlanan eşi Aragonlu Catherine'den boşanabilmek için gizli işlemler başlattı. Asıl amacı tahtın vârisi olacak meşru bir erkek çocuğa sahip olabilmekti. Papa VII. Clemens, Henry'nin hasmı V. Karl'ın baskısıyla altı yıl boyunca boşanma kararını vermeyi reddettiyse de, Henry'nin Anne'e olan tutkusu kraliçeden kurtulma konusundaki kararlılığını güçlendirdi. Anne ve Henry 25 Ocak 1533'te gizlice evlendiler. Evlilik aynı yılın Paskalya Yortusu'nda açıklandı ve Henry 23 Mayıs'ta Canterbury başpiskoposu Thomas Cranmer'a Catherine ile olan evliliğinin geçersiz olduğunu ilan

Anne Boleyn, Hans Holbein'ın bir çizimi, y. 1534-35. Bradford Kontu Koleksiyonu
Earl of Bradford. Courtauld Institute of Art

ettirdi. Anne eylülde, sonradan I. Elizabeth adıyla tahta çıkan bir kız çocuğu doğurdu.

Anne kibirli davranışları nedeniyle kısa sürede saray çevresinde sevilmeyen biri oldu. Henry'nin Anne'e olan ilgisinin azalmasına ve başka kadınlarla ilişki kurmasına karşın, bir erkek çocuğun doğması evliliği kurtarabilirdi. Anne 1534'te bir düşük yaptı ve Ocak 1536'da ölü bir erkek çocuk doğurdu. Çeşitli erkeklerle zina yapmak, giderek kendi erkek kardeşiyle cinsel ilişki kurmakla suçlanan Anne, 2 Mayıs 1536'da Henry tarafından Londra Kalesi'ne hapsettirildi. Bir lordlar mahkemesi tarafından yargılanıp oybirliğiyle idam cezasına çarptı-

nıldı ve 19 Mayıs'ta idam edildi. Henry 30 Mayıs'ta Jane Seymour ile evlendi. Büyük olasılıkla kendisine yüklenen suçları işlemeyen Anne, aslında, sarayda bir süre etkili olan Thomas Cromwell'in desteklediği bir hizbin kurbanıydı. Marie Louise Bruce'un 1972'de yayımlanan *Anne Boleyn* adlı kitabı eksiksiz bir yaşamöyküsüdür.

Anne D'AUTRICHE (d. 22 Eylül 1601, Valladolid, İspanya - ö. 20 Ocak 1666, Paris), 1610-43 arasında hüküm süren Fransa kralı XIII. Louis'nin karısı. 1643'ten sonra, oğlu Kral XIV. Louis'nin hükümdarlığının ilk yıllarında naibelik yapmıştır.

İspanya kralı III. Felipe ile Avusturyalı Margarete'nin en büyük kızı olan Anne, Kasım 1615'te 14 yaşındaki XIII. Louis ile evlendi. Louis yaşamı boyunca Anne'a karşı soğuk ve mesafeli davrandı. Buckingham 1. dükü George Villiers, kraliçeye duyduğu tutkuyu açığa vurarak 1625'te Fransız saray çevresinde bir skandal yarattı. 1624'ten 1642'ye değin XIII. Louis'nin başbakanlığını yapan ve güçlü bir kişi olan Kardinal Richelieu, Anne'ın kocası üzerinde etkili olmasını önlemeye çalıştığından Anne'ın durumu daha da zorlaştı. Anne kendisine sırdaş olarak entrikacı bir kadın olan Chevreuse düşesi Marie de Rohan-Montbazon'u seçmişti. Anne ile Ana Kraliçe Marie de Médicis'nin, Louis'yi, kardinali görevden almaya ikna etme girişimi başarısızlığa uğradı (Aldatılanlar Günü, 1630).

Richelieu 1635'te Anne'ın ağabeyi İspanya kralı IV. Felipe'ye savaş ilan ettı. Bundan sonra da İspanyol davasına yakınlık göstermeyi sürdüren Anne, Richelieu'nün casusları tarafından göz hapsinde tutuluyordu. Richelieu'nün, 1637'de Anne'ın Felipe'ye Fransa'ya ihanet niteliği taşıyan bilgileri içeren mektuplar yollamak için Val-de-Grâce manastırını ziyaret ettiğini kanıtlamasıyla Anne güç durumda kaldı. Ama 1638'de veliaht Louis'nin (XIV. Louis), 1640'ta da Philippe'in (sonradan Orléans dükü) doğumu kraliçenin saraydaki saygınlığını artırdı. XIII. Louis vasiyetnamesine bazı maddeler koyarak, Anne'i, tek başına XIV. Louis'nin naibeliğini yapma hakkından yoksun bırakmaya çalıştı. Ama Anne, Louis'nin Mayıs 1643'te ölmesinden hemen sonra vasiyetnameyi Paris *Parlement*'ına (Yüksek Mahkeme) iptal ettirdi.

Anne kralın tek naibi ilan edilir edilmez, önde gelen soylular kendisinden Richelieu döneminde yitirdikleri ayrıcalıkların geri verilmesini istediler. Richelieu'nün XIII. Louis'ye sağladığı mutlak gücün oğluna da geçmesinde kararlı olan Anne, bu isteklere karşı direndi ve Richelieu'nün en yetenekli yardımcılarından biri olan İtalyan asıllı Kardinal Jules Mazarin'i başbakan yaptı. Anne ile Mazarin birbirlerine çok bağlıydılar. Bazı tarihçiler gizlice evlendikleri sonucuna varmışlardır. Anne ve Mazarin, Fronde olarak bilinen 1648-53 arasındaki bir dizi ayaklanmaya birlikte karşı koydular. Ayaklanmacılar Anne'ı, 1651'de Mazarin'i görevden almaya zorladılar. Ama Anne kardinalin talimatlarına sadakatle uyarak düşmanları arasında ayrılık yaratmayı başardı. Ayaklanma Ekim 1652'de fiilen sona erdi ve Mazarin Paris'e geri döndü.

1651'de XIV. Louis'nin hükümdarlık yapabilecek yaşa geldiğinin ilan edilmesiyle Anne'ın naibeliği de resmen sona erdi. 1659'da da Fransa İspanya ile barış yaptı ve XIV. Louis ertesi yıl Anne'ın yeğeni, IV. Felipe'nin kızı Marie-Thérèse ile evlendi.

Anne DE BRETAGNE (d. 25 Ocak 1477, Nantes - ö. 9 Ocak 1514, Blois, Fransa), Bretanya düşesi ve Fransa kralları VIII. Charles ile XII. Louis'nın karısı. Yaşamı boyunca Bretanya'ın Fransa Krallığı içinde özerkliğini korumak için çalışmıştır.

Bretanya dükü II. François ile Foix'lı Marguerite'in kızı olan Anne, 9 Eylül 1488'de babasının yerine Bretanya Düklüğü'nün başına geçti. Düklüğün geleceği yapacağı evliliğe bağlıydı. Çaresizlik içinde, Avusturya arşidükü Maximilian ile ittifak kurdu. Maximilian 19 Aralık 1490'da vekil aracılığıyla Anne ile evlendi. Fransa kralı VIII. Charles, Bretanya'nın yabancı bir devletin eline geçmesinden korkarak bu evliliğe karşı çıktı. Anne sonunda Maximilian'dan ayrılmak ve 6 Aralık 1491'de, Charles ile evlenmek zorunda kaldı. Böylece Bretanya ile Fransa Krallığı'nın birleşme süreci başlamış oldu.

Charles 1498'de yerine geçecek bir oğul bırakmadan ölünce, Anne evliliği sırasında yapılan bir anlaşmaya uyarak, 8 Ocak 1499'da yeni kral XII. Louis ile evlendi. Evlilik sözleşmesinde, Bretanya'nın bu evlilikten doğacak ikinci erkek ya da en büyük kız çocuğa, çocuk olmaması durumunda ise Anne'ın doğal varislerine kalacağı, düklüğün özel hak ve ayrıcalıklarının korunacağı yazılıydı. Çok akıllı bir kadın olan Anne, yaşamının geri kalan bölümünde kendini düklüğünün yönetimine verdi ve Bretanya'nın özerkliğini titizlikle korudu. Ama, sonunda kızı Claude, ileride I. François adıyla Fransa tahtına çıkacak olan François D'Angoulême ile nişanlandı (1506).

Sanatçıların ve şairlerin koruyucusu olan Anne, en güzel Fransız el yazmalarından olan bir Saatler Kitabı hazırlattı. Ayrıca Fransız sarayına nedimelik kurumunu getirdi.

Anne DE FRANCE, ANNE DE BEAUJEU olarak da bilinir (d. 1461 - ö. 14 Kasım 1522, Chantelle, Fransa), Fransa kralı XI. Louis ile Charlotte de Savoie'nın en büyük kızı. Kral VIII. Charles'ın ilk yıllarında kocası Beaujeu senyörü Pierre de Bourbon ile birlikte 1483'ten 1491'e değin fiilen naiplik görevini yürütmüştür.

Anne, enerjisi, iradesi, kurnazlığı ve siyasal zekâsıyla krallığı tehdit eden sorunların üstesinden gelmeyi başardı. Bu sorunların en önemlisi geçmişte XI. Louis'nin katı baskılarına hedef olan nüfuzlu kişiler arasındaki huzursuzluktu. Bunu gidermek için çeşitli ödünler verildi: Louis'nin birçok gözdesi harcandı, aralarında sonradan XII. Louis adıyla Fransa tahtına çıkan Orléans dükünün de bulunduğu düşman soylulara toprakları geri verildi ve *États-Généraux*(*) toplantıya çağrıldı (1484). Anne ile kocası meclisin vergiler konusunda söz sahibi olma ve düzenli aralıklarla toplanma isteğini kabul etmeyince "Çılgın Savaş" patlak verdi. Fransa tahtı ile Orléans dükü ve Bretanyalı II. François arasında geçen savaş, krallığın zaferiyle sonu erdi.

Beaujeu'ler Avusturya ve İngiltere'nin muhalefetine karşın, 1491'de VIII. Charles'ı Annede Bretagne ile evlendirip Bretanya topraklarının krallığa bağlanmasını sağladılar. Ama Charles vesayetten kurtulunca Beaujeu'ler, düklüğünün bağımsızlığı tehlikeye atılan yeni kraliçenin öfkesine hedef oldular.

Anne de France, kocasından önde gelen, usta bir idareciydi. 1503'te kocası Pierre öldüğünde, Bourbon arazisini yönetmeye devam ederek topraklarını krallığın elkoyma girişimlerinden başarıyla korudu.

Anne OF CLEVES (d. 22 Eylül 1515 - ö. 16 Temmuz 1557, Londra), İngiltere kralı VIII. Henry'nin dördüncü karısı. Anne Almanya'nın batısındaki Protestanların önderlerinden Kleve (Cleves) dükü Wilhelm'in kardeşiydi. VIII. Henry'nin onunla evlenmesinin nedeni de Wilhelm'le siyasi ittifak kurması gerektiğine inanmasıydı. 1539'da iki büyük Katolik devletin, Fransa ile Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Protestan İngiltere'ye saldırmak amacıyla birleşmek üzere olduklarını gösteren gelişmeler oldu. Bu tehdit Henry'nin başdanışmanı Thomas Cromwell'i, Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl'ın Lutherci düşmanları ile İngiltere arasında bir bağ kurulmasını sağlamak için, böyle bir evliliği düzenlemeye yöneltti.

Anne nişanlısıyla ilk kez İngiltere'ye ayak bastığı 1 Ocak 1540'ta görüştü. Beş gün sonra da düğünleri yapıldı. Anne'in kendisine anlatıldığı kadar alımlı olmaması üzerine derin bir düş kırıklığına uğrayan Henry, çok geçmeden Anne'in görgüsüzlüğüne ve İngilizceyi iyi konuşamamasına içerlemeye başladı.

Katolik devletler arasında beklenen ittifak gerçekleşmediğinden siyasal açıdan da başarısız olan evlilik, 9 Temmuz 1540'ta Anglikan kilise meclisince bozuldu. Karara boyun eğen Anne'e İngiltere'de kalması koşuluyla yüklü bir gelir sağlandı. Anne ölümüne değin Richmond ve Bletchingley'de yaşadı.

anne beni kurda verme, grup halinde oynanan çocuk oyunu. Bir kişi anne, bir kişi kurt olur. Öbürleri annenin ardına dizilir. Kurt olan, dizinin sonundaki çocuğu kapmak için sürekli hamle yapar. Anne ile kurt arasındaki çekişme, saldırı savunma biçiminde sürer. Çocuklar hep bir ağızdan "anne beni kurda verme, verirsen de yedirme," diye bağırırlar. Kurt olan sonunda kapmayı başarınca, yakalanan çocuk giderken "anne bana eş getir, yağlı yağlı döş getir," der. Oyun dizideki çocukların hepsinin kapılmasına kadar sürer. Oyun bazı değişikliklerle "ebe beni kurda verme", "annem beni kaptırmaz" gibi adlar altında da oynanır.

Annecy, Fransa'nın güneydoğusunda kent. Rhône-Alpes planlama bölgesindeki (*région de programme*) Haute-Savoie ilinin (*département*) merkezidir. Cenevre'nin güneyindeki Savoie Alpleri'ni enine kesen boğazlardan birinin girişindeki Annecy Gölünün kıyısında yer alır. Kentin yakınlarında Galya-Roma dönemindeki Boutae'nin izleri bulunmuştur. 10. yüzyıldan sonra Genevois kontlarının yerleştiği An-

Annecy'nin eski bölümünde bir kanal
Yves Dejardin-Rapho/Photo Researchers

necy, 1401'de Savoie Düklüğü'ne bağlandı. Reform hareketi sırasında, İsviçre'den sürülen manastır kuruluşlarıyla birlikte, piskoposluk merkezinin 1535'te Cenevre'den buraya taşınmasıyla önem kazandı. 1602-22 arasında kentin piskoposu olan Aziz François de Sales, Azize Jane Frances Chantal'la birlikte ilk Couvent de la Visitation de la Vierge'i kurdu. Jean-Jacques Rousseau 1728'de, 16 yaşındayken buraya sığındı. Kent 1860'ta yeniden Fransa'ya bağlandı. Bugün evsiz aileler için bir barınak olan şato, kentin, arkadlı sokakların kanallarla içiçe geçtiği eski bölümünün yukarısında kalır. Turizm önemli bir gelir kaynağıdır. Başlıca sanayi dalları elektronik, konfeksiyon ve hassas ölçü aletleri yapımıdır. Nüfus (1982) 49.753.

Annikeris (ö. İÖ 4. ve 3 yy.), Aristippos tarafından kurulan Kyrene felsefe okuluna ve okulun hazcı bakış açısına yakın olan Yunan filozofu. Annikeris kendini bu okulun bazı özgün ilkelerini yeniden canlandırmaya adadı. Yaşadığı dönemde Kyrene okulu Theodoros ve Hegesias gibi iki ünlü filozofun etkisiyle bir değişim geçirmekteydi. Annikeris, hazzın şehvete göre çok daha kapsamlı olduğuna inandığı için Theodoros'tan, hazzın acıları dindirme kudretinden ayrı olarak kendi içinde ve kendiliğinden iyi özellikleri bulunduğuna inandığı için de bir kötümser olan Hegesias'tan ayrılır.

Anniston, ABD'de, Alabama'nın kuzeydoğusunda Calhoun ilinin idari merkezi (1898) olan kent. Anniston, Apalaş Dağlarının eteklerindedir. 1872'de Samuel Noble ve Daniel Tyler tarafından özel bir sanayi yerleşimi olarak kuruldu; 1883'te halka açıldı. Başlangıçta Woodstock Iron Company'den dolayı Woodstock adını aldı. Daha sonra, Alabama'da bulunan aynı adlı bir kasaba ile karıştırılmaması için, şirketin yönetim kurulu başkanı Alfred Tyler'ın karısı Annie'nin anısına adı Anniston olarak değiştirildi. Başlıca sanayi ürünleri, dökme demir boru, dokuma ve kimyasal maddelerdir. Kentte 900 türden oluşan ilginç bir kuş koleksiyonunun yer aldığı Regar Doğa Tarihi Müzesi bulunur. Kent yakınlarındaki McClellan Kalesi, Kara Kuvvetleri Kadın Birliği'nce, bu birliğin kaldırıldığı 1978'e değin, karargâh olarak kullanılmıştır. Nüfus (1987 tah.) 29.593.

anno mundi (Latincede "dünya yılında"), kısaltması AM, hahamların yaptıkları hesaplara dayanan Yahudi takviminde, yaratılışı başlangıç alan yıl. İS 9. yüzyıldan bu yana Yahudi bilginleri İÖ 3762-3758 arasında çeşitli tarihleri yaradılış yılı olarak göstermişlerdir. Ancak bugün Yahudiler kesin tarihi İÖ 7 Ekim 3761 olarak kabul ederler. Bununla birlikte, hesapların dayandığı tartışmalı tarihler gene de kesin değildir. Hahamlar, yaradılış tarihini hesaplamak için Tekvin'de sözü edilen soyağacını incelemişler, daha sonra Tekvin zamanından sonra geçen süreyi hesaplarına eklemişlerdir. Bu belirsizliklere karşın birçok Yahudi, geleneğe bağlılık işareti olarak bu tarihleme sistemini kullanır.

Annona, *Annonaceae* familyasından, küçük ağaç ya da çalıların oluşturduğu cins. Anayurdu Yenidünya'nın tropik bölgeleri ile Florida'dır. Batı Hint Adalarında yetişen *A. reticulata*'nın, dışı kapitone gibi bölmeli görünümde, koyu kahverengi meyveleri vardır; içi kırmızımsı sarı, tatlı ve çok yumuşaktır; çekirdeklerinin zehirli olduğu söylenir. Yerli dilde guanabana(*) adıyla bilinen *A. muricata*'nın da anayurdu Batı Hint Adalarıdır. *A. squamosa* tropik bölgelerde yaygın olarak yetiştirilir. *A. cherimola*'nın meyveleri güzel tadı nedeniyle çok beğenilir. Güney Amerika ve Batı Hint Adalarında yetişen *A. glabra*'nın şişe mantarı gibi kullanılan odunu değerlidir; meyveleri çiğ yenmez, bazen reçel yapımında kullanılır.

Annonaceae, *Magnoliales* takımından, bazı uzmanlara göre 122 cinsi ve 1.100 kadar ağaç, çalı ve tırmanıcı odunsu bitki türünü içeren familya. Özellikle tropik bölgelerde yaygın olan familyanın birkaç türü ılıman bölgelerde de yetişir. Bitkilerden çoğunun büyük etli meyveleri, bazılarının kerestesi değerlendirilir, bir bölümü de süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Dallar boyunca iki sıra halinde almaşık olarak dizilen yapraklar basit ve düz kenarlıdır; çiçekler erdişidir. Çoğu türde dipte birleşen üç çanakyaprak, kahverengi ya da sarı renkli altı taçyaprak, çok sayıda erkekorgan ve dişiorgan vardır. Her dişiorganda, çok sayıda tohumtaslağı taşıyan tek gözlü bir yumurtalık bulunur. Bazı türlerde çiçekler doğrudan doğruya geniş dallardan ya da gövdelerden çıkar. Bu familyadaki bitkilerin yaprakları ve odunları çoğunlukla güzel kokuludur.

Türlerden çoğunun kabukları, yaprak ve kökleri tropik bölgelerde halk arasında ilaç olarak kullanılır; bazılarının meyveleri yenir, bir bölümünden de parfüm ve baharat elde edilir.

Anayurdu Sri Lanka olan *Polyalthia longifolia pendula* gösterişli bir süs bitkisidir. Uzun ve düz gövdeye kavrarcasına tutunan sarkık dallarını, dalgalı kenarlı, parlak yeşil renkte yapraklar süsler. Bu yapraklar Hindistan'da tapınakları süslemek için kullanılır.

Bir Güney Amerika ağacı olan *Porcelia saffordiana*'nın 18 kg ağırlığında, çok iri meyveleri vardır.

Amerika'nın tropik bölgelerinde ve Afrika'nın batısında yetişen *Annona glabra*, 12 m uzunluğunda, yapraklarını dökmeyen bir ağaçtır. 18 cm uzunluğunda oval yaprakları ve güzel kokulu, sarımsı çiçekleri vardır. Pek hoş bir tadı olmamasına karşın besin olarak tüketilen meyveleri, sarımsı renkte, 5-10 cm uzunluğunda ve boğumludur. Kökleri şişe ve olta mantarı yapımında, ayrıca *Annona* cinsinin dayanıksız türlerini aşılamada kullanılır.

Amerika'nın tropik bölgelerinde yetişen ve küçük bir ağaç olan *A. reticulata*, krem renginde, etli ve tatlımsı meyveler verir.

anofel, SITMA SIVRISINEĞİ olarak da bilinir, *Diptera* takımının *Culicidae* familyası içinde *Anopheles* cinsini oluşturan sivrisineklerin ortak adı. Sıtma hastalığının bilinen tek taşıyıcısıdır; ayrıca filaryoz ve ensefalite yol açan hastalık yapıcı asalak ve mikroorganizmaları da taşır. *Ayrıca bak.* sivrisinek.

anoksit, iç içe katmanlaşmış kaolinit ve serbest silis karışımından oluşan mineral. *Ayrıca bak.* kaolinit.

anolis, *Iguanidae* familyasının *Anolis* cinsinden, ağaçlarda yaşayan, yaklaşık 250 kertenkele türünün ortak adı. Kuzey ve Güney Amerika'nın bütün sıcak bölgelerinde ve Batı Hint Adalarında bu türlere rastlanır. Sakangurda(*) olduğu gibi, anolislerin hepsinin geniş ayak tabanlarında çok küçük çengelcikler bulunur. Hayvan, tabanındaki bu minik çengeller ve keskin pençeleri sayesinde sıkıca kavrayarak, en kaygan yüzeylere bile büyük bir çeviklikle ve hızla tırmanabilir. Uzunluğu 12-45 cm arasında olan anolisler, ortama uymak için renk değiştirebilen hayvanlardır; normalde kahverengi ya da sarı olan renkleri yeşilin hemen hemen bütün tonlarını alabilir. Er-

Yeşil anolis (*Anolis carolinensis*)
Robert J. Erwin-The National Audubon Society Collection/Photo Researchers

keğinde genellikle kırmızı ya da sarı renkte, büyüyebilen, sarkık bir gerdan derisi vardır.

Anolislerin en iyi bilinen türü, ABD'nin güneyinde ve Antiller'de bulunan yeşil anolistir (*A. carolinensis*). Genellikle bukalemunla karıştırılan bu hayvanın derisi yeşil ile kahverengi arasında, bazen de beneklidir; ama renk değiştirme yeteneği Eskidünya'daki gerçek bukalemunlarla karşılaştırıldığında çok zayıf kalır. Yeşil anolislerin uzunluğu en çok 18 cm'yi bulur, erkeğinin gerdanı ise pembedir.

anomali (astronomi) *bak.* ayrıklık

anomi, toplumda ya da bireyde, ölçü ve değerlerin çökmesi ya da amaç ve ülkü yoksunluğu sonucunda oluşan dengesizlik durumu.

Terim, ilk kez Fransız sosyoloğu Émile Durkheim'ın intihar ile ilgili çalışmasında kullanıldı. Durkheim'a göre, bu tür (anomik) intihar, insanların kendi davranışlarını düzenlemek için gereksindikleri toplumsal ölçülerin çökmesinden kaynaklanır. Toplumsal bir sistem, anomi durumunda olduğunda, ortak değerler ve anlamlar ne eskisi gibi anlaşılıp benimseniyor ne de onların yerine yeni değerler ve anlamlar konulabiliyor demektir. Böyle bir toplumda birçok birey, işeyaramazlık duygusu, amaçsızlık, duygusal boşluk ve umutsuzlukla tanımlanan psikolojik bir konuma itilir. Herhangi bir şey için çaba göstermek artık yararsız sayılır; çünkü ne için çaba göstermek gerektiğinin kabul edilmiş bir tanımı yoktur.

Robert K. Merton, anominin nedenleri üzerine ABD'de yaptığı araştırmada, kültürel amaçlarına ulaşmak için kabul edilebilir araçlardan yoksun olan bireylerde, anominin en şiddetli biçimde görüldüğünü ortaya koymuştur. Bu amaçlar çok önemli hale geldiğinde ve kurumsallaşmış, toplumun ölçüleri içinde kabul edilebilir araçlar da onları gerçekleştirmekte işe yaramadığında bireyler yasadışı araçlara başvurabilirler. Araçlardan çok amaçların önem kazanması, toplumun düzenleyici yapısında çöküntüye yol açan bir gerilimle, yani anomiyle sonuçlanır. Örneğin, bir toplum, bireylerini servet edinme yönünde özendirir, ama bunu sağlamaya yetecek araçları sunamazsa, bu zorlama birçok bireyin kuralları çiğnemesine yol açar. Artık tek düzenleyici mekanizma, kişisel çıkar tutkusu ve cezalandırılma korkusudur.

Böylece, toplumsal davranışlar önceden kestirilemez duruma gelir. Anomi koşullarında çoğu kez suç oranı artar, intihar olayları yaygınlaşır.

Durkheim, anomi kavramı ile toplumda ya da toplumsal gruplarda görülen göreli kuralsızlık koşullarını tanımlarken, başka yazarlar bu kavramı bireylerin durumunu tanımlamak için kullanmışlardır. Bu psikolojik bağlamda anomi, hiçbir ölçüsü, süreklilik duygusu ya da yükümlülüğü olmayan ve bütün toplumsal bağlarını yadsıyan bireyin ruhsal durumunu belirtir. Bireyler, topluluğun önderlerinin, onların gereksinmelerine aldırmadığını, toplumun gittiği yönün belirsiz olduğunu, toplumda düzensizliğin hüküm sürdüğünü ve artık kimsenin amaçlarının gerçekleşemediğini düşünürler. Kendilerinin bir işe yaramadığı duygusuna, dostlarının dayanışmasına da güvenemeyecekleri inancına kapılabilirler.

anonim mimarlık *bak.* halk mimarlığı

anonim ortaklık, ANONİM ŞİRKET olarak da bilinir, bir unvana sahip, ana sermayesi belirli ve paylara bölünmüş olan ve borçlarından dolayı yalnız malvarlığıyla sorumlu bulunan tüzel kişiliğe sahip ticaret ortaklığı. Ortakların sorumluluğu, taahhüt etmiş oldukları sermaye payları ile sınırlıdır. Türk Ticaret Kanunu'na göre anonim ortaklıklar kanunen yasak olmayan her türlü ekonomik amaç ve konu için kurulabilir. Oysa İsviçre'de anonim ortaklıklar iktisadi olmayan konular için de kurulabilirler.

Anonim ortaklıkların, toplumun ekonomik düzenini etkileyecek güce ulaşabilmesi ve küçük tasarruf sahiplerini koruma zorunluluğu, kamu otoritesini anonim ortaklıkların etkinliklerini çeşitli biçimlerde denetlemeye yöneltmiştir.

Türkiye'de anonim ortaklıkların türleri şöyle sıralanabilir: 1) Küçük, kapalı anonim ortaklıklar (aile ortaklıkları); 2) menkul kıymetlerini halka sunan anonim ortaklıklar ve halka açık anonim ortaklıklar; 3) özel yasalara bağlı anonim ortaklıklar: Bankalar, sigorta ortaklıkları, Sermaya Piyasası Kanunu'na bağlı anonim ortaklıklar ve özel kanunla kurulmuş olan, anonim ortaklık biçimindeki kamu iktisadi teşebbüsleri; 4) holdingler; 5) işçi katılımlı anonim ortaklıklar; 6) yatırım ortaklıkları; 7) Avrupa tipi anonim ortaklıklar; 8) özel finans kurumları.

Türk Ticaret Kanunu'na göre, bir anonim ortaklığın kurulabilmesi için, pay sahibi en az beş kurucu gerekir. Kurucular gerçek ya da tüzel kişi olabilirler. Ana sermaye miktarı da en az 500.000 TL. olmalıdır. Anonim ortaklığın kuruluşu, ani ya da tedrici biçimde olur. Ani kuruluşta ana sermaye karşılığının tümü kurucular tarafından taahhüt edilmiş, nakdi kısmın en az dörtte biri ödenmiştir. Daha sonra, ortaklığın ticaret mahkemesince onaylanması ve tescili için Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'ndan izin alınır.

Tedrici kuruluşta ise, kurucular ana sermaye karşılığının onda birini sağlamışlar, geri kalan içinse halka müracaat edeceklerdir. Bunun için, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'ndan ve Sermaye Piyasası Kurulu'ndan izin almak gerekmektedir.

Her iki kuruluş biçiminde de izin alındıktan sonra mahkeme aşaması gelir. Ortaklık, merkezinin bulunduğu yerdeki ticaret mahkemesi onay işlemini yaptıktan sonra, yine aynı yerdeki Ticaret Sicil Müdürlüğü'nce tescil ve ilan olunur. Ortaklığın tüzel kişilik kazanması için tescil yeterlidir. İlan ise bunun üçüncü kişilere karşı ileri sürülebilmesini sağlar.

Kuruluş, tescil ile tüzel kişiliğin kazanılması anında sona erer. Bu andan itibaren ortaklık, organları aracılığıyla çalışmalarına başlar, kurucuların yetki ve sıfatları sona erer ama sorumlulukları sürer. Kuruluşu tamamlanan ortaklık mal varlığı üzerinde tasarrufta bulunma yetkisini kazanmış olur. Anonim ortaklıkta genel kurul karar organı; yönetim kurulu idare ve temsil organı; denetçiler de denetim organıdır.

Genel kurul, olağan toplantısını yönetim kurulunun çağrısı üzerine yapar. Bu her hesap döneminden sonraki üç ay içinde ve en az yılda bir kez yapılmalıdır. Anonim ortaklıkta azınlık (ana sermayenin onda birini temsil edenler), Ticaret Kanunu'na göre gerektirici nedenlerini göstererek, genel kurulu toplantıya çağırabilir.

Olağanüstü toplantı gerekli olan hallerde, ortaklık merkezinin bulunduğu yerde yapılır ve pay sahipleri katılır. Toplantının yapılabilmesi için, ana sermayenin dörtte birine sahip ortakların hazır bulunması gerekir. Eğer bu sayıya ulaşılamamışsa, en az 15 gün sonra yapılacak ikinci toplantıda artık bu sayı aranmaz. Genel kurulda ancak gündemde bulunan konularla ilgili görüşme yapılabilir ve karar verilebilir. Ticaret Kanunu'nun 278. maddesinin 297. maddeye yaptığı yollama sonucu, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı komiserinin de toplantıda hazır bulunması zorunludur.

Anonim ortaklıkta pay zorunlu olarak vardır. Ortaklığın kurulması ya da sermaye artırımının tescili ile pay kendiliğinden oluşur. Pay, eğer isteniyorsa, nama ya da hamiline yazılı bir senede bağlanır. Senede bağlanmazsa çıplak pay olarak kalır. Ama çok paylı Anonim ortaklıklarda payın senede bağlanması zorunludur.

Anonim ortaklıkların sona ermesi, üç tür nedenin varlığı ile gerçekleşir: 1) Butlan nedenleri: Anonim ortaklığın kurulmamış sayılması ve tüzel kişilik kazanamamasıdır. 2) Dağılma (infisah) nedenleri: Anonim ortaklık ana sözleşmesinde öngörülen sürenin dolması; anonim ortaklığın maksadının elde edilmesi ya da elde edilmesinin olanaksız hale gelmesi; ortaklık ana sermayesinin üçte ikisinin yitirilmesi halinde genel kurulun yasada öngörülen tedbirlerden birini almamış olması; pay sahiplerinin beş kişiden aşağı düşmesi, birleşme, ortaklığın iflasına karar verilmiş olması ve ortaklık ana sözleşmesinde gösterilen dağılma nedenlerinden birinin gerçekleşmesidir. 3) Fesih nedenleri: Pay sahibi olanların sayısının beşten aşağı düşmesi; organlardan birinin eksikliği; ortaklığın amaç ve konusuna aykırı ya da yasalar gereğince, ortaklığın feshini gerektiren hal ve işlemlerin gerçekleşmiş olması; ana sermayenin üçte ikisinin yitirilmesi halinde alacaklıların istemde bulunması; bütün payların anonim ortaklık tarafından iktisap edilmesi; anonim ortaklığın uyrukluğunun değişmesi ya da ortaklığın merkezinin yurt dışına taşınması ve ana sözleşmede öngörülen mahkeme kararı ile fesih nedenlerinden birinin gerçekleşmesi.

Şu hallerde de feshe genel kurul yetkilidir: Ticaret Kanunu m. 388/2,6'ya uygun olarak genel kurulca feshe karar verilmiş olması ve ana sözleşmede öngörülen, genel kurul kararını gerektiren fesih nedenlerinin gerçekleşmesi.

anonimlik hakkı, basın hukukunda, bir yazıyı yazanın o yazıyı imzalamaya zorunlu tutulmaması ve bir süreli yayında imzasız olarak, rumuzla ya da takma adla yayımlanan bir yazının yazarını öğrenmek için baskı yapılmaması.

Yapıt sahibi, yazısında ya da resminde suç oluşturacak bir öğenin bulunması durumunda bundan sorumludur. Ama anonimlik hakkı, yazıyı yazanın ya da resmi yapanın bazen sorumluluktan kurtulmasına olanak verir; anonimlik hakkını kullanan bir yapıt sahibi, yayımlanan yazısında ya da resminde suç bulunsa bile, sorumlu olmaz. Basın Kanunu'nun 16. maddesinin 2. fıkrasına göre sorumlu müdür, süreli yayınlarda imzasız olarak, rumuzla ya da takma adla yayımlanan yazı, haber, resim ve karikatür sahiplerinin adlarını bildirmek zorunda değildir. Ama anonimlik hakkı bir yandan da iyice sınırlandırılmıştır. Sahibi belli olmayan ya da mahkemece yapılan birinci sorgusu sırasında sorumlu müdürün sahibini açıklamadığı yazı, haber, resim ve karikatürden dolayı sorumluluk, yapıtın sahibi gibi, yayımlandığı süreli yayının sorumlu müdürüne aittir. Yasanın bu düzenlemesi çerçevesinde, anonimlik hakkı yalnızca suç oluşturmayan yapıtlar bakımından söz konusudur.

anoreksi *bak.* iştahsızlık

anorganik bileşikler *bak.* inorganik bileşikler

anorganik kimya *bak.* inorganik kimya

anortit, beyaz ya da grimsi renkte, gevrek, camsı kristaller halinde bulunan kalsiyum alüminosilikat ($CaAl_2Si_2O_8$) yapısında bir feldispat minerali. Öncelikle kayaç yapıcı bir mineral olan anortit, cam ve seramik yapımında kullanılır. İtalya'nın Trentino, İsveç'in Södermanland, Hindistan'ın Tamil Nadu, Japonya'nın Miyake ve New Jersey'in Franklin yörelerinde olduğu gibi, bazik korkayaçlarda da bulunur. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için, *bak.* feldispat (tablo).

Sodyum, potasyum ve kalsiyum alüminosilikatların karışımı olan feldispat mineralleri bir üçlü sisteme aittir. Bu sistemdeki her mineral, bileşiminde bulunan üç katışıksız bileşikten her birinin yüzdesine göre sınıflandırılır. Son ürün de denilen bu katışıksız bileşikler sodyum alüminosilikat, potasyum alüminosilikat ve kalsiyum alüminosilikattır. Anortit, bu sistemin kalsiyumlu son ürünüdür ve *An* simgesiyle gösterilir.

Aynı sistemin sodyumlu son ürünü olan albit ($NaAlSi_3O_8$) ile anortit birbirleriyle karışarak katı bir çözelti dizisi oluştururlar. Böylece doğada bu iki bileşik arasında sürekli bir kimyasal değişim gerçekleşir. Bu dizinin üyeleri plajiyoklaz(*) olarak adlandırılır.

anortoklaz, feldispat mineralleri grubu içinde bir dizi oluşturan, sanidine benzer minerallerin ortak adı. *Ayrıca bak.* sanidin.

anortozit, büyük oranda ya da tümüyle plajiyoklaz feldispattan oluşmuş iç volkanik kayaç. Katmanlaşmış anortozitteki plajiyoklaz genellikle labradorit ya da bitovnittir; katmanlaşmanın olmadığı durumlarda ise, silis oranı düşük (bazik) olan plajıyoklaza, kalsiyumca zengin andezinden daha az rastlanır.

Anortozit, yeryüzünde bazalt ya da granit kadar yaygın bir kayaç olmamakla birlikte, bulunduğu yerlerde genellikle dev boyutlarda bir kayaç örtüsü oluşturur. Örneğin, Kanada'nın doğusunda yaklaşık 155.000 km^2'lik bir alan anortozitten oluşmuştur; Saguenay kütlesi ise bunun ancak onda biri kadardır. Aynı bölgedeki Morin anortoziti 2.600 km^2'lik, Adirondack anortoziti ise 3.900 km^2'lik bir alan kaplar. Güney Afrika'da yaklaşık 50.000 km^2'lik bir alana yayılmış olan Bosveld anortoziti ile Zimbabve'de 480 km boyunca uzanan katmanlaşmış Great Dyke anortoziti de bilinen örneklerdendir.

anot, elektronların bir sistemden ayrıldığı uç ya da elektrot. Anot, pillerde ya da başka doğru akım kaynaklarında eksi uç, eylemsiz yüklerde ise artı uçtur. Örneğin elektron tüplerinde, katottan çıkan elektronlar tüpün içinde anota doğru hareket eder, elektroliz kabında ise eksi yüklü iyonlar (anyonlar) anotta birikir. Elektrokimyada yükseltgenme anotta oluşur. *Karş.* katot.

anotlama, elektrolizle uygulanan metal kaplama yöntemi; paslanmaya karşı koruma, elektrik yalıtımı, ısı denetimi, birleştirme ve sızdırmaz hale getirme, aşınma ve yıranmaya dayanıklılık ve süsleme amacıyla yapılır. Bu teknikte, üstü kaplanacak cisim elektroliz kabının anotuna yerleştirilir, elektrolit olarak da bir metalin, genellikle alüminyumun sulu çözeltisi kullanılır. Elektrik verildiğinde çözeltideki alüminyum ayrışarak, anottaki malzemelerin üstünde ince, sert ve gözeneksiz bir katman oluşturacak biçimde çökelir. Alüminyum alaşımlarına uygulandığında alaşımın aşınmaya karşı direncini, elektrik iletkenliğini ve lehimlenebilme özelliğini artıran anotlama daha çok yüzde 15 oranında sülfürik asit katılmış bir çözeltiyle yapılır ve renkli bir yüzey elde etmek için çökeltilecek maddeye boya karıştırılabilir. Bu yöntemle anotlanan ve renklendirilen alüminyum hediyelik eşyalarda, ev ve mutfak gereçlerinde, mimari süslemede yaygın olarak kullanılır.

Anouilh, Jean (-Marie-Lucien-Pierre) (d. 23 Haziran 1910, Bordeaux - ö. 3 Ekim 1987, Lozan, İsviçre), oyun yazarı, Fransız tiyatrosunun en etkili adlarından biri. II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ün

Anouilh, 1953
W. Roger Viollet

kazanan oyunları, yoğun kişisel mesajlarla yüklüdür. Genellikle tiyatroya duyduğu sevgiyi ya da oyunculara, eşlere, metreslere, eleştirmenlere, akademisyenlere, bürokratlara ve başkalarına duyduğu kini dile getirir. Oyun içinde oyun, geriye dönüş, ileriye atlayış, rol değişimi, yazarın sıkça başvurduğu tekniklerdir.

Anouilh'nin, kendi yaşamı konusunda açıkladığı birkaç ayrıntı, oyunları için pek az ipucu sağlar. Hukuk öğrenimi gördükten sonra kısa bir süre reklamcılık da yapmıştır.

Anouilh, 18 yaşındayken izlediği, Jean Giraudoux'nun *Siegfried* adlı yapıtında kendi yazarlık yolunu belirleyecek teatral ve şiirsel bir dil buldu. Çok kısa süre, ünlü oyuncu ve yönetmen Louis Jouvet'nin sekreteri olarak çalıştı. İlk oyunu, 1932'de sahnelenen *L'Hermine*'di. Ama asıl başarıyı 1937'de, *Le Voyageur sans bagage* (1959; *Eşyasız Yolcu*, 1968) adlı oyunla elde etti. Bunu 1938'de *La Sauvage (Vahşi Kız*, 1950) izledi.

Anouilh, şiirselliğin ve düş gücünün sahneye dönüşü anlamına gelen "teatrallik" adına, doğalcılığı ve gerçekçiliği yadsıdı. Yapıtlarında teknik bakımdan büyük çeşitlilik sergiledi. Yunan mitolojisinden, tarihi baştan yazmaya, sahne komedisi ile baleyi birleştiren *comédie-ballet*'den modern karakter komedisine kadar çeşitli biçimler denedi. Örneğin Jean-Paul Sartre'ın varoluşçuluğu gibi sistemli bir ideolojisi yoktu ama, insan gerçekliğinin içerdiği çelişkiler, örneğin iyi ile kötü arasındaki belirsiz ilişki üzerinde yoğunlaşan, kendine özgü bir dünya görüşü geliştirdi. Benzer konuları az çok tasasız bir havayla işleyen oyunlarının toplandığı iki büyük derlemenin birincisine *Pièces roses* (Pembe Oyunlar), ikincisine *Pièces noires* (Kara Oyunlar) adını verdi.

Anouilh tiyatrosunun dünya görüşü, mutluluğu elde etmek isteyen insanın, doğruya ne ölçüde ödün vermesi gerektiğini sorar. Oyunları, çocukluğun ayrıcalıklı dünyasını yitirmiş kadınları, erkekleri sergiler. Oyun kişilerinden kimisi kaçınılmaz olanı kabul eder; *Le Bal des voleurs*'dekiler (1938; *Hırsızlar Balosu*, 1969) gibi zayıf kişilikli olanlar, yalanlarla yaşar; örneğin *Antigone* (1944; *Antigone Diye Bir Küçük Kız*, 1949/ *Antigone*, 1965, 1977) gibi kimileri de her ne pahasına olursa olsun ülkülerini savunmaktan vazgeçmez.

L'Invitation au château (1947; *Şatoya Davet*, 1954) ile Anouilh'nin oyunlarının atmosferi gittikçe daha kasvetli bir havaya bürünür. *La Valse des toréadors* (1952; *Toreadorlar Valsi*, 1965/*Generalın Aşkı*) adlı yapıtında, yaşlı çift bir ölüm dansı yapar gibidir. *L'Alouette* (1953; *Tarlakuşu*, 1961) Jeanne d'Arc'ın manevi yolculuğunu yansıtır, Anouilh'nin öteki isyancı kahramanları Antigone ve Thérèse Tarde (*Vahşi Kız*) gibi Jeanne d'Arc da dünyayı, dünya düzenini ve basmakalıp mutlulukları yadsır. Bir başka tarihsel oyunu olan *Becket ou l'honneur de Dieu*'de (1959; *Becket yahud Tanrının Onuru*, 1972) dinsel inançlarla siyasal iktidarın çatışması sonucunda yitirilen bir dostluğu anlatır.

Anouilh 1950'lerde *Pauvre Bitos, ou le Dîner de têtes* (1956; Zavallı Bitos, ya da Kafaların Akşam Yemeği) ile dünya görüşüne siyasal bir çeşni kattı. Ama 1960'larda Eugène Ionesco, Samuel Beckett gibi uyumsuzluk tiyatrosu yazarlarının yapıtlarıyla karşılaştırıldığında Anouilh'nin oyunlarının artık günün gerisinde kaldığı düşünülmeye başladı. *Le Boulanger, la boulangère et le petit mitron* (1968, Fırıncı, Fırıncının Karısı ve Fırıncının Oğlu) adlı yapıtı ilgi görmedi, ama 1970'lerde yayımlanan ve sahnelenen *Cher Antoine, ou l'amour raté* (1969; Sevgili Antoine, ya da Başarısız Aşk), *Les Poissons rouges; ou, Mon père, ce héros* (1970; Kırmızı Balık, ya da, Babam, Şu Kahraman), *Ne réveillez pas madame* (1970; Hanımefendiyi Uyandırmayın), *Le Directeur de l'opéra* (1972; Opera Yönetmeni), *L'Arrestation* (1975; Tutuklama), *Le Scénario* (1976; Senaryo), *Vive Henry IV* (1977; Çok Yaşa IV. Henry) ve *La Culotte* (1978; Pantolon) adlı oyunları onun bir tiyatro ustası olduğunu yeniden kanıtladı.

Anouilh, *Monsieur Vincent* (1947) gibi birçok başarılı film senaryosu da yazdı. Türkçeye çevrilen öteki yapıtları *Senlis'de Randevu* (1953) ile *Papatya Falı*'dır (1965). 1954'te *Beyaz Güvercin*, 1957'de *Suların Altındaki Yol*, 1962'de *Aşk Efsanesi* ve *Mağara* adlı oyunları da sahnelenmiştir.

Anpu *bak.* Anubis

Anqing, Wade-Giles yazımında AN-CH'ING, eskiden (1911-49) HUAINING, Çin'de, Anhui yönetim bölgesinin (*sheng*) güneybatısında kent. İl düzeyinde bir belediye (*shi*) ve Anqing yöresinin (*diqu*) merkezidir. Yangtze Irmağının kuzey yakasında kuruludur. Aşağı Yangtze Ovasının batı ucunda, kuzeydeki Dabie Dağları ile ırmağın güney yakasındaki Huang Dağları arasında kalan taşkın ovasının en dar bölümüne bakar. Kuzeye yönelerek Hefei'den geçen ve Anhui'nin kuzeyindeki Bangbu kentine, oradan da Henan yönetim bölgesinin güneyindeki Shangqiu kentine ulaşan kara yolunun başlangıç noktasını oluşturur. Bu yol, Anqing'in hemen güneyinde, ırmağın akış yönünün tersine, Yangtze taşkın ovasının kuzey kıyısını izleyerek Wuhan'a ulaşan bir başka karayoluyla birleşir.

İÖ 2. yüzyılda Han hanedanı (İÖ 206- İS 220) döneminde bu yörede kurulan ile önce Wan adı verildi. İS 4. yüzyılda Huaining adını alan il, Sui hanedanı (581-618) döneminde Tongan komutanlık bölgesinin (*jun*) merkezi oldu. Tang (618-907) ve Song (960-1127) hanedanlarının yönetiminde ise Shu yöresi olarak adlandırıldı. Anqing adı ilk kez, 12. yüzyıl sonunda oluşturulan askeri bölge için kullanıldı. Bu bölge daha sonra aynı adla mülki üst amirliğe (*fu*) dönüştürüldü; Qing hanedanının (1644-1911) ilk döneminde yeni kurulan Anhui yönetim bölgesinin merkezi oldu. 1949'da yerini Hefei'ye bırakana değin yönetim merkezi konumunu korudu. 1911-49 arasında resmi adı Huaining Xian'dı.

Anqing, 19. yüzyıl ortasındaki Taiping Ayaklanması'nda önemli rol oynadı. 1853'te ayaklanmacıların eline geçti. 1861'de umutsuz bir savunma sonunda düşene değin ayaklanmacıların en önemli üslerinden biri oldu. Taiping reformları, en belirgin biçimde Anqing çevresinde gerçekleştirildi.

Kenti ayaklanmacılardan geri alan komutan Zeng Guofan, orduları için un değirmenleri, tahıl ambarları ve mühimmat fabrikaları kurdurdu. Bu fabrikaların başına 1861'den sonra Çinli yöneticiler geçti. Ama uzman teknisyenler olmadan üretilen asken gereçler umulan sonucu vermeyince, silah fabrikası birkaç yıl sonra kapatıldı.

Çin ve İngiltere arasındaki Chefoo Sözleşmesi (1876) uyarınca yabancı gemiler için bir uğrak limanı haline gelen Anqing, 1902'deki Çin-İngiliz ticaret anlaşmasıyla dış ticarete açıldı. Ama geniş ve zengin bir hinterlandı ve yeterli ulaşım olanakları olmadığı için ticari açıdan gelişemedi. Demiryollarının, Yangtze'nin doğu kıyısı boyunca Anhui içlerine kadar ilerlemesiyle önemini daha da yitirdi. Orta büyüklükte bir taşra kenti olmanın ötesine geçemedi. Bununla birlikte Yangtze'nin kuzeyindeki ovaya hizmet veren önemli bir ticaret merkezi ve ırmağın kuzey ve güneyindeki dağlarda üretilen çayın toplandığı bir pazar olarak işlevini sürdürdü. Önceleri aynı zamanda yerel bir kültür merkezi olan Anqing, yönetim merkezi konumunu yitirdikten sonra duraklama içine girdi. Kentin çağdaş sanayi kuruluşları arasında, fuel-oil ve sentetik amonyak üreten bir petrokimya tesisi ile bir petrol rafinerisi sayılabilir. Yeni bir liman da hizmete girmiştir. Nüfus (1989 tah.) 240.500.

Anquetil-Duperron, A(braham)-H(yacinthe) (d. 7 Aralık 1731, Paris - ö. 17 Ocak 1805, Paris), Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta'nın çağdaş bir Avrupa diline ilk çevirisini yapan, Doğu dilleriyle düşüncesine uyandırdığı ilgiyle ünlenen bilim adamı ve dilbilimci.

Anquetil, Paris Üniversitesi'nde öğrendiği ilk Doğu dili İbranice üzerinde uzmanlaştı;

daha sonra Arapça ve Farsça da öğrendi. Paris'teki Kraliyet Kütüphanesi'nde, Zerdüşt döneminde (İÖ 6. yy) Avesta diliyle yazılmış bazı eski yapıtlar buldu. Zerdüştçülerden geriye kalan en büyük grup olan Parsiler, Müslüman baskısından kurtulmak için Hindistan'a kaçmışlardı. Zerdüştçü metinleri aramaya Hindistan'a giden Anquetil, orada 200'e yakın yazma buldu ve çevirdi. Ayrıca Doğu dilleri, yasaları ve yönetim biçimleri konusunda çok sayıda makale ve inceleme yazdı.

1771'de *Zend-Avesta* adlı yapıtı yayımlandı. İçindeki birçok çelişkiye ve yanlışa karşın bu kitap, alanında hâlâ öncü bir yapıt olarak anılır. Öbür yapıtları arasında *Législation orientale* (1778; Doğu Hukuku), *Historical and Geographical Research on India* (1786; Hindistan Üzerine Tarihsel ve Coğrafi İnceleme) ve *The Dignity of Commerce and the Commercial State* (1789; Ticaretin Değeri ve Ticari Devlet) bulunur. *India in Rapport with Europe* (Avrupa ile Dostane İlişkiler İçinde Hindistan) adlı kitabı 1798'de yayımlandı. Son büyük yapıtı *Upanishada*'dır (1804).

Ansbach, eskiden ANSPACH, Almanya'nın güneyinde, Bavyera eyaletinde (*Land*) kent. Nürnberg'in güneybatısında, Rezat Irmağı kıyısındadır. 748'de kurulan Onolzbach Benedikten Manastırı çevresinde gelişmeye başlayan Ansbach, 1331'de Hohenzollern hanedanının Frankenli bir koluna (sonradan Brandenburg-Ansbach-Bayreuth Markgrafları) satıldı. 1791'de Prusya'ya, 1806'da Bavyera'ya geçti. İngiltere kralı II. George'un karısı Kraliçe Caroline 1683'te burada doğdu. Kentte, 1833'te burada ölen Kaspar Hauser (Baden Prensliği'nin varisi olduğu varsayılan esrarengiz bir genç) adına dikilmiş bir anıt vardır.

Ansbach'taki önemli yapılar, 12. yüzyıl Romanesk St. Gumbertus Kilisesi (Barok üslupta onarılmıştır) ve markgrafların sarayıdır (1713-32). Sarayın çok güzel bir parkı vardır. Uluslararası Bach Şenliği her yıl Ansbach'ta düzenlenir.

Bir kara ve demiryolu kavşağı olan Ansbach'ta baskı, metal işleme, dokuma, plastik, mukavva ve deri sanayileri vardır. Nüfus (1989 tah.) 36.912.

Anschluss (Almancada "Birleşme"), Avusturya ile Almanya arasında siyasal birleşmeyi öngören ve Adolf Hitler'in 1938'de Avusturya'yı ilhak etmesiyle gerçekleşen düşünce.

1919'da Avusturya'da ortaya atılan ve 1919-33 arasında daha çok Avusturyalı sosyal demokratların umut bağladığı *Anschluss*, Hitler'in iktidara gelişi ile birlikte çekiciliğini yitirdi. Alman ve Avusturyalı Nazilerin Temmuz 1934'te bu ülkede iktidarı ele geçirmek için birlikte giriştiği darbe önlendikten sonra, Avusturya'da sağ eğilimli otoriter bir hükümet iş başına geçti. Toplumun neredeyse yarısını oluşturan muhalefetin yasal yollardan sesini duyurmasını önleyen hükümetin yol açtığı derin bölünme, 1938'deki gelişmeler karşısında ortak bir direnişi olanaksız kıldı. Aynı yılın şubat ayında Hitler, Avusturya şansölyesi Kurt von Schuschnigg'i Almanya'ya çağırarak, Avusturyalı Nazilere tam serbestlik tanımaya zorla razı etti. Schuschnigg ülkeye döndükten sonra, Hitler ile yaptığı anlaşmaya uymadı ve *Anschluss* sorununa ilişkin bir plebisit yapılacağını duyurdu. Ama Nazilerin tehditleri üzerine bu kararından vazgeçti; Avusturya ordusuna, Almanları direnmeme emrini vererek başbakanlıktan istifa etti. Avusturya devlet başkanı Wilhelm Miklas, Avusturyalı Nazilerin önderi Arthur Seyss-Inquart'ı başbakan olarak atamaya yanaşmadı. Bunun üzerine Hitler'in bakanlarından Hermann Göring, Almanya'dan askeri yardım istendiği yönünde bir telgraf göndermesi için Seyss-Inquart'a talimat verdi. Seyss-Inquart da buna yanaşmayınca, telgraf Viyana'daki bir Alman ajanı tarafından gönderildi. Almanlar 12 Mart'ta Avusturya'yı işgal ettiler. Avusturyalıların Almanları coşkuyla karşılaması, Hitler'i 13 Mart'ta ülkeyi tümüyle ilhak etmeye yöneltti. 10 Nisan'da yapılan güdümlü plebisitte yüzde 99,7 oranında kabul oyu çıktı.

ansefalit *bak.* ensefalit

Anselme (LAON'LU) (d. 11. yüzyılın ilk yarısı, Laon - ö. 15 Haziran 1117, Laon, Laon Başpiskoposluğu), erken skolastik dönemin önde gelen ilahiyatçılarından biri.

Canterbury'li Aziz Anselmus'un gözetiminde Bec'te (Fransa) eğitildiği sanılır. 1075'ten sonra Paris'te öğretmenlik yapmış ve Champeaux'lu Guillaume ile birlikte gerçekçiliği desteklemiştir. Yaklaşık 1100'de Laon'a dönmüş, orada kurduğu ilahiyat ve tefsir okuluyla ün kazanmıştır. Petrus Abaelardus da Anselme'in okulunda yetişenlerdendir (y. 1114). Salisbury'li John, Anselme ve kardeşi Rudolphe'tan "Gallerin en parlak ışıkları" olarak söz eder.

Hippo'lu Aziz Augustinus'un aktardığı Platoncu ve Yeni-Platoncu düşüncelerden etkilenen Anselme'in başlıca yapıtı, ortaçağda önemli bir başvuru kitabı olan ve Vulgata'nın (Eski Ahit'in 4. yüzyıldaki Latince çevirisi) tümü üzerine tefsirde bulunan Satır Aralarında Şerh'tir. Kutsal metinlere ilişkin yorumlarından bazıları başka yazarlara, özellikle de Aziz Anselmus'a mal edilmiştir. Bilinen yapıtları *Patrologia Latina*'nın (Latin Kilise Babaları'nın Metinleri) 162. cildinde J.-P. Migne tarafından yayımlanmıştır.

Anselme, Nicolas *bak.* Baptiste

Anselme de Saint-Marie, PEDER ANSELME olarak da bilinir, asıl adı PIERRE DE GUIBOURS (d. 1625 - ö. 17 Ocak 1694, Paris), soybilimci ve keşiş. Fransız kraliyet ailesi ve soyluları üzerine ayrıntılı ve olağandışı bilgiler içeren bir tarih yapıtının yazarıdır.

Anselme de Saint-Marie, François Huret'nin oymabaskı çalışması
J.E. Buñoz

1644'te Aziz Augustinus'un Çıplak Ayaklı Münzeviler adlı tarikatına girdi. Bütün yaşamı boyunca Couvent des Petits Pères adlı manastırda kalarak soybilim çalışmalarıyla uğraştı. İlk yapıtları arasında, Lorraine ve Savoie hanedanlarının soyağacıyla ilgili olan *Le Palais de l'honneur* (1663-68; Onur Sarayı), tanınmış çeşitli Fransız ve Avrupalı ailelerin soyağacını ele alan *Le Palais de la gloire* (1664; Şan Sarayı) ve *La Science héraldique* (1675; Armacılık Bilimi) sayılabilir.

En önemli yapıtı, *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, des grands officiers de la couronne, et de la maison du roy et des anciens barons du royaume*'dur (1674, 2 cilt, Fransa Krallık Hanedanının, Soyluların, Yüksek Saray Görevlilerinin ve Ülkenin Krallık Hanedanı ile Eski Baronlarının Soybilimsel ve Kronolojik Tarihi). Bu çalışma, ölümünden sonra, kitabın yayımlanmasını özendiren Fourny senyörü Honoré Caille ile aynı manastırda kalan iki keşiş tarafından sürdürülmüştür. Yapıtın 1726-33'te hazırlanan üçüncü ve eksiksiz baskısı, çok sayıda özgün belgeye ilişkin başvuru dipnotları içeren değerli bir kaynaktır.

Anselmus (CANTERBURYLİ AZİZ) (d. 1033/34, Aosta, Lombardiya - ö. 21 Nisan 1109, Canterbury, Kent, İngiltere; azizler listesine kabulü 1163? ; yortu günü 21 Nisan), ortaçağın egemen düşünce okulu skolastisizmin kurucusu. Tanrı'nın varlığıyla ilgili ontolojik kanıtlamayı ve insanın kurtuluşuyla ilgili ödeşme kuramını ilk kez ortaya atan kişi olarak tanınır. Ontolojik kanıt yaklaşımına göre, mutlak yetkinlikte bir varlık kavramının bulunması, böyle bir varlığın gerçekten var olduğunun kanıtını kendi içinde taşır. Anselmus'un ödeşme kuramı ise, feodal düzende bir saldırıya uğrayan kişinin toplumsal konumuna göre suçluya bir bedel ödettirmesi kuralından esinlenmiş. Tanrı ile insanı bu ilişkinin iki tarafı olarak kavramlaştırmıştır.

İlk dönem. Anselmus, İtalya'nın kuzeybatısındaki Piemonte bölgesinde dünyaya geldi. Doğum yeri olan Aosta, ortaçağda Roma İmparatorluğu'nun stratejik önem taşıyan bir kentiydi; çünkü Büyük ve Küçük San Bernardino yollarının kavşağında kurulmuştu. Soylu bir Burgon ailesinden gelen annesi Ermenberga'nın hatırı sayılır bir serveti vardı. Babası Gondolfo ise Lombardiyalı bir soyluydu; Anselmus'un siyaset ile uğraşmasını istiyor, onun manastır yaşamına girme kararını doğru bulmuyordu. Anselmus, parlak bir klasik eğitimden geçti ve dönemin önde gelen Latince uzmanlarından biri oldu. Öğreniminin ilk yıllarında, sözcüklerin kullanımına çok dikkat edilmesi gerektiğine inandı ve yazıları, açıklık ve anlaşılırlığıyla tanındı.

1057'de, Normandiya'da, Rouen ve Lisieux arasında yer alan Bec'deki Benedikten manastırına girmek ve manastırın ünlü birinci keşişi Lanfranc'ın öğrencisi olmak için Aosta'dan ayrıldı. Bec yolundayken, Lanfranc'ın Roma'da olduğunu öğrendi; bir süre Lyon, Cluny ve Avranches'da kaldı. 1060 ya da 1061'de keşişlik andını içti. Lanfranc'ın 1063'te Caen manastırı başkeşişi olmasından sonra, büyük düşünce yeteneği ve içten dindarlığıyla tanınan Anselmus, manastırın birinci keşişliğine getirildi. 1078'de Bec Manastırı başkeşişi oldu.

Monologium'unu (Monolog), bir önceki yıl (1077), manastır topluluğunun bazı üyelerinin isteği üzerine yazmıştı. Bir ilahiyat incelemesi olan *Monologium* bir apolojetik metin olduğu kadar, keşişlik yaşamıyla da ilgiliydi. Tanrı'nın varlığını ve sıfatlarını erken ortaçağ düşünürlerinin gelenek haline getirdiği biçimde birtakım yetkili ağızların sözlerine değil de yalnızca usa dayandırmaya çalışıyordu. Yetkinliğin adalet, bilgelik, kudret gibi çeşitli görünüşlerinin birbirine eşdeğer olmadığı çözümlemesinden yola çıkan Anselmus, zamanın ve mekânın üzerinde, her yerde her zaman var olan, insan zihninin kavrayabileceği mutlak bir normun varlığını savunuyordu. Yetkinliğin mutlak,

nihai ve bütünleştirici normu, Anselmus'a göre Tanrı idi.

Anselmus'un yönetimi altında Bec, manastır eğitiminin ve ilahiyat tartışmalarının merkezi haline geldi. Lanfranc da ünlü bir ilahiyatçıydı; ama Anselmus onu aşacaktı.

Luca della Robbia'nın pişmiş toprak altar panosu, (ortada) Aziz Anselmus, Diocesano Müzesi, Empoli, İtalya
Alinari-Art Resource/EB Inc

Tanrı'nın doğası ve varlığı ile ilgili sorular, doyurucu biçimde yanıtlama çabasını sürdürdü. *Proslogium*'da (Söylev; özgün adı *Fides quaerens intellectum*, Anlamayı Arayan İman) ontolojik kanıtlamayı ortaya koydu. Buna göre bir budalanın bile zihninde, başka hiçbir şeyin olamayacağı büyüklükte bir varlık düşüncesi bulunurdu; o halde böyle bir varlık gerçekten var olmak zorundaydı, çünkü böyle bir varlık düşüncesinin kendisi onun var olduğu anlamına geliyordu.

Anselmus'un ontolojik kanıtına, çağdaşı bir keşiş, Marmoutierli Gaunilon, *Liber pro insipiente* (Bir Budala Adına Kitap) adlı yapıtıyla karşı çıktı. Gaunilon, bir varlık düşüncesinin nesnel düzlemde varoluşu içerdiği ve dolayısız Tanrı sezgisinin, zorunlu olarak Tanrı'nın varoluşunu içerdiği görüşünü yadsıyordu. Anselmus, *Liber apologeticus contra Gaunilonem* (Gaunilon'a Karşı Savunma Kitabı) adlı yapıtıyla yanıt verdi ve *Proslogium*'daki ontolojik kanıtı yineledi.

Canterbury başpiskoposluğu. 1066'da İngiltere üzerinde Norman egemenliğini kuran I. William, Bec'deki manastırlara yardım elini uzattı ve Bec'e, İngiltere ve Normandiya'da toprak bağışladı. Anselmus bu toprakları görmek için üç kez İngiltere'ye gitti. Bu yolculuklarından birinde Chester'de bir manastır kuruluşuyla uğraşırken, I. William'ın oğlu ve ardılı II. William, Anselmus'u Canterbury başpiskoposluğuna atadı (Mart 1093). Bu görev Lanfranc'ın öldüğü 1089'dan beri boştu ve bu süre içinde kral, başpiskoposluğun gelirlerine el koymuş ve topraklarını yağmalamıştı.

Anselmus, yeni görevini biraz gönülsüzce, ama İngiliz Kilisesi'nde bazı yenilikler yapma düşüncesiyle kabul etti. Ancak William, Canterbury topraklarını geri vermeye ve Karşı-papa III. Clemens'in yerine II. Urbanus'un yasal papalığını tanıyıncaya değin, başpiskopos olarak göreve başlamaya yanaşmadı. Hastalığından dolayı ölüm korkuları içinde olan William, bu koşulları kabul etti ve Anselmus 4 Aralık 1093'te başpiskopos oldu. William iyileşince, yeni başpiskopostan para talebinde bulundu; Anselmus, kilise rütbelerinin parayla alınıp satılması anlamına gelebileceği düşüncesiyle bunu reddetti. Buna karşılık William da, Anselmus'un Papa II. Urbanus'dan papalık onayını simgeleyen *pallium*'u (din adamlarının pelerini) almak üzere Roma'ya gitmesine, II. Urbanus'un krallıkça tanındığı anlamına geleceğini düşünerek izin vermedi. Kiliseyi ilgilendiren konularda kralın söz hakkı olmaması gerektiğini ileri süren Anselmus, kilise görevlilerinin atanmasında son sözün papaya mı yoksa imparator ya da kral gibi kilise dışı bir hükümdara mı düştüğü konusunda önemli bir tartışmaya yol açtı.

Tartışma iki yıl sürdü. 11 Mart 1095'te toplanan Rockingham Sinodu'nda İngiliz piskoposlar Anselmus'a karşı kralın yanında yer aldılar. Anselmus, papalık elçisinin Roma'dan getirdiği *pallium*'u William'ın elinden almayı kabul etmedi; çünkü o zaman ruhani yetkileri krala borçlu gözükecekti. William, Anselmus'un Roma'ya gitmesine izin verdi, ama ülkeden ayrılmasından hemen sonra Canterbury topraklarına el koydu.

Anselmus, 1098'de Bari (İtalya) Konsili'ne katıldı ve Papa II. Urbanus'a, kralla ilgili yakınmalarını iletti. Oturumlarda etkin bir rol oynadı; 1054'ten beri Batı Kilisesi'nden kopmuş olan Doğu Kilisesi'ne karşı, Nikaia (İznik) Amentüsü'ndeki *filioque* (ve Oğul'dan) öğretisini savundu. Amentünün, Batı Kilisesi'nde benimsenmiş metnine eklenmiş olan *filioque* ibaresi Kutsal Ruh'un hem Baba'dan, hem Oğul'dan türediğini vurguluyordu. Doğu Kilisesi, bu ibareyi sonradan eklendiği gerekçesiyle reddediyordu. Konsil, kiliseyle ilgili atamaların kilise dışı yetkililerce yapılmasına karşı çıkan önceki kararları yeniden onayladı.

Ödeşme kuramı. Anselmus, İngiltere'den ayrılırken *Cur Deus homo?* (Tanrı Neden İnsan Bedenine Büründü?) adlı yapıtının tamamlanmamış el yazmalarını yanına almıştı. Bari Konsili'nden sonra, Capua yakınındaki Liberi köyüne çekildi ve 1099'da yapıtını tamamladı. Bu kitap, ödeşme kuramına klasik biçimini kazandırdı. Feodal toplum yapısına dayalı olan bu kurama göre, ölümlü insan, ölümsüz Tanrı'ya karşı bir suç (günah) işlemişti. Feodal toplumda her suçlunun, işlediği suça hedef olan kişinin toplumsal konumuna göre bir bedel ödemesi gerekirdi. Krala karşı işlenen suçun karşılığı, bir barona ya da serfe karşı işlenen suçun karşılığından daha büyük olurdu. Bu düşünce biçimine göre, ölümlü insan, ölümsüz Tanrı'nın rızasını kazanacak bir karşılığı hiçbir zaman ödeyemeyeceği için, ancak ebedi ölümü umabilirdi. İnsanın Tanrı ile yeniden doğru ilişki kurabilmesine ancak Tanrı-İnsan (İsa) aracılık edebilirdi. İnsan, ortaklaşa bir yeniden yaratma edimi içinde, İsa'nın sonsuz erdemleri aracılığıyla arınmıştı. Anselmus, insanın, günahları yüzünden şeytana borçlu olduğu yolundaki görüşü reddediyordu; ona göre kurtuluşun özü, Komünyon ayininde İsa ile bireysel düzeyde bütünleşmekti ve buna giden yol da, kişinin kiliseye kabulünü sağlayan vaftiz ayini ile açılırdı.

Cur deus Homo?'yu tamamladıktan sonra Anselmus, 1099 yılının Paskalya Yortusu'nda, Roma'daki Laterano Sarayı'nda düzenlenen konsile katıldı. Bir yıl sonra, Kral II. William bir av kazasında kuşkulu biçimde ölünce, kardeşi I. Henry İngiltere tahtını ele geçirdi. Henry, kilisenin desteğini kazanmak için, İngiltere'ye dönen Anselmus'un onayını elde etmeye çalıştı ve bunda başarılı oldu. Anselmus, kralla yaptığı anlaşmayı kısa süre sonra bozdu, çünkü Henry, kilise görevlilerini atama ve onlara kilisenin simgelerini teslim etme yetkisini kendi elinde tutmakta direttiyordu. Kral, kendisine bu ayrıcalığın tanınması için papaya üç kez başvurdu, ama üçünde de geri çevrildi. Anselmus, bu tartışma boyunca Nisan 1103'ten Ağustos 1106'ya değin sürgünde kaldı. 1107'de Westminster Sinodu'nda uyuşmazlık çözümlendi. Henry, piskoposların ve manastır başkeşişlerinin, kilisenin simgesi olan yüzük ve asayı kralın elinden alması yolundaki isteğinden vazgeçti. Buna karşılık, takdis töreninden önce hepsinin kendisine bağlılık yemini etmesini istedi. Westminster Antlaşması, 1122'de Worms'da, papa ile kral arasında yapılacak anlaşmaya örnek oldu. Worms Konkordatosu, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ndaki benzer tartışmaların canlanmasını bir süre önleyecekti.

Anselmus, ömrünün son iki yılını huzur içinde geçirdi. Canterbury başpiskoposu Thomas Becket (1118? - 1170) azizler listesine yeni kabul edileceklerin arasında 1163'te Anselmus'un adını da resmen Roma'ya önerdi. Anselmus, büyük olasılıkla o tarihte azizler arasına alınmıştır, çünkü 1170'e ilişkin Canterbury kayıtlarında, onun katedraldeki yeni mezarından kutsal bir hac yeri olarak sık sık söz edilir. Ayrıca birkaç yüzyıl boyunca, o bölgede Anselmus'a büyük saygı gösterildi. Papa XI. Clemens (1700-1721) 1720'de Anselmus'u kilise bilgini ilan etti.

Anser, *Anseriformes* takımının *Anatidae* familyasından bir kuş cinsi. Başlıca türleri boz kaz(*) (*A. anser*), kar kazı(*) (*A. caerulescens*) ve sakarca kazdır(*) (*A. albifrons*). *Ayrıca bak.* kaz.

Anseriformes, *Anatidae* (ördekler, kazlar, kuğular) ve *Anhimidae* (anhimalar) familyalarını içeren kuş takımı.

Anatidae familyasının üyeleri orta ya da uzun boyunlu, tıknaz yapılı su kuşlarıdır. Genellikle orta uzunlukta ve yassı olan gagalarının ucu çoğu türlerde hafifçe kancalıdır. Bütün familya üyelerinde ortak olan tipik bir kanat biçiminden söz edilemez, ama hepsi de uçucu kuşlardır ve birçoğu uzun göçlere girişecek kadar iyi uçar. *Anhimidae* familyasının üyeleri ise uzun bacaklıdır ve çok büyük olan ayak parmakları yalnızca dipten perdelidir. Gagaları ördekten çok tavuğunkine benzer, uçları da belirgin bir biçimde aşağı kıvrıktır.

Anseriformes takımından olan kuşların, uçamayan kuşlarda, ağaçtavuklarında ve tinamularda olduğu gibi, sperm iletici bir erkeklik organı vardır. Yapısal olarak memelilerdeki penise benzememekle birlikte aynı üreme işlevini gören bu organın varlığına ek olarak yüzme sırasında çiftleşebilme yetenekleri de, Anseriformes takımından kuşların değişim geçirerek su yaşamına uyum sağlamalarında kuşkusuz yardımcı olmuştur.

Bu takımdaki su kuşlarının birkaç türü evcilleştirilmiştir. Yeşilbaş ördeğin (*Anas platyrhynchos*) en az 2 bin yıl önce, *Cairina moschata* türü ördeğin ise Kolomb öncesi dönemde Güney Amerika'da evcilleştirildiği biliniyor. Boz kaz (*Anser anser*) ile kuğu kazı da (*A. cygnoides*) evcil kazlardan birçok çeşidin atalarıdır. Yabani su kuşları ilk insan için önemli bir et, yağ ve tüy kaynağıydı; çağımızda da dünyanın birçok yerinde özellikle ördek avcılığı çok yaygındır.

Anseriformes takımından su kuşları arasında değişik yemlenme biçimleri görülür. Suyu karıştırarak beslenen ördekler suyun yüzeyinde ya da hemen altında yemlenirler ve sığ suların dibindeki besinlere (genellikle

bitkilere) ulaşmak için başlarını suyun içine sokarlar. Dalıcı su kuşlarının tatlı sularda yaşayan türleri genellikle oldukça sığ sularda barınır ve çoğunlukla su bitkilerinin tohumları, yaprakları ve kökleriyle beslenir. Daha derin deniz sularında yaşayan deniz ördekleri ise balıklarla ve omurgasızlarla beslenir.

Anseriformes takımının üyeleri toplu yaşayan kuşlardır ve topluluk içinde birtakım özel haberleşme ve gösteri biçimleri geliştirmişlerdir. Örneğin birçok türde kafa sallama ya da gagayı yukarı kaldırma, genellikle hep birlikte havalanmaya çağrı işaretidir. Kuğular ve kazlar uçuş sırasında haberleşmeyi sesli işaretlerle sağlarlar. Bu kuşların büyük bir bölümü zamanının çoğunu tüylerini gagalarıyla tarayıp düzeltmekle geçirir.

Bu kuşlardan çoğunun, türden türe değişen, son derece gelişmiş içgüdüsel eşleşme ve bağlılık gösterileri vardır. Her çiftleşme mevsiminde yeni bir eş seçen ördek türlerinde, "baş yukarı - kuyruk yukarı" gösterileri gibi çeşitli hareket ve duruşlar, tüylerdeki gizli işaretlerin görünmesini sağlar. Ömür boyu aynı eşle yaşayan kuğu ve kazların gösterileri, çiftin birbirine olan bağlılığını güçlendirir. Genellikle rakibini kovalayan erkek kazların yaptığı "zafer töreninde" ise, hem kaçan, hem kovalayan ördek çığlıklar atarak başını boynunun üstünde dört bir yana çevirir.

Anseriformes takımının hemen hemen bütün üyeleri, kendilerini güven içinde hissettikleri suda çiftleşip yavrulamayı tercih ederler. Genellikle yer seçimini ve yuvanın yapımını dişi üstlenir ve çevresinde ulaşabildiği bütün bitkileri toplayarak yaptığı yuvaya her sabah bir yumurta bırakır. Yumurtaların kabukları beyaz, yeşil ya da kahverengidir ve her kuluçkadaki yumurta sayısı türlere göre 3-12 arasında değişir. Kuluçka dönemi 22-39 gün kadar sürer ve hemen hemen bütün türlerde yalnızca dişi kuluçkaya yatar. Yavrular yumurtadan çıktıktan kısa bir süre sonra annelerini tanıyıp ayırt etmeye başlarlar. Bu tanıma, yavrunun çevresinde gördüğü en büyük ve hareketli nesneye bağlanma ve onu izleme yönündeki içgüdüsel tepkisidir (ilk izlenim). Vücutları çok ince tüylerle kaplı olan yavrular 24-48 saat içinde annelerinin ardına takılarak yuvadan ayrılırlar ve çok kısa zamanda yüzmeyi ve yemlenmeyi öğrenirler. Yavru ördekler beş haftalıkken tüylenir ve kendi başlarının çaresine bakabilecek duruma gelir. Daha iri türlerde ise tüylenme beş ay kadar sonra olur; kazlar ve kuğular da ilk göçlerini ana-babalarının eşliğinde yaparlar. Bu kuşların hepsi oldukça uzun ömürlüdür; insanlar eliyle beslenen ördekler 20 yıl, kazlar ve kuğular ise 30 yıldan fazla yaşarlar.

Anseriformes takımından olan kuşların çoğu göçmendir ve göç yoluyla kendilerine yeni yaşam ortamları bulabilirler. Ancak, yaşam alanlarının insan eliyle giderek daraltılması bu kuşların birçok türü için aşırı nüfus sorunları yaratmaktadır.

Ansermet, Ernest (d. 11 Kasım 1883, Vevey- ö. 20 Şubat 1969, Cenevre, İsviçre), orkestra şefi. Stravinski ile başka 20. yüzyıl bestecilerinin yapıtlarına getirdiği sağlam yorumları ve çağdaş müziğin estetik sorunlarına yetkin entelektüel yaklaşımıyla tanınır.

Lausanne'da öğrenim gördü ve 1906'ya değin orada matematik dersleri verdi. Daha sonra, İsviçreli besteci Ernest Bloch'la kompozisyon çalıştı, Felix Mottl ve Arthur Nikisch gibi iki ünlü şefin denetiminde orkestra yönetti. 1914 dolayında Stravinski'yle tanıştı ve 1915'te Diaghilev'in Rus Balesi'nin orkestra şefi oldu. 1918'den, 1967'ye değin yöneteceği ünlü Orchestra de la Suisse Romande'ı kurdu. Avrupa ve ABD'ye turneler düzenleyerek çağdaş bestecilerin birçok yapıtını sundu. Yaşamının sonlarında, örneğin 1961'de yayımlanan *The Fundamentals of Music in the Human Consciousness* (Müziğin İnsan Bilincindeki Temelleri) adlı kitabında, çağdaş müziğin öteki türlerini benimsemesine karşın, onikı ton müziğine karşı çıktı.

Kendi besteleri arasında, Baudelaire'in şiirleri üzerine beste ledeği bir senfonik şiir ile Debussy'nin *Épigraphes antiques*'inin düzenlemesi sayılabilir.

Ansett Transport Industries Limited, Avustralya'da şirketler topluluğu. Reginald Ansett tarafından Ansett Airways Proprietary Ltd. adıyla 1936'da kurulan şirketin merkezi Melbourne'dadır.

Ansett, (1969'dan bu yana Sir Reginald), Victoria eyaletine bağlı Western ilinde 1931'de otomobille yolcu taşıyan bir servis kurarak işe başladı. 1936'da, Melbourne ile Hamilton arasında sefer yapacak bir havayolları şirketi kurdu. Şirket II. Dünya Savaşı'ndan sonra eyaletler arası yeni seferler düzenlemeye başladı, bu arada imalata da girişti. 1946'da Ansett Transport Industries Limited adını aldı. 1951'de otelciliğe de girmiş, ayrıca işlettiği otobüslerin sayısı 200'e çıkmıştı. 1957'de Avustralya'nın en büyük özel havayolları olan Avustralya Ulusal Havayolları'nı satın aldı ve adını Avustralya Ansett Havayolları olarak değiştirdi. Ardından Avustralya ve Yeni Gine'de başka bölgesel havayolu şirketlerine sahip oldu. 1963'te Melbourne'da, 1964'te de Brisbane'de televizyon istasyonu kurmak için izin aldı. Şirketin yayıldığı alanlar arasında dinlenme yeri işletmeciliği, yük taşımacılığı, sanayi gereçleri imalatı, otomobil ve uçak satışı da vardı. Gazete kralı Rupert Murdoch, 1979'da şirketin çoğunluk hisselerini satın alarak denetimini eline geçirdi.

Ansgar (AZİZİ), ANSKAR ya da ANSCHAR olarak da yazılır (d. y. 801, Corbie yakınlarında, Austrasia - ö. 3 Şubat 865, Bremen, Saksonya; azizler listesine kabulü 865; yortu günü 3 Şubat), ortaçağ Avrupa'sının misyonerlerinden, Hamburg'un ilk başpiskoposu, İskandinavya'nın koruyucu azizi.

Soylu bir aileden gelen Ansgar, Picardie'de, Corbie Benedikten manastırında eğitim gördü. 823'ten sonra Vestfalya'daki Corvey (Yeni Corbie) keşiş okulunda dersler verdi; bu arada vaaz vermeye de başladı. Sürgündeki Dan kralı Harald, Karolenj imparatoru I. Ludwig'den yardım isteyince, Ludwig Danlar arasında Hıristiyanlığı yaymakta krala eşlik etmesi ve yardımcı olması için Ansgar'ı gönderdi. Ansgar, 826'da Schleswig'deki kısa süreli misyonerlik çalışmasına başladı. 827'de Harald'ın düşüşü ve yardımcısı Autbert'in ölümü, bu çalışmaya son verdi ve Ansgar 829'da Franklara geri döndü. Corvey'den keşiş Witmar'ın yardımıyla, İsveç'te Hıristiyanlığı yaymaya başladı. İsveç'e Hıristiyanlığı götüren ilk kişi olan Ansgar, Kral Björn tarafından içtenlikle kabul edildi.

Ludwig, 831'de Ansgar'ı Corvey başkeşişi ve Hamburg'da yeni kurulan piskoposluk bölgesine de piskopos atamak üzere geri çağırdı. Ansgar, 832'den başlayarak, bütün İskandinavya halkına yönelik misyonerlik çalışmalarını yönlendirdi. Roma'ya gitti ve Papa IV. Gregorius tarafından başpiskoposluğa atandı. Papalığın İskandinavya ve Slav halkları arasındaki elçisi olarak, "Kuzeyin Havarisi" unvanını kazandı. Hamburg'da bir manastır ve okul kurdu, Ludwig etkinliklerinin merkezi olarak kullanması için 834'te Ansgar'a Turholt Manastırı'nı bağışladı.

Danları kendi yönetimi altında birleştiren Kral I. Haarik (Horec), Schleswig'de Ansgar'ın çalışmalarının yeniden canlanmasına izin verdi. Ludwig'in ölümünden sonra (840) Turholt, Ansgar'ın elinden çıktı ve 845'te de Vikingler Hamburg'u tahrip ettiler. Piskopos Gautbert'in ülkeden atılması üzerine, İsveç'te sürdürülen misyonerlik çalışmaları son buldu. İsveç halkı ve Danlar putperestliğe dönerek Hıristiyanlığı reddettiler.

847'de Doğu Franklarının kralı II. Ludwig (Alman), Ansgar'ı Bremen'e piskopos yaptı. Ansgar, kuzey bölgelerini Hıristiyanlaştırma çalışmalarını Bremen'den canlandırarak yeniden yönlendirdi. Bir misyoneri 851'de İsveç'e gönderdi ve yeni Dan kralı II. Haarik'e Hıristiyanlığı kabul ettirdi. Daha sonra, zaten dini değiştirmeye niyetli olan kralın, Hıristiyan misyonerlere vaaz izni verdiği İsveç'e gitti (853-854). Bremen'e dönmeden önce, bir putperest ayaklanmasını bastırmayı başardı. Ölümünden kısa süre sonra Papa I. Nicolaus tarafından azizler listesine alındı.

Ansgar'ın, ondan sonraki Bremen piskoposu Aziz Rembert tarafından yazılan yaşamöyküsü tarihsel bir belge olarak önemlidir. Rembert'in *Anskar* adlı kitabının C. H. Robinson'ca yapılan İngilizce çevirisi 1921'de yayımlanmış ve bunu, E. de Moreau'nun 1930'da yayımlanan *Saint Anschaire*'i (Aziz Anschaire) izlemiştir.

Anshan, Wade-Giles yazımında AN-SHAN. Çin'de Liaoning yönetim bölgesinin (*sheng*) orta kesiminde sanayi kenti. Shenyang'ın (Mukden) yaklaşık 80 km güneybatısında yer alır. Haizheng ve Taian illerini de (*xian*) kapsayan, yöre düzeyinde bir belediye (*shi*) konumundadır. Asıl Çin'den, 24 km kuzeydoğudaki Liaoyang'a uzanan yol üzerinde bir posta istasyonu olarak 1387'de kuruldu. Ming hanedanının (1368-1644), gitgide güçlenen Mançulara karşı aldığı savunma önlemleri çerçevesinde 1587'de tahkim edildi. Ama Qing (Mançu) hanedanı döneminde (1644-1911) kentin duvarları yıkıntıya dönüştü. 1900'de, yabancı güçlere karşı patlak veren Boxer Ayaklanması sırasında Anshan da ateşe verildi. Rus-Japon Savaşı'nda (1904-05) bir kez daha yıkıma uğrayınca, kentin yoksul bir köyden farkı kalmadı.

Eski kentin yaklaşık 10 km kuzeyinde gelişen modern Anshan, kuruluşundan beri bir sanayi kenti oldu. 1909'da yörede geniş demir cevheri yatakları bulundu. Anshan'ın çevresindeki kuşakta, Dasushan, Yingtaoyuan ve Gongchangling kentlerinde de demir cevheri yatakları ortaya çıkarıldı. Güney Mançurya demiryolları 1918'de Anshan'da bir demir işletmesi kurdu. Ama demir cevherinin düşük nitelikte olmasından kaynaklanan güçlükler yeni tekniklerle aşılıncaya değin üretim düşük düzeyde kaldı. 1931 ertesindeki Japon işgali döneminde, önce Japon çelik sanayisinin kullanımı için pik demir üretimine başlandı; ama sonra bir çelik fabrikası da kurularak 1935'te üretime girdi. Japonya'nın Mançurya'daki kukla rejimi Manzhu Guo hükümetince de bir ölçüde desteklenen Mançurya Ağır Sanayi Şirketi, Anshan'ı 1937'de devraldı. Kent sanayisi silah yapımına dönük çelik üretiminde yoğunlaştı ve kent hızla büyüdü. Çelik fabrikasına ek olarak çeşitli ağır sanayi tesisleri de kuruldu. Fuxin'de ve başka yerlerde kömür çıkarımının gelişmesiyle kok kömürü sıkıntısı sona erdi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Anshan'ın gelişmiş sanayi donanımının çoğuna Sovyet kuvvetleri el koydu. Savaşın sonlarına doğru yoğun biçimde bombalanmış olan çelik fabrikası, Sovyet kuvvetlerinin çekilmesini izleyen iç savaşta da büyük hasar gördü. 1948'e gelindiğinde nüfus azalmış, çelik üretimi neredeyse durmuştu. 1949'dan sonra, Anshan'da ve başka yerlerde ağır sanayinin yeniden kurulması komünist hükümetin başlıca hedeflerinden biri oldu. Birinci Beş Yıllık Plan (1953-57) uyarınca Anshan, Çin'in en büyük demir-çelik kompleksi olarak yeniden inşa edildi; çoğu SSCB'den gelen en ileri gereçlerle yeniden donatıldı. 1957'ye gelindiğinde ağır ray, çelik ürünleri ve ayrıca Çin'in başka yörelerindeki büyük demir-çelik işletmeleri için de donanım üretiliyordu. 1950'lerin sonlarında Anshan, Çin'in toplam demir-çelik üretiminin yüzde 40'tan fazlasını karşılıyordu. Sınai gelişmenin ana merkezi olan Anshan'a ülkenin öteki bölgelerinden yetiştirilmek üzere teknisyen ve işçi gönderilmeye başladı. 1960'ta Sovyet yardımının kesilmesinden ve sanayide bu nedenle ortaya çıkan kısıntılardan Anshan da etkilendi, ama çok geçmeden toparlandı. 1980'lerin başında Çin'in çelik üretiminin dörtte birini Anshan sağlıyordu.

1960'larda yalnızca üretim kapasitesini artırma çabalarının yerini önceden ithal edilen uzmanlaşmış malların üretimi aldı. 1970'lerin sonlarında Anshan, Çin çelik sanayisinde teknolojik yenileşmenin ve metalurji araştırmalarının başlıca merkezi olmuştu. Kent, makine sanayisinde de bir merkez durumundaydı. Sanayi ürünleri arasında bugün traktör, kimyasal maddeler, çimento ve kâğıt sayılabilir.

Anshan, Kuzeydoğu'nun (Mançurya) güney kesimindeki entegre sanayi kompleksinin bir parçasıdır. Fuxin, Fushun ve Bencai'den kömür, Dashihqiao'dan magnezyum alır; gıda gereksinmesini büyük ölçüde Liaoyang üzerinden sağlar. Kentin çelik ürünleri, Kuzeydoğu'nun öbür büyük kentlerindeki makine imalat kuruluşlarına gider. Anshan'da bir petrol rafinerisi de vardır. Şanghay, Tianjin ve Wuhan'dan sonra, kapasite bakımından Çin'in dördüncü büyük sanayi kentidir. Shenyang ve Lüda ile demiryolu bağlantısı vardır. Nüfus (1935) 33.000; (1940) 214.000; (1948) 166.000; (1953) 549.000; (1958 tah.) 833.000; (1983 tah.) 1.210.000; (1989) 1.350.000.

ansiklopedi, bütün bilim dallarıyla ilgili bilgi içeren ya da belirli bir bilgi dalını kapsamlı biçimde işleyen başvuru kaynağı.

Ansiklopediler başlıca üç amacı gözetir: Belirli bir disiplinle ya da disiplin grubuyla ilgili güncel bilgileri kapsamak, bu bilgileri bir sistem bütünlüğü içinde sunmak ve bilgiye en kolay biçimde ulaşılmasını sağlamak. Bu üç amacın tek bir yapıtta uyumlaştırılabildiğine ender rastlanır ve çoğu zaman bu amaçlardan bazı ödünler vermek zorunlu olur. Ansiklopediler, sözcük ve deyimlerin yalnızca tanımını vermekle yetinmeyip, her konuyu belirli bir ayrıntı düzeyinde açıklamakla sözlüklerden ayrılır. Ansiklopedilerin öteki eğitsel metinlerden farkı, kolayca başvurmaya olanak vermesi ve uzman olmayan okur tarafından da izlenebilmesidir. Öte yandan, ansiklopedilerin geniş kapsamlı oluşu, bu yapıtları rehber, elkitabı, atlas ve benzeri öğrenim araçlarından ayırır. Eski Yunanca *enkyklopaideia* (öğrenme çemberi) kökünden türeyen "ansiklopedi" sözcüğü, başlangıçta eksiksiz bilgi sistemi ya da bütünsel eğitim anlamına geliyordu. Sözcüğü ilk kez Fransız yazarı Rabelais, *Pantagruel* adlı yapıtının 20. bölümünde gene eğitim bağlamında kullandı. Bir kitabı tanımlamak üzere "ansiklopedi" sözcüğüne ilk kez Alman yazar ve derlemeci Paul Scalich, 1559'da Basel'de yayımlanan yapıtının başlığında yer verdi: *Encyclopaedia; seu, orbis disciplinarum, tam sacrarum quam prophanum epistemon...* (Ansiklopedi; ya da Hem Dinsel, Hem de Din Dışı Disiplinler Dünyasının Bilgisi). Bu tarihten önce yayımlanan ansiklopedilere çoğunlukla ya bazı gösterişli başlıklar konuyor (örn. *Hortus deliciarum;* Zevk Bahçesi) ya da yalnızca "sözlük" denip geçiliyordu. Scalich'in ansiklopedi sözcüğünün kullanımındaki öncü girişimi, Denis Diderot'nun, tarihsel önem taşıyan Fransız ansiklopedisi *Encyclopédie*'yi (1751-65) yayımlamasına değin genel bir yaygınlık kazanamadı.

Ansiklopedilerin tarihi, bilim yaşamının gelişme sürecinin bir yansımasıdır. Çünkü yüzyıllar boyunca ansiklopediler, yayımlandıkları tarihte var olan bilgileri kâğıda döken birer temel belge işlevi görmüşlerdir. Son iki bin yıl içinde dünyanın çeşitli yerlerinde en az iki bin ansiklopedi yayımlanmıştır. Bugüne değin yayımlanmış tüm ansiklopediler bir kütüphanede toplanabilse, yaklaşık 3,5 km uzunluğunda bir rafı doldurur.

ANSİKLOPEDİLERİN YAPISI

En önemli ansiklopedilerden biri olan ve 1244'te tamamlanan *Speculum majus*'un (Büyük Ayna) yazarı Fransız ortaçağ bilginlerinden Beauvais'li Vincent, kitabının dünyayı hem olduğu gibi, hem de olması gerektiği gibi gösterdiğini belirtiyordu. Ansiklopedilerin insanlığın ilerlemesine katkıda bulunabileceği yönündeki bu görüş tarih boyunca sık sık ortaya çıktı. Katalan din adamı skolastik filozof Ramon Llull 13. yüzyılda, dil ve dilbilgisinin yanında ansiklopedileri de doğruya ulaşmanın aracı olarak görüyordu. 15. yüzyıl başında İtalyan hümanisti Domenico Bandini'nin tasarısı, *Fons memorabilium universi* (Evrende Dikkate Değer Olguların Kaynağı) adlı yapıtının, evinde kitabı olmayan, ama öğrenim görmüş insanlara her konuda bilgi vermesi, dinsel ve ahlaki derslerle onların yaşamlarını yönlendirmesiydi. Francis Bacon, 17. yüzyıl insanının zihin gücünün, ancak ideal insanın zihin gücüyle ilişkiye girerek gelişebileceğine inanıyordu. Bu bakış açısını benimseyen İngiliz şair ve eleştirmen Samuel Taylor Coleridge "Preliminary Treatise on Method" (1817; "Yöntem Üzerine Giriş Denemesi") adlı yapıtında, yazmaya hazırlandığı *Encyclopaedia Metropolitana* için şunları söylüyordu: "En büyük amacımız, sanat ve bilimleri felsefi bir uyum içinde sunmak, felsefeyi ahlakla birlikte öğretmek, vahye dayalı din yoluyla ahlakı ayakta tutmaktır". Coleridge "gelecekteki ilerlemeye yardımcı olmak için... geçmişin arı ve yalın bilgisini" aktarmayı da amaçlıyordu. Yararlı Bilgileri Yayma Derneği'nin 1833-43 arasında yayımladığı *The Penny Cyclopaedia*'da ise, ansiklopedilerin çoğunun bilgi sistemi kurmaya çalıştığı, oysa bu yapıtın "bütün bilgi dallarında, her birinin boyutlarına ve göreli önemine ilişkin doğru görüşlerin oluşmasına yardımcı olacak genel bir bakış sağlamaya ve eksiksiz bilgiye ulaştırabilecek en iyi kaynakları göstermeye" çalışacağı belirtiliyordu.

İspanyol hümanisti Juan Luis Vives de *De disciplinis*'te (1531; Disiplinler Üzerine) doğruyu aramada ansiklopedilerin rolünü vurguluyordu. 19. yüzyıl başlarında Almanya'da, ansiklopedilerin iyi bir toplum için gerekli ve doğru bilgileri sağlaması bekleniyordu. Ansiklopediyle ilgili belki de en ileri sav Alexander Aitchison tarafından ortaya atılmıştı; ona göre *Encyclopaedia Perthensis* (1796-1806) İngilizcedeki bütün başvuru kitaplarını aşacaktı.

Bütün bu düşünceler, Eski Yunanlılara Platon'un bıraktığı "iyi düşünmek için her şeyi bilmek gerekir" anlayışının ve Romalıların, "insanın yaşamdaki görevlerini yerine getirebilmesi için bütün yararlı bilgileri edinmesi gerekir" inancının uzantısıydı.

SINIFLANDIRMAYA DAYALI DÜZENLEME

Ansiklopedilerin içeriklerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği her zaman tartışmalı oldu. Roma Döneminde, astronomi ve coğrafya gibi gündelik yaşamla daha çok ilgili konulara, ansiklopedik yapıtların başında, güzel sanatlara ise sonunda yer veren, pratiğe dönük bir düzenlemeye başvurulurdu. Romalı devlet adamı ve yazar Cassiodorus, 6. yüzyılda yazdığı *Institutiones*'e (Kurumlar), kutsal metinler ve kiliseye ilişkin bilgilerle başlamış, aritmetik ve geometri gibi konulara ise çok az yer ayırmıştı. Klasik geleneğe bağlı bir öğrenim görmüş olan Aziz Isidorus ise bir yüzyıl sonra, *Etymologiarum sive originum libri XX* (Kökenler ya da Etimolojiler Üzerine Yirmi Kitap) adlı yapıtında, güzel sanatları ve tıbbı en başa almış, daha sonra Kitabı Mukaddes ve kilise bilgisine, ardından da savaş, tarım, gemicilik ve ev döşeme bilgilerine yer vererek sırayı yeniden düzenlemişti. Bilinen en eski Arap ansiklopedisinin yazarı, dil ve tarih bilgini İbn Kuteybe'nin yaklaşımı ise bütünüyle farklıydı. Yapıtına iktidar, savaşlar ve soylularla başlamış, yiyecekler ve kadınlar konusunda bilgilerle bitirmişti. Muhammed bin Yusuf Katib-i Harizmi'nin 975-997 arasında kaleme aldığı sanılan *Mefatihü'l-Ulûm* (Bilimlerin Anahtarları) adlı ansiklopedik yapıt "fıtrî" bilgiler ve "harici" bilgiler başlıklı iki büyük bölümden oluşuyordu. Ortaçağda egemen olan genel yöntemin en iyi örneği Beauvais'li Vincent'in üç bölümde ("Doğa": Tanrı, yaratılış, insan; "Öğreti": Dil, ahlak, zanaat, tıp; "Tarih": Dünya tarihi) düzenlenmiş olan *Speculum majus*'u idi.

Ansiklopedi yapısı konusundaki bitmez tükenmez tartışmalara Francis Bacon, tamamlanmamış ansiklopedisi *Instauratio magna*'da (1620; Büyük Yenilenme) üçlü bir bölümleme uygulayarak son vermiş oldu. Bacon'ın bölümlemesi şöyleydi: "Dış Doğa" (astronomi, meteoroloji, coğrafya, mineraller, sebze ve hayvan türleri gibi konular); "İnsan" (anatomi, fizyoloji, insanın yapısı, güçleri ve eylemleri); "İnsanın Doğa Üzerindeki Eylemi" (tıp, kimya, görsel sanatlar, duyular, duygular, zihinsel yetiler, mimarlık, ulaştırma, basım, tarım, denizcilik, aritmetik vb). Bacon'ın bu planı, ansiklopedi içeriğine bilimsel ve kabul edilebilir bir düzenleme getirmekle kalmıyor, ansiklopedistlere insan bilgisinin kapsamlı ve ayrıntılı bir planını da sunuyordu. Böylece, insan düşüncesinin ve çabasının herhangi bir alanının ihmal edilmesi de önlenecekti. Bacon ansiklopedilerin yayın ilkelerini öyle derinden etkilemişti ki, ondan 130 yıl sonra (1750) Diderot, *Encyclopédie*'nin ön sözünde Bacon'a duyduğu şükran borcunu dile getirecekti.

Bacon'ın planından çok etkilenmiş olan Coleridge'in *Encyclopaedia Metropolitana*'sı (1817) beş ana bölümden oluşuyordu: 1) Salt bilimler: Formel bilimler (filoloji, mantık, matematik) ve gerçek bilimler (metafizik, ahlak, ilahiyat); 2) karma bilimler (mekanik, hidrostatik, gaz bilimleri, optik, astronomi) ve uygulamalı bilimler (deneysel felsefe, güzel sanatlar, yararlı sanatlar, doğa tarihi, doğa tarihinin uygu-

lanması); 3) kronolojik sırada düzenlenmiş biyografi ve tarih bilgileri; 4) değişik konular ve sözcük bilgisi, coğrafya sözlüğü, felsefe ve etimoloji sözlüğü; 5) analitik dizin. Coleridge'in bu sınıflandırması yayımcı tarafından değiştirildi ve *Metropolitana* başarısızlıkla sonuçlandı; ama yapıtı oluşturan düşünce uzun süre etkisini sürdürdü. Günümüzde hemen bütün ansiklopediler alfabetik olarak düzenlenmekle birlikte, Bacon ve Coleridge'in sınıflandırmaları, insan bilgisinin çeşitli dalları arasında kuramsal bir hiyerarşiye göre çalışmada, ansiklopedi yayımcılarına bugün de yardımcı olmaktadır.

ALFABETİK DÜZENLEME. Alfabetik düzenleme Eski Yunanlılara da Romalılara da yabancı değildi. Ama Sextus Pompeius'un 2. yüzyılda yazdığı *De verborum significatu* (Sözcüklerin Anlamı Üzerine) dışında ne Yunanlılar ne de Romalılar alfabetik sıralamaya başvurdular. Aziz Isidorus'un (Isidorus Hispalensis) sınıflandırma yöntemiyle düzenlenmiş olan ansiklopedisinde alfabetik sırayla dizilmiş bir etimoloji sözlüğü de vardı. 10 ya da 11. yüzyıla ait *Suidas* adlı ansiklopedik sözlük bütünüyle alfabetik sırayla düzenlenmiş ilk yapıttı, ama sonrakiler üzerinde hiçbir etkisi olmadı. Bandini'nin 15. yüzyıl başında hazırladığı *Fons memorabilium universi*, sınıflandırmaya dayalı olmakla birlikte, her dört bölümden en az biri ayrıca alfabetik düzene sokulmuştu. İtalyan yazarı Domenico Nani Mirabelli'nin *Polyanthea nova*'sı (1503; Yeni Polyanthea) baştan sona tek bir alfabetik sıra izliyordu.

Ama bunların hepsi ender rastlanan örneklerdi. Alfabetik sıralamada gerçek atılım, 16. yüzyıl başlarında çok sayıda Latince ansiklopedik sözlüğün ortaya çıkmasıyla gerçekleşti. Bunların en ünlüleri Fransız matbaacı Charles Estienne'in yayımladığı dizilerdi. Alfabetik düzenlenmiş önemli Latince ansiklopedik sözlüklerin sonuncusu, Protestan Alman ilahiyatçı Johann Heinrich Alsted'in *Encyclopaedia*'sı idi (1630). Katolik Fransız papazı ve bilim adamı Louis Moréri'nin *Le Grand Dictionnaire historique* (1674; Büyük Tarih Sözlüğü) adlı yapıtı, halkın, kendi dilinde yazılmış ve alfabetik düzenlenmiş ansiklopedileri yeğlediğini kanıtladı. Fransız sözlükçü Furetière'in, ölümünden sonra yayımlanan *Dictionnaire universel* (1690) adlı yapıtının büyük başarısı da bu eğilimin rastlantısal olmadığını gösterdi.

Sınıflandırmaya dayalı ansiklopedilerin üstünlüğünü savunmak amacıyla zaman zaman ciddi girişimlerde bulunuldu. Örneğin Coleridge, ansiklopediyi insanı yöntemli düşünmeye yönelten bir araç olarak görüyordu. Ansiklopedisinde başvurduğu felsefi düzenlemenin "bilgi çemberini kendine özgü uyumu içinde sunacağına" ve "tasarımlama ile açıklama arasında birlik sağlayacağına" inanıyordu. Yapıtının sonuna eklediği coğrafya sözlüğü ile İngilizce sözlük, başvurmayı kolaylaştıracağı gerekçesiyle alfabetik olarak düzenlenmişti. Ama o tarihlere gelindiğinde alfabetik düzenleme artık iyice yerleşmeye başlamıştı ve 1935'te Anatole de Monzie'nin yönettiği *Encyclopédie française* (Fransız Ansiklopedisi) yayımlanmaya başlayana değin, sınıflandırmaya dayalı önemli bir ansiklopedi ortaya çıkmadı. 1946-52 arasında yayımlanan *Eerste nederlandse systematisch ingerichte encyclopaedie*'de (Sistematik Düzenlenmiş İlk Hollanda Ansiklopedisi) uygulanan sınıflandırma, *Encyclopédie française*'deki sınıflandırmanın hemen hemen tümüyle tersiydi. Ama her iki yapıtın da arkasında hem Bacon'a, hem Coleridge'e dayanan, bilginin düzenine ve ana bölümlerine ilişkin felsefi bir kavram yatıyordu. İspanyol ansiklopedisi *Enciclopedia labor* (1955-60) ile *Oxford Junior Encyclopaedia* (1948-56) ise Hollanda örneğinden çok Fransız düzenleme sistemine yakındı.

Çok eski dönemlerden beri *trivium* (üçlü: dilbilgisi, mantık, retorik) ve *quadrivium* (dörtlü: geometri, aritmetik, astronomi, müzik) her ansiklopedinin zorunlu bileşenleri olarak görülürdü. İlk ansiklopedistlere göre bu yedi etkinlik insan bilgisinin çatısını oluşturuyordu; bilgiyi ilerletmeye yönelik adımlar onlar olmaksızın boşunaydı. Bu düşünce, bir ölçüde Coleridge'in sınıflandırmasında da sürmüştü. Coleridge, dilbilgisi ve mantığın, konuşma ve akıl yürütmenin kurallarını sağladığını, matematiğin ise insanlığa, dış dünyaya uygulanabilecek doğruların kapısını açtığını söylüyordu. Louis Shores, 1962'de *Collier's Encyclopedia*'nın genel yayın yönetmeni olunca, ansiklopedinin "uzmanlaşmanın egemen olduğu bir dünyada, genellemeye gidebilen pek az etkinlikten biri" olduğu ve "bilginin bir bütünlüğü olduğunu unutmamak gerektiği" görüşünü dile getirdi. Bu görüş İngiliz romancı H.G. Wells'in de yaklaşımını yansıtıyordu. Wells'e göre ansiklopedi "bir çeşitlilikler toplamı değil, bir yoğunlaşma, açıklama ve bireşim alanı olmalıydı."

Çağdaş ansiklopedi yayımcılığı kısaca gözden geçirilirse, bir yandan *trivium ve quadrivium*'un etkisiyle ortaya çıkmış sınıflandırmaya dayalı ansiklopediler tarihe karışırken, bir yandan da bilginin bütünlüğünü ve her parçasının birbiriyle karşılıklı bağımlılığını vurgulayan çağdaş ansiklopedistlerin yetiştiği görülür. Çoğu ansiklopedist, ansiklopedinin temelde bir başvuru kaynağı işlevi görmesi gerektiğini ve bu işlevi yerine getirmede alfabetik sıralamanın önem taşıdığını kabul etmekte, ama bu düzenlemenin yol açtığı, bilginin parçalanması tehlikesinden de giderek daha çok kaygı duymaktadır.

Çeşitli türlerdeki başvuru kaynakları ("kim kimdir" kılavuzları, sözlükler, coğrafya sözlükleri, atlaslar, rehberler vb) arasında yalnızca ansiklopedilerin kendi içinde bütünlük taşıyan yapıtlar olduğu söylenebilir. Yalnızca ansiklopedi, bilginin bütününü kapsamaya, ele aldığı her konuda bilginin kapsayıcı bir özetini vermeye çalışır. Bu amaçla resim, harita, çizim, grafik, istatistik tablo gibi yardımcı araçlardan yararlanır, öteki türlerdeki başvuru kaynaklarına da kendi bütünlüğü içinde yer verir. Abraham Rees'in yayımladığı *New Cyclopaedia* (1802-20; Yeni Cyclopaedia) ile *Encyclopédie Méthodique*'ten (1782-1832; Sistematik Ansiklopedi) bu yana birçok çağdaş ansiklopedide dünya atlası, coğrafya sözlüğü gibi ekler yer almış, bu ekler arasında dil sözlüklerine de sık sık rastlanmıştır.

Leipzig'li kitapçı Johann Heinrich Zedler'in *Universal-Lexicon*'undan (1732-50) bu yana çoğu çağdaş ansiklopedi, yaşayan kişilerin de yaşamöykülerini kapsamaktadır. Ansiklopediler yaşamöyküsü bilgilerini işlerken, en önemli olguları yorumsuz aktarmakla yetinen başvuru kaynağı yaklaşımından bir ölçüde ayrılırlar. Bazı ansiklopediler de, sözlük bilgilerini verirken her sözcüğün yabancı dillerdeki karşılıklarını aktarırlar.

YAYIN ORTAMI. Ansiklopedi yayımcıları, çoğunlukla belirli bir okur kesimine seslenmeyi amaçlamışlardır. Cassiodorus'un okur kitlesi "basit ve gösterişsiz kardeşleri" idi. Romalı devlet adamı Cato, oğluna yol göstermek amacıyla yazıyor, Chartreuse tarikatının Freiburg'daki beşinci keşişi Gregor Reisch ise "temiz yürekli gençlere" sesleniyordu. Fransisken ansiklopedist Bartholomaeus Anglicus sıradan insanlar, Alman profesör Johann Christoph Wagenseil çocuklar, Hohenburg başrahibesi Herrad ise rahibeler için ansiklopedi kaleme almıştı. Cizvit Michael Pexenfelder (1670) *Apparatus Eruditionis*'i (Öğrenimin Araçları) öğretmenle öğrenci arasında bir dizi konuşma biçiminde yazarak, seslendiği okuru açıkça belli ediyordu. *Aziz* Isidorus, yalnızca Piskoposlar Okulu'ndaki eski öğrencilerin değil, sorumlu olduğu tüm rahip ve keşişlerin gereksinmelerine karşılık vermeye çalışmıştı. Bir başka amacı da, yeni Hıristiyan olmuş İspanya halkına, Bizans dünyası içinde kendini ayakta tutmasını sağlayacak bir ulusal kültür sunmaktı. *Encyclopaedia Britannica*, toplumun her kesiminden, öğrenmeye meraklı ve düşünmeye yatkın insanların kullanımı için tasarlanarak yayımlanmaya başladı. *The Columbia Encyclopedia*'nın yayımcısı, 1935'te "genç Abraham Lincoln"a rehberlik edecek kadar yalın ve yoğun yazılmış bir yapıt üretmeye çalışıyordu.

Birçok bilim adamı çok çeşitli amaçlarla ansiklopedilere katkıda bulundu. Yakın zamanlara değin ansiklopedi maddelerinin altına imza koyma geleneği olmadığından, bu katkıların hepsini bilmek olanaksızdır. İngiliz ansiklopedisti John Harris'in, *Lexicon Technicum* (1704) için John Ray ve Sir Isaac Newton gibi bilim adamlarına başvurduğu bilinmektedir. *New Cyclopaedia*'da (1802-20) Rees, müzik maddelerini İngiliz orgcu ve müzik tarihçisi Charles Burney'ye, botanik konularını İngiliz botanikçi Sir J. E. Smith'e yazdırmıştır. Fransa'nın en ünlü yazarları Voltaire, Rousseau, Condorcet, Montesquieu ve Georges Boulanger *Encyclopédie*'ye katkıda bulunmuştur. Yazar ve devlet adamı Thomas Macaulay, Rus asıllı ortaçağ tarihçisi Sir Paul Vinogradoff ve Çek devlet adamı Tomáš Masaryk *Britannica*'ya; İskoç fizikçi Sir David Brewster ve Danimarkalı fizikçi Hans Christian Ørsted *The Edinburgh Encyclopaedia*'ya (1808-30; Edinburgh Ansiklopedisi); İngiliz astronomi bilgini Sir William Herschel ve İngiliz matematikçi Charles Babbage *Metropolitana*'ya; Lenin "Granat" ansiklopedisine; Mussolini *Enciclopedia italiana*'ya katkıda bulunanlar arasındadır.

İlk basılı ürünler ortaya çıkana değin Batı'da ansiklopedilerin hemen hepsi Latinceydi. Bütün bilimsel yapıtlarda olduğu gibi ansiklopedilerde de Latince kullanmanın yararı, bu dilde yazılan yapıtların uluslararası düzeyde geniş bir dolaşıma ulaşması ve böylelikle bilgi paylaşımının ulusal sınırlarla engellenmemesiydi. Ama büyük halk çoğunluğu, Latince bilmediği için bu ansiklopedilerden yararlanamıyordu. Bu nedenle çok eski tarihlerden beri en önemli ansiklopedileri çeşitli yerel dillere çevirme yönünde bir eğilim oldu. 13. yüzyıldan sonra en beğenilen ansiklopediler bir yerel dilden öbürüne de çevrilmeye başladı. Moréri'nin ansiklopedisi *Le Grand Dictionnaire historique*, hem İngilizceye hem Almancaya çevrilmişti. Almanca *Brockhaus*'un Rusça çevirisi 1890-1907 arasında yayımlandı. Fransızca *Petit Larousse*'un da birkaç dile çevirisi yapıldı. Ama ansiklopedi içeriği konusunda her ulusun kendine özgü beklentileri olduğundan, kendi ülkesinde çok başarılı olmuş bir ansiklopedinin bir başka ülkede benimsenmesi güç olabiliyordu.

Bütün büyük ansiklopedileri hazırlayanlar, doğruya bağlı kalmaya ve içinde yaşadıkları uygarlığı kendilerine göre dengeli bir bakışla sunmaya çalışmışlardır. Ama bir ansiklopedinin tümüyle yansız olması gene de

olanaksızdır. Her büyük ansiklopedi, doğduğu ulusun artık olgunluk dönemine ulaştığının bir göstergesidir; dolayısıyla kendi ülkesinin ve çağının ülkülerine karşı da bir yükümlülük taşır.

Kendi halkının ve kültür zenginliğinin yetkin bir imgesini sunma amacından yola çıkan ansiklopedilerin en üstün örneği *Enciclopedia italiana*'dır (1929-36). Faşizmle ilgili maddesini Mussolini'nin yazmış olması, bu yapıtın ne ölçüde ideolojik bir araç olduğunu gösterir. Ama içeriğinin büyük bölümü hayranlık uyandıracak kadar uluslararası ve nesneldir. Eski Sovyetler Birliği'nde de çok sayıda ansiklopedi yayımlanmıştır. Bunların peş peşe basımlarında bir bütün cilt yalnızca SSCB'ye ayrılmıştır.

Denis Diderot ve Jean Le Rond d'Alembert ile arkadaşları, kendi çağlarının ileri düşüncelerini ve bilimsel buluşlarını sunma uğruna geçmişin mirasını reddediyorlardı. Bu yaklaşım hem düşünsel, hem de ticari bir başarıyla sonuçlandı. O tarihten beri önemli ansiklopedilerin her basımı, yayımlandığı ortamın düşünce ve davranış biçimleri konusunda değerli bir kaynak olma özelliğini de taşır. Ama ansiklopedilerin siyasal güçlerce eleştirildiğine de sık sık rastlanır. Örneğin *Encyclopédie*'nin (1751-65) yayımı hem kiliseden, hem de devletten gelen şiddetli bir tepkiyle karşılaşmış, birçok cildi gizlice basılmış, son 10 cildinde ise yayımcı ve basımevi sahte bir ad kullanmıştır. 19. yüzyıl başında *Brockhaus*'a Avusturya'da sansür uygulanmış, 1950'de çıkmaya başlayan 11. basımı ise o dönemdeki Alman Demokratik Cumhuriyeti (Doğu Almanya) hükümeti tarafından gericilikle damgalanmıştır.

YAYIN TASARIMI. Tek ciltlik ansiklopedilerin günümüzdeki en dikkate değer örnekleri *The Columbia Encyclopedia, Petit Larousse, Hutchinsons's New Twentieth Century Encyclopedia* (Hutchinson'ın Yeni 20. Yüzyıl Ansiklopedisi) ve *Random House Encyclopedia*'dır. Ama bazı yayımcılar, okurun tek ciltlik ansiklopedilere karşı bir önyargı taşıdığı ve çok ciltli ansiklopedileri yeğlediği görüşündedir.

Ansiklopedi tarihi boyunca, cilt sayıları birbirinden çok farklı yapıtlar yayımlandı. Örneğin Plinius'un *Historia naturalis*'i 2.500 bölümden oluşuyordu; Zedler'in *Universal-Lexicon*'u ise başlangıçta 12 cilt olarak tasarlanmış, ama bittiğinde 64 cildi doldurmuştu. *Encyclopédie*'nin yayımcıları, ilan ettikleri 10 ciltlik takım yerine 26 ciltlik bir yapıt çıkarınca dava edildiler (1768-78). Johann Samuel Ersch ile Johann Gottfried Gruber *Allgemeine Enzyklopädie*'nin (Genel Ansiklopedi) yayımına son verdiklerinde 167. cilde erişmişlerdi. Sovyet Ansiklopedisi'nin son basımı 50 cildi aşmıştır. Ama çağdaş ansiklopedilerin çoğu 20-30 cilt arasındadır. Dolayısıyla çağdaş ansiklopediler 19. yüzyıldaki benzerlerine göre görünüşte küçülmüştür. Ama bugün ansiklopedi basımında Victoria döneminin kalın kâğıtları değil, çok daha ince kâğıtlar kullanılmaktadır.

Ansiklopedi maddelerinin uzunluğundaki farklılıklar daha da çarpıcıdır. Örneğin *Encyclopaedia Britannica*'nın 11. basımının bir önceki basımın iki katı madde içermesine karşılık, sözcük sayısı ancak yüzde 15-16 dolayında artmıştır. Madde sayısındaki artış, bilginin farklı bir biçimde bölünmesinden kaynaklanmaktadır. Geçmişte başlıca ansiklopediler önemli konulara büyük yer ayırırken, 19. yüzyılda büyük maddeleri alt maddelere bölerek bunları alfabetik sırayla bütün takım içine dağıtma eğilimi benimsendi. Bu yaklaşımı savunanlar hem okurun özgül bilgileri daha kolay bulabileceğini, hem de çapraz göndermelerle bu parçaları yeniden birbirine bağlama olanağı sağlanacağını ileri sürüyorlardı. Buna karşılık, çoğu okurun çapraz göndermeleri izlemediği, parçalara bölünmüş küçük bilgilerin, kapsamlı konuların doğru anlaşılmasını engellediği ve bazı temel bilgilerin bütün ansiklopedi boyunca sık sık tekrarlanmasına yol açtığı da belirtiliyordu. Ama *Brockhaus, Meyer* ve *Larousse* gibi, küçük maddelere dayalı ansiklopedilerin gene de yaygın bir okur kitlesi oldu.

İlk ansiklopedi yayımcıları, bütün bir yapıtı tek başlarına derleyebileceklerinden kuşku duymadılar. Cassiodorus, Honorius Inclusus (ya da Solitarius) ve Beauvais'li Vincent bunu başardılar. Ama onlarınki daha çok bir derleme çalışmasıydı. Vincent ve başka birçok ansiklopedist, çalışmaları sırasında yazmanlardan ve bilim adamlarından yardım almışlardı, ama bağımsız yazarlık aşamasına gelindiğinde yayın yönetiminin giderek güçleştiği de ortaya çıktı. Gene de sonraki tarihlerde yayımlanan bazı cep ansiklopedileri, örneğin İngiliz kitapçı John Dunton'ın *Ladies' Dictionary*'si (1694; Hanımlar İçin Sözlük), Fransız asıllı İngiliz Chevalier Denis de Coëtlogon'ın *An Universal History of Arts and Sciences*'i (1745; Sanat ve Bilimlerin Evrensel Tarihi) ve Prusyalı bilgin Johann Theodor Jablonski'nin *Allgemeines Lexicon*'u (1721) hemen tümüyle birer yazarın ürünüydü. İlk kez İngiliz ilahiyatçı ve bilim adamı John Harris *Lexicon Technicum*'u (1704; Teknik Sözlük) hazırlarken doğabilimci John Ray'in ve Sir Isaac Newton'ın katkısına başvurdu. Fransızların *Encyclopédie*'sine katkıda bulunan pek çok yazar vardı, ama Fransız yazarı Voltaire, yapıttaki maddelerin dörtte üçünü Diderot'nun yardımcısı Chevalier Louis de Jaucourt'un kaleme aldığını söyler. Büyük ansiklopedilerin hazırlık ilkeleri böylece olgunlaşıyordu. Yalnızca uzman yazarlar değil, her bilgi alanını içerik ve kapsam bakımından denetleyen konu yönetmenleri de ansiklopedi hazırlığının artık zorunlu bir parçasıydı.

ANSİKLOPEDİ TÜRLERİ

GENEL ANSİKLOPEDİLER. Ansiklopediler, 2 bin yıl içinde, her çağın değişen toplumsal gereksinimleriyle yakından ilişkili değişik biçimler aldı. İlk 15 yüzyılda ansiklopedi yayımına yön veren belli başlı koşullar, okur-yazar sayısının oldukça az, malzeme ve işçilik maliyetlerinin yüksek olmasıydı. Ancak matbaa ile birlikte üretim maliyetlerinde önemli düşüş oldu ve okur sayısı da artmaya başladı.

İlk 16 yüzyıl boyunca ansiklopedilerin büyük bölümü, elden geldiğince çok konuda, o güne değin kaleme alınmış en önemli yazıların bir derlemesi niteliğindeydi. Bu parçaların düzenlenişi, her derlemenin temel aldığı bilgi hiyerarşisine göre değişiyordu.

Yayımcılar ansiklopediye alınacak maddeler konusunda ne kadar serbest davranırlarsa davransınlar, okurun kendi düşüncesini özgürce oluşturabilmesi için, farklı yorumlara da olabildiğince yer vermeye çalışıyorlardı. Ama yayımcı derlediği malzemeyi daha önce kaleme alınmış yazılar arasından seçtiği için, okur hep geçmişe dönük bir bakışla sınırlanıyordu.

Yaklaşık 10. ve 11. yüzyıllarda ortaya çıkan ve matbaadan sonra daha da hızla yayılan sözlükler, yeni bir ansiklopedi türüne öncülük etti. *Suidas*'la başlayarak, her sözcüğün tanımının ve etimolojisinin yanında, adlandırdığı nesne ya da düşüncenin de işlevini betimleyen, günümüzde ansiklopedik sözlük olarak bilinen yapıtlar görülmeye başladı. 16. ve 17. yüzyıla gelindiğinde okur alfabetik sisteme alışmış olduğu için, yeni ansiklopedi yayımcıları ister istemez madde başlıklarını alfabetik olarak düzenlemeye yöneldiler. Moreri'nin *Grand Dictionnaire historique*'inin başarısı bu sistemin beklentilere yanıt verdiğini kanıtladı.

18. yüzyılın ikinci yarısında insanın dünyayı kavrayışında ortaya çıkan büyük sıçrama, ansiklopedilerin yeni biçimler araması için koşulları olgunlaştırdı. Diderot ve d'Alembert ile arkadaşları, ansiklopedilerin fiziksel biçiminde ve düzeninde bir yenilik getirmediler, ama gerçekten iyi ansiklopediler üretme yönünde başka ülkelerdeki aydınlara esin verdiler. Almanların *Brockhaus*'u ve İskoçların *Britannica*'sı, bundan böyle hiçbir ansiklopedi yayımcısının görmezlikten gelemeyeceği yeni bir modelle ve çok farklı politikalarla ortaya çıktı. Günümüzdeki ansiklopediler, gerçekte bu iki yapıtta uygulanan düzenleme yönteminin genişletilip inceltilmesine dayanmaktadır. Her iki yapıtın yayımcısı da, hem ansiklopediciliğin ilk dönemlerindeki derlemelerden, hem de ansiklopedik sözlüklerin ileri aşamalarındaki ürünlerden en olumlu ilkeleri devraldılar. Okur kitlesinin herhangi bir konunun dışlanmasını ya da dengesiz işlenmesini hoş görmeyeceğini saptadılar ve akla gelebilecek her konuda hiç olmazsa birkaç satırlık bilgiye yer verdiler. Daha önemli konuların derinlemesine işlenmesi için de uzmanların katkısına başvurdular.

1600'den önceki dönemin ansiklopedileri, aynı eğitimden gelen, aynı ilgileri paylaşan ve bunları sürdürmek için aynı olanaklardan yararlanan küçük bir gruba yönelikti. Bu insanların genel olarak hem dinsel, hem din dışı konulara ortak bir bakışı vardı. Değişik ülkelere dağılmışlardı, ama uluslararası dil olan Latinceyi kullanmaları aralarında bir birlik yaratıyordu. Bu dönem ansiklopedistlerinin bir üstünlüğü, okur kitlelerini yakından tanımaları, böylece de en az yorumla yetinebilmeleriydi. Bir kütüphanecinin, okuru, işinde ya da yaşamında ona yararlı olabilecek çok sayıda okuma parçasına yöneltmesine benzeyen bir görevleri vardı. Bartholomaeus Anglicus, 13. yüzyıl başlarında yayımladığı *De proprietatibus rerum*'da (Nesnelerin Özellikleri Üzerine) okurlarını ilk Kilise Babaları'nın ve filozofların uzun uzun işlediği düşüncelere yöneltiyor, ama derlediği yazılar üzerinde hiç yorum yapmayarak, onları kendi yargısında serbest bırakıyordu. *Compendium philosophiae*'nin (y. 1316; Felsefe Özeti) adı bilinmeyen derlemecisi, doğruyu bilmenin, insanlığın ulaşabileceği en yüksek ve en son yetkinlik düzeyi olacağına inanıyordu. Dolayısıyla ansiklopedisinde ahlâkî tartışmalara hiç girmeyerek içeriğinin çok daha etkili olmasını sağlamıştı.

Ansiklopedi tarihinin ilk dönemleri, Batı'da bilimin gelişmesini ve öğreniminin yaygınlaşmasını incelemek bakımından her yapıt grubuna büyük önem kazandıran birkaç aşamaya ayrılabilir. Klasik çağın ansiklopedileri, Plinius'un, İmparator Titus (İS 39-81) döneminde yayımlanan *Historia naturalis*'i ile doruk noktasına ulaştı. Plinius ve ondan önceki lerin hiçbiri yapıtlarında dine çok önem vermezlerdi. Dinden söz edilse bile, Romalıların mesafeli ve hoşgörülü bakışı gereğince, Roma yönetimindeki değişik ülkelerin tanrılarının adları tutkusuz bir anlatımla ve ilk çağa özgü bir yaklaşımla aktarılırdı. Ama yöneticilik, coğrafya, zooloji, tıp, tarih ve uygulamaya dönük konular vurgulanır, çeşitli filozofların görüşleri yansız biçimde özetlenir, kişisel tercihler

belirtilmezdi. Romalıların ansiklopedilerindeki nesnellik ölçüsüne 19. yüzyıla değin bir daha ulaşılamadı.

Romalı filozof Boethius ile devlet adamı Cassiodorus'a (İS 5. ve 6. yüzyıllar) gelindiğinde, nesnellik tutumu değişmişti. Plinius ve gene Romalı devlet adamı Cato gibi Cassiodorus da yönetsel görevlerde bulunmuştu, ama kendinden öncekiler antık dünyayı kendi halkları için yorumlayıp özetlemişken, Cassiodorus bu bilgileri İtalya'nın yeni efendileri olan Gotlar için yeniden yorumlama gereğini duymuştu. Bundan sonraki yedi yüzyıl boyunca Hıristiyanlığın dinamiği, Batı ansiklopedilerini yeni bir evreye soktu. Arap ansiklopedilerinde de İslam etkisi belirgindi. O dönemde din, ansiklopedilerde çok geniş yer kaplamasa bile, içeriği ve düzenlemeyi tümüyle belirliyordu. Bu nedenle örneğin Cassiodorus'un ansiklopedisinde *trivium* ve *quadrivium* ile tıp ve kozmografi, tanrısal konuları işleyen birinci bölümde yer almıştı. Yaradılış öykülerinden başlayıp Tanrı'nın en önemsiz yaratıklarına kadar inmek belki ansiklopedistlere kuramsal bakımdan mantıklı görünüyordu, ama uygulamada bunu gerçekleştirmek hem çok güç oluyor, hem de yüzeysel bir bilimselliğe yol açıyordu. Bu dönemde astroloji ve büyücülük gibi konulara da şaşırtıcı oranda yer verilmişti.

Ansiklopediciliğin gelişmesindeki üçüncü aşama, *Mappemonde* ve *Li livres dou trésor* gibi yerel dillerde hazırlanmış yapıtların ortaya çıkmasıyla ve 13. yüzyıl ortalarında Eski Yunanlıların felsefi yapıtlarından yapılan çevirilerin etkisini göstermesiyle başladı. Bu dönemde, din adamları sınıfı dışından yetişen ansiklopedistlerin (örn. Latini, Bandini, de la Torre) sayısında bir artış görüldü ve giderek güçlenen tüccar sınıfının ilgisini çeken pratik konulara daha çok önem verilmeye başlandı. Hümanizm, İspanyol filozofu Juan Luis Vives'in *De disciplinis*'inde (1531) en olgun anlatımını buldu. Bu yapıtta, derlemecinin bütün sayfaları doğaya dayanıyor, dinin otoritesine hiç başvurulmuyordu. Öte yandan matbaa tekniği de el yazmalarını kopya edenlerin yol açtığı hataları ortadan kaldırmıştı. Basılarak çoğaltılan nüshaların gitgide genişleyen bir dolaşıma kavuşması, artık derlemecilerin, eskisi gibi yakından tanımadıkları okur kitlesi için ürün vermeleri sonucunu yaratıyordu.

ÇAĞDAŞ ANSİKLOPEDİ. 17. ve 18 yüzyıllardaki ansiklopedik sözlük dönemi çok başarılı olmuştu; ama sistematik ansiklopedinin yerine, aranan bilgiye çabuk ulaşmayı kolaylaştıran sözlük biçimini benimsemenin sakıncaları da yavaş yavaş görülüyordu. Ansiklopedik sözlüğün oldukça kısa maddeleri, alfabenin rastlantısallığı içinde bilgiyi öylesine parçalıyordu ki, değişik bilgiler arasında bağ kurmak artık olanaksızdı. Diderot ve d'Alembert'in bireysel çabaları ise sorunu iyice karmaşıklaştırdı. Sorunun yeni çözümünü, *Encyclopaedia Britannica*'nın ilk basımının (1768-71) sorumluları olan üç İskoçyalı buldu. Andrew Bell (1726-1809), Colin Macfarquhar (y. 1745-93) ve William Smellie (1740-95), *Encyclopédie*'nin eksiklerini değerlendirerek yeni bir plan geliştirdiler. Yeni ansiklopedi 45 temel konu ile 30 uzun makaleden oluşacaktı. Ansiklopedinin bütünü alfabetik sıraya uyacak, gerekli yerlerde temel konulara gönderme yapan çok sayıda küçük madde serpiştirilecekti. Bazı temel maddeler, özellikle tıpla ilgili olanlar, 100 sayfayı geçiyordu. En önemli konular geniş biçimde ele alınarak bunlar için en eski ansiklopedi biçiminden yararlanılmış, ikincil önemdeki konular için ansiklopedik sözlük biçimine başvurularak küçük notlara yer verilmişti. Ama *Encyclopaedia Britannica*'nın başarısının temel anahtarı, tek bir alfabetik düzene uymasıydı.

Bu arada Almanya'da Renatus Gotthelf Löbel, 1704'te Philipp Balthasar Sinold von Schütz'un yayımladığı *Reales Staats - und Zeitungs - Lexicon*'u aşacak yeni bir ansiklopedi hazırlamayı tasarlıyordu. "Hübner"

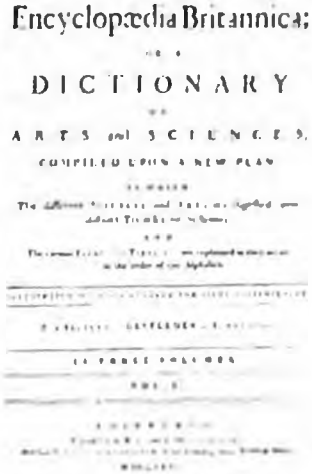

Encyclopaedia Britannica'nın 1. cildinin Edinburgh'da yayımlanan ilk basımının iç kapağı, 1768-71
EB Inc

adıyla da bilinen bu yapıtın dördüncü basımının başlığına Sinold von Schütz *Conversations-Lexikon* (Konuşma Sözlüğü) sözcüğünü eklemişti. Löbel, yeni ansiklopedisi için bu tanımı kullandı. *Konversationslexikon*, hızla büyüyen Alman burjuvazisinin üyelerine, günün kibar çevrelerine girebilmek için zorunlu sayılan bilgileri vermeyi amaçlıyordu. Löbel'in tamamlanamadan iflas eden ansiklopedisini satın alan Brockhaus, çekiciliğini doğru değerlendirdiği bu adı değişik yazımlarla uzun yıllar sürdürdü. Löbel ve Brockhaus'un modern ansiklopedi biçimine getirdikleri çözüm, *Britannica*'nın çözümünden farklıydı. İngilizce konuşan ülkelerde *Britannica* modeli geniş ölçüde benimsenirken, İngilizcenin yaygın olmadığı ülkelerde derlenen ansiklopediler *Brockhaus*'u model aldılar.

Brockhaus ilk yayımından bu yana, tüm bilgilerin çok özgül başlıklara indirgendiği bir sisteme bağlı kalmıştır. Bu başlıklar alfabetik sırada düzenlenmiş ve her başlık altında en temel bilgiler yoğun biçimde verilmiştir. Ustaca düzenlenen çapraz göndermelerle, her madde daha çok bilgi bulunabilecek başka maddelerle bağlanmış, böylelikle bir dizin gereksinimi de ortadan kalkmıştır. Ama *Konversationslexikon* ansiklopedileri ansiklopedik sözlüklerden kolayca ayırt edilebilir. Birinci tür ansiklopediler genellikle daha büyük boyutludur. Örneğin *Der grosse Brockhaus* (1928-35) bini aşkın yazarın kaleme aldığı 200 bin maddeyi kapsar ve gelişkin bir çapraz gönderme sistemi içerir. Çok önemli konulara, gene yoğun yazım ilkesi sürdürülerek, daha geniş yer ayrılmıştır.

19. ve 20. yüzyıl ansiklopedilerinin temel modelini *Britannica* ve *Brockhaus* oluşturdu. Ama önceki dönemlerin bazı örneklerinden de yaşayanlar oldu. Ersch ve Gruber'in, 1818-89 arasında yayımlanan *Allgemeine Enzyklopädie*'sinden (Genel Ansiklopedi) gerçek bir ortaçağ *summa*'sı olarak söz edilebilir. Bu yapıt 80-87. ciltlerdeki 3.668 sayfalık "Yunanistan" maddesiyle, dünyanın en uzun ansiklopedi maddesini içermekle ünlüdür. *Encyclopédie française*, bu biçimin daha da yakın tarihlerde yayımlanmış bir örneğidir. Öte yandan ansiklopedik sözlük de hiçbir zaman ölmemiştir. *Britannica* ve *Brockhaus* kendi pazarlarını oluştururken, Noah Webster de, kendi adını taşıyan sözlüğünün ününü, "Webster" sözcüğünü ABD'de gündelik dile sokacak kadar genişletmiştir.

ÖZEL OKUR KESİMLERİNE YÖNELİK ANSİKLOPEDİLER. Çoğu ansiklopedi yalnızca bilime hizmet amacıyla yayımlandığı halde, hemen hepsi, içinde doğdukları çevrenin ilgi alanlarından doğan sınırlamalarla karşılaşmıştır. Bu arada, doğrudan belirli bir ilgi alanına dönük ansiklopediler de ortaya çıkmıştır. Yaşamının büyük bölümünü Meksika'da Fransisken misyoneri olarak geçiren İspanyol rahip Bernardino de Sahagün'un yapıtı, bu türün tarihçiler için bugün bile büyük değer taşıyan benzersiz bir örneğidir. Sahagün'dan bölgedeki Yerlilere Hıristiyanlığı benimsetmeye çalışan öteki misyonerlerin gereksindiği bilgileri kâğıda dökmesi istenmiştir. Böylece ortaya çıkan *Historia general de las cosas de Nueva España* (Nueva España'nın Sorunlarının Genel Tarihi) adlı yapıt, Aztek kültürünü, Orta Meksika'nın güneyinde yaşayan Yerlilerin ağzından olağanüstü bir dille aktarır. İspanyolca yazılmış olan yapıtın düzenlenişi, bilinen ortaçağ kalıplarını izler ve en çok Bartholomaeus Anglicus'u andırır (Sahagün, belki de Bartholomaeus'un ansiklopedisinin son çevirilerinden birini okumuştur). *Historia* bugüne değin derlenmiş en önemli ansiklopedilerden birindir ve dil öğrencileri için de özel bir önem taşır.

Arapça ve Çincedeki klasik ansiklopedilerin de çoğu, devlet görevine hazırlananlara yardımcı olmayı ve yöneticilere işlerinde gerekecek kültür birikimini aktarmayı amaçlar. Batı'da özel okur kesimlerine yönelik ansiklopedilerin en ilginç örneği, Dominiken keşiş Thomas de Cantimpré'nin yazdığı *De naturis rerum*'dur (y. 1228-44). İlahiyata bir giriş olmak üzere nesnelerin, özellikle de hayvanların doğası üzerine birikmiş tüm bilgiyi tek bir yapıtta toplamayı amaçlayan Thomas de Cantimpré, ilk bölümü insan yapısı, zooloji, botanik ve jeoloji konularına ayırmıştı. Bunu çok kısa bir kozmografya bölümü izliyor, ardından astronomi üzerine bir bölüm geliyordu.

Yayımcıları özel okur kesimlerine yönelik ansiklopediler hazırlamaya yönelten başlıca iki dürtü din ve siyasetti. Louis Moréri, Katolik Kilisesi'nin öğreti ve uygulamalarını savunmak amacıyla ansiklopedi hazırladığını kimseden gizlemiyordu. Buna karşılık, *Dictionnaire historique*'in yayımcıları Antoine Furetière ve Pierre Bayle, "filozoflar"ın temsilcisiydi ve dine karşı eğilimleri dönemin kuşkucu anlayışıyla daha büyük uyum içindeydi. Ama Fransa'da hâlâ güçlü bir tutucu taban vardı. Trévoux'lu Cizvit papazların *Dictionnaire universel*'inin çok uzun süre aranan bir yapıt olarak kalması da bunu gösteriyordu. Diderot ve d'Alembert'in başlangıçta Ephraim Chambers'in *Cyclopaedia*'sının bir uyarlamasını yapmaktan başka niyetleri yoktu. Ama sonuçta hükümeti eleştiren, Cenevre'nin Kalvenci din adamlarını yeren, Akıl Çağı'nı yücelten ve tanrıtanımaz maddeciliği destekleyen dev bir yapıt ortaya çıktı.

Fransız ansiklopedisti Pierre-Athanase Larousse bile tümüyle yansız değildi. Onun yayımladığı 19. yüzyılın en etkili ansiklopedilerinden biri olan *Grand Dictionnaire universel du XIX siècle* (1865-90; 19. Yüzyılın Büyük Evrensel Sözlüğü) bilinçli bir din dışı çizgi izliyordu. Almanya'da ise Herder açık seçik Katolik bir bakış açısı benimse-

yen *Konversations-Lexikon* ile (1853-57) Protestan *Brockhaus*'ın karşısında yer alıyordu. Bu kusursuz ansiklopedi, çok geçmeden yansızlığı, doğruluğu ve bilimselliğiyle ün yaptı. Hem "Herder", hem *Brockhaus* giderek sekter eğilimlerden uzaklaştı. İki yapıtın da bugünkü basımları yüksek bir standartın örneğidir.

ÇOCUK ANSİKLOPEDİLERİ. 19. yüzyıl öncesinde yalnızca Johann Wagenseil (1633-1705) çocuklar için bir ansiklopedi yayımlamıştı: *Pera Librorum Juvenilium* (1695; Çocuk Kitaplarından Derlemeler). Larousse, ilginç bir örnek olan *Petite Encyclopédie du jeune âge*'ı (Küçük Çocukların Ansiklopedisi) 1853'te yayımladı. Ama onu izleyen *Encyclopédie Larousse des enfants* (Larousse Çocuk Ansiklopedisi) ancak 1957'de yayımlanabildi. İngiliz yazar ve yayımcı Arthur Mee tarafından hazırlanan ilk çağdaş çocuk ansiklopedisi, İngiltere'de *The Children's Encyclopaedia* (1910; Çocukların Ansiklopedisi), ABD'de *The Book of Knowledge* (1912; Bilgi Kitabı) adıyla yayımlandı. Yapıt, canlı bir üslupla yazılmış bol resimli maddelerden oluşuyordu; bir başvuru kaynağı olarak kullanılabilmesini, kusursuz hazırlanmış bir dizin sağlıyordu. Arthur Mee, daha sonra *I See All* (1928-30; Her Şeyi Görüyorum) adıyla baştan sona resimli bir ansiklopedi yayımladı. Bu yapıtta birkaç sözcük eşliğinde binlerce küçük resim sunulmuştu. Çocukların artık kullanmadığı bu ansiklopediye, hâlâ büyük bir başvuru hazinesi gözüyle bakılır.

1917-18'de yepyeni bir çocuk ansiklopedisi yayımlandı: *The World Book Encyclopedia*, (Dünya Kitabı Ansiklopedisi). Sunuş sayfasında yapıt "öykü biçiminde ve resimlerle düzenlenmiş bilgi" sözcükleriyle tanımlanıyordu. Daha başlangıçta büyük başarıya ulaşan ansiklopedinin art arda genişletilmiş basımları yayımlandı.

Britannica Junior'ın (Küçükler İçin Britannica) yayımlanması tasarısı, I. Dünya Savaşı dolayısıyla aksadı ve *Britannica*'nın ilk çocuk yayını ancak 1934'te gerçekleşebildi. Bu yapıtta, yayın hakkı *Britannica* tarafından satın alınan *Weedon's Modern Encyclopedia* temel alınmıştı. 1963'te *Britannica Junior Encyclopaedia* adını alan bu ürün, özellikle ilkokul çocuklarına yönelikti. 1960'ta Londra'da *Children's Britannica* (Çocuklar İçin Britannica) yayımlandı. Encyclopaedia Britannica, Inc. 1971'de yeni bir *Young Children's Encyclopaedia* (Küçük Çocukların Ansiklopedisi) çıkardı. Özellikle henüz ilkokula başlamamış, okuma yazma öğrenme aşamasındaki çocuklar için hazırlanan 16 ciltlik bu takım, kısa yazılar eşliğinde tümü renkli çok sayıda resimden oluşuyordu.

ABD'de, 1894'te pazarlamaya başladığı *Students Cyclopedia*'yı (Öğrenci Ansiklopedisi) satın alarak *New Students Reference Work* adıyla yayımlayan Frank E. Compton, 1922'de *Compton's Pictured Encyclopedia* adıyla (Compton'ın Resimli Ansiklopedisi), bütünüyle yeni ve o dönem için devrimci sayılacak bir yapıt hazırladı. Bu ansiklopedinin, Encyclopaedia Britannica, Inc.'ın yayımladığı 1971 baskısı, *Young Children's Encyclopaedia* temel alınarak *Compton's Young Children's Precyclopedia* (Compton'ın Küçük Çocuklar İçin Ön-ansiklopedisi) adıyla yayıma girdi. *Oxford Junior Encyclopaedia* (Küçükler İçin Oxford Ansiklopedisi) 11 yaşından büyükler için tasarlanmıştı ve *World Book*, *Compton's* ve *Britannica Junior Encyclopaedia*'nın tersine, sınıflandırmaya dayalı bir düzende hazırlanmıştı.

UZMANLIK ANSİKLOPEDİLERİ. Fransız rahibi Raoul Ardent'in, 12. yüzyılda Hıristiyanlığın dünyaya ilişkin tutumunu sergilemek amacıyla yazdığı *Speculum universale* (Evrensel Ayna) ilk uzmanlık ansiklopedisi olarak nitelenebilir. Bunun gibi tekil örnekler ve Theophilus'un teknik ansiklopedisi sayılmazsa, 18. yüzyıla değin gerçek uzmanlık ansiklopedileri ortaya çıkmadı. Sınıflandırmaya dayalı ansiklopedilerin her bölümü bir anlamda uzmanlık ansiklopedisiydi, ama bu bölümler kendi içinde yeterli bütünlük taşımıyordu. Ansiklopedilere giren bilgilerin sınırları genişledikçe, uzmanlaşmış yapıtların ortaya çıkması kaçınılmazdı. Gerçek bir uzmanlık ansiklopedisi yönünde ilk deneme, Christian Gottlieb Jöcher tarafından derlenen *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* (1750-51; Genel Bilginler Sözlüğü) oldu. Bu yapıt bir biyografi ansiklopedisiydi. Jöcher'in yapıtını, Alman dilbilimci Johann Cristoph Adelung ile başka yazarlar tamamladı. Bu yapıt bugün de büyük değer taşıyan bir ansiklopedidir.

Uluslararası biyografi ansiklopedisi hazırlamanın güçlüğü dolayısıyla, ilk denemeden sonra, söz etmeye değer nitelikte ancak iki örnek ortaya çıkmıştır: J. C. F. Hoefer'in (1811-78) *Nouvelle Biographie générale*'i (Yeni Genel Biyografi) ve J. F. Michaud'nun (1767-1839) *Biographie universelle*'i (Evrensel Biyografi). Bu iki büyük yapıt, günümüzde de araştırma kütüphanelerinde yoğun olarak kullanılmaktadır. Bunlardan sonra, biyografi bilgilerini dünya ölçeğinde aktarma işlevi gene genel ansiklopedilerce sürdürülmüştür.

Kimya. Uzmanlık ansiklopedilerindeki gelişmeler, dünyada bilim yaşamındaki gelişmeleri yakından izlemiştir. Örneğin L. F. F. von Crell'in, kimya ile ilgili makalelerin özetlerini derleyerek yayımladığı dönemde, kimyanın birdenbire büyük önem kazanmış olması rastlantı değildi. İngiliz bilim adamı ve mucidi William Nicholson (1753-1815) *Dictionary of Chemistry* (1795; Kimya Sözlüğü) ile bu alana giren ilk kişi oldu. Andrew Ure'ın *Dictionary of Chemistry*'si de bu yapıt üzerine kuruldu ve İngiltere'de uzun süre bu alandaki standart başvuru kaynağı kabul edildi. 1807'de Alman kimyacı Martin Heinrich Klaproth *Chemisches Wörterbuch*'u (Kimya Sözlüğü) yayımladı. Ama en önemli yayın, Gmelin-Institut tarafından bugün de yeni basımları yapılan, Alman bilim adamı Leopold Gmelin'in hazırladığı *Handbuch der theoretischen Chemie* (1817-19; Teorik Kimya Elkitabı) oldu.

Alman kimyacı Heinrich Rose *Ausführliches Handbuch der analytischen Chemie*'yi (Analitik Kimya Ayrıntılı Elkitabı) 1851'de yayımladı. Liebig, Poggendorff ve Wöhler gibi ünlülerin yazdığı *Handwörterbuch der reinen und angewandten Chemie* (Saf ve Uygulamalı Kimya Cep Sözlüğü) ise ilk kez 1837'de piyasaya çıktı. Yapıtın ikinci basımı (1856-65) dokuz cilt olarak genişletildi. Hermann Fehling'in *Neues Handwörterbuch der Chemie*'si (1871-1930; Yeni Kimya Cep Sözlüğü) bu yapıtı tamamladı. Fransız kimyacı Edmond Frémy'nin *Encyclopedie chimique*'i (Kimya Ansiklopedisi) 1882-99'da çıktı; İngiliz kimyacı Sir Thomas Edward Thorpe'un yayın yönetmenliğini yaptığı *A Dictionary of Applied Chemistry* (Uygulamalı Kimya Sözlüğü) ise ilk kez 1890-93'te okuyucuya ulaştı. 20. yüzyıl standartlarına uygun öteki yapıtlar arasında Fritz Ullmann'ın *Enzyklopädie der technischen Chemie*'si (1914-23; Teknik Kimya Ansiklopedisi), Victor Grignard'ın *Traité de chimie organique*'i (1935; Organik Kimya Üzerine Deneme), *Elsevier's Encyclopaedia of Organic Chemistry* (1940; Elsevier'in Organik Kimya Ansiklopedisi), baş yayımcısının adıyla "Kirk-Othmer" olarak tanınan *Encyclopedia of Chemical Technology* (1947-56; Kimyasal Teknoloji Ansiklopedisi), Waldemar Koglin'in *Kurzes Handbuch der Chemie*'si (1951; Kısa Kimya Elkitabı) ve herkes için zorunlu bir başvuru kaynağı haline gelen *Handbook of Chemistry and Physics* (Kimya ve Fizik Elkitabı) sayılabilir.

Müzik. Kimya ile ilgili elkitabı ve ansiklopedilerin gördüğü rağbetin benzerine uzun süre yalnızca müzik alanında rastlandı. Bu eğilim, Alman besteci ve müzik sözlükçüsü Johann Gottfried Walther'in *Musikalisches Lexikon*'u ile (1732; Müzik Sözlüğü) başladı; ardından Alman orgcu ve müzik tarihçisi Ernst Ludwig Gerber'in çok başarılı yapıtı *Historischbiographisches Lexicon der Tonkünstler* (1790-92; Müzik Sanatçıları Tarih ve Biyografi Sözlüğü) geldi. Brüksel Konservatuvarı müdürü Belçikalı besteci François-Joseph Fétis'in derlediği *Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique* (1835-44; Müzisyenlerin Biyografisi ve Genel Müzik Bibliyografyası) ile Alman sözlükçü ve müzik tarihçisi Gustav Schilling'in aynı büyüklükteki *Encyklopädie der gesammten musikalischen Wissenschaften* (Tüm Müzik Bilgileri Ansiklopedisi) adlı yapıtı yakın tarihlerde yayımlandı.

Mendelssohn'un öğrencilerinden Hermann Mendel'in başlattığı *Musikalisches Conversations - Lexikon*'u (1870) August Reissmann tamamladı. Reissmann'ın bir başka derlemesi de, müzikolog ve besteci Auguste Gathy'nin *Musikalisches Conversationslexikon*'u (1871) idi. *Encyclopédie de la musique et dictionnaire du Conservatoire* (1913-31) adlı büyük yapıtın yayımına Fransız müzik yazarı Albert Lavignac başladı. Lionel de La Laurencie bu çalışmayı sürdürdüyse de ilk bölümlerde geçen ad ve konuların dizinini vermesi tasarlanan üçüncü bölüm hiçbir zaman yayımlanamadı. İngiliz müzik yazarı Sir George Grove'un 1879-89'da yayımlanan *Dictionary of Music and Musicians* adlı yapıtı, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*'ın (Yeni Grove Müzik ve Müzisyenler Sözlüğü) yayımlandığı 1980'e değin beş basım yaptı. Alman müzik tarihçisi Hugo Riemann *Musik-lexikon*'u 1882'de derledi. Kapsamlı bir yapıt olan *Musik in Geschichte und Gegenwart* ise (Geçmişin ve Günümüzün Müziği) 1949'da yayımlanmaya başlandı.

Felsefe. Alman filozofu G. W. F. Hegel'in yapıtı *Encyklopädie der philosophischen Wissenchaften*'in (1817; Felsefe Bilimleri Ansiklopedisi) yayımı, konusunu aşan bir önem taşıyordu. Bu yapıt o yüzyıl boyunca genel ansiklopedi yayıncılarının çoğunu etkiledi. Bu alanda uzun yıllar ölçü sayılan yapıt ise, Amerikan ruhbilimci James Mark Baldwin'in derlediği *Dictionary of Philosophy and Psychology* (Felsefe ve Psikoloji Sözlüğü) oldu. *The Encyclopedia of Philosophy* (1967) çağdaş beğeniye daha iyi yanıt veren kapsamlı bir yapıttı. Gallarate Felsefe İncelemeleri Merkezi'nin yayımladığı *Enciclopedia filosofica* ile (1957; Felsefe Ansiklopedisi) Fransız filozofu André Lalande'ın *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* (Felsefe'nin Teknik ve Eleştirel Sözlüğü; ilk kez 1902-12 arası yayımlandı) ve Avusturyalı yazar Rudolph Eisler'in *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* (Felsefe Kavramları Sözlüğü) adlı yapıtları, bu alandaki öteki önemli ürünler arasındadır.

Mimarlık. Mimari Yayınlar Derneği daha 1852'de *Dictionary of Architecture*'in

(Mimarlık Sözlüğü) yayımına başlamıştı, ama yapıtın tamamlanması 40 yıl sürdü. *Wasmuths Lexikon der Baukunst* ise (1929-37; Wasmuth Mimarlık Sözlüğü) daha çağdaş bir yapıttı. Mimarlıkla ilgili daha yeni bilgileri içeren yapıtlar arasında *Encyclopedia of World Art* (1959-68; Dünya Sanat Ansiklopedisi), *Reallexikon für Antike und Christentum* (1950; Antik Çağ ve Hıristiyanlık Dönemi Ansiklopedisi) ve *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale* (1958-66; Antik, Klasik Sanatlar ve Doğu Sanatları Ansiklopedisi) sayılabilir.

Filoloji. Alman klasik filoloji uzmanı August von Pauly (1796-1845) *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*'ı (Klasik İlkçağ Bilimi Ansiklopedisi) 1837'de yayımlamaya başladı. Yapıtın yeni basımını ise 1893'te bir başka Alman filoloji uzmanı, Georg Wissowa üstlendi. Klasik dönem araştırmaları arasında, bu dev yapıtın benzeri yoktu. 1887'de yayımına başlanan *Handbuch der Altertumswissenschaft* (İlkçağ Bilgileri Elkitabı) dizisi de bu alanda önemli ağırlık kazandı.

Din. Din alanına ilk büyük ansiklopediyi İsviçreli ilahiyatçı J. J. Herzog *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (1805-82; Protestan Kilise ve İlahiyat Ansiklopedisi) adlı yapıtıyla kazandırdı. İsviçre asıllı kilise tarihçisi Philip Schaff (1819-93) bu ansiklopedinin kısaltılmış İngilizce basımını 1882-84 arasında gerçekleştirdi. *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*'ın (Yeni Schaff-Herzog Din Bilgileri Ansiklopedisi) kaynağı da bu yayındı. İskoçyalı din adamı James Hastings bu alanda en az dört ansiklopedinin sorumluluğunu yürüttü: *A Dictionary of the Bible* (1898-1904; Kitabı Mukaddes Sözlüğü); *A Dictionary of Christ and the Gospels* (1906-08; İsa ve İnciller Sözlüğü); *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (1908-26; Din ve Etik Ansiklopedisi) ve *Dictionary of the Apostolic Church* (1915-18; Apostolik Kilise Sözlüğü). Kuşkusuz bundan daha büyük önem taşıyan *Encyclopédie des sciences ecclésiastiques* (Kilise Bilimleri Ansiklopedisi) henüz tamamlanmamıştır. Din alanındaki başka önemli yapıtlar arasında *The Catholic Encyclopedia* (1907-18; Katolik Ansiklopedisi); özenle resimlenmiş olan *Enciclopedia cattolica* (1948-54; Katolik Ansiklopedisi); *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (1909-13; Geçmişte ve Günümüzde Din) ve *Lexikon für Theologie und Kirche* (1930-38; İlahiyat ve Kilise Sözlüğü) sayılabilir. Son zamanlarda yayımlanan iki önemli din ansiklopedisi, *The Encyclopaedia of Islam* (1960; İslam Ansiklopedisi) ile *Encyclopaedia Judaica*'dır (1971-72; Yahudi Ansiklopedisi).

Toplum bilimleri. Siyasal ve istatistiksel bilgileri derleyen ilk yapıt, *The Statesman's Year-Book* (Devlet Adamının Yıllığı) adıyla 1864'te yayıma başladı. İngiliz yayıncısı Joseph Whitaker, *Whitaker's Almanack*'ı 1868'de ilk kez yayımladı ve aynı yıl *World Almanack* (Dünya Almanağı) yayıma başladı. *Chicago Daily Almanac* 1885-1946 arasında yayımını sürdürdü; *Information Please Almanac* (Lütfen Bilgi Almanağı) ise 1947'de çıkmaya başladı. Herder'in *Staatslexikon*'u (Siyasal Bilimler Sözlüğü) ilk kez 1889-97'de yayımlandı. Bu yapıtı, kısa süre sonra İngiliz banker ve iktisatçı Sir Robert Palgrave'in *Dictionary of Political Economy*'si (1894; Siyasal İktisat Sözlüğü) izledi. 1930-35 arasında *Encyclopaedia of the Social Sciences* (Toplum Bilimleri Ansiklopedisi) yayımlandı. Büyük başarıya ulaşan bu yapıt, genel yayın yönetmeninin adıyla, "Seligman" olarak da anılır. Yeni *International Encyclopedia of the Social Sciences* (1968; Uluslararası Toplum Bilimleri Ansiklopedisi) eskisini her yönüyle aşabilmiş değildir.

Öteki alanlar. Isaac Disraeli'nin *Curiosities of Literature* (1791; Edebiyatta İlginç Olaylar) adlı yapıtı dışarda bırakılırsa, edebiyat alanında ilk önemli elkitabı, İngiliz din adamı ve öğretmen Ebenezer Cobham Brewer'in (1810-97) hazırladığı *Dictionary of Phrase and Fable* idi (1870; Fabl ve Terimler Sözlüğü). Başka önemli yapıtlar arasında *Dizionario letterario Bompiani degli autori* (1956-57; Bompiani'nin Yazarlar Sözlüğü); *Dizionario letterario Bompiani delle opere* (1947-50; Bompiani'nin Yapıtlar Sözlüğü), *Cassell's Encyclopaedia of Literature* (1953; Cassell'in Edebiyat Ansiklopedisi) ve Amerikan, İngiliz ve Fransız edebiyatı alanlarında Oxford "yardımcı kitaplar" dizisi sayılabilir.

19. yüzyılın son çeyreğinde üç büyük uzmanlık ansiklopedisi yayımlandı: Fransız doğabilimci ve hekim Henri Baillon'un hazırladığı *Dictionnaire de botanique* (1876-92; Botanik Sözlüğü); Alman mühendisi Otto Lueger'in yönettiği *Lexikon der gesamten Technik* (1894-99; Toplu Teknoloji Sözlüğü) ve Berlin Akademisi'nin çıkardığı *Enzyklopädie der mathematische Wissenschaften* (1898-1935; Matematik Bilimleri Ansiklopedisi). 1904-14 arasında yayımlanan *Encyclopédie des sciences mathématiques pures et appliquées* (Teorik ve Uygulamalı Matematik Bilimleri) tamamlanamadı.

Fizik hiçbir zaman kimya ve kimya mühendisliği kadar ansiklopedistlerin ilgisini çekmedi. İngiliz fizikçi Sir Richard Glazebrook'un *Dictionary of Applied Physics* (1922-23; Uygulamalı Fizik Sözlüğü) adlı yapıtı bu alandaki yayımların ilkiydi. Aynı yıllarda çıkan *Handbuch der Physik*'in (Fizik Elkitabı) ikinci basımı (1955) genellikle yayıncısı Siegfried Flügge'nin adıyla anılır. Bu alanda en yeni yapıt, James Thewlis'in derlediği *Encyclopaedic Dictionary of Physics*'tir (1961-64; Ansiklopedik Fizik Sözlüğü). Tıp alanında öncü uzmanlık ansiklopedisi, *British Encyclopaedia of Medical Practice* (1936-39; İngiliz Uygulamalı Tıp Ansiklopedisi) oldu. Onu *Encyclopaedia of General Practice* (1963; Pratisyen Hekimlik Ansiklopedisi) izledi.

Yakın geçmişte yayımlanan önemli uzmanlık ansiklopedileri arasında *The Encyclopaedia of Photography* (1949; Fotoğraf Ansiklopedisi); kusursuz fotoğraflar ve özenli bir belgeleme ile her tür sahne etkinliğini içeren *Enciclopedia dello spettacolo* (1954-62; Gösteri Sanatları Ansiklopedisi); *Dictionnaire du cinéma et de la télévision* (1965; Sinema ve Televizyon Sözlüğü) ile *McGraw-Hill Encyclopedia of Science and Technology* (1960- ; McGraw-Hill Bilim ve Teknoloji Ansiklopedisi) sayılabilir.

19. yüzyıl sonlarından bu yana tek bir ülke ya da bölgeyi konu edinen özel bir ansiklopedi türü de varlığını sürdürmektedir. Coğrafya ansiklopedileri bu türdeki en yararlı yapıtlardır. Başka kaynaklarda kısaca değinilen adalar, küçük kentler ve başka coğrafi özellikler, bu ansiklopedilerde ayrıntılı ve kapsamlı biçimde işlenir. Çağdaş coğrafya ansiklopedileri arasında, *Westermanns Lexikon der Geographie* (1968; Westermann Coğrafya Sözlüğü); *Meyers Kontinente und Meere* (1968; Meyer Kıtalar ve Denizler Ansiklopedisi), *Kratkaya geograficeskaya entsiklopedya* (1960-66; Kısa Coğrafya Ansiklopedisi) ve 1970'lerde yeni basımı yapılan *Länderlexikon* (1953-60; Coğrafya Sözlüğü) özellikle önem taşır.

ANSİKLOPEDİLERİN TARİHİ

BATI'DA ANSİKLOPEDİLER. İlk gelişmeler. Bugüne parçalar halinde ulaşan ilk ansiklopedi, Platon'un yeğenlerinden Speusippos'un (ö. İÖ 339/338) yapıtıdır. Speusippos, Platon'un doğa tarihi, matematik, felsefe ve benzeri konular üzerine düşüncelerini bir dizi yazı halinde aktarır. Aristoteles'in Lykeion'da çeşitli konularda verdiği dersler de ansiklopedi geleneğinde etkili olmuştur. Platon ve Aristoteles, kapsamlı bir kültür birikimini aktarma aracı olarak ansiklopedinin ataları sayılabilir.

Eski Yunanlıların yaklaşımı konuşulanı yazıya geçirmekti. Romalılar ise var olan bilgiyi, okunabilecek biçimde özetlemeyi amaçlıyordu. Romalı konsül Cato'nun oğluna yazdığı ve bugün kayıp olan bir dizi mektubu bir araya getiren *Praecepta ad filium* (İÖ y. 183; Oğula Öğütler), Romalıların bu alandaki ilk ürünü sayılır. Daha önemli bir girişim ise Latin yazarı Marcus Trentius Varro'nun *Disciplinarum libri IX* (Dokuz Disiplin Kitabı), *Rerum divinarum et humanarum antiquitates* (Tanrısal ve Beşeri Olayların Tarihi) ve *Imagines* adlı yapıtları oldu.

Romalıların ansiklopedi geleneğine en önemli katkısı, Yaşlı Plinius'un, bir tür sınıflandırılmış bilgi derlemesi olan *Historia naturalis* adlı yapıtıydı. Gerçek ve duş ürünü olaylar arasında pek ayrım gözetmeyen bu yapıt çok etkili oldu. Latin yazarı ve dilbilgisi uzmanı Gaius Julius Solinus, 3. yüzyıldaki *Collectanea rerum memorabilium* (Anımsanmaya Değer Şeyler Derlemesi) adlı yapıtında yer alan bilgilerin yüzde 90'ını Plinius'tan almıştı. *Historia naturalis*, en az 1500 yıl boyunca ansiklopedilerin başlıca kaynağı oldu. Bu yapıt, Roma resim ve heykeli konusunda içerdiği ayrıntılı bilgilerle günümüzde bile önemli bir belge özelliğini korumaktadır.

Romalı devlet adamı Cassiodorus, 551'de Vivarium'a çekilerek, bu manastırı dinsel ve klasik bilgilerin araştırıldığı bir öğrenim yeri haline getirdi. Yazarın *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* (Tanrısal ve Din Dışı Edebiyat Kurumları) adlı yapıtı daha çok, bilgiyi saklayıp korumayı amaçlar gibiydi. Çünkü onun yaşadığı ortamda bilgi düşmanlığı güçlü bir eğilimdi. Cassiodorus, dinsel ve din dışı bilgi arasında çok belirgin bir çizgi çizmişti. Ama Hıristiyanlığı henüz çok yeni benimsemiş olan İspanya'da, halkın yararlanması amacıyla Aziz Isidorus'un hazırladığı ilk Hıristiyan ansiklopedisi bambaşka bir yol izledi. Isidorus (y. 560-636), *trivium* ve *quadrivium* ile dindışı eğitimi, Hıristiyanlığın öğretilmesi için ilk temel adım sayıyordu. Bu yüzden *Etymologiae* adlı yapıtı, uygulamaya dönük konulara çok yer ayırıyor, hatta etimolojik bir sözlük de içeriyordu. Isidorus'un yaptığı, Aziz Eusebius Hieronymus'un düşüncesiyle aynı yöndeydi. Isidorus'un kaynak olarak kullandığı ansiklopedik yapıtlar *Chronicon* ve *De viris illustribus*'un yazarı Hieronymus da, ilk Kilise Babaları gibi, bilgiyi Hıristiyanca yorumlamak ve düzenlemek istiyordu. Bu yaklaşım çok daha sonra, Katalan din adamı Ramon Llull tarafından canlandırılacaktı.

Sonraki 500 yıl boyunca Batı'da ansiklopediler toplumsal düzeyde ilgi toplamakla birlikte, bilim yaşamında önemli adım atamadılar. Doğu'da ise 9. yüzyılda İbn Kuteybe ansiklopedi tarihine ilk gerçek ansiklopedi olarak geçen *Kitabü Uyüni'l-Ahbar*'ı yazmıştı. İngiliz bilginlerinden Alcuin'in öğrencisi olan Rabanus Maurus'un (y. 776-856) derlediği *De universo* (Evren Üzerine) Aziz Isidorus'un yapıtından çalıntıydı; gene de ortaçağ boyunca etkisini ve ununu koru-

du. Bizans imparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenitos (905-959) antik ve Hıristiyan yazarların yapıtlarından tarih, hukuk, tıp, tarım, veterinerlik ve zooloji alanlarında özel konuları işleyen derlemeler yaptırdı. Bunlardan daha ilginci, Mikhail Psellos'un (1018-96) edebiyat ve bilim konularında soru-yanıt biçiminde düzenlediği *De Omnifaria doctrina* idi. Bu dönemde din dışı öğrenim üzerindeki baskı gitgide artıyordu. Saint-Victor'lu Hugues'ün (y. 1096-1141) kısa, ama etkileyici yapıtı *Didascalion*, bu eğilime karşı bir denge sağlamayı amaçlıyor ve akademik konular kadar gündelik sorunlara da yer veriyordu. Yapıt sonraki ansiklopedilerin çoğunu etkileyen çok sağlam bir sınıflandırma temeli üzerine oturmuştu. Aşağı yukarı bu sıralarda *Suda* ya da *Suidas* adlı bir ansiklopedik sözlük, alfabetik düzenleme yolunu seçerek gelenekten koptu. Bunun sonraki ansiklopedilerin düzeni üzerinde hiç etkisi olmadı, ama birçok alanda içerdiği çok yararlı bilgiler nedeniyle bir kaynak olarak yüzyıllar boyu önemini korudu.

Saint-Omer'li Lambert'in *Liber floridus*'u (y. 1120) özgün olmayan bir derlemeydi, ama metafizik tartışmalara, büyücülük ve astroloji gibi konulara ağırlık vererek gündelik konuları geçiştirmesi bakımından kendi başına ilginç bir yapıttı. 12. yüzyılın en başarılı yapıtı Honorius Inclusus'un *Imago mundi*'si (Dünyanın Aynası) idi. Honorius, St. Jacob başkeşişi Christian için yazdığı bu kitabı kendinden öncekilere göre çok daha fazla sayıda yetkili ağıza dayandırmıştı. Kitabın coğrafya, astroloji ve astronomi üzerine olan birinci bölümü, evrenin yaratılışıyla başlıyor, sonra tek tek ülkelere, kentlere kadar iniyordu. Bu bölümü bir "vakayiname" izliyordu. Üçüncü bölümde ise Şeytan'ın Cennet'ten kovulmasından bu yana geçen olayların kısa bir listesi veriliyordu. Honorius'un kitabının sayısız kopyası çıkarıldı, metinden çalıntılar yapıldı, yapıt durmaksızın eleştirildi ve en az 200 yıl boyunca bilgisiz kişilerce ekler yazıldı.

Bir kadın yazarın derlediği ilk ansiklopedi, başrahibe Herrad'ın (ö. 1195) *Hortus deliciarum*'uydu. Bu ansiklopedi 136 minyatürle süslenmişti ve amacı rahibeleri eğitmekti. Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum*'u (1220-40) Aziz Isidorus ile Plinius'un yapıtlarını temel alarak yazmıştı. Sıradan insanlar için kaleme alınan bu yapıt, derleme tarihini izleyen 300 yıl boyunca bütün Avrupa'da en çok tutulan ansiklopedi oldu. Ama ortaçağ döneminin en başarılı ürünü, Beauvais'li Vincent'ın *Speculum majus*'u oldu. Vincent özgün bir yazar değilse de çok üretkendi; yapıtı yaklaşık 10 bin altbölüm içeren 80 kitaptan oluşuyordu. Bu boyuta 18. yüzyıla değin bir daha ulaşılamadı. Kitabın "Naturale" bölümü Tanrı, insan, yaratılış ve doğa tarihini inceliyordu. Vincent bu bölümdeki bilgileri yalnızca Latin yazarlardan derlememiş, Yunanca, Arapça, İbranice yazılmış ve o tarihte Batı düşüncesini önemli ölçüde etkilemiş yapıtların çevirilerinden de yararlanmıştı. "Doctrinale" bölümü hem günlük yaşamla ilgili sorunları, hem de ortaçağın skolastik mirasını kapsıyordu. "Historiale" bölümü ise, ilk iki bölümün özetini ve yaratılıştan IX. Louis zamanına değin geçen dönemin dünya tarihini içeriyordu. Aquino'lu Aziz Tomnaso'ya dayanan "Morale" bölümü Vincent'ın ölümünden sonra eklenmişti. *Speculum majus*'un hemen kendini gösteren etkisi çok uzun ömürlü oldu. Birçok dile çevrildi; 1863-79 gibi çok ileri bir tarihte bile eksiksiz yeniden basımı yapıldı. Yapıtın en değerli yönlerinden biri, başka hiçbir parçası günümüze ulaşamamış olan metinlerden bölümler içermesidir. Ayrıca 13. yüzyılın ikinci çeyreğinin çok ayrıntılı bir tarihini de kapsamaktadır.

Speculum majus türünün son örneğiydi. Ondan sonra ansiklopedistler küçük dinsel cemaatlere göre çok daha geniş okur kitleleri için ansiklopedi hazırlamaya başladılar. Latince dışındaki ilk yapıt, Dante'nin ustası Brunetto Latini ile (y. 1220-95) Floransalı şair Guido Cavalcanti'nin *Li Livres dou trésor*'u idi (Hazineler Kitabı). Latini, İtalya'nın ticaretle uğraşan ve kültürlü sınıflarına seslenmek istiyordu. Bu nedenle o kesimlerin ortak dili olan Fransızcayı kullandı. Onun yapıtı da Vincent'inkine benziyordu, ama daha kısaydı. Latini'nin ansiklopedisi dili, kısalığı ve doğruluğu ile kısa sürede çok okunan bir yapıt haline geldi. Petrarca'nın arkadaşlarından Pierre Bersuire *Reductorium, repertorium et dictionarium morale utriusque testamenti* (y. 1340; Eski ve Yeni Ahit'in Ahlak Özeti, Dizini ve Sözlüğü) adlı yapıtına Bartholomaeus'un *De proprietatibus rerum*'unu örnek almıştı. Latini'nin yapıtının tersine, Kitabı Mukaddes'e, Ovidius'un *Metamorphoses*'ine (*Değişimler*, 1935) ve doğa tarihine dayalı ahlak dersleriyle yeniden geleneğe dönüşü simgeliyordu. Matbaanın ortaya çıkmasından 1526'ya değin bu yapıtın 12 kez yeni basımı yapıldı.

En ilgi çekici ansiklopedilerden biri, Gregor Reisch'in (ö. 1525) gençler için yazdığı küçük *Margarita philosophica* (Felsefe İncisi) idi. O dönemin üniversite derslerini, 200 sayfa içinde hoş bir üslupla özetlemeye çalışmıştı. Felsefi yöntemin ve psikolojinin öncülerinden olan Juan Luis Vives'in *De disciplinis*'inde ise hümanizmin doğuşu yansıyordu. Yazarı bilinmeyen *Compendium philosophiae* ile (y. 1300) çağdaş bilimsel ansiklopedi kavramının eşiğine gelinmiş oldu. Sorgulayıcı ve yansız bir tutumla olaylara yaklaşan ilk ansiklopedi buydu. Plinius zamanından beri ansiklopedi sayfalarını dolduran hurafelere son veriliyor, bunların yerini son bilimsel buluşlar alıyordu.

Çağdaş ansiklopedinin gelişimi (17. ve 18. yüzyıl). Francis Bacon'ın *Instauratio magna*'yı yazarken izlediği amaç, nesnelerle insan zihni arasında doğru ve geçerli bir

Francis Bacon'ın Londra'da yayımlanan *Instauratio magna*'sının ilk basımının oymabaskı iç kapağı, 1620
Trustees of the British Museum. HB Fleming & Co

yakınlık kurmak üzere "bilimlerin, sanatların ve tüm insan bilgisinin uygun temeller üstünde topluca yeniden inşasına başlamak" idi. Bu dev girişimin ancak küçük bir bölümü sonuca ulaşabilecekti; oysa yazar yapıtını üç ana bölümde toplanan 130 bölüm olarak tasarlamıştı. Üç ana bölüm dış doğa, insan ve insanın doğa üzerindeki eylemi idi. Tasarladığı bu içerik Bacon'ın, bütünüyle bilimsel nitelikte bir ansiklopedi derlemek niyetinde olduğunu açıkça gösteriyordu. Bacon'a göre bu, bitimsiz, insan gücünün ötesinde, devrimci bir girişimdi. Ama Bacon'ın en önemli katkısı, bilginin yepyeni ve sağlam bir sınıflandırmasını geliştirmesi oldu. Bu sınıflandırma, Matthias Martini'nin *Idea Methodica*'da (1606; Yöntemli Düşünce) sunduğu sınıflandırmaya çok benziyordu. Gerçi Bacon, Martini'nin yapıtını görmemişti, ama iki düşünür de büyük bir olasılıkla Platon'un öncüllerinden yola çıkmıştı.

Bacon'ın yapıtından sonra, önemli denebilecek yalnızca iki Latince ansiklopedi çıktı. Petina piskoposu Antonio Zara'nın *Anatomia Ingeniorum et Scientiarum* (1614; Sanatların ve Bilimlerin Anatomisi) adlı derlemesi, bir dizin içermesi bakımından başlıbaşına önem taşıyordu. Martini gibi Johann Heinrich Alsted de Herborn'luydu; düzenlemesi Matthias'ın bilgi sınıflandırmasına büyük ölçüde uyan *Encyclopaedia*'yı 1630'da derledi.

Ansiklopedinin evriminde dönüm noktası, Louis Moréri'nin 1674'te alfabetik olarak düzenlediği, özellikle coğrafya ve biyografi bilgileri yönünden güçlü olan *Grand Dictionnaire historique* ile gerçekleşti. Yapıt hızla başarı kazandı; 1691'e değin, her birine yeni güncel bilgiler eklenerek altı kez yeni basımı yapıldı, 1694 ve 1701'de İngilizceye çevrildi. 1705'te de yapıta bir ek yayımlandı. İngiltere, Almanya, İsveç ve Hollanda'da çıkan birçok ansiklopedi, Moréri'nin yapıtından esinlendiğini açıkça dile getirecekti. Yerel dillerde ve alfabetik düzenlemeyle yayımlanan ansiklopedilerin başarı çizgisi giderek yükseldi.

Antoine Furetière'in *Dictionnaire universel des arts et sciences* (1690) adlı yapıtı, halk beğenisinin geçerliliğini sergileyerek, ansiklopedilerin halka yönelik biçimlerde yayımlanmasının doğurduğu her türlü kuşkuyu ortadan kaldırdı. Furetière hem iyi bir ansiklopedik sözlük derlemiş, hem de halkın ilgisinin hızla modern kültüre, bilim ve teknolojiye yöneldiğini saptayarak sanat ve bilimlere ağırlık vermişti. Thomas Corneille'in Académie Française'in siparişi üzerine hazırladığı *Le Dictionnaire des arts et des sciences* (1694) bu yeni ansiklopedik yaklaşımı eksiksiz uygulayarak tutucu sayılabilecek bilim adamlarının bile artık toplumda yeni bir kavrayışın doğduğunu çok iyi algıladıklarını kanıtladı. Kiliseye bağlı ansiklopedilerin sonu gelmişti. Fransısken rahibi Vincenzo Maria Coronelli'nin 45 cilt olarak tasarladığı *Biblioteca Universale Sacro-Profano*'nun (1701-06) yayımının 7. ciltte kalması da bunu gösteriyordu.

Pierre Bayle *Dictionnaire historique et critique* (1697) ile önemli bir adım attı. Yapıtın yalnızca Moréri'deki bilgilerin güncelleştirilmesiyle yetineceği duyurulmuşken, madde başlıkları neredeyse eksiksiz denebilecek kapsamda düzenlenmişti. Yapıtın asıl özgün yanı ise, kuşkucu, kutsallığa saldırıdan çekinmeyen bir üslupla kaleme alınmış yorum ve dipnotlarıydı. Bayle tutucu düşünceye meydan okuyordu.

John Harris'in *Lexicon Technicum*'u (1704) 1660'ta kurulan Royal Society'nin güçlü etkisini yansıtıyordu. Çağdaş ansiklopedinin bütün unsurları bu yapıtta toplanmıştı. Kusursuz gravürler (oyma baskı), açık, kolay anlaşılır metinler, önemlice maddelerin sonundaki kaynakçalar, bu temel öğeler arasındaydı. O tarihe değin İngilizler, Fransız ansiklopedilerini kendi dillerine çevirmekle yetinmişlerdi. Harris'in

ansiklopedide fen bilimleri ve teknoloji konularına da yer vermek gerektiğinde direttmesi, bu eğilimi tersine çevirdi. Ephraim Chambers'ın *Cyclopaedia*'yı (1728) yayımlamasıyla bu süreç tamamlandı. Harris gibi Chambers da, sanatlara ve fen bilimlerine daha geniş yer ayırabilmek için, biyografi bilgilerinin çoğundan vazgeçti ve gerek eski, gerek çağdaş felsefe sistemlerinin açık seçik anlatılmasına önem verdi. Hayranlık uyandıracak bir çapraz gönderme sistemiyle düzenlenmiş olan bu ansiklopedi, evrensel düzeyde çağdaş ansiklopedinin babası sayılır.

Fransızlar bu gelişmelerin farkındaydı. 1744'e değin Chambers'ın *Cyclopaedia*'sının beş basımı yapılmıştı. Parisli yayımcı André Le Breton, bu yapıtın çevirisi için iyi bir pazarın bulunduğunu gördü. Ama hazırlık çalışmalarına olumlu yanıt alamadı. Bunun üzerine gene çeviriye dayanan ve daha geniş kapsamlı bir çalışma yapmak üzere Diderot görevlendirildi. Ama Diderot ve d'Alembert'in elinde bu yaklaşım tümüyle değişti. *Encyclopédie* (1751-65), dev boyutlarda yürütülen bir felsefe çalışmasına dönüştü; yazıların büyük bölümü çok yüksek düzeydeydi. Tutucu girişimciler, tasarının artık başa çıkılmaz hale geldiğini düşünüyordu. Ama ilk cildin abone sayısı 2 bine ulaşmıştı ve konunun uzmanlarına meydan okuyan, skandallara yol açan yazılar, alıcıların sayısını durmadan artırıyordu. Kilisenin ve sarayın yüksek görevlilerinin kararsız tutumu ve ansiklopedinin baş eleştiricileri olan Cizvitlere karşı halkın nefretinin gitgide artması çok karmaşık bir durum yarattı. Bir yandan resmî ağızlarca kötülenirken, bir yandan özel kişilerden güçlü bir destek görmesi, *Encyclopédie*'yi ve yayımcılarını zor durumda bırakıyordu. Diderot, ansiklopedinin biçiminin gelişmesine hiçbir katkıda bulunmadı, ama zihinleri ateşe salarak, ülkede yükselen devrimci ruhu bilinçli bir biçimde yönlendirdi. Voltaire'in dediği gibi "bu büyük ve ölümsüz yapıt, insanlığı, ömrünün kısalığından utandırıyor"du.

Encyclopédie'nin eksikleri açıkça ortadaydı. Bir ansiklopedinin temel öğesi olan, düşünülebilecek her konuda madde başlığı düzenlenmesi ilkesi, o günlerin tartışmalı konuları üzerinde uzun polemiklere yer açmak için feda edilmişti. *Encyclopaedia Brittannica* bu boşluğu doldurmak amacıyla yola çıktı ve ilk baskısında da (1768-71) bunu gerçekleştirdi. Bu İskoç ansiklopedisi, günün beğenisini İngiliz dilindeki rakiplerine göre çok daha iyi yansıtıyordu ve Chambers ile Harris'in ansiklopedilerini yinelemeye düşmeden, tümüyle yeni bir yapıt olmayı başarmıştı.

Almanya'da önsözünü yazan kişinin adıyla bilinen "Hübner" önceleri daha çok çeviri ansiklopedilere bağımlıydı. 1704'te yayımlanan yapıt *Konversations-lexikon* türünün ilk örneği oldu. Bu tür, ülkede hızla gelişen orta sınıfın çok ilgisini çekmişti, çünkü bu kesimden insanların kıbar çevrelere girebilmesi için gerekli kültür birikimini sağlıyordu. Johann Theodor Jablonski'nin resimli *Allgemeines Lexicon*'u (1721) da aynı üslubu sürdürdü. İsviçreli ilahiyatçı ve filoloji uzmanı Jakob Christoph Iselin ve Antonius Moratori de benzer ansiklopediler hazırladılar (1727). Johann Heinrich Zedler'in büyük boyutlu yapıtı *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*'u (1732-50; Kapsamlı Büyük Evrensel Sözlük) daha eski geleneğe bağlıydı, ama biyografi bilgileri, kaynakça malzemesi ve güvenilirliği açısından önemliydi. 1778-1807 arasında, Almanya'ya özgü bir *Encyclopédie* hazırlama girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Ama Friedrich Arnold Brockhaus, Alman halkının gerçek beklentilerini kavramıştı. Renatus Gotthelf Löbel'in iflas eden ansiklopedisini yeniden işleyerek, Batı Avrupa'da kendisinden sonra yayımlanacak ansiklopedilerin en az yarısının izleyeceği bir model oluşturan ilk *Konversations-Lexikon*'u (1796-1811) çıkardı. Bu ansiklopedi, iyi tasarlanmış ve olgularla beslenmiş kısa maddelerle geniş bir bilgi alanına yayılıyordu.

19. yüzyıl. Chambers'ın *Cyclopaedia*'sını düzelmeden geçirerek uzun bir ustalaşma dönemini tamamlayan Abraham Rees, *Britannica*'nın tek ciddi rakibi olan *The New Cyclopaedia*'yı 1802-20 arasında, birçok "yeni" ansiklopedinin doğuşuna ve batışına tanıklık eden bir dönemde yayımladı. Yüzyılın en büyük ansiklopedisi sıfatına aday olan *Encyclopaedia Metropolitana* ise (1817-45), tasarımcı Samuel Taylor Coleridge'in çekilmesi ve bunu izleyen mali sorunlar yüzünden başarısızlığa uğradı. Ama Bacon'dan sonra ansiklopedi felsefesine yapılan en önemli katkı, Coleridge'in "On Method" ("1818; Yöntem Üzerine") adlı ünlü incelemesi bu başarısız girişimin mirasıydı.

Ansiklopedi yayımcılığında etkili olmuş Bacon, Diderot, *Britannica* ve Brockhaus gibi başlıca adlar arasına Fransız yayımcı Pierre Larousse'unkı de eklenmelidir. Larousse'un, ansiklopedi tasarımına bütünüyle özgün yaklaşımı, kendi adını taşıyan ansiklopedi dizilerine benzersiz bir ün sağladı. Noah Webster de, Brockhaus ve Larousse gibi çığır açıcı bir etki uyandırdı. Webster'in, bilgi yönünden çok zengin olan yapıtı *American Dictionary of the English Language* (1828) daha çok ansiklopedi özelliği taşıyordu, ama Larousse'un tersine, bazı önemli konulara kapsamlı biçimde yer ayırmamıştı. Webster'in bu yaklaşımı ABD'deki okur beğenisini yansıtıyordu.

Brockhaus, yayımlanmaya başladıktan bir süre sonra, fen bilimleri ve teknik konular yerine insan bilimlerine ağırlık verdiği yönünde bir eleştiriyle karşılaştı. Joseph Meyer, *Der grosse Conversations-Lexikon* (1840-52) ile bu dengesizliği düzelterek, 100 yıl süreyle *Brockhaus*'a karşı ciddi rakip olan bir dizi ansiklopedinin ilk örneğini verdi. Herder'in *Conversations-Lexikon*'u (1853-57) art arda gelen basımlarıyla, Protestanlarla Katoliklerin sayıca neredeyse eşit olduğu ülkede, Katolikler yanında ağırlık koyarak dengeyi sağladı.

19. yüzyılda İngiltere'de ansiklopedi pazarı hiç doymayacak gibi gözüküyordu. Ama birçok yayımcı, halkın beğenisini değerlendirmeden çıkardıkları ürünler yüzünden iflas ettiler. Bunun dışında kalan tek örnek, Ephraim Chambers'ın klasik yapıtıyla bağlantısı olmayan *Chambers's Encyclopaedia* (1860-68) idi. Çocukken ellerine geçen bir *Britannica*'dan etkilenen Robert Chambers ve kardeşi William tarafından *Konversationslexikon* biçiminde düzenlenen bu özgün yapıt, bugüne değin tükenmeyen bir pazar bulabildi.

19. yüzyılın birinci yarısında Avrupa'nın öteki ülkelerinde de artan bir hareketlilik vardı. Polonya'da, yayımcısının adıyla "Orgelbrand" olarak bilinen *Encyklopedia Powszechna* 1858-68 arasında yayımlandı. Bohemya'da yayımlanan *Slovník naučný*'yı (1860-90; Bilimsel Sözlük), Macarların *Egyetemes magyar encyclopaedia*'sı (1861-76; Evrensel Macar Ansiklopedisi) izledi. Rusya'da 1793'te yayımlanan V. N. Tatişçev'in *Leksikon rossiskoy* (Rus Sözlüğü) adlı yapıtı ansiklopedi türüne çok yaklaşıyordu. Onu, A. Starçevski'nin *Brockhaus* türü *Spravoçni entsiklopediçeski slovar* (1847-55; Ansiklopedik Başvuru Sözlüğü) adlı yapıtı izledi. Bundan daha önemli bir yapıt ünlü *Entsiklopediçeski slovar* idi (1895; Ansiklopedik Sözlük). Yayımcısı olan Granat Rus Kaynakça Enstitüsü'nün adıyla "Granat" diye bilinen bu ansiklopedinin, 58 cildi bulan ve *Britannica*'yı model alan daha sonraki bir baskısı (1910-48). Lenin'in "Marx" ve "19. yüzyılda Rusya'da Tarım Sorunu" gibi bazı çok önemli makalelerini de içerir. Rus toplumunda art arda ortaya çıkan ideolojik değişmeler "Granat" metinlerinde de birçok değişikliğe yol açmış ve yapıt Sovyetler Birliği dışında yaşayanlar için elde edilmesi en güç Rus ansiklopedisi olmuştur.

Fransızcada da *Larousse* rakipsiz kalmadı. Fransız siyaset adamı Ferdinand-Camille Dreyfus'tan aldığı esinle yayımlanan *La Grande Encyclopédie* (1886-1902) bugün de kullanılmaktadır. 19. yüzyıl sona ererken Danimarka da çok ciltli üç yeni ansiklopediye kavuştu: *Allers* (1892-99), *Hagerups* (1892-1900) ve *Salmonsens* (1893-1911). Yüzyılın sonuna gelindiğinde, çağdaş ansiklopedinin bütün özellikleri belirlenmiş, bugünkü yayımcıların ancak kıskanabileceği düzeylere ulaşılmıştı.

20. yüzyıl. 1890-1906 arasında *Brockhaus*'un, Petersburg bürosunca yayımlanan Rusça çevirisi büyük başarı kazandı. Buna karşılık S. N. Yuşakov da "Meyer"ı model alarak *Bolşaya entsiklopedya* (1900-09; Büyük Ansiklopedi) adlı bir başka ansiklopedi çıkardı. "Granat"tan sonra en önemli Rusça ansiklopedi, giderek saygınlığı azalan 65 ciltlik *Bolşaya sovetskaya entsiklopedya* idi (1926-47; Büyük Sovyet Ansiklopedisi). Bu yapıtın ikinci basımı (1949-58) Marksist-Leninist bir yaklaşımla yazılmıştı, ama siyasal olmayan konularda oldukça yansızdı. Ansiklopedi SSCB'nin neredeyse tüm kültür kaynaklarını sergiliyordu. Maddelerin yazımına 8 bin bilim adamı katılmıştı ve ekteki kaynakçalar gerçekten uluslararası kapsamdaydı. Ansiklopediyi destekleyen yıllıklar da çok iyi hazırlanmış, özgün yapıtın ulaştığı yüksek düzeye erişmişti. Yapıtın, 1970-78 arasında 30 ciltlik bir üçüncü basımı yayımlandı. Macmillan Yayınevi 1973-82 arasında bu takımın İngilizce çevirisini çıkardı.

ABD'de *New International Encyclopaedia*'nın ilk basımı 1902-04 arasında yapıldı. Kökeni, *Brockhaus*'ın 7. baskısının (1829-33) İngilizce uyarlamasına değin giden *The Encyclopedia Americana, Scientific American* dergisinin yayımcısı Frederick C. Beach'in yönetmenliğe getirilmesinden sonra, 1902'de yeniden büyük bir atılıma girdi. 1923'ten bu yana yıllıklarla desteklenen ansiklopedi, bugün de başarısını sürdürmektedir. Bütünüyle ABD'ye özgü bir yapıt olan *Collier's Encyclopedia* ise 1950-51'de 20 cilt olarak yayımlandı, 1960'tan sonraki basımlarına yıllıklar da eklendi.

"Espasa" olarak da bilinen İspanyol ansiklopedisi *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana* (1905-70), yeni basımlar yerine kapsamlı yıllıklarla yenilenmektedir. Sayfa sayısı bakımından bugün dünyanın en büyük ansiklopedisidir. Bir cildi bütünüyle İspanya'ya ayrılmıştır. Daha küçük bir ansiklopedi olan ve ilk kez 1907-13'te basılan *Diccionario Salvat* ise sık sık gözden geçirilip düzeltilmektedir. Bir başka büyük İspanyol ansiklopedisi *Enciclopedia labor*'un (1955-60) her cildi belirli bir konuya ayrılmıştır ve bir dizin cildiyle içeriğin tümüne ulaşılabilmektedir. Bu ansiklopedi, dünyada İspanyolca konuşulan her bölgeye önem vermesiyle dikkati çeker.

En önemli ansiklopedilerden biri olan *Enciclopedia italiana*, kusursuz resimleri,

sağlam belgelere dayanan uzun makaleleri ve lüks basımıyla ünlüdür. Faşist ideolojiyi savunması bile, ansiklopedi metninin genel yansızlığını zedelememiştir. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana ek ciltleri yayımlanmıştır. Savaş sonrasında aynı yayımcılarca çıkarılan *Dizionario enciclopedico italiano* (1955-63) küçük, ama gene çok iyi resimlenmiş bir ansiklopedidir. *Enciclopedia Europe* 1976-81 arasında Milano'da yayımlanmıştır. Maddelerinin çoğu kısa olmakla birlikte imzalı maddeleri uzun ve yüksek düzeylidir.

Larousse'un süregelen popülerliğine karşın, 20. yüzyılda Fransa'da dikkate değer üç ansiklopedi daha yayımlandı. Sistematik bir biçimde düzenlenmiş olan *Encyclopédie française* (1935-66), tanınmış bilim adamları ve uzmanlarca yazılmış monografilerden oluşmaktadır. Maddelerin, ele alınan konuları hemen tümüyle çağdaş sorunlar çerçevesinde incelemesi dikkat çekicidir. 1955'te yayıma başlayan *Encyclopédie de la Pléiade* her biri belirli bir konu alanına ayrılmış, bazıları birden fazla ciltten oluşan ve anlatı biçiminde yazılmış bir kitap dizisidir.

En ilginç yeni ansiklopedilerden biri, Le Club Français du Livre ile Encyclopaedia Britannica, Inc.'ın ortaklığında Claude Grégory'nin yönetiminde yayımlanan *Encyclopaedia universalis*'tir (1968-75). *L'Encyclopédie*'den esinlenen bu yapıt küçük maddeler yerine, modern bilim ve teknolojiye özellikle ağırlık veren, önemli konularda çok iyi resimlendirilmiş geniş makalelerden oluşur. *Encyclopaedia universalis* çağdaş ansiklopedi üretiminde "ortak üretim"in ürünü olması bakımından da önem taşır. Değişik ülkelerdeki yayımcıların, bu ülkelerden birinde ya da birkaçında ansiklopedi üretimi amacıyla işbirliği yapması "ortak üretim" tanımıyla anılmaktadır. Ortak üretimin öteki başarılı örnekleri arasında, Japonya'da *Buritanika Kokusai Dai Hyakka Citen* (Uluslararası Britannica Ansiklopedisi) ve yeni Çin ansiklopedisi sayılabilir. Encyclopaedia Britannica, Inc. ayrıca İspanya'da *Enciclopedia Barsa*, Portekiz'de de *Enciclopédia Barsa* olmak üzere İspanyolca ve Portekizce iki ansiklopedinin yayımına katılmaktadır. Brezilya'da yayımlanan *Enciclopédia Mirador Internacional* (ilk kez 1975'te 20 cilt halinde yayımlanmıştır) ile İtalya'da yayımlanan *Il Modulo* (24 cilt) gene Encyclopaedia Britannica ortak ürünüdür. Encyclopaedia Britannica'nın ortak üretim yoluyla yayınına katkıda bulunduğu ansiklopedilerin son örnekleri, Türkiye'de *Encyclopaedia Britannica*'nın yenilenmiş 15. basımını temel alarak 1986-91 arasında yayımlanan *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (22 cilt), *Children's Britannica*'nın 4. basımını temel alarak 1988-91 arasında yayımlanan *Temel Britannica* (20 cilt) ve *Compton's Encyclopedia*'yı temel alan ve yayımına 1991'de başlanan *Britannica Compton's Genel Kültür Ansiklopedisi*'dir. Ortak üretimin uygulandığı başka önemli yapıtlardan *The New Caxton Encyclopedia*, İtalya'da Instituto Geografico de Agostini tarafından yayıma başlatıldıktan sonra İngiltere'de önce fasiküller (1965), sonra da 18 ciltlik bir takım biçiminde (1966) *Purnell's New English Encyclopedia* adıyla yayımlanmıştır. Fransa'da *Alpha: La Grande Encyclopédie Universelle en Couleurs* ve İspanya'da *Monitor* bu yapıtın değişik versiyonlarıdır. ABD kökenli *The Random House Encyclopedia* birçok dile uyarlanmış ve birkaç ülkede değişik adlarla yayıma girmiştir.

DOĞU'DA ANSİKLOPEDİLER. Çin. Doğu ülkelerinin ansiklopedi tarihine ayrı bir katkısı vardır ve bu katkı Batı'dakinden çok daha uzun bir süreye yayılır. Çinliler yaklaşık 2000 yıldır ansiklopedi üretmektedirler. Ama bu yapıtlar, bazı sözlük öğeleriyle birlikte ülkenin en iyi metinlerinden oluşan birer derleme olduğu için çağdaş Batı ansiklopedilerinden farklıdır. Çok değerli bilim adamlarınca derlenen bu yapıtların yerine, aradan geçen yüzlerce yıl boyunca bütünüyle başka yapıtlar konmamış, üzerlerinde bazı değişikliklerle yetinilmiştir.

Çin ansiklopedileri genellikle sınıflandırma yöntemiyle düzenlenir ve çoğunlukla devlet görevine hazırlananlara yardımcı olmayı amaçlardı. Bilinen ilk Çin ansiklopedisi *Huanglan* (İmparatorun Aynası) İS 220'de imparatorun emriyle hazırlandı. Bu yapıtın hiçbir parçası günümüze ulaşmamıştır. Yaklaşık 600'de yazılan *Bianzhu*'nun (Edebiyatın İnci Dizisi) bazı bölümleri korunabilmiştir. Yaklaşık 620'de Ouyangxun, 100 bölüm ve 47 ana bölümden oluşan *Yiwen leiju*'yü (Edebiyat ve Sanat Derlemesi) hazırladı. Yun Shinan'ın (558-638) *Beitang shuchao*'su (Kitaplardan Parçalar) daha önemli bir yapıtı ve kamu örgütlenmesinin ayrıntıları üzerinde yoğunlaşıyordu.

Chuxue ji (Öğrenmeye Giriş), yaklaşık 700'de *Xu Jian* (659-729) ve arkadaşlarının hazırladığı iddiasız bir yapıttı. Bundan daha önemli bir kitap, devlet yönetimi ve iktisat üzerine yazıları olan Du You'nun (735-812) derlediği *Tongdian* (En Geniş Kapsamıyla Yasalar) idi. Yaklaşık 801'de tamamlanan kitap dokuz bölüme ayrılmıştı: İktisat, sınavlar ve rütbeler, devlet yönetimi, ayinler ve törenler, müzik, ordu, hukuk, siyasal coğrafya, ulusal savunma. Ma Duanlin'in çok iyi bir kaynakça içeren büyük boyutlu yapıtı *Wen xian tong kao* (Edebi Kalıntılar Üzerine Genel İnceleme) Du'nun kitabını tamamlamıştır. 17, 18 ve 20. yüzyıllarda bu yapıta ekler yazılmıştır. Devlet adamı Li Fang, ikinci Song imparatoru Song Tai Zong'un buyruğuyla (bugüne ulaşmamış) birçok edebiyat ve fen metinlerini içeren, *Taiping yulan* (İmparatorun Aynası) adlı çok geniş kapsamlı bir derlemenin örgütlenmesini üstlendi. *Taiping yulan*, 1568-72 arasında gözden geçirilerek yeniden basıldı; 1812'de ise Yuan Yuan'ın düzelttiği yeni bir basımı daha yapıldı. Tarihsel biyografi malzemesi özellikle güçlü olan *Cefu yuangui* (y. 1013) ise neredeyse *Taiping yulan* kadar kapsamlıydı.

Tarihçi Zheng Qiao (1108-66), çok özgün bir yapıt olan *Tong zhi*'i (Genel İncelemeler) derledi. Matbaa basımı yapıldığı tarihte (1747) bu yapıt 118 cilde ulaşmıştı. Çin ansiklopedilerinin en ünlüsü ve en önemlisi *Yuhai* (Yeşim Denizi), 1267'de Songlu ünlü bilgin Wang Ying lin (1223-92) tarafından derlendi. Bu yapıt da 1738'de matbaa basımı yapıldığında 240 cilt olmuştu.

Dünya tarihinin en büyük ansiklopedisi *Yongio dadian* (Büyük Elkitabı) 15. yüzyıl başında derlendi. Yapıtı oluşturan 22.937 bölümden ne yazık ki çok azı bugüne kalabilmişti. Bu bölümler 1963'te yayımlandı. 16. yüzyılda çok sayıda küçük ansiklopedi derlendi. Ama asıl önem taşıyan yapıt Wang Qi ve oğlu Wang Siyi tarafından derlenen küçük, ama bol resimli *Sancai tuhui* idi (1607-09). 1704-11 arasında İmparator Kangxi'nin buyruğuyla, bir Çin edebiyatı ansiklopedisi olan *Peiwen yunfu* derlendi, 1720'de *Yun fushi Yi* ilk yapıta eklendi. İmparatorun buyruğuyla hazırlanan öteki yapıtlar şunlardı: *Bianzi leibian* (1726) ve *Zishi jinghua* (1727). 1726'da gene imparatorun emriyle Chen Menglei tarafından derlenen 750.000 sayfalık *Gu jin tushu jicheng* (Resim ve Yazılar Koleksiyonu) Çin kültür mirasının tümünü kapsamayı amaçlıyordu.

Yüzyılın sonlarına doğru ansiklopedilerin sayısı çoğaldı. Wang ji'nin 2 bin konuyu kapsayan *Shi wu yuanhui* adlı yapıtı 1796'da yayımlandı. Lu Feng-zuo'nun *Xiao zhi Lu*'su (1804) kendinden öncekilerin tersine, teknik terimlere de yer vermesi bakımından önemliydi. Chen wei'nin *Jing zhuan II* (1804) adlı derlemesi, tarih ve Çin klasikleri üzerinde yoğunlaşmıştı. Wang chenglie'nin *Qi ming ji shu*'su ise (1806) biyografik malzeme yönünden zengindi. Dai Zhaochu'nun 1887'de memur adaylarının yararlanması amacıyla, tarihsel değerde bir yapıt olan *Si shu wu jing lei dian jicheng*'i derledi. Liu Keyi'nin *Jiv Tong Tong* adlı derlemesi eski malzemelerin daha uygun biçimde yeniden sınıflandırılmasına dayanıyordu. Aynı dönemin daha önemlice yapıtlarından biri ise, tarih ve biyografi ağırlıklı *Er Shi Si Shi Jiu tong zheng jian lei yao ha bian* idi (1902). Liu Jin Zao'nun 1905'te derlediği *Qing chao xu wen xian tong kao*, 1921'de genişletilip 400 cilt haline getirildi. Lu Erkui'nin *Ciyuan*'ı (1915), 1931'de yapılan ekiyle, kendisinden sonraki yapıtlara model oluşturan gerçekten çağdaş ilk Çin ansiklopedisidir.

Greater Encyclopedia of China Publishing House ile Encyclopaedia Britannica, Inc., 1980'de *Encyclopaedia Britannica*'nın 15. basımının *Micropaedia* bölümünün Çinceye çevrilerek bu ülkede yayımlanacağını duyurdular. Bu projenin öngördüğü sekiz ciltlik takım 1984-85'te fasiküller halinde yayımlandı. 1980-89 arasında Büyük Çin Ansiklopedisi adıyla 80 ciltlik bir takımın piyasaya sürüleceği de duyuruldu.

Japonya. Japonya'da Edo ya da Tokugava döneminde (1603-1867) bellibaşlı Çin ve Japon yapıtlarından parçalar alarak derlenen bir ansiklopedi türü çıkmıştı. *Kociruien* (1879-1914, 51 cilt) ve *Nihon-hyakka-daiciten* (1908-19, 10 cilt, Büyük Japon Ansiklopedisi) çağdaş ansiklopediye biraz daha yaklaşmışlardı, ama bunlar da hâlâ bir bilimsel yapıtlar derlemesi gibiydi. Kendi içinde bütünlüğü olan genel ansiklopediler Şova döneminde (1926-) ortaya çıktı; *Dai-hyakka* (28 cilt, 1931-35), *Kokuminhyakka* (15 cilt, 1934-37), *Sekai-daihyakka* (1955-68, 24 cilt) ve *Japonica* (1967-72, 19 cilt) iyi derlenmiş yapıtlara örnektir. 1972'de çıkmaya başlayan ve 1975'te tamamlanan *Buritanika Kokusai Dai Hyakka Citen* (28 cilt, Uluslararası Britannica Ansiklopedisi), Encyclopaedia Britannica, Inc., ile Tokyo Broadcasting System'in birlikte oluşturduğu TBS/Britannica Company'nin ortak ürünüydü. Daha çok kısa maddeler içeren birçok Japonca ansiklopediden farklı olarak, bu takımın 20 ciltlik ana bölümü sistematik biçimde düzenlenmiş uzun maddelerden oluşuyordu.

İslam ülkeleri. Arapça yazılan ilk ansiklopediler kabaca iki sınıfa ayrılır: Sağlam bilgi edinmek ve kültür mirasından sonuna kadar yararlanmak isteyenler için yazılanlar ve sayısı hızla artan resmi görevliler için yazılanlar. İkinci tür, Arapların Akdeniz'in birçok bölgesini yönetecek duruma geldiği dönemde ortaya çıktı.

İlk gerçek ansiklopedi, İbn Kuteybe'nin (828-889), geleneksel özdeyişlere, tarihsel kıssalara ve eski Arapçayla yazılmış şiirlere geniş yer veren yapıtıydı. İbn Kuteybe'nin *Kitabı Uyûnü'l-Ahbar*'ı malzemenin düzenlenişi ve içeriği ile sonraki birçok ansiklopedi için bir örnek oluşturdu. İçindeki 10 kitap şöyle sıralanmıştı: İktidar, savaş, soylular, karakter, öğrenim ve belagat, dünya istekle-

rinden arınma, dostluk, dua, beslenme, kadınlar. İbn Kuteybe'nin yapıtını Kurtubalı İbn 'Abd Rabbihi, *Ikd* (Gerdanlık) adlı yapıtına temel aldı, daha çağdaş bazı sorunları ekleyerek zenginleştirdi.

Sık sık yanlışlıkla ilk ansiklopedi olarak anılan *Mefatihü'l-Ulûm*'un yazarı Harizmi'nin Eski Yunanca yazılmış önemli metinler konusunda da bilgisi vardı. Kitabını iki ana bölüme ayırmıştı: "Fıtrî" bilgiler (fıkıh, kelam, dilbilgisi, yazı, tecvid, hadis, şiir sanatı ve tarih) ve "harici" bilgiler (felsefe, tıp, mantık, aritmetik, geometri, astronomi, müzik, mekanik ve simya). 10. yüzyılda Basra'da kurulan dinsel siyasal felsefi topluluk İhvanü's-Safa(*) kendi çevrelerinde ulaşabildikleri bütün bilgileri toplayan beş yazar tarafından kaleme alınmış 52 risale yayımladı. Övgüye değer bir çalışma olan bu yapıtın eksiksiz basımı 1887-89'da yapıldı.

Memlûkler döneminin en ünlü ansiklopedisi olan, yaklaşık 9 bin sayfalık *Nihayetü'l-İreb fi Fünuni'l-Edeb*'i Mısırlı tarihçi en-Nüveyri (1272-1332) derledi. Bu yapıtın eksiksiz basımı ise 1923'te yapıldı. el-Ömeri'nin *Masalikü'l-Ebsar*'ı tarih, coğrafya ve şiir dallarına ağırlık veriyordu. Gene Mısırlı el-Kalkaşandi'nin (ö. 1418) derlediği *Subhü'l-A'şâ* coğrafya, siyasal tarih, doğa tarihi, zooloji, madencilik, kozmografya ve zaman ölçümünü kapsayan, daha iyi düzenlenmiş bir ansiklopediydi. İbşihi'nin (ü. 1440) hazırladığı *Mustatraf* din, davranış kuralları, fıkıh, manevi haller, çalışma, doğa tarihi, müzik, beslenme ve tıp alanlarını kapsıyordu.

İranlı hukukçu ed-Devanni (1427-1501), çok geniş bir alana yayılan teknik buluşlar üzerine, soru-yanıt biçiminde, *Enmuzecü'l-Ulûm* adlı bir çeşit ansiklopedi hazırlamıştı. Kısa süre sonra eş-Şirazi (ö. 1542) buna karşı *Makalatü'r-Redd ala Enmuzecu'l-Ulûmu'l-Gala lica*'yı çıkardı. 1524'te el-Hanefi, bilginin çeşitli dallarını gözden geçiren ve tanımlayan, ek bölümünde de Allah'ın adlarının (esma-i hüsna) alfabetik bir listesini veren, *Mecmau Mülteka'z-Zuhur* (1524) adlı yapıtı derledi. Lübnan'da Butrusü'l-Bustani ve oğulları, 1876-1900 arasında *Dairetü'l-Maarif*'ı derlediler. Bu yapıtın ikinci basımı Muhammed Ferid Vecdi tarafından hazırlandı; 1956'da ise Fuad Aframü'l-Bustani üçüncü basıma başladı. Albert Rihani, bir ciltlik *Mevsuatü'l-Arabiye*'yi 1955'te yayımladı.

TÜRKİYE'DE ANSİKLOPEDİLER Türkiye'de ansiklopedi niteliğindeki ilk yapıtlar arasında Taşköprüzade Ahmed İsameddin Efendi'nin *Mevzuatü'l-Ulûm*'u (ös. 1897, 2 cilt), Nev'i'nin *Netayicü'l-Fünun ve Mehasinü'l-Mütun*'u, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünun*'u (ös. 1825) sayılabilir. Batı ölçülerinde

Kamusü'l-Ulûm ve'l-Maarif, Ali Suavi
Nüri Akbayar Arşivi

ilk ansiklopedi girişimi Ali Suavi'ninkiydi. Ali Suavi, 1870'te Paris'te yayımladığı *Ulûm* gazetesinde *Kamusü'l-Ulûm ve'l-Maarif* adlı bir ansiklopedi ekt vermeye başlamış, ama bunu ancak birkaç sayı yayımlayabilmişti. Buna karşılık, Yağlıkçızade Ahmed Rifat'ın *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye*'si (1882-83, 7 cilt) Türkiye'de tamamlanmış ilk ansiklopedi olması bakımından büyük önem taşır. Şemseddin Sami'nin *Kamusü'l-Alam*'ı (1889-98, 6 cilt) bugün de özellikle tarihsel coğrafya bilgileri

Kamusü'l-Alam, Şemseddin Sami
Ana Yayıncılık Arşivi

konusunda temel başvuru kaynaklarından biridir. Matematikçi Salih Zeki'nin *Kamusü'l-Riyaziyat*'ı (1897, 1 cilt) fen bilimlerindeki ilk ansiklopedi denemesiydi. Emrullah Efendi'nin önce yalnız başlattığı, sonra bir kurulca girişilen *Muhitü'l-Maarif*'de (1900, 1 cilt, *Yeni Muhitü'l-Maarif*, 1912, 1 cilt)

Çocuk Ansiklopedisi, M. Zekeriya (Sertel), S. Zekeriya (Sertel), F. Sabri (Duran)
Ana Yayıncılık Arşivi

ilk kez "ansiklopedi" sözcüğünün Arapça karşılıklarından biri kullanıldı. Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* (1915-24, 3 cilt) adlı yapıtı, biyografi ansiklopedisi geleneğinin bu dönemdeki son örneğiydi. Türkiye'de ansiklopedi adını taşıyan ilk yayın, Sabiha Zekeriya (Sertel), Faik Sabri (Duran) ve Mehmet Zekeriya (Sertel) tarafından birlikte hazırlanan *Çocuk Ansiklopedisi* (1927-28, 4 cilt) oldu.

1928'deki yazı devriminden sonra yayımlanan ilk ansiklopedi *Hayat Ansiklopedisi*'ydi (1932-36, 10 cilt). İbrahim Alaettin Gövsa'nın *Meşhur Adamlar*'ı (1933-38, 4 cilt) ile İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* (1930-42) adlı yapıtı gene biyografik çalışmalardı. 1944'te Reşat Ekrem Koçu *İstanbul Ansiklopedisi*'ni yayımlamaya başladı.

Devletin ansiklopedi yayıncılığına girmesi, 1939'da toplanan I. Türk Neşriyat Kongresi'nin bir kararı ile oldu. Hollanda'nın Leiden kentinde Almanca, İngilizce ve Fransızca yayımlanan *The Encyclopaedia of Islam* (1913-36, 4 cilt) Türkçeye çevrilmeye başlandı, kimi maddeler de yeniden yazıldı (*İslam Ansiklopedisi* 1941-86, 13 cilt). 1943'te yayımına başlanan *Türk Ansiklopedisi* ise (1934-84, 33 cilt) devletçe hazırlanan ilk genel kültür ansiklopedisi oldu.

Hayat Ansiklopedisi
Ana Yayıncılık Arşivi

1960'larda genel kültür ansiklopedilerine büyük gereksinme duyulmaya başlandı. 1961-63 arasında yayımlanan altı ciltlik *Hayat Ansiklopedisi* bu gereksinmeyi bir ölçüde karşıladı. 1960'ların sonlarına doğru ansiklopedik yayınlar gittikçe canlandı, bir genel kültür ansiklopedisi olan *Cumhuriyet Ansiklopedisi*'ni (1968-72, 11 cilt) *Meydan-Larousse, Büyük Lugat ve Ansiklopedi* (1969-73, 12 cilt, 1975 ve 1985'te iki ek yayımladı) izledi. Fransızca *Grand Larousse Encyclopédique*'i (1960-64, 10 cilt) temel alan ve Tanzimat'tan günümüze değin Türkçede kullanılan yerli ya da yabancı kökenli bütün sözcük ve deyimleri içeren

İstanbul Ansiklopedisi
Ana Yayıncılık Arşivi

Meydan-Larousse, Türk ansiklopedicilliğinde bir dönüm noktası oldu.

Yeni yayın kuruluşları, genel kültür ansiklopedilerinin yanı sıra, özel konulu ansiklopediler yayımlamaya da yöneldiler. 1970 sonrasında Türkiye'de yayımlanan ve geniş okur kitlelerince büyük ilgiyle karşılanan ansiklopediler arasında *Türkiye 1923/1973 Ansiklopedisi* (1973-74, 4 cilt), *Yurt Ansiklopedisi* (1981-84, 10 cilt), *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi* (1983-85, 10 cilt), *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (1982, 6 cilt), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (1983-86, 10 cilt), *Tanzimattan Cumhuri-*

yet'e Türkiye Ansiklopedisi (1982, 6 cilt), *Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi* (1983-86, 12 cilt), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1976-91, 7 cilt, yayımı sürüyor) sayılabilir. Ağırlıklı olarak Türk yazarların katkılarından oluşmak üzere 1988'de yayımlanmaya başlayan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, tamamlandığında bu türde İslam ülkelerindeki en kapsamlı başvuru kaynağı olmayı amaçlamaktadır.

1986'dan sonra çeviri ağırlıklı ansiklopedi yayınında önemli gelişmeler oldu. Fransızca *Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse*'u (1982-86) temel alan *Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi* 1986-89 arasında 20 cilt olarak yayımlandı. *Encyclopaedia Britannica*'nın 1986'da yenilenen 15. basımı temel alınarak Ana Yayıncılık A.Ş. ile Encyclopaedia Britannica, Inc. işbirliğiyle hazırlanan 22 ciltlik *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*'nin ilk basımı 1986-91 arasında tamamlandı. Aynı kuruluşların işbirliğiyle yayımlanan ikinci ansiklopedi, *Children's Britannica*'nın 1988 tarihli dördüncü basımını temel alan *Temel Britannica* (1988-91, 20 cilt) oldu. Bu işbirliğinin üçüncü ürünü, *Compton's Encyclopedia*'yı temel alan *Britannica Compton's Genel Kültür Ansiklopedisi* 20 ciltte tamamlanmak üzere 1991'de yayımlanmaya başladı.

Anskar (AZİZ) *bak.* Ansgar (AZİZ)

Anski, S., ANSKI olarak da yazılır, asıl adı SOLOMON ZANVEL RAPPOPORT (d. 1863, Çasnik, Rusya - ö. 8 Kasım 1920, Varşova), özellikle *Der Dybbuk* adlı oyunuyla ünlü Yahudi yazar ve halkbilimci.

Hasidik bir çevrede eğitim gören Anski, gençliğinde Yahudi Aydınlanmasına ve sosyalist-devrimci bir grup olan Narodniklerin populist öğretilerine ilgi duydu. Bir süre köylüler arasında çalıştı ve Narodniklerin yayın organına yazılarıyla katkıda bulundu. Yidiş dilinde yazılmış ilk romanı 1884'te yayımlandı.

1892'de Rusya'yı terk etmeye zorlanınca Paris'e yerleşti. Bir fabrikada işçilik yaparken Fransız folkloru ve sosyalist öğreti üzerinde çalıştı, devrimci mülteci Pyotr Lavrov'un sekreterliğini yürüttü. Genellikle Yahudi İşçi Partisi (Bund) için, makaleler ve popüler şiirler yazdı. 1905'te Petersburg'a dönmesine izin verildi. Narodniklerin ideolojik mirasçısı Sosyalist Devrimci Partı'ye girdi; Yahudilerin yaşamı üzerine makaleler, halk masalları ve öyküler yazmayı sürdürdü.

Anski 1911'de Yahudi folkloruna ilişkin malzeme (ezgiler, şarkılar, el yazmaları, kitaplar) toplamak amacıyla geniş çaplı etnografik bir araştırma yolculuğu düzenledi. Bu çalışma, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kesintiye uğradı. Anski savaş boyunca yardım hizmetlerine katıldı ve Polonya, Galiçya ve Bukovina'daki Yahudi topluluklarının yok edilmesine ilişkin yazılar yazdı. Gene bu sürede en ünlü yapıtı olan, Yidiş dilindeki klasik oyunu *Der Dybbuk*'u (1926) (*bak.* dibbuk) yazdı. Mistik Yahudi folklorundan kaynaklanan oyun, birçok dile çevrilip değişik yerlerde sahnelendi. En çok beğenilen yapımı, ünlü Yahudi topluluğu Habima tarafından Moskova'da gerçekleştirildi. Oyun müzik eşliğinde de oynandı; Lehçe ve İbranice olarak filme alındı.

Anski, Sovyet Devrimi'nden sonra Tüm-Rusya Kurucu Meclisi'ne seçildi; ama 1918'de görevinden ayrılarak Vilna'ya gitti. Ertesi yıl Varşova yakınlarına yerleşerek, bütün çabasını toplu yapıtlarını hazırlamaya ve bir Yahudi etnografi derneği kurmaya yöneltti. Yidiş dilindeki yapıtları 1920-25 arasında 15 cilt halinde yayımlandı.

Anson (Baronu), George Anson (d. 23 Nisan 1697, Shugborough, Staffordshire - ö. 6 Haziran 1762, Moor Park, Hertfordshire, İngiltere), İngiliz amiralı. Dünya çevresindeki dört yıllık gezisiyle denizcilik tarihinin en büyük kahramanlık öykülerinden birini yaratmıştır. Deniz kuvvetlerinde yönetici olarak başlattığı reformlarla İngiliz donanmasının etkinliğini artırmış ve Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-63) Fransa karşısında kazanılan başarıda önemli rol oynamıştır.

Anson 1712'de deniz kuvvetlerine katıldı ve 11 yıl sonra albay oldu. Eylül 1740'ta, az sayıda mürettebat ve kötü donanımlı altı gemiyle, Büyük Okyanustaki İspanyol hazine gemilerini ele geçirmek üzere tuğamiral yetkisiyle Atlas Okyanusuna açıldı. Horn Burnunu dolaşırken üç gemisini yitirmesine karşın, yoluna devam ederek Şili kıyılarındaki İspanyol madencilik yerleşmelerini yağmaladı. Elinde kalan "Centurion" adlı gemiyle Büyük Okyanusu geçerken, mürettebatı ile birlikte inanılmaz güçlükler yaşadı. Ama bir İspanyol kalyonunu Filipinler yakınında ele geçirmeyi başardı. Elde ettiği ganimeti, Çin'in Kanton (Guangzhou) limanında 400 bin İngiliz sterlini karşılığında sattı. "Centurion", Çin sularına giren ilk İngiliz savaş gemisi oldu. İki bin kişilik mürettebatının yarıdan fazlasını büyük ölçüde iskorbitten ötürü yitirmiş durumda, Haziran 1744'te İngiltere'ye vardı. Newcastle dükünün desteğiyle, 1751-56 arasında denizcilik bakanlığı yaptı. William Pitt tarafından uzaklaştırılmasına karşın, 1757'de yeniden bu göreve döndü. Donanmanın yeniden düzenlenmesi, askeri ceza yasasının gözden geçirilmesi ve sürekli bir deniz piyade birliğinin kurulması gibi reformlar gerçekleştirdi.

Anşan, ANZAN olarak da yazılır, eski Elam kenti. İran'ın güneybatısında, bugünkü Şiraz'ın kuzeyinde yer alır. Kentin 140 ha kaplayan kalıntılarında, ilk Elam yazı örnekleri gibi önemli arkeolojik buluntular ele geçmiştir. Anşan, İÖ y. 2350'de Mezopotamya'daki Akad hanedanının düşmanları arasında önem kazandı. Ama kentin en önemli dönemi İÖ 13. ve 12. yüzyıllar oldu. Bu dönemde, "Anşan ve Susa kralları" unvanıyla anılan Elam hükümdarları, Babil kentlerini düzenli aralıklarla yağmaladı. Yörenin, İÖ. 675'te Pers hanedanı Ahameniş lerin denetimine girdiği anlaşılmaktadır. Ahameniş hükümdarları, İÖ 522'de I. Dareios'un tahta çıkmasına değin "Anşan kralları" unvanını taşıdı.

Anşar ve Kişar, Mezopotamya mitolojisinde, dişi ve erkek asal karakterler, yerin ve göğün ikiz ufukları. Yer altındaki derin suları temsil eden Apsu ile tuzlu suyun kişileşmesi olan Tiamat'tan, ya da Apsu ile Tiamat'ın ilk ikizleri Lahmu ve Lahamu'dan doğduklarına inanılırdı. Anşar ve Kişar'dan da en yüksek gök tanrısı Anu (An) doğmuştu. *Ayrıca bak.* Anu.

ant *bak.* yemin

Ant, İstanbul'da önce haftalık (3 Ocak 1967 - 21 Nisan 1970), sonra aylık (Mayıs 1970 - Nisan 1971) olarak yayımlanan sosyalist dergi. Yaşar Kemal, Fethi Naci, Doğan Özgüden tarafından kuruldu ve Doğan Özgüden yönetiminde yayımlandı. "Bağımsızlık ve sosyal adalet için" sloganıyla yayına giren *Ant*, Türkiye İşçi Partisi'ni destekledi. Rejime yönelik sert eleştirileri nedeniyle hakkında birçok dava açıldı ve sorumluları için, toplamı yüzyıllara varan hapis cezaları istenerek, mahkûmiyet kararları verildi. 1969 sonlarından başlayarak daha da radikal bir yayın çizgisi izleyen dergi, 21 Nisan 1970'te çıkan 173. sayı ile haftalık yayınına son verdi. Mayıs 1970 - Nisan 1971 arasında aylık olarak 12 sayı çıktı. Bu son döneminde teorik ve ajitatif yazılar yayımladı. 12 Mart Müdahalesi'nden hemen sonra da yayınına son verdi.

antagonizma, ilaç tedavisinde, bir ilacın, birlikte kullanılan başka bir ilacın etkisini engellemesi ya da karşıt etki yapması. Antagonizma, ilaçların vücut içindeki dağılımı, dönüşümü ya da vücuttan atılmasındaki birtakım değişikliklerden kaynaklanabildiği gibi iki ilacın aynı özel hücre bileşenine etkide bulunmasından da (alıcı antagonizması) ileri gelebilir. Özel alıcılara bağlanarak etkiyi başlatan bir ilacın hem kimyasal ilgisi (alıcıya tutunarak yerleşme eğilimi), hem de kendi yapısından kaynaklanan bir etkinliği vardır; bu tür ilaçlara agonist ilaçlar denir.

Örneğin sülfonamit grubu ilaçlar agonisttir; bunlar, bazı bakterilerin, gelişmeleri için gerekli olan paraaminobenzoik asite (PABA) bağlanmalarını engelleyerek etki gösterir. PABA ile yakından ilişkili ve benzer etkideki maddeler de (örn. proksin) sülfonamitlere karşıt etkide bulunarak bir antagonizmaya yol açar.

Tedavide bazen antagonist ilaçları bir arada kullanmak gerekir. Örneğin kalp yetmezliği tedavisinde, bir kalp uyarıcısı olan dijital ile yavaşlatıcı etki gösteren kinidin birlikte kullanılır (fizyolojik antagonizma). Bazı durumlarda ise antagonizma tedavi için yararlı değildir; örneğin, ayrı ayrı kullanıldığında her ikisi de gut (damla) hastalığının tedavisinde etkili olan aspirin ile probenesit birlikte verildiklerinde, aspirin probenesitin etkisini engeller.

Antaios, Yunan mitolojisinde, Deniz Tanrısı Poseidon ile Yer Tanrıçası Gaia'nın oğlu olan Libya devi. Dev Antaios, ülkeden geçen tüm yabancıları kendisiyle güreşe zorlar. Ne zaman Yer'e (yani annesine) dokunsa gücü yenilenir. Yerden yere vurulsa da kimse onu yenemez. Ama Herakles, Antaios'la boğuşurken güç kaynağını anlar ve onu, bedenini havaya kaldırarak öldürür.

Antakya, Hatay ilinin merkezi kent ve Merkez ilçe. *Ayrıca bak.* Hatay.

Antakya ayin usulü, ANTIOKHEIA olarak da yazılır, BATI SÜRYANİ AYİN USULÜ olarak da bilinir. Kadim Süryaniler ve Hindistan'daki Keralalı Malabar Hıristiyanları (Yakubiler) ile, Katolik Kilisesi'ne bağlı olduğu halde Doğu ayin usullerini benimsemiş üç topluluk olan Katolik Süryaniler, Maruniler ve Keralalı Malankara Hıristiyanları tarafından uygulanan ibadet kuralları sistemi. Keldani ya da Doğu Süryani ayin usulünden ayırmak amacıyla Antakya ayin usulüne Batı Süryani ayin usulü adı da verilir.

Hemen bütün Doğu ayin usullerinin ilk örneği olan Antakya ayin usulü, Antakya patrikliğinde doğmuş ve daha sonra Bizans ve İskenderiye ayin usullerinin kaynağı olmuştur. Kudüs-Antakya ayin usulünden doğan Aziz Yakub Ayini de, bazı değişikliklere uğrayarak bugün hem Katolik ve Yakubi Süryaniler hem de Maruniler tarafından uygulanmaktadır.

Antakya Konsili (İS 341), ANTIOKHEIA olarak da yazılır, bazı kiliselerin temsil edilmediği bir konsil. Constantinus'un Antakya'daki Altın Kilisesi'nin takdis töreni vesilesiyle burada toplanmıştır. Nikaia (İznik) Konsili'nde belirlenmiş olan geleneksel iman ilkelerinin yerine yumuşatılmış bir Ariusçuluğu(*) geçirmek amacıyla 4. yüzyılda toplanan birkaç konsilin ilkidir. Doğu Roma imparatoru II. Constantius ile 100 kadar Doğulu piskoposun katıldığı konsil, Nikaia Amentüsü'nün yerine geçmek üzere dört yeni metin hazırladı. Değişik ölçülerde geleneksel çizgiden uzaklaşan bu metinler, İsa'nın Tanrı ile "aynı tözden" (*homoousios*) olduğu biçimindeki Nikaia tanımını yok saymakta ya da yadsımaktaydı. Disiplin kurallarıyla ilgili, yirmi beş Antakya tüzüğünün de bu konsilden geçtiği kabul edilir. Ama bazı bilginler, bu tüzüklerin 330'da gene Antakya'da toplanmış olan başka bir konsilin ürünü olduğu kanısındadır.

Antakya Okulu, ANTIOKHEIA olarak da bilinir, Suriye'de, İS y. 200'de kurulduğu sanılan Hıristiyan ilahiyat kurumu. Kitabı Mukaddes'in alegorik yorumunu benimseyen ve İsa'nın tanrılığını vurgulayan İskenderiye Okulu'nun(*) karşısında, Kitabı Mukaddes'in metnine sadık kalınmasını savunmuş ve İsa'nın bütünüyle bir insan olduğu görüşüne sahip çıkmıştır. 4-6. yüzyıllar arasında gelişen Antakya Okulu'nda birçok önemli ilahiyatçı yetişmiştir. Bunlar arasında, Tarsuslu Diodoros, Mopsuestia'lı Theodoros, Aziz İoannes Khrysostomos ve Kyrrhos'lu Theodoretos sayılabilir.

Antakya Patrikliği *bak.* Rum Ortodoks Kilisesi

Antakya Prensliği, ANTIOKHEIA olarak da yazılır, I. Haçlı Seferi sırasında Müslümanlardan alınan topraklarda 1098'de Avrupalı Hıristiyanlarca kurulan devlet. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca Avrupa'nın Doğu'daki ileri karakolu olmuştur.

Antakya Prensliği, Latin Doğu'nun en önemli ticaret merkezi olan, sağlam surlarla çevrili Antakya kentinin yanı sıra, kuzeyde Kilikya'ya, doğuda Edessa (Urfa) ve Halep sınırlarına, güneyde ise Suriye'nin orta kesimlerine uzanan bir bölgeyi kaplıyordu. İlk prens I. Bohemond (hd 1098-1111) ile Tancredi (hd 1104-1112) ve Roger (hd 1112-1119; sonradan prens) adlı naipler, devleti genişletme çabalarında başarılı oldular. Ama Halep'i fethetmeye yönelik seferleri, Müslümanlarca önlendi. Antakya prensleri, genellikle savaşta ölerek geride başa geçemeyecek kadar küçük varisler bıraktıklarından, sürekli veraset anlaşmazlıkları ortaya çıktı. Bu durum, prenslerin feodal yükümlülük altında olduğu Kudüs kralının, düzeni sağlamak üzere sık sık müdahalede bulunmasına yol açmaktaydı.

İç karışıklıklara ve Müslümanların akınlarına karşın, Antakya Prensliği ekonomik bakımdan gelişti. Ticaret, Hıristiyanlar ve Müslümanlar için aynı ölçüde büyük önem taşıdığından, dinsel farklılıklara karşın ticaretin sürmesini sağlayacak antlaşmalar yapılabildi. Kervanlarla Doğu'dan getirilen baharat, ipek ve porselen eşya, buradan gemilerle Avrupa pazarlarına yollanıyordu. Çevredeki meyve bahçeleri ile zeytinliklerde, ihraç edilmek üzere tatlı limon ve zeytinyağı elde ediliyor, Lübnan ormanlarından gelen kereste, Mısırlıların ince kumaşları ile takas ediliyordu.

1187'de III. Bohemond (hd 1163-1201), Kudüs Krallığı'nın büyük bölümünü fetheden Selahaddin Eyyubi'den (hd 1169-93), prensliğine dokunulmayacağına ilişkin güvence almayı başardı. Bohemond'un ölümünden sonra, prenslik veraset savaşları sonucunda parçalandı. Sonunda barış sağlanmasına karşın, bu anlaşmazlıklar, güç toplamak için Müslümanlara zaman kazandırdı. 1268'de artık son derece küçülmüş bulunan prensliğin son kalesi Antakya kenti de, Mısır ve Suriye'nin Memlûk sultanı I. Baybars'ın (hd 1260-77) ordusuna teslim oldu.

Antalar, doğu Slav göçebe kabilelerinin Rusya'nın güneyinde Dinyeper ve Dinyester ırmakları arasına yerleşerek İS 3. yüzyılda oluşturduğu birlik. Gelişkin tarımı, el sanatları ve demirciliği ile ünlü Anta kabileleri, 4. yüzyılda batıya doğru Hunlardan kaçan Gotlarla savaştılar. Antalar 6. yüzyıl başlarında, Slavların Bizans İmparatorluğu'na karşı giriştiği akınlara katıldı. Ama yaklaşık 560'ta Anta topraklarından geçen Avarlar bu kabileleri yok ettiler. Antalar ile ilgili bilgiler, Gotlu tarihçi Jordanes (6. yy) ve aralarında Kaisarialı Prokopios'un da (6. yy) bulunduğu Bizanslı tarihçiler tarafından aktarılmıştır.

Antalya, Akdeniz Bölgesi'nde il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 20.591 km² olan Antalya ili batıda Muğla, kuzeyde Burdur, Isparta ve Konya, kuzeydoğuda gene Konya, doğuda Karaman ve İçel illeri, güneyde de Akdeniz ile çevrilidir. Tarihsel ve doğal zenginlikleri ile ün salmış olan Antalya, Türkiye'nin turizm cenneti olarak tanınır.

Doğal yapı. Antalya ilinin yüzey şekillerini büyük ölçüde Batı Toroslar belirler. Dağlar genellikle Antalya Körfezinin kıyı çizgisine uyarak uzanır. Teke Yarımadasında(*) ortaya çıkan Batı Toroslar'a bağlı Akdağlar olarak da bilinen Akdağ ile Beydağları kabaca güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanır. Akdağ, Uyluktepe'de 3.014 m'ye erişir. Beydağları'nın güneydoğu kesiminde yer alan başka bir Akdağ'ın 3.069 m'ye ulaşan Kızlarsivrisi Tepesi ilin en yüksek noktasıdır. İl sınırları dışında Göller Yöresi'ne(*) kadar uzanan Batı Toroslar burada ters "V" harfi biçiminde kıvrılarak güneydoğuya yönelir. Bu sıranın Antalya Körfezi doğusunda kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan bölümü Geyik Dağları adıyla anılır. Bu dağlar Taşeli Platosunda(*) silikleşerek sona erer. Bu platonun batı uzantıları ilin doğu kesimine sokulur. İl sınırları içindeki bir başka yüksek düzlük Teke Yöresi olarak da adlandırılan batı kesimdedir. Bu platonun orta kesimindeki düzlükler Elmalı Ovası adıyla anılır.

Antalya ilinde alçak düzlükler fazla yer tutmaz. Bunlar genellikle akarsuların taşıdığı alüvyonların yığılmasıyla oluşan kıyı düzlükleridir. Başlıcaları Antalya, Finike, Demre, Kasaba ve Eşen ovalarıdır.

İl kıyıları fazla girintili çıkıntılı sayılmaz. En önemli girinti en iç kesiminin kıyısında yer alan il merkezinin adıyla anılan geniş Antalya Körfezidir. Başlıca çıkıntı ise Dalmaç tipi kıyı biçimine rastlanan Teke Yarımadasının güneydoğu ucundaki Kilidonya Burnudur. Bu burun çeşitli kaynaklarda Yardımcı, Kırlangıç ve Gelidonya adlarıyla da geçer. İl kıyıları yakınındaki adaların tümü Teke Yarımadasının açığındadır. Bunlardan en büyüğü Kekova Adasıdır(*).

İl topraklarından kaynaklanan suların tümüne yakını Akdeniz'e ulaşır. Kaynaklarını Toroslar'dan alan akarsulardan başlıcaları Dim, Alara, Manavgat, Köprü, Alakır ve Demre çayları ile Aksu'dur. Eşen Çayı ise batıda doğal sınır oluşturur. Elmalı ve Korkuteli yörelerinin suları ise kapalı alanlardaki düdenlerde kaybolur. Başlıca göl, doğu kesimi il sınırları içinde kalan sığ bir bataklık görünümündeki Söğüt Gölüdür. Yapay göller ise Manavgat, Oymapınar, Korkuteli ve Alakır baraj gölleridir.

Ekonomi. Antalya ilinde en önemli ekonomik etkinlikler tarım ve turizmdir. Antalya özellikle bitkisel üretim açısından en gelişmiş iller arasında yer alır. Bu gelişmedeki en önemli etkenler elverişli doğa koşulları, ilerleyen taşımacılık, gittikçe büyüyen iç ve dış pazardır. Bütün bu olumlu koşulların birleşmesi sonucu Antalya Türkiye'nin büyük kentlerini, özellikle sebze ve meyve ürünleri ile besleyen bir tarımsal merkez haline gelmiştir. İhracat da artmaktadır.

İldeki bitkisel üretim, ürün çeşitlenmesi ve üretim tekniği açısından kıyı ve iç kesimlerde olmak üzere iki bölgeye ayrılabilir. Kıyı kesimindeki verimli ovalarda ileri yöntemlerle, yoğun ticari tarım yapılır; modern girdi kullanımı yüksektir. Ekonomik değeri yüksek sanayi bitkileri (pamuk, anason, yerfıstığı gibi), sıcak iklim meyveleri (muz, portakal, limon, mandalina, turunç, greyfurt gibi) ve çeşitli sebzeler yetiştirilir. Zeytincilik de yapılır. Türkiye portakal üretiminin üçte birini, muz üretiminin de yüzde 70'ini Antalya karşılar. Kıyı kesimi sebzeci-

Antalya'dan bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Antalya ili
Ana Yayıncılık Arşivi

liği seralarda yoğunlaşmıştır. Türkiye'deki seraların üçte ikisi Antalya'dadır. Seralar, Kaş-Gazipaşa arasındaki geniş bir alana yayılmıştır. Yılda birkaç kez ürün alındığı için gelir yüksektir. En çok domates, karpuz, kavun, taze bakla, biber, hıyar, taze fasulye, patlıcan, kabak yetiştirilir. Bunlardan bir bölümü yurtdışına ihraç edilir.

İç kesimlerde hem ürün türleri, hem de yetiştirme tekniği farklılaşır. Ürün çeşitlenmesi azalır; ürün tablosuna tahıllar egemen olur. Yoğun tarımdan yaygın tarıma geçilir. Tahıllardan en çok buğday, arpa ve yulaf, baklagillerden nohut, sanayi bitkilerinden şeker pancarı, ayrıca serin iklim sebzeleri, elma, armut ve üzüm yetiştirilir.

Bitkisel üretimdeki bu gelişmeye karşılık, hayvancılık fazla önem taşımaz. Bu etkinlik daha çok iç kesimlerde bir ek gelir kaynağıdır. En çok koyun ve kılkeçisi beslenir. Arıcılık ve tavukçuluk yapılan ilin önemli hayvansal ürünlerinden bazıları bal ve yumurtadır.

Antalya'daki önemli ekonomik etkinliklerden biri de turizmdir. Antalya iline Türkiye'nin Rivierası olma özelliğini kazandıran doğal güzelliklerin başında, Akdeniz kıyısında kilometrelerce uzanan plajlar (Belek, Karpuzkaldıran, Konyaaltı, Side, Patara gibi), doğal mağaralar (Damlataş, Karain gibi), çağlayanlar (Düden, Manavgat gibi) ve dağlardaki gür orman örtüsü gelir. Anadolu'nun güney kesimine özgü bir ağaç olan Lübnan sediri Antalya ormanlarında da yetişir.

İldeki başlıca antik kentler Alanya, Aspendos, Perge, Side, Olympos, Selge, Phaselis, Ksantos, Termessos ve Myra'dır. Bu kentlerde yapılan kazılarda elde edilen zengin arkeolojik buluntular, Antalya'ya her yıl binlerce yerli ve yabancı turist çeker. İlin büyük doğal ve tarihsel potansiyelini değerlendirmek amacıyla yapılan proje ve yatırımlar giderek artmaktadır. İlin kıyı kesiminde çeşitli tatil köyleri, tatil siteleri, otel, motel, yazlık ev ve pansiyon vardır. Doğal yapısı zengin bir çeşitlilik sunar. Yaz başlarında Antalya kenti yakınında denize girdikten sonra 60 km uzaklıktaki Beydağları'ndaki Saklıkent'te kayak yapma olanağı vardır. Doğal ve tarihsel zenginliklerin iç içe geçtiği Antalya yöresinde bazı alanlar koruma altına alınarak halkın hizmetine açılmıştır. Bunlar Çamburnu, Düzlerçamı, Kepezbaşı, Kındılçeşme, Kurşunlu Şelalesi ve Turkbeleni orman içi dinlenme yerleri ile Köprülü Kanyon Milli Parkı, Güllük Dağı (Termessos) Milli Parkı ve Beydağları (Olimpos) Sahil Milli Parkı'dır.

Sanayi, tarım ve turizm kesimlerinin ardından gelir; genellikle tarıma dayalıdır. İlde un, yağ, gıda, çırçır, dokuma, kereste, mobilya, tuğla ve kiremit tesisleri vardır.

Bunların yanı sıra süt ürünleri, meyve suyu, konserve, ambalaj sandığı, pil ve elektrometalurji fabrikaları da üretim yapmaktadır.

Tarih. Antalya yöresi Anadolu'daki en eski yerleşim alanlarından biridir. Kentin 25 km kuzeybatısındaki Karain Mağarası'nda, Paleolitik (y. 2 milyon-15 bin yıl önce), Mezolitik (y. 15-10 bin yıl önce), Neolitik (İÖ 8000-5500), Kalkolitik (İÖ 5500-3500) ve Tunç (İÖ 3500-1000) çağlarına ilişkin buluntular elde edilmiştir. Yöre İÖ 1900-1400 arasında Arzava Krallığı'na bağlıydı. Zaman zaman Hititlere bağlanan Arzava'nın, batıdan gelen Deniz Halkları tarafından yıkılmasından sonra bağımsız kent devletleri kuruldu. Antalya önce Lidyalıların, sonra Perslerin egemenliğine girdi. İÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında Büyük İskender tarafından alınan ve daha sonra Selevkosların yönetimine giren yöre, uzunca bir süre korsanların elinde kaldı. İÖ 2. yüzyıl başlarında Roma denetiminde batı kesimi Rodosluların, orta kesimi Bergamalıların yönetiminde olan yöre İÖ 65'te Pompeius tarafından korsanlardan temizlendi. Daha sonra Hıristiyanlığın Anadolu'daki yayılmasının merkezlerinden biri haline geldi. İS 7. yüzyıl, Arap akınlarının ve İslamın yayılmasının başlangıcı oldu.

1085'te Süleyman Şah tarafından alındıktan sonra Bizanslılar ile Anadolu Selçukluları arasında el değiştiren yöre 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu Selçuklularına bağlandı. 14. yüzyıl başlarında Hamidoğullarının yönetmeye başladığı bu topraklara 1361'de Kıbrıslılar saldırdı. Bir bölümü 1423'te, Alanya ise 1471'de Osmanlı Devleti'ne katıldı. 1511'de çıkan Şahkulu Baba Tekeli Ayaklanması'ndan zarar gören Antalya yöresi 19. yüzyıl sonlarında Konya vilayetine bağlı Teke sancağının sınırları içindeydi. Teke sancağı 20. yüzyıl başlarında bağımsız hale getirildi. 29 Nisan 1919'dan 5 Temmuz 1921'e değin İtalyanların işgali altında kalan Antalya, Cumhuriyet'ten sonra il yapıldı.

Kentin yapısı. Kentin, yöre Pergamon (Bergama) Krallığı'nın yönetimindeyken Kral II. Attalos tarafından İÖ 2. yüzyılda kurulduğu sanılmaktadır. Pamfilya kıyısındaki bir doğal limanın kenarında kurulan ve bir üs olarak kullanılan bu yerleşme yerinin bilinen ilk adı, kurucusunun adıyla bağlantılı olarak Attaleia'dır.

Antalya kenti, Antalya Ovasında, körfezin yaptığı yarımay biçimindeki girintinin en tepe noktasında kurulmuştur. Kent merkezi limana egemen konumdaki eski kent ve çevresinden oluşur. Konut alanları ana ulaşım eksenleri üstünde yoğunlaşmış ve kent merkezini çevrelemiştir. Ayrıca anayollar üstünde, bağımsızca gelişen büyüklü küçüklü yerleşmeler de vardır. Tarım yapılan alanlar yer yer bu alanların içine girer.

Modern kent antik yerleşmenin üstüne kurulduğu için bu dönemden kalıntılar çok azdır. İS 130'da Hadrianus'un Antalya'yı ziyareti üzerine, anısına dikilen Hadrianus Kapısı, bugüne kalan tek yapıdır. Eski kent, eski limana bakan, çevresi Roma, Bizans ve Selçuklu dönemlerinde onarılmış surlarla çevrili Kaleiçi mahallesinden oluşur. Sit alanı ilan edilerek koruma altına alınan Kaleiçi, özgün mimarisi, Yivli Minare'si ve dar sokakları ile kentin en çekici yerlerinden biridir. Daha çok düşük gelir gruplarının barındığı ve yakın zamana değin çoğu harap durumda olan evlerin bir bölümü onarılarak bir konaklama-dinlence-eğlence merkezine dönüştürülmüştür.

Kentin asıl büyümesi, 1960'larda ulaşım ağının gelişmesiyle başladı. Antalya'yı ülkenin önemli merkezlerine bağlayan yollar, sosyo-ekonomik yapıyı dönüştüren, turizmi canlandıran en önemli etken oldu. Bu yıllardan sonra önemli ölçüde göç almaya başlayan kentte nüfus hızla arttı ve hızlı bir gecekondulaşma ortaya çıktı. Boş alanlar dolduğu gibi, eski doku da yer yer yok edilerek, yerine çok katlı binalar yapıldı. 1980'lerin başlarında kent nüfusunun dörtte biri gecekondularda oturuyordu. Özellikle sanayi alanları çevresinde yoğunlaşan bu gecekonduların bir bölümünde bahçecilik yapılmaktadır.

Kentteki ana ekonomik etkinlik turizm ve ticarettir. Bitkisel üretim de yapılır. Başlıca sanayi kuruluşları dokuma, yağ, ambalaj malzemesi, un, konserve, süt, konsantre meyve ve sebze üretir. Türkiye'nin ilk ferrokrom ve karpit işletmesi olan Antalya Elektrometalurji Sanayi İşletmesi Etibank tarafından 1957'de kurulmuştur.

Ulaşım, en çok karayoluyla sağlanır. E-24 Karayolu, Toroslar'ı aşarak Burdur ve Dinar üzerinden Denizli, Aydın ve İzmir'e, doğuda ise kıyı şeridini izleyerek Silifke ve Mersin üzerinden Güneydoğu Anadolu illerine bağlanır. Kentin batısında, Konyaaltı Plajı'nın Beydağları'na bitiştiği yerde kurulan yeni liman ve serbest bölge tam kapasite ile çalışmaya başladığında, taşımacılıktaki ağırlığın denizyoluna kayması beklenmektedir. Her mevsimde ulaşıma açık olan Antalya Havaalanı kentin 10 km doğusunda, Antalya-Mersin yolu üstündedir. Kent karayoluyla Ankara'ya 544 km uzaklıktadır.

Kentte 1982'de Akdeniz Üniversitesi kurulmuştur. Üniversite hastanesinden başka, Antalya Devlet Hastanesi, Doğum ve Çocuk Bakımevi, SSK Hastanesi ve Göğüs Hastalıkları Hastanesi en önemli tedavi kurumlarıdır.

Tarihsel yapılar. Antalya kenti tarihsel yapılar açısından son derece zengindir. I. Alaeddin Keykubad döneminde yapılmış olan Yivli Minare özellikle ünlüdür. Minarenin batısındaki Ulu Cami, 1934-69 arasında Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmıştır; 1974'ten bu yana Etnografya Müzesi'dir. Antalya Bölge Müzesi 1972'de yeni binasına taşınmıştır. Bunlardan başka ilde Alanya, Karain ve Side müzeleri de vardır.

Karatay Medresesi (1250), Selçuklu sanatının zengin geometrik örgeleriyle süslü mihrabıyla bilinir. Kentin kuzeybatısında, Korkuteli yolu kenarındaki Evdir Han (1214-18) ve 24 km kuzeybatısında, Burdur yolu üstündeki Kırkgöz Han, Selçuklulara ait önemli yapılardır.

Türkiye'nin ilk yerel film şenliği olan Antalya Altın Portakal Film Şenliği 1964'te başlatılmıştır. Ülkenin sanat ve kültür yaşamına önemli katkılar yapmış olan şenlik, 1975'ten sonra başka sanat etkinliklerini de kapsar hale getirilmiştir.

Antalya Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 1.132.211; kent, 378.208.

Antalya Altın Portakal Film Şenliği, Türkiye'nin en uzun süreli ulusal film şenliği.

Antalya il merkezinde genellikle eylül ayı sonlarında düzenlenen Altın Portakal Film Şenliği ilk kez 1964'te gerçekleştirildi. O tarihte, değişik etkinliklerin yer aldığı bir sanat şenliği niteliğindeydi. 1967'den sonra, film yarışması şenliğin ana etkinliği oldu. İlk on yıl içinde sonuçları sık sık tartışmalara yol açan yarışma 1974'ten sonra ağırlığını duyurmaya başladı. 1976'da şenliğe uluslararası nitelik kazandırılmaya çalışıldıysa da, düzenleme aksaklıkları yüzünden iki yıl sonra bu karardan vazgeçildi.

1979'da şenliğe katılan bazı filmlerin son anda yasaklanması üzerine yapımcılar birleşerek filmlerini yarışmadan çektiler ve şenlik yapılamadı. O yıl yalnızca kısa film dalında ödül dağıtıldı. Şenlik 1980'de de yapılamadı. Uzun yıllar Antalya Belediyesi tarafından düzenlenen şenlik, 1985 ve sonrasında Antalya Kültür ve Sanat Vakfı (AKSAV) tarafından gerçekleştirildi.

Yarışmanın ödülü olan Altın Portakal, en iyi üç filmle en iyi yönetmen, senaryo yazarı, görüntü yönetmeni, film müziği bestecisi, erkek ve kadın oyuncu, yardımcı erkek ve kadın oyuncu ve stüdyoya verilmektedir. Ödül, elinde portakal tutan bir Aphrodite heykelciği biçimindedir. Şenlikte

ALTIN PORTAKAL ÖDÜLLERİ

1964
Film: Gurbet Kuşları (Halit Refiğ)
Yönetmen: Halit Refiğ
Kadın oyuncu: Türkan Şoray
Erkek oyuncu: İzzet Günay

1965
Film: Aşk ve Kin (Turgut Demirağ)
Yönetmen: Atıf Yılmaz
Kadın oyuncu: Fatma Girik
Erkek oyuncu: Fikret Hakan

1966
Film: Bozuk Düzen (Haldun Dormen)
Yönetmen: Memduh Ün
Kadın oyuncu: Selma Güneri
Erkek oyuncu: Ekrem Bora

1967
Film (üç dalda):
Zalimler (Yılmaz Duru)
Bir Millet Uyanıyor (Ertem Eğilmez)
Güzel Bir Gün İçin (Haldun Dormen)
Yönetmen: Yılmaz Duru
Kadın oyuncu: Fatma Girik
Erkek oyuncu: Yılmaz Güney

1968
Film: İnce Cumali (Yılmaz Duru)
Yönetmen: Yılmaz Duru
Kadın oyuncu: Türkan Şoray
Erkek oyuncu: Fikret Hakan

1969
Film: (ödül verilmedi)
2. Film: Bin Yıllık Yol (Yılmaz Duru)
Yönetmen: (ödül verilmedi)
Kadın oyuncu: Hülya Koçyiğit
Erkek oyuncu: Cüneyt Arkın

1970
Film: Bir Çirkin Adam (Yılmaz Güney)
Yönetmen: Ertem Eğilmez
Kadın oyuncu: Belgin Doruk
Erkek oyuncu: Yılmaz Güney

1971
Film: Ankara Ekspresi (Muzaffer Aslan)
Yönetmen: Muzaffer Aslan
Kadın oyuncu: Filiz Akın
Erkek oyuncu: Fikret Hakan

1972
Film: Zulüm (Atıf Yılmaz)
Yönetmen: Atıf Yılmaz
Kadın oyuncu: Zeynep Aksu
Erkek oyuncu: Murat Soydan

1973
Film: Hayat mı Bu? (Orhan Aksoy)
Yönetmen: Nejat Saydam
Kadın oyuncu: Hülya Koçyiğit
Erkek oyuncu: Tank Akan

1974
Film: Düğün (Lütfi Akad)
Yönetmen: Lütfi Akad
Kadın oyuncu: Perihan Savaş
Erkek oyuncu: Hakan Balamir

1975
Film: Endişe (Şerif Gören)
Yönetmen: Şerif Gören
Kadın oyuncu: Hülya Koçyiğit
Erkek oyuncu: Erkan Yücel

1976
Film: Deli Yusuf (Atıf Yılmaz)
Yönetmen: Atıf Yılmaz
Kadın oyuncu: Adile Naşit
Erkek oyuncu: Cüneyt Arkın

1977
Film: Kara Çarşaflı Gelin (Süreyya Duru)
Yönetmen: Zeki Ökten
Kadın oyuncu: Semra Özdamar
Erkek oyuncu: Kemal Sunal

1978
Film: Film: Maden (Yavuz Özkan)
Yönetmen: Atıf Yılmaz
Kadın oyuncu: Hale Soygazi
Erkek oyuncu: Tank Akan

1979 ve 1980'de yapılmadı

1981
Film: (ödül verilmedi)
2. Film: Ah Güzel İstanbul (Ömer Kavur)
Yönetmen: Erden Kıral
Kadın oyuncu: Meral Orhonsay
Erkek oyuncu: İhsan Yüce

1982
Film: Çirkinler de Sever (Sinan Çetin)
Yönetmen: Ömer Kavur
Kadın oyuncu: Nur Sürer
Erkek oyuncu: Genco Erkal

1983
Film: Faize Hücum (Zeki Ökten)
Yönetmen: Zeki Ökten
Kadın oyuncu: Hülya Koçyiğit
Erkek oyuncu: Genco Erkal

1984
Film: Bir Yudum Sevgi (Atıf Yılmaz)
Yönetmen: Atıf Yılmaz
Kadın oyuncu: Hale Soygazi
Erkek oyuncu: Tank Akan

1985
Film: Dul Bir Kadın (Atıf Yılmaz)
Yönetmen: Sinan Çetin
Kadın oyuncu: Zuhal Olcay
Erkek oyuncu: Hakan Balamir

1986
Film: Aaahh! Belinda (Atıf Yılmaz)
Yönetmen: Atıf Yılmaz
Kadın oyuncu: Müjde Ar
Erkek oyuncu: Kadir İnanır

1987
Film: Muhsin Bey (Yavuz Turgul)
Yönetmen: Ömer Kavur
Kadın oyuncu: Türkan Şoray
Erkek oyuncu: Şener Şen

1988
Film: Gece Yolculuğu (Ömer Kavur)
Yönetmen: Ömer Kavur
Kadın oyuncu: Gülşen Bubikoğlu
Erkek oyuncu: Aytaç Arman

1989
Film: Uçurtmayı Vurmasınlar (Tunç Başaran)
Yönetmen: Halit Refiğ
Kadın oyuncu: Nur Sürer
Erkek oyuncu: Rutkay Aziz

1990
Film: Karılar Koğuşu (Halit Refiğ)
Yönetmen: Yusuf Kurçenli
Kadın oyuncu: Hülya Koçyiğit
Erkek oyuncu: Tank Akan

1991
Film: Gizli Yüz (Ömer Kavur)
Yönetmen: Yavuz Özkan
Kadın oyuncu: Somru Yavrucuk
Erkek oyuncu: Ekrem Bora

1992
Film: Cazibe Hanımın Gündüz Düşleri (İrfan Tözüm)
Yönetmen: Tunç Okan
Kadın oyuncu: Lale Mansur
Erkek oyuncu: Mehmet Aslantuğ

1993
Film: Mavi Sürgün (Erden Kıral)
Yönetmen: Erden Kıral
Kadın oyuncu: Müjde Ar
Erkek oyuncu: Mehmet Aslantuğ

ayrıca çeşitli para ödülleri de dağıtılmakta, bazı yıllarda kısa film dalında da ödül verilmektedir.

Antalya Bölge Müzesi, 1923'te tarih öğretmeni Süleyman Fikri Erten'in girişimleriyle kurulan müze. İlk koleksiyon, Antalya ve çevresinden derlenen arkeolojik yapıtların Panaya Kilisesi'nde (Alaeddin Camisi) korunma altına alınmasıyla oluştu. 1939'da, içinde Yivli Minare'nin de yer aldığı Selçuklu külliyesine taşındı. 1940'larda Arif Müfid Mansel'in Antalya çevresindeki antik kentlerde, özellikle de Perge ve Side'de başlattığı yoğun arkeolojik araştırma ve kazılarda ele geçen buluntularla müze kısa sürede zenginleşti, ama bina yeni yapıtların sergilenmesinde yetersiz kaldı. Doğan Tekeli, Sami Sisa ve Metin Hepgüler tarafından tasarlanan ve yapımına 1965'te başlanan Konyaaltı yolu üzerindeki yeni müze 1971'de tamamlanarak 1972'de ziyarete açıldı. İçindeki Pamfilya, Psidya ve Likya gibi Antik Çağın önemli ve zengin yörelerinin yapıtlarıyla Türkiye'nin önde gelen bölge müzelerinden biri oldu.

Yeni müzede 12 sergi salonu, bir açık hava sergi alanı, kitaplık, konferans salonu, yapıt onarım laboratuvarı, fotoğraf laboratuvarı, depolar ve bir kafeterya bulunmaktadır. Son yıllarda yeni bir düzenlemeyle müzeye "Çocuk Müzesi" adı altında yeni bir bölüm eklenmiştir. Müze ve müzeciliği sevdirmek amacı güden bu bölümde, sergilenen yapıtların bir bölümü maketleriyle tanıtılmakta, çocukların kişisel becerilerini geliştirmeye yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

Tarihöncesi çağlardan başlamak üzere, Yunan, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden kalma yapıtlar kronolojik bir düzen içinde izleyiciye sunulmaktadır. İlk salonda canlıların evrimi çeşitli tablo, resim, fosil ve kemiklerle anlatılmaktadır. Bunu izleyen salonlarda Antalya yakınlarındaki Karain, Öküzini ve Beldibi gibi Paleolitik Çağ barınaklarından elde edilen Tarihöncesi buluntularla, Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağına ait çeşitli eşya ve araçlar sergilenmektedir.

Herakles'in 12 görevini betimleyen lahit; Antalya Bölge Müzesi
Gültekin Çizgen

Hepsi Perge kazılarında bulunmuş İS 2-3. yüzyıllara ait heykel ve büstlerle mitolojik figürler iki ayrı salonda toplanmıştır. Bu Roma dönemi heykelleri müzenin en ilgi çekici yapıtlarıdır. Lahitler salonunda Roma dönemine ait Pamfilya ve Sidemara tipi lahitler yer almaktadır. En güzel iki örnek Domitias Lahti ile üstünde Herakles'in 12 görevinin betimlendiği lahittir. Roma ve Bizans dönemlerine ait cam eşyayla küçük nesneler küçük buluntular salonunda, Ksantos kazılarında bulunan mozaikler ise mozaik salonunda sergilenmektedir. Helenistik dönemden Osmanlılara değin her dönemin altın, gümüş, tunç ve bakır sikkelerini içeren sikkeler salonunda özellikle kent ve imparator sikkeleri ilginçtir.

Türk-İslam dönemi salonunda Selçuklu ve Osmanlı çini örnekleri, halı ve seccadeler, el yazmaları, şamdanlar ve süs eşyası, etnografya salonunda ise Antalya ve çevresinden toplanmış olan giysiler, elişleri, silahlar, metal eşya ve Antalya folkloru ile ilgili başka yapıtlar sergilenmektedir. Bu salonda bir de Antalya evi düzenlenmiştir.

Antalya Müzesi, son derece zengin koleksiyonlarıyla Anadolu'da Akdeniz yöresinin tarihini aydınlatan, eğitici niteliği yüksek bir müzedir.

Antalya Körfezi, Akdeniz Bölgesi'nin Antalya Bölümü'nde, Anadolu içine sokulan geniş girinti. Batıda Teke Yarımadasının dik falezlerine dayanır ve Kilidonya (Gelidonya) Burnu ile onun uzantısı olan Beşadalar tarafından sınırlanır; doğuda ise Anamur Burnuna kadar uzanır. Bu iki uç arasındaki genişlik yaklaşık 216 km'dir. Körfezin karaya en fazla sokulduğu kuzeybatı ucunda, Antalya kenti ve limanı yer alır.

Antalya Körfezinden bir görünüm
Dialog

Antalya Körfezinin batı kenarında oldukça dar bir kıyı şeridi vardır. Bu şeritte, akarsuların getirdiği alüvyonlardan oluşan küçük kıyı ovaları ile plajlar yer alır. Antalya-Kemer arasındaki dik falezler bu genel yapının dışında kalır. Fazla girintili çıkıntılı olmayan bu kesimde, deniz hızla derinleşerek birden 100-200 m derinliğe erişir. Kemer'in doğusundaki Kocaburun ile Beşadalar arası, oldukça girintili çıkıntılıdır. Burada Çıralı Limanı, Adrasan (Çavuş) Limanı, Frenkçi Koyu gibi birçok küçük girinti vardır. Akarsuların ve zaman zaman denizin içlerine kadar ilerleyen tatlısu kaynaklarının çokluğu nedeniyle, tuzluluk çok fazla değildir. Antalya kenti ve çevresinde yer alan 30-40 m yükseklikteki dik falezlerin önünde, denizin derinliği birden 200 m'ye iner. Ancak kentin batısındaki Konyaaltı ve doğusundaki Lara plajlarında, deniz daha yavaş derinleşir; gene de birkaç yüz metre açıkta, derinlik 200 m'yi bulur.

Antalya Körfezinin doğu ve kuzeydoğu kıyıları, Anamur Burnuna kadar geniş yaylar çizerek uzanır. Dağların doğrudan denize indiği kesimlerde dik falezler vardır. Ama kıyı şeridi Manavgat yakınlarında genişler ve ünlü Side plajlarını oluşturur. Burada denizin derinliği fazla değildir, deniz turizmi için çok uygun bir ortam oluşmuştur. Aynı özellik Alanya ve çevresinde de görülür.

Körfezde tuzluluk genel olarak yüksektir. Ortalama binde 38-39 arasında değişen tuzluluk oranı, akarsu ağızlarında ve denizde kaynayan tatlı su kaynaklarının çevresinde düşer. Ortalama deniz suyu sıcaklığı ise kışın 16°C-18°C, yazın 23°C-27°C arasındadır. Böylelikle, körfezde bütün bir yıl denize girilebilir. Antalya Körfezi, gerideki yüksek topografyanın bir sonucu olarak oldukça derindir. Derinlik birden artar ve bir deniz mili içinde 1.000-1.500 m'yi bulur. Körfezin en derin yeri batıda, Beşadalar'ın 30 km doğusundadır (2.500 m). Körfezde Antalya ve Alanya dışında, büyük tonajlı gemilerin uğramasına uygun başka liman yoktur. Antalya ve Kemer'de turizm açısından büyük önem taşıyan yat limanları vardır.

Antalya Ovası, Akdeniz Bölgesi'nde ova. Güneyde Antalya Körfezi, doğuda Aksu Vadisinin aşağı yatağı, batıda ve kuzeyde Batı Toroslar'ın birinci sırasını oluşturan 1.500-2.000 m yüksekliğindeki dağlarla çevrilidir. Yüzölçümü yaklaşık 1.600 km², uzunluğu doğu-batı doğrultusunda 40 km'dir. En geniş yeri kuzey-güney doğrultusunda 60-70 km kadardır. Dar anlamda Antalya kenti çevresindeki dalgalı düzlüklerden oluşan ova, geniş anlamda doğuya doğru daralarak uzanır ve Alanya yakınlarında sona erer.

Antalya Ovası, yapısal bakımdan tam bir ova niteliğinde olmayıp, Akdeniz kıyılarından Toroslar'ın eteklerine dayanan ve birbirinden kesin olarak ayrılmış üç basamaktan oluşan taraçalı bir yapıdadır. Bu taraçaların, Antalya falezleri ve Aksu Vadisi tarafından çevrelenen en alt basamağı bir ova niteliği taşır. Karstik yapılı dağlardan inen kireçli suların getirdiği kalsiyumun karbonat çökeltilerinin birikmesiyle oluşmuş bu traverten taraçası, kuzeydoğudaki Düden batağından, güneybatıdaki Antalya falezlerine doğru hafifçe eğimlidir. Üstü, ince bir kırmızı toprak katmanıyla kaplıdır. Ovanın kıyı kesimi, genellikle dik falezlerden oluşmuştur. Özellikle Antalya kentinin bulunduğu yerde denize dik olarak inen kıyı, batıda ve doğuda alçak plajlara dönüşür.

Ovaya en çok sonbahar ve kış aylarında yağış düşer. Yağış miktarı, ovayı çevreleyen dağların yamaçlarına doğru gittikçe artar. Bu yamaçlardan doğan ve bol su taşıyan karstik kaynaklar, ovayı sulayan irili ufaklı birçok akarsuyu besler. Bu akarsuların en önemlileri Aksu ve Düden Suyudur.

Antalya Ovasının, özellikle en alt kademesi yoğun bir yerleşme ve bitkisel üretim alanıdır. Verimli topraklarında, sulama ile pamuk, turunçgiller, sebze, yerfıstığı, susam ve soya üretilir. Kuzeye doğru, yamaçlara yakın yerlerde ise buğday ekimi ön plana geçer.

Ova doğal bitki örtüsü açısından oldukça yoksuldur. Geniş aralıklarla bodur makilere rastlanır. Kuzeybatı kesiminde ise, kıyıdan başlayıp içerilere uzanan kızıl çam korulukları vardır.

Antampatranalar, ANTANDROYLAR olarak da bilinir, Madagaskar'ın en güneyinde yaşayan bir halk. Antampatranalar (Dikenli Çalı Adamları), adadaki tüm halkların kullandığı Madagaskar dillerinden birini konuşurlar. Kabile reisleri, Hint kökenli olduklarını öne sürerler.

Madagaskar'ın iç ve batı bölgelerindeki krallıklar (örn. Merina ve Sakalava krallıkları) karşısında bağımsızlıklarını koruyan Antampatranalar 1895'teki Fransız istilası sırasında, Madagaskar'a özgü dört basamaklı toplumsal tabakalaşmaya uyan beş küçük krallığa ayrıldılar. Ama Fransızlar kısa sürede bütün krallıklara son vererek Antampatranu topraklarını da kendi sömürgelerine kattılar.

Antampatranalar bomboş denebilecek geniş bataklık ve orman alanlarıyla birbirin-

den ayrılmış yoğun nüfuslu bölgelerde yaşarlar. Kıyı kesiminde yaşayanlar balıkçılıkla uğraşır. Kıyıdan uzak iç bölgelerde yaşayanlar ise sığır yetiştirir. Madagaskar'da yaşayan tüm halklar gibi Antampatranaların da temel ürünü pirinçtir. Manyok, yam ve muz da önemli ürünlerdir.

Antanalalar *bak.* Tanalalar

Antananarivo, eskiden TANANARIVE, Madagaskar'ın orta kesiminde kent ve il (*faritany*), Madagaskar'ın başkenti. 17. yüzyılda kurulan kent, Hova şeflerine de başkentlik yapmıştır. Yüksek bir tepenin üzerindedir. Yollar ve kat kat merdivenlerle ulaşılan 1.431 m yükseklikteki kayalık bir sırt üzerinde, kenti 1794'te ele geçirdikten sonra 19. yüzyıl sonuna değin yöneten Merina (İmerina) krallarının yaptırdığı, kuleli sarayları olan Kraliyet Malikânesi bulunur. Tepenin yamaçlarında bankalar ve devlet daireleri yer alır; daha aşağıdaki bölge ise ticaret merkezidir. Önemli yapıları arasında, Madagaskar'ın Fransız sömürgesi olduğu dönemden kalma vilayet binası ile Anglikan ve Katolik katedralleri sayılabilir. Kentte ayrıca araştırma enstitüleri, bir gözlemevi ve Ulusal Kitaplık vardır. Madagaskar Üniversitesi 1961'de burada kurulmuştur. Başlıca sanayi dalları, tütün ve gıda işleme ile deri ve giyim eşyası imalatıdır. Ulaşımda havayolu yaygın biçimde kullanılır. Ivato'daki uluslararası havaalanı kentin 17 km kuzeyindedir. Doğuda adanın en büyük limanı olan Toamasina'ya, güneyde Antsirabe'ye, kuzeyde ise Alaotra Gölüne tren yoluyla bağlanır. Kuzeyden, güneyden, doğudan ve batıdan gelen bütün anayollar Antananarivo'da kesişirler.

Yüzölçümü 58.283 km² olan il, Madagaskar'ın denize kıyısı olmayan tek ilidir. Ankaratra(*) dağlık bölgesi iki akarsu havzasını birbirinden ayırır. Bu bölgedeki akarsular hem batı, hem doğu kıyılarına doğru akar. İlin arazisi tepeler, göller ve sıcak su kaynaklarıyla (*bak.* Antsirabe) doludur. Hayvancılık (sığır, domuz, koyun ve kümes hayvanları) önemlidir. Başkentin batısındaki Tsiroanomandidi, zebu ticareti yapılan önemli bir merkezdir. İlde geniş pirinç tarlaları, sebze ve meyve bahçeleri ve üzüm bağları bulunur. Nüfus (1990 tah.) kent, 802.390; il, 3.998.000.

Antandroylar *bak.* Antampatranalar

Antant Kordiyal *bak.* Entente Cordiale

Antares *bak.* Akrep Yüreği

Antarktika, yeryüzünün en güneyde yer alan beşinci büyük kıtası. Yüzölçümü 14.200.000 km²'dir. Güney Amerika'nın güney ucuna 970 km kadar yaklaşan Antarktika Yarımadasının oluşturduğu çıkıntı ile Ross ve Weddell denizlerinin oluşturduğu girintiler dışında, Güney Kutbu ile aynı merkezi paylaşan bir daire biçimindedir. Bu girintiler, kıtayı eşit olmayan iki kesime ayırır. Büyük bölümü doğu boylamlarında kalan kesim Doğu (ya da Büyük) Antarktika, tümüyle batı boylamları içinde kalan kesimi ise Batı (ya da Küçük) Antarktika olarak adlandırılır. Doğu ve Batı Antarktika, 3.040 km uzunluğundaki Transantarktika Dağları ile birbirinden ayrılır. Antarktika adı, "Arktika'nın (Kuzey Kutbu) karşıtı" anlamına gelir.

Yeryüzündeki toplam buz hacminin yüzde 90'ına eşit yaklaşık 30.000.000 km³'lük bir buz örtüsü, Antarktika'nın hemen tümünü kaplar. Örtünün ortalama kalınlığı yaklaşık 2.000 m'dir. Ross ve Weddell denizlerinin derin körfezlerinin büyük bölümü, suyun üzerinde yüzen buz örtüleri ya da buzlalarla kaplıdır. Kıta kenarları boyunca uzanan buzlalar ile Ross, Ronne ve Filchner buzlaları, Antarktika buz alanının yaklaşık yüzde 10'unu oluşturur.

Buzlalar, buzullar ve buz örtüleri, Antarktika kıyısı boyunca sürekli buzdağları "doğurarak" denizlere bırakır. Buz örtüsünün bir bölümü, Beardmore, Nimrod, Reedy buzullarında olduğu gibi, Transantarktika Dağlarının oluşturduğu barajın gediklerinden büyük buz ırmakları biçiminde akarak, Ross Buzlasını besler. Kutup buzlarından kaynaklanan birkaç akıntı da (Mackay, David ve Priestley buzulları) Ross Denizine buzdağları bırakır. Buz örtüsü düzeyindeki genel alçalma, bazı eski buzul ırmakların nerdeyse tümüyle yok olmasına yol açmış, böylece Taylor, Wright, Victoria gibi "kuru vadiler"in ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Kıtanın çevresinde saat ibresi yönünde esen ve batı akışlı okyanus akıntılarını sürükleyen batı rüzgârlarının karşı konulmaz gücünü kesecek hiçbir kara engeli yoktur.

Atlas ve Hint okyanusları ile Büyük Okyanusun en güney bölümleri Antarktika çevresinde birleşerek, tümüyle kendine özgü biyolojik ve fiziksel özellikleri olan soğuk bir su kütlesi oluşturur. Bu su kütlesi, Antarktika Okyanusu (ya da Güney Okyanusu) olarak da adlandırılır. Ilık astropik suların soğuk kutup sularıyla buluşup karıştığı, mevsimden mevsime çok az değişen okyanus sınırı, Antarktik Sınır Kuşağı adını alır.

"Antarktik bölgeler" terimi ise, Antarktika Sınır Kuşağının güneyinde, Antarktika soğuk iklim bölgesinde yer alan adalar ile okyanus ve kıtasal alanları içerir.

JEOLOJİK YAPI

Antarktika'nın jeolojik tarihi, büyük ölçüde, kıtanın yüzde 95'inden çoğunu kaplayan kar ve buz katmanının altında gizlidir. Olağanüstü kalınlıktaki buz, çok zor çalışma koşulları ve uzak alanlara düzenlenen keşif gezilerinde maliyetin büyük boyutlara ulaşması, kıtanın jeolojik yapısına ilişkin bilgilerin, öteki kıtaların çok gerisinde kalmasına yol açmıştır.

Birbirinden kopuk en eski tarihli verileri, 3 milyar yıl öncesine, Erken Prekambriyen Zamana uzanır (Prekambriyen Zaman y. 4 milyar-570 milyon yıl önce). Kabuk oluşumu ve biyolojik evrim örüntüsü bakımından güney kıtaları arasındaki benzerlikler, 150 milyon yıl öncesine, belirgin ayrışmaların başlangıcı ise y. 65 milyon yıl öncesine Erken Senozoyik (Yakın) Zamana değin gider (Senozoyik Zaman y. 65 milyon yıl öncesinden günümüze). Kara memelilerinin çeşitlenerek geliştiği ve öteki tüm kıtalara yayıldığı dönemde, Antarktika'nın evrimi öteki kıtaların evriminden soyutlanmıştır. Erken Senozoyik Zamanda, güney kıtaları arasında yer değiştiren keseli hayvanların göç yolu olan Antarktika'da buz örtüsünün giderek büyümesi, kara hayvanlarının bu kıtaya ya da bu kıtadan geçerek başka kıtalara göçünü engellemiştir.

Günümüzde tümüyle kutup buzullarıyla kaplı olan Antarktika'nın, bir zamanlar, bugün yaşayan az sayıda ilkel böcek ve bitki türünden çok daha zengin bir hayvan varlığı ve bitki örtüsü olduğunu kanıtlayan pek çok fosil bulunmuştur. Özellikle Mezozoyik (İkinci) Zamana (y. 225-65 milyon yıl önce) ait sürüngen ve amfibyum fosillerinin, öteki güney kıtalarındaki buluntulara çok yakın oluşu, bütün güney kıtalarının önceleri Gondvana denen tek bir dev kıta olduğu varsayımına yol açmıştır. Kıtanın katman incelemesi ve deniz tabanlarının tarihlendirilmesi, Gondvana'nın Jura Döneminde (y. 190-136 milyon yıl önce) oluşan kırıklar boyunca parçalandığını ve Afrika ile Avustralya'nın, Kretase (Tebeşir) Döneminde (y. 136-65 milyon yıl önce) ve Erken Senozoyik Zamanda Antarktika'dan ayrıldığını gösterir. Kırılmanın ilk aşamalarını, plato lavlarının akması (Kirkpatrick Dağı üzerindeki Kirkpatrick bazaltı) ile buna bağlı olarak oluşan ve Antarktika'yı boydan boya geçen damar katmanları belirler. Dünyanın en büyük katmanlı gabrolu korkayaçları Pensacola Dağlarında yer alır.

Doğu ve Batı Antarktika'da yerkabuğunun ortalama kalınlığı, öteki kıtalardakine yakındır. Bugünkü buzların erimesi durumunda, Batı Antarktika'nın bir takımadaya dönüşeceği öne sürülürse de, 32 km'ye varan kabuk kalınlığı, kıtada okyanusa özgü bir yapı olmadığını gösterir. Kabuk kalınlığı, Transantarktika Dağları sınırında birden artarak Doğu Antarktika'da ortalama 40 km'ye ulaşır.

Antarktika'nın kabuğu eskiden çok hareketli, Prekambriyen Zamandaki yeryüzü şekilleri ise bugünkünden çok farklı olmalıdır. İlkel toprakların aşınması ile, eski deniz ve göl havzaları tortul ve volkanik kalıntılarla dolmuştur. Dağoluşumu dönemlerinde bu maddeler karmaşık biçim değişikliklerine uğrayıp yerkabuğunun derinliklerinde yeniden kristalleşerek, özellikle Doğu Antarktika'da görülen kristalleşmiş kayaç komplekslerini oluşturmuştur. Yüzeyde ise, kayalar yükselirken dağlar aşınmayla oyulmuş, aşınma sonucu oluşan tortullar yeni havzaları doldurmuş, böylece yerkabuğunun yeni katları ortaya çıkmıştır. Bu döngü, Antarktika'nın evrimi boyunca defalarca tekrarlanmıştır.

Transantarktika Dağlarının hareketliliği Devoniyen Dönemde (y. 395-345 milyon yıl önce) durmuştur. O tarihten Jura Dönemine (y. 190-136 milyon yıl önce) değin, kuvarslı tortullar göllere ve aşınarak yok olan eski dağ zincirlerinin yanındaki sığ denizlere yayılmıştır. Beacon Kumtaşı olarak bilinen bu platform tortullarında, Antarktika'da artık var olmayan yaşam biçimlerinin zengin kalıntıları bulunur. Bunlar arasında, Devoniyen kayaçlarda rastlanan tatlı su balıkları, Permiyen (y. 280-225 milyon yıl önce) ve Triyas (y. 225-190 milyon yıl önce) kayaçlarının kömür tortullarında yer alan ve *Glossopteris* olarak bilinen ılıman orman ağaçları, gene Triyas kayaçlarında bulunan *Lystrosaurus* gibi büyük sürüngenler ile amfibyum türleri sayılabilir.

DOĞAL YAPI

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ. Antarktika kıtasında iki farklı yüzey birbirinden ayırt edilebilir. Birincisi, gözle görülen kayaç ve buz yüzeyi, ikincisi ise, ancak sismik aygıtlarla ya da uzaktan algılamalı başka tekniklerle saptanabilen, buzlar altında kalmış anakayaç yüzeyidir. Antarktika'nın tümünde, buzul kaynaklı aşınma ve tortullaşmanın etkileri ağır basar; buna karşılık akarsuların aşındırma etkisi görece azdır. Buzulların biçimlendirdiği arazi şekilleri, 300 milyon yıl önce olduğu gibi bugün de baskın durumdadır.

Deniz yüzeyinden yüksekliği ortalama 2.100-2.400 m olan Antarktika, dünyanın en yüksek kıtasıdır (ikinci sıradaki Asya'nın ortalama yüksekliği yaklaşık 900 m'dir). Doğu Antarktika'daki geniş buz katmanları, iki ana noktada 3.450 m ya da daha yükseğe ulaşır. Bunlardan biri, Wilkes Topraklarının batı kesiminde, yaklaşık 80° güney enleminde, öteki ise Kraliçe Maud Topraklarının orta kesiminde, 75° güney

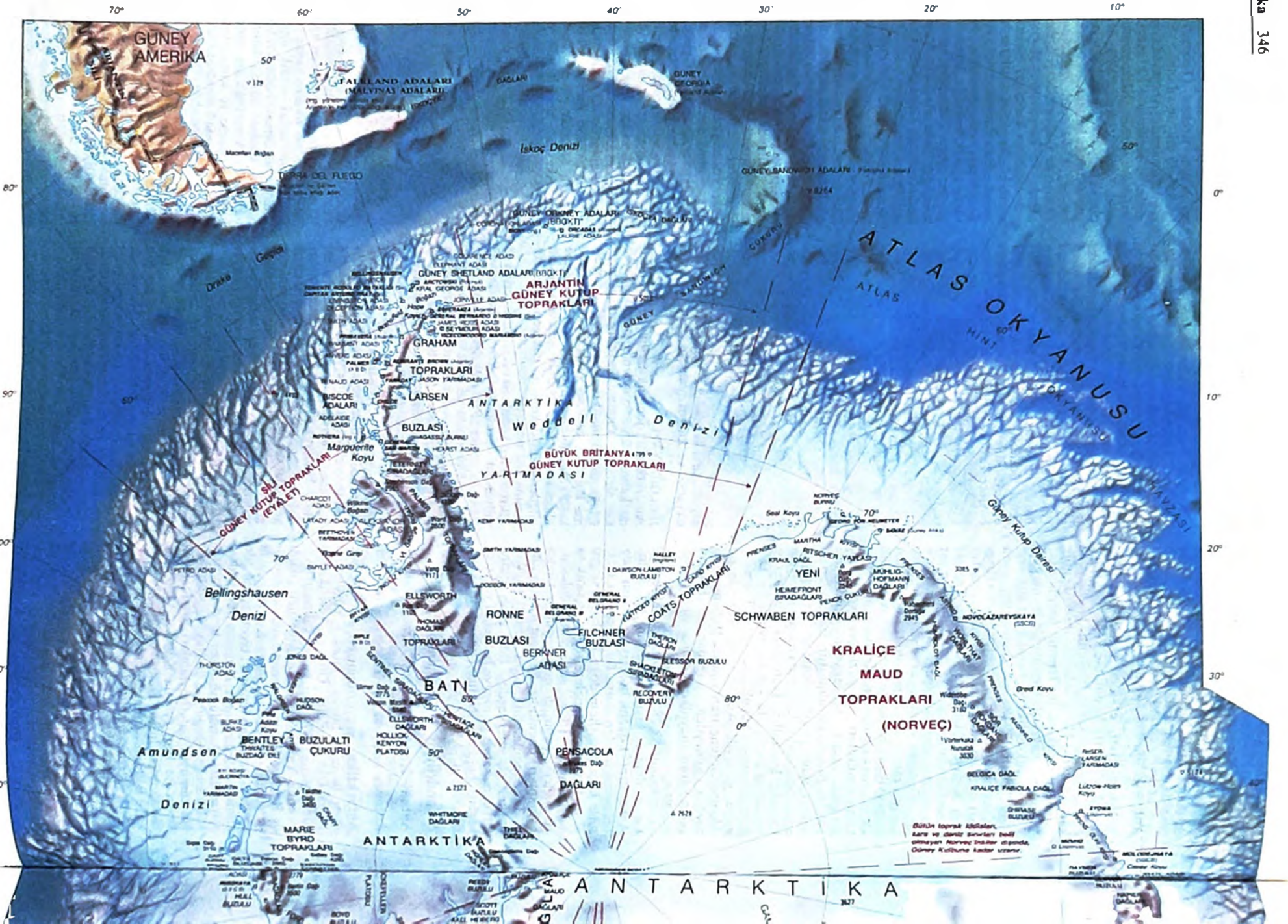
GÜNEY AMERIKA
FALKLAND ADALARI (MALVINAS ADALARI)
İskoç Denizi
GÜNEY GEORGIA
GÜNEY SANDWICH ADALARI
GÜNEY ORKNEY ADALARI
GÜNEY SHETLAND ADALARI
ARJANTİN GÜNEY KUTUP TOPRAKLARI
ATLAS OKYANUSU
ATLAS HINT OKYANUSU HAVZASI
GRAHAM TOPRAKLARI
LARSEN BUZLASI
BISCOE ADALARI
ANTARKTİKA
Weddell Denizi
BÜYÜK BRİTANYA GÜNEY KUTUP TOPRAKLARI
YARIMADASI
Marguerite Koyu
SİLİ GÜNEY KUTUP TOPRAKLARI (EYALET)
Bellingshausen Denizi
ELLSWORTH TOPRAKLARI
RONNE BUZLASI
BERKNER ADASI
FILCHNER BUZLASI
COATS TOPRAKLARI
YENİ SCHWABEN TOPRAKLARI
KRALİÇE MAUD TOPRAKLARI (NORVEÇ)
Güney Kutup Dairesi
BATI
BENTLEY BUZULALTI ÇUKURU
Amundsen Denizi
PENSACOLA DAĞLARI
MARIE BYRD TOPRAKLARI
ANTARKTİKA
ANTARKTİKA

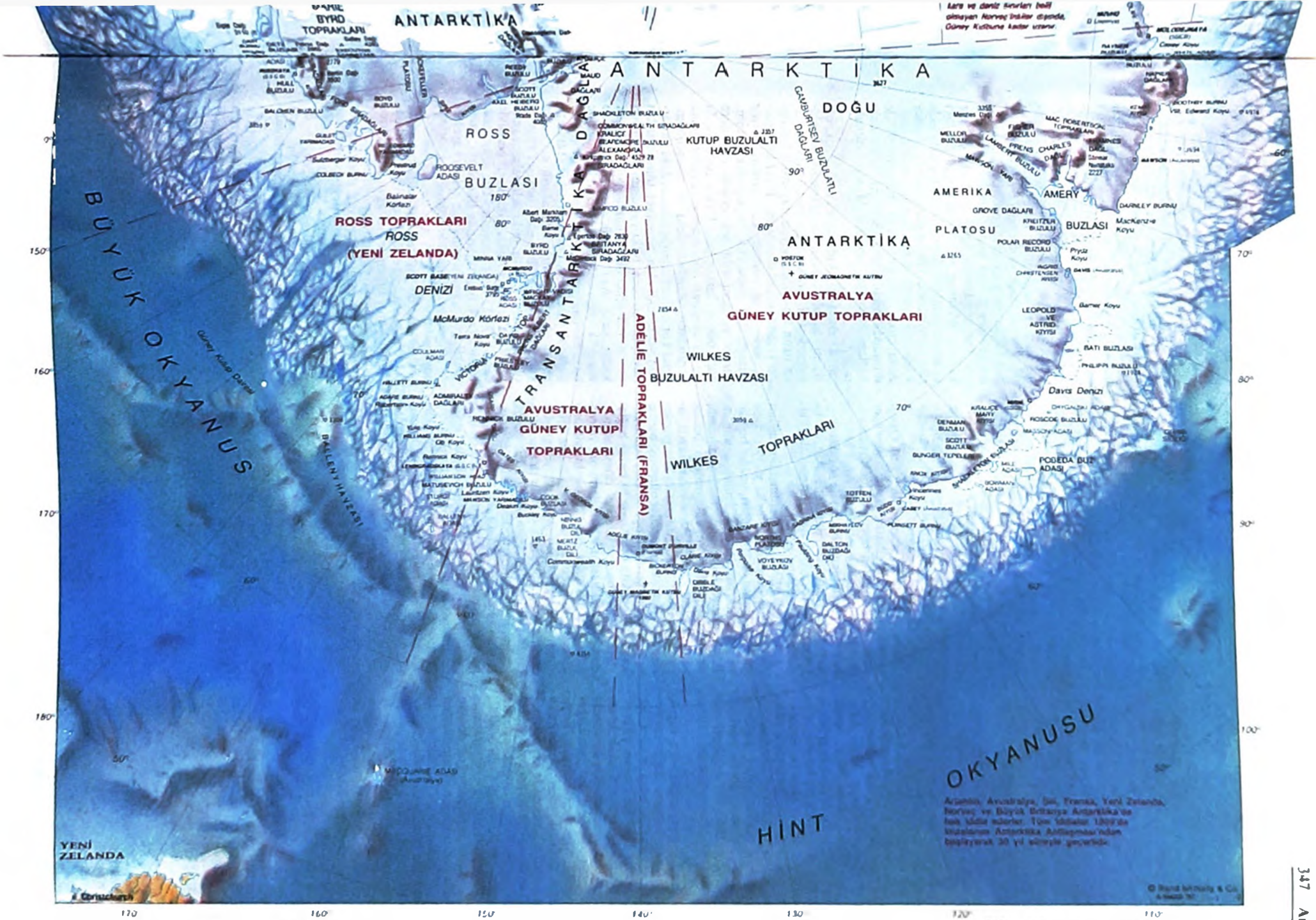
ANTARKTİKA
ANTARKTİKA
DOĞU
ANTARKTİKA
ROSS
BUZLASI
ROSS TOPRAKLARI
ROSS
(YENİ ZELANDA)
DENİZİ
McMurdo Körfezi
BÜYÜK OKYANUS
TRANSANTARKTİK DAĞLARI
ADELİE TOPRAKLARI (FRANSA)
AVUSTRALYA
GÜNEY KUTUP
TOPRAKLARI
KUTUP BUZULALTI HAVZASI
GAMBURTSEV BUZULATI DAĞLARI
AMERİKA
PLATOSU
AMERY
BUZLASI
ANTARKTİKA
AVUSTRALYA
GÜNEY KUTUP TOPRAKLARI
WILKES
BUZULALTI HAVZASI
WILKES
TOPRAKLARI
Davis Denizi
PODEDA BUZ ADASI
HİNT
OKYANUSU
YENİ ZELANDA

ANTARKTİKA

enleminden güneydoğuya uzanan bir kuşakta yer alır. Ama buzlar olmasa, kıtanın ortalama yüksekliğinin 400 m'yi biraz aşacağı hesaplanmaktadır. Bu durumda Antarktika çok daha küçük bir anakara (Doğu Antarktika) ile bir takımada grubundan oluşacaktır. 90°doğu ve 150°doğu boylamları arasında ortaya çıkacak geniş bir alçak düzlük üzerinde 2.000-4.000 m yüksekliktekı Transantarktika ve Gamburtsev Buzulaltı Dağları yükselecek, çok engebeli bir görünüm kazanan kıtanın en yüksek noktası, 5.140 m ile Sentinel Sıradağları üzerindeki Vinson Masifi olacaktır. Bugün "Kara" olarak tanımlanan ve Ellsworth Topraklarının büyük bölümü ile Marie Byrd Topraklarının da aralarında bulunduğu çoğu bölge ise, deniz altında kalacaktır.

Kıtanın, çoğu bugün de etkin olan yanardağları, Ellsworth Topraklarının batı kesimi, Marie Bryd Toprakları ve Antarktika Yarımadası ile Victoria Toprakları kıyılarının bazı bölümlerinde yer alır. Ama genel olarak yanardağ etkinliği, volkanik İskoçya Yayında yoğunlaşmıştır. Doğu Antarktika'da bugün kıyı boyunca tek bir yanardağ, Gaussberg (90° doğu) bulunur. Ross Adasındaki Erebus Dağı, uzun süre sessiz kaldıktan sonra 1970'lerin ortasında giderek artan bir etkinlik göstermiştir; bu etkinlik, yanardağın eteklerinde yer alan ve Antarktika'nın en büyük araştırma istasyonu olan McMurdo İstasyonu (ABD) tarafından yakından izlenmiştir. Bir volkanik kaldera olan Deception Adasının şiddetli püskürmelerinden biri de (1967-70) İngiltere'nin ve Şili'nin yöredeki istasyonlarını tahrip etmiştir.

İKLİM. Antarktika, yeryüzünün en soğuk kıtasıdır. Yeryüzünde bugüne değin kaydedilmiş en düşük sıcaklık olan -89,2°C'lik ölçüm, 21 Temmuz 1983'te, kıtanın yüksek iç kesim buz örtüsü üzerinde Vostok İstasyonu'nca gerçekleştirilmiştir. Kış aylarında denize yakın yerlerde de sıcaklığın -60°C'ye kadar düştüğü saptanmıştır. Kıtanın en ılıman bölgesi olan Antarktika Yarımadasının kuzey kesiminde kış aylarında sıcaklık, denizin etkisiyle çok ender 11°C'ye kadar yükselir. En soğuk aylarda ortalama sıcaklık, kıyıda −20°C ile −30°C, iç kesimde ise −40°C ile −70°C arasında değişir. Kutup platosunda en soğuk dönem ağustos sonları, yani güneşin dönmesinden hemen önceki günlerdir. Yaz ortasında sıcaklık Antarktika Yarımadasında 15°C'ye kadar yükselebilmekle birlikte, yaz ortası sıcaklık ortalaması kıyıda 0°C, iç kesimlerde ise −20°C ile −35°C arasındadır. Bu değerler, aylık ortalamaların kışın −35°C ile yazın 0°C arasında değiştiği Kuzey Kutbu'na göre çok düşüktür.

Antarktika'da keşif gezilerini zorlaştıran başlıca etken soğuk rüzgârlardır. Kıyı kesimlerinin, özellikle Doğu Antarktika kıyılarının belirleyici özelliği, iç yükseltilerin dik yamaçlarından aşağı inen yoğun havanın oluşturduğu sert rüzgârlardır. Hızları düşükken oldukça düzenli esmekle birlikte, belli bir hızın üzerine çıktığında, gevşek kar örtüsünü yükseklere savuran burgaçlar oluşturarak esen bu rüzgârlar "katabatik rüzgârlar" olarak bilinir. Birdenbire oluşan burgaçlar, gerçekte kar yağmadığı ve yükseklerde hava açık olduğu halde, kısa süreli Antarktika tipilerine yol açar. Mirni İstasyonu, bir kış boyunca rüzgâr hızının 7 kez saatte 176 km'nin üstüne çıktığını saptamıştır. 9 Aralık 1960'ta, hızı saatte 224-248 km olarak saptanan katabatik rüzgârlar, Mac-Robertson Toprakları kıyısındaki Mawson İstasyonu'nda bir Beaver uçağını tahrip etmiştir. Kutup platosunda ise rüzgârlar genel olarak yumuşaktır. Güney Kutbu'nda ortalama rüzgâr hızı, aralıkta (yaz) saatte 14 km, haziran ve temmuzda (kış) saatte 27 km'dir.

Antarktika atmosferinde su buharı yoğunluğu, daha ılıman bölgelerdekinin onda biri kadardır. Yağışların büyük bölümü kar biçiminde düşer. Buzların oluşturduğu çok büyük su potansiyeline karşın, Antarktika dünyanın en büyük çöllerinden biri sayılabilir. Kutup platosunda yıllık ortalama yağış yalnızca 50 mm'dir. Kıyı kuşağında ise bu ortalama 10 katına çıkabilir.

Antarktika iklimini belirleyen en önemli etmen Güneş-Yer ilişkisinin geometrik yapısıdır. Yer ekseninin, Güneş çevresindeki yörünge düzlemine göre 23,5° eğik olması, iki kutup bölgesi arasında dönüşümlü olarak uzun kış geceleri ile uzun yaz gündüzlerine ve iklimde mevsimlik değişmelere yol açar. Kışın, Antarktika'yı çevreleyen denizlerin donmasıyla kıtanın boyutları iki katının üzerine çıkar; iklimi ılımanlaştıran okyanus, böylece orta kutup platosundan yaklaşık 2.880 km uzaklaşmış olur.

Atlas ve Hint okyanusları ile Büyük Okyanusun güney kesimlerinden aldığı atmosfer ısısını kıtaya ileten büyük siklon fırtınaları, sürekli batı-doğu esintileriyle Antarktika'yı kuşatır. Nemli deniz havası ile soğuk kutup havasının karşılıklı hareketi, Antarktika Okyanusunu dünyanın en fırtınalı denizlerinden biri haline getirir.

BUZUL VE DENİZLER. Sentinel Sıradağları gibi yüksek bölgelerde, belki y. 50 milyon yıl önce oluşan dağ buzulları, vadiler boyunca ilerleyip parçalanarak denize ulaşmıştır. Böylece saçaklar halinde buzlalar oluşmuş ve buzullaşmanın yoğunlaşmasıyla bunlar sabitleşmiştir. Doğu Antarktika Sıradağlarının yanı sıra, Batı Antarktika ada gruplarını da örten takke buzullar oluşmuş; bunlar zamanla birleşerek, Doğu ve Batı Antarktika'yı tek bir kıta biçiminde birbirine bağlayan büyük buz örtülerine dönüşmüştür. Antarktika kıtası, ilk buzulların ortaya çıkmasından bu yana, sürekli bir buzullaşma süreci yaşamaktadır. Antarktika buz örtüsünün, belirgin bir artış ya da belirgin bir azalma göstermeksizin, tam bir denge durumunda olduğu anlaşılmaktadır. En büyük hacim kaybı, buzlalardan, özellikle Ross, Ronne, Filchner ve Amery buzlalarından büyük parçaların kopmasıyla gerçekleşir.

Atlas ve Hint okyanusları ile Büyük Okyanusun batı kesimlerinde, ılık astropik yüzey akıntıları güneye yönelir ve Batı Rüzgârı Akıntısıyla karşılaşınca da doğuya döner. Ilık sular, Antarktika yüzey suyu adı verilen soğuk kutup sularıyla karşılaşır ve bu sularda bir ölçüde karışarak Alt-Antarktika yüzey suyu olarak bilinen, daha yumuşak bir su kütlesi oluşturur. Karışma, Astropik Sınır Kuşağının (40° güney) güneyi ile Antarktik Sınır Kuşağının (50°-60° güney arasında) kuzeyinde uzanan sığ, ama geniş bir alanda gerçekleşir. Astropik Sınır Kuşağı, Antarktika Okyanusunun kuzey sınırlarını tanımlar; Antarktika Okyanusu, dünya okyanus hacminin yüzde 10'unu kaplar.

İki sınır kuşağının iklim, deniz yaşamı, dip çökeltisi, buz kütlesi ve buzdağı kayması üzerinde önemli etkileri vardır. Tuzluluk ve sıcaklıktaki belirgin farklar, bu kuşakların kolayca tanımlanabilmesini sağlar. Antarktika suları, sıcaklığın düşüklüğü ve buharlaşmanın azlığı nedeniyle, tropik sulara göre daha az tuzludur. Yüzey suları, Astropik Sınır Kuşağından güneye, Alt-Antarktika iklim kuşağına yönelince yaklaşık 5°C-9°C arasında sıcaklık yitirir. Bu sular, Alt-Antarktika iklim kuşağından, Antarktika iklim bölgesine yönelerek Antarktik Sınır Kuşağını geçtiğinde sıcaklık daha da azalır; su sıcaklığı yaz aylarında 8° C'den 4° C'ye, kış aylarında ise 3° C'den 1° C'ye düşer.

Kıta çevresinde iki tip yüzen buz kütlesi vardır: 1) Ross Buzlası gibi olağanüstü boyutlara ulaşan ve buzullardan beslenen yarı-sabit buz sığlıkları; 2) yılın belli dönemlerinde donan, belli dönemlerinde eriyen ve kış aylarında Atlas Okyanusunda 56° güney, Büyük Okyanusta da 64° güneye kadar uzanan buz kütlesi. Rüzgârlar ve akıntılar tarafından itilen buz kütlesi sürekli hareket halindedir. Bu hareket, kıtanın kenarındaki, Doğu Rüzgârı Akıntısının kıyı kuşağında batıya, daha kuzeyde Batı Rüzgârı Akıntısı kuşağında ise doğuya yönelir. Buzullardan ve buzlalardan kopmuş parçalar olan buzdağlarının, kuzey sınırı Astropik Sınır Kuşağı yakınındadır. Antarktika buz kütlesinin yüzölçümündeki yıllık değişme, Kuzey Kutbu buz kütlesinin yaklaşık altı katıdır. Bu nedenle Antarktika buz kütlesi, okyanus ve atmosfer arasındaki ısı alışverişinde, dolayısıyla da bir olasılıkla tüm yeryüzündeki hava durumunda, Kuzey Kutbu'na göre daha büyük rol oynar. Antarktika buz kütlesinin hareketleri ile dünyadaki iklim değişiklikleri arasındaki bağlantı, uydular aracılığıyla araştırılmaktadır.

BİTKİ ÖRTÜSÜ. Antarktika'nın soğuk çöl iklimi, ancak soğuğa ve fotosentezin olanaksızlaştığı yarı karanlık ya da tam karanlık uzun kış dönemlerine dayanıklı bitkilerin yaşamasına olanak verir. Bitki büyümesi, enlem, mevsimlik kar örtüsü, deniz düzeyindeki yükseklik, topografik ortam, rüzgâr ve nem gibi çok çeşitli etkenlere bağlı olarak, birkaç gün, birkaç hafta ya da bir-iki ay süren dönemlerde tamamlanmak zorundadır. Atmosferdeki su buharından, yerel kar erimesinden, çatlaklardaki karlardan ve sürekli don altındaki topraklardan kaynaklanan nem, bitki yaşamını belirleyen en önemli etkendir. Akarsu yok denecek kadar azdır. Aşırı soğuk sert rüzgârlar ve kuraklık, çoğu bölgelerde yaz aylarında bile bitki büyümesini sınırlar. Bununla birlikte, karanlık yüzeyler arasındaki ısınma farklarının oluşturduğu mikroklimaların etkisinde kalan bazı yüksek bölgeler, bitkisel yaşama olanak verir. Bu tür mikroklimaların önemi, Byrd'in ikinci Antarktika keşif gezisiyle de (1933-35) belirlenmiştir. Bu araştırma, Marie Byrd Topraklarında likenlerin, koyu renkli, güneş ısısını daha çok çeken kayalarda büyüme eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur.

Antarktika'da yaşayan bitki türleri toplam 800 dolayındadır ve bunların 350'sini likenler oluşturur. Likenler, yavaş büyümelerine karşın, kıtadaki yaşam koşullarına çok iyi uyum sağlar; uzun kış uykusu dönemlerine dayanabilir ve koşulların değişmesiyle de hemen fotosentez yapmaya başlar. Yüzden çok türü bulunan yaprakyosunları ve ciğerotları kıyı kesimlerinde baskındır; ama özellikle yaprakyosunları, likenlerin bulunduğu hemen her yerde yetişir. Sayısız küf, maya ve başka mantar türleri ile birlikte tatlı su algleri ve bakterileri, Antarktika bitki örtüsünü tamamlar. Çok yaygın olan bu bitkiler, 87° güney enlemi kadar uzak yerlerde bile görülür. Antarktika denizleri, özellikle kıyıya yakın kesimler, plankton bakımından çok zengindir. Bir tür alg olan diyatomeler çok boldur.

Genel olarak humuslu olmayan Antarktika toprağında gene de bakteri gibi mikroorganizmalar ya da mavi-yeşil alg türleri bulunur. Antarktika, bugünkü çorak görüntüsüyle bitki örtüsünün çok daha zengin olduğu Birinci ve İkinci zamanlar Antarktikası ile pek az benzerlik taşır. Kıtanın,

GÜNEY KUTUP BÖLGESİ

Denizler metre cinsindendir

Renkler, deniz tabanındaki çeşitli kaya ve tortulları belirtmektedir
Farklılıklar taramayla gösterilmiştir

0 400 800 1200 km
400 800 1200 mi

büyük olasılıkla 50 milyon yıl önce başlayan buzullaşma süreci damarlı bitkileri (eğreltiotları, iğneyapraklılar ve çiçekli bitkiler) kuzeye kaymaya zorlamıştır. Yalnızca odunsu olmayan bitkiler, Alt-Antarktika'da ve seyrek olarak da Antarktika bölgesinde yeniden yaygınlaşabilmiştir.

Antarktika Sınır Kuşağının kuzeyinde ise, Alt-Antarktika bitki alanında yer alan Güney Georgia, Crozet, Kerguelen ve Macquarie gibi adaların temel özelliği, çeşitli türlerde damarlı bitkilerin bolluğudur. Yalnızca Güney Georgia'da 50 tür damarlı bitki saptanmıştır. Sporlarla üreyen bitkiler Antarktika'nın, tohumlu bitkilerse Alt-Antarktika bölgesinin ana özelliğidir.

Antarktika ve Alt-Antarktika bölgelerinin çoğu kesiminde doğal ekosistemi insanlar büyük ölçüde etkilemiştir. Balina avı merkezlerinin çevresinde kıtaya yabancı damarlı bitki türleri ekosisteme katılır; araştırma istasyonlarının yakınlarında da çok sayıda yabancı mikroorganizmanın yaşadığı kuşkusuzdur. Başta koyun ve tavşan olmak üzere gene kıtaya yabancı otçul hayvanlar, Alt-Antarktika adalarının çoğunda bitki topluluğunu tüketmiştir.

HAYVAN VARLIĞI. Antarktika'nın özgün kara hayvanları tümüyle omurgasızlardan oluşur. İklim koşulları karşısında daha dayanıksız olan ve daha zor yaygınlaşan hayvan türleri, buzların görece yeni eridiği yerlerde ortaya çıkan bitki örtüsünü izler. Antarktika mikrofaunası, güneşhayvancıkları, tardigradlar, rotiferler, ipliksolucanları ve kirpikli tekhücrelilerden oluşur. Protozoonlar toprak ve tatlı su ortamlarının baskın canlı grubudur. Karalardaki makrofauna tümüyle eklembacaklılardan (*Arthropoda*) oluşur; çoğu türleri, kuş ve fokların üzerinde asalak olarak yaşar. Keneler, bitler, pireler, sinekler ve yaykuyruklar Antarktika'da görülen başlıca eklembacaklı gruplarıdır. Kınkanatlıların bir olasılıkla yerli olmayan iki türü, Antarktika Yarımadasının yakınlarındaki adalarda görülür. Asalak olmayan başlıca yaykuyruk türleri, taşların altında, sporlarla üreyen bitkilerle bir arada yaşar.

Kuşlar. Antarktik Sınır Kuşağının güneyinde yaklaşık 45 kuş türü bulunur. Ama kıtada ya da kıtaya yakın adalarda bunlardan yalnızca üçü, imparator penguen, Antarktika borankuşu ve Güney Kutbu yırtıcımartısı yaşar. Yırtıcı kara memelilerinin olmaması ve kıyı açıklarındaki zengin beslenme kaynakları, Antarktika kıyılarını denizkuşlarının üremesi için çok elverişli bir sığınak haline getirir. Penguenler, bütün Güney Yarıküre kıyılarında bulunmalarına karşın, bu kutup bölgesinin simgesi olmuştur. Var olan 18 penguen türünden yalnızca ikisi, Adélie pengueni (*Pygoscelis adeliae*) ile imparator penguen (*Aptenodytes forsteri*) kıyı şeridinde yaşar. Öteki beş penguen türünün, yani kral penguen (*Aptenodytes patagonicus*), *Pygoscelis papua*, sakallı penguen, *Pygoscelis antarctica* ve tepeli penguenlerin (*Eudyptes erestatus* ve *Eudyptes chrysolophus*) yaşama alanı, en güneyde Antarktika Yarımadasının kuzeyine ve Alt-Antarktika adalarına kadar uzanır. Penguenlerin evrimi, Seymour Adasında, Antarktika Yarımadasının kuzey ucunda ve birkaç başka noktada bulunan fosiller incelenerek, 40 milyon yıl öncesine, Üst Eosen Bölüme değin izlenebilmiştir. Günümüzdeki en büyük penguen türü olan imparator penguenler (boyları 0,9 m ile 1,2 m arasında değişir), Yeni Zelanda ve Seymour Adasında yaşamış bazı akbabalara (boylarının 1,7 m'ye ulaştığı fosillerden anlaşılmaktadır) göre cüce sayılabilir. *Procellariiformes* takımına bağlı kuşlar, özellikle de borankuşu türleri ile albatroslar, Antarktika ve Alt-Antarktika'da yaşayan kuş türlerinin yarıdan çoğunu oluşturur. Bölgenin öteki kuşları arasında karabatak, kılkuyruk, martı, sumru, kıngana ve incirkuşu türleri sayılabilir.

Araştırmalar, bazı Antarktika kuşlarının, büyük uzaklıkları aşarak tüm dünyayı dolaştığını ortaya koymuştur. Güney Orkney Adalarında işaretlenen yeni doğmuş çok iri bir borankuşu, 2 ay sonra Avustralya'da, Fremantle'da canlı olarak bulunmuştur; iki aylık bir sürede uçmayı öğrenmiş ve 16.000 km, yani dünya çevresinin yaklaşık yarısı kadar bir yolu uçarak almıştır. Deneyler, uçamayan penguenler de dahil, Antarktika kuşlarının yön belirleme yeteneğinin kusursuz, yuvalarını bulabilme içgüdülerinin de çok güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Bu kuşların, güneşin hareketini izleme yeteneği çok gelişmiştir ve güneş sürekli yüksekte kaldığında bile iyi işleyen biyolojik saat mekanizmaları vardır. Yuvalarından 3.000 km uzağa götürülüp orada serbest bırakılan Adélie penguenlerinin, bir yıl içinde yuvalarına döndüğü bilinmektedir.

Kuşların beslenme alışkanlıkları, türden türe büyük farklılık gösterir. Deniz kuşları, çoğunlukla yüzeyde bulunan kabuklular, balıklar ve kalamarlarla beslenir. Karabatak ve penguenler ise 45 m kadar derine dalabilir. Kıyı kuşları, yumuşakçaları, derisidikenlileri ve kıyıda bulunan kabukluları avlarlar. Kıngagalılar, bazı martı türleri, dev borankuşları ve yırtıcımartılar, başka kuşların savunmasız yumurtalarını da yer. Yırtıcımartı ve dev borankuşlarının, başka türlerin ve özellikle penguenlerin yavrularına ya da zayıflarına saldırdığı bilinir. Kuşları ürküterek yuvalarını ve yavrularını savunmasız bırakıp kaçmalarına neden olduğu gerekçesiyle, kuşların bulunduğu alanlar üzerinde alçak uçuş yasaklanmıştır.

Besinlerini denizden sağlayan Antarktika kuşlarının çoğu, her sonbaharda kıtadan ayrılır ve buz kütlesi kuzeye ilerledikçe, Antarktika'nın "ikincil" kıyı şeridini izler. Yalnızca imparator penguenler kıtada kalır. Bir zamanlar çok az olduğu sanılan imparator penguenlerin sayısının, bugün bilinen 25 kolonide 1 milyonu aştığı tahmin edilmektedir.

Deniz yaşamı. Antarktika sularında yaşayan zooplanktonlar, bol miktardaki fitoplanktonlarla beslenir ve kendileri de balina, fok, balık, kalamar ve deniz kuşlarının temel besinini oluşturur. Karidese benzeyen kril (*Euphausia superba*), besin zincirinin üst kademelerindeki en önemli canlıdır; yetişkin boyunun en çok 3-4 cm olmasına karşın, geniş ve yoğun topluluklar halinde yaşadığı için, balina ve fokların başlıca gıdasını oluşturur. Çubuklu balinalar, Antarktika sularında geçirdikleri üç-dört aylık sürede, 150 milyon ton dolaylarında kril tüketir. Kıyı yakınındaki diplerde yaşayan hayvanlar arasında, *Hydrozoa* grubu bir yere bağlı yaşayan knidliler, mercanlar, süngerler ve yosunhayvancıklarının yanı sıra tuzlu su kabukluları ve eşayaklılar, denizsolucanları, denizkestaneleri, denizyıldızları ve çeşitli kabuklu ve yumuşakça türleri bulunur. Ama kıyı altı bölgenin 15 m'ye kadar olan derinliklerinde, buz nedeniyle canlıya pek rastlanmaz.

Antarktika Sınır Kuşağının güneyinde, tüm denizlerdeki yaklaşık 20 bin balık türünün yalnızca 100 kadarı yaşar. Deniz dibinde yaşayan yaklaşık 90 türün neredeyse dörtte üçü *Notothenioidea* üstfamilyasındandır. Deniz dibinde ayrıca *Zoarcidae* (yılanbalığı benzerleri), *Cyclopteridae* (vantuzlu balıklar), *Macrouridae* (sıçan kuyruklu balıklar) ve *Gadidae* familyalarından balık türleri bulunur. Antarktika bölgesinde kemiklibalıklar dışında ender olarak rastlanan türler arasında sülükbalığı ve vatoz sayılabilir. Antarktika Sınır Kuşağının güneyinde, birçok derin deniz balığı türünün yaşadığı bilinir, ama bunlardan yalnızca üçü, bir barakuda ve iki fenerbalığı türü bu bölgeyle sınırlıdır. Dipte yaşayan balık türlerinden 90 kadarı, dünyanın başka hiçbir yerinde görülmez.

Antarktika'nın yerli memelilerinin tümü denizde yaşar. Bunlar arasında fok, musur, yunus ve balina sayılabilir. Yalnızca bir kulaklı fok Antarktika Sınır Kuşağının güneyinde bulunur. Kulaksız fokların dört türü (sürü halinde yaşayan Weddell foku, yengeç yiyen fok, tek başına yaşayan etçil pars foku ve ender rastlanan Ross foku) Antarktik kuşağın hemen yakınlarında, Güney Georgia, Kerguelen ve Macquarie adalarında yaşar. Neredeyse soyu tükenmekte olan kulaklı fok ve fil fokunun sayısı son zamanlarda yeniden artmaya başlamıştır. Kulaklı fokların toplamı 30 bin, fil foklarınki ise 700 bin dolayında tahmin edilmektedir. Beş yüz bin dolayında Weddell fokunun, 5-6 milyon yengeç fokunun ve yaklaşık 50 bin Ross fokunun kıtada yaşadığı sanılmaktadır.

DOĞAL KAYNAKLAR

Antarktika'ya 19. yüzyılda yapılan ilk keşif gezilerinin çoğu, doğrudan ya da dolaylı ekonomik amaçlara yönelmiştir. Bazıları yeni ticaret yolları, bazıları ayıbalığı avlanabilecek yeni alanlar bulmayı amaçlamış, kimileri ise zengin maden kaynaklarına ulaşmayı ummuştur. Bulunan ve işletilen

Antarktika'da penguenler
ABC Ajansı

doğal kaynaklar Alt-Antarktika denizlerinde yoğunlaşırken anakara üzerinde bugüne değin hemen hiçbir ekonomik kaynağa rastlanamamıştır. Bulunanların da çok azı ekonomik değer taşımaktadır.

Ama Antarktika'nın jeolojik yapısına ilişkin bilgiler, kıtada çeşitli yeraltı kaynakları olduğunu, bunlardan bazılarının da büyük boyutlara ulaşabileceğini, oldukça kesin biçimde öngörmeye yetecek düzeydedir. Transantarktika Dağlarında bulunan kömür ile Doğu Antarktika'daki Prens Charles Dağları yakınlarında belirlenen demir cevheri dışında kıtada hiçbir önemli maden kaynağının saptanamamış olması, büyük ölçüde eksik örneklemeden kaynaklanmaktadır. Buzla kaplı olmayan topraklar, Antarktika'nın yalnızca yüzde 1-5'ini oluşturduğuna göre, potansiyel bir cevher kütlesi

nın dışardan saptanması olasılığı yok denecek kadar azdır.

Antarktika'da bazı yeraltı kaynaklarının bulunduğu yönünde artık kesinleşmiş olan görüş, kıtanın çeşitli bölgeleri ile Güney Amerika, Güney Afrika ve Avustralya'nın maden bakımından zengin bölgeleri arasındaki benzerliklere ve Gondwanaland kara kütlesinin İkinci Zamandaki yapısıyla ilgili değerlendirmelere dayanır. Kraliçe Maud Topraklarının batı bölümü, Güney Afrika'da altın çıkarılan Witwatersrand yataklarının karşılığı olabilir. Bakır bakımından zengin Güney Amerika Andları, güneye doğru devam ederek İskoçya Yayı boyunca kıvrılıp Antarktika Yarımadasının içlerine, belki Ellsworth Topraklarının ötesine kadar uzanır. Büyük ölçüde buzlarla kaplı olan Wilkes Topraklarının ile Güneybatı Avustralya'nın altın içeren yeşiltaş kuşakları ve platin içeren püskürük kayaçları arasında koşutluk bulunabilir. Pensacola Dağlarının kuzeyinde büyük, tabakalı bir gabroik kompleks olan Dufek, çok daha genç olmasına karşın, jeolojik açıdan Güney Afrika'daki Bushveld kompleksine benzer. Bushveld, platin-grubu metaller, krom ve öteki kaynaklar bakımından çok zengindir. Antarktika'daki bu alanlardan bazılarında antimon, krom, bakır, altın, kurşun, molibden, kalay, uranyum ve çinko gibi maden örneklerine de rastlanmıştır. Ama bunların hiçbiri, saflık derecesi ve miktar bakımından ekonomik önem taşımaz. Çok büyük boyutlu madenkömürü ve tortul demir yatakları da, kutup bölgelerinde çalışmanın yüksek maliyeti yüzünden gene ekonomik değildir. Maliyetlerin olağanüstü boyutlara ulaşması karşısında, ancak platin, altın ve elmas gibi birim değeri yüksek madenlerin işletilmesi söz konusu olabilir.

"Glomar Challenger" aracının 1973'te Ross Denizinde açtığı kuyularda gaz halinde hidrokarbonlara rastlanması, uluslararası düzeyde ilgi uyandırdı. ABD araştırma gemisi "Eltanin" de, Antarktika kıta sınırının yapısını araştırmaya dönük bir dizi çalışmayı o tarihte tamamlamış bulunuyordu. 1970'lerin sonlarından bu yana Fransa, AFC, Japonya ve ABD gibi birçok ülkenin okyanusbilim araştırma gemileri, çok gelişmiş jeofizik tekniklerle kıta sınırının yapısını inceleyen ayrıntılı çalışmalar yürüttüler. Tortul kayaç kalınlığının, Ross, Amundsen, Bellinghausen ve Weddell denizlerinin kıta sınırı kesimlerinde ve Amery Buzlası yakınlarında, önemli miktarda petrol birikimi için yeterli düzeye ulaşmış olması olasıdır. Buzlarla örtülü bazı iç kesim havzaları ile Batı Antarktika'da da bir miktar petrol bulunabilir. Ama kıtada, işletmeye değer büyüklükte yatak olduğu sanılmamaktadır.

Kuzey Kutbu bölgelerinde petrol elde etmek için geliştirilen sondaj ve çıkarma teknolojisinden yararlanarak, Antarktika kıyısı açıklarında bulunabilecek petrolü de çıkarmak olanaklıdır. Ama sondaj gemileri ve platformları, buzdağlarının kaymasından ya da hareket eden buz kütlelerinden, Antarktika'da Kuzey Kutbu'nda olduğundan daha çok etkilenecektir. Antarktika bölgesindeki buzdağları Kuzey Kutbu'ndakilere oranla hem çok daha büyük, hem de sualtı bölümleri çok daha derindir. Ama bu sorunlar, kara içlerinde herhangi bir maden çıkarma girişiminde karşılaşılabilecek sorunların yanında çok hafif kalır. Dolayısıyla petrol açısından en büyük gelişme potansiyelini taşıyan Antarktika'nın bu yeraltı zenginliğini pazarlayabilmesi, ancak kolay işletilen petrol rezervlerinin tükenmesinden sonra gerçekleşebilir.

Antarktika'nın kolay ulaşılabilen topraklarındaki kaynakların giderek tükenmesi ve ekonomik gereksinmelerin artması, kıtadaki maden ve petrol araştırmalarının gitgide daha uzak bölgelere kaydırılmasını zorunlu kılmıştır. Bugünkü pazar ve teknoloji koşulları, kıtada ve kıta sahanlıklarında arama çalışmalarını yaygınlaştırmaya elverir gözükmektedir. Arama çalışmalarının, özellikle mülkiyet hakları ve imarla ilgili siyasal boyutları, bulunacak madenlerin ülkeler arasında eşit paylaştırılmasından, Antarktika'nın bir dünya parkı yapılmasına kadar değişen çeşitli önerilerin ortaya atılmasına yol açmıştır.

Denizden elde edilebilecek kaynaklar, hem insanları Antarktika'ya çeken ilk neden, hem de uzun yıllar boyunca bölgedeki ticari etkinliğin tek temeli olmuştur. Avrupa ve Çin'in zengin kürk pazarlarına yönelik ticari fok avcılığı 1766'da Falkland Adalarında başladı ve kısa sürede bölgedeki öbür Alt-Antarktika adalarına yayıldı. Bu işten büyük kârlar sağlandı, ama yitirilenler de o ölçüde büyük oldu. İlk kayıtlara göre, 1780'lerin ortasında Falkland Adalarında milyonlarca fok avlandı. Bir yüzyıl içinde kulaklıfok sürüleri yok oldu. Ardından, yağı için fil foku avcılığı başladı; onların da sayısı azalınca bu kez balina avcılığına yönelindi. 20. yüzyılda da bazı balina türleri (özellikle mavi balina, çatalkuyruk ve kuzey balinası) Antarktika sularından çekildi. 1970'ler ve 1980'lerde avlanma kotaları yürürlüğe konana değin ticari balina avcılığı etkin biçimde sınırlanamadı. Çoğu fok ve balina türlerinin sayısı bugün yeniden artmaya başlamışsa da, işletilebilecek bir kaynak durumuna yeniden gelmesi olanaksız gözükmektedir.

1970'e değin sınırlı kalan ticari balıkçılık, özellikle büyük miktarlarda balık avlayıp işleyebilen fabrika-gemi kullanımının artmasıyla büyük önem kazanmıştır. Bir tür Antarktika morinasının (*Notothenia rossii*) avı 400 bin tona ulaşınca, aşırı avlanmaya ilişkin endişeler gündeme gelmiştir. Kril avına duyulan ilgi de giderek artmaktadır.

Antarktika kıtasını kaplayan buz örtüsü, yeryüzündeki toplam buz hacminin yüzde 90'ını oluşturur. Bu çok büyük tatlı su kaynağı, taşıma maliyetlerinin yüksekliği dolayısıyla ekonomik değer taşımamaktadır. Antarktika'nın, tahıllar ve öteki gıda maddeleri için uzun dönemli bir derin dondurucu deposu olarak kullanılması önerisi de ortaya atılmış, ama taşıma, yüklemeboşaltma ve yatırım maliyetlerinin olağanüstü boyutlarda olması, bunun da ekonomik olmayacağını ortaya koymuştur.

Antarktika'nın olağanüstü doğal görüntüleri uzun süreden beri bilinmektedir. İlk turizm girişimi, 1958'in Ocak ve Şubat aylarında Arjantin Deniz Ulaştırma Komutanlığı'nın Antarktika Yarımadasına düzenlediği turlarla başlamıştır. Ocak 1966'dan bu yana çeşitli noktalarda demirleyerek bilimsel istasyonları ve penguenlerin yaşadığı alanları gezen turist gemileri her yıl Antarktika kıyılarını doldurmaktadır. 1970'lerin ortalarında bölgeye turistik amaçlı gezi uçuşları da başlatılmıştır.

TARİH

Avrupalı coğrafyacılar, daha ortaçağda ve Rönesans döneminde efsanevi bir Terra Australis'ten (Güney Toprakları) söz ederlerdi. Ama bundan çok önce (İS y. 650), Ui-te-Rangiora adlı bir komutanın, savaş kanosu ile bugünkü Yeni Zelanda'dan yola çıkarak en azından donmuş okyanusa kadar güneye indiğini anlatan bir Maori efsanesi de vardı. İngiliz gemici James Cook'un 1772-75 arasında yüksek güney enlemlerini izleyerek dünya çevresinde yaptığı yolculuk, efsanevi kıtanın boyutlarına ilişkin varsayımları gerçeğe çok yaklaştırdı. Cook'un gezisi, eğer Terra Australis gerçekten varsa, ancak 60° güney ve 70° güney enlemleri arasında, bu yolculuk sırasında bulunan buz kütlelerinin ardında olabileceğini gösterdi.

Rus kâşifi Gottlieb von Bellingshausen'in komutasındaki "Vostok" ve "Mirni" adlı gemiler, 1819-21'de ilk kez kıtanın oldukça yakınından geçerek tüm çevresini dolaştı. 20 Ocak 1820'de Bellingshausen ilk kez kıta buzlalarından birini saptadığını bildirdi. Antarktika Yarımadasının anakara kesiminin bir parçasını Bellingshausen'dan iki gün sonra gördüğünü öne süren İngiliz Edward Bransfield de, Antarktika Yarımadasının bir bölümünün haritasını çıkardı. 18 Kasım 1820'de Orleans Boğazının kıta-yarımada tarafını gören ABD'li Nathaniel Palmer da kıtayı ilk kez gördüğünü öne sürenler arasındaydı. 1837-40'taki bir Fransız keşif gezisi sırasında Dumont d'Urville, Adélie Topraklarını buldu. Fransızlar bu toprak üzerinde hak iddia ettiler. Charles Wilkes'in yönetiminde 1838-42 arasında yapılan ABD keşif gezisinde Doğu Antarktika kıyılarının büyük bölümü araştırıldı. 1839-43 arasındaki bir İngiliz keşif gezisi sırasında James Clark Ross, Victoria Toprakları kıyısı ile, kendi adını alan Ross Denizi ve Ross Buz Engelini (bugün Ross Buzlası) buldu.

İLK KEŞİF DÖNEMİ. 20. yüzyılın, Antarktika'nın keşfinde "kahramanlık çağı" olarak adlandırılan ilk 20 yıllık döneminde kıtayla ilgili çok önemli bilgiler elde edildi. İngiliz Robert F. Scott ve Ernest Henry Shackleton yönetiminde 1901-13 arasında üç keşif seferi yapıldı. Kıta içlerine kadar girilerek, bugünkü bilimsel araştırma programlarına sağlam bir temel sağlayan önemli jeoloji, buzulbilim ve meteoroloji buluşları gerçekleştirildi.

Iyice iç bölgelere doğru kızaklarla yapılan ilk araştırmayı, İngiliz "Discovery" seferi sırasında (1901-04) Scott, ardından da İngiliz "Nimrod" seferi sırasında (1907-09) Shackleton, Ross Adasındaki üslerinden yola çıkarak gerçekleştirdiler. Shackleton ve E. A. Wilson ile birlikte Scott, 30 Aralık 1902'de Ross Buzlası üzerinde 82°17′ güneye ulaştı. 9 Ocak 1909'da da Shackleton, beş kişilik bir ekiple, kutup noktasından 155 km uzaklıktaki 88°23′ güney enlemine kadar indi. Antarktika'da havacılık çağını, 1902'de yere bağlı bir gözlem balonuyla havalanan Scott başlattı. Shackleton, 1908'de Ross Adasındaki Cape Royds'da otomobil kullandı. Güçlü Mançurya midillilerinin kıta üzerinde denenmesi ve Shackleton'ın büyük Beardmore Buzulu üzerinden kutup platosuna çıkan bir yolu ilk kez kullanması, Scott'ın 1911-12'de Güney Kutbu'na kızakla gerçekleştirdiği yolculuğun önünü açtı.

Alman fizikçi Carl Friedrich Gauss'un, 66° güney, 146° doğu noktasında olduğunu öne sürdüğü Güney Magnetik Kutbu'na ulaşmak amacıyla Wilkes, d'Urville ve Ross'un (Ross daha önce Kuzey Magnetik Kutbu'nu bulmuştu) 1840'ta girişiği yolculuk başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 16 Ocak 1909'da T.W.E. David ve Douglas Mawson, Victoria Topraklarının yüksek buz platosu üzerinde 72°25′ güney, 155°16′ doğuda Güney Magnetik Kutbu'nu belirledi. Magnetik Kutup noktası, o günden bu yana 880 km kayarak Adélie Toprakları kıyısı yakınındaki bugünkü konumuna geldi. Shackleton'ın 1908-09'da ulaşamadığı Güney Kutbu'na, Norveç'in 1910-12 arasındaki Antarktika Seferi sırasında 14 Aralık 1911'de

Roald Amundsen, bir ay sonra da İngiltere'nin 1910-13 "Terra Nova" seferi sırasında 17 Ocak 1912'de Scott ulaştı. Amundsen'in kayakçılar ve köpeklerden oluşan ekibi, Axel Heiberg Buzulu yoluyla Balinalar Körfezindeki Framheim İstasyonu'na dönmeyi zorlukla da olsa başardı. Ama Scott'ın yanı sıra E. A. Wilson, H.R. Bowers, L.E.G. Oates ve Edgar Evans'dan oluşan ekibi Beardmore Buzulu yolunu kullandı ve dönüş yolunda Ross Buzlasında yakalandığı bir tipide kayboldu.

Güney Orkney Adalarında dağcılar
ABC Ajansı

1957-58 Uluslararası Jeofizik Yılı (IGY) boyunca birbirleriyle bağlantılı iki keşif daha gerçekleştirildi. 16 Aralık 1957'de SSCB, Doğu Antarktika Buzlası üzerindeki 78° 28′ güney, 106°48′ doğu noktasında, kuramsal olarak Yer'in magnetik alanının kutbu sayılan Güney Jeomagnetik Kutbu'na ulaştı. 14 Aralık 1958'de de yine SSCB, yeryüzündeki bütün kıyılardan en uzak noktaya, 82° 06′ güney, 54°58′doğu noktasındaki göreli erişilmezlik kutbuna ulaştı.

İskoç W.S. Bruce ve Alman Wilhelm Filchner'in ilk kez ortaya attığı, Ross ve Weddell denizlerini birleştiren bir kanalın varlığı olasılığını araştırmak amacıyla, 1914'te de Shackleton tarafından bir "Transantarktika" seferi düzenlendi. Ama Shackleton'ın gemisi "Endurance", Weddell Denizinde buzlar arasında sıkışıp parçalandı ve o güne değin düzenlenen en cüretli kutup seferi de başlamadan sona erdi. Bu tasarı uzun yıllar unutulduysa da, IGY sırasında, Vivian Fuchs'un önderliğindeki İngiliz Uluslar Topluluğu "Transantarktika" seferiyle yeniden gündeme geldi. Paletli araçlar kullanan ve havadan da uçaklarla desteklenen ekip, 24 Kasım 1957'de Filchner Buzlasındaki Shackleton Üssü'nden yola çıktı. Güney Kutbu'ndan geçerek 2 Mart 1958'de Ross Adasındaki Yeni Zelanda Scott Üssü'ne ulaştı. Antarktika, kutuptan kutba ilk deniz yolculuğunu gerçekleştiren "İngiliz Dünya Çevresi" seferinde (1979-81) bir kez daha baştan başa geçildi.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN IGY'YE. I. Dünya Savaşı döneminde uçakların, hava kameralarının, radyoların ve motorlu araçların gösterdiği hızlı gelişme, çok geçmeden kutup seferlerine de yansıdı. Antarktika'da ilk hava seferini, Alaskalı pilot C. B. Eielson ve George Hubert Wilkins, tekerlekli, tek motorlu bir "Lockheed Vega" uçakla 16 Kasım 1928'de gerçekleştirdi. Bu öncü uçuşun hemen ardından, Amerikalı deniz subayı Richard E. Byrd, daha iyi donanımlı ve uçak destekli bir dizi keşif seferi yaptı (1928-30, 1933-35, 1939-41 ve 1946-47). Bu seferlerde kayaklı uçaklardan ve hava fotoğraflarından giderek daha etkin biçimde yararlanıldı. Byrd, 29 Kasım 1929'da Güney Kutbu üzerinde uçan ilk insan oldu (1926'da da Kuzey Kutbu üzerinde uçmuştu). 1946-47 yazında gerçekleştirdiği ve "Yüksek Atlama Harekâtı" olarak bilinen dördüncü seferi, Antarktika'da o tarihe değin düzenlenen en büyük deniz-hava seferiydi. Aralarında iki denizuçağı tender ve bir uçakgemisi bulunan 13 gemi ile 25 uçak sefere katıldı. Gemiden havalanan uçakların çektiği 49 bin fotoğraf ile karadan havalanan uçakların çektiği fotoğraflar, Antarktika kıyılarının yüzde 60'ını kapsıyordu; bunun dörtte biri de o güne değin görülmemiş bölgelerdi.

ABD'li Lincoln Ellsworth ile Kanadalı pilot Herbert Hollick-Kenyon, 23 Kasım-5 Aralık 1935 arasında, kıtanın boydan boya geçildiği ilk hava seferini düzenlediler. Haritalanmamış bölgeler ve buz tarlaları üzerinde yapılan bu cüretli uçuş, uçakların önceden hazırlanmamış yüzeylere inip kalkabileceğini gösterdi. Norveç'in 1930'larda Kraliçe Maud Toprakları kıyılarına düzenlediği keşif seferlerinde gemiden havalanan denizuçaklarının yoğun olarak kullanılması ve ilk hava harekâtları, bugünkü hava ağırlıklı programların temelini oluşturdu.

İlk keşifler yalnızca Antarktika toprakları üzerindeki hak iddialarıyla sınırlı kalmadı, coğrafya terminolojisine de yansıyan çekişmelere yol açtı. Ulusal nüfuz mücadelesi özellikle İskoç Denizinin güneyindeki dar, yarımada görünüşlü kara kutlesi üzerinde yoğunlaştı. Bölge, Şilililerce O'Higgins Toprakları (Tierra O'Higgins), Arjantinlilerce ise San Martin Toprakları (Tierra San Martin) olarak adlandırıldı. İngilizler aynı bölgeyi eski donanma bakanlarının onuruna Graham Toprakları, Amerikalılar ise denizci ve kâşif Nathaniel Palmer'in anısına Palmer Yarımadası olarak adlandırdılar. Varılan uluslararası anlaşma sonucunda bu bölge günümüzde yalnızca Antarktika Yarımadası olarak tanımlanmakta, ancak kuzey yarısı Graham Toprakları, güney yarısı ise Palmer Toprakları olarak adlandırılmaktadır.

20. yüzyılın ilk yarısı Antarktika tarihinin koloni dönemidir. 1908-42 arasında, kıtanın dilimler biçiminde bölünmüş değişik kesimleri üzerinde 7 ülke egemenlik ilan etti. Aralarında ABD, SSCB, Japonya, İsveç ve Belçika'nın da bulunduğu birçok ülke ise kıta toprakları üzerinde resmen hak iddia etmeden araştırmalarını sürdürdü. Örneğin ABD hükümeti, Richard Byrd'in 1929'da Marie Byrd Topraklarındaki Ford Sıradağları (bugün bölge üzerinde hiçbir hak iddiası yoktur), Lincoln Ellsworth'un ise 1935'te Ellsworth Toprakları (bugün bölge üzerinde Şili hak iddia etmektedir), 1939'da da Doğu Antarktika'da Amery Buzlası yakınlarındaki American Highland (bu alan üzerinde bugün Avustralya hak iddia etmektedir) üzerindeki taleplerini hiçbir zaman benimsemedi. 1939'da Kraliçe Maud Topraklarının batısındaki Prenses Astrid ve Prenses Martha kıyılarının hava fotoğraflarını çeken Almanlar, buralara metal gamalıhaçlar atarak bölgenin Nazi hükümetine ait olduğunu ileri sürdüler (bu bölge üzerinde bugün Norveç hak iddia etmektedir).

Antarktika II. Dünya Savaşı'ndan çok etkilenmedi. Yalnızca Naziler, kıta yakınlarındaki denizlerde ticaret gemilerine saldırdılar. İngiliz savaş gemileri, bunun üzerine Antarktika Yarımadasının kuzeyini gözetim altına aldılar. Ocak 1943'te Deception Adasına düzenlenen bir seferde, Nazi Almanyası'nın müttefiki Arjantin'den gelen bir ekibin bir yıl önce buraya ayak bastığı anlaşıldı. Yarımada üzerinde Arjantin egemenliğinin simgesi olarak pirinçten bir silindir bırakılmıştı. İngilizler, Arjantin'in bıraktığı simgeleri kaldırarak kendi bayraklarını diktiler. Alman yanlısı bir Arjantin hükümetinin, Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanustan geçen deniz yollarını birbirine bağlayan stratejik Drake Geçidinin iki yakasını da denetim altına alabileceği endişesi İngiltere'de gittikçe büyüdü. Sonunda Deception Adasında, bölgeyi gözaltında tutacak bir askeri üs kurulmasını öngören, "Tabarin Harekâtı" kod adlı gizli bir askeri plan hazırlandı. İngilizler, Şubat 1944'te adaya yeniden geldiklerinde, kendi bayraklarının yerine Arjantin bayrağının çekildiğini gördüler. İngiliz bayrağı bir kez daha çekildi ve bölgedeki İngiliz taleplerini desteklemek amacıyla planlanan üs kuruldu. Birkaç başka istasyon daha inşa edildi ve savaşın bitiminde İngiltere, Antarktika'daki varlığını sürekli kılma kararı aldı.

İngiliz işgali, Arjantin ve Şili'yi, Antarktika Yarımadası üzerindeki iddialarını destekleyecek girişimler için harekete geçirdi. Şili yarımadada ilk kez 1940'ta hak iddiasında bulunmuştu; Arjantin de 1903'ten beri Güney Orkney Adalarında bir meteoroloji istasyonunu sürekli faaliyette tutuyordu. 1947'den sonra hem Arjantin hem Şili, değişik yerlerde üsler kurdu. Marguerite Koyundaki, ABD'ye ait eski Antarktika Servisi Doğu Üssü kampına, 1947-48'de gene ABD'nin Ronne Antarktika Araştırma Seferi (RARE) ekibi yerleşti. Bunun üzerine İngiltere, Arjantin ve Şili, ABD'nin de kıtada hak iddiasında bulunabileceğinden endişelenmeye başladılar. Ama anlaşmazlıklar kısa sürede aşıldı ve ABD ile İngiltere, yarımadanın doğu kenarında yapılacak bir kızak seferi için güçlerini birleştirdi.

Bölgede Arjantin ile İngiltere arasında iki kez askeri çatışma patlak verdi. İlk olay, Arjantin donanmasının, 1952'de Antarktika Yarımadasının kuzey ucundaki Hope Koyunda karaya çıkan bir İngiliz meteoroloji ekibine ateş açmasıyla çıktı. Bu anlaşmazlık, Arjantin hükümetinin, İngiliz ekibinin etkinliklerine engel olmayacağı sözünü vermesiyle çözümlendi. İkinci ve çok daha önemli çatışma, 1982'de, Arjantin'in de üzerinde hak iddia ettiği bir İngiliz sömür-

gesi olan Falkland Adaları (Arjantinlilerin verdiği adla Malvinas Adaları) yüzünden çıktı. Arjantin kuvvetleri, Nisan başlarında Falkland ve Güney Georgia adalarına asker çıkardılar. İngiltere, bu eyleme, adaları yeniden işgal ederek karşılık verdi ve 14 Haziran'da Arjantin kuvvetlerini teslim olmaya zorladı.

1950'lerin ortalarına gelindiğinde Antarktika'da pek çok ülkenin kısmen ticari, kısmen bilimsel, ama genel olarak önemli siyasal çıkarları vardı. Avustralya, 1947-48'de Heard ve Macquarie adalarında istasyonlar kurmuş, 1954'te de MacRobertson Toprakları kıyısında, geniş toprak iddialarına dayanak oluşturmak amacıyla Mawson İstasyonu'nu kurmuştu. Güney Afrika, Prens Edward ve Marion adalarına bayrak dikmişti. Fransa, daha 1953'ten önce Kerguelen ve Crozet adalarında sürekli üsler kurmuş, Adélie Toprakları kıyılarının büyük bölümünün ölçümünü tamamlamıştı. 1955'te Arjantin, buz kırma gemilerinin yardımıyla, Filchner Buzlasında General Belgrano İstasyonu'nu kurdu. Yarımada ve yakınındaki adalar üzerinde birbirine çok yakın kurulan İngiltere, Şili ve Arjantin üsleri, bilimsel araştırmadan çok haberalmaya yönelik oldukları izlenimini veriyordu. 1949-52'de düzenlenen Norveç-İngiltere-İsveç seferinde, 1939'da Norveç'in üzerinde hak iddia ettiği bölgedeki Kraliçe Maud Toprakları kıyılarında yer alan Maudheim Üssü'nden çok kapsamlı araştırmalar yapıldı. ABD, her ikisi de 1947-48'de gerçekleştirilen Ronne seferi ve deniz kuvvetlerinin "Yeldeğirmeni Harekâtı"ndan sonra Antarktika'ya çok ilgi göstermedi, ama başka ülkelerin hak iddialarını tanımama politikasını da sürdürdü. SSCB de Bellingshausen'in ilk seferinden beri, balina avcılığı dışında Antarktika ile ilgilenmemişti. Ama Sovyet hükümeti, 7 Haziran 1950'de ilgili devletlere bir memorandum göndererek, Antarktika'nın rejimi konusunda kendi katılımı dışında alınacak hiçbir kararı tanımayacağını belirtti.

IGY VE ANTARKTİKA ANTLAŞMASI. Kutuplardaki bilimsel çalışmaların eşgüdüm içinde yürütülmesinin önemi, 1879'da Almanya'nın Hamburg kentinde toplanan Uluslararası Kutup Komisyonu'nda benimsendi ve toplantıya katılan 11 ülke, 1882-83 I. Uluslararası Kutup Yılı'nı düzenledi. Çalışmalar, ağırlıklı olarak, daha yakından bilinen Kuzey Kutbu üzerinde yoğunlaştırıldı. Antarktika'da kurulması kararlaştırılan meteorolojik ve jeomagnetik araştırma amaçlı dört istasyondan yalnızca biri, Güney Georgia'daki Alman istasyonu gerçekleştirildi. Bir başka karar da, her 50 yılda bir buna benzer programların düzenlenmesiydi. II. Uluslararası Kutup Yılı, 1932-33'te 34 ülkenin katılımıyla düzenlendi, ama yıl boyunca Antarktika'ya hiç sefer yapılmadı.

IGY'nin gelişmesi. Programların daha sıklaştırılması önerisi, 1950'de ortaya atıldı. 1957-58'de güneş lekelerinin en yüksek düzeye çıkması bekleniyordu (II. Kutup Yılı, lekelerin en düşük düzeyde olduğu döneme rastlamıştı). Uluslararası Bilimsel Birlikler Konseyi (ICSU), Uluslararası Jeofizik Yılı Özel Komitesi'ni (CSAGI) 1952'de IGY'nin planlanması ile görevlendirdi. Projeye 67 ülke ilgi gösterdi. Güneşi, havayı, kutup ışığını, magnetik alanı, iyonosferi ve kozmik ışınları her açıdan ve eşzamanlı olarak gözlemlemek üzere planlar hazırlandı. İlk kutup yılındaki gözlemler yalnızca yer düzeyinde, ikincisinde de balonla, yerden 10.000 m yükseklikte yapılmıştı. IGY sırasında ise uzay araştırmaları için ABD ve SSCB tarafından gözlem uyduları fırlatıldı. Tüm gözlemleri toplayacak ve her ulustan bilim adamlarına, bilimsel araştırmaları sırasında bu verileri sağlayacak birkaç uluslararası veri merkezi kuruldu.

ICSU komitesinin 1954'te Roma'da yapılan toplantısında, biri uzaya, öburü de Antarktika'ya ilişkin iki program özellikle vurgulandı. Antarktika'nın vurgulanmasının nedeni, o güne değin kıtada çok az jeofizik çalışma yapılmış olması, Güney Jeomagnetik Kutbu'nun, kutup ışığı ve kozmik ışın etkinliklerini güney yarıkürede yoğunlaştırması ve kıtanın yarısının henüz insan gözüyle görülmemiş olmasıydı.

I. Antarktika Konferansı Temmuz 1955'te Paris'te toplandı ve geniş kapsamlı keşif planları hazırlandı. 12 ülke, kıtada ve Alt-Antarktika adalarında 50'den çok kışlama merkezi kuracak, ABD Antarktika'ya düzenli uçak seferi başlatacak, Batı Antarktika (Byrd İstasyonu, ABD), Güney Jeomagnetik Kutbu (Vostok İstasyonu, SSCB) ve göreli erişilmezlik kutbunda (SSCB) istasyon kurabilmek için büyük yollar açılacaktı. Ayrıca Güney Kutbu'nda kurulacak bir istasyon (Amundsen-Scott İstasyonu, ABD) için de dev kargo uçaklarıyla bir hava köprüsü oluşturulacaktı. Gene Antarktika'ya yönelik olarak, kutup ışığı ve gök aydınlığı, kozmik ışınlar, jeomagnetizm, buzulbilim, yerçekimi ölçümü, iyonosfer fiziği, meteoroloji, oşinografi ve sismoloji gibi konularla ilgili birkaç temel bilimsel program saptandı. Kıyı üsleri 1955-56 yazında, iç kesim istasyonları da ertesi yaz, IGY'nin resmi açılışı olan 1 Temmuz 1957'ye yetişecek biçimde kuruldu.

Antarktika Antlaşması. 31 Aralık 1958'de IGY'nin sona ermesi ile birlikte, Antarktika'da yeniden IGY öncesindeki karmaşaya dönme tehlikesi belirdi. ABD Dışişleri Bakanlığı 1957 sonbaharında Antarktika politikasını gözden geçirerek, kıtada çıkarları olan 11 ülke ile çeşitli anlaşmalar imzaladı. Başkan Dwight D. Eisenhower, 2 Mayıs 1958'de bu ülkelerin hükümetlerine birer nota göndererek, Antarktika kıtasının bağımsız ve barışçıl konumunu güvenceye alacak bir anlaşma imzalanmasını önerdi. On iki ülkenin katıldığı hazırlık görüşmeleri Haziran 1958'de Washington'da (D.C.) başladı. Son konferans 15 Ekim 1959'da Washington'da toplandı. Altı hafta süren görüşmelerden sonra, 1 Aralık 1959'da Antarktika Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya katılan 12 ülke, ABD, Arjantin, Avustralya, Belçika, Fransa, Güney Afrika, İngiltere, Japonya, Norveç, Sovyetler Birliği, Şili ve Yeni Zelanda idi. On iki ülkenin tek tek onayından geçen antlaşma 23 Haziran 1961'de yürürlüğe girdi.

Antarktika Antlaşması ile, bütün kıta, siyasal çıkarlardan uzak, özgür bilimsel araştırmalara ayrıldı. Antlaşmanın başlıca ilkeleri şunlardı: Antarktika'nın barışçı amaçlarla kullanılması (m. 1); uluslararası işbirliği ve özgür bilimsel araştırma (m. 2); projelerin, bilimsel bulguların ve insan gücünün serbest değişimi (m. 3); önceden elde edilmiş hakların tanınmasına karşılık, gerek yeni hak iddialarının, gerekse antlaşma süresindeki herhangi bir etkinliğin eski ya da yeni hak iddialarına dayanak yapılmasının yasaklanması (m. 4); nükleer denemelerin ve artık boşaltımının yasaklanması (m. 5); uluslararası hukuk kapsamına giren açık denizler dışında, 60° güney enleminin güneyinde kalan tüm alanlar için bu antlaşmanın geçerli olması (m. 6); herhangi bir ülkenin Antarktika'da yürüttüğü etkinliklerin başka ülkelerin de denetimine açık tutulması (m. 7); ilgili tarafların barışçı görüşmeler ya da hakem kararıyla çözemediği anlaşmazlıklarda Uluslararası Adalet Divanı'na başvurulması (m. 11); antlaşmanın, 30 yıl yürürlükte kaldıktan sonra, taraf ülkelerden herhangi birinin talebiyle yenilenebilmesi.

4. madde uyarınca, taraf ülkeler, antlaşmanın imzalanmasından önce kıta toprakları üzerinde ortaya atılmış hak iddialarını yok saymadılar. Birden çok ülkenin hak iddia ettiği topraklar sorunu ise, uluslararası mahkemelerde hiçbir zaman çözüme bağlanamadı. Aralarında ABD'nin de bulunduğu birçok ülke, sürekli oturma ya da yerleşme söz konusu olmadıkça kıta üzerindeki hak iddialarını geçerli saymadılar. Antlaşmanın önemli koşullarından bir başkası, taraf ülkelerin temsilcilerinin, ortaya çıkan sorunları ele almak üzere belirli sürelerle toplanmasıydı. Bu toplantılarda, Antarktika'nın bitki örtüsü ile hayvan varlığının yanı sıra, tarihsel önem taşıyan alanların da korunması için gereken önlemler kararlaştırıldı. Başka ülkelere de antlaşma kapsamında danışmanlık statüsü verilerek ilk 12 ülkeyle eşit haklar sağlama uygulaması 1977'de Polonya ile başladı. Onu 1981'de AFC, 1983'te de Brezilya ve Hindistan izledi. Antlaşmaya katılan başka ülkelere ise kısmi statü tanındı.

IGY sonrası araştırmalar. ICSU, IGY sonrası dönemde de Antarktika'da uluslararası bilimsel çalışmaların sürdürülmesi ve eşgüdümün sağlanması amacıyla Eylül 1957'de Antarktika Araştırmaları Özel Komitesi'ni (SCAR; 1961'den sonra Antarktika Araştırmaları Bilimsel Komitesi) kurmuştur. Siyaset dışı bir kuruluş olan SCAR, yalnızca Antarktika kıtasındaki araştırma çalışmalarının değil, ICSU aracılığıyla, dünya ölçeğindeki başka projelerle bağlantılı Antarktika programlarının da eşgüdümünü sağlar. Üye ülkeler, çeşitli bilim dallarında kurulan "çalışma gruplarının" dönemsel toplantılarına temsilci gönderir. SCAR, her bilim dalındaki gelişmelere bağlı bir takvim çerçevesinde, son araştırma sonuçlarının karşılıklı değişimini sağlayacak uluslararası sempozyumlar düzenler. Antarktika Antlaşması'nın siyasal alanda sağladığı büyük başarı, SCAR'ın ve gerek laboratuvarda, gerek alanda çalışmalar yapan bilim ve destek ekiplerinin ürünüdür.

Antarktika konusundaki bilimsel bilgiler sürekli artmaktadır. Yer'in bütünü ile bilinmesine bağlı pek çok önemli sorun, yalnızca kutup bölgesinde çözülebilir niteliktedir. Kutuplar konusunda IGY'den önceki ve sonraki birkaç on yılda edinilen bilgiler, önceki 1.000 yıl boyunca öğrenilenlerin çok ötesindedir.

Antarktika Antlaşması döneminde, uluslararası işbirliğiyle düzenlenen bilimsel projelerin sayısında ve niteliğinde sürekli yükselme görülmüştür (örn. Uluslararası Antarktika Buzulbilim Projesi, Kuru Vadi Sondaj Projesi, Antarktika Sistem ve Stoklarının Biyolojik İncelemesi). Çeşitli SCAR çalışma gruplarında ve özellikle astronomi ve atmosfer fiziğiyle ilgili çalışmalarda da (örn. Uluslararası Magnetosfer Çalışması, Antarktika ve Güney Yarıküre Aeronomi Yılı) benzer gelişmeler gerçekleşmiştir.

Uluslararası programların yanı sıra, tek tek ülkelerin düzenlediği programlarda da önemli artış olmuştur. Kendi adına araştırma programına girişen çoğu ülkenin kıtada toprak çıkarları olmakla birlikte, çok uzun dönem boyunca kıtadaki etkinliklerle ilgilenmemiş olan ülkeler de kendi programlarını geliştirmektedir. Bunlar arasında 1975-76'da Antarktika'ya ilk keşif gezisini düzenleyen İtalya; kara üzerindeki ilk keşif gezisini 1975'te yapan Uruguay; deniz ve kara

programlarını 1976-77'de uygulamaya sokan Polonya; ilk kez 1980-81'de büyük ölçekli etkinliklere girişen AFC ve Antarktika'daki ilk istasyonunu 1984'te kuran Çin sayılabilir.

Bu programların kapsamında fiziksel bilimlerin hemen hemen her dalı yer almaktadır. Kıtayla ilgili çalışmaların, göktaşı ve gezegen jeolojisi, hidroloji, yeryüzü su dengesi, kıta kayması, meteoroloji, iklim tarihi, biyoloji ve nüfus araştırmaları gibi birbirinden çok farklı alanlarda doğrudan etkileri olmuştur. Antarktika'daki balina avcılığının tarihi, bilim adamlarına, hayvan varlığını koruma gerekliliğini açıkça göstermiştir. 60° güney enleminin güneyinde kalan alanlarda çok uzun zamandır irili ufaklı doğa koruma bölgeleri vardır. Antarktika Deniz Yaşamını Koruma Konvansiyonu (1982) bu konuda önemli ilerleme sağlamıştır.

Antarktika araştırmalarının en beklenmedik ölçüde verimli olduğu araştırma alanlarından biri de göktaşlarıdır. Japonların 1969'da ilk kez kıtada göktaşı bulmasının ardından, 10 yıldan kısa bir süre içinde, yeryüzünde araştırma için kullanılabilecek göktaşı sayısı iki katına çıkmıştır.

Bilim adamlarının Antarktika ve çevresindeki deniz tabanlarında işletmeye uygun geniş bir maden potansiyelinin varlığı üzerinde giderek görüş birliğine varması ve son Deniz Hukuku Konvansiyonu'ndan (1983) önce izlenen uzun ve çetin süreç, Antarktika Antlaşması'nın danışma statüsündeki üyelerini, var olan antlaşmalar çerçevesinde kıta kaynaklarının düzenli biçimde işletilmesine olanak verecek tartışmaları başlatmak üzere harekete geçirmiştir.

Antarktika Okyanusu, GÜNEY OKYANUSU olarak da adlandırılır. Büyük Okyanusun Atlas ve Hint okyanuslarının güney kesimleri ile, Antarktika çevresinde bu okyanuslara bağlanan denizler. Başka bir kıtasal kara kütlesiyle kesintiye uğramayan Antarktika Okyanusunun en dar yeri, Güney Amerika ile Antarktika Yarımadasının ucu arasındaki 1.112 km'lik Drake Geçididir. Okyanusun tabanında, en geniş yeri (2.575 km) Weddell ve Ross denizleri dolayında bulunan ve genellikle 255 km genişliği aşmayan bir kıta sahanlığı bulunur. Daha kuzeyde, okyanus yükseltilerinin arasında kalan ve derinliği 4.500 m'ye ulaşan okyanus havzaları yer alır; havzalar genellikle dizi halindeki denizaltı tepecikleriyle birbirinden ayrılır. Okyanus çukurlarının kenarında engebenin özellikle arttığı görülür; Güney Sandwich Adalarının doğu kıyısındaki Güney Sandwich Çukuru bunlardan biridir. Ayrıca, okyanus havzalarından yükselerek deniz düzeyinin 2.000 m altına kadar ulaşabilen ve çoğunlukla kalın tortullarla kaplı, oldukça engebesiz okyanus platoları vardır. Bu platoların en geniş Yeni Zelanda'nın güneydoğusundan başlayıp, Campbell Adalarını geçerek güneye doğru uzanan Campbell (ya da Yeni Zelanda) Platosudur.

Antarktika Okyanusunda akıntıların akış yönü karmaşıktır. Antarktika kıyılarındaki buz kütleleriyle soğuyan su, dibe inerek okyanus tabanı boyunca kuzeye doğru akar; onun yerini de yüzeyde Büyük Okyanus, Hint ve Atlas okyanuslarının güneyinden gelen aynı hacimdeki ılık su akıntısı alır. Bu iki akıntının buluştuğu "Antarktika Sınır Kuşağı", diyatomeler ile başka tekhücreli bitkilerden oluşan fitoplanktonların gelişimi için uygun bir ortamdır. Okyanustaki besin zincirinin üst halkalarını oluşturan önemli bir organizma karidese benzeyen, küçük krildir(*). Deniz dibinin kıyıya yakın bölgelerinde yaşayan hayvanlar arasında *Hydrozoa* grubu knidliler, mercanlar, süngerler ve yosunhayvancıkları, ayrıca bitki ve hayvan artıklarını toplayan, yengeç biçimindeki ilksel tuzlu su kabukluları, eşayaklılar, denizsolucanları, denizkestaneleri, denizyıldızları ve çeşitli kabuklularla yumuşakçalar bulunur. Deniz dibinde *Zoorcidae*, *Liparidae*, *Macrouridae* ve *Gadidae* familyalarından balık türleri yaşar. Ender görülen kemiksizbalık türleri arasında sülükbalığı ve vatoz bulunur. Antarktika Sınır Kuşağının güneyindeki derin sularda yaşayan birçok balık türü bilinmekle birlikte, bunlardan yalnızca üçü; bir barakuda ile iki ayrı fenerbalığı türü bu kuşağa özgü canlılardır.

Antbirlik, Antalya Pamuk, Narenciye ve Muz Tarım Satış Kooperatifleri Birliği. Devlet destekleme alımlarıyla görevlendirilen kuruluşlardan biridir. 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Yasası'na göre 1 Ocak 1952'de Antalya'da kurulmuştur. Antbirlik'e Antalya, Serik, Manavgat, Yeniköy, Finike ve Kumluca kooperatifleri bağlıdır.

Adında pamuğun yanı sıra muz ve narenciyeden de söz edilmekle birlikte, Antbirlik bu ürünlerle ilgili etkinliklerde bulunmamaktadır. Çiğitli pamuğu kooperatifler eliyle alır, işletir, preseli pamuk ve çiğit olarak satar. Üretiminin büyük bölümünü ihraç eder. Antbirlik bünyesinde çırçır ve prese fabrikalarıyla bir pamuk yağı kombinası ve 100 bin iğlik bir iplik fabrikası vardır. Ayrıca ilaçlama uçaklarıyla, ortak üreticilerin pamuk tarlalarının havadan ilaçlamasını yapmaktadır. Antalya yöresindeki pamuk üreticilerinin yüzde 90'ından fazlasını bünyesinde toplayan Antbirlik'in ortak sayısı 20 bin dolayındadır. Antalya Pamuklu Dokuma, Gima, Frigo Nakliyat, Tarko, Kepez Hidroelektrik ve Yemtaş da Antbirlik'in iştirakleri arasındadır.

ante, mimarlıkta, bir yapı kütlesinin dar kenarının iki ucundan dışa doğru uzanan duvarlara ya da bu duvarların ucuna yerleştirilmiş gömme sütuna verilen ad. Eski Yunan ve Roma tapınaklarının giriş bölümünde görülen birinci tür ante, örneğin Olympia'daki Heraion (İÖ y. 600) gibi erken antik tapınaklarda, tuğla duvarları güçlendirmek için kullanılan taşıyıcı ahşap direklerin, taş yapılarda varlığını sürdüren bir uzantısıdır.

Antelerin kaide ve başlıklarının, tapınak sütunlarında uygulanan üslup ya da düzene uyması zorunlu değildi. Rönesans mimarlığında ve daha sonra kullanılan sahte ante ise yüzeyden çok hafif bir çıkıntı yapan ve gerçek anteye öykünen biçimsel bir yapı öğesidir. Bir bezeme öğesi olarak ante, gömme ayağın(*) öncüsü sayılabilir.

Antel, Sadrettin Celal (d. 1890, İstanbul - ö. 1954, İstanbul), eğitimci, yazar ve siyaset adamı. Cumhuriyet döneminde pedagoji alanında yapıt vermiş ilk eğitimcilerdendir.

Adliye Nazırı Mehmet Celal Bey'in oğludur. Yükseköğrenimini Paris'te, St. Cloud Yüksek Öğretmen Okulu'nda ve Sorbonne Üniversitesi'nde tamamladı. 1913'te Türkiye'ye dönünce öğretmen okulu müdürlüğü yaptı. Uzun yıllar felsefe, pedagoji ve psikoloji okuttu. Mütareke döneminde Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na katıldı. *Aydınlık* ve *Kurtuluş* dergilerinde eğitim, toplumbilim ve siyaset konularında Marksist görüşler içeren yazılar yazdı. 1923 ve 1925'te iki kez tutuklandı. 1926'da serbest bırakıldıktan sonra aktif siyasal yaşamı sürdürmedi. 1927'de Çamlıca Kız Lisesi müdürlüğüne, 1936'da İstanbul Edebiyat Fakültesi pedagoji kürsüsüne profesör olarak atandı. II. Dünya Savaşı yıllarında *Tan* gazetesindeki yazıları dolayısıyla sağcı öğrenciler Antel'in aleyhinde gösteri yaptı (1944); bunun üzerine bir süre bakanlık emrine alındıysa da görevine iade edildi.

Özellikle çocukta düşünce ve zekâ gelişimi konularında çalışan Antel, o dönemde ABD ve Avrupa'da da yaygınlaşan Stanford-Binet zekâ testinin Türkiye'de uygulanması için çaba gösterdi. Türkiye'de yeni harflerle basılmış ilk eğitim kitabı olan *Pedagoji* (1930) adlı yapıtında, eğitimin evrimi, çocuk eğitiminde okul ve ailenin ortaklaşa çalışması, mesleğe yönelme ve ahlak eğitimi gibi konuları inceledi. Yapıt, öğretmen okullarında yıllarca ders kitabı olarak okutuldu. *Yeni Terbiye ve Tedris*

Sadrettin Celal Antel
Kaynak: Kitaplar

Tekniği (1931), *Maarifimiz ve Meseleleri* (1939), *Umumi Didaktik* (1948) öteki önemli yapıtlarıdır. Antel, *Sınıf Muallimi* adlı haftalık dergi ile çocuklar için *Bizim Mecmua* adlı on beş günlük bir dergi de yayımladı.

Antelami, Benedetto (d. y. 1150, büyük olasılıkla Lombardiya - ö. y. 1230, Parma, İtalya), çağının en önde gelen İtalyan mimar ve heykelcisi.

Yaşamına ilişkin çok az bilgi vardır. Fransa'da Arles'deki Saint-Trophime'de bir heykelcinin yanında çıraklık ettiği sanılır. Fransız, özellikle de Provence üslubuna karşı beslediği yakınlığı da bu dönemde edinmiş olabilir. Ayrıca İtalya'nın kuzey kesimindeki Como Gölü yöresinde bulunan inşaatçılar loncasının (*magistri Antelami*) üyesi olduğu da düşünülmektedir.

Antelami'nin bilinen ilk yapıtlarından biri Parma Katedrali'nin sağ transeptindeki 1178 tarihli "Çarmıhtan İndiriliş" kabartmasıydı. 1188-1218 arasında Parma yakınlarındaki Borgo San Donnino'daki (bugün Fidenza) katedralinin çeşitli heykellerini ve yapı öğelerini hazırladı. 1196'da Parma Katedrali'nin görkemli vaftizhanesinin (1270'te tamamlandı) inşaatını ve dekorasyonunu yapmaya başladı. Yaptığı son işin Vercelli'deki Sant'Andrea Kilisesi'nin dekorasyonu olduğu, hatta yapının inşaatında da bir süre çalıştığı sanılır. Bu kilisenin, Toskana romanesk üslubuyla uçan payandalar, gülpencereler ve kaburgalı tonozlar gibi gotik özelliklerin başarıyla birleştirildiği mimarisi Antelami'nin ününü kalıcı kılmıştır.

Antellyen kültür, izlerine İsrail'de Hayfa'nın güneyinde Karmel Dağındaki mağaralarda rastlanan Tarihöncesi kültürü. *Ayrıca bak.* Karmel Dağı kültürü.

antemion, Yunanca ANTHEMION, ışınsal biçimde dizilmiş taç yapraklardan oluşan bezeme örgesi. Eski Yunanlılarca, hanımeli ya da palmet olarak bilinen Mısır ve Asya bezeme örgesinden alınarak geliştirilmiştir. Yunanlılar ve Romalılar bu örgeyi yapıların çeşitli bölümlerinde çok kullandılar. Yunanlıların önceleri yalnız çömlek bezemesinde kullandığı antemion, daha sonra mimari bezemede de uygulandı. Bu örge tek olarak akroterlerde(*) ve antefikslerle stellerin üst bölümlerinde de görülür. Alttan birbirine sarmallarla bağlanan ve ardışık bir düzen izleyen lotus ve palmetlerden oluşan sürekli örge ise, özellikle saçak kornişinin silmelerinde uygulanmıştır.

Antemorolar, ANTIMORONALAR olarak da bilinir, Madagaskar'ın güneydoğu kıyısında ve kıyı yakınlarında yaşayan bir halk. Antemorolar (Kıyı Halkı), Madagaskar dillerinden birini konuşurlar. Uzun bir dönem boyunca, Madagaskar'a büyük olasılıkla 16. yüzyılın değişik dönemlerinde gelen Arap kökenli beş ailenin yönetiminde yaşadılar. Bazı Antemoro klanları Hint kökenli olduklarına inanırken, ötekiler kendilerini Madagaskar'ın yerlisi kabul ederler. 1895'te Fransızların adayı son kez ele geçirmesinden sonra, Antemoroların da siyasal örgütlenmesi sömürgeci yapıya uydurulmuştur.

Antemorolar, ırmak vadileri boyunca, yoğun yerleşme öbeklerinde yaşarlar. Çoğunlukla birbirine komşu olan köyler, bölgeye özgü dalgalı tepelerin yamaç ve doruklarında kurulmuştur. Kıyı bataklığının dar şeridine yerleşmiş balıkçı köyleri de vardır. Antemoroların, kare yelkenlerle donatılmış geniş kanoları ünlüdür. Erkekleri açık denize çıkarken, kadınları akarsularda ya da deniz kıyısında avlanır. Antemorolar, zengin alüvyonlu topraklarda pirinç ve benzeri ürünler yetiştirir, kıyıdan uzak bölgelerde ise sığırcılıkla uğraşırlar. Eskiden ticari amaçla tuz arıtırlar, büyü ilacı satarlardı; hekimleri de ünlüydü. Pakistan'dan ve Komoro Adalarından görece yeni gelmiş göçmenlerle birlikte Antemorolar, Madagaskar'daki küçük Müslüman azınlığın üyesidirler. Erken dönem Antemoro yazarlarının ürünü olan Arapça metinler henüz bilimsel incelemeden geçmemiştir. Ama Antemoroların, uzun bir dönem boyunca, yerel tarih ve kültürü yazıya geçiren tek yerli halk olduğu bilinmektedir.

anten, radyo, televizyon ve radar sistemlerinde, verici tarafından üretilen elektrik enerjisini radyo dalgaları biçiminde yaymaya ya da radyo dalgalarını alıp elektrik sinyallerine dönüştürerek alıcıya iletmeye yarayan aygıt. Birinci durumda verici anten, ikinci durumda alıcı anten adını alan bu aygıtlar genellikle metalden yapılır. Biçimleri de, radyo ve televizyon yayınlarında kullanılan çubuk ve direk (pilon) antenlerden, uydu sinyallerini ve uzak yıldızların yayınladığı radyo dalgalarını almak amacıyla kullanılan geniş parabolik yansıtıcılara kadar uzanan zengin bir çeşitlilik gösterir.

İlk anten, Alman fizikçi Heinrich Hertz tarafından gerçekleştirildi. Hertz bu anteni yaklaşık 1887'de, İngiliz matematikçi ve fizikçi James Clerk Maxwell'in, ışığın havada ve boşlukta bir dalgalar dizisi olarak yol alabilen çeşitli elektromagnetik olaylardan yalnızca biri olduğunu öne süren kuramını denemek amacıyla gerçekleştirdiği deneyler sırasında yapmıştı. Hertz'in vericisi iki düz metal levha ile bu levhalara tutturulmuş birer çubuktan oluşuyordu. Çubuklara da, birbirine yakın yerleştirilmiş birer küre bağlanmıştı. Kürelere bağlanan bir indükleme bobini yardımıyla bunlar arasında yaratılan elektrik kıvılcımı atlamaları, çubuklarda bir salınımlı akım doğmasına yol açıyor, dalgaların uzaktaki bir noktaya ulaştığı da bir tel halkadaki aralıkta oluşan kıvılcımlar yardımıyla anlaşılıyordu. Hertz sonradan antenini, geniş silindirik yansıtıcılar ekleyerek geliştirdi.

İtalyan mucit Guglielmo Marconi, hem sinyal göndermek, hem de gelen sinyalleri almak için çok sayıda anten yaptı ve düşük frekanslı sinyallerin gönderilmesinde uzun antenlerin önemini ortaya koydu. Marconi ve başkaları tarafından yapılan ilk antenlerde, çalışma frekanslarını genellikle antenin biçimi ve boyutları belirliyordu. Daha sonra bu iki işlev birbirinden ayrıldı ve gönderilecek sinyalin frekansının belirlenmesi, bu sinyali üreten yeni bir aygıta, osilatöre devredildi. Böylece antenin, belirlenen frekansta dalga yayma ve alma işlevini daha yüksek verimle yerine getirebilecek biçimde tasarımlanması olanağı doğdu.

1920'lerde anten elemanlarının bir dizi oluşturacak biçimde bir arada kullanılmasıyla daha güçlü antenler geliştirilebildi. 1930'larda, çok yüksek frekanslı radyo sinyallerini yönlendirebilecek dalga kılavuzlarının geliştirilmesinden sonra boynuz (huni) biçimli antenler yapıldı.

Verici antenler. Verici antenlerin temel nitelikleri yayın örüntüsü, yayın verimi ve giriş empedansıdır. Bir radyo istasyonundaki tipik bir verici antenin yayın örüntüsü (yöne bağlı yayınlama yeteneği), antenin tüm yatay yönlerde eşit miktarda göreli enerji yayarken, düşey doğrultuda çok az yaymasını ya da hiç yaymamasını sağlayacak biçimdedir. Oysa bir radar anteni gücünün büyük bölümünü, tıpkı bir el feneri gibi, tek bir yöne yönelmiş dar bir ışında yoğunlaştırır.

Bir verici antenin yayın verimi, yaydığı toplam gücün, bu anteni besleyen toplam güce oranı olarak tanımlanır. Yüksek frekanslı antenlerin çoğu, kendilerini besleyen gücün yüzde 95'ini, hatta daha fazlasını yayarlar. Ama bu, tüm antenler için geçerli değildir. Antenin yayılan dalgaboyuna oranla küçük boyutlarda olması, yapımında zayıf iletkenler ya da kötü yalıtkan maddeler kullanılması ya da bu tür maddelerin yakınına yerleştirilmesi, önemli miktarda gücün ısı olarak kaybolmasına neden olur.

Antenin giriş empedansı (alternatif elektrik akımına direnimi), radyo ya da televizyon vericisi gibi bir güç kaynağından güç emişteki etkililiğini belirler. Vericinin iç empedansı antenin empedansına eşit olduğunda, enerji aktarımının ulaşılabilecek en yüksek değerine ulaşılır. Ancak, antenin dalgaboyuna oranla küçük olmasından ya da başka nedenlerden dolayı bu empedans eşitliği sağlanamadığında güç aktarımı önemli ölçüde azalır.

Gerek yayın örüntüsü gerek giriş empedansı antenin çalışmakta olduğu frekansa ya da dalgaboyuna bağlı olarak değişir. Bir antenin yayın yaptığı bant genişliği, yayın örüntüsünün ve giriş empedansının önemli ölçüde değişmediği frekans aralığı olarak tanımlanır. Bant genişliği, antenin biçimine bağlı olarak geniş ya da dar olabilir.

En basit anten türü olan dipol (çift kutuplu) anten, güç kaynağının bağlanacağı iki terminal oluşturacak biçimde ortasından ikiye bölünmüş düz bir tel ya da çubuktur. Eğer antenin toplam boyu yaklaşık yarım dalgaboyu kadarsa, yarım dalga dipolü adını alır. Bu tür bir anten düşey olarak yerleştirildiğinde, gücü, tüm yatay doğrultularda eşit olarak yayar. Yayılma, düşeye doğru azalır ve antene paralel doğrultuda (tam yukarı yönde) sıfıra iner. Antenin toplam boyu bir dalgaboyunu aşıyorsa değişik örüntüler ortaya çıkar.

Yaklaşık 20 megahertze (20 milyon hertz) kadar olan frekanslar için ve pek çok gezici radyo vericisinde kullanılan tek kutuplu (monopol) anten, çift kutuplu antenin kutuplarından birinin toprağa ya da iletken bir yüzeye düşey olarak yerleştirilmesiyle elde edilir. Birkaç dalgaboyuna ulaşan uzunlukta bir tek kutuplu anten yatay olarak yerleştirilirse, uzun telli anten adını alır.

Sarmal (helisel) antenler, sarmal biçimli iletken bir tel ya da çubuktan oluşur. Özellikleri, sarmalın çapı ile yayının dalgaboyu arasındaki oranla yakından ilişkilidir. Dalgaboyuna oranla çapı çok küçük olan sarmal antenler, işlevleri açısından, aynı yükseklikteki tek kutuplu antenlere benzer. Ancak giriş empedanslarının düşüklüğü ve daha alçak frekanslarda rezonansa gelmeleri açısından üstündürler.

Antenlere vericiden güç iletiminde, genellikle ikili ya da eşeksenli kablolar kullanılır.

Anten dizileri. Bazen daha güçlü yönlendirme sağlayabilmek için, tek iletkenli bir dizi antenin bir arada kullanıldığı, anten dizisi adı verilen çok öğeli anten sistemlerinden yararlanılır.

En basit anten dizisi elemanların (tek tek antenlerin) bir doğru boyunca sırayla yerleştirilmesiyle elde edilir. Doğrusal dizi adı verilen bu düzende antenlerin dizi doğrultusuna göre açıları çok önemlidir. Eğer antenler, doğrultuları dizi doğrultusuyla çakışacak biçimde uç uca yerleştirilmişse, bu doğrultu boyunca sinyal yayını sıfır olur; sinyal enerjisi her iki yana bakışımlı olarak yayınlanır. Eğer elemanlar dizi doğrultusuna dik olarak yerleştirilmişlerse, sinyal enerjisinin dağılımı bakışımlı değildir, elemanların yerleştirilme aralıklarına ve bunlara uygulanan uyarıların göreli fazlarına bağlıdır.

İki ya da daha çok doğrusal dizinin aynı düzlemde yan yana yerleştirilmesiyle düzlemsel dizi elde edilir. Böyle bir düzenleme, dizi düzlemine dik olan her iki yöne de aynı yeğinlikte yayın yapar. Yayılmanın tek bir yönde olması istenirse, dizinin bir yanına yansıtıcı perde ya da levha konur. Böylece sinyal enerjisi de iki katına çıkarılmış olur. Birden çok düzlemsel dizinin, aralarında belirli açıklıklar bırakılarak art arda yerleştirilmesiyle de, yayılan enerjinin tek bir yönde yoğunlaşmasını daha da artıran hacimsel anten dizileri oluşturulur.

Bütün bu dizilerde dizinin yönlendirme özelliği elemanlara uygulanan uyarıların göreli fazlarına bağlıdır. Elektronik yönlendirmeli dizi olarak adlandırılan sistemlerde uyarıların göreli fazları elektronik olarak değiştirilir. Böylece dizinin elemanlarında fiziksel değişiklikler yapmaksızın yayın doğrultusunu değiştirebilme olanağı elde edilir. Elektronik yönlendirme, geniş ve büyük hacimli elemanlardan kurulu dizilerde ya da büyük radar tesislerinde olduğu gibi, bir doğrultudan öbürüne hızla geçişe gerek duyulan yerlerde kullanılır.

Pek çok durumda, yayılan enerjinin tek bir yönde yoğunlaşması, geniş yansıtıcılar ya da uygun mercekler kullanarak sağlanır. Vericiden yayılan enerji parabolik (çanak biçimli) bir yansıtıcı odağından çıkarsa, tıpkı el fenerinden çıkan ışık gibi odaklaştırılır ve başarılı bir yönlendirmeye ulaşılır. Bu tür antenlerin en gelişmişi, kıtalararası iletişimde kullanılan mikrodalga röle (aktarım)

kulelerine yerleştirilen antenlerdir. Bazı uygulamalarda, yayılan ışının yalnızca doğrultusu değiştirilmek istendiğinde, parabolik yansıtıcı yerine düzlem yansıtıcılar kullanılır.

Alıcı antenler. Verici antenlere ilişkin bilgilerin büyük bir bölümü, bir radyo dalgasından enerji alarak alıcıya ileten alıcı antenler için de geçerlidir. Alıcı antenler her yönden gelen radyo dalgalarına aynı tepkiyi göstermezler. En yüksek alış sağlamak için düz tel alıcı antenler, sinyal gönderen verici antene paralel olarak yerleştirilmelidir. Bir anten yapısının verici anten olarak kullanıldığı durumdaki yayın örüntüsü, alıcı anten olarak kullanıldığı durumdaki alış örüntüsüyle (yöne bağlı alış yeteneğiyle) kesin biçimde belirlenebilir.

Alıcı antene ulaşan gücün yeterli olup olmadığı, alıcı sistemdeki gürültü sinyallerinin (parazit) düzeyine bağlıdır. Gürültü hem alıcı aygıttan, hem de dış kaynaklardan ileri gelebilir. Birkaç megahertzin altındaki frekanslarda yapılan radyo yayınlarında (orta ve uzun dalga yayınları) atmosfer gürültüsü öbür gürültülerin tümünü bastırır. Bu nedenle bu frekanslarda kullanılacak alıcı antenlerin tasarımı fazla özen gerektirmez. Çünkü gelen sinyallerin yüksek atmosfer gürültüsünü bastıracak kadar güçlü olması zaten zorunludur. Bu da genellikle yüksek güçte vericilerin kurulmasıyla sağlanabilir. Birkaç bin megahertzi aşan frekanslarda, alıcı donatımında oluşan gürültüler ön plana çıkar; dolayısıyla alıcı antenlerin olabildiğince az gürültüye yol açacak biçimde tasarımlanması önem kazanır.

100 megahertz dolayındaki frekanslarda dış kaynaklı gürültüler (otomobil ateşleme sistemleri gibi doğal olmayan kaynakların etkisiyle oluşan gürültüler dışında) iç gürültülerle aynı düzeydedir. Bu nedenle, televizyon ve FM kanallarında alıcı antenin verici anteni görecek biçimde yükseğe kurulması ve yönlendiriciliğinin artırılması yararlı olur.

Alıcı antenlerin başka bir kullanım alanı da, uzaktaki bir vericiden gelen dalganın yönünün saptanmasıdır. Yön saptama, ya da iki anten tarafından yakalanan sinyallerin fazlarının karşılaştırılması (iki sinyalin birbirine ayak uydurma derecesinin saptanması), ya alınan sinyalin genliğinin döner bir anten yardımıyla ölçülmesi, ya da bu iki yöntemin bir arada kullanılmasıyla gerçekleştirilir. Yön saptayıcı antenlerin en çok kullanılanı çerçeve antenleridir. Bir çerçeve anten, alınan sinyalin genliği en küçük değere inecek biçimde döndürüldüğünde, çerçeve düzlemine dik doğru, vericinin bulunduğu doğrultuyu gösterir.

Antennaria *bak.* kediayağı

Antenor (ö. İÖ y. 540-500), geç arkaik dönemde yaşamış Atinalı heykelci. Atina agorası için, ilk tiran öldürenler (Harmodios ve Aristogeiton) heykel grubunu, Akropolis için de, bugün Atina'daki Akropolis Müzesi'nde bulunan bir kore (ayakta duran genç kız figürü) yapmıştır.

Antenor'un tiran öldürenler heykelini İÖ 510'dan kısa süre sonra yaptığı sanılır. Bu heykel, I. Kserkses İÖ 480'de Atina'yı ele geçirdiğinde Susa'ya götürülmüş ve bugüne değin hiçbir kopyası bulunamamıştır. Yaklaşık İÖ 530-520 arasına tarihlenen kore ise, geç arkaik dönem heykel sanatının en yetkin örneklerindendir. Bu figürün büyük bir parçası, Akropolis'te, Erekhtheion'un kuzeybatısında 1886'da bulunmuştur. Mermerden yontulmuş ve doğal boyutlardan büyük olan heykelin üstündeki boya izleri hâlâ durmaktadır.

Antep Savunması, Kurtuluş Savaşı'nın örnek yerel direnişlerinden (5 Kasım 1919 - 25 Aralık 1921). Hemen tüm Antep (bugün Gaziantep) halkının katıldığı ve çoğu kez sokak çatışmaları biçiminde süren bu direniş, Güneydoğu Anadolu'yu bir nüfuz bölgesi haline getirmeye çalışan Fransızlara büyük darbe vurmuştur.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (30 Ekim 1918) hemen sonra, Musul ve çevresinin Fransız "nezareti"ne bırakılmasından rahatsız olan İngilizler, bir oldubittiyle, Irak'taki birliklerinin bir bölümünü hızla Güneydoğu Anadolu'ya kaydırdılar ve 17 Aralık'ta Antep'i işgal ettiler. Bu konumdan yararlanarak, Fransızların nezaret hakkından vazgeçmesi için baskıda bulunmaya başladılar. Fransa hükümetinin gösterdiği tepki üzerine sorun görüşmeler yoluyla çözümlendi. Eylül 1919'da İngilizler Güneydoğu Anadolu'yu ve Suriye'yi boşaltınca, onların yerini Fransız kuvvetleri aldı. 5 Kasım 1919'da başlayan Fransız işgali Antep'te yoğun tepkiyle karşılandı. Antepliler, daha önce bölgeden göç eden Ermenilerin, Fransız birlikleriyle birlikte yöreye gelmesi ve halka baskı uygulaması üzerine direniş hazırlıklarına giriştiler. Bu sırada Sivas Kongresi de yapılmış ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, direnişi örgütlü bir biçimde yürütmenin olanaklarını yaratmışı.

Ocak 1920'de, Antep direnişini askeri açıdan düzenlemekle görevlendirilen Arslan Bey ve Polat Bey önderliğinde direniş eylemleri kendini gösterdi. Antep Kuva-yı Milliyesi, Antep'e gelen cephane ve yiyecek konvoylarına baskınlar düzenlemeye başladı. Baskınlar sırasında, Karayılan adıyla tanınan bir köylü önderi Karabıyıklı köyünde Fransızlara ağır kayıplar verdirdi. Fransızların Antep'teki karargâhı, kısa süre sonra tümüyle ikmalsiz kaldı. Kilis-Antep yolunu tutan Şahin Bey bu yolun "Fransızlar dışında herkese açık olduğunu" duyurmuştu. Kuva-yı Milliye Antep dışında sağladığı askeri üstünlüğü artık kent içinde de sağlamak istiyordu. Bunun için halkın da katılacağı bir ayaklanmanın hazırlığına girişildi.

1 Nisan 1920'de kaçmakta olan bir tutukluyu yakalamak için jandarmaların havaya ateş açması, kent savaşının başlaması için işaret oldu. Binlerce Antepli harekete geçerek önlerine çıkan Fransız askerlerini tutsak almaya başladılar. Kent, kısa süre içinde ikiye bölündü; kentin kuzeyi Kuva-yı Milliye'nin, güneyi ise Fransızların elindeydi. Antep, bir yıl boyunca yoğun çatışmalara sahne oldu. Suriye'deki Fransız tümeni Antep'teki Fransız birliklerine destek sağlamak için kenti pek çok kez kuşattı. Aralık 1920'deki son kuşatma iki ay sürdü. Bu süre içinde kenti hemen her gün bombalayan Fransız işgal komutanlığı, sonunda direnişi kırdı ve Fransız destek kıtaları 9 Şubat 1921'de Antep'i teslim aldı. Kuva-yı Milliye birlikleri ise, sivil halka baskı uygulanmasını önlemek için, iki gün önce bir yarma hareketiyle kenti terk etmişti. Aynı gün Büyük Millet Meclisi kararıyla Antep'e "Gazi" unvanı verildi.

Antep'in işgali yaklaşık 10 ay sürdü. İkili barış görüşmelerinin 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması ile sonuçlanmasının ardından, 25 Aralık'ta Fransızlar kenti boşalttı.

antepfıstığı (*Pistacia vera*), ŞAMFISTIĞI olarak da bilinir, sakızağacıgiller (*Anacardiaceae*) familyasından bir bitki ve bu bitkinin yenebilen olgun tohumları. Bitki, taç biçimini almış yaygın dallarıyla 10 m yüksekliğe kadar erişebilen ve kışın yapraklarını döken bir ağaçtır. Çoğunlukla ikievcikli olan (dişi ve erkek çiçekleri ayrı bitkiler üzerinde yer alan bu ağaçlarda tozlaşma rüzgârla olur. Yapraklar 1-5 yaprakçıklı, yaprakçıklar koyu yeşil renkli, sert, kalın ve tüysüzdür. Salkım oluşturan meyvelerin her biri 1,5-2 cm uzunluğunda, oval biçimli ve ikiye ayrılabilen sert kabukludur. İçinde, ince kırmızı bir kabukla kaplı, yeşil bir tohum bulunur. Yağ ve protein bakımından zengin olan tohumlar çerez olarak yenir ya da şekerleme ve tatlı yapımında kullanılır; hoşa giden hafif reçinemsi bir tadı vardır.

Sıcak ya da ılıman iklimlerde ve kıraç topraklarda yetişen bitkinin anayurdunun İran olduğu sanılmaktadır. Afganistan'dan Akdeniz Bölgesi'ne kadar olan alanda ve ABD'de (California) yaygın biçimde üretilir. Türkiye ise Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşan üretimiyle dünya antepfıstığı pazarında yer alır. Dünyanın en lezzetli antepfıstıkları Türkiye ve İran'da yetiştirilir. Türkiye'nin 1988 yılı antepfıstığı üretimi 15 bin tondur. Bunun yaklaşık yarısı Şanlıurfa'dan sağlanmıştır. Adıyaman ve Gaziantep öbür önemli antepfıstığı üreticileridir.

Antepfıstığı
Isa Çelik

Antepişi, gergef ya da kasnakta yapılan bir iğne işi türü. İnce ve genellikle beyaz kumaş üstüne işlenir. Örneğe göre atkı ve çözgü iplikleri çekilerek kumaşa kafes gibi delikli bir görünüm kazandırıldıktan sonra, kumaşın rengindeki bir iplikle atkı ve çözgüler verevine sarılır. Sehpa ve masa örtüleri, sofra takımları ve iç çamaşırları üstünde uygulanan Antepişi 19. yüzyılın en tipik işleme türüdür. Sarma sıraları (ajur) ile susma ve mercimek ajur tekniklerinin birlikte kullanıldığı Antepişi çeşitlemeleri, geometrik desenleriyle dikkati çeker.

Antequera, İspanya'nın güneyinde, Andalucia özerk bölgesinde, Málaga iline bağlı kent. Málaga kentinin kuzeybatısında, Torcal Dağlarının eteklerindedir. Neolitik dolmenler (Menga, Viera ve El Romeral), yörede Tarihöncesinde de yerleşme olduğunu gösterir. Romalılarca Anticaria, Magriplilerce Medine Antakira olarak adlandırılan kent, 1410'da Kastilya naibi Don Fernando tarafından Hıristiyan İspanya adına yeniden fethedildi. Bu tarihten sonra keşişlerin ve derebeylerin bir merkezi oldu. 16. yüzyıl mimarisinin örnekleri arasında, San Francisco ve San Sebastián'ın Santa María la Mayor kiliseleri sayılabilir. San Sebastián'ın kilisesinde, büyük İspanyol ressamı Murillo'nun yapıtları da bulunur.

Ekonomisi tarıma dayalı olan Antequera'da zeytin, tahıl, gübre, şeker, dondurma, Noel mumları, yün battaniyeler ve pamuklu eşya üretilir. Nüfus (1981) 35.171.

Antere, tam adı ANTERE BİN ŞEDDAD (ö. y. 615), Cahiliye döneminin ünlü Arap şairi

Zübeyre adlı Habeş bir cariyenin oğluydu. Siyah bir köleden doğduğu için özgür sayılmayan Antere'nin savaşa katılma hakkı yoktu. Gençliğinde, bir savaş sırasında babasına yardım etmesi karşılığında özgürlüğünü kazandığı söylenir. Dahis ve Gabra savaşlarına katıldı. Yaşlılığında, Tayyi kabilesine karşı yapılan savaşta öldürüldü. Ölümünden çok sonra kaleme alınan *Antere Hikâyesi*(*) (ya da *Siret Anter*), Antere'nin, halkın belleğinde canlı kalan yaşamını destansı biçimde anlatır. Antere'nin *Muallakatü's-Seba*'da(*) yer alan ünlü şiirinde, öteki *Muallakatü's-Seba* şairlerinde de görülen benzetmeler, tasvirler ve yalın anlatım dikkati çeker. Özellikle savaş tasvirleri canlı ve çarpıcıdır.

Antere Hikâyesi, İslam öncesi dönemin ünlü derlemesi *Muallakatü's-Seba*'nın(*) yazarlarından Arap çöl şairi ve savaşçı Antere'nin(*) kişiliği etrafında örülmüş yiğitlik öyküleri. İçinde yazar olarak 9. yüzyıl dil bilgini Esmai'nin adı geçmekle birlikte, 8. ve 12. yüzyıllar arasında yazılmış anonim bir yapıttır. Araya toplam 10 bin dizeyi bulan manzum bölümlerin serpiştirildiği, seci denen uyaklı düzyazı biçiminde yazılmıştır. Genellikle 32 kitaba ayrılır; her kitapta, sonu havada bırakılan bir öykü anlatılır.

Antere Hikâyesi, bir Arap kralının Siyah bir köleden doğan ve bu yüzden halk arasında piç gözüyle bakılan oğlu Antere'nin masalsı çocukluğunu, kuzeni Eble ile evlenmek istemesini ve bu nedenle başından geçen serüvenleri anlatır. Bu serüvenlerde Antere, Arabistan dışına ve kimi zaman da yaşadığı dönemden farklı çağlara sürüklenir. Irak, Suriye, İran, İspanya, Kuzey Afrika, Mısır, Bizans, Roma ve Sudan gibi yerlere gider. Bu arada Bizans imparatoruyla, Frank, İspanyol ve Roma krallarıyla karşılaşır. Karısı Eble'den hiç çocuğu olmamasına karşın, başka kadınlarla ilişkilerinden birçok çocuk sahibi olur. Bunlardan ikisi, Roma kralının kız kardeşinden olan Gazanfer ile bir Frank prensesinden olan Cufran (Godfrey), Haçlı Seferleri'ne katılırlar.

Antere Hikâyesi, Antere'nin kişiliğinde doruğuna çıkan ahlak yüceliğini ve çöl yiğitliğini işleyen geleneksel bir Bedevi öyküsünden doğmuştur. İslamiyetin ortaya çıkmasıyla, Antere'yi bu yeni dinin habercisi olarak yorumlayan yeni bir görünüm kazanmıştır. Yapıtın (Antere'nin İran'da gösterildiği) sonraki biçimlerinde, İran tarihine ve saray yaşamına ilişkin ayrıntılı bilgiler vardır. Bundan, güçlü bir İranlı yazarın yapıta ekler yaptığı anlaşılmaktadır. Zamanla Haçlılar arasında rastlanan değişik kişilere de yer veren *Antere Hikâyesi*'nin Batı'yı ele alışı, o dönemin Avrupalı yazarlarının Müslüman Doğu karşısında gösterdiğinden daha üstün bir kavrayışı yansıtır.

Antheil, George (d. 8 Temmuz 1900, Trenton, New Jersey, ABD - ö. 12 Şubat 1959, New York kenti), 1920'lerde ultramodern müziğiyle tanınan ABD'li besteci.

New York'ta Ernest Bloch'la çalıştı. 1922'de Avrupa'ya giderek piyano resitalleri verdi, Paris'in öncü edebiyat ve sanat çevrelerinde tanındı. Otomatik piyanolar, otomobil kornaları, elektrik zilleri ve uçak pervaneleri için bestelenmiş olan en ünlü yapıtı *Le Ballet méchanique* (Mekanik Bale), Paris (1926) ve New York'ta (1927) büyük tepkiyle karşılandı; ama 1954'te yeniden sahnelendiğinde tepkiler oldukça yumuşamıştı. 1936'da Hollywood'a taşındı, ardından *Tokyo Joe* (1949), *Angels over Broadway* (1940) ve *Fighting Kentuckians*'ın (1950) gibi birçok film müziği yaptı. 1939'dan sonra klasik, romantik ve izlenimci karışımı bir tarz benimseyerek, önceki *avant-garde* üslubunu bıraktı. Öteki yapıtları arasında altı senfoni, *Capital of the World* (1953; Dünyanın Başkenti) adlı bir hale, oda müziği parçaları, *Transatlantic* (1930), *Helen Retires* (1934; Helen Emekliye Ayrılıyor), *Volpone* (1953) ve *The Wish* (1955; Dilek) adlı operaları vardır. *Bad Boy of Music* (Müziğin Yaramaz Çocuğu) adlı otobiyografisini 1945'te yayımladı.

anthelmintik *bak.* solucan düşürücü

Anthemios ve İsidoros (ü. 6. yy), Bizanslı mimarlar. Anthemios, Batı Anadolu'da Tralleis'te (Aydın) doğdu. Doktorlar yetiştirmiş bir aileden geliyordu. Babası da doktordu. Yaşamı üstüne bunun dışında bilgi yoktur. Mimarlıktan başka heykelcilikle uğraşmış, mühendislik, matematik, özellikle de geometri alanlarında çalışmıştır. İsidoros ise Miletos'ludur (Milet). Mimarlığa başlamadan önce geometri konusunda çalıştığından başka onun yaşamı üstüne de bilgi bulunmamaktadır.

Kesinlikle bu iki mimarın olduğu bilinen tek yapı Ayasofya'dır. Ayasofya ilk kez, Konstantinopolis'in (İstanbul) başkent olmasından (4. yy) kısa bir süre sonra yapılmış, bir ayaklanma sırasında yıkılınca yeniden 5. yüzyılda inşa edilmişti. İkinci Ayasofya da 532'deki Nika Ayaklanması'nda yanınca, İmparator İustinianos bu ünlü kilisenin yeniden yapımıyla Anthemios'u görevlendirdi. Anthemios Ayasofya'yı, İsidoros'la birlikte beş yıl içinde tamamladı (532-37). İstanbul'daki Küçük Ayasofya'yı da (Sergios ve Bakkhos Kilisesi) Anthemios'un yaptığını söyleyenler varsa da, elde bunu kanıtlayan hiçbir yazılı tarihsel belge yoktur. Buna karşılık onun matematik ve fiziğe ilişkin incelemeler yaptığını gösteren kayıtlar bulunmakta, mimarlığa daha sonra başladığı sanılmaktadır. Çağdaşlarından yazar ve şair Agathios, Anthemios'un mimarlık anlayışını "geometrinin katı maddeye uygulanması" diye tanımlamıştır.

Anthemis *bak.* papatya

Anthesteria, Şarap Tanrısı Dionysos onuruna düzenlenen Atina şenliklerinden biri. İlkbaharın başlangıcını ve bir önceki bağbozumunda depolanmış şarabın yıllanmasını kutlamak amacı ile her yılın Anthesterion (şubat-mart) aylarında düzenlenir, üç gün sürerdi. İlk gün, Dionysos'a sunmak için yeni açılmış fıçılardan şarap saçılır, ikinci gün halk şenliği yapılırdı. Ama Lenaeum'daki Dionysos tapınağında gizli bir resmi tören de düzenlenir ve bu törende *arkhon*'un(*) karısı, Dionysos ile evlenirdi. Bu günlerde, ölülerin ruhlarının yeraltı dünyasından çıkıp ortalıkta dolaştığına inanılır, halk kendini kötülükten korumak için alıç yaprağı çiğneyip kapısını ziftle sıvardı. Şenlik üçüncü gün yapılan ölüler töreni ile sona ererdi.

Anthimos *bak.* Entimos

Anthocoridae, *Heteroptera* (yarımkanatlılar) takımından, çiçekböcekleri olarak da bilinen 400 kadar türü içeren böcek familyası. Bu familyanın üyeleri besinini, yaprakbitlerinden ya da yumurtalarından sağlar; bazı türleri ise (tüm dünyada yaygın olan *Lectocoris campestris* ile Sudan'da görülen *Anthocoris kingi*) insan kanını emerek beslenir.

Uzunlukları yaklaşık 2-5 mm arasında olan bu küçük böcekler siyah üstüne beyaz benekli dir ve genellikle çiçeklerin üstünde, gevşek ağaç kabuklarının altında ya da genç sürgünlerin taze yaprakları içinde yaşarlar. Dişileri yumurtalarını bitkilerin üstüne bırakır, erginleri ise kış aylarını çöp yığınlarının arasında geçirir. Asmabitlerini ve *Blissus* cinsinden tarım zararlılarını avlayarak beslenen *Orius* (*Triphleps*) *insidiosus* Kuzey Amerika'da yaygın bir türdür.

Anthomyiidae, *Diptera* (çiftkanatlılar) takımından, görünümleri karasineğe benzeyen ve dünyanın hemen her yanına yayılmış olan birçok sinek türünü (çiçek sinekleri) içeren böcek familyası. Bu familyanın üyelerinden küçük ev sineği (*Fannia canicularis*) ile lağım sineği (*F. scalaris*), pislikler de üreyip hastalık taşıdıkları ve çoğu kez evlerde yaşadıkları için önemlidir. Larvaları (kurtçukları) bitkilerle beslenen bazı türler önemli bir tarım zararlısıdır, leş yiyici olan birçok tür dışkıların ya da çürüyen organik maddelerin arasında yaşar, bir bölümü ise su sineğidir. Kanada'da ve ABD'nin kuzey bölgelerinde önemli bir tarım zararlısı olan lahanakurdu (*Hylemya brassicae*) lahana, karnabahar, brokkoli, turp, şalgam gibi bitkilerin toprak altındaki bölümlerini kemirerek zarar verir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya yayılan bu zararlıyı denetim altına almanın en iyi yolu toprağı böcek ilaçlarıyla ilaçlamaktır. Kuzey Amerika'da bulunan soğankurdu (*H. antiqua*) bitkinin toprak altındaki yumrusu ve kökleriyle beslenerek soğanlara büyük zarar verir. Erginleri, yaklaşık 6-7 mm büyüklüğünde, geniş kanatları olan, gri renkli, kıllı bir sinektir. Dikimden önce yapılacak kimyasal ilaçlamayla denetim altına alınabilir. Mısırkurdu (*H. cilicrura*) özellikle mısır, bezelye ve fasulye tohumları içinde beslenerek bitkinin zayıflamasına ya da kurumasına yol açar. Yaşam çevrimi kısa olan bu türler yılda 3-5 kez döl verir. Mısırkurdunun verdiği zarar, geç ekim yaparak bir ölçüde azaltılabilir. *Anthomyiidae* familyasındaki önemli tarım zararlılarından biri de, pancar ve ıspanak yaprakları üstüne büyük lekeler oluşturarak ya da yaprağın dokusunda uzun, düz tüneller açarak ürüne zarar veren pancar sineğidir (*Pegomya hyoscyomi*).

Anthony, Katharine (Susan) (d. 27 Kasım 1877, Roseville, Arkansas - ö. 20 Kasım 1965, New York kenti, ABD), İngiliz yazarlar Charles ve Mary Lamb'i incelediği, tartışmalar yaratan *The Lambs* (1945; Lamb'ler) adlı yapıtıyla tanınan ABD'li yaşamöyküsü yazarı. Yapıtlarının çoğu, tanınmış Amerikalı kadınların yaşamları üzerinedir.

Geometri öğretmenliği yaparken psikiyatriye de büyük ilgi duyan Anthony'nin bu ilgisi daha sonra yaşamöyküsü türüne yaklaşımını da biçimlendirdi. Yapıtlarında, incelediği kişilerin psikolojik gelişimleri ve güdülenmeleri üzerinde yoğunlaştı. Bu türdeki yapıtları arasında, *Margaret Fuller. A Psychological Biography* (1920; Margaret Fuller, Psikolojik Bir Yaşamöyküsü), *Catherine the Great* (1925; Büyük Yekaterina), *Louisa May Alcott* (1938), *Dolly Madison, Her Life and Times* (1949; Dolly Madison, Yaşamı ve Dönemi), *Susan B. Anthony, Her Personal History and Her Era* (1954; Susan B. Anthony, Kişisel Tarihi ve Çağı) sayılabilir. Anthony, *A Story of Pre-Victorian England* (Victoria Dönemi Öncesi İngiltere Üzerine Bir Öykü) altbaşlığıyla yayımladığı *The Lambs* adlı kitabıyla okurlarını şaşkına çevirdi. Lamb ailesindeki ensest eğiliminin Charles Lamb ile kız kardeşi Mary Lamb'in yaşamlarına

ve ortak çalışmalarına yansıdığını iddia ediyordu. Önceki yaşamöyküsü çalışmaları gibi, bu kitap da eleştirmenlerden farklı tepkiler aldı. Eleştirilerin çoğu Anthony'nin yaşamöyküsü türüne yaklaşımının bilimsel olmadığı, psikanaliz kuramından yararlanışının ise acemice olduğu noktalarında toplanıyordu.

Anthony, Susan B(rownell) (d. 15 Şubat 1820, Adams, Massachusetts - ö. 13 Mart 1906, Rochester, New York, ABD), ABD'de kadınlara oy hakkı tanınması için verilen mücadelenin ilk öncülerinden. 1892-1900 arasında Amerika Kadınlara Oy Hakkı

Susan B. Anthony
Library of Congress, Washington, D.C.

Ulusal Derneği'nin başkanlığını yürütmüş, kadınlara oy hakkı tanıyan, Anayasa'nın 19. Ek Maddesi'ni (1920) sağlayan ortamın hazırlanmasına katkıda bulunmuştur.

Pamuklu dokuma imalatçısı olan babası Daniel Anthony, Köleliğin Kaldırılması Akımının destekçilerinden olan bir Quaker idi. Susan Anthony, bağımsızlık havasının egemen olduğu ve ahlaki değerlere bağlı bir evde büyüdü. Üç yaşında okuma-yazma öğrendi. Ailesinin 1826'da Massachusetts'den New York eyaletindeki Battensville'e taşınmasından sonra, önce bir semt okuluna, ardından babasının kurduğu bir okula, en sonunda da Philadelphia yakınlarında bir yatılı okula gitti.

1846-49 arasında New York eyaletinin kuzey kesimindeki bir kız okulunda öğretmenlik yaptı. Sonra Rochester'daki babaevine yerleşti ilk toplumsal mücadelesine, içkiyle savaş yanlısı olarak başladı. Bu hareket içinde kadınlara tanınan rolün ne kadar sınırlı olduğunu görünce, kendi türündeki ilk örgütlerden biri olan New York Eyaleti İçkiyle Savaş Kadın Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. 1852'den sonra, arkadaşları Elizabeth Cady Stanton ve Amelia Bloomer'ın kadın hakları için açtıkları kampanyalara katıldı. Kadın giyimi üzerindeki kısıtlamaları protesto etmek için bir süre kısa etek altına bol pantalon giyerek dolaştı. 1854'ten sonra kendini kararlı bir biçimde kölecilik karşıtı harekete adadı. 1856'dan İç Savaş'ın başlamasına değin (1861) Amerika Kölelikle Mücadele Derneği'nde görev aldı. 1868-70 arasında New York'ta Stanton'la birlikte *The Revolution* adlı liberal eğilimli bir haftalık dergi çıkardı. Kadınlara erkeklerle eşit ücret verilmesi çağrısında bulunarak, New York Çalışan Kadınlar Derneği'nin kuruluşunda görev aldı. Anayasa'nın 14. ve 15. ek maddeleriyle Siyah erkekleri de kapsamına alan medeni ve siyasal hakların kadınlara da tanınmasını talep eden Anthony, 1872'de bir grup kadını Rochester'da sandık başına götürdü. İki hafta sonra tutuklandı ve yargılanmayı beklerken büyük ilgi gören dizi konferanslar verdi. Mart 1873'te yeniden kent seçimlerinde oy kullanmayı denedi. Daha sonra yargılandı ve seçim yasalarını çiğneme suçundan hüküm giydi; ama verilen para cezasını ödemedi. Anthony, bu tarihten sonra, ülkenin her yerinde verdiği konferanslar ve başkanı olduğu kadın dernekleri aracılığıyla, federal anayasanın, kadınlara oy hakkı tanıyacak biçimde değiştirilmesi için çalıştı.

Yakın arkadaşları Stanton ve Matilda Joslyn Gage ile birlikte, *The History of Woman Suffrage* (1881-1902; 4 cilt, Kadınların Oy Hakkının Tarihi) adlı kitabı derleyerek yayımladı. 1888'de Uluslararası Kadınlar Konseyi'ni, 1904'te ise Uluslararası Kadınlara Oy Hakkı Birliği'ni kurdu. Londra (1899) ve Berlin'de (1904) yapılan toplantılarda, kadın hakları konusundaki öncü katkıları dolayısıyla tüm dünya kadınlarının övgüsünü topladı.

Anthony, William Arnold (d. 17 Kasım 1835, Conventry, Rhode Island - ö. 29 Mayıs 1908, New York kenti, ABD), ABD'de elektrik mühendisliği öğreniminin yaygınlaşmasına öncülük eden fizikçi.

Rhode Island'daki Brown ve Yale üniversitelerinde öğrenim gördükten sonra 1865-69 arasında Ohio'daki Antioch College'da, 1869-72 arasında Ames'deki Iowa Eyalet Üniversitesi'nde, 1872-87 arasında Ithaca'daki Cornell Üniversitesi'nde, 1894-1908 arasında da New York'taki Cooper Union'da fizik ve kimya dersleri verdi. Cornell'de çalıştığı sırada ABD'deki ilk elektrik mühendisliği derslerini başlattı (1883).

Anthony, Rhode Island'daki Brown ve tasarımlar geliştirmiş, bazısının yapımını da gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri, ABD'deki ilk yeraltı elektrik enerjisi dağıtımı ve sokak aydınlatma sisteminde kullanılmıştır. Anthony, içi gazla doldurulmuş elektrik ampullerinin geliştirilmesine de katkıda bulunmuştur.

Anthropoidea *bak.* insansılar

Anthurium, yılanyastığıgiller (*Araceae*) familyasından, 600 kadar otsu bitki türünü

Anthurium
Ömer Aragon

içeren cins. Amerika'nın tropik bölgelerine özgü olan bu türlerin çoğu gösterişli yaprakları, bazıları ise uzun ömürlü ve göz alıcı çiçekleri nedeniyle yetiştirilen süs bitkileridir. Çiçekleri çok sayıda minik erdişi çiçek taşıyan, sopa ya da çomak benzeri bir uzantı (spadiks) ile bu uzantıyı çevreleyen sert ve parlak renkli bir çiçekyaprağından (spata) oluşur. Bu bitkilerden bazı türlere kuyrukçiçeği denir.

60 cm boyundaki *A. andraeanum*'un çiçekleri 5-8 cm uzunluğunda, pembe-kırmızı renkli, kalp biçimindedir. Bu türden, beyaz, pembe, kırmızı ve siyahımsı-kırmızı çiçekli melezler elde edilmiştir. Flamingoçiçeği (*A. scherzeranum*) daha kısa boyludur ve ortasında hafif kıvrık, turuncu-kırmızı bir çanak taşıyan kızıl çiçekleri vardır.

Anthurium'lar ılık havaya ve yüksek nem gereksinim duydukları için, genellikle sera koşullarında yetiştirilir.

anti art *bak.* karşı-sanat

Anti-Atlas Dağları, KÜÇÜK ATLASLAR olarak da bilinir, Kuzey Afrika'da, Fas sınırları içinde yer alan sıradağlar. Orta Atlas Dağlarına paralel olarak, güneye doğru uzanır. Ortalama yüksekliği 1.500 m'dir, bazı doruk ve geçitleri 1.800 m'yi geçer. Sus düzlüğünü de çevreleyen bu dağlık ve kıraç bölge, Sidi İfni'de Atlas Okyanusu kıyısına ulaşır. 3.304 m yüksekliğinde volkanik bir doruk olan Sirua Dağı ile Yukarı Atlaslar'a bağlanır.

Anti-Komintern Pakt, görünüşte Komünist Enternasyonal'i (Komintern), ama gerçekte özellikle SSCB'yi hedef alan antlaşma. 25 Kasım 1936'da Almanya ve Japonya arasında imzalanan antlaşmaya 6 Kasım 1937'de İtalya da katılmıştır.

Antlaşmanın imzalanmasına, o dönemde Bolşevik harekete şiddetle cephe alan ve Japonların Çin'e karşı giriştiği savaşın başarısıyla yakından ilgilenen Adolf Hitler önayak oldu. Ağustos 1936'da Sovyet-Çin Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanması ve ardından SSCB'nin Çin'e savaş uçakları ve mühimmat satması da Japonların tepkisiyle karşılaşmıştı. Hitler ve Mussolini, propaganda amacıyla, kendilerini komünizme karşı Batılı değerlerin savunucusu olarak sunmayı başardılar.

Japonya, Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nı kendisine yönelen bir tehdit olarak değerlendirerek, 23 Ağustos 1939'da Anti-Komintern Pakt'tan ayrıldı. Ama 27 Eylül 1940'ta Üçlü Pakt'a katıldı. Bu paktla Almanya, İtalya ve Japonya, taraflardan herhangi birinin, "halen Avrupa'da başlamış olan savaşa ya da Çin-Japon çatışmasına karışmamış bir devlet"in (yani SSCB ya da ABD'nin) saldırısına uğraması durumunda, "ellerindeki tüm siyasal, iktisadi ve askeri olanaklarla birbirlerine yardım etmeyi" üstleniyorlardı.

Anti-Lübnan Dağları *bak.* Cebelü'ş-Şarkî

antiasit, ASİT GİDERİCİ olarak da bilinir, mide asitlerini nötrleştirerek etkisini azaltmak ve midedeki asit artışından ileri gelen rahatsızlıkları gidermek için kullanılan sodyum bikarbonat, magnezyum hidroksit ya da aluminyum hidroksit gibi maddelerin ortak adı. Hazımsızlık, gastrit ve ülser türünden rahatsızlıklar antiasitlerin kullanılmasıyla hafifletilebilir.

Reçetesiz olarak da satılabilen sıvı antiasitlerin tek bir dozu, hazımsızlık ve gastritte görülen ekşimeyi üç saat içinde giderebilir. Piyasada bulunan sıvı antiasitler arasında, aluminyumlu ya da magnezyumlu alkalileştirici madde içerenler, midedeki asit oranında ikincil bir artışa yol açtığı kanıtlanmış olan kalsiyum tuzlarıyla hazırlanmış antiasitlere tercih edilir. Antiasitlerin alınmasında zamanlama çok önemlidir; bu ilaçlar midedeki asit miktarının en çok arttığı zamanlarda, yani her yemekten bir saat

önce ya da üç saat sonra ve yatmadan önce almak gerekir. Tablet biçimindeki antiasit ilaçlar daha kullanışlı olmakla birlikte, sıvı antiasitler kadar etkili değildir. Düzenli olarak kullanıldığında magnezyum içeren antiasitler ishal, alüminyum içerenler ise kabızlık yapıcı etki gösterdiğinden, genellikle bu iki tip değişimli olarak kullanılır. Histaminin midenin asit salgılayıcı hücreleri üzerindeki etkisini durduran ilaçların kullanılmasıyla da asit salgısı azaltılabilir. Bu ilaçlardan simetidin, ranitidin ve famotidin en az bir ay, inatçı olgularda 2 ay tam doz, daha uzun süre de azaltılmış dozlarda verildiğinde tedavi oldukça başarılıdır. Uzun süre kullanıldığında bazı kişilerde yan etkiler görülmüştür.

Ülserlerin tedavisinde kullanılan antiasitler hidroklorik asiti ve pepsini nötrleştirir, ağrıyı azaltır, hatta bazen iyileşmeye yardımcı olur. Ancak, antiasitlerin hepsi ülser tedavisinde aynı derecede etkili ve yararlı değildir. Kalsiyumlu antiasitlerin istenmeyen yan etkileri olabilir. Sodyum bikarbonat da uzun süre alınmamalıdır. Yüksek tansiyonu olanlara ve kalp hastalarına verilen antiasitlerin aşırı miktarda sodyum içermediğinden emin olmak gerekir. Ayrıca, böbrek hastalığı olanlar da magnezyum içeren antiasitleri kullanmamalıdır.

Yıllardır midenin boşalmasını geciktirmek amacıyla kullanılan antikolinerjik ilaçlar da midedeki asit salgısını, dolayısıyla ülser ağrısının şiddetini ve yinelenme sıklığını azaltmaya yarar. Ne var ki bu ilaçları da, hastanın sağlık durumunu çok iyi incelemeden kullanmamak gerekir. Glokoma eğilimi olan, zafiyet geçiren, prostat bezinde büyüme olan ve işeme güçlüğü çeken hastalarda antikolinerjiklerin kullanılması sakıncalıdır.

Antibes, Fransa'da liman kenti. Provence-Alpes-Côte-d'Azur planlama bölgesindeki (*région de programme*) Alpes-Maritimes ilinde (*département*) bağlıdır. Garoupe Yarımadasının doğu yakasında ve Anges Körfezi kıyısında yer alır. Körfezin öteki ucunda bulunan Nice'in tam karşısına düşer. İlkçağda Marsilya'ya yerleşen Phokaialılarca bir ticaret üssü olarak kurulan kentin ilk adı Antipolis'ti. Daha sonra Romalıların eline geçti. 1384-1608 arasında da kıyı bölgesine egemen olan Grimaldi ailesinin mülkü oldu. Çağlar boyunca birçok kez yeniden inşa edilen Grimaldi Şatosu, 1946'da burada çalışmış olan Pablo Picasso'nun yapıtlarının sergilendiği bir müze olarak kullanılır. Ayrıca, yöredeki kazılarda çıkarılan ve Grimaldi fosilleri olarak bilinen Tarihöncesi insan kalıntılarının sergilendiği bir arkeoloji müzesi vardı. Fıstık çamları ve kumsalıyla ünlü Juan-les-Pins, Antibes bucağına (*commune*) bağlıdır. Lüks sayfiye yeri Cap d'Antibes de buradadır. Kentin ekonomisinde turizmin yanı sıra çoğunlukla seralarda yapılan çiçek yetiştiriciliği de önemli yer tutar. Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi (CNRS) 1980'lerin ilk yıllarında kentte bazı laboratuvarlar kurma kararı almıştır. Nüfus (1982) 62 427.

Antibes limanı, eski kent ve surlar, Fransa
Editions "La Cigogne" - Hachette

antibiyotik, başta mikroorganizmalar olmak üzere canlı organizmalar tarafından üretilen ve başka mikroorganizmalar üstünde zararlı etki yapan kimyasal madde. "Canlı karşıtı" anlamına gelen bu sözcük, canlının başka bir canlıyı yok etmesi anlamındaki "antibiyoz" teriminden türetilmiştir. Antibiyoz tüm canlılar dünyasında var olan bir olgudur. Varlığını sürdürebilmek ve üreyebilmek için başka canlılara saldıran bakteriler ile başka türlerin üstünde asalak olarak yaşayan mantarlar bunun en canlı örneğidir. Ancak, saldırıya uğrayan organizmalar da, zehirli maddeler salgılamak gibi çeşitli önlemlerle bu saldırıya karşı savunma yolları geliştirmişlerdir. Mikroorganizmalar arasında var olduğu çok eskiden beri bilinen bu antagonizma, hastalık yapıcı canlılara karşı, daha az zararlı olan başka canlılardan yararlanma düşüncesinin temeli olmuştur. Mikrop öldürücü etkenlerin günümüzdeki kullanımı ise, antibiyotik madde üreten canlılardan elde edilen etkin bileşiklerin tedavide kullanılmasına dayanır.

Tarihçe. Tıpta antibiyotiklerin kullanımı, Sir Alexander Fleming'in 1928'deki gözlemlerini izleyen bilimsel araştırmalarla başlamış olmakla birlikte, bu konudaki ilk bilgiler çok eski dönemlere dayanır.

Bir canlıdan elde edilen etkin maddelerin başka canlıların üremesini engellemek ya da o canlıyı öldürmek amacıyla kullanılması, günümüzden 2500 yıl kadar önce denenmiştir. O dönemde, küflü soya lapasının iyileştirici özelliklerinin farkına varan Çinliler bu lapayı apselerin, çıbanların ve benzer enfeksiyonların tedavisinde kullandılar. Bakteriler arasındaki antagonizmanın hastalıkların tedavisinde yararlı olabileceği düşüncesini ise, ilk kez 1877'de iki Fransız bilim adamı, Louis Pasteur ile Jules - François Joubert ortaya attılar. Bu araştırmacılar, şarbon adıyla bilinen enfeksiyona yol açan bakterinin, içinde mikroorganizmalar bulunan idrarda üreyemeyip, temiz idrarda hızla çoğalabildiğini gözlemlemişlerdi.

Tıpta antibiyotik çağı, Fleming'in 1928'de İngiltere'deki St. Mary Hastanesi'nde, bir kültür ortamına ekimi yapılmış *Staphylococcus aureus* türü bakterinin üremesinin, aynı ortamdaki yeşil renkte bir mantar tarafından engellendiğini saptamasıyla başladı. Bakteriyi yok eden madde, *Penicillium notatum* adlı bir organizmanın ürünü olduğundan, Fleming bu maddeye "penisilin" adını verdi. On yıl kadar sonra Ernst Chain, Howard Florey ve arkadaşları penisilini ayrıştırmayı başardılar ve bu maddenin pek çok bakteri enfeksiyonunda etkili olduğunu gösterdiler. II. Dünya Savaşı yıllarında yoğun bir biçimde kullanılarak çok olumlu sonuçlar alınan bu ilacın İngiltere ve ABD'de seri üretimine başlandı. 1950'lerin sonlarına doğru, bilim adamları penisilin molekülünün çekirdeğine çeşitli kimyasal gruplar ekleyerek yarı sentetik penisilin çeşitleri elde etmeyi başardılar.

Günümüzde, stafilokok, streptokok, pnömokok, gonokok ve frengi spiroketi gibi gram pozitif bakterilerden ileri gelen hastalıkların tedavisinde kullanılan çok sayıda penisilin türevi bulunmaktadır. Penisilinin tedavide etkin bir biçimde yer almasıyla, ilaç tedavisinin altın çağı olarak anılan yeni bir dönem başlamış oluyordu.

Etki yolları. Mikrop öldürücü (antimikrobik) ilaçlar grubundan olan antibiyotikler, mikroorganizmalar tarafından üretilen kimyasal maddelerdir. Bakteriyostatik (bakteri durdurucu) olarak adlandırılan türü bakterileri öldürmez, yalnızca çoğalmalarını engeller. Bu tür bir antibiyotiğin kullanımına ara verildiğinde mikroorganizmalar yeniden çoğalmaya başlar. Bakterisit (bakteri öldürücü) antibiyotikler ise mikroorganizmaları öldürerek daha kesin ve etkili bir tedaviye olanak verir.

Antibiyotikler etki alanlarının genişliğine göre de sınıflandırılır. Örneğin geniş spektrumlu olarak tanımlananlar (tetrasiklin, kloramfenikol) hem gram pozitif hem gram negatif bakteriler üstüne etki ederken, dar spektrumlu antibiyotiklerin (penisilin, streptomisin) etki alanı yalnızca gram pozitif ya da yalnızca gram negatif bakterilerle sınırlıdır. Penisilinden etkilenmeyen mikroorganizmaların en önemlisi tüberküloz basilidir. Ancak bu mikroorganizma da 1943'te *Streptomyces griseus*'dan elde edilen streptomisine karşı son derece duyarlıdır. Streptomisin, tüberküloz basilinin yanı sıra, aralarında tifo basilinin de bulunduğu pek çok gram negatif bakteriye karşı oldukça etkilidir. Ancak alerjisi olan bazı hastalarda yan etkilere yol açabilen penisiline karşılık, streptomisin baş dönmesi ve sağırlık gibi yaygın yan etkiler gösterir ve son derece dikkatli kullanılması gerekir.

Penisilinle birlikte ilk bulunan antibiyotikler *Bacillus* cinsi bakterilerden elde edilen gramisidin ve tirosidindir. 1939'da René Dubos tarafından keşfedilen bu maddelerin yüzeysel enfeksiyonların tedavisinde oldukça etkili olmasına karşın, ağızdan ya da enjeksiyon yoluyla kullanılamayacak kadar zehirli oldukları saptanmıştır. Yakın yıllarda bulunan bir başka antibiyotik grubu da, *Cephalosporium acremonium* adlı küften elde edilen penisiline benzer yapıdaki sefalosporinlerdir.

Tüm mikroorganizmalara karşı etkili olabilen tek bir antibiyotikten söz edilemez. Belirli bir maddeden etkilenen mikroorganizmalar o maddeye karşı duyarlı, etkilenmeyenler ise dirençli olarak kabul edilir. Mikrop öldürücü bir ilacın etkinliği, saldırdığı mikroorganizmada tutunacağı alanların uygunluğuna ve mikroorganizmanın ürettiği etkinlik kırıcı maddelere bağlıdır. Duyarlılığın saptanması için, enfeksiyonun bulunduğu vücut bölgesinden alınarak bir kültür ortamında üretilen mikroorganizmaların, aynı ortama eklenen çeşitli antibiyotiklere vereceği yanıt gözlenir (antibiyogram).

Antibiyotikler, vücuttaki emilimleri ve atılımları açısından da farklılık gösterir. Ağızdan alındığında mide asitlerinin ya da bağırsak enzimlerinin etkileri sonucunda, kan dolaşımına yeterli düzeyde katılamayan antibiyotiklerin kas içi ya da damar yoluyla verilmesi gerekirken, bazı antibiyotikler her iki yoldan da kullanılabilir. Bazıları ise, emilim durumlarına göre, deri, mukoza, vücut içi zarlar ve sıvılar yoluyla da verilebilir. Antibiyotikler böbreklerde süzülerek idrarla ya da sindirim sisteminden geçerek dışkıyla vücuttan dışarı atılır.

Kullanım. Antibiyotik kullanımındaki temel ilke, hastalık yapıcı bakterinin duyarlı olduğu antibiyotiği etkili, ama yan etki yapmayacak dozda almak ve enfeksiyon tümüyle ortadan kalkana kadar bu uygulamayı sürdürmektir. Ne var ki, bugüne değin geliştirilen antibiyotiklerden hiçbiri tümüyle yan etkisiz değildir. Hastaya ya da ilaca göre değişiklik gösterebilen bu yan etkiler, kullanılan ilaç ve tedavi edilen hasta sayısı arttıkça sıklaşır. En sık karşılaşılan yan etkiler zehirlenme belirtileri, aşırı duyarlılık tepkileri ve vücut sistemlerindeki değişikliklerdir. Bu değişiklikler, sindirim, üst solunum, üreme ve boşaltım sistemi mukozalarında yerleşik olarak bulunan ve bu sistemlerin sağlıklı çalışmasında rol oynayan mikroorganizmaların yok olması sonucunda işlev bozukluklarının hatta ikincil enfeksiyonların ortaya çıkmasını kapsar.

Ilaçların, özellikle reçetesiz olarak kolaylıkla sağlanabildiği ülkelerde, yanlış dozlarda ve gereksiz yere antibiyotik kullanımı, hayvancılıkta, özellikle kümes hayvanlarının beslenmesinde antibiyotiklerin katkı maddesi olarak verilmesi,bakterilerde yaygın bir direnç oluşmasına yol açmıştır. Belirli bir antibiyotiğe duyarlı olan bazı mikroorganizma türleri, kendiliğinden yapısal bir değişime ya da genetik yapısında değişime (mutasyon) uğrayarak ilaca karşı direnç kazanır. Bir bakteride üreyebilen ve bakteriyofaj denen virüs, değişim yoluyla oluşturduğu direnci, aktarım yoluyla başka bakterilere de taşıyabilir. Ayrıca, bakterilerin birleşerek çoğalmasında da, dirençle ilgili kalıtım özellikleri başka bir bakteriye geçebilir. Bunun sonucunda, çeşitli ilaçlara karşı duyarlılığını yitiren ve bu ilaçlardan etkilenmeyen yeni bakteri soyları ortaya çıkar. Günümüzde yeni antibiyotik türlerinin geliştirilmesi, bakterilerin direncine karşı ancak geçici çözümler sağlayabilmektedir.

Mantar hastalıklarına karşı geliştirilen antibiyotiklerden griseofulvin deride yerleşen mantarların, nistatin ise mayaların (örn. *Candida*) yol açtığı enfeksiyonlara karşı etkilidir. Bazı antibiyotikler çeşitli kanserlere karşı da kullanılabilir. Bitkilerdeki bakteri hastalıklarıyla savaşta ise antibiyotiklerin yerini büyük ölçüde sentetik organik bileşikler almış durumdadır. Bazı kimyasal bileşiklerin birkaç virüs türü üstünde kısıtlı etkisi olmakla birlikte, virüs enfeksiyonları antibiyotiklerle tedavi edilemez.

antica corsiva *bak.* gotik yazı

Anticona Geçidi *bak.* Ticlio Geçidi

antidepresif ilaçlar, DEPRESYON ÖNLEYICI ILAÇLAR olarak da bilinir, psikiyatride, ruhsal çöküntüyü (depresyonu) tedavi etmek için kullanılan ilaç grubunun genel adı. Bu ilaçlar başlıca üç kimyasal gruba ayrılır: Trisiklik antidepresifler (molekül yapıları üç halkadan oluştuğu için bu adı alırlar), monoamin oksidaz (MAO) engelleyiciler ve serotonin geri emilimini engelleyiciler.

1950'lerin sonunda kullanılmaya başlayan antidepresif ilaçlar önceleri ağır ruhsal çöküntülerin tedavisinde değerlendirildi. Ruhsal çöküntü kimyasal açıdan, beyinde serotonin ve noradrenalin gibi monoamin yapısındaki sinir sistemi iletücilerinin etkinliğinin ya da miktarının azalmasıdır. Bütün antidepresif ilaçlar etkilerini, vücudun bu iletici maddeleri etkisiz hale getirmesini, yani geri emmesini engelleyerek gösterirler. Böylece, iletici aminlerin sinir hücrelerindeki alıcılarla daha uzun süre ilişkide kalmaları ve buralarda birikmeleri sağlanır. Bunun genel ruhsal durumu düzelttiği ve ruhsal çöküntü belirtilerini iyileştirdiği sanılmaktadır.

Trisiklik antidepresifler etkilerini, noradrenalin ve serotoninin beyinde etkisizleştirilmesini engelleyerek gösterirler. Ruhsal çöküntü içindeki hastaların yüzde 70'inde bu grup ilaçlar yararlı olur. MAO engelleyiciler gibi bu grup antidepresifler de etkilerini ancak iki ya da dört hafta düzenli kullanıldıktan sonra gösterirler. Görülebilen yan etkiler ağız kuruması, görme bulanıklığı, kabızlık, fenalık duygusu ve idrar güçlüğüdür. Bazı hastalarda beyin ve kalp üzerinde zehir etkisi gösterdikleri görülmüştür.

Monoamin oksidaz engelleyiciler ise, yan etkilerinin önceden kestirilmesi güç ve başka ilaçlarla uyuşmazlıkları konusu tam olarak aydınlatılmamış olduğundan, yalnızca trisiklik antidepresiflerle tedavi edilemeyen hastalarda kullanılır. Bu grupta yer alan ilaçlar etkilerini, sinir hücrelerindeki dopamin, noradrenalin ve serotonin gibi iletücilerin yıkımında görevli olan monoamin oksidaz enziminin etkinliğini engelleyerek gösterirler.

1980'lerde serotonin geri emilimini engelleyen yeni bir antidepresif ilacın kullanımı yaygınlaştı. Fluoxetine adlı bu ilaç, serotoninin beyinde etkisizleştirilmesini engelleyerek, bu maddenin birikimini sağlamaktadır. Genellikle MAO engelleyiciler ya da trisiklik antidepresiflerle iyileşmeyen hastalarda yararlı olmakta ve çok daha az yan etkileri görülmektedir. Bu nedenle, 20. yüzyılın sonunda ruhsal çöküntü tedavisinde tek başına en çok kullanılacak ilacın Fluoxetine olması beklenmektedir.

antidiüretik hormon, VAZOPRESSIN olarak da bilinir, idrar üretim hacmini azaltan ve kan damarlarının büzülmesine yol açan hormon. Antidiüretik hormon, beyindeki sinir hücrelerince salgılanır ve hipofiz bezinin arka bölümünde depolanır.

antidöteron *bak.* karşıt döteron

Antietam Savaşı, SHARPSBURG SAVAŞI olarak da bilinir, Amerikan İç Savaşı'nda (1861-65) Konfederasyon (Güney) kuvvetlerinin Maryland'i "kurtarma" ve böylece askeri donatım sağlama girişiminin engellendiği, belirleyici önem taşıyan çarpışma (17 Eylül 1862). Konfederasyon'un Washington, D.C.'ye yönelen en ciddi tehditlerinden biri sayılan savaş adını, Pennsylvania eyaletinde Gettysburg'dan doğan ve güneye doğru akarak Batı Virginia'daki Harpers Ferry yakınlarında Potomac Irmağıyla birleşen Antietam Çayından alır.

Birlik (Kuzey) kuvvetlerinin II. Bull Run Savaşı'ndaki yenilgisinin ardından, Konfederasyon generallerinden Robert E. Lee, güneydoğuya düşen federal başkent Washington'u ele geçirmek umuduyla Maryland'e doğru ilerledi. General George B. McClellan komutasında yeniden örgütlenmiş olan Federal ordu ile 17 Eylül 1862'de Antietam'da karşı karşıya geldi. General McClellan, Lee'nin ilerleyişini durdurmakla birlikte onun Virginia'ya çekilmesine göz yumdu. Antietam Savaşı, İç Savaş'ın en kanlı çarpışmalarından biri oldu. Güneyliler 9-10 bin, Kuzeyliler ise yaklaşık 12 bin yaralı ve ölü verdi. Birçok askeri tarihçi McClellan'ın bu savaşı yürütme biçimini eleştirir.

Washington'ı saldırıdan koruyan bu çarpışmanın, İngiltere'nin Konfederasyon'u tanımamasında da etkili olduğu bazı kaynaklarda belirtilir. Başkan Abraham Lincoln Antietam zaferinden hemen sonra, 22 Eylül 1862'de, Özgürlük Bildirgesi'yle ilgili ilk açıklamada bulunarak, Konfederasyon'un 1 Ocak 1863'e değin silah bırakmaması halinde, Güney eyaletlerindeki kölelerin azat edileceğini duyurmuştur.

Antifederalistler, ABD'de, 18. yüzyıl sonlarında, 1787 Anayasası'nın öngördüğü güçlü merkezi yönetim ilkesine karşı çıkmak amacıyla siyasal birlik oluşturan tanınmış siyaset adamları. Aralarında Patrick Henry'nin de bulunduğu Antifederalistlerin muhalefeti başlangıçta başarıya ulaşamadıysa da, daha sonra Haklar Bildirisi'nin Anayasa'ya eklenmesine yol açtı. Antifederalistler, sayıları gitgide artacak olan eyalet hakları savunucularının oluşturduğu ilk gruptu. Tek bir ulusal hükümetin yetki sahibi olması, varlıklı sınıfların egemenliği, güçler ayrımının yetersiz kalması ve yerel nüfusun kendisiyle yakından ilgili konularda denetimini yitirmesi, grubun başlıca kaygılarıydı. Antifederalistler, George Washington'ın ilk başkanlık döneminde muhalefetlerine ara vererek Başkan'ı desteklediler. Anayasayı katı sınırlar içinde yorumlayan ve ülke çapında etkili bir malı politika uygulanmasına karşı çıkan Antifederalistler, 1791'de Jefferson'ın önderliğinde kurulan Cumhuriyetçi Parti'nin çekirdeğini oluşturdular. Daha sonra Demokratik Cumhuriyetçi Parti adını alan bu parti, 1830'larda kurulan ve varlığını bugün de sürdüren Demokrat Parti'nin başlangıcı sayılır.

antiferromagnetizma, bazı katılarda (örn. manganez oksitte, MnO) birer küçük mıknatıs gibi davranan komşu iyonların (bu örnekte manganez iyonları, Mn^{+2}), maddenin dışa karşı magnetiklik özelliği göstermemesine neden olacak biçimde, görece düşük sıcaklıklarda ve kendiliklerinden karşıt yönde paralel konuma gelmesi. Bazı iyonlaşmış katıların yanı sıra kimi metalleri ve alaşımları da içeren antiferromagnetik maddelerde, karşıt yönlü atomlar ya da iyonlar birbirlerinin magnetikliğini etkisiz duruma getirir.

Atom mıknatısların kendiliğinden oluşturdukları karşıt yönlü paralel çiftler ısı karşısında bozulur ve belirli bir sıcaklığın üstünde tümüyle yok olur. Her antiferromagnetik madde için değişen bu sıcaklığa Néel sıcaklığı adı verilir. Néel sıcaklığı, adını, 1936'da antiferromagnetizmaya ilişkin ilk açıklamalardan birini geliştiren Fransız fizikçi Louis Néel'den almıştır. Bazı antiferromagnetik maddelerin Néel sıcaklığı oda sıcaklığı düzeyinde, hatta oda sıcaklığının birkaç yüz derece üstündeyse de, pek çok maddede bu sınır çok daha düşüktür. Örneğin manganez oksidin Néel sıcaklığı 122 K'dir (-151° C).

Antiferromagnetik katılar bir magnetik alanda, sıcaklığa bağlı olarak değişen özel bir davranış biçimi gösterir. Örneğin çok düşük sıcaklıklarda, atom mıknatısların karşıt yönlü paralellikleri tümüyle korunduğundan, dış magnetik alana hiçbir tepki

göstermezler. Daha yüksek sıcaklıklarda bazı atomlar bu düzenli sıralanmadan kurtularak dış magnetik alana göre yönlenirler. Bu yönlenme ve bunun katı içinde yarattığı zayıf magnetizma, Néel sıcaklığında doruğa ulaşır. Bu sıcaklığın üstünde ise, ısıl çalkantı, atomların magnetik alana göre yönlenmesine giderek daha çok engel olur ve atomların yönlenmesinin katı içinde yarattığı zayıf magnetizma, sıcaklık arttıkça sürekli olarak azalır.

antifon, Katoliklerin ayin müziğinde, mezmur dizelerinin başında ve sonunda söylenen nakarat. Önceleri, iki koro tarafından dönüşümlü olarak söylenirdi. Antifonal mezmur söyleyiş tarzını, başta Suriye Kilisesi olmak üzere ilk Hıristiyan kiliseleri, Musevi ibadetlerinden alarak uyarladılar. 4. yüzyılda Aziz Ambrosius bu söyleyiş tarzını Batı'ya tanıttı.

Antifonal söyleyişte, ya iki koro sırayla mezmur dizelerini söyler ya da korolardan birinin söylediği mezmur dizeleri (D) arasında öteki koro antifon (A) denilen kısa bir nakarat okurdu. Sonuç olarak $A\ D_1\ A\ D_2 \ldots A$ biçiminde bir kalıp ortaya çıkardı. Antifonlar çoğu zaman kısaltılmış biçimde icra edilirdi. Konuları ya ayinin yapıldığı yortu gününün anlamıyla ya da okunan mezmurla ilgiliydi. Mezmurlardan başka, Yeni ve Eski Ahit'ten alınan ilahiler de bu biçimde söylenebilirdi.

Günümüzde antifonlara, büyük çoğunlukla kilise görevlilerinin ayinlerinde rastlanır. Katoliklerin missa ayininin ilk biçiminde, *Introitus*, *Offertorium* ve Komünyon bölümlerinde yalnızca antifonlar ve mezmur dizeleri söylenirdi. Ortaçağın sonlarına doğru *Offertorium* ve Komünyon'dan mezmur dizeleri çıkarıldı; sonunda bu ayin bölümlerinde yalnızca bir tek antifon söylenir oldu. *Introitus* ise bir mezmur dizesi bir antifon (A D A) biçiminde kısaltıldı. Günümüze ulaşan binlerce antifon, birkaç temel melodik türe indirgenebilir. Eski antifonal söyleyiş tarzı sonunda bırakıldı ve antifonal ezgiler çoğu zaman bir ya da birkaç solist ile koro tarafından *responsoria* denilen tarzda söylenmeye başlandı.

"Salve Regina" (Selam Sana Kutsal Kraliçe), "Ave Regina Caelorum" (Selam Sana Cennetin Kraliçesi), "Regina caeli, laetare" (Sevin Ey Cennetin Kraliçesi) ve "Alma Redemptoris Mater" (Mesih'in Müşfik Anası) adlı dört Meryem antifonu, aslında antifon değil, bestelerinin güzelliğiyle ünlü uzun ilahilerdir. Ayrıca önemli yortu günlerinde, ayinin başlangıcında papaz kiliseye girerken okunan özel antifonlar da vardır.

antifonal söyleyiş, iki şarkıcı ya da koronun şarkıları dönüşümlü olarak söylemesi. Çok eskilere dayanan antifonal söyleyiş, birçok kültürün halk müziğinde ve ayinlerinde görülür. Eski Ahit'te antifonal söyleyişle ilgili açıklamalar vardır. Mezmurların antifonal tarzda söylenişine, hem eski Musevi ayinlerinde, hem de Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki ayinlerde rastlanırdı. Antifonal söyleyiş, örneğin bir mezmur dizesinin yarısının bir koro, öbür yarısının başka bir koro tarafından söylenmesi biçiminde uygulanabilirdi.

Dönüşümlü şarkı söyleme örneklerine, günümüzde Yemen Yahudilerinin, Afrikalıların, Amerikalı Siyahların ve Doğu Avrupalıların halk müziğinde rastlanır. Antifonal söyleyiş ilkesini, örneğin J. S. Bach gibi besteciler, ikili koro için yazdıkları yapıtlarda kullanmışlardır.

Antigone, Yunan mitolojisinde, Oidipus'un(*), annesi Iokaste ile bilmeden girdiği cinsel ilişkiden doğan kızı. Iokaste'nin annesi olduğunu ve öz babasını gene bilmeden öldürdüğünü anlayan Oidipus, gözlerini kör eder. Antigone, babası Thebai'den kovulunca, kız kardeşi İsmene ile birlikte Atina yakınlarındaki Kolonos iline kadar ona yol gösterir. Oidipus, Kolonos'ta ölür. İki kız kardeş, Thebai'ye dönünce, birbirleriyle savaşan kardeşleri Eteokles ve Polyneikes'i barıştırmaya çalışırlar. Polyneikes, Thebai'ye saldırmakta, Eteokles ise kenti ve tacını savunmaktadır. Çarpışmada her ikisi de ölür ve dayıları Kreon kral olur. Kreon, Eteokles için görkemli bir cenaze töreni düzenler; Polyneikes'in hain olduğunu ilan ederek cesedinin yerinden kaldırılmasını ve gömülmesini yasaklar. Bu buyruğun haksız olduğuna inanan Antigone, Polyneikes'i gizlice gömer. Bu yüzden Kreon, onu ölüm cezasına çarptırır. Antigone hapsedildiği mağarada kendini asar. Kreon'un oğlu olan sevgilisi Haimon da intihar eder. Ama Euripides'e göre, Antigone kaçmış ve Haimon ile mutlu bir yaşam sürmüştür.

Antigonos HANEDANI, İÖ 306-168 arasında Makedonya'da hüküm süren hanedan.

Antigonos hanedanı, Büyük İskender'in komutanlarından I. Antigonos Monopthalmos'un oğlu I. Demetrios'un, Kassandros'un(*) Atina valisi Phaleronlu Demetrios'u devirmesi, Kıbrıs'ı fethetmesi, böylece de I. Antigonos'un Babil dışında tüm Ortadoğu, Ege ve Akdeniz'de denetimi ele geçirmesiyle kuruldu. Bu bölgelerden toplanan ordular, İÖ 306'da I. Antigonos'u kral ilan ettiler.

I. Antigonos'tan sonra tahta Demetrios geçti. Demetrios'un oğlu II. Antigonos Gonatas, Galatyalı işgalcileri Makedonya'dan sürerek krallığı güçlendirdi. Gonatas, İÖ 240'larda öldüğünde, ardında güçlü ve kalıcı bir yönetim bıraktı. Gonatas'ın oğlu II. Demetrios'un (İÖ 239-229) Akhaia ve Aitolia birlikleriyle tutuştuğu savaş ölümüne değin sürdü ve Makedonya'yı güçten düşürdü. Demetrios öldüğünde, velahtı V. Philippos henüz çocuk yaştaydı. Philippos'un vasisi Antigonos Doson, bu karışıklık ortamında III. Antigonos adıyla tahta çıktı. Yunanlıların üstüne yürüyen Doson, Sparta kralı III. Kleomenes'i İÖ 222'de Sellasia'da yenilgiye uğratarak Helen Birliği'ni kurdu. Kendisi de birliğin başına geçti. İÖ 221'de Doson öldüğünde, iç istikrar yeniden kurulmuş, Makedonya, Gonatas'ın hükümdarlığından sonraki en güçlü konumunu kazanmıştı.

Makedonya, V. Philippos yönetiminde önce Roma'yla savaştı (İÖ 215). Roma'nın gücünü çok eksik hesaplayan Philippos, İÖ 197'de Kynoskephalai'de yenildi ve egemenliğini Makedonya'yla sınırlayan bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Parçalanmış olan Helen Birliği'nin yerini, eski Makedonya bölgelerinde kurulan çeşitli birlikler aldı. En önemlisi, eski güç dengesinin bozulması ile Roma, Doğu Akdeniz'deki belirleyici güç durumuna geldi.

Philippos'tan sonra İÖ 179-168 arasında hüküm süren Perseos, Roma'ya karşı Yunanlıların özgürlüğünü savundu. Ama Perseos'un tüm güçlerini değerlendirememesi, İÖ 168'de Makedonya'daki Pydna'da yenilmesine yol açtı. Bu olay, hanedanın sonunu getirdi.

Antigonos I MONOPHTALMOS (Tek Gözlü), ANTIGONOS I KYKLOPS olarak da bilinir (d. İÖ 382 - ö. İÖ 301, İpsos, Frigya), Büyük İskender'e bağlı Makedonyalı komutan ve Antigonos hanedanının (İÖ 306-168) ilk hükümdarı. Olağanüstü bir strateji ustası olan I. Antigonos, zekice siyaseti ile Atina ve öteki Yunan kent-devletlerinin dostluğunu kazanmıştır. Antigonos, İÖ 333'te Büyük İskender tarafından Frigya satraplığına atandı. İskender'in ölümünden sonra kral naibi Perdikkas'ın kendisine Pamfilya ve Likya valiliklerini de vermesini sağladı. Sonra, hepsi de İskender'e bağlı komutanlar olan Makedonya valisi Antipatros, Mısır satrabı Ptolemaios ve Trakya satrabı Lysimakhos Krateros'la birlik olup Perdikkas'ın yönetimine karşı çıktı. Perdikkas öldürülünce Antipatros naip oldu. İÖ 321'de Antipatros, Antigonos'u Asya ordusu başkomutanlığına atayarak, Perdikkas'a bağlı Kapadokya valisi Eumenes'e karşı sefere gönderdi. Antigonos Eumenes'i Nora kalesinde kuşatmasına karşın sonuç alamadı. Antipatros'dan sonra naip olan Polyperkhon'a karşı, Antipatros'un oğlu Kassandros Ptolemaios, Lysimakhos ve Eumenes'i yanına alarak 319'da bir güçbirliği oluşturdu. Anadolu'daki rakibi Eumenes'in Polyperkhon'a katılması üzerine ona savaş açarak, Babil satrabı Selevkos ve Media satrabı Peithon'un yardımlarıyla Eumenes'i Gabiene'de yendi. Daha sonra Eumenes ve Peithon'un başını vurdurdu. Selevkos ise Mısır'a kaçmayı başardı.

Antigonos, böylece Anadolu'yu bütünüyle denetimi altına aldı. Ama Ptolemaios, Lysimakhos, Kassandros ve Selevkos, Antigonos'un İskender'in imparatorluğunu yeniden birleştirme tasarısını engellemek amacıyla aralarında birleşerek ilk koalisyon savaşını (İÖ 315-311) başlattılar. Suriye'yi işgal eden Antigonos, kendini kral naibi ilan etti. Helenistik bir krallık kurulmasına karşı çıkan Yunan kent-devletlerinin desteğini kazanmak amacıyla, bütün Yunan kentlerinin özgür, özerk ve askerden arınmış olacaklarını ordusuna duyurdu. Bu, kısa süre sonra Ptolemaios'un sahip çıkacağı ve İÖ 196'da son kez Romalılarca ortaya atılana değin sürekli yinelenecek bir siyasal slogandı. Kassandros'a bağlı Makedonyalı işgal kuvvetlerini, Yunanistan'daki subaylarının yardımıyla püskürten Antigonos, Yunanistan'ın fethinin ön hazırlığı olarak, Ege'deki ada devletleri arasında bir Adalılar Birliği kurdu. Müttefiki Rodos kenti de gerekli donanmayı sağladı.

Antigonos, Karya'yı fethetmekle uğraşırken, oğlu Demetrios Gazze'de Ptolemaios ve Selevkos önünde yenilmiş (İÖ 312), Selevkos da eski eyaleti Babil'e dönmüştü. Doğudan gelen bu yeni tehdit karşısında Antigonos, Selevkos dışındaki bütün düşmanlarıyla barış yapmaya karar verdi. Büyük İskender'in imparatorluğu üzerinde hak iddia edenlerin (*diadok*'lar) hepsi o günkü sınırları ve Yunan devletlerinin bağımsızlığını kabul etti. Antigonos artık naip değil, yalnızca bütün Asya'nın yüksek rütbeli komutanı (*strategos*) olarak Suriye'yi ve Çanakkale Boğazından Fırat'a kadar olan yöreyi yönetecekti.

Bunun ardından Ptolemaios Kilikya'ya saldırdı ve Antigonos'a karşı ikinci koalisyon savaşı (İÖ 310-301) başladı. Antigonos'un oğlu Demetrios, İÖ 307'de Yunanistan'da Kassandros'a bağlı Atina valisi Phaleronlu Demetrios'u devirdi ve eski Atina anayasasını yeniden yürürlüğe koydu. Atinalılar Antigonos ve Demetrios'u kutsal kurtarıcı (*theoi soteres*) ilan ettiler. Böylece, Kassandros'un Yunanistan üzerindeki nüfuzu kırıldı. İÖ 306'da Demetrios, Ptolemaios'un donanmasını Kıbrıs açıklarındaki Salamis yakınında yenilgiye uğratarak adayı ele geçirdi. Demetrios, bu zaferle Antigonos'un Babil dışında Ortadoğu'nun tamamını, Ege'yi ve Doğu Akdeniz'i denetim altına almasını sağladı. Toplanan ordu Antigonos'u kral ilan etti. Arkadaşlarının elinden taç

giyen Antigonos, Demetrios'u kral ilan ederek tacı oğluna gönderdi. Bu, giderek Helen Krallığı'nda geleneksel bir tören oldu.

Antigonos'un İÖ 305'te Mısır'a başarısız bir sefer düzenlemesinin ardından, önce Ptolemaios, sonra Kassandros, Lysimakhos ve Selevkos kendilerini kral ilan ettiler. Böylece İskender'in imparatorluğu kesin biçimde beş devlete ayrıldı. Antigonos, aynı yıl Ptolemaios'a karşı düzenlediği seferde kendisine silahlı destek sağlamayı reddeden Rodos üzerine Demetrios'u gönderdi. Başarısızlıkla sonuçlanan bir yıllık kuşatmadan sonra Demetrios bu ada devletinin özerkliğini ve Ptolemaios ile ilişkilerinde tarafsızlığını tanıyan bir barış ve ittifak antlaşması yaptı. Kassandros'un Attika'yı almış olması, Atina'nın da kuşatma altında olması nedeniyle bu ödün zorunluydu. Demokrios, Kassandros'u Orta Yunanistan'dan çıkardı. Bu zaferinden sonra Atinalılar, Antigonos'a tanrıça Athena'nın tapınağının *synnaos*'u (aynı tapınağın sahibi) unvanını verdiler.

Demetrios, İÖ 303'te Peleponnesos'ta Korinthos, Sikyon ve Argos'u işgal etti. Arkadia'nın hemen tamamı, Akhaia ve Elis Demetrios'un yanında yer aldı. Antigonos ve Demetrios, Makedonya Kralı II. Philippos'un İÖ 337'de kurmuş olduğu Helen Birliğini İÖ 302'de yeniden oluşturarak başarılarını pekiştirdiler. Sparta, Messenia ve Tesalya dışındaki bütün Helen devletlerinin elçileri Korinthos'da toplanarak Antigonos ve Demetrios'u yeni birliğin koruyucuları seçtiler. Bu, kralların tüm soyu boyunca sürecek "ebedî" bir anlaşmaydı. Her üye devlet, birlik ordusuna, kralları ya da vekilleri komutasında belirli bir askeri güç verecekti. Birliğin hedefi Hellas'ta genel barışı sağlamaktı; ama ilk ve en önemli amaç Kassandros'a karşı Antigonos'u desteklemekti.

Gücünün doruğuna ulaşan Antigonos, Kassandros'un koşulsuz şartsız teslim olmasını istedi. Hanedanının anayurdu Makedonya'ya sahip olmak ve İskender'in eski imparatorluğuna hükmetmek istiyordu. Ama Kassandros'un başına gelenlerden ders alan öteki *diadok*'lar, doymak bilmeyen yaşlı krala karşı askeri bir ittifak oluşturdular. Selevkos, Babil'den çıkarak Anadolu'yu işgal etti; Ptolemaios Suriye'ye saldırdı; Lysimakhos Batı Anadolu'ya girdi. Frigya ve Phoeniks naibi, Likya'nın *strategos*'u Dokimos, Antigonos'u terk etti. Antigonos, Demetrios'u yardıma çağırdı; Orontes'te 306'da kurduğu başkent Antigoneia'dan ayrılarak Toroslar'ı geçti. Selevkos'u bekleyen Lysimakhos çatışmadan kaçındı. Antigonos, kuvvetlerinden bir bölümünü, düşman kuvvetlerini bölmek için Babil'e gönderdiyse de bu manevrası başarıya ulaşamadı. 301'de Lysimakhos ve Selevkos'un birleşik orduları, Antigonos ve Demetrios'un ordularıyla Frigya'da, İpsos yöresinde karşı karşıya geldiler. Demetrios, düşmanın süvari birliklerini çok uzaklara kadar izleme yanlışına düştü. 80 yaşındaki Antigonos'un ölümüyle savaş da yitirildi.

İpsos'a değin hiç savaş yitirmemiş olan Antigonos bir strateji dehasıydı. Eski Yunan uygarlığına karşı içten bir hayranlık duyardı. Özellikle Anadolu'da birçok kent kurmuş, çeşitli küçük yerleşmeleri, Lebedos ve Teos gibi merkezlerde toplamış, birçok Eski Yunan sanatçısını korumasına almıştı.

Antigonos II GONATAS (d. İÖ y. 319 - ö. 239), İÖ 276-239 arasında Makedonya kralı. Krallığının eski gücünü kazanmasını ve Yunanistan'a egemen olmasını sağlamıştır. I. Demetrios Poliorketes'in oğlu ve I. Antigonos'un torunuydu. Babası Demetrios, Makedonya ve Anadolu'da, Trakya kralı Lysimakhos, Mısır kralı I. Ptolemaios, Epeiros (Epir) kralı Pyrrhos ile I. Selevkos'a karşı savaşırken, Antigonos da naib olarak, Makedonya'nın Yunanistan üzerinde İÖ 287'de sağladığı egemenliği korumaya çalışıyordu. İÖ 285'te Demetrios'u esir alan Selevkos, Makedonya tahtında hak iddia etti. Antigonos, babasının ölümü üzerine İÖ 283'te Makedonya kralı unvanını benimsediyse de sonraları hükümdarlığının başlangıç tarihi olarak İÖ 276'yı kabul edecekti. Yunanistan'da yalnızca birkaç merkezi denetimi altında tutmasına karşın, İÖ 281'de Selevkos'un öldürülmesi üzerine Makedonya krallığını talep etti. Ama Selevkos'un ardılı I. Antiokhos buna karşı çıktı. Antigonos, İÖ 279'da Yunanistan'ın Kelt işgaline karşı savunulmasına katıldı. Ertesi yıl Antiokhos'la barış yaptı ve Makedonya üzerindeki hak iddiasından vazgeçti. Bundan sonra dış politikasını Selevkos'un ardıllarıyla iyi ilişkiler temeline dayandırdı. İÖ 277'de Çanakkale Boğazını geçerek Lysimakheia yakınlarında Keltleri yendi. Bu zaferinden bir yıl sonra Makedonyalılar onu hükümdar olarak tanıdılar. İÖ 274'te İtalya seferinden sonuç alamadan dönen Pyrrhos, Antigonos'u Yukarı Makedonya ve Tesalya'dan sürdü. Yalnızca birkaç Makedonya kentini denetim altında tutmasına karşın, Antigonos, Peleponnesos üzerine yürüyen Pyrrhos'u izledi ve 272'de Pyrrhos ölünce Makedonya üzerindeki egemenliğini sağlama aldı. Artık Tesalya birliğinin de başkanıydı; komşu Illyria ve Trakya devletleriyle iyi ilişkiler içindeydi. Yunanistan'daki konumunu, Korinthos'ta, Eğriboz Adasındaki (Euboia) Khalkis'te ve Tesalya'nın Demetrias yöresinde işgal kuvvetleri bulundurarak sağlamlaştırdı.

Öte yandan, Peleponnesos'un çeşitli kentlerinde Makedonya yanlısı gruplara yardım etti; Sikyon, Argos, Elis ve Megalopolis'te tiranların iktidara gelmesini destekledi. Boğazları ve Güney Rusya'dan gelen tahıl yolunu denetleyerek Yunanistan'ı mutlak bir bağımlılık durumunda tutabilmek için, eski gücünü kazanmış olan Makedonya'nın Ege Denizinde tam bir egemenlik kurması yeterliydi. Sparta kralı Areus ve Atina kenti, bu tehlikeyi önlemek amacıyla, Mısır kralı II. Ptolemaios'un kışkırtmasıyla Yunanistan'ın bağımsızlığı için savaş açtılar (Khremonides Savaşı, İÖ 267-261). Saron Körfezini kuşatan Mısır donanmasının varlığına karşın, Antigonos Sparta kralını İÖ 265'te Korinthos'ta yendi, sonra da Atina'yı kuşattı. Atina İÖ 263/262'de teslim oldu. Antigonos, Atinalı yöneticilerin yerine kendi memurlarını atadı. Böylece Atina bir Makedonya kenti durumuna geldi.

Khremonides Savaşı'ndan hemen sonra Antigonos ile II. Antiokhos, ortak düşmanları II. Ptolemaios'a karşı güçlerini birleştirdiler. Antigonos'a Ege Denizini ve Adalılar Birliği'ni kazandıran Kos deniz zaferinin (İÖ 255), bu güçbirliği sırasında mı, yoksa Khremonides Savaşı'nın sonunda mı gerçekleştiği tam olarak bilinmemektedir. İÖ 255'te Ptolemaios'la barış yapıldı. Antigonos, üvey erkek kardeşi Demetrios'u Kyreneli Berenike ile evlendirerek, Mısır'ın komşusu Kyrene üzerinde Makedonya'nın nüfuz kazanmasını sağladı.

Ama bu arada Antigonos'un Yunanistan'daki konumu, aleyhine gelişen bazı olaylar nedeniyle sarsıldı. Kuzeni ve naibi Aleksandros, Ptolemaios'un yardımıyla 253'te Korinthos'ta başkaldırarak krallığını ilan etti. Antigonos, Güney Yunanistan üzerindeki egemenliğini sağlayan iki üssünü, Korinthos ve Khalkis'i yitirdi. Aitolialılar Thermopylai'yi işgal ettikleri için, Atina ve Peleponnesos'la da bağlantısı kesilmişti. Ama Aleksandros'un ölümünden sonra onun dul eşi Nikaia'yı oğlu Demetrios ile evlendirerek İÖ 244'te Korinthos'u yeniden elde etti. Bu arada, İÖ 251'den beri Sikyonlu Aratos'un önderliğinde olan ve II. Ptolemaios'tan mali yardım alan Akhaia Birliği tehlikeli olmaya başlamıştı. Antigonos, Aratos'u kendi safına çekmek için armağanlar gönderdiyse de başarılı olamadı. Aratos, önceden herhangi bir düşmanlık belirtisi göstermeden İÖ 243'te Korinthos'a saldırarak kentteki Makedonyalı işgal kuvvetlerini püskürttü. Megara, Troizen ve Epidauros da Antigonos'un safını terk ettiler. Antigonos, bu toprakları yeniden kazanmak için çaba göstermek yerine, Aitolia Birliği'yle ittifak kurarak Peleponnesos'a karşı sonuçsuz saldırılara girişti. Bununla birlikte, İÖ 244'te Andros'ta Mısır donanmasını yenerek Ege'deki egemenliğini sürdürmeyi başardı. Bitmez tükenmez savaşlarla dolu yaşamı, İÖ 239'da 80 yaşında son buldu.

Antigonos, alçakgönüllü ve gösterişsiz bir insandı. Öteki Helen devletlerinde olağan sayılan, hükümdara tapma geleneği Makedonya'da yoktu. Arkadaşlarını soylu geçmişlerine değil, kişisel yeteneklerine bakarak seçerdi. Hükümdarlığı, yöneticinin görevlerine sıkı sıkıya bağlı olması zorunluluğuyla tanımlanabilecek felsefi bir kavram olarak görürdü. Bazı uyruklarına keyfi davrandığını gördüğü oğluna, "sen bizim hükümdarlığımızın, soylu bir kulluk [*endoksos douleia*] olduğunu anlamıyor musun?" dediği söylenir. Bu anlayışa göre kral, makamının ağırlığını yüklenmiş, halka ve hukuka hizmet eden bir kişiydi. Antigonos, gençliğinde Atina'dayken, Stoacılığın kurucusu Zenon'un öğrencisi olmuştu. İÖ 276'da onu Pella'daki sarayına davet etmiş, ama Zenon, öğrencileri Persaios ile Thebaili Philonides'i göndermişti. Persaios hükümdarlık hakkında bir deneme yazmış, Antigonos'un oğlu Halkyoneos'a dersler vermiş ve İÖ 244'te de Korinthos'a askeri vali olarak atanmıştı. Zenon İÖ 263'te öldüğünde kral, gerçekleştirdiği devlet işleri hakkında yargısına değer verdiği tek insanı yitirdiğini belirtmiş, Atinalılara onu görkemli bir törenle gömmelerini buyurmuştu. Sarayındaki bilgin ve sanatçılar arasında, Pyrrhos'la yaptığı savaşı kaleme alan tarihçi Hieronymus ve konusunu astronomiden alan *Phainomena* adlı didaktik şiirin yazarı Kilikyalı Aratos da vardı.

Antigonos III DOSON (d. y. İÖ 263 - ö. y. 220), İÖ 227-220 arasında Makedonya kralı. Sparta kralı Kleomenes'i yenerek Sparta'nın bağımsızlığına son vermiştir.

I. Antigonos'un soyundan gelen Antigonos, II. Antigonos'un üvey kardeşi Kyreneli Demetrios ile Larissalı Olympia'nın oğluydu. İÖ 229'da ölen II. Demetrios'un oğlu Philippos'un vasiliğine getirildi. İki yıl sonra Demetrios'un dul eşi Phthia ile evlenerek kral oldu.

İlk iş olarak, sınırdaki barbarlara karşı Makedonya'nın güvenliğini sağladı. Ardından, Yunan siyasal yaşamında oynadığı rolle eşine az rastlanır bir devlet adamı olduğunu gösterdi. Büyük İskender'in, özgürce kurulmuş ittifaklardan oluşan Helen Birliği politikasını yeniden canlandırdı; Aratos ve Akhaia Birliği'nin de Sparta kralı Kleomenes'e ve Aitolialılara karşı Helen Birliği'ne katılmasını sağladı.

Uzun bir savaştan sonra İÖ 222'de Kleomenes yenilince Antigonos Sparta'yı ele geçirdi. Daha sonra Illyrialıların saldırması üzerine Makedonya'ya dönerek onları ye-

nilgiye uğrattı. Polybios, Antigonos'tan ilimli ve akıllı bir devlet adamı olarak söz eder. Ölümünden sonra tahta üvey oğlu V. Philippos geçti.

antigorit, serpantinin polimorflarından biri olan mineral. *Ayrıca bak.* serpantin.

Antigua Guatemala, Guatemala'da kent. Ülkenin güneybatısındaki Sacatepéquez ilinin merkezidir. Deniz düzeyinden yüksekliği 1.533 m'dir. Sömürge döneminde Orta Amerika'daki İspanyol sömürgelerinin merkezi olan kent, México ile Lima arasındaki

Sömürge döneminden kalma La Merced Kilisesi, Antigua Guatemala
Harrison Forman

en önemli yerleşme birimiydi. 1527'de Santiago de los Caballeros de Guatemala adıyla kuruldu. Daha sonra, Agua Yanardağının lavları altında kalarak yok oldu. Aynı yerde kurulan köye Ciudad Vieja (eski kent) adı verildi. 1542'de Ciudad Vieja yakınlarında Santiago adıyla yeni bir başkent kuruldu. Zamanla 60 bin nüfuslu bir siyasal, ekonomik ve kültürel merkez haline gelen Santiago 1773'te bir deprem sonucunda yıkıldı. Bunun üzerine başkent, bugünkü adı Ciudad de Guatemala olan, 24 km uzaktaki Nueva Guatemala'ya (yeni Guatemala) taşındı. Santiago ise, Antigua Guatemala (eski Guatemala) ya da kısaca Antigua olarak anılmaya başladı.

Sömürge döneminden kalma yapılar ve harabeler, kente bir sömürge tarihi müzesi görünümü verir. Kent merkezindeki alanda ve çevresinde bulunan, sömürge dönemine ait bellibaşlı yapıların çoğu bugün de kamu kuruluşlarınca kullanılmaktadır. Kentin her yerinde pek çok kilise, manastır ve onarılmış ev vardır. Ayrıca pitoresk ve sakin bir ortamda kurulmuş modern oteller bulunur. Yanardağ eteğindeki heybetli konumu ve yumuşak iklimi, kenti gözde bir dinlenme ve yerleşme merkezi haline getirmiştir. Paskalya'dan önceki Kutsal Hafta sırasında burada yapılan şenlik Guatemala'nın en ünlü şenliklerinden biridir. Kent, asfalt bir yolla Nueva Guatemala'ya bağlanır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 27.014.

Antigua ve Barbuda, Antil Denizinin doğusunda, Küçük Antiller arasında yer alan üç adadan oluşan ülke. Rüzgâraltı Adalar zincirinin güney ucunu oluşturur. Redonda Adasında yerleşme yoktur. Adaların toplam yüzölçümü 442 km²'dir. Önceleri İngiliz sömürgesi olan ülke, 1967'de İngiltere'den bir tür dominyon statüsü alarak iç işlerinde bağımsızlık kazanmış, 1981'de de bağımsız olmuştur. Başkenti, Antigua Adasında bulunan St. John's kentidir. Rüzgâraltı Adalarından, kuzeybatıda Anguilla, batıda St. Christopher-Nevis ve güneybatıda Montserrat'yla komşudur (*bkr.* Antil Denizi). Antigua'nın kuzeydoğu kıyıları Atlas Okyanusuna bakar. Nüfus (1991 tah.) 81.600'dür.

Doğal yapı. Adaların en büyüğü olan Antigua'nın yüzölçümü 280 km²'dir. Öteki Rüzgâraltı Adalarının tersine, Antigua ağaçlık değildir; üzerinde hiç dağ ya da akarsu yoktur. Bu yüzden adada sürekli kuraklık çekilir. Toprağın alt tabakası kireçtaşından oluşur. Genellikle yumuşak engebeli olan ada topraklarının deniz düzeyinden yüksekliği çok değildir. Batıdaki volkanik kayalara doğru yükseklik artarak Boggy Doruğunda 405 m'ye ulaşır. Girintili çıkıntılı kıyı şeridi boyunca, kayalıklar ve sığlıklarla çevrili koy ve burunlar vardır. Gemilerin demirleyebileceği yerler derin St. John's limanı ile daha sığ olan Parham ve English limanlarıdır. Tropik iklimin egemen olduğu adada yıllık ortalama sıcaklık 27°C'dir. Yıllık yağış ortalaması, 1.000 mm ile Küçük Antiller'deki öteki adalarınkinden düşüktür. Antigua ve öteki iki ada, Batı Hint Adaları üzerinde oluşan mevsimlik kasırgaların yolu üzerindedir.

Eskiden Dulcina adıyla bilinen Barbuda, Antigua'nın 40 km kuzeyindedir. 161 km²'lik bir alan kaplar. En yüksek noktası, kuzeydoğusundaki Lindsay Tepesidir (44 m). Barbuda düz ve ağaçlıklı bir mercan-adasıdır. Bir av alanı olan Barbuda'da ördek, beçtavuğu, yağmurcun, güvercin, geyik, yabangeyiği ve yaban domuzu gibi hayvanlar yaşar. Tek yerleşme birimi, adanın batı tarafında bir lagün üzerine kurulu olan Codrington'dır.

1,3 km² yüzölçümünde, 300 m'ye varan yükseklikte dik ve ıssız bir kayalık olan Redonda Adası, Antigua'nın 40 km güneybatısındadır. Adada fosfat yatakları bulunur.

Nüfus. Antigua ve Barbuda nüfusunun büyük bölümü, sömürge döneminde şeker plantasyonlarında çalıştırılmak üzere Afrika'dan getirilen kölelerin soyundandır. Bugün halkın büyük çoğunluğu tarımla ve turizmle uğraşır. Başlıca yerleşim birimleri 36.000 nüfuslu (1986) St. John's ile 1.200 nüfuslu (1982) Codrington'dır. Ülkede İngilizce konuşulur. Adalıların büyük çoğunluğu Anglikan Kilisesi'ne bağlıdır. 1988'de doğum oranı binde 14,1, ölüm oranı binde 4,6; 1986-91 döneminde nüfus artışı yüzde 1,4 olmuştur. Ortalama ömür 72 yıldır.

Ekonomi. Antigua ve Barbuda, ürünlerinin geleneksel alıcıları olan ABD, Kanada ve İngiltere'deki durgunluğun yol açtığı bir yavaşlama döneminin ardından, 1977-82 arasında ağır, ama düzenli bir ekonomik büyüme dönemi yaşadı. 1988 verilerine göre GSMH 302 milyon ABD Doları, kişi başına GSMH 3.880 ABD Doları'ydı. Buna karşılık, 1970-80 arasında kişi başına GSMH sabit fiyatlarla yılda ortalama yüzde 1,7 oranında düşmüştü. Gene de Antigua ve Barbuda, 1983'te Doğu Antiller'de kişi başına GSMH'nin en yüksek olduğu ülkelerden biriydi. GSYİH'nin yüzde 60'ını oluşturan turizm, ülke ekonomisinin balıca dayanağıdır. Tarımın GSYİH içindeki payı 1950'lerden bu yana büyük ölçüde düşüş gösterdi. Tarım, 1950'lerde GSYİH'nin yüzde 40'ını oluştururken, 1986'da bu pay yüzde 4,4'e indi. Aynı dönem içinde tarımda çalışanların sayısı da yaklaşık 8.000'den 2.100'e düştü. 1972'de şeker fabrikasının kapanması tarım kesimi için ağır bir darbe oldu. 1980 başlarında şekerkamışı tarlalarını yeniden ekime açmaya ve şeker fabrikasını işletmeye yönelik bazı girişimlerde bulunuldu. Ama şeker sanayisi 1985'te yeniden kapandı. İhraç olanağı da bulunan pamuk, ülkenin geleneksel ürünlerindendir. Ayrıca meyve ve sebze yetiştirilir, hayvancılık yapılır. Özellikle, devletin balıkçılık ve deniz ürünlerinin işlenmesi amacıyla bir anonim şirket kurmasından sonra, balıkçılık da önem kazanmaya başlamıştır.

Sanayi kesimi henüz gelişme aşamasındadır ve büyük ölçüde tarımsal ürünlerin işlenmesine dayalıdır. Başlıca sanayi malları gıda, giyim, dokuma ürünleri, boya, mercek, ahşap ve kâğıt ürünleridir. Madeni eşya üretimi de yapılır. 1970'lerin ortalarındaki petrol bunalımı sırasında petrol rafinerisi kapanıncaya değin petrol ürünleri de önemli ihraç maddeleri arasındaydı. Rafineri 1982'de yenilendi. İthal edilen başlıca ürünler, makine ve ulaşım araçları, gıda ve giyecek, kereste ve sanayi yağlarıdır. Ülke, dış ticaretinin büyük bölümünü ABD, Karayipler Topluluğu ve Ortak Pazarı (CARICOM) üyesi ülkeler ve Birleşik Krallık'la yapar.

Adalarda ulaşım büyük ölçüde motorlu araçlarla sağlanır. Karayollarının toplam uzunluğu 1.161 km'dir ve yaklaşık yarısı kaplanmıştır. Uluslararası seferlerin de yapıldığı havaalanı, Antigua Adasındaki V. C. Bird'dedir (eskiden Coolidge). Barbuda'da daha küçük bir havaalanı vardır. Ülkenin en önemli limanı St. John's'tir.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Antigua ve Barbuda, Uluslar Topluluğu'na üye bağımsız bir ülkedir. 1981 tarihli anayasaya göre iki meclisli parlamenter bir-yönetim biçimi yürürlüktedir. Temsilciler Meclisi üyeleri beş yılda bir seçilir. Senato'nun üyelerini, İngiltere kraliçesini temsilen devlet başkanlığı görevini yürüten genel vali atar. Genel vali bu atamalar sırasında başbakanın ve azınlık partisi başkanının görüşlerini alır.

Bütün ada halkının yararlanabildiği iki tür sosyal yardım programı uygulanmaktadır. Bunlardan biri, tıbbi bakım ve hastane giderlerinin büyük bölümünü karşılayan sağlık programı, öteki ise emeklilik aylığı ve bazı başka haklar sağlayan sosyal güvenlik programıdır. Halk sağlığını koruma hizmet-

English limanındaki Nelsons tersanesi, Antigua ve Barbuda
Harrison Forman

leri Merkez Sağlık Kurulu tarafından yürütülür. Yeraltı su kaynaklarına ek olarak, deniz suyunun arıtılması yoluyla da kullanılabilir su elde edilir.

Antigua ve Barbuda'da ilk ve orta öğrenim zorunludur. Ülkede 45 ilkokul ile 13 ortaokul (1988-89), ayrıca bir öğretmen okulu ile bir teknik okul vardır. Nüfusun yüzde 90'ı okuryazardır (1985).

Radyo ve televizyon yayınları bir devlet kuruluşunun denetimindedir. Ülkede yayımlanan gazeteler özel kesimin elindedir. Telefon haberleşmesini bir kamu kuruluşu yürütür. St. John's kentinin renkli pazaryeri, bugün parlamento olarak kullanılan eski Adliye Sarayı (1748-50) ve St. John's Katedrali (1847), Antigua'nın turistik açıdan en çok ilgi çekici yerleri arasındadır. Katılanların sayısı bakımından Trinidad'daki karnavaldan sonra ikinci sırada gelen ve her yıl yapılan Yazortası Karnavalı'nda

kalipso yarışmaları, tören alayları ve başka eğlenceler düzenlenir.

Tarih. Antigua'ya ilk kez 1493'te ayak basan Kristof Kolomb, adaya Seville'deki (İspanya) Santa Maria de la Antigua Kilisesi'nin onuruna bu adı verdi. 1632'de İngiliz sömürgesi olan ada, 1666'da Fransızlar tarafından yağmalandıysa da, İngilizlerin elinde kaldı. Adada önceleri tütün ekilirken, 17. yüzyıl sonlarında, daha kârlı olan şeker üretimine geçildi. 1834'te köleliğin kaldırılması, şekerkamışı tarlalarında önemli bir işgücü sıkıntısı yarattı. Bunu izleyen 1841 yangını, 1843 depremi ve 1847 kasırgası, ekonomiyi daha da sarstı.

1628'de İngiliz sömürgesi olan Barbuda, 1680'de Codrington ailesine bağışlanmış, 19. yüzyıl sonlarında ise yeniden İngiliz kraliyet mülkü olmuştur. Adaya kölelerin yerleştirilmesi ve bu köle nüfusunun çoğaltılması düşünülmüş, ama bu tasarı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Adaya yerleştirilen köleler, zamanla kendine yeterli birer denizci, avcı, balıkçı ya da usta işçi haline gelerek, ada topraklarının tümünü ortak mülkleri saymışlardır. Bu mülkiyet bilinci, Antigua'nın ticari amaçlı yerleşim alanları açmak için Barbuda topraklarını ele geçirme eğilimine karşı ada halkının etkin bir direniş gösterebilmesini sağlamıştır.

Rüzgâralti Adaları kolonisi 1856'da bir federasyon halinde birleştirildi ve Antigua 3 Ocak 1958'de Batı Hint Adaları Federasyonu'na katıldı. 31 Mayıs 1962'de federasyon dağıldı; ama Antigua, 1960'ların ortalarına değin, alternatif federasyon biçimleri üzerindeki tartışmayı sürdürdü. Yasama Meclisi'nin, Londra'nın 1966 başında aldığı kararları onaylamasından sonra, 1967 Batı Hint Adaları Yasası ile, Antigua'ya İngiltere karşısında bir tür dominyon statüsü kazandırıldı (27 Şubat 1967). Böylece Antigua, içişlerinde tümüyle bağımsız, dışişleri ve savunma konularında ise İngiltere'ye bağlı bir devlet durumuna geldi.

1973'e gelindiğinde, adalar için tam bağımsızlık isteyen ve İngiltere'nin, Antigua'yı bir adalar federasyonuna bağlama planına karşı çıkan Başbakan George Walter'in önderliğindeki bağımsızlık hareketi gelişmeye başlamıştı. Walter 1976'da, bölgesel bütünleşme düşüncesini benimseyen, tutucu siyaset adamı Vere Bird karşısında seçimi kaybetti. Bu tarihte, Antiller'de tam bağımsızlığa yanaşmayan tek devlet Antigua idi. Ama 1978'de tutumunu baştan sona değiştirerek, hemen ertesi yıl bağımsızlık istediğini açıkladı. Bağımsızlıkla ilgili görüşmelerde birçok uygulama sorunu ortaya çıktı. Bu sorunlar, Barbuda'nın ayrılma isteğiyle daha da karmaşıklaştı; uzun zamandır Antigua'ya bağlı olan Barbuda, Antigua'nın ekonomik baskısı altında olduğunu öne sürüyordu. Görüşmelerin sonunda 1 Kasım 1981'de Antigua ve Barbuda adıyla bağımsız bir devlet kuruldu. Yeni devletin ilk başbakanlığına Vere Bird getirildi. Antigua ve Barbuda Birleşmiş Milletler'e ve Doğu Antiller Devletleri Örgütü'ne ve Uluslar Topluluğu'na üye oldu.

17 Nisan 1984 genel seçimlerinde Antigua İşçi Partisi (ALP) Temsilciler Meclisi'ndeki toplam 17 sandalyenin 16'sını kazanarak Antigua'ya ait bütün meclis üyeliklerini ele geçirdi. Barbuda'yı temsil eden öteki sandalye bağımsız bir üyeye aitti. Başbakan Vere Cornwall Bird Ağustos 1984'te Nijerya ile petrol anlaşmasına girdi. Venezuela'dan alınan yardım artırıldı, Çin Halk Cumhuriyeti'nden eğitim ve tasarım yardımı sağlandı.

Ocak 1985'te hükümet, kamu çalışanlarının ücretlerini süresiz dondurma kararı aldı ve ülkenin tek şeker fabrikasını, zarar etmesi nedeniyle kapattı. Buna karşılık, yıl boyunca, yabancı sermaye yatırımını özendirmeye yönelik çalışmalar yapıldı. Mart 1985'te Ivor Heart önderliğinde Ulusal Demokratik Parti (UNDP) kuruldu.

1989'da yapılan seçimlerde ALP, Antigua'ya ayrılmış 16 sandalyeden 15'ini alarak iktidarını sürdürdü. UNDP yalnızca bir sandalye kazanabildi. Barbuda Adasını temsil eden tek üyeliği ise Barbuda Halk Hareketi aldı.

Son yıllara ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

antihistaminik, belirli vücut hücrelerinde (mast hücreleri) serbest kalan histaminin(*) farmakolojik etkilerini engelleyen bir grup sentetik ilacın ortak adı. Antihistaminikler, histaminin bağlandığı çeşitli duyarlı dokularda onun yerini alarak, histaminden ileri gelen stres, iltihaplanma ve alerji olaylarını önler.

Tanımlanan ilk antihistaminikler, H_1 olarak bilinen yapılara bağlandıkları için H_1-bloke ediciler olarak adlandırılmıştır. Bunlar histaminin, mide salgısı üstüne yaptığı etki dışındaki bütün farmakolojik etkilerine karşı koyar. Antihistaminiklerin geliştirilmesi, 1937'de Fransız araştırmacıların hayvanları histaminin öldürücü etkisine ve anafilaktik şoka karşı koruyan bileşimler bulmalarıyla başladı. Etilamin türevi anilin tipi bileşikler olan ilk antihistaminiklerin, sonradan yapılan deneylerle, sanıldığından daha etkili ve klinik kullanıma girmeyecek kadar zehirli olduğu anlaşılmıştır. 1942'de günümüzdeki pek çok antihistaminiğin öncüsü olan ve bir anilin türevi olan Antergan bulundu. Zamanla daha etkili, daha özgül ve daha az zehirleyici bileşimler hazırlandı. Kısa sürede, 100'den fazla antihistaminik bileşiği tedavide kullanılmaya başladı.

Alerji ve anaflaksinin bazı belirtilerine histamin neden olduğundan, belirli alerji tepkileri antihistaminiklerle denetim altına alınabilir. Örneğin saman nezlesi ve rinitteki burun tahrişi ve akıntısı antihistaminiklerle kısa sürede önlenir. Ürtiker, ödem, kaşıntı ve bazı duyarlılık tepkileri veren kişilerde de olumlu sonuç alınır. Soğuk algınlığı ve astım tedavisinde ise antihistaminikler genellikle yararsızdır. Güçlü kusma önleyici özelliği olan antihistaminikler taşıt tutması, bulantı ve kusma tedavisinde kullanılır. Hemen hemen bütün antihistaminikler yüksek dozda verildiğinde istenmeyen yan etkilere neden olur. Yan etkilerin ortaya çıkması ve şiddeti hem hastaya, hem de kullanılan ilacın özelliklerine bağlıdır. Erişkinlerde en çok görülen yan etki uyku halidir; çocuklarda ise beyinsel uyarılar ortaya çıkabilir. Mide-bağırsak yolları tahrişi, baş ağrısı, görme bulanıklığı ve ağız kuruluğu da yan etkileri arasında sayılabilir. Antihistaminik tedavisi üç gün içinde hastanın durumunda iyiye gidişi sağlayamıyorsa, yararlı olma olasılığı azdır. Sindirim kanalında hızla emilen antihistaminiklerin çoğu karaciğerde monoamino oksidaz enzimleri tarafından ise yaramaz duruma getirilir.

1970'lerde bir H_2-bloke edicisi olan simetidin bulundu. Bu gruptaki bileşimler, histaminin neden olduğu mide salgısını engelleyerek ülser tedavisinde yararlı olmaktadır.

antijen, vücuda verildiğinde antikor oluşumuna yol açabilen ve bu antikorla tepkimeye girebilen yabancı madde. Bir maddenin antijen etkisi gösterebilmesi için, molekül yapısının canlının bağışıklık sistemi için yabancı olması, başka bir deyişle molekül yapısının girdiği canlınınkine benzemeyen bir dizilişte ya da normal olarak biyolojik yapılarda rastlanmayan bir kimyasal yapıda olması gerekir. Her antijenin vücuda yabancı bir ya da birkaç molekül grubu vardır, bu gruplardan biri ya da hepsi birden özgül bir bağışık yanıta neden olur ve sonuçta, antijenin fiziksel ve kimyasal yapısına yanıt olarak vücutta özgül bir antikor oluşur.

Antijen molekülü ancak belirli bir büyüklükte olduğu zaman (molekül ağırlığı 10.000 ya da daha fazla) bağışıklık sistemini uyarabilir. Molekül ağırlığı 1.000'in altında olan moleküller daha büyük moleküllerle birleşmedikçe antijen etkisi gösteremezler. Vücuda mukozadan, deriden ya da ağızdan giren mikroorganizmalar (bakteriler, virüsler, tekhücreliler) ve asalaklar, solunum yoluyla alınan ev ve çiçek tozları, ayrıca kan verilmesi, serum enjeksiyonu, organ nakli ve ilaç tedavisi gibi tıbbi uygulamalarla vücuda verilen yabancı maddeler antijen etkisi göstererek bağışıklık yanıtının gelişmesine neden olur. Bu uyarıma yanıt olarak oluşan antikor miktarı antijenin cinsine ve miktarına, vücuda giriş yoluna ve konakçı organizmanın özelliklerine bağlıdır.

Antijenler protein, karbonhidrat ve daha zayıf etkili olmak üzere lipit yapıda olabilir. Difteri, tetanos, botülizm ve kolera toksinleri (zehirleri) ile bakteri kirpikleri protein yapısında antijenlerdir. İnsan kan gruplarının antijen özelliğinden ise büyük ölçüde, alvuyarların yüzeyindeki antijen moleküllerinin şeker yapısındaki uçları sorumludur.

Doku uyum antijenleri, bir canlının tüm hücrelerinin zarında bulunan glikoprotein (protein ve karbonhidrat) yapısında bileşiklerdir. Yirmi bini aşkın doku uyum antijeni bilinmektedir; bunların yapımı kromozomlardaki genlerle yönetilir. Belli bir türe ait doku antijeni aynı türün başka bir bireyine verildiğinde bağışıklık yanıtını uyarır. Doku ve organ aşılamalarının atılmasında bu antijenler rol oynar. *Ayrıca bak.* antijen-antikor birleşmesi; antikor; bağışıklama; hapten.

antijen-antikor birleşmesi, ANTİJEN-ANTİKOR TEPKİMESİ olarak da bilinir, antijenin özgül antikoruyla tepkimeye girmesi. Vücutta istenmeyen antijenlerin yok edilmesi açısından çok yararlı ve koruyucu bir mekanizma olmakla birlikte, aşırı duyarlılık ya da alerji olaylarına yol açtığında çok zararlı sonuçlar doğurabilir. Antijen-antikor birleşmesinin olumlu etkilerine iki örnek verilebilir: 1) Bağışıklanmış bir sıçana deri yoluyla ikinci kez küçük bir yuvarlak solucan olan *Nippostrongylus brasiliensis* verildiğinde, solucanın ağzının ve öbür açıklıklarının içinde ve çevresinde bir çökelti oluşur; antijen-antikor birleşmesinin kanıtı olan bu çökelti, solucanın hareketini ve beslenmesini engelleyerek büyümesini önler ve doğal ortamı olan bağırsağa varmasını geciktirir; böylece, solucanlar bağırsaktan hemen dışarı atılmasa bile dişiler daha az sayıda yumurta bırakır. 2) Bağışıklanmış bir kobaya deri yoluyla ikinci kez stafilokok cinsi bakteriler verildiğinde, o bölgede belirgin bir aglütinasyon (çökelme) görülür; bu olay bakterilerin vücuda yayılmasını engeller ve akyuvarlar tarafından yutulmalarını kolaylaştırır. Bakterilerden ileri gelen hastalıklardaki aşırı duyarlılık olayları (örn. verem), şiddetli bir iltihaplanmaya ve doku ölümüne (nekrozlaşma) yol açan bağışık yanıtlar, çiçektozu, ilaç ve organ nakillerine karşı gelişen alerjiler ise, antijen-antikor birleşmesinin vücuda zararlı sonuçlar do-

ğurduğu başlıca örneklerdir. Laboratuvar deneylerinde, antijen-antikor birleşmesi iki aşamada gelişir: İlk aşamada antijen ve antikor hızla tepkimeye girer; ikinci aşamada ise, antijenin doğasına ve deneyin yapılış biçimine göre tepkime gözle görülür duruma gelir. Antikorlar, antijenle verdiği tepkimenin türüne göre adlandırılır. Tepkime sonucunda bakteriler kümeleşiyorsa (aglütinasyon) söz konusu antikora aglütinin, çözülebilir antijenler topaklanıyorsa (flokülasyon) presipitin, zehirler etkisiz duruma geçiyorsa antitoksin (zehire karşıt madde) alyuvarlar, tek hücreliler ve bakteriler cinsinden antijenler normal serumda bulunan komplemanın (bir enzimler sistemi) yardımıyla yok ediliyorsa lizin, yabancı maddelerin akyuvarlar tarafından yutulmasını (fagositoz) kolaylaştırıyorsa opsonin denir. *Ayrıca bak.* alerji; antijen; antikor; bağışıklama; kompleman.

Antik Çağ, ANTİKİTE olarak da bilinir. İÖ y. 6. - İS 3. yüzyıllar arasını kapsayan dönem. Terim özellikle Yunan, Helenistik ve Roma dönemleri için kullanılır.

antik klarnet, çift kamışlı nefesli çalgı. 15. yüzyıldan yaklaşık 17. yüzyıl ortalarına değin yaygın olarak kullanıldı. Gövdesi şimşirdendir. İçinde silindir biçiminde bir boşluk vardır ve alt ucu yukarıya doğru kıvrıktır. Üzerinde blok flütünkilere benzer parmak delikleri bulunur. Kamış bölümü, tahta bir mahfaza içindedir ve üst ucunda bir üfleme deliği yer alır. Kamışlı düdüğe benzeyen ve genizden gelen bir tınısı vardır. Antik klarnetin bastan sopraninoya kadar her biri dokuzlu ses genişliğinde değişik boyları bulunur. 20. yüzyılda yeniden üretilmeye başlanmıştır.

Antik Mısır dini *bak.* Mısır dini

Antik Yunan dini *bak.* Grek dini

antika, estetik, tarihsel ve maddi değeri olan eski eşya. Sözcüğün, önceleri yalnızca Eski Yunan ve Roma'dan kalma ürünleri kapsayan anlamı zamanla, saray kent ya da köy sanatı ayrımı gözetmeksizin tüm çağlara ve kültürlere özgü süsleme sanatı ürünlerini içine almıştır.

Birçok ülke gümrük amaçlarıyla, antika eşyanın yasal tanımını yapmıştır. ABD'de 1930'da çıkarılan Gümrük Yasası'yla, 1830'dan önce üretilmiş antika eşya ve sanat yapıtlarına gümrük bağışıklığı getirilmiştir. Daha sonra da birçok ülke 1830 yılını, "antika" tanımının tarih sınırı olarak kabul etmiştir. UNESCO'nun girişimi sonucunda 1952'de 17 ülkenin katılımıyla imzalanan Floransa Anlaşması, "eğitsel, bilimsel ve kültürel gereçlerin uluslararası dolaşımını kısıtlayan engellerin kaldırılması"nı karara bağlamıştır. Taraf ülkelerin bu anlaşma doğrultusunda çıkardıkları yasalar antikaları da kapsamaktadır. 1966'da ABD, "ülkeye giriş tarihinden en az 100 yıl önce üretilmiş antikaların" gümrüksüz ithaline izin veren yeni bir yasa çıkarmıştır. Benzer kurallar anlaşmayı imzalayan öteki ülkelerde de daha önce yürürlüğe girmiştir. Günümüzde antika terimi genel olarak en az 100 yaşındaki sanat yapıtları ve tarihsel değer taşıyan eşya için kullanılmaktadır.

Antika koleksiyonculuğunun, tapınaklarda hazine saklanması ile başladığı söylenebilir; dolayısıyla antika koleksiyonculuğunun neredeyse insanlık tarihi kadar uzun bir geçmişi vardır. Antikaların yalnızca estetik değerleriyle değil, tarihsel önemleriyle de ilgilenildiği İngiltere'de, 16. yüzyıldan sonra ülkenin tarihini yansıtan antikalar toplanmaya başlamıştır. 1857'de Londra'da hem tasarımcıları, hem koleksiyonculari özendirmek amacıyla kurulan süsleme sanatları arşivi gelişerek bugün Victoria ve Albert Müzesi adı ile bilinen müzeye dönüşmüştür. 1863'te Viyana'da bir antika koleksiyonu müzesi, 1882'de Paris'te Dekoratif Sanatlar Müzesi, 1897'de ise New York kentinde Cooper Union Sanat ve Mimarlık Okulu'nda Dekoratif Sanatlar Müzesi açılmıştır. Antika koleksiyonculuğu 20. yüzyılda büyük rağbet gören bir uğraş haline gelmiştir.

antika işi (İtalyanca *punto tirato*) kumaştan ipliğ çekerek oluşturulan ağ örgüsüne ilmik atarak desen işleme yöntemi. İtalya'da, iğne dantelinin geliştirildiği 16. yüzyıldan önce ortaya çıkan bu yöntem, daha sonra da birçok ülkede varlığını sürdürdü. 17. yüzyıldan sonraki nakış örneklerinde görülen antika işi günümüzde de nakış ve dantel işlerinde yaygındır.

antikatot *bak.* karşı katot

antiklerikalizm, kilisenin ayrıcalıklarına, mülklerine, var olan ya da olduğu iddia edilen toplumsal ya da siyasal nüfuzuna karşı çıkan ya da başka gerekçelerle ruhban zümresini hedef alan akım ve eğilimler. Antiklerikalizm teriminin tarihi 12-13. yüzyıl Avrupa'sına değin uzanırsa da günümüzde bu terim, daha çok Fransız Devrimi sırasında ve ertesinde ortaya çıkan gelişmeler ve Sovyet Devrimi ile bağlantılı olarak kullanılır.

Antiklerikalizmin üç temel biçimi ayırt edilebilir. 18. yüzyılda ortaya çıkan ilk biçimi, ruhban zümresinin feodalizmden kalma ayrıcalıklarını hedef alıyordu. Liberalizmin yükseliş döneminde gelişen ikinci biçiminde, ruhban zümresini krallığa hizmet etmekle ya da bilimsel düşünceden uzak olmakla suçlayan iki belirgin eğilim görüldü. Üçüncü biçimi ise bazı ülkelerde resmi devlet görüşü olarak ortaya çıktı; din, yerine göre "ırk"ın, "demokrasi"nin ya da "ülke"nin düşmanı olan ruhban zümresinin güdümündeki bir kurum olarak tanımlandı. Anglikan ve Protestan kiliseleri de tutucu ya da devlet karşısında yumuşak başlı oldukları iddiasıyla sık sık eleştirilmekle birlikte, antiklerikalizmin boy hedefi, Batı'da Katolik Kilisesi, Doğu'da ise Rus Ortodoks Kilisesi ile öteki kiliseler oldu.

Fransa. 18. yüzyılda Voltaire ve Ansiklopediciler (ünlü *Encyclopédie*'nin yazarları) gibi kuşkucu düşünürler, krallık sansürünün ve kilisenin krallık üzerindeki nüfuzunun getirdiği baskıları üzerlerinde hissettiler. Bu birikimin sonunda, Fransız devrimcileri, hedef seçtikleri Katolik Kilisesi'nin ayrıcalıklarını ortadan kaldırdılar ve kilise mülklerine el koydular. 1801'de Napoléon, devrimi sona erdirdi ve papalıkla bir anlaşma imzalayarak, kiliseyi Fransız devletince desteklenen ve bu devlete hizmetle yükümlü bir dinsel kurum olarak "resmileştirdi". Bu sistem, Restorasyon, İkinci Cumhuriyet ve III. Napoléon dönemlerinde bazı değişiklikler geçirdiyse de, bir yüzyıl boyu varlığını sürdürdü.

1871'de Üçüncü Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte, kilise yanlıları ile antiklerikal akım arasındaki eski çatışma yeniden alevlendi. 1871-79 arasındaki çatışmalarda, kilise yanlısı kralcı partilerle cumhuriyetçi-antiklerikal partiler karşı karşıya geldi. Léon Gambetta, *"le cléricalisme, voilà l'ennemi"* (düşman klerikalizmdir), sloganını bu dönemde ortaya attı. Bu mücadeleden üstün çıkan cumhuriyetçiler, kiliseye karşı birçok yasa çıkardılar. Cizvit tarikatı kapatıldı (1880); Ferry yasalarıyla (1881-82) parasız ve laik eğitim ilkesi, yalnızca medeni nikâhın yasa önünde geçerli olması kuralı ve boşanma hakkı getirildi. İkinci çatışma, Georges Boulanger'nin diktatörlük yetkileri elde etme girişimi sonucunda ortaya çıktı ve gene antiklerikallerin zaferiyle sonuçlandı. Üçüncü çatışma, Alfred Dreyfus olayı (1894-1906) sırasında meydana geldi. Parlamentodaki bütün cumhuriyetçi gruplar, kralcıları, militaristleri ve kilise yanlılarını kamu yaşamından silmeye kararlı bir antiklerikal-cumhuriyetçi blok oluşturdular. Bu dönemde antiklerikal yasalar birbirini izledi. Dernekler Yasası (1901) ile Fransa'da etkinlikte bulunan tarikatların hemen hepsi kapatılarak mallarına el kondu. 1905'te çıkarılan bir yasayla da kilise ile devlet birbirinden ayrıldı.

İtalya. Fransa'dan yayılan antiklerikal düşünce ve yöntemler çeşitli biçimlerde öteki Latin ülkelerinde de benimsendi. İtalya'da, antiklerikalizm milliyetçilik ve liberalizmle iç içeydi. Papa IX. Pius, Papalık Devletleri'nin yöneticiliği konumunu sürdürmek istediğinden İtalyan birliğine karşı çıkıyordu. Camillo Cavour, birleşik İtalya'yı kurarken Piemonte Parlamentosu'ndan kilise karşıtı yasalar geçirdi. Böylece, kilise mahkemelerinin ruhban olmayanlar üzerindeki yargı yetkisine son verildi, çok sayıda manastır kapatıldı. Cavour'un "özgür devlette özgür kilise" sloganı, İtalya'nın antiklerikal liberallerinin bayrağı oldu.

İtalyan birliğinin kurulmasından sonra, kilise yanlıları ile karşıtları arasında mücadele devam etti. Roma'nın başkent olması papaların dünyevi iktidarına son verdi. Antiklerikal yasalar çıkarılarak manastırların sayısı azaltıldı, üniversitelerdeki ilahiyat fakülteleri kapatıldı ve medeni nikâh kuralı getirildi. Ama, boşanmaya olanak tanıyan bir yasa çıkarılmadığı gibi okullarda din eğitimi de yasaklanamadı. Güvenceler Yasası ile, papaya ruhani işlevini yerine getirmede eksiksiz yetki tanındı. Buna karşın IX. Pius, İtalyan hükümetini tanımadı ve Katoliklerin siyasal etkinliklere katılmalarını 1874'te yasakladı. Bu yasak 1919'a değin yürürlükte kaldı. Benito Mussolini'nin 1922'de iktidara gelmesi, faşizmin her alanda devletin mutlak denetimini savunması nedeniyle, önceleri antiklerikalizmi güçlendirdi. Ama papalık dinsel özgürlüğü hedef alan kısıtlamalara sürekli karşı çıktıysa da bu ciddi bir çatışma doğurmadı. 1929'da imzalanan Laterano Antlaşması ile papa, Vatikan Devleti'nin başına getirildi, böylece iktidar sorunu üzerindeki uyuşmazlığa son verildi.

İspanya. Napoléon ordularının İspanya'yı istilası (1808), bu ülkede antiklerikal bir hareket başlattı. 1812 Anayasası, Katolikliği resmi din olarak tanımasına karşın, Engizisyon'u kaldırdı, dinsel tarikatların sayısını sınırlandırdı. VII. Ferdinand'ın 1814'te yeniden tahta çıkmasıyla 1812 Anayasası yürürlükten kaldırıldı. Antiklerikal kesim buna şiddetle tepki gösterdi; İspanya'da sağ ile sol arasındaki mücadele, 1939'a değin, Avrupa'nın Latin kesimindeki herhangi bir ülkedekinin çok ötesinde, bir klerikalizm-antiklerikalizm çatışması haline geldi. Bu çatışma özellikle 1870'ten sonra şiddetlendi. Geleneksel olarak Katolik aleyhtarlığının merkezi olan Barselona, güçlü sendikalist ve anarşist grupların ortaya çıkışına sahne oldu. Birinci Cumhuriyet (1873) bazı antiklerikal yasalar çıkardıysa da 1875'te yeniden krallık kurulduğunda bunlar ya yürürlükten kaldırıldı ya da uygulanmadı. 1909'da, kilise aleyhtarı olaylar sırasında kilise yapıları yakıldı, papazlar

saldırıya uğradı. Yatıştırıcı bir önlem olarak, tarikatların sayısı sınırlandırıldı ve ticari etkinlikleri vergiye bağlandı. Medeni nikâh zorunlu hale getirildi. 1931 Devrimi sonucunda İkinci Cumhuriyet kuruldu ve antiklerikal bir hükümet işbaşına geldi. Bu hükümet Fransa'dakileri andıran antiklerikal yasalar çıkardı. Ama kiliselere ve manastırlara yönelen saldırıları, rahip ve rahibelerin öldürülmesini önleyemedi. Bu durum karşısında Katolikler, güçlerini birleştirerek muhalefeti desteklediler. Karşıdevrimciler, General Francisco Franco'nun önderliğinde cumhuriyet yönetimine savaş açtılar. Daha sonra kurulan Falanjist diktatörlük, bazı antiklerikal yasaları yürürlükten kaldırdı, bazılarını ise uygulamadı. Gene de kiliseyle devlet arasındaki çatışma sona ermedi. 1975'te Franco'nun ölümünden sonra da sürdü.

Orta ve Güney Amerika. Orta ve Güney Amerika'nın İspanya ve Portekiz'e karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi, Fransız Devrimi'nden kaynaklanan düşüncelerden etkilendi. Bu düşünceler arasında antiklerikalizm de vardı. Ama tarikatların ve en başta da Cizvit tarikatının kapatılması; kilise mallarına el konulması; bazen din eğitiminin sıkı koşullara bağlanarak laik eğitimin özendirilmesi; medeni nikâh kuralının getirilmesi; boşanmanın yasallaştırılması gibi yer yer ortaya çıkan antiklerikal girişimlerin gerçekten Fransız Devrimi'nin düşünsel ürünleri mi, yoksa iktidar mücadelesi içindeki grupların sürekli çatışmalarının doğurduğu oldubittiler mi olduğunu belirlemek zordur. Hemen her ülkede diktatörlerin peşpeşe iktidara gelmesiyle sonuçlanan siyasal çalkantılar göz önüne alındığında, bu soruyu yanıtlamak daha da güçleşir. Bu bakımdan ülkeler arasında da önemli farklar vardır. Örneğin Kolombiya'da 1849-84 arasında, antiklerikal yasalar çıkarılıp uygulandıktan sonra, 1888'de Katolik Kilisesi'nin "devlet karşısındaki tam serbestisi ve bağımsızlığı" yeniden tanındı. Öte yandan Venezuela'da, Antonio Guzmán Blanco hükümeti (1870-88) kilisenin kurumsal yaşamını adeta yerle bir ederek, papazlara evlilik hakkı tanıma girişiminde bile bulundu. Bazı kısıtlamaların zamanla gevşetilmesine karşın, Venezuela'da antiklerikalizm egemen konumunu korudu. Kıtanın başka ülkelerinde de zaman zaman güçlü antiklerikal patlamalar görüldü. 1924-38 arasında Meksika, baskıcı antiklerikal yasaları toplumsal reformlarla birlikte yaşadı.

Almanya. Antiklerikalizm Almanya için yeni bir olgu değildi. Gene de Fransız Devrimi sırasında genel kabul gören düşünceler bu eğilimi daha da güçlendirdi. "Laik devlet" ilkesini içeren özgür düşünce, özellikle Güney Almanya'da gelişti ve 1848'deki devrimci gelişmelerde rol oynadı. Ayrıca Marksizmin ortaya çıkışı da emekçi halkın geniş kesimlerini antiklerikal cephede topladı. Nüfusun oldukça yoğun olduğu Ren bölgesindeki Katolikler genellikle meşrutiyetçiydi. Liberalizmin bazı ilkelerine yakınlık duyuyor, toplum düzenine ve seçim sistemine ilişkin reformları hararetle destekliyorlardı. Katoliklerin, Merkez Partisi'nin oluşmasına yol açan siyasal programı, dinsel azınlık haklarının savunulmasını da içeriyordu.

1871'de Alman birliğinin kurulmasından kısa süre sonra, Şansölye Otto von Bismarck, liberallerin programının bir bölümünü benimseyerek Katolik Kilisesi'ni hedef alan ve *Kulturkampf* (kültür savaşı) olarak bilinen girişimleri başlattı. Bazıları Alman İmparatorluğu'nun bütünü için geçerli olan, bir bölümü ise Prusya Krallığı'nda uygulanan antiklerikal yasalar çıkarıldı. Dinsel tarikatların sayısı azaltıldı. Cizvit tarikatı kapatıldı, medeni nikâh kuralı getirildi. Uygulamaya karşı çıkan papazlar sürüldü ve ruhban zümresinin haklarını kısıtlayıcı çeşitli önlemler alındı. Direnenler cezalandırıldı, bazı piskoposlar azledildi. Ama 1878'e gelindiğinde *Kulturkampf*'ı sona erdirme eğilimi artık belirginleşmişti. Sonraki on yıl içinde antiklerikal hükümlerin pek çoğu yasalardan çıkarıldı. Ama Cizvit tarikatı üzerindeki yasak 1917'ye değin sürdü. Weimar Cumhuriyeti döneminde (1919-33), Merkez Partisi'nin etkinlikleri sonucunda belli antiklerikal girişimlerde bulunulmasına karşın, Katoliklere eksiksiz özgürlük tanındı.

1933-45 arasındaki Nazi diktatörlüğü antiklerikal programı Katoliklere karşı olduğu kadar Protestanlara karşı da uyguladı. Hitler 1933'te Vatikan'la anlaşmayı kabul ettiyse da bu anlaşma sürekli ihlal edildi. Yüzlerce Katolik ve Lutherci rahip yargılandı, hapsedildi ve öldürüldü. II. Dünya Savaşı bittikten on yıl sonra Nazi ideolojisinin etkisinden pek az iz kalmıştı. Almanya'da antiklerikalizm, üyelerinin büyük çoğunluğu Katolik olan Hıristiyan Demokratik Birlik (CDU) karşıtlarını birleştiren bir unsur oldu.

Doğu Avrupa. Eski SSCB'de antiklerikalizm, devlete bütünüyle boyun eğmediği sürece her türlü dinin amansız düşmanı oldu. Sovyet hükümetinin 1917-18'de kiliseye karşı aldığı ilk önlemler arasında, kilise topraklarının bütünüyle kamulaştırılması ve kilise ile devletin birbirinden ayrılması da bulunuyordu. Bunları, piskoposların tutuklanması ve Petersburg başpiskoposu Veniamin'in yargılanarak idam edilmesi (1922) gibi baskılar izledi. O günlerden 1980'lerin ortalarına değin kilise sürekli baskı altında tutuldu ve antiklerikalizm, dozu din karşıtı propaganda ile baskıcı uygulamalar arasında değişerek sürdü.

SSCB'nin 1939'da Baltık devletlerini ve Polonya'nın doğusunu ele geçirmesinden sonra, Estonya, Letonya, Litvanya ve Polonya'nın Katolik ve Protestan kiliseleri de baskıdan payını aldı. Savaştan sonra, öteki sosyalist ülkelerde de, daha az şiddete başvurulmakla birlikte, dinsel etkinliklere karşı sert uygulamalar görüldü. Yugoslavya, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya ve Romanya'da önde gelen din adamları yargılandı, hapsedildi. Binlerce piskopos, rahip ve dindar insan hapishanelere ve zorunlu çalışma kamplarına gönderildi. Din eğitimi ve dinsel yayınlar yasaklanarak, yalnızca birkaç manastırın varlığını sürdürmesine izin verildi. Hastaneler kilisenin elinden alındı. Arnavutluk'ta Katolik rahiplerin çoğu öldürüldü. Romanya ve Bulgaristan'da Uniate (Ounyat) kiliseleri yıkıldı.

antikoagülan *bak.* pıhtılaşma önleyici

antikolinesteraz, belirli sinir uyarılarının (örn. istemli kaslarla sinirler arasındaki uyarıların) iletilmesini sağlayan ve enzim katalizörlüğünde gelişen tepkimelerde rol oynayan çeşitli maddelerin ortak adı. Asetilkolinesteraz enziminin, asetilkolin adındaki iletici maddeyi parçalaması, uyarılan sinir hücresinin, kasın ya da salgı bezinin yeni bir uyarıya kadar beklemede kalmasına yol açar. Antikolinesteraz (örn. edrofoniyum adlı ilaç) ise, asetilkolinesterazı engelleyerek iletici nin yıkıma uğramasını önler ve etkilerinin sürmesini sağlar. Sinir gazları olarak bilinen organik fosfor bileşikleri çok güçlü antikolinesterazlardır. Bunların etkinlikleri, yavaş da olsa, hidrolizle giderilebilir. Burada su yerine hidroksilamin ya da belirli oksimler kullanıldığında kolinesterazın yeniden oluşumu daha hızla gerçekleşir.

Antikolinesterazlar böcek ilacı ve kolinerjik ilaç(*) olarak kullanılır. Bunlardan bir alkoloit olan fizostigmin ile sentetik bir bileşik olan neostigmin, miyastenia gravis hastalığının (kas zayıflığı) tedavisinde etkilidir.

Antikor, IMMUNOGLOBULIN olarak da bilinir, vücudun bağışıklık sisteminde, kan ve lenf sisteminde dolaşarak vücuda giren bir antijene (yabancı bir parçacık ya da mikrop) yanıt verilmesini sağlayan koruyucu molekül. Antikorlar globülin sınıfından proteinlerdir. Lenf dokusunda B lenfositleri ya da B hücreleri tarafından yapılırlar; bu hücreler yüzeylerindeki alıcı moleküller aracılığıyla vücuda giren antijenleri tanıyan akyuvarlardır. Bu alıcılar antijen belirleyicilerine bağlanır; bunlar antijenin yüzeyinde bulunan ve yapıları B hücresi alıcılarınınkine uyan moleküllerdir. B hücrelerinin antijenlere bağlanmasıyla B hücreleri klonlar halinde çoğalır ve saniyede binlerce antikor molekülünün üretildiği bir etkinlik başlar. Üretilen antikorlar daha sonra yabancı antijenlere saldırarak onları etkisizleştirir. Antikor üretimi antijenlerin (örn. soğuk algınlığı virüsü) temizlenmesine değin sürer. Bundan sonra da birkaç ay boyunca antikorlar dolaşımda kalır ve o antijene karşı uzun süreli bir bağışıklık sağlar.

Antikorlar antijenleri onlara bağlanarak yıkıma uğratır. Örneğin bir antikor vücuda giren bir toksine bağlanarak zehrin kimyasal yapısını değiştirebilir ve böylece onu etkisizleştirir; bu tür antikorlara antitoksin denir. Bazı antikorlar vücuda giren mikropları bağlanarak bu mikroorganizmaları hareketsizleştirir ve vücut hücrelerine girmelerini engeller. Bazı durumlarda ise üzeri antikorlarla kaplanmış antijen, kan plazmasında bulunan bir protein dizisi olan kompleman'la zincirleme tepkimeye girer. Kompleman tepkimesi vücuda giren mikrobun patlamasına ya da yabancı hücreleri yutarak sindiren fagositlerin bölgeye toplanmasına yol açabilir.

Her antikor molekülü kendisini üreten B hücresinin alıcı molekülüyle aynı yapıdadır. İki çift polipeptit zincirinin (peptit bağlarıyla birleştirilmiş aminoasit zincirleri) oluşturduğu esnek Y biçimli bir moleküldür. Y'nin çatallarının ucunda antijen bağlanma bölgeleri bulunur. Bunların atom yapısı, belli antijen belirleyicilerin atom yapısına tam olarak uyar. Her alıcının antijen bağlanma bölgesi yalnızca bir tek antijen belirleyicisine uyarak bağlanabilir. Dolayısıyla o alıcının bağlanmasıyla üretilen antikorlar yalnızca o belirleyicinin bulunduğu antijene karşı bağışıklık sağlayabilir. Yani her antikor belirli bir mikrop türüne özgüdür. Bu olgu belirli bir virüs enfeksiyonunun nıçin yalnız o virüs türüne karşı bağışıklık bıraktığını ve başka bir virüs enfeksiyonundan korunma sağlamadığını açıklar. Birçok değişik türden enfeksiyon etkenlerine ve toksinlere karşı bağışıklık vücutta bulunan on milyonlarca değişik B hücresi alıcısı aracılığıyla sağlanır.

Antijen bağlanma bölgeleri çeşitli antikorlarda çok değişik biçimlerde olabilir, ama antikor moleküllerinin öbür bölümleri fazla değişiklik göstermez. Antikorlar, fazla değişmeyen bu bölümleri temelinde, beş sınıfta toplanır ve her sınıf immünoglobulin sözcüğü için kullanılan Ig kısaltmasının arkasına bir harf getirilerek belirtilir. Böylece antikorlar IgG, IgM, IgA, IgD ve IgE olmak üzere beş grupta sınıflandırılırlar. Antikor gruplarının etkinlikleri birbirinden değişiktir. Örneğin

en yaygın antikor olan IgG daha çok kanda ve vücut sıvılarında, buna karşılık IgA solunum ve sindirim sisteminin iç yüzeyini döşeyen mukozada bulunur.

Daha önce enfeksiyonu geçirmiş insan ya da hayvanların kan serumundan alınan hazır antikorlar genellikle bir antiserum içinde bir başkasına verilerek yılan sokması ya da tetanos enfeksiyonu gibi durumlarda hastada hızlı ve pasif bir bağışıklık sağlanır.

1975'te laboratuvar koşullarında monoklonal antikorların üretilmesi antikorların tanı ve tedavi aracı olarak kullanımında bir dönüm noktası oluşturdu. Araştırmacılar daha önce B hücrelerini uyararak belirli antikorların üretimini sağlayabilmiş, ama bu B hücrelerini laboratuvarda kültür ortamında korumayı başaramamışlardı. Bu araştırmalar sırasında miyelomatoz hastalığında üretilen kanser yapıcı B hücrelerinin kültür ortamında sonsuza değin yaşayabildiği de bulunmuş, ama bu hücrelerin hangi antikoru üretebildiği belirlenememişti. Araştırmacılar miyeloma hücreleri ile seçilmiş sağlıklı B hücrelerini genetik olarak birleştirerek melez hücreler (hibridoma) elde ettiler; bu hücreler neredeyse sınırsız miktarlarda özgül antikorlar üretebiliyordu. Bu monoklonal antikorlar belirli antijenlere tepki gösterdikleri ve büyük miktarlarda üretilebildikleri için tıpta geniş bir kullanım bulacakları düşünülmektedir. Örneğin belirli kanser antijenlerine bağlanma özelliğindeki monoklonal antikorlar düşük dozda radyasyonla işaretlenip vücuda verildiğinde ve izledikleri yol, vücut dışından radyasyon algılayıcı bir aygıtla belirlendiğinde vücutta tümörün yerleştiği bölgenin ayrıntılı bir haritası elde edilebilir. Ayrıca bu antikorlara tümör hücrelerini öldürecek ilaçlar ya da öldürücü dozda radyasyon yerleştirilerek tedavi de sağlanabilir. Antikorlar yalnızca kanserli tümör hücrelerine bağlanacağından sağlıklı vücut dokuları bundan zarar görmeyecektir. *Ayrıca bak.* antijen; özantikor.

Antil Denizi, KARAYİP DENİZİ olarak da bilinir, Atlas Okyanusunun alt havzası. Batı Yarıküre'de, Ekvator çizgisinin kuzeyinde yer alır. Güney Amerika'nın kuzey, Orta Amerika'nın doğu kıyıları ile Meksika kıyılarının bir bölümü boyunca uzanır. Yaklaşık 2.640.000 km²'lik bir alan kaplar. Güneyinde Venezuela, Kolombiya ve Panama kıyıları; batısında Kosta Rika, Nikaragua, Honduras, Guatemala, Belize ve Meksika'nın Yucatán Yarımadası; kuzeyinde Büyük Antiller (Küba, Hispaniola, Jamaika ve Porto Riko adaları), doğusunda Küçük Antiller zinciri (kuzeydoğudaki Virgin Adalarından, Güneydoğuda, Venezuela açıklarındaki Trinidad'a kadar uzanan yay) bulunur. Yucatán Boğazı ile kuzeyindeki Meksika Körfezine bağlanır. Bilinen en derin yeri (7.685 m) Küba ile Jamaika arasındaki Cayman Çukurudur (Bartlett Derinliği).

Antil Denizi, birbirinden denizaltı sırtları ve yükseltileri ile ayrılmış, oval biçimli beş sualtı havzasına bölünmüştür. Bunlar Yucatán, Cayman, Kolombiya, Venezuela ve Grenada havzalarıdır. Yüzeyaltı suyu Antil Denizine iki eşikten girer. Anegada Boğazı, Virgin Adaları ile Küçük Antiller arasında, Rüzgârüstü Boğazı ise Küba ile Hispaniola arasında yer alır. Anegada Boğazının eşik derinliği 1.950-2.350 m, Rüzgârüstü Boğazınınki ise 1.600-1.625 m arasındadır.

Antil Denizi kıyılarında ve Antil adalarında, genellikle tropik iklim hüküm sürerse de dağların yüksekliğine, su akıntılarına ve alize rüzgârlarına bağlı olarak iklim önemli yerel farklılıklar gösterir. Yıllık yağış ortalaması Dominika'nın kimi bölümlerinde 8.890 mm'ye kadar yükselirken, Venezuela açıklarındaki Bonaire Adasında 250 mm'ye kadar düşer. Antil Denizinin kuzey kesimlerinde ve Meksika Körfezinde, saatteki hızı 120 km'yi aşan mevsimlik kasırgalar sık görülür. 1963'teki Flora kasırgası, Antil Denizi bölgelerinde 7 bin kişinin ölümüne ve 528 milyon dolarlık hasara yol açmıştır. Bu kasırgalar, bölgede tarım üretiminin bazen büyük düşüşler göstermesinin temel nedenlerinden birdir.

Antil Denizinde yer alan kara parçalarında genellikle tropik bitki örtüsü egemendir; ama topografyaya, iklime, nem oranına ve toprak özelliklerine bağlı olarak bitki örtüsü yöreden yöreye değişir. Kıyı yakınlarında, lagünlerin ve halıçlerin çevresinde kızıl ve kara mangrovların oluşturduğu sık ormanlar vardır. Kıyı kumsallarında en çok görülen bitki hindistancevizi ağacıdır. Kurak kesimlerin baskın bitki örtüsü kaktüsler ve etli bitkilerdir. Küba, Jamaika, Porto Riko gibi, yükseltinin elverişli olduğu adalarda yer yer yağmur ormanlarına rastlanır.

Derin su canlıları Antil Denizinin bütün kesimlerinde oldukça benzer bir dağılım gösterir. Sualtı yaşamı, birçok balık türünü ve deniz canlısını barındıran mercan resifleri çevresinde toplanmıştır. Çeşitli deniz kamplumbağası türleri, manati ve folyabalığı en dikkat çeken deniz hayvanları arasındadır. Dikenli istakoz, Antil Denizinin her yerinde görülür. Orkinos ve özellikle Yucatán çevresinde bulunan sardalye, Antil Denizindeki önemli ticari balık türleridir.

Antil Denizinin jeolojik yaşı kesin olarak bilinmemektedir. Paleozoyik (Birinci) Zamanda (y. 570 milyon ile 225 milyon yıl önce) Orta Amerika Denizinin bir parçası olarak Akdeniz ile bağlantılı olduğu, Atlas Okyanusunun oluşumu sırasında Akdeniz'den ayrıldığı sanılmaktadır.

Bölge, maden kaynakları açısından oldukça zengindir. Jamaika, Dominik Cumhuriyeti ve Haiti, dünya boksit üretiminin yüzde 22'sini karşılar. Nikaragua ve Kolombiya'da altın, Honduras'da gümüş ve antimon, Küba'da manganez çıkarılır.

Turizm giderek önem kazanmaktadır. Bölge, sıcak iklimi ve dinlence olanakları ile dünyanın önde gelen kış sayfiyelerinden biri olmuştur. Özellikle ABD, Kanada, Brezilya ve Arjantin'den turist çeker.

Bölgede karmaşık bir ticaret ve iletişim dokusu vardır. Ticaret hacmi yüksektir, ama bu etkinliğin ağırlığını, başta ABD ve Kanada olmak üzere bölge dışındaki ülkelerle yapılan ticaret oluşturur. Panama Ka-

Antil Denizi

nalı yoluyla Atlas Okyanusu-Büyük Okyanus ulaşımını sağlayan gemilerin tümü, Antil Denizinden geçer.

Antiller, KARAYİPLER olarak da bilinir, Antil Denizini Atlas Okyanusundan ayıran ada zincir. Bahama Adaları dışında, Batı Hint Adalarının tümünü kapsar. Küba, üzerinde Haiti'nin ve Dominik Cumhuriyeti'nin yer aldığı Hispaniola Adası, Jamaika ve Porto Riko Büyük Antiller'i(*), Virgin Adalarından başlayıp güneydoğu-güneybatı doğrultusuda bir yay çizen daha küçük adalar ise Küçük Antiller'i(*) oluşturur.

Antiller Amerika'nın keşfinden önce Avrupa'nın batısında Atlas Okyanusunun ötesinde bulunduğuna inanılan yarı-efsanevi Antilia'dan gelir. Ortaçağda çizilmiş haritalarda, Antilia bazen bir anakara ya da büyük ada, bazen de takımada olarak çizilirdi. Kolomb'un Batı Hint Adalarını keşfetmesinden sonra, yeni bulunan bu toprakların tümüne Antillas adı verildi. Adalar için kullanılan "Karayipler" adı ise, İspanyol fetihleri sırasında Küçük Antiller ile Yakın Güney Amerika kıyılarının bir bölümünde yaşayan Kariplerin adından türemiştir.

Antiller Akıntısı, Atlantik Kuzey Ekvator Akıntısının kolu. Atlas Okyanusunun kuzeyinde, saat yönündeki okyanus akıntı sisteminin parçası olan Atlantik Kuzey Ekvator Akıntısı, Büyük Antiller'in kuzey kesiminde kuzeybatıya dönerek, Antiller Akıntısı adını alır. Antiller Akıntısı da Meksika Körfezinden çıkıp Florida Boğazından geçen Florida Akıntısıyla birleşerek Gulf Stream sisteminin ilk bölümünü oluşturur.

Antilokhos, Yunan mitolojisinde, Navarin kralı Nestor'un oğlu. Kaçırılması Troya Savaşı'na yol açan Helena'nın taliplerindendir. Babasının yanında savaşa katılır ve onun adına Navarinlere komuta ederek yiğitliğiyle kendini gösterir. Nestor, Aithiopialıların kralı Memnon'un saldırısına uğradığında, Antilokhos babasını kurtarmak için kendi canını feda eder. Böylece, bir Aithiopialıdan sakınması gerektiği yolundaki kehanet doğru çıkar. Bazı kaynaklarda ise arkadaşı Akhilleus'la birlikte Troya kralı Priamos'un oğullarından Hektor ya da Paris tarafından, Thymbra'daki Apollon tapınağında öldürüldüğü belirtilir.

antilop *Artiodactyla* takımının, koyun, keçi ve sığırları da içeren *Bovidae* familyasından, Eskidünyanın birçok otçul memeli türünün ortak adı. Kuzey Amerika'da yaşayan *Antilocapra americana* da *Antilocapridae* familyasından olmasına karşın Amerika antilopu olarak adlandırılır. Bu terimin kesin bir zoolojik tanımı yoktur.

Antiloplar, düzlüklerde yaşayan çevik, ince ve zarif yapılı, çifttoynaklı memelilerdir. Çoğu Afrika'da, geri kalanları da (Amerika antilopu dışında) Avrasya'da yaşar. Afrika'nın kral antilopunda (*Neotragus pygmaeus*) 25 cm olan omuz yüksekliği, gene Afrika'da yaşayan dev boğa antilopunda (*Taurotragus derbianus*) 175 cm'ye kadar ulaşır. Erkek antilopun, (bazen dişinin de) arkaya doğru kıvrılmış boynuzları vardır. Boynuzlar, ya duikerlerde (*Cephalophus* ve *Sylvicapra*) olduğu gibi kısa, düz ve sivri uçlu, ya kudulardaki (*Tragelaphus*) gibi sarmal kıvrımlı ya da impalada (*Aepyceros*) olduğu gibi uzun ve lir biçimindedir. Birçok antilop türü soyları tükenmek üzere olan hayvan türlerinin derlendiği *Red Data Book*'a alınmıştır. Arabistan oriksinin (*Oryx leucoryx*), dev samur antilopun (*Hippotragus niger variani*) ve başka bazı antilopların neredeyse soyu tükenmiştir. *Ayrıca bak.* Amerika antilopu; boğa antilopu; duiker; impala; kral antilop; kudu; oriks; samur antilopu.

Antim Ivireanul, IVIRLI ANTIMUS olarak da bilinir (ö. 1716, Rumeli, Osmanlı Devleti), Eflak metropoliti, dilbilimci, matbaacı ve yazar. Kitabı Mukaddes'ten ve dua kitaplarından yaptığı çevirilerle, etik ve çilecilik üzerine yazılarıyla ve bastığı yapıtlarla Rumen dili ve edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Rumen milliyetçi hareketinin ilk önderlerinden sayılır.

Eflak'ta Snagov Manastırı'nın başındayken Ramnic piskoposluğuna seçildi. 1708'de Eflak başpiskoposu oldu. Özenli matbaacılığı, genellikle çiçek örgeleriyle süslü, sanat değeri taşıyan kitap kapaklarıyla ün kazanan Antim, Rumence ve Yunanca kitaplardan oluşan zengin bir yayın koleksiyonu oluşturdu. Bastığı kitaplar arasında Yunanca İncil (1693) ve çevirisi de kendisinin olan Rumence İncil (1697) vardır. Hıristiyan yaşam biçimi konusunda halkına yol göstermek amacıyla 4. yüzyılda yaşamış Yunan Kilise Babaları'ndan Aziz Ioannes Khrysostomos'un ahlak ve çilecilik üzerine yazılarını *Margaritare* (İnciler) adını verdiği antolojide topladı. Geleneksel Ortodoksluktan yana olan Antim Ivireanul, 17. yüzyılda yaşamış Ukraynalı ilahiyatçı Peter Moghila'nın *Orthodoxa Confessio Fidei* (Ortodoks İtikatnamesi) adlı yapıtını 1699'da bastı.

Vaazları dışında *Didahii* (Öğretiler) adlı iki ciltlik yapıtını da Rumence yazdı. Bu yapıtında ahlaki öğütlerin yanı sıra Eflak boyarlarının tantanalı yaşamının eleştirisini de içeren, tarihsel bakımdan önemli betimlemeler yer alır. *Didahii*, ayrıca 18. yüzyıl Balkan toplumsal yaşamı üzerine de benzersiz bir belgedir.

Eflak milliyetçiliğini savunan Antim, Rus çarı I. Petro'nun 1711'de Osmanlılara karşı açtığı ve başarısızlıkla sonuçlanan seferde Çar'ı desteklemesi için, Prens Constantin Brâncoveanu'yu etkilemeye çalıştı. Osmanlı yönetimi altında bulunan Eflak'ın Rum valisi Nikolaos Mavrokordatos, 1716'da Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkınca, Antim'in İstanbul'a getirilmesini emretti. Yolculuk sırasında Tunca Irmağında boğularak öldürüldüğü sanılır. Bükreş'teki Antim Manastırı onun anısına yapılmıştır.

antimadde *bak.* karşıt madde

Antimakhos (KOLOPHON'LU) (ö. y. İÖ 410), Eski Yunanlı şair ve bilgin. Thebai'ye Karşı Yedi Kişi'nin(*) savaşını anlattığı *Thebais* destanıyla ünlüdür. İlkçağda yapıtlarına büyük hayranlık duyulmuş, gösterişli üslubu İskenderiyeli destan şairlerine örnek olmuştur. Antimakhos'un unutulmamasında, İmparator Hadrianus'un onu Homeros'tan üstün saymasının büyük payı vardır. Yapıtı, sonraki yazarların ender kullanılan sözcükleri ve mitolojinin pek bilinmeyen ayrıntılarını açıklamak için yaptıkları alıntılar sayesinde günümüze ulaşmıştır.

antimetabolit, canlı hücre için gerekli olan bir maddenin oluşturulmasını ya da bu maddeden yararlanılmasını sağlayacak kimyasal değişim sonucunda ortaya çıkan karşıt etkideki madde. Enzimlerin katalizleyici etkisiyle gelişen çeşitli tepkimeleri kapsayan yapım ve yıkım süreçleri, enzimin etkili olduğu maddeye benzer yapıdaki antimetabolitler tarafından kesintiye uğratılır. Bu kesinti, antimetabolitin enzimle birleşerek, enzimi etkili olduğu maddeyle tepkimeye girmesini engellemesiyle ortaya çıkar. Bazı mikroorganizmalar (örn. mantarlar) tarafından üretilen antimetabolitlere antibiyotik(*) adı verilir. Kanserlerin ve başka hastalıkların tedavisinde de kullanılabilecek yeni antimetabolitlerin geliştirilmesi için yapılan çalışmalarda çok sayıda bileşik elde edilmiştir. *Ayrıca bak.* antagonizma; ilaç.

antimikotik *bak.* mantar ilacı

antimikrobik *bak.* mikrop öldürücü

antimon (Latince: *stibium*, Sb), azot ailesinden (periyodik tablonun Va grubundan), metal niteliğinde element. Doğada ayrı biçimlenmiş birçok antimon çeşidine (alotrop) rastlanır; bu ayrı biçimlenme sonucunda, elmas ile grafitte olduğu gibi, aynı tür

Prince William'dan bir antimon örneği, New Brunswick, Kanada
Field Museum of Natural History, Chicago, Mary A Root-EB Inc

atomların molekül ya da kristal içindeki yerleşiminin değişik olması nedeniyle maddenin fiziksel özellikleri de değişiklik gösterir. Sert kırılgan kristaller halinde, gümüş beyazı parlaklığında bir metal olan antimon doğada en çok stibnit (Sb_2S_3) halinde bulunur.

Stibnitten antimon elde etmenin bir yöntemi, antimon oksit (Sb_2O_4) oluşturmak üzere cevheri kavurmak, sonra da bu bileşiği karbonla ısıtarak elemente indirgemektir. Bir başka yöntem de, cevheri bir fırında hurda demirle birlikte eritmektir; demir kükürtle birleşerek yüzeyde sıvı bir demir sülfür katmanı oluştururken, daha ağır bir sıvı olan antimon dibe çöker ve buradan alınır.

Isıyı ve elektriği iyi iletmeyen antimon kuru havada kararmaz, nemli havada ise yavaş yavaş yükseltgenir. Havada ısıtıldığı zaman parlak mavi bir alevle yanar ve beyaz bir duman halinde antimon trioksit (Sb_2O_3) açığa çıkarır. Antimon trioksit hem asitlerde, hem alkalilerde çözünen amfoter bir maddedir.

Katışıksız antimonun önemli bir kullanım alanı yoktur; ama başka maddelerle fiziksel ya da kimyasal olarak birleştiğinde geniş bir kullanım alanı sunar. Katılaşırken genleştiği için (suda da gözlenen ender bir özellik) döküme elverişli alaşımların, en önemli bileşenlerinden biridir; özellikle matbaa harflerinin dökümünde kullanılan alaşımlara (hurufat metali) katıldığında, genleşen antimon döküm kalıplarındaki küçük boşlukları kolayca doldurabilir. Ayrıca kurşun ve az miktarda kalay içeren hurufat metaline antimon katılması, harflerin daha keskin çizgili ve daha sert olmasını sağlar. Çok az miktarda katıldığı zaman bile başka metallere, özellikle kurşuna dayanıklılık ve sertlik kazandıran antimonun kurşunla oluşturduğu alaşımlar otomobillerin akümülatör levhalarında, mermilerde ve telefon kablolarının kaplanmasında kullanılır.

Antimonun bileşiklerinden antimon sülfür cephane ve kibrit yapımında, antimon trioksit ile antimon triklorür aleve dayanaklı kumaş üretiminde, gene antimon trioksit

hem pigment, hem de yanmayı yavaşlatıcı öğe olarak boyalarda ve plastiklerde kullanılır. Boyalarda pigment olarak kullanılan birçok antimon bileşiği vardır, organik tuzlarından antimon-potasyum tartarat (tartar emetik) dokuma sanayisinde boya sabitleştirici, tıpta da balgam söktürücü ve kusturucu olarak kullanılır.

atom numarası	51
atom ağırlığı	121,75
erime noktası	630,5°C
kaynama noktası	1.380°C
yoğunluğu	20°C'de 6,691 gr/cm³
yükseltgenme durumları	-3, +3, +5
elektronların yerleşimi	2-8-18-18-5 ya da $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 3d^{10} 4s^2 4p^6 4d^{10} 5s^2 5p^3$

antimon zehirlenmesi, ağız ya da solunum yoluyla alınan bazı antimon bileşiklerinin vücut dokuları ve işlevleri üstündeki zararlı etkileri. Antimon zehirlenmesinin belirtileri arsenik zehirlenmesini andırır.

Antimon zehirlenmesi, iyi emaye kaplanmamış paketler içinde satışa sunulan ve emaye kaplamadan çözünen antimon oksitle karışmış olan asitli meyve sularının içilmesiyle ortaya çıkar. Solucan ve mantar hastalıklarının tedavisinde ve kusturucu olarak kullanılan tartar emetik (antimon ve potasyum tartarat) gibi ilaçların arka arkaya uzun süre kullanılması da zehirlenmeye yol açabilir. Buna karşılık antimonun sanayideki kullanımı, antimon bileşikleriyle çalışan iş yerlerindeki ağır zehirlenme olaylarıyla bağlantılı görülmemektedir. Antimon ve arseniğin zehirleyici etkilerinin, enzimlerle birleşerek hücre metabolizmasını bozmalarından kaynaklandığı sanılmaktadır.

antimonit, antimon (Sb) ile bir ya da daha çok metalin bileşiminden oluşan ve doğada ender bulunan bir grup mineralin ortak adı. Hemen her zaman sekizyüzlü (oktahedral) ya da dörtyüzlü (tetrahedral) bir kristal yapısı gösterir; ilkinde, her metal iyonu karşıt yüklü altı antimon iyonundan oluşan bir sekizyüzlünün içinde yer alırken, ikincisinde, dörtyüzlü olarak düzenlenmiş, karşıt yüklü altı komşusuyla çevrilidir. Sekizyüzlü kristal yapısı sülfür grubu minerallerinden galenle, dörtyüzlü yapısı ise aynı mineral grubundan arjantitle (arjiroz) aynıdır.

Antimonitler arasında en yaygın olanları diskrazit (Ag_3Sb) ile stibiyopalladinittir (Pd_5Sb_2). Diskrazit belirgin bir eşkenar dörtgen (rombik) bakışımı gösterir. Volkanik derinlik kayaçlarıyla bağlantılı, hidrotermal kökenli çökellerde bulunan önemli bir gümüş cevheridir. Kanada'nın Cobalt ve Ontario, Norveç'in Kongsberg yörelerinde önemli miktarda bulunur. Stibiyopalladinit de eşkenar dörtgen bakışımlıdır. Platin, pirrotin ve kalkopiritle ilişkili demir-nikel çökellerinde bulunan önemli bir palladyum mineralidir. Güney Afrika'daki Bosveld'de, Colorado'nun Choco yöresinde ve Rusya Federasyonu'ndaki Norilsk'te bu minerale rastlanmıştır. Öbür antimonitler arasında orostibit ($AnSb_2$) ve breithauptit (NiSb) sayılabilir.

Tüm antimonitler metal parlaklığındadır; ışığı geçirmezler, özgül ağırlıkları yüksek, sertlikleri orta ile düşük arasındadır.

Antin, Mary (d. 1881, Polotsk, Rusya - ö. 15 Mayıs 1949, Suffern, New York, ABD), göçmenlerin yaşamını konu alan yapıtlarıyla ünlü yazar. Otobiyografik öğeler üzerine kurulu *Promised Land* (1912; Vaadedilmiş Toprak) en tanınmış yapıtıdır.

ABD'ye 1894'te göç etti. 1901-04 arasında New York'ta Columbia Üniversitesi Öğretmen Okulu'na ve Barnard College'a devam etti. Rusya'dan ABD'ye gelişini anlatan ilk kitabını Yidiş dilinde yazdı. Kitabın İngilizce çevirisi 1899'da *From Polotsk to Boston* (Polotsk'dan Boston'a) adıyla yayımlandı. Avrupalı Yahudilerin yaşantılarını ve bu yaşantıyla ABD'deki yaşam biçimi arasındaki karşıtlıkları işlediği *Promised Land* (1912) ile büyük başarı kazandı. Bu kitabın yayımlanmasından sonra ABD'nin birçok yerinde konferanslar verdi. Göçmenleri konu alan üçüncü kitabı *They Who Knock at Our Gates* (Kapımızı Çalanlar) 1914'te yayımlandı.

antinomi, ÇATIŞKI olarak da bilinir. felsefede, eşit ölçüde tanıtlanabilir gözüken iki ilke ya da vargı arasındaki gerçek ya da görünür çelişki. Paradoksla hemen hemen eşanlamlıdır. Eleştirel felsefenin kurucusu Immanuel Kant, saf usun metafizik alanındaki yetersizliğini göstermek amacıyla, koşulsuz olanı anlama çabasındaki saf usun çelişkiler üreteceği yolundaki öğretisini geliştirirken "antinomi" sözcüğünü kullandı. Hem "evrenin zaman içinde bir başlangıcı ve uzay içinde bir sonu vardır," önermesini (tez), hem de bunun karşıtını (antitez) doğruymuş gibi gösteren tanıtlamalar yaptı. Benzer biçimde, aşağıdaki üç tez ile bunların antitezleri için kanıtlar sundu: 1) Her karmaşık töz yalın parçalardan oluşur; 2) her fenomenin yeterli bir "doğal" nedeni yoktur (dolayısıyla evrende özgürlüğe yer vardır); 3) evrende ya da dışında zorunlu bir varlık vardır. Kant, ilk iki antinomiyi kullanarak, uzay ve zamanın zihnin koyduğu birer çerçeve olduğu sonucuna vardı. Kant'ın metafizikte gerçekleştirdiği, Kopernik'in astronomide yaptığı devrime benzetilebilir: Bilen özne, şeylerin çevresinde dönmez; şeyler, bilen öznenin çevresinde döner. Kant sözü edilen antinomilerin dördünü de fenomen (bilindikleri ya da duyularla algılandıkları biçimiyle şeyler) ile numen (kendinde şeyler) ayrımını yaparak çözdü. İnsanın, fenomenlerin ötesine geçemeyeceğini, bu nedenle numeni hiçbir zaman bilemeyeceğini ısrarla savundu.

20. yüzyılda antinomilere daha özgül çözümler önerildi. Ama bu olası çözümlerin felsefi anlamı bugün de tartışıldığından, Kant'ın saf usa yönelttiği eleştirinin geçerliliği hâlâ tam değerlendirilebilmiş değildir.

Antinomosçuluk (Yunanca *anti* "karşı" ve *nomos* "yasa"), Hıristiyanların Tanrı'nın kayrasıyla Hz. Musa'nın getirdiği yasalara uyma yükümlülüğünden kurtulduklarını savunan din öğretisi. Antinomosçular itaat kavramının kendisini, yasa kavramını temel aldığı için reddediyorlardı. Onlara göre erdemli yaşam, Kutsal Ruh'un iç etkinliğinden doğuyordu. Bu görüşlerini yalnızca Martin Luther'e değil, aynı zamanda Aziz Paulus ile Aziz Augustinus'a da dayandırmaya çalışıyorlardı.

Antinomosçu düşünceler ilk kilisede de vardı ve bazı gnostik heretikler Eski Ahit yasalarına uyma gereğinin olmayışını her şeyin serbest olduğu biçiminde anladılar. Ama Antinomosçu öğreti, Eski Ahit yasalarıyla İncil'e ilişkin Protestan tartışmalarından doğdu ve önceleri Luther'in yandaşı Johann Agricola'ya atfedildi. Ayrıca, Protestanlığın Kalvenci kolunda da ortaya çıktı. Hem ilahiyata ilişkin nedenlerle, hem de düzenin korunması için gerekli sayılan kilise-devlet işbirliğine karşı olduklarından sol kanat Anabaptistler Antinomosçulukla suçlandılar. Benzer nedenlerle 17. yüzyılda İngiltere'deki Familistler, Ranterler ve Ayrılıkçılar resmî kiliselerce Antinomosçu olarak adlandırıldılar. New England'da Anne Hutchinson bu öğretiye bağlı olmakla suçlandı. 18. yüzyılın sonunda Evanjelik hareket içinde de Antinomosçular çıktı.

Antinoöpolis, bugün ŞEYH ABADE. Eski Mısır'da Roma kenti. Nil Irmağının batı yakasında, el-Minya iline (*muhafaza*) bağlı el-Minya kentinin 37 km güneyindedir. Resmî kuruluş günü İS 30 Ekim 130'dur. Roma imparatoru Hadrianus, 20. sülale döneminden kalma bir tapınağın yakınında kurduğu kente, aynı yıl o yörede Nil Irmağında boğulmuş olan gözdesi Antinous'un anısına bu adı verdi. Kent, Kızıldeniz'e giden Hadrianus Yolu'nun başlangıç noktasıydı. Yörede bulunan papirüslerden Naukratis kentinin yasaları temel alınarak hazırlanan kent yasaları üzerine bazı bilgiler edinilmiştir. Antinoöpolis kentinin yurttaşları, Yunanlı sayılmalarına karşın Mısırlı kadınlarla evlenebilirlerdi. Kentin en azından İS 8. yüzyıla değin varlığını koruduğu sanılmaktadır.

Antinoüs (ö. y. 110, Bitinium, Bitinya - ö. 130, Besa yakınları, Mısır), Roma imparatoru Hadrianus'un gözdesi. Ölümünden sonra imparator tarafından tanrılaştırılmıştır.

Hadrianus'la eşcinsel ilişkisi olan Antinoüs, Akdeniz ülkelerine yaptığı birçok yolculukta imparatora eşlik etti. Bir Mısır gezisi sırasında Nil Irmağında boğuldu. Hadrianus, imparatorluğun her yerinde Antinoüs'ün anısına tapınaklar yaptırdı, öldüğü yerin yakınında Antinoöpolis adı ile bir kent kurdu. Günümüze ulaşan birçok heykel, madeni para ve mücevherde, delikanlı güzelliğinin simgesi olarak Antinoüs'ün betimlendiği görülür.

antinötrino *bak.* karşıt nötrino

antinötron *bak.* karşıt nötron

Antiokheia *bak.* Yalvaç

Antiokheia Orontes, Antakya'nın Antik Çağdaki adı. *Ayrıca bak.* Hatay.

Antiokhos I SOTER (d. İÖ 324 - ö. İÖ 262/261), Selevkos kralı. İÖ 292-281 arasında krallığın doğudaki topraklarında, İÖ 281-261 arasında ise tüm ülkede hüküm süren Antiokhos, büyük dış baskılara karşın krallığı güçlendirmiş ve yeni kentlerin kuruluşuna destek olmuştur.

Antiokhos, Selevkos krallığının kurucusu I. Selevkos'un, Soğdianalı eşi Apame'den doğan oğluydu. Göçebe kabilelerin saldırıları, krallığın Hazar Denizi, Aral Gölü ve Hint Okyanusu arasında kalan doğudaki topraklarını tehdit etmeye başlayınca, Antiokhos bu bölgenin krallığına getirildi (İÖ 292). Tahta çıktıktan sonra, istilacıların tahrip ettiği yerlerin bir bölümünü onardı ve üç kenti yeniden inşa ettirdi. Doğu ticaretinin genişletilmesine babası hâlâ ilgi gösterdiği için, aynı zamanda ünlü bir coğrafya bilgini olan bir komutanını Hazar Denizi çevresini keşfe yolladı.

İÖ 281'de babasının öldürülmesinden sonra, ülkenin tümünü yönetmeye başladı. Hemen ardından, büyük olasılıkla Mısır'ın kışkırtması sonucunda Suriye'de başlayan ayaklanmalar ve Anadolu'nun kuzeyindeki bağımsızlık hareketleriyle karşı karşıya kaldı. Gene aynı yıllarda, Makedonya'nın ve

Yunan kentlerinin hükümdarı II. Antigonos, Antiokhos'a savaş açtı. Ama Galyalılar İÖ 279'da Yunanistan'ı işgal edip Antigonos'un ülkesini neredeyse yerle bir edince, Antiokhos ve Antigonos, birbirinin topraklarına el uzatmayacaklarına ilişkin bir antlaşma imzaladılar. Ertesi yıl 20 bin Galyalı Anadolu'ya girdi, kuzeydeki bağımsız devletler Antiokhos'u yıpratmak için Galyalılar arasından asker topladılar. Antiokhos, İÖ 275'e değin Suriye'de düzeni sağlamakla uğraştı. 275'te doğudan getirdiği Hint fillerini kullanarak Galyalıları yendi. Bu yenilgiden sonra Galyalılar, müttefikleri tarafından yerleştirildikleri Frigya'da bir tampon devlet işlevi gördüler. Galyalıların yağmasından kurtardığı İon kent devletleri, Antiokhos'u bir tanrı gibi karşılayarak, ona "kurtarıcı" anlamına gelen Soter adını verdiler. Antiokhos, İÖ 275'te o dönemde bütün Makedonya'yı egemenliği altına almış olan Antigonos'la kız kardeşini evlendirerek onunla ittifakını güçlendirdi.

Galyalıların Yunanistan'a girmesinden sonra Antiokhos, Yunanlıların Selevkos ülkesine göç etmesini özendirdi. Galyalılara karşı denge unsuru olarak Anadolu'da kentler kurdu. Ayrıca İran'da kurduğu kentlerle ülkesinin doğu sınırındaki Part tehlikesinin önünü almaya çalıştı. Pers etkisini önlemek için, Babil kültür ve dininin de canlanmasını desteklediği sanılır. Babil halkını Dicle Irmağının yakınındaki büyük bir Selevkos kentine yerleştirmesine karşın Babil'deki eski Esagila tapınağını yeniden inşa ettirmiştir.

Mısır hükümdarı II. Ptolemaios'un saldırıları, Antiokhos'u sürekli rahatsız ediyordu. Antiokhos, Anadolu'nun güneybatısındaki Miletos'u İÖ 279'da yitirdi; İÖ 276'da Mısırlılar Kuzey Suriye'yi işgal ettiler. Ama Antiokhos düşmanı yenilgiye uğratarak geri püskürtmeyi başardı ve Ptolemaios'un Kyrene'de hüküm süren kardeşiyle birlik kurdu. Ptolemaios'un kudretli bir kraliçe olan II. Arsinoe'yle evlenmesinden sonra, savaş gene Selevkosların aleyhine döndü. İÖ 273-272 dolaylarında Fenike ve Anadolu kıyıları Mısır'ın eline geçti.

Batıdaki sürekli karışıklıklar, imparatorluğun doğu kesiminde Selevkos denetiminin zayıflamasına yol açtı. Antiokhos İÖ 280'de büyük oğlunu doğu bölgesinin krallığına getirdiyse de oğlu bu görevde başarılı olamadı. İÖ 266-261 arasında Pergamon'la savaşan Antiokhos, İÖ 262'de yenilgiye uğrayarak yeni topraklar yitirdi. Kısa süre sonra öldü; yerine oğlu II. Antiokhos geçti.

Antiokhos II THEOS (d. İÖ y. 287 - ö. İÖ 246), İÖ 261-246 arasında Selevkos kralı. Hükümdarlık süresinin çoğunu Mısır'la savaşarak geçirmiş ve Selevkosların Anadolu'da yitirdiği toprakların büyük bölümünü geri almıştır.

Mısır hükümdarı Ptolemaios'a karşı Makedonya hükümdarı Antigonos'la ittifak kurarak, II. Suriye Savaşı'nı (İÖ 259-255) başlattı. Amacı, babasının yitirdiği toprakları geri almaktı. Antigonos, Mısır donanmasını yendi; Antiokhos ise Miletos ve Ephesos kentleri ile birlikte Anadolu'nun büyük bölümünü ve Fenike kıyısını geri aldı.

Miletos halkı kentin başındaki tiranı deviren Antiokhos'u tanrılaştırdı. Antiokhos, daha sonra Theos (Tanrı) adını da alarak, tüm imparatorluk çapında bir kült yarattı. Öteki İon kentlerine de bağımsızlık kazandırdı. Kendinden önceki kralların başlattığı, yeni kentlerin kuruluşunu özendirme politikasını da sürdürdü.

İÖ y. 253'te bilinmeyen nedenlerle ilk karısı Laodike'den ayrılarak, Ptolemaios'un kızı Berenike ile evlendi. İÖ 246'da Antiokhos'un ölümü üzerine iki kraliçe arasında bir iç savaş başladı. Antiokhos'un yerine Laodike'den doğan oğlu II. Selevkos geçti. Laodike ile Antiokhos'un öteki oğlu Antiokhos Hieraks ise Anadolu'nun batısındaki toprakları yönetmeye başladı.

Antiokhos III, lakabı BÜYÜK ANTIOKHOS. Yunanca ANTIOKHOS MEGAS (d. İÖ 242 - ö. İÖ 187, Susa yakınları, İran), İÖ 223-187 arasında Selevkos kralı. Doğuda Selevkos egemenliğini yeniden kurmuş, ama Roma'nın Avrupa ve Anadolu'da güç kazanmasını engelleme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ülkesini daha küçük eyaletlere ayırarak yönetsel reformlara girişmiş, kendisi ve karısı Laodike'yi tanrılaştıran bir hükümdar kültü oluşturmuş, kızlarını komşu ülkelerin hükümdarlarıyla evlendirerek bu ülkelerle ilişkisini düzeltmiştir.

II. Selevkos'un oğlu olan Antiokhos, ağabeyi III. Selevkos'un ardından tahta geçti. Başvezir Hermeias'ı, Anadolu satrabı Akhaios'u, Media satrabı Molon'u ve Persis satrabı olan kardeşi Aleksandros'u eski görevlerinde bıraktı. Ertesi yıl Molon başkaldırarak krallığını ilan etti; bunun üzerine Antiokhos, Hermias'ın oğuduine uydu ve Güney Suriye'yi ele geçirmek amacıyla Mısır'a düzenlediği seferi yarıda bırakarak Molon'un üzerine yürüdü. İÖ 220'de hem Molon'u yendi, hem de Media satraplığının kuzeybatı kesimindeki Atropatene'yi ele geçirdi. Kısa süre sonra da Hermias'ı öldürttü ve eski yönetimin nüfuzlu kişilerinin çoğundan kurtulmuş oldu. Anadolu satrabı

Antiokhos III, sikke, İÖ 3. yy sonları-2. yy başları, British Museum
British Museum J.R. Freeman & Co. Ltd

olan kuzeni Akhaios, aynı yıl kendi bağımsız krallığını ilan ettiyse de ordusunda çıkan ayaklanma Antiokhos'un üzerine yürümesine engel oldu.

Antiokhos IV. Suriye Savaşı'nı (İÖ 219-216) başlatmaya artık hazırdı. Doğu Akdeniz'in önemli limanlarından Seleukeia-Pieria, Sur ve Ptolemais'i denetim altına aldı; Lübnan, Filistin ve Fenike'yi ele geçirdi. Ama İÖ 217'de, Mısır hükümdarı IV. Ptolemaios karşısında yenildi ve yapılan antlaşma ile, Seleukeia-Pieria dışında, kazandığı bütün toprakları geri verdi.

Suriye Savaşı'nın ardından, bir süre önce ayaklanan Akhaios'un üzerine yürüdü. Pergamon kralı Attalos'la ittifak kurarak, İÖ 213'te Akhaios'un başkenti Sardes'e girdi ve Akhaios'u hunharca öldürttü. Anadolu'daki olayları bastırdıktan sonra ünlü doğu seferine (İÖ 212-205) girişerek ülkesinin sınırlarını Hindistan'a kadar genişletti. İÖ 212'de kız kardeşi Antiokhis'ı Anadolu'nun kuzeydoğusunda hüküm süren ve Antiokhos'un egemenliğini tanıyarak haraç ödemeyi kabul eden Kserkses'le evlendirdi. Part kralı II. Arsakes'in başkenti olan, Hazar Denizinin güneydoğusundaki Hekatompilos'u İÖ 209'da, kuşattı; Arsakes'i kendisiyle ittifaka zorladı. Bir yıl sonra da Baktriane kralı Euthydemos'u yendi; ama ona ülkesini yönetme ve unvanını koruma hakkı tanıdı. İÖ 206'da, Hindukuş Dağlarını aşarak Kâbil Vadisine indi ve Hint kralı Sophagasenos ile dostluğunu tazeledi. Doğuda ele geçirdiği topraklarda, vasal devletlere dayalı kusursuz bir düzen kuran Antiokhos, eski Ahameniş hükümdarlarının kullandığı "büyük kral" unvanını aldı. Ayrıca, onu Büyük İskender'e benzeten Yunanlılar da kendisine "Büyük (Megas) Antiokhos" adını verdiler.

IV. Ptolemaios'un ölümünden sonra, Antiokhos, Ptolemaios sülalesinin Mısır dışında kalan topraklarını paylaşmak için Makedonya kralı V. Philippos ile gizli bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre, Antiokhos'un payına Likya, Kilikya ve Kıbrıs, Philippos'a ise Anadolu ve Kyklad (Kikládhes) Adaları düşüyordu. Lübnan'ı ele geçiren Antiokhos, İÖ 200'de Şeria Irmağı kaynağının yakınlarındaki Panion'da, Ptolemaios sülalesinin komutanlarından Skopas'ı yendi ve Filistin'i denetim altına aldı. II. Makedonya Savaşı'nda (İÖ 200-196) Romalılara yenik düşen Philippos, yardım için Antiokhos'a başvurdu. Antiokhos bu yardım isteğini geri çevirdi ve Romalıların Philippos'la savaşmasını fırsat bilerek Mısır'a bir sefer düzenledi. İÖ 195'te yapılan barış antlaşmasıyla Güney Suriye ile Anadolu'daki Mısır toprakları Antiokhos'un eline geçti. Antiokhos, kızı Kleopatra'yı da V. Ptolemaios ile evlendirdi; Mısır böylece Selevkos hanedanının himayesi altına girdi.

Antiokhos, yayılmacı politikasını sürdürerek, İÖ 198'de Pergamon Krallığı'nı, ertesi yıl da Anadolu'daki Yunan kentlerinin bir bölümünü ele geçirdi. İÖ 196'da Çanakkale Boğazından Trakya'ya geçti ve I. Selevkos'un İÖ 281'de ele geçirdiği topraklar üzerinde hak iddia etti. Bu, Roma'yla Selevkoslar arasında bir yıpratma ve diplomasi savaşını başlattı. Antiokhos'a elçiler gönderen Romalılar Avrupa'dan uzak durmasını ve Anadolu'daki bütün özerk yerleşim birimleri üzerindeki egemenliğinden vazgeçmesini istediler. Antiokhos, Selevkos İmparatorluğu'nun batı kesimini gözden çıkarması anlamına gelen bu istekleri kabul etmedi. II. Pön Savaşı'nda Romalılara yenik düşerek Kartaca'dan kaçan ünlü komutan Hannibal'in İÖ 195'te Antiokhos'a sığınıp onun danışmanı olması, Roma'yla ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Bunun üzerine Antiokhos, daha önce yardım çağrısını kabul etmediği Makedonya kralı Philippos'u ittifak önerisinde bulundu, ama bu kez de Philippos öneriyi geri çevirdi. Akhaia Birliği ile Pergamon ve Rodos'un yanı sıra Makedonya da Roma'yla işbirliği yolunu seçti. Yalnızca, Roma'nın Yunanistan'da giderek daha çok nüfuz kazanmasından tedirgin olmaya başlayan Aitolia Birliği, Antiokhos'a birliği kurtarması için çağrıda bulundu ve onu başkomutanlığa getirdi. Aitolialılara güvenen Antiokhos İÖ 192 sonbaharında yalnızca 10.500 askerlik bir kuvvetle Demetrias'a ulaştı ve Euboia (Eğriboz) Adasını ele geçirdi. Ama Yunanistan'ın iç kesimlerinden yeterince destek alamadı ve İÖ 191'de Thermopylai Geçidinde Romalılar karşısında bozguna uğradı. Kurtulabilen askerleriyle birlikte Euboia'daki Khalkis'e, oradan da deniz yoluyla Ephesos'a kaçtı; birleşik Roma, Rodos ve Pergamon deniz gücü, Antiokhos'un donanmasını yok etti. İÖ 190'da Roma ordusu hiçbir direnişle karşılaşmadan Çanakkale Boğazını geçti. Antiokhos artık Roma'nın isteklerini görüşmeye hazırdı; ama Roma, görüşmelere başlamadan önce Antiokhos

un Toroslar'ın batısında kalan bölgeden çekilmesini istiyordu. Roma'nın bu isteğini reddeden Antiokhos, Sipylos Dağı yakınlarında, bugünkü Manisa dolaylarında tutuştuğu savaşta 70 bin kişilik ordusu ile 30 bin Roma askeri karşısında kesin bir yenilgiye uğradı. Savaşı doğu satraphıklarında sürdürebilecek durumda olmasına karşın, Apameia Antlaşması'nı imzalayarak Avrupa'da ve Toroslar'ın doğusunda fethettiği toprakların tümünü bırakmaya razı oldu. Ayrıca 12 yıl içinde 15 bin talent savaş tazminatı ödemek, bütün fillerini ve donanmasını Roma'ya bırakmak ve oğlu IV. Antiokhos'la birlikte birçok rehine vermek zorunda kaldı. Artık İran'ın batısı, Suriye ve Mezopotamya dışındaki bütün topraklarını kaybetmişti. İÖ 187'de vergi toplamak üzere gittiği Susa yakınlarındaki bir Baal tapınağında öldürüldü.

Antiokhos IV EPIPHANES (Görünür Tanrı), ANTIOKHOS EPIMANES (Deli Antiokhos) olarak da bilinir (d. İÖ y. 215 - ö. İÖ 164, Tabae, İran), İÖ 175-164 arasında Selevkos kralı. Helen kültür ve kurumlarını yayma çabalarıyla ünlüdür. Yahudiliği sindirme girişimleri Makkabi Savaşları'yla sonuçlanmıştır.

III. Antiokhos'un üçüncü oğluydu. Babasının Roma'ya yenik düşmesi üzerine Romalılara rehine olarak verildi. Roma'da bulunduğu yıllarda (İÖ 189-175), Roma kurumlarına ve siyasetine hayran kaldı. Ağabeyi IV. Selevkos'un, onun yerine kendi oğlu Demetrios'u Roma'ya rehine olarak vermesi üzerine ülkesine döndü. Ağabeyinin, tahta göz diken Heliodoros tarafından öldürülmesinden sonra onu devirerek tahta çıktı. Suriye'de yaşanan bu sarsıntılı dönemden yararlanan Mısır hükümdarı VI. Ptolemaios'un vasileri, III. Antiokhos'un ele geçirdiği Lübnan, Filistin ve Fenike üzerinde hak iddia etmeye başladılar. Bunun üzerine hem Suriyeliler, hem de Mısırlılar yardım için Roma'ya başvurdularsa da, Roma tarafsız kalmayı yeğledi.

Antiokhos, başkent İskenderiye dışında tüm Mısır'ı İÖ 169'da işgal etti ve kuzeni VI. Ptolemaios'un vasiliğini üstlenerek ülkeyi yönetmeye başladı. Buna karşılık İskenderiyeliler de, Antiokhos'a karşı bir yönetim kurmaları için, VI. Ptolemaios'un kardeşleri VIII. Ptolemaios ile II. Kleopatra'ya başvurdular. Filistin'de başgösteren karışıklık üzerine Suriye'ye dönmek zorunda kalan Antiokhos, Mısır'a yeniden girmesini kolaylaştırmak amacıyla, Pelusium'da güçlü bir garnizon bırakarak yola çıktı.

Bu arada Mısır'da, kardeşleri elbirliği yapan VI. Ptolemaios, yardım için bir kez daha Roma'ya başvurdu. Antiokhos bunun üzerine savaş hazırlıklarına başladı. Donanmasının Kıbrıs açıklarında kazandığı zaferin ardından, adayı teslim aldı. İÖ 168'de Mısır'ı yeniden işgal ederek, Kıbrıs ile Pelusium'un kendisine verilmesini istedi; birliklerini İskenderiye önüne yığdı. Ama, Roma elçisi Gaius Popillius Laenas, İskenderiye yakınlarındaki Eleusis'te, Mısır ve Kıbrıs'ı derhal boşaltması için Antiokhos'a bir ültimatom verdi. Antiokhos düşünmek için zaman istedi. Ama Popillius, kralın çevresinde toprağa bir çember çizerek, Antiokhos'un çemberden çıkmadan kesin yanıt vermesini istedi. Antiokhos, herkesin gözü önünde uğradığı bu hakaretin etkisiyle Roma'nın isteğini kabul etti. Böylece statüko yeniden kuruldu. Üzerinde Mısır'ın hak iddia ettiği Güney Suriye'nin Antiokhos'ta kalmasına izin verilerek, Selevkosların toprak bütünlüğü korunmuş oluyordu.

Antiokhos, Yunanlı olmayan halkların çoğunlukta olduğu krallığını gerek ekonomik gerek toplumsal bakımdan güçlendirmek amacıyla, Yunan kentleri kurmaya ve var olanları güçlendirmeye girişti. Daha tahta çıkmadan önce, Atina'daki Zeus Tapınağı'nın yapımına ve amfitiyatronun süsleme işlerine destek olmuştu. Antiokheia (Antakya) kentine yeni mahalleler ekleyerek genişletti; kentin adı onun onuruna Epiphania olarak değiştirildi. Kentte bir sukemen, bir kent kurulu binası, bir çarşı ve Jupiter Capitolinus adına bir tapınak yaptırdı. Kendisine Asya'nın kurtarıcısı unvanını veren Babil'de, kent özerkliğine sahip bir Helen kolonisi kuruldu. Antiokhos, bu kentlerin çoğuna, kendi sikkelerini basma hakkını verdi. Basra Körfezindeki Antiokheia kentinin darphanesi, Hindistan ile Şattü'l-Arap bölgesi arasındaki ticaretin gereksinimlerini karşılar oldu. Antiokhos'un izlediği Helenleştirme politikası Doğu'nun güçlü dinsel topluluklarıyla, özellikle de Yahudilerle arasının açılmasına neden oldu. Yahudiler, III. Antiokhos'un hükümdarlığı döneminden beri, kendi hahambaşılarının yönetimi altında geniş bir özerklikten yararlanıyorlardı. Tutucu Hasidiler ile Helenizm yanlısı reformcular olarak iki hizbe ayrılmışlardı. Mali nedenlerle reformcuları destekleyen Antiokhos, yüksek bir tutar karşılığında, Jason'un Kudüs'te bir okul kurarak Helen usulü eğitim yapmasına izin verdi. İÖ 172'de, daha da büyük bir para karşılığında Jason'un yerine Menelaos'u getirdi. Görevinden uzaklaştırılan Jason, Antiokhos İÖ 169'da Mısır Seferi'ndeyken, kentin surları dışında tüm Kudüs'ü ele geçirdi ve Menelaos'un taraftarlarından pek çoğunu öldürttü. Antiokhos, İÖ 167'de Mısır'dan döner dönmez Kudüs'e girdi ve kenti Helenleştirmeye yönelik uygulamalara girişti. Kudüs, kendisine tanınmış ayrıcalıkları yitirdi ve kente sürekli yerleştirilen Suriyeli askerlerin denetimine girdi.

Bu tarihten sonra, Museviliğin ibadet gereklerini yerine getirmek ve törenlerine uymak, ölümle cezalandırılması gereken bir suç sayıldı. Kudüs Tapınağı'na Zeus adına bir sunak eklendi ve kurbanlar, kralı temsil eden bir putun ayakları dibinde kesilmeye başladı. Dinlerine yönelen bu saygısızlık üzerine, Helenizm aleyhtarı Yahudilerin önderi Yuda Makkabi, Hasidilerin başına geçerek bir çete savaşı başlattı. Antiokhos'un ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdiği komutanları birkaç kez yenilgiye uğrattı. Antiokhos'un koşullu af önerisine yanaşmayan Yuda, Kudüs'teki Akra bölgesi dışında Yahuda eyaletini tümüyle ele geçirdi ve İÖ 164'te Zeus Sunağını yıkmayı başardı.

Antiokhos, bundan sonra imparatorluğunu doğudan tehdit etmekte olan Partlara karşı bir sefer düzenledi. Bu bölgeyi yeniden vergiye bağladı. Basra Körfezi üzerindeki Laodikeia kentini kurdu ve Arabistan Yarımadası kıyılarına bir sefer düzenledi. Antiokhos, İÖ 164'ün son günlerinde Persis'teki Tabae'de hastalanarak öldü. Yahudilerin büyük bölümü, Antiokhos'un ölümünün, Elam'daki Nanaia Tapınağı'nı yağmalama girişiminin cezası olduğuna inandılar.

Antiokhos VII SIDETES (d. İÖ y. 159 - ö. İÖ 129), İÖ 139/138-129 arasında hüküm sürmüş Selevkos kralı. Ülkesinin birliğini sağlamış ve atalarının ele geçirdiği toprakların büyük bölümünü geri almayı başarmıştır.

Antiokhos, I. Demetrios'un oğlu, II. Demetrios'un kardeşiydi. Gençliği Ege Adalarında geçti. Kardeşi II. Demetrios, İÖ 141'de Partlarla savaşırken tutsak düşmüştü. Ülkeyi naip sıfatıyla, Demetrios'un eşi Kleopatra Thea yönetiyordu. Tryphon adında biri tahta göz dikerek ayaklandı. Antiokhos İÖ 139'da Suriye'ye gelerek Thea ile evlendi. İlk iş olarak Tryphon'un üzerine yürüyerek onu kaçmak zorunda bıraktı. Makabilerin Birinci Kitabı'nda yazdığına göre, önce Yahuda gibi ona rakip olabileceklerin tarafsız kalmasını sağladı. İÖ 138'de Tryphon'un ayaklanmasına kesin bir son verdi ve Yahudilerden, kendisini hükümdar olarak tanımalarını istedi. Bu isteğini geri çeviren Yahudilerin üzerine gönderdiği ordu yenik düştü. İÖ 135-134'te, kendi yönettiği bir orduyla Kudüs'ü kuşatarak ele geçirdi. Bu kuşatmanın başarıyla sonuçlanmasına, Yahudi önderler arasındaki ayrılık da yardımcı oldu.

Daha sonra Kudüs'ün surlarını yıktıran Antiokhos, kısa bir süre önce Yahudilerin önderliğini üstlenmiş olan Ioannes Hyrkanos'u vasal tayin ederek ülkesine geri döndü.

Yahudileri tümüyle ortadan kaldırması için yapılan çeşitli önerileri geri çevirdi ve Hyrkanos'u hahambaşı atayarak Kudüs halkına dinsel özerklik tanıdı.

Filistin'deki durumunu böylece sağlamlaştırdıktan sonra, atalarının doğuda fethettiği toprakları yeniden ele geçirmeye girişti. Helenleşmiş kentlerin yakın işbirliği ve desteğiyle, Partları Mezopotamya'dan sürdü ve Media'yı işgal etti. Bunun üzerine Partlar, belki de bir iç savaş başlatma umuduyla, İÖ 141'den beri ellerinde tutsak olan Demetrios'u serbest bıraktılar.

Antiokhos, İÖ 129 başlarında, Selevkos Krallığı'nın kışlık sarayını basan Partlar tarafından öldürüldü. Ardından beş çocuk bırakan Antiokhos'un ölümünden sonra Suriye'de iç savaş başladı ve bir imparatorluk kurma düşleri sona erdi.

Antiokhos HIERAKS (ö. İÖ y. 263-226), II. Selevkos'un küçük kardeşi ve Selevkos Krallığının Ortadoğu'daki topraklarının varisi. Ağabeyi Mısır'da savaşırken, Anadolu'da bağımsızlığını ilan ederek tahtı ele geçirmeye çalışmıştır.

Antiokhos Hieraks ve II. Selevkos, II. Antiokhos'un eski karısı Laodike'den doğan oğullarıydı. Antiokhos, II. Selevkos'un III. Suriye Savaşı (İÖ 246-241) dolayısıyla Mısır'da bulunduğu sırada, Selevkos hanedanının Anadolu'daki topraklarını yönetmekle görevlendirilerek bu bölgeye gönderildi. Görevine başladıktan sonra, Anadolu'da yaşayan annesiyle işbirliği yaparak Selevkos'a yardımcı olmak bahanesiyle Suriye'ye bir ordu gönderdi. Ama asıl amacı imparatorluğun geri kalan bölümünü ele geçirmekti. II. Selevkos, bunun üzerine Mısır'la barış yaparak Anadolu'yu işgal etti. Böylece Kardeşler Savaşı (İÖ 239-236) başlamış oldu.

Antiokhos'un savaştaki durumu, Galatlarla (Keltler) ve Selevkosların geleneksel düşmanı Mısır ve Pontus krallıklarıyla ittifak kurana değin kötü gitti. Bu güçlerin yardımıyla, İÖ 236'da Ankyra'da (Ankara) ağabeyini kesin yenilgiye uğrattı. Ama Galatlarla kurduğu ittifak, bir başka Helen devleti olan Pergamon'la arasının bozulmasına yol açtı. Antiokhos, Pergamon kralıyla giriştiği savaşı (İÖ 236-228) yitirerek Anadolu'dan sürüldü.

Suriye'ye döndükten sonra, orada ve daha doğuda kardeşine karşı ayaklanmalar düzenlemeye çalıştı. Bu girişimleri yüzünden İÖ 227'de Trakya'ya sürgüne gönderildi ve tam bir tutsak yaşamı sürdü. Bir yıl sonra

kaçmayı başararak, bir ordu kurmak üzere dağa çıktı; ama bir grup Galat tarafından öldürüldü.

Antiokhos (ASKALONLU) (d. y. İÖ 120 - ö. İÖ 68), Larissalı Philon'dan sonra Akademia'nın başkanı olan ve Platonculuğa yeni bir yön veren Eski Yunanlı filozof. Felsefe sistemini, Platonculuk, gezimci okul ve Stoacılık temelleri üzerine kurdu. Ama en büyük pay Stoacılığındı. Platonculuğun yönelimini güçlü bir biçimde etkileyen kuşkucu filozoflar Arkesilaos ve Karneades'e karşı çıkarak, Platonculuğun daha olumlu bir yöne çevrilmesine öncülük etti.

Antiokhos Sarayı, İstanbul'da Sultanahmet semtinde, Adliye Sarayı ile Divanyolu arasında bugün var olmayan, 5. yüzyıl başlarına ait Bizans sarayı. O dönem saray mimarlığında çok sık kullanılan plan düzenine göre yapılmıştır. *Triclinium*'larda (ziyafet salonu) görülen bu plan düzeni, üç yarım dairenin bir büyük daire çevresine yan yana eklemlenmesiyle oluşur. Bizans kaynaklarında, Antiokhos Sarayı ile birlikte Lausos Sarayı'nın adı da anılmaktadır. Her iki saray da Bizans imparatoru Theodosios'un lalalarının adını taşır.

İstanbul Adliye Sarayı inşaatı nedeniyle, 1950-53 arasında yapılan kazılar sırasında Antiokhos Sarayı'na ait önemli bilgiler elde edilmiştir; sarayın yanında, inşa tekniğine göre onunla eşzamanlı, yuvarlak planlı bir yapı daha ortaya çıkmıştır. Bu yapının, Philoksenos Sarnıcı (Binbirdirek) ile Mese (Divanyolu) arasında olduğu bilinen Lausos Sarayı olduğu sanılmaktadır. Antiokhos Sarayı kalıntılarında yapılan araştırmalara göre, sarayın tahribinden sonra enkaz üzerinde ya da kısmen eski yapının parçalarından yararlanılarak kilise, hamam gibi çeşitli yapılar inşa edilmiştir.

antioksidan *bak.* pas önleyici

Antiope, Yunan mitolojisinde, Amphion ve Zethos adlı ikizlerin annesi. Bir anlatıma göre, Antiope'nin güzelliğine kapılan Zeus, satir kılığına girerek onu zorla gebe bırakır. Antiope, babasının tehditlerinden kurtulmak için evden kaçar ve Sikyon kralı Epopeus ile evlenir. Daha sonra amcası Lykos tarafından geri getirilerek hapsedilir. Sikyon'dan dönerken ya da hapisten kaçıktan sonra, Amphion ile Zethos'u doğurur. Çobanlar tarafından büyütülen oğullarıyla, daha sonra yeniden bir araya gelir. Oğulları onu tanır ve Lykos ile karısı Dirke'yi öldürürler. Dirke'nin büyük bağlılıkla tapındığı Dionysos'un öfkesine uğrayan Antiope çıldırır. Yunanistan'ın bir ucundan öbürüne başıboş dolaştıktan sonra, Parnassos Dağında Tithorealı Phokos tarafından iyileştirilir ve onunla evlenir.

Antiope, ayrıca Savaş Tanrısı Ares'in kızlarından birinin ve Yunanlı kahraman Theseus'un kaçırıp evlendiği Amazon kraliçesinin adıdır.

Antioquia, Kolombiya'nın kuzeybatısında il. And Dağlarının Orta ve Batı Cordilleralarının en kuzey kesimini kaplar. Kuzeybatısında Antil Denizi, doğusunda Magdelana Irmağı yer alır. Cauca Irmağının derin boğazı, ilin 62.870 km²'lik alanını ikiye böler. Cauca'nın kolu olan Porce Irmağı kanyonu da Antioquia dağlık bölgesini çaprazlama keser. Kanyonun sonunda, il merkezi Medellin'in yer aldığı yaklaşık 1.600 m yüksekliğindeki bir vadi bulunur.

Antioquia ekonomisi sömürge döneminde madenciliğe dayanırdı. Günümüzde de Kolombiya'nın altın ve gümüş üretiminin hemen tümünü bu il sağlar. İlde zengin asbest ve bakır yatakları vardır. Kolombiya'nın kahve üretiminde de en büyük pay Antioquia'nındır. Öteki tarım ürünleri arasında fasulye, şekerkamışı, pirinç, muz ve Afrika

Antioquia ilinde bir sığır çiftliği, Kolombiya
Carl Frank

palmiyesi sayılabilir; ayrıca hayvancılık da önem taşır. Antioquia, geniş ölçekli bir dokumacılık etkinliği ile, Kolombiya'nın en çok sanayileşmiş bölgeleri arasında yer alır. Dokuma sanayisi Medellin çevresinde yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda, önemli bir ulaşım merkezi olan Medellin'de ilin akademik ve kültürel kurumları da toplanmıştır. Nüfus (1985) 4.067.664.

antipapa *bak.* karşı-papa

antipartikül *bak.* karşıt parçacık

antipasto, İtalyan mutfağında altlık olarak yenen meze ya da çerez(*). Evlerde çoğunlukla tuzlanmış ya da füme et, sucuk, sosis, zeytin, ançuez, sardalye, taze sebze, turşu, kabuklu deniz ürünleri, biber ve peynir yeğlenir. Buna karşılık lokantalarda, ayrıca deniz ürünlerinden yapılmış salatalar, mantar dolması, *vitello tonnato* (mayonezli ton balığı soslu, hafif ateşte pişirilmiş süt danası) gibi başka yiyecekler de sunulur.

Antipater *bak.* Antipatros

Antipatros (d. y. İÖ 397 - ö. 319), Makedonyalı komutan, kral naibi (334-323) ve imparator naibi (321-319). Onun ölümüyle, İskender'in kurduğu imparatorluğun merkezi otoritesi de son bulmuştur.

İÖ 336'da II. Philippos öldüğü sırada Makedonya'nın ileri gelenlerinden olan Antipatros, Philippos'un oğlu Büyük İskender'in tahta geçmesine yardımcı oldu. İÖ 334'te Asya'yı fethe çıkan İskender Antipatros'a Avrupa kuvvetlerinin komutanı unvanını vererek onu kral naipliğine getirdi. Antipatros'un başlıca görevi, Makedonya'nın kuzey sınırlarını düşman kabilelere karşı savunmak ve Yunan devletlerinde düzeni sağlamaktı. Yunanistan'ı Korinthos Birliği'yle işbirliği içinde yönetti; ama oligarşik yönetimleri desteklediği için halkın tepkisini çekti. İskender'in ölümünün hemen ardından, imparatorluğa bağlı satraplıklar, Babil'deki yeni imparator naibi Perdikkas'a bağlandı (323). Eski naip sıfatıyla Antipatros'un Perdikkas karşısındaki konumu belirsiz olmakla birlikte, Makedonya ve Yunanistan'ın denetimi gene de ona kaldı. Antipatros Perdikkas'ın imparator olma emellerine karşı çıkan Antigonos, Selevkos ve Ptolemaios gibi Makedonyalı komutanların yanında yer aldı. Perdikkas'ın ölümü üzerine, Suriye'deki Triparadisos'a yerleşerek (321), biri geri zekâlı III. Philippos Arrhidaios, öteki çocuk yaştaki IV. Aleksandros olmak üzere, imparatorluğun iki hükümdarına naiplik etti.

Antipatros (ö. İÖ 43), Filistin'deki Herodes hanedanının İdumea'lı kurucusu. Romalılara yaranarak Yahuda eyaletinde güç kazandı. Hizmetlerine karşılık İÖ 47'de Julius Caesar tarafından Yahuda eyaleti valiliğine atandı. Dört yıl sonra bir rakibi tarafından öldürüldü. Oğlu I. Herodes, daha sonra Romalılar tarafından Yahuda eyaleti kralı yapıldı.

Antipatros (ö. İÖ 4), I. Herodes'in oğlu. Yahuda eyaleti tahtına geçebilmek için, kardeşleri Aristobulos ve Aleksandros'a karşı bir komplo düzenleyerek öldürülmelerini sağladı (İÖ 7/6). Ertesi yıl Herodes'e ve Herodes'in kardeşi Pheroras'a karşı da bir entrika çevirmeye kalkıştı. Babasının ölümünden 5 gün önce idam edildi.

Antiphanes (ü. İÖ 4. yy başları, Atina), Orta Komedya'nın(*), Aleksis'le birlikte en önemli temsilcisi. Aristophanes'in adıyla özdeşleşen Eski Komedya'yı(*) izleyen bu tarzda, kaba dil yerine parodi, edebi eleştiri ve felsefe ağırlık kazanıyordu. Yapıtlarından 134 oyununun başlığı bilinmesine karşın, Antiphanes'in yazdıklarından günümüze yalnızca bazı parçalar kalmıştır.

Antiphon (ü. İÖ y. 480-411, Atina), hatip ve devlet adamı. Retoriği bir meslek olarak uygulayan ilk Atinalı olarak bilinir.

Bir *logographos* (derleyici) olarak, başkalarının mahkemede okuyabileceği savunma metinleri yazardı. Bu uğraş, Atina ile Sparta arasındaki Peleponnesos Savaşı'nın (İÖ 431-404) Atina'ya egemen olan karşılıklı suçlama ortamında özellikle işlevliydi. Öte yandan, İÖ 411'de Atina hükümetine el koymak üzere savaş sırasında kurulan oligarşik Dörtyüzler Konseyi'nin gerçekleştirdiği darbede de Antiphon başı çekmişti. Olaya karışan başkaları siyasal mücadelenin belki daha ön saflarında yer alıyordu. Ama Thukydides *Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı* (1950) adlı tarihinde Dörtyüzler hareketini betimlerken, tüm olayı ve başvurulan araçları tasarlayanın Antiphon olduğu yargısına varıyordu. Thukydides'e göre Antiphon, keskin zekâsı nedeniyle halk arasında sevilmediğini fark etmiş ve genel bir tartışmada öne çıkmaktan çekinmişti. Ama gene Thukydides Dörtyüzler rejimi yıkıldığı zaman Antiphon'un yaptığı konuşmayı, o güne değin, idam istemi ile yargılanan bir insanın yaptığı en güzel konuşma olarak niteler. Ama savunma başarısız olmuş ve Antiphon devlete ihanet suçundan idam edilmiştir.

Antiphon'un yazılarından on beşi günümüze ulaşmıştır. Bunlardan "Herodes'in Öldürülmesi Üzerine", "Khoreutes Üzerine", "Üvey Anneye Karşı" adlarını taşıyan üçü, mahkemelerde gerçekten okunmuş söylevlerdir. Öteki on ikisi ise, tetraloji olarak bilinen dörtlü çalışmalardır. Üç grup halinde düzenlenmiş olan tetralojiler öğrenciler için alıştırma olarak yazılmıştır. Her tetraloji, bir cinayet davasında savunma ve iddia makamı adına yapılan ikişer konuşmadan oluşur.

İÖ 1. yüzyılda yaşamış retorik ustası Halikarnassoslu Dionysos, Antiphon'un yapıtlarını, hitabette bir yalınlık ve açıksözlülük örneği olarak gösterir. Antiphon'un dili vakurdur. Sonraki pek çok hatibin sık sık başvurduğu, kişileri karalama yoluna hiç yönelmemiştir. Gerçek olaylardan söz ettiği zaman bile, durumun gerçekliğinden uzakmış gibi görünür. Hazırladığı söylevlere, o söylevleri okuyacak insanların kişiliklerine uyacak bir biçim verme çabasında da asla bulunmamıştır.

antipirin, ağrı kesici, ateş düşürücü ve iltihap giderici etkisi olan, bireşim yoluyla hazırlanmış (sentetik) ilaç. Ağır romatizmal bozuklukların tedavisinde aspirinden daha güçlü ve daha uzun etkilidir. Deri döküntülerine ve damar daralmasına yol açmakla birlikte, yan etkileri aspirinden daha azdır. Aminopirinin tersine, antipirinde agranülositoz çok seyrek görülür. Gliserin ve benzokainle karıştırılarak kulak ağrılarına karşı yerel olarak kullanılır. Bu tür ilaçların en eskisi ve en az zehirlisi olmasına karşın, istenmeyen yan etkilerinin saptanmasından bu yana çoğu ülkede kullanımı kısıtlanmıştır.

Antipod Adaları, Büyük Okyanusta, Yeni Zelanda açıklarında adalar grubu. Güney Adasının 560 km güneydoğusundadır. 8 km boyunda, 5 km eninde bir ada ile bunun çevresindeki pek çok adacığı kapsar. Toplam yüzölçümleri 62 km²'dir. Galloway Dağında yüksekliği 402 m'ye ulaşan iç bölge, kıyıda sarp kayalıklarla çevrilidir. İklim soğuk ve nemlidir. İngiliz gemisi "Reliance"ın mürettebatı tarafından 1800'de bulunan bu adalar, bir zamanlar büyük fok sürülerinin yurduydu. Ama, denetimsiz avlanma yüzünden fok sürüleri, bugün büyük ölçüde azalmıştır. Üzerinde insan yaşamayan, Antipod Adaları, Yeni Zelanda'ya aittir.

antiproton *bak.* karşıt proton

Antique, Filipinler'in Panay Adasında il. Yüzölçümü 2.522 km²'dir. Adanın batı kıyısında yer alır. Batıdaki Sulu Denizine açılan Cuyo Doğu Geçidindeki birçok adayı da içine alır. Doğu sınırında, kayalık bir sıradağ bulunur. Elverişli limanları olmamakla birlikte, balıkçılığın il ekonomisinde önemli bir payı vardır. En önemli tarım ürünleri pirinç ve şekerkamışıdır. İlin en geniş ovası, güneydeki Sibalom Irmağının deltası ile taşkın ovasıdır; aynı zamanda adalar arası bir liman olan San Jose de Buenavista da burada bulunur. Kuzeyde Libertad'dan, güneyde Anini-y'e kadar kıyıyı izleyen karayolu, büyükçe kasabaları birbirine bağlar. Nüfusun üçte ikisi Katolik, geri kalanların büyük bölümü ise Protestandır. Nüfus (1980) 344.879.

antiroman *bak.* yeni roman

Antirrhinum *bak.* aslanağzı

antisemitizm, Yahudi düşmanlığı. Yahudiler, Filistin dışında yerleştikleri birçok yerde, özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da hemen her zaman bir ölçüde düşmanlıkla karşılaştılar (*bak.* Diaspora). İlkçağda antisemitizmin başlıca temeli din farklılıklarıydı. Yahudiliğin putperestliğe karşı çıkışı yeterince anlaşılamamış, Yahudilerin imparatora tapmayı kabul etmemeleri, ülkelerine bağlı olmamaları biçiminde yorumlanmıştı. İlk Hıristiyanlara göre Yahudiler, Hz. İsa'yı çarmıha geren halktı ve bu sav, yüzyıllar boyu antisemitizmi haklı göstermek için kullanıldı. Pesah (Hamursuz) Bayramı'nda Hıristiyan çocuklarının kurban edildiği söylentisi de ilk kez 12. yüzyılda ortaya atıldı. Doğu Avrupa ve Polonya'da kimi dönemlerde canlandırılan bu efsane, 1930'larda Nazi propagandasının bir parçası oldu. Gene 12. yüzyılda Yahudilere getirilen sarı rozet takma zorunluluğu da Nazilerin antisemitik politikasının önemli bir öğesi olacaktı.

18. yüzyılda Aydınlanma ile birlikte Avrupa'ya yeni bir dinsel özgürlük ortamı gelene değin, Yahudiler dönem dönem işkencelerle, katliamlarla, sürgünlerle karşılaştılar. Ama 19. yüzyılda milliyetçilik Avrupa'yı etkisi altına alınca, antisemitizmin dayanağı din üstünlüğünden ırk üstünlüğüne kaydı ve bu düşmanlık yeni bir güç kazanarak kitlelerden daha büyük destek gördü. Almanya'da antisemitizm 19. yüzyıl sonunda örgütlü bir harekete dönüştü. Yahudileri oy hakkından yoksun bırakmak için toplu girişimlerde bulunuldu. Şansölye Otto von Bismarck'a bu amaçla 225 bin imzalı bir dilekçe sunuldu.

Fransa'da da Dreyfus olayı antisemitizmin odak noktası oldu. Savaş Bakanlığı'nda çalışan Yahudi subay Alfred Dreyfus(*) 1894'te haksız yere vatana ihanetle suçlandı. Fransız basınının koyu antisemitizmi Dreyfus'un aklanmasını önledi ve bu nedenle doğan tartışma, Fransız siyasal yaşamını altüst etti.

Ortaçağa özgü biçimiyle antisemitizm, Rusya'da devlet politikasının bir parçası olarak çarlık dönemi boyunca sürdü. 18. yüzyıl sonlarından başlayarak, Yahudilerin, batı yörelerinde Çerta Osediosti olarak bilinen geniş bir yerleşme alanı dışında yaşamaları yasaklandı. 1882'de yaygın antisemitik gösteriler başladı. Bunun ardından kırsal alanlardaki mülklerine el kondu ve Yahudiler Çerta Osediosti içinde de yalnızca kentlere yerleşmeye zorlandı. Sonuçta kitleler halinde Batı ülkelerine göç ettiler, ama o ülkelerde de yabancı düşmanlığına hedef oldular.

20. yüzyıl başlarında antisemitizmde bir gerileme görüldüyse de 1917 Ekim Devrimi'nin önderleri arasında çok sayıda Yahudinin bulunması antisemitik önyargıların "Yahudi Bolşevizmi" gibi yeni bir hedefte odaklaşmasına olanak verdi.

1933'te Almanya'da Adolf Hitler'in iktidara gelmesiyle çığırından çıkan antisemitizm fırtınası, bu ülkeyi kasıp kavurduğu gibi, çağdaş tarihte görülmedik ölçüde antisemitik hareketin bütün dünyaya yayılmasına yol açtı. Fransa'da Kukuletalılar (Cagoulards), Macaristan'da Demir Haç Partisi(*), İngiltere'de İngiliz Faşistler Birliği ve Amerika'da da Alman-Amerikan Birliği(*) ile Gümüş Gömlekliler gibi Yahudi düşmanı örgütler ortaya çıktı.

Nazilerin Yahudi düşmanlığının özelliği, sınıf engellerini de aşmasıydı. Ari ırkın üstünlüğü düşüncesi, hem kitleleri, hem de zengin ve soylu seçkinleri etkisi altına aldı. Almanya'da hükümet politikası olarak benimsenen antisemitizm, okullarda okutulmaya, "bilimsel" yayınlarla araştırma kurumlarında geliştirilmeye ve uluslararası propaganda amacıyla kurulmuş çok etkin, dev propaganda örgütlerince kullanılmaya başladı. Avrupa'daki Yahudilerin yok edilmesi 1941'de Nazi Partisi'nin resmi politikası haline geldi. Dev ölüm makineleri olan Auschwits, Chelmno, Belzec, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Majdanek ve Treblinka toplama kamplarında tahminen 6 milyon Yahudi öldürüldü. *Ayrıca bak.* getto; pogrom.

İslam ülkelerinde tarih boyunca her zaman Yahudi toplulukları var oldu. Bunların bir bölümünü İslam öncesi dönemden beri buralarda yaşayanlar, bir bölümünü de özellikle ortaçağ Avrupası'ndaki çeşitli baskılar karşısında İslam ülkelerine sığınanlar oluşturuyordu. Bunlar, İslam hukukunun Müslüman olmayan, ancak öteki kitaplı dinlere inananlara, yani Hıristiyanlara ve Yahudilere tanıdığı zimmilik(*) statüsünden yararlandılar ve İslam ülkelerinde daha güvenli bir yaşama ortamına kavuştular. Bilim, sanat ve özellikle ticaret alanındaki etkinliklerini serbestçe sürdürdüler. Çeşitli dönemlerde ve bazı ülkelerde yararlandıkları hakların genişlediği ya da daraldığı oldu, ama zimmilik statüsünün sağladığı temel haklardan hiçbir zaman yoksun kalmadılar. Antisemitizm olarak nitelenebilecek bir hareketle de karşılaşmadılar.

Osmanlı Devleti'nde de geniş bir Yahudi topluluğu yaşıyordu. Bunların küçük bir bölümünü Bizans Yahudileri, çoğunluğunu ise 1394'te Fransa kralı VI. Charles'ın ülkesinden kovduklarıyla 15. yüzyıl sonlarında İspanya'dan kovulan Yahudiler oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'ne sığınan bu Yahudi toplulukları özellikle Selanik, Edirne ve İstanbul'a yerleşmişlerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında da Çarlık Rusyası'ndaki baskılardan kaçan 100 bine yakın Yahudi gene Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı.

antiseptik, enfeksiyona neden olabilecek mikroorganizmaların gelişmesini önlemek ya da bu tür mikroorganizmaları yok etmek amacıyla kullanılan maddelerin ortak adı. Kokuşma ve bakteri yayılımının (sepsis) engellenmesi anlamındaki antisepsi terimini ve antiseptikleri bugünkü anlamıyla ilk kez tanımlayan, 19. yüzyılda yaşamış Macar hekim Semmelweis'dir. *Ayrıca bak.* mikrop öldürücü.

antiserum, enfeksiyon yapıcı mikroorganizmalara ya da zehirli maddelere karşı etkili özgül antikorları içeren kan serumu. Antiserumlar at, koyun, sığır, tavşan ve insan kanında enfeksiyon, zehirlenme ya da aşılanma sonucunda gelişir ve başka kişilerin belirli bir hastalığa karşı bağışıklanmasında ya da zehirli hayvan sokmalarının ve ısırıklarının tedavisinde kullanılabilir. Hayvanlardan elde edilen antiserumlar daha çok kullanılmakla birlikte, hayvan antikorlarına alerjisi olan kişilere insan antiserumlarının verilmesi daha uygundur. *Ayrıca bak.* antikor; antitoksin aşı; bağışıklama.

antisiklon, Ekvator kuşağının dışındaki bölgelerde oluşan ve Kuzey Yarıküre'de saat ibresi yönünde, Güney Yarıküre'de ise ters yönde, yüksek basınçlı bir atmosfer kütlesi çevresinde dönen büyük rüzgâr sistemi. Hareket yönü, kabaca, siklonun(*) tersinedir.

Antisthenes (d. y. İÖ 445 - ö. y. 365), Atinalı filozof. Sokrates'in öğrencilerindendir. Genellikle Sinoplu Diogenes'in kurdu-

Antisthenes, herma; Vatikan
Direzione Generale dei Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie

ğu varsayılan Kynik felsefe okulunun gerçek kurucusudur.

Zengin bir ailede yetişen Antisthenes'in felsefesinin kökleri, toplum yapısında gözlediği çelişki ve haksızlıklara dayanır. Daha mutlu ve insanca bir yaşama giden yolu

gösterecek bir düşünce sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Mutluluğun ahlaki erdeme dayandığı ve erdemin de öğretim yoluyla aşılanabileceği inancını savunmuştur.

Antisthenes, insanlara erdemli olmayı öğretirken, nesneleri iki kategoriye ayırırdı. Özel mülkiyeti, duyusal hazları ve öteki zevkleri içine alan dış dünyaya ait varlıklar; doğruyu ve insan ruhu hakkındaki bilgileri içeren, insanın iç dünyasına ait varlıklar. İnsanın kolayca baştan çıkarılabilen maddi yanının bastırılması gerektiğini savunan Antisthenes, ruhun zenginliğini araştırmaya yardımcı olacak fiziksel ve zihinsel acıyı kabullenmeleri için öğrencilerini yüreklendirdi. Öğretim yöntemini, kendi düşüncelerinin ve inançlarının bulunduğu yüksek bir tepeden, Herakles söylencesinde olduğu gibi toplumun budalalıklarına ve haksızlıklarına karşı "ulumak" biçiminde tanımlardı. Antisthenes'in kurduğu felsefe okulu büyük olasılıkla bu nedenle Kynik (Yunanca: *kyon* "köpek") adıyla anıldı; Antisthenes ve izleyicilerinin kullandığı, Atina'nın güneydoğusundaki *gymnasion* da Kynosarges adını taşırdı.

Antisthenes'in Yunanlılarla barbarları, özgür yurttaşlarla köleleri birbirine eşit sayan görüşleri Yunan kent-devletlerinin gerileme dönemine girişiyle çakışıyordu. Kyniklerin etkisi IO 3. yüzyılda gelişen Stoacı okul aracılığıyla sonraki dönemlere ulaştı. Onların maddi zenginliklere karşı çıkan tutumu uygar kent yaşamına karşı doğa durumuna dönüşü savunan akımlara da öncülük etti.

antitez (Yunanca *antitheton*: "zıtlık"), karşıt ve uzlaşmaz düşünceleri sürekli bir gerilim yaratacak biçimde yan yana getiren söz sanatı. "Sanat kalıcıdır, zamansa akıp gider" deyişi bir antitez örneğidir. Karşıtlık içindeki önerme, cümle ya da deyimler yaklaşık aynı uzunluktadır ve birbirini izleyen benzer dilbilgisi yapılarına sahiptir. Antitez, şiirde kullanıldığında, çoğu zaman trajik bir bakıt dönüşümü ve ironi etkisi yaratır.

antitoksin, bakterilerce salgılanan zehirli bir maddenin (toksin) vücuda girmesiyle oluşan ve bu toksini etkisiz duruma getirme özelliği taşıyan antikor. Bakterilerin neden olduğu herhangi bir hastalıktan sonra, çoğu kez insanda bu antijene karşı bağışıklık sağlayan ve hastalığa yeniden yakalanmayı önleyen özel antitoksinler gelişir.

İnsanlardaki enfeksiyon hastalıklarının tedavisinde kullanılan antitoksinler, bakteri toksinlerinin hayvanlara, özellikle atlara enjekte edilmesiyle üretilir. Bu amaçla hayvana, kanında yüksek düzeyde antitoksin oluşana değin art arda ve küçük dozlarda toksin verilir. Böylece elde edilen ve yüksek düzeyde antitoksin içeren seruma antiserum adı verilir.

İlk antitoksin 1890'da Emil von Behring ve Şibasaburo Kitasato tarafından bulunmuş, difteriye karşı etkili olan bu antitoksini üreten Behring, 1901 Nobel Fizyoloji ya da Tıp Ödülü'nü almıştır. Günümüzde, botulizm, difteri, dizanteri, gazlı kangren ve tetanos tedavisinde antitoksinlerden yararlanılır. Akrep, yılan gibi hayvanların zehirlerine karşı etkili olan antitoksinleri içeren antiserumlar da bu hayvanların ısırma ya da sokmalarına karşı kullanılır. *Ayrıca bak.* antiserum.

antitröst yasalar, piyasadaki haksız ya da tekelci sayılan uygulamaları kısıtlayan yasalar.

Firmalar arası rekabet koşullarını çeşitli yasalar aracılığıyla korumaya yönelik en uzun ömürlü politika ABD'de uygulanmaktadır. ABD'de bu tür yasaların en ünlüsü, "ticareti kısıtlayan her sözleşme, birleşme ya da gizli ittifak"ı yasadışı sayan, 1890 tarihli Sherman Antitröst Yasası'dır. ABD'deki önemli antitröst yasalardan bir başkası, 1914 tarihli Clayton Yasası'dır. 1936'da Robinson-Patman Yasası ile değişikliğe uğrayan bu yasa, fiyatlar ya da başka araçlar yoluyla müşteriler arasında ayrım yapmayı yasaklar. Rekabetin önemli ölçüde azalması sonucunu doğurabilecek biçimde firmaların birleşmesi ya da bir firmanın ötekini satın alması da bu yasayla önlenmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra rekabetin sınırlanmasını önlemeye yönelik hükümlerin, bazı ülkelerin yasalarında ve uluslararası anlaşmalarda yer almaya başlamasıyla Avrupa'da da antitröst yasalar önem kazandı. Brüksel'deki Avrupa Topluluğu Komisyonu, üye ülkelerde etkinlik gösteren şirketlerin tekelci uygulamaları konusunda, 1957 Roma Antlaşması'nın haksız rekabete ilişkin 85. ve 86. maddelerine dayanarak karar verme yetkisine sahiptir.

antlaşma, iki ya da daha çok devleti uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde bağlayan sözleşme ya da başka yazılı belge. Devletlerin ve uluslararası örgütlerin kendi aralarında ya da devletlerle uluslararası örgütler arasında yapılabilir. Günümüzdeki diplomatik kullanımda antlaşma terimi, önemli uluslararası bağıtlarla sınırlanmıştır. Görece ikincil önemdeki bağıtlar sözleşme, anlaşma, düzenleme, protokol, senet gibi adlarla anılır. Bazen aynı nitelikteki bağıtlar da sözleşme, misak, antlaşma gibi değişik adlar taşıyabilir. Bu nedenle bağıtın taşıdığı adın, onun hukuksal niteliği bakımından belirleyici bir rolü yoktur.

Antlaşma görüşmeleri, olağan koşullarda, hükümetlerinin yönergeleri çerçevesinde antlaşmayı sonuçlandırmaya tam yetkili olan elçiler arasında yürütülür. Ama antlaşmanın imzalanması, günümüzde, hükümetlerin onayına bağlıdır; hükümetler onay yetkisinden açıkça vazgeçmediği sürece, antlaşma ancak tarafların karşılıklı onayından sonra resmen bağlayıcılık kazanır. Çok taraflı antlaşmalar (örn. 1919 Versailles Barışı ya da 1945 Birleşmiş Milletler Sözleşmesi) genellikle diplomatik bir konferansta görüşülür ve imzalanır.

Taraflar, özel bir antlaşma biçimine uymak zorunda değildir. Antlaşmalar genellikle sözleşme biçiminde yapılır; ama ortak bildiri ya da karşılıklı nota alışverişi (örn. Great Lakes'de karşılıklı silahsızlanma için 1817'de ABD ve İngiltere arasında yapılan Rush-Bagot Antlaşması) biçiminde de olabilir. Gene de bütün önemli antlaşmaları belli bir biçimde yazmak gelenek olmuştur.

Önce, bağıtlaşan tarafların ad ve unvanlarını, antlaşmanın genel amaçlarını görüşmeyle görevlendirilen elçilerin adlarını, resmi unvanlarını ve tam yetkili olduklarının saptandığını belirten bir giriş bölümü yazılır. Ardından üzerinde anlaşmaya varılan koşulları içeren maddelere yer verilir. Antlaşma belirli bir süre için yapıldıysa, daha sonra bu belirtilir; antlaşma sürekli ise, taraflardan herhangi birinin, önceden bildirmek koşuluyla antlaşmayı sona erdirebileceğini belirten bir madde de yer alabilir. Daha sonra, onay işlemini öngören ve karşılıklı onay bildiriminin yer ve zamanını belirten bir madde yazılır. Son bölümde, "tam yetkili elçilerin ayrı ayrı adlarını ve imzalarını attıklarına tanık olunur" biçiminde bir cümle yer alır. Yer ve tarihle imzalar bunu izler. Ek maddeler, tam yetkili elçilerce, antlaşmanın ya da sözleşmenin ana bölümüyle aynı geçerliliği ve değeri taşıdıkları belirtilerek imzalanır.

Uluslararası hukuk uzmanları, antlaşmaları çeşitli ilkelere göre sınıflandırırlar. Antlaşmaya taraf olan ülke sayısına göre yapılan çok taraflı (genel) ve iki taraflı antlaşmalar ayrımının yanı sıra, belirli bir eylemle (örn. toprak bırakma) ilişkin olanlar ile genel bir davranış kuralı (örn. savaştan kaçınma) getiren antlaşmalar arasında da ayrım yapılır. Antlaşmaların, amaçlarına göre sınıflandırılması da yaygındır. 1) Barış, ittifak, toprak bırakma, barışçı çözüm, silahsızlanma gibi konulardaki siyasal antlaşmalar; 2) gümrük, balıkçılık, denizcilik, konsolosluk gibi konuları da içeren ticari antlaşmalar; 3) uluslararası sendikaları, kuruluşları ve onlara bağlı uzmanlık örgütlerini kuran ve düzenleyen sözleşmeler türünden kurucu ve yönetsel antlaşmalar; 4) uluslararası suçları tanımlayan, suçluların geri verilmesini sağlayan anlaşmalar gibi ceza hukuku antlaşmaları; 5) insan haklarının, ticari markaların ve telif haklarının korunmasına ve yabancı mahkeme kararlarının yerine getirilmesine ilişkin sözleşmeler türünden özel hukuk antlaşmaları; 6) uluslararası anlaşmazlıkların barışçı çözümünde ve savaş durumunda uyulması gereken kurallar ile devletlerin hak ve görevlerinin tanımı gibi konulardaki uluslararası kamu hukuku antlaşmaları. Uygulamada, herhangi bir antlaşmayı bu gruplardan belli birine sokmak genellikle güçtür.

Uluslararası hukuk bakımından antlaşma yapma yetkisi bağımsız devletlere, konfederasyonlarda üye devletlere, federasyonlarda federal devlete, papalığa ve uluslararası örgütlere aittir. Bağımsızlıkları kısıtlı olan devletlerden özellikle koruma altındaki devletle, tabi devlet durumunda olan devletin bu yetkiye sahip olup olmadığı, korunma ya da tabilik ilişkisini kuran belgenin incelenmesiyle anlaşılabilir. İç hukuk bakımından ise antlaşma yapma yetkisi özellikle parlamenter rejimlerde yasama organı ile yürütme organı arasında paylaştırılmaktadır. 1982 TC Anayasasında, uluslararası antlaşmaları görüşme ve imzaya yetkili organ ayrıca gösterilmemiş olmakla birlikte bu konularda yürütme organının yetkili olduğu kesindir.

Aynı anayasanın 104. maddesine göre uluslararası antlaşmaları onaylamak ve yayımlamak cumhurbaşkanının yetkisine girer. Ama 90. maddeye göre antlaşmanın böylece onaylanması, TBMM'nin onaylamayı bir yasayla uygun bulmasına bağlıdır. Dolayısıyla, cumhurbaşkanının onaylama yetkisini kullanabilmesi için, TBMM'nin müdahalesi ve onaylamayı uygun bulması, yani cumhurbaşkanına her antlaşma için ayrı bir yasayla "mezuniyet" vermesi gerekir. Ana kural bu olmakla birlikte 90. maddenin 2. fıkrasına göre ekonomik, ticari ya da teknik ilişkileri düzenleyen ve süresi bir yılı aşmayan antlaşmalar, devlet maliyesi bakımından bir yüklenme getirmemek, kişi haklarına ve Türklerin yabancı ülkelerdeki haklarına dokunmamak koşuluyla, yayımlanmayla yürürlüğe konabilir. Bu antlaşmalar, yalnızca yayımlarından başlayarak iki ay içinde TBMM'nin bilgisine (onayına değil) sunulur. Ama, bu tür antlaşmaların da gene cumhurbaşkanınca onaylanması gerekir. Aynı maddenin 3. fıkrasına göre uluslararası antlaşmaya dayanan uygulama antlaşmalarıyla yasanın verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticari, teknik ya da idari antlaşmaların TBMM'ce uygun bulunması zorunluğu yoktur. Usulüne göre yürürlüğe konmuş olan uluslararası antlaşmalar yasa hükmünde sayılmakla birlikte,

bunlar hakkında anayasaya aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaz.

Taraf devletlerden birinin ortadan kalkması, anlaşma konusunun gündemden çıkması, taraflar arasında eskisini yürürlükten kaldıran ya da onun yerine geçen yeni bir antlaşmanın bağıtlanması ya da antlaşmanın verdiği yetkiye dayanarak taraflardan birince feshedilmesi gibi yollarla antlaşmalar doğal olarak yürürlükten kalkabilir. Taraflar arasında savaş çıkması durumunda, antlaşma böylece sona erdirilmediği takdirde askıya alınır. Bu durumda, savaş sonundaki barış antlaşmasının açık hükümleriyle antlaşma yeniden yürürlüğe girebilir.

Alfabetik sıralama sözcük esasına göre yapılmıştır.

---

antlaşma limanları, Asya ülkelerinin, özellikle de Çin ve Japonya'nın, İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi Batılı ülkelerden gelen baskılar sonucunda 19. yüzyıl ortalarında dış ticarete ve yabancıların yerleşmesine açtığı limanlar. Çin'deki antlaşma limanlarının kurulmasında Japonya'nın baskıları da etkili olmuştur.

Çin'de ilk limanlar, I. Afyon Savaşı (1839-42) olarak bilinen Çin-İngiliz çatışmasında Çin'in yenilgiye uğramasının ardından, 1842'de İngiliz tüccarlara açıldı. Japonya'da ise antlaşma limanı sistemi, ABD'li Komodor Matthew C. Perry'nin, 1854'te bir savaş filosuyla Edo (bugün Tokyo) Körfezine girerek, Japonları ülkeye ABD tüccarlarının girmesine izin vermeye zorlaması ile başladı. Öteki Batılı ülkeler çok geçmeden İngiltere ve ABD örneğini izlediler; Çin ve Japonya'nın yanı sıra Vietnam, Kore ve Siyam'da da kendi yurttaşları için antlaşma limanı ayrıcalıkları elde ettiler. 19. yüzyıl sonlarına doğru Batılı ülkelerin Çin'den giderek daha çok ödün koparmaları ile, 1842'de beş olan antlaşma limanlarının sayısı 1911'de ellinin üzerine çıktı. Ticari bakımdan Çin'den daha az çekici, askeri bakımdan da daha güçlü olan Japonya, baskılara daha kolay karşı koyabildi; bu ülkede yalnızca altı liman dış ticarete ve yabancıların yerleşmesine açıldı. Daha küçük ülkelerde açılan liman sayısı ise iki ya da üçü geçmedi.

Batılı ülkelerin uyrukları, antlaşma limanları içinde oturdukları ülkenin yasalarına değil, kendi konsoloslarının denetimine bağlıydılar. Limanların bulunduğu kentler, kâğıt üzerinde bulundukları ülkenin parçası sayılmakla birlikte, giderek bu limanların hepsinde bağımsız yasalar, yargı kurumları, polis ve vergi sistemleri gelişti. Batılı yerel yönetim kurumlarıyla birlikte Batı yaşam biçimi de bu kentlere geldi ve birçok Asyalı, Batı düşüncesi ve teknolojisi ile antlaşma limanlarında tanıştı. Şanghay ve Kanton (Guangzhou) gibi, antlaşma limanları olan kentler, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca Çin'de sanayileşmenin başlıca alanları oldu.

Japonya'daki antlaşma limanları ülkenin hızla sanayileşmesi ve askeri gücünün artması sonucunda 1899'da kapatıldı. Bununla birlikte, emperyalist güçlerin çoğu, II. Dünya Savaşı'nın sonuna değin Çin ve öbür Asya ülkelerindeki antlaşma limanlarını terk etmeye yanaşmadı.

antlerit, bakır sülfat minerali, $Cu_3(SO_4)(OH)_4$; özellikle kurak bölgelerdeki oksitlenmiş bakır çökeli kuşaklarında bulunur. Arizona'nın Bisbee, Alaska'nın

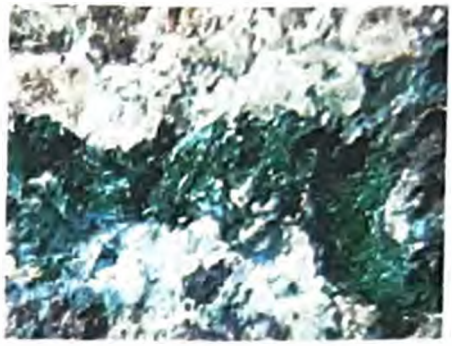

Puerto de Gomez yöresinden çıkarılmış antlerit örneği, Chihuahua, Meksika
Field Museum of Natural History, Chicago
John H. Gerard EB Inc.

Kennicott, Meksika'nın Sierra Mojada ve Coahuila, Şili'nin Chuquicamata bölgelerindeki başlıca bakır cevheri antleritttir. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için, *bak.* sülfat mineralleri (tablo).

Antofagasta, Şili'nin kuzeyinde çok kıraç bir kesimde yer alan bölge. Doğuda Bolivya ve Arjantin, batıda Büyük Okyanus ile çevrilidir. 125.306 km² yüzölçümü ile Şili'nin ikinci büyük bölgesidir. Nüfusun yüzde 90'ı kentlerde, özellikle yönetim merkezi Antofagasta ile Tocopilla, Calama ve Chuquicamata'da yaşar. Pasifik Savaşı'nın başında, 1879'da Şili ordularınca işgal edilen Antofagasta, 1884'te Bolivya'ya bırakıldı. Sonra yeniden Şili'ye geçti ve 1888'de il, 1974'te ise Tocopilla, Antofagasta ve El Loa illerini içeren bir bölge oldu. 1866'da nitrat yataklarının bulunmasından sonra nüfusu büyük artış gösterdi; en çok nüfus artışı, kıyıdaki dağ sırası ile volkanik And Dağları arasında bulunan Pampa del Tamarugal'da görüldü. I. Dünya Savaşı'ndan sonra nitrat fiyatlarının düşmesi nüfusun azalmasına yol açtı. Bugün Şili'de üretilen bakırın yüzde 50'den çoğu bu bölgeden, özellikle de Chuquicamata'dan çıkarılır. Boraks, kükürt ve iyot da önemli yeraltı kaynaklarıdır. Şili'de en uzun kara ve demiryolu ağının bulunduğu bölge Antofagasta'dır. Ülkenin bütün öteki bölgelerine ve Bolivya'nın Oruro, Arjantin'in de Salta kentlerine ulaşım bağlantısı vardır. Nüfus (1990 tah.) 389.500.

Antofagasta, Şili'nin kuzeyindeki Antofagasta ilinin ve Antofagasta bölgesinin yönetim merkezi, Büyük Okyanus kıyısındaki Moreno Körfezinde liman. 1879'a değin bir Bolivya kenti olan Antofagasta, kıyıdaki rüzgârlı ve kıraç dağların eteklerinde kuruldu. Gübre piyasasında 1866'dan sonra görülen canlılık ve 1870'te Caracoles'te gümüş bulunması, kentin büyümesinde önemli rol oynadı. 1870'te tüzel kimlik kazandı.

San Martin Meydanı'ndaki katedral, Antofagasta, Şili
Art Resource EB Inc.

Bakır ve kükürt ihracı, kentin bugün de başlıca işlevleri arasındadır. Döküm, cevher arıtma ve sülfürik asit üretim tesislerinin yanı sıra, yerel pazara dönük gıda, içki ve balıkunu üreten kuruluşlar da vardır. Tarak ağı çeken balıkçı gemilerinin üretildiği bir tersane de bulunur. 1956'da kurulan Kuzey Üniversitesi, Şili'nin kuzeyindeki en büyük kent olan Antofagasta'dadır. Ayrıca Pan-Amerikan otoyolu üzerinde bir ulaşım merkezi olan kent, kuzey ve güneydeki kentlerin yanı sıra maden ocaklarına ve Bolivya'nın Oruro, Arjantin'in de Salta kentlerine demiryoluyla bağlanır. Antofagasta'da uluslararası bir havaalanı da vardır. Nüfus (1990 tah.) 219.291.

antofillit, magnezyum ve demir silikat bileşiminde bir amfibol minerali. Norveç'in Kongsberg yöresinde, Grönland'ın güneyinde ve Pennsylvania'da, kristalleşmiş şist gibi başkalaşım kayaçlarında bulunur. Genellikle ultrabazik kayaçların bölgesel başkalaşım geçirmesiyle oluşur. Antofillit amyantı (ya da asbesti), liflerinin gerilme direnci düşük olduğu için krizotil, krokidolit ya da amosit kadar değerli değildir. Kimyasal formülü ve ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* amfibol (tablo).

Antoine, André (d. 31 Ocak 1858, Limoges - ö. 19 Ekim 1943, Pouliguen, Fransa), doğalcı tiyatronun öncülerinden olan tiyatro ve sinema yönetmeni, oyuncu,

André Antoine
Ara Güler Arşivi

eleştirmen. 1914'te İstanbul'a giderek bugünkü Şehir Tiyatroları'nın temeli olan Darülbedayi-i Osmani'nin kuruluş çalışmalarını yönlendirmiştir.

Büyük ölçüde kendi kendini yetiştiren Antoine, 1887'de dönemin doğalcı oyun yazarlarının yapıtlarını sahnelemek üzere Théâtre-Libre'i(*) kurduğunda bir yandan Paris Havagazı Şirketi'nde çalışıyor, bir yandan da oyunculuk yapıyordu.

Théâtre-Libre, en verimli dönemi olan 1887-93 arasında Fransız izleyicisine Brieux, Ibsen, Hauptmann, Strindberg gibi yazarların yapıtlarını tanıttı. Modern Fransız tiyatrosunu önemli ölçüde etkileyen Théâtre-Libre'in, başta Berlin'deki Freie Bühne ve Londra'daki Independent Theatre olmak üzere, dünyanın çeşitli yerlerinde çok sayıda benzeri ortaya çıktı. Antoine mali sıkıntı nedeniyle 1896'da tiyatrosunu kapattı. Théâtre de l'Odéon'da yönetmen olarak da çalıştığı bir yıllık aradan sonra, Théâtre-Antoine'ı kurdu ve ilk topluluğunun oynadığı türde yapımlarla izleyici karşısına çıktı.

1906'da, Odéon'un tek yönetmeni olarak atandı. Burada sekiz yıl çalıştıktan sonra görevden ayrıldı. İlk olarak 1894'te gittiği İstanbul'a 1914'te, belediye başkanı Cemil Paşa'nın (Topuzlu) davetiyle bir kez daha gitti. Darülbedayi-i Osmani'nin kuruluş çalışmalarını yönetti. Bir eğitim programı hazırladı; sınavla okula yetenekli öğrenciler alınmasını sağladı. Ama I. Dünya Savaşı başlayınca ülkesine döndü. Daha sonra tiyatro eleştirileri yazdı ve sinema çalışmaları yaptı. *Les frères corses* (1915; Korsikalı Kardeşler), *Mademoiselle de la Seigliére* (1920) ve *L'Arlésienne* (1921) gibi filmleriyle, aşırı derecede yenilikçi bir yönetmen olarak dikkat çekti.

Antoine, geleneksel tiyatronun kalıplarını sarsmış ve doğalcı tiyatronun yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Stanislavski, Otto Brahm, Jacques Copeau, Muhsin Ertuğrul gibi kimi önemli tiyatro adamlarının yetişmesinde emeği geçmiştir. Sinemada gerçekçiliğin gelişmesine olan katkıları ise, ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında anlaşılabilmiştir.

Antoine de Bourbon, ANTOINE DE NAVARRE olarak da bilinir, İspanyolca ANTONIO DE BORBÓN ya da DE NAVARRA (d. 22 Nisan 1518 - ö. 17 Kasım 1562, Andelys, Fransa), Navarra kralı ve Vendôme dükü; Fransa kralı IV. Henri'nin babası.

Vendôme dükü Charles de Bourbon'un oğluydu. 1548'de, Navarra kralı II. Enrique'ın kızı Jeanne d'Albert'le evlendi. Jeanne, Enrique'in tek vârisi olduğu için, bu evlilik sonucunda Navarra kralı unvanını elde etti. Kardeşi, Condé prensi I. Louis de Bourbon'la birlikte, Huguenot'lar (Protestan Fransızlar) tarafından düzenlenen Amboise Komplosu'na katıldı. Ama sonra yeniden Katolik oldu ve 1560'ta Fransız ordusunda kolordu komutanlığına atanmayı başardı. Rouen kuşatmasına komuta eden Antoine, bu kuşatma sırasında ağır yaralanarak öldü.

Antoku, tam adı TOKIHITO ANTOKU TENNO (d. 22 Aralık 1178, Kyoto - ö. 25 Nisan 1185, Nagato Dannoura, Japonya), Japonya'nın 81. imparatoru. Ülkenin batısında, Japon İç Denizinde patlak veren ünlü Dannoura Deniz Savaşı'ndı ölmesi ile, Üç İmparatorluk Alameti'nden biri olan büyük kılıç kaybolmuştur. İmparatorluk gücünü simgeleyen alametleri, ilk Japon imparatorunun gökten yeryüzüne indiğinde birlikte getirdiğine inanılırdı.

1180'de henüz iki yaşındayken Taira klanı tarafından tahta çıkarıldı ve Antoku adını aldı. Ama gerçek iktidar, eski imparator Go-Şirakava ile, Antoku'nun büyükbabası, ünlü savaşçı Taira Kiyomori'nin elindeydi. Taira klanı, Minamoto klanından Yoşinaka'nın denetimi altındaki kuvvetler tarafından 1181'de başkent Kyoto'dan sürüldü. Tairalar, Antoku'yu yanlarına alarak batıya doğru kaçtılar. Minamotolar, Tairaların peşini bırakmadılar; dört yıl geçtikten sonra onları Dannoura Savaşı'nda yok ettiler. Antoku ve hizmetkârları, savaş sırasında tutsak düşmemek için denize atlayarak boğuldular.

antoloji (Eski Yunanca *anthologikha:* "çiçeklerden yapılmış taç" ya da "çelenk"), çeşitli yazarların kısa yapıtlarının ya da yapıtlarından seçilmiş parçaların toplandığı edebi derleme, seçki. Meleagros'un (İÖ 1. yüzyıl başlarında derlediği *Stephanos* (Güldeste), antoloji türünün ilk örneğiydi. Bunu Selanikli Philippos'un derlediği *Stephanos* (İS 1. yy) ve Diogenianos'un *Epigrammaton Antologion*'u (2. yy) izledi. Bu derlemelerin tümünde şiirler, ilk dizelerinin ilk harflerine göre alfabetik sırayla dizilmişti. Agathias'ın 6. yüzyılda derlediği antoloji, şiirlerin konularına göre ayrıldığı ilk derlemeydi. Konstantinos Kephalos 9. yüzyıl sonlarında bütün bu antolojileri tek bir büyük derleme içinde birleştirdi. 10. yüzyılda gözden geçirilirek zenginleştirilen bu metin, kendi türünde dünyanın belki de en tanınmış derlemesidir. *Bak.* Yunan Antolojisi.

Antik Çağda antoloji niteliğinde başka yapıtlar da vardı. Stobaios (İS 5. yy) *Eklogai* (Seçmeler) adlı derlemesinde seçme düzyazı ve manzum parçaları konularına göre toplamıştı. Stobaios'unkine benzer antolojiler, bütün ortaçağ boyunca yazarların bilgi dağarcığının büyük bölümünü oluşturan kaynaklardı.

Rönesans, lirik şiir antolojileri açısından büyük bir çağ oldu. İngiliz dilinde yapılan derlemelerin en ünlüleri arasında, 1557'de Richard Tottel tarafından yayımlandığı için *Tottel's Miscellany* (Tottel Derlemesi) adıyla da bilinen *Songes and Sonnetes* (Şarkılar ve Soneler) ile Spenser, Sidney, Robert Greene, Thomas Lodge ve Shakespeare'in şiirlerinin yer aldığı *England's Helicon* (1600) sayılabilir. Daha yakın bir örnek de Fransızca yayımlanan ünlü *Le Parnasse contemporain* (1866-76, Çağdaş Parnasçılık) antolojisidir. Belirli bir dönemin şiir akımlarına ayrılmış bu gibi antolojiler oldukça yaygındır.

19. yüzyılda, İngilizce konuşulan ülkelerde antolojiler, kronolojik düzende derlenmeye, düzenlenmeye başlandı. Konu aldığı edebi tür ya da akımın tarihsel kapsamını ve gelişmesini yansıtan bu antolojilerde, eleştirel ya da tarihsel nitelikte makaleler de bulunurdu. Thomas Campbell'in derlediği *Specimens of the British Poets* (1819, İngiliz Şairlerinden Örnekler) bu türün tanınmış örneklerinden biridir. Almanca konuşulan ülkelerdeki halk şarkılarının yer aldığı *Des Knaben Wunderhorn* (1805-08; Çocuğun Büyülü Borusu) adlı antoloji büyük etki yarattı. Arthur Waley 1917'de Çin şiirinden, 1919'da da Japon şiirinden önemli derlemeler yayımladı. Victoria döneminin standart lirik şiir antolojisi olan, Francis Turner Palgrave'in *Golden Treasury of English Songs and Lyrics*'i (1861; İngiliz Şarkı ve Şiirlerinin Altın Hazinesi) birkaç kuşak boyunca aydın beğenisini biçimlendirdi. Sir Arthur Quiller-Couch'un *Oxford Book of English Verse* (1900 ve 1939; Oxford İngiliz Şiiri Antolojisi) adlı yapıtı, zamanla Palgrave'in derlemesinin yerini alarak geniş bir çevrede tutuldu. Bu antolojinin ek cildi olarak F. O. Matthiessen tarafından yayıma hazırlanan *The Oxford Book of American Verse* (1950; Oxford Amerikan Şiiri Antolojisi), Amerikan şiirinin en yetkin derlemelerinden biri kabul edilir. Oxford antolojileri, daha sonra değişik yüzyıllara ve ülkelere göre derlenmiş eğlendirici şiirler, çocuk şiirleri, halk şarkıları, madrigaller gibi çeşitli nazım türlerini bir araya getirecek biçimde, daha zengin bir kapsamla yayımlandı. 20. yüzyıl şiir antolojileri arasında Harriet Monroe ve A. C. Henderson tarafından yayıma hazırlanan *The New Poetry* (1917; Yeni Şiir) tarihsel öneminden dolayı, Robert Bridges'in *Spirit of Man* (1916; İnsan Ruhu) antolojisi de düzyazı ve nazım örneklerini seçmedeki yetkinliğinden dolayı, sözü edilmeye hak kazanır. Benzer antolojiler hemen her dilde vardır. Antoloji terimi oyun, söylev, fıkra ve anekdot gibi hemen her edebi türü kapsayan derlemeler için kullanılır.

Türkiye'de antoloji. Türk edebiyatında antoloji türündeki yapıtların ilk örnekleri, Divan şairlerinin birbirlerinin şiirlerine yazdıkları nazireleri kapsayan "nazire mecmuaları" ile Divan şairlerinin yaşamöykülerini ve şiirlerinden örnekleri kapsayan "şuara tezkireleri"dir. Ömer bin Mezid'in *Mecmuatü'n-Nezair*'i (15. yy), Eğridirli Hacı Kemal'in *Camiü'n-Nezair*'i (15-16. yy), Edirneli Nazmi'nin *Mecmuau'n-Neza'ir*'i (16. yy), Sehi Bey'in *Heşt Bihişt*'i (16. yy), Aşık Çelebi'nin *Meşairü'ş-Şuara*'sı (16. yy), Riyazi'nin *Riyazü'ş-Şuara*'sı (17. yy), İsmail Beliğ'in *Nühbetü'l-Asâr*'ı (18. yy), Fatin Efendi'nin *Tezkire-i Hatimetü'l-Eş'ar*'ı (19. yy) antoloji örnekleridir. Halk edebiyatında ise özellikle âşıkların şiirlerinin derlendiği "cönk"ler, antoloji niteliği taşıyan yapıtlardır.

Türkiye'de Batılı anlamda antoloji örnekleri 19. yüzyılda görülmeye başladı. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e değin hazırlanan şiir ve düzyazı antolojileri arasında Refik Tevfik'in *Letaif-i İnşa*'sı (1865, 3 cilt), Ziya Paşa'nın *Harabat*'ı (1874-75, 3 cilt), Ebüzziya Tevfik'in *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'si (1879), Mehmet Celal'in *Osmanlı Edebiyatı Nümuneleri* (1894), Bulgurluzade Rıza'nın *Bedayi-i Edebiye*'si (1909-10, 3 cilt) özellikle anılabilir.

Cumhuriyet döneminde antoloji türü çalışmaların çoğalmasında, bir dönemin ürünlerini topluca okuyucuya sunma amacının yanı sıra, özellikle ders kitabı hazırlama çabasının büyük payı olmuştur. Cumhuriyet döneminde derlenmiş başlıca şiir antolojileri arasında M. Fuat Köprülü'nün *Eski Şiirimiz, Divan Edebiyatı Antolojisi* (1934), *Türk Saz Şairleri Antolojisi* (1940, 1962, 1965), Necmettin Halil Onan'ın *Divan Edebiyatı Antolojisi* (1940), Pertev Naili Boratav ve Halil Vedat Fıratlı'nın *Izahlı Halk Şiiri Antolojisi* (1943), Şükrü Kurgan'ın *Izahlı Eski Metinler Antolojisi* (1943), Kenan Akyüz'ün *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (1953), Vasfi Mahir Kocatürk'ün *Tekke Şiiri Antolojisi* (1955), İlhan Başgöz'ün *Izahlı Türk Halk Şiiri Antolojisi* (1956), Fahir İz'in *Eski Türk Edebiyatında Nazım* (1966-1967, 2 cilt), Asım Bezirci'nin *Dünden Bugüne Türk Şiiri* (1968), Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Türk Tasavvuf Şiiri Antolojisi* (1972), Cahit Öztelli'nin *Bektaşi Gülleri* (1973), Rauf Mutluay'ın *Tanzimattan Günümüze Kadar Türk Şiiri* (1973), Ali Püsküllüoğlu'nun *Türk Halk Şiiri Antolojisi* (1975), Memet Fuat'ın *Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi* (1985) adlı çalışmaları sayılabilir.

Düzyazı antolojileri arasında ise özellikle şu çalışmalar sayılabilir: Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir* (1964), *Dil Devriminden Bu Yana Düzyazı Örnekleri* (1964); Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman* (1965-1967, 2 cilt); Tahir Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman* (1959-1965, 3 cilt); İ. Kemal Karadayı, *Denemeler / Denemeciler Antolojisi* (1977), Aziz Nesin, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı* (1973). Mehmet Kaplan'ın hazırladığı *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* (1974-1982, 4 cilt) ile Cevdet Kudret'in *Örneklerle Edebiyat Bilgileri* (1980, 2 cilt) adlı çalışması hem şiir hem de düzyazı örneklerini kapsayan antolojilerdir. Bunların dışında Behçet Necatigil'in *Atatürk Şiirleri* (1963), Asaf Halet Çelebi'nin *Divan Şiirinde İstanbul* (1953) adlı çalışmaları gibi, belli bir konuya ayrılmış antolojiler ya da Orhan Veli Kanık'ın *Fransız Şiiri Antolojisi* (1947), Cevdet Kudret'in *Batı Edebiyatından Seçmeler* (1972), İlhan Berk'in *Dünya Şiiri* (1969) adlı derlemeleri gibi çeviri şiir ve düzyazı örneklerini içeren antolojiler vardır.

Anton (KIEVLI) PEÇERSKLI ANTON olarak da bilinir (d. Ukrayna - ö. 1073, Kiev), Ukraynalı keşiş, Ortodoks Kilisesi'nin tefekkür ülküsüne dayalı Rus manastır geleneğinin kurucusudur.

Münzevi yaşam biçimini seçerek, yaklaşık 1028'de Yunanistan'daki Aynaroz Dağında Esphigmenon Rum Ortodoks manastırına girdi. 12. yüzyıla ait bir Rus vakayinamesine (*Povest vremennih let*) göre, Esphigmenon başkeşişi Anton'a manastır geleneğini Rusya'ya götürmesini telkin etti. Anton, bunun üzerine Ukrayna'ya dönerek Berestov Dağında bir mağaraya yerleşti. Mucizeler işleyen bir ermiş olarak bölgede ün saldı. 11. yüzyıl ortalarında müritlerinin sayısı giderek artınca, yöredeki daha geniş bir mağaraya geçti. Münzevilerin sayısı 15'i bulduğunda bir kilise ile bir de yemekhane kurulması gerekti. Anton, bunun üzerine cemaatin manevi önderliğini bırakarak başka bir mağaraya çekildi. Kiev prensi İzyaslav kısa süre sonra Berestov Dağını keşişlere bıraktı ve Anton, burada daha sonraları Rus manastır geleneğinin beşiği olarak ünlenecek Peçerskaya Lavra'nın (Mağaralar Manastırı) temellerini attı. Aynaroz geleneğine bağlı eğitim sistemine dönerek, dağda yeni manastır binaları yaptırmak için Konstantinopolis'ten (İstanbul) mimarlar istedi.

Böylece Anton, Rusların, Bizans manastır sisteminin üç öğesini özümsemesinde ilk adımı attı. Bu öğeler, erken dönem Mısır ve Filistin keşişlerinin yazıları ile Aynaroz Dağındaki inziva yaşamı ve Konstantinopolis'teki Studion Manastırı tüzüğünün ortaklaşmacı ruhuydu. Rus vakayinamesine göre Anton, şeytanın gezindiği bir dünyada insana özgü tutkuları bastırmak için insanüstü çabalar gerektiren münzevi bir yaşamdan yanaydı. Bizans'ın çileci geleneğine uyarak tefekkür yoluyla Tanrı'ya ulaşma çabası ile toplumsal sorumluluk arasındaki, hıçbir zaman tam çözülemeyen temel gerilimi dile getirdi. İnzivanın ahlaki ve psikolojik tuzaklarının bilincinde olarak, manastırın yakınlarına inziva odaları yaptırdı. Anton'un kurduğu manastırın Rus Ortodoks Kilisesi üzerinde büyük etkisi oldu ve daha sonra bu gelenek bir cemaat yaşamı ülküsüne dönüştü. 1250'ye değin Anton'un manastırından çıkan 50 kadar keşiş piskoposluğa yükselmişti.

Anton'un yaşamının son yılları Kiev büyük prensi I. Yaroslav'ın 1054'te ölümünü izleyen çalkantılı yıllarda, Anton'un rakip bir senyörle gizlice işbirliği yaptığından kuşkulanan İzyaslav ile arasında doğan gerginliğin gölgesinde geçti.

Anton (NOVGORODLU), asıl adı DOBRYNIA IADREJKOVIC (d. 13. yy) 1211 - y. 1231 arasında Rusya'nın Novgorod kenti başpiskoposu. Siyasal ve ticari düzeyde Batı'yla yürüttüğü diplomatik ilişkilerin yanı sıra, Konstantinopolis'in (İstanbul) ilk mimarı ve kültürel vakayinamesi ve Ayasofya'da yapılan Rum Ortodoks ayinlerinin bir özetini kaleme almasıyla ünlüdür.

Anton'un önemi, özellikle, yaklaşık 1200'de Konstantinopolis'i ziyareti sırasında yazdığı Hacının Kitabı'ndan kaynaklanır. Bu kitap, 12. yüzyıl sonlarındaki Konstantinopolis'e ve kentin, 1204'teki IV. Haçlı Seferi sırasında Fransızlar ve Venediklilerce yağmalanmadan önceki arkeolojik yapısına ve dinsel kültürüne ilişkin bilgiler bakımından en kapsamlı kaynaktır.

Anton Hrapovitşi, asıl adı ALEKSEY PAVLOVIÇ HRAPOVITSKI (d. 17 Mart 1863, Novgorod, Rusya - ö. 10 Ağustos 1936, Karlofça, Yugoslavya), Kiev metropoliti. Hıristiyan öğretisini tümüyle etik açıdan yorumlayan girişimleriyle, ilahiyat ve siyaset konularındaki tartışmacı tutumuyla ve papalığa karşı polemikleriyle ünlüdür.

Petersburg İlahiyat Akademisi'nden mezun olduktan sonra yöredeki bir manastıra girdi ve 1885'te papaz oldu. 1897'de Ukrayna'daki Volhinia bölgesinin piskoposluğuna getirildi. 1902'de Ukrayna Katolik Kilisesi'nin o bölgede hâlâ yaşayan kalıntılarını temizledi. Ukrayna Ortodoks Kilisesi içindeki ulusal kıpırdanışları bastırdı. 1912'de, Rus Ortodoks Kilisesi'nin en yetkili meclisi olan Yüksek Sinod üyeliğine seçildi. 1914'ten 1917'ye değin Harkov başpiskoposluğunu yürüttü ve 1918'de Kiev metropoliti oldu.

Sovyet Devrimi'nden sonra, 1917-18'de Tüm Rusya Ortodoks Konsili'ne katılan Anton, Rus patrikliğine aday gösterilen üç kişi arasına girdi. Ukrayna çarlık rejiminden bağımsızlığını ilan ettikten sonra bu ülkenin özerkliğini kazanmasını engellemeye çalıştığı için kuzeybatı Ukrayna'daki Buçaç'a sürüldü. Ukrayna Bolşevikler tarafından işgal edilince Yugoslavya'daki Sremski Karlovci'ye kaçtı; 1920'de sürgündeki Rus Ortodoks Kilisesi'nin önderliğini üstlendi.

Polemikleriyle tanınan Anton, papalığın, evrensel kilisenin üstünde olduğu iddialarına şiddetle karşı çıktı. Kendisini heretiklikle suçlayan bazı dindaşlarına göre Anton, Rus romancısı Fyodor Dostoyevski'nin, entelektüalizm karşıtı ahlakçılığının etkisi altındaydı. Gerçekten de Anton, Dostoyevski'nin düşüncelerini kendi düşünceleriyle daha iyi kaynaştırabilmek amacıyla, 1921'de Dostoyevski'nin yapıtları için bir sözlük hazırladı.

Anton, "Kurtuluş Dogması Üzerine" ve "Ortodoks Hıristiyan Kateşizmi Üzerine Bir Deneme" gibi belli başlı yazılarında, İsa'nın yaşamını, ahlaki bir yaşama Hıristiyanca bağlanmak için gerekli esini sağlayan bir tür etik simge düzeyine indirgemiştir.

Antonelli, Giacomo (d. 2 Nisan 1806, Sonnino, Papalık Devletleri - ö. 6 Kasım 1876, Vatikan), Papa IX. Pius'un bakanları arasında yer alan kardinal.

Hiç papazlık görevinde bulunmadığı halde, 1847'de Pius tarafından kardinalliğe getirildi. İlk kez demokratik bir anayasayla yönetilmeye başlayan Papalık Devletleri'nin başbakanı oldu (1848). Kendi hükümetinin ardından kurulan başka hükümetlerin de peşpeşe düşmesinden ve Roma'daki devrimci ortamın Başbakan Kont Pellegrino Rossi'nin öldürülmesine yol açmasından sonra, Pius'la birlikte Quirinal'da kalma yürekliliğini gösterdi ve papanın İtalya'nın Gaeta kentine kaçışını planladı.

Papanın 1850'de Roma'ya dönüşünden sonra da resmen bakan olarak atandı ve bu görevi ölümüne değin sürdürdü. 1870'te varlığı son bulan Papalık Devletleri yönetiminin genel denetimini üstlenmenin yanı sıra, papanın öteki hükümetlerle ilişkilerini de yürüttü. Papanın ruhani ve dünyevi gücünü birbirinden ayırmanın ya da papayı kilise dışı bir meclise karşı sorumlu kılmanın olanaksızlığını gördüğü için, Papalık Devletleri'ni anayasal yönetime kavuşturmaya yönelik yeni girişimlerden kaçınan bir siyaset izledi. Fırsatçı bir diplomat olarak, İtalya'nın birliğini sağlamaya yönelik hareketin gittikçe genişlediği bir dönemde, papanın Orta İtalya üzerindeki egemenliğini korumanın tek yolunun, 1850'den başlayarak Roma'da bir garnizon bulunduran III. Napoléon yönetiminin iyi niyetini sağlamaktan geçtiğini biliyordu. Bu nedenle, 1860'ta papalık ordusunun kuruluşuna ve Fransa'yla herhangi bir çatışmaya girilmesine karşı çıktı. Piemonte kuvvetleri Roma'ya girdiğinde (1870), onlardan Vatikan çevresini de işgal ederek düzeni korumalarını istedi. Ardından papalık ordusu dağıtıldı. Papaya bağlılıkla hizmet etmesine karşın, Antonelli'nin erdenliğe duşkün olmadığı ve görevi sırasında büyük servet biriktirdiği yolunda pek çok ihbar alan IX. Pius, Antonelli öldüğünde ona olan güvenini yitirmişti.

Antonello DA MESSINA (d. y. 1430 - ö. y. 19 Şubat 1479, Messina, Sicilya), Sicilyalı ressam. 15. yüzyıl Venedik resmine yağlıboya ve Flaman resim tekniklerini onun getirdiği sanılır. Biçimleri çizgi ve gölge yerine renkle oluşturması, Venedik resim sanatının gelişimini büyük ölçüde etkilemiştir.

"Bir Erkek Portresi", Antonello da Messina'nın yağlıboya pano çalışması, y. 1472. Ulusal Galeri, Londra
National Gallery, Londra

Da Messina'nın gençlik yılları üzerine çok az bilgi vardır. Ama o dönemde kozmopolit bir resim merkezi olan Napoli'de eğitim gördüğü kuşkusuzdur. Burada, Provence'lı ve Flaman ressamların, özellikle de Jan van Eyck'ın yapıtlarını inceledi. Flaman resim tekniğini ve gerçekçiliğini, İtalyan resmine özgü biçimlendirme anlayışı ve berrak bir mekân düzenlemesiyle birleştiren Antonello'nun kendine özgü üslubu, bilinen ilk yapıtları olan "Çarmıha Gerilış" (y. 1455, Sanat Müzesi Sibiu, Roma) ve "Aziz Hieronymus Çalışma Odasında" (y. 1460, Ulusal Galeri, Londra) adlı resimlerinde bile belirgindi. 1457-74 arasında çalışmalarını Messina'da sürdürdü. Bu döneme ait başlıca üç yapıtından, kilisenin sipariş üzerine yaptığı ve bugün Messina Ulusal Müzesi'nde bulunan poliptiği (1473) ve "Meryem'e Müjde" (1474) adlı yapıtı, görece tutucu altar panolarıdır; ama aynı döneme ait "Salvator Mundi" ("Dünyanın Kurtarıcısı", 1465, Ulusal Galeri, Londra) insan bedeninin çizgileri ile kişilik betimlemesi üzerindeki yetkin kavrayışını gösteren yalın ve cesur bir İsa tablosudur. "Salvator Mundi" Antonello'nun insan ruhunun derinliklerine işleyen "Bir Erkek Portresi" (y. 1472, Ulusal Galeri, Londra) gibi yapıtlarına giden yolda attığı son birkaç adımdan biri sayılır. Kuzey İtalya'daki ününü borçlu ol-

duğu "Bir Komutan Portresi"ndeki (1475, Louvre Müzesi, Paris) gizemli canlılığın ve titiz gerçekçiliğin ilk belirtileri "Bir Erkek Portresi"nde sezilebilir.

Da Messina 1475-76'da Venedik'te, bir olasılıkla da Milano'da bulundu. Venedik'e gittikten kısa bir süre sonra, gördüğü büyük ilgi Venedik devletince desteklenmesini sağladı; yağlıboya tekniği ve kompozisyon anlayışı yerel ressamlarca coşkuyla benimsendi. En olgun yapıtı olan "Aziz Sebastian"da ise (y. 1476, Dresden Resim Galerisi, Almanya) Giorgione dönemine değin Venedik resim sanatının gelişimini belirleyen öğelerin başında gelen bir bireşime ulaştı. Bu üslup, açıkça tanımlanmış bir mekân anlayışını, anıtsal, heykelsi biçimleri ve aydınlık renkleri içeriyordu. Antonello 1476'da Messina'ya geri döndü ve burada son başyapıtı olan "Meryem'e Müjde"yi (1476, Ulusal Galeri, Palermo) tamamladı.

Antonescu, Ion (d. 15 Haziran 1882, Piteşti - ö. 1 Haziran 1946, Jilava yakınları, Romanya), Romanyalı general ve devlet adamı. II. Dünya Savaşı sırasında Romanya'da Alman yanlısı bir diktatörlük kurmuştur.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Paris ve Londra'da askeri ataşelik yaptı. 1934'te genelkurmay başkanı, 1937'de savunma bakanı oldu. 1938'de Kral II. Carol ülkede korporatist bir diktatörlük kurduğunda da bu görevinde kaldı. Ama birkaç hafta sonra, Romanya'daki en büyük faşist grup olan Demir Muhafızlar'a yakın olduğu gerekçesiyle bakanlıktan uzaklaştırıldı.

Romanya topraklarının üçte biriniin Haziran-Eylül 1940'ta Mihver Devletleri ile SSCB arasında paylaşılmasından hemen sonra, 4 Eylül 1940'ta başbakanlığa atanan Antonescu, faşist bir diktatörlük kurarak, açıkça Mihver'in saflarına geçti. Oluşturduğu "Ulusal Lejyoner Devlet" kısa süre içinde Demir Muhafızlar'ın iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Ama örgüt üyelerinin hükümete karşı etkinlikleri ve işledikleri suçlar karşısında, 1941'de bu örgütü kapattı. Uygulamaya koyduğu reform programı ve Almanya'nın müttefiki olarak 1941'de SSCB'ye savaş ilan etmesi, başlangıçta halktan büyük bir destek görmesini sağladı. Yönetimi, muhalefetin eleştirilerini belli bir serbestlikle dile getirmesine izin verdi. Bazı tarihçiler, Antonescu hükümetinin, uydu faşist yönetimler arasında Almanya'ya en az bağımlı hükümet olduğu görüşündedir. Bununla birlikte, Rus cephesindeki kayıplar arttıkça Antonescu'nun halktan gördüğü destek de yavaş yavaş azaldı. Sonunda, Kral Mihai'nin önderliğinde Ağustos 1944'te düzenlenen bir darbeyle iktidardan uzaklaştırıldı. Darbenin ardından Romen komünist halk mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırıldı ve savaş suçlusu olarak idam edildi.

Antonina, Brezilya'nın güneydoğusunda liman. Paraná eyaletinin doğu kesiminde, Atlas Okyanusunun bir girintisi olan Paranaguá Körfezinin ağzındadır. Paranaguá limanının kuzeybatısına, eyalet merkezi Curitiba'nın doğusuna düşer. Kıyıdan 160 km içerdeki Ponta Grossa'dan gelen kereste ve *maté*'nin (Paraguay çayı) yanı sıra demir cevheri ve muz da Antonina'dan ihraç edilir. Yöredeki magnetit yataklarındaki cevher kullanılarak demir izabeciliği yapılır. Çevrede ayrıca çeltik işleme tesisleri, ahşap kaplama, şeker, un, halat ve sabun fabrikaları da vardır. Nüfus (1980 geç.) 11.950.

Antoninus (AZİZ), asıl adı ANTONINO PIEROZZI ya da DE' FORCIGLIONI, ANTONIO olarak da yazılır (d. 1 Mart 1389, Floransa - ö. 2 Mayıs 1459, Floransa; azizler listesine kabulü 1523; yortu günü 10 Mart), Floransa başpiskoposu. Çağdaş din ahlakının ve Hıristiyan toplumsal etiğinin kurucularından sayılır.

1405'te Floransa'da Dominiken tarikatına girdi. Özellikle, Floransa yakınlarında Fiesole'deki etkinlikleriyle, tarikat içindeki Observantes (Kuralcılar) grubunun önderlerinden biri oldu. 1439-44 arasında, Floransa'da 1436'da kurduğu St. Marco Manastırı'nın başkeşişliğini yaptı. 1439-45 arasında Floransa Konsili'ne katıldı.

1446'da Floransa başpiskoposu oldu; 1448 veba salgını ve 1453 depremi sırasında yardımları ve hayırseverliği ile halkın sevgisini kazandı. Papa VI. Hadrianus tarafından azizler listesine kabul edildi. *Summa moralis* (1477; Ahlak Toplu Yapıtı) ve *Summa confessionum* (1472; İtikat Toplu Yapıtı) başlıca yapıtlarıdır.

Antoninus Duvarı, Romalıların, İskoçya'da Clyde Irmağı ile Forth Koyu arasında inşa ettiği sınır duvarı. Roma imparatoru Antoninus Pius'un buyruğuyla İS 142'de, İngiltere valisi Lollius Urbicus tarafından yaptırıldı. Uzunluğu 58,5 km, genişliği 4,5 m'ydi. Yüksekliğinin 3 m olduğu sanılmaktadır. Duvarın önünde 12 m genişliğinde, 4 m derinliğinde bir hendek vardı; arkasından da askeri amaçlarla kullanılan bir yol geçiyordu. Duvar, yaklaşık üçer kilometre arayla yerleştirilmiş 19 burçla denetlemişti.

Antoninus Duvarı, Roma İmparatorluğu'nun Britanya'daki kuzey sınırını İskoçya içlerine kadar genişletti ve yaklaşık 136'da tamamlanan, 160 km güneyindeki Hadrianus Duvarı'nın(*) önünde de bir savunma çizgisi sağladı. Kuzeydeki ayaklanma sırasında (İS 155-158) Romalılar Antoninus Duvarı'nı bir süre terk ettiler ve 196'dan önce buradaki garnizonlarını Hadrianus Duvarı'na çektiler. Duvarın kalıntıları bugün de ayaktadır.

Antoninus Pius, tam adı CAESAR TITUS AELIUS HADRIANUS ANTONINUS AUGUSTUS PIUS, asıl adı TITUS AURELIUS FULVIUS BOIONIUS ARRIUS ANTONINUS (d. 19 Eylül 86, Lanuvium, Latium - ö. 7 Mart 161, Lorium,

Antonius Pius'un mermer büstü; British Museum
British Museum

Etruria), İS 138-161 arasında Roma imparatoru. Ilımlı ve basiretli bir tutumla hüküm süren Antoninus, imparatorluğa 84 yıllık (İS 96-180) bir iç barış ve refah dönemi yaşatan "Beş İyi İmparator"un dördüncüsüdür.

Galya kökenli bir aileden geliyordu; babası ve dedeleri de konsüldü. İS 120'de konsül olarak görev yaptıktan sonra, İmparator Hadrianus (hd 117-138) tarafından İtalya'da adli yönetime yardım etmekle görevlendirildi. Asya eyaletini yönetti (y. 134), daha sonra imparatorun danışmanı oldu. Hadrianus, 138'de Antoninus'u evlat edinerek vârisi yaptı. Ayrıca daha sonra her ikisi de imparator olan Marcus Aurelius ve Lucius Verus'u da Antoninus'a vâris atadı. Antoninus, başa geçtikten sonra Senato'yu Hadrianus'a geleneksel kutsal şeref unvanlarını vermeye ikna etti. Bu davranışı ve belki başka benzeri hareketleri nedeniyle Antoninus'a Senato tarafından Pius (Değerbilir) adı verildi. 140 sonlarında ya da 141 başlarında karısı Faustina ölünce, onun anısına yoksul kız çocukları için bir yardım kurumu olan Puellae Faustinianae'yi kurdu. 2. yüzyıl kaynaklarında Antoninus'la ilgili kayıtlar çok azdır. Yirmi üç yıllık hükümdarlığı sırasında pek az sarsıcı olay olduğu kesindir. Bu dönemde Roma'nın egemenliği altındaki Britanya'da başlayan bir ayaklanma bastırılmış, Roma'nın sınırını Hadrianus Duvarı'nın 160 km kuzeyine kadar genişletmek için 142'de bir set inşa edilmiş ve buraya askeri birlikler yerleştirilmiştir. 58,5 km uzunluğundaki bu sete Antoninus Duvarı adı verilmiştir. Ayrıca, Mauretania, Germania, Daçya ve Mısır'da patlak veren ayaklanmalar da Antoninus'un orduları tarafından denetim altına alınmıştır.

Hatip Aelius Aristides'in 143-144'te yazdığı ünlü methiye, Antoninus döneminde halkın çoğunluğunun durumundan hoşnut olduğunu dile getirir. Antoninus'un ölümünden sonra imparatorluk, düşman kabilelerin istilasına uğramış ve bunu iç karışıklıklar dönemi izlemiştir.

Antoninus'lar, İS 138-180 arasında hüküm süren Roma imparatorları. Antoninus'lar dönemi, Antoninus Pius (hd İS 138-161) ile onun vârisi Marcus Aurelius (hd 161-180) dönemlerini kapsar. Antoninus Pius'un öteki vârisi olan ve ülkeyi bir süre Marcus Aurelius'la birlikte yöneten Lucius Verus'un (hd 161-169) yanı sıra, önceleri babası Marcus Aurelius ile birlikte hükümdar olan Commodus da (hd 176-192) genellikle bu döneme sokulur. Antoninus'lar dönemi Roma İmparatorluğu içinde birlik duygusunun ve halklar arasında uzlaşmanın çok güçlü olduğu bir iç barış ve refah dönemi olmuştur. *Ayrıca bak.* Beş İyi İmparator.

António, PRIOR DO CRATO (Crato Birinci Keşişi), lakabı DOM ANTÓNIO (d. 1531, Lizbon - ö. 26 Ağustos 1595, Paris), Portekiz kralı III. João'nun kardeşi olan Beja düku Luis'in gayrimeşru oğlu. Portekiz tahtı üzerinde hak iddia etmiş, ama İngiltere ve Fransa'nın askeri yardımına karşın tahta çıkamamıştır.

Portekiz'deki St. Jean tarikatının başkanı olan António, 1555'te zengin Crato Manastırı'nın birinci başkeşişliğine getirildi. III. João'nun torunu Kral Sebastião (1557-78) ile birlikte Kuzey Afrika'ya gitti. Sebastião'nun öldürüldüğü Vadiü'l-Mehazin Savaşı'nda (1578) tutsak düştü. Dönüşünde taht üzerinde hak iddia etti. Bu iddia III. João'nun yaşayan son kardeşi ve Sebastião'nun ardılı Henrique ve onun ölümünden (Ocak 1580) sonra ülkeyi birkaç ay yöneten kurul tarafından reddedildi. Haziran 1580'de yandaşları tarafından Santarém kentinde I. António adıyla kral ilan edildi. İki ay sonra, tahta geçmesine karşı çıkan İspanya kralı II. Felipe'nin, Alba düku

komutasında gönderdiği orduya Lizbon önünde yenildi. İspanya kralı, I. Felipe adıyla Portekiz tahtına geçerken, o da Paris'e sığındı.

Hâlâ kral olarak kabul edildiği Asor Adalarına Fransa'nın yardımıyla düzenlediği iki harekât (1582 ve 1583) İspanyol filoları karşısında başarısızlıkla sonuçlandı. İngiltere'ye giderek I. Elizabeth'ten yardım aldı. Sir Francis Drake ve Sir John Norris komutasındaki bir İngiliz donanması, António'yu desteklemek amacıyla 1589'da Lizbon yakınlarına çıkarma yaptı. Bu harekât da ağır bir yenilgiyle sonuçlandı. Servetini ve sağlığını yitiren António, Paris'e döndü. Ölümüne değin yeni sefer planlarıyla uğraştı.

Antonio (PADOVALI AZİZ), asıl adı FERNANDO (d. 1195, Lizbon - ö. 13 Haziran 1231, Arcella, Verona; azizler listesine kabulü 1232; yortu günü 13 Haziran), yoksulların koruyucusu sayılan Fransisken keşişi ve kilise bilgini. Fernando adıyla vaftiz edilen Antonio, 1210'da Augustinusçu ruhban topluluğuna katıldı ve bir olasılıkla papaz oldu. Araplar arasında Hıristiyanlığı yayarak din uğruna can vermek umuduyla 1220'de Fransisken tarikatına girdi. Ama düşündüğünün tersine, Bologna, Montpellier, Toulouse ve Puy-en-Velay'de ilahiyat dersleri verdi; Güney Fransa ve İtalya'daki vaazlarıyla büyük hayranlık uyandırdı. İtalya'nın Padova kentine giderken yolda hastalanıp öldü ve Padova'ya gömüldü.

Antonio, en ünlü Fransisken keşişlerinden biriydi; mucizeleriyle ün salmıştı. Papa XII. Pius, 16 Ocak 1946'da Antonio'yu kilise bilgini ilan etti. Hem Padova hem Portekiz, Antonio'nun kendi koruyucu azizleri olduğunu öne sürerler. Yitik malların bulunması için Antonio yardıma çağrılır. Resimlerde kitap, yürek, alev, zambak ya da Çocuk İsa ile birlikte tasvir edilmiştir. 1895-1913 arasında Padova'da yayımlanan pazar ve yortu vaazları, özgün yazıları arasındadır.

António, Mário, asıl adı MARIO ANTÓNIO FERNANDES DE OLIVEIRO (d. 5 Nisan 1934, Maquela do Zombo, Angola), araştırmacı, öykü yazarı ve şair. Yapıtlarının odak noktası Angola ve Portekiz kültürleridir. İlk şiirlerinde kişisel aşk ve toplumsal başkaldırı temalarını işlemiş, sonraki şiirlerinde çeşitli ruhsal durumları, değişik yer ve yaşantıları betimlemiştir.

İlk ve orta öğrenimini Angola'nın başkenti Luanda'da tamamladı. On bir yıl burada devlet görevinde bulunduktan sonra 1963'te Lizbon'a taşındı. 1979'da bir ABD gezisine çıktı, bu ülkede konferanslar verdi.

Denemelerinde, Portekiz sömürgeciliğinin Angola'da, gerek melezlerin gerek Siyahlarla beyazların ortaklaşa paylaştığı, hem Avrupa'nın hem de Afrika'nın değerlerinden, dünyaya bakışından ve davranış biçimlerinden oluşan bir karma kültür yarattığını savundu. Angola ve Portekiz'de gazete ve dergilere birçok yazı yazdı. Başlıca şiir kitapları arasında, *Amor: poesias* (1960; Aşk: Şiirler), *100 Poemas* (1963; 100 Şiir) ve *Rosto de Europa* (1968; Avrupa'nın Yüzü) sayılabilir. 19. ve 20. yüzyıl Angola'sının kültür ve edebiyatı üzerine denemelerinden, çevirilerinden, şiir ve öykü kitaplarından oluşan Portekizce yapıtlarının sayısı 1980'lerin ortalarında 20'yi aşmıştı.

Antonio, Nicolás (d. 28/31 Temmuz 1617, Sevilla - ö. 13 Nisan 1684, Madrid), İspanyol edebiyat tarihini sistematik biçimde inceleyen ilk araştırmacı. *Bibliotheca Hispana* (İspanyol Kitaplığı) adlı yapıtı, *Nova* (1672) ve *Vetus* (1696) adlı iki bölümden oluşur. Birinci bölüm, 1500'den sonra İspanya ve sömürgelerinde yaşamış yazarlara ve eleştirel değerlendirmelere yer veren geniş bir kaynakçadır. Augustus döneminden 1500'e değin uzanan ve İber Yarımadasının edebiyat tarihini ele alan ikinci bölüm, çağdaş kaynakça yazımının doğuşunun ve edebiyat tarihinin akademik bir araştırma konusuna dönüşmesinin habercisi sayılır. Antonio'nun elyazmalarından aktarılan eklerle hazırlanan ikinci basım (1788; 1782 tarihli *Nova*, I. cilt) günümüzde de başvurulan bir kaynaktır.

Antonioni, Michelangelo (d. 29 Eylül 1912, Ferrara, İtalya), İtalyan sinema yönetmeni, görüntü yönetmeni ve yapımcı. Karakter çalışmasına ve belli belirsiz metaforik olaylara yönelerek "gerçekçi" anlatıyı

Antonioni
Metro-Goldwyn-Mayer 1970

bir yana bırakan sinema anlayışıyla tanınır. Başlıca filmleri arasında *Le amiche* (1955; *Kadınlar Arasında*), *L'avventura* (1959; Serüven), *L'eclisse* (1962; *Batan Güneş*) ve *Blow-up* (1966; *Cinayeti Gördüm*) sayılabilir.

Pek konuşkan ve dışadönük olmayan Antonioni, bazı filmlerinde fon olarak da kullandığı, İtalya'nın kuzeyindeki ovaların sakin, olaysız ortamında büyüdü. Bir söyleşide kişiliğinin oluşumunu ve sinemacılığının gelişimini hazırlayan en önemli etkenler olarak, yerleşik düzenli bir burjuva ailesi içinde ve taşrada büyümesini, para sıkıntısı çekmemesini, aldığı geleneksel eğitim, mesafeli tavır ve özdisiplin ilkeleriyle insanları ve yaşamı tarafsız bir bakışla gözlemek için gerekli boş zamana ve rahatlığa sahip olmasını sıralamıştır. Ferrara'da okuduktan sonra üniversiteye Bologna'da devam etti. Çocukluğunda mimarlık ve resme ilgisi tutku düzeyindeydi. Üniversitede ise önce Eski Yunan ve Latin edebiyatı, daha sonra da iktisat ve ticaret okudu. Bu dönemde sık sık sinemaya gitmeye ve yakındaki Padova kentinde çıkan bir gazeteye film eleştirileri yazmaya başladı. 1939'da sinemacılık mesleğinde karar kıldı; sinemacılığın yolu da Roma'dan geçiyordu.

Antonioni Roma'ya yerleştikten kısa bir süre sonra *Cinema* dergisinin kadrosuna katıldı ve birkaç ay bir sinema okuluna devam etti. Bir ara Kuzey İtalya amatörler arası tenis şampiyonu olmasının dışında 1930'larda yaptıkları ile ilgili bir şey bilinmemektedir. Film jeneriklerinde adına ilk olarak 30 yaşındayken yaptığı çalışmalarda, aralarında Roberto Rossellini'nin *Un pilota ritorna*'sı da (1942; Bir Pilot Dönüyor) olmak üzere bazı önemli filmlerin ortak yazılmış senaryolarında rastlanır. O yıl Fransa'ya giderek *Les Visiteurs du soir*'da (*Gece Ziyaretçileri*) yönetmen Marcel Carné'ye asistanlık etti. Çekimine 1943'te başladığı, ilk filmi *Gente del Po* (Po İnsanları) adlı kısa belgesel, İtalya'nın II. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinin kargaşası içinde yarıda kaldı. Antonioni bir süre Fransızcadan çeviri yaparak geçindi. Daha sonra yeraltı gazetesi *L'Italia libera*'nın sinema eleştirmeni oldu ve filme alınmayan bazı senaryolar yazdı. 1947'de tamamlayabildiği *Gente del Po*'yu altı kısa film daha izledi. 1950'de oldukça buruk bir aşk öyküsü olan ilk uzun metrajlı filmi *Cronaca di un amore* (*Bir Aşkın Hikâyesi*) bir anda dikkate değer bir yetenek olarak tanınmasını sağladı.

Bu tarihten sonra dış dünyanın Antonioni'nin yaşamı ile ilgili bildikleri filmlerinden öteye geçmez. Dönüm noktalarını oluşturan yapıtları, Cesare Pavese'nin bir öyküsünden uyarladığı ilk önemli filmi *Le amiche* (1955; *Kadınlar Arasında*), ilk büyük uluslararası başarısını sağlayan *L'avventura* (1959; Serüven), ilk renkli filmi *Il Deserto rosso* (1964; Kızıl Çöl), tümü İngilizce olan ilk filmi *Blow-up* (1966; *Cinayeti Gördüm*) ve ABD'de çektiği ilk film olan *Zabriskie Point*'tir (1970; Zabriskie Noktası).

Antonioni oyuncu Monica Vitti'nin meslek yaşamını da biçimlendirmiştir. *L'avventura*, karmaşık anlatı yapısına ve hareket noktasının anlaşılmazlığına karşın, Vitti'nin filme insanı sıcaklık boyutu katan zarif ve gizemli havasıyla çok geniş bir izleyici kitlesine ulaşmıştır. Antonioni'nin filmleri böyle bir denge öğesi gerektirir; yoksa yaklaşımı, ancak dar ve seçkin bir kesime hitap edecek derecede soğuk ve soyut kalır. Onun için insanlar, resim inceliğinde ruh durumları ve atmosferler düzeni içinde hareketli öğelerdir. Dış dünyaları hiçbir zaman ifade etmedikleri duygularını ve hem birbirlerine, hem de çevrelerindeki yaşama yabancılaşmalarını yansıtırken, insanlar da anlamlı bir eylemde bulunamadan, iletişimsiz, düşler içinde kaybolmuş bir biçimde dolanıp dururlar.

Antonioni'nin ünü, yeni ve kendine özgü bakışının ön planda olduğu, 1959'daki *L'avventura* ile 1962'deki *L'eclisse* arasındaki dönemde iyice yaygınlaştı. Her iki filmde de Monica Vitti'nin canlandırdığı genç bir kadın, yaşamındaki boşluğu giderebilmenin yolu olarak, ama başarısızca aşk peşinde koşuyordu. *Chung Kuo-China* (1972), *The Passenger* (1974; *Yolcu*) ve bir Cocteau uyarlaması olan *Il mistero di Oberwald* (1980; Oberwald Esrarı) gibi daha sonraki filmleri aynı yankıyı uyandırmadı. Antonioni, 1982 tarihli *Identificazione di una donna* ile (*Bir Kadının Tanımlanması*) 1960'ların başlarındaki temalarına başarılı bir dönüş yaptı. Bu film aynı yıl Cannes Film Şenliği'nde 35. Yıl Büyük Ödülü'nü kazandı.

Sinemanın önde gelen ustalarından olan Antonioni, II. Dünya Savaşı sonrasında sinemada egemen olan yalın gerçekçilik idealine karşı gelişen eleştirel ve ticari tepkinin öncülüğünü yapmıştır. Yönettiği filmler insan yaşantısının belgelenmesi değil, metaforu olmuştur.

Filmlerini hiçbir zaman alışılagelmiş olay örgüsü ya da karakter çözümlemesi üzerine oturtmamış, daha çok temel ifade aracına

dönüştürdüğü görsel imgeye ağırlık vermiştir. Bu imgeler içinde en önemlisi de modern sanayi görüntüleridir. Antonioni'den sonra çok az kişi bir su kulesi ya da plastik eşya mezbeleliğini aynı olumsuz bakışlarla görmüştür. Onun filmlerinde, 20. yüzyıl kent toplumunun mekanik cangılında yeşeren yeni bir tür güzellik sergilenir.

Antonios MELISSA (ö. 11. yy), Bizanslı keşiş ve yazar. Kutsal metinlerden, erken dönem Hıristiyan yazarlarından ve dindışı yazılardan derlediği öğreti ve ilkelerle, Rum Ortodoks Kilisesi içinde taraftar kazanan ahlakçı-çileci bir gelenek başlatmıştır. Lakabı, en önemli yapıtı *Melissa*'dan (Yunancada "Arı") gelir.

Antonios, Rum Ortodoks ilahiyatının başlıca kaynaklarını oluşturan iki yapıtı temel alarak bir antoloji derledi. Bu yapıtlar y. 8. yüzyıl başlarında yaşamış Kilise Babaları'ndan Damaskoslu Aziz Ioannes'in sayılan *Hiera Parallela* (Kutsal Paraleller) ile 7. yüzyılda yaşamış çileci ilahiyat bilgini Aziz Maksimos'a yanlışlıkla atfedilen *Eklogai* (Seçmeler) idi. İki kitaptan oluşan *Melissa*, erken dönem Hıristiyan yazını ile Hıristiyanlık dışı metinlerden, insanın tefekkür ve dua yoluyla kendini Tanrı'ya adaması bakımından taşıdığı önem gözetilerek seçilip ayrıntılarıyla aktarılmış pek çok parçadan oluşuyordu. *Melissa*'nın tumturaklı bir Latince çevirisi, Yunanca aslıyla birlikte J.-P. Migne'nin derlediği *Patrologia Graeca* (Yunan Kilise Babaları'nın Metinleri) adlı dizide (1866, 136. cilt) yer alır. Antonios'un, Bizanslı gençleri toplumsal ve ahlaki yönden aydınlatmayı amaçlayan ve o dönemde büyük ilgi uyandıran, gündelik dille kaleme alınmış *Christoithia*'nın da (İyi Davranışlar) yazarı olduğu sanılmaktadır. Bazı tarihçiler, bu kitabın, Erasmus'un *De civilitate morum puerilium* (Yetişkinlerin Davranışlarının Terbiyesi Üzerine) adlı kitabını 1720'de Yunancaya çevirdiği sanılan İstanbul'daki Rum okulunun müdürü Antonios'a ait olduğunu öne sürerler.

Antonios (MISIRLI AZİZ) (d. y. 251 el-Minya yakınında Koma, Heptanomis, Mısır - ö. 17 ? Ocak 356, Kızıldeniz yakınında Deyr Mari Antonios Manastırı; yortu günü 17 Ocak), ilk Hıristiyan keşişlerinden. Örgütlü manastır geleneğinin kurucusu ve babası sayılır. Koyduğu kurallar, manastır yaşamını belli bir düzene bağlama yolundaki ilk girişimlerinden biridir. Tebli Paulos'un müritlerinden olan Antonios, 20 yaşında çileci bir yaşam sürmeye başladı. On beş yıl sonra, mutlak inzivaya ulaşmak amacıyla Nil kıyısındaki Pispir (bugün Deyrü'l-Meymun) Dağına çekildi. İnziva dönemi sırasında, Hıristiyan ilahiyatında ve ikonografisinde sık sık konu edilen çeşitli iğvalara karşı koyarak Şeytan'la efsanevi bir savaşa girişti. Yaklaşık 305'te inziva yaşamını bırakarak, kendisini örnek alarak çevresine yerleşen münzevileri eğitmeye ve manastır yaşamını örgütlemeye başladı. Milano Fermanı'nın çıkarılması üzerine Hıristiyanlara yönelik zulüm sona erince (313), günümüze değin ayakta kalan Deyr-Mari Antonios Manastırı'nın bulunduğu Doğu Çölünde bir dağa yerleşti. Burada kaldığı süre boyunca ziyaretçileri kabul etti, zaman zaman çölü geçerek Pispir'e, iki kez de İskenderiye'ye gitti. İskenderiye'ye ikinci gidişinde (y. 350), İsa'nın Tanrı ile aynı özden olmadığını savunan Ariusçuluğa karşı vaazlar verdi.

Antonios'un ardından çöle gelen ilk keşişler, kendilerini Tanrı'nın öncü gücü olarak görüyorlardı; oruç tutarak ve çeşitli biçimlerde çile çekerek, Antonios'un erştiğine inandıkları manevi arılığa ulaşmaya, Şeytan'ın kışkırtmalarına kanmamaya çalışıyorlardı. İskenderiye piskoposu Aziz Athanasios'a göre, Şeytan, Antonios'a baştan çıkarıcı ya da korkutucu hayaller biçiminde saldırdı; İblis, oruç tuttuğu dönemlerde Antonios'a ekmek getiren bir keşiş olur, bazen vahşi hayvan ya da kadın biçimine bürünür, bazen de azizi öldüresiye döven bir asker kılığında görünürdü. Antonios bu türden birçok nöbet geçirdi. Antonios, güçlü duaları ve tövbeleri sayesinde, hangi kılıkta karşısına çıkarsa çıksın İblis'i kovabiliyordu. Anlatılan hayaller öylesine alışılmadık, Antonios ise öylesine dayanıklıydı ki, bu konu edebiyatta ve resimde, özellikle Hieronymus Bosch, Matthias Grünewald ve Max Ernst gibi sanatçıların yapıtlarında sık sık işlendi.

Antonios, bu ruhsal savaşımlardan, Hıristiyan manastır geleneğinin önderi olarak çıktı. Adını Antonios'tan alan manastır tüzüğü ona atfedilen yazılardan ve konuşmalardan Athanasios'un derlediği *Aziz Antonios'un Yaşamı* adlı yapıt ile *Apophthegmata patrum* temel alınarak hazırlanmıştır. 20. yüzyılda bazı Kopt ve Ermeni keşişler hâlâ bu tüzüğe uymaktaydı.

Antonios'a aziz olarak verilen önem ortaçağda doruğuna ulaştı. 12. yüzyıl başlarında La Motte'da Aziz Antonios'un Hastabakıcıları tarikatı kuruldu. Bu kurum, Aziz Antonios ateşi olarak bilinen ergotizm hastalığına yakalananların ziyaret ettiği bir hac yeri haline geldi. Siyah harmanileriyle ellerindeki küçük zilleri çalarak sadaka toplayan tarikat üyeleri, Batı Avrupa'nın birçok yerinde alışılmış bir görüntüydü. Tarikat üyelerinin çaldığı ziller ve ortaçağda caddelerde dolaşmalarına izin verilen domuzları, sonraki dönemlerde Aziz Antonios ikonlarının bir parçasını oluşturdu.

Antonius, Marcus (d. İÖ 82/81 - ö. İÖ Ağustos 30, İskenderiye), Romalı komutan ve triumvir (İÖ 43-30). Roma Cumhuriyeti'nin yıkılmasına yol açan iç savaşların sonuncusunda, sonradan Augustus Caesar

Marcus Antonius'un bir mermer büstünden ayrıntı, Vatikan Müzesi
Alinari Art Resource/EB Inc

unvanıyla imparator olan Octavius karşısında yenilgiye uğramıştır.

Antonius'un babası ve büyükbabası da aynı adı taşıyordu. Babası, Girit Adasında yönettiği harekâtlar dolayısıyla Creticus adıyla da tanınırdı. Cicero'nun *De oratore* adlı yapıtında anlattığı hatiplerden biri olan dedesi, zamanın önde gelen söylev ustalarındandı. Antonius, İÖ 57-54 arasında, Aulus Gabinius'un ordusunda süvari komutanı olarak Yahuda eyaleti ve Mısır'da bulunduğu sırada adını duyurdu. Daha sonra, ana tarafından akrabası olan Julius Caesar'ın ordusuna katılarak Orta ve Kuzey Galya'nın fethinde görev aldı (İÖ 54-53 ve İÖ 52-50). İÖ 51'de, devlet hazinesini korumakla görevli *quaestor* (konsül yardımcısı) görevine getirilmesi, bu görevin önemsizliğine karşın senatoya girmesini sağladı. Daha sonra siyasal açıdan önemli bir görev olan *augur* rahipliğine seçildi.

İç savaş ve triumvirlik. Pompeius ve Caesar arasındaki iç savaşın başladığı İÖ 49'da *tribunus* (Eski Roma'da plebleri yöneticilerin keyfi eylemlerinden korumakla görevli memur) olan Antonius, Caesar'ı Senato'da var gücüyle destekledi. Ama tehditlerle karşılaşınca, Roma'dan kaçarak Caesar'ın karargâhına sığındı. Pompeius'un İtalyan Yarımadasını terk etmesiyle sonuçlanan ve kısa sürede tamamlanan sefere katıldıktan sonra, Caesar tarafından İtalya'nın yöneticiliğine getirildi. İÖ 48-47'deki Pharsalus Savaşı'nda Caesar'ın ordusunun sol kanadını yönetti. Caesar, Antonius'u savaştan sonra diktatör yardımcılığına (*magister equitum*) getirdi. Ama yönetiminden hoşnut kalmayarak kısa süre sonra onu görevden uzaklaştırdı. Antonius, İÖ 44'te konsül olana değin başka görev almadı. Caesar'ın ölümünden sonra, ülkede denetimi sağlamak ve halkı Caesar'ın katilleri Marcus Brutus ve Cassius'a karşı harekete geçirmek için, belgelerle oynamaya kadar varan çeşitli yöntemler kullandı. Aynı yılın haziran ayında, beş yıl süreyle, Gallia Comata'nın kuzey ve orta bölgeleri ile Gallia Cisalpina'nın (Kuzey İtalya) valiliğine getirildi. Bu dönemde, halkın sevgisini kazanıp güçlendiyse de, İÖ Eylül 44'ten Nisan 43'e değin ünlü hatip Cicero'nun boy hedefi oldu. Cicero Antonius'un da Caesar'la birlikte öldürülmüş olması gerektiğini bıkıp usanmadan tekrarladı. Öte yandan, Caesar'ın yeğeninin oğlu ve evlatlığı olan 19 yaşındaki Octavius, Antonius'a rakip olmaya başlamıştı. Antonius, İÖ Nisan 43'te, Mutina'da (Modena), daha önce Caesar'a karşı bir komplo düzenlemiş olan Decimus Brutus, Octavius ve iki konsülden oluşan güçbirliği karşısında yenilince Gallia Cisalpina'nın güneyine (Narbonensis) çekilmek zorunda kaldı. Burada, kendisinden sonra Caesar'ın yardımcısı olan Marcus Aemilius Lepidus'un da aralarında bulunduğu birçok ünlü komutan Antonius'a katıldı. Antonius, Lepidus ve Octavius, kasım ayı başlarında Bononia'da (Bologna) buluştular; görüşmeler sonunda imzalanan 5 yıllık bir antlaşma ile II. Triumvirlik ilan edildi (İÖ Kasım 43). Aralarında Cicero'nun da bulunduğu triumvirlik düşmanları öldürüldü. Philippi'de Antonius karşısında bozguna uğrayan (İÖ 42) Marcus Brutus ve Cassius intihar ettiler. Bu, Cumhuriyetçilerin bir daha toparlanamamak üzere kesin bir yenilgi alması demekti.

Triumvirler, ülkenin yönetimini aralarında bölme konusunda anlaştılar; Antonius, doğu bölgesinin yönetimini üstlendi. İlk olarak, düşmanlarına yardım ettiği bildirilen Mısır kraliçesi Kleopatra'yı, bu söylentileri cevaplandırmak üzere Tarsus'a çağırdı. Kleopatra'nın suçsuz olduğuna inanan Antonius İÖ 41-40 kışını Kleopatra'nın aşığı olarak İskenderiye'de geçirdi.

Antonius, İÖ 40 başlarında üçüncü karısı Fulvia ile kardeşi Lucius Antonius'un Octavius'a karşı ayaklandıklarını öğrendi. Bu başarısız ayaklanma Perugia Savaşı'na neden oldu. Aynı yıl, imparatorluğun doğu komşusu Partlar, Roma egemenliği altında-

ki Suriye'yi işgal ettiler. İlk önce İtalya'ya giderek Octavius'la Brundusium'da (Brindisi) uzlaşmaya varan Antonius, karısı Fulvia'nın bu sırada ölmesi üzerine Octavius'un kız kardeşi Octavia'yla evlendi. İki triumvir, Partlardan ve Partları destekleyen Yahudilerden kurtulmak için Yahuda eyaletinden kaçan Herodes'i, ülkeyi yeniden ele geçirip kral olması için desteklemeye karar verdiler. Ertesi yıl, Akdeniz'in büyük bölümünü denetim altında tutan ve Roma gemilerine saldıran Pompeius'un oğlu Sextus Pompeius'la kısa ömürlü Misenum Antlaşması'nı yaptılar.

Antonius, daha sonra Octavia'yla birlikte Atina'ya gitti. Burada şarap, mutluluk ve ölümsüzlük tanrısı "Yeni Dionysos" olarak coşkuyla karşılandı. Antonius'un komutanlarından Publius Ventidius, İÖ 38'de Partları kesin bir yenilgiye uğrattı ve Herodes ertesi yıl Kudüs'e dönerek yeniden başa geçti. Bu arada Octavius ile Antonius'un arası açılmaya başlamıştı. Anlaşmazlıklar, triumvirliği beş yıl daha uzatan Tarentum Antlaşması'yla görünürde yatıştırıldı; doğuya doğru yola çıkan ve Suriye'de Kleopatra ile buluşmayı planlayan Antonius, karısı Octavia'yı Corcyra'dan (bugün Korfu) İtalya'ya geri gönderdi. Sonraki yedi yılı Kleopatra'yla birlikte geçirdi.

Kleopatra ile ittifak. "Yeni İsis" ya da "Yeni Aphrodite" ilan edilen Kleopatra ile "Yeni Dionysos" Antonius'un Mısır usullerine göre evlenmiş olmaları uzak bir olasılıktır. Gerçekten evlenmiş olsalar bile, bu evlilik, Romalıların yabancılarla evlenmesini yasaklayan Roma yasalarına göre geçerli değildi. Antonius ile Kleopatra'nın beraberliklerinde, birbirlerine karşı duydukları sevginin ötesinde başka nedenlerin de rolü vardı. Kleopatra, Mısır'ın sınırlarını eski durumuna getirebilmek için Antonius'a gereksinim duyuyordu; Antonius ise Partlara karşı düzenlemek istediği sefer için Mısır'ın kaynaklarından yararlanmak niyetindeydi. Partları destekleyen, Hazar'ın güneybatısındaki Media Atropatene'yi işgal eden Antonius, İÖ 36'da ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Suriye'ye dönüşünde Kleopatra onu para ve askeri donanımla karşıladı. Octavius, Antonius'un Media Atropatene'de uğradığı yenilgi karşısında Sextus Pompeius'a karşı kazandığı zaferin kendisine sağladığı üstünlükten yararlanarak, kız kardeşi Octavia'yı askeri birlikler eşliğinde Antonius'a yolladı. Askerlerin sayısının umduğundan ve Octavius'un ona göndermesi gerekenden daha az olduğunu gören Antonius, Octavia'nın Roma'ya geri gönderilmesini buyurdu. Bu olayla, iki triumvir arasında sonraki yıllarda başlayacak olan çatışma kaçınılmaz duruma geldi.

Antonius'un, İÖ 34'te, Doğu Anadolu seferinin başarısını İskenderiye sokaklarında bir geçit töreni düzenleyerek kutlaması, Romalılar tarafından geleneksel Roma *triumphus*'una (zafer dönüşü töreni) karşı saygısızlık olarak değerlendirildi. Bu olay iki triumvirin arasının daha da açılmasına neden oldu. Birkaç gün sonra yapılan törenlerle Kleopatra'ya "Kralların Kraliçesi"; Kleopatra ve Antonius'un iddiasına göre Julius Caesar'dan olma oğlu XV. Ptolemaios Caesar ya da Kaisarion'a da "Kralların Kralı" unvanı verildi. Ayrıca, Kleopatra'nın Antonius'dan olan iki oğlu ve kızları da kraliyet unvanları aldılar. Kleopatra'nın çocuklarına verilen bu unvanların gerçek değeri tartışmalı olmakla birlikte, olayı eleştiren çevreler, bu yolla Roma topraklarının el değiştirerek Yunanlıların eline geçtiğini ileri sürdüler. Antonius ve Octavius İÖ 33'te o güne değin benzeri görülmemiş sertlikte bir propaganda savaşı başlattılar. Octavius, elinde Antonius'a ait bir belge olduğunu açıkladı, gerçek olup olmadığı bilinmeyen bu vasiyetnameye göre Antonius, Kleopatra'nın çocuklarına ayrıcalıklar tanıyor ve kendisinin İskenderiye'ye gömülmesini istiyordu. İÖ 32'de triumvirlik resmen sona erdiyse de Antonius, madeni paralar üzerinde triumvir unvanını kullanmayı sürdürdü. Roma'da Antonius'u destekleyen iki konsül, Octavius'un tehditleri üzerine 200'den çok senatörü de yanlarına alarak Antonius'un karargâhına çekildiler. Antonius'un Octavia'dan resmen boşanması üzerine, Octavius Antonius'la tüm kişisel ilişkilerini keserek Kleopatra'ya savaş ilan etti. Önce Ephesos, sonra Atina ve Patras'ta (Patrai) karargâh kuran Antonius, en güçlü filosunu Ambrakia Körfezine (Kuzeybatı Yunanistan) yerleştirdi. Gemileriyle de Yunanistan'ın batı kıyılarının büyük bölümünü denetim altına aldı. Octavius'un amirali Agrippa, daha sonra da Octavius, İtalya'dan yola çıkarak Ege Denizini aşmayı başardılar. Agrippa bu yol üzerindeki pek çok önemli noktayı ele geçirdi.

Antonius'un toprak yitirmeye başlamasıyla birlikte askerlerinin ve danışmanlarının morali bozulmaya başladı. Antonius'un, komutanlarının muhalefetine karşın, Kleopatra'nın ısrarı üzerine karargâhında kalmayı sürdürmesi de Octavius'a propaganda fırsatı veriyordu. Deneyimsiz askerlerden oluşan ordusunda birlik olmaması, Antonius'a savaşı daha başlamadan kaybettirmişti. Ambrakia Körfezi açıklarındaki Aktium'da İÖ 2 Eylül 31'de yapılan savaşta Antonius kesin bir yenilgiye uğradı. Kleopatra, sanıldığı gibi ihanet amacıyla değil, daha önce hazırlanan bir plan uyarınca, kendisinin ve Antonius'un hazinesini taşıyan 60 gemi ile düşman hatlarını yararak Antonius'la buluştu ve Mısır'a döndü. Bir yıl kadar sonra Octavius'un Mısır'a girmesi üzerine, önce ona karşı direnemeyeceğini anlayan Antonius, ardından da Kleopatra intihar etti (İÖ Ağustos 30).

Kişiliği. Marcus Antonius yetenekli bir komutan ve önder, dış görünüşüyle etkileyici bir insandı. Rakibi Octavius'tan çok daha alımlı olmakla birlikte, rakibinin olağanüstü enerjisine ve etkin çalışma gücüne sahip değildi. Harekete geçmek için en uygun anı kavramakta basiretsiz, belki de isteksizdi. Usta bir komutan olan Antonius'un, deneyimli Agrippa kadar iyi bir amiral olmadığı Aktium Savaşı'nda ortaya çıktı. Sözlerini süslemesini bilen usta bir politikacı iken zamanla Roma'nın ruh halini anlama becerisini yitirdi. Octavius'a göre en büyük eksikliği, amaca yönelik olarak soğukkanlı karar verme yeteneğinin olmamasıydı. Antonius ve Octavius arasındaki mücadeleden galip çıkan Octavius olduğu için tarih kitaplarında olaylar Octavius'un yorumladığı biçimde yer alır. Cicero, Antonius'u şehvet düşkünü, ayyaş ve sefih bir kişi olarak tanıtmışsa da, Antonius'un evlilikdışı ilişkilerinin Octavius'unkilerin yanında gölgede kaldığı sanılmaktadır. Aktium Savaşı'nı kazanan Octavius'un Roma-İtalya politikası tüm imparatorlukta hüküm sürmüş, Antonius'un Yunan-Roma işbirliğini öngören siyaseti ise ancak üç yüzyıl sonra İmparator I. Constantinus'un Byzantion'u (İstanbul) ele geçirmesinden sonra uygulanmaya başlanmıştır.

antrakinon, 9,10-ANTRAKİNON olarak da bilinir, antrasenin en önemli kinon türevi ($C_{14}H_8O_2$); geniş bir boyarmadde ve pigment grubunun ana maddesidir. Sanayide, antrasenin yükseltgenmesiyle ya da benzen

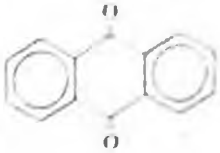

Antrakinon

ile ftalik anhidritin yoğunlaşma ürününden su giderilmesiyle elde edilir.

Alizarinin ve birçok bitkisel pigmentin kimyasal yapısı antrakinona benzer. Nitekim alizarin ve tekne boyalarını da içeren bir dizi sentetik boyarmadde antrakinondan elde edilebilir.

Antrakinon yükseltgenmeye karşı son derece kararlı olmasına karşın, kolayca indirgenerek çeşitli ürünlere dönüşebilir. Örneğin sodyum ditiyonitin alkali çözeltisi, antrakinonu antrahidrokinona indirger; antrahidrokinon ise alkali metallerle suda çözünebilen tuzlar verir. Antrakinonların tekne boyası olarak kullanımı bu kimyasal tepkimeye bağlıdır. Ayrıca, antrakinonun sulfonlanması, nitrolanması ve halojenlenmesiyle çeşitli ornatma ürünleri elde edilir.

Sarı prizmalar biçiminde kristalleşen antrakinon yaklaşık 286°C'de erir ve 380°C dolaylarında kaynayarak süblimleşir (buharlaşır). Özgül ağırlığı 1,438 gr/ml'dir; alkolde, eterde ve asetonda çözünür, suda çözünmez.

antrakinon boyaları, ANTRAKİNON BOYARMADDELERİ olarak da bilinir, molekül yapıları antrakinona dayalı organik boyarmaddeler grubu. Bu gruptaki boyarmaddeler, çeşitli dokuma elyafına uygulanma yöntemlerine göre değişik alt gruplara ayrılır.

Antrakinon asit boyalarının bileşiminde sülfonik asit grupları (-SO_3H) bulunur; bu gruplar hem boyanın suda çözünmesini hem de yün ve ipek elyafı üstünde sabitleşmesini sağlar; böylece yardımcı tespit maddeleri (mordan) kullanmaya gerek kalmadan yün ve ipek liflerin bu boyarmaddelerle boyanabilir.

Antrakinon dağılım boyalarında, asit boyalarındaki suda çözünebilir gruplar yoktur. Bu boyalar, uygulama banyosuna katılan ve boyanın asıltı halinde dağılmasını sağlayan sabun ya da başka türden katkı maddeleri yardımıyla, naylon ve suni ipek gibi suyu tutmayan liflerin yüzeyinde tutunabilir.

Bazı mordan boyalardaki antrakinon molekülünde hidroksil (-OH) grupları bulunur; bu gruplar, alüminyum, demir, kalay ve krom gibi bazı metallerin oksitleriyle doyurulmuş pamuk, yün ve ipek elyafı üstünde boyanın tutunmasına yardımcı olur.

Antrakinon tekne boyaları, renklerin canlılığı, güneş ışığıyla ve yıkamayla solmama özelliği nedeniyle çok değerli boyarmaddelerdir; normal olarak suda çözünmeyen bu boyalar ancak sodyum hidrosulfit gibi indirgeyici maddelerle işlem gördüğünde çözünür duruma gelir. Tekne boyalarının suda çözünebilen tipi de elyaf tarafından emilerek yüzeyde tutunduktan sonra yeniden çözünmez duruma geçer.

antraknoz, sıcak ve nemli bölgelerde, ağaçlardan otlara kadar hemen her çeşit bitkiyi etkileyen ve mantarlardan ileri gelen bitki hastalığı. Genellikle *Colletotrichum* ya da *Gloeosporium* türü sporlu mantarlardan kaynaklanan hastalığın başlıca belirtileri, yaprak, gövde, meyve ya da çiçeklerin üstünde beliren çökük, değişik renkte lekelerdir. Bu lekeler çoğu zaman yayılıp geniş-

leyerek, dokuların solup kurumasına ve ölmesine neden olur.

Antraknoz, bitkinin hastalıklı bölümlerinin temizlenmesi, hastalık bulaşmamış tohumların ve hastalığa dayanıklı bitki çeşitlerinin kullanılması, bitkinin mantar öldürücülerle ilaçlanması ve antraknoz mantarlarını sağlıklı bitkilere taşıyan böcek ya da kenelerin denetim altına alınmasıyla önlenebilir.

antrakoz, KARA AKCİĞER HASTALIĞI olarak da bilinir, kömür tozlarının çok uzun süre solunmasından ileri gelen, bu yüzden kömür madeni işçilerinde çok sık görülen solunum sistemi hastalığı. Antrakoz, pnömokonyoz hastalığının bir çeşididir ve kömür tozlarının birikmesi sonucunda akciğerler yer yer mavi-siyah renk aldığı için halk arasında kara akciğer hastalığı olarak anılır. İlk kez 16. yüzyılda Alman mineraloji bilgini Georgius Agricola'nın kömür işçilerinde tanımladığı antrakoz, en az 30 yıl kömür ocağında çalışmış işçilerin yarısından çoğunda görüldüğü için, birçok ülkede en yaygın meslek hastalığı olarak kabul edilir.

En çok antrasit gibi sert kömür ocaklarında çalışan işçilerde görülen hastalığa, yumuşak kömür ve grafit işçilerinde de rastlanır. Başlangıçta yavaş yavaş gelişen antrakozun ilk belirtileri, ancak 10-20 yıl süreyle kömür tozlarının solunmasından sonra ortaya çıkar ve hastalığın şiddeti alınan toplam kömür tozu miktarıyla doğrudan orantılıdır. Bununla birlikte, kömür tozları çoğu kez benzer belirtilere yol açan silis tozlarıyla karışmış halde bulunduğundan, antrakozun tek sorumlusunun kömür tozları olduğu çok kesin olarak söylenemez. Yapılan araştırmalar, sigara alışkanlığının da hastalığı ağırlaştırdığını göstermiştir. Başka rahatsızlıklara yol açmadığı sürece ağır belirtiler göstermeyen hastalık, ilerlemiş durumda çoğu kez akciğer amfizemi, kronik bronşit ve tüberkülozla birlikte görülür.

antraks *bak.* şarbon

Antranik Paşa, tam adı ANTRANİK GIRCİKYAN (d. 1819, İstanbul - ö. 3/15 Aralık 1894, İstanbul), Ermeni asıllı Osmanlı fizikçi ve hekim. Paris'te fizik öğrenimi gördü. 1851'de, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de (Askeri Tıbbiye) hikmet-i tabiiye (fizik) muallim muavinliğine atandı. Bu okuldaki derslere devam ederek 1856'da hekim diploması aldı. Bilgisini geliştirmesi için devlet tarafından Avrupa'ya gönderildi. İtalya, Fransa ve İngiltere'de kaldı. Kısa bir süre Paris Elçiliği ataşemiliterliği yaptı. 1865'te İstanbul'daki görevine döndü. Tıbbiyede Fransızca olan öğretim dili Türkçeleştirilince Ganot'nun bir kitabını *İlm-i Hikmet-i Tabiiye* (1876, 3 cilt) adıyla Türkçeye çevirdi. Daha sonra gene bir çeviri olan *Medâr-ı Hatıra-i Etibba* (1892, 2 cilt) adlı iç hastalıkları, histoloji ve deri hastalıkları kitabını yayımladı. Kitapta, teşhis ve tedavide kullanılan araç gereç ve ameliyat yöntemlerini gösteren 855 resim vardı. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile Mekteb-i Harbiye'de de fizik dersleri veren Antranik Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane müdür muaviniyken öldü. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyeliğinde de bulunan Antranik Paşa, aynı zamanda iyi bir hakkâktı. Yapıtlarındaki bütün şekilleri kendisi çizerdi. Türkiye'de ilk röntgen uygulamasını gerçekleştiren Esad Feyzi(*) ve Tosyavizade Rıfat Osman onun yanında yetişmiştir.

antrasen, taşkömürü katranından elde edilen üç halkalı aromatik hidrokarbon ($C_{14}H_{10}$). Birçok boyarmaddenin ticari üretiminde, ayrıca ışıltı sayaçlarında kullanılır.

Ham antrasen, kömür katranının kaynama noktası yüksek bir bölümünden kristal halinde elde edilir. Yeniden kristalleşme ve süblimleşme yoluyla arıtılır. Antrasenin bireşim yoluyla elde edilmesinde en çok başvurulan yöntem, metilen dibromürün alüminyum klorür eşliğinde benzenle yoğunlaştırılmasıdır. Katılma ve yükseltgenme tepkimeleri normal olarak antrasenin orta halkasında gerçekleşerek 9,10-konumunda türevler verir. Örneğin klor katıldığında 9,10-dikloroantrasen, kromik asitle yükseltgendiğinde de, boyarmadde ve pigment

Antrim Dağları, Kuzey İrlanda
G.E. Brown Shostal/EB Inc

üretiminde önemli bir ara ürün olan 9,10-antrakinon(*) elde edilir.

Saf antrasen, mavi bir flüorışıma gösteren renksiz levhacıklar halinde, monoklinal sistemde kristalleşir. 213°C'de eriyen, 351°C'de kaynayan bu bileşik suda çözünmez, alkolde ve eterde yavaş, sıcak benzende hızla çözünür.

antrasit, en çok başkalaşıma uğramış, sert kömür türü. Bileşimindeki sabit karbon oranı (yaklaşık yüzde 90-98 arası) öbür kömür türlerinden daha yüksek, uçucu madde oranı ise (yüzde 8'den az) en düşük düzeyde olduğu için, kalori ya da ısı değeri en yüksek olan kömür türüdür. Bu özellikleri nedeniyle bütün kömürler arasında en değerlisi sayılan antrasit ne yazık ki en az bulunan kömür türüdür. Dünyanın başlıca antrasit üreticileri eski SSCB, Çin, Kuzey ve Güney Kore, ABD ve Güney Afrika Cumhuriyeti'dir.

Siyah renkte ve hemen hemen metal parlaklığında olan antrasit, cilalanarak süsleme amacıyla kullanılabilir. Yapısı sert ve gevrektir, kırıldığında midye kabuğunu andıran keskin ve kaygan yüzeyli parçalara ayrılır. Güç tutuşur, ama bir kez yandıktan sonra kolay kolay sönmez. Çok duman çıkarmadan soluk mavi bir alevle ağır ağır yanan ve fazla kül bırakmayan antrasit, konut ısıtması için son derece elverişlidir. Bazen dumanı azaltmak amacıyla taşkömürüyle karıştırılarak fabrika ve benzeri sanayi yapılarının ısıtılmasında kullanılırsa da maliyeti yüksek olduğundan sanayi ısıtmasında tek başına kullanıldığı enderdir.

Antratsit, ANTRASİT olarak da yazılır, Ukrayna'da, Varoşilovgrad yönetim bölgesine (*oblast*) bağlı kent. 1938'de kuruldu. Adını yöredeki antrasit rezervlerinden alan bir madencilik kentidir. Beş yıllık iktisadi planlarla geliştirilmiş Donets Kömür Havzası'ndaki başka sanayi merkezleriyle benzer özellikler taşır. Nüfus (1983 tah.) 65.000.

antrepo *bak.* ardiye

Antrim, eskiden (1973'e değin), Kuzey İrlanda'nın kuzeydoğu kesiminde il. Doğuda, İrlanda'yı İskoçya'daki Kintyre Yarımadasından ayıran Kuzey Kanalı ile İrlanda Denizine, kuzeyde Atlas Okyanusuna, güneyde Belfast Halici ile Lagan Irmağına, batıda ise Neagh Gölü ve aşağı Bann Irmağına kadar uzanırdı.

Fundalık ve turbalarla kaplı, derin ve küçük vadilerle parçalanmış bir bazalt plato olan ve kuzeydoğuda Fair Burnu uçurumuyla (194 m) sona eren Antrim Dağları, 3.046 km²'lik ilin kuzey ve doğu kesimlerini oluştururdu. Bazalt çökmeleriyle oluşan ve Britanya Adalarının en büyük içgölü olan Neagh Gölü çukuru, Trostan (551 m), Knocklayd (514 m), Slieveanorra (508 m) tepeleri ve Belfast Tepelerinin en yüksekleri olan Divis (476 m) il sınırları içindeydi.

İrlanda'ya ilk ayak basanların Batı İskoçya'dan Antrim'e geçtiği sanılır. Neagh Gölü çevresinde, İÖ 6000'lerden kalma çok sayıda çakmaktaşı alet ve avadanlık bulunmuştur. Özellikle 6. yüzyılda İrlanda ile İskoçya arasında göç hareketleri yaygınlaştı. İskandinavya'dan gelen işgalciler, Neagh Gölü çevresine kadar ulaştılarsa da, bölgeye yerleşemediler. 12. yüzyılda Antrim'in bir bölümü, başıbozuk Anglonormanların eline geçti ve Ulster Kontluğu'nun parçası oldu. Ortaçağ sonlarındaki karışıklıklar ve 1315'te daha sonra İrlanda kralı olan Edward Bruce'un önderliğindeki istila bölgedeki İngiliz egemenliğini zayıflattı, İngilizlerin elinde yalnızca Carrickfergus kaldı. Tudor dönemindeki (1485-1603) iskân girişimleri sonucunda buraya da çok sayıda İskoç yerleşti. Antrim, Ulster'deki iskân programı içinde yer almamakla birlikte, İngiliz göçmenlerini kendine çekmeyi sürdürdü.

Antrim ilinin en eski merkezi Carrickfergus'tu. 1847'de yeni il mahkemesinin Belfast'ta kurulması üzerine büyük jüri de buraya taşındı. Belfast 1898'de il statüsüne yükseltilince, Antrim bir süre merkezsiz kaldı. 1973'e değin Ballymena il merkezi işlevini gördü. 1973'te yeni bir yönetsel düzenleme yapılarak il, Moyle, Ballymoney, Ballymena, Larne, Antrim, Carrickfergus, Newtownabbey ve Belfast ilçelerine bölündü. Bazı bölümleri ise, yeni oluşturulan Coleraire, Lisburn, Castlereagh ve Craigavon ilçelerinin sınırları içinde kaldı.

Antrim, İrlanda dilinde ANTROIM. Kuzey İrlanda'da kent ve 1973'ten bu yana ilçe. 1973'e değin eski Antrim ilinin merkezi. Kent Six Mile Water Çayı vadisinde Neagh

Gölünün kuzeydoğu ucunda yer alır. Presbiteryenlerin çoğunlukta olduğu binlerce milliyetçinin Birleşik İrlandalılar hareketinin önderlerinden Henry Joy McCracken yönetiminde ayaklanarak İngiliz ordusuna yenik düştüğü savaş, 1798'de Antrim'de gerçekleşti. Kentin hemen kuzeyinde İrlanda'ya özgü yuvarlak gözetleme kulelerinin 10. yüzyıldan kalma en güzel örneklerinden biri yer alır; kule, 28 m yüksekliğinde, 5 m çapındadır. 17. yüzyıl yapısı Antrim Kalesi, kentin geçmişteki stratejik öneminin bir kanıtıdır. İşlek bir pazaryeri ve kavşak noktası olan kent, eskiden önemli bir keten dokuma merkeziydi.

Antrim ilçesi 562 km²'lik bir alan kaplar. Toprakları, Bann Vadisine doğru yumuşak bir eğimle alçalan, yer yer fundalıkların ve turbaların bulunduğu yüksek bir arazi ile Britanya Adalarının en büyük iç gölü olan Neagh Gölü kıyısındaki alçak düzlüklerden oluşur. Kuzeyinde Ballymena, doğusunda Newtownabbey, güneyinde Belfast ve Lisburn ilçeleri vardır. Antrim kentinin yanı sıra, Crumlin, Randalstown, Toomebridge, Templepatrick ve Parkgate köylerini kapsar. Hayvancılık ve tarım yörede büyük önem taşır. 1970'lerde önemli sentetik iplik tesisleri kurulmuştur. Hizmet sektörü birimleri ilçenin çeşitli yerlerine dağılmıştır. Belfast'tan Randalstown'a giden karayolu ilçeden geçer; uluslararası Belfast Havaalanı, Antrim kentinin 11 km güneyindeki Aldergrove ilçesindedir. Nüfus (1981) kent, 22.342; (1985 tah.) ilçe, 45.900.

Antrim (1. Markisi) Randal MacDonnell (d. 9 Haziran 1609 - ö. 3 Şubat 1682, Ballymagarry, Antrim Kontluğu, İrlanda), İngiliz İç Savaşı'nın önde gelen kişilerinden. Önceleri kralcıyken, sonradan Kral I. Charles'ın karşısında yer almış ve Oliver Cromwell'in yanında çeşitli görevlerde bulunmuştur.

Katolik olan Antrim, İskoç kökenli ünlü İrlandalı önder Sorley Boy MacDonnell'in torunuydu. I. Charles'ın yakın arkadaşı olan Buckingham birinci dükünün dul eşiyle 1635'te evlendi. 1639'da Piskoposlar Savaşı çıktığında İskoçya'da Argyll üzerine bir saldırı düzenlemeyi tasarladı. Ama gerek bu tasarısı gerek parlamentoya karşı mücadelesinde krala yardım etme umuduyla hazırladığı birçok başka plan başarısızlıkla sonuçlandı. Mayıs 1643'te Down Kontluğu'nda parlamento kuvvetlerince yakalandı. Üzerinde Montrose beşinci kontunun İrlanda'dan destek alarak İskoçya'da düzenlemeyi düşündüğü ayaklanmayla ilgili belgeler bulundu. Aylarca tutuklu kaldıktan sonra kaçtı. 26 Ocak 1644/45'te Antrim markisi unvanını aldı.

İrlanda valisi olmak isteyen Antrim, Ormonde on ikinci kontunun 1648'de yeniden bu göreve atanması üzerine öfkeye kapılarak, ertesi yıl Cromwell'in hizmetine girdi. Daha sonra Ross (bugün Wexford ilindeki New Ross) ve Carlow kuşatmalarında parlamento kuvvetleriyle birlikte çarpıştı. Aralık 1650'de İngiltere'ye gittiğinde kendisine gelir bağlandı. Krallığın restorasyonu sırasında (1660) Londra Kulesi'ne hapsedildi. 1663'te II. Charles tarafından bağışlandı.

antropoloji (Latince : *anthropologia* "insan bilimi"), insanla ilgilenen birçok bilim dalından biri. Genellikle fiziksel ve kültürel antropoloji olarak ikiye ayrılır. Dünyadaki çeşitli insan topluluklarının doğalcı yaklaşımla betimlenmesi ve yorumlanması olarak tanımlanabilir, ama ne konusu ne de araştırma yöntemleri kendine özgüdür. Tarihten farklılığı, antropolojinin toplumlar, kurumlar, inanç ya da geleneklere ilişkin tarih araştırmalarını dışlamasından değil, belgelere dayanmak yerine insanları, etkinliklerini ve ürünlerini olabildiğince dolaysız gözleme yöntemini benimsemesinden doğar. Bu tür araştırmaların sonuçlarını insanlık tarihinin bir parçası sayıp insanın karmaşık biyolojik ve kültürel gelişme sürecinin daha iyi kavranmasına katkı olarak değerlendirilmesiyle de tarihten ayrılır. Benzer biçimde, insan görünüş ve zihniyetindeki çeşitlenmelerle toplu farklılıklar konusundaki yaklaşımıyla da fizyoloji ve psikolojiden ayırt edilir. Antropologlar, herhangi bir topluluğun ya da etkinliğin özgül niteliklerini, bunların insanın tarihsel gelişimi içindeki konumuna bağlı olarak araştırmayı ve yorumlamayı amaçlar.

Modern antropoloji araştırmalarının kökleri Keşifler Çağı'na kadar uzanır. Bu dönemde, teknolojik açıdan ileri Avrupa kültürleri, genellikle ayrım yapmaksızın "vahşi" ya da "ilkel" başlığı altında topladıkları birçok "geleneksel" kültürle ilişkiye girdiler. Düşünsel yaşam üzerindeki dini baskının 19. yüzyıl ortalarında gevşemesi, insanın kökenleri, insan ırklarının sınıflandırılması, karşılaştırmalı anatomi ve dünya dilleri gibi konulara geniş bir ilgi uyandırdı.

Charles Darwin'in 1859'da yayınlanan *The Origin of Species* (*Türlerin Kökeni*, 1970) adlı yapıtıyla açıkça gündeme gelen evrim kavramı, toplumların ve kültürlerin zaman içindeki gelişimi konusundaki araştırmalara önemli bir ivme kazandırdığı gibi, insan türünün gelişimiyle ilgili çalışmalara da hız verdi. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca doğrusal tarih anlayışı antropolojiye egemen oldu. Bu anlayış, tüm insan topluluklarının belirli ve zorunlu kültürel aşamalardan geçtiğini, "vahşilik" ya da "barbarlık" durumundan "uygar insan" yani "Batı Avrupalı insan" olmaya doğru ilerlediğini savunuyordu.

Karl Marx ve yandaşlarının değişik bir toplumsal gelişme kuramı ileri sürmeleri hemen hemen aynı dönemlere rastlar. Bu kurama göre, bir toplumdaki ekonomik üretim tarzı, bu tarz değişse bile, bu değişime hemen ayak uyduramayan bir dizi egemenlik biçimi ortaya çıkarıyor ve sonuçta doğan çelişki yeni bir toplumsal düzene yol açıyordu. Bu bütünlüklü kuramsal çerçeve, gezginler, tüccarlar ve misyonerler tarafından toplanan ve aralarında Sir James Frazer'in *The Golden Bough* (1890; Altın Dal) adlı ünlü kitabının da bulunduğu bir dizi yapıtta derlenen zengin ama dağınık bilgilere oranla, düşünsel yaşamı çok daha derinden etkiledi.

Kuzey Amerikalı ve Batı Avrupalı ilk antropologların güçlü kültürel önyargılarının yerini 20. yüzyılın başlarında çeşitli toplum ve kültürlere daha çoğulcu ve göreli bir bakış açısı aldı. Bu yeni anlayışta, her toplum fiziksel çevresinin, kültürel ilişkilerinin ve çeşitli başka öğelerin özgün bir ürünü olarak kabul ediliyordu. Bu yönelimin sonucunda deneysel veri, alan araştırması ve belirli kültürel ve doğal çevre içindeki insan davranışının belgelenmesi yeni bir vurgu kazandı. Antropolojide kültür tarihi okulunun kurucusu olarak bilinen Alman asıllı Amerikalı bilim adamı Franz Boas, bu akımın ilk temsilcisi sayılır.

Boas ve başta Ruth Benedict, Margaret Mead, Edward Sapir olmak üzere onun izinden gidenler, 20. yüzyılın uzun bir bölümü boyunca Amerikan antropolojisine egemen oldular. Bir kültürde rastlanan çeşitli kalıplar, ayırt edici özellikler ve gelenekler arasındaki bütünlüğü inceleyen işlevselci yaklaşım, köklerini kültür tarihi okulundan aldı. Bu arada, Paris Üniversitesi Etnoloji Enstitüsü'nün kurucusu Marcel Mauss da, Fransa'da sürdürdüğü araştırmalarında, insan toplumlarının kendi kendini düzenleyen ve kültürel sisteminin bütünlüğünü korumaya yönelik yöntemlerle değişen koşullara uyan bütünsel yapılar olduğunu vurguluyordu.

Mauss, Fransa'da Claude Lévi-Strauss, İngiltere'de de Bronislaw Malinowski ve A.R. Radcliffe-Brown gibi birbirinden çok farklı görüşlere sahip bilim adamlarını önemli ölçüde etkiledi. Malinowski, katı işlevselci bir yaklaşıma yönelirken, Radcliffe-Brown ve Lévi-Strauss yapısalcılığın temellerini attılar. Bu iki okul, toplumsal tarihin toplumsal kuramın temeli olamayacağı konusunda anlaşıyordu. Buna karşılık işlevselciler toplumsal olayların çözümlenmesindeki tek geçerli yöntemin, bu olayların toplumdaki işlevini tanımlamak olduğunu ileri sürerken, yapısalcılar tam tersine, geniş olaylar yelpazesinin altında yatan sistemin ya da yapının niteliği ile ilgili ipuçları veren olguları ya da nesneleri tanımlamaya çalıştılar. Yapısalcılara göre, toplumun üyeleri, söz konusu sistemi, mitler ve simgeler aracılığıyla ancak belli belirsiz fark edebiliyordu.

Ruth Benedict'in 1930'larda Güneybatı Amerika Yerlileri üzerinde yaptığı araştırmalar, kültürel antropolojinin bir alt dalı olan kültürel psikolojinin doğuşuna yol açtı. Benedict, kültürlerin kendi yavaş gelişimleri içinde, üyelerini belirli bir "psikolojik dizgeyi" kabule zorladığını ileri sürüyordu; böylece insanlar gerçekliği çevresel öğelerden bağımsız olarak, kültürün biçimlendirdiği çerçeve içinde yorumluyordu. Örneklerini geleneksel diye nitelenen toplumlarda olduğu kadar modern toplumlardaki değer sistemlerinde ya da kültürel "biçimlenişte" bulan kültür-kişilik ilişkisi, böylece yoğun bir araştırma konusu haline geldi.

Kültürel antropoloji bağımsız bir sosyal bilim olma yolunda hızla ilerlerken, fiziksel antropoloji de insanın doğal çevresi içindeki yerini tanımlamak, insanla öteki primatlar arasındaki farklılıkları belirlemek ve değişik insan ırkları arasındaki fiziksel ayrımları sınıflandırmak yönünde araştırmalarını sürdürdü. Darwin'in evrim kuramının 19. yüzyılın ikinci yarısında genel kabul görmesi üzerine, fiziksel antropologlar insanın çok eski dönemlerini anlayabilmek için arkeolog ve paleontologların buluntularından yararlanmaya başladılar.

20. yüzyılın başında, ırklar oldukça kesin bir biçimde sınıflanmış, üst primatlar arasındaki farklılıkların geniş bir dökümü yapılmıştı. 1900'de Gregor Mendel'in genel genetik yasalarının yeniden keşfedilmesi ve ABO kan gruplarının bulunması, tür içindeki evrim kavramına yeni bir anlam kazandırdı. 20. yüzyılın sonlarına doğru fiziksel antropologlar fosillerden elde edilen verilerin ışığında, insanın yaklaşık yarım milyon yıllık evriminin şemasını çıkartmayı başardılar.

Çağdaş antropolojinin ilgi alanlarıyla yöntemleri fiziksel, biyolojik, davranışçı ve toplumsal bilimlerin uzmanlıklarına giren geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Örneğin, arkeolojik buluntuların göreli yaşları, atom fiziğinin geliştirdiği radyokarbon tarihleme yöntemiyle hesaplanmaktadır. Farklı toplumların coğrafi kökenlerini ortaya çıkarma çalışmalarında, özellikle insan kalıtımı üzerinde araştırma yapan biyologların geliştirdiği yöntemlerden yararlanılır. Kan grubu araştırmalarında genetik tekniklerinin kullanılması sonucu, örneğin Avrupalı çingenelerin Hindistan'dan geldiği ortaya çıkmıştır. Çeşitli toplumlardaki aile ilişkilerini,

ensest gibi konulardaki tabuları, dinsel ve hukuksal uygulamaları anlamak isteyen antropologlar ise, psikoloji bilgisinden, özellikle de psikanalitik kuramdan yararlanmıştır.

Günümüzde kültürel antropoloji bazı çetin sorunlarla karşı karşıyadır. Bu sorunlar kurama ve uygulamaya ilişkin olmak üzere başlıca iki düzeyde ele alınabilir. Her iki düzeydeki sorunların büyük bölümü de ideolojik niteliklidir. Kuramsal açıdan, disiplinin tam bir iç tutarlılığa ulaştığını söylemek güçtür. Kültürel antropoloji henüz tek bir kavramlar bütünü oluşturamamıştır. Bir "kültür bilimi" ancak, antropologlar etnosantrizmden arındıkları, kuramsal açıdan anlamlı, evrensel ve nesnel kavramlar üretebildikleri zaman var olacaktır. Bütün toplum bilimleri için geçerli olan bu sorunun kültürel antropoloji gibi ana amacı kültürler arası karşılaştırma yapmak olan bir bilim dalı için ayrı bir önemi vardır.

Öte yandan çağdaş disiplinde alan araştırmasına verilen önem, çözümlenmek, karşılaştırılmak, sınıflandırılmak ve yorumlanmak üzere bekleyen muazzam bir veriler yığınına yol açmış, ama bu kez de verilerin sistemleştirilmesi ve genelleştirilmesi güçleşmiştir. Uygulamalı araştırmalara verilen önemin bir başka sakıncası da, genç kültürel antropologlar kuşağını genel ve kuramsal yaklaşımdan uzaklaştırması, böylelikle de disiplinin kendi gelişimini tehlikeye atmasıdır.

Uygulamada karşılaşılan sorunların başında, kültürel antropolojinin geleneksel araştırma nesnesinin, bir başka deyişle "ilkel" ya da "geleneksel" kültürlerin giderek yok olması gelmektedir. Ama bu konuda ideolojik öğe de önemlidir. Ideolojik öğe, hem araştırmayı yapan antropolog için hem de araştırılan toplum için geçerlidir. Antropolojik araştırma konusu olan toplumlar, bunu bir aşağılanma göstergesi olarak değerlendirebilir. Gerçekten de Afrikalı aydınlar, başlıca ilgi alanı toplumların "ilkelliği" olan bir bilim dalına karşı duydukları tepkiyi açıkça dile getirmiştir.

Kültürel antropologun kendi açısından bakıldığında da ideolojik boyutun iki yönü vardır. Antropolog hem parçası olduğu kültürün ideolojisinden kurtulmak hem de araştırdığı toplumun ideolojisini anlamak ve tarafsızca açıklamak zorundadır. Bu arada vardığı sonuçlar her iki tarafı da hoşnut etmeyebilir. Antropolog, geleneğin önemini vurguladığı için "gerici" olarak nitelenebileceği gibi, yaptığı araştırmaların sonuçları, sömürgeci devletler tarafından, kendisinin onaylamadığı politikaların uygulanmasında kullanılabilir.

Uygulamada karşılaşılan önemli bir sorun da araştırmalara ayrılan fonların kısıtlı olmasıdır. Bu, daha kapsamlı araştırmaların yapılmasını engellemektedir. Batılı olmayan kültürel antropologların yüz yüze geldikleri bir sorun da, disiplinde egemen olan dil sorunudur. Başka bilim dallarında olduğu gibi, antropolojide de Batı dillerinin egemen olması, Batılı olmayan antropologların çalışmalarının sonuçlarını yaygınlaştırmakta güçlük çekmelerine yol açmaktadır.

Bu sorunların tümü kültürel antropologların kendi içlerinde yoğun tartışma konusudur. Uygulamalı Antropoloji Derneği, özellikle ideolojik boyutun sorun olmaktan çıkmasını sağlayabilmek amacıyla, 1951'de araştırmalarda uyulması gereken bir etik çerçevesi oluşturmuş ve yayınlamıştır; ama beklenebileceği gibi ikilem sürmektedir.

antropolojik dilbilim, çoğunlukla, yazılı kayıtları olmayan diller üzerine yapılan çalışmalara başvurarak, dil ve kültür arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalı. ABD'de antropologların, Amerika Yerlilerinin dil ve kültürleri üzerine yaptıkları araştırmaların sonucu olarak, antropoloji ve dilbilim arasında yakın bir ilişki gelişti. Bu alanda çalışan ilk araştırmacılar, Yerli toplulukların dilleri, düşünceleri ve kültürleri arasında, önemli gördükleri ilişkiler buldular. Ancak dil ve kültür arasındaki ilişki hâlâ tartışılan bir konudur. Bugün pek çok kişi bunun önceleri sanıldığı kadar yakın bir ilişki olmadığı görüşündedir. Günümüzde antropologlar, özellikle akrabalık sistemleri, botanik taksonomileri ve renk terimleri gibi konuların çözümlenmesinde dilbilim tekniklerinden yararlanırlar. Birçok antropolog da alan çalışmaları ve dil betimlemeleriyle ilgilenmektedir.

antropometri, insan bedenine ait ölçülerin, sistemli biçimde derlenip aralarındaki ilişkilerin saptanması. Bugün fiziksel antropolojide kullanılan temel tekniklerden biri olan antropometri, 19. yüzyılda insanın biyolojik ve kültürel evrimi üzerine başlatılan çalışmalar sonucunda, yaşayan ve soyu tükenmiş toplulukların sistemli biçimde tanımlanmasına duyulan ilginin artmasıyla gelişti. Yüzyılın sonraki bölümünde ise, biyolojik ırkla kültürel ve düşünsel gelişme düzeyi arasında ilişki kuran kuramları savunan toplumsal bilimciler, antropometrik verilerden çoğu zaman öznel amaçlarla yararlandılar. Sözde suça yatkın (kriminal) insan tipine fiziksel kanıt arayan İtalyan psikiyatr ve sosyolog Cesare Lombroso, antropometrik yöntemler kullanarak mahkûmları inceleyip sınıflandırdı.

20. yüzyılda, ırkların incelenmesinde antropometri uygulamalarının yerini, ırk farklılıklarını değerlendirmekte kullanılan daha gelişkin teknikler aldı. Gene de antropometri, fosiller aracılığıyla insanın kökenini ve evrimini inceleyen paleoantropolojide önemli bir işlev kazanarak geçerliliğini sürdürdü. 19. yüzyılda geliştirilen kranyometri, yani kafatası ve yüz yapısının ölçümü, o güne değin bulunmuş olanlardan daha eski dönemlere ait insan ve insan öncesi fosillerin ortaya çıkarılmasıyla 1970'lerde ve 1980'lerde yeni bir önem kazandı. Tarihöncesinden kalma kafatası ve yüz kemikleri üzerinde yapılan kraniyometri çalışmaları yoluyla antropologlar, beyin hacmindeki büyümeye uyabilmek için genişleyen insan kafatasının boyut ve biçiminde zamanla oluşan değişmeleri izleyebildiler. Sonuç olarak, kraniyometri ve öteki antropometrik ölçümler, dik durmanın ve beyin büyümesinin insanın gelişiminde aynı dönemde ortaya çıktığını savunan ve yaygın kabul gören kuramların temelden yeniden değerlendirilebilmesini sağladı.

Antropometri, akademik işlevlerinin yanı sıra, ticarette de uygulama alanı buldu. Otomobil koltuğu, pilot kabini, uzay kapsülleri gibi ürünlerin yanı sıra başta askeri üniformalar olmak üzere giysi tasarımında antropometrik verilerden yararlanılır.

antropomorfizm (Yunancada "insan biçiminde"; *anthropos* "insan" ve *morphe* "biçim"), dinde Tanrı ya da tanrılara, insana özgü niteliklerin yakıştırılması. Tanrısal varlıklardan, insan bedenine ya da bunun bir parçasına sahipmişçesine söz edilmesi bir antropomorfizm örneğidir: Tanrı'nın eli, Tanrı'nın gözü, Tanrı'nın ağzı gibi. Aynı biçimde, insana özgü düşünsel özelliklerin tanrılara yakıştırılmasına da antropomorfizm denir: Tanrı'nın iradesi, Tanrı'nın akılı, Tanrı'nın şefkati, hatta Tanrı'nın sevgisi gibi.

Bu tür antropomorfik yakıştırmalar çoğu zaman olumsuz amaçla kullanılır. Ama Tanrı'nın eli, Tanrı'nın ağzı gibi bazı deyimler mecazi olduklarından, Tanrı'dan söz ederken kullanılmaları uygun karşılanmaktadır. Ayrıca pek çok dindar kimse, Tanrı'nın sevgisi ve Tanrı'nın şefkati gibi deyimlerin, antropomorfik olmakla birlikte, Tanrı'yı anlamlı biçimde betimlediğine inanmaktadır.

Antropormorfizm sanat tarihinde de, tanrıları insan biçiminde betimleme anlayışını tanımlamak için kullanılır.

antroposfer, biyosferin (canlılar dünyası), üstünde insanların yaşadığı, insanlarca denetlenen ve insan etkinliğinden fiziksel olarak etkilenen kesimi. İnsan, maden ya da petrol çıkarmak için yeraltında kazılar yaparak, doğada bulunmayan sentetik bileşikler ve metaller üreterek, sanayi artıkları yaratarak ve yaptığı inşaatlarla doğal alanları daraltarak doğal jeokimyasal çevrimi sürekli bozmaktadır. Bu nedenle bazı kuramsal biyologlar, biyosferin yerini antroposferin almakta olduğunu öne sürmektedirler.

antroposofi, insan zihninin, tinsel evrenle ilişkiye geçebilme yeteneği taşıdığı öncülüne dayanan felsefe. Avusturyalı felsefeci, bilim adamı ve sanatçı Rudolf Steiner(*) tarafından geliştirildi. Antroposofiyi bir çeşit tinsel bilim olarak tanımlayan Steiner, saf düşünce tarafından kavranabilen, ama ancak bütün insanlarda gizli olarak bulunan bilgi edinme yetileri ile ortaya çıkarılabilen tinsel bir evrenin olduğu varsayımından yola çıkıyordu. Ona göre insan, düş benzeri bir bilinç aracılığıyla, başlangıçta evrendeki tinsel süreçlere katılmış olan bir varlıktı. Güçlendirilmiş bir bilincin bu tinsel evreni yeniden algılayabileceğini savunan Steiner, bu düşüncesi doğrultusunda, duyulardan bağımsız tinsel algıya yönelik bir yetinin geliştirilmesi için uğraştı. Bu amaca yönelik olarak, 1912'de Antroposofi Derneği'ni kurdu. Merkezi İsviçre'de Dornach'ta bulunan derneğin dünyanın çeşitli yerlerindeki şubeleri kültürel, toplumsal ve eğitsel etkinlikler sürdürmektedir.

Antsirabe, Madagaskar'ın orta kesiminde Antananarivo iline bağlı kent. Ankaratra Dağlarındaki ülkenin en yüksek ikinci doruğu Tsiafajavona'nın yamaçlarında kurulu-dur. Eski yanardağ etkinliğine dayanan kaplıcaları ve 1.200 m'ye varan yüksekliği, 1923'te burada bir sağlık merkezi kurulmasını sağlamıştır. 110 km kuzeydoğusundaki başkent Antananarivo'dan gelen demiryolu hattının son durağı olan kentin yöresinde meyve bahçeleri, bağlar, mandıralar, domuz ve kümes hayvanı çiftlikleri bulunur. Kent içindeki başlıca sanayi kolları ipliksiz, dokumacılık, sigara yapımı ve gıda işlemedir. 1965'te kentte bir askeri akademi açılmıştır. Nüfus (1982 tah.) 48.000.

Antsiranana, ANTSERANANA olarak da yazılır, eskiden DIEGO-SUAREZ. Madagaskar'ın kuzey ucunda kent, il merkezi ve il (*faritany*). Antsiranana kenti, bir Fransız deniz üssünün gelişmesi sonucunda oluşmuştur. Yöre ekonomisi tersanelere ve kıyı gemileriyle daha büyük tonajlı gemiler arasında yapılan yük aktarma taşımacılığına dayanır. Gemi yapımı ve onarımı kentteki başlıca sanayi etkinliğidir. Başka sanayi ürünleri arasında sabun, tuz, kimyasal maddeler ve işlenmiş gıda ürünleri vardır. 1977'de, Madagaskar Üniversitesi'nin bölgesel merkezi

kentte kurulmuştur. Kentin 10,5 km güneyindeki Anamakia Havaalanı'ndan yurtiçi seferler yapılır.

Antsiranana ili, adanın kuzey ucunda 43.046 km²'lik bir alan kaplar. İlin ortasında ormanlarla kaplı Tsaratanana Masifi yer alır; Madagaskar'ın en yüksek dağı olan Maromokotro (2.876 m) bu masifin bir

Antsiranana koyu ve limanı
A. Picou-De Wys Inc.

bölümünü oluşturur. Nüfusun çoğunluğu ilin doğu ve batı kıyılarındaki alçak bölgelerde yaşar. Her iki kıyıdan da karayolu geçer. İlin görülmeye değer yerleri arasında, Antsiranana'nın güneyinde bulunan ve bir zamanlar kraliyet hazinelerinin saklandığı Ankara mağaraları ile batı kıyısı açıklarındaki Nosy Be Adası sayılabilir. İlin başlıca ürünleri pirinç, manyok, tatlıpatates, yerfıstığı ve şekerkamışıdır. Güneydoğuda yaygın olarak yetiştirilen vanilya Antalaha'da işlenir. Nüfus (1986 tah.) kent, 53.000; (1990 tah.) il, 750.000.

Antwerpen *bak.* Anvers

antyeshti, Hindularca uygulanan ölü gömme ayinleri. Bu ayinler, ölünün ait olduğu kasta ve mezhebe göre değişmekle birlikte, çoğunlukla cesedin yakılması ve küllerinin kutsal bir ırmağa serpilmesi törenlerinden oluşur. *Antyeshti,* insanın ana rahmine düştüğü anda başlaması gerektiğine inanılan ve yaşamının bütün önemli aşamalarında yapılan çeşitli kutsama törenlerinin (*sanskara*) sonuncusudur.

Ölüm anı yaklaşırken, ilgili kişinin akrabaları ve Brahmanlar (Hindu rahipler) çağrılır ve kutsal metinler, *mantra* denilen uyarıcı kutsal heceler okunur, tören armağanları hazırlanır. Ceset olabildiğince kısa zamanda genellikle ırmak kıyısında bulunan yakma yerine götürülür. Yakma ayinlerini, ölünün en büyük oğlu ile töreni yöneten rahip yürütür. Bundan sonraki 10 gün boyunca ölenin en yakın aile üyeleri mekruh sayılır ve birtakım yasaklarla kısıtlanır. Bu sürede, yaşlılar, ölünün çıplak kalan canına, maddi olmayan yeni bir beden bulması için çeşitli ayinler yapar. Bu beden, ölünün sonraki yaşama geçmesini sağlayacaktır. Ayinlerde su, süt ve pirinç köftesi dağıtılır. Önceden belirlenen bir tarihte ölünün kemikleri toplanır, gömülerek ya da ırmağa atılarak ortadan kaldırılır. Yakınları ölüyü onurlandırmak için, belirli zamanlarda *şraddha*(*) denilen törenler de yaparlar.

Anu (Akad dili), Sümer dilinde AN. Mezopotamya gök tanrısı. Bel (Sümer dilinde: Enlil) ve Ea (Enki) ile birlikte bir tanrılar üçlüsü oluşturur. Çoğu gök tanrısı gibi kuramsal düzeyde baştanrı olmasına karşın, Mezopotamya'ya özgü söylencelerde, ilahilerde ve kültlerde önemsiz bir yeri vardı. Hem bütün tanrıların hem de kötü ruhların ve şeytanların babasıydı. Ayrıca kralların ve yıllık takvimin de tanrısıydı. Betimlemelerinde, çoğu zaman, güç simgesi olan boynuzlarla gösterilirdi.

Anu'nun Sümerlerdeki karşılığı olan An kültünün başlangıcı, en eski Sümer dönemine, dolayısıyla en azından İÖ 3000'e değin uzanır. An, önceleri bir boğa gibi düşünülürdü. Ama bu biçim, daha sonra An'dan ayrılarak, kendi başına mitolojik bir varlık oldu ve "Gök Boğası" adını aldı. Gök Boğası'nın sahibi An'dı. An'ın kutsal kenti, güney otlaklarındaki Urık'tu. An ile büyükbaş hayvanlar arasında kurulan yakınlıklar, bu tanrının başlangıçta çoban toplulukların tanrıları arasında yer aldığını düşündürmektedir.

Akad söylencelerine göre Anu'nun Antum (Sümer dilinde: Antu) adında bir eşi vardı. Ama Antum'un, genellikle, kutsal Aşk Tanrıçası İştar (Sümer dilinde: Inanna) ile karıştırıldığı sanılmaktadır.

Anu, Chao, ANOU, ANOUVONG ya da ANURUTTHARAT olarak da bilinir (d. 1767 - ö. Ocak 1829, Bangkok, Siyam [Tayland]). Laoların Vientiane Krallığı'nın hükümdarı. Laos'un orta ve güney bölgelerini Siyamlılara bağımlılıktan kurtarmak için gösterdiği çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Gençliğinde kardeşi Inthavong ile birlikte Siyamlılarla birleşip Birmanlara karşı savaştı. Askeri yetenekleri ve cesaretiyle saygı ve güvenini kazandığı Siyamlılarca 1804'te Inthavong'un yerine Vientiane Krallığı'na getirildi. Hükümdarlığının ilk yıllarında, iç yönetimi güçlendirdi ve önemli bayındırlık işlerine girişip başkentini genişletti. Üç yılda bir vergi ödediği komşu Vietnamla iyi ilişkiler kurdu, Siyam'a ise her yıl haraç ödüyordu.

Laoların güneydeki prensliği Champassak iç çatışmalar yüzünden çökünce, Siyamlıları, oğlu Chao Yo'yu Champassak hükümdarlığına getirmeye ikna etti. Chao Yo 1819'da prensliğin başına geçti. Böylece Laos'un orta ve güney kesimleri ile Mekong Irmağının her iki yakasını denetimi altına alan Anu, bölgenin her yanında müstahkem mevkiler inşa ettirdi. Ayrıca gene bir başka Lao Krallığı olan Luang Prabang'ın, Vientiane'la Siyam arasında büyümeye başlayan çatışmada tarafsız kalmasını istedi. 1825'te Kral III. Rama'nın cenaze törenine katılmak için Bangkok'a yaptığı ziyaretten sonra Vientiane'a döndü ve Siyam'a karşı ayaklanma hazırlıklarına başladı. İngilizlerin Siyam'a saldırmaya hazırlandığına ilişkin asılsız bir söylentiye inanarak Bangkok üzerine yürüdü. İngilizlere karşı Siyam'ın yardımına koşmak bahanesiyle, Siyam başkentine üç günlük yol kalana kadar ilerlemeyi başardı. Ama Laoların bağımsızlığını amaçladığı ortaya çıkınca Siyamlılar karşı saldırıya geçtiler, Vientiane'ı ele geçirip yağmaladılar. 1828'e gelindiğinde ayaklanma bastırılmıştı.

Anu, Vietnamlılardan yeterli yardım alamayınca ormana kaçmak zorunda kaldı. Siyamlıların düzenlediği ikinci bir sefer sırasında yakalandı ve Bangkok'a getirildi. Burada demir bir kafese konularak teşhir edildi ve gördüğü cezaya dayanamayarak öldü. Vientiane'ı yakıp yıkan Siyamlılar, Orta Mekong bölgesinde yaşayan halkın büyük bölümünü ırmağın karşı yakasına geçirerek, ileride Tayland'ın kuzeydoğusunu oluşturacak bölgeye göç ettirdiler. Anu'nun düzenlediği ayaklanmanın başarısız kalmasıyla Vientiane'in bağımsızlığı sona erdi.

Anuaklar, ANIVAKLAR olarak da bilinir. Nil kıyısında yaşayan ve Kuzey Luo dil öbeğine bağlı bir halk. Nüfusunun dörtte bire yakın bölümü Sudan'ın güneydoğusunda, geri kalanı Etiyopya'da yaşar. Birkaç yüzyıl önce, Büyük Göllerin doğusundaki topraklardan bugünkü yurtlarına göç ettikleri sanılmaktadır.

Sudanlı Anuaklar, ırmak kıyısındaki savan çayırlarının yüksek kesimlerinde otururlar. Kıyı her yıl sular altında kaldığı için, kuru ve yağışlı mevsimler için ayrı köyleri vardır. Etiyopyalı Anuaklar ise ormanlık savanlarda yaşar. Burada toprak kuru olduğundan köyler arasında daha sıkı ilişki vardır. Bu nedenle, Sudanlı Anuakların özerk köylerine oranla, Etiyopyalı Anuakların siyasal örgütlenmesi daha kapsamlıdır. Öteki Nil halklarının tersine Etiyopya Anuakları sığır beslemez; bunun yerine balıkçılık, avcılık ve bahçecilikle uğraşırlar.

Anuaklar, çalkantılı geçen 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında komşu Nuerlerle savaştılar ve sömürgecilerin işgaline karşı koydular. 1930'dan sonra, kabile şefleri aracılığıyla Sudan yönetiminde yer aldılar. Ama Sudan'ın güneyinde bağımsız bir Siyah devleti kurmayı amaçlayan iç savaşa da (1954-72) etkin olarak katıldılar.

Anuak klanlarında soy ağacı babayanlıdır. Aynı soydan gelenler aynı köyde otururlar. Nüfusu 50-2.000 arasında değişen köylerde, aralarında akrabalık bağı bulunmayan birkaç klan da birlikte yaşayabilir. Etiyopya Anuaklarının başında, geleneksel olarak bir kraliyet klanı ve bir kral bulunmasına karşın, Sudan'daki köy başkanları özerktir. Anuakların büyük bölümü tekeşlidir.

Anubis, ANPU olarak da bilinir. Eski Mısır'da ölüler tanrısı. Çakal başlı insan figürüyle betimlenirdi. Eski Krallığın ilk sülaleleri döneminde, ölülerle ilgili öteki tanrılar arasında Anubis'in seçkin bir yeri vardı.

Bir sanduka üstündeki Anubis (solda) resmi, 19. sülale. Arkeoloji Müzesi, Floransa
Aman-Art Resource, Inc.

Sonraları Osiris'in önem kazanmasıyla Anubis gölgede kaldı.

Anubis, temel olarak, ölü gömme kültü ve ölülerin korunmasıyla ilgili tanrıydı. Mumyalamanın mucidi olduğuna, ilk kez Osiris'in cesedini mumyaladığına inanılırdı. Anubis'e daha sonra "ruhların yönlendiricisi" konumu verildi ve Yunan-Roma dünyasında, Hermanubis bileşik adıyla, Yunan tanrısı Hermes'le özdeşleştirildi.

anumana (Sanskrit dilinde "başka bir şeye göre ölçme" ya da "çıkarım"), Hint felsefesinde, kesin bilgi sağlayan beş bilgi edinme yolundan (*pramana*) ikincisi. Hint mantık okulunda (Nyaya) çıkarımın önemli bir yeri vardır. Bu okul, formülden çok kanıt biçiminde olan beş aşamalı bir tasım geliştirmiştir: 1) önerme (*pratijna* "vaat"), 2) temel (*hetu*), 3) örnek (*udaharana*), 4) uygulama (*upanaya*) ve 5) sonuç (*nigamana*). Yanıltıcı

bir temele dayanmak, yanlış tasımla sonuçlanır; buna *hetvabhasa* (görüntüden ibaret bir temel) denir. Birkaç tür geçersiz temel vardır: Basit yanlış, çelişki, totoloji, temelin tanıtının olmaması ve temelin uygun olmaması. *Ayrıca bak.* pramana.

Anuradhapura, Sri Lanka'daki (eskiden Seylan) Ortakuzey Bölgesi'nin başkenti. Aruvi Aru Irmağının kıyısındadır. Kentin eski bölümü, günümüzde arkeolojik alan olarak korunmaktadır. Seçkin mimarisi nedeniyle

Thuparama tapınağı (dagaba), Anuradhapura, Sri Lanka
Hairson Forman

Sri Lanka'nın eski kentleri arasında en tanınmış olanıdır. Yakın çevresinde Budacı tapınaklar (*dagaba*), heykeller, saraylar, su depoları gibi kalıntılar vardır. Eski uygarlığın burada serpilip gelişmesi, kentin, Sri Lanka'nın yıllık yağış ortalaması 1.270-1.778 mm olan kuru bölgesinde yer almasıyla açıklanabilir.

Anuradhapura, İÖ 5. yüzyılda kuruldu. İÖ 4. yüzyıldan başlayarak Anuradhapura Krallığı'nın başkenti oldu. İS 10. yüzyıldaki Tamil istilası sonucunda başkent bir başka yere taşındı. Terk edilen kent, sık ormanların içinde kayboldu. 19. yüzyılda İngilizlerin yeniden ortaya çıkardığı kenti Budacılar bir hac merkezi saydılar. 1872'de, İç Kuzey eyaletinin oluşturulmasıyla kent yeniden canlanmaya başladı. Eski kenti korumak amacıyla, 20. yüzyıl ortalarında, çağdaş kentin büyük bölümünün yeri değiştirildi. Kuzey Sri Lanka'da önemli bir karayolu kavşağı olan Anuradhapura'dan demiryolu da geçer. Seylan Arkeolojik Araştırmalar Kurumu'nun yönetim merkezi de buradadır. Nüfus (1982 tah.) 38.000.

Anuradhapura Krallığı, İÖ y. 3. yüzyıl ile İS 10. yüzyıl arasında Seylan'ın (bugün Sri Lanka) kuzeyinde hüküm süren devlet. Başkenti Anuradhapura'ydı. İÖ 2. yüzyıldan başlayarak, Hindistan'ın güneyinden gelen istilacılar krallığı kasıp kavurdu. Sonraki yüzyıllarda bu istilalar daha da sıklaştı. İstilacılar İÖ 2., İS 5 ve 10. yüzyıllarda krallığın yönetimini fiilen ele geçirdiler. Bunlardan en önemlisi olan 10. yüzyıldaki son istila sırasında Anuradhapura'nın yerine Polonnaruva başkent oldu. Krallık, istilaların yanı sıra, tahtı ele geçirmek isteyen yerli kabileler arasında sık sık çıkan çatışmalar sonucunda da yıprandı. Ayaklanan kabileler çoğu zaman güney Hindistan'daki krallıklardan biriyle ittifak kurmaya çalışır ya da bunlardan paralı asker toplardı. Vicayan (İÖ 3. yy - İS 1. yy) ile Lamakanna (İS 1. yy - 4. yy ve 7. yy - 10. yy) krallığın en önemli hanedanlarıydı.

Anuradhapura Krallığı, bin yılı aşan tarihi boyunca kültür alanında, özellikle de resim ve mimaride önemli gelişmeler gösterdi. Ayrıca, Seylan'ın kuzeyindeki kurak bölgede bulunması nedeniyle ileri düzeyde bir sulama sistemi geliştirdi. Bu sulama sistemi bazı tarihçilerce krallığın en büyük başarısı olarak kabul edilmiştir.

anüs, MAKAT olarak da bilinir, omurgalıların ve birçok omurgasız hayvanın sindirim borusunun son bölümü ve dışarıya açılan deliği. İnsanda, kalınbağırsağın sonundaki anüs kanalı ile anüs deliğinden oluşur. İşlevi, dışkıyı vücuttan dışarı atmaktır. Anüs kanalını kuşatan çok sayıdaki kan damarı bazen genişleyerek yırtılabilir; basur(*) ya da hemoroit adı verilen bu ağrılı hastalık kanamaya ve damarların anüs deliğinden dışarı sarkmasına yol açabilir. *Ayrıca bak.* anüs kanalı; düzbağırsak.

Hayvanlarda değişik anüs yapıları ve farklılaşmaları görülür. Kuşların anüsü, keseye benzer bir kovuk biçimindedir, suyun emilmesi, idrarın ve sindirim artıklarının atılması, dışkılık ya da kloak denilen bu bölümde gerçekleşir. Kurbağalarda ve sürüngenlerde de, kuşlarınkiyle aynı işlevi gören bir dışkılık vardır; aradaki tek fark, kuşlarda üreme sisteminin de artıklarını dışkılığa boşaltmasıdır. Tatlı su istakozunun artbağırsağı ve anüsü boruyu andırır; hayvan kabuk değiştirirken, bağırsağın iç duvarı da vücuttan soyulur ve anüs deliğinden dışarı çıkar. Anüsü ağzının hemen yanında olan mürekkepbalığı bir düşman tarafından ürkütüldüğünde, anüse bağlı bir salgı bezinden mürekkebimsi bir madde salgılar; bu madde de hem hayvanın görülmesini; hem de düşmanın koku almasını güçleştirir. Kokarcalarda da, hayvan ürkütüldüğü ya da uyarıldığı zaman pis bir koku yayan özel bir anüs bezi vardır.

anüs kanalı, birçok hayvanda sindirim borusunun son bölümü; devamı olduğu düzbağırsak (rektum) ile aralarındaki temel fark, iç yüzeyini döşeyen mukozamsı zar katmanının (endoderm) deriye benzeyen bir dokuya (ektoderm) dönüşmüş olmasıdır. İnsanda anüs kanalının uzunluğu 2,5-4 cm, çapı ise düzbağırsaktan daha dardır. Kanal üç bölüme ayrılır: rektum kolonları denen, uzunlamasına kıvrımların bulunduğu üst bölüm; dışkının atılmasını denetleyen iç ve dış büzücü kasların yer aldığı alt bölüm; kanalın dışarıya açıldığı anüs deliği.

Anüs kanalı, pelvis diyaframı denen kas yapısının içinden geçtiği noktada düzbağırsağa bağlanır. Üst bölümde, mukozamsı zar katmanının içinde bulunan 5-10 kadar dikey kıvrıma anüs ya da rektum kolonları adı verilir. Kolonların her birindeki küçük atar ve toplardamarlar, düzbağırsak ile anüs çevresinde kan dolaşımını sağlayan damarların uç bölümleridir. Buradaki toplardamarların genişlemesiyle, basur memesi ya da hemoroit denilen oluşumlar ortaya çıkar. Üst bölümü döşeyen mukozamsı zar katmanı, kalınbağırsağın öbür bölümlerine benzer. Burada, mukus salgılayan ve emici özelliği olan hücreler vardır.

Anüs kolonlarının alt bölümleri, anüs kapakçıkları olarak bilinen, eşmerkezli, küçük dairesel mukoza kıvrımlarıyla birbirine bağlanır. Kapakçıklar arasında, lenf kanallarına ve düğümlerine açılan küçük anüs kovukları bulunur. Bunlar bazen mikrop kaparak apseye dönüşür. Anüs kanalının iç çeperi, kıl ve salgı bezi olmayan yumuşak ve nemli bir katmanla kaplıdır; dışa doğru, kıl ve bez içeren sert bir katmana dönüşür. Bu sert, boynuzsu katman, anüs deliğini ve vücut yüzeyini kaplayan deriyle devam eder. Anüs kanalının her iki bölümünde de, kanalın genişlemesini ve daralmasını sağlayan dairesel ve uzunlamasına kas katmanları vardır. Anüs deliği, kasıldığında birkaç kıvrım yapan boynuzsu deriden oluşur. Bu kıvrımlar, anüs deliği açıldığı zaman derinin yırtılmadan gerilmesine olanak verir. Anüs deliğinin hemen bitişiğinde olmasa da yakınındaki deride ter bezi olarak işlev gören salgı bezleri vardır.

Anüs kanalının alt bölümü ve anüs deliği, dışkının geçmesini düzenleyen iki büzücü kas yapısıyla donatılmıştır. Kanalın iç yüzünün devamı olan iç büzücü kas, eşmerkezli, dairesel kas dokusu katmanlarından oluşmuştur ve istemli denetime bağlı değildir. Buna karşılık dış büzücü kas, anüs kanalının ve anüs deliğinin dış çeperini çevreleyen bir istemli (çizgili) kas katmanıdır. Bu kasların gelişiminin henüz tamamlanmadığı yaşamın ilk yılları dışında, anüs deliği istemli olarak genişletilebilir ya da daraltılabilir.

Sindirim artıkları düzbağırsaktan geçerek anüs kanalına ulaşır. Düzbağırsaktan gelen sinir uyarıları iç büzücü kasın gevşemesine, dış büzücü kasın ise kasılmasına neden olur; kısa bir süre sonra dış büzücü kas da gevşeyerek dışkının boşaltılmasına yardımcı olur. Pelvis diyaframı ve öbür uzunlamasına kaslar, dışkının geçişi sırasında anüs ile düzbağırsağı yukarıya doğru çekerek dışarı itilmekten korur.

Anüs kanalındaki sinirler, büzülme yanıtının ve ağrı duyumunun iletilmesini sağlar. Kanalın alt bölümü, ısı değişimlerine, yüzeysel kesik ve sıyrılmalara oldukça duyarlıdır. *Ayrıca bak.* anüs; düzbağırsak.

Anvers, Flamanca ANTWERPEN, İngilizce ANTWERP, Belçika'nın kuzey kesiminde, Hollanda sınırında il. Yüzölçümü 2.859 km²'dir. Toprakları Schelde, Dijle, Nete ve Rupel ırmaklarınca akaçlanır. Önceleri Brabant Düklüğü'nün bir parçasıydı. 1795 Fransız işgalinden sonra Fransız Deux-Nèthes iline bağlandı. Bugünkü sınırları, sonradan bazı değişikliklere uğramakla birlikte, 1815'te çizildi. Anvers, Mechelen ve Turnhout adlı üç ilçeden (*arrondissement*) oluşur. Merkezi Anvers'tir.

Kuzey ve Orta kesimlerinin büyük bölümünü kaplayan Kempen (Campine) fundalıklarının başlıca özellikleri, kum tepeleri, katırtırnakları ile kaplı alanlar ve verimsiz otlaklardır. İğneyapraklılardan oluşan geniş ağaçlıklar vardır. Dağınık kasaba ve köylerin çevresindeki topraklar verimli hale getirilmiş, yulaf, patates, sebze ve yem bitkileri üretimine ayrılmıştır. Sanayinin büyük bölümü, Anvers çevresindeki liman bölgesinde yoğunlaşır; petrol arıtımı, petrokimya, kimya, gemi yapım ve onarımı, otomobil montajı ve demir dışı metalurji başlıca sanayi kollarıdır. Kempen kesiminde, Anvers'i Liège'e bağlayan Albert Kanalının (1930-39) açılması, ayrıca çinko ve bakır tesisleri ile nükleer enerji santrallarının gelişmesini kolaylaştırmıştır. Zuiderkempen gelişme alanı, uzun dönemli sınai gelişme planının bir parçasıdır. Kempen'e dört demiryolu hattı ulaşır.

İlin dağlık güney ve batı kesimlerinde toprak kumlu olmakla birlikte daha verimlidir; pazara yönelik bahçecilik, şeker pancarı üretimi ve mandıracılık yapılabilir. Hollanda topraklarındaki küçük Baarle-Hertog (Baerle-Duc) bölgesi, Anvers ilinin yönetimindedir; Hollanda'ya bağlı bölümü Baarle-Nassau adını taşır.

Başlıca kentleri Anvers, Mechelen, Turnhout, Lier, Herentals ile Belçika Nükleer Enerji Araştırma Merkezi'nin bulunduğu Mol'dur. Kempen'de ve Anvers'i çevreleyen "yeşil kuşak"ta birçok ortaçağ şatosu bulunur. Kempen'deki eski manastırların en önemlisi olan Prémontré Manastırı Tongerlo'dadır. 1133'te yapılan manastırın

17. yüzyılda yenilenen cephesi çağdaş bir görünüm taşır. Kempen'in eski dinlence yerleri, Kalmthout Koruma Alanı (1968; 810 ha) kapsamına alınmıştır; ayrıca bir kuş sığınağı da vardır. Nüfus (1988 tah.) 1.587.450.

Anvers, Flamanca ANTWERPEN, İngilizce ANTWERP, Belçika'da, Anvers ilinin merkezi. Kuzey Denizinin 88 km güneydoğusunda, Schelde, Maes (Meuse) ve Ren ırmaklarının oluşturduğu halicin ağzında yer alır. Belçika'nın Flamanca konuşulan bölümü Flanders'ın merkezi sayılır. İS 2. yüzyıldan beri çeşitli yerleşmelerin alanı olan bugünkü kent, dünyanın başlıca limanlarından biridir.

Anvers, başlangıçta Schelde'nin sağ yakasında geniş bir alüvyon ovasında kurulmuş, ama 1923'ten bu yana ırmağın sol yakasındaki alanı da içine alacak biçimde genişlemiştir. Kentin bugünkü ekonomik yaşamı, dünya ölçeğinde bir ticaret merkezi ve bir liman olarak geçirdiği uzun tarihini yansıtır. Yükleme-boşaltma ve limanla bağlantılı öteki etkinliklerin yanında otomotiv, petrokimya ve elektronik sanayileri de gelişmiştir. Kent, ayrıca bir elmas işleme merkezidir.

Anvers üç ana bölüme ayrılabilir: 16. yüzyıl kale duvarlarının içinde kalan, dar ve dolambaçlı sokakları ile eski kent; bazı banliyölerin uzantıları ile birleşen, bazılarının da ötesine taşan 19. yüzyıl kenti; eski kentin daha da uzağında kurulmuş ve komşu belediyelerle iç içe geçmiş yeni mahalleler.

Yapımına 14. yüzyılda başlanan Meryem Ana Katedrali, Gotik mimarinin üstün bir örneği ve ülkenin de en büyük kilisesidir. Kentin zengin kültür mirasının öteki örnekleri de çeşitli müzelerde korunmaktadır. Bu müzelerin başlıcaları Rubens Müzesi, Plantin-Moretus Müzesi ve Kraliyet (Devlet) Güzel Sanatlar Müzesi'dir. Kentte hem kamu, hem de özel yükseköğrenim kurumları vardır. Güzel Sanatlar Akademisi (1663) ve Kraliyet Konservatuvarı da Anvers'tedir.

Doklar, havuzlar ve kanallardan oluşan yükleme - boşaltma kompleksi, yoğun bir gemi ve mavna trafiği taşır. Anvers aynı zamanda ülke içi ve uluslararası bir demiryolu kavşağıdır. Deurne Havaalanı (1928) hem yük hem de yolcu taşımacılığına yönelik hizmet verir.

1 Ocak 1983'te altı komşu belediye (Berchem, Borgerhout, Deurne, Hoboken, Merksem ve Wilrijk) ile Ekeren'in de bir bölümünün eklenmesiyle kent nüfusu yaklaşık üç katına çıkmıştır. Ekeren'in ilgili bölümü dışında kent alanı 120 km², metropoliten alan 194 km²'dir. Nüfus (1988 tah.) kent, 476.044; (1987 tah.) metropoliten alan 1.100.000.

Anvers Hayvanat Bahçesi, Felemenkçe ZOO ANTWERPEN. Avrupa'nın en büyük ve en zengin hayvan koleksiyonlarından birini barındıran hayvanat bahçesi. 300'ü sürüngen, 1.700'ü balık olmak üzere 6.000'i aşkın hayvan örneği, 1.160 farklı türü temsil eder. Memeli hayvanlar koleksiyonunun en ilginç örnekleri arasında, ender rastlanan Père David geyiği ve ak gergedan sayılabilir. Anvers Hayvanat Bahçesi, sürüngenler için geliştirdiği özel sergileme tekniği ile ünlüdür. Bu teknik, sürüngenlerin, demir çubuklar ya da cam panolar yerine, soğuk bir engel (dondurulmuş bölge) kullanılarak, belirli bir yerde tutulmasına dayanır.

İlk kez 1843'te halka açılan bahçe kent merkezinde 10 hektarlık bir alanı kaplar ve Anvers Kraliyet Zooloji Derneği tarafından yönetilir. 1920'lerde, o dönemde henüz yeni bulunmuş olan okapi ve Kongo tavuskuşu yetiştirmekle ün kazanmıştır. 1936'da Planckendael'de 36 hektarlık bir arazi elde etmiş ve sonradan burada, bongo antilobu ve Hint gergedanı gibi soyu tükenen türler için de bir üretme istasyonu geliştirmiştir.

Anvers maniyeristleri, 1520 dolayında, başta Anvers olmak üzere Flandra'daki çeşitli merkezlerde, benzer anlayışta resimler yapan kimlikleri belirsiz bir grup ressam. Bu grubun ürünleri, gotik ve Rönesans

"Müneccim Kralların Tapınması", Anvers maniyeristlerinden Jan de Beer'in üç kanatlı panosunun orta bölümü, y. 1520 (?)
Brera Resim Galerisi, Milano
SCALA Art Resource/EB Inc

üsluplarını birleştirmeye ve birbirinden çok farklı özellikleri olan Flaman ve İtalyan resim geleneklerini aynı kompozisyonun içine sokmaya çalışan başarısız bir girişimi belgeler. Bu üslubun yaratıcılarının en çok işlediği konular arasında Müneccim Kralların Tapınması ve İsa'nın Doğumu bulunur. Her iki konu da titrek, genellikle usdışı biçimde dağılan bir ışığın aydınlattığı insan figürleriyle dolu gece sahneleri biçiminde betimlenmiştir. Anvers maniyeristleri, İsa'ya tapınan müneccim kralların görkemli giysilerini ve bu etkileyici karışlaşmanın geçtiği ortamdaki mimari kalıntıları bezemeye özen göstermişlerdir.

Grupta değişik üsluplarla çalışan ressamların kimlikleri belirlenmeye çalışılmışsa da, çoğu resmin kimin yapıtı olduğu bilinmemektedir. Jan de Beer'e (ö. y. 1535) atfedilen çalışmalar ve 1518 Ustası Jan van Dornicke'in yapıtları ile kısmen Jan Mabuse (ö. y. 1532) ve Adriaen Ysenbrandt'ın (ö. 1551) bazı erken dönem resimleri Anvers maniyeristlerinin özelliklerini gösterir.

Anville, Jean-Baptiste Bourguignon d' (d. 11 Temmuz 1697, Paris - ö. 28 Ocak 1782, Paris, Fransa), harita yapımı standartlarını büyük ölçüde geliştirmiş, coğrafyacı, haritacı ve klasik bilgin. Kesinliği ve açıklığıyla ün kazanan haritalarına zaman zaman değerli kaynaklar da eklemiştir. Çoğu antik ve ortaçağ coğrafyasına ilişkin olan yapıtları, onun kaynak seçme ve kullanmadaki titizliğini gösterir. Belli konumların astronomi yardımıyla belirlenmiş olduğu durumlarda ölçümleri bu bilgilere göre değiştiren Anville'in konusundaki üstünlüğü, 1773'te Fransa kraliyet coğrafyacısı olarak atanmasıyla resmen tanındı.

Anville, önemli haritalarının ilki olan, 1735'te hazırladığı Çin haritalarını, Cizvitlerin bu ülkedeki incelemelerine dayandırmıştı. İtalya ile ilgili çalışmasıyla (1743), daha önce yapılmış haritalardaki pek çok hatayı düzeltti. Daha sonra Afrika'nın (1749), Asya'nın (1751), Hindistan'ın (1752) ve her iki yarıkürenin (1761) haritalarını yaptı. 19. yüzyıl keşiflerine değin en güvenilir kaynak olarak kalan Afrika ile ilgili yapıtlarıyla, bu kıtanın iç bölümlerine ilişkin pek çok uydurma bilgiyi ortadan kaldırdı. Anville'in çalışmalarının çoğu Paris'teki Ulusal Kitaplık'ta bulunmaktadır.

Anyang, Çin'in kuzeydoğusunda, Henan yönetim bölgesine bağlı kent. Wei Irmağının Anyang kolunun kıyısında yer alır. İÖ 1384-1111 arasında Shang hanedanının başkenti olan eski Yin kentinin bulunduğu topraklar üzerinde kurulmuş olması bakımından tarihsel önem taşır. Shang Sarayı bugünkü kentin yaklaşık 16 km batısındaydı. Daha sonra yönetime gelen Zhou hanedanının, Luoyang'ı başkent yapması ile Anyang önemini yitirmiştir.

Günümüzde yapılan kazılar, Shang dönemine ait birçok tarihsel kalıntıyı ortaya çıkarmıştır. Bu kalıntılar, özgün Çin tarihinin başladığı İÖ 776'dan 5 yüzyıl aşkın bir süre önce gelişmiş bir uygarlığın ulaştığı görkemli düzeyi açıkça sergilemektedir. Buluntular, eski Çin uygarlığı ile ilgili bugüne değin elde edilmiş kanıtların en özgünüdür.

Bilim adamları, Anyang'ın eski Shang başkenti üzerinde kurulmuş olduğunu, 20. yüzyıl başlarında, üzerine kehanetler yazılmış kemiklerin bir rastlantı sonucu bulunması ile öğrendiler. Bu kemikler en eski yazılı Çin kayıtlarıydı. Ama sistemli kazılara ancak 1928'de başlanabildi ve Academia Sinica'nın himayesinde, Çin hükümetinin düzenlediği ilk örgütlü ve bilimsel çalışmalara geçildi. Arkeolog Li Ji tarafından yürütülen alan araştırması 1937'deki Japon

Kaplumbağa kabuğu üzerine yazılmış kehanet kemiği, Anyang; Academia Sinica, Tarih ve Filoloji Enstitüsü, Taipei
Li Chi Institute of History and Philology, Academia Sinica, Taipei, Tayvan

istilasına değin sürdü. Bu çalışmanın sonunda bina temelleri, bronz eşyalar, arabalar, çanak çömlek, taş ve yeşim parçaları ile binlerce kehanet kemiği bulundu. 1950'den sonra başka kazılar da yapıldı.

Anyang yüzyıllardır bölgesel bir tarım ve ticaret merkezidir. Bugün kuzey-güney doğrultusunda Pekin'den Wuhan'a uzanan ana demiryolu hattının bir istasyonu haline

gelmiştir. Kömür çıkarımı önemlidir. 1949'da komünistlerin iktidara gelmesinden sonra, kentteki dokuma ve gıda işleme fabrikalarına, ağır sanayi tesisleri de eklenmiştir. Nüfus (1989 tah.) 388.800.

Anyang, Güney Kore'nin kuzeybatısında Kyanggi iline (Kyanggi-do) bağlı kent. Seul'ün 31 km güneybatısındadır. 1973'te belediye statüsü kazanmış ve Seul'ün en büyük sanayi uydusu haline gelmiştir. Bira, çeşitli dokuma, çanak çömlek, kâğıt ve tuğla üretilir. Ülkenin en büyük film stüdyosu da Anyang'dadır. İkisi de 9. yüzyılda inşa edilmiş olan Yambul-am ve Cungço-sa tapınakları, başlıca tarihsel yapıtlarıdır. Nüfus (1990) 480.668.

Anyiler, Gana'da ve Fildişi Kıyısı'nın doğusundaki tropik ormanlarda yaşayan Afrikalı halk. Nijer-Kongo dil ailesinin Kua koluna giren bir dil konuşurlar. Anyilerin çoğu, 18. yüzyıl ortalarında Asantiler tarafından Gana'dan sürülmüş ve batıya göç etmiştir.

Anyiler, dağınık çiftlik evlerinden oluşan komşuluk birimlerinde yaşarlar ve toprağı, verimsizleşen yerleri bırakıp yeni ekim alanları açma yöntemiyle işlerler. Kendi gereksinmeleri için yam, manyok ve muz; pazar için kahve ve kakao gibi ticari ürünler yetiştirirler. Gelirlerinin büyük bölümünü de bu ticari ürünler sağlar.

Geleneksel olarak küçük devletçikler biçiminde örgütlenmişlerdir. Bu devletlerde dört katmanlı bir toplumsal hiyerarşi vardır: Prens ile kraliyet soyundan gelen başkaları, köy başkanları, özgür insanlar ve eski kölelerle bunların soyundan gelenler. Köy başkanları, babadan kalma tören tahtını elinde bulunduran aile bireyleri arasından, o aile üyeleri ve köyün ileri gelenlerince seçilir.

Evli çiftlerin, kocanın ailesine yakın yaşamasına karşın, geleneksel miras ve ardıllık düzeni ananın soy çizgisine dayanır. Bu düzen, ticari ürün plantasyonlarının gelişmesine bağlı olarak gitgide artan ciddi gerilimler doğurmaktadır; genç bir erkek babasının yanında çalıştığı halde, miras düzeni nedeniyle, işlediği toprak ona değil başkasına düşmektedir. Büyü korkusu, genellikle bu gerilimden kaynaklanır.

Anyilerin, Avrupa maddi kültürünün büyük bölümünü benimsemiş olmasına karşın, gündelik siyasal örgütlenmenin temelinde toplumsal yapının geleneksel unsurları yatmaktadır.

anyon, eksi elektrik yükü taşıyan atom ya da atom grubu. *Ayrıca bak.* iyon.

Anyte (ü. İÖ 3. başları, Tegea, Arkadia), Peloponnesoslu kadın şair. İlkçağda büyük saygınlığı vardı. "Anyte'nin zambakları" 1. yüzyıl başlarında Meleagros'un derlediği ünlü *Stephanos*'da (Çelenk) şairler demetine örülen ilk şiirlerdi. Anyte, ününü daha sonra da yitirmedi. Augustus dönemi (İÖ 27-İS 14) yazarı Selanikli Antipatros, onu "kadın Homeros" olarak niteliyor ve dokuz kadın lirik şair arasında sayıyordu. Anyte'ye yakıştırılan ve günümüze değin ulaşan 24 epigramdan 20'si büyük olasılıkla gerçekten onun yapıtıdır. İthaf epigramlarında yer alan şiirleri, çağdaşları Theokritos ve Leonidas'ın yapıtlarına yakındır. Çeşmelere ve kaynak perilerine ithaf ettiği şiirler, Yunan Antolojisi'nde pek çok örneği görüldüğü gibi, Eski Yunanlıların dingin manzaralar karşısındaki duyarlılığını dile getirir. Çeşitli hayvanlar üstüne, gündelik kullanımdan çok edebi amaçlara yönelik kitabeler yazmıştır. Şiirlerinde kendisinden hiç söz etmeyen Anyte, aşk temasını da hiç işlememiştir. Doğa sevgisi ve hayvanlara duyduğu ilgi ile, Helenistik dönemin ilk yıllarının tipik şairleri arasında yer alır.

Anzaklar, İngilizce ANZAC (Australian and New Zealand Army Corps /Avustralya ve Yeni Zelanda Ordu Birliği), 1. Dünya Savaşı'nda üstün başarı gösteren birlik. Avustralyalı ve Yeni Zelandalı askerlerden oluşan birlik, Çanakkale Boğazının Osmanlı Devleti'nden alınması amacıyla düzenlenen ve başarısızlıkla sonuçlanan 1915 Gelibolu seferinde gösterdiği kahramanlıkla tanınır. 1916'da Fransa'ya gönderilen Anzak piyadeleri, bu ülkede 1. Dünya Savaşı'nın en kanlı çarpışmalarına katıldı. Süvari birimleri ise Ortadoğu'da görevlendirildi. 1917'de Avustralya ve Yeni Zelanda kuvvetlerinin birbirinden ayrılmasından sonra, ANZAC bu ülke kuvvetlerinin resmi adı olmaktan çıktı. Avustralya ve Yeni Zelanda'da Gelibolu çıkarmasının yıldönümü olan 25 Nisan'da kutlanan ANZAC Günü, ulusal duyguların dile getirildiği önemli bir gündür.

Anzan *bak.* Anşan

Anzavur Ayaklanması, Kurtuluş Savaşı sırasında, Anadolu'daki direnişi kırmaya yönelik iç ayaklanmaların en önemlisi. Bu ayaklanma nedeniyle, Batı Cephesi'nin oluşturulması ve Yunan işgalinin durdurulması gecikmiştir.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul Hükümeti'nin karşısına güçlü bir iktidar seçeneği olarak çıkmasını sağlayan Sivas Kongresi sonrasında, İstanbul'un Kuva-yı Milliye karşıtı etkinlikleri giderek arttı. Bunların en önemlilerinden biri, Çerkes asıllı Anzavur Ahmed'i kurulan Kuva-yı İnzibatiye'nin komutanlığına getirerek Kuva-yı Milliye'nin Kuzey Ege ve Marmara bölgelerindeki etkisini kırmaktı. Anzavur Ahmed, Eylül 1919'da Şah İsmail, Cambazlı Hakkı, Kadir, Nuri ve Çerkes Davud gibi kişileri toplayarak, Manyas yöresinde Kuva-yı Milliye'ye yönelik bir karalama kampanyası başlattı. "Kuva-yı Milliye'nin ülkeyi felakete sürükleyen İttihatçılığın devamı olduğunu" ileri sürüyor, kendisinin saltanat ve hilafet adına hareket ettiğini duyuruyordu. Bu yolla önemli bir kuvvet topladı.

Anzavur Ahmed, aynı ay içinde, henüz güçsüz olan Kuva-yı Milliye'nin uzlaşma önerilerini de reddederek Gönen ve Manyas yoluyla Susurluk'a geçti, Balıkesir'in kuzeyinden Bursa'ya yöneldi. Bu sırada Çerkes Davud ve Feryad da Karacabey'de ayaklanarak kasabada duruma egemen oldular. Ayaklanmacılarla Yarbay Rahmi Bey komutasındaki ilk çatışma burada oldu. Ayaklanmacılar Karacabey'i terk etmek, Deliormanlar'a çekilmek zorunda kaldı. Ama düzenli ordu birlikleri, Anzavur Ahmed'in kuvvetlerini izlemek ve bastırmakta önemli bir başarı sağlayamadı. Bunun üzerine, o sırada Salıhli cephesini tutmakta olan Çerkes Ethem'e bağlı Kuva-yı Seyyare'nin yardımı istendi. Çerkes Ethem, Mustafakemalpaşa'nın (Kırmastı) Söğütalan köyünde üslenen Anzavur Ahmed'in üzerine yürüyerek, ayaklanmacıları Ekim 1919'da yenilgiye uğrattı. Birinci Anzavur Ayaklanması böylece sona erdi. Kaçmayı başaran Anzavur Ahmed, Kasım 1919'da yeniden çetesini kurdu.

Şubat 1920'de, bu kez Gâvur İmam adlı başka bir ayaklanmacının desteğini alan Anzavur Ahmed, kısa süre önce Gâvur İmam'ın ele geçirdiği Biga'ya geldi. İstanbul Hükümeti de Anzavur'u "mirliva" rütbesiyle Balıkesir valiliğine atadı. Nisan 1920'de, önemli bir kuvvet toplamış olan Anzavur ve Gâvur İmam Gönen, Bandırma ve Karacabey'i ele geçirerek Bursa'ya yöneldiler. Üzerlerine gönderilen birlikleri yenilgiye uğratarak, çekilmek zorunda bıraktılar. Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye'nin görevlendirdiği Miralay Kâzım Bey (Özalp) Çerkes Ethem'den yardım istedi. Çerkes Ethem, Anzavur Ahmed'i, bir önceki ayaklanmada olduğu gibi, Mustafakemalpaşa yakınlarında, Susurluk yolu üzerindeki Yayaköy'de bastırdı (Nisan 1920). Zorlu bir çatışmadan sonra Anzavur'un kuvvetleri dağıtıldı; ayaklanmanın ileri gelenleri Bandırma'ya çekildi. Çerkes Ethem de onları izleyerek Bandırma'yı, Gönen'i ve son olarak da aylardır Gâvur İmam'ın elinde tuttuğu Biga'yı geri aldı. Bu, Anzavur'un ayaklanma girişimlerinin de sonu oldu.

Anzengruber, Ludwig (d. 29 Kasım 1839, Viyana - ö. 10 Aralık 1889, Viyana), köylü yaşamını konu alan gerçekçi oyunlarıyla övgü toplamış Avusturyalı oyun yazarı ve romancı.

Bir süre oyunculuk yaptıktan sonra, 1870'te yayımlanan ve din adamlarının siyasete karışmasını eleştiren *Der Pfarrer von Kirchfeld* (Kirchfeld Papazı) adlı oyunuyla büyük başarı kazandı. Hüzünlü oyunu *Der Meineidbauer* (1872; Yalan Yere Yemin Eden Çiftçi) dışındaki oyunlarının çoğu küçük kent insanları arasında geçen canlı ve zekice işlenmiş komedilerdir. *Die Kreuzelschreiber* (1872; Haç Çıkaranlar), *Der G'wissenswurm* (1874; Vicdan Kurdu) ve *Doppelselbstmord* (1876; Çifte İntihar) bunlar arasında sayılabilir. *Das vierte Gebot* (1878; Dördüncü Emir) adlı tezli oyunu ile *Der Schandfleck* (1877, yb 1884; Namus Lekesi) ve *Der Sternsteinhof* (1884; Sternstein Çiftliği) adlı romanlarının yanı sıra köy yaşamını konu alan başka öyküler de yazmıştır.

Anziku Krallığı, TEKE KRALLIĞI ya da TYO KRALLIĞI olarak da bilinir. Kongo (Zaire) Irmağının kuzeyinde Malebo Gölcüğü çevresindeki topraklarda kurulmuş eski Afrika devleti. Eski çağlardan beri bölgedeki yaylalarda yaşayan Teke halkının, ne zaman bir krallık biçiminde örgütlendiği bilinmemektedir. Ama Teke Devleti, 1600'e gelindiğinde ırmağın güneyindeki Kongo Krallığı ile yarışmaya başlamıştır.

Aşağı Kongo Irmağını denetleyen ve kuzeybatıya, yukarı Kouilou Niari Havzasına doğru genişleyen Anziku Krallığının, ülke içi ticarete, özellikle de köle ticaretine egemen olabilecek bir coğrafi konumu vardı. Köle karşılığı Avrupa'dan ithal edilen mallar karşısında, geleneksel el sanatları giderek yok oldu. Kral Iloo, 1880'de Fransız sömürgeci Pierre Savorgnan de Brazza ile, Anziku'yu bir Fransız himaye bölgesi durumuna getiren bir antlaşma imzaladı. Bölge 11 yıl sonra, 1891'de, Fransız (Orta) Kongosu adını aldı. Anziku toprakları, bugünkü Kongo Halk Cumhuriyeti'nin orta bölgesini oluşturur ve ülkenin başkenti Brazzaville'i içine alır.

Anzilotti, Dionisio (d. 20 Şubat 1867 - ö. 23 Ağustos 1950, Pescia, İtalya), İtalyan hukukçu. Uluslararası hukukta, uluslararası ilişkilerin hukuksal yönleri ile siyasal ve ahlaki yönleri arasında kesin bir ayrım yapılmasını savunan pozitif okul adlı hukuk felsefesinin başlıca kurucularındandır.

1906'da *Rivista di diritto internazionale*'nin (Uluslararası Hukuk Dergisi) kurucuları arasında yer aldı. 1911-37 arasında Palermo, Bologna ve Roma üniversitelerinde hukuk profesörlüğü yaptı. 1921'de Lahey Uluslararası Adalet Divanı'na yargıç olarak atandı ve 1928-30 arasında başkanlık görevini yürüttü.

Anzio, Latince ANTIUM. İtalya'da, Lazio (Latium) yönetim bölgesindeki Roma iline bağlı kent. Tiren Denizine çıkıntı yapan bir yarımada üzerinde yer alır. Roma'dan eski olan kentin kökeni tam bilinmemektedir. Efsaneye göre, Yunan kahramanı Odysseus ile büyücü Kirke'nin oğlu Antelas tarafından kuruldu. İÖ 5. yüzyılda, o dönemde güç kazanan Volskilerin kalesi oldu. İÖ 338'de Roma egemenliğine girdi ve yılın her mevsiminde oturulan bir dinlence yeri haline geldi; Romalı zenginlerin çoğu burada villalar yaptırdı. İlk Roma imparatoru Augustus "Roma ulusunun babası" unvanını Anzio'da aldı; imparator Caligula ve Neron da bu kentte doğdu. Volskiler döneminde çok önemli bir ticaret merkezi olan kentin ağırlığı, Neron'un İS 59'da buraya bir liman yaptırması ile daha da arttı. Ortaçağ başlarında Müslüman akıncılar tarafından tahrip edildi. Papa XII. Innocentius'un 1698'de eski limanın doğusuna yeni bir liman yaptırmasına değin terk edilmiş bir kent olarak kaldı. 1860'ta İtalya'ya katıldı.

Anzio, II. Dünya Savaşı sonlarında şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Müttefikler, 22 Ocak 1944'te, savaşın belki de en kusursuz taktik harekâtını gerçekleştirdiler: Roma'dan yalnızca 59 km uzaklıktaki bir kumsalı gece yarısından önce ele geçirerek 36 bini aşkın asker ve 3 bini aşkın araçla Anzio'ya çıkarma yaptılar. Ama mevzilerini sağlamlaştırmaları bir haftayı bulunca, Alman mareşali Albert Kesselring, kumsalı kuşatmayı başardı ve şubat boyunca art arda saldırılarla altı Müttefik tümenini burada mahsur bıraktı. Müttefikler, ancak mayıs sonunda, Kesselring'in birliklerinin çoğunu geri çekmesi ile bu durumdan kurtulabildi (25 Mayıs). Böylece Roma üzerine yürüyerek kenti almaları büyük ölçüde kolaylaştı.

Anzio'da Roma döneminden birçok kalıntı vardır. Bunların başlıcaları, liman harabeleri ile bir tiyatro ve Neron'un villasıdır. Ünlü "Apollo Belvedere" heykeli ile pek çok değerli yapıt da bu villada bulunmuştur.

Kent, geniş kumsalları ve yatlar ile balıkçı gemileri için yapılmış küçük limanıyla bir deniz sayfiyesidir. Campollone'den ayrılan bir hatla, Roma-Napoli ana demiryolu hattına bağlanır. Başlıca uğraş balıkçılıktır. Donmuş balık işleyen bir tesis yanında, bir sabun ve deterjan fabrikası da vardır. Nüfus (1988 tah.) belediye, 31.403.

Anzoátegui, Venezuela'nın kuzeydoğusunda eyalet. Kuzeyde Antil Denizi, doğuda Monagas, güneyde Orinoco Irmağı ve batıda da Guárico ile çevrilidir. Yüzölçümü 43.300 km² olan eyalet topraklarının büyük bölümü Llanos'ta (ovalar) yer alır. Kıyı kesimindeki sıradağlar, eyalet başkenti Barcelona(*) yakınlarında seyrelerek Barcelona Geçidini oluşturur. Barcelona, Neveri Irmağı kıyısında kurulmuş bir sığır ve kahve nakliyat merkezidir. Sığır yetiştiriciliği yörenin geleneksel ve en önemli uğraşıdır. Daha çok yüksek vadilerde yapılan bitkisel üretim ise görece önemsizdir. Yörede petrol 1930'larda bulunmuş ve Anzoátegui, 1970'lerin sonlarında Venezuela'nın toplam petrol üretiminin onda birini sağlar duruma gelmiştir. Orinoco Ağır Petrol Kuşağı'nda geniş çaplı petrol sondajları yapılmaktadır. Çıkarılan doğal gaz borularla Caracas, Maracay, Valencia ve Puerto La Cruz'a taşınır. Naricual'de kömür çıkarılır. İmalat kesimi Barcelona-Guanta-Puerto La Cruz kompleksinde yoğunlaşmıştır. Yaygın bir karayolu şebekesi vardır. Nüfus (1990) 924.074.

ANZUS Paktı, resmi adı PASİFİK GÜVENLİK ANTLAŞMASI. Avustralya, Yeni Zelanda ve ABD arasındaki güvenlik antlaşması. Saldırı durumunda karşılıklı yardım sağlamak ve anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözmek amacıyla, 1 Eylül 1951'de imzalanmıştır. Üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşan ANZUS Konseyi yılda bir kez toplanır.

Aomori, Japonya'da, Honşu Adasının en kuzeyinde il (*ken*). Doğuda Büyük Okyanus, kuzeyde Tsugaru Boğazı, batıda da Japon Deniziyle çevrilidir. Tsugaru ve Şimokita yarımadaları Mutsu Körfezini çevreler. İlin yüzölçümü 9.616 km²'dir. Uzun, soğuk, karlı kışları ve akaçlama yetersizliği nedeniyle oldukça zayıf, istikrarsız bir tarım ekonomisi vardır. Batısında pirinç yetiştirilir. Japonya'nın en büyük elma üretim bölgesi de burasıdır. Doğusundaysa tahıl ve patates tarımı yapılır. Eskiden askeri amaçlarla at yetiştirilirken, bugün sığır ve kümes hayvanı yetiştirilmektedir. Büyük imalat güneydoğudaki Haçinohe'de toplanmıştır. Dağlık iç bölgede, daha çok da henüz genel kullanıma açılmamış ulusal ormanlarda, Japonya'nın en iyi kerestelik ağaçları (kriptomerya ve servi) yetişir. Kıyı ve derin deniz balıkçılığı yapılır. Başlıca balıkçılık limanı Haçinohe ve Aomori'dir.

İlin merkezi ve en büyük kenti olan Aomori, Aomori Körfezi kıyısındadır. Japonya'nın en önemli ulaşım merkezlerinden biri olan kent, hem kuzey Honşu demiryollarının, hem de Tsugaru Boğazı üzerinden Hokkaido'daki Hakodate'ye işleyen feribotlu tren seferlerinin başlangıç noktasıdır. Tohoku karayolu ve 1980'lerin başında, Tsugaru Boğazının altında yapımı süren 36 km uzunluğundaki Seikan denizaltı tüneli, Hokkaido ile Honşu arasındaki ulaşımı büyük ölçüde kolaylaştıracaktır. Sert kış rüzgârları, kıyı ticaretinde büyük önem taşıyan, kereste ve balık yüklenen yapay limanda büyük dalgakıranların yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. İç kesimlerin başlıca ticaret merkezi Hirosaki kentidir. Nüfus (1990) kent, 287.813; il, 1.482.935.

Aornos Kuşatması, Büyük İskender'in, Asya'yı işgali sırasında Hindistan'a ilerlemesini engelleyen, ele geçirilmesi neredeyse olanaksız bir doğal kaleyi almak için girdiği çarpışma (İÖ 327). Aornos, bugün Pakistan'da İndus Irmağının birkaç kilometre batısında, Buner Irmağının kuzeyinde bulunan ve Pir Saray adı verilen dik bir sırttır. Aornos adı, Sanskrit dilinde "çevrilmiş yer" ya da "kale" anlamına gelen *avarana* sözcüğünün bozulmuş biçimidir; Makedonyalılar bu sözcüğü "hiçbir kuşun yükselemeyeceği yer" anlamında yorumlardı. Bu kayalık kütleyi ele geçiremeyen İskender, karşısındaki tepeyi ele geçirerek mancınıklarıyla Hintlilere saldırdı. Hintliler geri çekildilerse de yakalandılar, birçoğu öldürüldü. İskender'in seferlerinin kayıtlarında Aornos adı verilen bir başka doğal kaleye daha değinilir. Bunun da eski Baktriane'deki Taşkurgan (bugün Savnob) olduğu saptanmıştır.

aort, omurgalılarda, oksijenle yüklü temiz kanı kalbin sol karıncığından vücudun bütün organlarına ve yapılarına taşıyan ana atardamar. Örümcekler gibi bazı omurgasızlarda da, kalpten kan taşıyan büyük damara aort adı verilir.

Sol karıncığın aorta açıldığı yerde, kanın kalbe geri dönmesini önleyen üç parçalı bir kapakçık vardır (*bak.* kalp kapakçıkları). Aort, kalpten çıktıktan sonra yukarıya doğru yükselir (yükselen aort), sola dönerek kalbin üstünde bir yay (aort yayı) oluşturur ve göğüsten aşağıya doğru iner (inen aort). Yükselen aorttan, kalp kasını besleyen sol ve sağ koroner atardamarlar ayrılır. Aort yayından ayrılan üç ana atardamar ise, baş, boyun, kollar ve gövdenin üst bölümüne kan taşıyan daha ince dallar verir. İnen aort, göğüs boşluğunun arka tarafından aşağıya doğru yol alarak kalbin, akciğerlerin ve yemek borusunun yanından geçer ve diyaframdaki bir aralıktan karın boşluğuna girer.

Aort, göğüs boşluğundan geçerken, kalbi bir kese gibi saran kalp zarına (perikart), akciğerlerin bağdokularına, soluk borusundan akciğerlerin içine hava taşıyan bronşlara, yemek borusuna, diyaframın bir bölümüne ve göğüs duvarına ulaşan yan dallara ayrılır. Karın boşluğundaki yan dalları ise, mide, karaciğer, pankreas, dalak, ince ve kalınbağırsaklar, böbrekler, üreme bezleri ve öbür organlara kan taşıyan geniş bir ağ oluşturur. Kalça kemiklerinin tepesiyle aynı hizada olan dördüncü bel omuruna kadar indiğinde, bacakları besleyen en büyük kan damarları olan sağ ve sol kalça atardamarlarına ayrılır.

aort darlığı, kalbin sol karıncığı ile aort arasındaki geçidin daralması. Bu yapı bozukluğu daha çok aort girişindeki kapakçıkta görülmekle birlikte, bazen kapakçığın hemen üstünde ya da altında da olabilir. Aort darlığı 20 yaşından gençlerde ortaya çıktığı zaman, genellikle doğuştan gelme bir oluşum bozukluğu söz konusudur. Orta yaşlarda çoğu kez romatizmal kalp hastalığından, daha ileri yaşlarda ise aort kapakçığının yaşlılık nedeniyle çalışamaz duruma gelmesinden kaynaklanır.

Daha çok erkeklerde görülen aort darlığı, stetoskopla duyulabilen değişik bir kalp sesiyle tanınır. Hastalar, aşırı fiziksel yorgunluğu izleyen bayılmalardan ya da anjina pektoris adıyla bilinen göğüs ağrılarından yakınırlar. Darlık, kalbin kan pompalama görevini de güçleştirdiğinden, ayrıca kalp yetmezliğine neden olabilir. İlaç tedavisi, göğüs ağrılarının giderilmesine, kalbin desteklenmesine ve iç yüzeyini kaplayan zarın bakteri enfeksiyonlarından (endokardit) korunmasına yöneliktir. Cerrahi tedavi ise, aort kapakçığının onarımını ya da sağlam bir kapakçıkla (doğal ya da yapay) değiştirilmesini amaçlar. *Ayrıca bak.* aort yayı darlığı.

aort yayı darlığı, AORT KOARKTASYONU olarak da bilinir. aortun (kalpten tüm vücuda kan taşıyan ana atardamar), kalbin üstünde aşağıya doğru kıvrılarak bir yay oluşturduğu kesimde daralmasına neden olan, doğuştan gelme bozukluk. Aort yayı darlığı kendine özgü bir üfürüm sesi verir ve kollarda aşırı bir kan basıncına yol açar. Kalbin sol karıncığı büyür; karın boşluğuna, leğen bölgesine ve bacaklara giden kan akımı azalır. Aortun kaburgalar arasına yayılan dalları genişleyerek, kaburgaların üstünün çentiklenmesine neden olur. Yalnızca cerrahi yöntemle tedavi edilebilir ve uygulanacak ameliyat hastanın yaşına göre belirlenir. Çocukluk ve ergenlik çağındaki hastalarda aortun daralan bölümü çıkarılarak, iki serbest uç dikişle birleştirilir. Daha yaşlı kişilerde, daralan bölümün yerine dakrondan yapılmış bir tüp takılır ya da aort yayının daralmış parçası alınmaksızın, kan akışının kesintiye uğramamasını sağlamak

için, daralan yerin iki yanından aortun içine açılan bir dakron tüp yerleştirilir. Genç yaştaki hastalarda oldukça iyi sonuçlar veren bu ameliyatlar, 50 yaşından büyüklerde genellikle yapılmaz.

aort yayı sendromu, aortun kalbin üstünde bir yay çizdiği bölgede aorttan ayrılan damarların tıkanmasına neden olan bir dizi bozukluk. Daha çok orta ve ileri yaşlarda, atardamarların içyüzünde yağ katmanlarının birikmesi damar sertliği sonucunda gelişir ve kalbin genel kan dolaşımına pompaladığı oksijen yüklü temiz kanı taşıyan aortun baş, boyun ve kollara giden yan dallarını etkiler.

Aort yayı sendromunun seyrek görülen ve özellikle Doğulu kadınları etkileyen türüne "Takayasu hastalığı" ya da "nabızsız hastalık" adı verilir. Damarların ilerleyici tıkanıklığının beyinde dolaşım bozukluklarına, giderek körlüğe ve felce yol açtığı bu hastalıkta ölüm nedeni genellikle kalp kasının ve beynin, yeterince kanla beslenememe sonucunda yıkıma uğramasıdır. Tedavi için, yapay damar eklenerek (baypas ameliyatı) kan dolaşımının sürekliliği sağlanır.

Aort yayının doğuştan gelme bozuklukları, sol karıncığın yükünü artıran aort yayı darlığı(*) ile dölütte sol akciğer atardamarını aortla birleştiren ve doğumdan sonra kapanması gereken kanalın açık kalmasıdır; oldukça sık görülen bu ikinci oluşum bozukluğu, iki atardamar arasındaki açıklığın kapatılmasını amaçlayan cerrahi tedaviyi gerektirir.

aort yetmezliği, aort ağzındaki kapakçıkların, kalbin sol karıncığından pompalanan kanın aorttan kalbe geri dönmesini engelleyememesi. Kalp seslerinde, stetoskopla da duyulabilen belirgin değişikliklere neden olur. Hasta, hafif fiziksel yorgunluklardan sonra hatta bazen dinlenme sırasında solunum güçlüğünden ve spazmlardan yakınır. Kalp kapakçıklarının doğuştan gelme yapı bozukluklarından, romatizmal kalp hastalığından ya da frengiden ileri gelebilen aort yetmezliği, kalbin yeterince kan pompalayamaması demek olan kalp yetmezliğine de yol açabilir. İlaç tedavisi, kalbin çalışmasını desteklemeye, romatizmal kalp hastalığının yinelenmesini engellemeye ve kalbin iç yüzeyini kaplayan zarı bakterilerin saldırısından (endokardit) korumaya yöneliktir. Cerrahi tedavi ise, görevini yerine getiremeyen kalp kapakçığını yapay ya da doğal bir kapakçıkla değiştirerek yapılır.

Aosta, İtalya'nın kuzeybatı kesiminde kent. Valle d'Aosta yönetim bölgesinin merkezidir. Torino'nun kuzeybatısında, Buthier ve Dora Baltea ırmaklarının birleştikleri noktada yer alır. Büyük ve Küçük Saint Bernard geçitlerine egemen bir konumu vardır.

Aosta, Kelt kabilelerinden Salassilerin kalesiydi. İÖ 25'te Roma egemenliğine geçti ve ertesi yıl aynı yerde Augustus tarafından Augusta Praetoria adıyla bir Roma kenti kurduruldu. 5. yüzyıldan sonra bir piskoposluk olan kent, Valle d'Aosta'nın en önemli merkezi olma niteliğini her zaman korudu; 1945'te de bölgenin merkezi oldu. Canterbury başpiskoposu Aziz Anselmus (1033/34-1109) burada doğmuştur.

Aosta'nın Roma döneminden kalma surları ve iki kapısı hâlâ ayaktadır. Ayrıca Augustus onuruna dikilmiş zafer takı ile tiyatronun, amfitiyatronun ve Eporedia (bugün Ivrea) yolunun kalıntıları da durmaktadır. Kenti eşit adalara (*insulae*) bölen dörtgen sokaklar, Roma kent planlamasının önde gelen örneklerindendir. Daha yakın tarihlerden kalma yapıtlar arasında, hazine dairesi ve 12. yüzyıldan kalma mozaik taban döşemesiyle dikkati çeken katedral ile romanesk manastırı ve gotik koroyeriyle

Roma tiyatrosunun kalıntıları, Aosta, İtalya
Marzari SCALA Art Resource/EB Inc

ünlü S. Orso okul kilisesi gelir. Bir ticaret merkezi olan kentte metalürji sanayisi kurulmuştur. Nüfus (1981 geç.) belediye, 37.682.

Aouelloul Krateri, Moritanya'da, Chinguetti'nin 45 km güneybatısında, bir göktaşından ileri geldiği sanılan geniş krater. Çapı 250 m, derinliği 10 m olan krater, ilk kez 1951'de uçaktan görülmüştür. Çevresinde çok miktarda erimiş silis camına rastlanmış, ancak kraterde yalnızca bir tek göktaşı parçacığı bulunabilmiştir.

Aozou, AOUZOU olarak da yazılır. Çad'ın kuzeyinde Tibesti'de kasaba ve askeri karakol. Çad'ın 1960'ta bağımsızlığına kavuşmasından sonra baş gösteren askeri çatışmalar kasabaya ve çevresine büyük zarar verdi. Tibesti'nin öteki yerlerinde olduğu gibi, burada yaşayan Müslüman Teda göçebeleri de Çad'ın başkenti N'Djamena (eskiden Fort Lamy) yönetimi altına girmeye karşı çıktılar. 1965'e değin bölgenin yönetimi Fransız birliklerinin elinde kaldı ve Aozou da Fransız askeri üslerinden biri oldu. 1965'ten sonra Çad merkezi hükümeti Aozou'da bir garnizon bulundurmaya başladı. 1968'de ayaklanan bir grup Teda, garnizondaki askerlere saldırıp çoğunu öldürdü. Dört yıl sonra Libya birliklerinin burayı ele geçirmesiyle uzun süreli bir işgal başladı. 1970'lerde çevresinin uranyum bakımından zengin olabileceği ortaya çıkınca, Aozou'ya gösterilen ilgi daha da arttı.

AP *bak.* Associated Press

Apabhramşa dili, çağdaş Hint-Âri dillerinin gelişmesinden hemen önceki, Orta Hint-Âri dillerinin geç dönemini (y. 12. yy) yansıtan edebiyat, özellikle de şiir dili. Apabhramşa edebiyatı belli başlı Cayna yapıtlarını kapsar. Apabhramşa bir edebiyat dili olmakla birlikte, konuşulan lehçelerde rastlanabilecek özellikleri gösterir. Eski dönemlerde, Apabhramşa (Sanskrit dilinde "doğru konuşmadan sapma") sözcüğü, Orta Hint-Âri dillerini de içine alacak biçimde dilin yozlaşmış kullanımlarını belirtirdi. Bazı uzmanlar Apabhramşa'yı Prakrit dilleri(*) arasında sınıflandırır. Pozodi uzmanı Rudrata'nın da (y. 800) aralarında yer aldığı çeşitli uzmanların saptamış oldukları gibi, Apabhramşa dilinde çeşitli lehçe farklılıkları vardı.

Apaçiler, Kuzey Amerika'nın güneybatısında yaşayan yağmacı-çiftçi Yerliler. Cochise, Mangas Coloradas, Geronimo ve Victorio gibi reislerin önderliğinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında kendilerinden çok söz ettirmişlerdir. Toprakları bugünkü Arizona'nın ortadoğusu ve güneydoğusunu, Colorado'nun güneydoğusunu, New Mexico'nun güneybatısı ve doğusunu, Texas'ın batısını ve Meksika topraklarında da Kuzey Chihuahua ve Sonora eyaletlerini kaplıyordu. Apaçilerin ve Navaholların atalarının kuzeyden geldiği sanılmaktadır; çünkü Apaçi dilleri, Kanada'da konuşulan öbür Atabask dilleriyle uzaktan ilişkilidir. Apaçilerin ataları Güneybatı'ya büyük bir olasılıkla İS 1000'de ya da daha sonra geldiler. Bazı Apaçi kabilelerinin 15. yüzyıldan önce Güneybatı'da yaşadıkları bilinmektedir; ama 1700 gibi geç bir tarihte bile, çiftçilikle uğraşan Ova Apaçileri Kansas'taki Dismal Irmağı boylarında yaşıyorlardı. Bunlar ve başka Ova Apaçileri (İspanyolların kıtaya getirdiği) atın kullanılmaya başlamasından sonra Komançiler ve Yutalar tarafından güneye ve batıya göç etmek zorunda bırakıldı.

Apaçiler kültür bakımından Doğu ve Batı Apaçileri olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Doğu Apaçileri Meskalerolar, Jikarillalar, Çirikahuvalar, Lipanlar ve Kiyova Apaçilerinden; Batı Apaçileri de Kibekueler, Mimbrenolar, Koyoterolar ve Mogollon Apaçileri de denen Kuzey ve Güney Tontolardan oluşuyordu. Kiyova Apaçileri dışında hem Doğu hem de Batı Apaçilerinin belirgin özelliği, merkezi bir kabile örgütlenmeleri olmayışıydı. Belirli bir bölgedeki küçük yerel toplulukların oluşturduğu özerk birlik, hem temel siyasal birim, hem de başlıca savaşçı ve yağmacı birim niteliğini taşırdı. Birkaç birlik bir önderin başkanlığında birleşebilir, yerel topluluk başkanlarından en güçlü olanı reis kabul edilirdi. Dolayısıyla reislik genellikle babadan oğula geçmezdi.

Apaçilerin geçimi biraz avcılığa ve yabanî bitki toplamaya, biraz çiftçiliğe, biraz da yağmacılığı dayanır, bunların uygulanma oranı kabileden kabileye büyük ölçüde değişirdi. Jikarillalar oldukça yaygın tarım yaparak mısır ve sebze yetiştirmekle birlikte, Ova Yerlilerinin bizon avcılığına dayanan geçim biçimini de benimsemişlerdi. Texas'ta yaşayan ve aslında bir Jikarilla topluluğu

Geronimo (sağda) ve üç savaşçısı, C.S. Fly'ın çektiği bir fotoğraf, 1886
Smithsonian Institution National Anthropological Archives Bureau of American Ethnology Collection

olduğu sanılan Lipanlarsa, çiftçiliği büyük ölçüde bıraktıkları için Jikarillalara göre daha hareketliydiler. Meskalerolar Ova Yerlilerinden etkilenmişlerdi, ama başlıca besin maddeleri dikensiz bir kaktüs türü olan ve peyote de denen meskal bitkisiydi (adlarını da bu bitkiden alırlar). Çirikahuvalar(*) Rio Grande'nin batısında yaşayan Apaçilerin belki de en göçebe ve saldırgan olanlarıydı. Dragoon Dağlarındaki kamplarından Kuzey Meksika, Arizona ve New Mexico'ya akınlar düzenlerlerdi. Batı Apaçileri, Doğulu akrabalarına göre daha yerleşiktiler; çeşitli Yuma kabileleriyle birlikte sık sık yağmacılık yapmalarına karşın çiftçiliğe çok daha büyük bir ağırlık verirlerdi.

Her ne kadar Apaçi savaşları sınır savaşlarının en kanlıları olmuşsa da, Apaçiler İspanyollarla, Meksikalılarla ve daha sonra Amerikalılarla dostluk kurmaya çaba göstermişlerdi. Ama daha 17. yüzyılda Apaçiler İspanyol misyon bölgelerini yağmalamaktaydılar; 1680 Pueblo İsyanı'nın (*bak.* Pueblo Yerlileri) kışkırtıcılarından biri de büyük bir olasılıkla Apaçilerdi. 1858'de Amerikalılarla Çirikahuva Apaçileri arasında Dragoon Dağlarındaki Apaçi Geçidinde bir görüşme yapıldı ve bu, 1861'de Cochise'in savaşa gitmesine değin süren bir barışla sonuçlandı. Bu tarih, ABD askeri güçleriyle Güneybatı Yerlileri arasında çeyrek yüzyıl sürecek Apaçi ve Navaho savaşlarının da başlangıcıdır.

Yerliler, atlarının hızına, binicilikteki ustalıklarına ve araziyi çok iyi tanımalarına karşın, federal birliklerin silah üstünlüğüne yenildiler. Navaholar 1865'te teslim olarak New Mexico'da kendilerine ayrılan yerleştirme kampına gitmeyi kabul ettiler. Apaçiler 1871-73 arasında görünürde teslim olup yerleşmeyi kabul ettilerse de, çok sayıda Apaçi savaşçısı göçebe alışkanlıklarından vazgeçip sürekli hapsedilmeye boyun eğmedi. Böylece, Geronimo ve Victorio gibi Apaçi önderlerinin yönettiği akınlar aralıklarla sürdü ve askeri güçleri bir kez daha harekete geçirdi.

Son Apaçi savaşı 1866'da Geronimo'yla az sayıdaki savaşçısının teslim olmasıyla sonuçlandı. Çirikahuva kabilesi Batı'dan sürüldü ve savaş tutsağı olarak 27 yıl boyunca Florida'da, Alabama'da ve Oklahoma'daki Fort Sill'de hapis tutuldu. 1913'te kabile üyelerinin ya Oklahoma'da kendilerine ayrılmış topraklara ya da New Mexico'da Meskalero Yerleştirme Kampı'na gitmelerine izin verildi. Kabilenin yaklaşık üçte biri Oklahoma'ya, üçte ikisi de New Mexico'ya yerleşti.

Günümüzde Apaçilerin toplam nüfusu 11 bin dolayındadır. Batı Apaçileri, Arizona'nın ortadoğu kesimindeki Fort Apache ve San Carlos yerleştirme kamplarında yaşar. Çirikahuvaların birazı hâlâ Oklahoma'daki Apache'da, geri kalanları ise Meskalerolar ve Lipanlarla birlikte New Mexico'nun güneyinde Meskalero Yerleştirme Kampı'nda yaşar. Jikarillaların da New Mexico'nun ortakuzey kesiminde bir kampı vardır.

Apadana, Sanskrit dilinde AVADANA (Pali dilinde "soylu öyküler"), Budacı azizlere ilişkin efsaneler; Pali kutsal kitaplarından *Sutta Pitaka*'nın (Söyleşiler Sepeti) son bölümü olan *Khuddaka Nikaya*'nın (Kısa Külliyat) en son kitaplarından biri. Bütünüyle düzyazı biçiminde olan bu yapıt 547 keşiş ve 40 rahibenin öykülerinden oluşur. Kişilerin geçmişteki yaşamlarından bir ya da birkaçının öyküsü, şimdiki varoluşları da eklenerek Buda'nın ağzından anlatılır. Dindarlık ve hayırseverlik gibi değer verilen eylemler övülür.

Apak, Orhan Şeref (d. 1906, İstanbul - ö. 23 Mayıs 1973, Ankara), Türk spor yöneticisi. Seçimle işbaşına gelen tek Futbol Federasyonu başkanıdır.

Spora futbolla başladı. Kısa bir süre Süleymaniye Kulübü'nde oynadı. Genç yaşta

Orhan Şeref Apak
ABC Ajansı

sakatlanınca oynamayı bırakarak yöneticiliğe başladı. 1930'da İstanbul Bölgesi Futbol Heyeti başkanı oldu. Daha sonra görevli olarak Ankara'ya gitti. Üç kez (1952-54, 1957-58 ve 1965-70) Futbol Federasyonu başkanlığı görevinde bulundu. Türkiye Ligleri onun başkanlığı sırasında kuruldu. 1965'te seçimle işbaşına gelen ilk ve tek federasyon başkanı oldu.

Apalaş Dağları, Kuzey Amerika'nın doğusunda büyük dağ sistemi. Kanada'nın Québec eyaletinde Gaspé Yarımadasından, ABD'nin doğusu boyunca güneye, Alabama'nın ortalarına kadar 1.900 km'den fazla uzanır. Doğudaki deniz kıyısıyla kıtanın iç bölümlerindeki geniş alçak alanlar arasında doğal bir engel oluşturur. Bu yönüyle kıtanın yerleşme ve gelişmesinde yaşamsal bir rol oynamıştır.

Sistem kuzey, orta ve güney olmak üzere üç büyük bölgeye ayrılabilir. Kuzey Apalaş bölgesi, Québec'teki Shickshock ve Notre Dame dağlarını, Newfoundland'daki Long Range Dağlarını, Maine'deki Katahdin Dağlarını, New Hampshire'deki Beyaz Dağları ve Vermont'taki Yeşil Dağları kapsar. Yeşil Dağlar, Massachusetts, Connecticut ve New York'un doğusunda Berkshire Dağları adını alır. New York'taki Catskill Dağları, Pennsylvania'nın güneyindeki Blue Ridge (Mavi Sırt) Dağlarının başlangıcını oluşturan yükseltiler ile gene Pennsylvania'nın batısında, Maryland'da ve Ohio'nun doğusunda yer alan Allegheny Dağları, Apalaşlar'ın orta bölgesinde kalır. Apalaşlar'ın güney bölgesi ise Batı Virginia ve Virginia'daki Allegheny Dağlarının bazı bölümlerini, Virginia ve Kuzey Carolina'nın batısında yer alan Blue Ridge Dağlarını, Tennessee-Kuzey Carolina sınırı yakınındaki Unaka Dağlarını (Büyük Smoky Dağları bunların bir bölümüdür) ve Kentucky'nin doğusundan güneye, Alabama'nın kuzeyine uzanan Cumberland Dağlarını kapsar. Apalaşlar'da en büyük yükseklikler kuzeyde Beyaz Dağlarda ve güneydedir. Güneyde Kuzey Carolina Kara Dağlarının ve Büyük Smoky Dağlarının dorukları 1.800 m'yi aşar; bütün sistemin en yüksek noktası Mitchell Dağıdır (2.037 m). Dağ sisteminin ayırt edici özelliği Büyük Apalaş Vadisidir. Kanada'daki St. Lawrence Vadisi, Kittatinny, Cumberland, Shenandoah ve Tennessee vadilerini içine alır. Virginia'daki Shenandoah Vadisinden, Büyük Smoky Dağları Ulusal Parkı'na 750 km'lik bir karayolu uzanır. Apalaş Yolu ise 3.200 km uzunluğunda bir patikadır.

Apalaşlar dünyanın en eski dağları arasındadır. Daha çok kristal kayalar ve Paleozoyik (Birinci) Zaman (y. 570-225 milyon yıl önce) tortullardan oluşur. Bütün Apalaş sistemi, özellikle Güney Apalaşlar kaynak, dere, çağlayan ve ırmakların oluşturduğu bir ağla örülüdür. Virginia'da New Irmağının kuzeydoğusundaki başlıca Apalaş ırmakları genellikle Atlas Okyanusuna dökülür, New Irmağının güneybatısındaki ırmakların sularını ise Ohio Vadisi akaçlar. Apalaşlar'ın özellikle güney kesiminde, dünyanın en yaygın geniş yapraklı ve yaprakdöken ormanları bulunur. Kuzey kesiminde ise kozalaklı ağaçlar ve sertodunlu ağaçların karışımı egemendir. Büyük Smoky Dağlarının batı yamaçları yılda 2 m'nin üzerinde yağış alır; burada rekor yükseklik ve çaptı ağaçlar vardır.

Bölgede önemli kereste ve kâğıt hamuru, kömür, demir, tuz, granit ve mermer sanayileri bulunur. Ama bu sanayilerin çevre için tehlikeli etkileri vardır. Kereste sanayisinin ve kömür madenciliğinin bölgeye girişinin eskiliğine karşın bazı yerler, özellikle Güney Apalaşlar'ın yol yapımına izin vermeyen kayalık dağları, 20. yüzyıl başlarına değin ıssız kalmıştır. Bu nedenle Güney Apalaşlar'da kendine özgü elişleri, baladlar ve folkloruyla ayrı bir kültür gelişmiştir. Apalaş Dağları doğal güzellik ve bölgesel kültür mirası ile ekonomik mahrumiyet ve çevre bozulması gibi çağdaş sorunları bir arada barındıran bir bölgedir.

Apalaş Jeosenklinali, Kuzey Amerika'nın doğu kıyısında, Geç Prekambriyen (Prekambriyen Zaman y. 4 milyar - 570 milyon yıl önce) ve Paleozoyik (Birinci) Zamanda (y. 570 - 225 milyon yıl önce) çökelmiş kayaçları taşıyan ve yerkabuğu boyunca uzanan geniş çökme ve tortullaşma hattı. Jeosenklinal kavramı ilk kez, kuzeyde Newfoundland'dan güneyde Alabama'ya kadar uzanan bu bölge için kullanılmıştır. Önceleri Apalaş Jeosenklinalinin, bugünkü Alabama eyaletinin Ridge and Valley bölgesini kaplayan kırılma ve kıvrılmalara uğramış kalın bir Paleozoyik tortul kayaç kütlesinden oluştuğu sanılıyordu. Oysa bugün jeosenklinalin sınırları, tortul kuşağının doğusunda ve güneydoğusunda uzanan, gene büyük ölçüde Paleozoyik Zamandan kalma başkalaşım kayaçlarını ve volkanik derinlik kayaçlarını da kapsayacak biçimde doğuya doğru genişletilmiştir. Bu kayaçlar, jeosenklinalin en hareketli, kalın tortullu ve en çok volkanik etkinliğe uğramış bölümüdür. Apalaş Jeosenklinalinin kuzey ucu, Britanya Adalarındaki Kaledonya Jeosenklinalinin güneybatı ucuyla birleşerek kesintisiz devam etmiş olabilir; güney ucu ise, Mississippi Körfezindeki bozulmamış Kretase (Tebeşir) Dönemi (y. 136-65 milyon yıl önce) ve Senozoyik (Yakın) Zaman (y. 65 milyon yıl öncesinden günümüze) tortullarının altındaki Ouachita Jeosenklinalini ikiye böler, çapraz keser ya da üstünden aşar. Jeosenklinaldeki kayaçlar, Avaloniyen, Takonik, Akadiyen ve Allegeniyen dağoluşumları gibi sayısız dağoluşum süreçleri geçirmiştir. Takonik ve Akadiyen gibi daha eski dağoluşum olaylarından birçoğu Apalaş Jeosenklinalinin iç bölümlerini daha derinden etkilemiş olmakla birlikte, jeosenklinalin en son biçim değişikliğine uğradığı dönem Allegeniyen dağoluşumuna rastlar.

Apalaş Platosu, ABD'nin kuzeydoğusunda plato. Kuzeydeki Adirondack Dağlarından başlayarak New York, Pennsylvania, Batı Virginia, Ohio, Kentucky, Tennessee ve Körfez Kıyı Ovası üzerinden güneyde Alabama'ya kadar devam eder. Güneybatı

Apalaş Dağlarının bir parçası olan plato, batıda ovalık alanlara, doğuda da sırtlar ve vadilerden oluşan bölgeye uzanır. Platodaki kaya katmanları yataya yakındır; antrasit ve taşkömürü, yatay galeri yöntemiyle çıkarılır. Apalaş kömür yatakları ülkedekilerin en büyüğüdür ve Pittsburgh dahil, kuzeydoğudaki çelik sanayisinin kömür gereksinimi buradan karşılanır. Öbür önemli madenler demir cevheri, kireçtaşı, petrol ve doğal gazdır. Yörede görülmeye değer nitelikte birkaç ulusal park ve orman vardır. Büyük Smoky Dağları Ulusal Parkı ve başka dinlence yerleri her yıl binlerce ziyaretçiyi buraya çeker.

Apalaşlar, soyu tükenmiş Kuzey Amerika Yerli kabilesi. Muskogi dili konuşur ve Florida'nın kuzeybatısında, Apalachee Körfezinin kıyısında Aucilla ve Apalachicola ırmakları arasında kalan alanda yaşarlardı. Apalaşları, İspanyol kâşiflerinden Pánfilo de Narváez 1528'de, Hernando de Soto da 1539'da yaptıkları keşif seferleri sırasında ortaya çıkardılar. Kabile anasoylu klanlara bölünmüştü. Reislik ve başka mevkilerin bir sonraki kuşağa geçmesinde klan soyunun temel alındığı sanılmaktadır.

Tarımla uğraşan, mısır, kabak ve portakal yetiştiren Apalaşlar aynı zamanda savaşçı olarak da tanınırdı. Sonunda, yaklaşık 1600'de, İspanyollar tarafından boyunduruk altına alındılar. Bu tarihten başlayarak İspanyol Fransisken misyonerler Apalaşlara yönelik yoğun çalışmalara girişti. 1655'te 6 - 8 bin kadar Apalaş, her birinde bir Fransisken misyonu bulunan sekiz kasabaya yerleşmişlerdi. Gelişmeleri 18. yüzyıl başlarında İngilizlerin kışkırttığı kuzeyli Krik kabilelerinin Apalaş yerleşimlerine bir dizi saldırı düzenlemesine değin sürdü. Bu saldırılar, 1703'te birkaç yüz İngilizle birkaç bin Krik savaşçısının, birleşik İspanyol ve Apalaş güçlerini yenmesiyle sona erdi. Kabilenin hemen tümü yok oldu, Carolina'ya sürülen 1.400 Apalaşın bazısı Krikler ile karıştı. Florida kabilesinin geri kalanları Mobile ve Louisiana'da Fransızlara sığındı.

Apamela Kibotos, APAMEA AD MAEANDRUM olarak da bilinir, Helenistik dönemde Frigya'da kent. Bir bölümünün üstünde bugün Dinar kasabası kuruludur. İÖ 3. yüzyılda I. Antiokhos (Soter) tarafından eski Kelainai'nin yerine, Selevkos İmparatorluğu'nun ünlü Doğu-Batı ticaret yoluna egemen bir konumda kurıldu. İÖ 2. yüzyılda Roma yönetimine girdi. İtalyan ve Yahudi tüccarlar için önemli bir merkez haline geldi. İS 3. yüzyılda düzenin bozulması ve ticaret yolunun Konstantinopolis'e (İstanbul) kayması üzerine önemini yitirdi. 1070'te Türklerin eline geçti ve bir deprem sırasında tümüyle yıkıldı.

Apanás Gölü, İspanyolca LAGO DE APANÁS, Nikaragua'nın kuzeyinde Jinotega ilindeki yapay göl. Jinotega kentinin hemen kuzeyinde Tuma Irmağı üstünde kurulan barajla oluşmuştur. 51 km²'lik bir alanı kaplar. Ülkenin en büyük hidroelektrik santralı olan Asturias'ı ve en yoğun yerleşim bölgesi olan Pasifik kuşağının büyük bölümüne hizmet veren ulusal elektrik şebekesini besler.

apandis, tam adı KÖRBAĞIRSAK APANDISI, kalınbağırsağa bağlanan körbağırsağın bir ucu kapalı, içi boş, kassı yapıda, ince bir boru biçimindeki uzantısı. Yalnızca insanlarda, gelişmiş maymunlarda, vombatlarda, misk kedilerinde, kemiricilerde ve gelişmemiş memelilerin birkaç türünde bulunur. Bilinen fizyolojik bir işlevi yoktur; körbağırsağın körelmiş bir bölümü olduğu sanılmaktadır.

İnsanlarda genellikle 8-10 cm uzunluğunda olan apandisin çapı 1 cm'den azdır. İç boşluğu, serbest ucundan körbağırsağa bi-

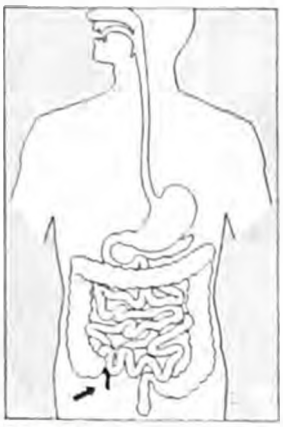

Apandis

tiştiği kesime doğru giderek daralır. Bu dar delik tıkandığında, körbağırsaktan gelen sıvılar geri dönemeyerek apandisin içinde birikebilir. Organ normal olarak bu sıvıları, kaslı duvarlarının kasılımlarıyla boşaltır. İç yüzünü döşeyen epitel hücreleri ise bol miktarda lenf dokusu ve lenf düğümleriyle kuşatılmıştır. Lenf dokusu bademciklerinkine çok benzeyen apandis, yeterli miktarda kanla beslenemediği için kolayca bakterilerin saldırısına uğrayarak şişebilir. Şişlik ve tıkanıklığın uzun zaman sürmesi de organın patlamasına yol açabilir (*bak.* apandisit). Apandis bazen iltihaplanmadan ve belirgin zararlı etkileri olmadan da ameliyatla alınabilir. Genellikle körelmiş, ilkel ve yararsız bir organ gözüyle bakılan apandisin insanda giderek yok olmaya yüz tuttuğu kabul edilmektedir.

Öbür hayvanlarda ise oldukça büyük olan apandis, asıl sindirim borusuna açılan ve selülozu uzun süre tutarak yavaş yavaş sindirmeye yarayan kese biçiminde bir yapıdır.

apandisit, körbağırsağın apandis adıyla bilinen uzantısının iltihaplanması. Bir ucu körbağırsağa açılan, öbür ucu kapalı ve içi boş bir organ olan apandisin kas yapısındaki duvarları, normal olarak, bu duvarlardan sızan mukus salgılarını ve organın içine dolan bağırsak sıvılarını kasılmayla körbağırsağa geri gönderebilir. Ancak, körbağırsağa açıldığı delik, başta sindirim artıklarından ileri gelen dışkı taşları olmak üzere herhangi bir oluşumla tıkandığında, apandis boşluğunda biriken salgılar ve bakteri ürünleri nedeniyle organın içinde bir basınç oluşur. Apandis duvarlarında toplanan sıvıların etkisiyle daha da artan bu basınç damarların üstüne biner ve damarları tıkayarak apandis dokusunun ölümüne yol açar. Basınçla gerildiği ve doku kaybına uğradığı için zayıflayan apandis duvarları yırtılarak patlayabilir ve içinde birikmiş sıvılar karın boşluğuna yayılır. Buna bağlı olarak da, karın boşluğunun iç yüzeyini kaplayan ve karın organlarının üstünü örten zarda (periton) enfeksiyon ve iltihaplanma başlar (*bak.* peritonit).

Akut apandisitli hastada bulantı, kusma, ishal ve göbek çevresinden başlayarak karının sağ alt bölgesine yayılan ağrı ve duyarlılık gözlenir. Apandis patlamadığı sürece, ateş 1-2°C'den fazla yükselmez. Tedavisi, apandisin acil cerrahi girişimle çıkarılmasıdır.

Apapokuvalar, NANDEVALAR olarak da bilinir, Brezilya'nın güneydoğusundaki Mato Grosso, Paraná ve São Paulo eyaletlerinde küçük dağınık köylerde yaşayan, Guarani dili konuşan Güney Amerika Yerli halkı. Apapokuva nüfusunun günümüzde 500'den az olduğu sanılmaktadır.

Apapokuvalar ormanlardan açtıkları tarım alanlarında mısır, tatlı ve acı manyok, fasulye, yumru kök ve başka sebzeler yetiştirerek, meyve ve başka orman ürünleri toplayarak geçimlerini sağlarlardı. Köy başkanlığı işlevini genellikle şamanlar üstlenir ve topluluğu düşlerinin yorumlarına göre yönetirdi. 1879'da Atlas Okyanusunun ötesinde olduğuna inandıkları Kötülüğün Varolmadığı Ülke'ye ulaşmak için bütün bir köy halkı şamanlarını izleyerek öküz arabalarıyla doğuya göç etti. 1910'da ise başka bir topluluk, Kötülüğün Varolmadığı Ülke'ye varmak için bu kez Atlas Okyanusunu uçarak aşmayı düşündü ve hafifleyebilmek umuduyla günlerce kendinden geçmiş durumda dans etti. Yüzlerce yıldır gerçekleştirdikleri dinsel göçler sonunda Apapokuvalar bugün Brezilya'nın güneydoğusuna geniş ölçüde dağılmış durumdadır.

Aparanta *bak.* Konkan

Aparniler *bak.* Parniler

apartheid (Afrikaner dilinde "ayrılık"), Güney Afrika Cumhuriyeti'nde beyaz azınlık ile beyaz olmayan çoğunluk arasındaki ilişkilere son yıllara değin yön vermiş olan ırk ayrımı politikası. Irkların birbirinden yalıtılmasını ve beyaz olmayanlara karşı siyasal ve ekonomik alanda ayrımcılığı öngören politikanın sona erdirilmesi yönünde 1990'da başlayan gelişme sürmektedir.

Yasalarca uygun görülen ve Güney Afrika'da yaygın olarak uygulanan ırk ayrımı siyaseti, Ulusal Parti'nin (NP) 1948'de iktidara gelmesiyle daha da geliştirildi ve *apartheid* adını aldı. 1950 tarihli Nüfus Kayıt Yasası ile halk Bantu (bütün Siyah Afrikalılara verilen ad), Renkli (karışık ırktan gelenler), Hintli (Asyalı) ve beyaz olarak sınıflandırıldı. Aynı yıl çıkarılan Grup Bölgeleri Yasası, kentsel alanlarda her ırk için ayrı oturma ve çalışma yerleri oluşturdu. Hükümet, beyaz olmayanların sınırlanmış bölgelerde bulunmularına izin verildiğini gösterir bir belge taşımalarını zorunlu kılan mevcut pasaport yasalarını daha da sertleştirdi. Çıkarılan başka yasalarla, ırklar arasında toplumsal ilişkiler büyük ölçüde yasaklandı; kamu olanak ve araçlarında ayrımcılık onaylandı; ayrı eğitim standartları getirildi; her ırk yalnız belirli iş alanlarında çalışmaya zorlandı; beyaz olmayanlar sendika kurma ve beyaz temsilciler aracılığıyla bile olsa ulusal hükümete katılma haklarından yoksun bırakıldı.

Hükümet 1951 tarihli Bantu Yönetimleri Yasası uyarınca Siyah Afrikalıların kabile örgütlenmelerini yeniden düzenledi. 1959'da Bantu Özyönetim Yasası ile 10 Bantu yurtluğu oluşturuldu. 1970'te çıkarılan Bantu Yurtlukları Yurttaşlık Yasası, her Siyah Afrikalıyı, asıl oturduğu yere bakmaksızın bu yurtluklardan birinin yurttaşı yaptı ve böylelikle Siyahları Güney Afrika devlet yapısından da dışladı. 1976-81 arasında bu yurtluklardan dördüne (Transkei, Bofuthatsuana, Venda, Ciskei) ayrı cumhuriyetler olarak bağımsızlık verildi. *Bantustan* denen öteki yurtluklar ise değişik düzeylerde özerkliğe sahip oldu. Ama bu yurtlukların tümü siyasal ve ekonomik olarak Güney Afrika'ya bağımlı kaldılar.

1980'de tümüyle beyazlardan oluşan senatonun yerine Siyahlar dışındaki azınlıkların da yer alacağı Devlet Başkanlığı Konseyi

oluşturuldu. 1983'te anayasada yapılan değişiklikle parlamento beyazlar, Renkliler ve Asyalılar için üç ayrı meclisten oluşacak biçimde yeniden düzenlendi. Ağustos 1984'te yapılan parlamento seçimlerinde Renkliler ile Asyalıların büyük çoğunluğu seçimi boykot etti. Kent ve kasabalardaki kaçak Siyahların yurtluklara yerleştirilmesi yönündeki polis önlemleri artırılarak sıkı bir biçimde uygulandı.

Yönetim kendi politikalarına yönelik bütün eleştirileri bastırma gücüne sahip olmakla birlikte, Güney Afrika'da *apartheid*'e karşı bir muhalefet oluştu. Siyah Afrikalı gruplar, bazı beyazların da desteğiyle gösteri ve grevler düzenlediler. Siyah öğrencilere Afrikaner dilini zorunlu kılma girişimi üzerine, 1976'da Soweto olayları patlak verdi. Bazı beyaz siyasetçiler "küçük *apartheid*" olarak nitelendirilen önemsiz bazı kısıtlamaların yumuşatılmasını, bazıları da ırklar arasında eşitliğin sağlanması gerektiğini savundular.

1980'de Siyah işçilere yasal çerçevede sendika kurma ya da var olan sendikalara katılma hakkının tanınmasından sonra, giderek bozulan ekonomik duruma paralel olarak işçi grevleri arttı. 1983 anayasa değişikliğinin ardından çeşitli Siyah örgütlerinin bir araya gelmesiyle oluşturulan Birleşik Demokratik Cephe (UDF) etkin ve yaygın bir muhalefetin öncüsü haline geldi. Düşük eğitim düzeyine tepki olarak gelişen öğrenci-gençlik hareketi gittikçe güçlendi ve militan bir yapı kazandı. Polisin UDF önderlerine ve öğrencilere karşı baskıcı tutumu kitlesel şiddet hareketlerinin tırmanmasına yol açtı. Bu arada beyaz öğrencilerin de eylemlere katılmasının yanı sıra, Güney Afrika Katolik Kilisesi *apartheid*'e karşı tutumunu açıkça dile getirmeye başladı. "Küçük *apartheid*"i yumuşatma yönündeki baskılar sonucunda, ırklar arası evliliği ve ilişkileri yasaklayan yasalar kaldırıldı. Siyahların çoğunlukta olduğu çeşitli sendikalar, üye sayısı 500 bini bulan tek bir çatı altında toplandı. Irkçı Botha yönetiminin Siyahların muhalefetini sindirme politikasına karşın, özellikle öğrencilerin başını çektiği eylemler durmadı.

Apartheid uluslararası düzeyde de çeşitli tepkilerle karşılaştı. 1961'de Uluslar Topluluğu'nu oluşturan üyelerin ırkçı politikaları kabul edemeyeceklerini açıkça belirtmeleri üzerine, Güney Afrika topluluktan ayrılmak zorunda kaldı. Birleşmiş Milletler'e üye bazı ülkelerin Güney Afrika'ya yaptırımlar uygulanması çağrılarına karşın, bu alanda pek az başarı sağlandı.

1980 başlarında Güney Afrika'da yeniden yükselmeye başlayan kitlesel hareketler doğrultusunda, uluslararası kamuoyunun tepkileri daha da arttı. ABD, BM'de Güney Afrika'ya etkin yaptırımlar uygulanmasına karşı çıkmakla birlikte, gittikçe ırkçı yönetimi zorlayıcı bir tutuma girdi. Irk ayrımına barışçı yöntemlerle son verilmesini savunan Siyah rahip Desmond Tutu 1984 Nobel Barış Ödülü'nü aldı. Aralık 1989'da Cumhurbaşkanı Frederik W. de Klerk Afrika Ulusal Kongresi'nin(*) (ANC) hapisteki önderi Nelson Mandela'yla ilk kez bir araya geldi. Şubat 1990'da ANC ile öteki Siyah örgütleri üzerindeki yasak kaldırıldı, Mandela serbest bırakıldı. Siyahların yararlanabileceği yerleri beyazlarınkinden ayıran yasa yürürlükten kaldırıldı. 1991'de *apartheid*'in temelini oluşturan kurumlarda bazı değişikliklere gidildi; Toprak Yasası kaldırıldı, Grup Bölgeleri Yasası değiştirildi. Mart 1992'de yapılan, yalnızca beyazların katıldığı bir halkoylamasında çoğunluk ırk ayrımının sona erdirilmesinden yana oy kullandı. Bu doğrultuda yeni bir anayasanın Siyahların da katılımıyla hazırlanması ise henüz gündemdeydi.

apartman, birden fazla yaşam birimini içeren yapı. Çoğunlukla konut olarak tasarlanmakla birlikte bazen dükkânları ve başka konut dışı kullanımları da barındırır. Apartmanın konut birimleri, birçok biçimde gruplanabildiği gibi büyüklük, donatım ve olanaklar bakımından da çeşitli olabildiği için, değişik aile ve bireylerin gereksinimlerini karşılar.

Tasarımı Le Corbusier tarafından yapılan, Unité d'Habitation (1946-52), Marsilya
Wayne Andrews

Toplu yaşam birimleri ve apartman yapıları çok eskiden beri vardır. Roma Devleti'nin büyük kentlerindeki nüfus yoğunlaşması sonucunda, çok zenginlerin evleri dışında bireysel konut (*domus*) daha İmparatorluk döneminin ilk zamanlarında ortadan kalkmış, bunun yerini toplu yaşam birimleri olan *insula*'lar(*) almıştı. Dört katlı yapılar olağandı; bunların yanında altı, yedi, hatta bazen sekiz katlı yapılar da yapılıyordu. Kuzey Amerika Yerlileri arasında en tanınmış toplu yaşam mekânları, İrokuaların uzunevleri(*) idi. Bu yapılar 5,5-6 m genişlikte, 18-30 m uzunlukta olabiliyor ve her biri bir aile tarafından kullanılan gözlere bölünüyordu.

Kuzey Amerika'da Güneybatı'nın Tarihöncesi Yerlileri aslında tek odalı evlerden oluşan sürekli bir yapı biçiminde yapılar yaptılar. Bu yapılar, savunma kolaylığı için yükseklerde ya da dar koyaklarda kurulduğundan, ancak yukarı doğru geliştirilebiliyordu. Yeni konutların eskilerin üstünde yükselmesiyle birkaç katlı yapılar oluşuyor ve her kat biraz geri çekilerek yapıldığı için her düzeyde bir teras ortaya çıkıyordu.

Avrupa'da yüksek apartmanlar, daha 16. yüzyılda Edinburgh ve Paris'te belirdi. Ama İngiltere'de gerçek apartmanlaşma, ancak 1850'lerde üst orta sınıf konutlarının önce pansiyonlara, sonra da küçük dairelere çevrilmesinden sonra geldi.

19. yüzyılın ortalarında işçilerin yeni sanayileşen merkezlere akını sonucunda büyüyen kentsel nüfusları barındırmak için tasarlanmış yeni bir yapı tipi ortaya çıktı. Belediye yönetmeliklerine uygun olarak yapılan tipik New York kenti apartmanı ya da bunları eleştirenlerin deyimiyle "niteliksiz kiralıklar", herhalde yoğun mekân kullanımını olabilecek en kötü biçimde gerçekleştirme konusunda önde gelmektedir. İlk kez 1830'larda yapılan bu konut tipi, yük vagonları gibi uç uca eklenmiş dar odaları nedeniyle halk arasında "demiryolu daireleri" adı takılan apartmanlardan oluşuyordu. Zengin apartmanlarının bulunduğu kentsel kesimlerin yoğunluğunun, yoksul kesimlerinkine yakın olması ve neredeyse aynı derecede kötü planlanması belki de anlamlı bir göstergedir. Bu dönemin sözde örnek konutlarının çoğu da ancak biraz daha iyi koşullara sahipti. 1918'den önce Avrupa ya da Amerika'da gerçekleştirilen ucuz apartmanların çok azı, 20. yüzyıl standartlarına uygun, iyi tasarım örnekleriydi. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında birçok Avrupa kentinde, özellikle de Paris ve Viyana'da, üst orta sınıf ve zenginler için apartman tasarımında büyük atılımlara tanık olundu.

1919 - 34 arasında Avrupa'da, çoğunluğu hükümetlerin kendisi ya da desteklediği kamu hizmeti kuruluşları tarafından inşa edilen pek çok büyük konut projesi gerçekleştirildi. ABD'de 1937'de yürürlüğe giren Ulusal Konut Yasası ile başlatılan devlet destekli halk konutları programına göre, federal hükümet düşük gelirli ailelere konut sağlamak için belediyelere ve öbür yerel yönetimlere kredi ve destek fonları açıyordu. Bu yoldan yapılan konutların çoğu apartman biçimindeydi.

II. Dünya Savaşı sonrasında artan yapı maliyetleri, nüfus kaymaları ve kentlerdeki büyük işçi yoğunlaşmaları nedeniyle kiralık konuta talep her zamankinden fazla oldu. Çok aile konutunun en ilginç örneklerinden biri, Marsilya'da Le Corbusier'nin tasarladığı Unité d'Habitation'du (1946-52). Bu yapı her biri bir buçuk kat olan apartman dairelerinin yanı sıra, yüzme havuzu, kreş ve dükkânlarıyla, içinde oturanlara çeşitli toplu kullanım olanakları da sağlıyordu. Savaş sonrasında, uygun fiyatlarda kentsel arsa kıtlığı nedeniyle banliyölerde konut yapımında da belirgin bir artış görüldü.

Apartmanların en yaygın kullanım biçimi kira konutudur. Tek arsa üstündeki birimlerin ortak mülkiyeti, İngiliz yasalarında 18. yüzyıl başlarından beri sağlanmakla birlikte, birçok Avrupa ülkesinde yakın zamanlarda yasalarla belirlendi. ABD'de ortak apartman mülkiyetine I. Dünya Savaşı sonrasında artan ilgi, Büyük Bunalım sırasında bu tür birçok projenin başarısızlığa uğramasıyla birlikte sündü. ABD'de, ilk olarak 1958'de Porto Rico'da yürürlüğe giren kat mülkiyetine karşı ilginin artmasının nedeni daha çok, kat sahiplerinin kooperatif üyelerinin tersine, mali bağımsızlığa sahip olmaları ve istediklerinde mülklerini ipotek edebilmeleridir.

Türkiye'de apartmanlaşma geçen yüzyıl sonlarında ve bu yüzyıl başlarında özellikle İstanbul'da, başkent olduktan sonra da Ankara'da, yeni gelişme alanları ve eski yangın bölgelerinde başladı. Beş altı katlı apartman yapıları yanında, çoğunlukla vakıfların yaptırdığı sıra evler de yaygınlaştı.

Apartmanlaşma özellikle 1950'ler ve 1960'larda Türkiye'de yaşanan hızlı kentleşmenin başlıca yapılaşma biçimlerinden biri olarak gelişti. Kentlere yeni göçen kırsal kökenli ve düşük gelirli aileler gecekondu(*) mahalleleri oluştururken, art arda çıkarılan imar yasa ve yönetmelikleri geniş alanları orta ve üst gelir düzeylerinin apartmanlarına açtı. Gene bu dönemde çıkarılan Kat Mülkiyeti Yasası, kat karşılığı apartman yapan yap-satçı küçük girişimcileri yaygınlaştırarak büyük kentlerdeki apartmanlaşmayı hızlandırdı.

1970'lerden sonra gecekondu alanlarının da apartmanlaşmaya başlaması ve apartman yapımında hızla düşen kalite, üst gelir

gruplarının henüz apartmanlaşmanın boğmadığı semtlerde lüks konut sitelerine yönelmesine yol açarken, artan arsa fiyatları ve gelişen ulaşım olanakları da kent dışında toplu konut(*) kooperatiflerini yaygınlaştırdı.

Apaşlar *bak.* Apaçiler

Apatanlar, Hindistan'ın kuzeydoğusunda dağlık bir eyalet olan Arunaçhal Pradesh'de (eskiden Kuzeydoğu Sınır Bölgesi Yönetim Birimi) yaşayan kabile topluluğu. Çin-Tibet dil ailesinden bir tür Tibet-Burma dili konuşan Apatanların nüfusu 1970'lerde yaklaşık 13 bin dolayındaydı.

Yöredeki öbür kabilelerin tersine Apatanlar yerleşik bir yaşam sürer ve sulu çeltik tarımıyla uğraşırlar. Hane halkı genellikle kan, koca ve evlenmemiş çocuklardan oluşur. Toplumdaki klanlar, yöneten ve yönetilen olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Klan temsilcileri köy kurulunu oluşturur. Apatanlar, doğayla ilişkili ruhlara inanırlar.

apati *bak.* duyumsamazlık

apatit, fosfat mineralleri dizisinden, en önemli fosfor kaynağı olan ve değişik renkte donuk kristaller, kütleler ya da yumrular halinde bulunan mineraller grubunun ortak adı. Yumuşaklığı dışında (değerli taşlardan çoğunun Mohs sertliği 7-9 iken apatitin 5'tir) değerli taşların bütün özelliklerini taşıyan apatit genellikle parlak ve temiz kristaller ya da kütleler halinde bulunur; ancak kolay kırıldığından kesilip cilalanması güçtür. Değerli taş niteliği taşıyan apatit türleri arasında, kuşkonmaz yeşili rengindeki asparagolit ile parlak mavi renkteki moroksit sayılabilir.

Ticari açıdan en önemli mineral olan flüorapatit, klorapatit, hidroksilapatit ve karbonatlı apatit, dizinin öteki mineralleridir. Tümü kalsiyum fosfat yapısında olan bu mineraller arasındaki tek fark, klorapatitte klor, flüorapatitte flüor, hidroksilapatitte bir hidroksil (OH) grubu, karbonat apatitte ise bir karbonat (CO_3) grubu bulunmasıdır. Flüor, klor, hidroksil ve karbonat birbirinin yerini alabildiği için, doğada bulunan apatit genellikle çeşitli bileşiklerin bir karışımıdır. Klorapatit ile karbonatlı apatit doğada öbür apatit türlerinden daha az bulunur. Ayrıntılı özellikleri için *bak.* fosfat mineralleri (tablo).

Apatit grubu minerallerin yapısı birbiriyle yakından bağlantılıdır ve bileşimleri $A_5(BO_4)_3X$ simgesiyle gösterilir. Burada, A genellikle kalsiyum ya da kurşun gibi bir metal; *B* fosfor, vanadyum ya da arsenik; *X* ise klor, flüor ya da hidroksildir. Grup üç diziye ayrılır: Apatit dizisi, piromorfit dizisi ve ikisi arasında bir geçiş dizisi olan svabit dizisi.

Apatosaurus, eskiden BRONTOSAURUS, tüm çağların en büyük kara hayvanlarından biri olan, dev yapılı, otçul dinozor cinsi. Fosilleri Avrupa ve Kuzey Amerika'daki Geç Jura çökellerinde bulunur (Jura Dönemi y. 190-136 milyon yıl önce). Ağırlığı 30 tonu bulan bu cins üyelerinin, yani apatozorların uzunluğu başından kuyruğunun ucuna kadar yaklaşık 21 m'dir. Boynu ve kuyruğu çok uzun olan hayvanın, dümdüz yükselen dört kalın bacağı vardır.

Apatozorun başının büyüklüğü, biçimi ve yapısıyla ilgili tartışmalar, ilk kalıntılarının bulunmasından sonra yüzyılı aşkın bir süre devam etmiştir. Fosillerin bazı parçalarının eksik olması ve kazı alanından taşınırken bazı parçaların yerlerinin karışmış olması konusundaki kuşkular kesin yargıya varılmasını güçleştiriyordu. Nitekim ilk maketlerinde başı iri, burnu küçük ve kalkık, dişleri kaşık biçiminde gösterilmişti. 1978'de bilim adamları bu betimlemeye karşı çıkarak, kafatasının ince-uzun, dişlerininse uzun ve keskin olduğunu öne sürdüler.

Apatozor ve benzerlerinin, iri gövdeleriyle karada yaşumayı başarıp başaramadıkları ya da suda yaşamak zorunda kalıp

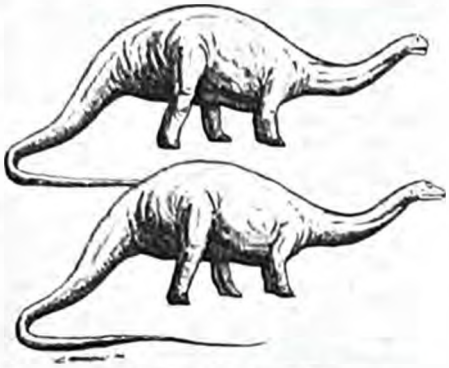

Apatozorun (üstte) y. 1879'da çizilen ve kafatasını basık olarak gösteren yanlış modeli; (altta) 1978'de çizilen ve kafatasını ince-uzun gösteren doğru modeli
Carnegie Museum of Natural History, Pittsburgh

kalmadıkları çok tartışılmıştır. Apatozor büyük olasılıkla iri gövdesini karada rahatlıkla taşıyabiliyordu, ama bir kara hayvanında görülebilecek en büyük boy ve cüsseyi simgelediği de bir gerçektir. Akrabalarının ise hiç değilse kısmen suda yaşadığı sanılmaktadır. Örneğin *Brachiosaurus* cinsinden dinozorların burun delikleri kafatasının üst bölümündedir ve bu hayvanlar 85 tonu bulan ağırlıklarıyla apatozora benzeyen hayvanlar içinde en irisidir.

Apatozorun başlıca savunma aracının uzun ve güçlü kuyruğu olduğu ve kendisini kovalayan hayvanlardan kurtulmak için suya girdiği sanılmaktadır. *Ayrıca bak.* Diplodocus.

Apaturia, hemen hemen bütün İon kentlerinde her yıl düzenlenen dinsel Yunan şenliği. Atina'da Pyanopsia (ekim-kasım) aylarında yapılır ve üç gün sürerdi. Bu süre içinde Attikalı klanlar bir araya gelir ve sorunlarını tartışırlardı. Apaturia, "ortak ilişki" şenliği anlamına gelebilir. Şenliğin en önemli günü olan ve Koureotis adı verilen üçüncü günde, bir önceki şenlikten sonra doğan çocuklar babaları ya da vasileri tarafından tanıtılır, evlilik dışı olmadıkları üstüne yemin edildikten sonra adları kütüğe geçirilirdi.

Apatzingán, tam adı APATZINGÁN DE LA CONSTITUCIÓN. Meksika'nın ve Michoacán eyaletinin ortabatısında kent. Apatzingán (Acahuato) Irmağı üzerinde, deniz düzeyinden yaklaşık 500 m yükseklikte, eyalet başkenti Morelia'nın 283 km güneybatısında yer alır. 1814'te, devrimci önder José María Morelos Meksika'nın bağımsızlığını ilan etmek üzere burada bir kongre toplamış ve kongre Apatzingán Anayasası'nı imzalamıştır. Apatzingán, Michoacán eyaletinin seyrek nüfuslu güney kesimleri ile nüfusun yoğun olduğu orta kesimleri arasında bir bağlantı işlevini görür. İklim sıcak ve yarı-kurak ise de, hinterlandı tarım ve hayvancılık açısından zengindir. Mısır, fasulye, susam, pirinç, pamuk ve meyve başlıca ürünlerdir. Yörede gümüş ve alçıtaşı yatakları vardır. Kente kara ve demiryoluyla ulaşılabilir; ayrıca bir havaalanı vardır. Nüfus (1980) 55.522.

Apaydın, Orhan (Adli) (d. 1926, İstanbul - ö. 28 Şubat 1986, İstanbul), ceza davalarındaki savunmalarıyla tanınmış Türk hukukçu ve yazar.

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi (1948). Ertesi yıl avukatlığa başladı. Aynı zamanda gazetecilik ve yazarlık yaptı. 1945-50 arasında *Yeniden Doğuş* adlı bir düşün ve edebiyat dergisi çıkardı. 1950'den sonra *Milliyet* ve *Dünya* gazetelerine yazılar yazdı. 27 Mayıs harekâtını izleyen Yassıada yargılamalarında Adnan Menderes'in avukatlığını üstlendi. 1961'de siyasete atılarak Adalet Partisi'nden Aydın milletvekili seçildi. Ertesi yıl partiden ayrıldı, 1965'e değin süren meclis çalışmalarında işçi haklarını savunarak Sendikalar Kanunu ve Grev-Lokavt Kanunu'nun hazırlanmasında etkili oldu. Milletvekilliğinin sona ermesinden sonra Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (Türk-İş) hukuk danışmanlığı yaptı; *Türk-İş'in Politik Yönü* (1969) adlı bir de inceleme yayımladı.

1970'ten sonra *Cumhuriyet* gazetesine yazılar yazdı. 1975'te Türkiye Yazarlar Sendikası Yönetim Kurulu üyeliğine getirildi. 1976'da İstanbul Barosu başkanı seçildi ve üç kez bu görevi üstlendi. 1978'de, terör olaylarının kaynaklarını ve odaklarını inceleyen *Kim Öldürüyor, Niçin Öldürüyor?* adlı kitabını yayımladı. 12 Eylül askeri harekâtından sonra yargılanan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) yöneticilerinin savunmasını üstlendi. 1982'de, Barış Derneği kurucuları arasında yer aldığı gerekçesiyle tutuklandı; ayrıca Türkiye Yazarlar Sendikası Yönetim Kurulu üyeliğinde bulunduğu için aleyhinde dava açıldı. Aynı yıl kendisine Uluslararası Hukukçular Birliği'nce Pierre Cot Ödülü, Paris Vincent Üniversitesi'nce de onursal hukuk doktoru unvanı verildi. Serbest bırakıldıktan bir süre sonra, Barış Derneği davasında tutuksuz olarak yargılanırken öldü. Anısına Orhan Apaydın Hukuk ve İnsan Hakları Ödülleri oluşturulmuştur.

Apaydın, Talip (d. 1926, Ömerler, Polatlı), şair, öykü ve roman yazarı. Çifteler Köy Enstitüsü ve Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde (1946) okudu. Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü'nü bitirdi. Askerliğini

Talip Apaydın
Kaynak Kitapları

yaparken yüksek köy enstitülü bir grup arkadaşıyla birlikte Yedek Subay Okulu'ndan çavuşa çıkarıldı. Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü'ndeki öğreniminden sonra çeşitli il ve ilçelerde öğretmenlik yaptı.

İlk şiirleriyle öykülerini *Köy Enstitüleri Dergisi*'nde yayımladı (1945-46). Şiirine yoğun bir duygu ve toplum düşüncesi egemendir. *Susuzluk* (1956) tek şiir kitabıdır.

Talip Apaydın ilk romanı *Sarı Traktör*'de (1958) tarımda makineleşmeye umutla yaklaşır. *Yarbükü*'nde ise (1959) toprak ve su çekişmelerinin yarattığı zorlu yaşam koşullarını anlatır. Öykü ve romanlarında doğa betimlemeleriyle birlikte insan ilişkilerini de

vermek isteyen bir yazar olarak belirir. Anı, oyun ve çocuk edebiyatı türlerinde de ürünleri vardır.

Yapılar Yapılırken (1970) ve *Otobüs Yarışı* (1970) adlı radyo oyunları ile TRT 1970 Sanat Ödülleri Yarışması'nda iki başarı ödülü; 1975'te yayımlanan *Tütün Yorgunu* ile de 1976 Madaralı Roman Ödülü'nü kazanmıştır. Öbür önemli yapıtları arasında, roman türünde *Emmioğlu* (1961), *Yoz Davar* (1973), *Vatan Dediler* (1981) ve *Köylüler* (1991), öykü türünde ise *Ateş Düşünce* (1959), *Öte Yakadaki Cennet* (1972), *Duvar Yazıları* (1981), *Hendekbaşı* (1984), *Hem Uzak Hem Yakın* (1985) ve *Karabasan* (1989) sayılabilir.

Apeldoorn, Hollanda'nın ortadoğu kesiminde, Gelderland ilinde (*provincie*) belediye (*gemeente*). Kumlu ve ağaçlandırılmış Veluwe Tepelerinin batısında, Soeren (Suren) Ormanının kenarındadır. Bahçeleriyle ünlü olan Apeldoorn, bir konut ve sanayi kentidir. Kâğıt ürünleri, eczacılığa ilişkin ve kimyasal maddeler, soğutma makineleri imal edilir. Bölgede birçok sanatoryum vardır; 13 km güneybatısında Hoge Veluwe Ulusal Parkı yer alır. Kuzey ucundaki Het Loo, III. Willem için 1686'da küçük bir kalenin çevresinde inşa edilmiş bir krallık sarayıdır. Ana Kraliçe Wilhelmina 1948'de tahttan çekildikten sonra burada yaşamıştır. Kent, kara ve demiryolları üstünde bir kavşak noktasıdır, Zwolle ile bağlantısı kanalla sağlanır. Nüfus (1991 tah.) 148.204.

apella, Eski Sparta'da, öteki Yunan devletlerindeki *Ekklesia*'ya(*) denk düşen meclis. Aylık toplantılarına büyük bir olasılıkla yalnız 30 yaşını aşmış, tüm haklara sahip yurttaşlar katılırdı. Bu toplantılara önceleri krallar başkanlık ederken daha sonra onların yerini eforlar aldı. Öneri sunma yetkisi bulunmayan *apella*, eforların ya da *gerousia*'nın (yaşlılar kurulu) ortaya attığı konuları değerlendirdi. Tartışmalara yalnızca krallar, yaşlılar, eforlar ve bazen de öteki yüksek görevliler katılabilirdi. Oylama sözlü yapılırdı. *Apella*, antlaşma, barış ve savaşa karar verme gibi dış siyaset konularından başka, tahta geçme sorunlarını da görüşürdü. Ayrıca komutanları atar, yaşlılar kurulu üyeleri ile eforları seçer ve yasa değişikliği önerilerini oylardı.

Apelles (ö. İÖ 4. yy), Erken Helenistik dönemde yaşamış Yunanlı ressam. Antik Çağın sanat yazarları tarafından öylesine yüceltilmiştir ki, günümüze hiçbir yapıtı ulaşmamış olmasına karşın, hâlâ o dönemin en büyük ressamı olarak anılır. Yaşamı ile ilgili bilgi çok azdır. İon kökenliydi, ama Yunanistan'ın güneyindeki Sikyon Dor okulunda ressam Pamphilos'un öğrencisi oldu. Yapıtlarında Dor üslubunun özenli tavrıyla İon üslubunun inceliğini birleştirdiği söylenir.

Apelles, Makedonya kralı II. Philippos ve oğlu Büyük İskender'in ünlü saray ressamı oldu. İskender'i elinde şimşek tutarken betimlediği resmi en önemli yapıtlarından sayılır. Başka önemli çalışmaları arasında çeşitli portreler, iftira konusunu işlediği büyük bir alegorik resim ve Aphrodite'yi denizin içinden yükselirken gösteren başka bir resim sayılabilir. Bu yapıtların kopyaları bile kalmamışsa da kitaplarda anlatılan betimlemeleri, özellikle Rönesans'ta Apelles'in resimlerini taklit etmek isteyen sanatçılara esin kaynağı olmuştur.

Apelles'in dış çizgilerle desen oluşturmaya büyük önem verdiği ve her gün bu konuda çalışma yaptığı söylenir. Protogenes'e yaptığı ziyaret sırasında, iki ustanın en güzel ve en düzgün çizgiyi kimin çizebileceği konusunda iddiaya tutuşması ünlüdür. Hakkında yazılanlardan, Apelles'in yapıtlarında kısıtlı renklerle çalıştığı ve ayrıntılı perspektif kullanmaktan kaçındığı anlaşılmaktadır. Kompozisyonunun yalınlığı, çizgisinin güzelliği ve etkili anlatım biçimi sanatının başta gelen özelliklerinden sayılmıştır.

Apelles, resim tekniğini geliştirmiş olan çalışmalarından ötürü de değer taşır. Resimlerinde *atramentum* adı verilen koyu renkli bir sır kullanmıştı; bu sır hem resimlerini korumaya, hem de renklerin daha pastel bir görünüm almasına yarıyordu. Döneminin en cüretli ve en ilerici sanatçılarından biri olduğu konusunda kuşku yoktur.

Apellikon (TEOS'LU) (ö. İÖ y. 84), sonradan Atina vatandaşı olan varlıklı bir Yunan kitap koleksiyoncusu. Troya'da, Skepsisli Neleos'un varislerinden Aristoteles ve Theophrastos kitaplıklarını satın aldı. Bu kitaplıklardaki kitaplar kötü durumdaydı, ama Aristoteles'in günümüze gelen incelemelerinin tek kopyalarının bu kitaplıklarda bulunduğu sanılmaktadır. Apellikon'un, bunları düzeltmeler ve eklemelerle yayımladığı söylenir. Onun ölümünden sonra Sulla Atina'yı ele geçirdiğinde kitaplar Roma'ya götürüldü. Rodoslu Andronikos ünlü Aristoteles derlemesini bu kaynaklardan yararlanarak hazırladı.

Apennin Dağları, APENNİNLER olarak da bilinir, İtalyanca APPENNINO. İtalya'nın yarımada kesiminin belkemiğini oluşturan ve ülkenin beşeri coğrafyası üzerinde önemli etkileri olan sıradağlar. Dar kıyı şeritlerince çevrelenmiş olan Apenninler, kuzeybatıdaki Deniz Alpleri yakınlarında bulunan Colle di Cadibona'dan başlar ve Sicilya'nın batısındaki Egadi Adalarına kadar uzanan büyük bir yay çizer. İtalya'nın güney ucundaki Calabria'ya kadar kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanır, buradan sonra önce güneye, sonra da batıya dönerler. Toplam uzunluğu yaklaşık 1.400 km olan Apenninler'in genişliği 40-200 km arasında değişir. Sıradağların en yüksek noktası Corno Dağıdır (2.914 m).

Alp sisteminin en genç dağlarından olan Apenninler, jeolojik bakımdan Kuzey Afrika'daki Atlas Dağlarının kıyı kesimiyle bağlantılıdır. Yüksekliklerinin daha az oluşu, üstlerinde buzulların bulunmayışı, vadilerinin ve denize bakan yamaçlarının deniz etkisine çok daha fazla açık olmasıyla coğrafi olarak Alpler'den belirgin biçimde ayrılırlar. Günümüzden 200-35 milyon yıl öncesinin Mezozoyik (İkinci) ve Senozoyik (Yakın) zamanlarından kalma kiltaşı (şeyl), kum ve kalsiyumlu çökeller Apenninler'de belirgin biçimde görülür. Miyosen (y. 26-7 milyon yıl önce) ve Pliyosen (y. 7-2,5 milyon yıl önce) bölümlerdeki Apennin dağoluşum sürecinde bu tortul kütle önemli kıvrım ve kırıklar yaratarak yükselmiştir. Ayrıca doğuda Adriya ve İon denizlerine doğru uzun bir yatay bindirme olmuştur. Apenninler'in yükselmesi yerkabuğunun hareketleriyle yılda yaklaşık 1 mm olmak üzere bugün de sürmektedir. Öte yandan, son 2 milyon yıl içerisindeki önemli çatlamalar Toscana'dan Sicilya'ya kadar uzanan bir yanardağ dizisinin oluşumuna yol açmıştır. Orta ve Güney Apenninler'le Sicilya'da deprem hareketleri oldukça sık görülür. Depremlerin başlıca nedeni, genç sıradağlardaki yapısal oturma, çok sayıdaki kırıklar boyunca ortaya çıkan hareketler ve yanardağ etkinlikleridir.

Apenninler'deki ırmaklar kısadır. En uzunları olan Tiber Irmağı 405 km'dir. Kısa olmalarına karşın ırmaklar, Apenninler'e bugünkü biçimini veren erozyonda önemli rol oynamışlardır. Sıradağların fiziksel coğrafya özellikleri, her yöredeki kayaların niteliklerine ve suya dirençlerine göre farklılıklar gösterir. Apenninler'deki göller ise küçük ve dağınıktır. En büyükleri 128 km yüzölçümlü Trasimeno alüvyon göludur. Doğal göllerin yanı sıra, enerji elde etmek ve sulamada yararlanmak için oluşturulmuş 200'ü aşkın yapay göl de bulunmaktadır.

Apenninler'in en yüksek kesimlerinde iklim, Akdeniz'in etkisiyle ılıman kara iklimi özellikleri gösterir. Kışlar soğuk ve karlı, yazlar ise sıcaktır. Yıllık yağış ortalaması 1.000-2.000 mm arasında değişir. Tiren Denizine bakan batı yamaçlardaki yağış miktarı, Adriya Denizine bakan doğu yamaçlara göre daha yüksektir.

Apenninler'in bitki örtüsü Akdeniz niteliği taşır ve gerek enlem gerek boylama göre farklılıklar gösterir. Kuzeyde meşe, kayın, kestane ve çam ormanları ağırlıktadır. Güneyde ise çobanpuskulu, defne, zakkum, mersin yaygındır. Denizden 390 m yüksekliğe kadar yetişebilen zeytin ağaçları ile narenciye ve üzüm Apenninler'in başlıca ürünleridir. Bunları şeker pancarı, patates ile öbür meyve ve sebzeler izler. Apenninler Tarihöncesi dönemlerden beri İtalik halkların yerleştiği bir bölge olmuştur. Bugün en yüksek köy, deniz düzeyinin 4.500-5.000 m üstünde bulunur. Buralarda toprak çoğunlukla otlak olarak kullanılır.

Apenninler'de yaşayan hayvanlar çok az incelenmiştir. Bazı böceklere yalnızca bu yörede rastlanır. Boz ayı, dağ keçisi, kurt ve yaban domuzu da vardır. Sicilya'da ise adatavşanı çoktur. Yüksek yörelerde koyun, keçi, eşek ve katır beslenir.

Apennin Dağlarının eteklerinde ara sanayiler yaygındır. Temel sanayiler ise, çoğunlukla doğal gaz yataklarının bulunmasına bağlı olarak kıyıdaki ovalarda hızla gelişmektedir. Civa, kükürt, bor, potaslı tuzlar ve mermer yatakları önem taşır.

Nüfusu en yoğun olan bölgeler, işlenebilir toprak ve alüvyon bakımından zengin geniş ırmak vadileridir. İç bölgelerdeki havzalarda da nüfus yoğundur. Ama İtalya'nın güney kesiminin ekonomik açıdan geri kalmışlığı ve kuzeydeki sanayi bölgelerinin çekiciliği, kırsal kesimde önemli bir nüfus azalmasına yol açmışsa da, yerel ekonominin geliştirilmesi yolundaki çabalar göç hareketini yavaşlatmıştır.

Apenninler'den, bazıları çift olmak üzere 10 demiryolu hattı geçer. Engebeli arazinin yarattığı güçlüklere karşın, dağlarda çok sayıda karayolu da bulunmaktadır. Bunlardan 1964'te tamamlanan Güneş Otoyolu (Autostrada del Sole) İtalya'nın yarımada kesimindeki en önemli ulaşım hattı olmasının yanı sıra, Avrupa'nın en güzel manzaralı yollarından da biridir.

aperitif, yemeklerden önce iştah açıcı olarak içilen çeşitli alkollü içkiler. Aperitif terimi daha çok Campari, Dubonnet ve Lillet gibi özel markalar ve sek ya da tatlı vermutla başka şaraplardan yapılmış seri içkiler için kullanılır. Bununla birlikte şampanya, *sherry*, beyaz sofra şarabı, kokteyller ve başka karışık içkiler de aperitif sayılır.

Fransa'nın Cognac bölgesinde üretilen Pineau des Charentes, taze üzüm suyuyla konyak karışımından elde edilen bir aperitiftir. 20. yüzyılda Burgundy'de ortaya çıkan ve adını Dijon'daki bir belediye görevlisinden alan *kir* ise, birkaç damla *cassis* (siyah frenküzümü şurubu ya da likörü) katılarak tatlandırılan sek beyaz şaraptır.

Apéry, Pierre (d. 1852, İstanbul - ö. 24 Ocak 1918, İstanbul), Türkiye'de eczacılığın gelişmesine katkılarıyla tanınan eczacı.

Eczacı Nicolas Apéry'nin oğludur. 1872'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin (Askeri Tıbbiye) eczacılık bölümünü bitirdi. İki yıl sonra, Vélits ve Ortakları (Vélits et Co.) tarafından 1850'de Yüksekkaldırım'da kurulmuş olan eczaneyi satın alarak çalışmaya başladı. Bunun yanı sıra, 6. Daire-i Belediye'nin (Belediye'nin Beyoğlu Şubesi) gıda maddeleri analiziyle görevli bir de laboratuvarı vardı. Apéry burada yaptığı analizlerin sonuçlarını, aynı zamanda yöneticisi ve başyazarı da olduğu, 1888-1914 arasında İstanbul'da çıkan *Revue Medico - Pharmaceutique*'de yayımladı. Osmanlı tıbbı ve eczacılığına ilişkin özgün yazılar, eczacılık tekniği ve ilaçlar üzerine kısa bilgiler, yabancı dergilerde çıkan önemli yazıların özetleri, meslek haberleri, bibliyografya ve biyografilerin yayımlandığı bu dergi, Osmanlılarda hekimlik, eczacılık ve ilaçlar konusunda önemli bir kaynaktır. Apéry, bu dergideki yazıları ve eczacılığın gelişmesine katkıları nedeniyle birçok ülkeden altın madalya ve onur diplomaları aldı.

Eczacılık mesleğiyle ilgili derneklerin başkanlık ve yönetim kurulu üyeliklerinde de bulunan Apéry, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane, Cemiyet-i Eczacıyan der Asıtane-i Aliye ve Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti'nin de üyesiydi. 1902'de İstanbul'da ölen eşi Amélie Apéry adına, kalp hastalıkları üzerine yapılan en iyi araştırmaya verilmek üzere Amélie Apéry Ödülü'nü kurdu. *Gazette Médicale d'Orient, Journal de la Société de Pharmacie de Constantinople* ve *Annuaire Oriental de Médecine et de Pharmacie* adlı dergilerde de pek çok makale ve incelemesi yayımlanmıştı.

Apet *bak.* Taurı

Aphanomyces, *Oomycetes* sınıfının *Saprolegniales* takımından asalak mantar cinsi. Eşeysiz üremede, art arda iki tane eşeysiz ve hareketli spor (zoospor) oluşur. Bir spor kesesinde oluşan ilk sporun çevresinde bir süre sonra ikinci bir zoosporun oluştuğu bir kist gelişir. İkinci zoospor, kendisini barındırmaya elverişli olan konak bitkiye temas yoluyla bulaşır. Eşeyli üremede ise, birleşmeden sonra kalın duvarlı bir yapı (oospor) oluşur. Bu mantarlardan *A. euteiches* türü, bezelye bitkisinin köklerine yerleşerek bitkinin çürümesine neden olur.

Aphraates *bak.* Afrahat

Aphrodisias, Aydın ili, Karacasu ilçesi, Geyre köyünde 520 hektarlık bir alanı kaplayan antik kent. Yaşamın ve bereketin simgesi Aphrodite'nin adına Geç Helenistik dönemde birçok yerde kentler kurulmuştu. Karya bölgesinde, Menderes Vadisindeki Babadağ eteklerinde yer alan Aphrodisias bunların en ünlüsüdür.

Antik kaynaklarda adına pek rastlanmaz. İlk kez Byzantionlu (İstanbul) Stephanos, Aphrodisias'ın Ninoe adıyla da bilindiğini söyler ve kentin öbür adlarına da değinir. Aphrodisias büyük bir olasılıkla, Ninoe adının Helenistik dönemde kullanılmaya başlayan Yunanca biçimidir. Bu adın Tanrıça Astarte ya da İştar'ın, Akatça Nin, Nina ve Nino olan adlarından türediği sanılır. Aphrodite kültünün Doğu kökenli İştar kültünden çok etkilendiği ve Anadolu'da iki kült arasında yakın benzerlikler bulunduğu kesindir.

Aphrodisias'ta ilk yerleşim, Pekmez Tepe üstünde ele geçen buluntulara göre Kalkolitik Çağdandır (İÖ 5500-3500). Bunu 15 m yükseklikte, İlk Tunç Çağına (İÖ 3500-2000) ait, üstünde antik kent akropolisinin kurulu olduğu küçük bir höyük izler. İÖ 7. yüzyıldan kalma küçük buluntuların ve çanak çömleğin ele geçmesine karşılık, İÖ 2. yüzyıla değin kentin durumu ile ilgili fazla bir bilgi elde edilememiştir. İÖ 2. yüzyılın sonlarında Marcus Antonius kente özerklik vermiş ve Aphrodite kültünün dokunulmazlığını vurgulamıştır. İS 22'den sonra Aphrodisias yalnızca bir dinsel merkez olarak değil, aynı zamanda güzel sanatlar ve edebiyat merkezi olarak da ün kazandı ve kentin zenginliği doruğuna ulaştı. Kazılarda ele geçen heykeller de kentte büyük bir heykelcilik okulu bulunduğunu göstermektedir. Hıristiyanlık döneminde kentte bir piskoposluk kuruldu ve kentin adı Stavropolis'e dönüştürüldü. 11 ve 12. yüzyıllarda Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin Anadolu'ya gelişleri ile kent pek çok kez el değiştirdi ve gitgide önemini yitirdi.

Aphrodite Tapınağı, Aphrodisias
Ara Güler

Üstünde kurulu olan Geyre köyünün 1956'daki depremden sonra büyük hasar görmesiyle kent bir kez daha terk edildi. Yeni Geyre köyü eski köyün doğusunda kuruldu.

Aphrodisias üzerine ilk bilgiler Laborde, Texier (1849; *Description de l'Asie Mineure*) ve Dilettanti Derneği (1840; *Antiquities of Ionia*) tarafından verildi. 1904-05'te Paul Gaudin başkanlığındaki bir Fransız ekibi burada kısa süren, ama verimli iki kazı yaptı. 1937'de İtalyan Giulio Jacopi birkaç hafta süren kazıları yönetti. 1961'den bu yana da New York Üniversitesi adına Kenan T. Erim'in sürdürdüğü kazıları, onun 1990'daki ölümünden sonra devraldı.

Kent, Roma döneminde yapılmış 3,5 km'lik bir surla çevrilidir. Surun yapı taşları arasında heykeller, yazıtlar ve mimarlık değeri taşıyan kalıntılar kullanılmıştır. Belli aralıklarla dizilen burçları ve altı kapısı bulunmaktadır. Akropolis olarak nitelenen bölümünün gerçekte Tarihöncesi'nden kalma bir höyük olduğu, burada Anadolu Tunç Çağının her dönemine ait parçaların bulunmasından anlaşılmaktadır. 15 m yüksekliğindeki höyüğün doğu yamacına Romalılar tarafından bir tiyatro yapılmıştır. Tiyatronun kazısı 1973'te tamamlanmış, pulpitum, skene, cavea, analemma, diazoma ve orkhestra gibi bölümleri yeniden düzenlenmiştir. Arena olarak da kullanılmış olan tiyatronun 10 bin kişi alabildiği hesaplanmıştır.

5. yüzyılda bir bazilikaya dönüştürülen ve kentin en önemli yapısı olan Aphrodite Tapınağı yerleşmenin merkezindedir. Son bulgulara göre yapımına İÖ 1. yüzyılda başlandığı anlaşılmaktadır. İon üslubundaki tapınağı çevreleyen sütunlardan 14'ü bugün de ayakta durmaktadır. Tapınağın temenosunun güneyindeki iyi korunmuş *odeion*, 1962'de ortaya çıkartılmıştır.

Kentin en etkileyici yapısı olan *stadion*, dünyadaki benzerleri arasında bugüne değin en iyi korunabilmiş olanıdır. Kentin kuzeybatısında 262 m boyunca uzanan *stadion*'un genişliği 59 m'dir ve 30 bin izleyici alabilmektedir.

Bugün de ayakta duran yapılar arasında yer alan Hadrianus Hamamları (İS 117-18), İmparator Hadrianus döneminde büyük, değişik boyutlardaki tufa bloklarından yapılmış, mermer ve renkli taşlarla döşenmiştir. *Tetrapylaion* yapısı kazılarda çıkarılan parçalarının birleştirilmesiyle yeniden yapılmıştır.

Bugüne değin ancak birkaç sokak ve yolun yeri belirlenebilmişse de, kent dokusunun, başlıca yollarının birbirini dik açıyla kestiği ızgara plana göre oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Aphrodisias kazılarından ele geçen buluntular, burada açılan müzede sergilenmektedir.

Aphrodita, *Annelida* (halkalısolucanlar) filumunun *Polychaeta* (denizsolucanları) sınıfından omurgasızlar cinsi.

Görünüş ve davranış benzerliklerinden ötürü denizfareleri adı verilen bu cins üyelerinin uzunluğu genellikle 7,5-15 cm'dir; bazıları 30 cm uzunluğa kadar ulaşabilir. Hafifçe kabarık olan sırtları, 2,5 cm uzunluğunda, saç kılına benzeyen kıllarla kaplıdır. Gerçek bir fare gibi tünel kazar,

Aphrodita cinsinden bir denizsolucanının alındaki bölütlenme
Javier Palaus Soler Ozanan Agency

yuva yapar, sürünerek hareket eder ve ölü ya da çürümekte olan hayvan gövdeleriyle beslenirler.

Ağızlarının kenarında dokunaç benzeri iki çift uzantı olan denizfarelerinin gözleri

yoktur. Çok küçük, kıllı ve kürek biçimindeki uzantılar yardımıyla hareket ederler. Bu hayvanlar aslında erdişidir, yani her iki cinsin işlevsel üreme organları aynı bireyde bulunur, ama bir bireyin yumurtaları başka bir bireyin spermleri tarafından da döllenebilir.

Denizfareleri, Akdeniz ve Atlas Okyanusunun her iki kıyısında, gelgit arası bölgenin hemen altında, genellikle kumlu ve çamurlu diplerde bulunur. *A. hastata* Kuzey Amerika kıyılarında, St. Lawrence Körfezinden Chesapeake Körfezine kadar olan bölgede yaygındır. Fırtınalardan sonra kıyıya sürüklenmiş örneklerine sık rastlanır. Avrupa'da en yaygın olan tür *A. aculeata*'dır.

Aphroditamorpha, *Annelida* (halkalısolucanlar) filumunun *Polychaeta* (denizsolucanları) sınıfından yeryüzünün birçok bölgesine yayılmış olan omurgasızlar takımı. Bireylerinin uzunluğu 0,5-25 cm arasında değişen bu takım, *Aphrodita*(*) ve *Arctonoe* cinslerini içerir.

Aphroditamorpha türlerinin hafif kabarık olan sırtı, uç uca eklenmiş yassı levhacıklarla kaplıdır. Uzayabilen, hortum biçimindeki ağızlarının ucunda dört boynuzsu çene ve parmağa benzer yumuşak uzantılar bulunur.

Aphrodite, Eski Yunan'da aşk ve güzellik tanrıçası. Romalılar tarafından Venüs'le özdeşleştirilmiştir. Efsaneye göre Aphrodite, Uranos'un (Gök), oğlu Kronos tarafından kesilerek denize atılan cinsel organının çıkarttığı beyaz köpüklerden doğmuştur

Aphrodite ve Eros, yaldızlı bronz ayna üstüne kazılmış desen, Eski Yunan, İÖ 4. yy Louvre Müzesi, Paris
Giraudon Art Resource/EB Inc

(Yunanca *aphros:* "köpük"). Bir deniz ve denizcilik tanrıçası olarak Aphrodite'ye çok yaygın bir biçimde tapılmış; özellikle Sparta, Thebai, Kıbrıs ve kimi başka yerlerde savaş tanrıçası olarak da saygı görmüştür. Oysa Aphrodite, temel olarak aşk ve bereket tanrıçasıydı ve hatta kimi durumlarda evlilikleri yönetirdi. Fahişeler Aphrodite'yi kendi koruyucuları olarak görürlerdi, ama genelde halk arasında onun ağırbaşlı, ciddi hatta sert bir tanrıça olduğuna inanılırdı.

Birçok bilim adamı, Aphrodite'ye tapmanın Yunanistan'a Doğu'dan geldiği ve birçok özelliğinin de Sami kavimlerine özgü olduğunun kabul edilmesi gerektiğine inanır. Her ne kadar Homeros Aphrodite'den, Kıbrıs'ta yaygın olarak tapınıldığı için "Kıbrıslı" olarak söz ederse de bu dönemde Aphrodite çoktan Helenleşmişti. Homeros'a göre Zeus ve Zeus'un Dodona'daki eşi Dione'nin kızı olan Aphrodite, *Odysseia*'da demircilerin Topal Tanrısı Hephaistos ile uygun olmayan bir evlilik yapmasına karşın zamanını kızı Harmonia'nın babası olan yakışıklı Savaş Tanrısı Ares'le gönül eğlendirerek geçirir.

Aphrodite'nin ölümlü âşıkları arasında en önemlileri, kendisinden Aineias adlı bir oğul sahibi olduğu Troya'lı çoban Ankhises ile avlanırken bir yabandomuzu tarafından öldürülen ve Adonia Şenliği'nde kadınların yasını tutup ağıt yaktıkları genç Adonis'tir (aslında Sami kökenli doğa tanrısı ve İştar-Astarte'nin kocası). Adonis kültü yeraltı dünyasıyla ilgili özellikler taşır; Aphrodite'nin de Delphoi'deki ölülerle ilişkisi vardır.

Aphrodite'in en önemli tapınma merkezleri Kıbrıs'taki Paphos ve Amathus ile bir Minos kolonisi olan Kithira Adasındadır. Kithira'da Aphrodite kültü büyük olasılıkla Tarihöncesi'nde ortaya çıkmıştır. Yunanistan'da ise en büyük tapınma merkezi Korinthos'tu. Eros, Kharis'ler ve Hora'lar (Mevsimler) ile olan yakın ilişkisi, Aphrodite'nin bereketi artırıcı rolünü vurgulamaktadır. Ayrıca birçok yerde dünyadaki yaratıcı öğeyi simgeleyen Genetriks olarak da saygı görmüştür. Filozof Platon, Aphrodite'nin Ourania (Gökte Oturan) ve Pandemos (Herkesin) sıfatlarını yanlış yorumlamış ve bu unvanların düşünsel aşkla sıradan aşkı belirttiğini sanmıştır. Oysa Ourania onurlandırıcı bir sıfattı ve bazı Doğu tanrılarına verilirdi. Pandemos ise Aphrodite'nin kent devleti içindeki konumunu belirtiyordu. Simgelerinden bazıları güvercin, nar, kuğu ve mersindir.

Yunan sanatının erken dönemlerinde Aphrodite ya Doğulu, çıplak tanrıça tipinde ya da öbür tanrıçalar gibi ayakta ya da otururken betimlenmiştir. Tanrıça ilk kez İÖ 5. yüzyıl Yunan heykelcilerinin elinde kişilik kazandı. Tüm Aphrodite heykellerinin belki de en ünlüsü Praksiteles tarafından Datça Yarımadasındaki Knidoslular için yapılmıştır; bu heykel daha sonra Milo Venüsü (Melos Afroditi) gibi Helenistik dönem başyapıtlarına model olmuştur.

Apia, Büyük Okyanusun güney çanağında Batı Samoa'nın başkenti (1959) ve liman kenti. Upolu Adasının kuzey kıyısındadır. Ticari etkinliklerin başında kopra, muz, kakao ve kahve ihracatı gelir. Gövelez ve öteki kök bitkileri kapsayan yerel ürünler gemilerle Amerikan Samoası'na gönderilir. Eskiden İskoç yazar Robert Louis Stevenson'ın oturduğu Vailima adlı ev, günümüzde devlet başkanı konutu olarak kullanılmaktadır. Stevenson'ın mezarı da kentin güney varoşlarındaki Vaea Dağında (460 m) bulunur. Apia Gözlemevi, yasama meclisi binası ve yayın istasyonu, Apia limanını

İskoç yazar Robert Louis Stevenson'ın Apia'da oturduğu ev, Apia, Batı Samoa
Morton Beebe-Photo Researchers

Vaiusu Körfezinden ayıran burun biçimindeki Mulinuu Yarımadası üzerinde yer alır. Kent topraklarının mülkiyeti hükümete aittir.

Sömürge rekabetinin yoğunlaştığı dönemde, 16 Mart 1889'da Apia açıklarındaki şiddetli bir tayfunda üçü Amerikan, üçü Alman altı savaş gemisi batmış, yalnızca İngiliz savaş gemisi "Calliope" kurtulmuştur. Apia, II. Dünya Savaşı'nda ABD Deniz Kuvvetleri tarafından garnizon olarak kullanılmıştır. Nüfus (1981) 33 170.

Apiaceae (maydanozgiller). UMBELLIFERAE olarak da bilinir. *Cornales* takımından, 250 cinsi içeren familya. Yaygın bir dağılım göstermekle birlikte, daha çok yeryüzünün

üstte: *Astrantia*
G.E.Hyde: the Natural History Photographic Agency-EB Inc
altta: Boğadikeni (*Eryngium maritimum*)
Klaus Fiedler-Bruce Coleman Ltd

Kuzey ılıman bölgelerinde bulunur. Familya üyelerinin çoğu, almaşık ve parçalı yaprakları olan aromatik bitkilerdir. Yaprakların tabanı gövdeyi bir kın gibi sarar. Küçük çiçeklerin birleşmesiyle oluşan salkımlar şemsiye biçimindedir. Küçük çiçeklerden her biri, genellikle erdişi, beş çanakyapraklı ve beş taçyapraklıdır; boyuncuğun (*stilus*) tabanı genişleyerek disk biçimini almıştır. Meyveler, olgunlaştığında çatlayarak açılan iki bölümden oluşur.

Apiaceae familyasında, baldıran (*Conium maculatum*), subaldıranı (*Cicuta maculata*) ve *Aethusa cynapium* gibi pek çok zehirli tür bulunur. Maydanoz (*Petroselinum crispum*), havuç (*Daucus carota*), kereviz (*Apium graveolens*), yabanıhavuç (*Pastinaca sativa*), rezene (*Foeniculum vulgare*), anason (*Pimpinella anisum*), dereotu (*Anethum graveolens*), kişniş (*Coriandrum sativum*), karamankimyonu (*Carum carvi*) ve kimyon (*Cuminum cyminum*) gibi türleri sebze, şifalı bitki ve baharat olarak değerlendirilir. Çadırşağı (*Dorema ammoniacum*) ve keçiayağı (*Aegopodium podagraria*) gibi bazı

türler de uzun süre şifalı bitki olarak kullanılmıştır. *Astrantia major, Trachymene caerulea*, boğadikeni (*Eryngium maritimum*) gibi türler ise süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Apis (Yunanca), Mısır dilinde HAP, HEP ya da HAPI. Eski Mısır dininde, Memphis'te tapınılan kutsal boğa tanrı. Başlangıçta Nil Tanrısı Hapi biçiminde olan Apis,büyük olasılıkla Mısır'ın öbür boğa tanrıları gibi,

Ahşap tabut üstüne boyanmış Boğa Tanrı Apis, İÖ y. 700, Roemer ve Pelizaeus Müzesi, Hildesheim, Almanya
Bavaria Verlag

sürülerin üremesiyle ilgili bir bereket tanrısıydı; ancak zamanla Memphis yöresinin baştanrısı Ptah, Ölüm Tanrısı Osiris ve Yeraltı Tanrısı Sokaris ile özdeşleştirildi. Osiris ile birleşmiş biçimine User-Hapi dendi. Güneş kültüyle özdeşleştirildiğinde de Apis-Atum adını aldı ve genellikle boynuzlarının arasında bir güneş kursuyla betimlendi.

Apis ile ilgili bilgilerin çoğu, Eski Yunan ve Romalı yazarların aktardıklarıdır. Apis'in siyahlı beyazlı gövdesinde bazı ayırt edici işaretler bulunurdu. Bazı eski yazarlara göre gökten inen bir ışından doğma, bazılarına göre ise bir Apis boğasından olmaydı. Kutsal boğalardan biri öldüğünde, yerini alacak bir buzağı aranıp bulunur ve Memphis'teki Apeion'a yerleştirildi. Apis rahipleri, boğanın hareketlerine bakarak kehanette bulunurdu; bu kehanetlerin çok yaygın bir ünü vardı. Apis boğaları öldükten sonra görkemli bir törenle Sakkara'da, sarapeum adı verilen yeraltı dehlizlerine gömülürdü. I. Ptolemaios döneminde, bir olasılıkla sarapeumda, Sarapis'e tapınılmaya başlandı. Sarapis adı, Eski Yunan'da, Osiris ile Apis'in birleştirilmesiyle doğan, Anadolu tanrısı görünümündeki Osorapis'ten geliyordu. İskenderiye'den, Yunan ve Roma dünyasına sıçrayarak, Doğu kültlerinin en çok tutulanlarından biri haline geldi.

aplastik kansızlık, KEMİK İLİĞİ YETERSİZLİĞİ KANSIZLIĞI olarak da bilinir, kemik iliğinin yeterli sayıda kan hücresi üretememesinden ileri gelen kansızlık. Hastada alyuvar, akyuvar, trombosit gibi kan hücrelerinden yalnızca biri ya da birkaçı eksik olabileceği gibi bütün hücreler de eksik olabilir (pansitopeni). Aplastik kansızlığın doğuştan gelme türüne (Fanconi sendromu) pek sık rastlanmaz; daha çok, belirli ilaçların (örn. kloramfenikol), bazı kimyasal maddelerin (ör. benzen) ya da iyonlaştırıcı ışınımların etkisiyle ortaya çıkar. Bununla birlikte, karşılaşılan olaylardan yarıya yakınının nedeni bilinmemektedir. Her yaşta görülebilen aplastik kansızlığa en çok 15-30 yaşları arasında rastlanır. Hastalık bazen birdenbire başlar, hızla ağırlaşarak kısa sürede ölüme yol açabilir; ama sinsice başlayan ve kronik bir gelişme göstererek yıllarca süren türleri daha yaygındır. Kronik aplastik kansızlığın ilk evrelerdeki belirtileri zayıflık ve halsizliktir; daha sonra nefes darlığı, baş ağrısı, ateş ve çarpıntı başlar. Mukoza deri ve iç organ kanamaları olan hastada solgunluk görülür. Başta nötrofiller olmak üzere akyuvarlar sayıca azaldığından, enfeksiyonlara karşı dirençsizlik belirir; bu da başlıca ölüm nedenlerinden biridir. Trombositlerin eksikliği de ağır kanamalara yol açar.

En iyi tedavi yöntemi, uygun bir verici bulunarak kemik iliği nakli yapılmasıdır. Bunun yapılamadığı durumlarda, hastalığa yol açan zararlı maddelerin kesilmesi, damar içine sıvı, glikoz ve protein vererek destekleyici tedavi uygulanması, kan nakli ve antibiyotik tedavisi gibi yollara baş vurulur. Çok ender olarak kendiliğinden iyileşme görülür.

aplazi, bir organın ya da dokunun, yetersiz ve yanlış gelişme sonucunda doğuştan eksikliği. *Ayrıca bak.* organ yokluğu.

aplike dantel (Fransızca: *point appliqué*), çiçek ve benzeri örgelerin ayrıca işlenip makine ya da el örgüsü ağ üzerine tek tek tutturulduğu dantel işi. Bu yöntem, örneğin dolu bölümlerinin çevresinin örülmesiyle

Brüksel'de yapılmış aplike dantel, 1880; Sanat Varlıkları Krallık Enstitüsü, Brüksel
Institut Royal du Patrimoine Artistique, Brüksel
A.C.L. Brüksel

oluşturulan ve dantelin tümünün tek bir parça olarak ortaya çıktığı yöntemin tam tersi bir uygulamadır. Aplike dantel 19. yüzyılda özellikle Brüksel'de ve İngiltere'nin Honiton kentinde yapılırdı. Her biri belirli bir işlemde uzmanlaşmış çok sayıda kadın aynı anda, aynı dantel parçası üzerinde çalışır, böylece üretim süresi çok kısalırdı.

aplike işleme (Fransızca *appliqué*: "üstüne uygulamak"), dokumanın üstü kapatılarak yapılan işleme türü. Desen dokumaya Paris ignesi, sarma ya da fistoyla tutturulur. Aplike işleme erken çağlardan bu yana yaygın biçimde uygulanmıştır. Kaplama, metal, deri ya da bir başka dokuma parçasıyla yapılır. Frig ve Urartu kazılarında ortaya çıkarılan metal plakalar, metal aplikenin İÖ 9-7. yüzyıllarda Anadolu'da uygulandığını kanıtlamaktadır. Kırklareli'nin Vize ilçesinde bulunan keten dokuma parçası ile kırmızı bir mantoyu bezeyen defne yaprağı biçiminde altın plakalar, metal plakanın Roma döneminde de uygulandığını göstermektedir. Bizans döneminden ise, dokumadan oluşturulmuş bantların başka kumaşa aplike edilmesiyle yapılan aplike işleme türünden örnekler kalmıştır. Orta Asya'da Pazırık'ta bulunan altın süslemelerle bezenmiş gömlek, İÖ 2-1. yüzyıllarda bu yörede de metal plaka aplikenin varlığını belgelemektedir. Orta Asya'da Hun, Göktürk ve Uygurlarda aplike işlemenin yaygın olduğu görülmektedir. Bu işleme türü Türklerin elinde gelişme göstermiş, özellikle 16. yüzyılda metal plakalar üstünde zümrüt, yakut ve inci gibi değerli taşlar kullanılmış ve plakaların çevresine ince altın kordon geçirilmiştir.

aplit, basit bileşimli volkanik derinlik kayaçlarının (örn. yalnızca alkali feldispat, muskovit mika ve kuvarstan oluşan granit) ve daha dar anlamda, kristalleşmiş şekere benzer dokusuyla tanınan, açık renkli, çok ince taneli (2 mm'den küçük) volkanik derinlik kayaçlarının ortak adı. Aplit, çok benzer yapıda, ama kaba taneli bir kayaç olan pegmatitin tersine, değişik mineral kuşaklarının pek ender görüldüğü küçük kütleler halinde bulunur. Çoğu zaman birbirlerini keserek ya da birbirlerinin içinde mercekler (ince kenarlı katmanlar) oluşturarak bir arada bulunan bu iki kayacın, aynı anda ve benzer magmalardan (erimiş malzeme) oluştuğu, ancak aplit magmasının içinde uçucu ve mineral oluşturan maddelerin daha az bulunduğu kabul edilir. *Ayrıca bak.* pegmatit.

Aplysiidae, *Gastropoda* (karındanayaklılar) sınıfının *Opisthobranchia* (arttansolungaçlılar) altsınıfından deniz yumuşakçaları familyası. Görünüş benzerliklerinden ötürü deniztavşanı adıyla tanınan bu familyadan deniz salyangozlarının düz ve yassı bir kabuğu, tavşan kulağına benzeyen dokunaçları, kaygan ve pürüzsüz ya da sığile benzer pürtüklerle kaplı bir gövdesi vardır. Büyük deniz yosunlarıyla beslenir. Yuvarlak benekli yeşil gövdesiyle tanınan, 10 cm büyüklüğündeki benekli deniztavşanı (*Aplysia dactylomela*), Antil Denizinin yosunlu, sığ sularında yaşar.

Apo Yanardağı, Filipinler'de Mindanao Adasının orta güney kesiminde etkin yanardağ. Davao'nun 32 km batısına düşer. 2.954 m'ye ulaşan doruğuyla ülkenin en yüksek noktasını oluşturur. Orta Cordillera'nın bir parçasıdır. Uzun tropik sert ağaçların yer aldığı bir ormanla kaplıdır. Asıl doruğa yakın yükseklikte iki alt doruğu vardır. 1936'da 80.864 hektarlık bir alan üzerine kurulan Apo Yanardağı Ulusal Parkı, maymun yiyen kartalların anayurdu olup sayısız doruk ve vadilerin yanı sıra, Malasita Çağlayanı, Sibulao Gölü ve Kisinte Kaynarcaları gibi ilgi çekici yerler sunar.

Apocrita, *Hymenoptera* (zarkanatlılar) takımının iki alttakımından biri (öbürü *Symphyta*). Karıncalar, arılar, yabanarıları, *Braconidae* ve *Ichneumonidae* (tırtırlar) familyaları, *Chalcoidae* üstfamilyası ve zarkanatlıların hemen hemen bütün asalak türleri bu alttakımda yer alır. *Hymenoptera* takımının en gelişmiş üyelerini kapsayan *Apocrita* alttakımındaki binlerce tür yeryüzünün hemen her yanına dağılmıştır.

Türlerden çoğunun ayaksız ve gözsüz kurtçuklar biçiminde olan larvaları, böcek yumurtalarında, öbür eklembacaklıların üstünde ve bitkilerde asalak olarak yaşar ya da erişkinler tarafından bir yuva içinde beslenir. Erginlerin ilk karın bölütü göğüs bölütüyle kaynaşmış, ikinci karın bölütü ise bir köprü gibi incelmiştir. Bu yapı, bu alttakımdan olan böceklerin tanıtıcı özelliğidir. Bazı türlerin erişkinleri bitkilerle beslenirken, bazı türler birincil asalak, bazıları ise ikincil asalaktır (asalak yaşayan böcekler üstünde asalak yaşam).

Türlerden bir bölümü tohum ve bitki saplarında yaşayarak ekinlere zarar verirse

de (örn. *Eurytomidae*), *Apocrita* alttakımı üyelerinin çoğu insanlara yararlıdır. Örneğin iktisadi değeri olan bitkilerden büyük bir bölümünde tozlaşmayı sağlayan arı(*), bal ürettiği için önem taşıyan balarısı(*) ve zararlı böceklerde asalak yaşayan *Chalcoidae*, *Ichneumonidae*, *Pteromalidae*, *Figitidae* ve *Bethylidae* üyeleri insana yararlı olan türlerdir.

Apocynaceae (zakkumgiller), *Gentianales* takımından, 150 cinsi ve 1.000 kadar ağaç, çalı, odunsu tırmanıcı bitki ve otsu bitki türünü içeren familya. Özellikle yeryüzünün tropik ve astropik bölgelerine yayılmış olan bu familyanın üyeleri, süt görünümünde, genellikle zehirli bir özsu içerir. Yaprakları düz kenarlı, çiçekleri demet halindedir (öbekleşmemiş çiçeklere çok ender rastlanır). Meyveler çoğunlukla, olgunlaştığı zaman açılarak çok sayıda kanatlı ya da tüy demetli tohumlarını saçan kuru bir tohum zarfı biçimindedir (folikül); üzümsü ya da eriksi meyve tipinde olanlara da rastlanır.

Allamanda cathartica
Walter Chandoha

Apocynaceae familyası, bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen cezayirmenekşesi (*Vinca*), zakkum (*Nerium*), *Thevetia*, hintyasemini (*Plumeria*), *Carissa* ve *Tabernaemontana coronaria* gibi bazı türleri içerir. *Trachelospermum*, *Mandevilla* ve *Allamanda* cinslerinin çeşitli türleri güzel görünümlü, odunsu tırmanıcı bitkilerdir. *Apocynum* ve *Amsonia* cinsinin üyeleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. Afrika'ya özgü *Adenium* ve *Pachypodium* türleri, almaşık yaprakları, gırıp biçimli gövdeleri olan etli ve sulu bitkilerdir. *Adenium multiflorum* büyük toprakaltı yumruları olan bir çalıdır ve yıldız biçimindeki çiçekleri nedeniyle süs bitkisi olarak yetiştirilir. Bu familyadaki birçok türden, özellikle *Apocynum* cinsi bitkilerden ok zehiri elde edilir. *Strophanthus*(*) ve *Rauwolfia*(*) cinslerindeki birçok tür ise ilaç olarak kullanılan zehirli alkaloitler içerir.

Küçük cezayirmenekşesi (*Vinca minor*)
Walter Chandoha

Apodiformes, kolibrileri(*) ve yelyutanları(*) içeren bir kuş takımı.

Kolibriler ile yelyutanların birlikte sınıflandırılmalarına neden olan en belirgin ortak özellikleri, havada hareket etme üstünlükleridir; olağanüstü iyi uçucu olan bu kuşlar kanatlarındaki bazı biçim değişiklikleriyle öbür kuşların çoğundan ayrılır. Kolibriler *Trochili* alttakımı içinde sınıflandırılır ve yaklaşık 320 türü de *Trochilidae* familyasının üyesidir. Yelyutanları içeren *Apodi* alttakımı, gerçek yelyutanları içeren *Apodidae* ve tepeli yelyutanları içeren *Hemiprocnidae* familyası olmak üzere iki familyaya ayrılır.

Kolibriler yalnızca Batı yarıküreye özgüdür ve türlerin çoğu Güney Amerika'nın kuzeybatısındaki tropikal bölgede yaşar. Kuzey Amerika'da yaşayan yakut gerdanlı kolibri (*Archilochus colubris*) gibi birkaç tür de ılıman bölgelere uyum sağlamıştır; hatta *Selasphorus rufus* türü Alaska'ya kadar uzanan bölgelerde bulunur. Tepeli yelyutanlar Hindistan'dan Güneydoğu Asya ve Doğu Hint Adalarına kadar uzanan sınırlı bir bölgede yaşarlar. Gerçek yelyutanlar, takımın en geniş yayılım gösteren üyelerdir ve uçan böcek sayısının son derece fazla olduğu Eski ve Yenidünya'nın her yerinde bulunurlar.

Kolibrinin gövde biçimi, *Trochilidae* familyasının tüm üyelerinde hemen hemen aynıdır. Küba'nın arı kolibrisi (*Mellisuga helenae*) yalnızca 6,5 cm uzunluğundaki gövdesiyle, bilinen en küçük kuş türüdür. Familyanın en büyük üyesi ise, uzunluğu 20,5 cm'ye kadar ulaşan dev kolibridir (*Patagona gigas*). *Apodiformes* takımının üyeleri arasında, gagaların biçimi ve büyüklüğü ile kuşların süslü tüyleri türden türe değişiklik gösterir. Gaga, *Oxypogon guerinii*'de olduğu gibi kısa ya da kılıç gagalı kolibride (*Ensifera ensifera*) olduğu gibi gövdeden daha uzun olabilir. Gaga biçimi genellikle düzdür, ama orakgagalarda (*Eutoxeres*) olduğu gibi aşağıya ya da bazen yukarıya kıvrık olanlarına rastlanır. Gagalardaki bu biçim değişikliği, kolibri türlerinin hangi çiçeklerden beslenmeyi seçmiş olduğuna bağlıdır. Bacak ve ayaklar yürümeye değil, yalnızca tünemeye elverişlidir. Özellikle gerdandaki parlak tüyler kolibrilerden çoğunun ayırt edici bir özelliğidir. Çoğu türlerde kısa ve gösterişsiz olan kuyruk *Loddigesia mirabilis* gibi birkaç türde uzun ve süslüdür.

Yelyutanlar kolibrilerden daha büyüktür: Eskidünya cinsi *Apus*'un üyeleri, 5,7 gr ağırlığındaki cüce yelyutandan (*Collocalia troglodytes*) 30 kat daha ağırdır. Değişiklik en çok kuyruk biçiminde görülür. Amerika baca yelyutanını (*Chaetura pelagica*) içeren diken-kuyruklu yelyutanlarda, kuyruğun ortasında sivri bir uç gibi uzayan orta tüyler, yan tüylerden daha uzundur. Öbür yelyutanların ya dikleşmiş hafif çatallı ya da derin çatallı, kırlangıcınkine benzeyen kuyrukları vardır. Gerçek yelyutanın ayakları tünemeye elvermeyecek kadar zayıftır; hayvan dik yamaçlara sivri pençeleriyle tutunarak dinlenir. Tepeli yelyutanlardan ayakları daha güçlü ve daha büyüktür. Sürekli tüneyen bu kuşlar, kısa, zayıf gagaları ve geniş ağızlarıyla yalnızca uçan böceklerle beslenmeye uyum sağlamıştır.

Yelyutanların yaşam ortamları uçan böceklerin bol bulunduğu bölgelerle sınırlıdır. Bu kuşlar bir su birikintisinin üstünden uçarken, gagalarını daldırarak su içebilirler. Kolibriler ise yalnızca bitki özüyle beslenmeye uyum sağlamış olduklarından, ancak çiçekli bitkilerin bulunduğu bölgelerde yaşayabilirler. Bu durum, yıl boyunca çeşitli bitkilerin çiçek açtığı mevsimsiz tropikal bölgelerdeki tür sayısının öbür bölgelere oranla çok daha fazla olmasını açıklar. Beslenme sırasında kolibri, bir çiçeğin üstünde havada durabilmek için sürekli kanat çırpar, sonra uzun tüp biçimindeki dilini uzatarak bitki özünü emer. Bu kuşlar, havada asılı kalmışçasına uçma yeteneklerinin yanı sıra geri geri, hatta bazen başaşağı bile uçabilecek kadar ustadır. Bitki özüyle beslenenlerin çoğu gagalarıyla yakalayabildikleri bazı böcek ve örümcekleri de yer.

Kolibriler ve yelyutanlar, metabolizmanın yavaşladığı ve vücut ısısının düştüğü bir uyuşukluk dönemine girebilirler. Bu da, kolibrilerin gece tünerken gereksiz yere enerji tüketmelerini önler. Gerçekten de, son derece hızlı olan metabolizmaları için enerji depolamaları gerekir. Yelyutanlar da, havada beslenme olanağı bulamadıkları zaman metabolizmalarını yavaşlatarak uzun süre aç kalabilirler.

Yelyutanlar, karşı cinse havada kur yapar ve uçuş sırasında çiftleşirler. Tepeli yelyutanlar, genellikle ağaçların büyük dalları üstüne yerleştirilmiş, basit çanak biçiminde yuvalar yaparlar. Hurma yelyutanı (*Cypsiurus parvus*) tükürük bezlerince üretilen yapışkan bir salgıyla yuvasını ağaç yapraklarının altına tutturmakla kalmaz, rüzgârda uçmaması için yumurtalarını bile yuvaya yapıştırırlar. *Collocalia fuciphaga*, yuvasını hemen hemen tümüyle bu yapışkan tükürük salgısıyla yapar; Uzakdoğuluların ünlü kuşyuvası çorbasında bu yuva kullanılır. Dişi, yuvaya 1-6 arasında beyaz yumurta bırakır. Kuzey bölgelerde yaşayan türler daha fazla sayıda yumurtlarlar. Hint ev yelyutanı (*Apus affinus*), bir yılda iki ayrı üreme mevsimi olduğu bilinen ender kuşlardan biridir. İlki ocakta, öbürü mayıs sonlarından hazirana kadar olmak üzere iki kez ürer. Yelyutanlarda hem dişi, hem erkek kuluçkaya yatar. Yelyutanlar, yeni doğmuş tüysüz yavrularına küçük böcekler bulabilmek için sık sık yuvadan ayrıldıklarından, yavruları öbür kuşlardan daha uzun bir süre ana-babalardan ayrı kalır; ama ilk birkaç hafta süresince yavrular soğukkanlı olduklarından vücut ısılarını ayarlayabilirler.

Kolibriler, yelyutanların tersine, genellikle birden fazla dişiyle birlikte olurlar. Bu kuşlardan çoğunun yuvalarını ve beslenme bölgelerini etkin bir biçimde savunmasına karşın, bazı türlerde bu davranış görülmez. Kolibrilerin hepsi saldırgandır ve şahin, doğan gibi büyük yırtıcılardan kaçıp kurtulmak için üstün manevra yeteneklerinden yararlanırlar. Her ne kadar *Phaethornis* cinsinde ötüş önemliyse de, türlerin çoğunda kur yapmanın temeli uçuş gösterilerine dayanır. Bazı türlerde, topluluktaki erkeklerin ortak gösteri yerleri vardır. Kolibriler yeşil bitki lifleri, likenler, ağaç kabukları ve örümcek ağlarıyla yaptıkları yuvalarını genellikle bir ağaç dalının üstüne kurarlar. Dişi, yuvaya bıraktığı iki beyaz yumurtanın üstünde kuluçkaya yatar ve yumurtalar açılıncaya kadar koruyuculuk görevini tek başına üstlenir. Yavrularını beslemek için,

gagasını yavrunun boğazına iyice sokar ve besini kusar.

apodyterium, Roma hamamında giriş ve soyunma bölümü. *Ayrıca bak.* hamam.

apofillit, potasyum ve kalsiyum flüorosilikat minerali. Yapısal olarak alüminosilikatlardan zeolit grubuyla ilişkilidir. Yaklaşık kimyasal formülü: $Ca_4KFSi_8O_{20}.8H_2O$. Yapısında aluminyum bulunmamakla birlikte, zeolitler gibi yüksek oranda su içerir. Birçok yönden daha çok mikalara benzer. Çoğu zaman donuk, beyaz-gri arası renkte kristaller halinde, bazalt, gnays ve granit kütleleri içinde zeolit mineralleriyle birlikte bulunur. Apofillitin yaygın görüldüğü yerler İtalya'da Trentino, İrlanda'da Belfast, Faroe Adaları, Güney Afrika'da Kimberley ve Meksika'da Guanajuato'dur. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* silikat mineralleri (tablo).

Apofis, APEP, APEPI ya da REREK olarak da bilinir. Eski Mısır'da kaos tanrısı. Yılan biçimindedir ve Güneş Tanrısı Ra'nın düşmanı, bütün kötülüklerin temsilcisidir.

Yılanın genelde tanrısal gücü ve saltanatı simgelemesine karşın, Apofis yeraltında oturur, ölümü ve karmaşayı temsil eder. Güneş Tanrısı Ra'nın gündüzleri görkemli kayığıyla gökyüzünü bir ucundan bir ucuna geçtiğine inanılır. Gece bastırınca da Ra yolculuğunu yeraltından sürdürür. İşte o zaman Apofis, durdurmak için Ra'nın karşısına dikilir. Ama kayığın önünde koruyucu olarak giden Set(*) elindeki hançerle saldırarak Apofis'i öldürür, böylelikle Ra yeni bir gün için bir daha doğar. Eski Mısırlılar, Apofis'i engellemek için dualar okuyarak Ra'ya yardımcı olabileceklerine inanırlardı.

apojyatür (İtalyanca *appoggiare:* "dayanmak"), ÇARPMA, BASAMAK ya da ABANTI da denir, müzikte, esas notadan genellikle geçici olarak basamaklı bir biçimde ayrılan, sonra yeniden esas notaya dönen uzun ya da kısa süreli süsleme notası. Rönesans ve erken barok dönemlerinde apojyatür orta uzunlukta, esas notanın üçte biri kadardı ve armonik bir süslemeden çok melodik bir nitelik taşıyordu. J.S. Bach zamanına gelindiğinde apojyatürler iki türe ayrıldı. Bunların biri, esas notadan çok küçük bir süreyi alan, dolayısıyla da armoni üzerinde az etkisi olan kısa tür, öbürü de esas notanın uzunluğunun yarısını ya da yardan çoğunu alan, dolayısıyla da armoniyi önemli ölçüde etkileyen bir disonans oluşturarak yeniden esas nota üzerinde bir konsonansla karara bağlanan uzun türdü. İster salt melodik, ister armonik olsun, asıl amacı anlatımsal olduğundan, 17. ve 18. yüzyıl müziğinde tipik apojyatür, vuruştan önce değil, vuruşla birlikte çalınıyor, terimin türetildiği sözcüğün anlamındaki gibi esas notaya "dayanıyordu".

Apojyatür için en çok kullanılan işaret, süslemenin perdesini kesin olarak gösteren, buna karşılık süresini yalnızca göreli boyuyla ima eden küçük bir notaydı. Bu nota genel kabul gören kalıplara ve büyük ölçüde müziğin havasına göre icra edilirdi. Barok müzikte apojyatürün çalınmasının öngörüldüğü durumlarda (örn. opera resitatiflerinin bitiş kadanslarında) bile bazen yazıya geçirilmemesi de gene görenekten ileri gelir. Bu gibi örneklerde çağdaş icracıların apojyatürleri çalmaması, bestecilerin amaçlarına ters düşmektedir.

19. yüzyılın uzun apojyatürleri küçük yerine normal nota olarak yazma eğilimi, kısa apojyatürün geleneksel simgesi olan kısa kuyruklu küçük nota da içinde, çoğu süslemelerin giderek bırakılacağını haber veriyordu. Kısa apojyatür notası, gerçekte esas nota ile aynı anda çalınan, ama hemen bırakılan disonant bir süsleme notası olan *acciaccatura* ile karıştırılmasına yol açtı. Ayrıca 19. yüzyılda, apojyatür de içinde olmak üzere süsleme notalarının vuruştan önce çalınması giderek yaygınlaştı. Apojyatürün 19. yüzyıl öncesindeki stilistik önemi yeniden anlaşılıncaya değin birkaç icracı kuşağının buna öncülük etmesi gerekti.

apokalips yazını (Yunanca *apokalypsis:* "bildirme" ya da "vahiy"), İÖ 200'le İS 200 arasında, özellikle Yahudi ve Hıristiyan yazınında yaygınlık kazanan bir tür. Temelde kültürel ya da dinsel baskı altındaki topluluklara umut vermek amacıyla ve inananların anlayacağı gizemli bir dille yazılan apokalipslerde, Tanrı'nın kendisine bağlı kalan seçilmiş kullarına yardım etmek için tarihsel olayların akışını nasıl değiştirdiği anlatılır. Tanrı'nın, tarihe el koymasıyla birlikte ya da bu müdahalenin habercisi olarak, birtakım evrensel felaketler görülecektir: Dünya bir süre Şeytan'ın yönetimine girecek ya da bazı göksel olaylar, kıyımlar, depremler, savaşlar, kıtlıklar, veba salgınları olacaktır.

Var olan kötülükleri, geçmişteki öngörülerin doğrulanması olarak göstermekle birlikte, apokalips yazarları genellikle gelecekte kötülüğün ortadan kaldırılması, Mesih'in gelmesi, Tanrı'nın Krallığı'nın, sonsuz barış ve doğruluk düzeninin kurulması gibi konular üzerinde dururlar. Sonunda kötüler cehenneme yollanır, iyiler ya da seçilmiş kullar, yeni bir dünyada ya da cennette Tanrı'yla ya da Mesih'le birlikte saltanat sürerler.

Eski Ahit'teki Daniel Kitabı ve Yeni Ahit'teki Yuhanna'nın Vahyi bu tür yazılara örnektir. Her iki kutsal kitaptaki birçok bölüm, apokaliptik temalar taşır. Bu temalar çağdaş edebiyatta, özellikle bilimkurgu türünde de sık sık kullanılır.

apokrifa (Yunanca *apokryptein:* "saklamak"), Hıristiyanlıkta, Eski ve Yeni Ahit dönemlerinde kaleme alınmış, ama tanrısal esinden kaynaklanmadığı ya da kaynağı belirsiz olduğu gerekçesiyle Kitabı Mukaddes dışında tutulan metinler. Apokrif nitelemesi, bir metnin kutsal sayılmadığını belirtmekle birlikte, hiçbir değer taşımadığı anlamına gelmez; hemen bütün kiliseler bu metinlerin inananlarca okunup incelenmesini öğütler. Protestan kiliselerinin apokrif saydığı metinlerin çoğu Katolik ya da Ortodoks kiliselerince kanonik (Yunanca *kanonikos:* "kurallara uygun", "sahih") sayılır, ama kutsal metinlere sonradan katıldığını belirtmek amacıyla deuterokanonik (Yunanca *deuterokanonikos:* "sonradan eklenmiş") terimiyle nitelenir. Kutsal metinlerde anılan bazı kişilere atfedilen düzmece metinler ise pseudepigrafik olarak nitelendirilir ve hiçbir kilise tarafından kutsal sayılmaz.

Akdeniz yöresinde konuşulan en yaygın dilin Yunanca olduğu dönemde halkın büyük çoğunluğu Eski Ahit'i anlayamıyordu. Bu nedenle Yahudi bilginler İÖ 3. ve 2. yüzyıllarda değişik İbranice metinlerle bazı Aramca parçalardan yararlanarak Eski Ahit kitaplarını Yunancaya çevirdiler ve Septuagint(*) adıyla bilinen metni oluşturdular. Bu çeviride yer alan bazı kitaplar, Yahudi bilginlerce İS 90'da bağlayıcı ilan edilen Tevrat metninin dışında bırakıldı ve daha sonra Talmud'da *Sefarim Hizonim* (Yabancı Kitaplar) olarak adlandırıldı.

Aziz Hieronymus 4. yüzyılda Eski Ahit'i Latinceye çevirerek Vulgata(*) adıyla bilinen metni oluştururken, Septuagint'i temel aldı. Septuagint içindeki bazı kitapların gerçekliğinden Hieronymus da kuşkulanıyordu ve apokrifa terimini de ilk kez o kullandı. Ama kuşkularını kabul ettiremediği için o kitaplara da Vulgata'da ayrı bir başlık altında yer verdi. Reform döneminde ortaya çıkan Protestan kiliseleri Eski Ahit'in yalnızca Tevrat'la çakışan bölümlerini bağlayıcı sayarak öteki kitapları apokrif ilan ettiler.

Katolik Kilesisi'nin 1546'da toplanan Trento Konsili Vulgata'nın hemen tümünün kanonik olduğunu açıkladı; yalnızca III. Makabiler ile Manasse'nin Duası'nı, 151. Mezmur'u ve I. Esdras'ı bunun dışında tuttu. Böylece Tevrat'taki metinler dışında Tobit, Yudit, Ester, I. ve II. Makabiler, Süleyman'ın Bilgeliği, Sirak ve Baruh kitapları da Katolik kanona katıldı. Vulgata aracılığıyla Septuagint'ten Katolik kanona giren öteki metinler, genellikle Baruh Kitabı'nın altıncı bölümü olarak yerleştirilen Yeremya'nın Mektubu ile Daniel Kitabı'na eklenen "Üç Delikanlının Şarkısı", "Daniel ve Susanna" ile "Bel ve Ejderha" bölümleriydi. Bu arada Ortodoks Kilisesi Tobit, Yudit, Süleyman'ın Bilgeliği ve Sirak kitaplarının kanonikliğini benimsemiş, ötekileri kutsal metinler dışına çıkarmıştı.

Eski Ahit döneminden kalma pseudepigrafik metinlerin en önemlileri şunlardır: Işaya'nın Göğe Çıkışı, Musa'nın Göğe Alınışı, Âdem ile Havva'nın Yaşamı, I. ve II. Enoş kitapları, Jübileler Kitabı, Aristeas'ın Mektubu, Yakub'un On İki Oğlunun Ahitleri.

Kanonik Yeni Ahit metinleri konusunda kiliseler arasında görüş ayrılığı yoktur. Dolayısıyla Yeni Ahit döneminden kalma başka metinlerin tümü pseudepigrafik sayılır. Bunların çoğu, başta havariler olmak üzere Kitabı Mukaddes'te anılan bazı kişilerin öyküleri, onlara atfedilen İncil türü metinler ve mektuplardır. Olayların gizemli bir dille aktarıldığı ve bazen gizli ayinlerin de anlatıldığı bu metinler örneğin gnostikler gibi heretik mezheplerden kaynaklanmıştır. Bazılarında kimi heretik düşüncelere karşı çıkıldığı ya da kilise büyüklerinden birinin yaşamının yansız bir yaklaşımla anlatıldığı görülmekle birlikte, Yeni Ahit apokriflerinin temelde kilisenin ilk döneminde üstünlük kazanmaya çalışan, ama daha sonra heretiklik damgasını yiyen akımların ürünü olduğu söylenebilir. Bunlardan Clemens'in birinci ve ikinci mektupları, Didakhe, Hermas'ın Çobanı ve II. Esdras 4. yüzyıla değin zaman zaman kanonik metinler arasına girmiştir. Özellikle gnostisizm ve Montanusçuluk gibi heretik akımların kaynaklık ettiği pseudepigrafik metinlerin yaygınlaşması kilisenin ilk yüzyıllarında kanonik Yeni Ahit metinlerinin belirlenmesi sürecini hızlandırmıştır.

Yeni Ahit'in bugünkü kanonik metni içindeki bazı kitaplar için de bazen deuterokanonik nitelemesi kullanılır. Bu nitelemeyle, söz konusu kitapların asıl metne "sonradan eklenmiş" olduğu belirtilir. Bunlar, Paulus'un adını taşıyan ama onun ölümünden sonra yazılmış olan İbranilere Mektup, Yakub'un, Petrus'un (II), Yahya'nın (II ve III) ve Yahuda'nın bazı mektupları ile Yuhanna'nın Vahyi'dir. Ayrıca üç İncil'in bazı parçaları da bu anlamda deuterokanonik olarak nitelenir: Markos 16:19-20, Luka 22:43-44 ve Yuhanna 7:53 ve 8:1-11. Bu kitapların ve bölümlerin tanrısal esinden

kaynaklandığı konusunda kiliseler arasında görüş ayrılığı yoktur.

Apollinaire, Guillaume, asıl adı WILHELM APOLLINARIS DE KOSTROWITZKY (d. 26 Ağustos 1880, Roma? - ö. 9 Kasım 1918, Paris), Fransız şair. Kısa yaşamına karşın 20. yüzyılın başında Fransız edebiyat ve sanat çevrelerinde gelişen tüm öncü akımların içinde yer almış, şiir sanatının önünde yeni yollar açılmasına katkıda bulunmuştur.

Apollinaire, Pablo Picasso'nun çizimi, *Calligrammes*'in kapak resminden, 1918
H. Roger-Viollet

Polonyalı bir göçmenle bir İtalyan subayının oğlu olan Apollinaire, ailesinin kimliğini gizli tuttu. Yirmi yaşında, pek karışanı kalmayınca Paris'e giderek orada bohem bir yaşam sürmeye başladı. 1901'de Almanya'da geçirdiği birkaç aydan derin biçimde etkilenerek şiire yöneldi. Ren Bölgesinin büyüsüne kapılan genç şair, buraların ormanlarının ve efsanelerinin güzelliğini sonraki yıllarda şiirlerinde yeniden yakalamaya çalışacaktı. Gene burada Annie Playden adlı genç bir İngiliz kadına âşık oldu. Londra'ya kadar onun peşinden gittiyse de karşılık göremedi. Aşkta uğradığı bu düş kırıklığı, "Chanson du mal-aimé" ("Bir Aşk Kırgınının Şarkısı", 1965) adlı ünlü şiirine esin kaynağı oldu.

Paris'e dönüşünden sonra bir yandan yazar olarak ün kazanırken, bir yandan da edebiyat çevrelerinin devam ettiği kahvelerde görülmeye başladı. Ayrıca Maurice de Vlaminck, André Derain, Raoul Dufy ve Pablo Picasso gibi sonradan ünlenecek genç ressamlarla dostluk kurdu; çağdaşlarına Henri Rousseau'nun resimlerini ve Afrika heykelciliğini tanıttı. Picasso ile birlikte, resmin yanı sıra edebiyatta da kübist estetiğin ilkelerini oluşturma çabasına girişti. *Les Peintres cubistes* (Kübist Ressamlar) adlı yapıtı 1913'te yayımlandı. Aynı yıl Altın Kesit grubunun kurulmasına önayak oldu. Bu ilkeler doğrultusunda oluşturulan Orfizm akımının adını da o koydu. Gelecekçilerle yakın ilişki içindeydi; bildirgelerini hazırlamada yardımcı oldu.

İlk şiir kitabı *L'Enchanteur pourrissant* (1909; Kokuşmuş Büyücü), büyücü Merlin ile peri Viviane arasında geçen, şiirsel düzyazı biçiminde yazılmış olağandışı bir diyalogdur. Bunu izleyen yıl, kimi mizah dolu, kimi alabildiğine fantastik, hepsi de son derece canlı öykülerini *L'Hérésiarque et Cie* (1910; Dinsiz ve Şürekâsı) adıyla yayımladı. Ardından, belirgin ve abartılı bir üslupla dörtlükler halinde yazdığı *Le bestiaire* (1911; Hayvan Öyküleri) geldi. Ama Apollinaire'in şiir alanındaki başyapıtı *Alcools*'dür (1913). Bu yapıtta, bazen dize sayısı değişmeyen kıtalarla ve on iki heceli dizelerden oluşan aleksandren ölçüsüyle, bazen de kısa ve uyaksız dizelerle, ama hiçbir noktalama işareti kullanmadan tüm deneyimlerini aktardı.

1914'te orduya yazıldı; piyade teğmeni olarak katıldığı savaşta 1916'da başından yaralandı. Terhis olup Paris'e döndükten sonra simgesel bir öykü olan *Le Poète assassiné*'yi (1916; Katledilen Şair) yayımladı. Bunu, daha da önemli bir yapıtı olan *Calligrammes* (1918; Kalligramlar) izledi; bu yeni şiir kitabı savaş imgeleriyle ve yeni bir aşkın saplantısıyla doluydu. Savaşta aldığı yaralardan zayıf düşen Apollinaire, İspanyol gribinden öldü.

Les Mamelles de Tirésias (Teiresias'ın Memeleri) adlı oyunu 1917'de, ölümünden bir yıl önce sahnelendi. Apollinaire bu oyunu "gerçeküstücü" olarak nitelendirmişti; terimin ilk kez burada kullanıldığı sanılmaktadır. Apollinaire'in oyunu daha sonra Francis Poulenc tarafından hafif opera türüne uyarlanmış ve ilk kez 1947'de sahnelenmiştir.

Apollinaire şiirlerinde cesur ve oldukça aykırı bir teknik denemiştir. "Kalligram" adıyla yayımladığı şiirleri, ustaca dizgi düzenlemeleriyle, birer şiir olduğu kadar, birer desendir de. Apollinaire, sözcükler arasında kurduğu alışılmadık bağlantılarla şaşırtıcı ve beklenmedik etkiler yaratmayı amaçlamıştır; bu yönüyle de gerçeküstücülüğün habercisi sayılabilir. Apollinaire'in şiirleri *Apollinaire'den Şiirler* (1965), *Bir Aşk Kırgınının Şarkısı* (1965), *Şiirler* (1975) ve *Dünya Gülü* (1986) adlarıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Apollinarius (GENÇ) (d. y. 310 - ö. 390), Apollinariusçuluk adıyla anılan, İsa'nın doğasıyla ilgili heretik görüşü geliştiren Laodike piskoposu. Roma imparatoru Julianus'un, Hıristiyanlığın klasik metinlerinin öğretilmesini yasaklamasından sonra, babası Apollinarius (Yaşlı) ile birlikte Eski Ahit'i Homeros ve Pindaros'u örnek alan bir şiir üslubuyla, Yeni Ahit'i de Platon diyalogları biçiminde yeniden yazdı.

Apollinarius, İsa'nın ussal bir insan ruhuna sahip olabileceği inancını reddetti. Bu onu Ariusçulukla çatışmaya sürükledi (*bak.* Arius). Düşünceleri nedeniyle kiliseden aforoz edildi. Sonra yeniden kabul edildiyse de 346'da bir kez daha aforoz edildi. Buna karşın Nikaia (İznik) cemaati onu Laodikeia piskoposluğuna seçti (y. 361). İyi İbranice ve mantık bilen ve retorik öğretmeni olan Apollinarius Antiokheia'da da (Antakya) ders vermişti (y. 374).

Apollinopolis *bak.* Idfu

Apollo programı, 1960 ve 1970'lerde, ABD Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'nce (NASA) yürütülen Ay'a iniş programı. Program 1961'de kamuoyuna duyurulduysa da, Ay'a iniş ve dönüş için düşünülen almaşık teknikler arasından hangisinin seçileceği konusundaki karar oldukça uzun incelemelerden sonra oluşturulabildi. Sonunda Ay yörüngesinde buluşma yöntemi seçildi. Bu yöntem, 50 tonluk bir uzay aracının, güçlü bir fırlatıcı araç ("Saturn V") yardımıyla Ay çevresinde bir yörüngeye yerleştirilmesine dayanıyordu. Birçok fırlatma aracı (özellikle büyük roketler) ve bunlarla birlikte kullanılacak bir uzay aracı yapıldı. "Apollo" adı verilen bu uzay aracı, Ay'a yaklaşıldığında yavaşlamasını ve Ay çevresinde bir yörüngeye oturmasını sağlayacak güçte küçük roketlerle donatılmıştı. Bu roketler Ay modülü adı verilen bölümün uzay aracından ayrılmasını da sağlayacaktı. Ay modülü de, Ay'a inmeyi ve sonra Ay yörüngesindeki "Apollo" aracına dönmeyi sağlayacak roketlere sahiptı.

İlk insanlı "Apollo" uçuşu trajik bir kaza yüzünden ertelendi; bir fırlatma denemesi sırasında uzay aracında çıkan yangında üç astronot yaşamlarını yitirdiler. Yer yörüngesinde yapılan birkaç insansız uçuştan sonra, 11 Ekim 1968'de "Apollo-7" üç kişilik mürettebatıyla Yer çevresinde 163 kez dolandı. İnsanlı Ay yolculuğunun ilk adımı "Apollo-8" ile atıldı. Yer çevresindeki yörüngesinden çıkarılarak Ay çevresinde yörüngeye oturtulan "Apollo-8", bu yörüngede dolandıktan sonra bir sorun çıkmadan Yer'e döndü. "Apollo-9"un Yer yörüngesindeki uzun süreli uçuşu sırasında Ay modülü sınandı. Ay yörüngesine oturtulan "Apollo-10"un uçuşunda, Ay modülü Ay yüzeyinden 15 km yüksekliğe kadar alçaldı. Adım adım geliştirilen bu yöntem, Temmuz 1969'da "Apollo-11"in Ay'a inişiyle son aşamasına ulaştı. Astronot Neil Armstrong Ay'ın yüzeyine ayak basan ilk insan oldu.

3 Mart 1969'da fırlatılan "Apollo 9"un komuta ve hizmet modülünün Ay modülüne kenetlenmesinden sonra astronot David Scott komuta ve hizmet modülünün kapısını açıyor. Arka plandaki gökcisimi Yer'dir

Nisan 1970'te fırlatılan "Apollo-13", oksijen depolarından birinde bir patlama meydana gelmesine karşın Yer'e dönmeyi başardı. Sonraki "Apollo" yolculuklarında Ay yüzeyinde kapsamlı incelemeler yapıldı, çok sayıda taş örneği toplandı; Ay yüzeyine, Güneş rüzgârı deneyi ve Ay yüzeyinin sismografik ölçümleri gibi bilimsel araştırmalarda kullanılan pek çok aygıt yerleştirildi. Programın son aşaması olan "Apollo-17"nin uçuşu Aralık 1972'de gerçekleştirildi.

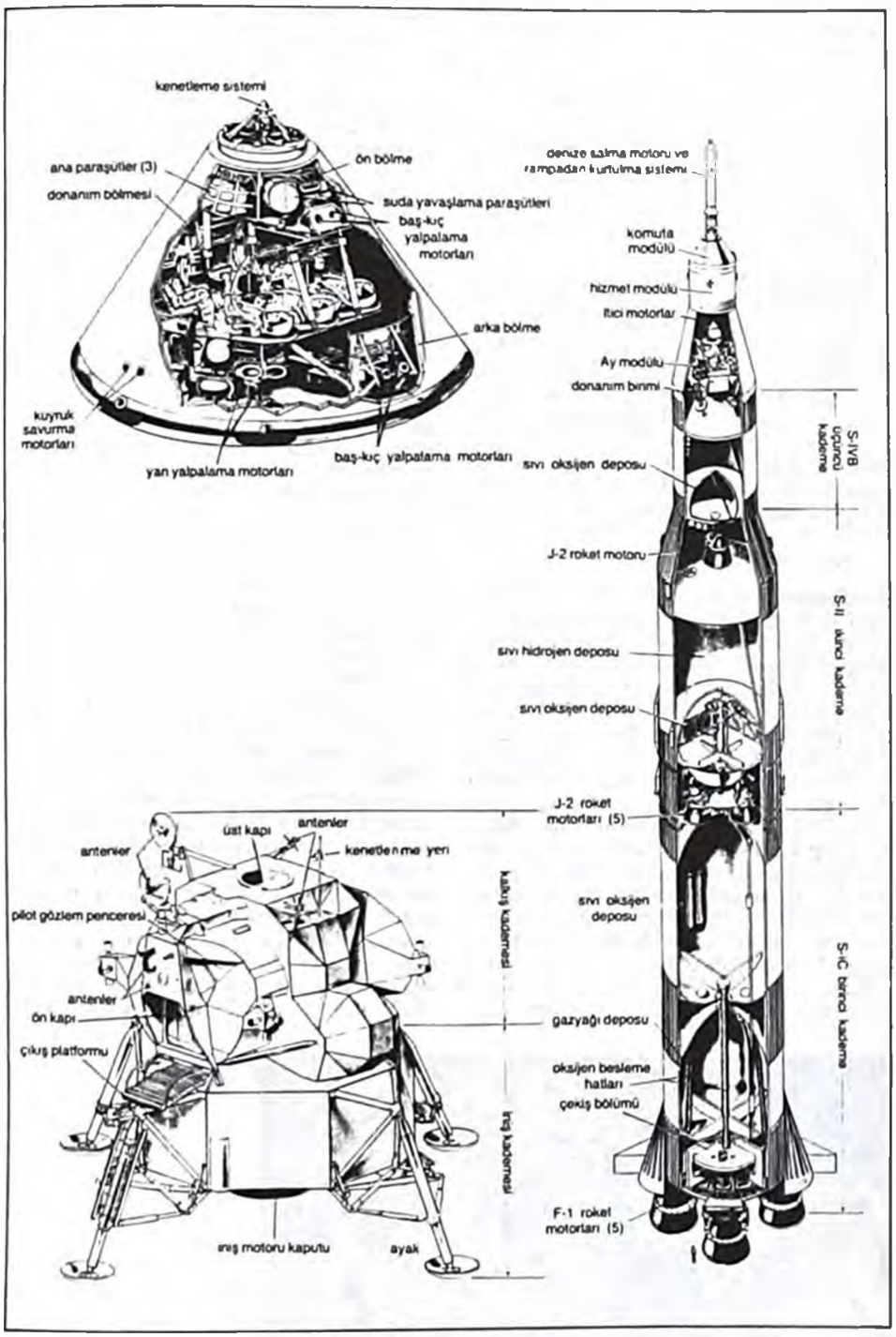

Apollo programı; (sağda) "Saturn V" fırlatma roketi ve "Apollo" uzay aracı; (üstte solda) uzay aracının komuta modülü ve (altta solda) Ay modülü

Apollodoros (ATİNALI) (ö. İÖ 5. yy), Atinalı ressam. Işık ve renk tonlaması kullanarak resimlerini gölgelendiren ilk ressam olduğu kabul edilir. Bundan ötürü yaşadığı çağda "Skiagraphos" yani "Gölge Ressamı" diye anılırdı. Plinius, Apollodoros'u "figürlerine gerçeklik kazandıran ilk ressam" olarak nitelemiştir.

Antik Çağa ait kaynaklar Apollodoros'un çeşitli yapıtlarından söz etmekteyse de, günümüzde bütün resimleri kayıptır. Bunların arasında, hepsi de Atina'da yapılmış olan "Odysseus", "Dua Eden Rahip" ve "Yıldırım Çarpmış Aias" adlı resimler sayılabilir.

Apollodoros (ATİNALI) (ö. İÖ 140), Eski Yunanlı bilgin. Geniş bir ilgi alanı olmakla birlikte, en çok Yunan tarihine ilişkin vakayinamesiyle tanınır. Bilgin Aristarkhos'un öğrencisidir. Yaklaşık İÖ 146'da İskenderiye'den ayrılıp Pergamon'a (Bergama) gitti ve sonunda Atina'ya yerleşti. Genellikle Yunan komedyasında kullanılan ilki kısa, ikincisi uzun iki heceli üç ayaktan oluşan dizelerle yazılmış olan vakayinamesi Troya'nın düştüğü İÖ 1184'ten İÖ 144'e uzanan dönemi kapsar. Sonradan İÖ 119'a değin getirilmiştir. Apollodoros'un öteki yapıtları arasında *Peri Theon* (TanrılarÜzerine) adlı inceleme, Strabon'un *Geographika* adlı yapıtına kaynaklık eden, Homeros'un gemiler listesine ilişkin bir inceleme ile eleştiri ve dilbilgisi yazıları bulunur. Apollodoros'un yapıtı olarak günümüze ulaşan ve Yunan mitolojisinin bir özeti niteliğinde olan Kütüphane, gerçekte başkası tarafından yazılmıştır.

Apollodoros (DAMASKOSLU) (ö. İS 2. yy başları), yaşamının büyük bölümünü 98-117 arasında hüküm süren Roma imparatoru Traianus için çalışarak geçiren Yunanlı mühendis ve mimar. İmparator Hadrianus tarafından sürgüne gönderilmiş ve İS y. 130'da idam edilmiştir. Roma'daki Traianus Forumu ve Traianus Sütunu'nun tasarımları, Apollodoros'a ait olduğu sanılan ünlü yapıtlar arasındadır.

Apollon, lakabı PHOIBOS (Yunancada "parlak" ya da "saf"), Yunan mitolojisindeki tanrıların en saygın ve en etkili olanlarından biri. Apollon'a çeşitli işlev ve anlamlar yüklenmiştir. Başlangıçtaki özellikleri bilinmemekle birlikte, Homeros zamanından başlayarak, insanları uzaktan ödüllendirip cezalandıran ve tanrısal mesafeyi simgeleyen bir tanrı olarak benimsenmiştir. Apollon, insanların işledikleri suçların farkına varmalarını sağlar ve onları bu suçlardan arındırırdı. Din ve kent yasalarını korur, geleceğe ait bilgisini ve babası Zeus'un isteklerini kâhinler aracılığıyla insanlara bildirirdi. Tanrılar bile ondan korkar, yalnızca babası Zeus ve annesi Leto onunla başa çıkabilirdi. Apollon'un simgesi olan yay uzaklık, ölüm huşu, korku gibi özellikleri belirtir, kişiliğinin daha yumuşak olan yanı ise lirle simgelenirdi. Apollon'un liri, şiir, müzik ve dans aracılığıyla tanrıların evi Olympos'la kurulan birliğin coşkusunu ifade ederdi. Apollon halk arasında ürünün ve sürülerin tanrısı olarak da bilinirdi; Aleksikakos (Kötülüğü Defeden) sıfatının da belirttiği gibi sürüyü vahşi hayvanlardan ve hastalıklardan korurdu. Phoibos lakabından ötürü, Apollon'un Güneş'le ilgili olduğu yolundaki görüş yaygınlık kazanmıştır (*bak.* Helios).

Apollon'un bir başka sıfatı da Nomios'dur (Çoban); Zeus'a silah yapan Kyklopları öldürdüğü için ceza olarak Pherai kralı Admetos'un hizmetinde seyislik ve çobanlık gibi aşağı işlerde çalıştırıldığı söylenir. Bir görüşe göre de sürüleri kurtlardan (*lykoi*) koruduğu için Apollon'a Lykeios adı verilmiştir; çobanlar ve sığırtmaçlar zamanlarını müzikle geçirdikleri için, bazı araştırmacılar bunun Apollon'un başlangıçtaki işlevi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Başka araştırmacılar ise Lykeios adının Apollon'un Likya bölgesiyle ilişkisini belirttiğini ve tanrının Anadolu kökenli olduğunu savunurlar.

Apollon, tüm Yunan tanrıları içinde Yunan kültürüne ait özellikleri en belirgin olan tanrıdır. Bununla birlikte, Yunanistan dışındaki bir yerden, büyük olasılıkla da Asya'dan ya da Yunanistan'ın kuzeyinde yer alan bir bölgeden geldiği sanılmaktadır. Efsaneye göre Apollon ve ikiz kız kardeşi Artemis Delos Adasında doğmuştur. Apollon, burada Pytho'ya (Delphoi) giderek yöreyi koruyan dişi ejderha Python'u öldürmüştür. Yunus kılığında bir Girit gemisinin güvertesine sıçrayarak tayfaları emri altına aldıktan sonra kehanetini bölgede yaymıştır. Böylece Pytho, yunus (*delphis*) sözcüğünden gelen Delphoi adını almış ve Delphoi'li Apollon'un Girit kültü, Toprak Tanrıçası Gaia tarafından daha önce burada kurulmuş olan kültün yerini almıştır. İÖ 8. yüzyıldan 6. yüzyıla değin uzanan Arkaik dönemde, Delphoi kehanetinin ünü Yunanistan'ın dışına taşarak Anadolu'daki Lid-

ya'ya kadar ulaşmıştır. Pytho'nun yerlilerinden 50 yaşlarındaki Pythia adlı kadın, Apollon'un kehanetlerini büyük Apollon tapınağında insanlara ulaştırırdı. Bu kehanetler daha sonra rahipler tarafından yorumlanarak şiir biçimine sokuldu. Apollon'un Yunan anakarasında, Delos'ta ve Anadolu'da başka tapınakları vardı ama bunların hiçbiri Delphoi kadar önemli değildi.

Apollon için düzenlenen Yunan şenliklerinin en ilginci, sekiz yılda bir Delphoi'de yapılan törendir. Bu törende genç bir çocuk Apollon'un yerini alarak ejderha Python'un öldürülüşünü yeniden canlandırır, sonra da bir süre için Tempe Vadisine sürgüne gönderilirdi.

Apollon'un başından birçok aşk serüveni geçmesine karşın hepsi de acı sonla biter. Daphne Apollon'dan kaçmaya çalışırken, Apollon'un kutsal ağacı olarak bilinen defneye dönüşür. Koronis (Asklepios'un annesi) sadakatsizliği yüzünden Apollon'un ikizi Artemis tarafından okla vurulur. Kassandra (Troya kralı Priamos'un kızı) Apollon'un yakınlığını reddettiği için, doğru ama kimsenin inanmayacağı kehanetlerde bulunmakla cezalandırılır.

Apollon İtalya'da erken bir tarihte tanınmış ve Yunanistan'da olduğu gibi orada da temel olarak kâhin ve hekim olarak benimsenmiştir. Aktium Savaşı (İÖ 31) Apollon tapınaklarından birinin yakınında kazanıldığı için, Apollon İmparator Augustus'tan büyük saygı görmüştür. Sanat yapıtlarında Apollon, çıplak ya da giyinik, genellikle elinde bir lir ya da bir yay tutan sakalsız bir genç olarak gösterilir.

Apollon Belvedere, Leochares'e atfedilen özgün yapıtın (İÖ 4. yy) Roma kopyası, onarılmış durumda; Vatikan Müzesi, Roma
Alinari Art Resource/EB Inc

Apollon kelebeği (*Parnassius apollo*), PARNASSIUS KELEBEĞİ olarak da bilinir, *Lepidoptera* (pulkanatlılar) takımının *Papilionidae* (kuyruklu kelebekler) familyasının *Parnassiinae* altfamilyasından bir tür kelebek. Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dağlık bölgelerinde yaşayan, orta büyüklükte, genellikle beyaz, sarı ya da gri saydam kanatlı bir kelebektir; kanatlarında siyah benekler, art kanatlarından her birinde de çoğu kez kırmızı ya da turuncu bir leke bulunur.

Pupaları, öbür kelebeklerin çoğundan farklı olarak, genellikle yaprakların ya da çöp yığınlarının arasında bırakılan kozaya benzer bir yumağın içinde gelişir. Güzel renkleri nedeniyle kelebek koleksiyoncularının en değer verdiği türlerden biri olan Apollon kelebekleri, bazı bilim adamlarınca ayrı bir *Parnassiidae* familyası içinde sınıflandırılır.

Apollon kelebeği (*Parnassius apollo*)
W. Zeck/Natural History Photographic Agency/EB Inc

Apollon tapınakları, Tanrı Apollon'a adanan tapınaklar. *Ayrıca bak.* Delos; Delphoi; Didyma; Korinthos; Phigalia; Side.

Apollonios (ATİNALI) (ö. İÖ 1. yy), günümüzde Vatikan'da bulunan mermer "Belvedere Torsosu" ile Roma Ulusal Müzesi'ndeki bronz "Boksör" heykellerindeki imzasıyla tanınan heykelci. Önceleri bu heykellerin İÖ 1. yüzyılda yapılmış özgün heykeller olduğu sanılmaktaydı. Daha sonra bunların İÖ 2. yüzyılda yapılmış özgün yapıtların İÖ 1. yüzyıldaki başarılı kopyaları olduğu kanısı yaygınlaştı. Üzerlerindeki yazıtlar İÖ 1. yüzyıla tarihlenebilirse de, bu heykellerin üslubu İÖ 2. yüzyılın temel yapıtlarından biri olan Pergamon'daki Zeus Sunağı'na çok benzemektedir. Bu nedenle Apollonios, çağının en yetenekli kopyacılarından biri olarak kabul edilir.

"Boksör", Atinalı Apollonios'un yapıtının tunçtan yapılmış Roma kopyası (İÖ 1. yy)
Alinari Art Resource/EB Inc

Apollonios (PERGELİ) (d. İÖ y. 262, Perge, Pamfilya, Anadolu - ö. y. 190, İskenderiye), çağdaşları tarafından "Büyük Geometrici" olarak adlandırılan matematikçi. Apollonios'un *Konikler* adlı yapıtı, antik dünyadan günümüze kalan en büyük bilimsel yapıtlardan biridir. Apollonios'un, başta İskenderiyeli Pappos (ö. İS y. 320) olmak üzere, daha sonraki yazarlar tarafından adları ve içerikleri hakkında günümüze bilgi ulaştırılan yapıtlarının çoğu kayıptır.

Apollonios, İskenderiye'de (Pappos'a göre Eukleides'in öğrencilerinden) öğrenim gördü ve sonra aynı kentteki üniversitede ders verdi. Batı Anadolu'daki Helenistik krallığın başkenti Pergamon'u ve burada yeni kurulan, İskenderiye'dekilerin benzeri kitaplık ve üniversiteyi ziyaret etti. Eudemos ve Attalos ile tanıştığı bu kentte Konikler'e ilk biçimini verdi. Bu yapıtın son yazımının ilk üç kitabının önsözleri Eudemos'a, öbürleri ise, kimi bilim adamlarınca Pergamon kralı I. Attalos olduğuna inanılan Attalos'a ithaf edilmiştir.

Apollonios, Eukleides'e (ö. İÖ y. 295), Samos'lu Konon'a (ö. İÖ y. 250) ve Kyrene'li Nikoteles'e (ö. İÖ y. 250) değinmelerinden açıkça anlaşıldığı gibi, kendisinden öncekilerin çalışmalarından en iyi biçimde yararlanmayı bilmiştir. Konikler'in ilk dört kitabı, bu konunun daha önce Eukleides, Aristaios (ö. İÖ y. 320) ve Menaikhmos (ö. İÖ y. 350) tarafından öne sürülen ana ilkelerinin sistematik anlatımını kapsar. Ancak yine de 3. kitaptaki birçok teorem ve 4. kitabın büyük bir bölümü özgündür ve parabol, elips ve hiperbol ilk kez bu kitaplarda adlandırılmıştır. 5, 6 ve 7. kitaplar bütünüyle özgündür. Apollonios'un dehasının doruğunu sergileyen 5. kitapta normaller, teğet özelliklerinden bağımsız olarak, verilen noktalardan bir eğriye çizilen minimum ve maksimum doğrular olarak ele alınır ve kimi özel noktalardan çizilebilecek normallerin sayısı irdelenir; normallerin ayakları çizim yoluyla bulunur ve bir koniğin herhangi bir noktadaki eğrilik merkezinin saptanmasını ve eğrilik merkezlerinin geometrik yerinin kartezyen denklemine geçilmesini sağlayan önermeler verilir.

Konikler'in ilk dört kitabı özgün Yunanca yazımıyla, öbür üç kitabı Arapça çevirileriyle günümüze gelmiş, 8. kitabıysa bulunamamıştır. Apollonios'un Konikler dışında günümüze ulaşabilen tek yapıtı, yalnızca Arapça çevirisi bulunan Orantılı Kesme'dir. Pappos bunlardan başka Alan Kesimi (ya da Uzaysal Kesit), Belirli Kesit, Teğetler, Eğimler ve Düzlemsel Geometrik Yerler adlarında beş ayrı kitaptan daha söz etmiştir.

Teğetler, düzlemdeki nokta, doğru ve çemberlerden oluşan kümenin verilen üç öğesinin üçüne de teğet olan çemberin çizimini irdeler. Bu genel problemin özel durumlarının en güç olanı, Apollonios problemi olarak da bilinen, verilen üç çembere teğet çemberin çizilmesidir.

Apollonios'un Antik Çağ yazarları tarafından sözü edilen bir başka kitabı da, optik konusundaki Yakan Ayna'dır. Apollonios bu kitabında, bir küresel aynaya çarpan paralel ışınların, önceleri inanıldığı gibi kürenin merkezine yansıtılamayacağını göstermiş ve parabolik aynanın odağına ilişkin özellikleri incelemiştir. Proklos (İS y. 410-485) Apollonios'un Silindir Biçimli Sarmal adlı bir çalışmasından söz etmiştir. Onikiyüzlü ile Yirmiyüzlünün Karşılaştırılması adlı kitabında, bu cisimlerin aynı küre içinde oldukları durumu irdeleyen Apollonios, Eutokios'a (ö. İS y. 500) göre, Çabuk Elde Etme adlı çalışmasında π sayısı için Arkhimedes'in bulduğu $3\frac{1}{7}$ - $3\frac{10}{71}$ aralığından daha yakın bir değere ulaşmıştı. Apollonios'un başlığı bilinmeyen

bir çalışmasında, büyük sayıları göstermede ve çarpmada kullanılmak üzere dörtlüler (tetrat) sistemini geliştirdiği; Sıralanmamış İrrasyonel Sayılar Üzerine adlı kitabında da, Knidoslu Eudoksos tarafından geliştirilen ve Eukleides'in *Stoikheia* adlı yapıtının 10. kitabında sözü edilen irrasyonel sayılar kuramını genişlettiği öne sürülmüştür.

Ptolemaios'un *Almagest* adlı yapıtındaki alıntılardan, gezegenlerin hareketlerini açıklamakta dışmerkezli sistemleri ve ilmek hareketini kullandığı anlaşılan Apollonios'un bir gezegenin sabit göründüğü noktaları da belirlemiş olması özellikle ilginçtir.

Apollonios (RODOSLU) (d. İÖ y. 295), *Argonautika* (Argonotlar Destanı) adlı yapıtıyla tanınan Eski Yunanlı şair ve dil bilgini.

Lorenzo Kütüphanesi'ndeki *Argonautika* yazması içinde yer alan iki yaşamöyküsünde, Apollonios'un Kallimakhos'un öğrencisi olduğu yazılıdır. Gene burada yer alan

Rodos'lu Apollonios'un sanatçısı bilinmeyen bronz büstü; Arkeoloji Müzesi, Floransa
Museo Archeologico, Floransa

bilgilere göre, Apollonios *Argonautika*'yı İskenderiye'de topluluk önünde okumuş ve buradaki başarısızlığı yüzünden Rodos'ta inziyaya çekilmiştir. Bu yaşamöykülerinin ilkinde, şiire geç başladığı yazılmaktaysa da, söz konusu olay sırasında oldukça genç olduğu söylenir. Her iki yaşamöyküsü de *Argonautika*'nın Rodos'ta beğenildiğini yazar. İkinci yaşamöyküsü, Apollonios'un İskenderiye'ye geri döndüğünü ve orada başkütüphaneci görevine getirildiğini belgeler. Başka bir kaynak, onun bu göreve Eratosthenes'ten sonra geldiğini söyler. Oysa İS 2. yüzyılın sonlarına ait bir papirüsteki (Oxyrhynkhos Papyros, 1241) İskenderiyeli kütüphaneciler listesinde Zenodotos'tan sonra ve Eratosthenes'ten önce gelmektedir. Bu belgenin doğruluğu kabul edilirse, Apollonios'un İÖ y. 260'ta kütüphanede göreve başladığı ve yaklaşık 247'ye değin bu görevi sürdürdüğü, bu tarihte Kral Ptolemaios Euergetes'in başa geçmesiyle gözden düşerek Rodos'a çekildiği düşünülebilir.

Apollonios, Argonotların yolculuğunun anlatıldığı dört kitaplık *Argonautika* destanında, Homeros'un dilini büyük bir başarıyla romantik destana uyarlar. Medeia'nın İason'a duyduğu aşkı, daha önceki Yunan edebiyatında görülmeyen duygulu bir yorumla anlatır. Eski öykülere yepyeni bir soluk katmasıyla, uyarıcı benzetmeleri ve hayranlık uyandıran doğa betimlemeleriyle okuru etkiler. Apollonios *Argonautika*'nın yanı sıra, kentlerin kuruluşu (*Ktiseis*) üzerine, çoğu kaybolan epigram ve şiirler de yazmıştır. Dilbilgisi alanında Zenodotos'a karşı yazdığı bir kitapla tanınan Apollonios'un bazı Yunan şairleri üzerine yorumlar kaleme aldığı da bilinmektedir.

Apollonios (TRALLEISLİ) (ö. İÖ 2. yy), Karya eyaletinde Tralleis'te (Aydın) yaşamış Antik Çağ heykelcisi. Kardeşi Taurikos ile birlikte yaptığı "Farnese Boğası" adlı mermer heykel grubu ile tanınır. Bu yapıtta, Thebai'nin kurucuları olan Zethos ve Amphion adındaki ikiz kardeşlerin, anneleri Antiope'ye eziyet ettiği için üvey anneleri Dirce'yi azgın bir boğanın boynuzlarına bağlayarak cezalandırmaları betimlenir.

Apollonios (TYANA'LI) (ö. İS 1. yy, Tyana, Kapadokya), Roma İmparatorluğu döneminde efsanevi bir kahraman haline gelen Yeni-Pythagorasçı. Yazar Philostratos, İmparatoriçe Iulia Domna'nın buyruğu üzerine Apollonios'un yaşamöyküsünü kaleme almıştır. Iulia'yı buna yönelten etkenin, Roma uygarlığı üzerindeki Hıristiyanlık etkisine karşı koyma isteği olduğu sanılmaktadır. Yaşamöyküsünde, mizaç ve güç yönünden İsa'ya çok benzeyen bir kişilik çizilmiş ve Apollonios'un bazı mucizeler gerçekleştirdiği öne sürülmüştür. Büyük bölümünün gerçeklerden çok, düşgücüne dayandığı kanısı yaygındır. Roma İmparatorluğu içindeki birçok putperest üzerinde inandırıcı bir etki yaratan yapıt, çoğunun dinsel duygularını alevlendirmeyi başarmıştır. Apollonios'a saygı göstermek ve tapınmak için kutsal yerler ve başka anıtlar inşa edilmiştir.

Apollonios DYSKOLOS (Yunanca "Huysuz") (ö. İS 2. yy), sistematik dilbilgisinin kurucusu kabul edilen Yunan dilbilgisi uzmanı. Roma imparatorları Hadrianus ve Antoninus Pius dönemlerinde İskenderiye'de yaşadı. Latin dilbilgisi uzmanı Priscianus ona *grammaticorum princeps* (dilbilgisi uzmanlarının hükümdarı) adını vermiş ve çalışmalarında onun yapıtlarını temel almıştır. Apollonios'tan günümüze Sözdizimi Üzerine adlı yapıtı ile Adıllar Üzerine, Bağlaçlar Üzerine ve Belirteçler Üzerine adlı üç küçük inceleme kalmıştır.

apolojetik, Hıristiyan dininin doğruluğunun ussal savunusu. Genellikle ilahiyatın bir dalı olarak kabul edilir. Protestanlar arasında, belirli bir Hıristiyan mezhebinin savunusu olan polemikten ayrı tutulur. Katolikler ise terimi, bir bütün olarak Katolik öğretisinin savunusu anlamında kullanırlar ve apolojetiği temel ilahiyatla özdeşleştirirler.

Apolojetikte, Hıristiyanlık olumlu kanıtlamalarla savunulurken, karşı görüşlerin eleştirisinde reddiyeci bir üslup kullanılmıştır. Apolojetiğin işlevi, inananların kuşkularını gidermenin yanı sıra inanmayanların imana gelmesinin önündeki zihinsel engelleri ortadan kaldırmaktır. Apolojetik, Hıristiyan olmayanların karşı çıkışlarını ciddiye almayan dogmatizm ile kuşku duyanlara çok fazla anlayış göstererek savunmanın gücünü göz ardı etme eğilimi arasında kendine farklı ve zor bir yol çizmiştir. Apolojetiğin Hıristiyanlığın doğruluğunu kesin olarak kanıtladığı genellikle öne sürülmez. Apolojistlerin çoğu, böylesi bir kanıtlamanın gerekliliği üzerinde ısrar etmenin, doğaüstü öğeleri saf ussal düşüncelere feda etmek olduğuna inanırlar. Bazı ilahiyatçılar, inanç temeli üzerine kurulu bir din için apolojetiğin değeri olup olmadığı konusunda kuşkuya düşmüşlerdir.

Apolojetiğin Yeni Ahit'teki işlevi, Yahudi dininin tamamlanması olarak görülen Hıristiyanlığın ve Mesih ile ilgili kehanetlerin savunulmasıydı. Kilisenin ilk dönemlerinde Aziz Justinos (Şehit) ve Tertullianus gibi apolojistler, Hıristiyanlığın putperestliğe göre ahlaki üstünlüğünü savunuyor, Hıristiyanlığın Eski Ahit'teki kehanetlere uygunluğuna işaret ediyorlardı. İskenderiyeli filozof ve ilahiyatçı Origenes (d. y. 185 - ö. y. 254) Kutsal Ruh'un Hıristiyan inancındaki doğaüstü tanıklığını vurguladı. 4. yüzyılın sonlarında Platoncu ilahiyatçı Augustinus, Hıristiyanlığı, insanların günahları yüzünden çöken Roma İmparatorluğu'na Tanrı'nın bir cevabı olarak sundu.

Apolojistler, ortaçağın sonlarına doğru Hıristiyanlığın, Yahudilik ve İslam gibi rakip dinlere karşı üstünlüğünü göstermeye yöneldiler. Bununla birlikte 13. yüzyılda Aquino'lu Tommaso evreni tek nedenle açıklayan Aristotelesçi kurama dayanarak, bugün hâlâ etkili olan bir Tanrı inancını savundu.

Protestan Reformu sırasında apolojilerin yerini polemikler aldı; böylece bir bütün olarak Hıristiyanlığın değil, çeşitli mezheplerin savunusu öne çıktı. 18. yüzyılda İngiliz piskopos Joseph Butler, doğaüstü Hıristiyanlığın, herhangi bir bilimsel öğreti kadar mantıklı ve olası olduğunu savunarak, bilimin gelişmeye başladığı sıralarda artan Yaradancılık tehdidine karşı koydu. Daha sonra İngiliz William Paley, nasıl saat bir saat yapımcısını düşündürüyorsa, düzen içindeki evrenin de bir "Düzenleyici"yi gerektirdiğini öne sürdü.

19. yüzyılda İnciller'in tarihsel güvenilirliği tartışılmaya başladı. Apolojistler, doğaüstü güçler yadsındığında İsa'nın dirilişinin ve Hıristiyanlığın hızla yayılışının açıklanamayacağını vurguladılar. Geleneksel tarihsel ve metafizik apolojetiğe yapılan saldırılar arttıkça, Alman filozof Immanuel Kant'ın, Hıristiyanlık ile ilgili din felsefesine dayanan ahlaki kanıtlamaları önem kazandı. Evrim kuramından, Alman filozof Friedrich Nietzsche'nin görüşlerinden, Marksizm ve psikanalizden hareketle Hıristiyanlığa yöneltilen başka bazı itirazlar karşısında, apolojistler ya bu görüşlere temelden karşı çıkmışlar ya da eleştirilerin bazı yönlerini Hıristiyanlık lehine yeni kanıtlamalara dönüştürmüşlerdir.

20. yüzyılda Rudolf Bultmann ve Paul Tillich gibi Alman Protestan ilahiyatçılar, İnciller'in tarihsel gerçekliğini koruma girişiminden vazgeçerek, Hıristiyanlığı insanın gereksinimlerine ve sorularına verilmiş en iyi cevap olarak göstermeye çalıştılar. Öbür Protestanlar, materyalist ideolojilerin egemen olduğu Hıristiyanlık sonrası dönemde, Hıristiyanlığın eski öykü ve simgelerini bugünün insanına anlam ifade eder bir biçime dönüştürmek gerektiğini vurguladılar. Bununla birlikte, yüzyılın en etkili ilahiyatçılarından Alman bilim adamı Karl Barth, Hıristiyanlığın yalnızca imana dayandırılmasını savunarak, apolojetik sistemin gerekliliği ile ilgili kuşkularını dile getirdi. Aquino'lu Tommaso ve izleyicilerinin geliştirdiği Katolik apolojetik sistemi, 20. yüzyılda II. Vatikan Konsili'nin derin etkisi altında kaldı (*bak.* Vatikan konsilleri). "Temel ilahiyat" apolojinin bazı işlevlerini üstlendi. 20. yüzyılda Katolik cemaatinde apolojetik, temel olarak, çok sayıda karşı görüş ve değer sisteminin sürekli etkisi altındaki inananlar topluluğuna yönelmiştir.

apolojistler, 2. yüzyıldan başlayarak Yunan-Roma kültürünü eleştiren ve Hıristiyanlığı savunan yazarlar. Yazılarının büyük bir çoğunluğu Roma imparatorlarına seslenmektedir ve büyük olasılıkla, bu yazıları kabul ya da reddetme yetkisine sahip devlet görevlilerine gerçekten yollanmıştır. Bu koşullarda bazı apolojiler, Hıristiyanlığın türedi ve tanrısız bir din olduğunu ya da ahlakdışı ayinleri bulunduğunu ileri süren yaygın

suçlamalara karşı Hıristiyanları savunan kısa açıklamalar biçiminde kaleme alınmıştır.

Apolojistler, Hıristiyanlığın, Eski Ahit kehanetinin yerine getirilmesi olduğunu öne sürerek, dinlerinin eski bir geleneğe bağlı olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. İnanışlarının felsefi bir yapıya sahip olduğunu ve üstün bir etik öğretiyi içerdiğini savunarak, Hıristiyanlığa karşı çıkanların mitolojik tanrılara taptıklarını, dolayısıyla da tanrısız olduklarını iddia ettiler. Temel olarak karşıtlarının suçlamalarına cevap verme amacını güttükleri için, apolojistlerin yapıtlarının Hıristiyanlığı tam olarak betimlediği söylenemez.

Kodratos, Aristeides, Aziz İustinos (Şehit), Tatianos, Apollinarios (Hierapolis piskoposu), Meliton, Athenagoras, Theophilos ve İskenderiyeli Klemens, Yunan apolojistlerinden bazılarıdır. Marcus Minucius Felix ve Tertullianus, 2. yüzyıl Latin apolojistleri arasında yer alırlar.

İlk apolojistlerin el yazmalarından çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bunu da büyük ölçüde Bizans bilginleri sağlamıştır. 914'te Kaisareia Kappadokia (Kayseri) piskoposu Arethas, kütüphanesi için kopya edilmiş eski bir apoloji derlemesine sahipti. Daha sonraki el yazmalarının büyük bir çoğunluğu, 16. yüzyılda Trento Konsili'nde Katolik öğretinin tartışıldığı dönemde kopya edilmiştir. 16. yüzyıla değin apolojistlere ait yazıların asılları pek bilinmiyordu.

Apolyont Gölü *bak.* Ulubat Gölü

apomiksi, döllenme olmaksızın, özel üretken dokularla çoğalma. Hayvanlarda, döllenmemiş yumurtadan yeni bireylerin geliştiği döllenmesiz üreme (partenogenez) ile bazı bitkilerde, üretken dokunun sporofit ya da gametofit olduğu apogami birer apomiksi örneğidir. Apomiksi, bireyin yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan özelliklerin sürüp gitmesini sağlarken, daha uzun vadede, ana-babadan kalıtım yoluyla geçen özelliklerin evrimlenme olasılığını yok eden bir üreme biçimidir.

apomorfin, morfinden hazırlanan ilaç. Morfinin bilinen uyuşturucu (narkotik) özelliklerini taşımayan apomorfin, özellikle beyindeki kusma merkezini etkiler. Tıpta, apomorfin hidroklorürün sulu çözeltisi deri altından verilerek kusturucu olarak kullanılır. Aşırı derecede yatıştırıcı etki gösterebildiğinden, dikkatli kullanmak gerekir.

Apomorfin hidroklorür, suda ve alkolde çözünen toz ya da kristaller halinde beyaz bir maddedir.

aponevroz, bir kası, hareket ettirdiği vücut kısımlarına tutturan tabaka ya da şerit halindeki kirişsi yapı. Aponevroz, fibroblastlar (kollajen salgılayan mekik biçimli hücreler) ve düzenli sıralar halindeki kollajen lif kümelerini içeren yoğun lifsi bağdokudan oluşur. Yapısal açıdan kirişler ve bağlar ile benzerlik gösterir.

Apopis I, APOFIS olarak da yazılır, Mısır'ın son büyük Hyksos firavunu (10 y. 1607 - 10 y. 1566), tahta çıktığı sırada Mısır'ın büyük bölümüne egemenken, Teb'li firavunların art arda saldırıları sonunda başkentinin yakınlarına kadar çekilmek zorunda kalmıştır.

Apopis ile ilgili bilgiler, Yukarı Mısır'daki Gebelein'de bulunan ve Apopis'in adını Güneş Tanrısı Ra'nın güneş kurslarıyla çevrelenmiş olarak gösteren taş parçalarına dayanmaktadır. Yönetimi sırasında önemli bir matematik papirüsü de kaleme alınmıştır.

Apopis ve Teb firavunu Sekenenre ile ilgili bir öykü, Teblilerin Hyksos hükümdarlarına bağımlı olduğunu göstermektedir. Teblilerin davarlarını Hyksos yönetimindeki Nil Deltasında otlatmalarından, Mısırlılar ile Hyksosların bir süre barış içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Apopis ile Sekenenre'nin bozuşmaları, büyük olasılıkla aralarında bir savaşa yol açtı. Sekenenre'nin mumyasında görülen korkunç kafa yaraları bunu doğrular niteliktedir. Onun yerine geçen Kamose, bir Orta Mısır kentini sınır olarak ilan etti. Teb'deki iki anıttan da anlaşıldığı gibi, savaşa devam eden Kamose Hyksosları bugünkü Kahire'nin yakınında bulunan Memphis dolaylarına kadar sürdü. Bir Teb donanması da Apopis'in Nil Deltasındaki başkenti Avaris'ten geçti.

Bunun üzerine Apopis güneydeki müttefiki Kuşi hükümdarına Teblilere arkadan saldırması için haber yolladı. Ancak habercisi ele geçirildi ve planı Kamose tarafından boşa çıkarıldı. Apopis bu akından kısa bir süre sonra, ama Hyksosların kesin bozgunundan önce öldü. Sonraki Mısır propagandasının tersine Güneş Tanrısı Ra'ya bağlıydı, Orta ve Güney Mısır'da birçok işbirlikçisi vardı.

apopleksi, INSIT olarak da bilinir, beynin bazı bölümlerinde kan akımının büyük ölçüde azalmasından ya da kafa içi kanamalardan ileri gelen bir dizi belirti. Başlıca apopleksi belirtileri, vücudun bir ya da her iki yanında geçici ya da kalıcı felç, konuşma ya da yemek yeme güçlüğü ve kas koordinasyonunun yitimidir. İnme terimi genellikle yalnızca beyindeki kan akımının azalmasından kaynaklanan bozukluklar için kullanılırken, apopleksi terimi kafa içi kanamalarını da tanımlar. Her iki olay da beynin bazı bölgelerinde doku ölümüne yol açabilir.

Kan akımında azalma. Kan akımındaki azalmanın nedeni, genellikle beyin atardamarlarından birinin iç yüzeyini kaplayan yağ birikintisinde bir kan pıhtısının (tromboz) oluşmasıdır. Bu durumda, tam bir inme görülmeden ve kan azlığına bağlı doku ölümü başlamadan önce, yüzün bir yanında geçici çarpılma, kol ya da bacaklardan birinde felç ya da vücudun bir yanının olağandışı duyarlık kazanması gibi belirtiler ortaya çıkabilir. Kan akımı azlığının beyin sapını da etkilediği durumlarda, belirtiler vücudun her iki yanında görülebilir. Atardamarın bir kan pıhtısıyla tıkanmasından ileri gelen inmenin tedavisinde, beyne giden kan miktarını artırmaya yönelik girişimlerin yanı sıra, fizik tedavi ve rehabilitasyon yöntemlerine de başvurulur.

Oluştuğu yerden koparak kanda serbestçe dolaşan ve geçemeyeceği kadar dar bir damara ulaştığında sıkışarak kan akımını engelleyen kan pıhtısı ya da başka maddelerin yol açtığı emboliler de inme nedeni olabilir. Beynin bir bölümündeki kan akımını engelleyen embolilerin kaynağı genellikle kalp hastalığıdır. Tedavi kan dolaşımının düzenlenmesini ve rehabilitasyonun sağlanmasını amaçlar.

Kafa içi kanamalar. İnmeyle sonuçlanan kafa içi kanamalar, anevrizma(*), anjiyom(*) ya da yüksek tansiyon sonucunda beyin damarlarının yırtılmasından ileri gelir. Tedavi, kişide inme sonucunda ortaya çıkan hasarların azaltılmasına ve yeni inmelerin önlenmesine yöneliktir. Cerrahi girişime dayanabilecek durumda olan hastalar, anevrizmanın alınması, kanamaya neden olan başka bir bozukluğun düzeltilmesi ya da kafa içi basıncın azaltılması amacıyla ameliyat edilebilir.

aport *bak.* ruh çağırma

aposiopesis (Yunancada "sessizleşmek"), konuşmacının bir cümleyi kasıtlı olarak yarım bırakması. *Aposiopesis* genellikle öfkeden dili tutulmayı ya da çileden çıkmayı belirtir. Bazen de belirsiz bir gözdağı taşır: "Ben seni..." örneğinde olduğu gibi, dinleyenden cümlenin gerisini aklından tamamlaması beklenir. Eski Yunan retoriğinde konunun değiştirilmesinden ya da konunun dışına çıkılmasından önceki duraksamaya da *aposiopesis* denir.

Apostolik, Latince APOSTOLICUS ("Havarilerin yolunu izleyen"), çoğul APOSTOLICI kilisenin başlangıçtaki yaşam biçimini ve disiplinini yeniden kurmaya çalışan ve bu amaçla, özellikle nefse egemenlik, yoksulluk gibi dinsel emirleri aynen uygulayan değişik Hıristiyan mezheplerinin üyelerine verilen ad.

Latince *Apotactucus* ("perhizci") adıyla anılan ilk Apostolikler 3. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıktılar. Katı bir tutum içinde mülkiyet ve evliliği reddettiler. 12. yüzyılda Fransa'nın çeşitli yörelerinde, Flandre ve Ren bölgesinde Apostolikler adıyla tanınan gezginci, heretik vaiz gruplarına rastlanıyordu. Bu hareketin, 11. yüzyılda Doğu'dan gelerek, İtalya ve Fransa'ya ulaşan, dualist heretik bir akımın etkisiyle geliştiği sanılmaktadır. Bu sırada Batı Kilisesi'nin zenginliği ve dünya nimetlerine dönüklüğü de hareketin büyümesine olanak verdi. Evliliği, et yemeyi ve çocuk vaftizini reddeden Apostolikler, kiliseyi çok sert biçimde eleştirdiler ve rahiplerin güçlerine karşı çıktılar.

1260 dolayında İtalya'nın Parma kentinde, eğitim görmemiş bir işçi olan Gerard Segarelli tarafından Havarilere özgü yaşamı yeniden canlandırmak amacıyla Apostolik Kardeşlik adıyla bir mezhep kuruldu. Segarelli'nin tövbe ve yoksulluk konularında gösterdiği duyarlık, 12. yüzyıl mistiklerinden Fiore'li Gioacchino'nun yaydığı düşünceleri yansıtır. 1286'da Papa IV. Honorius, bu kural dışı mezhebin, onaylanan yaşam biçimine uymasını emretti. 1290'da Papa IV. Nicolaus da onları kınayan bir ferman yayımladı, ama mezhebin yayılması sürdü. 1294'te Apostoliklerden dördü, 1300'de de Segarelli yakıldı. Bundan sonra Fra Dolcino'nun önderliğinde mezhep, açıkça kilisenin doktrinlerine ve siyasal etkinliğe karşı çıkan bir tavır içine girdi. 1307'de Fra Dolcino'nun da heretiklikle suçlanarak yakılmasından sonra mezhep gücünü yitirdi.

Protestan Reformu sırasında Anabaptistler, değişik Apostoliklerden alınmış birçok öğretiyi benimsedi.

Apostolik Babalar, erken Hıristiyanlık metinlerinin Yunanlı Hıristiyan yazarları. 1. yüzyıl sonları ile 2. yüzyıl başlarında yazan bu yazarların bazıları bilinmemektedir. Yapıtları, Hıristiyanlığın Havarilerden sonraki iki-üç kuşaklık dönemine ışık tutan ana bilgi kaynağıdır. Önceleri Apostolikler (*Apostolici*) olarak adlandırılırlardı. Apostolik Baba terimi, ilk kez 6. yüzyılda, Kilise Babaları'nın otoritesi kavramının gelişmesinden sonra kullanıldı; yaygınlaşması ise ancak 17. yüzyılda gerçekleşti.

Başlıca Apostolik Babalar Romalı Clemens, Ignatius Theophoros, Polykarpos, Hermas, Barnabas ve Papias ile On İki Havari'nin Öğretisi, Diognetas'a Mektup, Barnabas'ın Mektubu ve Polykarpos'un Şehit Oluşu adlı kitapların yazarlarıdır. Apostolik Babalar'ın her yazdıkları ilahiyat açısından aynı değerde olmamakla birlikte bir bütün olarak ele alındığında bunlar Hıristiyan yazınında Yeni Ahit'ten sonraki en değerli tarihsel kaynaktır. Söz konusu yapıtlar, Yeni Ahit ile 2. yüzyıl sonlarının

daha gelişmiş Hıristiyanlığı arasında bir köprü işlevi görür.

Apostomatida, *Protozoa* filumunun, tekhücreli kirpiklilerden 50'ye yakın türü içeren takımı. Kirpik denilen ince, tüy gibi uzantıları olan bu canlılar, deniz kabuklularının üstünde asalak olarak yaşarlar. Yaşam çevrimleri oldukça karmaşıktır. *Foettingeria* cinsinin üyeleri bölünme yoluyla ürer; bölünmeden doğan ve larva denilen gelişmemiş biçimleri suda serbestçe yüzebilir ve bir süre sonra deniz kabuklularının üstüne tutunarak gövdede oluşturduğu keselerin içinde gelişmesini tamamlar. *Apostomatida* türlerinde küçük, rozet biçiminde bir sitostom (ağız) bulunur.

apotheosis (Yunanca *apotheoun*: "tanrı yapmak", "tanrılaştırmak"), tanrı düzeyine yükseltmek. Çoktanrıcı bir içerik taşıyan terim, kimi bireylerin tanrılarla insanları ayıran çizgiyi aşabileceğinin kabul edildiğinin ifadesidir.

Eski Yunan dini, kahramanların ve yarı tanrıların var olduğu inancı üzerine kuruluydu. Büyük İskender'in fetihlerinin Yunan yaşantısının Doğu gelenekleriyle ilişkiye geçmesine yol açmasından önce bile, tarihsel kişilere ölümlerinden sonra tapınılması ya da yaşamakta olan bazı insanların gerçek tanrı sayılması olgusuna yer yer rastlanırdı. Eski krallıklar, hanedanları meşrulaştırmak için genellikle çoktanrıcılığın kutsal ya da yarı kutsal kişi kavramlarına başvuruyordu. Atalara tapınma ya da ölülere saygının yanı sıra, salt dalkavukluk bile *apotheosis*'e yol açabilen öğelerdendi.

Terimin Latince karşılığı *consecratio*'dur. Romalıların Cumhuriyet dönemi sonuna değin kabul ettikleri tek resmî *apotheosis*, Romulus ile özdeşleştirilen Tanrı Quirinus'tu. Bu geleneği bozan Imparator Augustus, Julius Caesar'ı tanrı ilan edince, yeni bir tanrılar kategorisi ortaya çıktı. Augustus'un başlattığı bu yeni gelenek, imparator ailesinin bazı kadınlarını, hatta imparatorun hoşlandığı kişileri kapsayacak biçimde genişletildi. Bir imparatora yaşamı sırasında tapınmak (koruyucu cinine [*genius*] tapınma dışında), genellikle bir taşra geleneğiydi. İmparatorları ölümlerinin ardından tanrı katına yükseltmek Senato kararına bağlıydı ve Hıristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesinden sonra bile hemen terk edilmedi. Bir imparatorun tanrı katına yükseltilmesi töreninin en önemli bölümü, onun ruhunu göğe götüreceğine inanılan bir kartalın uçurulmasıydı.

Appaloosa, Kuzey Amerika'nın batısındaki Nez Perce Yerlilerinin evcilleştirdiği yabanî atların soyundan geldiği sanılan ve ABD'de çok tanınan at soyu. Adını, Idaho ve Washington'daki Palouse Irmağından alan bu soy, atlarda görülebilecek bütün donlarda ve kendine özgü çeşitli desenlerde olabilir. Omuz yüksekliği 152-160 cm, ağırlığı 450-500 kg kadardır. Hafif ve sağlam yapılı olan bu hayvanlar çeşitli amaçlarla kullanılabilir.

Appaloosa
Sally Anne Thompson

appanage, Fransa'da esas olarak Devrim öncesinde, toplumdaki konumlarına uygun bir yaşam biçimi sürdürmeleri için, krallık ailesi çocuklarına krallık mülkünden toprak verilmesi ya da bazı durumlarda aylık bağlanması. Kralın küçük kız ve erkek kardeşleri için getirilmiş olmasına karşın, taht varisi de bu haktan yararlanırdı ve başa geçtiği zaman toprağı yeniden krallığa katılırdı. 13. ve 16. yüzyıllar arasında yaygınlık gösteren bu uygulama, Türk tarihinde daha çok has(*) deyimi ile karşılanır.

Appanage, genellikle, hak sahiplerinin krala kişisel yakınlığından dolayı krallık açısından bazı sorunlar yarattı. Bununla birlikte, bu sistem uygulandığı yerlerde krallık yönetiminin güçlenmesi ve gelişmesi olanağını sağlayarak buraların sonuçta krallık mülküyle birleşmesini kolaylaştırdı. 14. yüzyıldan sonra, bazı özel durumlar dışında, kadınlar *appanage* olarak toprak yerine aylık almaya başladılar.

1566'da Moulins Fermanı ile krallık mülkünün devredilmezliği ilkesi getirildiyse de, sonraki 30 yılı kapsayan Din Savaşları sırasında bu kurala sıkı biçimde uyulmadı. 17. yüzyılda hükümdarın mutlak otoritesinin artmasıyla, *appanage* bir sorun olmaktan çıktı. Fransız Devrimi'nin başlarında (1790) aylık ya da kira geliri ile sınırlandırıldı ve ardından bütünüyle kaldırıldı. 1810'da, 1790 koşulları çerçevesinde yeniden uygulamaya konulduktan sonra, 1832'de kesin olarak kaldırıldı.

11. yüzyıldan sonraki Türk-İslam kuruluşlarında, özellikle Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinde, hanedana mensup meliklerin (şehzadelerin) yönetimine verilen eyaletler, birer büyük *appanage* niteliği taşır ve parçalayıcı taht kavgalarının iktidar temelini oluşturmaya yatkındır. Osmanlılarda ise eyalet yönetiminde çok daha sıkı bir merkezî denetim uygulanmış; şehzadelerin ya da vezir ve beylerbeylerinin kendi haslarında özerkleşmelerine olanak tanınmamıştır.

äppäräs, Fincede APARA. Lapon inancında, ölen çocuğun, törelere uygun biçimde gömülmediği için ölüm yerini sürekli ziyaret eden hayaleti. Appäräs, Fin-Ugor mitolojisinde, yaşayanlara, toplumsal normlara boyun eğmedikleri zaman doğaüstü güçlerin müdahalesine uğrayacaklarını hatırlatan kural dışı ölü figürlerinden yalnızca biridir. Appäräs, genellikle annesi tarafından öldürülen evlilik dışı bir çocuğun huzursuz ruhu olarak görülmüştür. Finlilerdeki *ihtiriekko* ve Ostyaklar'daki *vylep* ya da *patshak* gibi başka mezarsız kalmış ya da gezinen ölülerde görüntü ya da ses olarak belirir ve aslında insanların ölülerinin kaderi konusunda duyduğu endişeyi belirtir. Lâponlardaki *rawga*, Finlilerdeki *raukka* ya da *meriraukka* da benzer hayaletlerdir ve büyük bir olasılıkla eski İskandinav inanışındaki *draugr*'dan gelirler; bunlar denizde öldükleri için belirli bir mezarı olmayanların hayaletleridir.

Appel, Karel (d. 25 Nisan 1921, Amsterdam), çok renkli ve yarı soyut kompozisyonlarıyla tanınan Hollandalı ressam ve heykelci. Kuzey Avrupalı dışavurumcu sanatçıların 1948-49'da oluşturduğu Kobra topluluğunun kurucularından biridir. 1940-43 arasında Amsterdam Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim gördü ve 1948'de Kobra topluluğunun önceli olan "Reflex" grubunun kurulmasına katıldı. 1950'de Paris'e yerleşti, 1960'lardan beri de New York kentinde yaşamaktadır.

Kobra topluluğu sanatçıları, kısmen De Stijl hareketinin kısır bir akademizm olarak yorumladıkları anlayışına tepki duyarak, halk sanatı, çocuk sanatı ve Jean Dubuffet'nin ham sanatı (*art brut*) gibi, içten geldiğince yapılan sanat türlerinin etkilerini özümlediler. Yapıtlarında betimsel öğeleri bir ölçüde korumakla birlikte, çağdaş Amerikan hareketli soyut anlayışının kendiliğinden oluşma ve yoğunluk gibi ilkelerini sonuna değin kullandılar. Appel'in üslubunun özellikleri kalın boya katları, sert fırça darbeleri ve kaba, basite indirgenmiş figürlerdi.

ABD'ye ilk kez 1957'de giden Appel, burada Miles Davis ve Dizzy Gillespie gibi ünlü caz müziği ustalarının portrelerini yaptı. 1954'te Venedik Bienali'nde UNESCO Ödülü'nü kazandı ve bir grup sanatçıyla birlikte kuruluşun Paris'teki yapısı için bir duvar resmi yapmak üzere seçildi. Appel'in ahşap ve metal kullanarak yaptığı figüratif heykellerde de resimlerindeki kaba ve yaratıcı dışavurumculuk görülür.

Appendicularia *bak.* ekliceler

Appenzell, İsviçre'nin kuzeydoğusunda, iki özerk yarı-kantondan (*Halbkanton*) oluşan kanton. Appenzell tümüyle bugünkü Sankt Gallen kantonu ile çevrilidir. Adı ilk kez 1071'de, yöneticileri olan Sankt Gallen Manastırı başkeşişlerinden (daha sonra prens başkeşişleri) dolayı Abbatis Cella olarak geçmiştir. Ama başkeşişlerin nüfuzundaki bölgelerin bu bölümü, 1377 kadar erken bir tarihte Schwaben özgür imparatorluk kentleri ile işbirliğine girerek kendi anayasasını oluşturdu. Bölge, 1403-10 Appenzell Savaşları'nda kendini başkeşişlere karşı savundu ve 1411'de İsviçre Konfederasyonu'nun "koruması" altına verildi. 1513'te de bu konfederasyonun üyesi oldu. Karşı-Reform sonrasında ortaya çıkan dinsel farklılıklar 1597'de kantonun bölünmesine yol açtı. Bu bölünmeyle, Katoliklerin çoğunlukta olduğu Appenzell Inner-Rhoden ve Protestanların çoğunlukta olduğu Appenzell Ausser-Rhoden adlı bağımsız yarı-kantonlar ortaya çıktı. Bu adlar doğrudan Appenzell'in iç (Inner) ve dış (Ausser) bölümlerini ya da ilçelerini belirtmektedir. Rhoden sözcüğünün tekil halinin özgün anlamının ise "açıklık" olduğu söylenir.

Eski Appenzell kantonunun güney bölümünü içine alan Appenzell Inner-Rhoden, Säntis Doruğunun kuzey eteğindedir. Yüzölçümü 172 km²'dir. Anayasası 1872'de yapılmıştır. Başkenti Appenzell'dir. Kantonda hayvan besiciliği ve mandıracılık yaygındır. Elişi dantelleri de ünlüdür. Halkı Almanca konuşur. Nüfus (1990 tah.) 13.504.

Eski Appenzell kantonunun kuzey ve batı bölümlerini içine alan Appenzell Ausser-Rhoden'in yüzölçümü 243 km²'dir. Anayasası 1908'de yapılmıştır. Başkenti ve en büyük kenti Herisau'dur(*). Genel yasama için açık havada yapılan toplantı (*Landsgemeinde*) dönüşümlü olarak Hundwil ve Trogen kentlerinde gerçekleştirilir. Kantonda pamuklu eşya, muslin ve dantel üretilir. Halkı Almanca konuşur. Nüfus (1990 tah.) 50.882.

Appenzell, İsviçre'nin kuzeydoğusunda kent. Appenzell Inner-Rhoden yarı-kanto-

nunun (*Halbkanton*) yönetim merkezidir. Sankt Gallen'in güneyinde Sitter Vadisindedir. Başlangıçta Sankt Gallen Manastırı'nın mülkü olan Appenzell, Appenzell bölgesinin geleneksel yönetim merkeziydi. Kantonun 1597'de bölünmesinden sonra Inner-Rhoden'in yönetim merkezi oldu. Önemli yapılar arasında, yazlık konutları bu kentte olan Sankt Gallen başkeşişlerine ait eski bir şapel, koroyeri geç gotik dönemden kalma çağdaş bir kilise, 1561-63 arasında yapılmış belediye sarayı, içinde tarih müzesi olan 16. yüzyıldan kalma şato, biri 1588'de erkekler, öbürü 1613'te kadınlar için yapılmış iki Kapuçin manastırı bulunur. Corpus Christi töreniyle *Landsgemeinde* (kantonun açık hava "parlamento"su) kentin her yıl yinelenen iki önemli olayıdır. Tüm yurttaşların katıldığı bir yasama toplantısı olan *Landsgemeinde* "saf demokrasi"nin hemen hemen tek örneğidir. Kırsal uğraşlar, dantelcilik, dokumacılık ve mobilya yapımı Appenzell'deki başlıca ekonomik etkinliklerdir. Halkı Almanca konuşur ve Katoliktir. Nüfus (1980) 4.781.

Appert, Nicolas (-François) (d. y. 1750, Châlons-sur-Marne - ö. 3 Haziran 1841, Massy, Paris yakınları, Fransa), yiyecekleri, hava geçirmez kaplara doldurarak koruma yöntemini bulan Fransız ahçı, şekerci ve

Appert, Guillanlı'nın bir taşbaskısı
H. Roger-Viollet

içki yapımcısı. Fransız Direktuvar yönetiminin, taşıma sırasında yiyecekleri koruyacak bir yöntem bulana ödül vaat etmesi üzerine, 1795'te 14 yıl sürecek deneylerine başladı. Tel ve balmumuyla güçlendirilmiş mantar tıpalı cam kapları kaynayan suda değişik sürelerle tutarak çorbaları, meyveleri, sebzeleri, meyve sularını, süt ürünlerini, marmelatları ve jöleleri bozulmadan korumayı başardı. 1810'da aldığı 12 bin franklık ödülde bulgularını yayımlaması şart koşulduğu için aynı yıl, *L'Art de conserver, pendant plusieurs années, toutes les substances animales et végétales* (Her Çeşit Bitkisel ve Hayvansal Maddeyi Yıllarca Koruma Sanatı) adlı kitabı basıldı. Elde ettiği geliri ilk ticari konserve fabrikası olan Appert firmasını kurmak için harcadı; Massy'deki fabrikası 1812'den 1933'e kadar çalıştı. Appert, ayrıca asitsiz jelatin elde etme yöntemini buldu ve etsuyu tabletiyle otoklavı geliştirdi.

Appia, Adolphe (d. 1 Eylül 1862, Cenevre-ö. 29 Şubat 1928, Nyon, İsviçre), özellikle yorumcu ışıklandırma kuramıyla 20. yüzyıl tiyatrosunda yeni bir gerçekçilik ve yaratıcılık yolu açan sahne tasarımcısı.

Önce müzik eğitimi görmekle birlikte, 26 yaşından sonra Dresden ve Viyana'da tiyatro eğitimine başladı. 1891'de sahneye koyma konusunda devrimci kuramlar geliştirdi. Dört yıl sonra Wagner'in 18 operası için tasarladığı sahne ve ışık planlarını içeren *La Mise en scène du drame Wagnérien*'i (1895; Wagner Tiyatrosunun Sahnelenmesi) yayımladı. Bu yapıtında sahne ışığının işlevini açıklıyor ve geliştirdiği kuramların uygulanması için ayrıntılı pratik öneriler sıralıyordu. *Die Musik und die Inszenierung* (1899; Müzik ve Sahneleme) adlı yapıtında da hedeflerine ulaşabilmek için bir dizi düşünce geliştirdi: 1) boyalı, düz ve sönük bir arka perde yerine, oyuncuların hareketlerini ortaya çıkaran üçboyutlu bir dekor; 2) oyuncular ile dekoru sanatsal bir bütünlüğe ulaştıran ve seyirciide duygusal tepki yaratan bir ışıklandırma; 3) müziğin görsel tamamlayıcısı olarak renkli ve hareketli ışığın yorumcu biçimde kullanımı; 4) oyuncuları spot ışığıyla aydınlatan ve sahnedeki hareket alanlarını vurgulayan bir ışıklandırma. Appia bu kuramlarını *L'Oeuvre d'art vivant* (1921; Yaşayan Sanat Yapıtı) adlı kitabında daha ayrıntılı olarak ele aldı.

Appia Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre'de sahne tasarımları yaptı. Émile Jaques-Dalcroze ile birlikte çeşitli deneysel tiyatro ve dans yapımlarında çalıştı. Ayrıca Milano'daki La Scala ile Basel operası için sahne tasarımları hazırladı.

Walther Volbach'ın *Adolphe Appia, Prophet of the Modern Theatre* (1968; Adolphe Appia: Modern Tiyatronun Peygamberi) adlı yaşamöyküsü, ünlü sahne tasarımcısının yaşamı ve yapıtlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi içermektedir.

Appia Yolu, Latince VIA APPIA, eski Roma yollarının ilki ve en ünlüsü. Roma'dan Campania ve Güney İtalya'ya kadar uzanırdı. *Ayrıca bak.* Roma karayolu sistemi.

Appianos (İSKENDERİYELİ) (ö. İS 2. yüzyıl), Yunanlı tarihçi. Cumhuriyet döneminden İS 2. yüzyıla değin gerçekleştirilen Roma fetihlerini yazmıştır. Görevli olarak bulunduğu İskenderiye'de İS 116'daki Yahudi ayaklanmasına tanık oldu. Roma yurttaşlığına geçme hakkını elde ettikten sonra Roma'ya giderek avukatlık yaptı ve ileri yaşta *procurator*(*) oldu.

Appianos, bugün kayıp olan otobiyografisinin yanı sıra, Yunanca bir *Romaika* (Roma Tarihi) yazdı. Yirmi dört kitaptan oluşan bu yapıt, Romalıların fethettiği halklara (ve bunların yöneticilerine) göre düzenlenmiş etnografik bir sıra izlemekteydi. Günümüze tam olarak ulaşmış kitaplarda İspanya, Kartaca, İllyria, Suriye, Hannibal, Mithradates ile Gracchus kardeşlerden sonra süregelen iç savaşlar işlenmektedir. Öteki kitaplardan alınmış bazı parçalar Bizans derlemeleri ve başka yapıtlar aracılığıyla günümüze gelmiştir.

Appianos'un kullandığı dil artık klasık sayılmayan bir Yunancaydı. Yetenekli bir tarihçi olmamakla birlikte, önceki kaynaklardan aktardığı birçok değerli bilginin korunmasına yardımcı olmuştur. Tiberius Gracchus (İÖ 133'te *tribunus*) ile Sulla (ö. İÖ 78) arasındaki dönemi ele alan, iç savaşlar hakkındaki ilk kitabı önemli bir tarih kaynağıdır.

Appleseed, Johnny *bak.* Chapman, John

Appleton, ABD'de, Wisconsin'in orta doğu kesiminde, Outagamie ilinin (*county*) merkezi (1851) kent. Green Körfezinin 48 km güneybatısında, Fox Irmağının Winnebago Gölünden çıktığı yerde kurulmuştur. Bostonlu Amos A. Lawrence'ın kurduğu, 1847'de resmileşen ve bugün bir üniversite olan Lawrence College'ın varlığı ve su gücünün bolluğu, bölgeyi yerleşim açısından çekici hale getirdi. İlk adı Grand Chute olan kente, sonraları Lawrence'ın kayınpederi Samuel Appleton'ın adı verildi. Başlangıçta kentin ekonomisine değirmencilik egemendi. 1882'de Amerika'nın ilk hidroelektrik santralı burada açıldı. Kentin çeşitli sanayi ürünleri arasında kâğıt, kâğıt yapımında kullanılan makine ve araçlar başta gelir. Üniversiteye bağlı Kâğıt Kimya Enstitüsü'nde (1929) Dard Hunter Kâğıt Müzesi ile kâğıt ve kâğıt hamuru konusundaki kitaplarla oluşturulmuş geniş bir kütüphane vardır. Fox Valley Teknik Enstitüsü de Appleton'dadır. Kent 1857'de tüzel kişilik kazanmıştır. Nüfus (1986 tah.) kent, 62.598; Appleton-Oshkosh-Neenah metropoliten alanı, 307.500.

Appleton, Sir Edward Victor (d. 6 Eylül 1892, Bradford, Yorkshire - ö. 21 Nisan 1965, Edinburgh, İngiltere), iyonosferde bugün kendi adıyla anılan katmanın varlığını bularak 1947 Nobel Fizik Ödülü'nü kazanan İngiliz fizikçi. Appleton katmanı, koşullar ne olursa olsun radyo dalgalarını yansıtabildiği için, haberleşme ve iletişim açısından büyük önem taşır. Oysa iyonosferin öbür katmanları radyo dalgalarını, ancak günün belirli zamanlarında ve belirli hava sıcaklığında yansıtabilir.

Öğrenimini Cambridge'deki St. John's College'da tamamlayan Appleton, 1920'den 1924'e değin Cavendish Laboratuvarı'nda çalıştı ve o tarihte, Londra Üniversitesi'ne bağlı King's College'da Wheatstone fizik profesörlüğüne atandı. Elektromagnetik dalgaların yayılmasına ve iyonosferin kendine özgü niteliklerine ilişkin araştırmalarıyla uluslararası bir ün kazandı. İyonosferin alt bölgesini aşabilecek kadar kısa dalgaboyundaki radyo dalgalarının, bugün Appleton katmanı ya da F_2 katmanı olarak adlandırılan daha üst bölgeden yansıyarak geri döndüğünü gösterdi. Uzak mesafeler arasındaki radyo haberleşmesinin daha sağlıklı yürütülmesini sağlayan bu buluş, radarın gelişmesine de katkıda bulundu.

1936'da, Jackson doğabilimleri profesörü olarak Cambridge Üniversitesi'ne dönen Appleton, 1939'da Bilimsel ve Sınai Araştırmalar Dairesi'nin sekreterliğine atandı. II. Dünya Savaşı sırasında, bu kurumun radar ve atom bombasıyla ilgili araştırmalarına katıldı. 1941'de "sir" unvanı aldı, 1949'da da Edinburgh Üniversitesi'nde rektör yardımcılığına getirildi.

Appleton katmanı, iyonosferin F katmanının(*), F_2 katmanı adıyla da bilinen üst katmanı.

Apponyi, Albert, Kont (d. 29 Mayıs 1846, Viyana - ö. 7 Şubat 1933, Cenevre), Macar devlet adamı. Macar ulusçuluğu ile muhafazakâr eğilimlerini birleştirerek bir siyasal felsefe oluşturmuştur.

Apponyi, sanatçısı bilinmeyen bir taşbaskıdan ayrıntı
Bild-archiv, Österreichische Nationalbibliothek, Viyana

Köklü ve ünlü bir aileden gelir. Babası Kont Györgi Apponyi, İlerlemeci Muhafazakârların önderi idi ve 1846-48 arasında da başbakanlık yapmıştı. Apponyi 1872'de Macaristan Parlamentosu'na girdi. Kısa bir dönem dışında, 1918'e değin hep parlamento üyesi olarak kaldı. 1880'lerin başında 1867 Avusturya-Macaristan "uzlaşmasına" (*Ausgleich*) karşı çıkan tüm kesimlerin oluşturduğu "birleşik muhalefet"in başına geçti. 1906-10 arasında koalisyon hükümetinde eğitim bakanı oldu. Macar kökenli olmayanların büyük tepkisini çeken, Macarlaştırmaya yönelik öğretim programında değişiklikler yaptı. Koalisyonun dağılmasından sonra Bağımsızlık Partisi'nin bir üyesi olarak muhalefete geçti. Ferenc Kossuth'un ölümünden (1914) sonra partinin başkanı oldu. 1917-18'de yeniden eğitim bakanlığı görevini üstlendi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden parlamentoya döndü ve Paris'te Macar barış heyetine başkanlık etti. Ayrıca Milletler Cemiyeti'nde birkaç kez Macaristan temsilcisi de oldu. 1933'te, Macar delegesi olarak silahsızlanma konferansına katıldığı sırada öldü. Yayımlanmış yapıtları arasında anılarının çeşitli baskıları ile Macaristan'ın anayasal sorunları üzerine birçok çalışma vardır. Apponyi aynı zamanda Macar toplumunun en parlak hatiplerinden de biriydi.

Apra Limanı, PORT APRA olarak da bilinir. Büyük Okyanusun batısındaki Mariana Adalarından biri olan Guam Adasının batı kıyısındaki liman. Agana'nın tam batısında bulunan Apra, gemiler için adanın en iyi demirleme yeridir. Burada bir ABD deniz üssü ve üssün gümrük kapısı bulunur. 730 m uzunluğundaki rıhtımı büyük gemilerin yanaşmasına elverişlidir. Birleşmiş Milletler'ce ABD'nin mandası altına verilmiş olan Pasifik Adalarının gemiler arası yük aktarma noktası olan liman, güneyde Orote Yarımadası, kuzeyde ise Cabras Adası ve sığ kayalıklarla korunur. Müttefikler II. Dünya Savaşı sırasında 21 Temmuz 1944'te Guam'a yaptıkları çıkarmayı buradan başlattılar. Apra Limanı 1960'larda Vietnam'da savaşın şiddetlenmesiyle üs olarak yeniden önem kazandı. 1969'da ambalajlanmış kargo için bir ticaret limanı açıldı. Nüfus (1980) 5 633.

apraksi, bir beyin lezyonu sonucunda, hareket etme ve düşünme yetisinde herhangi bir gerileme olmaksızın, beceri isteyen gündelik işleri yapabilme yeteneğinin yok olması. Örneğin yalnızca bir kolu etkileyen hareket apraksisinde (ya da kinetik apraksisde), hasta, kaslarında bir güçsüzlük söz konusu olmadığı halde bir anahtarı kilidin içinde döndürmek gibi beceri gerektiren devimsel hareketleri yapamaz.

Unutkanlığın son aşaması olan düşünce apraksisi, herhangi bir eylemi tasarlama yeteneğinin yitirilmesidir. Hasta, tasarladığı düşünceleri hiçbir zaman tam bir düzene oturtamadığı gibi, düzenlediği düşünceleri de uygulama aşamasına geçirmeye yetecek kadar uzun süre aklında tutamaz. Eylemin bazı bölümlerini gerçekleştirebilir, ama bunların sırası yanlıştır. Örneğin ateş yakmak için çaktığı kibriti, parmaklarını yakıncaya değin elinde tutar. Bu tür apraksi, genellikle beyin kabuğundaki (korteks) dokuların büyük ölçüde yıkıma uğramasından ya da bakteri toksinleriyle ileri derecede zehirlenmeden (toksemi) ileri gelir.

Beyindeki çağrışım yollarının kesintiye uğramasından kaynaklanan düşünce-hareket apraksisinde düşünce ile hareket yeteneği arasında eşgüdüm yoktur. Örneğin elini rahatça kullanamadığından yakınan hasta, aynı eliyle bir sineği yakalayabilir. Kendisinden istendiği zaman bir türlü becceremediği ıslık çalma, yumruk sıkma gibi belirli hareketleri, beklenmedik bir anda otomatik olarak yapabilir. Düşünce-hareket apraksisi genellikle beynin her iki yanındaki dış kıvrımları oluşturan dokuların yıkıma uğramasından kaynaklanır.

Daha çok sağ beyin yarımyuvarlağındaki bir doku bozukluğundan ileri gelen kurgusal apraksi, çeşitli parçaları anlamlı bir bütün oluşturmak üzere doğru biçimde bir araya getirme yeteneğinin yokluğudur. Bu hastalar, parçalarına ayrılmış basit bir maketi yeniden eski biçiminde ya da modelde gördüğü biçimde bir araya getiremez.

apreleme, dokumacılıkta ve kâğıt üretiminde sağlam ve düzgün bir yüzey elde etmek için uygulanan bitirme işlemleri. Dokuma öncesinde yapılan aprelemede, iplik ya da iplik yapımında kullanılan liflere çeşitli kimyasal bileşikler emdirilir ve liflerin üzerinde ince bir çökelti katmanı oluşturulur. Böylece ağırlığı, gevrekliği ve parlaklığı artan malzemeyle elde edilen dokumanın sağlamlığı ve aşınmaya karşı direnci artırılır. Aprelemede en çok kola, jelatin, zamk, kazein ve kil kullanılır. Dokuma sonrası apre işlemleri ise tıraşlama, havlandırma, dövme, dekatirleme ve kalenderlemedir.

Aprey fayansı, Fransa'da Dijon kenti yakınlarındaki Aprey'de, Aprey baronu Jacques Lallemant de Villehaut'nun 1744'te kendi arazisinde kurduğu fabrikada üretilen kalay sırlı seramik. Kaba görünümlü ve ağır olan ilk örnekler, Rouen üslubundaki mavi

Egzotik kuş ve çiçek desenleriyle süslenmiş Aprey fayansı tabak
Victoria & Albert Museum, Londra. EB/Inc

beyaz seramikleri anımsatır. Rokoko üslubundaki ürünler ise Çin sanatından etkilenmiş motifler, çiçekler ve kuşlarla bezenmiştir. 1781'e değin fabrikada çalışan Jacques Jarry ve Antoine Mège adlı ressamların elinden çıkan göz alıcı çiçek ve kuş motifli egzotik bezemeler ile rokoko kıvrımlar arasındaki minyatür manzara resimleri fabrikaya ün kazandırdı. Aprey fabrikasında üretim, ilk kalıplar hiçbir değişiklik yapılmadan kopya edilerek 19. yüzyılın ortalarına değin sürdürüldü.

Apries, OUAFRIS olarak da yazılır, Mısır dilinde HAAIBRA VAIIBRA. İbranicede HOFRA (ö. İÖ 567), Mısır'ın 26. sülalesinden gelen dördüncü firavun (hd İÖ 589-570). Babası II. Psamtik'in yerine başa geçmiştir.

Müttefiki olan Yahuda kralı Zedekya'ya Babil saldırıları karşısında yardım etmekten kaçındıysa da, Kudüs düştükten sonra kaçan birçok Yahudiyi Mısır'a kabul etti. Daha sonra bir Fenike limanı olan Sayda'yı aldı. Libya'daki Kyrene'ye düzenlediği saldırıda başarısızlığa uğrayınca, Mısır ordusu ayaklandı ve onun yerine komutan Ahmes'i firavun seçti (İÖ 570). Hapsedilmesine karşın kaçmayı başaran Apries ikinci bir çarpışmada öldü.

Apsaras, Hint mitolojisinde, *gandharva* adlı müzikçilerle birlikte Tanrı İndra'nın(*) Cenneti'nde bulunan şarkıcı ve dansçılar. Başlangıçta su perisi olan *apsaras*'lar, hem tanrılara, hem de insanlara tensel haz verirlerdi. Heykel ve resimlerde, özellikle de Ajanta'da ve Seylan'daki Sigiriya'da bulunan 5-6. yüzyıla ait fresklerde bütün güzellikleriyle canlandırılmışlardır.

apse, vücudun herhangi bir bölgesinde, iltihaplı dokuyla çevrelenmiş yerel cerahat birikimi. Normal olarak dokularda bulunan mikroorganizmalara karşı vücut direncinin kırılması, o dokuda bir apse başlangıcına yol açar. Direnci yok eden başlıca etkenler travma, boşaltım kanallarının tıkanıklığı, dolaşım yetersizliği, sıvı birikimi ya da yabancı cisimlerdir. Yumuşak dokudaki ödemli iltihabın giderek artan bir cerahat birikimine dönüşmesiyle oluşan apse, bulunduğu organın anatomik yapısına göre kendiliğinden başka bir boşluğa ya da dışarıya boşalabilir. Belirtileri ve bulguları, geliştiği organa ve çevre yapılar üstündeki etkisine göre değişir. Yerel ağrı, duyarlılık ve ateş gibi genel belirtilerin yanı sıra, yüzeydeki apselerde şişme ve kızarıklık görülür. Tedavisi, yerel ve genel antibiyotik uygulamasına ek olarak, birikmiş cerahatın cerrahi yöntemlerle boşaltılmasına dayanır.

apsent, sarımsı yeşil renkte, damıtılmış ve özel olarak tatlandırılmış içki. Suyla karıştırıldığında buğulu ve sedefimsi bir beyaz renk alır. Keskin kokusu ve acımsı bir tadı olan sek bir içkidir. Alkol derecesi yüksektir. *Brandy* gibi (yüzde 68). Apsente asıl tadını veren pelinotudur (*Artemisia absinthium*). İçinde bulunan başka aromatik bitkiler zufaotu, rezene, melekotu kökü, anason tohumu, yıldızanasonu ve genellikle içkiye asıl kokusunu veren meyankökü dür. Apsent, ticari olarak ilk kez Henry-Louis Pernod tarafından 1797'de, İsviçre'de yaşayan bir Fransız sürgünden satın aldığı formülle üretilmiştir.

Zamanla pelinotunun sağlığa zararlı olduğu, zihinsel bozukluklara ve kısırlığa yol açtığı düşünülmeye başlandı. Ama bazı uzmanlar, içkinin zararlı etkilerinin içindeki bitkilerden değil, yüksek alkol oranından kaynaklandığını öne sürer. Apsent üretimi 1908'de İsviçre'de, 1915'te Fransa'da ve daha sonra birçok başka ülkede yasaklandı. 1918'de Pernod Fils İspanya'da Taragona'da, içinde pelinotu bulunmayan apsent ve benzeri bir içki üretmek üzere bir fabrika kurdu. İçkiyi böylelikle gerçek apsentin yasaklandığı ülkelere ihraç edebilecekti. Tat olarak apsente benzeyen, ama alkol oranı daha düşük olan ve içinde pelinotu bulunmayan yeni içkiler üretildi. Bunlar *anis* ya da *anisette*, *pastis*, *uzo* ya da rakı adlarıyla tanınır. *Anis* ve *pastis*'in daha yaygın olan ticari adları Pernod, Pernod 45 ve Ricard'dır.

Apsent genellikle içine buz ve su katılarak içilir. Kokteylleri tatlandırmak için de kullanılabilir. Klasik apsent, suyun bir şeker kübünün içinden geçerek azar azar içkinin içine damlamasını sağlayan özel bir bardakla sunulur. *Pastis* ve *anis*'in rengi de, suyla karıştırıldığında buğulu beyaza dönüşür, *anis*'in rengi hafif yeşile çalan bir beyazdır.

apsis, mimarlıkta dinsel ya da dindışı bir yapıda koroyerinin ya da nefin ucunda yer

alan, yarım daire ya da çokgen planlı bölüm. İlk kez Hıristiyanlık öncesi Roma mimarlığında kullanılan apsis, genellikle bir tapınakta tanrı heykelinin durduğu, genişletilmiş bir niş niteliğindeydi. Büyük Roma

S. Vitale Bazilikası'nın apsisi, Ravenna, 526-547
Alinari-Art Resource/EB Inc

hamamlarında ve Palatium Tepesindeki Domitianus Sarayı'nın imparatorluk bazilikası gibi bazı yapılarda da uygulanmıştı.

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde kubbeli apsis, kilise planının standart bir öğesi oldu ve I. Constantinus döneminde örneğin Eski San Pietro Bazilikası'ndaki gibi, bazilikaların batı ucuna yerleştirilmeye başladı. Katolik Kilisesi'nin Roma kanadı, 6-7. yüzyıllar arasında apsisi, daha önce Bizans kiliselerinde uygulanmaya başladığı biçimde, kilise yapısının batısından doğusuna aldı. Mermer kaplı duvarları ve İsa'nın resmedildiği mozaikli kubbesiyle apsis, kilisenin en özenle bezenmiş bölümünü oluşturuyordu.

7. yüzyıl başında tören kurallarının değiştirilmesiyle, transeptin ya da yan neflerin bitimine de apsisler eklenmesi gereği doğdu. Ayrıca din adamlarının oturduğu yer, apsisten koroyerine kaydırıldı. Önceleri din adamlarının oturduğu bölüm ile kilisenin ana mekânı arasında kalan altar(*) da apsisin içine sokuldu. Rönesans'a gelindiğinde, altar çoğunlukla arka duvarın önüne yerleştiriliyordu. Bu düzenlemeyle, ekmek ve şarabın kutsanması ayini cemaatin oturduğu kesimden uzaklaşmış oldu. Bu değişiklik 17. yüzyılda vaazların çoğunlukla kilisenin orta nefinde verilmesine, ekmek ve şarap ayininin ise gerideki altarda sürdürülmesine yol açtı.

Apsiste değişiklik yapılması romanesk dönemde de sürdü. Dış cephenin sağır kemerlerle, korniş ve payandalarla donatıldığı İtalyan mimarlığında, apsis yalınlığını koruduysa da, İtalya dışında, özellikle Fransa'da 12. yüzyılda ana strüktüre bir ambülatuvar(*) ile apsis şapelleri (aziz altarları) eklendi. Bu uygulama 13. yüzyılda, örnekleri Rheims ve Chartres katedrallerinde görülebilecek en özenli biçimine ulaştı. Kiliselerin doğu ucundaki bu ambülatuvar-apsis türü strüktüre Fransızcada verilen *chevet* adı, eski Fransızcada "baş" anlamına gelen bir sözcükten türetilmiştir ve daha genelde, kilisenin ana apsisini de içeren doğu bölümünü anlatmak için kullanılmaktadır.

Apsis 20. yüzyıl boyunca da kilise mimarlığının standart bir parçası olarak kaldı. Özellikle tasarımında geleneksel Latin haçının ya da merkezi planın temel alındığı kiliselerde vazgeçilmez bir öğe olmayı sürdürdü. *Ayrıca bak.* kilise.

apsisik asit, ABSISIK ASIT olarak da yazılır, başlıca işlevi büyümeyi engellemek olan bitki hormonu. Yaprakların kopup düşmesine neden olduğu için, adını "kesme" ya da "kesilme" anlamındaki Latince *abscission* sözcüğünden alır. Yüksek yapılı bitkilerde her zaman bulunduğu sanılan apsisik asitin, tomurcukların uyku haline geçmesini ve patates yumrularının oluşmasını hızlandırmak gibi işlevlerinin yanı sıra hücre uzamasını engelleyici etkisi de vardır.

apsit, astronomide, elips biçimindeki bir yörüngenin odağa ya da çekim merkezine en yakın ve en uzak iki noktasının ortak adı. Bu iki noktayı birleştiren doğru, yörüngenin ana eksenidir. Odağa en yakın noktaya enberi, en uzak noktaya enöte adı verilir. Bu adlandırma belirli bir gökcisimi için özelleştirilebilir; örneğin, çekim merkezi Güneş ise günberi ve günöte, Yer ise yerberi ve yeröte terimleri kullanılır.

Apsiyen Kat, Alt Kretase (Tebeşir) Döneminin dünya ölçeğinde rastlanan zaman dilimi ve bu dilimde oluşmuş kayaçlar (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce). Apsiyen Kat kayaçları, Barremiyen Kat kayaçlarının üzerinde ve Albiyen Kat kayaçlarının altında yer alır. Apsiyen Katın örnekleri İngiltere'de Greensand kayaçları ile Kuzey Avrupa'nın başka yerlerinde kalın Hils Clay'in bazı bölümleridir. Ortadoğu, Kuzey Afrika, Hindistan, Avustralya ve Japonya'daki Apsiyen kayaçlarda kireçtaşları, şeyller ve kumtaşları egemendir. ABD'deki Apsiyen kayaçlar ise daha çok batı bölgesinin iç kesimlerinde gelişmiştir. Apsiyen Kat, daha küçük kayaç ve zaman dilimlerini temsil eden ve taşıdıkları fosilleşmiş ammonit kafadanbacaklı (yumuşakça) türleriyle tanımlanan çeşitli kuşaklara ayrılmıştır.

Apşeron Yarımadası, ABŞERON olarak da yazılır, Rusça ABŞERONSKİ POLUOSTROV. Azerbaycan'da yarımada. Hazar Denizinin içine doğru 60 km uzanır, en geniş yeri 30 km kadardır. Kafkas Dağlarının doğu uzantılarından biri olan Apşeron Yarımadası, belirgin özelliği çok sayıdaki tuz gölü ve tuzla olan, yer yer koyaklarla yarılmış hafif dalgalı düzlüklerden oluşur. Burada denizin etkisiyle ılımanlaşmış bir yarı çöl iklimi egemendir. Bitki örtüsü kuraklığa dayanıklı otlardan oluşur. Bağlar ve çay plantasyonları bölge ekonomisinin temel öğeleridir. Yarımada, özellikle topraklarındaki petrol yataklarıyla dikkati çeker, sondaj çalışmaları denizde de sürdürülmektedir.

aptesbozanotu (*Sarcopoterium spinosum* ya da *Poterium spinosum*), gülgiller (*Rosaceae*) familyasından, yastıksı bir görünümü olan küçük çalı. Akdeniz ikliminin egemen olduğu yörelerde yaygındır. 75 cm boyunda, sık dallı ve dikenli olan bitkinin yaprakları bileşik, üst yüzü az, alt yüzü çok tüylüdür. Çiçeklerin taçyaprakları yoktur; tepecik (*stigma*) fırça biçiminde parçalı ve kırmızı renklidir. Meyveler 3-5 mm çapındaki bir küre biçiminde ve sarımsı-kahverengi renktedir. Kökleri idrar söktürücü olarak kullanılmıştır.

Apuleius, Lucius (d. y. 124, Madaura, Byzacium ? - ö. 170'den sonra), Platoncu filozof, retorikçi ve etkisi uzun zaman devam eden *Metamorphoses* adlı düzyazı anlatının yazarı. *Metamorphoses*'te (*Altın Eşek*, 1950) buyu ile bir eşeğe dönüşen genç bir adamın öykusunu anlatmıştır.

Kartaca ve Atina'da öğrenim gören Apuleius, Akdeniz Bölgesi'nde dolaştı ve döneminin dine kabul edilme törenlerini, özellikle Mısır Tanrıçası Isis'e tapınma törenlerini inceledi. Çeşitli konularla ilgilendi, hem Latin, hem de Yunan yazarlarının yapıtlarını tanıdı. Aemilia Pudentilla adındaki zengin bir dulla evlenmek üzere Afrika'ya dönmeden önce Roma'da retorik dersleri verdi. Onu kızlarına buyu yapmakla suçlayan karısının ailesine yanıt olarak *Apologia* (Savunma) adlı yapıtını yazdı. Bu yapıt Apuleius'un yaşamöykusu konusunda temel kaynaktır.

Apuleius'un *Altın Eşek*'i yazarken Patrali Lukios'un bugün kaybolmuş bulunan yapıtı *Metamorphoses*'ten yararlandığı sanılmaktadır. Patrali Lukios'un bu yapıtının, Eski Yunanlı retorikçi Lukianos'un yazdığı sanılan Lucius ya da Eşek adlı, günümüze değin gelmiş öykusüne de kaynaklık ettiği düşünülmektedir. Apuleius'un romanı, kurmaca olmasına karşın, yazarının yaşamöykusundan bazı ayrıntılar içerir. kahramanının da bir ölçüde yazarın kişiliğini yansıttığı ileri sürülür. Yapıt, özellikle eski dinin gizlerini anlatması bakımından değerlidir. Isis'in yardımıyla Lucius'un hayvan biçiminden yeniden insan biçimine geçmesi ve tanrıçanın katına kabul edilmesi, Apuleius'un kendisinin de bu kulte katıldığını düşündürmektedir. Eski gelenekleri ortaya çıkardığı söylenen yapıt, içindeki eğlendirici bölümler nedeniyle çok beğenilmiştir. Daha sonraki yazarlar kitaptaki "Cupido ve Psykhe" masalını (4 ve 6. kitaplar arası) sık sık taklit etmiştir. İngiliz şair Shakerley Marmion (1637), Mary Tighe (1805) ve Robert Bridges (1885 ve 1894) bunlar arasındadır. William Morris *The Earthly Paradise*'da (1868-70; Dünya Cenneti), C. S. Lewis de *Till We Have Faces: A Myth Retold*'da (1956; Yüzümüz Olana Kadar: Yeniden Anlatılan bir Mit) bu konuyu işlemişlerdir. Lucius'un bazı serüvenleri de Giovanni Boccaccio'nun *Decamerone*'sinde, Miguel de Cervantes'in *Don Quixote*'sinde ve Alain Le Sage'ın *Gil Blas*'ında yeniden ele alınmıştır. Apuleius'un öbür yapıtlarından *Florida* da *Altın Eşek* gibi üslup yönünden etkileyicidir.

Apuleius'un felsefe denemeleri, çeşitli konulardaki yazılarından daha önemlidir. Platon üzerine de üç kitap yazmıştır. Bunların ikisi *De Platone et ejus dogmate* (Platon ve Öğretileri Üzerine) ile Platon'a göre Tanrı'yla insan arasında bir yaratık olan *daimonion*'un açıklandığı *De Deo Socratis*'tir (Sokrates'in Tanrısı Üzerine). Üçüncü kitapsa kayıptır. *De mundo* da (Dünya Üzerine) Apuleius'un, yanlışlıkla Aristoteles'in yazdığı sanılan bir denemesidir. Apuleius birçok şiirin ve doğal tarih konusundaki yazıların da kendisine ait olduğunu ileri sürmüşse de, bu kanıtlanmış değildir. Yunanca bir diyalogun Latince çevirisi olan *Asclepius* ise yanlışlıkla onun sanılmıştır. Apuleius'un toplu yapıtları ilk kez Ioannes Andreas tarafından derlenmiştir (1469); daha sonraki baskılardan birisi R. Helm ve P. Thomas'a (1907-31), bir başkası da W.

A. Oldfather, H. V. Canter ve B. E. Perry'ye (*Index Apuleianus*, 1935) aittir.

Apulia *bak.* Puglia

Apure, Venezuela'nın güneybatısında eyalet. Kuzeyde Táchira, Barinas ve Guárico eyaletleri, güney ve batıda Kolombiya ve doğuda Orinoco Irmağıyla sınırlanır. 76.500 km²'lik bir alan kaplar. Ekonomisine büyükbaş hayvan yetiştiriciliği egemendir. Eyalet toprakları düzlüklerden (*llanos*) oluşur; sular iyi akaçlanmadığından her yıl uzun süreli taşkınlar olur. Kurak mevsim boyunca, savan otları neredeyse yenmez hale gelir ve sığır sürülerini olabildiğince güneye, Orinoco gibi daha sulak alanlara götürmek gerekir. Taşkın mevsiminde de bu sürüler genellikle kuzeydeki Calabozo'ya ya da sel sularının ulaşamayacağı tepelere götürülür. Eyalet başkenti San Fernando de Apure'de(*) büyük bir et paketleme sanayisi vardır. Taze et buradan uçakla, Caracas ve başka büyük kentlere gönderilir. Kuzey ve batıdan gelen birkaç karayolu eyaletin içlerine uzanır, ama bunlar yağış mevsiminde ulaşıma kapanır. Apure 1969'dan bu yana hükümetin bölgesel kalkınma çalışmaları kapsamına alınmıştır. Nüfus (1990) 305.132.

Apure Irmağı, İspanyolca RIO APURE. Venezuela'nın batısında ırmak. Orinoco Irmağının ulaşıma elverişli en büyük koludur. Mérida Cordillerasından doğar. Venezuela'nın büyükbaş hayvan yetiştirilen en önemli bölgesi olan düzlüklerin (*llanos*) ortasından geçerek 820 km boyunca kuzeydoğu ve doğu yönünde akar. Aralarında Portuguesa ve Guárico'nun da bulunduğu başlıca kollarının çoğu ırmağa kuzeyden karışır. Mayıs ve kasım ayları arasındaki yağışlı mevsimde ırmakta, Ciudad Bolívar'dan San Fernando de Apure ile Puerto de Nutrias'a kadar küçük buharlı gemiler çalışır. San Fernando de Apure'yi Calabozo'ya bağlayan karayolu ve nüfusun kuzeyde yoğunlaşması, ırmak ulaşımının 1957'den sonra önemli ölçüde gerilemesine neden olmuştur.

Apurímac, Peru'nun güneyinde, And Dağlarının iç kesiminde yönetim bölgesi. 1873'te oluşturulan bölgenin yüzölçümü 20.550 km²'dir. Toprakların büyük bölümü çok yüksektir ve Apurímac Irmağı ile kollarının aktığı derin kanyonlarla yarılmıştır. Bölgede yaşayanların çoğu geçimlik üretim yapan çiftçiler ve çobanlardır. Başlıca ürünler yün, mısır, buğday ve patatestir. Daha alçak yerlerde şekerkamışı ve meyve yetiştirilir. Altın, bakır, kurşun ve tuz çıkarılır. Denizden 2100 - 2400 m yüksekliğe dağlarla çevrilmiş bir havzada kurulu olan ilin başkenti Abancay(*), çok geniş bir yerleşim merkezidir. Nüfus (1990 tah.) 372.000.

Apurímac Irmağı, İspanyolca RIO APURIMAC. Peru'nun güneyinde, Amazon Irmağının ana kollarından biri olan ırmak. Arequipa yönetim bölgesinde, 5.000 m yükseklikte, Altura de Pampahuasi'nin eriyen buzul sularından doğar. And Dağlarından geçerek kuzeybatıya doğru akar ve 250 m'den daha alçak topraklara kadar inip Urubamba'yla birleşerek Ucayali Irmağını oluşturur. 700 km'lik çığırının büyük bölümünde dar kanyonlardan geçer ve şiddetli akışı çoğunlukla çağlayanlar ve çavlanlarla kesilir. Apurímac adını yalnızca Mantaro Irmağı ile birleşene kadar taşır. Oradan Perené'ye kadar Ene, Perené'den Urubamba'ya kadar da Tambo olarak adlandırılır.

Apuseni Dağları (Rumence *Munţii Apuseni*: "Batı Dağları"), Romanya'nın kuzeybatısında, Mureş Irmağının kuzeyinde, Batı Karpatlar'ın alt bölümlerinden büyük dağ zinciri. Yüksekliği ancak 1848 m'ye ulaşan Apuseni Dağları, düzgün ve heybetli görünüşüyle gene de çevredeki alçak alanlara egemendir. Dağ sırasının merkezi ve en yüksek noktası olan Bihor Masifinden başlayan, daha alçak altı dağ grubu çeşitli yönlere uzanır. Batıda, Criş (Macarca: Körös) ırmak sistemi, dağ kütlesinin sularını toplayarak Büyük Macaristan Ovasına aktır; doğuda Transilvanya Platosu uzanır. Güneydeki dağların suları Mureş Irmağına karılır. Yumuşak kıvrımlı tepeler derin ırmak vadileriyle büyük bir karşıtlık içindedir. Geniş kireçtaşı oluşumları, aşınmış görünümleriyle olağanüstü bir manzara oluşturur. Otlaklar ve yerleşimler dağınıktır. Güneyde yer alan volkanik tepeli konik Metaliferi (Metal) Dağları madence zengindir.

aqua regia *bak.* kral suyu

Aquarius *bak.* Kova

Aquaviva, Claudio, ACQUAVIVA olarak da yazılır (d. 14 Eylül 1543, Atri, Napoli Krallığı - ö. 31 Ocak 1615, Roma), Cizvitlerin beşinci ve en genç başkanı. Birçoklarınca tarikatın en büyük önderi olarak kabul edilir. Atri dükünün en küçük oğluydu. Tarikata 1567'de girdi. Eğitiminin hemen ardından, tarikatın önce Napoli sonra da Roma il başkanlığına atandı.

1581'de Cizvit başkanı seçildi. En önemli siyasal başarısını Cizvitlerin 5. Genel Kongresi'nde kazandı (1593-94). Başlangıçta İspanya kralı II. Felipe'nin de desteklediği bazı İspanyol Cizvitleri'nin, Cizvit Kurumu'nda değişiklikler yapmak ve İspanya'daki illere ayrıcalıklı bir konum sağlama girişimlerini engelledi.

Aquaviva zamanında tarikatın üye sayısı 5 binden 13 bine, örgütlendiği illerin sayısı 21'den 32'ye, Cizvit okullarının sayısı da 372'ye yükseldi. Aquaviva kolaylıkla uygulanabilen yasalar çıkarak tarikatı güçlendirdi ve tarikatın yabancı ülkelerdeki misyon ve okullar üzerindeki etkisini artırdı. Aziz Ignacio de Loyola'nın *Exercitia Spiritualia* (Manevi Egzersizler) adlı yapıtını din adamları ve halk için daha kullanışlı hale getirdi. Cizvit ilahiyatçı ve yazarların derinlemesine araştırma ve yayın yapmalarını özendirdi. Tarikat tarihinin ilk bilimsel yazımını ve il yıllıklarının (*Litterae Annuae*) derlenmesini örgütledi.

Aziz Ignacio tarikat tüzüğünde, Cizvit eğitim sisteminin yalnızca ana hatlarını çizmişti. Aquaviva'yı başkan seçen 4. Genel Kongre, onu tarikat okulları için kullanışlı bir eğitim yasası hazırlamakla görevlendirdi. Bunun sonunda ortaya çıkan *Ratio atque institutio studiorum* (Okulların Mantığı ve Kuruluşu) adlı yapıt ilk kez 1586'da yayımlandı; aynı yıl eleştiri ve düzeltmeler için Cizvit okullarına dağıtıldı. Son metin (1599), yerel gereksinimlere göre uyarlamalar yapılmasına olanak vermekle birlikte, Cizvit eğitimini evrensel düzeyde aynılaştırdı. Ayrıca tarikatı kendi içinde güçlendirdiği gibi, dış ilişkileri için de bir yönlendirici oldu. Aquaviva, XIII. Gregorius'tan başlayıp V. Paulus dönemine değin sekiz papa döneminde, Katolik Kilisesi'nin havarilliği görevini başarıyla yürüttü.

Aquifoliaceae, *Celastrales* takımından, 2 cinsi ve 400 kadar çalı ve ağaç türünü içeren familya. Dünyanın her yerine yayılmıştır. En iyi bilinen cinsi çobanpüskülüdür (*Ilex*). *Byronia* cinsinin dört türü Polinezya ve Avustralya bölgelerinde bulunur. *Nemopanthus mucronatus*'un anayurdu ise Kuzey Amerika'nın kuzeydoğusudur.

Bu familyanın üyelerini *Celastrales* takımının öbür üyelerinden ayıran temel fark, çiçeklerinde nektar (balözü) salgılayan disklerin bulunmamasıdır.

Aquilegia *bak.* hasekiküpesi

Aquileia, İtalya'nın kuzeydoğusunda, Natisone Irmağının Adriya Denizine yakın kesiminde, Trieste'nin kuzeybatısında, Friuli-Venezia (Venedik) Giulia yönetim bölgesindeki Udine ilinde kasaba. Eskiden Roma İmparatorluğu'nun bir kenti, daha sonra Roma Katolik Kilisesi'ne ait bir patriklikti.

Teodonana Bazilikası, Aquileia, İtalya
Shostal-EB Inc

Aquileia İÖ 181'de, barbarların sınırdan sızmasını engellemek amacıyla bir Roma kolonisi olarak kuruldu. Kentin, Via Postumia'yı kuzey ve doğudaki Illyria, Pannonia ve Noricum gibi Roma eyaletlerine giden yollara bağlayan bir kavşak durumunda olması, hem askeri, hem de ticari bir merkez olarak gelişmesini hızlandırdı. 4. yüzyıla gelindiğinde, kent Venedik ve Istria bölgelerinin yönetim merkezi haline gelmişti. Germen kavimlerinden Quadi ve Markomanların 167'deki kuşatması başarılı olmadı, ama Aquileia 452'de Hunlar tarafından ele geçirildi ve yağmalandı. 568'de Lombardların İtalya'yı istila etmeleri ve bu arada Venedik'i ele geçirmeleri, Aquileia'nın sonu oldu. Siyasal ve ekonomik önemini tümüyle yitiren kent, Lombardların Friuli Düklüğü'nün bir parçası haline geldi.

3. yüzyılın ortalarından beri (bir inanışa göre Aziz Markos tarafından kurulmuş) bir piskoposluk olan Aquileia 5. yüzyılda, Venedik ve Istria ile bu bölgelerin kuzey ve doğusunda kalan yöreleri içine alan bir başpiskoposluk oldu. 533'te Papa Vigilius Üç Bölüm'ü (İmparator Justinianos'un dine ilişkin politikalarından kaynaklanan heretik yazılar) yasaklayınca, Aquileia Roma Kilisesi'nden ayrıldı ve piskoposu Macedonius, papayı tanımadığını göstermek için patrik unvanını aldı. Lombard istilasından sonra Patrik I. Paolino'nun Grado'ya (Aquileia'nın eski limanı) kaçmasıyla, piskoposluk ayrılıkçı tutumunu sürdürdü. 607'de Roma yanlısı Candianus Grado'da başpiskopos seçilince, patrikliğe bağlı Lombardiya yardımcı piskoposları da Aquileia'da bir manastırın başkeşişi olan Ioannes'i başpiskopos seçtiler, o da kendinden öncekilerin ayrılıkçı politikasını sürdürdü.

Sonunda bu hizipleşme I. Sergius'un papalığı sırasında (687-701) Pavia'da toplanan bir konsilce çözüme bağlandı. Aquileia ve Grado iki ayrı piskoposluk ve patriklik bölgesi olarak kabul edildi. Aquileia patrikliğinin sarayı 627'de güvenlik nedeniyle Cormons'a, 730'da da Cividale'ye taşındı. Piskopos II. Paolino'nun (ö. 802) Sloven ve Avarlar arasında misyonerlik etmesi

Aquileia'nın kilise içindeki önemini artırdı ve 11. yüzyılda Aquileia Germen kralларından geniş siyasal ayrıcalıklar ve feodal topraklar elde etti. Teodoriana Bazilikası'nı yaptıran (1021-31) Piskopos Poppone'ye para basma hakkı verildi ve Aquileia topraklarına Friuli Kontluğu'yla Carniola (1077) ve Istria'nın (1209) sınır bölgeleri katıldı.

Friuli 1419-20'deki Venedik istilasına değin bir feodal prenslik olarak kaldı. 1445'te yapılan antlaşma ile patrik, sonunda Venedik egemenliğini tanıdı ve yalnızca Aquileia kenti ile San Vito ve San Daniele del Friuli patriğin yönetimi altında bırakıldı. 15. yüzyıldan sonra bütün patrikler Venediklilerden seçildi. 1751'de Papa XIV. Benedictus patrikliği kaldırarak yerine Udine ve Gorizia başpiskoposluğunu kurdu. Aquileia papalığın yönetimi altına girdi. Nüfus (1988 tah.) belediye, 3.493.

Aquino, Latince AQUINUM. Orta İtalya'nın güneyinde, Lazio (Latium) bölgesinde Frosinone ilinde, Frosinone kentinin güneydoğusunda kent. Yakınlarındaki eski Aquino kenti, Roma yolu Via Latina üstünde bulunmasının sonucu zenginleşmişti. Got kralı Totila'nın 6. yüzyılın ortalarında Aquino'yu yakıp yıkması üzerine kent bugünkü yerine taşındı. Aquino'lu Aziz Tommaso'nun amcası Acerra kontu Riccardo feodal çekişmeler sırasında önemli bir rol oynadı. Onun oğlu, Aziz Tommaso'nun doğum yeri olan (Aquino'nun 7 km kuzeyindeki) Roccasecca Şatosu'nu Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Friedrich'in elinden aldı. 1-2. yüzyıl Latin şairi Juvenalis ile 2. yüzyılda imparator olan Pescennius Niger'in de burada doğdukları söylenir.

Kentteki ilginç Roma kalıntıları arasında bir tapınak ve bir amfitiyatro ile komutan ve triumvir Marcus Antonius'un(*) onuruna dikildiği sanılan bir de zafer takı bulunur. 1125'te bir Roma tapınağının üstüne yapılmış olan Azize Maria della Libera Benedikten Kilisesi bugün çatısızdır; kilisenin güzel bir girişi ve mozaikleri vardır.

Roma-Napoli tren yolu üzerindeki kentte başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Kükürt ve demir içeren bir su kaynağı da vardır. Nüfus (1988 tah.) belediye, 5.318.

Aquino, Benigno Simeon, Jr., lakabı NINOY (d. 27 Kasım 1932, Tarlac - ö. 21 Ağustos 1983, Manila, Filipinler), Filipinler'de, Başkan Ferdinand E. Marcos'un sıkıyönetim dönemindeki (1972-81) ana muhalefet lideri. 1983'te sürgünden döndüğü sırada Manila Havaalanı'nda öldürülmesi muhalefetin güçlenmesine ve karısı Corazon'un ön plana çıkmasına yol açtı.

Dedesi Filipinli bir general, babası ise tanınmış bir siyaset adamı ve toprak sahibiydi. Aquino 17 yaşında gazetecilige başladı. Dört yıl sonra, bir gazeteci olarak, Huk önderi Luis Taruc'un teslim olmasını sağladı. 1955'te Concepción belediye başkanı, 1959'da Tarlac vali yardımcısı, 1961'de Tarlac valisi, 1967'de senatör, ertesi yıl da Liberal kesimin ulusal önderi oldu. 1955'te ülkenin en büyük toprak sahibi ve sanayicilerinden birinin kızı olan Corazon Cojuangco ile evlenmişti (*bak.* Aquino, [Maria] Corazon).

1973 başkanlık seçimlerinde adaylığını koymayı tasarlıyordu, ama Başkan Marcos 1972'de sıkıyönetim ilan edince bütün tasarıları alt üst oldu. Sekiz yılını hapiste geçirdi. Ekim 1977'de, komünistlere yardım ettiği ve 1967'de bir köy ileri geleninin öldürülmesini planladığı bahanesiyle ölüm cezasına çarptırıldı. Cezası 1980'de Marcos tarafından hafifletildi ve bir kalp ameliyatı için ABD'ye gitmesine izin verildi. Aquino üç yıl ailesi ile birlikte orada kaldı. Bu arada Harvard Üniversitesi ve Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nden araştırma burslarını aldı. Filipinler'de sıkıyönetimin kalkmasından iki yıl sonra, Marcos'un yapmaya söz verdiği seçimlere katılmak amacı ile ülkesine döndü. Manila havaalanında, güvenlik görevlilerinin gözetiminde uçaktan inerken, başından vurularak öldürüldü. Bağımsız bir komisyon 1984'te, Aquino'nun, Genelkurmay Başkanı General Fabian C. Ver önderliğindeki bir komploya kurban gittiği sonucuna ulaştı. Marcos'un atadığı yargıçlar General Ver'i ve komploya karışmakla suçlanan öbür 25 kişiyi akladı.

Aquino, (Maria) Corazon, eö COJUANGCO lakabı CORY AQUINO (d. 25 Ocak 1933, Tarlac ili, Filipinler), Filipinler devlet başkanı. Kocası Benigno Aquino'nun 1983'te öldürülmesi üzerine Filipinler devlet başkanı Ferdinand Marcos'un başlıca siyasal muhalifi haline geldi ve 1986'da onun yerine devlet başkanı oldu.

Manila'nın kuzeyindeki Tarlac ilinin zengin ve siyasal güç sahibi ailelerinden birinin çocuğu olan Corazon, 1954'te New York'taki Mount St. Vincent College'ı bitirdi. 1955'te, o günlerin gelecek vaadeden genç siyaset adamı Benigno Aquino'yla evlendi; yükseköğrenimini sürdürmedi. Kocasının daha sonraki meslek yaşamı boyunca hep arka planda kaldı; gerek ülkesinde, gerek sürgün yıllarında kendisini beş çocuğunun yetişmesine adadı.

Benigno Aquino Ağustos 1983'te, o yıl yapılacak seçimlere katılmak üzere sürgünden ülkesine döndüğünde öldürüldü. Corazon, kocasının öldürülmesiyle başlayan çalkantılı dönem boyunca Marcos hükümetine karşı muhalefetin simgesi haline geldi.

Marcos, Şubat 1986'da beklenmedik bir biçimde başkanlık seçimlerinin yapılması çağrısında bulununca, Corazon birleşik muhalefetin başkan adayı oldu. Sürdürdüğü seçim kampanyasında umulmadık bir başarı elde etmesine karşın, 7 Şubat 1986'daki seçimi Marcos karşısında kaybetti. Hükümetin seçime hile karıştırdığı yönünde söylentiler çıktı. Resmi seçim sonuçları, Marcos'un oyların yüzde 54'ünü aldığını göstermekteydi. Buna karşılık bağımsız gözlemciler, aslında en az bu oranda oy toplayanın Aquino olduğunu tahmin ediyorlardı. Aquino, Marcos'un zaferine boyun eğmeyi reddederek oy sayımının sürmekte olduğu günlerde Marcos'un başkanlıktan çekilmesini sağlamak için bir sivil itaatsizlik kampanyası başlattı. Çok geçmeden Marcos'a verdikleri desteği çeken Filipin ordusundaki yüksek rütbeli subaylar, Aquino'yu Filipinler'in gerçek başkanı olarak tanıdıklarını bildirdiler. 25 Şubat 1986'da hem Aquino, hem Marcos kendi yandaşlarınca başkan ilan edildi. Ama aynı gün Marcos ABD hükümetinin ısrarıyla ülkesini terkederken, yeni Aquino yönetimi ABD tarafından tanındı.

Mart 1986'da geçici bir anayasa ilan eden Aquino yeni bir anayasa hazırlaması için bir komisyon atadı. Hazırlanan anayasa Şubat 1987'deki halkoylamasında ezici bir çoğunlukla kabul edildi. Halkın desteğinin sürmesine karşılık ekonomik adaletsizlikler Aquino'nun en önemli sorununu oluşturdu. Komünist ayaklanmacılarla savaşın sürmesi ve askerlerin desteğinin güvenilir olmaması bu sorunun çözümünü daha da güçleştirdi.

Aquino'lu Tommaso *bak.* Tommaso (AQUINO'LU AZİZ)

Aquitaine *bak.* Akitanya

Ar (İskoçya) *bak.* Ayr

ar, 100 m²'ye eşit, temel alan ölçüsü birimi. Arın 100 katı olan hektar(*) arazi ölçümünde kullanılan temel birim haline gelmiştir.

Ar, (Ahmet) Cezmi (d. 1898, İstanbul - ö. 14 Mart 1976, İstanbul), Türk sinemasının ilk görüntü yönetmenlerinden. Özellikle sessiz film döneminde önemli çalışmalar yapmıştır.

Almanya'da tanıştığı Muhsin Ertuğrul'un önerisi üzerine görüntü yönetmenliğine başladı. Görüntülediği ilk film *İstanbul'da Bir*

Cezmi Ar
Sinema-TV Ensitüsü Arşivi

Facia-i Aşk (1922) oldu. 1928'e değin Kemal Film'de, sonra da İpek Film'de, Muhsin Ertuğrul'un *Boğaziçi Esrarı Nur Baba* (1922) dışında bütün filmlerinin görüntü yönetmenliğini yaptı. Bu dönemde görüntülediği filmler arasında ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında* da (1931) bulunmaktaydı. Ar, "Gevacolor" işlemiyle çekilen ve ilk renkli Türk filmi olan *Halıcı Kız*'ın (1953) görüntü yönetmenliğini de yaptı.

Cezmi Ar'ın çalışmaları teknik bakımdan temiz ve yeterli, ama gelişmiş anlatım biçimlerini kullanmaktan uzak bulunmuştur. Birçok görüntü yönetmeni yetiştiren Ar, bu dalın Türk sinemasındaki öncüsü sayılır.

Ar, Müjde, asıl adı KAMİLE SUAT ERKEM (d. 21 Haziran 1954, İstanbul), 1980'ler Türk sinemasının en ünlü kadın oyuncularından. Tiyatro oyuncusu Aysel Gürel'in kızıdır. Sekiz yaşında Oraloğlu Tiyatrosu'nda sahneye çıktı. 1970'lerin başlarında tiyatro

Müjde Ar, *Aaahh! Belinda* filminde
Sinema-TV Ensitüsü Arşivi

ve fotoroman oyunculuğu, fotomodellik ve mankenlik yaptı. 1974'te Halit Refiğ'in *Aşk-ı Memnu* adlı televizyon dizisindeki oyunuyla bir anda ün kazandı ve sinemaya geçti. 1977-81 arasında piyasanın isteklerine uyan çok sayıda filmde oynadı. Bu arada şarkıcı olarak sahneye de çıktı.

1981'de Atıf Yılmaz'ın yönettiği *Delikanlı* ve Ömer Kavur'un yönettiği *Ah Güzel İstanbul* gibi daha nitelikli ve iddialı yapımlarda rol almaya başladı. Gittikçe, cin-

selliğinden çekinmeyen, sorunlarına sahip çıkmak isteyen bir kadın tipi yarattı. Bu dönemdeki filmleri arasında, *Göl* (1982), *Salvar Davası* (1983), *Dağınık Yatak* (1984), *Fahriye Abla* (1984) *Dul Bir Kadın* (1985), *Kupa Kızı* (1986), *Adı Vasfiye* (1986), *Aaahh! Belinda* (1986), *Teyzem* (1986), *Asılacak Kadın* (1986), *Afife Jale* (1987) ve *Arabesk* (1988) sayılabilir. *Adı Vasfiye* ve *Aaahh! Belinda* filmlerindeki oyunuyla 1986 Antalya Altın Portakal Film Şenliği'nde en iyi kadın oyuncu ödülünü kazandı.

ara, *Psittacidae* familyasının *Psittacinae* altfamilyasından, tropikal Amerika'da yaşayan 16 papağan türünün ortak adı. Aralar, büyük papağanlar arasında renkleri en canlı ve gösterişli olan türlerdir. Genellikle meyve ve kabuklu yemişlerle beslenir, çok güçlü

Mavi-sarı ara (*Ara ararauna*)
John C. Stevenson/Animals Animals

olan gagalarıyla kabuklu yemişleri kırıp küt uçlu dilleriyle içlerini çıkarırlar. Tüysüz yüzleri heyecanlandıklarında kızarır. Erkek ve dişi birbirine benzer. Evde barındırıp beslemek için, hayvana uçacak bir alan sağlamak ve sürekli çiğneyecek bir şeyler bulundurmak gerekir. Kolayca evcilleştirilen aralar öbür papağanlarla iyi anlaşır, ama başka hayvanları ve yabancı insanları ısırabilir. 65 yıl kadar yaşayanlarına rastlanmıştır. Bazıları yumuşak bir sesle konuşma taklidi yapmayı öğrenirse de, genellikle yalnızca doğada yaptıkları gibi tiz çığlıklar atarlar.

Hayvanat bahçelerinde en çok bulunan ve en iyi bilinen iki tür, kızıl ara (*Ara macao*) ile mavi-sarı aradır (*Ara ararauna*). Meksika'dan Güney Brezilya'ya kadar uzanan bölgelerde yaşayan kızıl ara, 90 cm uzunluğunda, mavi ve sarı kanatlı, mavi kızıl kuyruklu, parlak kızıl renkte bir kuştur. Aynı uzunlukta olan mavi-sarı aranın sırtı ve kuyruk üstü parlak mavi, karnı ve kuyruk altı sarı, tepesi yeşildir; Güney Amerika'nın kuzeyinde yaşar.

Bu iki türden daha iri yapılı olan mavi ara (*Anodorhynchus hyacinthinus*) gözlerinin çevresindeki sarı halka ve gagasının dibindeki sarı leke dışında, tümüyle parlak mavi renktedir. Brezilya'da, Amazon'un güneyindeki bölgelerde yaşar.

ara kararı *bak.* yargı kararı

ara limanı, geminin hareket ettiği limanla varacağı liman arasındaki herbir liman. Kaza, fedakârlık, ambargo, abluka vb yasaklar gibi olağanüstü haller nedeniyle geminin bir barınma limanına girmesinin kaçınılmaz olduğu durumlarda, bu limana giriş masrafları ile limandan ilk yükünün tümü ya da bir bölümüyle hareketindeki çıkış masrafları (barınma ya da geri dönmenin sonucu sayılabilmek koşuluyla) Türk Ticaret Kanunu'na (TTK) göre (m. 1179 ve 1190) gemi, yük ve navlun arasında paylaşılır (*bak.* avarya).

Yola çıkmaya hazır bir geminin haczedilemeyeceğine ve cebri icra yoluyla satılamayacağına ilişkin kural (TTK m. 892), gemi yalnızca kalkma limanında bulunurken değil, yapılmış tüm navlun sözleşmeleri yerine getirilinceye kadar uğradığı ara limanlarında bulunurken de geçerlidir.

ara malı, iktisatta, daha sonraki işleme, imalat ya da yeniden satış aşamalarında kullanılan mamul madde. Ara malları, ya son ürünün parçası haline gelirler ya da imalat akışı içinde, ayırt edici özelliklerini yitirirler. Ara mallarının fiyatları gayri safi milli hasıla (GSMH) toplamına katılmaz; çünkü bu malların fiyatları son tüketim mallarının fiyatlarının içinde zaten yer alır ve yalnızca son tüketim mallarının fiyatları GSMH toplamına alınır. Ara malların GSMH'ye katkısı ise katma değer yöntemiyle belirlenir. Bu yöntemle, üretim sürecinin her aşamasında son tüketim malına eklenen değerin büyüklüğü hesaplanır. Son ürünün toplam değeri, katma değerlerin toplamına eşittir.

ara merkez *bak.* denk merkezi

ara müzik (İtalyanca: *intermezzo*), müzik ve tiyatroda, bir oyunun perde aralarında yapılan gösteri ya da çalgı için hafif beste. 15. yüzyıl sonuyla 16. yüzyılda klasik ve çağdaş oyunlar zamanın en iyi bestecilerinin bestelediği solo şarkılar, madrigaller, birden çok ses partili şarkılar, danslar ve kimi zaman da diyaloglardan oluşan ara müziklerle oynanırdı. Konuları bakımından bunlar genellikle alegorik ya da pastoral yapıtlardı.

1600'e gelindiğinde *intermezzo*'lar çoğu zaman oyunun kendisinden daha çok ilgi çeken, özenli gösteriler haline geldi. İtalya'da opera, *intermezzo* bağlamı içinde gelişti. 17. ve 18. yüzyıl *opera seria*'larının perde aralarında komik *intermezzo*'lar seslendiriliyordu. Çoğunlukla soprano ve bas için yazılan ve baştan sona şan olarak söylenen bu *intermezzo*'lar, ayırt edici İtalyan komik opera biçimi olan *opera buffa*'nın doğmasında etken oldu. Giovanni Battista Pergolesi'nin ünlü *opera buffa*'sı *La serva padrona* (1733; Hanım Olan Hizmetçi), aslında onun ciddi operası *Il prigionier superbo*'nun perde aralarında çalınan bir dizi *intermezzo*'dan oluşuyordu.

19. yüzyılda *intermezzo*, Schubert ve Brahms'ın piyano *intermezzo*'ları gibi genellikle çalgı için bestelenmiş hafif parçaların başlıkları olarak kullanıldı. Pietro Mascagni'nin bir perdelik operası *Cavalleria rusticana*'daki (Köylü Namusu) orkestral *intermezzo*, operanın iki bölümü arasındaki bir ara oyunudur.

ara oyun, tiyatroda, eski bir sahne gösterisi türü. Bazen ortaçağ ibret oyunları ile Tudor oyunları arasında bir geçiş olarak kabul edilir. Sarayda ya da büyük evlerde profesyonel *minstreller*(*) ya da amatör oyuncular tarafından başka gösterilerin ve şölen gibi eğlencelerin arasında sahnelenirdi. Ara oyunlar genellikle dinsel içerik taşımayan skeçlerdi. Geçmişte ara oyun olarak nitelendirilen bazı oyunlarsa, günümüzde ibret oyunu biçiminde sınıflandırılmaktadır. Ara oyun yazarlarının en ünlülerinden John Heywood *The play of the wether* (y. 1533) ve *The Playe Called the foure P.P.* (y. 1544) adlı oyunlarıyla İngiltere'de bu türü yetkinliğe ulaştırmıştır. Essex kontunun 1468'de ara oyun oyuncularından oluşan bir topluluğu bulunduğu bilinmektedir. İlk kraliyet topluluğunun ise 1493'te kurulduğu anlaşılmaktadır.

Ara Pacis, ARA PACIS AUGUSTAE (Augustus Barış Sunağı) adıyla da bilinir, İmparator Augustus'un Roma'da Campus Martius'ta yaptırdığı duvarlarla çevrili alandaki mermer sunak. İÖ 30 Ocak 9 günü kutsanmıştır. Duvarlardaki ve sunaktaki kutsama törenlerini betimleyen heykelsi kabartmalar ile Roma efsanelerinden sahneler ve çiçek motifleri, Roma sanatının en iyi örnekleri arasında sayılır.

ara ürün, tepkimeye giren bir maddenin son ürüne dönüşmesi süreci içinde oluşan kimyasal madde. Sanayide uygulanan bireşim (sentez) süreçlerinin amacı, genellikle ucuz ve kolay bulunabilen bir maddeyi bir dizi işlemden geçirerek istenilen ürüne dönüştürmektir. Bu aşamalardan herhangi birinde oluşan ve sonraki aşamada kullanılan tüm maddeler ara ürün olarak kabul edilir.

Gerektiğinde, tam ara ürünün oluştuğu basamakta tepkime durdurularak bu madde de bir son ürün gibi değerlendirilebilir; ayrıca tepkime sürecinde oluşan ve kararsız oldukları için bugüne değin, bulundukları bileşiklerden ayrı olarak elde etme olanağı bulunamamış olan bazı kararsız moleküller de ara ürün olarak kabul edilebilir. Bu kararsız ara ürünlerin en iyi bilinen örnekleri serbest kökler, karbenler, karbonyum iyonları ve karbaniyonlardır. Bu tür ara ürünler, tepkimeye girme eğilimi çok yüksek olan molekül parçaları olduğundan, genellikle ancak çok kısa bir süre için serbest molekül halinde bulunabilir.

ara yüzey, maddenin katı, sıvı ya da gaz fazlarından ikisini birbirinden ayıran yüzey. Ara yüzey geometrik bir yüzey değil, iki yanındaki maddelerin özelliklerinden farklı özellikler taşıyan ince bir katmandır. Bir su kütlesi ile havayı ayıran katman, ara yüzeyin iyi bilinen örneklerinden biridir. Bu ara yüzey, kendisine gergin bir esnek zarınkine benzer özellikler kazandıran yüzey gerilimi gibi özelliklere sahiptir. Sıvıların buharlaşması, deterjanların ve kimyasal katalizörlerin etkileri ve gazların metal yüzeylerde tutulması gibi olaylar ara yüzeylerde gerçekleşen süreçlerdendir.

araba, insan, hayvan ya da motor gücüyle tekerlekler üstünde hareket eden, insan ya da yük taşımaya yarayan kara taşıtı. 18. yüzyılla birlikte arabalarda motor kullanılması, otomobil, otobüs gibi binek ve kamyon, TIR gibi yük taşıtlarının gelişmesine yol açmıştır.

Araba, türüne göre, değişik bölümlerden oluşur. Gelişmiş bir araba türünde hayvanların birlikte yürümesini sağlamak için boyunlarına geçirilen boyunduruk(*), hayvanlarla araba gövdesi arasındaki bağlantıyı kuran ve arabanın gidiş yönünü belirleyen araba oku, arabayı hareket ettiren tekerlekler, tekerleklerin üstünde oturma yeri ya da yük koymaya yarayan araba gövdesi, okun dibinde ve yanlarında bulunan (ucuna koşum kayışlarının tutturulduğu) araba falakası, tekerleklerin merkezinden geçen ve taşıtın altına yerleştirilen dingil bulunur. Tekerlekler düz yüzeyli ve içi dolu (tek parça) olabileceği gibi, tekerlek merkeziyle (göbek, başlık) çemberi (ispit) arasına çakılan ağaç çubuklarla da (parmaklıklarla) oluşturulabilir. İspit bazen parçalı, bazen de tek bir parçadan yapılır. Tekerleğe genel olarak demir çember çakılır. Gelişmiş araba örneklerinde, sallanmayı engellemek için bir çift ya da daha fazla yay bulunur. Bazılarında ön tarafta dingile paralel bir yay takımı ve dingile dik iki yay takımı kullanılır. Ön ve

arkada dingile dik ikişer yay sistemi de kurulabilir. Yük arabasında yay, taşınan eşyanın sarsılmasını önlediği gibi, çeki gücünü de azaltır.

Tekerlek sayısına (iki, üç ya da dört), kullanım amacına (el, çöp, yük, binek, hasta, muhacir, saltanat, konak, tören),

Fiacre, 1853
SPADEM. Photo Hulin, Compiegne, Fransa

teknik ayrıntıya (yaylı, yaysız), koşum hayvanına (at, eşek, öküz) ve üst yapı tasarımına göre değişik araba türleri vardır.

Ticaret ve ulaşım açısından önemli buluşlardan biri olan araba, günümüze değin teknolojinin ilerlemesine paralel bir gelişme göstermiştir. Belgeler arabanın İÖ 3500'lerde Mezopotamya'da, ürünlerini taşımak için Sümer çiftçileri tarafından kullanılmaya başladığını göstermektedir. Tekerlekli taşıtla ilgili en eski belge Erek'te (Varak), Geç Uruk tabletlerinde yer alan bir betimlemedir. Bu örnekte, iki ya da üç parçadan oluşan içi dolu tekerlekler çapraz desteklerle tutturulmuş ve merkezde güçlendirilmiştir. Sanat yapıtlarındaki betimlemelerden başka, oyuncak taşıtlar da araba tekerleği yapımına ilişkin bilgileri genişletmektedir. Ayrıca, çeşitli toplumların ölüyle birlikte eşya gömme gelenekleri, tekerlek örneklerinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. İlk tekerleklerde bakır çivilere rastlanır. Yuvarlak dingil deliği ve dingil çivisi izleri de bulunmaktadır. Tel Acreb'de ele geçen bir bakır modelde, arabanın altına tutturulmuş metal yuvalar içinde dönen dingile tekerlekler takılmıştır. Dört tekerlekli arabanın şasisine ilişkin bilgiler sınırlıdır. Birçok örnekte araba gövdesi tekerleklere doğrudan oturur. Bu erken örneklerde, dönme hareketini sağlayan milli ön tekerleklere rastlanmamaktadır. Araba çekmekte kullanılan ilk hayvanlardan biri öküzdür. Bir okun iki yanına boyundurukla bağlanan öküzler, sabanda olduğu gibi arabayı çeker. Savaş arabalarında ise başlangıçta yaban eşeği kullanıldığı sanılmaktadır. Savaş arabalarına ilişkin ilk belge Diyala bölgesinde bulunmuştur. Bir başka örnek ise, çivili ve üç parçalı tekerlekleri olan Tel Acreb arabasıdır (İÖ 2800). Sürücü, dingilin üstüne yerleştirilmiş bir platformda durmakta ve araba okunun iki yanında ikişer taneden dört yaban öküzü, burunlarındaki halkalardan geçen dizginleri çekmektedir.

Tekerlekli taşıtlar Sümerlerden Asya ve Avrupa'ya yayıldı. İÖ 2500'lerde İndus Vadisinde ve Orta Asya steplerinde, İÖ 2200'lerde Kuzey Suriye, Habur ve Yukarı Fırat'ta, İÖ 2000'lerde Orontes'te, İÖ 1500'lerde Çin'de tekerlekli taşıtlara rastlanıyordu. İÖ 2000'lerde atın evcilleştirilmesi ve çubuklu tekerleğin yapılması araba kullanımını kısa zamanda yaygınlaştırdı.

Çin kaynakları İÖ 2000'lerde Orta Asya Türklerinin atlı araba kullandığını yazmaktadır. Türklerle ilgili destanlarda at ve arabaya ilişkin konulara rastlanır. İlk araba türleri savaş ve binek arabaları (keçe arabaları) olmalıdır. Şasi üstüne yerleştirilmiş büyük çadırlı arabalar da ilginçtir. Tu-cue ve Kitanlarda bu tür arabalar yaygındı. Tobalarda "kutsal araba" sözcüğünün kullanılmasından, arabanın dinsel bir niteliği olduğu anlaşılmaktadır. Ortaçağda Türkler, savaşta süvari birlikleri kullandıklarından, savaş arabasını bıraktılar. Daha önce, karargâh kurdukları zaman arabaları daire biçiminde diziyorlardı. Orta Avrupa Germen topluluklarında da bu tür dizilişlere rastlanırdı.

Çin'de savaş arabaları İÖ 1450'lerden önce kullanılmıştı. Orada da arabanın dinsel anlamı önemliydi. Çinlilere göre araba "gökyüzü"nün simgesiydi. Arabanın damı göğü, alt bölümü yeri, tekerlekteki otuz çubuk ayın otuz gününü, tekerleklerin dönmesi dört mevsimin değişmesini simgeliyordu. Gene bir başka inanca göre Gök Gürültüsü Tanrısı'nın arabasını yürütürken çıkardığı ses gök gürültüsünü oluşturuyordu. Çin'de ortaçağda köylüler arasında öküz arabaları yaygındı. Hem askerlerin kullandığı korumalı arabaya, hem de gömme törenlerinde kullanılanlara "deri arabası" denirdi. Arabacılık çok önemli bir uğraştı ve aydın bir kişinin bilmesi gereken altı konudan biriydi. Çinliler araba ve at koşumuna birçok yenilikler kattılar. Çubukları eğik tekerlekler yaparak arabanın çekilmesini kolaylaştırdılar. İÖ 300'lerde milli araba yapımını gerçekleştirdiler. İÖ 200'lerde hayvanın çekiş sırasında nefes borusunu rahatlatacak göğüs kayışları kullanmaya başladılar.

Anadolu'da Hitit döneminde araba kullanıldığını gösteren belgeler günümüze ulaşmıştır. Kapadokya tabletlerinde ve silindir mühürlerde araba betimlemeleri görülür.

Cabriolet, 1830; Bilim Müzesi, Londra
Science Museum, Londra

Boğazköy arşivlerinde, Hitit krallarının, savaş arabalarından söz ettikleri metinler bulunmaktadır. Malatya, İmamkulu ve Kargamış kabartmalarında da değişik Hitit araba türlerine rastlanmaktadır.

Araba, Yunan ve Roma dönemlerinde savaş, yük taşıma, hasta, cenaze ve ulaşım aracı olarak kullanılmasının dışında, av ve yarış gibi çeşitli toplumsal etkinliklerde kullanılmaya başladı. İÖ 10 ve 7. yüzyıllara tarihlenen vazolarda iki tekerlekli, tek atlı ve bir kişinin kullandığı savaş arabası betimlemeleri vardır. Ama daha sonra, Helenistik dönemde ve Roma İmparatorluğu'nda süvari birlikleri oluşturulunca, savaş arabaları bırakıldı. Geniş topraklara yayılan Roma İmparatorluğu'nda bir ulaşım sistemi ve yol ağı kurulmasının zorunluluğu, binek arabasının gelişmesini hızlandırdı. Roma binek arabası iki tekerlekli (*carpentum* ve *cisium*) ve dört tekerlekliydi (*carruca* ve *raeda*). Kadınların kullandığı *carpentum*'ların üstleri örtülü olurdu. Cicero'nun mektuplarında sözü edilen *raeda*'ların, sekiz atın çektiği hızlı posta arabaları olduğu, kaynaklardan anlaşılmaktadır. Roma arabaları, tek oklu Mezopotamya arabalarından farklı olarak, iki okluydu. Bu konuda ilk belge Pompei'de ele geçmiştir. Bu betimlemede ok kolları arasına tutturulmuş bir keçi, iki tekerlekli bir arabayı çekmektedir. Boyunduruk, çağdaş koşum takımına benzemektedir.

Araba İsveç'e İÖ 2000 sonuna doğru geçti. Bu bölgede en eski belge Kivik'de bir kaya kabartmasıdır. Ayrıca, mezar buluntuları arasında da birçok örnek vardır. Hallstatt'daki mezarlıkta demir çemberli dört tekerleği olan arabalar dışında İÖ 1000'de Dejbjerg'de ve İÖ 800'de Oseberg'de kullanılan araba türleri Kuzey Avrupa arabaları üstüne bilgi vermektedir.

Orta ve Güney Avrupa'da, Roma İmparatorluğu'ndan sonraki Merovenj Krallığı zamanında kralların vagon biçimindeki uzun arabalarda yolculuk ettikleri, kaynaklarda belirtilmektedir. O dönemde soyluluk ilkesi ata binmeyi gerektirdiğinden, bunlara "tembel krallar" denmiştir.

Batıda göğüs kayışının ne zaman kullanıldığı bilinmemektedir. Yazılı Slav kaynaklarında İS 6. yüzyılda göğüs kayışıyla ilgili ifadeler bulunmaktadır. Göğüs kayışı dışında omuz çemberi, çivili at nalı, eğik çubuklu tekerlek, atların peş peşe dizilmesi ve yayın kullanılması, ortaçağ Avrupası'nın araba yapımına getirdiği yeniliklerdi. Bu çağda gelişim daha çok Doğu Avrupa'da görüldü. 10. yüzyılda İbrahim İbn Yakub'un gezi notlarında, Slav kralларının bindiği arabalar ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bu arabaların özelliği yaylı oluşlarıydı. Yüksek gövde bölümü, dört köşedeki çubuklara zincirlerle tutturulmuş bir tahtırevandan oluşuyordu. Bu tür arabaları Slavlar, hasta ve yaralıları taşımak için de kullanırlardı.

Geç ortaçağda araba kullanımı çoğaldı. 14. yüzyıla değin iki tekerlekli binek arabaları çoğunlukta olmakla birlikte, zamanla dört tekerlekliler yaygınlaştı. Tarihsel belgelerde araba 13. yüzyılda da soylu kadınların taşıtı olarak geçmektedir. 1294'te IV. Philippe kentli kadınların arabaya binmesini yasaklamıştı. Ortaçağda Fransa'da soylu kadınlar *char*'a biner, eşyalarını da *chariot*'yla taşıtırlardı. Her iki tipte de gövde dingillere oturmaktaydı. İngiltere'de kralıçeler ve düşesler *whirlicote* denen, gene dingiller üstüne oturtulmuş kasalarda seyahat ederlerdi. Yürüyen yatak diye tanınan *whirlicote* saman ve yastıklarla beslenmiş rahat bir yolcu arabasıydı.

Ağır yük taşıyan büyük arabalar ortaçağda yaygınlaştı. Antik Çağda, hayvan sayısını çoğaltarak çok yük çeken arabalar geliştirmeye çalışmışlardı. Ama boyunduruk hayvanların boynuna dayanıp rahatsız ettiğinden, arabanın gelişmesine olanak vermiyordu. Bizanslılar boyunduruğu hafifçe hayvanın omuzlarına doğru eğerek rahatsızlığı bir ölçüye kadar gidermeye çalıştılar. Avrupa'da gerçek anlamda çağdaş koşum takımı türleri 10. yüzyılda bulundu, boyunduruk düzeni de ancak 12. yüzyılda geliştirildi.

Arabanın tarihsel gelişiminde ilginç olaylardan biri Fransa kralı VI. Charles'ın karısı Kraliçe Isabeau'nun (de Bavière) Paris ziyaretidir. Onun 1405'te yaptığı bu gezide üstü sırma örtülü yaylı bir arabaya bindiği belirtilmektedir. *Damerot* diye adlandırılan bu taşıt tipi Avrupa'da yaylı binek arabasının öncüsü sayılır. Araba, 15. yüzyılda da kadınlara özgü bir araç olma özelliğini korudu. Bu yüzyılda dört tekerlekli arabaların sayıcı artması dikkati çeker. Gene de, köşeleri daha rahat döndüğü için, iki tekerlekli arabaların kullanılması devam etti. 16. yüzyılda sağa sola dönebilen ön tekerlek sisteminin bulunması ve ön tekerleklerin arka

tekerleklere göre daha küçük yapılması, arabanın teknik açıdan gelişmesinde önemli adımlardı. Yeni gelişmelerle, hayvanları art arda bağlama ve göğüsten koşum takma biçimleri daha pratik olarak çözümlendi. Bu dönemde ayrıca, hayvanları kayışla

Posta arabası, y. 1868; Henry Ford Müzesi
Henry Ford Museum

bağlama sistemi gerçekleştirildi. Bir başka yenilik de, kapalı tip yolcu arabası olan *coche*'larda tekerleklerin demir çemberlerle donatılması oldu. Fransa kralı IV. Henri'nin içinde hançerlendiği ünlü araba da bir tür *coche*'du. Yalın görünüşlü *coche*'lar zamanla deri ve kumaşla kaplanıp zenginleştirildi. Erkeklerin arabaya binmesi hâlâ olağan sayılmıyordu. Kont Wolf de Barby 1544'te bir görev gezisine arabayla çıkabilmek için kraldan özel izin istemişti.

14. yüzyılda hafif ve rahat araba yapımında önde gelen ülke Macaristan'dı. Sekiz kişi alabilen, tek atla çekilen, ön tekerlekleri küçük *coach* tipi arabalar Avrupa'ya Macaristan'dan yayıldı. *Coach* sözcüğünün Macaristan'daki Kocs kentinin adından geldiği ileri sürülür. İngiltere'de *coach*'lar 1555'ten sonra görülmeye başladı. Kutu biçiminde ve dört tekerlekli olan bu tür, Türkçede "kupa" arabası adıyla tanınır. İngiltere'de 1640'larda kullanılmaya başlayan bu tür kiralık arabalara *hackney*, Fransa'da ise *fiacre* denir. Blaise Pascal 1662'de Paris'te, belirli duraklar arasında ve belirli zamanlarda yolcu taşıyan, *carrosses à cinq sous* diye tanınan araçlar işletti.

17. yüzyılda lüks araba kullanmak soylular ve orta sınıf arasında büyük bir tutku halini almıştı. Posta arabalarının çıkmasıyla araba kısa zamanda topluma mal oldu. Lüks araba talebiyle birlikte yeni çeşitler türedi ve araba tasarımı zenginleşti. Teknik yenilikler çoğaldı. Görkemli arabaların aynı zamanda hafif ve rahat olması istendiği için kıskaç (düz) yaylar kullanılmaya başladı. Arabanın ön bölümünün hareketini kolaylaştıran "beşinci tekerlek" ve "kuğu boynu" gibi çeşitli yenilikler dışında sürgülü, storlu, camlı pencereler ve kapılar yolculuğu daha rahat hale getirdi. Hafif araba türünde en önemli adım "Berlin" tipi ile atıldı. Filippo di Chièse adında bir İtalyan'ın 1660'ta tasarladığı bu arabada ön ve arka dingiller birbirine iki kolla tutturulmuştu. Gövde C biçiminde yaylara oturtulmuş ve deri kayışlar kullanılmıştı. Arabanın altı yuvarlaktı, yol alırken iki yana değil, hafifçe aşağıya ve yukarıya sallanıyordu. Arabacı için de önde bir oturma yeri düşünülmüştü. Önce uzak yolculuklarda kullanılan bu araba, zamanla kent içinde kadınların çok tuttuğu bir taşıt oldu. Uzun yolculuklarda içinde yemek yenebiliyor, yatılabiliyordu. Berlin arabası 19. yüzyıla değin yaygınlığını korudu.

17. yüzyılın bir başka araba tipi de, ilk kez 1677'de ortaya çıkan tek atlı *cabriolet*'ydi. Ama bu tipe ilgi ancak 18. yüzyıl içinde arttı. Zamanla daha rahat ve zarif hale gelen alçak *cabriolet*'ler İngiltere'de iki tip olarak gelişti: *cabriolet whisky* ve *cabriolet milord*. *Cabriolet* de Berlin arabası gibi, kayış yardımıyla hareket eden uzun yaylara bağlıydı. 18. yüzyıldaki bir başka araba da *vinaigrette*'di. İki tekerlekli olan bu arabayı önden bir insan çekmekte, bir insan da arkadan itmekteydi. Yaylı bir araba olan bu tip, 19. yüzyılın ortalarına değin varlığını sürdürdü. *Landau* da 18. yüzyılda İngiltere'de gelişmiş, dört atla çekilen bir araba tipiydi. Dört tekerlekli ve dört kişilikti, oturma yerleri karşılıklı yerleştirilmişti. İki yanda pencereleri vardı; sürücüsü önde, yüksekte otururdu. 18. yüzyılda araba tasarımı ve üretiminde önde gelen ülke İngiltere'ydi. 1739'da İngiltere'de araba yapımcıları 40 bin araba üretmişlerdi. 1775'te Fransa'da devlete bağlı bir taşımacılık işletmesi (Régie des Messageries) kuruldu. Bu işletmenin arabalarıyla altın, para ve yolcu taşınıyordu. *Diligence* adı verilen arabaların içinde hem yatılıp, hem de yemek yenebildiği için, geceleri de yola devam ediliyor, böylece hızlı bir taşıma sağlanmış oluyordu. Arkada ve önde üçer, yanlarda da ikişerden toplam 10 kişi taşıyabilen posta arabaları, kentler arası bu tür yolculuklarda en çok tutulan türlerdi. Ayrıca, özel arabası olmayan, genel taşıtlarda da yolculuk etmek istemeyenler için gazete ilanıyla bulunan arabalar da vardı. İlanda gidilecek yol belirtilir ve bir grup oluşunca araba kiralanırdı.

19. yüzyılın sevilen arabası "fayton"(*) oldu. Faytonun üstü, istendiğinde açılan bir körükle örtülüydü. *Spider* (örümcek), *basket* (sepet), *gig* ve *sulky* adlarıyla anılan değişik tipleri vardı. Kırlık yerlerde *dogcart*, aile gezintilerinde ise *flout* ve *wagonette*'ler kullanılırdı. *Wagonette*, uzun sıralarda karşılıklı oturan çok sayıda yolcuyu taşımak için tasarlanmıştı. 19. yüzyılın bir başka ilginç binek arabası da *hansom cab*'dı. 1834'te patenti alınan iki tekerlekli bu arabada sürücü yeri, gövdenin arkasına, yükseğe yerleştirilmişti. İki kişi taşıyabilen arabaya önden giriliyordu.

Amerika'da ilk araba, öküzlerin çektiği kapalı vagondu. Bu arabayı Amerika'ya İspanyollar getirmişti. Daha sonra posta arabası tipinde iki atlı arabalar görüldü. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında Batı'ya göç etmek isteyenlerin oluşturduğu araba kervanı, ilginç bir ulaşım yöntemiydi. Bahar başlangıcında bir kasabada buluşulur, örgütlenilir ve 100 kadar *conestoga* arabasıyla yola koyulunurdu. 1850'de Carter, gövde ve tekerleklerde iyi cins ahşap kullanarak Amerika'ya özgü bir araba tipi oluşturdu. İki kişilik *lilbury*'ler, doktor, çiftçi ve postacıların kullandığı *knodlike*'lar ve tek kişilik *sulky*'ler popüler arabalardı. İç Savaş'tan sonra iki ya da üç tane tahta sırası olan, üstü kaba ketenle kaplı ve kapısız *surrey*'ler kullanılmaya başladı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Massachusettsli Jacob Huntington'ın araba parçalarını seri olarak üretmeye başlamasından sonra, Amerika'da araba fiyatlarında ucuzlama görüldü.

19. yüzyılda motorlu taşıtların gelişmesi ve demiryolunun kurulmasıyla, araba yapımında da hızlı bir düşüş başladı. Araba 20. yüzyılda gerçek işlevini yitirmişse de, Batı'da gerek özel amaçlarla, gerekse turizm işlerinde kullanılması sürmektedir. Viyana'da günümüzde *Fiaker*'lerle turist gezdirilmektedir. Hollanda'da lale koşuları, İngiltere'de özel geçitler arabalarla yapılmaktadır. Ayrıca Lizbon Müzesi'nde, Viyana'daki Schönbrunn-Wagenburg Müzesi'nde, Thurn und Taxis Şatosu'nda ve Versailles Sarayı'ndaki zengin koleksiyonlarda çeşitli eski araba türleri sergilenmektedir. Araba yapımcıları arasında en önemlisi, 1780'de Paris'te kurulup, dünyanın çeşitli ülkelerindeki müşterilerine en görkemli arabaları yapmış olan Mülbacher Şirketi'dir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal kesimde kullanılan araba öküzle çekilen kağnı(*) idi. Kent içinde arabanın ne zaman kullanılmaya başladığı belli değildir. I. Mehmed'in (Fatih) bacaklarından rahatsız olduğu için son seferine arabayla gittiği ve cenazesinin de arabayla getirildiği bilinmektedir. Aynı biçimde, I. Süleyman'ın (Kanuni) Zigetvar seferinde ölmesi üzerine cenazesinin arabayla getirilişini gösteren minyatür, Osmanlılarda araba tarihi açısından önemli bir belgedir. Minyatürlerdeki araba betimlemeleri, arabanın 15. yüzyıldan önce kullanıldığını, ancak yaygın olmadığını kanıtlamaktadır. *Peçevi Tarihi* gibi kaynaklarda arabayla ilgili anlatımlara rastlanır. 17. yüzyıla değin araba, padişahların özel günlerde, kadınların da mesire yerlerine gitmekte kullandıkları bir araçtı. I. Ahmed'in ablasının evlenmesi nedeniyle düzenlenen törende kullanılan, dört kır atın çektiği altın kaplama bir arabadan söz edilmektedir. Ayrıca, IV. Mehmed'in 1675'te Edirne'de düzenlediği şenlikte, Hatice Sultan'ın altı atlı gümüş bir arabaya bindiği bilinmektedir. Lale Devri'yle birlikte Osmanlılarda

Koçu arabası, Giovanni Brindesi'nin gravürü
Ana Yayıncılık Arşivi

araba kullanma tutkusu arttı. Bu yüzyılda harem arabaları geçmiş yüzyıla oranla daha görkemli hale geldi. Araba saraylı kadınların kullandığı bir taşıt olmaktan çıktı; artık biraz parası olan her ailenin kadınları

Kâtip odası, Giovanni Brindesi'nin gravürü
Ana Yayıncılık Arşivi

gezmeye gitmek için araba kiralayabiliyordu. İstanbul'da kullanılan en yaygın araba "koçu" idi. İki öküzün çektiği bu araba çok süslü olurdu. Gövdesi ahşap oymalıydı. Canlı ve parlak renkli zemin üstündeki kabartmalar altın yaldızlıydı. Gövdenin üstü çoğu kez atlasla örtülürdü. Kenarlarından sırma püsküller sarkardı. Öküzlerin baş ve alınları pompon, kurdele ve çiçeklerle donatılır, boynuzlarından geriye doğru uzatılan yaylar yün püsküllerle ve çıngıraklarla bezenirdi. Öküzlerin boynuzları arasındaki beyaz tüyler kınalanır, boyunlarına mavi boncuklar takılırdı. Küçük bir merdiven yardımıyla binilen arabanın içine halı serilir ve yolcular bu halının üstüne otururdu. Koçulardan sonra, saray kadınları tarafından kullanılan, tepesi ve köşeleri billur ya da gümüş topuzlu, giriş yeri kafesli ve örtülü ağır "hanto" arabaları gelirdi. Koçu ve hanto dışında yaylı olmayan "şaryo"lar da (*chariot*) kullanılmaktaydı. 18. yüzyıl sonunda "kâtip odası" diye tanınan bir araba türü ortaya çıktı. Rokoko üslubunda olan kâtip odası, koçulara oranla daha az bezeliydi. Dingiller üstüne oturtulmuştu ve her kenarında birer kafesli ya da camlı penceresi vardı. Kent dışındaki sayfiye yerlerine gitmek için kâtip odası gibi kutu biçiminde olan "talika" arabalarına binilirdi. Üstü tahta kaplamalı olan talikalarda karşılıklı iki sıra bulunurdu. İki yandan bez ya da muşamba perdeler sarkardı. Talikaların "tente" ve "çek-çek" denen türleri de vardı.

19. yüzyılın ikinci yarısında üstü körüklü açık binek arabası "fayton", Osmanlılar tarafından da kullanılmaya başladı. Fayton dışında "landon" (*Landau*) ve "kupa" arabası da vardı. Landon'un gövdesi oturaklıydı ve üstünde, ortadan birleşen iki körüğü bulunurdu. Sayıları az olan landonlar resmi işlerde kullanılırdı.

Yük taşımaya yarayan sandık arabaların "tekne araba", "sırık araba" ve "düz araba" türleri vardı. Bunlar yaylı ya da yaysız, tek ya da çift atlıydı. Yaylılar tek ya da çift yaylı olabilirdi. Çift yaylılar tam çarklı ve yarım çarklı olmak üzere iki çeşitti. Tam çarklı arabalar olduğu yerde tam geri dönebilirdi. Sandık araba, dört yanı pervazla kaplı kutu biçimindeydi. Kenar tahtalarının dış yüzleri halk resimleriyle bezeli olurdu. Sandık arabalardan başka, yük taşımak için "muhacir" (tatar arabası) ve "sırık arabası" da vardı. Muhacir arabası, sandık arabaya benzerdi, ama yaysızdı, önü ve arkası açıktı, gerektiğinde yan pervazları kalkardı. Sırık arabası iki dingil arasındaki "özek" denen bir sırık üstünde uzayıp kısalan arabalardı. Yaysız ve çift atlı olan sırık arabaları ağır yük taşımakta kullanılırdı. Moloz taşı, toprak gibi hafif yük taşımada ise tek ya da iki tekerlekli el arabalarından yararlanılırdı.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, Dolmabahçe Sarayı tamamlandıktan sonra (1856), saltanat arabaları bugün İnönü Stadyumu'nun bulunduğu yerde yaptırılan İstabl-ı Âmire'de toplandı. 1881'de çıkan yangında bu arabaların çoğu yandı. Yangından kurtulanlar bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir.

Araba yapımcıları İstanbul'da Vefa'da bulunmaktaydı. Hakkı, Recai ve Osman ustalar bunların en ünlüleriydi. Ayvansaray, Vefa ve Taşlıtarla ahırları, yakın zamana değin gelebilmiş önemli ahırlardı. Anadolu'da ise Eskişehir, Konya, Bursa ve çevresi araba yapımında ün kazanmış merkezlerdi. Bu merkezlerdeki araba yapımcıları, üretimi günümüzde bir dereceye kadar standartlaştırmışlardır. Demirden yapılan parçalar, bağlantılar, takımlar, tekerlek parçaları ayrı ayrı atölyelerde hazırlanmaktadır.

Batı'da olduğu gibi Türkiye'de de modern taşıtların yaygınlık kazanmasıyla araba, kentlerde ulaşım ve yük aracı olarak kullanımdan kalkmıştır. Günümüzde İstanbul'da Adalar'da ve Çamlıca Tepesinde turistik amaçla kullanılmaktadır. Anadolu'da ise, köy ve kasabalarda sınırlı da olsa bir gereksinimi karşılamaktadır.

Araba Vadisi, İbranice HA-ARAVA. Filistin'in güneyinde yüzey çöküntüsü. Lût Gölünden güneye, Akabe Körfezine doğru 160 km boyunca uzanır. Doğu Afrika Rift Vadisinin bir parçasıdır. Büyük bölümü bir kum çölüdür. İsrail ile Ürdün arasında bölünmüştür. Eski Ahit'te "Araba" adı, Tesniye (2:8.) dışında, tüm Şeria Vadisini belirtir, ama zamanla vadinin yalnızca güney kesimini belirtir hale gelmiştir. Önemli ticaret yolları vadiden geçtiği ve Kenan ülkesindeki kömür ve bakır yataklarının tümü burada bulunduğu için, Araba Vadisi, Yahuda eyaleti ve Edom kralları arasında sık sık çekişme konusu olmuştur.

araba vapuru *bak.* feribot

arabacılık, hayvan koşulu bir arabayı ya da başka bir taşıma aracını yönetme ve yönlendirme sanatı ya da sporu. En çok kullanılan koşum hayvanı attır. Katır, eşek, öküz, ren geyiği ve köpek kullanımının da günümüzde ve geçmişte yaygın olduğu yerler vardır.

18. yüzyıl sonunda daha iyi yolların yapılması ve araba yayının bulunması, arabacılığı daha zahmetsiz hale getirdi. 19. yüzyıl başında araba yapım sanatı artık yetkin bir düzeye ulaşmış ve zevk için araba sürmek moda olmuştu. Posta arabaları 1. Dünya Savaşı'na değin Londra'ya girip çıkardı. 13 Temmuz 1888'de J. Selby "Old Times" adlı arabayı 8 çift atla ve 14 at değiştirmeyle, saatte ortalama 22,19 km yaparak 7 saat 50 dakikada Londra'dan Brighton'a götürüp geri getirerek olağanüstü bir başarı sağladı. 19. yüzyılda İngiltere'de Benson (1807-54), Richmond (1838-45), Dört Atlı (1850-1926) gibi bir dizi sürücülük kulübü vardı. 1870'te kurulan Sürücülük Kulübü ise etkinliğini sürdürmektedir. 1958'de zevk için at sürmek isteyenleri özendirmek amacıyla İngiliz Sürücülük Derneği kuruldu. ABD'de 1875'te kurulan Sürücülük Kulübü son uzun araba gezintisini 1916'da düzenledi. Bu kulüp 1917'den sonra Belmont Park'ta her yıl üç yaşındaki kısraklar arasında yapılan Amerikan Oaks Arabacılık Kulübü müşterek bahis yarışıyla varlığını sürdürdü. İngiltere'de Richmond Kraliyet ve Uluslararası Kraliyet gibi at gösterilerinde ve ABD'deki bazı büyük gösterilerde arabacılık sergilerine de yer verilir.

Arabalara koşulan at sayısı genellikle bir, iki ya da dört olur. İki at kullanıldığında, bunlar çift koşumla yan yana yerleştirilebilecekleri gibi, ender olarak birbiri arkasına da koşulabilir. Dört atlı arabalarda atlar birbirini izleyen iki çift halinde yerleştirilir; öndekilere öncüler, arkadakilere tekerlekçiler denir. İkisi arkada, biri önde olmak üzere koşulan üç ata "tekboynuz" takımı denir. Sovyetler Birliği ve Macaristan'da üç at yan yana koşulur. Böyle takımlara "troyka" adı verilir.

arabalı at yarışları, iki tekerlekli, tek kişilik hafif bir arabayı çeken standart Amerikan soyu atları hızla koşturmaya dayanan spor. Arabalı at yarışları, at yarışlarının başlıca iki türünden biridir. (Binicinin eyer üstünde yarıştığı öteki tür için *bak.* at yarışı.) Arabalı at yarışı atları, yürüyüşlerine göre ikiye ayrılır: Bir yandaki iki ayağını aynı anda hareket ettirerek giden rahvan koşu atı ve önce ön sol ve arka sağ, daha sonra ön sağ ve arka sol ayaklarını birlikte ve eşzamanlı olarak atıp uzun adımlarla ilerleyen tırıs koşu atı.

Kökeni. Arabalı at yarışlarının tarihine ilişkin ilk bilgiler çok eskidir. İÖ 1500'lerde yaşayan Asur krallarının, savaşta ve av sporlarında kullanılan dört tekerlekli arabaları çeken atların bakımı için ahırları ve özel seyisleri vardı. Homeros'un *İlyada*'da sözünü ettiği araba yarışları bu tarihten daha sonraya aittir. İÖ 7. yüzyıldaki Olimpiyat Oyunları'nda dört atın çektiği savaş arabası yarışları ve bundan önce de iki atlı araba yarışları yapılırdı. Küçük Asya ve Kuzey Afrika'dan getirtilen atlarla yerel soy atları yetiştirildi.

Savaş arabası yarışları Roma'da bir spor olarak büyük önem kazandı. Roma'da atların soylarına ilişkin resmi siciller tutulurdu. Seçkin atlar ölünce başlarına, üstünde rekorlarının yazılı olduğu bir stel(*) dikilirdi. (Bu

atlardan biri 1.300 birincilik, 88 ikincilik ve 37 üçüncülük kazanmıştı.) Palatium ve Aventinus tepeleri arasında yarışlar için çok elverişli bir yer bulunarak buraya Circus Maximus inşa edildi. İS 4. yüzyılda bu hipodromun sabit tribünleri 200 bin izleyici alabiliyordu. Eski Yunan'da bir zengin sporu olan savaş arabası yarışları, Roma'da birbirinden renklerine göre ayrılan (beyaz, kırmızı, mavi ve yeşil) yarış partileri eliyle yürütülmeye başladı. Augustus döneminde (İÖ 27 - İS 14) günde 14 yarış yapılırdı. Flavius'un tahtta bulunduğu sırada (69-96) güneşin doğmasından batmasına değin yapılan yarış sayısı 100'e çıktı; daha çok yarış yapılabilmesi için yarış mesafeleri kısaltıldı. Bu sporla birlikte profesyonel yarış görevlileri, çıkış kapısı, uyuşmazlık davaları, dopingli at suçlamaları, geniş çaplı kumar oyunları ve karışıklıklar da ortaya çıktı. Zamanla savaş arabaları savaşta kullanılmaz oldu; Roma'nın 4. yüzyıldaki gerilemesiyle birlikte savaş arabası yarışları da sona erdi. 19. yüzyıl başlarına gelinceye değin modern anlamda arabalı at yarışları görülmedi.

İlk dönem. 1554'te Hollanda'da Valkenburg'da kurulan bir at panayırında 3 bin atın en hızlıları arasında bir tırıs yarışması düzenlendi. Hollanda'nın en ünlü tırıs karşılaşması olan Altın Kamçı ilk kez 1777'de Soestdijk'te koşuldu. Yaklaşık aynı sıralarda Kont Orlov Aleksey, Rusya'daki harasında güçlü bir tırıs koşu atı soyu geliştirmeye başladı. Onun Barss adlı aygırından, Orlov diye anılan bir Rus tırıs koşu atı soyu türedi.

1750 dolaylarında bir soy olarak geliştirilen İngiliz Norfolk tırıs atı, önceleri yarışta kullanılmazdı. Ama hızlı bir at olduğundan sahipleri eğlence için bu atlarla yollarda yarışmaya başladılar. Bu yarışların çoğu, tırıs koşuyla belirli bir mesafeyi belirli bir zamanda alma biçiminde yapılıyordu.

Kuzey Amerika'daki tırıs koşuları da yollarda yapılan böyle yarışlardan çıktı. Ama ABD'de daha 19. yüzyıl başlarında tırıs koşu parkurları vardı. 1806'da New York'a bağlı Harlem'deki 1 millik parkurda "Yankee" adlı at, tırıs koşuyla 2 dakika 59 saniyelik bir derece elde etti. Bu süre 1810'da Philadelphia'daki Hunting Park parkurunda Boston'dan gelen ığdış edilmiş adsız bir tırıs koşu atı tarafından 2 dakika 48,5 saniyeye düşürüldü. Yüzyılın ortalarında ABD'nin il panayırlarıyla Kanada'nın orta ve doğu kesimlerindeki tarım panayırlarında arabalı at yarışları görülmeye başladı.

Tırıs koşu 1840'tan sonra New England'da düzenli bir spor haline geldi ve böylece yeni bir döneme girildi. 1871'de, önceleri Dört Yönlü Tırıs Koşu Kombinasyonu adıyla bilinen Grand Circuit kuruldu. Bu yarışın 4 olan parkur sayısı zamanla 23'e çıkarıldı. 1879'da ABD'de 1 mili 2 dakika 30 saniye gibi standart bir performansla koşabilen standart Amerikan soyu at yetiştirildi.

Bu soyun ortaya çıkması, evrimi ve dünya tırıs koşuları üzerindeki etkisi, 1788'de Philadelphia'ya getirtilen "Messenger" adlı İngiliz safkan aygırın dölünden geçen özelliklere dayanmaktaydı. "Messenger," hiç geçilmeyen torunu "American Eclipse" aracılığıyla Amerikan safkan atının doğuşunda büyük bir rol oynamasından başka, tırıs koşu aygırları haline gelen safkan koşucuların babası olarak da arabalı at yarışları tarihinde ölümsüz bir yer edindi. Taylarından 10 tanesi 19. yüzyıl başlarında en önemli tırıs koşu atlarının babası oldular. 1849'da doğan büyük torunu "Hambletonian 10" 1851-75 arasında 1.331 dişi ve erkek taya döl verdi ve böylece ABD'deki bütün obür tırıs koşu atı soylarını tarihten sildi. Ondan sonra gelen bütün standart Amerikan soyu atların ve dünyanın başka pek çok tırıs koşu atının soyu ona kadar indirilebilir.

Amerikan rahvan koşu atları, tırıs koşu atlarından farklı bir gelişme çizgisi gösterdi. Rahvan koşu atlarının soyu, 1850'lerde yok olan eyer atı Narraganseti ile Fransız Kanadası'ndaki Cancuck türünün birleşmesinden ortaya çıktı. Tırıs koşu atlarının beşiğinin ABD'nin doğu bölgesi olmasına karşılık, rahvan koşu atları en büyük gelişmeyi başta Ohio, Indiana, Kentucky ve Tennessee olmak üzere Ortabatı ve Güney'de gösterdi. Önceleri küçümsenen rahvan koşu atları, ancak 19. yüzyıl sonlarında gözde hale geldi.

Dünyadaki gelişme. 1836'da Fransa'ya giren tırıs koşu hızla yayıldı. İtalya'da 1808'den beri yapılmakta olan iki tekerlekli araba yarışları, Fransız kanı atların katılmasıyla daha çok tutulur oldu. Belçika ve Hollanda'da da aynı durum görüldü. İsveç'te arabalı at yarışları 1880'lerde, Avusturya ve Almanya'da ise yüzyılın sonlarında başladı. Bu yarış türünün girmediği tek ülke İngiltere'ydi. Amerikan atları, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya da girdi. Ama bu ülkelerde yarışlar ancak 20. yüzyılda yaygın hale geldi.

19. yüzyıl sona ererken, standart Amerikan soyu atlar dünyada tırıs koşunun yapıldığı hemen hemen bütün ülkelere girmişti. 1890'larda ihraç edilmeye başlayan bu atların sayısı 1898'de 2 binc, 1903'te 3 bine ulaştı. Amerikan atları, at soylarının başat öğesi olma özelliklerini genelde sürdürdü. Buna yalnızca Fransa ve Rusya'da bir direnme oldu. Rusya'da Orlov'lar başat durumda kaldı. Güçlü Normandiya *demisang*'ları (yarım-kan) ile kendi at soylarını geliştiren Fransızlar, 1937'de şecere defterlerini yabancı atlara kapattılar.

İki tekerlekli araba. Modern arabalı at yarışları aracı, tek kişilik gezinti arabasından geliştirildi. Daha önceki yarışlarda kullanılan arabalar iki tekerlek üstüne monte edilmiş "U" biçiminde bir dingil ile "U"nun ucunda yer alan bir oturma yerinden oluşmaktaydı. Yarışlarda ilk kez kullanıldığı 19. yüzyıl başlarında 56 kg dolayında olan bu arabaların ağırlığı, 1870'lerde 21 kg'ye kadar düşürüldü. 1880'lerde bilyalı yataklar ile şişme lastiklerin, 1890'larda da bisiklet tekerleklerinin eklenmesiyle arabalar bugünkü biçimini aldı. (Ama hâlâ bazı ince değişiklikler yapılmaktadır.) Bu arada sürücü yeri de daha aşağıya indirildi. 1903'te tırıs koşuatı "Lou Dillon"ın, 11,3 kg ağırlığındaki arabayla, 1 milde 2 dakikanın altına inerek elde ettiği rekor, 1969'a değin yalnızca dört at tarafından kırılabildi. Bu dönem boyunca art arda kırılan rekorlarla 1 mil süresi 1,5 dakikaya kadar indi.

Arabalı at yarışının gözden düşmesi ve yeniden yükselişi. 20. yüzyıla girerken gözde atlar, yeni rekorlar ve artan izleyici sayısıyla en parlak dönemine ulaşan arabalı at yarışları, il panayırlarında, Grand Circuit'de ve Avrupa'da sürdürülmekle birlikte, genelde bir düşüş içine girdi. Bazıları bu düşüşü, otomobilin yaygınlaşmasına ve çoğu yol yarışlarının çekiciliğinin sönmeye yüz tutmasına bağlarken, bazıları da neden olarak bahis yolsuzluklarına karşı uyanan tepkiyi gösterirler. Gerçekten de yarışçının yürüyüş kurallarını bozarak diskalifiye olması ya da atını bilerek durdurması gibi şikeleri açığa çıkarıp kanıtlamak olanaksız gibiydi.

Yapılan iki yenilik bu gidişin yönünü değiştirdi. 1940'ta New York kentinde Roosevelt Parkurı'nda ışık altında yapılan müşterek bahisli(*) gece yarışları başladı. (1890'larda çok seyrek olarak gece yarışları yapılırdı; 1927'de de ilk kez Ohio'ya bağlı Toledo'da ışık altında gece yarışı yapıldı.) 1946'da gene Roosevelt'te hareketli çıkış kapısı kullanılmaya başladı. (Bu sistemde, arkasına içeri çekilebilen bir çift madeni kanat takılmış bir otomobil, önce yavaşça hareket ederek atları eşit bir çıkış çizgisine getirir, ardından da hızlanarak atların önünden çekilip parkurun dışına çıkar.)

Arabalı at yarışı bu yeni biçimiyle, bazı bakımlardan at yarışlarına benzeyen büyük bir patlama yaptı. 1948'den sonraki çeyrek yüzyıl içinde izleyici sayısı üç katına, devletin yarışlardan aldığı vergi gelirleri sekiz katına, bahislerde dönen para on katına, atların sayısı dört katına çıktı. Arabalı at yarışlarının yönetilmesinde düzensizliklerin başgöstermesi üzerine, çeşitli grupların birleşmesiyle 1938'de kurulan Birleşik Devletler Tırıs Koşu Birliği'nin üye sayısı yaklaşık beş kat arttı.

Arabalı at yarışları büyük ölçüde Yeni Zelanda, Avustralya, Fransa, İtalya, İsveç, Avusturya ve Rusya'da gelişmiştir. ABD ve Kanada arabalı at yarışları genellikle New York'taki Roosevelt ve Yonkers parkurları ile New Jersey'deki Meadowlands'de yapılır. Chicago, Philadelphia, Los Angeles ve Toronto ile Montreal'de de önemli yarış merkezleri vardır. Ayrıca il ve eyalet panayırlarında yapılan karşılaşmalar da canlılığını korumaktadır. 1959'da Uluslararası Roosevelt Tırıs Yarışları'nın 1960'larda Yonkers'daki uluslararası rahvan koşu dizilerinin ve 1970'te Dünya Sürücülük Şampiyonası'nın yapılmaya başlaması uluslararası rekabeti geliştirmiştir.

Bugünkü durum. 1980'lerle birlikte arabalı at yarışlarında, bahis miktarı, izleyici sayısı, aygır ücretleri ve atlara biçilen fiyatlar bakımından çok büyük bir tırmanma başladı. Bir zamanlar 1 milyon dolar olan yarış ödülleri 2 milyon dolara çıktı. 1980'de Meadowlands'deki bir rahvan koşunun bahis miktarı 2 milyon doları aştı ve bunun 1 milyon dolardan fazlası yarışı kazanan ata gitti. Atlarda tedavi amacıyla kullanılan ilaçlar, doping denetimi sorununu daha da karmaşıklaştırdı. Günlük yarış sayısı aşırı bir artış göstererek ortalama 10'un üzerine çıktı. *Ayrıca bak.* spor ve oyunlar: sonuçlar.

Araban, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Gaziantep iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 496 km² olan Araban ilçesi batıda Kahramanmaraş, kuzeyde Adıyaman, doğuda Şanlıurfa illeri, güneyde de Yavuzeli ilçesiyle çevrilidir.

İlçe toprakları orta yüksekliktekı dalgalı düzlüklerden oluşan Gaziantep Platosunun(*) kuzeydoğu kesimi üstünde yer alır. İlçenin başlıca su kaynakları, Fırat Irmağı ile ırmağın Karasu koludur. Fırat, Araban'ın Şanlıurfa ile sınırını da çizer. Karasu ise, oldukça verimli bir düzlük olan Araban Ovasının içinden geçerek Fırat'a dökülür.

İlçe ekonomisi tarıma dayalıdır. Ovada tahıl ve pamuk yetiştirilir, zeytincilik yapılır. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)(*) kapsamına alınan Araban Ovasında, Karasu'dan yararlanılarak 23.000 ha'yı aşkın alanın sulanması amaçlanmaktadır. Eskiden Merkez ilçeye bağlı bir bucak olarak yönetilen Araban 1957'de ilçe yapıldı.

Araban Belediyesi 1957'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 36.773; kent, 14.275.

arabesk, birbirine sarılmış ve içiçe geçmiş bitki örgeleriyle soyut eğrisel örgelerin oluşturduğu bezeme üslubu. Anadolu'daki Heleniştik dönem el sanatçılarının yapıtların-

dan türemiş olan arabesk üslupta önceleri oldukça doğalcı bir zemin üstünde kuş örgeleri yer almaktaydı. İS 1000'lerde İslam sanatçıları tarafından oldukça farklı bir biçimde uygulanması (dinsel nedenlerden ötürü kuşlara, hayvanlara ve insan figürlerine yer verilmemesi) ona biçimci bir nitelik kazandırdı ve İslam kültürünün bezeme sanatları geleneğinde oldukça önemli bir yere getirdi.

Arabesk Avrupa'da, Rönesanstan 19. yüzyılın başlarına değin özellikle el yazmalarının, duvarların, mobilyaların, metal eşyanın ve çanak çömleğin bezenmesinde kullanılmıştır. Bu desenler genellikle, birbirine sarılmış ve iç içe geçmiş dalgalı dal ve yapraklardan, doğal biçimlerin soyutlanmasıyla elde edilmiş çizgilerden oluşur. Batılı arabesk düzenlemelerde genellikle insan figürlerine de rastlanır. 16. yüzyılda Fransa'da arabesk sözcüğü yalnızca "Arabistan'a özgü" anlamında kullanılırken, 1611 tarihli bir sözlükte "küçük ve garip çiçeklerden oluşan bezeme" diye tanımlanmaktadır.

Erken Rönesans İtalyan ressamlarına esin kaynağı olmuş en eski tarihli ve Batı kökenli arabesk düzenlemeler, Roma anıtmezarlarında görülen alçı bezemelerdir. Arabesk taş işçiliği 15. yüzyılın ortalarında ortaya çıktı. Raffaello'nun öğrencilerinin ve Giulio Romano'nun arabesk örgeli resimleri 16. yüzyılda Vatikan Sarayı'nın açık galerilerini süsledi. Kuzey İtalya ve daha sonraları İspanya'daki zarif gümüş el işlerinde de arabesk örgeler kullanıldı. Arabesk düzenlemeler daha sonra Urbino'da majolika bezemelerde, Milano'da zırh ve silah oymacılığında, Floransa'da dokumacılıkta, Mantova'da el yazmalarında ve kitap bezeme sanatında da görülmeye başladı.

Rönesans arabesk üslubu, klasik simetri geleneğini, ayrıntılarda serbestliği ve süsleme bütünlüğünü korumakla birlikte, birbiri içine geçmiş asma dalları ve kurdeleler içinde düş ürünü sahnelere, insan, hayvan, kuş, balık, çiçek gibi figüratif örgelere de yer vererek bezeme programını genişletti.

Barok üslup ortaya çıktıktan sonra arabesk bezeme gözden düştüyse de, 18. yüzyılın ortalarında Herculaneum'da Roma arabesk bezemelerinin ortaya çıkarılmasıyla yeniden gündeme geldi. Caylus kontu A.-C.-Philippe de Tubieves 1757'de *Recueil de peintures antiques* (Antik Resimler Koleksiyonu) adlı kitabını yayımladı; 1770'lerdeyse arabesk düzenlemeler oymabaskı tekniğiyle Paris'te yeniden basıldı. Geç dönem Fransız kabartmaları ve resimleri, bugüne değin yapılmış arabesk düzenlemelerin en yetkin örnekleri arasındadır. Ama Fransız Devrimi'ni izleyen Direktuvar ve İmparatorluk dönemlerinin biçimci yaklaşımıyla bu üslup son buldu. *Ayrıca bak.* girift bezeme.

arabesk müzik, günümüzde Türkiye'de çok yaygın olan sözlü müzik türlerinden biri. Önceleri bu niteleme, 1930'ların ortalarından başlayarak, büyük kentlerden köylere kadar yayılan müzikli Mısır filmlerinin Türkçeye uyarlanmış şarkıları için kullanılırdı. Bu tür filmi şarkıları, Mısır'da 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde güçlenen modern müzik hareketinin ürünleriydi. Arap makamlarıyla klasik Batı armonisinin temel kuralları birleştirilerek ve başta kemanla flüt olmak üzere bazı Batı çalgıları da kullanılarak, bir tür çokseslilik gerçekleştirilmişti.

Arabesk müzik tanımlaması, şarkıcı Orhan Gencebay'ın 1960'ların sonlarına doğru başlattığı yeni bir akım için kullanılmaya başladı. Bu müzik, geleneksel birikimden (halk müziği ve klasik Türk müziği) başka, o yıllarda "aranjman"ların temsil ettiği Türk hafif müziğiyle Arap müziğinin de katıldığı bir bileşim niteliğindeydi. Sözleri genellikle, karşılıksız kalmış aşkları, yaşamdan bezmişliği, acıları, karamsar ve kaderci duyguları dile getiriyordu. Orkestra ise hem halk, hem Batı, hem de klasik Türk müziği çalgılarından oluşuyordu.

Gencebay kısa sürede, kentte yaşayan kırsal kökenli halkın sevgilisi durumuna geldi. Aynı türü benimseyen birçok yeni besteci ve şarkıcı ortaya çıktı. Çok geçmeden arabesk müzik, kendinden önce var olan türleri de etkilemeye başladı.

Toplumbilimciler ve müzikçiler de bu olguya ilgisiz kalamayarak, arabesk müziğin değeri ve işlevini tartışmaya başladılar. Bazıları cazın doğuşu ve gelişimiyle arabesk arasında ilişki bularak, bu türün hiç de küçümsenmemesi gerektiğini savunurken, başka müzik türlerinin temsilcileri arabeski "bayağı", "yoz" ve "değersiz" bulduklarını açıkladılar.

Arabi Paşa, URABİ ya da İRABİ olarak da bilinir, tam adı AHMED ARABİ PAŞA EL-MISRİ (d. 1839, ez-Zekazik yakınları, Mısır - ö. 21 Eylül 1911, Kahire), Mısırlı milliyetçi önder. Aydınların, subayların ve Mısır köylü halkının yabancı denetiminden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getiren toplumsal ve siyasal hareketin başında yer almıştır.

Arabi Paşa
Türk Tarih Kurumu Arşivi

Bir köylü ailesinden gelen Arabi, Kahire'de Ortadoğu'nun o dönemdeki öncü İslamî bilim kurumu olan el-Ezher'de öğrenim gördü. Orduya girdikten sonra, 1875-76 Mısır-Etiyopya Savaşı sırasında levazım subayı olarak görev yaptı ve albaylığa kadar yükseldi. 1879'da subayların Hıdıv İsmail Paşa'ya karşı düzenlediği ayaklanmaya katıldı. Daha ordudaki ilk yıllarında, üst kademeleri tekelinde tutan Osmanlı kökenli subayları tasfiye etmek amacıyla kurulan gizli bir derneğe katıldı; 1881'de bu amaçla bir ayaklanma başlattı. Ertesi yıl, Avrupalı devletlerin müdahalesi ve Mısır Meclisi'nin bütçe denetimiyle ilgili yetkileri konusunda çıkan anlaşmazlık üzerine Mahmud Sami el-Barudi başkanlığında kurulan milliyetçi hükümette savaş bakanı oldu. "Mısır Mısırlılarındır" (*Mısr li'l-Mısriyin*) sloganı, Arabi'yi ulusal bir kahraman haline getirdi. Arabi'nin saygınlığının artmasından endişelenen Hıdıv Tevfik Paşa'nın yardım isteği üzerine, Fransızlar ve İngilizler İskenderiye Körfezinde hemen bir deniz tatbikatına giriştiler. İskenderiye'de ayaklanmalar baş gösterdi. İngiliz donanması kenti bombalayınca (Temmuz 1882), Arabi, Mısır ordusunun başkomutanı olarak direnişin başına geçti ve hıdıvi hain ilan etti. Ama Sir Garnet Wolseley komutasında İsmailiye'de karaya çıkan İngiliz askerleri tarafından et-Tellü'l-Kebir'de bozguna uğratıldı (13 Eylül 1882). Tutuklanarak divanıharpte yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. İngilizlerin araya girmesiyle cezası Seylan'da sürgüne çevrildi. 1901'de Mısır'a geri dönmesine izin verildi.

Arabia Felix (Latincede "Mutlu" ya da "Serpilen Arabistan"), eski coğrafyada, Arabistan'ın güneydoğu ve güney kesimindeki görece verimli bölgeye verilen ad (bugün Asir ve Yemen).

Arabistan Yarımadasının, Arabia Petraea (Taşlık Arabistan) adı verilen kıraç iç ve kuzey kesimleri ile Arabia Deserta (Çöl Arabistan) adı verilen kuzeybatı kesimlerinden çok farklı özellikler gösteren bölge ilkçağda Roma'ya bağımlıydı. Eski Yunanlılar ve Romalılar, yumuşak iklimi, dünyaca ünlü tarım ürünleri ile baharat türlerinin zenginliği dolayısıyla burayı Arabia Felix olarak adlandırdılar. İmparator Augustus'un (hd. İÖ 27 - İS 14) Gaius Aelius Gallus komutasında bölgeye yaptırdığı bir sefer felaketle sonuçlandı. Yerli bir rehberin de aldatması yüzünden kurak topraklarda neredeyse kaybolan birlikler Güney Arabistan'a ulaştığında, hastalıktan, sıcaktan ve susuzluktan bitkin haldeydi. Sonuçta ne ticari ne de siyasal bir başarı kazanılabildi. Seferin tek yararı bu topraklar ve ürünleri hakkında oldukça kapsamlı bilgi edinilmesi oldu. *Ayrıca bak.* Seba.

Arabistan, ARABİSTAN YARIMADASI olarak da bilinir. Arapça ŞİBHU'L-CEZİRETİ'L-ARABİYE ya da CEZİRETU'L-ARAB. Güney Asya'da yer alan yarımada. Güneybatısında Kızıldeniz, güneyinde Aden Körfezi ile Umman Denizi, doğusunda Umman Körfezi ile Basra Körfezi ve kuzeyinde Irak, Urdun ve Akabe Körfezi bulunmaktadır. Yüzölçümü 2 milyon 590 bin km²'dir. Kızıldeniz kıyılarının uzunluğu 1.900 km'dir. En geniş olduğu yer Yemen'den Umman'a uzanır ve 2.050 km'dir.

Arabistan'da yedi ayrı devlet yer almaktadır: Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen Cumhuriyeti. Ayrıca, Suudi Arabistan ile Irak'ın denetiminde, devlet özelliği bulunmayan küçük bir tarafsız bölge vardır. Yarımadanın nüfusu 1990'da yaklaşık 32.138.000'dı. Hint Okyanusunda, yarımadadan 350 km uzakta bulunan ve nüfusunun çoğunluğu Arabistanlı olan Sokotra Adası Yemen'e aittir.

DOĞAL YAPI

Coğrafi olarak, Arabistan Yarımadası üç tarafı karayı denizden ayıran dağlarla çevrili çanak şeklinde bir platodur. Yükseklik kuzeye doğru giderek azalır. Doğudaki alçak bölgeler Basra Körfezine bitişiktir. Jeolojik olarak Arabistan Yarımadası Afrika kıtasından 50 milyon yıl önce ayrılmıştır. Yarımadanın batısındaki dağlar Kızıldeniz'in obür yakasındakilerle bir küme oluşturur. Güneydeki dağlar jeolojik açıdan kararlı olan Arabistan anakarasının içlerine doğru yumuşak bir eğimle son bulur. Platonun iç taraflarında kuzeybatıdaki Nufud Çölünden güneydeki Rubü'l-Hali'ye (Boş Bölge) uzanan bir dizi çöl görülür. Basra Körfezini çevreleyen kuzeydoğu kıyı bölgeleri alçak ve kumludur. Dağlık bölgeler pek yüksek değildir. En yüksek yeri Yemen sınırları içindeki Hadur Şuayb'dır (3.760 m).

Tarım alanlarıyla bölgeyi 3 bin yıldır Asya ve Afrika'ya bağlayan ticaret kentleri platoyu üç tarafta denizden ayıran dar kıyı şeridinde yoğunlaşmıştır. Kıyılarda bir set oluşturan dağlar yarımadanın büyük bölümünün yılda 10 cm'den az yağış almasına neden olur. Doğuda, Hint Okyanusundan gelen muson yağmurlarının etkisinde kalan bazı yörelerle batı kıyısı yağışlıdır. Yerleşime en uygun bölgeler yağış miktarının yılda 50-100 cm'ye ulaştığı Yemen'dir. Öbür bölgelerde sıcaklığın yazın 54°C'ye kadar çıktığı görülür. Buralarda iklim ilkbaharla sonbaharda ılıman olursa da genellikle tarıma elvermeyecek ölçüde kuraktır. Kuzeyden esen *şamal* ile daha seyrek olarak güneydoğudan esen *kaus* gibi mevsim rüzgârları vardır. Jeolojik araştırmalardan elde edilen bulgular yarımadanın yakın zamanlara değin yerleşime ve tarıma çok daha uygun olduğunu göstermektedir. Artık mevsimlik suyolları olan vadilerde bir zamanlar bütün yıl kurumayan ırmaklar vardı.

Arabistan Yarımadasında pek az ağaç vardır. En yaygın ağaçsa her yerde yetişen ve yüzyıllar boyu yöre ekonomisinin başlıca ürünü olan hurmadır. Akasya, ılgın ve mimoza gibi ağaçlar rüzgârı engelleyip kum tepelerinin sabit kalmasını sağlar. Az yağışlı yerlerde yonca, pamuk, buğday, kumdan yetiştirilir. Daha yağışlı olan yerlerde okaliptüs, sütleğen, sarısabır ve başka bitkiler doğal olarak büyür. Çalılık en yaygın bitki örtüsüdür. Sayıları az olmakla birlikte kurt, tilki, porsuk, firavun faresi, sırtlan yaygındır. Göçmen kuşların yanı sıra kartal, şahin ve atmaca gibi kuşlar vardır. Birçok hayvan türü avlanma yüzünden ortadan kalkmıştır. Yarımadayı çevreleyen denizler ise deniz bitkileri ve hayvanları bakımından son derece zengindir.

Yarımadadaki tek önemli yeraltı kaynağı petroldür. Arabistan dünya petrol rezervlerinin beşte ikisinden fazlasına sahiptir. Bu rezervlerin çoğu Basra Körfezi kıyı bölgesindedir. Petrolle birlikte sülfür de çıkarılmaktadır. Alçıtaşı ile mermer yatakları işletilmekte, ama bakırla fosfat yatakları değerlendirilmemektedir.

NÜFUS

Arabistan'ın nüfusunun 1980'lerin başında yüzde 3 gibi çok yüksek bir oranda arttığı tahmin edilmekteydi. Nüfusun çoğunluğunu Araplar oluşturur. Platonun ortasındaki Necd'de 1.308.000 (1981 tah.) nüfuslu Riyad ile birçok küçük tarım kasabası bulunur. Güneybatıda bol su kuyularından yararlanılan yüksek bölgeler, petrol sanayisi nedeniyle hızla gelişen Basra Körfezi bölgesi ve Yemen'in dağlık yöreleri nüfusun yoğun olduğu yerlerdir. Arabistan'da küçük bir Bedevi topluluğu da vardır.

Doğum oranı hemen her yerde binde 40'ın üstünde, ölüm oranı ise binde 15 civarındadır. Arabistan'ın çoğu yerinde nüfusun yüzde 45'ten fazlası 15 yaşın altındadır. Çeşitli lehçeleriyle Arapça en yaygın dildir. Büyük çoğunluk Sünni Müslüman'dır.

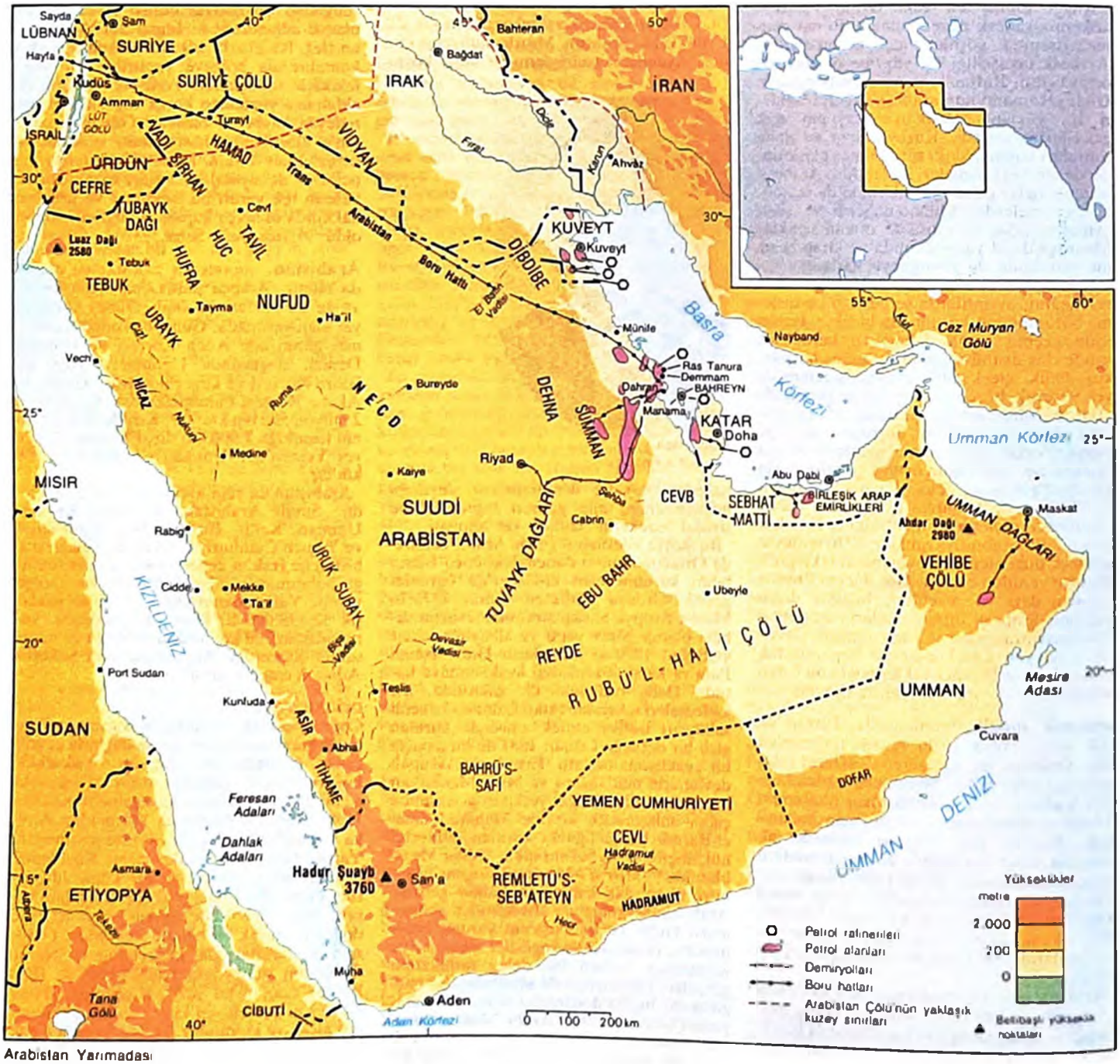

Arabistan Yarımadası

Tipik çöl görünümü, Suudi Arabistan
Walter Weiss-Ostman Agency

Arabistan Yarımadasındaki nüfusun üçte ikisinden fazlası kentlerde yaşar. Ancak, Umman ile Yemen'de bu oran yüzde 10-25 arasındadır. Çünkü buralarda halk geleneksel küçük tarım kasabalarında yoğunlaşmıştır. Kuveyt, Manama, Abu Dabi ve Doha gibi küçük ülkelerin çoğunda ise tek bir kent nüfusun yarıdan çoğunu barındırır. Yalnızca Suudi Arabistan'da dört büyük yerleşim merkezi vardır: Riyad, Cidde, Mekke, Medine. Riyad'da ve Cidde'de nüfus bir milyondan fazladır. Halka daha iyi hizmet götürebilmek için bölgesel ve kentsel kalkınma planlarında yeni kent merkezlerinin kurulmasına ağırlık verilmektedir.

EKONOMİ

Arabistan Yarımadasındaki devletlerin çoğunda ekonomi serbest girişime dayalıdır, ama bu girişimlerin önemli bir bölümü kraliyet ailesi ya da planlama yetkililerinin sıkı denetimi altındadır. 1990'ların başında Arabistan'daki ülkelerin gayri safi milli hasılasının (GSMH) büyük bölümü petrol çıkarım ve arıtımından elde ediliyordu. Ülkeler arasında gelir dağılımı çok dengesizdir. Dünyada kişi başına gelirin en düşük olduğu ülkelerden biri Yemen, en yüksek olduğu ülkelerden biri ise Birleşik Arap Emirlikleri'dir. Tarım sektörünün gayri safi yurt içi hasıladaki (GSYİH) payı yalnızca Yemen'de yüzde 7'nin üstündedir. İmalat sektörünün GSYİH içindeki payı ancak yüzde 12 kadardır. Suudi Arabistan ve Umman'da ise daha da azdır. Hizmet sektörünün payı ise genelde GSYİH'nin yarısına eşittir.

Tarım yapılan arazi tüm Arabistan'ın ancak yüzde 1'inden biraz fazladır. Arabistan'da nüfusun üçte birinden azı tarımda çalışır. Tarımsal işgücünün toplam içindeki payı Yemen ve Suudi Arabistan'da en yüksek düzeydedir. Bölge besin üretiminde kendine yeterli değildir ve tarım alanlarının yüzde 30'unun sulanmasına karşın üretim büyük ölçüde havanın iyi gitmesine bağlıdır. İklim koşulları elverdiğince, tahıl, kavun, karpuz ve başka meyveler yetiştirilmektedir. Ayrıca kokulu bitkiler, baharat, kahve ve Yemen'in teraslı tarlalarında, bir tür uyuşturucu elde edilen *kat* (Arabistan çayı) bitkisi üretilmektedir. Yarımadadaki başlıca hayvanlar sığır, eşek, at, deve, koyun ve geçmişte Arabistan'ın bitkisizleşmesinde önemli rol oynadığı sanılan keçidir. Çoğu kıyı kentinde küçük birer balıkçı filosu olmakla birlikte, balıkçılık pek önemli değildir.

Yüzyılın sonunda petrol rezervleri tükenecek, yeni iş alanlarına gereksinme duyulacaktır. Bu nedenle ulusal kalkınma planlarında imalat sektörünün geliştirilmesine önem verilmektedir. 1990'ların başında Arabistan'daki başlıca sanayi dalı hâlâ petrol işlemedir. İnşaat sektörü olduk-ça canlıdır. Petrolün tükenmesinden sonra da kendi başına ayakta durabilecek bir ekonomi için gereken altyapıyı oluşturma çabası yoğunlaşmıştır. Hizmet sektöründe petrol endüstrisine dönük mali ve teknik hizmetler ağırlık taşır.

Petrol üreten ülkelerde, özellikle de küçük ülkelerde, 1970'ten sonra hızla artan yabancı işçilerle girişimcilerin sayısı önemli bir sorun oluşturmaktadır. Bu işçiler ve aileleri kısıtlı hizmet olanaklarını daha da daraltmakta ve gelecekte daha büyük toplumsal ve siyasal sorunlar yaratacağa benzemektedir.

Arap bankacılığı büyük ölçüde petrol sayesinde, dünya ölçüsünde hızla gelişmektedir. Arap ülkeleri arasındaki iktisadi ve siyasal ilişkiler, Arap Birliği, Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü, Arap İktisadi ve Sosyal Kalkınma Fonu ve Arap Para Fonu gibi örgütler aracılığıyla yürütülmektedir.

Yarımadada, yalnızca Basra Körfezi çevresi ile Arabistan'ı komşu ülkelere bağlayan başlıca kıyı ticaret yolları üzerinde taşımacılık belli ölçüde gelişmiştir. Ayrıca, Körfez bölgesi dışında, ülkeleri birbirine bağlayan yollar pek görülmez. Riyad'ı Şam'a bağlayan Hicaz Demiryolu, 1908'de Türkler tarafından tamamlanmış, ama I. Dünya Savaşı'nda ağır hasara uğramıştır. Arap planlamacılar bu demiryolunun yeniden hizmete açılmasını amaçlamaktadırlar. 580 km'lik ikinci bir demiryolu ed-Demmam limanını Riyad'a bağlamaktadır. Hava taşımacılığı özellikle 1960'lardan bu yana gelişmiş ve yetersiz kara yollarının yerini almıştır. 1980'lerin başlarına doğru dört ülkeye hizmet veren Körfez Havayolları, Kuveyt Havayolları ve özellikle Suudi Arabistan'da birçok havaalanından oluşan bir hava ulaşım ağına sahip Saudia Havayolları hemen her türlü malzemeyi taşıyabilir duruma gelmişlerdir. Arabistan halklarının köklü bir denizcilik geleneği olmasına karşın

Kuveyt
ABC Ajansı

1980'lerin başında yalnızca Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan'ın, çoğu petrol tankeri olan, önemli sayılabilecek çapta ticaret filoları vardı. Arabistan'da birçok liman vardır. Özellikle Körfez'dekiler dünyanın en büyük ve modern teknolojiyle donatılmış limanları arasındadır ve 500 bin tonluk tankerlerin yükleme yapmalarına da elverişlidir. 1991'deki Körfez Savaşı sırasında petrol kuyuları zarar gören ya da tahrip edilen Kuveyt dışında, petrol gaz ve petrol ürünleri çok sayıda boru hattıyla Basra Körfezindeki limanlara ulaştırılır.

Uluslararası ticarette petrol ihracı ağırlık taşır. 1970'ler ve 1980'lerde büyük ölçüde artan ithalat giderleri petrol gelirleri sayesinde rahatlıkla karşılanabilmiştir. Ancak, 1990'ların başında petrol üreten ülkelerin gerek aldıkları tüketim maddeleri gerek büyük kalkınma projeleri nedeniyle yürütdükleri mali yükümlülükler öyle boyutlara ulaşmıştı ki, petrol fiyatlarının düşmesi karşısında döviz ve ödeme güçlükleriyle karşılaşmaya başladılar. Bu durum petrol sanayisi dışındaki dallara dayalı sanayileşme çabalarına yol açtı.

Makine ve inşaat malzemesi başlıca ithal mallarıdır. Ayrıca başta kamyon olmak üzere ulaşım araçları, anahtar teslimi fabrikalar, tekstil ürünleri ile giyim eşyası ve yiyecek ithal edilir. Arabistan'dan en çok Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki sanayileşmiş ülkeler mal alır. Arabistan'a en çok ABD, Japonya ve Almanya mal satar.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL YAPI

Arabistan'da, Yemen Cumhuriyeti'ndeki bir tür gevşek cumhuriyetten, Bahreyn (1976'ya değin) ile Kuveyt'teki (1975'e değin) meşruti monarşilere ve öbür ülkelerdeki katı monarşilere kadar çeşitli yönetim biçimleri görülür. Meşruti monarşi biçimleri geleneksel olmayıp pek az gelişmiştir.

Yönetimlerin siyasal partileri toplumsal bir kurum olarak benimsemedikleri görülür. Arabistan'daki hiçbir ülkede karşıt görüşlerin açıkça ifade edilmesini hoş karşılayan bir ortam yoktur.

Arabistan'ın çoğu yerinde Şeriat, medeni hukukla ceza hukukundaki yaptırımların temelini oluşturur. Şeriat yerel kadılar ya da yargıçlar tarafından uygulanır. Yalnızca Kuveyt'te modern bir hukuk sistemi vardır.

Yarımadadaki ülkeler çoğunlukla ya bağlantısız ya da Batı yanlısıdır. Eskiden Birleşik Krallık'a (İngiltere) bağlı ya da onun korumasında olan ülkelerin bu ülke ile askeri alanda danışmanlık, eğitim ve araç bakımından güçlü bağları sürmektedir. Askeri destek bakımından bir başka önemli devlet ABD'dir.

Arabistan ülkelerinde yaşam düzeyi 1970'lerin başına değin çok düşüktü. Bu yıllarda petrol nedeniyle birden artan zenginlik sosyal altyapı hizmetlerinin o derece gelişmesine yol açtı ki, ortalama ömür süresi Arabistan'ın az gelişmiş geniş bölgelerinde 50 yıl olarak kaldıysa da 1980'lerde Kuveyt gibi en gelişkin ülkelerde 70 yıla çıktı. Çocuk ölümü oranı düştü, beslenme düzeyi yükseldi. Sağlık personeli eğitimi ve temininde zorluk çekilmekte, modern sağlık hizmetlerinin çoğu ancak en büyük kentlerde bulunabilmektedir. Sağlık konusundaki en önemli sorunlar şunlardır: Önemli atılımlara karşın hâlâ çözülemeyen içme suyu sorunu, kanalizasyon sorunu ve bulaşıcı hastalık taşıyan hayvanlarla mücadele. Kırsal bölgelerde görülen başlıca hastalıklar sıtma, trahom, mide ve bağırsak iltihabı ve griptir. Kentlerde trafik kazaları, kalp ve akıl hastalıkları ile kanser artış göstermektedir.

Konut yapımı 1970'lerdeki gelir artışına ve gelişen inşaat tekniklerine karşın, hızla artan nüfus karşısında yetersiz kalmaktadır. Eski kentlerin birçoğunda yeni binaların hızla artmasıyla geleneksel konut tipleri pek görülmez olmuştur.

Bütün Arabistan Yarımadası ülkelerinde eğitime önem verilmekle birlikte geleneksel olarak iki cinsin birbirinden ayrı tutuluşu, öğrenim gören kız ve kadın sayısının erkeklerinkine oranla çok daha az olmasına yol açmaktadır. Okuryazarlık az gelişmiş bölgelerde çok düşük. Suudi Arabistan gibi petrol gelirı elde eden büyük ülkelerde yaklaşık yüzde 60, öteki petrol üreticisi

küçük ülkelerde ise, kentlerde sürdürülen kampanyalar sayesinde yüzde 70'in üstündedir. Yüksek meslek okulları ile öğretmen okullarının sayısı özellikle 1970'lerde artmıştır. Üniversite öğrenimi genellikle Arabistan dışında yaptırılmaktadır.

Suudi Arabistan, Kuveyt ve Bahreyn'de kapsamlı sosyal güvenlik programları uygulanmaktadır, ancak 1980'lerde Arabistan'ın çoğu yerinde halkın büyük kesimi henüz sosyal güvenlik kapsamında değildi.

Basın-yayın araçları Arabistan'da görece yeni bir gelişmedir. İlk gazete 1908'de Mekke'de yayımlanmıştır. Basının büyük bölümü doğrudan doğruya devletin mülkiyetinde ya da etkisindedir ve radyo - TV yayınları sıkı denetim altındadır. Basın-yayının eğitim ve ulusal kalkınma alanlarında rolü büyüktür. Birçok ülkenin resmi ya da yarı-resmi haber ajansı bulunmaktadır.

Araplar, İslamın doğduğu 7. yüzyıl öncesini *Cahiliye* olarak nitelerler. "Arap" sözcüğü "çöl" ya da "çölde yaşayan" anlamına gelir. Kuran'da "Arap" sözcüğü Bedevileri tanımlamak için kullanılır. "Şiir Arapların toplumsal sicilidir" halk deyişi şiirin Cahiliye Dönemi'nden bu yana süregelen önemini vurgular. Göçebe kamplarında müzik ile şiirin her önemli olayda yeri vardır. Pazaryerlerinde düzenli aralıklarla şiir ve müzik yarışmaları yapılırdı. Arap şiiri İS 500'lerde sözlü gelenek olarak başlamış, 150 yıl öyle kalmış ve "hafızlık" geleneği sayesinde korunmuştu. Kaside şiirin en yüksek biçimi sayılıyordu. İlk kasideyi Muhalhil ibn Rabia'nın yazdığına inanılır. İslam-öncesi klasik şiirin en iyi örnekleri Mekke'de Kâbe'deki *Muallakatü's-Seba*'da (*Yedi Askı*, 1943, 1985) bulunur. Bunlara *Müzehhebat* yani altın kasideler de denir. Kasideye duygusal bir giriş olan *nesib*'i geliştiren İmruü'l-Kays olduğu sanılmaktadır.

Ne var ki, Kuran'a göre şairler ahlâksal kaygıları olmayan serserilerdir. Bazı Müslümanlar da şiirin, daha çok dince yasak edilmiş şaraptan ve serbest kadın-erkek ilişkisinden söz ettiği için kötü olduğunu düşünürdü. Hz. Muhammed'in yalnızca destanlara, hac ezgilerine, şenlik şarkılarına ve 622'de başlattığı ezana izin verdiğine inanılırdı. Ama zamanla şiir geleneği canlandı, 8 ve 9. yüzyıl şairleri önemli yapıtlar verdiler.

İslam, varlıkların resmedilmesini yasaklayarak görsel sanatları engellemiş, buna karşılık hat sanatı ile geometrik örgeler teşvik edilmiştir. Süsleme sanatına karşı olan Vehhabiler 18. yüzyıl Arap mimarisinin basit tuğla yapılar düzeyinde kalmasına yol açmıştır. Vehhabilerin olumsuz etkisi müzikle dansta da görülmüş, ama Arap halk müziğiyle ilintili olan bu dallar önemlerini koruyabilmişlerdir. Klasik kaside, Arabistan Yarımadasındaki Bedevilerin yarattığı en eski şiir kalıbı olup hâlâ kullanılmaktadır. Bir başka tür, "kervan şarkısı" demek olan *huda*'dır. *Naham* denilen tür ise özellikle Kuveyt ile Bahreyn'de yaygın olup inci avcılarını teşvik için tutulmuş bir *naham* (şarkıcı) tarafından kayıkta söylenirdi. Hadramut'ta *dana dana* adını verdikleri, önceden yazılmaksızın o anda söylenen bir dörtlük ile bunun ardından izleyicilerin de katıldığı bir nakarat bölümünden oluşan bir tür vardır. İslamın yayılması ile Araplar çeşitli kültürlerle ilişkiye geçmiş ve bu sayede müzik aletleri ve biçimlerini geliştirmişlerdir.

Güney Arabistan, özellikle Yemen ve Umman, devenin evcilleştirilmesi (İÖ 400) ve kuzeydeki uygarlıkların gittikçe artan koku ve mür (lavanta yapımında kullanılan kokulu bir çeşit sarı sakız) talebi üzerine refaha kavuşmuştu. İÖ 330'larda yarımadanın güneyindeki dağlık yerleşim bölgeleri arasında bir ulaşım ağı oluşturuldu. Kuzeyde Nebatiler Mısır'la Suriye'ye kadar Kızıldeniz kıyısındaki ticaret yolunu denetim altında tutuyorlardı.

Abu Dabi'de yeni yapılan Büyük Cami
ASC Ajansı

Güney Arabistan efsanelerinin ulusal kahramanı, halk şiirinde Ebu Karib olarak da bilinen Tuba Esad Kamil'dir. Bu efsaneler Esad Kamil'in Medine ile Mekke'deki maceralarını, ayrıca Yahudiliğin Yemen'de yayılışını anlatır.

Arabistan Yarımadasının tarihini incelemek için Suudi Arabistan'da Tarih ve Arkeoloji Derneği kurulmuştur ve *Atlal* adlı bir arkeoloji dergisi yayımlanmaktadır. Araştırma merkezleri niteliğinde etkinlik gösteren yerel müzeler de vardır. Ne var ki, Arabistan, Ortadoğu'nun kültürel bakımdan en tutucu bölgesi olmaya, dinsel ve geleneksel değerlere katı biçimde bağlı kalmaya devam etmektedir.

TARİH

Müslüman Arapların tarihteki büyük imparatorluklardan birini kurması üzerine "Arap" kelimesi Arabistan'da yaşayan herkesi nitelendirir oldu. Arabistan ya da Arapçadaki adıyla Ceziretü'l-Arab, bütün yarımadayı tanımlamada kullanılagelmiştir, ama bunun İslamdan önce de böyle olduğu kesin değildir. İslam kaynaklarında bile Ceziretü'l-Arab'ın nereyi kapsadığı konusunda görüş birliği yoktur. Bu nedenlerle ve etnik çeşitlilikten dolayı, yarımadada yaşayanlara Arap yerine Arabistanlı demek daha gerçekçi olur.

Arabistan'da çok sayıda kabile yaşamıştır. Bunlar bir bölünüp bir birleşmişler, kabile anarşisinden merkezi yönetime, derken yeniden kabile anarşisine geçmişlerdir. Kabileler, laik ya da teokratik yönetimler altında bile yarımadada baskın durumda olmuşlardır. Arabistan'da halk çoğunlukla tarıma dayalı köylerde yaşamış ancak göçebe ve yarı göçebeler, kurak step ve çöllerde deve ile koyuna bağlı bir hayat sürmüş, balıkçılıkla geçinen topluluklar da kıyılarda yoğunlaşmıştır. Ticaret ile uğraşanlar ve din adamları daha çok kentlerde toplanmıştır.

Arabistan kültürü Sami uygarlığının bir koludur. Gerek bundan dolayı, gerek belirli dönemlerde ilişkide bulunduğu öbür Sami kültürlerinin etkilerinden dolayı neyin kesin olarak Arap özelliğinde olduğunu anlamak kimi zaman kolay olmamaktadır. Yakınında büyük bir ticaret yolunun bulunuşu yarımadayı Mısır, Yunan-Roma ve Hint-İran uygarlıklarının etkilerine de açık bırakmıştır. Öte yandan, Türklerin etkisi görece az olmuş, Batı Avrupa kültürü ancak sömürgecilik döneminde görülmüştür. Arabistan'ın iç bölgelerinin tecrit edilmiş durumu, buraların yüzyıllarca hiç değişmeksizin kalmasına yol açmıştır.

Arabistan İslamın beşiğidir ve bu sayede bütün Müslüman halkları etkilemiştir. Yarımadanın önemli bir kültür mirası olan ve Kuran'ın da dili olan Arapça esnek ve zengin bir dildir.

Arapça, ilişki kurduğu Farsça, Türkçe, Urdu, Malay, Svahili ve Hausa gibi birçok dili etkilemiştir. Kuran çeşitli incelemelere konu olmaya devam etmekte, Mekke'ye yılda yaklaşık 2 milyon hacı gitmektedir.

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN. Tarihöncesi ve arkeoloji. Büyük olasılıkla Arabistan bir zamanlar çok daha fazla yağış alıyordu ve bitki örtüsü çok zengindi. Ne var ki, bölgede insanlar yerleştiğinden bu yana iklim koşulları pek az değişmiş, cılızlaşan bitki örtüsü ile az yağış hep çetin sorunlar doğurmuştur.

Arabistan'ın Sami kökenli ulusların doğum yeri ve anayurdu olduğu kuramı bugün pek yandaş bulmamaktadır. Arabistan'da tek bir ırk bulunduğu yolundaki görüş ise bugüne değin doğrulanmamıştır. Buna karşılık, Arabistan'da, Afrikalıların, İranlıların ve Arap kasabalarında Yahudi topluluklarının varlığı heterojen ve etnik yapının göstergesi olagelmiştir.

Güney Arabistan'ın batısı yarımadanın en verimli bölgesi olup kabaca günümüzdeki Yemen ile örtüşür. Eski Güney Arabistanlılar sulama alanında çok başarı göstermiş, Hint Okyanusundan gelen muson rüzgarlarının getirdiği yağışı iyi değerlendirmişlerdir. Arap uygarlığı en yüksek düzeyine ve devlet ile toplum örgütlenmesinin en belirgin biçimine burada ulaşmıştır. 1950'den sonra yapılan tamamlanmamış birkaç kazı bu bölgenin arkeolojik bakımdan son derece zengin olduğunu göstermiştir. Yarımadanın çeşitli yerlerinde de birçok dil ve lehçede yazıtlar bulunmuştur.

Güney Arabistan Krallıkları. Güney Arabistan tarihinde bellibaşlı dört devlet görülmektedir: Main (Mina), Seba, Kataban ve Hadramut krallıkları. Yerleşim için seçtikleri yerlerin verimli araziler olmayışı bu devletlerin asıl güç ve refah kaynağının tarım değil ticaret olduğunu gösterir. İÖ 2. yüzyılda ortaya çıkan Himyeri devleti ile bölgede çeşitli sürtüşme ve çatışmalar olmuş, Güney Arabistan'da düzen yeniden ancak İS 3. yüzyılda kurulmuştur. Bu yüzyılın sonuna doğru Güney Arabistan etki alanını Kuzey ve Orta Arabistan yönünde artırmaya çalışmıştır. O dönemde Doğu Arabistanlılar İran topraklarının bir bölümünü muhtemelen Güney Arabistan yardımıyla ele geçirmiş, 10 yıl kadar da ellerinde tutmuşlardır. Ancak İS 325 sırasında Sasaniler karşı saldırıya geçerek Doğu, Orta ve Kuzeydoğu Arabistan'a girmişler, köyleri ve kentleri, tarım sulama sistemlerini yıkmış, kuyuları ve öteki su kaynaklarının çoğunu kapatmışlardır. Bu durum bölgedeki göçebelerin üstünlük kazanmasına yol açmıştır. Güney Arabistan'a sadık kabileler kıyı bölgelere kaçmış, Güney Arabistan ciddi bir gerileme yaşamıştır. Ama 5. yüzyılda Güney Arabistan'ın toparlandığı, Orta Arabistan'a doğru yeniden genişlediği görülür. Bu dönemde Güney Arabistan'daki bir başka önemli değişiklik, "Yer ile Göğün Tanrısı" denen tek bir tanrıya inanışı savunan tektanrılı yeni bir dinin devlet dini olmasıdır. Daha sonra İslamda görülecek olan hac geleneği birçok özelliğiyle bu yeni tektanrılı dinden önceki çoktanrılı inanışlarda da görülmekteydi.

Yeni tektanrılı dinden önce, Amir kabilesinin yarı-tektanrılı bir dine sahip olduğu bilinmektedir. Başka tanrılara da bağlı olmakla birlikte yalnızca Du Semavi (Gökler Tanrısı) dedikleri tek tanrıya taparlardı. Ancak "Yer ile Göğün Tanrısı" düşüncesi-

nin "Gökler Tanrısı" düşüncesinden mi kaynaklandığı bilinmemektedir.

Güney Arabistan'da 5. yüzyılda doğan yeni tektanrılı dinin Yahudilik ya da Hıristiyanlık etkisiyle ortaya çıktığı da ileri sürülen savlar arasındadır. Güney Arabistan'a Hıristiyanlığı 4. yüzyılın ikinci yarısında Bizanslı misyonerler getirmiştir. Yahudiliğin de o sıralarda bölgede yayılmaya başladığı sanılmaktadır. Sonraları, 6. yüzyılda, Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki mücadele Güney Arabistan'ın kaderinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Güney Arabistan'da Etiyopyalılar. 6. yüzyıl başlarında, Yahudiliği benimseyen ve Güney Arabistan Krallığı'nı da ele geçiren bir Himyeri kralı, Necran'daki Hıristiyan halkı eziyordu. Hıristiyan Etiyopyalılar Bizanslıların maddi ve manevi desteğiyle Güney Arabistan'a saldırdılar ve Musevi kralı tahttan indirdiler, yerine Hıristiyan bir kral geçirdiler. Daha sonra Etiyopya kuvvetlerinin Güney Arabistan'daki komutanı Ebrehe tahtı ele geçirip kendine bütün Güney Arabistan'ın hakimi ilan etti. Yönetimi, Etiyopya dahil bütün çevre ülkelerce ve yerel kabilelerce tanındı. Ebrehe, Mekke'deki ve çevresindeki kabilelere karşı etkin bir Orta Arabistan siyaseti izledi. Ebrehe'yi kısa sürelerle iki oğlu izledi. Daha sonra Himyeriler, Etiyopyalıları Sasanilerin de yardımıyla yöreden çıkardı, ardından Yemen'in yönetimi Sasanilerin eline geçti ve bu durum Hz. Muhammed'in ölümünden kısa süre öncesine değin sürdü.

Orta ve Kuzey Arabistan. Eski uygarlıklarla çevrili olan bu bölge hakkında Mısır kaynaklarında, Eski Ahit'te ve özellikle de İÖ 9. ve 7. yüzyıl Asur kayıtlarında bilgi vardır. Asurlar için bu bölge daha çok ticaret yolları açısından önemliydi. Kuzey Arabistan'da yaşamış olan Semud kabilesi ile Lihyaniler, bölgede önemli rol oynamışlardır. Arapçayı resmi dil olarak ilk kabul edenler Lahmilerdir. İslam-öncesi Arap şiirinin gelişmesinde büyük paya sahip olan Lahmilerin Suriye Çölündeki egemenliğine Romalılar son vermişlerdir. 5. yüzyıl sonlarında Mekke'de Bizanslıların da desteğiyle Kureyş yönetimi kurulmuştur.

Gassaniler. 5. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Gassaniler Lahmileri yenip Suriye Çölü ile Arabistan'ın kuzeybatısını denetimleri altına aldılar. Gassaniler şiire Lahmiler kadar düşkün değildi, ayrıca resmi dilleri Arapça değil Süryanice idi. Gassaniler Hıristiyandılar ve Bizans Kilisesi içindeki çatışmalarda önemli bir rol oynadılar.

6. yüzyıl sonlarında Gassani Devleti küçük devletlere bölündü, bunlardan bazıları Sasani denetimine girdi. Kuzeybatı Arabistan'da Gassani gücünün zayıflaması, Yahudilere Kura Vadisi ile Yesrib'deki (Medine) Azd kabilelerinden iktidarı ele geçirme fırsatı verdi. Lahmiler, büyük olasılıkla, Hıristiyanlığı kabul ettikleri için Sasanilerle birlikte gözden düştüler. 7. yüzyıl başındaki Bizans-Sasani savaşları Gassanilerle Lahmilerin gücünü daha da zayıflattı ve bunların siyasal varlığı, Müslümanların ilk iki halife döneminde Suriye ile Irak'ı fethetmesiyle son buldu. Kuzey ve Orta Arabistan'ın başka uluslar ve kültürlerle ilişkilerinin yakınlığı klasik Arapçaya Farsça, Aramca, Süryanice, Yunanca ve Latinceden geçmiş birçok sözcükten de anlaşılabilir. Bu yabancı kaynaklı sözcüklerin yer aldığı en güvenilir klasik Arapça metin Kuran'dır.

7. YÜZYILDAN BU YANA ARABİSTAN. Arap ve İslam yayılması. 6. yüzyılda Kureyş kabilesi Arabistan'ın kuzeyindeki ve güneyindeki kabileler ile bir dizi anlaşma yaparak kervanların Aden ve Hadramut kıyılarından Mekke'ye ve oradan Bizans'a ya da Irak'a serbestçe yolculuk etmesini sağladı. Bir başka anlaşma, Aksum (bugün Sudan ve Etiyopya'da) ile Afrika ve Arabistan kıyısı boyunca deniz yolculuğunu güvence altına aldı.

Kureyşliler, Bizans, Sasani, Yemen ve Etiyopya yöneticileri ile de anlaşmalar yaparak Arabistan dışındaki ülkelerle olan ticareti geliştirdiler. Kureyşliler Mekke'deki Kâbe'nin koruyucuları, "efendileri" olarak kutsal bir saygınlığa sahiptiler ve "Allah'ın İnsanları" ya da "Allah'ın Korunan Komşuları" olarak tanınıyorlardı. Mekke'ye hacca giden kabilelere "Allah'ın Konukları" deniyor, Kureyşliler bu hacıların ağırlanmasını sağlıyorlardı. Harem olarak adlandırılan Mekke kenti ve çevresinde Kureyşliler her türlü saldırıya karşı güvenlik içindeydiler. Kabileler arası anlaşmazlıklarda hakemlik yapan Kureyşliler birçok Arap kabilesi üstünde gevşek bir hegemonyaya da sahiptiler. Hacıların ağırlanmasını sağlamak için vergi toplanırdı. Zamanla, belki de Kureyşliler (Allah'a tapanlar) ile öteki kabileler arasındaki siyasal anlaşmalar sonunda, Kâbe'ye başka inanışların tanrıları eklendi ve Kâbe bir panteona dönüştü.

Hz. Muhammed'in Yaşamı. Hz. Muhammed Haşimilerdendi. Küçük yaşta öksüz kalmasına karşın kabilesinin korumasından hiç yoksun kalmadı. Daha sonra, zengin bir dul olan Hz. Hatice ile evlendi. Mekke'de herkesin güvenini kazanmış bir kişi olarak tanındı. Peygamber olarak Allah'ın birliğini vurgulaması Kureyş'in ileri gelenleri tarafından tepkiyle karşılanınca başka kabilelerle yakınlık kurmaya çalıştı. Anlaşma sağladığı Medine kabile konfederasyonunun (ümmet) koruması altına girerek, bu konfederasyonun dinsel önderi ve hakemi oldu. Kendisine katılan Kureyşlilere muhacirun (göçmenler), Medineli müttefiklerine ensar (destekleyiciler) dendi. İslam çağı Hz. Muhammed'in İS 622'de Mekke'den Medine'ye göç etmesi (hicret) ile başlar. Hz. Muhammed'in yaşamı ve İslamın doğuşu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için *bak.* Hz. Muhammed, Hz.; İslam.

Hz. Muhammed Medine'yi kutsal yer ilan etti. Kureyşlilerin saldırılarını püskürtükten sonra yeterli gücü toplayarak karşı saldırıyla Mekke'yi ele geçirdi. Bazı Kureyşli ailelerin iktidarına son verdi, ancak daha sonra Kureyşli akrabalarıyla uzlaşma siyaseti izledi.

Hz. Muhammed'in ardıllarının önderliğindeki kabilelerin yayılma arzusu, Bizans ve Sasani devletlerinin zayıfladıkları bir dönemle çakıştı. Bereketli topraklar vaat eden fetih siyaseti dolayısıyla birçok aile hayvan sürülerini de birlikte götürerek yarımadayı terk etti. Bu büyük insan göçü yarımadayı birçok bakımdan etkiledi. Bir olasılıkla Hadramut'ta sulamacılığın ihmaline ve böylece verimli arazinin erozyona uğramasına yol açtı. Umman'daki Arap kabilelerin İranlı yönetici sınıftan kopması da aynı sonucu doğurdu. Bahreyn bölgesi, el-Ahsa (Lahsa) ve Yemen'deki İran etkisi yerini Arap etkisine bıraktı.

Arabistan'dan çok uzak yörelere taşan fetihler sayesinde iki kutsal kent, Mekke ile Medine, karmaşık Arap kültürünün çok zengin birer merkezi haline geldi. Tam olarak Hulefa-yı Raşidin Dönemi'nde niteliği belirginleşen İslamın yayılmasına bir süre sonra Hicaz ve Yemen de katkıda bulundu.

Daha sonra ikinci halife olacak olan Hz. Ömer'in desteğiyle ilk halife olan Hz. Ebubekir, egemenliğin Kureyşlilerden başkasına geçmesini önledi. Bunun üzerine, Haşimiler haklarının çiğnendiğini düşündüler. Hz. Muhammed'in hem amcasının oğlu hem de damadı olan Hz. Ali ancak kendi halifeliğinin yasal olacağını ileri sürdü. Üçüncü halife Hz. Osman, Kureyşin hem Emevi, hem de Haşimi tarafından geliyordu. Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısında fetih dalgası zayıfladı. Benzer uygulamaları Hz. Muhammed de yapmış olmakla birlikte, Hz. Osman, Irak'la Mısır'dan elde edilen ganimet ve gelirleri Kureyşli akrabalarına dağıtmakla suçlandı. Öbür kabilelerle sürtüşmeler Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlandı. Taraftarları Hz. Ali'yi halife ilan ettiler. Bunun üzerine, Hz. Osman'ın intikamını almak isteyen akrabası Muaviye ile Hz. Ali arasında çıkan siyasal çatışmayı Muaviye kazandı. Daha sonra, Muaviye ile Hz. Ali arasında hakemlik yapılmasına karşı çıkan bir grubun üyesi Hz. Ali'yi öldürdü. Hz. Ali'nin ölümüyle İslamın siyasal merkezi bir daha geri gelmemek üzere Arabistan dışına çıkmış oldu. Hz. Ali'nin soyu sonraki Arap tarihinde önemli rol oynadı.

Emevi ve Abbasi dönemleri. Muaviye ile Emeviler İslam İmparatorluğu'nu Şam'dan yönetmeye başladılar. Böylece kutsal kentler Mekke ve Medine İslamın yalnızca manevi anlamda merkezleri haline geldiler. İslamın kısa bir süre için sağladığı Arap birliği bir daha kurulmamak üzere bozuldu. Sünnilerle Şiiler arasında, günümüze değin gelen gerginlik ve çatışma dönemi başladı. Şiiler, imamın Hz. Ali'nin soyundan olması görüşünü benimsemişlerdir. Emevi yönetimi kabileler arasındaki rekabetin yol açtığı çatışmalar sonunda 750'de çöktü. Abbasiler, Hz. Muhammed'in amcası ile aynı soydan (Haşimilerden) oldukları gerekçesiyle halifelik hakkının kendilerinde olduğunu savunuyorlardı. Onların döneminde kutsal kentlere yapılan katkıların bir bölümü Halife Harun Reşid'in karısı Zübeyde sayesinde gerçekleşmiştir. Haşimilerin "Ali evladı" kolu, Abbasi halifelerinin yasallığını asla benimsememiş, halifelik hakkının kendilerinde olduğunu savunmuşlardır. Ali evladı Sünni ve Şii olarak ikiye, zamanla Şiiler de birçok mezhebe bölünmüşlerdir. Bu mezheplerden en önemlileri On İki İmam'ı benimseyenler ile Yedi İmam'ı benimseyen İsmailiye mezhebidir.

9. yüzyıl sonlarında Orta Arabistan'da patlak veren Ali evladı ayaklanması Irak'la Hicaz arasındaki ulaşımı engelledi. Bunun yanı sıra, Arabistan'daki Abbasi egemenliğini asıl sarsan, Yemen'de, Arabistan'ın doğusunda ve Umman'daki İsmailiye propagandası oldu. İsmailiye mezhebinin misyonerleri Yemen'den Kuzey Afrika'ya kadar ulaştılar ve burada yeşeren Fatımi hareketi Mısır'ı fethederek bir süre Abbasileri ciddi biçimde tehdit etti.

İsmailiye mezhebinin bir kolu olan Karmatiler Arabistan'ın kuzeydoğusunda, el-Ahsa'da bir devlet kurdular. Sünni İslamı kökten bir değişikliğe uğratmak istiyorlardı. Hz. Muhammed'in öğretilerinin çoğuna karşıydılar. Namaz, oruç ve haccın kaldırılmasını, şarap içmenin yasaklanmamasını, cinsel serbestliği ve müziğin desteklenmesini savunuyorlardı. 930'da Basra Körfezindeki Karmatiler Mekke'yi işgal edip yağmaladılar. Kâbe'deki kutsal taş Hacerü'l-Esved'i aldılar ve el-Ahsa'ya götürdüler; daha sonra, Fatımilerin baskısı üzerine geri verdiler. Karmatilerin iktidarı 1077/78'de sona erdi.

7. yüzyıl sonlarında ılımlı bir Hariçi mezhebi sayılan İbadiler Arabistan'ın güneyini fethetti, Mekke ile Medine'yi ele geçirdi. 893'teki İbadi işgalinden sonra Umman kimi zaman bağımsız kimi zamanda Abbasilere ve Abbasi yönetimini destekleyen Bü-

veyhilere ya da Selçuklulara bağımlı oldu. 12. yüzyılda Umman'daki Selçuklu egemenliği zayıfladı ve yerel imamlar ortaya çıktı. Hindistan'la yapılan ticaretin Basra Körfezindeki limanlarda yoğunlaştığı dönemde refah arttı. Ancak, ticaret yolu Kızıldeniz'e kaydığında gelirler önemli ölçüde azaldı. Umman'ın iç yöreleri 12. yüzyıl ortalarından 1406'ya değin Nebhani hanedanının denetiminde kaldı. Bazı dağlık bölgeler de Oğuz Türkleri, Persler ve başka devletler arasında el değiştirdi.

9. yüzyıl sona ererken Yemen'in kuzeyinde, Saada'da Ali evladı Zeydi hanedanı kuruldu. Ahmed bin İsa ise 10. yüzyıl ortalarında İbadilerin yönetimindeki Hadramut'ta Alevi Seyyid hanedanını oluşturdu. Bu hanedan Şii mezhebinin Hindistan, Endonezya ve Doğu Afrika'da yayılmasını sağladı.

İsmailileri ortadan kaldırmak ve Hindistan ticaret yolunu ele geçirmek amacıyla Eyyubiler Yemen'i 1173'te işgal ettiler ve 1229'a değin ellerinde tuttular. Eyyubilerle birlikte Yemen'e gelen ve muhtemelen Oğuz kökenli olan Emir Ali bin Resul'ün soyu 1229 dolayında bağımsızlığını ilan etti. Resuli dönemi Yemen'in en parlak dönemidir.

Maskat Sarayı, Umman
ABC Ajansı

Mekke'de 10. yüzyıl ortasında Ali evladı soyundan şerifler dönemi başladı. Hz. Muhammed'in zamanından beri Hicaz'ın başkenti olan Medine'nin yerini Mekke aldı. Şerifler Mısır'da ve Arabistan'da hüküm süren yabancı yönetimlere bazen bağımlı oldularsa da, fiilen hep bağımsız hareket ettiler. Abbasilerle Fatımiler arasındaki mücadelede ise hangi taraf güçlüyse onun yanında yer alarak fırsatçı bir siyaset güttüler. 1171'de Salaheddin Eyyubi Fatımileri Mısır'dan çıkardı ve Sünniliği geri getirdi. Bu durumda şerifler bir kez daha Abbasilerle Eyyubileri tanıyıp Zeydilikten Şafiiliğe döndüler.

1181'de Reynaud de Châtillon adında bir Fransız şövalyesinin komutasındaki Haçlılar Arabistan'a saldırdı. Haçlılar Medine'ye saldırmayı planlamışken bundan vazgeçip Kızıldeniz limanlarına yöneldiler. Salaheddin Eyyubi, Haçlı gemilerini yok ederek Mekke'ye yönelik tehlikeye son verdi.

Bağdat'ın 1258'de Moğolların eline geçmesinden sonra Iraklı hacı kervanları Hicaz açısından siyasal önemini yitirdi. Buna karşılık Mısır'ın önemi arttı ve şerifler Mısır'daki Memlüklere gitgide daha bağımlı hale geldi.

Memlük ve Osmanlı etkisi. Yemenli Resulilerin rekabetine karşın kutsal kentlerin yönetimi genellikle Memlüklerin elinde kaldı. Memlükler 14. ve özellikle 15. yüzyılda bölgenin egemen gücü oldular. 16. yüzyıl başında Portekizliler Hint Okyanusunda ve Kızıldeniz'de etkili olmaya başladılar. Portekizliler Aden'i ele geçiremediler, ama Hindistan ile Avrupa arasında Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinden sürdürülmekte olan ticareti engelleyerek Müslüman Ortadoğu ülkelerinin ekonomilerine ciddi ve kalıcı zararlar verdiler.

Portekizlilerin etkinliğini dengelemek bakımından Memlükler de Yemen'i işgal etmeyi gerekli gördü. Ne var ki, bu işgalden bir yıl sonra, 1517'de I. Selim (Yavuz) Mısır'ı işgal ederek Hicaz bölgesinin Osmanlı egemenliğine geçtiğini ilan etti. Mekke şerifi II. Berekât oğlunu Osmanlı sarayına gönderdi ve bir anlaşma sağladı. Bu anlaşmaya göre II. Berekât, kutsal kentler ile Cidde'nin yöneticisi olarak görev yapacak, ancak, Osmanlılara bağlı kalacaktı. I. Selim'in ardılı I. Süleyman (Kanuni) Osmanlı Devleti'nin en parlak döneminde saltanat sürerken kutsal kentlere önemli mali katkılarda bulundu.

Yemen'deki Memlükler Osmanlı otoritesine boyun eğdi. Osmanlılar Kızıldeniz ile Hint Okyanusunda Portekizlilerle çatışmalara girdi. Aden'i ele geçirip Yemenlileri dağlara sürdülerse de bir süre sonra Yemenliler karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar ve Güney Yemen'deki Muha'yı üs olarak kullandılar. Bunun üzerine Aden'in önemi azaldı. Osmanlılar, Irak'ı 1563'te fethettikten sonra, Hürmüz'le Maskat'ı (bugün Umman) 1507'de ve Bahreyn'i de 1521'de almış ve Arabistan kıyılarını rahatça yağmalamış olan Portekizlilerle Basra Körfezinde savaşmaya başladılar.

Portekizlilerin ardından Hollandalılarla İngilizler, sonra da Fransızlar ve başka uluslar Arabistan kıyılarıyla ilgilenmeye başladılar. Portekizliler Bahreyn'i 1602'ye, Maskat'ı 1649'a değin elde tuttular. Batılı uluslar Yemen'le ticaretlerini Muha üzerinden yürüttüler.

Kuzeydeki kabilelerce desteklenen Zeydiler, Osmanlıları 1635'te Yemen'den çıkardılar. 18. yüzyıl başlarında da yerel kabileler Zeydileri Yemen'den attılar. Orta Arabistan'da Necd'de sofu bir mezhep olan Vehhabiliğin gelişmesi şerifler tarafından sapkınlık olarak nitelendirildi ve endişeyle karşılandı. Vehhabilerin hac ziyareti 18. yüzyılda yasaklandı. Yasağın 1785'te kaldırılmasına karşın Vehhabiler 1790'da Mekke şerifi Galib'in baskınına uğradılar ve 15 yıl boyunca Vehhabilerle çatışmalar oldu.

Ummanlılar 17. yüzyıl sonlarında Hint Okyanusunun bütün kıyı bölgelerinde üstün bir deniz gücü haline geldiler. Yağmacı Umman filoları Avrupalı tüccarların korkulu rüyası oldu.

1743'te İranlıların eline geçen Maskat, Ahmed bin Said adlı bir önder tarafından kurtarıldı. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın gelişmesi ve İngiltere'nin Hindistan'daki etkisinin artması, Arabistan'ın Hint Okyanusuna kıyı olan bölgelerindeki siyasetini yakından etkilemeye başladı. 1820'de yapılan bir anlaşma Umman Körfezinin İngiliz etkisine girmesine yol açtı.

Vehhabiler. Vehhabi hareketini, 13-14. yüzyılda yaşamış ve Hanbeli mezhebine bağlı sofu bir din bilgini olan İbn Teymiye'nin yazdıklarından etkilenen Muhammed bin Abdülvehhab başlattı. Putperestlik Arabistan'da hâlâ sürüyordu ve Abdülvehhab, İslamı çoktanrılıktan tam anlamıyla arındırarak başlangıçtaki İslam idealine dönülmesi görüşünü savunuyordu. Necd'de doğduğu kentten kovulunca, Osmanlıların egemenliği altına hiç girmemiş ed-Deriye'ye giderek burada Muhammed ibn Suud'un korumasına sığındı. Vehhab'ın öğretilerini benimseyen ve yaymaya başlayan İbn Suud'la oğlu, bütün Necd'i denetimleri altına aldılar. 1801'de Vehhabiler kutsal Şii kenti Kerbela'yı ele geçirdi. Sonra, Şerif Galib'in kayınbiraderinin de yardımıyla Mekke'yi, daha sonra da Medine'yi fethettiler. Osmanlı sultanı, Mısır genel valisine kendisinin vekili sıfatıyla harekete geçmek ve Vehhabileri kutsal kentlerden çıkarmak emrini verdi. Yedi yıl süren zorlu çatışmalardan sonra Vehhabiler yenilgiye uğratıldı. Vehhabi önderi Abdullah bin Suud İstanbul'a gönderildi ve orada boynu vuruldu. Kuzey Arabistan'ın işgali 20 yıldan fazla sürdü.

Suudi-Vehhabi egemenliğinin ikinci evresi, bir Suudi kolundan gelen Türki'nin 1824'te ayaklanarak Necd'deki Riyad'ı ele geçirmesi ve başkent yapması ile başladı. Kendisinden sonra yerine geçen oğlu Faysal döneminde, Vahhabiler Basra Körfezi bölgesinde çoğunlukla tanınan bir devlet haline geldiler. Faysal Mısırlıların hücumu karşısında bir ara zor duruma düştüyse de, Mısır'daki Mehmed Ali Paşa yönetiminin çökmesi üzerine toparlandı. 19. yüzyıl sonlarında Suudiler bereketli el-Ahsa'yı Osmanlılara kaptırdılar ve Kuveyt'e sığınmak zorunda kaldılar.

20. yüzyıl başında, II. Abdülaziz (İbn Suud) Riyad'ı geri aldı ve 1904'te bütün Suudi topraklarını kurtardı. 1912'de göçebeleri denetim altına alabilmek için tarıma dayalı yerleşim merkezleri oluşturmaya başladı ve 1913'te Osmanlıları el-Ahsa'dan çıkardı.

I. Dünya Savaşı başlayınca Kuveyt Osmanlı Devleti ile bağlaşıklığını ilan etti. İbn Suud, Osmanlı yanlısı İbn Reşid ile çarpıştıysa da İngilizlerle ilişkilerini sürdürmenin dışında bir etkinlikte bulunmamayı yeğledi.

Hicaz. Mısırlıların 1840'ta Arabistan'dan ayrılmasından sonra şerifler bir süre bağımsız oldular. Ancak daha sonra Osmanlılar şerifleri yetkilerine el koyarak denetimi ellerine geçirdiler. 1869'da Süveyş Kanalının açılmasıyla Osmanlılar Arabistan'a deniz yoluyla asker gönderme ve Hicaz'ı doğrudan yönetme olanağı buldular.

Yemen. İngilizler 1839'da Aden'i aldı. 1849'da Osmanlılar Tihame'yi işgal ettiler, ancak Sana'ya 1872'ye değin giremediler. Zeydi kabilelerinin direnişini bütünüyle bastıramadılar. Aden çevresindeki bağımsız kabilelerle yapılan koruma antlaşmalarının kapsamına Hadramut da dahil edildi. I. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce bir Osmanlı-İngiliz Komisyonu Yemen sınırları konusundaki anlaşmazlıkları büyük ölçüde çözüme kavuşturdu.

Bir dağ köyü, Yemen Cumhuriyeti
ABC Ajansı

Körfez ülkeleri. 19. yüzyıl başlarında Kavasım kabilesine mensup korsanlar Vehhabilerin teşvikiyle Hindistan'a kadar uzanan geniş bir alanda yağmacılık yapıyorlardı. Korsanlar, reislerinin denizde barışı sağlamak üzere 1835'te vardıkları ateşkes antlaş-

ması, 1853'te kalıcı bir barış antlaşmasına dönüştü. Umman'da yönetimi ele geçiren sultan İbn Ahmed Fransızlara karşı İngilizlerle işbirliği yaptı. Maskat kıyısındaki sultanlarla İngilizler arasındaki ilişkiler gelişti ve İngiltere Doğu Afrika'daki Zengibar'ı 1890'da korumasına aldı. İngilizlerin Bahreyn'deki etkisi 1900'de bir siyasal danışmanlığın oluşturulmasıyla iyice arttı. İngilizler, Körfez ülkeleri ile Zengibar'ı köle ticaretine karşı çıkmaya ikna etti.

I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girdiğinde bütün Batı Arabistan'ı elinde tutuyor ve Kuzey Arabistan'ın iç bölümündeki Raşidilerce destekleniyordu. Doğu Arabistan'a yayılma çabaları İngilizlerce engellenmişti. 1916'da Mekke şerifi Hüseyin, İngiliz desteğine güvenerek Osmanlılara karşı giriştiği mücadelede Mekke'yi aldıysa da Medine'yi alamadı. Şerif Hüseyin'in iki oğlu, Faysal ve Abdullah, Arap kabileleri Osmanlılara karşı harekete geçirip kuzeye yürüdüler ve İngiliz desteğiyle 1918'de Şam'a girdiler. Faysal kendini Suriye kralı ilan etti ama Temmuz 1920'de Fransızlarca tahtından indirildi. 1921'de, Faysal Irak krallığına, kardeşi Abdullah ise Ürdün emirliğine getirildi.

Vehhabi-şerif anlaşmazlığı. Mekke şerifi Hüseyin ile İbn Suud'un savaş sırasında daha da kötüleşen ilişkisi 1919'da açık çatışmaya dönüştü. Çatışma sonucunda Vehhabiler üstün geldiler; Hicaz'a rahatça girebilirlerdi ama, her iki tarafa da malı destekte bulunan İngilizlerin araya girmesi üzerine, İbn Suud, kuvvetlerini Osmanlı yanlısı İbn Reşid'e yöneltip bütün Şammar topraklarını ele geçirdi, başkent Ha'il'i 1921'de aldı. Şerif Hüseyin İngilizlerle anlaşamayınca, 1924'te Vehhabiler Hicaz'a girdi ve Hüseyin şeriflikten düşürüldü.

Suudi Arabistan. I. Dünya Savaşı'nın ardından oluşan yeni durum bölgede sınır anlaşmazlıklarına yol açtı. Görüşmelerle anlaşma sağlanamaması üzerine, Suudi Arabistan askeri birlikleri Yemen'e saldırdı ve 1934'te varılan anlaşma ile sınır çizildi.

İngiliz manda yönetimi altındaki Ürdün ve Irak ile Suudi Arabistan arasındaki sınırlar I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda İngiltere ile Suudi yönetimi arasında yapılan görüşmelerde belirlendi. 1927'deki antlaşmayla da İbn Suud, egemen ve bağımsız bir devletin yöneticisi olarak tanındı.

Yemen. Osmanlıların Yemen'den ayrılması üzerine Zeydi İmam Yahya bölgeyi ele geçirdi. İngiltere ile Osmanlıların belirlediği sınırları tanımadı. Doğuya doğru ilerlemesi İngilizlerle çatışmasına yol açtı. İngiliz politikası kendi koruması altındaki devletlerin uzlaştırılmasına ve var olan durumun korunmasına yönelikti.

I. Dünya Savaşı sonrasından bugüne Arabistan. 1930'larda çöllerde yepyeni bir etken ortaya çıktı: Petrol. Bahreyn'de petrol 1932'de bulundu. Suudi Arabistan'dan ilk petrol tankerleri 1938'de yola çıktı. Kuveyt'te ise üretim 1946'da başladı. Arabistan'ın yoksul bölgelerinden buralara doğru büyük bir işçi akını oldu. Yaşam düzeyi büyük ölçüde gelişirken önemli toplumsal sorunlar da ortaya çıktı.

Arap dünyası önce Mısır, ardından Suriye ve Irak'ta gelişen ulusalcı ve devrimci akımlarla kaynamaya başladı. 1950'lerde Mısır, "feodal" Arap krallıklarını devirmek ve Arabistan'dan "sömürgeciliği" atmak üzere bir propaganda kampanyası başlattı. Bunda, az nüfuslu petrol üreticisi Arap ülkelerini denetim altına alma isteğinin de etkisi vardı.

1961'de Kuveyt bağımsız oldu. 1962'de, Mısırlılarca eğitilen Yemenli subayların darbesi üzerine Mısır askeri birlikleri Yemen'i işgal etti. Güneyindeki Mısır askeri varlığından tedirgin olan Suudi Arabistan yönetimi beş yıl boyunca, üstün Mısır kuvvetleriyle savaşan devrik İmam el-Bedr'e yardım etti. Kral II. Abdülaziz (İbn Suud) 1953'te ölmüş, pek becerikli olmayan ardılı Suud'un yerine de, 1964'te, güçlü bir yönetici olduğunu kanıtlayan öbür oğlu

Aden Limanı, Yemen Cumhuriyeti
ABC Ajansı

Faysal geçmişti. Faysal, Nâsir'ı 1965'te Cidde Antlaşması'na zorladı. Mısır birliklerinin Yemen'den bütünüyle çekilmesi 1967 Arap-İsrail savaşındaki yenilgiden sonra gerçekleşti.

Bundan sonra Nâsir, İngilizlerin Aden'i terk etmesi için siyasal baskıya başvurdu. İngiliz İşçi Partisi hükümeti 1966'da Aden'den ayrılma kararı aldı. Bunun üzerine sol eğilimli Ulusal Kurtuluş Cephesi (NLF) Aden'de sosyalist bir yönetim kurdu.

Yemen Arap Cumhuriyeti'nde 1974'te, İbrahim el-Hamdi adlı bir subay yönetime el koyarak anayasayı askıya aldı. Kısa süren yönetimi sırasında kalkınmaya yönelik bazı atılımlar yapıldı. Ayrıca, güçlü Zeydi reisleriyle çatışmaya girdi ve Suudi Arabistan'ın içişlerine müdahalesine karşı direnmeye çalıştı. Çoğunluğu solcu Şafiilerden oluşan Ulusal Demokratik Cephe'ye izin verdi, öbür Yemen'le (Aden) birleşmeyi amaçladığını ilan etti. El-Hamdi sosyalist Yemen devlet başkanı ile ilişki kurdu. Bu gelişmeler Suudilerin tepkisine yol açtı ve el-Hamdi, 1977'de Suudi yanlısı Ahmed el-Gasmi'nin desteklemesiyle öldürüldü. Yerine geçen Ahmed el-Gasmi de bir yıl sonra bir Adenli tarafından öldürüldü. İki Yemen arasında sertleşen ilişkiler 1979'da öbür Arap devletlerinin arabuluculuğu ile bir ölçüde yumuşatıldı.

1970'lerde Yemen Arap Cumhuriyeti'nde enflasyon hızla arttı. Suudi Arabistan'a işçi göçü ve tarımda genleme görüldü. Öbür Arap ülkelerinde olduğu gibi tüketim maddeleri ithali büyük ölçüde arttı. 1980'lerde Suudi Arabistan ile Körfez ülkeleri, özellikle Doğu Asya'dan o kadar çok yabancı işçi almıştı ki, bazı kentlerde yabancıların nüfusu yerli nüfustan fazlaydı.

Umman'da 1970'teki bir saray darbesinden sonra sultan olan Kabus modernleşme, refah ve reform hareketi başlattı. Burada Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti tarafından desteklenen sol hareket 1975'te yenilgiye uğratıldı.

İngiltere'nin 1970'lerin başlarında Körfezden ayrılmasından sonra bir dizi yeni bağlaşmaya tanık olundu. 1971'de, altı emirliğin birleşmesiyle Birleşik Arap Emirlikleri kuruldu. Bahreyn ile Katar bağımsız devletler oldular.

Ortak çıkarların bir araya getirdiği Suudi Arabistan ile Mısır, Mısır'ın 1978-79'da İsrail ile barış görüşmeleri yapması üzerine koptular. 1980'lerde iki ülke yeniden yakınlaştı. İran'da Ayetullah Humeyni önderliğinde kurulan yeni rejim Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri için tedirginlik kaynağı oldu. 1979'da Suudi Arabistan'da fanatik bir grup dincinin Kâbe'yi basması bütün İslam dünyasını sarstı. Suudi Kral Faysal'ın 1975'te öldürülmesinden sonra başa geçen Kral Halid 1982'de öldü, yerine Kral Fahd geçti. İki Yemen 1990'da Yemen Cumhuriyeti adı altında birleşti. Irak'ın Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal ve ilhakıyla başlayan Körfez Bunalımı Ocak 1991'de savaşa dönüştü. ABD'nin önderliğindeki müttefik güçlerin kısa sürede Irak'ı yenilgiye uğratmasının ardından Kuveyt yeniden bağımsızlığını kazandı.

Arabistan buğdayları. Türk çocuk oyunu. Daire düzeninde ve grup olarak oynanır. Yüzler merkeze dönük biçimde durulur ve el çırpılarak tekerleme söylenir. Bir çocuk dairenin dışında, arkadaşlarının çevresinde döner, el çırpıp sıçrayarak şu tekerlemeyi söyler: "Arabistan buğdayları, severler sevdiğini, kız seni almaya geldim (durur ve yanında durduğu arkadaşının omuzuna vurarak devam eder), halini sormaya geldim, çık aradan şimdi sonra (o çocuk arkadaşının peşine takılır), bir kızım oldu, bir kızım oldu". Böylece devam edilir, daire dışındakiler arttıkça son mısradaki sayı da değişir (iki, üç,... gibi). Sona kalan kızdırılır. Bu oyunu özellikle kızlar oynar.

Arabistan Çölü. 2.331.000 km²'lik yüzölçümü ile Arabistan Yarımadasının hemen hemen tümünü kaplayan, dünyanın en geniş çöl alanlarından biri. Batıda Kızıldeniz, kuzeyde Suriye Çölü, güneyde Umman Denizi ve Aden Körfezi, doğu ve kuzeydoğuda Umman Denizi, Basra ve Umman körfezleri ile çevrilidir. Günümüzde büyük bölümü Suudi Arabistan Krallığı sınırları içinde yer almaktadır.

Geçmişte Afrika kıtasının bir parçası olan Arabistan Yarımadası, yerkabuğundaki büyük bir yarılma sonucunda Kızıldeniz'in oluşmasıyla bu kıtadan ayrılmıştır. Bu nedenle güney yarısı, Somali ve Etiyopya yöreleri ile büyük benzerlik gösterir. Uzunluğu kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 2.600 km'ye ulaşır. Kızıldeniz kıyısındaki Rabığ'den Basra Körfezindeki Manama'ya uzanan en dar yeri ise 1.120 km kadardır.

Arabistan Çölü iki ana bölgeden oluşur. Isı ve başkalaşım yoluyla oluşmuş kayaçlarla kaplı eski Afrika-Arabistan Kara Kalkanı batıda yer alır. Kalkanın bitiminde başlayan genç tortul kayaçlar yumuşak bir inişle Basra Körfezi havzasına doğru uzanır. Güneybatıda Yemen, kuzeybatıda Hicaz ve güneydoğuda Umman, üç yüksek köşeyi oluşturur. Bu yükseltilerden denizlere doğru dik uçurum ve kanyonlar iner. Çölün geri kalan bölümü geniş step ve düzlüklerle kaplıdır. İç kesimdeki platolar tipik çöl özellikleri gösterir. Lût Gölünün doğusunda, Ürdün'den başlayarak Nufud Çölünün batı kıyısına kadar uzanan platolar, yarımadanın ortasındaki Necd yöresi ve güneydeki Hadramut Dağları yüksek kesimleri oluşturur. Aşağılara doğru inildiğinde ise taşlı, kuvarslı ya da çakıllı geniş düzlükler görülür.

Arabistan Çölünün üçte biri kumlarla kaplıdır. Farklı büyüklük ve bileşimdeki bu kumlar, kumullar, sırtlar ya da alçak kabartıları kaplayan ince kum tabakaları biçimindedir. En büyük iki kumluk alanı kuzeybatıdaki Nufud ve güneydoğudaki Rubü'l-Hali

çölleri oluşturur. Nufud Çölü 67.600 km²'lik bir alanı kaplar. Çöl kumları, kuzey ve kuzeybatıdaki kumtaşlarının aşınmaya uğradıktan sonra rüzgârla taşınması sonucu ortaya çıkmıştır. Buradaki kumullar, iç yamacı oldukça kalın, gevşek bir kum tabakasıyla kaplı büyük bir yarımay biçimindedir. Yukarıdan bakıldığında nal izlerini andırırlar. Ayrıca doğrusal ve piramit biçimli kumullar da vardır. Yaklaşık 598.000 km²'lik bir alanı kaplayan Rubü'l-Hali, benzerlerine Afrika'daki Sahra'da rastlanan değişik kumul biçimlerini barındırır. Yarım ay, çapraz, düz, girişik dağ sıraları biçimlerindeki bu kumulların bitki örtülü olanları da vardır. Rubü'l-Hali doğuda geniş ve sığ bir havzaya dönüşerek tuz düzlükleri (*sebha*) halinde Basra Körfezine iner; güneybatıya doğru ise yükselerek 1.100 m'ye ulaşan çakıllı düzlükler oluşturur. İki büyük kumluk alan arasında hemen hemen birbirine koşut ve kesintisiz iki yay biçimindeki kumulların yer aldığı Tuvayk Dağları uzanır.

12. ve 34. kuzey enlemleri arasında kalan Arabistan Çölü, tropikal çöl sınıfına girer. Yaz sıcakları aşırıdır ve 51°C'ye kadar yükselir. Daha kuru olan iç kesimlerde sıcaklık dayanılabilir düzeydedir. Kışın canlandırıcı bir serinlik görülür. Yüksek kesimlerde ve kuzey uçta soğuklara rastlanır. 1950'de Tureyf'te ısı -12°C'ye kadar düşmüş ve 1-2 cm kar yağmıştır. Ortalama yıllık yağış 100 mm'nin altındadır, ama hiç yağış almayan yerlerle yağışın 500 mm'ye çıktığı yerler de vardır. Rubü'l-Hali'de, Hint Okyanusundan gelen muson rüzgârları ile birlikte yaz yağmurları görülür. Arabistan Çölünün en kurak bölgesi, Rubü'l-Hali'nin batı ucundaki Davasir Vadisinin kuzeyidir.

Çölde en sık görülen rüzgârlar, Akdeniz'den gelip doğu, güneydoğu, güney ve güneybatı yönünde geniş bir yay biçiminde dönen şamal (şimal) rüzgârlarıdır. Yılda iki kez 30-50 gün süreyle eserler ve saatte ortalama 50 km hıza ulaşırlar. Her fırtınada Rubü'l-Hali'ye milyonlarca ton kum taşıyan kuru şimal rüzgârları, kumulların biçimini de değiştirir. Sonbahar ve kış aylarında ufukta birdenbire beliren, "boz silindir" fırtınaları kum ve tozları yükseğe çıkarır. Arkasından ısı hızla düşer ve yağmur yağar. Sıcak günlerde binlerce toz devi (cin) ve ilgım görülür.

Arabistan Çölündeki akarsu yatakları ya bütünüyle kurumuştur ya da yağmura bağlı olarak zaman zaman su taşırlar. Yıl boyunca kesintisiz akan akarsular, Dicle ve Fırat ırmakları ile Hadramut'un güneyindeki Hecr Irmağıdır.

Çöldeki topraklar büyük ölçüde mekanik ufalanmayla oluşmuştur. Suların taşıdığı ince kumların zamanla oluşturduğu milli düzlükler (*habari*) tarıma elverişlidir. Geçmişte kış buğdayı ekmek için kasım yağışlarını bekleyen Necd köylerinde şimdi bütün yıl sulamayla ekim yapılabilmektedir. Yemen ve Asir dağlarında açılan sahanlıklarda tahıl ekilir. Ardıç ormanlarıyla kaplı olan bu yörenin vadi ve yamaçlarında kahve de yetiştirilir.

Bitki örtüsü genellikle kurakçıl (*kserofit*) ve tuzcul (*halofit*) türlerden oluşur. Bunlardan büyük ölçüde deve yemi olarak yararlanılır. Bahar yağmurlarında toprağın derinliklerinde gömülü tohumlar filizlenerek birkaç saat içinde açar ve çıplak kumlu düzlükler birden yeşillenir. Geçmişte ünlü Arap atlarının yurdu olan bu ovalar, aşırı otlatma yüzünden yer yer tümüyle çıplak kalmıştır. Vahalarda meyve ve ağacından yararlanılan hurmanın yanı sıra pirinç, yonca, kına, narenciye, kavun, soğan, domates, arpa ve buğday da yetiştirilir. Yüksek kesimlerde üzüm, şeftali ve frenkinciri gibi meyvelere de rastlanır.

Arabistan Çölü zengin ve özgün bir hayvan varlığına sahiptir. Çeşitli böcek ve haşerelerin yanı sıra kalabalık sürüler halinde dolaşarak ürünleri yok eden çekirgeler vardır. Çok sayıda örümcek türüyle bazılarının boyu 20 cm'ye yaklaşan akreplere rastlanır. Düzlüklerde yaşayan *dabb* adlı kelerin etli kuyruğu Bedeviler tarafından kızartılarak yemek yapılır. Yılanlar arasında kum kobrası özellikle tehlikelidir. Kuşların bir bölümü yerleşik, bir bölümü de Avrupa'dan gelen göçmen kuşlardır. Kumtavuğu, toygar, Arabistan koşarı ile şahin, kartal ve akbaba türlerine çölde yıl boyunca rastlanabilir. Çeşitli doğan türlerinin yanı sıra kerkenez ve kuzgun da oldukça yaygındır. Aşırı avlanma sonucunda memelilerin sayısı azalmış, bir zamanlar kalabalık sürüler halinde yaşayan oriks, ceylan ve dağ keçilerinin soyu hemen hemen tükenmiştir. Tilki, kurt, sırtlan, çakal, miskkedisi, tavşan, kirpi ve öteki küçük memeliler bugün de görülebilmektedir.

Arabistan Çölünde Pleyistosen Bölümün (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) başlarından beri insan yaşamaktadır. Özellikle Rubü'l-Hali'nin güneybatısında uzak geçmişe ait pek çok alet bulunmasına karşın, yönetimin arkeolojik çalışmaları yeni yeni desteklemeye başlamasından ötürü, eski çağlarla ilgili bilgiler sınırlıdır. Hicaz, Asir, Yemen ve Hadramut'ta kökleri 3.000 yıl öncesine giden kültürlerin kalıntıları bulunmuştur.

Deve, at ve koyun besleyerek göçebe çöl yaşamına uyum sağlayan Bedeviler, hurma ve öteki ürünleri elde etmek için kısa sürelerle vahalarda konaklar ve geleneksel kabileler halinde yaşarlar. Geçmişte, *dire* (kabile toprakları) adı verilen otlatma ve sulama alanları yüzünden yoğun kabile çatışmaları olmuştur. 1925'ten sonra vahalara yerleşmenin özendirilmesiyle, kabile bağları zayıflamış ve kentlilerle Bedeviler arasındaki ayrım giderek önemini yitirmiştir. 1936'da petrol bulunmasından sonra, Batı etkisi güçlenmiş ve çağdaş yaşama özgü araç kullanımı artmıştır.

Motorlu taşıtların çöle girmesiyle ulaşım kolaylaşmış, hızlanmıştır. Başkent Riyad, demiryoluyla Basra Körfezindeki Demmam'a bağlanır. Önemli karayollarından biri Basra Körfezini Kızıldeniz kıyısındaki Cidde'ye bağlarken, bir başkası petrol boru hattı boyunca Körfezden Lübnan'ın Sayda limanına ulaşır.

Basra Körfezi kıyısındaki Demmam'da 1936'da petrol bulunduktan iki yıl sonra ticari üretime geçilmiş, burada Dhahran kenti kurulmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra açılan yeni kuyularla Suudi Arabistan'ın günlük petrol üretimi 3 milyon varili aşmıştır. Zengin petrol rezervleri henüz tükenme tehlikesiyle karşı karşıya değildir.

Arabistan Çölünün en önemli doğal kaynağı yeraltı sularıdır. Yağışların azlığı nedeniyle tazelenmeyen bu su yataklarının kökeni Pleyistosen Bölüme değin inmektedir. Günümüzde Arap hükümetleri, su kaynaklarını geliştirmek ve sulu tarıma geçmek amacıyla modern teknikler kullanmaktadır.

Konut yapımında 20. yüzyılın ortalarına değin taş, kerpiç, ilkel çimento, hurma ve ardıç ağaçları kullanılmış, günümüzde ise çelik, beton, hafif alaşımlar, ithal kereste ve yöreden çıkarılan taşlara dayalı modern inşaat tekniklerine geçilmiştir.

Arabistan Eyaleti, Roma imparatoru Trajanus'un İS 105'te Nebatı Krallığı'nı resmen Roma topraklarına katmasından sonra, bu krallık ile komşu Suriye kentleri Gerasa (bugün Ceraş) ve Philadelphia'nın (bugün Amman) birleştirilmesiyle oluşturulan Roma eyaleti.

Sina Yarımadasının batı kıyıları, Şam'ın güneyinden geçen bugünkü Suriye-Lübnan sınırı ve Kızıldeniz'in Egra'ya (Hicaz'daki Meda'in Salih) kadar uzanan doğu kıyıları ile çevriliydi. 2. yüzyılda ekonomik bakımdan gelişmeye başladı. Güney Arabistan'da kervanlarla ve denizyoluyla yapılan tütsü ticareti ve bu yöre üzerinden getirtilen öteki Uzakdoğu ürünlerinden alınan gümrük vergisi, eyaleti Romalılar için önemli bir gelir kaynağı haline getirdi. Kuzey uçta yer alan Bostra (Bozrah; bugün Suriye'de Busrü'ş-Şam), eyaletin başkenti ve Roma birliklerinin konak yeri olurken, eski krallık başkenti Petra dinsel merkez olarak kaldı. Romalılar, Bostra, Gerasa, Philadelphia ve Petra üzerinden Şam'ı Akabe Körfezindeki Aelana'ya bağlayan bir yolla, eyalet içindeki haberleşme ağını daha da güçlendirdiler ve doğuda sürekli sorun çıkaran Bedevi kabileler üzerinde denetim sağladılar.

Roma imparatoru Diocletianus, 3. yüzyıl sonunda Arabistan'ı güney ve kuzey olarak iki eyalete ayırdı. Filistin'in Auranitis ve Trachonitis bölgelerinin de katılması ile genişletilen kuzey eyaletinin başkenti Bozrah, güney eyaletinin başkenti ise Petra oldu. İmparator I. Konstantinos'un Filistin'le birleştirdiği güney eyaleti, İS 357-358'de yeniden ayrılınca Palaestina Salutaris (ya da Tertia) olarak anılmaya başladı. Her iki eyalette de 5 ve 6. yüzyıllarda bir kez daha belirgin bir ekonomik canlanma gösteren kentler, 632-636'daki Arap istilasından sonra geriledilerler.

Arabistan Havzası, Umman Denizinin güneyindeki denizaltı havzası. Gitgide yükselerek güneyde batık Carlsberg Sırtı, güneydoğuda Maldiv Adaları zinciri, kuzeydoğuda Hindistan ve Pakistan, kuzeyde İran ve batıda Arabistan Yarımadasıyla birleşir. En derin yeri 5.875 m'dir. Güneyine ve batısına düşen daha derin Somali Havzasından, Carlsberg Sırtı ile ayrılır. Somali Havzası ile arasındaki lav katmanı 2.950 m derinliktedir. Tabanı, İndus Irmağının taşıdığı, güneye doğru alçalan büyük bir alüvyonlu yelpaze oluşturan tortullarla kaplıdır.

arabuluculuk, bir anlaşmazlıkta, görüş ayrılıklarını azaltmak ya da anlaşmazlığa çözüm aramak için üçüncü bir tarafın yardımına başvurulmasına dayanan uzlaştırma yöntemi. Dostça girişim yöntemindeki bir adım ileriye giden bir barışçı çözüm yoludur. "Aracılık" ile arabuluculuk arasındaki ayrım, arabulucunun çözüm koşullarını önermede genellikle daha çok inisiyatif taşımasıdır. Arabuluculuk, karşıt tarafların, yapılacak önerileri kabul edeceklerine ilişkin bir ön anlaşmayla bağlı olmamaları bakımından da "hakemlik"ten ayrılır.

Birçok ülkede, toplu iş uyuşmazlıklarında arabuluculuğa ilişkin yerleşmiş usuller vardır. Anlaşmazlığın sendika ve işletme arasında imzalanmış sözleşmenin kapsamına girmemesi ya da çözüm bulmakta sözleşme düzeninin yetersiz kalması durumunda, hükümet genellikle bir arabulucu belirler. ABD'de ve çoğu Batı Avrupa ülkesinde, çalışma yaşamıyla ilgili resmi arabuluculuk ya da uzlaştırma kurulları bulunur. Arabulucu kurulların kamuca oluşturulduğu çoğu durumda, bu kurullara, kamu çıkarını tehdit ettiği görüşüne vardıkları uyuşmazlıklara müdahale etme yetkisi de verilir.

Türkiye'de toplu iş uyuşmazlıklarında taraflar, grev ve lokavt yoluna ya da zorunlu hakeme başvurmadan önce, arabulucuyla çözüm aramak zorunda olmakla birlikte,

arabulucunun önerilerini kabul etmek zorunda değildir. Toplu iş uyuşmazlıklarında taraflardan birinin toplu görüşmeye katılmaması, devam etmemesi ya da toplu görüşmenin başladığı tarihten sonra belirli bir süre (30 ya da 60 gün) geçmesine karşın anlaşmanın sağlanamaması durumunda arabuluculuğa başvurulur. Ayrıca, karar verilmiş ya da başlanmış bir grev ya da lokavtın genel sağlık ya da milli güvenlik gerekçesiyle bakanlar kurulu tarafından ertelenmesi durumunda da, çalışma ve sosyal güvenlik bakanı doğrudan ya da seçeceği bir arabulucunun yardımıyla uyuşmazlığın çözümü için her çeşit çabayı göstermekle yükümlüdür. Yasada 15 gün olarak belirlenen arabuluculuk süresi içinde ya da bu sürenin sonunda taraflar arasında anlaşma sağlanırsa, toplu iş sözleşmesi yapılmış olur. Ama sürenin sonunda anlaşma sağlanamazsa, arabulucunun düzenleyeceği uyuşmazlık tutanağının taraflara bildirilmesinden sonra, grev, lokavt ve zorunlu hakeme başvurma yolları açılmış olur.

Uluslararası anlaşmazlıklarda arabuluculuk yöntemleri, çalışma yaşamındaki kadar gelişmiş değildir; ama 19. yüzyıldan bu yana başarılı arabuluculuk örnekleri de görülmüştür. 1825'te Portekiz ve Brezilya arasında İngiltere'nin; 1885'te Caroline Adaları konusunda Almanya ve İspanya arasında doğan anlaşmazlıkta Papa XIII. Leo'nun arabuluculukları buna örnektir. 1899 ve 1907 Lahey sözleşmeleri ile Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nde arabuluculuk kanalları oluşturma yönünde daha ileri adımlar atılmıştır. Özellikle Birleşmiş Milletler Sözleşmesi ile, üye ülkeler anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü konusunda daha büyük yükümlülük altına girmiştir. Sözleşmenin 2. madde 3. paragrafı, bütün üyelerin "uluslararası anlaşmazlıklarını barışçıl yollarla çözeceklerini" belirtir. 33. madde, uluslararası barış ve güvenliğin korunmasını tehlikeye sokabilecek herhangi bir anlaşmazlığa taraf olanların, önce "görüşme, soruşturma, arabuluculuk, uzlaştırma, hakemlik, yargısal çözüm, bölgesel kuruluş ya da düzenlemelere başvurma ya da kendilerinin seçeceği başka bir barışçıl aracı deneme yoluyla çözüm araması" hükmünü getirmektedir. Bu yollardan biriyle sorunun çözülememesi durumunda, 37. madde uyarınca tarafların Güvenlik Konseyi'ne başvurması beklenir. Konsey ya da Genel Kurul, konu gündeme getirildiğinde, olaya uyduğuna inandığı çözüm biçimini bulmaya çalışır. Konsey ya da Kurul'daki görüşmenin ardından, anlaşmazlık arabuluculuğa bırakılabilir.

Örneğin Mayıs 1948'de Genel Kurul, Filistin'le ilgili bir arabulucu atamıştır. Daha sonra atanan bir görevli, 1949'un ilk yarısında, İsrail ile komşu dört Arap ülkesi arasında ateşkes anlaşmaları yapılmasını sağlamıştır. Hindistan ve Pakistan arasındaki Keşmir anlaşmazlığı dolayısıyla da arabulucular atanmıştır. Ama bu arabulucuların çabaları genellikle sonuçsuz kalmıştır. Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul'ca atanan bazı komisyonlar da arabuluculuk işlevi üstlenmiştir. Örneğin Endonezya Komisyonu, Hindistan-Pakistan Komisyonu, Filistin Uzlaştırma Komisyonu ve Kore Komisyonu bunlara örnektir. Başta Dag Hammarskjöld olmak üzere BM genel sekreterleri de arabuluculuk olarak nitelenebilecek önemli kişisel diplomatik girişimlerde bulunmuşlar, çalışmalar yapmışlardır.

Aracaju, Brezilya'nın kuzeydoğusunda, Sergipe eyaletinin merkezi ve liman kenti. Kıyıdan 10 km içerdeki bir dizi kum tepesinin tabanında, Continguiba Irmağı üzerinde yer alır. 1855'te yeni eyalet merkezi olarak kurulan kent, olağandışı bir ızgara plana göre tasarlanmıştır. Deri, muz, manyok, *feijão* (fasulye), mango (hintkirazı), kaju, tuz, pamuk ve şeker işlenen, bölgesel bir ticaret ve sanayi merkezidir. Ayrıca kimyasal madde de üretilir. Çevrede kireçtaşı çıkarılır. Liman demirleme için güvenlidir; ama ırmak ağzındaki eşik, su kesimi 4 m'den fazla teknelerin girişini engeller. 1970'lerin sonunda, kıyı açıklarında küçük çaplı petrol sondaj çalışmaları başlatılmıştır. Kentin Salvador, Maceió ve Recife ile hava, deniz ve karayolu bağlantısı vardır. Sergipe Federal Üniversitesi 1967'de burada kurulmuştur. Nüfus (1980) 288.106.

Araceae (yılanyastığıgiller), Arales takımından bir familya. *Ayrıca bak.* Arales.

Arachnida (örümceğimsiler), *Arthropoda* (eklembacaklılar) filumunun, başta örümcekler, akrepler, akarlar, keneler ve uyuzböcekleri olmak üzere, 70 bin kadar etçil ve karada yaşayan omurgasız türünü içeren sınıfı. Bu türler arasında, sağlık ve iktisadi verim açısından insanı en çok ilgilendiren grup, insanlara, hayvanlara ve bitkilere hastalık bulaştıran akarlar, keneler ve uyuzböceklerdir.

Arachnida üyelerinin en belirgin özellikleri, iyi gelişmiş bir baş bölümü ile sert (kitinleşmiş) bir dış iskeletten oluşan bölütlü gövde yapısı ve çift sayıdaki eklemli gövde uzantılarıdır. Büyüme sürecinde birkaç kez kabuk (dış iskelet) değiştiren bu hayvanların gövdesi başlıca iki bölümden oluşur: Kabaca böceklerin baş ve göğüs bölümlerine karşılık düşen ve sefalotoraks ya da öngövde (prosoma) denen başlı-göğüs ile artgövde ya da opistosoma denen karın bölgesi. Öngövde 6, karın 12 bölütten oluşur. Başlı-göğüs bölgesindeki altı çift uzantının ilk çifti genellikle kavrama organıdır; örümceklerde, zehir çengelleri denen bu kısa uzantının ikinci bölütü zehiri fışkırtmaya yarayan bir saldırı organına dönüşmüştür. Dokunma ayakları ve çene ayakları adıyla da bilinen ikinci çift (pedipalp), ya bacağa benzer dokunma organıdır ya da hayvanın avını yakalamasına yarayan, kıskaca benzer kavrama organıdır. Bazı türlerde, dokunma ayaklarından herbirinin en alt bölütü kesici ya da parçalayıcı bir organa dönüşerek, beslenme sırasında ağız parçalarına yardımcı olur; örümceklerde, dokunma ayaklarının en uç bölümü özel bir çiftleşme organı görevini üstlenir. Geri kalan dört çift uzantı ise, yürüme organı olan bacaklardır.

Arachnida üyelerinin büyüklüğü, 0,1 mm'den (küçük akarlar) 18 cm'ye (Afrika'nın kara akrebi) kadar değişir. Görünümleri de, küçük, yuvarlak ve tombul gövdeli türlerden uzun bacaklı koşuculara, yengece benzeyen örümceklere ve hızlı avcılara kadar büyük çeşitlilik gösterir. Duyargaları

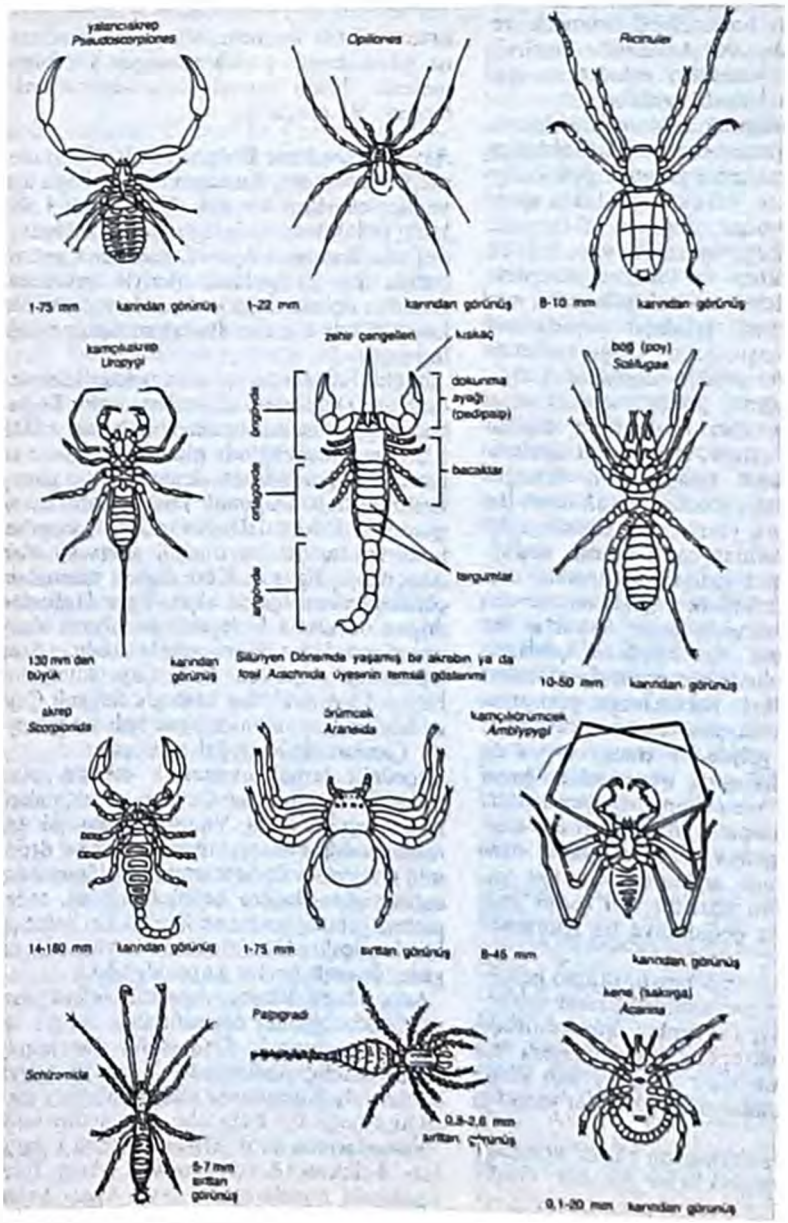

Arachnida sınıfının çeşitli üyeleri

olmayan bu eklembacaklılar, çevrelerini dokunma kılları, basit gözler ve yarık biçimindeki duyu organlarının aracılığıyla algılarlar.

Arachnida sınıfının yaşayan 11 takımı, yeryüzündeki dağılımlarına göre üç büyük grup içinde toplanabilir. *Araneida* (örümcekler), *Opiliones*, *Pseudoscorpiones* (yalancıakrepler) ve *Acarina* (keneler, akarlar, uyuzböcekleri) üyeleri dünyanın her yerine yayılmıştır. Kuzey bölgelerinde oldukça seyrek, buna karşılık tropik ve astropik bölgelerde çok bol bulunan türler, *Scorpionida* (akrepler), *Solifugae* (böğler ya da poylar), *Amblypygi* (kamçılıörümcekler) ve *Uropygi* (kamçılıakrepler) takımındandır. Çok dar ve sınırlı bir dağılım gösteren takımlar ise *Palpigradi*, *Ricinulei* ve *Schizomida*'dır.

Ayrıca suda yaşamaya uyum sağlamış birkaç tür dışında, *Arachnida* sınıfının üyeleri tümüyle karada yaşayan, etçil hayvanlardır. Sınıfın en geniş dağılım gösteren ve en kalabalık olan üyeleri, toprakta, tatlı ve tuzlu sularda yaşayan, bazıları insan ve hayvanların asalağı olan *Acarina* takımındandır. Nöbetli humma, Afrika humması, Kayalık Dağlar humması gibi önemli hastalıklara yol açan organizmaların arakonağı olan, sığırlarda, atlarda ve köpeklerde uyuz hastalığına yol açan, bitkilere ve depolanmış tahıllara zarar veren bu grubun ve insanlar için tehlikeli olan bazı zehirli örümcek ve akrep türlerinin dışında, *Arachnida* üyelerinin çoğu zararlı böcekleri avladıkları için ekonomik açıdan yararlı sayılabilir.

Arachnida sınıfından eklembacaklıların kur yapma ve çiftleşme davranışları oldukça ilgi çekicidir. Genelleme yapmak pek kolay olmamakla birlikte, erkek çoğunlukla spermini dişiye doğrudan doğruya aktarmaz. Bazı türlerin erkeği spermini yere ya da ağına bırakır; akrep ve yalancı akrepler, içinde sperma hücresinin bulunduğu bir sıvı damlacığını taşıyan, jelatinsi yapıda bir sperma kesesi oluştururlar. Çoğu türlerde erkek kımyasal bir madde salgılayarak dişiyi eşleşmeye çağırır; görüşü keskin olan türlerde ise göz alıcı renkleriyle dişinin ilgisini çekmeye çalışır. *Arachnida* üyelerinin büyük bölümü yumurtayla, örneğin akrep gibi bazı türler ise doğurarak ürer. Bu türlerde, döllenmiş yumurtalar dişinin içinde gelişir ve yavrular canlı olarak doğar. Analık duygusu pek gelişmemiştir ama, dişi akrep en azından kabuk değiştirinceye değin yavrularını sırtında taşır. Akarlar ile kenelerin gelişme ve büyüme çevrimi, *Arachnida* sınıfının öbür üyelerininkinden biraz daha değişiktir. Bu türlerde, yumurtadan çıkan altı bacaklı larva (kurtçuk), erişkin duruma gelmeden önce bir ya da birkaç kez başkalaşma evresinden geçer (nemf). *Acarina* üyelerinin çoğu yumurtlar; bazıları ovovivipardır, yani yumurtalar dişinin gövdesinde gelişir ve yumurtlama sırasında ya da hemen ardından yavrular yumurtadan çıkmaya hazırdır; bu türler arasında döllenmesiz çoğalmaya da (partenogenez) rastlanır.

Arachnida üyelerinin ömrü, ılıman bölgelerde yalnızca bir mevsimliktir; sıcak bölgelerde bazı gruplar (akrepler, kamçılıörümcekler, kamçılıakrepler, tarantulalar) bir yıldan daha uzun süre yaşar; insan eliyle beslenen tarantulaların 20 yıl kadar yaşadığı görülmüştür.

Beslenme alışkanlıkları da türler arasında oldukça büyük değişiklikler gösterir. *Opiliones* takımının bazı üyeleri uzun bacaklarıyla avlarının peşinde koşar ya da otların arasında yiyecek ararken, yalancıakrepler bir ava rastlayıncaya değin ağır ağır dolaşırlar. Bazı kamçılıakrepler daha çok geceleri avlanır, gerçek akrepler ile örümcekler ise avını yakalamak için sessizce beklemeyi yeğlerler. *Arachnida* üyeleri içinde en değişik beslenme alışkanlığı olan grup, salgıladığı ipek iplikçiklerini bazen bir avlanma aracı, bazen bir tuzak gibi kullanan örümceklerdir; ağ kuran türler genellikle avın bu tuzağa yakalanmasını sabırla beklerken, bazı örümcek türleri de avlanmak için çok ilginç yöntemler geliştirmişlerdir.

aracı, bir işte ya da bir işin bölüm ya da eklentilerinde işverenden iş alan ve kendi adına sigortalı işçi çalıştıran kişi. İnşaat ve taşıma işleri ile bazı yan işlerde sık sık aracılara başvurulur. İş ilişkilerinde zaman zaman aracı ve "taşaron" deyimleri eşanlamlı kullanılmakla birlikte aralarında fark vardır. Üstlendiği işi, yanında kimse çalıştırmadan kendisi yerine getiren taşaronlara rastlanabilir. Aracının ise, bu sıfatı kazanabilmesi için, kendi adına sigortalı işçi çalıştırması gerekir. Sosyal Sigortalar Kanunu'nun işverenlere yüklediği tüm yükümlülük ve zorunluluklardan, aracı ile birlikte asıl işveren de zincirleme sorumludur. Bu sorumluluğun kabul edilmiş olmasındaki amaç, işçilerin sosyal sigorta haklarını çok kez mali bakımdan güçsüz olan aracıya karşı korumak ve bunları parasal gücü aracıya oranla üstün olan asıl işveren yoluyla güvence altına almaktır.

aracı vektör bozonu, bileşik alan kuramına göre, zayıf ve elektromagnetik etkileşmelerle ilişkili bozon türü. *Ayrıca bak.* bozon; W parçacığı.

Araç, Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz Bölümü'nde, Kastamonu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.880 km² (1986) olan Araç ilçesi kuzeyde Daday, doğuda İhsangazi ilçeleri, güneyde Çankırı, batıda da Zonguldak illeriyle çevrilidir. Eskiden ilçenin doğu kesiminde yer alan altı köy 1987'de kurulan İhsangazi ilçesine bağlanmıştır.

Dağlık bir alanda yer alan ilçenin kuzeyinde Küre Dağlarının uzantıları vardır. Doğubatı doğrultusunda uzanan bu dağlar, 1.000-1.500 m yüksekliğinde platolar oluşturur ve güneye doğru giderek alçalır. İlçenin güney kesimini Ilgaz Dağının(*) batı uzantısı durumundaki Dikmen Dağı (1.736 m) engebelendirir. İlçenin en önemli akarsuyu olan Araç Çayı, Ilgaz ve Küre dağları arasındaki çöküntü alanı içinde akar. Ilgaz Dağından doğan derelerin birleşmesiyle oluşan akarsu, önce Ilgaz Çayı adıyla anılır; Araç ilçesinden geçerken Araç Çayı adını alır. Filyos Çayının(*) bu kesimde Soğanlı Çayı ve Melan Çayı adını taşıyan bölümü güneyde Çankırı iliyle doğal sınır çizer.

İlçedeki temel ekonomik etkinlik olan bitkisel üretim, Araç Çayının suladığı alanlarda yapılır. Araç Vadisinin yumuşak bir iklime sahip olması, buradaki bitkisel üretimin çevredeki ilçelere oranla çeşitlenmesini sağlamıştır. Başlıca ürünler buğday, arpa, pirinç, şeker pancarı ve kaplıcadır. Sebzecilik de yapılır. Ormancılık ve hayvancılık da gene önemli geçim kaynaklarıdır.

Araç yöresi Bizans, Anadolu Selçukluları ve Candaroğulları dönemlerinde önemli bir yerleşme alanıydı. Osmanlılar döneminde de bu niteliğini sürdürdü. Yöre, 19. yüzyıl sonlarında Kastamonu vilayeti Merkez sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu.

Yakınlarında antik Timanitis kenti kalıntıları bulunan Araç kasabası, Araç Çayı vadisinde kurulmuştur; çayın kuzey yakasında, Karabük-Kastamonu karayolu üstündedir. Kasabadaki en önemli tarihsel yapı Kötürüm Bayezid Camisi'dir. 20 km uzaklıktaki Demirli (eskiden Kureihadit) köyünde bulunan Küre-i Hadid Camisi'ni ise 1451'de Candaroğlu Kemaleddin İsmail Bey yaptırmıştır.

Araç Belediyesi 1866'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 32.672; kasaba, 5.760.

Araç Çayı, Karadeniz Bölgesi'nin batı kesiminde akarsu. Filyos Çayının önemli kollarından biri olan Araç Çayının uzunluğu 119 km'dir. Akışı oldukça düzenlidir ve yılın her mevsiminde bol su taşır. Ilgaz Dağının kuzey yamaçlarından doğduktan sonra bir süre güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda derin bir vadi içinden geçer. İhsangazi kasabası yakınlarında keskin bir dirsek yapıp batıya yönelerek kendi adıyla bilinen vadi boyunca doğu-batı doğrultusunda akar. Kastamonu'nun batısındaki dağlık arazide birçok küçük, ama bol su taşıyan, hızlı akışlı akarsuyun katıldığı Araç Çayı, geniş tabanlı derin vadisi içinde batıya doğru ilerleyerek Araç kasabasının içinden, Safranbolu kentinin 2 km güneyinden geçer, burada kuzeyden gelen Eflâni Çayını alarak güneybatıya yönelir. Karabük kent köprüsü önünde Soğanlı Çayına katılır (*bak.* Filyos Çayı).

Araç Çayı, Karadeniz yağış rejimine bağlı olup genellikle yağışlarla beslenir. İlkbaharda karların erimesiyle suları artar ve bir süre bulanık akar. Bu dönemde bazen taşarak çevresindeki tarlaları su altında bırakır. Araç Çayının verimli alüvyal vadisinde çeşitli sebze ve yer yer de pirinç tarlaları yer alır. Vadinin dik yamaçları yapraklarını döken karışık ormanlarla kaplıdır.

Araçatuba, Brezilya'da, São Paulo eyaletinin batısında kent. Üzerinde, enerji ve sulama amaçlı bir baraj bulunan Tietê Irmağının yakınındadır. 1908'de kurulan kente 1917'de ilçe statüsü verildi. 1921'de, güneydoğusundaki Pentapolis'ten yönetim birimi olarak ayrıldı ve belediye merkezi oldu. Kent pamuk, kahve, pirinç, kumdan ve *feijão* (fasulye) üreten bir tarımsal bölgeye hizmet verir. Pamuk ve gıda maddeleri işlenir; tanen, seramik, ayakkabı ve çeşitli eşya üretilir. Ürünler karayoluyla São Paulo'ya ve eyaletin öteki kentlerine taşınır. Araçatuba'da bir havaalanı da vardır. Nüfus (1980 geç.) 113.486.

araççılık, DENEYSELCİLİK olarak da bilinir, nesnelerin ya da düşüncelerin, en çok birer eylem aracı olarak önem taşıdığını ve bir düşüncenin doğruluğunun, yararlılığına bağlı olduğunu savunan felsefe akımı. John Dewey(*), eğitim görüşünün kaynaklandığı felsefeyi belirtmek için, pragmatizm yerine bu terimleri yeğlemiştir. Dewey okuluna göre bilme yetisi, spekülatif ya da metafizik amaçlarla değil, yaşama başarılı bir uyum sağlamak amacıyla evrimleşmiştir. Düşünceler, bir sorun ile yüz yüze gelindiğinde ortaya çıkan tedirginliği, o sorunu çözmenin verdiği doyuma dönüştürmenin araçlarıdır.

Arad, İsrail'in güneyinde Necef Çölünün kuzeydoğusunda kent. Adını, Kitabı Mukaddes'te sözü geçen ve 9 km doğu-kuzeydoğusundaki Tel Arad'da yer yer kalıntılarına rastlanan Arad'dan alır. Arad'ın Kenanlı kralının Mısır'dan göç eden İsrailoğulları ile savaşa tutuşması ve yönetimi altındaki kentlerin İsrail orduları tarafından "yok edilmesi," Sayılar Kitabı'nda (21:1-3) anlatılır. Karnak'taki (Mısır) Amon Tapınağı'nda, 22. sülalenin ilk hükümdarı Firavun I. Şeşonk'un (hd İÖ y. 935-914) zafer yazıtında da Arad adı geçer.

Eski Arad'ın bulunduğu yörede bir yerleşme kurma yönündeki ilk girişim, 1921'de,

I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusu saflarında çarpışan Yahudi birliğinin emekli askerlerinden geldi. Ama içme suyu yokluğundan bu girişim sonuçsuz kaldı. Günümüzde Arad'a Yarkon-Necef boru hattının bir koluyla su verilmektedir. Şimdiki kent,

1967 Arap-İsrail Savaşı'nda ölenlerin anısına dikilen anıt, Arad, İsrail
Erwin Locker Shostal/EB Inc.

Sedom(*) yakınlarındaki Lût Gölü işletmesi çalışanlarının yerleşim merkezi durumundadır. Hinterlandında zengin maden yatakları vardır; Lût Gölü yöresindeki madenlerin yanı sıra, 16 km güneydeki Yafa'da fosfat yatakları ve Lût Gölü karayolunun 5 km güneydoğusundaki Roş Zohar'da önemli doğal gaz kaynakları bulunur. İsrail'de, boru hattından gaz alan ilk yerleşme Arad'dır. Kimyasal işleme ve dokumacılık önemli sanayi kollarıdır. Nüfus (1987 tah.) 13.500.

Arad, Romanya'nın batısında il (*judet*). Yüzölçümü 237.500 km²'dir, batıda Macaristan sınırına dayanır. Mureş ve Crişul Alb ırmakları, ilin içinden geçerek batıya doğru akar. Zărand ve Codru-Moma dağlarını da içeren Batı Karpatlar, ilin doğu kesimini kaplar. Yerleşmeler, dağlar arasındaki vadilerde ve alçak düzlüklerde kurulmuştur. 1919'dan beri il merkezidir.

Neolitik Çağdan beri yerleşme alanı olan Arad, sırasıyla Roma, Tatar, Türk ve Macar egemenliklerini yaşadı. Bir Roma yerleşmesi üzerine kurulan Şiria kasabasında, yazar Ioan Slavici'ye adanmış bir müze bulunmaktadır. Pecica kasabası ise Burebistas'ın hükümdarlığı (hd. İÖ y. 60-44) sırasında surlarla çevrili bir Geto-Daçya kentiydi. Ortaçağda bir derebeylik merkezi olan Lipova kasabası birçok köylü ayaklanmasına sahne oldu; burada Osmanlı egemenliği (1552-1718) sırasında camiye dönüştürülen bir 14. yüzyıl yapısı vardır. Yörede madensuyu kaynakları bulunur. Savîrşin kasabasında ise 15. yüzyıldan kalma bir kale ile bir doğal koruma alanı bulunur. Pauliş kasabası 1944'teki Alman işgali sırasında büyük hasar görmüştür. Tahıl, üzüm, meyve üretimi ve hayvancılık ilin başlıca tarımsal etkinlikleridir; tırfıl, yonca ve soğan da yetiştirilir. Arad ilindeki taş ocaklarından yol yapımı için çakıltaşı, granit ve kireçtaşı elde edilir. Kentteki fabrikalarda ise vagon, makine, mobilya ve kimyasal madde üretilir. Nakışlı deri ve kürk işlemeciliği ile seramik, başlıca el sanatlarıdır. Kara ve demiryolları il topraklarını boydan boya geçer. Mureş Irmağına paralel birer kara ve demiryolu hattı, eski bir Roma yolu üzerine yapılmıştır. Kent yakınında, iç hatlarda kullanılan bir havaalanı da bulunur. Nüfus (1990 tah.) 507.300.

Arad, Romanya'nın batısında, Arad ilinin (*judet*) merkezi olan kent. Timişoara'nın (Temeşvar) 50 km kuzey-kuzeydoğusunda, Macaristan sınırı yakınında Aşağı Mureş Vadisinde yer alır. Kentte, Macar kökenli önemli bir nüfus yaşar. Şimdi Arad'ın parçası olan Aradu Nou'daki (Yeni Arad) ırmağın güneyinde kurulan küçük Neolitik yerleşme, daha sonra bir Roma karakolu olmuştur. Arad'dan söz eden ilk belgeler 1156 tarihlidir.

1552'den, Avusturya'nın egemenliği altına girdiği 1685'e değin Arad, bazı kısa aralıklar dışında Osmanlı egemenliğinde kaldı. 1848-49 Macar ayaklanması sırasında, Macarların eline geçti (1 Temmuz 1849) ve ayaklanmanın son döneminde Macarların karargâhı olarak işlev gördü. Rusya'nın yardımıyla ayaklanma bastırıldıktan sonra, "Arad şehitleri" olarak bilinen 13 Macar komutanı 6 Ekim 1849'da burada idam edildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Arad, Romanya'nın parçası oldu.

Arad, bir demiryolu kavşağı ve bir ticaret ve sanayi merkezidir. Kentte takım tezgâhları, vagon ve çeşitli dokuma üretilir. İplik ve içki fabrikaları ile tahta işçiliği de önemlidir. Romence ve Macarca bölümleri olan bir devlet tiyatrosu, bir kukla tiyatrosu, bir orkestra ile kütüphane ve müzesi bulunan bir kültür merkezi vardır. Nüfus (1989 tah.) 191.428.

Arados bak. Arvad Adası

araeşeyli, biyolojide, fiziksel özellikleri açısından kendi türünden gerçek erkekler ile gerçek dişiler arasında yer alan canlı. Bu durum genellikle embriyolojik gelişme sürecindeki hormonal bozukluklardan ya da kromozom fazlalığından kaynaklanır. Vücudun bir yanında erkeğe, öbür yanında dişiye özgü yapı özellikleri taşıyan araeşeyli organizmalara jinandromorf ya da karmaeşeyli adı verilir. Karmaeşeylilik eklembacaklılarda, memelilerde ve kuşlarda rastlanan bir olgudur.

araf, İslamda, Cennet ile Cehennem arasında, üstünde ashabü'l-araf ya da ehlü'l-araf denen kişilerin yer aldığı yüksek kat. Kur'an'ın bir ayetinde araf şöyle betimlenir: "İki taraf arasında bir perde ve araf üzerinde de her iki tarafı simalarından tanıyan adamlar vardır; cennetliklere 'size selam olsun' derler. Bunlar henüz girmeyen fakat cenneti uman kimselerdir. Gözleri cehennemlikler yönüne çevrilince: 'Rabbimiz! Bizi zalimlerle beraber bulundurma' derler. Burçlarda olanlar, simalarından tanıdıkları adamlara 'Topluluğunuz, topladığınız mal ve büyüklük taslamalarınız size fayda vermedi. Allah'ın rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettikleriniz bunlar mıydı?' diye seslenirler." (Araf: 46-48). Kur'an'ın başka bir ayetinde mümminlerle münafıklar arasına bir sur çekildiğinden söz edilmektedir (Hadid: 13). Bu ayetle birlikte düşünüldüğünde Cennet ile Cehennem arasındaki "perde"nin sur olarak anlaşılması gerekir. Araf sözcüğü de, yüksek yer ya da burç anlamına gelen "arf"ın çoğuludur.

Ashabü'l-araf ya da ehlü'l-araf denen kişilerin kimler olduğu konusunda iki görüş vardır. Sahabeden Huzeyfe'ye dayandırılan birinci görüşe göre bunlar sevap ve günahları eşit olan kimselerdir ve Allah kendileri hakkında bir hüküm verinceye değin burada bekleyeceklerdir. Tâbiinden Hasan Basrî'ye dayandırılan ikinci görüşe göre ise araf, "marifet" sözcüğünden gelmektedir ve arafta bulunan kişiler cennetliklerle cehennemlikleri yüzlerinden tanıyabilen manevî dereceleri yüksek kişilerdir. Bu yoruma göre ayetteki "Bunlar henüz girmeyen fakat cenneti uman kimselerdir" kaydı, araf üzerinde bulunanlarla ilgili değil, cennetliklerle ilgilidir.

araf, Katolik öğretisinde, Tanrı'nın inayetine ulaştıktan sonra ölmekle birlikte, henüz bağışlanmamış ama bağışlanabilir günahlardan, bağışlanmış ölümcül günahlardan, kusur ve kötü alışkanlıklardan tam olarak arınamamış insan ruhunun bulunduğu durum. Bu durumdaki ruhlar Cennet'e girmeden önce günahlarından arınmak zorundadırlar.

Araf öğretisi, İÖ 2. ve 1. yüzyıllarda ortaya çıkmış Yahudi inançlarından kaynaklanır. Yahudiler, Tanrı'nın insanları yaptıkları işlere göre yargılayacağına ve Tanrı'nın ruhlara merhamet etmesi için de insanların dua etmeleri gerektiğine inanırlar. Bu görüşe Yeni Ahit'te de üstü kapalı biçimde rastlanır. Katolik araf öğretisinin temelleri Yahudilerle Protestanların kutsal saymadığı Eski Ahit metinlerinden Makabilerin İkinci Kitabı'nda yer alır. Ayrıca, gene Katolik öğretisine göre, Yeni Ahit'te de araf kavramına atıflar yapılmaktadır.

Kilisenin ilk dönemlerinde birçok ilahiyatçı arafın varlığına inanılmasını zorunlu saydı. Ama, ortaçağda Lyon ve Floransa konsillerine ve Reform döneminde de Trento Konsili'ne değin araf öğretisi resmî biçimde tanımlanamadı. Arafın yeri, süresi ve burada uygulanan cezaların niteliğine ilişkin sorular ise günümüze değin kesin olarak yanıtlanamamıştır.

Katolik öğretisi arafın varlığını kabul etmenin yanında dünyadaki inanç sahiplerinin dua, sadaka, pişmanlık, oruç, adak ve başka dindarca davranışlarla araftaki ruhlara yardım edebileceğini de savunur.

Arafın varlığı Kitabı Mukaddes'e aykırı görülerek Protestanlarla bazı Ortodoks ve bağımsız Doğu kiliseleri (örn. Süryanîler, Nasturîler ve Monofizitler) tarafından inkâr edilmiştir. Gene de Doğulu Hıristiyanların çoğu, yaşayan iman sahiplerinin dua ve iyilikleriyle ölülere yardımcı olacağına inanır.

Arafat, CEBELU'R-RAHME (Rahmet Dağı) ve AREFE DAĞI olarak da bilinir, Mekke'nin 25 km güneydoğusunda bulunan tepe. Hac ibadetinin zorunlu şartlarından olan vakfe burada yapılır.

İslam bilginlerine göre arafat sözcüğü ya tanımak anlamındaki "marifet"ten, ya "i'tiraf"dan ya da korku anlamındaki "arf"dan türemiştir. Farklı görüşler, bu konuda kesin bir sonuca ulaşmayı olanaksız kılmakla birlikte, Arafat Dağının çeşitli niteliklerini dile getirir.

İslam inancına göre Âdem ile Havva Cennet'ten indirildikten ve bir süre ayrı yaşadıktan sonra burada birleşmişlerdi. Hz. İsmail ile annesi burada buluşmuşlardı (ta'arrefe). Hz. İbrahim de, kendisine önceden anlatılan özelliklerinden dolayı burayı hemen tanımış, Cebrail'in bildirmesiyle hac kurallarını uygulamıştı. Bugün de dünyanın dört bir yanından gelen hacılar Kurban Bayramı'ndan bir gün önce (9 Zilhicce) burada buluşurlar. Burada vakfeye duranlar Allah'ın yüceliğini ve insanların Allah'a olan gereksinimini itiraf ederler.

Arafat, Yaser asıl adı ABDURRAHMAN ABDURRAUF EL KUDVA, Arap dünyasında ABU AMMAR (Kurucu) takma adıyla da tanınır (d. 1929, Kudüs). Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) içindeki en büyük grup olan el-Fetih'in kurucusu ve önderi. 1968'de FKÖ'nün başkanlığına getirilen Arafat 1989'da geçici Filistin hükümetinin başkanı oldu.

Varlıklı bir tüccarın yedi çocuğundan biriydi. Annesi, anti-Siyonist hareketin önderlerinden Kudüs başmüftüsü Hacı Emin el-Hüseyni'nin akrabasıydı. 1948 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından ailesi ile birlikte göç ettiği Gazze'de ortaöğrenimini tamamladıktan sonra, Kahire Üniversitesi'nde inşaat

mühendisliği öğrenimi gördü. Müslüman Kardeşler örgütü ile ilişkileri oldu. Filistin Öğrenci Birliği'ni kurdu, 1952-56 arasında bu örgütün başkanlığını yürüttü. Öğrenciliği sırasında askeri eğitim de görerek, Mısır

Yaser Arafat
AFP/İletişim Yayıncılık Arşivi

Ordusu saflarındaki Filistin Birliği'nde yer aldı. 1956 Arap-İsrail Savaşı'na katıldı.

Mısır'da bir süre inşaat mühendisliği yaptıktan sonra, Kuveyt'e geçerek kendi işini kurdu. 10 Ekim 1959'da Abu İyad (Salah Halef) ve Abu Cihad (Halil el-Vezir) gibi arkadaşlarıyla el-Fetih'i (Filistin Ulusal Kurtuluş Hareketi) kurdu. 1964'te düzenlenen gizli bir konferansta, silahlı mücadelenin başlatılmasını savunan kanadın içinde yer aldı. 1 Ocak 1965'te, İsrail hedeflerine karşı ilk askeri harekâtı gerçekleştiren birliğe komuta etti. Mısır, Suriye ve Ürdün'ün Haziran 1967'de İsrail karşısında bozguna uğraması üzerine, işgal altındaki Batı Şeria'da direniş hareketini örgütlemeye çalıştı. Şeria Irmağı boyunca üsler oluşturarak gerilla savaşını yönetti. Aynı yıl el-Fetih sözcüsü olarak uluslararası kamuoyunun önüne çıktı. 1969'da, Filistin Ulusal Konseyi'nin beşinci toplantısında, bütün Filistin gruplarını bir çatı altında toplayan Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) kuruluşuna öncülük etti ve yürütme kurulu başkanlığını üstlendi. Filistinli gerillaların Ürdün'ü terketmeye zorlandığı ve yaklaşık 40 bin kişinin yaşamını yitirdiği iç savaştı (1970-71) Filistin kuvvetlerinin başında çarpıştı. Ürdün'den ayrıldıktan sonra siyasal ve askeri merkezini Beyrut'a taşıdı.

FKÖ'nün bütün Arap devletlerince Filistin halkının tek yasal temsilcisi sayıldığı 1974'te, BM Genel Kurulu'na gözlemci olarak katıldı ve bir konuşma yaptı. Başta sosyalist ülkeler olmak üzere birçok ülkeyi ziyaret etti. Bu yıllarda, Filistin'deki silahlı mücadelenin uluslararası düzeydeki görüntüsünü değiştiren ve Filistin sorununa barışçı çözüm arayan usta bir diplomat olarak sıyrıldı. 1975-76 Lübnan İç Savaşı'nda Lübnan'a giren Suriye ordusunun saldırılarına karşı koydu. Lübnan'ın fiilen bölünmesi üzerine, Filistinlilerin denetiminde kalan bölgelerde FKÖ'nün gitgide bir devlet yapısı kazanması için çaba harcadı. Bu dönemde gittikçe artan siyasi ağırlığı sayesinde, Mısır ile Libya arasında (1977), ABD Büyükelçiliği'nin işgal edilmesi üzerine İran ile ABD arasında (1979) ve İran ile Irak arasında (1980) arabuluculuk yaptı. Haziran 1982'de Güney Lübnan'a giren İsrail'in Beyrut'u kuşatması sırasında, yaklaşık iki ay süren çetin bir direniş gösterdi. Diplomatik manevralarla zaman kazanarak, Filistin gerillalarının kenti boşaltmasını sağladı. Ardından Beyrut'tan ayrıldı ve Tunus'ta FKÖ'nün yeni merkezini kurdu. 1983'te Suriye ile FKÖ arasındaki uyuşmazlığın alevlenmesi üzerine, Arafat Şam'dan sınırdışı edildi. Aynı yıl el-Fetih içinde kendisine karşı başlatılan ayaklanma önderlik konumunu sarsmaya başladı. Uzun süreden beri arasının açık olduğu Mısır ile yeniden ilişki kurdu ve Filistin sorununa BM kararları çerçevesinde görüşmeler yoluyla barışçı bir çözüm bulunması doğrultusunda yoğun bir çaba içine girdi. Ürdün ile birlikte barış masasına oturmayı kabul etmesine karşın, Kral Hüseyin'in son anda vazgeçmesiyle bu girişimi sonuçsuz kaldı.

1987'de merkezi Irak'taki Bağdat kentine taşıdı. 1988'de Filistin Devleti kuruldu ve 2 Nisan 1989'da Arafat, FKÖ'nün yönetim organı olan Filistin Ulusal Konseyi Merkez Komitesi'nce yeni devletin başkanlığına seçildi.

Arafura Denizi, Büyük Okyanusun batısında sığ deniz. Avustralya'nın kuzey kıyısı, Carpentaria Körfezi ve Yeni Gine'nin güney kıyısı arasında 650.000 km²'lik bir alanı kaplar. Batıda Timor Denizi, kuzeybatıda ise Banda ve Seram denizleriyle birleşir. Doğuda Torres Boğazı ile Mercan Denizine bağlanır. Arafura Sahanlığı, Sahul Sahanlığının bir parçasıdır. Derinliği 50-80 m arasında değişir; 600 m derinlikten mercan birikintilerin yükseldiği batı kenarına doğru derinleşir. Arafura Sahanlığının, denizin buzul sonrası yükselişi sonunda sulara gömülmeden önce, kurak iklimli ve hafif kabartılı bir kara yüzeyi olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeyde, bazı yerel yükselmelerin oluşturduğu Aru Adaları, derinliği 3.600 m'ye ulaşan kavisli bir hendek biçimindeki Aru Çukurunun sınırını oluşturur. Aru Çukuru Seram, Arafura ve Timor denizlerinin dibini kaplayan ve batıda Hint Okyanusundaki Cava Çukuruna kadar uzanan çöküntü zincirinin bir parçasıdır. Denizin yüzey akıntıları 8° Güney enleminin kuzeyinde pek belirgin değildir. Bunlar kışın batıya doğru akar, ama yazın belirli bir düzenleri yoktur.

Torres Boğazı, gemiler için tehlikeli bir geçit olarak bilinir. Arafura Denizinde de ulaşım açısından tehlikeli, haritası çıkarılmamış birçok sığlık bulunur. Arafura sahanlığı gelecek için umut veren bir petrol bölgesidir. Aru Adaları çevresindeki korunaklı ve berrak sular, küçük çapta olmakla birlikte sürekli inci çıkarımına olanak sağlar.

Aragats Dağı, Rusça GORA ARAGATS, GORA ARAGAC olarak da yazılır, Ermenistan'da dağ. Erivan'ın kuzeybatısında, Ararat Ovasının kuzeyindedir. Hem Ermenistan'ın, hem de Küçük Kafkaslar'ın en yüksek (4.090 m) noktasıdır. Lavlardan ve tüflerden oluşmuştur. Yuvarlak, kalkana benzer bir biçimi vardır. Doruğunda, çok daha yaşlı kayaç katmanlarının üstünde, yakın jeolojik dönemlerde oluşmuş bir volkan konisi yer alır. Volkanın krateri, dik yamaçlı bir buzyalağına dönüşmüştür. Başka birkaç küçük buzyalağı daha vardır. Sivri uçlu kayalardan oluşan doruğun çevresinde otlaklar ve uçurumlar yer alır. Eteklerde step bitki örtüsü ile kuru ve kıraç iklim bitkilerine (kserofitler) rastlanır. Güney yamacında, bir ortaçağ Ermeni kalesi olan Anberd'in kalıntıları bulunur.

Arago, (Dominique-) François (-Jean) (d. 26 Şubat 1786, Estagel, Roussillon - ö. 2 Ekim 1853, Paris), Fransız fizikçi. Mıknatıs olmayan bir iletkenin dönmesinin mıknatıslanma doğurduğunu keşfetmiş, ışığın dalga kuramının doğruluğunu kanıtlayan bir deney tasarlamış ve ışığın kutuplanmasına ilişkin yasaların bulunmasına yol açan araştırmalara katılmıştır.

Arago 1820'de, Danimarkalı H. C. Ørsted'in çalışmasını geliştirerek, içinden elektrik akımı geçirilen silindir biçimli bir bakır tel sarmalının mıknatıs gibi davranarak demir tozlarını çektiğini ve akım kesildiğinde bu özelliğini yitirdiğini gösterdi. 1824'te, döner bir bakır diskin, yukarısında asılı duran bir mıknatıslı iğneyi döndürdüğünü gösterdi. Bunların birer indükleme olgusu oldukları daha sonra Michael Faraday tarafından kanıtlandı.

Arago, ışığın niteliğine ilişkin olarak P.-S. Laplace, J.-B. Biot ve S.-D. Poisson tarafından desteklenen salım kuramına karşı, A.-J. Fresnel'in dalga kuramından yana çıktı. Az yoğun ortamdan çok yoğun ortama geçerken, ışığın, dalga kuramına göre hız yitirmesi, salım kuramına göreyse hızlanması gerekir. Arago, 1838'de ışığın havadaki hızıyla sudaki ya da camdaki hızını karşılaştırmayı amaçlayan bir deney tasarladı. Hazırlanmasındaki güçlükler yüzünden, bu deney ancak 1850'de gerçekleştirilebilecek duruma geldi. Ne var ki Arago'nun görme yetisini bu arada kaybetmiş olması deneyi engelledi. Gene de ölmeden önce, temel olarak kendi yöntemini kullanan ve yalnızca ayrıntılarda değişiklikler yapan A.-H.-L. Fizeau ve Léon Foucault'nun, ışığın yoğun ortamlarda yavaşladığını kanıtladıklarına tanık olabildi.

Arago astronomide en çok, hamisi olduğu U.-J.-J. Le Verrier ile İngiliz astronomu J. C. Adams arasındaki, Neptün gezegenini bulma önceliği ve gezegene verilecek ad tartışmasında oynadığı rolle tanınır. 1845'te Le Verrier'ye Uranüs'ün hareketlerindeki kuraldışılıkları incelemesini salık vermişti. Le Verrier, incelemeleri sonucunda Neptün'ü bulunca Arago bu gezegene Le Verrier'nin adının verilmesini önerdi.

Arago, Perpignan'da ve Paris'teki Politeknik Okul'da öğrenim görmüş ve 23 yaşında, analitik geometri kürsüsünde J.-J.-L. de Lalande'dan boşalan göreve atanmıştı. Daha sonra Paris Gözlemevi'nin yöneticiliğine ve Fransız Bilimler Akademisi'nin sürekli sekreterliğine getirildi. Bir Cumhuriyetçi olarak Fransız politikasında da etkin rol oynadı. 1848 Devrimi'nden sonra kurulan geçici hükümetin savaş ve denizcilik bakanı olarak bir dizi reform getirdi.

Arago kalıntıları, erken *Homo sapiens* fosilleri. 1971'de Fransa'nın güneyindeki Tautavel kasabası yakınlarında bir mağarada, Henry ve Marie-Antoinette de Lumley tarafından bulunan fosillerin kesin yaşı bilinmemekle birlikte, yanlarında ele geçen hayvan, özellikle de kemirgen fosillerine dayanılarak bunlar yaklaşık 200 ile 300 bin yıl öncesine tarihlenir. Yörede bulunan Üst Acheuleen kültüre ait taş araçlar, Arago türünün Avrupa'daki Neanderthal insanından hemen önce, Orta Pleyistosen Bölümün sonlarına doğru ortaya çıktığını gösterir.

Yirmi yaşlarında olduğu sanılan Arago insanının yüzü öne çıkık, kaş kemerleri kalın, alnı yatık ve kafatası günümüz insanına göre biraz daha küçüktür. Mağarada bulunan iki büyük çene kemiği, çiğneme yeteneğinin iyice gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Aragon, İspanyolca ARAGÓN, İspanya'da özerk bölge (*comunidad autónoma*). İspanya'nın kuzeydoğusundaki Huesca, Zaragoza ve Teruel illerini kapsar. Bugünkü Aragon bölgesi, 12. yüzyıl sonlarında Müslümanlardan bütünüyle geri alınan eski Aragon Krallığı ile hemen hemen örtüşür.

Aragon Krallığı Katalonya ve Valencia'nın yanı sıra, Fransızların yaşadığı çeşitli bölge-

ler ile Akdeniz'in karşı kıyısındaki çeşitli toprakları da içine alıyordu. 1035'te III. Sancho, küçük bir Pirene yurdu olan Aragon'u bağımsız bir krallık haline getirerek, üçüncü oğlu I. Ramiro'ya bıraktı. Ramiro, bu dağlık bölgeye doğudaki Sobrarbe ve Ribagorza'yı da kattı.

1140'ta Aragon ile Katalonya'nın birleşmesi, daha çok Katalanlara yaradı. Katalanlar, kendilerini Kastilya'ya karşı savunmanın mali ve askeri sorumluluğunun, büyük ölçüde Aragon bölgesinde yaşayanlara düştüğünü bildikleri için, ticarete ve denizlerde yayılmaya yöneldiler. 15. yüzyıla gelindiğinde, Aragonlu soylular, tüccar Katalanların gücünü dengeleyebilmek için Kastilya ile birleşmeyi yeğlemeye başlamışlardı. İki krallık 1479'da birleşti, ama Aragon parlamentosu ile öteki yönetsel kurumlar, anayasal hakları 18. yüzyıl başlarında V. Felipe tarafından feshedilene değin özerkliğini korudu.

Eski Aragon Krallığı'nın sınırları 1833'e değin yönetsel bir bütün olarak varlığını sürdürdü ve o tarihte, bugünkü üç ayrı ile bölündü.

Ekili alanların yer aldığı Ebro Irmağı havzasının kuzey ve güneyi de dağlıktır. Fransa'dan güneye uzanan Orta Pireneler, bölgenin en kuzeydeki ili Huesca'ya ve Zaragoza ilinin kuzeybatı ucuna kadar ulaşır. Huesca, kuzeybatıda Navarra, doğuda Lérida illeriyle sınırlanır. Pireneler güneye, Ebro Havzasına doğru alçalır. Bu havza Zaragoza'yı, güneydoğuda Lérida ve Tarragona, kuzeybatıda ise Navarra ve Logroño illerine bağlar. Ebro Irmağı, Teruel ilinin en güney bölgesi dışında, Aragon'un büyük bölümünün sularını toplar. Teruel ilinin güney ucu ise Tajo (Tejo) Irmağı havzası ve Akdeniz ile bağlantılıdır. İber Dağları (Sierra de Súdar), Zaragoza'nın güneybatı ucundan yükselerek ilin Soria ve Guadalajara illeriyle sınırını çizer. İberler, kuzey ucu dışında tüm Teruel ilini kaplar. Bu il, batıda Guadalajara, güneybatıda Cuenca, güneyde Valencia, doğuda da Castellón ve Tarragona illeriyle sınırlanır. Orta Pireneler dışında yıllık yağış düşüktür ve 300 mm'yi geçtiği ender görülür. Yıllık yağışın, bölgelere göre 200-600 mm arasında değişmesi nedeniyle kuru tarım her zaman risklidir. Orta Pireneler dışında, Akdeniz iklimi egemendir, yağış ilkbahar ve sonbaharda yoğunlaşır. İber Sıradağlarında ise kara ikliminin etkisi görülür.

Nüfus, Ebro Havzasının sulama altındaki kesimlerinde giderek yoğunlaşır; buna karşılık, havzanın bitişiğindeki dağlarda çok daha seyrektir. Orta Pireneler'de ise nüfus vadilere dağılmıştır. Bu bölgelerde, toprağın miras yoluyla bölünmesini önleyen gelenekler yüzünden topraksız kalan kuşaklar, geride gittikçe azalan yaşlı bir nüfus bırakarak yöreden göç etmiştir. Asmabiti zararlısının 20. yüzyıl başlarında Pirene ve İber yamaçlarındaki bağları tahrip etmesinden bu yana, Huesca ve Teruel illerinin nüfusu sürekli azalmaktadır. Ebro Irmağına yaklaştıkça yerleşmeler giderek büyür. Zaragoza kentinin ve ilinin büyümesi Huesca ve Teruel'i güdük bırakmıştır. Aragon nüfusunun yarısı Zaragoza kentinde yaşar; öteki kentler 1900'lerden bu yana neredeyse hiç büyümemiştir.

Ekili arazinin büyük bölümünde kuru tarım yapılır; buğday, üzüm, zeytin gibi geleneksel Akdeniz ürünleri yetiştirilir. Sulama altındaki topraklar ise çok daha verimlidir ve Aragon'un tarımsal üretiminin büyük bölümünü karşılar. Tarım alanlarının sulanması için devletçe birçok proje uygulanmıştır. Bunlardan ilki, 1783'te tamamlanan İmperial Kanalıdır. Daha 1904'te Aragon ve Katalonya kanalları Huesca il topraklarının geniş bölümünü suluyordu. 1945'te başlatılan Bardenas ve Monegros planlarıyla da bu yüzyılın sonuna değin 800 bin hektarlık bir alanın sulanabileceği umulmaktadır. Arba ve Aragon ırmaklarını kanallarla düzenleyen Bardenas planının merkezi, Ejea de los Caballeros kentidir. Monegros planı ise, Flumen ve Ebro ırmakları üzerindeki projeleri kapsamaktadır. Sulanan arazinin başlıca ürünleri hayvan yemi, pamuk, şeker pancarı ve meyvedir. Orta Pireneler'deki köyler, *alera floral* ya da *faceria* hakkını kullanarak komşu köylerin otlaklarından yararlanabilirler.

Aragon'un sanayi sektörü, ağırlıklı olarak Zaragoza kentinde yoğunlaşmıştır. 19. yüzyıl sonlarında bölgede şeker pancarı üretiminin başlaması kentin sanayileşmesini hızlandırmış, 1900-05 arasında kentte yedi şeker fabrikası kurulmuştur. Zaragoza'nın sanayi üretiminde madeni eşya kesimi ağır basar; elektrikli araç gereç, makine, iş makineleri ve otomobil üretimi önde gelir.

İspanya'da tüketilen linyitin yaklaşık yarısı Aragon'da çıkarılır ve bunun dörtte üçü, gene Aragon'da elektrik üretiminde kullanılır. Bununla birlikte Aragon'un başta gelen enerji kaynağı, Ebro Irmağı ve kollarından elde edilen hidroelektriktir. Huesca il sınırları içinde yer alan baraj ve santrallarda üretilen elektrik enerjisi, aynı zamanda Bilbao ve Barselona gibi sanayi kentlerine de iletilir. Zaragoza 1864'te Madrid, Barselona, Pamplona ve Bilbao'ya, 1901'de de Calatayud ve Valencia'ya demiryollarıyla bağlanmıştır. Başta Madrid, Barselona, Bilbao ve Valencia olmak üzere İspanya'nın başlıca sanayi merkezleriyle karayolu bağlantısı da vardır.

Teruel, Muel, Calatayud ve Villafeliche'te üretilen seramik ve çinilerde Morisco (Magrip) desenleri kullanılır. Geleneksel erkek giyimi, kolları yırtmaçlı ve süslü düğmeli siyah kadife ceket, diz altına kadar inen siyah kadife pantalon, *faja* adı verilen kırmızı kuşak ve *alpargatas* adı verilen üstü keten, tabanı ip espadrillerden oluşur. Aragon mutfağı sadedir. Özgün yemekleri arasında sarmısakla pişirilen morina, yumurtalı som ve domatesli jambon sayılabilir. Lécera, likörleriyle ünlüdür. Nüfus (1991) 1.178.521.

Aragon, Louis (d. 3 Ekim 1897, Paris - ö. 24 Aralık 1982, Paris), komünizm yanlısı şair, romancı, deneme yazarı ve siyasal eylemci.

Gerçeküstücü şair André Breton aracılığıyla Dadacılık gibi öncü hareketlerle tanıştı; Philippe Soupault ve Breton ile birlikte 1919'da *Littérature* adlı gerçeküstücü dergiyi kurdu. *Feu de joie* (1920; Sevinç Ateşi) ve *Le Mouvement perpétuel* (1925; Sonsuz Hareket) adlı ilk şiir kitaplarını *Le Paysan de Paris* (1926; Parisli Köylü) adlı romanı izledi. Bir ideoloji arayışı onu 1927'de Komünist Partisi'ne yöneltti. Aragon bundan sonra bu ideolojiyle özdeşleşerek partinin edebiyat ve sanat konularındaki sözcüsü haline geldi. 1928'de Mayakovski'nin Rusya doğumlu baldızı Elsa Triolet (1896-1970) ile tanıştı. Sonradan evlendiği Triolet ona esin kaynağı oldu. Aragon 1930'da Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti. Siyasal seçimi nedeniyle 1933'te gerçeküstücülerle ilişkisini kesti. *Le Monde réel* (1933-44; *Gerçek Dünya*, 1968) adlı dört ciltlik uzun roman dizisinde, toplumsal devrime doğru yürüyen proletaryanın sınıf mücadelesini belirli bir tarihsel perspektif içinde ele aldı. 1939-40 arası partinin öyküsünü anlatan bir başka uzun roman olan 6 ciltlik *Les Communistes*'te (1949-51; Komünistler) geleneksel toplumsal gerçekçilik çizgisini sürdürdü. Sonraki üç romanı *La Semaine sainte* (1958; Kutsal Hafta), *La mise à mort* (1965; Ölüme Gönderme) ve *Blanche ou l'Oubli* (1967; Blanche ya da Unutuş) Komünist Partisi adına yapılan savunmalarla örülmüş, üstü kapalı bir otobiyografi niteliğindeydi ve günün yeni roman tekniklerini yansıtıyordu.

Şiir kitaplarından *Le Crève-Coeur* (1941; Büyük Acı) ve *La Diane française* (1945; Fransız Diana'sı) Aragon'un ateşli yurtseverliğini, *Les Yeux d'Elsa* (1942; Elsa'nın Gözleri) ve *Il ne m'est Paris que d'Elsa* ise (1964; Elsa'sız Paris Benim İçin Bir Hiçtir), yüzünde vatanının yansımasını gördüğü karısı Triolet'ye duyduğu aşkı dile getiriyordu. Aragon 1953'ten 1972'ye değin komünizm yanlısı haftalık sanat ve edebiyat dergisi *Les Lettres Françaises*'in yayın yönetmenliğini yürüttü. 1968'de, 71 yaşındayken hâlâ militanlığından hiçbir şey kaybetmeden Paris sokaklarında gösteri yapan öğrencilere katıldı. 1981'de Légion d'honneur nişanıyla onurlandırıldı.

Öbür yapıtları arasında *Anicet ou le panorama* (1921; *Anicet*, 1974, 1982), *Les Cloches de Bâle* (1933; *Çalardı Basel'in Çanları*, 1969/*Basel'in Çanları*, 1986), *Les Beaux Quartiers* (1936; *Kibar Semtler*, 1986), *Elsa* (1959; *Elsa'ya Şiirler*, 1975, 1985), *Les Deux Géants* (1963, André Maurois ile birlikte; *Birleşik Amerika/Sovyet Rusya, 1917-1960, Paralel Tarih ve Görüşmeler*, 1968-69, 2 cilt) sayılabilir. *Çağımızın Sanatı* (1966), *Gerçekçiliğin Boyutları* (1985) ve *Mutlu Aşk Yoktur* (1989) Türkçede yayımlanan öteki yapıtlarıdır.

Louis Aragon
Ara Güler

aragonit, sık rastlanan bir kalsiyum karbonat ($CaCO_3$) mineralı. Yüksek basınçlarda kararlılık kazanır ve kalsiyum karbonatın daha yaygın bir türü olan kalsitten daha sert ve özgül ağırlığı daha fazladır. Aragonit yalnızca Yer yüzeyine yakın bölgelerde düşük sıcaklıklar altında oluşan çökellerde, örneğin mağaralarda sarkıtlar biçiminde, cevher minerallerinin oksitlenmiş bölümlerinde (burada kalsiyumun yerini kurşun alır), serpantin ve öbür bazik kayaçlarda, tortullarda ve demir cevheri çökellerinde bulunur. Çok değerli bir taş olan incinin (*) başlıca bileşenidir. Kalsit ve vaterite aynı kimyasal formülde olmasına karşın bu minerallerden daha değişik bir kristal yapısına sahip bulunan aragonitin jeolojik zamanlar boyunca normal koşullarda bile kalsite dönüştüğü sanılmaktadır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için, *bak.* karbonat mineralleri (tablo).

Aragonit, birçok deniz omurgasızının kabuklarında bulunan önemli bir bileşendir.

Bu hayvanlar, deniz suyundan aldıkları mineralleri yeniden salgılayabilirler ve bu salgıları yalnızca kalsit biçiminde çökelir. Ancak burada geçerli olan fizyolojik mekanizmalar henüz tam olarak anlaşılamamıştır.

Aragua, Venezuela'nın kuzey kesiminde eyalet. Kuzeyinde Antil Denizi, doğusunda Federal Bölge (*Distrito Federal*) ve Miranda eyaleti, güneyinde Guárico eyaleti, batısında ise Carabobo eyaleti yer alır. 7.014 km²'lik yüzölçümünün büyük bölümünü

Şekerkamışı plantasyonu, Aragua Vadisi, Venezuela
Georges de Stonnesi

And Dağlarının iki kolu kaplar. Valencia Gölünü de içine alan bir havza bu iki kolu birbirinden ayırır. Çok çeşitli ve zengin bir bitki örtüsü olan 90.000 hektarlık Henri Pittier Ulusal Parkı, eyaletin kuzey yarısını bütünüyle içine alır. İklim tropik özellikler gösterir; iç kesimlerin çok yağmur almasına karşılık kıyılar kuraktır. Aragua Vadisinde başta şekerkamışı olmak üzere çeşitli tarım ürünleri yetiştirilir. Son yıllarda da patatesin ticari önemi artmıştır. Fasulye, kahve, pamuk, mısır, pirinç ve tütün eyalette yetiştirilen öteki önemli ürünlerdir. Bölgedeki otlakların tarıma açılması sonucunda sürüler azalmaktaysa da, Aragua büyükbaş hayvan yetiştiriciliğindeki önemini hâlâ korumaktadır. Eyalet, nüfus, siyaset, sanayi ve kentleşme açısından ülkenin öteden beri en çok önem taşıyan bölgesinde yer alır. Özellikle eyalet başkenti Maracay(*) çevresinde yoğunlaşan sanayi gelişmesi çarpıcıdır. Aragua'da nitelikli bir karayolu ağı vardır. Nüfus (1990) 1.194.982.

Araguaia Irmağı, Portekizce RIO ARAGUAIA. Brezilya'nın iç kesiminde ırmak. Brezilya Platosunda, Mato Grosso eyaletindeki Alto Araguaia kenti yakınlarından doğar. Uzunluğu 2.627 km'dir. Kuzey-kuzeydoğu doğrultusunda akarak, São João do Araguaia'da Tocantins Irmağı ile birleşir. Yukarı çığırı, Mato Grosso ile Goiás eyaletleri arasındaki sınırın bir bölümünü oluşturur. Orta çığırında, üzerinde Araguaia Ulusal Parkı'nın da yer aldığı yaklaşık 320 km uzunluğundaki Bananal Adasının iki yanından yoluna devam eder. Batıdaki büyük kolu üzerinde pek çok çağlayan ve ivinti yeri vardır; daha küçük olan doğu kolu, küçük teknelerle yolculuğa elverişlidir. Irmak, Brezilya içlerinin büyük bir bölümünden geçmesine karşın, üzerindeki çağlayanlar nedeniyle ulaşıma pek uygun değildir. 1970'lerin sonlarında, maun sanayisine enerji sağlamak amacıyla ırmağın üzerinde hidroelektrik santrallar kurulmuştur. Yukarı çığırının çevresinde, henüz üretime açılmamış uranyum, bakır, kobalt, çinko ve elmas yatakları vardır.

Araguari, Brezilya'da kent. Minas Gerais eyaletinin batı kesiminde, Paranaíba Irmağının bir kolu olan Jordão Irmağı kıyısında yer alır. Denizden yüksekliği 930 m'dir. Eski adı Freguesia do Brejo Alegre'dir. 1882'de belediye, 1888'de kent statüsü kazandı. Başlıca gelir kaynakları, hinterlandında büyük sürülerle yürütülen sığır yetiştiriciliği ile pirinç, mısır, *feijão* (fasulye) ve manyok üretimidir. Kent yakınlarında bir havaalanı vardır. Minas Gerais ve Goiás eyaletlerindeki öteki kentlere kara ve demiryoluyla bağlanır. Nüfus (1980 geç.) 73.302.

Arai Hakuseki (d. 24 Mart 1657 - ö. 29 Haziran 1725, Edo, [bugün Tokyo], Japonya), 18. yüzyıl başlarında Tokugava şogunlarının baş danışmanlığını yapmış olan devlet adamı ve bilgin.

Yoksul düşmüş bir samurai (savaşçı) ailesinden gelen Arai, toplumsal statüsünü yükseltmek isteyen varlıklı tüccar ailelerinin kızlarından biri ile evlenmesi için yapılan birçok öneriyi, bu tür evliliklerin bir samuraiye yakışmayacağı gerekçesiyle geri çevirdi. Çok güç koşullar altında kendisini yetiştirdi. 1682'de, yüksek bir devlet görevlisi olan Hotta Masatoşi'nin hizmetinde çalışmaya başladı. İki yıl sonra Hotta ölünce, şogunun veliahtı Tokugava İenobu'nun özel öğretmeni oldu. 1709'da İenobu'nun şogun olmasıyla devlet politikasının baş mimarı haline geldi.

Tokugava yönetiminin gevşediği ve bürokrasinin verimliliği köstekleyecek ölçüde hantallaştığı bir dönemde göreve başlayan Arai, yasaları daha işler hale getirmeye çalıştı. Japon parasında reform yaparak sıkı bir bütçe ve muhasebe sistemi kurdu. Değerli madenlerin ülke dışına çıkmasını engellemek amacıyla, dış ticaret üzerindeki devlet denetimini sıkılaştırdı. Yabancılara karşı duyduğu düşmanlığa karşın, dış ilişkilerin önemini kavradığından, imparatorun yalnızca bir simge olduğunu ve gerçek egemenliğin şogunun elinde bulunduğunu öteki devletlere açıkça gösterecek bir siyaset oluşturmaya girişti. Bu amaçla, şogunun imparatorluk ailesinden kızlarla evlenmesini sağlamaya ve şogunun sarayına daha resmi bir hava vermeye çalıştı.

İenobu'nun ölümünden (1712) sonra, ardılı Tokugava İetsugu'nun yönetimi sırasında da hükümetteki görevini sürdürdü. Ama inatçı bir kişiliğe sahip Tokugava Yoşimune'nin 1716'da şogun olması üzerine, görevinden çekilmek zorunda kaldı. Yaşamının bundan sonraki bölümünü yazmakla geçirdi.

Arai'nin hemen her bilgi alanını kapsayan 160'ı aşkın kitabı vardır. Japonya'nın coğrafyası, hukuk kurumları ve Japon felsefesi konularında öncü yapıtlar vermiştir. Aynı zamanda, Japonya'nın en büyük tarihçilerinden biri olarak kabul edilir. 9 - 16. yüzyıl arasındaki Japon tarihi üzerine yazdığı *Dokushi yoron* (Bir Siyasal Tarih Çalışması) adlı incelemesi, en eski belgesel kaynakları eleştirel biçimde ele aldığı *Koshi tsu* (Eski Tarihi Anlamak) adlı çalışması ve *Oritaku shiba no ki* adlı otobiyografisi, en ünlü yapıtları arasında yer alır.

Arakan, Aşağı Myanmar'da (Birmanya), Bengal Körfezi üzerinde, Hindistan'ın karşısında kıyı bölgesi. Körfezin doğusunda, Bangladeş'te Çittagong Tepeleri bölgesinin sınırındaki Naf Halicinden güneyde Gwa Irmağının kuzeyine kadar uzanır. Bölge kuzeyden güneye yaklaşık 400 km uzunluğundadır. En geniş yeri 90 km dolayındadır. Arakan Sıradağları bölgenin doğu sınırını oluşturur ve onu Myanmar'ın öteki bölgelerinden ayıran bir doğal engel işlevi görür. Bölge, Cheduba ve Ramree gibi çok sayıda kıyı adasını da içine alır. Naf Halici, Mayu, Kaladan ve Lemro başlıca akarsularıdır.

Topraklarının yalnızca onda biri ekilir. Nüfusun yoğunlaştığı delta alanlarının en önemli ürünü pirinçtir. Öteki ürünler meyve, acı biber, *dhani* (damları örtmeye yarayan bir çeşit kamış) ve tütündür. Yamaçlarda yaprakdökmeyen ormanlardan oluşan doğal bitki örtüsü, ekim için ağaç keserek ve yakarak tarla açılması yüzünden geniş ölçüde yıkıma uğramış ve bunların yerini sık bambu ormanları almıştır.

Sittwe (Akyab) Sandoway, Kyaukpyu ve Taungup gibi önemli kentler kıyıda yer alır. Uzun yıllar yalnızca deniz ulaşımından yararlanabilen Arakan, bugün hava ve karayoluyla ülkenin öteki bölgelerine bağlanmıştır. Her türlü hava koşulunda kullanılabilen bir karayolu, Taungup'u Irrawaddy Irmağı üzerindeki Pyè'ye bağlar.

Myanmar'ın orta kesiminde yaşayan ana etnik gruptan Arakan Sıradağları ile ayrılan Arakanlılar, lehçesi, gelenek ve görenekleri özgün olan, yerel kökenli bir Budacı topluluktur. Arakanlılar, tarihlerinin İÖ 2666'ya değin gittiğini, soyca birbirini izleyen 227 hükümdarları bulunduğunu ve imparatorluklarının bir zamanlar tüm Myanmar'ı içine alarak Çin ve Bengal'in içlerine ulaştığını öne sürerler. Bu iddialar tarihçe doğrulanmış olmamakla birlikte, Arakanlıların en kutsal Buda sureti Mahamuni'nin (bugün Mandalay'da), Pagan Krallığı'ndan (1044-1287) bin yıl önceye dayandığı söylenir. Eldeki gravürler (oymabaskı), 4. yüzyılda Arakan'da bir hanedanın hüküm sürdüğünü göstermektedir. Değişik dönemlerde Moğolların, Peguların ve Portekizlilerin istilasına uğrayan Arakan, 1785'te Birmanya Krallığı'nın parçası oldu. 1826 Yandabo Antlaşması ile bir eyalet olarak İngilizlere bırakıldı; 1948'de Myanmar'ın öbür bölgeleriyle birlikte Arakan'da da İngiliz yönetimi sona erdi. Arakan dilinde "Eski Kent" anlamında Mrohaung denen ve günümüzde Myahaung adı verilen eski başkent Arakan, Akyab'ın 90 km kuzeydoğusunda, Kaladan Irmağının bir kolu üzerindedir. Bengalli Müslümanlar Arakan'da önemli bir azınlık oluşturur.

Arakan Sıradağları, Birman dilinde ARAKAN YOMA, Arakan dilinde ARAKAN ROMA. Myanmar'ın (Birmanya) batısında, Arakan kıyısı ile Irrawaddy Vadisi arasındaki dağ kuşağı. Myanmar'daki Negrais Burnu ile Hindistan'daki Manipur arasında bir yay biçiminde uzanır. 950 km uzunluğundadır. Naga, Chin, Lushai ve Patkai tepelerini içine alır. En yüksek noktası Victoria Dağıdır (3.053 m). Arakan Sıradağları, tarih boyunca, Myanmar ile Hindistan Yarımadası arasında bir sınır olmuştur. Ayrıca, güneybatı kesimine özgü muson yağmurlarının Myanmar içlerine ulaşmasını önleyerek bu iki bölgeyi iklim açısından farklılaştırır. Arakan Sıradağlarını aşan iki yol vardır. Bunlardan biri, Ngape ile Minbu arasındaki An yolu, öteki Irrawaddy'den geçen ve her mevsimde ulaşıma açık olan Pyè-Taungup karayoludur.

Arakçeyev, Aleksey Andreyeviç, Kont (d. 4 Ekim 1769, Bejetsk yakınları, Tver ili - ö. 3 Mayıs 1834, Gruzino, Rusya), Rus generali ve devlet adamı. I. Aleksandr döneminin (hd 1801-25) son 10 yılında devlet işleri üzerinde kurduğu egemenlik, bu sürenin "Arakçeyevşçina" olarak adlandırılmasına yol açmıştır.

Topçu subayı olan Arakçeyev, veliaht Pavel'in yakın yardımcıları ve danışmanları arasında yer aldı. 1796'da tahta çıkan Pavel, onu orduyu bütünüyle yeniden örgütlemekle görevlendirdi. Ama Arakçeyev sert disiplin önlemleri uygulayarak subayları karşısına alınca görevden uzaklaştırıldı (1798). Ancak I. Aleksandr'ın tahta çıkmasından sonra yeniden etkin görev alabildi. 1803'te topçu kuvvetleri genel müfettişi olarak topçu sınıfını yeni baştan düzenledi. 1808'de savaş bakanı oldu. 1808-09 Rus-İsveç Savaşı

Arakçeyev, G. Wagner'in (1818) portre çalışmasından ayrıntı, N.I.Utkin'in oymabaskısı
Novosti Press Agency

sırasında komutanlığı doğrudan üstlenerek, gönülsüz Rus birliklerini, donmuş olan Finlandiya Körfezini aşıp Åland Adaları üzerine hücuma geçirmeyi başardı. Bu harekât sonucunda İsveç, Finlandiya'yı Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı (Eylül 1809).

Aleksandr'ın tasarladığı devlet yapısına ve yönetime ilişkin liberal reformlara genel olarak karşı çıkan Arakçeyev, 1810'da danışma organı niteliğindeki Devlet Konseyi'nin kurulması üzerine savaş bakanlığından çekildi. Daha sonra Konsey'in askeri dairesinin başına geçmeyi kabul etti. Aleksandr'ın en çok güvendiği askeri danışmanlardan biri olarak, 1812 Savaşı'nda çarın bütün askeri yazışmalarını yürüttü. Aleksandr neredeyse yalnızca dış sorunlarla ilgilenmeye başlayınca, Arakçeyev içişleri konusunda bakanlar kuruluna nezaret etmekle görevlendirildi (1815). On yıl boyunca Rusya'nın içişlerini yönlendirdi. Temeldeki tutuculuğuna karşın, Baltık eyaletlerinde serflerin azat edilmesinde rol oynadı (1816-19); Rusya'da adım adım bütün serflerin azat edilmesi için bir plan hazırladı (1818). Ayrıca 1816-21 arasında, muvazzaf ordunun yaklaşık üçte birini barındıran askeri-tarımsal yerleşmeler sisteminin denetimini üstlendi. Aleksandr'dan sonra I. Nikolay tahta çıkınca (1825), Arakçeyev bütün görevlerinden istifa ederek (Nisan 1826) emekliye ayrıldı.

arakçin (Arapça: *arak* "ter" ve Farsça: *çin* "toplayan"), kavuğun altına giyilen takke. Eskiden kavuğun kenarları terden yağlanmasın diye giyilirdi. Kadife uçlu ve saçaklı ihrama ve destimalden başka, mendil, çevre gibi ter silmek için kullanılan kumaşlar da arakçin diye anılırdı. Sözcük, sonraları yalnızca derviş serpuşu anlamında kullanıldı. Yün, pamuk ya da tiftikten yapılırdı. Çok ince dikişlilerine "sıçandişi" denirdi. Kolayca fark edilmeyecek kadar ince dikişli takkeler, evlerde dikilirdi. Anadolu'nun kimi yörelerinde bugün de kullanılmaktadır. *Ayrıca bak.* arakiye.

Arakhne (Yunancada "Örümcek"), Yunan mitolojisinde, Lidya kenti Kolophon'da yaşayan kumaş boyacısı İdmon'un kızı.

Arakhne çok usta ve becerikli bir dokumacıdır. Sonunda Tanrıça Athena'ya meydan okur. Athena, Olympos'un 12 büyük tanrısını resmeden, Arakhne ise tanrıların aşk maceralarını gösteren birer nakış işler. Rakibesinin işlediği nakışın kusursuzluğu karşısında öfkelenen Athena işlemeyi paramparça eder. Bunun üzerine Arakhne umutsuzluğa kapılarak kendini asar. Ama tanrıça kıza acıyarak ipi gevşetince, ip bir örümcek ağına, Arakhne de örümceğe dönüşür. Zoolojide örümceklerin gruplandığı sınıf adı *Arachnida* bu öyküden gelir.

Arakhosia, Farsçada HARAHUVATIŞ, eskiden Ahameniş, Selevkos ve Part imparatorluklarına bağlı eyalet. Bugünkü Afganistan'ın güneyini kaplayan Arakhosia'nın güneyinde Gedrosia (Belucistan) bulunurdu. Başkenti Arakhosia İskenderiyesi. İÖ 4. yüzyılda Büyük İskender tarafından kurulduğu. Bugün aynı yerde Kandehar kenti kuruludur. Arakhosia fili ve fildişi ile ünlüydü.

Araki Sadao (d. 26 Mayıs 1877, Tokyo - ö. 2 Kasım 1966, Nara, Japonya), Japon asker ve devlet adamı. 1930'larda, aşırı milliyetçi Kodoha (İmparatorluk Yolu) hizbine öncülük etmiştir. Özdisiplinin yanı sıra çağdaşlaşmanın da önemini vurgulayan egemen Tosei-ha (Denetim) hizbine karşı, insan kişiliğini katı bir zihinsel ve bedensel disiplinle yoğurmanın zorunluluğunu savunmuştur.

Kara Harp Okulu'nu bitirdikten sonra 1904 Rus-Japon Savaşı'nda ve 1918'de Sibirya'da çarpıştı. 1927'de tuğgeneral oldu. Ekim 1931'de, hükümeti devirmeyi tasarlayan bir grup genç subay tarafından, oluşturulacak yeni kabinenin başına getirilmesi düşünüldüyse de bu darbe planı uygulanmadı. Bu arada Japon ordusu, Tokyo'dan gelen buyruklara karşın eylülde Mançurya'yı işgal etti. 26 Şubat 1936'da bir grup subay darbe girişiminde bulunarak Başbakan Saito Minoru ile bazı kabine üyelerini öldürdü. Inukai Tsuyoki kabinesinde savaş bakanı olan Araki'nin ve öteki yüksek rütbeli subayların bu grupla ilişkisi olmamasına karşın, Araki aktif görevden alınarak ihtiyat subayı yapıldı. 1938'de, Tosei-ha'nın artan gücünü dengelemek isteyen Başbakan prens Konoye tarafından eğitim bakanlığına atandı. Aşırı milliyetçiliği ve militarizmi körüklemede çok etkin oldu. II. Dünya Savaşı boyunca hükümette etkin görevler aldı. Savaştan sonra Uluslararası Askeri Mahkeme tarafından birinci derecede savaş suçlusu görülerek ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. Haziran 1955'te serbest bırakıldı.

arakiye (Arapça: *arakıye* "ter'lik"), tiftikten yapılmış ince külah ya da takke. Genellikle dervişler arakiye külah giyerlerdi; bu külahların biçiminden o dervişin hangi tarikata bağlı olduğu anlaşılırdı. Mevlevi dervişleri "sikke" denen uzun bir arakiye giyerlerdi. Arakiyenin üstüne bir başka külah ya da kavuk giyilmezdi. Arakiye, adı aynı kökten gelen arakçinden bu bakımdan farklıdır, çünkü arakçin külah ve kavuğun altına giyilir. *Ayrıca bak.* arakçin.

Araklı, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Trabzon iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 372 km² olan Araklı ilçesi kuzeyde Karadeniz, doğuda Sürmene ilçesi, güneyde Gümüşhane ili, batıda da Arsin ilçesiyle çevrilidir.

Yüzey şekilleri bakımından Karadeniz Bölgesi'nin tipik özelliklerini taşır; dar bir kıyı şeridinin hemen ardından başlayan dağlar, güneye gittikçe yükselir ve doğu-batı doğrultusunda denize koşut olarak uzanır. Doğu Karadeniz Sıradağlarının bir bölümü olan Trabzon Dağları, ilçenin büyük bölümünü kaplar. İç kesimde yükseltisi 2.000 m'yi aşan bu dağların kuzey yamaçları sarp ve diktir. Bol yağışlı iklim, gür bir orman örtüsü yaratmıştır. İlçenin orta kesimine doğru, dağ sıralarının eteklerinde yüksek platolar yer alır. Trabzon Dağlarından doğan birkaç kısa akışlı dere, ilçe topraklarından geçerek Karadeniz'e dökülür. Kuzeydoğuya doğru akan Yanbolu Deresi, Araklı ile Arsin ilçelerinin sınırını belirler. Büyük bölümü ilçe sınırları içinde yer alan Karadere Araklı kentinden geçerek denize dökülür. Vadisi derin ve dik yamaçlıdır, ama denize döküldüğü yerde genişler. Burada biriken alüvyonlar denize doğru küçük bir çıkıntı oluşturmuştur.

İlçenin temel geçim kaynağı tarımdır. Önceleri geçimlik düzeyde yapılan bitkisel üretim, 1940'larda çay ekiminin başlamasıyla gelişti ve pazara açıldı. Günümüzde ilçenin en önemli tarım ürünü çaydır; bunu fındık ve tütün izler. Hayvancılık da başlıca uğraylardandır. Besi hayvancılığının gelişmesine karşın, geleneksel yaylacılık da önemini korur. Yaz aylarında Aşot ve Reşadiye yaylalarının geniş otlaklarında hayvancılık çok yoğundur. İlçede en çok sığır yetiştirilir.

Araklı İÖ 7. yüzyılda Miletoslu denizcilerin kurduğu bir kıyı kentiydi. İÖ 550'de Perslerin eline geçti; Pontus, Roma, Bizans egemenliklerini tanıdıktan sonra 1204'te kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı; 1461'de kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. Cumhuriyet döneminde Sürmene ilçesine bağlı bir bucak olan Araklı, 1953'te ilçe yapıldı.

Araklı kenti Karadeniz kıyı yolu üzerinde, Trabzon kentinin 30 km doğusundadır. İlçenin iç kesimleriyle ulaşım bağlantısı zayıftır. Kenti Doğu Karadeniz Sıradağlarını aşarak Bayburt'a bağlayan yol Karadere vadisini izler. Kent yerel ölçekte bir pazar ve hizmet merkezidir. Yörede üretilen çayın işlendiği bir çay fabrikası vardır. Kentin ve ana ulaşım bağlantısının yer aldığı dar kıyı düzlükleri aynı zamanda ilçenin en verimli topraklarıdır. Nitekim konutlarla çay bahçeleri yer yer iç içe geçmiştir.

Araklı Belediyesi 1953'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 55.419; kent, 12.141.

Arakon, (Hüseyin) İlhan (d. 22 Temmuz 1916, Edirne), görüntü yönetmeni, sanat yönetmeni, belgesel film yönetmeni, ses

İlhan Arakon
Ara Güler

kayıtçısı ve ışıkçı olarak 400'ün üzerinde filme katkıda bulunmuş sinema ve fotoğraf sanatçısı.

Ortaöğrenimini İstanbul Işık Lisesi'nde tamamladı. İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin Mimarlık Bölümü'nü son sınıfta bırakarak çalışmaya başladı. Fotoğraflarıyla çeşitli sergilere katıldı. 1941'de

Ankara Çocuk Tiyatrosu'nda yönetmen yardımcılığı yaptı. 1944'te Şadan Kâmil'in *Gençlik Günahı* adlı filmiyle görüntü yönetmenliğine başladı. 1956-75 arasında kurucusu olduğu ADS Film ve Haber Ajansı'nı yönetti. 1975'te İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlı Sinema-TV Enstitüsü'nde(*) sinema ve televizyon tekniği dersleri vermeye başladı; enstitünün hazırladığı tanıtıcı filmlere katkıda bulundu.

Önemli görüntü çalışmaları arasında, gelişmiş kamera hareketlerini kullandığı *İstanbul'un Fethi* (1950), ilk renkli Türk belgeseli olan *Bir Şehrin Hikâyesi* (1953), Belçika yapımı *Ayasofya* (1957) ve televizyon dizisi *Aşk-ı Memnu* (1974) sayılabilir.

Aral, Oğuz (d. 22 Haziran 1936, Silivri, İstanbul), Türk karikatürcü. Yönettiği mizah dergisiyle karikatürün Türkiye'de büyük bir yaygınlık kazanmasını sağlamıştır.

Karikatüre çok genç yaşta başladı. İlk yapıtları 1950'de *Hafta* dergisinde yayımlandı. Bir yandan çeşitli gazete ve dergilerde çalışu, bir yandan da eğitimini sürdürdü. Bu arada üç yıl süreyle İstanbul'daki Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde de okudu. Hemen her mizah dergisinde yapıtları yayımlandı. Karikatürcü olan kardeşi Tekin

Oğuz Aral
Nazım Temuroğlu

Aral (1941) ve başka arkadaşlarıyla birlikte 1960'tan sonra bir reklam şirketi kurdu ve dört çizgi film yaptı (*Koca Yusuf, Bu Şehr-i Stanbul, Direklerarası, Ağustos Böceği ile Karınca*). Aynı yıllarda *Ant* dergisinde "Bir Haftalık Öfke" başlığı altında yayımlanan karikatürleri ise daha ilerdeki karikatür yaklaşımının hazırlayıcısı oldu.

Oğuz Aral 1960'ların sonuna doğru günlük bir gazete için *Gırgır* adını taşıyan bir mizah köşesi hazırlamaya başladı. Bunları 1972'de önce ayrı basımlar gibi yayımladıktan sonra, bağımsız bir dergi durumuna getirdi. Başlarda kardeşinin de katkısıyla çıkan bu dergi kısa sürede Türkiye'nin, hatta dünyanın en başarılı gülmece dergilerinden biri haline geldi. 1989'da *Gırgır*'ın el değiştirmesi üzerine Aral *Dıgıl* dergisini çıkarmaya ve *Avni* dergisinin de mizah yönetmenliğini yapmaya başladı.

Oğuz Aral 1950'den sonra ağırlık kazanan çizgiyle gülmece yapma anlayışının karikatürcülerindendir. İlk dönem yapıtları da bu doğrultudadır. 1960'tan sonra Türk karikatürünün içine girdiği bunalım onu düşündürmüş, Aral gittikçe soyut bir nitelik alan bu anlayışı bırakarak, Türk halkının sözlü mizah geleneklerini de göz önünde tutan yeni bir karikatür geliştirmeye yönelmiştir. Bu yaklaşım, mizahı iletirken yazıyı da kullanmakta, çizimde ise, çok tutulan bir anlatım biçimi olan çizgi roman tekniklerinden yararlanmaktadır. Yeni yaklaşım kısa sürede hem çok geniş bir okuyucu kitlesi, hem de yeni bir çizer kuşağı yaratmıştır. Oğuz Aral yönettiği *Gırgır* dergisinde genç çizerleri özendirip yetiştirmesiyle de Türk karikatürünün bugünkü ilgi ve yaygınlık düzeyine gelmesinde önemli katkısı olan bir sanatçıdır.

Oğuz Aral karikatürünü sağlam bir grafik anlatımının üstüne kurar. Çizimleri hareketlilik doludur; buna karşılık, gerekli olandan fazlasını vermeyen bir yalınlık taşır. Mizahı, içinde yaşadığı toplumun günlük küçük çelişkilerinden kaynaklanır, böylece çok geniş bir okuyucu kesimine seslenmeyi başarabilmiştir.

Oğuz Aral çok yönlü bir sanatçıdır. Karikatürün yanı sıra tiyatroyla da ilgilenmiştir. Usta bir pandomimcidir; 1960-64 arasında "Sözsüz Oyun" adlı bir tiyatro kurarak çeşitli kentlerde gösteriler yapmıştır. Bu ilgisini bugün öğretmenlik düzeyinde sürdürmektedir. Ayrıca müzikle de uğraşır, tambur çalar. Karikatürcülüğünün yanı sıra çizgi romanlarıyla da tanınır. "Hayk Mammer", "Köstebek Hüsnü" (ve köpeği Abdürrahim), "Hafiyesi Mahmut", "Vites Mahmut" gibi dizilerinde başarılı tipler yaratmıştır. Marcel Aymé'nin "Duvargeçen" adlı ünlü öyküsünü çizgiromana uyarlamıştır. 1950'lerin sonu ile 1960'ların başında çizgi roman dergisi olarak yayımladığı "Utanmaz Adam" dizisi, yeni öyküleriyle *Gırgır*'ın ilk yıllarında da sürmüştür. Ama Aral'ın yarattığı çizgi romanların içinde en sevileni, biraz da aptal görünümünün arkasına sığınıp işleri karıştıran bir küçük çocuk çevresinde kurulmuş "Avanak Avni"dir.

Aral Gölü, Rusça ARALSKOYE MORE, Kazakistan ile Özbekistan sınırında içdeniz. Eskiden yeryüzündeki göller ve içdenizler arasında dördüncü sırayı alırdı. Oval biçimlidir, suları sığdır. Orta Asya'nın sert iklimli topraklarında, Hazar Denizinin doğusunda yer alan Aral, Moskova, Bağdat ve Karaçi'den aşağı yukarı eşit uzaklıktadır. Yakın jeolojik dönemlerde yüzölçümü ve hacim bakımından geçirdiği değişiklikler nedeniyle bilim adamları için ilginç bir çalışma konusudur. Ayrıca, Seyhun ve Ceyhun'un Aral Gölüne dökülen sularından bir bölümünün yönünün sulama amacıyla değiştirilmesi sonucunda, Aral Gölü insan eliyle bazı dikkate değer değişmelere uğramıştır.

1960'ta gölün yüzeyinin deniz düzeyinden yüksekliği 53 m, yüzölçümü ise 68.000 km² idi. 1987'ye gelindiğinde yüzölçümü 41.000 km²'ye, yüzeyinin deniz düzeyinden yüksekliği ise 12 m'ye düşmüştü. Eskiden kuzey-güney kıyıları arasındaki uzaklık yaklaşık 435 km'ye ulaşır; doğu ve batı kıyıları arasındaki uzaklık ise 290 km'yi ancak geçerdi. Ortalama derinliği 20 m kadar, batı kıyılarının açıklarında bulunan en derin yeri ise 65,8 m idi. Adını, Kırgızca Aral (Adalar) sözcüğünden alır. En küçüğünün alanı 1 ha olan 1.130'dan fazla ada Aral Gölüne dağılmıştır.

Gölün, bazı yerlerde alçak, bazı yerlerde yüksek olan kuzey kıyısında bir dizi koy yer alır. Daha alçak doğu kıyıları, düzensiz bir çizgi halinde, kuzeyde geniş Seyhun Deltasına kadar uzanır; güney sınırları ise, geniş bir alana yayılmış sığ sularla sona erer. Aynı ölçüde geniş olan Ceyhun Deltası, Aral'ın güney kıyısında yer alır. 250 m yüksekliktekı Ustyurt Yaylasının doğu sınırı, gölün batı kıyısı boyunca neredeyse hiç kesintiye uğramadan uzanır.

Kıyı bölgeleri, Kretase (Tebeşir) Döneminden (y. 136-65 milyon yıl önce) bu yana birikmiş olan deniz ve kara çökellerinden

Aral Gölünün küçülmesi, 1960-87
P. Micheline "Desiccation of the Aral Sea: A Water Management Disaster in the Soviet Union." Science (2 Eylül 1988) c. 241, s. 1171.
© American Association for the Advancement of Science

oluşur. Kuzey, güney ve batı bölümlerinde, kireçtaşı, kumtaşı, kum ve kil çökelleri biçiminde Kretase Dönemi oluşumları vardır. Tersiyer (Üçüncü) Dönemde (y. 65-2,5 milyon yıl önce) oluşmuş çökeller çoğunlukla marn, kireçtaşı, sıkı kil ve killi kumdan meydana gelir. Kuvaterner (Dördüncü) Dönem oluşumlarının (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) kökenleri çeşitlidir ve bunlar, başta doğu ve güney olmak üzere bütün kıyılarda görülür. Su ve rüzgâr etkisiyle ortaya çıkan çökeller çoğunlukla kumlu tortullardan, alüvyonlu olanlar ise kum ve kilden oluşur. Göl dibi, doğudan batıya doğru düzgün ve kesintisiz biçimde alçalır. Kuvars ve kireçtaşı kumulları ile kil ve kil-kireçtaşı millerinden oluşan göl dibi çökelleri, rüzgâr ve buzulların etkisiyle kıyıların erozyona uğramasının ve güçlü ırmak akıntılarının ürünüdür. Kayaç çökellerinden oluşan taşlı tortullar yalnızca kıyılarda görülür.

Aral çöküntüsü. Pleyistosen Bölümün başlarına doğru (y. 2,5 milyon yıl önce) yerkabuğunun alçalması ve çoğu Seyhun'dan gelen suların bu boşluğa dolması sonucunda oluşmuştur. Alt ve Orta Pleyistosen Bölümde rüzgâr etkilerine uğrayan göçük. Üst Pleyistosen Bölümde (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) Seyhun'un sularıyla ikinci kez dolmuştur. Daha sonra, yolunu Hazar'dan Aral'a doğru geçici olarak değiştiren Ceyhun Irmağının suları da bu göçüğü doldurmuştur. Aral çöküntüsü İÖ 3-2. yüzyıllar arasında ve İÖ 1. yüzyılın başında yeniden bu iki ırmağın sularıyla dolmuştur. Bu taşkınlar arasında, Seyhun'un akış yolunda ortaya çıkan değişiklikler nedeniyle, yalnızca batıdaki çukur bölümün suyla dolu olduğu kuru dönemler de görülmüştür. Pleyistosen Bölümden bu yana, bu iki ırmağın getirdiği sular, iklim değişikliklerinden neredeyse hiç etkilenmeyen yüksek bir su düzeyi sağlamıştır.

Aral Gölünün bulunduğu yöre, soğuk kışları, sıcak yazları ve seyrek görülen yağmurlarıyla tipik bir çöl ve kara iklimi özelliği gösterir. Ocak-şubat aylarında aylık ortalama sıcaklık, kuzeyde −12°C ile güneyde −6°C, temmuz ayında ise sırasıyla 23,3°C ile 26,1°C arasında değişir. Yağışlar, çoğunlukla ilkbahar ve sonbaharda görülür. 100 mm olan ortalama yıllık yağış, buharlaşma oranının yaklaşık yüzde 8'ine eşittir. Su sıcaklığı temmuz ayında ortalama 23°C-25°C iken, suların buz tuttuğu kasım ve aralık aylarında −0,7°C'ye düşer. Sonbahar ve kış aylarında

en çok kuzeydoğu rüzgârları, ilkbahar ve yaz aylarında ise güneybatı rüzgârları görülür.

Aral Gölünde su dengesini belirten etkenler, yağış, göle dolan suyun yaklaşık yüzde 90'ını oluşturan ırmak suları ve her yıl bir o kadar suyu alıp götüren buharlaşmadır. Su düzeyindeki uzun dönemli değişiklikler üzerinde, iklimin de önemli etkisi vardır. Yıllık ve mevsimlik değişme 0,3-3 m arasında oynarken yüzyıllar ölçeğinde 6 m'yi aşan alçalma ve yükselmeler olmuştur.

1960 sonrasında Seyhun ve Ceyhun'un sularının yönünün tarımsal sulama amacıyla değiştirilmesi sonucu, buharlaşmanın da etkisiyle Aral Gölünde su düzeyi sürekli biçimde ve büyük ölçüde azaldı. 1980'lerde bu iki ırmak yaz aylarında göle ulaşamadan kurumaya başladı. Gölün sularının yarıdan çoğunu yitirmesi nedeniyle 1980'lerin sonlarında göldeki tuz ve mineral oranı hızla yükselerek bir zamanlar çok bol olan balık varlığının ölüp gitmesine ve göl sularının içme suyu olarak kullanılamaz hale gelmesine yol açtı. Göl kıyısındaki Aralsk ve Muynak kentleri gölün kilometrelerce uzağında kaldılar. Gölün kısmen kuruması iklim koşullarının sertleşmesi sonucunu doğurdu. Göl kıyılarındaki balıkçılık etkinlikleri tümüyle durdu. 1990'ların başlarında, daha az sulama gerektiren tarımsal ürünler ve yöntemler benimsenmesi yoluyla Seyhun ve Ceyhun'un sularının daha büyük bölümünün Aral Gölüne ulaşmasını sağlayacak bir kurtarma programı gündeme geldi.

Arales, yılanyastığıgiller (*Araceae*) ve sumercimeğigiller (*Lemnaceae*) familyalarını içeren birçenekliler takımı. Bu takımın üyeleri, çoğu tropik bölgelerde yaşayan otlar, tırmanıcı çalılar, bataklık ve su bitkileridir.

Arales takımı, *Cyclanthales* ve *Arecales* takımlarıyla aynı atadan gelmiş olabilir. Takım, hepsi de *Araceae* familyasından olan süs bitkileri açısından zengindir. *Lemnaceae* familyası, bilinen en küçük çiçekli bitkileri içerir.

Arales takımında, kara ve su bitkilerinin yanı sıra, başka bitkilere tutunarak yaşayan epifit(*) bitkiler de bulunur. Bazıları, rizomlardan (toprakaltı gövdesi) çıkan ok biçimli yaprakları olan otsu ve gövdesiz bitkilerdir. Bir bölümü ise, hava kökleriyle

Symplocarpus foetidus
Grant Heilman-EB Inc

ağaç gövdelerine ve başka dik desteklere tutunan tırmanıcı bitkilerdir. Bunların gövde boyunca almaşık olarak dizilmiş çok geniş, bazen parçalı yaprakları ve yaprak

Dieffenbachia amoena
John H. Gerard-EB Inc

saplarının tabanında kalıcı olmayan, genellikle renksiz kılıfları vardır. Böceklerle tozlaşmaya uygun olan çiçek durumu tek bir başak ya da çomak (spadiks) biçimindedir ve bunun üzerine küçük çiçekler dizilmiştir. Bu başak ya da çomaklar bazen renkli bir çiçekyaprağıyla (spatayla) sarılır. Çomaklar çoğunlukla, sinekleri çeken kötü bir koku yayar; böylece tuzağa düşen sinekler kurtulduktan sonra öbür bitkilere konarak tozlaş-

Fılkulağı (*Caladium*)
Derek Fell

mayı sağlar. Meyve parlak renklidir ve bazen çomağın üstünde salkım oluşturur. Tohumun dökülebilmesi için açılan kuru ve tüylü meyve tipine ender rastlanır. Bazı türlerin özsuyunda kalsiyum oksalat kristalleri bulunduğundan, yenildiği zaman dili ve boğazı uyuşturabilir.

Bu takımın *Araceae* familyası daha çok tropik ve astropik bölgelerde yetişen 115 cinsi ve 2 bin türü içerir. Ilıman iklim kuşağında yetişebilen az sayıda tür ise özellikle nemli ortamlarda bulunur. Çeşitli yabanı bitkiler ve süs bitkileriyle tanınan bu familyanın en geniş cinsleri, *Anthurium* (600 tür), *Philodendron* (275 tür), tozlaşmanın salyangozlar aracılığıyla yapıldığı sanılan *Arisaema* (150 tür), *Homalomena* (140 tür), *Rhaphidophora* (100 tür), bazı türlerinin başak ya da çomakları 1 m'ye ulaşabilen *Amorphophallus* (100 tür), *Pothos* (75 tür) ve *Alocasia*'dır (70 tür).

Devetabanı adıyla bilinen *Monstera* türleri, büyük ve yeşil yaprakları nedeniyle yetiştirilen süs bitkileridir. Gölevez(*) (*Colocasia esculenta*) bol nişastalı yumruları için yetiştirilir. Gelinçiçeği de denen kala (*Zantedeschia aethiopica*) değerli bir süs bitkisidir. Gövdelerinden koparılan parçalar çiğnendiğinde boğazda iltihaplanma ve şişmeye yol açabilen difenbahya (*Dieffenbachia*) türleri, gösterişli yaprakları için evlerde yetiştirilen süs bitkileridir. *Arisaema triphyllum* iyi bilinen bir orman bitkisidir. *Orontium aquaticum* genellikle havuzlarda ve seralardaki küçük gölcüklerde yetiştirilir. Sumarulu (*Pistia stratiotes*) su yüzeyinde yaşayan ve yenebilen bir süs bitkisidir. *Amorphophallus* cinsi, büyük yaprakları ve kötü kokulu çiçekleri olan ilginç bitkileri içerir. Azakeğerinin (*Acorus calamus*) rizomlarında, hem eczacılıkta, hem de çeşni verici olarak kullanılan

Arisaema triphyllum
Dr. G. J. Chabris-EB Inc

baharatlı ve aromatik bir yağ vardır. *Symplocarpus foetidus* kötü kokusuyla tanınan bir bataklık bitkisidir. Yılanyastığı (*Arum maculatum*) kuzeyde Avrupa'ya kadar yayılmıştır. *Spathiphyllum*'un birçok türü evlerde, saksılarda yetiştirilir. Gene güzel yapraklı bitkilerden filkulağının (*Caladium*) birçok büyük ve renkli yapraklı çeşidi vardır.

Takımın ikinci familyası olan *Lemnaceae*,6 cinsi ve su üstünde yüzen 30 türü içerir. Ilıman ve tropik iklim kuşağında yayılmış olan familya, bilinen çiçekli bitkilerin en

Anthurium
Joan F. Fall

küçükleri olan sumercimeği (*Lemna*) ve *Wolffia* türleriyle dikkat çeker. Yaprağa benzeyen, yassı, köksüz ya da kökçükleri olan, birkaç milimetre eninde yeşil bir organdan oluşmuş bu türler akvaryumlarda ve havuzlarda süs bitkisi ya da su kuşları ve balıklar için yem olarak kullanılır.

Çok ender oluşan çiçeklerde yalnızca temel organlar bulunur, taçyapraklar ve ça-

Sumarulu (*Pistia stratiotes*)
Phil Clark

nakyapraklar yoktur. Erkek çiçeğin bir ya da iki erkekorganı, dişi çiçeğin ise tek bir dişiorganı vardır.

Aralık, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Iğdır iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 611 km² olan Aralık ilçesi kuzey ve doğuda Ermenistan, güneydoğuda Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan ve İran, güneyde Ağrı ili, batıda da Merkez ilçeyle çevrilidir.

İlçe topraklarının güney kesimini Ağrı Dağı engebelendirir. Ağrı Dağının etekleri 1.500-2.000 m yükseklikteki platolarla kaplıdır. Buralarda yaylacılık yapılır. Ağrı Dağının kuzeyinde, Iğdır Ovasının ilçe sınırları içindeki uzantısı yer alır. Alüvyal topraklarla kaplı ve oldukça eğimli olan bu düzlük bir çöküntü alanı olduğu için iklimi ılımandır. Bu da yetiştirilen ürünlerin çok çeşitli olmasına olanak verir. İlçenin en önemli su kaynağı Ermenistan ve Nahçıvan ile sınırı da çizen Aras Irmağıdır. Bu akarsuyun kollarından Karasu da İran sınırını oluşturur. Bol yağışlarla beslenmesine karşın, önemli bir bölümü kış aylarında dondugundan fazla yararlanılamaz.

Ana ekonomik etkinlik tarımdır. İlçenin ovasında, bir sıcak iklim ürünü olan pamukla birlikte çilek ve üzüm gibi meyveler de yetiştirilebilmektedir. Buğday ve arpa gibi tahıllar, başta fasulye olmak üzere çeşitli sebzeler, patates, ayçiçeği, şeker pancarı da ekilmektedir. Hayvancılığın da önemli olduğu ve hem büyük, hem küçük baş hayvan yetiştirilir. İlin başlıca tarımsal kurumu olan Kazımkarabekir Tarım İşletmesi ilçe sınırları içindedir. Aras Irmağında, sınırlı ölçülerde de olsa, balık üretimi yapılabilmektedir.

Aralık Belediyesi 1960'ta kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.983; kasaba, 4.201.

aralık, müzikte iki nota arasındaki uzaklık. Eşzamanlı (armonik aralık) ya da ardı ardına (melodik aralık) çalınabilir. Basit aralıklar bir oktavın sınırları içindedir. Katlı (ya da bileşik) aralıklar ise bir oktavın sınırlarını aşar ve benzer basit aralığın bir çeşitlemesi gibi duyulur. Onlu bir aralık (oktav artı üçlü, örn. *do-do-mi*) kulakta bir üçlü gibi (üç notayı kapsayan aralık, örn. *do-mi*) etki uyandırır.

Armonik sesler dizisinin en alt seslerinin karşılığı olan dört çeşit tam (T) aralık vardır. Birli ya da unison (eşses) (T1), oktav (T8), dörtlü (T4) ve beşli (T5). Öbür aralıkların ise (ikili, üçlü, altılı, yedili) majör (M) ve minör (m) biçimleri olur. Bu ikisi arasında yarım tonluk bir fark vardır.

Tam ve majör aralıklar artık (A) olabilir, başka bir deyişle yarım ton büyültülebilir. Örneğin: *Do-mi* (M3), *do-mi♯* (A3) ya da *do-sol* (T5), *do-sol♯* (A5) yapılabilir. Tam ve minör aralıklar eksiltimli (e) olabilir, başka bir deyişle yarım ton küçültülebilir. Örneğin: *Mi-sol* (m3), *mi-sol♭* (e3) ya da *fa-do* (T5), *fa♯-do* (e5) olabilir.

Tam tampere sistemde aynı sesi veren ya da tuşlu bir çalgıda aynı tuşlar ile temsil edilen aralıklara anarmonik(*) aralık denir, örneğin: *do-mi♯* ve *do-fa*. Bu iki aralığın, kullanıldıkları müzikal bağlamda farklı işlevleri vardır.

Aralıklar, aralıkları oluşturan notaların frekansları arasındaki oran ile hesaplanır. Örneğin oktav için 2:1 oranı kullanılır, çünkü oktavı oluşturan tiz sesin frekansı, pes sesin frekansının iki katıdır. Tam tampere sistem dışındaki aralık ölçümleri için, özellikle Batı müziği dışındakiler söz konusu olduğunda, bir oktav 1.200 *cent*'e ayrılır. Bu sistemde bir yarım ton ya da minör ikili aralık 100 *cent* değerindedir. Bir örnek vermek gerekirse minör üçlü aralık tam tampere sistemde 300 *cent*, Pythagoras akort sisteminde 294 ve doğal armoniklere göre akortta (*just intonation*) 316 *cent* değerindedir.

aralık, müzikte frekansları değişik iki ses arasındaki fark. Türk müziğinde, Arel - Ezgi Sistemi'ne(*) göre birim aralık, *tanini*(*) adı verilen tam aralığın dokuzda biri olan *koma*'dır. Ancak, ikili aralık olarak bir *koma*'lık aralık hiç kullanılmaz. En küçük ikili aralık dört *koma* değerindeki *bakiye* aralığıdır. Beş *koma*'lık aralık "küçük *mücennep*", sekiz *koma*'lık aralık "büyük *mücennep*" adını taşır. Türk müziğinde kuramsal olarak iki, üç, altı ve yedi *koma*'lık aralıklar kullanılmaz. Uygulamada ise, örneğin hüzzam'daki *re-mi♭*, saba'daki *do-re♭* ve *sol-la♭*, uşşak'lı makamlardaki *la-si♭* ikili aralıkları, altı ya da yedi *koma* değerindedir. Kuramsal olarak 12-13 *koma* değerinde olan "artık ikili aralığı" ise, kimi makamlarda (hüzzam'da *mi♭-fa♯* saba'da *re♭-mi*) 11 *koma*'ya kadar daralırken, kimi makamlarda da (şedd-i araban'da ve hicazkâr'da *mi*-*fa♯*) 14 *koma*'ya kadar genişler.

aralık kestirimi, istatistikte, bir topluluğa ait bir parametrenin (örn. ortalama değer, standart sapma, oran) bu parametreyi içerme olasılığı en yüksek olan aralığın ya da değer kümesinin hesaplanmasıyla belirlenmesi. Burada yüzde 95-99 arasında bir olasılık genellikle yeterli bulunur.

Toplulukla ilgili bir parametreyi, örneğin ortalama değeri içeren bir aralığı saptamak için, topluluktan alınan rastgele bir örnekleme ilişkin ölçümlerden elde edilen değerlerin istatistiksel hesaplamaları yapılır ve örneklemin özelliklerinin topluluğun tümünü ne kadar tıpkılıkla temsil ettiğine ilişkin (matematiksel olasılık kuramıyla elde edilen) bilgi uygulanır.

Olasılık hesapları, saptanan aralığın hangi zaman yüzdesinde doğru olduğunu göstermekle birlikte, bu doğruluğun verilen herhangi bir örneklem için geçerliliğine ilişkin olasılıkları vermez. Pek çok örneklemden hesaplanan aralıkların ancak bir bölümü istenilen parametrenin gerçek değerini verir.

Aralıkların belirlenmesi; örneklemin dağılımı, büyük örneklemlerde normal dağılıma, küçük örneklemlerde ise Student dağılımına ya da ki-kare dağılımına yaklaşıyorsa olanaklıdır. (*bak.* Student sınaması).

Güvenilirlik aralıkları adı verilen bu aralıkların uç noktaları alt ve üst güvenilirlik sınırları, kullanılan olasılık ise güvenilirlik katsayısı olarak adlandırılır.

aralıklı çalışma, dönüşümlü dinlenme ve idman sürelerini içeren, yarışmalı antrenman yöntemi. Dinlenme süresi genellikle, bir sonraki idmana geçmeden önce sporcunun nabzının normale dönmesine elverecek ölçüde uzun tutulur.

İdman sırasında sporcu, gücünün en üst noktasının biraz altında belirlenmiş bir performans düzeyine ulaşmaya çalışır. Aralıklı çalışma, atletizm ve yüzme antrenörlerince sık sık uygulanır.

Araliaceae (sarmaşıkgiller), *Cornales* takımından, özellikle Asya'nın güneydoğusuna ve Amerika'nın tropik bölgelerine yayılmış 85 cinsi içeren familya. Çoğunluğunu ağaç ve çalıların oluşturduğu bu familyada, tırmanıcı bitkilerin yanı sıra az sayıda otsu bitki de vardır. Yapraklar geniş, genellikle almaşık ve bileşiktir. Beş parçalı çiçekler bileşik şemsiye biçiminde, meyveler çoğunlukla üzümsü, yalnız birkaç türde eriksi meyve tipindedir.

Aralia nudicaulis
Stephen Collins

Bu familyadaki pek çok tür ekonomik açıdan önem taşır. Sarmaşık (*Hedera*) türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. *Tetrapanax papyriferum*'dan pirinç kâğıdı yapılır. *Dendropanax arboreum* ve *Didymopanax* türleri gibi birçok türün odunundan da kereste elde edilir. *Aralia nudicaulis*'in saparna yerine kullanılan kokulu kökleri vardır. *Panax schinseng*'den elde edilen ginseng kökü, uzun süre Çinliler tarafından çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Amerika'da yetişen *Panax quinquefolium* ise ABD'de uyarıcı olarak kullanılır. Hari-girinin (*Acanthopanax ricinifolius*) kerestesi de Japonya'da inşaat işlerinde ve mobilya yapımında değerlendirilir.

arama, suç izlerinin ya da sanıkların ele geçirilmesi amacı ile insanların üstlerinin ve kapalı yerlerin aranması. Ceza yargılaması hukukunda kabul edilmiş bir kurumdur. Şüpheli kişilerin ya da sanıkların üstleri ile eşyaları, o kişilerin yakalanması ya da ilerde kanıt olabilecek şüphe dayanaklarının ele geçirilmesi amacı ile aranabilir. (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu m. 94).

Şüpheli kişilerde ya da sanıklarda arama yapılabilmesi, aranan bir kişinin ya da şüphe dayanağı olarak el konabilecek eşyanın bu kişilerin yanında ya da bunlara ait yerlerde bulunduğunu gösteren kanıtların var olması koşullarına bağlıdır. Suçüstü halleri ile gecikmesinde tehlike olan haller ve kaçan bir tutuklunun ya da mahpusun yeniden yakalanması amacı dışında, konutta, işyerinde ve başka yerlerde gece arama yapılamaz. Geceleyin herkesin girip çıkabileceği yerlerle polisçe bilinen yerlerde gece arama yapılabilir.

Arama kararı verme yetkisi, kural olarak yargıca aittir. Gecikmesinde tehlike bulunan hallerde, savcı ile savcının yardımcısı durumunda olan polis memurları da arama yapabilirler. Arama sırasında aranan yerin sahibi ya da eşyanın zilyedi hazır bulunabilir. Kendisi hazır bulunamazsa, hısımlarından biri ya da kendisi ile birlikte oturan bir

kimse bulundurulur. Arama işleminin sonunda aramaya maruz kalan kimseye, isteği üzerine, aramanın nedenlerini gösteren ve (arama sonunda elkoyma işlemi yapılmışsa) el konan eşyanın neler olduğunu açıklayan, şüpheyi gerektiren bir şey elde edilmemişse, bu noktayı belirten bir belge verilir.

Polisin önleme amacı ile arama yapması da kabul edilmiştir: Polis, kamu düzenini ve anayasal hak ve özgürlükleri korumak bakımından zorunlu ve gecikmesinde tehlike bulunan hallerde vali ya da kaymakamın vereceği emirle arama yapabilir. Toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin yapıldığı yer ya da yakın çevresinde, sendika toplantılarının yapıldığı yerde, toplu taşıma araçlarında ve halkın toplu olarak bulunduğu yerlerde (can ve mal güvenliğinin sağlanması amacı ile), her derecede öğretim kurumunda (öğretim ve eğitim özgürlüğünün sağlanması için), herkese açık yerlerle kentin giriş ve çıkışlarında (cumhuriyeti tehlikeye düşürmeye yönelik şiddet eylemlerine girişileceğini gösteren kesin belirtiler elde edilmesi durumunda) kişilerin üstleri, araçları ve eşyası aranabilir. (Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu, m. 9).

Aramca, ARAMICE olarak da bilinir. Sami dillerinin Kuzey Merkez ya da Kuzeybatı obeğine bağlı dil. İÖ 7 ve 6. yüzyıllarda Yakındoğu'da farklı diller konuşan halkların birbiriyle anlaşmak için kullandıkları bir *lingua franca*(*) durumuna geldi ve daha önce bu işlevi gören Akad dilinin yerini aldı. Sonraki yıllarda Pers İmparatorluğu'nun resmi dili oldu. Yahudiler de İbranice yerine Aramca kullanmaya başladılar. Eski Ahit'teki Daniel ve Ezra kitaplarının bazı bölümleri ile Babil Talmudu ve Kudüs Talmudu da bu dilde yazılmıştır. İsa ve Havarilerin de Aramca konuştuğuna inanılır. İÖ y. 300 ile İS y. 650 arasındaki dönem, Aramcanın en etkili olduğu yıllardır. Bundan sonra etkisini kaybederek yerini Arapçaya bırakmıştır.

Aramca, İS ilk yüzyıllarda Doğu ve Batı Aramca olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Batı Aramcanın lehçeleri arasında, eskiden Arabistan'ın bazı yerlerinde konuşulan Nebati dili, bugünkü Şam'ın kuzeydoğusunda Palmyra'da konuşulan Palmyra dili, Filistin-Hıristiyan lehçesi ve Yahudi Aramcası sayılabilir. Batı Aramca, sayıları az da olsa, Lübnan'ın bazı köylerinde hâlâ kullanılmaktadır.

Doğu Aramca ise Süryanice, Mandayya lehçesi, Yeni Asurcanın Doğu lehçeleri ile Babil Talmudu'nda kullanılan Aramcayı içerir. Bunların en önemlilerinden biri 3. ve 7. yüzyıllar arasında zengin bir edebiyat dili olan Süryanicedir. Mandayya lehçesi ise Aşağı Mezopotamya'da kurulmuş bir gnostik mezhebin diliydi. Günümüzde Doğu Aramca lehçeleri, Ortadoğu'da yaşayan az sayıdaki Yakubi ve Nasturi Hıristiyan topluluğunca hâlâ kullanılmaktadır.

ARAMCO, tam adı ARABIAN AMERICAN OIL COMPANY. Suudi Arabistan'ın bütün petrolünü çıkartan şirket. Bir Arap-Amerikan ortaklığı olarak kurulan ARAMCO, 1980'de devletleştirildi. *Ayrıca bak.* Suudi Arabistan.

Arami alfabesi, Yakındoğu'da İÖ 1. binyılın ikinci yarısında yaygın olarak kullanılan yazı sistemi. Kuzey Sami yazısından türeyen Arami alfabesi, Arami devletlerinin İÖ 9. ve 8. yüzyıllarda Asurlarca istila edilmesinden sonra önem kazanmıştır.

Aramca ve Arami yazısı uzun süre bütün Yakındoğu'da bir *lingua franca*(*) olarak kullanılmıştır. Yunanistan, Afganistan, Hindistan, Mısır ve Arabistan'ın kuzeyinde Arami alfabesiyle yazılmış belge ve yazıtlar bulunmuştur. Arami alfabesiyle yazılmış bilinen en eski yazıt İÖ y. 850 tarihinden kalmadır.

Arami alfabesi, hepsi ünsüz 22 harften oluşur ve sağdan sola doğru yazılır. Klasik İbrani alfabesi, çağdaş İbrani alfabesi, çağdaş Arap yazısı, Nebati, Palmyra ve Süryani alfabeleri ile Suriye'nin doğusundaki Asya topraklarında çeşitli dönemlerde kullanılan yüzlerce yazı sistemi Arami alfabesinden türemiştir. Arami alfabesi ayrıca Gürcü alfabesi ve Glagolitik alfabe gibi çeşitli yazıların gelişiminde de etkili olmuştur.

Aramiler, Aramca konuşan ve İÖ 11-8. yüzyıllar arasında Suriye'nin kuzeyindeki geniş Aram bölgesinde yaşamış kabileler topluluğu. Bunlardan bazıları, aynı dönemde Mezopotamya'da da büyük toprak parçaları ele geçirmişlerdir.

Aramiler, Eski Ahit'te İbranilerle aynı soydan gelen ve yaklaşık İÖ 16. yüzyıldan sonra Harran (Urfa) dolaylarında yaşayan bir topluluk olarak tanıtılır. Asur kayıtlarında da Aramilerden, Ahlamlar adlı başka bir halkla birlikte sık sık soyguncu olarak söz edilir. Aramilerin adının geçtiği ilk belge, Asurlu I. Tiglat-pileser'in (İÖ 1115-1077) yazıtlarıdır. İÖ 11. yüzyılın sonuna gelindiğinde Aramiler, Kargamış'ın güneyinde ve Fırat'ın iki yakası boyunca uzanan topraklarda Bit-Adini Devleti'ni kurmuş, Anadolu ve Kuzey Suriye'deki bazı yerleşmeler yanında Damaskos dahil tüm Cebelü'ş-Şarki (Anti-Lübnan) bölgesini ele geçirmişlerdi. Zobah kralı Hadadezer önderliğindeki Güney Aramiler, İÖ 1030 dolaylarında Ammonoğulları, Edomlular ve Mezopotamyalı Aramilerle birleşerek, İsrailoğullarına saldırdılar, ama Hz. Davud'un askerlerine yenik düştüler.

Arami kabileleri doğuya doğru da yayıldılar. İçlerinden biri, Adad-apal-iddin adıyla Babil kralı olarak taç giydi. İÖ 9. yüzyıla gelindiğinde Babil'den Akdeniz'e kadar uzanan bölge topluca Kaldular (ya da Kaşdular) olarak bilinen Kitabı Mukaddes'in Keldaniler adını verdiği Arami kabilelerinin eline geçmişti. Neredeyse tümüyle kuşatılmış duruma düşen Asur, karşı saldırıya geçti. III. Şalmanezer, İÖ 853'te Hamat, Arami, Fenike ve İsrail ordularıyla Karkar'da savaştı. Bu savaşı kimin kazandığı belli olmadıysa da, Orta Fırat bölgesindeki kabilelerin elinde bulunan toprakları İÖ 838'de Şalmanezer aldı.

İsrail'le Damaskos arasındaki savaş, Suriye'nin kuzeyinde Aramilerin direniş merkezi olan Arpad'ın İÖ 740'ta Asur kralı III. Tiglat-pileser tarafından ele geçirilmesine değin aralıklarla sürdü. III. Tiglat-pileser, İÖ 734'te Samiriye, İÖ 732'de de Damaskos ordularını bozguna uğrattı. Hamat'ın İÖ 720'de Asur kralı II. Sargon'a yenilmesiyle batıdaki Arami krallıkları dönemi sona ermiş oldu.

Aşağı Dicle yörelerinde yaşayan Aramiler bağımsızlıklarını daha uzun süre korudular. Bir Keldani komutanı olan Nabupolassar İÖ 626'da kendini Babil kralı ilan etti ve Asur'u yenme amacıyla Medler ve İskitlerle ittifak kurdu. Yeni Babil (ya da Keldani) İmparatorluğu'nda Keldaniler, Aramiler ve Babilliler büyük ölçüde kaynaştılar ve ayırt edilemez oldular.

Arkeologlarca ortaya çıkarılan özgün Arami yapıtlarının sayısı çok değildir. Bulgulara göre, Suriye'deki Arami beyleri, Hitit ya da Mitanni etkisi altındaki yerel sanatın koruyucusu olmuşlardır.

Aramiler Kenan, Babil ve Asur tanrılarına tapmakla birlikte, kendi tanrı ve tanrıçaları da vardı. En önemli tanrıları, Hurrilerin Fırtına Tanrısı Teşub ile özdeş sayılan Hadad ya da Ramman (Eski Ahit'te Rimmon), en önemli tanrıçaları ise Fenikeli Astarte ve Anat'a karşılık düşen iki tanrıçanın birleştiği Atargatis (Atar'ate) idi.

Aran, Elif ve Bedii (sırasıyla d. 1950, İstanbul; d. 1947, İstanbul), piyano repertuarının belli başlı yapıtları ile 19. ve 20. yüzyılda iki piyano için bestelenmiş parçaları önemli müzik merkezlerinde ilk kez

Elif ve Bedii Aran
İsa Çelik Arşivi

yorumlayan ikili. Elif Aran, piyanoya beş yaşında Ferdi Statzer'le başladı. İstanbul Belediye Konservatuvarı'nı bitirdikten sonra Viyana'da A. Brendel, Paul Badura-Skoda ve Demus ile birlikte çalıştı. 1970'te girdiği New York'taki Juilliard Müzik Okulu'nu (sonradan Juilliard Okulu), ünlü piyanist Van Cliburn'un da içinde bulunduğu birçok icracının öğretmeni olan Rosina Lhevinne'in (1880-1976) yanında bitirdi.

Bedii Aran, piyanoya dört yaşında Mithat Fenmen'in öğrencisi olarak başladı. 1962'de Amerikalı besteci, yönetmen ve öğretmen Howard Hanson'ın(*) çağrısıyla Amerika'ya gitti. Eastman Müzik Okulu'nda W. Gray, J. Ashkenazi, E. Wild ile birlikte çalıştı. Ardından Juilliard Müzik Okulu'nda E. Webster'in öğrencisi olarak lisans üstü derecesi aldı. Amerika'da iken Albright (1964), Alton Jones ve Piano Recording (1965) ödüllerini kazanan Bedii Aran, Türkiye'ye dönünce Ankara Devlet Konservatuvarı'na piyano öğretmeni oldu.

1971'de evlenen ve ilk piyano ikilisi konserlerini 1972'de veren Aranlar, Münih Uluslararası Piyano Yarışması'nın ikinci Büyük Ödülü'nü kazandılar. Belçika, Kıbrıs, Bulgaristan, İngiltere, Finlandiya, Macaristan, Norveç, Polonya, SSCB ve Almanya'da başarılı konserler veren ikili, piyano repertuarının önemli yapıtlarını kapsayan plak çalışmaları da yapmaktadır.

Aran Adaları, İrlanda dilinde ARAINN. İrlanda'nın batı kıyısı açıklarında yer alan Inishmore, Inishmaan ve Inisheer adalarına verilen ad. Kireçtaşından oluşan adaların toplam yüzölçümü 47 km²'dir. Galway Körfezi ağzının karşısında yer alır. Atlas Okyanusuna bakan kıyılarında sarp yalıyarların yükseldiği adalar, genellikle çıplaktır. Büyük gemiler, yalnızca en büyük ada olan Inishmore'daki Kilronan limanına uğrar; öbür iki adaya ancak kayıkla ulaşılabilir. İrlanda dilini konuşan halk, çok güç koşullar altında tarım ve hayvancılık yapar. Halkın yaşam koşulları, John Millington Synge'nin *Riders to the Sea* (1904; Denize Koşan Atlılar) adlı oyunu ile *The Aran Islands* (1907; Aran Adaları) adlı anı kita-

bında işlenmiştir. Robert Flaherty'nin belgesel filmi *Man of Aran* (1934; Aranlı Adam) ada yaşamını anlatır. Aran Adalarındaki tepelerde Tarihöncesinden ve Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden kalma etkileyici kaleler ve başka kalıntılar bulunur. Yazar Liam O'Flaherty, Inishmore'daki Gortnagapul'da doğup büyümüştür. Nüfus (1981) 803.

Inishmaan kumsalı, Aran Adaları, İrlanda
Peter Carmichael-Aspect Picture Library

aranağme, Türk müziğinde birden çok kıtası olan şarkı, köçekçe gibi sözlü yapıtların kıtaları arasında, fasılda ya da köçekçe takımında iki şarkı ya da köçekçe arasında, yalnız çalgıların seslendirdiği bölüm. Belli bir yapıt için bestelenmiş özgün aranağmeler olduğu gibi, usulleri aynı olan birçok yapıtın başında ya da sonunda çalınan gelenekleşmiş aranağmeler de vardır. Özgün aranağmeler genellikle o yapıtın nakarat bölümünün, çalgılar için bir çeşitlemesidir.

Aranda (Kontu), Pedro Pablo Abarca de Bolea (d. 18 Aralık 1718, Siétamo - ö. 9 Ocak 1798, Épila, İspanya), İspanyol komutan ve bakan. Kral III. Carlos döneminin (hd 1759-88) en ünlü reformcularından biridir.

Aragonlu soylu bir aileden gelen Aranda orduya katıldı, daha sonra topçu komutanı oldu. Yedi Yıl Savaşları (1756-63) sırasında, Prusya talim sisteminin benimsenmesini sağladı. Portekiz'e karşı düzenlenen kısa sefere (1762) komuta etti. 1764'te Valencia askeri valisi (*capitan general*) oldu.

III. Carlos, 1766'da Madrid'de çıkan ayaklanmalardan sonra, İtalyan asıllı bakanı Leopoldo de Gregorio Squillace'yi görevden aldı ve Aranda'yı Kastilya Konseyi başkanlığına getirdi. Aranda, olayların Cizvitler tarafından kışkırtıldığına Carlos'u inandırarak Cizvitlerin İspanya'dan ve İspanyol Amerikası'ndan çıkarılmasını öngören fermanı hazırladı (Nisan 1767).

Aranda, saraya çok bağlı olmasına karşın, otoriter kişiliği yüzünden bazı güçlüklerle karşılaştı. 1773'te görevinden alınarak Fransa büyükelçiliğine atandı. 1787'ye değin orada kaldı. "Fransız düşünceleri"ni özümseyerek Voltaire'in hayranlarından biri oldu. Dostları, Kastilya Konseyi'ndeki görevini üstlenen Floridablanca kontunun yerini almak üzere ülkeye dönmesi için çalıştıysa da, III. Carlos'un ölümü üzerine tahta çıkan IV. Carlos bir görev değişikliğine gitmedi. Ama, Floridablanca'nın Fransız Devrimi'ne ilişkin haberlerin yayılmasını engellemeye çalışması ve XVI. Louis'yi kurtarma girişiminde bulunmaması, kral tarafından görevden alınarak yerine Aranda'nın getirilmesiyle sonuçlandı. İspanya'ya dönen Aranda, sansürü gevşettiyse de, Fransızları yatıştırma çabalarından sonuç alamadı. Kasım 1792'de görevden alınarak yeniden ordudaki komutanlığına getirildi. Fransa kralının öldürülmesinden sonra Başbakan Godoy'nın, Fransa ile savaş siyasetine karşı çıktı. Bunun üzerine krallık konseyinden çıkarılarak Jaén'e sürgün edildi. 1795'te Carlos'un izniyle Aragon'daki malikânesine çekildi ve üç yıl sonra orada öldü.

Arandalar, ARUNTALAR olarak da bilinir, Avustralya'nın orta kesiminde, yukarı Finke Irmağı ile kolları boyunca, geçmişte 65.000 km²'lik bir alanda yaşamış Yerli kabile.

Arandalar, besin toplamak için her yıl birkaç ay boyunca birbirinden ayrı yaşayan beş boya bölünmüştü. Kuraklık dönemlerinde bu süre daha da uzardı. Boylar, lehçeleriyle olduğu kadar, toplumsal örgütlenmeleri, dinsel törenleri ve inançlarıyla da birbirinden ayrılırdı. Boylardan dördü sekizer, biri ise dört gruba bölünmüştü. Kimin kimle evlenebileceği, değişik durumlarda hangi soy ya da kan bağı kuralının uygulanacağı gibi sorunlar, herkesin bağlı bulunduğu gruba göre belirlenirdi.

İnsanın doğumdan önce de yaşadığı ve ruhgöçümü gibi inançlar, Aranda dininin temelini oluştururdu. Ama atalarının, öteki canlı türleri ve doğa olayları ile bir tür totem ilişkisi olduğu inancı da yaygındı. Eriştirme öncesinde katı bir eğitim ve sınama uygulanırdı. Bunlar arasında, erkekler için sünnet ve idrar yolunun kesilmesi gibi çetin sınavlar da vardı. Büyücülüğün hastalık ve ölüm nedeni olduğuna, buna karşılık çeşitli vahiy törenleri ile eğitimden geçirilen "hekim"lerin, insanları koruyup onlara şifa verdiğine ve genel olarak ruhsal bir güç taşıdığına inanılırdı.

Ağırlıklı olarak geometrik ve simgesel nitelik taşıyan Aranda sanatı, genellikle geçici ürünler verirdi. Dinsel törenlere katılanlar vücutlarını kan ve aşıboyasıyla boyar, tören bitince süslemeler de silinirdi. Ama çağdaş Aranda gruplarından biri, özellikle manzara resminde başarılı suluboya örnekleri vermişti.

Öteki Avustralya yerlileri gibi Arandalar da, Avrupalılarla karşılaşmalarını izleyen ilk 70 yıl içinde sayıca çok azaldılar. Ama son dönemlerde, yeniden uyum sağlama çalışmaları, sağlık hizmetlerindeki gelişme ve yaşam koşullarının büyük ölçüde iyileştirilmesi sonucunda bu azalmanın durduğu, hatta bir nüfus artışı olduğu görülmektedir. Kuzey Toprakları'nda Hermannsburg'da yaşayan Arandalara, 1982'de kendi topraklarında mülkiyet hakkı tanınmıştır.

aranedencilik, Descartes'çı metafiziğin, 17. yüzyılın ikinci yarısında gelişen ve zihin ile beden arasındaki tüm etkileşimin Tanrı'nın aracılığıyla gerçekleştiğini savunan bir türü. Aranedenciliğe göre, yer kaplamayan zihin ile yer kaplayan beden arasında doğrudan etkileşim olamaz. Doğrudan etkileşim görünümünü, zihnin istemesi üzerine bedeni harekete geçiren ve bedenin öteki maddi nesnelerle karşı karşıya gelmesi üzerine zihne düşünceleri yerleştiren Tanrı sağlar. Örneğin, eline bir elma almak isteyen kişi bu isteğini gerçekleştirirken, zihninin bedeni üzerinde doğrudan etkisi yoktur; onun bu eylemi istemesi, Tanrı'nın, o kişiye kolunu uzattırması için bir aranedendir; eli elmayı kavradığında da, elmanın zihnin üzerinde doğrudan etkisi olmaz; bu dokunma, Tanrı'nın, elmanın yumuşaklığını ve serinliğini ona iletmesinin aranedenidir.

Aranedencilik 17. yüzyılda, Hollandalı filozof Arnold Geulincx ve 18. yüzyılda Fransız filozof Nicolas Malebranche tarafından, öncelikle Descartes'çı metafiziğe özgü bir sorunu çözmek amacıyla geliştirildi. Descartes'a göre zihin etkin, yer kaplamayan düşünmedir (*cogitatio*). Buna karşılık beden, edilgen, düşünmeyen yer kaplamadır (*extento*). Ama Descartes'çı dualizmin temeli olan bu iki yaratılmış töz, üçüncü ve bileşik bir töz, yani canlı insan olarak birleşmiştir. Sorun zihnin ve bedenin özlerindeki farklılığın bu iki tözün nasıl etkileşime girdiğini kavramayı zorlaştırmasıdır. Yer kaplamayan düşünceler bedeni nasıl harekete geçirebilmekte, bedenin hareketleri de düşüncelere nasıl yol açabilmektedir? Doğrudan etkileşimin, beyindeki epifiz bezinde gerçekleştiğini öne süren Descartes'ın bu görüşü, nasıl sorusunu yanıtlamaz. Fransız Descartes'çıları Pierre-Sylvain Régis ve Jacques Rohault'nun ortodoks yaklaşımına göre, bilim adamları nasıl olduğunu bilemese bile, Tanrı, zihni ve bedeni doğrudan etkileşim içinde olabilecek biçimde yaratmıştır. Aranedencilik ise, zihinle beden arasındaki etkileşimin, Descartes'ın felsefesinde dördüncü, yaratılmamış töz olan Tanrı'nın aracılığı ile gerçekleşmesine karşın, nasıl doğrudanmış gibi gözükebildiğini açıklamaya çalışmaktadır.

Aranedencilik, zihinsel bir töz olan Tanrı'nın, maddi bir töz olan bedenle nasıl etkileşime girebildiği sorununun çözülemediğini vurgulayan 17. yüzyıl Platoncu Fransız düşünürü Simon Foucher ve başkaları tarafından eleştirildi. Bu eleştiriye verilen yanıtlardan biri maddi tözü de Tanrı'nın yarattığı biçimindeydi. Foucher'ye göre gerçeklik birimleri olan monadlar arasında etkileşim olmadığını, etkileşimin yalnızca görünüşte olduğunu, çünkü Tanrı'nın, monadları önceden kurulmuş bir uyum içinde yarattığını savunan Alman filozof ve matematikçi Gottfried Wilhelm Leibniz bu yolu izliyordu. Zihin ve beden arasındaki görünür etkileşim de önceden kurulmuştu. Böylece, Tanrı'nın düşüncelerinin nedenlerinin tek bir yaratma aranedenine indirgenmesi, aranedenciliğin hem mantıksal sonucu, hem de bu kurama karşı bir *reductio ad absurdum* (saçmaya indirgeme) kanıtı olarak görülüyordu.

Arango, Doroteo *bak.* Villa, Pancho

Aranguren, José Luis (d. 9 Haziran 1909, Avila, İspanya), İspanyol filozof.

Derin bir Hıristiyan inancı üzerine kurulu felsefesini birçok eleştirmence en iyi yapıtı sayılan *El catolicismo y el protestantismo como formas de existencia*'da (1945; Varoluş Biçimleri Olarak Katoliklik ve Protestanlık) geliştirdi. 1945'te d'Ors'un görüşlerini her yönüyle incelediği *La filosofía de Eugenio d'Ors*'u (Eugenio d'Ors'un Felsefesi), 1955'te *Catolicismo días tras días*'ı (Günden Güne Katoliklik) yayımladı. 1955-65 arasında Madrid Üniversitesi'nde etik profesörü olarak görev yaptı. *Crítica y meditación*'da (1957; Eleştiri ve Tefekkür) dünyanın Tanrı'nın iradesine uydurulmasında ozanların da rolü olduğunu savundu. 1958'de *La ética de Ortega*'yı (Ortega'nın Etiği) yayımladı. *Ética y política* (1963; Etik ve Siyaset) ve *Moral y política*'da (1966; Ahlak ve Siyaset) ise dönemin belli başlı

sorunlarını ele aldı. Düşünceleri, İspanyol gençliğini ve Katolik felsefecileri önemli ölçüde etkiledi.

Aranha, José Pereira da Graça *bak.* Graça Aranha, José Pereira da

aranjman *bak.* düzenleme

Aranjuez, İspanya'nın iç kesiminde, Madrid iline bağlı kent. Tajo (Tejo) Irmağının güney yakasında, Tajo'nun Jarama Irmağına karıştığı noktanın yakınındadır. Roma döneminden beri bir yerleşme alanı olan kentin o dönemdeki adı Ara Jovis'ti. 1387-1409 arasında Santiago Şövalyeleri'nin karargâhı oldu. 17. yüzyılda kralın yazlık ikametgâhı ve av köşkü Aranjuez'de bulunuyordu; ikametgâh y. 1750'de VI. Fernando tarafından yeniden yaptırıldı. Birçok kez yangına uğradıktan sonra 1778'de yapımı tamamlanan kraliyet sarayında büyük bir değerli eşya koleksiyonu bulunur. 1808'de Aranjuez'de tahttan feragat eden IV. Carlos'un yaptırdığı Casita del Labrador, Versailles'daki Trianonlar'ı (Pavyonlar) anımsatır. Aranjuez, 47 km kuzeydeki Madrid'e giden ana demiryolu üzerindedir. Zengin bir tarım kenti olan Aranjuez'de kuşkonmaz ve çilek üretimi özellikle önem taşır; ayrıca at yetiştirilir. Kentte kimyasal madde, madeni eşya ve çeşitli dokuma üretimi ile meyve konserveciliği yapılır. Nüfus (1981) 35.936.

Arany, János (d. 2 Mart 1817, Nagyszalonta, - ö. 22 Ekim 1882, Budapeşte, Macaristan), Macaristan'ın en büyük epik şairi.

Yoksul bir çiftçinin oğluydu. Debrecen'de okula başladı, ama öğrenimini yarıda keserek gezginci bir tiyatro topluluğuna katıldı. Edebiyat dünyasına adımını 1847'de yazdığı

Arany, *Toldi*'nin iç kapağında yer alan oymabaskı resim, 1858

British Museum, J.R. Freeman & Co. Ltd

Toldi destanıyla attı. Herkesin anlayabileceği dille yazılmış yapıt, nitelikli bir ulusal edebiyata özlem duyan halk tarafından coşkuyla karşılandı. Sándor Petőfi, yapıtı öven bir şiir yazdı; böylece iki şair arasında ömür boyu süren bir dostluk kuruldu.

Arany 1848'de Macar Devrimi'ne katıldı ve hükümetin köyluler için çıkardığı gazetenin yayın yönetmenliğini üstlendi. Devrimin bastırılmasından sonra öğretmenliğe başladı. 1858'de Macar Akademisi'ne seçildi. Ardından Nagykőrös'ten Peşte'ye taşınarak sonradan *Koszorú* adını alan edebiyat dergisi *Szépirodalmi Figyelő*'yü çıkardı; önce akademinin birinci sekreterliğine, 1870'te de genel sekreterliğine getirildi.

Arany'nin en büyük epik yapıtı, *Toldi* (1847), *Toldi szerelme* (1848-79; Toldi'nin Aşkı) ve *Toldi estéje*'den (1854; Toldi'nin Akşamı) oluşan üçlemedir. Üçlemenin kahramanı Toldi, Péter Ilosvai Selymes'in 16. yüzyılda yazdığı manzum bir vakayinameden alınmıştır. 14. yüzyılda geçen üçlemenin ilk bölümünde, çok güçlü bir genç olan Toldi'nin, kralın sarayına gidene değin başından geçenler anlatılır. İkinci bölümde kahramanın trajik aşkı, üçüncü bölümde ise kralla çatışmaları ve ölümü konu edilir. Mizahla hüznün yadırgatıcı bir karışımı olan epik şiiri *Bolond Istók* (1850; Deli Istók), tamamlanmamış olmasına karşın, Arany'nin kendini açığa vurduğu ender yapıtlardan biri olarak değer taşır. Arany, Macarların tarihöncesi ile ilgili bir Hun üçlemesi üzerinde çalışmaya başlamışsa da, yalnız birinci bölüm *Buda halála*'yı (1864; Kral Buda'nın Ölümü) tamamlayabilmiştir.

Arany'nin iki büyük lirik döneminin şiirleri melankoli yüklüdür. 1850'lerdeki ilk şiirleri, Petőfi'nin ölümünün, Macar ulusu ve kendisiyle ilgili umutsuzluğunun gölgesinde yazılmıştır. Ölümünden hemen önce yazdığı şiirlerini bir araya getiren *Őszikék*, Arany'nin doyumsuzluk ve yalnızlık duygusunu çarpıcı biçimde yansıtır.

Aranyaka (Sanskrit dilinde "Orman Kitabı"), *Brahmana*'ların İÖ 700'de gelişmiş biçimi. Hindistan'da derlenmiş olan *Aranyaka*'lar, tıpkı *Brahmana*'lar gibi, Veda şerhleridir. Ama yalnızca belli kişilerin yapabileceği gizli ayinlere ilişkin bilgiler içermeleri ve felsefi içeriklerinin daha kapsamlı olması bakımından *Brahmana*'lardan ayrılırlar. Bazı sırları öğrenmelerine izin verilen kişiler tarafından okunmak üzere yazılmışlardır. Bu kişiler artık kurban ayinlerine katılmayıp ormana çekilen münzeviler olabileceği gibi, köyden uzakta, ormanın ıssız köşelerinde ders gören öğrenciler de olabilir. Bu metinlerde, ayinin alegorik anlamının gizli açıklamalarının yanı sıra, içsel anlamı ele alınır; dışsal, görünüşteki yönlerine önem verilmez. Aranyaka'ların, metafizik içeriği daha geniş olan felsefi bölümlerine bazen *Upanishad* adı verilir. *Ayrıca bak.* Upanishad.

Arányi, Jelly d' (d. 30 Mayıs 1895, Budapeşte - ö. 30 Mart 1966, Floransa), çağdaş besteleri seslendirmesiyle tanınan kadın kemancı. Béla Bartók onun için iki keman ve piyano sonatı yazmıştır. Maurice Ravel'in *Keman ve Orkestra İçin Çigan*'ı ve Ralph Vaughan Williams'ın *Keman Konçertosu* da Arányi'ye adanmıştır.

Tanınmış kemancı Joseph Joachim büyük amcası idi. Arányi, ilk kez 1909'da Viyana'da sahneye çıktı. 1913'te Londra'ya yerleşti. Ateşli ve coşkulu bir çalma tekniği vardı. Romantik üsluptaki parçaları yorumlayışıyla ün kazandı. Piyanist Dame Myra Hess'le birlikte sık sık ikili resitaller verdi. Ablası Adila Fachiri (1888-1962) ile birlikte Bach'ın ikili konçertolarını seslendirişiyle de tanındı.

Aranzi, Guilio Cesare, Latince ARANTIUS (d. 1530, Bologna - ö. 7 Nisan 1589, Bologna, İtalya) anatomi bilgini ve cerrah. Özellikle dolaşım sistemi ve beynin anatomisi üstüne önemli çalışmalar yapan Rönesans hekimlerindendir.

1556'da Bologna Üniversitesi'ni bitirdi, ertesi yıl aynı üniversitede tıp ve cerrahi hocalığına getirildi. Çok genç yaşta başladığı anatomi çalışmalarında ilgisini ve araştırmalarını kan dolaşımı konusunda yoğunlaştırdı. Özellikle dölüt evresindeki yaşamla ilgilendi, plasenta ve rahmin gebelik dönemindeki yapısını, dölütün kan dolaşımını inceleyerek bulgularını sekiz ciltlik *De humano foetu opusculum* (1564; İnsan Dölütü Üzerine İnceleme) adlı yapıtında derledi. Aranzi'nin bu yapıtında tanımladığı, dölütte karaciğerin alt yüzeyinde kapı toplardamarının sol dalı ile alt anatoplardamarı birleştiren ve doğumdan sonra kapanan kanal "Arantius toplardamar kanalı" olarak bilinir. Dölütte, akciğer atardamarı ile aortu birleştiren ve normal olarak doğumu izleyen bir iki hafta içinde kendiliğinden kapanan duktus arteriyozus adındaki kanalın varlığını ilk açıklayan da Aranzi oldu. Onun, kan dolaşımına açıklık getiren önemli bir buluşu da, kalpte sağ ve sol karıncık arasındaki bölmenin geçirimsiz olduğunu kanıtlamasıdır. Kalbin iki karıncığı arasında kan geçişinin bulunduğu görüşü böylelikle geçersizliğini yitirdi.

Beynin anatomisini de inceleyen Aranzi, kafatasının alt arka bölümünde, beyniceğin alt yüzeyi ile soğanlığın üst yüzeyi arasında yer alan, içi beyin omurilik sıvısıyla dolu beyin sarnıcını, beynin dördüncü karıncığını, koku alma duyusunun merkezi olan rinensefaldeki *pedes hippocampus*'u tanımladı. Beynin ve kalbin anatomisine ilişkin tüm araştırmalarını *Observationes anatomicae* (Anatomi Gözlemleri) adlı yapıtında toplayan Aranzi, başarılı gözlemciliğinin yanı sıra iyi bir cerrahtı. Cerrahi konusundaki çalışmalarını 1571'de yayınladığı *De tumoribus secundum locus affectum* başlıklı yapıtında derlemiştir.

Arap Afrika İktisadi Kalkınma Bankası (el-Banku'l-Arabi li'l-Teatavuru'l-İktisadi li Afrikiye), Fransızca BANQUE ARABE POUR LE DÉVELOPPEMENT ÉCONOMIQUE EN AFRIQUE (BADEA) kalkınma projelerine mali destek sağlamak amacıyla, Kasım 1973'te Cezayir'de toplanan Arap Birliği Zirve Konferansı tarafından kurulan banka. Çalışmalarına 1975'te, Afrika ülkelerine teknik yardım yaparak başladı. Arap Birliği'ne bağlı ülkelerin dışında, Afrika Birliği Örgütü'nün (OAU) bütün üyelerine yardımda bulunur. Somali, Cibuti ve Yemen dışında bütün Arap Birliği üyelerini kapsar. İki ana amacından biri ödeme dengelerinde büyük açıklar veren Afrika ülkelerine yardım etmek, öbürü de yatırım güvenceleri yoluyla Afrika'daki Arap yatırımlarını özendirmektir. Merkezi Hartum'dadır (Sudan).

Arap alfabesi, Latin alfabesinden sonra, dünyada en çok kullanılan alfabetik yazı sistemi. Kuzey Sami alfabesinin Arami koluna bağlıdır. Aslında Arapçanın yazımı için geliştirilmiş, İslamın yayıldığı hemen bütün bölgelerde resmi alfabe olarak benimsenmiştir. Bugün Suudi Arabistan, Suriye, Mısır, Irak, Ürdün, Libya gibi birçok Arap devletinde ve İran, Pakistan gibi bazı Müslüman devletlerde resmi alfabe durumundadır. Arnavutlar, Kafkasya'daki Çerkesler ve Rusya'da yaşayan Türk boyları da bir süre bu alfabeyi kullanmış, Endülüs Emevileri İspanyolcayı Arap harfleriyle yazmışlardır. Osmanlı döneminde yaygın bir kullanım kazanan Arap alfabesi, Türkiye Cumhuriyeti'nde yerini Latin alfabesine bırakmıştır (1928).

Bugünkü bilgilere göre, Arap alfabesi İS 2 - 4. yüzyıllar arasında Nebati yazısından gelişmiştir. Günümüze ulaşan en eski Arap yazısı örnekleri Cahiliye dönemine aittir: Zebed Yazıtı (512), Harran Yazıtı (568), Ummi'c-Cimal Yazıtı (6. yy'ın ikinci yarısı).

Sağdan sola yazılan Arap alfabesinde, tümü ünsüzleri gösteren 28 harf vardır. Bunlardan 22'si Sami alfabesinden geçmiş, ama biçim değişikliğine uğramıştır. Geri kalan altısıysa (*te, ha, dal, dad, ze, gayn*) Sami alfabesiyle yazılan dillerde kullanılmayan sesleri gösterir. Arap alfabesinde birçok harfin biçimi, sözcüğün başında, ortasında ve sonunda olmasına bağlı olarak değişir. Bazı harfler (*elif, dal, zel, re, ze, vav*) kendilerinden sonra gelen harflerle bitişmez. 8. yüzyılda harflerin ses değerlerini

gösteren bir dizi işaret geliştirilmiştir. Kısa ünlüleri göstermek için harflerin üstüne (kısa *a* için *fetha*, kısa *u* için *zamme*) ve altına (kısa *i* için *kesre*) konan bu işaretlere "hareke" adı verilir. Uzun ünlüler (*a, i, u*) için sırasıyla "*elif, ye, vav*" harfleri kullanılır. Bütün Sami yazıları gibi Arap harflerinin de büyük harf biçimleri yoktur.

ا	elif	ض	dâd
ب	be	ط	tı
ت	te	ظ	zı
ث	se	ع	ayn
ج	cim	غ	gayn
ح	ha	ف	fe
خ	hı	ق	kaf
د	dal	ك	kef
ذ	zel	ل	lâm
ر	re	م	mim
ز	ze	ن	nun
س	sin	و	vav
ش	şin	ه	he
ص	sâd	ى	ye

Arap alfabesi
Ana Yayıncılık Arşivi

Arap alfabesi, Hicret'ten (622) sonraki ilk dönemden başlayarak iki temel yazı türünde kullanılmıştır. Kalın, dik ve iri harfli kûfinin(*) 5. ve 6. yüzyıllarda Kûfe kentinde Nebatî yazısından geliştiği için bu adı aldığı sanılmaktadır. Kûfî yazı, sikkelerde, yazıtlarda, özellikle de Kuran nüshalarının çoğaltılmasında kullanılmıştır. 10. yüzyılda yerini nesihe(*) bırakmaya başlamış, ama süsleme amacıyla kullanımı bütün İslam ülkelerinde 18. ve 19. yüzyıla değin sürmüştür. Papirüs ya da kâğıt üzerine yazmaya daha elverişli kıvrak bir yazı olan nesih de kûfî kadar eskidir. 7. ve 8. yüzyıllardan kalma bazı yazılarda ise kûfî-nesih arası bir özellik görülür. Nesih 13. yüzyıldan sonra büyük bir gelişme göstererek hemen her alanda kullanılmıştır.

Arap atı, hızı, dayanıklılığı, güzelliği, zekâsı ve soyluluğuyla tanınan at soyu. Kökü çok eski tarihlere dayanan bu soy, çeşitli soydan atlarla, özellikle İngiliz atlarıyla melezlenerek özelliklerini bugünkü soylara aktarmıştır.

Arap atları öbür soylardan biraz daha küçük ve tıknaz yapılıdır. Kafası küçük, gözleri hafifçe fırlak, burun delikleri geniş, kürek kemiklerinin arası belirgin, sırtı kısadır. Öbür at soylarında genellikle 24 omur bulunmasına karşılık, Arap atlarında 23 omur vardır. Ortalama 150 cm yüksekliğinde, 360-450 kg ağırlığındadır. İnce toynaklı bacakları güçlüdür. Tüyleri, kuyruğu ve yelesi ince, ipek gibi tüylerden oluşur. Birçok donu olmakla birlikte, en yaygını kır donlu Arap atıdır. En ünlü Arap atı harası da Suudi Arabistan'ın Necd bölgesindedir.

Arap atı, sıcak ve kuru iklime uyum sağlamış olması, yemden iyi yararlanması, uzun süre ağır hizmete dayanabilmesi, yapısının fazla iri olmaması ve yerli atlarla akrabalığı nedeniyle, Türkiye atçılığının ıslahında her zaman önem verilen bir soy olmuştur. Özellikle Cumhuriyet döneminde, damızlık olarak getirtilen Arap atlarıyla Sultansuyu, Çifteler, Çukurova, Karacabey ve Konya haralarında saf ve yarım kan Arap atı yetiştiriciliğine başlanmıştır. 1924'te Karacabey'de başlatılan uzun çalışmalar sonucunda üretilen Karacabey yarım kan Arap atı orta büyüklükte, düzgün vücutlu, hızlı yürüyüşlüdür ve hem binek hem araba atı olarak kullanılmaya elverişlidir. 1980'den sonra Tarım-Orman ve Köyişleri Bakanlığı'nda yapılan yeni değişikliklerle, Arap atı yetiştiriciliği Çifteler, Sultansuyu ve Karacabey tarım işletmelerinde sürdürülmüştür.

Arap atı
Sally Anne Thompson-EB Inc

Arap Birliği (el-Camiatü'l-Arabiye), ARAP DEVLETLERİ BİRLİĞİ (el-Camiatü'l-Düvelü'l-Arabiye) olarak da bilinir, Ortadoğu'daki Arap ülkelerinin oluşturduğu bölgesel birlik. 22 Mart 1945'te Kahire'de kuruldu. Kurucu üyeleri Mısır, Suriye, Lübnan, Irak, Transürdün (bugün Ürdün), Suudi Arabistan ve Yemen'di. Katılış sıralarına göre öbür üyeleri Libya (1953), Sudan (1956), Tunus ve Fas (1958), Kuveyt (1961), Cezayir (1962), Bahreyn, Umman, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri (1971), Moritanya (1973), Somali (1974), Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ, 1976) ve Cibuti'dir (1977). (1967-90 arasında her iki Yemen de örgütün üyesiydi.) Her üyenin birlik konseyinde bir tek oyu vardır ve alınan kararlar, yalnızca karar için oy kullanan üyeleri bağlayıcıdır.

Kurulduğunda birliğin amacı üyelerinin siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal programlarını güçlendirmek, aralarında eşgüdüm sağlamaktı. Üyeleri ya da üyeleriyle üçüncü taraflar arasında çıkacak anlaşmazlıklarda da birlik arabuluculuk yapacaktı. 13 Nisan 1950'de imzalanan ortak savunma ve ekonomik işbirliğine ilişkin anlaşma da, imzalayan üyelerin askeri savunma önlemleri konusunda işbirliği yapmalarını öngörüyordu.

İlk yıllarında Arap Birliği temel olarak ekonomik, kültürel ve sosyal programlarla ilgilendi. 1959'da ilk Arap petrol kongresini topladı. 1964'te ise Arap Birliği Eğitsel Kültürel ve Bilimsel Örgütü'nü (ALECSO) kurdu. Gene 1964'te Ürdün'ün karşı çıkmasına karşın, FKÖ'yü bütün Filistinlilerin temsilcisi olarak tanıdı. Üçüncü genel sekreteri Mahmut Riyad'ın yönetiminde (1972-79) birliğin siyasal etkinliği arttı. Ama siyasal konularda, özellikle İsrail ve Filistinlilere ilişkin sorunlarda, kendi içinde çıkan anlaşmazlıklar yüzünden zayıfladı. Mısır'ın 26 Mart 1979'da İsrail ile bir barış antlaşması imzalamasından sonra Arap Birliği'nin öteki üyeleri Bağdat'ta toplandılar ve bu barış antlaşmasını protesto ederek Mısır'ın üyeliğinin askıya alınmasına, örgüt merkezinin de Kahire'den Tunus'a taşınmasına karar verdiler. Mısır 1989'da yeniden üyeliğe alındı ve merkez Kahire'ye taşındı.

1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgalinin ardından Suudi Arabistan'ın isteği üzerine, başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin olaya müdahale etmesi Arap Birliği'nde büyük görüş ayrılığına neden oldu. Suudi Arabistan, Mısır, Suriye, Fas, Katar, Bahreyn, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Lübnan, Cibuti ve Somali, Suudi Arabistan'da yabancı birliklerin konuşlandırılmasını desteklediler ve son üçü dışında bütün üye ülkeler savaşta askeri rol oynadılar.

Arap edebiyatı, Arapça konuşan kavim ve ulusların ortaya koyduğu edebiyat yapıtlarının tümü.

İslam öncesi dönem. Arap dünyası, İslamdan önce de zengin bir edebiyat geleneğine sahipti. Bu dönemde şiirin düzyazıya göre ayrıcalıklı bir yeri vardı. Bedevilerin, köylülerin ninnileriyle iş türkülerinin yaygınlığı da bunu gösterir. Arapçada "bilen" anlamına gelen şair, toplumda büyük ilgi ve saygı görürdü. Aruz ölçüsü daha bu dönemde büyük yaygınlık kazanmıştı. Hiciv ve mersiye birçok şairin öncelikle yeğlediği türlerdi. Panayırlarda, saraylarda, konaklama yerlerinde aşk şiirleri zevkle dinleniyordu. Bedevilerin günlük yaşamında önemli bir yer tutan deve için de birçok şiir yazılmıştı.

Arap şiirinin klasik biçimi olan kaside, her türlü ustalığın gösterildiği bir tür idi. İslam öncesi Arap şiirinin başyapıtı, 8. yüzyılda hazırlanan *Muallakatü's-Seba*(*) adlı kaside derlemesiydi. Söylentiye göre bu kasideler Ukaz Panayırı'nda (Suk-ı Ukaz) yapılan şiir yarışmalarında beğenilmiş ve Mısır ketenine yazılarak Kâbe'nin duvarına asılmıştı. İmrü'l-Kays(*), Tarafa(*), Züheyr(*), Lebid(*), Amr bin Kulsum(*), Antere(*) ve Haris bin Hillize(*) *Muallakatü's-Seba* şairleriydi. Bunlardan Antere, kendi adıyla anılan bir öyküye konu olmuş (*bak.* Antere Hikâyesi), Arap kahramanlığının simgesi durumuna gelmişti. Kadın şair Hansa, kardeşinin ölümü üzerine yazdığı mersiye ile tanınır. İmrü'l-Kays, Tarafa, Nabiga, Züheyr, Lebid gibi şairler de günlük yaşamın çeşitli yönlerini, yaşama sevincini şiirleştirdiler.

İslam öncesi dönemde düzyazı geleneği muamma, hayvan masalları gibi türlerde gelişti. Arap düzyazısı saraylarda ve Bedevilerin gece sohbetlerindeki öykülerde kişiliğini buldu. Kahramanlık, aşk, baba ile oğul arasındaki mücadele ve "Ashab-ı Kehf"ten söz eden eski Hıristiyan efsaneleri bu öykülerin başlıca konularındandı.

İslamın ilk dönemi ve Emeviler dönemi. Hz. Muhammed döneminde ayrıcalıklı bir yeri olan Kuran, dilindeki şiirsellik nedeniyle de öbür edebiyat yapıtlarının yanında uzun süre üstünlüğünü korudu. Hz. Muhammed, yaygınlaştırmaya çalıştığı din sistemi içinde şairlere pek yer vermek istememişti.